De Gids. Jaargang 20

bron
De Gids. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1856

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001185601_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS

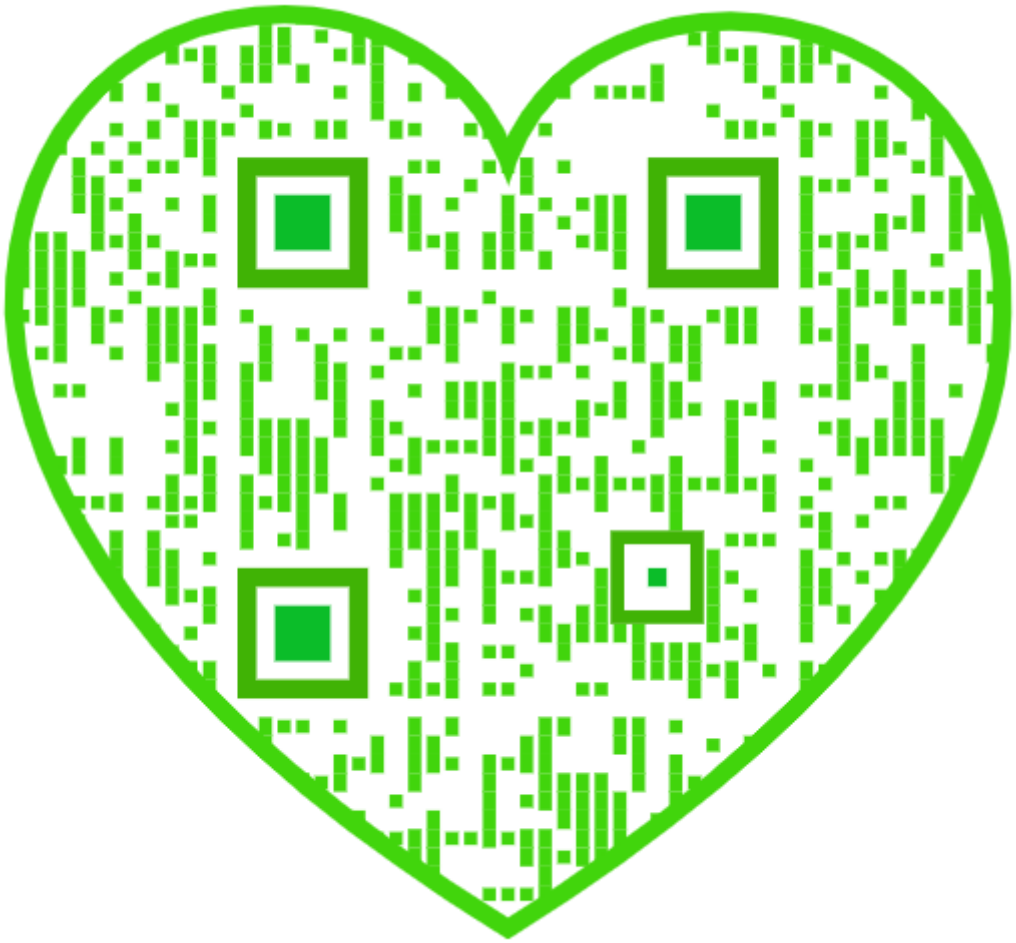

Gervinus, geschiedschrijver der negentiende eeuw.

Einleitung in die Gesch. d. neunzehnten Jahrh. 1853. - Gesch. d. neunzehnt. Jahrh. seit d. Wiener Verträgen. 1855. I.

De geschiedenis van den tijd te beschrijven, dien de tegenwoordige geslachten hebben beleefd, is zonder twijfel het moeilijkste werk, dat in onze dagen de geschiedbeoefenaar kan ondernemen. De beoordeeling van onlangs gebeurde feiten heeft altijd hare eigenaardige bezwaren: het bijkans onvermijdelijke gemis aan volstrekte onbevangenheid van oordeel over handelingen, aan welke men zelf ligt een werkzaam aandeel heeft genomen; de onbekendheid met sommige bijzonderheden, die, eerst later ontdekt, de oplossing veler vraagstukken bevatten; de onzekerheid omtrent eene toekomst, die dikwerf eerst den sleutel tot de raadselen van het heden bevat. Maar bovendien heeft de geschiedbeschrijving onzer eeuw nog hare bijzondere moeilijkheden voor den tijdgenoot, en steeds grooter worden de eischen, die tegenwoordig aan den geschiedschrijver des tijds worden gesteld. In vroegere eeuwen, toen onze historische wetenschap nog in hare beginselen was, heette het reeds een verdienstelijke arbeid, als men vervelende kronijken schreef; en lang nog kon men volstaan met eenvoudige gedenkschriften over gebeurtenissen, die men zelf had bijgewoond; later, toen na het herleven der oude letteren meerdere beschaving werd verspreid, was het veel, wanneer men, in uitwendige vormen althans, de oude klassieken had nagevolgd; en bijkans tot op onzen tijd had de geschiedschrijver der eeuw

aan zijne verpligtingen voldaan, wanneer hij een trouw en net geschreven verslag der feiten geleverd had. Thans eischen wij in den historiograaf, en wel niet het minst in dengeen, die pas verleden gebeurtenissen zal verhalen, een diep wijsgeerigen blik voor de beoordeeling van het heden, een veelomvattend inzigt in het onderling verband der verschillende wereldgebeurtenissen, en bijkans eene profetische gave om uit het tegenwoordige te verklaren wat eenmaal worden zal. Die grootere eischen vinden hunnen oorsprong niet alleen in de ontwikkeling der historische wetenschap sedert de laatste jaren, maar ook en wel voornamelijk in het meer ontwikkeld karakter van onzen tijd zelven. Vroeger, toen de bijzondere volken een afgezonderd leven leidden en zelden met elkander in aanraking kwamen, mogt de gezigtskring van den geschiedschrijver zich bepalen tot het land zijner inwoning; naarmate de gemeenschap tusschen de volken is toegenomen, heeft die gezigtskring ook noodwendig zich uitgebreid. Thans, nu het lot der eene natie bijkans onafscheidelijk met dat harer naburen verbonden is, behoort zij voor 't minst de toestanden van een geheel werelddeel te omvatten. Ook de gebeurtenissen zelve, die het lot der volken bepalen, dragen in onzen tijd een veel breeder karakter dan voorheen. In de gansche vroegere geschiedenis van Europa komen slechts drie eigenlijk gezegde wereldgebeurtenissen voor: de val van het Romeinsche rijk, de kruistogten en de hervorming. Tegenwoordig volgen de groote en wereldbewegende omwentelingen elkander binnen het verloop van eenige jaren op; magtige, allen gemeenzame ideën drijven de volken tot handelen. Vandaar dan ook de moeilijkheid om onzen tijd regt te verstaan. Want beginselen, waar zij als de drijveêren van groote, gemeenschappelijke daden zich vertoonen, zijn oneindig moeilijker te begrijpen dan de persoonlijke beweegredenen van de verrigtingen der enkele menschen; en op geen tijdvak der historie is meer dan op het onze toepasselijk, wat de met reden beroemde lofredenaar der Amerikaansche omwenteling, wat Bancroft in zijne History of the United States zegt: ‘Beginselen treden in het leven door de opvoeding van den openbaren geest, en in hunne rijpheid verkrijgen zij meesterschap over de gebeurtenissen; ongemerkt elkander opvolgend, en heerschend zonder tusschenpoozen. Naauw komen de bewogen golven tot rust, of te midden van het vormloos geklots der

baren glijdt een nieuwe gezant van den Eeuwigen Geest over de wateren; en het schip van het noodlot, geladen met de fortuin van het menschdom, gehoorzaamt aan het koeltje dat fluistert in het wand, zelfs terwijl de toeschouwers nog twijfelen of de wind opzet en vanwaar hij komt en werwaarts hij zal gaan.' Eindelijk, de geschiedenis van vorige tijden was de geschiedenis veelal van regenten en van vorstelijke hoven; die van onze dagen is veeleer de geschiedenis der volken te noemen. En volken, wanneer ze eenmaal beginnen te handelen, verrigten gewoonlijk meer dan koningen, en moeilijker is het de daden der volken dan de verrigtingen der ministers en kabinetten te verstaan. De geschiedbeoefening zal steeds bezwaarlijker worden, naarmate het volksleven zich hooger zal ontwikkelen en de handelingen der enkelen zich meer en meer in de daden der velen zullen beginnen te verliezen.

Of de historieschrijver, van wiens geoefende hand wij thans een eerste gedeelte van de geschiedenis onzer eeuw ontvingen, zich naar waarheid die moeilijkheden zal hebben voorgespiegeld, die onafscheidelijk aan zijn ondernemen verbonden zijn? Of hij de klippen zal hebben gekend, op welke de beoordeelaar van onzen tijd zoo ligt gevaar loopt te stranden? Van den bekwamen leerling van Schlosser, van den niet minder als kundig en smaakvol geleerde dan als zelfstandig en diepdenkend staatsman beroemden Gervinus kunnen wij niet anders veronderstellen. Of het hem volkomen gelukt zal zijn die klippen te vermijden, kan niet stellig worden uitgemaakt eer de arbeid, dien hij thans heeft aangevangen, geheel zal zijn volbragt. En eerst de nakomelingschap, die de uitkomst en de werking der tegenwoordige gebeurtenissen kent, zal in staat zijn te beslissen, of Gervinus zich den titel, tot welken zijne eerzucht zich uitstrekt, ten volle zal hebben waardig gemaakt; of hij de geschiedschrijver der negentiende eeuw genoemd zal mogen worden. In zeker opzigt meenen wij intusschen dat oordeel van het nageslacht reeds nu een weinig te mogen vooruitloopen: wij gelooven dat Gervinus in zijne laatste schriften reeds aanvankelijk bewezen heeft, twee hoofdvereischten van den historieschrijver onzer eeuw te bezitten: zaakkennis en inzigt in den geest der gebeurtenissen. Op welke wijze hij thans een begin van uitvoering aan zijn ondernemen gegeven heeft, wenschen wij bij het verslag eenigermate na te gaan, dat

wij van zijne laatste historisch-politische schriften onzen lezers hier aanbieden. Eenige voorafgaande mededeelingen omtrent zijne staat- en letterkundige werkzaamheid tot heden, zullen welligt niet overbodig worden geacht. Ons zal daaruit vooral kunnen blijken, in hoever de lotgevallen van Europa, en in 't bijzonder die van zijn vaderland, op hem en op zijne rigting invloed hebben uitgeoefend. Een leiddraad in dezen levert ons de biografische bijdrage, in 1853 te Leipzig, onder den titel: ‘Gervinus und seine politische Ueberzeugungen’ door een ongenoemden schrijver in 't licht gegeven, - eene karakteristiek die ons, ofschoon hier en daar in gevoelen van den schrijver verschillend, toch meerdere belangstelling schijnt te verdienen dan zij over 't algemeen, ten minste in ons vaderland, gevonden heeft.

I.

Verandering van rigting en beginselen is tegenwoordig geen ongewoon verschijnsel bij staatslieden en publicisten. Soms echter gelooft men het te zien, waar het niet aanwezig is. Zoo meent men ook, en naar we gelooven ten onregte, bij Gervinus het te hebben opgemerkt. Van verloochening zijner beginselen althans kan hij niet beschuldigd worden, al mogen dan ook zijne inzigten in de toekomst en zijn oordeel over de middelen, door welke het belang van den staat bevorderd kunnen worden, bij de veranderde omstandigheden eenige wijziging hebben ondergaan. In bijkans al zijne geschriften heerscht ééne hoofdgedachte: de wetenschap dienstbaar te maken aan het leven; bij al zijne handelingen staat één doel steeds op den voorgrond: de zelfstandigheid en onafhankelijkheid van zijn volk en van alle natiën, zoodra zij den trap van ontwikkeling hebben bereikt, die voor een zelfs andig en onafhankelijk volksleven noodig is. Alleen, zoo hij te voren de constitutionele monarchie geroepen waande om voor het Duitsche volk de bereiking van dat doel mogelijk te maken, thans, nu zij voor de taak, die haar was opgelegd, naar zijn oordeel zich onbekwaam heeft betoond, verwacht hij ook niets meer van haar, en zoo hij nog iets verwacht, het is niet dan van het volk zelf. Anti-revolutionair

nog steeds in den gezonden zin van het woord, acht hij thans de revolutie voor Duitschland een noodzakelijk en onvermijdelijk kwaad, terwijl hij te voren haar vreesde als een der grootste onheilen, die zijn vaderland treffen konden. De navolgende schets van zijn wetenschappelijk en staatkundig leven moge dit een en ander eenigzins nader toelichten.

Geboren te Darmstadt den 20sten Mei 1805, werd Gervinus noch tot den geleerden stand, noch tot de vervulling van eenig staatsambt door zijne opvoeders bestemd. Voor den handel opgeleid, ontdekte hij echter spoedig, dat in den hem aangewezen werkkring zijne roeping niet lag. Bijkans geheel door eigen studie bekwaamde hij zich binnen weinig tijds tot het ontvangen van het academisch onderrigt, bezocht daarop de Universiteit van Heidelberg, waar hij de lessen van Schlosser bijwoonde, en werd eindelijk, na een tijdlang in Duitschland en Italië te hebben omgezworven, in 1835 tot buitengewoon Hoogleeraar te Heidelberg benoemd. Een jaar later verschafte Dahlmann's aanbeveling hem de betrekking van gewoon Hoogleeraar te Göttingen. Die betrekking echter verloor hij spoedig ten gevolge van het protest, dat hij in 1837 met zes andere Göttinger professoren, met Dahlmann, Albrecht, Ewald, Weber en de broeders Grimm tegen de afschaffing der Hannoversche constitutie van 1833 door Ernst August onderteekende. Zonder regtspraak werden de zeven hoogleeraren van hun ambt ontzet, en Dahlmann, Jacob Grimm en Gervinus uit het land verbannen. Langdurige reizen voerden Gervinus daarna ten laatste in 1844 naar Heidelberg terug, waar de voorlezingen, die hij sedert van tijd tot tijd meest voor academische toehoorders gehouden heeft, steeds met buitengewonen bijval zijn ontvangen. Den meesten naam intusschen verwierf hij zich als schrijver. Zijne eerste werken, eene uitgave van Thucydides en eene geschiedenis der Angel-Saksen, getuigen meer van vlijtige studie en van grondig onderzoek dan van wijsgeerigen en echt historischen zin. Reeds zijne ‘Proeve eener geschiedenis van Arragon’ echter, en de ‘Geschiedenis der Florentijnsche historiografie, benevens eene karakteristiek van Macchiavelli’ leverden het bewijs, dat er iets anders dan een vernuftig conjecturensmid en een noeste bronnenverzamelaar in hem stak. De beschouwing over Machiavelli vooral leert ons Gervinus kennen als een geleerde

voor wien geene wetenschap waarde heeft, die niet leidt tot eenig klaar voor oogen gehouden en in het menschelijk leven bereikbaar doel. Wel ligt er nog iets idealistisch in zijne wereldbeschouwing; wel zijn de sporen van dat wetenschappelijk cosmopolitisme, dat hij welligt van Schlosser had overgenomen, en dat hij in dezen naderhand ook laakte, in zijn oordeel over den Florentijnschen historieschrijver merkbaar; wel meent hij ook den schijnbaar beperkten gezigtskring, in welken deze leefde, hem te moeten verwijten; wel prijst hij eindelijk in Dante de verheffing boven de bijzondere, enghartige belangen des vaderlands, en dat leven in het leven der eeuwen, dat de staatsman niet verstond; maar toch was het juist ook de praktische zijde van Macchiavelli's geestesrigting, die hem, even als Macaulay, de studie van dat karakter zoo aantrekkelijk maakte; toch leerde hij ook toen reeds met den zonderlingen maar diepzinnigen Italiaan den bijwijlen nuttigen kant van het absolutisme als eene school en eene voorbereiding der vrijheid begrijpen; toch roemde hij in Macchiavelli, dat hij, hoe republikeinsch ook gezind, zich niet liet misleiden door den waan, dat in alle volkstoestanden, die verbetering eischen, de instelling der republiek als een onfeilbaar geneesmiddel kan worden aangewend. Bij alle tegenstrijdigheid intusschen, die dit eerste historisch-politische geschrift van Gervinus nog schijnt aan te kleven, blijft ééne hoofdgedachte toch steeds heerschend in de geheele beschouwing: dat alle verbetering der volkstoestanden, 't zij door de vorsten, 't zij door de volken zelve aangebragt, steeds gestrekt heeft en moet streken om tot zelfstandigheid en onafhankelijkheid de volken op te voeren. Het is deze gedachte, die, gelijk wij boven opmerkten, den grondtoon van al zijne werken blijft uitmaken.

De proeve over Macchiavelli was kort na de Julij-revolutie van 1830 verschenen. Zij bewees door menige toespeling op de gebeurtenissen van den dag, dat Gervinus, ongelijk aan vele zijner beroemde tijdgenooten, geen groote uitkomsten van die omwenteling voor Duitschland verwachtte, maar tevens dat hij diep was doordrongen van haren geest. Nog duidelijker bleek dit laatste, toen hij in 1835 een nieuw tijdschrift, de ‘Deutsche Jahrbücher,’ oprigtte, en daarin, toen de ijver voor de vrijwording en de staatkundige ontwikkeling van Duitschland onder den druk

der reactie bij de meesten sinds lang was bekoeld, met onvermoeide vlijt en ongebogen geestkracht juist aan die opwekking van het staatkundig leven zijns volks bleef voortarbeiden, die als hopeloos door de meesten was opgegeven. Teregt zag Gervinus, dat het Duitsche volk, in zuiver geestelijke en wetenschappelijke ontwikkeling boven alle andere natiën verheven, tegelijk, wat zijn staatkundig leven betrof, ver beneden de meeste beschaafde volken van Europa stond. Die geestelijke ontwikkeling, oordeelde hij met reden, moest thans aan de staatkundige, aan het openbare leven dienstbaar worden gemaakt. Daarin toonde zich Gervinus vooral regt praktisch geleerde, - in Duitschland inderdaad eene zeldzaamheid. Hij is voorzeker de man niet, om de wetenschap en de kunst niet te beminnen om haar zelve; hij gispt dan ook ten sterkste den staatskunstenaar, wien niets dan het naaste en toevallige belang van het oogenblik, wien niets hoogers en edelers, wien het heil der menschheid niet ter harte gaat; maar zoo hij verlangt, dat een krachtig in staatkundigen zin ontwikkeld volk louter ten nutte zijner geestelijke beschaving zich toelegge op wetenschap en kunst, van den anderen kant eischt hij, dat eene natie, wier geestelijke vermogens reeds eenen hoogen trap van ontwikkeling hebben bereikt, maar wier staatkundige opvoeding nog in de beginselen is, die zuiver intellectuele beschaving ten laatste eens leere gebruiken, om ook handelend op het groote tooneel der wereld op te treden. Daartoe vooral het Duitsche volk aan te sporen, was het erkende en wel in 't oog gehouden doel dier Jaarboeken, die intusschen, en 't mag niet onbelangrijk zijn het op te merken, bij hunne bijzondere pragmatische rigting, de Duitsche naauwgezetheid en grondigheid van onderzoek geenszins voor Fransche oppervlakkigheid lieten verloren gaan. Van de ‘Geschiedenis der Duitsche dichtkunst en letterkunde’, in 1835 door Gervinus aangevangen en in 1842 door hem voleindigd, kan, gelooven wij, met grond hetzelfde worden gezegd, wat ook voor 't overige omtrent enkele bijzonderheden in dat werk te gispen moog' zijn. Met dien arbeid bewees Gervinus, dat hij zelf wèl wist uit te voeren wat hij van anderen verlangde: de wetenschap, zonder haar tot oppervlakkige volkswetenschap te verlagen, in dien zin te populariseren, dat zij dienstbaar aan het openbare leven worde gemaakt. Het trouw en uitvoerig geteekend beeld, dat hij van Duitschlands geeste-

telijke ontwikkeling; in verband tot de verschillende phasen van het Duitsche volksleven, ontworpen heeft, is onder al zijne werken zeker niet het minst bevorderlijk geweest aan het doel dat hij zich voorstelde, de verlevendiging van den openbaren geest. Maar geen wonder toch ook, dat een praktisch denker als hij, onder een volk van dichters en mijmeraars niet altijd de verdiende waardering van zijnen arbeid vond; geen wonder, dat hij door velen werd miskend en door de Duitsche regeringen werd gevreesd, die ongaarne den openbaren geest gewekt en de praktische staatswetenschap door onderdanen beoefend zien. De miskenning, die hij ondervond, is daarom intusschen niet te minder te betreuren. ‘Hoe zeer moet niet de vaderlandslievende burger het bejammeren, - zegt niet zonder grond de schrijver van “Gervinus und seine politische Ueberzeugungen”, - dat een man van zulk eene diepzinnigheid en kunde, van zoo veelzijdige bekwaamheid, van zoo oorspronkelijke kracht en stoute energie en van zoo groote bezadigdheid tevens, geen enkelen staat vond, die zoo zeldzame gaven wist op prijs te stellen, en een groot en geëvenredigd veld van werkzaamheid haar te openen zich bereid betoonde! De toenmaals dertigjarige Gervinus zou eerst dan de volheid zijner natuur ontwikkeld hebben, die niet voor de rust en de eenzijdigheid van het studeervertrek bestemd kon zijn. Maar hoe had toen, in den bloeitijd der Duitsche reactie en bij de enghartigheid der Duitsche politiek, een staat zich kunnen bedienen van zulk eene kracht?’ - Zou Duitschland tegenwoordig wijzer zijn geworden? Zouden zijne regeringen ruimer inzigten hebben verkregen? Dat men Gervinus heeft vervolgd, weten wij; dat het binnen het bereik van een Duitschen staat ligt, talenten als de zijne te waarderen en ze aan te wenden tot een nuttig doel, is tot heden ons nog niet gebleken. Hoe een Gervinus in Engeland en Amerika geëerd en gevierd zoude zijn!

De polemiek, welke hij omstreeks dezen tijd tegen de revolutionairen van het jonge Duitschland, met name tegen Börne, den toenmaligen vertegenwoordiger der nieuwere letterkunde, heeft gevoerd, moge inmiddels tot bewijs strekken, dat hij niet tot die warhoofden behoorde, die slechts verandering om de verandering wenschen. De volgende karakterschildering van de wereldverbeteraars dier dagen gelde als proeve van de bestrijding hunner rigting.

‘Met zich zelven en met de wereld ontevreden, - zegt Gervinus van de nieuwe hervormers, - meenen zij de wereld en zich zelven door onverstand en onmatigheid gelukkig te maken, - eene secte van ongelukkige menschengelukzoekers of van humane menschenhaters, die de menschheid redden willen, maar zich niet redden kunnen van zich zelven. Bij de verwarring van hun eigen geest pogen zij de geordende wereld in orde te brengen, omdat zij hun een chaos schijnt, en omdat zij de wereld slechts naar zich zelven weten af te meten. Deze menschen, meest zonder genoegzame kennis, zonder kracht van karakter, zonder moed en zeer dikwerf ook zonder middelen, om langs den gegeven weg door het leven te gaan, tevens ligt beweegbaar als vrouwen, door eene gloeijende maar ongeregelde verbee ding op het dwaalspoor geleid, verstaan gemeenlijk zooveel van hetgeen hen omringt, dat er iets groots, wat dan ook, in de wereld wordt voorbereid. Niet kundig en verstandig genoeg om de zich bewegende en wordende dingen te begrijpen; niet edel genoeg om bij het inzigt in de zwakheid van hunnen geest hunne krachten bescheiden en welmeenend aan meer beperkten kring toe te wijden; te ijdel dan dat zij den glans der wereld ontberen kunnen, en klein genoeg, om, ter voldoening aan die ijdelheid, niet te versmaden aan onnatuurlijkheid, aan menschenhaat, aan luimen en grillen, of zelfs aan de bloote affectatie van al die ondeugden zich over te geven, die alleen dienen om opzien te verwekken; eindelijk niet waarheidlievend genoeg voor zich zelven om dit verwarde streven en drijven zich klaar voor oogen te stellen, bederven deze ongelukkigen ook nog den werkelijken aanleg, dien ze niet zelden bezaten, en den zedelijken kern, die menigmaal in hen te vinden was; zij worden de speelbal van de meest woedende hartstogten, en wonden zich zelf door hunne onverzadelijke begeerte, om de verveling te dooden, die ze bij den gewonen gang der dingen ondervinden, en den kruipenden tijd de vleugelen te leenen hunner ongeduldige fantasie.’ Het valt moeilijk een strenger oordeel over de revolutionaire ligtzinnigheid uit te spreken. En daartegen blijft dan ook in die dagen, toen de zucht tot omverwerping van al het bestaande het Duitsche vaderland met onberekenbare gevaren bedreigde, de gansche rigting van Gervinus gekant. Hij geeft toe, neen, hij verkondigt met luider stemme, veel luider dan der Duitsche regeringen aangenaam

kon zijn, dat het onvergeeflijke dwaasheid is, den waren vooruitgang te willen belemmeren, en te willen behouden wat onhoudbaar is geworden; maar als de beste behoudsman acht hij, wat er goeds en edels en eeuwigs is in het oude tegen vernielingzucht te willen beschermen, een ‘even grootsch en edel streven als de vooruitgang zelf tot het betere in overeenstemming met de eischen van den tijd.’

Vraagt men, tot welke staatkundige partij dan toch eigenlijk de man behoorde, die noch revolutionair, noch regte behouder wilde zijn, en die noch den ijver van het jonge Duitschland, noch de werkeloosheid van het oude kon goedkeuren; door hem zelf is die vraag uitdrukkelijk beantwoord in een gedicht, dat door meergemelden schrijver over zijne staatkundige rigting ons wordt medegedeeld, en waaruit wij ten dienste van hen, die het genoemde werkje niet ter hand mogten hebben, een paar fragmenten overnemen.

‘Sagt zu wem ihr euch haltet in eurem politischen Glauben?’
Wir? Zu keinem. Bei uns gilt keines Meisters Gebot.
Nur den einen Meister erkennen wir: Völker- und Zeitgeist,
Zwang des Geschicks, Vorsicht, oder wie sonst du ihn nennst.
‘Und du Daniel liesest die Schrift und die Hand dieses Meisters?’
Belsazer, ja ich las, sieh und ich deute sie dir.
‘Wohl, und was heischet die Schrift?’ Ein freies und einiges Deutschland,
Ob es ein einziges sei, dieses entscheide die Zeit.
‘Welcherlei Form denn gebt ihr dem freien, dem einigen Deutschland?’
Welche der Geist und der Trieb selbst aus sich selber erschafft.

Nicht dort sollst du dir suchen dein Vaterland wo es gut steht,
Sorge vielmehr, dass es gut dir in dem Vaterland steht.
‘Wollt ihr den Kaiser zurück, erklärt euch endlich und deutlich!
Wollt ihr Hegemonie, preussische, oder was sonst?’
Dreimal heilige Einfalt! wir wollen damit ihr es wisset,
Einen der etwas will, einen der etwas vermag.
Ob er sich Der oder Die oder Das oder wiederum Die nennt,
Namen nennen ihn nicht, Wollen und Wirken allein.
Ein Kampfzeichen uns gilt: das Vaterland zu erhalten,
Und ihm folgen wir treu, führe nun Volk oder Fürst.
Zähmung ertrage ich gern, nicht möchte ich Lähmung ertragen,
Will was ich soll, aber will, dass ich was tüchtiges soll.
Ob uns Monarchen regieren, ob Dem- ob Aristokraten,

Das gilt gleich, nur mit Euch Kakistokraten hinweg!

- Uns genügt die Reform; nur die gnädig gewährte mishagt uns;
Hat der Betheiligte auch Theil an den besseren Rath.

- Beruhiget euch, wir wühlen nicht um nach dem Sande,
Sondern wir suchen im Sand dürftige Körnchen von Gold.
Nicht das Trommelgeräusch der Liberalen behagt uns,
Innen ein leeres Gehaüs, aussen ein Kälbernes Fell.
Welcherlei Leser uns lieb? nicht der, der schadenfroh auflacht,
Nein, der da faltet den Stirn, geht und die Hände bewegt.

In weinige van die regels ligt de gansche staatkundige geloofsbelijdenis van Gervinus. De vorm is hem onverschillig, om den inhoud is het hem te doen; hij wil wat de tijdgeest wil: vrij en zelfstandig handelen van het volk; want naar dat doel streeft de geschiedenis. De natie worde aangevoerd, of zij stelle zich zelve in beweging, ook dat is hem eenerlei, mits ze slechts zich in beweging stelle en ophoude te mijmeren en te droomen, mits ze zelve slechts zorge dat hervormd en verbeterd worde wat hervorming en verbetering behoeft. De constitutionele monarchie, meende Gervinus toenmaals nog, en toen ongetwijfeld teregt, is de natuurlijke aanvoerder van het Duitsche volk; laat de monarchie het volk voorgaan op den weg dien het te bewandelen heeft; de liberalen willen geen verbetering, maar vernietiging van het bestaande; zij willen eene democratie, voor welke Duitschland nog niet rijp is; zij willen uiterste middelen, revolutie, terwijl geleidelijke overgang van het oude tot het nieuwe nog mogelijk is. De uitkomst heeft bewezen, dat de hoop op gematigden vooruitgang en hervorming zonder schokken ijdel was. Toen gaf Gervinus die hoop, niet het doel van zijn streven op. Lang verwachtte hij van de vorsten eene staatkundige wedergeboorte van zijn vaderland; en zoolang die verwachting niet ten eenenmale wierd teleurgesteld, bleef hij voorstander van het monarchaal-constitutioneel beginsel; toen het hem bleek, dat van de vorsten geen betere toekomst voor Duitschland te hopen viel, sprak hij de overtuiging uit, dat het volk in zich zelf alleen zijn heil en zijne redding te zoeken had. Of hij daarom het rijk der kakistokraten thans wenschelijk zou achten, of hij de brommende en zinledige proclamatiën der gebannen demagogen zou

willen onderschrijven, dat gelooven wij vooralsnog te mogen betwijfelen.

Hoe weinig Gervinus aan de wijze hechtte, waarop zijn hoofddoel, de opwekking van den Duitschen volksgeest, verwezenlijkt kon worden, mits het slechts eene eerlijke was, blijkt ons onder anderen ook uit het schijnbaar zonderlinge, maar inderdaad weldoordachte voorstel, dat hij den uitgever van zijne ‘Geschiedenis der Duitsche letterkunde’ deed. Hij liet hem namelijk de keus tusschen het genoemde werk, eene staatkundige geschiedenis van het nieuwere Europa, en een boek over staatkunde in 't algemeen; het eene kwam hem even geschikt voor als het andere, om hetzelfde doel te bereiken. Nimmer koos hij eenig onderwerp ter behandeling, alleen omdat het met zijnen smaak overeenstemde, maar steeds bleef bij hem de vraag op den voorgrond, wat nut er uit te trekken zou zijn. En zoo was het dan ook evenmin uit voorliefde voor eenigen bijzonderen staatsvorm, dat hij voor of tegen eenige regering zich verklaarde, maar alleen uit overtuiging, dat juist die regering al of niet aan de belangen van het Duitsche vaderland bevorderlijk kon zijn.

Geheel denzelfden geest, dien wij in zijne vroegere schriften kunnen opmerken, ademt ook zijne karakteristiek van Georg Forster, die men niet ten onregte eene zelfkarakteristiek des schrijvers heeft genoemd; geheel dezelfde rigting is ook weder merkbaar in zijne beschouwing over Dahlmann's Politik. In beiden roemt hij het diepdenkend verstand, maar in beiden bovenal wat ook in Macchiavelli zoozeer zijne bewondering uitlokte, den bij uitnemendheid praktischen zin. Evenzoo beschouwde hij Hütten, die hem het tegenbeeld der nieuwerwetsche hervormers scheen. En over 't geheel mogen wij evenzeer in zijne bijzondere ingenomenheid met de beoefening der geschiedenis de blijken opmerken van zijnen denkenden, maar togelijk naar handelen strevenden geest, wien niets vreemder was dan laauwheid en onverschilligheid voor groote beginselen, maar wien toch ook niets onuitstaanbaarder scheen dan die bekrompen eigenliefde, die, hoe ook de tijden en de menschen veranderen, met de kracht der wanhoop aan eene eenmaal opgevatte meening zich blijft vastklemmen. De geschiedenis is het veld waarop de afgetrokkene wijsgeerige gedachte handelend in het leven treedt, nu zich voegend naar de omstandigheden, waar het onmogelijk is ze te weerstaan, dan

ze beheerschend, waar de kracht van den geest meesterschap over de stof verkrijgt, - de geschiedenis, die ‘den ganschen inhoud der zedelijke wereld omvat, en, wat de godsdienst niet openbaart, de wijsbegeerte niet droomt, de zielkunde niet ontcijfert, in den grooten levensloop der menschheid na leert sporen,’ - de geschiedenis, wier leerlingen ‘geen aardklomp ketenen, geen geloof beperken, geen partij bezitten, geen luim, geen stokpaardje beheerschen kan.’ Was het te verwachten dat een man, die zóó de beteekenis der historie verstond en zóó hare lessen wist in praktijk te brengen, tot eene afgeslotene partij kon behooren? Maar, boven alle factiën in den staat en boven alle secten in de kerk verheven, kon hij ook aan geen van alle voldoen.

Van hoe weinig invloed nog kort vóór 1848 zijne staatkundige begrippen waren, blijkt wel ten duidelijkste uit de ongunstige ontvangst, die zijne beide toenmaals in 't licht gegeven schriften, over de ‘roeping der Duitsch-Katholieken’ en over het ‘Pruissisch patent van 3 Februarij 1847’ ten deel viel. In het eerstgenoemde voorspelde hij, doch, gelijk de uitkomst bewezen heeft, ten onregte, het herstel van het godsdienstig leven in Duitschland uit de toenmalige beweging door de Katholieken aldaar aangevangen. Niet dat hij die beweging in allen deele goedkeurde; maar hij meende, en voorzeker niet zonder grond, dat zij heilzame vruchten voor Duitschland zou kunnen opleveren, indien waardige mannen zich aan haar hoofd plaatsen en haar leiden wilden. Die waardige mannen werden echter niet gevonden, 't zij omdat zij er niet waren, 't zij omdat die er waren niet durfden, en de vermaningen van Gervinus bleven zonder vrucht. Zijn krachtig protest tegen het middeneeuwsch patent van den koning van Pruissen was den een te verstandig en te gematigd; den ander scheen het een schendig stuk, waarin de goddelijk-vorstelijke majesteit op hoogst onvoegzame wijze werd aangetast; en de gebeurtenissen van het volgende jaar bragten het spoedig in vergetelheid. Van meer invloed evenwel waren de voorlezingen, die Gervinus omstreeks dezen tijd te Heidelberg begon; en zijn ‘Heidelberger adres aan de Sleeswijk-Holsteiners’ werd inderdaad de aanleiding tot de over gansch Duitschland zich uitstrekkende beweging, door welke, gelijk de schrijver, dien we reeds meermalen aanhaalden, opmerkt, de natie eene eerste poging tot gemeenschappelijk handelen, ge-

heel in den geest van Gervinus in 't werk stelde. Veel gewigts verkreeg nu ook de sedert zoo beroemde ‘Deutsche Zeitung’, waarvan Gervinus onder medewerking van Mittermayer, Mathy en Haüser de redactie op zich nam. Veel opzien baarde het ondernemen van zoo algemeen beroemde mannen, om door middel van de tot dusver veelal verachte dagbladpers op de openbare meening invloed uit te oefenen. Naarmate de ontwikkeling der denkbeelden in Duitschland voorwaarts schreed, en de snelvolgende gebeurtenissen aan de toen reeds algemeen verbreide liberale rigting de zege toewezen, werd ook dat ondernemen meer en meer toegejuicht. Weldra echter bleek het, dat de Deutsche Zeitung te gematigd, te bezadigd, te verstandig, in één woord te goed geschreven was om aan de dolzinnige eischen der toenmalige overdrijving te kunnen voldoen. Veel liever liet men zich opwinden door bladen als de Neue Rheinische Zeitung en door de van geestdrift gloeijende liederen van Freiligrath, dan ter neêr zetten en tot krachtig, maar bezadigd en weldoordacht handelen opwekken door de staatkundige vertoogen van Gervinus en de zijnen. Gene leerden den Duitscher, wat hem zelden moeilijk valt, te dweepen en te declameren; deze trachtten hem te onderwijzen in de kunst, tot wier beoefening hij nu zoomin als vroeger bleek in staat te zijn, in de kunst om iets verstandigs uit te rigten en iets nuttigs tot stand te brengen. Dat de Deutsche Zeitung bij de behoudsmannen nog minder ondersteuning vond, zal wel onnoodig zijn hierbij te voegen: zij beoogde immers hervorming en verbetering, zij verlangde iets dat nog niet was, en het veranderen van iets dat lang bestaan had. Niettemin bleef Gervinus in weerwil van de velerlei teleurstellingen, die hij vóór en na 1848 ondervinden moest, rustig voortarbeiden aan het aangevangen werk, onbewogen door de afkeuring der uiterste partijen, en gesteund door den bijval der weinigen, die nog in staat waren zijne rigting te begrijpen en zijnen arbeid op prijs te stellen. De ruimte ontbreekt ons om de meer bijzondere punten op te sommen, omtrent welke Gervinus in het door hem geredigeerd orgaan zijne overtuiging uitsprak; wij verwijzen te dien opzigte naar de meergemelde brochure en vergenoegen ons hier op te merken, dat hij, aan het gestelde doel getrouw, ook nu, en vooral nu met het oog op de toen allerwege opgeworpen vraagstukken, de ijverigste en

meest welsprekende voorstander der Duitsche eenheid bleef, eene eenheid, op het gebied des geestes lang verkregen, maar in het leven nog steeds door het bekrompen particularisme der meeste Duitsche staten en door het volslagen gebrek aan nationaal-staatkundig volksleven onmogelijk gemaakt. Met dit al verloor hij zich geenszins in de ijdele droomen van het jongere Duitschland, dat ook zonder gemeenschappelijke handeling en door de stichting der wereldrepubliek de zoozeer gewenschte volkseenheid meende te kunnen bevorderen. Hij bleef voortdurend aandringen, dat Duitschland zich niet één verklaren, maar één zich betoonen mogt; hij verlangde de invoering van een welbegrepen en goedvolgehouden vertegenwoordigend stelsel en eene krachtige zamenwerking der bondstaten door een echt nationaal vertegenwoordigend ligchaam; maar hij bleef tevens de warme voorstander der constitutionele monarchie, van welke hij toen nog groote verwachtingen koesterde; hij bleef ijveren tegen de omwenteling zoowel als voor de hervorming, zoolang deze laatste zonder schokken nog mogelijk was; hij bleef de hoven van Duitschland waarschuwen, zoolang waarschuwing nog kon baten, en hij vermaande, toen de omwenteling gekomen en zijne voorspelling vervuld was, de republiekeinen en demagogen tot onderwerping aan den wensch van het meer bezadigde en grootste deel der natie, dat billijke vrijheid, dat onafhankelijkheid en zelfstandigheid verlangde, maar geen vrijwording van hartstogten en geen despotisme van het proletariaat.

In 1848 door de Hanzee-steden naar den bondsdag geroepen, nam Gervinus ijverig deel aan het ontwerpen van de constitutie der Zeventien, en trad ook, door eene Saksisch-Pruissische afdeeling gekozen, als vertegenwoordiger in de nationale vergadering op. Ook nu echter trachtte hij meer als schrijver dan als spreker invloed uit te oefenen op de handelingen zijner landgenooten, en bijwijlen mogt hij met zelfvoldoening ontwaren, dat zijne krachtige en welsprekende taal niet zonder werking bleef. Zoomin echter als eenig ander zijner geestverwanten, gelukte het hem de dwalingen geheel te voorkomen, die zijn ongelukkig vaderland op nieuw naar de betreurenswaardige toestanden hebben teruggedrongen, waaruit het niet dan voor een oogenblik, ten koste van eene vreeselijke omwenteling, was verlost geworden. Tegen de zwakheid en de onverschilligheid van het

volk, tegen de traagheid en ijdelheid der vertegenwoordigers, tegen het stellig voornemen der regenten, om hunne beloften, zoodra de gelegenheid zich mogt aanbieden, te verbreken, bleef alle raadgeving en waarschuwing vruchteloos. Vond Gervinus in den beginne nog soms gehoor, weldra luisterde niemand, zelfs zijne eigene toenmalige vrienden niet meer, naar zijne vermanende en, gelijk de uitkomst bewees, inderdaad profetische stem. Hij had gewild, dat het parlement vóór alles eene doeltreffende en krachtige bondsconstitutie voor Duitschland vast mogt stellen; de vertegenwoordigers verspilden hun tijd met te redeneren over de grondregten van het volk, - afgetrokken theoremen, waarbij het volk eigenlijk niets winnen kon. Hij wenschte dat men de regeringen bewoog, om tot het vaststellen der constitutie mede te werken, opdat het monarchaal element, dat hij voor Duitschland nog onmisbaar bleef achten, gered mogt worden, en vooral ook, opdat de regeringen niet zoo ligt weder zouden kunnen terugtreden, als zij zelve eenmaal deel aan de wetgeving genomen hadden; von Gagern, de voorzitter van het parlement, gaf juist op het oogenblik, toen de regterzijde de overwinning behaald had, aan de eischen der linker toe, en liet den Reichsverweser door de vergadering zelve, zonder medewerking van de vorsten benoemen. Gervinus had gaarne gezien, dat Pruissen zich aan het hoofd der hervormende beweging had gesteld; de handelwijze van den koning zelven maakte alles wat men billijkerwijze van een staat als Pruissen had kunnen verwachten tot eene ijdele hersenschim. Gervinus had mede een oogenblik aan het herstel van Polen gedacht, ook al moest het zijn ten koste van een oorlog met Rusland; een oorlog, die hem trouwens nuttig voor Duitschland en voor de gansche beschaving van het Westen scheen; het onwaardig gedrag der Polen deed de hoop op het herstel hunner onafhankelijkheid in rook verdwijnen, en Ruslands invloed bleef ongeschokt. Gervinus wilde eene scheiding tusschen Oostenrijk en het eigenlijke, naauwer aaneengesloten Duitschland; hij duchtte eene verbinding met een rijk, dat naar zijn oordeel ‘het geweldigst absolutisme onder een comediespel van constitutionele vormen zoo schaamteloos ten toon spreidde;’ men koos den aartshertog Johan tot Reichsverweser; men liet de gelegenheid, die de teregtstelling van Robert Blum en het programma van Kremsier aanbood om

met Oostenrijk te breken, voorbijgaan; en men verschafte juist aan Oostenrijk en Beijeren den magtigsten invloed op de besluiten der Frankforter vergadering. Zoo ging het in deze zaken, zoo bijkans in alle. Telkens gaf Gervinus weder een nieuw middel om Duitschland te redden aan de hand; wie onbevooroordeeld en onpartijdig zijne voorstellen beschouwde, moest bijkans altijd hem gelijk geven; toch werd zijn raad telkens verworpen, en welhaast stond hij zoo goed als alleen. Eindelijk kwam de tijd, waarin het bleek, hoe juist hij in vele opzigten geoordeeld en hoe verstandigen raad hij telkens vruchteloos aan zijne landgenooten gegeven had.

De reactie volgde, gesteund door den onwil der gezeten burgerij tegen de dolzinnige vernielingszucht der democratische en socialistische revolutionairen, en magtig door de zwakheid en de besluiteloosheid der meer bezadigde liberalen. Kan het ons bevreemden, dat Gervinus, zoo bitter in de schoonste zijner verwachtingen bedrogen, ten laatste eindigde met niets meer te hopen van het thans levend geslacht; dat hij den blik voortaan alleen naar de toekomst wendde, en alleen uit eene nog veel geweldiger omwenteling dan die welke hij had beleefd, eene staatkundige wedergeboorte van Duitschland begon te voorzien? Treurig inderdaad en weinig bemoedigend waren de resultaten, tot welke eene ondervinding van naauw eenige maanden hem geleid had, en die hij reeds in het einde van 1848 in zijne Deutsche Zeitung had opgeteekend: - ‘Het is, - zeide hij, - door de ervaring der laatste negen maanden klaar bewezen: - Wij zijn, schoon we de volkssouvereiniteit steeds in den mond hebben, tot zelfregering nog onbekwaam; - wij zijn tot de eenheid in Duitschland nog niet rijp; - wij verstaan van buitenlandsche politiek en van hare eerste eischen niets; - onze regeringen hebben om iets goeds en groots tot stand te brengen noch moed, noch kracht, noch doorzigt; aan de regtmatige eischen der volken weten zij niet te voldoen. Worden die eischen op billijke wijze niet bevredigd, dan zullen ze tot in 't onzinnige zich uitbreiden; worden ze niet gezuiverd, dan zullen ze verwilderen; ontbreekt hun krachtige en verstandige leiding, dan zullen ze, overgelaten aan zich zelven, op een noodlottigen dwaalweg geraken. De revolutie zal eenmaal hare vreeselijke voortzetting vinden. - - Een nieuw geslacht zal uit de omwen-

telingsstormen moeten te voorschijn treden, een geslacht met de ijzeren zenuwen die voor het staatsleven noodig zijn. Ik had gemeend, dat het mogelijk was door den invloed der geestbeschaving dat gemis aan eene ligchamelijke opvoeding tot de staatkunst te vergoeden; ik heb daarin ten eenenmale gedwaald. Ik heb zeer tegen mijnen zin geleerd mij te overtuigen, dat die geestelijke school van wetenschap en kunst ons weinig doorzigt gebragt, het instinct van den wil verlamd en de kracht tot handelen gebroken heeft. De oud geworden leden zullen den Medea-ketel der revolutie niet kunnen, en, zoo ze werkelijk verjongd willen worden, niet mogen ontgaan.' - Zoo voorzag ook toen reeds Gervinus, dat eenmaal nog de tijd zal komen, waarvan de dichter der barricaden maar al te jubelend zingt:

> Wenn die letzte Krone wie Glas zerbricht
> In des Kampfes Wettern und Flammen,
> Wenn das Volk sein letztes 'Schuldig' spricht - -.

Cassandra der eerste omwenteling en der reactie beide, zal Gervinus ook die eener nieuwe revolutie zijn? Wat wij ook mogen hopen, wij kunnen niet anders dan het vreezen. Het schijnt de vloek van Duitschland, dat zijne vorsten altijd als met blindheid waren geslagen, waar het de eischen en het streven der volken, en zijne volken, waar het de bedoelingen der vorsten gold. Beiden zullen later welligt tot hunnen schrik ontdekken, wat die dubbele dwaling hun kosten moet.

Nog eenmaal heeft Gervinus in de laatste jaren eene poging gewaagd om den Duitschen volksgeest uit den slaap te wekken, waarin hij na een kortstondig ontwaken weder verzonken was. Nog eenmaal riep hij zijne landgenooten tot handelen op. Het was in de zaak van Sleeswijk-Holstein, eene zaak, eenmaal zoozeer door Duitschland ter harte genomen, doch weldra aan haar lot overgelaten. Wilden de regeringen geen bijstand verleenen, dan, meende hij, was het de pligt der volken naar de wapenen te grijpen in weerwil van de regeringen, en eene natie ter hulpe te snellen, die zij zelve door hunne beloften hadden aangemoedigd tot den krijg. Zoo ooit echter, dan stond thans de moedige verdediger van pligt en eer alleen. Duitschland gaf de zaak, aan welke het zijne eer verpand had, op;

het bewees, - dus oordeelde Gervinus, en de onpartijdige beslisse, of zijn oordeel te streng is geweest, - het bewees ‘al die gevoeligheid te hebben verloren, die de onderdrukking bitter en de schande ondragelijk maakt’, - en de tijd, meende hij, was gekomen, ‘dat het volk alle aanspraak op den roem der dapperheid en der staatkundige bekwaamheid moet vaarwel zeggen, de tijd, waarin de enkele met weemoed in zijn eigen ik zich heeft terug te trekken en al zijne hoop te stellen op het vreeselijk uur, dat met geweld dit armhartig geslacht zal zien weggedrongen, om plaats te maken voor een ander, dat meer geestdrift voor de eer van het vaderland en meer gal tegen aanmatiging en willekeur bezit.’ - In 1850 stelde Gervinus zich ter beschikking van de Sleeswijk-Holsteinsche stadhouderschap; op haar verlangen ondernam hij eene reis naar Engeland, om daar de hulp te zoeken welke Duitschland had geweigerd. Zijne pogingen bleven zonder gevolg, even als het manifest der hertogdommen, toen de bondsdag het nederleggen der wapenen eischte. Het begin van 1851 vernietigde voor de onafhankelijkheid van Sleeswijk-Holstein en voor het behoud der Duitsche eer de laatste schemering van hoop. Toen ontvlugtte Gervinus een staatstooneel, waarop het laatste bedrijf van het groote drama zoo armzalig was uitgespeeld; en hij keerde terug naar het studeervertrek, om zoo mogelijk troost en opbeuring te zoeken in de geliefkoosde, doch in den drang van het openbare leven allengs verwaarloosde wetenschap.

Geenszins echter om zich af te zonderen van de wereld, en het land zijner geboorte aan zijn eigen noodlot over te laten. Integendeel om ook nu nog te arbeiden voor zijn volk, schoon minder onmiddellijk dan hij zelf gewenscht zou hebben. Ook nu nog, en nu wel niet het minst, zou de wetenschap dienstbaar worden gemaakt aan het leven. Als voorbereidende school voor de staatkunde en als hefboom tot de ontwikkeling van den volksgeest had geene wetenschap tot heden voor Duitschland eenig wezenlijk nut gehad. De tot dusver gevolgde weg moest dus verlaten en een andere opgezocht worden. De eenige, die thans nog overbleef, scheen Gervinus eene door en door pragmatische beoefening der geschiedenis. Nog gaf hij de hoop, dat Duitschland door het weten eenmaal tot een zelfstandig en krachtig staatsleven mogt worden opgeleid, niet ganschelijk

verloren; maar te regt begreep hij dan ook, dat het eindelijk eens het weten om het weten voor geruimen tijd behoorde vaarwel te zeggen. Nog meende hij door leering het zijne te kunnen bijdragen om de komst van dat geslacht ‘met de stalen zenuwen’ voor te bereiden, waarvan alleen een herleven van Duitschland te wachten is; maar vaster dan ooit werd dan ook zijne overtuiging, dat dit ééne alleen den Duitscher nog te leeren en te weten nuttig kan zijn: de praktische lessen der wereldgeschiedenis. Juist deze toch waren het, die andere volken, die Engeland en Amerika zoo uitmuntend begrepen hadden, maar die de Duitscher had bewezen nog niet te verstaan. Hem te verklaren wat de historie den volken te doen gebiedt en na te laten hun voorschrijft; het groote doel hem aan te wijzen, waarheen alle geschiedenis der nieuwere staten streeft, werd van nu af het voornemen van den staatsman, wiens volharding na zoo vele en zoo grievende teleurstellingen als hij ondervond, wel tot leering en voorbeeld voor diegenen mag strekken, die bij den minsten tegenspoed in hunne staatkundige loopbaan en bij de geringste afwijking van hunne beginselen, die ze in 't staatsleven waarnemen, reeds moedeloos het hoofd laten hangen en hun volk tot groote en roemrijke daden onbekwaam beginnen te achten.

De eerste vrucht, die wij van Gervinus' nieuwe werkzaamheid ontvingen, is de ‘Inleiding tot de geschiedenis der negentiende eeuw.’ Wij mogen thans, na eenigermate met het karakter en den vroegeren werkkring des schrijvers ons te hebben bekend gemaakt, tot de beschouwing van dat merkwaardig geschrift overgaan. Daaruit zal ons kunnen blijken, in hoever de inzigten van Gervinus in de naaste toekomst van Duitschland en zijne denkbeelden over de middelen, die het staatkundig leven van zijn volk meest bevorderen en tot goede uitkomsten het leiden kunnen, door de veranderde toestanden gewijzigd zijn. Maar tevens zal de Inleiding ons het bewijs leveren, dat hij, trouw aan het eenmaal gekozen beginsel van zelfstandigheid en eigene, vrije werkzaamheid der staatsburgers, aan het beginsel van zelfregering in één woord, ook nu nog dat en niets anders voor zijn vaderland en voor de beschaafde volkeren van Europa wil. Wij hebben gezien, hoe de overdrijving en de ligtzinnigheid der revolutionairen hem bewogen zich vast te houden aan het traditioneel gezag voor Duitschland; maar

tevens, hoe de handelingen der regeringen zelve hem tot de overtuiging leidden, dat de kracht tot het nieuwe en betere in haar niet gelegen was. Wij zagen hoe hij de zijde van het monarchisme verliet, toen het monarchisme zich zelf verlaten had. Wij zullen in het vervolg in de gelegenheid zijn op te merken, dat hij, de constitutionele monarchie als vorm van regering in hare betrekkelijke waarde latende, thans, door ondervinding geleerd, het beginsel der legitimiteit als zoodanig geheel heeft opgegeven. Bestrijder geworden van het monarchaal beginsel als grondslag van het Duitsche staatsregt, acht hij echter den constitutionelen regeringsvorm met zelfregering der staatsburgers nog geenszins onvereenigbaar, en ook nu nog blijft hij geneigd den vorsten de hand te reiken, indien zij de hun toevertrouwde magt inderdaad tot het wezenlijk heil hunner volken gebruiken willen.

Te waarschuwen tegen de dwaling, in Duitschland onder sommigen verspreid, als zou de Inleiding slechts een partijschrift zijn, mag wel overbodig worden geacht. Voorzeker, de Inleiding is met eene bepaalde bedoeling ontworpen; maar daaruit volgt nog geenszins, dat zij de geschiedenis ter liefde van die bedoeling verminkt; en zoo het niet te ontkennen valt, dat zij eenigermate onder den invloed der laatste gebeurtenissen geschreven is, toch blijft het de vraag, of de hoofdresultaten van het ingestelde historische onderzoek anders geweest zouden zijn, indien die gebeurtenissen een anderen keer hadden genomen. In één woord, even als vroeger zou het thans moeilijk zijn te bepalen, tot welke staatspartij Gervinus eigenlijk gerekend kan worden te behooren; eene onbevooroordeelde lezing van het thans te beschouwen werk zal ons, gelooven wij veeleer, tot de overtuiging leiden, dat ook nu nog op hem mag worden toegepast wat hij vóór jaren schreef:

> Bei uns gilt keines Meisters Gebot.
> Nur den einen Meister erkennen wir: Völker- und Zeitgeist,
> Zwang des Geschicks, Vorsicht, oder wie sonst du ihn nennst.

II.

Naar ééne rigting en volgens ééne wet beweegt zich de geschiedenis der laatste eeuwen, in weerwil van alle stremmingen en afwijkingen, voort. In de kleinere tijdruimten ongehinderd naar dezelfde, in de grootere onder gestadige weifelingen naar verschillende rigtingen, en wederom, die weifelingen te boven komend, naar ééne onveranderlijke in de gansche tijdruimte die zij omvat. De kleinere perioden worden telkens door één beginsel, de grootere door meerdere, tegengestelde geregeerd; de geschiedenis der nieuwere tijden als één geheel beschouwd is het voortbrengsel van ééne albeheerschende idee.

Die idee te verklaren, in de hoofdgebeurtenissen der nieuwere geschiedenis de sporen van hare heerschappij aan te wijzen, is het doel van de ‘Inleiding tot de geschiedenis der negentiende eeuw.’ Het grootere werk, waarvan dat geschrift de voorbereiding is, zal eveneens hare ontwikkeling gadeslaan in de gebeurtenissen van onzen tijd, maar tevens de velerlei afdwalingen in 't oog vatten, aan welke zij in de kleinere tijdruimten nog steeds onderhevig blijft.

De wet, die in onzen tijd den gang der gebeurtenissen regelt, is volgens Gervinus dezelfde, welke Aristoteles reeds in de staatsgeschiedenis van het oude Griekenland opmerkte, en die ook voor de gansche wereldgeschiedenis geldt, - de voortgang namelijk van de vrijheid, het regtsbezit en de magt der enkelen en weinigen tot die der meerderen en velen. In de bijzondere staten en statengroepen ziet men steeds het regt en de magt voortschrijden van de enkelen naar de weinigen en van dezen naar de meerderen; maar zoodra dan ook het volksleven het hoogste punt van ontwikkeling, waarvoor het in den gegeven toestand der menschheid vatbaar is, heeft bereikt, keert de magt der velen tot die der enkelen terug. In den ganschen loop der wereldgeschiedenis daarentegen is de gestadige uitbreiding van vrijheid en regtsbevoegdheid onmiskenbaar, terwijl wij het gezag en de voorregten der enkelen en weinigen steeds meer en meer zien afnemen in kracht.

In de oudste tijden heerschten over Griekenland patriarchen als koningen; daarop volgde de regering der aanzien-

lijksten; toen de heerschappij van een groot deel des volks; eindelijk, bij het verval der staten en de ontaarding van het openbare leven, de terugkeer van het absolutisme. De geschiedenis van Rome levert ons hetzelfde beeld. In de vroegste tijden der middeneeuwen stonden koningen, graven en hertogen aan het hoofd der volken; hen volgden magtige vorsten, onbeperkte gebieders over uitgestrekte rijken. Maar een invloedrijke adel was hun weldra ter zijde en trok aan zich de magt, die de vorsten eerst alleen hadden uitgeoefend, terwijl in meer en meer onafhankelijk geworden gemeenten de rijken en aanzienlijken het bestuur der openbare zaken in handen namen. In de nieuwere tijden begon de nijvere en handeldrijvende burgerstand zijnen eisch tot gelijkstelling met de lang bevoorregten geldend te maken. Thans vindt in enkele staten dat verlangen billijke voldoening; in éénen staat is het reeds overschreden en is alle onderscheid van standen weggevallen; in vele andere blijft de wensch ook van den gezeten burgerstand nog altijd onvervuld. Vandaar nog steeds in vele landen een bijwijlen afgebroken, doch telkens weder opgevatte strijd tegen de overblijfselen van vroegere maatschappelijke toestanden. Waar in onze dagen de regtsbevoegdheid voor allen gelijk en de magt billijk verdeeld is, daar heerscht gemeenlijk, als in de meeste staten der oudheid ten tijde hunner hoogste ontwikkeling, de zoogenaamde gemengde regeringsvorm.

Beschouwen wij de wereldgeschiedenis als één zamenhangend geheel, dan ontwaren wij in 't algemeen denzelfden vooruitgang, dien we in de bijzondere staten en tijdperken mogten opmerken. Eerst het meest geweldig despotisme in de overoude Oostersche rijken; daarna de magt der aristocratie en de heerschappij van een deel des volks naast de slavernij in de republieken der meer beschaafde oudheid; vervolgens in de middeneeuwen het gezag der aanzienlijke geslachten over hunne medeburgers, hunne vasallen en hunne lijfeigenen; eindelijk in onze tijden het streven van alle staatsburgers naar gelijkheid voor de wet en gelijke bevoegdheid tot de uitoefening van staatsburgerlijke regten.

Bij dat alles is telkens in de verschillende staten de overgang van het eenhoofdig gezag tot den aristocratischen regeringsvorm gemakkelijk geweest; moeilijk daarentegen die van de magt der groote geslachten tot het staatkundig regts-

bezit der meerderen. Hier toch was de weerstand grooter, de eenheid onder hen die in verzet kwamen geringer. De eerste der genoemde veranderingen kon dan ook altijd zonder middelaar geschieden; de laatste heeft altijd een hefboom noodig gehad, waardoor de invloed der weinigen gebroken, die der velen omhoog gerigt kon worden. Die hefboom was in de oudheid de tirannie, in de nieuwere tijden het absolutisme. De aristocratie vernederend om zich zelve op den troon te plaatsen, heeft de alleenheerschappij den meerderen steeds tot uitbreiding van hunnen invloed en van hun regtsbezit den weg gebaand. Zij gaat in vele staten nog altijd daarmede voort, schoon haars ondanks en meest van hare werking zich zelve onbewust.

Een gewigtig onderscheid tusschen de vroegere en de latere openbaring der Aristotelische wet is, buiten de grootere uitgebreidheid van tijd en plaats over welke de nieuwere geschiedenis zich uitstrekt, nog daarin gelegen, dat te voren slechts ééne soort van absolutisme en aristocratie te bestrijden viel, in latere eeuwen daarentegen tweeërlei: de wereldlijke en de geestelijke. Vandaar dan ook dat het streven der volken naar zelfstandigheid en onafhankelijkheid van alle onredelijk en opgedrongen gezag, onder tweeërlei vorm zich vertoont: als de strijd namelijk voor de geestelijke en als die voor de burgerlijke vrijheid. De hervorming was de verschijning van den eersten dier beide vormen, de omwenteling is die van den laatstgenoemden. Reformatie en revolutie zijn slechts twee verschillende verschijnselen van één en hetzelfde feit, - twee zijden van ééne hoofdgedachte. De strijd dien de eerste begon is vóór lang beslist; de worsteling door de laatste aangevangen duurt nog immer voort.

Het zijn deze algemeene opmerkingen, welke wij aan het inleidend overzigt van de geschiedenis der nieuwere tijden ten grondslag vinden gelegd, en die wij in het vervolg door de bijzondere feiten ook nader bevestigd zullen zien. De schrijver heeft daarmede uitgesproken en door bewijzen gestaafd, wat anderen reeds herhaaldelijk hadden te kennen gegeven, zonder het nog uitdrukkelijk te formuleren en het tot voorwerp te maken van een opzettelijk historisch onderzoek. Dat het streven aller natiën, die in waarheid gezegd kunnen worden in beschaving en ontwikkeling toe te nemen, naar uitbreiding der regtsbevoegdheid en gelijkmatige verdeeling der magt in den staat is gerigt, en dat de

volken op elk gebied steeds meer en meer van de banden zich pogen te bevrijden, die hunne eigene en zelfstandige werkzaamheid belemmeren, mag de slotsom van alle echt geschiedkundige beschouwing worden genoemd. Zij is het dan ook bij onze grootste en meest geroemde historieschrijvers; bij eenen Robertson in zijne schets van het middeneeuwsch Europa; bij Schlosser in zijne wereldgeschiedenis en in zijne beoordeeling der achttiende eeuw; bij von Rotteck in zijne algemeene geschiedenis; bij Macaulay in zijne verschillende proeven en in zijn aanschouwelijk verhaal van de lotgevallen zijns vaderlands; bij Bancroft in zijne uitnemende geschiedenis der Vereenigde Staten; om vele anderen niet te noemen, wier historische en wijsgeerige schriften tot dezelfde uitkomst ons leiden moeten. Wat meer zegt, ook diegenen, die de ontwikkeling der volken en hun voortschrijden tot meerdere zelfstandigheid een onheil voor de menschheid achten, bewijzen toch de heerschappij der bedoelde wet te erkennen, juist door zich te bedroeven over haren invloed en de werkingen te betreuren die zij op het staatsleven uitoefent. Die wet nu heeft Gervinus in zijne vlugge en levendige schets van de geschiedenis der latere tijden uitdrukkelijk tot een algemeen historisch beginsel verheven; hij heeft uit eene reeks van feiten ons aangetoond, hoe zij van het begin onzer geschiedenis tot op den huidigen dag in meerdere of mindere mate het leven van alle Westersche volken heeft beheerscht; en hij meent niet zonder reden daaruit te mogen afleiden, dat diezelfde wet ook in de toekomst nog lang als regel voor het staatsleven hare gelding zal hebben. Zien wij, het meer bijzonder gedeelte der Inleiding ter hand nemende, op welke wijze die uitkomst door den schrijver verkregen wordt.

In de geschiedenis der middeneeuwen wijst hij ons op een voortdurenden strijd en een gestadig weifelen tusschen twee beginselen: het universalistisch streven naar groote, de grenzen der nationaliteiten overschrijdende heerschappijen, en de particularistische neiging tot verdeeling der enkele rijken in kleine leen- en stedestaten. Het eerste is van Rome, de laatste van de Germaansche stammen afkomstig. In de nieuwere tijden blijft het Romanisme zijn karakter onveranderd behouden; het Germanisme neemt andere en meer omvattende beginselen in zich op: de afkeer van alle noodelooze centralisatie en van allen overbodigen

dwang blijft onverzwakt; maar de zelfstandig werkzame krachten der enkelen rigten zich meer en meer naar een gemeenschappelijk doel, terwijl vroeger de zucht tot onafhankelijkheid steeds een zelfzuchtig streven der individuën was. Het Romanisme blijft staan waar het vóór eeuwen zich bevond, en stoot alle groote en magtige geesten, alle in waarheid vruchtbrengende talenten van zich af; het Germanisme, telkens verjongd en rusteloos voorwaarts strevend, is de bewaarder en de beschermer van alle scheppende en levenwekkende ideeën geworden. Aan het Germanisme dan ook de toekomst der wereld, aan het Romanisme het dood verleden. Het eene is bestemd om te leven en te heerschen, het andere om langzaam weg te sterven en te verdwijnen van het tooneel der geschiedenis.

Na den val van het Westersche Keizerrijk vinden wij Italië en de veroverde wingewesten onder een aantal nog ruwe en onbeschaafde volksstammen verdeeld. Krijgsvorsten heerschen met onbeperkt gezag; maar de bijzondere nationaliteiten blijven scherp gescheiden, en het individueel leven is nog niet in het staatsleven opgelost. Langzamerhand echter vermengen zich de verschillende volksstammen met elkander en met de vroegere bewoners van het rijk; zich vestigend in de veroverde landen, verliezen de krijgslieden hun oorspronkelijk karakter, om dat van burgers en onderdanen aan te nemen; en de stichting eener nieuwe wereldmonarchie is weder mogelijk geworden. Karel de Groote maakt gebruik van de gunstige gelegenheid, en nogmaals is het Westen onderworpen aan een eenigen oppermagtigen wil. De neiging echter tot verdeeling van grondgebied, den Germaanschen stammen eigen, verhindert het voortbestaan der pas gevestigde heerschappij, die onmiddellijk weder uiteenvalt na den dood van haren stichter. Elke poging om haar in 't leven terug te roepen blijft afstuiten op den weerzin der Germaansche volken tegen alle staatseenheid, die het onafhankelijk volkskarakter der verschillende natiën opheft.

Maar wat in 't wereldlijke onmogelijk schijnt geworden, gelukt beter op geestelijk gebied. De uitbreiding en de veroveringen van het Islamisme in 't Oosten maken de kerkelijke eenheid in het Westen noodzakelijk. Het aloude Rome, door zijne historische herinneringen steeds tot het streven naar wereldgebied verleid, wordt de zetel van een geeste-

lijk gezag, dat spoedig de gansche Westersche Christenheid beheerscht. Gelukkig evenwel voor de beschaving van Europa vereenigden zich nimmer de geestelijke en de wereldlijke magt op één hoofd. Steeds vijandig stonden de Duitsche keizers, die evenzeer van hunnen kant het herstel van het wereldrijk beoogden, tegenover de bisschoppen van Rome; en beiden verijdelden door hunne eindelooze twisten de verwezenlijking van een voornemen, dat, ware het gelukt, de vrije ontwikkeling der Europesche volken misschien eeuwen lang aan banden had gelegd.

In de bijzondere rijken wijkt inmiddels het eenhoofdig vorstelijk gezag voor de magt van den krijgsadel en voor de regten der vrije gemeenten. Alle landen deelen zich in leen- en stedestaten. De Germaansche onafhankelijkheid verzet zich tegen alle onderwerping aan den wil van éénen oppermagtigen gebieder. Maar zij belemmert ook alle gemeenschappelijke handeling; zij is vaak weinig meer dan bekrompen zelfzucht; zij veroorlooft allen magthebbers, hoe beperkt ook hun gebied, de meest geweldige verdrukking hunner onderhoorigen; zij houdt de edelen zoowel als de gemeenten steeds onderling verdeeld; zij wapent hen tegen elkander in bloedige veeten. Zoo in Spanje tijdens de regering van het huis Trastamara, in Duitschland sinds het regt van den sterkste zijn woest en onmenschelijk spel begint te drijven, in Engeland sedert de oorlogen der beide rozen, in de Nederlanden gedurende de twisten der Hoekschen en Kabeljaauwschen, in Frankrijk tijdens de partijschappen onder Karel VII, en voortdurend in Italië sinds de stichting der kleine, elkander steeds beoorlogende republieken en de opkomst der aanzienlijke geslachten, die als Guelfen en Ghibellijnen in de twisten van keizer en paus een voorwendsel voor hunne persoonlijke veeten zoeken. De anarchie en de verdrukking, die het eigenlijke volk van de aristocraten te lijden heeft, worden ondragelijk. De kruistogten, - de eerste groote gemeenschappelijke handeling der middeneeuwsche volken, - geven eenige afleiding; zij verminderen het aantal der ledige, alleen met oorlog, roof en plundering beziggehouden edelen; zij verhoogen de beteekenis van den geringere, en verbroederen hem met den meerdere. Zij schenken den Roomschen kerkvorsten een nieuwen en magtigen invloed, uitgebreid als die reeds is geworden door de bescherming aan het volk verleend, en

door de gelegenheid, die de kerk ook voor den mindere openstelt, om door geestelijke bedieningen op te klimmen tot de hoogste rangen in de maatschappij. De kruistogten eindelijk leeren den volken het nut der staatseenheid begrijpen; zij leiden hen tot de overtuiging, dat zij tot iets beters zijn bestemd dan om de speelbal en het slagtoffer van de willekeur en van de kleingeestige hartstogten der weinigen te blijven. Maar de volken bezitten zelve de kracht nog niet, om tot groote gemeenschappen zich te verbinden, en door eigen handeling van de verdrukking dier weinigen zich te ontslaan. Zwak als ze zich nog gevoelen, zien ze verlangend naar een redder en bevrijder uit, die den staat aan één wil onderwerpen en hunne regten tegen de willekeur beschermen zal. Die redder wordt in Engeland Hendrik VII, in Frankrijk Lodewijk XI, in Spanje Ferdinand de Katholieke, in Italië de paus als wereldlijk vorst. Elk dier regenten vereenigt de verdeelde krachten zijner natie, vernedert de grooten en heft de minderen uit hunne vernedering op. Hij handhaaft de regten der enkele burgers, en onderwerpt allen zonder onderscheid aan ééne gelijkgeldende wet. Alleen, die wet is niets anders dan zijne eigene willekeur, en zoo de adelsmagt gebroken is, het onbeperkt eenhoofdig gezag is daarvoor in de plaats getreden; de glans der aristocratie taant, maar niet dan voor die der koninklijke majesteit; gemeenen zijn even als edelen burgers geworden, maar allen ook onderdanen in den strengsten zin des woords; de magt der aristocratie was op het regt van den sterkste en meest vermogende gebouwd, het vorstelijk absolutisme berust op veel heiliger en veel hechter beginsel, - op de kracht der goddelijke genade. Toch zou dat absolutisme juist door de gelijkstelling van allen voor de wet, juist door die vernedering van den adel en door de verhooging van den burgerstand, niet anders dan de oefenschool der vrijheid en de voorbereiding tot de onafhankelijkheid der volken zijn. Een tijd zou komen, waarin die gezalfden des Heeren hunne rol uitgespeeld, en de volken geleerd zouden hebben op zich zelve te vertrouwen, en zonder adel en zonder oppermagtige gebieders voor hunne eigene belangen zorg te dragen. Die tijd der zelfstandigheid kwam spoedig reeds wat het geestelijke betreft; in het wereldlijke is hij aangevangen, maar nog geenszins geheel vervuld.

Met den terugkeer van het eenhoofdig, koninklijk en pauselijk gezag begint ook onmiddellijk weder het streven naar het herstel der wereldmonarchie. De ontaarding van het Germaansch element schijnt het Romanisme eene schitterende zegepraal te bereiden. Een magtig geestelijk wereldrijk heeft zich reeds gevestigd, zijne kracht stijgt tot in 't ongehoorde, zijn invloed in den staat en in het huiselijke leven tot in 't ondragelijke. De kerk omvat allen, dringt allerwege zich in, beheerscht den mensch als kind, als jongeling en als grijsaard, als lid van het huisgezin en als burger van den staat. De pauselijke hierarchie is het meest geweldig despotisme geworden dat de wereld immer zag: zij bindt niet enkel de handelingen, maar zij ketent ook de gedachte. Hoe zal de verdrukte menschheid zich bevrijden uit zoo vernederend eene slavernij? Voorzeker de kansen voor die vrijwording schijnen wel gering. Menige poging is daartoe reeds aangewend, maar brandstapel en zwaard hebben het pausdom de overwinning verzekerd. En wel haakt ook nu weder, als vóór-eeuwen, de wereldlijke magt naar de heerschappij over de volken; wel schijnt zij nogmaals een tegenwigt in de schaal te zullen leggen; maar de verhouding tusschen de beide werelddwingende magten is dezelfde niet meer: te voren vijandig jegens elkander gezind, gaan zij thans hand aan hand: keizer en paus sluiten een magtig bondgenootschap om alle ontwikkeling der volken op staatkundig en geestelijk gebied te keer te gaan: Karel V en zijne nakomelingen zullen heerschen over de rijken, Julius III en zijne opvolgers over de geesten; Rome en Spanje zullen gezamenlijk de wereld vermeesteren; bijgeloof en slaafsche gehoorzaamheid zullen de eigenschappen der onderdanen, onbeperkt gezag en onbegrensde willekeur de regten der gebieders zijn. Zoo althans droomden de magthebbenden dier dagen.

Maar eer nog hunne plannen tot rijpheid waren gekomen, lag reeds hun gansche werk verstrooid en het trotsche gebouw hunner hoop met éénen slag ter neêrgeworpen. Ook nu weder, als voorheen, werd de menschheid van de onberekenbare gevaren, waarmede het juk der dubbele wereldheerschappij haar bedreigde, door den alouden onverzwakten Germaanschen volksgeest gered. De kerkhervorming, door den val van het Byzantijnsche rijk, de komst der Grieksch-Oostersche geleerden in Europa en het herleven der oude

letteren voorbereid, en door het vermeerderd verkeer onder de volken mogelijk gemaakt, was in het Zuiden herhaalde malen beproefd, maar had telkens schipbreuk geleden op de traagheid en onverschilligheid, zoowel als op de ligtzinnigheid en op het gemis aan volharding, die in de nieuwere tijden doorgaans de kenmerken der zuidelijke natiën zijn geweest. Beter mogt zij in 't Noorden gelukken aan den dieperen geest en aan de ijzeren natuur der onverbasterde Germaansche stammen. Het Zuiden bleef geduldig en onderworpen, welke ook de dwingelandij was, die het te verduren had; het Noorden, wars van alle onderdrukking en van geestdrift voor de vrijheid bezield, kwam, met krachtig gevoel van eigenwaarde bij den geringsten zijner burgers, tegen het wereldlijk en tegen het geestelijk despotisme in verzet. De hervorming wapende Duitschlands vorsten tegen den keizer, zijne volken tegen den paus, en zegen rustte op den strijd; de wereldmonarchie, der verwezenlijking zoo nabij, werd een ijdel droombeeld, het keizerrijk eene staatkundige fictie, het pausdom een geestelijk comediespel. Het Germanisme zegevierde; aan het Romanisme was eene doodelijke wonde toegebragt.

Deze is in 't algemeen de negatieve zijde van de hervorming geweest. Maar zij heeft ook hare positieve gehad. Het protestantisme was niet enkel eene kracht tot vernietigen; het was ook eene kracht tot opbouwen, eene vernieuwende, scheppende, levenwekkende kracht. De geest der hervorming is het, die de geheele geschiedenis der nieuwere tijden beweegt. De hervorming wekte het eerst het zelfbewustzijn der volken, en vandaar tot het zelfbewust handelen is zelden de overgang moeilijk of lang. De hervorming verwierp het geestelijk gezag; zij tastte daarmede ook den grond van het gezag der vorsten aan. Zij leerde den mensch zijn eigen priester te zijn; zij leerde daarmede ook den onderdaan burger te worden.

Niet overhaast intusschen zien wij de beginselen voortdringen, die de noodwendige gevolgen moesten zijn van den geest door de hervorming bezworen. Langzaam veeleer en geleidelijk verkrijgen zij heerschappij in het volksleven; maar te dieper dan ook schieten zij wortel en te hechter is de grondslag, op welken hunne magt gevestigd wordt.

Ontrouw in zeker opzigt aan zijn beginsel, maar zonder twijfel voorzigtig, bestrijdt de eerste Duitsche hervormer

alleen het geestelijk despotisme, maar blijft de ijverige verdediger van het eenhoofdig gezag in den staat. Hij zoekt en hij vindt ook een onmisbaren steun bij de vorsten van Duitschland. Hij begrijpt teregt, dat het Duitsche volk niet dan door geestelijke vrijheid tot staatkundige kan worden opgeleid, en met reden veroordeelt hij de ontijdige pogingen van sommige geestdrijvers, om door gewapend verzet tegen de wereldlijke overheid eene onafhankelijkheid te verwerven die bij een nog weinig ontwikkeld volk als het Duitsche niet dan de vrucht van lange en omzigtige voorbereiding kan zijn. Ook mislukken die pogingen ten eenemale. De hervorming blijft in Duischland monarchaal. Hetzelfde karakter draagt zij in den beginne in Engeland. Maar het Engelsche volk is lang reeds een vrijgezind en staatkundig vroeg ontwikkeld volk geweest. Daar zal de heerschappij van het monarchaal beginsel niet van langen duur kunnen zijn. Van Zwitserland leert Brittannië grondstellingen, die den troon van Hendrik VIII en Elisabeth zullen omverwerpen. Luther, de onderdaan van magtige gebieders, was de verdediger geweest van het goddelijk regt der koningen; Calvijn, de burger van een vrijen staat, verkondigt eene leer vijandig aan de majesteit der vorsten. Met stoute en krachtige hand rukt hij ook het wereldlijk gezag, waar het een aanmatigend is en een overheerschend wordt, van zijnèn zetel. Hij sticht eene godsdienst, die geene priesterlijke waardigheid meer erkent; hij vestigt een staatsvorm, die alleen van het volk zijn regt en zijne kracht ontleent. Toch vreest ook hij weder een te grooten invloed van het volk op het staatsbestuur, en zijne leer, democratisch in beginsel, is aristocratisch in enkele stellingen: de uitverkorenheid geldt bij hem ook nog in den staat. Dit dubbel karakter der Zwitsersche hervorming vertoont zich nergens duidelijker dan in den afval der Nederlanden van Spanje. Daar, in de noordelijke erflanden der Spaansch-Oostenrijksche dynastie, wordt het eerst het echt protestantsch Calvinistisch beginsel in toepassing gebragt, dat het volk niet om den vorst, maar de vorst om het volk is, en dat het volk regtens van zijne pligten jegens den vorst is ontslagen, wanneer de vorst van zijne zijde zijne pligten verzaakt en de regten van zijn volk schendt. De tirannie van Filips II wapent in de Nederlanden burger, edelman en boer, en plaatst ze in ééne slagorde nevens elkander. Onafhankelijk geworden, verkrijgt echter de Ne-

derlandsche staat, na herhaalde doch gelukkig vruchtelooze pogingen om het oud-monarchaal beginsel nog te herstellen, een aristocratischen vorm, die eindelijk, gesteund door den nergens zoo krachtig als hier geopenbaarden Germaanschen geest van het particularisme, in een gewestelijken en municipalen regeringsvorm ontaardt. Het democratisch element van het Calvinisme verzet zich bijwijlen nog, met hulp van het eenhoofdig gezag, tegen de aristocratie, maar lost zich telkens weder in deze op. Anders in Engeland, waar de hervormers opstand prediken tegen alle onbillijk bevoorregten en tegen alle onregtmatige heerschappij, tegen het regerend huis, tegen de heerschende staatskerk en tegen den wereldlijken en geestelijken adel. Karel Stuart vindt een klagelijk, schoon niet verdiend uiteinde onder de handen der Calvinistische republiekeinen, en zijne cavaliers lijden nederlaag op nederlaag. Ook hier intusschen is het democratisch element der hervorming niet bij magte, volkomen tegen de eeuwenheugende gewoonte stand te houden. De republiek vernietigt zich zelve, en aristocratisch in de meeste opzigten blijft de omwenteling, die de Stuarts voor goed verwijdert van den Engelschen troon. Toch is het beginsel van volksinvloed en volksmagt daarom niet verloren in den Britschen staat. Integendeel, het weet met kracht zich te handhaven naast koningschap en adelstand, en uit de eendragtige zamenwerking van de drie staatsmagten, van koning, van edelen en van gemeenten, spruit de merkwaardigste en meest bewonderenswaardige aller nieuwere staten voort, - monarchaal, aristocratisch en democratisch tegelijk, - het meest volledig beeld van den gemengden regeringsvorm in onze dagen.

De zuivere democratie daarentegen zou en kon ook eerst verwezenlijkt worden op een geheel nieuwen, nog onbeganen grond, en in eene luchtstreek vrij van alle middeneeuwsch traditionele invloeden. Noord-Amerika's woeste kusten en nog ongerepte wouden zagen de meest wilde droomen van de dweepers aller eeuwen verwezenlijkt. Niet echter door een oorspronkelijk en onbeschaafd natuurvolk, maar door mannen, toegerust met al de voorregten der Europesche beschaving, doch vrij van de vooroordeelen die door lange gewoonte haar nog aankleefden, - krachtige loten van den Germaanschen stam, leerlingen uit de school van Calvijn, strenge puriteinen en republiekeinen uit Cromwells besten

tijd. Door Oud-Engeland vervolgd en gebannen, zoeken ze eene wijkplaats in het nieuw ontdekt Amerika, en geland aan de nog onherbergzame kust, onderschrijven ze het maatschappelijk verdrag, dat den grondslag zal uitmaken van den nieuwen staat, en waarvan de eerste voorwaarde de souvereiniteit van het vrije volk zal zijn. En trouw en onverbroken bewaren ze die overeenkomst. Het moederland, dat hen verstootte en aan hun noodlot hen had overgelaten, komt hunne rijk en magtig geworden nakomelingen opzoeken om ze te overheerschen en ze te berooven van de vruchten hunner onvermoeide vlijt. Maar der vaderen vrije geest leeft in de kinderen voort, en duldt geene overheersching en geen opgedrongen gezag. De vereenigde koloniën vatten de wapenen op, en de onafhankelijkheid, op Oud-Engeland bevochten, zet de kroon op het werk dat Cromwells puriteinen hebben aangevangen. Sedert ontwikkelt zich daar in het Westen een staat van reusachtige grootte en ontzagwekkende magt, groot en magtig door zijne burgers alleen, een staat zonder koning, zonder adel, zonder geestelijken stand, een staat van louter individuën, te zamen verbonden alleen door gemeenschappelijk belang en door gemeenschappelijke ideeën beheerscht, een staat ‘als op stuifzand gebouwd’. Dáár heeft eene ervaring van meer dan zeventig jaren bewezen mogelijk te zijn, wat eeuwenlang de ijdele droom eener ziekelijke verbeelding scheen: ‘de volksheerschappij in eene onmetelijke ruimte vereenigbaar met orde en bloei, de meest mogelijke vrijheid van godsdienst met innige godsdienstigheid, de meest bewegelijke staatsordening met gehechtheid aan oude gebruiken, de afwezigheid van krijgsmagt met krijgshaftigen geest, de ontzaggelijke vermeerdering eener van allerwege zaamgevloeide bevolking met de vaderlandsliefde die uit de vrijheid spruit, eene regering en een beheer van vertegenwoordigers en ambtenaren door armen uit de armen gekozen, met regelmatigheid en spaarzaamheid in het bestuur.’ Zoo is de staat, gelijk hij door den volledig ontwikkelden geest der nieuwere tijden is voortgebragt, een staat gelijk er nimmer een is geweest, - voor velen ook in Europa de staat der toekomst. Want derwaarts is sinds den aanvang der laatste geschiedkundige periode het oog aller volken gerigt; naar de verwezenlijking van dergelijk een staat ‘streeft de ontevredenheid en de vrijheidszin aller nog onderworpen

natiën: de verklaring van onafhankelijkheid, in 1776 door de Vereenigde Staten afgelegd, is de geloofsbelijdenis van het liberalisme in alle landen geworden.' Of Oud-Europa de staatsregtelijke begrippen van Amerika ooit als Amerika zelf zal verwezenlijken, wordt door velen niet zonder reden betwijfeld; toch hebben de begrippen als beginselen van staatsregt ook in Europa vóór lang reeds ingang gevonden; in onze echt constitutionele staten zien wij voor een groot deel, schoon onder andere vormen, ze toegepast; en niet onwaarschijnlijk mag het heeten, dat zij in vervolg van tijd ook in de thans nog onvrije landen in meerdere of mindere mate hunne verwezenlijking vinden zullen. -

Voor een oogenblik breken wij hier onze beschouwing der Inleiding af, om een ander boek, dat daar voor ons ligt, op te slaan. Het is Bancroft's hier meer dan eens reeds genoemde History of the United States. Of wij aan eene ongepaste en overtollige uitwijding ons zouden schuldig maken, indien wij daaruit een woord omtrent den geest en de werking der hervorming overnamen? Wij gelooven dat eene vergelijking tusschen de uitspraken van twee der grootste historieschrijvers onzer dagen over een zoo gewigtig en zoo dikwerf nog miskend en verkeerd begrepen feit als de reformatie, in geen geval onbelangrijk zal kunnen zijn.

'Kind der hervorming, - zegt de schrijver, wiens woorden wij hier in onze taal trachten over te brengen, - in oorsprong zich naauw aansluitend aan de geschiedenis der verloopen eeuwen en aan die der meest geweldige worstelingen van den menschelijken geest, werd Nieuw-Engeland door dweepers gesticht, die geen anderen Souverein erkenden dan God.

Tijdens de algemeene ontaarding en het verval van de Romeinsche wereld, - toen vrijheid, wetten, keizerlijk gezag, gemeentelijke overheid, maatschappelijke instellingen als werden weggevaagd, toen geen gewest, geen stad, geen dorp, geen huisgezin meer veilig was, - redde Augustinus, de Afrikaansche bisschop, gloeijend van geestdrift, en vertrouwend dat, al wankelde Rome, de hoop der menschen stand zou houden, de waarheden die de menschen zouden vernieuwen uit de schipbreuk der oude wereld, en gaf haar eene schuilplaats in het klooster onder de hoede van mannen, door hunne gelofte afgezonderd van de vervallen maatschappij, en niet gebonden aan den staat, noch door eer-

zucht, noch door burgerpligt, noch door de zoete aantrekkelijkheden van vrouw en kind.

Na de zuchten en smarten van eeuwen, bij het aanbreken van meer heldere dagen, maakte een Augustijner monnik, ook een man van vurigen geest, zich meester van diezelfde groote beginselen, en hij en zijne volgelingen, met vrouwen en kinderen, gaven ze aan de wereld terug. Op zijn wenk sprong de waarheid over de kloostermuren, en klopte aan als gast bij elken mensch; zij wekte elken geest tot zelfbewuste handeling; veranderde een afhankelijk, blind geloovend volk in een nadenkend volk; verhief elk menschelijk wezen uit de kasten der middeleeuwen, om met. eene eigene persoonlijkheid hem te voorzien, en riep den mensch op om te voorschijn te treden als mensch. De wereld zwoegde onder den heftigen strijd der meeningen. Het volk en zijne leiders erkenden de waarde van den arbeid; de verdrukte landbouwer greep de wapenen voor de onafhankelijkheid; de menschen vereerden en verzekerden zich de vrijheid der ziel. De adem van den nieuwen geest ging over de aarde; die geest deed Polen herleven, bezielde Duitschland, heerschte over het Noorden; en de inquisitie van Spanje kon zijn fluisteren niet smoren in de gebergten van het schiereiland. Hij drong Frankrijk binnen; en schoon vreugdevuren van ketters, bij wege van waarschuwing, aan de poorten van Parijs ontstoken werden, toch vond hij ingang in het Fransche volksleven en leidde tot ongewoon vrijen redetwist. Ballingschap kon hem niet uitdooven. Aan de oevers van het meer van Genève stond Calvijn op, de stoutste hervormer zijner dagen; niet persoonlijk zich mengend in staatkundige zamenzweringen, maar door de verkondiging van groote ideeën de zaden strooijend der revolutie; het hoofd buigend alleen voor den Ongeziene; geen sacrament erkennend of ordinatie dan de keuze der leeken, en geen adelbrief dan dien van de uitverkorenen des Heeren, bekrachtigd met het zegel der eeuwigheid.

Luthers godsdienst was nog altijd eene katholieke; hij poogde allen te onderrigten, alles te bevestigen, alles te heiligen; en zoo, onder de bescherming van vorsten, gaf zij vaste vormen aan protestantsch Duitschland, aan Zweden, aan Denemarken en aan Engeland. Maar Calvijn predikte eene uitsluitende leer, die, schoon ze zich rigtte tot allen,

toch alleen rustte op de uitverkorenen. Het Lutheranisme was geen staatkundige partij; het omvatte koning, edelman en boer. Het Calvinisme was revolutionair; waar het kwam, bragt het verdeeldheid; zijn symbool, in de Instituten des meesters gevestigd, was een vlammend zwaard. Te midden van Zwitserlands eeuwige sneeuwbergen en snelvlietende woudstroomen stichtte het Calvinisme eene godsdienst zonder priester, een staat zonder koning. Gesterkt door zijn geloof aan voorbestemming en aan de onveranderlijke raadsbesluiten Gods, bleef het in het bezit van zijne woonsteden in de Alpen. Het werd magtig in Frankrijk en stookte den langdurigen twist tusschen de kroon en den leenadel aan, een strijd die geen einde nam, eer de onderwerping der edelen aan het centraliserend despotisme den ondergang van dat despotisme zelf voorbereidde door de gelijkheid der burgers te bevorderen. Het Calvinisme drong door in de Nederlanden, bezielde een nijver volk met de geestdrift van helden; bevrijdde en vereende gewesten, en deed de poorters en wevers en handwerkers zegevieren over de hoogste orders van Spaansche ridderschap, over de magt der inquisitie en over de gewaande majesteit van koningen. Het stak over naar Schotland; en terwijl de storm, dien het had gewekt, overtuiging rondvoerde over bergen en dalen, deinsde het voor geen gevaar terug, en weifelde bij geen eerzucht; het gaf zijnen ruwen maar welmeenenden gezant de kracht om de vleijerij der schoone Maria te weerstaan; het nam de opvoeding over van haren eenigen zoon; het verdeelde den adel; het verbond en bezielde de menigte, wierp de oude kerkelijke instellingen omver, stichtte de vrije gemeentelijke school en gaf eene levende geestkracht aan het beginsel van vrijheid in een volk. Het sloop Engeland binnen, en bragt zijne plebeïsche neigingen in stout verzet tegen de hierarchie van het hof: zich afscheidend van afgescheidenen en reikhalzend naar het rijk der regtvaardigheid, noodigde het elkeen uit, den Bijbel te lezen, en wist zich geliefd te maken aan het gemeen verstand, door de eenheid van het menschelijk geslacht en de natuurlijke gelijkheid der menschen als eene goddelijke openbaring te verkondigen; het eischte voor zich vrijdom voor de uiting der gedachte, en rigtte van den predikstoel in taal, met de gebiedende uitspraken van profeten en apostelen doorzult, het woord tot de gansche gemeente; het zocht nieuwe waarheid, de heiligheid ont-

kennend van de eenheid der traditie; het stond op tegen de middeneeuwen en tegen hunne vormen in kerk en staat, ze hatend met magtigen en onverzoenlijken haat.

Gevangen, verminkt, verdrukt te huis, zagen zijne onafhankelijke bekeerlingen in Groot-Brittannië aan gene zijde van den Oceaan uit naar een beter land. Hun nimmer weifelende geestdrift trok voedsel uit hun vertrouwen op de bescherming der Voorzienigheid; hun wilskracht vond steun in hun onwrikbaar geloof; en, onder de banier van het Evangelie, met warme en volhardende liefde voor de duizenden, die in Europa den strengen eenvoud hadden aangenomen van de leer van Calvijn, zeilden zij uit naar de wildernis, verre weg van “paperij en priesterdom,” van de overleveringen der kerk, van het erfelijk gezag, van de Souvereiniteit eens aardschen Konings, - van alle heerschappij buiten die der Schrift, en van wat voortvloeit uit de natuurlijke rede en uit de beginselen van billijkheid en regt.’ - -

Wij keeren tot de Inleiding terug, en vatten den afgebroken draad van ons overzigt weder op. Het bovenstaande zal, hopen wij, hebben gestrekt om het vroeger gezegde eenigzins nader toe te lichten en ons te beter de staatkundige zijde der hervorming te verklaren, in Brittannië eerst gerijpt en van alle vreemde bestanddeelen gezuiverd, in Nieuw-Engeland door de uiterste rigting van het Calvinisme eerst volkomen verwezenlijkt.

De geschiedenis van het Westen en Noorden levert ons het beeld van vooruitgang der volken en van magt en bloei der staten, de gevolgen van burgerlijke en geestelijke vrijheid en van de gestadige uitbreiding van het regtsbezit tot de meerderen en velen. Een gansch ander tafereel vertoont de geschiedenis van het Zuiden, waar de reactie van het Roomsch-Katholicisme over de hervorming zegeviert, en de magt en het regt lang tot de enkelen en weinigen, eindelijk tot de enkelen uitsluitend beperkt blijft. Daar zien wij allerwege teruggang van beschaving, zwakheid der staten naar buiten en inwendig verval. Spanje, Italië en het zuidelijk Duitschland, aan den verstijvenden en ontzenuwenden invloed van het Romanisme onderworpen, keeren tot de middeneeuwen terug; handhaven al de gebrekkige en verderfelijke instellingen dier tijden, zonder het goede deelachtig te kunnen worden, dat nevens veel schadelijks eigen was aan

die dagen, en leveren daarmede het krachtigst bewijs, dat stilstand of terugkeer tot het dood verleden niet dan met opoffering van het leven zelf mogelijk is. Het noordelijk Duitschland blijft aan de behoudende zijde van de hervorming maar al te getrouw, en zelfs in het geestelijke geeft het aldra het beginsel zelf der reformatie op: het blijft protesteren tegen Rome, meer slaafs onderworpen aan zijne meesters, zoo geestelijke als wereldlijke.

Frankrijk ziet, tot zijn verderf, zich juist in het midden tusschen de strijdige invloeden van het Germanisme en Romanisme geplaatst. Vandaar dat gestadig weifelen tusschen tegengestelde beginselen en rigtingen bij zijn edel en grootmoedig, maar ongelukkig en veelal diep beklagenswaardig volk. Dat weifelen tusschen vrijheid en onderwerping is zigtbaar in de geheele Fransche geschiedenis. Het uit zich nu eens op staatkundig, dan weder op geestelijk gebied. Frankrijk is beurtelings geloovig en ongeloovig, vrij en aan het absolutisme onderdanig. Zoo in de tijden der hervorming; zoo ook in onze dagen. Groote vorderingen maakt de reformatie in den beginne onder het volk en wekt zijn onafhankelijken geest. Tegen de pauselijke overheersching, tegen de Katholieke kerk en tegen het hof blijven lang de krachten van een deel der natie gerigt. Maar het protestantisme lijdt schipbreuk op de onstandvastigheid van het volk: het absolutisme overwint, het katholicisme zegepraalt, en met diep ontzag voor de heiligheid der kerk en met hooge bewondering voor de grootheid van zijnen Koning, ligt Frankrijk, na jaren lange worsteling, aan de voeten der geestelijkheid en aan den troon van Lodewijk XIV geknield.

Toch zal het absolutisme zelf de oorzaak der vrijheid worden, zoo door eigene overdrijving, als door de verzwakking en de vernedering van den vroeger zoo magtigen adelstand. Ondragelijk is de dwang geworden, dien geestelijkheid en eenhoofdig staatsgezag over de meeningen en handelingen uitoefenen. Even als de reformatie wordt ook nu de revolutie, op het gebied des geestes langzaam en geleidelijk voorbereid, in het maatschappelijke plotseling ten uitvoer gebragt. De oud-Germaansche geest, sluimerend voor een tijd, herleeft in Duitschland, Engeland en de Nederlanden en dringt naar Frankrijk door. Hij ondermijnt de grondslagen, waarop het middeneeuwsche gebouw van kerk

en staat is opgetrokken; hij schept, door rede en natuurlijk regtsbewustzijn gesteund, nieuwe godsdienstvormen voor de toekomst en een nieuwen staat, den staat, waar niet langer de weinigen of enkelen alleen heerschen zullen. Uit Amerika, werwaarts hij in vroeger jaren zijne vlugt genomen had, keert de geest van onafhankelijkheid naar Europa terug. De Fransche omwenteling, die zijnen geduchten invloed ook over vele andere staten van het Europesche vasteland uitbreidt, wordt de voortzetting van het hervormingswerk, eene tweede, niet minder krachtige reactie tegen het vorstelijk absolutisme, tegen de voorregten der aanzienlijken, en tegen het geestelijk, beide protestantsch en katholiek gezag. De vorsten zelve hebben de revolutie mogelijk gemaakt: zij hebben de vroeger zelfstandige edelen tot een slaafschen hofadel en de geestelijken tot dienaren hunner willekeur verlaagd; de beteekenis van den burgerstand is gerezen, en weldra komt de tijd, dat die stand, die staatkundig nog niets scheen te zijn, alles wordt, en de eenling, die alle magt in zijne eigene waardigheid had opgehoopt, gedwongen wordt het veld te ruimen, en de regten, die hij door list en geweld in zich zelven vereenigd had, aan het vrije en souvereine volk over te dragen.

Dan, dat volk blijkt in Frankrijk, zoomin als in eenigen anderen staat van het Europesche vasteland in die dagen, bij magte te zijn, de uitkomsten der revolutie te behouden voor de toekomst. De republiek van 1789 is kort van duur. Reeds in de omwenteling zelve vertoonen zich weder oligarchische en despotische neigingen. De eerste openbaren zich in het schrikbewind, de laatste vinden in het keizerrijk hare gereede voldoening. En wat erger nog is, in den Franschen veldheer herleeft de oude zucht naar de stichting van een wereldrijk. Dat echter zal de Germaansche vrijheidszin nimmer dulden. Engeland, Nederland, Duitschland verbinden zich met den vijand van den veroveraar; en onverzwakt openbaart zich de geest der reformatie en der revolutie in den vrijheidskamp der Germaansche volken tegen den overweldiger.

Tevens echter stellen de Duitsche volken regtmatige eischen en billijke voorwaarden aan de vorsten, voor wier onafhankelijkheid de strijd mede wordt gevoerd. Want de vorsten te onttroonen, is, hoe onwaardig ze zich ook tegenover Napoleon gedragen hebben, het doel van Duitschland

niet; alleen het wil, en teregt, dat de vorsten eindelijk voor de volken en niet langer de volken voor de vorsten zullen zijn. De gestelde voorwaarde, gereedelijk ingewilligd in de ure des gevaars, wordt geschonden, nadat de overwinning is behaald, en Duitschland keert tot zijne oude toestanden terug. Frankrijk ziet het koningschap bij de gratie Gods met al zijne dwaasheden en ongeregtigheden onder den fraai klinkenden naam van de legitimiteit hersteld. Nieuwe omwentelingen worden noodzakelijk, en blijven ook niet uit. De Julij-revolutie van 1830 werpt ten tweedenmale den troon der Bourbons omver, en onder een burgerkoningschap wordt het Fransche volk weder mondig en tot zelfregering bekwaam verklaard. Niet lang evenwel, of de oude weifelingen vangen wederom aan. De constitutionele vorst, door de keuze der natie ten troon geheven, laat ter kwader ure door onhandige raadslieden zich verleiden, zijn eigen wil, als ware hij een Bourbon geweest, tegenover dien van zijn volk te stellen en nogmaals de burgers van den staat tot onderdanen van de kroon te verlagen. Een tijd lang juicht het volk, ligtzinnig als altijd, zijne handelingen toe; het komt echter weldra, de nieuwe heerschappij moede, tegen Lodewijk Filips en zijne reactionaire raadsmannen in verzet, - de burgerij, steunend op verkregene en wettelijk gewaarborgde regten, - de arbeidende klassen, nog te weinig tot dien tijd in Europa geteld, met nieuwe aanspraken en hooggestemde verwachtingen. De burgerij herovert het verloren gezag, ten koste van eenen regeringsvorm, die toen voor Frankrijk welligt de meest geschikte was; maar de te hoog gespannen eischen van den vierden stand, de dwaasheden, tot welke onzinnige wereldhervormers het staatsbestuur verleiden, de wanorde, die zij veroorzaken, leiden ten laatste tot volkomen verlies van de vruchten der nieuwe revolutie. Vrees voor volslagen vernietiging van alle maatschappelijke orde, voor de aanranding van wettig eigendom en regtsbezit, drijft Frankrijk terug naar de heerschappij van het onbeperkt eenhoofdig gezag. Duitschland, dat op voorbeeld zijner naburen zich heeft vrijgemaakt van den druk zijner regeringen, wordt op gelijke wijze het offer van overdreven en verkeerd gestelde vorderingen, van zijn eigen onverstand en van de onhandigheid zijner vertegenwoordigers. Hongarije, Italië ondergaan hetzelfde lot. Alleen enkele kleinere staten winnen

bij de algemeene volksbeweging, en behouden de verworven voorregten door matiging en bezadigdheid der burgers, door wijs beleid der vorsten en door gelukkige staatkundige verhouding tot andere Europesche mogendheden.

Intusschen, wat er ook voor de grootere staten van het Europesche vasteland na den ongelukkigen uitslag der laatste omwentelingen verloren zij gegaan, er is toch meer welligt voor hen gewonnen, dan wanneer die revolutiën niet hadden plaats gehad. Langzame vooruitgang, geleidelijke ontwikkeling, hervorming zonder schokken is ongetwijfeld verkieselijk boven die geweldige bewegingen, waarop toch veelal weder een tijdperk van reactie volgt; in Frankrijk, Duitschland, Italië schijnt echter eens vooral zoodanige hervorming langs wettelijken weg eene onmogelijkheid te zijn; en beter is het dan, in de eenmaal gegeven omstandigheden, dat zij op andere wijze, dan dat zij in 't geheel niet beproefd worde. In elk geval hebben de laatste volksbewegingen in die landen het bewijs geleverd, dat de aloude vrijheidszin, wel verre van in de volken te zijn uitgedoofd, integendeel al verder en verder zijnen invloed begint uit te breiden en ook in de zuidelijke natiën ten laatste weder levendig wordt. In die omwentelingen is de werking der historische idee, die de gansche nieuwere geschiedenis beheerscht, en in sommige staten reeds voor een groot deel hare verwezenlijking gevonden heeft, onmiskenbaar. Of ook in de overige, of ook in Frankrijk, Duitschland, Italië nog eenmaal het groote beginsel onzer eeuw, het beginsel van zelfregering, eene blijvende overwinning zal mogen behalen en in een welgeordenden regtstoestand zich zal kunnen vestigen? Dat in het vervolg van tijd de proef zal worden herhaald van het ook daar te verwezenlijken, mag buiten twijfel worden geacht. De geschiedkundige beweging, die de magt van de weinigen en enkelen tot de meerderen laat voortschrijden, zal niet eensklaps blijven stilstaan. De geest, die de volken tijdens de eerste Fransche omwenteling bewoog, is thans zoo min in hen gestorven, als in de dagen van reactie die de kerkhervorming, en in die welke de eerste revolutie volgden. En vele teekenen der tijden, die wij beleven, verkondigen nieuwe pogingen der groote Europesche volken, om krachtig het door de hervorming en de omwenteling aangevangen werk voort te zetten. De eischen der volken zijn aan allen gemeen; hun doel is een gemeenschappelijk, hoe

verschillend ook de wijze op welke zij het trachten te bereiken, hoe onderscheiden ook de vormen onder welke zij hunne gedachte pogen te verwezenlijken. En veel is reeds gedaan om der vervulling hunner wenschen hun nader te brengen. Het koningschap bij de gratie Gods heeft in het regtsbewustzijn alle kracht verloren; het geloof aan eene van God bestelde overheid en aan eene eenmaal gevestigde, onveranderlijke wereldorde, is gevallen; de volken leeren meer en meer inzien, dat zij alleen op zich zelve te betrouwen hebben, en dat zij zelve de werkmeesters zijn van hun eigen lot. Het individualisme is het heerschend beginsel van onzen tijd; het zelfgevoel der persoonlijkheid is levendig in alleen; het duldt niet lang eene regering, die op het geweld en de willekeur van enkelen, - het wil geene, die op de voorstelling van een goddelijk regt berust; het eischt eene regering, die haren grond vindt in eene klaar door allen begrepen noodwendigheid, en die naar den volkswil handelt en zich rigt. Het onderscheid van standen begint meer en meer weg te vallen; de onder alle klassen der maatschappij zich uitbreidende beschaving verheft den mindere langzamerhand tot den rang van den meerdere; de adel, waar hij als staatkundig bevoorregte stand nog gevonden wordt, verliest dag aan dag in beteekenis; de burgerstand begint werkelijk alles te worden in den staat; een vierde stand is in de laatste omwenteling te voorschijn getreden met aanspraken op eigene regten; en, zoo die regten hem nog niet zijn toegekend en nog lange niet in Europa hem kunnen toegekend worden, toch geldt hij reeds als eene geduchte magt in de maatschappij, zonder welke te regeren voortaan onmogelijk is: wat hij billijks eischt, kan hem niet langer worden onthouden, en wordt ook door bijkans elke regering, hoe despotisch ook voor 't overige, hem gereedelijk toegestaan. Zelfs ‘heeft de boosaardigheid den absolutisten den raad ingeblazen, het proletariaat de hand te reiken tegen den burgerstand; en wederom heeft de goedhartigheid der menschen langs allerlei wegen gezorgd het lot der armen te verzachten en de arbeidende klassen te verheffen: door zondagsscholen en bewaarscholen, door spaarkassen en armenwetten, door philanthropische inrigtingen van allerlei aard.’ De bekendheid met de vrije staatsinstellingen van Noord-Amerika, door de berigten der voorspoedige landverhuizers onder alle klassen verspreid, oefent eene geduchte werking op de denkbeelden in Europa

uit; de magt, de bloei, de welvaart der Vereenigde Staten wekken algemeene verbazing en bewondering, en worden voor een groot deel, en niet zonder reden, toegeschreven aan de vrijheid, die er heerscht op elk gebied van menschelijke werkzaamheid; de verre afstand belet de gebreken te zien, die ook der Amerikaansche staatsordening nog aankleven; de verfoeijelijke tegenstelling van slavernij en vrijheid, die de zuidelijke landen nog dulden en beschermen, strekt zich niet tot de noordelijke, tot den oorspronkelijken kern der Unie, tot de koloniën van Nieuw-Engeland uit, en is daar in geen geringere mate dan in Europa verafschuwd; zij vermindert dan ook slechts ten deele de bewondering voor den jeugdigen en snel opschietenden staat. Eene magtige, door velen maar al te ligt geachte propaganda voor de revolutiebegrippen vormen de ballingen uit Polen, Hongarije, Italië, en de uit Frankrijk en Duitschland verdreven socialisten en democraten; alleen zijn zij niets en kunnen zij niets; hunne velerlei dwaasheden en de onzinnigheid van vele hunner leeringen hebben hun invloed zeer verzwakt; maar toch, zij dragen het hunne, en niet weinig bij, om den geest levendig te houden, die zich verzet tegen het opgedrongen en overheerschend gezag, en om de algemeen heerschende ontevredenheid te voeden, die slechts met hulp van soldaten en policie-agenten kan worden bedwongen. De letterkunde is in Amerika geheel, in Europa voor een groot deel in handen van de voorstanders der burgerlijke en geestelijke vrijheid; het absolutisme bezit niets anders dan een afhankelijk, veracht gedeelte der drukpers; de organen der godsdienstig staatkundige souvereiniteitsleer hebben genoegzaam allen invloed verloren op den openbaren geest. Eindelijk, de volken hebben geen haast; het oogenblik is hun dikwijls gevaarlijk, de tijd hun trouwe bondgenoot; en langzaam, maar met kracht drijft de geest der historie hen voorwaarts naar een eenig doel, waarvan de algemeene erkenning zonder tractaten en bondgenootschappen te zamen hen verbindt.

En wat is het, wat het conservatisme tegen dat alles heeft over te stellen? Heeft het wapenen in voorraad niet alleen om de vrijwording der natiën een tijd lang nog tegen te houden, maar ook voor eene verre toekomst ze onmogelijk te maken? Het conservatisme zelf gelooft dat niet. Het heeft zelf reeds zijne zaak als hopeloos opgegeven. ‘Dat blijkt

niet alleen uit de bloot verdedigende houding die het heeft aangenomen, maar de woordvoerders der behoudspolitiek, gedrongen door den geest der geschiedenis, hebben het erkend, met al de majesteit hunner gebieders en trots alle enkele overwinningen, niet meer te hopen den tijdgeest voortdurend meester te zullen blijven, sinds noch kunst, noch list, noch geweld bij magte is het wereldrad in de spaken te grijpen.' Alleen dan zou het hun welligt voor geruimen tijd kunnen gelukken, de voorwaarts schrijdende beweging der West-Europesche volken te stremmen, indien eens een nieuwe wereldveroveraar de vrijheidlievende natiën aan zijn oppermagtigen wil wist te onderwerpen; indien een magtig rijk, vertegenwoordiger van den stilstand bij uitnemendheid, het verouderd legitimiteitsbeginsel met krachtigen arm in Europa kwam steunen. Mogt de wereldmonarchie ons nog bedreigen, zij dreigt niet langer uit het Zuiden, meer en meer doordrongen als het is van den Germaanschen geest, maar uit het Oosten, van de zijde dier Grieksch-Slavische stammen, die in beschaving en godsdienst vijandig tegenover het westelijk Europa staan, - 'woeste horden voor het meerendeel, die van de hand eens veroveraars vliegen, en wier eenig hoofd alle wereldlijke en geestelijke magt in die geduchte verbinding bezit, die door de heerschers van het Westen in vroegere dagen zoo hevig werd begeerd.' Groot kunnen van die zijde de gevaren nog voor het beschaafd Europa worden; wat echter Napoleon met half Europa in verbond niet mogt gelukken, dat zal den vreemdeling, die onder de volken van het Westen niet ligt een bondgenoot zal vinden, nog wel moeilijker zijn te volvoeren, zoo lang de vrijheidszin niet ten eenenmale is uitgestorven, die nog heden als immer de Germaansche stammen en in onze dagen ook de Romanische bezielt. De kleinste volken hebben bewezen den meest geweldigen heerschers het hoofd te kunnen bieden, wanneer er geestdrift voor de vrijheid in hen leeft. En ook den magtigsten aller autocraten zal het niet gemakkelijk vallen de geschiedenis tot stilstand te nopen. Zij blijft haren weg vervolgen, - zij het dan langzaam of snel, geleidelijk of niet dan na hevige schokken, in regte lijn of met talloze afwijkingen en kronkelingen, - nu als in de tijden die zijn voorbijgegaan; en zij is nog verre van het einddoel harer tegenwoordige ontwikkelingsphase te hebben bereikt.

Wat dat einddoel zijn moet, werwaarts de weg onzer geschiedenis leidt, - het zal, gelooven wij, uit het ingestelde onderzoek ons duidelijk zijn geworden. Zelfregering der volken is het streven van alle geschiedenis, het is in het bijzonder ook bij de beschaafde natiën onzer dagen het streven dezer eeuw, - zelfregering op elk gebied, in den staat, in het gemeenteleven, in nijverheid en handel, in godsdienst en wetenschap. Dat was het beginsel waarvan de Inleiding uitging; het is het hoofdresultaat tot hetwelk hare geschiedbeschouwing ons voert. Dat die uitkomst velen in onzen tijd mishaagt, kan ons niet bevreemden. Wat er ook waars omtrent het streven der volken door Gervinus moge zijn opgemerkt, in de periode van reactie, die wij thans beleven, zijn de minsten zich van dat streven bewust; en, zoo het na onbevooroordeeld onderzoek al onmogelijk wordt het te miskennen, de meesten zien ongaarne zich daaraan herinnerd. Het begrip van vrijheid boezemt velen in onze dagen meer schrik dan vertrouwen in; toch aarzelt Gervinus niet haar zeker te stellen voor de toekomst. Het despotisme zegeviert in de meeste staten van Europa; Gervinus treedt stout en onverschrokken met de profetie te voorschijn, dat de koningen eenmaal zullen ophouden onbeperkte gebieders te zijn. De derde stand is in vele rijken geminacht, en staat in vele landèn achter bij den adel- en soldatenstand; de arbeidende klassen zijn allerwege gevreesd; Gervinus leert ons de staatkundige beteekenis van beiden, van burger en handwerker erkennen als een historisch feit. Bij menigeen heerscht nog, - de leer van het goddelijk vorstenregt moge dan veel van haar invloed verloren hebben, - een diep ontzag voor al het oude, traditionele; bij Gervinus geen eerbied voor wat dood en begraven, geen geestdrift voor wat versleten is. Hij roemt het beginsel der democratie, - een naam gelijkluidend in veler oor met heerschappij van het gepeupel, met schrikbewind en roode republiek, met al wat menschelijke dwaasheid en boosheid hebben uitgevonden om de vrijheid hatelijk en verdacht te maken. Hij verkondigt de zelfregering als het wachtwoord der eeuw, terwijl zelfregering voor velen niets anders dan regeringloosheid beteekent. Inderdaad, het moet hard zijn, zich te hooren toevoegen: juist datgene wat gij meent te verafschuwen uit het diepst uwer ziel, is inderdaad wat gij wenscht in den grond van uw hart, is uw innigst, schoon

u zelven nog onverklaard verlangen; en, zoo ge het al niet wenschen mogt, het zal niettemin het eindresultaat van al uw werken en zwoegen zijn. Inderdaad, het bevreemdt ons niet, dat een man, die heden ten dage zulke taal durft uiten, geen vertrouwen waardig wordt gekeurd, en dat men hem verbonden waant met die woelgeesten, die nieuwe revolutiën in Europa pogen aan te stoken, alleen om zelf eenig voordeel uit de algemeene verwaarring te behalen. Geen wonder voorzeker, dat men zijne inzigten aan verregaande partijzucht wil hebben toegeschreven, hoe onwaarschijnlijk het voor 't overige ook zijn moge, dat een man, die in tijden van staatkundige beroering steeds buiten en bovenalle partijen heeft gestaan, en menigmaal zelfs alleen stond tegenover allen, thans in een tijd van volkomen kalmte en rust de woordvoerder zou zijn geworden van eene partij, die eene volkomene nederlaag heeft geleden en wier hoofden ver buiten hun vaderland als ballingen rondzwerven.

Dat echter Gervinus in onze dagen nog geenszins algemeen wordt toegejuicht, kan voor ons geene reden zijn om de juistheid van de uitkomsten in twijfel te trekken, tot welke zijn historisch onderzoek hem heeft geleid. Wij gelooven ook dat het moeilijk zou zijn, ten ware men aan de geschiedenis zelve twijfelen mogt. Men kan de feiten, op welke de stellingen der Inleiding berusten, anders dan de schrijver, men kan ze zelfs in tegengestelden zin beoordeelen; ze te ontkennen, zal zonder verminking of algeheele ontkenning der historie niet wel mogelijk zijn. Men zal, uitgaande van een tegenovergesteld standpunt, in de uitbreiding van magt en van regtsbezit eene ontaarding en verbastering van oorspronkelijk goede toestanden, in plaats van een overgang van gebrekkige tot betere kunnen zien; men zal die uitbreiding zelve bij het eene volk en het streven naar die uitbreiding bij het andere niet kunnen wegredeneren. Men kan het bejammeren, dat de wereld na den val van het westersche Keizerrijk geen beheerscher meer vond, dat de dwingelandij van de ruwe en plunderzieke edelen der middeneeuwen wijken moest voor de geestbeschaving, de hoogere ontwikkeling en de nijverheid der lagere standen, en onderworpen werd aan het koninklijk gezag; men kan het betreuren, dat de glans ook dier majesteit is getaand; men kan het een diep bedroevend verschijnsel achten, dat Europa niet langer verzucht onder den druk van

het geestelijk despotisme, dat geen priesterdwang meer kan heerschen over het geweten, dat het geestelijk wereldrijk eene belagchelijke utopie is geworden, dat de hervorming voor immer den menschelijken geest het ongestoord bezit en de vrije uitoefening zijner regten verzekerde, dat zij troonen omverwierp, dat zij een staat hielp stichten zoo vrij als er nog nimmer een is geweest, dat zij de zaden der revolutie heeft gestrooid en in de revolutie de voortzetting van haren arbeid zag. Of ook, men kan den lof der reformatie zingen, en de omwentelingen prijzen, door haar in de Nederlanden en in Engeland te weeg gebragt, om vervolgens al wat later door de volken is gedaan, als de heillooze gevolgen van zondige afdwaling en van ontaarding van den geest der hervorming te brandmerken, terwijl men de stichting van vrije staten in Amerika misschien eene vergissing van anders toch wel regtzinnige protestanten noemen zal. Eindelijk, onze tijden genaderd, kan men alle staatsomwentelingen, die sinds het laatst der vorige eeuw Europa bewogen hebben, als zoovele straffen voor de zonden der menschen beschouwen, en de beginselen, van welke zij zijn uitgegaan, het toppunt achten van menschelijke verdorvenheid. En wat het tegenwoordige en de toekomst betreft, men kan hevig uitvaren tegen het individualisme onzer eeuw, en daarin een misdadig verzet ontwaren tegen zekere in de steeds zich bewegende geschiedenis onbewegelijke wereldorde; men kan het al wederom betreuren, dat het monarchaal beginsel zich maar niet op vaste en onwrikbare grondslagen wil laten vestigen; men kan onrustige blikken op de volken werpen, en zich bedroeven over hunne verblindheid, die hun nog altijd verhindert, van het onzalig streven naar vrijheid en zelfstandigheid af te zien. Maar het feitelijke van dat alles zal men dan tevens, juist door het te veroordeelen, hebben toegegeven. En dat is, in den grond der zaak, het voornaamste wat de schrijver der Inleiding verlangt. Men bestrijde des noods zijne bijzondere gevoelens, men lake zelfs wat hij prijst, men keure goed wat hij afkeurt, maar men onderwerpe zich, als hij, aan het onverbiddelijke, schoon niet blinde noodlot der geschiedenis. En in waarheid, men kan ook niet anders. Klagten zijn altijd mogelijk, klagten dat de tijd niet stilstaat, dat de historie haren loop vervolgt, dat de menschheid niet ophoudt te streven naar ontwikkeling; verzet is vruchteloos

tegen den geest der tijden en der volken. Troonen werpt hij omver; kerken haalt hij onder den voet; hij breekt de magt der grootste en meest gevreesde geweldenaars. De geschiedenis waarschuwt allen; zij spaart niemand; zij verplettert wie haar weerstreeft.

Dat de wet, die tot heden in de nieuwere tijden, als in die der oudheid, het lot en de handelingen der volken heeft beheerscht, eensklaps hare geldigheid zou verliezen nog vóór zij is vervuld en nog eer de Europesche natiën den graad van ontwikkeling, voor welken zij vatbaar zijn, hebben bereikt, mag wel hoogst onwaarschijnlijk worden geacht. Dat het werk der reformatie en der revolutie in Europa zijne voortzetting vinden zal, kan naauw aan eenigen redelijken twijfel onderhevig zijn. Of het spoedig, dan of het niet dan na lange jaren; of het langs den wettelijken weg van geleidelijken overgang, dan of het niet dan langs den geweldigen der omwenteling zal worden voortgezet, is eene vraag, die de thans levende slechts met gissingen beantwoorden kan. Evenmin valt het te bepalen, onder welke vormen het beginsel van onzen tijd in de grootere rijken van Europa eenmaal verwezenlijkt zal worden. Zeker alleen is, dat nimmer dan onder volken, die inderdaad tot zelfregering bekwaam zijn geworden, en in alle opzigten geschikt om van hare voordeelen een nuttig gebruik te maken, dat beginsel eene wezenlijke en duurzame heerschappij in het staatsleven verkrijgen zal. Alleen, men wane niet bij de volken het streven naar vrijheid te kunnen onderdrukken door ze onmondig en tot eigene zelfstandige handeling onbekwaam te verklaren; die poging zal, telkens mislukt, telkens worden herhaald, zoolang de geest niet is gestorven, die nog in hen leeft en die in 't einde altijd krachtiger blijkt te zijn dan het magtwoord van den despoot. Laten allen, die het gezag in handen hebben of dadelijken invloed uitoefenen op het bestuur van hun land, hunne medeburgers zoo onkundig, zoo onbeschaafd en voor de vrijheid zoo ongeschikt mogelijk houden, de schok, die hun kunstig getimmerd staatsgebouw zal omverwerpen, zal te vreeselijker zijn, en te noodlottiger voor henzelven en voor hun volk, naarmate zij heviger tegen alle uitbreiding van verlichting en beschaving zich gekant zullen hebben. Maar verlicht en beschaaf uwe medeburgers, bereid hen al meer en meer tot ware zelfregering voor, geef hun de regten, die

zij billijkerwijze eischen, en gij hebt geene revolutie te duchten, en de beweging zal langzaam, maar langs zekeren weg, ongemerkt bijkans, maar met vaste schreden voorwaarts gaan. Dat is het voorbeeld, sedert reeks van jaren door Engeland aan Europa gegeven, een voorbeeld, zoo loffelijk sinds de laatste tijden in de echt constitutionele staten van het vaste land, in België, in Sardinië, in de Nederlanden door wijze vorsten en groote staatsmannen nagevolgd. Of het den grooteren staten van het Westen mede nog eenmaal tot leering mogt strekken! Of men ook daar ten laatste mogt leeren inzien, dat het beter is voor volk en regenten beiden, vrijwillig en bij tijds aan gegronde en regtmatige eischen voorzigtiglijk gehoor te geven, dan gedwongen in 't einde onder te doen voor ruw en maar al te dikwijls ook blind geweld! -

Wij hebben de hoofdstellingen en de voornaamste resultaten der Inleiding, gelijk wij meenden ze te moeten begrijpen, uiteengezet, en waar het noodig scheen, ze eenigzins nader verklaard. Wij onthouden ons van aanmerkingen omtrent enkele bijzonderheden, waarover wij in oordeel van den schrijver wagen te verschillen. Het zij ons genoeg den geest en de strekking van zijn werk naar vermogen te hebben toegelicht. Eene uitvoerige kritiek van het besproken geschrift ligt buiten de grenzen van de taak die we ons gesteld hebben, en zou meerdere ruimte eischen dan ons thans nog kan worden afgestaan; eene vlugtige beoordeeling ware eene miskenning van des schrijvers verdiensten, aan welke wij ongaarne ons zouden schuldig maken. De Inleiding gaf ons, eer wij tot de nadere beschouwing van de geschiedenis onzer eeuw overgingen, een antwoord op de gewigtige vraag: hoe de zin van de gebeurtenissen dezer tijden uit de geschiedenis der verloopen eeuwen verklaard moet worden. Heeft dit antwoord, - waaraan wij getracht hebben, tot beter verstand van Gervinus' meer uitvoerig onderzoek, de herinnering bij onze lezers eenigermate te verlevendigen, - ons voldaan, wij mogen den geestvollen historiekenner dan niet hard vallen over enkele meer bijzondere oordeelvellingen die wij misschien gewijzigd, of over sommige uitdrukkingen voor welke wij welligt andere gekozen zouden hebben, indien het talent om de Inleiding te schrijven ons deel ware geweest. Vraagt men een algemeen oordeel over dat hoogst merkwaardig geschrift, wij gelooven het onder die soort van boeken te mogen rangschikken, die hunne beoordeeling en hun betoog

als van zelve met zich dragen: men verwerpe de beginselen der Inleiding, hare uitkomsten en de feiten waarop hare gevolgtrekkingen berusten, en men zal tevens de geschiedenis zelve verworpen hebben. Zelden ook heeft eenige lettervrucht zoo goed als de hier beschouwde aan de oogmerken kunnen voldoen met welke zij in 't licht werd gegeven: zoo er ooit een geschikt middel is geweest, om langs den weg der wetenschap de neergeslagen levensgeesten van een volk weder op te wekken, en moed en troost in te spreken aan hen die wanhopen aan eene betere toekomst voor hun vaderland, het is de wijze waarop Gervinus de geschiedenis dienstbaar weet te maken aan het leven, en uit hare ervaring de gewigtige les te putten, dat de volken, willen zij groot en gelukkig worden, slechts te vertrouwen hebben op zich zelve, en, eenmaal geleerd zich zelven genoegzaam te zijn, en willend wat hunne bestemming is, ook groot en gelukkig worden moeten. Dit vooral met kracht van redenen te hebben aangetoond en met feitelijke, onweêrsprekelijke bewijzen het te hebben gestaafd, is, naar onze meening, ook nog buiten het helder inzigt in den geest der vroegere en latere gebeurtenissen door den schrijver ons verschaft, de hooge verdienste van de ‘Inleiding tot de geschiedenis der negentiende eeuw.’ Wat de meer uitvoerige, door Gervinus thans ondernomen letterkundige arbeid reeds heeft bijgedragen en nog zal kunnen bijdragen tot de kennis van onzen tijd en tot de bevordering van het voorgestelde doel, blijft bij de beschouwing van de eerste, onlangs daarvan geleverde proeve, ons nog te onderzoeken over.

v.L.B.

(*Wordt vervolgd.*)

Wenken ontleend aan de statistiek der laatste jaren.

Staatkundig en Staatshuishoudkundig Jaarboekje voor 1855. Zevende Jaargang.

Naarmate het regt, om op den gang en de rigting der Regering invloed uit te oefenen, aan meerderen wordt toegekend, wordt het ook meer en meer eene volstrekte behoefte, dat zekere mate van bekendheid met de inrigting van den Staat, de belangen en den toestand des volks dieper in alle standen der natie doordringe. Het *ne sutor* gelde overal, waar een oordeel door onbevoegden wordt uitgesproken; bekrompenheid of eigenbelang alleen kunnen er den zin aan geven, dat de burger in een constitutionelen Staat genoeg doet met zijn bedrijf te behartigen en in 't bijzondere leven zijn pligten te vervullen, overigens de magten, die over hem gesteld zijn, eerbiedigend en zijne belastingen geduldig betalend.

Niet dat de politiek bij de groote menigte ooit hoofdzaak moet worden, noch dat elkeen ‘het land moet helpen regeren’ of zijne zaken verwaarloozen, om zich met die van het algemeen te bemoeijen. Het voorbeeld van de Republieken der oudheid is het ideaal niet voor den Nederlandschen Staat; - maar ieder, wien bij 's Lands tegenwoordige instellingen het regt is toegekend, om hen te helpen aanwijzen, die als vertegenwoordigers der natie de Regering ter zijde staan en haar voor dwaling moeten behoeden, behoort dat regt met gemoedelijke naauwgezetheid uit te oefenen en zich althans eenigzins bekend te maken met de belangen en behoeften onzer natie en de huishouding des Staats; in dubbele mate rust die pligt op hen, die door stand, vermogen of bescha-

ving geroepen zijn invloed op hunne medeburgers uit te oefenen.

Maar er is meer: er is iets, dat kiezers en gekozenen en Regering beheerscht: de openbare meening, die zich in Staten, waar het constitutionele stelsel nog gebrekkig werkt, onvolkomen doet gevoelen, ja zelfs in geen land ter wereld geheel zonder invloed is, maar die in een Staat, waar, gelijk thans in Nederland, de vertegenwoordigende regeringsvorm waarheid geworden is, den gang der Regering onmiddelijk en onweerstaanbaar beheerscht. Van hoe groot belang het is, dat die publieke meening zelfs niet tijdelijk dwale, heeft ons de ondervinding nog onlangs tot onze schade geleerd: - de krachtigste en verlichtste Regering, die ons koninkrijk immer had, en die door eene goed gesloten meerderheid in de volksvertegenwoordiging ondersteund werd, is voor zulk eene oogenblikkelijke dwaling bezweken, en - men lagche thans zoo veel men wil om de inderdaad hoogstbelagchelijke bisschopsvrees van 1853, men ergere zich zooveel men goedvinde aan het schandelijk gebruik, dat zekere personen van den dwazen angst der gedupeerde gemeente hebben gemaakt - wat waarborgt ons, dat niet morgen gelijke oorzaak dezelfde of nog slimmere gevolgen hebbe?

Openbaarheid, voortdurende belangstelling in 's lands zaken en daarmeê gepaarde meer algemeene bekendheid met de beginselen en eischen van het constitutionele Staatsregt, met de gronden der volkshuishoudkunde, met de groote belangen onzer nationale welvaart, onderwijs, nijverheid, koloniën, handel en scheepvaart, zijn de eenige waarborgen tegen het telkens terugkeeren van zoodanige grillen der publieke opinie, en mitsdien de voorwaarden eener nationale ontwikkeling onzes Staats; alles wat strekken kan om de juiste kennis van dit een en ander meer en meer tot een gemeen goed onzes volks te maken, moet beslissenden invloed op de toekomst van Nederland hebben.

Veel is er in de laatste vijftien jaren op dit gebied gewonnen. Wie het oogenblik herdenkt, toen Koning Willem I, ten einde raad, den scepter nederlegde, onder zoo schoone verwachtingen aanvaard; wie zich herinnert, welke begrippen van Staatsregt toen, genoegzaam zonder tegenspraak, werden gehuldigd; welke economische begrippen toen nog bijna algemeen als zoovele onomstootelijke waarheden heerschten; welke bekendheid met onze financiën, koloniën en hoe-

vele andere nationale belangen toen, zelfs bij de best ingelichten, werd aangetroffen - die moet dankbaar erkennen, dat het in 1840 aan den rand van een staatsbankroet staande Nederland in de laatste vijftien jaren zich niet alleen stoffelijk hersteld heeft, maar dat ook de geest en de denkwijze onzer natie, niet minder dan hare instellingen, verjongd zijn en opgefrischt door de denkbeelden des nieuwen tijds.

Er is èn in het verschijnsel zelf, èn in de wijze, waarop het tot stand kwam, iets zeer bemoedigends. Juist omdat deze ommekeer in de heerschende denkbeelden onzes volks niet het plotseling resultaat was eener indrukwekkende gebeurtenis, maar de langzame, goed gerijpte vrucht van wat sedert onze herstelde onafhankelijkheid beleefd is en ondervonden werd; van wat geschreven, gesproken en geleerd is door enkelen, meer dan hunne tijdgenooten met de kennis van het staatsregt en de volksoeconomie vertrouwd, die, langen tijd genoegzaam alleen staande[1], zich slechts langzamerhand eene kern van gelijkdenkenden onder het jongere geslacht hebben gevormd, en eindelijk ook de ouderen, die het eerlijk meenden, hebben overtuigd; - juist omdat die revolutie in de denkbeelden bij ons heeft plaats gehad, gelijk het eene ernstige, bezadigde natie past, is zij des te kostbaarder en dieper geworteld, en mogen wij op den vooruitgang der goede zaak, trots eene tijdelijke reactie, des te geruster vertrouwen.

Het is echter van het hoogste gewigt, dat de thans welig opschietende plant van ons volksleven voortdurend worde gekweekt en tegen kwade invloeden behoed: het is volstrekt noodig, dat de ontwaakte belangstelling in de publieke zaak gestadig worde onderhouden en de natie door de periodieke pers gedurig omtrent hare ware belangen worde voorgelicht.

Er moge ten onzent - om redenen die het hier de plaats niet is na te gaan - nog veel gebrekkigs in de dagbladen zijn; dit gebrek wordt in een klein land en bij onze zeden, voor een deel althans, opgewogen door den invloed van tijden vlugschriften. Wij aarzelen niet den vooruitgang, vooral

1 Men denke aan van Hogendorp, die soms *alleen* stemde tegen de ongelukkige finantiële en fiskale wetten der toenmalige regering.

In der Stadt der ewig blinden
Mit dem aufgeschloss'nen Sinn.

der economische begrippen, aan den invloed dezer laatste toe te schrijven.

Het was daarom een gelukkig denkbeeld des Heeren de Bosch Kemper om, tegelijk met de door de invoering onzer nieuwe grondwet vermeerderde behoefte aan kennis van den toestand des vaderlands, een jaarboekje te doen uitkomen, dat, als het ware, den toestand van Noord-Nederland op gezette tijden zou *resumeren* en de aandacht van het algemeen vestigen op het goede en verkeerde, in den afgeloopen tijdkring tot stand gebragt; op de ontwikkeling of den achteruitgang onzer zedelijke en stoffelijke belangen; dat telkens zou wijzen op beider nog niet of onvolledig vervulde eischen. Aanvankelijk schijnt de verwezenlijking van het plan met niet geringe moeijelijkheden, vooral van finantielen aard, te worstelen gehad te hebben; doch na eenige jaren is de Redactie die te boven gekomen, en thans is het *Staatkundig en Staatshuishoudkundig Jaarboekje* als volkomen gevestigd en jaarlijks verschijnend te beschouwen.

Ons oordeel omtrent doel en strekking van het aangekondigde werk kan reeds uit bovenstaande algemeene opmerkingen gereedelijk worden opgemaakt: wij beschouwen het als een der meest verdienstelijke voortbrengselen op het gebied onzer nieuwere politische letterkunde, en wenschen het in zeer veler bezit. Het werk heeft echter nog eene andere zijde dan de praktische rigting, die wij hier op den voorgrond meenden te moeten stellen: het heeft voor den beoefenaar der statistiek en der geschiedenis van onze stoffelijke welvaart eene wetenschappelijke waarde, die, naarmate de reeks van opvolgende jaargangen vermeerdert, toeneemt.

Het is hier de plaats niet om na te gaan, in hoeverre het Staatk. en Staathuish. Jaarboekje aan de vereischten eener jaarlijksche statistiek, geheel voldoet: al wilden wij ons een oordeel daarover aanmatigen, dat intusschen niet in onze bedoeling ligt, het zoude, zonder zeer breedvoerige ontwikkeling, weinig anders kunnen zijn dan onze subjective meening omtrent de wijze, waarop de redactie hare taak heeft begrepen, en het: *variis modis bene fit* zou welligt ten slotte hier nog meer dan elders moeten gelden.

Liever dus dan ons op dit terrein te begeven, willen wij op eenige algemeene resultaten wijzen, welke het ons voor-

komt dat uit den voor ons liggenden jaargang getrokken kunnen worden, en ons eenige aanmerkingen omtrent de bronnen, waaruit geput werd, veroorloven.

Het werk wordt in vier afdeelingen gesplitst: een *statistisch overzigt naar de verschillende onderwerpen;* een *kort overzigt van de handelingen der Staten-Generaal, zitting* 1853-1854; *onderscheidene mededeelingen, vergelijkingen enz.*, en eindelijk *Mengelwerk*.

Reeds in het voorberigt van een der vroegere jaargangen sprak de redactie hare overtuiging uit, dat het nut van het Staatk. en Staathuisk. Jaarboekje vooral gezocht moet worden in het algemeen overzigt, dat het verschaft van den toestand des vaderlands. Dáaraan is de eerste afdeeling gewijd: de in allerlei geschriften en verslagen verspreide berigten betrekkelijk onze stoffelijke welvaart zijn aldaar verzameld en onder een zeker aantal rubrieken geordend, zoo wat het Rijk in Europa, als wat de koloniën betreft. Onder ieder derzelve wordt, met naauwkeurige opgave der bronnen waar de verdere bijzonderheden te vinden zijn, vermeld wat sedert den vorigen jaargang in ieder opzigt belangrijks bekend werd met betrekking tot de statistiek. Iedere jaargang is dus meer dan een verslag over het afgeloopen jaar; hij is een vervolg en tegelijk eene nalezing op den vorigen, en wij gelooven, dat daardoor de waarde van het geheel zeer verhoogd wordt.

Dit deel van het Jaarboekje, waartoe eigenlijk ook het grootste gedeelte der derde afdeeling behoort, voor zooverre daarin sommige rubrieken nader worden beschouwd, heeft zeker de meeste blijvende waarde, doch is het minst geschikt om in een tijdschrift, niet bepaaldelijk aan staatshuishoudkunde en Statistiek gewijd, te worden besproken; de groote verdiensten van een zoodanig zamenstel zijn *goede orde, volledigheid* en *naauwkeurigheid*, en wie gewoon is ons Jaarboekje te vergelijken met dergelijke ondernemingen in den vreemde[1], zal dien lof daaraan niet onthouden.

1 B.v. met den Franschen ‘Annuaire de l'Economie Politique et de la Statistique,’ van J. Garnier en Guillomin, sedert 1844, en den ‘Annuaire Stat. et Hist. Belge,’ van A. Scheler, sedert twee jaren. Beide deze Jaarboekjes geven ook eene quasi statistiek van het buitenland, die hoogst gebrekkig en onvolledig is. Te regt onthoudt de redactie van ons Jaarboekje zich daarvan: de opgaven omtrent het buitenland, zoo als die in beide bovengemelde werkjes voorkomen, behooren in een Conversations-Lexicon te huis.

Het is er intusschen verre af, dat het hier gegeven overzigt van den toestand onzes lands, ook in verband met hetgeen in vorige jaargangen voorkomt, een allezins juist beeld zou vertoonen, gelijk dat in eene statistiek verlangd wordt: er zijn sommige onderwerpen, waaronder van de allerbelangrijkste, omtrent welke bijna niets gegeven wordt dan eenige losse, onzamenhangende opmerkingen en mededeelingen, die eigenlijk tot geen resultaat hoegenaamd leiden. De schuld hiervan ligt intusschen niet aan de Redactie van het Jaarboekje, maar aan de zeer troebele bronnen, die haar ten dienste stonden; vooral zijn het de verslagen van de gedeputeerde Staten der provinciën, welke nog veel te wenschen overlaten, zoo in *volledigheid* als *eenvormigheid*. Teregt wordt daarop telkens en bijna bij ieder onderwerp gewezen: eene kritiek, die, zoo zij het verzuimde al niet herstellen of het gebrekkige verbeteren kan, toch zal bijdragen om de bedoelde verslagen eenmaal te doen worden wat zij kunnen en behooren te zijn.

Onder de rubrieken, op die wijze schraal bedeeld, behoort de *landbouw*. De Heer J.T. Buys, die het verslag daarover stelde en er van maakte wat er met de voorhanden zijnde gegevens van te maken is, merkt dit te regt en nadrukkelijk op: ‘Dat de landbouw tegenwoordig overal hier te lande groote welvaart geniet, is een feit dat, behalve uit vele andere omstandigheden, genoegzaam kan worden opgemaakt uit de hooge prijzen, welke men in alle streken van ons Vaderland voor de landerijen besteedt. In hoe verre echter de ontwikkeling van het boerenbedrijf met die welvaart gelijken tred houdt, hoe het gesteld is met de veredeling van den grond en de wetenschappelijke beoefening van den landbouw, ziedaar vragen, welke, zonder dat daaromtrent een bijzonder en algemeen onderzoek worde ingesteld, niet wel te beantwoorden zijn’ (pag. 224). Hij geeft echter lof aan het provinciaal verslag van Gelderland, in dit opzigt verre boven die der overige gewesten uitmuntend. -

Ook ten opzigte van den oogst van 1853 zijn de Prov. Versl. meest alle hoogst gebrekkig: ‘Het is te vreezen dat die verslagen, althans in sommige gewesten, voor de landbouwstatistiek welhaast weder even onbeteekenend zullen worden, als zij dit vroeger geweest zijn.’ Intusschen wordt wederom eene opgave medegedeeld van de opbrengst der voornaamste gewassen, ontleend uit het Stat. Jaarboekje, uitgegeven door het Ministerie van Binnenlandsche Zaken, welke, hoezeer nog op menig punt onvolledig (*vlas* en *meekrap* b.v. komen er niet op voor), toch eene belangrijke bijdrage is voor de kennis onzer nationale huishouding. Sedert 1846 komt gelijke mededeeling omtrent den oogst in iederen jaargang voor, en zoo die nog te wenschen overlaat, mag niet uit het oog worden verloren, dat in Grootbrittannië op dit punt nog *niets* met eenige zekerheid bekend is en alles zich tot loutere gissingen, gegrond op de vermoedelijke gemiddelde graanconsumtie der bevolking, bepaalt!

Erger nog is het gesteld met de statistiek onzer *Fabriekmatige nijverheid*. Twee malen wordt dit onderwerp in het Staatk. en Staathuish. Jaarboekje behandeld: door de Redactie onder de eerste afd. XIV, en in een afzonderlijk artikel van Mr. M.M. von Baumhauer, onder de *derde* afd. gerangschikt. Op beide plaatsen vangt de schrijver aan met dezelfde klagte over onvolledigheid der bronnen: ‘De bronnen voor onze nijverheids-statistiek zijn de Prov. verslagen. De berigten, daaruit omtrent de verschillende onderdeelen van nijverheid bijeen te verzamelen, is echter, o.i. voor een algemeen statistisch overzigt nutteloos, daar deze toch niet kunnen leiden tot eene voorstelling van den toestand over het geheel, en zelfs eene schets te leveren eener statistiek onzer fabrieknijverheid vergeefs zoude beproefd worden’ (pag. 68) - en de Heer v.B.: ‘Het opmaken eener volledige statistiek der ambachts- en fabrieknijverheid gaat gepaard met groote moeijelijkheden, dewijl men stuit op den onwil der fabriekanten om aan het bestuur de gevraagde inlichtingen te geven. De weigering spruit voort uit de vrees voor verhooging van het patentregt en andere lasten, voor mededinging, en uit zucht tot geheimhouding van den toestand van de fabriek of de nering. Den oppervlakkigen beschouwer mogen de nijverheids-statistiek van Pruissen of Oostenrijk veel vertrouwen inboezemen, zij zijn slechts bij benadering opgemaakt, en hebben als zoodanig eene be-

trekkelijke, geenszins eene volstrekte waarde. Meer aanspraak op vertrouwen heeft de nijverheid-statistiek van België, gelijktijdig met de volkstelling opgemaakt'[1].

Het kan, na zoodanige inleiding, niet bevreemden, dat het verslag over de ambachts- en fabrieknijverheid zeer onvolledig is. De Heer v.B. zegt bescheiden: 'Het is mijn voornemen in dit opstel eenige wenken te geven omtrent de rigting der ambachts- en fabrieknijverheid in ons vaderland, en vooral de aandacht te vestigen op die takken, welke als inheemsch mogen beschouwd worden. Over het algemeen mag men aannemen, dat in het laatste vijftal jaren de toestand der f. nijverheid gunstig geweest is en dat verscheidene takken uitbreiding hebben verkregen.'

De juistheid dezer opmerking wordt vervolgens aangetoond door mededeelingen omtrent verscheidene takken onzer meest nationale fabriekmatige nijverheid: Reederijen en wat verder met den scheepsbouw in betrekking staat, houtzaagmolens, touwslagerijen, ijzergieterijen, fabrieken van stoomwerktuigen, steenbakkerijen, oliemolens, meekrapbereiding, branderijen, suikerraffinaderijen, rijstpelmolens en vele anderen, waarvan de meeste zich in een toestand van vooruitgang en gezonde ontwikkeling bevinden.

Wij bevelen dit stuk van den Heer v.B. ter lezing en overdenking aan, omdat het kan strekken tot versterking of vestiging eener overtuiging, die veel te weinig algemeen wordt aangetroffen: dat de belangrijkste en meest bloeijende nijverheid in ons land die is, welke zich hoofdzakelijk ten doel stelt de binnenlandsche consumtie te voorzien; eene waarheid, welke overal geldt, zelfs in Engeland, waar slechts ééne industrie is, voor welke het buitenland gewigtiger is dan de binnenlandsche markt[2].

1 Enkele opgaven, daartoe betrekkelijk, vindt men in den bovenaangehaalden Annuaire Belge: het aantal van ondernemers van fabriekmatige nijverheid in België (het mijnwezen daaronder begrepen) bedroeg, volgens de volkstelling van 1846, 114,751, dat hunner werklieden (*in* de fabrieken, enz.) 314,842. Dit laatste getal was zeer ongelijkmatig verdeeld: in de provincie Luik bijna 12, in Luxemburg nog geen 2½ pCt. der bevolking, enz. enz.

2 Voor eenige jaren werd de productie der fabriekmatige nijverheid in Groot-Brittannië op circa 187 mm. £ begroot; 118 voor binnenlandsch gebruik, 58⅛ voor uitvoer. In het algemeen dus werd naauwelijks ⅓ der aldus voortgebragte waarde uitgevoerd: 'It is probable that foreign writers may have been misled by looking too exclusively at our cotton manufacture. Of the products of that particular branch of industry the larger portion is exported. It is calculated that the home consumption is to the export consumption as 20 to 25 (W. Johnston, England as it is, 1851).' Sedert is zeker de uitvoer zeer toegenomen, doch de binnenlandsche consumtie zal wel in gelijke mate zijn vermeerderd.

Deze waarheid wordt in den regel zoo weinig erkend, dat de aandacht meestal uitsluitend gevestigd wordt op die takken van nijverheid, welke voor het buitenland of de koloniën moeten werken en welke men dan bij voorkeur, als waren zij de gewigtigste, 't zij door beschermende regten, 't zij door premiën onder eenigerlei vorm, tracht te bevorderen: ook ten onzent heeft men dien weg vroeger in ruime mate bewandeld; men denke aan onze katoenweverijen ten behoeve van Java en aan onze suikerraffinaderijen, die thans zoo vele belemmeringen zijn om tot een beter stelsel van staatshuishouding terug te keeren. - Gelukkig echter rust de nationale welvaart op een steviger grondslag dan die der kunstindustriën, door den wetgever en niet door de behoefte in het leven geroepen. Men zegge niet: Nederland is ongeschikt voor fabriekmatige nijverheid! Zeker niet voor eene kunstmatig opgewekte; Nederland, zoo min als eenig land ter wereld; - maar er is eene andere nijverheid, welke de bevolking overal, waar zij werkzaam en vrij in de aanwending van haar productief vermogen is, buiten weten der Regering doet ontstaan; deze is hier zoo inheemsch als ergens anders, en deze begint zich hoe langer hoe meer te ontwikkelen. Men vergete vooral niet, dat de hoofdvereischten voor het welslagen van iederen tak van menschelijke bedrijvigheid eigenlijk dezelfde zijn: kennis, arbeidzaamheid, vrijheid van den arbeid, ondernemingszucht, kapitalen: waar die worden aangetroffen, zijn de gegevens voorhanden om landbouw, fabrieken en handel gelijkelijk te doen bloeijen; waar die ontbreken, gaat alles hand aan hand te gronde - ‘fortuna simul cum moribus immutatur.’ Zie Engeland en Spanje in onzen tijd, of liever, ga de geschiedenis na van ons eigen vaderland. Toen in de achttiende eeuw de geest, die Holland had groot gemaakt, uit de natie was geweken, verviel onze nijverheid tegelijk met onzen handel, en scheen het Vereenigd Nederland nog slechts van den vroeger vergaarden rijkdom te teren. Toen daarop de druk der tijden sedert 1780, en vooral sedert 1795, den nog aanwezigen rijkdom door heffing op

heffing in 's lands altijd ledige kassen deed vloeijen; toen daarop het verlies onzer onafhankelijkheid, gepaard met een staatsbankroet, volgde, schenen de laatste overblijfselen onzer vroegere welvaart onherstelbaar verloren. - Doch op de crisis volgde de genezing: de revolutietijd had met den oud-Hollandschen rijkdom ook den oud-Hollandschen gildeen monopoliegeest en die duizenden misbruiken onzer vroegere - eeuwen lang onverbeterde - regeringsvorm en huishouding weggevaagd; in de hoofdzaak was de vrijheid van arbeid bereids bij het herstel onzer nationaliteit een verkregen goed der natie geworden. De senile onvruchtbaarheid, die de achttiende eeuw in ieder opzigt voor Nederland had gekenmerkt, scheen ook op stoffelijk gebied voor een beteren geest te zullen plaats maken en de door den druk der tijden gelouterde en verjongde natie geroepen om den verloren voorspoed te herwinnen. Zoo die verwachtingen zich slechts zeer gedeeltelijk hebben verlevendigd, de schuld lag aan onze noodlottige verbinding met België en de ongelukkige theoriën van volkswelvaart, die onzen eersten Koning bezielden: alles moest van de regering uitgaan, door haar worden geleid en beschermd. Die twee omstandigheden hebben voor Nederland een tijdvak van 25 jaren grootelijks bedorven. Eindelijk echter is het ook op stoffelijk gebied begonnen te dagen, en ook onze fabriekmatige nijverheid zal er de vruchten van plukken: ook deze tak van nationale bedrijvigheid zal, gaat men voort de meer juiste beginselen van staatshuishoudkunde consequent en niet al te angstvallig toe te passen, worden, wat hij bij een arbeidzaam volk, gelijk het onze, geroepen is te zijn: eene rijke bron van welwaart. - Verheugen wij ons over dezen ommekeer en herhalen wij hier de opmerking, reeds boven gemaakt: de goede weg is gevonden na menige afdwaling en menige struikeling, welke wel te vermijden geweest ware; maar juist daarom is hij nu voor goed gevonden, en is een terugkeer tot het vorige dwaalspoor niet ligt meer te vreezen. - De regering van Koning Willem I heeft, ook op stoffelijk gebied, de natie gedwongen eene school te doorloopen, die haar veel gekost, maar ook veel geleerd heeft.

Het stelsel van bescherming heeft bij ons, ten minste bij het jongere en denkende deel der natie, alle krediet verloren, maar het is er verre af, dat het daarom reeds overal in de werkelijkheid is ter zijde gesteld. Onze geheele wetgeving

op de visscherij, een goed deel van ons tarief, ons koloniale systeem en een tal van andere wetten, berusten nog op geen ander beginsel. Gelukkig echter verloopt er geen jaar, waarin de vrijheid van den arbeid niet eenige stappen voorwaarts doet, zoowel op het gebied der ideeën als in de praktijk.

Naast het beginsel van vrijen arbeid is het de verbetering van ons belastingstelsel, waaraan de nijverheid het meest behoefte heeft. Op onderscheidene plaatsen van het voor ons liggend Jaarboekje wordt gewezen op den nadeeligen invloed der accijnsen: ‘Meer algemeen (dan die over den zout-accijns) is de klagt over den zeep-accijns, waardoor, zegt de Kamer van Koophandel te Dordrecht, die tak van nijverheid aan zoodanige banden gelegd wordt, dat alle vooruitgang in de wijze van produceren belet wordt. - De zeepziederijen vinden zich in haren bloei belemmerd, door dien de hooge belasting de gebruikers voortdurend naar surrogaten doet uitzien (Utrecht). Evenzoo klagten uit Vriesland.’

In de Prov. Verslagen van Gelderland, Noord-Holland en Groningen komen klagten over den bier-accijns voor, die ‘alle uitbreiding en verbetering van het fabriekaat’ belet.

Ook hier is vooruitgang en vooral goede wil tot vooruitgang zigtbaar: volgende jaargangen zullen ons op de voordeelen wijzen der afschaffing van den accijns op het gemaal. Het is een verblijdend teeken, dat reeds thans de meeste gemeenten het voorbeeld der Hooge Regering hebben gevolgd, en dat op onderscheidene plaatsen zich vereenigingen hebben gevormd, om de natie de voordeelen eener verbeterde broodbereiding dadelijk na het vervallen der belemmeringen te doen genieten. Ook aan onzen graanhandel kan de vestiging van meelfabrieken, die nu wel niet lang meer zal achterblijven, een nieuw leven geven.

Zoo gebrekkig de statistiek onzer nijverheid is, zoo volledig is die van onzen handel; de jaarlijksche - wel wat laat verschijnende - verslagen, door het Ministerie van Financiën uitgegeven, ondergaan voortdurend verbetering en laten weinig te wenschen over. De Hoogleeraar Vissering heeft, even als vorige jaren, de algemeene resultaten der statistiek van 1853 zamengetrokken.

Bij de statistiek van onzen handel verdient ook het jaarlijksch verslag te worden vermeld, dat Mr. H. Ameshof,

Secretaris der Commissie voor de Rijnvaart te Amsterdam, van den Rijnhandel dier stad pleegt te geven. Is er een tak van handel, tot welken Nederland als door de natuur geroepen werd, dan is het de bevordering van het verkeer tusschen de overzeesche gewesten en de Rijnstreken, het volkrijkste en welvarendste stroomgebied van Europa. Het is er intusschen verre af, dat onze Rijnhandel ooit geweest is wat hij wezen kon; aanvankelijk was de schuld voor een goed deel aan de zijde onzer Regering, die met haar ongelukkig *jusqu'à la mer*, tegen alle rede, eerlijkheid en den natuurlijken zin der tractaten, het verkeer op den stroom aan ons, toen zeer hooge, transito-regt wilde onderwerpen. Later, uit vrees of uit politiek, heeft Nederland, bij de Mainzer-Conventen, 1831, op dit punt wel toegegeven, maar op een tijdstip, dat die concessie op geen den minsten prijs meer gesteld werd, en onder een voorbehoud, dat strekken moest om den wrevel over de vroegere behandeling te voeden. Intusschen ondervond onze Rijnhandel in onverdeelde mate de goede vruchten der nieuwe orde van zaken, gelijk de Heer A. in een vroegeren jaargang aantoonde. Dit duurde totdat de Antwerpsche en Köln-Mindener spoorweg den Rijn ook met andere zeehavens in verbinding bragten, terwijl, door een zamenloop van noodlottige omstandigheden, *onze* Rijnbaan nog tegenwoordig niet is voltooid. Zoo desniettemin onze handel met den Rijn niet verminderde, ja zelfs toenam en de hechtste grondslag blijft van onzen algemeenen handel, welk eene onuitputtelijke bron van welvaart zou hij ons niet hebben opgeleverd, wanneer onze vroegere Regeringen slechts eenig besef van zijne belangrijkheid gehad hadden, wanneer Nederland zijne bekrompene begrippen en Byzantijnsche wetsuitlegging vroeger had laten varen! Sedert 1850, ja zelfs eenigermate sedert 1845, is men bij ons tot een juister inzigt der zaak gekomen; doch Antwerpen, Bremen, Hamburg, enz. hadden zich intusschen van een goed deel der transito's meester gemaakt - en toch, trots al de begane misstappen, trots den tragen gang onzer spoorwegonderneming, is de Rijnhandel nog, naast het verkeer op onze koloniën en dat op Engeland, de gewigtigste tak van ons internationaal verkeer. Ook op dit terrein is, niettegenstaande de ongunstige omstandigheden, in de laatste jaren gewonnen, en wij mogen wel, naast de regtmatige klagten over het vroeger ver-

zuimde, de hulde gedenken, welke de vreemdeling brengt aan onze handelspolitiek der laatste jaren: In het verslag der Antwerpsche Kamer van Koophandel over 1854 (Précurseur, 27 Junij 1855) wordt erkend, dat de Nederlandsche Rijnvaart langs den door de Duitschers nog met regten bezwaarden stroom, toch nog hoog uitsteekt boven den aanvoer langs de van staatswege gebouwde en eigenlijk voortdurend met verlies werkende Belgische spoorwegen. De uitvoeren van Nederland Rijnwaarts bedroegen:

in 1852:	6,316,543 centenaars.
1853:	4,892,191 centenaars.
1854:	5.857,720 centenaars.

Die van Antwerpen naar den Rijn:

in 1852:	1,932,710 centenaars.
1853:	1,481,495 centenaars.
1854:	1,346,494 centenaars.

Terwijl het verkeer van Nederland met den Rijn in 1854 (op- en afwaarts) eene massa bedroeg van 863 millioen kilo's, was het geheele transito-verkeer van Antwerpen in dat jaar iets meer dan 107 mm.

De aanvoer naar den Rijn van eenige hoofdartikelen bedroeg in 1854:

Van Holland: koffij	60,946,120,	van België 4,053,920 kil.
Ruwe katoen	16,369,521,	van België 3,041,204 kil.
Katoenen garens (twist)	11,162,763,	van België 1,801,951 kil.
Granen	66,504,	van België 23,200 last.
Zaden	13,300,	van België 3,235 last.
Ruwe suiker	31,188,242,	van België 3,726,002 kil.
Tabak	9,917,036,	van België 966,527 kil.

‘Ces chiffres sont assez éloquents par eux mêmes’ (gaat de Antwerpsche Kamer voort) ‘pour se passer de commentaire. Cependant on peut se demander comment il se fait que notre commerce avec l'Allemagne reste stationnaire[1] celui de la Hollande prend chaque année une extension si

1 In 1849 werden te Keulen per spoorweg van Antwerpen aangevoerd 1,327,000 cent., dus ongeveer dezelfde hoeveelheid als in 1853 en 1854.

considérable. La raison principale, nous l'avons signalée déjà bien souvent, reside dans les mesures prises dans les derniers temps par la Hollande pour attirer dans ses ports le grand courant du commerce maritime. Pour atteindre ce but aucun sacrifice ne lui a couté: elle a successivement supprimé les droits de navigation sur le Rhin et l'Yssel, aboli entièrement ses droits de transit, reduit de ⅓ les droits du grand Canal de la Nord-Hollande et du Canal de Voorne, diminué ses droits de Plotage de 20 à 30 pCt. Toutes ces mesures dues a l'initiative intelligente du Gouvernement Neerlandais et prises, on ne doit pas l'oublier, en vue de combattre la concurrence d'Anvers, font un devoir à notre Gouvernement d'entrer résolument dans la même voie de reformes économiques en tout ce qui regarde les charges maritimes de notre port.'

Wij meenden deze plaats in haar geheel te mogen afschrijven, omdat wij gaarne de lichtzijde van onzen tegenwoordigen toestand doen uitkomen en er prijs op stellen, dat de verbeteringen in onze handelswetgeving in een in de Fransche taal geschreven en dus in het buitenland meer gelezen dagblad worden erkend. In haar verslag over een volgend jaar zal de Antwerpsche Handelskamer er bij kunnen voegen, dat onze Regering door de afschaffing der tonnengelden de kroon op haar werk heeft gezet.

Te betreuren is het, dat de Duitschers zelve den stroom, waarop zij te regt zoo trotsch zijn, - Europa's schoonste waterweg, - nog zoo zeer met regten bezwaren, dat de vrachten van Rotterdam naar Manheim daardoor ongeveer met 75 pCt. verhoogd worden, en dat thans, tegen de zeer duidelijke letter der verdragen, eene vaste brug zonder doorlaat te Keulen gelegd wordt, eene belemmering voor de Rijnvaart, waartegen ook in Duitschland luide stemmen zich hebben doen hooren[1]. De sophisthiek der Pruissische Bureaucratie ter ontduiking van art. 67 der Mentzer Conventie[2] is een eenig voorbeeld van wetverdraaijerij: 'Zur

1 Zie 'Denkschrift betreffend die Nothwendigkeit eines Durchlasses für die Schifffahrt an der zwischen Köln und Deutz zu erbauenden Brücke.' Mannheim, H. Hogrefe (1855, van den Voorzitter der Kamer van Koophandel te Mannheim, den Hr. Lauer).

2 'Les états reverains s'engagent..... à prendre les mesures nécessaires pour que les moulins ou autres usines établies sur la rivière ainsi que les batardeaux et ouvrages d'art quelconques ne puissent jamais entraver la navigation et que les ponts volants ou à bateaux donnent libre passage aux bateaux ou radeaux aussi promptement que possible,' enz.

Erbauung einer solchen Brücke glaubt sich die besagte kön. Regierung ermächtigt, trotz des 67 Art. der Rheinschifffahrts Uebereinkunft, weil *nur* das Legen der Kamine und der Masten bei hohem Wasserstande (?) erfordert sei, was zwar als eine *Unbequemlichkeit*, nicht aber als ein *Hemniss* der Schifffahrt angesehen werden könne.'

Men geeft ons het *jusqu'à la mer* met woeker terug:
'Iliacos intra muros peccatur et extra.'

Het zoude ons te ver leiden, en het ware ook minder met de strekking van dit tijdschrift in overeenstemming, wanneer wij de verschillende rubrieken, waaronder de statistiek van ons land door de redactie van het Jaarboekje gebragt zijn, op die wijze nader wilden ontleden. Wij zouden trouwens ook daar tot een gelijksoortig resultaat komen als bij den landbouw en de nijverheid: de officiële bronnen zijn door de redactie vlijtig, naauwkeurig en stelselmatig tot een geheel gebragt, maar zij zijn nog ongenoegzaam om een goed overzigt van den toestand des vaderlands te geven. - Vooral geldt dit ten opzigte der niet bloot stoffelijke belangen: waar de officiële statistiek zich tot mededeeling van cijfers kan bepalen, is zij gewoonlijk de beste en zekerste bron, omdat het noodige tot verkrijging van zoodanige juiste gegevens in den regel het meest bij de Regering wordt aangetroffen, maar waar het *beoordeeling* geldt van *toestanden*, vooral van zulke, welke meer of min dadelijk een uitvloeisel zijn van regeringsdaden, waar het op eene kritiek aankomt van de werking der algemeene of plaatselijke Regering, óf van de groote instellingen door haar geleid, daar schiet de officiële statistiek te kort, of geeft zij valsche voorstellingen.

Om een enkel voorbeeld aan te halen tot staving van het gezegde, verwijzen wij naar het verslag van den staat der hoogere, middelbare en lagere scholen: geeft het daar gezegde omtrent den toestand onzer Universiteiten een eenigzins trouw beeld der zaak? Wij kiezen juist *dit* voorbeeld, omdat, gelijk de Heer de Boer, die het verslag daarover uit dat der Regering trok, te regt opmerkt, aan het laatste in vele opzigten meerdere volledigheid is gegeven. Maar

kan, ook na die verbetering op ondergeschikte punten, uit het verslag omtrent dit gewigtig onderwerp eenig besluit worden getrokken omtrent de vraag, waarop het hier eigenlijk bij uitnemendheid aankomt: of ons hooger onderwijs voldoende is? Als men leest: ‘de ijver der Hoogleeraren blijkt uit vele bijzonderheden,’ is dit dan een trouw beeld voor wie onze Hoogescholen in de laatste jaren bezocht? Of vordert de waarheid niet te erkennen, dat de geheele toestand en inrigting onzer Universiteiten allergebrekkigst is en dringend hervorming behoeft; dat het monopolie onzer Hooggeleerden (natuurlijk met loffelijke uitzonderingen) het gevolg heeft gehad, van ieder monopolie onafscheidbaar: traagheid en stilstand? Kan iemand in ernst beweren, of schijnt het niet veeleer ironie: ‘dat de ijver der Hoogleeraren over 't algemeen genomen van de zijde der studerende jongelingschap beantwoord wordt door trouwe opkomst’? *Credat Judaeus Apella*.

Des te opmerkelijker is het, wanneer, bij de zucht om alles wat van de Regering uitgaat *couleur de rose* voor te stellen, aan de officiële statistiek van nature eigen, toch hier en daar in de verslagen van Gedeputeerde Staten een geest van kritiek, en somtijds van vrij scherpe kritiek doorschemert, b.v. ten opzigte der Medische Policie, Schutterijen, enz.

De geregtelijke statistiek over 1853, een uittreksel van het regeringsverslag daarover, wordt geleverd door Mr. de Bruyn Kops. Maar ook hier geldt het niet de hoofdzaak: wordt er goed regt gedaan? Wij laten hier den Heer de Bosch Kemper spreken, die in den vorigen jaargang dit onderwerp behandelde: ‘De belangrijkheid van die statistiek zal niet ligt ontkend kunnen worden; en toch meenen wij, dat die tabellen en al die getallen, ofschoon hoogst nuttig, om de werkzaamheid der onderscheidene collegiën te doen kennen, - iets dat van het uiterste belang is bij het ontwerpen en het overwegen eener nieuwe Regterlijke Organisatie - toch een zeer onvolledig beeld geven van onze regtspraak. - Wordt er kort regt gedaan? Zijn de kosten der regtspraak evenredig aan hetgeen zij behoorden te zijn? Is de staat onzer wetgeving zoodanig, dat door geene spitsvondige exceptiën en incidenten de geregelde gang der regtspleging vertraagd wordt? Op deze vragen geeft de geregtelijke statistiek, door de Regering uitgege-

ven, geen antwoord. - - Wij stellen die uitvoerige tabellen en duizende nommers op hoogen prijs, maar, waar de geregtelijke statistiek inderdaad zal vermelden den toestand der regtspleging, moet zij meer geven dan cijfers. Cijfers geven slechts de zeer uiterlijke omtrekken. Evenmin als enkele cijfers ons den staat van het onderwijs kunnen doen kennen, evenmin kunnen enkele getallen ons den toestand der regtspleging bekend maken.'

Ja wij hopen het, met den geachten schrijver, wiens woorden wij tot de onze maakten, dat de geleverde tabellen gebruikt zullen worden bij het overwegen en ontwerpen eener nieuwe regterlijke organisatie, maar wij behoeven de hulp der statistiek niet, om de boven door den Heer de B.K. gestelde vragen te beantwoorden; er is misschien geen onderwerp, waaromtrent de publieke opinie zoo eenstemmig is, als omtrent de gebreken onzer regtspraak en regtsbediening. Vroeger was het voornamelijk bezuiniging die men beoogde; sedert 's lands schatkist eenigzins op haar verhaal komt, is het in de eerste plaats het belang der partijen om spoedig en goedkoop regt te krijgen: beide grieven tegen onze regterlijke inrigting zijn gegrond; maar het hoofdgebrek zit veel dieper en doordringt ons geheele staatsbestuur evenzeer als de justitie. Bijna in iederen tak van administratie is het getal van hoogere en lagere staatsdienaren veel te groot en staan de uitgaven, voor hunne bezoldiging vereischt, in geene verhouding tot de door hen bewezen diensten; niet slechts bestaat die toestand bij ons sedert lang, maar het kwaad wordt dagelijks erger. Het is eene dringende behoefte voor onze volkshuishouding, dat daarin verandering kome; niet door beknibbeling van tractementen, die in den regel reeds veel te laag zijn om goed werk te kunnen verlangen, maar door vermindering van de bemoeijing der Regering[1] met eene menigte zaken, die niet tot haren werkring behooren en gerustelijk aan belanghebbenden konden worden overgelaten. Het zou een omvangrijke en verdrietige, maar zeker een zeer verdienstelijke arbeid zijn, eens te onderzoeken, hoe vele ambtenaren bij elken tak van bestuur - wij willen niet zeggen te weinig werken - maar

1 In 1848 heette het bezuiniging door vereenvoudiging, doch dat verlangen is met zoo vele andere goede voornemens van dat jaar in de lange rij der pia vota gesteld.

een arbeid verrigten, die volslagen nutteloos is. Wij zouden uit onze eigene dagelijksche ondervinding enkele sterk sprekende voorbeelden kunnen leveren, en wie maar eenigzins met onze regtspleging en administratie van nabij bekend is, zou ze met een tal van andere kunnen vermeerderen.

Het zou dan blijken, hoe verbazend groot de som is van geheel onproductieven arbeid jaarlijks verrigt, en hoe radicaal de verandering van stelsel zou moeten wezen, ten einde daarin verbetering te brengen. Een zoodanige ommekeer is echter ondenkbaar, voordat er een geheel andere *geest* kome, niet alleen in onze bureaucraten (die gewoonlijk de schuld van alles krijgen), maar ook, en in de eerste plaats, in onze *Wetgevers*. Hier meer dan ergens geldt het: *Es ist der Geist der sich den Körper baut*.

Wanneer de overtuiging eenmaal overal zal zijn doorgedrongen, dat niet *ambtenaren* en *tractementen*, maar *arbeid* bespaard moet worden, zal er aan eene goede regterlijke organisatie te denken zijn, en tevens aan eene betere inrigting van ons burgerlijk bestuur; doch die overtuiging wordt nog hoogst spaarzaam aangetroffen.

Besnoeijing van tractementen der ambtenaren valt uit den aard der zaak het eerst in het oog; maar er is een ander nog veel grooter nadeel, van een te talrijk personeel van staatsdienaars onafscheidelijk: duizenden en duizenden, die in een anderen werkkring den nationalen rijkdom hadden kunnen helpen vermeerderen, gaan voor de nijverheid verloren. Al werd er met vereenvoudiging van bestuur, en daarmede gepaard gaande reductie van ambtenaren tot op de helft, *geen enkele gulden* bespaard, zij zoude eene groote weldaad zijn, omdat een aantal personen, die nu hun leven onnut verslijten, de jaarlijksche productie, het inkomen der natie, zou helpen vermeerderen. Wel zouden de uitgaven van den *Staat* alsdan niet verminderen, maar de inkomsten der *natie* zouden zooveel grooter zijn. Daarenboven, wanneer de groote massa ijdel en dus geestdoodend werk wegviel en de nog overige ambtenaren werden zooveel hooger betaald, zou er een betere geest onder hen komen: een ruimer bestaan, minder ellendig werk zouden langzamerhand misschien meer bekwame personen, dan thans in den regel het geval is, in de staatsdienst doen treden tot onberekenbaar voordeel van het geheel.

Wij konden op bovenstaande wijze niet ieder onderwerp behandelen, in het Staatk. en Staathuish. Jaarboekje voorkomende: wij wilden slechts met enkele voorbeelden wijzen op de belangrijke vragen, die zich bij eene lezing als van zelve opdringen. Een volledig verslag en eene beoordeeling van alle deelen is uit den aard der zaak bijna ondoenlijk; eene bloote aankondiging ware onregtvaardig geweest, en, vleijen wij ons, ook overbodig. Wij kozen een middelweg en trachtten naar aanleiding van het voor ons liggend boek de aandacht te vestigen op sommige lichtzijden van onzen toestand, die de statistiek doet uitkomen, op sommige gebreken, die zij aan den dag stelt. Mogt de zucht tot verder onderzoek door deze regelen worden opgewekt, en de Redactie van het Staatk. en Staathuish. Jaarboekje er de overtuiging uit putten, dat wij haren arbeid met belangstelling hebben onderzocht.

Rotterdam, Nov. 1855.

J.C. REEPMAKER.

Moderne alchymie.

Eene handelstudie.

I. The life of P.T. Barnum. II. Freedley, How to get money. III. Budgett, the successful merchant.

‘Go ahead!’ Dat is de leuze, die het jonge Amerika met gulden letteren tusschen de flonkerende starren zijner banieren heeft ingeweven; dat is het tooverwoord, waarmede het de schatkameren van zijn maagdelijken bodem ontsluit; dat is de magtspreuk, waarmede het tot een wonder dezer eeuw is geworden, en die het zijner jeugdige bevolking inprent en inscherpt. De jonge Staat, die naauw een verleden kent of huldigt, hij moge nu en dan zijn nationalen trots bevredigen door de loftrompet te steken over de heldendaden zijner dapperen, waardoor het onderdrukte wingewest uit Albion's klaauwen gerukt en waardoor het geworden is tot een vrijgevochten en krachtig gemeenebest, dat welhaast een overwigt zal leggen in de schaal, waarop Europa's sluwe staatslieden het evenwigt der oude wereld zoo angstvallig schijnen te wegen: nog meer roemt hij in zijne materiële kracht, in het grootsche van zijn heden, in het schitterende van zijne toekomst. Het afschudden der ketenen van Engeland, het losrukken der banden, waarin Britsche eigenbaat en partijzuchtige staatkunde Amerika gekluisterd hielden, ze worden geroemd, o ja; er wordt met nationale zelfvoldoening op gewezen, voorzeker; maar het kleine Holland had zich reeds twee eeuwen vroeger van een nog magtiger overheerscher vrijgevochten; Amerika was daarin niet de eerste. Maar wèl is de jeugdige Amerikaan nu de eerste in ontwikkeling van materiële kracht en grootheid, en hooger stijgt zijn trots, en fierder straalt zijn blik, wanneer hij van die krachtontwikkeling zijns Vaderlands getuigt, en dat

roemrijk verleden alleen als een standaard bezigt, om de grootte van het heden nog scherper en nog krachtiger te doen uitkomen. Vraag hem naar de bewijzen dier grootheid, en hij zal wijzen op de prachtige steden, die in rijkdom en weelde en uitgestrektheid welhaast voor geene enkele stad van Europa zullen behoeven onder te doen; op de paleizen, die zijne vrije burgers huisvesten of die den vreemdeling herbergen en dezen verbaasd doen staan over de naauw gekende gemakken, hem daarin als om strijd aangeboden, of die een schat van geleerdheid in duizende boekdeelen binnen hunne muren bevatten, die weldra zullen wedijveren met de grootste boekerijen van Europa. Hij wijst ze op de uitgestrekte landkaart aan, die tallooze ruime en veilige havens, waarin zijne sierlijke en vlugge schepen de op eigen bodem geteelde grondstoffen voor de Europesche nijverheid of het door hem gewonnen voedsel voor de verstaf wonende natiën innemen, om terug te keeren, beladen met de vruchten van alle hemelstreken, of met die tallooze scharen van krachtige mannen, die in hun Vaderland geene stoffe meer vinden om met de breede en arbeidwillige hand, vereêld aan spâ en ploeg of weefgestoelte, in de behoeften van vrouw en kind te voorzien, en die nu in het verre Westen een onderhoud willen zoeken, dat der vaderen grond hun niet meer vermag tè geven. Op de onuitputtelijke schatten van zijn bodem stoft hij, op die uitgestrekte en welige akkers, wier rijke opbrengst niet alleen aan zijne eigene landgenooten een overvloedig voedsel verschaft, maar die nog den nood van Europa lenigt, wanneer daar de vrees voor gebrek den vorst op zijnen troon doet sidderen voor de toekomst; en hij roemt er in, dat nog weinige jaren geleden een naauw doordringbaar woud denzelfden grond bedekte, die nu met rijke korenhalmen prijkt. En die digte bosschen! - hunne eeuwenheugende woudreuzen zijn nu tot waterreuzen vervormd, en de slanke bodem verrukt nu evenzeer het oog van een ieder die hem de golven ziet klieven, als toen zij vroeger, met rijken bladerdos getooid, hunne hooge kruinen fier ten hemel hieven. De sneeuwwitte boomwol, door weelderigheid den bolster ontsprongen; de sierlijke en statig opschietende tabaksplant; het krachtige en rijke suikerriet, ja, wat niet al levert zijn bodem in kwistigen overvloed. Breede en snelvlietende stroomen zijn als de aderen van zijn land, die ge-

durig nieuwe kracht en verjongd leven door alle leden van het geheel doen vloeijen, en ze zijn als bevolkt door die tallooze booten, wier kleppende raderen de wateren doen wegstuiven, om toch spoedig den eindpaal te bereiken, terwijl overal de ijzeren banen als zoo vele spieren den zwaar beladen spoortrein torschen en den sissenden en blakenden stoomsleper sneller en sneller doen voortijlen. Geen stroom zoo breed, geen waterval zoo onstuimig, of hij slaat er stoutelijk zijne bruggen over, om diezelfde oevers te vereenigen, die de natuur scheen te willen scheiden. En dan de bevolking, die dat alles tot stand gebragt heeft! Noem eene tweede natie, die dezelfde kracht heeft ontwikkeld. Maar dan wijst hij ook op zijn uitnemend onderwijs, dat de vermogens vroegtijdig scherpt en dat geheel ingerigt is naar de behoeften van den Amerikaan. Praktisch is dat onderrigt en afgescheiden van alle kerkelijk element, opdat niet reeds vroegtijdig de natie gescheiden worde door doellooze verschillen en de kiem gelegd worde van een heilloozen twistappel. Onbeperkte vrijheid van godsdienst geniet in Amerika een ieder, en geene versletene theoriën en traditiën van lang vervlogen eeuwen vinden er de voorkeur boven eene volledige vrijheid van onderzoek. De vrije blik moet niet beneveld, de jeugdige kracht niet verlamd, de stoute ondernemingsgeest niet beperkt, maar integendeel alle windselen moeten weggenomen worden, die de toekomst konden omsluijeren, omdat die toekomst juist in haren schoot nog oneindig grooter schatten verborgen houdt dan alles wat wij nu reeds om ons zien, en deze ter beschikking stelt van hem, wiens ijverig streven van geen stilstand weten wil, maar die met vasten voet en ijzeren wil voorwaarts treedt, om den prijs te winnen, dien hij weet dat voor den ondernemende is weggelegd.

Ziet, dat is de overmoedige taal, die de jeugdige Amerikaan doet hooren, wanneer hij de voortreffelijkheid van zijn Vaderland boven andere landen wil doen uitkomen, en is het wonder, dat nationale trots hem als in éénen adem bij dien lof doet uitgalmen, dat hij, en ook hij alléén, tot zoo groot eene ontwikkeling van kracht in staat is? Het oude en versufte Europa moge blijven hangen aan versleten vormen, en personen vergoden, zelfs ten koste van het belang van allen: hij weet van niets dan van eigen kracht en eigen belan-

gen, en zich zelf regerende en alleen zelf aansprakelijk voor zijne daden, gaat hij steeds verder en verder. Wij zijn een ‘go ahead’ volk, dat is altijd de magtspreuk waarmede hij besluit.

Wie zal ontkennen, dat het go ahead-stelsel, de zucht tot vooruitgang, veel tot de reusachtige ontwikkeling van Amerika toegebragt heeft; wie zich verwonderen, dat dit stelsel sterker werkt bij een volk, zoo jong en nog steeds zoo jeugdig blijvende door de voortdurende verversching zijner bevolking met krachtige arbeiders uit alle oorden der wereld, die zijne wijduitgestrekte en woeste gronden in een omzien tot welige akkers, en het eenzame blokhuis tot prachtige steden verheffen? Is het wonder, dat zich onder die jonge loten van den zelf naauw volwassen stam vele vertoonen, die te welig willen opschieten op dien maagdelijken bodem, waarvan de vruchtbaarheid nog maar ten halve gekend wordt? Zal men het vreemd noemen, dat velen dien snellen vooruitgang nog langzaam noemen, en dat zij zich noode kunnen inhouden om niet tot een onstuimig voorwaarts stuiven uit te spatten, en zal men hen, die de banden waarin de wetten der zamenleving hen gekluisterd houden, losrukken, streng veroordeelen en hun gedrag meten met den maatstaf van het oude Europa? Wij zouden meenen hen daarmede onregt te doen. Niet goed noemen wat verkeerd is, niet prijzen wat afkeuring verdient, verlangen wij; maar bij het oordeel dat men over hen velt, erkennen, dat het snel vooruitdringende Amerika onvermijdelijk vele dier uitersten moet voortbrengen en dat de nieuwe wereld andere mannen, andere denkbeelden voortbrengt dan de oude.

Het goede en het kwade van dat stelsel zullen wij het sterkst zien uitkomen in den go ahead-man bij uitnemendheid van Amerika; in hem, die dat stelsel zóó forsch en zóó onwrikbaar heeft doorgezet, dat zelfs velen zijner landgenooten, hoe hoog ook ingenomen met den ijzeren wil en de stalen veerkracht, die hij getoond heeft te bezitten en heeft weten aan te wenden, toch terugdeinzen voor de praktijken, die onmisbaar schijnen, wanneer men dat go ahead-stelsel consequent volgt; in den man, die evenzeer uitbundigen lof als scherpe veroordeeling bij zijne eigene natie heeft behaald.

Die man is Barnum, door het jonge, onstuimig vooruit-

snellende gedeelte van Amerika's bewoners, de vertegenwoordiger, de personificatie van het go ahead-stelsel genoemd. Hij is de man, die den onfeilbaren weg naar rijkdom aanwijst. Zouden dan ook wij, bewoners der oude wereld, niet begeerig naar dat onschatbaar, ja onmisbaar werk grijpen: ‘the life of P.T. Barnum, written by himself,’ 't welk voor ééne enkele halve kroon ter onzer beschikking staat, en dat ons, behalve het welgelijkend portret van den ‘Yankee wizard’, nog daarenboven de afbeeldingen geeft van het kamp, waarop hij zijne grootste heldendaden ten uitvoer gebragt heeft, van het kolossale ‘American Museum’ en van het moorsche paleis, dat hij zich zelven tot woon- en rustplaats gebouwd heeft en met den vreemden naam van ‘Iranistan,’ of Oostersche Villa, bestempeld? Gretig die bladzijden verslonden, waarin die wereldwijsheid nedergelegd is en brandende van weetgierigheid die lessen ingezogen, die ons immers reeds te lang onthouden zijn! Barnum toch heeft geene geheimen voor ons. Hij geeft ons hier den sleutel tot al de verholen bergplaatsen, waarin tot nu toe die wonderdadige middelen voor anderer oogen weggesloten waren en welke hem tot die duizelende hoogte hebben verheven. De wereldkennis, die hij door ervaring verkregen heeft, hij wil ze aan allen mededeelen, opdat toch niemand langer op den weg, die naar rijkdom en grootheid voert, als in den blinde rondtaste en er op voortstrompele, maar met helderen blik en meer en meer versnelden gang, toch spoedig den eindpaal bereike.

Zal dat boek van Barnum met evenveel voldoening gesloten worden, als het met opgewektheid geopend wordt? Niet door onze landgenooten; - wij hopen, ja wij vertrouwen het. Als dàt ons handboek door dit leven zijn moet; als wij dien weg zullen moeten volgen, die ons daarin wordt aangewezen, dan voor ons geene geleiders, geene bakens meer op ons vaak moeijelijk en duister pad, en liever alléén voortgegaan met zoeken en tasten, en ons bescheiden, maar eerlijk verkregen brood, onder ons nederig, maar rustig dak in stilte gegeten, dan op die wijze paleizen bewoond en het beste der aarde genoten! Maar nog eens, niet ten onzent voegt een Barnum, alleen op het jonge en geheel vrije grondgebied van een Noord-Amerika kan hij zich bewegen; niet met een oog op onze Europesche toestanden, maar op die van een ongeduldig, naar tooverachtig snelle

ontwikkeling dringende bevolking, moet hij beoordeeld worden. Koortsachtig is dáár de geheele natie: kalm en rustig is zij hier. Wat wij in Amerika zouden roemen, zouden wij vaak hier afkeuren.

Wie toch die Barnum wezen mag? Niemand ten onzent voorzeker, wien deze vraag op de lippen speelt. Zou in Nederland alléén de man onbekend zijn, die in dagbladen en tijdschriften zoo herhaaldelijk genoemd is, waarop Amerika roem draagt, en wiens autobiographie men hier te lande de eer eener vertaling waard gerekend heeft, als eene overzetting in 't Nederduitsch nog eene eer voor een schrijver heeten mag. Moge hij al geen gunsteling van onze landgenooten zijn: een vreemdeling is hij voor hen wel niet.

Barnum bij ons publiek in te leiden, maar om hem tevens menig blad uit den gloriekrans te rukken, waarmede velen zijn hoofd versierd hebben, ziedaar ons doel. Wij wenschen echter daarbij aan te toonen, dat niet alle Amerikanen, hoezeer dan ook de meerderheid van hen zijn lof uitbazuinen, zijne beginselen en zijne stellingen aanprijzen, maar dat velen integendeel geheel andere voorschriften geven aan hen, die in de kunst om rijk te worden onderrigt willen erlangen. Edwin T. Freedley stelt ons daartoe in de gelegenheid, door zijn waarlijk uitmuntend werkje: ‘How to get money,’ dat ook in onze taal verschenen en niet ongelukkig voor ons land bewerkt is, maar waaraan men ten onregte den titel gegeven heeft: ‘Hoe men geld verdient.’ als bevatte het de geschiedenis van de wijze waarop men tegenwoordig winst behaalt, terwijl het juist aanwijzen wil *hoe geld te verdienen is*. Oordeelt men den Nederduitschen titel juist, dan moet men ook de vertaling overbodig noemen, want die kunst om rijk te worden zou men dan reeds hier te lande kennen en men behoefde geene voorschriften daartoe.

Beiden, èn Barnum èn Freedley, zijn de vertegenwoordigers van het go ahead-stelsel, maar hoe verschillend is beider opvatting, al moge de laatste zijn werk besloten hebben met eene hooge lofspraak op den eerste, en diens ‘Regelen om voorspoedig in zaken te zijn,’ welke hij ten slotte van zijne eigene beschouwingen mededeelt, uitbundig prijzen en zelfs roemen boven de voorschriften van in ons oog oneindig hooger staande en ook voorspoedige mannen van bedrijf, wier stellingen voorafgaan. Het zij echter tot Freed-

ley's verontschuldiging opgemerkt, dat bij de uitgave van zijn werk, Barnum's fraaije levensbeschrijving nog niet in 't licht verschenen was, en het Amerikaansche publiek dus, zoo wij hopen, nog niet zoo geheel in diens handelingen was ingewijd.

Maar noemt Amerika zich de meest voorwaarts strevende natie der geheele wereld: Groot-Brittanje matigt zich dien eerenaam aan in Europa. John Bull is er nog verre af, in Broeder Jonathan zijn meester te erkennen. Als Amerika zijne Niagara-brug roemt, dan stelt Engeland zijne Brittanniakokerbrug, of zijn Theems-tunnel, daartegen over. Stoft Amerika op zijn Yacht, dat hij zijn eigen naam gegeven heeft, als symbool, hoe zeer de jonge Staat den ouderen voorbijsnelt: Engeland noemt zijn Himmalaya, die in grootte alle Amerikaansche bodems overtreft. Somt de Amerikaan zijne millioenen ponden katoen op, als voortbrengsel van eigen b*o*dem en eigene kracht: de Brit verslaat hem door het bewijs, dat hij datzelfde katoen voor hem spinnen en weven moet. Praalt de Yankee met zijn Nieuw-York, zijn Boston, zijn St. Louis: de Engelschman tart hem ééne enkele stad op zijn zooveel uitgebreider grondgebied aan te toonen, die met een Londen in grootheid, rijkdom en weelde wedijveren kan, om nog niet van zijne reusachtige fabrieksteden Manchester, Birmingham, Glasgow, enz., te gewagen. Wijst Amerika op Sutter en Californië: Groot-Brittanje noemt alleen den naam van Hargreaves en Australië. Zoo zou men de reeks der bewijzen van nationalen wedstrijd tot in 't oneindige kunnen vermeerderen en de scheidsregter zou noode tot eene beslissing komen, wien der twee den Parisappel toe te kennen. Maar het bewijs is reeds daar, dat ook Engeland regt heeft te vorderen om medegenoemd te worden, wanneer het de vermelding geldt van mannen, die uitmunten in de voor een bij uitstek nijver volk zoo onmisbare kunst om rijkdommen te verkrijgen door kennis en energie.

Het is alsof Engeland de behoefte gevoelde om tegenover Amerika's Barnum en Freedley, ook van zijne zijde met een' dergelijken hedendaagschen alchymist op te komen, nu het leven van ‘Samuel Budgett, the successful merchant,’ de Londensche drukpers verlaat. Onze onverdroten vertalers hebben gemeend, ook dit werk onzen landgenooten niet te mogen onthouden. Budgett toch wijst ook den weg aan,

die tot rijkdom voert en de middelen die tot voorspoed leiden; maar hoe verschillend is die weg en hoe verschillend zijn die middelen, wanneer men ze bij die van een Barnum vergelijkt! Stemmen ze meer overeen met die van Freedley, toch ook daarvan wijken ze vaak af.

Dat verschil onze lezers aan te wijzen, het goede lovende en het kwade lakende - zou het eene nuttelooze taak genoemd worden door eene natie als de onze, die ook eens als Amerika de vooruitgaande bij uitnemendheid mogt heeten, en die ook eens denzelfden hoogen toon in Europa mogt aanslaan, dien Engeland zich nu op het Continent, dien Amerika zich overal aanmatigt?.... Wij gelooven het tegendeel. Het nu ook door de overzettingen bij ons bekend geworden klaverblad kwam ons bij uitstek geschikt voor tot proeve eener handelstudie.

Barnum is bij uitnemendheid de populaire man in zijn Vaderland, eene ware notabiliteit, en de geheele wereld roemt hem niet alleen om zijn tact, om zijne gevatheid en handigheid, maar tevens om de strikte eerlijkheid en de stipte naauwgezetheid, die hem in al zijne handelingen kenmerkt. Zijn oordeel wordt geëerbiedigd als het meest onschatbare dat gehoord kan worden; maar wie hem volgen wil, hij bedenke wèl, dat, alvorens met eenen Barnum te wedijveren, hij zorgen moet een Barnum te zijn!

Met deze aanbeveling wordt Barnum door zijn Engelschen uitgever en door Freedley bij het publiek ingeleid. Hij zelf opent zijne autobiographie met de verzekering, dat hij zich tot die taak niet gezet heeft dan op veler dringend aanzoek, en terwijl hij het leed niet ontkent, dat hem in zijn geschakeerd leven getroffen heeft, erkent hij toch, dat zijn leven over 't geheel een vrolijk leven geweest is. Openhartig heeft hij zijne lotgevallen, zijne handelingen medegedeeld, en moge men vele zijner bekentenissen veroordeelen, toch wil hij ze eerlijk bloot leggen en de bronnen noemen, waaruit hem het goede is toegevloeid. Deze laatste betuiging is verre van overbodig, wanneer men zijne lotgevallen beoordeelen wil. Werpen wij nu een vlugtigen blik op zijn leven.

Geboren te Bethel, Connecticut, den 5^{den} Julij 1810, waar zijn vader kleermaker, boer en somwijlen kastelein was, onderscheidde Barnum zich reeds vroegtijdig door eene groote vlugheid van begrip. Vooral in het rekenen muntte

hij ver boven zijne makkers uit, en wanneer de schamele ouderlijke woning hem voor het uitwerken zijner rekenkundige vraagstukken zelfs geene gewone schrijflei vermogt aan te bieden, dan was de kagchelpijp in de huiskamer het veld, waarop hij zijne bekwaamheden als rekenaar ten toon spreidde. Dat zich daaraan eene groote zucht tot geldverdienen paarde, was natuurlijk, en nog zeer jong zijnde, liet hij geene enkele gelegenheid voorbijgaan, om door het verrigten van allerlei kleine diensten voor anderen, eenige weinige centen bijeen te garen. Daarvoor kocht hij dan suikergoed om het aan zijne kameraden, of sterken drank om dien aan de in zijne buurt nu en dan verkeerende soldaten te verkoopen. Zijn vader wilde hem tot landbouwer opleiden, maar het boerenbedrijf, of liever alle handenarbeid, stond hem tegen. Met het hoofd te werken, middelen uit te denken om geld te verdienen, dàt kwam beter met zijn speculatieven aard overeen. Weldra mogt hij aan dien wensch voldoen. In een klein winkeltje, waar allerlei verkocht werd, dat van dagelijksche behoefte kon genoemd worden, begon Phineas Taylor Barnum zijne later zoo schitterende loopbaan. Nu gevoelde hij zich op zijne plaats, en reeds in zijne naauwe sfeer gaf hij menig blijk van dien tact en van dien sluwen koopmansgeest, waardoor hij later op het groote wereldtooneel zulk een kolossaal vermogen bijeenbragt. Alle zijne handelingen werden nu dienstbaar gemaakt aan zijne winzucht. Kwanselen met zijne schoolmakkers; aanleeren van Bijbelteksten om op de catechisatiën den prijs in boeken van 10 centen waarde te behalen; ruilen met de goede huismoeders in de buurt; lokken van klanten door allerlei guitenstreken en het vertellen van kwinkslagen; loterijen, waarbij zelfs de winnende naauwelijks voordeel had, alles moest die zucht tot geldverdienen bevredigen. Maar ziet, daar ontrukt de dood hem eensklaps zijnen vader, wien hij al zijn gewonnen geld ter leen had gegeven, en ook dit verliest hij; want de nalatenschap was niet eens toereikend om de schulden te betalen! Zoo waren dan op eenmaal al de vruchten van zijn zwoegen en sloven verloren en met regt mogt hij zeggen: ‘Met niets, ja blootsvoets heb ik mijne loopbaan begonnen, want zelfs de schoenen die ik kocht om achter het lijk mijns vaders te gaan, moest ik borgen.’

Weldra is hij weder in eenen anderen winkel, in de buurt

zijner woonplaats werkzaam, en het verloren geld is spoedig herwonnen. Zijns meesters belangen vergeet hij niet om eigen voordeel. Zoo ruilt hij van een reizend koopman een karrevracht gemeene groene glazen flesschen tegen allerlei onverkoopbaar goed, en binnen tien dagen is de geheele flesschenvoorraad, die het gewone debiet twintig jaren lang had kunnen bevredigen, met allerlei beschimmeld en verroest blikwerk, als prijzen eener loterij geplaatst, die uit 1000 loten à 50 cents, met 550 prijzen van 25 dollars tot 25 cents toe, maar betaalbaar in goederen, bestond. Hoe meer de misleide winners hem verwenschten, hoe meer hij hen uitlachte dat zij loten kochten, zonder de prijzen te kennen.

Te Brooklyn en te Nieuw-York werden dezelfde praktijken voortgezet, totdat hij eindelijk in zijn geliefd Bethel zelf een winkel opende, en op negentienjarigen leeftijd de bekoorlijke Charity Hallett als echtgenoote naar zijne woning voerde. Nu bestond zijn groote voordeel in het verkoopen van loterij-briefjes, die wijd en zijd door snorkende aankondigingen en tal van agenten geplaatst werden, en geen prijs viel een zijner koopers ten deel, of gastmalen werden ter eere van den gelukkigen winner aangeregt, om onder het geklank der bekers nieuwe loten aan den man te brengen. Tegelijkertijd hield hij overal veilingen van boeken, die hij te Nieuw-York en elders opschommelde, maar nadat de studenten hem onder het veilen zijne kostbaarste werken ontstolen hadden, gaf hij die zaak op.

Godsdienstige en staatkundige twisten deden in hem een noodlottigen schrijflust ontwaken, en de hevigste dagbladartikelen vloeiden uit zijne pen, die echter door de redacteurs geweigerd werden. Vertoornd over zulk eene minachting, kocht hij in een' oogwenk drukpers en letters, en den 19^{den} October 1831 zag het eerste nommer van den ‘Herald of Freedom’ het licht. Lasterlijke artikelen bragten hem spoedig in de gevangenis, en al werd hij bij zijne vrijlating in plegtigen optogt zegepralend door de stad geleid: voordeel bragt hem deze onderneming niet. Verhit door gedurigen strijd, verloor hij alle geduld bij zijne ondernemingen. Spoedig moest hij rijk worden; groote inkoopen moesten tot groote verkoopen leiden en ze deden het ook, maar tevens tot zoo groote verliezen door wanbetaling zijner koopers, dat hij weldra menige rekening moest

afsluiten met het treurige saldo: nihil, door sterfgeval, bankroet, opligterij, wegloopen, enz. Weldra waren dan ook dagblad en handelszaak in andere handen, en Barnum met zijn gezin te Nieuw-York, zonder middelen van bestaan, maar toch met het bewustzijn van geld te kunnen verdienen wanneer hij wilde, en wanneer niet het spreekwoord bewaarheid wierd: ‘zoo gewonnen, zoo geronnen.’ Met het nog geredde geld is hij half herbergier, half koopman, totdat hij eene gelegenheid vindt om zijn speculativen geest de wieken te doen uitslaan.

Joice Heth, eene negerin van 161 jaar en voedster van Amerika's grooten Washington, is te Philadelphia te zien. Voor duizend dollars, grootendeels van een vriend geleend, wordt Barnum eigenaar van dit wonder. Een koop-contract, dat in 1727 eene 54jarige slavin van denzelfden naam in Virginia verkocht was, bewees de echtheid des personns, terwijl het feit van hare diensten, aan den grooten man bewezen, overtuigend door haar zelve en door haren eigenaar werd gestaafd. Nu is Barnum in zijne kracht. Een geschikt lokaal te Nieuw-York is spoedig gevonden; de grootste afbeeldingen, des avonds prachtig verlicht, zijn weldra gemaakt, en een verloopen regtsgeleerde, Levi Lyman, rijker aan woorden dan aan geld, is terstond als uitlegger aangesteld. Aan de negerin zelve werd overgelaten hare geschiedenis te verhalen; was het hem dus euvel te duiden, als de vrouw onwaarheid sprak, hij, die op het woord van haar en haren verkooper vertrouwde? Verminderde de toeloop, dan werd in de dagbladen een pennenstrijd geopend, de echtheid der persoon ontkend, ja zelfs beweerd, dat zij niet eens leefde, maar eenvoudig een houten pop was, die door machinerie hoofd en hand en oog bewoog, terwijl de uitlegger een buikspreker was, die het ligtgeloovige publiek in den waan bragt, als sprak het beeld. Nieuwe toevloed beloonde onmiddellijk de niet onaardige list.

Een Italiaansche kunstemaker, Antonio genoemd, geeft nieuw voedsel aan zijn ondernemingsgeest. Voor ƒ 25 per week met onderhoud, is hij weldra meester van zijne diensten, en onder den meer weidschen naam van Vivalla, is deze spoedig voor ƒ 125 per avond aan een theater te Nieuw-York afgestaan. Grooter voordeelen nog wachten hem echter op zijne reizen met dit wonder door het binnenland, totdat zich te Philadelphia een gevaarlijk mede-

dinger opdoet in zekeren Amerikaan Roberts, die beweert alle kunsten te kunnen maken die Vivalla maakt. Eene weddingschap van duizend dollars is spoedig met Roberts aangegaan, en naauw heeft deze zijne kunsten vertoond, of Barnum erkent zijne verdiensten, maar Vivalla maakt kunsten die Roberts niet vermag te maken, en de weddingschap luidt uitdrukkelijk: *alle* kunsten; Roberts is dus de verliezer! Deze ziet in dat hij bedrogen is, maar gretig neemt hij de schitterende aanbieding van zijn verwinnaar aan, om het publiek van de geheele zaak onkundig te laten en nu in 't openbaar den wedstrijd te volvoeren. De 1000 dollarprijs, - op alle hoeken der straten, in alle dagbladen prijkt het met groote letters, - zal door Roberts, zoo hij overwinnaar is, voor de helft in de kas van liefdadige instellingen worden gestort. Is het wonder, dat Vivalla wint, dat het publiek bij honderden toestroomt en dat Barnum schitterende winsten behaalt!

Intusschen overleed Joice Heth, en de lijkschouwing bewees, dat zij naauw 80 jaren bereikt had. De bedriegerij wordt in de dagbladen ontmaskerd. Lyman verklaart plegtig aan den eenen redacteur, dat Joice Heth niet dood is, maar nog op 't oogenblik in Connecticut te zien is, terwijl het geopende lijk dat eener gestorvene slavin is. Even plegtig wordt den anderen eene nog grooter mystificatie verzekerd, en het einde is eene hevige polemiek, die den naam van Barnum nog meer bij het geheele publiek bekend doet worden.

Als mededirecteur van een reizenden troep paardrijders en kunstemakers, ontbreekt het Barnum niet aan de gelegenheid, om zijne bekwaamheden verder te ontwikkelen, ja zelfs als Zondagspreker spreidt hij eene welbespraaktheid ten toon, die hem grooten invloed bij de menigte verschaft. Maar dit leven walgt hem, te meer daar de voordeelen niet ruim zijn. Naar Nieuw-York teruggekeerd, is hij weldra weder koopman, maar hij vindt zijn meester in een Duitscher, waarmede hij een handel in Eau de Cologne, beerenvet, schoensmeer, enz., begint, en die hem eensklaps verlaat, niets dan een onbetaalden wissel en het geheim om al die fabriekaten te maken, aan onzen Barnum legaterende.

Nog eens werd het rondreizen met een troep zangers, dansers, enz,, door hem beproefd en weder na acht maanden zwervens verlaten; nog eens het boekverkoopersbedrijf

op groote schaal opgevat en weder met verlies opgegeven; nog eens de pen ter hand genomen en als dagbladschrijver gewerkt; alles vruchteloos. Nu moest toch eindelijk iets goeds, iets blijvends worden gedaan. ‘Scudders American Museum,’ waarin allerlei zeldzaamheden te zien waren, was voor 15,000 dollars te koop. Spoedig was de eigenaar opgezocht en Barnum's zonderling bod om den koop te sluiten met 12,000 dollars, betaalbaar binnen tien jaren, zonder andere zekerheid dan het plegtig gegeven woord, werd ten slotte aangenomen. Maar ziet, de zaakgelastigde van den eigenaar had het Museum reeds aan de directeurs van Peale's Museum voor 15,000 dollars verkocht en zelfs 1000 dollars als voorschot ontvangen. Wat nu gedaan? Dadelijk ruimte in de dagbladen besproken, en nu volgde eene serie van de hevigste artikelen tegen de nieuwe koopers, waarin zij op alle mogelijke wijze belagchelijk gemaakt werden, terwijl het publiek werd bezworen om toch geene aandeelen te koopen in eene onderneming, die immers niets dan verlies kon opleveren. Den 26sten December moest het saldo van den koopprijs betaald worden, en het kostte Barnum weinig moeite den eigenaar te overreden hem schriftelijk het Museum voor 12,000 dollars toe te zeggen, wanneer de koopers op den bepaalden dag niet aan hunne verpligtingen voldeden. Deze lieten Barnum intusschen bij zich komen en stelden hem voor, directeur van het Museum te worden voor 3000 dollars 's jaars, onder voorwaarde, dat hij hen verder niet in de dagbladen zou aanvallen, welk aanbod aangenomen werd. Nu meende de directie Barnum in hare magt en hem verschalkt te hebben, en bij hun voornemen om eerst na Januarij, wanneer hij in hunne dienst was, de aandeelen uit te geven, lieten zij den 26sten December voorbijgaan, zonder het saldo te betalen, zich zeker wanende van hunne zaak. Hoe groot was dus hunne verbazing, toen zij den 27sten December een brief ontvingen, waarin Barnum als eigenaar van Scudders Museum hun den vrijen toegang tot zijne verzameling welwillend toestond!

Nu moest elke zenuw gespannen, elke spier gestrekt worden. De huishouding werd tot het strikt noodige ingekrompen en de verkooper zelf was zeker van zijn geld, toen hij Barnum zes maanden na den verkoop in diens kantoortje aan zijn middagmaal vond, dat uit brood en koud vleesch bestond en vernam, dat alleen des Zondags warm eten over zijne

lippen kwam. ‘Eer de laatste cent betaald is, verander ik mijne levenswijze niet;’ zoo verzekerde hem Barnum, en binnen anderhalf jaar was de laatste dollar van den koopprijs uit de winsten betaald en het kolossale Museum zijn eigendom.

Onder de velerlei curiositeiten waardoor het publiek naar het American Museum gelokt werd, was de verwonderlijke meermin wel de eerste. Levi Lyman heette het wonder in China te hebben gekocht, en onder den verdichten naam van Doctor Griffin, werd zijne aankomst te Nieuw-York reeds lang te voren aangekondigd door de dagbladen van de zuidelijke Staten, die al deze berigten weder onder verdichte namen van Barnum ontvingen, terwijl deze zijne brieven door zijne talrijke vrienden op allerlei plaatsen ter post liet bezorgen, ten einde de postmerken de waarheid van het medegedeelde zouden bevestigen. Duizende toeschouwers bragten duizende dollars in de zakken van den geslepen Yankee.

Toevallig op reis zijnde, doet zijn gelukkig gesternte hem den vijfjarigen Charles S. Stratton ontmoeten, een vlug en aardig knaapje, maar niet grooter dan twee voeten, en niet zwaarder dan zestien pond. Hem als een dwerg te vertoonen moest groote voordeelen opleveren, meende Barnum oogenblikkelijk. Eene overeenkomst met de ouders was spoedig getroffen, en de Engelsche Generaal Tom Thumb was weldra eene nieuwe zeldzaamheid die het publiek aan den eenigen Barnum verschuldigd was, en een nieuwe goudmijn die voor dezen geopend werd.

Wie zich verlustigen wil in de beschrijving der reis in Europa met den kleinen Generaal: het werk zelf geeft daartoe gelegenheid te over. Wij kunnen volstaan met de verzekering, dat zoowel in de koninklijke vertrekken van Victoria en Louis Philippe, als in de aristocratische paleizen van den hoogen adel, in de rijke woningen der koopluî, en op de groote theaters van Engeland, Frankrijk en België, de ontvangst van Generaal Tom Thumb even hartelijk, die van Barnum even bevredigend, ja boven verwachting ruim mogt genoemd worden. Was het wonder, dat Europa hem drie jaren lang als met gouden ketenen geboeid hield, en dat hij bij zijne terugkomst in Amerika nogmaals alle Staten en Havana rondreisde met den dwerg, die nu eene wereldvermaardheid had verkregen door koninklijke toejuiching! Slechts toen alle bronnen van nieuw voordeel uitgeput waren, brak

de tijd van welverdiende rust aan, en werden de duizenden bedaard nageteld, die deze speling der natuur hem had doen toevloeijen.

Wie zou nu de plaats van Tom Thumb vervullen? Wie anders dan de Zweedsche Nachtegaal, de overal aangebedene Jenny Lind? Schitterend moest de uitkomst zijn, wanneer de zaak goed aangelegd werd; maar zou het publiek ware verdiensten huldigen, wanneer Barnum ze voorstond? hij, die alleen naam had als vertooner van oude negerinnen, doode meerminnen en allerlei dwaze curiositeiten? Die vrees woog zwaar bij hem; maar ze week voor de duizenden die in de blijde toekomst voor hem opdoemden, door de zangerige toonen van de vergode zangeres aan zijne landgenooten ontlokt. Vijftig duizend dollars wilde hij aan de onderneming wagen, en de Heer Wilton was weldra op reis naar Lubeck om met Jenny Lind een contract te sluiten, dat spoedig door haar geteekend was. Daarbij werd bepaald, dat Jenny Lind binnen 18 maanden na hare aankomst te Nieuw-York, voor Barnum zou zingen op honderd en vijftig concerten, tegen ƒ 2500 per avond, en daarenboven een vijfde der zuivere winst zou genieten van de laatste 75 concerten, wanneer de eerste 75 aan Barnum, na aftrek van alle onkosten, ten minste ƒ 180,000 zuivere winst zouden hebben opgebragt. Onkosten van reizen, concerten, secretaris, kamenier, knecht, rijtuig, dit alles was voor rekening van Barnum, even als de ƒ 60,000, die de orkestmeester, Julius Benedict, en de ƒ 30,000, die de zanger Belletti, welke haar vergezelden, ontvangen zouden. De sommen, in dit contract bepaald, bedroegen te zamen ƒ 469,000, en zoodra Barnum de tijding ontving, dat de zaak beklonken was, werd genoemde som dadelijk aan de Heeren Baring Brothers te Londen overgemaakt, als waarborg tot vervulling zijner verpligtingen. Dat alles wat hij bezat te gelde gemaakt of verpand werd, behoeft wel niet verzekerd te worden; maar het geld was ten bepaalden tijd in handen der bankiers.

Nu begon het werk. Spoedig was geheel Nieuw-York vervuld met het nieuws der komst van de gevierde zangeres, en den avond vóór haar vertrek van Engeland gaf zij op Barnum's verzoek nog een concert te Liverpool, waarvan nog denzelfden nacht een schitterend verslag gedrukt werd in de Engelsche dagbladen, die den volgenden morgen met de stoomboot naar

Amerika verzonden werden en dat, terstond door de Amerikaansche bladen overgenomen, niet weinig bijdroeg om haren roem te verbreiden. Duizenden wachtten haar bij hare aankomst op, en Barnum had zorg gedragen, dat eerebogen voor haar waren opgerigt, terwijl hij een prijs van ƒ 500 had uitgeloofd voor de beste welkomst-ode, die dan ook niet ontbrak.

Te midden van die opgewondenheid werden de toegangsbilletten voor het eerste concert publiek geveild, en terwijl het eerste billet ruim ƒ 560 gold, ging de opbrengst der duizend verkochte billetten ƒ 25,000 te boven, terwijl den avond van het concert nog eens ƒ 25,000 voor den toegang betaald werd! Die gelukkige uitkomst verraste zelfs Barnum, en dadelijk voegde hij bij het gemaakte contract, dat behalve de ƒ 2500 per avond, Jenny Lind nog daarenboven de helft van de zuivere winst van ieder concert zou ontvangen. Hoe deze over zoo groot eene edelmoedigheid verbaasd stond, is ligt te denken. Zonder moeite werd haar tevens de bepaling toegestaan, dat zij na afloop van honderd concerten, het contract zou mogen opzeggen, tegen betaling van circa ƒ 63,000 schadeloosstelling voor de overige 50 concerten.

Onmogelijk is het de opgewondenheid te beschrijven, die de eerste concerten bij de Amerikaansche hoorders wekten en die onverminderd voortduurde gedurende hare geheele reis door al de Staten van Noord-Amerika en zelfs in Havana, waar de tegenstand dien men haar bereid had, weldra wijken moest voor de meest uitbundige bewijzen van bewondering, nadat de eerste toonen aan hare lippen ontgleden waren. Talloos waren de blijken van eerbied die zij ontving, talloos de bewijzen die zij gaf van hare, hoe hoog ook geroemde, toch nog naauw half gekende liefdadigheid. Genoeg zij het, dat Jenny Lind en Barnum beiden rijkelijk voor hun arbeid beloond werden, terwijl de meest vriendschappelijke verstandhouding tusschen hen bleef bestaan, totdat het aan eenigen zijner benijders gelukte haar te overreden, voortaan voor hare eigene rekening concerten te geven. Naauw had Barnum dit ontdekt, of hij zelf bood haar bij het 93ste concert aan, hun contract te verbreken, natuurlijk tegen betaling der als schadeloosstelling bepaalde ƒ 63,000 voor de niet gehoudene laatste vijftig concerten en ƒ 2500 voor ieder der aan de vastgestelde honderd nog ontbrekende

zeven concerten. Zijn voorslag werd aangenomen en Jenny Lind gaf hare verdere concerten alléén, maar niet slechts bleef de vriendschappelijke verstandhouding tusschen hen bestaan, zij zelve verklaarde veeleer menigmalen hunne scheiding zeer te betreuren, daar zij nu eerst de schier ongeloofelijke krachtinspanning leerde kennen, die hij aan het welgelukken van hun beider pogingen besteed had, en zij geene vergoeding vond in de meerdere geldelijke voordeelen voor de tallooze hinderpalen, waartegen zij nu had te worstelen. Barnum zelven kwam hunne scheiding zeer te stade; hij was uitgeput van de voortdurende zorgen en doorgestane vermoeijenissen, en niet dan na den geheelen zomer in den schoot van zijn gezin te hebben uitgerust, vermogt hij ten leste zijne verlorene krachten geheel te herwinnen. Die rust maakte hij zich ten nutte, om tevens het resultaat van zijne onderneming op te maken, en hoe overtrof deze zijne stoutste verwachtingen! Immers het bleek, dat de reeks van concerten had opgebragt de som van ƒ 1,781,000, of gemiddeld ƒ 18,740 per concert, waarvan Jenny Lind, na aftrek van 't geen zij als boete betaalde voor de verbreking van het contract, ƒ 441,000 ontving, terwijl Barnum's aandeel, na afbetaling van de zangeres, bruto ƒ 1,340,000 bedroeg.

Zoo was dan de grootste onderneming die zeker ooit op dit terrein aanschouwd was, schitterend ten einde gebragt, en indien ooit het bewijs moest geleverd worden, wat het go ahead-stelsel vermag: Barnum had het getoond. Zou dan nu de tijd voor hem aanbreken, om op zijne lauweren te rusten? Verre vandaar! Rusteloos werd hij op nieuw door zijn voortvarenden en ondernemenden geest voortgedreven. Eerst werd eene poging door hem gedaan, om Shakespeare's woning te Stratford upon Avon naar zijn Museum over te brengen, maar Britsch eergevoel verijdelde gelukkig dit echt Yankee-plan; toen waren sprekende automaten, jongleurs, Chinesche collectiën, reuzen, dwergen, menageriën, waarvoor zelfs een schip naar Ceylon gezonden werd alleen om olifanten te koopen, wollen paarden, buffeljagten, zangers, dansers, manvliegen, ja wat niet al, de lokvogels, waarmede hij het publiek naar zijn Museum troonde en zijn reeds zoo aanzienlijk vermogen nog steeds vermeerderde.

Onmogelijk is het al de ondernemingen op te noemen,

waarin Barnum nu werkzaam was. Voortdurend waren van honderd tot driehonderd personen regtstreeks in zijne dienst en op meer dan duizend schat hij het aantal dergenen, die weder overal door zijne tallooze agenten bezig gehouden werden. Toch vond hij bij dien ongekenden omvang van zaken genoegzaam tijd om de Vereenigde Staten door te reizen en kernachtige speeches te houden voor de oprigting van matigheidsgenootschappen, en, nadat hij uitgestrekte landerijen gekocht had, daarop allerlei nieuwe uitvindingen toe te passen, die hij dan weder als President van landbouwkundige Maatschappijen op een tal van monstervergaderingen aanprees. Hoe hij daarbij het boerenbedrijf verhief ten koste van den handel, zullen wij later zien. Op zijn eigen grond legt hij nu eene nieuwe stad aan, waarheen hij geheele scharen bekwame arbeiders weet te lokken en is weldra deelgenoot in eene kolossale fabriek van uurwerken aldaar, die elke maand ruim vijfduizend stuks levert; hij staat aan het hoofd van eene nieuwe Bank; rigt eene geïllustreerde Courant en eene Maatschappij van brandblusschers op; ontgint kopermijnen; wordt, op herhaald en dringend verlangen der aandeelhouders, voor korten tijd Voorzitter van het te Nieuw-York gebouwde kristallen paleis, welke onderneming hij echter weldra aan haar lot overlaat, daar hij reeds van den beginne een ongunstig oordeel over deze geheele zaak gehad heeft. En eindelijk in 1846 rekent hij zijn vermogen groot genoeg om rust te kunnen nemen, en bouwt hij in den schilderachtigen omtrek van Nieuw-York zijn Iranistan, om daar in den kring der zijnen de hem zoo lang ontzegde genoegens van het huiselijk leven te genieten, terwijl hij de leiding van vele zijner zaken aan zijne wakkere schoonzoons overlaat. Maar toch blijft hij over het geheel zijner ondernemingen het wakend oog houden en verzuimt nog geene enkele gelegenheid om winst te doen met de hem zoo ruimschoots verleende verstandelijke en geldelijke middelen, want ledigheid is hem ten walg, arbeid, en wel drukke, onvermoeide arbeid tot lust geworden.

En welke is nu de slotsom, waartoe Barnum komt na het blootleggen van zijn zoo bont en afwisselend leven, met moeite door ons in zoo klein een bestek zaamgedrongen? Dat de Amerikanen een te materiëel volk zijn, dat te veel naar geld, te weinig naar zedelijk genot streeft. Hij ook

heeft voornamelijk getracht geld te verdienen; waarom zou hij het niet volmondig erkennen? Maar heeft hij niet door de immers altijd strikt eerlijke middelen die hij heeft gebezigd tot bereiking van dat doel, het geluk zijner landgenooten verhoogd? En heeft hij niet het volle regt om den eernaam te eischen van weldoener zijns Vaderlands, hij, die grooter weldaden over zijne landgenooten heeft uitgestort, dan menigeen, wiens naam hoog verheven wordt als edel philanthroop?

Het antwoord op die vraag te geven behouden wij ons voor, totdat wij onze lezers, als tegenhanger van den Amerikaanschen go ahead-man, den Engelschen modèlkoopman hebben leeren kennen, en beider handelingen hebben getoetst aan de voorschriften van Freedley. Budgett's leven weder te geven zal minder woorden eischen dan Barnum's. Mogten de aan dezen bestede regels niet te veel genoemd worden en onze lezers de hun gestelde geduldsproeve hebben doorgestaan! Hoewel kortheid ons doel was, mogten wij de duidelijkheid er niet aan opofferen.

Samuel Budgett werd den 27sten Julij 1794 te Wrington in Somersetshire geboren. Zijne ouders schijnen behoeftig te zijn geweest en gedurig van woonplaats te hebben veranderd. Aan zijne opvoeding was niet veel zorg besteed, en wij lezen dan ook weinig anders van zijne kindsheid, dan dat zich reeds vroegtijdig in hem eene groote zucht tot geldverdienen en sparen vertoonde, de ontwikkeling en de gevolgen van welke voorzeker hoogst nuttige eigenschappen hem, zoo als men het ten minste wil doen voorkomen, ook de eer verschaft hebben van een biograaf te vinden, om zijnen naam zoo al niet te vereeuwigen, dan toch voor eenige jaren aan de droeve vergetelheid te ontrukken. Hij zelf vermeidde zich altijd gaarne in de herinnering van dien gelukkigen tijd, en met aandoening kon hij vaak verhalen, hoe hij zijn eersten stuiver verdiende door den verkoop van een hoefijzer, dat hij op den weg vond en een uur ver droeg om het aan een smid te verkoopen; hoe deze hem weder in staat stelde zijn tweeden stuiver daarbij te winnen, door het afranselen van een jongen, grooter dan hij zelf. t' Huis komende, wacht hem zijn derde winst, want ziet, daar stoot zijne zuster de stroopkan om en de stroop, die hij met verlof zijner moeder van de tafel schraapte en krabde, bragt hem bij den dadelijken verkoop aan een

winkelier weder eenige stuivers op! Hoe gelukkig gevoelde hij zich in het bezit van dien schat! En waaraan werd die besteed? Aan ‘Wesley's Hymns,’ het eerste bewijs van zijne godvruchtige gezindheid! Nieuwe winsten wachtten hem op school door den verkoop van knikkers, pepermuntjes, ja wat niet al, totdat hij eindelijk zelfs een jongen ezel goedkoop wist magtig te worden en dadelijk met voordeel te verkoopen, en toen de koopster hem den prijs van drie gulden niet in gereed geld kon voldoen, wist hij van haar een nieuw corchet, dat pas zes gulden had gekost, tot onderpand te bekomen, 't geen hem dubbel goed te stade kwam, toen het arme graauwtje weldra den geest gaf. Deze en soortgelijke, mogelijk hoogst belangrijke, karaktertrekken geven zijn levensbeschrijver ruime stof tot misschien zeer treffende, maar in ons oog hoogst vervelende en langdradige beschouwingen, om te doen uitkomen, hoe voortreffelijk een koopman in den jongen Budgett stak. De lust van zijn leven was geldverdienen; zoodra hij het echter in zijn bezit had, toonde hij zijne Christelijke beginselen door gaarne een ieder in dat vaak moeijelijk verkregene te doen deelen, wanneer hij hen daarmede gelukkig meende te kunnen maken, en hoe rijk hij zich ook gevoelde, toen hij op veertienjarigen leeftijd eene som van ƒ 360 door kleine winsten had bijeengegaard, toch deed hij terstond afstand van zijn schat en gaf het geheele bedrag aan zijne ouders, toen deze behoefte daaraan hadden. Die Christelijke beginselen ook aan anderen in te prenten, ook bij anderen zijne godsdienstige overtuiging over te planten, daaraan wijdde hij menig uur van zijn vrijen tijd, en nog zeer jong zag men hem reeds vaak te midden eener schaar van behoeftigen uit zijne woonplaats, die hij over het geloof in den Zaligmaker onderhield. Tusschen die oefeningen en het opsporen van middelen om geld te verdienen verdeelde hij zijn tijd. De leer: ‘vele kleinen maken één groot,’ was de zijne. Zoo vindt hij twee aardappelen en geeft ze aan eene dienstbode om ze te pooten, en ziet, drie jaren later toonde deze hem verheugd een zak vol, als de gelukkige opbrengst!

In 1809 begon hij de ook in Engeland gevorderde leerjaren, en wel bij zijn ouderen broeder, die te Kingswood, digt bij Bristol, kruidenier was, maar hij kreeg weinig tijd later eene andere betrekking in de stad zelve. Op weg naar

zijn nieuwen meester ontmoet hij een man, die een vogeltje te koop heeft; hij koopt het voor drie stuivers en blijft den geheelen dag daarmede op de brug staan om het voor twaalf stuivers te verkoopen, hij, die later een der eerste kooplui van diezelfde stad wezen zou; hij vindt echter geen kooper, dan na er des avonds eindelijk aan de huizen mede te hebben rondgeloopen. Weldra keerde hij naar zijn broeder terug en had na twee jaren werken en zwoegen ruim twaalf honderd gulden bespaard, die hij echter oogenblikkelijk aan zijn broeder afstond, toen deze door zware verliezen in verlegenheid geraakt was. Weinig tijd later wordt hij deelgenoot in de zaken zijns broeders en nu ontwikkelt hij zijne geestkracht. Hij reist bij alle klanten in den omtrek rond, tracht ook aan de winkeliers op andere plaatsen zijne goederen te verkoopen, en toen deze weigeren inkoopen te doen bij een man, die zelf kruidenier en dan nog wel op kleine schaal is, dwingt hij hen tot koopen door de bedreiging, dat, zoo zij blijven weigeren, hij bij alle kleine winkeltjes rondgaan en dus aan hunne klanten verkoopen zal. De bedreiging heeft het gewenschte gevolg, en weldra breidt de kring zijner afnemers zich dermate uit, dat hij genoodzaakt is zelf te huis te blijven, om zoowel de steeds toenemende inkoopen te bezorgen, als voor de gedurig vermeerderde verzendingen te waken. Reizigers werden nu in zijne plaats overal rondgezonden en bezochten geregeld om de vier weken, en dat wel op een bepaalden dag, alle klanten, die dan tevens het bij de vorige reis gekochte moesten betalen, want niet dan tegen gereed geld kon men bij hem koopen. Dat stelsel van contante verkoopen nam hij reeds dadelijk bij den aanvang aan, en niet nadat hij zich eerst eenige klanten had verzekerd; integendeel, juist deze strenge voorwaarde maakte zijn begin zoo moeijelijk en menigen klant moest hij er later door verliezen. Toch bleef hij daaraan tot aan het einde vasthouden; hij had reeds vroeg, bij den verkoop van den ezel, geleerd, hoe goed het is niet dan tegen betaling, of voldoend onderpand, den kooper het gekochte te leveren. Daardoor alleen kon hij ook de nadeelige geruchten, die nijd en afgunst over zijne geldelijke omstandigheden wijd en zijd verspreidden, op de beste en voldingende wijze weerleggen, door namelijk zijne verkoopers dadelijk ten volle het hun toekomende uit te keeren. Hij beriep zich tot verdediging van zijn contant

verkoopstelsel altijd op Holland, dat daardoor juist zoo groot geworden was; daarin faalde hij echter, want het is juist het groot en lang crediet geven en het toestaan van aanzienlijke voorschotten aan alle natiën, dus geheel het tegenovergestelde, waardoor onze voorvaderen altijd den voorrang wisten te verkrijgen op vreemde markten. Maar daarin was zijne redenering volkomen juist, dat niets grooter ongelukken in den handel veroorzaakt, dan het misbruik, dat velen van die lange credieten maken. De goed vertrouwende en eerlijke koopman die zich rijk waant, kan door de wanbetaling van eenige oneerlijke schuldenaars plotseling tot den bedelstaf gebragt worden. Wie dus dat gevaar geheel vermijden wil, zoo als onze Budgett, hij zal zich met kleinere winsten moeten vergenoegen, maar die dan ook geheel zeker zijn.

Nadat de zaken eene groote uitbreiding erlangd hadden, trok de oudste broeder zich terug en Samuel Budgett was nu de eenige man der reeds met achting genoemde firma. Maar ziet, daar breekt eensklaps een vreeselijke brand in zijn winkel uit en vernielt huis en goederen! Dadelijk was de geheele zaak naar Bristol overgebragt, en wat in den beginne een ongeluk genoemd werd, bleek weldra tot zijn geluk gestrekt te hebben. Immers in het midden der bedrijvige stad was de uitbreiding der zaken nog gemakkelijker dan op het platteland, en steeds grooter en grooter werd de kring der koopers van Budgett, die wel spoedig betaling eischte, maar die juist daardoor zijnen klanten voordeelen verschafte, welke geen ander bij magte was hun te verstrekken. Te Kingswood-hill bleef hij echter wonen, in het ruime woonhuis, dat te midden van een bevalligen tuin gelegen, het sieraad van den omtrek was, en daar bleef hij werkzaam om het lot zijner behoeftige naburen te verbeteren, voornamelijk door hen tot een godsdienstig leven op te wekken.

Waren in vroegere jaren vijf personen en drie paarden toereikende in de zaken van Budgett: weldra had hij driehonderd man en honderd paarden in zijne dienst, en geen zijner onderhoorigen die niet altijd de handen vol had met drukken arbeid. Maar gewillig geschiedde die arbeid, omdat de meester zelf van den vroegen morgen tot den laten avond medewerkte en ruim was in het loon dat hij hun toekende. Was het vroeger van zes uur des morgens

tot vaak diep in den nacht, dat de handen gerept moesten worden: weldra was eene verandering gemaakt, die ten zes uur des avonds den arbeid deed eindigen, en toch was al het noodige afgedaan, omdat ieder met lust en ijver zijne taak verrigtte, wetende dat de zucht om hun rust na werk te schenken, den meester bezielde. Ruim in belooning, was hij even streng in berisping voor den achtelooze of luije. Nu en dan werd een feest gegeven, waaraan allen deelnamen die in zijne dienst waren, en vrouw en kind deelden in die vreugde. Wie bij het opnemen van den voorraad der goederen aan het einde des jaars geene reden tot klagten gegeven had: een goudstuk of een bankbriefje was het bewijs, hoe die trouwe zorg erkend werd. Stiptheid, zuinigheid en eerlijkheid waren bij hem tot ijzeren wet verheven. In zijne zaken was hij de man, die op een enkelen penning zag, en niet de minste toegefelijkheid was van hem te verkrijgen wanneer het handel betrof, hoe ruim en mild zijne hand steeds geopend was, wanneer het er op aankwam om een ongelukkige bij te staan. Menigeen werd uit zijne dienst ontslagen wegens gebrek aan zuinigheid in schijnbaar onbeduidende beuzelingen, maar zoolang geene andere betrekking den zijnen brood verschafte, was Budgett de man, die hun het noodige tot onderhoud van hun gezin uit eigene middelen toevoegde. Door op het kleine te letten moest hij voordeel verkrijgen; hoe dan die winsten te gebruiken, dàt schreef zijn menschlievend hart hem voor. Geen handel kon voorspoedig zijn, dan waar zuinigheid en eerlijkheid voorzaten, en de leer: ‘koopen op de goedkoopste, verkoopen op de duurste markt,’ was zijn stelregel, en moeijelijk was hij vaak voor kooper en verkooper, hoewel stipte eerlijkheid in betaling en levering bij hem vast stonden.

Budgett was een streng godsdienstig man. Geen onvertogen woord mogt in zijn huis gehoord worden; onmiddellijk werd de onvoorzigtige verwijderd. Des morgens verzamelden zich allen, alvorens hun werk te beginnen, in een afzonderlijk vertrek, waar hij of een zijner zonen een hoofdstuk uit den Bijbel voorlas en een gebed deed, de oefening besluitende met een gemeenschappelijk gezang. Zondagscholen, waarin hij menigmaal de voorganger was, bijbel- en traktaatgenootschappen, die hij rijkelijk met zijne geldelijke middelen ondersteunde, meetings voor allerlei

godsdienstige doeleinden, waren zijne uitspanningen. Als Wesleyaan was hij een steunpilaar der Methodisten, en onbegrijpelijk was het voor een ieder die den omvang zijner overdrukke bezigheden kende, hoe hij nog den tijd kon vinden, dien alle dergelijke vereenigingen in zoo ruime mate verslinden, en hoe hij zoo ijverig werkzaam kon zijn in zoo vele Genootschappen tot verspreiding van godsdienstige begrippen en bijbelkennis, als zijn biograaf opsomt. De havelooze jeugd die in de nabijheid zijner woning ronddoolde, wist hij door de in Engeland zoo geliefkoosde teameetings, waar tevens allerlei ververschingen worden rondgedeeld, tot zich te lokken. Toen de jongens, na het goede rijkelijk genoten te hebben, wilden wegloopen, was het zijne stem die hen tot blijven dwong, want bood hij niet aan, de in hun oog zoo aanzienlijke som van zeshonderd gulden aan hen te geven? Wat er mede aan te vangen? was nu de groote vraag. Lang beraadslaagden zij onder elkander, totdat eindelijk een uit den hoop, behoorlijk daartoe van te voren ingelicht, voorstelde, om er eene jongelingsvereeniging voor op te rigten. De zaak werd beklonken, en weldra vereenigden zich een zestigtal kinderen, om door het ontvangen van onderrigt in godsdienstige waarheden en andere nuttige zaken op den goeden weg geleid te worden en den grond te leggen tot hun eigen geluk.

Het welzijn van anderen te bevorderen, was in zijn vrijen tijd zijn grootste lust. Dat zijn eigen huiselijk leven er onder lijden moest, wie twijfelt er aan, die hem des Zondags schaars te midden der zijnen, maar bijna altijd te midden der behoeftigen en verwaarloosden in den omtrek vond, tot wie hij godsdienstige toespraken hield, hen vermanende zich te bekeeren en in een vast geloof, niet in aardschen rijkdom, hun geluk te zoeken. Een stuk brood, een schotel door dezen of genen behoeftige voor hem bereid, was dan het middagmaal van den man, die middelen te over had om den keurigsten en prachtigsten disch voor zich te doen aanregten. De milde hand werd dan geopend, en het is uit zijne boeken gebleken, hoe hij menig jaar eene som van vier en twintig duizend gulden besteedde om armen en verwaarloosden op te wekken tot een godsdienstig leven.

Was het wonder, dat de 7de Mei 1851, de dag zijner begrafenis, een dag van algemeenen rouw was voor Bristol en den geheelen omtrek?

Wij zullen wel niet breeder behoeven te betoogen, dan beider leven voldingend doet, hoe zeer de weg, dien Budgett bewandelde en schijnt aan te wijzen om tot rijkdom te komen, verschilt van den weg des gevierden Barnum. En toch hadden beiden één vast beginsel, waarvan zij niet afweken. Beiden wilden van armen knaap die zij waren, tot een rijk man worden, en beiden hebben hun doel bereikt. Hun voorbeeld kan menigeen tot scherpen prikkel zijn om zich niet door tegenspoed te laten ontmoedigen, maar rustig en onvermoeid voort te gaan op den weg, dien hij betreedt, mits de overtuiging krachtig bij hem gevestigd zij, dat die weg de juiste, de ware is, om tot voorspoed te geraken.

Nu blijft ons Edwin T. Freedley ter beschouwing over. Zijn werk bestaat alleen uit voorschriften, hoe te handelen om voorspoedig te zijn, niet uit het leven van éénen man, wiens handelwijze tot rigtsnoer wordt aangewezen. Wij hebben dus hier geene bewijzen dat de schrijver de lessen die hij geeft, zelf opgevolgd en daaruit die groote voordeelen getrokken heeft, welke hij er anderen van belooft. Onbekend is en blijft het ons, of hij arm of rijk geweest of geworden is. Maar zouden Freedley's voorschriften daarom minder waarde hebben? Een bevestigend antwoord op die vraag zou de oude en reeds zoo herhaaldelijk wederlegde leer wettigen, dat niemand regt heeft een oordeel over eene zaak uit te spreken, tenzij hij het veroordeelde zelf wete te verbeteren. Het ongerijmde van die bewering springt voorzeker een ieder in 't oog. Wij kunnen dan ook volstaan met de getuigenis, dat Freedley in zijn werk voldingend bewijst, dat hij wel degelijk praktikale ervaring heeft opgedaan van het onderwerp waarover hij handelt, al moge hij dan ook mogelijk niet den eersten prijs behaald hebben in den wedstrijd, waaraan hij toch blijkbaar zoo ijverig een deel genomen heeft. Maar daarenboven, zou de voorspoedige man dan alleen regt hebben voorschriften te geven, hoe te handelen, of zou de onvoorspoedige daartoe niet evenzeer bevoegd zijn? Wiens raad zou men nuttiger achten, den raad van hem, die zijn leven langs eene effene baan heeft afgelegd en al de gevaren die hem boven 't hoofd hingen, veilig is ontkomen, of van hem, die met vele moeijelijkheden heeft moeten worstelen en vergrijsd is in de school van tegenspoed? Zou niet de laatste de veiligste gids wezen? Hij is als de zeeman, die door zware stor-

men op onbekende en gevaarlijke kusten is geslingerd en er klippen en riffen en zandbanken heeft ontdekt, die niemand vroeger gezien heeft; door zeemanschap en beleid weet hij aan het gevaar te ontkomen, echter niet zonder verlies van anker, steng en zeil; maar in de veilige haven aangekomen, haast hij zich die dreigende punten op de kaarten aan te teekenen en anderen alzoo te waarschuwen voor de gevaren, welke hen op die kusten wachten. Zou men weigeren aan den raad van dien zeeman gehoor te geven, zijne aanwijzingen te volgen, op zijn kompas te zeilen, alleen omdat hij dàt anker, die steng en dàt zeil niet ook heeft weten te behouden?

Freedley opent zijn werk met eene beschouwing, wat men te verstaan hebbe onder ‘business’, een woord, waarvoor men, vreemd genoeg, eene Hollandsche uitdrukking mist, zoo men de algemeene benaming van ‘zaken of bedrijf’ niet voldoende acht. Hij noemt het dien arbeid, welke meer met het hoofd verrigt wordt, in tegenoverstelling van handenarbeid, schoon evenzeer voordeel ten doel hebbende. Die arbeid veredelt den mensch, want aangespoord door de zeer natuurlijke en geoorloofde begeerte om door eene ruime beschikking over de goederen dezer aarde zijn geluk te verhoogen, tracht hij zijne bekwaamheden te vermeerderen, ontwikkelt en beschaaft alzoo zijn verstand, terwijl hij leert inzien, hoe godsdienst, zedelijkheid, eerlijkheid en andere deugden den zekersten weg aanwijzen, om dat geluk te verkrijgen. Wie nu daarbij de wetten kent die het maatschappelijk verkeer regelen, en getrouw is in de vervulling zijner pligten, hij zal ongetwijfeld tot een onafhankelijk bestaan kunnen geraken, terwijl rijkdom daarentegen maar voor weinigen is weggelegd. Het grooter genot dat rijkdom aanbiedt, kan alleen verkregen worden door daaraan geëvenredigde grootere bekwaamheden, ijver, tact of wat elks bepaald bedrijf vereische. De regte man van zaken droomt niet van gouden bergen, slaapt niet zorgeloos in, als het geluk hem heeft toegelagchen; hij blijft daarbij angstvallig, want hij weet, dat de zwaarste onweders plotseling opkomen te midden van den heerlijksten zomerdag, en wee hem, die er zich onverhoeds door laat overvallen. Aan die angstvalligheid pare hij echter moed. Mislukken zijne ondernemingen, hij worde niet moedeloos, maar herhale de proeve, en bij den vasten wil om

tot zijn doel te geraken, zal hij het ook bereiken. Dat zijne opleiding ingerigt zijn moet naar den aard van zijn bedrijf, is natuurlijk; alles heeft zijn prijs, en kennis wordt betaald door opvoeding. Overleg, orde, naauwgezetheid, volharding en vooral ijver, zijn hoofdvereischten voor hem die naar voorspoed tracht. Niet als de Indiaan zegge hij: ‘'t Is beter te wandelen dan te loopen, beter te staan dan te wandelen, beter te zitten dan te staan, en nog beter te liggen dan te zitten,’ neen, onvermoeid en rusteloos spitse hij zijn vernuft, reppe hij de handen en strekke hij de knieën. ‘Te verkrijgen wat wij kunnen, te behouden wat wij bezitten,’ is eene oude en wijze spreuk. Niet hebzucht en gierigheid predikt ze, maar om ijverig alle voordeelen te behalen die onder ons bereik zijn, en het eens verkregene zorgvuldig te bewaren. Christelijke en maatschappelijke wetten moeten die begeerte leiden en regelen, opdat die deugd niet in ondeugd ontaarde.

In alle bedrijf is koop en verkoop het doel; beide moeten bestuurd worden door eerlijkheid. Wat de verkooper weet dat de kooper van hem verwacht, moet hij hem leveren, dat is de hoofdregel van alle overeenkomsten. Heilig zij het eens gegeven woord; waar toch zou anders alle vertrouwen blijven, waarop het crediet berust, zoo te regt de zenuw van alle bedrijf genoemd! Chalmers laat daarover deze schoone woorden hooren, der mededeeling overwaard: ‘Men wordt fier op zijn geslacht als men den handelaar des avonds het hoofd rustig ziet nederleggen, schoon zijne kostbare schepen, rijk beladen, de zee doorploegen en bij behouden aankomst in de veilige haven geheel ter beschikking zijn van een man in verre landen, dien hij niet van aangezigt tot aangezigt kent, maar wiens eerlijkheid en goede trouw hem borg staan, dat zijne schatten in veiligheid bij hem zijn. 't Is verheffend te midden van de verdorvenheid dezer wereld, den koopman opgeruimd en onbekommerd te zien, schoon veraf wonende en hem persoonlijk geheel onbekende mannen duizenden van hem in handen hebben, want hun eens gegeven woord en hun gevoel van eer geven hem de verzekerdheid, dat hunne oneerlijkheid hem niet tot den bedelstaf zal brengen of hem zal beletten zijne verbindtenissen met anderen aangegaan, gestand te doen.’

Oneerlijkheid in bedrijf verdiende openlijk gebrandmerkt

te worden. Mogt boven ieders woning de gulden leus prijken: ‘Binnen deze muren is een ieder veilig.’ Ongeluk hangt allen die een bedrijf uitoefenen boven het hoofd; het kan den rijke plotseling tot armoede brengen, maar het brenge den eerlijke nooit tot oneerlijkheid. Hoe menigeen, helaas! neemt zijne toevlugt tot kwade praktijken, wanneer het ongeluk hem vervolgt, maar hij doet als de zinkende die naar den stroohalm grijpt. Korten tijd nog moge hij een onhoudbaar bestaan rekken: de onvermijdelijke slag zal er slechts te zwaarder door treffen. Liever kloek gezegd: ‘tout est perdu fors l'honneur!’ de kracht van den val wordt er door gebroken en het opstaan zal ligter zijn. Wie eerlijk man wil blijven, hij reike niet verder dan zijne middelen strekken; maar vooral, hij handele jegens anderen, zoo als hij van hen verlangt behandeld te worden.

De keuze van een bedrijf is moeijelijk; neiging, karakter, middelen, maatschappelijke toestand, kennis, wat niet al, moet er bij in aanmerking genomen worden. Maar men zij niet te moeijelijk in zijne keuze en denke vooral aan Say's gezegde: ‘De fashionable kooplui maken de meerderheid uit der bankroetiers.’ Artikelen van dagelijksch gebruik zijn het veiligst; altijd is er behoefte aan; modewaren geven grove winsten, maar niet minder grove verliezen.

Kleine winsten, als ze een grooteren verkoop verzekeren, en dan wel tegen dadelijke betaling, zijn voordeeliger dan grootere winsten bij kleinen omzet of verkoopen op tijd. Meer en meer naderen voortbrenger en verbruiker elkander; alleen dàn zal de tusschenpersoon kunnen blijven bestaan, wanneer hij zich met eene winst vergenoegt, die zóó klein is, dat het belang van kooper en verkooper medebrengt hem die winst toe te kennen, daar zij eigen tijd en eigene middelen met meer voordeel zelf kunnen gebruiken, dan de onmiddellijke aanraking met elkander hun zou opleveren. Gereed geld vindt gereeder verkoopers, stelt dus in staat tot lager verkoopen; daarenboven behoeft de solide kooper alsdan het aandeel niet te betalen van de schade, die de verkooper door de wanbetaling van enkelen lijdt en 't geen de verkooper op crediet op zijne prijzen moet leggen. Hetzelfde kapitaal doet grooter diensten, want gedurig staat het weder ter beschikking van den eigenaar. Is credietgeven echter onvermijdelijk, men zie dan wèl toe, dat de uitstaande sommen in verhouding zijn tot de middelen

die men bezit, en tot de verbindtenissen die men heeft aangegaan.

Voorschriften, hoe de verkooper zich jegens zijne koopers hebbe te gedragen, hoe hij door eerlijkheid, billijkheid, beleefdheid, enz. hen kan winnen, hoe hij zijne woning moet inrigten, zijne goederen moet uitstallen, gaan wij stilzwijgend voorbij, om alleen op het groote gewigt te wijzen, dat Freedley legt op een veelvuldig en ruim gebruik der dagbladen, om zich meer en meer bij het publiek bekend te maken.

Groot is het verschil tusschen handelaar en speculant. De eerste beperkt zijne ondernemingen tot bepaalde artikelen; hij kent hunne hoedanigheid, hunne waarde, het doel waartoe ze gebruikt worden, en de koopers die hij aan zich verbindt als vaste klanten. Daalt de prijs, dan verliest hij, maar bij de eerste rijzing herwint hij het verlorene, omdat hij nooit zonder voorraad is, en op den duur geeft ieder tak van handel voordeel. Niet in het bedrijf: in de handelingen van den bedrijver zoeke men de oorzaken der meeste bankroeten. De speculant daarentegen heeft geen bepaalden kring, binnen welken hij zijne ondernemingen beperkt; hij kent de goederen niet die hij koopt, heeft er ook geene bepaalde koopers voor. Rekent de handelaar op kleine, maar vele winsten: hij rekent op groote, maar weinige voordeelen. Met weinig kapitaal doet de handelaar veel: met veel kapitaal doet de speculant weinig, want de toekomst, niet het oogenblik, moet hem winst brengen. Is ijver noodig in handel: geduld, volharding worden vereischt bij den speculant. De handelaar moet altijd handelen: de speculant moet dikwerf lang werkeloos blijven en zijne gelegenheid afwachten. In alles kan men handel drijven: in weinig speculeren; drijf handel in potten en pannen, dagelijks heeft een ieder ze noodig, maar er in te speculeren, zou dwaasheid wezen. Zijn prijzen hoog of laag, altijd koopt en verkoopt de handelaar: de speculant moet alleen koopen als de prijs beneden de gemiddelde waarde gedaald is, en dan is het moed die hem winst oplevert, moed om op flaauwe markten te koopen, moed om soms met verlies af te zetten, ten einde nog grooter schade te voorkomen. Hooge prijzen lokken kooper en verkooper, de handel is levendig, allen nemen er deel aan; de onverstandige alleen laat zich daardoor medeslepen, de wijze weet,

dat de kans van verlies juist alsdan grooter is dan van winst, en hij bedenkt, dat de laatste houder gewoonlijk ook de grootste verliezer is. Wat de handelaar verkrijgt door kennis, ijver en eerlijkheid, tracht de speculant te behalen door scherpzinnigheid, geduld en kapitaal. In den regel wint de eerste, faalt de laatste.

Noch handel, noch speculatie geeft voordeel; nieuwe uitvindingen alleen zijn de onfeilbare middelen om rijk te worden, zoo zegt menigeen. Ongelukkig hij, die aan dat denkbeeld voedsel geeft! tijd en geld en kennis, zoo hij ze bezit, ze zullen alle voor hem verloren gaan. Het veld voor nieuwe uitvindingen is nog ruim, ongetwijfeld. Lever een drank, aangenamer van smaak dan water, maar minder in prijs dan bier of wijn; geef ons eene kracht, magtig als de stoom, maar noch die zware werktuigen, noch die kostbare brandstof eischende, en rijkdom zal uw deel zijn. In tallooze behoeften kan nog voorzien worden, en wie het vermag: onmetelijke schatten zullen hem toevloeijen; maar duizend tegen één staat de kans van gelukken. Denk aan hen, die den steen der wijzen zochten, en vergelijk hunnen toestand met dien van den nijveren arbeider. Een ieder verbetere wat en waar hij kan, en zijn vindingrijk vernuft zal wonderen voortbrengen, maar geen droombeeld nagejaagd, als ware alleen in het onbekende geluk te vinden.

‘Wie rijk wil worden, vrage den bankroetier, niet den rijk geworden handelaar om raad, want het is nuttiger te weten wat men vermijden, dan wat men doen moet.’ Deze raadgeving is zeer juist. Hoe partij te trekken van gunstige omstandigheden, dàt leert men ligt bij zelfs oppervlakkige zaakkennis; maar moeijelijk is het te weten, hoe men gevaren moet ontwijken. 't Is als het voorbeeld van den zeeman, dat wij aanhaalden; de ongelukkige heeft de klippen leeren kennen waarop hij gestrand is en weet dus uit ervaring waar ze dreigen. Wierd het gevaar meer gekend, meer geteld: de ongelukken in handel, of in welk bedrijf dan ook, zouden niet zoo veelvuldig zijn. Tot staving der bewering, dat het meerendeel der bankroeten niet uit den aard der zaken, maar uit de handelingen der menschen voortspruiten, moge de verklaring strekken van den Heer Green, regter in faillietzaken te Londen: ‘Gedurende mijne jarenlange ondervinding is het mij uit de boeken gebleken, dat van de honderd gefailleerden gemiddeld

veertien gevallen zijn door speculatiën in artikelen waarvan zij geen kennis hadden, drie door slecht boekhouden, tien door meer zaken te doen dan hun kapitaal toeliet, negen en veertig door meer dan hunne inkomsten te verteren, de overigen door verschillende oorzaken, waaraan eigene schuld ten grond lag, en geen enkele door ongelukkige tijdsomstandigheden of het verleggen van een handelstak.' Er moge eenige hardheid in dit oordeel schuilen: wie zal niet erkennen, dat de tijdsomstandigheden of de wetgeving, hoe drukkend en hoe verkeerd soms ook, evenwel vrij wat minder nadeelen veroorzaken, dan verkeerde gewoonten en een onmatig gebruik van het crediet. Menigeen heeft eene goede zaak die langzaam, maar toch gestadig toeneemt, omdat hij zijn vak kent; hij wil echter sneller vooruit, grooter winsten op eens behalen en hij steekt zich in ondernemingen, waarvan hij geene kennis heeft, maar waardoor hij anderen heeft zien rijk worden. Is mislukking niet het loon dat hem wacht? Ieder bakene den weg af dien hij gaan wil; slechts een enkel onderdeel van de duizenderlei zaken kieze hij voor zich uit; daartoe bepale hij zijn ijver, zijn vermogen, daaraan wijde hij al zijne kennis, en het einde zal voorspoed zijn. De winkelier wil handelaar, speculant, aanvoerder, ja wat niet al, terzelfder tijd zijn; de winsten welke hij aan die tusschenhanden betalen moet bij zijne inkoopen, hij wil ze zelf verdienen. Uitnemend, wanneer die winsten onmatig zijn, maar bezit hij kapitaal, tijd en kennis, om, behalve zijne eigene, ook nog die zaken te drijven? Immers neen. Zoo wordt het kleine, maar voordeelige versmaad en het grootere blindelings nagejaagd om in den strik te vallen, dien hoogmoed en onverstand hebben gespannen. Een hoog wijs man in Amerika, die altijd wat nieuws uitvond, wilde een leerlooijer een nieuw stelsel van looijen, waardoor hij schatten zou verdienen, voor eene zekere som gelds verkoopen. Deze raadde hem liever bij zijne confraters te gaan, die klaagden over hunne zaken; hij voor zich verdiende geld genoeg en had het groote geheim niet noodig. De man had, door zich bij zijn vak te houden, een half millioen overgegaard. Zouden velen, even als hij, de verzoeking hebben weêrstaan?

De heillooze begeerte die tegenwoordig overal heerscht om spoedig rijk te worden, en dat wel zonder arbeid, wordt

gevoed door eene uitbreiding van het crediet-stelsel, die vaak de grenzen van voorzigtigheid overschrijdt. Hoe dikwijls toch wordt dat crediet alleen op den uiterlijken schijn af toegestaan, en wie zal de teleurstellingen tellen door zoo velen ondervonden, die, verlokt door het gemak om voor langen tijd over de middelen van anderen te beschikken, ondernemingen wagen, waarvoor zij de noodige kennis missen, maar die hun voorgespiegeld worden als ruime winsten te zullen opleveren. Worden zij in die verwachting bedrogen; nadert de tijd tot teruggave der geleende gelden, dan moet een ander crediet gezocht worden, onverschillig tot welken prijs; andere ondernemingen, even groot, ja nog uitgebreider dan de eerste, moeten worden bestaan, om ook de moeijelijk te verduren schade goed te maken, en zoo groeijen ze aan als een sneeuwlawine, die duizenden en tienduizenden, die den man dag en nacht dreigend vervolgen en hem alle bedaardheid, alle overleg ontnemen, zoo onontbeerlijk voor hem, die in zijn bedrijf wil slagen. O, mogt men toch meer en meer inzien, dat maar weinigen rijkdommen, allen echter een onafhankelijk bestaan kunnen verkrijgen die met ijver en lust en kennis in het eens gekozen beroep werkzaam zijn. Niet de zucht naar groote, maar de zucht naar geregelde winsten moet allen bezielen, die de handen reppen om hun geluk te verhoogen. Rijkdom geeft dat geluk niet altijd; de overtuiging van wèl te hebben gehandeld en voldoende, schoon dan ook bescheidene voordeelen van eigen met lust volbragten arbeid, wegen ruimschoots tegen schatten op.

Kunnen eenige regelen worden gesteld, in welke verhouding de omzet mag staan tot het kapitaal? Moeijelijk; evenwel is de verhouding die in het bankwezen is aangenomen, dat men zijne ondernemingen niet verder moet uitbreiden dan tot het drievoudig bedrag van zijn kapitaal, over 't algemeen goed te keuren, mits men daarbij wèl in 't oog houde, om geen vlottend tot vast kapitaal te maken, of zich even veilig te rekenen in het bezit van goederen als van geld. In elke zaak toch kan plotseling eene contante som gelds oogenblikkelijk noodig zijn. Is nu het kapitaal belegd in zoodanige voorwerpen, die of in 't geheel niet, of alleen tot een ontzettend verlies dadelijk te gelde kunnen gemaakt worden, dan ontbreken hem natuurlijk die middelen, welke hij altijd, en met regt, als geheel vol-

doende beschouwd heeft, om zich van zijne verpligtingen te kwijten. De Engelsche handelscrisis van de jaren 1830 en 1846-47 heeft het treurig bewijs geleverd, welk eene bron van onheilen over de geheele bedrijvige wereld wordt uitgestort, wanneer groote handelshuizen hun geld, zoo als de term luidt, vastgezet hebben, en in bankroeten hunne onvoorzigtigheid moeten boeten. Welk kapitaal men voor zijne zaken noodig heeft, kan geen vreemde bepalen; maar hij die de stelling omkeert, en vraagt, welke zaken hij met zijn kapitaal doen kan, geeft reeds daardoor een bewijs van zijn gezond en juist oordeel.

Evenmin zijn regelen te bepalen, of men zijne zaken alléén, dan wel met een deelgenoot moet drijven. Waar de rijke, doch onkundige man zich vereenigt met den onbemiddelde maar bekwame, daar is eene vennootschap uitmuntend; waar echter kennis en kapitaal in beiden vereenigd zijn, zonder dat de omvang van zaken het bepaalde toezigt en de medewerking van twee of meer personen dringend vereischt, daar is vereeniging overbodig, ja schadelijk. Dezelfde winsten zou één kunnen behalen, en noodeloos worden ze onder twee verdeeld.

Nog bedenke men wèl, dat de kunst om het eens verdiende te behouden en door besparing en nieuwe voortbrenging steeds te vermeerderen, even moeijelijk bijna is als de kunst om het te bekomen. Kapitaal is bespaarde waarde. Wie nu weet, hoe te winnen, leere ook besparen; dubbel zal zijn voordeel wezen. Niet alleen voor hem zelven zal dat voordeel groot zijn, ook voor zijne landgenooten zal die besparing en het doelmatig gebruik daarvan, rijke vruchten dragen. Zouden de klagten over armoede zoo groot zijn, als een ieder zijn kapitaal voortbrengend aanwendde? als de willige hand tot arbeid niet werkeloos behoefde te blijven, omdat de vermogende man erkende, dat niet altijd het geven van aalmoezen, het uitreiken van liefdegiften, op welke wijze dan ook, eene deugd kan genoemd worden, te vaak toch beschouwd als een middel om zich op de gemakkelijkste wijze te kwijten van een pligt van liefdadigheid, dien men op zich voelt rusten, maar dat het verschaffen van arbeid onder de hoofddeugden van den burger mag worden genoemd?

Hebben onze lezers in Freedley's arbeid niet gedurig nu eene aanprijzing, dan weder eene veroordeeling van Bar-

num en van Budgett gevonden? Die arbeid zal geen nuttelooze geweest zijn, wanneer zijne voorschriften ter harte genomen worden. Moge het kort verslag dat wij er van gaven, menigeen de hand doen uitstrekken naar zijn werk, dat wij niet aarzelen het beste te noemen dat ons nog over dit onderwerp onder de oogen gekomen is.

Wij zouden hiermede ons verslag kunnen besluiten, ware het niet, dat enkele voorschriften van mannen, die door het volgen van ongeveer dezelfde lessen welke Freedley geeft, voorspoed erlangd hebben, ten volle eene vermelding verdienden.

De Cresus van Europa, Rothschild, opent de rij dier mannen: '1°. Ik vereenigde drie winsten, toen ik mijne zaken begon,' zoo zegt hij; 'ik verkocht het onbewerkte goed en de verwstof aan den fabriekant en kocht van hem weêr het verwerkte, om het tot hooger prijs uit te slijten; zoo maakte ik drie winsten. Ik heb dat tot regel trachten te maken.' 2°. 'Wees kloek in het sluiten eener zaak. 3°. Laat u niet in met menschen of plaatsen, die door het ongeluk schijnen vervolgd te worden. Menig bekwaam man heb ik gekend, die geene schoenen aan zijne voeten had. 4°. Wees voorzigtig en kloek. Beide zijn noodig om een vermogen te verdienen, maar eens verdiend, kost het nog tienmaal meer verstand om het te behouden. Wie een vast stelsel consequent in praktijk brengt, zal zijn doel bereiken. 't Is uitmuntend voor den handelaar, deelgenooten op vreemde markten te hebben en alles gezamenlijk, na gemeen overleg, te doen, maar men jage geene te groote winsten na, beperke elke onderneming binnen zekere grenzen en make zich zelven zoo veel mogelijk onafhankelijk van de omstandigheden!'

De tweede is de beroemde staathuishoudkundige David Ricardo, lid van het Engelsche Parlement, die door kennis, ijver en talent een aanzienlijk vermogen in effecten verdiende. Drie gulden regelen noemde hij zijne beste vrienden: '1°. Versmaad nooit een voorregt dat u wordt aangeboden. 2°. Zorg dat uwe verliezen klein blijven; dalen de prijzen, verkoop dadelijk, om grooter verlies te voorkomen. 3°. Laat uwe winsten oploopen. Rijzen de prijzen, verkoop niet bij de eerste verhooging, maar wacht tot het hoogste punt, wanneer de daling weder dreigt.'

Stephen Girard, de stichter van het welbekende Girard's

College, werd in de omstreken van Bordeaux geboren en ging reeds zeer jong op zee. Langzamerhand klom hij op tot kapitein en voer weldra op zijn eigen schip, totdat hij zich te Philadelphia neerzette en door handel en scheepsbouw zoo groot een vermogen verwierf, dat hij bij zijn overlijden dertig millioen guldens naliet. Geene vaste regelen leidden hem; zijne daden, zei hij, waren zijn leven; maar toch week hij nooit af van deze ééne stelling: ‘Draag gij zorg voor de centen: de rijksdaalders zullen wel voor zich zelven zorgen.’

Nicholas Longworth, de millionair van Cincinnati, heeft een kolossaal vermogen verdiend door in land te speculeren, zoodra de markt begon te rijzen. Zijn vermogen te schatten is niet mogelijk, maar alleen het feit, dat hij in 1850 de som van ƒ 42,500 aan belastingen betaalde, duidt aan, hoe aanzienlijk het wezen moet. Kleine bedragen wist hij voordeelig te plaatsen, en daaraan heeft hij zijn grooten rijkdom te danken.

Een oud koopman te Boston verhaalde, dat hij aan het vasthouden van twee stelregels zijn fortuin verschuldigd was. 1°. Wat men doet, ten volle te doen. 2°. Volkomen te beantwoorden aan het in u gestelde vertrouwen.

John Freedley week nooit af van zijne stelling, dat ‘alleen van zich zelven afhankelijk te zijn en alleen op zich zelven te vertrouwen,’ de onfeilbare weg tot voorspoed is. ‘Het is een verkeerd gevoelen, dat alleen kapitaal noodig is, om voorspoedig in zaken te zijn. Wie hoofd en handen heeft, geschikt voor zijn bedrijf, verkrijgt kapitaal. Negen tienden van degenen die voorspoedig in de wereld zijn, beginnen hunne loopbaan zonder andere hulpmiddelen dan hun eigen hoofd en handen. Wie zijn vak kent en den vasten wil heeft om zich van anderen onafhankelijk te maken, dien gelukt het, voorspoed te erlangen.’

John M'c Donogh, een schatrijk man, onlangs in Nieuw-Orleans overleden, raadde een ieder die rijk wilde worden, drie regelen te volgen: 1°. De welwillendheid van de overheid en van de vermogenden te winnen; 2°. de bekwaamheden van de onbemiddelden zich ten nutte te maken, en 3°. God om zegen op zijn arbeid te bidden.

Als supercarga kwam hij in Louisiana en begon er zaken voor eigene rekening te doen. De Gouverneur was hem genegen en bezorgde hem eene leverancie voor het leger,

waarop hij ƒ 25,000 verdiende. Onmiddellijk gaf hij aan de hoofdofficieren een prachtig gastmaal, waardoor hem eene nieuwe leverancie gegund werd, die hem ƒ 75,000 winst opleverde. Hij bezat de kunst om op zijn tijd groote uitgaven te doen, wanneer hij daardoor kans zag groote winsten te behalen. Den tijd van het menschelijk leven rekende hij te kort om een groot vermogen bijeen te verzamelen; daarom riep hij de hulp in van bekwame, maar onbemiddelde mannen, die hunne kundigheden ten zijnen voordeele aanwendden. ‘En nooit,’ zoo verklaarde hij plegtig, ‘heb ik God om zegen gebeden, of Hij heeft mijn gebed verhoord.’

Strookt de laatste regel met de beide eerste in zedelijke waarde? Wij voor ons zouden ongaarne daarop een toestemmend antwoord geven. Alleen daarin moet men hem gelijk geven: dat menigeen geheel onafhankelijk van alle andere menschen zijn wil, en toch niet dan met een gevoel van wrevel anderen, die minder onafhankelijkheid bezitten, sneller en beter vooruit ziet komen, dan het hem maar gelukken mag. Zóó ver gedreven, wordt onafhankelijkheid tot ijdelheid verlaagd, en verdient als zoodanig strenge afkeuring.

De drie hoofdpersonen van ons tafereel staan nu vóór ons. Barnum en Budgett hebben wij gevolgd van hunne geboorte tot aan het tijdperk van hun grootsten bloei, terwijl Freedley ons niet langer vreemd, maar tot vriend geworden is door zijne zoo uitmuntende voorschriften, die voor menigeen eene bron van onberekenbaar nut kunnen, ja zullen zijn. Al weten wij niet, waar de man geboren is, waar hij gewoond en op welke wijze hij den schat van ervaring opgedaan heeft, dien hij zoo rijkelijk toont te bezitten; al moet het ons zelfs onbekend blijven, of hij zelf die lessen gevolgd en daarvan de goede uitkomsten verkregen heeft die hij er anderen van belooft, toch kennen wij hem volkomen door zijn werk, waarin hij zich aan ons vertoont als den bij uitnemendheid kundigen en praktikalen man van bedrijf, die kennis en ijver hoog stelt, maar beide onnut acht, wanneer ze niet bestuurd worden door godsdienst en zedelijkheid. Zouden wij aan de uitspraken van dien man niet veilig een Barnum en een Budgett mogen toetsen? Of zou men oordeelen, dat een van deze beiden boven Freedley staat, nu men van hen bepaald

weet, dat zij groote rijkdommen verwierven? Wij vreezen die bedenking niet, vooral niet bij ons Nederlandsch publiek, dat, zoo wij hopen, den open Freedley verre verkiezen zal boven den sluwen Barnum en den hoekigen Budgett.

Hoe moeten wij ons Barnum voorstellen? Eenvoudig als een kundig, ijverig man, die een bestaan zoekt? Verre vandaar. Mogelijk als een driest gelukzoeker? Evenmin. Dan als een hartstogtelijk speler? Geene dezer drie benamingen past op hem, al moge hij bij afwisseling in elk dezer drie rollen gespeeld hebben; met één enkel woord is hij in onze taal niet te karakteriseren. In Nederland zouden wij onmogelijk zijn tegenhanger, in Engeland moeijelijk zijns gelijken vinden. Alleen in Noord-Amerika hoort hij t' huis; dáár alleen kan hij zich ontwikkelen, groot worden, ja dáár alleen kan hij bestaan. Barnum is de geïncarneerde go ahead-man. Hij vraagt niet, waar of op welke wijze hij winst zal behalen; hij weet alleen, ja is er tot in zijne nieren van doordrongen, dàt er geld te verdienen is; dàt is hem genoeg; den weg zal hij wel vinden. Stoot hij zijn hoofd hier en ginds: geen nood, een volgenden keer bukt hij; valt hij in een kuil die een valsche vriend hem groef: goed, hij heeft geleerd niet dan noode iemand te vertrouwen; loopt hij in een strik dien zijne begeerlijkheid hem spande: best, hij zal voortaan scherper toezien. Voorwaarts, dàt is zijne leus. Wat achter ons ligt, dat kent een ieder; niemand geeft er dus geld voor, want een ieder kan het zelf magtig worden; maar wat vóór ons ligt, hoe verder hoe beter, dat niemand nog kent, dat voor een ieder nieuw is en dus door een ieder begeerd wordt, daarin zijn de schatten verholen. Vooruit dan; dàt nieuwe gegrepen, met winst verkocht, maar ook terstond weder weggeworpen, zoodra het onder het bereik van anderen komt, en iets dat nog verder verwijderd is nagejaagd, zoodat men altijd het nieuwste en niets dan het nieuwste heeft. Altijd dus vooruit, altijd ahead!

Maar ook in een ander opzigt is Barnum de type van den Noord-Amerikaan; hij is ook de man van zelf-regering. Niet op anderen vertrouwt hij, niet op de hulp van dezen, op de welwillendheid van genen; eigene kracht, eigen hoofd, eigene armen, die moeten van hem den man maken die hij wezen wil en die hij worden zal, dàt roept zijn zelfvertrouwen hem luide toe. Als hij niet werkt en

niet met onvermoeiden ijver de handen uitstrekt naar alles wat hem voordeel kan geven, dan weet hij, dat hij van gebrek moet omkomen, want hij leeft in een jong land, te midden van een jong zelfzuchtig geslacht, en hij voelt zich zelf ook jong en krachtig, en hij kent zijne medeburgers te goed om niet te weten, dat niemand voor hem zal werken om hem in luiheid zijn brood te doen eten; neen, zelfregering en zelfvertrouwen, ze leeren een ieder, dat niemand voor een ander, maar een ieder alleen voor zich zelven zorgen moet. Wie niet werkt, zal ook niet eten, dàt is de leus. Een ander helpen? Wie helpt mij? Voor een ander zorgen? Wie zorgt voor mij? Zwakheid, besluiteloosheid, vrees, wantrouwen, moedeloosheid, wat weet de zich zelf regerende go ahead-man van al die onnutte fratsen? 't Is alles ballast; hij werpt die over boord, en los en luchtig, vrij en vrank snelt hij voorwaarts, om te komen waar hij wezen moet en waar hij weet dat een ijzeren wil hem, ten spijt van alle moeijelijkheden, brengen zal.

Mag hij alle middelen bezigen, die hem voor de hand komen, om zijn doel te bereiken? Of is hij aan die lastige wetten van godsdienst, zedelijkheid, goede trouw, en hoe die deugden meer mogen heeten, gebonden? Ongetwijfeld. Waren zijne voorvaderen niet streng Christelijke mannen, Puriteinen zelfs, die juist door hunnen zuiveren godsdienstigen wandel de meerderheid verdienden boven hunne Britsche overheerschers, hoewel zij die meerderheid niet dan ten koste van goed en bloed ook maatschappelijk hebben kunnen verkrijgen? En wie de jonge onafhankelijke Republikeinen in godsdienst en zedelijkheid lager stelt dan de oude Kolonisten, hij toont hen niet te kennen en niet te weten, hoe zij juist op die deugden aanspraak blijven maken, ja ze zelfs beschouwen als eene der hoofdoorzaken van hunnen bloei. Maar ook hier weder moet niet de Europésche maatstaf ter hand genomen worden; billijk meenen zij te kunnen vorderen, om gemeten te worden met hun eigen maat. De vraag, of beginselen van godsdienst andere zijn in Europa en weder andere in Noord-Amerika, zullen wij voor 't oogenblik onbeantwoord laten.

Barnum, zeiden wij, is al en niet de ijverige arbeider voor zijn brood, de fortuinzoeker en de speler, en waarlijk, hij staat nu zoo, dan weder geheel anders vóór ons. De man heeft geene opleiding gehad, zorgvuldig genoeg om zijn

hoofd en hart door beschaving te veredelen; reeds van der jeugd af is hij aan zich zelven overgelaten en aan zijne eigene hulpmiddelen, om zich een weg te banen door de wereld. Gelukkig voor hem, dat eene groote mate van gezond verstand zijn deel was, dat een krachtige en onafhankelijke geest in het kloeke ligchaam woonde, zoodat hij met moed en opgewektheid zijne taak aanvaardde, terwijl zijn zelfvertrouwen hem steunde, wanneer moeijelijkheden dreigden. Slechts vijftien jaren oud, en reeds stond hij alléén in de wereld, maar neen, niet alléén, want beter steun kon niemand hem geven, dan zijn eigen ik voor hem was. Of toonde hij niet reeds in die flesschen-speculatie wat er in hem lag, en was het niet door eigen ontwikkeling, dat hij zijne verstandelijke gaven tot eene volmaaktheid bragt, die meer waarde had, dan het groote kapitaal, waarmede de millionair zijnen met de uiterste zorg opgevoeden zoon in eigene zaken plaatst? IJver kenmerkt hem ten einde toe; nooit geeft hij den moed op, al wordt de toekomst donker; altijd weet hij spoedig weder een anderen uitweg te vinden. IJver doet hem alom koopers vinden voor zijne loterij-briefjes; ijver kenmerkt hem als vertooner van Joice Heth, van Vivalla, van de reizende kunstemakers; maar vooral komt die onvermoeide vlijt uit, wanneer hij het ‘American Museum’ tot zoo groot een staat van bloei weet te verheffen, dat de aanzienlijke koopprijs in weinige maanden door hem afbetaald is. Deinst hij terug voor de moeijelijkheden om den kleinen Tom Thumb, alom de lieveling van het publiek, de goudmijn van zijne eigene beurs te maken, en telt hij de bezwaren aan de kolossale onderneming met Jenny Lind verbonden; ziet hij hoog op tegen de beslommeringen, onafscheidelijk van zoo velerlei en zoo veelsoortige zaken? Zijn vader laat hem hulpeloos achter; zijn winkel verloopt; zijne loterij wordt verboden; zijn dagblad moet hij staken; de negerin sterft; de kunstemakers verlaten hem; het American Museum dreigt hem te ontgaan; Jenny Lind verbreekt haar contract; groote winsten worden door nog grooter verliezen verslonden; het is hem alles onverschillig. Zijn zelfvertrouwen en zijn gezond verstand vrijwaren hem voor moedeloosheid, en het ongeluk schijnt bij hem weinig anders te zijn dan een scherpe prikkel tot nog grooter ijver en scherpzinnigheid. IJver, vernuft en ondernemingsgeest, ze kennen bij hem geene

grenzen en zijn geest is als de tooverroede, die alles in goud verandert, wanneer hij er de woorden: gol! gol! bij uitspreekt.

Ziet, zoo is hij de nijvere man die een bestaan zoekt, wanneer het de voorziening in de behoeften der zijnen geldt, maar schiet hem eensklaps een nieuw denkbeeld in het hoofd, dan is hij even spoedig de roekelooze gelukzoeker, die het bestaande niet meer telt en het ijlings ter zijde werpt, om in het onzeker droombeeld nieuwe schatten te zoeken, geheel onbezorgd voor de toekomst. Als een hartstogtelijk speler zet hij dan alles op die ééne kaart; de kans van verliezen rekent hij niet, en slaat de fortuin hem tegen, welnu, heeft hij niet reeds meermalen getoond dat zijne ster niet ondergaat, maar weldra weder door de onweerzwangere wolken dringt, die haar een oogenblik slechts vermogten te verbergen?

Maar indien ijver, ondernemingsgeest, snelheid van blik en daad, die Barnum zoo zeer kenmerkten, voldoende waarborgen zijn om altijd en altijd voorspoedig te blijven: vanwaar dan, dat tot heden toe nog niemand hem heeft kunnen evenaren? Ze zijn geene voldoende waarborgen voor geluk, die drie hoofdeigenschappen van onzen held; ze zouden hem nooit tot die hoogte gebragt hebben, indien hij daaraan niet had gepaard eene onbeschaamdheid zonder wederga, die van blikken noch blozen weet, en eene minachting van alle maatschappelijke en zedelijke wetten, zoodra deze hem in de uitvoering zijner plannen hinderlijk zijn. Vraagt men hem, of hij dan geene godsdienst, geene zedelijkheid kent? O, hij zal terstond op zijne naauwgezetheid wijzen in het volbrengen zijner uitwendige Christelijke pligten. Getrouw bezoeker van het bedehuis, menigmaal voorganger zelfs in de dienst, ijverig lezer van Gods Woord - zou men hem van handelingen beschuldigen, oneerlijk of onzedelijk? En ziet, juist in die schijnbare onschuld, eene deugd, waarlijk niet bij Barnum te zoeken, noch zelfs bij hem te onderstellen, daarin ligt veel van zijne kracht. Hij verkoopt loterij-briefjes en vijzelt de prijzen hoog op, hoewel het hem alleen te doen is om een hoop nietswaardig goed aan den man te brengen; wanneer men hem daarover hard viel, hij zou vragen, of dan niet ieder verkooper zoo duur mogelijk zijn goed moet trachten af te zetten, en of het dan niet van de immers geheel vrijwillige

koopers afhangt, om eerst de prijzen te onderzoeken? Was hij zeker, dat de negerin de voedster niet geweest was van Washington; dat de meermin eenvoudig een product was van Chinesche kunstvaardigheid, en leed het publiek er schade door, dat hij de zaak met Roberts beklonken had, eer deze zijnen wedstrijd openlijk met Vivalla aanvaardde? Wie zou hem veroordeelen, dat hij den koop van het American Museum door middel der dagbladen tegenwerkte, daar de zaak uitging van een verloopen bankdirecteur, terwijl hij zelf daarentegen eerlijk wilde betalen wat hij wenschte te koopen? En zelfs toegegeven, dat menig voorwerp, door hem op zijne tentoonstellingen weidsch aangekondigd, niet was waarvoor het werd uitgegeven, was dan het bezigtigen van de menigte curiositeiten van allerlei aard niet eene ruime voldoening voor de weinige stuivers, die voor den toegang betaald werden? Geld verdienen, hij erkent het gaarne, was zijn doel; wat was natuurlijker, dan dat hij op alle mogelijke, let wèl, wettige wijze, het publiek naar zijne voorstellingen troonde? Of zou men de dollars die hem daarvoor betaald werden, beter besteed rekenen, wanneer ze in deze of gene herberg waren verteerd? Zoo eindigt hij met een waarlijk aardig sophisme!

Wij hebben ons opstel over Barnum begonnen met de verklaring, dat wij hem menigen tak uit den gloriekrans wenschten te rukken, dien velen om zijne slapen hebben gevlochten, en verre te zijn van zijne voorschriften te willen volgen, wanneer hij zijne eigene handelwijze als leiddraad wilde beschouwd hebben, om voorspoed te verkrijgen. Is eene eenvoudige vermelding van zijne handelingen daartoe niet voldoende geweest? Niemand toch hier te lande - de beginselen van zedelijkheid en eerlijkheid, zoo zeer ontwikkeld bij de Nederlandsche natie, staan ons daarvoor borg - zal achterlijk blijven, om met ons in Barnum zijnen ondernemingsgeest, zijne vindingrijkheid en zijnen tact hoogelijk te roemen, ja te bewonderen, maar om tevens evenzeer de onbeschaamde en de hoogst onzedelijke wijze af te keuren, waarop hij menigmaal zijn doel bereikte. Barnum wilde rijk worden; de wijze waarop, was hem onverschillig, wanneer het maar niet door diefstal of op andere door de wetten verbodene wijze geschiedde; dàt doel bereikte hij: zal men daarom den weg goedkeuren, dien hij bewandelde? Het gebeurt zoo dikwijls, helaas! ook ten onzent zelfs, dat

men dezen of genen hemelhoog prijst, omdat hij schatten heeft weten te verwerven, terwijl anderen weinig meer dan een karig bestaan wisten te verkrijgen; maar de middelen, waardoor die schatten verkregen werden, men kent ze niet, of men laat ze ter zijde liggen, om den wille van de goede uitkomst. Den speler, wien het geluk heeft gediend, den fortuinzoeker, die ten slotte nog beter te regt komt dan de naauwgezette, men roemt hem om zijne kennis, schoon de man niets anders gedaan heeft dan het vermogen van anderen op het spel zetten. Gelukt het hem, dan is hij de rijkbegaafde, de kundige, de ondernemende; mislukt hem zijne roekeloosheid: hij is een speler, een waaghals, ja de oneerlijke die anderen besteelt. Zoo is het de door velen zoo hoog gewaardeerde, door allen zoo zeer gevreesde publieke opinie, die den fortuinzoekers de behulpzame hand biedt. Oneerlijkheid wordt dan als slimheid, roekeloosheid als ondernemingsgeest geprezen, en men maakt op die wijze een standaard van zedelijkheid, waarvoor ieder weldenkende terugbeeft. Barnum zelf heeft wel de nog niet geëvenaarde onbeschaamdheid, om zijne bedrijven in alle kleuren en geuren te beschrijven, maar wanneer hij aan anderen voorschriften geeft om voorspoedig in dit leven te zijn, dan is hij een geheel ander man; dan ademt alles den geest van regtvaardigheid en zedelijkheid; geen wonder dan ook, dat Freedley ze met lof vermeldt. In die voorschriften toch stelt hij: 1°. geen bedrijf te kiezen, dan waarvoor men weet ten volle berekend en geschikt te zijn. 2°. Stiptelijk zijn gegeven woord te houden. 3°. Wat men doet, te doen met alle magt. 4°. Zich niet aan het gebruik van bedwelmende dranken over te geven. 5°. Goeden moed te hebben, zonder zich altijd gouden bergen te beloven. 6°. Zich te houden aan eene enkele zaak. 7°. Naauwlettend te zijn in de keuze zijner onderhoorigen. 8°. IJverig de pers gebruiken, om zich overal bekend te maken. 9°. Zuinig en binnen zijne inkomsten te leven. 10°. Niet op anderen, maar op eigene krachten te vertrouwen.

Wie zal in deze voorschriften iets afkeuren; wie ze niet als zeer goede regelen zelfs prijzen? Maar toets ze aan zijne eigene handelingen, toets ze aan de zoo uitmuntende lessen van Freedley, en vraag alleen maar, waar bij Barnum die voorzigtigheid, die naauwgezetheid in het geven aan den kooper, wat men weet dat deze ver-

langt, te vinden zijn? Kan het antwoord twijfelachtig wezen?

Barnum heeft grooten roem in Amerika verworven, omdat hij getoond heeft, wat zelfregering en zelfvertrouwen vermogen, wat ijver en ondernemingsgeest tot stand kunnen brengen, maar gelukkig voor de eer van zijn Vaderland, dat een Freedley terzelfder tijde opgestaan is, om ons te bewijzen, hoe men het goede van Barnum erkent, maar het verkeerde hoogelijk in hem afkeurt. Hadden wij niet die beide stemmen uit Amerika vernomen, wij zouden een onjuist oordeel vellen over den jongen krachtigen Staat en maar al te ligt geneigd zijn al die ontwikkeling, al die welvaart, al dien voorspoed, welke ons vandaar tegenblinken, te beschouwen als het werk der onedele handelingen van een Barnum en zijns gelijken. Neen, wij weten nu door Freedley, hoe men in Amerika even sterk het verkeerde afkeurt, al is de uitkomst schitterend, als wij in Europa, en schoon beide go ahead-mannen zijn, toch weten wij, dat niet de leer: ‘het doel wettigt de middelen,’ door die leuze gepredikt wordt, maar alleen de zoo heilzame begeerte, om voorwaarts te gaan, ja voorwaarts te snellen, door eigen kracht en op eigen beenen, maar nooit verder te gaan dan de banden reiken, waarin godsdienst en zedelijkheid gelukkig zoowel den jongen Amerikaan als den ouden Europeër gesloten houden.

Is Barnum dus eigenlijk een gevaarlijk voorbeeld, gevaarlijk door het verlokkende der schitterende hoogte, waartoe hij zich, ook vaak door slechte praktijken, weet op te heffen, dan zal Budgett voorzeker de man zijn, dien men als type wenscht te stellen van hetgeen men in den man van bedrijf verlangt te zien. Zijn biograaf schijnt dit gemeend te hebben; wij kunnen echter zijne meening niet de onze noemen. Budgett voldoet in vele opzigten aan de voorschriften van Freedley; hij is ijverig en onvermoeid werkzaam; de zaken die hij drijft, komen overeen met zijne geaardheid, met zijne maatschappelijke betrekkingen; de kennis die hij bezit, is er aan geëvenaard; hij paart orde aan overleg, naauwgezetheid aan volharding; zijne koopers ontvangen hun volle deel; credieten geeft hij tot geenen prijs, en de leer van kleine winsten is de zijne; zijne zaken worden alleen dan uitgebreid, wanneer zijn kapitaal het hem toelaat; hij is geheel handelaar, en zich be-

perkende tot de zaken die hij kent, waagt hij zich niet aan speculatiën; zijne winsten worden bespaard en als nieuw kapitaal weder voortbrengend gemaakt; met ruime hand beloont hij de diensten zijner onderhoorigen, en steeds is hij bereid om de verkregen schatten aan te wenden tot het welzijn zijner medemenschen. Wat verlangt men meer van hem? Is hij niet de volmaakte mensch, de volmaakte man van bedrijf? Verdienstelijk is hij voorzeker, èn als mensch èn als handelaar, maar toch zouden wij hem ongaarne als eene type van een goed koopman voorgesteld zien. Hij is de angstvallige, bekrompen man, die door eene hoogst onaangename zuinigheid, menigmaal tot gierigheid overslaande, langzamerhand veel geld weet bijeen te garen; ondernemingsgeest, voordeel trekken van gunstige oogenblikken, is hem geheel vreemd, en hij beperkt zich uitsluitend tot die zaken, welke hem als 't ware dagelijks worden voorgeschreven; crediet, die zenuw van den handel, onmisbaar en allerheilrijkst werkende, hoe dikwijls ook in de handen van onkundigen en roekeloozen allergevaarlijkst, hij ontzegt er alle verdiensten aan; in zijn naauwen gezigtskring ziet hij er alleen de nadeelen van in, de voordeelen liggen boven zijn begrip; hij is hard, onbuigzaam in zijne zaken; toegeven kan, wil hij niet; en hij beschouwt zich als een tweeledig persoon, als handelaar en als burger; in de eerste hoedanigheid moet hij naauwlettend op den minsten penning zien, al ziet hij, door die angstvallige gezetheid op het kleine, het groote dikwijls voorbij; in de laatste werpt hij het geld met volle handen weg, als ware ieder gulden eene graankorrel, die honderdvoudige vrucht zal geven. De man hoort achter zijne toonbank te huis; zijne bekrompenheid is daarvoor alleen geschikt; al het grootsche dat de handel tot stand gebragt heeft door veruitzienden speculatiegeest, door kloeke ondernemingen, door schatten te wagen op de breede wateren en in de handen van duizende mijlen ver wonende handelsvrienden, door vertrouwen te stellen op de eerlijkheid van die handelswereld, welke banken heeft gesticht, waarvan de voordeelen ontelbaar zijn, dat alles staat bij hem als roekeloos gebrandmerkt. Er is iets benaauwends in dien man, wiens grootheid eigenlijk daarin bestaat, dat hij in zijne kleinheid is gebleven.

Van Budgett valt even weinig te vermelden, als Barnum

eene breede teekening vereischt. De eerste blijft even vast hangen aan het kleine en eentoonige, als de laatste zich verheft tot het groote afwisselende. Zou het daaraan en aan de rijkgeschakeerde tafereelen, die als in een tooverlantaarn aan ons oog voorbijgaan, zijn toe te schrijven, dat men Barnum's leven met ingespannen aandacht volgt, of wel aan het innig gevoel van kracht en energie, overmoed vaak, die luide uit iedere bladzijde spreken, dat men bij het nederleggen van het boek, met alle afkeuring, toch behoefte gevoelt om een woord van bewondering te doen hooren over den openhartigen biechteling? Den kloeken maar bezadigden Freedley krijgt men lief, wanneer men zijne uitmuntende voorschriften bestudeert, al mogen ze hier en daar te zeer volbloed Yankee zijn voor den kalmer Europeaan - en de brave Budgett daarentegen? Zijn leven verveelt den lezer; men telt de bladzijden, zóó moeijelijk is het boek door te worstelen. William Arthur, zijn geschiedschrijver, is waarschijnlijk een Engelsch Methodisten-prediker, zóó hoekig, zóó stijf en gerekt is het geheele werk. De weinige sympathie die Budgett zal vinden, is veel aan zijnen biograaf te wijten. De beginselen en lotgevallen van den voorspoedigen handelaar, beslaan naauw een vierde van het geheele werk, het overige is opgevuld met flaauwe en onbeduidende godsdienstige redeneringen. Niet Budgett, de voorspoedige handelaar, zoo als de titel belooft, maar de rijkgeworden koopman als Methodist, die, 't moet hem ter eere worden nagezegd, menig geestelijke beschaamd maakt door zijnen ijver om overal godsdienstige beginselen op te wekken, wordt bij de lezers ingeleid; niet dan oppervlakkig worden de middelen medegedeeld, waardoor hij dien voorspoed erlangde; breed, tot in 't onleesbare wordt uitgerekt, hoe hij Zondagsscholen oprigtte, Bijbelkennis verspreidde en zich eigenlijk eenen arbeid als tot taak gesteld had, die veel meer tot den werkkring der geestelijken behoort en door hen veel beter zou kunnen verrigt worden. ‘Innere Mission’, zoo als de Duitschers het noemen, is een uitmuntend werk; het kan niet genoeg aangeprezen, niet genoeg ondersteund worden; mogten slechts eenige der duizenden, die nu jaarlijks op zoo weelderige wijze naar de Zendelingen in den vreemde stroomen, aan de inwendige zendingszaak ten goede komen! Wel zou men zich dan niet langer kunnen bepalen tot het zoo aangename om bijeenkomsten te houden, om fraaije aanspra-

ken te doen of bijdragen op te zamelen; maar men zou zelf eenen arbeid moeten aanvaarden, moeijelijk, afmattend, ontmoedigend vaak, wij erkennen het, maar die rijkelijk zal beloond worden door het bewustzijn van dan ook gedaan te hebben wat de hand vond om te doen, ten behoeve dergenen, die God onmiddellijk onder onze zorgen gesteld heeft.

Zulk een arbeid echter vereischt kennis, volharding en vooral tijd; hij kan niet gedijen, wanneer men hem niet als hoofdzaak, maar slechts als eene bijzaak beschouwt, waaraan men nu en dan wel een ledig uurtje wil wijden; neen, daarvoor is de zaak te gewigtig. Verdeeling van arbeid is in alles onmisbaar; handelde een ieder daarnaar in zijn eigen kring, de halfheid, nu zooveel kwaads stichtende, zou dan ten voordeele van allen ophouden.

Moet dit boek nu ten voorbeeld dienen, wat een koopman op dàt gebied vermag, dan hopen wij dat dit voorbeeld hier te lande geene navolging moge vinden. Wij schatten Budgett hoog als mensch, maar wij zijn wars van zijne geestdrijverij en godsdienstige hooghartigheid, de onvermijdelijke gevolgen van een piëtismus, dat alle aangenaamheid en liefelijkheid bij den mensch uitdooft en die stroeve, voor alle vrolijk en gezellig verkeer onvatbare figuren voortbrengt, welke van niets dan van een leerstellig geloof willen hooren en spreken. Is het niet grootendeels aan hunne aanmatigende overdrijving te wijten, dat zoo velen den geheel tegenovergestelden weg opgaan? Hunne hoekigheid schrikt de menschen van de goede zaak af, even als de overdreven toon, dien de schrijver van dit werk misschien gemeend heeft te *moeten* aannemen, menigeen van de lezing van dit boek zal afschrikken, zoodat velen het enkel zullen doorbladeren. En hoe strookt met die zoo openlijk ten toon gespreide godsdienstigheid de zelfverheffing van Budgett op de vele goederen, die hij door eigen arbeid verkregen, op de schatten, die hij aan de zijnen nagelaten, op het vast geloof, dat hij tot het zijne gemaakt heeft? eene zelfverheffing en een geestelijke hoogmoed gedurig, vooral uit zijne tot in 't oneindige vermelde laatste woorden, blijkende, schoon gekleed in termen van den grootsten ootmoed en de diepste afhankelijkheid, en die hem zelfs doen vragen, dat men zijnen lof toch niet te zeer verbreiden mogt, als gevoelde hij de eer eener levensbeschrijving ten volle verdiend te hebben! Noem dat menschelijke

zwakheid, toegegeven; maar dan ook niet ootmoed genoemd wat blijkbaar hoogmoed was. Hoe had zijn leven velen tot nut kunnen strekken, wanneer de overdreven voorstelling vermeden ware!

Wil men het nadeel zien van dergelijke overdrijving: Barnum zal het publiek innemen, Budgett zal het publiek vervelen; het gevaarlijke boek vindt lezers: het goede boek alleen koopers. Wij tarten menig landgenoot om het geheele werk door te worstelen. Dergelijke planten moest men laten staan op den grond waar ze inheemsch zijn. Engeland is het land voor sunday-schools, teameetings en wat dies meer zij; het voegt bij den strengen Zondagsdwang aldaar. Nederland is gelukkig nog geen land voor al dat uitwendig godsdienstvertoon, en staat toch in ware godsvrucht waarlijk niet bij Engeland ten achter. Laat elke natie werken in haar eigen kring en doen wat haar goeddunkt; laat haar handelen zoo als zij meent voor hare landgenooten te moeten handelen, maar niet het vreemde elders blindelings ingevoerd en aangeprezen, zonder te letten op denkwijze, zeden en gewoonten, en hem veroordeeld en van ongeloof beschuldigd, die zich daartegen verzet.

Nog eens vragen wij: wat bedoelt men met de uitgave van dit boek? Een ‘voorspoedig’ Koopman, zoo als de oorspronkelijke titel luidt, of een ‘Methodist, die tevens Koopman was,’ zoo als de inhoud is, bij het publiek in eere te doen komen? Over het eerste leest men weinig. De man was ijverig, spaarzaam, zuinig, tot in 't onaangename toe; maar wanneer die deugden eene openlijke aanprijzing vorderden, dan zou men het leven van honderden ten onzent kunnen beschrijven, die daarin met Budgett hebben gelijkgestaan. Neen, men wilde hem als ijverigen Methodist aanbevelen, hem ten voorbeeld stellen om zijne overgroote liefdadigheid, vooral wanneer het de ondersteuning van het legio Christelijke genootschappen gold. Ook die laatste deugd bezitten honderden ten onzent en in Engeland. De man is rijk geworden door onvermoeiden arbeid, men heeft hem vermaard willen maken om zijne ijverige Methodisterij. Die laatste eigenschap bezorgde hem een biograaf, niet de eerste; de titel is dus eenvoudig eene speculatie om in een handeldrijvend land koopers voor het boek te lokken. Waarom niet eerlijk het boek ‘een vroom koopman’ in plaats van ‘een voorspoedig koopman’ genoemd? Dood eenvoudig om-

dat men teregt inzag dan niet zoo groot een debiet te zullen verkrijgen[1].

Welk eene aangename frischheid komt ons tegen uit Freedley's voorschriften! Hoe gezond en krachtig en flink zijn al zijne raadgevingen, en hoe gaarne leent men het oor aan den man, die godsdienst, zedelijkheid, eerlijkheid, ja, welken Christenpligt niet, tot hoofdvoorwaarde stelt om voorspoedig te zijn in 't geen men onderneemt. Wanneer men Budgett's leven nederlegt en Freedley's werk opneemt, dan is het, of men de enge kloostercel ontkomen is en daar buiten in de vrije natuur de verfrisschende morgenlucht als bij volle teugen inademt en los van alle streng voorgeschrevene kerkelijke vormen, den Schepper looft in dien weelderigen plantengroei, in die geurige kruiden, in die snelvlietende stroomen, en zich als verjongd gevoelt door de veerkracht, die alleen den vrijen mensch als tot een nieuw leven herschept. Dan prijst men zich gelukkig in het gevoel van de kracht, die in noesten arbeid bevrediging zoekt, in de vermogens, die stoffe zoeken om zich te ontwikkelen. Godsdienst en zedelijkheid zijn dan geene enge banden meer die knellen, maar zachte koorden, die ons naar de milde bronnen van geluk en voorspoed voeren. De slappe knieën worden gesterkt, de trage handen worden gerept, en alles lokt ons tot een gebruik maken van de ons toevertrouwde vermogens, daar de overtuiging krachtige wortelen in ons geschoten heeft, dat arbeid tot voorspoed, dat traagheid tot ellende leidt.

Behoeven wij onze lezers nog nader de redenen te ontvouwen, waarom dit klaverblad ons zoo uitnemend geschikt voorkwam als onderwerp eener handelstudie? Of zal men zich mogelijk verwonderd, ja gebelgd toonen, dat wij in

1 De Hr. Mr. E. van Voorthuysen veroordeelt teregt de uitgevers der Hollandsche vertaling, van Druten en Bleeker, te Sneek, over hunne snoevende aankondiging van dit boek. Toch moeten wij hun ter eere nageven, dat zij den handelaar hier te lande niet door vleijerij tot koopen lokken. Zij toch erkennen openhartig, het boek daarom in veler handen te willen brengen, omdat men in deze ‘niets dan *loutere waarheid* behelzende levensgeschiedenis van een *koopman* zal zien aangetoond, *hoe nuttig een mensch* OOK IN DIEN STAND *voor het algemeen zijn kan*.’ Als medeleden van den handelstand, danken wij de uitgevers hartelijk, dat zij eene waarlijk zoo hoogst opmerkelijke en geheel nieuwe bijzonderheid bekend maken, daar nu, dank zij hunne verdienstelijke pogingen, een koopman in Nederland eindelijk ook eens als nuttig voor het algemeen zal beschouwd worden!

den vreemde zoeken naar de type van den regten man van zaken, en die dan nog wel grootendeels meenen te vinden in een echten Yankee, een ondernemer van publieke vermakelijkheden - want wat is die Barnum eigenlijk anders? - in de voorschriften van een ander Noord-Amerikaan, dien niemand kent, en in een Engelschen kruidenier, door ons zelv' meer als Methodist, dan wel als handelaar groot genoemd? Zullen wij, behalve het verwijt van anti-vaderlands te handelen, niet tevens de beschuldiging op ons laden van gebrek aan kennis van ons volk, daar 't wel schijnt dat wij niet eens weten, hoe ten onzent de ‘showmen’ gelukkig nooit zoo groot een vlugt kunnen nemen, als in dat zoo hoog opgevijzelde Noord-Amerika, terwijl de eerzame Nederlandsche winkelier genoeg bekend is om zijne goede trouw en godsdienstigheid, dan dat men hem nog een' Engelschman tot navolgenswaardig voorbeeld zou moeten stellen? Reeds eer nog aan dat Amerika gedacht werd, behoorden onze voorvaderen reeds onder de eerste kooplieden der wereld, en datzelfde Nieuw-York, nu zoo geroemd als groot en magtig: wie anders heeft het gesticht dan ons voorgeslacht? Nieuw-Nederland en Nieuw-Amsterdam, wat al roemrijke herinneringen voor ons Vaderland roepen die beide namen ons voor den geest! Wat al grieven brengen ze ons te binnen, door de Engelschen tegen ons gepleegd! en nu zouden wij, de stamvaders van dat Nieuw-York, als kinderen ter schole gaan bij de nazaten dier Engelschen, wier onregtvaardigheid ons dit eens wettig verkregen eigendom heeft ontrukt!

Wij zouden dat gevoel van nationaliteit niet alleen geëerbiedigd, maar zelfs hoogelijk geroemd, ja ontzien hebben, ten spijt zelfs van het onjuiste om het goede niet te willen afmeten naar de waarde, maar naar de sympathie die men, teregt of te onregt, koestert voor den persoon, die het ons aanbiedt. Wij zouden ons mogelijk hebben laten verlokken, Barnum nog meer als den roekeloozen waaghals, Budgett nog sterker als den geldzuchtigen winkelier, Freedley als den onbekenden en dus onbeminden man te schetsen; wij zouden, in plaats van de grootheid en de energie bij onze overzeesche naburen te roemen, misschien scherper hebben doen uitkomen, hoe dikwijls zij hunne eerlijkheid afhankelijk maken van den uitslag hunner gewaagde speculatiën; hoe hunne handelshuizen, groot en klein, bankbreukig worden;

hoe hunne banken vaak gewetenloos hare betalingen staken; hoe vele hunner Staten zelfs hunne schulden langen tijd onbetaald laten, ja, wij zouden mogelijk met genoegen het verkeerde in Engeland en Amerika hebben kunnen ten toon stellen, wanneer diezelfde Nederlanders, welke de lessen van hunne naburen met verontwaardiging van zich afstooten en zoo hoog opgeven van de grootheid hunner vaderen, ook zelven op een Nieuw-Nederland, op een Nieuw-Amsterdam, als het gewrocht van hun eigen kracht, van hun eigen ondernemingsgeest, met fierheid konden wijzen. Neen, dàt roemen in 't geen anderen reeds lang vóór ons gedaan hebben, dàt pronken met de grootheid onzer voorvaderen, 't vindt gelukkig geen weêrklank meer bij de mannen dezer eeuw, die zich alleen eerbied laten afdwingen door eigen kracht, eigen energie, eigen deugd. Droomt de Spaansche hidalgo nog van de vroegere glorie van zijn eens zoo magtig Rijk, en vergeet hij daardoor de eischen die het heden aan hem doet: wij stellen hem onze vaderen daartegen over, die juist dien magtigen Staat deden bukken. Zoo roemt ook Amerika, en teregt, op zijnen onafhankelijkheidskrijg, die hem van vreemde overheerschers bevrijdde, Engeland op de kracht zijner natie, die zijne banier tot aan 's werelds verste stranden doet wapperen; maar zij vergeten het heden niet; nog blijven zij groot door eigen energie. Wij roemen op die dapperen en ondernemenden, die ons een Java tot kostbare parel aan onze kroon hechtten; maar zouden wij gaarne erkennen, dat ook daarin onze grootste rijkdom gelegen is? Erkennen wij het zoo gereed, dat wij zóó angstvallig zijn voor het behoud van die parel, dat wij, gezwegen nog van vreemden, zelfs onze eigene landgenooten verhinderen op Java vrijelijk te bouwen en te planten, te graven en te delven, om winst te doen met Europa's kennis, vruchtbaar gemaakt door Indië's rijken bodem? Zouden Laboan en Serawak ons als eene smet op het voorhoofd staan, wanneer dit geslacht nog in zijn midden mannen vermogt op te noemen als een Linschoten, een Jacob Valcke, een Moucheron, een tweetal Houtmans, een Heemskerk, een Maalson, een Plancius, een van Noord, een Spilbergen, een van Neck: de vrees om vele verdienstelijken te vergeten, waar wij reeds zoo groot een aantal noemden, maakt ons huiverig de lijst te vergrooten, hoe gemakkelijk die taak ook zijn moge bij het doorbladeren onzer geschiedboeken van de laatste

jaren der zestiende en de eerste der zeventiende eeuw. En niet wij, Nederlanders der negentiende eeuw, behoeven op deze vraag het zoo ontmoedigend antwoord te geven; wij kunnen onze vaderen van de laatste helft der vorige eeuw die droeve taak reeds opdragen. Men hoore wat de waardige Luzac in zijn ‘Hollands Rijkdom’, reeds in 1779 zijne landgenooten toeroept, wanneer hij van de Maatschappij van Verre en van de stoute ondernemingen onzer particuliere handelaars naar Oost-Indië gewaagt: ‘Wanneer men deze ondernemingen en togten met eenige aandacht gadeslaat; wanneer men overweegt, dat er in den jare 1595 twaalf schepen, in den jare 1598 twintig, in den jare 1599 zeven, in den jare 1600 acht, in den jare 1601 zeventien schepen voor Oost-Indië uitgerust werden; als men bedenkt, dat deze schepen zóó rijk voorzien waren, dat zij in staat waren grooten koophandel te drijven, en daarbij ten oorlog zoo wèl toegerust, dat zij tegen de geheele Spaansche en Portugesche magt opwogen; - dragen dan diezelfde togten en de lastbrieven door de reeders aan de bevelhebbers gegeven, niet de klaarste blijken, dat de kooplieden en medereeders, welke die ondernemingen deden, niet alleen kundig waren in den handel, maar ook kundigheden hadden, welke men tegenwoordig bij zeer weinigen onder hen zoude aantreffen? Het waren geene menschen, die het bij den slenter van het kantoor of de beurs gelaten hadden; maar zulke, die in andere wetenschappen tegelijk geoefend, regte begrippen gekregen hadden, zoo omtrent de landen en volken, naar welke zij hunne schepen zonden, als nopens de wijze om bij dien verafgelegen landaard ingang te vinden.’

In wie moeten wij ons beeld herkennen? In de mannen, die Luzac roemt, of in hen, die hij tegen die doorluchte vaderen overstelt? Heeft de stem in ons binnenste het pleit niet reeds beslist? Wij durven zelfs niet te twijfelen aan een ontmoedigend antwoord op deze vraag.

Mogelijk zegt men evenwel, dat, al wordt het gebrek aan ondernemingsgeest ten onzent erkend, dan toch nog waarlijk een Barnum de man niet is om ons tot voorbeeld gesteld te worden. Of is het niet zelfs beleedigend voor ons nationaliteitsgevoel, dat men ons Nederlanders, toch altijd de afstammelingen van zoo roemruchtige mannen, hoezeer dan ook achterstaande bij hen in geestkracht, vergelijkt met een roekeloozen en zedeloozen waaghals, die door spel en hals-

brekende sprongen fortuin maakt? Niet zoo spoedig veroordeeld; of staan onze handelingen, hoewel meer verguld door beschaving, zoo ver boven de zijne? Vraag ook dàt reeds aan onze vaderen van de vorige eeuw. Sla de ‘Annales Belgiques’ van Januarij 1773 op en lees dààr wat toen reeds over den bij ons nog zoo hoog staanden en steeds bloeijenden handel gezegd wordt, waarvoor nog alle andere zaken moeten zwichten, en bewijs dan nog, dat wij Nederlanders der 19de eeuw regt hebben een Barnum te veroordeelen, ja zelfs de vergelijking met hem eene beleediging te noemen! Behoeven wij te zeggen, dat het van den effectenhandel is, dat wij dààr lezen: ‘Het is bij geen wezenlijken handel gebleven; de begeerlijkheid van allerlei slag van menschen, welke zich verbeeldden een weg om schielijk rijk te worden en tot groot fortuin te klimmen, gevonden te hebben, gaande gemaakt zijnde, is de actie handel eene bron van algemeen bederf, zoo voor den koophandel zelve, als voor ingezetenen geworden. Men heeft er een wedspel van gemaakt; allerlei menschen hebben zich in dat spel begeven, en 't geen onbegrijpelijk is, zelfs wèlgestelde en rijke menschen, welke buitendien in eer en aanzien leefden, zijn zoo verblind geweest, dat zij alles in de waagschaal hebben gesteld en gevaar hebben geloopen tot de uiterste ellende te vervallen en zelfs hunne eerambten te verliezen, alleen door de dwaze hoop om schatten opeen te stapelen.’

Lees wat de scherpzinnige Raynal in zijne ‘Histoire Philosophique et politique des deux Indes’ immers reeds in 1771 zegt, na over de zaken op tijd en de premiën gesproken te hebben: ‘De hoop om te winnen, de vrees om te verliezen, baart eene geweldige gisting in de gemoederen. Men verzint goede of kwade tijdingen; men tracht de ingekomene berigten geloof bij te zetten of te wederleggen; men zoekt achter het geheim der Hoven te komen, of men koopt de vreemde Staatsdienaars om tot het openbaren van de hunne.’

‘Het gemak om door het beleenen van effecten gereed geld te vinden, heeft den speculanten een middel verschaft om eene zeer hooge vlugt te nemen, maar tevens om hunne wassen vleugels te zien smelten en van zeer hoog zeer laag neer te storten. Daalden de actiën, men moest verkoopen 't geen men had, of liep gevaar geruineerd te worden. Om die ruïne te vermijden, nam men op nieuw geld op, ging

beleening aan op beleening, stapelde schulden op schulden, en vond men eindelijk de beurzen gesloten, dan bleef niets anders over dan den boedel op te geven. Zoo is het met velen gegaan, die eene vermeerdering van rijkdom zochten, die zij niet noodig hadden, en er hun verderf hebben gevonden.'

Zal men welligt deze voorstelling overdreven noemen voor den tegenwoordigen tijd? Billijkheid zou die bewering immers tegenhouden. En is deze wijze om rijk te worden zoo veel edeler, dan die van Barnum? Of moet men niet erkennen, dat de middelen die de Yankee gedurig weet te vinden om nieuw voedsel te geven aan zijne winzucht, van oneindig meer vernuft en vindingrijkheid, menschenkennis en ondernemingsgeest getuigen, dan wij in de handelingen zelfs van een Rothschild, een Ricardo, een Girard of M'c Donogh vinden?

Barnum zelf erkent, ongeschikt te zijn voor een koopman, als van te speculatieve geaardheid, dan dat die wijze van geldverdienen met zijn karakter zou overeenstemmen. In eene toespraak tot de leden van eene landbouwkundige Maatschappij beschrijft hij den koopman zelfs als het ongelukkigste schepsel der wereld. Hij stelt hem voor, des morgens aan het ontbijt zittende, de courant op te nemen en daar eensklaps te zien, dat zijn beste schip vergaan of zijn grootste magazijn verbrand is. Hij schetst hem als te zwoegen onder den last van een overgrooten voorraad juist van die goederen, waarvoor tot geen prijs koopers te vinden zijn; de dag der betaling nadert, nog ontbreken hem de noodige gelden. Slapeloos des nachts, rusteloos des daags, neemt hij tot den woekeraar zijne toevlugt, om ten leste, na jaren zwoegens en slavens, na vergrijsd en verouderd te zijn door gedurige angst en onrust, toch als bankroetier daar te staan en zelfs zijne beste en vertrouwdste vrienden met hem in het ongeluk te slepen. De man wilde eenige jaren arbeiden, om dan, wanneer de krachten hem begaven, van het zuur verdiende de rust voor zijne laatste dagen op het stille land te koopen. Had hij als landman zijne loopbaan begonnen, in plaats van daarmede te willen eindigen, hij had eigen en anderer geluk bevorderd.

Dat is Barnum's oordeel over den handel; hier scheef, dáár onjuist, over 't geheel eenzijdig, wij erkennen het, maar toch der overweging niet onwaard. En in weêrwil van zijn

eigen tegenzin in den handel, kan hij toch menig' handelaar in vele opzigten door zijne handelwijze tot voorbeeld strekken. Maar niet hem alleen in al zijne daden en beginselen gevolgd; verre van daar! Freedley naast hem, het goede beter doende uitkomen, het kwade scherp veroordeelende. Budgett kan er het zijne bijvoegen, hoe luttel dat in vergelijking dezer beide mannen zij.

Wij hebben gewezen op onze voorvaderen van 1600; wij hebben het oordeel gehoord over onze vaderen van 1770; staan wij beneden de eersten, wij rekenen voorzeker boven de laatsten te staan. Mogt dat eene waarheid zijn, en zoo niet, mogt ze het dan spoedig worden! Wij roemen in het bezit van onze rijke koloniën, van onze kostbare vloot die daarop waart, van onzen uitgebreiden handel dien wij daarop drijven, van onze groote fabrieken die hare voortbrengselen daarheen zenden, van de groote baten die wij van daar trekken; is er ook buiten dat Java veel waarop wij kunnen roemen? Voorzeker; de toenemende bloei van onzen landbouw, de uitbreiding van onzen veestapel, de droogmakerijen, door onze vaderen wel beraamd, maar door ons tot stand gebragt. Misschien ook, zoo het roem mag heeten, het bezitten van onmetelijke schuldvorderingen aan bijna alle natiën der aarde. Is dat alles de vrucht van eigen arbeid, van eigen ondernemingsgeest? Noem het kleine deel niet, dat daarvan uitsluitend ons eigen werk is, noch het groote, waarvan de eer aan onze vaderen of aan de wijze wetten onzer naburen toekomt. Of, zoo men het noemen wil, dat het dan voortkome uit de ernstige begeerte om naauwkeurig de hoogte te meten waarop wij staan, of de diepte waartoe wij gedaald zijn, om dan die uitkomst te vergelijken met den trap, waarop Engeland en Amerika zich verheffen, en om, bezield door de herinnering van de roemrijke daden van hen, die te midden van den fellen strijd tegen het magtige Spanje, toch nog eene verbazende ontwikkeling wisten te geven aan hunnen handel en scheepvaart, de nog krachtige hand weder flink aan den ploeg te slaan en ons weder op te heffen tot de hoogte van de Nederlanders van weleer!

Wat ontbreekt ons om die hoogte weder te bereiken? Niet het eenvoudig bezitten van, maar het afdwingen van rijke winsten aan onze kapitalen; niet het volmondig erkennen, maar het ijverig voordeel trekken van de uitmuntende ligging on-

zes Vaderlands; niet het trotsche bewustzijn, maar het voordeelig aanwenden onzer verstandelijke en zedelijke gaven. Onze vaderen hebben getoond wat die voorregten vermogen; hunne kracht ligt nog in ons, maar ze is verslapt door weelde en gemak. Ziet een Barnum en een Budgett, een Rothschild en een Ricardo. Zij waren hulpeloos, toen zij hunne loopbaan begonnen, hulpeloos in de oogen van ons, die zelfs in onze groote voorregten nog geen voldoende middelen zien om rijk en magtig te worden, maar niet hulpeloos in de oogen van hen zelve, want zij voelden het krachtige bloed door hunne aderen stroomen, en als geprikkeld tot den arbeid, ontwikkelden zij eene veerkracht, die hen groote dingen deed bestaan, ten spijt van alle hinderpalen. Die veerkracht juist is het, die ons hier te lande ontbreekt; zij ontbreekt aan onze nijvere klassen bovenal. Gaat ze na, spoort ze op, de oorzaken van bloei en verval ten onzent; onderzoekt, hoe velen voordeelen behalen, maar ook, wat zij ongebruikt laten liggen.

De landbouwer heeft eigenzinnig vastgehouden aan verouderde gewoonten; een magtige stoot van buiten, waardoor hem het geld als in huis gedragen werd, was noodig om zijne winzucht aan te stoken en om hem langzaam de oogen te openen voor 't geen in den vreemde zoo ontegenzeggelijk verbeterd is; nog komt hij noode tot de aanneming van dat betere, dwaselijk meenende, dat de grove winsten van dezen tijd van overgang blijvende zijn zullen. Hoort hij de lessen niet; past hij ze niet toe, de voorschriften die bekwame mannen uit ons midden hem waarlijk edelmoedig genoeg komen brengen: hij zal weldra met eigen schade zijne eigenzinnigheid boeten.

De fabriekant was gerust ingesluimerd. Gewikkeld in den ruimen en koesterenden mantel van bescherming, lag hij dààr rustig onder den breeden lommer dien ons zoo vaderlijk koloniaal-stelsel liefderijk over hem uitspreidde; hij zag dus den vreemdeling niet, die uit het achterland kwam en hem zachtkens op de teenen voorbijging, om den goeden man niet in zijne rust te storen, en die ook dat geliefd Java voorzag van voortbrengselen zijner nijverheid, niet van dat eenvoudig fabriekaat, welks voortbrenging zóó luttel kennis eischt, dat een ieder het kan leveren, maar dat ook maar geringe winsten afwerpt; neen, voorwerpen die veel kennis van fabriekaadje, veel kennis van het land waarvoor ze moeten dienen, veel kapitaal vorderen, maar die

dan ook zoo rijke winsten geven. Daar hoort onze sluimeraar eenig geritsel in de bladeren. Het is de wijze tuinier, die tot zijn schrik ontwaart, hoe hij reeds te lang gedraald heeft om zijn snoeimes in dien te weelderigen bladerdos vrij spel te laten die hem wekt. Te ontwaken, een blik vol argwaan op den juist voorbijsluipenden vreemdeling te slaan, ras op te springen, de slaapmuts ver van zich te werpen, de handen uit te steken en ijlings aan den arbeid te gaan, om het verlorene zoo mogelijk nog te herwinnen, 't is alles het werk van één oogenblik. Eens ontwaakt, wij zijn er zeker van, zal hij wakker blijven, en de gunstige ligging en de ruime kapitalen van ons Vaderland zullen door hem in al hunne waarde geschat en gebruikt worden. Of zien wij niet in het krachtig herleven van zoo menige alouden en inheemschen tak van nijverheid, van zoo menig weelderig groeijende vrucht van vreemde industrie, met zorg op onzen bodem overgebragt, dat de fabriekant ten onzent wel ingesluimerd, maar niet gestorven is? Bewijst niet nu reeds een tal van groote en bloeijende fabrieken, dat de Nederlandsche fabriekant alleen den eersten stoot noodig had om een aanvang te maken, ten einde zich dan weldra weder een weg te banen naar die hooge eereplaats, waarop hij in lang vervlogen tijden staan mogt? Zal hij die plaats weder innemen? Zijne eigene daden moeten het antwoord op die vraag geven. Dat het toestemmend zij!

Ook voor den reeder was Java lang het land van belofte. Bescherming van zijne nationaliteit verzekerde hem rijke winsten van daar. Hij en de gezagvoerder zijner schepen kenden den weg naar dat paradijs, kenden de gewoonten, kenden de voordeelen van die streken; wat hadden zij zich om andere landen te bekommeren? Daar wordt met blij gejuich de eerste dag van de tweede helft onzer eeuw begroet, en die feestgalm dringt door tot in het stille kantoorvertrek van den reeder; want ziet, Groot-Brittanje opent zijne tallooze havens voor diezelfde vlag, die het twee eeuwen vroeger met wangunst er uit verdreven heeft. Maar die feestgalm klinkt hem in de ooren als eene treurmare. Zou hij den wedstrijd kunnen bestaan tegen den reusachtigen Brit, tegen den wel karig gevoeden en schamel uitzienden, maar zich toch overal vertoonenden Noorman? Alras worden hem verleidelijke vruchten uit Engeland aangeboden; hij waagt ze te proeven en waarlijk - ze smaken hem uitmun-

tend. Nu voelt hij zich gesterkt, de oude roem ter zee staat hem weer voor den geest, en het wapperen van Neêrlauds driebaan aan 's werelds verste stranden en het bedrijvig gedruisch op onze werven bij het ledige onzer, helaas! vroeger dikwerf zoo gevulde dokken, ze toonen dat hij welhaast weder berekend zal zijn om waardig naast zijne vaderen te staan, omdat het bewustzijn van eigen kracht weder in hem ontwaakt is.

En de handelaar? Bezoek de beurs der hoofdstad. Naauw is de toegang mogelijk tot dien smakeloozen tempel. Als een zwerm nijvere bijen gonzen en warrelen en dringen zij daar om u heen, die ondernemende handelaren. Is dat geen bewijs van leven en kracht? Dring die levende borstwering door, - en eene behagelijke rust zult ge achter dat oorverdoovend geraas en druk gewoel vinden. Het waren de goudzoekers in de papieren-wereld, die zoo groot eene bedrijvigheid vertoonden; de goudzoekers op de overzeesche stranden zijn niet zoo te over bezig, dat zij niet met eene benijdenswaardige kalmte hunne ondernemingen zouden besturen. Kunnen zij hun gouddorst niet in stilte laven aan de milde bron van die magtige Maatschappij, die den Nederlandschen Handel hare goudzwangere wateren in kwistigen overvloed doet toevloeijen? Wat nut, zich dan nog af te sloven en met angstige zorg te zoeken naar die veelsoortige producten, die zij wel kunnen gebruiken, maar die alleen buiten hunne eigene koloniën te vinden zijn? Bieden Londen, Liverpool en zoo menige andere naburige haven hun niet als om strijd en ruimschoots de gelegenheid om dààr, bij kleine hoeveelheden, even als de zuinige huismoeder voor hare dagelijksche behoeften bij den wèl voorzienen en steeds tot hare dienst staanden winkelier, datgene te koopen wat zij behoeven? En wat zouden zij ook aan de bewoners van die vreemde kusten in ruiling aanbieden voor 't geen zij van hen zouden koopen? Nederland heeft immers geene nijverheid, zoo beweren velen, en wat die nog levert, bemagtigt dat handelsligchaam niet juist datgene, wat zij anders zouden koopen? Alsof zonder die Handel-Maatschappij Java ooit zulke rijke vruchten voor het Moederland zou afgeworpen hebben; alsof zonder hare bemoeijingen onze markt ooit zoo groot zou geworden zijn voor koloniale producten; alsof onze handel zich zoo gretig van alles op Java meester maakt wat aan de vrije mededinging

wordt overgelaten; alsof nijverheid kon bestaan zonder krachtige hulp van den handel!

Ga de lijst onzer handelshuizen na. Rust het oog nog gestadig met welgevallen op die aloude historische namen van hen, die ons Vaderland in vroeger eeuwen tot den eersten handelstaat der wereld hebben opgevoerd? O hoe schaars treft men hunne naneven daaronder aan! Niet in den handel, waaruit die mannen ontsproten, waarin zij groot geworden zijn en waardoor zij de schatten hebben verkregen, waarop hun nageslacht nu nog teert, worden, helaas! hunne namen meer gevonden, en zij verkonden niet meer door geestkracht en eerlijkheid aan vreemde volken, dat Nederland, hoe klein ook in grondgebied, groot en magtig is door zijne wakkere ingezetenen, die nog van 't zelfde metaal zijn als hunne eens de zee beheerschende voorvaderen.

Onwillekeurig valt ons oog op een rekwest, door 221 van Amstels handelaren in den jare 1763, ter zake van eene wisselkwestie, ingediend. Historische namen prijken daar nog op, te midden van een tal van Spaansche, Italiaansche en Fransche firma's; ééne enkele Duitsche slechts; van de Nederlandsche bestaan er nog *vijf* onveranderd, van de vreemde geene enkele meer! Het zijn nu Duitsche namen, die de Fransche en andere vreemde vervangen; met eere vervullen zij de plaats die zij innemen; maar inlander en vreemdeling waren toen nog werkende in een vrijen en open handel, alleen van eigen ondernemingsgeest en kracht levende, terwijl nu Nederlander en Duitscher hun bestaan bijna uitsluitend vinden in 't geen eene beschermde kolonie voor het Moederland afwerpt; zij bearbeiden slechts de stoffe, die Java hun te huis zendt. Toch kunnen wij met fierheid bogen op enkele handelaren - Amsterdam en Rotterdam mogen trotsch op hen zijn - die onafhankelijk van Java en Suriname, een eigen handel ontwikkeld en groot gemaakt hebben. Ruime voordeelen zijn de prijs dien zij behalen; mag het niet vreemd genoemd worden, dat zoo weinigen hun voorbeeld volgen, niet in dienzelfden, maar in een op nieuw door hen op te bouwen handel? Wij zouden feiten overtuigend kunnen doen spreken, zoo ons bestek het gedoogde; 't zij een arbeid ons later voorbehouden.

Kapitaal ontbreekt in Nederland niet; onze schuldvorderingen aan bijna alle natiën der wereld, onze aanzienlijke effectenhandel getuigen het; maar dat kapitaal vloeit niet

meer naar de bronnen waaruit het is voortgesproten; in fondsen is het belegd, waar het matige voordeelen opbrengt, gemakkelijk te verkrijgen voorzeker, maar tegen gevaarlijke kansen. Op een Vorstenwoord vertrouwen de nazaten der vrije mannen van het door hen zoo krachtig en groot geworden Gemeenebest, blindelings hun geheele vermogen! Zouden wij daarom den staf breken over den geheelen fondsenhandel en met de zoovelen hier te lande meenen, dat die handel niets dan nadeelen voor ons oplevert? Verre van daar; te zeer erkennen wij het nut, dat wij er van trekken; de schatten vlottend kapitaal, de voordeelen van den uitgebreiden wisselhandel, de ruime geldmarkt, alles door menige andere groote koopstad ons teregt benijd. Daarenboven, kortzigtigheid alleen zou zich kunnen voorstellen, dat de vernietiging van dien handel ook de zucht tot spelen van onze beurzen zal bannen; biedt menig ander handelsartikel daartoe niet evenzeer de gelegenheid aan? Spelen zal de mensch blijven doen; verbied het hem in effecten: hij zal het als weleer in tulpen doen. Wat wij echter wenschen, is, dat Nederland niet de vergaarbak worde van alle fondsen die de vreemdeling niet langer houden wil, zoodat zich ten leste de verpligtingen van de meeste natiën beperken tot één enkelen schuldenaar; wee dan ons kleine Vaderland, onmagtig tegen groote trouwelooze Rijken, zoodra hunne hulpmiddelen uitgeput zijn! Waarom ook niet nijverheids-actiën ter beurze verhandeld? Met voorzigtigheid gedreven, zou de fondsenhandel dan der geheele natie ten goede komen en ons kapitaal, waarmede nu de vreemdeling zijn land verbetert en met een ijzeren net van spoorwegen bedekt, zou dan den eigen landgenoot tot bron van arbeid, winst en welvaart zijn. Mogt de overtuiging toch veld winnen, dat men zijn eigen nadeel bewerkt door al zijn kapitaal uit den handel terug te trekken en in fondsen te beleggen; kapitaal is meer waard dan de gemiddelde standaard van rente, mits kennis en ijver het besturen. In den handel, in de nijverheid ten onzent, is te weinig kapitaal. Werp ons niet tegen, dat toch menigeen onzer handelaren voor zijn kapitaal geen gebruik heeft; bewijs ons eerst, dat hij dat gebruik met kennis en ijver gezocht, maar niet gevonden heeft, eer uwe tegenwerping gelden kan. Vraag Engeland, vraag Amerika, welke schatten noodig zijn voor die kolossale uitvoeren, die onophoudelijke invoeren, die reusachtige industrie; welke verliezen

men moet kunnen doorstaan, maar tevens - welke winsten ook die kapitalen afwerpen.

Niet met minachting neergezien op den Yankee showman, op den Engelschen kruidenier, of op den Amerikaanschen schrijver; maar hunne lessen geacht voor zooveel en naarmate ze van waarde blijken te zijn. Met den tact, met den ijver, met den ondernemingsgeest, met het zelfvertrouwen van een Barnum; met de vlijt, met de eerlijkheid, met de kennis van een Budgett; en deze gepaard aan de juistheid van oordeel, aan de helderheid van blik, aan de kloekheid, maar tevens aan de voorzigtigheid van een Freedley, - en de Nederlander zal den Brit en den Amerikaan weder verbaasd doen staan over de kracht, die in zijne kennis, in zijn kapitaal, en niet het minst in zijne goede trouw en in zijne godsvrucht gelegen is.

In 1650 legde Engeland ons uit wangunst een breidel aan door zijne Navigatie-Acte; met bekommernis en zorg werd de tweede helft der zeventiende eeuw door onze voorvaderen ingetreden; maar hunne geestkracht deed het Vaderland stijgen tot grooter trap van bloei en welvaart dan het vroeger ooit bereikt had. In 1850 verlost Engeland ons uit welbegrepen eigenbelang van die boei; - zal nu de tweede helft der negentiende eeuw de zonen dier wakkere vaderen hun spoor zien volgen?..... De natie zelve geve door daden het antwoord.

P.N. MULLER.

Haesje Claesdochter op 't Prinsenhof.

Haesje Claes, die 's werelds hulde
Plag te ontvangen in haar bloei,
Wijl de zee geen schepen duldde
Daar haar wimpel niet van woei;
Haesje die een huis zich bouwde,
Dat paleizen overtrof,
Haesje kwijnt nu, arme en oude,
Weg op 't stille Prinsenhof!

Heugenis van beter dagen
Scherpt den angel van het leed!
Heeft zij stof tot bitter klagen,
Die zich weêrgalooze weet?
Echter laat zij van haar lippen,
Ernstig op elkaêr gedrukt,
Vrage noch verzuchting glippen,
Ligt het grootst, nu diepst zij bukt!

Slechts wanneer zij, onder 't stromp'len,
Hoog of laag gemeen op straat
Woorden van beklag hoort momp'len,
Overschrijdt haar wee de maat:
Om ziet ze en de dwergen schrikken
Voor de stralen uit die wolk;
Vindt het toornen van haar blikken
Fluks in elks gewisse een tolk?

Ieder waant een klagt te hooren,
Ieder vreest verdiend verwijt;
‘Heb ik,’ ruischt het in onze ooren
Schoon zij statig verder schrijdt,
‘Heb ik daarom vest en wallen
Viermaal uitgelegd gezien,
Dat gij dus die laat vervallen,
Traag van handen, slap van kniên?

O verbasterde gemeente!
Waarom rees in kerk bij kerk
Vroed- en vroomheidspraalgesteente
Beide tijd en nijd te sterk,
Als de lust voor elke ontwikkling
U met vrijheidsliefde ontvlugt?
Louter ijs voor hooger prikkling,
Louter vuur voor wuft genucht!’

‘“Welvaartsbronnen zijn verloopen!” -
Zou ik gram zien, was het waar?
Blijkt niet, gaan uw kisten open,
Ieder vorst uw schuldenaar?
Hooger steigert vast uw weelde!....’
Maar de stem sterft in 't verschiet,
Want, hoe gruwzaam ook misdeelde,
Haesje vloekt haar kindren niet!

Broeders! zal zij langer treuren
Om haar oudst, haar deeglijkst kroost?
Of het grijze hoofd weêr beuren,
Door een jonger teelt getroost?
Andre tijden andre krachten,
Houdt zij 't oog op ons gerigt,
Half vertwijflend in 't verwachten.....
Wie zijn regt eischt, doe zijn pligt!

Slechts vernieuwing kan behouden,
Achter raakt wie stil blijft staan;
Wel begrepen leeren de ouden
Elk om 't zeerst vooruit te gaan!
Wie den moed heeft dus te stieren,
Wordt geen minder krans beloofd,
Dan den schedel mogt versieren
Van een Bicker of een Hooft!

Zou een enkle 't kwaad beteuglen?
Ieder repp' zich koen en knap!
Dan eerst krijgt de handel vleug'len,
Invloed dan de wetenschap!
Schande zou op allen kleven,
Als na luttel tijdsverloop
Haesje Claes niet op mogt leven,
Maar de schimp werd van Euroop!

Decr. 1855.
W.D - s.

Bibliographisch album.

L'Oncle et neveu. Promenade dans les environs de la Haye; ouvrage à l'usage de la jeunesse hollandaise, par J. Brester, pasteur émérite des Remonstrants à la Haye, auteur de Marie et Caroline. Avec 2 *planches présentant* 31 *figures. Amsterdam, J.C. Loman Junior*. 1855.

Onder bovenstaanden titel biedt ons de Heer Brester een werkje aan, waarin de eerste beginselen der sterrekunde voor jongelieden van 13 tot 15 jaar bewerkt zijn. De schrijver verkeerde, en niet ten onregte, in de vrees, dat eene wetenschap, zoo afgetrokken als de sterrekunde, in geenen deele de aandacht van het aankomend geslacht zou boeijen, en daarom heeft hij getracht aan zijn boekje eenen meer aanlokkenden vorm te geven. En hierin is hij bij uitstek gelukkig geslaagd. Of het evenwel volstrekt noodig was om de sterrekunde onder zoo vreemd een titel binnen te smokkelen, zie, dat betwijfelen wij. Wat meer is, wij vinden den titel al zeer onbeduidend. De Heer B. vergeve ons deze openhartigheid. Bij een herdruk, welke wij in het belang der zaak wenschen dat noodig wordt, zou 't ons een waar genoegen doen, wanneer wij zagen dat de S. ons gevoelen deelde.

Maar gaan wij in korte trekken na wat de lezer hier vindt.

Het geheel, ofschoon een doorloopend verhaal, is in 14 hoofdstukken afgedeeld. In het eerste maken wij kennis met den Heer Groenberg, regter in Drenthe en gelogeerd bij zijnen broeder te 's Gravenhage, met wiens zoon Charles, een jongeling van 13 jaar, de Heer G. eene wandeling maakt naar Scheveningen. Onder weg doet Charles aan zijnen oom het verzoek, om hem het een en ander over de sterrekunde mede te deelen. De oom voldoet hieraan gereedelijk en weet het gesprek door afwisseling met andere opmerkingen, raadgevingen en zedelessen zoo boeijend te maken, dat de neef voortdurend aandachtig toeluistert niet alleen, maar nu en dan onderscheidene vra-

gen doet. In vragen en antwoorden beiden, is de rol van neef en oom, van jongeling en man van bezadigden leeftijd, uitmuntend volgehouden. Het werkje moge alleen geschreven zijn voor het aankomend geslacht, ook de volwassene zal het niet onvoldaan uit de hand leggen. Meermalen treffen ons het echt jongensachtige in de gesprekken van den neef, de verstandige antwoorden van den oom. Gaarne schreven wij, tot staving van ons gevoelen, eenige bladzijden uit dit hoofdstuk over, gedoogde zulks de ons toegestane ruimte, en ware 't niet dat men ons van te groote vooringenomenheid zou kunnen beschuldigen.

In het tweede hoofdstuk worden de vorm en de afmetingen der aarde behandeld, benevens hare dagelijksche en jaarlijksche beweging, waaruit in het derde hoofdstuk de jaargetijden afgeleid worden. In dit laatste geeft de oom tevens een denkbeeld van de grootte der zon en haren afstand; hij gedenkt hier ook de snelheid van het licht, den dampkring der zon, hare vlekken, hare beweging om eene as, enz. Het vierde en vijfde hoofdstuk is gewijd aan de maan, omtrent welk hemelligchaam hier de meest merkwaardige dingen vermeld worden. Als afwisseling staan hier geboekt de ontmoetingen met eene vischvrouw en een bedelaar. Uit de laatste neemt de oom aanleiding om over Christelijke liefdadigheid tot zijn jeugdigen hoorder te spreken. De wandelaars zijn nu te Scheveningen aangekomen en rusten uit in het bad-hotel des Heeren Maas. Onder het gebruik van een kop thee zetten zij hun gesprek in het zesde hoofdstuk voort, en behandelen de schijngestalten der maan, de eb en vloed, de maans- en zonsverduisteringen. In het zevende en achtste hoofdstuk geeft de oom eene beschrijving van de planeten, kometen en vallende sterren. De oom is na het middagmaal met zijn neef uit den Haag gewandeld, heeft te Scheveningen voldoende uitgerust en denkt er aan, te meer daar het reeds bijna 8 uur des avonds is geworden, de terugreis te aanvaarden. De neef is bijzonder gesteld op eene wandeling langs het strand en slaat zijnen oom voor, om door de duinen en de laan van Eikenduinen naar de hoofdstad terug te keeren. De oom van zijn kant aarzelt, omdat hij den weg niet kent, en zich aan het geleide van zijn neef niet onbepaald durft overgeven. Eindelijk echter geeft hij toe, tot groot genoegen van den neef. Zij wandelen nu langs het strand en spreken zeer onderhoudend over de vaste sterren; maar ziet! daar raakt neef het spoor bijster, waarop het verdwalen tusschen de duinen regt naïf geschetst wordt en terstond daarop het nut aangetoond, dat de beoefening der sterrekunde ons schenkt. De neef toch is in de uiterste verlegenheid, te meer, omdat het zeer duister is; maar de oom komt hem te gemoet, wijst hem onderscheidene sterrenbeelden, waaronder ook den grooten en kleinen beer en eindelijk de noordster, die onzen wandelaars, door de rigting van het noorden aan te duiden, ten veiligen gids is op weg naar de hofstad. Zij gaan

langs het kerkhof van Eikenduinen en zetten in de volgende hoofd stukken hun gesprek voort over de vaste sterren. De oom maakt hier den neef nog oplettend op dubbele en veelvoudige sterren, op het verschil tusschen optisch en physisch verbonden hemelligchamen, sterrenhoopen, nevelvlekken, veranderlijke sterren, enz.; de melkweg en de vorm van het voor ons zigtbare gedeelte van het heelal worden niet vergeten. Het werk eindigt met een woord over den grooten Bouwheer van die millioenen werelden, waar evenzoo vele billioenen schepselen zich in het aanzijn verheugen, en den goeden Schepper hulde en dank toebrengen.

Tot opheldering van het gesprokene zijn bij het werk twee platen met 31 figuren gevoegd. Sommige dezer zijn zeer oordeelkundig gekozen en geven in een oogwenk de meest klare voorstelling van de hemel-mechanica. Andere daarentegen zijn zeer onjuist overgedrukt. Zoo bijv. zijn fig. 24 tot en met 29 uit het werk van Kaiser genomen, maar zoo, dat men ze ter naauwernood herkent.

In kort bestek deelden wij den inhoud mede en zeiden reeds bij het begin, dat wij hoog liepen met den eigenaardigen vorm, door den S. gekozen en gelukkig tot het einde volgehouden.

Wilt gij weten, wat ons in het werkje mishaagde en wat bij herdruk verbeterd kan en onzes inziens moet worden, wij schromen niet even eerlijk de fouten aan te toonen. Zoo staat er, bladz. 10, dat de wiskunde de grondslag is der logica; 't zal wel moeten wezen: logica is de basis der wiskunde. Op bladz. 17 staat de S. de stelling voor, dat de maan onbewoond zou wezen. Niemand kan dit met zekerheid uitmaken; maar al is op de maan lucht, water noch vuur, daarom kunnen er toch wezens leven, welke deze zaken ontberen kunnen. De maan zal wel bestaan om haar zelfs wil en bewoond wezen; het laatste althans nemen wij, met het oog op den Schepper, liever aan, dan dat de maan alleen zou bestaan om onze nachten te verlichten, eb en vloed te veroorzaken en dergelijke meer, gelijk de S. wil. Diende de maan alleen tot dit laatste, zij had veel voordeeliger in de ruimte kunnen geplaatst zijn, en donkere nachten zonder maneschijn waren ons onbekend. - De uitdrukking van bladz. 19: ‘les grandes planètes qui maltraitent les comètes,’ vonden wij minder gelukkig gekozen. Bladz. 32, waar gesproken wordt over de afplatting der aarde, is niet zeer duidelijk; op bladz. 72 worden de ringgebergten der maan op 30 tot 40 Ned. ellen straal geschat; dit laatste zal wel eene drukfout wezen; de bergen toch der maan zijn veel grooter. - De verklaring, dat de vloed op twee tegenover elkander gelegene gedeelten der aarde te gelijker tijd plaats grijpt, is niet zoo moeijelijk, dat zij op bladz. 101 niet wat naauwkeuriger kon vermeld staan. Op blz. 104 en 105 spreekt de schrijver over de rondheid der aarde; de oom en de neef staan te Scheveningen aan het strand en zien een schip aankomen; eerst zien zij de masten en zeilen en kort daarop ook den

romp van het vaartuig; de neef zegt nu tot zijnen oom: ‘on dirait que le navire, en s'avançant de plus en plus, *descend*.’ Wanneer een schip zich verwijdert, schijnt het alsof het daalt; komt het nader, dan rijst het als uit de golven. Bladz. 117 misten wij eene uitlegging van het woord ecliptica. Overigens vonden wij hier en daar grieksche en latijnsche uitdrukkingen, welke door Charles misschien begrepen werden, omdat hij reeds de latijnsche scholen bezocht, maar die door een ander, minder gelukkig dan de neef, moeten worden overgeslagen, wat hem, is hij leergraag, natuurlijk verdriet zal berokkenen.

Druk en papier laten niets te wenschen; de Heer Loman toont zich hier een vriend van vooruitgang.

Wij eindigen onze aankondiging met den wensch, dat ouders dit lieve boekje aan hunne kinderen mogen geven als verjaar- of kermisgeschenk, liever dan porte-cigare of dergelijke fraaiheden, welke in het Verkoophuis gevonden worden.

JOSUA.

Nouveau Dictionnaire Français-Hollandais et Hollandais-Français, destiné à l'usage des instituts où l'on enseigne les deux langues. Troisième Édition. Nouvellement revue corrigée et augmentée, par J.M. Calisch, Traducteur juré et Instituteur à Amsterdam. - Nieuw Hollandsch-Fransch en Fransch-Hollandsch Woordenboek, enz. La Haye, les Frères van Cleef. 1854.

De bruikbaarheid van het Woordenboek des Heeren Calisch, uit eene ondervinding van bijna vijf en twintig jaren gebleken, regtvaardigt de derde uitgave daarvan, welke ter aankondiging voor ons ligt, en met een aanzienlijk getal woorden, kunsttermen en spreekwijzen, met eene aanwijzing van de Fransche onregelmatige werkwoorden, van de geslachten der zelfstandige naamwoorden en van aardrijkskundige namen, enz., vermeerderd is geworden. Hoezeer nu dit woordenboek hierdoor aanmerkelijk in volledigheid heeft gewonnen, en zoowel om de bewerking, als om de typografische uitvoering alle aanbeveling, inzonderheid voor schoolgebruik, verdient, kunnen wij echter den Heer Calisch zoo gaaf niet toestemmen, dat zijn werk thans

‘een waar lexicon is geworden, hetwelk op de hoogte der tegenwoordige taalstudie gebragt is, geheel aan de eischen van den tijd beantwoordt, aan de behoeften van al de rangen der maatschappij voldoet, en als een *volledig werk* te beschouwen is.’ In volledigheid en uitvoerigheid toch kan het niet wedijveren met het:

***Fransch-Nederduitsch en Nederduitsch-Fransch Woordenboek van J. Kramers Jz. Gouda, G.B. van Goor*. 1855,**

waarvan de 1ste afleveringen aan de redactie van dit tijdschrift zijn gezonden. Dit blijkt al aanstonds, wanneer wij hetgeen over de letter A in beide werken gezegd wordt met elkander vergelijken. Calisch heeft: A, m. (de letter) A, v. A, *prep.* Aan, naar, te, ten, tot, in, met, op, tegen, door, voor. - Kramers, daarentegen, zegt: A, m., *eerste letter van 't alphabet en eerste der klinkers, de A*, f.: un grand A, un petit a, *eene groote A, eene kleine a*. - (*Als subst. neemt zij 't meervoudsteeken niet aan:* deux a, plusieurs a, *twee a's, vele a's. Van twee opeenvolgende a's behoort elke tot eene afzonderlijke lettergreep: Aaron, Isaac, Baal* (*pr. a-aron, isaac, ba-al*). *Door* e *en* o *gevolgd, klinkt zij afzonderlijk:* aéronaute, Israël, chaos, Pharaon; *maar* Caen *wordt uitgesproken als stond er* can. *In* faon, paon, Laon, Craon *en in hunne afgeleiden wordt de* o, *in* taon, St.-Laon, août, aoûteron, *de* a *niet gehoord, terwijl zij toch in* aoûter *en het part. passé* aoûté *als afzonderlijke syllabe klinkt*.) - La panse *d'un* a, *de kuik of ronde aanvangshaal eener a; van daar* il n'a pas fait une panse d' a, *hij heeft geene haal van eene a* (*geene letter gemaakt;* (*fig.*) *hij heeft niets gedaan*. Ne savoir panse d'A, *niets weten, volslagen dom zijn*. Ne savoir ni A ni B, *geen A voor een B kennen;* (*fig.*) *diep onkundig zijn, niets weten*. (*Prov.*) Être marqué à l'A, *met de A geteekend zijn, d.i. van de eerste soort zijn; alle anderen in verdienste overtreffen*. Depuis A jusqu'à Z, *van A tot Z., d.i. van 't begin tot het einde*.

a, 3*de pers. van den prés. des indic. van* avoir. *Heeft.* Il a, *hij heeft;* elle a, *zij heeft;* il a eu. *hij heeft gehad;* il a été, *hij is geweest. Zie* AVOIR *en* ÊTRE.

à, *prép., waarvan de hoofd-functie is, eene betrekking van toeëigening, rigting, strekking, van beweging naar eene plaats of wel een doel, een voorwerp, een denkbeeldig of wezentlijk einde aan te duiden, zoodat het geheel aan den dativus of* 3*den naamval beantwoordt en door aan, naar, voor, tot, te, ten, ter vertaald wordt:* Rendre à César ce qui appartient à César, *aan Cesar* (*den keizer*) *geven, wat aan Cesar behoort* (*wat des keizers is*)*;* Aller à Paris, *naar Parijs gaan;* Utile à la patrie, *nuttig voor 't vaderland;* Cela tend à votre bonheur, *dat*

strekt tot uw geluk; Arriver à Naples, *te Napels aankomen. - Ten gevolge der grammaticale figuur, die men ellips of uitlating noemt, schijnt* à *nog de plaats van verscheidene andere voorz., zoo als* après, avec, vers, pour, dans, sur, par, selon, environ *enz. te bekleeden, ofschoon het inderdaad geene andere betrekking dan de bovengenoemde aanduidt:* manger morceau à morceau, *schijnt te staan voor:* manger un morceau après l'autre, *terwijl de elliptische zegswijze aangevuld luiden zou:* manger en faisant succéder un morceau à un autre morceau; *in* Terre à blé, Bouteille à encre. Tenir à honneur, *schijnt* à *de bestemming, 't gebruik aan te duiden, terwijl dit eigenlijk geschiedt door de uitgelaten woorden* destiné, propre, servant, *zoodat deze elliptische uitdrukkingen aangevuld moeten luiden:* terre propre à y semer du blé, bouteille destinée à contenir de l'encre, tenir comme chose propre à faire honneur. *Door zulke en soortgelijke ellipsen wordt* à *nu eens vertaald door na:* A ces paroles, à ce discours on s'écria, *na* (*op of bij*) *deze woorden, deze rede, riep men uit*) - *dan eens door voor:* Pas à pas, *schrede voor schrede; - of door volgens, naar:* A sa mine, à son habit, à l'air dont il parle, on pourrait croire, *volgens* (*of naar*) *zijn gelaat, zijne kleeding, de wijze, waarop hij spreekt, zou men kunnen denken. -; of door op:* Vivre à la française, *op fransche wijze leven; - of door in:* Bâtir à l'italienne, *in den italiaanschen smaak bouwen; - of door met:* Un chapeau à haut bords, *een hoed met hooge randen; - of door door*: Se laisser prendre à l'apparence, *zich door den schijn laten bedriegen; - of door tegen:* A cinq pour cent, *tegen vijf ten honderd, enz. Zijn door* à *twee subst. verbonden, waarvan het tweede dient om den aard, de soort van het eerste te bepalen, of wel om het gebruik van 't eerste aan te wijzen, dan laten zij zich veelal in 't nederduitsch door één zamengesteld woord uitdrukken:* Arbre à pain, *broodboom;* Arme à feu, *vuurwapen;* Bateau à vapeur, *stoomboot;* Canne à sucre, *suikerriet;* Terre à froment, *korenland, enz. - Ook staat* à *ten gevolge eener ellips dikwijls voor* de, des: A de tels hommes rien ne saurait être impossible, *zulken menschen kan niets onmogelijk zijn, d.i.* à l'effort, à la puissance, au pouvoir de tels hommes....; Ne vous abaissez pas à des larmes, *verneder u niet tot tranen, d i*.... à la honte des larmes; Il doit prétendre à de plus hautes places, *hij moet naar hooger posten dingen, d.i.*... à l'avantage, à l'honneur de plus hautes places. - *Het voorz.* à *verschuilt zich als 't ware dikwijls door de zamentrekking, die het ondergaat, door zich te verbinden met de lidwoorden* le *en* les, *waarmede het dan zamengestelde woorden vormt, die de dubbele waarde der elementen, waaruit zij zamengesteld zijn, behouden. Die woorden zijn:* au, *voor* à le, *en* aux *voor* à les: L'égalité est au cimetière, mais elle n'est que là, *de gelijkheid is op 't kerkhof, maar zij is alleen dáár;* Aux petits des oiseaux Dieu donne la pâture, *aan de jongen der vogelen geeft God het voedsel. Bij het adj*. tout, *dat zijne plaats tusschen het voorz. en*

het lidw. neemt, vervalt de zamentrekking: à tout le monde, *aan iedereen*, à tous les hommes, *aan alle menschen. - Men herhaalt* à *vóór ieder der volgende complementen:* La lecture sert à orner l'esprit, à régler les moeurs et à former le jugement, *het lezen dient om den geest te versieren, de zeden te regelen en het oordeel te vormen*.

Deze meer volledige en uitvoerige verklaring is genoegzaam overal in het oogvallend; vele woorden daarenboven zijn door Kramers opgenomen, welke men te vergeefs bij Calisch zoekt, terwijl het tegenovergestelde slechts zeer zelden plaats heeft. Zoover wij naar de eerste aflevering mogen oordeelen. gelooven wij, dat de Heer Kramers zijn doel zal bereiken en een Woordenboek voor de Fransche taal leveren, ‘dat ten sleutel van verklaring en vertolking kan dienen, zoowel voor hem, die een werk over de natuur-, of schei-, of kruidkunde beoefent, als voor hem, die een wijsgeer, of theologant, of mathematicus leest; dat de taal van den sterrekundige en regtsgeleerde, zoowel als van den fabrikant of koopman verklaart; dat zoowel de taal van de hoogere standen der maatschappij als die van het volk opneemt, en ten opzigte van deze laatste zelfs alle gemeenzame zegswijzen, spreekwoordelijke uitdrukkingen en spreekwoorden vermeldt, zonder nogtans af te dalen tot zekere woorden en termen, waarmede de mensch, die achting voor zich zelven heeft, nimmer zijne lippen bezoedelt.’

Het geheele werk zal uit twee boekdeelen, elk van nagenoeg 13 Afleveringen groot octavo bestaan, op goed velijn papier en met eene geheel nieuwe letter gedrukt. Elke aflevering, bevattende 96 in twee kolommen compres, doch duidelijk gedrukte paginaas, wordt tegen 45 centen berekend.

***Tijdrekenkundig Register van Oorkonden, berustende in het oud Archief der Gemeente Hattem, opgemaakt enz., door P. Nijhoff. Arnhem*, 1854. 8°.**

Sedert eenige jaren is de jagt op oude oorkonden opengegaan en gedurig doen zich nieuwe jagers op; maar, helaas! ook velen, die men wenschen mogt dat stil te huis bleven en zich liever niet met de zaak bemoeiden. Er zijn namelijk liefhebbers, die zich inbeelden der wetenschap groote dienst te doen, met al wat zij maar van oude stukken vinden, in het licht te geven, om het even of de inhoud belangrijk is of niet, en die dat dan nog bovendien in verzamelingen van den meest bonten inhoud doen, zonder plan, zonder orde of kritiek, en zonder zich immer de vraag te doen, welk nut de toekomstige geschiedschrijver uit dien woesten bajert zal kunnen trekken. Verbeeld u, dat iemand voornemens was een huis te bouwen en dat daarop alle bezitters van hout, steen en ijzer ijlings hunne materialen om hem heen alles door een op een hoop kwamen werpen, met verlof om daaruit het noodige zelf uit te zoeken. Zou hij niet alle die ongeroepen leveranciers vriendelijk verzoeken te huis te blijven, totdat hunne hulp verlangd werd?

Juist zoo gaat het nu met de archieven, en daarom verheugt men zich, wanneer iemand de hand aan het werk slaat, die een juist begrip heeft van het nut, dat de archieven moeten aanbieden en waaraan voor den geschiedvorscher in de eerste plaats behoefte is.

Gelderland strekt bij het ordenen, inventariseren en uitgeven zijner archieven den anderen provinciën ten voorbeeld. Sedert de uitgave der bekende ‘Gedenkwaardigheden,’ is in verscheidene steden de ijver ontwaakt; ook de Staten hebben zich de zaak krachtig aangetrokken, en bepaalde voorschriften betreffende den vorm gegeven, en van een en ander is dit weder eene verblijdende vrucht, te meer welkom, omdat onder al de kleine Geldersche steden geene is, die eene belangrijker geschiedenis heeft, dan Hattem, en deze nog weinig bekend is.

Wat het Stedelijk Archief daartoe aan bouwstoffen bezit, wordt hier in chronologische orde, kort maar duidelijk beschreven. Het bestaat voor de middeleeuwen uit charters en wetten, voor de latere tijden daarenboven uit correspondentie. Oorspronkelijke charters zijn er

slechts weinigen, maar hoe dit zij, er schuilen hier verscheidene onuitgegeven stukken, waaronder sommigen opmerking verdienen; als zoodanig teekenen wij o.a. aan: 1311, *Die Zutphensche rechten daer wy die onsse na halden*, en omstreeks 1370, *Artikelen betreffende leen- en waterregt op de Veluwe*. Een nader onderzoek dezer stukken zou welligt de moeite dubbel beloonen. Overigens kan men de belangrijkste oorkonden genoegzaam leeren kennen uit een meer gedetailleerd verslag, voorkomende in de 'Bijdragen voor Vaderl. Geschiedenis en Oudheidkunde,' D. 8, bl. 109 volgg., waartoe wij dan ook verwijzen.

Enkele aanmerkingen zullen ten slotte niet ongepast zijn, daar zij misschien bij het inventariseren van andere archieven dienen kunnen. Zoo had men onzes inziens van de latere brieven der 16de en vooral der 17de eeuw, die niet allen historische waarde hebben, zonder nadeel met eene meer summiere opgave kunnen volstaan en daarentegen als een gewigtig bestanddeel van het gemeente-archief de stedelijke rekeningen, de raads-resolutiën en de schepenboeken mogen beschrijven, die hier tot onze verwondering niet eens vermeld worden; zij zullen toch wel niet allen verloren gegaan zijn en de geachte S. zal ons de waarde dezer stukken zeker gaarne toestemmen; waarom ze dan met stilzwijgen voorbijgegaan?

Evenmin is het ons duidelijk waarom hij op bl. 98 een brief van den kronijkschrijver le Petit tot het jaar 1678 brengt; deze auteur leefde immers bijna eene eeuw vroeger. Of was welligt dat jaartal door iemand bij vergissing op den brief gesteld?

Wij danken ten slotte den Heer Nijhoff voor dit nuttige boekje en hopen later meer dergelijken van hem te ontvangen. Zoo wij wel onderrigt zijn, zou er zelfs sprake wezen om den inventaris der archieven van het Hof van Gelderland in het licht te geven; een werk dat, zoo het goed uitgevoerd wordt, van groot belang zal zijn, zoowel voor de geschiedenis der provincie en van hare wetten, instellingen en zeden, als voor de kennis der grondregten, en derhalve ook van praktisch nut, en te meer wenschelijk omdat de regterlijke archieven tot nog toe veel te weinig gekend en gewaardeerd worden.

L.PH.C.B.

***Zweedsche Spraakkunst met opstellen, lees- en vertaaloefeningen, benevens eene bloemlezing uit de werken der Zweedsche schrijvers en dichters; voor Nederlanders bewerkt, door J. Vriend. Te Kampen, bij K. van Hulst*. 1854.**

De Heer J. Vriend, die zich reeds door het uitgeven eener Italische en eener Spaansche Spraakkunst in onze taal verdienstelijk maakte, heeft thans eene Zweedsche Spraakkunst voor Nederlanders, naar de grammatica van J.E. Lyth bewerkt, welke zeer doeltreffend is ingerigt. Eerst wordt de klankleer, dan de woordgronding, daarna de spelling, voorts de woordvoeging en ten laatste de woordvorming in al hare onderdeelen even beknopt als duidelijk behandeld. Nu volgen opstellen ter oefening in de regelen der woordronding, welker aantal wij echter grooter gewenscht hadden, want ook in de talen leeren voorbeelden meer dan voorschriften; vervolgens opstellen tot oefening in de regelen der woordvoeging, en eindelijk ter vertaling eene keur van stukken uit eenige der beroemdste Zweedsche schrijvers en dichters, waarachter eene lijst van de woorden en spreekwijzen daarin voorkomende, nevens de noodige historische en mythologische ophelderingen.

De verwantschap tusschen het Zweedsch en het Nederlandsch, het handelsverkeer met Zweden, en bovenal de rijkdom van letterkundige voortbrengselen, maken de beoefening der Zweedsche taal belangrijk, tot welker gemakkelijke aanleering de aangekondigde Spraakkunst, naar ons oordeel, geheel berekend is.

A.

***Pier-la-la. Kluchtspel met zang, in een bedrijf, door Jacob Kats. Brussel*, 1854.**

Niemand wane, dat wij in den auteur Jacob Kats een auteur begroeten, welke zich den verdienstelijken arbeid heeft opgelegd het tooneel op te heffen uit den staat van verval, waarin het verzonken was. Het tegendeel is waar. Naar dit zijn kluchtspel te rekenen, behoort de auteur tot de straatkunstenaren, en wij weten niet waarover wij ons meer zullen verwonderen, over de domheid of over de onbeschaamdheid van zoo iets te schrijven. De ‘Cluyten’ der Rhetorijkers zijn nog te verkiezen boven ‘Pier-la-la.’ Wij zouden dan ook dit prul niet gedenken, wanneer het niet ware om de gelegenheid te hebben, een enkel woord ter loops over den Vaudeville te spreken. In Frankrijk is die vorm inheemsch; doch hij ware op onzen bodem voorzeker met vrucht over te plaatsen. Een greep uit ons volksleven, dat zoo rijke stof voor het drama aanbiedt, eene herinnering aan de vloot van Tromp en Bestevaêr, zou zich uitstekend voor een Vaudeville leenen. Nu mist elke opvoering van onbarmhartig vertaalde Fransche stukken hier haar doel; want wanneer de luchtige Vaudeville niet uit het leven om ons heen grijpt, maar alleen toestanden wedergeeft, geheel vreemd aan onzen landaard, dan is het geen wonder, dat zij *hors d'oeuvre* wordt, en haar karakter aflegt om in een melodrama over te gaan. De zang wordt daarbij (even als in het Jan Claassenspel van Jacob Kats) in den regel zeer verkeerd aangebragt. Bij eene schaking, een duel, een vergiftiging, een zegen, als men haast heeft, als men afscheid neemt, als men na jaren afzijns wederkeert, zingt men een couplet; men zingt eerst een air, eer men zijne geliefde betrekkingen omhelst, en het stukje wordt een satyre op zich zelf. Voer den zang in den Vaudeville in, zoo als die ook in het leven gebruikt wordt; leg den Janmaat van Tromp een zeemansliedje in den mond; laat den man uit het volk een straatgezang neuriën, en ge zult de levendigheid der actie verhoogen, de waarheid van uw verhaal vergrooten; maar weer al die doellooze, onbeteekende coupletjes uit den Vaudeville, welke alleen dienen om den orchestmeester iets te doen te geven.

Wanneer zullen onze auteurs zich willen verdienstelijk maken om den Vaudeville ook bij ons in te voeren? Als al de ontelbare bezwaren opgeheven zijn, die nu elk afschrikken om voor het tooneel te werken.

M.

Iets over de oudste bronnen der Romeinsche geschiedenis.

Disp. crit. de Annalib. Maximis, scrips. J.G. Hulleman.

Wij wenschten in deze bladzijden een tweeledig doel te bereiken. Vooreerst om, op uitnoodiging der Redactie van dit Tijdschrift, daarin een verslag uit te brengen over het hier aangekondigde werk van Dr. Hulleman, dat gewis ruimschoots wat nader verdient besproken, welks onderwerp wel wat meer algemeen bekend mag worden. Dit laatste kan nogtans nimmer dan in beperkten zin plaats hebben, aangezien het boek in 't Latijn is geschreven, en, ten minste zoo als het hier vóor ons ligt, met die honderden plaatsen uit Grieksche en Romeinsche schrijvers, waarbij het meestal voor de bewijsvoering van een of ander op de eigene woorden der ouden aankomt, ook te eenenmale ongeschikt blijft om vertaald te worden. Evenwel komt genoeg daarin voor, wat ook hun niet onbelangrijk zal schijnen, wien alles welkom is, wat aan de kennis van het belangrijkste volk der oudheid hen nader brengt, zonder dat zij juist de taal van dat volk hebben beoefend. Voor de zoodanigen, men moet het erkennen, is in den regel, en vooral hier te lande, weinig gezorgd, daar de meeste punten of welke grootere gedeelten ook der Romeinsche geschiedenis, waaruit men iets meer kon leeren dan de zoogenaamde *histoire bataille*, die in elke taal en ook in de onze in genoeg

lijvige boekdeelen is na te slaan (wij willen daar verder maar niets bijvoegen), meestal werden onderzocht of behandeld in de taal zelve van het oude Latium, even als nog vaak geschiedt, ja ook nu alwéer, blijkens den hier aan 't hoofd geplaatsten boek-titel. Trouwens, wij lieten reeds genoegzaam doorstralen, hoe dit dikwijls ook onvermijdelijk is; zoodat wij wel niet noodig zullen hebben om langer bij dit punt of deze klagt, zoo het er al eene was of wezen mogt, stil te staan. Alleen zij hierbij nog vlugtig opgemerkt, dat de Romeinsche historie, zoo als die in de eerste plaats bij onze Germaansche buren dóor en sedert Niebuhr steeds in het Duitsch geschreven werd, zonder het verstaan van Latijn en Grieksch, zoo al niet onbruikbaar, - dit zou misschien wat te erg zijn uitgedrukt, - dan toch niet volop te genieten is. Wij zouden hier nog kunnen spreken over de vele moeijelijkheden, welke dat Duitsch zelf van Niebuhr (den grooten man nog altijd en die hij wel blijven zal ook) bovendien nog oplevert, én uit hoofde van 's mans alles behalve gemakkelijk te bevatten stijl in 't algemeen, én ten gevolge van zijne eigenlijke bedoeling om voor bepaalde geleerden te schrijven. Zijn tafereel van de Romeinsche republiek hing hij op, niet zoo zeer om daarmede het groote lezende publiek te vergasten, als wel om de resultaten van zijn veelomvattend, scherpzinnig geschiedkundig onderzoek bloot te leggen, voor allen die reeds geen vreemdeling meer mogten heeten in het voornaamste van 't geen de ouden zelven en lateren uit en over hen hadden geschreven. Zijn groote werk was meer een schier onafgebroken ontginnen, strijden en weerleggen, dan wel een duidelijk aaneengeschakeld geschiedverhaal. De geleerde uitgever, aan wien wij Bilderdijks geschiedenis te danken hebben, merkt uitdrukkelijk op, hoe Bilderdijk niet beschouwd moet worden als het werk van Wagenaar geheel op zijde te hebben willen schuiven, maar hoe hij veeleer van de meening als 't ware uitging, dat men dien vrij goed gelezen had; zoodat hij daarom ook eene menigte van zaken, waarin hij niet zoo zeer van Wagenaar verschilde, om zoo te zeggen maar aan hem overliet, tevreden met ze even, soms zelfs in 't geheel niet, aan te stippen. Verliest men dit uit het oog, dan mist Bilderdijks historie voorzeker in hooge mate eene zekere gelijkvormigheid; doch om gemelde reden mag deze beschuldiging daartegen maar niet zoo onvoorwaarde-

lijk worden ingebragt. En met dat altijd niet even heldere nu van Niebuhr is het eensdeels hetzelfde geval. Waar deze het een of ander punt soms niet trouw en geleidelijk behandelde, kwam dat meestal, zoo niet altijd, voort uit de stilzwijgende veronderstelling, dat de zaak in quaestie geene eigenlijke quaestie bevatte. Hij moge daarbij, zoo goed als Bilderdijk, zijne geleerde lezers nog een- en andermaal te hoog hebben aangeslagen, dit zij zoo! - Doch daarenboven wist Niebuhr nog altijd, ten minste hij mógt dit veronderstellen, dat zijne lezers met eene enkele Latijnsche zegswijze soms klaar en duidelijk genoeg geholpen waren; waardoor echter eene gansche zaak soms voor elk zijner landgenooten, die minstens niet *in sexta* of op welke banken verder ook gezeten had, te eenenmale onverstaanbaar bleef, uit volslagen gebrek aan kennis van 't Romeinsche regt, als anderszins. Wij gaan hier intusschen niet verder met te bewijzen, hoe en waardoor onze geniale geschiedschrijver onmogelijk de populariteit van een Macaulay verkrijgen kon, en komen in 't voorbijgaan slechts de aardigheid voor van dezen of genen slimmen guit, die ons naar 't hoofd mogt willen werpen: ‘wel, omdat bij Niebuhrs dood Macaulay nog zoo geene populariteit bezat’. Wij wilden hem trouwens ook evenmin beschuldigen als verdedigen: zoowel voor het eene als het andere verklaren wij zelve ons niet genoegzaam geregtigd; al wat wij hier bedoelden, was het bloot relevéren van een feit, dat wel door niemand ontkend zal worden die slechts honderd bladzijden in Niebuhrs groote werk gelezen heeft, namelijk - dat het voor iedereen niet bruikbaar is, en dat vinden wij ten slotte jammer genoeg, zonder meer.

Nogtans had iedereen die, om de aangeduide redenen, van Niebuhr en de meeste Duitsche schriften, zoo als b.v. van Fiedler en anderen uit hem getrokken, of ook tegen hem in 't licht gekomen, niet bevredigend en genoegzaam partij kon trekken, daarom toch rijkelijk uit hem kunnen putten, indien hij slechts zijne postume voorlezingen gekend of gelezen had.

Hier zal welligt menig lezer van ‘de Gids’ die ons tot nog toe de eer deed van over deze regelen zijne oogen te laten weiden, onze verdere weinige bladzijden met eenen schamperen glimlach overslaan, met de ietwat malitieuse opmerking dat men waarlijk een stuk moet hebben dat uit den

‘achterhoek’ geteekend is, om daarin het berigt te vinden, dat er nog voorlezingen van Niebuhr zijn, na zijn dood uitgegeven - even alsof niemand ten onzent die gekend noch gelezen had! - er de vraag bijvoegende: of dit dan soms het *nieuws* was, dat men bij deze gelegenheid te berde wilde brengen bij die aankondiging van het geschrift van Hulleman? Immers wij wenschten, in den aanvang, een tweeledig doel te bereiken. Het eerste gedeelte daarvan stond dadelijk uitgedrukt. Maar dat tweede dan, zal dat na al dien omhaal van woorden eigenlijk hierop neerkomen, dat men op den koop toe wordt bekend gemaakt met de verschijning van de werken van Zeiss en Isler, die reeds jaren lang in den handel zijn? - Dus denkt voorzeker menigeen, en die moge gelijk hebben ook, wij geven ons gereedelijk op dit punt ten beste; trouwens niet zonder eenige verklaring hierbij te voegen, die, naar wij bescheiden hopen, iedereen bevredigen kan. Er mogen dan al honderden zijn die al wat ná Niebuhr van en over hem is uitgekomen zich geheel en al eigen hebben gemaakt, van al die lezers nemen wij zelve hierbij, om maar kort te gaan, met eene eerbiedige buiging afscheid. Maar het blijkt dan verder, helaas! uit gedrukte stukken, dat daar nogtans velen zijn, met wie zulks op verre na 't geval niet is. In Frankrijk en Engeland heeft men vertalingen van Niebuhr; bij ons niet. Doch wanneer ten minste slechts eene geschikte Hollandsche bewerking van die hier bedoelde voorlezingen voor onzen landzaat bestond, dan was er reeds eene ruime aanwinst bezorgd voor de historische studiën van velen. Daardoor zouden de hoogst oppervlakkige denkbeelden welke men nu wel eens ontmoet, namelijk dat de slotsom van Niebuhrs geleerdheid eenvoudig geweest ware, dat hij de vroegste eeuwen van Rome zoowat *plus minus* als geheel leugenachtig verwierp, sinds lang hebben kunnen plaats maken voor een algemeen gezond begrip van zijne onschatbare verdiensten; verdiensten daarom onschatbaar, dewijl ze ons niet alleen de boven alles belangrijke geschiedenis der Romeinen grondig hebben doen verstaan, voor zoover die grondig was te verstaan; maar omdat het kennen van zijne methode, de studie die men in hem maken kan, in een woord, onmisbaar is voor ieder in 't vervolg, die slechts zes bladzijden geschiedenis schrijven wil over welk volk ook, ja, al ware 't ook bloot over zijne eigene familie. Deze hoofdverdienste van Niebuhr blijft daarom ook dezelfde,

al mogten velen, zoo als nu weer Hulleman, met meer of minder geluk over enkele bijzonderheden weer eenig nieuw licht verspreiden, een enkel punt uit de geschiedenis met meerdere uitvoerigheid aan een naauwgezet onderzoek onderwerpen; en het was om deze reden, dat wij in deze regelen ons ten doel stelden, én aan te wijzen wat de vlijtige verzamelaar over die *Annales Maximi* ons hier voor nieuws geeft, én tevens, al mogt het dan ook slechts voor enkele lezers zijn wie wij daarmede eenige dienst bewezen, op die hier bedoelde voorlezingen eenigzins meer bepaald de aandacht te vestigen, en tegelijk een enkel blad daaruit over te nemen, ten einde een en ander, om ons nog maar eens aan dezelfde uitdrukking te houden, ten minste altijd wat meer algemeen bekend mogt worden.

Niebuhr stierf, gelijk men weet, ruim een half jaar na de Julij-omwenteling van 1830, waaronder zijne reeds lang geschokte gezondheid gevoelig geleden had. Eerst vier maanden vóór zijn dood had hij de uitgave bezorgd van het 2^{e} deel zijner ‘Römische Geschichte.’ De bouwstoffen voor het 3^{e}, waaraan nog slechts de laatste hand behoefde gelegd te worden, werden daarop uit zijne nagelatene papieren bijeenverzameld door zijn schoonzoon Classen; doch met dit 3^{e} deel ook, 't welk in 1832 uitkwam en hetgeen niet verder loopt dan tot op den 1^{en} Punischen oorlog, bleef vooreerst het vooruitzigt op meer van Niebuhr, naar 't scheen, voor goed gesloten. Gelukkig trouwens, dat vooral die beide eerste deelen het allervoornaamste bevatten van de gewigtige ontdekkingen waartoe zijne onderzoekingen hadden geleid, en dat men op 't geen daarin van verscheiden aard werd opgedischt, vooreerst lang genoeg teren kon. Intusschen kwam een Engelschman, Dr. Leonhard Schmitz, die in 1828 en 1829 de lessen van Niebuhr aan de Akademie te Bonn had bijgewoond, op den gelukkigen inval, wat hij aldaar over Romeinsche geschiedenis gehoord had aan het publiek mede te deelen. Gemakkelijk was die taak voorzeker niet. Niebuhr had gedurende die beide jaren vijfmaal 's weeks zoogenaamde ‘voorlezingen’ gehouden over de gebeurtenissen van de vroegste tijden van Rome af, en het daarmede gebragt tot en met Constantijn den Groote; doch eigenlijke voorlezingen mogten zij vooreerst niet heeten, want zelf had hij daar nimmer iets over neergeschreven. Daarbij was

de voordragt van den polyhistor verre van gemakkelijk voor zijne hoorders.

Even als anderen, zegt Schmitz, bij de behandeling van de gebeurtenissen van den dag wel eens wat veel in vuur geraken ten koste welligt van de behoorlijke aaneenschakeling hunner phrasen, zoo was Niebuhr, die bovendien altijd even snel sprak, meestal opgewonden bij de uiteenzetting der belangrijkste feiten of geschilpunten uit de oudheid. Zijne denkbeelden stroomden hem gewoonlijk zoo talrijk toe, dat hij zelden eenen volzin eindigde in dezelfde orde waarin hij die begonnen was, afgebroken als die telkens werd door de vergelijking met eenig ander volk, of door het in 't voorbijgaan verwijzen op personen of toestanden, elders naar zijne zienswijze niet juist voorgesteld, en wier valsche beschouwing hij alsdan, hoe ook vaak daarop gebragt, tevens aan scherpzinnige kritiek onderwierp. Natuurlijk kon het daarbij gebeuren, dat hij zich wel eens in een naam of jaartal vergiste, ja zelfs, dat hij wel eens deze of gene gebeurtenis oversloeg, welke hij alsdan later, waar hij zulks bemerkte, maar eenvoudig inlaschte. Het mogt dus te regt eene hoogst moeijelijke taak heeten welke Schmitz op zich nam, om uit zijne eigene aanteekeningen, gedurende elke les opgeschreven, de geschiedenis van Niebuhr te willen voortzetten; doch hij kweet zich daarvan uitmuntend. Behalve dat hij in de eerste plaats zoovele excerpten en grootere afschriften, als hij uit Duitschland maar krijgen kon, met het zijne naauwkeurig vergeleek, onderzocht hij alle plaatsen uit de ouden die daarin voorkwamen; veranderde de aanhaling, waar die klaarblijkelijk verkeerd uitgesproken of opgeschreven was; hield zich overigens stipt en eerlijk aan zijne ‘handschriften’, wanneer het dan toch wel zoo wezen moest, dat de groote meester iets gezegd had waarvan men onmogelijk kon nagaan waar het op steunen kon; bragt al wat de gelijdelijke volgorde storend afbrak (voor den lezer ook vrij wat hinderlijker dan voor den hoorder), in afzonderlijke aanteekeningen aan den voet der bladzijden; kortom, hij regelde alles behoorlijk tot een geheel. Inmiddels genoot hij daarbij de hulp van uitstekende tijdgenooten wier medewerking op zich zelve ons reeds genoegzaam ten waarborg verstrekt voor het soliede van zijnen arbeid; want onder die mannen zij het voldoende te noemen: den geleerden Engelschen vertaler van Niebuhrs ‘Röm. Geschichte’,

Bisschop Thirlwall, wien Schmitz zijnen edelen vriend noemt, en daarenboven den Ridder Bunsen, eenen achtenswaardigen naam, die gewis met dien van Niebuhr zelven, aan wien hij zoo veelzijdig verbonden was, nog bij de late nakomelingschap eervol vereenigd blijft.

Het plan van den Engelschen ‘voortzetter’, gelijk hij dat ook ten einde bragt, was om eerst dáar te beginnen waar het besproken derde deel van Niebuhr ophield, en alzoo bij den aanvang van den eersten Punischen oorlog, in dat deel toch nog slechts fragmentarisch opgenomen. Hierbij voegde hij echter nog, en allezins gelukkig was die keuze voorwaar, de twaalf eerste ‘voorlezingen’ van Niebuhr, die destijds voor inleiding gediend hadden, en waarin hij een volledig overzigt had gegeven van alles wat er sinds den vroegsten tijd voor de Romeinsche Geschiedenis gedaan was. Zoo al veel daarvan in de reeds bestaande uitgave was opgenomen, dan bepaalde zich dit toch meest tot opmerkingen van meer algemeenen aard, en het behoeft daarbij geene verdere aanwijzing, hoe hoogst welkom eene uitvoerige herhaling van dit gedeelte, na eene tusschenruimte van ongeveer twintig jaren (het eerste deel van Niebuhr was reeds geschreven vóor 1810), uit den mond zelven van den sedert al dien tijd rusteloos verzamelenden geschiedvorscher, voor alle bezitters van zijne werken mede wezen moest. Van een en ander nu maakte Schmitz twee nieuwe boekdeelen, aldus eindigende met Constantijn. Het mogt gewis een vreemd verschijnsel heeten, dat meer dan dertien jaren na zijn dood eene voortzetting van Niebuhr in Engeland te voorschijn kwam, daar ditzelfde werk natuurlijk uit dezelfde gegevens even goed in Duitschland tot stand had kunnen gebragt worden. Wel werd daar veel gesproken van ‘piëteit,’ die bij de eigene landgenooten als 't ware te *groot* geweest was voor Niebuhrs nagedachtenis om, uit zulke onvolkomene bescheiden als men bezat, het maar te wagen zijn onsterfelijk werk aan te vullen (in de nagelatene papieren, brouillons, enz. van Niebuhr zelven vond men genoegzaam niets wat daarbij dienen kon); doch niemand, voor zoover wij weten, verweet daarom den ‘Engländer,’ dat hij juist een slecht werk had verrigt. Gelukkig voor óns altijd, dat die Engelsche ondernemingsgeest ook hier weer de lieden had uit den slaap gewekt; want zoo verscheen er zelfs kort daarop eene Duitsche vertaling van

Schmitz door Dr. Gustav Zeiss - men lette op het eigenaardige en vreemdsoortige van 't geval, een *taliter qualiter* oorspronkelijk vervolg op Niebuhr, uit het Engelsch in de eigen taal waarin alles besproken was bekend gemaakt! - die zich kortweg over die piëteits-quaestie heenzette met de vrij naïve opmerking: ‘es würde eine undankbare Gleichgültigkeit von Niebuhrs Landsleuten sein, wenn eine solche Uebertragung nicht bald erschienen wäre.’ - Gelukkig daarbij alweer, dat Zeiss intusschen, gunstig bekend wegens onderscheidene belangrijke schriften uit het gebied der antiquarisch Romeinsche geschiedenis, die vertaling op zich nam, daar hij zeer goed in staat was enkele punten en misstellingen nog toe te lichten of te verbeteren.

En nu duurde het zelfs weer niet lang of er verscheen in Duitschland (in 1846) een geheel nieuw werk als dat van Schmitz, insgelijks uit alle mogelijke excerpten enz. zorgvuldig verzameld door Dr. M. Isler, mede een voormalig leerling van Niebuhr, en waarin deze ook belangrijke ondersteuning gevonden had, wéer van mannen wier namen alleen vertrouwen moeten bezorgen aan hetgeen ook hij dus leverde, namelijk van Classen en Niebuhrs eigen zoon, die beiden zijn manuscript nazagen. - Was dat nieuwe boek met dat al niet zoo wat overbodig geworden ná die verdienstelijke vertaling van Zeiss? zou men kunnen vragen. Wij haasten ons daarom hierbij te voegen, dat Isler (daargelaten nog het nut, dat men altijd trekken kon uit de vergelijking van twee langs zoo verschillende wegen tot stand gekomen teksten), weer verder ging dan zijn voorganger, d.i. niet als Schmitz met den eersten Punischen oorlog begon, doch van al die ‘voorlezingen’ van Niebuhr, welke hij bovendien langer schijnt bijgehouden te hebben dan Schmitz, eene volledige Romeinsche geschiedenis bezorgde, van de stichting af tot op Constantijn toe, in *drie* deelen. En dit werk nu ten minste, dewijl het op zich zelf staande een geheel vormt, en uit die deelen van Niebuhrs eigene hand toch als 't ware de quintessens geeft, zou reeds groot nut hier te lande kunnen verspreiden, indien het slechts op de eene of andere wijze meer algemeen werd gemaakt. De aanteekeningen hier en daar aan den kant, van Isler zelven, zijn meestal belangrijk, en niets weerhoudt ons, in één woord, van veilig aan te nemen wat hij onder anderen in de voorrede zegt: ‘Was hier vorliegt ist im

Wesentlichen die spätere Form, aber ergänzt mit allem Wichtigen und Interessanten der früheren Darstellung: also in einer Zusammenfügung, wie sie nicht immer von Niebuhr herrührt, jedoch keinen Gedanken, ja fast kein Wort enthaltend das er nicht wirklich gesprochen.'

Eene enkele bladzijde zij daaruit, gelijk ons voornemen ook was, hier overgenomen, waarmede wij tevens langs den geleidelijksten weg tot de korte beschouwing van Hullemans werk overgaan. Ze zijn daarvoor genomen dadelijk uit den aanvang, luidende aldus:

'Verdienen de bronnen voor de vroegste Romeinsche geschiedenis, uit den tijd, waarin nog geene historische litteratuur was opgekomen, ons vertrouwen? Voorheen sloeg men daaraan eenvoudigweg geloof, en het zou voor roekeloosheid en verkrachting zijn doorgegaan, als iemand aan de Rom. geschiedenis had getwijfeld, zoo als namelijk Livius uit de hem voorhanden zijnde bronnen haar putte en voordroeg. Thans is het onbegrijpelijk voor ons, tot op welke hoogte mannen van genie die ver boven ons staan, zoo als b.v. Scaliger, de bijzonderheden uit de oude historie zonder aanstoot aannamen; de optelling der Koningen van Sicyon hielden zij b.v. voor even authentiek als die der Koningen van Frankrijk. Deze toestand van "litterarische onschuld" duurde zoo lang als de vorming philologisch was en de kennis alleen uit boeken gehaald werd. Doch in de zeventiende eeuw, toen in ("de Nederlanden", - Edit. v. Zeiss) Engeland, Frankrijk en Duitschland een nieuw tijdvak begon van verstandsontwikkeling, toen begonnen ook velen aanstoot te vinden in tegenstrijdigheden, die sommigen te voren wel hadden opgemerkt, doch waaromtrent zij zich het stilzwijgen hadden opgelegd; zoo als de Romein Valla wiens graf ik nog ontdekt heb, 't geen tot de aangenaamste herinneringen mijns levens behoort, en Glareanus die daarmede den schranderen Sigonius, die echter van historische kritiek geen idée had, in 't harnas joeg. De Italianen waren het overige Europa een tijdlang vooruit; daarop volgden de Franschen en kort daarna de Duitschers. Reeds op het einde der 16e eeuw leefde Pighius uit Kleefsland[1], die eigene denkbeelden omtrent geschiedkundige

1 Hij was eigenlijk te Kampen geboren in 1520, doch stierf te Xanten, als kanunnik van St. Victor, in 1604. De tekst van Zeiss is hier een paar keeren, toevallig of hoe dan ook, gunstiger voor onze landgenooten, zou men zeggen. Behalve dat zoo even, gelijk wij zagen, de Nederlanden mede en dan nog wel in de eerste plaats vermeld werden, zoo leest men nu weer bij hem: 'Op het einde der 16de eeuw legden in de Nederlanden Pighius en anderen eene bewonderenswaardige geleerdheid in het verzamelen aan den dag; zij bezaten menig goed denkbeeld, doch werkten die echter met geen gelukkig gevolg uit.' E.

kritiek had, doch veel begonnen en niets afgewerkt heeft. Vervolgens kwam Perizonius met zijne meesterlijke kritiek voor den dag, en daarop volgden de sceptische werken van Bayle en de Beaufort. Het was in de 18^{e} eeuw niet mogelijk de Rom. geschiedenis met hetzelfde geloof aan te nemen als in de 16^{e}, omdat in de eeuw daartusschen de sfeer van den menschelijken geest zich zoo zeer had uitgebreid; men wilde begrijpen wat gebeurd was en hoe zich dat gevormd had; aan de Rom. geschiedenis, zoo als zij daar lag, kon men geen geloof meer hechten. Had slechts Perizonius den door hem begonnen arbeid voortgezet en het geloof opgevat, zonder hetwelk niemand verder kan komen, van vruchten te zullen plukken, van eenmaal tot historische resultaten te móeten komen: of waren anderen op zijnen weg voortgegaan! Het ontbrak echter aan zelfvertrouwen en anderen sloegen met minder omvattende krachten de hand aan 't werk. De Beaufort, een goed hoofd dat evenwel geene genoegzame omvattende studiën gemaakt had, maakt hier naam; zijne wetenschappelijke en persoonlijke leemten voerden hem nogtans zoover, dat hij het koorn met het kaf wegwierp (“das Kind mit dem Bade”). Reeds vroeger had Pouilly, in de Mémoires de l'Académie des Inscriptions et des belles lettres, hetzelfde als hij beweerd, doch geheel ruwweg. Het was het tijdvak van het uiterste scepticisme, dat de Beaufort begonnen, Freret aangezet had. De Beaufort kende geene behoefte aan wetenschappelijke grondigheid; nogtans maakte hij groote époque en werkte beduidend op Hooke en Ferguson, beiden echter onmagtig om diepe navorschingen te doen; waarbij het opmerking verdient, dat niemand aanstoot vond in de tijden welke de Beaufort onaangeroerd had gelaten. Men kwam op tegen de zeven Koningen, tegen de chronologie en meer van dien aard; men geloofde zonder te weten waarom en verwierp wat op zeer goede gronden steunde. Op eenen dergelijken toestand dient eene geleidelijke, gezonde kritiek te volgen, of de wetenschap raakt er onder.

Eigenlijk berust grootendeels bij Livius zelven de schuld van de vroegste Rom. geschiedenis in een kwaden reuk gebragt te hebben, niet alleen omdat hij vele tegenstrijdigheden verhaalt, maar dewijl hij zelf zegt in 't begin van het zesde boek, dat met dien brand van de Galliërs een nieuw tijdvak aanvangt: de gedenkteekenen van den voortijd waren in dien brand vernield. Dit is slechts half juist.

Het valt niet te ontkennen dat reeds in de oudste tijden het letterschrift bij de Romeinen bestond en dat er alzoo ook schrijvers kónden geweest zijn, die tot aan de verste tijden reikten; wij bezitten nog munten van Sybaris, welks ondergang gesteld wordt op vier jaren vóór de verdrijving der Koningen. Wanneer de Grieken in Italië het letterschrift kenden, waarom dan ook de Romeinen niet? Intusschen mag men aan geen veelvuldig en gemakkelijk gebruik van het schrift denken vóór de invoering van 't Aegyptisch papyrus[1]. Dat er echter te Rome reeds vroegtijdig geschreven werd bewijst de census, welke een omslagtig boekhouden vereischte. Het lijdt geen twijfel dat er vóór dien Gallischen brand een geschreven regt bestond, welks zamenstelling toegeschreven wordt aan L. Papirius, onder Tarquinius Superbus, volgens anderen onder Tarquinius Priscus. Wanneer Livius alzoo zegt: “per illa tempora litterae rarae erant”[2], zoo is dit slechts ten deele juist; schrijvers waren er toen nog in 't geheel niet (zoo noem ik hen namelijk, die schrijven om door een publiek gelezen te worden). En als hij verder van de geschrevene litteratuur (*litterae*) zegt: “una custodia fidelis memoriae rerum gestarum,”[3] dan gaat hij te ver. Wij hebben paralellen in de Duitsche en andere geschiedenissen; bij de Grieken maakt

1 In 't algemeen genomen is het schriftgebruik zeer oud; het heeft eenen driedubbelen wortel, in Aegypte of misschien in Aethiopië, in Phoenicië en in Babylon, die alle drie onafhankelijk zijn van elkander. Het is uitgemaakt, dat het schrift in Europa ouder is dan de tijd, waarin wij Homerus plaatsen; want wij bezitten schriftelijke gedenkteekenen van vroeger. Hierbij blijft het trouwens nog eene geheel andere vraag, of Homerus zijne zangen heeft opgeschreven of niet. (Deze opmerking, in 't voorbijgaan, is mede van Niebuhr zelven, doch, gelijk elders meer geschiedt, door Isler voor den zamenhang aldus buiten den tekst gebragt. Uit den mond van Niebuhr bleef ze altijd belangrijk genoeg, om haar hier niet af te snijden. E.)

2 ‘Geschrevene oorkonden waren ten dien tijde zeldzaam;’ of, indien men zoo wil met de eigene uitdrukking daarbij van Niebuhr: ‘geschrevene litteratuur behoorde toen nog tot de zeldzaamheden.’

3 ‘De eenige getrouwe bewaarster der gebeurtenissen.’

Polybius gewag van Chronographieën en Toichographiën[1], opgaven van jaren, namelijk in tempels; deze komen overeen met onze Annales Bertiniani, Fuldenses en anderen, die in de zevende eeuw beginnen en door den Karolingischen tijd heenloopen. Zij zijn vervat in niet zamenhangende regels; onder de rubriek van de regeringsjaren der beheerschers, naast de jaartallen, staan de gebeurtenissen in de kortste manier opgeteekend, b.v. *Saxones debellati*[2]. Ook deze annalen zijn meestal bij de kerken bijgehouden; naast de namen der Keizers bevinden zich gewoonlijk ook die van de Bisschoppen. Na de rijkskronijk ontstaan stadskronijken; zoo ging het bij de verschillendste volken. Ook bij ons worden tegenwoordig nog familieaangelegenheden dikwijls in den Bijbel opgeteekend. Dergelijke aanteekeningen zijn overoud en men mag veilig aannemen, dat zij ook te Rome in groot aantal voorhanden waren. Toen er jaarlijks afwisselende magistraten werden aangesteld, werd het noodzakelijk hunne namen in de Fasti aan te teekenen, dewijl geene oorkonde geldig was wanneer daar geene tijdsbepaling naast stond. In deze Fasti had men zonder twijfel eene tijdrekening *a regibus exactis*, van de verdrijving der Koningen. De Consuls werden daar bijgeschreven en de hoofdzakelijke gebeurtenissen aangestipt.

Tot deze annalen behooren de *annales maximi*, zelzamer *annales pontificum* geheeten, eene authentieke meer omvattende annalen-inrigting, waarvan de taak was om alles op te teekenen, wat voor de nagedachtenis moest bewaard worden. Cicero, de orat. II, 12, en Servius, ad Virg. Aen. I, 373, zeggen, dat de Pontifex de merkwaardige gebeurtenissen op een *album* schreef hetwelk in zijne woning werd ten toon gesteld, waar zulks natuurlijk door velen gecopiëerd zal zijn, gelijk wij zulks weten van Flavius die een afschrift der Fasti op de markt ophing. *Album* is een wit, met gips bestreken bord (een bewijs voor de schaarschheid van materialen); daarop werden de publieke stukken geschreven, of liever, geschilderd, onder anderen het *edictum praetorium* en meer van dien aard. Nu zegt Cicero, dat de aanteekening der annalen *ab initio rerum Romanarum*, van het begin van den Romeinschen Staat, tot op het pontificaat van P.

1 d.i. geschrijf op wanden of muren.
2 ‘De Saxers overwonnen.’

Mucius had stand gehouden. Hieruit heeft men willen besluiten dat de Romeinen tot op zijnen tijd in het bezit waren van authentieke annalen, welke van den oorsprong van den staat onafgebroken voortliepen. Doch Cicero zegt zulks in 't geheel niet; hij zegt alleen dat de opteekening der gebeurtenissen een van 't begin af waargenomen gebruik was; dat de annalen tot op zijn tijd volledig behouden waren zegt hij nergens. Vopiscus vermeldt: dat zij *ab excessu Romuli*, van den dood van Romulus af, bestaan en alzoo met Numa een aanvang hadden genomen; doch dit is de zienswijze van een ongeleerd man. Het pontificaat werd teruggevoerd tot op Numa; vandaar dan ook de instelling der annalen.

Wij kunnen met zekerheid zeggen dat de annalen der pontifices voor den vroegsten tijd láter hersteld zijn geworden, al was dan ook het geloof aan de echtheid daarvan al algemeen verspreid. De pontifices waren de bewaarders van het regt en van de tijdregeling; natuurlijk dus ook der geschiedenis. Wanneer nogtans de oorspronkelijke annalen slechts bestaan hadden tot op de verbanning der Koningen terug, dan waren de meest onvereenigbare tegenstrijdigheden, die wij nu aantreffen, onmogelijk geweest; of zouden Fabius[1] en anderen die niet hebben ingezien? zou Livius zelf ze niet hebben ondervraagd, waar hij zegt: dat de slag bij het meer Regillus door sommigen in het jaar 255, door anderen in het jaar 258 werd opgegeven[2]? Als hij verhaalt dat

1 Na den 2den Punischen oorlog waren er sommige Romeinen die de geschiedenis van hun land in de Grieksche taal schreven; daaronder bekleedt eene eerste plaats deze Q. Fabius Pictor. Hij stamde uit eene voorname familie en was praetor geweest. Het voorname doel van zijn schrijven was om de minachting tegen te werken, waarmede de Grieken op de Romeinen neerzagen. Uit Polybius weten wij intusschen, dat hij groote partijdigheid voor zijne landslieden koesterde die hij in alles zocht te regtvaardigen, en wanneer een man als Polybius zoodanig oordeel velt, kan men het ligt gelooven. Hij schreef de geschiedenis van Rome van den oorsprong af; of hij van Aeneas gesproken heeft kunnen wij niet bepaald zeggen, want er zijn slechts weinige sporen van hem over. Doch bij Dionysius, wiens geschiedenis ongeveer den tijd bekend werd waarin Livius de zijne begón te schrijven, hebben wij een uitvoerig bewijs van de manier waarop hij het begin der stad, Romulus en Remus behandelde. Van de oudste tijden gaf hij slechts eene korte schets, doch zijne berigten werden naauwkeuriger naarmate hij zijnen leeftijd naderde. Zijn eigenlijk onderwerp was de 2de Punische oorlog, waarin hij leefde; evenwel heeft hij toch ook een uitvoerig verhaal geschreven van den eersten. (Uit de Edit. v. Zeis. E.)

2 Insgelijks, namelijk van *zou* - tot *opgegeven*, uit Zeiss hier tusschen gevoegd. E.

de oude geschiedboeken[1] bij dien brand der Galliërs waren verloren gegaan, dan is zulks wel geheel bijzonder op die *annales pontificum* toe te passen. Men redde toen niet eens de twaalf tafelen; hoe had men deze *alba* kunnen redden? alleen vervoert de omstandigheid dat zij niet hooger op gevonden werden, Livius tot te groote gevolgtrekkingen. De Pontifex Maximus woonde beneden in de stad; al waren daarom de *annales maximi* ook vernietigd, zoo konden toch verscheidene annalen van privaatpersonen die ergens in den omtrek van 't capitool woonden en van sommige andere, wel gered zijn. Zoo zijn in China, op bevel des Keizers, de oude boeken vernield, en die men nu heeft uit de herinnering van bejaarde lieden en de aanvullingen van astronomen ten opzigte van zons- en maansverduisteringen weer in elkander gezet; even zoo de Sibyllijnsche boeken na die vernieling onder Sulla, door eene opzameling van de vroegste tijden af. Volgens eene Joodsche traditie geldt dit ook van sommige boeken der heilige Schrift. Insgelijks kunnen wij ons ook de aanteekeningen over dien fabelachtigen, onafzienbaren voortijd der Aegyptenaren verklaren. De achttiende dynastie van Manetho is geschiedkundig; vóór dien tijd heerschten de Hyksos onder wie de oude gedenkteekenen verloren geraakt zouden zijn. Nogtans vernemen wij dat er te voren nog zeventien dynastiën zijn geweest, 't geen op zulke verlorene annalen werd teruggebragt. Vóór Champollions uitvinding van het hieroglyphen-lezen, zocht men echter alles tot op Psammitichus als niet historisch te loochenen, ofschoon wij nú weten, dat de tijd der Hyksos de grenzen uitmaakt van de werkelijke geschiedenis, en alles wat daarvóór ligt, het aanvulsel is van later. Op dezelfde wijze zijn ook waarschijnlijk de *annales maximi*, voor den tijd welke die vernieling onder de Galliërs voorafging, aangevuld.' .....

'Servius zegt van deze annalen, dat zij in tachtig boeken waren ingedeeld. Het verdient opmerking, dat deze woorden niet voorkomen in het handschrift van Fulda, maar wel in meer andere, op wier naauwkeurigheid trouwens, men zich niet te zeer verlaten kan. Men kan evenwel niet aan-

1 Hetzelfde woord legt Isler hier Niebuhr in den mond: 'die alten Geschichtsbücher.'

nemen, dat iemand juist over een dergelijk punt maar zoo losweg wat zou heenpraten.' ...., ...

'Wij kunnen ons een duidelijk denkbeeld maken van deze annalen uit de plaatsen welke Livius, aan 't einde van het tiende boek, vooral waar hij de verkiezing van magistraten vermeldt en in de derde en vierde decade, heeft overgenomen. Het schijnt dat het exemplaar der annalen hetwelk Livius voor zich had, eerst met het jaar 460 na Rome aanving, anders had hij gewis vroeger daarvan gebruik gemaakt.

Nog dient hier over een enkel punt te worden gesproken. Diomedes zegt (III, 480): dat de Romeinsche gebeurtenissen door de pontifices en *scribae* opgeteekend worden, (in den tegenwoordigen tijd). Schrijvers als hij mogen nu juist op geen goudschaaltje gelegd worden; doch in zoover heeft hij gewigt, dat hij niet heeft willen bedriegen en weten kon hij het toch ook. Als Cicero daarom berigt, dat de annalen slechts tot aan P. Mucius werden geschreven, zoo moet misschien hier een onderscheid gemaakt worden. Ten tijde van P. Mucius mag men het wel als iets overbodigs beschouwd hebben ze verder voort te zetten; de latere *acta diurna* kunnen omtrent dezen tijd opgekomen zijn, eene soort van Stads-Courant die ook de notulen van den Senaat opnam. Het is waarschijnlijk, dat de beschaafdere bewerking van deze *acta diurna* (later *diurnale, journal*), te gelijk met het ontstaan der litteratuur, de opheffing dezer *annales pontificum* bewerkt heeft[1]. Echter kunnen dergelijke annalen ook door bijzondere personen nog zijn voortgezet; het onschatbaar fragment eener Romeinsche kronijk, uit de 10de eeuw van een monnik Benedictus in het klooster Soracte, door Pertz gevonden[2], bevat, uit den tijd van Paus Johannes VIII, aanteekeningen geheel in de oude taal der annalen, over de *ostenta*, de teekenen, welke zich toenmaals opdeden te Rome en in den omtrek: hoe de bliksem geslagen was in den stadsmuur, dat het steenen had geregend, enz. De annalen van Hieronymus werden in on-

1 Vergelijk nogtans over dit punt de disputatie van Hullemann, p. 43 sq.

2 Vergelijk over deze kronijk: 'Archiv für die ältere deutsche Geschichtskunde,' V, 146. Pertz heeft ze ten tweede male uitgegeven in de 'Monum. Germ. Hist. Script.,' T. III, 695, enz. - Isler.

derscheidene kloosters voortgezet; bij elk jaar werden de gedenkwaardigste bijzonderheden gevoegd, wanneer een Keizer op den troon kwam, en zoo meer. Hierdoor kan de uitdrukking van Diomedes geregtvaardigd worden.

Het waren deze onderscheidene annalen welke de eenige overgeblevene geschiedboeken der Romeinen uitmaakten uit den voortijd; al het andere wat Livius vermeldt, de *libri magistratuum, libri legum*, enz., zijn Fasti, kalenders, waarvan er gewis in menigte waren, van het begin der republiek af, gelijk wij die nog van denzelfden aard in de *fasti capitolini* en *triumphales* overig hebben, met leemten, ja somwijlen vervalscht. Deze Fasti, zoo als wij ze nog op het Capitool kunnen zien, alwaar Augustus die ten toon stelde en welke van Varro of Atticus afkomstig zijn (de zoogenaamde Capitolijnsche fasti, die vroeger in de *curia Julia* stonden), bevatten slechts bij enkele jaartallen ook bijzondere aangelegenheden. De Fasti, waarin de triumphen stonden aangewezen, bestonden voorzeker van zeer vroegen tijd; bij ieder triumph daarin vermeld, waren gewis nog meer omstandigheden opgeteekend dan in degene die wij nog bezitten. Alles wat Livius over gemaakten buit opgeeft, is buiten twijfel uit deze triumph-fasti ontleend; het verdient echter opmerking, dat zij eerst een jaar later beginnen dan zijne uittreksels uit de *annales pontificum*.

Eene andere bron voor de berigten over de oudste Rom. geschiedenis zijn de *commentarii pontificum*. Zij waren eene verzameling van regtszaken uit het oude staats- en ceremoniaal-regt, voorzien van de uitspraak der pontifices, in geval van hunne jurisdictie; in vorm gelijk aan de uitspraken der juristen in de Pandecten. Deze massa vormde den grondslag, waaruit degenen die het regt beoefenden, de algemeene regels trokken. Van geheel denzelfden vorm zijn de Sunnah bij de Arabieren, en de Talmud; nooit wordt de regel abstract voorgesteld, maar altijd beslissingen van enkele voorvallen vermeld. Hetzelfde vinden wij in den pentateuch, bij de verschillen over de vrouwelijke erfopvolging. Voor het geval van judicium perduellionis[1] wordt verhaald, hoe Horatius zijne zuster versloeg. - Echter is de grondslag dier boeken toch in eenen anderen tijd gelegd als daarin staat aangewezen; hetgeen wij daaruit kennen

1 Hier: ‘manslag, moord,’ gewoonlijk ‘hoogverraad.’

moet van later tijd zijn, altijd nog wel oud voor ons, van vóór het ontstaan der Rom. Geschiedschrijving, doch niet zoo oud als zij zelve opgeven.

Evenzoo waren ook de *libri pontificum* en *libri augurales*. De geschiedschrijvers halen daaruit de oorlogsverklaringen aan volgens vaste formulieren, door Ancus, naar men zegt, voor het eerst ingevoerd; de formulieren voor overgaaf, voor 't sluiten van verdragen, om zich op 't volk te beroepen en zoo meer, waren, volgens Cicero, insgelijks daarin opgeteekend. De geschiedenis is uit deze boeken verrijkt, alsof zij gestaafde historische feiten bevatten.

Nog eene andere bron voor de annalisten maakten de *laudationes funebres* of lijkredenen uit, waarover Livius en Cicero spreken; uit dezen laatsten blijkt het, dat men zeer oude brokstukken daarvan bezat tot vóór den oorlog met Pyrrhus. Zij werden in 't atrium bewaard, naast de busten der voorvaderen, de *imagines*. Het waren gedenkredenen op eenen afgestorvene, op het forum door den naasten bloedverwant gehouden, aanvankelijk eenvoudig en zonder aanspraak op sierlijken vorm. Volgens Cicero ging men daarbij altijd terug tot den oorsprong van 't geslacht en de voorvaderen, d.i. men leidde het geslacht van den afgestorvene steeds van de eerste stamvaders af. Doch Cicero en Livius klagen beiden over de vervalschingen, die uit deze lijkredenen in de Rom. geschiedenis zijn overgewaaid. De Romeinen namelijk bezaten, bij alle overige waarheidsliefde, buitengewoon groote ijdelheid ten opzigte van staats- en familiebetrekkingen; zij hielden zich verpligt om hunnen staat en hunne familiën te verheffen; van daar zijn er valsche overwinningen en triumphen in die lijkredenen gebragt[1].

Dit waren de bouwstoffen, toen de eerste geschiedschrijvers optraden. Wel is waar bezat men nog vele wetten en andere oorspronkelijke gedenkteekenen, die echter een dood kapitaal uitmaakten waarop weinigen acht gaven; over 't algemeen waren de Romeinen veel te zorgeloos en onbekommerd om van dergelijke zaken partij te trekken. Een merkwaardig voorbeeld hiervan geeft Livius[2], als hij

1 Iets meer hierover, zoo 't al der moeite waard mogt zijn, kan men opslaan in den vorigen jaargang van dit Tijdschrift, N°. 3, 286.

2 IV, 20.

onder anderen zich vergenoegt te zeggen: dat hij van Augustus gehoord had, dat er in den tempel van Jupiter Feretrius een opschrift stond, zonder ooit er over gedacht te hebben, zelf in het Capitool, waar hij gewis vaak genoeg kwam, daar eens naar om te zien.

De annalen, waarvan alzoo ook later verscheidene zijn bewaard gebleven, vormen de eene bron der geschiedenis, van welke men in 't geheel niet zeggen kan, van wanneer zij welligt was begonnen; doch dit is nog slechts het geraamte der geschiedenis. Hiernaast verheft zich de levendige, de overgeleverde geschiedenis. Deze bestaat uit *verhalen*, die van vader op kinderen overgaan, en zeer breedvoerig zijn kunnen tot in kleine omstandigheden; andere zijn deels mondeling, deels schriftelijk voortgeplant; dit zijn de *poëtische overleveringen*. Hier staat een veld open, waarop men zich bij eenzijdige behandeling nimmer zal kunnen vereenigen. De overtuiging staat bij mij vast, dat een groot gedeelte der oudere Rom. geschiedenis in liederen is overgeleverd, alles namelijk wat daarin levendig is, wat sap en kracht, wat zamenhang heeft; dit is mij zoo klaarblijkelijk als iets in de wereld. Daartoe behoort dan de geschiedenis van Romulus, die van Tarquinius Priscus tot op den slag bij het meer Regillus, en meer van dien aard. De plaatsen bij Varro en een fragment van Cato bij Cicero, dat de Romeinen de daden der voorvaderen bij de fluit bezongen, spreken duidelijk daarvoor. Drie inscripties op de graven der Scipio's zijn poëtisch, gelijk ik in mijne Rom. Geschiedenis heb aangetoond. Verder is zulks de geschiedenis van Coriolanus, van Curtius, enz. Nog zijn onmiskenbaar enkele verzen uit het lied van Tullus Hostilius en de Horatiussen in Livius overig. Van andere kunnen wij wel is waar niets aanwijzen; doch hier beroepen wij ons op de menschelijke ervaring[1].'

Wij gingen hier voort, onwillekeurig verder dan onze oorspronkelijke meening was, met maar uit Isler af te schrijven; doch voor menigen lezer, vertrouwen wij met bescheidenheid, was onze moeite niet vruchteloos. Indien wij gewild hadden konden wij, onder den oppervlakkigen schijn van

1 Hoogst belangrijk zijn in dit opzigt de onlangs bekend gemaakte overleveringen der bewoners van de Sandwich-eilanden, deels verhalen, deels zangen, die door zendelingen zijn verzameld. Nieb.

eenige geleerdheid, dat alles in eenigzins andere woorden, met een enkel citaat daarbij, hebben medegedeeld; doch ver van iets zoodanigs hier of waar ook te beoogen, was bovendien ons doel op die wijze voor een goed gedeelte gemist. Immers wanneer wij, gelijk wij ons wel meer veroorloofden, op nieuw eenige meer algemeene belangstelling voor Niebuhr zochten op te wekken, eene belangstelling die ten onzent, zoo als te vaak treurig aan den dag komt, zoo schaars gevonden wordt; hoe kon zulks ditmaal dan beter geschieden, dan door de meerdere bekendheid met eene onschatbare erfenis op deze wijze eens te bezorgen, welke te gelijk dienen kon om aan de in onzen titel boven deze bladzijden ons zelven opgelegde verpligting even eenvoudig als duidelijk te voldoen. Wat er verder hierbij nog over die Romeinsche bronnen kon gezegd worden is, voor het plan hier ten minste, in weinige trekken af te maken. Gaat men toch slechts na, dat het hier opgesomde alzoo het hoofdzakelijkste was, waaruit Rome's oudste geschiedschrijvers, naar den eenmaal bestaanden kindschen vorm, welken zij lang bleven aankleven, annalisten geheeten, hunne berigten ontleenden; dat weêr van deze annalisten, die mede genoegzaam geheel voor ons zijn verloren gegaan, Livius grootendeels zijne vroegste historie uit de tweede hand borgde; dat hij, gelijk Niebuhr bereids met een afdoend voorbeeld deed uitkomen, slechts zeer zelden over deze annalisten heenzag, zelfs daar niet altijd, waar men gereedelijk mag aannemen, dat hem zulks nog doenlijk genoeg was; dat daarenboven die oudste berigten in den regel afkomstig waren van patriciërs alleen, wier voorstelling van zaken klaarblijkelijk niet zonder voorliefde voor hunne kaste was, ten nadeele der Plebejers; wanneer men daarbij bedenkt, dat Livius zelf van partijdigheid beschuldigd werd door Augustus, die hem een Pompejaan noemde; dan hebben wij waarlijk reeds meer dan genoeg, - want aan meer argumenten zou het hier geenszins behoeven te ontbreken, - niet alleen om eenig oordeel te vellen over de waarde welke men aan zijne bronnen hechten mag, maar tevens om in 't algemeen ons de noodige behoedzaamheid op te leggen, waar hij eenig belangrijk punt, zoowel uit den vroegeren als lateren tijd, vermeldt. Dat men daarbij nogtans weêr niet te ver mag gaan, dat heeft ons hier Niebuhr genoeg geleerd, en wij zouden met dit weêr op te rapen,

slechts in onnoodige herhalingen vallen van diens woorden. Hoe hij maar niet zoo losweg in de Rom. Geschiedenis rondhakte, gelijk wel eens dom en kwaadwillig, zelfs in vrij dikke boekdeelen, aangenomen wordt[1], moge mede, naar wij ernstig hopen, uit al het bovenstaande voldingend bewezen zijn. Men mag zoo iets wel eens herhalen; dergelijke meeningen worden vaak uit geheel andere beginselen te velde gebragt, dan men oppervlakkig wel denken zou. En wat ten slotte zijn vaak erkennen van eenig lied of gedicht betreft, dáár, waar anderen te goeder trouw geheel vasten bodem onder zich meenden te zien, zij daaromtrent dit slechts opgemerkt, dewijl a prioristische vasthouders zich hierover, naar het schijnt, wel het meeste hebben geërgerd, dat met al die magere opteekeningen uit den voortijd, gesteld al ze waren allen getrouw en waar geweest, toch nimmer, zonder die liederen of eigen phanthasie, zulke gedetailleerde tooneelen uit dat grijze voorheen geschilderd hadden kunnen worden als men bij Livius en anderen aantreft. Of vindt men nog wel niet, als dit hier zoo maar eens in 't voorbijgaan mag bijgebragt worden, bij mannen b.v. als Helmers en Tollens, wel eens meer détails als in de bronnen zelven, namelijk over een Beiling, Schaffelaar, enz.?

Indien wij nu hierop eerst tot de korte beschouwing van Hullemans annalen overgaan, dan mag in de eerste plaats onze geleerde vriend in geen geval het euvel opnemen, dat wij hem welligt wat lang lieten wachten; immers dat wachten was altijd op Niebuhr; ten andere kunnen wij nu ook alles in veel minder woorden afdoen.

Het gansche schrift van H. is voor een groot gedeelte meer eene weêrlegging van een reeds in 1838 te Parijs verschenen werk van J.V. Le Clerc: *Des journaux chez les Romains, recherches précédées d'un mémoire sur les Annales des Pontifes, etc.* Het moge hard schijnen, doch wij gelooven dat, zoo de arbeid van eerstgenoemde hier en daar zelfs wat minder uitvoerig ware geweest, zoo hij zich maar meer bepaald gesloten had aan hetgeen Niebuhr hierboven

1 Wie lust heeft, leze onder anderen: Grundlegung zur einer geschichtlichen Staatswissenschaft der Römer, von C.L.F. Schultz, ‘geheimer- ober-Regierungsrath - (Vous êtes orfèvre, M. Josse!), - Kölln, 1833. Niebuhr en Savigny heeten daarin zoo wat oproermakers.

leerde, en hem telkens daarbij, waar hij vermeende zulks te moeten doen, zoo grondig mogelijk had weêrlegd, de resultaten van zijn eigen veelzijdig onderzoek, om wier mededeeling het, natuurlijk, toch eigenlijk te doen moest wezen, langs korteren, meer eenvoudigen en aangenamer weg door zijne lezers hadden kunnen genoten worden. Nu wordt men soms overstelpt door eene menigte plaatsen, waarvan echter een gedeelte wel achterwege had kunnen blijven (voor den lezer altijd, men begrijpe ons wel; de Schr. diende natuurlijk die allen voor zich zelven, zonder eenig onderscheid, naauwkeurig na te gaan), waar het eenmaal een doorloopend verschil van gevoelen betrof, waar het eene blijvende fout, om het dan maar eens zoo te noemen, van Le Clerc gold, waarop het welligt voldoende was geweest, eens voor goed duidelijk verwezen te hebben. Door te veel boomen kan men wel eens het woud niet zien, zeggen onze Duitsche naburen. En wanneer nu nog Le Clerc (in de veronderstelling dat hij nog leeft, hetgeen ik niet weet) ook op zijne beurt H. eens toeriep, dat men voor zijn betoog wel eens plaatsen kan interpretéren, die echter, andersom beschouwd, insgelijks kunnen dienen. Indien hier b.v. beweerd wordt (p. 5), dat Livius zich het best uit zich zelven laat verklaren, en dan weêr, dat de zaak gezond is, indien wij een woord bij hem, onder zekere voorwaarden, wat breeder opnemen (p. 17), dan kan men het zeker voor elk bewijs ver brengen. De Schr. vatte dit intusschen niet zóó op, alsof wij hem zijdelings beschuldigden van op deze wijze gehandeld te hebben; daarvoor draagt zijn werk de duidelijkste sporen van eerlijkheid en goede trouw. Wij kunnen echter wel eens onwillekeurig den schijn op ons laden van soms iets als bewijs aan te voeren, al naar, gelijk dit met eene dagelijksche uitdrukking heet, het in de kraam te pas komt. En van dien aard zou men welligt kunnen noemen, hetgeen b.v. op p. 45 staat, in verband met eenige andere woorden, nog geene zes bladzijden verder. Eerst leest men namelijk, dat er geene reden bestaat om Suetonius, den geheimschrijver van Hadrianus, voor zekere zaak (het ontstaan van de *acta*, enz.) het vertrouwen te ontzeggen; vervolgens weêr, waar hij spreekt over de indeeling van de annalen van Ennius, iets altijd van zeker geen meer beteekenis: dat men daarop niet te veel acht moet slaan, dewijl

het getuigenis van Suetonius van zeer twijfelachtige trouw is. - Zoo zou ik den Schr. ook wel willen afvragen, of hij de eene of de andere reis niet weêr wat te ver ging, als hij de priester-commentariën zoo wat van alles laat bevatten, en toch in het verlies daarvan voor de historie zooveel onheil niet ziet, dat het der moeite waard zou geweest zijn daarvan afzonderlijk melding te maken. Men leze op p. 5: ‘Satis enim certum est, praeter *annales* alia monumenta Pontificum fuisse, quae proprie dicerentur *commentarii*, digna quidem illa, quae historiarum scriptor curaret, sed non ita ut posthabitis ceteris omnibus horum interitum singulatim memoraret.’ Dit zag op de klassieke plaats bij Livius, in 't begin van 't zesde boek. Intusschen schrijft H. eenige regels lager: ‘Inde a primus temporibus, non quidem Romuli vel quoquo nomine appellatus fuit, qui conditor urbis credebatur, sed sub eo Rege Romanorum, cui Numae datur nomen, quique primus Pontifices legit, vel paulo post, huic Pontificum collegio incubuisse cura videtur, ut quae res tam publicae gererentur, quam sacrae peragerentur, instituerentur, novarentur, eas sibi referrent in commentarios, quos sedulo ipsi, ut par est, servarent et custodirent. Haec adversaria, hoc *ἀρχεῖον* sive, ut Latino nomine dicam, tabularium, modo ne lignearum tabularum seriem cogites, Livius utrobique significat universe; libros, qui vulgo et proprie dicuntur, non indicavit. Tabulae, publice propositae, ab his commentariis ita fere diversae fuere, ut differunt ab *ἀρχετύποις ἀπόγραφα*.’ Hoe alzoo de Schr. het verlies van ditzelfde archief, waarin, volgens zijn eigen gevoelen, wat voor die gipsborden daaruit getrokken werd, nog breedvoeriger te lezen stond (*utique plenius*, p. 50), eerst zoo ligt kon tellen, dat Livius, als hij van dat verlies dier *commentarii* afzonderlijk gewaagde, eenigzins geïnterpreteerd moest worden, dewijl anders toch weêr die *commentarii* niet zoo heel veel om 't lijf hadden, - het archief altijd, het breed archief! - verklaren wij niet te begrijpen. - Wij voor ons, wij nemen die woorden van Livius, t.a.p., slechts op gelijk ze daar staan, en komen zoo doende tot de eenvoudigste, en, naar het ons steeds voorkomt, duidelijkste verklaring: *Si quae in commentariis pontificum*, dat is dan dat *archief*, om het met H. ook maar zoo, en te regt zeker, te noemen; - *aliisque publicis privatisque erant monumentis*, dat ziet dan op dien planken boel

(de *alba*), en op particuliere afschriften of aanteekeningen daaruit, - welnu, dat alles te zamen ging voor 't grootste gedeelte (onverschillig of men al *pleraque* of *pleraeque* leest) bij dien brand verloren. Hierdoor komt men tot het zeer plausibel resultaat: dat er alzoo toch nog wel *iets* van al die zaken overbleef, en men daarom uit dien voortijd wel het eene, maar daarom nog niet het andere met zekerheid kon mededeelen; dat men uit dien hoofde wel eenige echte bronnen kon hebben, b.v. uit het jaar 100 van de Stad, al ontbraken die ook weêr voor 150, en dan weêr van 200, enz. - Langs andere wegen is H. echter wel gedwongen tot deze zelfde slotsom te komen, als hij zegt (p. 73): Quo igitur exemplo probatur luculentius, etiam in gravissimarum rerum memoria intra primam et alteram Urbis originem gestarum, maximos annales (het *woord* hier verandert niets aan de *zaak*) defecisse? d.i.: dat daar brokken uit waren.

Maar H. erkent het bestaan van die gipsborden niet voor ná den koningstijd. Wel haalt hij, ten bewijze dat die commentariën het archief konden heeten waaruit de jaarlijksche *alba* voor het publiek getrokken werden, eene plaats van Livius aan, waar ook uitdrukkelijk te lezen staat, hoe dit onder Ancus reeds plaats greep (p. 6), maar, voegt hij er voorzigtig bij, Livius heeft daarin slechts de algemeene meening gevolgd (*famam communem secutus*). Dat mag voorwaar heeten zich weten te behelpen. Ook houde hij ons ten goede, wanneer wij gulweg verklaren, dat zijne argumentatie over dat jaarlijks vernietigen van die borden ons geenszins bevredigt. De door hem aangehaalde plaats van Cato (p. 38) maakt dit punt in 't geheel niet uit, en evenmin snijdt het veel hout, bij die gansche hout-quaestie, als men al zegt: Vellem qui tanta sylva tabularum sunt delectati, mensuram fecissent factamque non celassent atrii, quod intra ducentas trecentasque vel amplius caperet ligneas tabulas. - Of dit nu al zulk een berg heeten moest, en of daarvoor bij den Pontifex Maximus, die in een staatsgebouw woonde, geene genoegzame ruimte kon aanwezig zijn, is niet noodig te willen onderzoeken. Konden die *alba* bij hém ook al niet meer liggen, welnu, dan zou men natuurlijk wel in staat geweest zijn, even als dit met alle andere te sterk aangroeijende archiefstukken het geval dient te worden, om een gedeelte daarvan elders neêr te leggen, indien uitbouwen niet goed mogelijk is. In elk geval *be-*

gint men toch ook niet met het vernietigen van stukken, omdat het bewaren daarvan over twee- of driehonderd jaren wat lastig kan wezen; noch dewijl men de *exempla ἀρχέτυπα* daarvan blijft behouden. 't Ware welligt nog iets anders geweest, indien iedereen te allen tijde in die *exempla ἀρχέτυπα* inzage had mogen doen, om daaruit wát ook te halen; doch geen gewoon Plebejer althans had zich daarvoor in de eerste eeuwen behoeven aan te melden bij den patricischen opperpriester; en die woorden van Canulejus ook: ‘non ad commentarios pontificum admittimur,’ konden door H. veel eenvoudiger zijn verstaan (p. 14 sqq.). Canulejus noemde de zaak juist zoo als zij was, alleen sprak hij natuurlijk met overdrijving. Doch er bestond toen alzoo voor het groote publiek een afzonderlijk neven-archief, als iemand het zoo noemen wil, dat, volgens de vrij duidelijke aanwijzing van Livius, insgelijks bij dien brand verloren ging. Wij vreezen bijna, dat H. ten opzigte van die hier besprokene houten borden of tafels, die hij, zonder genoegzame bewijzen voor het tegendeel, niet onder de koningen wil erkennen, evenmin als hij van het laten liggen dier dingen iets weten wil, wel met eenige vooringenomenheid is te werk gegaan, om zijne bijzondere denkbeelden daaromtrent, tegenover Niebuhr en iederen stemgeregtigde, zoover wij weten, te doen zegevieren. Wat zal men anders zeggen van deze uitdrukking (p. 59), ‘dat, wie er al over treuren mogt dat zij verbrand waren, hij zulks niet doen zal.’ - Integendeel, om het vertrouwen dat men altijd in die oude pontificale publieke aanteekeningen stelde, - wij noemen het ditmaal eens bij dezen naam, welken H. mede wel zal willen aannemen, - en waarvoor hij zelf later zulke goede bewijzen levert, om 't vertrouwen dat men daarin dan ook hebben *mogt*, zal gewis iedereen het wel bejammeren, dat zij niet gered zijn geworden. En met deze *sortie* als niet tevreden, laat hij nog onmiddelijk daarop volgen: ‘Inmiddels kan ik mijn lagchen naauwelijks bedwingen, wanneer ik mij voorstel, dat vijfhonderd en zelfs meer houten tafels, door de Pontifices Maximi in het atrium van hun paleis met vlijt verzameld en bewaard, dadelijk toen de stad in rep en roer was geraakt, op de stevige schouders van even vele slaven naar het Capitool of elders moesten overgebragt en veilig geborgen worden.’ - Men kan gewis voorstellingen maken, die in 't algemeen meer op

de lachspieren zullen werken dan deze juist; men zou daarbij ook quasi onnoozel kunnen aanmerken, dat ieder van die snaken dan toch nog wel een stuk of tien van die dingen, vooral in tijd van nood, had kunnen wegdragen, en dat het huis van den Pontifex Maximus op zich zelf zeker wel over een vijftigtal slaven beschikken kon; doch waartoe al die gekheid? Wie heeft ooit beweerd dat die zaken behouden zijn gebleven, en waartoe diende alzoo dit tafereel? -

Indien men wijders de annales maximi niet als eenerlei beschouwt met die tafels, d.i. het eene eenvoudig als 't vervolg van het andere, en zich daaruit verklaart, hoe later die namen wel eens verwisseld, wil men zoo, verkeerd gebruikt konden worden, door b.v. mede maar *annales* te heeten, wat, strikt genomen, nog tot het oude *album* had behoord, doch door een of ander toeval bewaard gebleven en tot aanvulling in de annalen was opgenomen; indien men zich de zaak niet dus verklaart, met andere woorden: dat er eerst een algemeen commentarium bestaan heeft; dat de Pontif. Max. daarvan een uittreksel gaf voor 't publiek; dat dit uittreksel het *album* was, hetwelk ook al spoedig (als men zoo zou willen *dadelijk*, want tot de zaak zelve zou het eigenlijk niets afdoen) den naam kreeg van *annales maximi*, hetwelk tevens duidelijk het bestaan van andere annalen, die particulieren voor zich, met of zonder het *album*, mogen gemaakt hebben, vaststelt; dat het bestaan dier annales maximi alzoo zeer goed tot op den vroegsten tijd kon teruggeschoven worden, ofschoon die naam misschien meer verdiende eerst aan díe verzameling te zijn gegeven, welke de pontifices, ná den gallischen brand, uit al wat zij maar grijpen konden, opstelden en voortzetteden, en dat dan later in 80 boeken verdeeld moge geweest zijn; eindelijk, dat het jaarlijksch uitgeven van het *album* evenwel *more majorum* vooreerst maar bleef plaats hebben, doch ten laatste eenvoudig verdween, dewijl het om honderd redenen niet meer noodig was zulks langer vol te houden; - dan zal men, dunkt ons, zich nimmer eenig helder denkbeeld over deze zaak kunnen vormen. - De redeneringen nu van H., om kort te gaan, komen hierop neêr: er zijn drie tijden te onderscheiden; eerst bragten de pontifices alle zaken en gebeurtenissen over in hunne commentarii; vervolgens gaven zij daaruit jaarlijks een uittreksel, en toen dit ophield, ont-

stonden (altijd volgens H.) eerst de eigenlijke *annales maximi*, of in den vorm van boeken gebragte commentarii. Gaan wij dit nog even na.

De tweede zaak, het *album*, wij hebben het reeds gezien, wil hij niet hebben onder de koningen. Waarschijnlijk, beweert hij, kwam dat niet voor 309 ná Rome tot stand; ja, men mag twijfelen, gaat hij voort, of daarmede wel een begin gemaakt zij voor 't jaar 450.

Dat wij dit 2^{e}. punt niet met hem mogen aannemen, is reeds gezegd. Als hij daarom uitroept (p. 38): Etiam quo anno res instituta fuerit, quis divinando assequatur? - brengen wij eenvoudig daartegen in, dat hier naar onze meening volstrekt geene divinationsgabe noodig is, dewijl de zaak zich zeer eenvoudig laat verklaren, wanneer men die plaats van Livius, waarbij hij schreef: *famam communem secutus*, in haar geheel aanneemt. Wat hij op de hier aangehaalde bladz. nog daarbij voegt, kan ons mede niet overtuigen. ‘Vel sic tamen, ubi demum a.U. 450 Patribus velut surreptos Fastos cogitamus, quos cognoscere Plebis multo intererat magis, dubitare licet, an prius cum ea communicata sit rerum gestarum memoria, quae per tabulas Pontificis fiebat.’ - De bevoegde lezer oordeele zelf over het gewigt van dit argument. Dus gaat hij verder voort: de opheffing van dat album had plaats in 628, en dit jaar nemen wij, om de bewijzen welke hij daarvoor in 't midden brengt, gaarne aan. De eigenlijke annales maximi beginnen vervolgens bij hem op denzelfden tijd eerst met Mucius Pontifex (p. 35). Ze heetten *maximi*, 't geen hij mede niet verwerpt, dewijl de Pontif. Max. met de vervaardiging daarvan belast was. Daarop lezen wij verder (p. 51), hoe hij, om die 80 boeken te kunnen verklaren, zich de zaak aldus het waarschijnlijkst voorstelt: dat van dien Mucius Pontifex af de Pontif. Max., 't geen hij *welligt* aanvankelijk geweest was, niet meer als staats-schrijver, gelijk wij 't nu zouden noemen, te beschouwen is; dat van dat oogenblik de voornaamste gebeurtenissen niet meer *officiëel* werden medegedeeld, doch dat deze zaak toen overging op de *scribae*, of gewone pontifices, die daarop, hetgeen in de commentarii schuilde, te boek stelden, en zelve die commentarii schenen aan te houden, na die suppressie van het album; dat er alzoo langzamerhand een nieuwe voorraad ontstond, waaruit die scribae, bij de reeds voorhanden zijnde annalen

(welke bedoelt men?), nieuwe boeken leverden, totdat ook deze gewoonte, onzeker wanneer, echter niet na den tijd van Verrius Flaccus, in onbruik geraakte, toen het aantal dier boeken inmiddels tot 80 geklommen was.

Hoe nu, bij veel waarschijnlijks, wat in deze redenering mede gelegen is, de Schr. echter verklaren kan, dat de eigenlijke *annales maximi* (altijd met het oog op de etymologie van den naam), in geen geval vóor Mucius moeten gerekend worden, en dan weêr zegt, dat van Mucius af de *Pont. Max.* als 't ware de handen daarvan aftrok, kunnen wij niet regt begrijpen. Wat blijft er zoo doende voor die eigenlijke annales maximi wel over? Naar onze meening althans had dit alles nog wel wat duidelijker uiteengezet mogen zijn. Evenzoo, wat wij hieromtrent nog aantreffen, op p. 53, waar geleerd wordt: dat voor het woord *annales maximi* mede wel voorkomt *annales publici*. ‘Quem titulum quis damnaverit?’ vraagt de Schr. Doch, laat hij volgen, met *annales populi Romani* staat de zaak anders. - Sit licet ‘res *publica* res *populi*’ alii sunt annales Romanorum *publici*, alii annales *populi Romani*. Illis publica auctoritate scripti libri indicantur - cet. Over diezelfde *annales maximi* intusschen, die volgens H. toch eigenlijk eerst met Mucius Pontifex begonnen, was te voren gezegd, 't geen wij zoo even nog opnamen: ‘Inde a P. Mucio Pontifice cessavit esse Pontifex Maximus, quod fortasse proposito demum albo factus fuerat, publicus quem hodie vocamus historiarum scriptor; *desierunt* omnino res domi militiaeque, terra marique gestae *ex auctoritate publica* memoriae prodi.’

Op de laatst aangehaalde bladz. zie ik mede nog staan eene verklaring van dat: ‘ii qui etiam nunc annales maximi nominantur,’ uit Cic., ‘de Orat.,’ II, 12, 52. De Schr. zal ten minste niet ontkennen, dat die gansche plaats hem nog al moeijelijkheden gaf om daaruit datgene te halen wat hij voor zijne bijzondere opvatting noodig had. Cicero toch, of wil men zoo, Antonius spreekt daar aldus: ‘Erat historia nihil aliud nisi *annalium* confectio. Cujus rei memoriaeque publicae retinendae causa, ab initio rerum Romanarum usque ad P. Mucium Pontificem Maximum, res omnes singulorum annorum mandabat literis Pontifex Maximus, referebatque in album, et proponebat tabulam domi, potestas ut esset populo cognoscendi: ii qui etiam nunc annales maximi nominantur,’ - Men ziet vooreerst,

dat met ronde woorden hier gezegd wordt, 't geen ook mede Livius duidelijk uitsprak: dat het *album* wel degelijk van den vroegsten tijd af dagteekende. Toen heette het echter, gelijk wij bereids zagen, dat Livius hierin maar het algemeen gerucht gevolgd was; en nu bij Cicero wordt het weêr (p. 34): ‘Sed nimia fortasse brevitate obscurior tempora non satis distincte notavit; quod probant etiam ea, quae statim subiungit, “ii qui etiam nunc annales maximi nominantur,” quibus profecto testari nec voluit nec potuit, continuo fere annuos illos commentarios appellatos fuisse *annalos maximos*.’ - Dat die woorden van *ii* af tot *nominantur* vrij gedrongen staan, erkennen wij gaarne; doch dat het vorige ook al zoo kort was uitgedrukt, dat Cicero daardoor maar in een adem *mandabat - referebat - et proponebat* schreef over zaken die eeuwen van elkander gescheiden waren, - wie zal het zoo opvatten, buiten dengenen die eenmaal zich in het hoofd heeft gezet van, tegen de uitdrukkelijkste getuigenissen en de natuurlijkste voorstelling van zaken aan, geen *album* te erkennen in den koningstijd en zelfs nog lang daarna niet?

Ook met die verdere explicatie dezer woorden van Cicero, welke op bl. 53 voorkomt, kunnen wij ons niet genoegzaam vereenigen. ‘Crede mihi,’ heet het aldaar, ‘*etiam nunc* dixit, quod, quamvis esset historiae scribendae cura pridem ad Pontifices Minores delata, ut tum Pontificum scribae audiebant, nihilominus vetus nomen manebat, *annales maximi*.’ - Mihi crede - zeg ik eens op mijne beurt, en voeg daarbij déze vertaling: - van 't begin af - schreef de Pontif. Max. de gebeurtenissen van elk jaar afzonderlijk op, en bragt dat over op een gipsbord; en stelde die plank bij zich aan huis ten toon, opdat het volk zulks kon inzien: 't zelfde, wat wij nu nog *de ann. max.* heeten. - Dit laatste, verklaren we gereedelijk, is vrij gedrongen; doch zóo niet, of men kan duidelijk genoeg daaruit lezen: ‘en die borden, die tafels, waren toenmaals dezelfde zaken, kwamen op 't zelfde neêr, als de ann. max., die we nog hebben en zoo noemen;’ - als de ann. *maximi*, - want er waren in zijn tijd zoovéle annalen en van zoo verschillende soort, dat, zonder deze bijvoeging, de gansche overgang of vergelijking van de eene met de andere zaak welke Cicero hier reeds zoo kort uitdrukt, geheel verloren ging, - althans zeer in het duistere bleef. Alles wat Cicero

hier zegt, komt aldus in twee woorden hierop neêr: ‘geheel in 't begin was er een *album* - 't zelfde als de ann. max., - deze hebben wij nog.’ - Wie er wat anders uit halen wil, wij niet. Hoe overigens Cicero hier geenszins vertelt, dat er van den oorsprong af van al die zaken niets verloren zou zijn gegaan, sprak boven[1] Niebuhr reeds uit. Het tegendeel zelfs straalt bij hem door; immers dan had hij wel gezegd, van die tafels sprekende, niet *ii qui*, enz., - maar: ‘gelijk gij hier of daar nog een oud brok daarvan zien kunt.’

Hetgeen H. aan 't slot van zijne disputatie aanvoert (p. 85), namelijk, dat hetgeen bij Cicero (R.P., I, 16) voorkomt over die bekende zon-eklips, onder meer zaken de ‘*fides Pontificum*’ uitnemend aanbeveelt en sterk verdedigt, schrijven wij hem gaarne na; niet alzoo echter zijne gansche redenering over die zon-eklips. - Om aan te toonen wat wij hier bedoelen, zal het welligt het duidelijkste en gemakkelijkste tevens wezen, indien wij eenige woorden van Niebuhr aanhalen, naast een paar regels van H. - Eerstgenoemde alzoo zegt[2]: ‘Ein schlagender Beweis, dass die authentischen *annales pontificum* nicht über die gallische Zerstorung hinaus erhalten waren, ist die Stelle Cic. R.P. I, 16, wo von der Sonnenfinsterniss fünfzehn Jahre vor dem gallischen Braude die Rede ist. - Von dieser Finsterniss sagt Cicero nun, seien die frühere rückwärts berechnet worden bis auf die Zeit, wo Romulus der Erde entrückt sei.’ Indien men van deze eklips van 't jaar 350, die, zoo als Cicero met ronde woorden zegt, bij Ennius en in de *annales maximi* stond aangeduid, ‘geconsigneerd’ was, de vorige eklipsen tot op Romulus moest *terugberekenen*, dan blijkt het duidelijk, dus redeneert Niebuhr eenvoudig, dat de *annales maximi* althans niet verder bestonden, dewijl men ze anders er even goed in had kunnen aangeteekend vinden. - En nu H.: ‘Mihi haec (verba Ciceronis) legenti iam statim hoc apparere videtur’ - dus leest men bij hem op bl. 74, - ‘reputationes illas superiorum defectionum non pertinere ad *maximos annales*, sed enotatam in his *ἔκλειφιν*, factam a. 350, adeo fide dignam habitam esse, ut profecti ab ea astronomi superiores omnes reputaverint

1 Op bl. 157.
2 Isler, I, 7; waarmede men vergelijke Zeiss, I, (IV), 24.

usque ad excessum Romuli, quem quum fama ferret Nonis Quinctilibus' - cet. - De lezer wordt verzocht om de van Cicero aangehaalde plaats liefst zelf na te slaan, en dan eenvoudig te beoordeelen, welke opvatting hij voor de natuurlijkste houdt, die van H. of Niebuhr. - Verder gaat H. nog in dezer voege voort: 'Wij kunnen, met Becker en Gerlach, maar geene reden genoeg vinden, waarom wij, zoo als Niebuhr, uit Cicero zouden opmaken, dat de echte *annales Pontificum* begonnen zijn met datzelfde jaar 350. Want vooreerst weet ik niet wat *echte*, wat *valsche* annales Pont. moeten genoemd worden (qui ann. Pont dicendi "veri" sint, qui "falsi).' - Een oogenblik! - Niebuhr beweert op goede gronden: 'dass die *gleichzeitigen* Annales der Pontifices erst nach der gallischen Eroberung begonnen, - *die für die frühere Zeit hergestellt waren*.' Dat dit laatste geschied is, behoeft geen bewijs meer, of liever, wij halen daarvoor slechts de eigene woorden aan van H. op bl. 68: 'Si qua igitur fide et Cicero dignus est et Servius, equidem initium *annalium publicorum* non multo altius quam ab iis repetam, quae conditam urbem proxime contecessisse fama ferebat.' Men vergelijke daarmede, wat hij hierboven zegt op bl. 171. Het ligt nu klaar voor de hand, met het oog, in één woord, op dat *pleraque* van Livius, wat men in zekeren zin de *ware* en *valsche*, of liever, de authentieke en de niet authentieke annales max., ik zeg niet zou *kunnen*, maar wel *dient* te noemen, om de verschillende en daaronder ook zeer verkeerde berigten en voorstellingen van de ouden zelven omtrent die annalen behoorlijk en langs den kortsten weg uiteen te houden en te onderscheiden.

Nu weet ik zeer goed, dat H. nu geenszins dadelijk deze laatste plaats van zijn werk, voor het gebruik hetwelk ik er van maak, zal afstaan; ook zie ik, hoe hij verder zich verdedigt, en zou ik dus genoodzaakt zijn den strijd, 'si ce serait là le mot toujours,' nog veel verder te voeren, al wilde ik alleen maar zijne geheele redenering over die eklips met hem tot het einde toe nagaan; doch eigenlijk zouden wij ons ten laatste in een cirkel rondbewegen, en was er veel kans, dat zelfs al mijne goedgunstige lezers eklipséerden, tot den taaisten toe. - Eigenlijk is het ook volstrekt niet meer noodig met de beschouwing van dit werk verder voort te gaan en mogen wij de pen hier gerust neêrleggen. Wij herhalen het, even opregt en gemoedelijk als wij al

het hier bovenstaande neêrschreven, dat het stuk van onzen geachten en bevrienden ambtgenoot allezins de sporen draagt van die veelzijdige belezenheid, welke hij zoo vaak gelukkig vertoont in menig geschrift; wij hebben ook uit dien hoofde niet telkens verwezen op de verdienstelijke zijden van zijn arbeid; neen, wat wij voornamelijk beoogden, was om hier bloot te leggen, dat hij op eenen valschen grond had doorgebouwd, met eenmaal aan te nemen dat het *album* eerst zoo laat in de wereld was gekomen. Aan dit eene punt hangen zijne verdere beschouwingen in den hoofdregel vast. Mogt hij ons grondig hieromtrent willen, kunnen, weêrleggen; - wij gaan met vlag en wimpel tot hem over. Voor als nog echter niet, - en tot zoo lang wij ook geene nadere teregtwijzingen ontvangen, houden wij ons in de hoofdzaak aan het onderzoek van Niebuhr over die Annales Maximi.

Doesborgh.
ENGELBREGT.

Gervinus, geschiedschrijver der negentiende eeuw.

Einleitung in die Gesch. d. neunzehnten Jahrh. 1853. - Gesch. d. neunzehnt. Jahrh. seit d. Wiener Verträgen. 1855. I.

III.

Zoo bemoedigend en verheffend de aanblik van het ‘groote drama, - gelijk Carlyle de wereldgeschiedenis noemt, - gespeeld op het tooneel van het oneindige, met zonnen tot lampen, en de eeuwigheid als achtergrond,’ - zoo vernederend en bedroevend schijnen ons daarvan toch menigmaal enkele bedrijven. Was de ‘Inleiding’ ons een bewijs voor het eerste, een blijk van het laatste levert ons het werk, waarmede wij thans ons hebben bezig te houden. Zelden welligt beleefden de volken van Europa een tijd, armer aan groote, levenwekkende beginselen, en rijker aan al wat dienen kan om in hunne eigene oogen en in die van het nageslacht hen te verlagen, dan de periode die den val van het Fransche keizerrijk is gevolgd en die in het eerste deel van de ‘Geschiedenis der negentiende eeuw’ besproken wordt. Om zulk een tijd naar waarde te beschrijven, is veel bezadigdheid, veel wijsgeerige kalmte noodig. In zekere mate ook die verachting der menschen, die, wel verre van tot menschenhaat of tot ontkenning van den edeler grond der menschelijke natuur over te slaan, veeleer in het bewustzijn van eene oorspronkelijke, doch roekeloos door

velen verspeelde menschenwaarde haren oorsprong vindt. Bij Gervinus meenen wij thans vooral de blijken en de vruchten van die eigenschappen te mogen opmerken. Laat de schrijver der Inleiding, medegesleept door den geest van zijn onderwerp, nog bijwijlen tot eene meerdere verheffing van stijl zich verleiden, dan den strengen historicus welligt voegt, de geschiedschrijver der negentiende eeuw heeft allen zweem zelfs van hartstogtelijkheid afgelegd. Vast overtuigd van de waarheid en van de blijvende, schoon niet altijd afgebroken geldigheid der wet, die de geschiedenis regeert; diep doordrongen van de historische idee, die het leven der volken beheerscht, werpt hij een rustigen blik op die dagen, die tijdelijk de wet geschonden en de idee door de volken verloochend hebben gezien, wetende dat zij niet van langen duur kunnen zijn. Van een standpunt, ver verheven boven den tijd dien hij beschrijft, ziet hij met medelijdenden glimlach op het werken en drijven der menschen neêr, die der geschiedenis pogen geweld aan te doen; en zoo nog bijwijlen een woord van toorn hem ontglipt, het is de kreet der geregte verontwaardiging, die de boosheid en de laaghartigheid den betergezinde steeds ontlokken. Ook toont hij zich niet blind voor het goede, dat het kwade in die dagen heeft verzeld, niet ondankbaar voor de winsten, die de later levenden zelfs met de dwaasheden der ouderen hebben gedaan. Hij heeft, door zoo de periode ons te leeren beschouwen, die wij thans in het oog hebben, meer verrigt dan eene welbekende geschiedenis omkleeden in nieuwe vormen, meer ook dan de schrijvers over dat tijdvak verbeteren, meer dan onze kennis der feiten verrijken. Hij heeft ons geleerd, hoe zulk een tijd, hoe een tijd van teruggang in de maatschappelijke en staatkundige ontwikkeling der volken beoordeeld moet worden: niet met onverschilligheid, en ook niet met vertwijfeling, maar met berusting en met vertrouwend uitzigt op de komst van betere dagen. Hij heeft uit het verleden eene gewigtige les voor het tegenwoordige en voor de toekomst geput. Hij heeft de reactie van het eerste contra-revolutionaire tijdperk in al hare kleingeestigheid en bekrompenheid, hare werktuigen in al hunne laagheid en verachtelijkheid ten toon gesteld; wij weten daaruit, ook al wisten we 't niet door ervaring, hoe zwak zij is geweest in weerwil van allen uitwendigen glans; en wij vermoeden reeds uit hetgeen

toen is geschied, wat elke latere reactie worden moet. Voor hare zelfzuchtige handlangers en voor de zwakken en karakterloozen, die zich lieten medeslepen, geen haat maar koele minachting; voor wie gedwaald hebben ter goeder trouw, medelijden; voor de volken, die het offer werden van den eigenbaat, de heerschzucht en de zwakheid der hooggeplaatsten, geen hard en grievend verwijt, maar erkenning van de regtvaardigheid, der straf, die ze voor vroegere dwalingen, voor velerlei overdrijving en onzinnigheden, voor gemis aan volharding in het goede, voor gebrek aan zelfstandigheid en geestkracht moesten ondergaan; eindelijk tegenover de bestrijders van voortuitgang en ontwikkeling, tegenover hunne zegepraal en hunne wraak de zekerheid, dat hun werken ijdel is, en dat de tijd komt van boete voor den overmoed, als de beginselen herleven, die de volken met geestdrift bezielen voor vrijheid en regt. Deze en geene andere zijn de gevoelens waarvan elk, die nog leering wil trekken uit de geschiedenis, bij het waarnemen van tijdelijken of schijnbaren teruggang der volken behoort doordrongen te zijn. Die gevoelens bij de herinnering aan het eerste reactionaire tijdperk onzer eeuw in ons op te wekken, en ze levendig te houden ook bij de beoordeeling van latere gebeurtenissen, moet Gervinus, althans waar het goede zaad niet in volstrekt onvruchtbaren akker is gevallen, uitnemend zijn gelukt.

In drie groote, scherp geteekende tafereelen schildert hij ons de toestanden en gebeurtenissen, die in Europa de verschijningen van onzen tijd hebben voorbereid: de restauratie, het congres van Weenen en de reactie sedert 1815. Het laatste is in het thans verschenen gedeelte der Geschiedenis eerst aangevangen en nog lange niet voltooid. Wij zien de volken afgemat van den langdurigen en geweldigen strijd met en tegen den wereldveroveraar; verlangend naar vrede en rust na de stormen van omwenteling en krijg; de reactie, die lang op dat oogenblik heeft gewacht, haastig de gunstige gelegenheid aangrijpend om Europa te overvallen; doode begrippen in schijn herlevend, begraven staatsinstellingen weder opgedolven, het versleten koninklijke purper voor het oog hersteld; de revolutie en het keizerrijk, de roemrijkste herinneringen der Fransche natie, uit de geschiedenis weggeschrapt; het volk ontkend; de burgers weder prijs gegeven aan de willekeur hunner

aloude beheerschers; landen al spelend door eenige weinigen onder de magthebbers verdeeld; zedelooze ministers winst behalend uit het ongeluk van natiën; zwakhoofdige regeerders het roer van staat overlatend aan den slimste en meest gevatte; elke ondergaande zon gesmaad, elke nieuw opgaande, soms twee ter zelfder tijd aangebeden; zelden een groot en edel karakter, zelden eene schoone en roemruchtige daad. Verblindheid bij de vorsten en bij hunne raadslieden, zelfzucht in den ergsten graad bij de staatsdienaren, ondankbaarheid en verraad bij beweldadigden, karakterloosheid bij ondergeschikten, lijdelijkheid en onmagt bij de volken, onverstand en onbekwaamheid bij hunne vertegenwoordigers, - ziedaar de hoofdtrekken van den tijd, waarop het eerste deel van de Geschiedenis der negentiende eeuw onze aandacht vestigt.

Het eerste hoofdstuk begint met een terugblik op den gevallen wereldheerscher. Er is zooveel reeds over Napoleon geschreven en gedicht, dat het inderdaad moeilijk valt eene meening over hem uit te spreken, die niet aan het oordeel van anderen is ontleend. Toch heeft de korte, maar scherpe karakteristiek van Gervinus hare oorspronkelijkheid. Hij kenschetst Napoleon als den grooten man van twee eeuwen, wien Europa een te beperkt tooneel voor zijne daden scheen, en die eindigt als regent van een klein eiland. Hij wijst ons op het onderscheid tusschen generaal Bonaparte, den strengen republikein, het kind van den tijd, van het vaderland, van de revolutie, en keizer Napoleon, den Aziatischen despoot. Wat genen voor een deel althans nog mogelijk had kunnen zijn, de heerschappij der rede te helpen vestigen in het wedergeboren Europa, kon deze niet meer. Zijn val, - zegt Gervinus, - was diep, als mensch niet minder dan als vorst; maar hij zelf, - en het oordeel is streng doch juist, - hij zelf heeft zijn noodlot voorbereid en vervuld. Europa zou het lijdelijk werktuig zijner eerzucht worden: Europa wierp hem af als een te lang geduldene last. De wilskracht van zijn volk was onder zijn bestuur verlamd: het bezat kracht noch verlangen om hem te steunen, toen hij wankelde; het liet hem vallen, toen zijn troon door vreemde hand werd omgestooten. Hij had door gunsten en geschenken trouw gekocht: toen hij over magt en rijkdommen niet meer te beschikken had, verlieten de huurlingen hem het eerst. Meer welligt dan eenig ander

heeft hij de waarheid van de stelling bevestigd, dat de mensch werkmeester is van zijn eigen lot. En aan vorsten en regenten gaf zijn voorbeeld eene nuttige en behartigenswaardige les: hij was groot zoo lang hij met zijn volk bleef; hij werd vernederd, toen hij boven zijn volk zich verheven waande.

Inmiddels, nog eer hij voor goed aftreedt van het tooneel, verschijnen andere figuren, geroepen om eene gansch verschillende, maar ook veel minder roemrijke rol dan de zijne te spelen. De verbannen loten van den alouden koningstam, de in Europa nog omzwervende Bourbons, hebben tijd gehad om zich te oefenen voor de taak, die ze moeten vervullen. Hoe hebben zij dien tijd zich ten nutte gemaakt? Hebben zij nagedacht over het ijdele en vergankelijke van menschelijke grootheid; nagedacht over de dingen die gebeurd zijn in hun vaderland, en over de veranderingen die het staats- en volksleven, die de begrippen en denkbeelden der menschen hebben ondergaan? Hebben ze zich gespiegeld aan de leerrijke voorbeelden der geschiedenis, aan eenen Karel II en een Napoleon, aan een Hendrik IV en een Willem III? Is treurige ondervinding hun heilzaam geweest en heeft het ongeluk hen tot mannen gehard? Eene korte schets van de lotgevallen der Bourbons in het buitenland overtuigt ons, dat de ballingschap voor hen geene oefenschool van wijsheid en deugd, maar van dwaasheid veeleer en van ondeugd is geweest. Wij zien ze rondzwerven van stad tot stad en van land tot land, eerst geëerd en gesteund, toen verlaten en verarmd, allerwege gehaat en veracht; Artois om zijne verregaande zedeloosheid en zijne belagchelijke grootspraak, Provence om zijn ongepasten trots, zijne verwaandheid, zijne kleingeestigheid en zijne verachting voor al wat groot en edel is; de een den ridder en bijwijlen den held, de ander den koning spelend; geen van beiden in staat om, als Orleans in de rangen van het volk teruggedrongen, ook als Orleans zich volksdeugden te verwerven en ook in de vernedering nog eerbied af te dwingen voor een grooten en eens gevierden naam. Dat zij met hunne oude vooroordeelen zoo min als met hunne oude zonden gebroken hebben, wordt ons duidelijk uit een overzigt van de staatkundige verklaringen in verschillende tijden door den graaf van Provence afgelegd. Het volk is niets, de koning is alles; het volk is de kudde,

de koning de herder; de burgers zijn kinderen, de koning hun vader. De koning geeft eene constitutie, als een geschenk; hij neemt ze terug wanneer het hem goeddunkt. De koning regeert en maakt wetten: cy veut le roi, cy veut la loi. Zoo wil het ook God. Dat is in twee woorden de staatkundige geloofsbelijdenis van den graaf van Provence en de zijnen, dat de leer ten alle tijde door zijne aanhangers verkondigd. De geschiedenis heeft den Bourbons niets geleerd: de geschiedenis is niet voor hen, waar zij niet met hen is. De conventie, de republiek, de teregtstelling van den laatsten koning, de ballingschap, Bonaparte, het consulaat en het keizerrijk, - wonderlijke visioenen en benaauwde droomen dat alles, werkelijkheid alleen dan, als er wraak te oefenen valt. Lodewijk XVIII zal Lodewijk XVII opvolgen, gelijk Lodewijk XVII, die nooit geregeerd heeft, Lodewijk XVI is opgevolgd: de koning sterft niet; de koning is dood, leve de koning! Dat is de keten der tijden. - Niet zonder humor, doch met de waardigheid tevens, die de muze der historie nimmer verlaten mag, is de persoonsbeschrijving van den onbevalligen, zwaarlijvigen graaf van Provence, dien wij later op het balcon van zijn paleis, met zijne jichtige beenen in wollen lappen gewikkeld, wapenschouwingen zien houden over de soldaten van Napoleon. In weerwil van zijne absolutistische beginselen verschijnt hij ons nooit als een zwartgallig despoot; integendeel, hij vertoont zich steeds als een zachtzinnig, gemoedelijk man, opgeruimd zelfs en vrolijk, geestig op zijne manier, steeds voorzien van een rijken voorraad kwinkslagen en anecdoten, vriend van gezellig onderhoud, en liefhebber, als zijn ongelukkige voorganger, van een goeden en welvoorzienen disch. Met een luchtig hart uit Frankrijk gevlugt, trekt hij lagchend en liedjeszingend door Duitschland, terwijl de guillotine voor zijne bloedverwanten gereed wordt gemaakt, en troost zich met deftige klassieke aanhalingen, als de lust tot zingen is bekoeld; met den glimlach op de lippen en een glans van vaderlijke goedhartigheid op het gelaat, keert hij, tot den troon van Frankrijk geroepen, naar zijn vaderland terug, schoon met onverzoenlijken haat tegen de vrijheid en de regten van zijn volk, en met wraakzucht tegen Frankrijks helden in het hart. Met de meeste zachtzinnigheid zien wij hem in de dagen zijner grootheid de Fransche natie aan zijne

willekeur onderwerpen, en met de meeste gemoedelijkheid regt en billijkheid, rede en geschiedenis verkrachten, doof voor verstandigen raad, voor klagten, voor smeekingen, voor bedreigingen, blind voor gevaren en voor de teekenen des tijds.

De langdurige weifelingen der verbonden mogendheden tusschen behoud der Napoleontische dynastie onder een regentschap en herstel der Bourbons, de onderhandelingen met Bonaparte en de graven van Provence en van Artois, de beraadslagingen van keizer Alexander en de Engelsche, Pruissische en Oostenrijksche gevolmatigden met Talleyrand, de eindelijke beslissing der bondgenooten ten voordeele van den achttienden Lodewijk na het afbreken van de conferentie van Chatillon, worden zoo duidelijk, als in een verslag van zoo verwarde feiten mogelijk is, door den schrijver ons verhaald. Op goede gronden wederlegt hij de opzettelijke of onwillekeurige dwaling der Fransche geschiedschrijvers, die alleen in toeval en in dwang van de zijde des vijands, niet tevens in de wenschen der natie zelve, de aanleiding meenen te zien tot den terugkeer van het oude koninklijke geslacht. Dat de natie niet vrij was in hare keuze, lijdt geen twijfel; dat zij de Bourbons niet zou hebben teruggeroepen, als zij vrij ware geweest, volgt daaruit echter geenszins. Welken staatsvorm zou Frankrijk, de republiek zoowel als de soldatenregering moede, zich gegeven hebben, zoo niet de constitutionele monarchie, waarin de meest verstandige terugkeer tot de zuivere en oorspronkelijke, nog meest algemeen gehuldigde beginselen der omwenteling gelegen was? En welk ander dan het oude vorstenhuis was beter geschikt om dat staatsideaal der nieuwere tijden te helpen verwezenlijken? Ook leefde er nog aanhankelijkheid in het volk aan eenen naam, waaraan zoovele groote en roemrijke herinneringen verbonden waren; ook gevoelde het wel eenige vergoeding aan de bloedverwanten van den toch te hard geoordeelde verschuldigd te zijn. Maar niemand waagde het zijne stem voor hen te verheffen, zoo lang nog de hand van den oppermagtigen vijand, wiens bedoelingen men niet kende, en die zelf zich nog niet durfde verklaren, op Frankrijk rustte, en de donkere gestalte van den geslagen, maar nog niet overwonnen gebieder op den achtergrond zich bleef vertoonen. Toen de beslissing der mogendheden gekomen was, en Napoleon,

door zijne veldheeren verlaten, door Alexander bedrogen en door Marmont verraden, de abdicatie had geteekend, bleek het, dat de vroegere gehechtheid aan de traditiën van het Fransche koningshuis bij een groot deel der natie herleefde, - eene edele en ridderlijke loyauteit, maar eene gevaarlijke tevens, die geenszins een behoorlijk tegenwigt in een krachtigen en zelfstandigen volksgeest vond. De onverzoenlijkheid van den strijd tusschen het koningschap der Bourbons en het constitutionalisme der nieuwere tijden werd toen door Frankrijk zoomin als door de bondgenooten, die den Bourbons eene constitutie oplegden, begrepen.

De zegevierende intogt der koningsgezinden in Parijs, onder bescherming der vreemde mogendheden, en de geschiedenis van het stadhouderschap des graven van Artois, laten ons reeds eenigermate vermoeden, welke de houding van de Bourbons en hunne aanhangers tegenover Frankrijk worden zal. De oudkoninklijke adel is vertegenwoordigd door de meest onverbeterlijken, door de Polignacs, Noailles, Montmorency, Fitzjames, Adhémar, de de Maistres, Bonald en anderen; de oude ligtzinnigheid en de verachting van alle schaamte en eergevoel stelt zich weder openlijk als te voren ten toon; de schijn zelfs van eene vrijwillige keuze der Fransche burgers bij het herstel van Lodewijk XVIII wordt met voeten getreden, het pamflet van Chateaubriand tegen Napoleon als een meesterstuk opgevijzeld, eene giftige verklaring van den Parijzer gemeenteraad tegen den gevallen keizer door Sémalé, den trouwen handlanger der vorstelijke broeders, uitgelokt en door Bellart, een Bonapartistisch renegaat, bewerkt; de stijfhoofdige Montesquiou houdt een ganschen dag, schoon dan toch te vergeefs, in eene zitting van het voorloopig bewind de belagchelijke stelling vol, dat niet de broeder van den laatsten koning door het volk ten troon wordt geroepen, maar dat de oom van den fantasie-koning Lodewijk XVII, krachtens zijn regt, de regering terugneemt; de graaf van Artois weigert eerst en wordt eindelijk door den Russischen keizer gedwongen, zich tot rijksstadhouder te laten benoemen door den senaat; maar in plaats van de hem voorgelegde constitutie in naam des konings te bezweren, weet hij eene verklaring onder te schuiven, waarin de aanneming dier constitutie vrij twijfelachtig wordt beloofd; de driekleurige, door het volk als vergode kokarde werpen de royalisten met walging en af-

schuw weg; te Bordeaux en te Nantes verbrandt men openlijk de constitutie gelijk zij door den senaat was opgesteld; de indirecte belastingen worden onveranderd behouden, ofschoon hare afschaffing eene der voorwaarden was, onder welke de Bourbons de regering hadden aanvaard. De zelfzuchtige en tevens kruipende houding van den senaat opent voorts de rij der onwaardige handelingen, aan welke de vertegenwoordigers van het Fransche volk zich in die dagen hebben schuldig gemaakt. Hunne betrekking te behouden, en hooge inkomsten te genieten, bleek het hoofddoel zijner leden te zijn, en hoewel zij nog in 1812 den keizer betuigd hadden voor het behoud der vierde dynastie te willen sterven, bezaten zij niet eens zooveel eergevoel, om voor den vorm althans af te treden, toen die dynastie gevallen was. Dat Talleyrand, de gehate en verachte, maar toch als een orakel nog geprezene, aan het hoofd van het voorloopig bewind werd gesteld en door de mogendheden in alles het eerst geraadpleegd, noemt Gervinus met reden een van die teekenen der tijden, waaruit wel bleek hoe laag de zedelijke waarde der Europesche staatskunst gezonken was. De Bourbons, het is waar, verlangden van hem bevrijd te worden; maar zij bezaten om hem weg te dringen uit het bestuur van 's lands zaken noch moed, noch kracht, en hun weerzin ontstond ook niet uit afkeer van zijne oneerlijkheid, maar uit de overtuiging, dat juist hij, schoon uit eigenbelang trouwens, de lastigste tegenstander hunner absolutistische beginselen was.

Met de geestdrift voor de vorstelijke ballingen ging hooge verwachting van de toekomstige zegeningen hunner regering gepaard: een nieuw staatkundig leven, herstel van de lang onderdrukte vrijheid in wetenschap en kunst, afschaffing van de met reden gehate conscriptie en der droits réunis, eene duurzame verzoening van volk en vorst, en eendragtige zamenwerking van regering en vertegenwoordiging, waren de gouden vruchten, die men van de restauratie zich beloofde. Maar tevens werd onmiddellijk reeds bij de eerste verschijning der koninklijken op Fransch grondgebied het onverzoenlijke van de tegenstelling gevoeld, die volk en vorstengeslacht verdeeld bleef houden, en de schrijver laat ook niet na, die kiem van tweespalt als een scherp contrast tegen de gulden droomen der vrijheidlievende vaderlanders in het licht te stellen. Was het volk vergevens-

gezind jegens de koningen geworden, de royalisten, die met reden zich als de laatstbeleedigden mogten beschouwen, waren het geenszins jegens het volk; de revolutiemannen waren door de omwenteling in het bezit gekomen van rijke eigendommen en winstgevende betrekkingen; de koninklijken eischten herstel van hun oud en, naar ze beweerden, onvervreemdbaar regt; de een kwam met oude begrippen en oude aanspraken in Frankrijk terug, de ander hing aan de beginselen van den tijd en wilde de regten gehandhaafd zien, die de staat hem gewaarborgd had. Wat konden de hoofden van het terugkeerend vorstengeslacht in dien strijd van meening en van eigenbelang? Zij hadden veel kunnen doen, oordeelt Gervinus, waren zij wijs, ware Lodewijk XVIII een Willem III geweest. Eene Fransche ‘verklaring van regten’ werd den toekomstigen koning aangeboden; had hij ze niet kunnen aannemen en daarmede een loffelijk voorbeeld van vergevensgezindheid en onbaatzuchtigheid kunnen geven, beide zoo dringend door de omstandigheden geëischt? Dat hij noch een der zijnen dat voorbeeld gaf, waaraan is het toe te schrijven, zoo niet aan die magt der vooroordeelen, die wel betere naturen dan Artois en Provence bedierven en ze tot het goede onmagtig hebben gemaakt?

Hoe volkomen reeds de eerste regeringsdaden van Lodewijk XVIII met de handelingen zijns broeders, met zijn eigen voorleden en met de staatkundige rigting zijner partij overeenstemden, ontwaren wij al aanstonds, als de opening der kamers na de komst des konings te Parijs, en het aldaar verhandelde ons beschreven wordt. Op aandringen vooral van keizer Alexander, die gaarne de rol van weldoener der volken speelde en invloed bij de Fransche natie zocht te verwerven, had Lodewijk vóór zijne troonsbestijging moeten beloven, een ontwerp van constitutie in den geest van het senaatsontwerp aan de kamers te zullen voorleggen. Hij begon zijne regering met een coup d'état, door zijne charte, die ‘minstens twee eeuwen bij het senaatsontwerp ten achteren was,’ den volken op te leggen als eene wet; hij gaf ze uit vrije, koninklijke genade, als een geschenk, met vrijheid natuurlijk om ze terug te nemen of ze te beperken naar goeddunken; hij gaf ze als eene ‘ordonnantie van hervorming,’ als toegift op de oude ‘staatsordening’ van Frankrijk; en even als zijn koningstitel zou

ook de charte ‘den keten der tijden voortzetten,’ en daarmede Frankrijks meest glorierijke dagen met ééne pennestreek uitdelgen uit de geschiedenis. Voorts bij den koning alleen het regt van initiatief; de kamers niet als generale staten, maar als de oude parlementen beschouwd; geen budget, maar ‘wet der lasten;’ de Bonapartisten en de republikeinen uit de ‘pairskamer’ verwijderd; geene verantwoordelijkheid van ministers dan in buitengewone gevallen; veranderingen in het kiesstelsel, waardoor de vrijheid der keuzen zoo veel mogelijk belemmerd zou worden; de katholieke godsdienst weder tot godsdienst van staat verheven; den koning eindelijk het veelomvattend regt toegekend om ‘verordeningen te maken, die tot uitvoering der wetten en tot heil van den staat noodig zouden zijn.’ En toch, hoe zeer ook dat alles in strijd was met de meest algemeen gewenschte constitutie, hoe zeer het ook aandruischte tegen aller begrippen van staatsregt buiten die der ultra-royalisten, toch stoorde die eerste daad van willekeur, waarmede de charte aan Frankrijk werd opgedrongen, de goede verstandhouding tusschen koning en volk nog niet. Gervinus laat het ons opmerken, hoe edelmoedig veeleer ook de hevigste tegenstanders der charte verklaarden, hare feilen met den mantel der liefde te willen bedekken, indien slechts de uitvoering eene eerlijke was. Hoe dankbaar zien wij die edelmoedigheid erkend, hoe trouw haar beloond! De eerste wet reeds, de drukperswet van Guizot, eene schending van het koninklijke woord; bedreigingen tegen de bezitters van verbeurdverklaarde goederen; bedreigingen tegen de ‘koningsmoorders’; afzetting en vernedering van bijkans allen die onder de vroegere regeringen in betrekkingen waren gesteld; de Cadoudals tot den adelstand verheven; de ‘tirannenmoord’ geprezen, met het oog op de moordaanslagen tegen Napoleon; het standbeeld van den keizer omgeworpen; het koninklijk geslacht openlijk, voor het aangezigt van het gansche volk, pronkend met de oude, te regt zoo gehate en verachte bigotterie; allerlei ‘kleine speldeprikken der wraak, waar bloedige offers verboden waren.’ Was het wonder, dat onmiddellijk reeds in de kamers eene geduchte oppositie zich begon te vormen; dat al de netelige vraagstukken van staatkunde, die men voorloopig zoo gaarne had laten rusten, als met een tooverslag weder in 't leven werden geroepen; dat partijschappen ontstonden en

tegen elkander zich verbitterden; en dat het volk, juichend bij den terugkeer der Bourbons, na hunne eerste regeringsdaden in gisting geraakte, door booze voorteekenen tot wantrouwen geleid en wrevelig geworden door de kleingeestige hatelijkheden, die het hof toeliet en zelfs begunstigde, en waarmede gansch Frankrijk als in het aangezigt werd geslagen? Zou het enkel moedwil, of zou het inderdaad eene openbaring van de volksstemming zijn geweest, toen, gelijk verhaald wordt, bij het zoenfeest voor Lodewijk XVI, terwijl de versierselen van den lijkwagen in het koord eener straatlantaarn verward raakten, uit de zwijgende en voor 't overige onverschillig toeziende menigte de beruchte kreet: ‘à la lanterne!’ vernomen werd?

Eene gelijke ontevredenheid als bij de natie in 't algemeen treffen wij ook bij de bijzondere klassen der maatschappij over de handelingen der koninklijken aan. Het hevigst misnoegen ontwaren wij bij het leger van Napoleon, door de thans bovendrijvende partij grovelijk beleedigd, en door de regering even onbillijk benadeeld als roekeloos vernederd. Schriften, waarin de beginselen der republiek en de feiten van het keizerrijk hoog worden geroemd, begint men, en niet zonder grond, als tolken der openbare meening te beschouwen; de kwaadsprekendheid der salons, zoo gevaarlijk voor elke regering in Frankrijk, vindt in het voorleden van de vorstelijke broeders en van hunne naaste betrekkingen wapenen te over, om het gezag der Bourbons gevoelige wonden toe te brengen; zamenzweringen van allerlei aard ter gunste van de nieuw verrezen partij der Orleanisten zoowel als van Napoleon, drijven allerwege haar geheimzinnig spel; en elk helderziende acht meer en meer van de onhoudbaarheid der bestaande dingen zich overtuigd. Alleen de regering en haar aanhang niet. In behagelijke rust denkt Lodewijk XVIII voortaan zijn leven te slijten op den voorvaderlijken troon, anecdoten vertellend en pralend met zijne schoolgeleerdheid, vaderlijk regerend in zijn bekrompen eigenwaan. Zoomin als een zijner hovelingen en zorgelooze ministers heeft hij een waakzaam oog gehouden op den man, die, nog in 't midden van het eens door hem beheerscht Europa, van zijnen kant elke handeling van het nieuw bestuur, elke schrede op de baan van den teruggang, elke beweging, hoe schijn-

baar onbeduidend ook, bij het volk heeft gadegeslagen. Napoleon is niet meer voor de Bourbons, maar Frankrijk is nog voor Napoleon en hij voor Frankrijk. ‘Als een bliksemstraal uit warme zomerlucht’ komt te Parijs en te Weenen de tijding van Napoleons vlugt van Elba en van zijne landing aan de Fransche kust.

Als ‘eene episode uit de geschiedenis dier avontuurlijke ridders, die alléén en al spelend koningrijken veroverden,’ als een fragment uit een heldendicht klinkt ons de beschrijving van den togt des ballings met zijne weinige getrouwen door het nog vijandige land. Het was geene grootspraak van den keizer, toen hij verkondigde ‘dat zijn adelaar van toren tot toren naar de Nôtre-Dame zou vliegen.’ Hij vervulde zijne vermetele profetie in den stoutsten en voor zijne vijanden meest beschamenden veldtogt dien hij ooit had gevoerd, een zegetogt, ‘waarbij leger en landvolk als in een roes der bevrijding hem op de hielen volgden, terwijl de tegenstand niet alleen vóór hem, maar ook ter zijde, maar ook achter hem verstoof.’ Welk een moed, welk eene koenheid, welk een staatsbeleid tegenover het onwaardig gedrag van eenen Lodewijk XVIII, die eerst eene policieverordening tegen zijn grooten mededinger, als tegen een gemeenen straatroover liet uitvaardigen, en daarna, hoewel hij openlijk had verklaard, op zestigjarigen leeftijd geen schooner dood te kunnen sterven dan den dood voor vaderland en voor pligt, zoo ijlings de vlugt nam, dat hij in der haast zijne staatspapieren op zijne tafel en in zijn lessenaar vergat. Napoleon's heldendaad is voor 't overige de laatste schoone bladzijde uit de geschiedenis van die dagen, eene bladzijde spoedig èn door hemzelven ontsierd, èn beklad door de laagheid en de verraderlijkheid van de meesten zijner aanhangers. Welk een oordeel uit te brengen over eenen Soult, die ‘elf maanden geleden de Bourbons aan den vloek des volks had prijsgegeven, daarna voor hen gekropen en Napoleon bij zijne landing een onzinnig gelukzoeker genoemd, en die nu zich aan het hoofd stelde van zijnen generalen staf?’ Hoe te oordeelen over een Angereau, Ney en zoo vele andere hooggeplaatsten, wien verraad jegens eene verlorene zaak geen oneer en geen schande meer was? Wel moet de menschenverachting van Napoleon zijn toegenomen, toen allerwege de vleijerij en de gelukwenschen van dezelfden hem toestroomden, die vóór weinige dagen nog de knie hadden gebogen

voor den troon der Bourbons! Dat hij zelf ook weder veel heeft bijgebragt om zijne zaak, die in den beginne zoo schoon stond, te bederven, - hoewel ook erkend dient te worden dat zijn tweede en laatste val voor een groot deel aan vroegere feiten en aan omstandigheden van zijn wil onafhankelijk te wijten is, - kan ons blijken uit des schrijvers kort maar zaakrijk overzigt van de geschiedenis der ‘honderd dagen.’ Het constitutionele keizerrijk, dat thans onder de hoede van den vroeger onbeperkten heerscher het koningschap der ‘legimiteit’ zou komen vervangen, was niets dan een ijdel woord, waaraan Napoleon zelf niet geloofde. Het volk bij zijn terugkeer eerst als burgers, toen als Franschen, eindelijk weder als onderdanen door hem toegesproken, doorzag de list en vertrouwde zijne betuigingen niet. Zelfs een Constant, die het zoo opregt meende met hem en met zijn constitutionalisme, eindigde met beiden te wantrouwen. En teregt. Want Napoleon versmaadde, even als Lodewijk XVIII, de schoone rol van Willem III. Zijne constitutie was, even als de charte der Bourbons, eene toegift op eene vroegere staatsordening, een vastknoopen aan den ‘keten der tijden,’ waarmede hij zelf eerst den spot had gedreven; hij zou, - daarop kwamen ten laatste al zijne beloften neder, - hij zou, even als Lodewijk, zien wat er voor het volk en zijne regten gedaan kon worden. Ook de mogendheden geloofden geen woord van de verzekering, dat voortaan het keizerrijk de vrede zou zijn. Het banvonnis onmiddellijk bij zijne terugkomst door de mogendheden tegen hem uitgesproken, en zonder genade, in weerwil van zijne duurste en schoonste beloften, gehandhaafd, verlamde zijne kracht, terwijl met het vertrouwen van zijn volk ook zijn zelfvertrouwen verloren ging. Hij moest stout en onverschokken handelen, maar hij moest tevens voorzigtig zijn: hij bewoog zich in eenen cirkel dien hij door zijne vroegere handelingen zich zelven getrokken had en waaruit hij zich nu niet meer kon bevrijden. Nog had hij evenwel, bij de zwakheid en moedeloosheid van het volk, bij het gemis aan alle veerkracht en zelfstandigheid der burgers, bij de zelfzucht en den slaafschen zin der meest invloedrijke staatsmannen in Frankrijk, zich een tijdlang staande kunnen houden, ware hij in den oorlog overwinnaar geweest. Maar ook in den krijg was hij dezelfde niet meer; het bewustzijn dat alles thans meer dan ooit van éénen slag

afhing, en dat de tijd, om dien slag behoorlijk voor te bereiden, ontbrak, scheen hem te drukken, zijn veldheerstalent hem verlaten te hebben. Hij moest wagen - en verloor. Zijn gelukster ging voor altijd onder. - De wederverschijning van Napoleon op het tooneel zijner vroegere grootheid was ‘de laatste nagalm van die roemrijke feiten die behoord hebben tot een magtig, maar in die dagen reeds verdwenen geslacht.’

Na de nederlaag van Waterloo trekt in Frankrijk onze aandacht de kortstondige overwinning der Orleanisten, onder aanvoering van Lafayette, toen bijkans reeds vergeten burger en nog steeds terend op zijnen Amerikaanschen roem. Het was voor een oogenblik eene zegepraal van de burgerij op het militair despotisme en op het koninschap bij de gratie Gods. Hoe aanmatigend echter en hoe kortzigtig tevens de Orleanistische partij zich bij deze gelegenheid gedroeg, leert ons de geschiedenis der tusschenregering, die de tweede abdicatie na den afval van Davoust is opgevolgd en het tweede herstel der Bourbons voorafging. Dwaze hoop, waarmede de vrienden van Orleans zich vleiden, dat de verbonden mogendheden Frankrijk vrij zouden laten in de keuze van een regeringsvorm! De burgerstand, uit welken de tweede kamer nu grootendeels was zamengesteld, bewees daarmede ten duidelijkste haar volkomen gemis aan doorzigt en beleid. Beter begrepen den staat van zaken, tot ongeluk misschien, en zeer zeker tot schande van Frankrijk, de twee mannen die algemeen als de slimste, maar ook als de minst achtenswaardige bekend waren, - Talleyrand en Fouché. De laatste, ongetwijfeld nog gansch anders dan de eerstgenoemde verachtelijk, speelde thans bij de tweede restauratie ongeveer dezelfde onwaardige rol, die gene bij de eerste niet had versmaad. Schijnbaar verbonden met de Orleanisten, bedroog hij hen, zoodra hij van Wellington had vernomen dat het herstel der Bourbons door de mogendheden was beslist. De sluiting van de vergaderzaal der kamers, in stilte door hem bewerkt, was het treurig en tevens belagchelijk einde van Lafayette's hoogdravende permanentieverklaring; en de partij der Orleans werd uiteengedreven, om eerst vijftien jaar later, maar dan ook met beter gevolg, den mislukten strijd te hernieuwen. Droeg in alles het toenmalig streven dier partij, gelijk Gervinus ons laat opmerken, het karakter der onbeduidendheid, stuitend moet het

voor ons zijn, het hof van Gent geheel onder de hoede van vreemden en, thans zonder twijfel zeer tegen den zin van het meerendeel der natie, met den regter van Lodewijk XVI in Talleyrand's ministerie naar Parijs terug te zien keeren. Maar Lodewijk XVIII was de man niet om naar den wil of de wenschen van zijn volk te vragen. Dankbaar neemt hij den scepter uit de hand der vreemden aan, spottend over zijne verbinding met den koningsmoorder.

En nu zien wij de reactie eerst regt aanvangen, waarvan de tusschenregering der Bourbons slechts het voorspel was geweest. De wraak, aangestookt door de vreemde mogendheden, begint. Het terrorisme gaat uit de hand der republikeinen in die der koningsgezinden over. De zuidelijke gewesten beleven op nieuw de gruwelen van het schrikbewind; moordenaars worden door de regering eer beschermd dan gestraft; de regtbanken veroordeelen Bonapartisten ter dood; de koning stort tranen in overvloed om de strengheid tot welke hij zich gedwongen acht, maar weigert de genade die de echtgenooten der veroordeelden hem pogen af te smeeken; Ney valt als martelaar, terwijl Davoust tot pair des rijks wordt verheven. Eéne enkele daad van de regering wint de goedkeurig van allen: de verwijdering van Talleyrand en Fouché, - al is hun val dan ook minder aan gronden van zedelijkheid en aan eerbeid voor goede trouw bij het hof, dan aan welbegrepen eigenbelang en welgewettigd wantrouwen jegens drie- en vierdubbele verraders toe te schrijven.

De geschiedenis der restauratie eindigt met den tweeden vrede van Parijs, voor Frankrijk nog vrij wat vernederender en nadeeliger dan de eerste, maar zeker niet minder billijk en regtvaardig. Frankrijk, nog tamelijk verschoonend, maar toch als overwonnen land door de mogendheden behandeld, - dat is het einde van al den roem door republiek en keizerrijk ingeoogst. Met den laatsten vrede van Parijs begint de eigenlijk gezegde nieuwere geschiedenis der Franschen; de eerste restauratie en de terugkeer van Napoleon mogen nog als een aanhangsel van de revolutieperiode worden beschouwd.

Van welke beteekenis intusschen die weinige, maar aan gewigtige gebeurtenissen zoo rijke dagen voor de geschiedenis der latere tijden zijn, verklaart ons de schrijver in

eenige bladzijden, in welke hij nog een oogenblik op de besprokene veranderingen terugziet. Elke van deze mag een voorspel worden genoemd van wat later in Frankrijk en ook elders gebeurd is. De kortstondige zege van de burgerij en de Orleanisten, de vertegenwoordigers der oorspronkelijke revolutiebegrippen, was het van de omwentelingen in 1830 en van de regering van Lodewijk Filips; de soldatenbeweging, die Napoleon weder op den troon plaatste, werd in 1820 in Spanje, Napels en Piëmont herhaald, en was ook toen kort van duur, omdat de militaire heerschappij gemeenlijk niet lang tegen de stille ontevredenheid der burgers bestand is; in 1815 vielen reddeloos, naar het scheen, Orleanisten, republikeinen en Bonapartisten; toch hebben zij allen achtereenvolgens, in 1830, 1848 en 1850, den verloren invloed heroverd; van deze zijde beschouwd zijn de vijftien maanden zelfs het voorspel van nog veel latere gebeurtenissen. Wat veertig volgende jaren langzaam in Frankrijk zagen geschieden, dat hadden die vijftien maanden reeds in de snelste opvolging ondervonden. In geen periode dan ook sterker blijken van dat steeds weifelend en naar afwisseling hakend karakter der Fransche natie, dat morgen bespot en vertreedt wat het heden bewondert, - een karakter dat wij in hare gansche geschiedenis kunnen opmerken, en dat deels ongetwijfeld aan de vereeniging van tweeërlei geheel verschillende stammen op Franschen bodem, deels ook aan den overmagtigen invloed van de bewegelijke en steeds bewogen hoofdstad te wijten is. Wat hiervan zijn moge, de snelle en onophoudelijke veranderingen, die wij kortelijk met Gervinus hebben nagegaan, strekken der Fransche natie als staatkundig volk geenszins tot roem, en wel allerminst de wijze waarop zij hebben plaats gevonden. Wèl hebben strenge zederigters onder de Franschen zelven reden gehad om te verklaren, ‘dat zij uit de revolutie voorbijgaanden menschenhaat, maar uit de restauratie blijvende menschenverachting hebben geleerd.’ Is die uitspraak, zoo geheel algemeen genomen, den wijsgeerigen beoordeelaar van de geschiedenis der menschheid te hard, zij is, met het oog op het hier beschouwde in het bijzonder, geenszins te gestreng. Het verhaal van wat Frankrijk in dit tijdperk zag gebeuren, is zeker niet geschikt om onzen eerbied voor een volk te vermeerderen, dat het eene oogenblik met geestdrift voor vrijheid en regt bezield, het andere willig voor

den dwingeland buigen, de geweldenarij toejuichen, het onregt billijken kon; ofschoon wij toch ook van den anderen kant voor dat volk als zoodanig eene verontschuldiging vinden in de uiterst moeijelijke omstandigheden waarin het was geplaatst, en in de onwaardige handelwijze van degenen in wien het zijn vertrouwen had gesteld. Het oordeel der geschiedenis treffe hoofdzakelijk derhalve, maar dan ook zonder verschooning, die staatkundige misdadigers, wien geen trouwbreuk te schandelijk, geen verraad te laaghartig meer was om hunne eerzucht niet alleen, maar erger dan dat, om hunne hebzucht en hunnen hang naar de genietingen des levens te kunnen voldoen. Het ware hun beter geweest, en voor de menschelijke natuur minder vernederend, indien nooit hunne namen in de jaarboeken der historie waren vermeld geworden. -

Het tweede hoofdstuk van de geschiedenis der negentiende eeuw bevat, gelijk wij boven hebben opgemerkt, een overzigt van het verhandelde op het Weener congres. Aanvangend met eene schets van de uitwendige gedaante der vorstenvergadering te Weenen, waarbij vooral de gerektheid en toch ook soms weder de overhaasting der beraadslagingen, de ligtvaardigheid, de weelde, de pronkzucht en de onverantwoordelijke verkwisting van de vorsten en van hunne ministers in 't oog springen, - wordt vervolgens dat verslag in twee onderafdeelingen: over de Europesche statenvorming en over de Duitsche constitutie, ingedeeld.

In de eerste zien wij Frankrijk, dat volgens den vrede van Parijs aan de beraadslagingen eigenlijk geen deel zou nemen, door de diplomatische slimheid van Talleyrand den rang van bondgenoot veroveren, en zoowel na den tweeden als, na den eersten vrede, nog betrekkelijk winst behalen uit de oneenigheid der overige mogendheden; - voorts Noorwegen met Zweden verbonden door de voorzigtige staatskunst van Bernadotte, ‘den Ptolemaeus in de Napoleontische veldheerengroep,’ die zich Rusland te vriend maakt; - België, die ‘molensteen aan den hals van Oostenrijk,’ toegevoegd aan de Nederlanden, vooral door het drijven van Engeland, dat weder de afhankelijkheid van zijn vroegeren bondgenoot zoekt, en aan hetwelk de prins van Oranje gehechtheid veinst, om later zich tot Rusland te wenden; - Murat het offer van zijne eigene dwaasheid, en Napels met Sicilië vereend; - Genua, lang onafhankelijke

republiek, aan Sardinië, haar erfvijand, onderworpen; - Zwitserland, gelukkig onder den staatsvorm door Napoleon aan de Helvetische republiek geschonken, tengevolge van de noodelooze en noodlottige inmenging der mogendheden eerst aan de grootste verwarring, daarna aan de aristocratische reactie prijsgegeven; - Oostenrijk, met opoffering van verafgelegene bezittingen magtiger dan ooit in zijn eigen, nu afgerond gebied, maar als Europesche mogendheid door Metternich's vreesachtige staatkunde verzwakt; - Engeland, van een geduchten invloed in Europa en Amerika verzekerd door het behoud der veroverde volkplantingen en door het bezit van vele havens in de Middellandsche Zee; - Rusland en Pruissen lang twistend over Polen en Saksen, waarbij Alexander ook hier weder den schijn aanneemt, alsof hij alleen het heil der volken zocht, en de koning van Pruissen en Hardenberg, zijn minister, als gewoonlijk tot allerlei fouten vervallen, om eindelijk, na veel groote woorden te hebben verspild, aan Rusland alle winst van verdeeling te laten; - de magt van Pruissen door de dwalingen zijner staatslieden en de kunstgrepen van Metternich over gansch Duitschland verdeeld, doch invloedrijk juist als Duitsche staat, indien het in vervolg van tijd slechts nut uit die verdeeling weet te trekken; - Engeland na den tweeden vrede van Parijs in Frankrijk zoo invloedrijk, dat het Wellington gelukt den Bourbons een ministerie Talleyrand-Fouché op te dringen, maar om weldra in de volksgunst door den keizer van Rusland te worden vervangen; - Pruissen eindelijk ook na dien tweeden vrede weder evenmin bij magte om van de gunstige omstandigheden gebruik te maken en nogmaals het offer van de onverstandige politiek zijns konings, van de onophoudelijke weifelingen zijns gevolmagtigden en van de meerdere slimheid der overige onderhandelaren.

Dit alles is bekend, en hoe nuttig het ons zijn moge tot regt verstand van de latere geschiedenis, de verhandelingen van het Weener congres ook in hare nadere bijzonderheden ons te herinneren, en hoe belangwekkend daarvan ook de uiteenzetting bij onzen schrijver, van meer gewigt nog schijnt het ons voor 't oogenblik, het eigen oordeel van Gervinus over de verrigtingen en besluiten der mogendheden te vernemen. Met scherpe trekken stelt hij die verrigtingen zelve en hare uitkomsten tegenover de hooge verwachtingen, door

de volken niet alleen, maar door de vorsten zelven gekoesterd van ‘het grootste vredeswerk dat ooit in Europa ondernomen werd.’ Zoo er ooit belagchelijke utopiën in het brein van staatkundige dweepers zijn ontstaan, de ergste van alle was misschien die ‘diplomatische apocalypsis der negentiende eeuw,’ die bekend is onder den naam van de Heilige Alliantie. Hoe weinig de daden daarbij met de woorden overeenstemden, blijkt èn uit de weinig broederlijke houding der vorsten tijdens en na het congres, èn uit de stiefvaderlijke wijze waarop zij de volken behandeld hebben. De schending der nationaliteiten was voor hen geen bezwaar tegen de schikkingen die ze onderling beraamden. Op de godsdienst, de zeden, de afkomst, de geschiedenis der verdeelde en weêr zaamgevoegde natiën werd niet gelet, maar alleen op het toevallig belang der groote mogendheden zelve. ‘De gewoonte om volk als vee te verkwanselen, - schreef Jefferson in dien tijd, - schijnt een deel van het Europesche volkenregt te zijn geworden,’ - en zelfs uit den meest onreinen mond moest het congres de zuiverste waarheid hooren: - ‘volken, - zeide Talleyrand, - schijnen geene regten meer te hebben;’ - terwijl Botta niet onjuist aanmerkte, dat er wel eene legitimiteit voor de eenheid, maar niet voor de veelheid scheen te bestaan. Ware het inderdaad, - meent Gervinus, - het doel der vredestichters geweest, met de verstoorde orde ook het geschonden regt te herstellen, zij hadden vóór alles moeten aanvangen met het grootste onregt weder goed te maken, dat welligt ooit jegens een volk is gepleegd: het herstel van Polen had hun eerste werk moeten zijn. Zoo oordeelde ook Talleyrand. Hadden zij willen handelen naar de eerste en eenvoudigste regelen van billijkheid, zij hadden België niet met Noord-Nederland behooren zaam te koppelen, zij hadden Lombardije niet aan Oostenrijk, Sicilië niet aan Napels, Genua niet aan Sardinië, Noorwegen niet aan Zweden, Sleeswijk-Holstein niet aan Denemarken moeten onderwerpen. Wat de beloften van vrije constitutiën aan de volken betreft, dat moge hier en daar eene opwelling van edelmoedigheid bij deze of gene zijn geweest, spoedig ging die aandoening voorbij, en in 't algemeen was het niet anders dan een middel om de nog steeds bewogen gemoederen tot bedaren te brengen, gelijk het te voren tot prikkel had gediend om de volken tot den strijd tegen Napoleon op te wekken; het gevaar eenmaal

voorbij en de rust in Europa hersteld, werden al die toezeggingen, waarmede men zoo kwistig was geweest, onmiddellijk weêr vergeten. ‘De nood had redelijkheid geleerd: met gene verdween ook deze.’ De beloofde staatsordeningen werden hier niet gegeven, daar gegeven, maar haastig weder beperkt, in het gebruik ijdel gemaakt of ook ten eenenmale weder vernietigd. Daarin lag de aanleiding tot nieuwe omwentelingen, even als in de schending van de onafhankelijkheid veler volken de grond tot nieuwe oorlogen. Het congres van Weenen handelde niet alleen in vele opzigten onregtvaardig, maar in de meeste ook onverstandig. Hadden de mogendheden weinig eerbied voor het regt, hare nieuwe statenorde had ook weinig kans op rustig bestand. Opmerkenswaardig is de vergelijking des schrijvers tusschen de handelwijze der groote mogendheden en die van Napoleon. Eén beginsel, het is waar, onderscheidde ze van deze: het was de door Talleyrand uitgevonden legitimiteit, waarvan dan ook trouwens zooveel misbruik werd gemaakt als doenlijk was, en waarvan Fouché niet ten onregte had voorspeld, dat het der wereld ligt evenveel tranen als het niet minder fraaije woord van gelijkheid zou kosten. Maar voor 't overige was het karakter van het Weener vredeswerk door en door een Napoleontisch, hoe vijandig ook de bondgenooten tegen elke stichting van het keizerrijk gezind waren, zij mogt dan goed zijn of slecht. Het voorbeeld van Napoleon bij de behandeling der zwakkeren bleef voortwerken, en wat ook de vorsten en hunne ministers mogten verkondigen van toegeeflijkheid aan de eischen des tijds, aan de billijke wenschen der volken, aan de beginselen van het moderne staatsregt, hunne betuiging was zoo min als die van Napoleon gemeend, en even als de zijne waren en bleven ook hunne beginselen geene andere dan zelfzucht en dwang, terwijl van rede en regt, in weerwil van alle Heilige Alliantiën, naauw een spoor in hunne overeenkomsten te vinden was.

Bij de beoordeeling van het werk der diplomaten voor de constitutie van Duitschland, stelt de schrijver met loffelijke onpartijdigheid de buitengewone moeilijkheden op den voorgrond, aan welke het ontwerpen eener nieuwe staatsordening voor een sinds eeuwen zoo verdeeld land en voor een staatkundig nog zoo weinig ontwikkeld volk onderhevig moest zijn; en hij erkent dat inderdaad ook van de meest bekwame mannen in dien tijd nog weinig

goeds voor de eenheid en zelfstandigheid van zijn vaderland verwacht kon worden. Sommigen meenden in die dagen, dat de bondsconstitutie uit den vrijen geest van het Duitsche volk moest voortspruiten; de ondervinding zou hun leeren, dat het Duitsche volk eerst een waarlijk vrijen en zelfstandigen geest magtig behoorde te zijn, en langzamerhand tot de volledige vrijheid en zelfregering voorbereid moest worden, eer het zelf en uit eigen beweging die toestanden regelen en zulke wetten zich geven kon. De verschillende plannen van Duitsche staatsordening, die tijdens het Weener congres werden voorgesteld, - het eenheidsontwerp van Stein, de dualistische plannen tot onderwerping van Duitschland en Pruissen aan Oostenrijk, de pentarchistische tot een oppertoezigt der vijf grootere staten, het streven naar herstel van het aloude keizerrijk, eindelijk de verbinding van alle Duitsche staten zonder hoofden van den bond, - worden vrij uitvoerig door Gervinus uiteengezet. Hij beoordeelt die ontwerpen met behoorlijke inachtneming van de omstandigheden waarin Duitschland toen verkeerde; en hij verklaart ons de oorzaken, die de uitvoering der vier eerstgemelde ontwerpen verijdelde, terwijl het laatste, na uitermate lange beraadslagingen eindelijk, vooral op aandrijven van Metternich, die òf Oostenrijk aan het hoofd van den bond òf een zeer zwak bondgenootschap verlangde, in der haast werd aangenomen. Van eene verzekering der burgerregten was schijn noch schaduw in de thans vastgestelde bondsacte onvergebleven; aan de eenheid van Duitschland viel niet meer te denken; de kleine staten achtten zich gelukkig, dat zij in hun bekrompen particularisme niet langer werden tegengegaan; de Turksch despotische koningen van Wurtemberg en Beijeren en hunne ministers waren, even als de kleine sultans en de vizieren der Rhijnstaten, tevreden dat zij ongestoord konden voortgaan met hunne onderdanen te tiranniseren; Pruissen liet zich als gewoonlijk welgevallen wat anderen besloten en bewerkt hadden; en het Oostenrijksche stelsel van stilstand had gezegevierd. De volken alleen morden, en terwijl de stellers der acte zelf ter naauwernood hunnen arbeid waagden te verdedigen, ging allerwege uit de toen nog vrije drukpers een kreet van verontwaardiging over het erger dan gebrekkig zamenstel der nieuwe staatsregeling op. Met dat al erkent onze schrij-

ver met dezelfde onbevangenheid van oordeel, die we steeds bij hem opmerken, dat geenszins alleen aan de vorsten en hunne gevolmagtigden de feilen der constitutie te wijten zijn geweest; en tot staving dier meening voert hij het voorbeeld van Zwitserland aan, waar ter zelfder tijd gelijke zoo niet nog ergere fouten bij het ontwerpen eener constitutie werden begaan, hoewel daar dan toch geen vorsten over het lot der burgers te beschikken hadden. Ook blijft hij nog veronderstellen, dat de aangenomene staatsregeling, met al hare gebreken, en welligt zelfs ten gevolge van sommige dier gebreken, heilzaam voor Duitschland had kunnen werken, indien vorsten en volken hunne ware belangen hadden verstaan: eene eenheid door onderwerping aan het oppergezag van éénen staat gekocht, zou waarschijnlijk al wat wezenlijk Duitsch was vernietigd hebben; het besef, dat er geene eenheid was zoodra er geen heerscher werd gevonden, kon den staten tot spoorslag hebben gestrekt om te streven naar eene wezenlijke en zelfstandige eenheid der volken; het gebrek aan waarborgen voor de vrijheid in de wet, kon den burgers eene waarschuwing worden om niet lijdelijk hunne overheid het aloud gezag te laten heroveren, maar zelf te waken voor hunne duurverworven regten. In één woord, alles hing van de volken zelve en van hunne leiders af, weinig van de constitutie, die, zoo ze weinig bepaalde, ook veel ruimte liet. Onder de slechtste wetten zijn sommige volken groot geworden, onder de beste zijn andere verbasterd en gezonken. Niet enkel wat aan Duitschland door de mogendheden en zijne eigene vorsten verzekerd was, maar ook en wel voornamelijk wat Duitschland zelf doen zoude, was de vraag der toekomst. -

De reactie, die den val van Napoleon in de meeste landen van Europa is gevolgd, maakt het onderwerp van het derde hoofdstuk der Geschiedenis uit. Hoezeer ook te betreuren, die teruggang komt den schrijver niet onnatuurlijk, niet onverklaarbaar voor. Integendeel schijnt zij hem, na de hevige bewegingen der omwenteling en de afmattende oorlogen van het keizerrijk, bijkans onvermijdelijk te zijn geworden. Aan rust bestond overal eene algemeen en diep gevoelde behoefte, bij de volken zoowel als bij de vorsten, en al wat kon dienen om den vrede te bestendigen en de inwendige orde der staten te bevestigen, werd

ijverig aangegrepen door koningen, door ministers, door onderdanen en burgers. Vandaar de overhaasting, met welke, na een tijd twistens, vele tractaten op het Weener congres werden afgesloten; vandaar de geestdrift, met welke het beginsel der legitimiteit in Europa werd aangenomen, en de zwakheid en lijdelijkheid der volken, toen de regeringen zich op nieuw een gezag aanmatigden, dat hun toen minder toekwam dan ooit; vandaar eindelijk dat ‘de minister van dien staat, die het langst en het meest door de bewegingen in Frankrijk en de oorlogen van Napoleon geleden had, de man, dien zijne landslieden van nature reeds tot krachtig handelen onbekwaam, in zijne jeugd en in zijnen lateren leeftijd aan zinnelijke genietingen overgegeven zagen, en die te midden van den laatsten beslissenden krijg steeds tot een nietsbeslissenden vrede geneigd was, voor de stemming des tijds de meest geschikte, en daarom ook vóór alle anderen de invloedrijke man werd. Tegenover de beginselen van de revolutie, van den oorlog, van de verovering, die de wereld zoo geweldig hadden geschokt, hing vorst Metternich het beginsel der contra-revolutie, des vredes, der legitimiteit, als een schild voor de algemeene staatkunde der toekomst uit; en de blinde reactie tegen al die rigtingen, die zoo lang de wereld hadden beheerscht, werd de hoofdregel van bijkans alle Europesche regeringen; zij werd de voornaamste karaktrek van den naastvolgenden tijd.’

Evenwel, niet enkel uit regeringsbeginselen is die reactie voortgesproten; zij was geen werk alleen van willekeur en dwang aan de eene en van lijdelijkheid aan de andere zijde; zij was reeds lang voorbereid in kerk en staat, in wetenschap en kunst. Zonder die voorbereiding ware zij naauw mogelijk geweest; zonder die voorbereiding te kennen, is het moeilijk haar te begrijpen. Even als de revolutie, zoo is ook de contra-revolutie voor een groot deel uit de voorafgaande bewegingen op het gebied des geestes te verklaren; en het is daarom dan ook, dat Gervinus met reden noodig oordeelt, onze aandacht voor een oogenblik op de letterkundige verschijnselen, die de reactie voorafgingen, te vestigen, eer hij den draad van de staatkundige geschiedenis van Europa weder opvat. Hij beschouwt hier natuurlijk de letterkunde van het begin onzer eeuw niet op zich zelve, niet uit een aesthetisch oogpunt, maar een-

voudig, op voorbeeld van zijnen leermeester Schlosser, in de welbekende geschiedenis der achttiende eeuw, met betrekking tot den invloed, dien zij op het openbare leven heeft uitgeoefend.

Een vlugtige blik op de letterkunde der revolutionaire periode verplaatst ons nogmaals in den tijd van Voltaire en Rousseau. De schrijver ziet, gelijk wij vroeger reeds opmerkten, in hunne denkbeelden hoofdzakelijk de werkingen van den Germaanschen geest. Uit Engeland komt de meer vrijgezinde rigting naar Frankrijk en Italië over; zij vindt weêrklank in Duitschland en wekt door hare stoute wijsbegeerte en door haren afkeer van allen dwang in wetenschap en kunst, een algemeen verzet tegen de bestaande, uit de middeneeuwen ontwikkelde vormen en toestanden. De vroeger steeds vijandige volksstammen schijnen op het gebied des geestes zich met elkander verzoend en verbroederd te hebben. Zoodra echter de theorie in de omwenteling begint verwezenlijkt te worden, openbaart zich de tegenstelling op nieuw. De Germaansche geest wil vrijheid, - niet de losbandigheid en de willekeur, in het Romanisme steeds zoo naauw aan tirannie en bijgeloof verwant. Duitschland levert onmiddellijk protest in tegen de vernielingszucht en het ongeloof der Franschen. Geenszins echter, - en dat was eene grove dwaling, - geenszins om eenig stellig beginsel tegenover hunne ontkenning te verdedigen, maar veeleer om, met afschuw voor de gevolgen der overdrijving, uit het werkelijke leven zich terug te trekken en onder den druk der omstandigheden in de wereld der verbeelding en van het afgetrokken denken eene toevlugt te zoeken. Alleen de ideële goederen van het denken en dichten schijnen eene stellige waarde te bezitten, en afgeschrikt van het leven der werkelijkheid, begint de Duitsche geest in een quiëtisme van kunst en wetenschap zich op te lossen. De wijsbegeerte wordt idealisme, in de dichtkunst heerscht de romantische school. Toch ligt juist daarin de kiem eener rigting, die weder handelend in het leven zal optreden; niet als eene levenwekkende en voorwaarts drijvende, maar als eene verdoovende en terug drijvende kracht. Hoogst belangrijk, en in de meesten opzigten ongetwijfeld zeer juist, is in deze beschouwing de scherpe karakteristiek, welke ons Gervinus van eenen denker als Fichte heeft geleverd. Terwijl hij eene welverdiende hulde brengt aan den diepen en

stouten geest, aan den zedelijken zin, aan het bij uitnemendheid praktische streven van den wijsgeer, ziet hij daarom echter niet voorbij, hoe de idealistische kern, welke Fichte uit de meer voorzigtige Kantiaansche wijsbegeerte opvatte en ontwikkelde, aan den dweependen Schelling de gelegenheid gaf om, volkomen uit het leven teruggetrokken, zich in droomerijen te verliezen over een ver en onbekend voorleden en over een Zijn, dat alleen in de verbeelding van den dichtenden filozoof bestond, - droomen, die den van alle werken en handelen afkeerigen tijdgeest in Duitschland over 't algemeen veel welgevalliger waren dan Fichte's bezielde oproeping tot praktisch zedelijke en staatkundige werkzaamheid. In de tegenovergestelde rigtingen dezer wijsgeerige denkers vinden wij met Gervinus den oorsprong dier tweeërlei dichterschool, wier invloed op het leven zoo onmiskenbaar is geweest. In Schiller het idealistisch beginsel, maar tevens ook de praktische zin van Fichte; bij Kleist, Körner, Arndt en Uhland de handeling nevens de gedachte; de werkelijkheid niet vergeten in den droom; de lier verwisseld met het zwaard en de gehoorzaal met het leger; de vrijheid van den geest verheerlijkt tot vergodens toe; maar het offer ook niet geschuwd, en de dood voor het vaderland niet gevreesd; de tijden van Arminius tegelijk bezongen en hernieuwd. In de Schlegels daarentegen, in Novalis, Tieck, Arnim, vertegenwoordigers der eigenlijke romantische school, de dweepzucht van Schelling, strijd tegen Schiller en tegen Fichte's praktische wijsbegeerte, bewondering alleen voor Goethe's aan tijd noch werkelijkheid gebonden dichtergrootheid. Bij hen dan ook gestadige loochening van het bestaande en tegenwoordige, een leven in boven- en onderaardsche sferen, in een vroeg voorleden en in de middeneeuwen, ingenomenheid met mythe en legende, met al wat onwaar en fantastisch is. Gelijken gang met de wijsbegeerte en de kunst houdt ook de godsdienst en de staatsleer in die dagen. Door het sensualisme verdoofd en tot twijfel en onverschilligheid vervallen, was het zedelijk bewustzijn door Kant, het godsdienstig door Schleiermacher weder gewekt; Fichte zocht zijn stelsel in overeenstemming te brengen met het Christendom, Schelling vond in het oude volksgeloof het zinnebeeld zijner wijsbegeerte; Schlegel en de zijnen streefden in den beginne naar eene soort van ‘gesymboliseerd en

gegnostiseerd heidendom;' zij eindigden, bij hunnen weêrzin tegen al wat levend en hunne bewondering voor al wat oud en bouwvallig was, met eenvoudig tot den schoot der moederkerk terug te keeren. Dezelfde ingenomenheid met het voorleden bragt de romantische school, waar zij op de staatkundige toestanden van Europa hare aandacht vestigde, onvermijdelijk terug naar de middeneeuwen, terwijl haar theocratisch begrip in het absolutisme, 't zij van een geestelijk, 't zij van een wereldlijk vorst, de verwezenlijking van het gedroomde Godsrijk vermoedde. De Germaansche geest was in het Romanisme ten onder gegaan. Toch was dit niet anders dan de natuurlijke loop der dingen: de revolutionaire rigting was gekant tegen al wat middeneeuwsch mogt heeten; de contra-revolutionaire moest dus onvermijdelijk de middeneeuwen weêr in bescherming nemen.

Uit Duitschland komt het romantisme naar Frankrijk over. De eerste aanleiding tot het ontstaan der Fransche romantische school vindt Gervinus in den strijd, door Mme de Stael tegen het stijve en onbehagelijke klassicisme gevoerd en in de hulde, door haar aan de minder gebondene rigting der Duitsche kunst gebragt. Chateaubriand stelt hij als letterkundige aan de grensscheiding van de revolutie en de reactie. Hij schildert ons dezen schrijver als een tamelijk middelmatig talent, een dweeper in alles, dikwijls vrij smakeloos en soms ook belagchelijk door zijne ijdelheid, zeer onstandvastig in zijne beginselen, nu eens den vromen, dan weder den vrijdenkers ergernis gevend, soms de royalisten, soms de constitutionelen beleedigend; beurtelings door elke partij gehaat, niet zoo zeer omdat hij boven de partijen zich wist te stellen, als wel omdat hij beurtelings steun zocht bij elke, of ook in zijne verwaandheid en kortzigtigheid aan geene zijne bescherming onthouden wilde. Een deel zijner schriften vormt den overgang tot de school van de Bonald en de Maistre, in welke de contra-revolutionaire leer hare hoogste ontwikkeling bereikt. Het giftig fanatisme dier ultramontanen, wier pauselijk-theocratische begrippen wel is waar aan Lodewijk XVIII en aan de Gallicaansche geestelijkheid weinig behaagden, maar wier hevige aanvallen tegen al wat de nieuwere tijden groots en edels hebben opgeleverd, toch nog weerklank vonden bij velen, acht Gervinus met reden een der meest bedroevende

verschijnselen van die dagen. Van niet minder beteekenis voor dit tijdperk schijnt hem de opgang, dien toenmaals de werken van eenen von Haller hebben gemaakt; en inderdaad het is noodig de magt der stelselzucht en den toestand, in welken Europa toen verkeerde, in aanmerking te nemen, wil men althans eenigermate verklaren, hoe de ‘Restauration der Staatswissenschaften’ met al hare oppervlakkigheid, hare begripsverwarring en hare onophoudelijke tegenstrijdigheden ooit onder staatsleeraren en geletterden eenig gezag heeft kunnen verwerven. Toch is de invloed van von Haller op de Duitsche staatkunde niet gering geweest, schoon Oostenrijk het banvonnis over zijn werk uitsprak, omdat het nog lang niet absolutistisch genoeg was en hier en daar nog te veel toegeeflijkheid aan de republikeinsche beginselen vertoonde. - Onder de meest invloedrijke Italiaansche letterkundigen laat de schrijver ons eerst Alfieri opmerken, den hartstogtelijken vertegenwoordiger van den naar handeling strevenden vrijheidszin der vroegere periode, en Ugo Foscolo, een minder achtenswaardig karakter, een eenigzins wild genie over 't algemeen en later ook nog de lievelingsdichter van het jongere Italië; daarna den beminnelijken en smaakvollen Manzoni, in wien wij, schoon hij zelf de reactie geenszins in bescherming nam, toch den overgang ontdekken tot de reactionaire rigting van Rosmini en de zijnen. Vrees om zich veel met het tegenwoordige bezig te houden, berusting in hetgeen is, bij de overtuiging dat het te voren nog slechter was en dat het vroeger levenden toch ook wèl ging, eene godvruchtige onderwerping aan het lot door hooger wil over ons beschikt, en gelatenheid zelfs bij de onderdrukking die het vaderland te verduren heeft, zijn de hoofddenkbeelden van Manzoni's wereldberoemden en in vele opzigten ook hoogst voortreffelijken roman. - Eene soortgelijke rigting en geheel dezelfde ingenomenheid met de schildering van vroegere toestanden laat Gervinus ons opmerken bij Walter Scott, behagelijk en onderhoudend verteller en talentvol teekenaar van de zeden zijner voorvaderen, maar bekrompen Tory en kleingeestig protestant, uitvinder van de tegenwoordige fabriekschrijverij en vader van dat gevaarlijk onding, dat men den historischen roman heeft genoemd. De strijd van Lord Byron tegen de deels quiëtistische, deels terugwerkende rigting der

Engelsche en Schotsche zangers behoort tot een later tijdvak en zal dan ook, even als de invloed van dien dichter op Italië, eerst in het vervolg der Geschiedenis kunnen besproken worden.

Van de reactionaire litteratuur in Nederland vonden wij tot onze teleurstelling bij Gervinus geene melding gemaakt. Hij zou ons waarschijnlijk, had hij ze nader gekend en eener beschouwing ze niet onwaardig gekeurd, in den Hoogleeraar Kluit den heftigen tegenstander der revolutiebegrippen, den verachter der Amerikaansche vrijheidsbeginselen, en in zijne schriften over het Hollandsche staatsregt de voorbereiding hebben aangewezen tot die absolutistische leer, die, geheel uitheemsch als ze uit den aard der zaak in Nederland is, toch in later tijd zoo magtigen invloed op de beoordeeling onzer historie heeft uitgeoefend. Hij had voorts in Bilderdijk den eigenlijken stichter dier half wetenschappelijke, half mystiek-godsdienstige school gezien, die sedert eenige jaren onder den naam der anti-revolutionaire in ons vaderland is opgetreden, - eene school, even als die van Schlegel, de Bonald en de Maistre, uit de eenzijdige bewondering van het voorleden gesproten, maar te merkwaardiger hier te lande, omdat zij naar het verschil der kerkelijke gezindheden zich hier in twee zeer uiteenloopende rigtingen heeft gedeeld: de eene protestantsch tegenover Rome en in haren restauratiegeest niet verder dan de hervorming in den loop der tijden opklimmend; de andere ultramontaansch, en trouwer aan het romantisme, - of, juister nog gezegd, aan het Romanisme, - den lof zingend van middeneeuwen, van monniken, van hierarchie, van inquisitie en van Jezuieten. Eene historische studie over het ontstaan en de ontwikkeling dier school in ons vaderland ware ongetwijfeld een niet minder verdienstelijk werk dan de toevoeging van een nog steeds ontbrekend hoofdstuk over de revolutionaire lettervruchten onzer Bataafsche patriotten, aan Schlosser's geschiedenis der achttiende eeuw. Wie weet intusschen wat Gervinus zelf ons nog levert, wanneer hij in 't vervolg van zijn werk de schriften van Stahl en Leo en hunnen invloed op de thans nog heerschende rigtingen bespreekt.

Dat de terugwerkende beweging aldra hare tegenstelling moest te voorschijn roepen; dat de Germaansche geest zich spoedig uit de kluisters zou bevrijden, waarin het Roma-

nisme hem had gesmeed, was wel te verwachten. Niet lang dan ook, of een nieuw revolutionair element verheft zich tegenover het contra-revolutionaire en sluit zich aan het oudere aan. Vooraf echter moesten de meer onmiddellijke gevolgen van de romantische wetenschap en kunst in het Europesche staatsleven zich openbaren; de restauratie had eerst nog eene zegepraal te vieren, eer de volken zouden ontwaken uit hunne in vele opzigten noodlottige rust en zich nogmaals aangorden tot eigen en vrije handeling. Het is de geschiedenis van deze tijdelijke heerschappij der reactie in Europa, die in de thans volgende afdeelingen van het derde hoofdstuk beschreven wordt. Zij vangt aan met Oostenrijk, waar het beginsel van stilstand en behoud van oudsher ingeworteld en het minst bestreden was. Met die beschouwing over de Oostenrijksche staatkunde sedert 1815 wordt tevens het eerste deel der Geschiedenis besloten.

Geen staat, - zegt Gervinus, - zoo hevig als Oostenrijk tegen alle wetenschappelijke en staatkundige ontwikkeling gekant, maar geen dan ook zoo ijverig om gebruik te maken van eene rigting in de wetenschap en in de staatkundige begrippen, die den teruggang, die het tegendeel van alle ontwikkeling in bescherming nam. De regering van dat land koopt de talenten, die aan hare bedoelingen bevorderlijk zijn kunnen. En er zijn veel talenten in die dagen te koop. Friedrich Schlegel, Adam Müller, Joseph Pilat, Zacharias Werner treden in dienst van Oostenrijk en van het katholicisme, en worden rijkelijk door de regering met geld en ambten, elders voor hen niet wel te verkrijgen, beloond. De merkwaardigste figuur onder die huurlingen intusschen is de als schrijver en staatsman gelijkelijk bekende Friedrich von Gentz. Zijne karakteristiek dient Gervinus als overgang van de letterkundige tot de staatkundige geschiedenis van dien tijd. Vond de slaafsche zin van eenen Schlegel en anderen nog eenige verontschuldiging in eene ten deele althans opregte overtuiging, Gentz zien wij tegen beter weten zich verkoopen aan eene slechte zaak. Helder en vlug van begrip, volleerd in de kunstgrepen der diplomatie, maar zelfzuchtig in den hoogsten graad, beginselloos, verwijfd en overgegeven aan zinnelijk genot, was hij in den beginne ijdel genoeg om den Trimmer te willen spelen. Maar die rol eischt eene onafhankelijkheid en eene waar-

digheid van karakter, die hij niet bezat. Tegenover de vernielingszucht in de tijden der revolutie begreep hij de theorie van het behoud te moeten verdedigen, maar hij beloofde, zoodra de reactie mogt zijn gekomen, des noods martelaar te zullen worden voor de onderdrukte beschaving. De reactie kwam en Gentz stelde zich ter harer beschikking. Hij koos, zeide hij, de partij van ‘het indifferentisme der traagheid,’ - met een minder deftig woord, de partij van het eigen ik, dat zich behagelijk gevoelde in Oostenrijksche soldij en weinig ijver voor het martelaarschap had. Daarbij werd hij trotsch op zijne eigene zedelijke verdorvenheid: hij noemde zich zelf, ‘om door spreken en schrijven invloed uit te oefenen, te bedorven, te veel geblaseerd en te boosaardig,’ en hij was ‘blijde, dat de zoogenaamde groote dingen in Europa zulk een belagchelijk einde namen.’ Hij was bang voor den dood, voor het ‘gewapend Jacobinisme in Frankrijk’ en voor de dolken der Duitsche studenten; en uit bangheid werd hij ijveriger in de dienst zijner meesters dan zij zelve verlangden, en dit bij de stellige overtuiging, dat al hun streven en werken vruchteloos zoude zijn. Toch is er, zoo al geene verontschuldiging, dan toch eenige verklaring voor zulk een gedrag in de woelingen en stormen van den tijd: een zwak mensch als Gentz was daartegen niet bestand; een zwak mensch, die tevens ijdel was als hij, moest onvermijdelijk een slecht mensch worden. Aan zijne karakterschets (indien de beschrijving van zulk eene persoonlijkheid de schets van een karakter mag heeten) sluit zich die van vorst Clemens von Metternich aan. In zijne jeugd, naar het getuigenis van Kaunitz, ‘een aimabel jong mensch, een perfect cavalier,’ vertoont hij zich in zijnen ouderdom nog als een beminnelijk grijsaard. In Europa werd hij de groote staatsman van zijnen tijd; in Oostenrijk verkreeg hij de hoogste waardigheid; een firmament van ordesterren prijkte op zijne borst. Toch was hij naar het oordeel van zijne meest beroemde tijdgenooten eer slim en gevat, eer de man van routine, dan diepzinnig denker en eigenlijk staatsman: door zijne vreesachtige en kleingeestige vredesen behoudspolitiek heeft hij meer krijg en verwarring dan rust en orde te weeg gebragt; hij heeft ijverig medegewerkt om den Oostenrijkschen staat inwendig te bederven en hem te vernederen als mogendheid. Als Gentz was hij begeerig naar zingenot, door vrouwen geregeerd, bijkans altijd te

koop: onberekenbaar moeten de schatten zijn geweest, die hij van de verschillende mogendheden heeft ontvangen om de meest uiteenloopende en dikwijls zelfs geheel tegenstrijdige belangen voor te staan. Ook hij is tegen beter weten, - althans men kan naauw anders veronderstellen, - zijnen meester in de onderdrukking van elke vrije beweging in wetenschap en leven behulpzaam geweest. Het mag raadselachtig schijnen, hoe hij de groote man van zijn tijd kon worden. De oplossing van dat vraagstuk is echter inderdaad niet moeilijk. De ondervinding leert, dat magt dikwijls voor grootheid geldt. En Metternich was, gelijk wij zagen, werkelijk de man van zijnen tijd: die tijd verlangde vrede, rust, verademing, des noods stilstand: Metternich was de eerste en beste vertegenwoordiger van het stelsel der traagheid, der loomheid, der stabiliteit. Een groote en magtige geest had dat nimmer kunnen worden, had nimmer aan de eischen van eene periode van reactie kunnen voldoen. De kleine man werd groot in den klein geworden tijd. Een meester, zulk een dienaar waardig, leeren wij kennen in Frans I, keizer van Oostenrijk, den hevigen en hartstogtelijken tegenstander van de hervormingsontwerpen uit de dagen van Josef II, de verwezenlijking van het ideaal eens contra-revolutionairen gebieders. Gervinus schildert ons dien vorst, wat zijn persoonlijk karakter betreft, als een mengsel van hardheid en zachtmoedigheid, van zwakheid en kracht, van ijver en traagheid; echter nooit weifelend in zijne staatkunde: een despoot met een onwrikbaar geloof aan de heiligheid van zijnen persoon, aan de onschendbaarheid zijner goddelijk-keizerlijke majesteit en aan de alleenzaligmakende kracht van het absolutisme. Tegen al wat naar vrijheid zweemde was hij van doodelijken haat bezield, en gaarne vermeidde hij zich in den waan, dat het behoud van zijn klein, onbeduidend ik het gewigtigst doel was van den staat. Dat het hem gemakkelijk moest vallen zijne beginselen in toepassing te brengen, blijkt ons uit de beschrijving van het volk, dat hij beheerschte. Niets evenaardt de loomheid en de lijdelijkheid van het Oostenrijksche volk in die dagen; zelfs de slavenzin der Russen niet; bij dezen nog eene soort van geestdrift, zij het dan ook voor een valsch denkbeeld; bij den Oostenrijker volslagen apathie. Onder zulk een volk had de reactie vrij spel; of, juister nog en om volkomen

billijk te oordeelen, het volk zelf scheen door de onverschilligheid, met welke het alles bleef aanzien wat regeringen verrigtten, de reactie goed te keuren en zich steeds het gelukkigst te gevoelen onder de vaderlijke almagt van zijne gebieders.

Evenwel, niet onmiddellijk na het herstel van den vrede in Europa zien wij in Oostenrijk de terugwerkende beweging aanvangen. Als overal zoo vinden wij ook hier bij velen schoone verwachtingen van den heerlijken vredestijd die thans volgen zal, en de regering wacht zich wèl, terstond die hoop teleur te stellen: het zijn de wittebroodsweken van keizer Frans' regering. Maar het volk, een oogenblik door de revolutie, door de nieuwigheden onder Jozef II en door de oorlogen met Napoleon in zijne zoete rust gestoord, en een oogenblik nog wakker gehouden bij de utopiën der toekomst, slaapt spoedig weder in, en nu gaat ook de reactie onbeschroomd en onbelemmerd haren gang. Wij zien ze beginnen in Oostenrijksch Italië, waar men langen tijd het vreemd bestuur vrij wel verdragen had, maar dat thans het offer werd van zijne kortstondige vrijheidskoorts, en na den val van het Italiaansche koningrijk aan het meest hatelijke en meest onbarmhartige despotisme werd onderworpen. Italië te germaniseren bleek meer en meer het doel der Oostenrijksche regering; zoodra Italië dat begreep, werd elke Oostenrijker de natuurlijke vijand van iederen Italiaan, maar ongelukkig voor dezen een overmagtig vijand, die den verwonneling niet spaarde. Weldra vinden wij hetzelfde stelsel van onderdrukking, dat eerst als uitzondering in het zuiden was aangenomen, als regel in het eigenlijk Oostenrijk en in de overige daartoe behoorende staten gevolgd. Het policiewezen, ontwikkeld tot eene volslagene inquisitie, tot een spionnenstelsel, waarbij de eene spion zelfs den anderen leert spionneren, komt uit Italië over en weeft zijn onzigtbaar, doch ijzeren net over al de landen die keizer Frans beheerscht. Geen familiegeheim is veilig meer: de regering, zal zij almagtig worden, moet ook alomtegenwoordig zijn. De politiek wordt policie in den verachtelijken zin van het woord. De bureaucratische centralisatie doodt alle leven, ook het weinige dat er nog is overgebleven, in het volk; zij schendt de nationaliteit der onderworpen landen, en vernietigt alle zelfstandigheid bij staatsdienaren en burgers; de ambtenaren worden afgerigt op hun werk, en ingespannen

als lastdieren, met welke zij leeren wedijveren in domheid en onbeschoftheid. Op de ambtelooze burgers wordt hetzelfde stelsel van dressuur toegepast: zij worden niet onderwezen, niet opgevoed, maar gedrild in scholen, waar de verpligte lessen, boeken, verrigtingen, bewegingen, tot in de kleinste bijzonderheden door de wijze keizerlijke reglementen zijn omschreven en vastgesteld: het Oostenrijksche volk zal voortaan een volk van automaten zijn. De onderdanen zullen zich alleen bewegen op den wenk van den meester; als hij niet wenkt zullen ze stilzitten; hij is het hoofd, zij zijn de armen en de beenen van het staatsligchaam. Wat er onder zulk een stelsel van de vertegenwoordigende standen wordt, die aanvankelijk nog in schijn blijven voortduren, laat zich denken. Wie over slechte behandeling klaagt, heeft ergere te vreezen. Van eene zelfstandige godsdienstige overtuiging kan naauw sprake zijn: het katholicisme wordt elkeen opgedrongen die iets van de regering te wachten heeft; de protestanten en joden worden vervolgd waar het geschieden kan zonder al te veel opzien te baren; alleen de katholieken genieten in waarheid bescherming; het onderwijs, - of de dressuur, - is katholiek; toch bevindt zich de Roomsche kerk niet om haar zelve, maar alleen omdat zij geschikte middelen tot onderdrukking levert en geestdoodend werkt, onder de hoede van den staat. Allen geest in het volk te vernietigen is dan ook niet alleen hoofddoel, maar ook noodzakelijke voorwaarde van het heerschend regeerstelsel; denken is iets wat gevaarlijk zou kunnen worden; daarom voegt het den Oostenrijkschen onderdaan niet; de keizer en zijne ministers denken, en dat is voldoende; de burgers mogen napraten. Maar van buiten kan er nog eenige geestbeschaving naar Oostenrijk doordringen; ook dat gevaar dient voorkomen; de regering trekt om de Oostenrijksche staten een muur, en sluit ze af van de voortbrengselen der vreemde en der Duitsche letterkunde. Oostenrijk houdt daarmede op een Duitsche staat te zijn. Van wetenschap en kunst verneemt men er weinig of niets. Alleen de muziek, met name juist die geestelooze, technisch ontwikkelde kunst van het fantaseren, die niets dan een voorbijgaand genot der zinnen te weeg brengt, wordt geduld en zelfs bevorderd. En met reden. Het volk slaapt te genoegelijker voort onder dat zoet, maar nietsbeduidend toongeruisch. Zoo worden ook alle andere zinnelijke genoegens en ver-

maken trouw door de regering in bescherming genomen. De openbare onzedelijkheid in hooge en lagere kringen overschrijdt dikwerf zelfs de palen van het welvoegelijke; maar de regering die anders overal ingrijpt, en wat haar niet bevalt eenvoudig verbiedt, bekommert zich daarover niet veel. Het sensualisme en de zedeloosbeid zijn altijd onwaardeerbare bondgenooten van de autocratie: een verzinnelijkt en bedorven volk te beheerschen is niet moeilijk.

Dan, zoo doodend het contra-revolutionaire stelsel op de geestbeschaving en op de openbare zedelijkheid werken moest, zoo heilzaam zal het waarschijnlijk voor de stoffelijke belangen der volken zijn geweest. Immers, dat was het voorwendsel waarmede men in Europa het poogde te vergoelijken. Het onwaarschijnlijke evenwel van eene bevordering der stoffelijke welvaart zonder gelijktijdige geestelijke en zedelijke beschaving bij het volk, springt terstond in 't oog. De beschouwingen van onzen schrijver over de maatregelen van het bestuur ten opzigte van den finantielen toestand, den handel, de nijverheid en den landbouw in Oostenrijk, stellen ons in staat eenigermate te beoordeelen wat van de zijde der regering voor het tijdelijke welzijn der onderdanen werd uitgerigt. De ontredderde finantiën zien wij zoo goed mogelijk, het is waar, geordend en hersteld, doch niet dan door gevaarlijke en veelal ook noodlottige middelen, door gewaagde ondernemingen die de speelzucht bevorderen en door groote, voor staat en schuldeischers ten laatste steeds verderfelijke leeningen; de ware bron van nationalen rijkdom daarentegen verstopt: handel en industrie van den eenen kant door het aanleggen van wegen en het graven van kanalen bevorderd, maar van den anderen kant nog veel meer gehinderd door de onnatuurlijke belemmeringen van het beschermend stelsel, en van allerlei, het verkeer bemoeilijkende maatregelen, zoo zelfs, dat het een wonder mag heeten zoo de nijverheid in 't algemeen niet nog meer achteruit ging dan zij werkelijk deed; - voorts de marine verwaarloosd; Triëst eerst door een buitenlander volkomen aan den grooten handel dienstbaar gemaakt; de Lloyd eveneens door een vreemde tot stand gebragt; de landbouw door gebrekkige, met hardnekkigheid gehandhaafde wetten op den grondeigendom, door gemis aan kennis bij de boeren en aan behoorlijk onderwijs in de landhuishoudkunde, door den druk der lasten en der monopoliën en door de veelal schadelijke

bemoeijingen van de regeringsbeambten zoo zeer verachterd, dat al de Oostenrijksche landen, met uitzondering alleen van het altijd zoo vruchtbare Lombardije, naauw een derde leverden van wat zij, naar het oordeel van deskundigen, onder een beter bestuur zouden hebben opgebragt. Letten wij daarbij nog op de armoede in vele streken, door bedelarij, kloosters, weelde der kerken, tallooze feestdagen en bedevaartgangen niet minder dan door de drukkende en naauwlijks te dragen belastingen vermeerderd, en wij hebben een weinig aanlokkend beeld van de zegeningen vóór ons, die de wijze zorg der oudvaderlijke regering in Oostenrijk aan hare kinderen heeft geschonken.

Deze dan, - zoo besluit de schrijver, - waren op stoffelijk en op geestelijk gebied de werkingen van het stelsel van behoud, de gevolgen van den staatkundigen stilstand, van de vernietiging aller zelfstandigheid, van de onderdrukking aller vrije beweging in leven en wetenschap, van het staatsabsolutisme in den nieuweren tijd; deze de toestanden in den modelstaat der contra-revolutionaire theorie. Die toestanden bleven lang, zij bleven tot kort vóór de laatste Europesche omwenteling bijkans onveranderd voortbestaan. De groote vraag bleef echter of het stelsel zelf stand kon houden. De ondervinding heeft geleerd, dat ook dit onmogelijk is, dat de theorie van het behoud nog niet eens de verdienste bezit van te kunnen bereiken wat zij beoogt. Trouwens het ligt in den aard der zaak. Hoe onverschillig en loom het volkskarakter in Oostenrijk ook zijn mogt, die tirannie, die het had te verduren, moest ten laatste wel ondragelijk worden. Ook ontviel der regering de steun der romantische school voor zoover deze nog zelfstandig en aan hare vroegere utopiën getrouw was gebleven. Zij verlangde een magtig en glorierijk vorst, geen kleingeestig despoot, een middeneeuwsch leenregt, geen nieuwerwetsche centralisatie en bureaucratie. De regering zelve maakte zich belagchelijk in het oog van elk verstandige, en ieder, die nog gevoel bezat voor zedelijkheid en regt, moest zich verontwaardigen over hare handelingen en zich bedroeven over de gevolgen harer verordeningen. Het spionnenstelsel, hoe veelziende ook, zag nog niet alles; de censuur, streng als zij was, kon niet beletten, dat er verbodene boeken werden gelezen en dat men ten laatste zich begon te schamen een verboden boek niet gelezen te hebben; en ‘schoon de grove besmetting der revolutionaire ziekte

lang vermeden werd, toch begonnen de fijnere miasmen in stilte het logge, onbewegelijke ligchaam vatbaar te maken voor de invloeden van den Europeschen geest.' Wat meer is, de stabiliteitstheorie begon in 't eind zich zelve te wantrouwen, en in te zien dat alleen daar in waarheid behouden wordt, waar voortdurend wordt vernieuwd; zij sprak haar eigen vonnis uit en maakte aanstalten om af te treden van het tooneel. Ongelukkig te laat. De groote, lang voorspelde slag, die het Oostenrijksche staatsgebouw omverwierp, was gevallen, juist toen men tot bezinning zou komen en op betere handelwijze bedacht werd. De reactie is echter ook daarna niet uitgebleven. Of de gevaren nu voorbij zijn gegaan, die in 1848 Oostenrijk hebben bedreigd? Wij zagen wat het behoudsstelsel toen heeft uitgewerkt; zal het in de toekomst betere vruchten dragen? Ook de zamenvoeging van zoo vele, in taal en in zeden zoo zeer verschillende en alleen door dwang nog zaamgehouden volken als den Oostenrijkschen staat uitmaken, dreigt ook nu nog, als toen, het schijnbaar zoo magtige rijk met eene algeheele ontbinding. De vreemde heerschappij doodt de inwendige partijschappen bij de onderworpen volken, en houdt slechts één gevoel bij hen levendig: dat van haat tegen hunne meesters. -

Het geschiedverhaal is hier afgebroken, om in een volgend deel bij de verdere geschiedenis der reactie in de overige landen van Europa zijne voortzetting te vinden. Het is niet dan met eene gewaarwording van onbehagelijkheid, dat wij het hier besproken eerste gedeelte van Gervinus' werk uit de hand leggen. Niet omdat hij niet goed genoeg, integendeel, omdat hij maar al te goed zijn gekozen onderwerp behandeld heeft. Het is, gelijk wij in den aanvang van dit overzigt gezegd hebben: de reactionaire periode, met welke de negentiende eeuw geacht kan worden te beginnen, vervult ons met verachting, zoo al niet voor de volken van dien tijd in 't algemeen, dan toch voor de menschen, die eene meer of min invloedrijke stelling in die dagen hebben bekleed. Is die tijd slechter dan vroeger, is er nooit erger dan juist deze geweest? Verre van dien. Het menschelijk geslacht heeft eeuwen van barbaarschheid en ruw geweld, eeuwen van bloedigen krijg en onmenschelijke vervolgingen beleefd; het tijdperk daarentegen waarvan wij thans een groot deel leerden kennen, is eene periode van

vrede en rust, van verademing voor de volken, van soms, het is waar gehuichelde, maar dikwijls ook opregt gemeende en krachtig geopenbaarde menschenliefde geweest. Maar die tijd is klein, is nietig, - en hij is met al zijne dwaasheden en ongeregtigheden, die tot vroegere eeuwen schijnen te behooren, zeer nabij. De eeuw der revolutie was, even als die der reformatie, geweldig, bloedig, verschrikkelijk, maar groot, en het was eervol te leven in die eeuw. De periode, die op de omwenteling volgt, is vredelievend, humaan, gemoedelijk, maar onbeduidend; en wie haar beleefde ziet ze liefst vergeten. In vroegere eeuwen heerschte duisternis, maar heldere sterren schitterden aan den nachtelijken hemel; de periode der reactie is in graauwe, ondoordringbare mist gehuld. En zij is toch de onmiddellijke voorbereiding tot onzen tegenwoordigen tijd. Naauwlijks veertig jaren scheiden ons van het oogenblik waarop zij aanving. Hoe ligt keert zulk eene nevelperiode terug, sinds de feitelijke ervaring hare mogelijkheid ook in de verlichte eeuw, waarop we zoo hoogen roem dragen, bewijst. En zoo edele voldoening ons de herinnering aan de grootheid der vaderen schenkt, zoo hard is het ons, in weerwil van alle loffelijke uitzonderingen, het geslacht te moeten veroordeelen en minachten, waaruit wij jongeren van dagen gesproten zijn.

Deze is, gelooven wij te mogen onderstellen, de eerste indruk dien eene belangstellende lezing van het hier beschouwde werk bij elk onbevooroordeelde te weeg zal brengen. Maar het mag niet de eenige blijven, en de schrijver heeft dan ook nu reeds behoorlijk zorg gedragen, dat het niet de eenige bleef. Hij heeft juist dáár waar hij gerekend kan worden aan de grens van den voorleden en den tegenwoordigen tijd te staan, juist dáár alzoo, waar de eigenlijke reactie aanvangt, ons reeds voorloopig in de gelegenheid gesteld, eenen blik, zij het dan ook een vlugtigen, op het ware karakter der negentiende eeuw te werpen; en die blik reeds is in staat ons weder te verzoenen met onzen tijd. Stilstand, teruggang, traagheid, onverschilligheid, lijdelijkheid, die kenmerkende eigenschappen der volken in dagen van reactie, zijn geenszins regel, maar veeleer uitzondering voor de hedendaagsche Europesche natiën. En eene onvermijdelijke uitzondering, eene afwijking van de wet der geschiedenis, die bij den tegenwoordigen gang der dingen niet ligt kan worden voorkomen. De volken moeten soms uit-

rusten en adem scheppen om nieuwe krachten te verzamelen voor den arbeid die hen wacht, wanneer ze zoo haastig pogen vooruit te dringen, als zij sedert de laatste jaren in Europa gewoon zijn. Dat er in zulke dagen van afmatting en rust geen groote talenten uit hun midden te voorschijn treden, dat hunne tijdelijke onverschilligheid en lijdelijkheid de deur openzetten voor allerlei dwalingen en verkeerdheden, en aan onwaardigen gelegenheid geven om groot te worden en aan kleingeestige dwingelanden om hunne onderhoorigen te plagen, kan ons niet bevreemden, en behoeft ons niet te bedroeven. Alleen dan toch ware het te bejammeren indien de vrede en de rust door de volken slecht werden gebruikt. En dat werden zij in den tijd waarvan wij spreken over 't algemeen niet. Voor de praktische beoefening der natuurwetenschappen en niet minder ook voor die denkende en onderzoekende geesten is de vrede vooral heilzaam geweest, die in een tijd, waarin weinig werd gehandeld, veel gedacht en veel onderzocht hebben. Vele geheel nieuwe wetenschappen, die later zouden dienstbaar worden aan het welzijn der volken, hebben haar ontstaan te danken aan die tijdelijke rust, die de gelegenheid liet aan het denkend verstand om de grondslagen te leeren kennen, waarop de orde der maatschappijen is gevestigd, de wetten die hare verrigtingen regelen en de voorwaarden van welke haar geluk afhankelijk is. Gewigtige staatkundige en maatschappelijke vraagstukken werden in die dagen aan de toekomst ter oplossing gesteld: op de nu levende en nog komende geslachten rust de taak, ze dier oplossing feitelijk nader te brengen. De wijze blijft altijd te veroordeelen waarop de orde in Europa hersteld en de vrede verkregen werd; het had anders en beter kunnen geschieden; dat het geschiedde, is een zegen geweest voor de nakomelingschap. Laat ons een vorig geslacht dan niet al te hard vallen, omdat het niet verstandiger en waardiger het goede bewerkt heeft, sinds toch ook het goede voor een groot deel het gevolg zelfs van zijne verkeerdheden is geweest. Schoon het altijd beter is, gestadig en onvermoeid voorwaarts te streven, het stilstaan en het teruggaan is dikwijls, en zoo was het ook nu, niet dan ‘deinzen om te springen.’ Dat sprongen nog altijd onvermijdelijk schijnen voor de volken van het Europesche vasteland; dat die volken nog steeds niet geleerd hebben, met langzame maar vaste schreden zich voort te bewegen, is een

onheil dat wij mogen betreuren, maar het is geen reden om onvoorwaardelijk hen te veroordeelen, of te wanhopen aan hunne toekomst, gelijk ons regt zoude zijn indien wij van alle beweging ze ten eenenmale afkeerig zagen. Het haasten te ontwennen om het uitrusten onnoodig te maken, is hier vooral de praktische les der geschiedenis; die les den volken in te scherpen, blijft het doel van den arbeid dien Gervinus ondernomen heeft. Moge zijn werk, op de wijze waarop het is aangevangen, voltooid, de vruchten dragen, die wij er van kunnen verwachten, indien er nog zin voor de waarheid, indien er nog moed en kracht bij de volken worden gevonden, om winst te doen met de lessen van ervaring en gezond verstand.

Wij meenen hier onze beschouwing te mogen eindigen. Eene nadere toelichting of verdediging van het medegedeelde zal wel overbodig zijn. Ook hier spreken de feiten, en verschil van meening hangt in dezen alleen af van de wijze waarop men die feiten beoordeelt. Ware begrippen zullen eene juiste, valsche eene scheeve beoordeeling ten gevolge hebben; de eerste behoeven wij hier niet te verdedigen, de laatste niet te wederleggen: de geschiedenis zelve belast zich met die taak: hare uitkomsten liggen vóór ons, en zoo we niet ziende blind willen zijn, het zal ons niet moeilijk vallen te beslissen, wat groot en wat nietig, wat heilzaam en wat verderfelijk in den tijd dien Gervinus ons schetste geweest is. Niet minder overtollig ware elke verdere uitweiding over de algemeene en bijzondere verdiensten van zijn werk: indien uit ons overzigt niet is gebleken, welke de waarde kan zijn van dat boek, uit een afzonderlijk vertoog over het vele voortreffelijke dat het bevat, zou het weinig duidelijker worden. Dit ééne alleen mogen we hier nog opmerken, - hoezeer ook dit wel onnoodig schijnt, - dat een verslag als het onze niet veel meer dan een vermoeden omtrent de eigenlijke verdiensten van den arbeid kan wekken, dien wij in deze bladen hebben beschouwd. Wij poogden eene schets te ontwerpen; maar wij vinden ons gedwongen te erkennen, dat wij niets dan eene flaauwe schaduw hebben geteekend; eene schaduw, waarbij al die flinke lijnen, die scherpe trekken, die zorgvuldige en toch niet te uitvoerige bewerking der bijzonderheden, die levendige kleur en die bevallige schakering worden gemist, welke van deze wijsgeerige geschie-

denis onzer eeuw een meesterstuk maken van historische kunst. - Men heeft geklaagd over de moeilijkheid om overal bij den eersten opslag de meening des schrijvers te verstaan. Die klagt is in zeker opzigt niet ongegrond. De stijl op zich zelf is noch gewrongen, noch ingewikkeld, en toch kost het menigmaal inspanning om de bedoeling van Gervinus regt te vatten. Of dat echter aan den vorm dan of het niet veeleer aan den inhoud te wijten zou zijn? En geldt het altijd als een verdienste van een boek, wanneer het onmiddellijk door elken lezer, ook door den minst kundige en minst nadenkende, begrepen wordt? Mogt dit inderdaad waar zijn geworden, dan kunnen wij ook moeilijk het verwijt ontgaan, dat wij de eeuw der oppervlakkigheid zijn ingetreden. Wij houden ons echter overtuigd, dat er nog altijd een genoegzaam aantal lezers gevonden wordt, die een boek niet daarom afkeuren omdat het bij eene tweede lezing beter dan bij de eerste begrepen wordt. Macaulay, het is waar, heeft in dit opzigt ons een weinig verwend; hij is daardoor vooral een gevaarlijk mededinger van Gervinus geworden; men zij echter billijk, en beslisse onbevooroordeeld of Macaulay een zoo klaar en zoo aanschouwelijk tafereel als de Geschiedenis van Engeland ons zou geleverd hebben, indien hij de onderwerpen door Gervinus besproken, met evenveel diepzinnigheid en fijnheid van opmerking als deze schrijver, in dezelfde eng beperkte ruimte had moeten behandelen, waaraan deze gebonden was. - Door eene overzetting van de Geschiedenis der negentiende eeuw tracht men thans den schat van historische en staatkundige levenswijsheid, die in dat werk besloten ligt, ook voor Nederlandsche lezers, wien de Duitsche taal minder eigen is, toegankelijk te maken. Wij achten die onderneming loffelijk, ofschoon wij aarzelen, over hetgeen tot heden ons daarvan is geworden, een bepaald goed- of afkeurend oordeel uit te spreken. Wij zouden eer de stelling durven verdedigen, dat het geschrift van Gervinus bijkans onvertaalbaar mag worden genoemd, indien men namelijk met den geest ook den vorm wil teruggeven, die zijn werk eigen is. Eene volkomen getrouwe overzetting zal altijd òf zwak òf stijf zijn, en tot eene omwerking wordt een talent vereischt niet veel geringer dan dat van den schrijver zelven. Intusschen, wij herhalen het, dankbaar erkennen wij met het moeilijke ook het nuttige van het vertalingswerk, dat ten onzent eene inderdaad be-

kwame hand heeft aangevangen. Men ziet beter, wel is waar, men ziet meer van een schouwspel als men in de eerste dan wanneer men in de tweede rij der toeschouwers plaats vindt; toch blijft alles winst wat men opmerkt in tafereelen als die, welke Gervinus ons schetst. Laat ons toezien met beide oogen, en de een moge meer, de ander minder ontwaren, de leering, al behoeven wij ze niet zoozeer als onze Duitsche naburen, zal ook voor geen onzer verloren gaan.

Wij hebben eene taak volbragt weinig verdienstelijk, daar ons werk alle oorspronkelijkheid mist; niet ondankbaar evenwel indien het ons mogt zijn gelukt, dengenen onzer lezers, wien het laatste geschrift van Gervinus nog niet bekend was, te overtuigen, dat de tijd aan eene nadere kennismaking besteed, niet nutteloos kan zijn verbruikt. Het best zouden wij voor onzen arbeid ons beloond achten, indien ons verslag zoodra mogelijk aan de vergetelheid werd prijs gegeven, om algemeen plaats te maken bij onze landgenooten voor eene eigene en zelfstandige waardering van het voortreffelijke werk, dat wij thans getracht hebben bij hen in te leiden, en waarvan het vervolg door velen in en buiten ons vaderland met gespannen verwachting wordt te gemoet gezien.

P.A.S. VAN LIMBURG BROUWER.

Hoe Rusland magtig werd.

I.

't Was een slechte tijd, vierhonderd jaar geleden: Het brood was zeer duur; de pest eischte jaarlijks hare slagtoffers; aardbevingen en eene groote komeet vervulden de gemoederen met bange voorgevoelens[1] en aan den politieken gezigteinder hingen donkere wolken. Een ieder sprak en schreef over het Oostersche vraagstuk - de ‘res Orientales,’ zoo als het in de klassieke taal heette - het oudste en eerwaardigste van alle potitieke vraagstukken. ‘Als gij iets nieuws weet over de Oostersche kwestie, schrijf het mij dan toch,’ zoo eindigde bijna iedere brief[2], en geene redevoering werd er gehouden, of het Oostersche vraagstuk werd er in aangeroerd. Drie jaren was het geleden, dat de ontzettende mare: ‘Constantinopel is ingenomen!’ geheel Europa had doen sidderen, Italië vooral en Hongarije en Duitschland, die nu aan de beurt lagen. Sinds dien tijd had Mohammed II den vorst van Servië doen aankondigen: ‘Het land dat gij beheerscht, behoort mij. Verlaat het dus zoo spoedig mogelijk, of ik neem het.’ En hij had het genomen. En nu belegerde hij Belgrado, dat de voormuur van Hongarije was, met meer dan 150,000 man en met zijne colossale kanonnen van zeven en twintig voeten lengte. Binnen twee maanden, zoo had hij gezworen bij God en den Profeet, zou geheel Hongarije in zijne magt zijn; binnen twee maanden zou hij rustig te Ofen avondmalen. Op Belgrado

1 ‘Pestis - caritas annonae - sed maiora sunt,’ caet. Aeneas Sylvius, Epist. 253.
2 Zie b.v. de brieven van Philelphus.

waren de oogen van geheel Europa gevestigd; in alle kerken der Christenheid werd op den middag de Turkenklok geluid en den geheelen dag door werd er gebeden voor het behoud van Belgrado. Maar al bad men, hopen durfde men naauwelijks; want van de vier groote mogendheden, die in het Oostersche vraagstuk de hoofdrol speelden en die Europa moesten beschermen tegen een ontzettend magtig Rijk, welks bestaan op verovering rustte en dat zinken moest zoodra het met veroveren ophield - van die vier groote mogendheden deden slechts twee haar pligt: de Paus en het heldhaftige Hongarije; maar de derde, de Keizer, deed niets; niets, dan dat hij rijksdagen deed houden, waarop heel veel werd besproken, maar niets besloten, niets gedaan; en de vierde mogendheid - had de zaak van Europa verraden: Venetië, toen de eerste zeemogendheid der wereld, had zich dadelijk na de inneming van Constantinopel gehaast een verdrag met den Sultan te sluiten en heulde nu met Europa's vijand uit vrees en kleingeestig eigenbelang.

Op die dagen van angst volgde, in dat zelfde jaar 1456, een tijd van grenzenlooze blijdschap, van uitgelaten vreugd. Wat men bijna niet had durven hopen, was geschied. Belgrado *was* gered. En nu, meende men, had men van de Turken niets meer te vreezen. ‘Een nieuwe dageraad,’ zoo juichten de redders van Belgrado, ‘is voor de Christenheid aangebroken! De magt van den Sultan is thans zoo volkomen vernietigd, dat niets gemakkelijker is dan de Turken uit Europa te verjagen; en dat dan ook Jeruzalem veroverd wordt, spreekt van zelve[1].’ Hoe ijdel was die waan! Men meende aan 't einde te zijn: men was eerst aan 't begin. De magt van den Sultan heette vernietigd: waarom? Omdat hij het beleg van Belgrado had moeten staken, omdat eenige zijner schepen vernield waren, omdat hij een paar vestingen in Servië verloren had (die hij maar al te spoedig hernam), eindelijk, omdat hij Hongarije en Italië vooreerst met rust liet, om intusschen zijne veroveringen in Azië voort te zetten. Maar was Europa gered? Helaas, de tijd zou komen dat Venetië zijne lagunen omringd zou zien door eene ‘grenzenlooze zee van vuur, zoo als geen sterveling nog aanschouwd had;’ dat 100,000

1 Zie de brieven van Huniades en Capistrano.

Turken de valleijen van Apulië te vuur en te zwaard zouden verwoesten, na de inwoners midden door te hebben gezaagd; dat de halve maan zou wapperen op de torens van Ofen en voor de muren van Weenen. Als men dat alles had voorzien, de jubelkreten zouden minder luid zijn geweest!

Aan hoe weinigen was het bekend, in dien eerst zoo angstigen, toen zoo blijden tijd, dat er ergens in het Oosten van Europa een grootvorstendom Moscou bestond! In Engeland had men er nooit van hooren spreken; eerst eene eeuw later, in 1553, werd dat land ‘ontdekt’ door den stoutmoedigen zeevaarder, Richard Chancellor[1]. Door eene Compagnie tot ontdekking van onbekende landen, die zich te Londen gevormd had, uitgezonden, kwam hij in de Witte Zee, bereikte de monding der Dwina, vernam daar, dat het land Rusland heette, begaf zich, op verlangen des Czaars, naar Moscou, werd er hoffelijk ontvangen[2], en toen hij naar Engeland was teruggekeerd, werd hij daar op ééne lijn gesteld met den ontdekker van Amerika[3]. Alleen te Venetië en te Rome, de Staat die toen de uitgebreidste diplomatieke betrekkingen had, was het grootvorstendom Moscou niet onbekend. Maar voor den Paus waren de Moscovieten een doorn in 't oog: alle pogingen om die scheurmakers met de Kerk te hereenigen waren mislukt. In het Oostersche vraagstuk, dat den Paus zoozeer ter harte ging, dat hij zelfs zijn mijter verpandde om geld bijeen te krijgen tot uitrusting eener vloot tegen de Turken, konden de Moscovieten minder dienst bewijzen dan de kleinste vorst van Italië, een markgraaf van Saluzzo of een markgraaf van Montferrat; men verwachtte dan nog meer van Noorwegen, al lag dat ‘aan 't uiterste einde der wereld’[4]. En inderdaad, het was een onbeduidend, magteloos landje, dat Moscovië. Van alle kanten was het ingesloten door andere vorstendommen en door twee handeldrijvende republieken: Plescou namelijk, dat over twaalf steden heerschappij voerde, en Novogorod, dat met Lubeck, Bergen, Londen en Brugge de voornaamste stapelplaats der Hanse was; dat 400,000 inwoners telde;

1 ‘Moscovie was in our time discovered by Richard Chanceler.’ Eden, bij Hakluyt, ‘Navigations’ etc., I, p. 242 (London, 1598).
2 ‘Anglorum Navigatio ad Moscovitas’ (in ‘Rerum Moscov. auct.’).
3 Zie de voorrede van Hakluyt.
4 Aeneas Sylvius.

wiens vlag reeds in de tiende eeuw in de haven van Constantinopel, in de twaalfde te Lubeck en op de Theems had gewapperd, en waarvan het Saksische spreekwoord zeide: ‘Wie kan tegen God of Groot-Novogorod?’ Door zulke magtige naburen omringd, was de Grootvorst van Moscou daarenboven schatpligtig aan den Tartaarschen Khaan der Gouden Horde. Ootmoedig verliet hij zijne hoofdstad om de Tartaarsche afgezanten te gemoet te gaan, wanneer zij de schatting kwamen eischen. Terwijl zij zaten, stond hij[1]. Wat kon de Paus in het Oostersche vraagstuk met een vorst uitrigten, dien de Khaan der Gouden Horde zijn ‘slaaf’[2] noemde?

En Venetië, stelde dat belang in het grootvorstendom Moscou?

't Waren fijne opmerkers, de Venetiaansche kooplieden, even als de gezanten der Signoria het waren. Vrij van alle vooroordeelen, van welken aard ook, bestudeerden zij, met eene bewonderenswaardige objectiviteit, de geaardheid, de zeden, de gebruiken van ieder volk. Echte wereldburgers, waren zij overal te huis; met Christenen leefden zij ‘alla Cristiana’, met Turken op zijn Turksch, en als zij dan uit verre landen en na eindelooze gevaren te hebben doorgestaan, teruggekeerd waren in hunne prachtige vaderstad, die zich de beheerscheres der zeeën noemde en het inderdaad was, dan schreven zij hun reisverhaal op ‘con parlare commune,’ zoo als het praktische mannen past, zonder ‘la pompa del dire’ na te jagen; want zij schreven voor zich zelve, voor weinige vrienden - ‘die mij niet berispen zullen omdat ik slecht geschreven heb, want daartoe hebben zij mij te lief,’ zegt er een[3] - hoogstens voor diegenen hunner medeburgers, die later dezelfde streken zouden bezoeken. Hoe weinig dachten zij er aan, zij, die een nederig stilzwijgen bewaarden over hunne reisavonturen en gevaren, waarin, meenden zij, niemand belang kon stellen, dat de late nakomelingschap hunne reisverhalen zou lezen en herlezen, ze zou bewonderen als modellen van naauwkeurigheid, van fijnen tact, van zuiveren, ongekunstelden en toch kunstigen stijl!

1 Herberstein, p. 8.
2 Karamsin (Duitsche vert.), VI, 113.
3 ‘Cose de' Turchi’ (Vinegia, 1545), fol. 110 r.

Ook in Rusland kwamen de Venetiaansche kooplieden, Barbaro onder anderen, die daar zestien jaren lang reisde, van 1436 af; een schrander en ervaren man, dien de Signoria, altijd gelukkig in de keus harer gezanten, later (in 1471) naar Perzië zond, ten einde een verdrag te sluiten met den Schâch. In het grootvorstendom Moscou vond Barbaro overvloed van koorn, slagtvee, hoenderen en ganzen; het trof hem dat alle huizen van hout waren en dat men alleen des winters, in sleden, reizen kon, als de grond bevrozen was, want des zomers waren de wegen door den modder onbegaanbaar. Het volk vond hij zoo zeer aan den drank verslaafd, dat het zelden of nooit tot werken in staat was. Van Moscou af tot aan de grens van Litthauën toe, was het land bijna onbewoond; eenige bosschen, eenige heuvels, eenige puinhoopen van afgebrande dorpen, ziedaar alles wat nog een weinig verscheidenheid bragt in die treurige woestijn[1]. Behalve dat het er heel koud is, weet Barbaro van Moscovië niets meer te verhalen dan dat. Hij spreekt wel van den Grootvorst die te Moscou regeerde, toen hij, na zijne terugkomst te Venetië, zijn reisverhaal opstelde; maar van den Grootvorst die er heerschte toen hij Rusland bezocht, spreekt hij met geen enkel woord. Over het leger bewaart hij eveneens het stilzwijgen. Noch voor handel, noch voor politiek, schijnt Moscovië hem eenig belang in te boezemen.

Honderd jaren later kwam Chancellor te Moscou - en alles was veranderd! Hij stond verbaasd over den prachtigen hofstoet, die den Czaar omringde; over de honderd hovelingen, die in de antichambre zaten en wier lange kleederen van goud schitterden; over de honderdvijftig nog prachtiger gekleede raadslieden in de gehoorzaal; over de gouden schotels en bekers, te talrijk om alle op de tafels te kunnen staan; over de honderdveertig bedienden, die driemaal gedurende den maaltijd van kleedij, de eene al prachtiger dan de andere, verwisselden; over den Czaar zelf vooral, wien de majesteit op het gelaat te lezen was, zoo als hij daar zat op zijn troon, den met edelgesteenten ingelegden schepter in de hand en de kroon op het hoofd[2]. Maar wat Chancellor nog meer trof dan die luisterrijke hofhou-

1 'Viaggio alla Tana' (Vinegia, 1545), fol. 19 r. - 20 v.
2 'Anglorum Navig.,' p. 148-9.

ding, het was het leger, het was de ontzettende magt van den staat. Hij vergeleek Rusland met Engeland, den Russischen soldaat met den Engelschen, en - hij moest bekennen dat Engeland, ook al werd het geholpen door eene mogendheid van den eersten rang, niet tegen Rusland bestand was. ‘Twee of driemaal honderd duizend man,’ schrijft hij in een opstel over Rusland, dat hij aan zijn oom zond[1], ‘kan de Grootvorst in 't veld brengen. Zijne soldaten zijn bestand tegen ongemak en koude, zoo als geene andere ter wereld. Al ligt de soldaat twee maanden in 't veld, op een tijd dat het meer dan een el dik vriest, dan heeft hij evenwel noch tent, noch iets anders boven zijn hoofd; het eenige wat hij heeft om zich tegen wind en slecht weder te beveiligen, is eene vacht. Valt er sneeuw, dan schudt hij die eenvoudig af, steekt een vuur aan en legt zich daarnaast neder. Nog verwonderlijker is het weinige voedsel dat man en paard noodig hebben. In het veld leeft de ruiter van havermeel met koud water vermengd en drinkt er eene teug water bij; zijn paard eet groene takken of iets dergelijks, staat zonder eenig dek in de koude, en toch verrigt het zijn werk en dient zijn meester zoo goed als deze het verlangen kan. Zeg mij nu, bid ik u, hoevelen wij er onder al onze snoevende krijgslieden (boasting waariors) zouden vinden, die het tegen hen in het veld, al was het maar ééne maand, zouden kunnen uithouden? En wat kon er niet van zulke menschen gemaakt worden, als zij aan krijgstucht en aan onze manier van oorlogvoeren gewend werden! Had deze vorst in zijne landen personen, die dàt zijne soldaten leerden, dan geloof ik dat twee der grootste en magtigste vorsten der Christenheid niet wel in staat zouden zijn hem het hoofd te bieden’....

Het is nu drie honderd jaren geleden, dat de Engelschman die woorden schreef....

Ook Zweden en Polen sidderden reeds voor den Moscoviet. Gustaaf Wasa[2] en Sigismund bezwoeren Maria en Elisabeth, aan hare onderdanen den handel op Rusland te verbieden, zoo zij de vrijheid van Europa lief hadden. ‘Door de koopwaren en door de wapenen, die hij uit Engeland

1 Te vinden bij Hakluyt, I, 237-242.

2 De inhoud van zijn brief (9 Sept. 1556) aan Maria Tudor, is uit het Zweedsche rijksarchief medegedeeld door Dalin, ‘Svea Rikes Historia,’ III, 460.

ontvangt,' schrijft de Koning van Polen in 1559[1], 'wordt de Moscoviet, gezworen vijand van alle vrijheid die onder den hemel is, dagelijks magtiger, en wordt hij in staat gesteld alle andere volken te overwinnen. Wij zouden onzen Christenpligt verzuimen, als wij, die hem als zijne naburen het best kennen, de andere Christenvorsten niet bij tijds waarschuwden, opdat zij de waardigheid, de vrijheid en het leven hunner onderdanen niet verraden aan een barbaarschen en wreeden vijand. Luisteren de overige vorsten naar onze raadgevingen niet, dan voorzien wij dat de Moscoviet, ruim voorzien van oorlogswerktuigen en schepen, de Christenheid, met Polen te beginnen, zal aanvallen, en dat hij dan allen die hem tegenstand zullen durven bieden, zal verpletteren of tot slaven maken.'

Ziedaar wat de Grootvorst, dien Barbaro niet eens der vermelding waardig achtte, binnen den betrekkelijk korten tijd eener eeuw geworden was, of laat ons liever zeggen: ziedaar wat Rusland was geworden onder de drie en veertigjarige regering van een enkel vorst. Hoe die snelle wasdom van den Russischen staat te verklaren? Was die vorst een man van uitstekende talenten, of had Rusland zijne grootheid aan zijn volk te danken?

II.

Iwan III (1462-1505) is het, die door Rusland gehuldigd wordt als de grondlegger der Russische magt. Het juk der Tartaren wierp hij af; Novogorod, Wjatka, een gedeelte van Finland en Noordwestelijk Siberië onderwierp hij aan zijn schepter; de vroeger onafhnakelijke vorstendommen Twer, Wereja, Rostow en Jaroslaw vereenigde hij met zijn gebied; Kazan veroverde hij en legde het eene schatting op. Dat alles deed - een dronkaard, die, bij bijna iederen maaltijd, door sterken drank bedwelmd, in slaap viel; een wreede lafaard, die, nadat hij de weerlooze Tartaarsche gezanten had doen vermoorden (en wie deed hij al niet

1 Sigismunds brief aan Elisabeth, bij Hakluyt, I, 337-8.

ombrengen!) van angst sidderde, toen de Khaan wraak kwam nemen, en die slechts eenmaal in zijn leven te velde trok. ‘Hij zit te huis en slaapt, en breidt toch zijn gebied uit,’ zeide mismoedig de heldhaftige Hospodar van Moldavië; ‘ik daarentegen ben altijd in 't veld, zwaai dagelijks het zwaard, en kan toch naauwelijks mijne grenzen verdedigen!’ En bij gelegenheid van den oorlog tegen de Tartaren, waarin Iwan zich zoo laf gedroeg en die Moscovië op den rand des ondergangs bragt, getuigen de Russische kronieken: ‘Noch wapenen, noch menschelijke wijsheid, God alleen heeft Rusland gered!’ Het is waar, men kan aan den anderen kant niet ontkennen, dat het Iwan III niet aan behendigheid en sluwheid ontbrak: hij wist zeer politieke verbonden te sluiten: met Plescou, dat de bondgenoot van Novogorod had moeten zijn, en dat nu zich zelve het rampzalig lot van Novogorod op den hals haalde; met de Tartaren van de Krim, wier gedurige invallen in Polen dit land beletten zich met kracht tegen Rusland te keeren. Hij wist verder Italianen, Hongaren en Duitschers in zijn land te lokken, die de Russen leerden kanonnen te gieten en betere wapenen te vervaardigen. En wat de hoofdzaak was: nooit overijlde hij zich. ‘Nog niet,’ stond er op het schild van den jongeling te lezen, die eenmaal Karel V zou worden; Iwan III gaf aan zijne opvolgers het voorbeeld, hoe zij die spreuk tot de hunne moesten maken - en de les ging voor hen niet verloren. Met eene nicht van den laatsten Griekschen keizer gehuwd, beschouwde hij Constantinopel als zijn wettig eigendom; maar vijf en twintig jaren liet hij voorbijgaan, eer hij den dubbelen adelaar, het wapen der Grieksche keizers, als het zijne aannam[1], en toen hij het gedaan had, was hij van oordeel dat de tijd, waarop Rusland zijne regten zou kunnen doen gelden, nog verre verwijderd was; daarom leefde hij steeds met den Sultan ‘in broederlijke liefde’[2]. Kazan had hij kunnen inlijven; hij deed het niet; de tijd daartoe was nog niet gekomen; zich met eene schatting vergenoegende, liet hij de inlijving voor zijn kleinzoon over. Jaren lang verzwakte hij Novogorod, wachtte geduldig het tijdstip af, waarop die re-

1 Hij deed het eerst in 1497. Karamsin, VI, 295, noot 23.
2 ‘Onze vaders leefden in broederlijke liefde; moge die ook tusschen de zonen bestaan!’ schreef Iwans zoon aan den sultan. Karamsin, VII, 48.

publiek, sedert lang door rijkdom en weelde ontzenuwd, geheel magteloos zou zijn, werkte intusschen op de dweepzucht der monniken en priesters, kocht aanhangers in de stad, wist het misnoegen der burgers tegen de regering op te wekken en aan te wakkeren, en juist toen het tijd was - sprong de tijger toe. De Russen bewonderen zulk een vorst. ‘Iwan III,’ zegt de Russische Rijksgeschiedschrijver Karamsin, die overigens Iwans lafheid, zijne wreedheid en zijne verslaafdheid aan den drank evenmin met stilzwijgen voorbijgaat als wij het hebben gedaan, ‘Iwan III stond, niet als mensch, maar als heerscher, op den hoogsten trap der grootheid. Bijwijlen schijnt hij vreesachtig, besluiteloos, want steeds wilde hij voorzigtig handelen. Zulk eene voorzigtigheid is wijsheid; zij heeft voor ons de aantrekkelijkheid niet, die edelaardige stoutmoedigheid heeft, maar door talmenden, als het ware onvoleindigden vooruitgang, geeft zij duurzaamheid aan hetgeen zij schept. Wat heeft Alexander van Macedonië aan de wereld nagelaten? - Roem. - Iwan liet een Rijk na, verbazend door zijne uitgestrektheid, sterk door de menigte van volken, die het omvatte, nog sterker door den geest der regering, - dat Rijk, dat wij thans met liefde en trots ons dierbaar vaderland noemen.’ In West-Europa geboren, onder den invloed van andere begrippen opgevoed en gewoon de grootheid der vorsten met een anderen maatstaf te meten, begrijpen wij wel dat de Russen in Iwan hun ideaal, dat is te zeggen, het geïncarneerde principe hunner politiek zien; maar hem bewonderen, dat kunnen wij niet. Als men alle zedelijkheid daarlaat, als men Iwan alleen beoordeelt uit het oogpunt van velen, die in vroegeren tijd over politiek geschreven hebben, van Macchiavelli, van Cardano, van Naudé, dan is hij niets anders dan eene gedrogtelijke karikatuur van een Lodewijk XI, van een Ferdinand van Aragon, van een Filips II. Verplaats zulk een vorst naar West-Europa, na hem van zijne barbaarschheid en kwade hebbelijkheden te hebben ontdaan, en hij zal voorzeker geen groot Rijk stichten. Neen, zoo Rusland groot werd onder zijne regering, het werd het niet zoo zeer door hem, als wel door zijn volk.

III.

Wij bezitten over de Russen der zestiende eeuw goede en vrij uitvoerige berigten. Behalve Chancellors opstel, hebben wij het boek van Guagnini, een Italiaan in Poolsche dienst en commandant der infanterie in de vesting Witebsk op de grens van Rusland. Ook vier gezanten van dien tijd hebben over Rusland geschreven: Possevino, gezant van den Paus, Jenkinson en Fletcher, beide gezanten van Elisabeth, en de baron von Herberstein, die tweemalen te Moscou kwam, eerst als gezant van Maximiliaan, toen als gezant van Karel V, of eigenlijk van Ferdinand, op wiens verzoek hij zijn werk schreef. Maar hoe goed die berigten ook zijn, volledig zijn zij niet. Tot aanvulling kan men die der zeventiende eeuw gebruiken, waarin over het algemeen dezelfde toestand der maatschappij beschreven wordt. Onder die berigten heb ik bij voorkeur diegene gebruikt, die door gezanten (Mayerberg, Ulfeld, Skytte), of gezantschapssecretarissen (Olearius, Miege[1]) geschreven zijn, daar deze ongetwijfeld het meeste vertrouwen verdienen. In die deftige en achtbare rij van diplomaten van allerlei natiën, wordt ook ons vaderland waardig vertegenwoordigd - wel niet door den braven Goeteeris, die te weinig van Rusland zag en er te kort vertoefde, om over de Russen belangrijke berigten te kunnen geven - maar door Balthazar Coyet[2], een edelman die in 1675 tot het gevolg van onzen ambassadeur Koenraad van Klenk behoorde. In dien roemrijken tijd, toen onze Republiek gezanten met een gevolg van drie en vijftig personen naar Moscou zond, mogt zij met regt trotsch zijn op mannen als Coyet. Hoe juist begreep hij de eischen aan een reisbeschrijver gesteld! Zijne onbevooroordeelde oplettendheid, zijne kalmte, de schijnbare onverschilligheid waarmede hij alles beschrijft, zoo als hij het ziet en hoort, zonder eenig blijk te geven van goed- of afkeuring, zijn eigenschappen die aan de Venetianen herinneren.

Als men nu die reisbeschrijvingen achter elkander leest - en ik durf verzekeren dat men ze met genoegen lezen zal -

1 Zijn naam staat niet op den titel der ‘Relation de trois ambassades de M. le comte de Carlisle;’ maar het is bekend dat hij de schrijver van dat boek is.

2 Op den titel staat zijn naam niet, maar met Scheltema (‘Rusland en de Nederlanden,’ I, 347) houd ik dezen voor den schrijver van het ‘Historisch Verhael van de Voyagie, gedaen onder de Suite van den Heere van Klenk.’

dan merkt men daarin eene allertreffendste overeenstemming op (beter waarborg voor de juistheid der teekening kan men niet verlangen), en er blijkt tevens ten duidelijkste uit, dat de snelle uitbreiding van het Russische Rijk vooral aan den aard van het volk moet worden toegeschreven. Zulk eene stelling, ik erken het, klinkt vreemd, als men den toestand der maatschappij nagaat. De Russen toch stonden op den laagsten trap èn van beschaving èn van zedelijkheid. De onwetendheid was zoo groot en zoo algemeen, dat zelfs de monniken, ofschoon die dan toch meer wisten dan het volk, zelden de tien geboden kenden; dat ging hun niet aan, zeiden zij; alleen de hooge geestelijkheid had daarmede te maken. Onder tien monniken vond men er naauwelijks één die het Onze Vader van buiten kende. Met die onwetendheid ging het grofste bijgeloof gepaard: het Grieksche Christendom was in Rusland portrettendienst geworden. Als er in de kerk stukken uit den Bijbel door de priesters werden voorgelezen, dan luisterde daar niemand naar; men praatte dan met elkander, dat hooren en zien verging[1]; maar men had een grenzenloozen eerbied voor de afbeeldingen der Heiligen, die de vreemdelingen afschuwelijk leelijk, maar de Russen goed genoeg vonden. ‘Onze Goden zijn zoo grootsch niet,’ zeiden zij[2]. Overal vond men die portretten, in de kerken, waar ieder zijn eigen afbeeldsel had voor hetwelk hij zijne gebeden deed, in de huizen, waar het echte huisgoden waren, in de badkamers, op de straten. Trad de Rus een huis binnen en zag hij zulk een afbeeldsel niet (want het hing gewoonlijk in een donkeren hoek), dan vroeg hij: ‘Waar is de God?’ Als men hem dan het portret gewezen had, dan boog hij er voor, prevelde een gebed en dan eerst groette hij het gezelschap en begon over zijne zaken te spreken[3]. De Sint-Nicolaassen vooral, beroemd door de wonderen die zij verrigtten, werden nog meer met goud en paarlen versierd dan de andere Heiligen. Dat hun

1 ‘Gagle and ducke like so many geese.’ Chancellor.

2 ‘Lorsque je leur demanday, pourquoi ils représentoient leurs Dieux sous des figures si difformes, ils me répondirent que leurs Dieux n'avoient point d'orgueil.’ - ‘Relation curieuse de l'estat présent de la Russie, traduite d'un auteur anglois qui a esté neuf ans à la cour du Czar,’ Paris, 1679, p. 44. Men verwondere zich niet over den term ‘Goden,’ maar vergelijke Jenkinson, 321: ‘If any one aske them how many gods there be, they wil say a great many, meaning that every image which they have is a god;’ Reutenfels, 222: ‘Beatorum imagines crasse nimis Deos appellant,’ en anderen.

3 Olcarius, 351; Coyet, 171.

het eens gegevene niet weder ontnomen werd, daartegen waakten de priesters. Eens ging eene vrouw, die vroeger aan haren Sint-Nicolaas vele edelgesteenten geschonken had, maar nu tot armoede vervallen was, naar de kerk en bad den Heilige, haar eenige dier kleinodiën te willen leenen, daar zij die hoog noodig had. Sint-Nicolaas zweeg. 'Die zwijgt, stemt toe,' dacht de vrouw, en nam een paar robijnen. Maar een pope, die haar bespied had, ging dadelijk klagen bij het geregt. Beide handen werden aan de vrouw afgekapt[1]. De portretten werden gedoopt zoodra zij geschilderd waren, en waren zij oud en vuil geworden, dan werden zij eervol begraven[2], zooals door de kerk was voorgeschreven[3]. - Karakteristiek is ook een gebruik dat bij de begrafenis plaats had. De gestorvene kreeg een door den Patriarch of Metropolitaan onderteekend en gezegeld getuigschrift mede, aan Petrus geadresseerd, waarin de onderteekenaar verklaarde dat N.N. (de gestorvene) bij hem bekend was als een echte orthodoxe Rus; dat hij wel soms gezondigd had, maar dat hij zijne zonden had gebiecht, en, zoo vervolgde het stuk: 'hij heeft mij in alles zoo wèl voldaan, dat ik hem zijne zonde ganschelijk heb vergeven. Wij hebben hem dus dezen pas of geleibrief medegegeven, om dien aan den heiligen Petrus en aan andere Heiligen te toonen, opdat hij zonder verhindering tot de deur der blijdschap ingelaten worde'[4].

Toonen dergelijke gebruiken reeds aan, hoe weinig ontwikkeld de Russen waren, de manier waarop zij de vrouwen behandelden, stelt den toestand der maatschappij in een nog somberder licht. Zonder andere bezigheden dan de vrouwelijke handwerken - want het huishouden was, althans in de hoogere kringen, aan de slaven opgedragen - mogten de vrouwen zelden het huis verlaten, zelfs niet om ter kerke te gaan, en werden beschouwd, niet alleen als slavinnen, maar als onreine wezens, zoodat geen Rus een hoen, als het door eene vrouw gedood was, zou hebben willen eten. Het huwelijk had plaats zonder dat de echtgenooten elkander ooit gesproken of gezien hadden. Wilde een vader zijne doch-

1 Verhaal van een ooggetuige. 'Relation curieuse,' p. 46.
2 Miege, 354.
3 Zie de canones bij Herberstein, 24.
4 Bijna alle berigten spreken van dit getuigschrift. Het uitvoerigste is Coyet, p. 101. 'They that be hanged or beheaded, or such like, have no testimonie with them; how they are received into heaven, it is a wonder, without their pasport,' Jenkinson, 323.

ter uithuwen, dan vervoegde hij zich tot iemand die, zoo hij meende, wel zou willen trouwen. ‘Wilt gij mijn schoonzoon worden?’ vroeg hij hem dan. ‘Ik zal er met mijne ouders over spreken,’ was het antwoord. Werd het aanbod aangenomen en was men het eens geworden over den bruidschat, dan werd het huwelijk gesloten. In de bruidskamer, waar man en vrouw elkander voor 't eerst zagen, had een zonderling gebruik plaats, dat meestal van grooten invloed was op het lot aan de vrouw beschoren. Op bevel van haren man trok zij namelijk zijne laarzen uit. In de eene was het een of ander voorwerp van waarde, voor de vrouw bestemd; trok zij die laars het eerst uit, dan gold dit voor een goed voorteeken. Een slecht voorteeken was het daarentegen, als zij met de andere laars begon, waarin eene kleine zweep was. Zij ondervond dan al dadelijk, dat zij van haren man zweepslagen te wachten had, die gewoonlijk van dag tot dag menigvuldiger en heviger werden. Niemand lette daarop; 't was de gewoonte. En gelukkig nog als het daarbij bleef; maar een reiziger verhaalt, onder andere voorvallen van dien aard, dat een koopman, na zijne vrouw op de wreedste wijze te hebben geslagen, haar dwong een kleed aan te trekken, dat hij in brandewijn had gedoopt en dat hij in brand stak. De vrouw kwam onder de ijselijkste folteringen om[1].

Het zedebederf was onder de Russen ten top gestegen. Verregaande luiheid - Fletcher schijnt te denken dat zij bevroren zij[2] - was nog de minste hunner ondeugden; erger was het dat zij logen, bedrogen en stalen zoo veel zij konden. ‘Hunne leugens,’ zoo klaagt een gezant van Leopold I, ‘houden zij altijd vol met nieuwe leugens, en met zoo veel onbeschaamdheid dat, hoezeer men ook overtuigd zij van de onwaarheid van hetgeen zij zeggen, men toch niet regt weet wat men er van denken moet. Gebeurt het dat zij door onwederlegbare bewijzen van leugen overtuigd worden, dan blozen zij daarover niet, maar glimlagchen, alsof zij iets schoons hadden verrigt’[3]. ‘Zij zijn zoo

1 ‘Relation curieuse,’ p. 16. ‘D'autres de ces barbares pendent les leurs par les cheveux, les dépouillent toutes nues et les fouettent.’ T.a.p.

2 ‘Which may be thought to come of the numbnesse which they get by the cold in winter,’ p. 496.

3 ‘Voyages en Moscovie,’ par le baron de Mayerberg. Over de Russische diplomatie zegt deze gezant het volgende: ‘Les ambassadeurs des princes étrangers ne doivent pas attendre des ministres du Czar une plus grande sincérité. Car ramassans ensemble toute leurs subtilité, soit en avançant des faussetés pour des vérités, soit en supprimant ce qu'il est nécessaire de faire sçavoir, ils les trompent; et s'il leur plaît, ils affoiblissent tellement par l'embarras de mille interprétations étudiées la force des choses une fois établies dans les conférences, qu'elles tombent en ruine.’

door en door leugenachtig,' zegt een Deensch gezant, 'dat men hen volstrekt niet vertrouwen kan en nooit op hunne beloften kan staat maken. Ik ben overtuigd, dat er geen ander volk bestaat, dat zoo schaamteloos liegt, bedriegt en steelt[1].' Inderdaad, de Russen zagen daar volstrekt geen kwaad in, ook in den handel niet; eerlijke kooplieden verachtten zij als onnoozel, maar voor slimme bedriegers hadden zij eerbied en ontzag. Een Hollandsch koopman, zoo verhaalt Olearius, had door kwade praktijken verscheidene Russische kooplieden opgeligt; deze evenwel, in plaats van het hem kwalijk te nemen, roemden hem als een knap man en stelden hem voor zich met hen te associeren, in de hoop dat hij hun eenige zijner kunstgrepen leeren zou. - Roof, brandstichting en moord waren te Moscou zeer gewoon; wie de onvoorzigtigheid had zich des nachts zonder een gewapend geleide op straat te wagen, werd den volgenden morgen als lijk gevonden. Maar wat alle gezanten en reizigers nog meer trof dan dat, het was de dronkenschap, die onder alle standen heerschte, onder edelen en kooplieden, burgers en boeren, mannen en vrouwen, wereldlijken en geestelijken. De edelen waren zoozeer aan den drank verslaafd, dat zij zelfs als gezanten hunne waardigheid niet konden ophouden. De Russische gezant, die in 1608 te Stockholm kwam, dronk den dag vóór zijne eerste audientie zooveel wijn, dat men hem den volgenden morgen dood in zijn bed vond. Als de vrouwen der edelen te zamen een feest hadden gevierd, dan zond gewoonlijk de gastvrouw den volgenden dag den voornaamste harer bedienden naar hare vriendinnen met de vraag: of zij haar huis hadden kunnen vinden, en of zij goed geslapen hadden. Het gewone antwoord was dan: 'Ik bedank u zeer voor uw goed onthaal, dat mij zoo vrolijk gemaakt heeft; maar hoe ik mijn huis heb kunnen vinden, weet ik niet.' De geestelijke, die een huwelijk moest inzegenen, had in den regel reeds zooveel op de bruiloft gedronken,

1 Ulfeld, p. 11.

dat men hem in de kerk, gedurende de plegtigheid, aan beide kanten moest ondersteunen. Eens zag Olearius een priester, die uit de kabak (kroeg) kwam. Hij wilde de Strelitzen zegenen, die bij het huis der ambassade de wacht hielden; maar door den brandewijn bedwelmd, viel hij in het slijk. ‘De Strelitzen hieven hem met eerbied op en ontvingen nu zijne beslijkte zegening, als iets dat onder hen zeer gewoon is.’ Aan de monniken was wel vleesch en versche visch verboden, maar niet de brandewijn: 't was niets vreemds als men ze bewusteloos op straat in den modder zag liggen. De gemeene lieden, zoowel mannen als vrouwen, waren zoozeer aan den drank verslaafd, dat zij voor brandewijn alles in de kabakken verpandden, tot hun laatste kleedingstuk toe. Met dronkenschap ging ontucht hand aan hand. Overspel werd alleen dan voor zonde gehouden, als de man en de vrouw beiden gehuwde personen waren, anders vond men er niets kwaads in. De vrouwen misten alle gevoel van schaamte. Wat de reizigers der zestiende en zeventiende eeuw over dit punt hebben te boek gesteld, en omtrent gruwelen, die men nu niet eens zou durven noemen, die toen in andere landen met den brandstapel zouden zijn gestraft, maar die in Rusland zoo gewoon waren, dat niemand er zich aan ergerde, - dat alles is van dien aard, dat men het zelfs met geen enkel woord durft aanroeren, en de Deensche gezant Ulfeld had volkomen gelijk, toen hij schreef: ‘Hunne bedorvenheid gaat alle beschrijving te boven; met de beschaafde volken vergeleken, verschillen zij weinig of niet van de dieren.’

Maar hoe kan men dan nu de magt van den staat toeschrijven aan zulk een diep bedorven volk, dat, naar het getuigenis der reizigers, aan niets anders dacht dan aan zinnelijk genot, over niets anders sprak dan over afschuwelijkheden, die in het overige Europa zelfs den verdorvensten wellusteling zouden hebben doen walgen?[1].

Zeer zeker, het zou dwaasheid zijn, zóó iets te willen beweren, wanneer - en hierop komt het aan - wanneer de Russen *onderdanen* waren geweest. Met onderdanen van dien stempel kan men ongetwijfeld niets uitrigten. Maar zij waren dat niet. Laat ons zien wat zij waren.

1 Cf. Olearius, 213.

IV.

Onze Coyet heeft Ruslands regering en de verhouding der Russen tot den Czaar aldus gedefinieerd:

‘Geheel Rusland staat onder de bestiering van een eenig Vorst, die over allen, zoowel groote als kleine, en zoowel in 't geestelijke als in 't wereldlijke, in dier voege volkomen heerschappij heeft, dat hij hen allen als zijne slaven mag gebruiken.’

Geen woord te veel, geen woord te weinig! Hoe meer men den toenmaligen Russischen staat bestudeert, des te meer bewondert men de stipte naauwkeurigheid, de mathematische juistheid dezer definitie. Alle reizigers zeggen 't zelfde, maar geen zegt het zoo goed.

De Russen waren dus slaven, zoo als zij zich ook steeds noemden, want in hunne oogen was dat geene schande, maar eene groote eer[1], en zij waren het in dien zin, dat de Czaar naar goedvinden over de bezittingen en het leven van een ieder mogt beschikken[2]. Maar er zijn goede slaven en er zijn slechte slaven. De Sultan had ook slaven in plaats van onderdanen; maar alleen zijne soldaten waren goede slaven. Zijne Grieken daarentegen waren zeer slechte slaven. Zij verfoeiden hun meester als een vreemdeling, als een overweldiger, als een ongeloovige vooral, en op hetzelfde oogenblik dat de glorierijke Soliman Hongarije veroverde en Weenen bedreigde, schreven zijne Grieken, dat de poorten der hel zich voor hem openden[3]. Hierin lag nu juist het zeer groote onderscheid tusschen den Turkschen en den Russischen staat. Want de Russen waren, zoo als een Engelsche diplomaat[4] te regt opmerkte, ‘zeer goede slaven.’ Alles werkte mede, om hen daartoe te vormen: hunne geaardheid, hunne godsdienstige begrippen, hunne opvoeding, eene eeuwenheugende overlevering, hunne onbekendheid met het buitenland, want niemand, behalve de gezanten, mogt het Rijk verlaten.

1 ‘Il n'y a point de Moscovite, de quelque condition qu'il puisse être, qui ne tienne à gloire de se pouvoir dire *Golop* ou Esclave du Grand-Duc.’ Olearius, 219, en bijna al de anderen.
2 ‘Ita liberum ius vitae et necis, rerumque omnium in subditos habet ut, causis etiam non cognitis, bona omnia et spiritum illis eriperc pro lubitu queat.’ Reutenfels, 124; Herbenstein, 11; Guagnini, 179; Miege, 262; Struys, I, 412 en anderen.
3 Ranke, ‘Fürsten und Völker,’ I, 27.
4 Miege, p. 379.

Van zijne kindschheid af, werden den Rus deze grondbeginselen ingeprent: gij moet van den Czaar spreken als van God[1]; - de wil des Czaars is de wil Gods[2]; - al wat de Czaar doet, al is het ook nog zoo slecht, doet hij door Gods wil, waarvan hij de tolk en de uitvoerder is; aan zijnen wil moet gij dus gehoorzamen, even als aan dien van God, en gij moogt niet vragen of zijne bevelen goed of slecht, eerbaar of schandelijk zijn; ook al beveelt hij u uwen vader of uwe moeder te vermoorden, gij moet gehoorzamen[3].

De Czaar werd dan ook steeds naast God genoemd. De armen vroegen eene aalmoes ‘in naam van God en den Czaar’[4]. Als men een Rus vroeg hoe hij voer, dan antwoordde hij: ‘Ik ben gezond, dank zij God en den Czaar’[5]. Vroeg men hem iets dat hij niet wist, dan antwoordde hij: ‘Dat weet God en de Czaar’[6]. ‘God en de Czaar weten alles; - God en de Czaar kunnen alles; - als wij iets goeds doen, dan is het door de genade van God en den Czaar,’ deze en dergelijke gezegden hoorde men ieder oogenblik[7]. Geschiedde er iets vreemds, overkwam hem een ongeluk, dan zeide de Rus: ‘God en de Czaar hebben het zoo gewild’[8].

Men ziet het: de Russen waren geen gewone slaven en de Czaar was in hunne oogen geen gewone meester. Zij zeiden, dat zij niet regt wisten wat de Czaar eigenlijk was: hij was God en niet God; hij was mensch en meer dan mensch[9].

Ligchamelijke tuchtiging is van het slaaf zijn onafscheidelijk, en de Rus begreep dat volkomen. Van jongs af aan gewendde hij zich aan slagen. Op feestdagen kwamen de jongelingen bijeen op een plein. Op een gegeven teeken vielen zij elkander met de vuisten aan, en stompten en schopten en trapten elkander, zoo hard als zij konden, op den buik, op de borst, op het aangezigt. Menigeen overleefde het niet; maar voor hen, die zulk eene proef meermalen had-

1 Coyet, 134; Olearius, 253.
2 Herberstein, 11; Guagnini, 183; Reutenfels, 125.
3 Coyet, 134; Guagnini, 183; Heidenstein, ‘De Moscovitico bello,’ 325 (in ‘Rer. Mosc. auct.’); berigt der gebroeders Skytte, bij Geijer, ‘Geschichte von Schweden,’ III, 99.
4 Mayerberg, 210.
5 Possevino, 16.
6 Possevino, 2; Guagnini, 183; Coyet, 134; Mayerberg, 210; Olearius, 253.
7 Reutenfels, 182; Possevino, 2.
8 Guagnini, 183.
9 Printz (gezant van den Keizer), bij Herrmann, ‘Gesch. des Russ. Staates,’ III, 286.

den doorgestaan, beantwoordde de instelling volkomen aan haar doel: men was nu tegen alle slagen gehard[1]. Wat meer is: geslagen te worden, was voor den Rus eene behoefte. Treurig was de slaaf, bedroefd was de vrouw, als zij door den meester of den echtgenoot niet geslagen werden; slaan was een teeken van liefde[2]. De baron von Herberstein had te Moscou een zekeren Jordan leeren kennen, een Duitschen smid, die met eene Russische vrouw gehuwd was. Met de Russische gebruiken, zoo het schijnt, niet genoeg bekend, sloeg Jordan zijne vrouw nooit, zoodat deze eindelijk eens op zacht verwijtenden toon tot hem zeide: 'Beste man, waarom houdt gij niet van mij?' - 'Hoe kunt gij zoo iets denken?' vroeg Jordan; 'gij weet immers, dat ik zeer veel van u houd.' - 'Helaas! bewijzen uwer liefde heb ik nog nooit ontvangen; gij hebt mij nog nooit geslagen.' - 'Ik wist niet dat slaan een bewijs van liefde was; maar daar gij zulke bewijzen verlangt, zal ik ze u geven.' Nu sloeg hij haar van tijd tot tijd. Van dat oogenblik af aan, verklaarde hij aan den baron, hield zijne vrouw veel meer van hem dan vroeger, en eer von Herberstein Moscou verlaten had, had Jordan zijne vrouw doodgeslagen[3]. Maar op bevel van den Czaar, van den uitvoerder van Gods wil, die, als men hem iets vroeg, steeds tot antwoord gaf: 'Ik zal het doen als God mij zulks zal gebieden'[4] - op bevel van den Czaar stok- of zweepslagen te ontvangen, dat was voor iederen Rus, ook voor den edelsten Bojaar, eene eer, waarvoor hij den meester altijd zijne erkentelijkheid betuigde[5]. 'Wees gezond,' sprak hij dan, 'wees gezond en gelukkig, Heer en Groorvorst, omdat gij mij, uwen slaaf, door slagen wel hebt willen verbeteren'[6]. Ook op andere wijzen bewees de Czaar zijne gunst. Uit vele voorbeelden slechts dit eene: Eens zat Iwan IV aan tafel, toen Titow, woiwode van Staritza, binnenkwam. Als naar gewoonte groette hij den Czaar door met het voorhoofd den grond aan te raken. 'Wees gegroet, mijn lieve Titow,' sprak de Czaar, die over hem zeer tevreden was, 'wees

1 Herberstein, 38. 'Hoc certaminis genus institutum est, ut assuescant adolescentes verbera ferre, ictusque quoscunque tolerare.' T.a.p.
2 Guagnini, 183; Jenkinson, 322; Petrus Petrejus, 608, 632.
3 Herberstein, 35.
4 Herberstein, 11; Guagnini, 183; Coyet, 134.
5 Possevino, 3; Mayerberg, 209; Reutenfels, 183.
6 Guagnini, 183.

gegroet, mijn zeer getrouwe slaaf! Gij zijt inderdaad onze genade waardig.' En met een nam hij een mes van de tafel en sneed den woiwode een oor af. 'Heb dank voor uwe genade, Heer en Grootvorst,' sprak toen Titow; 'moogt gij lang en gelukkig regeren!' - 'Och, gij behoeft mij niet te bedanken,' hernam de Czaar; 'dit was maar een klein bewijs mijner genade; op een anderen tijd zal ik u een grooter geven[1].'

De Rus was overtuigd dat zijne bezittingen en zijn leven niet aan hem, maar aan den Czaar toebehoorden. 'Wat ik bezit behoort aan God en den Czaar,' zeide hij[2], en zonder morren gaf hij den Czaar alles wat hij had, zoodra deze het verlangde. Als de Czaar daar lust in gevoelde, kon hij een ieder doen ter dood brengen, en zij die zich gedwee aan de luim des heerschers onderwierpen, waren niet te beklagen; want het was een geloofsartikel, dat zij die, tot op den laatsten snik toe, den Czaar waren getrouw gebleven, evenzeer dadelijk de zaligheid deelachtig werden, als de martelaars voor Christus, die tot op het kruis of den brandstapel in het geloof hadden volhard[3]. De Czaars zelve waren daarvan evenzeer overtuigd. Iwan IV beschouwde de duizende menschen die hij ter dood bragt om zijn brandenden bloeddorst te stillen, als 'onschuldige martelaars' en zond telkens de lijsten hunner namen aan de verschillende kloosters[4].

Hij heeft de gehoorzaamheid der Russen op eene zware proef gesteld, vier en twintig jaren lang (1560-1584), die Iwan IV! Onder andere grillen had hij ook deze, dat hij de maatschappij eens om wilde keeren; de rijken moesten arm worden en de armen rijk. Daarom joeg hij de Grooten uit hunne landgoederen, zonder dat zij het allergeringste mogten medenemen. Voor niemand was genade, zelfs niet voor de kleine kinderen, zelfs niet voor de hoogzwangere vrouwen; voort moest alles, voort, en dat in den winter, in de barre koude, terwijl het onophoudelijk sneeuwde; voort moest alles, voort, en als een burger in eene stad of een boer in een dorp aan een zieke een uurtje gastvrijheid verleende, dan werd hij zonder genade onthoofd. Zoo ging dat, regel-

1 Karamsin, VIII, 134, uit Guagnini, 188.
2 Chancellor, 240; Mayerberg, 209; Olearius, 219; Reutenfels, 124, 182.
3 Heidenstein, 335; cf. Reutenfels, 125.
4 Karamsin, VIII, 302.

matig, district voor district, provincie voor provincie. Wie vroeger een groot heer was, wie vroeger met twee- of driehonderd paarden te velde trok, was nu een doodarme bedelaar; een zijner lijfeigenen was nu in zijne plaats een groot heer geworden. Maar wat was die algemeene onteigening in vergelijking van al het bloed dat er stroomde! Tien, twintigslagtoffers iederen dag: *dat* was niet veel. Zie hoe het te Novogorod ging! Dáár moest iets ongewoons geschieden, want tegen zijne gewoonte zocht Iwan ditmaal een voorwendsel tot bloedvergieten. Een landlooper, te Novogorod wegens zijne schelmstukken gestraft, bood hem daartoe de behulpzame hand; op naam van den aartsbisschop en der burgers van Novogorod schreef hij een brief aan den Koning van Polen, verborg dien in de Sophiakerk achter het beeld der Heilige Maagd en ijlde naar Moscou. Zoo het heette, berigtte hij den Czaar dat hij bewijzen kon dat Novogorod verraad pleegde. Met een dienaar des Czaars keerde hij daarop naar Novogord terug; de brief werd gevonden en het vonnis over Novogorod was geveld. Met 15,000 man kwam Iwan in de stad. Dagelijks werden er nu van vijf honderd tot vijftien honderd inwoners van allen stand geslagen, gemarteld, gebrand, met het hoofd of met de voeten aan sleden gebonden, die dan in vollen galop voortrenden, of van de brug in de rivier geworpen. De rivier was bedekt met schuiten, waarin Iwans soldaten zaten, die, met palen en bijlen gewapend, diegenen nederstieten of in stukken hakten, die zich door zwemmen zochten te redden. Dat alles duurde vijf weken lang en werd met eene algemeene plundering besloten. Men zegt dat er toen 60,000 menschen zijn omgekomen; er worden ook andere getallen opgegeven; maar zooveel is zeker, dat het aantal der in de Wolchow geworpene lijken zoo groot was, dat de stroom in zijn loop gestuit werd.

Het liefst woonde Iwan in de Alexandrowsche Sloboda, op eenigen afstand van Moscou. Daar leefde hij als abt en drie honderd zijner handlangers droegen eene zwarte monnikspij over hunne prachtige, van goud schitterende en met pelterijen omzoomde kleederen. 's Morgens ten vier ure kwamen zij allen in de kerk bijeen. De godsdienstoefening duurde tot zeven ure. De Czaar zong, las en bad met zoo grooten ijver, dat men dikwijls op zijn voorhoofd de bloedige sporen van zijne diepe buigingen op de ruwe zerken zien kon. Na een

uur rust begon ten acht ure eene nieuwe godsdienstoefening, die tot tien ure duurde. Dan werd maaltijd gehouden. Terwijl zijne monniken aten, las hun de Czaar de Heilige Schrift voor, of wel hij onderhield zich met hen over godsdienstige onderwerpen; want daar hij een scherp verstand had en een goed geheugen, zoo kende hij den Bijbel zeer naauwkeurig en was hij zeer ervaren in alle godsdienstige geschilpunten. Hij hield er dan ook zeer veel van, met vreemde Godgeleerden, hetzij Roomsche of Protestantsche, te disputeren en hun te bewijzen, dat het Grieksche geloof het eenige waarlijk Christelijke is. Wie met hem redetwistte moest voorzigtig zijn, want hij had altijd eene bijbelplaats bij de hand. Zoo schreef hem iemand - natuurlijk niet uit Rusland - een langen en beroemden brief, waarin onder andere deze woorden voorkwamen: ‘Zijt gij dan onsterfelijk? Is er dan geen God voor den Czaar? Levend staan zij voor den troon des Allerhoogsten, uwe slagtoffers, en dáár eischen zij wraak, wraak!’ - ‘Welk eene ketterij! antwoordde hem de Czaar; met de door mij gedooden omringt gij den troon des Allerhoogsten; maar naar de woorden des Apostels kan immers niemand God zien.’ - Als de broeders gegeten hadden, at de abt zelf. Na tafel ging hij naar het pijnhof. Honderde gevangenen zaten daar. In zijne tegenwoordigheid werden zij gefolterd, dikwijls dood gemarteld. Bij elken angstkreet brak de Czaar in een schaterend gelach uit, en nooit zag hij er opgeruimder uit dan na zulk een schouwspel. Van acht tot negen uur werd avondgebed gehouden. Dan ging Iwan ter ruste. In de slaapkamer wachtten hem drie blinde grijsaards, en als hij zich te bed had gelegd, dan losten die elkander af om hem oude geschiedenissen en sprookjes te vertellen totdat hij insliep. Maar hij sliep niet lang: te middernacht stond hij weder op en begon den dag met bidden.

Anders was het als Iwan te Moscou was. Daar verdreef hij den tijd met potsenmakers en beulen. Als hij in de nabijheid van zijn paleis een volkshoop bijeen zag staan, dan liet hij twee of drie beeren los en lachte luid over de kreten der vervolgden en gewonden. Op andere tijden stiet hij spijs en drank van zich af en riep gillend zijne bende bijeen om zich in bloed te gaan baden. Zoo stond hij eens op, midden onder een prachtig gastmaal, en ging de Litthausche gevangenen nedersabelen. Na meer dan

honderd menschen te hebben omgebragt, keerde hij, onder het gejuich zijner krijgslieden, naar zijn paleis terug en zette zich weder aan tafel. Hadden zijne wulpsche lusten de overhand, dan deed hij des nachts de eene of andere edelvrouw uit hare woning opligten, gaf ze aan zijne soldaten als hare schoonheid hem tegenviel, behield haar, in het tegenovergestelde geval, eenige weken, zond haar dan aan haren echtgenoot terug, of wel hij deed haar ophangen boven de tafel, waaraan haar man gewoonlijk at, en dan moest dat lijk daar blijven hangen, twee weken of langer, en de man moest op zijne gewone plaats zijn middagmaal gebruiken, totdat de Czaar vergunning gaf het lijk weg te nemen.

'Fabelen! fabelen!' roept misschien met heilige verontwaardiging deze of gene uit, die in de Russische geschiedenis nog weinig is ingewijd; 'zóó diep *kan* de menschelijke natuur niet zinken!' Helaas! als men al de gruwelen wilde opsommen, die Iwan inderdaad heeft verrigt, een lijvig boekdeel zou dan niet toereikend zijn. Men hoore wat Iwan zelf, wiens geweten soms ontwaakte, maar om dadelijk weder in te sluimeren, in zulk een voorbijgaand oogenblik aan een abt schreef: *zijn* getuigenis zal men toch wel willen aannemen: 'Ik, stinkende hond, ben dagelijks geweest in dronkenschap en in ontucht en in echtbreuk, in vuilheid, in doodslag en in bloedvergieten, in plunderen, in rooven en in iedere schanddaad.' En is de ijverige en geleerde man, die op bevel van den Russischen Keizer de historie van zijn vaderland schreef, is Karamsin ook geen geldige getuige? Zou *hij* een russischen Czaar belasterd hebben? Alleen de gedachte daaraan zou hem van afschuw hebben doen gruwen. En wat zegt hij? 'De waarheid van hetgeen omtrent Iwans gruweldaden is te boek gesteld, wordt bevestigd door het getuigenis onzer kronieken, door Iwans eigene brieven, door de Synodiki en door de staatsoorkonden. In één woord: òf men moet alle gruwelen van een Caligula, van een Nero, van een Commodus als fabelen beschouwen, òf men moet aannemen, dat Iwans wreedheden aan geen twijfel onderhevig zijn.'

En welke gevoelens koesterden nu de Russen omtrent dit schijnheilige monster, dat, zoo als de tijdgenooten reeds om strijd hebben opgemerkt, alle monsters van ouden en nieuweren tijd ver achter zich liet? Op eene of twee uitzonderingen na, geene andere gevoelens, dan die van eer-

bied, verknochtheid, liefde; dit staat vast, dit is evenmin aan twijfel onderhevig als Iwans wreedheden, want het wordt niet alleen door Russen, maar ook door buitenlanders berigt, die het weten konden en alles behalve Russisch gezind waren. Onwrikbaar in hunne overtuiging, in hun geloof, bleven de Russen den wreeden Czaar beschouwen als eene straf voor hunne zonden: om hen daarvoor te straffen, zond God nu eens pest, dan weder aardbevingen, dan weder tirannen. Ieder Russisch soldaat streed voor dien duivel in menschengedaante alsof hij een engel geweest ware, en vruchteloos zocht men hem door schitterende beloften tot desertie te bewegen. Iwan bleef voor zijne 'slaven' altijd 'de uit God geborene Czaar.' Groot was de ontsteltenis te Moscou, toen men hoorde, dat de Czaar de regering nederleggen en het Rijk verlaten wilde. Toen had Iwan reeds vier jaren lang stroomen bloeds vergoten en toch jammerden allen: 'Wij zijn verloren, de Czaar gaat ons verlaten!' En bisschoppen, Bojaren, groot-dignitarissen, stedelijke overheden, allen stroomden naar de Alexandrowsche Sloboda, om Iwan te smeeken, dat hij toch van zijn voornemen zou afzien, om hem hunne hoofden aan te bieden, als dat hem van plan kon doen veranderen. Toen de ellendeling gestorven was, weergalmde geheel Moscou van jammerklagten. Ook onder de ijselijkste folteringen baden de slagtoffers steeds voor den Czaar. Een Bojaar was op Iwans bevel gespiesd. Den volgenden dag leefde de rampzalige nog; zijne vrouw en kinderen stonden rondom hem; - onder de gruwelijkste pijn riep hij alleen dit: 'God helpe den Czaar! God geve den Czaar geluk en heil!'

Zie, *dat* waren slaven, onovertroffen in de geschiedrollen van Azië, weêrgaloos in die van Europa! Men moge de leer, waarvoor de Rus leed en stierf, afkeuren zoo veel men wil: men zal het toch verklaarbaar vinden, dat de tegenwoordige Rus, op zijn standpunt, met fierheid en trots op zulke voorouders terugziet, en dat Karamsin uitroept: 'Met edele zelfopoffering stierven de lijders op het schavot, zoo als eens de Grieken bij Thermopylae, voor vaderland, geloof en getrouwheid, zonder ook zelfs in de verte aan opstand te denken. Zij gingen te gronde; maar zij redden voor ons Ruslands magt, want in de sterkte der gehoorzaamheid des volks bestaat de magt van het Rijk.'

V.

‘In de sterkte der gehoorzaamheid des volks bestaat de magt van het Rijk.’ Dat schreef een Rus in onzen tijd, dat schreef een burger van Dantzig reeds meer dan twee eeuwen geleden[1].

Nooit opstand, want de vorst, wat hij ook deed, was de uitvoerder van Gods wil; nooit gebrek aan geld, want de vorst nam van zijne onderdanen zoo veel geld als hij verlangde; nooit gebrek aan soldaten, want een ieder was soldaat: is het wonder, dat zelfs middelmatige vorsten zoo als Iwan III, maar die voorzigtigheid en sluwheid en geduld bezaten, met zulk een volk groote veroveringen maakten? En voeg daarbij dat de Russen, hoezeer zij ook in het maatschappelijk leven de gewone ondeugden van slaven hadden, toch zeer goede soldaten waren, in zekere opzigten althans; ook daaromtrent zijn de oude reizigers eenstemmig. Van jongs af aan waren zij gehard tegen iedere vermoeijenis, tegen gebrek en koude, en gehoorzamen, wie verstond dat beter dan de Rus? In het open veld waren zij, wel is waar, zelden tegen den vijand bestand; ook eene vesting stormenderhand innemen was hunne zaak niet; maar den vijand bespieden, beloeren en hem onverhoeds uit eene hinderlaag aanvallen; maar zich hardnekkig verdedigen achter muren en wallen; maar eene vijandelijke vesting maanden, jaren lang belegeren met een onuitputtelijk geduld en ze zoo door hongersnood tot overgaaf dwingen, dat verstonden zij meesterlijk[2]. En men denke niet dat zij in den oorlog louter machines waren; verre van daar. Nationalen trots bezaten zij in de hoogste mate. Even als zij alleen den Czaar als een echten vorst en al de andere vorsten van Europa als poppen op een troon beschouwden[3], zoo beschouwden zij ook zich zelve als het beste volk; zij dweepten met alles wat Russisch was, en hoe minder zij datgene wat daar buiten lag kenden, des te meer verachtten zij het[4]. Daarbij kwam de religiehaat.

1 Ik bedoel Neugebauer. Zie zijne ‘Moscovia,’ p. 115: ‘hac unà re potentia opesque Moscorum Principis creverunt.’
2 Guagnini, 178; Reutenfels, 160, en anderen.
3 De meeste gezanten klagen daarover.
4 ‘Iudicium de rebus exteris laturi, ingeminare vulgo solent: bene quidem haec ab illis ita fiunt, sed non nostro modo. Nuspiam enim aliquid rite fieri, nuspiam hominibus bene esse, nisi in Moschoviâ, sibi tantum blande creduli, opinantur.’ Reutenfels, 187, en anderen.

De Russen schuwden al degenen, die niet tot hunne kerk behoorden als verpesten[1]; met dezulken te eten, was door de kerkelijke verordeningen verboden[2].

Maar waarom sprak ik daareven van den Dantziger burger, alsof die het eerst de ware reden van Ruslands magt had doorgrond? Den ‘ontdekker’ van Rusland had ik moeten noemen. Onder al de oude reizigers is die Engelschman de eenige, die inderdaad sympathie had voor de Russische grondbeginselen. Door den bekenden diplomaat Henry Sydney in eene politieke leer opgevoed, die toen, onder Hendrik VIII, aan de orde van den dag was en die men later met den naam van ‘goddelijk regt’ bestempelde, had Chancellor in zijne jeugd gezien, hoe gehoorzaam het Engelsche volk was; hoe het Engelsche parlement in zijne adressen aan den Koning zeide, dat hij in wijsheid aan Salomo gelijk was, in sterkte en moed aan Simson, in schoonheid en vlugheid aan Absalom, en dat God hem met de olie der wijsheid gezalfd had, zoodat hij nu verre verheven was boven al de andere Koningen der aarde; hoe het hooger huis, telkenmale als bij opening of sluiting de woorden ‘most sacred majesty’ werden uitgesproken, in massa opstond en zich zoo diep mogelijk boog voor den Koning op den troon; hoe het lager huis zich gedwee door Hendrik knechts (varlets) liet noemen. Maar hoe onbeduidend, hoe inconsequent, hoe flaauw vond hij de leer waarin hij was grootgebragt, nu hij Rusland had leeren kennen! Hoe viel hem de Engelsche gehoorzaamheid af, nu hij die bij de Russische kon vergelijken! Dáár kon men niet zeggen, zoo als de Engelschen zeiden: ‘Wat ik bezit, behoort aan God en mij zelven.’ ‘Neen, neen, roept Chancellor uit, in Rusland is dat zoo niet; de Rus zegt: “ik bezit niets of het behoort aan God en den Czaar,” en zoodra de Czaar het verlangt, geeft hem de Rus alles wat hij heeft, alles wat hij gedurende zijn geheele leven met zorg en moeite heeft zamengeschraapt. Ach, werden onze Engelsche vrekken en onze onbeschaamde rebellen in dezelfde onderwerping gehouden, dan eerst zouden zij hun pligt omtrent hunnen vorst kennen!’

1 Heidenstein, 335; cf. Possevino, 2.
2 Canones bij Herberstein, 24, 25.

En had Chancellor de Russische grondbeginselen lief om haar zelve, was hij verheugd omdat hij een volk gevonden had, dat niet terugdeinsde voor de volledige toepassing van het stelsel dat hij aankeleefde, hij zag tevens zeer juist in, dat in die Russische gehoorzaamheid de magt van het Rijk lag. ‘Degeen, zegt hij, degeen die door den Czaar het meest in den oorlog wordt gezonden, maakt daaruit op dat hij het meest in zijne gunst staat; en toch - soldij geeft de Czaar niet. O, als zij hunne kracht kenden, dan was niemand tegen hen opgewassen en hunne naburen zouden nooit rust hebben.... Maar ik denk: dat is Gods wil niet; want gewoonlijk voeren zij alleen oorlog tegen de Nogaiers en de Tartaren der Krim’....

‘Alles op zijn tijd,’ dacht Iwan III.

R. DOZY.

Een vriendenpraatje op een Decemberavond.

‘Die geestige Tijdspiegel!’ prevelde ik binnensmonds, toen ik het Januarij-nommer van dat Tijdschrift der hand nam, hetwelk, den naam dien het draagt waardig, een spiegel is van onzen veel bewogen tijd, die met den Kameleon in verrassende wijzigingen wedijvert, ‘die geestige Tijdspiegel, die alles toch verduwbaar weet te maken voor den echt Nederlandschen burgerman, tot zelfs den inhoud onzer Jaarboekjes!’

Verbeeld u, geachte lezer, die tot de uitzonderingen behoort en den Tijdspiegel niet leest, dat de Heer Mammouth - een dier uit de voorwereld, een pseudoniem voor een medearbeider in den modernen Tijdspiegel! - ons kennis doet maken met eene zeer geachte Amsterdamsche familie, bestaande uit vier leden, als: den Heer Mammouth, zijn neef, den exrector Bram, diens vrouw en dochter Mina. Zij zaten, bij de felle koû van 7 graden Fahrenheit, vriendschappelijk bij elkander en genoten onder een kopjen thee het jaarboekje Aurora voor 1856.

Mijnheer Mammouth, die neef Bram een bezoek was komen geven om ‘zich een weinig te ontspannen’ en om ‘wat te keuvelen,’ heeft zich aan de onbeleefdheid schuldig gemaakt om mij, die meê in het gezellig vertrekje neêrzat, maar wat achter den Dordschen haard was geschoven, niet in zijn verslag te hebben willen gedenken. Ik vergeef hem dit evenwel, al ware het ook maar alleen om de inspanning, die hij dien avond van zijn koperen longen heeft moeten vergen, en hoop evenzeer op zijne goedaardigheid, daar ik hier en daar zijn verslag, als niet geheel en al juist, meen te moeten wijzigen, verduidelijken of aanvullen.

Mijnheer Mammouth, die spoedig bevreesd is langwijlig te worden, heeft zijne lezers de schildering onthouden van het vertrek waarin en van de personen door wie hij ontvangen werd. Mijnheer Mammouth schijnt een verklaarde spiritualist, die zich weinig om de materie bekommert. Ik evenwel, zonder nog een materialist te willen heeten, ben nog al gehecht aan de stof en vind bijv. dat de conversatie van Mijnheer Mammouth, hoe schitterend, fijn en geestig ook altijd, nog schitterender, fijner en geestiger wordt bij een flesch *oeil de perdrix* of iets dergelijks.

Het huisvertrek van Neef Bram is laag bij of liever onden grond, daar men, zijn huis binnentredende, een paar trappen naar beneden moet gaan om de woonkamer te bereiken. Er ligt een grijs en rood gespikkeld kleed op den grond met een karpet van hetzelfde, welke beide voorwerpen door Neef Bram voor een prikje op eene verkooping zijn gekocht. Een oude theetafel, die op dezelfde herkomst boogt, staat in het midden der kamer; een buffet, vroeger, toen het zijn rood bruin verlaksel nog had, sprekend op gladhout gelijkend, maar dat nu zijn blanketsel ten deele mist en hier en daar een splinter greenen hout vertoont, rust op drie gezonde pooten en een manken in een hoek; een dordsche haard, waarvan ik vroeger reeds gewaagde, staat op zijn plaats, dat wil zeggen voor den schoorsteenmantel. Aan den muur, beplakt met een stemmig patroontjen, dat op dwarrelende en in elkaâr verward geraakte spinnewebben gelijkt, hangen twee portretten in zwarte lijsten, voorstellende twee dominé's met groote pruiken en groote beffen, dikke onderkinnen en ronde wangen. De eene heet Lubbertus Reddingius, zijnde een Gereformeerd, de andere Ludwig Arnold Taupe, zijnde een Luthersch prediker.

Het hoofd des huizes, Neef Bram, wees altijd en te recht op die beide portretten, als hij zijn liberalisme in twijfel hoorde trekken. Reddingius was in zijn tijd hoogst liberaal geweest en Ludwig Arnold Taupe evenzeer; terwijl het feit, dat beiden, hoewel dominé's en van twee verschillende kerkgenootschappen, zoo vreedzaam naast elkaâr hingen, dan ook wel van beider liberalisme en dat van Neef Bram getuigen mogt.

Oppervlakkig beschouwd was het zoo, maar op den keper zag men toch wat anders. Lubbertus Reddingius en

Ludwig Arnold Taupe waren beide dominé's, verdedigers van het vrije onderzoek, maar hadden daarbij de heilige overtuiging, dat er geen grooter kracht in de maatschappij kon bestaan dan de dominé's en dat het vrije onderzoek niet verder gaan kon of mogt dan het hunne. Van daar dat zij uit hun wel voorziene arsenalen van geestelijk oorlogstuig hun kolossaalste bommen en granaten bestemden voor allen die zoo ver niet als zij, of voor wie verder dan zij durfden gaan. Overigens waren het mannen van den vrede, die het immer en altoos hun Heer en Meester nazeiden: ‘Mijn rijk is niet van deze wereld’ en daarbij met een niet geheel onregtmatige zelfvoldoening neerzagen op den man met de driedubbele kroon en de hemelsleutels van Petrus.

De Ex-rector, Neef Bram, had veel van die beiden. Ook hij hield van vrijheid, bijv. van vrije concurrentie, die het brood en vleesch goedkooper kon doen worden; maar verder dan tot de levensbenoodigdheden mogt die vrijheid niet gaan. Geen vrije concurrentie in het hooger onderwijs, bijv. geen privaat-docenten, die hongerige, magerige vliegen, juist azende op het vetste vleesch! Overal vrije concurrentie, behalve in zijn eigen vak; en wie hem toornig, eens regt liberaal toornig had willen zien, had hem eens moeten toevoegen dat de latijnsche scholen te veel voorrechten bezaten en het eigenlijk onverschillig was waar de jongelui, die zich aan de Akademie aanmeldden, hun wijsheid hadden opgedaan.

Neef Bram was van nature goedaardig, maar kon niettemin dikwerf scherp worden. Het eerste was hij meest jegens het geslacht dat hij nimmer klein had gekend en waartegen hij natuurlijk altijd had opgezien. Zijn scherpte toonde hij evenwel het meest tegen de heele jongen, die in hun jammerlijke verblindheid meestal van hem in zienswijze verschilden en dit dan ook gevoelig misgelden moesten.

Neef Bram had bovendien één groot zwak: hij wou humorist zijn, overal en altijd humorist. Ongelukkig genoeg had de Natuur hem tot rector van de ouderwetsche latijnsche school voorbestemd, maar niet tot humorist. Hoe veel moeite hij ook deed, hij kon het maar niet verder brengen dan tot de uitwendige vormen van een Engelschen of Duitschen humorist, en zijne inspanning om dien nog na te volgen, was soms zóó kluchtig, dat zij zijn hoorders meer vermaakte dan Jean Paul, Sterne of Dickens hun lezers ooit vermaakten of

tot bewondering drongen. Het lange magere drooge gezicht, waarmeê hij zijn ‘zetten’ - wij moeten er bijvoegen: meest valsche zetten - uitbracht, verhoogde den indruk niet weinig.

Op den avond van het vriendenpraatje was hij meer dan ooit gestemd om humoristisch te zijn. Dat was niet alleen merkbaar aan den ondeugenden opslag van zijn vaalblaauw, naar het grijze heentrekkend oog, of aan de zenuwachtige trekking van het roode neuspuntje, of aan de wijze waarop het zwarte kapje op het hoofd werd gedragen, maar ook aan het bewegen van de lippen bij het uitblazen van den rook, die uit een eerzame Goudsche pijp werd opgetrokken, en aan het *sans gène* neerzitten in den ouden leuningstoel.

Hij had een koperen stoof onder de voeten, die de lastige schoenen voor een paar met wol gevoerde pantoffels hadden verwisseld. Hij had den zwarten rok uitgetrokken, dien hij altijd nog als Ex-rector droeg, en in de plaats daarvan zich met een gewatteerde chitsen chambercloak omhangen, waarvan het patroon veel op dat van het behangsel - de in elkaâr verwarde spinnewebben - leek.

Schuins tegenover hem zat zijne eerbare huisvrouw, de lieve nicht van Mijnheer Mammouth. Zij was een goede schommel, die in haar jeugd veel aan het reciteren had gedaan, en, met een dramatischen boezem beschonken, voorzeker onder daarvoor gunstige omstandigheden een actrice zou zijn geworden, die groot ware geweest in de uitvoering der stiefmoedersrolle. Bij het klimmen harer jaren had de Natuur haar echter in materie doen toenemen en de gave van het reciteren was daarin, helaas! schuil gegaan.

Het was, hoewel zij geen harer huiselijke plichten daarvoor verwaarloosde, evenwel haar grootste genoegen gebleven verzen te hooren reciteren, en zij gaf daarbij een verklaarde voorkeur aan Helmers en Loots. Vooral het altoos losbarsten van de zangaêr des eersten had zij altoos bewonderd, en mogt ze immer nog gaarne het woeden der elementen: het bliksemgeflits en het dondergekraak des tweeden bijwonen. Overigens was zij de echo van haar beminden echtgenoot, op wiens aanhouden zij zich ook liberaal had verklaard, maar van welk oogenblik zij haar natuurlijk grijsachtig haar bedekt had met een ravenzwarte gekochte tour, en de meid in het jaar een uitgaansdag minder en in de week een kamer meer te doen kreeg.

Jufvrouw Mina zat voor het theeblaadje met zes koppen en schoteltjes, welke de blijken droegen van menigen schok in de spoelkom te hebben verduurd. Ook de tinnen trekpot en de melkkan droeg er sporen van. Maar wat spreek ik van trekpot en melkkan, als ik nog niet van Mina gesproken heb. Portretteren zal ik haar niet, uit vreeze van Mijnheer Mammouth te beleedigen, die zoo dikwerf zijn vurigste lonken naar haar toewierp. Ik mag evenwel verzekeren dat ze blaauwe smachtende oogjes had, en een recht neusje, en een spits kinnetje, en een rond wangetje, en een zacht stemmetje, dat op onbeschrijfelijk lieftallige wijze de woordjes: ‘heusch niet,’ ‘beelderig,’ ‘honnig,’ enz. uitbragt.

Zij had van moeder de liefde voor verzen geërfd, en liet soms blijken, dat ze op later leeftijd de overige eigenschappen van moeder meê zou erlangen. Haar lievelingsdichter was A.v.d. Hoop, Jrszoon, een telg van het jonge Holland, die met ‘zijn twaalf daguerreotypen’ al wat meisjesharten en - laat ons billijk zijn - ook wat rederijkersharten gestelen heeft.

Van Mijnheer Mammouth, die schuins over Mina zat, stip ik slechts aan dat hij ook veel van verzen hield, en daar die heete zucht voor den gebonden stijl verre van algemeen in ons dierbaar vaderland is, moet ik bekennen dat het mij, dien men over het algemeen al voor een heel koel, koud en eenzelvig mensch uitscheldt, in dit gezelschap vreemd te moede was. Toen ik Mijnheer Mammouth, een met roem bekend ondermeester van den 2^{en} rang, zag binnentreden, overviel mij dan ook een kille huivering en hechtte ik weinig aan zijne verzekering, dat hij dien avond, zoo als de Tijdspiegel mede verzekert, ‘weer wat keuvelen kwam.’ Ik had gelijk, want hij zat naauwelijks, of daar kwam de Aurora al uit zijn zak. Hij stelde voor, niet om er wat uit voor te lezen, maar om het heele boek voor te lezen. Het vooruitzigt deed Neef Bram's humoristische bui te spoediger opzetten. ‘Kom aan,’ en al wat hij nu zegt of in mijn volgend verslag nog zeggen zal, deelt de Heer Mammouth letterlijk in den Tijdspiegel mede, ‘dat laat zich hooren - 't is de eerste nieuwe vrucht van onzen jaarlijkschen letterkundigen boom’ - ik durfde den Heer Mammouth, den ondermeester van den 2^{en} rang, bij deze vreeselijke vergelijking niet aanzien - ‘ook al een soort van kersboom, en we zullen gaarne vernemen wat onze poëten en prozaïsten

voor de Aurora hebben geleverd; - de jaarlijksche belasting, die de Nederlandsche Muze moet betalen, wanneer wij haar niet willen executeren en geregtelijk vervolgen met “waarschuwing en aanmaning” en insolvent-verklaring.’

Moeder keek Mijnheer Mammouth daarop aan, en in hare blikken stond, dacht mij, het volgende te lezen: Jaarlijksche belasting, executeren, geregtelijk vervolgen, waarschuwing, aanmaning, insolvent-verklaring, aardig gezegd, niet waar?

‘Laten we van avond de prozaïsten nemen,’ bad ik met meer aandrang, dan ik het voor de eer der poëten, die zulke teedere vrienden in dezen kring hadden, had behooren te doen.

‘Ik heb nog nooit gehoord, dat proza boven verzen ging,’ gaf Mevrouw mij vrij snibbig ten antwoord.

‘Proza is zoo alledaagsch,’ zeide Mina, ‘dat kan ik ook....’

‘Juist daarom hou ik er zoo veel van,’ waagde ik nog aan te merken, hoewel ik bekennen moet, daarbij gebloosd te hebben.

Een blik van Mijnheer Mammouth en Neef Bram deed mij echter voor goed zwijgen. De eerste schraapte zijn keel, maakte gebruik van zijn Rouaansch katoenen zakdoek, wachtte nog een oogenblik, als om te berekenen, of hij de doek nog eens behoeven zoû, en begon toen: *Haarlem, door Nicolaas Beets*.

Neef Bram was geëlectriseerd bij het noemen van dien naam. Gelukkig keerde hij de twee dominé's-portretten den rug toe, die mij toeschenen de groote oogen open te sperren en de dikke tongen uit te steken. ‘Excellent,’ riep Neef, nadat hij nog eens het portret van Beets, dat de Aurora dit jaar versieren moet, bekeek, ‘portret en gedicht voor het front -: tamboer-majoor vóor het *corps d'élite* - rigt u - voorwaarts! - marsch!’

Ik keek nu den Heer Mammouth aan, die thans Moeder aanzag, en op zijn beurt scheen te willen zeggen: ‘tamboermajoor vóor het *corps d'élite* - rigt u, - voorwaarts! - marsch! - hoe geestig!’

De lezing begon. Mij scheen het of er geen einde aan zou komen. Ik sperde mijne ooren open bij de regels:

Daar heeft mij het eerst beschenen
't Licht van één Septemberdag,
Die op mijn mistroostig weenen
Met een glimlach nederzag.

‘Arme jongen,’ dacht ik, ‘die, even als alle jonge poëten, zulke donkere dagen gekend heeft en al zoo vroeg mistroostig weende, niettegenstaande de Herfst nog met een glimlach op u neerzag! Het is het vervolg op de Najaarsmijmering, waar ook zoo veel mistroostigheid in heerscht. En ze zeggen, dat Hildebrand en Beets één persoon is! Het is, dunkt me, ongeloofelijk. Arme jongen,’ herhaalde ik. ‘Maar ja wel, die zelfde “voelt wat Hollandsch taal vermag als zijne zangen rijzen.” Pedante...’ dacht ik, maar ik durfde niet voleinden.

Neef Bram nam echter het woord en gaf zijn oordeel: ‘ge hebt, jongenlief, daar echter een heelen tour gehad, om die vier coupletten, bl. 3 en 4, met al die overtollige “maar's” er in, in één adem door te werken, en dat komt op borst en longen aan, en ge moest toch doorzetten. - Onze dichters moesten meer regard slaan op iemand, die een zwakke borst heeft.’

Ik vond Neef Bram waarachtig snedig en puntig als recensent.

Nu volgde: *een andere Philémon en Baucis, door van Zeggelen*. Moeder knikte Mina toe, als wou ze zeggen: daar komt iets voor ons; of wel: van Zeggelen, daar is toch maar één van Zeggelen!

Ik stemde haar dat in mijn binnenste van ganscher harte toe.

Daar sloop een klein, klein schelmpje
De kooi van 't echtpaar in,
Dat schelmpje droeg een staartje
Plus nog een bokkenpoot.

Het kwam uit, dat het schelmpje het Schiedammer nat was, dat de dichter door zijn tooverstaf tot een persoon vervormd had. Ik vond het werkelijk een aardig gedacht vers; het doel had den maker klaar voor de oogen gespeeld, daarom werd het bij de lezing dan ook dadelijk gevat; de détails vond ik allerliefst.

Neef Bram ging veel dieper dan ik, want hij beschouwde van Zeggelen *en gros*, dat wil zeggen in zijne betrekking als dichter. Hij zeide, terwijl hij zijn kalotje verschoof, alsof de gedachten, die hij uiten ging, zijn brein bovenmatig verhit hadden: ‘'t Is in dien luchtigen en lossen trant, waarin onze dichter meer uitmunt dan hij zelf weet of wil weten - zijne dichtregelen zijn spreukmatig en er is altijd een morele grondtoon te onderscheiden -’

‘Ja, wel spreukmatig,’ zeide Mammouth, en hij begon nogmaals, zoo als gewoonlijk sterk zingend:

De harten klopten hoorbaar!
Maar, was het van de min?
Daar sloop een klein, klein schelmpje
De kooi van 't echtpaar in.

‘Zoo als ge zegt, Bram,’ viel Moeder in, ‘een morele grondtoon! Hoeveel bloode Klaasen en Pieten heeft van Zeggelen al wíllen bekeeren; tot hoeveel keukenmeiden en bakers heeft hij al een stichtelijk woordje in zijn luchtigen en lossen trant gesproken! Nu, ze zijn er hem dankbaar genoeg voor; zijn bundels beleven meest drie drukken. Ik weet niets geestigers dan Piet Spa....’

‘Moeder!’ zei Neef Bram met een verwijtenden blik, ‘we zijn aan: *Het sneeuwklokje, door van den Broek*.’

‘Is de man weêr levend geworden?’ vroeg ik. ‘Men heeft verzekerd dat hij dood was.’

‘Dan heeft men dat te vroeg gedaan, jongentje,’ zeide Neef Bram, en hij wenkte Mammouth om voort te gaan.

Wel, lieve lentebode!
Wat doet ge al in de kou.

Ik vond het grillig naïf, vooral bij de woorden:

Och, kon ik u verplanten,
Waar 't beter voor u was,
Of had ik warmer wanten
Of wel een winterjas

‘Dat is onbegrijpelijk lief,’ riep Mina, ‘dat is een juweeltje.’

‘Het vloeit als honig,’ zei Mevrouw.

‘Dat komt,’ zei Neef Bram, ‘omdat het vers zoo keurig is bewerkt, 't is er weêr eentje uit de oude school van vader Tollens, die nog niet ad patres is, al trekt ons jong Holland er ook geweldig tegen te velde.’

‘Wel *oude* school,’ zuchtte ik. ‘Blijft het altijd nog *vader* Tollens? ik dacht, dat de man al grootvader was.’

‘Ja, wel een groot man,’ zeide Mammouth, die slechts de woorden Tollens en groot van mij gehoord had en daaruit dadelijk tot de grootheid van Tollens besloot, zoo als het heele lieve vaderland doet bij elk woord, dat men van hem kikt.

Gewijde Harptoon, van ten Kate.

Wie heeft, *in 't eeuwig licht gezeten*,
Waar alles aan zijn wenken hangt,
De waatren in zijn vuist geprangd,
De heemlen met een span gemeten?
Wiens renbode is de wervelvlaag?
Wiens engelen zijn de bliksemstralen?
Wie woog de heuvlen in zijn schalen,
De berggevaarten in zijn waag?

Moeder en Mina zaten met gevouwén handen als in de kerk.

‘Hoor eens,’ zei Neef Bram, ‘als we zulke gedachten op eens in de maag krijgen, dan gevoelen we toch, dat er nog poëzij in de wereld en in Nederland is, te midden van zoo menigen rommelpot en doedelzak - dat is fiks bewerkt - de profeet van Israël behoeft zich niet te schamen, dat de dichter der negentiende eeuw zijne kolossale hymne nog eens omwerkte - getrouw aan den tekst, herleeft de zanger der hoogste wijsheid in schoone Nederlandsche melodie.’ - Neef werd weêr humoristisch, let op! - ‘Aurora is hier een morgenster uit het heilige Oosten geworden....’

Ik dacht in mijne onschuld, dat een morgenster altijd in het Oosten stond. Ik vond Neef Bram dan al bijster goedaardig tegenover ten Kate. Ik zou haast denken, als ik niet beter wist, dat ten Kate tot zijne leerlingen behoord had, die hij altijd gewoon was ‘de vrienden’ te noemen, van wie nooit iets leelijks kon zijn. De profeet van Israël behoeft zich niet te schamen, dat de dichter der negentiende

eeuw zijne kolossale hymne nog eens omwerkte! En dat getuigt, dat er in Nederland nog poëzij is! Neef Bram, dacht ik, staat het u wel voor den geest wat Jesaïas zong?

Wie heeft de wateren met zijn vuist gemeten? en van de hemelen met de spanne mate genomen? en heeft met een drieling het stof der aarde begrepen? en de bergen gewogen in een wage en de heuvelen in een weegschale?

Zoo zingt Israëls profeet, en ieder volzin bevat eene gedachte. Bij ten Kate ook? Mij dacht, dat er nog al menige stoplap om den wille van het rijm is bijgevoegd. En dan, wat beteekent eene dergelijke overgieting in een anderen vorm? Weinig meer immers dan kunstvaardigheid?

‘*De bouwval van het kasteel Hohenstein, door Tatum Zubli*,’ zeide Mammouth, waarna hij zich weder de keel schraapte, toen hij de kolossale Alexandrijnen van het gedicht aanzag.

> Een ad'laars nest gelijk hangt ge aan de steile randen
> Van 't spitse rotsgebergt met meer dan ijzren banden
> Aan ruwe toppen vastgesnoerd....

‘Jongens, jongens, dat hangt daar iezig,’ zei Moeder, ‘maar toch sterk ook - met meer dan ijzeren banden...!’

> Sints eeuwen zijt gij dáar, nog stout in uw vergrijzen,
> Een reus, op wien verbaasd het nageslacht blijft wijzen,
> O bouwval, die de ziel ontroert!
> Uw vloertapeet is rots, aan rotsen klemt ge uw vuisten....

Ik hoorde den zeurenden toon van Mammouth niet meer; ik begon te peinzen over den bouwval met zijn vloertapeet van rots en zijn vuisten - knuisten had ik nog eigenaardiger gevonden - en ik dacht daarbij wat al de volgende regels wel zouden beduiden, toen ik het woord vergankelijkheid uit 's voorlezers mond vernam. Ik begreep alles, en toen ik in het slotvers van de schitterende avondster en de daarbij passende woning daarboven hoorde.... geeuwde ik.

Algemeene ergernis. Het poëtisch huisgezin, dat veel van het spreukmatige en de morele grondtoonen hield, scheen ook veel van het oud-stichtelijke te houden. Toch was Neef Bram het tamelijk wel met mij eens, want hij zeide met zijn altoosdurenden humor: - ‘’t loopt hier al

weêr op het oude thema van vergankelijkheid met stormmarsch los.' Hij was evenwel weêr bewonderenswaardig goedaardig, want zijne eenige berisping gold het door Tatum Zubli gebezigde woord: oude ruïne.

De Staatsgevangene, door Beeloo.

Ik houd van den dichter en daarom hoorde ik dubbel scherp. Ik vond den aanhef krachtig gespierd; het spande mijne verwachting hoog, misschien te hoog. Een gevangene, wien het brood door de traliën heen wordt toegereikt, en die zijn kind poogt te kussen van hetwelk hij gescheiden is. Ik vond echter, dat alles uitging als een nachtkaars. Het einde is op zich zelf mede gespierd, maar het begin laat iets meer, iets anders gissen. Ik had meer van dien vader willen hooren, om meer deelneming in zijn lot te kunnen stellen, en beter gewettigd zou dan de klagt zijn:

> O wreed, ondankbaar wreed de straf,
> Waardoor de ontmenschte vrijheidsmuren
> Ons scheidt van vrouw en kindren af.

Victor Hugo vind ik toch kernachtiger en schooner in zijn:

> 'O n'exilons personne, o l'exil est impie.'

Het slot of het begin - en dan meer uitgewerkt - moest alleen staan, dunkt mij, en het ware een schoon gedicht.

Neef Bram dacht er weêr anders over; de goede man liet zijn pijp uitgaan. 'Dat heet ik partij trekken van de stof,' en Moeder en Mina knikten en Mammouth bromde ja en teekende deze uitspraak van Neef Bram weder op, zeker voor zijn verslag in den Tijdspiegel.

Ik ga: *recipe, door Didymus Werndley*, voorbij, even als alle andere, waarover Neef Bram als gewoon mensch oordeelde, of waarbij niets anders voorviel dan Mammouth in genoemd Tijdschrift reeds mededeelde.

Bij den dood van Alexander I, Keizer van Rusland, door A. Boxman.

Mammouth verhief zijne stem en trok zijn gebloemd zijden stropdasje wat naar beneden. Hij vermoedde, dat Neef Bram Russisch gezind was, even als alle fatsoenlijke lui ten onzent. Hij *vermoedde*, want hij *wist* het niet. Neef Bram kwam nooit voor zijn politieke of godsdienstige kleur

recht uit. Hij hield veel van de beschaving, en het kon wel zijn, dat die door de Russen bedreigd werd, maar dan ook door de Franschen; de Russen hadden een millioen soldaten en de Franschen ettelijke regimenten Zouaven. Anders stond het vrij gelijk; de Russen hadden een Tsaar en de Franschen hadden een Keizer.

Daar begon de zondvloed van woorden, door Mr. A. Boxman uit zijn brein gehaald.

> Wat schrik, alsof van God verlaten
> Deze aarde stut en steun verloor,
> Vliegt daar met woesten gil de Koningskroonen door,
> En *rilt* de volken *koud* op marktveld en op straten?
> Wat schok, die Land en Zee beroert,
> Doet Staten wagglen, Troonen beven,
> Als sprong de ontzagbre band, die alles hield omsnoerd,
> En werd Euroop den bajert prijs gegeven?
> 'Hij stierf,' dus gilt de kreet.

Ik heb niets van het gillen van dien kreet gehoord en ik woon toch in de hoofdstad van Nederland. Ik vernam niets van het *koud-rillen* der volken of van het gevaar, dat Europa geloopen heeft om in een bajert te verkeeren. Moeder en Mina ook niet, want die luisterden alsof ze Samojeedsch hoorden. Er kwam echter meer uitdrukking in hun wezen, toen zij vernamen, dat 'de eenige traan, door den armsten van des Keizers slaven thans geschreid, een voorspraak voor den gestorvene bij zijn God of wel een maatloos heilgeschenk zal zijn.'

'Dat is inderdaad de taal van Tyrtaeus,' zeide Neef Bram, en hij zoude er gaarne een grieksch vers bij geciteerd hebben - latijnsche citaten heeft hij altijd in overvloed - als hij de taal nog gansch en al magtig was, 'een forsche greep op de harp, die Boxman zelden aangrijpt, of hij treft het hart - een dappere lijkzang op den rustenden leeuw.... Boxman mogt zijn vers in het Russisch en Fransch laten vertalen en vooreerst maar, aan de twee respective hoofden wel bekend, opzenden, met een naamkaartje er bij. -'

Moeder meesmuilde glimlagchend: 'met een naamkaartje er bij! Dat is grappig.'

Het vers dagteekent van 1825. Geen enkele gedachte,

dunkt mij, brengt het in verband met ons heden. Waarom moest het dan worden opgenomen in de Aurora? Dat is zeker een geheim van den redacteur en den uitgever.

Bij de voorlezing van: *Het sterfbed eens meineedigen regters, door Mr. Tollens*, had er een aardige vergissing plaats, want Mina vond er niets in van den lieven geest, die altijd bij vader Tollens spreekt, zoo als bij v. in de echtscheiding of het gevallen meisje. Zij had er nog bij kunnen voegen: of als bij het eerste tandje. Neef Bram hielp haar echter spoedig uit den droom. ‘Het vers is van den zoon van vader Tollens en’, zoo voegde hij er weêr goed in zijn karakter bij, ‘het gaat regt op den man af; het is eene parate executie der getabberde schurken.’

Het plezierigste vers uit den heelen almanak, dat ik nog geestiger vond dan dat van van Zeggelen, achtte ik: *Jan Onverschillig, van Helvetius van den Bergh*.

Ik dacht dat het heele gezin thans met mij zou sympathiseeren, maar het was mis. Neef Bram, Mammouth, Moeder en Mina vonden er den morelen grondtoon niet in, waar van Zeggelen meê behebt is, en troffen er een spotten in aan met de.... cholera, waar moeder tinctuur en zalf en pleisters en wollen lappen voor in huis had. Men hoore:

Verleden week, trof mij een slag:
Het was, geloof ik, Donderdag;
Mijn vrouw zat aan 't borduren.
Daar kreeg ze op eens de cholera,
En stierf een half kwartier daarna
Tot schrik van al de buren.
Wat scheelde 't mij!
Het mensch is nu voor altijd vrij
Van kuren.

‘Men kan ook al *te* aardig wezen,’ zeî Neef Bram, en ik wou hem wel aan de lange ooren getrokken hebben; - ‘wij wenschen,’ voegde hij er aan toe, weêr offerende aan zijn geest van transactie, ‘wij wenschen mutatis mutandis, dat is met de noodige verbeteringen en amendementen, dat alle onverschillige Jan- en Ja-broêrs dit piquante en satirieke gedicht mogen *behartigen*’ (die goede Neef Bram!); ‘want er zullen in dezen lande onder de lezers der ‘Aurora’ nog al eenige exemplaren van die soort gevonden

worden; ik zie intusschen wel, dat zulke kost voor onze dames minder geschikt is dan ik dacht - daarom zal Neef gelieven voort te gaan en ons vergasten op:

Waterloo, 18 *Junij* 1815, *en Sebastopol*, 18 *Junij* 1855, *door W.H. Warnsinck*.

Inderdaad, het was een vergasting voor mij. Geen *truffes de Perigord* - en ik hoor, dat ze heden ten dage ongewoon goedkoop en lekker zijn - konden mij grooter versnapering zijn.

'Brittanje! droevig taant uw glorie,' zoo zingt de grijze bard. Waarom? Omdat gij in vereeniging met het Frankrijk, dat ge bij Waterloo den doodsnik hebt gegeven, en dat u *als bondgenoot* thans wetten voorschrijft, Rusland gaat bevechten. Wijzer dan Albions staatslieden, ziet de Heer Warnsinck de redenen, die Napoleon III tot den strijd bewegen. Hij laat hem in zich zelven spreken als volgt:

> Mijn naam, door grootscher naam verheven,
> Stijg nu tot hooger top van eer,
> En 't schandmerk op ons schild gedreven,
> Door Britschen trots, besta niet meer!
> Die trots zal thans mijn pogen schragen,
> Mijn heir de zege weg doen dragen;
> o Noodlot! gij, gij wilt dit zoo.
> Sebastopol! zijt gij gevallen
> En praalt mijn aadlaar op uw wallen,
> Gewroken is dan Waterloo!

Maar Sebastopol moge vallen, toch

> bij 't geloei van d'oorlogsdonder,
> Gaat Ruslands gloriezon niet onder,
> Maar straalt op 't Fransche en Duitsche bloed.

Op het Russisch bloed schijnt ze niet geschenen te hebben. Hoe kan het ook anders, daar de Heer Warnsinck zeker maar alleen de Russische bulletins raadpleegt.

Nu heeft de Theems en de Seine stof tot blozen, zoo gaat hij voort. Verder ontwaart de dichter nog: het zinken van Brittanjes roem. Hij eindigt als boetprediker:

> Eens zal Gods magt de dooden wekken;

Die stond genaakt, 't zij vroeg of spâ;
Hoe zult gij dan uw schuld bedekken,
Napoleon!..... Victoria!.....

en een christelijk welgemeende raad besluit het vers waardig:

Knielt neêr in 't stof voor God gebogen!
Smeekt Hem genade en mededogen!
Schenkt aan uw volken rust en vreê!
Haakt niet naar bloedige eerlaurieren;
Neen, laat de olijf uw schedel sieren
En steekt het moordzwaard in de scheê!

Na het eindigen van de lezing vroeg ik, om mij goed te houden, nog een kopje thee, waarop Mina mij toefluisterde, dat zij nog alleen water-en-melk kon geven. Na al het gehoorde durfde ik dien drank, welke mij zelfs in de meest gezonde dagen doet walgen, niet aannemen. Ik was benieuwd wat Neef Bram van dit vers zou zeggen: ‘Dat is een Rus, een echte Rus!’ riep hij uit, ‘*de pied en cap*, die durft er voor uitkomen, - een patente Rus, onze brave Warnsinck.’

‘Zeker weêr een van de vrienden, en nog wel een, dien hij nooit jong heeft gezien,’ prevelde ik. Neef ging voort met oordeelen; het was een kernige recensie, die eigenlijk daarop neêrkwam, dat Neef Bram den regel:

Ačhttīende dag van zomermaand

niet mooi vond. Het was waar; maar er waren zoo vele niet-mooije regels, en zoo weinige goede gedachten in.....!

‘Zoo'n lang vers, en de man die het gemaakt heeft is al bejaard,’ zeide moeder bewonderend.

‘U hadt zeker de verzen wel willen lezen, die hij in zijne jeugd heeft gemaakt?’ vroeg ik. ‘Och, die waren net hetzelfde.’

Neef Bram fronsde zijn wenkbraauwen en leî mij weêr het stilzwijgen op, door Neef Mammouth uit te noodigen voort te gaan. Ik besloot niet meer te luisteren en zou wel opgestaan zijn, indien ik niet dien avond op een eenvoudig boterammetje gevraagd was geworden.

Ik hoorde alleen namen noemen en regels opdreunen; ik hoorde verzen in den trant van vader Tollens bij menigte, maar niet een in dien van vader Bilderdijk. Ik hoorde een

lang, een heel lang vers van vader Tollens zelven, dat, ik beken het graag, mij in den beginne aantrok, niettegenstaande het zoo sprekend op andere in hetzelfde genre geleek. Het slot evenwel scheen mij niet al te wel gelukt:

Moog koude kunst versiersels plukken
En *slingrend* om een grafnaald *slaan*,
Ik weet mijn *hart* niet *uit te drukken*
Dan in een warmen traan.

Ik werd uit mijn halve verdooving gewekt door de uitbarsting van Neef Bram, na de lezing van S.J. van den Bergh's vers: Willem de Eerste, naar aanleiding eener schilderij van den Heer Israëls. ‘Welligt’, zoo klonk het, ‘had de supercarga, patroon en beschermheilige van de “Aurora”, om den wille der niet historieël ontwikkelde lezers en lezeressen, het plaatje zelve in een handvol strofen kunnen toelichten en de personen dáar doen kennen - waarom deed hij dat niet?’

Het was de eerste aanmerking van Neef Bram, die den aanleg van een vers raakte, en ik was verwonderd over 's mans stoutheid.

Nu volgde er nog een reeks van zoetvloeijende en hardvloeijende verzen; verzen op den Herfst - die nog nooit bezongen is - op de stemmen des wouds - die nog nooit gehoord zijn - op de wereldtentoonstelling, op het Najaar - wat nog iets anders is dan de Herfst - op de Provincie Drenthe. op blaauwe oogen, - na de lezing waarvan Neef Bram eens regt puntig werd, en dat kon hij worden, omdat de maker van het vers nog een heel jong dichter en bovendien geen dominé was; en eindelijk Lente-mijmeringen, door van Lennep, Lid der Tweede Kamer der Staten-Generaal.

‘Bravo!’ riepen allen, na de voorlezing van het laatste, en Neef Bram vervolgde: ‘dat is even geestig als liefelijk gekruid; echte Nederlandsche melodie - de late zomers aangeklaagd en om een beteren aangeklopt. Van Lennep is hier weder eens de oude, oorspronkelijke, en niet *hyper-bas-comique*, maar gekuischt, dichterlijk, en wij gelooven bijna dat de “Aurora” geen meer welluidend gedicht heeft dan zijne Lente-mijmeringen.’

Welluidend moge het zijn, dacht ik, maar dat is ook de grootste verdienste. Neef Bram vond ik echter nog al

scherp in zijn oordeel; de goede man zeide toch, misschien zonder het zóó te willen, dat de dichter in dit vers zich de oude oorspronkelijke *bas-comique* en niet de *hyper-bascomique* der laatste dagen had betoond.

‘En nu, wat zegt ge?’ vroeg Neef Bram.

‘Heerlijk!’ riep Mina. ‘Zóó veel gedichten! en vader vindt ze allen mooi!’

‘Dan zijn ze mooi!’ waagde ik aan te merken. Mijn toon scheen sarcastisch te zijn geweest, want Neef Bram schudde zijn goedaardig hoofd. ‘Wat zegt *gij* er dan wel van....?’

‘Bij de voorlezing kwam het nog meer uit, wat ik altoos over de jaarboekjes gedacht heb. Zoo'n almanak maakt op mij denzelfden indruk als een tentoonstelling van schilderijen, die voor mij altoos magtig vervelend is. Een kleine verzameling van uitstekende schilderijen, met tact verzameld, geeft mij een uitstekend genot. En dan, welk een tentoonstelling biedt men dan hier nog! Eene van schilderijen geeft gewoonlijk den standaard aan van de hoogte waarop de beeldende Kunst staat; zoo ik dit op deze tentoonstelling - en de ‘Aurora’ is nog het beste jaarboekje - toe moet passen en die reeks van verzen als den standaard onzer poëzij moet aanmerken..... dan..... dan twijfel ik aan onze poëzij en aan den invloed, welken zij op ons heden kan uitoefenen. Verukkend van gedachte, geene; nieuwheid van vormen, geene; verheffing, bezieling, kennis van den tijd waarin men leeft, slechts hier en daar, slechts zelden....

‘Ik krijg honger,’ zeide moeder tot Mina, die daarmeê een wenk kreeg om het familaar boterammetje klaar te maken.

‘Jongetje! je bent verbazend scherp,’ zeide Mammouth, ‘toon eerst dat je 't beter kunt, eer je oordeelt en nog wel veroordeelt.’

‘En ik zeg u,’ viel Neef Bram in, en deze woorden heeft Mammouth wijselijk in zijn verslag in den ‘Tijdspiegel’ achterwege gelaten; ‘Ik zeg u, dat de “Aurora” mij een tasch is vol blinkende perclen; en dat ze, om een beeld uit het leven te nemen, en daaruit onze op- en aanmerkingen af te leiden, op gindschen stapel boterammen gelijkt, waarvan de eene wat vetter gesmeerd is dan de andere, maar die allen toch eetbaar zijn.’

Ik zweeg en boog; ik was bevreesd dat Neef Bram mij zou vragen wat ik dacht van zijn critiek. Indien hij het mij gevraagd had, ik zou geantwoord hebben: ‘Beste Neef! u schijnt veel in de recenserende Tijdschriften ten onzent te bladeren en daarvan geleerd te hebben om der middelmatigheid lauweren te vlechten, om altoos over de oppervlakte der dingen heen te glijden en zóó vriendschappelijk te zijn, dat men zijn vrienden nog hooger verheft dan zij het zich zelven doen.’

Indien ik echter had kunnen vermoeden, dat Mammouth de woorden van Neef voornemens was te laten drukken, en dat nog wel in het nommer waar de *Zang des tijds door een Christen*[1], - dat model voor allen, die twee bladen druks willen vullen, zonder daardoor verantwoordelijk te worden voor ééne gedachte - op zulke meesterlijke wijze zou worden aangekondigd, ik had Neef Bram gebeden te zwijgen, om de reputatie, welke hij in de famille had, niet in de waagschaal te stellen, ja te vernietigen.

Moeder noodigde ons uit om te gaan zitten.

Ik at, ik dronk en werd vrolijk, hoe critisch Mammouth, hoe hyper-humoristisch Neef ook werd.

Toen wij afscheid namen, zeî Neef tot Mammouth alléén: ‘Van daag over veertien dagen wacht ik je weêr. Hoû me de longen in dien tusschentijd schoon, want dan beginnen we aan de gedichten van Loots, uitgegeven door vader Tollens, en den bekwamen, nooit veranderenden Mr. M.C. van Hall.’ ‘Gij,’ zeide hij, zich tot mij keerende, ‘hebt den bundel zeker nog niet gelezen?’

‘Alleen het voorberigt, waarin vader Tollens verklaart, dat hij de laatste drukproeven heeft nagezien, en dat Loots een ruwe diamant is.’

‘Juist, een diamant,’ zeide Neef Bram, ‘een vereeniging van vochten, die de Natuur, alias Pater omnipotens, heeft doen stollen; een diamant, die als facet of als brillant geslepen kan worden, en naar gelang van den vorm de kroon van een keizer of den vinger eener schoone sieren kan.’

‘Goeden avond, goeden avond, Neef!’ en ik haastte mij heen te gaan. Heilige Apollo! welk een avond!

1 1851-1856. Zang der Eeuw, door een Christen. Harlingen, J. Riesberg, 1856.

Bibliographisch album.

Nieuwe Friesche Volks-Almanak, 1854. *Tweede Jaargang. Te Franeker, bij E. Ippius Fockens*.

Wie billijk wil oordeelen, kan, dunkt mij, geen streng vonnis over de Provinciale Almanakken van onzen tijd uitspreken. Aan den eenen kant zijn zij bestemd om eene menigte provinciale overleveringen, oirkonden of oudheden, die anders verloren zouden gaan, voor de nakomelingschap te bewaren; aan den anderen kant zijn zij echter ook onderworpen aan den noodlottigen dwang om de kosten der uitgave door eigene middelen te dekken, en moeten alzoo somtijds wel een vrachtje innemen, hetwelk zij anders wel gaarne aan wal hadden laten staan. Het getal der lezers immers, wie 't om wezenlijke kennis van zaken te doen is, kan in een klein landje als het onze niet dan gering zijn, en een zuiver wetenschappelijk boek, geheel aan zich zelven overgelaten, indien 't niet tevens tot schoolboek dient, kan hier hoogst moeijelijk de kosten der uitgave bestrijden. Vandaar moeten de Provinciale Almanakken onder hunne wetenschappelijke onderwerpen zoo menig stuk strooijen, hetwelk eerder bestemd is om het groote lezende publiek in de Provinciën aan te lokken, dan den man van wetenschap te bevredigen.

De Friesche Volksalmanak, welke voor mij ligt, telt behalve den eigenlijken Almanak omstreeks 150 bladzijden, die gevuld zijn met 13 gedichtjes en 14 stukjes in ongebonden stijl. Indien ik mij bij uitsluiting met de laatste ophoude, is zulks omdat zij, Friesland in 't bijzonder betreffende, aan den titel van *Frieschen* Volksalmanak best beantwoorden; doch daarom wil ik niets onttrokken hebben aan de verdiensten der dichters en dichteressen, die dezen bundel wel met eenige guirlandes wilden versieren. Ten opzigte der gedichtjes in het Friesch zal ik alleen mijne overtuiging uitdrukken, dat het voor ons, die dagelijks in het Hollandsch spreken en schrijven, zeer moeijelijk is, wegens de naauwe verwantschap tusschen Hollandsch en Friesch, ons aan geene Hollandismi schuldig te maken. Om zuiver Friesch te schrijven, behoort men beide talen grammatisch en phraseologisch naauwkeurig in al hare schakeringen te kennen. Het zoude mij te ver voeren, dit in bijzonderheden te ontwikkelen;

wil men echter, wat de phraseologie betreft, een paar voorbeelden, ik zou in het Friesch niet durven gebruiken *bolderweintsje, kloppend herte, domme knoeyers*, als zijnde gevormd naar het stad-Friesche *bolderwagentje*, en het Hollandsche *kloppend hart*, en *domme knoeijers*. De Fries zegt daarvoor *wâld-weintsje, tikjend herte*, en *oxeprippers*, daargelaten dat Holl. *kloppen* in het Friesch *klopje*, part. p. *klopjend* luidt. Doch ik herhaal nogmaals, dat er een fijne en altijd waakzame geest van onderscheiding, die niet aan ieder gegeven werd, noodig is, om zich altijd voor dergelijke Hollandismi te hoeden.

Wij ontmoeten in dezen Almanak (bl. 130) een vrij uitvoerig verhaal wegens den beruchten panischen schrik, die de Gereformeerde Gemeente te Leeuwarden, op den 26sten Januarij 1785, gedurende de avondbeurt beving, en die in een oogenblik tot eene even gevaarlijke als belagchelijke opschudding overging. Zulke voorvallen hebben juist hunne plaats in een' Provincialen Almanak. Het onnoozele woordje *je brand mij!* gepaard met het druipen van op den togt staande kaarsen en het omtuimelen van stoven met vuur, te midden van opdringende menschen, verwekte deze ongehoorde opschudding, waarbij alles onderste boven stortte en ter kerke uitstroomde, elkander verdringende en vertrappende, met afrukking, verscheuring en achterlating van schoenen, muilen, kleinoodiën van goud en zilver; van hoeden, pruiken, mutsen, doeken en wat de catalogus van het verhaal ons verder meldt. Bij het lezen van dit voorval schoot mij eene anecdote te binnen, die mij voorleden jaar te Londen verteld werd. Een gentleman van de City, 's avonds wat laat van zijn kantoor in den schouwburg komende, vond den bak (the pit) proptevol menschen, zoodat er voor hem, zonder dat hij ruimte wist te maken, aan geen zitten te denken viel. Geenszins genegen om den ganschen avond te blijven staan, riep hij eensklaps met heftige stem: *Master Smiths house is in fire!* (het huis van Mijnheer Smith staat in brand). Het woord was er niet uit, of oogenblikkelijk rezen een vijftal Heeren uit het parterre op, die overhaast den schouwburg verlieten, en aan den brandroeper gelegenheid gaven, om even snel eene hunner verlatene zitplaatsen in te nemen. Men moet weten, dat *Smith* één der algemeenste eigennamen in Engeland is, en dat men op een halfduizend Engelschen spoedig een dozijn Smiths aantreft.

De heer Wassenbergh geeft (bl. 76) eene lijst van de merkwaardigste Friesche wiskunstenaars, wel met korte, doch zaakrijke biografische aanteekeningen, die eene goede bijdrage vormen tot eene der meest heerschende neigingen van den Frieschen geest. Het is overbekend, dat Friezen een bijzonderen aanleg voor wiskunde en wiskundige wetenschappen toonden. Hoe vele boeren geven zich af met het berekenen van zon- en maaneklipsen! Zonnewijzers, gemaakt door liefhebbers en gewone ambachtslieden, vindt men er allerwegen. An-

deren vielen zonder eenige opleiding op het slijpen van brillen en vergrootglazen; weder anderen vermaakten zich met het zamenstellen van telescopen, waaronder sommige van aanmerkelijke grootheid. Een eenvoudig wolkammer, wien ik nog gekend heb, had in zijne eenzaamheid een vernuftig planetarium gevonden en voltooid, hetwelk, aan den beroemden van Swinden vertoond, de eer genoot om door dezen te worden beschreven. De maker, Eysinga van Franeker, was in deze mechanische liefhebberijen reeds voorgegaan door zijnen vader, insgelijks wolkammer te Dronrijp. Jonkheer Aebinga van Humalda, die te Dronrijp was opgevoed, verhaalde mij, dat hij als opgeschoten jongen dikwerf bij den ouden Eysinga in huis kwam, als deze met telescopen en andere mathematische liefhebberijen bezig was; hij had dan altijd vier knipbrillen van onderscheidene brandpunten bij den klep van zijn werkbuis ingestoken, welke hij gedurig wisselde, om zijn oog niet aan één brandpunt te gewennen en alzoo eene zekere elasticiteit der jeugd te doen bewaren.

Aan Jonkheer de Haan Hettema zijn wij eene beschrijving (bl. 41) schuldig der handschriften van Franciscus Junius, die aangaande Friesche taal en wetten nog op de Bodleiaansche boekerij te Oxford aanwezig zijn. De geëerde berigtgever spreekt als ooggetuige; een regt, dat ik mij ook mag toeëigenen, aangezien ik ook mijne aanteekeningen in het midden der Bodleiaansche bibliotheek zelve gemaakt heb. Binnen de engte mijner tegenwoordige grenzen vind ik geene plaats om breedvoerig te zijn over de handschriften, door Jonkheer Hettema aangehaald; veel minder om uit te weiden over de berooving en verminking, welke de handschriften van Junius reeds voor anderhalve eeuw ondergaan hadden. De Bodleiaansche bibliotheek is in dit opzigt zoo gruwelijk bestolen, dat niemand, hoe groot hij in Engeland zijn moge, langer een boek te leen kan krijgen, maar alles op de boekerij zelve moet worden nagezien, waartoe de beide bibliothecarissen, en wel inzonderheid de tweede bibliothecaris, de Heer Coxe, mij op de beleefdste en voorkomendste wijze alle mogelijke gelegenheid en gemak bezorgd hebben. Ik zal slechts omtrent twee punten, in welke ik van Jonkheer Hettema moet verschillen, mijne bevinding hier vermelden.

Onder de Hss. van Junius[1] betreffende Gijsbert Japicx, wien

1 Wanneer men de lijst der Hss. van Junius in het 2de deel van *Hicher, Thesaurus linguarum septentrionalium* (folio 1705), of in de *catalogi librorum M.S. Anglicoe et Hibernioe* (Oxoniae, folio, 1697) nagaat, dan staat men verbaasd over de onbeschaamde diefstallen, welke geleerde bandieten zich veroorloofden. En dat hunne beginselen vooral niet beter geworden zijn, bewijzen de diefstallen en verminkingen, welke de nationale Bibliotheek van Frankrijk te Parijs in de laatste tijden ondergaan heeft. Deze overtreffen nog alles, wat van dien aard in Engeland gebeurd is, en men gelooft ter naauwernood zijne eigene oogen, als men de bevindingen van Jubinal deswege nagaat. Zie *une lettre inédite de Montaigne accompagnée de quelques recherches à son sujet, precedée d'un avertissiment, suivie de plusieurs facsimile et de l'indication d'un grand nombre de soustractions et mutilations, qu'a subies depuis un certain nombre d'années le departement des manuscrits de la Bibliothèque Nationale. Par Achille Jubinal, exprofesseur de faculté. Paris*, 1850. Hoe zeldzamer en kostbaarder de handschriften zijn, hoe meer gevaar zij loopen van gestolen of verminkt te worden. Zoo zijn er uit den Codex Argenteus, die thans te Upsal bewaard wordt, 11 bladen gestolen. Uit het palimpsest Ephraem Syrus te Parijs N°. 9 is voor korte jaren blad 138 gestolen, waar het 5de en 6de capittel van den Prediker op gekrabbeld zijn. Uit den Codex Claremontanus, N°. 107, te Parijs, zijn 35 bladen gestolen, later gekocht door Lord Harley en door dezen edelmoedig aan de Parijsche Bibliotheek teruggegeven, doch thans op nieuw gestolen. Dat doen geleerden, en dan heet het nog: *Ingenuas fideliter didicisse artes emollit mores, nec sinit esse feros;* lees: *fures*. De 2 laatste diefstallen zijn breedvoerig verhaald door Jubinal, p. 88 en 92. De 3 codiees zijn laatstelijk beschreven door Tischendorf, in zijne prolegomena voor 't nieuwe Testament, bl. 59, 71, 79.

wien hij te Bolsward bezocht had, bevinden zich ook twee afschriften van 's dichters bekend minneliedje *Wobbelke*, hetgeen sommige bedaagde menschen in mijne kindschheid nog op bruiloften aanhieven. Van deze twee afschriften meent Jonkheer Hettema, dat het losliggende van Gijsberts eigene hand zou zijn, en schoon ik in den eersten opslag dit gevoelen toegedaan was, zoo moet ik nu echter zeggen, dat dit afschrift met de mij bekende hand van Gijsbert geene de minste overeenkomst heeft. Men kan uit dit afschrift dus ook geen stellig bewijs voeren voor de kenmerken van Gijsberts spelling op het tijdstip, dat hij dit afschrift zou gegeven hebben.

Ten andere meent Jonkheer Hettema, dat de Friesche spelling van Gijsbert, gelijk wij die uit den druk zijner stukken kennen, niet van hem zelven, maar van Gabbema afkomstig zoude zijn. Voor dit gevoelen moet ik eerlijk bekennen geen houdbaren grond te kunnen opgeven. Ik geef echter het volgende in bedenking.

Gijsbert, aan Gabbema schrijvende[1], vergelijkt *zijne eigene* (Gijsberts) spelling met die van den ouden Grammaticus, die achter de de 2de uitgave is ingelascht. In het gezigt van Gabbema, dien hij vergoodde; aan Gabbema, wat meer is, zelven schrijvende, kon de zedige Gijsbert, dunkt mij, onmogelijk als *zijne eigene* spelling opgeven, die de vinding van Gabbema was. Had Gabbema in de 2de uitgave, door hem bezorgd, alles op zijne wijze, dat is, dwaas en

1 Zie zijne brieven aan Gabbema, 1 en 21. Uit den laatsten blijkt, dat Gijsbert de *onderrichtinge* van zijne Friesche spelling, getiteld: *Naauwkeurigen Nederlander*, en geplaatst voor de 2de uitgave zijner gedichten, te voren aan Gabbama getoond had.

pedant, in de spelling veranderd, zoude ik het vermoeden eenigzins gewettigd vinden, dat hij er de hand in gehad had; doch nu Gabbema in die 2de uitgave de eerste, door Haringhouck te Bolsward bezorgd, in de spelling heeft nagedrukt, uitgezonderd eenige drukfouten, nu moet ik bekennen, dat mij zulks ten eenemale onwaarschijnlijk voorkomt.

Jonkheer Hettema grondt zich vooral op het verschil in spelling tusschen de afschriften te Oxford en den druk der uitgaven; toen echter Junius den dichter te Bolsward bezocht en de afschriften van Oxford nam, had Gijsbert zijne spelling nog geenszins gevestigd, gelijk overtuigend blijkt uit de ordelooze onregelmatigheid, die in de Oxfordsche copiën overal heerschende is. En toen hij eindelijk, na dikmaals beproefd, uitgewischt en weder hersteld te hebben, was uitgekomen op het punt, waar wij de spelling aantreffen in de gedrukte uitgaven, betuigde hij in de voorrede der 1ste uitgave, dat hij zich zelven niet konde voldoen; en in het *bericht* voor de 2de uitgave voegde hij er nog bij, dat hij in verlorene oogenblikken de pen over het kladpapier had laten loopen, om te beproeven of hij de klanken zijner grijze moedertaal door letterteekenen niet zoodanig konde aanduiden, dat elke Nederlander, geen Fries zijnde, toch den waren klank daaruit zou kunnen opmaken. *Daer*, zegt de dichter, *daer heb ik na geploeght ende gepooght als Icarus na 't wieckwispelen ende Phaeton na 't karremennen. O, bescheidenste Friezen, ende onder alle mijne letterlouterende landslieden, ghy hooghabel- en edelbewetenschapte Simon Abbes Gabbema, beaengenaemt ende behelpelijckt in dezen uwer aller medeingeboorling ende ootmoedigste dienaar G. Jacobsz*. De Friezen in 't algemeen hebben hier juist zoo veel deel aan Gijsberts spelling, als Gabbama in het bijzonder; tot beiden is het, *Favete coeptis!* En wanneer wij nu bovendien nog traden in de bijzonderheden dier spelling; hoe fijn het teeder gehoor des dichters de minste schakering der spraakklanken wist te onderscheiden, en hoe de ongelijkheden zijner spelling alleen het gevolg zijner poging zijn, om elke schakering met het passend klankteeken op de hielen te volgen, dan zal niemand, geloof ik, die Gabbema in zijne pedantische opvatting van spraakklank en spraakteeken kent, hem voor den vinder der spelling in Gijsberts gedrukte werken houden kunnen.

De Heer Wassenbergh brengt (bl. 119) iets bij ter nadere verklaring van Gijsberts uitdrukking: *by djue* of *by djoe*, en houdt de vertaling van den Heer van der Meer: ‘bij menigte,’ teregt voor de eene ware. Het woord komt in dien zin bij alle Germaansche stamgenooten, doch in een anderen vorm voor. Menigte of volk heet bij de Gothen *thiuda*. De *d* tusschen twee vocalen vervloeit ligt, zooals de dichters met hun *goôn* en *daân* voor *goden* en *daden* bewijzen; de *th* gaat over in *d*, zooals in *dat* voor *that;* op deze wijze

krijgt men voor *thiuda* of *thiude* het Land-Friesche *diue, djue* of op zijn Hollandsch gespeld, *djoe*. Oud-Saxisch en Scandinavisch *thiod;* Angel-Saxisch *theod;* Oud-Hoogduitsch *diot;* Oud-Nederlandsch *diet;* allen in den zin van menigte, volk, bij de Scandinaviërs ook in de bijzondere beteekenis eener schare van 30 menschen. Het oud-Friesch heeft de aspiraten nog onverminkt in zijn *thiade, thiod*. Wij vinden dit thema terug in het Angel-Saxische *getheoden*, vereenigen, aanhechten, buren, handgemeen worden (Fr. *melée*, combat opiniatre entre deux troupes de gens de guerre), zooals bij Beda 4, 20. 4, 21. *getheoded was heflig gefecht*, consertum est grave proelium. *Theodan*, bij de Land-Friezen *djûye*, Hollandsch gespeld *djoeye*, is bij Gijsbert het krioelen en door elkander wemelen eener menigte, en bij afleiding, woelen, nu eens in dartelheid, en dan in arbeid, gesloof en gewroet.

Er is nog een andere vorm van dit woord. Wanneer de *i* tot aanslag dient voor de hoofdvocaal, verhardt zij zich door langdurig gebruik tot *j.* Oud-Friesch *diap*, Saterlandsch *djap*, Land-Friesch *djip*. Oud-Fr. *diar*, Land-Fr. *djar, djear, djir*. Oud-Fr. *diure*, Land-Fr. *djûr*, (Holl. spelling) *djoer*. Op deze wijze werd *diude* tot *djue*. De *d* echter voor *j* wat moeijelijker in de uitspraak wordende, zoo komt uit *djip*, Lfr. *jip*, profundus; uit *djir*, Lfr. *jir*, animal, in *jir-heine*, animalia curare; uit (djoer) *djûr*, Lfr. *jûr*, (Holl. spell.) *joer*, carus, en zoo weder uit *dju* wordt *ju*, en uit *djoeye* komt *joeye*, krioelen, dartelen, door elkander wemelen. De *d* is dus hier geene litera prosthetica, zooals mijn vriend Epkema in zijn Wb. op G. Japicx, bl. 83, meende, maar de eerste organische letter des woords. Hij werd tot deze meening verleid door het oud-Nederlandsche verbum *joijen*, jocari, gesproten uit het oud-Fransche *joir*, jocari. Fr. *Joye*, vreugde.

De Friezen hebben een spreekwoord: *Als men ju seit, mient men alle hinnen*. ‘Als men *ju* zegt, meent men alle kippen.’ Dit *ju* is nog in dagelijksch gebruik, zoowel in de steden als ten platten lande; men spreekt er iemand mede aan, verstoord of in gramschap, om hem te verwijten, dat hij een lompert of gemeen sujet is; jokkende, als men zijne onwetendheid of onnoozelheid berispt, of hem belacht. Het beduidt: maat, kameraad, van Ags. *theoden*, vereenigen. Als ons een voorstel gedaan wordt, dat wij ver van de hand wijzen, dan zegt de Hollander ook: *Neen, kameraad! dat niet!* Ik heb in het Schotsch eene menigte vormen ontdekt, die de eerste consonant op deze wijze weggeworpen hebben; ik hoop alles op te geven in mijn *Lexicon Frisicum*, waarin ik ten minste één ding met mijnen vriend Jacob Grimm gemeen heb, dat het mij, gelijk hij mij onlangs van zijn Duitsch Woordenboek schreef, naauwelijks den tijd gunt om adem te halen.

De Eerwaarde Heer R. Posthumus heeft zich zeer verdienstelijk

gemaakt met de verklaring van eenige Friesche spreekwijzen (bl. 60), die hem door den Hr. W. de Wendt waren opgegeven. Het zij mij vergund ter nadere opheldering er nog een paar aanmerkingen bij te voegen.

De sciere iel rint, ‘de grijsachtige paling loopt.’ Dit is goed uitgelegd; ‘de vrijers loopen zondagavonds druk om de huizen heen, waar vrijsters wonen.’ Elders in Friesland heeft het echter eene ruimere beteekenis, en strekt zich uit tot elken avond, wanneer zoowel meisjes als jongens in de buurt bij donkere maan aan het wandelen, rotten en joelen zijn. *Sciere iel* is de vetste en fijnste soort van Friesche paling, welke de Friezen thans vooral te Londen ter markt brengen. Deze paling was van oudsher het zinnebeeld van volop en weelderige tafels. Immers

Dy Leidsce lape,
Dy Harlimmer tape,
In dy Frysce iel
Bringe Fryslân yn 'e wiel.

Deze vette visch nu blijft bij droog, helder en fraai weder in de drassige modder van sloten en meerskanten schuilen; eerst diep in de herfst, bij mottig, dompig en winderig weder, en als het pikdonker is, begint de paling zich te roeren, of, zooals de visschers zeggen, te *loopen*, Lfr. *to rinnen*, en zij wordt dan bij menigte in aalfuiken gevangen. Men ziet nu, hoe geestig dit zinnebeeld zij, om er dartele jongens en meisjes door aan te duiden, die onder bedekking der avondschemering op straat komen en aan het krioelen, jolen en stoeijen gaan.

Hja is op de heachste treppen, ‘zij is op den hoogsten trap, d.i. zij is de bruid.’ Ik geef den Heer Posthumus in bedenking, of dit niet ziet op den hoogsten trap des predikstoels, vanwaar de predikant, toen de acten van den burgerlijken stand nog door de geestelijkheid gehouden werden, drie Zondagen achter elkander de huwelijksgeboden afkondigde voordat de verloofden trouwen mogten? Drie weken was immers de gansche duur van hare bruidschap, en in dezelfde figuur zeiden de Friezen: *Hja binne fen 'e preekstoel roale*, ‘zij zijn van den predikstoel gerold;’ d.i. hunne namen zijn er afgetuimeld, toen die door den predikant afgelezen werden; zij zijn in ondertrouw opgenomen.

Eltse drommel rejerrit syn moánne, is ook een Hollandsch spreekwoord, door Tuinman gedacht (bl. 13): *Elke duivel regeert zijn maand*. De Hr. P. verklaart het: ‘Niet lang duurt de heerschappij van het onrecht.’ Doch de duivel speelt hier niet de rol van den vader der leugenen. De Hr. Posthumus heeft te regt aangemerkt, dat het

karakter en lot van den mensch in de planeetlezing staat onder den invloed van het hemelteeken, waaronder hij geboren wordt, en dit moest hem van zelf gebragt hebben op de twaalf teekenen van den dierenriem, die de heerschappij van het jaar onder zich verdeelen; en aangezien die beelden als duivelen voorgesteld werden, zoo kan het spreekwoord met recht zeggen, dat elke drommel zijn twaalfde deel des jaars, d.i. zijne maand regeert[1]. Elk ding, ieder persoon, het schitterendste talent, heeft zijnen tijd. De groote mannen, als zij oud worden, beginnen het publiek eindelijk te vervelen. Het wil denzelfden pop niet zoo lang op het tooneel zien, en ruilt het edelste vernuft eindelijk met een' schitterenden pedant[2]. Dat duivel hier geene satanische beteekenis heeft, bewijst het synonieme: *Elk regeert in zijne maand. - Elk zijne beurt. Een ander op! Hei! - Gij hebt uw tijd gehad; gij slacht de groene ertjes*, allen spreekwoorden, welke Tuinman te regt aanhaalt om het onze te verklaren. Ondertusschen is de *drommel* bij uitzondering een echt *Germaansche* duivel en niet daartoe van Godheid door Romes Apostelen vernederd. Bij de Scandinavische Germanen was *Thrumr*, eigenlijk ‘donderaar,’ van *thruma*, donderen, vechten (Nl. *trommelen*, Eng. *to drum*), één der grootste reuzen, die Thor in den slaap zijnen donderhamer had ontstolen en in het ingewand der aarde begraven. Vervolgens aldaar opgespoord, heeft Thor zich zijnen hamer weder toegeëigend, en het eerste gebruik, hetwelk hij daarvan maakte, was om *Thrumr* en geheel zijn geslacht voor altoos neder te bliksemen. Hiervan is bij de Zweden *tram* een helsche geest, en bij ons de *drommel*, of de duivel, overgebleven. Zie *Edda. Thryms-quitha* (anders gezegd *Hamars-heimt*), § 7, 8, 11.

Hy slacht de katten yn 't donker ‘Hij gelijkt de katten in het donker,’ verklaart de Hr. Posthumus. Ik hoorde nooit anders dan: ‘*Hy knypt de kat yn 't donker*,’ van buiten mooi, maar inwendig kwaadaardige streken. Voor de wereld houdt hij zich stemmig en vroom, maar achter de schermen speelt hij zijn personaadje. In dien zin zou *slaan* geen ‘gelijken,’ maar anderen ‘slagen geven’ zijn.

Ho thichter aan 'e galge, ho mear thsjeawen, ‘hoe digter aan de galg, hoe meer dieven.’ ‘De menschen kunnen het kwaad niet laten,’ zoo verklaart de Hr. P., ‘al staat hun 't mes op de keel.’ Zou dit spreekwoord niet veel beleedigender zijn? Gelijk men zegt: *Hoe digter aan Rome, hoe slimmer Christen*, of: *Hoe digter aan de kerk, hoe later en zeldener er in*, of: *Hoe digter aan den preekstoel, hoe*

1 b.v. *Thrym-heimr*, duidt het zodiakteeken *Taurus* aan, en tevens de maand van het jaar, die er mede overeenstemt. Edda Grimnis-mal., § 11. Lex. Mythologicum, p. 972.

2 De beste ministeriën zelfs treden eindelijk af, niet omdat zij slecht zijn, maar te lang geregeerd hebben.

grooter hoer, zoo ook de Friezen: *Ho thichter aan 'e galge, ho mear thsjeawen*, waarmede zij de procureurs, advocaten en practisijns op het oog hadden, die als dienaren der Justitie het naast aan de galg stonden om die op anderen toe te passen.

Hi is moai bestoorn, 'Hij is mooi bestorven;' goed verklaard: Hij heeft veel gelds aan zijne erven nagelaten. *Moai* is hier echter niet het Engelsche *much*, veel, maar het gewone *mooi*, bellus, comptus, hetwelk alleen den Friezen en Nederlanders eigen is. Er wordt hier gespeeld met den dubbelen zin der spreekwijze. In sommige lijken misvormen zich de gelaatstrekken schier onherkenbaar voor de naastbestaanden; deze dooden zijn *leelijk bestorven;* anderen, kalm en geheel onveranderd, vertoonen zich in de kist even natuurlijk of zij er liggen te slapen; deze dooden zijn *mooi bestorven*. De doode echter, die zijne erven een paar tonnetjes nalaat, is altijd *mooi* bestorven, al had zijn gelaat de gelijkenis van den levendigen satan in de doodkist aangenomen.

Van de spreekwoorden komen wij op eene uitdrukking van Gijsbert Japicx, waarbij de dichter iemand laat zeggen, dat de oude mannetjes *scoárje oan tsjerkeweag by djue. By djue* is vroeger reeds verklaard, en het is de vraag alleen, wat *tsjerkeweag* zij, en waartoe die in vroegere eeuwen dikwerf diende.

Tsjerkeweag is ongetwijfeld 'kerkmuur,' doch welke? Dit punt voert geen der uitleggers aan; noch Koopmans, noch Epkema, noch de Hr. Wassenbergh (bl. 120). Er zijn twee kerkmuren; de eigenlijke muur, en de ringmuur, die kerk en kerkhof omvangt en als heiligen, gewijden grond van de omliggende gronden afsluit. Het is van den laatsten, dat Gijsbert spreekt. Toen de kerk nog het middenpunt was, waarom de staat in het algemeen, en de hoop, de vrees, de belangen van elk in het bijzonder draaiden, was het kerkhof, hier de plaats der volksvergaderingen, daar het tooneel van kerkelijke feesten, met zang, dans en spel; elders de vrijstermarkt bij kermissen. Toen al deze dingen waren voorbijgegaan, gebruikten de oude mannetjes den ringmuur nog als hun dagelijksch rendez-vous, waartegen zij den rug schorende, elkander over den ouden goeden tijd onderhielden. Zoo gaan de tooneelen der woeligste feesten en gebruiken uit in de verkleumde praatjes van afgeleefde grijsaards.

Een onbekende schrijver voert op bl. 122 een allerneteligst onderwerp aan, hetwelk in een dik boekdeel niet afgehandeld zoude kunnen worden; ik meen den oorsprong der plaatsbeuamingen in Friesland. Hier is het veld der gissingen eindeloos, en zonder eenige hoop op zekerheid, zoo de gisser zich vooraf geene rekenschap heeft gegeven van de plaatsbenamingen in Zweden en Denemarken; want de Friezen zijn de overgang van de zuiver-Germaansche tot de Scandinavisch-Germaansche volksstammen. Zoo is *Utingeradeel* eigenlijk het

‘westerdeel,’ ten opzigte van *upsterland*, thans *opsterland*, dat oostland is. Het IJslandsch maakt van de praepositie *út* Nl. *uit*, den comp. en superl. *ytri*, exterior, *ytstr* extremus, ‘de uiterste.’ Daar nu de groote zee, die ten westen der Friezen en Scandinaviërs lag (thans-Noordzee), door hen als het uiteinde der wereld beschouwd werd, zoo was *ytra* bij de Scandinaviërs ‘westwaarts,’ en *utan* van het Westen, en van hier het Friesche *Utens, om utens*, op reis, hetwelk *utan* ook beteekent, en *Uting, Utingera*, westwaarts, in *Utingera-deel. Up*, Nl. *op*, daarentegen, duidde den hoek des hemels aan, waar de zon *op*gaat; waarheen aller oogen zieh als het oord van licht en heil *verheffen*, en daarvan *upland*, de oostelijke punt van Zweden, waarin Stokholm ligt (voor *upland*[1] zegt men ook *Upsala*), en ook het Friesche *Opsterland*. De Angelsaxen en Engelschen noemen *upland* hoog en droog land, het binnenland, in tegenstelling der zeekusten.

Het woord *wier* is bekend, doch minder het onderscheid tusschen *wier* en *therp*. *Wier* is een rond en steil van klei opgeworpen heuveltje, hetwelk de Friesche boeren vóór het bestaan der zeedijken naast hunne huizen hadden gemaakt, om er bij opkomend vloedwater hun vee op te bergen. Ik heb er nog verscheidene van dat soort gekend, die thans meest afgegraven zijn, om er de grasgronden mede te verbeteren. Onderscheiden van *wieren* zijn de *therpen*, die in den regel veel grooter, onregelmatiger en flaauwer-hellende hoogten zijn. Het oog ontdekt bij den eersten opslag, dat de kleine steile wieren door kunst gemaakt zijn, terwijl de *therpen* meer het aanzien hebben van door de zee, hoewel dan ook dikwerf ten onregte, aangeslibd te zijn. Dit onderscheid schijnt oudtijds in de beteekenis der beide woorden zoo uitgemaakt niet geweest te zijn. Immers op *wieren* werden dorpen, en wel zulke aanzienlijke dorpen gebouwd, als *Metsla-wier, Jouws-wier, Poppinga-wier*, en anderen. Ja, de ouden hebben dit woord toegepast op den hoogen zandrug bij Stavoren, het *Rode-klif* genaamd; wat men thans *'t Reade-clif* noemt, heette oudtijds *Ra-wier*, en daar beduidt *wier*, noch een' kleinen heuvel, noch een' heuvel van klei, maar eene breede en zacht oploopende hoogte van zand, die zich eenmaal verre in de Zuiderzee uitstrekte. In elk geval beschouwde men echter de *wieren* als hoogten, om er zich op te bergen bij het wassend water der zee, en dit is ten minste zoo oud als de eerste eeuwen onzer jaartelling, toen de kolonisten Frieslands stranden verlieten om Groot-Brittanje te veroveren en te bewonen; het Engelsche *wear* immers beteekent een waterdam. Het thema ligt duidelijk in het Gothische *varjan*, *κωλύειν*, Fris. *warra*, Nl. *wéren*.

1 De Zweedsche etymologen meenen, dat *up* in *upland* het Noorden aanduidt. Wie de kaart raadpleegt, zal zien dat zij dwalen. Cf. Ihire. *uppland*.

De schrijver haalt het gevoelen van wijlen den Heer Scheltema aan, dat *bierum* in *Sexbierum, Oosterbierum* hetzelfde zoude zijn als *Wierum*, en hij zelf schijnt te denken, dat dit *Wierum*, èn afzonderlijk, èn vereenigd, als in *Engwierum, Lutkewierum, Oosterwierum, wier*, vliedheuvel, ten grondslag heeft. Mijn gevoelen is, dat de uitgang *ums*, of *em*, die uit *hêm, hiem*, erf, vloeide, in den regel een' eigennaam voor zich opneemt, om aan te duiden, dat het erf een persoon van dien naam tot bezitter of bewoner had. Alzoo zijn de *Wierum's* geboren uit *Wierd-hem* en de *Bierum's* uit *Bîrd-hem*, eigennamen, welke in de lijsten van Prof. Wassenbergh worden aangetroffen (cf. n.p. *Wierd, Birde*).

De schrijver vermoedt, dat *ryp* in *Ga-ryp, Hardega-ryp, Akma-ryp, Dron-ryp*, en welke *ripen* er meer zijn, oorspronkelijk een dijk beteekende, aangelegd om de binnenwaarts gelegene landen tegen overstrooming te beveiligen (bl. 123). In het Overijsselsch, met name in het Deventersch, was *ripe*, wat de Hollanders *de kleine steentjes* noemen; de strook langs de huizen met gebakken steen voor de voetgangers gevloerd, afgezonderd van de straat of het plein, waaraan de huizen staan. Mijne gissing is dus, dat *ryp* een voetpad geweest is, hetzij dan gevloerd of ongevloerd, hetwelk langs eene rij huizen liep, en wel een voetpad, hetwelk, schoon ongevloerd, ook bij regentijd begangbaar was, omdat 't hoog was aangelegd. *Rîpr* is immers in het IJslandsch een heuveltje. Indien men *ripe*, voetpad, geheel buiten de rekening houdt, is het synoniem met *wier*, en dit geeft ook een voldoenden zin, omdat hij analogisch is; dorpen dus, die op een heuvel gebouwd zijn. Dit schijnt de reden te zijn, dat zulke woorden somtijds voorkomen in de beteekenis van verblijfplaats, of plaats, waar men iets behoorlijk kan bergen; zoo bezigt het IJslandsch althans *ver;* b.v. *egg-ver*, eijerrak; *fiski-ver*, verblijfplaats der visschen; *âlfta-ver*, zwanenoord.

De schrijver voert ook het gevoelen van IJpey aan, dat *gaest* eene hoogte aanduidt, door lage landen omgeven. Eene hoogte is hoogte omdat zij door lagere landen is omgeven; lage landen moeten hier dus landen onder het gewone peil zijn, en die vind ik niet om de *gaesten*, dan bij uitzondering. Ook is dit de strekking niet der oorspronkelijke beteekenis. *Geest* is eene zandige hoogte, in tegenstelling van *therp*, in den regel eene hoogte van klei. Outsen denkt, dat *gastland*, ook in het Noord-Friesch voorhanden, en hoog en droog land aanduidende, één is met *gast* of *gust*, onvruchtbaar, en nog in het Nl. over in *guste koe*, die zonder kalf is. Outsen was wel eens ongelukkiger in zijne afleidingen[1]. Men kan op bl. 257 mijner aanteekeningen op ‘Maerlants Spiegel Historiael,’ IV. d., de voorbeelden

1 Immers in het oosten van Engeland zegt men *gast cow* voor ons *guste koe*.

zien, tegelijk met het verband, waarin dit *gâst* tot andere beteekenissen van hetzelfde woord staat. Anglo-Friesche vorm des woords is *gâst*[1]*;* de Oud-Saxische en Nederlandsche *gêst*. De verlenging der hoogte, waar Coudum op staat, dienende tot den akkerbouw, noemt men daar nog *de gaast*, en de grietenij, die met gâsten en zandheuvels bezet is, heet *Gâsterland. Tjerk-gâst, Rotster-gâst; Rinsumagêst, Wester-gêst*, en welke *gâsten* of *gêsten* er meer zijn, laten zich hieruit gemakkelijk verklaren.

De schrijver leidt *Drachten*, bl. 124, af van rivieren en stroomende wateren. Dit is mijne meening niet. *Dracht* is eene streek huizen, staande op eene reij naast elkander. De straat zonder sloot of vaart, die van de sluisbrug op het Heerenveen b.v. naar den kant van Wolvega loopt, heet *de dracht*. De stamverwanten bezigen het woord wegens eene geschaarde menigte, hetzij dan van processiën, hetzij van krijgsbenden, hetzij van feestgeleide. Men raadplege slechts het Gothische *driugan*, *στρατεύειν* pf. *drauh, drugun; gadrauhts στρατιώτης*; het oud-Friesche *dracht*, feestelijk geleide, en het Angel-Saxische *gedrihta*, eigenlijk, een die aan uwe zijde dringt, en daarom in het gebruik, een van uw gevolg en een kameraad. Gl. Malb. *druchte* contubernium[2].

Op bl. 127 zie ik ook nog het woord *de lits* in het voorbijgaan aangehaald, doch niet verklaard. Er komen verscheidene vaarten in Friesland onder dezen naam voor; b.v. loopt er een *lits* van het Rottevalster verlaat in de Bergumermeer, en nog een ander in Gaasterland, voorbij Balk, in de Slotermeer. Wat is dit *lits?* Friesch *lûka*, trekken, perf. part. *lutsen* en *litsen*, oud-Friesch *letsen*, vanwaar *lets, lits* en *luts* voor watertrek, of, zoo als de Hollanders zeggen: *watertogt. Togtgaten* zijn openingen waar het water doortrekt, en *togt* een *trek* of zuiging van wind. Als aantrekker heeft *luts* ook nog de beteekenis van een stropje, om een knoop aan te halen en een kleed digt te snoeren.

Wij komen nu aan *hem*, waarover de schrijver spreekt op bl. 124. *Ham* komt noch in het oud-Friesch, noch in het land-Friesch, in het enkelvoud voor, uitgezonderd in den zaamgestelden naam van het dorp *Drugekam*, Nl. *Drogeham;* het meervoud is *hemmen*. Men moet vooral bij dit woord in het oog houden, dat *haims* den Gothen een vlek of dorp was, hetwelk zij zich zeker niet voorstelden als een kom of verschanst legerkamp, maar als eene verzameling van huizen, die naar Germaansche wijze op behoorlijke afstanden van elkander her- en der-

1 Wel te onderscheiden van *gast*, hospes.

2 In de nabijheid van Enkhuizen was in vorige eeuwen ook een *Drecht*, misschien het begin van wat men nu de *streek* noemt, zijnde eene reij huizen, gebouwd langs den weg van Enkhuizen naar Hoorn; van daar het *Drechter Ambacht* en de *Drechter Friezen*, in de geschiedenis van Friesland wel bekend.

waarts heengestrooid schenen. Men houde tegelijk wel in het oog, dat de grond, waarop het dorp stond, oudtijds gemeen goed der Marke was[1], hoewel ieder het stuk gronds, waarop zijn huis stond, voor zich zelven alleen gebruikte. Het Angelsaxisch voegde bij de algemeene beteekenis van grondbezit, hetzij dan dorp, stad of landhoeve, nog de andere van het huis der landhoeve, ja, ieder huis in het algemeen, en deze beteekenis hebben de Engelschen overgehouden in hun *home*, gelijk de Friezen van de algemeene beteekenis van land of landhoeve; de omtrek van den grond of het erf, waarop het huis der landhoeve staat, is hun *hiem*. Men ziet nu ook, hoe de Engelschen zijn gekomen aan de beteekenis van insluiten, omzoomen, in hun *to hem*, en van zoom in het Ags. en Eng. *hem*, zoom. Van het grondbezit is maar één stap tot den zoom, die het grondbezit bepaalt en afsluit; doch *ham* duidde oorspronkelijk niet de stoffelijke omheining of afsluiting aan, hetzij sloot, erf, heg, of haag, of dijk, of muur, maar de omheining van het regt; *ein gehegede statt* (cf. Br. Neders. Lex. op *hem*). Men ziet dit duidelijk in de namen der dorpen, waarvan *hem* (b.v. *Aesthem* thans *Oosthem*) den uitgang vormt, of *um*, hetwelk uit *hem* of *ham* geboren is (b.v. *Wirdum, Bayum*, eig. *Wirde-hem, Baye-hem*)*;* waar *ham* overal de beteekenis van dorp heeft, nadat 't daar eerst de landhoeve, of de woonplaats van een bijzonderen persoon, wiens naam het draagt, geweest was. Maar nog duidelijker springt dit voor den dag in de *Korte hemmen*, aan de Zuiderdracht gelegen, en beteekenend eigenlijk de korte akkers of gemeentegronden. In *hammerke*, later bij omzetting *hamreke*, zien wij de *markt* van de *ham*, dat is van een dorp of zekere gemeente ten platten lande; dus gemeentegronden, inzonderheid weiden, die om de 4 jaren gewoonlijk onder de dorpgenooten verdeeld werden. Dit *Hammerke* komt ook voor onder den vorm van *Hammertse*, door de gewone Friesche verandering van *k* in *ts*. De Engelschen en Friezen vergroven gaarne de *a* in *o*, gelijk de Eng. het Ags. *ham* in hun *home*, en zoo kwam *Hommerts* van *Hammerts. Hommerts in de Rijp* zijn twee welbekende dorpen in Wymbritseradeel. Ik moet nog melden, dat, gelijk de Friezen en Angelsaxen de beteekenis van *ham* inkrompen tot erf en huis, de Scandinaviërs daarentegen die verwijdden, zoodat zij hun *heimr* niet slechts van het geheele vaderland, maar van de wereld gebruikten. *Manheimr*, het verblijf der menschen, was de oude naam van Zweden, in tegenstelling van *Godheimr*, het verblijf der Goden, de naam van het land der Gothen aan de Don.

Op bl. 126 zie ik het water de *gorre* vermeld, zeker een oud

1 Kemble heeft dit zeer goed ontwikkeld in zijn werk: ‘The Saxons in England, a history of the English commonwealth till the period of the Norman conquest.’ London, 1849. 2 vol. I. Book. I.Ch. 2. *on the Mark*.

woord, verwant misschien met het Oost-Friesche *göringe*, gruppen en geuten met stilstaand water. In het Noord-Friesch is *gorrel* los loopend, vlietend, rul. Ags. *gor*[1], uitwerpsel, mest. Nederlandsch-Saxisch *gier*, Land-Friesch *jarre*, het vocht dat uit de mestvaalt zijpelt. De *gorre* was in een tijd, dat er voor den afloop des waters niet gezorgd werd, misschien eene modderige vaart of sloot.

Op bl. 126 spreekt de schrijver ook van *Haulerwijk. Wijk* is een vaart, die men van uit de hoofdvaart in de veenen maakt, om er de turf in schuiten uit te kunnen vervoeren. Wat *Haule* zij, durf ik niet te beslissen. Ik houd het voor een Scandinavisch-Friesch woord, zoo als er vele in het Friesch waren en nog zijn, doch hetwelk alleen in dezen eigennaam is overgebleven. *Haull*, masc., is in het IJslandsch, hernia, een breuk, en ik houd het voor de eerste insnijding in het hooge veen. Daarom zegt men misschien, als men het dorp zelf en niet de *wijk* noemt, *de Haule*, de sneed, in plaats van *Haule*. Men heeft er twee, *de Haule* in de Grietenij Ooststellingwerf, en *de Rotster Haule* digt bij *Rottum*, in de Grietenij Schoterland. Beide die Haules zijn in hoog veen gelegen.

Wij komen nu aan eene proeve van vergelijking der Scandinavische eigennamen met Friesche, door jonkheer de Haan Hettema; ik wenschte wel, dat de geleerde schrijver zich later de moeite wilde getroosten, om deze proeve tot een volledig stuk te brengen en er dan de plaatsen bij te voegen, waar ieder eigennaam gevonden is. Indien deze verhandeling gepaard ging met de mijne, waarin ik oud-Saxische namen met de Friesche eigennamen vergelijk, geloof ik dat er vrij wat licht over dit onderwerp zoude opgaan. Doch in beide gevallen moeten wij ons, geloof ik, tot pligt stellen, om onze bronnen naauwkeurig aan te wijzen. Bij gewone appellativa, die dikwerf en in bekende vormen voorkomen, zou dit tijdverspilling zijn; doch bij eigennamen is het noodzakelijk, wanneer zij buiten gebruik zijn. Zoo lang de beteekenis van een eigennaam duidelijk gevoeld wordt, ondergaat hij analogisch dezelfde vervormingen als de appellativa; doch zoodra de sprekers dat bewustzijn der taal verliezen, worden de eigennamen de speelballen van elke gril, willekeur of verwijving der spraakorganen. Er zijn zelf eene menigte eigennamen, die, halfmondig door kleine kinderen uitgesproken of door bakers en grootmoeders in liefdenamen verhutseld, in dien vorm door familiën opgenomen en in de acten van den burgerlijken stand zijn overgebragt. Door deze en andere soortgelijke oorzaken zijn verschillende vormen ont-

1 Herb. IX. 3 geeft een recept uit de oude drekapotheek, die voor korte jaren eerst is opgeruimd: *geenoca thas sylfan wyrte mid swinenum gore*, ‘stamp dat zelfde kruid te zamen met zwijnendrek.’ Dat nam men *in*, en vond 't niet *goor*.

staan, die niets met elkander schijnen gemeen te hebben, en die nogtans een en dezelfden eigennaam ten grondslag hebben. Om nu tot den oorspronkelijken vorm te naderen, moet men die vervormingen in opvolging van tijd kennen; want dan zien wij, hoe door het dialect van eeuw of plaats de eene uit de andere is voortgevloeid. In Friesland ken ik *Pinne's* en *Nine's;* in Engeland *Tibby's* en *Nibby's. Pinne* is *Rinsk* en *Nine* is *Catharina; Tibby* is *Elisabeth* en *Nibby* is *Anne*. Raad nu maar, indien gij het oord en den tijd niet kent, waar deze vervormingen opgekomen zijn, en gij alzoo geene analogische vervormingen in het dialect ter vergelijking hebt. Zoodra Prof. Wassenbergh een naam voorkwam, die niet in dagelijksch gebruik was, teekende hij de courant of het verkoopbillet aan, waar hij dien had gevonden, gelijk men in zijne lijsten kan nazien. Zoo deed Pott[1] in zijn werk van 721 digt gedrukte groot-octavo-bladzijden over eigennamen en familienamen; maar zoo deed inzonderheid Dr. Ernst Försteman, die onder de duizenden van oud-Hoogduitsche en Duitsche namen niet een enkelen aanhaalt, zonder het boek en de bladzijde aan te wijzen, waar hij dien gevonden heeft. Jonkh. Hettema heeft alleen de Scandinavische eigennamen in vergelijking gebragt met de nevensgezette Friesche, en schoon ik geen oogenblik twijfel, of hij heeft getrouw wedergegeven wat hij vond, zoo dien ik toch de plaats te kennen, om b.v. te zien, of de vorm des woords verlatiniseerd zij dan niet; of de schrijver, waaruit de eigennaam is, slordig dan naauwkeurig zij, en ik mag dus over de vergelijking van Jhr. Hettema geene uitspraak doen, zonder mij schuldig te maken aan aanmerkingen, die misschien geen grond hebben.

Eén ding zal de lezer echter duidelijk uit de vergelijking van Jhr. Hettema leeren, hoezeer men dan nevens enkele Noordsche namen andere dan hij zoude plaatsen, dat de Friesche namen zuivere Germaansche of Scandinavisch-Germaansche eigennamen, met één woord, dat zij oorspronkelijk zijn. Bijkans schaam ik mij zulk eene onnoozele en nuchteren waarheid in het openbaar ter neder te schrijven; ik vind er mij echter toe genoopt, sinds ik twee vaderlandsche geleerden van naam in mijne tegenwoordigheid hoorde verzekeren, dat de Friesche namen niet anders dan verbasterde Latijnsche namen waren. En wat zij daarvoor aanvoerden, namelijk het *rituale Romanum*, dat achter elken Frieschen naam den gelijkluidenden naam van een Roomschen heilige heeft, bewijst juist het tegendeel.

1 ‘Die Personennamen, ins besondere die Familienamen und ihre Entstehungsarten auch unter Benachrichtigung der Ortsnamen. Eine sprachliche Untersuchung von A.F. Pott.’ Leipzig, 1853. ‘Altdeutsches Namenbuch von Dr. Ernst Förstemann.’ Nordhausen, 1855. 4to. De uitgave is thans gevorderd tot bl. 1120 van het eerste deel.

Reeds Chrysostomus berispte de Christenen, dat zij hunne kinderen naar ouders en grootouders noemden; die dagelijksche namen, meende hij, zeiden den kinderen niets, en hij achtte het beter, dat zij ze noemden naar heiligen, wier namen den kinderen de deugden herinnerden, waarvan de heiligen het voorbeeld hadden gegeven. Dit denkbeeld werd eerlang zetregel in de Roomsche kerk. Voordat het Christendom aan de Germaansche en Scandinavisch-Germaansche volken gepredikt was, doopten zij reeds de pasgeborene kinderen en gaven ze bij die loutering en toewijdingsplegtigheid tevens namen; bij den doop, dien de Roomsche kerk toediende, gaf zij ook den naam aan het kind, maar het was de naam van een heilige, aan wien zij eenen feestdag had toegewijd. Dit kerkgebruik heeft eene menigte Germaansche namen op Européschen bodem verdrongen, en er de Latijnsche namen van Roomsche heiligen voor in de plaats gesteld. Zoodra men den echten Germaanschen naam nu ook in het dagelijksche leven prijs gaf, was alles klaar; doch er waren nationaliteiten zoo fier, dat zij den naam hunner voorvaderen om al de heiligen der wereld niet wilden prijs geven, en onder dezen waren de Friezen de eerste; in dit opzigt gelijk aan hunnen grooten Radbout, die liever bij zijne voorvaderen in de hel, dan bij de Christenen in den hemel wilde zijn. Wat zou de kerk doen? De kerk, haar stelsel van verchristenen getrouw, teekende het kind in het doopregister op onder den naam van den heilige, die in klank het naast aan den opgegeven Frieschen naam kwam; doch daar de Fries zijnen echten naam in het dagelijksch leven aanhield, zoo gaf die dubbele naam aanleiding tot groote verwarring. Daar het veel op het gehoor afging, meende de eene priester, dat de naam van dezen heilige, de andere die van genen met den Frieschen naam nabijkwam, zoodat dezelfde naam in hetzelfde naamregister geen bewijs van denzelfden persoon was, en omgekeerd verschil van namen niet altijd verschil van personen was. Zoo zag men b.v. dat *Arie*, die onder den naam van *Andreas* in het leven trad, dit tooneel bij zijnen dood als *Adrianus* weder verliet.

Om nu aan deze verwarring een einde te maken, heeft de kerk voor altoos bepaald, de naam van welken heilige elken Frieschen of Hollandschen eigennaam in het doopregister vertegenwoordigen zoude, en zoo vindt men dan achter het *Rituale Romanum contractum et abbreviatum in usum Sacerdotum Missionum Hollandiae*, onder den titel: *nomina vernacula Hollandorum et Frisiorum adjunctis nominibus sanctorum, quae per illa significantur*, twee alfabetische lijsten van namen, de eerste van Hollandsche, de andere van Friesche eigennamen, elk met den naam van een heilige achter zich, en den dag, die hem in de Almanak is toegewijd. De priester heeft bij het aangeven van den naam des kinds die lijst slechts op te slaan, en alle verwarring is onmogelijk; tenzij de naam van denzelfden heilige somtijds mogt gel-

den voor twee Friesche of Hollandsche namen, hetwelk eenige malen het geval is. Achter *Watse* b.v. staat *Valerius*, maar daarom is die naam in het doopregister geen bewijs, dat het kind *Watse* heette; immers achter *Walke* vindt gij ook *Valerius*. Zoo worden in het Hollandsch ook *Cnelis* en *Cors* beide vertegenwoordigd door *Cornelius*.

Deze lijsten schijnen in het begin der 18de eeuw te zijn opgemaakt door een priester in Friesland, omdat zij door Antonius a Nessei, als *librorum censor*, pastoor te Emden, zijn goedgekeurd. De schrijver teekent zich P.L.S., en geeft in eene Latijnsche voorrede rekenschap van de regels en bronnen, welke hij in het opmaken der lijsten gevolgd heeft. Uit zijne woorden, die van een bescheiden en beschaafd man zijn, zien wij duidelijk, dat zijn doel was, om verminkte en heidensche namen te schuwen, en er die van heiligen voor in de plaats te stellen. Wanneer hij zulken naam vond, en er een heilige was, wiens naam er slechts in de verte op geleek, nam hij dezen tot vertegenwoordiger aan. Had het thema des opgegeven naams op den klank af eene zekere beteekenis, dan vertaalde hij dien met den naam van eenen heilige, die de gewaande beteekenis uitdrukte. *Ipe* geeft hij b.v. terug door Hippolitus; maar den Holl. naam *Cnoop* door *Gordianus*. Waren er namen, die voor beide vervormingen vatbaar waren, ook deze laat hij van tijd tot tijd gelden. Den Holl. naam *Hagen* geeft hij naar den klank weder met *Aggaeus*, naar de beteekenis (Lat. *placere, behagen*) met *Placidius. Broer* is hem naar den klank *Willebrordus*, naar den zin echter *Germanus* of *Frater. Seger* wordt op het geluid af *Segerus* of *Sigibertus*, maar naar den zin (als zaamgetrokken uit *sedigen*) *Modestus*, of (*sege, victoria*) *Victor; Worp, Werp*, naar 't geluid *Verulus*, naar de beteekenis (*werpen*. projicere) *Projectus. Freed*, naar 't geluid *Fredegandus*, naar den zin *Irenaeus*. Wanneer er op deze wijze twee of drie Latijnsche vertegenwoordigers voor éénen inlandschen naam optreden, moet de priester vragen, waar de ouders van 't kind vandaan zijn, en dien naam uit de 2 of 3 kiezen, die 't meest in dat land in zwang zijn; doch daar hij de Friezen voor Iersche Engelschen houdt, komt mij die grondslag eenigzins twijfelachtig voor. De schrijver voegt er echter bij, dat, die regel niet geldende, de priester maar den eerstgeschrevenen naam moet nemen. Voor het overige zijn de meeste namen opgevat bij de beteekenis, welke het hoofdgeluid thans schijnt te hebben; zoo als b.v. *Gouden* verandert in *Chrysanthus; Haencke* thans *Haentsje* of *Hântsje* in *Gallicanus; Hartger* in *Concordius; Hartje* in *Cordula; Lamke* in *Agnes; Min, Minke* in *Charitas; Moye* in *Pulcheria; Paye* in *Pacianus; Suster* in *Germana*. Sommigen vertaalden op deze wijze den naam en toenaam beiden; den naam in het Latijn, en den toenaam in het Grieksch, en zoo werd *Gerrit Gerrits* tot *Desiderius Erasmus*. Het is onnoodig te herinneren, dat deze verkleeding van vaderlandsche namen in La-

tijnsche van veel vroeger dagteekent dan de lijsten, van welke ik spreek; de opsteller handelt daarmede in den geest, die gedurende de laatste eeuwen in kerk en wetenschap geheerscht had. De kerk duldde geene andere namen dan die harer heiligen; een lid der Roomsch-Katholijke kerk moest een Roomsch-Katholijken naam voeren, en wie zich wijdde aan eenig vak van wetenschap, zoude voor geen geleerd man gehouden zijn, indien hij tevens geen geleerden naam gevoerd had. Reuchlin veranderde ten tijde der reformatie den naam van zijnen leerling *Schwarzerd* in *Melanchton*, en onze geleerde *van Voorschoten* werd *Perizonius*. Op de naamlijsten der Friesche Classissen zal men den predikant *van der Meer* genoemd vinden *Paludanus;* een ander, die van *Ried* geboortig was, prijkende met den familienaam *Arundaeus;* ja, een derde, omdat hij geboren was in een dorpje, wiens toren met klimop begroeid was, *Cissaeus*. De eerste hervormde predikanten, deze gewoonte uit de Roomsche kerk medebrengende, verkleedden zich zoo dikwerf naar de plaats hunner geboorte in het Latijn, dat er voorbeelden zijn, dat de nazaten den Latijnschen naam hunner voorouders weder terugbragten tot één uit Nederland. Vincentius Jacobus Canabaeus, bij voorbeeld, was in 1598 hervormd predikant te Leckum en Miedum in Friesland. De nazaten nu etymologiseerden op deze wijze. *Cannabaeus* is van *Cannabis*, Nl. *hennip*, op het Friesch *Hemp*, hetwelk wel één zoude zijn met het dorp *Hempens* bij Leeuwarden. Daar nu *Cannabaeus* ‘van hennip’ is, en *van hennip* hetzelfde als *van Hempens*, zoo hebben de nazaten van *Canabaeus* zich *van Hempens* genoemd. *Quod erat demonstrandum!* De oorsprong van zulke namen is volkomen onnavorschbaar, indien de tijdgenoot die niet opteekent. In mijn bezit is een exemplaar van de naamlijsten der Friesche Classissen, dat met duizende aanteekeningen van Epo Siuk van Burmania eigenhandig aangevuld en opgehelderd is, en daaronder[1] behoort ook deze anecdote.

De zesde regel, die de zamenstelling der lijsten vaststelt, luidt in dezer voege: ‘6° *Ad nomina Sanctorum Novi Testamenti accommodare oportet, si fieri potest. Haeretici econtra tamen malunt nomina Veteris Testamenti. Si autem sint tam exotica nomina, ut clarum sit, gentilium esse aut ficta, rejici debent, et nomina sancti assumi vicina*.’ Dit heb ik steeds bewaarheid gezien, althans onder de Doopsgezinden, die, als zij de nationale namen lieten varen, tien namen uit het Oude Testament haalden tegen één uit het Nieuwe. En zoo, denk ik, zal het onder de Hervormden ook gegaan zijn, al was het alleen, gelijk het in godsdienstige partijschappen veel gebeurt, om anders te doen dan partij doet.

De brave en ijverige J.F. Willems heeft een' tweeden druk der lijsten

1 Naamlijst der Predikanten van de Classis van Leeuwarden, bl. 38.

gegeven in het Belgisch Museum V. 388 van de eerste uitgaaf, die te Amsterdam en Antwerpen verscheen onder den titel: *Rituale Romanum contractum et abbreviatum in usum sacerdotum, qui ad remota et periculosa loca subinde coguntur excurrere. Accesserunt ad finem nomina Hollandorum et Frisonum accommodata nominibus sanctorum, qui in ecclesia celebrantur, adjunctis plerumque eorum festis. Antverpiae, et prostant Amstelodami apud heredes Hermanni Aaltsz*. 1726. *Cum permissu superiorum*. Tot mijne groote verbazing schijnt de kundige Willems van oordeel geweest te zijn, dat de Hollandsche en Friesche eigennamen, in die lijsten voorkomende, verminkte en verkorte namen van heiligen zijn; althans zegt hij in zijn kort voorberigt, dat zoowel het *Colophon* achter Kiliaens Woordenboek, als de *Nomina Frisica* van Leibnitz, en de lijsten van Wassenbergh, *den onderzoeker luttel voldoening geven, wanneer deze begeert te weten, welke heiligennamen onder die eigennamen schuilen*. De namen der heiligen zouden dus *schuilen* onder de eigennamen der Friezen, in welke zij door het plebs vervormd zijn! Zulk een gevoelen kon Willems niet opgevat hebben, al had hij van het voorberigt der lijsten niets anders met aandacht gelezen dan het zesde Artikel boven aangehaald.

Jonkheer Hettema zal eene groote gaping in de leer der Friesche eigennamen aanvullen, indien hij hunne vergelijking met Scandinavische eigennamen, waarvan hij ons hier eene proeve schonk, wilde vervolgen. De oogst is groot en de helft is nog niet ingehaald. Maar dan stel ik den schrijver voor, om zich niet bij eene naakte vergelijking te bepalen, maar de beteekenis van elken naam er bij te voegen, en om mijne bedoeling duidelijk te maken, zal ik er hier ten voorbeeld de verklaring van drie eigennamen bijvoegen, die Jonkheer Hettema niet vreemd zijn: ik meen van *Monte, Joost* en *Hidde*.

Monte is in de *u* (oe) van *mûnte* verhard tot *o*, en dit *mûnte* is weder in de *d* van *munde* verhard tot *t*. Ags. *mund*, manus, munimen, tutela: Nl. de schuts. Oud-Hoogduitsch *Munti*, beschermheer. Gijsbert Japiex bezigt dit woord, hoewel niet als zoodanig herkend door de uitleggers, wanneer hij in den 104den Psalm van het hongerend gedierte zingt:

> *Jae toavje' in eagje op Jo*, (*ô oer all' Muwn'!*)
> *Dat y jearm' spijzgje' in fiedje yn nolcke stuwn*.

‘Zij toeven en hebben het oog gevestigd op U, o Gij, die over allen Uwe beschermende zorg uitstrekt! dat Gij hun spijzigt en voedt ten bekwamen tijd.’ *Muwn* is hier voor *mund*, als *stuwn* en *juwn* voor *stuwnd* en *juwnd*. Uit *mund*, tutela, hebben de Friezen *mûnich* (moenig), en de Hollanders *mondig*, die op zich zelven passen en zich zelven verzorgen kan. Zie Förstemann's ‘Altdeutsches Namenbuch,’

bl. 439, waar men onder ruim 180 eigennamen, die met *Mund* beginnen of eindigen, ook het enkele *Munt* zal aantreffen. Voor *Monte* neemt de R. kerk den H. *Montanus*, wiens feestdag invalt op den 17 Junij.

Joost. Jonkheer Hettema heeft *Joost* vergeleken met den Scandinavischen naam *Jostein*, en te recht. *Jôstr* is in 't Scand. een boomtak, die oudtijds voor een lans gold; dit woord, door de Noormannen in Frankrijk gebragt, is daar toegepast op het steekspel, waarin de ridders met gevelde lansen op elkander inreden. *Jostor* in de taal der Troubadours; *Jouster* in Oud-Fransch; *Jouter* in Nieuw-Fransch, is immers, man tegen man met lansen te paard strijden. Melis Stoke en zijne tijdgenooten, dit woord van de Franschen overnemende, zeiden *Joeste*, de aanval in het tournooi, zooveel als in onze spelling *Joost*, later ten tijde van Kil. verhard tot *Jost*, impetus. De eigenaam bewaart de oude lange *o*. Roquefort, in zijn 'Glossaire de la langue Romaine'; Rainouard in zijn 'Lexique Roman' (6 deelen) leiden *Jostar*, uit onkunde van het IJslandsch, af van *Juxta*. De volkstaal heeft de oude beteekenis van *Joost* nog bewaard, wanneer zij twee personaadjen, die met hoornen stooten, *Joost* noemt; ik meen den duivel en den stier. In het Bremisch-Niedersächsisch Wörterbuch luidt het (II. 703) te recht: 'in der Niedersächsischen Fabelsprache ist *Joost* und *Joost de Bulle*, der Stier.' De Friezen noemen den bul ook *Joost*, en door geheel Nederland is *Joost* een euphemismus voor den duivel. *Dat mag Joost weten*, dat mag de duivel weten. *O, Jemeny, Joosje!* en dergelijke basterd-vloeken meer. (O Jesus Mary, duiveltje!) Ik moet hier nog bijvoegen, dat *Jôst* den uitgang - *einn*, of - *ad*, of - *bert* of - *ulf* verloren heeft. Immers het Scand. heeft *Jost-einn*, en Förstemann, op bl. 814, de Duitsche eigennamen *Justad, Justebert*, en *Justulf, Justolf*. - Daar *Joost* bij geene mogelijkheid in de kerk geduld kon worden, veranderde hij in den H. *Justus*, wiens kerkdag invalt op den 2den September, volgens J. Stalperts 'gulde-jaers feest-dagen' 1634. doch als *Justus* de Martelaar, volgens de lijst van het Rituale Romanum, op den 18den October.

Hidde, uit *Hedde* en dit weder uit *Hadde*, waarnevens Jhr. Hettema teregt den Scandin. eigennaam *Hadda* zet. Deze eigennaam komt in eene menigte vormen, en zamengesteld met verschillende uitgangen, die weder zoo vele woorden zijn, voor. Förstemann heeft de Oud-Duitsche zeer naauwkeurig verzameld op bl. 639 en vervolgens. Wat de beteekenis aangaat, meent Zeuss dat *Hath* de volksnaam der Catten is; Grimm dat het Oud-Hoogd. *hada* pugna zij, en Graff houdt het voor Ags. *heatho*, culmen. Het verwondert mij, dat niemand hunner gevallen is op het Scand. *haddr*, hetwelk Grimm Gr. 3. 454 zelf aanhaalt als 'peplum aureum.' Het is bekend, in welk eene hooge eer de hoofdsieraden, inzonderheid de lange gekrulde lok-

ken van schoon hoofdhair bij de Germanen stonden. De beroemde *Fairfax* (schoon-lok) had er zijnen naam aan te danken. *Haddr* was in het Scand. kostbare diadeem (zoo als b.v. het Friesche oorijzer), hairband; het schoonste hofdsieraad der maagd, hare gouden lokken. In de dichterlijke taal der Edda is *haddr sefiar* de gouden sluijer der Noordsche Vestalen, en *hadd* noemden de dichters elk gouden versiersel. Was dus *Monte* ‘praesidium’, *Hadde* of *Hidde* is in de taal van Horatius ‘dulce decus meum.’ En dit zelfde *decus* geldt bij de Romeinen ook voor hoofdsieraad of hoed. Ik voeg hier nog bij, dat het kostbare vrouwenkapsel, hetwelk de Hindeloper vrouwen van de Staversche overgenomen hadden, te Hindelopen *'t Staversce hâd* heet, en dat de Friezen van eene koe met fraaije hoornen zeggen, dat zij *'n moai hâd* heeft. Naast *Hidde* heeft de R. lijst ‘*Hidulphus* 11 Julij.’ *Hadulf* heeft Försteman, bl. 648, onder de zamenstellingen van *had* of *hath*.

En dit zij genoeg tot eene proeve om mijne meening kenbaar te maken, hoe de vergelijking van Friesche eigennamen met die der stamgenooten kan worden opgehelderd. Mijns inziens moet men daarbij niet veel gewigt leggen op het onderscheid tusschen mans- en vrouwennamen; zij verschillen bij de Friezen en hunne stamgenooten dikwerf alleen door den uitgang. Bij de Hindelopers droegen de vrouwen dikwerf dezelfde namen als de mannen, waarvan wijlen Jhr. Aebinga van Humalda mij gezegd heeft de reden te zijn, dat de Hindelopers in vroegere tijden den naam aan het kind gaven voordat het geboren was.

Om echter eene goede afleiding van de Friesche eigennamen te geven, moet men steeds voor oogen houden, dat het Friesche karakter afkeerig was van alle praalzucht, en zulks vooral ook in de vormen der eigennamen toonde. In den regel kenden de Friezen geene vannen of familienamen; elk voegde bij zijnen naam dien zijns vaders in den genitivus, om aan te duiden dat hij diens zoon was; ziedaar alles! Vrouwen zetten achter den naam des vaders *dochter*, b, v. *Sápk Hidde d*^{r}. Dubbele eigennamen zijn in Friesland geheel onbekend, tenzij uit navolging van andere provinciën. Een van werd vroeger aangemerkt als het kenmerk eener patricische of adellijke familie, en wie de oude Charters naziet, zal het niet aan voorbeelden ontbreken, dat zelfs de edelen als gemeene burgers zich teekenden zonder familienaam, alleen met den naam hunner vaders achter hunnen voornaam. In de dagelijksche wandeling noemden de geringen de aanzienlijken bij hunnen voornaam; te Hindelopen ben ik er nog dikwerf getuige van geweest, dat de daglooner den Burgemeester of den rijken broodheer bij zijnen voornaam aansprak, zonder dat die gemeenzaamheid in iets het gezag of de orde benadeelde. Velen, die toenamen voerden, lieten die bij het inteeren hunner middelen varen, als strookende die

vertooning niet met den inhoud van hunne beurs, en toen Napoleon gedurende zijne korte regering ieder Nederlander verpligtte om een van aan te nemen, kwamen er eene menigte familienamen voor den dag, die alleen bij den nakomeling, die ze ongebruikt liet liggen, in geheugen waren gebleven. Zoo waren zij dan ook in de eigennamen afkeerig van alle sesquipedalia verba, en Don Ranudo de Colubrados zoude onder hen geen goed figuur hebben gemaakt. Bij zeevarende en practische volken, zoo als de Scandinaviërs en Friezen, kan men in het scheepsbevel geene andere dan korte eigennamen gebruiken, en bij voorkeur monosyllaba. Van hier dat in vele eigennamen het tweede woord, dat den staart uitmaakt, er afgekapt is, b.v. *mod* van den Gothischen e.n. *Alamod* in den Fris. e.n. *Ale; ward* van den Scand. e.n. *Thorward* in den Fris. e.n. *Djorre, Djurre; laiph* van den Goth. e.n. *Dagalaiphus* in den Fris. e.n. *Dage; nands* van de Goth. e.n. *Vilinandus* in den Fris. e.n. *Willa*. En deze overblijfsels zijn dan nog dikwerf tot monosyllaben ingekort; een punt, hetwelk ik door eene reeks van voorbeelden zal opheldere[1].

De Noord-Hollanders zijn van oorsprong Friezen; in het midden der 17de eeuw spraken ze nog Friesch in het Waterland tegenover Amsterdam. Hoezeer nu de taal en zeden daar Hollandsch wierden, zijn ze echter aan de zucht om hunne namen te vereenvoudigen en tot monosyllaben te verkorten, getrouw gebleven. Uit eene lijst van walvischvangers volgen tot proeve de volgende éénsyllabige toenamen van Zaandammers.

Baas, Bas, Beets, Bel, Bent, Best, Blank, Blauw, Bloem, Bool, Boon, Bos, Brak, Breet.
Dam, Dek, Doft, Doon, Duyn.
Fijn, Floor.
Geus, Gijsz, Groen, Groot, Gruys.
Haak, Harp, Heyn, Hen, Hoofd.
Kaars, Kalff, Kas[2], *Kat, Jan Kee (Cornelis) en zoon, Ken, Klem, Klomp, Kok, Kool, Koorn, Korf, Kriek, Kroon, Kruyt*.
Laan, Last en Brat, Leur.
Maars, Mars, Mats, Mes, Meyn, Moen, Mol, Mol en Tolk, Mooy. Mul, Muur.

1 *Codex Diplomaticus Aevi Saxonici opera J.M. Kemble. Londini, sumtibus Societatis Archaeologicae*. Dit kostbaar werk mag niemand missen, die de oudste vormen der Germaansche namen in het algemeen, en der Friesche in het bijzonder wil opsporen. In het 3de deel, hetwelk in 1845 het licht zag, is meer onderrigt, dan in alle andere Angelsaxische monumenten met elkander. Ook voor de namen van plaatsen is 't zeer belangrijk.

2 Deze naam is uit 't *Chronijk van Medemblik*, bl. 325, waar een *Heyn Kas* van Zaandam ten jare 1701 met zijnen medepligtige Lammert Meyndertsz van Hoorn gehangen wordt.

Nan (= *Jan*).
Ooms.
Paan, Pett, Peyt, Piet-Hein, Poel, Pont, Post, Pronk.
Ras, Relk, Root, Ruyg.
Schenck, Sem, Sluyck, Smit, Soet, Stam, Stint, Stoel, Strop, Swan.
Taan, Theengs, Thop, Jan Tim, Tip, Tip en Elf, Tulp, Tuyn.
Vas, Veen, Vis, Voogd, Vroon.
Wel.
Ytt.
Zalm, Zij[1].

Deze vannen zijn genomen uit de *Alphabetische Naamlijst van alle de Groenlandsche en Straat-Davissche Commandeurs, die zedert het jaar* 1700 *op Groenland, en zedert het jaar* 1719 *op de Straat-Davis voor Hotland en andere provinciën hebben gevaren, door Gerrit van Sante. Haarlem*, 1770. Mijn exemplaar is met de pen overal aangevuld, en de lijsten zijn aangehouden tot 1775. Het groote onderscheid tusschen de Friezen en Noord-Hollanders vertoont zich daarin, dat de Friezen hunne weinige familienamen om het zeldzame gebruik in hun geheel lieten, terwijl de Noord-Hollanders voor den allergeringsten een toenaam smeedden en dien in eene monosyllabe vervormden. Onder de namen met meer dan ééne lettergreep tref ik bij Sante verschillende aan, die in den beginne bijnamen waren, zoo als *Amoureus, Danser, Hottentot, Kater, Speciael, Verschrik, Varkenvisscher*[2]. Daaronder behooren ook de toenamen: *Fijnebuik, Fijn-van-draad, Barrevoet, Boter-en-brood, Naaktgeboren, Niemants-verdriet, Ongeluk, Onverwagt*. Thans zoude men zulke namen verwerpen wegens het groote gewigt, dat nu aan namen en vormen gehecht wordt; doch voormaals, toen men meer op den man en zijn karakter dan wel op zijnen naam zag, zeide men: ‘Wat kan het schelen; als 't kind maar een naam heeft,’ en er was toen niets gemeener, dan dat men een bijnaam, en zelfs een scheldnaam, dien men lang gedragen had, veranderde in een toenaam; even als de verbondene Edelen den naam van bedelaren, waarvoor Barlaimond hen schold, zich toeëigenden als eenen eeretitel. De Ro-

1 Hoe weinig de vreemdelingen met het Nederlandsche volkskarakter bekend zijn, kan blijken uit eene ui, welke de Engelschen omtrent een Hollander vertellen, dat hij zich namelijk teekende *Jnkvervankodsdorspanckinkadrachderenem*. Een Engelschman kent ons niet dan bij onze Chineesche brieventitulatuur, en bij onze namen en titels, zoo lang en plat als het zwaard van Charlemagne, en dan kan ik mij wel verbeelden, dat hij zulken naam uitvond om ons te persifleren; maar had hij ooit een blijk geslagen in den geest van de ambachtslieden, schippers en boeren, die eigenlijk het volk zijn, zou hij juist tot de tegenovergestelde gevolgtrekking gekomen zijn. Cf. English surnames, bij J.R. Lowen, p. 32.

2 *Kuitenbrouwer* is geen alias. *Kuit* was oudtijds een soort van zeer gezocht bier. Fr. *Cuit*.

meinen dachten ook, dat de naam den man niet maakt, en de leden der edelste geslachten kenmerkten zich van hunne geslachtgenooten door aliassen. Onder het geslacht der *Fabii* treft men aan *Ovicula*, het schaapje, *Verrucosus*, het wrattengezicht, en *Gurges*, den zuiplap of doorbrenger; onder de *Junii* eenen *Bubuleus*, den ossendrijver, en *Blaesus*, den stamelaar; onder de *Domitii Ahenobarbus*, koperen- of roodbaard; onder de *Clodii* was een *Clodius Macer*, de magere of schrale; *Rufus*, de rossche; *Caecus*, de blinde. De *Pisones* deden misschien in boonen, en de *Cicerones* in erwten. Wie kent niet *Licinius Calvus*, kaalkop, *Strabo*, scheeloog: den beroemden redenaar *Licinius Crassus*, den plompaard; *Muraena*, de lamprei; *Verres*, het ongelubde varken? Wie niet *Plautus*, den platvoet, of liever *σαράπονς*, met breede van elkander wijkende voeten, die in 't gaan langs den grond slepen?

Ook onder de Angelsaxen was 't niet vreemd, dat scheldnamen overgingen in eigennamen, bij welke anderen hen niet alleen kenden, maar met welken zij zich zelven teekenden. In den eenvondigen en ruwen staat hunner zamenleving zagen zij in eenen naam, die hun geene lafheid of trouweloosheid verweet, geene vernedering. *Aethelflaed hwite*, Aed., de blanke, werd bijgenaamd *Enede*, niet, als Kemble[1] vermoedt, om haren vermoeden waggelenden gang, maar om hare praatzucht, of, zoo als het gemeen zegt: ‘gekwaak.’ Flor. Wig. a. 96. Kemble. 15. Misschien ook was zij meer dan poezelig; wij zeggen immers *een vette eend* van eene welgedane vrouw. Eene Lady *Hrothwaru* (Cod. Dipl., n°. 82, 124) was beter bekend bij den bijnaam *Bucge*, cimex, wandluis, zegt Kemble; kan het ook zijn *Bycge*, Eng. *bitch*, teef? Kemble. 16. Niets is immers gewoner dan deze scheldnaam. In n°. 102 Cod. Dipl. vindt men eenen graaf, die *Tyrdda*, stercoreus, heet. Een earl komt n°. 75 C.D. voor onder den naam van *Buca*, bok. Hoe terugstootend deze gewoonte ons zij in de hoogere standen des levens, het is bekend, dat de vorsten in de middeneeuwen bij dergelijke scheldnamen door hunne tijdgenooten en de geschiedschrijvers steeds genoemd werden. Ik wijs mijne lezers slechts op *Govert met den bult, Lodewijk de luije, Robert kortdij* (Robert III, zoon en tegenstander van William the conqueror) en *Karel de dikke*, die reeds eenen voorganger vond in den graaf *Aethelred*, die bijgenaamd werd *Mucel*, ‘eo quod erat’ zegt Simeon, ‘corpore magnus.’ Kemble, 21.

De nakomelingen, de Engelschen, hebben er geen been in gevonden, om scheldnamen voor zich te veranderen in toenamen of familienamen. Wie mijner lezers ontmoette niet de Engelsche namen *Trol-*

1 ‘On the names, surnames and nicknames of the Anglo-Saxons, by J.M. Kemble.’ Voorgelezen in het Archaeologisch Instituut te Worchester. Sept., 1845.

lope, slordebel; *Stunt*, een gek; *Outlaw*, vogelvrij verklaard; *Wanton*, wellusteling; *Silly*, maloot; *Parnell*, hoer; *Bastard; Trash*, tuig van de richel; *Hussey*, gemeen wijf; *Gubbins*, vischgrom; *Gallows*, de galg; *Doolittle*, nietsdoender; *Shakelady*, stuprator. (Ang. vet. *to shake*, futuere); *Chataway*, babbel weg maar! *Godmefetch*, God haal mij! *Twentyman*, twintigman.

Ik heb in Engeland steenkoolmijnen bezocht, en bij die gelegenheid van de eigenaars gehoord, dat de bergwerkers in die mijnen, *Pitmen* genaamd, hunne bijnamen altijd gebruiken, doch de doopnamen daarlaten, ja, die dikwerf hebben vergeten. Ook in de groote Engelsche fabrieksteden vindt men duizende arbeiders, die hunnen doopnaam niet kennen. Een diergelijk verschijnsel vertoont zich hier voor de regtbanken, wanneer ons gemeen daar verschijnt; hoe dikwerf ziet men dan, dat de beschuldigde beter bij zijnen bij- of scheld-, dan bij zijnen doopnaam bekend is. En de reden is natuurlijk. De bijnaam staat in het naauwste verband tot zijn persoon of karakter, waarvan hij een kenmerk opgeeft, terwijl de doopnaam geheel onverstaanbaar en aan duizende personen gemeen is.

In den regel echter waren het geene scheld-, maar bijnamen, door welke zij personen, die denzelfden naam droegen, van elkander poogden te onderscheiden. In den beginne droeg men bij de Friezen en Angelsaxen slechts één naam. In de de Lex Frisonum vinden wij *Vvlmar, Saxmund*, thans de Friesche eigennamen *Wolmer* en *Sake*, zonder wijders, en bij de Angelsaxen was het niet anders; doch velen werden onderscheiden door een tweeden naam, ontleend nu eens aan een ligchamelijk kenmerk, b.v., C.D. n°. 743, *Toui hvita, Toui reada*, T. de blanke, T. de roodvallige, *Harald haranfôt*, H. hazepoot. *Eadgyfn svanhals*, E. zwanenhals, *Myranheafod*, merriehoofd. Zij werden ook benoemd naar hun karakter, b.v. *Oda*, Aartsbisschop van Canterbury, *se goda*, ‘the good,’ zegt Kemble, en hij vergist zich. *Goda* is hier, wat ik in mijne aanteek. op Maerlant toonde dat het zoo dikwerf is in oud-Nederlandsch, namelijk manhaftig (*ἀγαθός* bij Hom.), of zoo als het nog in brievenstijl luidt, *Edel en Gestrenge Heer;* want de Chronijkschrijvers vertalen *goda* hier *severus*. De vrouw werd om hare beminnelijkheid somtijds ‘beeld, pop,’ genoemd, iets dat nog het Nederlandsch eigen is, b.v. bij Beda, Hist. Eccl. II. 9, *Adilberga, filia Adilberti regis, quae alio nomine Tata vocabatur*. Scandinavisch *Tâta*, pop. De Angelsaxische gedenkstukken hebben het woord niet, en daarom leidt Kemble het te onrecht af van het Scand. *Teitr*, oud Hd. *Zezi*, door hem vertaald hilarus, jucundus, eximius. *Teitr* is laetus, en *zezi* Hd. *zeiss* (Nl. *zeis*, flaauw, verwijfd man) ‘tener’, maar ‘eximius’ zit er niet in, en de Angelsaxische vorm is *teas*, in *teas-lice*, zachtkens. Zaamgesteld met *win* ‘vriend’ is de e.n. *Tâtwin*. Men ziet ook bijnamen, die op het

bedrijf van den man doelen; b.v. *Aegelric Bycga*, A. Koopman, van *bycgan*, Eng. *to buy*, koopen. Kemble is met *bycga* verlegen, zeker omdat hij 't niet in het ons overgebleven Angelsaxisch vindt. En nog een ander voorbeeld bij Flor. Wig. a. 1006: ‘Quidam vero Scrobbesbyrigensis carnifex, Godwinus *Porthund*, id est, oppidi canis,’ de stadshond. - ‘*Osgod Clapa*, I can not explain,’ zegt Kemble. ‘*Klapa* is bij de oude Friezen een koop toeslaan; dus *Osgod*, de toeslager.’ Hoe hij aan dien bijnaam kwam, is natuurlijk onbekend. - *Coifi*, de afvallige heidensche priester, de eerste die in Northumberland de heidensche tempels durfde afbreken, brengt Kemble terug tot Ags. *côf*, strenuus; het is mogelijk; maar ik moet toch herinnen, dat Kiliaen heeft ‘*koyfsen*, vetus, fornicari. *Koyflinck*, vetus, *J. bastaerd*. Nothus, illegitimus.’ *Coifi* is in West-Saxisch *cêfe*, en zoo geeft Kil. bij *koyfsen* fornicari, ook *keefsen*. - In C.D. n°. 241 komt een eigennaam voor, dien Kemble hopeloos opgeeft. ‘*Dudda*, itself most probably a contracted name, is replaced by *Ithda*, which is so utterly incomprehensible, that we are led to believe in the gradual reception by bodies of men of such misnomers as delight us in our nurseries and to accept the ways of society in very early periods, not indeed as childlike, but childish.’ Het is alles behalve een verhaspelde bakersnaam. *Ithda* is ook een Friesche eigennaam, die gespeld wordt *Ydt, It*, van het Scandinavische *ytha*, thans *yda*, aestuare, efferveseere; dus *Duddo*, impetuosus, calidus, pugnax. Doch ook voor mij blijven eene menigte bijnamen over, die ik uit datgene, wat ons uit het Angelsaxisch overbleef, niet kan verklaren, en die mij bewijzen, welk een schat van de oudste woorden, waaruit de eigennamen gesmeed zijn, voor ons verloren ging. Daar komen bij de verkortingen der eigennamen, waarbij men het laatste woord uit de zaamgestelde wierp, en waarvan de Friesche eigennamen zoo talloos vele sporen dragen. Somtijds wordt het uitdrukkelijk gezegd; zoo zegt Simeon van Durham in eene aanteekening op het jaar 801, *Eadwine, qui et Eda dictus est, quondam dux Northanhymbrorum*. Van *Eda* is *Edan-hûs*, het Friesche dorp *Edens; Eda*, thans de e.n. *Iede*. Zoo is van het vorige *Ydt, It (Ithda) Iten-hûs*, thans het Fr. dorp *Itens*. In oude handschriften leest men *Aelle qui et Aelfwine*. Het Fr. *Alle, Elle* is dus een geknotte eigennaam. Hertog *Ecga* is dus geknot uit *Ecgwulf* of uit *Ecgfrith*, de Fris. e.n. *Ekke*. In Beda, ‘Hist. Eccl., II. 5’, zien wij prins *Saebeorht* ook genaamd *Saba*, hetwelk op zich zelf onverklaarbaar is, omdat 't uit *sa-beorht*, mari clarus, ter zee beroemd, het eerste *sa* met den eersten consonant van het volgende *beorht* genomen, en daar de terminatie *a* aan gehangen heeft. - Nog eene andere moeijelijkheid ontstaat, wanneer men onzeker is, of men met den eigennaam, of den bijnaam van een persoon te doen heeft. Wanneer het Chronicum Saxonicum op het

jaar 896 verhaalt, dat *AElfheah* tot den bisschopszetel van Manchester werd gekozen, voegt 't er bij: *AElfheah se the othran naman was geceiged Godwine*, AElfheah, die met eenen anderen naam genoemd werd Godwin; doch dit is eene uitvoerigheid, aan welke de Angel-Saxische geschiedschrijvers en de schrijvers der charters zich hoogst zeldzaam bezondigen.

Tot bij en na de Normandische verovering zien wij nog sporen van de oude ongekunstelde, thans zoude men zeggen, boersche eenvoudigheid in het gebruik der namen. De koene en eerzuchtige William the Conqueror, natuurlijke zoon van Robert, Hertog van Normandyen, teekende zich somtijds *Willem de bastardzoon*. Met het feodalisme kwamen echter nieuwigheden in de eigennamen, welke men bij de vroegere maatschappelijke orde niet gekend had. Zoo gunde men de onvrijen niet, om lange namen te dragen, en het devies was *omnis servus hero monosyllabus*. Het engelsche gemeen verkortte ook later zijne namen, hoewel niet gedwongen, dan toch uit liefhebberij. Bij den dichter Gawin, eenige opstandelingen noemende, hooren wij b.v. de namen van *Batt, Gebb, Hyke, Greg, Hob, Hodd, Judd*. De rijke erfdochter van den Baron Fitz Hamon sloeg de hand van Robert, natuurlijken zoon van Koning Hendrik I, af; want, laat Robert of Gloucester haar zeggen:

> *It were to me great shame*
> *To have a lord withouten his twa name*.

De Koning gaf hem dus den naam *Fitz Roy* (zoon des Konings), en het huwelijk was geklonken. Men ziet hier den oorsprong van het latere gebruik, om den naam zijns vaders achter den zijnen te zetten. Hij, die zijnen vader niet konde noemen, kon niet opvolgen in het familiegoed; want hij was *filius nullius*. Hij was geen lid van een huisgezin, de eerste vereeniging in elken staat; de staat, hem niet vindende opgeteekend onder zijne leden, erkent zijn bestaan niet, en hij had geene burgerlijke regten. Zulke denkbeelden moesten het gebruik van den naam des vaders achter zijn eigenen met groote snelheid van de hoogere standen door alle rangen der maatschappij doen nederdalen en verspreiden.

Dit heeft zich over geheel Europa verspreid. Bij de Nederlanders werd *sone*, daar de eigennaam den klemtoon had, tot *sen;* b.v. *Janssone* tot *Janssen;* bij de Eng. *John-son*. Bij de Normandijërs was *fitz* zoon, vanwaar *Fitz-James*, zoon van Jacobus; *Fitz-Roy* zoon des Konings, voor eenen natuurlijken zoon. Iersch *mac* zoon, *Mac-Donald, Mac-Pherson*, zoon van D. en Ph. De Ieren rekenen ook van den grootvader af; vandaar, uit *o*, kleinzoon, *O'Connel*, kleinzoon van Connel. In Wales *ap*, zoon, meest *op; Evan op Rhys*, Evan, de zoon

van Rhijss. Gelijk *zoon* in het Nl. achter den eigennaam in *s* verdwijnt, b.v. *Gerrit, Gerritzoon, Gerrit-sen, Gerrit-s, Gerrits*, omdat *Gerrit* de accent heeft, zoo wordt om dezelfde reden *op Rhys* tot *Pryce, Price*, een ander ons bekende Engelsche naam. Zoo ook *David op Howell*, David de zoon van Howell, tot *Powell;* en op dezelfde wijze ontstonden de *Parry's* en de *Barrys*. - De Russen vormen van den doopnaam des vaders, door aanhanging van *itsch*, gemeenlijk uitgesproken als *witsch*, eene andere gedaante, en plaatsen haar tusschen den eigennaam en den familienaam in, om aan te duiden, dat de eerstgenoemde de zoon van den laatsgenoemde is; b.v. *Iwan Iwanowitsch*[1] *Lokdoff*, Jan Janszoon Lokdoff; juist zoo als de Friezen *Eable Rinkes Hettinga*, Eable, de zoon van Rinke Hettinga. De Polen bezigen daarvoor *sky* (Fris. *skái*, progenies), b.v. *Petrowsky*. Deze aldus gevormde vaderlijke namen zijn bij al de volken, van welke ik sprak, in toe- en familienamen overgegaan; waarvan de behoefte meer gevoeld werd wat de oorspronkelijke eigennamen, die bij de Germaansche volken talloos waren, meer voor het klein getal van Bijbelsche en heiligennamen moesten wijken. Men had hierbij het eenige verschijnsel, dat Germaansche en Sclavonische volken Semitische namen droegen.

Eigenlijk gezegde familienamen, zegt men, kwamen in Frankrijk op omstreeks de 9de en 10de eeuw; in Engeland na de verovering; tegen het einde der 17de eeuw kwamen zij echter eerst in de Provincie Yorkshire op. De Zweden hadden geene erfelijke namen vóór de 14de eeuw. Het spreekt wel van zelve, dat zij oorspronkelijk het privilegie des adels waren, vervolgens oogluikende aan de patricische familiën gegund werden, en eindelijk, als algemeen roofgoed, door alle burgers, groot en klein, edel en onedel, aanvaard werden. Ik zal over de verschillende soorten van familienamen hier niet spreken; ik zal alleen dezulken mijner lezers, die in dit onderwerp niet thuis mogten zijn, waarschuwen, dat iets, wat naar onze begrippen van fatsoen voor grof of boersch gehouden wordt, geenszins een teeken van onedelen oorsprong is. Integendeel is die grofheid of boerschheid dikwerf het bewijs van den oudsten adel, daar de heeren in de middeneeuwen zich even weinig stoorden aan zoogenaamde fatsoenlijkheden, als thans de boeren en daglooners. De *Casembroots*[2] behooren ongetwijfeld tot den oudsten en zuiversten Nederlandschen adel; maar thans zou het naauwelijks een boer in den zin komen, om zich wegens de onlusten, waarin hij deel had genomen, *kaas en brood*

1 *Praktische Grammatik der Russischen sprache, von D.J.S. Vater. Leipzig*, 1854. p. 51.
2 *Câs-en-brôt* wordt in de uitspraak *casembrôt*, omdat de *b* een *m* voor zich wil, en de *m* een *b* achter zich b.v. *Medemelaca, Medem-blik*.

te noemen. En wat is dit nog in vergelijking met den adelijken naam *Pettour* in Engeland. Camden en Spelman halen eenen leenbrief aan, waarbij Baldewin begiftigd wordt met zekere landerijen te Hemingston in Suffolk, onder voorwaarde van dienstpligtigheid (sergeantia) 'pro qua debuit facere die Natali Domini singulis annis coram Domino Rege unum saltum et unum bombulum;' i.e. ut saltaret, buccas inflaret et crepitum ventris ederet. Deze edelman droeg daarom den naam *Baldwin Pettour* (Lat. *peditor*, Fr. *peteur*).

De oudste vorm van Germaansche familienamen is die met *man* achter eenen eigennaam, wanneer *man* iemand beteekent, die tot de familie, de volgers of dienstpligtigen van den genoemde behoort, of op eenige wijze aan hem gebonden is[1]. *Ger*, hetzij dan beteekenende telum, cupidus of paratus, is het thema van zoo vele oude eigennamen, dat Förstman aan de optelling 19 kolommen in 4° heeft moeten wijden. De Friezen hebben het ook in den diminutiven vorm *Gerke*. *German* is dus ieder, die tot het geslacht van *Ger* behoort, en dit is, dunkt mij, de oplossing van den algemeenen volksnaam *Germani*, die volgens Tactius van eenen enkelen stam op alle de overigen is overgegaan. Het is zeer waarschijnlijk, dat deze stam, toen zij nog eene familie was, onder eenen held, met name *Ger*, de eerste oorlogsvermaardheid verwierf. Het is bekend, dat de Friezen een groot deel hunner familienamen op deze wijze vormden: *Haring, Haring-man; Sytse, Sytse-man;* de man, die tot Haring of Sytse behoort. Gelijk de Friezen de slot-*n* in de infinitiva weglaten, als: *liuchtia, slomia* voor *liuchtian, slomian*, lichten, sluimeren, zoo ook *Haringsma, Sytsma*. De Angel-Saxische dichter *Coedman* is bekend; het luidt ook bij de Eng. *Cadman*, de man die tot *Cad* behoort; dit luidt op het Friesch (Ags. C = Fris. Tj) *Tadema*. Men kan bij Förstmann eene menigte oud-Duitsche namen vinden, die op *man* uitgaan, en waarvan thans nog een legio over is, b.v. *Hartman, Weitman*, enz. Men moet deze namen wel onderscheiden van anderen, die niet met een nomen preprium, maar appellativum gevormd worden, zoo als Eng. *Pot-man, Boot-man*, Fr. *Potma, Bootsma;* Nl. *Tasman*, Fr. *Tasma*.

Later is eene geheel andere soort van familienamen opgekomen,

1 Dit jaar zijn de eerste afleveringen verschenen van X. Boyer, Histoire d'Alsace depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours. Paris et Strasbourg. Hierin verdedigt de schrijver bl. 73 het gevoelen, dat *Germani* zooveel is als de mannen van *Gerr*, een rivier en landstreek in Scythië, en om te bewijzen, dat die *Germani* werkelijk van Perzische afkomst zijn, haalt hij het getuigenis van Herodotus, I.c. 134, aan, dat Perzen van denzelfden stand elkander groetten met een kus op den mond. 'Qui ne reconnait dans cet usage, zegt de Hr. Boyer, cette mode toute Germaine de s'embrasser sur la bouche.' *Toute Germaine!* Zeker bij de Hoogduitschers; maar bij de andere *Germani*, de Engelschen en Friezen, eene abominatie, p. 81.

ontleend aan het bedrijf; b.v. Eng. *Pilcher* (oud-Eng. *pylche*, pels) Nl. *Pelser*. Nl. *Brouwer, Bussemaker, Bakker*, of aan de kleedingstukken en andere voorwerpen, welke de lieden verkochten, Eng. *Medicote, Bootes, Sandal, Frocke, Hat, Hose, Cap, Peticote, Freemantle, Mapes; Honcy, Mustard;* Nl. *Honig, Mosterd, Laars, Knoop, Hoed, Hooikaas, Spek, Visch, Baars, Spiering, Snoek, Paling, Zalm*, enz. Maar van al de bronnen, die familienamen hebben opgeleverd, ken ik geene, die rijker is, dan het uithangbord, of het in den gevel der huizen uitgehouwen voorwerp met den naam er onder, hetwelk in de vorige eeuw nog zulk eene oneindige menigte van huizen kenmerkte, even als thans de herbergen, en aan welke de bewoners hunne familienamen ontleenden; zoo ontstonden de *Valken, Kievitten, Kraaijen, Papegaaijen, Musschen, Roggen, Katten, Bontekoeën, Schapen, Rammen, Donders, Zon, Duif, Hoen;* doch waar zoude ik eindigen? Laat dit tot een klein staaltje genoeg zijn.

Ook de kleuren spelen een rol in de eigennamen. Zij waren symbolen van menschelijke aandoeningen; zoo als het zwart van de droefheid, het groen van de hoop en de vrolijkheid, het blaauw van de liefde en de getrouwheid. Vandaar hare beteekenis in de wapenschilden, die nimmer kleurloos mogen zijn; vandaar dat de kleur van de chassinetten der R.K. altaren verandert naar het doel der feestdagen, die er gevierd werden; en vandaar ook, dat zij. even als door den adel in de wapenschilden, door de burgers aangenomen zijn als familiemerken. In Noord-Holland zijn nog eene menigte familienamen. die eene kleur uitdrukken, aanwezig. Ieder mijner lezers heeft ook wel een *Wit, Zwart, Bont, Blaauw, Geel, Bruyn* of *Groen* onder zijne kennissen. Heeren *Goud* en *Purper* heb ik niet aangetroffen; misschien omdat deze kleuren, de symbolen van het koningschap zijnde, door geene rôturiers mogten aangenomen worden.

Ik zal hier nog twee aanmerkingen bijvoegen. De *arma cantantia* zoogenaamd, de sprekende wapens, zijn veel ouder, dan men gewoonlijk meent. Ik stel tot voorbeelden alleen den oud-Eng. familienaam *Arundel* (Hirondelle), die zes zwaluwen in het wapen voert; de familie *Lamb*, die drie lammeren voert; *Blackmore*, eig. het zwarte veen of moeras, doch niet verstaan, zijnde begrepen als zwarte moor, waarom deze oude adel drie zwarte morenkoppen voert[1]. Maar somtijds schreef men opschriften en namen voor het volk, dat niet lezen kon, bij wijze van rebus, en daaruit ontstonden, althans in Engeland, wapens. Op de kerk zou men b.v. den naam haars stichters

1 In het wapen der *Camminga's*, eigeulijk *Campinga*, is een kam, in dat der *Bergsma's* een varken (*I'nbarg*), die echter niets met den naam te doen hebben dan den klank.

beitelen met eene wiek, Eng. *wing*, en de letters F.E.L.D., en zoo ontstond voor de *Wingfelds* het wapen met eene wiek.

De tweede aanmerking is, dat men, om echte Germaansche en dus ook Friesche namen te verklaren, noodzakelijk tot de oudste vormen, die nog bestaan, moet opklimmen, en die zorgvuldig verzamelen. Het Friesch Genootschap is door mij uitgenoodigd, om die taak op zich te nemen, en ik vertrouw, dat het daarvoor niet zal terugdeinzen. Om door een voorbeeld slechts te spreken: ik ben altoos verlegen geweest met de afleiding van *Bolswerd*, zamengesteld uit den eigennaam *Bol*, zoo het scheen, en *werd*. Wat was *Bol?* Ik wist het niet. Maar een oude penning van Bolsward, die het randschrift *Bodleswerd* had, werd gevonden, en de naam was opgelost. *Bodle* is dezelfde naam als het Ags. *bodlege*, waaruit de Engelsche naam *Bodley;* een man van dien naam stichtte de Bodleiaansche bibliotheek te Oxford. Onder het thema *bud* of *bod* heeft Förstemann 4 kolommen met eigennamen gebragt, die met *bodle* verwant zijn; b.v. *Bodilo*, m. *Bodila* f. *Bodolin*, etc.

Met de uiterste tippen mijner vingeren heb ik dit onderwerp slechts aangeroerd. Het zijn slechts nederige wenken, welke ik mij verstout aan al dezulken te geven, die eenmaal dit onderwerp, hetwelk ons tot de taal in den geheimzinnigen nacht van onbekende eeuwen opvoert, volledig wenschen te behandelen.

Julij, 1855.

J.H. HALBERTSMA.

Waarde, Geld en Crediet in den Wereldhandel, volgens de beginselen van John Stuart Mill, door H.A. Wijnne. Groningen, J.B. Wolters. 1854.

Wij erkennen gaarne, dat eene aanprijzende beoordeeling van dit werkje, 't welk wij aan den reeds door vele opstellen gunstig ten onzent bekenden Heer Wijnne te danken hebben, ons langer in de pen is gebleven dan wij zelve gewenscht hadden. Trouwens, waar de naam van John Stuart Mill op den titel prijkt, daar is eene aanbeveling wel naauwelijks meer noodig, en wij zullen ons dan ook maar eenvoudig bepalen met de aandacht van degenen onzer lezers er op te vestigen, die het nog niet mogten kennen en wier belangstelling in de staathuishoudkunde zich niet beperkt tot het vlugtig doorbladeren van eenige handleidingen, ten einde zich met eenige hoofdtermen der wetenschap bekend te maken. Den zoodanigen zou dit werkje daarenboven weinig voldoen; want wie er nut van zal trekken, moet andere schrijvers gelezen en zich vertrouwd gemaakt hebben met de verschillende stelsels der hoofdmannen op dit gebied. Immers voor oningewijden is de Heer Wijnne niet altijd even duidelijk geweest, en bijna op elke bladzijde blijkt, dal hij zich voorstelt alleen tot beoefenaars der staathuishoudkunde te spreken. Hebben deze echter eene dergelijke uiteenzetting van Mill's denkbeelden noodig, en mag men niet van hen verwachten, dat zij, indien de begeerte bij hen ontstaan mogt om met dien schrijver bekend te worden, zijn werk in 't oorspronkelijke en in zijn geheel zullen lezen? De beschouwingen toch van verschillende andere schrijvers over waarde, geld en crediet heeft de Heer Wijnne meer achterwege gelaten, dan wij na het lezen zijner voorrede hadden ondersteld, en wij hadden voornamelijk bij de grondrente eene ontwikkeling der daaraan geheel tegenoverstaande denkbeelden van den Amerikaan Carey verwacht.

Over 't algemeen kunnen wij ons niet zeer vereenigen met dat vertalen of verkort wedergeven van de werken der groote economische schrijvers, tenzij het in zoo bevattelijken vorm geschiede, dat het eene handleiding worde voor den oningewijde en door duidelijkheid en aangenaamheid nieuwe beoefenaars voor de staathuishoudkunde wint. Zelfs in het zoo uitmuntende hoofdstuk XI: ‘de waarde beschouwd in het handelsverkeer met vreemde landen,’ moeten wij noode bekennen, de vereischte duidelijkheid te missen; wij gelooven, dat daaraan de gedurige herhaling van het anders zoo juist gekozen voorbeeld de meeste schuld heeft. Handboeken voor economie, kort en bevatte-

lijk, ze kunnen niet genoeg aangeprezen worden, en wanneer ze aan die beide eischen voldoen, dan toont ons publiek door gretigen aankoop en gezette lezing, hoe zeer het dien arbeid op prijs stelt. Behoeven wij de ‘Beginselen van staathuishoudkunde’ van onzen de Bruyn Kops en Joseph Garnier's ‘Elements d'Economie Politique’ als bewijs onzer bewering te noemen? Dit werkje geeft echter te veel voor den pas beginnende, te weinig voor den meer gevorderde.

Er komt ons onder het schrijven eene gedachte voor den geest, die wij vrijmoedig zullen mededeelen. In den laatsten tijd hebben onze oudere staathuishoudkundigen hier te lande maar al te zeer het stilzwijgen bewaard, en zelfs de gewigtige veranderingen in ons belastingstelsel zijn voorbijgegaan, zonder dat zij hunne landgenooten met hunne kennis daarbij hebben voorgelicht. Namen als van een Ackersdijk, een Mees, een Alstorphius Grevelink, een Elink Sterk, zien wij te zelden op een titelblad prijken, terwijl toch de aandacht die men aan de uitspraken van onzen Vissering, de Bruyn Kops, Buys, Voorthuysen en anderen schenkt, bewijst, hoe grooten prijs onze landgenooten op het oordeel van de staathuishoudkundige autoriteiten hier te lande stellen. Wanneer deze de pen weder opnamen, om hunne medeburgers meer en meer bekend te maken met de waarlijk zoo onmisbare lessen der economie, waarom zou dan ook op dit gebied het door hen immers zoozeer aangeprezen stelsel van verdeeling van arbeid niet toegepast worden? 't Zou dan hunne taak zijn, de eigenlijke wetenschap meer en meer ingang te doen vinden, terwijl het den Heer Wijnne zou voorgeschreven worden, om, in zijne betrekking als praktisch handelaar, de toepassing van die stellingen op het dagelijksch bedrijf aan te toonen en aan te bevelen. Hoe zeer de laatste voor die taak berekend is, heeft hij door menig praktisch opstel in verschillende tijdschriften bewezen. Op die wijze zou de theorie aan de praktijk gepaard gaan; wat de man van wetenschap aan kennis van de laatste natuurlijk moet ontberen, zou de man van praktijk aanvullen, en het publiek zou voorzeker door die vereeniging van krachten in korten tijd verder in de kennis der economie komen en er meer lust voor gevoelen, dan bij eene bloot wetenschappelijke behandeling.

De Heer Wijnne meene niet, dat wij daarom over zijnen voor ons liggenden arbeid ongunstig denken, of hem tot die taak onbevoegd rekenen; de lof, dien wij hem hierboven in gemoede toekenden, waarborgt ons tegen die verdenking; maar hij overwege den raad, dien wij hem uit belangstelling voor de zaak welke hij zoo ijverig voorstaat, meenen te mogen geven, en hij vrage zich zelven, of hij zijne kennis niet vruchtbaarder zou maken door die toe te passen op het ten onzent nog zoo braak liggende praktische terrein, dan wel op het zuiver wetenschappelijke.

M.

***Het Leven van Maurits Lijnslager. Eene Hollandsche Familie-Geschiedenis uit de Zeventiende Eeuw, door A. Loosjes, Pzn. - Goedkoope Uitgave. Eerste en Tweede Deel. Schiedam, H.A.M. Roelants*. 1855.**

Ieder boek leidt zijn bijzonder leven, dat echter bijna nooit beschreven wordt, - eene historie, waarvan op zijn best het eerste, waarvan maar zeer zelden het tweede en laatste deel het licht ziet. Hoe vele werken zonder voorrede uitgegeven, - hoe menig titelblad zonder naam! Beklaag de misdeelden niet te zeer, of hebben de begunstigden veel bij hen voor? Het wee, dat de geboorte heeft gekost, - de zorg aan hunne opleiding besteed, - de hoop, die het pleegkind inboezemt, - de aanbeveling, waarmede men het, zijne gebreken verontschuldigende, gaarne zou voorzien, - ziedaar wat wij van deze vernemen, maar ziedaar dan ook schier alles! De wijde, wijde wereld gaat den eenen nieuweling voor, den anderen nieuweling na, open; - tien tegen één, dat gij ooit hunne kennis maakt, - honderd tegen één, dat zij u genoegzaam aantrekken, om die, zoo gij het al beproefdet, voort te zetten, - de meesten hebt ge maar hooren aandienen, en niet of noode ontvangen, - gij vergeet hen, en uw buurman vergeet ze als gij. Enkelen, zeer enkelen slechts, in waarheid witte raven, maken eene uitzondering op den regel. Onder een gelukkig gesternte geboren (waarom licht dat der genie zoo zelden?), klinkt het welkom hun van alle zijden toe. Vriendelijk genoodigd, feestelijk ingehaald, vleijend gevierd, gaan zij het eene huis uit, het andere huis in, om overal eene aangename herinnering achter te laten. De tweede, de derde, de vierde druk, zij verkondigen het luide, dat de kring hunner bewonderaars, hunner vrienden, al grooter wordt, - dat er overeenkomst is tusschen den geest van deze en dien welke hen bezielt; - maar wat is het er verre van dat gij u daarom zoudt mogen vleijen hunne geschiedenis te hebben gelezen! Voor ons ten minste is dat alles niet meer dan - maar het eerste deel; - het tweede, het belangrijkste der beide, verbeelden wij ons, een verslag, niet enkel van den wie weet hoeveel duizendmaal verscheiden ontvangst, die hun te beurt viel; maar ook, en waar het vooral op aankomt, van den oneindig meer gewijzigden invloed dien zij bleven uitoefenen, lang nadat het verrassende van hun bezoek voorbijging, - dat blijft ongeschreven!

Of gij geduld hadt ons te volgen, wanneer wij, in plaats van eene aankondiging van den Maurits Lijnslager, eene proeve gaven, welke blaadjes er in zulk eene historie van dat boek al zouden voorkomen!

Het zal bijna veertig jaren geleden zijn, dat er, op een voorjaarsavond, in een onzer provinciesteden, zeggen de Amsterdammers, op eene school goedkeuringskaartjes werden uitgedeeld, voor opstellen door de leerlingen vervaardigd, naar aanleiding van zeven of negen, op het groote, zwarte bord, in de vorige week opgegeven woorden. Welke die waren? Zelfs hij, die toen het knaapje was, dat de meeste blijken van tevredenheid over zijn werk ontvangen mogt, weet het niet meer, - het wonderbaar geheugen, dat onze vernuften, ook in nog teederder leeftijd dan zijn toenmaligen, pleegt te onderscheiden, werd hem even weinig bedeeld als hunne overige gaven. Slechts bleef hem, door de gevolgen, de overtuiging bij, dat zijn opstel blijk bij blijk moet hebben gedragen, hoe hij meer door zijn hoofd had gehaald dan van zijne jeugd te wachten viel. Maar wat het jongske nimmer vergeten heeft, wat hij, hoe oud hij worde, nimmer vergeten zal, hoopt hij, het is de belangstelling, waarmede een man van jaren hem aanzag, toen hij zich, - waarom zouden wij hem beter geven dan hij was? - in zijne zege verlustigde; het is de ernst vooral, waarmede deze zijne ijdele blijdschap te temperen wist. Hij ziet haar nog voor zich, die rustige gestalte, in den zoo weinig wereldschen groven grijzen jas, - hij heeft het nog lief dat der gansche jonkheid van het stadje bekende, door alle kinderen beminde gelaat, al was de man reeds zoo oud, dat hij, der negentiende eeuw ten achter, nog een staartpruikje droeg, al zwierden er enkele, eigene grijze haren om en langs de rimpels van dat gezigt heen.

'Kom morgenmiddag eens bij mij, op mijne kamer,' klonk het den knaap toe, terwijl hij zich op den schouder voelde tikken; en het voorregt werd hem benijd, - wel het minst omdat die man meer was dan een der onderwijzers van de school. Immers niet daarom achtte elk, dien hij de hand op het hoofd legde, zich gezegend, dewijl deze bij afwezigheid van den Vertegenwoordiger des Konings de teugels van het bewind over het gewest zijner inwoning voerde; neen, drievierde der jeugd wist dat niet eens. Maar dat de grijsaard geene zijner veelzijdige gaven te hoog of te heilig hield, om die voor het opkomend geslacht te besteden; maar dat hij gewillig, dat hij gaarne, dat hij goed vertelde, en vertellende leerde, dat was het wat allen deed wedijveren, wie het eerst die gul toegestoken hand zou aangrijpen, wie er het langst aan voorthuppelen mogt.

'Kom morgen bij mij,' - ach! zoo de overige knapen hadden kunnen zien, wat er in het gemoed van hunnen makker omging, zij hadden niet in zijne plaats willen zijn, - het overprikkeld kind hoorde evenveel waarschuwing als welgevallen in die stem.

'De slaap is vast,' ook in het negende of tiende jaar van het le-

ven; - maar al hadden geen droomen het jongske gekweld, het werd hem toch bang te moede, toen hij den volgenden middag den donkeren trap naar die kamer opging, - bij het tikken klopte hem het hart in de keel.

'Binnen,' en de deur ging niet weder achter hem digt, of de liefde sloot de vreeze buiten, - de kindervriend wist wel hoe de kleinen te ontvangen. En echter, toen weldra het opstel en wat er overdrevens in school ter sprake kwam, en er moest worden opgebiecht, hoe het jongske aan al dat moois was gekomen, - mislukte bespiegelingen, begrijpt ge, en beschrijvingen, bont genoeg gekleurd, - toen de bekentenis der lezing van het eene boek die van het andere opvolgde, tot de grijsaard mompelde:

'Waarachtig, een turfmand vol!'

en er op de vraag, wie die hadden geschreven, namen voor den dag kwamen, als Lafontaine, Clauren, Spiesz, enz., toen fronsten zich de wenkbraauwen van den anders zoo goêlijken man, en:

'Prullen, prullen, prullen!' kwam knorrig over de lippen, die slechts liefelijk plagten te leeren, die noode leed wilden doen.

Het was maar een oogenblik zuur ziens - want de kindervriend begreep dat, zoo al de kiemen van onkruid gestrooid waren, het nog niet te laat was om te wiên. Een ernstig woord, en het jongske geloofde, dat niet alle voedsel der verbeelding dient - het beeld was uit de wereld van zijn leeftijd gekozen, - de knaap vroeg raad.

'Ge zult boeken genoeg van mij hebben,' was het antwoord, en de belofte mogt doen watertanden, want de gansche kamer was ééne bibliotheek; 'ge zult mogen lezen zooveel ge wilt, mits dat ge mij twee dingen belooft....'

Helaas! het jongske heeft maar half zijn woord gehouden; - hij zag geene andere boeken in, dan die de goede grijsaard hem heuschelijk leende, hem naar zijne bevatting toe te lichten plag; - maar de meetkunst, waarop hij beloofde zich te zullen toeleggen, waar hij boek bij boek van heette te bewerken, waarvoor hij figuren teekende zonder tal, wat weet hij er meer af?

Al de zegenrijke gevolgen, die de goede grijsaard zich met Plato van die strengere studie voorstelde, waar bleven zij? - den toenmaligen knaap heugt slechts, alsof het eerst gister gebeurd ware, dat hij, met Maurits Lijnslager onder den arm, den donkeren trap afspringen mogt, dat hem eene schoonere, dat hem zijne hollandsche wereld openging! Welk een verschil tusschen die velerlei 'zonderlingen' waarmede hij had verkeerd, en dat degelijke voorgeslacht! Welke andere mannen, dan die droefgeestige 'leeuwenridders' waren die nijvere kooplieden, werelden ontdekkende! En meer voorgevoeld dan gedacht, welk een afstand tusschen den hartstogt van 'zwervende harpspeelsters en akelige petermannetjes' en de veredelende liefde, die Maria Maurits inboezemde. Zie, zijne makkers mogten hem uitnooden met hen te spelen,

de meimaand mogt hem roepen in den tuin, - niet zijne hand zweepte de tol of kaatste den bal; dagen lang bleven de kleine schop en hark onaangeroerd liggen; - op reis met den jongen Lijnslager, op reis in Italië, verrukt door de dubbele wonderen van natuur en kunst!

Het was eene weelde, bij het later lezen der werken van zelfs grooter geniën dan Loosjes schaars geëvenaard. Of de indrukken, die zijn meesterstuk achterliet: vurige bewondering voor hollandsch volksleven, zoo als het zich in de dagen zijner kracht openbaarde, maar voor overdrijving beveiligd, daar de auteur de staats- en kerktwisten van het voorgeslacht schetsen, beklagen, gispen dorst, - ingenomenheid met de groote mannen, welke het vorstenhuis zijner keuze, de regten der menschheid verdedigende, en de goê gemeente, die er hen niet voor op de handen, maar in het harte droeg, met elkander wedijverende, toen opleverden, - zin voor inheemsche letteren, inheemsche kunst, overeenstemmende met de behoeften van ons gemoed, met de eischen van ons geloof, en beide bevredigend, - liefde voor het vaderland, liefde voor de vrijheid (waarom ze niet te gelijk genoemd? zij waren, ze zijn één!) - of die indrukken onuitwischbaar bleven, het staat niet aan ons te beslissen; maar dat de dankbaarheid voor het genot niet is verflaauwd, dat getuige de wensch, waarmede wij besluiten.

Ieder vernuft - het klinkt niet zoo wonderspreukig als toen wij het straks van een boek beweerden - ieder vernuft leidt zijn bijzonder leven; - maar van hoe weinig merkwaardige mannen ten onzent wordt het beschreven, wordt het bestudeerd! Wij hebben er niet zoo vele, of het zou wel bij te houden zijn, - en echter, buiten de maar half volledige auto-biographie, die zij in hunne werken leveren, en de lofrede, die men over hen houdt [en die hen niet te benijden valt] als zij het geluk hadden leden van deze of gene maatschappij te zijn, wat verneemt men van hen? Wie is er, die hun slagen en hun falen in zoo vele bakens voor hunne navolgers verkeert; wat worden wij door den strijd, dien ieder hunner gestreden heeft, gebaat? Het knaapje, waarvan wij u spraken, ving aan de knieën van den goeden grijsaard gretig de lofspraak op, die Loosjes als een der braafste burgers van zijnen tijd schetste; ‘een man, die zijne landgenooten in de donkerste dagen des wederspoeds niet enkel getroost, neen, hen ook had geprikkeld om ten minste in deugden de vaderen waard te blijven, al scheen de zon hunner glorie voor altijd ondergegaan.’ De jongeling, de maatschappij ingetreden, toen het mode was geworden de staatkundige twisten van het einde der achttiende eeuw een gesloten tijdvak te noemen, waarover men de spons noch te vaardig noch te veel strijken kon, de jongeling liet zich niet afschrikken door het scheldwoord: patriot, Loosjes naar het hoofd geworpen, en snuffelde en vond? Eenige redevoeringen door hem uitgesproken, een van welke ‘een onvoorbeeldlijke stap,’ wordt geheeten, en eene afbeelding zijner

gelaatstrekken; het eene als in het andere in het Vervolg op Wagenaars Vaderlandsche Historie te genieten. Wat blijft er, bij de aankondiging van den vierden druk van den Maurits Lijnslager, den man over, dan de verklaring af te leggen, hoe innig hij het betreurt, dat voor meer dan twintig jaren Aernout Drost zijn plan eener biographie van onzen verdienstelijken romanschrijver opgaf, dewijl de Heer Vincent Loosjes de bouwstoffen voor een werk van dien aard bijeenzocht. Vergeefs zagen wij er verlangend naar uit, tot die hoop door de mare van den dood des verzamelaars werd verijdeld; - maar de gevierde naam wordt nog door waardige afstammelingen met eere gedragen; of het ons gelukken mogt te doen gevoelen, welke verpligtingen hij oplegt! Er zal, ook bij de strengste schifting van bladen, die verwelkt zijn of verdord, - doch waarvan bij de vermelding van dit zijn voortreffelijkst werk niet te reppen viel, - er zal, ook bij de kieskeurigste kritiek, frisch loover genoeg voor den krans overblijven, om die biographie niet enkel eene aanwinst voor onze letteren te doen zijn; om haar, tot voor den kleinzoon toe, in een arbeid van lust en liefde te verkeeren.

W.D - s.

Het onafscheidelijk verband van Onderwijs en Opvoeding, door H.J. Lemkes. Utrecht, Kemink en Zoon. 1855. 60 blz.

In 1852 verlangde eene vereeniging van Predikanten, op zielkundige, paedagogische en Christelijke gronden, een betoog, dat opvoeding en onderwijs één zijn. Als men de voorrede gelooven moet, voor het boekje van H.J. Lemkes geplaatst, was zijn arbeid *het best gekeurde antwoord* (!?). Alleen het wezen of bestaan van den natuurlijken, zoowel als van den wedergeboren mensch (zie Tijdschrift 'Ernst en Vrede,' II, 52) schijnt niet geheel in den haak geweest te zijn! De predikanten-vereeniging schijnt den schrijver evenwel te hebben aangespoord, om het stukje door den druk publiek te maken en Ds. Chantepie de la Saussaye deze uitnoodiging met zijn persoonlijken wensch te hebben aangedrongen. De redactie van de Gids heeft ons uitgenoodigd om dien arbeid aan te kondigen of te beoordeelen. Wij wenschten, dat zij het niet gedaan had: het geschrift van den Aarlanderveenschen paedagoog (?) behoort tot die geschriften, welke liever verdienen vergeten, dan in een wetenschappelijk tijdschrift aangekondigd te worden. Onze veeljarige bemoeijingen met de paedagogie als onderwerp van wetenschappelijke studie veroorloofden ons niet dit verzoek van de hand te wijzen. De theologische waarde of onwaarde van dit geschrift laten wij onbesproken. Die er zonder theologant te zijn over oordeelt, maakt zich aan verwaande aanmatiging schuldig!

Vooreerst moet het bevreemden, hoe eene vereeniging van Predikanten in 1852 het betoog kan vragen over het verband van onderwijs en opvoeding, daar de wetenschap der paedagogie de eenheid van beiden (wil men het verband noemen, het zij zoo!) reeds lang heeft uitgemaakt. Dat de Predikanten-vereeniging een betoog verlangde op algemeene zielkundige en Christelijke gronden, is een bewijs, dat zij met de zaak, waaromtrent zij verlangde te worden ingelicht, volstrekt *onbekend* was: gelijk men over school-zaken en onderwijs zeer dikwijls veel onkunde bij den geestelijken stand in ons vaderland aantreft. Zij vroeg evenwel inlichting en als zoodanig was het prijzenswaardig, dat zij voorgelicht wilde zijn. Maar ten tweede was het billijk, dat de man, die zich nederzette, om het betoog ter neder te schrijven, zich zelven had afgevraagd: of hij voor die taak berekend

was? Wij moeten na de lezing van het geschrift des Heeren Lemkes hem die bevoegdheid ontzeggen. Niet op ééne enkele bladzijde geeft hij het bewijs, dat hij heldere en tevens praktische denkbeelden heeft over opvoeding of onderwijs. Die onkunde wordt zoo het schijnt in de oogen van sommigen verholpen door de zonderlingste opéénstapeling van mystiek-theologische geloofstermen of geloofstaal, wier genot wij den liefhebbers gunnen, maar die toch niet in staat zijn, iemand zand in de oogen te werpen.

Het boekje bestaat uit *drie* hoofddeelen. In het eerste, *opvoeding* (bladz. 1-16), wordt betoogd: dat het wezen der opvoeding een opbrengen of opleiden tot God is, door voeding met het woord, d.i. Christus, zoodat de eenige ware opvoeding dan ook slechts eene Christelijke kan wezen. In het tweede hoofdstuk wordt ons geleerd, zoo wij het al niet wisten, dat de opvoeding aan den vader is opgedragen (bladz. 17-27), die enkele onderdeelen van zijne taak aan anderen mag toevertrouwen, maar welke personen ook *niet neutraal* mogen zijn. Deze tien bladzijden van het geschrift heeten: *De opvoeding in het leven*. Daarop volgt het laatste hoofddeel: *het onderwijs* (bladz. 28-60). Nu gaat het er op los. De hoofdzaak komt in de behandeling: het verband van opvoeding en onderwijs! Let wel: ‘voor elken mensch (bladz. 28), naarmate van de verschillende wetenschap, welke hij wenscht te verkrijgen, zou een bijzonder persoon als onderwijzer noodig wezen, die juist zijn werk maakte, om deze bepaalde afdeeling van de wetenschap aan anderen mede te deelen. Maar de wetenschap is in zeker opzigt één, waarom dan ook gezegd kan worden, het beginsel der wetenschap is: den Heer te vreezen.’ - Koning Salomo zegt het van de wijsheid; er is groot verschil tusschen wetenschap en wijsheid niet alleen, maar het denkbeeld van de eenheid der wetenschap, collectief voor alle vakken van wetenschap gebezigd, *is onzin*. - Doch het betoog is nog niet ten einde (blz. 30): ‘het onderwijs een van de vele vormen daarstellende’ (geen Hollandsch woord!) ‘onder welke de opvoeding te voorschijn treedt, zoo zal de loochening van het verband tusschen opvoeding en onderwijs gelijk staan met de bewering, dat een persoon, die eet, niet meer dezelfde persoon is als hij drinkt’ (welk eene fijne onderscheiding!) en dan hare toepassing: ‘Indien de *vader toch dit onderwijs meêdeelde*, ZOU DAN NIET HET ONDERWIJS EEN DEEL DER OPVOEDING UITMAKEN; en verliest het onderwijs nu geheel zijn karakter door over te gaan in de handen eens anderen? Het onderwijs zelf is opvoeding, al is het *de* opvoeding niet. Onderwijzen is opvoeden door onderwijs.’ Alzoo is, behalve den cirkel in de redenering, het genoegzaam voor de eenheid van twee zaken, dat de tweede een deel van de eerste is, en wordt de eene een deel van de andere, omdat een en dezelfde persoon die uitvoert of toepast!

Maar de slotsom van al die redeneringen. Men vindt ze (op bladz. 59) natuurlijk zeer kernachtig bijeengetrokken.

Opvoeden is brengen tot God. - Brengen tot God veronderstelt een niet komen tot God uit zich zelven. - De mensch komt niet tot God, omdat hij den geest mist, die alleen hem met God in verbinding stelt (de mensch is vleesch). - De mensch, van God afgevallen, is den duivel toegevallen: hij doet den wil des boozen; hij is zondaar. - Het terugbrengen van den mensch op zijn waar standpunt geschiedt dan, wanneer hij den geest in zich ontvangt. - Dat is een Goddelijk werk, maar God heeft een middel daargesteld, dat door menschen kan aangewend worden, namelijk zijn woord. - Dit woord geeft getuigenis van Christus, als den Verlosser van zondaren uit de magt des satans, als den Persoon, in wien *God met ons* weder in verbinding is getreden. - Het geloof stelt ons met Christus en alzoo met God in gemeenschap, zoodat wij van vleeschelijke menschen geestelijke geworden zijn. - Opvoeden beteekent dus brengen tot God door Christus.

De opvoeding is opgedragen aan den vader. - De vader mag, des noodig, enkele onderdeelen der opvoeding aan anderen toevertrouwen. - Al die mede- of onderopvoeders moeten het groote werk, dat den vader opgedragen is, niet in den weg staan. - Zij mogen ook niet neutraal zijn. - Zij moeten bevorderlijk zijn aan het welgelukken der geheele opvoeding, aan het brengen tot God door Christus. - Elk onderdeel der opvoeding draagt zijn eigen aandeel tot de opvoeding bij.

Een dezer onderdeelen is de werkkring des onderwijzers. - Onderwijzen is: oefenen in het verkrijgen van wetenschap, waardoor ook tevens wetenschap verkregen wordt. - Het beginsel van de wetenschap is den Heer te vreezen (*Dit is onwaar: het beginsel der wetenschap is: het eigen vrije onderzoek naar waarheid*). - Dien men zal vreezen, dient men eerst te kennen. - De Heer wordt gekend uit zijn Woord, en bij het licht van dit Woord, ook uit de Geschiedenis en de Natuur. - Gods Woord, de Bijbel, waarin het tot ons komt, is dus het eerste boek van onderwijs. - Oefening in het verkrijgen van wetenschap onderstelt het aanwezen van vermogens, die in dat opnemen geoefend worden. - Hoofdzakelijk oefent het onderwijs de zielsvermogens (*welk eene nieuwe ontdekking!!*). - Het onderwijs oefent de zielsvermogens niet alleen op den inhoud des Bijbels, maar ontvangt uit dien Bijbel de vrijheid, om ze te oefenen op al die dingen, die onder den Hemel ter naspeuring gegeven zijn. - Het onderwijs maakt die oefeningen dienstbaar aan het beginsel (de kern, het innerlijke) van de wetenschap: namelijk de vreeze des Heeren. - Oefening van de zielsvermogens geeft eene zekere leiding en rigting aan en heeft dus invloed op de zielsvermogens (*zeer diep gedacht!*). De

werkkring des onderwijzers is dus niet alleen in zijn ontstaan, maar ook in zijn bestaan opvoeding. - De onderwijzer dikwijls optredende als vader, zoo doet zulks zijn werkkring het naast komen aan de huiselijke opvoeding.'

Wij hebben den lezer niets onthouden van hetgeen de Heer H.J. Lemkes als de gewigtigste resultaten van zijn schrijven beschouwen zal. Wij willen den lezer een paar staaltjes van redeneertrant ook niet onthouden (blz. 1): 'Wat is opvoeden? Opvoeden in het algemeen is invloed aanwenden op den mensch (?), opdat hij geraken moge tot het doel, dat wij ons als zijne bestemming hebben voorgesteld. Het woord *op*voeden, zoowel als zijne synoniemen *op*leiden, *op*brengen, doet ons verder meer bepaald denken aan eene rigting *naar boven:* weshalve de invloed, door den opvoeder uitgeoefend, het voeden, brengen of leiden *hooger op* moet voeren, zoo er in waarheid van *op*voeding sprake zal zijn.' Behalve dat wij niet begrijpen, wat het *voeden kooger op* beteekent? is die afleiding van het wezen eener zaak, die op de geheele wereld dezelfde is, uit de toevallige beteekenis van Hollandsche woorden (gesteld al dat *op* altoos *opwaarts naar den Hemel* beteekent) een kunstje, dat reeds lang verworpen is. Wat zou er van het begrip van *opvoeding* teregt komen, indien men de woorden *παιδεύειν, educare* en *erziehen* op soortgelijke wijze verklaarde? (bldz. 2) Wij menschen zijn Gods maaksel en waarom? Omdat de Heer zeide: 'Laat ons menschen maken.' - Is het dan zoo erg gesteld met het goddelooze menschdom, dat dit nog geleerd moet worden? (bldz. 16) '*Ook de ziel is haar* (d.i. der Christelijke opvoeding naar de zienswijze van H.J. Lemkes *c.s.*) *onmisbaar:* want als zij het woord des levens tot den mensch brengt, zijn het de zielsvermogens (??), als voor onstoffelijke indrukken vatbaar, die het gehoorde woord tot het geweten brengen. De ziel is eene vereeniging van vermogens,' enz. Ook het tegenwoordige standpunt der psychologie is den schrijver geheel vreemd! Het geweten schijnt, in zijne oogen, mede geheel iets anders dan de zoogenaamde zielsvermogens tot zetel te hebben. - (bldz. 39): 'Het eerste middel om wetenschap meê te deelen is, zoo als wij reeds gezegd hebben: het woord. Het eerste middel om wetenschap aan te vullen is *het gehoor*.' Arme Doofstommen! Doch genoeg van deze fraaijigheden! Nog dit ten slotte: 'Tot de eigenschappen van den natuurlijken mensch behoort even zeer, of liever zijn hoofdkarakter-trek is, dat hij is "ongehoorzaam:" zoodat, wanneer de onderwijzer zijne lessen geeft, de kinderen ze niet altijd aannemen: en als de onderwijzer plagerij en wanorde verbiedt, de kinderen niet altijd in eendragt en liefde hun verschil bijleggen. En zoo vinden wij dus bij den natuurlijken mensch eene geheele reeks van eigenschappen, die het geven van onderwijs, en dus het onderwijs zelf, zeer in den weg staan. De mensch is "vervuld met *alle* ongeregtigheid;" wij behoeven de

schrift slechts te openen, om dit te zien opgesomd, en op de school vertoonen zich, behalve de opgenoemde nijdigheid en ongehoorzaamheid, ook nog meestal bedrog, hoovaardij, onbarmhartigheid, het vinden van kwade dingen' enz. Als wij bovendien bedenken, dat 'die zijn broeder haat een doodslager is, DAN GESCHIEDEN ER OOK VELE MOORDEN OP DE SCHOOL' (!!). Het schijnt dus niet, dat de Christelijke opvoeding, in den zin van H.J. Lemkes, positief Christelijke vruchten draagt. Onlangs liep onze weg voorbij eene positief Christelijke school. De meester is een braaf man, die zeker op den goeden weg is: want hij wandelt niet meer met eene rotting als wapen tegen boosaardige honden: eene eerzame paraplui vervangt dat wereldsche meubel der ligtzinnigheid. En toch scheen ons de wanorde op die school veel erger dan elders hier ter stede te heerschen. Een kweekeling worstelde met twee schoolknapen, die nog natuurlijke menschen schenen te zijn; want zij waren zeer ongehoorzaam. De Duivel had zeker veel pret! want ziet, de knapen, die school moesten blijven, ontsnapten den kweekeling! Zoo ziet men: het is alles geen goud wat er blinkt! Doch scherts ter zijde gesteld: wij geven den Heer H.J. Lemkes den raad, om eer hij weder over opvoeding of onderwijs wil schrijven, van die zaken eene opzettelijke studie te maken en zich duidelijke begrippen te vormen. Met zijne Godsdienstige gevoelens en zoogenaamde geloofstaal hebben wij niets te maken. Wij eerbiedigen de zoogenaamd positief-Christelijke geloofsbegrippen van ieder, die ze ter goeder trouw aankleeft. Maar welk eene rigting iemand zij toegedaan, gebrek aan zuiver logische gevolgtrekkingen zijn in geen geval te dulden en kunner door geene misbruikte Bijbeltaal vergoed worden.

Men heeft den schrijver geen dienst gedaan, door hem de uitgave van dit stuk aan te raden. -

November, 1855.
Dr. J.J. DE GELDER.

De Groninger godgeleerden in hunne eigenaardigheid.

Toespraak aan zijne vroegere en tegenwoordige leerlingen, na vervulde vijf-entwintigjarige Hoogleeraarsbediening, door P. Hofstede de Groot.

't Is een uitnemend voorregt als men bij eene gelegenheid, die ons noopt om voor een poos op onzen levensweg stil te staan en het oog te rigten op de baan die afgelegd is, - als men bij zulk eene epoche in het leven, met dankbaarheid aan Hem van wien alleen al het goede is, zich mag herinneren wat men heeft ondervonden, genoten, gearbeid. Groot het voorregt van den man, die bij zulke gelegenheid hen die aan zijn leven en werken deelnamen, die met hem leefden en werkten, rondom zich mag verzamelen, en met vrijmoedigheid tot hen mag spreken van zijn leven en van zijn arbeid. Grooter wordt dat voorregt naarmate het werk, waartoe men geroepen werd, uit zijn aard meer geschikt was om in ruimen kring invloed te oefenen. Hoe groot is niet het onderscheid, 't welk, naar Gods beschikking, tusschen de onderscheidene menschen bestaat, niet alleen met betrekking tot de vermogens des geestes, waarmeê elk hunner is toegerust, maar ook met betrekking tot de plaats, die elk in het leven beslaat. Hierdoor zoowel als door de meer of minder gunstige omstandigheden waarin men leeft en werkt, en niet het minst door de trouw waarmêe men van krachten en gelegenheden gebruik maakt, wordt de waardij van elk afzonderlijk menschenleven bepaald, bepaald ook het belang van een epoche in zulk een leven. Hoog voorzeker staat hier de onderwijzer, en, mogen wij in den leerstand zelf onderscheid maken tusschen het meer en minder belangrijke, in steeds klimmenden rang, de onderwijzer der jeugd, de voor-

ganger der Christelijke gemeente, de leeraar aan de Hoogeschool. De Hoogeschool toch, zal zij aan hare roeping beantwoorden, is het brandpunt van het leven des geestes, de kweekschool van die allen, die geroepen worden om in onderscheidene rigtingen den eersten rang in te nemen onder hunne tijdgenooten en op menigerlei wijze op anderen invloed te oefenen. Hoe belangrijk dus de werkzaamheid van hem die geroepen is om aan zulk eene instelling te onderwijzen! En onder deze - ik vrees de verdenking van laatdunkendheid niet, als ik het hier verklaar, - het gewigtigst zeker vooral van hen, die dat onderwijs geven in de theologische faculteit, en de opleiding van de voorgangers der Christelijke gemeente zich zien toevertrouwd. Heil den man, die, na een vierde van eene eeuw in zulk een ambt te hebben doorgebragt, met zijne ambtgenooten, met zijne vroegere en tegenwoordige leerlingen, op de afgelegde baan mag terugzien, in de ootmoedige en dankbare overtuiging dat hij niet te vergeefs heeft gearbeid, ook nog in het gevoel van kracht en opgewektheid om, onder Gods zegen, aan de taak waarvoor hij reeds zoo vele jaren leefde, te blijven voortwerken.

Dat alles is in den meest uitgestrekten zin van toepassing op den man, wiens werk aanleiding geeft tot het tegenwoordig opstel. De Heer P. Hofstede de Groot mogt den 6^{den} Mei van het jaar 1854 het voorregt genieten om op het vierde van eene eeuw terug te zien, dat hij mogt doorbrengen als academisch leeraar, als leeraar van de theologische faculteit, en wel mogt doorbrengen in ijverige werkzaamheid. Want, wie ook van dien Hoogleeraar in denkwijze en gevoelens mogen verschillen of zelfs vijandig tegenover hem staan en allerlei kwaads tegen hem hebben in te brengen: ook zijne bitterste vijanden zullen hem den lof van ijverige werkzaamheid niet onthouden; en duizenden zijner landgenooten zullen hem, met mij, van heeler harte de getuigenis geven, dat die werkzaamheid in menigerlei opzigt der Vaderlandsche Kerk tot uitgebreiden zegen is geweest. Waarlijk zoo iemand, hij mogt aan het eind van dat tijdvak zijner werkzaamheid met dankbaarheid op de afgelegde baan terugzien en voor zich zelven en voor anderen zich herinneren wat hij gedurende dien tijd in het hoogst belangrijk ambt, waarin hij geplaatst is, had doorleefd en gearbeid. Wij achten het een geluk dat de belangstelling van leer-

lingen en andere vrienden den Hoogleeraar noopte zijn eerst opgevat voornemen te wijzigen, om namelijk dien dag in alle stilte te laten voorbijgaan en alleen in den huiselijken kring met allernaaste vrienden hem te vieren. Wij verheugen er ons over dat die leerlingen, tegenwoordige zoowel als die uit vroeger tijd, den Hoogleeraar op zulke wijze hunne deelneming en belangstelling deden blijken, dat hij niet alleen zich genoopt gevoelde tot spreken, maar dat hij het deed met opgewektheid, in het gevoel van ootmoedige dankbaarheid jegens God, wiens zegen hij gedurende zoo langen tijd in ruime mate ondervond; - dat hij het deed ook in de overtuiging van het hoog belang van het woord, bij die gelegenheid door hem gesproken. Wij achten het mede een geluk, dat de Hoogleeraar door den loop der omstandigheden er toe geleid werd om niet een vooraf opgestelde feest-oratie voor te dragen, maar eene geïmproviseerde rede uit te spreken. Had hij het eerste gedaan, dan hadden wij ligt het aantal der academische feestredenen met ééne vermeerderd gezien, in deftig Latijn gesteld over een niet onbelangrijk, ligt wel een zeer belangrijk onderwerp; maar wij zouden zeker geen boek hebben gekregen als dat, welks titel aan het hoofd van dit opstel is afgeschreven, waarin de Heer De Groot de schets, volgens welke hij op den dag van zijn feest sprak, heeft uitgewerkt, een boek waarvan ik niet aarzel te getuigen, dat het onder alles wat in de laatste jaren ten onzent het licht zag, eene eerste plaats inneemt; niet alleen noch ook voornamelijk van wege den theologischen inhoud van dat boek, of om de waardij die het heeft voor de wetenschap, maar vooral omdat het een volledig en duidelijk inzigt geeft in eene rigting, ook op theologisch, maar vooral op godsdienstig gebied, die om den invloed dien zij heeft geoefend en meer en meer verkrijgen zal, waardig is om door allen, wien de hoogste belangen onzer natie ter harte gaan, gekend, vooral goed gekend te worden.

Het zijn toch niet alleen noch zelfs bij uitnemendheid de godgeleerden van professie onder ons, die met belangstelling de rigting gadeslaan, welke in de laatste jaren door de theologische faculteit aan de Hoogeschool te Groningen aan de beoefening der godgeleerdheid gegeven is. Het ligt in het karakter onzer natie, dat al wat op kerkelijk en theologisch gebied zich door nieuwheid en belangrijkheid onder-

scheidt, straks de algemeene aandacht wekt. Daarbij komt dat de eigenaardige rigting der Groningsche godgeleerden bij uitnemendheid praktisch is. Zij hebben zich met hun onderzoek niet vooral, veel minder uitsluitend tot de beoefenaars der wetenschap, maar tot het publiek gerigt, en van den beginne af veel meer het oog gehad op de stichting, in den meest uitgebreiden zin, van het publiek, dan op de bevordering der wetenschap. 't Is daarom niet zoo vreemd, dat ook hunne vele vijanden die Groningsche theologie voor het publiek hebben gebragt, of liever, - want dat was eigenlijk niet noodig, - dat hunne vijanden van het publiek de regtbank hebben gemaakt, die over de in hun oog onchristelijke, ja nog veel erger rigting der Groningsche godgeleerden uitspraak moet doen. Wat al pamfletten tegen die verderfelijke rigting! Wat al adressen aan kerkelijke en wereldlijke Overheid! Hoe menig kerkgebouw heeft weêrgalmd van de anathema's over de nieuwe ketterij! Op de religieuse soirée en op de oefening is de polemiek tegen Groningen de uitgelezene zielespijs der aristocratische en burgerlijke vromen, en zelfs op de havelooze school wordt der schamele jeugd het geestelijk brood van tijd tot tijd gekruid met den smaad over de duivelsche leere der Groningsche school. Intusschen was tot nu toe de kennis van die school niet zoo algemeen verspreid als men uit het oordeel, 'twelk allen er zich over aanmatigden, zou mogen verwachten, noch ook zoo juist als de beslissende toon der veroordeeling of ook de toejuiching van den kant der niet ingewijde vrienden doet onderstellen. De Groningsche theologen klaagden er aanhoudend over - en Prof. De Groot doet het ook in zijn boek bij herhaling - dat men hen niet begreep, en daarom, wat natuurlijk is, onbillijk beoordeelde. 't Was dan ook niet zoo gemakkelijk tot eene juiste en volledige kennis van hunne eigenaardige rigting te geraken. De boeken, waarin deze vooral beschreven wordt, zijn, voor het grootste deel, in het Latijn opgesteld; academische verhandelingen en leerboeken, en deze laatste, vooral in die vakken waar het bijzonder op aankomt, de Encyclopaedie en de Dogmatiek, zóó compendieus, dat het waarlijk niet genoeg is Latijn te verstaan, om den zin der aenigmatische perioden overal te vatten, zoodat men gedurig bloot staat aan het gevaar om mis te tasten. Wel is sedert 1837 een tijdschrift uit gegeven dat als het orgaan van de Groningsche

school mag beschouwd worden en door haar zelve als zoodanig wordt erkend, een tijdschrift waarin de koryfeën jaarlijks, in vier vrij lijvige boekdeelen, hunne leer prediken en handhaven. Maar men moet bijna der rigting geheel zijn toegedaan, om die reeks van verhandelingen altijd bij te houden. Hier toch heeft doorgaans juist het tegenovergestelde plaats van 't geen de compendia der school kenmerkt. Hier zeker geene te groote beknoptheid, maar veel meer breedsprakigheid, zóó zelfs, dat de meening der opstellers niet zelden verdwijnt in den vloed der woorden. Voeg daarbij dat, wat ook de Groningsche godgeleerden voortreffelijks mogen hebben, hun stijl en voordragt, wat fraaiheid en bepaaldheid aangaat, zeer veel te wenschen overlaat, en niemand zal ontkennen dat het van menigeen wat veel gevergd zou zijn, zich in dien vloed van woorden te dompelen, om er de meening der schrijvers uit op te halen. Waarlijk, de Heer Hofstede de Groot heeft een verdienstelijk werk verrigt door de uitgave van zijn boek, waarin hij de Groningsche godgeleerden in hunne eigenaardigheid schetst, en in een niet te groot bestek, maar toch uitvoerig genoeg, klaar, duidelijk en bepaald, met vrijmoedigheid en toch ook, doorgaans althans, met lofwaardige bescheidenheid, zijn streven en dat van zijne geestverwanten in alle bijzonderheden voorstelt.

Dat boek strekt tevens om ons te doen erkennen welken rang Prof. De Groot onder de Groningsche godgeleerden inneemt. Wat in het boek gegeven wordt is niet anders dan de uitbreiding van het woord, door hem op den dag zijner feestviering gesproken. Hij sprak dus bij het herdenken van zijn vijf-en-twintigjarig academieleven niet van hetgeen door hem in dien tijd was doorleefd en gewerkt, maar hij sprak over de eigenaardige rigting der Groninger godgeleerden. En zoo kon hij spreken, niet alleen omdat die rigting de zijne is, maar omdat hij haar heeft aangevoerd, omdat hij bij voortduring haar eerste en voornaamste vertegenwoordiger is. Wij zeggen dat niet omdat wij er eenige aanmatiging in vinden, dat de Hoogleeraar zijn feest tot het feest der Groningsche school heeft gemaakt. Daartoe had hij allezins het regt. Want al doet hij zelf zich niet voor als den stichter dier school, - veel meer wijst hij op de eerste bladzijden van het werk, waar hij spreekt over den oorsprong der zienswijze, welke den Groningschen godgeleerden eigen is,

en over de eenheid dier zienswijze, op het schier gelijktijdig ontstaan van dezelfde denkwijze bij onderscheidene leden van zijn theologischen vriendenkring - toch mogen wij hem het hoofd dier school noemen. Want al is hij niet de oudste in jaren onder hen, die er toe behooren, toch heeft hij het eerst hare eigenaardige denkwijze uitgesproken. Al zijn er ook onder de Groningsche theologen, wier geleerdheid meer uitgebreid is, of wien wij meer diepte van inzigt toekennen, geen hunner zoo werkzaam, zoo ijverig, bijna zou ik zeggen zoo roerig als Prof. De Groot. Waar het er op aankomt te strijden voor hun gevoelen, daar is hij de aanvoerder. Drie van de academische leerboeken der school zijn of geheel of mede zijn werk. Geen van allen was vooral zoo ijverig in de weer om die leer in praktijk te brengen en op het kerkelijk en maatschappelijk leven toe te passen. Zoo mogen wij dan in den Heer Hofstede de Groot niet alleen een zeer uitstekend woordvoerder, maar ook het hoofd der Groningsche school begroeten, en wat hij schrijft over hare rigting als de bij uitstek getrouwe voorstelling van haar eigenaardig wezen aanmerken. Wij mogen zulks te meer, daar de uitgave van het werk onder toestemming van de vrienden des Hoogleeraars is geschied. Immers hij zelf schrijft: ‘Zoo heb ik dan met goedkeuring mijner vrienden, besloten, eindelijk eens openlijk, zamenhangend en uitvoerig uiteen te zetten, wat wij, Groninger godgeleerden, eigenlijk willen, hoe wij daartoe zijn gekomen en waarom wij dusverre daarbij blijven.’ Het eigenaardige der Groningsche school derhalve, ons voorgesteld door den man die aan haar hoofd staat: zou het geen onderwerp zijn overwaardig om er een poos bij stil te staan?

Groningsche school, reeds bij herhaling bezigde ik die uitdrukking. Ik moet, eer ik verder ga, er iets van zeggen, omdat Prof. De Groot tegen die benoeming van de eigenaardige rigting der Groninger godgeleerden zich vroeger heeft verklaard en ook nu weder er tegen opkomt. ‘Er is eenheid in onze beginselen,’ zoo schrijft hij, ‘in onze methode, bedoelingen, daarom pleegt men zelfs van *Groninger school* te spreken. *Wij* doen dit niet, dewijl het ons te aanmatigend is, zoo men daarbij aan iets, gelijk de Socratische of Alexandrijnsche school zou moeten denken, en dewijl het te veel aanleiding geeft tot misverstand in een anderen zin; want meestal noemt men Groninger school in die beteeke-

nis, dat wij eene wijsgeerige school zouden uitmaken, die het Christendom verminkt, en eene kerkelijke partij, die de Hervormde kerk ondermijnt, ja die er op uit zou zijn, om haar eigen juist afgebakend stelsel aan de Natie, althans aan het Hervormde deel er van, op te dringen. Wij strijden daarom tegen deze benaming.' Waarlijk, ik weet niet waarom de Groningsche godgeleerden tegen dien naam zijn. Begrijp ik den Hoogleeraar wèl, dan meent hij dat de titel Groninger school vooral om twee redenen door hem wordt afgekeurd, omdat die titel te aanmatigend is, en omdat hij ongeschikt is voor eene theologische rigting, maar alleen past voor eene philosophische partij, die, als zij zich met theologie bemoeit, allerlei onheil in de Kerk moet brouwen. Wat het eerste aangaat: zeker het zou aanmatigend zijn als Professor De Groot of iemand van zijne vrienden optrad met de verklaring: wij Groninger godgeleerden zijn thans op theologisch gebied wat de Socratische school in de oude wereld in de wijsbegeerte is geweest! Of: wij zijn voor onzen tijd, wat voor de oude Christelijke kerk de Alexandrijnsche school door Clemens en Origenes is geweest! Is hier sprake van vergelijking, het tertium comparationis ligt niet in de belangrijkheid, uitgebreidheid en duurzaamheid van den invloed, maar in de eenheid van rigting en streven, door den Heer De Groot niet alleen erkend, maar ook, en te regt, met opzet in het licht gesteld. En voorts, hier geldt het woord van den dichter: 'licet in parvis exemplis grandibus uti.' En wat het andere aangaat, dat de benaming 'school' alleen òf een philosophischen aanhang òf eene verderfelijke partij zou aanduiden, - ik begrijp niet hoe men het in ernst kan beweren. 't Komt zeker daarvan dat de Heer de Groot en zijne vrienden van hunne talrijke vijanden onder den naam van Groninger school velerlei smaad hebben moeten verduren. Maar och, als dat zoo is, dan moesten zij even afkeerig zijn van het woord Groningen, ja dan zullen zij eigenlijk geen naam kunnen voeren. De fraaije verhandeling van Ullmann, in de Studd. en Kritt., over partij en school, zal hem kunnen overtuigen dat in dien laatsten naam op zich zelf niets kwaads steekt. Op het gebied van kunst spreken wij wel van een Dusseldorper, Antwerpsche, Munchensche school; en wie denkt bij dien naam aan iets kwaads? Zouden wij op theologisch gebied, waar zulk eene overeenstemming heerscht in geest,

in rigting, in streven als bij de Groninger godgeleerden, zulk een zamenwerken om te komen tot de erkentenis der waarheid, zouden wij daar geen regt hebben om van eene school te spreken? Men sprak vroeger ten onzent wel van de school van Schultens, van Van Voorst, van Heringa, en wie dacht daarbij ooit iets kwaads? Ja, als men afkeerig is van eenige bepaalde rigting; maar dan spreekt men bij voorkeur niet van school, maar van partij. De partij van Hofstede de Groot, dat zou zeker zeer onaangenaam klinken, zoo als men er niet veel goeds meê bedoelt als men spreekt van de partij van Bilderdijk. Daarom - de Groninger theologen mogen het mij ten goede houden - zal ik voortgaan te spreken van eene Groningsche school, zoo lang ik in hen, die gerekend mogen worden daartoe te behooren, die eenheid in rigting en streven opmerk die zich thans bij hen openbaart; ik zou het doen, al ware het alleen om het gemak. Want wat ik er anders voor zou moeten bezigen: de eigenaardigheid der Groninger godgeleerden, de zienswijze welke den Groninger godgeleerden eigen is, de geestrigting (?) der Groninger godgeleerden - 't zijn alle formules, mij door Prof. De Groot aan de hand gedaan - die benamingen zijn mij te omslagtig, en bovendien, 't is er ver van af dat ik ze mooi zou vinden. Maar nog eens sta hier, en nu ook voor het laatst, de verzekering, dat ik met de benaming Groningsche school niets kwaads bedoel, dat ik haar veeleer in den meest eervollen zin bezig, zoo als in der tijd ook Ullmann, in zijne Karakteristiek van de Hollandsche Theologie, die benaming van de Groninger godgeleerden gebezigd heeft; ofschoon hij ook reeds wist dat die Heeren met dien naam niet gediend waren. En nu zal ik het mij ook niet aantrekken als Prof. Hofstede de Groot of iemand anders zich mede over mij beklaagt, als hij schrijft dat ‘men’ zelfs van eene Groninger school spreekt.

Maar het wordt tijd dat wij den auteur volgen, waar hij de Groninger godgeleerden in hunne eigenaardigheid ons doet kennen. Hij wijst ons eerst op het ontstaan van de zienswijze die hun eigen is, handelt vervolgens uitvoerig over het eigenaardige en kenmerkende dier zienswijze, en ten laatste gelijk over de uitkomsten zoo ook over de toekomst van het werk der Groninger godgeleerden. Ik mag mij bij mijn verslag aan die volgorde houden en deel alzoo

eerst mede wat de Heer Hofstede de Groot getuigt van het ontstaan der Groningsche school.

De Groninger godgeleerden hebben er altijd bijzonderen nadruk op gelegd dat hun werk en streven, dat geheel hunne rigting, dat het karakter van hunne theologie Nederlandsch is. Toen eenige jaren geleden een jeugdig godgeleerde, de vroeg ontslapene en diep betreurde A. des Amorie van der Hoeven J^{r}., in dit zelfde tijdschrift der Groningsche school de getuigenis gegeven had van het bij uitnemendheid nationale in haar karakter, toen hebben de woordvoerders dier rigting, en met name Prof. DeGroot, die getuigenis als eene lofspraak aangenomen. En dat was zij inderdaad. Ook nu weder komt de Hoogleeraar bij herhaling daarop terug, en tracht hij, gelijk vroeger reeds meermalen is gedaan, zelfs het afwijken van de leer der Hervormde kerk, zoo ver die tot nu toe hier te lande gold of ten minste geacht werd te gelden, zóó te verdedigen, dat hij de Groningsche theologie als de bij uitnemendheid Nederlandsche tegenover de Gereformeerde, Calvinistische, als een in oorsprong en karakter vreemde wetenschap voorstelt. Waar hij het ontstaan der Groningsche school beschrijft, - en hij doet het op de dertig eerste bladzijden van zijn boek op aanschouwelijke, hoogst innemende wijze - daar is het vooral ook zijn streven, het oorspronkelijk Nederlandsche van de Groningsche rigting te doen uitkomen. Gaarne geef ik den Hoogleeraar de getuigenis dat zulks hem bij uitnemendheid is gelukt, al moet ik met anderen erkennen, dat wat hij vroeger en ook nu weder heeft beweerd van het on-Nederlandsch karakter in het Gereformeerde leerbegrip tegenover hetgeen in vroeger dagen door Wessel Gansfoort en diens geestverwanten, en in later dagen vooral door hen die uit de Gereformeerde kerk gezet werden, en tegenover datgene wat nu weder te Groningen geleerd wordt, ten minste in hooge mate eenzijdig is. Zeker is er waarheid in hetgeen Van der Hoeven J^{r}. heeft gezegd: ‘de Groningsche school heeft noch hare wijsbegeerte, noch hare beginselen van opleiding, noch hare terminologie, noch haar plan en aanleg van vreemden geborgd; het is alles oorspronkelijk Nederlandsch.’ Maar is dan die school ook van *Groningen* uitgegaan? De Heer De Groot geeft het antwoord op die vraag, een antwoord, dat eigenlijk ontkennend is. Want al verzekert hij ons ook dat gedurende zijn studietijd zich aan de Hoogeschool te Gro-

ningen een tal van jeugdige beoefenaars der theologie bevond, die, weinig voldaan met hetgeen hun in het onderwijs hunner leermeesters werd aangeboden, elkander bij het zoeken naar de Waarheid zochten voort te helpen, en dat deze erkenden dat ‘zij zelf aan het werk moesten’ - zij hebben toch niet zelf den weg gevonden, dien zij thans betreden. Die weg is hun gewezen, zoo verzekert de Heer De Groot, door den beroemden Utrechtschen Hoogleeraar Ph.W. van Heusde. Wèl een treffend blijk van den ver strekkenden invloed, door dien wijsgeerigen beoefenaar der geschiedenis geoefend! Het is van algemeene bekendheid wat die Hoogleeraar is geweest voor hen die regtstreeks zijne leerlingen waren, aan welk vak van wetenschap zij zich ook mogten wijden. Uit hetgeen de Heer Hofstede de Groot ons meêdeelt, zien wij hoe die invloed veel verder reikte dan Utrecht, en middellijk aan de studie der theologie te Groningen die rigting gaf, waaruit de eigenaardige zienswijze der Groningsche godgeleerden zich later ontwikkelde, zelfs eer nog leerlingen van Van Heusde den geest van hunnen leermeester daarheen hadden overgeplant.

Het is echter uit de voorstelling van den auteur niet volkomen duidelijk wat het geweest is dat de Groningsche studenten in de theologie, door zijne tusschenkomst - want de Heer De Groot was hier vooral de tusschenpersoon, 't blijkt uit alles wat hij meêdeelt - van Van Heusde hebben overgenomen. Wij mogen nogtans als waarschijnlijk aannemen, en het schijnt in de weinige bijzonderheden die er ons van meêgedeeld worden zijne bevestiging te vinden, dat het is geweest ingenomenheid met Plato en vooral wijsgeerige beschouwing der geschiedenis, als de geschiedenis der menschheid, als de ontwikkeling des menschdoms tot humaniteit. Maar, mij dunkt, daar moet toch nog meer zijn bijgekomen, waardoor de theologie te Groningen de rigting heeft gekregen, die haar thans onderscheidt. Haar ontstaan valt in den tijd toen in het naburig Duitschland, waarvan wij met onze wetenschap, hoe nationaal zij ook tracht te blijven, toch altijd nog al afhankelijk zijn, de invloed van Schleiermacher zich het krachtigst deed gevoelen; toen die invloed nog werd verhoogd door de persoonlijke werkzaamheid van dien koning op het gebied der godgeleerdheid. Want zoo mogen wij den man noemen, van wien inderdaad een nieuw tijdvak in de geschiedenis der theo-

logie dagteekent, en die een' invloed heeft geoefend, waaraan niemand, die na hem de theologie beoefent, zich kan onttrekken. Zou de Groningsche school ook niet mede onder dien invloed zijn ontstaan? Prof. De Groot ontkent het. Hij wijst verre van zich de verdenking door sommigen - zeker met geene vriendelijke bedoelingen - geuit, dat de Groningsche godgeleerden Schleiermacherianen zijn. Het is er ver af dat ik hen met dien naam zou noemen; maar dat zij onder den invloed van Schleiermacher zijn geworden wat zij zijn, en door dien invloed misschien evenzeer als door dien van Van Heusde, lijdt bij mij geen den minsten twijfel. 't Kan zijn dat zij zelve het zich niet bewust zijn. Prof. De Groot verzekert dat hij ‘vroeger’ (uit den zamenhang waarin dit woord voortkomt blijkt dat het vóór 1831 was) Schleiermacher's werken naauwelijks kende en kwalijk begreep. De openhartige verzekering klinkt nog al vreemd. Maar al kende hij Schleiermacher zelven niet, diens rigting moest hem toch bekend worden uit de werken van hen, die door den Hoogleeraar met onderscheiding genoemd worden onder de Hoogduitsche theologen, aan wie hij, met zijne vrienden, groote verpligting heeft, Lücke, Hase, Ullmann, alle leerlingen, vrienden, geestverwanten van Schleiermacher. Die hooge lof, waarmeê bij herhaling de met regt beroemde verhandeling van Ullmann Über die Sündlosigkeit Jesu wordt vermeld, waarmeê in 1828 het eerste nummer van de Studien und Kritiken werd geopend, toont genoegzaam dat Schleiermacher's geest den Groninger theologen niet zoo vreemd bleef, al werden zijne werken dan ook niet of eerst later door hen beoefend. Wat toch is die verhandeling van Ullmann, die voor de Christologie der Groningsche school zoo hoogst belangrijk is geworden, wel anders dan eene historisch-bijbelsche ontwikkeling van datgene wat Schleiermacher had voorgedragen in § 93 en 94 van zijn Chr. Glaube? Daarom bevreemdt het mij zeer, dat de Heer Hofstede de Groot met goedkeuring de woorden vermeldt in den Tijdspiegel 1849, I, blz. 81-93, waar schijnt beweerd te worden dat de Groningsche godgeleerden niets met Schleiermacher gemeen hebben, en vooral de verzekering, aldaar blz. 92: ‘In datgeen, wat het wezen uitmaakt hunner zienswijze, staan deze mannen (de Groninger godgeleerden) niet alleen niet naast, maar tegenover Schleiermacher, de godgeleerden des historischen geloofs tegenover

den speculatieven wijsgeer!’ Ik heb den Tijdspiegel niet bij de hand, om het geheele opstel te lezen, waaraan deze woorden ontleend zijn. Maar 't is ook niet noodig. Want ik weet waarlijk niet hoe veel onwaarheden en onjuistheden reeds in die twee of drie regels te vinden zijn. De man die ze geschreven heeft - 't blijkt duidelijk - heeft Schleiermacher nooit gelezen, ten minste nooit begrepen. Hoe, Schleiermacher tegenover de godgeleerden des historischen geloofs (wat dat voor godgeleerden zijn, laat zich ook maar gissen) een speculatief wijsgeer genoemd! 't Was er den schrijver in den Tijdspiegel zeker om te doen, den grooten theoloog eens regt zwart te maken. Want kwalijk kan men ten onzent meer kwaads van iemand zeggen, dan dat men hem een speculatief wijsgeer noemt. Maar wie zoo heeten mag - en ofschoon Schleiermacher, als hij over wijsgeerige zaken schreef, bij uitnemendheid speculatief kon zijn - als theoloog was hij zoo historisch en zoo weinig speculatief, dat het juist zijne groote verdienste is, theologie en philosophie scherp en bepaald van elkander te hebben afgescheiden; zijne verdienste dat hij tegenover het Rationalisme den historischen aard des Christendoms gehandhaafd heeft, daar, volgens hem, de godsdienst in hare werkelijkheid (die Religion in ihrer Wirklichkeit, dus genoemd tegenover de Religion in ihrer Möglichkeit, d.i. de godsdienst zoo als zij in het gevoel oorspronkelijk is, wij zouden zeggen de natuurlijke godsdienst), die godsdienst welke het beginsel of liever het voorwerp der Dogmatiek is, alleen die is welke haren oorsprong ontleent aan de gemeenschap met Jezus Christus, zoo als hij in de geschiedenis optreedt. Hoe, de man aan wien wij het juist te danken hebben, dat hij door het krachtig bestrijden van het Rationalisme het historisch Christendom gehandhaafd en het hoog belang van de erkentenis van den historischen Christus tot bewustheid heeft gebragt, die man zal voor het publiek worden ten toon gesteld als had hij het Christendom in de bespiegelingen eener zoogenaamde wijsbegeerte willen oplossen; juist het tegenovergestelde van hetgeen hij metderdaad gedaan heeft! Ja, dat de Heeren van den Tijdspiegel zulke dwaasheden verkondigen, dat kunnen wij verklaren. Zij hebben hun sterk in grappigheid, niet in grondigheid. Maar dat een Hoogleeraar in de theologie zich zulk eene onjuistheid laat aanleunen, dat moet in hooge mate verwondering wekken, te

meer daar hij op die wijze niet alleen de duidelijk blijkbare overeenkomst van zijne rigting met die van Schleiermacher loochent, maar ook niet schijnt te willen of te kunnen erkennen wat groote verpligting de Groningsche school aan die van Schleiermacher heeft. Hoe had ik gewenscht dat de Heer De Groot het had willen of kunnen doen, en aldus krachtig had bijgedragen om ten onzent de eer van den grootsten theoloog onzer dagen te handhaven, die bij ons nog al te zeer miskend is, omdat men hem niet kent.

Ik gewaagde met opzet van de verpligting der Groningsche theologen aan *de school* van Schleiermacher. Immers, dat nemen wij volgaarne op gezag van den Heer Hofstede de Groot aan, dat zij niet regtstreeks uit de werken van dien grooten meester hebben geput, maar uit die van zijne leerlingen, die de gedachten van hunnen leermeester in wat meer gemakkelijken vorm ons meêdeelden, en ook, ik ontken het niet, er aan toevoegden wat bij Schleiermacher te zeer ontbreekt: de aanwijzing namelijk van het Christelijke, d.i. van de waarheid zijner voorstelling uit den Bijbel. Ik zou dit zelfs nog wel met een' meer algemeenen term willen uitdrukken en zeggen dat de geest van Schleiermacher in de Groningsche godgeleerden is overgegaan, en dat zij dien geest, gewijzigd naar hunne ontwikkeling, naar de omstandigheden waarin zij verkeerden, vooral ook naar onze nationaliteit, in hunne schriften hebben uitgedrukt. 't Zou inderdaad ook wel vreemd zijn als zij geheel buiten den invloed van den grooten man gebleven waren, daar zij van den beginne af juist hetzelfde hebben bedoeld wat Schleiermacher wilde, en ook in de groote hoofdzaak op dezelfde wijze hun doel trachten te bereiken. Even als hij staan ook de Groningsche godgeleerden tegenover het Supranaturalisme met hunne overtuiging dat de godsdienst niet is iets abstract uitwendigs, niet wat den geest alleen van buiten is meêgedeeld, daar het veelmeer zijn grond heeft in het innigste wezen van den menschelijken geest zelven; zoo als A. des Amorie Jr. zoo welsprekend heeft betoogd: de godsdienst het wezen van den mensch, een betoog, 't welk de Groningsche theologen zeker gaarne als het hunne zullen erkennen, al wilden zij het dan ook, met mij, op eenigzins andere wijze genoemd hebben. Of zal de Groningsche school daarop antwoorden: dat hebben wij van Van Heusde geleerd, of liever uit het Platonisme, waarop

die Nederlandsche wijsgeer ons heeft gebragt. Maar was dan Schleiermacher ook niet een ijverig beoefenaar van Plato? Wij kennen immers zijne voortreffelijke vertaling van de werken van dien Griekschen wijze; en wat er ook over den Berlijnschen theoloog geschreven is, wij missen nog altijd de bepaalde aanwijzing van den grooten invloed, door Plato op de vorming van zijnen geest geoefend. Mij dunkt, Van Heusde heeft den geest van den Heer Hofstede de Groot en dien zijner vrienden er op voorbereid om wat hun door leerlingen en geestverwanten van Schleiermacher, in de Studien und Kritiken en elders, werd meêgedeeld, over te nemen en tegenover het abstract Supranaturalisme, zoo als het in onze theologie in meerdere of mindere mate was overgebleven, als waarheid voor te stellen. Wilt gij die waarheid in den vorm der Groningsche school? Gij vindt haar uitgesproken op blz. 48 van het boek dat ik voor mij heb. ‘De openbaring en opleiding van God in Jezus Christus is ons, wat haren *inhoud* betreft, eene algemeene en overeenstemmende met hetgeen de mensch ook buiten Christus kende of wenschte of giste, of, zoo ook dit niet kan, althans, nu die openbaring en opleiding hem is bekend geworden, zelf als waar en goed kan erkennen, en alzoo dus een wijsgeerige.’ Maar even als Schleiermacher, zoo staan de Groningsche godgeleerden ook tegenover de Rationalisten. Deze hebben ook ten onzent op theologisch gebied geheerscht, ofschoon niet zoo absoluut als in Duitschland. Zij zijn misschien nog wel ten onzent, hoewel zij weinig meer van zich laten hooren. 't Is de groote verdienste der Groningsche school dat zij aan hunne heerschappij, die evenwel nooit zeer krachtig zich heeft doen gevoelen, een einde heeft gemaakt. Welnu, wat leert die school tegenover het Rationalisme? In het wezen der zaak geheel hetzelfde als Schleiermacher. Ik beroep mij weêr op de woorden van den Heer de Groot op de aangehaalde plaats: ‘De openbaring en opleiding van God in Jezus Christus is ons, wat haren *vorm* aangaat, eene historische, geheel bijzondere, buiten de gewone orde der dingen, door velerlei wonderen gegevene daadzaak.’ Nu geloof ik wel niet dat Schleiermacher, zoo als de Heer Hofstede de Groot, het historisch, geheel bijzonder, buiten de gewone orde der dingen omloopend feit der verschijning van Christus ook nog zou hebben bepaald met de woorden: ‘door velerlei

wonderen,' om de eenvoudige reden dat hij het niet noodig achtte. Immers, volgens hem, geldt alleen voor de zoodanigen die gelooven het bewijs, dat voor de goddelijkheid des Christendoms aan de wonderen ontleend wordt. Maar voor 't overige staat Schleiermacher geheel op dezelfde wijze tegenover de Rationalisten als de Groninger school tegenover hen staat. Dat het Jezus Christus, dat het de historische, de levende Christus, dat het zijne verschijning in de geschiedenis is, waarvan alle waarachtig godsdienstig leven, waarvan alle heil en zaligheid uitgaat: dat op wetenschappelijke wijze in het licht gesteld te hebben, maar vooral de overtuiging daarvan in de harten van ons volk te hebben verlevendigd en bevestigd, dat is de groote verdienste, dat de eer en roem der Groningsche school, die door geen miskenning of laster haar kan ontnomen worden. Dat zij het heeft gedaan, daartoe is zij, naar mijne overtuiging, langs negativen weg gekomen door het gevoel, reeds vroeg bij hare voornaamste woordvoerders ontwaakt, dat bij de theologie zoo als zij was onder den invloed van het afgeleefd Supranaturalisme of onder dien van het Rationalisme, 't welk hier te lande bij het weinige *geniessbare*, dat van de tafel van Duitschlands wijsgeeren afviel, een zeer armelijk leven leidde, de waarheid, waaraan de mensch behoefte heeft, niet te vinden was. Positief is zij, naar mijne even stellige overtuiging, tot de erkentenis en de prediking van den historischen Christus, zoo als wij die prediking van haar vernemen, door Schleiermacher gebragt: zij het ook niet regtstreeks door hem zelven, dan door zijne leerlingen, door hen in wie de geest van den grooten man leefde en werkte. En daarom achten wij het onbillijk en onjuist als de Heer Hofstede de Groot, waar hij spreekt over het ontstaan der eigenaardige rigting van de Groningsche godgeleerden, niet alleen den invloed, door Schleiermacher daarop geoefend, ontkent, maar zelfs die rigting als eene geheele andere dan die van Duitschlands grooten theoloog doet voorkomen.

Het uitvoerigst, zoo als te verwachten is, handelt Prof. Hofstede de Groot over het eigenaardig wezen van de zienswijze der Groningsche godgeleerden. Wij kunnen hem daarbij niet in alle bijzonderheden volgen. Reeds zijne opgave is, uit den aard der zaak, eene schets van hetgeen door de woord-

voerders der Groningsche school in de onderscheidene vakken der theologische wetenschap is gedaan, en hoe zij op die alle het eigenaardige van hunne rigting hebben toegepast, op Kerkgeschiedenis en Moraal, Praktische Theologie, Naturaal, Dogmatiek en Apologetiek. Aan dat alles gaat vooraf een overzigt van de theologische Encyclopaedie, naar de opvatting der Groningsche school, terwijl bovendien eerst nog haar grond-denkbeeld wordt opgegeven en de onderscheidene rigtingen, waarin de Groningsche theologen met elkander dat denkbeeld trachten te verwezenlijken. 't Is een zeer uitvoerige schets, maar waarin toch ook al die vele en velerlei zaken met groote beknoptheid op meesterlijke wijze zijn behandeld. Men zal dus erkennen dat aan een uittreksel hier niet valt te denken. Ik mag alleen elk die belang stelt in de verschijnselen op het gebied des geestes, aanmoedigen om door den Heer De Groot zelven zich te laten aanwijzen wat de Groningsche godgeleerden op het gebied hunner wetenschap beoogen. Ik meen mij van mijne taak, binnen de ruimte mij hier gegeven, te kwijten, en ook aan de behoeften van de lezers van dit tijdschrift te voldoen, als ik meer opzettelijk ter sprake breng wat onze auteur als het *grond-denkbeeld* der Groningsche school voorstelt, en in verband daarmeê enkele andere bijzonderheden in het stelsel beschouwen. Doch laat mij liever zeggen: in de zienswijze; ‘want,’ zoo als de Heer De Groot schrijft, ‘een juist afgerond en afgebakend geheel van leeringen zoeken wij niet. Waren wij leerlingen van éénen menschelijken meester, dan kon dit plaats hebben; nu wij allen te zamen broeders zijn, die alleen van Gods Zoon willen afhangen, is er geene volkomene eenheid van weg en uitkomst mogelijk, niet dan eenheid van uitgangspunt en doel.’ Derhalve dat uitgangspunt, het grond-denkbeeld der school: welk is het?

Prof. Hofstede de Groot beschrijft het aldus: ‘Het alles beheerschende grond-denkbeeld is dit, dat in het Christendom het voornaamste is *de openbaring en opleiding door God in Jezus Christus ons gegeven, om ons Gode steeds gelijkvormiger te maken*, of, wil ik het zeer kort uitdrukken: *God in Jezus Christus*, en wel God in Hem aan ons geopenbaard, wat wij moeten aanschouwen, en door Hem ons opleidend tot hetgeen wij moeten worden.’ Uit hetgeen de auteur vervolgens ter verklaring er bijvoegt, blz. 42 en 43, schijnt

te blijken dat met de *openbaring* het objective wordt bedoeld, datgene wat ons tot ons heil wordt voorgesteld; met de *opleiding* het subjective, namelijk onze vorming om wat geopenbaard is te leeren kennen, ons toe te eigenen en op ons leven toe te passen. Intusschen wordt toch het een en ander tevens als één voorgesteld. ‘Openbaring en opleiding,’ zoo lezen wij, ‘zijn dus(?) één, als opleiding door openbaring of openbaring tot opleiding; gelijk onderwijs en opvoeding één zijn, als opvoeding door onderwijs of onderwijs tot opvoeding.’ 't Zal wel aan mij haperen dat *dit* mij niet volkomen duidelijk is. Intusschen geloof ik dat ik de zaak in haar geheel genoegzaam vat. In Jezus Christus, in zijne verschijning, in zijne komst op de aarde, in zijn' persoon, in zijn lot, in zijn leven en werken, wordt ons *geopenbaard*, niet geleerd, niet door onderwijs meêgedeeld, maar in feiten te aanschouwen gegeven wie *God* is, wie de *mensch* is, en welke *'s menschen betrekking is tot God*, terwijl de Kerk de instelling is, waarin en waardoor het menschdom voortdurend wordt opgeleid om uit de feiten zoowel van het leven van Jezus op aarde, als van dat 't welk hij nu leidt in den hemel, en die wij in de geschiedenis aanschouwen, de openbaring van God in Christus te leeren kennen en zich tot heil toe te eigenen.

Men zou, geloof ik, te weinig zeggen, als men alleen maar betuigde dat er waarheid is in het *grond-denkbeeld* der Groningsche school, en niet erkende dat zij *de* waarheid predikt, als zij leert dat de hoofdzaak des Christendoms is de openbaring Gods in Jezus Christus. Wij rekenen het haar tot eene eer dat zij die waarheid in het licht heeft gesteld; ofschoon, zij erkent het zelve, ‘het er ver van af is dat die waarheid haar bijzonder eigen zou zijn;’ ook dit is haar verdienste, dat zij met allen ijver de erkentenis zoekt te verbreiden dat het feit der komst van Gods Zoon op aarde, zijne geheele verschijning, en niet dit of dat gedeelte er van, niet alleen zijn lijden en sterven, niet enkel zijn leer of voorbeeld, de oorzaak is onzer behoudenis. En al is het niet met zoo volkomene toestemming, in de hoofdzaak echter zullen velen met mij haar dankbaar zijn voor hetgeen zij leert van het werk van Christus in en door zijne gemeente. Maar zij heeft, het is meermalen, ook in dit tijdschrift gezegd, en, mij dunkt, ook bewezen, haar hoofddenkbeeld eenzijdig toegepast en daardoor aan den eenen

kant zich van de waarheid verwijderd en aan de andere zijde aan hare zienswijze (ik had bijna weêr *stelsel* geschreven) in meer dan één opzigt iets gekunstelds en gewrongens gegeven; terwijl het haar in enkele bijzonderheden toch niet heeft kunnen gelukken haar beginsel consequent te handhaven. Ik wil nog eens trachten het een en ander in bijzonderheden aan te toonen; ook op het gevaar af dat de Heer Hofstede de Groot mij op nieuw zal verzekeren dat ik hem niet begrepen heb.

Ik zou al dadelijk op de Encyclopaedie kunnen wijzen. Naar mij voorkomt, zien wij hier al terstond in een sprekend voorbeeld, tot welke verwarring de eenzijdige toepassing van eene anders goede en ware gedachte kan leiden. Niemand kan er redelijkerwijze iets tegen hebben, dat men als het doel des Christendoms dit stelt: de opleiding van den mensch tot de erkentenis, toeëigening enz. van de openbaring Gods in Christus. Maar nu houdt de Groningsche school - en ziedaar hare eenzijdigheid - die gedachte zoo vast en tracht zij haar zoo op alles toe te passen, dat ook de Encyclopaedie, die, volgens haar begrip, toch wel niet anders kan zijn dan de aanwijzing hoe de onderscheidene deelen eener bepaalde wetenschap uit één beginsel afgeleid worden en noodzakelijk met elkander zamenhangen als deelen van één en hetzelfde geheel, volgens de Groningsche school, de aanwijzing is hoe de godgeleerde gevormd, ‘opgeleid’ wordt. Zij heeft dus geene Encyclopaedie, maar ten hoogste eene Methodologie, of liever eene Institutio theologi. Reeds de naam, waarmede de Heeren Pareau en Hofstede de Groot de Encyclopaedie, door hen uitgegeven, genoemd hebben, *Encyclopaedia Theologi* (niet *Theologiae*), 't zij met alle bescheidenheid gezegd, heeft geen zin, evenmin als het een goeden zin zou hebben indien men sprak van eene Encyclopaedia Juris Consulti; terwijl elk gevoelt wat men onder eene Encyclopaedia Juris te verstaan hebbe. ‘De wetenschappelijke ordening onzer godgeleerdheid,’ schrijft de Heer De Groot, ‘vloeit uit ons denkbeeld en onze rigting voort, ja, kan daaruit alleen verstaan worden.’ Geheel verkeerd. De godgeleerdheid heeft, even als elke andere wetenschap, hare ‘ordening’ in zich zelve. De schikking van hare verschillende onderdeelen vloeit voort uit de idee der wetenschap zelve, en is van de bijzondere rigting van haren beoefenaar ten eenenmale onafhankelijk, zoodat b.v.

waar het op de wetenschap der theologie aankomt, zoowel de Rationalist als de strenge Supra-naturalist het zamenstel zijner wetenschap zal vinden in Schleiermacher's uitmuntende ‘Kurze Darstellung des theologischen Studiums,’ terwijl niemand dat zal vinden in de zoogenaamde Encyclopaedie der Groningsche school. Bedrieg ik mij niet, dan heeft het zijnen grond daarin, dat die rigting zoo zeer is bevangen in haar gronddenkbeeld van het wezen des Christendoms, dat zij het ook daar toepast, waar het inderdaad die toepassing niet kan vinden, zoodat dan ook voor haar de theologie niet is de wetenschap van het Christendom, maar een middel ter opleiding van den Theoloog, d.i. de Christen in eminenten zin; want dat is ten laatste, volgens hare zienswijze, de godgeleerde, en niet iemand die, juist door zijne wetenschap, van de overige menschen en ook van de overige Christenen onderscheiden is, zoo als b.v. de Geneesheer, de Regtsgeleerde, enz. Van daar dan ook dat b.v. waar in de Encyclopaedie de Moraal ter sprake komt, er niet gehandeld wordt over de plaats die deze op het gebied der theologie beslaat, noch over het verband waarin zij staat tot de overige deelen der wetenschap, maar dat er aangewezen wordt hoe de Christelijke zedekunde den Godgeleerde de wijze leert waarop hij als *Christen* moet gevormd worden.

In de ordening der theologische wetenschap, naar de Encyclopaedie der Groningsche school, staat de leer aangaande den Bijbel vooraan. Vragen wij, waarom? het antwoord luidt: Jezus Christus, zoo als hij objectief voor ons staat, of de historische Christus, is ons hoofdzaak; Hem kennen wij in zijn leven, dat hij op aarde heeft geleid, uit het Nieuwe Verbond, bepaald uit de Evangeliën. Waar dus in de Encyclopaedie sprake is van schriftverklaring, daar wordt die ten laatste bepaald tot het Nieuwe Testament. Want wat daar over het O. Verbond voorkomt, wordt alleen vermeld omdat de kennis van het O.T. een voornaam hulpmiddel is tot de uitlegging des N. Verbonds. Dat is consequent overeenkomstig met het gronddenkbeeld, maar ook alleen met dat denkbeeld zoo bepaald en scherp opgevat, dat de openbaring Gods in Christus, wat de verschijning des Heeren op aarde aangaat, ook alleen geldt van de feiten van zijn leven, van zijne daden en lotgevallen, niet alzoo van de leer van Jezus, zoo als die òf door Hem zelven òf door zijne leerlingen, die Hij zelf had opgeleid, is voorge-

dragen. Ik zou den Groningschen godgeleerden wel eens de vraag willen stellen: of ook het woord niet is eene handeling? En daar het nu toch wel buiten kijf zal zijn, dat Jezus in zijne woorden ook eene leer heeft voorgedragen; of dan die leer niet mede behoort tot de openbaring Gods in Christus? Gaarne erken ik hunne verdienste daarin, dat zij met zoo hooge ingenomenheid den persoon van Christus, den Heer zoo als Hij handelend optreedt, op den voorgrond hebben geplaatst. Maar ik vraag of het toch niet een zeer bekrompen en zeer eenzijdig vasthouden van de idee der openbaring (*ἀποκάλυψις*) is, als zij haar, zoo als zij waarlijk doen, alleen laten gelden van eene openbaring voor het zien, voor het 'schouwen?' Het is zoo; zij hebben zoo doende de letter vóór zich. Maar plegen zij op die wijze inderdaad niet eene letterdienst, waarvan zij zich anders zoo afkeerig betoonen? Zouden wij - men vergeve mij de onjuiste uitdrukking! - ook niet aan eene openbaring voor het 'hooren' moeten denken, dat wil zeggen: aan eene 'verkondiging' door het voordragen van eene leer? Het mysterium, 'de verborgenheid,' die geopenbaard wordt, is toch niet enkel wat bedekt is voor het oog, maar ook wat met het oor nog niet werd gehoord. Kon de Groningsche school tot de erkentenis van deze hare eenzijdigheid komen, mij dunkt, zij zou een ander gevoelen omtrent de H. Schrift voordragen dan zij nu doet.

Niemand meene daarom dat ik zal instemmen met de zware beschuldigingen, in dit opzigt tegen haar ingebragt, als stelde zij geen prijs op den Bijbel. Het tegendeel blijkt voor alle onbevooroordeelden, en ofschoon zij tot nu toe, ten minste voor het publiek, haar voorname werk niet heeft gemaakt van Schriftverklaring, de voortreffelijke Hermeneutica Codicis Sacri van Prof. Pareau is alleen voldoende om te bewijzen, met wat ernst te Groningen de verklaring der Schrift wordt ter harte genomen. Ook Prof. De Groot verklaart nu weder: 'Hoog staat bij ons de Bijbel aangeschreven. Hij is ons de verzameling dier Heilige Schriften, waarin wij Gods woord - rein en onvervalscht kunnen vinden.' Als men intusschen voor die prijsstelling op den Bijbel alleen vindt een beroep op de ijverige deelneming der Groningsche godgeleerden aan alles wat tot de verspreiding van den Bijbel en tot bekendmaking van zijnen inhoud betrekking heeft, dan zou men misschien nog wel wat meer

eischen. Wij mogen evenwel niet meer van hen wachten, zoo zij aan hunne zienswijze getrouw blijven; want in hun stelsel (ik moet het woord hier wel bezigen) is voor de erkentenis van het Goddelijk gezag der Schrift inderdaad geene plaats. Met eenig regt zou men hier kunnen zeggen dat hunne praktijk anders, ja beter is dan hunne leer. Het blijkt uit de woorden van den Heer Hofstede de Groot. Met volkomen vertrouwen op het historisch gezag van de Schriften des N. Verbonds verklaart hij de meening door de Tubingsche school, aangaande den oorsprong dier Schriften voorgedragen, voor ongegrond. ‘Maar,’ zoo spreekt hij, ‘al hadde zij (de Tubingsche school) gelijk: met één Bijbelboek, of ook met vier of acht, valt Hij (Christus) niet, die leefde en leeft, werkte en werkt. Meer dan de getuigenis over Hem is Hij zelf.’ Ik vraag toch, als wij de getuigenis van de Apostelen en Evangelisten, van de *auctores* Domini, zoo als reeds Tertullianus hen noemde, als wij die getuigenis misten, hoe zouden wij dan de openbaring Gods in Christus kennen? Uit de geschiedenis der Kerk? Derhalve uit de Traditie? Men ziet waarheen wij aldus geraken! Of als eens tegenover het exegetische betoog van de Groningsche school, dat de Apostelen, als getuigen van Christus, *feilloos* zijn, het tegendeel kon worden aangewezen? Want het gezag van de schrijvers des N. Testaments is volgens haar niet anders dan een exegetisch probleem, dat gelukkig tot nu toe, naar het inzien dier school, in positiven zin is opgelost. Neen, ik geef mijne dogmatische overtuiging aangaande het gezag der Apostelen niet op, al handhaaf ik het ook niet in den zin der ‘kerkelijke’ Dogmatiek, zoo min als ik de onzondigheid van den Heer verwissel voor zijne zondeloosheid, in den zin van Groningen.

Over de Kerkgeschiedenis naar de voorstelling der Groningsche school, spreek ik hier nog niet. Ik moet er straks nog op terugkomen als ik handel over het praktisch gebruik er van in de Dogmatiek. Zij is, gelijk men weet, naar de opvatting der Groningsche godgeleerden, de voortgaande openbaring Gods in Christus, zoodat zij, nevens de voorstelling van het aardsche leven des Heeren in de Schriften des N. Verbonds, en onder leiding van den inhoud dier Schriften, mede de bron is waaruit wij de kennis van Gods openbaring in Christus moeten putten. Ik meen hier alleen dit er van te mogen zeggen, dat de mystische idee,

hier uitgesproken, in de voorstelling der Kerkgeschiedenis, zoo als Prof. Hofstede de Groot die in zijn teregt geprezen compendium gegeven heeft, veel minder uitkomt dan zij in de behandeling der Dogmatiek schijnt gebezigd te worden. Ik voeg er bij dat wij zulks, naar mijn inzien, een geluk mogen achten.

Terwijl wij den kring der theologische Encyclopaedie volgens de schikking der Groninger godgeleerden rondgaan, komen wij van de Kerkgeschiedenis aan de Moraal. Hoe het een zoo nevens het ander kan staan laat zich, zoo als natuurlijk is, alleen uit de eigenaardige zienswijze der school verklaren. Exegese en Kerkgeschiedenis - dus leert zij - doen ons Christus kennen zoo als hij objectief vóór ons staat. Nu volgt de voorstelling van het leven van Christus subjectief in den geloovige; en zoo hebben wij dus eerst de Moraal. Uitvoerig heeft de Heer Hofstede de Groot uit het leerboek over de Christelijke zedekunde, door zijn ambtgenoot Pareau uitgegeven, ons het Moraalsysteem der Groningsche school doen kennen. Blijkbaar is hij met dat werk hoog ingenomen, - en wij kunnen ons die ingenomenheid verklaren. Het is op het standpunt van den auteur een voortreffelijk boek, dat met de Hermeneutiek van denzelfden schrijver, de Kerkgeschiedenis en de Naturaal van Hofstede de Groot en de Practische Theologie van Muurling, loffelijke getuigenis geeft van het wetenschappelijk streven der Groningsche godgeleerden. En toch kan ik niet ontveinzen dat het boek van Pareau toen het, nu dertien of veertien jaar geleden, in het licht verscheen, mij in hooge mate teleurstelde. 't Was niet omdat mij geleerd was de Moraal als een pligtenleer te beschouwen, waarbij men den Bijbel gebruikt, zoo als de Regtsgeleerde zich van den Codex Justinianeus bedient, om er een soort van regts- en wetboek voor eene Christelijke gemeente of liever voor den Christen uit zamen te stellen. Maar het was omdat ik in die Moraal niet vond wat ik, ook naar de leer der Groningsche theologie, waarmeê ik in die dagen meer ingenomen was dan thans het geval is, gemeend had er in te zullen vinden. Die theologie toch leert, - en het is haar gronddenkbeeld, - dat wij in Christus zien wie de mensch is, zijn kan, en worden moet. Ik had dus verwacht dat ik hier in de Moraal zou vinden eene voorstelling van het volmaakt menschelijk leven, zoo

als het in Christus zich heeft geopenbaard, zoo als wij het in hem aanschouwen, niet als voorbeeld alleen, niet als ideaal, maar als wezenlijkheid, die in het leven van den geloovige moet herhaald, verwezenlijkt worden. En wat vond ik? Ik zal het den Heer Hofstede de Groot zelven laten zeggen. Hij heeft uitvoerig de idee der Moraal in het boek van zijn' ambtgenoot ontwikkeld, omdat zij, ook door onpartijdige en geleerde beoordeelaars, is misverstaan. ‘Vorming, ontwikkeling, opvoeding, opleiding, volmaking des menschen en des menschdoms; vorming eerst der Apostelen onmiddellijk, dan aller Christenen door middel der Kerk; vorming van al het menschelijke in ons, om ons goede, steeds betere, volmaakte menschen te doen worden; vorming ook door onderwijs, maar niet door onderwijs of werking op het verstand alleen, maar door werking op gemoed en wil tevens; vorming niet door een zamenstel van leeringen, maar door een zamenstel van levende menschen, door de Kerk van Christus, door de stichting en volmaking dezer Kerk; - deze vorming in het licht te stellen, gelijk zij van God door Christus is begonnen voor achttien eeuwen en nog voortgaat, dit is het doel van Pareau's Moraal.’ Waarlijk, ik kan mijne teleurstelling niet beter beschrijven dan door te verzekeren dat, naar mijne meening, het boek uit was waar het had moeten beginnen. Ik betuig dat met eenige vrijmoedigheid, omdat ik er gaarne de verzekering bijvoeg, dat ik uit het boek van Prof. Pareau veel geleerd heb, al vond ik er juist niet in wat ik er in had gezocht. De Moraal toch is voor mij de wetenschap van het vrije leven, zoo als dat zich in het handelen openbaart. De Christelijke Moraal is voor mij de wetenschap van het vrije leven, zoo als het door het geloof in, of door de gemeenschap met Christus gewijzigd is. De Moraal der Groningsche school brengt mij maar tot aan die gemeenschap, zij beschrijft mij niet het leven in die gemeenschap. Zij leert hoe de mensch wordt opgeleid, gevormd tot Christus, niet hoe hij handelt door de kracht van, en in de gemeenschap met Christus. Het blijkt genoegzaam dat mijn bezwaar tegen deze Moraal niet is gelegen in een te veel door haar gegeven, niet daarin dat zij vele stukken der Dogmatiek in haren kring opneemt, - ik geloof ook dat veel, wat tot nu toe in deze laatste wordt behandeld, 't zij geheel 't zij gedeeltelijk in

de Moraal moet overgenomen worden, al meen ik ook dat Rothe daarin veel te ver gaat. Neen, mijn bezwaar tegen de beoefening van dit gedeelte der Theologie door de Groningsche godgeleerden is, dat zij mij te weinig geeft en het eigenlijk subject der Christelijke zedeleer buiten aanmerking laat, welk subject niet is ‘de mensch zoo als hij door Christus kan en moet gevormd worden’, noch ook ‘de mensch, zoo als hij door God en Christus gevormd wordt,’ maar de mensch zoo als hij door God in Christus ‘gevormd is,’ d.i. de Christen.

Maar ik mag niet verder gaan. Het blijkt dat het ook hier de eenzijdige toepassing van de idee van ‘opleiding’ is, waarin wij den grond hebben te zoeken van het gebrekkige in de behandeling van dat zoo hoogst gewigtig, in de theologie der Groningers bij uitnemendheid gewigtig deel der godgeleerdheid. Om van het geduld mijner lezers niet te veel te vergen, ga ik de Practische Theologie der Groningsche school, zoo als zij door Prof. de Groot is in het licht gesteld, met stilzwijgen voorbij. Ik heb aan den arbeid van Prof. Muurling op dit gebied reeds den wèl verdienden lof gebragt. 't Is eene eigenaardigheid in de rigting der Groningsche godgeleerden, dat bij hen de Practische Theologie niet het einde van het zamenstel der theologische wetenschap uitmaakt, dat zij niet de sluitsteen daarvan is, noch ook de kroon van het geheel, maar er midden in schijnt te staan. ‘Schijnt,’ zoo schreef ik met opzet, want inderdaad zijn wij, ook volgens deze rigting, met de Practische Theologie aan het einde van het geheel. Maar waar blijft dan de Dogmatiek en de Apologetiek? Neen, die zijn niet vergeten: maar, hoe vreemd het ook klinke, zij behooren eigenlijk niet in dat godgeleerd zamenstel. Wilden de Groningsche theologen volkomen consequent te werk gaan, dan moesten zij erkennen: Dogmatiek hebben wij niet. Het blijkt uit alles, dat het niets anders is dan een zich schikken naar het gewoon spraakgebruik, een overnemen van eene terminologie, die nu zoo lang in de Christelijke kerk heeft geheerscht, als zij nog spreken van Dogmatiek. Die wetenschap, 't zij men haar beschouwe als leer des geloofs, d.i. de inhoud des geloofs, in den vorm eener leer voordragen, hetzij als de wetenschap van de leeringen die op een' bepaalden tijd in een bepaald Christelijk kerkgenootschap gelden, of hoe men het ook anders

bepale, de Groningsche school heeft eigenlijk iets zoodanigs niet, om de eenvoudige reden dat voor haar geene dogmata bestaan. Maar daarom sluit zij de behandeling dier wetenschap niet buiten den kring harer bemoeijing, ofschoon zij, het blijkt uit hare Encyclopaedie, haar in het zamenstel harer theologie niet opneemt, maar als in een aanhangsel er aan toevoegt. De Groningsche theologie is eigenlijk alleen eene historische, en wat zij Dogmatiek noemt, is niet de wijsgeerige behandeling van eene leer, verdeeld in onderscheidene leerstukken, die voor het weten en begrijpen den grond en inhoud onzer zaligheid uitspreken; neen, de Dogmatiek is, volgens haar, niet anders dan wijsgeerige beschouwing en ontwikkeling van of speculatie over dat ééne feit, de openbaring Gods in Christus. Wat nu den inhoud dier Dogmatiek moet uitmaken, dat blijft natuurlijk voor een goed deel ten eenemale onbepaald. Ja, de hoofdpunten zijn gegeven in het gronddenkbeeld der school: Christus, God zoo als hij in Christus is geopenbaard, de mensch zoo als Christus hem ons in zijne verschijning doet kennen, de betrekking tusschen God en den mensch zoo als die is en zijn moet. Maar wat nu de andere bijzonderheden aangaat: dat blijft ten laatste aan ieders subjectiviteit, bijna zeide ik willekeur, overgelaten, of het wordt bepaald door de polemiek tegen andere rigtingen, en blijft dus louter negatief. Ja, dat de Dogmatiek der Groningsche school datgeen bevat, wat wij in haar vinden, is, naar mijn overtuiging, niet iets 't welk in zich zelf noodzakelijk is, maar vooral het gevolg van de dogmatische traditie, onder welker invloed zij, in weerwil van al hare eigenaardigheid en oorspronkelijkheid, toch nog blijft staan. Kon zij er zich geheel van losmaken, haar inhoud zou nog al anders en zeker vrij wat beknopter zijn. Vaste regel voor de speculatie over het feit der openbaring Gods is er voor deze theologie ook niet. 't Is voor haar niet de vraag wat b.v. de Apostelen over den persoon van Christus hebben geleerd. Ja, zij acht die uitspraken hoog, maar zij laat er toch hare beschouwing niet door bepalen. Die is alleen afhankelijk van hetgeen zij zelve in Christus ziet en van de eigene woorden des Heeren. Maar hoe nu de Groningsche school uit die woorden van den Heer komt tot de erkentenis b.v. van 's Heeren bovennatuurlijke geboorte, tot bepaalde voorstelling van

de betrekking tusschen zijn leven hier op aarde en zijn voorbestaan: ik beken dat het mij niet duidelijk kan worden. Wij zien dan ook uit hetgeen de Heer Hofstede de Groot ons meêdeelt, dat met betrekking tot dit laatste punt reeds aanmerkelijk verschil bestaat tusschen hem en eenige van zijne vrienden. Daar zullen zich nog wel meer verschillende zienswijzen in de ééne rigting openbaren. Maar men zal mij antwoorden: 't is elders onder de theologen niet beter. Ik kan de kracht dezer tegenwerping niet ontkennen. Maar die anderen, voor zoo veel zij in waarheid Protestantsche godgeleerden zijn, hebben in de Schrift, niet alleen in de feiten daarin verhaald (de verklaring van die feiten, ik beweer het, ook tegenover de herhaalde verzekering van het tegendeel door den Heer De Groot, is vrij wat minder zeker dan die van de woorden), zij hebben een' regel in de ‘leer’ van hen, die door den geest van Christus in alle waarheid geleid werden. En wij mogen ten minste de hoop voeden, dat men in de verklaring en opvatting van die leer meer en meer tot eenstemmigheid zal komen, terwijl het speculeren over een feit altijd in hooge mate onbepaald en onzeker blijven zal. Neem b.v. het lijden en sterven van Jezus Christus, zonder bij de beschouwing daarvan u te laten leiden door hetgeen de Apostelen over het doel er van geschreven hebben. Wat zien wij er dan in? Begrijp ik den Heer De Groot wèl, dan wordt daarin geopenbaard de groote boosheid der menschen en de oneindige liefde Gods. ‘De kruisdood van Jezus is eene *openbaring* van Gods liefde, van Jezus volmaaktheid en van der menschen zonde; door de aanschouwing en erkentenis van dat een en ander, wordt aan de wereld een *schok* gegeven, en krijgt zij aldus (?) eene opleiding om langzamerhand voor het zinnelijke te sterven en voor het geestelijk, hemelsch leven op te staan.’ Dat is het dus wat, naar de zienswijze der Groningsche godgeleerden, in de plaats komt van datgene wat, vooral op gezag van den Apostel Paulus, als leer der verzoening geldt. Paulus noem ik en niet Anselmus, weins leer over deze zaak, altijd het object der Groningsche polemiek, inderdaad eene karikatuur van de Bijbelsche leer der verzoening is.

Maar het is hier de plaats niet, om ons zoo diep in de bijzonderheden der theologie te begeven. Er is nog iets, waarover een enkel woord dient gezegd. Wij hebben, toen

wij spraken over de voorstelling der Kerkgeschiedenis naar de zienswijze der Groningsche theologen, opgemerkt dat deze volgens hen is de voortgaande openbaring van God in Christus. Zij ziet dus in de geschiedenis der Kerk het leven van den Heer. Met vele anderen vind ik in zulk eene definitie van die wetenschap niet anders dan mystiekerij, al kan men ook, ik weet niet welke beroemde namen bijbrengen van hen, die de Kerkgeschiedenis ook zoo noemen. Maar daarover hier niet meer. Ik herinner mij dat onze Mensinga - och dat die man niet in ons midden kon blijven! Prof. Hofstede de Groot klaagt aan het einde van zijn boek over onderscheidene zaken nadeelig voor de wetenschap, die zich in den tijd van zijn Professoraat opdeden. Hij had ook wel dit mogen noemen, dat een man als Mensinga ons land moest verlaten! - ik herinner mij dat die geleerde, eenige jaren geleden, op zijne manier, d.i. grondig en puntig tevens, die mystieke beschouwing van de Kerkgeschiedenis in dit tijdschrift heeft bestreden. Maar daarover nu niet meer. - Wat ik bedoel is het gebruik, door de Groningsche theologie, op grond harer beschouwing van de Kerkgeschiedenis, in de Dogmatiek van die wetenschap gemaakt. ‘Wij halen,’ zoo verzekert Prof. De Groot, ‘hoe vreemd dit onder Protestanten zij, onze bewijzen voor de Christelijke waarheid zoowel uit de Kerkgeschiedenis als uit het N. Verbond. En dit doen wij, omdat vele Christelijke leerstukken (het woord is vreemd in deze eigenaardige rigting) oneindig duidelijker en overtuigender kunnen in 't licht gesteld worden, als men de Kerkgeschiedenis te hulp roept, dan als men bij het Nieuwe Verbond blijft staan.’ En dan doet de Hoogleeraar in een voorbeeld ons aanschouwen hoe zij dit doen. 't Spijt mij dat hij zich bij dit ééne voorbeeld heeft bepaald, en vooral dat hij een voorbeeld heeft gekozen, 't welk hij vroeger ook reeds, in eene brochure tegen Mr. I. da Costa, heeft gebezigd. Nu krijg ik den indruk alsof het toch inderdaad niet zoo heel veel leerstukken zijn, die eerst uit de Kerkgeschiedenis het ware licht ontvangen, vooral daar Prof. de Groot, wel wat naïf, zelf zegt: ‘ik weet ook nu nog geen ander gewigtig en veel betwist leerstuk, 't welk men even duidelijk in even weinige woorden in dit helder licht kan stellen.’ Hoe het zij, wij moeten voor 's hands ons met dit ééne voorbeeld tevreden stellen en wachten op

andere. Dat voorbeeld is het bewijs uit de geschiedenis voor de waarheid van ‘het kenmerkend leerstuk der Evangelische kerk, dat wij zalig worden uit genade.’ In dat leerstuk, zegt de Hoogleeraar, ‘kan men drie punten onderscheiden: *a*) wij worden zalig door Gods genade, zonder onze verdiensten; *b*) wij kunnen evenwel die genade wederstaan; en *c*) wij verkrijgen dan alleen haar genot, zoo wij haar gewillig door het geloof aannemen. Drie eeuwen lang bepaalden zich de Evangelische Christenen bij de bewijzen dezer denkbeelden uit plaatsen of uitspraken des N. Verbonds. Nu verzuimen *wij* (de Groningsche godgeleerden) deze ook wel niet; maar daar wij zien, dat de Heer ons deze zaken nog bij voortduring in de Kerkgeschiedenis openbaart, helderen wij door het licht van deze op, wat het N. Verbond èn in uitspraken èn bovenal in groote daadzaken ons daarover leert.’ En nu worden vervolgens de drie opgenoemde bijzonderheden in dat leerstuk uit de geschiedenis bewezen, namelijk zoo, dat eerst bewezen wordt hoe de menschen zalig worden door Gods genade, zonder verdiensten; door aanwijzing, hoe Joden, Grieken, Romeinen de prediking van het Evangelie door de Apostelen ontvingen, zonder dat zij hen hadden ontboden, zonder dat zij hen vriendelijk ontvingen, ja terwijl zij hen vervolgden en doodden; - dat later onze voorouders even zoo gezind waren tegen Willebrord, Bonifacius, Ludger, en toch het Evangelie ontvingen; - dat het in onze dagen niet anders gaat bij Kaffers, Nieuw-Zeelanders enz. ‘Zoo leert ons,’ dus besluit de Hoogleeraar, ‘de geschiedenis helder en onwedersprekelijk de waarheid van Paulus woord, dat de mensch niet door eigen verdiensten, maar uit onverdiende gunst of genade, tot God en Christus gebragt en zalig wordt.’ - Op dezelfde wijze gaat het bij het andere punt: dat de mensch Gods genade kan wederstaan. De Schrift geeft hier geen genoegzaam licht, wel de geschiedenis. De Jeruzalemmers die Jezus en Stephanus doodden, de Filippiërs die Paulus in den kerker wierpen, de Romeinen die eeuwen lang de Christenen vervolgden, onze voorouders in hunnen strijd tegen de Franken, schier alle volken die Gods genade ook nu nog voor het eerst ontvangen, weêrstaan haar enz. ‘*Zoo*,’ dus besluit de Hoogleeraar, ‘*Zoo* is de geschiedenis de uitlegster der Apostolische woorden, en past op bijna ieder zinnelijk mensch

Stephanus verwijt aan de Joden: “Gij wederstaat altijd den Heiligen Geest.”’ - Desgelijks het bewijs voor het derde punt: ‘hoe wordt het genot van Gods genade verkregen, zoodat men er werkelijk zalig door wordt? Alleen, antwoordt de Kerkgeschiedenis, op deze wijze, dat de mensch haar gewillig door het geloof aanneemt.’ En dan worden voorbeelden van die gewillige aanneming uit vroeger en later tijd bijgebragt (onder andere de gewillige (?) aanneming van het Evangelie door Konstantijn), om tot het besluit te komen, ‘dat niemand van Gods genade genot heeft, dan die haar uit vrijen wil geloovig aanneemt.’ - Ik heb deze plaats uit de toespraak des Hoogleeraars zoo uitvoerig bijgebragt, omdat aan de zaak van het dogmatisch betoog uit de Kerkgeschiedenis, door hem en de anderen die van zijne rigting zijn blijkbaar groot gewigt wordt gehecht. Ik herhaal dat ik gaarne met andere voorbeelden had zien gestaafd wat de Heer De Groot schrijft: ‘geen dogma is er, of het wordt door ons op dezelfde wijze behandeld’. Ik kan het naauwelijks op het enkel zeggen des Hoogleeraars aannemen. Geen dogma! Er zullen er toch wel zijn, voor welke zulke historische bewijzen niet te vinden zijn. Maar nu de kracht, de waarde van zulk betoog. De Heer de Groot verbergt zijne bevreemding niet dat men het drie eeuwen lang, sedert de dagen der Hervorming, geheel verwaarloosd heeft. Mij bevreemdt dat volstrekt niet, om de eenvoudige reden dat het den naam van betoog, waar het op het leveren van wetenschappelijk bewijs aankomt, niet mag dragen. Hoe! zulke *voorbeelden* aan de geschiedenis ontleend, dat zouden *bewijzen* zijn! Dan, vaarwel, Logica! Ja, dat men in preken of op katechisatiën of bij practische behandeling der Kerkgeschiedenis zulke opmerkingen maakt; maar in de Dogmatiek.... Waarlijk men heeft geene stringente bewijzen noodig, als men aan zulke voorbeelden genoeg heeft. Wat Prof. Scholten tegen den Hoogleeraar Pareau heeft bijgebragt, met betrekking tot het bewijs voor de heerschappij van Christus ontleend aan het voortdurend bestaan der Christelijke kerk, dat de Mohammedaan met evenveel regt uit het voortdurend bestaan van het Islamisme de waarheid van Mohammeds leer zou kunnen bewijzen, geldt mede van al die zoogenaamde historische bewijzen voor de waarheid, dat de mensch uit Gods genade zalig wordt. Tegenover al de voorbeelden hier aangevoerd zou men ook

andere kunnen stellen, die het bewijs voor een goed deel krachteloos maken.

Bedrieg ik mij niet, dan laat zich zulke verwaaring van wetenschappelijk betoog met opheldering uit de geschiedenis (immers dat is het waarop ik zoo even heb gewezen) vooral verklaren uit eene eigenaardigheid van de theologie der Groningsche rigting, die wij door den Heer De Groot bij herhaling als eene voorname deugd van haar hooren prijzen, namelijk het *practische* waardoor zij zich onderscheidt. Wie zal hem niet toestemmen, als hij verzekert ‘dat de mensch niet is om de wetenschap, maar de wetenschap om den mensch.’ Maar zulk een woord, zoo algemeen uitgesproken, beteekent nog niet veel. De toepassing echter door de Groningsche school van dien algemeenen regel gemaakt, - het blijkt reeds uit hetgeen ik van de Encyclopaedie in het midden bragt, - acht ik bedenkelijk, en moet consequent tot minachting der wetenschap leiden. Prof. De Groot beroept zich op Van Heusde, wiens Encyclopaedie, in de twee eerste deelen zijner *Socratische School*, in denzelfden geest geschreven zou zijn als de Encyclopaedie der Groningsche school, d.i. niet als eene ontwikkeling van het zamenstel der wetenschap op zich zelf, maar als eene aanwijzing hoe de wetenschap den *mensch* kan en moet vormen. Ik twijfel of de toepassing van Van Heusde's wijsbegeerte op de beoefening der Theologie, zoo als zij door de Groningsche school wordt gemaakt, wel volkomen juist is. En in 't algemeen vindt men bij velen van hen, die altijd zich op Van Heusde beroepen en zeggen dat zij in zijnen geest de wetenschap beoefenen, wel eene neiging om zoo wat zoetelijk over de wetenschap te kouten, en haar zoo diep te verbergen onder zekeren aangenamen en gemakkelijken vorm, dat men moeite heeft om haar weêr te vinden. Ik geloof dat het hier gaat zoo als gewoonlijk waar men navolgt. Men neemt den vorm, het uitwendige aan, en dat dan gewoonlijk met de noodige overdrijving, terwijl men den geest, den inhoud, verliest.

Doch 't is bij de theologen der Groningsche school nog iets anders. Prof. de Groot zegt gedurig dat hunne theologie bij uitnemendheid practisch is. Zoo als ik zeide: hij roemt zulks als eene deugd, haar inzonderheid eigen, blijkbaar in onderscheiding van andere rigtingen en zienswijzen. Hij beroept er zich op als op een teeken van de nationaliteit der Groningsche rigting. Wij willen over dat een en ander

niet twisten. Maar ik meen toch aan de Groningsche school in bedenking te mogen geven of zij, waar zij hare theologie bij uitnemendheid practisch noemt, toch niet dat praedicaat ‘practisch’ in een' anderen dan eigenlijken zin bezigt, en of zij, in plaats van hare theologie practisch te heeten, niet beter zou doen als zij haar *stichtelijk* noemde. Dat is, dunkt mij, het eigenaardige dier godgeleerdheid, dat zij stichtelijk tracht te zijn. Welnu, is dat niet goed, niet lofwaardig? Ik vrees waarlijk dat ik - zoo als men zegt - alle handen op mijn hoofd krijg, die van ‘Waarheid in Liefde’ zoowel als van ‘Ernst en Vrede’ en dat ook ‘de Heraut’ de stem van Da Costa weêr zal te baat nemen om den volke het woord der waarschuwing voor mijne voorstelling der wetenschap te doen hooren. En toch, ik waag het als mijne stellige overtuiging uit te spreken, dat men een vreemd element in de wetenschap der theologie brengt, als men haar stichtelijk zoekt te maken, en dat zij ophoudt den naam van wetenschap te verdienen, waar zij wordt dienstbaar gemaakt aan de stichting. Men versta mij echter wèl! Zoo min als ik mij den Godgeleerde kan voorstellen die niet tevens een opregt en vroom Christen is, even weinig acht ik de theologische opleiding in hare volkomenheid denkbaar zonder dat zij tevens aan de opwekking en bevestiging van het Christelijk leven dienstbaar is. Maar theologie, die *practisch* mag genoemd worden (ik bedoel hier natuurlijk niet dat gedeelte der wetenschap, 't welk bij uitnemendheid den naam van Practische Theologie draagt), is eene zoodanige, die hare beoefenaars niet op allerlei bijpaden, maar regtstreeks tot het doel leidt, 't welk geen ander is dan de wetenschap zelve. En die haar in waarheid bezit, die zal haar ook in praktijk weten te brengen, d.i., daar het hier de Christelijke godgeleerdheid geldt, die zal haar weten aan te wenden tot stichting en opbouwing van de Christelijke gemeente. Maar wordt de theologie zelve een middel tot stichting, dan valt zij noodzakelijk zamen met de katechisatie of de preek of het huisbezoek. Ik geloof dat de Groningsche school vooral hier hare zwakke zijde heeft. En als Prof. Hofstede de Groot verzekert (het is eene van die plaatsen in zijne toespraak, waarom ik haar niet den ongedeelden lof van bescheidenheid kan geven): ‘de taak der grammatisch historische uitlegging laten wij gaarne, waar wij haar niet *behoeven* op te nemen, aan anderen over, aan

de leerlingen van Van Voorst en Heringa, aan Van Hengel en zijne school, om, ons voordeel doende met hunne voorlichting, zelve ons bezig te houden met hetgeen wij meer achten, dat ons door den Heer wordt aangewezen: de uitlegging der groote zaken,' dan kan ik in die verzekering niet anders vinden dan de erkentenis: wij Groningers hebben vooral de stichting ten doel; de theologie als wetenschap laten wij aan anderen over; vooral wanneer ik met die woorden vergelijk wat ik elders in de toespraak lees, de erkentenis namelijk dat anderen aan Exegese en Kerkgeschiedenis en Dogmatiek veel meer gedaan hebben dan de Groningsche theologen konden doen.

Zoo zijn wij als van lieverlede tot het laatste gedeelte der Toespraak gekomen, waarin De Heer De Groot handelt over de uitkomsten en over de toekomst van de eigenaardige rigting der Groninger godgeleerden. Ik kan daarvan niet veel zeggen, maar zou meenen der billijkheid te kort te doen als ik hier niet mijnen lof herhaalde aan den toon van Christelijke nederigheid en bescheidenheid, die, bij de dankbare erkentenis van den zegen in zoo ruime mate op hunnen arbeid ondervonden, in dit gedeelte der toespraak heerscht. Of het intusschen een geldig bewijs is voor de deugdelijkheid hunner rigting (de Heer De Groot schijnt er zich als zoodanig op te beroepen), dat de leerlingen uit hunne school, met wat vooroordeel en onder wat heftigen tegenstand ook ginds en elders ontvangen, zoodra zij werkzaam optraden dien tegenstand grootendeels deden ophouden, en hunne hevigste bestrijders vaak in vrienden en voorstanders deden verkeeren; - ik meen er aan te mogen twijfelen. Ik zie hierin alleen het bewijs voor de deugdelijkheid van het theologisch onderrigt te Groningen gegeven, in zoo verre als daar *gemoedelijke* predikers (de qualificatie is mij door den Heer De Groot zelven aan de hand gedaan) gevormd worden, die het hart des volks weten te treffen. 'Armen en ongeletterden,' het zijn de woorden van den Hoogleeraar, 'hoorden onze *gemoedelijke* evangelieprediking gaarne, en toonden haar te verstaan. Waren toch onze beginselen door scholastieke wijsheid bij de godgeleerden soms verdrongen, in de kerk zijn ze gebleven van Jezus en Paulus af; zij waren steeds aanwezig in het Christelijk gemoed, al waren zij niet tot heldere bewustheid gekomen voor het verstand; daartoe

kwamen zij nu bij velen.' Of zulke betuigingen nu ook geheel binnen de grenzen der bescheidenheid zijn tegenover dezulken die andere beginselen dan die der Groningsche school zijn toegedaan, wil ik niet beslissen. De Hoogleeraar ziet, dunkt mij, te zeer voorbij dat de groote menigte dergenen die onze kerken bezoeken zeer goed gevoelen of het woord tot hen gesproken hun hart raakt, maar dat, helaas! het kleinst gedeelte in staat is om te oordeelen over de waarheid van hetgeen daar wordt voorgedragen. Men zou met even veel regt kunnen zeggen: het getal derzulken die gevoelen is van oudsher veel grooter geweest dan dat dergenen die nadenken. Het is in onze dagen, en in weerwil van den vloed van stichtelijke lectuur enz., zelfs misschien mede ten gevolge daarvan, verbazend groot. Och, het oordeel over preken is vaak zoo vreemd, en getuigt dikwijls op zoo treurige wijze van onbekendheid met bijbelsche en evangelische waarheid!

't Is allezins natuurlijk dat de Heer de Groot, bij eene gelegenheid als zijn vijf-en-twintigjarig professoraat, mede gewaagde van den strijd, dien hij en zijne vrienden in dat tijdsverloop hebben moeten voeren. Waarlijk, hij had regt om er van te spreken. Want zij hebben dien strijd met waardıgheid gevoerd. Het is waarheid wat hij voor zijne vrienden getuigt: 'Zij hebben niet voor hunne *zienswijze*, niet voor hunne opvatting van het Evangelie, maar voor de Protestantsche vrijheid gestreden.' Daarom zijn die allen die in de Hervormde kerk op die vrijheid prijs stellen, al deelen zij ook niet in de meeningen der Groningsche godgeleerden, hun dank verschuldigd voor den moed en de wijsheid waarmeê zij, vroeger bij het eerste opkomen van het Separatisme, maar vooral later bij gelegenheid van het berucht Adres der zeven Haagsche Heeren, voor de vrijheid hebben pal gestaan. Voorzeker zullen velen met mij belangstellend lezen wat Prof. De Groot op eenvoudige, maar juist om die eenvoudigheid treffende wijze ons van dien strijd herinnert, toen de partij die zich de antirevolutionaire noemt, maar die, zoo als ook hier weêr wordt aangewezen, op uitnemend revolutionaire wijze te werk gaat, beschuldigingen tegen hen inbragt bij kerkelijke en wereldlijke Overheid en de onkundige menigte door allerlei middelen tegen hen opruide; toen zij in dien strijd, aanvankelijk ten minste, alléén stonden, daar zoo menigeen die hun de hand had moeten reiken omdat het de zaak der vrijheid gold,

weifelde of zich terugtrok, daar men aan den listig beraamden aanval den schijn had weten te geven alsof hij alleen maar tegen de partij der Groningsche godgeleerden was gerigt. Ware tegen hen de aanval gelukt, de beurt was spoedig aan anderen gekomen. Hun komt' alzoo de eer toe dat zij de spitse hebben afgebeten, en het genot der vrijheid ook voor anderen gehandhaafd. De man die op zijn gedachtenisfeest dien strijd mogt gedenken, heeft er ruim zijn deel aan gehad; te meer strekt het hem tot eer dat hij zich matigt in den roem op de overwinning.

Ook de toekomst van het werk der Groningsche godgeleerden wordt door den Heer de Groot ter sprake gebragt. Hij is er verre af van langen duur aan dat werk te beloven. De geschiedenis leert hem dat zulk eene eigenaardige rigting in Kerk en Wetenschap na korter of langer tijd weêr pleegt te verdwijnen, al blijft ook haar invloed meer duurzaam werken. Vreemd klinkt het als wij hem de vrees hooren uiten, dat uit die rigting voorstanders van eene zich noemende Orthodoxie zullen uitgaan. ‘Mijne vrienden,’ zoo spreekt hij, ‘zullen de aanhangers der Groninger godgeleerden, gelijk men hen zal heeten, b.v. strijders worden voor de drie leerstellingen, die der waarde des Bijbels, der goddelijke natuur van Jezus Christus en der kracht zijns kruisdoods, welke Bilderdijks school ons als eene leuze wil opdringen, alsof wij *voor* haar in onzen zin, *tegen* haar in oud-kerkelijken zin kampten? - Schijnt dit u onmogelijk? Mij niet.’ Doch over 't geheel is het laatste gedeelte der toespraak in eene meer of min sombere stemming gesteld. Vooral is het de verwaarloozing van het Hooger Onderwijs en in 't algemeen van de Wetenschap van de zijde des Gouvernments gedurende de laatste jaren, waarover De Groot bitter klaagt. Ik weet niet of hij de zaken niet wat al te donker kleurt, of hij niet wat al te zeer optreedt als laudator temporis acti. Hij gewaagt van het intrekken der Academische prijsvragen en van het schorsen van de uitgave der jaarboeken van de afzonderlijke Hoogescholen. Die prijsvragen zijn immers, althans voor een gedeelte, door de mildheid des Konings weêr ingesteld; en Annales academici verschijnen toch ook nog van tijd tot tijd, waarin al die hoogst belangrijke handelingen der academische Besturen voor de nakomelingschap staan opgeteekend en al de oraties der Hoogleeraren worden gedrukt, in deftig quarto. 't Is zoo, de be-

kroonde antwoorden op de Academische prijsvragen worden niet meer op 's Rijks kosten uitgegeven: maar is dat zulk eene groote zaak dat het noodig is er zoo over te klagen? Wat daarin voor de wetenschap belangrijk is komt wel op andere wijze, b.v. als doctorale dissertatie in het licht, en dan nog ligt vermeerderd en verbeterd. En vroeger misten toch ook de Academische jaarboeken nog al iets van hun doel, ten minste die van de Groningsche Hoogeschool, waarvan de uitgave drie jaren ten achteren was, zoodat de Annales van 1830-31 in 1834 in het licht verschenen. - Verder klaagt de Hoogleeraar over de opheffing van het Koninklijk Nederlandsch Instituut en ook over de oprigting van eene Academie van Wetenschappen waarin alleen maar ééne klasse van de voormalige instelling, die der Natuurkunde, zou zijn opgenomen, en hij ziet daarin een blijk hoe de alles behcerschende geest van het Materialisme in de wetenschappen doordringt. Maar daar is immers later eene tweede Afdeeling bij de Academie van Wetenschappen gevoegd voor Geschiedenis en Letterkunde; en nu is het weêr geheel als vroeger in den tijd van het Instituut. 't Is zoo, voor een gedeelte zijn er andere leden, en de instelling draagt een' anderen naam; maar daarom is zij niet anders of doet zij niet meer dan het Instistuut. De Kunst alleen is niet vertegenwoordigd, doch daarover klaagt de Hoogleeraar niet. In een noot had het wel mogen vermeld worden. De zaak van de tweede Afdeeling der Academie was toch reeds tot stand gekomen toen het boek werd uitgegeven; en gelijk de fanfare, waarmeê in het vorige jaar ‘de Morgenster’, na driejarig schijnen, van den letterkundigen hemel verdween, den Heer de Groot belangrijk genoeg voorkwam om haar in eene aanteekening meê te deelen, de oprigting van de tweede Afdeeling der Academie van Wetenschappen had toch wel dezelfde eer verdiend als die, bijna zou ik zeggen, advertentie-puff, die het boek van den Heer De Groot weinig versiert.

Gelukkig eindigt de Hoogleeraar niet met dezen klaagtoon, maar gaat zijne rede aan het slot over in eene krachtige opwekking aan zijne leerlingen, om te waken en te strijden alleen voor de vrijheid der Evangelieprediking. ‘Eenen anderen strijd dan dezen,’ zoo roept hij hun toe, ‘hebben wij niet. Maar van de vrijheid, welke wij ook voor onze tegenstanders verlangen, maken wij tevens voor ons zelve gebruik, om op *onze* wijze, na ernstig en veelzijdig onderzoek,

de Evangelische waarheid overeenkomstig ons inzigt voor te stellen, altijd bereid, om te laten vallen, wat men ons als min juist of verkeerd aanwijst.' Gulden woorden voorzeker; mogten ze bij allen die ze hoorden, ook bij hen die ze lezen, ingang vinden! Blijft de Groningsche school in dezen geest werken, blijft zij het oor geopend houden voor tegenspraak en teregtwijzing, ontaardt haar ijveren niet in een ijver voor eigen bijzonder inzigt, dan zal zij der Kerk en der Wetenschap ten zegen verstrekken, gelijk zij daarvoor hier te lande in ruime mate ten zegen heeft verstrekt. Blijft zij getrouw aan de beginselen in de aangehaalde woorden zoo treffend uitgesproken, - ik wil omtrent hare toekomst geene voorspelling wagen - dan mag ik de hoop niet opgeven, dat hare voorstanders zullen komen niet alleen tot wijziging van enkele bijzonderheden in hunne rigting, maar ook van haar gronddenkbeeld, zoo als zij het noemt, of liever van de toepassing van dat gronddenkbeeld, de openbaring Gods in Christus, in dien zin dat zij hare beschouwing en waardering van de Leer in de Schrift vervat wijzige. Ook die hoop wil ik niet opgeven, dat zij in 't algemeen niet te zeer blijve vasthouden aan datgene wat zij als resultaat van haar onderzoek meent gevonden te hebben, maar ook de beginselen waarvan dat onderzoek is uitgegaan zal herzien. Hoezeer ook de aanvoerders der rigting, ons door den Heer de Groot in zijn boek geschetst, door veelzijdige geleerdheid mogen uitmunten, hun stelsel - want een stelsel hebben zij, hoe zij het ook tegenspreken - mist naar mijne overtuiging den waren vasten grond der Wetenschap. En daarom dreigt geen gevaar hen zoo zeer als dat van in een onbepaald Mysticisme onder te gaan. Reeds vormt de Mystiek zulk een belangrijk bestanddeel in hunne rigting; zij erkennen het zelve. Wie geeft hun niet toe dat er geene godsdienst, geen Christendom is zonder mystiek! Maar in de wetenschap mag de mystiek niet mede opgenomen worden; integendeel de eerste is daar om de laatste te beheerschen, te beperken, te binden. Wij kunnen niets vuriger wenschen dan dat de Groningsche school gezind blijve zoo als haar woordvoerder het heeft uitgesproken, zoo ijverig voor de waarheid, zoo vatbaar voor tegenspraak, zoo toegankelijk voor teregtwijzing, zoo vreemd van bewuste eenzijdigheid!

Amsterdam, Februarij, 1856.

J. VAN GILSE.

De Jodenvervolging van 1096.

Zur Geschichte der Kreuszüge, herausgeg. von Adolph Jellinek.

Toen de Germaansche volken de provinciën des Romeinschen rijks in West-Europa veroverd hadden, ontstond daar tweeërlei bevolking, met verschillende geaardheid, zeden en beschaving, met verschillende godsdienst vooral. De veroveraars van sommige provinciën toch waren heidenen; die van andere waren, wel is waar, Christenen, maar zij behoorden tot de kettersche secte van Arius. In het eerste geval waren de Franken; in het laatste de West- en Oost-Gothen. De vorsten der veroveraars bemerkten zeer spoedig het nadeel van zulk een onderscheid en streefden er naar, het op te heffen. Het lag in den aard der zaak, dat het beschaafde element de overhand verkreeg: in 585 nam de Koning der West-Gothen, met velen uit zijn volk, het katholieke geloof aan, waartoe vervolgens al zijne stamgenooten overgingen; de Koning der Franken, die het eerst een aanmerkelijk gedeelte van Gallië veroverd had, liet zich in 496 te Reims door een katholieken bisschop doopen, en ook de Ariaansche Longobarden namen in Italië het katholieke geloof aan.

Onder de overwonnenen behoorden ook de Israëliten. Steeds getrouw aan de godsdienst en de gewoonten hunner voorvaderen, hoewel het Romeinsche regt en de canones der geestelijkheid hunne maatschappelijke regten reeds in vele opzigten hadden bekort, leefden zij op zich zelve en kwamen zoo min

mogelijk met de Provincialen in aanraking. Voor hen was de Germaansche verovering geen ramp; want de Arianen betoonden zich buitengewoon verdraagzaam jegens hen. Theodorik de Groote kwam ten hunnen gunste bij de geestelijkheid van Milaan, die hunne regten schond, tusschen beide, en verpligtte den Romeinschen Senaat tot schadeloosstelling, toen het volk te Rome eene synagoge geplunderd had. Ook over de West-Gothen, zoo lang zij Ariaansch bleven, hadden de Spaansche en Aquitaansche Joden zich niet te beklagen. Maar naauwelijks waren de Ariaansche vorsten tot het Katholicisme overgegaan; naauwelijks had de geestelijkheid invloed verkregen op den staat, of de tijd van vervolging, van jammer en ellende begon voor Israël. De geestelijkheid zorgde nu, met nimmer verflaauwenden ijver, dat de geschiedenis der Joden eene reeks van verdrukkingen en ellenden en moorden werd. Vol zedelijken moed en geestkracht trotseerden de Joden, van hun kant, allen dwang, waren zij tevens bestand tegen iedere verlokking, en bewaarden, ook in die sombere dagen, hunne godsdienst en nationaliteit. Soms trok een vorst, hetzij door eigenbelang, hetzij door edeler gevoelens gedreven, zich hun rampzalig lot aan; - eene korte verademing gedurende de lange verdrukking, eene flaauwe schemering in den duisteren nacht!

Den haat, den afschuw van het volk tegen de Joden aan te wakkeren, daarnaar streefde de geestelijkheid in de eerste plaats. Hoe kon zij dit doel het best bereiken? Door de Joden nog meer uit de zamenleving terug te dringen, dan reeds het geval was; door den omgang met hen aan de Christenen bepaald te verbieden; kende men de Joden niet, had men nooit met hen omgegaan, had men nimmer aangezeten aan hun gastvrijen disch, dan was de eerste schrede gedaan; van niet kennen tot verachten is dikwijls de overgang snel. Vandaar de menigvuldige verordeningen der conciliën, waarvan het genoeg zal zijn, een paar voorbeelden aan te halen. Een concilie te Maçon (481) verbiedt den Christenen aan een maaltijd bij Joden deel te nemen op straffe van een jaar excommunicatie[1]. Volgens een besluit van het eerste concilie van Orléans (533) werd de man of vrouw, die met eene Jodin of een Jood een huwelijk had aangegaan, voor die

1 Mansi Conc. IX, p. 933.

‘afschuwelijke misdaad’ met den ban gestraft[1]. Evenwel de magt der kerk was ten tijde der Merovingische vorsten nog niet zóó algemeen erkend, dat de besluiten der conciliën altijd en overal werden opgevolgd; zelfs ten tijde der eerste Karolingen, ofschoon die dynastie door pauselijken invloed op den troon was gekomen en daarvoor hare dankbaarheid toonen moest, was dit nog niet het geval, en Karel de Groote werkte de besluiten, door de conciliën omtrent de Joden genomen, niet in de hand; integendeel hij droeg zich jegens hen zeer welwillend. Gedurende zijne regering waren zij door zijn geheele rijk verspreid, dreven uitgebreiden handel en in bijna alle stukken van dien tijd, waarin van kooplieden sprake is, worden de Joden afzonderlijk daaronder vermeld[2]. Karel schonk hun dezelfde regten als den Christen-kooplieden, zonder hun meerdere verpligtingen op te leggen. Dezelfde behandeling ondervonden zij van Lodewijk den Vrome. Er zijn uit dien tijd eenige praecepta over, waarbij aan bepaald aangeduide Joden bescherming verleend wordt door den Keizer, en wier inhoud gewoonlijk hierop nederkomt[3]: ‘de Joden hebben de vrije beschikking over hunne goederen; zij mogen handel drijven in vreemde slaven door het geheele rijk; het is hun vergund Christen-dienstboden te houden, die echter op Zon- en feestdagen niet mogen werken. Het is iedereen verboden, slaven van Joden, onder voorwendsel van godsdienstijver[4], aan te sporen om zich te laten doopen en tevens hunne meesters te verlaten. Heeft een Christen een proces tegen een Jood, dan moet hij niet alleen drie Christenen, maar ook een gelijk aantal Joodsche getuigen tegen hem kunnen aanvoeren; eveneens moet de Jood tegen den Christen ook Christen-getuigen kunnen bijbrengen. Men mag de Joden niet om ongeoorloofde redenen voor het geregt dagen, noch hen tot de vuur- of waterproef noodzaken. Die een der bedoelde Joden doodt, wordt met eene zware geldboete gestraft[5].’ Het aantal Israëliten, die, waarschijnlijk door geld te geven aan Lodewijks raadslieden,

1 Id. VIII, p. 836. Agob. de Superst. Jud. c. VI:
‘Si quis - iugali societati coniungitur, id est, - carnali consortio misceatur.’ ‘Tantum nefas.’
2 Zie o.a. Pertz, Rer. Germ. III, p. 363.
3 Recuell des Hist. de la Gaule, VI, p. 649 sqq.
4 Sub obtentu Christianae religionis, ibid.
5 X libras auri persolvat, ibid.

zulke voorregten verkregen, was zóó groot, dat in sommige plaatsen alle Joden tegen de vervolgingen der geestelijkheid beschermd waren.

Met leede oogen zag de geestelijkheid dan ook de begunstiging der Israëliten aan en met verdubbelden ijver werkte zij ondertusschen op het volk. ‘De Joden,’ zoo spraken de herders tot diegenen hunner hoorders, die tot de meer beschaafden behoorden, ‘de Joden lasteren dagelijks in hunne gesprekken Christus en de Christenen.’ Voor de minder beschaafden hadden zij andere, meer materiele grieven gereed. ‘Den wijn,’ zoo zeide men b.v., ‘dien de Joden zelve toch niet drinken, vermengen zij met allerlei vuil en dan verkoopen zij dien aan de Christenen[1]. En hoe,’ voegde men er bij, ‘hoe gedraagt zich de vorst omtrent die ellendigen? Hij heeft hen in zijne bijzondere bescherming genomen; *zij* zijn veilig, *wij*, Christenen, zijn het niet; *zij* hebben voor hunne goederen niet te vreezen, *wij* wel.’

Een der hevigste ijveraars van dien tijd was Agobard, Aartsbisschop van Lyon. Ofschoon zijn stelregel, zoo als hij zelf verklaart, deze was, dat men de Joden noch aan hun leven, noch aan hunne bezittingen iets te kort moest doen[2], had hij toch een aantal verordeningen tegen hen in zijne stad afgekondigd, die niet alleen voor de Joden lastig waren, maar die daarenboven hun de vrije beschikking over hun goed uitermate beperkten. Aan Christenen had hij verboden den Joden Christen-slaven te verkoopen, - een verbod, waaruit duidelijk blijkt, dat de Joden niet, zoo als hun verweten wordt, de eenige slavenhandelaars waren. Aan de Joden had hij verboden Christen-slaven naar Spanje uit te voeren, of Christenen als daglooners in dienst te nemen. Evenmin wilde hij, dat Christen-vrouwen voor de Joden op Sabbath eenig werk zouden verrigten. Volgens zijn verbod mogten de Christenen in de vasten bij geene Joden eten; en nooit van hen dat vleesch koopen, dat zij zelve niet eten mogten; noch wijn van hen koopen - wij weten reeds waarom[3]. Eenige Israëliten uit Lyon gingen zich hierover bij Keizer Lodewijk beklagen. De

1 Agab. Oper. ed. Baluz, p. 63.
2 Id. p. 63: ‘Quia nec vitae aut sanitati vel divitiis eorum contrarii (esse debemus).’
3 Id. p. 59 sqq.

Vorst beloofde hen te zullen beschermen, en gaf hun brieven zoowel voor den Aartsbisschop als voor den Burggraaf, aan welken laatsten hij gelastte, de Joden tegen Agobard bij te staan. Te Lyon teruggekeerd, gaven de Joden de brieven over aan de personen, aan wie zij gerigt waren; maar de Aartsbisschop betwijfelde, ontkende de echtheid dier stukken; hij kon niet gelooven, dat de Keizer, aan wien God boven andere menschen verstand en godsdienstzin geschonken had, aldus Joden tegen de geestelijkheid kon verdedigen. Kort daarop echter kwamen 's Keizers eigene Commissarissen (*missi*) met een capitulare, dat Agobard nu eveneens voor valsch verklaarde. En toen schreef hij een opstel ‘over de onbeschaamdheid der Joden,’ dat hij aan den Keizer zond, en waarin hij betoogde, dat zijne verordeningen in overeenstemming waren met de duidelijke bepalingen der kerk omtrent de Joden, terwijl hij den Vorst deed gevoelen, dat de bescherming, die deze aan de Israëliten verleende, met het kerkelijke regt in lijnregten strijd was. Immers men stond hun thans het bouwen van nieuwe synagogen toe, terwijl, niet alleen volgens het kanonieke, maar ook volgens het Romeinsche regt, het hun alleen veroorloofd was, de oude in stand te houden. ‘Ten hunnen gerieve,’ vaart Agobard voort, ‘zijn ook de marktdagen, die vroeger op Zaturdag vielen, op andere dagen gesteld. En wat is het gevolg van al die gunsten? De Joden pogchen op de vriendschap van den Keizer en die zijner raadslieden!’ Nog over iets anders, waaraan dan toch de arme Joden volstrekt geene schuld hadden, klaagt Agobard; hij schrijft, dat het volk de Israëlitische predikers met meer genoegen aanhoort dan de katholieke priesters. Wiens schuld was dat? Uit zulk een wenk leert men inderdaad de welsprekendheid der geestelijkheid in die dagen op hare regte waarde schatten; te gelijker tijd ziet men uit dit voorbeeld, dat de Joden toen godsdienstige voordragten in de landtaal hielden, ofschoon het onwaarschijnlijk is, dat, zoo als de Aartsbisschop schijnt te duchten, zij dit gedaan hebben, om proselyten te maken. Hoewel nergens uitdrukkelijk vermeld wordt, wat de poging van Agobard uitwerkte, kan men toch met groote waarschijnlijkheid aannemen, dat zij vergeefsch was, daar er in het gedrag van Lodewijk den Vrome omtrent de Joden geene verandering te bespeuren is. Opmerkelijk is het, dat dezelfde

vorst, die zich overigens aan de kerk zóó onderworpen betoonde, dat hij den bijnaam van den Vromen verwierf, toch diegenen beschermde, die door de geestelijkheid als vijanden van Christus en zijne leer werden uitgekreten. Zijne nagedachtenis blijve in eere, niet alleen bij de Israëliten, maar bij iedereen, die een afkeer heeft van dweepzieke vervolging!

Na den dood van den edelmoedigen Lodewijk echter werden de vrijheden der Joden meer en meer ondermijnd, en in sommige landstreken ging dit snel. In Languedoc b.v. genoten de Joden in de 8e eeuw nog zóóvele regten, dat Paus Stephanus II een brief vol klagten daarover schreef; in 839 mogten zij nog erfelijk grondeigendom bezitten, en toen hun dit regt betwist werd, werd het door een praeceptum van Lodewijk den Vrome bevestigd[1]; maar gedurende de verwaaring, die later in het rijk ontstond, ging de vrijheid allengs verloren, zoodat men zestig jaren later de goederen der Joden in het graafschap Narbonne aan de kerk kon wegschenken[2]. Karel de Kale legde aan de Joodsche kooplieden eene hoogere belasting op dan aan de Christelijke[3]. Al zeer spoedig ziet men ook het voorbeeld van eene Jodenverdrijving, toen namelijk Keizer Lodewijk II, zoon van Lotharius, in 855 een edict uitvaardigde, waarbij den Joden gelast werd vóór den eersten October van dat jaar Italië te verlaten. Het schijnt echter, dat dit edict niet volkomen werd uitgevoerd, evenmin als de vroegere, die door den Oosterschen Keizer Heraclius en door den Frankischen Koning Dagobert waren uitgevaardigd.

In het opwekken van den volkshaat tegen de Joden werd de geestelijkheid in de hand gewerkt door den naijver der menigte op hunne schatten, schatten, die de Joden verworven hadden door toedoen van de kerk zelve; want daar de kerk allen geldhandel als woeker veroordeelde, en de maatschappij toch, als zij op een bepaalden trap van ontwikkeling staat, behoefte aan geldhandel heeft, zoo had dit ten gevolge, dat die handel den Joden van zelf in handen viel. Aldus de eenigen geworden, die dezen handel dreven, moesten de Israëliten rijk, zeer rijk worden, doch tevens den nijd der menigte, die hun voorspoed met verwondering gadesloeg,

1 Hist. Gen. de Langued., I, p. 522.
2 Hist. de Lang., II, p. 37.
3 Pertz, III, p. 363, ad A. 877.

meer en meer opwekken; en zoo was eene enkele, ligte aansporing voldoende, het volk er toe te brengen, om de hand aan de rijkdommen der Joden te slaan. Hoewel nu de vervolgingen, gepaard met plundering en moord, die de Israëliten om die reden ondergingen, meest tot het latere gedeelte der middeleeuwen behooren, begon men toch reeds in veel vroegeren tijd, maar toen nog onder een vroom voorwendsel, de Joden van hun eigendom te berooven: men ontnam hun hunne slaven en doopte die. Vroeger hadden de praecepta bepaaldelijk gelast, dat niemand onder voorwendsel van de godsdienst een slaaf van een Jood tot het verlaten van zijnen heer mogt aanzetten, ja zelfs dat niemand een uit eigen beweging van Joden weggeloopen slaaf mogt doopen. Wilde men nu zulk een slaaf dan toch doopen, dan ontving zijn vroegere bezitter eene geldelijke schadevergoeding[1]. Maar dat alles veranderde, toen Paus Gregorius VII het stellig verbood[2]. Men mag nu de geestelijkheid in dit opzigt roemen, men schrijve hare handelwijs toe aan een loffelijk doel: de afschaffing der slavernij; maar wij hebben reeds opgemerkt, dat de Joden niet de eenige slavenhandelaars waren, en als wij daarenboven zien, dat de geestelijkheid in dien tijd nog niets doet, om het lijfeigenschap op de goederen der edelen tegen te gaan, mogen wij - meen ik - het er gerustelijk voor houden, dat zij bij de Joden het vrijmaken der slaven tevens als de wig beschouwde, die voor verdere ontroovingen den weg moest banen.

Een ander middel, om het volk tegen de Joden op te zetten, bestond in het verspreiden van allerlei lasterlijke geruchten, die de Joden als de onverzoenlijkste vijanden van Christus en het Christendom voorstelden. Dikwijls ging er b.v. door de eene of andere landstreek de faam, dat de Joden een houten beeldje aan een kruis genageld hadden, om zich, als 't ware, op nieuw het genoegen der kruisiging te verschaffen. Eens zou in een plaatsje in Beijeren uit het aldus gemartelde beeldje bloed gestroomd zijn; en de Joden van die plaats, heet het verder, werden door dit wonder zóó getroffen, dat zij allen het Christendom omhelsden[3]. Toen

1 Agab. Op. p. 98.
2 Ivo Decret. XIII, 102. Greg. Ep. III, 2.
3 Rer. Brunsw. Script. III, p. 306.

in het jaar 1020 Rome door hevige stormen en eene aardbeving geteisterd werd, ging de kreet op: ‘dat alles is de schuld der Joden! Zij hebben in hunne Synagoge een kruisbeeld geplaatst en honen en beschimpen het op de smadelijkste wijze!’[1].

Op een anderen tijd verweet men den Joden, dat zij, waar zij konden, de heerschappij der Christenen ondermijnden en vreemden veroveraars in de hand werkten; zoo zou b.v. door hun toedoen Bordeaux aan de plunderzieke Noormannen zijn overgeleverd[2]. Van denzelfden stempel was het gerucht, dat in 1010 te Orléans ontstond. De Sultan van Egypte had eenige gebouwen, die op het heilige graf te Jeruzalem stonden, doen afbreken. Nu zeide men te Orléans, dat de Joden een bode naar Kaïro gezonden en den Sultan de vernieling van het heilige graf aangeraden hadden, nadat zij hem onder het oog gebragt hadden, dat, liet hij dit ongedeerd staan, weldra zulke talrijke scharen pelgrims naar Palestina zouden stroomen, dat het met zijne heerschappij aldaar spoedig uit zou zijn. Vertoornd over dat verraad, tast het volk in verscheidene steden van Frankrijk, Orléans, Limoges en andere, de Joodsche bevolking aan[3], verdrijft de Israëliten buiten de muren, doodt hen met het zwaard of verdrinkt hen in de rivieren; slechts één redmiddel is voor de vervolgden over: zij moeten zich laten doopen. Er waren echter weinigen, die hunne godsdienst aan hunne zucht tot levensbehoud opofferden; en die het Christendom aannamen, hadden binnen korten tijd hunne oude geloofsleer weder omhelsd. Te Orléans was de volkswoede tegen de Joden zóó uitbundig geweest, dat zij eerst vijf jaren later in de stad terug durfden komen[4].

Vele Joden waren artsen of verkochten geneesmiddelen; de geestelijkheid wilde liever, dat het volk aan reliquiën dan aan menschelijke hulp de genezing der ziekten toeschreef. Hoe dus die artsen verwijderd? ‘Vergif is het,’ verkondigde men, ‘wat de Joden-geneesheeren toedienen; vergif is het, wat de Joden voor geneesmiddelen verkoo-

1 Adem., Hist., ap. Pertz, VI, p. 139.
2 Prud. Trecens., ap. Pertz, I, p. 438.
3 Glab. Rod., ap. Bouquet, Recueil, X, p. 315.
4 Adem., Hist., ap. Pertz, VI, 135.

pen;' en om schitterende voorbeelden aan te halen, noemde men vorsten, die door toedoen van Joodsche artsen het leven verloren hadden: Karel de Kale en Hugo Capet zouden door hen zijn vergiftigd[1]. Om dat kwaad te stuiten, werd er op eene Synode bepaald, dat niemand de door een Jood hem toegereikte geneesmiddelen mogt gebruiken, op straffe van ontwijding voor den geestelijke en van den ban voor den leek[2].

Ook het opligten en vermoorden van kinderen was eene misdaad, die men den Joden dikwerf ten laste legde[3].

Welke, ten gevolge van zulke vermoedens, de gezindheid der Christenen jegens de Joden werd, is gemakkelijk in te zien. Meer en meer ging voor de Israëliten de gelijkheid van regten verloren; meer en meer werden zij beschouwd als een hoopje volks, dat alleen daarom onder Christenen geduld werd, om tot smaad en verachting in aller oogen te kunnen strekken. 't Is waar, de tijd, waarop wij hier een vlugtigen blik werpen, de tijd vóór de kruistogten, had de regten en verpligtingen der Joden nog zoo niet vastgesteld en uitgewerkt, als dit later het geval werd; niet overal, noch in allen opzigte, waren de Joden reeds toen zóó verachtelijk teruggedrongen, als b.v. in de 12^{e} eeuw; menige daadzaak is evenwel dáár, die aan kan toonen, hoe het algemeen over de Joden dacht, en hoe men meende hen te moeten behandelen. Te Toulouse b.v. bestond de gewoonte, wier oorsprong of oorzaak men zich niet herinneren kon, dat op eene der hooge Christelijke feesten, op Paschen, een lid der Joodsche gemeente van een daartoe aangewezen persoon een klap moest ontvangen. Dat voor deze ceremonie van den kant der Christenen niet iemand uit de geringere klasse der maatschappij gebezigd werd, kan het volgende geval bewijzen. Toen op Paschen van het jaar 1018 Almeric, Burggraaf van Rochechouard, zich te Toulouse bevond, viel aan zijn kapellaan Hugo de eer ten deel, den Joden-klap te mogen toedienen. Hetzij nu, dat de kapellaan de bedoeling van den klap niet begreep, hetzij dat hij de kracht van zijn arm niet kende - althans hij sloeg den Jood met zulk eene kracht

1 Rer. Br. Scr. III, p. 301. Rich. Hist., ap. Pertz, V, 657.
2 Ivo, Decret. XIII, 116.
3 Rer. Brunw. Scr. II, p. 77 en 101.

op het hoofd, dat de oogen en hersenen hem er uitvlogen[1].

Dat de Joden in afzonderlijke stadswijken moeten wonen, is eene bepaling, die in dien tijd zelden of nooit gemaakt werd[2]; maar was het voor de Joden niet even onteerend, dat in 1084 Rudiger, Bisschop van Spiers, ook Huozman geheeten, genoodzaakt was, den Joden eene afzonderlijke woonplaats aan te wijzen, om hen op die wijze tegen de mishandelingen des volks te beveiligen? Deels door aankoop, deels door erfenis van een buiten Spiers gelegen dorp eigenaar geworden, liet de Bisschop dien grond aan de stad trekken, bragt in dit nieuwe stadsdeel alle Joden van Spiers te zamen en omgaf dien Jodenwijk met een muur, om dien geheel van de overige stad af te scheiden[3].

Eenvormigheid in de behandeling der Joden te brengen, te bewerken, dat alle bepalingen der conciliën door de geheele katholieke wereld op hen toegepast werden, moest natuurlijk, bij het streven van Gregorius VII naar eenheid in de Roomsche kerk, de wensch van dien Paus zijn. Hiermede zien wij steeds zijn gedrag omtrent de Joden overeenstemmen: waar de canones de Joden drukken, schenkt Gregorius hun geene verademing; wat *zij* den Israëliten hebben overgelaten en vergund, dat zal ook de Paus voor hen in stand houden. Te Cagliari b.v. had een Jood, die tot het Christendom was overgegaan, den dag na zijn doop, tot terging zijner vroegere geloofsbroederen, een kruisbeeld en een beeld van Maria in de Synagoge doen plaatsen. De Paus, hiervan onderrigt, beveelt, dat deze voorwerpen verwijderd moeten worden; ‘immers even als het eene wettelijke bepaling is, dat de Joden geene nieuwe Synagogen mogen oprigten, evenzeer is het hun geoorloofd, de reeds bestaande zonder stoornis te bezitten’[4]. Dat zulk eene beschikking meer uit 's Pausen innige verkleefdheid aan zijn stelsel, dan uit goedertierenheid jegens de Joden voortkwam, zal iedereen inzien, die den brief, door Gregorius aan Alfons VI van Castilië geschreven, leest; een brief, waarin de Paus den Koning ten sterkste

1 Adem., Hist. 552, vide supra. Hist. Gen. de Lang., II, p. 51.
2 Zie o.a. Schan, Hist. Ep. Worm. I, p. 114.
3 Würstwein, Nova Subs. Dipl. I, p. 125 Fürst, Urk. zur Gesch. der Jud. I, p. 5.
4 Greg. Ep. VII, 5.

aanmaant, aan de Joden in zijn rijk toch vooral geene posten te geven, want door dat te doen zou men - wat groot jammer zijn zou - Christenen aan Joden onderwerpen[1]. Overigens blijkt de gezindheid van Gregorius VII omtrent de Joden genoegzaam uit al zijne bepalingen tegen hen; immers, al wat de conciliën dienaangaande besloten hadden, werkelijk op te volgen, was niets anders, dan de Joden zóó in het naauw te brengen, zóó van alle verkeer uit te sluiten, dat zij eindelijk - hoopte men - het Christendom moesten omhelzen.

De Vorst, die alle plannen van Gregorius VII durfde tegenwerken, handelde ook omtrent de Joden op eene geheel tegen 's Pausen inzigten strijdende wijs: Keizer Hendrik IV schonk den Israëliten op verschillende plaatsen in het Rijk regten en vrijheden. Wanneer men ook al wil onderstellen, dat Hendrik zulks gedeeltelijk uit eigenbelang deed, omdat hij het geld der Joden voor zijne aanhoudende oorlogen behoefde, dan nog strekt het hem tot eer, dat hij niet, zoo als vele Vorsten, de Joden uitzoog, zonder hun daarvoor de minste gunst te verleenen. Eene oorkonde van het jaar 1090, ten voordeele van de Joden te Spiers gegeven, moge tot bewijs strekken van 's Keizers gezindheid omtrent hen. Wij hebben boven gezien, dat Bisschop Rudiger aan de in zijne stad wonende Joden een nieuw aangebouwden wijk had afgestaan, om hen tegen de buitensporigheden der menigte te beveiligen; hij had hun ter zelfder tijd vele belangrijke vrijheden geschonken, zoo zelfs, dat hij zegt: ‘Ik heb, om mijne welwillendheid ten duidelijkste te doen blijken, voor hen een regt vastgesteld, dat gelijk staat met het beste[2], dat de Joden in eenige stad des Duitschen Rijks genieten.’ Daar echter al deze voordeelen zich slechts tot de stad en het gebied van den Bisschop bepaalden, wendden zich de Spiersche Joden, toen Hendrik IV in Februarij 1090 hunne stad bezocht, tot

1 Mansi Conc. XX, p. 341.

2 Fürst, Urk. der Jud. I, p. 6: ‘Pro cumulo benigtitatis concessi illis Legem, quamcumque meliorem habet populus Judaeorum in qualibet urbe Teutonici regni.’ Fürst vat dit, in zijne vertaling, zoo op, alsof de Bisschop zegt, dat hij de Joden *betere* wetten, dan in eenige stad des rijks bestonden, had gegeven. Ten onregte, naar ik meen: het gebruik van *melior* in d e middeleeuwsche Latiniteit in den zin van best is zeer gewoon en het bijgevoegde *quamcumque* laat geen twijfel over.

hem, met verzoek, hun het voorregt der keizerlijke bescherming te schenken; een verzoek, dat door Bisschop Huozman ondersteund en door den Keizer welwillend toegestaan werd. De keizerlijke oorkonde, waarin de regten en vrijheden der Spiersche Joden een voor een worden opgesomd, is nog over[1], en daar zij als voorbeeld kan dienen van hetgeen in dien tijd den Joden als gunst toegestaan werd, zullen wij hier haren inhoud kortelijk mededeelen.

'Vooreerst wordt den Joden hun eigendom gewaarborgd: die iets daaraan ontneemt of benadeelt, wordt met eene geldboete van een pond gouds ten behoeve van 's Keizers paltz of van 's Bisschops kamer gestraft. Voor de persoonlijke veiligheid der Joden wordt gezorgd door de bepaling, dat diegeen, die een Jood eene niet doodelijke wond toebrengt, insgelijks een pond gouds als weergeld moet betalen, of, zoo zijn slaaf dit gedaan heeft, dien slaaf aan het geregt moet overleveren; die niet bij magte is het gevorderde weergeld te voldoen, ondergaat de straf, die ten tijde van Hendrik III op den moord van een Jood stond: verlies van de oogen en de regterhand. Ook de godsdienst der Joden neemt de Keizer in zijne bescherming en verbiedt daarom Joden-kinderen, door hen te stelen, of op eenige andere gewelddadige wijze, tot den doop te dwingen. Ja, zoo een Jood zelf om den doop verzoekt, mag men hieraan eerst na drie dagen voldoen, om in dien tusschentijd te onderzoeken, of inderdaad overtuiging de drijfveer zijner handelingen is en of niet soms een door zijne geloofsgenooten hem aangedaan onregt hem tot het verlaten zijner godsdienst bewogen heeft. Is nu na dien tijd zijne oorzaak billijk bevonden en wordt hij gedoopt, dan verliest hij in allen gevalle het regt op de nalatenschap zijner ouders. Ook vindt men hier wederom[2] de bepaling, dat men den Joden hunne heidensche slaven niet mag ontnemen onder voorwendsel van hun overgang tot het Christendom te bewerken. Die zulk een slaaf toch doopt, moet drie ponden gouds betalen en den slaaf teruggeven aan zijn vorigen heer, die al zijne regten op hem behoudt, alleen met deze uitzondering, dat hij hem de verordeningen der Christelijke leer moet laten naleven. Op diezelfde voorwaarde mag een

1 Fürst, Urk. der Jud., I, p. 8 sqq.
2 Zie blz. 343.

Jood ook Christen-daglooners houden. Van een anderen aard zijn de volgende bepalingen: wijn, kruiddranken en geneesmiddelen mogen de Joden vrijelijk aan Christenen verkoopen; daarenboven is het hun geoorloofd hunne waren aan iedereen, door het geheele Rijk, om te zetten, zonder dat men van hen eenigen tol kan vorderen of andere opbrengsten afpersen. Aan dat laatste voorregt knoopt zich eene andere niet minder voordeelige bepaling aan, dat de Joden noch aan den Bisschop, noch aan den Koning voor hunne reizen paarden behoeven te leveren; men kon hen zelfs niet noodzaken bagaadjewagens voor 's Konings leger af te staan. In processen tusschen Joden en Christenen staat de stelregel op den voorgrond: ieder bewijst zijn regt naar zijne eigene leer. Om een Jood tot bekentenis te dwingen, mag men de vuur- of waterproef niet toepassen, noch hem in den kerker sluiten of geeselen; zelfs de verklaring van getuigen bewijst niet, dat een Jood schuldig is[1]; zijn eed alleen is voldoende. In den eed van een Jood (dien hij moest afleggen met de vijf boeken Mozes in den arm[2)]) stelde men een groot vertrouwen: werd er b.v. bij een Jood gestolen goed gevonden, en verklaarde hij, het gekocht te hebben, dan moest hij onder eede opgeven, hoeveel hij er voor betaald had, en de bestede som werd hem, als hij het gestolene teruggaf, ter hand gesteld. In processen, die Joden onderling voerden[3], moeten al de getuigen en regters hunne geloofsgenooten zijn. De door den Bisschop gevolmagtigde Kerkvoogd (Archisynagogus) heeft het regt, zoo een Jood bij een geding de waarheid niet getuigen wil, hem daartoe volgens Joodsche wetten te dwingen. Indien er moeijelijk te beslissen verschillen oprijzen, zoo tusschen de Joden onderling als tusschen Christenen en Joden, dan doet de Bisschop uitspraak, zonder dat dit overigens iets aan de regten der Israëliten verkort[4].'

Gunstige bepalingen waren het inderdaad, die de Joden te Spiers in dit stuk ontvingen, en men kan hieruit en uit andere handelingen des Keizers, waarover wij later zullen spreken, besluiten, dat hij werkelijk een beschermer en vriend der Joden was.

1 'Nec ullis testibus convinci possit qualibet de causa.' Fürst, 1. 1., p. 12.
2) Pertz, Rer. Germ., III, p. 194.
3 De volgende bepalingen had Bisschop Rudiger reeds gemaakt.
4 'Salva interim pace eorum.'

Terwijl dus de regering van Hendrik IV voor de Israëliten in Duitschland een tijdperk van verademing scheen te zullen worden, daar het te verwachten was, dat de Keizer zijne bescherming ook aan de Joden van andere plaatsen zou verleenen, en dit mogelijk ook voor het vervolg eene gunstige verandering in den volksgeest had kunnen te weeg brengen, had er juist in dien tijd eene gebeurtenis plaats, die voor de Joden in Frankrijk en Duitschland de rampzaligste gevolgen na zich sleepte. De kruistogt en de daardoor bij de Christenen allerwege opgewekte geestdrift moest natuurlijk den volkshaat tegen de Joden, reeds door zoovele redenen gaande gemaakt, nog verergeren. Hoeveel gemakkelijker konden zij, die naar verre, onbekende landstreken trokken, om de vijanden des kruises te bestrijden, de vijanden, die in hun midden leefden, de weerlooze Joden aanvallen en verpletteren? Zij gaven in Europa een voorspel van het bloedige drama, dat zij in het Oosten zouden opvoeren!

Reeds in het jaar 1065, toen zich in Frankrijk een kruisleger gevormd had, dat de Mooren uit Spanje zou verdrijven, waren de Joden, die de deelnemers van dien togt op hun weg door Languedoc en Spanje ontmoetten, meêdoogenloos vermoord[1]. Berengarius, Burggraaf van Narbonne, en eenige Spaansche Bisschoppen, die het plegen van die gruwelen hadden trachten te beletten, ontvingen van Paus Alexander II een brief, waarin hij hun dank zegt voor de bescherming, die zij den Joden verleend hadden. ‘De pelgrims,’ schrijft Alexander, ‘zijn tot hunne euveldaad door dwaze onwetendheid of door blinde hebzucht aangevuurd. Men moet echter de Joden niet met de Saracenen gelijk stellen: dezen, die zelve de Christenen vervolgen, moeten ongetwijfeld bestreden worden; genen verdienen, dat wij hen met vrede laten, daar zij overal bereid zijn ons te gehoorzamen’[2]. Zelden echter gebeurde het, dat de Paus zich aldus ten gunste der Israëliten hooren liet, en in 1096 werd door den kreet: ‘God wil het,’ iedere stem van medelijden en barmhartigheid tot zwijgen gebragt. De godsdienstijver steeg ten top, de dweepzucht kende geene grenzen en brandde van ongeduld, om de slagtoffers aan te

1 Hist. Gen. de Lang. II, p. 214.
2 Mansi Conc. XIX, p. 964.

grijpen, die zij het eerst aan hare woede zou opofferen. De Joden liggen voor de hand, zijn weerloos en - waarom zal men hen sparen? Aan *God* gelooven zij evenmin als de Muzelmannen; Christus en Maria, die zelfs door de Saracenen geëerbiedigd worden, worden door de Joden versmaad[1]! Israëliten en Mohammedanen werden dus door hen, die het kruis aannamen, onder den gemeenschappelijken, veelbeteekenenden naam van 'vijanden Gods' zamengevat[2]. Men weet, welk eene slagting de kruisvaarders, na de inname van Jeruzalem, ook onder de Joden hebben aangerigt; en zij, die de heilige stad veroverden, die het einde van hun togt bereikten, waren nog aan orde en tucht onderworpen, waren ongetwijfeld de gematigdsten van allen, die, door de woorden des kluizenaars aangevuurd, den weg naar Palestina hadden ingeslagen. Wat moesten dus zij niet doen, die ongeregeld, zonder eenigen band of eenige leiding, den togt aanvaard hadden? Vol ongeduld namelijk om het heilige land den ongeloovigen te ontrukken, en de zamenstelling van het geregelde leger niet willende afwachten, snelden de benden van Pieter van Amiens, van Walter van Pexejo en van den priester Godschalk vooruit, met verwaarloozing van al de voorzorgen, die tot het behoud van een marcherend leger noodig zijn. Het gevolg was te voorzien: de meeste der togtgenooten verloren het leven in Hongarije en Bulgarije, terwijl de weinigen, die Azië bereikten, niet ver waren voortgerukt, of zij werden door de Turksche scharen vernietigd. Deze rampzalige uitkomst schrikte evenwel de dolzinnige menigte niet af. Het uitvaagsel der maatschappij uit Frankrijk, Engeland, Vlaanderen en Lotharingen schoolde zamen en besloot, ofschoon er geen opperhoofd was, naar Jeruzalem te trekken. Ook Edelen, die bij het geregelde leger der Vorsten niet waren toegelaten, bevonden zich onder dien hoop[3], en beteugelden de ordeloosheid in geenen deele, daar zij óf zelve van orde en tucht afkeerig waren, óf, zoo zij ze al verlangden, te weinig eerbied inboezemden, om gehoorzaamd te worden. Zoodanig een was b.v. Willem, een edelman uit het land ten zuiden van de Seine, wien men om zijne wijze van

1 Petr. Vener. ad Lud. VII ap. Rec. des Hist. etc. XV, p. 641.
2 Baldr., Hist. Jeros. ap. Bong. I, p. 92.
3 Alb. Aq. ap. Bong. I, p. 195 sqq.

strijden den bijnaam van den Timmerman gaf[1]. Hij had reeds aan den vroeger vermelden togt naar Spanje deel genomen en zich daarbij wel door het plegen van gruwelen, maar geenszins door dapperheid, onderscheiden; thans had hij het geld, tot zijne toerustingen vereischt, alleen door het plunderen zijner arme naburen verkregen. De liefde tot God, die op het gezigt des kruises bij ieder ontvlamde, zegt een gelijktijdig schrijver[2], voerde van alle kanten deelgenooten aan de voortrukkende bende toe; zelfs vrouwen en meisjes sloten zich, door het vuur der geestdrift aangegrepen, bij haar aan, doch gaven door hare tegenwoordigheid tot eene verregaande zedeloosheid aanleiding. Eene gans en eene geit, door den heiligen geest - zoo als men meende - bezield, voor zich uit drijvende, trok de hoop voort en wierp zich vol dweepzucht op de Joden, die zich in de steden, die zij voorbijtrokken, bevonden. De benaauwdheid en angst, waardoor de Israëliten bij het naderen hunner vervolgers werden aangegrepen, laat zich gemakkelijker gevoelen dan beschrijven: daarbuiten dreigde eene ongeregelde bende, door blinden godsdienstijver aangespoord; daarbinnen haakte eene andere menigte naar het voldoen van een ouden wrok. Wilde soms iemand de ongelukkigen beschermen, dan moest hij dikwijls zijn goed voornemen laten varen, omdat men hem verweten zou hebben, dat hij Joden tegen Christenen verdedigd had. Slechts één middel kon de Joden uit de hand hunner aanvallers redden: zij konden zich doen doopen. Maar daar de meesten met afschuw voor zulk een redmiddel terugdeinsden, zoo moesten zij het zwaard der moordenaars afwachten, of, zoo zij dat niet wilden, zich zelve van het leven berooven. Rouaan was een der eerste tooneelen van de vervolging[3]. De kruisvaarders dreven dáár de Joden in eene kerk en bragten, zonder onderscheid van ouderdom of kunne, al diegenen om, die het Christendom weigerden te omhelzen; weinigen waren het, welke op die wijze hun leven redden, en toen het gevaar geweken was, keerden zij dadelijk tot de godsdienst hunner vaderen terug. Bij deze gelegen-

1 ‘Quia in bellis cedendo more carpentarii insisteret.’ Guib. Abb. ap. Bong. I, p. 501.
2 Alb. Aq. l.l.
3 Guib. Abb. II ap. Bong.

heid[1] bemerkte de Graaf van Eu een Israëlitisch knaapje, dat van zijne geheele familie verlaten was en weende. De jonge Graaf kreeg medelijden met het kind en bragt het bij zijne moeder; door haar werd het knaapje overreed het Christendom aan te nemen. Toen het gedoopt zou worden, vielen eenige droppels van de brandende waskaars in de doopvont en namen in het water de gedaante van een kruis aan; een wonder, dat de gevolgen had, die men er zich van voorstelde: Willem - dien naam had het knaapje ontvangen - groeide tot een vroom Christen op, sloeg, zoo als men verhaalt, het aanzoek zijner ouders, die hem tot zijne vroegere leer terugriepen, af, werd vervolgens door de Gravin naar het klooster van Flavigny gezonden en leefde daar jaren lang, beroemd door zijne groote vroomheid.

Na in Frankrijk en Lotharingen op menige plaats, o.a. te Metz, de gruwelen van Rouaan herhaald te hebben, bereikte de horde, als een lavastroom alles vernielende, wat zich op haar weg bevond, de oevers van den Rijn, eene streek, waar vele en talrijke Joodsche gemeenten waren, die onder het beschermende bestuur van Keizer Hendrik IV steeds toenamen in handel en welvaart; maar juist die bloei lokte de kruisvaarders des te meer tot gewelddadigheden. De gebeurtenissen, die daar toen plaats hadden, zijn ons door de kronijkschrijvers slechts in de hoofdtrekken medegedeeld, maar die hoofdtrekken zijn voldoende, om ons een verschrikkelijk denkbeeld te geven van de jammeren en de ellenden, die de Joden toen ondervonden. Wij bezitten nu daarenboven een stuk, door een Jood van dien tijd opgesteld, die de rampen zijner geloofsgenooten heeft aangezien en er mede onder geleden heeft; die, ‘terwijl de tranen hem over de wangen rolden’, de wederwaardigheden van Israël te boek stelde, en als een tweede Jeremia ‘klaagtoonen aanhief over den ondergang van de dochter Zions.’ R. Eliëser ben Nathan uit Maintz, een beroemd geleerde, vervaardiger van eenige gebeden en schrijver van verschillende hooggeschatte godgeleerde werken, is het, die ons in eenige bladzijden het hartverscheurende verhaal van de ongelukken der Joodsche gemeenten aan den Rijn heeft nagelaten. Tot nu toe kende men het alleen uit Josef Haccohen, die in de 16^{e} eeuw te

1 Rec. des Hist. de la Gaule, XII, p. 240.

Venetië eene korte geschiedenis van West-Europa, hoofdzakelijk na de 11e eeuw, in het Hebreeuwsch uitgaf en die op het jaar 1096, van zijn kronijkstijl afwijkende, het verhaal van R. Eliëser, echter met vele verkortingen en stijl-veranderingen mededeelde. Eerst in 1854 is de Hebreeuwsche tekst van ‘den Commentaar’ van R. Eliëser zelven door Jellinek te Leipzig uitgegeven, maar zonder vertaling in het boekje, welks titel wij boven dit stuk geplaatst hebben, en dat behalve dit verhaal een in later tijd door een Israëliet uit het Oosten aan zijne Europesche geloofsgenooten geschreven brief bevat.

Het berigt van R. Eliëser bevat voor de hoofdzaak niets nieuws, en men kan dat ook niet verwachten, tenzij men van de veronderstelling uitging, dat de feiten door de Christenschrijvers waren verzacht. Dit is evenwel niet het geval; maar de kronijkschrijvers, die over de kruistogten handelen, bepalen er zich bij, kortelijk te vermelden, dat de kruisvaarders uit ijver voor het Christendom, zoo als zij meenden, de Joden aanvielen, om hen tot den doop te dwingen, en dat zij bij weigering hiervan hen plunderden en vermoordden; zij zeggen, waar die gewelddadigheden plaats hadden, soms hoevele Israëliten dáár of dáár het leven verloren hebben - en het is genoeg: voor hen is het slechts een nietig bijwerk op eene groote schilderij.

Bij menigeen onder hen kwam mogelijk de gedachte wel op, dat de Joden toch slechts Christenen behoefden te worden, om hun rampzalig lot te ontgaan; dat hetgeen de Israëliten had getroffen eene straf des Hemels was, onderstelde men al zeer ligt[1]. Maar als wij nu het boek van den Jood opslaan, van den Jood, die gevoelt wat hij schrijft, die bij elk woord zijne oude wonden openrijt en bij elke gedachte de bloedige tooneelen voor zijne blikken ziet herrijzen; dan slaan wij een blad in het zielenleven der Israëliten; dan gevoelen wij de vrees, die hen aangreep, de benaauwdheid, die hen beklemde, toen zij de kruisvaarders ‘talrijk en ordeloos als sprinkhanen’ zagen naderen. Tot in de kleinste bijzonderheden deelt hij mede, wat in de verschillende gemeenten plaats had; den dag, het uur bepaalt hij, waarop de woeste benden hun wreeden aanval begonnen; hij noemt de namen van hen, die zich aan de spits hunner geloofsbroe-

1 Alb. Aq., ap. Bong. I, p. 195.

deren stelden en hen tot den marteldood aanvuurden; hij geeft aan zijn diep bedroefd hart lucht, door klaagliederen aan te heffen over de gevallenen.

Het verhaal is in zuiver Hebreeuwsch geschreven, en om die reden met eene sterk bijbelsche kleur overtogen; want evenmin als onze Latinisten eene uitdrukking durven bezigen, die Cicero of Horatius hun niet heeft nagelaten, evenmin zal men bij hen, die, na het uitsterven der Hebreeuwsche taal, zuiver Hebreeuwsch - niet Talmudisch - schrijven, eene phrase lezen, die niet in de Heilige Schrift gevonden wordt; zelfs zijne hartstogtelijke uitroepingen ontleent de geleerde R. Eliëser aan de Psalmen of de Profeten. De vier elegieën, die in het verhaal zijn ingevlochten, verheffen zich niet boven het middelmatige en wemelen van toespelingen op den bijbel en op talmudische overleveringen.

Bij het verhaal dan van de vervolging der Joden in de Rijnstreken, zal ik dus, behalve de berigten der Latijnsche kronijken, alles wat R. Eliëser ons daaromtrent verhaalt, zoo veel mogelijk met zijne eigene woorden mededeelen.

Spiers was de eerste stad aan den Rijn, waar de kruisvaarders verschenen; ‘op een Sabbathdag, 8 Ijar (3 Mei)[1] vielen zij daar de Joodsche gemeente aan, en bragten er 10 vromen om, die weigerden zich te laten doopen en tot den marteldood voor hun Schepper besloten; onder deze martelaars bevond zich eene vrouw. De overige Israëliten der stad werden door den Bisschop, zonder dat zij het Christendom behoefden te omhelzen, gered,’ en genoten alzoo in deze netelige omstandigheden van hem dezelfde bescherming, die hij hun vroeger reeds tegen het volk van Spiers zelve verleend had[2]. In het (zesregelig) klaaglied, dat R. Eliëser over de 10 gedooden aanheft, vergelijkt hij hen bij 10 zeer bekende martelaars, waarvan er drie bij de verwoesting van Jeruzalem door Titus, zeven later door Trajanus, bij den opstand van Bar. Kochba omgebragt zijn; voorts voorzegt de dichter hun, dat zij ongetwijfeld het eeuwige leven zullen genieten en zich door hun dood eene eerekroon om het hoofd hebben gebonden.

1 Jellinek geeft in zijn zeer kort voorberigt al de data *drie* dagen te laat op: 6 M e i , enz.
2 Zie ook Bern Chron., ap. Pertz, VIII, p. 465.

Op den 23 Ijar (18 Mei) tastten de ‘met het kruis geteekende wolven’ de Joodsche gemeente van Worms aan, van welke zich een gedeelte naar het paleis des Bisschops, als naar eene veilige wijkplaats, begeven hadden, terwijl anderen in hunne eigene woningen gebleven waren. Tegen de laatsten, als de gemakkelijkste prooi, wendde men zich het eerst: de Joden werden uit hunne huizen gedreven en vermoord; vrouwen, zuigelingen, grijsaards en jongelingen, alles viel onder het zwaard der meêdogenlooze vervolgers. Dat de woestaards alles roofden en plunderden, wat zij vonden, spreekt wel van zelf; doch ook van den ergsten smaad onthielden zij zich niet: zij rukten de heilige wet uit de Synagoge, sleepten haar door het slijk der straten, sneden haar aan stukken en lachten bij het plegen dier schanddaden. Gretig, zegt R. Eliëser, verslonden zij Israël en riepen uit: ‘“den dag, dien wij zoo lang verwacht hebben, hebben wij dan eindelijk gevonden!”’ Slechts weinigen ontgingen den dood, zij namelijk, die, niet in staat al die ellende te verduren, besloten zich te laten doopen; maar hoe weinig die bekeering gemeend was, blijkt daaruit, dat zij later de nieuwe leer vaarwel zeiden en even sterk als te voren verachtten. Tot dit redmiddel hadden echter, zoo als ik zeide, slechts weinigen besloten, daar de meesten hun hals uitstrekten, om voor hun Schepper den marteldood te sterven. Ook waren er, vaart R. Eliëser voort, die elkander doodden: de een doorstak zijn vriend, de ander zijn nabestaande, sommigen stietten zelfs hunne zonen en dochteren ter neder. Teedere vrouwen slagtten hare lievelingen; en allen ondergingen zij met een opregt gemoed het oordeel des Hemels. En telkens als zich iemand aan God overleverde, riepen allen met luider stemme: Hoor, Israël, de Eeuwige onze God is een eenig, eeuwig Wezen! En werkelijk, wanneer niet een krachtig geloof hunne ziel vervuld had, hoe hadden zij dan tegen al die beproevingen bestand kunnen zijn? Zij hadden tot God geschreid, zegt R. Eliëser, in hunne benaauwdheid, maar vergeefs: het was alsof eene wolk zich tusschen hun gebed en den hemel geplaatst had, om het doordringen te beletten. Waren zij daardoor ontmoedigd, gingen zij daarom aan het wankelen? Neen: ‘zij werden nu gestraft voor hunne zonden en voor die hunner voorouders; en zij waren uitverkoren, om een heldengeslacht van geloovigen uit te maken, om, met ziels-

kracht omgord, in Gods heiligdom te staan, Zijn woord na te leven en ter heiliging van Zijn grooten naam den marteldood te ondergaan.' Zoo als dus de kruistogt bij de Christenen dweepzuchtigen godsdienstijver en de ontembare begeerte, om het Christendom over alles te doen zegevieren, opwekte, zoo deden de daaruit ontstane vervolgingen bij de Joden eene vrome lijdzaamheid en een onwankelbaar vertrouwen op hunne godsdienst geboren worden. Ook de Israëliten, die in het paleis van den Wormser Bisschop bescherming hadden gezocht, handelden in dien geest[1]. Toen hun namelijk de Bisschop allen bijstand ontzegd had, zoo zij zich niet lieten doopen, en toen zij derhalve aan hunne aanvallers prijs gegeven waren, 'omgordden ook zij zich met kracht, gelijk hunne broederen, en heiligden ook zij den naam huns Scheppers, door de hand aan zich zelve te slaan. Menige moeder ging het eeuwige leven in, aan hare dochters vastgeklemd; menige vader viel stervend op zijne stervende zonen neder. De lijken werden door de vijanden uitgeschud en naakt over de straten gesleept.' Deze tweede moord, die zeven dagen na den eersten, dus op 1 Siwan (25 Mei), plaats had, kostte aan bijna allen, die zich in het bisschoppelijke paleis bevonden, het leven. Het getal der gedooden op beide dagen bedroeg acht honderd; en dat onder hen vele rijke personen waren, blijkt o.a. uit de woorden, die R. Eliëser bij deze gelegenheid uit Jeremia aanhaalt: 'Die van hunne kindsheid af in purper gekleed gingen, zijn thans met vuil besmet!' Op dezen dag, zegt voorts het Hebreeuwsche verhaal, onderscheidde zich een jongeling, Simcha Haccohen genaamd, die zonder eenigen tegenweer te bieden, zich door de Christenen naar 'het verblijf hunner afschuwelijkheden' liet voeren; doch dáár haalt hij uit zijne mouw een mes te voorschijn, stoot er een bloedverwant van den Bisschop mede neder en wringt het daarop zich zelven in de borst. 'Mijn hart is vol droefheid,' klaagt R. Eliëser in een gedicht, 'over de diepe wonde, die mij is toegebragt. Het hoofdsieraad Israëls is gevallen, hunne gouden kroon is afgerukt. Over hen klaag ik, innig geschokt; dag en nacht zal ik weenen, en de tranenbron mijns oogs zal niet opdroogen. O, moge hunne verdienste en hunne uitstekende vroomheid ten eeuwi-

1 Bern. Chron., 1. 1.

gen dage een steun zijn voor de overblijfselen van hun volk!'

Van Worms holde de moordlustige bende naar Maintz, en had daar het genoegen, een troep aan te treffen, die in alles waardig was, zich met haar te vereenigen. Graaf Emico namelijk, die aanzienlijke goederen in de Rijnstreek bezat en aldaar den naam van een groot dwingeland had verworven, was thans als een tweede Saul - zoo gaf hij voor - door goddelijke openbaringen opgewekt en tot een buitengewonen godsdienstijver aangevuurd. Twaalf duizend man had hij om zich verzameld, en met hen sloot hij zich aan de uit Frankrijk gekomene benden aan, om niet alleen in hare gruwelen te deelen, maar zelfs hare woede nog te verhoogen[1].

Toen de Joden van Maintz, die eene talrijke gemeente vormden, hunne vijanden zagen aanrukken, wierpen zij zich in de armen van den Aartsbisschop Rothard, vertrouwden hem hunne aanmerkelijke rijkdommen ter bewaring toe en kwamen op zijne uitnoodiging op het ruime voorplein van zijn paleis bijeen. Hetzij evenwel de Aartsbisschop geene hulp kon verschaffen, of dat hij niet genoeg moeite daartoe deed, althans het baatte den Israëliten niet, dat zij zich onder zijne hoede gesteld hadden; en toen den volgenden morgen (27 Mei), bij het opgaan der zon, hunne vijanden zich tot den aanval gereed maakten, bereidden zij zich allen voor, 'om in reinheid tot God op te stijgen.' Zij dachten er aan, 'hoe weleer hunne voorouders op dienzelfden 3^{en} Ijar zich hadden afgezonderd, om de heilige wet te ontvangen; ook zij zonderden zich nu af, om zuiver en rein het eeuwige leven in te gaan.' En hunne vervolgers schoten pijlen en wierpen spiesen tegen hen, braken deuren en grendels open, stormden op de ongelukkigen toe en bragten allen, vrouwen en kinderen, jongelingen en grijsaards 'op één dag' om. 'O, onbeschaamd volk, dat den grijsaard geen ontzag betoonde, geen medelijden met den jongeling had en zich over knapen of zuigelingen niet erbarmde!' Onwrikbaar stond ook hier Israël vast: de Joden hadden vast besloten voor het geloof te sterven. Vele vromen, zegt R. Eliëser, hadden zich, voordat zij naar het paleis des Bisschops gegaan waren, in het kleed, dat men bij het gebed aanheeft, gewikkeld, en daarin

1 Alb. Aq., ap. Bong. I, p. 195. Wilh. Tyr., ap. Bong. I, p. 649.

gehuld wachtten zij nu den dood af. Naar buiten te vlugten, om het leven eenige weinige oogenblikken te verlengen, wilde niemand: vol godsvrucht onderwierpen zij zich aan den wil des Hemels. Terwijl de vijanden steenen en pijlen onder hen wierpen, deden zij geene enkele poging tot ontvlugten, maar ontvingen elken aanval met den daverenden kreet van: Hoor, Israël, de Eeuwige, onze God is een eenig, eeuwig Wezen! Toen alle hoop op redding verloren was, wilden de Joden liever zich zelve om het leven brengen, dan onder de folteringen hunner vervolgers bezwijken. ‘Zelfs vrouwen omgordden zich met buitengewonen moed en gaven zich den doodsteek, na hare zonen en dochteren doorboord te hebben. Hoe menige man was er, stout van hart en vast van zielskracht, die zijne vrouw, zijne zonen en zijne jonge kinderen doodde! Zelfs de teedere, zwakke moeder gaf met eigene hand den dood aan haar lievelingskind. Wie heeft ooit zoo iets gehoord! roept R. Eliëser uit, duizend menschenoffers op één dag! Alleen bij het binden van Izak op den berg Moria sidderde de wereld, het geschrei der Erelim klonk den hemel uit, om Gods troon hieven de Engelen bittere klaagtoonen aan, de hemel omhulde zich met een sluijer en de glans der sterren doofde uit; - waarom is het licht der zon niet verduisterd, toen 1300 menschen op één dag omgebragt zijn? Zestig personen hadden op dien dag het leven behouden, daar zij zich in de onderaardsche schatkamer van het paleis hadden verborgen; doch toen hen de Aartsbisschop, om hen geheel te beveiligen, naar verschillende dorpen in de Rheingau liet brengen, werden zij dáár aangevallen en allen gedood. Immers onze zonden hadden den verderver de magt tot vernieling gegeven; en op iedere plaats, waarheen de Jood ter redding was heen gevlugt, schreeuwde de steen uit den muur, om hem te verraden. Twee vrome mannen waren op dien zelfden dag tegen hun eigen wil gespaard gebleven, mar[1] Uria en mar Izak met zijne twee dochters; doch ook zij hebben zich zelven een dood aangedaan, die onder alle vervloekingen der Heilige Schrift niet is opgeteld. Op den dag namelijk vóór het wekenfeest doodde Izak, zoon van den Kerkbestuurder David, zijne beide dochters, ontstak den brand in zijne eigene woning, en zich vervolgens met Uria naar de Synagoge

1 Zie over dien titel Zunz, Zur Gesch. und Litt. I, p. 185 *b*.

begevende, stelde hij zich met hem vóór de Heilige Arke; en nadat zij daar hun hart opregt aan God hadden toegewijd, verstikten zij beiden in de vlammen'[1].

Zoo was dan bijna de geheele Israëlitische gemeente te Maintz uitgemoord, zoo zelfs dat R. Eliëser het volgende vers van Jesaja (XVII, 6) op haar toepast: 'Slechts eenige vruchten bleven aan den top des booms hangen.'

Akelig was het, zegt een kronijkschrijver, die honderden lijken, op wagens gehoopt, ter begrafenis te zien dragen[2].

De Joden van Maintz schijnen vele geleerden onder zich geteld te hebben: R. Eliëser althans roept in zijn klaaglied uit:

'Die geleerden, in regt en godsdienstleer ervaren, zijn verdwenen om onze zonden; zij zijn niet meer, die kennis hadden van de tijdrekening en die ons met kunde moesten versieren.

Over hen ween ik, over hen vloeit het water mijner oogen; het ongeluk mijns volks heeft mijn hart gebroken en mijne ziel met schrik vervuld.

Wie zal nu nog Uwe leer in stand houden; zijn niet zij die haar bëoefenden verdwenen? Wie zal nu nog de geheime beteekenis der Wet en hare zinrijke teekenen[3] verklaren?

Mijne ziel hangt aan de verslagenen van Maintz; mijn hart bloedt over hen; geene vrengde, hoe groot ook, zal ooit de droefheid in mijn hart kunnen verdringen.'

Het schijnt, dat R. Eliëser zich te dier tijd niet in Maintz bevond, daar hij anders wel verhaald zou hebben, op welke wijze hij de algemeene slagting ontkomen was.

'De droevige tijding van den moord te Maintz bereikte twee dagen later de Joden, die te Keulen woonden. Voor het naderend onheil beducht, nam bijna ieder de vlugt naar een huis, dat een Christen hem verkocht had, en bleef daar; maar die voorzorg was nutteloos, daar de vijanden op den volgenden dag, 30 Mei, de verlatene woningen der Joden aanvielen en openbraken en al wat zij er in vonden wegroofden. Ook hier bestormden zij de Synagoge en sleepten

1 Of zij dezen dood stierven, omdat de Synagoge aan Izaks woning grensde en dus mede in brand raakte, of omdat zij hunne kleederen bij het loopen door de vlammen vuur hadden doen vatten, is mij niet duidelijk.

2 Ann. Sax., ap. Pertz, VIII, 729.

3 Zie Nathan b. Jechiel, en Buxtorf, Lex. Chald. s.v. חיל en קוץ.

de Heilige wet-rollen door het slijk. Dat gebeurde,' voegt R. Eliëser hierbij, 'op het wekenfeest, den dag, waarop weleer de Wet gegeven was - gegeven terwijl de aarde sidderde en hare steunpilaren waggelden; en nu? - moedwillige boosdoeners verscheurden, vertrapten en verbrandden haar, onbeschaamden sloegen er de handen aan en ontheiligden haar. Zult Gij hen daarom niet straffen?' roept hij uit. 'Zult Gij nog langer hunne gruwelen aanzien en zwijgen? Wend toch, o Eeuwige, Uw aangezigt tot mij en zie hoe diep ik ben vernederd!'

Daar de meeste Joden hunne woningen verlaten hadden, viel den vervolgers de plundering niet moeijelijk; slechts eenige Israëliten, die nog beproefden hunne have te verdedigen[1], ontvingen hierbij wonden, en twee verloren dien dag het leven. 'Een vroom man namelijk, Izak genaamd, had geenszins, gelijk de anderen, zijn huis verlaten, maar was er gebleven, daar hij er naar haakte 's Hemels beschikking te ondergaan. Toen nu de vijanden hem daar vonden, sleepten zij hem mede naar eene kerk, spuwden hem in het aangezigt en maakten hem eindelijk af. Ook eene vrouw vond op die wijze den dood. De overigen behielden het leven, verborgen in de hun verkochte woningen, waar zij bleven, totdat de Aartsbisschop hen, vier dagen later, naar verschillende onder zijn gebied staande stadjes voerde, om hen te redden.' Naar zeven plaatsjes had hij hen gezonden, om nergens door de aankomst van eene groote menigte Joden de Christen-bevolking te ergeren en zoo doende aanleiding te geven tot dezelfde tooneelen, die de ongelukkigen pas te Keulen ontkomen waren. De aldus naar Neuss, Coblenz, Andernach, Xanten, Mörs, Kerpen en Geldern uit Keulen overgebragte Joden bleven dáár drie weken veilig, gedurende welken tijd de woeste benden kruisvaarders op andere plaatsen hunne snoodheden gingen plegen.

Toen zij o.a. te Trier de Joden wilden dringen tot de aanname van het Christendom, ondervonden zij ook hier de standvastigste weigering. Wie van de Israëlieten een zwaard magtig kon worden, doorstak er zijne kinderen mede, om het vervolgens zich zelven in de borst te stooten; vrouwen, die geene zwaarden hadden, maar voor het lange martelen vreesden, plaatsten zich op eene brug, vulden hare kleederen

1 Alb. Aq., ap. Bong. I, p. 195.

met steenen en stortten zich zoo in den Moezel[1]. Zij, wien de moed tot zelfmoord ontbrak, of die nog te zeer aan het leven gehecht waren, begaven zich met hunne vrouwen, kinderen en schatten naar het paleis van den Aartsbisschop. Verheugd zulk eene gelegenheid gevonden te hebben, kwam Egilbert tot hen naar buiten en zeide: ‘Thans, ellendigen, komen over u de zonden, die gij hebt begaan door Gods Zoon en zijne heilige moeder te lasteren; daarom zijt gij in dezen wanhopigen toestand vervallen. Volhardt gij in uw ongeloof, dan zijt gij naar ligchaam en geest verloren; bekeert gij u echter, dan zal ik thans u al uwe bezittingen in rust en vrede wedergeven en in het vervolg u tegen alle vijanden beveiligen.’ Micha, een geleerde Jood, antwoordde daarop: ‘Gij hebt gelijk: wij moeten ons liever naar het geloof der Christenen schikken, dan dat wij dag aan dag aan zulke gevaren blootgesteld zijn. Verklaar ons derhalve wat wij gelooven moeten, en verlos ons uit de handen van hen, die ginds naar onze vernietiging haken.’

Nadat daarop de Aartsbisschop in korte woorden de gronden van het katholieke geloof opgegeven en dit als den eenigen weg tot zaligheid voorgesteld had, hernam Micha: ‘Ik betuig u, bij God, dat ik geloof, wat gij gezegd hebt; op staanden voet zweer ik het Jodendom af. Wat ik nu nog niet helder begrepen heb, zal ik, als wij tijd van rust en vrede hebben, wel navorschen. Haast u thans ons te doopen, opdat wij de handen onzer vervolgers ontkomen.’ Toen alle aanwezige Joden met Micha's antwoord genoegen genomen hadden, werden zij werkelijk terstond gedoopt, en de Aartsbisschop zelf diende Micha tot peet. Het ging echter met de nieuwe Christenen, zoo als het plagt te gaan: de Joodsche geest ging er niet uit, en eer een jaar verloopen was, hadden zij allen hunne vroegere godsdienst weder omhelsd; alleen Micha stierf als Christen.

De bende schijnt zich toen in verschillende troepen gesplitst te hebben, die allen den Rijnstreek in onderscheidene rigtingen doorkruisten; want wij treffen nu de Jodenvervolgers somtijds op denzelfden dag op twee vrij ver van elkander verwijderde plaatsen aan. Aldus verdeeld, rukten zij tegen de Joden op, die uit Keulen naar verscheidene aan den Rijn gelegene stadjes gebragt waren en die daar

1 Gesta Trev., ap. Pertz, X, p. 190 sqq.

gedurende de drie weken, dat hunne vijanden zich elders bezig hielden, een tijd van angst en benaauwdheid doorbragten, ‘dewijl zij van dag tot dag den dood te gemoet zagen. Dagelijks vastten zij; zelfs de twee dagen van het Nieuwe-maanfeest[1] (dagen, waarop anders het vasten verboden is) vastten zij onafgebroken door en zoo ook den volgenden dag. En op dien dag, den dag na het feest van St. Jan[2], verschenen de vijanden in grooten getale te Neuss.’ De twee honderd Israëliten, die daarheen gevlugt waren, werden tot den laatsten man toe afgemaakt. Als een voorbeeld van de wijze, waarop de vervolgers zelfs de reeds gedoode Joden behandelden, verhaalt R. Eliëser het volgende: Nadat Samuel, de zoon van Asser, en zijne beide zonen den geest gegeven hadden, grepen hen de vijanden aan, sleepten hen door de straten en hingen de beide jongelingen aan de deurpost der ouderlijke woning op. ‘Hoe lang toch, o God,’ roept R. Eliëser uit, ‘zult gij op ons vertoornd zijn! Hoe lang zal de verdrukker ons hoonen! Mijne tranen vloeijen neder, terwijl ik schrijf!’

Een andere troep, die niet zoo ver was voortgetrokken, viel een dag later de Joden, die zich te Coblenz bevonden, aan. ‘Vol vertwijfeling waren zij buiten het toen nog kleine stadje[3] gevlugt naar de oevers van de rivieren, die er om loopen; en toen de vijanden hen daar vervolgden, doorstaken mannen, vrouwen en kinderen zich zelve en elkander; bruidegoms benamen hunne bruiden het leven en hoogbejaarde mannen doodden de levensgezellinnen, met wie zij grijs geworden waren; en de lijken der gevallenen werden door den stroom voortgesleurd.’ Een verschrikkelijk geval, dat bij die gelegenheid plaats had, verhaalt ons R. Eliëser met de volgende woorden: Er bevond zich daar een vroom man, zat van dagen, genaamd Rabbenu Samuel bar Jechiël, die met zijn zoon, een schoon - als de maan, zegt de schrijver - en voortreffelijk jongeling, vol angst en vrees in het water was gesprongen.

1 Van de maand Tamur, die op Siwan volgt.

2 In den tekst moet men lezen אויד ירתנש, niet אויד ירחרש, waar Jellinek ook een vraagteeken achter gezet heeft. De nieuwe lezing is volgens eene gissing van Dr. Steinschneider; werkelijk was 2 Tamuz toen 25 Junij.

3 Dat Coblenz toen nog een klein plaatsje was, blijkt ook uit den naam כרד, dien de Hebr, schrijver ers aan geeft.

In het water staande, strekte de zoon zijn hals uit, om den doodelijken slag te ontvangen, en toen de vader, na het mes gegrepen te hebben, Gods zegen over het offer inriep, antwoordde de zoon ‘Amen’, terwijl al de omstanders met luider stemme uitriepen: ‘Hoor, Israël, de Eeuwige, onze God, is een eenig., eeuwig Wezen!’ Ziet gij allen, wereldewoners, roept R. Eliëser uit, hoe kloekmoedig hier de zoon gehandeld heeft, die, zonder op het altaar gebonden te zijn, gelijk Izak, zich heeft laten slagten; en hoe kloekmoedig de vader zich betoond heeft, die geen oogeblik heeft geaarzeld, een jongeling, schoon en uitmuntend als deze, op te offeren! Op die beiden zou men kunnen toepassen (Ps. L: 23): ‘Die een dankoffer slagt, bewijst mij eere.’ Nadat de vader den zoon gedood had, zeide hij tot den vromen en jongen Menachem, die een dienaar in de Synagoge was: ‘Welaan, Menachem, gij zijt sterk, neem mijn zwaard en doorsteek mij, opdat ik over mijn braven zoon uitgestrekt den laatsten adem uitblaze!’ En de jongeling vermande zich, en greep den dolk, en wrong dien den braven man in de borst, zoodat hij op zijn zoon nederzeeg. Velen beroofden zich aldus van het leven, anderen zochten en vonden hun graf in de rivier, en van de geheele Israëlitische gemeente bleef slechts een enkel persoon over.

Ook te Andernach hadden dergelijke tooneelen plaats. Op denzelfden dag, dat de kruisvaarders de Joden te Coblenz tot zelfmoord dwongen, sloeg een andere troep den Andernachschen Jood ‘Izak Hallevi zoodanig, dat hij zijn bewustzijn verloor; in dien toestand werd hij gedoopt; maar toen hij weder tot zich zelven was gekomen en gehoord had, wat er geschied was, wilde hij de schande niet overleven, begaf zich, drie dagen later, naar Keulen, bezocht dáár nog eenmaal zijne vroegere woning en stortte zich toen in den Rijn. De meeste Israëliten, die zich te Andernach bevonden, hadden zich ten getale van drie honderd in één groot gebouw, dat versterkt en met torens voorzien was, verzameld en dáár den nacht doorgebragt. Toen de vijand hen den volgenden morgen (4 Tamuz = 27 Junij) nog ingesloten hield en er geene redding meer mogelijk was, verbonden zich vijf Joden bij eede, al de anderen om te brengen; het waren R. Gersom, de gebroeders mar Jehuda en mar Josef, bar Abraham, R. Je-

huda Hallevi, bar Rabbenu Samuel en R. Peter[1]. Zij volvoerden, wat zij gezworen hadden. Na ook zijne vier eedgenooten te hebben omgebragt, klom R. Peter op een toren en stortte zich neder. Van de drie honderd Israëlieten waren slechts vier overgebleven: twee jongelingen en twee nog zuigende kindertjes, wier wonden niet doodelijk waren.'

Op dienzelfden dag, een Vrijdag, viel eene andere bende de Joden te Xanten aan; juist toen zij het gebed bij den ingang van den Sabbath verrigtten, zegt R. Eliëser, die alleen ons hier *alles* geeft, wat wij kunnen mededeelen. Vele vromen gingen voort met bidden, terwijl de moordenaars reeds onder hen woedden; 'daar zij verheugd en blijde waren God te dienen en Zijn naam te heiligen, gelijk zij ook met menig offer gedaan hebben. Sommigen werden neêrgeveld, anderen vielen onder hunne eigene zwaarden; kortom, niemand bleef over, dan eenige weinigen, dien men den volgenden morgen nog levend onder de lijken vond. Een akeligen dood stierf daar een Israëliet, die de vervolging der kruisvaarders in Frankrijk ontvlugt was en in deze streken een toevlugt had gezocht[2]. Toen hij bij het naderen der vervolgers zich van het leven wilde berooven, groef hij een kuil, plaatste zich daarin, riep Gods zegen in over het offer, dat hij ging slagten, en doorstak zich. Hij gaf den geest voor den Eeuwige, terwijl alle Israëliten, die het aanzagen, uitriepen: "Hoor, Israël, de Eeuwige, onze God, is een eenig, eeuwig Wezen!"'

Drie dagen later stond de troep, die de Joden te Xanten verontrust had, of een andere, voor de stad Mörs, waarheen, gelijk wij gezien hebben, eveneens Joden uit Keulen gevlugt waren. De Bisschop, - zoo verhaalt ons R. Eliëser - verschrikt voor de menigte, die de muren zijner stad omsingeld hield, ging de poort uit en verzocht de kruisvaarders vóór de stad te wachten tot den volgenden morgen vroeg. 'Mogelijk,' voegde hij er bij, 'kan ik in dien tijd de Joden er toe brengen, mijn wil op te volgen.'

1 Een naam, die bij een Jood niet verwacht zou worden en echter in de middeleeuwen meermalen voorkomt. Zie Zunz, Namen der Jud., p. 52 sqq. en id., Zur Gesch. und Litt. I, p. 175.

2 Zijn naam wordt niet opgegeven.

Nadat de Bisschop dit had verkregen en in de stad teruggekeerd was, dacht hij er ernstig aan, de Joden tot den doop te overreden en zoo doende in zijne stad de ergerlijke gruwelen, die elders gepleegd waren, te voorkomen. Hij liet dus de Israëliten voor zich komen en sprak hen aldus aan: ‘Hoort mij, gij Joden! In het eerst heb ik beloofd, u onder mijne bescherming te nemen en u te beschutten, opdat de naam der Joden niet op aarde zou verloren gaan. Tot nu toe heb ik die belofte nageleefd; thans echter ben ik niet meer bij magte u te redden uit de hand dier talrijke bende. Ziet dus, wat gij te doen hebt; indien gij niet zoo en zoo handelt, - en hier bedoelde hij den doop - dan wordt ongetwijfeld, gij begrijpt het zelve, de stad verwoest. Voor mij zou het dan beter zijn, u over te leveren en zoo de stad voor aanval en bestorming te bewaren.’ Na het hooren van deze weinig geruststellende woorden antwoordden de Joden eenparig: ‘Wij zijn bereid, wij verlangen zelfs, onzen hals uit te strekken, om in de vrees van onzen Schepper en voor de Eenheid Zijns naams den doodsteek te ontvangen.’ Nu besloot de Bisschop, in overleg met zijn raad, eene andere poging te doen, om de standvastigheid der Israëliten aan het wankelen te brengen. Hij liet derhalve eenige Joden wegvoeren, onder den schijn, dat hij hen aan de buiten de poorten wachtende menigte zou overleveren. Nadat diegenen, die hen hadden weggevoerd, hen in verzekerde bewaring geplaatst hadden, keerden zij naar de overige Joden terug en toonden hun zwaarden, die zij in dierenbloed gedoopt hadden, terwijl zij voorgaven, dat het bloed, dat daaraan kleefde, het bloed hunner broederen was. Doch deze list mislukte, daar de Israëliten, eer in geestdrift ontvlamd dan ter neêr geslagen, als uit één mond hun toeriepen: ‘Wij hebben geen behagen in uw geloof.’ Nu werden zij, die zoo even weggevoerd waren, weder teruggebragt, maar alle Joden werden gevangen gezet, en wel ieder afzonderlijk, om hen te beletten elkander te dooden; want men had gehoord, hoe op andere plaatsen de Israëliten in dergelijke omstandigheden gehandeld hadden. De Joden bleven ook nu hardnekkig weigeren, het Christendom te omhelzen en verbitterden hiermeê de burgers van Mörs zóó, dat zij hen den volgenden morgen naar buiten dreven. De kruisvaarders bragten hen grootendeels om. De weinigen, die gespaard ble-

ven, werden gedwongen tot de Christelijke kerk over te gaan. Twee Joodsche vrouwen, Gentile en Rebekka, - verhaalt R. Eliëser verder - hebben bij deze gelegenheid een treffend blijk van hare gehechtheid aan de godsdienst gegeven. Daar beide krank te bed lagen (de eene had onlangs een knaapje gebaard) en men dus niet vreesde, dat zij elkander zouden vermoorden, had men ze met een tienjarig meisje in een toren opgesloten. Maar toen zij den volgenden morgen de vijanden zagen aanrukken, was haar besluit oogenblikkelijk genomen: zij wilden de twee kinderen, die zij bij zich hadden, niet aan de menigte overlaten, die hen zonder twijfel tot Christenen zou maken. Wat deden zij dus? Het tienjarige meisje doodden zij met een mes, dat men haar, den anderen Joden waarschijnlijk *niet*, gelaten had; het knaapje, dat nog geene zeven dagen oud was, wikkelden zij in een wiege-deken en wierpen het uit den toren, dat het dood ter aarde viel. Zij zelve zijn waarschijnlijk - R. Eliëser meldt het niet - door de moordgierige bende afgemaakt.

Als een bewijs van de gezindheid der burgers zelve omtrent de Joden, kan het volgende geval dienen, dat R. Elieser ons aldus mededeelt. R. Simrija, een vroom man, was met zijn huisgezin aan de moordenaars te Mörs ontsnapt, daar hij een intendant of rentmeester van den Bisschop door geld had weten over te halen hem in zijn huis op te nemen. Die rentmeester had beloofd, hen naar een veilig oord te brengen, zoodra de bende de stad zou verlaten hebben, en toen die vertrokken was, ging dan ook de rentmeester met zijne beschermelingen de stad uit, maar uit vrees van de kruisvaarders te ontmoeten, zwierf hij met hen meer dan vier weken in een naburig bosch rond. Ondertusschen werd Simrija door den rentmeester onophoudelijk aangezocht en door bedreigingen genoodzaakt, naar zijne zoons, die te Spiers woonden, om geld te zenden. Toen dit aangekomen was, had de gewaande beschermer zijn doel bereikt. Onder den schijn van het Joodsche huisgezin in veiligheid te brengen, voert hij het naar het stadje Neukirchen[1], waar de Christenen (een troep kruisvaarders of de ingezetenen zelve) zeer verheugd waren een Israëliet met vrouw en kinderen in hunne magt te hebben.

1 Wat de Hebr. tekst geeft: נורמכיא, kan ik niet teregt brengen. Eene kleine verandering geeft de naam, die hier gelezen wordt.

Toen er van hem geëischt werd, dat hij het Christendom zou aannemen, antwoordde Simrija, dat zij geduld moesten hebben tot den volgenden dag, dan zou hij aan hunne begeerte voldoen. Vol blijdschap rigtte men nu een maaltijd aan, waartoe ook Simrija met zijne familie genoodigd werd. Hij was er bij tegenwoordig, doch aan zijne leer getrouw, nuttigde hij niets, wat bij de Joodsche wet verboden is, maar at eenige geoorloofde spijzen met een nieuw mes. Toen de aanwezigen hierop aanmerking maakten en zich verwonderden, dat hij die Joodsche verordeningen nog in acht nam, zeide Simrija: ‘zoolang wij nog in ons geloof zijn, willen wij onze gebruiken nakomen; morgen behooren wij met u tot één volk.’ Na het eindigen van den maaltijd verzocht Simrija voor zich en de zijnen een afzonderlijk slaapvertrek. Aan dit verzoek werd voldaan en het Joodsche gezin begaf zich ter ruste. De vader echter sliep niet: de somberste gedachten vervulden zijn gemoed: zou hij morgen het geloof zijner vaderen vaarwel zeggen? Zou hij zich laten doopen om zijn eigen leven te redden en dat van zijne vrouw en van zijne kinderen? Maar welke waarde had voor hen het leven, als zij tegen wil en dank het hoofd voor een vreemden God moesten buigen? Neen, zijn besluit staat vast. Vóór het aanbreken van den dageraad staat hij op, grijpt een mes, doorsteekt zijne vrouw, zijne kinderen en eindelijk zich zelven. Maar, helaas, zijn lijden was nog niet ten einde! De wonden, die hij zich zelven had toegebragt, waren niet doodelijk, ofschoon zij hem het bewustzijn hadden ontnomen; en toen de Christenen het vertrek binnengetreden waren, bragten zij hem weder tot zich zelven en spraken hem aldus aan: ‘Ofschoon gij eene ongehoorde daad gepleegd hebt, zult gij niets te vreezen hebben, indien gij ons geloof aanneemt. Weigert gij dit, dan zullen wij u een verschrikkelijken dood doen sterven: gij zult levend begraven worden met hen, die gij gedood hebt.’ Moedig antwoordde Simrija: ‘De Hemel verhoede, dat ik den levenden God verzake ter wille van dit brooze ligchaam, dat reeds half lijk is!’ De Christenen dolven het graf. Simrija legde zich neder tusschen zijne vrouw ter regter- en zijne kinderen ter linkerhand. Bij elken schoffel aarde, die de Christenen op hem wierpen, riepen zij hem toe: ‘Bekeer u nog!’ Onbewegelijk bleef hij liggen; hij wilde (zegt R. Eliëser) in den Nazaraeër, dien hij verafschuwde, niet gelooven. En

telkens, als men meende, dat de ongelukkige Jood op het punt was van te stikken, nam men de aarde van hem weg en vroeg hem, of hij zich nog wilde bekeeren; toen hij telken male zweeg, wierp men eindelijk de laatste laag over hem heen. Toen echter hernam ook de natuur hare regten: Simrija weende en jammerde in het graf van angst en benaauwdheid, maar zijne vijanden bekommerden er zich niet om; nog den ganschen dag hoorde men zijn gekerm, en men lachte er mede. ‘O God,’ roept R. Eliëser uit, hoe kunt gij dit gedoogen? Zie, alle vervloekingen, die opgeteekend en niet opgeteekend zijn, zijn over ons gekomen; gedurig zijn wij door schrik vervolgd; hoe lang nog, o God, zal uw toorn duren?

‘Ook te Kerpen en te Gelder waren de Israëlieten geheel in de magt hunner vervolgers: roof en plundering trof hen allen, en zij, die hun leven wilden redden, moesten het Christendom aannemen.’

Zoo was dan de talrijke Joodsche gemeente van Keulen vernietigd; vergeefs hadden zij elders eene schuilplaats gezocht. Uit de onwankelbare standvastigheid, waarmede allen zich voor hun geloof hebben opgeofferd, blijkt hunne innige verkleefdheid aan hunne godsdienst genoegzaam; en ook te voren schijnen de Keulsche Joden zeer godsdienstig geweest te zijn. R. Eliëser toch noemt hen ‘eene eerwaardige, hooggeschatte gemeente, onschuldig als een éénjarig meisje, wier daden Hem, die in den Hoogen troont, welgevallig waren, en die Gods geboden naleefde en aalmoezen uitreikte zonder tal.’ Ik zal, zegt hij verder, over de leden der heilige gemeente eene bittere klagt aanheffen; omdat zij het leven aan de heiliging van Gods naam hebben opgeofferd, wil ik treurtoonen doen hooren en heinde en verre verbreiden; ik wil mij met een zak omgorden en asch over mijn hoofd uitstorten. Ik wil gaan op de bergen en daar mijne klaagtoonen uiten. Ook alle anderen zullen rouw bedrijven en van ganscher harte smart toonen over de vrome gemeente; en geslacht na geslacht zal haar betreuren..... Van weemoed krimpen mijne ingewanden ineen over hen, die Uwe vrienden waren, o Almagtige!..... De vijanden rustten zich toe tot den strijd, namen hunne poorten met opgeheven hand en veroverden de hoogten, waarop zij vertrouwden. Als wolven verscheurden zij hen, de ongelukkigen, totdat zij hen vernietigd

hadden. Die niet verslonden werden, werden vertrapt en gekneusd. Tranen wellen op uit mijn oog en ik schrei onder het schrijven..... O moge hunne zelfopoffering ons tot vergiffenis en verzoening strekken!

Na twee maanden aldus aan den Rijn gewoed te hebben, trokken de kruisvaarders, die geene haast maakten om Jeruzalem te bereiken, of, wat zeer waarschijnlijk is, den weg daarheen al zeer slecht kenden, door Zwaben en Beijeren, pleegden daar o.a. in een plaatsje aan den Iller[1], bij Ulm, en te Regensburg dezelfde gruwelen als elders tegen de Joden, gingen op gelijke wijze te Praag en in andere Boheemsche steden te werk en vonden eindelijk in Hongarije den ondergang, dien zij zich zoo zeer waardig gemaakt hadden. De weinigen, die van deze horde overbleven, voegden zich bij het geregelde kruisleger, zoo als b.v. Willem de Timmerman, die zich ook in het Heilige Land als een lafaard deed kennen; want toen de kruisvaarders bij het beleg van Antiochië met allerlei rampen en gevaren te kampen hadden, was Willem een der eersten, die het leger verliet; en hoewel hij toen door Bohemond van Tarente teruggehaald werd, ging hij later voor de tweede maal op de vlugt[2].

Terwijl de hier vermelde plunderingen en moorden plaats hadden, bevond Keizer Hendrik IV zich in Italië; maar toen hij in het volgende jaar naar Duitschland was teruggekeerd, wendden de Israëlieten zich tot hem, met het verzoek, hun de geledene schade te vergoeden. De Keizer, verontwaardigd over de gepleegde gruwelen, beloofde aan hun verzoek te voldoen, en deed nu op vele plaatsen, waar de vervolging plaats gehad had, onderzoeken, in hoeverre de burgers aan den gepleegden roof schuldig waren. Degenen, wier medepligtigheid zou bewezen worden, zouden verpligt zijn het geroofde terug te geven. Bij dit onderzoek bleek het o.a., dat de Aartsbisschop, Rothard van Mainz, de Joden met geen ander doel in zijn paleis had doen bijeenkomen, dan om zich op die wijze van hunne

1 R.E. noemt dit plaatsje, dat nu niet meer schijnt te bestaan, Ilinda. Uit die syllabe *Il* mag men opmaken, dat hij aan den Iller lag, te meer, daar hij *bij Ulm* er uitdrukkelijk bij zegt.

2 Guib. Abb. IV, ap. Bong., p. 501 sq.

schatten meester te maken. Wat meer is, het scheen, dat hij met de plunderaars in verstandhouding gestaan had; want men vond bij zijne naaste bloedverwanten voorwerpen, die vroeger aan de Joden hadden toebehoord. De Aartsbisschop kon zich niet regtvaardigen, verliet de stad en leefde eenige jaren in Thuringen als balling[1].

De Joden, die het vorige jaar, om goed en leven te redden, het Christendom omhelsd hadden, gevoelden, zoodra het gevaar geweken was, berouw over den stap, dien zij gedaan hadden, en verlangden niets liever, dan tot hunne vroegere godsdienst terug te keeren. Om dit veilig te kunnen doen, wendden zij zich tot Hendrik, en wisten te bewerken, dat de Keizer een bevelschrift uitvaardigde, waarbij aan alle Israëliten, die in het vorige jaar gedwongen waren zich te laten doopen, vrijheid verleend was tot het Jodendom terug te keeren. Zoo deed Hendrik wat hij kon, om het geledene te herstellen; de gevallenen in het leven terugroepen kon hij niet, en Israël bleef de honderden, die het verloren had, betreuren. Opmerkelijk is het, dat deze rampen hebben plaats gehad juist op het tijdstip, dat de Joden den Messias verwachtten; want uit eene voorspelling van Jeremia had men opgemaakt, dat in een der 19 jaren van den 256sten maancirkel de verlosser komen zou[2]; 'en thans,' klaagt R. Eliëser, 'is dit tijdperk van blijde hoop in smart en zuchten, in tranen en snikken verkeerd.' Niettegenstaande deze teleurstelling wanhoopt de vrome schrijver geenszins, en hij eindigt zijn verhaal met deze woorden: 'Moge het God behagen, dat de verdienste van hen, die bij deze vervolging gevallen zijn, ons eeuwig bijsta, en dat daardoor de tijd der verlossing spoedig nadere! Amen.'

De tijd der verlossing daagde echter niet, en eeuwen verliepen er, eer er eenig licht voor het verdrukte volk aan den horizon te bespeuren was. Menige storm moest nog over hun hoofd loeijen, voordat de tijd de rust aanbragt, die Israël thans - helaas nog niet overal - ge-

1 Rer. Mog. II, p. 526.

2 Zie Jer. XXXI: 7. De Hebr. text luidt: רנו ליעקוב שמחה. Daar nu רנו als getal 256 beduidt, stelde men zich dien Cyclus als den tijd der verlossing voor. Het jaar 1096, als zijnde 4856, A^{o}. M., ligt in dien maancirkel.

niet. Van alle vervolgingen is er echter geene dieper in het hart der Duitsche Joden gegrifd, dan de hier verhaalde, èn omdat zij in Duitschland de eerste was, èn omdat de vervolgingen van later tijd zich gewoonlijk bij ééne stad of bij één staat bepaalden, zonder zich zoo systematisch door het geheele land voort te planten. De maand Ijar (April-Mei), waarin de onheilen een aanvang namen, is nog steeds voor de Israëlieten van Duitschen oorsprong een tijd van treurig aandenken: op elken Sabbath wordt in de Synagoge door den voorlezer een gedicht voorgedragen, waarin het lijden der Israëlieten zoo bij den eersten kruistogt, als bij de latere herdacht wordt. In smartelijke, waarlijk dichterlijke woorden en denkbeelden is meestal de herinnering aan die ellenden gekleed. Zoo vangt b.v. een stuk, dat op den derden Sabbath in Ijar, dus omstreeks den dag, waarop de Joden in Worms zijn aangevallen, gelezen wordt, aldus aan: ‘Gij zijt God en niemand buiten U. De wellustige zeide: “Ik alleen ben en niemand buiten mij! Ik ben tot in de vertrekken des Konings doorgedrongen, en heb Zijne vergaderplaats verwoest en heb die in vrede, zonder letsel of schade, weder verlaten. Ik heb Zijne dapperen uitgeplunderd, Zijne voornamen vertrapt, Zijne paleizen omvergehaald, Zijne woningen ter neder gesmeten, Zijn heiligdom vernield, Zijn erfdeel gekweld, Zijne heiren vermorzeld - en geen onheil heeft mij getroffen.”’ ..... Na met nog meer woorden den vijand alles, wat hij gepleegd heeft, te hebben doen optellen, wendt de dichter zich aldus tot God: ‘O Gij, Eeuwige, onze Heer, Gij, die zoo magtig zijt, zult Gij dit alles gedoogen, ons laten verdrukken? Waarom ziet Gij het aan, dat trouweloozen tegen ons opstaan, en zwijgt Gij, terwijl de snoodheid de overblijfselen uwer gemeenten verslindt.’

Op den Sabbath vóór het Wekenfeest, dus bijna op den tijd, waarop de moorden te Maintz en te Keulen plaats hadden, leest men twee stukken, waarvan het eerste een gedicht is, dat telkens om de twee coupletten het referein heeft: ‘En hoe lang nog, o God?’ In een der eerste coupletten wordt de benaauwdheid der Joden in die rampzalige dagen treffend geschilderd; het volk wordt sprekende ingevoerd en roept uit: ‘Onder tuchtigingen werd

ik voortgezweept, ieder sloeg de hand aan mij, om mij te plunderen; als een opgejaagde vogel fladderde ik heen en weder. Ik vlood den ganschen dag als een vervolgde, als iemand, die door den stormwind wordt voortgejaagd, dewijl het vallen van een blad mij schrik aanjoeg.' Het andere stuk is door denzelfden R. Eliëser gedicht, die het verhaal der vervolging te boek heeft gesteld. In dat gedicht begint hij met te zeggen, dat 'God vroeger ten allen tijde wonderen voor Israël verrigt, het uitverkoren volk uit allerlei rampen gered heeft; maar dat thans, sedert meer dan duizend jaren, kommer en ellende zonder rust of verademing de Joden treffen. Het jaar, waarin men op redding hoopte, is in stikdonkeren nacht verkeerd.' In breede trekken schildert hij dan de ongelukken van het jaar 856[1] en eindigt met God te bidden, dat Hij de boosdoeners straffe en de geloovigen beloone.

Behalve deze twee klaagliederen is er nog voor dien Sabbath een afzonderlijk gebed, waarin men den 'Vader der barmhartigheid' (אב הרחמים) smeekt, in genade te willen denken aan de vromen, die zich in vele gemeenten voor Hem hebben opgeofferd.

Het Wekenfeest komt en verdrijft de treurigheid; maar als, eenige weken later, de vijftiende Tamuz is aangebroken, de dag, waaraan zich de herinnering van zoovele rampen vastknoopt, dan herdenkt men weder met weemoed, even als in Ijar, het rampzalige jaar 1096. En is het wonder, dat op den 9^{den} Ab, den dag, waarop twee malen de heilige Tempel verbrand is, alle onheilen, die Israël getroffen hebben, herdacht worden? Terwijl men de namen van Nebukadnezar, Titus en Adrianus in de treurige liederen, waaronder twee van den ook als geleerde bekenden Kalonymus uitmunten, hoort weergalmen, wordt ook van de kruisvaarders wreed 'als wolven' melding gemaakt; en steeds zullen de nakomelingen der kloekmoedige martelaars van 1096, met innig medelijden, maar tevens met een regtmatigen volkstrots, op hunne vrome voorouders terugzien.

L. DE HARTOG.

1 Zie noot op blz. 375.

Mozarts Don Juan.

Nouvelle biographie de Mozart, par Alex. Oulibicheff, 3 Vol. Moscou, 1843.

Den 28sten Januarij vierde de muzijkale wereld het eeuwfeest van Mozarts geboorte, en ook de Amsterdamsche afdeeling der Maatschappij van Toonkunst bewees hare hulde aan zijne nagedachtenis door de openlijke uitvoering van eenige zijner meesterstukken, die wij ons vleijen dat den grooten toondichter niet geheel onwaardig was. De levendige belangstelling van het publiek gaf een bewijs te meer, dat de liefde, die steeds bij onze natie - en het zij tot hare eer gezegd - voor Mozart en zijne werken bestaan heeft, nog niet is verdoofd. Dit wekte bij ons de begeerte op om langs een anderen weg iets tot de waardering van Mozarts onvergankelijke verdiensten bij te dragen, en ons publiek opmerkzaam te maken op een geschrift van uitstekende waardij, dat aan het leven van Mozart en de kritische analyse zijner werken gewijd is. Oulibicheffs ‘Biographie de Mozart’ moge reeds ruim twaalf jaren oud zijn, op zeer geringe uitzonderingen na schijnt zij hier te lande geheel onbekend te zijn gebleven. Wij zullen eerst, bij wijze van inleiding, den Schrijver en zijn werk in het algemeen wat nader trachten te doen kennen, en dan ons op zijn voetspoor bezig houden met eene kritische beschouwing van Mozarts meesterstuk: ‘Don Giovanni ossia il dissoluto punito,’ waarbij wij, de rol van compilateur vervullende, ons doorgaans van zijne denkbeelden en gedeeltelijk zelfs van zijne woorden zullen bedienen.

Alexander Oulibicheff is een Rus van geboorte, maar werd in Dresden opgevoed en heeft dààr Duitsche kunst en let-

teren en Duitschen zin grondig leeren kennen en liefhebben. De diplomatische loopbaan, voor welke hij was opgeleid, verschafte hem overvloed van werkzaamheden, maar toch vond hij nog den tijd, om zich met aanhoudenden ijver toe te leggen op zijne lievelingsstudie, de muzijk, en kennis te nemen van het voortreffelijkste, dat op haar gebied was voortgebragt.

Sedert 1830 leefde hij in het binnenste van Rusland, waar hij in het Gouvernement Nischnei-Nowgorod, dan in de stad van dezen naam, dan op het land op zijne uitgestrekte goederen wonende, aanzienlijke betrekkingen bekleedde. In deze stad aan de boorden der Wolga, waar jaarlijks eene wereldmarkt gehouden wordt waarop Azië en Europa elkander de hand reiken, hebben zijn ijver en volharding eene muzijkale bedrijvigheid veroorzaakt, waarvan vroeger geen spoor te vinden was. Hij bragt eene groote vereeniging tot stand, door welke alle werken der klassieken ten uitvoer werden gebragt, en deze vereeniging is wederom de kiem van een orkest geworden, dat zich langzamerhand aan de symphoniën der groote meesters waagde en daarvoor sympathie onder de menigte opwekte. Hij noemt den Heer Kindt (waarschijnlijk een Duitscher) als een kunstenaar van buitengewoon talent, die hem in het bestuur daarvan groote diensten bewees. Wij vinden deze toestanden en betrekkingen in de voorrede geteekend met eene beminnelijke bescheidenheid, die, niettegenstaande al het vuur, al de wezenlijke poëtische geestdrift, die den Schrijver dikwijls bij zijne schilderingen bezielt, door het geheele werk heen zigtbaar blijft. Terwijl hij de geschiedenis van het ontstaan dezer biographie van Mozart schetst, bekent hij zelf, dat hij bij dezen meer dan tienjarigen arbeid veel heeft geleerd, en met zijne stof opgegroeid is, en dat wat hij in den beginne als het ware als kinderspel had aangevangen, hem ten laatste is voorgekomen als eene taak, die de krachten van een enkel mensch te boven gaat. Het streven om overal de waarheid te vinden en holle klanken te vermijden, die gewoonlijk het euvel der dilettanten en, helaas! ook dikwijls die der journalistiek over kunstzaken zijn; het doel om eene enkele verschijning in de kunstwereld in haren oorzakelijken zamenhang met het voorafgaande en het volgende op te vatten; - ziedaar de kenmerken die hem onderscheiden en zijn uitgebreid boek eene groote letterkundige waarde geven. Hoe vele voortreffelijke

werken ook in Duitschland reeds over Mozart en eenige zijner werken geschreven zijn, zoo is er toch geen 't welk dit met kunstenaarstalent en philosophische scherpzinnigheid geschreven werk van den bekwamen Rus nabij komt. Dat hij de Fransche taal tot voertuig zijner gedachten gekozen heeft, kan ons in eenen Rus niet bevreemden; het is natuurlijk veroorzaakt door den wensch om zijn werk, dat voor als nog in zijne moedertaal slechts een zeer beperkt publiek zou gevonden hebhen, meer algemeen verbreid te zien.

De aanleiding tot het werk werd gegeven door de bekende levensgeschiedenis van Mozart door Nissen, die met de weduwe van Mozart gehuwd is geweest. In den beginne schijnt Oulibicheffs plan niet veel verder te zijn gegaan, dan om dit aan feiten zoo rijke boek op nieuw en in een aangenamer vorm te bewerken. Spoedig echter bleek het, dat een geest, die de laatste gronden van den grooten invloed, door Mozart uitgeoefend, wilde navorschen, zich tegenover deze stof een geheel ander standpunt moest kiezen, dan dat van Nissen, die niets dan eene compilatie geleverd heeft en, vreemd aan alle hoogere denkbeelden, de ontleding van den inwendigen zamenhang geheel verwaarloost. Zoo was het dan voor alles noodig, de verhouding van Mozart tot alle andere groote toondichters te bepalen, en dit maakte weêr het indringen in de op zoo vele punten ingewikkelde geschiedenis der geheele toonkunst noodzakelijk. Eene zelfstandige kritiek van ieder werk van Mozart heeft Nissen in het geheel niet gegeven; hij heeft zich bepaald tot de taak om bij een ieder beoordeelingen daarover te verzamelen en die naast elkander te laten drukken, waardoor hem de zwarigheid bespaard bleef, zelf een oordeel te hebben en zijne uitspraak te motiveren.

De hoofdbeschouwing van welke Oulibicheff uitgegaan is, en die het resultaat is van zijne veeljarige studie, is deze: twee tegenovergestelde rigtingen hebben in het historische verloop der toonkunst getracht zich met elkander te verzoenen, wat haar echter eerst in en met Mozart gelukt is. Zijn gevoelen aangaande deze rigtingen wordt door hem alzoo uitgedrukt: ‘de muzijk wordt voornamelijk verdeeld in die der natuur en der kunst: de eene ontspruit uit het instinkt van het akkoord; de andere rust op eene stellige kennis der harmonie. De muzijk in haren natuurstaat bestond altijd en overal, gelijk zij nog op negen tiende deelen der

bewoonde aarde heerscht; de werkelijke muzijkale kunst vertoont zich niet eerder dan in de XVIde eeuw en alleen nog maar in eenige deelen van Europa. Sedert dien tijd zijn er twee magten die ieder haar regt handhaven: melodie en kontrapunt. Beider rijkdom is even verbazend. Aan Mozart komt de eer toe, aan beider eischen in gelijke mate bevrediging geschonken te hebben.' Deze beschouwing van Oulibicheff rust in haren laatsten grond op de blijvende tegenstelling van de zinnelijkheid en den geest en is juist om deze hare basis voor geene tegenspraak vatbaar.

De verdeeling van het werk is als volgt: het eerste deel bevat de uitwendige levensgeschiedenis van Mozart, waarbij van alle bekende feiten zorgvuldig is gebruik gemaakt. De voordragt is voortreffelijk; met buitengewone levendigheid schildert de Schrijver ons de geheele geschiedenis van Mozarts vorming, zijne afwisselende lotgevallen, de aanleiding tot zijne beroemdste kompositiën. De voornaamste keerpunten in de vorming van den meester geven den grond voor de indeeling in eene reeks van hoofdstukken. Reeds daarin ziet men dat de Schrijver zich vooral met de inwendige ontwikkeling, den wasdom en de rijpheid van Mozarts genie heeft willen bezighouden. Deze geheele wijze van voorstelling doet dadelijk vermoeden, hoe diep de biograaf in de historische beteekenis van zijnen held is ingedrongen, ofschoon hij zijne opvatting hieromtrent in dit eerste deel slechts even aanstipt, om haar eerst in de beide volgende geheel te doen te voorschijn treden. Het eerste deel is een allerbelangrijkst tafereel, hoogst onderhoudend om te lezen en de noodzakelijke grondslag van al het volgende; de werkelijke en eigenaardige waarde van het boek laat zich echter eerst beoordeelen uit de beide volgende, die eene philosophische kritiek van Mozarts werken bevatten.

Deze kritiek grondt de Schrijver, en teregt, op het onderzoek van hetgeen op het gebied der toonkunst voorhanden was, toen Mozart begon voort te brengen. Hij vult met dit onderzoek het grootste gedeelte van het tweede deel, en levert hier eene beknopte, philosophische geschiedenis der toonkunst, waarin hij, schoon gebruik makende van de daarover geschrevene werken, toch overal het bewijs levert van vlijtig onderzoek en zelfstandig oordeel. Daar hij van het denkbeeld uitgaat - 't geen wij natuurlijk voor zijne rekening laten - dat alles wat vóór Mozart gedaan is alleen

diende om hem den weg te bereiden, stelt hij Mozart zelven voor als een van God gezondene, in wien de toonkunst het toppunt harer volkomenheid heeft bereikt: zij die hem vooruitgingen, vormen het voetstuk, bestemd om hem te dragen. Men ziet dat hier eene historische noodzakelijkheid in de plaats treedt voor het begrip van persoonlijke verdienste, zoodat Mozart de vervulling eener goddelijke beschikking wordt: de openbaring van den goddelijken wil, op het oogenblik dat de menschheid rijp was die te begrijpen. Overeenkomstig de reeds boven gegevene aanduiding, gaat onze geschiedschrijver van de volgende stellingen uit: de muzijk is in haar wezen tweeledig, zij heeft eene natuurlijke en eene geestelijke zijde. De natuur-muzijk is zoo oud als de wereld en staat bij den mensch gelijk met de spraak; naar de andere heeft men eeuwen lang gezocht, zonder haar te kunnen vinden. De navorschingen naar de muzijkale kunst in den tijd der Grieken, worden als nutteloos verworpen. De eenvoudige natuur-muzijk is de drieklank, en het behagen daaruit spruit slechts voort uit de bevrediging van eene physische behoefte van den mensch; dit is de grondslag, waarop de kunst voortbouwt. De Schrijver stemt echter met anderen toe, dat de Grieken eene zekere rhythmische volkomenheid bereikt hadden, die ons ontbreekt. De geschiedenis der harmonie, met die der Christelijke kerk verbonden, wordt nu geschetst; eerst in de XIVde eeuw vertoonden zich werkelijke kunstscheppingen. De middeleeuwsche muzijk wordt met weinig geestdrift behandeld en slechts eenige der voornaamste toondichters meer breedvoerig geschilderd, zoo als Josquin de Prés, een man met een Janus-kop, die de lijst der noten-rekenmeesters sluit en die der komponisten aanvangt. Bij de reorganisatie van het kerkgezang door Palestrina houdt de Schrijver zich langer op; hij plaatst hem in eene verhouding gelijk aan die waarin Mozart tot zijn tijd stond. De verdere ontwikkeling der wereldsche muzijk, het ontstaan der opera, de oorsprong der meer zamengestelde kunstvormen worden op belangwekkende wijze geschilderd. Ofschoon Oubilicheff aan de Duitsche komponisten, zooals Händel en Bach, regt laat wedervaren, is zijne liefde voor hen toch niet bijzonder groot; ‘maar,’ zegt Dr. August Kahlert, aan wien wij onze biographische bijzonderheden omtrent hem ontleenen, ‘hij beoordeelde ze als buiten lander, zonder de geestdrift van een landgenoot; om Bach

te bewonderen, behoeft men slechts toonkunstenaar te zijn, maar om hem lief te hebben, moet men Duitscher wezen.'

Wij verzwijgen hoe de Schrijver verder alle perioden doorloopt; hoe hij het verschil tusschen vokaal- en instrumentaal-muzijk even voortreffelijk als dat tusschen melodie en harmonie ter sprake brengt, en alle voor de toonkunst gewigtige gebeurtenissen in de 18de eeuw vermeldt. Glück in strijd met Piccini, Haydn als de vader niet alleen eener Duitsche, maar Europesche instrumentaal-muzijk, zijn als het ware naar het leven geschilderd. Eindelijk treedt nu de held van het boek op, Mozart, die met den schoonen bijnaam van 'erfgenaam aller eeuwen,' in wien de natuurmuzijk met de kunstmuzijk vereenigd is, gekroond wordt. Mozart gebruikt alle kombinatiën van toonen met eene verbazende gemakkelijkheid, maar altijd met inachtneming der welluidendheid, dat is der eeuwige natuurwet; hij gedoogt de uitdrukking van het karakter alleen tot aan de grenzen der schoonheid; in elk zijner kunstwerken heerscht verscheidenheid, en toch is elk, zoowel het grootste als het kleinste, eene eenheid. De Schrijver komt tot het resultaat, dat de toondichters die Mozart voorgingen, streng genomen slechts melodisten of kontrapuntisten geweest zijn, Mozart echter de ware toonkunstenaar voor alle volken geweest is. Waar hij de vele feiten vermeldt, die dit in het regte licht stellen, is het niet onbelangrijk met hem stil te staan bij de bijzonderheid, dat bijna alle meesters die voor Mozart leefden, hunnen roem bij hun leven weg hadden, terwijl Mozart daarentegen miskend gestorven is en eerst door de volgende geslachten op zijne werkelijke hoogte geschat is geworden. Karig beloond, zonder vast, althans zonder noemenswaardig inkomen, leefde hij steeds voor zijn vak, zich de zorgen van het huishouden weinig aantrekkende, en was zelfs nog steeds bereid aan anderen, die hem soms op schandelijke wijze bedrogen, mede te deelen van het weinige dat hij bezat. Toen alleen werd hij mismoedig, toen hij op het ziekbed lag, dat spoedig zijn doodbed werd; toen de geest nog altijd even werkzaam was, maar het ligchaam reeds zijne laatste krachten verbruikte, en toen hem op dat oogenblik van verschillende kanten vaste betrekkingen werden aangeboden, die hem de middelen zouden verschaft hebben,

om, onbekommerd voor zijne dagelijksche behoeften, geheel voor de kunst te leven.

Eene beredenering van het algemeen karakter der werken van Mozart, strekt tot inleiding voor de beschouwing en het analytisch onderzoek van ieder afzonderlijk; zij is rijk aan opmerkingen, bijeenverzameld met het doel, om de goddelijke inspiratie uit al zijne voortbrengselen te doen spreken. De analyse der werken van Mozart, zeker het belangrijkste en voortreffelijkste gedeelte van het geheele boek, omvat ze allen, met uitzondering der komposities voor piano-forte, die hier (wij zullen niet beslissen te regt of ten onregte) weggelaten zijn, omdat dezen als concertmuzijk niet meer voldoen aan de eischen van de sedert Mozart zoo ontwikkelde virtuositeit. In deze analyse vinden wij eene reeks van eigenaardige en zelfstandige onderzoekingen; terwijl bij ieder werk de levensomstandigheden en de stemming waarin de meester verkeerde, op het oogenblik dat hij het vervaardigde, in aanmerking genomen zijn. Dit zij genoeg over het werk in het algemeen: want het komt ons noodeloos voor de analyse der werken van Mozart, door den Schrijver gegeven, nader in oogenschouw te nemen, wegens de uitgebreide proeve die wij daarvan zullen laten volgen. Hem die belang stelt in de toonkunst, bevelen wij het werk met vertrouwen aan: hij zal er in vinden een denkenden muzijkant, een fijnen kenner van het menschelijk hart, en iemand vol van de edelste geestdrift voor de toonkunst in hare ware beteekenis. In het voorbijgaan vermelden wij nog, dat eene zeer verdienstelijke Duitsche bewerking van dit geschrift, door A. Schraishuon te Stuttgart, in 1847 het licht zag, die de plaats van de nog al kostbare originele uitgaaf voortreffelijk kan vervangen. Ook was het ons aangenaam uit de dagbladen te vernemen, dat, bij gelegenheid der viering van den honderdjarigen geboortedag van Mozart te Petersburg, op 27 Januarij ll., de Heer Oulibicheff daartoe uitgenoodigd was, waardoor wij de zekerheid hebben dat die verdienstelijke man nog in leven is.

Het is een treffend bewijs voor de deugdelijkheid van sommige verschijningen in de kunstwereld, dat zij aan geenen tijd schijnen toe te behooren, en ook door den tijd onaangeroerd blijven, als waren zij verre boven dezen verheven. Men beschouwt ze niet als scheppingen van het verledene, omdat zij zelve daarvan geene sporen dragen, maar men ziet er slechts het toppunt der kunst in en voorspelt ze eene toekomst, die even oneindig zal zijn als de begrippen van schoonheid en goeden smaak zelven. Wij noemen zulke werken klassiek, omdat ze niet vergankelijk zijn, onverschillig tot welk vak zij behooren of welk karakter zij dragen.

Op dien naam van klassiek hebben zonder twijfel vele van Mozarts werken aanspraak, maar onder allen schijnt de Don Juan als de hoogste openbaring van zijn genie te mogen beschouwd worden, - een werk dat, niettegenstaande zijne zeventig jaren, zoo even pas uit de pen van den meester gevloeid schijnt te zijn, en altijd evenzeer de bron blijft van het edelst muzijkaal genot, gelijk zijne vernieuwde opvoering in ons midden nog onlangs op nieuw heeft bewezen. Den grijsaard, die welligt reeds voor vijftig jaren deze zelfde melodiën gehoord heeft, trilt nog daarbij het hart van vreugde, en, in weêrwil van de magt der mode, weten zijne kinderen en kindskinderen even weinig eene moderne kompositie aan te wijzen, die dat oude werk in de schaduw stelt. Er was een tijd dat het algemeen dweepte met de *nel cor piu non mi sento's, di tanti palpiti's, una voce poca fa's* enz., en wat is er van dat alles gebleven? De herinnering? aan het jeugdig geslacht zijn ze geheel onbekend, bij de ouderen schier gansch in vergetelheid geraakt. Welk een onderscheid met Mozarts meesterstuk, om van zijne andere werken hier niet te gewagen. Don Giovanni bezit nog altijd al de magt van zijn betooverenden blik, Elvira is nog altijd de getrouwste minnende, Ottavio de melodierijkste tenoor en de teederste bruigom, Anna nog altijd verheven in hare smart, haren hartstogt en hare zielskracht. Al deze personen, onder de jaren gebukt gaande, schijnen nog niet eenmaal hun wasdom bereikt te hebben; vrienden der jeugd, vrienden van den mannelijken leeftijd, vrienden van den grijsaard, worden zij aan allen nog steeds dierbaarder.

Welk geheim bezat dan Mozart om aan zijne scheppin-

gen eene eeuwige jeugd te verzekeren? Dit geheim zal we altijd een geheim blijven, behalve voor de toondichters van genie, die in Mozarts voetstappen treden. Misschien zonden wij kunnen zeggen, dat de vokaal-melodie welke niet veroudert, die is, welke, onafhankelijk van alle vormen, ten opzigte van toestand en woorden het karakter van absolute waarheid draagt.

Waren de woorden voor de melodie geschikt, spraken zij tot het hart of wekten zij de fantasie op, dan geraakte Mozart door den tekst in geestdrift; hij werkte met vuurwierp een gedeelte van zijn ik op het papier, dat op hetzelfde oogenblik een melodisch meesterstuk werd. Van het tegenovergestelde vinden wij in zijne werken ook het bewijs in alledaagsche, onbeduidende en tegenwoordig verouderde melodiën, zoowel in zijne opera's als voornamelijk in zijne liederen. Gaven de dichters hem woorden die voor gezang noch deklamatie geschikt waren, van die loci communes die de vervaardigers der teksten hunne personen in den mond geven als zij niets te zeggen hebben, dan daalde ook Mozart af tot het standpunt van een rijmelaar, en vergat zich zelven zoo ver, als nimmer een groot kunstenaar behoorde te doen.

De natuur had Mozart zulke rijke gaven geschonken, dat hij zeker in elk vak dat hij bij de hand nam, buitengewoon zou geworden zijn. Wel verre dat hij, zoo als dikwijls beweerd is en nog wordt, als het ware instinktmatig, zonder duidelijk bewustzijn, komponeerde, als werd al het heerlijke en schoone hem in den slaap, droomende, gegeven, had hij, bij eene verwonderlijk rijke en onuitputtelijke fantasie, een helder, diep doordringend verstand, waarvan de bewijzen voorhanden zijn in zijne werken en in de brieven die hij aan zijn vader schreef, en die menigvuldige blijken geven van zijne fijne opmerkingsgave, zijn scherp nadenken over wat hij opmerkte, en daardoor ook van het helderste bewustzijn van datgene, waarnaar hij streven moest. Gelukkig zag hij in, dat de mensch slechts in één ding kan uitmunten, en zoo werd hij dan ook alleen toondichter, maar dat geheel en onverdeeld.

Men kan Mozart wel niet in het algemeen den schepper der opera noemen, maar toch was hij de eerste die zich van de opera een volkomen begrip heeft gevormd. Mozart vond, bij zijn optreden, in de opera twee scherp afgeschei-

dene rigtingen. In de eene, die voornamelijk in Italië te huis behoorde, maar toch ook in Duitschland de heerschende was, vond men wel melodische elementen en ook wel eene zekere soort van uitdrukking, maar de conventionele vorm wist zich veel te weinig naar den natuurlijken gang der gewaarwordingen en hartstogten te schikken; alles was even stijf, eentoonig en aan strenge regelen gebonden, die geen komponist had durven overschrijden.

Aan den anderen kant was Glück reeds met zijn hervormingsstelsel opgetreden. Hij verwierp de bedoelde regelen en trachtte een vorm te vinden, die beantwoordde aan de personen, hun karakter en hun toestand. Niet te ontkennen is het, dat Glück's begrippen werkelijk hooge waarde hadden en ook dat hij voor zijn tijd door de waarheid zijner uitdrukking uitmuntte; maar hem ontbrak de heerschappij over de techniek, hij miste wat Haydn en Mozart in zulk een hoogen graad bezaten: liefelijkheid en bevaligheid van melodie, rijkdom van gedachten en figuren, en bovenal rijke, ontwikkelde instrumentatie.

Wat er nieuws was in de muzijk van Glück maakte diepen indruk op Mozart, maar zijn heldere geest en praktische blik deden hem zeer goed inzien, dat dit strenge volgen der natuur wel verlokkelijk was voor het verstand, maar tevens ook dat van het bekoorlijke en aangename der toonkunst veel verloren ging; de uitkomst heeft doen zien, dat werkelijk het gevolg is geweest, dat de kring van hen die bij uitzondering alleen in de muzijk van Glück behagen schepten, hoe langer hoe enger werd.

Al wat goed en schoon was nam Mozart in zich op en verwerkte hij zoodanig, dat het geheel van zijne eigene gedachten doordrongen werd. Van de regels, door de Italianen vastgesteld, maakte hij zich los; hij schiep zijne vormen wel overeenkomstig de natuur, maar bepaalde zich vooral tot hetgeen effect geeft, en dat in niets anders bestaat dan in de juiste inachtneming van zulke evenredigheden, als geschikt zijn om in den toehoorder eene stemming van hooge muzijkale levendigheid op te wekken, die hem verzadigt zonder oververzadiging en hem gemakkelijk en bevredigd in eene andere overvoert.

Bovendien bezat Mozart de kunst van het karakter uit te drukken in een graad die niemand voor noch na hem

bereikt heeft, waarin hij om zoo te zeggen eenig is. De meest verschillende toestanden heeft hij met de verwonderlijkste waarheid geteekend, en toch zoo dat de meest uiteenloopende en scherpst van elkander gescheiden karakters blijven binnen de grenzen der algemeene kleur van het tafereel en in overeenstemming met het geheel.

Zoo kan het ons dan ook niet verwonderen, dat van de opera's vóór Mozart geschreven, zoo weinige tot ons gekomen zijn, en zij voor het grootste gedeelte slechts als bijdragen tot de geschiedenis der muzijk gewaardeerd worden. Voor zijne opvatting van dit deel der toonkunst ontbrak het hem grootendeels aan voorbeelden, zoodat hij wel genoodzaakt was alles nieuw van aanleg te maken. Hoe weinig begrip men onder anderen vroeger had van ensemblestukken, waarin Mozart zooveel onovertrefbaars geleverd heeft, moge blijken uit Rousseau's beschouwing van het dramatisch duet. Deze beschouwing is voor ons niet van belang ontbloot, omdat zij afkomstig is van een theoreticus uit de achttiende eeuw (1768), bij wien de uitsluitende smaak voor Italiaansche muzijk soms getemperd wordt door den kritisch-philosophischen geest eens Franschen geleerden. Volgens hem is de ware vorm van het duet de dialoog; de vereeniging der stemmen en hunne gangen in tertsen en sexten behooren korte en zeldzame uitzonderingen te zijn en worden alleen door de hevigheid van den hoogsten hartstogt geregtvaardigd. Hij houdt het voor zeer ongeoorloofd deze uitzonderingen boven het noodzakelijke te verlengen en te vermeerderen, daar koningen, vorstinnen, helden en hun gevolg, in 't algemeen alle welopgevoede lieden weten moeten, dat het onbetamelijk is, als twee of meer personen te gelijker tijd spreken. Van het terzet zegt hij niets en een werkelijk quartet houdt hij voor onmogelijk. Mozart mogt dus ook met alle regt zeggen: ‘wij zouden wat fraais maken, als wij het zoo wilden doen als de boeken het ons leeren.’ Het is waar, de opvoeding die hij genoten had, was eene zeer burgerlijke geweest: hij ontzag zich dan ook niet twee, drie of vier personen tegelijk in twee, drie of vier verschillende melodiën te laten spreken, geheel in tegenstelling met de oude theorie. Hoe meer sprekende personen hij tegelijker tijd opvoeren moest, des te meer verschilden zij ook onder elkander door de contrasten van het gevoel en het karakter, dat is door de

verscheidenheid van melodischen aanleg en rhythmische gangen, en des te meer won ook de muzijkale schilderij aan rijkdom, schoonheid en belangrijkheid. De ensemble-stukken, die vroeger slechts bijzaken waren, alleen toevallig of uiterst zeldzaam voorkwamen en meestal weinig of geen effect teweeg bragten, werden nu hoofdzaak. Vóór Mozart waren er zeer schoone koren gekomponeerd, maar tusschen een koor en een ensemble-stuk ligt nog een groote afstand. Het koor is een collectief wezen, dat slechts *ééne* gedachte, *ééne* gewaarwording, *één* tekst heeft. Het ensemble-stuk vereenigt individuële wezens, wier gelijke of verschillende, vriendschappelijke of vijandige hartstogten zich nevens elkander en in volle vrijheid openbaren, zoo als karakter en toestand, aan elkeen gegeven, het voorschrijven. En al deze uiteenloopende individualiteiten geven leven aan dezelfde akkoorden, en maken een deel uit van dezelfde muzijkale gedachte; niets is zoo moeijelijk, maar niets is ook zoo schoon, als de gelukkige en volmaakte oplossing van zulk een problema.

Voordat wij overgaan tot het eigenlijk onderwerp van ons opstel, moeten wij nog melding maken van eene voortreffelijkheid van Mozart, waardoor hij grooten invloed heeft uitgeoefend op de toonkunst, en zelfs den grond legde waarop Beethoven zijne reusachtige scheppingen gebouwd heeft. Wij bedoelen de kunst om de instrumenten te gebruiken, eene kunst die vóór hem nog weinig bijzonders opgeleverd had. De eerste dienst, die Mozart aan de instrumentale muzijk bewees, was dat hij het orkest materiëel versterkte. Vroeger bezat de Italiaansche opera bijna geene andere begeleiding dan die van het strijkquartet; de medewerking der blaasinstrumenten was zoo goed als niets, gedeeltelijk door het gebrek aan bruikbare personen, gedeeltelijk ook omdat men niet regt op de hoogte was om ze met voordeel aan te wenden. Glück was alweder de man die hierin eenige verbetering gebragt had, waarschijnlijk ook wel omdat het geluk hem eenige betere en meerdere instrumentisten had doen vinden; maar toch ging hij in de behandeling van zijn orkest altijd nog met eenige terughoud endheid en angstvalligheid te werk. Mozart rekende zich echter niet gebonden door de redenen die in Italië en Frankrijk het gebruik der blaasinstrumenten beperken mogten. Hij zag er geene zwarigheid in, vijftien en twintig stemmen op één blad te ver-

eenigen; hij kende de krachten en zwakheden van elke stem in het orkest, en hij leefde in een land, waarin de symphonisten niet zeldzaam meer waren. Uit de partituren van Idomeneo, Don Juan en Titus zien wij, welke blazers er toen reeds in München en Praag gevonden werden. Mozart ruimde alzoo voor altijd in zijne orkesten eene plaats in aan de fluiten, oboën, klarinetten, fagotten, hoorns, trompetten en pauken, die in de muziekstukken nu eens elkander afwisselden en dan zich tot één groot, indrukwekkend geheel vereenigden. Het op deze wijze ingerigte orkest was in twee afdeelingen gesplitst, die elk hare bijzondere diensten bewezen. In 't algemeen schijnt de toon der blaasinstrumenten die niet van metaal gemaakt zijn, iets veel liefelijkers te hebben dan die der strijkinstrumenten; het is echter bekend, dat in den loop van een langdurig muzijkstuk het oor meer behagen schept in de laatsten, omdat zij het voordeel hebben van eene mechaniek, die vrijer, van grooteren omvang, bewegelijker en onvergelijkelijk afwisselender is. Om deze reden ontwikkelde zich bij Mozart de grondgedachte der instrumentatie in het quartet, terwijl aan de blaasinstrumenten de bijfiguren werden opgedragen. Daar hun effect ter goeder ure afhing van hun stilzwijgen op den juisten tijd, zoo spraken zij niet altijd mede: slechts op daartoe uitverkorene plaatsen riep Mozart ze te hulp; zij verhoogden de belangstelling in eene terugkeerende passage; het een na het ander vielen zij in het *crescendo* in; zij vereenigden zich in het *forte;* zij dialogiseerden onder elkander of met het quartet, afgezonderd of in groepen; eindelijk in gefugeerde stukken droegen zij in lang aangehoudene noten het akkoord, zij verbonden de synkopen, ontwarden de oplossingen, leidden verschillende opvolgingen in hunne primitieve passages terug, terwijl de violen, groot en klein, het figuur van het contrapunt bewerkten. Nog ééne bijzonderheid vermelden wij van de wijze van instrumenteren van Mozart, die wederom het bewijs levert van zijn diep inzigt en menschenkennis. In de aria's namelijk, waarin de instrumenten met de stem concerteren, gaf Mozart de solo altijd aan een lid van de blazende partij, en nimmer aan de viool; en dat waarschijnlijk omdat de viool in de handen van een virtuoos iederen zanger vernietigt. De solo-violist wil schitteren en verduistert daardoor den zanger geheel en al. De medewerking van eene fluit, klarinet, alt of violoncel is voor de

stem lang zoo schadelijk niet, maar kan juist zeer voordeelig zijn. Eveneens worden de solo's in de symphoniën en ouvertures van Mozart meestal door de blaasinstrumenten uitgevoerd; het strijkquartet vormt de basis van het orkest, en bijgevolg komt de solo veel beter uit als zij aan een episodisch instrument toevertrouwd wordt.

Mozart, die alles opzocht wat tot meerdere volmaaktheid zijner kunst leiden kon, was niet slechts uitvinder, maar ook ontdekker, en dolf eenige welluidende instrumenten uit hunne onverdiende vergetelheid op. Hij riep de bazuinen weder in het leven en gebruikte ze op zulk eene wijze, als tot voorbeeld kan dienen voor alle muzijkanten van alle natiën en van alle rigtingen. Latere komponisten hebben de spaarzaamheid, waarmede hij ze gebruikte en waardoor hij de grootste effecten teweeg bragt, uit het oog verloren, en de dosis daarvan tot in het oneindige vermeerderd. Of ze daardoor Mozart naderbij gekomen zijn, betwijfelen wij: een middel tot effect, dat bij een spaarzaam gebruik zijn vermogen altijd bewaard zou hebben, wordt magteloos wanneer men er de tochoorders door vermoeit en verveelt.

Wij hebben door het voorafgaande in eenige zeer vlugtige trekken willen aanwijzen, op welke hoogte de opera stond toen Mozart zijne meesterstukken schreef. Gaarne hadden wij, al ware het dan ook slechts oppervlakkig, eene geschiedenis der opera geschetst, ten einde aan allen regt te doen wedervaren, die zich voor hunnen tijd in dit vak hebben verdienstelijk gemaakt; doch de ruimte ons toegestaan vordert dat wij ons beperken en ons haasten om tot het eigenlijk voorwerp onzer beschouwing door te dringen.

De voortreffelijke opera *le Nozze di Figaro*, gelijktijdig met *la Cosa rara* van Martin te Weenen gegeven, maakte totaal *fiasco*, terwijl de laatste *alle stelle* verheven werd. Hoe vreemd dit ook klinken moge, was toch de oorzaak daarvan zeer eenvoudig. Salieri, de direkteur, beschermde Martin, van wien hij niets te vreezen en veel te hopen had, toen hij met Mozart in het strijdperk trad. Ook de zangers beschermden dezen Maestro, die hun onderdanige slaaf was, zoo als bijna al de Maestri in de wereld zijn, Hierbij kwam nu nog dat de muzijk van de *Cosa rara*, waarin de sporen van een niet onverdienstelijk komponist gevonden worden, voor iedereen gemakkelijk te begrijpen en te onthouden was. Figaro daarentegen is eene opera die niet ligt

aan iemand geheel bevallen zal, en vooral voor Italiaansche zangers onverdragelijk moest zijn. Salieri, als hoofd der anti-Mozartsche partij, wist van de gunstige omstandigheden gebruik te maken. Mozart, die zijn werk aan een gezelschap toevertrouwde, dat hem van den direkteur af tot den minsten zanger toe bepaald vijandig was, gaf zich op deze wijze met gebonden handen aan zijne beulen over. Zoo gebeurde het dan ook, dat bij de eerste opvoering de beide eerste bedrijven dezer opera op eene schandelijke wijze gespeeld werden. Zoo als men zegt stoof Mozart wanhopig in de keizerlijke loge om Zijner Majesteits bescherming in te roepen, die zelf over de zaak verontwaardigd was. Joseph zond de schuldigen eene strenge teregtwijzing, zoodat het overige der opera eenigzins beter ging, maar de slag was reeds gevallen. Het publiek hoorde tot aan het einde met koelheid toe. Figaro viel en kon langen tijd in Weenen van zijn val niet weêr opstaan.

Maar zoo onwetend was het publiek niet overal. Al de werken die voor den Weener smaak te goed waren, namen toen hunnen weg naar Bohemen, waar zij zeker waren eene ontvangst te vinden, gelijk aan die der edele bannelingen uit Athene en Rome bij de vreemde natiën, bij welke hun ondankbaar vaderland hen noodzaakte eene schuilplaats te zoeken. Figaro werd in het jaar 1786 door het gezelschap van Bondini te Praag ten tooneele gevoerd en werd met de levendigste toejuiching begroet, zoodat deze opera den geheelen winter, bijna zonder afwisseling, gegeven werd, en steeds eene geestdrift opwekte, die zonder voorbeeld was.

Mozart, diep getroffen door de ontvangst van den kant der inwoners van Praag aan zijn werk ten deel gevallen, doordrongen van de opregtheid hunner geestdrift, en verwonderd tevens voor de eerste maal bij de menigte zulk een levendig begrip van het schoone in de kunst te vinden, nam het besluit om door een schitterend bewijs zijne erkentelijkheid en hoogachting te toonen. ‘Omdat het publiek van Praag mij zoo goed begrijpt, wil ik daarvoor opzettelijk eene opera schrijven,’ zeide hij, en de impresario Bondini hield hem bij zijn woord en sloot eene overeenkomst met hem, waarbij Mozart zich verbond het beloofde werk vóór den aanvang van den volgenden winter te leveren.

De keuze van het libretto werd den komponist overgelaten. Toen Mozart in Weenen terug was gekomen, wendde

hij zich op nieuw tot den Abbate da Ponte, die hem ook de Figaro geleverd had. Da Ponte had juist een lyrische schets gereed, die hij ontleend had aan een oud Spaansch drama van Tirso de Molina, genaamd: ‘El combidado de piedro’ (de steenen gast). Molière en Goldoni hadden deze stof reeds vroeger behandeld, die echter in den vorm eener komedie geen regten bijval vond. De proef om er eene opera van te maken, nam da Ponte misschien alleen voor zijne uitspanning; misschien zocht hij ook wel door de Spaansche schrijvers zijne fantasie wat op te frisschen, die door de inspanning, door zijne betrekking gevorderd, welligt uitgeput was. Hij was namelijk hofpoëet en opvolger van Metastasio. Hoe het zij, hij had dezen tekst tot opera bewerkt, en Mozart scheen hij voor zijn doel bruikbaar toe, althans hij vroeg naar geen anderen.

Laat ons eerst het libretto eenigzins nader in oogenschouw nemen.

Als wij de tooneelen daarvan ieder afzonderlijk onderzoeken, dan vinden wij een zoodanig gebrek aan zamenhang en eene zoo groote bontkleurigheid, dat het allen schijn heeft, alsof de meest heterogene elementen der dramatische poëzij in een zak zijn geworpen, dooreengeschud, en dan als de nommers van een lottospel uitgetrokken. Want wat zien wij eigenlijk? Een vrolijke bruiloft en op haren weg een bloedend lijk; de liefde die hare eerste gelofte verbreekt, en de laatste oogenblikken van het wegkwijnend leven; eene slemppartij in de woning der levenden en op het kerkhof een monument dat spreekt; triviale grappen vermengd met pogingen tot gewelddadigheden, moord, uitroepingen van vertwijfeling, eeden tot wraakneming en verschijningen uit het graf; een maaltijd met champagne en muzijk gekruid, en als gast de dood in persoon; Melpomene en Arlequin, menschen en duivels, die te zamen op hetzelfde feest dansen. Eindelijk, als deze gansche menigte tot duizelens toe in den phantasmagorischen kring rondgedraaid heeft, als alle contrasten der menschelijke natuur in deze saturnaliën der verbeeldingskracht uitgeput zijn, verwijdert een ieder zich, zonder dat men eigenlijk weet waarheen, met uitzondering intusschen van den held van het stuk, die ter helle vaart.

Begrijpt men hoe da Ponte, de navolger van Metastasio, de aan het hof van Weenen aangestelde dichter, gevoed door de melk der gezondste klassieke leerstellingen, zich in

het jaar der genade 1787, in dit zonderlinge werk, verheffen kon tot de hoogste romantiek? - een werk dat ons de *mysteriën* der middeleeuwen herinnert en dat, alle traditie der dramatische kunst van de 18de eeuw overschrijdende, alleen goed genoeg schijnt te zijn voor een marionettentheater? Verscheidene jaren waren reeds vervlogen sedert Don Juan ten tooneele verschenen was, toen de critici over de ongerijmdheid van het gedicht begonnen uit te varen, ofschoon zij erkenden dat het den komponist de stof tot eene muzijk gegeven had, zoo als men er nog nimmer eene te voren gehoord had. Zij verklaarden dit toeval niet, omdat het toeval zich niet laat verklaren; voor het overige hadden zij gelijk. Het libretto zonder muzijk is zoo smakeloos mogelijk, en toch vormen deze smakelooze tekst en deze verhevene muzijk sleehts één ligchaam en ééne ziel. Wederom van den anderen kant, zal er niet ligt iemand gevonden worden, die niet erkent, hoe verre de beelden des toonkunstenaars de omtrekken des dichters overtreffen, en hoe weinig zij soms daarop gelijken; niemand zal in de geschiedenis van Don Juan, zoo als die in de partituur ontwikkeld wordt, eene den inhoud van het libretto geheel vreemde ontwikkeling der toestanden miskennen.

Wij wenschen den lezer opmerkzaam te maken, en als het ware met den vinger te wijzen, op het afwijkende gezigtspunt, waarvan de toonkunstenaar en de dichter uitgingen, wier opvatting verschillend, soms zelfs tegenovergesteld is, als men ze afzonderlijk beschouwt, en die in alles overeenstemmen en zamentreffen, zoodra men ze vereenigt neemt. Te dien einde denken wij ons in de manier des historischen romans, maar zonder alle tentoonspreiding van fantasie, een zamenspraak, waarin de vervaardigers van Don Juan hun onderwerp bespreken, de een uitgaande van de letters van zijn gedicht, de andere van den geest zijner partituur, waarvan de tekst slechts een geraamte is. Beide komen ons zoo duidelijk voor, dat wij niet vreezen gevaar te loopen van in het overbrengen hunner gedachten te dwalen.

MOZART. Mijn beste Abbate, ik heb een operatekst noodig, maar geef mij, bid ik u, toch niet weêr een Fran-

sche komedie. Ditmaal heb ik niets te maken met het hof of met Weenen. Ik wil voor het publiek van Praag werken, dat iedere syllabe van mij begrijpt, en voor het orkest van Praag, dat mij van het blad speelt. De troep is voortreffelijk en de zangers doen alles wat ik wil. Het is dus hetzelfde alsof Mozart voor Mozart werkt. De hoofdzaak is om daarmede eer in te leggen. Ik zou echter gaarne iets bijzonders willen hebben; help mij daarmede.

DA PONTE. Gij kondt nooit meer van pas komen dan nu. Ik heb juist een tekst onderhanden. Hij is ontleend aan eene oude komedie van Tirso de Molina en heet: 'de steenen gast of de spotvogel van Sevilla.' Molière en Goldoni hebben daarvan komedies gemaakt; bij mij is de gedachte opgekomen daarvan eene opera te maken. Het is de merkwaardigste duivelsgeschiedenis, die men zich kan voorstellen. Nog nooit is iets dergelijks aan de dilettanten vertoond geworden. Ik vreesde maar dat er geen komponist te vinden zou zijn, die zich daarmede wilde belasten.

MOZART. Laat zien wat die duivelsgeschiedenis is.

DA PONTE. In de eerste plaats is er een ruiterstandbeeld, dat, tot het avondmaal uitgenoodigd, van het paard stapt, omdat het niet passen zou te viervoet in eene zaal binnen te komen. Het beeld wil niets eten, daarentegen houdt het tegen den heer des huizes, die een groote deugniet is, eene zeer stichtelijke redevoering, waarna het dezen ter helle medeneemt. Ik verzeker u, dat dit fraai zal zijn. Een tooneelspeler met een met krijt besmeerd gezigt, een helm van wit aardewerk, witte glacé handschoenen en eene complete Romeinsche wapenrusting van oud linnengoed..... (Hij lacht). Verder bliksemt het uit alle valluiken, en duivels zijn er van alle mogelijke kleuren. Één ding brengt mij in de verlegenheid, weet ge! Het is de toespraak van het spook; want ofschoon ik mij vlei mijn vak zoo goed als iemand te verstaan, toch ben ik geen Shakespeare om geesten te laten spreken.

MOZART. Het zal er niet op aankomen wat hij zegt. De dood zal in mijn orkest spreken, en wel op eene wijze dat men hem verstaan zal. Ik weet het maar al te goed hoe hij spreekt, voortreffelijk! Het beeld kan blijven. Wat hebt ge nu verder?

DA PONTE. Dan hebt ge eene schoone jufvrouw, wier vader het standbeeld is en door Briccone, die de held van

het stuk is, in een tweegevecht gedood wordt. De Signorina weent en is, zoo als van zelf spreekt, geheel troosteloos, en dat des te meer, daar de verrader haar bijna eene zeer leelijke poets gespeeld had, aan haar, de dochter eens commandeurs en, wat nog meer zegt, de verloofde van den aardigsten jonkman van Andalusië. Zij zweert zich te zullen wreken. Tot nu toe gaat alles *bene* voor u, Maestro, maar nu komt het ergste aan. Het jonge mensch dat trouwen zal en aan wien de zorg voor de wraakoefening overgelaten is, doet vele beloften; hij trekt zelfs den degen, doch in tegenwoordigheid van Briccone, die beraden en stoutmoedig als vier andere is, wordt hij van zijn stuk gebragt, en de degen maakt van deze gelegenheid gebruik om stilletjes weêr in de scheede te sluipen. Ik moet bekennen, dat onze minnaar een *chevalier de la triste figure* is. Men ziet hem altijd de schreden zijner geliefde volgen, als ware hij de verlengde sleep van haar zwart kleed. Er was geen middel om hem anders voor te stellen; zoodat de weeklagten der Signora en hare plannen tot wraakoefening ten slotte niets uitrigten.

MOZART. Zij zullen het onmogelijke uitrigten! Zij zullen de regtvaardigheid des hemels verhaasten! Zij zullen de dooden uit hunne graven opwekken! Men zal het voelen dat het de gebiedende kreet is, de bovenmenschelijke kreet naar wraak, die het beeld op het tooneel brengt. Tusschen deze beide zaken bestaat een klaarblijkelijk verband. Abbate, ik ben verrukt over onze prima donna; onder duizenden had ik haar uitgekozen. Wat den bruigom aangaat, die verdient uwe aanmerkingen niet. Hoe toch kunt ge verlangen dat de *poverino* een strijd aanvangt met dezen gevleeschden duivel, die den geest des ouden mans, dien hij vermoord heeft, een glas wijn aanbiedt. De echtgenoot der dochter zou den schoonvader gevolgd zijn, en dan misten wij, even als in Figaro, een tenoor. Een mooi voordeel! *Caro amico*, gij begrijpt nog in 't geheel niet wat een zoodanig mensch is; *ik* vat uwen deugniet, doch geduld maar! Als gij hem op het tooneel zult zien, tegenover het beeld, met van onbeschaamdheid schitterende oogen, ironie en godslastering op de lippen, terwijl den toehoorders de haren te berge rijzen (daarvoor zal ik wel zorgen), als hij zegt: ‘parla! che chiedi? che vuoi?’ dan zult ge hem begrijpen. Neen, neen, een Briccone van dit

slag kan niet gestraft worden door de hand eens stervelings. De duivel zou daarover jaloersch worden; ligchaam en ziel, alles moet de duivel alleen hebben. Heb dus liever medelijden met het jonge mensch. Hij belooft, hij zou wel willen, hij beproeft zelfs; is dat niet alles wat de prima donna in zulk een geval van een loyalen tenoor verlangen kan? Het leven van onzen verliefde is geheel inwendig, ziet ge! het lost zich geheel in zijne liefde op; het zal groot en schoon zijn, dat verzeker ik u. (Het manuscript beschouwende.) Gij laat hem zweren bij de oogen zijner geliefde, bij het bloed van den vermoorden grijsaard. Welk een duet!

DA PONTE. Waarlijk, Maestro, gij hebt gelijk. Hoe verblind was ik, niet in te zien hoe veel geest ik had; dat overkomt mijns gelijken zelden! Zult gij echter met het overige, wat ik u voordragen zal, even zeer tevreden zijn? Deze Briccone is een vreeselijke vrouwenverslinder. In Spanje alleen heeft hij er reeds *duizend en drie* verslonden, en deze menschelijke duivel heeft veel gereisd. Gij begrijpt wel dat ik al deze vrouwen niet op het tooneel kon brengen; maar ik had er ten minste ééne noodig om dit leger van slagtoffers te vertegenwoordigen. Ik heb haar uit Burgos laten komen, waar onze man haar hart op hol bragt, waarna hij haar, ik weet niet waar en hoe, zitten liet. Deze *Didone abandonnata*, echtgenoot, weduwe of jonge jufvrouw, want dat is een punt dat ik nog onbeslist laat, kan haar ongeluk nog maar niet verzetten. Over berg en dal loopt zij hem na en vraagt een ieder dien zij ontmoet, naar haren ontrouwen minnaar. Eindelijk vindt zij hem, terwijl hij zich met eene andere ijverig bezig houdt. In plaats van zich bij haar te verontschuldigen, lacht Briccone haar in 't gezigt uit en laat haar bij zijn bediende achter. Toch verliest de dame den moed niet. Men krijgt haar zoover, dat zij des nachts met dezen zelfden bediende door de straten wandelt, terwijl zich deze in de baret en den met goud geborduurden mantel van zijn heer gedost heeft. Zij blijft aan hare liefde voor den verrader vasthouden, en nadat alle hoop vervlogen is, wil zij ten minste trachten hem te bekeeren, wiens bezit zij ontberen moet. Onder ons gezegd, Maestro, geloof ik dat zij gek is. Gij ziet dat men van haar niets anders maken kan.

MOZART. O, de heerlijke, aanbiddelijke persoon! gek

zegt gij? Ja, voor u dichters, die niets anders ziet dan de daden der personen en de woorden die gij hun bont door elkander in den mond legt. Maar voor hoevele verschillende uitleggingen zijn niet de woorden, ja zelfs de handelingen vatbaar? In het hart moet men zien en, naast God, kan alleen de toondichter daarin lezen. Op zijn best genomen schijnt zij alleen maar goed om eene onnoozele vrolijkheid op te wekken; en toch, laat haar maar spreken wat gij wilt: ik hoop, dat als het beeld dezer edelmoedige en verkleefde ziel in mijne muzijk zich als in een spiegel zal hebben teruggekaatst, mijne vrienden iets geheel anders in haar zullen zien dan eene gekkin. (Het manuscript doorziende.) Zij komt bij zijnen laatsten maaltijd. Dat is bewonderenswaardig: de miskende stem der beschermengel, die zich vóór die van het gerigt hooren laat. (Na een oogenblik nadenkens.) Bovendien is deze hartstogtelijke persoon, geschikt tot krachtige handelingen, het noodzakelijk verband tusschen de andere personen, van welke, zoo als ik reeds zie, de twee voornaamste tot lijdende rollen bestemd zijn. *Didone abandonnata* zal de spil van het drama zijn, en, wat de muzijk betreft, de knoop der ensemble-stukken. Als het kan zal zij ons terzetten, quartetten, misschien wel een sextet leveren. In het sextet heb ik smaak gekregen, sedert wij het in Figaro beproefd hebben, ofschoon de lyrische stof zeer slecht was. Is het niet wonderlijk, mijn vriend? hoe beter gij uwe zaken doet, des te minder hebt gij er begrip van!

DA PONTE. Ik ben reeds tevreden als gij het zoo opneemt. Wat het sextet aangaat, daar is gelegenheid voor; wij zijn met onze personen nog niet ten einde: er is er eene die u zeker bevallen zal, eene jonge bruid van het land, die openhartig, gevoelig, wel een weinig behaagzuchtig en tegelijk wat dartel is, doch altijd alleen uit noodzakelijkheid, zoo als gij zien zult. Een kolfje naar uwe hand, galante Maestro!

MOZART. Of naar de uwe, heilige Abbate! men kent u.

DA PONTE. De deugniet ontmoet haar bij den bruiloftsoptogt, dien hij tegenkomt. Hij is een kenner, de deugniet, deze eer moeten wij hem geven, en al zijne zakken zitten vol streken. Een oogenblik is hem voldoende om de bruiloftsgasten te verwijderen, de bruidegom daaronder begrepen, die een domkop, een waar uilskuiken is. Het

boerinnetje is op het punt om als een arme verschalkte vogel in de val te loopen, als iemand haar bij den mouw terughoudt. Deze iemand is *Didone abandonnata*, die ter juister tijd Briccone in den weg treedt. Onze meester in de verleidingskunst houdt zich echter nog niet voor geslagen; hij beproeft geweld te gebruiken, wat hem gelukkigerwijze niet gelukt. De bruigom, wat kinkel hij ook zijn moge, wordt toch eindelijk boos en wil zich regt verschaffen; intusschen gebeurt het, ik weet niet juist hoe, dat hij, in plaats van slagen uit te deelen, die zelf, en niet gering ook, ontvangt. Hij schreeuwt als een bezetene. Het vrouwtje komt op zijn gehuil aanloopen, en onderzoekt de builen en wonden, die men haren lieven man met den kolf van zijn eigen geweer toegebragt heeft. Kleinigheid! Het vrouwje weet een middel dat hem op het oogenblik genezen zal. Vergeet niet, Maestro, dat de aanvangende nacht die van haren bruiloftsdag is. Gij raadt het middel, ha, ha, ha! De toestand is wat ligtzinnig. Een dichter van mijn slag had dien misschien moeten vermijden. Doch wat kan men doen? Bij u heb ik mij zoo wat verontschuldigd, *caro Maestro*, en ik heb daarvan eene cavatine gemaakt.

MOZART. Laat zien de cavatine. (Hij leest.) *Vedrai carino* enz. Hm! Eene zeer armzalig bedekte vuiligheid! 't Is goed, gij kondt het niet anders doen; maar mijne taak, begrijpt gij die? Het zoetste oogenblik van het leven, de hoogste zaligheid van het hart in muzijk te schilderen! Een ander dichter zou beproefd hebben dit op zijne wijze uit te drukken en zou daarmeê voor mij alles bedorven hebben; maar gij, dien ik als mijn oogappel lief heb, gij, mijn toegenegen helper! mijn getrouwe Pylades! gij, de ware dichter voor den komponist! neem mijn hand, leg die op een van wellust kloppend hart, en zeg mij: *Sentilo battere*. Nu ja, mijne taak is het te voelen en te laten voelen. Alle zaligheid der liefde zal ik in deze cavatine uitdrukken; niettegenstaande den tekst zal zij gloeijend en kuisch zijn. De tekst drukt de taal der boerin uit; die past haar: de muzijk zal hare ziel zijn, de ziel van Mozart, zoo als hij Constance naar het huwelijksbed geleidde! Ziet gij, hoe dol verliefd ik reeds op ons landmeisje ben!

DA PONTE (min of meer verlegen). Ik dacht wel dat zij u bevallen zou.

MOZART (nadat hij op nieuw nagedacht heeft). Maar

mijn beste Abbate, onder welke klasse zullen wij onzen gemeenschappelijken arbeid rangschikken? Het wordt nooit eene *opera seria*. De groote deugniet en vrouwenverslinder, *Didone abandonnata* over welke men zich vrolijk maakt, de kinkel dien men fopt en afranselt, zelfs het beeld dat eene uitnoodiging voor het avondmaal aanneemt, dit alles schijnt mij toe volstrekt niet tot de heroïsche klasse te behooren. Hoogstens zouden de dochter des commandeurs en haar minnaar de tragische brozen kunnen aanbinden, en uw hoogvermaarde voorganger, Signor Metastasio, roemrijker en vervelender gedachtenis, zou dezen zelfs met verachting afgewezen hebben, omdat zij Grieken noch Romeinen, Koningen noch Prinsessen zijn. Aan den anderen kant is een stuk, dat met den dood des hoofdpersoons eindigt en waarvan de slot-dekoratie de hel voorstelt, evenmin eene *opera buffa*. Wat is zij dan?

DA PONTE (bijna toornig). *Corpo di Bacco!* ben ik dan zulk een sul, dat gij gelooft dat ik met dergelijke bouwstoffen eene *opera seria* zou willen maken. Het was mijn plan een *dramma giocoso* te schrijven en over 't algemeen ontbreekt het komische element niet in hetgeen ik de eer had u voor te leggen. Maar gij vat de zaak op als....

MOZART. Laat ons bedaard blijven! Ben ik dan niet *contentissimo* met alles wat gij mij geeft. *Dramma giocoso*, het zij zoo, wat gaat mij de titel van het werk aan? na ons komt er misschien iemand die er een meer passenden voor vindt. Het belangrijkste voor mij is, dat alle contrasten daarin vereenigd zijn; alles in deze opera moet sterk gekleurd worden. De dwaasheid moet niet bleeker zijn dan de laster, evenmin de liefde bleeker dan de afkeer en de wraak. Anders zou de laatste gedaante, die van den dood, alles verpletteren. Er is zoo iets schoons in het lagchen! In Figaro heb ik maar geglimlacht, hier echter zou ik zoo gaarne eens van harte lagchen, mij eens regt de lever schudden, maar over wien en met wien, dat is mij tot nu toe nog niet geheel klaar. Gij kent mijn gevoelen over uwe gewaande gekkin. Wat den kinkel aangaat, hij zou het publiek door zijne rol kunnen onderhouden, maar hij geeft weinig stof voor de partituur. Een kinkel in de muzijk is hetzelfde als in de wereld, *poco* of *niente*. Houdt gij soms ook nog een ander persoon achteraf? Gij lacht!

DA PONTE. Ik zie wel dat ik voor mijne zelfverdedi-

ging ook datgeen moet openleggen wat ik vooreerst voor mij wilde behouden, ten einde u eene aangename verrassing te verschaffen. Ja, mijn beste! wij hebben nog een buffo *ex officio*, en ik neem er genoegen in, mijne aanstelling als dichter bij den keizerlijk-koninklijken troep te Weenen te verliezen, ja ik doe afstand van mijne hoedanigheid van Italiaan, om in de ruimste beteekenis van het woord een *Tedesco* te worden, als de buffo niet naar uwen smaak is.

MOZART. Ik twijfel er niet aan, gij Italianen zijt meesters in grappen.

DA PONTE. Gij Italianen! En wat zijt gij dan, heer komponist van *le Nozze di Figaro!*

MOZART. Ik vlei mij in sommige opzigten, doch niet in alle, op u te gelijken.

DA PONTE. Zoudt gij u aanmatigen in de muzijk meer te zijn dan een Italiaan?

MOZART. Daarover redeneren wij als onze tegenwoordige arbeid ten einde gebragt is. Voor het oogenblik hebben wij alleen met den buffo te maken; en als het de moeite loont, zal ik mijn best doen, zooveel ik kan uw landgenoot te zijn.

DA PONTE. Paisiello zou mij de hand kussen om zijns gelijken te hebben. Oordeel zelf! onze grappenmaker is de dienaar, de sekretaris, de opziener, het factotum van Briccone. Nu, hier kan men wel zeggen: zoo heer, zoo knecht. Deze doet zijn heer na, zoo als een welgedresseerde aap op den duivel zou hebben geleken, vóórdat de oproerige engel bokspooten en een staart had. Wat het zedelijke karakter aangaat, is hij lafhartig, een flikfooijer en grappenmaker, voor het overige de beste mensch van de wereld. In volle opregtheid berispt hij het gedrag van zijn heer; uit de volheid zijns harten beklaagt hij de jonge vogeltjes, die zich door zijne liefkozingen en lonken vangen laten; en deze jagt, waarbij hij geheel belangeloos is, komt hem te gelijker tijd zoo vermakelijk voor, dat hij niet nalaten kan, den vogelvanger, voor wiens bekwaamheid hij de hoogste bewondering koestert, met alle middelen die hem ter dienste staan, te ondersteunen. Alle dagen verwenscht hij de moeijelijkheden, het lange vasten en de gevaren, waaraan de ondernemingen van zijn heer hem blootstellen; alle dagen neemt hij afscheid en iederen dag wordt hij tegen zijn wil door

eene eenvoudige dwaasheid, een zekeren avontuurlijken geest en boven alles door zijne gehechtheid aan zijn heer, die hem op hetzelfde oogenblik zulk een afschuwelijke schurk en zulk een bewonderenswaardig man toeschijnt, in de neteligste zaken gewikkeld. Waar knippen op den neus vallen, ontdekt men ook altijd de punt van den zijnen. Is het om zijne huid te doen, dan ontsnapt de knaap, die glad als een aal is, aan de handen, die juist op het punt zijn hem te vatten. Als hij den duivel zag, zou hij in 't eerst de beide oogen digt doen; daarna zou hij het eene half openen, omdat de duivel een ding is dat men niet alle dagen ziet. In 't kort, hij is eene vereeniging van goedhartigheid en van verachtelijke vrolijkheid, van lafhartigheid en ligtzinnige onvoorzigtigheid, van domme naäperij en instinktmatige gevatheid, van natuurlijke en oorspronkelijke beperktheid en van eenig geborgd verstand. He! wat zegt ge daarvan? heb ik onzen buffo niet rijkelijk bedacht?

MOZART. Onbetaalbaar! door eene meesterhand geteekend! het eenige karakter dat gij volmaakt gevat hebt! Mij blijft slechts over de kleur daarop te brengen; voor ditmaal zal ik gelukkig zijn, wanneer ik slechts uw plan volvoer.

DA PONTE. Ik vergat u te zeggen, dat de vrolijke jongen redakteur van een privaat-journaal is, waartoe zijn heer hem de stof levert. Een vermakelijk journaal, eene huiveringwekkende kronijk, zoo als er nimmer eene bestaan heeft. Daarin vindt men, naar de datums en de plaats geordend, de namen, voornamen, hoedanigheden, ouderdom en een volkomen signalement van al de schoonen, die zijn patroon met zijne opmerkzaamheid vereerd heeft. Ik neem aan, dat daarin op dezelfde manier een beknopt historisch verslag van iedere zijner amourettes gevonden wordt; want het journaal vormt reeds een lijvigen folioband. Hoe het hiermeê ook zijn moge, de dienaar is als redakteur zeer trotsch op zijn werk. Hij leest het iedereen voor, die het hooren wil of niet. Wat de goede keuze van het oogenblik en de toehoorders betreft, zult ge zien, dat hij hierin even handig is als in het algemeen zijne collega's die de pen voeren. De verlatene Dido verwacht eene verklaring; dat is het oogenblik of nooit, meent de geschiedschrijver van den koning der deugnieten. Zeker is er niets dat haar beter troosten kan, dan de lezing van een werk, waarin een hoofdstuk in 't bijzonder aan haar gewijd

is; en dadelijk vergast hij haar op deze stichtelijke lectuur. Is dat niet komisch?

MOZART. Komisch, ja, maar schandelijk en bijna wreed! Ik zal bij de toehoorders een goed woord doen, dat zij u deze grap vergeven. In den grond heeft zij, wel is waar, geen vergeving noodig. Uit het dramatische gezigtspunt beschouwd, is Dido toch reeds eene geheele opgeofferde persoon; op eene onregtvaardigheid meer, eene beleediging minder, komt het niet aan: de arme vrouw is daaraan reeds gewoon. Het zijn alles gloeijende kolen, die op het hoofd van Briccone gehoopt worden. Wij kunnen geene grieven genoeg bijeenkrijgen, om den inhoud van het stuk met de ontwikkeling en den afloop eenigzins in overeenstemming te brengen. Maar apropos! hoevele bedrijven heeft de opera?

DA PONTE. Twee bedrijven, die wel tegen vier op kunnen wegen.

MOZART. Welk finale zullen wij voor het eerste hebben? Ik zag gaarne een groot finale met koren en veel beweging.

DA PONTE. Daaraan zult gij geen gebrek hebben. Gij hebt een schitterend feest, waartoe Briccone alle voorbijgangers uitnoodigt. Gij hebt boeren, boerinnen en gemaskerden, bal, muzijk en een schitterend gastmaal. Daar is de schurkachtige heer, die de meest vloekwaardige streken bedenkt, en de schelmachtige knecht, die hem den weg daartoe baant; anderen houden zich met plannen tot wraakneming bezig. De menigte drinkt en danst, daaronder ook begrepen de zwakke bloed, dien men met opzet zoo dansen laat, ofschoon zijn hart ver van het snarenspel is: - alles door elkander, wat wij - technisch uitgedrukt - eene bevallige wanorde noemen. Op eens hoort men te midden van dit gewoel een doordringenden schreeuw uit een naburig vertrek. Wat is er te doen? Men kijkt rond en bespeurt, dat de jonge vrouw noch Briccone tegenwoordig zijn. Ha, de verrader! Ha, de booswicht! Gij vat het.... Men schreeuwt, men bezweert, men bestormt, men slaat met geweld op de deur; zij gaat open en Briccone treedt er uit; den degen in de hand en zijn dienaar aan de haren voortslepende. - Dit is de schuldige! - O neen! onbeschaamde leugenaar! Briccone wordt omringd, omsingeld, gedrongen, beleedigd, bedwelmd, verschrikt; honderd stokken worden boven zijn hoofd opgeheven. De tenoor trekt van leer, de

vrouwen ondersteunen hem met haar geschreeuw, zoo als de oude ganzen doen als de kleine gansjes met elkander vechten; de muzijkanten springen over hunne omgeworpen lessenaars en zoeken in de vrije lucht te komen; een storm, die toevallig opgekomen is, verschijnt als geroepen om deel te nemen aan het heidensche geweld. Geschreeuw en verwarring zijn ten toppunt gestegen. Ach, mijnheer! eindelijk zullen wij dan van onzen deugniet bevrijd zijn? de kruik gaat zoo lang te water tot zij berst. Neen, in 't geheel niet! Onze Briccone, die oogen als die eens tijgers opzet, en, met den blooten degen in de regterhand, met de linker alles wat hem in den weg komt nederwerpt, Briccone ranselt de op zijn feest genoodigden af, blijft ongedeerd en verdwijnt achter de coulissen, terwijl hij een duivelsch gelach laat hooren. Het gordijn valt; applaudisseert gij mede?

MOZART (terwijl hij den Abbate herhaalde malen met verrukking omhelst). Vriend! broeder! weldoener! welke duivel of welke god heeft dit alles in uw armzalig brein gegoten? Weet ge wel, dat de wereld u voor dit finale een standbeeld schuldig is? Zeg mij verder niets; nu weet ik de zaak beter dan gij die weet. Gij zijt een groot man. Gij stelt de muzijkanten schrikkelijk op de proef, maar nimmer ook is er uit het hoofd eens kunstenaars een schitterender operatekst geboren, en nooit zal meer een dergelijke daaruit geboren worden. Laat mij u nog eens omhelzen, dierbare vriend! en u danken uit naam van de geheele faculteit der komponisten, zangers, instrumentalisten en dilettanten, *nunc et in saecula saeculorum!*

DA PONTE (zeer gevleid). Te veel goedheid, beste Maestro! verschoon mijne bescheidenheid. Het is dus uwe meening dat ik een meesterstuk gemaakt heb?

MOZART (in geestdrift). Zonder den minsten twijfel, *gij of de bestemming van Mozart*. Nu blijft ons nog slechts over de ensemble-stukken zaâm te stellen. Wat dat betreft zult gij van mij, even als voor Figaro, de meest uitvoerige en naauwkeurige inlichtingen bekomen. Ik lever u ook de poetische gedachten der aria's, die de personen, zoo als ik die opvat, karakteriseren moeten. Wat de handeling aangaat, daarover valt niets te zeggen.

DA PONTE. Mijn model, mijn metrisch kompas, mijne schaar en vijl zijn tot uw dienst, en ik zal alles *zeggen*, wat

gij zult willen *doen*. Gij gelooft dus dat onze opera tot aan de sterren reiken zal?

MOZART. Ik weet niets daarvan, maar ik geloof dat vroeg of laat Don Juan eenig geweld in de wereld zal maken[1].

B.

(*Het vervolg in het volgend Nommer*).

1 Lorenzo da Ponte stierf in de maand December 1838 te New-York, negentig jaar oud en in de diepste ellende. Nadat hij in deze plaats dertig jaren lang onderrigt in de Italiaansche taal en letterkunde gegeven had, zag hij zich door iedereen verlaten, toen zijne krachten hem niet meer veroorloofden te werken. Eenige maanden voor zijn dood schreef hij aan een zijner landgenooten: ‘Indien het noodlot mij naar Frankrijk in plaats van naar Amerika gevoerd had, dan zou ik niet vreezen, dat mijn gebeente tot voedsel voor de honden verstrekken zou; ik zou altijd geld genoeg verdiend hebben om mijn oud ligchaam rust in het graf te verschaffen en mijne nagedachtenis van geheele vergetelheid te redden.’ Zoo ontbraken dan aan de vervaardigers van Don Juan, de vervaardigers van het verhevenste kunstwerk, aan beiden, de middelen om zich te laten begraven.

Bibliographisch album.

***Algemeene Geschiedenis voor de scholen; door J.C. Neuman, schrijver van het Nieuw Schoolboek voor de Geschiedenis van ons Vaderland. In drie deelen*. 1*ste Deel* (*Oude Geschiedenis*). *Te 's Gravenhage, bij J.M. van 't Haaff*. 1854.**
***Böttiger's Algemeene Geschiedenis voor school en huisgezin; uit het Hoogduitsch vertaald door W.C. Mauve*. 1*ste gedeelte. Oude en Middelgeschiedenis. Utrecht, W.F. Dannenfelser*. 1856.**

Komt de aankondiging van N°. 1 hier al eenigzins laat, des te spoediger zijn wij er bij, ieder zal het gereedelijk erkennen, met die van N°. 2, welke zelfs den tijd vooruitloopt; het eene vergoedt alzoo het andere. Echter komt eene ongunstige beoordeeling altijd nog tijdig genoeg, zal de Heer Neuman, met de beschouwing van wiens werkje wij een aanvang willen maken, straks welligt opmerken; in de veronderstelling altijd, dat hetgeen wij hier neêrschrijven de eer heeft van onder zijne oogen te komen. Ook laten wij gaarne de bekentenis voorafgaan, dat het ons zelven eensdeels leed doet, geen gunstiger oordeel over zijn boek te mogen vellen, daar het bij veel gebrekkigs, toch ook wel eenige goede zijden aanbiedt, zoo ten opzigte van duidelijken stijl, als anderzins. Doch de hoofdgrieve blijft alles overschaduwen, dewijl zij daarin bestaat: dat wij hier een huis voor ons hebben (men sta ons deze vergelijking eens voor een oogenblik toe), dat niet alleen op geene vaste grondslagen is opgetrokken, maar hetwelk verder nog alle eenheid mist, daar de eene kamer dus en de andere weer zoo werd aangebouwd, al naar men tijd of materialen had. Met andere woorden: de Heer N. geeft hier eene algemeene geschiedenis *voor de scholen*. - Voor welke scholen? zal men natuurlijk vragen. - Bepaald staat dat nergens uitgedrukt. Alleen lezen wij in het korte voorberigt: ‘Hetzelfde doel, hetwelk ik mij met mijn nieuw schoolboek over de geschiedenis van ons Vaderland heb voorgesteld, heeft ook bij de vervaardiging dezer “Algemeene Geschiedenis” ten grondslag gelegen. Mijn wensch strekte zich ook ten aanzien van dit werkje uit, om den kinderen of jongelieden een leerboek in handen te geven, waarin zij de voornaamste gebeurtenissen der Algemeene Geschiedenis eenigzins breedvoeriger kunnen lezen dan dit

in de gewone schetsen doorgaans geschiedt..... Doch, vraagt men welligt, hebben kinderen behoefte aan een dergelijk onderrigt, en strekt zich het lager onderwijs zoover uit, dat ook de Algemeene geschiedenis daarvan een gedeelte uitmaakt?' enz. Hieruit schijnt intusschen te blijken, dat de Schr. onder *lager onderwijs* hier dát onderwijs bedoelt, hetwelk op de zoogenaamde Hollandsche scholen, waarop geene andere talen worden geleerd, gegeven wordt; dewijl toch voor de Fransche scholen, zoo als zij in de wandeling heeten, en die in elk geval tot het *lager onderwijs* behooren (wet van 1806 en 1815), de vraag wel niet meer opgeworpen kan worden: of het onderwijs zich aldaar wel tot de Algemeene geschiedenis uitstrekt? daar het gewis, zonder eenige uitzondering, op alle inrigtingen van dien aard in mindere of ruimere mate opgenomen is. Maar niet alzoo dan op de hier bedoelde Hollandsche scholen, welken naam zij overigens ook hebben mogen; want voor hem die slechts eenigzins van nabij met het onderwijs aldaar bekend is, kan het mede geen geheim zijn, dat de algemeene geschiedenis er slechts zelden, en dan nog, natuurlijk, ook maar voor een mager gedeelte, tot de gewone vakken behoort. Men zou dus moeten aannemen, dat de Schr. ook de laatste scholen bedoelt bij de vraag welke hij opwerpt, en hij daarvoor dus opzettelijk zijn werk opstelde, gelijk mede nog opgesloten ligt in de volgende woorden van hem, die wij insgelijks uit zijn voorberigt afschrijven: 'Vooreerst is toch het onderwijs in de geschiedenis wel gering te noemen, wanneer het zich niet verder uitstrekt dan tot die van het land onzer inwoning; doch toegegeven, dat dit *op vele scholen* voldoende is' - (welke andere scholen kunnen dat dus zijn, dan die wij hier aanwezen?) - 'met inbegrip altijd van de Bijbelsche geschiedenis, die bij het Godsdienstig onderwijs ten grondslag ligt, - *op andere scholen* toch, waar de leerlingen het onderwijs langer kunnen genieten, wordt ook zoo aan meisjes als jongens de Algemeene geschiedenis onderwezen.' Ook de vorm, waarin vooral het voorste gedeelte van dit eerste deel geschreven is, pleit voor deze opvatting, daar het telkens doorspekt is met toespraken als deze (bl. 9): 'Hoe treffend, mijne jeugdige Vrienden! wordt U in dit gewijde verhaal, de regtvaardigheid van den Opperheer der wereld voorgesteld, die den ondeugenden wel, als een liefderijk Vader, vermaant en waarschuwt, maar hem eens zeker straft, als deze bij zijn kwaad moedwillig blijft volharden,' - of wel luidt het: 'En ziet hier, waarde Leerlingen! de lotgevallen der drie oudste volken in Azië.' - allen zaken die op zich zelve beschouwd onschuldig aangemerkt en waar mogen wezen, doch die men nogtans nergens zoo zal vinden uitgedrukt als in werken voor kinderen, bepaaldelijk dan nog voor de zoodanige, die eerst op de laagste scholen gaan. En wanneer nu de Schr., om op onze hoofdgrief terug te komen, voor *die* leerlingen en *die* scholen eene Algemeene geschiedenis verkoos zamen

te stellen, gelijk ook uit al het voorgaande blijkt dat zulks zijn eigenlijk voornemen was, had hij dan, in de eerste plaats, voor een dergelijk schoolboek wel *drie* deelen mogen bestemmen (dit eerste bevat reeds 275 vrij compres gedrukte 8°. bladzijden), en ten andere nog - trouwens een natuurlijk gevolg van deze eerste hoofdzonde - allerlei dingen daarin opnemen, waarmede het onderwijs ter aangeduider plaatse gewis volstrekt niet te maken heeft, al nemen wij dan ook al met hem aan, dat de gedeeltelijke kennis althans der Algemeene geschiedenis, voor alle kinderen die ergens eene school bezoeken, zonder onderscheid, onmisbaar is? Om sleehts met een enkel woord te doen zien, hoe weinig eenheid er ligt tusschen des Schr. duidelijk genoeg aangewezen plan en zijne uitwerking daarvan; tusschen de grondslagen, zoo als die ten minste werden aangestipt en aanvankelijk ook zigtbaar bleven, met het verder daarop voortgebouwde, zij het genoeg er op te verwijzen, hoe in een en hetzelfde boek, hetwelk zoo hoogst eenvoudig en in dien toon voor kinderen waarop men ook, naar aanleiding van het voorberigt, zich gereedelijk had voorbereid, aldus begon: ‘Waarschijnlijk hebt Gij, mijne jeugdige Vrienden en Vriendinnen! reeds eenig onderrigt in de Geschiedenis ontvangen; althans, bedrieg ik mij niet, dan zijt Gij met de voornaamste gebeurtenissen der Vaderlandsche en welligt ook der Bijbelsche geschiedenis al eenigzins bekend geworden,’ - hoe daar dan verder gesproken wordt, niet alleen van de voornaamste Grieksche dichters en redenaars, maar zelfs over hunne verschillende wijsgeerige sekten! ‘Aeschylus’ - dus leest men onder anderen op bl. 161, - ‘die de schepper van het Grieksche Treurspel was, heeft zich zeer beroemd gemaakt door den hoog ernstigen en verheven toon, die in zijne stukken doorstraalt. Zijne meesterstukken waren: “de gebonden Prometheus” en “de Perzen,” welk laatste den smadelijken val van Xerxes ten onderwerp heeft. - De jongere mededinger van Aeschylus was Sophocles, in wien het Grieksche treurspel het toppunt van volkomenheid bereikte. Zachter gestemd *en niet zoo forsch* als Aeschylus, is zijne manier van behandeling veel kunstmatiger en meer wegslepend. Onder zijne overgeblevene stukken is *zijn* “Antigoné,” waardoor de Atheners zoo verrukt werden, dat zij hem in een' krijgstogt tot veldheer benoemden. - Ook Euripides heeft zich als tragisch dichter mede zeer onderscheiden, waarvan zijne “Iphigenia in Taurus” (sic!), de “Medéa” en andere de schoonste bewijzen opleveren.’ - Wij wenschen alle jeugdige Vrienden en Vriendinnen geluk met deze vermeerdering hunner kennis, en niet minder wanneer daar verder geleerd wordt: ‘Onder de leerlingen van Socrates behoorde ook Antisthenes, die naar het gymnasium *Cynosarges* (witte hond) de stichter was der Cynische (of hondsche) school. Hij beschouwde eene strenge levenswijze als het hoofddoel der wijsheid, maar ging daarin te ver, daar hij alle uiterlijke geluksgoederen’ -

(*Quaeritur*: wat zijn *innerlijke* geluksgoederen?) - ‘verachtte.’ Verder weer wordt het zelfs nog fraaijer, als men leest (op bl. 165): ‘Tot geen dezer beide stelsels’ (namelijk van Antisthenes en Diogenes en Aristippus van Cyrene) ‘helde Aristoteles over. Deze leerling van den grooten Plato, omvatte met zijn' ongemeen helderen geest alles, wat de Grieksche wetenschap tot dusver had voortgebragt. Het was deze wijsgeer, wien Philippus de vereerende taak opdroeg, om zijn zoon Alexander op te voeden. Na zich hiervan loffelijk gekweten te hebben, ging hij weder naar Athene en gaf hier les in het Lyceum, *naar welks belommerde lanen*, zijne school den naam van Perepatetische - *sic!* - ontving.’ Hoe beknopt en duidelijk tevens! Jammer slechts dat de Schr. door zijnen loffelijken ijver om toch zooveel beroemde namen als maar mogelijk was voor zijne jonge vrienden bijeen te hoopen, daarbij wel eens den verschillenden tijd waarin die leefden, te eng bij elkander trekt; zeker niet tot bevordering van de chronologische kennis. Zoo heet het b.v. op bl. 145: ‘Toen (onder Pericles) en kort daarna verschenen redenaars, als Lysias, Isocrates, Aeschines en Demosthenes,’ enz., enz. Trouwens, dat *kort daarna* is eenigzins rekbaar. Over het algemeen worden de Grieken hier anders nog al niet stiefmoederlijk behandeld; ten minste in vergelijking met de Romeinen, vooral wat den keizertijd betreft, die van Augustus tot Augustulus in 12 bladzijden wordt afgemaakt. Van de litteratuur onder Augustus wordt ook niets meer gezegd, dan dat hij zich een ijverig voorstander daarvan betoonde, en verder (bl. 261): ‘Virgilius en Horatius, de grootste dichters van dien tijd, werden met zijne vriendschap vereerd; maar een derde, Ovidius, haalde zich 's keizers ongenade op den hals en werd uit Rome gebannen, *waarna hij die klaagzangen schreef, die men ook heden nog lezen kan*.’ Dit laatste moog mede tot troost dienen voor de jongens en meisjes eener Hollandsche dagschool. - Men beschuldige ons intusschen niet van met ons zelven in tegenspraak te zijn, wanneer wij, zoo als hier, er op verwijzen, hoe die geschiedenis van het keizerrijk wel wat minder uitvoerig beschreven is, terwijl wij hierboven er over klaagden, dat het geheele werk de grenzen die het hebben mogt gewis zeer overschrijdt. Natuurlijk wilden wij, nu alles toch eenmaal op betrekkelijk vrij breede grondslagen was aangelegd, de behoorlijke proportie van 't een met het ander in 't oog gehouden hebben; doch ook deze eenheid wordt gemist, even goed als de stijl merkelijk verandert in het midden en op het einde van het boek; daar namelijk al die toespraken, zoo als wij ze noemden, van: ‘leert hieruit mijne jonge Vrienden!’ (*bij Nebucadnezar te berde gebragt, als die door een Goddelijk oordeel in eene hevige razernij verviel*) ‘welk een strafbaar kwaad de hoogmoed is,’ enz. enz., en waarvan wij bereids een paar voorbeelden gaven, van lieverlede geheel verdwijnen.

Maar, vraagt welligt iemand, die uit al het voorgaande genoeg

overtuigd is, dat het werk van den Heer N. ten minste niet geschikt mag heeten om bij het onderrigt te dienen op *die* scholen voor lager onderwijs, waar de vraag nog eerst gesteld wordt, of ook de kennis der Algemeene geschiedenis daar zelfs wel te pas komt (op de allerlaagste scholen alzoo, waarbij elk naar goedvinden aan eene eenvoudige dag- of dorpschool kan denken, maar aan meer dan ook niet), is dáarom, of liever, is in weerwil van een en ander, deze geschiedenis niet aanbevelenswaardig voor verdere scholen dan; voor Fransche scholen, of welken naam die ook overigens hebben mogen, zoo daar slechts de beoefening der algemeene historie niet onder de quaestiën van *to be or not to be* wordt gesteld? - Wij wenschten gaarne hierop een toestemmend antwoord te kunnen geven; doch uit liefde tot de waarheid en voor de wetenschap, mogen wij, naar onze gemoedelijkste overtuiging, dit in geenen deele doen. Vooreerst blijft het boek altijd een zonderling *mixtum compositum*, wat het plan van bewerking betreft. Was toch de aangenomen methode met die vragen achter elke les, en dat openlaten, ter eigene invulling, van de jaartallen in de chronologische tafels eensdeels voor *eerstelingen* in de geschiedenis nog zoo kwaad niet; hoe bevattelijk daarbij de toon ook was waarin doorgaans tot de jeugdige gemoederen gesproken werd; voor de regte bevatting was daarom nogtans in 't geheel niet gezorgd, door de schromelijke opeenstapeling van allerlei namen en zaken (wij troffen er reeds eenige voorbeelden van aan), welke noodwendig geene andere gevolgen kon hebben dan verwarring en overlading. Alzoo loopt het geheel op zich zelf beschouwd, voor eerstelingen, om nog maar eens dien naam te bezigen, veel te ver en staat de uitwerking meestendeels in volkomene tegenspraak met het beginsel waarvan men scheen uit te willen gaan. Van den anderen kant weer, moest voor eenigzins gevorderden een goed deel anders zijn ingerigt dan nu het geval werd, zoo dikwijls als de Schr. bepaald kinderen op het oog hield; en hadden de eerste gewis meer gehad aan eene korte doch duidelijke uiteenzetting van de staatkundige inrigtingen der voornaamste oude volken, vooral van Griekenland en Rome, dan aan al die aardigheden, men vergeve de uitdrukking, welke hier op de rij af te lezen staan. Want gelijk meer in die zoogenaamde leerboeken het geval is, zoo is hier noch die ton van Diogenes, noch dat paard van Alexander, noch de historie van die druiven en van dat gordijn, noch zelfs van den ring van Gyges of iets van dien aard overgeslagen; maar al die verhalen, hoe eenvoudig en duidelijk ook voorgesteld, geven daarom nog geen voldoend begrip van den maatschappelijk in- en uitwendigen toestand van vroegere volken en staten. En daarom raden wij dus het gebruik van dit boek ook voor eenigzins meer gevorderden af, dewijl zij eigenlijk niets degelijks daaruit zullen leeren. Bezat de Schr., wij brengen hier het mes aan de wonde, slechts iets meer dan de oppervlakkigge kennis van hetgeen

van den geschiedschrijver gevorderd wordt, hij zou zich wel hebben gewacht van dat werk bijna even ligtvaardig te beschouwen als het stoppen van eene Goudsche pijp. Heeft de Heer N. zelfs één van de nieuweren ná Niebuhr gelezen? hij zal moeten bekennen van neen; zijn werk althans draagt er de duidelijkste sporen van. Is hem J.N.A. Thierry zelfs bij name bekend? Wij gelooven het niet; want gewis had hij zich dan wat langer bedacht, als hij het plan opvatte om eene historie in drie deelen te gaan schrijven. - Doch hoe geschiedt dat nu? Men gevoelt dat men zoo wat stijl heeft, d.i. dat men vrij gemakkelijk en verstaanbaar zijne denkbeelden in schrift kan uitdrukken. Dit moge nu op zich zelf beschouwd zeer gelukkig wezen; doch een werkelijk ongeluk wordt die gave, wanneer men er zich door laat verleiden om nu maar het een of ander boek in de wereld te willen zenden, waarvoor dan in den regel de geschiedenis slechts wordt aangegrepen. Men snijdt wat uit dít, men snijdt wat uit dát groote werk weg; 't zij op den roep af, 't zij omdat men er toevallig eigenaar van is. Vooral een Plutarchus, die liefst nooit vertaald had moeten worden, is voor de confectie eener oude historie onmisbaar. Hetgeen men in zijne jeugd van geschiedenis op de lagere scholen geleerd heeft, is meestal uiterst onvolledig, ja gebrekkig; hoe kan dat ook bijna anders, wanneer men nagaat, welke boeken men doorgaans daarvoor toenmaals gebruikt heeft, en waar moet het verder heen als men de nieuwe subsidiën naziet, die schier dagelijks door Knuivers, c.s., aan de markt worden gebragt? Met dat al heeft men ná dien schooltijd soms nog al wat geschiedenissen gelezen; altijd, het verdient opmerking, in de schrijvers rondtastende die men vroeger al zeer hoog had hooren aanslaan, b.v. voor de Romeinsche geschiedenis in Stuart. Doch kent men dien dan ook eindelijk zoo wat van buiten, en vooral dan met een Plutarchus er nog naast, dan is men, volgens zijn eigen oordeel, al kant en klaar om zoodanig werk zelf aan te pakken; al de rest zal van zelve wel komen: Babyloniërs, Assyriërs, Indiërs, Chinezen, wie iets van die volkeren weten wil, hij kome slechts bij óns in de volgende week! - Wij gaan niet te ver met deze voorstelling. Het is ons zelfs bekend dat er geschiedschrijvers zijn die acht dagen geleden nog van den prins geen kwaad wisten, doch plotseling zoo gevormd werden - door uitgevers. Iemand wiens stijl men eenmaal gaarne leest, doch vaak zonder eenige verdere aanbeveling, wat althans zijne historische kennis betreft, kan ligt worden overgehaald om toch ook maar eens een geschiedkundig handboek te schrijven; de bronnen die hij mogt verlangen zullen hem wel worden toegezonden. Men kan zich verbeelden den armen blokker te zien zitten, zoo dikwerf als hij wederom op eene geschiedkundige zwarigheid stuit waarvan hij te voren het bestaan zelfs niet vermoedde, met de handen in het haar en de pen vóór hem, treurig en mismoedig in zich zelven mompelende, even als Faust

Dass ich nicht mehr, mit sauerm Schweiss,
Zu Sagen brauche was ich nicht weiss!!!

Doch uit kracht van gewoonte, gepaard aan wat imaginatie met goeden wil, is toch voor het einde der week de beloofde kopij weer klaar.

Wanneer wij hier de uitvoerige bewijzen moesten leveren van de weinige kennis die de Heer N. verraadt ten opzigte van den staatkundigen toestand der volkeren waarover hij handelt, dan zouden wij soms geheele bladzijden achtereen uit zijn boek moeten afschrijven, ten einde volledig te doen zien, hoe daar wel eene menigte zoogenaamde anecdoten bijeen worden gehaald, doch integendeel niets geleerd wordt van hetgeen altijd vrij wat noodiger was, namelijk omtrent het in elkander zitten der op dit of dat tijdstip bestaande regering en van dergelijke zaken meer. Uit de afwezigheid van een en ander zou men al tot het opmaken van de boven ingebragte beschuldiging tegen den Schr., van al te ligtvaardig de hand aan 't werk te hebben geslagen, mogen overgaan; doch nog meer is men hiertoe geregtigd, als men uit enkele trekken reeds bepaald bespeurt, dat dit vermoeden ook zeer gegrond was. Zoo wordt, om slechts iets te noemen, daar bij Marathon, alsof 't al heel iets bijzonders was, vermeld, en hóe dan nog? (bl. 139): ‘Men koos tien legerhoofden, uit iedere wijk één, die in magt gelijk waren,’ enz. Nu was ook trouwens, een paar bladzijden vroeger, reeds geleerd: ‘de genoemde Chlistenes’ (dus wordt hij hier ook een paar reizen achtereen genoemd!) ‘herstelde *al de wetten van Solon in hare volle kracht*.’ Hieraan heeft de slechts ten deele zaakkundige reeds meer dan genoeg om in te zien, hoe goed de Schr. in al die oude Grieksche zaken te huis is. - Maar in die van Rome dan? - Wij behoeven hier weer zijne gansche voorstelling van de stichting der stad, de verdrijving der koningen, enz., enz., niet over te schrijven; zoo ergens, dan verwacht men toch ook in alle boeken die uit handen van dergelijke schrijvers komen: het naauwkeurig relaas van - dat kistje van Romulus, van dien in alle opzigten maar globaal genoemden *Sabijnsche maagdenroof;* van die slimheden van dien quasi-onnoozelen Brutus en wat dies meer zij. Dat er verder staat (bl. 205): hoe er aanvankelijk *vijf* (in plaats van *twee*) volkstribunen gekozen werden, gaan wij maar stilzwijgend voorbij; even als hetgeen (op bl. 211), zoo maar los weg wordt neergeschreven over ‘het *nieuw uitgevonden* ambt van *krijgstribunen*, waarvan er aanvankelijk drie, vervolgens vier en eindelijk zes benoemd werden.’ - ‘Met het genoemde ambt van krijgstribuun,’ dus gaat de Schr. hier nog voort, ‘hadden de plebejers evenwel *niet veel* gewonnen en de patriciërs *niets* verloren, hebbende deze laatste intusschen eene andere waardigheid ingesteld, waardoor zij het aanzien van hun stand meer en meer hadden weten te verheffen. Deze waardigheid was die van

Censor, wier werkzaamheid in het begin wel van weinig gewigt was daar zij slechts de burgers naar hunne bezittingen in eene der zes klassen opschreven, hetwelk voorheen de koningen en daarna de consuls gedaan hadden; doch toen deze Censors ook met de zorg voor de schatkist belast werden en als *tucht-* of *zedemeesters* het toezigt over de zeden en gedragingen des volks aan zich trokken, werd hun ambt een der gewigtigste en bleef langer dan honderd jaren alleen onder de patriciërs bestaan.' - Het is bijna niet doenlijk al het scheeve, wat in dergelijk voorthollen zich opdoet, weer regt te buigen, zonder althans in grooteren omhaal van woorden te vervallen dan ons bestek hier gedoogt; daargelaten nog, dat het gansche boek zoo schaars de moeite verdient van al dat geschrijf. 't Zij daarom met een enkel woord genoeg hier op te merken: hoe logisch het opgaat, wanneer van twee strijdende partijen de een wel *niet veel* wint, maar de andere toch *niets* verliest; hoe dat sierlijke aanhangsel van: *hebbende deze laatste intusschen eene andere waardigheid ingesteld*, eigenlijk eene ongerijmdheid bevat, daar het toch zóo maar niet toeging met de creatie dezer nieuwe waardigheid; om verder maar niet stil te staan bij de ware redenen, wáarom de winst met dit tribuaat behaald voor het plebs nog zoo oneindig groot niet was, ofschoon zij altijd toch zeer belangrijk mogt heeten; - doch dit alles, wij herhalen zulks, zou ons veel te ver afvoeren. Vlugtig vragen wij nog slechts: hoe intusschen dat '*waardoor zij het aanzien van hun stand meer en meer hadden weten te verheffen*' begrepen of opgevat moet worden? want met dat '*hadden weten*' wéten wij hier maar volstrekt geen weg. En dan merken wij nóg even vlugtig op, dat de uitdrukking van: *naar de bezittingen in eene der zes klassen opschrijven*, alweer alles behalve naauwkeurig en juist is; want dat in elk geval tot de 6de klasse (wanneer men die al eens zoo heeten wil) geene andere burgers gebragt werden, dan die volstrekt *geene* bezittingen hadden; - dat '*hetwelk voorheen de koningen - gedaan hadden*,' aan dezelfde kwaal lijdt; dewijl die gansche klassen-indeeling eerst van den *voorlaatsten* koning afkomstig was wiens opvolger terstond de nieuwe staatsregeling wéer ophief, en, om er maar een einde aan te maken zonder die gansche schildering van de censuur verder met eenen enkelen vinger aan te roeren: dat men voor '*langer dan honderd*' dient te lezen *bijna honderd*, of wel: *twee en negentig jaren*. - Maar ook op veel kleinere plaatsen reeds, komt tot staving van de bewijzen, die wij om onze in het oog des Schr. welligt wat barsche uitspraak nog méer schuldig zijn, al genoeg voor den dag. Ex ungue leonem. Op bl. 206 leest men onder anderen: 'zoo althans meldt de overlevering; doch volgens den Romeinschen geschiedschrijver Fabius Pictor, zou Coriolanus niet gedood, maar zeer oud geworden zijn, *alsmede dat hij plagt te zeggen:* "voor een grijsaard is ballingschap de zwaarste straf."' - Dat ziet er opper-

vlakkig nog al geleerd uit, tot zelfs in die anacoluthie toe. Intusschen *sapienti sat!* zij het hier eenvoudig. - Iets lager staat: ‘de consul Cassius - stelde eene wet voor, gemeenlijk *de akkerwet* genoemd, *volgens welke de landerijen, die in den oorlog veroverd waren; onder het behoeftige volk zouden verdeeld worden*.’ - Is dat weer uit de overlevering, of uit den Romeinschen geschiedschrijver Fabius Pictor getrokken? - Verder komt het woord *akkerwet* zelfs niet weer voor den dag, men houde dit wel in 't oog! vóor bl. 246, en aldaar dan dus: ‘Tiberius Gracchus - trachtte eene oude wet, *de akkerwet*, te hernieuwen, welke verbood dat iemand meer dan vijfhonderd morgen lands zou bezitten.’ - Die zóó geschiedenis schrijft, verstaat klaarblijkelijk zelf de zaken niet welke hij behandelt.

Wij zouden op dit boekdeel nog tienmaal meer aanmerkingen kunnen maken van dezen en anderen aard om nog duidelijker te doen uitkomen, hoe geheel onberekend de Heer N. eigenlijk was voor de door hem ondernomene taak; doch wij vertrouwen hiervoor reeds ver genoeg te zijn gegaan. Slechts dit anders nog, ten bewijze hoe hij zelfs niet altijd het doorzigt bezit om de zaken in goede volgorde te rangschikken. Dat op díe welke hij zich voorschreef, al zeer veel valt af te dingen, wil hij ten minste beweren dat zij *goed* heeten mag, daarvoor zij het genoeg een enkelen blik daarop te werpen. Zij begint met *de Geschiedenis der Eerste Wereld: van Adam tot Noach;* om vervolgens over te gaan op *het Babylonische rijk; het Assyrische rijk; het Nieuw-Assyrische rijk; het Nieuw-Babylonische rijk; de Israeliten; de Indiërs; de Bactriërs; de Phoeniciërs; de voornaamste staten van Klein-Azië, als Phrygië, Troje, Lydië; het Perzische rijk; het Syrische rijk; het Chinesche rijk; de Aethiopische volken;* (!) *de Egyptenaars; de Karthagers; de Grieken; de Macedoniërs; de Romeinen*. Wie lust heeft sla de aanmerkingen na, die wij omtrent dit zelfde punt reeds in het nommer van November des vorigen jaargangs insgelijks in ‘de Gids’ maakten, bij ons verslag van de Algemeene geschiedenis van den Heer T. Knuivers; zij gelden even goed hier. Ook daarin komt de Heer N. intusschen nog met dien grooten voorganger overeen, dat hij even als deze de oorlogen van de Grieken met de Perzen reeds bij de Perzen behandelt. Nog eens, wie lust heeft leze mede na, wat wij insgelijks hieromtrent in 't midden bragten in het aangeduide nommer, alsmede in dat van Mei des vorigen jaars. Doch hierin dan overtreft de Heer N. zelfs den Heer K. (en dat zegt veel!), dat hij eene menigte zaken zoo doende tweemaal vertelt: *nur mit ein Bischen andern Worten*. Bij de Karthagers evenwel, wanneer hij daar tot aan die oorlogen met de Romeinen gekomen is, breekt hij nog in tijds af met te zeggen (bl. 106): ‘om echter niet in noodelooze herhalingen te vervallen, zullen wij het verhaal dier (Punische) oorlogen besparen tot wij ter gelegener plaats in de Romeinsche geschiedenis gevorderd zijn.’ Maar waarom veranderde de Schr. om deze gezonde

reden dus ook dat voorste gedeelte in zijne bewerking niet? Of lag dat toen reeds ter perse? Trouwens, wij leven ook in eenen tijd van spoorwegen en telegraphen en van allerlei snellen vooruitgang!

Zie hier intusschen een voorbeeld van die dubbelschrijverij. Op bl. 70, waar het Perzische rijk nog behandeld wordt, lezen wij: ‘Histiaeus, gelijk wij zagen, door Darius tot landvoogd in Thracië benoemd, maakte van zijne verleende magt zulk een goed gebruik, dat Darius begon te vreezen, dat hij zich te veel gezag zou aanmatigen. Onder zeker voorwendsel riep hij hem dus naar Susa terug, waar hij meer als gevangene dan als gunsteling behandeld werd, daar men elk zijner schreden bespiedde. Hierover verbitterd, zocht hij zich te wreken; hij haalde zijn' schoonzoon Aristagoras over, om een' opstand onder de Joniërs (*sic passim*) te verwekken. Deze, het Perzische juk reeds lang moede, lieten zich daartoe wel bewegen en vielen gereedelijk van den Perzischen koning af. Aristagoras wel inziende, dat de strijd moeijelijk zou worden, zocht nu hulp bij de Grieken in Europa. De Spartaansche Grieken’ (dat klinkt zoo ongeveer als: *de Geldersche Nederlanders* of *de Pruisische Duitschers*) ‘weigerden zulks, doch die van Athene verbonden zich hiertoe en zonden eene vloot van twintig schepen, waarbij de stad Eretria, op het Grieksche eiland Eubéa, nog vijf voegde,’ enz., enz. Daarna krijgen wij, op bl. 138, in de les over de Grieken weer het volgende: ‘Histiaeus, landvoogd over Thracië, was door Darius aan zijn hof te Susa teruggeroepen, en werd daar met ondank beloond. Uit wraak hierover haalde Histiaeus zijn' schoonvader Aristagoras, landvoogd van Mylete, over, om de Joniërs tot opstand tegen Darius aan te zetten. Gretig gaven deze hieraan gehoor, en om zich nog meer te versterken, zochten zij ook de Grieken van het moederland over te halen, om hen te ondersteunen. De Spartanen, onder hun koning Cleomenes, lieten zich hiertoe echter niet bewegen; doch de Atheners, *meer met de Grieken in Azië bekend*, verbonden zich daarop met de Joniërs. Zij bemanden twintig schepen, waarbij de stad Eretria op Eubéa nog vijf voegde,’ enz.

Met nog eene enkele kleine opmerking nemen wij afscheid van het werk van den Heer N. Geheel vooraan namelijk, staan de *errata*, welke *twee* verbeteringen aanwijzen. Daarmede late intusschen de leerling zich niet verschalken; want dat lijstje was gewis voor aanmerkelijke uitbreiding vatbaar geweest. Wij vermeenen althans dat bij naauwkeuriger correctie, dat *na* van *naberouw*, op bl. 7, wel verdwenen zou zijn, en dat men evenmin *kustenland* zou willen behouden, vooral waar 't van Phoenicië geldt dat in elk geval slechts aan eene kust lag. Drie bladzijden te voren wordt gesproken van: kostbare ‘*swals*’, en bij Tarquinius Priscus, over diens beroemde *cloasen* of *riolen*. Verder vindt men nog verkeerd geaccentueerd: Hapágus, Décemviri, Décemviraat, Idomenéus, Odysséus, en dan nog bíj de verkeerde

namen die wij reeds ontmoetten, andere geschreven als volgt: Hippopcrates, Ulyssus, Epicuris, Hieronymes, Marcelles, Polycletes, Cuanaxa, Montya (bl. 45) voor de Phoenicische volkplanting *Motye*, terwijl daar vlak naast niet Palermo maar *Panormus* had moeten staan, enz. Daarenboven heerscht er weer alles behalve eenheid in de schrijfwijze dier meeste eigennamen, vooral ten opzigte van 't gebruik der *c* en der *k*, van *e* en van *ae* of *oe*, enz. Zoo vinden wij b.v. op eene en dezelfde bladzijde (113): DeuKalion en HerCules, GrAECus en Eölus (wat doen in dit laatste woord nog, en zoo wel meer, die puntjes boven de *o?*) en verder: BÉotie met CroEsus; Fraörtes met PHoenicië; *prins* AEneas met Egyptenaren, enz., enz., ja, zoo weinig wordt er in den regel op al die zaken gelet, en dat nog wel in een schoolboek! dat een en andermaal hetzelfde woord op twee manieren geschreven wordt, b.v. AEthiopische en Ethiopische volken (cf. bl. 5 en 87).

Ons oordeel hier, wij erkennen zulks ten slotte gereedelijk, is ver van gunstig geweest; doch waar wij iets mogten hebben afgekeurd zonder dat wij daarvoor genoegzame bewijzen bijbragten, daar zijn wij tot het leveren van meer andere gereed. Natuurlijk mogen wij dergelijke werken niet het minste debiet toewenschen; hoe geheel anders ook destijds nog ons zoo geleerd kritiserend ‘Handelsblad’ daarover denken mogt, daar het mede dit boek, wij herinneren ons zulks al te wel, nog in het midden zijner kolommen zoo kernachtig aanprees. Dat het ‘Handelsblad’ daarmede voortga, wij hebben vrede er mede; alleen zouden wij, in 't voorbijgaan, de bescheidene opmerking willen maken, of 't niet eigenaardiger zou wezen, indien het al die boekenkritiek waarmede het tegenwoordig zoo in de weer is, achteraan plaatste, op de 3de of 4de bladz., b.v. tusschen de toch dagelijks terugkeerende annonces van Revalenta en Holloway-pillen in. De orde zou er bij winnen, en die niet alleen, maar ook tijd en plaats; want met een weinig fatsoenéren en schipperen behoefde er des noods slechts éene trompet opgestoken te worden voor alle mogelijke voortreffelijkheden te gelijk. - O Barnum! Barnum! Barnum! dat alle menschen u toch spoedig mogten gelezen hebben!

De tweede hierboven aangehaalde geschiedenis tot wier beschouwing wij thans overgaan, is in de meeste opzigten nog veel slechter dan de eerste. Zij is, gelijk de titel reeds aanwijst, uit het Hoogduitsch vertaald van Böttiger, en dat wel zamengevoegd uit twee werken van dien schrijver: ‘Die allgemeine Geschichte für Schule und Haus’ en ‘Die allgemeine Geschichte von 1815 bis 1852.’ Wie die Böttiger hier is, weten wij niet; geen vóórnaam noch iets dat hem verder aanduidt. Maar toch gewis niet Karel Wilhelm, de zoon van den geleerden schrijver der ‘Sabina’? Wat daarvan ook zij, en in weerwil zelfs dat, volgens het berigt van den vertaler, het eerste der genoemde Duitsche werken in 1849 reeds eene elfde uitgaaf

beleefde, onze litteratuur had waarlijk met dát product niet behoeven verrijkt te worden, en onze geëerde naburen hadden het onverdeeld genot van dit boek gerust voor zich zelven alleen mogen houden, even als des winters hun ‘freien Deutschen Rhein’ bij al dat vroeger opgewonden geschreeuw van: ‘sie sollen ihn nicht haben!’ - Doch weer ter zake, en daarvoor zij in de eerste plaats, tot regt verstand van dat *voor school en huisgezin*, 't geen velen anders met ons niet zeer klaar en duidelijk mogten vinden, het volgende uit het korte voorberigt afgeschreven: ‘Aangaande de bestemming van dit boek,’ zegt de schrijver, ‘dat het niet alleen is opgesteld ten dienste der school, maar ook, om een huis- en leesboek te zijn voor volwassenen, die zich het eens geleerde in een kort overzigt wenschen te herinneren of bekend willen worden met de voornaamste ǵebeurtenissen op het tooneel der wereld, zonder dat zij in de gelegenheid zijn, om daartoe grootere werken te raadplegen.’ - Dat mag eerst weer heeten vliegen in eenen klap slaan! het is om ónzen geschiedschrijver Knuivers jaloersch te doen worden. Inmiddels zal bij eenig nadenken over eene dergelijke onderneming, het gewaagde daarvan, om slechts niet te zeggen het onmogelijke, spoedig aan den dag komen. Een geschiedkundig *school*boek, waaronder wij geen ander kunnen verstaan, dan een boek hetwelk dienen moet om de leerlingen eener school de beginselen der geschiedenis te onderwijzen, kan tevens geen zoogenaamd *lees*boek voor volwassenen wezen, want óf het eerste lijdt er schromelijk bij, óf het laatste is om er bij in slaap te vallen. Tertium non datur. En dat nu volwassenen die bekend willen worden met de voornaamste gebeurtenissen op het tooneel der wereld, zonder dat zij in de gelegenheid zijn om daartoe grootere werken te raadplegen, zich nog altijd van ditzelfde schoolboek kunnen bedienen, - zulks geeft geenen anderen zin, dan dat volwassenen, om bekend te *worden*, met hetgeen zij dus *niet* wisten, daarvoor even goed dat schoolboek gebruiken kunnen; - en in dit geval kon er dus boven staan: leerboek voor elken leeftijd, zonder onderscheid. Dat zij eenmaal zoo! Of wel ligt daar in die woorden opgesloten, men leze ze nog eens aandachtig over, dat dit boek voor het begin, midden en einde kan strekken, bij gebrek altijd aan grootere werken, voor jong en oud. Die etiquette nu moge geschikt gekozen zijn om koopers uit te lokken; doch de helft van die zal altijd bedrogen zijn, - of eigenlijk - allemaal te gelijk. Dit laatste, vertrouwen wij, zal meer en meer helder worden. - Daar was nogtans ook van *huisboek* gesproken. In het dagelijksch leven moge het *keukenboek* al eens zoo genoemd worden, liever verstaan wij daaronder een boek, over wat dan ook, waaruit in de huiskamer door den vader van 't gezin aan de kinderen wordt voorgelezen. Valt nu die keuze op een geschiedkundig schoolboek, dat die kinderen anders toch gebruiken, dan moge voor het minst de opoffering

van den vader geprezen worden, die het hun dus zoekt in te stampen. Doch kan overigens, zonder dat weer het eene bij het andere lijdt, een en hetzelfde boek de geschiktheid voor beide doeleinden bezitten? Het antwoord is reeds gegeven. Een huisboek intusschen zal in elk geval hoogst eenvoudig en bevattelijk moeten zijn. En bezit onze Böttiger hier die eigenschappen? Dat zij verre, gelijk uit het overige van ons geschrijf voorzeker genoegzaam blijken zal. Ziehier voorloopig tot een staaltje het begin zijner inleiding: ‘Is geschiedenis datgene, wat geschied is - (verbeeldt u inmiddels altijd den huisvader het boek te zien opslaan te midden der zijnen) - “of wel de kennis en het verhaal daarvan, zoo zou algemeene of wereldgeschiedenis *eigenlijk* een zamenvattend verhaal van *al het gebeurde in den uitgestrektsten zin moeten zijn*” ('t is om de kinderen bang te maken!), “*gelijk* de wereld” (men lette op de krasse conclusie - of vergelijking?) “om het *kort* uit te drukken,” (bravo!) de zamenvatting is van al datgene, wat de mensch door zijne rede en zijne zintuigen *in, boven, beneden* en *om zich* waarnemen kan.’ (Hier verbeelden wij ons de kinderen gezigten te zien trekken.) ‘Maar de beperkte geest des menschen,’ dus gaat de vader ongestoord voort, ‘vermag niet eens ruimte en tijd te meten,’ (wat is dat? denkt de jeugd, en onze el en horologies dan!?) ‘die grondzuilen van het onafzienbare rijk van het gebeurde, en hoeveel minder kan hij dus het geheel in zijne volheid omvatten!’ (Maar wie zou, gelukkig! die volheid, d.i. die kennis van *al* het gebeurde *in den uitgestrektsten zin*, in zijn hoofd willen hebben!) ‘Een duister gevoel moge menigeen daarvan hebben gehad;’ (waarvan? - van die volheid? of van 't bewustzijn, dat hij daarmede toch niet klaar kan komen?) ‘maar gevoelen is nog geen weten, en geschiedenis is wetenschap. In beperkteren, *meer* mogelijken zin, is algemeene geschiedenis’ - straks was het *onmogelijk*, en tegenover *onmogelijk* staat *mogelijk*, maar geen *meer mogelijk*, hetgeen hier eene dwaze uitdrukking is. - Doch ons voornemen was geenszins om op deze wijze ver voort te gaan. Alleen wilden wij onder 's hands even aantoonen, hoe zelfs ook dit boek, dat anders om den blooten titel den schijn vóor zich kon hebben van regt geleidelijk en duidelijk te zijn, het gebrek weer aankleeft, hetwelk zoovele Duitsche werken ontsiert, ja soms geheel bederft, namelijk van de eenvoudigste zaken van de wereld, onder oogenschijnlijk geleerde uitdrukkingen, die nogtans op de keper beschouwd vaak aan abracadabra gelijk komen, geheel onbegrijpelijk te maken of ten minste allerlastigst in te wikkelen of te verwarren. Zij mogen van der jeugd af daar meer aan gewoon zijn en de nadeelen van al die phraseologie minder ondervinden; om echter een schoolboek voor ónze jeugd van hen over te nemen, mag men dat daarom wel tweemaal bekijken. Deed de de Heer M. dat? Neen, geenszins! wij begrijpen in

ernst niet, wat hem hier tot die vertaling verleiden kon. Want zoo men ons zou willen toevoegen dat die stijl, nu ja, voor ons, voor een ander al eens minder aangenaam of onderhoudend mogt wezen, doch dat het hier eigenlijk meer op de zaken aankomt, dan laten wij ook terstond dien ganschen stijl varen (zonder daarom er van af te gaan dat hij voor een schoolboek, of huisboek, of wat dan ook, volstrekt niet deugt), om slechts even een honderdtal bladzijden door, de *zaken* na te gaan welke hier geleerd worden. - Om maar terstond met een afdoend voorbeeld in te vallen, ten bewijze hoe insgelijk B. in die Romeinsche republiek thuis is, leze men de volgende woorden bij hem op bl. 84. Wij zijn hier, N.B.! in den tijd van Cicero. ‘Over 't geheel vertoont alles in het reusachtige Rome zich thans meer in het groote, ondeugden en deugden, hartstogten en daden, armoede en rijkdom, *en duidelijk valt* REEDS *het streven naar de Oligarchie in het oog*, van waar nog maar weinige schreden tot de Monarchie waren te doen.’ Die zoo iets schrijven kan, legt voorwaar grove onkunde aan den dag. - Wanneer dat tweede gedeelte van *vandaar* af hier niet gevolgd ware, dan hadden wij eenvoudig dat *oligarchie* als eene druk- of schrijffout beschouwd voor *monarchie;* nú echter schijnt de Schrijver niet alleen niet in te zien, dat Rome, reeds van de verdrijving der koningen af tot aan den keizertijd toe, altijd door, enkele tusschentijden slechts uitgezonderd, eene oligarchie heeten mogt; maar de ware beteekenis van dat woord toont hij zelfs in 't geheel niet te verstaan, daar het uit alles blijkt dat hij dezen naam alleen toegepast wil hebben op die beide bekende driemanschappen. Van hetzelfde allooi is, eenige bladz. vroeger (78), Marius - ‘dreef, door den onstuimigen Gemeensman Saturninus, *de akkerververdeeling door*.’ - Het is weer onmogelijk om zoo iets neer te schrijven, wanneer men slechts iets van de zaak, die gewis bedoeld werd, begrijpt. Onwillekeurig denken wij hierbij aan het bekende spreekwoord van de klok en den klepel; - indien intusschen B. zelf, of wie zijner lezers ook, verklaren kan, dat hij hetgeen hier staat, goed vat - 't zal ons hoogst aangenaam wezen. Wil men nog zoo een voorbeeld van dat niet weten waar de klepel hangt (de Germanen noemen zoo iets: *ein dunkel Bewustsein*, dat *duister gevoel*, waarvan natuurlijk B. hier ook reeds op de eerste bladzijde gesproken heeft), men sla daarvoor bl. 25 op en leze: ‘het volk - te Rome - werd, wat *de volksvergaderingen betrof*, in Tribus en Curiae, wat *de bezittingen aanging*, in Centuriae verdeeld.’ - Men vrage den man eens, wat dat voor zaken waren? en 't eerlijk antwoord móet zijn: *connais pas*. - Om nogtans maar niet langer noodeloos stil te staan, op deze zelfde bladzijde leest men nog: ‘dat onder de (Romeinsche) koningen, mede *de erfelijkheid van het eigendom werd ingevoerd*.’ Wat dat weer beteekenen moet, begrijpen wij volstrekt niet. Trouwens, het slot dezer bladz. is nog te fraai, om het onzen lezers te onthou-

den. Men oordeele zelf. ‘Zoo vertoont de geschiedenis der wereld reeds in dit eerste tijdvak het beeld van een rijk, krachtig werkzaam leven en van de veelzijdige ontwikkeling, waartoe het menschelijk geslacht is bestemd. Rijken worden gesticht, uitvindingen *gemaakt, alle wijzen van leven beproefd* (?). En indien dit alles nog in kindschheid schijnt te liggen, zoo is die eerste spoedige ontwikkeling toch reeds eene profetie van de hoogte, welke het menschdom in de volgende eeuwen beklimmen zal. Vooruitgang is des menschen roeping. Alle krachten des *geestes* moet de afzouderlijke mensch, zoowel als het menschdom in zijn geheel, inspannen, om de bestemming van het *geslacht* in het algemeen en van den mensch in het bijzonder, de volle ontwikkeling van diezelfde krachten, te bereiken; en wat zou er wel van den mensch geworden zijn en worden, *kon men hem 't eenige ontnemen*, waardoor hij dat alles geworden is en worden moet - zijnen *geest?*' - In de daad, de gevolgtrekkingen bij Molière zijn niet anders, wanneer hij daar ergens in zijne komedie zonneklaar bewijst - hoe die dochter in quaestie stom is, en de zaak ook niet anders zijn kan. - Met die *geesten* trouwens, is de Schr. nog al vaak in de weer; men erkent daarin duidelijk den landgenoot van Jung-Stilling; alhoewel, in 't voorbijgaan gezegd, de Vertaler hem voor een goed deel van al die *geesten* had kunnen ontdoen. Immers, zoo leest men op bl. 32: ‘Gelukkig Griekenland met zulke *geesten* en burgers,’ en weer zes bladz. verder: ‘Athene wilde niet (onder Pericles) zoo als Sparta en Rome, alleen groot door de wapenen zijn. Daardoor verwierf het zich ook de heerschappij over *de geesten*,’ enz., enz.

Nog een ander even curieus slot, als op bl. 25, treffen wij aan op bl. 47; het zijn tevens de laatste woorden der 2de afdeeling van dit boek, welke van de stichting van het Perzische rijk loopt tot op Alexander. ‘De eerste zonnewijzer (te Rome) werd in het jaar 461 ingevoerd, terwijl de tijd te voren *door een geregtsdienaar naar de schaduw werd aangewezen*, en de eerste schouwspelen werden door Etruscische dansers vertoond, om bij eene pestziekte de Goden te verzoenen. *In die dagen stond het verrigten van daden bij de Romeinen nog hooger dan het bloote hooren en zien*.’ Nog eens, had Molière 't beter kunnen uitdrukken?

Deze zucht om vooral met tegenstellingen en wat verder van dien aard kan gerekend worden, jagt op effect te maken, verlaat den Schr. schier nergens; het behoeft niet gezegd te worden dat zijne voorstelling er juist niet bij wint. Dus vindt men b.v. op bl. 30, dat het Perzische rijk wel *vier* hoofdsteden had, ‘maar de *vier* hoofdkrachten van eene welgeordende heerschappij ontbeerde: eenheid, gehoorzaamheid, goede inrigting en geregeld bestuur.’ - Hoe juist en hoe mooi! - Op bl. 74: ‘Men zag’ (te Rome, in den tijd van Gracchus) ‘bedelende koningen en koninklijke bedelaars!’ - Op

bl. 86: ‘Orodes liet den gouddorstige (Crassus) gesmolten goud in den mond gieten, en *zoo verkreeg zijn* DOODE *ligchaam misschien grooter waarde dan het* LEVENDE *ooit had gehad*.’ Op bl. 90: ‘Maar terwijl hij zelf (Caesar) menige *treffelijke* inrigting tot stand bragt en met hulp van Sosigenes, volgens een nieuwen, naar hem genoemden kalender, de verdeeling van den tijd juister bepaalde, liep zijn *eigen tijd* met spoed ten einde, *hoewel hij zijne rekening met het leven waarschijnlijk nog niet gesloten had*.’ - Op bl. 40: ‘Zelfs zijne *twistgierige* (?) huisvrouw Xantippe’ (van Socrates alzoo) ‘was op den dag van zijn sterven zoo luidruchtig in hare droefheid, dat hij zich genoodzaakt zag haar te laten verwijderen.’ - Tusschen beide echter wordt het op deze wijze al zéér ongerijmd, zooals onder anderen op bl. 34: ‘Cimon naar Athene teruggeroepen, ontweldigde Cyprus aan de Persen, *leidde eenen algemeenen vrede met dezen in*’ (wij laten dat *inleiden van dien algemeenen vrede* geheel voor rekening van den Schr. en Vertaler) ‘en stierf op dat eiland, om, even als bij zijn leven, *nog als lijk den vijand te overwinnen*, daar de vloot, die zijn stoffelijk overschot naar Europa overbragt, de Persische zeemagt versloeg (449 v.C.).’ - Is het inmiddels een wonder, dat de Perzen tegen zoodanig volk, met zulke lijken nog, het op den duur niet konden volhouden!? - Zoo leest men weer iets verder, bl. 39: ‘Maar er bloeide *toen* ook (onder Pericles) een Phidias,’ enz., - (hier volgen eenige namen), die hoewel zij niet allen aan Athene *en aan die ‘daǵen* toebehoorden, toch allen Grieken waren.’ - Dat heet met andere woorden: er leefden *toen* eenige mannen, die alhoewel zij *toen* eigenlijk *niet* leefden, toch... enz. Niet onaardig is mede hetgeen op bl. 97 voorkomt. ‘Even als de Grieken leefden ook de Romeinen in het openbaar. *Groot* was daarom de *pracht* van de tempels, de basiliken, het capitool, de baden, de *schouwburgen*, den *circus*,’ (hoe veel te zamen?!) ‘en de waterleidingen. Op hunne vílla's *allee*, spreidden zij *groote pracht* ten toon. Sommigen onderhielden daar duizend slaven..... Niet zelden moest men voor *éénen* enkele,’ - (wat zou 't niet geweest zijn voor *eenen* dubbele?!) ‘naar gelang van zijne *bekwaamheden*, vijf duizend gulden betalen; maar *daarvoor had men dan ook het regt hem te laten kruisigen of dood geeselen*.’ En nu volgt onmiddelijk, weer geheel *ἐξ ἀπροσδοκήτου* - ‘Bij al die *weelde*’ (toch niet van dat dood geeselen?) ‘kenden de Romeinen echter zoo min - glasruiten, als schoorsteenen,’ waarop men nog deze anthropologische opmerking toekrijgt: ‘Voor *zulke* uitvindingen waren zij het volk niet!’ - Wie zal ons wijders zeggen, wat déze woorden beteekenen (bl. 23): ‘Van Musaeus, Linus en Orpheus is niets overgebleveu, *omdat er misschien niets van overblijven kon*.’ Of wel déze, op bl. 68: ‘Hannibal had zijnen eed gehouden en zijn woord gestand gedaan. Aan één verheven denkbeeld, één groot werk had hij zijn leven ten offer gebragt; *maar hoeveel*

grooter zou hij nogtans geweest zijn, had hij die zelfde krachten besteed aan de uitbreiding van het rijk van waarheid en deugd!' Hij had toch geen zendeling moeten worden?! - Vier bladz. verder staat, dat de ruwe Mummius, te *Corinthe* 'de heerlijke daar op een gehoopte *kunstschatten tot Corinthisch metaal* liet versmelten.' Sancta simplicitas! - Niet minder naïf op bl. 104: 'Hoe *stuitten* den vrijen Duitschers de spitsvondigheden der Romeinsche bestuurders, in eene taal welke zij niet verstonden, hoe de *geeseling* en de *doodstraf tegen de borst!*' - Insgelijks op bl. 29 (wij zijn gewoon onder 't doorlezen van een boek als dit, maar een schrapje of zoo iets aan den kant te teekenen, waaruit wij vervolgens, even als nu, en hetgeen ons de lezer vergeve! slechts eene desultorische bloemlezing houden; er kwam anders toch ook in 't geheel geen einde aan;) op deze bladz. dan: 'Van dien 29 Sept. 490' (slag van Marathon) 'dagteekent Griekenlands grootheid op het gebied der staatkunde, der kunst en der wetenschap. *Er kwamen bokken te kort*' (hier waarlijk niet!) 'om er voor iederen verslagen Pers één aan de goden te kunnen offeren, en *nog lang daarna* meende men bij de stilte van den nacht op die plaats *het rumoer der strijders* en *het gehinnik der paarden* te hooren.' Die inmiddels van die bokkenhistorie meer wenscht te weten, kan daarvoor de noot van ten Brink opslaan, bij Xenophons Anab. II, 3. Het kunnen trouwens ook *geiten* geweest zijn hetgeen onze Schr. gewis er niet bij wist; want dan hadden we zeker hier weer eene fijne *spielerei* gekregen, waarvan hij toch een liefhebber is. - Eenige regels lager leest men nog: 'Darius werd opgevolgd door zijn *schoonen zoon* Xerxes, een Monarch, niet onvatbaar voor edele en verheven aandoeningen, maar vol overmoed op zijne magt en geheel vervuld van den waan, dat hij alles vermogt, van waar de schrede tot het "willen van alles" gewoonlijk zoo klein is. *Hij had ook nooit gediend* of gehoorzaamd!' - Alles wel ingezien, houden wij onzen onbekenden Böttiger voor een Pruis.

Bl. 17: Na Menes *worden* drie honderd dertig koningen *genoemd*. 'Tot geruststelling van den leerling, die anders de koorts eens op 't lijf mogt krijgen door het schrikbeeld dat hij later welligt nog al die Aegyptische namen van buiten zal moeten leeren, zij hier kortelijk opgemerkt, dat Herodotus alleen zegt (II, 100), dat de priesters hem die opgave deden; *genoemd* worden die namen nergens. Men houde hier intusschen in 't oog, 't geen de Schr. er wel had mogen bijvoegen om alle verkeerde berekeningen voor te komen: dat Aegypte destijds eene menigte van die koningen te gelijk bezat, even als zelfs het kleinste eiland in die eeuwen. Als de Schr. nog op dezelfde bladz. spreekt over het geloof der Aegyptenaren aan 'zielsverhuizing en *vagevuur*,' dan moge hij zich zelf daaruit haspelen.

Wij keeren het blad om en lezen op nieuw: 'Een van de opvolgers van Sesostris was Rhampsinitus, meer bekend *door het sluw*

bestelen van den schat dan door zijne daden.' - Hen, die begeerig mogten zijn naar de oplossing van dit raadsel (wij vreezen echter, dat de Vertaler hier mede schuld heeft), en geen Herodotus lezen, verwijzen wij naar Beckers 'Weltgeschichte,' alwaar die vreemde historie in al hare kleuren te vinden is.

Een dergelijk raadsel gewis voor velen komt mede voor op bl. 88. Men leest daar: 'Zoo was Caesar,' - nam. na den dood van Pompejus, - 'Heer geworden van het Rijk (Julio et Caesare Consulibus, onder het consulaat van Julius en Caesar!) en zijne benoeming tot Dictator verkreeg nu zeker eenen anderen zin.' Het hier tusschen haakjes geplaatste, 't zij voorzigtigheidshalve gezegd - want wij willen 't niet overnemen, - is mede van den Schr. - Trouwens, het heeft weer allen schijn van de klok en den klepel. Dít ter opheldering. Julius Caesar had gedurende zijn 1ste consulaat, reeds 12 jaren te voren, tot ambtgenoot gehad zekeren Bibulus, óver en zónder wien hij reeds toenmaals zoo den baas had gespeeld, dat het er veel op geleek alsof hij geen collega gekregen had. En in plaats nu van, gelijk anders, te spreken van de consuls Caesar en Bibulus - *Caesare et Bibulo Consulibus* - zei men wel spottenderwijze: het consulaat van Julius en Caesar - *Julio et Caesare Consulibus!* Híer, d.i. na den dood van Pompejus, kwam dus in geen geval die onverstaanbaar gemaakte aardigheid meer te pas. - Twee bladz. verder: 'Het ambt van Censor werd hem alleen opgedragen, zoowel als dat van Pontifex Maximus of Opperpriester.' Men zou uit deze woorden de lezing kunnen opmaken, alsof insgelijks de betrekking van Pont. Max. hem alléen was opgedragen, hetgeen eene dwaasheid zou bevatten, dewijl er toch nooit meer dan één Opperpriester was, zooals trouwens het woord op zich zelf reeds aanduidt. In elk geval bekleedde Caesar dit ambt, op den tijd waarin de Schr. het hem bijlegt (45 v.C.), reeds *achttien jaren*, terwijl hij vóór zijne benoeming tot Pont. Max. reeds een tiental jaren gewoon Pontifex geweest was. Ten andere is het zelfs niet juist om te zeggen 'dat hij alléen Censor werd,' omdat hij dién titel niet aannam, maar van *Praefectus morum* (Opzigter over de Zeden), zonder ambtgenoot, en dat wel voor drie jaren; even als Pompejus ook slechts het voor hem gewigtigste deel der Censuur gevoerd had, doch mede onder een anderen naam (*morum magister*). Hoe verder de Schr. er aan komt om Caesar 'de kleine tengere man te noemen' (bl. 85), begrijpen wij weer niet. Suetonius ten minste verklaart juist het tegendeel van hem (I, 45), terwijl hij daarenboven nog door Vellejus genoemd wordt 'de welgevormdste onder zijne tijdgenooten' (*forma omnium civium excellentissimus*) (II, 41). Bovendien ware het altijd beter om, in plaats van over zijne 'beroemde jaarboeken' te spreken (bl. 86), liefst daarvoor het woord *commentariën* te behouden.

Wij zouden geruimen tijd op deze wijze kunnen voortgaan, zonder

nog op enkele woorden en uitdrukkingen te letten, als: zij zochten hem te ‘vergriekschen’ (bl. 57); Pyrrhus werd door Curius Dentatus ‘zoo geducht *op het hoofd* geslagen’ (bl. 60); het deez' zijdsche Gallië (bl. 67); perkament uit ‘ezelshuid’ bereid (bl. 73), enz., enz., alsmede, zonder nog op dezelfde inconsequentiën te verwijzen ten opzigte van de spelling der eigennamen even als in het boek van den. Heer Neuman, ofschoon híer dan in veel minder mate daartegen gezondigd is; - doch liever wenschen wij met nog eene enkele hoofdopmerking maar te besluiten. Wij treffen namelijk in dit werk al weer dezelfde verkeerde strekking aan (want verkeerd blijven wij die noemen; wij zijn ook reeds meer dan eens daartegen te velde getrokken) te weten, van te pas of onpas de Voorzienigheid er bij in te halen en dan als 't ware aan te toonen, hoe Die in dit of dat geval juist zus en niet zoo deed, al naar men zich verbeeldde dat het ook had *moeten* gebeuren. Is dat eerbied voor God? Wij voor ons hebben altijd vermeend en nog, dat al die a posterioristische redeneringen, al die teleologie eigenlijk meer het kenmerk draagt van de allerdwaasste verwaandheid, dan wel van eerbied of zuiver Christelijk gevoel. Immers wat doen wij alzoo toch anders, dan met ons zoo beperkt verstand niet alleen de wegen te willen doorgronden van den oneindigen Opperheer, maar die zelfs daarbij te willen beoordeelen. En was dit nog het eenige kwaad. Maar hoe dikwijls wordt er nog op die wijze schromelijk misbruik gemaakt om, onder den schoonen schijn van godsdienst, behendig een zeker gevoelen door te drijven, een zeker beginsel op te dringen, met daar, waar de gelegenheid zich slechts aanbiedt, de straffende of beloonende hand der Voorzienigheid, al naar het uit moet komen, zegevierend te doen aanschouwen. Hoe zwak, ja hoe schandelijk zelfs blijven nogtans die middelen en kunstgrepen voor den bezadigden, verstandigen, eerlijken man. En daar alle partijen bovendien zich toch weer van dezelfde wapenen kunnen bedienen, daar b.v. een Protestantsch en een Katholijk schrijver over de geschiedenis der Reformatie, vijftig en meermalen de Voorzienigheid daarin zullen doen optreden, maar natuurlijk nooit op dezelfde plaats en op dezelfde wijze, zoo ware het reeds uit dien hoofde verstandiger, om maar geen ander woord te noemen, al dat *vechten met de Voorzienigheid* in elke geschiedenis liefst geheel achterwege te laten. Het kan hoogstens leiden tot het verspreiden van zeer eenzijdige of zeer domme vooroordeelen; doch op de meesten, wij hopen het ten minste, stuiten alle dergelijke phrasen toch krachteloos af. Muretus haalt nu en dan, tot staving van de geldigheid zíjner beginsels, Jerusalems propheten er ook wel bij in, en dan ziet ook híj weer de Voorzienigheid direct werkend optreden, waar gewis alle brave lieden wel als 't ware met blindheid zullen geslagen blijven. Men leest nóg 's mans schitterende redevoeringen in zulk bewonderenswaardig latijn, waaronder dan juist

die welke hij bij de verkiezing van Gregorius XIII tot lof van den Bartholomeus-nacht hield, voorzeker niet de minste is. Even als nu een ander weer in den ellendigen dood van dezen of genen Gods juist van pas tusschen beide komenden vinger ziet, zoo ziet Muretus dien van zijn kant in den ellendigen dood van al die ketters te gelijk en merkt het dáár op. Ongelukkige dweepzucht of bekrompenheid van verstand zijn hierbij doorgaans de eenige ingevers. Deze woorden mogen hard schijnen, doch behoeft het anders te heeten, wanneer iemand, gelijk B., dingen schrijft als deze (bl. 97): ‘Zoo was Rome in dat tijdvak het middelpunt der oude wereld geworden. Zijne heerschappij over bijna alle beschaafde volken der drie bekende werelddeelen was echter *niet bevorderlijk aan de hoogere ontwikkeling van het menschelijk geslacht, en slecht zou het met deze afgeloopen zijn, had niet de Voorzienigheid nieuwe krachtiger volken doen ontstaan*,’ enz., enz.; want wie heeft aan dergelijke dwaasheden niet spoedig genoeg? - Vervolgens wordt hier nog over de verschijning van Jezus als historisch karakter gesproken, op eene wijze die niet ligt íemand bevredigen zal. Zoo leest men b.v. (bl. 101): ‘Vijf jaren vóór den dood van Herodes de Groote, werd Jezus Christus, de zoon van God, uit Maria van Nazareth, naar de voorspelling van Micha, te Bethlehem geboren. Onder den stadhouder Pontius Pilatus trad hij op als de meest buitengewone en grootste Godsdienstleeraar, dien de Geschiedenis kent. Daar echter zijne even verhevene als eenvoudige leer in tegenspraak was met de leerstellingen en dwaalbegrippen der toenmalige Joden’ (van wien hadden inmiddels de Joden hunne leerstellingen?) ‘werd Hij vervolgd en bij den Romeinschen Stadhouder als oproermaker en vijand der Romeinen aangeklaagd. Ter dood veroordeeld, stierf Hij, de groote menschenvriend, als middelaar en verzoener tusschen God en de menschen, den dood des kruises en bezegelde op die wijze tevens de waarheid zijner leer, die daarna door zijne jongeren hoe langer hoe verder werd verspreid. Deze leer,’ enz., enz. Doch wie heeft niet reeds ingezien, dat dit alles voor Christenen gereedelijk achterwege kan blijven, terwijl toch de niet-Christelijke belijders die het boek van B. mogten gebruiken, zich maar zoo niet in 't voorbijgaan door hem zullen laten overtuigen, noch meeslepen.

Moeten wij ten slotte nu nog duidelijk herhalen, dat de Hr. Mauve onze letterkunde waarlijk geene dienst gedaan heeft door die met een eigenlijk prulschrift in ieder opzigt, te vermeerderen? De beste vergoeding trouwens, die wij van zijne zijde verwachten, in de veronderstelling altijd dat hij, zoo al niet uit geheele onwetendheid dan ten minste zonder veel nadenken, misdeed, is - dat hij de vertaling van het volgende deel toch nimmer in 't licht zende, even als wij hetzelfde ernstig blijven wenschen ten opzigte van die overige deelen waarmede de H.H. Knuivers en Neuman ons nog hebben be-

dreigd. - Men voere ons hier niet van ter zijde tegen: al waren die oude geschiedenissen dan al vrij gebrekkig, met de kennis der nieuwere kon het daarom wel beter staan! Die tegenwerping toch zou regt verdrietig wezen. Alsof wij namelijk niet genoeg bewezen hadden, dat het drietal: Knuivers, Neuman en Böttiger, tot het schrijven van eenige geschiedenis niet in staat is.

Eene slechte geschiedenis is altijd veel schadelijker dan elk ander leerboek dat niet deugt; men kan daarom met geen klem genoeg zich tegen de voortplanting van dat onkruid verzetten. Want als toch de daden en verschillende omstandigheden van een vorig geslacht tot leerschool *kunnen* strekken voor een volgend, wat baat het alsdan indien die daden en omstandigheden onder een geheel valsch daglicht worden voorgesteld? De edele roeping van den waarachtigen geschiedschrijver om door eene bezadigde, getrouwe daarstelling van de woelingen, deugden, gebreken en fouten, van den voor- en tegenspoed der voorgeslachten en vaderen, eene leerschool te openen voor de tijdgenooten, wordt zoodoende geheel voorbijgezien, daar zoo vele schrijvers naar geen hooger doel schijnen op te zien, geen ander talent hierbij, naar 't blijkt, gelooven noodig te hebben, dan dat van - die oude goede Saartje, - die allerbeste baker - die sprookjes kon vertellen! - Het volk is na zoo vele eeuwen nog zooveel wijzer niet geworden; maar welke kost heeft men het ook op den duur voorgezet? O gij Salzmann, zoo gij nog leefdet, wij vroegen ú om eene uitgaaf, *in primis in usum ludi magistrorum*, van Lucianus: - '*quomodo historia conscribenda sit!*'

Oct. 1855.
Δ.

De Orde der Advocaten in Nederland, hare regten en pligten, naar aanleiding van het Reglement van orde en discipline, geschetst door Mr. W.F. Otten, Advocaat en plaatsvervangend kantonregter te Amsterdam. Amsterdam, J.H. Gebhard & Co. 1855.

Of er dringende behoefte bestond aan eene toelichting van het Reglement van Orde en Discipline? Wij gelooven het niet. De Advokaat weet bij ondervinding, hoe gebrekkig de wetgeving is, welke zijn beroep regelt; en voor den burger is het zeker vrij onverschillig, wat van de toga en bef, van den Raad, den eed, enz., enz. wordt gezegd. De auteur, wiens betrekking van raadsman en pleitbezorger hem de practijk en zaken deed kennen (daarom hechten wij meer aan de bijvoeging *Advokaat*, dan aan die van *Plaatsvervangend Kantonregter* op den titel, welke overigens een niet onbehagelijk epitheton wezen mag), de auteur gevoelde zich gedrongen, op den aard van ons Reglement en de regten en pligten der Advokaten te wijzen. Wij juichen die poging toe, maar hadden grootere verwachtingen gekoesterd. Hoe, als men den Advokaat wil schilderen, en zijne regten en pligten aantoonen, ooit het gebrekkig, niets beteekenend Reglement tot grondslag der beschouwing kan worden genomen, is ons bij iemand als den auteur van het aan te kondigen werkje een raadsel. Neen! uit de onderscheidene wetsbepalingen, uit de geschiedenis, uit de praktijk, uit de jurisprudentie in het algemeen, moet men de bouwstof verzamelen voor een werk als het hier genoemde: wij moeten juist doordrongen zijn van den stand en de roeping des Advokaats, zoowel jegens zijn medeburger als jegens den regter en de confrères; wij moeten hem bespieden op zijn studeervertrek, hoe hij zich voorberedit; wij moeten hem beluisteren, als hij in zijn kabinet de raadsman is zijner medeburgers, of als hij voor den regter de belangen zijner cliënten verdedigt; wij moeten het kabinet van den Advokaat aandachtig beschouwen; wij moeten leeren, hoe hij langs den weg der studie en der praktijk beiden, het vertrouwen waardig wordt, dat hij geniet; wij moeten eindelijk weten, welken stand hij in de maatschappij inneemt, en dan eerst kunnen wij met vrucht nagaan, van welke gehalte de verordeningen zijn, welke zijne betrekking regelen. De Heer Otten heeft zich echter een geheel ander plan gevormd; hij volgt het Re-

glement: maar vandaar is ook zijne beschouwing over den Advokaat niet volledig en niet belangrijk genoeg.

Zien wij echter wat er van het plan, zoo als het door den autem werd opgevat, is geworden! Hij verdeelt zijn werk in zeven afdeelingen, zonder eenige reden voor die verdeeling op te geven. Wij wenschen aan veel hulde te brengen, maar ook in veel van denkwijze te verschillen, zoowel wat opvatting als wijze van behandeling betreft, en moeten daartoe den schrijver op den voet volgen. In de eerste afdeeling wordt herinnerd, hoe men in 1848, dat jaar van heil en vooruitgang, bij al de vele beloften en verwachtingen welke gedaan en gekoesterd werden, ook nog voegde de hoop op herziening van veel gebrekkigs in onze wet..... maar hoe dat onder de *pia vota* bleef behooren. Aan de ontwikkeling van dit *axioma* worden meer dan vier bladzijden gewijd. Daarna wijst de auteur op de geschiedenis van het plegtanker van zijn onderzoek, het reglement, waarbij wij de vraag niet kunnen of mogen terughouden, waarom ons niet de bepalingen en de Instructie van den Hove van Holland zijn medegedeeld, welke juridisch en historisch van veel gewigt zijn, in plaats van eenvoudig te *verwijzen* naar Merula en van der Linden? Wij vragen verder, of het Fransche Decreet genoeg wordt toegelicht, wanneer wij lezen, dat het de Advocaten cijnsbaar maakte *aan de angstvallige voorschriften van orde en tucht?* De auteur had ons hier den Advokaat voor den Hove van Holland en onder den scepter der Napoleontische wetgeving moeten doen kennen, of..... zijne quasi historische beschouwing, in 19 regels vervat, liever geheel weglaten. Voor de verdere geschiedenis zij naar het boekje verwezen; de lezer oordeele, of het ontstaan van het Reglement eenigermate van invloed is, of kan zijn, op de uitlegging van de bepalingen, daarin vervat!

Daarna bestrijdt de schrijver de meening, dat hier in één reglement de twee, grootelijks onderscheidene betrekkingen van Advokaat en Procureur worden geregeld. Die bestrijding zal velen gewaagd voorkomen, als we zien, dat in twee afgezonderde deelen van één reglement die beide betrekkingen omschreven zijn. Even weinig nieuws leert ons de opmerking, dat het Reglement het meer *uitwendige* der Advokaten regelt; dit woord *uitwendig* ware daarbij, m.i., beter door een ander vervangen. Van eenig meer belang is de vraag, die ten slotte in de tweede afdeeling behandeld wordt: of een Reglement op den stand der Advokaten noodzakelijk kan worden geacht? De auteur beantwoordt deze vraag toestemmend, om reden dat de Advokaat regten en pligten heeft, en deze dus gereglementeerd moeten worden. Zou men echter niet met evenveel grond een Reglement op de voorzangers kunnen verdedigen, op de aansprekers, de bakers, de schoonmaaksters, enz.; want wie is er, die geene regten en pligten heeft? Ook wij komen tot dezelfde conclusie als de auteur, maar op andere gronden: wij wenschen een reglement, om de waardigheid

des Advokaats te handhaven; om het *par paribus*, dat bij de Regtsmagt over de Advokaten vastgesteld is, te bekrachtigen; omdat in één woord de betrekking van Advokaat van dien invloed is op de maatschappij, dat de wetgever er zich mede bemoeijen kan en bemoeijen moet. Hoe men op bl. 15 eene vrijstelling wenscht van het patentregt, is ons niet duidelijk; wanneer de wet den Advokaat niet patentpligtig verklaart, is dit genoeg, en dan mag men zijne stem verheffen, als de Geneeskundige Courant het onregt, den Doctoren aangedaan, wil dekken door een onregt aan de Advokaten te plegen (zeker als Catilina denkende, dat het aangenamer is gezamenlijk dan alleen te vergaan), maar dan kan men, naar mijne meening, moeijelijk vrijstelling vragen van iets, waaraan reeds vrijstelling is verleend. Bovenal zou die vrijstelling al heel vreemd staan in een Reglement van Orde. Een goed Reglement zou heilzame vruchten dragen, gaarne erken ik dit, maar wij mogen ons aan geene magtspreuken hechten. De meest gebrekkige wet doet bij gezamenlijke medewerking meer, dan de beste bij onwil en tegenstand. Wanneer de Orde van Advokaten zijn naam heeft gehandhaafd, wijt het der Orde, maar niet het Reglement, en al werden wij ook met het voortreffelijkste Reglement begiftigd, toch zou de praktijk op enkelen moeten wijzen, die tegen de *bonos veteres usus* handelden, welke even als den koopman ook den advokaat voorschreven *d'agir loyalement*.

De Advokaat moet *juris utriusque doctor* zijn, of, behoudens koninklijke bewilliging, een licentiaat bekomen hebben. Bij de geneeskundigen is een *collegium doctum* voorgeschreven, en de Heer Otten wenscht dit ook bij het licentiaat in de regten ingevoerd te zien. Of dat *Collegium doctum* zoo groot een waarborg geeft? Of het uitspreken van latijnsche volzinnen *in auditorio magno* of een examen in de Senaatskamer zulk een zuivere toetssteen is van kennis? Het antwoord zij hun verbleven, die de geleerdheid van vele *doctissimi* hebben onderzocht! Neen, regt heeft de burgerij om van de Regering te vorderen, dat geene dan bekwame personen het regt handhaven, maar dan voere men een staatsexamen in; niet bij het betreden van de academie, dit is eene zaak zonder beteekenis; maar bij het optreden in de maatschappij; dan dulde men het niet langer, dat de zaakwaarnemer straffeloos de regten der burgerij verknoeit en bederft, en als pleitbezorger optreedt voor den kantonregter, van waar hij den advokaat verjaagt, die zulk een tegenpleiter niet tegen zich over wenscht te zien: maar het Collegium doctum? het geeft evenmin proef van studie als de bullen van Harderwijk of Giesen. Volkomen deel ik schrijvers gezegden over de toelating; vele redenen, niet in het Reglement vervat, kunnen de toelating beletten, en over weigering van toelating en geschillen over die weigering spreekt het Reglement niet. Dat geschil kan aan de Orde niet worden opgedragen, zoo als de auteur wil, omdat deze geen bevel kan uitvaardigen aan den grif-

fier of het Openbaar Ministerie, en de Orde ook geen geschillen kan beslechten tusschen de regterlijke magt en den Advokaat, terwijl het twijfelachtig zou zijn, of de Raad iets te maken had met den nog niet toegelaten Advokaat; maar de regterlijke magt zal van dit geschil kennis moeten nemen, hetgeen zeker niet door *meer gewigtige bezigheden* verhinderd zou worden, daar, al kwamen die geschillen ook dikwerf voor, hetgeen het geval niet is, zeker geen punt van meer gewigt is te achten, dan de toelating of weigering van een lid der balie, wien veel belangrijks in de praktijk door zijne medeburgers wordt toevertrouwd. De meening, dat men den Advokaat niet kan verbieden koopman te zijn, is zeer juist, maar minder gaarne ziet Ref. de betrekking van Advokaat en Notaris gecumuleerd, niet omdat die twee beroepen ongelijksoortig zijn, integendeel, de Advokaat kan zeer goed heden raadsman en morgen *le clerc des parties* zijn, maar omdat de Advokaat zijn tijd dringend noodig heeft, en niet, bij veelomvattende praktijk, zijne studie bijhouden, zijn beroep uitoefenen en tevens als een klein toegift, Notaris kan zijn; de Notaris is daarbij ambtenaar, wiens hulp gerequireerd kan worden, de Advokaat is vrij. Het geval zou zich kunnen voordoen, dat, Notaris en Advokaat in één persoon vereenigd zijnde, de cliënt van den Notaris A. de opmaking van een stuk eischte, notarieel, hetgeen dezelfde, als Advokaat A., geweigerd had onderhandsch op te stellen. Dit zou de onafhankelijkheid der Orde zeer schade doen, en deze vrijheid en onafhankelijkheid is de eerste voorwaarde voor het *agir loyalement*.

Wat over de verpligte woonplaats der Advokaten gezegd wordt, willen wij gaarne onderschrijven, maar de beschouwing van den eed deelen wij niet: getrouwheid aan den Koning, gehoorzaamheid voor de Grondwet en eerbied voor de regterlijke autoriteiten moet elk inwoner betoonen, hetzij hij Advokaat of huisknecht is, *nil interest*, en men zou nog kunnen zeggen: *inutilia non nocent*, en hiermede kan ik zeer goed vrede hebben, hoewel ik onnutten omhaal bij den eed niet wenschelijk acht. Het tweede gedeelte echter luidt, dat de ‘Advocaat geene zaak zal aanraden of verdedigen, die hij in gemoede niet gelooft regtvaardig te zijn.’ Tegen dezen eed is zeker bezwaar, waar - en hier is het groote verschil - de auteur belieft *regtvaardig* (m.i. zeer beperkt) uit te leggen als *wettelijk juist en gegrond*, terwijl ik het woord grootere uitbreiding wensch te geven, en niet kan gelooven, dat hij naar zijn eed en pligt handelt, die eene zaak, welker immoraliteit hem voldingend blijkt, aanhangig maakt, omdat hij een uitweg ziet in de kronkelpaden der exceptiën en chicanes der wet en der vormen. En is deze opvatting de juiste, dan is het zeer moeijelijk, ja onmogelijk, de regtvaardigheid eener zaak te kennen. Slechts God kent die; maar wel kan men in gemoede gelooven, dat de zaak niet onregtvaardig is. Dit is ook voorzeker de geest van den eed en daarom wordt die zonder aarzeling gezworen, terwijl in strafzaken,

zoo als de schrijver teregt opmerkt, de zaak volstrekt geene moeijelijkheden oplevert. - Het Reglement wordt in den regel, en zeker zeer teregt, aldus uitgelegd, dat geen Advokaat op het tableau wordt gesteld, dan nadat hij den eed heeft afgelegd, maar bij de duisterheid en onvolledigheid der wet blijkt dit niet uit het Reglement. Ik zou daaruit echter niet durven afleiden, dat de Advokaat straffeloos kon weigeren den eed te doen, en toch de praktijk uitoefenen.

Zoo naderen wij het vijfde hoofdstuk. Wij wenschen hier onze sympathie uit te drukken voor hetgeen de schrijver zegt over het pleiten ten criminele, hetgeen wij alle pas aanvangende confrères aanraden te lezen en te behartigen; wij wenschen te behouden, wat over de onbetamelijkheid en oneerbiedigheid *coram judice* is voorgeschreven; dit nader te omschrijven is onmogelijk, en het *arbitrium judicis* moet deze *quaestio facti* beslissen; wij wenschen bij dat artikel den auteur opmerkzaam te maken op het Hollandsche regt, waar dat toezigt vrij wat grooter en in alles behalve flatteuse bewoordingen was uitgedrukt; we hadden gaarne een hervormingsplan voorgesteld en uitgewerkt gezien voor de pleidooijen van de kantongeregten; eene meerdere ontwikkeling der praerogativen in Frankrijk en hier te lande, den Advokaat geschonken, zou zeker bijzondere waarde hebben gehad, terwijl men, over het costuum sprekende, aan de baliewelsprekendheid had kunnen gedenken, welke als tak van letterkunde zoozeer is verwaarloosd in ons land, dat wij bijkans op geene uitgegevene pleidooijen kunnen wijzen, welke in dit opzigt eenige waarde bezitten. Dit alles hadden wij gewenscht.... maar de auteur schreef over den Advokaat naar aanleiding van een Reglement, hetgeen hij zelf uiterst onvolledig noemt en vol gebreken.

Eenige bladzijden zijn aan het tableau gewijd. Het Reglement is niet volledig, maar kan ook niet in alle quaestiën voorzien, welke uit den aard der zaak worden opgelost; daaronder reken ik de vraag, of hij, die voor de tweede maal op het tableau geplaatst wordt, zijn ouden rang inneemt? Het is eene doellooze vraag, maar de beantwoording is zeer gemakkelijk. Eens van het tableau genomen zijnde, is zijne nieuwe plaatsing daarop eene handeling geheel afgescheiden van de vorige; op nieuw ingeschreven wordende, neemt hij rang naar den dag waarop hij ingeschreven is. - Zeker zou ik bezwaar maken, den eens geschrapten Advokaat weder op het tableau te plaatsen, wanneer die schrapping om onwettige handelingen ambtschalve geschied was; maar moeijelijker vind ik de vraag, of een of ander dictum van een raad van toezigt of regtscollegie, administrative gegeven wegens een of ander Advokaat, alleen binnen het Arrondissement geldt? Bij de uitspraken der Raden zou ik niet aarzelen dit bevestigend te beantwoorden, daar deze natuurlijk niet verder gaan dan hun territoir.

En nu de tarieven! De tarieven, welke de deur openen voor hooge declaratiën, schaft ze af, en vraag, *ex aequo et bono*, of uwe declaratie

bovenmatig zij, dan kan er een antwoord volgen; nu niet, want ge vindt op uwe rekening tien uur werks (als uw kruijer betaalt ge ook uw Advokaat per uur, en natuurlijk den domsten het meest); de vraag is nu niet, of tien uur te veel is, maar alleen wat tien uur werks geldt, en dat wordt getauxeerd. Ge begrijpt hoeveel het tarief u helpt en hoe aangenaam het is onstoffelijke diensten per uur betaald te krijgen. Wanneer den predikant een zeker quantum gegeven werd voor elk uur dat hij van den kansel sprak, den hoogleeraar dat hij doceerde, gedeelten natuurlijk voor geheel gerekend, men zou wee en ach roepen; maar verbeeld u nu den Advokaat, die drie uur spreekt voor een van moord beschuldigde, die de onschuld (het gebeurt niet veel, maar kan toch gebeuren) doet zegevieren, een vader aan zijn gezin, een burger aan den staat wedergeeft; hij berekent volgens tarief voor vacatiën *in jure* welligt vier, in de stukken zes, voor stellen van het pleidooi tien vacatiën, te zamen twintig; hij moet nu uitrekenen hoeveel. Hij mag namelijk noteren ƒ 36 en, opgewonden te huis komende over zijn geluk, rekent hij weder volgens tarief ƒ 14.40 voor zijn pleidooi, terwijl de vrijgekomene welligt beweert, dat de rede slechts twee uur geduurd had, en de pleiter slechts ƒ 10.80 competeerde. O eeuw van cijfers en tabellen!

Bij het Bureau van consultatie had ik gaarne gezien, dat men de magt er van uitgebreid wenschte, zoo als dit elders is voorgesteld, ten einde in armenzaken nuttig te zijn. Over die armenzaken is de auteur vrij oppervlakkig; het lag trouwens niet in zijn plan.

Ten slotte wilde ik vragen, of *nu* bepaaldelijk uitgesloten is, dat de arme, die in belastingzaken bemoeijelijkt wordt, zich tot het bureau wendt?

De slotsom mijner beschouwing is deze. Een werk, dat den Advokaat deed kennen, niet volgens het Reglement, maar volgens den aard van zijn beroep, de geschiedenis en de wet (hoewel dit werk veel studie en tijd zoude kosten), ware zeker een nuttige arbeid. Wij gelooven, dat de auteur van het aangekondigde boekje volstrekt niet onbevoegd is zulk een werk, na de noodzakelijke studie, te leveren; mogt hij dit willen, de regtswetenschap zal er hem zeer dankbaar voor zijn; maar het nu verschenen werkje levert slechts een commentaar op een gebrekkig Reglement, en doet ons den Advokaat niet kennen. Het plan des schrijvers is zeker verdienstelijk uitgewerkt, maar dat plan zelf verdient, m.i., geen lof.

M.

***Eene levensvraag voor oogenblik en toekomst. Armverzorging en Armbestuur, naar aanleiding der verordening op de Geneeskundige Armverzorging voor de stad Amsterdam, met de armenwet in verband beschouwd, door J.P. Heije. Amsterdam, P.N. van Kampen*, 1855. 67 *bladz*. 8°.**

Er is veel, zeer veel in dit boekje! Toch is het bijna onmogelijk het te recenseren, omdat het noch een leesboek, noch eene historische ontwikkeling is, maar veeleer een pleidooi of advijs (dat de gewone maat van zulke stukken eenigzins te boven gaat) *à l'appui* van een half artikel in de nieuwe Verordening op de geneeskundige armenverzorging te Amsterdam. Dat advijs is daarenboven één doorloopend betoog, waarin de zaak, zoo als de titel aanduidt, van den grond af wordt opgehaald en des schr. theoriën omtrent de vereischten van armenwetten in 't algemeen, en omtrent de voortreffelijkheid en beste aanwending der kerkelijke liefdadigheid, tegelijk met zijne uitlegging der bestaande armenwet, worden ontwikkeld in een onafscheidelijk verband en altijd met het oog op de verdediging van art. 22, lid 2, der genoemde plaatselijke verordening. - Verondersteld nu, dat wij in dit betoog eene of andere leemte of zwakke stelling vonden aan te wijzen, dan zoude daaruit nog in het geheel niet volgen, dat de Heer Heije ongelijk had. Immers het raadzame, het billijke, het staatkundige (voor zoover dit woord van zulke onderdeelen van plaatselijk bestuur kan worden gebruikt) van een maatregel moet niet uitsluitend worden beoordeeld naar de theoriën en argumenten, die door de voorstellers of verdedigers daarvan worden vooropgezet. Soms heeft men zich naar heerschende of eerbiedwaardige vooroordeelen geschikt, om klemmende drangredenen met stilzwijgen voorbij te gaan, waarvoor dan minder krachtige de plaats moeten vullen; soms begrijpt de spreker of pleiter zelf de détails der zaak veel beter, dan het algemeene gezigtspunt, en levert eene averegtsche, sophistische redenering over de beginselen, die niet in quaestie zijn, om een aanloop te nemen tot eene naauwkeurige uiteenzetting der zaak, waarom het te doen is. - En als pleitmemorie is het stuk dan toch te prijzen.

Wij zullen ons dus in niets begeven wat naar eene analyse van dit vlugtschrift gelijkt, en volstrekt geen handschoen opnemen voor

de staats-armenzorg (die de schr. als de ellendigste van alle ellenden wil doen kennen) noch tegen de bedeeling door geloofsgenooten alleen (die in zijne oogen het toppunt van liefde en billijkheid zoude zijn), want het is niet volstrekt en om hare eigene waarde, dat hij die leerstellingen verkondigt, maar alleen *pour les besoins de la cause*, om namelijk het hooge gewigt te doen gevoelen van dat artikel 20 der armenwet, hetwelk hij door drie diakoniën miskend acht. - Wij mogen hier alleen onze meening over de zaak zelve met korte woorden zamenvatten.

Art. 22 der nieuwe Verordening omtrent de geneeskundige armenverzorging te Amsterdam (aangenomen 18 October 1855) luidt:

> ‘Kerkgenootschappen, die geene zelfstandige inrigting van geneeskundige armenverzorging hebben, kunnen hunne behoeftige ledematen doen inschrijven:
> Voor behandeling buiten de gasthuizen, tegen eene jaarlijksche vergoeding van: *a*. 50 cents voor een éénloopend persoon; *b*. ƒ 1 voor een huisgezin van 2 tot 6 personen; *c*. ƒ 1.50 voor huisgezinnen van meer dan 6 personen.
> Voor behandeling in de gasthuizen tegen vergoeding van 20 cents voor elken verpleegde.’

Drie diakoniën, de Gereformeerde, de Evang. Luthersche en het R.C. armenkantoor, hebben tegen deze betaling geprotesteerd; later nog eene vierde, de Hersteld-Luthersche diakonie; de Heer Karseboom heeft een voorstel, dat door drie andere leden ondersteund is, in den Gemeenteraad gedaan tot intrekking van het tweede lid, dus van de betaling van 20 cts. per dag voor de behandeling in de gasthuizen. Dit voorstel is nog aanhangig; vóór 1 Julij 1856 zal daarover moeten zijn beslist; maar ook niet vroeger zal de nieuwe burgerlijke armenverzorging metderdaad in werking zijn, uit hoofde de arbeid der inschrijving van behoeftigen daarvoor pas met 1 Mei begint. De Heer Heije verdedigt het artikel.

Ziedaar de stand der quaestie. - Het doet ons leed, dat wij moeten beginnen met eene dubbelzinnigheid of onduidelijkheid in het veelbesproken artikel op te merken, die ligt te verklaren is door het aannemen van een amendement midden in de beraadslaging, maar die toch op de beoordeeling van invloed kan zijn. - Door *wie* moeten de 20 cts. voor verpleging worden vergoed? ‘Door de kerkgenootschappen, waartoe de ingeschrevene en verpleegde zieken behooren, indien deze *geene*, d.i. in het geheel geene, geneeskundige armenverzorging hebben.’ Dit is het antwoord, dat de letter van lid 1 van het artikel geeft. Wanneer dus eene diakonie eigen geneeskundigen, heelmeesters, apothekers heeft, maar geen ziekenhuis; zoude zij schijnen niet in de termen van 22, lid 2, te vallen, en volgens art. 17 der Verordening, zou dan aan de arme leden van

dat kerkgenootschap in het geheel geene geneeskundige hulp, ook niet in de gasthuizen, van wege de stad mogen worden verleend. - Deze onbillijkheid ligt evenwel stellig niet in de bedoeling. De meening kan, o.i., geene andere zijn, dan dat de gasthuizen tegen betaling van 20 cts. per verpleegdag, openstaan voor arme zieken van die kerkgenootschappen, die òf in het geheel geene geneeskundige inrigting, òf geen ziekenhuis bezitten. Immers van beide kategoriën kan worden gezegd, dat zij *die* hulp, die zij op het oogenblik behoeven, de verpleging in de gasthuizen namelijk, niet van hunne kerkelijke instelling van weldadigheid kunnen verkrijgen.

Aldus opgevat, heeft art. 22 een beteren zin. Maar zoowel bij het toelaten ter verpleging, als bij het vorderen van betaling, kon het wel eens gebeuren, dat hetzij een burgerlijk of een kerkelijk administrateur zich op de letter beriep tegen den geest.

Nemen wij evenwel het artikel in zijne meest algemeene en meest rationeele beteekenis, dan zeker (en hierin stemmen wij volkomen met den Heer Heije in) kan er geen billijker, geen meer harmonische wijze van zamenwerking van burgerlijk en kerkelijk armbestuur in dit gedeelte der armenverzorging worden uitgedacht, kan er niet meer in den geest van de ontwerpers der armenwet (‘van den Staat af naar de kerk toe’) en van de ministeriëele circulaires van 30 Augustus 1854 (Prov. Blad van Noord-Holland, n°. 88, 89, 90, 91, vooral de eerste) worden gehandeld, dan door deze regeling der zaak.

Bij de geneeskundige armenverzorging bestaat altijd noodzakelijkheid, altijd onvermijdelijkheid van hulp, zoodra er blijkt van de twee vereischten: ziekte en onvermogen. Er blijft dus (volgens art. 21 der armenwet) geen twijfel, of de burgerlijke gemeente moet zich den hulpzoekenden individu aantrekken, mits het blijke: ‘dat hij van geene kerkelijke of bijzondere instelling hulp kunne erlangen.’ - Maar nu de 14 dagen, die de wet bepaalt om berigt in te winnen omtrent dat *kunnen erlangen?* - Waar het geneeskundige hulp geldt, zoude het in 99 van de 100 gevallen even goed zijn, hulp te weigeren als hulp uit te stellen, totdat een brief beantwoord zal zijn, waarmede de geadresseerde 14 dagen tijd heeft. - Zal men dan voor regel aannemen, alleen de arme zieken, die tot geen kerkgenootschap behooren, of wier kerkgenootschap er volstrekt niets aan doet, in de verpleging binnen en buiten de gasthuizen te doen deelen? Ook dit kan geen voorstanders vinden; zulk eene toepassing van de armenwet mogt met regt heeten: *das Kind mit dem Bade ausschütten*, daar men dan de kostbare en in vele opzigten wetenschappelijk schoone inrigting onzer stadsgasthuizen, en de organisatie op groote schaal der verdere stadsgeneeskundige dienst, alleen voor eene kleine minderheid der behoeftigen zoude doen strekken.

Ieder verlangt dan ook dat de burgerlijke ziekenverpleging, voor zoover die door arme ingezetenen van alle gezindheden wordt ver-

langd, ook bij voortduring zonder onderscheid van gezindheid te Amsterdam worde verleend. En *a fortiori* wanneer in de zaak zelve belangrijke materiëele verbeteringen plaats hebben. Inkrimping van het liefdewerk, op hetzelfde oogenblik dat men de gehalte der liefdegift gaat verbeteren, ware onbestaanbaar, ongerijmd, met zich zelf strijdig.

Algemeen sta dus de gelegenheid open, om zich voor de verpleging in en buiten de gasthuizen aan te melden. De zesmaandelijksche inschrijving, bij de nieuwe Verordening voorgeschreven, is hiertoe een middel van uitvoering, dat hier niet behoeft beoordeeld te worden, maar dat zeker regelmatiger is dan de altijd eenigzins willekeurige admissie op gezag van buurtmeesters die tot nog toe bestaan heeft. (Zie Calisch, *Liefdadigheid te Amsterdam*, bl. 216). - Wil evenwel eene diakonie een eigen ziekenhuis, of een eigen geneeskundig personeel voor huiselijke behandeling en eene eigene apotheek hebben, dan is het met de wet en goede orde overeenkomstig, dat zij hare armen buiten de inschrijvingslijsten houde. Den behoeftige kan toch niet de vrijheid worden gelaten om naar verkiezing of bij afwisseling, nu eens de geneeskundigen en medicijnen van de stad, dan weder die van de kerk te gebruiken!

Maar welke zal nu ten gevolge van deze schikkingen, die toch niet wel anders kunnen worden getroffen, de geldelijke verhouding zijn van de onderscheidene gezindheden? - De stad Amsterdam zal uit hare middelen, dat is uit de onvrijwillige bijdragen van de nietbehoeftige ingezetenen, geneeskundige inrigtingen bekostigen, die misschien voor *alle* behoeftigen zouden kunnen volstaan, maar waarvan alleen die genot zullen hebben, wier kerkgenootschap zulke inrigtingen niet bekostigt; enkele kerkgenootschappen zullen geheel of gedeeltelijk geneeskundige hulp verleenen aan hare armen uit hare eigene middelen, dat is uit de vrijwillige bijdragen harer niet behoeftige leden. Deze leden betalen dus vrijwillig voor hunne arme zieke geloofsgenooten, en onvrijwillig (in den vorm van belasting) voor hunne overige arme zieke medeburgers; derhalve zij betalen tweemaal; de leden der overige kerkgenootschappen slechts éénmaal, zonder dat dit in de quantiteit of qualiteit der weldaden, die de respectieve armen genieten, eenig verschil maakt.

Om deze ongelijkheid weg te nemen, zijn er twee middelen; het eerste bestaat daarin, dat de geneeskundige hulp, aan behoeftigen eener diakonie besteed, beschouwd worde als subsidie van de burgerlijke gemeente, ten gevolge waarvan art. 59 en 60 der Armenwet daarop toepasselijk worden; maar eenigen tijd geleden heeft de Gemeenteraad van Amsterdam dit denkbeeld overwogen en verworpen; het tweede is eene zoodanige schikking, dat iedere diakonie, die geene eigene geneeskundige armverzorging bezit en dus van de inschrijving harer armen voordeel heeft, iets tot de kosten der verpleging van die armen

bijdrage, of, als men het liever aldus wil uitdrukken, dat de stad de verpleging van die armen (geheel of gedeeltelijk) *aanneme* voor rekening van die diakonie[1].

Juist dit is bij de Verordening bedoeld; en het gedeelte, dat men door de diakoniën wil laten betalen, is, zoowel van de verpleging in als buiten de gasthuizen, niet meer dan ¼ der kosten. -

Kunnen wij tot dusverre de slotsom van het betoog van den Heer Heije beamen (al zouden wij niet gaarne al zijne argumenten onderschrijven), wij mogen onze vrees niet verbergen, dat het hem en ons niet gelukken zal, vooralsnog het geprezene artikel der Verordening in werking te zien. Eene welwillendheid en medewerking van alle diakoniën, zóó groot als daartoe zoude worden vereischt, zal zoowel te Amsterdam als op vele andere plaatsen voorloopig nog wel tot de *pia vota* behooren. Uit de wrijving en wrevel, die de natuurlijke vruchten waren van het restitutiestelsel der wet van 1818 en van den strijd over onderworpenheid of onafhankelijkheid der diakoniën gestreden (wat zal de nakomelingschap wel denken van dien zonderlingen strijd?), is een zeker mistrouwen en antagonisme tegen het burgerlijk bestuur blijven hangen en zweven in de consistoriekamers, dat er nog niet zoo spoedig zal zijn uitgelucht. De volkomene overwinning, bij de wetgeving van 1854 behaald, heeft bij vele kerkelijke besturen een meer levendig gevoel van hunne regten, dan van hunne pligten overgelaten. - Om die redenen komt ons het oogenblik niet gunstig voor, om met de groote Amsterdamsche diakoniën eene schikking te treffen, zoo als de Verordening (art. 22) bedoelt en de Heer Heije aanprijst. Daar evenwel alles van de inzigten van eenige achtenswaardige collegiën afhangt, en de leden van die ligchamen, even als alle verstandige menschen, niet onvatbaar zullen zijn voor overreding en overtuiging, zoo willen wij op de uitwerking van het betoog van den onvermoeiden en ijverigen doctor niets afdingen. Alles komt ten slotte neder op de publieke meening. Want, zoo als de Heer Heije te regt op bl. 7 zegt: ‘Is eenmaal bij alle burgers het helder inzigt ontstaan, dat zij, op de eene of de andere wijze, toch feitelijk dezelfde som jaarlijks tot onderhoud der armen moeten bijdragen, maar dat het zoowel in ieders als in aller belang is, die som te storten in de handen der kerke-

1 Een derde middel wordt aangeprezen in een Voorstel van eenige Groningsche predikanten, gedrukt als bijlage in de brochure van den Heer Heije, bl. 63. Het komt daarop neder, dat de diakonie een omslag over de leden van haar kerkgenootschap uitschrijve en de burgerlijke gemeente dien als belasting invordere. Onwettiger en hatelijker armentax, dan deze, is er zeker niet uit te denken! Men stelle zich slechts een gemeentebestuur voor, dat A. aanslaat voor ƒ 40, omdat bij Roomsch, en B. voor ƒ 50, omdat hij Gereformeerd is!

lijke armenverzorgers, dan is de bevredigende oplossing nabij.' Dan verdwijnt ook elke financiëele moeijelijkheid van zelf.

Door dwangmiddelen of procedures tegen diakoniën, die de zaak anders dan de Heer Heije mogten inzien, de betaling der 20 cts. per verpleegdag te verkrijgen, schijnt noch in de bedoeling van den Gemeenteraad, noch van den schr. te liggen. De Verordening zegt slechts, dat de diakoniën hare armen *kunnen* doen inschrijven op de bovengemelde voorwaarde, niet dat zij het *moeten*. En 't is zeer voorzigtig, dat zij zich zoo uitdrukt; want het zal wel buiten twijfel aan geen gemeentebestuur vrijstaan, om bij verordening eene restitutie op te leggen buiten de wet. - Bestaat er al eenige onvrijheid der diakoniën, ook onder deze wet, wat betreft mededeeling van reglementen en statistieke opgaven (Heije, bl. 30 v.), daartoe bepaalt zich dan ook die beperking; van toezigt der burgerlijke overheid op het beheer en gebruik der diakonale fondsen en kassen heeft de wetgever niets willen weten, en zoo er iets met volkomene zekerheid uit de debatten der armenwet blijkt, het is deze stelling, wel 3 of 4 malen door den Minister van binnenlandsche zaken verkondigd, dat eene kerkelijke instelling, op de vraag van het burgerlijk bestuur: of zij zich een' arme of eene kategorie van armen aantrekt? niets anders heeft te antwoorden dan: *ik bedeel* of *ik bedeel niet*, zonder de allerminste verdere verantwoording of redegeving; zonder ook eenigermate te kunnen worden gedwongen, zelfs tot naleving van haar eigen reglement. - (Zie Mrs. Francken en Boissevain ad art. 20 en 21 der Wet.)

Over dezen stand der zaak te klagen, en eene vorige wetgeving of een vorig ontwerp terug te wenschen, is nutteloos. De burgerlijke gemeente moet de *faits accomplis* nemen, zoo als zij zijn, en roeijen met de riemen, die zij bezit.

H.

***Brijdrage tot de geschiedenis van het Vaderlandsche schoolwezen in de voorgaande eeuw, door Dr. A. de Jager. Te Rotterdam, bij Altmann en van der Palm*. 1855. 76 bl. 8°.**

Alles wat uit de pen vloeit van den Heer de Jager verdient onze belangstelling, en dus de geringste ‘Bijdrage’ zelfs, - niemand, die tegen deze halve syllogisme zal opkomen. - Intusschen bevat dit boekske ook al weêr meer, dan men uit den kleinen omvang daarvan verwachten zou; van den anderen kant, 't zij er bij gezegd, zal menigeen spijt gevoelen, dat de hier geleverde bijdragen slechts over zestien jaren konden loopen, van 1754 tot het einde van 1769. Doch de wakkere schr. had geene verdere bronnen voorhanden; uit die, welke voor hem openstonden, heeft hij echter leerzaam en rijkelijk geput. Na in zeer korte trekken te hebben aangewezen, hoe jammerlijk het ten onzent gesteld staat, om tot de juiste kennis te kunnen geraken van het lager onderwijs hier te lande in vroegere eeuwen, dewijl wij in dit opzigt zoo schaars worden voorgelicht uit de papieren nalatenschap onzer vaderen, begreep hij, en te regt, geene ondienst te doen, met althans iets voor die kennis te leveren, en dat wel uit eene bron, voor zoo ver hij kon nagaan, door niemand met dit doel geraadpleegd, namelijk een uiterst zeldzaam geworden boek of maandwerk, gedurende de voornoemde jaren bij den boekverkooper Pieter Jordaan, te Purmerende, verschenen, onder den titel van: *Mathematische Liefhebberije, met het Nieuws der Fransche en Duytsche Schoolen in Nederland*. Van de bijzonderheden nu, welke de schrijver uit al die boekdeelen op de hem zoo eigene wijze, d.i. even duidelijk als onderhoudend, heeft bijeengebragt, kunnen wij onmogelijk hier een overzigt geven, en waarvoor zou dat zelfs ook? Die eenig belang stelt in het lager onderwijs, zal zich het werkje ook zonder dat wel ten nutte maken op den naam van den schrijver af; indien wij ook slechts door deze vlugtige aankondiging eenige meerdere bekendheid daaraan gaven, dan is ons doel reeds ruimschoots bereikt. Uit een en ander zal men dan kunnen zien, dat, zoo men ook al van de sollicitanten naar eene schoolmeestersplaats, in die dagen, soms het talent eischte ‘van een Baard te kunnen scheren’, hun stand daarentegen in het algemeen op geenen hoogen trap van geestbeschaving aanspraak maken mogt, en dat het mede in den regel, vooral met de kennis der moedertaal, nog

al jammerlijk gesteld stond. Onder de gelukkigste uitzonderingen hieromtrent behoorde, naast Lambertus ten Kate en andere voortreffelijke mannen, ook Simon van der Waal, ‘Stads Frans en Duyts Schoolmeester en Voorsanger’ te Geertruidenberg, na ondermeester geweest te zijn in ‘'t Frans en Duyts kostschool te Leerdam.’ Deze van der Waal, de kunstvriend van de Baronesse de Lannoy, en, wat gewis niet minder zegt, bij Bilderdijk mede in hooge gunst staande, wordt door Witsen Geysbeek insgelijks een ‘voortreffelijk en verdienstelijk dichter’ genoemd, waarbij deze laatste tevens verklaart, ‘tot zijn leedwezen niets anders te kunnen berigten, dan hetgeen uit den Treurzang van zijne vriendin de Baronnesse de Lannoy blijkt.’ De Heer de Jager, in staat om eenige nadere bijzonderheden omtrent hem mede te deelen, sluit daarmede op belangrijke wijze zijne *Bijdrage*.

Nov. 1855.

Δ

Handleiding voor boomkweekers en eigenaars van bosschen in Nederland. Door N.G. Tholen. Bekroond met de 2e Gouden Medaille door de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid. Met eene voorrede van Prof. H.C. van Hall. Haarlem, Erven Loosjes. 1855.

Een bevoegd beoordeelaar, wien wij bovenvermeld werkje ter aankondiging of recensie toezonden, schrijft ons:

‘Eenigen tijd geleden, werd ik vereerd met de toezending van de “Handleiding voor Boomkweekers,” door N.G. Tholen, met uitnoodiging om dit werk te beoordeelen. Een zamenloop van omstandigheden hebben te weeg gebragt, dat ik dat boek niet voor heden ter hand heb kunnen nemen. Tot mijn leedwezen moet ik bekennen; dat het mij, zoowel uit een wetenschappelijk als praktisch oogpunt, zoo ellendig voorkomt, dat mij alle lust ontbreekt om eene eigenlijke beoordeeling er van te schrijven, daar het den tijd niet waard is, dien men daaraan zou moeten besteden. Het is beklagenswaardig, dat de Maatschappij aan zoodanig vod eene gouden medaille en Professor van Hall er eene soort van paspoort aan verleent.’

Sebastopol[1].

Vier maanden der belegering van Sebastopol. (Arnhem, 1855.)

De dagen, waarin wij leven, zijn rijk aan gebeurtenissen en lotwisselingen, die, door geen menschelijk verstand voorzien, de wereld met verbazing slaan, en den geschiedschrijver eene vruchtbare bron tot verhalen, eene rijke stof tot overdenken aanbieden. Onder die gebeurtenissen is zeker de kamp, door Engeland en Frankrijk tegen den Tzaar gestreden, de krijg in een klein schiereiland gevoerd, dat tot hu toe weinig de algemeene aandacht tot zich had getrokken, de worsteling om het bezit van Rusland's geduchte oorlogshaven, eene der gewigtigste, de meest buitengewone geweest. Oude en nieuwe wereld hebben met gespannen aandacht en met onmiskenbare deelneming dien kamp zien ontstaan, dien oorlog in zijne afwisselingen gadegeslagen, die bloedige en reusachtige worsteling gevolgd om Sebastopol's bezit. Geen land, geen volk, geen stand is aan die

1 De Redactie houdt zich verzekerd, dat veelzijdige beoordeeling van gebeurtenissen de beste weg tot eene volkomen juiste is. Zij heeft daarom gemeend, na de vele lofredenen, die in verschillende werken van den dag over de laatste krijgsverrigtingen gevonden worden, aan de min gunstige, in bovenstaand artikel met gepaste vrijmoedigheid uitgesproken oordeelvelling over die feiten, eene plaats in haar Tijdschrift niet te moeten weigeren. Zij wil daarmede echter geenszins geacht worden, zelve eenige beslissende meening over den onlangs gevoerden oorlog te hebben geuit; terwijl zij voor 't overige zich volgaarne borg stelt voor de eerlijkheid en gemoedelijkheid van de overtuiging, door den geëerden inzender in de volgende bladzijden ontwikkeld.
De Red.

algemeene deelneming vreemd gebleven; en de naam der Russische zeehaven heeft niet minder luid weergalmd in de schamele woning van den armen daglooner, dan in de trotsche verblijven van de hoofden en regeerders der volkeren. Geen wonder dan ook, dat tallooze schriften de afwisselende gebeurtenissen van dien oorlog hebben vermeld, en aan de nieuwsgierigheid van het algemeen hebben trachten te voldoen. Die schriften zijn, voor zoover wij daarover kunnen oordeelen, geene werken die blijvende waarde hebben, zoo als in het algemeen het schrijven van de geschiedenis van een oorlog niet goed en grondig kan plaats hebben gedurende dien oorlog zelven; eerst later kan men de ware toedragt van zaken, den wezenlijken loop der gebeurtenissen naauwkeurig leeren kennen; niet gedurende den kamp zelven, wanneer alles nog onzekerheid, duisternis, overdrijving en opzettelijke misleiding is. Ook aan het hierboven vermelde werkje kan geene blijvende geschiedkundige waarde worden toegekend; het is niet anders dan een onderhoudend en levendig geschreven verhaal van de eerste gebeurtenissen van het beleg van Sebastopol. Men leest het met genoegen; - maar wie er grondige kritiek in zoekt, of belangrijke bouwstoffen voor de geschiedenis er in meent te vinden, zal zich ten eenenmale zien teleurgesteld.

Eene eigenlijke ontleding en beoordeeling van dat werkje kan dus in dit tijdschrift niet verwacht worden; maar wel willen wij uit de vermelding van dit geschrift aanleiding ontleenen, om hier enkele opmerkingen ter neder te schrijven over den thans gevoerden oorlog, over den veldtogt in de Krim en over de belegering van Sebastopol. Wij zullen daarbij zooveel mogelijk omzigtigheid gebruiken, en in 't oog houden, dat de gebeurtenissen, waarover wij spreken, nog met te weinig juistheid bekend zijn, om billijk te worden beoordeeld, en dat het vooral zeer gewaagd is om uit wat geschied is te willen besluiten tot wat geschieden zal, daar geen tijd meer vruchtbaar is geweest in verrassende gebeurtenissen, die in lijnregte tegenstelling zijn met de verwachtingen en voorspellingen van de schrandersten en rijksten in ondervinding.

Toen de regeringen van Frankrijk en Engeland tot het besluit kwamen om den Russischen keizer den oorlog aan te doen, moeten haar voorzeker wel belangrijke en alles overwegende redenen tot dat besluit hebben geleid. Het was toch eene hagchelijke en onzekere onderneming, den kamp aan te vangen tegen een rijk van reusachtige uitgestrektheid, dat over de talrijkste legers der aarde heeft te beschikken, en welks onmetelijke hulpmiddelen in de handen waren van een alleenheerscher, wiens groote bekwaamheden zelfs door zijne hevigste tegenstanders gehuldigd werden. Een diep gevoel van het gewigt van den krijg, dien men te gemoet ging, had dan ook de volkeren doordrongen; ‘wij zien,’ zeide het magstigste orgaan van de openbare meening in Engeland, ‘onze regimenten en onze oorlogschepen naar het Oosten vertrekken; maar de kinderen, die thans juichende dien uittogt onzer krijgers begroeten, zullen mogelijk tot mannen opgegroeid zijn, voordat zij het einde zullen aanschouwen van dien bloedigen krijg, waarin wij ons thans gaan wikkelen.’

Maar was het besluit gewigtig om den krijg te beginnen, gewigtiger nog waren de redenen, die tot dat besluit noopten. Het betrof hier de vraag, of Engeland en Frankrijk al dan niet lijdelijk zouden aanzien, dat Rusland's magt eene uitbreiding verkreeg, die het de heerschappij over geheel Europa zoude verzekeren. De vorderingen van den Tzaar ten aanzien van Turkije waren van dien aard, dat, werden zij ingewilligd, dat rijk geheel en al een Russisch wingewest zou zijn geworden, en Konstantinopel voortaan als de derde hoofdstad van Rusland's gebieders had moeten beschouwd worden. Even als eene opkomende zee het strand van lieverlede overdekt, wel telkens terugkeerende, maar met elke nieuwe golf veld winnende, - even zoo had de Russische magt zich sedert meer dan eene eeuw tijds op Turkije geworpen en, door afbrokkeling van het eene gewest voor, het andere na, de geheele inzwelging van dat rijk voorbereid. Werd aan de laatste eischen des Tzaar's toegegeven, dan waren de millioenen Christenen, die Turkije bewoonden, Russische onderdanen geworden, en Turkije, wel niet in naam maar met de daad, een deel van het Russische rijk. De invloed, welken dit rijk door dien

aanwas zou hebben verkregen, ware dan ook van dien aard geweest, dat geheel Europa voor Russische suprematie had moeten buigen en de magtigste staten van ons werelddeel tot onbeduidendheid en nietigheid waren teruggezonken.

Te zwichten voor de opperheerschappij der Tzaren, vernederend voor ieder volk, dat prijs stelt op zijn onafhankelijk bestaan, moest vooral ondragelijk schijnen aan twee groote staten als Frankrijk en Engeland, die meer dan eenmaal als gebieders in Europa hunne stem hadden doen hooren. Lijdelijk, werkeloos hierbij te blijven, zou voor die staten niet alleen eene onwaardige, maar ook eene verderfelijke staatkunde zijn geweest; het ware anders niet dan de erkenning van Rusland's meerderheid, de erkenning van hunne eigene onmagt; het ware aftreden van den trap van magt en grootheid door hen bekleed; het ware in de toekomst afstand doen van hun onafhankelijk volksbestaan. Daarom bragt hun belang de ondersteuning van den Sultan mede, bij den tegenstand dien hij aan Rusland's eischen bood; de westersche staten handelden zóó, - niet om den zwakke tegen de onderdrukking van den sterke te beschermen, niet om den kamp te voeren van verlichting en vrijheid tegen barbaarschheid en slavernij; - zoo iets klinkt wel goed; zoo iets schrijft men wel in de oorlogsverklaringen; maar zoo iets heeft meestal niet veel invloed op de handelingen der regeringen; - maar zij handelden zóó, omdat hun eigen belang, hun eigen behoud dat voorschreef: de val van Turkije was ook de verzwakking van hunne magt, was hun latere ondergang.

Vooral Engeland moest in den oorlog tegen Rusland eene goede en zelfs noodzakelijke handeling zien. Wanneer het Russische rijk eenmaal meester was geworden van Turkije, dan zou de talrijke Grieksche bevolking, die den Archipel en zijne kustlanden bewoont, en die de uitmuntendste bestanddeelen oplevert voor het vormen eener oorlogsmarine, Rusland het middel geven om ter zee even geducht te worden als het thans is te land; daardoor en door het aanranden der Britsche bezittingen in Hindostan, zou het Engeland doodelijke slagen kunnen toebrengen. Engeland's belangen werden dus regtstreeks en dadelijk bedreigd door de uitbreiding der Russische heerschappij; Engeland's gezindheden en gevoelens werden tevens, door die uitbreiding, het meeste beleedigd. Want de geschiedenis moge,

met waarheid, vele daden hebben opgeteekend, die onmiskenbare blijken zijn geweest van Britsche onderdrukking en geweld en van het volksegoismus der Engelsche natie; die zelfde geschiedenis heeft evenzeer geboekt, dat Engeland sedert eeuwen de steun, het bolwerk is geweest van staatkundige en van gewetens-vrijheid, en dat de onderdrukten van alle volkeren gewoon zijn, altijd hoopvol - hoe vaak ook teleurgesteld - hun blik te wenden naar Albion's grond. Daar bestaat een bepaald antagonismus tusschen de denkwijze van het vrije Britsche volk, en de regeringsbeginselen in Rusland gehuldigd.

Dat antagonismus bestond niet tusschen Frankrijk en Rusland. Want de regering, die in Frankrijk door een algemeen stemregt van het oogenblik is gevestigd geworden, is in den aard der zaak dezelfde heerschappij, die door de Tzaren wordt uitgeoefend; de oorsprong der beide regeerstelsels moge verschillen, hunne werking is dezelfde. Daarom ook is het voeren van den oorlog tegen Rusland van de zijde van Frankrijk meer bevreemdend geweest dan van de zijde van Engeland, en duidelijk kan men bij Rusland dan ook het streven opmerken, om de beide westersche staten van elkander te scheiden: voor Engeland hebben Rusland's aanhangers niet dan haat en vijandschap over, zich uitend in hevige en hartstogtelijke taal; Frankrijk daarentegen tracht men door vriendelijke woorden en door beleefdheden te winnen, en stelt men den oorlog van dat rijk tegen Rusland voor als eene ongelukkige, noodlottige gebeurtenis, maar die alleen te wijten is aan misverstand, aan eene voorbijgaande oneenigheid, die weldra door vrede en vriendschap zal worden vervangen. Niettegenstaande den oorlog schijnt de Russische regering sympathie te gevoelen voor de Fransche.

Maar het hoofd der Fransche regering werd door andere beweegredenen tot het voeren van den oorlog gedreven. Met die scherpzinnigheid, waarvan hij herhaaldelijk onmiskenbare blijken heeft gegeven, zag hij in, dat er, om eenige bestendigheid aan zijn pas opgerigten troon te schenken, krijgsroem noodig was; krijgsroem, dat afgodsbeeld, waarvoor Frankrijk zich ten allen tijde buigt, en waaraan het rust, welvaart en vrijheid willig ten offer brengt. Het woelige, krijgshaftige Fransche volk moet door oorlogen worden bezig gehouden, en het vindt in zijne regeerders geen erger misdaad, dan wanneer deze, ten koste van in-

schikkelijkheid ten aanzien van het buitenland, de zegeningen des vredes trachten te bewaren. Lodewijk Philips had die waarheid uit het oog verloren, en daaraan is, gedeeltelijk althans, de val van zijn troon te wijten geweest. Zijn opvolger wilde zich vrijhouden van dien misslag; hij wilde overwinningen en zegepralen voor zijn volk; een oorlog tegen Rusland bood het middel daartoe aan; die oorlog kon tevens dienen om de herinnering aan het noodlottige jaar 1812 uit te wisschen, toen de geduchtste krijgsramp, die de geschiedenis heeft geboekt, Frankrijk in rouw hulde. Die oorlog, mét Engeland en tegen Rusland, mét een vrij volk en tegen eene absolutistische regering, kon eindelijk den gebieder van Frankrijk weêr eenigzins verheffen in het oog van het liberale Europa, en kon misschien doen vergeten, hoe onbeperkt eene heerschappij hij zelf over Frankrijk uitoefende.

Frankrijk en Engeland schijnen zich met de hoop gevleid te hebben, dat ook Duitschland tot den kamp tegen Rusland zich bij hen zoude aansluiten. Geen staat van Europa toch wordt meer dadelijk en meer regtstreeks bedreigd door de aanwassende Russische magt, dan juist Duitschland; geen staat heeft er dus meer belang bij, dat die magt onschadelijk worde gemaakt. Die hoop der Fransche en Engelsche regeringen is echter verijdeld geworden, omdat die regeringen over het hoofd zagen, dat het belang van Duitschland juist niet altijd overeenstemt met het belang der Duitsche vorsten, en dat het de vorsten zijn, die thans daar de onbeperkte magt in handen hebben, en naar willekeur over vrede of oorlog kunnen beschikken. Dat Rusland's magt dreigend en gevaarlijk voor Duitschland is; dat, na de geheele vernietiging van Polen, de laatste voormuur, die Germanje schutte, is gevallen; dat Hongarije, vroeg of laat, het lot van Polen kan treffen, en Oostenrijk en Pruissen, de hoofdstaten van het Duitsche rijk, geheel onder den invloed van Rusland zullen geraken; dat de Russische legers bekend zijn met de wegen, die naar Duitschland's hoofdsteden geleiden, en Rusland's zendelingen - niet minder ijverig dan in der tijd die van Lodewijk XIV - alom in Duitschland op de gemoederen van het algemeen weten te werken; dat Duitschland's onafhankelijkheid bij dat alles in het dreigendste gevaar verkeert, en dat het dus voor Duitschland belang en pligt is, om zich in tijds te wapenen tegen

dat gevaar - dat zijn waarheden, waarvan het Duitsche volk genoegzaam is doordrongen. Maar het Duitsche volk en de Duitsche vorsten zijn twee verschillende zaken: de Duitsche vorsten zijn niet zoo afkeerig van Rusland, waaraan zij door verschillende banden zijn gehecht, waaraan zij steun en sterkte hebben ontleend, toen, weinige jaren geleden, de storm der omwenteling hunne troonen deed waggelen.

Hunne inzigten, wat de binnenlandsche staatkunde betreft, mogelijk ook de vrees voor het uitbreken van eenen oorlog, die dadelijk op hun' eigen grond zoude woeden, hebben hen verhinderd zich bij Frankrijk en Engeland aan te sluiten; die zelfde vrees heeft ook de Noordsche Staten van het deelnemen aan dien oorlog weêrhouden. Denemarken is weinig vijandig jegens Rusland, waarvan het soms diensten en ondersteuning heeft ontvangen; het vrijgezinde deel des volks moge een afkeer hebben van de Russische regeringsbeginselen, die afkeer wordt opgewogen door den haat tegen Groot-Brittanje, door de nog levendige herinnering aan Kopenhagen's barbaarsche verwoesting en aan het wederregtelijk wegvoeren der Deensche vloot. In Zweden is het volk bepaald vijandig tegen Rusland, en haakt vurig naar het oogenblik, waarop het Finland weêr kan verlossen van de Russische heerschappij en de berooving van 1809 vergelden. Maar de regering is, óf onder Russischen invloed, óf bevreesd om zich Rusland tot vijand te maken; en niet ongegrond is die vrees, want het magtige rijk der Tzaren zou ligtelijk aan Zweden's onafhankelijkheid voor goed een einde kunnen maken, wanneer niet de westersche mogendheden, tijdig en krachtig, hunne ondersteuning verleenden. En is het voor Zweden met de regelen eener voorzigtige staatkunde bestaanbaar, om voortdutrend op die ondersteuning te rekenen, die, een oogenblik ontbrekende, de Russische legers weldra meester maakt van Stokholm en van het geheele rijk, en Zweden aan hunne genade overgeeft?

Van alle Europesche staten bleven dus Frankrijk en Engeland alleen over, om Turkije bij te staan in zijnen strijd tegen het Russische rijk. De vraag was nu voor de hoofden dier westersche mogendheden: op welke wijze moet de oorlog worden gevoerd; waar en hoe moeten wij den vijand aanvallen, om hem zulke gevoelige en beslissende slagen toe

te brengen, dat hij daardoor gedwongen wordt een nadeeligen vrede te sluiten, en de voorwaarden aan te nemen, die wij zullen voorschrijven?

Het is te land, dat men het Russische rijk moet aanranden, om het meest kwetsbare gedeelte van dat rijk te treffen, als zeemogendheid is Rusland, tot nu toe, nog te onbeduidend, om, zelfs door het verlies zijner oorlogsvloten, beslisende verliezen te lijden. Het is daar, waar Rusland aan Europa paalt, dat de legers, die dit rijk beoorlogen, moeten doordringen en veroveringen maken; als Polen in zijne onafhankelijkheid werd hersteld; als Litthauwen aan de Russische heerschappij werd onttrokken; als Finland weêr een deel van Zweden uitmaakte; als de Krim en Bessarabie weêr bij het rijk des Sultans waren gevoegd, en als Rusland door dat alles van Europa was verwijderd en teruggebragt tot den toestand, waarin het ruim eene eeuw geleden verkeerde, dan eerst zou men kunnen zeggen, dat de magt der Tzaren in Europa werkelijk gebroken is en ophoudt voor de onafhankelijkheid van Europa gevaarlijk te zijn. Wilde men dit doel bereiken, dan moest de veldtogt van 1812 hervat worden, maar niet met die roekelooze vermetelheid, die toen Napoleon met zijn reusachtig leger ten val heeft gebragt.

Rusland aan de landgrenzen aanvallen, dit was uitvoerbaar, wanneer men Pruissen en Oostenrijk tot bondgenooten had; en de westersche mogendheden vleiden zich aanvankelijk met dat bondgenootschap. Pruissen deed echter spoedig zijnen bepaalden onwil kennen om Rusland te beoorlogen, en de weinige voorstanders, welke dien oorlog onder de hooge Pruissische staatsambtenaren had, werden spoedig van elk aandeel aan de uitoefening der regering uitgesloten. Dit staatkundig gedrag van Pruissen is misschien te veroordeelen, als strijdig met hetgeen Duitschland's belangen vorderden; maar dit gedrag is ten minste eerlijk ten opzigte der oorlogvoerende partijen; nooit heeft Pruissen aan de westersche mogendheden de minste hoop gegeven, van zich bij hen te zullen aansluiten in den kamp tegen Rusland; Pruissen heeft hen in dat opzigt niet misleid. Wij zouden niet zoo stellig hetzelfde van Oostenrijk's staatkunde durven verzekeren; het blijft voor 't minst twijfelachtig, of dit rijk zich niet meer in schijn danmet wezenlijke oorlogsbedoelingen tegen Rusland heeft ge-

wapend, en van den aanvang af het voornemen heeft gehad, om van die wapening niets anders dan eene vertooning te maken, die, zonder Rusland ernstig te verontrusten, Engeland en Frankrijk met de hoop op medewerking vleijen kon.

Maar zou het dan, ook zonder den wil van Pruissen en Oostenrijk, onmogelijk zijn geweest den oorlog aan Rusland's landgrenzen over te brengen? Geenszins, indien men van dien oorlog een volkenoorlog had willen maken; indien men niet was teruggedeinsd voor eene algemeene omwenteling van geheel Europa. Er waren brandstoffen genoeg, om zulk eene omwenteling te doen uitbarsten: Italië leende nog altijd een gretig oor aan Mazzini's vurige vrijheidstaal, en brandde van verlangen om het gehate Duitsche juk af te schudden; Hongarije was zijne laatste worsteling tegen het huis van Oostenrijk nog niet vergeten, evenmin als den moord, toen door beulshanden aan zijne helden en kampvechters gepleegd; Polen was in ijzeren boeijen vastgeklonken en schijnbaar van alle kracht en leven beroofd, maar de geest van dat ongelukkige land bleef voortleven in die vele heldhaftige uitgewekenen, over 's werelds oppervlakte verspreid; en in Duitschland was menig onderdrukte gereed om zich bij zijne bevrijders te voegen, onverschillig wie zij mogten zijn. Geen twijfel dan ook, of bijkans geheel Europa ware in beweging gebragt en alles medegesleept tot den strijd tegen het Russische rijk, wanneer er openlijk een magtige kampvechter voor de vrijheid der volkeren ware opgetreden.

Mag men geloof hechten aan het algemeen gevoelen, dan moet een der verwanten des Franschen keizers met nadruk aangedrongen hebben op zulk eene wijze van oorlog voeren en hebben aangetoond, dat dit het beste middel was om het doel te bereiken dat men beoogde, het verminderen der Russische magt. De keizer echter gaf geen gehoor aan die taal, hetzij dat hij terugdeinsde voor den verbazenden omvang van eenen krijg, die zoo geduchte revolutionaire bestanddeelen in zich op zou nemen, hetzij dat hij begreep, buitenslands niet wel als een kampvechter voor de vrijheid der volkeren te kunnen optreden, terwijl hij in zijn eigen land een zoo onbeperkt gezag uitoefende.

Daar de aanval der landgrenzen dus onmogelijk of verijdeld was, bleef er niets anders over, dan Rusland in de Oostzee en in de Zwarte zee aan te tasten.

Reeds twee jaren achtereenvolgens hebben Frankrijk en Engeland magtige oorlogsvloten naar de Oostzee gezonden; wat hebben zij daar uitgerigt? - zij zijn gedurende eenige maanden des jaars meester van die zee geweest; zij hebben daar, gedurende dien tijd, den handel gestremd, de kusten in onrust gebragt; zij hebben de Russische zeemagt gedwongen binnen hare havens te blijven; zij hebben Bomarsund - eene onbeduidende vesting - genomen en weêr verlaten; eene andere vesting - Sveaborg - door een bombardement geteisterd. Die uitkomsten zijn van weinig beteekenis, in vergelijking van de ontzettende geldsommen, welke de uitrusting en het onderhoud dier vloten aan Engeland en Frankrijk hebben gekost.

Het weinig belangrijke dier uitkomsten moet men intusschen niet wijten aan misslagen of flaauwheid bij de uit voering der ontworpene oorlogsplannen; - zoo ver het geoorloofd is daarover te oordeelen, hebben die misslagen niet plaats gehad, hebben de vloten der bondgenooten in allen deele hunnen pligt betracht, zijn hunne vlootvoogden krachtvolle, bekwame mannen geweest. Maar die vloot voogden konden met geene mogelijkheid meer verrigten, dan zij verrigt hebben: de Russische vloot ontweek den strijd, - iets, dat men had kunnen en moeten voorzien, want het zou de grootste dwaasheid geweest zijn, wanneer zij zich in de open zee had gewaagd aan eene ontmoeting met de veel sterkere en veel betere zeemagt der bondgenooten; en die vloot in hare wijkplaats opzoeken, dit vorderde vooraf de inneming van vestingwerken van geduchte sterkte, wier vermeestering, voor eene vloot alleen, eene onmogelijkheid was, en die de medewerking vorderde van een leger, sterk genoeg om tegen de Russische legermagt op te wegen, die met de verdediging van Kroonstad en Petersburg was belast.

Men maakt zich over het algemeen een valsch denkbeeld van de werking der oorlogsvloten tegen kustvestingen; men stelt zich meestal voor, dat de ontzettende hoeveelheid vuurmonden, waarmede eene vloot is gewapend, in staat is elke landbatterij tot zwijgen te brengen, elke kustvesting te vernielen; - de waarheid is daarentegen, dat wanneer die batterijen of vestingen aan de kust goed aangelegd zijn, de magtigste oorlogsvloot daar niets tegen vermag. Het is niet de groote hoeveelheid van vuurmon-

den, die belangrijke uitkomsten verschaft, het zijn de goede en goed gebruikte vuurmonden. De artillerie van eene vloot is in staat om de huizen en gebouwen binnen eene kustvesting in brand te schieten, - dat is dikwijls niet te beletten; maar zoo doende is eene stad wel vernield, maar daarom niet de vesting. De artillerie der vloot kan de kustbatterijen vernielen, wanneer deze dwaselijk met ver zigtbare bekleedingsmuren zijn voorzien, en deze instortende, de instorting der geheele batterij na zich slepen; maar wanneer die kustbatterijen goed aangelegd zijn en enkel uit aarden borstweringen bestaan, dan zijn zij niet te vernielen door het geheel onzekere vuur der oorlogschepen. De goed gerigte schoten der landbatterijen hebben daarentegen eene veel zekerder trefkans op die reusachtige zeegevaarten, en een enkel schot is soms voldoende om de geheele vernieling van zulk een gevaarte te bewerkstelligen en in een oogenblik honderde menschenlevens weg te maaijen. De kamp tusschen eene vloot en landbatterijen is geheel in het nadeel der eerste; Napier, wien het niet aan stoutheid en geestkracht ontbreekt, heeft tegen de batterijen van Kroonstad niets hoegenaamd ondernomen, en hij heeft daarmede zeer verstandig gehandeld, want een aanval op die vesting zou eene nuttelooze opoffering zijner vloot zijn geweest.

In den laatsten tijd heeft men veel ophef gemaakt van de zoogenaamde drijvende batterijen, die eene kleine Russische vesting, Kinburn, hebben doen vallen; men heeft in die aanvalsmiddelen, waarvan de uitvinding aan den Franschen keizer wordt toegeschreven, eene geheele omkeering meenen te zien van de verhouding tusschen eene aanvallende zeemagt en de verdedigingsmiddelen eener kustvesting; - doch er schijnt eene groote overdrijving in die meening. Die drijvende batterijen - kleine, weinig diepgaande stoomvaartuigen, alom met ijzeren platen bekleed, waarop, naar men beweert, de werking der kanonkogels afstuit - kunnen die voordeelen geven, dat men daarmede de vijandelijke kustbatterijen meer nabij kan komen, en dat door de geringe afmetingen dier kleine vaartuigen en door hunne bijzondere zamenstelling, de uitwerking der kustbatterijen veel minder is, dan zij het tegen linieschepen of groote fregatten zoude zijn; maar daar staat tegenover, dat de vervaardiging dier drijvende batterijen aanmerkelijke

kosten met zich voert, dat het zeer twijfelachtig is, of zij goed zee kunnen bouwen, en dat zij, juist door hun' geringen omvang, ook maar weinig vuurmonden kunnen bevatten. Wat gezegd wordt van de werking van die drijvende batterijen op de steenen bekleedingen van vijandelijke kustbatterijen, draagt alle kenmerken van grove overdrijving, en stellig is die werking onbeteekenend, wanneer de kust batterijen, zoo als dit moet, geheel van aarde zijn aangelegd. Het is niet waarschijnlijk, dat, in weerwil van de toevoeging van die drijvende batterijen, de vestingwerken van Kroonstad en van andere Oostzeehavens zullen bezwijken voor de werking van eene vloot alleen; daartoe wordt de medewerking van een leger gevorderd.

Naar de Zwarte zee, naar Turkije, werden door Frankrijk en Engeland, niet slechts oorlogsvloten, maar ook legers afgezonden; men zag hier de noodzakelijkheid in, om de Russische heirscharen tegen te houden, die het rijk des Sultans met eene geheele vernietiging bedreigden. Vreemd is het, dat die heirscharen van den Tzaar niet met meer spoed, met meer veerkracht zijn te werk gegaan: wanneer men den gang der gebeurtenissen nagaat, dan komt men tot de overtuiging, dat Rusland eene vloot en een leger aan den Bosporus had kunnen hebben en zich meester maken van Konstantinopel, voordat nog de vloten en legers der westersche mogendheden daar konden zijn om die verovering te beletten. Waarom is van de Russische zijde niet zóó gehandeld? - verzuim is misschien het eenige antwoord, dat op die vraag kan worden gegeven; mogelijk heeft men aan de Russische zijde niet dadelijk toegeslagen, omdat men niet ernstig geloofde aan het uitbreken van den oorlog omdat men meende, dat eene hooghartige, dreigende taal voldoende zou zijn om den Sultan tot onderwerping te brengen en Frankrijk en Engeland in ontzag te houden.

Men vergiste zich: daartoe werden daden, en niet enkel woorden gevorderd; en Frankrijk en Engeland trokken partij van die werkeloosheid des Tzaars, om met den meesten spoed; met de krachtigste inspanningen, hunne strijdkrachten naar het Oosten af te zenden. Engeland's reusachtige stoomvaart bood schier onmetelijke hulpmiddelen aan voor het over zee vervoeren der troepen; en dit geschiedde met eene snelheid en eenen omvang, waarvan men bij de oorlogen van vroegere tijden te vergeefs een voorbeeld zoekt. Evenwel moet

men zich ook hier van het inschepen en over zee vervoeren van groote legers geen overdreven denkbeeld maken: dat gaat veel spoediger dan vroeger, maar toch gaat het nog niet spoedig genoeg, zelfs al heeft men over zoo talrijke en groote stoomvaartuigen te beschikken als de westersche mogendheden, en al ontziet men de geldelijke uitgaven zoo weinig, als die mogendheden dat gedaan hebben. Een enkel regiment voetvolk is gemakkelijk en in weinig dagen tijds van de Fransche of Engelsche kusten naar Turkije overgebragt; maar maanden verloopen er, eer een geheel leger dien togt gedaan heeft, met zijne ruiterij, met zijn geschut, met zijne krijgsbehoeften, met al die honderde zaken, welke tot het voeren van een oorlog noodig zijn.

Doch, hoezeer er een aanmerkelijke tijd gevorderd werd om Frankrijk's en Engeland's krijgsscharen, bereid voor den oorlogskamp, in Turkije te doen aankomen, was die komst echter tijdig genoeg om de verovering van dat rijk door de Russische legers onmogelijk te maken. Die uitkomst is evenzeer te wijten geweest aan de wijze, waarop die legers van den Tzaar zijn aangewend geworden, als aan de krachtige verdediging door de Turken geboden. Omer-Bassa, een uitgeweken Hongaar, aan het hoofd der krijgsmagt van den Sultan geplaatst, heeft zich bij het begin van dezen oorlog door bekwaamheid onderscheiden; het is hem toen gelukt, bij verschillende ontmoetingen, de Russen met voordeel te bestrijden; die ontmoetingen waren wel, op zich zelve, onbelangrijke gevechten; maar zij werden belangrijk doordien zij krachtig medewerkten om den moed en het zelfvertrouwen der Turken op te wekken, hunne vijanden in ontzag hielden, tijd deden verliezen en daardoor de bondgenooten in staat stelden om te hulp te snellen. Eindelijk trekt het Russische leger den Donau over en slaat het beleg voor Silistria, eene vesting, die, volgens de regelen der kunst aangevallen, niet vatbaar was voor langdurigen tegenstand, maar eene vesting, die, op min geschikte wijze aangetast, de Turken in staat stelde die uitstekende dapperheid te betoonen, die zij, achter wallen en muren, zoo vaak hebben ten toon gespreid. Paskewitz, de vermaarde overwinnaar van Erivan en Warschau, besloot hier zijne veldheersloopbaan minder roemrijk, dan men welligt had verwacht; dat ongelukkige beleg van Silistria kostte hem

vele zijner beste officieren, duizende zijner dappere soldaten; en met een verzwakt leger was de Russische veldheer gedwongen af te zien van de vermeestering dier vesting, en weêr terug te gaan achter den breeden Donau-stroom.

Tot dien tijd toe had de strijd zich enkel bepaald tot Rusland en Turkije, en was al de eer van den oorlog aan de krijgsmagt van den Sultan gebleven. Daarop heeft de ontruiming plaats van Wallachije en Moldavië door de Russische legers, en het bezetten van die vorstendommen door Oostenrijksche troepen. De Engelsche en Fransche heirscharen zijn intusschen noordwaarts getrokken, en hebben zich grootendeels vereenigd bij Varna - naar men zegt de meest ongeschikte vereenigingsplaats, die voor een leger kon worden uitgekozen, daar de ongezonde luchtstreek hier weldra haar verderfelijken invloed zou doen gevoelen. Ziekten begonnen de legers der bondgenooten dan ook te teisteren en sleepten menigvuldige offers weg. Het was een toestand vol bekommering en sombere vooruitzigten; onnoemelijke schatten waren door Frankrijk en Engeland uitgegeven om hunne legers naar het Oosten over te brengen, en, daar zijnde, zouden nu die legers werkeloos blijven, zouden zij te niet gaan, niet in een glorievollen strijd tegen den magtigen Tzaar, maar roemloos weggesleept door eene vreeselijke ziekte? - Dat kon niet; die werkeloosheid was onmogelijk bij de hooggespannen verwachtingen van geheel Europa, bij den roem, dien de Turksche troepen zich reeds verworven hadden. Er moest gehandeld worden, er moestiets gedaan worden; maar wat?

In den zomer van 1854 had toen te Varna die vermaarde krijgsraad plaats, in welken de hoofden der bondgenooten tot het besluit kwamen, om de verovering van de Krim en de vermeestering van Sebastopol te ondernemen. Het heeft niet ontbroken aan opgaven omtrent het verhandelde in dien raad; opgaven, waarvan enkele blijkbaar regtstreeks afkomstig waren van hen, die zitting en stem in dien raad hadden. Het algemeen weet dus, wie voorstanders van die onderneming waren, wie de tegenstanders, die haar bestreden, en daarom met den naam van ‘vreesachtige raadgevers’ werden bestempeld; wie wankelend waren in hunne meeningen, eerst tegen den togt naar de Krim spraken, later omsloegen en daarvóór stemden. - De Fransche maarschalk Saint Arnaud is, aanvankelijk, als de door

drijver van dat besluit beschouwd; latere opgaven hebben echter met vrij groote zekerheid doen vermoeden, dat die bevelhebber, door zóó te handelen, niets anders is geweest dan het lijdelijk werktuig des Franschen keizers; zoodat, indien dit vermoeden juist is, alleen op dezen gebieder de verantwoordelijkheid rust van den togt naar de Krim. Die verantwoordelijkheid is niet gering. Welke gezindheid men oök moge koesteren jegens het tegenwoordige opperhoofd van Frankrijk, onmogelijk kan men hem langer houden voor dat bekrompen, onbeduidend mensch, waarvoor de partijzucht hem lang heeft willen doen doorgaan; integendeel, iedereen is thans gedwongen zijne groote bekwaamheden, zijne uitstekende hoedanigheden te erkennen; zijne vijanden kunnen hem niet beschuldigen van onverstand. Maar hulde doende aan de groote bekwaamheid des Franschen keizers, is men echter, uitgaande van de straks gemelde veronderstelling, gedwongen toe te geven, dat zij minder duidelijk is gebleken bij de leiding der oorlogszaken, en dat hij in dat opzigt niet wel gelijk gesteld kan worden met den overwinnaar van Austerlitz en Jena.

De tegenwoordige gebieder van Frankrijk heeft zelf nog niet - zoo als vroeger zijn groote naamgenoot - aan het hoofd van groote legers gestaan; men weet dus niet, of hij op het oorlogstooneel zelf zou schitteren; of hij daar dien scherpen en vasten blik zoude hebben, die dadelijk den waren toestand van zaken doorziet en met juistheid beoordeelt; dien helderen geest, die het nooit aan hulpmiddelen laat ontbreken, om de grootste bezwaren te boven te komen; die goddelijke ingevingen van het genie, die in één oogenblik de dreigendste gevaren overwinnen en de verrassendste wending aan den loop der gebeurtenissen geven; die heldenziel, die geestdrift en heldenmoed doet ontstaan, en daardoor de krachten eens legers vertiendubbelt; - al die verhevene gedeelten der veldheerskunst, in één woord, die niet geleerd worden, en die, volgens Napoleon's eigene woorden: ‘la partie divine de l'art’ uitmaken; het is nog onzeker, het is nog onbekend, of de thans regerende Fransche keizer ze bezit. Maar niet meer onzeker, niet meer onbekend is, bij de onderstelling altijd dat de togt naar de Krim door hem is besloten, zijne mindere geschiktheid in vergelijking van genen, om uit het kabinet zelf den gang der oorlogszaken te besturen. De eerste Na-

poleon, op zijne landkaart neêrgebogen, beraamde, vóórdat een oorlog uitbrak, den gang van dien oorlog; hij zag het, waar en hoe de beslissing verkregen moest worden, waarheen hij zijne legers moest wenden om hen de overwinning gemakkelijk te maken en de vijandelijke strijdkrachten niet slechts te slaan, maar te vernielen; hij kon daardoor met den profetischen blik van het genie in de toekomst zien, en vaak, met bijna wiskunstige zekerheid, de nederlaag zijner vijanden voorspellen. De tweede Napoleon - mag men hem ten minste beoordeelen naar wat tot heden van hem wordt gemeld - staat in dat opzigt niet op de hoogte, die zijn groote bloedverwant innam; de leiding, die hij aan den oorlog gegeven heeft, was niet van dien aard, om zijne legers hunne taak zoo gemakkelijk te maken, en spoedig tot de geheele overwinning des vijands te voeren; en de togt naar de Krim is een maatregel geweest, die eer tot de geduchtste krijgsrampen kon leiden dan tot eene beslissende zege.

Drie verschillende handelingen stonden, in den zomer van 1854, aan de hoofden der bondgenooten in Turkije vrij: zij konden hunne legers naar den Donau doen oprukken en in Bessarabië doordringen; zij konden hunne strijdkrachten naar Azië overbrengen, en daar de Russen beoorlogen; zij konden eindelijk, zoo als zij gedaan hebben, Sebastopol en de Krim aanvallen.

De eerste handeling kon Oostenrijk dwingen om zich te verklaren tegen Rusland, of deed het dit niet, dan konden de westersche legers, in het zuiden van Rusland doordringende en Hongarije en Polen naderende, ligtelijk aan de bevolkingen dier landen de wapenen doen opvatten en daardoor aan den oorlog eene wending geven, die Rusland beslissende nadeelen kon doen lijden. Maar van zulk een middel om tot de overwinning te geraken schijnt de Fransche keizer afkeerig te zijn geweest; hij wilde geen revolutionairen tint aan den oorlog geven; hij hoopte Oostenrijk voor zich te winnen, dat hem onbepaalde beloften gaf; en om dit alles werd het oorlogstooneel niet naar de mondingen van den Donau overgebragt. De Russen in Azië aanvallen - dit zou werkelijk gehandeld zijn geweest in het belang van het Turksche rijk, dat van die zijde ernstig werd be dreigd; een veldtogt in Azië had gewigtige voordeelen kunnen doen behalen, en zou nuttig geweest zijn, - maar

niet schitterend; het oorlogstooneel was daar te ver van het beschaafde Europa verwijderd, werd in Europa als van te ondergeschikt belang beschouwd; zelfs eene groote overwinning, te Kars of te Erzerum op de Russische legers behaald, zou weinig indruk gemaakt hebben op de openbare meening, dien zoo magtigen steun van elke heerschappij; - ziedaar waarom men er van afzag, om den oorlog in Azië over te brengen. De Krim en Sebastopol bleven nu nog over; die besloot men aan te vallen. Vermeesterde men die geduchte havenvesting, vernielde men de Russische oorlogsvloot, dan zouden dit voordeelen zijn, die op geheel Europa den diepsten indruk moesten maken.

Men vergat daarbij echter de vraag te stellen of grondig te onderzoeken: of er veel kansen waren om die voordeelen te behalen, en over welke strijdkrachten hierbij de aanvaller, over welke de verdediger te beschikken zou hebben?

Dat de vereenigde Fransche en Engelsche vloten in sterkte en in deugdzaamheid verreweg de Russische vloot overtroffen; dat men dus meester was van de Zwarte Zee, en de legers der bondgenooten kon overbrengen waarheen men wilde, - dat was vrij duidelijk. Maar welke legers waren er, om op het een of ander punt der kustlanden van de Zwarte Zee te worden overgebragt? - Natuurlijk, dat de opgaven omtrent de sterkte dier legers wel eenigzins uiteenloopen; maar toch kan men het als eene zeer waarschijnlijke aannemen, dat de legermagt, die aanvankelijk beschikbaar was om naar de Krim te worden overgebragt, hoogstens 60,000 man telde, waaronder 10,000 man. Turksche troepen, terwijl het overige half uit Britche, half uit Fransche regimenten bestond. Laat ons de militaire waarde dier troepen en de bekwaamheden der legerhoofden in overzigt nemen, om daaruit af te leiden, welke wezenlijke sterkte die legermagt der bondgenooten had.

Van de Turksche troepen valt weinig te zeggen; zij konden, achter muren en grachten, uitstekend zijn, en ook in het open veld werkzaam wezen, wanneer men er voorzigtig en met veel beleid meê wist om te gaan, zoo als Omer-Bassa dit gedaan had; maar ze op zich zelve bloot te stellen aan een ernstigen, hevigen schok met eene goede Europesche krijgsmagt, zou te gevaarlijk geweest zijn. Die 10,000 man

Turken, welke aan den togt naar de Krim deel namen, bragten eigenlijk weinig bij tot de sterkte van de magt der bondgenooten; die sterkte werd nagenoeg geheel uitgemaakt door de Fransche en Engelsche troepen.

Het Fransche leger is thans een der beste legers der wereld, - om niet te zeggen het beste. Er zijn legers, die het Fransche overtreffen in dapperheid op het slagved, - hoe schitterend de Fransche soldaat zich ook daar moge vertoonen; maar er is geen leger, dat beter de vermoeijenissen en ontberingen van den oorlog weet te verduren, en dat meer vindingrijk is in het scheppen van hulpmid delen om in zijn onderhoud te voorzien; er zijn geene soldaten, die meer opgewekt, meer matig, meer ordelijk zijn dan de Fransche, geene die minder leiding behoeven, geene die vaardiger begrijpen wat de beste handelingen zijn, welke hun toestand voorschrijft, geene die gereeder zijn om uit zich zelve en zonder bevel tot die handelingen over te gaan. Dat alles zijn onschatbare eigenschappen voor het voeren van den oorlog: bestond de oorlog alleen uit het gevecht, uit den veldslag, dan zouden er legers te vinden zijn, die men naast, zelfs boven het Fransche leger zou kunnen stellen; maar de oorlog bestaat uit honderd andere zaken, die den veldslag voorafgaan of volgen, en die de wezenlijkste invloed hebben op den gang der gebeurtenissen, op het behalen van de eindelijke zegé; en voor al die verrigtingen is geen leger beter geschikt dan het Fransche.

Het uitmuntende van het tegenwoordige Fransche leger is de vrucht van het bijzondere karakter van het Fransche volk, van Frankrijks verstandige militaire instellingen, en van de onophoudelijke oorlogen, door dit rijk in de laatste jaren in Afrika gevoerd.

Het Fransche volk is een militair volk; de Franschman is veel spoediger een goed soldaat, dan de bewoner van andere landen van Europa; - dit is eene waarheid, die weinig tegenspraak zal ondervinden. Evenwel moet men zich ook hierin voor overdrevene denkbeelden wachten: zelfs bij dat zoo militaire Fransche volk bevat het leger vele vreemden, vele fortuinzoekers, een groot aantal plaatsvervangers, die voor een geldelijk loon de wapenen hebben opgevat; en de inboorlingen, die door de wet verpligt worden de rijen van dat leger aan te vullen, betoonen meer weerzin dan geestdrift bij het volbrengen van dien pligt

Het is met smart, met diep heimwee, dat de zoon van den zedelijken en godsdienstigen landbouwer uit Bretagne of Berry de ouderlijke woning en hare stille zaligheden verlaat, om, verre in den vreemde, jaren lang in het woelige krijgsmansleven te deelen; en Frankrijks schoonste en roerendste volkszangen zijn aan het uiten dier gevoelens gewijd. Maar, eenmaal het krijgsmansgewaad dragende, verandert die bedroefde banneling uit het vaderlijke huis spoedig in een opgewekt, krachtig, moedig soldaat; die herschepping is daaraan te danken, dat hij meestal te doen heeft met verstandige, menschkundige bevelhebbers, die volstrekt geen acht geven op onbeduidende nietigheden, maar alleen op het wezenlijke letten, en die den jongen soldaat liefde voor zijn stand weten te geven. Bekrompeneid en pedantismus, die in andere landen zoo veel bederven, lijden schipbreuk op dien geest en op dat gezond verstand, die in Frankrijk inheemsch zijn; in andere landen vormt men de soldaten veelal voor monsteringen en wapenschouwingen, in Frankrijk vormt men ze altijd voor den oorlog.

De militaire instellingen, en de geest van het algemeen en van de regeerders in het bijzonder, ten aanzien van den kijgsstand, dragen ook krachtig bij tot het uitmuntende der Fransche legers; onder alle afwisselende regeringen, die Frankrijk in de laatste veertig jaren heeft gehad, is er geene geweest, die de belangen en het welzijn van de legermagt uit het oog heeft verloren; de eene meer, de andere minder, alle hebben daarvoor gezorgd. Wanneer wij hier in Nederland hoorden, hoe, in de woelige dagen van 1848, in Frankrijk soms besluiten werden genomen, die tegen alle goede regeringsbeginselen aandruischten, dan waren er velen bij ons, die met een spottend medelijden van het Fransche volk gewaagden en ten volle doordrongen waren van het verstandelijk overwigt, dat wij op die natie bezitten; - er zijn toen veel dwaasheden door de Franschen begaan, dat is waar; maar in één opzigt zijn zij altijd veel verstandiger geweest dan wij, en dat is in hun legerbestuur. Wanorde en regeringloosheid mogten overal elders doordringen, niet tot het Fransche leger; dat bleef daar vrij van; daar werd onvermoeid gewaakt voor het levendig houden van den echt militairen geest, van den geest van krijgstucht en orde; dat leger bleef goed en sterk,

te midden van de ontbinding van vele andere gedeelten der maatschappij. De zorg der regering, de achting en belangstelling van het algemeen, hebben altijd den weldadigsten invloed uitgeoefend op het Fransche leger; nooit zal men het in Frankrijk wagen, om met kleinachting of onwil van den krijgsstand te spreken; nooit zal een regeerder daar de hooge rangen in het leger aan de verdienste onttrekken en de prijs doen worden van kuiperij en hofgunst; wat meer zegt, die regering bekommert zich weinig om de staatkundige gezindheid der officieren, wanneer zij maar hunne militaire pligten goed waarnemen; en alleen bepaalde daden van vijandschap tegen het bestuur kunnen nadeelig werken op iemands militaire loopbaan Cavaignac was een bekende republikein onder de regering van Lodewijk Philips, zonder dat hem dit als officier kwaad heeft gedaan; en het zou niet moeijelijk zijn, onder de tegenwoordige hooge krijgsbevelhebbers in Frankrijk mannen te noemen, wier staatkundige gezindheid geheel en al strijdig is met die der keizerlijke regering.

Het leger is in Frankrijk altijd eene nationale kracht gebleven, en dat vooral maakt een leger goed; maar tot dat goede hebben ontwijfelbaar ook veel bijgedragen de onophoudelijke oorlogen, sedert 1830 in Afrika gevoerd. Die oorlogen zijn moeijelijk te verdedigen uit het oogpunt eener gezonde staatshuishoudkunde, - gezwegen nog van regt en menschelijkheid; de aanleidingen tot die oorlogen zijn zóó gezocht, dat telkens, wanneer Frankrijk zijne leger gers elders noodig heeft, Afrika als door een tooverslag eensklaps in een toestand van vrede verkeert; die oorlogen zijn dus in vele opzigten te veroordeelen; maar voor het Fransche leger zijn zij heilzaam en goed geweest. Men heeft die waarheid wel eens betwijfeld en gezegd, dat de oorlogen in Europa van een geheel anderen aard zijn dan de krijgstogten tegen Arabieren en Kabylen; ‘ce ne sont plus nos guerres d'Afrique, c'est une bataille de l'empire’ zeide een Fransch Generaal, na den eersten grooten veldslag in de Krim; dat is zoo, daarin is een aanmerkelijk verschil; en de kamp tegen de ongeregelde en slecht gewapende volgelingen van Abd-el-Kader leert nog weinig, hoe men den kamp moet voeren tegen eene goede en geregelde Europesche legermagt. Maar, wat men uit die oorlogen in Afrika leert, is de kunst om troepen aan te

voeren; de gewoonte om te bevelen; de bekwaamheid om te zorgen voor de veiligheid, voor het onderhoud, voor het welzijn der soldaten; de vaardigheid in het vinden van hulpmiddelen, de koelbloedigheid in gevaren, de vastberadenheid, de werkzaamheid naar geest en ligchaam, het vermogen om op de gemoederen der troepen te werken en hen tot geestdrift op te wekken; dat alles leert men bij die Afrikaansche oorlogen, en dat zijn voor den oorlog onschatbare hoedanigheden, van veel hooger waarde dan afgetrokkene studiën of de vaak beuzelachtige oefeningen des vredes.

Frankrijks militair overwigt en het uitmuntende der Fransche legers worden algemeen erkend sedert de krijgsverrigtingen in de Krim; maar bijna even algemeen beweert men, dat die krijgsverrigtingen de onwaarde, de ondeugdzaamheid van het Engelsche leger hebben doen blijken, en dat Engeland daardoor gevoelige afbreuk heeft geleden, en geheel en al vervallen is van dien hoogen trap van magt en grootheid, waarop het in de oogen der Europesche volkeren heeft gestaan. - In die meening deelen wij niet.

Laat ons vooreerst aanmerken, dat die ongunstige meening ten aanzien van Engelands legermagt voor een gedeelte is toe te schrijven aan de vijandschap, die alles wat Russischgezind is Engeland toedraagt. De Russische regering en de vrienden, die zij door geheel Europa heeft, zijn bij deezen kamp vooral gebeten op Groot-Brittanje; dat die kamp aan Frankrijk roem en luister schenkt, dat kunnen zij nog vergeven, want dat land wordt door vele banden met Rusland verbonden, vooral door de gelijkvormigheid in de beginselen der regering; maar dat Engeland, de kampvechtster der vrijheidsbeginselen, in dezen oorlog voordeelen behaalt, dat is iets, dat zij niet kunnen dulden, omdat daardoor de hechtheid van het onbeperkte eenhoofdige gezag wordt aangerand. Daarom trachten de Russen en humne voorstanders op alle mogelijke wijzen den invloed van Engeland te verzwakken, en nemen ijverig elke gelegenheid waar, die maar eenigzins kan dienen, om alles, wat lot dat land betrekking heeft, in het nadeeligste en slechtste daglicht te plaatsen.

Die ongunstige meening ten aanzien van Engelands legermagt is ook voor een goed gedeelte te wijten aan de

Engelsche drukpers. Er kan in Engeland niets gebeuren, of de pers - gelijk aan de faam der fabel met hare honderd tongen - is daar, om het gebeurde ruchtbaar te maken en door geheel de wereld te verspreiden. Dat is geen nadeel, dat is geen kwaad; integendeel, in die openbaarheid die aan alles wordt gegeven, is veel goeds, veel heilzaams; want daardoor worden misbruiken en verkeerdheden bekend en kunnen dus uitgedelgd worden. Maar men moet altijd in het oog houden, dat bij die opgaven der Engelsche drukpers gewoonlijk grove overdrijving plaats heeft; zij vergroot, om te meer indruk te maken; men moet die opgaven altijd met oordeel des onderscheids aannemen, en niet als volle waarheid beschouwen. Die regel nu is uit het oog verloren bij de verhalen, die de Engelsche dagbladen ons hebben gegeven van de nadeelen door het Engelsche leger in de Krim geleden; die verhalen zijn in alle opzigten geloofd; loofd; ter goeder trouw door hen, die onbekend waren met de eigenaardigheid der Engelsche drukpers; ter kwader trouw door hen, die er op uit zijn, om door alle mogelijke middelen den Engelschen naam te bezwalken. Vandaar is grootendeels dat ongunstig oordeel over het Engelsche leger voortgesproten, dat zoo zeer afsteekt bij het gunstig gevoelen, dat men omtrent het Fransche leger aankleeft. Men heeft hierbij uit het oog verloren, dat van het Engelsche al het kwade bekend is, van het Fransche leger niets: het Fransche leger zal bij dezen oorlog ook wel eens nadeelen hebben geleden, door wanbestuur en verkeerde beschikkingen ontstaan; maar dat is aan het algemeen onbekend gebleven, omdat er in Frankrijk geene vrije drukpers bestaat, omdat daar niets anders gezegd of geschreven ven wordt, dan wat de gebieder van dat land gezegd of geschreven wil hebben.

Maar, hoe overdreven ook voorgesteld, zeker is het, dat in den loop van dezen oorlog het Engelsche leger gevoelige nadeelen heeft ondervonden, en dat deze de gevolgen zijn van gebreken bij de inrigting en het bestuur van dat leger. Maar moet daardoor de Engelsche krijgsroem nu voor goed verduisterd, de Engelsche magt voor goed verbroken zijn? Zijn die nadeelen iets zoo geheel nieuws; komen zij niet voor bij de vroeger door Engeland gevoerde oorlogen? Heeft men het niet telkens kunnen opmerken, dat daar, waar een Engelsch leger door tegenspoeden werd

getroffen, of aan te groote ontberingen en vermoeijenissen werd blootgesteld, de schaduwzijde van dit leger zich vertoonde, en ordeloosheid en ontmoediging soms met eene geheele ontbinding der strijdkrachten hebben bedreigd? - De terugtogt van het Engelsche leger in 1794-1795 in Holland, de terugtogt van Moore's krijgsmagt in Spanje in 1808, de droevige toestand, waarin de Britsche regimenten verkeerden, die aan den togt naar Walcheren in 1809 hadden deelgenomen, - en nog meer andere feiten mogen tot antwoord strekken op die vraag. Wanneer de Engelsche dagbladen de ordeloosheid en buitensporigheden, die er bij het Engelsche leger in de Krim heerschen, op de ergste wijze afschilderen, en onbewimpeld zeggen: ‘het legerkamp is vol dronkaards,’ dan is dat zeker geene vleijende schets; maar vindt men het dan vleijender, wanneer - zoo als Wellington, een kleine vijftig jaar geleden, heeft gedaan - de veldheer zelf van zijne troepen zegt: ‘ons leger is niet veel beter dan eene rooverbende.’ - Wat wij heden zien, dat heeft men vroeger ook gezien; en toen is Engeland die rampspoeden te boven gekomen; waarom zou nu niet hetzelfde gebeuren?

Het Engelsche leger, de Engelsche officieren, de Engelsche soldaat hebben hunne gebreken, hunne groote gebreken, - daaraan is geen twijfel; maar zij hebben ook hunne groote hoedanigheden, hunne heldhaftige eigenschappen. Men moet met een Engelsch leger weten om te gaan; men moet het ontzien en verzorgen; men moet het niet veel vermoeijen; men moet het onder strenge krijgstucht houden; men moet het goed voeden en verplegen; - maar doet men dat alles, dan kan men er ook op rekenen, dat, op den dag van een veldslag, er geen beter leger op de wereld is, en dat men op goed aangevoerde Britsche bataillons als op onwrikbare zuilen kan bouwen.

Het Britsche legerbestuur is jammerlijk; het is ingewikkeld, omslagtig, dwaas; - maar dat ligt voor een groot gedeelte aan den vorm der Britsche regering zelve, aan den overwegenden invloed, dien de aristokratie daar uitoefent. Dat zal langzamerhand wel verbeteren; ten minste het is voor Engeland te hopen, dat de Amerikaansche regerings-beginselen, die van praktischen zin en van gezond verstand getuigen, ook in dat land al meer en meer zullen doordringen; het is voor Engeland te hopen, dat men daar al

meer en meer zal begrijpen, dat het, voor het goed bestuur der zaken, meer noodig is te letten op de menschen dan op de namen, en dat kunde en karakter veel meer aanspraak geven op de uitoefening van het hoog gezag, dan de roemrijke geschiedkundige herinneringen aan een oud geslacht verbonden. Maar die verbeteringen, welke in de inrigtingen van het Engelsche staatsbestuur wel zullen plaats hebben, kunnen alleen het werk zijn van den tijd; voor het oogenblik blijft dat staatsbestuur onveranderd; en daarom ook is het moeijelijk of onmogelijk, in het bestuur des legers belangrijke verbeteringen en afdoende hervormingen aan te brengen. Dat bestuur blijft vooreerst behebt met al zijne oude misbruiken en verkeerdheden; en het is de taak eens Britschen veldheers, te zorgen, - zoo als Wellington dat meesterlijk deed, - dat, in weerwil van die misbruiken en verkeerdheden, men zoo weinig mogelijk belemmering ondervindt bij alle handelingen des oorlogs. Daartoe wordt echter een zeer bekwaam legerhoofd vereischt.

Die bekwaamheid schijnt de veldheer, die in 1854 de Engelsche legermagt in het Oosten aanvoerde, niet te hebben bezeten. Lord Raglan - voor zoover men hem kan beoordeelen uit misschien onvolledige of partijdige opgaven - stelt ons een echt beeld voor van die leden van den oudsten Engelschen adel, wier voorvaderlijke herinneringen tot de dagen van Koning Alfred opklimmen en die ter naauwernood het gekroonde hoofd van den staat als hun meerdere erkennen. Het kenmerk van dien adel is, over het algemeen, zuiverheid, verhevenheid van gevoelens, bij beperktheid van geestvermogens; lage, verachtelijke handelingen heeft men er niet van te vreezen, maar wel onverstandige; veel is daarbij edel en goed, maar veel ook getuigt van bekrompenheid en vooroordeel. Een man als Lord Raglan vindt het eene zeer eenvoudige en gewone zaak, voor zijn land het leven op te offeren; en op het slagveld zal hij het leger in dapperheid en zelfopoffering ten voorbeeld verstrekken. Maar zal hij dat leger verzorgen, zal hij het besturen, zal hij onderzoeken wat de behoeften en het welzijn van dat leger vereischen? - neen, daarmede houdt hij zich niet op; dat laat hij aan minderen over; zijne Olympische rust wordt niet verstoord door den kommer over de verzorging zijner soldaten; die laat hij aan

hun lot over, of aan de zorg van onderbevelhebbers. Zulk een man kan bij een veldslag schitteren, kan een held zijn, is meestal een achtingswaardig karakter; - maar het is de ongeschiktste man om aan het hoofd van een Engelsch leger te staan.

Omtrent het Fransche legerhoofd bezitten wij meer gegevens, die in staat stellen zich een vrij juist denkbeeld te vormen van zijn karakter en van zijne bekwaamheden. Weinige maanden geleden is, in twee deelen, in druk verschenen de briefwisseling door den Maarschalk.de Saint Arnaud met zijne verwanten en vrienden gevoerd; en hoewel zulk eene briefwisseling bij het openbaar maken wel eens gezuiverd wordt en meestal een te gunstig denkbeeld van den schrijver geeft, zoo kan zij toch een goede maatstaf zijn om dien schrijver te beoordeelen. Wij zullen ons hierbij eenigzins ophouden, omdat de kennis van het karakter van den man, die hoofdzakelijk den togt naar de Krim heeft bestuurd en die, daarbij en bij andere gelegenheden, het voorname werktuig des Franschen Keizers is geweest, voor de geschiedenis van hoog belang is.

Saint Arnaud was, onder den oudsten tak der Bourbons, officier bij de Fransche garde, maar heeft, nog voor de omwenteling van Julij 1830, de Fransche krijgsdienst verlaten. Zijne vijanden hebben beweerd, dat hij tot dit verlaten van de krijgsdienst gedwongen is geworden, omdat hij zich schuldig had gemaakt aan handelingen, krenkend voor de militaire eer. Over die omstandigheid zwijgt de briefwisseling, die eerst met 1831 aanvangt, toen de schrijver weêr Luitenant was geworden bij een regiment infanterie, in bezetting in die westelijke gedeelten van Frankrijk, die toen in beweging werden gebragt door de aanhangers van den verdreven tak der Bourbons. De eerste brieven behandelen dan ook hoofdzakelijk de krijgsverrigtingen tegen die aanhangers, - of spreken over bevordering; bevordering, het doel van het streven van menig officier, maar bij Saint Arnaud het hoofddoel, bijna het eenige doel, waarom hij de krijgsdienst is ingetreden. Hij spreekt bijna van niets, dan van het bereiken van eenen hoogen rang of van het verkrijgen eener ridderorde, - onverschillig hoe of waarom. Er is iets kleins in dien man, dat zich, bij verschillende omstandigheden in zijn leven, duidelijk kenbaar maakt. Zoo is hij onder anderen op

het kasteel te Blaye, toen dit tot gevangenis voor de Hertogin van Berry diende en die Vorstin daar een kind ter wereld bragt, waarvan de afkomst voor het minst dubbelzinnig mag genoemd worden; Saint Arnaud is opgetogen van blijdschap over de eer, die hem wedervaart, dat zijn naam mag prijken op de oorkonde, welke de geboorte van dat kind vermeldt. Zoo wordt hij in later tijd, toen hij reeds tot hooge krijgsbetrekkingen was opgeklommen, in den echt verbonden met eene Markiezin de Trasignies; bij die gelegenheid somt hij nu alle oude adelijke geslachten van België op, waaraan hij daardoor verwant is geworden. IJdelheid, de brandende zucht om vooruit te komen, en weinige kieschheid omtrent de middelen om die zucht te bevredigen, zijn, blijkens de vermelde briefwisseling, kenschetsende eigenschappen in het karakter van Saint Arnaud; met veel gevatheid weet hij overal zich in de gunst zijner meerderen te dringen en hun vertrouwen te winnen; hij is vleijer en hoveling, waar zijn belang het medebrengt. Zoo, onder anderen, erkent hij zelf, dat hij, te Metz in bezetting liggende, de gunst van den daar bevelvoerenden Generaal wist te winnen, door trouw eene partij whist met hem te spelen, en door het hof te maken aan des Generaals vrouw, die vroeger eene schoonheid was geweest; ‘une beauté du temps de l'empire.’ - Welke verloochening van mannelijke waardigheid vordert niet het bevredigen van zulk eene eerzucht!

Een goed gedeelte van de briefwisseling van Saint Arnaud handelt over zijne verrigtingen in Afrika, waar hij een aantal jaren doorbrengt en zijne militaire rangen door dapperheid en krijgskundige bekwaamheden verdient; - dát zijn verdiensten, die men hem niet kan betwisten. In Afrika was toen de Maarschalk Bugeaud de groote man; een wonderlijk karakter, zonderling, ruw, boersch, maar met veel kennis, gezond verstand en heldhaftige hoedanigheden. Bugeaud was de afgod van het Fransche leger in Afrika; en wanneer het op niets anders had aangekomen dan om daar een soldatenrijk te stichten, dan zeker zou hij zijne taak uitmuntend vervuld hebben. Eene andere vraag is het, of hij het welzijn van het door hem beheerde wingewest op de verstandigste wijze behartigde, en of hij Frankrijk niet schatten deed uitgeven voor oorlogen zonder regt en zonder nut. Die oorlogen dienden

echter tot volmaking van het Fransche leger; en het is zeker, dat Bugeaud's handelingen tot die volmaking zeer veel hebben bijgedragen. Zeer gehecht aan de regering van Lodewijk Philips, was de Maarschalk echter niet vermogend om die staande te houden, toen de storm van 1848 losbrak, en zijn gedrag bij de Februarij-omwenteling te Parijs getuigt niet van die geestkracht, welke hij in Afrika vaak had betoond. Krijgsmoed en zedelijke moed gaan niet altijd gepaard.

Ook in Afrika weet Saint Arnaud spoedig de gunst van den Maarschalk Bugeaud te winnen, met wien hij reeds vroeger was bekend geworden; wie niet deelde in het onbepaalde zijner bewondering voor den Maarschalk, beschouwde hij als tegenstander. Zoo ontstond er, blijkens zijne briefwisseling, spoedig verwijdering tusschen hem en Cavaignac, wiens fier en edel karakter zich niet kon plooijen tot vleijerijen. De inzigten van den Maarschalk omtrent de wijze, waarop Afrika beheerd en de oorlogen daar gevoerd moeten worden, worden door Saint Arnaud ten volle voorgestaan en verdedigd; de onmenschelijkste wreedheden, - zoo als het door rook verstikken van eenen geheelen Arabischen volksstam in de bergholen van Dahra, - worden door hem beschouwd als noodzakelijke handelingen in den oorlog; wat meer zegt, in zijne brieven beweert Saint Arnaud, dat hij zelf, op soortgelijke wijze, eenige honderde Arabieren heeft doen omkomen; ‘maar,’ voegt hij er bij, ‘ik heb den Maarschalk Bugeaud verzocht er maar geen gewag van te maken, ten einde alle geschreeuw voor te komen.’ (Menschen van den stempel van Saint Arnaud hebben eene eigenaardige taal: *geschreeuw* noemen zij het, wanneer een eerlijk man, als Lamartine, zijne verontwaardiging over het schenden van de regten der menschheid in welsprekende taal lucht geeft.)

Saint Arnaud is in Afrika tot hooge militaire rangen opgeklommen; hij heeft daar krijgsroem verworven; hij heeft zich daar een naam gemaakt. Toen hij naar Frankrijk was teruggekeerd, werd daarvan op geschikte wijze partij getrokken door den tegenwoordigen Keizer; Saint Arnaud wordt als werktuig gebruikt tot omverwerping van het republikeinsch bestuur en tot vestiging van de eenhoofdige regering. Hij aarzelt dan ook geen oogenblik om daartoe de hand te leenen; hij ziet er het middel in, om zich zelf

te verheffen; en bovendien zijn karakters als het zijne zelden den ingenomen met republikeinsche regeringsbeginselen. Over de omwenteling van den 2^{den} December 1851 meldt de briefwisseling bijna niets; trouwens, het was toen ook een tijd van handelen en niet van schrijven. De verheffing zijns meesters brengt Saint Arnaud tot het hoogste toppunt der militaire waardigheden; maar ernstige ziekten, voorboden van den naderenden dood, verbitteren de vreugde over voldane eerzucht, doen hem de ijdelheden der wereld vergeten, en vroom - of kerksch - worden; hij leest stichtelijke boeken en neemt in zijne brieven ‘de tale Kanaäns’ van het katholicismus aan.

De laatste brieven zijn geschreven uit het Oosten, de allerlaatste uit de Krim. Die brieven vooral zijn belangrijk voor de kennis en beoordeeling van den daar gevoerden oorlog; uit die brieven kan men eenigzins opmaken, in hoeverre de Fransche Maarschalk berekend was voor de taak, om een oorlog van zoo grooten omvang te leiden en te besturen. Nergens ontdekt men het minste spoor van Saint Arnaud's inzigten omtrent de wijze, waarop hij zijne legermagt moet in werking brengen; hij is aan het hoofd van eene goede en sterke legermagt; hij moet daarmede de Russen een veldslag leveren, - dat schijnt zoo wat alles wat hij van den geheelen oorlog begrepen heef. De togt naar de Krim is waarschijnlijk door het hoofd der Fransche regering voorgeschreven; maar was Saint Arnaud voor het minst bekend met de verdedigingsmiddelen van dat schiereiland, met de strijdkrachten, die de Russen daar vereenigd hadden, met de sterkte van Sebastopol? - Zijne brieven schijnen wel het tegendeel te bewijzen; want op meer dan ééne plaats wordt daarin de stellige verwachting uitgedrukt, - zelfs toen Saint Arnaud reeds in de Krim was, - dat Sebastopol binnen weinige dagen in handen der bondgenooten zal vallen. - Al had men niets anders gelezen dan de beschrijving dier vesting in Marmont's reisverhaal (Voyage du maréchal Duc de Raguse en Hongrie, en Transylvanie, dans la Russie méridionale, enz.), dan had men toch dadelijk moeten inzien, dat de verwachting van eene zoo spoedige vermeestering van Sebastopol iets geheel hersenschimmigs was.

En toch, zonder zulk eene spoedige vermeestering moest de geheele onderneming tegen de Krim eene hoogst ge-

vaarvolle worden geacht. Eene legermagt van 60,000 man kon men naar dat schiereiland overbrengen; en wanneer Sebastopol door een korten, geweldigen aanval van weinige dagen was te nemen, en wanneer de Russen daar geene groote magt vereenigd hadden, om die inneming te beletten, dan was het mogelijk om de voorgenomen taak uit te voeren, Sebastopol en de Russische vloot te nemen of te vernielen, en daarna het schiereiland weêr te verlaten. Maar geheel anders werd de zaak, wanneer men in Sebastopol eene vesting ontmoette, die een geregeld beleg noodzakelijk maakte, dat ligtelijk weken en maanden kon duren. Dan was het te voorzien, dat Rusland zijne talrijke legers tot hulp der aangevallene sterkte zou doen oprukken, dat die legers daar tijdig zouden aankomen, en dat daardoor de kans om de vesting te vermeesteren uitermate gering en de toestand der bondgenooten uitermate gevaarlijk zou worden. Van hunne 60,000 man toch konden er 10,000 (de Turken) als minder goede troepen worden beschouwd, op wier hulp men niet veel mogt rekenen; en van het overige was de helft (de Engelschen) uitstekend dapper op een slagveld, doch geheel en al ongeschikt tot het doorstaan van de vermoeijenissen eener belegering en van de harde ontberingen van eenen winterveldtogt in eene barre, onvruchtbare landstreek. Op eene geheele insluiting van Sebastopol was, bij de ligging dier vesting en bij de geringe sterkte van de aanvallers, volstrekt niet te rekenen; de hulplegers van Rusland konden die vesting bereiken, ondersteunen, telkens van toevoer voorzien, en daardoor de inneming bijna onmogelijk maken; - want eene vesting te willen doen vallen, die niet ingesloten is en die door den vijand gedurig van nieuwe verdedigingsmiddelen wordt voorzien, dat is - in den regel - even dwaas als een waterplas te willen droogmalen, die niet door een ringdijk is omgeven, maar aanhoudend aanvoer van water ontvangt. 't Is waar, wat met Sebastopol is gebeurd, weêrspreekt dien regel; maar wat daar is gebeurd, kan alleen als eene zeer zeldzame uitzondering worden beschouwd, waarop het onverstandig is zijne berekeningen te bouwen.

Maar wanneer de bondgenooten gewaar werden, dat Sebastopol eene te groote sterkte had, en dat de komst der Russische hulplegers de inneming dier vesting ondoenlijk

maakte, dan kon men nog altijd de onderneming opgeven, het leger weêr inschepen en de Krim verlaten? - Neen, dat kon men dan niet; en dat men het niet kon, dat juist maakte het gevaarlijke der onderneming uit. Een leger van 60,000 man, met ruiterij, met veld- en belegeringsgeschut, scheept zich niet zoo gemakkelijk in, vooral niet in de onmiddellijke nabijheid van sterke, vijandelijke legers; vooral niet bij het gemis van eene goede beschermende oorlogshaven; vooral niet op eene zee en in een jaargetijde, waar de losgeketende stormen den zeeman met schipbreuk en dood bedreigen. Die aftogt uit de Krim zoude ten hoogste twijfelachtig zijn geweest; waarschijnlijk zou daarbij de legermagt der bondgenooten geheel verloren zijn gegaan, of ten minste geduchte verliezen hebben geleden. En wat voor de bondgenooten het ergste bij dit alles was, de eer der wapenen zoude daardoor verloren zijn gegaan: Sebastopol niet aanvallen, dat was niets; maar Sebastopol wél aanvallen en onverrigter zake terugkeeren, dat was eene groote, zedelijke nederlaag, die de westersche mogendheden in de oogen van geheel Enropa vernederd zoude hebben. Zulk eene nederlaag mogt men niet lijden; men mogt de aangevangen onderneming niet opgeven; eenmaal in de Krim den voet aan wal gezet, mogt men niet dan als overwinnaar vandaar vertrekken. De kamp om het bezit van Sebastopol, eenmaal begonnen, moest worden volgehouden met alle krachten en hulpmiddelen, waarover Engeland en Frankrijk konden beschikken; schatten moesten worden gespild, tal van menschenlevens opgeofferd bij die worsteling, waar het behalen van de zege voor de bondgenooten eene volstrekte noodzakelijkheid was geworden, hoe weinig kans er dan ook bestond om tot die zege te geraken.

Het geluk evenwel bekroont den stoute; - hier zoude men bijkans geneigd zijn te zeggen: den roekelooze. Geen tegenspoed ondervindt de togt naar de Krim, en zonder de minste wederwaardigheid bereikt de vloot der bondgenooten de westkust van dat schiereiland. Waarom heeft de Russische vloot zich niet in den weg van de vijandelijke zeemagt geplaatst, en die zeemagt aangevallen, terwijl zij minder strijdvaardig was en belemmerd door het groot aantal transportschepen, die zij begeleidde, en door het groot aantal troepen en krijgsbenoodigdheden, die zij aan boord had? Men heeft beweerd, dat een der Russische

vlootvoogden, die bij de verdediging van Sebastopol den heldendood is gestorven, met kracht op zulk een stouten aanval heeft aangedrongen, en met weerzin gehoorzaamd aan den last om werkeloos te blijven. Zeer twijfelachtig is het, bij de grootere sterkte en meerdere deugdzaamheid van de scheepsmagt der bondgenooten, of die aanval aan de Russische vloot voordeel zou hebben aangebragt; misschien zou zulk een ondernemen de ondergang der Russische vloot zijn geweest; - dit is echter niet zeker, en zeer zeker is het, dat zulk een ondergang toch oneindig roemrijker ware geweest, dan in de haven de schepen te laten zinken en verbranden.

De landing vangt aan den 14^{den} September 1854 en wordt door den vijand niet verhinderd; trouwens, eene landing op eene opene vlakke kust, en onder bescherming van eene geduchte oorlogsvloot, kan moeijelijk, of niet, verhinderd worden. Verwondering moet het echter baren, dat de Russen, om den vijand te weêrstaan, geen grooter krijgsmagt in de Krim hadden bijeengetrokken; er was toch reeds lang te voren van den togt der bondgenooten naar dat schiereiland gewaagd, het voornemen daartoe was reeds lang te voren wereldkundig geworden en kan dus ook den Russen niet verborgen zijn gebleven. Maar mogelijk hebben dezen die onderneming als zoo roekeloos en onwaarschijnlijk beschouwd, dat zij, juist daarom, onnoodig hebben geacht het schiereiland sterker te bezetten; dit is in elk geval de beste verschooning, die men voor hunne aanvankelijk zwakke verdediging van de Krim kan bijbrengen.

Menzikoff, het hoofd der Russische legermagt in het schiereiland, neemt met 30 à 40,000 man eene sterke stelling achter de Alma, eene onbeduidende, doorwaadbare rivier. Hij wordt daar, den 20sten September, door de bondgenooten aangevallen. De bondgenooten zijn een derde sterker dan de vijand; maar deze heeft het voordeel van over eene genoegzame ruiterij te kunnen beschikken en eene stelling te bezetten, die zeer gunstig voor de verdediging is. Desniettemin blijft de zege aan de bondgenooten: de Fransche divisie Bosquet aan de eene zijde, de Engelschen aan de andere, omgeven de beide vleugels der Russen, en dwingen dezen daardoor tot den aftogt. Aan weêrszijden was de strijd met dapperheid gevoerd; en de zege, hoewel eervol voor de bondgenooten, was evenwel

volstrekt van geen beslissenden aard, daar het gemis aan ruiterij hen belette den aftrekkenden vijand krachtdadig te vervolgen. De verliezen der beide partijen, bij dien slag aan de Alma, zullen nagenoeg even groot zijn geweest.

Saint Arnaud, hoezeer reeds zijn einde voelende naderen, had evenwel ten volle zijn veldheerspligt betracht en de bewegingen der zijnen gedurende den veldslag bestuurd; kort daarna werd hij door den dood weggerukt. Daar is iets heldhaftigs in die wijze van sterven; iets gelukkigs tevens, dewijl hij daardoor te midden van eene behaalde zege werd weggenomen, en geen getuige meer was van de later ondervondene teleurstellingen, van de droevige wederwaardigheden en rampen, die later de heirmagt der bondgenooten troffen. De opvolger van Saint Arnaud was de Generaal Canrobert, een goed en uitstekend dapper aanvoerder, bemind en hooggeacht bij allen, die hem kennen, en dit te regt; want het is een karakter, waarvoor men allen eerbied moet hebben; - maar het schijnt, dat Canrobert niet de bekwaamheid had, die een legerhoofd hebben moest, om de zware taak te vervullen, die het sterven van Saint Arnaud op hem deed nedervallen. Met eene edele zelfverloochening zag hij dan ook later vrijwillig af van het opperbevel, en bleef in ondergeschikte betrekking getrouw zijne pligten vervullen; eene handeling, die te meer grootsch en lofwaardig is, omdat zij zoo zelden voorkomt.

Menzikoff, op Sebastopol teruggegaan, voorzag die vesting van eene genoegzame bezetting, en verliet haar toen weder, om zich met zijne heirmagt naar het midden van de Krim te begeven en de gemeenschap met het overige van Rusland niet te verliezen. Dat die beweging door de bondgenooten niet verhinderd is, getuigt van de traagheid, waarmede zij te werk gingen: een snel vooruitrukken had het den Russen moeijelijk gemaakt Sebastopol weêr te verlaten. De bondgenooten waren tot het besluit gekomen om de vijandelijke vesting aan de zuidzijde aan te vallen; daar was de eigenlijke stad, daar waren de havens; en aan de zuidzijde aanvallende, kon men goed in gemeenschap blijven met Balaclava, eene kleine zeehaven, die, hoe gebrekkig dan ook, eene wijkplaats voor de schepen der bondgenooten opleverde.

Er is veel getwist over de vraag, of dit besluit der bond-

genooten, om niet de noordzijde, maar de zuidzijde van Sebastopol aan te vallen, al dan niet te prijzen is geweest; de Engelsche Generaal Howard Douglas heeft er zich onder anderen ten stelligste tegen verklaard en beweerd, dat de noordzijde had moeten worden aangevallen. Het is een van die menigvuldige vraagstukken, waarbij het voor en het tegen met even duchtige gronden kan worden volgehouden. Onze meening is, dat niet de noordzijde alleen, of niet de zuidzijde alleen, had moeten worden aangevallen, maar dat die aanval gerigt had moeten zijn tegen noord- en zuidzijde van Sebastopol tegelijker tijd. Maar daartoe waren de bondgenooten niet sterk genoeg; - waaruit volgt, dat zij dán nooit de onderneming hadden moeten beginnen; want, alleen de noordzijde of alleen de zuidzijde aanvallende, liet men aan de Russen de volle vrijheid, om aan die zijde, welke niet werd aangetast, alles binnen de vesting te brengen, wat voor hare verdediging noodig was; en eene vesting, die zóó gedurig toevoer krijgt, is schier onneembaar.

Men heeft ook beweerd, dat, op het oogenblik van de verschijning der bondgenooten voor Sebastopol, die vesting wel aan den zeekant op eene geduchte wijze was versterkt, maar geenszins aan de landzijde, waar zij toen zoo gebrekkig was bevestigd, dat een gewelddadige aanval haar had kunnen doen vallen. Die bewering heeft echter alles tegen zich; want het strijdt met de waarschijnlijkheid, dat het krijgsbestuur van Rusland zoo geheel onverstandig zoude geweest zijn, van onnoemelijke schatten te besteden aan de verdediging van Sebastopol tegen een aanval van de zeezijde, terwijl die vesting geheel weerloos zou zijn gelaten tegen de onderneming van eene gelande vijandelijke legermagt. Zoo iets is niet te gelooven; maar zoo iets wordt ook ten stelligste tegengesproken door de omstandigheid, dat zich onder de vestingwerken aan de landzijde groote steenen torens, met een aantal bedekte geschutstellingen, bevonden; dat zijn geene zaken, die men zoo in weinig tijds opwerpt; die moeten er reeds vóór het beleg voorhanden zijn geweest. Dat de Russen, gedurende de belegering, verschillende aarden werken hebben opgeworpen, om de sterkte van Sebastopol te vermeerderen, kan gerust als waar worden aangenomen; maar de gemetselde werken hebben reeds vroeger bestaan.

De meening, dat Sebastopol, in September 1854, aan de landzijde eene genoegzaam onbevestigde stad was, kan den toets van het onderzoek niet doorstaan. Men heeft. die meening verbreid, denkelijk om daardoor de onderneming tegen die vesting vrij te pleiten van de beschuldiging van roekeloosheid; men heeft gezegd, dat Saint Arnaud voornemens was, oogenblikkelijk bij de eerste verschijning voor de stad, de bestorming te wagen, en dat alleen zijn dood de uitvoering van dat voornemen heeft belet; men heeft het in Canrobert een misslag genoemd, afgeweken te zijn van die stoute inzigten zijns voorgangers, wier opvolging, zegt men, in weinige dagen de geduchte vesting had doen vallen. Dat alles behoort tot die menigvuldige dwaalbegrippen, welke over dat vermaarde beleg zijn verbreid geworden. Er is niets, waarover met meer vaardigheid wordt geoordeeld, dan over oorlogszaken; dat geschiedt op een stelligen, beslissenden toon, die onwillekeurig aan Montesquieu's woorden herinnert, waar hij die voorbarige beoordeelaars afschildert: ‘Ils conduisent un général par la main, et après l'avoir loué de mille sottises qu'il n'a pas faites, ils lui en préparent mille autres qu'il ne fera pas. Ils font voler les armées comme des grues, et tomber les murailles comme des cartons. Ils ont des ponts sur toutes les rivières, des routes secrètes dans toutes les montagnes, des magasins immenses dans les sables brûlants; il ne leur manque que le bon sens.’

De hoofden der bondgenooten, aan de zuidzijde van Sebastopol gekomen, ontschepen in de haven van Balaclava hun zwaar geschut en wat zij tot de voorgenomene belegering noodig hebben. Een aantal dagen gaan hiermede verloren, en eerst den 10^{den} October worden de loopgraven geopend, op sommige plaatsen op ongeveer duizend el afstands van de werken der vesting. De theorie schrijft voor, om dit op ongeveer zes honderd el afstands te doen; maar die afwijking van de regelen kan verklaard worden door de zware kalibers der stukken, die de Russen te Sebastopol hadden, en die dus veel grootere schootsverheid toelieten, dan de artillerie had in de dagen, toen die regelen werden vastgesteld. - Daarna gaan de bondgenooten over tot het aanleggen en bewapenen van een aantal batterijen; en nadat dit werk voltooid is, vangen zij op den 17^{den} October aan met een bombardement. Dit is eene

afwijking van de regelen, die veel minder goed is te verklaren, en, zouden wij bijkans zeggen, eigenlijk volstrekt niet te verdedigen is. De leer van den aanval der vestingen schrijft voor, om in de eerste parallel - soms zelfs maar in de tweede - batterijen aan te leggen, wier werking hoofdzakelijk ten doel heeft, de werking van de batterijen der vijandelijke vesting te belemmeren, en op die wijze den arbeid aan de loopgraven te beschermen. Die batterijen zijn niet bestemd om de vijandelijke vestingwerken te vernielen, maar om het vijandelijke geschut van lieverlede tot zwijgen te brengen; bij voorkeur bezigen zij het ricochetschot, dat wil zeggen, dat zij niet regtstreeks op de vijandelijke stukken vuren, maar, in de verlenging geplaatst van de vijandelijke vestingwerken en met eene elevatie en kleine ladingen vurende, met hunne kogels de geheele lengte dier vestingwerken doorloopen, en op die wijze de daar staande vuurmonden treffen en vernielen; de werking van die batterijen moet eenigen tijd aanhouden; zij is niet plotseling van kracht. Onder bescherming van het vuur dier batterijen worden de belegeringswerken voortgezet, de tweede en derde parallel gemaakt, de bedekte weg bekroond, en eindelijk, op zeer korten afstand van de vijandelijke vesting, de batterijen opgeworpen, die bestemd zijn om, door een zeer geweldig vuur, bressen te vormen en het geschut der vesting geheel tot zwijgen te brengen. Daarop heeft de bestorming plaats, die te meer kans heeft van te gelukken, omdat de loopgraven reeds zoo nabij de vesting zijn, en de stormkolonnes dus slechts eene kleine ruimte hebben te doorloopen om de bres te bereiken.

Dát zijn de goede en ware regelen voor den aanval der vestingen; de regelen, door de meest uitstekende Fransche vestingbouwkundigen zelve vastgesteld; maar door de Fransche aanvoerders voor Sebastopol, naar het schijnt, geheel en al verwaarloosd en overtreden. Het woord ‘ricochetbatterij’ komt, gelooven wij, niet eens voor in de verhalen der belegering van die vesting; men vuurt met het meeste geweld op de werken en het geschut der Russen; maar het zijn regtstreeksche schoten, die op zulk een afstand wel eenige artillerie des vijands buiten werking kunnen brengen, wel manschappen des verdedigers kunnen doen sneuvelen, wel de vestingwerken iets kunnen beschadigen, - maar die toch geene beslissende verliezen kunnen

veroorzaken. Men vuurt een geheelen dag, men zet de volgende dagen dat vuren voort, - maar eindelijk moet het toch wel eens ophouden; niet juist ten gevolge van de verliezen, die men door het vuur der vesting lijdt, maar wel doordien men ziet, dat dit geweldig bombardement de munitie nutteloos doet verspillen en geene beslissing te weeg brengt; de vernieling, door dit bombardement in de vesting te weeg gebragt, is volstrekt niet van dien aard, dat daardoor de verdediging moet ophouden; en aan eene bestorming van bressen valt volstrekt niet te denken, op den grooten afstand, waarop men nog van de vesting is. Men begint daarop te begrijpen, dat men zijne toevlugt weêr moet nemen tot den gewonen, geregelden loop eener belegering; dat men met dit eerste bombardement niets hoegenaamd heeft gewonnen; dat het niets anders dan eene verspilling van strijdkrachten is geweest.

De aanval eener vesting te beginnen met een bombardement, kan alleen dán goed zijn, wanneer men zeker weet, dat men daardoor in die vesting dadelijk eene zóódanige vernieling aanrigt, dat de verdere wwerstand moeijelijk of onmogelijk wordt; of wanneer men het vooruitzigt heeft van daardoor oproer te verwekken onder de bevolking dier vesting, of blinde vrees te slingeren in het hart eener reeds half ontmoedigde bezetting. In zulke gevallen kan een bombardement tot de spoedige overgave eener vesting leiden; maar men kon toch, meenen wij, wel vooruit weten, dat hier, bij Sebastopol, geen dier gevallen aanwezig was; en daarom kan dit bombardement hier niet anders heeten dan eene verspilling van tijd en van munitie, waardoor de moed van den vijand werd verhoogd en het zelfvertrouwen der eigene troepen verminderd.

Gelijktijdig met dat bombardement van de landzijde, vallen ook de oorlogsvloten der bondgenooten Sebastopols vestingwerken aan de zeezijde aan; ook hier blijkt weêr het groote overwigt van landbatterijen op het vuur van oorlogschepen. De Engelsche en Fransche vloten lijden aanzienlijke schade en verliezen, en doen aan de vijandelijke batterijen bijna geen kwaad, niettegenstaande deze niet bestonden uit aarden wallen, maar, verkeerdelijk, zouden wij meenen, uit metselwerk waren zamengesteld. Door overmaat van voorzigtigheid hadden de Russen den ingang der baai afgesloten, door een aantal hunner oorlogschepen daar

te laten zinken. Dat is eene handeling, die, naar ons oordeel, zeker geene goedkeuring verdient. Men heeft gezegd, dat, zonder die handeling, de Fransche vlootvoogd het voornemen had, stoutmoedig de baai in te zeilen en vandaar het vuur zijner vloot op de stad te openen; men heeft een sprookje verteld: wanneer men die geduchte batterijen bij den ingang der baai en aan hare noord- en zuidzijde opmerkt; wanneer men daarbij in het oog houdt, dat die baai hoogstens maar een duizend el breedte heeft, dan is het duidelijk, dat geene vijandelijke oorlogsvoot het ooit wagen zou die baai binnen te stevenen; dat ieder oorlogschip, hetwelk dit deed, onherroepelijk verloren zoude zijn. Menzikoff heeft hier zijne oorlogschepen, naar het schijnt, nutteloos opgeofferd; waren het nog oude, wrakke koopvaarders geweest, die men had laten zinken, dan ware het eer te verdedigen; maar wanneer een rijk jaren tijds schatten en moeite en arbeid en kennis besteedt aan het bouwen dier trotsche zeekasteelen, dan is het stellig niet met het doel om ze te laten zinken bij den ingang zijner oorlogshavens, die men op vrij wat minder kostbare wijze zou kunnen afsluiten.

De reusachtige strijdkrachten van Rusland worden meestal bestuurd door menschen, wier genie niet zoo reusachtig is; dit is ook hier weêr bij dien veldtogt in de Krim niet onduidelijk gebleken; noch Menzikoff, noch zijn opvolger, hebben buitengewone bekwaamheden aan den dag gelegd; en aan hun min juist beleid schijnt, voor een goed gedeelte, de eindelijke zege der bondgenooten te wijten te zijn. De Russische legers hebben uitmuntende eigenschappen, die zelfs erkend en gewaardeerd zijn door Napoleon, zoo vaak den bestrijder dier legers. De Russische soldaat is een lijdelijk werktuig; hij denkt nooit, hij handelt nooit uit zich zelven, hij doet niets dan wat hem bevolen wordt; - maar hij doet ook alles wat bevolen wordt; zwakheid, wederspannigheid of afval heeft men nooit van hem te vreezen; en bij die onbeperkte gehoorzaamheid is hij tevens vatbaar voor hooge godsdienstige geestdrift; want die Tzaar, waarvoor hij strijdt, is niet alleen zijn vorst en opperheer, maar hij is het gewijde hoofd van zijne godsdienst, hij is zijn opperpriester, zijn Paus. Het gebrekkige van de Russische legers is dus niet te zoeken bij de soldaten, maar veeleer bij de officieren. Natuurlijk, dat bij eene zoo reusachtige heirmagt, waarbij men fortuinzockers van alle landen van

Europa kan aautreffen, het geenszins geheel ontbreekt aan bekwame, talentvolle officieren; maar de meerderheid munt niet uit door bekwaamheid of talent; en het absolutisme, dat alle eerzucht, alle vrije ontwikkeling, alle gevoel van eigenwaarde onderdrukt, kan niet anders dan nadeelig werken op het karakter en de geestvermogens der Russische officieren. Voeg hierbij de gebreken van het beheer, de algemeen erkende oneerlijkheid bij de verpleging en het onderhoud van den soldaat, de jammerlijke inrigting der hospitalen, die meestal de Russische legers meer verzwakt dan de verliezen op de slagvelden, dan heeft men de voornaamste schaduwzijden van de Russische heirmagten aangewezen.

Terwijl de bondgenooten, na het mislukte bombardement, aan eene soort van geregelde belegering van Sebastopol beginnen, zijn van verschillende zijden uit Zuid-Rusland troepen naar de Krim opgerukt, om Menzikoff te versterken en hem in staat te stellen de rol van verdediger met die van aanvaller te verwisselen. Dit geschiedt, en geeft aanleiding tot de gevechten bij Balaclava (25 October) en tot den veldslag van Inkermann (5 November). Onachtzaamheid, gebrek aan voorzorgen bij de bondgenooten, - hoofdzakelijk bij de Engelsche troepen, - geven aan de Russen gelegenheid tot het doen van verrassende aanvallen en gunstige kansen op de zege; maar de overwinning wordt hun ontwrongen door de verkeerde beschikkingen van hunne zijde en door de buitengewone dapperheid hunner vijanden. Wil men een hoog denkbeeld van het Engelsche leger hebben, men leze hoe de Engelsche ruiterij bij Balaclava streed en hoe onbezweken de Britsche regimenten den wanhopigen strijd volhielden tegen de overmagt der Russen, toen bij Inkermann de graauwende wintermorgen de digte drommen des Tzaars tegen de bondgenooten zag oprukken; voor zulke dapperheid moet ieder eerbied gevoelen, en zij doet veel gebrekkigs en verkeerds vergeven. Maar men is het vrij algemeen daarover eens, dat zelfs die buitengewone dapperheid der bondgenooten niet vermogend zou zijn geweest de dreigende nederlaag af te wenden, wanneer de Russen hunne strijdkrachten met meer oordeel en bekwaamheid in werking hadden gebragt. Het Russische leger heeft toen zijn pligt gedaan; of men van de Russische legerhoofden hetzelfde kan zeg-

gen, betwijfelen wij; hun weinig beleid heeft, gelijk vrij algemeen is erkend, hen beroofd van eene zegepraal, die de geheele mislukking van de onderneming der bondgenooten, den algeheelen ondergang van de Fransche en Engelsche legers zou hebben na zich gesleept.

Na den veldslag van Inkermann wordt de belegering van Sebastopol voortgezet; hoe, is niet heel duidelijk, maar blijkbaar is het, dat het met weinig gunstig gevolg geschiedt. Doch de winter valt in, een strenge en buitengewoon lang aanhoudende winter; en daardoor houden de aanvalswerkzaamheden tegen de vesting van zelve op, en wordt het beleg als het ware gestaakt en afgebroken. De legerhoofden der bondgenooten bepalen nu hunne zorgen uitsluitend tot het behoud van hunne heirmagten, even zeer bedreigd door ontbering en gebrek als door het zwaard des vijands; zij bepalen zich nu uitsluitend tot maatregelen van zelfbehoud, tot maatregelen om niet te vergaan, maar om op dien kleinen hoek van het barre schiereiland den winter te kunnen doorbrengen. Dat was eene moeijelijke, zware taak, wier goede volbrenging Canrobert tot roem verstrekt; er behoorde al zijne zorg en inspanning toe, zijne zelfverloochening, zijn beleid, en de invloed, dien hij op den geest zijner soldaten uitoefende, om de jammeren zonder tal te verduren, die eene Siberische koude uitspreidde over een leger, dat daartegen niet gewapend was.

Toen bleek, op de meest overtuigende wijze, de meerderheid van den Franschen soldaat op den Brit. Op het slagveld was die meerderheid twijfelachtig: Bosquet met zijne Zouaven mogten daar schitteren door dapperheid; andere gedeelten van het Fransche leger mogten, door edelen naijver geprikkeld, die keurtroepen nabij komen, in volhardenden moed evenaarden of overtroffen hen toch de Britsche regimenten. Doch daar zijn andere hoedanigheden, die de soldaat even noodig heeft als moed op het slagveld: volharding in het doorstaan van vermoeijenis en gebrek, vaardigheid om in zijn onderhoud te voorzien, waakzaamheid tegen de verrassende aanslagen des vijands, een opgewekte geest, die zich door geene rampen laat nederslaan, maar het hoofd moedig omhoog doet houden, - dat alles zijn vereischten van een goed soldaat, en in dat alles lieten de Fransche troepen hunne bondgenooten verre achter zich.

Het Fransche leger was natuurlijk blootgesteld aan de-

zelfde ontberingen en aan hetzelfde gebrek als het Britsche; het leed daardoor ook wreede verliezen; maar die werden verzwegen, daar werd geen ophef van gemaakt, zij sloegen den moed niet neder en werden juist daardoor te beter overkomen. De officieren, bekend en gemeenzaam met hunne soldaten en met dier belangen en behoeften, zorgden op de ijverigste en verstandigste wijze om het lot dier soldaten te verzachten, om hun meer rust te verschaffen, om hunne voeding te verbeteren, om de snerpende winterkoude minder gevoelig te maken; de vindingrijke, lustige geest dier soldaten werkte krachtig tot die pogingen mede, en de ellende, waaraan men blootgesteld was, werd zoo veel mogelijk verzacht, en voor het overige met geduld en moed verduurd. De militaire geest, het gevoel van eer, gingen bij den Franschen soldaat niet verloren: zijn ligchaam mogt verstijfd zijn van koude: toch glinsterde zijn oog van krijgslust, zoodra zich de wapenkreet des vijands hooren deed.

Een treurig tegenbeeld leverde de Britsche krijgsmagt. De aristokratische geest der Britsche officieren maakt hen geheel en al vreemd aan hunne soldaten; zij kennen ze niet, zij voeren ze aan in het gevecht - en voeren ze dan zeer goed aan, - maar daarbij houdt het ook op; wat die soldaat noodig heeft, hoe hij gevoed, gekleed, verzorgd moet worden; hoe hij leeft, hoe hij denkt, hoe hij gevoelt, wat zijne gebreken en deugden, zijne driften en eigenaardigheden zijn, - daarvan weet de Britsche officier weinig of niets; hij is van eenen stand, geheel verschillend van dien zijner soldaten; een onoverkomelijke slagboom is tusschen beide; niet de minste punten van aanraking of toenadering bestaan daar. De zorg voor het onderhoud van den Britschen soldaat is, in oorlogstijd, opgedragen aan een afzonderlijk beheer, omslagtig, ouderwetsch, vol misbruiken en verkeerdheden, zoo als bijna alles in het Engelsche krijgsbestuur; en de taak van dat beheer is ook daarom moeijelijk, omdat de Britsche soldaat het onbehulpzaamste wezen is om voor zich zelf te zorgen, en van honger vergaat of tot roof en plundering zijne toevlugt neemt, wanneer men hem niet geregeld en overvloedig zijn dagelijksch voedsel bezorgt. Met zulke soldaten moet men nooit een winterveldtogt verrigten in eene barre onvruchtbare landstreek. Voeg daarbij, dat die winterveldtogt niet voorzien was, dat men daarop niet bedacht was geweest, dat men dus geene

maatregelen had genomen om de troepen onder dak te brengen en van bijzondere winterkleeding te voorzien, en dat men aan dat alles de hand nog moest slaan, toen het Britsche leger reeds in de Krim was; en dan zal het duidelijk zijn, dat zulk een leger, onder zulke omstandigheden, veel moet hebben geleden. ‘Er bestaat geen Engelsch leger meer in de Krim,’ riep de drukpers met de overdrijving der wanhoop uit; maar waar was die uitroep in dien zin, dat het Engelsche leger daar allen moed, alle veerkracht, allen krijgsgeest, voor het oogenblik ten minste, verloor; want zóó ver moet men gekomen zijn, wanneer een leger zich onbekwaam verklaart om aan de gemeenschappelijke veiligheidsdienst deel te nemen, en die taak geheel en al aan zijne bondgenooten overlaat; zóó ver moet men gekomen zijn, wanneer een leger niet meer vermogend is om zelf in zijne verzorging en in zijn onderhoud te voorzien, maar bij de dringendste behoeften lijdelijk blijft afwachten, dat de hulp van krachtvolle bondgenooten daarin zal te gemoet komen.

D'Israëli heeft toen ter tijd in eene zijner redevoeringen de onderneming tegen Sebastopol vergeleken bij de onderneming tegen Syracuse in de oude Grieksche geschiedenis, en voorspeld, dat de bondgenooten hetzelfde lot zoude treffen, 't welk het Atheensche leger toen op Sicilië heeft ondergaan. Het stond in de magt van Rusland, die voorspelling tot waarheid te maken. Toen de legers der bondgenooten in de Krim in zoo ellendigen toestand verkeerden; toen alleen op het Fransche leger nog kon worden gerekend, maar uit het Engelsche alle kracht was verdwenen; toen de Zwarte Zee, door stormen beroerd, de vloten der bondgenooten aan schipbreuk blootstelde, en alle kansen op eene wederinscheping der legers wegnam; toen was het zaak geweest, om met kracht op de legermagten der bondgenooten aan te vallen en Ruslands talrijke heirscharen te werpen op een' verzwakten vijand, door koude en gebrek reeds half overwonnen. Zulk een aanval, herhaald, telkens herhaald, telkens met meerdere krachten herhaald, zou noodwendig tot de zege hebben gevoerd, tot den volslagen ondergang van de heirmagt der bondgenooten; en dat er zoo niet is gehandeld, bewijst alweêr niet voor het beleid van de mannen, die toen het bestuur over Ruslands strijdkrachten in handen hadden.

In stede van zoo, door één krachtigen slag, de geheele magt des vijands te verdelgen, bleef men aan de Russische zijde lijdelijk toezien, dat de verderfelijke invloed van den winter de legers der bondgenooten zou vernielen, en bepaalde men zich tot het verbeteren en vermeerderen der vestingwerken van Sebastopol. Hooge lof wordt bij dien arbeid toegezwaaid aan den Generaal Todleben, en Fransche opgaven zijn zóó ver gegaan, om hem te vergelijken met Vauban. Daarin is al wederom vrij wat overdrijving. Todleben heeft getoond een man van bekwaamheid en krachtige voortvarendheid te zijn, een man, die wist te handelen, en die in korten tijd Sebastopol met verschillende nieuwe vestingwerken wist te voorzien; dat is verdienstelijk, zeer verdienstelijk; maar tusschen die verdienste en het genie van eenen Vauban is nog een onmetelijk verschil. De Franschen hebben denkelijk hun tegenstander alleen daarom zoo geroemd, om ook hunne eigene waarde te verhoogen; door hem een Vauban te noemen, wilden zij misschien doen vergeten, dat Vauban's wijze regelen voor den aanval der vestingen door hen op eene zoo onverklaarbare wijze zijn verwaarloosd geworden.

Vreemd en in 't oog vallend is het, dat bij dit beleg van Sebastopol, zoowel gedurende het jaar 1854 als gedurende het jaar 1855, de mijnen-oorlog eene zoo ondergeschikte rol heeft gespeeld. Er zijn, ja, mijnen aangewend, zoowel door den belegeraar als door den belegerde; maar die mijnen hebben weinig of niets toegebragt tot de verlenging of verkorting van den duur des belegs; zij hebben der tegenpartij weinig of geen verliezen en nadeelen veroorzaakt; de werking dier mijnen is geheel onbeduidend geweest; de theorie van den mijnen-oorlog heeft door dat beleg van Sebastopol hoegenaamd niets gewonnen; - opgaven, die wij ontleenen aan een goed en vrij onpartijdig Fransch krijgskundig tijdschrift (Le Spectateur militaire). En toch, wanneer ergens de mijnen met vrucht konden worden aangewend voor de verdediging eener vesting, dan moest het wel hier zijn geweest, bij dat beleg van Sebastopol: de ruimte aan tijd bij dat beleg, de groote sterkte der Russische bezetting, de uitgestrekte hulpmiddelen waarover die bezetting had te beschikken, de krachtige bijstand dien de jongste uitvindingen der wetenschap aan de werking der mijnen schenken, - dit alles had moeten doen verwach-

ten, dat de mijnen hier bij de verdediging van Sebastopol eene hoofdrol zouden hebben vervuld, en verreweg overschaduwd zouden hebben hetgeen bij de belegeringen van Bergen op Zoom en van Schweidnitz heeft plaats gehad. - Dat dit niet is gebeurd, bewijst alweêr niet, dat de door de Russen gevoerde verdediging zoo uitmuntend is geweest; ware er een Vauban binnen de vesting gevonden, de mijnen zouden bij de verdediging eene geheel andere rol hebben gespeeld.

‘Om onze vijanden te overwinnen, vertrouwen wij op de medewerking der generaals Januarij, Februarij en Maart,’ zeide een der Russische bevelhebbers, een reeds in vroegere tijden gebezigd gezegde herhalende; die wintermaanden hebben, wel is waar, aan de bondgenooten veel kwaad berokkend; maar het was toch ook zaak voor de Russen geweest, door de krachtige werking der wapenen dien verderfelijken invloed van den winter te ondersteunen; en dat zij dit niet deden, maar zich bepaalden tot kleine, onbeduidende uitvallen, dat maakt, gelooven wij, hun grooten misslag uit.

De winter wijkt eindelijk met zijne sleep van jammeren en plagen, door de legers der bondgenooten, althans door het Fransche, met voorbeeldeloozen heldenmoed verduurd; de lente roept die legers, als het ware, tot een nieuw leven op, bezielt ze met nieuwe veerkracht; talrijke versterkingen, achtervolgens uit Engeland en Frankrijk gekomen, hebben de aanvankelijke sterkte verdubbeld; Sardinië is als bondgenoot der twee westersche mogendheden opgetreden en heeft zijne heirmagt naar de Krim afgezonden; voorraad van geschut, van krijgsbehoeften, van aanvalsmiddelen van allerlei aard, is over zee aangebragt, om Sebastopol te doen vallen. De kamp zal met vernieuwde woede en met verdubbelde krachten worden hervat.

Maar ook de tegenpartij heeft aanmerkelijke strijdkrachten bijeengebragt, nagenoeg gelijk staande aan die der bondgenooten. Die strijdkrachten bezetten Sebastopol, of staan aan de noordzijde van de baai dier stad, of omgeven de liniën der bondgenooten naar den kant van Balaclava en van de Tschernaya, of houden de vijandelijke legermagt in het oog, die te Eupatoria, ten noorden van de hoofdmagt der Russen, hunne terugtogtslijn op Perecop bedreigt. Al die gedeelten van het Russische leger zijn in verband met

de aangevallene vesting; waar die gedeelten ook staan, zij kunnen naar die vesting worden overgebragt, zij kunnen daar de bezetting versterken of aflossen. De strijd om Sebastopol is dus eigenlijk niet meer het beleg eener vesting; maar het is de worsteling tusschen twee groote magtige legers, waarbij het eene door muren, bolwerken en grachten wordt beschermd, het andere die verschansingen moet bemagtigen, die verdedigd worden door een geheel heir, dat zich telkens vernieuwt.

Dat zulk een toestand voor de bondgenooten weinig gunstige kansen overliet, dat behoeft geen betoog. Die toestand liet hun de keus vrij tusschen twee handelingen: het beleg voortzetten op de reeds begonnen wijze, of wel, alvorens de belegering te vervolgen, den Russen slag leveren, de Krim veroveren en Sebastopol geheel afsluiten van elk ander gedeelte van het oorlogstooneel, waar zich Russische strijdkrachten bevonden. Die laatste handeling was stellig de beste, wanneer men daartoe sterk genoeg was; eenmaal Sebastopol geheel ingesloten, was de val dier vesting binnen eenen bepaalden tijd bijna wiskunstig zeker; uit Eupatoria oprukkende, kon het leger der bondgenooten daardoor de Russische krijgsmagt dwingen, zonder gevecht de Krim te verlaten; of, bleef zij daar, haar dan door één gewonnen veldslag allen terugtogt afsnijden en geheel verloren doen gaan. Zóó zoude, denkelijk, Napoleon den veldtogt in de Krim hebben bestuurd; zóó had men, dadelijk bij de landing, dien veldtogt moeten beginnen; - maar toen en later rekenden de bondgenooten zich niet sterk genoeg om tot zulk eene beslissende handeling over te gaan.

Er schoot dus niets anders over dan Sebastopol te blijven aanvallen zoo als men begonnen was, 't geen, hoewel schijnbaar minder gewaagd, evenwel veel grootere opofferingen zou vorderen, veel minder gunstige kansen opleverde, tot veel geringer uitkomsten leidde. Er bleef daarbij niets anders over, dan Sebastopol zoo veel mogelijk te teisteren en te vernielen door een aanhoudenden storm van geschutvuur, en, met opoffering van tal van menschenlevens, het eene vestingwerk voor, het andere na, te bestormen en te nemen. De kans, dat men daarbij zou slagen, was uitermate gering: het geschutvuur des belegeraars kon door even krachtig geschutvuur der vesting worden beantwoord; iedere storm op een vestingwerk zou een verdedi-

ger ontmoeten, even talrijk als de aanvaller en gedurig zijne uitgeputte strijdkrachten door andere vervangende; achter ieder genomen werk kon men verwachten eene nieuwe verschansing aan te treffen, door de talrijke bezetting opgeworpen; het einde van de worsteling was dus moeijelijk te voorzien; en wanneer dat einde op het gunstigste werd gesteld, dan was het eenige voordeel, dat men behaalde, het vernielen en nemen van vloot en vesting, daar de bezetting altijd een vrijen terugtogt openhield. Toch zou die prijs der overwinning niet gering te achten zijn; maar de kans op die overwinning was onwaarschijnlijk; en zeker was het, dat men, om haar te behalen, duizende en tien duizende menschenlevens moest opofferen.

Canrobert schijnt voor zulk eene opoffering te zijn teruggedeinsd, en de verantwoordelijkheid van zulk eene handeling niet te hebben willen dragen; hij was te menschelijk om zoo velen zijner wapenbroeders ter slagtbank te brengen, om daardoor het vroeger te weeg gebragte kwaad te herstellen. Hij werd vervangen in het opperbevel door een man, die reeds in Afrika het overtuigende bewijs had gegeven, dat te groote menschelijkheid zijne hoofdondeugd niet was. De Generaal Pélissier behoort tot den kring dier bevelhebbers, onder wier aanvoering de soldaat vaak een held, maar ook niet zelden beul wordt. Een veldheer, met zoo onwrikbare geestkracht, met zulk een ijzeren karakter, was voor de taak, die hier te Sebastopol moest worden uitgevoerd, de geschiktste man; het was eene verstandige keus, hem aan het hoofd te stellen.

> ‘Ein neuer Geist
> Verkündigte sogleich den neuen Feldherr'n;’

die woorden, welke Schiller van Wallenstein bezigt, zijn hier toepasselijk; niet echter de volgende; want met Pélissier's veldheerschap was het juist ‘de worsteling van blind geweld tegen blind geweld,’ die nu aanving. Geweld, dit is van dit oogenblik af de kenschetsende karaktertrek van den gang des aanvals; het geweld, het blinde geweld moet alle hindernissen uit den weg ruimen, alle slagboomen doen bezwijken. Het talrijke geschut der bondgenooten moet dood en vernieling in Sebastopol verspreiden, en de bestorming der verschillende vestingwerken voorbereiden. Bij

die bestormingen moet niets gespaard worden: gelukt de eerste storm niet, dan een tweede ondernomen; kan de opoffering van honderde soldaten niet baten, dan duizenden opgeofferd; niets moet ontzien worden, dat tot de overwinning voert; want alleen die overwinning kan de bondgenooten redden uit den gevaarlijken toestand, waarin zij zijn gebragt, en hen bewaren voor de schande van het volslagen mislukken hunner onderneming.

Gelijktijdig met dat krachtig en geweldig voortzetten der belegering, hebben de togten plaats naar de zee van Azof, en naar naburige versterkte zeehavens der Russen. Die togten verdienen allen lof, zoowel wat de onderneming als wat de uitvoering betreft, en zijn door het geluk bekroond geworden; verschillende Russische sterkten bezweken voor de scheeps- en landmagt der bondgenooten, een aantal oorlogsvaartuigen en koopvaardijschepen werd genomen of verbrand, een aanzienlijke voorraad van levensmiddelen en krijgsbehoeften vernield, en schrik gebragt tot in verwijderde deelen van het Russische rijk. Dat zijn belangrijke uitkomsten geweest, minder nog door de stoffelijke nadeelen, die men den vijand toebragt, als wel door den zedelijken indruk dien zij maakten, daar zij den moed en het zelfvertrouwen bij de bondgenooten verhoogden in dezelfde mate als zij de Russen ter neder sloegen. In der tijd heeft men beweerd, dat het vernielen van de Russische magazijnen aan de kusten der zee van Azof, en het bezet houden dier zee, de Russische legers in de Krim aan gebrek zou blootstellen en dwingen tot het verlaten van dat schiereiland; de uitkomst heeft het ongegronde van die bewering aangetoond.

Alleen de wapenkracht moest Sebastopol aan de Russische heirscharen ontwringen; en de aanwending dier wapenkracht werd dan ook niet gespaard. Onnoodig is het die lange, bloedige, hardnekkige worsteling der beide legers in al hare afwisselingen te schetsen; ieder kent ze, en ieder weet, dat men daarbij onverdeelde hulde moet toezwaaijen aan de dapperheid en krijgsdeugd der beide partijen, maar weinig of geen lof kan geven aan het beleid van hen, die het opperbestuur over die legers in handen hadden. Zoo is, onder anderen, de mislukte storm, op den 18^{den} Junij ondernomen, eene handeling, die de onpartijdige altijd wraken zal; waarom met zulk een storm niet gewacht, totdat

de loopgraven zoo nabij mogelijk het aan te vallen werk waren gevorderd? de kans op de overwinning zoude zelfs dan nog gering genoeg, de prijs dier overwinning duur genoeg zijn geweest! Maar neen; die bestorming wordt ondernomen, terwijl de loopgraven nog op een aanmerkelijken afstand van het aan te vallen werk zijn verwijderd, terwijl de bestormers dus nog gedurende een geruimen tijd geheel blootstaan voor het vernielende vuur der belegerden; de uitkomst is dan ook, dat de bestorming geheel mislukt, en dat tien duizend dappere krijgers der bondgenooten het slagveld met hunne lijken bedekken, of als gewonden in de hospitalen worden opgenomen. - Er zijn weinige handelingen in de geschiedenis, waarbij meer met menschenlevens is gespeeld: vermetel ging men over tot eene bestorming, die weinig kans had van te zullen gelukken, en die zeker zware verliezen zou kosten; men handelde zóó, om den jaardag van Waterloo te vieren, om daardoor een gedeelte des legers eene behaalde zege te doen herdenken, een ander gedeelte eene nederlaag te doen vergeten. Dat, ten minste beweert men, is de voorname aanleiding geweest tot den ondernomen storm, en onwaarschijnlijk is die bewering niet; want in Frankrijk hecht men aan den invloed der jaardagen van buitengewone gebeurtenissen; de omwenteling, die den tegenwoordigen Keizer op den troon bragt, heeft, niet zonder opzet, plaats gehad op denzelfden dag, toen vóór jaren de vroegere Napoleon in de velden van Austerlitz de heirscharen van Rusland en Oostenrijk voor de Fransche adelaars zag bezwijken.

Bijna drie maanden verloopen na die nederlaag van den 18^{den} Junij, voordat de storm op Sebastopols werken hervat wordt; duidelijk blijk van het uitgebreide des belegeringsarbeids, die op den 18^{den} Junij nog niet verrigt was, en die toch, blijkbaar noodzakelijk, het ondernemen van den storm had behooren vooraf te gaan. Nu, door de harde les, die hij had ontvangen, wijzer geworden, nam het legerhoofd der bondgenooten - wij spreken van *het* legerhoofd; want Lord Raglan, door den dood weggerukt, was door een ander Generaal vervangen, in wien men niets meer dan een onderbevelhebber van Pélissier kan zien, - nam dat legerhoofd, zeggen wij, alle mogelijke omzigtigheid in acht; de loopgraven worden tot zeer nabij de aangevallene vestingwerken gebragt; een artillerievuur, zoo geweldig als

weinig belegeringen dit hebben bijgewoond, teistert die werken onophoudelijk en doet, in de laatste dagen van het beleg, een aantal der verdedigers den dood vinden; eene aanvallende beweging, door de Russen ondernomen om het beleg te doen opbreken, geeft aanleiding tot een veldslag aan de Tschernaya, die, door gemis aan beleid bij de Russische aanvoerders, eene nederlaag voor hen wordt; en, nadat daarop nog dagen lang de donder van het geschut der bondgenooten onophoudelijk heeft gewoed tegen Sebastopolos muren, acht de veldheer der bondgenooten 's vijands kracht genoeg gebroken, en doet nogmaals de bestorming verrigten. Den 8sten September heeft die bestorming plaats, die weêr een tien duizend man aan de bondgenooten kost; vijf der aanvallen mislukken geheel en al; de zesde, op de sterkte van Malakoff, gelukt; ware ook dit anders geweest, dan zou de opoffering van die tien duizend man alweer niets hebben gebaat. Zóó onzeker is de worsteling tegen eene vesting, die door een geheel leger kan verdedigd worden.

Toen heeft de ontruiming van Sebastopol door de Russen plaats; eene handeling, die geheel Europa met verbazing heeft vervuld, en die, zeer ten onregte, door de lofredenaars der Russen is voorgesteld geworden als een uitstekend blijk van krijgsbeleid van hun' veldheer: ‘men stond,’ zeggen die lofredenaars, ‘den vijand niets anders af, dan het zuidelijk gedeelte van Sebastopol, een met bloed en lijken overdekten puinhoop; men bleef meester van het noordelijk gedeelte; men had nu het geheele leger daar bijeen; men kon nu vrijelijk over dat leger beschikken, men was daardoor beter in staat om de Krim te verdedigen, en in veel voordeeliger toestand dan vóór de ontruiming van Sebastopols zuidelijk gedeelte.’ - Of de begane misslag door die redenen bedekt zoude zijn? Vooreerst is het geheel en al ongegrond, om van een noordelijk en van een zuidelijk gedeelte van Sebastopol te spreken: Sebastopol ligt geheel en al aan de zuidzijde der baai; daar is de stad, de dokken, havens, werven, arsenalen, magazijnen; wat er aan de noordzijde der baai ligt, is niet anders dan forten, die wel medewerken tot de verdediging der baai, maar in geen onmiddellijk verband met de stad staan. Wil men die forten tot Sebastopol rekenen, dan kan men even goed de forten Lillo en Liefkenshoek onder de stad Am-

werpen begrijpen; wil men die forten de noordzijde van Sebastopol noemen, dan kan men even goed de forten te Breskens de zuidzijde der stad Vlissingen heeten; dat is een woordenspel, waarin niets ernstigs is. Op den 8sten September 1855 is wel degelijk het geheele Sebastopol voor de Russen verloren gegaan. Ten tweede is het niet alleen de vesting Sebastopol met haar aanmerkelijken voorraad aan geschut en krijgsbehoeften, die toen voor de Russen is verloren gegaan, maar het is ook de Russische vloot, die toen geheel is vernield geworden. Dat was, zoowel stoffelijk als zedelijk, een groot nadeel, dat vermeden ware door de verdediging voort te zetten zoo lang daartoe eenige mogelijkheid was. Gemakkelijk valt het aan te toonen, dat die mogelijkheid moet bestaan hebben: eene vesting door een geheel leger verdedigd, waarin geene hulpmiddelen hoegenaamd ontbreken, waarvan het beleg bijna een jaar aanhoudt, zulk eene vesting kan, gedurende dat beleg, telkens van nieuwe vestingwerken worden voorzien; en achter elke verschansing, die de aanvaller bestormt en neemt, kan intusschen eene nieuwe verschansing zijn verrezen, die nogmaals den voortgang van dien aanvaller stuit. Zoo kon, achter die schans van Malakoff, die op den 8sten September verloren ging, eene nieuwe verdedigingslijn der Russen de bondgenooten stuiten; zóó kon de verdediging van Sebastopol nog lang worden voortgezet. Maar, zegt men, dan liep de bezetting gevaar haren terugtogt te zullen verliezen; want na de inneming van de schans van Malakoff konden de batterijen der bondgenooten de gemeenschap der vesting met den noordelijken oever der baai afbreken; - die gemeenschap belemmeren, is mogelijk, maar geheel afbreken, niet. Maar al was dat zoo geweest, al had die bezetting geen terugtogt meer gehad, dan had men toch de verdediging moeten voortzetten en een 20 à 30,000 man moeten wagen aan het behoud der vloot. De voortzetting der belegering zou toch niet alleen aan de Russen, maar ook aan de bondgenooten verliezen hebben gekost; de uitkomst van die belegering was nog zeer onzeker; de strijdkrachten der bondgenooten waren ook verminderd; men was reeds in September; een paar maanden later kon men den winter hebben, die misschien voor geruimen tijd een einde zou maken aan de werkzaamheden van het beleg en de kans meer gunstig doen worden voor de Russen. Zijn

al deze gronden juist, dan kan de ontruiming van Sebastopol niet dan eene verkeerde handeling worden genoemd; Gortschakoff, de Russische veldheer, die zich reeds vroeger aan den Donau niet gelukkig heeft onderscheiden, die bij den slag aan de Tschernaya niet schitterde, heeft ook hier bij de verdediging van Sebastopol geen uitstekend beleid betoond. Het Russische legerhoofd schijnt zich van zijne geestkracht te hebben laten berooven door den indruk, dien de ijzeren geestkracht van zijn tegenstander op hem heeft gemaakt; hij schijnt alleen op zijne eigene verliezen te hebben gelet, en niet daaraan gedacht te hebben, dat de verliezen des vijands niet veel minder waren; hij schijnt eindelijk niet begrepen te hebben, dat in den oorlog, even als in vele omstandigheden des levens, het volhouden, het volharden, meestal de verstandigste handeling is, meestal die, welke ter overwinning voert.

Sebastopol, de lang betwiste sterkte, is dus in handen der bondgenooten gevallen; en in zoover hebben die bondgenooten zich dus op eene behaalde zege te beroemen. Maar is die zege schitterend, beslissend? Beantwoordt zij aan de feestvreugde, waarmede zij Frankrijk en Engeland heeft vervuld; aan dien jubel, die opgewondenheid, daar door de volkeren betoond? Getuigt die overwinning, dat de onderneming tegen de Krim een meesterstuk van veldheerskunst is geweest, waarvoor tijdgenoot en nakomeling zich met eerbied moeten buigen? Is die onderneming eene Napoleontische handeling geweest? Heeft de inneming van Sebastopol een groot man gemaakt van Pélissier; zal zij den moord van Dahra doen vergeten? - De geschiedenis, die de waarheid wil; de geschiedenis, die zich niet verlaagt tot de rol eener gedienstige slavin van het geluk, en die eene handeling, alleen omdat zij slaagt, toch daarom niet met den naam van goed en verstandig bestempelt, - de geschiedenis kan die vragen niet bevestigend beantwoorden.

Die veldtogt in de Krim, die belegering en inneming van Sebastopol zijn hoogst merkwaardig, door het buitengewone dier handelingen, door de langdurigheid van het beleg, door het reusachtige der worsteling, door de overgroote inspanningen der strijdende partijen, door de niet genoeg te prijzen dapperheid en krijgsdeugd der wederzijdsche legers. Want dat is een lof, dien men evenzeer aan de Russische troepen

moet toezwaaijen als aan die der bondgenooten; de lof, dat zij in dezen kamp een heldenmoed en eene grootsche zelfopoffering hebben doen schitteren, waarvoor ieder krijgsman eerbied moet gevoelen; de legers, die in de Krim hebben gestreden, kunnen gerustelijk bogen op den naam van goede legers. En niet alleen dapperheid op het slagveld, maar ook menschelijkheid na den strijd, heeft de wederzijdsche krijgers gekenmerkt. Zeer ten onregte heeft men bij dien slag van Inkermann de Russen van wreedheid beschuldigd, omdat een enkele hunner zich misschien daardoor gekenmerkt heeft; zoo iets heeft soms plaats in de woede en opgewondenheid van het gevecht, maar zoo iets bewijst niets tegen den geest van een geheel leger; en óm dat enkele feit - onderstel dat het plaats heeft gehad - de Russische legermagt van wreedheid te beschuldigen, is eene onregtvaardige aanklagt, die genoegzaam wedersproken wordt door de zeer menschelijke wijze, waarop ook de Russen de gewonden en krijgsgevangenen hunner vijanden hebben behandeld. Die beschuldiging had nooit moeten ingebragt zijn; integendeel is het de pligt van iederen onpartijdigen beoordeelaar, te erkennen, dat de jammeren en gruwelen, onafscheidelijk van elken oorlog, hier zooveel mogelijk verzacht en verminderd zijn geworden door de menschelijkheid der strijders.

Maar is om de bovengenoemde redenen die kamp om Sebastopol een merkwaardig feit in de wereldgeschiedenis, dit zegt daarom niet, dat het een merkwaardig feit voor de krijgswetenschap uitmaakt; verdienen de legers hoogen lof, dit zegt daarom niet, dat de legerhoofden in dien lof moeten deelen. De krijgswetenschap, de kunst om vestingen aan te vallen en te verdedigen, heeft door de belegering van Sebastopol weinig of niets gewonnen. Men heeft, in de opgewondenheid van het oogenblik, het beleg van Sebastopol een beleg van Troje genoemd; het zij zoo, mits men maar niet op Sebastopol de woorden van den Latijnschen dichter toepasse:

> Jam summas arcis tritonia (respice) Pallas
> Insedit, nimbo effulgens'.....

want met *die* vesting en met *dat* beleg heeft Pallas nooit iets te doen gehad; de uitkomst is daar verkregen door

dapperheid en blind geweld, geenszins door kunde of wijs beleid.

Moet men aan de Russen dan geen lof toekennen, dat zij een jaar lang hunne vesting aan den vijand hebben betwist? - Voorzeker, men moet de dapperheid der Russische troepen daarvoor loven; men moet eere geven aan Todleben's krachtige werkzaamheid, die met zooveel spoed de vesting van een aantal nieuwe werken wist te voorzien Maar iets buitengewoons schijnt ons in die verdediging niet te zijn; geen bijzondere hulp van de wetenschap; geen schitterende uitvindingen van het menschelijk genie, hebben de verdediging van Sebastopol verlengd, - zoo als zij weleer, op onzen bodem, Antwerpens verdediging tegen Parma verlengd hebben. Dat de verdediging een jaar lang wordt volgehouden, is volstrekt geen wonder; maar wel is het wonder, dat die verdediging niet langer dan een jaar heeft geduurd. Eene vesting, die door 20 of 30,000 man wordt bezet; die eene bewapening heeft, niet van eenige honderde, maar van duizende vuurmonden; die overvloedig voorzien is van krijgsbehoeften en levensvoorraad, van alles wat tot het doorstaan van een beleg vereischt wordt; die onafgebroken in gemeenschap is met eene sterke legermagt, onmiddellijk bij die vesting geplaatst; die van daar zoo veel versterking kan ontvangen als zij verkiest, en hare uitgeputte en afgestredene bezetting telkens door nieuwe troepen kan doen vervangen; zulk eene vesting moet zich, niet één jaar, maar tien jaar, maar tot in het oneindig toe, verdedigen; zij moet nooit genomen worden. Dat hebben onze vaderen getoond, toen zij meer dan drie jaren lang Ostende aan Spanje's kundigste veldheeren hebben betwist, en de verdediging alleen daarom staakten, omdat de opofferingen daarvoor grooter waren dan het voordeel, dat de verdere voortzetting van die verdediging gaf.

Maar moet men aan de bondgenooten dan geen eer geven, ven, dat zij zulk eene vesting toch genomen hebben? - Ook alweêr de meeste hulde aan de dapperheid der troepen, minder aan de wijze waarop de belegering is bestuurd geworden. Die onderneming tegen de Krim zal altijd een waarschuwend voorbeeld blijven van de geduchte rampen die een overijld besluit, in de leiding der oorlogszaken, kan na zich slepen; het bevel om in dat schiereiland te landen met te geringe strijdkrachten en zonder dat men bekend

was met 's vijands verdedigingsmiddelen, heeft hier de legers der bondgenooten aan eene geheele vernieling blootgesteld; heeft die legers in zulk een gevaarlijken en wanhopigen toestand gebragt, dat de vermeestering van Sebastopol - met ongehoorde opofferingen aan schatten en menschen gekocht! - evenwel als eene buitengewone uitkomst is beschouwd geworden, waarmede weinigen zich hadden durven vleijen. Zoo ver is men gekomen, ten koste van het sneuvelen van duizende en tienduizende dappere krijgers; en nog, dat men zoo ver is gekomen, is een gelukkig toeval geweest, of te danken aan de buitengewone dapperheid van de legers der bondgenooten, en aan de weinige geestkracht van den Russischen aanvoerder.

Pélissier's groote verdienste bij de leiding van deze belegering heeft hierin bestaan, dat hij zijn toestand helder en duidelijk heeft ingezien, de overtuiging heeft gehad dat alleen geweld en ijzervaste volharding hem tot zijn doel konden voeren, en dat hij, om dat doel te bereiken, voor geene opofferingen, hoe groot dan ook, is teruggedeinsd. Daardoor, door de uitmuntendheid zijner troepen en door de misslagen van zijn tegenstander, is het den Franschen veldheer gelukt Sebastopol te doen vallen; die val heeft, wel is waar, aan de bondgenooten misschien evenveel gekost, als de verdediging der vesting aan de Russen; maar die val heeft aan de bondgenooten de oneer bespaard van de onderneming op te geven en daardoor te erkennen, dat hun togt naar de Krim eene onverstandige handeling is geweest.

De inneming van Sebastopol getuigt dus van de geestkracht des Franschen veldheers; getuigen de overige krijgsverrigtingen ook van zijne bekwaamheid, van zijn uitstekend beleid? - Toen Sebastopol gevallen was, meende men, dat weldra de geheele Krim vermeesterd zoude worden; het talrijke leger der bondgenooten, vol geestdrift over de behaalde overwinning, moest een gemakkelijk spel hebben met de verzwakte en ontmoedigde overblijfsels der Russische magt; het zoude al veel zijn, dacht men, wanneer de krijgsmagt van den Tzaar er in slaagde om haren aftogt uit het schiereiland te bewerkstelligen, en een standhouden daar kon haar geheel doen verloren gaan. Dat waren de verwachtigen, door den val van Sebastopol in Europa opgewekt; verwachtingen, misschien overdreven, en waarbij men zich den toestand van het Russische leger te ongunstig voorstelde

en te weinig acht sloeg op de moeijelijkheden, welke de landstreek aan de bewegingen der legers in den weg legde. Hoe het zij, de uitkomst heeft die verwachtingen geheel en al teleurgesteld, en volstrekt niet beantwoord aan het hooge denkbeeld, dat velen zich hadden gevormd van Pelissier's veldheersbeleid; met die sterke en uitmuntende legermagt der bondgenooten is, na Sebastopol's val, niets hoegenaamd verrigt; de tijd is doorgebragt met nietsbeduidende bewegingen, waarvan het doel en het nut moeijelijk zijn te doorgronden; dat oprukken uit Eupatoria, waarin men aanvankelijk eene ernstige bedreiging van de terugtogtslijn der Russen had gezien, is dra gestaakt geworden; van de geestdrift door de inneming der vesting bij het eigen leger verwekt, van de tijdelijke ontmoediging bij den vijand, heeft men geen partij getrokken; de Russen zijn niet vervolgd geworden, zij hebben stand blijven houden aan de noordzijde der baai en van daar teistert hun geschut de straten van Sebastopol; - zijn dát nu de roemrijke gevolgen van den val dier vesting? Is dat de uitkomst, die men voor de bondgenooten verwacht had? - De val van Sebastopol eindelijk wordt eenigzins opgewogen door de inneming van Kars en door de vorderingen der Russische wapenen in Klein-Azië; en de stroomen bloeds en de schatten gouds, die Frankrijk en Engeland aan dezen oorlog hebben opgeofferd, zijn nog met vermogend geweest om hen een bepaald overwigt op hun vijand te geven. Rusland is verzwakt, maar Rusland is niet overwonnen.

De oorlog is voor de volkeren vaak eene harde noodzakelijkheid. Zeker, daar zijn vele oorlogen geweest, die voor de regtbank van zedelijkheid en godsdienst de strengste veroordeeling verdienen, omdat zij ondernomen zijn geworden zonder noodzakelijkheid, om de beuzelachtigste redenen, of ter voldoening van misdadige inzigten; de menschenlevens, die bij zulke oorlogen worden opgeofferd, de rampen, die zulke oorlogen over de aarde uitspreiden, schreenwen ten hemel om wraak over de grooten en magtigen, die tot zulk eenen krijg hunne stem hebben gegeven. Maar daar zijn oorlogen, die billijk en regtvaardig zijn; en wanneer de hoofden eens volks tot zulk een oorlog besluiten, dan moeten zij zich daarvan niet laten weêrhouden door de jammeren, die van elken oorlog de onafscheidelijke gevolgen zijn. Er is iets onmannelijks, iets onverstandigs in die

onnoodige en overdrevene schilderingen van het lijden der menschheid bij elken oorlog. Immers, dat weet iedereen genoeg, dat er geen oorlog kan plaats hebben, of het kost menschenlevens, of het stort velen in het ongeluk, of het verspreidt tal van jammeren over de aarde. Maar wilt gij dan, om die jammeren te vermijden, geen oorlog hebben? Wilt gij lijdelijk en weerloos het hoofd buigen onder het juk, dat heerschzucht en geweld u willen opleggen? - O, de rampen des oorlogs zijn een kwaad, maar er is voor een volk iets, dat oneindig grooter kwaad is: het is afstand te doen van alle aanspraken op zelfstandigheid en magt; het opgeven zijner vrijheid, het verloochenen van zijn alouden naam en roem, het kruipen voor de geeselroede eens dwingelands, de ontzenuwing en de ontzedelijking, die de noodwendige gevolgen zijn der slavernij. Dat zijn jammeren, die blijvend, duurzaam zijn en vernielend, terwijl de jammeren des oorlogs van een voorbijgaanden aard zijn, en terwijl zij stoffelijke nadeelen met zich voeren, dikwijls het volkskarakter louteren, sterken en veredelen. Daarom, hoofden en bestuurders, deinst niet lafhartig terug voor ‘den afschuwbren krijg, ontvolker van deze aard,’ wanneer het eene regtvaardige krijg is, dien gij te voeren hebt: gij handelt volgens pligt en geweten, wanneer gij uw volk de wapenen laat opvatten tegen onregt en geweld; en nietswaardig zoude het volk zijn, dat niet gewillig goed en bloed ten offer bragt, waar het zijn welzijn en vrijheid geldt.

Op de hoofden der regeringen van Frankrijk en Engeland drukt naar ons oordeel geene schuld over het voeren van den oorlog tegen Rusland; die oorlog is, meenen wij, aangevangen om gegronde, wettige redenen; hij was noodzakelijk voor de handhaving der eer en magt van de westersche staten, noodzakelijk voor de handhaving van Europa's onafhankelijkheid. De schatten, die de uitrusting der vloten en legers heeft gekost, zijn voor een in onze oogen goed doel aangewend; het bloed, dat bij stroomen heeft gevloeid, aan eene goede zaak gewijd geweest; want daardoor moest de magt en het aanzien geschokt worden van den Noordschen heerscher, wiens hand reeds loodzwaar op Europa begon te drukken en de onafhankelijkheid bedreigde van verschillende staten van dat werelddeel. De oorlog was, naar ons oordeel, nuttig en noodzakelijk; de rampen, door dien oorlog medegevoerd, waren onvermijdelijk.

Maar is dus aan de hoofden der westersche regeringen geen verwijt te doen over het voeren van den oorlog zelf, iets anders moet het zijn, wat betreft de wijze om dien oorlog te voeren. In dat opzigt zal de geschiedenis strenger moeten oordeelen. De oorlog schijnt niet gevoerd met dat verstand en dat beleid, welke men teregt mogt verwachten van mannen, die door de stem van het algemeen tot het uitoefenen van de hoogste magt zijn geroepen, en die hunne verhevene betrekking voornamelijk te danken hadden aan den hoogen dunk, dien men koesterde van hunne bekwaamheid en genie. De feiten liggen vóór ons: men schatte ze naar hunne wezenlijke waarde, en beslisse met onpartijdigheid en onbevooroordeeld, of de westersche mogendheden inderdaad reden hebben, uit een krijgskundig oogpunt, zich te beroemen op de togten naar de Oostzee en op den gevaarvollen en, in alle opzigten, aan geld en aan menschenlevens zoo kostbare onderneming tegen de Krim. In elk geval, en hoe ook het min gunstig oordeel, dat wij met alle bescheidenheid over het beleid van den krijg meenden te moeten uitspreken, en dat wij gaarne voor beter geven moge worden gewijzigd, dit ééne zal zelfs de meest hoogdravende lofredenaar van dien oorlog toch moeten erkennen: dat, met de uitmuntendste legers en met de sterkste vloten der wereld, en met buitengewone opofferingen aan schatten, aan oorlogsmiddelen, aan menschenlevens, evenwel, in twee jaren tijds, nog geene wezenlijke afbreuk is gedaan aan Ruslands magt.

20 Dec. 1855.

Wallenstein.

Eene biographie.

I.

Waar de Elbe, van de rotsen van 't Reuzengebergte neerstortend, door de vlakke weilanden van Königinhof stroomt, liggen aan beide oevers vriendelijke, door rijke vruchtboomen omgeven dorpen. Wie op historische gedenkteekenen en oudheden prijs stelt, betreedt het nabijgelegene kerkhof, en tracht de met mos begroeide opschriften der grafsteenen te ontcijferen. Weldra vindt hij op één daarvan den naam ‘Waldstein,’ om dien welbekenden naam voorts nog op een tweeden, derden en meerdere aan te treffen. Maar de opschriften zijn in 't Boheemsch en dus voor velen onverstaanbaar. Gelukkig komt niet zelden een Praagsch speelman hierlangs, die steeds eene gewenschte verklaring zal geven. De viool neêrleggende, vertaalt hij: ‘In 't jaar des Heeren 1595 op vrijdag, den feestdag van den heiligen Matthias, overleed de gestrenge Heer Willem de oude van Waldstein, heer van Herrmanic, en hier rust zijn ligchaam tot de blijde opstanding.’ Men ziet, dat men bij het graf staat van den vader des grooten veldheers Wallenstein, in het dorp Herrmanic in den Königingrätzer kreits, waar eens de wieg stond van den knaap, wiens roem de wereld zoude vervullen. Ook de moeder van Wallenstein, ‘vrouwe Margaretha van Smirric, die in 1593 op den dag der heilige Magdalena stierf’ en drie harer kinderen rusten daar in vrede. Hier, aan de wieg van onzen held, waar zijn veelbewogen leven begon, vangen wij het verhaal zijner loopbaan aan.

Albrecht Wenzel Eusebius van Waldstein[1], of gelijk hij thans genoemd wordt, Wallenstein, was de derde zoon van Willem van Waldstein en Margaretha, vrouwe van Smirric, beide Utraquisten. Volgens sommigen is zijn geslacht van Duitsche afkomst, volgens anderen moet het tot de oudste Boheemsche familiën gerekend worden[2] Dit gevoelen schijnt het aannemelijkste. Doch hoe dit zij, de ouderdom der familie is ontegenzeggelijk bewezen, daar koning Ottokar onder de leenmannen, die met hem tegen de heidensche Pruissen ten krijg togen, een' Heer van Waldstein met vierentwintig zonen, alle weerbare ruiters, telde. Wallensteins vader behoorde tot de meest gegoede edellieden van zijn' omtrek; en ging met zijne gemalin tot het geloof der Utraquisten over, lieden die het avondmaal onder de beide vormen wenschen te gebruiken.

Den 15^{den} September 1583 werd onze Wallenstein als de derde en jongste zoon op het goed Herrmanic, dat zijn vader van een' oom geërfd had, geboren. Gelijk hij vóór den door de natuur gemeenlijk bepaalden tijd uit het leven scheidde, zoo kwam hij twee maanden eer men 't verwachtte ter wereld. Aangaande zijne eerste jaren verhaalt men, dat hij als knaap slechts in die spelen behagen schiep, die op het soldatenleven betrekking hadden, en zich zelven steeds den bevelhebberspost toedeelde. Kenschetsend is ook het woord, dat hij, die zich reeds destijds gaarne als een aanzienlijk man liet bedienen, zich jegens zijn' oom Adam van Waldstein, die hem toevoegde: ‘gij doet, neef! alsof gij een vorst waart,’ veroorloofde: ‘nu, wat niet is, kan nog worden.’

Reeds op zijn tiende jaar verloor Albrecht zijne moeder, den 22sten Julij 1593, en twee jaren later, 24 Februarij 1595, zijn' vader. Zijn oom van moeders kant, Albrecht Slavata,

1 Op het zegel eener oorkonde van 't jaar 1375 bevindt zich de naam ‘Henricus de Valstein.’ De Bohemers zeiden ‘Walsteina,’ daar hun de naam ‘Waldstein’ te hard in de ooren klonk.

2 Dr. F. Förster, ‘Wallenstein eine Biographie,’ blz. 1, beweert, dat de familie Wallenstein Duitsch is. Dat zij echt Boheemsch is, komt mij daarentegen het aannemelijkst voor, omdat dit steunt op het getuigenis van Palacky, ‘Gesch. von Böhmen,’ II Band, 2 Abth. p. 11 en elders, die de familie Wallenstein opgeeft als een' tak van 't geslacht Markward, waarvan alle liniën, met uitzondering der Wallensteins, thans uitgestorven zijn. Zie Mailath, ‘Gesch. Oesterreichs,’ III, blz. 114, noot 1. Het gevoelen van Palacky wordt ook door dezen tegenover Förster gehandhaafd, alsmede door Bülau, ‘Geheime Geschichten und Räthselh. Menschen,’ Band V, blz. 2.

heer van Chlum en Koschumberg in den Chrudimer-Kreits, nam den wees tot zich. Alzoo viel hem op diens slot Koschumberg in de school der Boheemsche broedergemeente eene met zijn' stand en de behoeften des tijds overeenkomstige opleiding ten deel, daar ook de Slavata's de Evangelische godsdienst toegedaan waren. Doch op zestienjarigen leeftijd vinden wij den knaap in een adelijk seminarium der Jezuïten te Olmütz, waarheen hem een tweede oom, tevens zijn voogd, van Ricam geheeten, gebragt had. Pater Pachta, die den ondernemenden geest des jongelings ras doorgrondde, plaagde hem niet met Latijn of andere ernstige studiën, maar overreedde hem, in den schoot der alleenzaligmakende kerk terug te keeren. Voorts bewees Pachta den hem geheel toegedanen kweekeling zijne genegenheid, door hem de gelegenheid te verschaffen, een jongen rijken edelman, Adam Leo Licek van Riesenburg, uit Moravië, op eene reis door Italië, Frankrijk, de Nederlanden, Engeland en Duitschland te vergezellen. Eene tweede reis deden de beide jonge lieden in gezelschap van den geleerden wis- en sterrekundige Peter Verdungus, die waarschijnlijk bij Wallenstein eene overwegende neiging voor de sterrekunde opwekte. Ten einde dieper in de geheimen dier wetenschap in te dringen, waardoor men den invloed der sterren op de wereldgebeurtenissen en het lot van enkele menschen meende te kunnen doorgronden, vertoefde Wallenstein lang te Padua, waar de hoogleeraar Argoli hem in de wetenschap der sterren inwijdde.

Hoezeer hij zich intusschen met astrologie en wiskunde bezig hield, toch bleven hem de krijgswetenschappen, waarin Italië toen voortreffelijke meesters opleverde, niet vreemd, en welhaast zocht hij, na zijn' terugkeer in 't vaderland, op 't veld van eer vrijer baan voor zijn' ondernemingsgeest. Onder generaal George Basta nam hij dienst bij 't leger van keizer Rudolf, en werd, tijdens de belegering van het door de Turken bezette Gran in Hongarije, tot hoofdman eener compagnie voetvolk benoemd. Niet lang nadat de vrede met de Turken in 1606 tot stand was gekomen, brak de broedertwist tusschen Rudolf en Matthias in lichtelaaije vlam uit. In plaats van zich aan ledige rust over te geven, lag het geheel in den aard van Wallenstein stellig partij te kiezen. Ook dobberde hij niet lang: een' heer gelijk Rudolf, die zich door elke kans van 't lot liet bestu-

ren, vermogt hij niet te dienen. Betere uitzigten openden zich voor hem bij Matthias, een ondernemend man, gelijk hijzelf was. Nog bestaan er twee in 't Fransch geschrevene brieven, waarin Wallensteins zwager, Karel van Zerotin, krijgsmakker van Frankrijks beroemden koning Hendrik IV, hem aan een' der dienaars van aartshertog Matthias aanbeveelt. Behalve meer, dat Zerotin tot lof zijns zwagers vermeldt, roemt hij in hem eene zekere terughouding, zeggende, dat hij niet tot dezulken behoort, die zichzelve op den voorgrond plaatsen, alsmede diens overwegende zucht voor het handwerk der wapenen. Omtrent de gevolgen dezer aanbeveling ontbreekt het ons aan berigten. Evenwel schijnt het, dat Wallenstein vooreerst noch op het slagveld, noch in de legerplaats, maar in den huiselijken kring zijn geluk zocht. Want hij huwde met de reeds bejaarde Lucretia Nikessin van Landeck, vrouwe van Wisetin, Luckow, Rymnitz en Milotitz, die hem in 1614 door haar overlijden als weduwenaar en bezitter van aanzienlijke goederen in Moravië op deze wereld achterliet. Bovendien had hij van zijn' oom veertien heerlijkheden geërfd.

Aan den krijg, dien Rudolf en Matthias om de kroon van Bohemen voerden, nam Wallenstein geen deel; maar de oude zucht voor den kruiddamp en het geluid der trompet gunde hem te huis geene rust. Met tweehonderd door hem zelven geworvene dragonders, toog hij naar Friaul, waar aartshertog Ferdinand, destijds hertog van Stiermarken en Krain, later keizer van Duitschland, Venetië beoorloogde. Inzonderheid muntte hij, onder 't bevel van generaal Dampierre, bij het ontzetten der vesting Gradiska uit. Te Weenen teruggekeerd, mogt hij zich in menige onderscheiding verheugen: hij kreeg den kamerheerssleutel, werd graaf en overste. Door een tweede huwelijk hechtte hem welhaast een nieuwe band nader aan de belangen van 't keizerlijke huis. Naauwelijks was hij toch van den Venetiaanschen veldtogt teruggekomen, of hij verbond zich in den echt met Izabella Catharina, dochter van den keizerlijken geheimraad en kamerheer, graaf Harrach. Met de innigste liefde was Izabella haren gemaal toegedaan, en hoe bezorgd zij gedurende zijne afwezigheid voor hem was, vernemen wij uit eenige nog aanwezige brieven van hare hand. Deze blijken van huwelijksmin beantwoordt de hertog met

teedere attenties. Onderscheidene malen beveelt hij uit zijne legerplaats den tuiniers, welriekende bloemen op het balkon der hertogin te leggen en viooltjes voor haar te verzamelen, daar zij die in haar lijnwaad wenscht te leggen.

Inmiddels barstten te Praag de onlusten los, waaruit de dertigjarige oorlog is ontsproten. De grenzen, die de biograaph voor zijn' arbeid moet trekken, veroorloven hem niet eene eenigermate voldoende geschiedenis dier tijden, welker brandpunt Bohemen geworden is, te schetsen. De hoofdpunten dier historie alzoo als bekend vooronderstellende, meenen wij met eene korte herinnering aan den toestand der tegen elkander oprukkende partijen te kunnen volstaan. Aan den eenen kant staan de katholieke kerk en het despotismus, vertegenwoordigd door keizer Ferdinand en zijne biechtvaders, met Rome en de Jezuïten, Spanje en de inquisitie verbonden. Aan den anderen kant staat de protestantsche kerk met de regten des menschen, die eerst grond veroveren moet, en waaraan nog een hoofd ontbreekt, om zich aan de spits der opgestane volkeren te stellen. Daarom vinden wij aan den kant des keizers geweld; overeenstemming in 't uitvoeren der maatregelen; een volhardend, zich aan geene bedenkingen storend najagen van 't eens vastgestelde doel, dat geen ander is dan 't uitroeijen der van den paus afgevallene kerk en 't herwinnen van het den keizer ontrukte rijk. Bij de protestanten daarentegen zien wij geestdrift, maar geene aaneensluiting; de edelste inspanning zonder gunstige gevolgen. Vermits de ééne man nog niet verschenen is, die de enkele personen aan zijn krachtigen wil onderwerpt, mist men doel en rigting. Dit verwijt treft nogtans Bohemen in mindere mate, dewijl men hier tot het volle bewustzijn is gekomen van dat, wat men wil: vrijheid in 't godsdienstige en in 't staatkundige. Toen dus keizer Matthias den majesteitsbrief, dien men Rudolf had afgedwongen en die de bedoelde vrijheid beloofde, schond, was het geenszins de onstuimige volksmenigte, waaruit de opstand voortkwam. Veeleer waren het de constitutionele standen van 't koningrijk, de wettelijk aangestelde beschutters der vrijheden, mannen, uitmuntende door beschaving, bezittingen, geboorte, die den meineedigen keizer de gehoorzaamheid opzeiden.

Wat Wallenstein aangaat, dezen zien wij van den aanvang des opstands af onder de partij des keizers, van het despo-

tismus, der Jezuïten, zich met woord en daad hartstogtelijk tegen de zaak van 't oproer en der vrijheid verzettende en deswege met het meerendeel van den Boheemschen adel in onmin. Bij 't begin der onlusten in 1618 hadden de standen van Moravië, wien er veel aan gelegen lag een' zoo bekwaam en gegoed heer voor zich te winnen, hem het opperbevel over een regiment opgedragen. En voorwaar, hadde hij destijds zijn zwaard op de schaal der oproerigen gelegd, waartoe men hem van alle kanten trachtte te bewegen, de schaal van 't keizerlijke hof zou aanmerkelijk gerezen zijn. Tijdens die opdragt nu hadden de standen van Moravië, om den keizer alle hulp te kunnen weigeren, zich onzijdig verklaard. Doch Wallenstein betuigde van 't begin af op vasten toon zijne gehechtheid aan de zaak des keizers, en zelfs toen de standen van Moravië zich een weinig later bij de dertig defensoren, de hoofden der beweging in Bohemen, aansloten, bleef hij den keizer getrouw, en bekommerde zich in 't minste niet om de besluiten van den Moravischen landdag, hoewel hij thans zijne aanstelling geenszins van den keizer had. Terwijl Hendrik Matthias van Thurn, bevelhebber der Boheemsche troepen, het leger des keizers tot Weenen deed wijken, verzorgde Wallenstein dit met allerlei toevoer, en liet zijnen neven, den heeren van Waldstein, die de tegenpartij dienden, den smadelijken groet toekomen, ‘dat hij voornemens was hen daarvoor op stokslagen en roeden te onthalen.’ Ja, zooveel afbreuk deed hij Thurn, dat deze de directeuren van Moravië opeischte, ‘dezen vijand der Bohemers de wapenen te ontnemen.’ Maar dit was ligter gezegd dan gedaan. Wallenstein leide zich met zijn regement in eene hinderlaag, en was van zins, de Moravische afgevaardigden, die zich naar den landdag te Brünn begaven, ten einde hier met Bohemen gemeenschappelijke zaak te maken, op te ligten. Daar hem dit niet gelukte, trok hij naar Ollmütz en bragt van daar de krijgskas des lands, groot 100,000 flor.[1], gelukkig naar Weenen. Dewijl echter de standen van Moravië, Wallenstein van zijn' post ontzettend, Ferdinand II, sinds 20 Maart 1619 keizer van

1 Deze som noemen Mailath, ‘Gesch. Oestr.,’ III, blz. 5, en F.C. Schlosser, ‘Wegesch. für das deutsche Volk,’ XIV, blz. 112, noot. - Daarentegen schat Förster, ‘Biogr.,’ bl. 34, en in een ander werk: ‘Wallensteins Procesz vor den Schranken des Weltgerichts, blz. 8, die op 100,000 Rthlr.

Duitschland, tevens dreigden zich schadeloos te zullen stellen, moest deze het geld terugzenden. Voor een deel van den buit, hem door den keizer geschonken, had Wallenstein inmiddels een regiment kurassiers opgerigt. Zoodra dit voltallig was, voerde hij het naar de legerplaats van Boucquoi, generaal van Ferdinands leger, en bewees dezen gewigtige diensten, zoowel in den strijd tegen Mansfeld, die een deel der Boheemsche troepen aanvoerde, als tegen Bethlen Gabor, vorst van Zevenbergen, die zich met de Boheemsche protestanten had verbonden, om zijn vaderland vrije godsdienstoefening, zich-zelven de kroon van Hongarije te verwerven. Maar den slag op den witten berg bij Praag, 1620, waarin Frederik V van de Paltz de hem naauwelijks op 't hoofd gezette koningskroon van Bohemen verloor, woonde Wallenstein niet bij, dewijl hij zich als opperkwartiermeester met het bijeenbrengen van levensmiddelen elders bezig hield. Terwijl voorts hertog Maximiliaan van Beijeren, het hoofd der katholijke ligue, en Tilly, zijn onderbevelhebber, die in den slag op den witten berg gezegevierd hadden, ter vervolging der Boheemsche protestanten aldaar bleven, kreeg Wallenstein denzelfden last omtrent Moravië. Herhaalde malen sloeg hij nu in kleine gevechten de troepen der Bohemers en Hongaren of hunne bondgenooten, zoodat hij den keizer drie veroverde standaarden, als boden der zege, kon toezenden.

II.

Frederik V had in overijlde vlugt zijn koningrijk verlaten, en Praag zijne poorten voor hertog Maximiliaan geopend. Om niet aan de beloften van dezen gebonden te zijn, riep de keizer hem terug, en zond er vorst Lichtenstein als stadhouder heen. Deze ontving den last, de door een geregtshof te Weenen gevelde vonnissen aan de oproermakers te laten voltrekken. Zeven en twintig graven, heeren en doctoren der evangelische partij werden den 21sten Junij 1621 ter dood gebragt. Hiermede was wel de eerste opwelling van bloeddorst bij Ferdinand gestild; maar zijne raadgevers rigtten dra zijn gemoed op de geheele uitroeijing van 't protestantsche geloof. Den evangelischen predikers werd

gelast, hun geloof af te zweren, en zoo zij zich daarin niet voegen konden, het land te verlaten. Doch niet alleen het geweten des keizers, ook zijne schatkamer verlangde naar bevrediging. Tot alle gezetene en gegoede burgers van 't koningrijk kwam dus de eisch: ‘dat ieder, die zich-zelven bewust was min of meer aan de plaats gehad hebbende onlusten deel genomen te hebben, zich ter beschikking van de daartoe bestemde regtbank stellen en zich-zelven aanklagen moest,’ waarbij men de bedreiging voegde, dat hij, die niet verscheen, des doods schuldig zou geacht worden. Zeven honderd acht en twintig rijke edellieden en grondbezitters gaven aan deze oproeping gehoor. Nadat zij een jaar lang gevangen gezeten hadden, luidde de uitspraak der regters: ‘ofschoon zij lijf en leven, eere en goed verbeurd hadden, zou hun door de goedertierenheid des keizers eere en leven geschonken worden; maar met de goederen zou deze naar goeddunken handelen.’

Dat goeddunken bestond daarin, dat Ferdinand van het meerendeel der aangeklaagden alle bezittingen, van sommigen de helft, van anderen een derde of kleiner deel introk. Zoo werden reeds tot het jaar 1622 niet minder dan zeshonderd twee en veertig landgoederen verbeurd verklaard. Daar echter de keizerlijke schatkamer en de krijgskassen contant geld behoefden, zag Ferdinand er geene zwarigheid in, om de ingetrokkene goederen voor een billijken prijs af te staan of ze zijnen generaals ter aflossing van aangewende krijgskosten over te laten. Hierin bespeurde Wallenstein eene gunstige gelegenheid om voor de ideale goederen, waarvoor hij tot dusver gezorgd had, als eer, roem en liefde, een zekeren grondslag van aardsche bezittingen te leggen. Te eer scheen dit hem, wiens blik zoo zeer op het praktische leven gerigt was, noodzakelijk, omdat de vijand, na zijne vlugt met de krijgskas, op zijne eigene bezittingen beslag had gelegd. Bij gevolg bestond, nadat het oproer onderdrukt was, zijne eerste zorg in het herkrijgen van 't verlorene. Daarop kocht hij van de verbeurd verklaarde goederen een zestigtal grootere en kleinere voor de som van 7,290,228 gulden, die hij deels contant betaalde, deels den keizer voor 't aanwerven, uitrusten en onderhouden van regimenten in rekening bragt. Het eerste blijkt uit eenige nog aanwezige quittantiën, hem voor betaalde sommen verstrekt. In 1622 verkreeg Wallenstein als schadevergoeding

de heerlijkheid Friedland, in 't N.O. van Bohemen, naar welke hij sinds meestal genoemd werd. Kort na den slag bij den witten berg werd hij paltsgraaf, op 't einde van 1623 vorst en in 1627 verkreeg hij den titel: ‘hertog van Friedland.’

Tot hiertoe had hij slechts als onderbevelhebber, onder de leiding van hoogeren, gehandeld. Thans ging hij echter als schepper en aanvoerder van een hem alleen toevertrouwd leger optreden. De keizer had zich tegen de vreeselijke gevaren, die het begin zijner regering bedreigden, staande gehouden. De eigenlijke zege was hij, naast de feilen zijner tegenstanders, aan Maximiliaan van Beijeren en Tilly verschuldigd. De dertigjarige krijg trad in zijn tweede tijdperk. Het leger van de ligue had de overblijfselen der vijanden tot Saksen vervolgd, en bleef hier staan, terwijl alle protestanten ontwapend waren. De zwaar bedreigden rustten zich ten krijg, en daar zij niemand in hun midden hadden, aan wien zij zich met vertrouwen konden overgeven, kwamen zij tot het besluit, om buitenlandsche hulp te zoeken. Frankrijk en Engeland schoten bereidwillig subsidiën voor. Aan 't hoofd van den wederstand plaatste zich Christiaan IV, koning van Denemarken, naijverig op Zwedens roem in den Poolschen krijg en misschien niet vreemd van de gedachte, om in 't N. van Duitschland te zoeken, wat Zweden aan de Oostzee kon vinden.

Aan de gunstige vooruitzigten der invloedrijke ligue denkende, moest het kabinet des keizers vurig wenschen, eveneens een leger op te rigten, om van de voordeelen, die men hoopte, zijn aandeel te kunnen krijgen. Doch, wat Oostenrijk zoo dikwijls gehinderd heeft, geldgebrek, was ook toen een hinderpaal. In deze verlegenheid bood Wallenstein aan, een leger van 40,000 man voor Ferdinand op de been te brengen, zonder dat het dezen het minste behoefde te kosten. Hij stelde evenwel twee voorwaarden: ten eerste moesten hem in alle landen des keizers plaatsen ter werving toegestaan worden; ten tweeden verlangde hij onbeperkt opperbevel over deze krijgsmagt. Angstvallige raadslieden der kroon verschrikten over dit denkbeeld, en meenden, dat men op kleine schaal de proef nemen, en Wallenstein alzoo met een leger van 20,000[1] man be-

1 Zoo zegt Khevenhüller, ‘Annales Ferdinandei,’ X, blz. 802 en volgens hem de meeste anderen, met uitzondering van Mailath, III, blz. 116, Bülau V, blz. 14, die 10,000 hebben.

ginnen moest. Doch toen hij antwoordde, dat 20,000 man van honger zouden sterven, 50,000 echter helpers waren met wie hij alle landen kon brandschatten, werd men 't eindelijk eens. Hij had gelijk, want daarop kwam het aan, een leger bijeen te brengen, waaraan niemand onderhoud en krijgskosten durfde weigeren. Den 25sten Julij 1625 werd zijne aanstelling als opperbevelhebber met een maandelijksch inkomen van 6000 fl. uitgevaardigd. De werftrommel werd in 's keizers staten geroerd, en niet alleen uit deze, maar ook uit Italië, Spanje en zelfs uit het protestantsche Duitschland stroomden hem krijgslieden toe. Zijne bekwaamheden als veldheer en zijne krijgskas stonden in goeden reuk, hopmannen bragten gansche compagniën, oversten geheel uitgeruste regimenten aan, zoodat hij binnen kort een leger van 20,000 man bijeentrok. Toch was het leger nog niet voltallig; aan de uitrusting ontbrak nog veel en het geld was zelfs zoo schaarsch, dat zich ontevredenheid onder de troepen begon te openbaren.

Maar beweging is leven. Gelijk de sneeuwlawine wat zich niet bij haar aansluit ter neder drukt, zoo wendde zich het leger des hertogs, elken dag door nieuwen toeloop aanwassende, naar den Rhijn, vanwaar de togt naar Hannover ging. Met het voorwaarts trekken nam de gehechtheid aan den aanvoerder toe, zoodat Wallenstein bij 't begin van den veldtogt over een goedgevoed, weluitgerust en welbezoldigd leger van 40,000 man het bevel voerde. Daarenboven lieten zich plotseling benden Zigeuners, 10 à 15 man sterk ieder met twee geweren en twee pistolen gewapend, vrouwen met zich voerende, in verschillende streken zien, die langs ongebaande wegen rijdende, alles uitvorschten, roofden en plunderden, zich beroemende in Wallensteins dienst te staan. Tilly, de bevelhebber der ligue, kon alzoo steun genoeg aan hem vinden; maar Friedland wilde zich bovenal een grooten naam verwerven en de baan daarheen scheen niet te liggen in 't gemeenschappelijk handelen met een beroemd veldheer, daar dezen in dergelijke gevallen de verdienste der daden grootendeels toegerekend wordt. Bij gevolg wees hij de uitnoodiging van Tilly, om gemeenschappelijk met hem tegen den koning van Denemarken te stri-

den, van de hand, voorwendende, dat zijne tegenwoordigheid noodzakelijker was aan de Elbe, waar de graaf van Mansfeld hem bedreigde. Den winter en het voorjaar gebruikte de vorst, om zijn leger verder in een goeden toestand te brengen. Hij bestelt deswege aan zijn' intendant Taxis 29,750 ‘Scheffel’[1] koren, 2000 centenaars kruid, 10,000 paar schoenen, laarzen, lonten, kleederen, enz. In April 1626 werd hij voor 't eerst met Mansfeld slaags. Wallenstein had, om zich van den overtogt over de rivier te verzekeren, bij Dessau aan de Elbe een bruggehoofd opgerigt. Het gewigt van dezen post inziende, bestormde Mansfeld dien tot driemalen toe, voor 't laatst met zijn gansche leger, 20,000 man groot. Doch niet alleen werd elke aanval afgeslagen; maar zoodra Mansfeld zijne minderheid bespeurde, gebood hij een overhaasten terugtogt. Wallenstein volgde hem op den voet, en verstrooide het geheele leger van zijn' tegenstander, zoodat deze slechts 5000 man overhield, met welke hij naar Brandenburg trok. De overigen kwamen deels om, deels namen zij dienst bij Wallenstein. In zijne wijkplaats vond Mansfeld intusschen gelegenheid, zijn leger ras weer tot 20,000 man te doen aangroeijen. Hiermede brak hij naar Silezië op, ten einde met Bethlen Gabor gemeenschappelijke zaak te maken. Onmiddellijk volgde hem de hertog, die hem met opzet niet naar het zandige Brandenburg was nagetrokken, opdat niet de erflanden des keizers gevaar mogten loopen. Middelerwijl was Mansfeld de Karpathen overgetrokken en had zich in Hongarije met den vorst van Zevenbergen vereenigd. Doch deze werd niet aangenaam verrast, toen hij den hulpeloozen toestand van zijn' bondgenoot, zoozeer verschillende van dien van Wallensteins leger, gewaar werd. Met zijne gewone trouweloosheid sloot hij dus ras vrede met Ferdinand II, en het den braven Mansfeld zonder erbarming aan zijn lot over. Van geld ontbloot, was de graaf nu tot het ontslaan zijner krijgslieden genoodzaakt. Hijzelf wilde zich naar Venetië begeven, doch de dood overviel hem in Dalmatië in een dorp, niet ver van Zara. Hierdoor werd Wallenstein

1 In Wallensteins brief (Förster, ‘Biogr.,’ blz. 51, noot) komt de uitdrukking ‘Strich’ voor, die Förster, ibid. 69, aan 1¾ ‘Berlinger Scheffel,’ gelijk acht. Wie dit met onze inhoudsmaten wil vergelijken, zie Alings, ‘Beginselen der rekenkunde, II, blz. 11 en 16.

in staat gesteld, zijn leger, dat zoowel door gebrek aan levensmiddelen, als anderzins veel te lijden had, op het eiland Schütt in den Donau in te kwartieren, terwijl hijzelf eene reis naar Weenen deed.

Thans had Wallenstein de handen vrij, om met zijne troepen het overschot der Evangelische legers in Silezië te vernietigen. In Junij 1627 opende hij den veldtogt met het houden eener wapenschouwing over 40,000 man bij Glatz. Boven anderen, die nu in zijne dienst traden, verdient George van Arnimb[1] vermelding, een man, die vroeger de Zweden gediend had, en voortaan gedurende eene wijl tijds als overste zijne plaats onder de krijgsscharen des keizers innam. Dezen zond Wallenstein naar het destijds zeer uitgeputte Brandenburg, welks keurvorst, George Willem, genoodzaakt was dit geduldig aan te zien. Wat de Silezische vestingen betreft, die met troepen van Mansfeld, Denemarken of anderen van diezelfde partij zwak bezet waren, deze moesten zich ras aan den hertog van Friedland overgeven. Diegenen, welke over Polen en Pommeren den terugtogt nemen wilden, werden door Arnimbs afdeelingen verstrooid of verslagen. Kortom, binnen kort was Silezië van alle vijanden gezuiverd. In dit jaar werden Wallensteins bezittingen vermeerderd met het hertogdom Sagan in Silezië, dat hij eerst van den keizer kocht, en zich in 't begin van 1628 door dezen als leen liet opdragen. Maar verre van hierdoor verzadigd te zijn, vestigde hij nu zijne aandacht op Mecklenburg. Hier regeerden twee hertogen, Adolf Frederik en Johannes Albert, die, hoewel eenigermate gedwongen, het met den koning van Denemarken hielden[2]. De

1 Zeer verschillend wordt deze naam gespeld. Doch ‘von Arnimb’ schrijft hij zelf. Zie K.G. Helbig, ‘Beyträge zur Lebensbeschreibung des Herzog von Friedland,’ in ‘Allgem. Monatschr. für Wissensch. u. Literat.,’ Januar 1853, blz. 100, noot 1.

2 Over de schuld der beide hertogen ven Mecklenburg zijn de geschiedschrijvers het niet eens. Schiller, ‘Dreiszigj. Krieg,’ Cotta, 1838. IX, blz. 150, noemt hun bedrijf een ligten misslag; Förster, ‘Biogr.,’ blz. 75, enz., zegt, dat zij uit dwang aan Denemarken hadden toegegeven, doch spreekt, ‘Proc.,’ blz. 24, alleen van hunne verstandhouding met dit rijk. Schlosser, XIV, blz. 198, 201, denkt aan geen' schijn van verraad, terwijl Wirth, ‘Geschichte der Deutschen,’ III, blz. 354, met Förster, ‘Biogr.’ overeenstemt. Alleen Mailath, III, blz. 145, enz., weidt breedvoerig uit over hunne weerbarstigheid op Tilly's aanmaningen, om den keizerlijken troepen toegang tot hun land te verleenen. Dezen volgt Bülau, blz. 25.

krijg voerde Wallenstein in dit land. De hertogen vloden naar Zweden, en hoewel herhaaldelijk zijne bereidvaardigheid om hun te wille te zijn betuigende, had hij dra het gansche land met zijne troepen bezet. Den 1sten Februarij 1628 vaardigde Ferdinand, met versmading van den raad van vele andersdenkenden, een open patent uit, waarin de beide hertogen, wegens hunne verbindtenis met Denemarken, van hun hertogdom vervallen verklaard, en dit land den hertog van Friedland ter belooning zijner heldhaftige dapperheid en tot schadeloosstelling voor zijne onkosten (3 millioen gl.) voorshands als onderpand aangewezen werd. Later kwam een tweede besluit des keizers, blijkens een onlangs gevonden koopbrief (Förster, 'Biogr.,' blz. 31), waarbij den hertog van Friedland het land op zekere voorwaarden vrij verkocht werd. Eindelijk verwisselde Wallenstein 16 Junij 1629 zijn' titel als eigenaar van Mecklenburg, gelijk toen zeer gebruikelijk was, voor dien van leenman.

Deze ongehoorde begunstiging der fortuin moedigde hem aan, zijne krachten tegen den eenigen vijand, die er nog over was, in te spannen Christiaan IV, dus van den eenen kant door Tilly, die hem in 1626 bij Lutter aan den Barenberg beslissend geslagen en zijn leger schier vernietigd had, van den anderen door Wallenstein besprongen, zag zich genoodzaakt, langzamerhand naar zijne eilanden te wijken. Te vergeefs deed hij aanzoek om vrede, want de beide veldheeren leden zulke harde eischen, dat de onderhandelingen tot geene uitkomst leidden. Welhaast waren de Denen uit Sleeswijk en Holstein gejaagd. Het ontbrak Wallenstein aan schepen; toornig liet hij, naar men zegt, de tegen hem opbruisende zee met gloeijende kogels beschieten; doch, zoo het waar is, liet de Kleine Belt zich door den grooten Wallenstein evenmin bedwingen, als de Hellespont zich eens door den Aziatischen despoot had laten in boeijen slaan. Maar behalve met de wapenen, werkte Wallenstein zijn' vijand ook op andere wijzen tegen. Hij had hooren zeggen, dat de Denen, verbitterd op Christiaan IV, die hun land zonder noodzaak aan de gruwelen van den krijg had prijs gegeven, er aan dachten hem de kroon te ontnemen. Aan dit gerucht knoopt de hertog aanstonds wijduitziende plannen. Zijn voornemen[1], den keizer door de Denen tot ko-

1 Zie over dit plan Förster, 'Biogr.,' bl. 85, 'Proc.' 25; Mail., III, blz. 135; Bülau, blz. 23.

ning te laten kiezen, wordt door drie zijner brieven aan Arnimb aangeduid. Naar het schijnt, zag echter Ferdinand II spoedig van het phantastische denkbeeld af.

Daar Wallenstein teregt begreep, dat hij op den duur zonder schepen niets tegen Denemarken vermogt, geeft hij Arnimb in zijne brieven onophoudelijk last, voor transport- en oorlogsschepen, alsmede voor 't uitrusten daarvan te zorgen. Hiermede staat in verband, dat hij zich door den keizer tot ‘generaal van de Oostzee en den Oceaan[1]’ liet benoemen. Ook de kust van Mecklenburg en Pommeren, waar de hertog vruchteloos tegen het binnenrukken der keizerlijke legers protesteerde, werd ijverig versterkt. Maar niet alleen tegen Christiaan, die door nu hier, dan daar te landen, zijnevijanden verontrustte, waren al deze maatregelen gerigt. Reeds op 't einde van 1627 doorgrondde 's hertogs scherpe politische blik den vijand, die later zijne bloedig verworvene lauweren zou doen verdorren. Deze gevaarlijkste van al zijne bestrijders in 't open veld was Gustaaf Adolf, koning van Zweden. Daarom was het aannemen van den bovengenoemden titel geene kinderachtige ijdelheid. Integendeel, grootendeels om dezen van de Pommersche kust af te houden, moesten de havens bevestigd en eene vloot uitgerust worden. In dezen tijd valt ook eene geheime opdragt, waarvoor de hertog groote sommen wil besteden, en waarin hij het op niets minder dan op het in brand steken der Zweedsche schepen schijnt gemunt te hebben. Het vroege invallen van den zomer zal, naar men meent, de uitvoering belet hebben. Voorts zendt W. den koning van Polen, die toen met Zweden in oorlog was, om Gustaaf Adolfelders bezig te houden, eenige regimenten tot ondersteuning.

Hoezeer zich Bogislaus XIV van Pommeren tegen den intogt van Wallensteins krijgslieden verzet had, toch was Arnimb, na met hem een verdrag gesloten te hebben, zijn land binnengerukt. Slechts de dappere burgerij van Straalsond, de zelfstandige hanzestad, sloot voor hem hare poorten, nam Deensche en Zweedsche troepen in, en bereidde zich tot

1 Zoo: ‘generaal of generalissimus’ luidt de titel bij Schiller, blz. 150, Förster, ‘Biogr.,’ 105, ‘Proc.’ 25; Wirth, III, blz. 355; Bülau, blz. 32. Anderen, zoo als Mail., III, blz. 156, en Schloss., XIV, blz. 198, noemen hem admiraal, m.i. onjuist, doch meer in overeenstemming met het hedendaagsche taalgebruik.

ernstige tegenweer voor. Daar de stad, van de zeezijde vrij, bij gebrek aan schepen hier niet kon ingesloten worden, omsingelde Arnimb haar te lande. Vele malen liet hij storm loopen; maar alle pogingen mislukten. In weerwil van de krachtige hulp, die de koningen van Denemarken en Zweden der fel benarde stad zonden, ware deze gaarne op vredelievenden weg uit het netelig gevaar gered, en zond derhalve boden naar den keizer en Wallenstein. De eerste liet hun gunstig bescheid hooren, en gaf, in overeenstemming hiermede, den gevreesden veldheer in overweging, met de stad een billijk verdrag aan te gaan[1]. Dan hoe weinig deze hieraan dacht, blijkt uit de woorden, die hij den afgevaardigde der stad, welke hem te Frankfort aan de Oder opzocht, toevoegde, dat hij bevolen had, nog vijftien regimenten voor de stad te brengen, zelf zou komen en niet vandaar wijken, eer zij keizerlijke bezetting opgenomen had; anders zou er niets van haar overblijven, al verloren ook 100,000 man en hijzelf zijn leven voor hare muren. Denzelfden voegde hij toe, reeds op weg naar Straalsond zijnde, daar gene zich op 's keizers besluit beriep: ‘al ware Straalsond met ketenen aan den hemel geklonken, het moet toch vallen[2].’ In deze stemming verscheen hij voor de stad: 20,000 man omringden haar, die slechts 1000 man regelmatige troepen en 2000 man gewapende burgers telde. Op het uiterste gevat, zonden zij vrouwen en dochters te scheep naar Zweden. Tot een gezantschap van wege de stad sprak W. half dreigend, half schertsend: ‘fronte capillata est post haec occasio calva,’ en liet daags daaraan de batterijen met vernieuwde kracht spelen. Maar wat vermogt het ijdele woord des magtigen, dat alleen gehuurde benden in den slag dreef, tegen hen, die voor geloof, eigene haardstede en vrijheid kampten! De heldhaftige zin der bewoners van Straalsond weerstond alles, kracht van wapenen en overreding. De geest, die tegen de stellingen des pausen had geprotesteerd, protesteerde met denzelfden moed tegen de gewelddadigheden, in 's keizers naam bedreven.

Ook het weder begunstigde de burgers. Hevige regenbuijen beletteden de belegeraars, nieuwe werken aan te leg-

1 Zie Khevenhüller, XI, blz. 197.
2 Ibid.

gen, en de loopgraven liepen vol water. Kortom, den 19den Julij 1628 verliet W. de legerplaats; den 1sten Aug. brak Arnimb, na bijna drie maanden voor de stad gelegen te hebben, het beleg in stilte op, terwijl de burgers hem vrolijke spotliedjes[1] nazongen. De overeenkomst, die de stad onder bemiddeling van den hertog van Pommeren met W. sloot, kwam hierop neer, dat zij met voorbehoud van eer en geweten den keizer om vergeving bad en eene aanzienlijke geldsom beloofde.

Verschillende beweegredenen, waaronder de vurige begeerte om een' veldtogt tegen de Turken te ondernemen, stemden W. thans gunstig voor een' vrede met Denemarken. Met Tilly tot Ferdinands gevolmagtigde op het congres te Lübeck benoemd, liet hij door ondergeschikte personen de onderhandelingen openen, die ras ten einde liepen. Een Zweedsch gezant, die ook begeerde toegelaten te worden, moest wegens Wallensteins wrok tegen die natie onverrigter zake terugkeeren. De voorwaarden van den vrede, welke 12 Mei 1629 onderteekend werd, waren hoogst eenvoudig: de koning kreeg zijne verlorene landschappen en steden terug, waartegen hij beloofde zich voortaan niet verder, dan 't een' hertog van Holstein toekwam, met de aangelegenheden van Duitschland in te laten.

III.

Stof tot vernieuwde werkzaamheid vond W. ras in het beroemde restitutie-edict van 6 Maart 1629, dien donderslag voor het protestantsche Duitschland. Het is hier de plaats niet om over 's keizers bevoegdheid tot dien maatregel, waarover de schrijvers der beide godsdienstpartijen zoozeer uiteenloopen, uit te weiden; doch dit zeggen zelfs katholieke schrijvers, dat het onmogelijk moest geacht worden, de ‘res actae’ ongedaan te maken, wat toch de bedoeling van 't edict was. Eerst eischte W. Maagdenburg op, kei-

1 Men vindt deze pasquillen gedrukt in Zober, ‘Gesch. der Belag, von Stralsund. Een daarvan deelt Förster, ‘Proc.’ blz. 37, enz. noot, mede.

zerlijk garnizoen in te nemen, en op de weigering der stad ving hij aan ze te belegeren. Doch nadat het beleg acht en twintig weken geduurd had, brak hij het den 29sten September op; het is niet waarschijnlijk, dat hij een losgeld[1] kreeg. Vele waren de redenen van dit besluit[2]. Den winter sleet hij vervolgens te Halberstadt, waar hem het tenuitvoerleggen van het rectitutie-edict, ten gevolge waarvan de katholieke kerken, bisdommen en kloosters door de protestantsche bezitters moesten ontruimd worden, eene gewenschte bezigheid opleverde.

Intusschen begonnen de klagten over Wallenstein, die men reeds lang hier en daar ontboezemd had, luider te worden en tot het oor des keizers door te dringen. Niet alleen over de eigendunkelijke handelwijze des hertogs in 't algemeen, maar vooral over de tegen de hertogen van Mecklenburg gepleegde gewelddadigheden en de minachting, waarmede rijksvorsten, als de keurvorst van Brandenburg en de hertog van Pommeren, door den keizerlijken generalissimus behandeld werden, verhief zich een kreet van verontwaardiging bij den adel. Voeg hierbij het jammergeschrei der landen, die door 's keizers soldateska zoozeer geleden hadden. Het krijgsvolk toch in den dertigjarigen oorlog overtrof in teugellosheid alles, wat voor en na geschied is. Ik zal den lezer niet met het afschuwwekkend verhaal dier reeds zoo vaak beschrevene gruweldaden vermoeijen; alleen dit merk ik op, dat de onregelmatigheid in 't uitbetalen der soldij en het gebrekkig provianderen mede tot de hoofdoorzaken der selchte krijgstucht behoorden. Tilly's scharen waren wild, Wallensteins krijgsknechten waren nog veel wilder. Niet genoeg dat hij overmatige contributies uitschreef, het vee bij kudden liet wegdrijven, zich koren, brood, leder, voeder, paarden, en wat zijn leger voor 't overige behoefde, om niet liet leveren: zijne soldaten leidden ook een vandaalschen wandel. Onmogelijk was het W. zijne manschappen te beteugelen, die alleen voedsel en soldij

1 Van een losgeld maakt alleen Förster, ‘Biogr.,’ blz. 139 en ‘Proc.’ 41, in zooverre melding, dat hij het waarschijnlijk rekent, dat W. niet met leêge handen zal afgetrokken zijn. Bülau, blz. 48, toont aan, dat hij niets erlangde dan de negen korenschepen, die de stad hem ontnomen had.

2 Gedeeltelijk schijnt de invloed des keizers, deels de ervaring van Straalsond, W. tot het opheffen van 't beleg van Maagdenburg genoopt te hebben. Hen zie Förster, ‘Biogr.,’ blz. 139; Schlosser, XIV, blz. 217; Bülau, blz. 48.

trokken uit dat district, 't zij het vriend of vijand behoorde, waar zij stonden. Dikwijls heeft men hem in zijn' tijd en later beschuldig, de onbehoorlijke levenswijze zijner benden bevorderd te hebben. Dit is onwaar, en wordt door verschillende bewijzen[1], die Förster van het tegendeel aanvoert, weersproken; maar zijn ijzeren arm was hiertoe te zwak. Is het dan te verwonderen, dat het aantal zijner vijanden legio was, en zij niets vuriger wenschten, dan dat hem het opperbevel werd onttrokken? Dat er zelfs waren, die hem op eenvoudige wijze stilletjes wilden laten dooden of opligten, geeft een brief van den opperkanselier van Bohemen aan W., bij Förster geboekt[2], te kennen.

Evenmin als de bevelhebber had Ferdinand II de wandaden van 't leger gebillijkt of door de vingers gezien. Mailath haalt in chronologische orde de verordeningen aan[3], die de keizer ter stuiting van de wanorde uitvaardigde; doch ook hij was te zwak. Toen echter de klagten dagelijks aangroeiden, nam hij zijne toevlugt tot een wel wettigen, maar verouderden maatregel, het zamenroepen van een' rijksdag te Regensburg. Daar hoopte hij niet alleen de ontevredenheid te stillen, maar ook zijn' zoon, eveneens Ferdinand geheeten, tot zijn' opvolger te doen verkiezen. Den 7^{den} Junij 1630 hield de keizer zijn' intogt. De drie geestelijke keurvorsten, de aartsbisschoppen van Mainz, Trier en Keulen; keurvorst Maximiliaan, het hoofd der ligue, en andere aanzienlijken waren in persoon aanwezig; die van de protestantsche partij niet, daar de keurvorsten van Brandenburg en Saksen gezanten zonden. Bovendien verscheen er een Fransch gezantschap, ten einde als middelaar in 't verschil tusschen Ferdinand II en Karel van Nevers over Mantua op te treden. Aanstonds werd de keizer door een' stortvloed van smeekschriften, alle tegen W. gerigt, overstroomd. Maximiliaan van Beijeren, hoogst ijverzuchtig op Wallenstein wegens het overweldigen van Mecklenburg en door Richelieu opgestookt, opende de rij van hen, die bezwaren tegen den Friedlander inbragten. Bij hem voegden zich andere vorsten, die vooral over de roo-

1 Zie Förster, ‘Biogr.,’ bl. 89, 142, 325 en elders.
2 Förster, ‘Biogr.,’ blz. 140, ‘Proc.’. 43. Op de eerste plaats noemt hij den opperkanselier ‘Nawata,’ op de laatste ‘J.M. Slawata.’
3 Mail., III, bl. 180, 181.

verijen van W. verbitterd waren. Zij legden de berekening over der in hunne landen door den generalissimus afgeperste sommen, die in Hessen zeven, in Pommeren tien, in Brandenburg twintig millioenen beliepen. Behalve de in de hardste uitdrukkingen vervatte verklaringen der vorsten in 't bijzonder, in welk opzigt zich Maximiliaan en de hertog van Pommeren bovenal onderscheidden[1], legden zij, zoowel de katholieken als de protestanten, gezamenlijk een smeekschrift ten fine van beschuldiging aan den voet van Ferdinands troon neder. Op dit punt, het ontslag van W. en zijn leger, kwam alles neêr. Hoewel het niet in de acten geboekt is, mag men het zelfs waarschijnlijk achten, dat de standen aan deze voorwaarde de verkiezing van Ferdinands zoon knoopten[2]. Met den aanval van den rijksdag paarde zich die van de Spaanschgezinde partij en van Wallensteins vijanden aan 't hof, welke den keizer toefluisterden, dat W. zijne bevelen versmaadde en zijn gezag verkleinde. Hierbij kwam de Fransche invloed. Met opzet had Richelieu pater Joseph, een' kapucijner monnik, aan dit gezantschap toegevoegd. Deze deed den keizer opmerken, dat hij eerst den veldheer kon afzetten, zoo doende de stemmen voor zijn' zoon winnen, en genen later weer aanstellen[3]. De stem van een' monnik was voor Ferdinand II de stem Gods. ‘Niets op aarde,’ schrijft zijn eigen biechtvader, ‘was hem heiliger dan het hoofd eens priesters.’ Mogten hem, zoo plagt hij te zeggen, tegelijk een engel en een monnik ontmoeten, dan zou hij de eerste buiging voor den monnik, de tweede voor den engel maken[4].

Velerlei krachten werkten W. alzoo tegen. Wat ook zijne vrienden beweerden, hoe zeer zij zijne bewezene diensten verhieven en op de verlatenheid des keizers wezen, zoo den rijksdag genoegen gegeven werd, alle moeite was te vergeefs. Misschien had W. zelf, ware hij naar Regensburg gegaan[5], den storm bezworen; hij deed het echter niet;

1 Men vindt de brieven dier vorsten bij Förster, ‘Biogr.,’ blz. 143, 145, ‘Proc.’ 45, 46.
2 Mail., III, blz. 185.
3 Schiller, blz. 165; Mail., III, blz. 186; Wirth, III, blz. 367; Bülau, blz. 54, betwijfelt de waarheid van dezen raad, dien Josephs biograaph in: ‘Vie du véritable père Joseph (den Haag, 1705)’, vermeldt.
4 Schiller, blz. 165. Wirth, III, blz. 359, n. 2.
5 Schillers meening, dat W. naar Regensburg is gegaan, om den keizer over de wezenlijke oogmerken van Maximiliaan de oogen te openen, en dat hij daar, door zijne praal, den tegen hem bestaanden haat voedsel gaf (blz. 162), wordt weerlegd door Förster, ‘Biogr.,’ blz. 140, 147, ‘Proc.’ 47; Mail., III, 187, en Schlosser, XIV, 219, 220. Bülau, blz. 55, 56.

maar begaf zich van Bohemen naar Memmingen in Zwaben. Van alles, wat te Regensburg voorviel, was hij naauwkeurig onderrigt. Bij gevolg wist hij, dat de keizer sinds lang geen besluit kon nemen, en hoe zwaar hem het offer viel, dat men van hem vergde. Ongelukkiglijk behoefde hij de toegenegenheid der keurvorsten voor de zaak zijns zoons, en volgens Khevenhüllers getuigenis[1] maakte men gebruik van 's keizers vroomheid, om hem tot het afdanken van zijn' veldheer over te halen. Eindelijk deed Ferdinand II het ‘ongaarne,’ met de betuiging ‘voor God en de wereld, onschuldig te zijn aan alle hieruit ontstaande onheilen’[2]. Men wist niet, hoe W. zijne afzetting zou opnemen; alzoo werden de hofkanselier, graaf Werdenberg, en de krijgsraad, vrijheer van Questenberg, twee zijner vrienden, naar Memmingen gezonden, ten einde hem door overreding tot het neerleggen van 't commando te bewegen. Hij ontving hen vriendelijk en onthaalde ze luisterrijk. Toen het den beiden afgevaardigden tijd scheen hunne opdragt te volvoeren en zij eene welbestudeerde rede aanvingen, viel W. hun in de rede, las hun den horoscoop des keizers, dien van Maximiliaan en den zijnen voor, en zeide: ‘de heeren kunnen in de sterren lezen, dat ik hunne zending heb geweten, en dat de spiritus van den keurvorst van Beijeren dien des keizers domineert; daarom kan ik den keizer geene schuld geven; het doet mij leed, dat zijne Majesteit zich mijner zoo weinig aangetrokken heeft; doch ik zal gehoorzamen’[3]. Voorts bedankte hij den keizer schriftelijk voor de hem bewezene gunsten, en verzocht dien, hem in zijne bezittingen te handhaven en tegen zijne tegenstanders te beschermen. Ten slotte begiftigt hij de twee afgevaardigden vorstelijk. - Hierdoor wordt Wirth, blz. 367: ‘Albrecht von W. wurde durch eine solche unerwartete Beschimpfung im äuszersten Grade erbittert,’ weerlegd. Bovendien bekrachtigt de aandachtige overweging der tijdsomstandigheden het eenstemmig getuigenis van vele geschiedschrijvers[4], dat W. zijn

1 Khevenh., XI, bl. 1133.
2 Ibid.
3 T.a.p. 1134.
4 Volmondig zeggen dit Schiller, blz. 167, die evenwel toegeeft, dat smart en woede in Wallensteins boezem woelden, wat niet onmogelijk is; Förster, ‘Biogr.,’ 147, ‘Proc.,’ 47; Mail., III, 187, en Schlosser, XIV, 220. De laatste, er bijvoegende, dat W. onmogelijk kan gezegd hebben, wat Khevenhüller hem in den mond legt, dat hij n.l. des duivels wilde zijn, indien hij den keizer ooit weér diende, stelt de zaak in een verkeerd daglicht. Want Khevenh., XI, blz. 1133-1135, zegt bij herhaling, dat W. zich bedaard hield, en alleen onder de zijnen zijn' spijt lucht gaf. En die harde uitspraak van W. vindt men slechts zóó bij Khevenh. vermeld, dat 's keizers raadsheeren die den beroemden veldheer toeschrijven. Khevenh., XI, blz. 1950.

ontslag met bedaardheid verdroeg, en vindt men in een aantal brieven, destijds door hem aan zijn' intendant von Taxis geschreven[1], geen spoor van verbittering. Met regt toch kon Wallenstein de overtuiging koesteren, dat de keizer hem welhaast niet zou kunnen ontberen, nu Gustaaf Adolf op 't punt stond in Pommeren te landen. Voor 't overige werd 's keizers wensch omtrent zijn' zoon toch niet vervuld en volgde op 't ontslag van den veldheer het afdanken van 't leger. Van 100,000 man werden er 60,000 weggezonden, en de overigen bij Tilly's scharen gevoegd.

Wallenstein zelf ging naar zijne goederen in Bohemen. Met Förster, die beweert, dat uit al de beschikkingen van den hertog in dezen tijd blijkt, dat hij zijne loopbaan als bevelhebber voor gesloten hield en zijn leven in zijne hertogdommen dacht te eindigen, stem ik geenszins in, hoewel dit niet te ontkennen valt, dat hij omtrent zijne bezittingen thans uitvoerige bevelen afzendt en in vele détails treedt. Had hij voorheen in zijne legerplaats zonder weidsche pracht geleefd, nu wilde hij zijnen benijders door koninklijke praal en een schitterenden stoet toonen, hoe ligt hij hen kon ontberen[2]. Afwisselend woonde hij te Giczin in Bohemen, of te Praag. Zijn gevolg, in 't geheel 899 personen groot, bestond in 't jaar 1631 uit: een' opperhofmeester met 48 personen, een' opperkamerheer met 30 personen, een' opperstalmeester met 30 personen, een' vicestalmeester met 30 personen en een' geheimraad met 18 personen. Van de 24 kamerheeren hield elk 10 à 15 ondergeschikten. Zestig edelknapen hadden bij afwisseling de dienst aan tafel. Aan 't hoofd der hertogelijke zilverkamer stond een opperzilverkamerheer met een grooten tros be-

1 Förster, ‘Biogr.,’ 149.

2 Zie over dien prachtigen hofstoet, behalve de bekende bronnen, het nieuwgevondene stuk, dat Helbig in de ‘Allgem. Monatschrift für Wissensch. u. Liter.,’ blz. 97 en volg. mededeelt.

dienden. Het getal paarden, zoowel voor W. zelven als voor de bovengenoemde heeren, bedroeg meer dan 1000. De lijst der keuken telde 64 lieden; die der voorsnijders, waartoe lijfartsen, apothekers, barbiers en inzonderheid de astroloog Jan Baptist Zeno, gerekend werden, 87 personen. Wallensteins voorkamer werd steeds door vijftig trawanten bewaakt. Op zijne gewone tafel werden nimmer minder dan honderd schotels opgedragen. Twaalf patrouilles moesten de ronde om zijn paleis maken, ten einde elk geraas te weren. Zijn steeds werkende geest behoefde stilte; geen geratel van wagens mogt zijne woning naderen. Stom was hij in den omgang te midden van al dat gewoel en eenvoudig in zijne kleeding onder de prachtige sieradiën zijner talrijke dienaars. Hij was lang van gestalte, mager en had eene geelachtige gelaatskleur, kort, zwart haar en kleine, vonkelende oogen. De uitdrukking van zijn gezigt was terugstootend, en zelfs in den kring zijner vrienden legde hij niet alle ruwheid en koelheid af.

Hij sliep maar weinige uren en was onvermoeid werkzaam. Slechts zelden bediende hij zich van schrijvers; niet alleen alle gewigtige brieven, maar ook gewone bevelen schreef hij eigenhandig. Het bestuur zijner talrijke goederen nam hij met ijver, verstand en welwillendheid waar. Den Boheemschen onderhoorigen, die door den oorlog zeer geleden hadden, schold hij alle lasten en diensten voor drie jaar kwijt. Opzigtelijk de regtszaken vaardigde hij vele verordeningen uit. In kerkelijke aangelegenheden betoonde hij zich verdraagzaam. Zoo behield hij vele protestanten in zijne dienst, en liet de Israëlieten ter wille van den handel gaarne toe. Daarentegen vulde hij ook de kloosters met monniken, maar koesterde van hun leven en denkwijze geen grooten dunk. Den Jezuïten droeg hij de leiding van 't onderrigt op. Bijzondere opmerkzaamheid wijdde hij aan alles, wat tot landbouw, nijverheid, fabrieken in betrekking stond. Voor armen en zieken zorgde hij als een vader door 't oprigten van broodbakkerijen in dure jaren en 't bouwen van hospitalen. In geldzaken was hij naauwlettend, hoewel hij naar geene onbehoorlijke winsten trachtte. Zelfs aan de onbeduidendste zaken denkende, gaf hij voorschriften over 't haarsnijden van de leerlingen op de scholen, over 't mesten der varkens, het bestellen van bier, enz.

IV.

Reeds was Gustaaf Adolf op Duitschen bodem. Den 24sten Junij van 't jaar 1630 waren zijne troepen op 't eiland Usedoms geland[1]. Ras bezette hij Stettin en voerde de verdrevene hertogen naar Mecklenburg terug. Te vergeefs had Tilly door het in brand steken van Maagdenburg den dapperen koning van Zweden trachten tegen te houden: hij werd door dezen den 7^{den} September 1631 bij Breitenfeld geslagen, en de keizer zag den dreigenden stroom der vijanden steeds nader komen. Want Gustaaf Adolf en Johan George van Saksen verdeelden den krijg zoo onder elkander, dat gene zich naar de Rhijnstreken, deze naar Bohemen wendde.

In weerwil van zijn ambteloos leven bleef Wallenstein geenszins vreemd aan den loop der zaken. Niet alleen volgde hij in den geest de snelle vorderingen der Zweden, maar vele generaals van 't keizerlijke leger zonden hem ook voortdurend berigten, even alsof hij nog steeds opperbevelhebber was. Zelfs raadpleegt hem de keizer gedurig in zijn neteligen toestand, en keurt 's hertogen voorslag goed, om met den koning van Denemarken onderhandelingen aan te knoopen, ten einde dezen voor hem te winnen. Voorts houdt hij met 's keizers goedvinden eene persoonlijke zamenkomst met Arnimb, welke hetzelfde doel met betrekking tot Saksen beoogde. In hoever deze laatste onderhandelingen, als ook andere, die W., naar 't zeggen zijner vijanden, reeds nu met Gustaaf Adolf aanknoopte, tegen den keizer gerigt waren, laat zich niet met zekerheid bepalen. Volgens 't gevoelen der beste geschiedschrijvers evenwel mag men deze geruchten voor zuiveren laster houden. Hoe dit zij, de brieven, die W. gedurende deze jaren

1 Deze landing, die volgens Schillers blz. 181) en Wirths (blz. 376) verkeerde opgave op het eiland Rügen geschiedde, en waarover vele dwalingen verbreid zijn, greep werkelijk plaats op Usedom. De vloot ankerde bij het eiland Rüden, ten N. van Usedom gelegen, en niet ver van het dorp Peenemünde werden de troepen aan land gezet. Vervolgens bezette Gustaaf Adolf ook Wollin. Förster, ‘Biogr.,’ blz. 152; Mailath, blz. 214, die zich op Geijer, ‘Gesch. Schwedens,’ beroept, en Schlosser, blz. 223.

van zijne oude krijgsmakkers ontving, waren vol klagten over de wijze, waarop van Ferdinands zijde de krijg werd gevoerd en over den deerniswaardigen toestand van 't leger. Bij herhaling betuigden Pappenheim, Piccolomini en anderen, dat zij slechts van Wallensteins herstelling in zijn vroegeren rang heil en uitredding hoopten. Tegenover de groote partij van W's oude vijanden aan 't hof stond eene reeks opregte vrienden, onder welke Eggenberg en Questenberg de eerste plaats bekleedden. Deze meldden hem van tijd tot tijd, dat de raadslieden des keizers meer en meer van het dreigende gevaar overtuigd waren, en het denkbeeld, om hem op nieuw 't commando op te dragen, velen het eenigste redmiddel toescheen. In October 1631 zond Ferdinand den baron Questenberg tot W., om hem tot het hernemen van 't opperbevel te bewegen. De hertog gebruikte het podagra, dat hem sinds 1620 nu en dan kwelde, als voorwendsel, om dit aanbod van de hand te wijzen. Thans schreef de keizer zelf aan W. en noodigde hem uit, zich naar Weenen of eene andere nabijgelegene plaats te begeven, ‘opdat hij hem toch niet uit de handen mogt gaan en verlaten.’ W. antwoordde, dat hij te Znaim Ferdinands verdere bevelen afwachtte. Deze droeg de taak om persoonlijk met hem te onderhandelen aan vorst Eggenberg op. Lang toefde W. met zijne aankomst te Znaim, wetende, dat er waren, die 's keizers jeugdigen zoon Ferdinand nevens of onder hem aanstellen wilden. Zijn afkeer van dit plan kan niet sterker aangeduid worden dan door de godslasterlijke woorden, die Khevenhüller hem in den mond legt: ‘al zou ik het commando met God den Heer deelen, zoo wilde ik dit in eeuwigheid niet doen’[1].

Het hof zwichtte voor den onbuigzamen wil van den gevreesden man. Maar in weerwil van de dringendste smeekingen kon Eggenberg den hertog slechts overhalen, om een leger van 40 à 50,000 man op de been te brengen en gedurende drie maanden daarover het bevel te voeren, met het uitdrukkelijk voorbehoud, dat hij zich in geen' veldslag of schermutseling zou inlaten. Van den titel ‘keizerlijk generalissimus’ verzocht hij verschoond te blijven, en wees eveneens eene bezoldiging van 100,000 thlr. van de hand.

1 Khevenh., XI, blz. 1951.

Wallenstein hield zijn woord. Tegen 't einde van Maart 1632 stond hij aan 't hoofd van een, 40,000 man groot, kampvaardig leger. Behalve de boven opgegevene oorzaken kwam hierbij, dat W. opzigtelijk soldij en verpleging beloften deed, die den partijgangers dier dagen zeer in de oogen moesten blinken. De oude aanvoerders verzamelden zich en geleidden voltallige compagniën naar Moravië. Doch nu wilde W. het opperbevel neêrleggen. De aanzienlijkste en invloedrijkste personen, zoowel wereldlijke als geestelijke, beproefden vruchteloos de kracht hunner welsprekendheid, om W. van dit voornemen af te brengen. Bísschop Anton van Weenen bewerkte ten minste, dat hij nog een paar weken bij 't leger bleef, totdat de veldtogt geopend werd. Eindelijk werd Eggenberg het met hem over de volgende voorwaarden eens: ‘De hertog van Friedland zal in optima forma generalissimus zijn van Z.M. den keizer, het huis Oostenrijk en de kroon van Spanje. De jonge koning van Hongarije, Ferdinand, zal niet in persoon bij 't leger aanwezig zijn, veel minder daarover het commando voeren. De keizer verzekert W. een' van Oostenrijks erfstaten, als gewone belooning, en de hoogste regten als onmiddellijk rijksvorst in de veroverde landen, bij wijze van buitengewone vergelding. De hertog zal de uitsluitende bevoegdheid hebben tot het verbeurdverklaren van goederen in het geheele rijk. Ook het regt van gratie zal W. afgestaan worden, in dier voege, dat de keizer den misdadigers alleen de doodstraf kan kwijtschelden en W. zulks dan nog bekrachtigen moet; deze echter uitsluitend over de bezittingen beschikt. Bij vredesonderhandelingen zal men mede op 's hertogs bijzondere belangen, vooral met betrekking tot Mecklenburg, letten. Denzelfden zullen alle hulpmiddelen tot voortzetting van den oorlog worden verstrekt. Alle erflanden des keizers moeten voor zijn' terugtogt openstaan.’ - Onwillekeurig dringt zich, bij 't lezen dezer bepalingen, aan ons de gedachte op, dat Wallensteins weêrstreven niet gemeend was en hij zich slechts, om zijne voorwaarden te verscherpen, zoo hardnekkig had betoond. Wil men beweren, dat hij die harde eischen moest doen, ten einde den oorlog met gewenscht gevolg te voeren, zoo laat zich hiertegen aanvoeren, dat het hof volstrekt geene zwarigheid maakte, elke zijner billijke en zelfs onbillijke begeerten te vervullen. En dit getuigt inzonderheid tegen W., dat het

podagra, waarop hij zich telkens beriep, toch niet voor die bepalingen week. Te Weenen verheugde men zich zeer, toen de capitulatie tot stand gekomen was, en Ferdinand beleende W., als bewijs zijner dankbaarheid, pandsgewijze met het hertogdom Glogau, tot tijd en wijle dat hij het bezit van Mecklenburg weêr aanvaarden konde.

Vooreerst had de hertog de Saksen uit Bohemen te verdringen. Weldra opende Praag hare poorten voor zijne troepen, en binnen eene maand kon W. den keizer de blijde tijding doen toekomen, dat Bohemen van de vijanden gezuiverd was. Het was hoog tijd, want Tilly had voor Gustaaf Adolfs veldheerstalent moeten onderdoen, en schier geheel Beijeren was in de magt van den Zweedschen koning. Niets kon dezen alzoo verhinderen, langs den Donau tot in 't hart der keizerlijke staten binnen te dringen. Ten einde de Zweedsche strijdkrachten te weerstaan, moesten de keizerlijke benden zich nu met het leger der ligue vereenigen. Herhaaldelijk verzocht Ferdinand dit, en smeekte de zoozeer vernederde Maximiliaan Wallenstein, om tot hulp van Beijeren op te komen dagen. Na lang talmen van W's kant, reisde Maximiliaan zelfs naar Eger en hield er eene bijeenkomst met zijn' doodvijand, waarop beide mannen hun' wrok in vriendschap zochten te verkeeren, doch, zoo als Khevenhüller berigt, ‘de curiosi opmerkten, dat de doorluchtige keurvorst de kunst van veinzen beter geleerd had dan de hertog’[1]. De vereeniging der legers werd nu besloten, en W. zou het opperbevel voeren.

Op de tijding van 't aanrukken des keizerlijken legers had zich Gustaaf Adolf teruggetrokken en eene vaste legerplaats bij Neurenberg betrokken. Hoewel hij eene overwegende meerderheid van troepen had, weigerde W. den slag, dien gene hem aanbood. Met regt merkte hij aan: ‘mijn leger is nieuw; wordt het in een' veldslag overwonnen, dan is Duitschland en Italië in gevaar; ik zal den koning van Zweden eene nieuwe wijze toonen om oorlog te voeren.’ Daarom verschanste hij zich eveneens bij Neurenberg en gebruikte zijne overmagt, inzonderheid zijne talrijke ligte troepen, om den Zweden den toevoer af te snijden, terwijl hij den troepen, die de koning uit verschillende streken aan

1 Khevenh., XII, blz. 24.

zich trok, vrijen toegang gunde. Deze toch vermeerderden de moeijelijkheden voor den vijand, en tegen de aanvallen dier benden achtte de hertog zich bestand. Daarenboven raapte het gebrek van dag tot dag eene menigte menschen en paarden weg, zoodat het verlies der Zweden, ook zonder slag, groot was. Negen weken lagen de legers zoo tegenover elkander. Dit bewoog den koning Wallensteins legerplaats te bestormen. Den ganschen dag duurde de strijd: beide legers wedijverden in moed, beide veldheeren in strategische kennis en taktiek; doch tegen het vallen van den dag was de aanval der Zweden afgeslagen, en, gelijk Schiller treffend zegt: ‘Gustaaf Adolf was overwonnen, omdat hij geen overwinnaar was’[1]. Nadat eene poging van Gustaaf Adolf om vredesonderhandelingen aan te knoopen schipbreuk had geleden, trok hij van daar. Ook W. brak zijne legerplaats op en wierp zich op Saksen. Hierheen volgde hem Gustaaf Adolf. Den 16^{den} November 1632 werd toen de even bloedige als vermaarde slag bij Lützen geleverd, waarover de ruimte mij verbiedt uit te weiden en welks gewigtigste gebeurtenis de dood van den koning van Zweden was. Ik herinner ter loops aan de verschijning van Pappenheim, wiens troepen, na 't sneuvelen huns aanvoerders, niet in staat zijnde den vijand de zegepalm te ontrukken, toch uiterst nuttig waren tot het dekken van den terugtogt der keizerlijken. Niettegenstaande de hevigste jichtpijn had W. zijne maatregelen genomen met groote tegenwoordigheid van geest en vastberadenheid, die hij evenmin in de ure des gevaars verloochende. Voor een korten tijd steeg hij te paard; maar ofschoon men zijne stijgbeugels digt met zijde omwonden had, dwong hem het podagra welhaast om af te stijgen en zich in eene draagbaar te laten rondvoeren. Desniettegenstaande bevond hij zich steeds daar, waar de strijd het heftigst woedde, en bragt hij de wijkenden in 't gevecht terug. Ook werd hij door een' kogel getroffen, zonder dat die echter doordrong, hetgeen de krijgslieden in 't geloof bevestigde, dat de hertog ‘gefroren of kugelfest’ was. Het verlies van manschappen was aan beide zijden tamelijk gelijk.

Wallenstein, laat in den nacht te Leipzig aangekomen,

1 Schiller, blz. 331.

wilde zich-zelven wel de overwinning toeschrijven, maar ontdekte spoedig, dat hem niets anders overbleef dan zich naar Bohemen terug te trekken. Allereerst deelde hij belooningen onder de officieren en regimenten uit, die zich onderscheiden hadden, meestal gouden kettingen en geldsommen, ter waarde van 85,000 gl. Doch met onverbiddelijke gestrengheid ging hij te werk tegen hen, die zich laf hadden gedragen. Nadat men de winterkwartieren betrokken had, werden al de zoodanigen te Praag voor een' krijgsraad teregtgesteld. Alleen van de hoofdofficieren werden elf onthoofd. Omtrent een' dezer, von Fahrensbach geheeten, berigt een Boheemsch geschiedschrijver, dat hij, door de onhandigheid van den scherpregter eerst aan den dood ontkomen, toen hij toch, in weerwil veler voorbeden, vallen moest, Wallenstein binnen jaar en dag in 't dal Josaphat daagde, ten einde hem daar voor Gods regterstoel rekenschap af te doen leggen, welken termijn W. niet overleefd heeft[1]. Anderen ondergingen mindere straffen, en niemand mogt de genade des keizers inroepen. Den winter en de lente bezigde de hertog om de regimenten weder aan te vullen, orde en krijgstucht te herstellen. Met onderhandelingen schijnt hij zich destijds niet ingelaten te hebben, daar hij veeleer de voorslagen van hertog Frans Albert van Saksen-Lauenburg, die uit Zweedsche in Saksische dienst overgegaan was en zich deswege tot Gallas gewend had, afwees. Immers hij schreef Gallas: ‘onze heer de keizer zal dit werk door de wapenen en niet door tractaten beslissen; ik geloof wel, dat de Zweden naar vrede verlangen, want zij willen naar huis en hebben alle reden daartoe. De beide keurvorsten (Saksen en Brandenburg) zien zelve, in welken doolhof zij geraakt zijn, maar vóór een jaar hebben zij den vrede niet willen omhelzen, daarom is nu voor hen occasio calva.’ In Mei brak hij plotselings naar Silezië op, legerde zich eene week lang werkeloos tegenover de Zweden en Saksen, die hij in magt overtrof, bestormde vervolgens Nimptsch en veroverde het. Hierna sloeg hij hij Schweidnitz wederom de tenten op in 't aangezigt der vijanden en bood een' wapenstilstand van veertien dagen aan (7 Junij 1632), die ook tot stand kwam.

1 Dit wordt gevonden bij Kitlitz, ‘Böhmische Ehrentafel,’ Ms. ‘Bibl. Univ.,’ Prag (s. LXV1, A. 4, 2 vol. in fol.). Vol. I, p. 244, aangehaald door Förster ‘Procesz,’ blz. 97, noot.

V.

Over hetgeen er gedurende en kort na dezen wapenstilstand tusschen den hertog en Arnimb, gedeeltelijk in tegenwoordigheid van den Zweedschen overste Fels, besproken werd, verbreidden zich reeds destijds zeer bevreemdende en opzienbarende geruchten. Deze, door gelijktijdige en latere schrijvers opgeteekend en vergroot, gaven den tegenstanders van W. in schijn veel grond om vast te stellen, dat hij reeds toen trouwelooze en verraderlijke plannen koesterde, waarvan hij slechts teruggekomen was, dewijl men hem van den anderen kant niet zóó, als hij verwacht had, tegemoet kwam. En de verdedigers van W. trachtten hem slechts te regtvaardigen door van de veronderstelling uit te gaan, dat hij 's keizers vijanden met zijne voorslagen en gezegden lagen leggen, hen, totdat hij hun een koenen zet kon toebrengen, in slaap wiegen, misschien ook oneenigheid en argwaan onder hen verwekken wilde.

Dat er redenen voor die geruchten bestonden, zal niemand ontkennen. Want tijdens den wapenstilstand leidden de beide legers een zeer gezellig leven onder elkander. De officieren rigtten beurtelings gemeenschappelijke feesten aan, en de hertog van Friedland onthaalde vele dagen lang de generaals der vijandelijke armee. Was dit reeds eene ongewone handelwijze, weldra kwamen hier andere teekenen bij. W. verkeerde namelijk zeer veel met den Saksischen generaal Arnimb, en veroorloofde zich in zijne gesprekken met dezen zonderlinge uitdrukkingen: ‘dat zijn oogmerk was een algemeenen vrede te bewerken, en hij de middelen bezat den keizer daartoe te dwingen. De verbannenen moesten teruggeroepen en de Jezuïten naar den duivel gejaagd worden. De keurvorsten van Saksen en Brandenburg dienden zich de geledene nadeelen te laten welgevallen, doch de Zweden moesten schadeloosstelling in geld erlangen.’ Dan moet hij gezegd hebben: ‘De keurvorst van Beijeren heeft het spel aangevangen, en ik wil hem daarbij niet helpen. Wil hij geen' vrede maken, dan zal ikzelf hem mede beoorlogen.’ Voorts uitte hij: dat hij van zins was Bohemen en Moravië als schadevergoeding voor Mecklenburg,

Glogau en Sagan voor zich te nemen en het keurvorstelijk huis van de Paltz weêr in 't bezit zijner landen te herstellen. Te Breslau verhaalde men, dat de keizerlijke generalissimus den degen op den grond had geworpen en uitgeroepen: ‘dat moet een aartsschelm zijn, die mij den degen weer laat opvatten tegen de kroon van Zweden en de keurvorsten van Saksen en Brandenburg;’ en dat hij, toen men hem het pauselijke axioma: ‘haereticis non esse habendam fidem’ voorhield, antwoordde: ‘ha! ha! dat is eene slotrede van papen, hiermede zal ik een fraaijen zet doen’[1].

Wat en hoeveel van dit alles inderdaad door W. gezegd is, laat zich niet uitvorschen. Het is niet moeijelijk te bewijzen, dat hij veel daarvan niet kan geuit hebben. Dat hij echter wonderlijke taal gevoerd heeft, is even zeker, daar de tijding van W's veranderde gezindheden weldra van mond tot mond ging. Wat door Helbig in 't Saksische archief gevonden is[2], maakt het nogtans, naar de meening van Bülau, waartegen echter Khevenhüllers uitdrukkelijk getuigenis pleit, hoogst waarschijnlijk, dat W. in zijne bepaalde verklaringen en voorslagen nog steeds in overeenstemming met zijne volmagten handelde, en dat de zonderlinge gezegden, die hij zich daarbij misschien liet ontvallen, bloot algemeene uitdrukkingen waren, waaraan bovendien het doel om de tegenpartij te misleiden wel te gronde kan gelegen hebben. Desniettegenstaande valt het niet te ontkennen, dat die woorden de strekking schijnen te hebben, om de lieden er aan te gewennen, den hertog van Friedland en zijn leger als eene magt te beschouwen, die hij tot het herstel van den vrede tegen ieder, aldus ook tegen den keizer, zijn' heer, kon aanwenden. Van den kant van Saksen was men onzeker, in hoeverre op de gansche zaak te rekenen viel, en besloot men, den hertog verder uit te vorschen en aan 't snoer te houden. Hierover verliep de wapenstilstand, en Wallenstein brak tegen Schweidnitz op om het te belegeren, maar trok zich terug, toen Arnimb tot ontzet kwam opdagen.

1 Over al die gezegden zie men Khevenh., XII, blz. 579, enz. Menzel, ‘Neuere Gesch. der Deutschen,’ VII, blz. 381, 382; Mailath, blz. 324; Wirth, blz. 446. Bülau; blz. 96.

2 Helbig, ‘Wallenstein und Arnim,’ blz. 16-31. De hier aangehaalde plaats van Bülau is blz. 98 te vinden, en die van Khevenh. XII, blz. 579, enz.

Intusschen had zich de koning van Denemarken aan de hoven van Weenen en Dresden officieel als middelaar voor een' algemeenen vrede bekend gemaakt. Van de deswege begonnen onderhandelingen werd W. door den keizer kennis gegeven. Hieruit nam de hertog van Friedland aanleiding om den 22sten Aug. met Arnimb en den bovengenoemden graaf von Thürn, als Zweedsch generaal, een tweeden wa penstilstand voor vier weken aan te gaan, met dien verstande dat de vijandelijkheden, zoo de rusttijd niet verlengd werd, eerst drie weken na afloop van den wapenstilstand zouden hervat worden. Chemnitz, een geloofwaardig schrijver, die onder 't oog van Oxenstierna schreef, berigt ons, dat W. langer dan twaalf dagen met dit verzoek aanhield, eer men het hem toestond[1]. In de eerste dagen van dezen rusttijd hadden er wederom gesprekken over den vrede plaats, waarin Arnimb op de noodzakelijkheid om zich ook met de Zweden te verstaan schijnt aangedrongen te hebben. W., hoewel zich beroepende op den wil van Ferdinand, die alleen met Duitsche rijksstanden wilde onderhandelen, legde evenwel van zijn' kant meeningen aan den dag, welke Arnimb overreedden in allerijl naar den Zweedschen rijkskanselier Oxenstierna te reizen. Dezen, dien hij te Gelnhausen in Hessen aantrof, verhaalde hij het volgende: dat W. bij de onderhandelingen gesproken had van 't verdrijven der Jezuïten, de herstelling van 't kiesregt in Bohemen, de bereidwilligheid des keizers om met Saksen, Brandenburg en eenige andere rijksvorsten vrede te sluiten, doch dat hij van Zweden en Frankrijk niets had willen hooren. In 't verdere beloop van 't gesprek deelde Arnimb den kanselier mede, dat W. vol verdriet was over de hem voor drie jaar aangedane beschimping, dat hij ook nu niet in de beste verstandhouding met het hof stond en het inzonderheid euvel opnam, dat een Spaansch leger van ongeveer 14,000 man, onder bevel van den hertog Feria, in Duitschland gerukt was, om den keizer tegenover hemzelven een tegenwigt te verschaffen. Daarom had hij besloten zich te wreken, wanneer hij er zeker van was, in allen gevalle op de hulp der Evangelischen te kunnen bouwen. Verder berigtte Arnimb, dat W. op Gallas en 't meerendeel der overige officieren

1 Chemnitz, ‘Schwedisch-deutscher krieg,’ Stockholm, 1653, II, blz. 214.

steunde, reeds vele verdachten had verwijderd en met het plan omging, zich nog van eenigen, die hij niet vertrouwde, te ontslaan. Naar W's zeggen had hij den wapenstilstand gesloten, om dit des te ongestoorder te verrigten. De hertog van Friedland zou zes regimenten, welke hij niet zeer vertrouwde, onder 't bevel van Arnimb stellen. Hij-zelf zou eindelijk, indien de Zweden geneigd waren hem te ondersteunen, tegen Oostenrijk en Stiermarken oprukken, terwijl Holk met hertog Bernhard van Saksen-Weimar Beijeren aangrijpen en de Zweedsche veldmaarschalk Horn den hertog van Feria te gemoet trekken konde.

Dit alles, reeds vroeger bij verschillende geschiedschrijvers geboekt[1], staat nu vast ten gevolge van 't onderzoek, dat Dr. Dudik uit Moravië in Zwedens archieven heeft ingesteld[2]. Echter is dit in 't oog te houden, dat in het pas vermelde Arnimb, niet Wallenstein, spreekt, en misschien het eene en andere zegt, dat hij van W. meende gehoord te hebben. Stellig weten wij, dat Arnimb Oxenstierna verheelde, dat W. zijne reis naar dezen had afgekeurd, en waarschijnlijk is het, dat Arnimb den kanselier omtrent de reden van dezen wapenstilstand verkeerd inlichtte, zeggende, dat die ter wille van deze reis was aangegaan[3]. Zoo klinkt het ook vreemd, dat W. niet zal geweten hebben, dat Feria vooreerst bestemd was om tegen Frankrijk te handelen. Hoe men hierover ook denken moge, dit staat vast, dat Arnimb deze dingen, als gevoelens van W., aan Oxenstierna berigt heeft, en van Arnimb kan men niet denken, dat hij, ter liefde van W., behulpzaam geweest ware, om den Zweden een' valstrik te spreiden. Bij gevolg mag men aannemen, dat W. deze of dergelijke redenen heeft geuit. Hetgeen hij nu sprak is te veelomvattend en te koen, dan dat men zich hier met het doel om den Zweden en Saksen lagen te leggen of hen zorgeloos te maken laat afwijzen. En ook dan nog zou men eer meenen, dat W. zorgvuldig er voor gewaakt hadde, te Weenen niet verkeerd verstaan te worden, waarvan evenwel niets blijkt. Men mag beweren, dat W. door 't nalaten van zulk een' maatregel

1 O.a. bij Chemnitz, van wien Menzel VII, blz. 389, 390 het overneemt.
2 Dudik, ‘Forschungen in Schweden für Mährens Geschichte.’ Brünn, 1852, blz. 431, enz.
3 Förster, ‘Wallensteins Briefe, III, blz. 67. - Bülau, blz. 100, 101, noot.

van voorzorg het zich-zelven te wijten heeft, dat die onderhandelingen hem als schuld toegerekend worden. Van de andere zijde schijnt de overgang van W.'s vorig gedrag tot zulk eene trouweloosheid te plotseling en door geene beweegredenen te verontschuldigen. Graaf Schlick, dien de keizer, omdat hem het talmen met de krijgsoperatiën verdacht voorkwam en Wallensteins raadselachtig verkeer met Arnimb bekend was, op kondschap naar Silezië had gezonden, heeft, naar ons dunkt, Ferdinand weinig zekers, maar wel vele vermoedens medegedeeld[1]. Oxenstierna achtte het geheele plan te zeer aan argwaan onderhevig. Vooral verwekte dit zijn wantrouwen, dat de mededeeling door Arnimb geschiedde, die eens met W. bevriend was geweest, en dat deze toch zelf twijfelde, of Friedland zoo zeker van zijne krijgslieden was als hij zelf waande. Den kanselier scheen de zaak zoo ongehoord, dat hij er weinig gewigt aan hechtte. Zijne meening kwam hierop neer, dat men zijn' gang moest gaan en zich voor dergelijke praktijken hoeden. In Oxenstierna ontwaakte de gedachte, dat er misschien eene list onder school. Hij vermeldde dus wel is waar de zaak aan Bernhard van Saksen Weimar, die haar evenmin veel geloof schonk, doch voegde er bij, dat men op Friedlands daden moest wachten. Trots deze bedenkingen wilde de kanselier zich de mogelijkheid eener gunstige wending niet laten ontglippen en zond derhalve een' officier naar Silezië, met last om den hertog, als 't doenlijk was, nader te spreken en hem eventueel bijstand van Zweden te beloven[2].

De geheele zaak wordt dáárdoor nog ingewikkelder, dat W. zich bij andere onderhandelingen, die schier gelijktijdig met Frankrijk gevoerd werden, met veel meer terughouding gedroeg. Het Fransche hof had namelijk wegens andere aangelegenheden den markies de Feuquières naar Dresden gezonden. Naauwelijks was deze er tegen Junij 1633 aangekomen, of hij geraakte in kennis met graaf Kinsky, een' der Boheemsche protestanten en ballingen. Van welke zijde de eerste toenadering plaats vond, kan niet met zekerheid worden opgegeven[3]. Voorts heeft men wel eens beweerd,

1 Khevenh., XII, blz. 590. - Hiermede strijdt Bülau, blz. 102.
2 Rose, ‘Herzog Bernhard von Saksen-Weimar,’ blz. 246.
3 Alles wat hier aangaande die onderhandelingen staat, berust op Richelieu, ‘Mémoires’ en de ‘lettres de Feuquières.’

dat Kinsky uit eigene beweging had gehandeld, ten einde zich weêr den toegang naar Bohemen te verschaffen. Voor dit vermoeden bestaat echter geen bewijs. Veel aannemelijker is het, dat Kinsky volgens opdragt van W. te werk ging, zonder evenwel schriftelijk gemagtigd te zijn, vermits het bekend is, dat W. in gevaarlijke aangelegenheden geen letter schrifts van zich gaf. In geen geval mag men veronderstellen, dat Kinsky de onderhandelingen met Frankrijk voortzette, zonder W. van het beloop daarvan op de hoogte te houden. De Franschen althans leefden in de vaste overtuiging, dat zij door Kinsky met W. onderhandelden, en deze beide personen bleven tot hun' dood naauw aan elkander verbonden. Dewijl men ten overvloede in de onderhandelingen zelve de aan W. altijd eigene loosheid opmerkt, om zich nimmer door het besprokene gevangen te geven, zoo is het onbetwistbaar, dat W. de onderhandelingen kende en billijkte. - Wat nu den aard dezer onderhandelingen aangaat, zoo duidde Kinsky, volgens Fransche berigten, aan, dat W. naar de kroon van Bohemen streefde. Terstond rigtte Feuquières eene mémorie in 't Italiaansch aan den hertog van Friedland zelven, waarin hij op listige wijze de menigvuldige krenkingen optelde, die deze had ondergaan, uit den behendig geschilderden toestand van den veldheer de noodzakelijkheid eener scheiding van den keizer betoogde en besloot met hem de kroon van Bohemen te beloven[1]. Op dit memoriaal bleef wel een regtstreeksch antwoord uit maar Kinsky stelde spoedig hierna den gezant uitvoerige vragen voor. Zoo wenschte hij te weten: ‘welke zekerheid men den hertog van Friedland er voor geven konde, dat hij tegen den keizer, den koning van Spanje en de ligue beschermd zou worden; welke verklaring men van hem vorderde; wie het opperbevel over alle troepen der verbondenen zou voeren; hoe de betrekking tot Beijeren, Saksen en Brandenburg zou zijn.’ Op deze vragen antwoordde de Franschman snel en bevredigend, en berigtte vervolgens de geheele zaak aan zijn hof. Ook hierop bleef W. het antwoord schuldig. In de onzekerheid, waarin zich de Feuquieres daardoor bevond, kreeg hij nieuwe depêches van zijne

1 Dit is uitvoeriger beschreven bij Mailath, blz. 338, enz. en Roepell, ‘Der. Verrath Wallensteins an Kaiser Ferdinand II,’ in ‘Hist. Taschenbuch,’ Neu. Folge, Jahrg. VI, blz. 273, enz.

regering, waarbij een eigenhandig schrijven van koning Lodewijk XIII aan W. gevoegd was. In dezen brief noemde de koning W. zijn' neef en verzekerde hem, dat hij 's hertogs aangelegenheden als zijne eigene beschouwde; ten laatste meldt hij hem, dat de gezant tot het geven van verdere opening van zaken gemagtigd is. De instructie zelve magtigde de Feuquières, den hertog, zoo hij afviel, de schitterendste beloften van overgroote geldsommen te doen, alsmede hem te verzekeren, dat Lodewijk de ijverigste pogingen zou aanwenden, om W. tot koning van Bohemen te verheffen. Maar W. zelf trad toch nog geenszins uit het duister te voorschijn, waarin hij zich gehuld had, zooda Feuquières de gedachte openbaarde, dat Friedland voor hem te fijn te werk ging en niets zocht dan wantrouwen onder de bondgenooten te veroorzaken. Toen hij evenwel door eene nieuwe lastgeving van zijn hof daartoe opgewekt werd en zich met Oxenstierna verstaan had, zond hij een' gemagtigde naar Kinsky, ten einde door dezen W. te verzekeren, dat de kroonen van Frankrijk en Zweden, alsmede het verbond te Heilbronn hem in 't bezit van Bohemen zouden handhaven. Zelfs zulke stellige beloften vermogten niet zooveel op W., dat hij tot een' bepaalden stap overging.

Doch keeren wij tot de onderhandelingen met von Arnimb terug. Nadat deze van zijne bijeenkomst met Oxenstierna teruggekeerd was, vond hij 's hertogs zienswijze geheel veranderd. W. deed hem n.l. den voorslag, de beide legers naar den Rhijn te voeren, waarop Arnimb hervatte, dat dit onnoodig was, vermits de Zweden geene hulp behoefden. Hierdoor werd Arnimb zoozeer verrast, dat hij, die W. zoo goed kende, schreef: ‘ik kan niet nagaan, wat de man gewild heeft; er is geene mogelijkheid om met hem te onderhandelen.’ De bedoeling van dien voorslag werd opgehelderd door dat, wat W. aan Frans Albert, hertog van Lauenburg en veldmaarschalk in Saksische dienst, betuigde: men kon aan geen bestendigen vrede denken, eer de Zweden van 's rijks bodem verdreven waren. Hiertoe moest men zich met hem verbinden.’ Op Lauenburgs verklaring echter, dat dit zwarte ondank van de Duitsche protestanten zou zijn en men zulk eene daad nimmer zou kunnen verantwoorden, zeide W. den wapenstilstand op.

(*Het vervolg in het volgend Nommer*).

Mozarts Don Juan.

Nouvelle biographie de Mozart, par Alex. Oulibicheff, 3 Vol. Moscou, 1843.

(*Vervolg van bladz.* 405.)

Wij hebben dezen vorm gekozen om het gedicht te onderzoeken, ten einde niet in de droogheid eener analyse te vervallen, en daardoor tevens het bewijs willen leveren, dat het werk des dichters niet geheel onafhankelijk van dat des toondichters beschouwd moet worden. Hoe bewonderenswaardiger het door Mozarts kunst opgeluisterd gebouw zich vertoont, hoe meer het zich in zijne fantastische proportiën van alle tooneel-monumenten, voor of na hem gesticht, verwijdert, hoe meer het die overtreft door verscheidenheid en rijkdom, des te vreemder indruk moet het armoedig zamenstel van het gebindte maken, wanneer men dit van zijne bekleeding berooft. Maar da Ponte wilde ook niets meer dan eene *opera buffa*, een *dramma giocoso* schrijven, met al de onvermijdelijke anomaliën van een onderwerp, waarbij de grappen aanvangen met een moord en eindigen met een sprekend beeld; dat in zijn geheel den grooten hoop, die naar de opera gaat om te zien en niet om te hooren, bijzonder moest onderhouden. Er is dus eenige verschooning voor da Ponte's bizarre scheppingen, al moeten wij die als wansmaak veroordeelen. Wanneer de toestanden eenmaal bepaald zijn, vraagt men wat de vervaardiger van dit komisch tekstboek in den held van het stuk anders zien kon dan een verachtelijken woestaard; in Elvira dan eene gekkin, die op de straten rondloopt; in Ottavio dan een krachteloozen flaauwen galant, zoo niet

een walgelijken bloodaard; in Zerline dan eene boersche coquette op den besten weg om nog iets ergers te worden; in Anna dan eene verloofde, zeer weinig gevoelig voor de liefde haars bruidegoms, geheel vervuld van de gedachte aan de wraak, die zij niet volvoeren kan: onvruchtbare tranen en een toorn, die, in den geest van het libretto, niets uitrigt. Maar wij hebben het reeds gezegd, geen toehoorder is er meer, eenigermate met zin voor het schoone en waarlijk poëtische begaafd, die niet in deze personen nog iets anders vinden zal, dan wat zij schijnen te zijn; er is er niet een, die niet in den loop van het drama eene verborgene en ideale handeling erkent, welke de stoffelijke handeling, die men voor oogen heeft, verre overtreft; niet gevoelt, dat aan deze rhapsodie, die voor de helft aan de vrolijke novelle en voor de wederhelft aan de legende toebehoort, even als aan Faust en Hamlet, een algemeen, of zuiver aan de menschelijke verhoudingen ontleend, onderwerp ten grondslag ligt, - een onderwerp, dat alleen voor den toonkunstenaar toegankelijk was. Als de kritiek den arbeid van een komponist in eene opera onderzoekt, moet zij hem, als onveranderlijk rigtsnoer, in alles, wat de karakters betreft, naar de aanduidingen van het gedicht beoordeelen. Waarom hebben dan de talrijke uitleggers van ‘Don Giovanni’ steeds de noodzakelijkheid gevoeld, om de natuurlijke basis hunner kritische waardering tot op zekeren graad te laten vallen en de verklaring van het hoofdkarakter buiten den tekst te zoeken? terwijl allen de psychologische en dramatische veelzijdigheid, dat contrast en die overeenstemming gevonden hebben, die wij in het gesprek tusschen de beide vervaardigers van het werk hebben zoeken duidelijk te maken.

De ideale natuur van Don Juan is het onderwerp geworden van een aantal verklaringen, die onder alle mogelijke vormen, als kritische analysen, journaal-artikelen, romans, fantastische verhalen, in het licht verschenen zijn, ongerekend nog de schriften, die het onderwerp slechts ter loops aanroeren. Onder deze verklaringen vindt men er die zeer opmerkenswaardig zijn en Hoffmann's verhaal, om onder allen een te noemen, is een meesterstuk. Maar toch is er geene, die ons geheel bevredigd heeft. Naar ons gevoelen vinden wij overal meer of minder willekeurige of valsche onderstellingen: willekeurig als zij noch den arbeid van da Ponte, noch dien van Mozart tot grondslag nemen; valsch als zij

geheel in tegenspraak met de muzijk zijn. Zoo wordt in een Duitschen roman, die denzelfden titel als de opera voert en het doel moet hebben haar te verklaren, Giovanni voorgesteld alsof hij, even als Faust, met den duivel een verbond gesloten had. Deze opvatting is ongerijmd, en wordt door de letter en den geest van Mozarts werk tegengesproken. Eene andere wijze om Don Giovanni te verklaren, die belangrijk wordt door de autoriteit van een origineel komponist en beroemd schrijver, in den persoon van Theodoor Hoffmann vereenigd, komt ons wel dichterlijker, maar over 't algemeen niet juister voor. Hoffmann geeft aan het model der woestaards eene bevoorregte organisatie, eene gloeijende en van geestdrift blakende ziel, een buitengewoon verstand, die alle drie in het jagen naar een geluk, dat niet te vinden is, elkander vernietigd hebben. In zijne vertwijfeling werpt Don Juan zich in de armen van den wellust en zinkt zoo doende altijd lager, zonder daarom gelukkiger te worden. Integendeel, zijn menschenhaat wordt grooter en drijft hem tot wraakneming op het vrouwelijk geslacht, voor al het kwaad dat hij zich zelven veroorzaakt heeft. Eindelijk komt de dag, waarop hij Anna ziet. Zij is het! - zijn vroegere droom, zijn ideaal, het geluk dat hij zoolang nagejaagd heeft. Maar Anna komt te laat; Don Juan kan haar slechts verleiden, bezitten zal hij haar nooit. In deze bittere overtuiging zingt hij: *Fin c'han dal vino calda la testa*, en zijn voorhoofd trekt zich nog vreeselijker dan gewoonlijk te zamen. - Wij erkennen het, deze voorstelling à la Byron heeft iets indrukwekkends en kon in haren tijd wezenlijk hoogst origineel zijn; zulk een Don Juan boezemt nog belang in, gelijk alle gevallen engelen, alle hypochondrische duivels, alle teleurgestelde menschen, wier laatste illusiën schipbreuk lijden. Jammer maar dat Da Ponte of Mozart van dit alles niet het minste zeggen. Dat alles school enkel en alleen in de weinige flesschen, die de reizende enthusiast in den vroegen morgen ten drie ure geledigd had, voordat hij zich naar het theater begaf. Al ziet hij de voorwerpen niet dubbel, hij ziet ze toch verkeerd. Ten eerste heeft de Don Juan van Mozart geen enkelen droppel Duitsch of Engelsch bloed in de aderen; bovendien ontbreken hem alle spleen, alle aanvallen van hypochondrie, alle idealen en droomen (uitgezonderd die in den slaap). In het libretto is hij een teugellooze woestaard, zonder vrees of zorg: *giovine cavaliere estramamente licen-*

zioso, zoo als hij op de personenlijst aangeduid wordt. In de muzijk vertoont hij zich trotsch, met een soort van smadelijk medelijden, jegens den Commandeur; verleidelijk, en toch zelf ten halve medegesleept, bij Zerline; in het quartet bewonderenswaardig van komische onbeschaamdheid; in de Champagne-aria bewonderenswaardig door de uitgelatenste luim; in het eerste finale de koelbloedigste koenheid ten toon spreidend; mannelijk voor het standbeeld en voor het overige overal onbekommerd om het verledene en de toekomst, slechts beheerscht door het oogenblik, kunstenaar en dichter op zijne wijze, in de ziel muzijkant, buffo met onverstoorbare vrolijkheid, wat er ook gebeuren mag. Is dit de Don Juan van Hoffmann?

Wat de dochter des Commandeurs aangaat, zoo is er, op den weg der dichterlijke veronderstellingen, tusschen haar en Don Juan geene andere betrekking te bespeuren, dan dat de laatste er naar gestreefd heeft Anna te bezitten, zoo als het geval is met alle vrouwen die hem bevallen; dat hij, nadat in het eerste tooneel zijn plan mislukt is, daaraan echter niet meer denkt en Anna zelfs zoekt te vermijden. Van nu af rigt hij zijne aanvallen op Zerline. Bemint hij Anna meer dan iemand anders, zoo weet hij ten minste zijn geheim te bewaren: geen woord, geene noot verraden hem. Nu vragen wij, op welke gronden Hoffmann en zijne napraters ons diets willen maken, dat Anna verleid is geworden. De vervaardiger van den tekst heeft hare eer bewaard en Mozart stelt haar als eene verhevene heldin voor. Waarom wil men dan, zonder eenigen grond, het schoonste karakter, dat de muzijk ooit geschapen heeft, vernederen?

Een ieder staat het zonder twijfel vrij, zich naar zijne fantasie een Don Juan voor te stellen, maar men geve hem dan niet uit voor den Don Juan van Mozart!

Men veroorlove ons ook op onze wijze een karakter voor te stellen, dat zoo weinig begrepen is en toch, naar het ons toeschijnt, zoo gemakkelijk begrepen kan worden door iedereen, die slechts de moeite wil nemen het te zoeken, waar het te vinden is, namelijk in de opera. Wij moeten de beschouwing van Don Juan eigenlijk aanvangen met den page Cherubino uit Figaro, waar zijn wezenlijke oorsprong is, dien wij hier met weinige woorden willen herinneren. Wij zien daar in Cherubino niets anders dan een Don Juan in den knop, die in den *dissoluto punito*, met eene lijst van

2065 veroveringen in de hand, een cartel van den dood in persoon aannemende, nadat hij hem, als ware hij eene schoone vrouw, op het avondeten genoodigd heeft, tot het onvermijdelijk einde komt van zijn begin in de *Nozze di Figaro*. Op veertienjarigen leeftijd, en Cherubino kan niet ouder zijn, begint hij zijne toovermagt uit te oefenen, waaraan in het vervolg niemand weêrstand kan bieden. Reeds nu behaagt hij aan alle vrouwen en wederkeerig behagen alle vrouwen hem, de oudste niet uitgesloten. Zegt Susanna hem niet: *se l'amano le femine, han certo il lor per ché?* En is ook de andere zijde van Don Juan niet reeds in Cherubino aanwezig? Mag zijn heer, de allergenadigste Graaf Almavivo, hem ook voortjagen, slaan of dooden willen, de page spot wat met den ijverzuchtige, steekt hem overal de loef af en trotseert hem. Alles is dus in de kiem aanwezig, wat wij nu verder in den echten Don Juan tot rijpheid zien komen.

In de jeugd der menschen, in dien gelukkigen ouderdom, waarin de poëzij alleen heerscht, is er een gemeenschappelijk doel, waarnaar direct of indirect al onze plannen en wenschen streven. Zoo lang het hart jong is, vertoont zich de droom van het geluk bijna altijd onder het beeld eener vrouw, soms wel onder dat van meer dan eene tevens. Nu verdwijnt voor de meesten de droom van het geluk, onder dezen meest algemeenen en aantrekkelijken vorm, zeer spoedig, en wordt gevolgd door een pijnlijk ontwaken: de zorgen en tegenspoeden van het huishouden, of de vernederende herinnering van verachtelijke liefdesbetrekkingen. Hij verwezenlijkt zich wel voor eenige uitverkorenen in eene grootere of kleinere hoeveelheid van genietingen, maar nimmer in zulk eene mate, als b.v. een buitensporig en trotsch egoisme, verbonden met een vulkanisch gestel en teugellooze verbeeldingskracht, dat zou wenschen. Nu verbeelde men zich deze eigenschappen vereenigd in een en denzelfden persoon; men voege er bij eene volmaakte ligchaamsgestalte, de schitterendste gaven des geestes en eenige der hoogste zielshoedanigheden, verder een magnetischen blik, die iemand in de war brengt, verblindt, betoovert en aantrekt, zoo als het oog van de slang zich op zijne prooi vestigt, en ten slotte een wil, slecht geleid door den hartstogt, en een hartstogt, die het geheele geslacht als eene eenige vrouw omvat, en zoo doende zal men de ideale type van Don Juan heb-

ben, de moderne wijziging eener mythe, die zoo oud als de wereld is. De fabel der Titanen heeft langzamerhand de verschillende kleuren van den leeftijd der menschheid aangenomen. Eerst waren er Titanen van de eergierigheid en trotschheid: Prometheus was de Titan van het handelend verstand, Faust de Titan der wijsgeerige bespiegeling, Don Juan is de Titan der zinnelijkheid, van het gepersonifieerde sensualisme. In welken zin ook, de fabel teekent altijd den overmoedigen opstand van het schepsel tegen den schepper, die ook altijd weêr in dezelfde noodlottige uitkomst onderdrukt en tegelijk begraven wordt; want de poëzij, die overal de philosophie in de vertolking van groote wijsgeerige waarheden overtreft, heeft steeds eene tuchtiging der Voorzienigheid bij de hand voor de misdaden van het genie, dat het waagt, de ontzettende magt, die het ontving, tegen God te keeren.

Toen da Ponte zijn libretto schreef, dacht hij er zeker niet aan, dat hij die hooge overlevering in den kring der muzijkale poëzij over te brengen had, en toch heeft hij in eenige tooneelen de handeling zoodanig geregeld, alsof hij daarvan een onduidelijk begrip had. Prometheus en Faust (wij bedoelen dien van Goethe), de Titanen der gedachte, pasten niet voor de muzijk, maar de muzijk alleen kon Don Juan, den Titan van het vleesch, waardig voorstellen.

De organisatie van Giovanni, zoo als wij die beschreven hebben en zoo als die in Cherubino reeds zoo duidelijk voor den dag komt, is geheel in harmonie met de stoffelijke wereld, die voor hem spoedig de eenig ware wereld wordt, omdat zijne wenschen hare grenzen niet overschrijden en zijne begaafdheden in overeenstemming met zijne wenschen zijn. De aarde, niets dan de aarde, maar de geheele aarde! In deze levensbeschouwing verdwijnt de godsdienst en de zedewet op eene veel meer consequente wijze, dan in Faust. Beide, Giovanni en Faust, die zich boven alle menschen, ofschoon in zeer verschillende opzigten, oneindig verre verheven voelen, willen heerschen; maar welke soort van heerschappij zal Giovanni kiezen? De menschen veracht hij te zeer, om naar hunne bewondering te jagen. Daarom is in zijn oog de wetenschap, die het leven bezig houdt en verteert, zonder ooit tot een resultaat te leiden, eene belagchelijke hersenschim; de roem een ijdele klank; de magt, die de dienst van den staat verleent, eene onvruchtbare

inspanning. Neen! Giovanni moet eene meer wezenlijke, persoonlijke, zijnen Spaanschen hoogmoed meer aantrekkende heerschappij uitoefenen, die zich in het egoisme concentreert, den bijval veracht, boven alles echter meer genot geeft en beter in overeenstemming met zijne logica is. De menschen, dus zegt hij tot zich zelven, hollen daarom alleen hersenschimmen na, omdat zij ongeschikt zijn de werkelijkheid volkomen te bezitten. Ik ben nu daartoe in staat. Zij droomen van, wat weet ik welk paradijs, en zien niet in, dat het paradijs overal is, waar de zon warm, de hemel blaauw, de bron helder en mild, de lucht met geuren vervuld is, overal waar de druif rijpt; en - waar deze elementen tot geluk ontbreken, - overal waar vrouwen zijn. De vrouwen! zegt mij dit ééne woord niet beter de reden waarom ik hier ben, dan al de woordenkraam, die men vereert met den titel van philosophie? Als de idee van het leven zich geheel in die van het genot oplost, zijn dan niet alle gemetingen door het woord v r o u w uitgedrukt? Bekoorlijke wezens, de eenige godheden die ik erken en aanbid! hoe zeer zijn die eenvoudige droomers en die ellendige ziekelijke personen te beklagen, die nog naar het geluk zoeken, na genoten te hebben, wat gij verschaffen kunt. De vrouwen! Waarom zou ik dit hoogste goed niet evenzoo genieten, als ik de zon, het saprijke groen, de geuren en muzijk altijd en overal geniet? De geheele wereld zal intusschen de hand tegen inij opheffen! Des te beter, ja, des te beter, zeg ik! en zulks uit de volheid mijns harten. Als alles mij op wettige wijze toekwam, zoo als men zegt, zou ik niets meer verlangen en bleef mij niets meer over dan te sterven. Maar iederen dag de magt zijner bekwaamheden te beproeven tegen de hinderpalen zonder tal, die de maatschappij een wezen van mijn slag in den weg stelt; alle perken door vernuft en energie het onderste boven te werpen; zich door moed en slimheid uit alle gevaren te redden; steeds met vreugde en hoogmoed vervuld te zijn over zijne overwinningen en bij iedere overwinning door het meest bedwelmende genot schadeloos gesteld te worden; ach! dat is het wat ik leven noem. De domkoppen en bloodaards zullen zeggen, dat men, om op deze wijze te leven, eerst een verbond met den duivel moet sluiten. Eene dergelijke hulp zou ik versmaden, al geloofde ik er aan. Tegenover de schoonen kan ik hem ontberen en in het gezigt des vijands zou zulk een hulp mij de ge-

moedsbeweging ontrooven, die veroorzaakt wordt door het gevaar en die ik boven alles lief heb. Zou de duivel mij een drank op zijne manier toedienen? Hartelijk dank, Heer Satan, Mephistoles, of welken naam u aangenaam is aan te nemen, ik dank u voor uwen drank! Behoud uw geknoei voor onzen lieven neef Faust, dat uilskuiken van een doctor, die zich ter dood toe bedwelmt, terwijl hij uit de schaal van het weten drinkt en die u roept om zich nog verder te bedwelmen; - de magtelooze grijsaard, die van de tooverij verlangt wat de natuur hem weigert. Wat mij aangaat, die geen geleerde ben, ik geef mij aan u niet over om den kring mijner ervaringen uit te breiden. Gij zijt mij tot niets dienstig, niet eens om mij bang te maken, al viel het u, Heer Duivel! den eenen of anderen dag eens in, in groot costuum, met zwavel geparfumeerd en met een gevolg van een legioen gehoornde monsters en kwade geesten, een bezoek bij mij te komen afleggen. Met genoegen zal ik u bij mij ontvangen.

Dat is de Don Juan van da Ponte en Mozart, woord voor woord naar het libretto geschetst, en noot voor noot volgens de partituur uitgewerkt. Zijn de grondslagen van het hoofdkarakter eenmaal erkend, dan loopt het vorige deel van het drama natuurlijk af en vormt daarmede één geheel. Alles wat die sfeer van bedwelmende betoovering, waarvan Giovanni het middelpunt is, te nabij komt, wordt in dezen draaikolk medegesleept. Waar deze man verschijnt, schitterend van genot, schoonheid en bevalligheid, raakt op zijn gezigt alles in beweging; alles neemt een feestelijk aanzien aan; de glans, die hem omgeeft, trekt een zwerm van vlinders aan, die zoo lang om de vlam vliegen, tot zij daardoor verteerd worden. Feesten worden voorbereid; de dwaasheid zet hare schellenkap op; de wijn parelt in glazen, die met helderen klank tegen elkander stooten; handen zoeken handen om die te drukken; zalen en vertrekken schitteren in een zee van licht; de zinnelijkheid wordt in volle teugen opgeslurpt. En gij, zonder wie geen volmaakt genot op ons wereldrond bestaat, gij godheid, even weldadig voor gelukkigen als voor ongelukkigen, geliefde muzijk! gij kunt evenmin gemist worden als uwe gezellin, de dans, bij deze algemeene zamenkomst van allen aardschen kunst: Kon Mozart zich een geluk voorstellen zonder muzijk? Ziehier dan het eene deel van de schilderij, de

lichtzijde; de schaduwzijde kwam als van zelve op het doek.

Iedere handeling, die de gewone grenzen overschrijdt en tot gewelddadigheid tegen de menschelijke maatschappij in massa voert, veroorzaakt eene reactie, die in evenredigheid staat tot de grootheid van het misdrijf. Hoe meer de menschheid in haar dierbaarst geloof en in hare diepste gevoelens beleedigd is geworden, des te meer gelooft zij door het orgaan van datzelfde geloof en die zelfde gevoelens daartegen te moeten protesteren: hoe meer het oneindige in en buiten ons op eene roekelooze wijze der minachting is prijs gegeven, des te duidelijker en sprekender moet het zich naar binnen en naar buiten openbaren. Zoo verheffen de brutale en onverbiddelijke liefdespogingen van Giovanni, door terugwerkenden invloed, de teederheid der aanbiddende liefde, der hartstogtelijke, maar kuische vereering, die Don Ottavio personifieert; zijne absolute zelfzucht werpt op de absolute zelfopoffering, in Elvira voorgesteld, een schitterend licht; de woeste moed van het onbeteugelde bloed heeft met den heldenmoed der ziel, in Anna geteekend, een strijd vol te houden, en tegenover de zegepralen van de misdaad stelt zich eene buitengewone zedelijke kracht, die door het ongeluk in een jong meisje tot rijpheid is gebragt. Eindelijk draagt een ontzettend wonder het zijne daartoe bij, om den mensch, die het heiligste met voeten treedt, te vernietigen.

Op deze wijze verschijnt het onderwerp van den *dissolisto punito*, welks diepte door de intuitie des toondichters erkend is geworden, in een ander licht; het wordt grootscher, algemeener en openbaart zich aan de ziel als een voortdurend en algemeen feit, als eene soort van muzijkale kosmogonie, waarin, in poëtische en tevens logische vereeniging, het hooge en lage in de menschelijke natuur, het tragische en komische, het verhevene en het belagchelijke, het zinnelijke en het geestelijke, het leven en de dood, onder hunne verschillende gezigtspunten vereenigd zijn.

Als Don Juan een bloot denkbeeldig meesterstuk was, welk karakter zou men dan wel moeten geven aan den gefingeerden vervaardiger van zulk eene in al hare deelen met absolute waarheid en volkomenheid verwezenlijkte kosmogonie? Zou men ons niet in hem een mensch moeten voorstellen met tweevoudige en contrasterende persoonlijkheid, die

het leven en de kunst aan de tegenovergestelde uitersten opvatte, en die zich bij afwisseling in den stroom van zinnelijke genietingen en in de afgronden der melancholie stortte; een mensch, in wien het krachtig gevoel van het zijn onophoudelijk door het duidelijkst voorgevoel der vernietiging bestreden werd? Men zou misschien nog wel geheel andere contrasten, buiten alle waarschijnlijkheid, verzonnen hebben. Maar Don Juan bestaat, en Mozart, dien men op deze wijze trek voor trek geschilderd heeft, is geene fictie.

Op het oogenblik, dat de komponist de keuze van een gedicht gedaan heeft, wordt hem een met zwart verzegelde brief overhandigd. Hij berigt hem den dood zijns vaders; eens vaders, die zijn leermeester, gedurende twintig jaren zijn leidsman, de onafscheidelijke begeleider zijner jeugdige zegepralen was. Deze gebeurtenis, hoe natuurlijk en gemakkelijk die ook te voorzien was, moest op de liefhebbende ziel van Mozart en op zijnen geest, reeds gewend aan de droefgeestigste gedachten, een diepen indruk maken. Men zie hem echter eenige maanden later, toen hij in zijn geliefd Praag, dat hem vergoodde, teruggekeerd was, en waar het eene feest, het eene concert het andere verdrong, zich door de geestdrift, die hij verwekte, opwinden, in zijne gesprekken geestiger dan ooit, bewonderenswaardiger dan immer aan zijn klavier. Honderden, ja misschien duizenden vertrouwde vrienden omringen hem; de geheele stad is zijn vertrouwde vriend. Hij bevindt zich in een gezelschap van Italiaansche zangers, vrolijke broeders en jonge liefhebbers uit de eerste standen, die zich alle dagen om hem verzamelen, als om het middelpunt hunner bezigheden en genietingen, die wedijveren wie van hen het nieuwe meesterstuk het meest geniet en die ieder nieuw nommer met eene plenging van champagne begroeten: een doop, eenen Don Juan geheel waardig, zoo als iedereen zal moeten erkennen. Mozart bewijst alle eer aan de volle bekers door de vriendschap hem aangeboden, en zonder twijfel liep er in 't geheim ook wel het eene of andere liefdesgevalletje onder door. De bezoeken, de vrolijke partijen, de muzijkale avonden, het vertrouwelijk plaats nemen om de punchkom, eindelijk ook de repetities vorderen den geheelen dag. Zoo als gewoonlijk blijft den toonkunstenaar slechts de nacht tot arbeiden over. Daar verandert echter

de decoratie; alle lagchende beelden van den dag zijn verdwenen; al het geweld en gedruisch is verstomd; Mozart is alleen en achter twee waskaarsen zit hij aan zijne werktafel, voor zijne partituur. De October-wind fluit in zijne ooren, begeleid door de verdorde bladeren, die ruischend nedervallen. Met huivering voelt hij het oogenblik van zijne dagelijksche vervorming naderen. Het gesternte, welks omwenteling zijn verstandelijk leven bestuurt, keert hem de nachtelijke zijde zijner schijf toe, waarop altijd hetzelfde beeld afgedrukt is. Hij zou dit onvermijdelijke beeld willen ontvlieden; hij schrijft de joviale, erotische of bizarre inspiraties neder, die de indrukken van den dag in zijn hoofd opgewekt en reeds tot rijpheid gebragt hebben. Hij schrijft, maar op eens valt hem in, dat de held van het stuk, het levend zinnebeeld van alle vreugd op aarde, een mensch is aan het graf gewijd, waarin hij te midden der grootste bedrijvigheid van zijn verderfelijk en maar al te verleidelijk genot dalen moet. Maar is niet de geest van Don Juan die des toondichters zelven, die het toppunt van zijn genot bereikt heeft, en moet hij niet op den komponist, die in zulke ongehoorde proportiën alle bekende grenzen overschreden heeft, op even verderfelijke wijze als op die gedaante terugwerken? Stond beiden niet hetzelfde lot te wachten? Bij deze gedachten aan het graf, die de behoefte aan slaap, ten gevolge van te lang waken, misschien in beelden omvormt, wordt de eenzaamheid des toondichters met verschijningen bevolkt. Dan roept hem de schim zijns vaders door de stem des Commandeurs; dan vertoont zich de geliefde muze, die hem zoo vast aan het leven bindt, bleek, met loshangende haren, in wijde treurkleederen, met de trekken van Anna, en fluistert hem een vaarwel toe, zoo als hij alleen het hooren en wedergeven kan: *Lascia almen alla mia pena*, enz. (Sextet). Op deze wijze leverden de indrukken van den dag de lichtzijde van het beeld; die van den nacht gaven de schaduwzijde.

Hoe moet men niet boven alle mate getroffen zijn, als men de zonderlinge betrekking ontdekt tusschen alle gedachten van het gedicht, en de diepere en speciaalste trekken der individualiteit van Mozart niet alleen, maar ook de toevallige oorzaken, welke hem, den komponist, in omstandigheden en gemoedsstemmingen verplaatsten, die zoo geheel en al analoog waren met de talrijke en onderling

zoo zeer strijdige eischen van zijnen arbeid. Wenden wij ons tot andere niet minder belangrijke bijzonderheden.

Het eenige publiek van Europa, dat Mozarts muzijk volkomen begreep, was dat van Praag; dit alleen beschouwde hem met de oogen der nakomelingschap. ‘Wat van Mozart is, zal zeker altijd aan de Bohemers bevallen,’ zeide de kapelmeester Strohbach tot onzen held. En Mozart antwoordde: ‘Omdat de Bohemers mij zoo goed begrijpen, wil ik opzettelijk voor hen eene opera schrijven.’ Het orkest, dat de ouverture van Don Juan van het blad speelde en wel tot groote tevredenheid van den Maestro, was een orkest, zoo als men moeijelijk een tweede in de wereld zal vinden. Om het zamentreffen aller gelukkige omstandigheden te volmaken, verschafte het geluk aan Mozart een troep Italiaansche zangers, die muzijk begrepen; eene prima donna, Theresa Saporeti, die eene uitstekende stem en buitengewone gemakkelijkheid moet bezeten hebben, omdat de rol van Anna, waarop zoo vele zangeressen schipbreuk lijden, voor haar geschreven was. De tenor was Signor Baglioni, wiens rol, die van Ottavio, eveneens van schoone middelen getuigt. Aan den anderen kant moeten wij tot het besluit komen, dat, daar de partituur geen enkel nommer bevat, waarin de dramatische waarheid en uitdrukking aan eenig ondergeschikt doel opgeofferd is, het Praagsche gezelschap even volgzaam als goed zamengesteld moet geweest zijn. Mozart was de lieveling van het publiek en een Maestro, die goede ontvangsten verschafte. Daarom schreef zijn wil de wet voor. De hoofdrol werd opgedragen aan een jong mensch, twee en twintig jaar oud en met het schoonste uiterlijke begaafd, die zoo goed acteur en zanger was als gevorderd werd. Als men geloof wil hechten aan de overleveringen omtrent den persoon van Signor Bassi in het costuum van Don Juan, dan had de duivel der verleiding nimmer een waardiger representant in de opera. Gelukkig, driewerf gelukkıg de muzijkvrienden, die den Don Juan hebben zien voorstellen door eenen Bassi of Garcia, - een Spanjaard, even als de persoon door hem voorgesteld.

Indien men het regte genot van den Don Juan wil hebben, dan moet men de verschillende rollen daarvan in zijne fantasıe bezetten, omdat de acteurs, welke die rollen vervullen, bijna altijd verre beneden hunne taak blijven en het

bewijs leveren, dat het karakter, door hen voorgesteld, niet door hen begrepen wordt. De een maakt uit Don Juan een geweldmaker, die gewoon is alleen op slechte plaatsen te komen; de ander een flaauwen dandy; een derde een walgelijken sentimentelen water-melkman; de vierde maakt een hansworst van hem, terwijl hij op de planken in het rond draaft en in het allegro van *La ci darem* entrechats maakt. Nog bestaat er eene overlevering van een acteur, die in de rol van Don Juan even achter de coulissen ging om zijn gezigt met poeder te besmeren, om er toch maar regt verschrikt uit te zien als het beeld verschijnt, door welke geniale opvatting het beeld en het orkest genoodzaakt waren eenige minuten te wachten, welke tijdruimte toen gevuld werd met de uitjouwingen van het publiek. Gemakkelijk zou het ons vallen de namen dezer virtuosen op te noemen; maar sommigen hunner zijn reeds gestorven; en daarom vrede zij over hunne assche! de overigen zijn oud en hebben zich aan het tooneel onttrokken; alzoo vrede over hunne tekortkomingen!

Hoe is het mogelijk eene gedaante zoo geesteloos en zoo onverstandig te parodieren, waarvan iedere beweging bevallig, iedere houding eene studie voor een schilder, iedere blik verleidelijk en vol vuur is; terwijl dat alles zoo duidelijk in de melodie en in den rhythmus is aangeduid? Giovanni moet zoodanig voorgesteld worden, dat de rust eener vrouw en het leven van een man nooit in zekerheid zijn, zoodra hij zich vertoont; zoodanig dat zijne demonische grootheid zich nog met eenige waarschijnlijkheid tegenover den dood en de hel, die hem opeischen, handhaven kan. Begrijpen de tooneelzotten dit echter niet, dan zouden zij ten minsten dienen te begrijpen dat Don Juan een *cavaliere*, een edelman met beschaafde manieren is, die niets gemeens heeft met een Duitschen student in zijne Kneipe, noch met de bezoekers van den kelder van Auerbach, zoo heerlijk onthaald door Mephistopheles.

Eéne omstandigheid is er die eenigen troost geeft voor de bestendige onvolkomenheden in de opvoering dezer opera, en dat is de moeijelijkheid en misschien wel de onmogelijkherd om dit werk in alle opzigten op eene bevredigende wijze ten tooneele te brengen. Ten aanzien der mise en scène lijdt dit stuk aan een hoofdgebrek. Er zijn geene ondergeschikte rollen in. Alle partijen zijn van het hoogste belang; alle ver-

langen dramatische en muzijkale talenten van den eersten rang; en voegt men hier nog bij een uitstekend schoon uiterlijk voor Don Juan, eene donderende bas en eene monumentale houding voor den Commandeur, - eigenschappen, die deze rollen in 't belang der stoffelijke illusie en der morele waarschijnlijkheid dringend vorderen, - dan vragen wij, waar men al die zangers en die zangeressen op zou sporen, die ook maar in de verte aan het denkbeeld dezer personen beantwoorden, van welke ieder de type zijner soort is?

Men moet dan ook het buitengewoon gelukkig zamentreffen van omstandigheden niet uit het oog verliezen, waaronder Mozart de opera aller opera's, het meesterstuk aller meesterstukken schiep. Een onderwerp rijker en gelukkiger gekozen dan alle mogelijke lyrisch-dramatische stoffen, een universeel onderwerp, even universeel als het genie, dat het wist vruchtbaar te maken; levenservaringen, die den toondichter persoonlijk in de gelegenheid stelden om de menigvuldige en onderling strijdende indrukken te ondervinden, welker orgaan en tolk te zijn zijne roeping is; een Italiaansche troep uit het laatst der 18de eeuw, die moeds genoeg had zich te wagen aan de geleerdste partituur die bestaat, en muzijkaal genoeg ontwikkeld was om zich met eere te redden uit eene studie, die zelfs heden nog hoogst moeijelijk is; zangers en zangeressen die voor hunne rollen geschapen schenen te zijn; een onvergelijkelijk orkest; en om dit alles de kroon op te zetten, een auditorium, dat uit vrienden vol geestdrift bestond, die in de waardering van een verwonderlijk werk geheel Europa minstens dertig jaar vooruit waren! Nooit nog was een komponist minder door moeijelijkheden en plaatselijke omstandigheden beperkt geweest, of had vrijer den teugel kunnen vieren aan zijne ingevingen; nooit nog hadden alle gunstige omstandigheden ten voordeele van eenig werk in dien graad zamengetroffen, en gerustelijk mag men aannemen, dat zich ook nooit weder zulk een gelukkige zamenloop van toevalligheden herhalen zal. De voortreffelijkheid van Don Giovanni boven alle oudere en nieuwere opera's, is een algemeen erkend feit; wij hebben het onzen pligt gerekend de oorzaken daarvan op te geven, en zoo onze opmerkingen even juist mogten zijn als onze nasporingen naauwgezet waren, dan zal men begrijpen waarom alle tooneelmuzijk, met uitzondering alleen der nieuwigheden van den dag, nevens deze flaauw wordt en verbleekt.

Ziedaar Oulibicheffs opvatting van den Don Juan als een geheel beschouwd, en grootendeels met zijne eigene woorden voorgesteld. Het was ons plan geweest de partituur van Don Juan aan zijne hand geheel door te loopen en elk nommer tot het onderwerp eener bijzondere beschouwing te maken, omdat het niet mogelijk is eene keuze te doen uit eene partituur die, zoo als deze, van het eerste tot het laatste stuk, bijna zonder uitzondering, de volkomenste voorbeelden geeft van alle stijlen en alle karakters der tooneelmuzijk. Te dien einde zouden wij den lezer uitgenoodigd hebben eene ideale voorstelling van den Don Juan met ons bij te wonen, eene voorstelling waarop de kritiek niets zou weten aan te merken. De acteurs en actrices zouden, zoowel wat het morele als het physieke betreft, geheel één zijn geweest met de personen; met verwonderlijk schoone stemmen en eene klassieke methode begaafd, zouden zij gezongen hebben zoo als men slechts in zijne verbeelding hoort zingen; het orkest zou in geen enkel opzigt iets te wenschen hebben overgelatende decoraties zouden in fraaiheid en waarheid de natuur zelve naar de kroon hebben gestoken. Eindelijk zouden wij ons best gedaan hebben om voor u een gedienstige en spraakzame buurman te wezen, aan wien het soms wel eens gebeuren kan dat hij begrijpt wat hij poogt uit te leggen. Doch nu reeds vreezen wij de ruimte overschreden te hebben, die wij bescheidenlijk mogten vergen. Nog ééne zaak echter wenschen wij ter loops ter sprake te brengen; het betreft de *beide* finales der laatste acte dezer opera. Als de Commandeur, bij het laatste avondmaal van Don Juan, hem herhaaldelijk toegeproepen heeft: *E l'ultimo momento! pentiti scellerato! pentiti, pentiti;* waarop door Don Juan bestendig met *no!* geantwoord wordt, is de zending van den Commandeur afgeloopen en hij verdwijnt. Ware de straf volvoerd op het oogenblik, dat die uitgesproken werd; ware Giovanni aan de voeten van den Commandeur dood nedergevallen en het gordijn met hem, dan zou het einde het werk gekroond hebben, en Mozart, tot aan de zuilen van Hercules in de muzijkale kunst genaderd, zou daar zijn blijven staan, *ubi defuit orbis*, zoo als de ontdekkers der hyperboreïsche landen, die hunne reis niet verder konden voortzetten, omdat zij aan

het einde der wereld waren. Er waren echter zekere omstandigheden, die het den dichter en den toondichter onmogelijk maakten, de opera, of ten minste het bovennatuurlijk tooneel, op deze wijze te eindigen. Da Ponte, als bekwaam letterkundig werkman, die het publiek van zijn tijd en de eischen van het tooneeleffekt in 't algemeen door en door kende, oordeelde zeer juist, dat de titel van het stuk: *il dissoluto punito*, niet geregtvaardigd, en de verwachting, daardoor opgewekt, niet bevredigd zouden zijn, als men de straf niet *zag;* want onder duizend personen, die de opera komen zien, mag men van geluk spreken, zoo er tien zijn, die kunnen hooren. Daarom moest dan ook de verdoemenis en de hel voor het oog zigtbaar gemaakt worden. Daarom liet de dichter op den man van marmer, die in zijn libretto eene tamelijk armzalige machine is, iets meer solides en meer zigtbaars volgen, *un coro di spettri*, geesten, furiën, duivels, het geheele hof van Pluto in groot gala. Men herinnert zich nog, hoe onze vaderen bij deze klassieke pracht genoten! Terwijl de komponist Don Juan de vreeselijkste morele martelingen laat ondergaan, levert hem de dichter nu ook aan physieke martelingen over: *che m'agita le viscere!* een gewaagd beeld, waardoor da Ponte zijn tijd vooruit liep en waarin Mozart nog geen smaak scheen te vinden. Het zou hem, den muzijkant, die het hartverscheurendste geschrei zoo natuurlijk terug wist te geven, zeer gemakkelijk gevallen zijn de wanhopige smarten uit de binnenste ingewanden even natuurlijk voor te stellen; maar hij was er verre af te vermoeden, welke vruchtbare ader deze medico-chirurgicale operaties eenmaal ten voordeele van het tooneel zouden openen. Mozart zag wel in, dat het onmogelijk was het laatste finale te eindigen met een tooneel - wel is waar het belangrijkste van het stuk - waarvan het tempo *andante* is en dat *pianissimo* eindigt met eenige geheele noten, door eene enkele stem gezongen, die in het orkest als eene schaduw verdwijnen. Eveneens begreep hij, dat het noodzakelijk was, na een stuk van zulk eene psychologische diepte, den hoorder, door zoo vele geweldige schokken afgemat, een opwekkingsmiddel toe te dienen, en dat men ten slotte een vuurwerk voor het oor af moest steken, juist zoo als da Ponte de noodzakelijkheid van een schitterend slottooneel voor het oog gevoeld had. Om deze reden liet hij op het andante een allegro van vijftig maten

volgen. Dit is effectmuzijk, die de planken doet daveren, en die wederkeerig door het rumoer van het tooneel verlangd wordt, omdat er geen magtiger bondgenoot is dan het muzijkaal geraas. Dat is alles nu heel goed; het duurt niet lang en een ieder gaat tevreden naar huis. Het komt er slechts op aan te weten, welk soort van schouwspel men ons zal aanbieden, en of de heeren regisseurs, decorateurs, tooneelkleedermakers en machinisten altijd zullen voortgaan hunne wereld te scheppen naar het beeld van een gek. Wij vragen hun vergeving voor deze uitdrukking; maar is het te gelooven, dat wij, toeschouwers uit de negentiende eeuw, die eindelijk begrepen hebben, wat Don Juan is, steeds veroordeeld zijn het laatste tooneel van het voortreffelijke meesterstuk in den mythologischen Tartarus verplaatst te zien, overstroomd en belagchelijk gemaakt door een legioen stomme personen, met alle kleuren beschilderd, toegetakeld met ontzettende pruiken van hennep, met rookende en stinkende fakkels gewapend, en rondom Giovanm springende, zoo als de dertig en eenige kinderen van het mannelijk en vrouwelijk geslacht van Rochus Pumpernickel, van bigamie beschuldigd, om hunnen veronderstelden vader dansen, die hen allen naar den duivel wenscht? Er wordt werkelijk geene groote mate van verbeeldingskracht vereischt, om in de plaats van dit onwaardig tooneel iets meer passends en minder bespottelijks te stellen. Bezitten wij dan niet de phantasmagorie? Welnu, laat dan in de ledige ruimte dreigende schimmen voorbijzweven, afschuwelijke spooksels, de gelaatstrekken door woede vertrokken, of met duivelsch gelach grijnzende; voeg er voor het contrast een optogt bij van jonge en bleeke vrouwen, die hunne liefde voor Giovanni met het leven geboet hebben; die hem beschouwen en over hem schijnen te weenen. Behaagt dit tooneel u niet, ziehier een ander. De valluiken openen zich en braken stroomen van vlammen; de dondermachine doet wat zij vermag; de brandende stukken der decoratie, die niet verandert, vallen het een na het ander met geweld in; geesten vliegen in alle rigtingen door de vuurzee. Het koor van zingende spoken ziet men niet, in plaats van *unisono* laat men ze in oktaven zingen; spreektrompetten zouden zelfs hier op hare plaats zijn. In dit rumoer drukt Giovanni, aan de duivels overgegeven, maar inwendig, zoodat zijne bewegingen vrij blijven, door zijn

spel, meer nog dan door zijn gezang, dat men bezwaarlijk zou kunnen hooren, de martelingen uit, die hem verscheuren. Ten slotte hoort men de langgerekte toonen eener statige kerkmuzijk; de muur op den achtergrond stort in en men ziet bij de eerste stralen van den dageraad den geest van den Commandeur, die ten hemel stijgt, en eene vrouw, die op de wolk voor hem nederknielt. Deze vrouw houdt een palmtak in de hand en een sluijer, met sterren bezaaid, bedekt hare trekken. Een bliksemstraal schiet uit de hemelsche verschijning en treft Don Juan, die dood nedervalt te midden van de puinhoopen zijner vervloekte woning.

Het genie moge nog zoo groot zijn, toch ontdekt men wel eens hier of daar eene zwakheid, die den tijd kenmerkt, waarin dat genie werkzaam was. Zoo ook met dichter en komponist van den Don Juan. Beiden hadden zij à la Shakspeare, trots de poëtische en dramatische regelen van hunnen tijd, het komische en het tragische gedurig dooreengemengd, en toch durfden zij zich niet onttrekken aan het meest willekeurige voorschrift, dat toenmaals aan het lyrische drama opgelegd was, namelijk den regel, die vorderde, dat alle personen zich bij het einde vereenigen en, naarmate hunner stemhoogte, op eene lijn plaatsen, om het publiek te bedanken voor de toejuichingen of de afkeuringen, die zij gedurende de vertooning ontvangen hebben. Het is waar, strikt genomen konden onze meesters dezen beleefdheidsvorm niet in al zijne strengheid toepassen, omdat de held van het stuk dood is en het beeld bezwaarlijk ten tweeden male kon terugkomen, alleen om eene buiging voor het publiek te maken. Men bepaalde zich daarom tot het verzamelen der levenden, ten einde ze te doen zingen en afscheid van elkander nemen, waardoor het finale met drie overtollige tempo's vermeerderd is geworden. Wij zullen die geenszins analyseren, ten eerste omdat men ze nooit meer op het tooneel brengt; vervolgens, omdat ze geen deel meer van het stuk uitmaken; ten derde, en dit is het ergste, omdat zij een schandelijke leugen ten opzigte der handelende personen zijn. Wie ziet niet duidelijk in, dat die geheele wereld van hartstogten, betooveringen, dwaasheden en wonderen onherstelbaar is ondergegaan met hem, die er het middelpunt en de hefboom van was! Anna, de verhevene reactie der zedelijke orde tegen het vijandig begin-

sel, dat al de grondslagen dier orde tegelijk aantastte, heeft opgehouden te bestaan met de oorzaak, die haar heeft voortgebragt; zij is uitgedoofd, zoo als het hemelsch vuur uitgedoofd werd, toen het de vervloekte steden verteerd had, waarvan de Doode Zee het graf is. Zoodra Anna niet meer is, wordt Ottavio onmogelijk. Hij was zoodanig georganiseerd, dat hij zijne beminde geene minuut kon overleven, want zij was zijn geheel dramatisch en muzijkaal zijn. Wat Leporello aangaat, de geneesheeren zullen u verzekeren, dat hij gedurende de twee laatste tooneelen genoeg gezien en gehoord heeft, om regt te hebben op een levenslang plaatsje in een krankzinnigengesticht. Waarlijk, er is bij hem wel sprake van om *all' hosteria* te gaan en er een *padron miglior* te zoeken. Neen, neen! Leporello had nooit en zal nimmer meer dan één meester hebben. Zullen wij iets van Elvira zeggen? Helaas! bewusteloos zeeg zij neder, toen zij Giovanni verliet. Zij is ten minste voor zes weken buiten kennis, en als zij er dan van opkomt, hare vrienden en bloedverwanten bijeenroept en hun zegt: *Io men vado in un retiro a finir la vita mia*, zij kan niets beters doen en wij juichen haar vroom besluit van harte toe, maar de toeschouwer heeft er niets meer mede te maken. Zerline en Masetto blijven nu nog over. Men is het eens met den dichter, dat deze echtelingen op den dag van hun huwelijk zijn gaan *cenar in compagnia;* men mag echter veronderstellen, dat het souper afgeloopen is. Zerline voor 't overige, los van de toestanden, die haar tot een dramatisch persoon maakten, is niet meer de Zerline van Don Juan, maar die van Masetto, - eene vrolijke babbelaarster, die zeer zeker in 't vervolg haren man bij den neus zal leiden. Zoo zien wij, hoe de groote figuur van Don Juan alles, wat hem en relief bragt of tot omgeving of contrast diende, in zijnen val medesleept. Alles sterft of verdwijnt met hem.

De drie laatste tempo's van het finale zijn dus een groote fout tegen alle kunstprincipes. Deze fout is echter gemakkelijk te herstellen en wordt het ook, doordien men ze bij alle voorstellingen weglaat. Jammer maar, dat de muzijk, die men daardoor mist, veel beter dan de tekst is! Den verloren arbeid aan het schoon gefugeerde koor: *questo è il fin di chi fa mal*, zal ieder, die het kent, betreuren.

Wij hebben reeds gezegd, dat ons oorspronkelijk plan in

de behandeling van ons onderwerp aanmerkelijk is ingekort, en toch vreezen wij, dat men ons beschuldigen zal van te groote uitvoerigheid. Maar hoevele commentariën zijn er niet al op de gedichten van Homerus, Virgilius en Dante, op de Grieksche en Fransche tragedies, op Shakspeare verschenen, en is daarmede de stof uitgeput? Zou Don Giovanni, de verhevenste dichterlijke schepping van den menschelijken geest, ten minste in verhouding tot onze eeuw, een minder vruchtbaar en minder uitgebreid veld voor den kritischen oogst zijn? In onze dagen, nu het verstand zonder leiband loopt, - of het daarom regtop gaat, zullen wij ons niet vermeten te beoordeelen, - geeft men meer om muzijk dan om verzen, en niet zonder grond. Daar de muzijk onder alle vormen der kunst de krachtigst werkende, de innigste en de minst voor verstandelijke ontleding vatbare is, naardien de kritiek alleen met hare toepassing en niet met haar beginsel te maken heeft, is zij bijzonder geschikt voor eene eeuw, die in het proza en het scepticisme verdiept is, juist zoo als de geweldigste geneesmiddelen bij wanhopende ziekten te pas komen. Men gelooft nog aan de muzijk, omdat het onmogelijk is niet te gelooven aan de werkelijkheid eener individuele gewaarwording; en als, bijgeval, deze gewaarwording de intuitive voorstelling is van deze of gene groote godsdienstige of zedelijke waarheid, dan kan de ontledende geest, die ons beheerscht, haar toch niet aan het lijf komen. En dit is de reden, waarom de muzijk ten huidigen dage zulk eene hooge eer geniet.

Zoo lang dus de muzijkale kunst bestaan zal, zoo lang rhythmus, melodie en harmonie hare basis vormen, zoo lang zal Don Juan steeds als het toppunt harer volkomenheid beschouwd worden. Mogt deze opera eenmaal van het Europesche repertoire verdwijnen, ja meer nog, mogt het geheele libretto als een noodeloos omkleedsel verworpen worden, de ware liefhebbers zullen zich beijveren het stuk op nieuw naar de muzijk te komponeren. Dan wordt een ieder voor zich de held van het drama; het wordt voor elk hunner eene intime zelfbiographie, in noten geschreven, zoo als het niet mogelijk was die op andere wijze te schrijven; eene geschiedenis, in welke de data en tijdvakken worden berekend naar die oogenblikken, welke over ons inwendig bestaan hebben beslist: onze hartstogtelijkste, zoetste, stormachtigste en plegtigste uren; onze dichterlijkste smar-

ten en onze meest bedwelmende genoegens en meestal, helaas! ook onze schuldigste genietingen. Allen zullen zich in dit werk herkennen, 't welk Mozart meer dan eenig ander naar zijn beeld schiep, en dat zoo geheel en al de uitdrukking is van een leven, waaraan niets wat menschelijk is vreemd bleef. Sommigen zullen daarin misschien, onder betooverende en daarom voor hen des te hopeloozer kleuren, het misdadige geluk zien, dat aan hunne lotsbestemming ontbrak; waardoor zij in al hunne droomen vervolgd werden; dat zij, wakende, met hunne vurigste wenschen najaagden, en welks gemis van hun leven, ten minste van hunne jeugd, eene bittere teleurstelling gemaakt heeft. Onzinnige klagten! wenschen, door het noodlot nimmer vervuld dan om ons gestreng te straffen! Is de dood niet het ware doel van het leven, zoo als Mozart gezegd heeft? O gij, die gelijk wildet zijn aan Giovanni en het niet kondet, hoort het laatste tooneel der opera, een tooneel, zonder hetwelk Don Juan het onzedelijkste meesterstuk zou geweest zijn, en dat er nu integendeel de verhevenste en indrukwekkendste poëtische moraal in legt; een tooneel, dat alleen het tegenwigt vormt van twee lange bedrijven vol van dwaasheden, buitensporigheden, hartstogten en misdaden, dat alle voorafgaande indrukken van het werk uitwischt en alleen tegen al de schoonheden opweegt. Bedenkt toch, dat hetzelfde tooneel het drama des levens voor iedereen zal sluiten, en dan, in plaats dat gij Giovanni, - een ideaal wezen, - dwaselijk zult benijden, zal veeleer eene heilzame vrees in u worden opgewekt bij het grafteeken van den Commandeur, en zult gij u vereenigen met het gebed van zijne dochter en u gelukkig gevoelen in een geloof dat men niet kan afzweren, tenzij men afstand doe van zijne waardigheid als mensch.

Het bovenstaande was reeds geschreven en ook reeds gedeeltelijk afgedrukt, toen wij ontvingen: W.A. Mozart, von Otto Jahn, Leipzig 1856. Met vreugde begroeten wij een werk, dat, als het resultaat van de ijverigste studiën en de meest onvermoeide nasporingen, bestemd schijnt te zijn om een nieuw licht te verspreiden over het leven en de werken van den grooten toonkunstenaar. De schrijver heeft op het phi-

lologisch en muzijkaal-kritisch gebied reeds zulk een goeden naam verworven, dat wij overtuigd zijn dat hij ten volle berekend is voor de taak, die hij op zich genomen heeft, namelijk: eene zekere en naauwgezette voorstelling te geven van den levensloop van Mozart, steunende op het grondig onderzoek der bestaande bronnen, met zorgvuldige inachtneming van alles wat in den algemeenen toestand van den tijd, waarin hij leefde, en ook in de plaatselijke en persoonlijke betrekkingen, onder welker bijzonderen invloed hij stond, geschikt was om zijne ontwikkeling als mensch en kunstenaar te bepalen; en tevens eene, op de meest mogelijk omvattende kennis en waardering zijner kompositiën gegronde karakteristiek zijner scheppingen op het gebied der kunst, eene geschiedenis van zijne vorming tot kunstenaar. Geene van de beide zijden dezer onderneming kon op zich zelve staan, ofschoon de navorsching zoowel als de voorstelling zich nu meer met de eene, dan met de andere moest bezighouden; de taak zelve was één, even als het individu, waarin de kunstenaar en de mensch onafscheidelijk vereenigd zijn.

Het spreekt van zelve, dat een schrijver, die een onderwerp behandelt, dat door vele anderen vóór hem reeds bewerkt is, de aandacht moet vestigen op de feilen door zijne voorgangers begaan. Zoo was het ook ten opzigte van Oulibicheff. Professor Jahn zegt van hem: ‘In Oulibicheffs werk was hoofdzaak de beredenerende aesthetische analyse der voornaamste werken van Mozart, van die werken uit zijne latere levensjaren, waarin de kunst des meesters hare volmaakte uitdrukking vond, waarop zijn roem onbewegelijk gegrondvest is. Deze in hunne beteekenis van het standpunt der kunst te karakteriseren en begrijpelijk te maken is zijne eigenlijke taak. Werkelijk beperkt hij daarom zijne beschouwing tot een bepaalden kring van Mozarts kompositiën: de meest bekende, omdat die ook de grootste zijn. Dezen kring uit te breiden schijnt in zijne gedachten niet te zijn opgekomen, omdat het hem slechts te doen is om dien Mozart, dien hij en de muzijkale wereld uit deze werken kent. Wat hij verder aanvoert dient alleen tot voorbereiding en tot basis voor die beschouwingen.’ Ons dunkt dat, indien Oulibicheff zich tot taak gesteld heeft wat door Prof. Jahn als zoodanig wordt aangewezen, hij ook niet noodig had dien kring uit te breiden, maar volstaan kon met dien geheel te vullen.

Jahn laat intusschen regt wedervaren aan de fijnheid en

den geest, waarmede deze analyse geschreven is, ofschoon die volgens zijne opvatting minder den kern betreft, dan wel den indruk, dien deze verschillende kompositiën op den schrijver gemaakt hebben.

Het ligt geenszins in ons plan, ook in eene beschouwing van dit nieuwe werk te treden; wij wenschten er alleen melding van te maken als een verblijdend verschijnsel der hoe langer hoe krachtiger wordende ontwikkeling van de muzijkale literatuur. Het werk is des te belangrijker, omdat de Heer Jahn heeft kunnen beschikken over vele bouwstoffen, die vóór hem onbekend of ongebruikt waren gebleven.

Het eerste deel, groot 716 bladzijden, zal spoedig door een tweede en laatste gevolgd worden.

Maart, 1856.

B.

Bibliographisch album.

Chronologische Tabellen der Deutschen Litteratur, von M.R. Bruck, Lehrer am Gymnasium zu Gouda. Amsterdam, C.L. Brinkman. 1855.

Op aanzoek van den Uitgever, die bij de reeds bestaande Chronologische tabellen over Nederduitsche, Fransche en Engelsche letterknnde eene dergelijke over de Hoogduitsche letterkunde wenschte uit te geven, heeft de Heer B. dit werkje vervaardigd en zich onzes inziens met lof van zijne taak gekweten. Overal draagt het de sporen van des S. bekende vlijt en bekwaamheid.

Het is een overzigt of beknopte geschiedenis der Hoogduitsche letterkunde in tabellarischen vorm en de inrigting der tabellen is deze. Daar de Hoogduitsche letterkunde in de gewone zes tijdvakken verdeeld is, zoo zijn ook de schrijvers, die ze representeren, in zes partijen verdeeld. Aan het hoofd van ieder tijdvak staat eene korte karakteristiek als overzigt en inleiding en daarop volgen dan telkens de tabellen, uit vijf kolommen bestaande, waarvan de eerste het geboorte- en sterfjaar der schrijvers, de tweede hunnen naam, woonplaats, stand en betrekking, benevens enkele voorname bijzonderheden uit hun leven, de derde de lijst hunner werken, de vierde eene sommarische kritiek en de vijfde de gelijktijdige merkwaardige geschiedkundige gebeurtenissen bevat, terwijl het geheel besloten wordt met een naamregister der tot elk tijdvak behoorende schrijvers.

Deze inrigting is allezins doelmatig. Alleen de rangschikking der schrijvers zelven kunnen wij niet evenzeer goedkeuren. De schrijvers van ieder tijdvak zijn namelijk gerangschikt, deels naar de volgorde van hun geboortejaar, deels of wel voornamelijk naar de soort hunner geschriften, t.w. de historici bij de historici, de philosophen bij de philosophen, de dramatici bij de dramatici, de novellisten bij de novellisten, enz. Nu spreekt het echter van zelf, dat zulk eene rangschikking naar eenen dubbelen standaard voor de orde en regelmaat en bij gevolg ook voor de gemakkelijkheid van overzigt (twee hoofdvereischten bij iedere tabel) geenszins bevorderlijk zijn kan en dat het opzoeken daardoor noodzakelijk wel eens lastig moet worden, zelfs voor hen, die in die namen reeds eenigzins te huis zijn, omdat men immers niet vooraf weten kan, of men dezen of genen onder zijne aequales of bij zijne geest- of vakverwanten opzoeken moet. En komt

daar dan nog bij, dat de toepassing van den tweeden standaard of de groepering der schrijvers naar de verwantschap hunner geschriften onmogelijk consequent kan worden volgehouden, tenzij men sommige schrijvers verscheidene malen laat optreden, al naarmate zij namelijk in meer dan één vak of in meer dan ééne dichtsoort uitgemunt hebben, dan wordt, aangezien dit hier niet kan plaats hebben, de zaak nog slimmer. Wij althans hebben eenige namen niet dan na eenig heen- en weêrbladeren gevonden. Justinus Kerner b.v. hebben wij, indachtig aan de woorden van den S. in de voorrede, dat namelijk '*mehr die Zeit des Erscheinens und eine möglichst systematische Gruppirung verwandter Geistesproducte, als die chronologische Ordnung der Geburtsjahre der Verfasser berücksichtigt worden sei*,' omdat J. Kerner altijd in één' adem met Uhland en G. Schwab genoemd wordt, bij deze nieuwere zwabische dichters gezocht, maar vonden hem, naar zijn geboortejaar gerangschikt, tusschen Pückler-Muskau en Bettina. Eveneens hebben wij W. Hauff, den novellist uit den tijd der romantiek en reeds in 1827 overleden, niet daar gevonden, waar wij hem, '*die Zeit des Erscheinens*' in aanmerking nemende, gezocht hebben, maar tusschen den nog levenden Egon Ebert en Julius Mosen, den een' een lyriker en balladendichter, den anderen een dramatiker en beiden naar hunne rigting geheel en al tot den nieuwsten tijd behoorende. Hauff's plaats ware naast Zschokke geweest, die echter ook wederom zonderling - althans wanneer wij nog altijd de zoo even aangehaalde woorden van den S. in het oog houden - tusschen Schleiermacher en Immermann geraakt is. Naar ons oordeel ware het verreweg het beste geweest, zoo de S. zich alleen aan de rangschikking naar de ancienniteit gehouden had. Wel is waar krijgt daardoor de lijst der schrijvers een zeer bont en bijna grotesk aanzien, maar - dit is nu eenmaal bij die inrigting niet anders, en in elk geval, wanneer men van twee kwaden één te kiezen heeft, dan is het toch altijd nog beter één van beiden, dan alle beide te nemen. Dat wij echter aan de eerste en niet aan de tweede rangschikking de voorkeur geven, is daarom, omdat de eerste alle willekeur uitsluit en consequent kan worden toegepast.

Wat den inhoud van het werkje aangaat, zoo is het natuurlijk voor het grootste gedeelte een uittreksel uit grootere litteratuur-historische werken. Maar dit kan aan zijne waarde volstrekt niets afdoen. Integendeel. Wanneer men bedenkt, dat er reeds voor de studie van een enkel tijdvak, ja voor die van enkele schrijvers, jaren tijds vereischt worden, om tot eene grondige kennis en een zelfstandig oordeel te geraken, dan is het voorzeker hem, die eene geheele - oudste, oudere, nieuwere en nieuwste - letterkunde en eene van zulk een' verbazenden omvang als de Hoogduitsche, en met een soortgelijk doel te behandelen heeft, als den S. was opgegeven, t.w. niet om eene geschiedenis of eene bijdrage tot de geschiedenis dier letter-

kunde, maar eenvoudig om eene handleiding bij het onderwijs of een' wegwijzer bij eigen studie te leveren, volstrekt niet ten kwade te duiden, wanneer hij ter bereiking van zijn doel den kortsten weg inslaat en daar, waar zijne kennis te kort schiet of hij zich op zijn eigen oordeel niet ten volle durft verlaten, dat van anderen overneemt, en zulks in het allerminst dan, wanneer hij telkens zulke autoriteiten voor zich laat spreken, wier gezag in dezen algemeen als het meest geldende erkend wordt. Daarom hebben wij dan ook omtrent den inhoud der vier eerste kolommen niets aan te merken, aangezien ook wij geen oogenblik aarzelen, het oordeel van eenen Gervinus, Koberstein, Scherr en anderen te onderteekenen, en ook daar, waar wij des S. eigen oordeel vernemen, kunnen wij hem onze goedkeuring in den regel niet ontzeggen[1]. Slechts een enkelen keer gebeurde het dat wij in de vierde kolom, in de kolom der '*Besondern Eigenschaften*' of der kritiek, die natuurlijk onze aandacht het meest getrokken heeft, eene plaats ontmoetten, waar ons oordeel eenigermate van dat des S. verschilt. Maar deze plaatsen zijn zeer gering in getal en het verschil in zienswijze is, op ééne enkele plaats na, nergens van groot belang. Wij zouden daarom al die plaatsen gevoegelijk met stilzwijgen kunnen voorbijgaan. Maar om den S. een bewijs te geven, dat wij zijn werk met bijzondere belangstelling doorgegaan hebben, en omdat wij ons tevens overtuigd houden, dat ook de S. meer prijs zal stellen op eene eenigzins scherper toeziende beoordeeling, dan wel op eene, die slechts in algemeene bewoordingen, hoe vleijend ook, vervat is, zoo willen wij die ééne plaats ten minste, die wij onder het lezen met drie kruisjes aangeteekend hebben, mededeelen en ons oordeel daarnaast plaatsen, terwijl wij daarbij tevens eene geschikte gelegenheid zullen vinden, onze lezers ook weêr eens op dien dichter heen te wijzen, die hier te lande wel altijd hoog geprezen, maar - in vergelijking met Schiller - nog lang niet zoo algemeen gelezen wordt, als hij verdient, wij meenen Göthe[2].

1 Alleen spijt het ons, dat de Heer B. ook een paar maal zich van de eigen woorden zijner zegsmannen (natuurlijk met noeming van hunnen naam) bediend heeft, wanneer er b.v. van Bettina gezegd wordt: 'Sie ist die Musik gewordene Romantik, eine dithyrambische Symphonie, mit verzückter Begeisterung über den Tiefen des Menschenlebens hinschwebend und lerchenhaft aufwirbelnd in die höchsten Aetherhöhen; ihre Seele ist eine Leier, deren goldene Saiten vibriren und tönen unter dem Hauche einer himmlischen Leidenschaft und Alles, was sie durchfährt, alles Glauben und Hoffen, alles Fühlen und Denken, in die ewige Melodie der Liebe hüllen. (Scherr.)' - Alles goed, maar verschrikkelijk kostbaar opgedischt! Gelukkig komen er dergelijke pretieuse schotels slechts een- of tweemaal voor. De Heer B. houde toch in het vervolg vooral in het oog, dat hij nu voor Nederlanders schrijft, die van een' dergelijken karbonkelstijl niets houden, en dat van regtswege.

2 Van Göthe kan men bij ons bijna hetzelfde zeggen, wat Lessing in der lijd van Klopstock's werken zeide:

> Wer wird nicht einen Klopstock loben?
> Doch wird ihn jeder lesen? Nein!
> Wir wollen weniger erhoben
> Und fleissiger gelesen sein.

De hierboven bedoelde plaats, die wij meenen niet zonder protest te mogen voorbijgaan, is deze. Bij Lenau vinden wij de aanmerking: '*Lenau ist seit Göthe neben Platen und Heine der dritte grosse Lyriker*,' d.i. met andere woorden: de drie grootste lyrische dichters, die Duitschland sedert Göthe gehad heeft, zijn Platen, Heine en Lenau. Of de S. hen in rang naast of beneden Göthe plaatst, is uit zijne woorden niet op te maken, maar waarschijnlijk komt het ons voor, dat hij hen, zoo niet op ééne lijn met Göthe, toch zeker ook niet ver beneden hem rangschikt. Naar ons gevoelen evenaren echter deze drie dichters, als lyrische dichters, Göthe op verre na niet, staan zij zelfs als zoodanig verre beneden hem en komt hun in het algemeen die hooge rang in de lyriek niet toe, die sommigen hun toewijzen.

Platen vooreerst heeft ons altijd koud gelaten, want hij kritiseert en politiseert te veel. De meeste zijner gedichten toch ademen òf verbolgenheid tegen het romanticisme[1], of tegen het despotisme, of tegen de indolentie zijner eeuw, òf spijt over het gebrek aan uitwerking zijner tegen den tijdgeest geslingerde banbliksems, òf ergernis en wrok over de flaauwe ontvangst, hem (zoo hij zich verbeeldde) bij zijne tijdgenooten ten deel gevallen, òf ook wel eens den zoogenaamden *Weltschmerz*, die hem het menschelijk leven vaak met de somberste kleuren doet afschilderen, en zoo hoort men dan in Platen, in plaats van den dichter, bijna in den regel of den scepticus, of den politicus, of den criticus, al te gader zeer *verstandige* lieden, maar juist daarom voor de poëzij weinig geschikt. Voorts mishaagt ons ook in Platen die overgroote mate van eigenliefde, die hooge dunk, dien deze dichter van zijne dichterlijke verdiensten heeft, welke hij zich niet ontziet, ons zoo bij herhaling en wel in sesquipedalibus voor te rekenen, alsmede die telkens wederkeerende blijken van een onbegrensd zelfver-

1 Zelfs Schiller bleef van zijne kritiek niet verschoond. In het navolgende, vrij prozaïsche epigramma verwijt hij Schiller, dat deze in zijne treurspelen der liefde te veel plaats had ingeruimd.

Etwas weniger, Freund, Liebschaften! sonst wärst du beliebt zwar
Weniger, weil ja so sehr Thekla gefallen und Max:
Eins doch find' ich zu stark, dass selbst die begeisterte Jungfrau
Noch sich verliebt, furchtbar schnell, in den britischen Lord.

Wij zouden die woorden aldus willen omkeeren en op hem toepassen, die nooit regt-eigenlijk verliefd geweest is:

Etwas mebr *Liebe*, mein Freund! wie Schiller, dann wärst du beliebt anch;
Ihm gleich, weil ja so sehr Thekla gefallen und Max:
Eins doch find' ich zu stark, dass selbst ein begeisterter Sänger
Nie sich verlicbt, furchtbar! sclbst in Italien-nicht.

trouwen, respective zelfbedrog, wanneer hij van de groote dingen gewaagt, die de wereld nog eenmaal van hem beleven zou, en waaraan men toch zoo moeijelijk gelooven kan, aangezien men maar al te spoedig ontdekt, dat hem de hoofdvereischte daartoe ontbreekt, omdat hij veel verstand, maar weinig fantasie bezit. Platens schitterendste zijde is zijne virtuositeit in de poëtische techniek. In den vorm zijn zijne lyrische en andere gedichten onverbeterlijk, dat zal niemand ontkennen, maar daarin bestaat dan ook hunne voornaamste verdienste. De ware dichterlijke gehalte daarentegen ontbreekt er, en dit gemis doet zich juist daarom bij deze gedichten te meer gevoelen, omdat hunne techniek zoo volkomen en daardoor de pretensie, om voor gedichten en nog wel voor iets bijzonders van gedichten door te gaan, bij hen zoo in het oog loopend is. Wat wij echter in Platen altijd moeten vereeren, is de hooge ernst, waarmede hij de poëzij behandelde, en zijn geheele leven door naar het hoogste in de kunst streefde, het patriotisme en de vrijheidszin, die hem bezielden, en het edele, mannelijke karakter, overal in zijn leven zoowel als in zijn geschriften doorstralende. Maar - deze eigenschappen, hoe schoon ook op zich zelve, maken nog geen dichter.

Nog minder, maar om eene geheel andere reden, kunnen wij in Heine's poëzij smaak vinden. Zoo lang ook Heine nog zijnen kolossalen *Weltschmerz* in het hart omdroeg, maakte hij eenen zondvloed van vervelende liederen vol waanzinnige droombeelden en spokerijen, en later, toen hij, dien ballast moede, alles, liederen, liefde en smart in eene even kolossale kist, gelijk hij zelf zegt, begraven en het tranendal der sentimentaliteit verlaten had, om in den augiasstal des cynismus over te stappen, stak hij weldra den draak met al hetgeen hem vroeger heilig en dierbaar was geweest, en ironie, satire, travestie, parodie, mitsgaders aristophanische obsceniteiten, maakten voortaan voor een groot deel den inhoud zijner poëzij uit. Voortaan zoekt zijne Muze ook niet meer liefde te winnen, maar alleen te behagen. Het piquante, het interessante alleen is nu haar doel, en zoodoende speelt zij ten laatste de verachtelijkste rol, die zij spelen kan, t.w. die eener kokette. Komt er dan later ook nog wel eens een lied te voorschijn, dat ons hart treffen en roeren kon, zoo mag men er nu toch niet meer aan gelooven, dat het den dichter ernst is met hetgeen hij zingt, want in den regel laat hij er telkens weer onmiddellijk zijne ‘Krebssuppe’ op volgen, of, met andere woorden, blaast hij met den ijskouden adem der ironie der zoo even ontvonkte poëzij telkens het licht weêr uit. De teederste snaren worden nu slechts geroerd, om in een' schellen wanklank, in een hoongelach te eindigen. Men kan daarom in zijne poëzij zich nooit van harte verlustigen, omdat men immers aanhoudend in de vrees verkeeren moet, in zijn genoegen bitter gestoord, moedwillig teleurgesteld te worden. Desniettegenstaande vindt Heine's poëzij nog altijd hare bewonderaars, en daarvan mag wel de reden

deze zijn. De jeugd namelijk en diegenen onder de ouderen, die in zekere dingen nooit ouder worden dan achttien jaren, willen altijd nog wel eens gaarne met hem in den hof van Circe rondwandelen, - de sentimentalen, die zijne sentimentaliteit voor goede munt opnemen en den Mephistofeles in hem niet merken, zien daarin nog altijd den idealen spiegel van hun eigen hart, - anderen vermaken zich met zijne op wijsbegeerte en wetenschap, op godsdienst en vrijheidszin uit de hoogte nederziende ironie, terwijl wederom anderen hem verdragen om de geestigheid zijner satire, waarmede hij de gebreken van het sociale en politieke leven geeselt. En wie zou de genialiteit van zijn vernuft niet gaarne erkennen? Wie zou ook het groote nut durven loochenen, dat hij der duitsche letterkunde heeft aangebragt, door de romantiek te helpen opruimen en in de plaats dier walmende tooverlantaarn, die ten laatste niets dan middeleeuwsche spoken en katholijken wonderenkraam vertoonde, den klaren dag van het bewustzijn te plaatsen en de realiteit wederom in haar regt te herstellen. Maar Heine *schüttete das Kind mit dem Bade aux*, en dreef ten laatste in de poëzij met de geheele poëzij een profaan spel. Dit kunnen wij hem niet vergeven, en, hoe minder het te ontkennen is, dat hij een groot talent voor de lyrische poëzij bezat, en hoe meer enkele proeven daarvan onze bewondering verdienen, des te meer moet men het hem euvel duiden, dat hij zijn' roem als lyrisch dichter zoo moedwillig zelf bezoedeld heeft[1].

1 Als proeve van Heine's lyriek diene het volgende gedicht, hetwelk in zijn geheel ook te vinden is in eene voor een paar jaren in Amsterdam uitgekomen en aan het *schoone geslacht* opgedragen bloemlezing uit Hoogduitsche dichters, getiteld: ‘Frühlingsrosen im Liederkranz.’ Daar komt onder die lenterozen ook deze species voor:

Mein süsses Lieb, wenn du im Grab,
Im dunkeln Grab wirst liegen,
Dann will ich steigen zu dir hinab,
Und will mich an dich schmiegen.

Ich küsse, umschlinge und presse dich wild,
Du Stille, du Kalte, du Bleiche. enz.

Die Todten stehn auf, der Tag des Gerichts
Ruft sie zu Qual und Vergnügen,
Wir beide bekümmern uns um nichts,
Und bleiben umschlungen liegen.

Een geurig lenteroosje! of liever gezegd, eene aesthetisch-onvergeeflijke, gefühlserlogene en moralisch-walgelijke naäperij van Göthe's ‘Braut von Korinth,’ maar even zoo diep beneden deze staande, als een chimpansee beneden een' Göthe staat. - Maar daar behoort toch inderdaad ook nog al eene sterke dosis naïveteit toe, om het schoone geslacht dergelijke asa foetida van poëzij, zulk eene Djalmaroos, Sue'scher gedachtenis, te durven aanbieden. Een meisje, die in zulke horreurs smaak vinden kon, zoude ophouden, tot het schoone geslacht te behooren.

Wat eindelijk Lenau aangaat - wij voor ons kunnen ook hem niet voor een zoo groot lyrisch dichter laten doorgaan. Heeft het ons vroeger altijd moeite gekost, mede in te stemmen in den lof, dien zijne Stuttgarter vrienden Schwab, Pfizer en anderen in der tijd dezen dichter hebben toegezwaaid, thans, nu wij zijne gezamenlijke werken in de nieuwe door An. Grün bezorgde uitgave in vier deelen voor ons hebben liggen en dezelve nu weêr op nieuw met aandacht hebben doorgelezen, worden wij ook weder op nieuw in ons vroeger gevoelen bevestigd, dat Lenau's poëzij veel te hoog wordt aangeslagen. Onzes inziens is bij Lenau overal meer schijn van poëzij, dan wezenlijke poëzij. Ook Lenau behoorde eenmaal onder het getal dergenen, die in der tijd *am Weltschmerz* laboreerden, en hetgeen al die moderne Faust's, al die hemelstormende Titanen, hetzij zij inderdaad aan alles twijfelden en vertwijfelden, of slechts met hunne vertwijfeling koketteerden, hetgeen hen allen kenmerkt, is ook een hoofdtrek in Lenau's gedichten, namelijk die jagt naar effect door grimmige beelden, die geweldige phraseologie, om den geweldigen scheur, die door de wereld en *en passant* ook door hun hart gaat, uit te drukken, diezelfde toestel van symbolen, diezelfde beeldenkraam, diezelfde imposante rijden en dergelijke pronk en flikker meer, die wel verblinden maar niet verwarmen kan, en die maar al te spoedig verraadt, dat hier niet het hart, maar het verstand spreekt, dat die phrasen niet door het gevoel ingegeven, maar door de reflexie uitgebroeid zijn. En wat den inhoud betreft - het hoofdthema van Lenau's lyrische poëzij is ‘*das Weh der Selbstzerrissenheit*,’ in honderd variaties terugkeerende, en alles, natuur- en menschenleven, met denzelfden zwarten sluijer der melancholie omhullende, tot dat er ten laatste ook niet één enkel licht meer overschiet. De ontrouw der beminde, het verlies van den vriend, de wanhopige toestand van zijn vaderland, het opgeven van alle geloof en waarheid, het voorgevoel van den dood, akelige visioenen en dergelijken zijn de onderwerpen, die men bijna op iedere bladzijde ontmoet. Niets in het leven heeft voor hem nog eenige waarde, want daar is immers niets blijvends in de wereld, in de zedelijke zoo min als in de stoffelijke; alles is slechts een droom en de onsterfelijkheid eene dwaze hersenschim; ja, mogt er ook al een leven na dit leven bestaan, hij zoude het niet voor een geluk, maar veeleer voor een ongeluk houden. ‘Da stehn’ - zoo spreekt hij tot de vergankelijkheid -

> Da stehn an deinem Ufer frohe Thoren,
> In ihren Traum, Unsterblichkeit, verloren,
> Um Ufer. - Nein! es ist von deinem Bronnen
> Tiefinnerst jede Creatur durchronnen;
> Es braust in meines Herzens wildem Tact,
> Vergänglichkeit, dein lauter Cataract.

So lang dies Herz auf Erden schlug,
Hab' ich erlebt genug, genug,
Um ein Vergehen, ein Verschwinden
Ein Loos, der Sehnsucht werth, zu finden.

Doch ist es anders mir beschlossen,
Soll drüben neu mein Leben sprossen:
Werd' ich gelassen, ohne Zagen,
Auch meine Ewigkeit ertragen.

Welk eene ijzige koude in deze regels! - Kan in zulke ijskoude harten de bron der ware dichtkunst vloeijen? Onmogelijk! ‘Nur die heitere, die ruhige Seele’ zegt Schiller - ‘gebiert das Vollkommene.’

Lenau's treurig uiteinde is bekend. Van alle geloof en hoop veriaten, zonk deze door de natuur zoo rijk bedeelde geest allengs dieper en dieper in den nacht der troosteloosheid weg, tot dat hij eindelijk in volslagen waanzinnigheid onderging.

Neen! daar laat Göthe's lier geheel andere klanken vernemen Nemen wij dezen eens ter hand en hooren wij bijv. den van levenslust dronken dichter te midden zijner vrienden:

Mich ergreift, ich weiss nicht wie,
Himmlisches Behagen;
Will mich's etwa gar hinauf
Zu den Sternen tragen?
Doch ich bleibe lieber hier,
Kann ich redlich sagen,
Beim Gesang und Glase Wein
Auf den Tisch zu schlagen.

Wundert euch, ihr Freunde, nicht,
Wie ich mich geberde;
Wirklich es ist allerliebst
Auf der lieben Erde.
Darum schwör' ich feierlich
Und ohn' alle Fährde,
Dass ich mich nicht freventlich
Wegbegeben werde.

of wanneer hij in de ‘*Generalbeichte*’ zijne biechtkinderen laat beloven

Willst du Absolution
Deinen Treuen geben,
Wollen wir nach deinem Wink
Unablässlich streben,
Uns vom Halben zu entwöhnen,

Und im Ganzen, Guten, Schönen,
Resolut zu leben.

Den Philistern allzumal
Wohlgemuth zu schnippen,
Jenen Perlenschaum des Weins
Nicht nur flach zu nippen,
Nicht zu liebeln leis mit Augen,
Sondern fest uns anzusaugen
An geliebte Lippen.

Of wilt gij den juichtoon van gelukkige liefde hooren, in het onvergelijkelijke '*Mailied*.'

Wie herrlich leuchtet
Mir die Natur!
Wie glänzt die Sonne!
Wie lacht die Flur!

Es dringen Blüthen
Aus jedem Zweig
Und tausend Stimmen
Aus dem Gesträuch.
Und Freud' und Wonne
Aus jeder Brust.
O Erd', o Sonne!
O Glück, o Lust!

O Lieb', o Liebe
So golden schön,
Wie Morgenwolken
Auf jenen Höhn!

Du segnest herrlich
Das frische Feld,
Im Blütendampfe
Die volle Welt. -

of den teederen, weemoedigen toon eener edele, maar op geenc wederliefde aanspraak makende, resignerende liefde in den '*Nachtgesang:*'

O gib vom weichen Pfühle,
Träumend, ein halb Gehör!
Bei meinem Saitenspiele
Schlafe! was willst du mehr?

Bei meinem Saitenspiele
Segnet der Sterne Heer
Die ewigen Gefühle.
Schlafe! Was willst du mehr?
Die ewigen Gefühle
Heben mich hoch und hehr
Aus irdischem Gewühle.
Schlafe! Was willst du mehr?

Vom irdischen Gewühle
Trennst du mich nur zu sehr,

Bannst mich in diese Kühle.
Schlafe! Was willst du mehr!

Bannst mich in diese Kühle,
Gibst nur im Traum Gehör,
Ach, auf dem weichen Pfühle
Schlafe! Was willst du mehr?

of den toon der elegie, zonder ééne phrase, in ‘*Dauer im Wechsel*.’

Hielte diesen frühen Segen
  Ach, nur Eine Stunde fest!
Aber vollen Blütenregen
  Schüttelt schon der laue West.
Soll ich mich des Grünen freuen?
  Dem ich Schatten erst verdankt;
Bald wird Sturm auch das zerstreuen,
  Wenn es falb im Herbst geschwankt.

Willst du nach den Früchten greifen;
  Eilig nimm dein Theil davon!
Diese fangen an zu *reifen*
  Und die andern *keimen* schon;
Gleich, mit jedem Regengusse,
  Aendert sich dein holdes Thal,
Ach, und in *demselben* Flusse
  Schwimmst du nicht zum *zweitenmal*.

Du nun selbst! Was felsenfeste,
  Sich vor dir hervorgethan,
Mauern siehst du, siehst Paläste
  Stets mit andern Augen an.
Weggeschwunden ist die Lippe,
  Die im Kusse sonst genas,
Jener Fuss, der an der Klippe
  Sich mit Gemsenfreche mass,

Jene Hand, die gern und milde
  Sich bewegte wohlzuthun,
Das gegliederte Gebilde,
  Alles ist ein andres nun.
Und was sich, an jener Stelle,
  Nun mit deinem Namen nennt,
Kam herbei, wie eine Welle,
  Und so eilt's zum Element.

Lass den Anfang mit dem Ende
  Sich in Eins zusammenziehn!
Schneller als die Gegenstände
  Selber dich vorüberfliehn.
Danke, dass die Gunst der Musen
  Unvergängliches verheisst,
Den Gehalt in deinem Busen
  Und die Form in deinem Geist.

of in ‘*Wanderers Nachtlied*.’

Der du von den Himmel bist,
Alles Leid und Schmerzen stillest,
Den, der doppelt elend ist,
Doppelt mit Erquickung füllest,
Ach ich bin des Treibens müde!
Was soll all der Schmerz und Lust?
Süsser Friede
Komm, ach komm in meine Brust.

Hoe eenvoudig en natuurlijk, hoe frisch en gezond is hier alles; bij de *Weltschmerz*poëten daarentegen hoe geforceerd en koud, hoe ziekelijk en koortsachtig. Het is waar, ook bij Göthe ontmoet men een- of tweemaal verwante akkoorden. Ook hij zingt:

Wer nie sein Brod mit Thränen ass,
Wer nie die kummervollen Nächte
Auf seinem Bette weinend sass,
Der kennt euch nicht, ihr himmlischen Mächte.

Ihr führt in's Leben uns hinein,
Ihr lasst den Armen schuldig werden,
Dann überlasst ihr ihn der Pein;
Denn alle Schuld rächt sich auf Erden.

Maar hoe eenvoudig is toch ook hier de taal des dichters en hoe ver af van het holle pathos der *Weltschmerz- und Zerrissenheits*-poëzij. Buitendien is bij Göthe zulk eene sombere stemming slechts momentaan, bij Lenau en anderen daarentegen maakt zij de schering en inslag hunner poëzij uit. ‘*Heiter trete*’ om ook met de woorden van onzen dichter te eindigen,

Heiter trete jeder Sänger
  Hochwillkommen in den Saal!
Denn nur mit dem Grillenfänger
  Halten wir's nicht liberal;
Fürchten hinter diesen Launen,
  Diesem ausstaffirten Schmerz,
Diesen trüben Augenbraunen,
  Leerheit oder schlechtes Herz.
Nein, kein Dichter soll heran,
  Der das Aechzen und das Krächzen
Nicht zuvor hat abgethan!

Indien wij onder de nieuwere duitsche lyrische dichters een drietal op te maken hadden, in staat, om met Göthe eene vergelijking door te staan, dan zouden wij Geibel en Mörike[1], maar vooral Rückert noemen.

Thans nog een woord over de vijfde kolom, die de gelijktijdige merkwaardige historische gebeurtenissen behelst. Hierin is de S. onzes inziens minder gelukkig geweest, dan in de vier voorgaande kolommen. Er worden namelijk in deze kolom als gelijktijdige merkwaardige geschiedkundige gebeurtenissen slechts dezulken opgegeven, die of in het geboorte- of in het sterfjaar van eenen schrijver hebben plaats gehad, geene meer, en zoo vindt men dan b.v. bij Buchner, die in 1813 geboren en in 1837 overleden is, in de vijfde kolom aangeteekend: '*Preussen verbindet sich mit Russland*, 1813. - *Viertägige Völkerschlacht bei Leipzig*, 16-19 *Oct.* 1813. - *Der Erzbischof von Köln, Clemens, Freiherr Droste zu Vischering, gefangen und nach der Festung Minden abgeführt*, 1836.' Maar - vragen wij - zijn dat gelijktijdige gebeurtenissen, wanneer men bij de eenen nog in de wieg, bij de anderen reeds in het graf ligt? En zoo staat verder bij Achim von Arnim, die in 1781 geboren is, in de vijfde kolom: '*Maria Theresia stirbt*, 1780' en bij Freiligrath, omdat hij in Junij 1810 geboren is: '*Napoleon's Vermählung mit Marie Louise von Oestreich*, 2 *April*.' Maar van die merkwaardige gebeurtenissen, hoe treurig ook de eene, en hoe heugelijk ook de andere in der tijd moge geweest zijn, zal toch de kleine eenjarige Achim en het 2 maanden oude Freiligrathje waarschijnlijk weinig notitie genomen hebben, en in hunne werken vindt men ook geen spoor noch van eene Theresia, noch van eene Louise. Gelijktijdige merkwaardige gebeurtenissen zijn niet die alleen, die in het begin of op het einde, maar ook die, welke gedurende het leven van een' schrijver hebben plaats gehad, en onder dezen wederom in het onderhavige geval, voornamelijk dezulken, die op zijn eigen levensloop, en het allermeest degene, die op zijne ontwikkeling en op den aard en den geest zijner werken eenigen invloed uitgeoefend hebben. Terwijl daarom bij Körner b.v. en bij Arndt en Rückert, die op elkander volgen, niets aangeteekend staat, had hier noodzakelijk in de kolom der gelijktijdige merkwaardige gebeurtenissen moeten vermeld worden: Napoleon's Unterjochungssystem, Preussens Erhebung, die Befreiungskriege, enz., aangezien Körner, Arndt en Rückert die niet alleen beleefd, maar omdat ook hunne voornaamste werken: Arndt's

1 Dezen dichter heeft de Heer B. over het hoofd gezien Ook vermissen wij de namen van Liskow, Weisse, Hermes, Görres, Max von Schenkendorf, Grillparzer, Seume, Spindler, Maler Müller, Wilh. Müller, Kopisch, Usteri, Knapp, G. Pfizer, Prutz, Hebbel en eenige andere, die zoo niet meer, althans even zoo goed als Laube, Buchner en Stifter eene plaats verdiend hadden.

‘Geist der Zeit,’ Rückert's ‘Geharnischte Sonette,’ Körner's ‘Leier und Schwert,’ aan die gebeurtenissen hunnen oorsprong te danken hebben. Zoo staat er ook bij Lessing, Herder, Schiller, Uhland en anderen niets aangeteekend, omdat er in het jaar van hunne geboorte of van hunnen dood toevallig geen slag geleverd, geen vrede gesloten, geen vorst getrouwd of geen weerspannige bisschop opgebragt is. Onzes erachtens ware die kalender beter achterwege gebleven, of bij de inleiding aan het hoofd van ieder tijdvak geplaatst, want waar zoo veel schrijvers in zulk een kort tijdsbestek bij elkaar geleefd hebben, is een kalender, zoo als hij hier bedoeld wordt, niet uitvoerbaar.

Van denzelfden Schrijver zijn in den loop van het vorige jaar ook nog de volgende zeer bruikbare werkjes verschenen:

I. *Hoogduitsche Spraakleer voor Nederlanders*, met eene Bloemlezing van stukken uit de werken der voornaamste Hoogduitsche Dichters van Klopstock tot op onzen tijd.
II. *Musterstücke Niederdeutscher Proza*. Ein Uebungsbuch zum Ueberzetzen ins Hochdeutsche für höhere Lehranstalten.
III. *Over de Uitspraak, Spelling, Prosodie en Metriek* van de Hoogduitsche taal.

Alle drie uitgegeven te Gouda bij R. Vogelensank, en door sierlijken druk en fraai papier zich zeer boven onze gewone schoolboeken onderscheidende.

Dr. SICHERER.

***Rusland en zijne Beheerschers. Uit het Engelsch van E.J. Brabazon, schrijver van Outlines of the History of Ireland; Human Happiness, or Three Weeks in in Snow; Stories from the Rectory; Historical Tales from the History of the Muslims in Spain; Statistical Account of Ireland; Jessie Grey, enz.* 2 *Dln. Te Amsterdam, bij Joh. van der Hey & Zoon.* 1855 *pp.* VIII *en* 276-283. 8°.**

Timeo Danaos - dus denkt menigeen gewis met ons, zoo dikwijls hij in den tegenwoordigen tijd iets van de Engelsche pers ziet komen; want al mogt men, uit hoofde zijner staatkundige gevoelens, zijner aan de historie ontleende en telkens daaraan getoetste beginsels, in zijn hart ook al de sterkste anti-Moskoviet wezen, toch zal men gereedelijk en billijk moeten erkennen, dat men daarom die menigte van schriften over Rusland, welke tegenwoordig in Engeland zoo aan de orde van den dag zijn (men zie hierover hunne reviews slechts in), maar geenszins onvoorwaardelijk weg op de rij af voor goede, gave munt kan aannemen, al voert zij dan overigens ook al een stempel, die in vele opzigten ons vertrouwen verdienen mogt Trouwens, het is genoegzaam bekend, hoe al dat hedendaagsch Engelsch geschrijf over den oppermagtigen Czaar en diens, betrekkelijk, weinig gekend gebied, nogtans niet steeds van eene en dezelfde algemeene kleur uitgaat, maar ook deze ten minste eene zachtere of scherpere tint aanneemt, naarmate de schilder tot eene dier beide hoofdpartijen behoort, welke reeds eeuwen achtereen die ‘fiere’ eilandbewoners onafgebroken inwendig verdeeld, maar ook naar buiten magtig gemaakt hebben. En al behoeft alzoo dat *timeo Danaos* daarom niet gelijkelijk van alles, wat uit Albion op de hier bedoelde wijze komt, te gelden, de zaak komt in zóo ver op hetzelfde neêr, dewijl men én aan den eenen, én aan den anderen kant zich te wachten heeft voor sterke overdrijving of vooringenomenheid.

Van eene mengeling, want zoo mag het heeten, dezer twee uitersten, draagt het hier voor ons liggend werk van Brabazon tusschen beide de sporen; ofschoon ook al, bij slot van rekening, noch ‘Rusland noch zijne beheerschers’ op al zijn geschrijf gesteld zullen zijn Men wane ook niet dat de Schr. vaak het juiste midden heeft weten te houden tusschen de tegenstrijdigte beschouwingen, waaraan nń vooral, ten gevolge van dien alles vernielenden krijg, Ruslands instellingen en staatkunde schier dagelijks in tallooze geschriften onderworpen worden. Neen, zijne deugd in dit opzigt, wanneer die zich

dan al eens schijnbaar voordoet, is, hoe paradox het ook klinken moge, veeleer een gebrek. Zijn boek, namelijk, is blijkens zijn eigen voorberigt, en indien wij daar dan goed geteld hebben, getrokken uit niet minder dan zeven en dertig grootere en kleinere werken over Rusland enz., waarvan hij de verschillende benamingen opgeeft. Zelfs vindt men dan nog, in het werk zelf, soms een enkel aangehaald, hetwelk niet eens in die bronnenopgaaf voorkomt, b.v. '*de knoet en de Russen, van de Lagny*,' om het pittoreske alleen anders nog wel der moeite waardig om hier insgelijks in dat voorberigt te staan aangewezen, en welke titel (zij zulks in het voorbijgaan gezegd) blijkens de zeer gedetailleerde beschrijving dier niet fijn genoeg gekende strafoefening, zoo als de hoogst gemoedelijke Brabazon gewis bij zich zelven dacht, en waarop hij alsdan op bl. 268 en volgende van het 1^{e} deel ons onthaalt, ook in 't geheel maar niet zoo voor de leus schijnt gekozen te zijn. Intusschen, na al die aangeduide bronnen, beginnende met de 'Notes upon Russia' naar de oorspronkelijke *Rerum Moscoviticarum Commentarii* van den baron von Herberstein, ambassadeur van Keizer Karel V aan het Russische hof (waarover men nog een uit de '*Retrospective Review*' overgenomen artikel vinden kan, dat wel lezenswaardig is, in de *Revue Britannique* van Maart 1853); na Voltaire en anderen, in één woord, vriend en vijand, te hebben opgenomen, met de jongste schriften van den dag, heeft onze Schr. hier, Brabazon, eene geschiedenis van Rusland zamengesteld, welke gezegd kan worden op bl. 39 reeds met 'Sems nakomelingen' aan te vangen en die dan zoo doorloopt, trouwens in vrij ongelijkmatige passen, tot kort voor den dood van Nikolaas. Ware het nu slechts, dat van al die bouwstoffen gebruik was gemaakt, door ze behoorlijk tegen elkander te toetsen, om daaruit, gelijk elk goed geschiedschrijver doen zou, een nieuw, kritisch onderzocht en in één vorm opgetrokken geheel te leveren, dan zou men zich gewis geluk moeten wenschen met de verschijning van zoodanig werk, dat juist in voortreffelijkheid had kunnen winnen, naarmate de berigten, waaruit men putte, langs meer verscheidene kanten uiteenliepen. Doch neen; den naam van geschiedschrijver zelfs verdient Brabazon naauwelijks. Al wat hij nu meestal doet, is verschillende brokken van allerlei aard vrij kunsteloos naast en over elkander te stapelen; van 't eene journaal, voor de beschrijving van een diner, op 't andere over te springen, - men mag zeggen - hoofdzakelijk voor de beschrijving al weer van een toilet (dit laatste wordt in dit boek tot vervelens toe gedaan, dank vooral aan de '*Letters from a Lady* (*Mistress Vigor*) *who resides some years in Russia, to her friend in England*, waaruit rijkelijk wordt opgedischt - vooral dan voor de Dames. - Zegt het voort, H.H. lezers!). Ja, de naïviteit hierbij gaat zelfs zoo ver, dat men onder anderen leest op bl. 268, D. II: "*veel hoofden veel zinnen*, misschien is het niet onaangenaam

dit kort, bijna met versmading door de ongekunstelde pen van onzen trouwhartigen vriend gegeven berigt dezer plegtigheid, te vergelijken met de omstandige beschrijving daarvan, welke wij in een vroeger gedeelte van ons werkje aan den lezer hebben medegedeeld." - Men had hier, namelijk, weer eene korte beschrijving van die overigens genoeg bekende "inzegening der wateren van de Newa" gehad, eenvoudig getrokken uit de "Memoirs" van zijn "vriend" William Allen, met een "*Eerste maand* 1819" familiaar voorop, te midden van den overigen tekst; niettegenstaande, gelijk hij zelf betuigt, eene meer omstandige beschrijving zelfs van diezelfde plegtigheid reeds te voren gegeven was; en dat alles zeilt dan maar zoo losweg door onder de fraaije vlag van "veel hoofden veel zinnen!"

De lezer dezer bladen zal zich uit dit weinige intusschen genoeg overtuigd houden, dat wij niet te ver gingen met onze bewering, dat wat anders eene deugd had moeten zijn, hier in dit werk een zeer groot gebrek dient te heeten, en wij zullen daarom ook geenszins noodig hebben, naar wij ons gaarne overtuigd houden, om langer ger stil te staan, ten einde verder aan te toonen, hoe alzoo onze Brabazon hier slechts *schijnbaar* nu en dan onpartijdig zou kunnen heeten, dewijl hij eigenlijk, om maar een boek te kunnen vullen, zonder ordelijke keuze alles door elkander bijeenhaalt.

Eene zaak is er echter, waarin de Schr. zich alles behalve zoo kleurloos betoont, waaromtrent hij terstond tienmaal gemakkelijker te begrijpen is, dan ten opzigte van zijne eigenlijke denkwijze of voorstelling van Ruslands staatkunde als anderzins, telkens niet dan noode door hem aangevoerd, en terwijl daarbij dan nog, wat in 't algemeen meen vrij wat wetenswaardiger was, hetgeen men in twee deelen onder dien titel ook gewis verwachten *mogt*, meestal bedolven wordt onder, of opgeofferd aan vaak niets beduidende bijzonderheden, die men gaarne zou wenschen te ruilen voor een behoorlijk onderzoek naar den oorsprong b.v. en de eigenlijke magt en werkzaamheden van Ruslands Senaat, voor eene duidelijke uiteenzetting van de verschillende vertakkingen van het algemeen bestuur, en van honderd zaken meer van dien aard; - die zaak is: het zendelingsgenootschap. Dit begon eerst onder Alexanders regering in zijn uitgestrekt rijk krachtig te werken. De Schr. is meer dan een warm voorstander daarvan, welligt zelf daarin werkzaam, mogelijk wel een kwaker. Zijn gansche boek, het grootste gedeelte althans daarvan, schijnt hem eigenlijk slechts als vehikel te hebben moeten dienen, om, langs den weg eener oppervlakkige geschiedenis, het bewijs te leveren: hoe Rusland steeds een zeer onevangelisch, "onheilig" land bleef, totdat er dan eindelijk lijk ten laatste een lichtstraal uitbrak onder Alexander, ontstoken door eenige weinige, trouwhartige, Engelsche missionairen, *die voor den Keizer den hoed mogten ophouden*, uiterst gemeenzaam door hem werden behandeld, en het door hunne onvermoeide, echt Christelijke

pogingen zóo ver wisten te brengen, dat die lichtstraal weldra den schitterendsten glans van zich afwierp, dat er reeds duizenden bijbels en stichtelijke tractaatjes alom werden verspreid, waar men voor dezen in de diepste onkunde omtrent de goddelijke kennis had gezeten, dat, in één woord, alles de heilrijkste toekomst beloofde. Maar ziet, Alexander, de hooggeprezene, die, als ook *zijn* trouwe vriend, Allen, hem vroeg: "*waarom hij zoo groot een leger op de been hield?*" - minzaam antwoordde (D. II. p. 274): "dat de boeren, die te voren lijfeigenen zijn, en soldaten worden, naderhand, als zij hun ontslag uit de dienst krijgen, vrije lieden worden, en hij daarom er gedurig vele ontsloeg en weer andere in hunne plaats nam" - die Alexander stierf, en met hem gaf het Bijbelgenootschap in Rusland den doodsnik' (p. 280). - 'Zijn opvolger Nikolaas bleef *als inteekenaar* bijdragen leveren, totdat hij het oor leende aan de valsche voorstellingen eener partij, die uit adelijken en geestelijken van Petersburg bestond, vele van welke hun gemoed door de monniken hadden laten vergiftigen, en dien ten gevolge stuitte hij formeel de werkzaamheid van het Russische Bijbelgenootschap "in al deszelfs verrigtingen zonder onderscheid."'

'In het jaar 1826 werd de stereotypische[1] drukkerij, welke het

1 De vertaler schijnt dezen uitgang meer te liefkozen dan wij, want zoo vinden wij ook nog een paar reizen *dwingelandisch*. En zoo verder eenige min behagelijke termen, als: *onschoon, onvereerend, ontordend* door krankzinnigheid, *vredensschikking, snelstroomingen, schandhoogte, willenloos, klagtig gevallen*, enz. Overigens schijnt hij van zijne taak, voor zoo ver wij daarover oordeelen kunnen, zich eerlijk en trouw te hebben gekweten, waarbij hij echter wel eens eene opmerking voegt, welke mede van *zijne* gemoedelijkheid getuigen moge, doch die anders in eene historie weinig hout snijdt. Van dien aard is b.v. de vraag, door hem geopperd, aan den voet van bl. 26, D. II: '*of de achting voor de menschheid wel duldt*, aan de veronderstelling van den Engelschen Schr., *waarvoor anders in de wijs, welke tot nog toe de Russische beheerschers elkander opgevolgd waren, wel eenige grond zou schijnen te zijn*, gehoor te geven?' Het gold hier de vaak stelselmatig slechte opvoeding, aan de czarowitschen gegeven, ten einde die soms geene afgoden voor het volk mogten worden, ten nadeele van de bestaande regering van den Czaar, doch vooral niet minder van de Czarin. Wij laten het eigen punt daar, ofschoon niemand wel zoo huiverig zal zijn, om dit Oostersche principe bij wijlen ook niet zeer levendig in dat half Aziatisch Moskovische rijk te ontdekken. Maar in elk geval, in de geschiedenis, en dan nog vooral in die van Rusland, komt dat '*of de achting voor de menschheid het wel duldt*', bij wijze van tegenspraak, in het geheel niet te pas. Dit is dáar de vraag niet: de naakte waarheid alleen. Gelooft men die niet te vinden, welnu men zoeke ze behoorlijk te weerleggen; nimmer geschiede zulks echter met zoo een dagelijksch praatje. '*Wij vragen nog eenmaal*' dus laat weer de Vert. op eene andere plaats (bl. 52) zich uit, - '*is zulk eene alles te boven gaande afschuwelijkheid wel van eene vrouw te veronderstellen?*' Die vrouw, intusschen, was geene andere dan Katharina II, en daarbij *mag* men voor het minst wel zoo een en ander veronderstellen; doch genoeg hierover. - Wijders heeft nog de Vert. ons geene dienst bewezen, met juist dat berigt van Bruce, destijds aan 't hof van Peter den Groote, over het overlijden van diens zoon Alexis, weggesneden te hebben; dan had hij met meer succès het snoeimes op andere plaatsen kunnen aanwenden, alhoewel wij zulks, eens voor al, in welke vertaling ook, niet gaarne zien gebeuren. Doch ten slotte brengen wij hem onzen dank toe voor den gelukkigen inval dien hij kreeg, om een onmogelijk maar zoo te vertalen gedicht van Southey, over de groote gebeurtenis van 1812, en door den Eng. schr. opgenomen, maar geheel ter zijde te laten, doch ons daarvoor bij wijze van compensatie, de parodie in de plaats te geven, in 1813 bij ons *con furore* verschenen, meer lateren als mij, welligt ook maar door het *hooren* zoo half uit het hoofd, niet *in scriptis* bekend, en aldus beginnende:

Mijn heeren! 't is niet als voorheen,
Dat ik mij kom aan u vertoonen; enz., enz.

genootschap te Petersburg bezat, gesloten; al het drukken der Heilige Schrift in Rusland hield op; eene oplaag van tienduizend exemplaren der acht eerste boeken van het Oude Testament, welke men op de pers had, moest onvoltooid blijven, en twee honderd negen en tachtig auxiliairen werden afgeschaft. Des ondanks werd het ontstoken licht niet uitgebluscht', voegt de Schr. vertroostend er bij, waarop hij de gelukkige vaart, die de zaken van het Bijbelgenootschap weer na 1831 namen, ofschoon onder een censor staande zonder wien niets hoegenaamd op de pers mag gebragt worden, in korte trekken aanwijst, daarna in deze woorden zijn gansche werk sluitende: 'Dus beschikte God (die, om zijne magt te toonen, menigmaal zijne oogmerken merken bewerkt door middelen, schijnbaar te zwak voor het doel) *een kleinen sleutel tot opening van een groot slot*,' - waarop dan nog een aantal regelen volgt.

Toen wij het boek van de Redactie ter aankondiging ontvingen en daarvan ter eerste kennismaking bijna te gelijk het voorste en laatste blad vlugtig door ons werd opgeslagen, viel ons oog onwillekeurig op dien *kleinen*, door den Schr. zelven onderschrapten *sleutel*, waarbij wij in gemoede aan geenen anderen dachten - en wien, vragen wij bescheiden, kon het al niet even eens zijn gegaan? - dan aan dien beruchten sleutel van de kerk van Bethlehem, hier dan maar voor de antithesis *kleinen* genoemd, naar wij ter loops het opvatteden, en waaromheen wij dan verder vermeenden, zonder lang nadenken, dat het gansche slot zoo wat zou ronddraaijen van het geheele werk, namelijk om de *causa occasionalis*, gelijk de H.H. Medici zulks noemen, van den bejammerenswaardigen krijg, welken wij thans beleven, en dien dan van meet af, aan de hand der geschiedenis lang en breed geadstrueerd te zullen vinden door de ontwikkeling en behoorlijke uiteenzetting van het overoude, zoogenaamde Oostersche vraagstuk. Neen, de Schr. bemoeit zich op verre na zoo uitvoerig niet met dat gansche vraagstuk; hij roert dezen oorlog aan, even als elken voorgaanden, zonder veel meer; niet op dien oorlog, op zich zelven beschouwd, zocht hij ook juist neêr te komen. Wanneer wij

onze meening hieromtrent in een paar woorden moesten zamentrekken dan spraken wij het dus uit: de gemoedelijke schr., wij herhalen dit epitheton in allen ernst, houdt zijne blikken slechts op Rusland gevestigd van het standpunt der in zijn oog alleen waarachtige Christelijke leer; al wat daarbuiten ligt, is hem wel niet dadelijk onverschillig, maar toch geene hoofdzaak; de toestand van voorheen en nog van Ruslands kerk is als 't ware die roode draad, waarvan Göthe in zijnen ‘Wilhelm Meister’ spreekt, en welke bij hem dan ook, zigtbaar genoeg, van het begin tot het einde van zijn ongekunsteld werk doorloopt. De hoofdstrekking van al zijn geschrijf komt alzoo eigenlijk neer op eene troostrijke toespraak, tot al zijne geloofsbroeders gerigt, waarin hij bloot verwijst, hoe zij zelfs nú, ja juist nú nog, niet behoeven te wanhopen, in weerwil dan van vuur en zwaard, aan de eindelijke verwezenlijking van de gelukkige toekomst, die zich eens onder Alexander voorspellen liet, en ofschoon tijdelijk onderdrukt, reeds zulken verblijdenden aanwas verkreeg: ‘dat de Heidenen zullen komen tot het licht!’

Met dien *kleinen* sleutel, om het nog duidelijker te maken, bedoelt hij een klein traktaatje, dat omtrent veertig jaren geleden door een gewezen bedienaar des goddelijken Woords, Robert Pinkerton, voor het onderrigt in het Engelsch gebruikt werd bij de kinderen van Prins Metstschersky, waar hij na het afnemen zijner gezondheid huisonderwijzer geworden was. De bezorgde moeder dier kinderen, eene nicht van Keizer Alexander, vreezende dat hen iets geleerd mogt worden, dat zij niet zou kunnen goedkeuren, bleef gewoonlijk bij het geven der lessen in de kamer. Deze werd getroffen door hetgeen zij opving uit die lectuur. Zij werkte niet zonder invloed op het gemoed van haren reeds, zich zelven onbewust, tot mysticisme neigenden keizerlijken neef. De eerste persoon tot wien Alexander zich juist wendde om troost of geestelijk bestuur, was geen ander dan Jung Stilling; Mevrouw Krudener voltooide daarop ruimschoots de rest.

Als een enkel voorbeeld van die gemoedsgesteldheid, waarin de beheerscher aller Russen door zijne nieuwe vrienden, waaronder de meergenoemde Allen weldra eene zeer gewigtige plaats bekleedde, gebragt werd, diene hier het volgende voorval, te vinden in D. II. p. 264 en volgende: ‘Wanneer hij zich tot een bezoek naar Mevrouw Krudener begaf (wij zijn hier in het jaar 1815, kort na Waterloo), werd hij gewoonlijk verzeld door een vertrouwden knecht van Prins Wolskonki, Joseph geheeten. Op zekeren avond, terwijl zij het vestibule van Mevr. Krudeners woning binnentraden, vroeg de Keizer aan dezen Joseph: “hebt gij uitgevoerd wat ik u opgedragen had?” - “Sire,” hernam Joseph in groote verlegenheid, “ik heb het vergeten.” - De vorst, toornig wordende, zeî met vrij veel scherpte: “wanneer ik iets beveel, dan verwacht ik dat het stiptelijk volbragt wordt;” en onder het uitspreken dezer woorden trad hij de kamer binnen.

Mevr. Krudener ging hem te gemoet en vroeg hem naar zijn welstand, maar beschaamd en verdrietig, dat hij zich door drift had laten vermeesteren, antwoordde hij met afgetrokkenheid en met eenigzins verstoorden blik: “Wel, mevrouw, wel, - ja - regt wel.” De dame, het ongewone van zijn toon en manier opmerkende, zeî. “Wat is er gebeurd, Sire? gij schijnt onthutst.” - “O Mevrouw,” antwoordde hij, “het is niets; niets van eenig aanbelang; vergeef mij - wacht slechts een oogenblik - ik ben terstond weder bij u.”’ - Hij ging naar buiten, en Joseph opgezocht hebbende, zeî hij op allervriendelijksten toon tegen hem: ‘Vergeef mij, Joseph! ik ben hard en norsch tegen u geweest.’ - ‘Maar, Sire!’ begon-de knecht. - ‘Ik bid u, het mij te vergeven!’ viel de Keizer hem in de rede. Joseph wist nu wel, dat hij niet antwoorden moest, en de vorst, hem bij de hand nemende, vervolgde: ‘Zeg dat gij het mij vergeeft.’ - ‘Ja, Sire!’ stamelde de knecht. - ‘Dan dank ik u.’ En Alexander, hiermede zijne bedaardheid hernomen hebbende, trad de kamer weder binnen.’ - De lezer, inmiddels, staat hier misschien even gek te kijken, als toenmaals gewis die Joseph dat moet gedaan hebben - *si fabula vera* altijd.

Nog een enkel staaltje zij hier aangehaald, ten einde zoowel den stijl als den geest van het werk langs den eenvoudigsten weg echt kennelijk te doen uitkomen. Sprekende van die censuur in Rusland, zegt de Schr., met de woorden van Dr. Pinkerton: ‘werkelijk, mits gij u slechts onthoudt, over de geschilpunten nopens het uitgaan van den Heiligen Geest, het getal der sacramenten, de aanroeping der heiligen, de gebeden voor de ontslapenen enz. te spreken, moogt gij de levensleer van het Evangelie verkondigen, zonder dat gij behoeft te vreezen, dat de geestelijke gezaghebbers het werk te keer zullen gaan.’ - Men mag tegenwoordig hier roepen wat men wil, mits het maar altijd is: ‘leve Lamartine!’ - las men, kort na de Februarij-omwenteling, in een der Fransche dagbladen.

Inmiddels gaat de Schr. uit zich zelven aldus voort: ‘Van tijd tot tijd hebben de censors wel eens enkele veranderingen verlangd, maar deze waren van weinig aanbelang. Toen, bij voorbeeld, het leven van Lucy Maria Bigilow, een belangrijk Amerikaansch geschrift, gedrukt zou worden, maakte de censor zwarigheid omtrent éene paragraaf daarin. Lucy was, nog slechts een kind zijnde, zeer ziek geweest, en op deze omstandigheid wordt eene vermaning aan jonge kinderen gegrond, in welke aangenomen wordt, dat, bijaldien zij toen gestorven ware, zij verloren zou geweest zijn, aangezien zij geene verandering van hart ondervond, voor eenigen tijd naderhand. Hiertegen kwam de censor op, als zijnde zulk eene stelling strijdig met de leer der Grieksche kerk, die kinderen beneden de zeven jaren niet verantwoordelijk rekent. In plaats echter van de pen door de bedenkelijke zinsnede te halen, of geheel het werk af te wijzen, gaf hij

den raad het kind een paar jaren ouder te maken, hetgeen zelfs ook nog daarom geraden was, wijl geen Rus gelooven zou, dat een zoo ong meisje kon denken en handelen als Lucy gezegd werd gedaan te hebben. Hiertoe kon men echter niet overgaan; het *waarschijnlijke* moest wijken voor het *ware*.' - De onderschrapping hier is weer van den Schr. zelven; wij verwijzen uitdrukkelijk daarop: *ex ungue leonem*.

Uit al het voorgaande vermeenen wij, dat onze belangstellende lezer zich wel eenig denkbeeld zal kunnen vormen over den algemeenen aard en de strekking van dit boek. Wij zouden wel is waar de verdere kennismaking daarmede nog kunnen voortzetten, door eene vlugtige schets te geven van de geschiedenis, welke het behelst, doch onze reeds ter loops gemaakte opmerking, hoe dit toch meer als bijwerk, meer als *aanloop*, als wij 't zoo maar eens noemen mogen, gebezigd is, om tot de eigenlijke bedoeling te komen, welke wij hopen klaar en duidelijk genoeg te hebben aanschouwelijk gemaakt, ontslaat ons gewis bij de meesten van de nú te weinig bemoedigende moeite, die wij anders nog nemen konden met de ontleding van een en ander, zoo dan al niet van het gansche geschiedverhaal. Het is waar, enkele bijzonderheden komen daarin voor, welke men elders zoo ligt niet aantreft, het gevolg trouwens van het gedurig ontleenen, of liever overschrijven, uit journalen en wat dies meer zij. Met een enkel woord is echter mede reeds opgemerkt, hoe een goed deel dier bijzonderheden bij velen waarschijnlijk weinig aantrekkelijks zou hebben: bij de zoodanigen althans, wie het meer om eigenlijke geschiedenis te doen is, ook voor Rusland, altijd nog wél zoo geleidelijk en duidelijk te putten, om maar niet ver te gaan, b.v. uit Becker. Doch onzen schr., wij herhalen het nogmaals, ging ook boven en buiten alles slechts de uitbreiding van het Evangelie onder de Russen ter harte, en wanneer wij hem dan ook al geen goed geschiedschrijver kunnen noemen, wij onthouden hem daarom eensdeels onze sympathie niet, indien hij voor de uitbreiding zoekt te ijveren van Christelijke beginselen onder een volk, waarvan hij onder anderen zegt (D.I. p. 11): 'dat, wat hunne gebeden betreft, deze zich bepalen tot het Onze Vader en de Geloofsbelijdenis, met 's Keizers bijvoeging: 'Ik geloof in God in den Hemel, en in den Czaar op aarde.' - Dat dit waarlijk zoo is, kunnen wij noch bevestigen, noch ontkennen. Zonder ook daarom onze vroegere lofspraak van *gemoedelijkheid* terug te trekken, eindigen wij met onze eerste woorden, ons wel meermalen onder het lezen, in weerwil van een en ander, voor den geest gekomen: *timeo Danaos*. -

Nov. 55.

C.A. ENGELBREGT.

Dr. J.H. Schuurmans Stekhoven, Hoofdregelender Latijnsche Syntaxis voor eerstbeginnenden. Harderwijk, J. Wedding. 1855.

De Syntaxis van Prof. Boot, een uittreksel uit Madvigs Grammatica, heeft, ofschoon op onderscheidene scholen ingevoerd, ontegenzeggelijk groote gebreken. Men kan de volledigheid en de wetenschappelijke methode van het boek volkomen regt doen wedervaren, maar toch blijkt bij het gebruik, 't valt niet te ontkennen, hoe weinig het aan de behoeften voldoet. Uit ondervinding meen ik te moeten volhouden, dat zelfs vlugge leerlingen er herhaaldelijk geenen weg mede weten en op moeijelijkheden stuiten, waar voor hen geene moeijelijkheden behoorden te zijn. De oorzaken hiervan zijn gemakkelijk aan te wijzen. De regels zijn niet kort en duidelijk genoeg en de voorbeelden niet van dien aard, dat zij gemakkelijk in het geheugen worden bewaard. Aan dit laatste zou ik altijd groote waarde hechten; de voortreffelijkheid van de Grammatica van Vossius bestond voor een groot deel in de keuze der voorbeelden, welke zich zoo gemakkelijk in het geheugen prentten. Van dit alles bij Boot geen spoor. Bovendien is het aantal der voorbeelden veel te gering om den regel voldoende op te helderen. Aan den anderen kant is het werkje voor eerstbeginnenden minder berekend door zijne te groote uitvoerigheid. Zij kunnen veel missen, en geen verschil van letters of iets dergelijks wijst hun aan, wat voor hen het allernoodzakelijkste is. Ik moet het dus goedkeuren dat Dr. S. deze gebreken heeft trachten te verhelpen door eene bewerking. Hij kon daarbij veel laten vallen, wat voor zijn doel overtollig was, maar moest vooral duidelijker en helderder regels geven en het aantal voorbeelden aanmerkelijk vermeerderen. Dit was de taak die hem, naar het mij voorkomt, was aangewezen. Heeft hij deze taak naar behooren vervuld? Een paar woorden ter beantwoording dier vraag. Eene Latijnsche Syntaxis van twintig paginaas kl. 8°. zal niet ligt meer bevatten, dan zelfs voor eerstbeginnenden volstrekt noodzakelijk is. Maar juist dit al te kleine kader heeft gemaakt, dat onderscheidene zaken gemist worden, die tot de allereerste beginselen behooren. Zoo wordt van de *adiectiva*, die der *genitivus* regeren, allen *particeps* genoemd en het tweede *supinum* zelfs niet met name vermeld. Daarentegen vindt men andere punten behandeld, die best konden gemist worden; dat het *antecedens* in den *casus* van het *pronomen relativum* kan staan en de praeposities somwijlen tusschen *adiectivum* of *pronomen* en *substantivum* in, als in de uitdrukking: *hac de causa*, behoort niet tot het volstrekt noodige en kan op zijn hoogst maken, dat de leerlingen het navolgen, waar het niet te pas komt. Maar dit daargelaten; bij een uittreksel zal het

oordeel van den eenen dikwijls anders uitvallen, dan dat van den ander; de vraag is hier veeleer of hetgeen gegeven wordt, bruikbaar is; dat het eenigermate onvolledig moet zijn, springt bij de geringe uitgebreidheid van zelf in het oog. Intusschen, de regels zijn wel korter maar niet duidelijker dan bij Boot, en de voorbeelden nog veel minder talrijk en even ongeschikt. Een paar staaltjes. De achtste paragraaf luidt aldus: ‘ons onbepaald subject *men* wordt het meest uitgedrukt door het passivum der verba, soms ook door den derden of eersten persoon meervoudig van den indicativus activus, door den tweeden persoon enkelvoudig van den conjunctivus activus, of door *aliquis*. bijv. *Homerus caecus fuisse fertur;*’ wordt het meest uitgedrukt door het *passivum* der *verba:* maar hoe? daar komt het juist op aan. En zoo Dr. S. zich op dit punt verdedigt door te zeggen, dat dit tot de Etymologie behoort, dan vraag ik verder, of de leerling soms ook door het vroeger geleerde in staat is om het volgende toe te passen, bepaaldelijk wat betreft dien tweeden persoon van den conjunctivus. Ook de volgende paragraaf is onvoldoende. Het *imperfectum* wordt vooral gebruikt ter aanduiding van hetgeen *gedurende eenigen tijd* plaats had; zal niet ieder leerling hieruit opmaken dat hij moet zeggen: *Romulus* regnabat *Romae annos XXXVII?* Alle *afhankelijke vragen* staan in den conjunctivus, lees ik verder, en daarbij wordt slechts een enkel voorbeeld gevoegd, dat veel te weinig is. Maar wat zijn afhankelijke vragen? Dr. S. zal antwoorden, dat dergelijke zaken best mondeling door den docent worden verklaard; doch dit is geene reden, om het niet tevens in het leerboek op te nemen. Ik blader verder en stuit op § 46, waar o.a. de regel der *impersonalia piget*, enz., wordt opgegeven, met één voorbeeld en dat wel: *Pudes me Deroum hominumque*, hetwelk vertaald wordt: ik schaam mij VOOR Goden en menschen. Maar is dit voorbeeld niet juist geschikt om den leerling aangaande de ware beteekenis van den *genitivus* bij die *impersonalia* in het onzekere te laten? In de volgende §, die over den *Genitivus* handelt, wordt ook gesproken over een *Genitivus coniunctivus* of *prossessivus*, ‘die bloot de beteekenis heeft van een bijeenhooren zonder meer, en dus het meest overeenkomt met onzen tweeden naamval, bijv. *Romanorum bella civilia. Dialogi Platonis*.’ Uitermate practisch voor eerstbeginnenden.

Dit boekje ware mij welligt nooit onder de oogen gekomen, en zeker had ik er nooit eenig verslag van gegeven, zoo de Redactie van dit Tijdschrift het mij niet had toegezonden. Nu, meende ik, kon het welligt nuttig zijn aan een voorbeeld te toonen, hoe ligtzinnig men hier te lande met schoolboekjes omspringt. Het is onverantwoordelijk te vergeten, dat iedere onjuistheid en iedere onduidelijkheid bij den leerling eene scheeve voorstelling geeft en het oordeel bederft in plaats van het te vormen. Ik kan het gebruik van dit werkje niet aanbevelen.

Haarlem, 9 Januarij 1856.
Dr. S.A. NABER.

***De Stereoscoop en zijne verschillende inrigtingen verklaard, met aanwijzing om zelf teekeningen voor dat werk te vervaardigen, door G.W. Boot, Lzn. Met eene uitslaande plaat. Te Wageningen, bij G.H. van Hattum*. 1855.**

Het is waarlijk een verblijdend verschijnsel, dat in onzen tijd van alle kanten mannen opdagen, die zich ten doel stellen op verschillende wijzen de kennis der natuur ook onder het volk te verspreiden. Deze kennis toch beschaaft den geest, verbant kinderachtige bijgeloovigheden, en schenkt vreugde telkenmale als zij den sleutel overhandigt waardoor het nadenkend verstand zich inzage kan verschaffen in geheimenissen, waarvan het tot nog toe in het verschijnselslechts het opschrift kende. En toch, bij alle blijde verwachtingen, die in ons opkomen, wanneer wij zoovele krachten zien werken om de verspreiding dier kennis te bevorderen, worden wij niet weinig bedroefd, zoo wij er hier en daar opmerken, die juist eene tegenovergestelde rigting hebben.

Dan eerst kan men met nut aan deze verspreiding werkzaam zijn, wanneer degelijke natuurkennis de populaire verklaring der verschijnselen voorafgaat, of grondige ervaring de wezentlijke resultaten derwetenschap van wel geopperde, doch vaak met veel meer grond bestredene hypothesen weet te onderscheiden.

Ook de Schrijver van ‘de Stereoscoop’ had bovengenoemd doel voor oogen. In zijne voorrede toch geeft hij dit duidelijk te kennen, terwijl hij in zijne inleiding (bladz. 5) zijn oogmerk meer bepaald doet uitkomen, als hij zegt, dat de aanwending van den Stereoscoop ‘dieper doet indringen in de theorie van het zien.’ Wij willen nagaan, in hoeverre de Schrijver klare begrippen geeft van de wijze waarop wij zien, om daarnaar te beoordeelen of door deze bladen wezenlijk nut is gesticht.

In de keuze van een onderwerp is de S. naar ons inzien zeer gelukkig geweest. De Stereoscoop toch is in onzen tijd in veler handen en bij uitnemendheid geschikt om, bij eenig nadenken, vragen aangaande de wijze zijner werking te doen ontstaan. Daarenboven is die werking niet zamengesteld en op eene wijze te verklaren, die voor ieder bevattelijk is.

Dit onderwerp wordt behandeld in vier hoofdstukken (blz. 4-19), waarin de S., op eenige uitzonderingen na (bladz. 6, regel 12-19; bladz. 10, regel 2-7), met de ontwikkelingsgeschiedenis gelijken tred houdt. Deze behandeling is zoo volledig als men dit kan wenschen, en daarenboven klaar en bevattelijk. Uitgenomen eene aanmerking op de geheel verkeerde verklaring van het accommodatievermogen (bladz. 7), die ook in de inleiding voorkomt, en waarover wij zoo

aanstonds spreken zullen, willen wij dan ook slechts de volgende maken, die met de behandeling van den Stereoscoop zelven in geen verband staan.

Bladz. 8 wordt gesproken over piramides met cirkelvormig grondvlak; dit moet kegels zijn en later (bladz. 19) noemt de S. zelf deze ligchamen zóó.

Bladz. 9 vinden wij dat lichtstralen, zoo zij een doorschijnend ligchaam onder eenen scheven hoek ontmoeten, van den regtlijnigen weg afwijken; dit heeft alleen dan plaats, wanneer dit ligchaam een brekend vermogen heeft, verschillend van dat van de middenstof waarin zich de lichtstralen oorspronkelijk bewogen.

Op bladz. 18 hadden wij daar, waar over de volkomene terugkaatsing in een prisma gesproken wordt, gaarne eene verklaring van dit verschijnsel geplaatst gezien.

De handleiding tot vervaardiging van teekeningen voor den stereoscoop (bldz. 20-24) is aan den omvang van het werkje geëvenredigd, en volledig genoeg om met eenig nadenken ook meer zamengestelde teekeningen te maken.

Bldz. 22 komt echter eene uitdrukking voor, die wij niet onopgemerkt kunnen laten voorbijgaan. Daar toch noemt de S. de *lijn* BN. de projectie van het *punt* H; en evenzoo de *lijn* BN' de projectie van het *punt* H'. De projectie van een punt kan immers nooit anders dan een punt zijn. BN. is hier de projectie van de *lijn* HN; BN' die van HN'.

Ook het daarstellen van photographiën voor den stereoscoop wordt door den schrijver behandeld (bldz. 25, 30).

In volledigheid staat dit gedeelte veel bij de overigen achter; en dit kon wel niet anders, daar de omvang van het werkje den S. drong, kort te zijn. Wij duiden hem dan ook in het geheel niet ten kwade, dat hij het daarstellen van photographische portretten in het algemeen, onaangeroerd laat, en wij meenen diegenen, die zich hierin willen bekwamen, geene ondienst te doen, zoo wij hunne aandacht vestigen op een zeer verdienstelijk werkje, dienaangaande zeer onlangs te Breda in het licht gegeven (‘Photographie op papier en glas,’ enz., door Photophilus. Breda, bij Broese. 1855). Dit werkje toch munt uit door duidelijkheid, klaarheid van begrippen en volledigheid, en wij prijzen het daarom met te meerder genoegen aan, daar wij een lief hebber kennen, die door middel daarvan met geringe kosten zich reeds eene groote vaardigheid in het daarstellen van photographische portretten heeft verworven.

Wat de moeijelijkheden aangaat, die de S. (blz. 26) tegen het vervaardigen van een voorwerp voor den stereoscoop door ééne chambre obscure opgeeft, deze zijn weggenomen door de behandeling, door Prof. F.A. Barnard opgegeven (‘Dingler's Polytechn. Journal,’ Bd. CXXXV, Heft 6). Deze kaatst de lichtstralen, die van het voor-

werp komen, op twee spiegels, welke met elkander eenen hoek maken, zóó terug, dat zij in verschillende rigting op het objectief van de chambre obscure vallen. De hoek, dien de spiegels onderling maken, is veranderlijk, en daardoor kan men den afstand wijzigen, waarop de beelden, van hunne middelpunten afgerekend, van elkander staan.

De laatste drie bladzijden (blz. 30-33) zijn gewijd aan de zamensmelting der kleuren van verschillend gekleurde voorwerpen, wanneer men die door den stereoscoop beschouwt. Wij achten dit gedeelte een zeer passend toevoegsel aan het werkje, en het kan hun, die den stereoscoop tot hun vermaak bezigen, aanleiding geven tot het voortbrengen van verrassende verschijnselen. Ook de ontbinding van het licht in zijne zamenstellende kleuren, en de bepaling van hetgeen men door aanvullingskleuren verstaat, is hier kort en duidelijk voorgesteld.

Wij kunnen dus niet anders dan de behandeling van het onderwerp zelf, goedkeuren, en wij zouden in de handen van ieder, die zich met den stereoscoop bezig houdt, dit werkje met genoegen zien, indien in de Inleiding geene onnaauwkeurigheid voorkwam, die den lezers een geheel verkeerd begrip geeft van een der meest besprokene eigenschappen van het oog. Wij bedoelen het vermogen, om zich zoowel voor het zien op grootere als op kleinere afstanden geschikt te maken, het accommodatievermogen. Op bldz. 4 toch wordt gezegd: ‘De beide oogen kunnen dus niet slechts regts en links draaijen, maar ook hunne appels naar elkander toe- en van elkander afbrengen; met andere woorden: den hoek, welke gevormd wordt door de lichtstralen van het voorwerp naar de beide oogen, kunnen wij willekeurig vergrooten of verkleinen. *Dit vormt het accommodatie-vermogen van het oog*.’

Wanneer men een boek leest, dan houdt men het onwillekeurig op dien afstand, waarop het lezen het gemakkelijkst gaat; deze afstand is de afstand van het duidelijk zien. Verwijdert men het boek van de oogen of brengt men het er naderbij, dan zal men zien, dat met weinig inspanning het schrift, binnen zekere grenzen, leesbaar blijft. Daar nu het oog als eene lens werkt, en het beeld op het onbeweeglijk netvlies gevormd wordt; daar men verder weet, dat er tusschen de afstanden, waarop het beeld en het voorwerp zich van eene lens verwijderd vinden, eene bepaalde verhouding bestaat, zoo zou, wanneer de lens dezelfde gedaante steeds behield, alleen bij eenen afstand van het voorwerp een zuiver beeld op het netvlies gevormd worden. Deed men het voorwerp van het oog naderen, dan zou het beeld achter het netvlies vallen; verwijderde men het van het oog, dan viel het beeld voor het netvlies. In geen van beide gevallen zou er op ons netvlies een zuiver beeld komen; wij zouden in geen van beide gevallen naauwkeurig zien. Daar nu de ondervinding, zoo als wij zoo even opmerkten, anders leert, en dit ver-

schijnsel, wegens de onbewegelijkheid van het netvlies en de bewezene onveranderlijkheid in vorm van het buitenste oppervlak van het oog, geene andere oorzaak heeft, zoo moet de lens het vermogen bezitten hare oppervlakte, waar het noodig is, holler of vlakker te maken. Dat zij dit werkelijk heeft, hebben de naauwkeurige proeven van Dr. Cramer bewezen, terwijl Dr. von Reeke, in zijne 'Dissertatio Inaugur. de apparatu oculi accommodationis' (Utrecht, 1855), de naaste oorzaken beschreef van deze verandering in vorm. - Door deze verandering dan kan het oog zich geschikt maken voor de beschouwing, zoowel van nabij gelegene als van meer verwijderde voorwerpen; zij is de naaste oorzaak van het *accommodatie-vermogen van het oog*.

De S. zal het met ons betreuren, dat hij op deze wijze een verkeerd begrip heeft te weeg gebragt. Heeft hij toch door zijne duidelijke uiteenzetting van het voordeel, dat ons *twee* oogen geven, zijnen lezer 'dieper doen indringen in de theorie van het zien,' door zijne verkeerde verklaring van het accommodatie-vermogen heeft hij in tegenovergestelde rigting gewerkt. Wij kunnen hem dit daarom te moeijelijker vergeven, omdat hij in het door Dr. Bosscha vertaalde werkje van Helmholtz: 'Hoe zien wij?' eene zekere vraagbaak had, die hem voor zulke dwalingen had kunnen behoeden.

Nadat wij dus den inhoud hebben nagegaan, willen wij nog even een blik slaan op den vorm, waaronder de lezers dien ontvangen. Taalfouten zijn er zeldzame gebreken aan; alleen bladz. 15 is de S. minder consequent wat het taalkundig geslacht van den Stereoscoop betreft, terwijl wij (blz. 17) opmerken, dat men zegt: *zich* iets aanschaffen, en dat men bij ons niet zegt *beneden*, maar wel *bij* iets achterstaan.

Stelfouten komen in grooter getale voor.

Wij willen er slechts een paar doen kennen, terwijl wij kortheidshalve de plaats der overigen aanduiden.

Bladz. 5. 'Vele zijn de verbeteringen, welke na hem de Stereoscoop heeft ondergaan (;), ook (wat de kostbaarheid betreft), zijn zij merkelijk in prijs gedaald,' enz.

Bladz. 13. 'Ook is het bij den Stereoscoop van Wheatstone moeijelijk dien zoo te vervaardigen.' M.Z. Ook is het moeijelijk den Stereoscoop van W. zoo te vervaardigen,' enz.

Bladz. 25. 'Doch waar menschenkrachten ontbreken komt de natuur zelve te hulp, door de *photographie*,' enz.

Men zie verder: bladz. 4, regel 17-19; bladz. 6, regel 5-9; bladz. 8, regel 5-8; bladz. 14, regel 14-16 en regel 23; terwijl bladz. 6, regel 12-19 en bladz. 10, regel 2-7, daar niet op hunne plaats zijn.

En hiermede achten wij onze taak afgedaan; wij nemen daarom van den S. afscheid met een hartelijk: *Adieu, à revoir!*

Leyden, Jan. 56.

E. VAN DER VEN.

***Ruth. Een verhaal door de Schrijfster van Mary Barton. Uit het Engelsch, door C.M. Mensing*. 2 *deelen* 8°. *Utrecht, D. Post Uiterweer*. 1854.**

Het schijnt dat vele recensenten, wien de vervelende taak is opgelegd een Roman door te worstelen, en die dezen ook waarlijk doorgeworsteld hebben, zoo boos en wraakgierig zijn wegens den nutteloos verloren tijd, dat zij een aanprijzende aankondiging in *Letteroefeningen* of *Tijdspiegel* zenden, ten einde anderen in de verveling te doen deelen, welke hen bij de lezing getroffen heeft. Anderen zien slechts den naam des auteurs of uitgevers, en vinden hierin genoegzamen waarborg voor een prijzende bekendmaking van het boek, vooral wanneer Ds. X. door Ds. Y. wordt aangekondigd. Maar wanneer ik een aanprijzend woord voor ‘Ruth’ wil zeggen, behoor ik tot geen der twee genoemde categoriën, en wil gaarne mededeelen waarom ik het boek met genoegen las. Ik prijs vooreerst de economie des verhaals en de wijsheid van de auteur, om geen enkel persoon meer te doen optreden, dan voor haar doel noodzakelijk was; te veel personen op een tooneel te brengen, heeft ten gevolge dat men geen van allen onderscheidt. Ik prijs de opvatting der karakters Ruth, in de eerste plaats, de verwelkte bloem, die niets vraagt dan een nederig plekje in den tuin des levens, en die toch nog door menige ruwe hand wordt geschud, - de martelares van het vooroordeel - Mr. Benson, de man, bij wien hoofd en hart niet in harmonie zijn, maar wiens hart zóó ruim is in de menschenliefde, dat men voor hem knielen zou - zijne zuster Faith, de type van haren naam - de trouwe Sally, ruwe goedhartigheid, wier woorden doen weenen en lagchen te gelijk - Bradlaw, de man die meent voor zich zelf genoeg regtvaardigheid te hebben, en dan nog eene behoorlijke dosis over te houden, om anderen te oordeelen - Jemina, de hartstogtelijke, en Farquuhar de mannelijke man; ziedaar genoeg belangwekkende karakters om de handelingen te dragen. Ik prijs in de derde plaats den eenvoudigen dialoog; en de fijne, diep doordachte levensphilosophie, welke ik soms in het boek ontmoette, getuigen voor de volledige kennis der schrijfster van het menschelijk gemoed. Ik prijs het wijs gebruik van contrasten in het boek, juist genoeg aangewend om licht en schaduw te doen, uitkomen, en toch niet zóo nagejaagd, dat het geheel een tooverlantaarn worden zou. Ik prijs de auteur, die altijd haar hoofdpersoon en hoofdidee voor oogen hield, en alles dienstbaar maakte aan haar doel, om op den hoofdpersoon al het licht te doen vallen. Ik prijs-

den gekuischten stijl, niet te dor om te vervelen en niet te schitterend om te verblinden. Ik prijs de zuivere vertaling. Maar ik prijs niet de voorgestelde handeling, welke al het aanlokkende der nieuwheid verloren heeft, en bijkans in elk dramatisch product onzer eeuw gevonden wordt. Ik prijs niet het tweede en derde optreden van Belingham, waar hij slechts een schaduw is in de geschiedenis van Ruth.

Ik prijs niet de al te ziekelijke rigting in Ruth, welke onnatuurlijk en overdreven is, al gaf alles wat haar trof ook een hoogst ernstige kleur aan haar leven; eindelijk, prijs ik niet de correctie, en ik zwijg van de vignetten die voor Romanillustraties vrij wel zijn.

De lezer zal wel zeggen, dat hij nu eigenlijk nog niets van Ruth weet, en dan geef ik hem volkomen gelijk, er echter bijvoegende, dat ik deze aankondiging niet schreef om hem de lectuur van Ruth uit te winnen, maar alleen om hem te zeggen, hoe ik over dat boek denk, en wanneer nu mijn oordeel eenig gewigt bij den lezer heeft, dan zal hij Ruth niet ongelezen laten, en.... mij voor de kennismaking danken.

Febr. 1856.
C.

***De Graaf van Felsburg. Historisch-Romantisch Tafereel, door D....l., met een voorwoord van Chonia*. 2 *deelen*, 8°. *Nijmegen, H.C.A. Thieme, J.Fz*. 1854.**

Zelden voorzeker is er zulk een weinig voldragen vrucht ter wereld gekomen, als de ‘Graaf van Felsburg.’

Wat de historie aangaat, raden wij ieder, die eenig gezond begrip verlangt te bekomen van den dertigjarigen krijg, van Gustaaf Adolf en Wallenstein, het boek niet te lezen. Het geeft een verbrokkeld, onduidelijk en veelal onjuist verhaal van dien tijd, en getuigt van weinig bronnenstudie bij den auteur.

Wij zouden dit kunnen vergeven, als het boek als kunstprodukt lof verdiende voor blaam, en ons een genotrijk uur verschafte; doch ook dit is het geval niet.

Vraagt ge naar de karakters? Gustaaf Adolf bidt of staat op eene hoogte de soldaten toe te schreeuwen. Wallenstein doet niets dan spreken over zijne gelukster. Hugo, een ruiter van Tilly's leger, philosopheert over de Godheid van Jezus als de fijnste dominé, en de dames doen niets, als zich gehoorzame dochters te noemen, zonder dat eigenlijk iemand begrijpt, waarom men de veldslagen niet beschrijven kan zonder eenige karakters. Er zit in den rook en in het vergoten bloed dan karakter genoeg.

De dialoog is curieus, de soldaten philosopheren, disputeren, houden toepassingen (had de auteur ook nog eenige toepassingen disponibel?), alles, zonder dat het eenig verschil maakt, of een gehoorzame dochter of Pappenheim het woord voert.

Maar wat wij in het boek vinden, dat is eene refutatie van het Roomsch Catholieke geloof, zoo volledig, als wij het zouden verwachten van een predikant, die zich *a la tête* van eene Aprilbeweging stelt; doch, helaas! niet zoo als wij die zouden wenschen in den mond van een soldaat van Pappenheim en Tilly.

Doch reeds meer dan te veel over dit prul.

Ééne vraag rest ons. Hoe kwam Chonia er toe, een voorwoord voor den ‘Graaf van Felsburg’ te schrijven? Het is alsof een makelaar aan kenners in het vak de slechtste waren aanbood, doch met eene formidable aanprijzing; alsof men een oud huis veilt, met berigt dat het nieuw gebouwd was! Zou het huis, zouden de waren iets er door stijgen, en zou er met die aanprijzing wel iets anders gewonnen worden, dan een wantrouwen op den makelaar? Een van beiden is waar; óf Chonia kan een boek niet beoordeelen, en dan is zijne aanprijzing volkomen gelijk nul en roept men hem toe: *Caecus caecum ducit*, óf hij heeft *par complaisance* een vriend geholpen; doch dan hielp hij den vriend van den wal in den sloot en fopte het publiek.

Den schrijver raden wij, liever Catechismussen dan Romans te schrijven.

Chonia verzoeken wij, als een zijner vrienden weêr de schrijfwoede bekruipt, geen voorwoord te schrijven, doch liever de uitgave af te raden.

De schrijver van het boek en die van de voorrede zullen er dan in roem, het publiek in tijdverveling, en de uitgever in geld niet aan verliezen, zoo als nu met de ‘Graaf van Felsburg’ het geval is.

De wijze van uitvoering is zeer in harmonie met den inhoud.

De Jobeïde.

Het boek Job is een der meest uitgewerkte overblijfsels van de hebreeuwsche poëzij, wel waardig om meer algemeen in zijne eigenaardigheid gekend en gewaardeerd te worden, dan zulks mogelijk is, zoolang velen dit boek nog niet veel anders kennen, dan uit de Statenvertaling met hare kantteekeningen. Zeker is er - nevens den Prediker - geen boek, waarvan deze vertaling minder gelukkig geslaagd is, en werkelijk is het bij deze vertaling voor het nederlandsche publiek, voor zoover dit zich niet van andere overzettingen bedient, een in zijn geheel gesloten boek. Men vergelijke slechts de Statenoverzetting met die van van der Palm, en men zal zich overtuigen, dat dit gedicht nieuwe en verrassende denkbeelden in kwistigen overvloed bevat, die bij de Statenvertaling geheel verloren gegaan zijn, behalve nog dat veel in deze laatste niet veel anders is dan onzin. En toch is ook de vertaling van het boek Job door van der Palm niet altijd even gelukkig; menigte van plaatsen zijn door dezen Hoogl. niet genoeg begrepen, en zelfs de gang van het geheel is door hem niet zoo gevat, dat het geheel van het dichtstuk tot zijne regten komt. Niet dat ik eene volkomen goede vertaling, zelfs na den zeer verdienstelijken arbeid van Hirzel en Olshausen[1] mogelijk acht; bij het doorlezen van het gedicht ben ik op eene menigte van plaatsen gestuit, waarvan ik vermoed dat zij zeer corrupt zijn, en naauwelijks verwachten durf, dat zij door aannemelijke conjecturen te herstellen zijn; maar over menigte andere

1 Kurzgefasstes exeget. Handb. zum Alten Test. Zweite Lief. Hiob, von L. Hirzel, durchgesehen von Dr. J. Olshausen. 1852.

plaatsen is toch mede door den arbeid van genoemde geleerden een nieuw licht opgegaan, en de bedorvene plaatsen zijn niet zoovele, dat zij het onmogelijk maken, den gang van het dichtstuk in het licht te plaatsen. Dat wil ik beproeven, en zulks alleen door beredeneerde inhoudsopgave, waarin ik enkele der belangrijkste plaatsen opnemen zal[1].

Het boek Job is een *leerdicht*, en geenszins een *drama* of nader bepaald eene *tragoedie*, evenmin een *epos*. Wie het eene tragoedie genoemd hebben, toonen daardoor, dat zij niet goed hebben begrepen, waarin eigenlijk het tragische bestaat. De mensch, die, door heroïke, edele of onedele[2] beginselen gedreven, zich een doel voorstelt, dat hij niet bereiken kan, òf omdat het op zich zelf boven het menschelijk vermogen ligt, òf omdat het aandruischt tegen hetgeen in den raad der Godheid besloten is, òf omdat de omstandigheden en omgevingen het hem beletten, en die het slagtoffer zijner heroïeke (edele of misdadige) worstelingen wordt - zulk een mensch is de regt eigenlijke held der tragoedie. Zelfs kan het tragische zeer goed bestaan in een' heroïken strijd van beginselen *in het hart* van den held der tragoedie, wanneer hij zelf dan door dien strijd zich in het verderf stort, b.v. de Othello. - Het leven van den held in de tragoedie is òf een bewust of onbewust *trotseren* van den raad en weg der Godheid, òf een worstelen tegen het noodlot, òf een worstelen tegen de omstandigheden en de omgevingen, waarin hij geplaatst is; en het eigenlijke tragische bestaat daarin, dat de held juist door hetgeen hij met groote geestkracht doet, om zijn altijd heroïek (edel of onedel) doel te bereiken, zijne eer

1 Moge deze proeve tevens eene bijdrage zijn, om hen, die nog altijd ingenomen zijn tegen eene nieuwe vertaling des Bijbels, van het tijdige en noodzakelijke daarvan te overtuigen. Waarlijk, alle vrienden des Bijbels zijn der Synode grooten dank schuldig, en mogen wel met belangstelling den uitslag harer lofwaardige pogingen te gemoet zien.

2 Niet altijd edele; voor de tragoedie zijn slechts heroïeke beginselen noodzakelijk, zelfs al zijn die in zich zelve verkeerd. De Prometheus, de Macbeth (in zijn eerste optreden) zijn heroïek, maar goddeloos. Het verkeerde, misdadige, enz., is evenzeer stof voor de tragoedie als het edele en heilige en heerlijke; maar toch altijd slechts in heroïeke vormen, zoodat het heroïeke van de misdaad ons den held der tragoedie teekent als eenen man van grootschen aanleg, met ongemeene krachten toegerust. In den Macbeth is zeker ook de edele Duncan eene tragische figuur, maar de misdadige Macbeth (en zijne vrouw) toch veel sterker. Het heroïeke geeft ook aan het verkeerde en misdadige eenen zekeren adel of althans glans van grootheid, die ons aantrekt. De laatste strijd van Macbeth, den door helsche magten bedrogene, is hoog tragiesch.

te handhaven, zijne plannen door te zetten, enz., zelf bezwijkt. Zeker is er iets tragiesch in, dat eene vijandige magt in hoogere wereld den vromen Job in het ergste lijden stort, omdat hij vromer is dan eenig ander mensch, maar dit tragische is in het gedicht slechts bijzaak, en is toch ook het eigenlijk tragische niet eens, omdat de dichter ons dan had moeten teekenen, hoe (bij enkel *aardsche* beschouwing) juist de vroomheid van Job voor hem de bron des lijdens werd. Zelfs is het gedicht niet eens drama in ruimeren zin. Wel bestaat het, met uitzondering van den proloog en epiloog, uit enkel gesprekken, maar dat beteekent nog weinig. Immers de gesprekken hangen niet zamen met eene voortgaande handeling, maar zijn slechts verschillende beschouwingen van eene zelfde (rustende en niet zich ontwikkelende en voortbewegende) zaak. Ook voert de dichter de sprekende personen in, even als Homerus zijne personen laat spreken, met een: ‘toen zeide hij.’ Maar nog veel minder dan een drama is de Jobeïde een epos. Zekerlijk heeft het met het epos dit eigenaardige gemeen, dat de draad der gebeurtenissen in den hemel gesponnen wordt, en dat, hetgeen op aarde geschiedt, niets anders is dan een gevolg van hetgeen in den hemel reeds werd besloten. In elk epos toch zijn twee magten werkzaam, de mensch, en eene bovenaardsche magt, die des menschen geschiedenis leidt, en de eigenlijk bewegende kracht is. Werkelijk teekent ons de dichter in den proloog een tweetal raadsvergaderingen in den hemel, waarin alles besloten wordt, wat den held van het gedicht zal wedervaren. Wij zullen later zien, dat de bedoeling des dichters daarmede eene geheel andere is, dan wat de eposdichter zich met zulke handelingen in den hemel voorstelt. Maar men behoeft niet eens diep in den geest der epische poëzij doorgedrongen te zijn, om op te merken, dat de persoon van Job niet het minste gemeen heeft met hetgeen de eposdichter in zijnen held moet eischen. Onze nederd. vertaling van epos door ‘heldendicht’ strekt daarvan reeds ten bewijze. De lijdende vrome kan van dit gedicht geenszins de stof zijn, wel de worstelende held, die in het lijden zijnen heldengeest te krachtiger openbaart. Buitendien vordert de machinerie van het heldendicht *strijdende* magten in den hemel, die de raderwerken zijn, waardoor de strijdende magten op aarde in beweging gebragt worden. Daarom is het eigenlijke epos slechts te huis in de naïve perioden der ge-

schiedenis van eenig volk, naïef, omdat men zich de hemelsche huishouding geheel als eene aardsche huishouding denkt. Het epos is het eigendom der fabeleeuwen. Het is geboren uit eene soortgelijke wereldbeschouwing, als die der homerische Grieken, wier Olympus met elkander bestrijdende, op elkander jaloersche Goden bevolkt was. Waren ook deze Goden in het eind onderworpen aan hetgeen de dichters nu eens het Noodlot noemden, dan weder als den raad van Zeus (*βουλη Διος*) voorstelden, dit laatste denkbeeld werd niet met zulk eene consequentie ontwikkeld, of er kon nog in ernst van zulk eenen strijd der Goden sprake zijn, waarvan men met gespannen belangstelling de uitkomst te gemoet zag. Ware de voorstelling, die Schiller van ‘die Götter Griechenlands’ geeft, volkomen juist, ook in Griekenland ware nimmer een epos ontstaan:

> Da ihr noch die schöne Welt regieret,
> An der Freude leichtem Gängelband
> Selige Geslechter noch geführet,
> Schöne Wesen aus dem Fabelland!
> Ach, da euer Wonnedienst noch glänzte,
> Wie ganz anders, anders war es da!
> Da man deinc Tempel noch bekränzte,
> Venus Amathusia!

Het ontstaan van het epos zelf bewijst, dat de dichter van ‘die Götter Griechenlands’ niet volkomen grieksch gedacht heeft, toen hij zong:

> Finstrer Ernst und trauriges Entsagen
> War aus eurem heitern Dienst verbannt;
> Glücklich sollten alle Herzen schlagen,
> Denn euch war der Glückliche verwandt.[1]

Alle epos der oude Grieken heeft altijd een meer of min tragiesch karakter, en het tragische openbaart zich het sterkst, waar de dichters de Goden teekenden jaloersch op het geluk en de grootheid der ‘goddelijke’ helden. Zonder eene min of meer dualistische beschouwing van den hemel is er voor het epos naauwelijks meer plaats. Het nieuwere epos

1 Hiermede ontkennen wij de betrekkelijke waarheid niet van hetgeen Schiler over de Goden van Griekenland zingt.

(ik zou het liefst, in tegenoverstelling van het oudere, dat een gewrocht van die fabelachtige God- en wereldbeschouwing was, het kunst-epos noemen), als daarin Satan de plaats inneemt van die magt, die de raadslagen der goedgunstige Goden wederstreeft en verijdelen wil, heeft altijd iets wanstaltigs, hoeveel kunst de dichters ook ten toon spreiden mogen. Immers reeds bij joodsche, hoeveel te meer bij christelijke God- en wereldbeschouwing, is Satans strijd tegen God ‘von Haüse aus’ een magteloos verzet, een dwaze - meer of min bespottelijke - strijd, waarvan elk lezer reeds bij den aanvang met volkomene zekerheid weet, dat Satans volstrekte nederlaag de eenige uitkomst moet zijn, en dat de overwinning van Satan aan God volstrekt geene moeite, geene inspanning kan kosten, zelfs geene ernstige beraadslagingen, hoe den strijd aan te binden. De krachten moeten meer of min tegen elkander opwegen, zoo de strijd ons interesseren zal, en daarom valt dit interest geheel weg, waar eene der strijdende krachten met volstrekte almagt toegerust is. Alle dichting moet waarheid zijn, wel geene historische waarheid in engeren zin, maar de verdichte historie moet rusten op en zich bewegen in eene God- en mensch- en wereldbeschouwing, waaraan de dichter zelf volkomen gelooft. Aan zijne fantasie is geene speelruimte vergund buiten het rijk der mogelijkheden. Een dichter als Homerus heeft in dezen zin aan de scheppingen zijner fantasie geloofd. Dit geldt reeds minder van Virgilius, wiens Aeneïs, bij veel schoons, toch als één geheel, als epos beoordeeld, niet als goed geslaagd beschouwd worden kan. Om eene Henriade te dichten, was eene half-poëtische, half-prozaïsche geest als die van Voltaire noodig, die begaafd was met het talent, om zijne gedachten gemakkelijk en vloeijend in verzen te brengen, en met het vernuft[1], om zoo noodig met kwistige hand beelden en sieraden uit te strooijen[2]. Maar ook de hooggeroemde

1 Vernuft is nog geen geest; vernuftige en aardige gezegden zijn nog geene ideeën.

2 Zoo ligt noemt men reeds hem een goed dichter, die den *vorm* der poezij overmeesterd heeft. Alsof in poëzij de vorm het voornaamste ware! Gemakkelijke, vloeijende versificatie is zeker ook verdienste; wie zal verdienste aan den kunstenaar ontzeggen, die voortreffelijke afgietsels van anderer kunststukken te maken weet; aan den schilder, die meesterstukken goed copiëert; aan den dichter, die vrij en gemakkelijk vertaalt? Maar het *dichten* zelf is toch de hoofdzaak; en wie bij dit woord omtrent alleen aan de techniek van het verzen-maken denkt, doet wèl, zijne poëtische studieën tot de ‘allerliefste versjes’ te bepalen, en zijne handen niet aan de ware chef-d'oeuvres te slaan. Ik weet zeker, hij zal vloeijende jaarboekjesverzen veel voortreffelijker vinden, dan b.v. de gedichten van Göthe of Bilderdijk. 't Is waar, voor wie het verzen-lezen beschouwt als tijdkorting in verloren uurtjes of als amusement in meer of min banalen zin! Ware poëzij is het aanschouwelijk en voelbaar en tastbaar maken der idee, door haar in zulk eenen vorm te beligchamen, dat woord en woordenklank en maat en rijm als door de idee zelve geschapen schijnen. Zij leeft en ademt in het beeld; maar het beeld van den waren poëet is slechts de door de fantasie aanschouwelijk gemaakte idee; wat dan poëzij, waaraan de ideeën zelve ontbreken? of waarvan de ideeën alledaagsch zijn?

meesterstukken der epische poëzij van lateren tijd, wat hebben zij als epos weinig aantrekkelijks! Geen wonder, dat Miltons ‘Paradise Lost,’ Klopstocks ‘Messias,’ Bilderdijks ‘Ondergang der eerste wareld’ in Engeland, Duitschland, ten onzent, zoo weinig populair zijn geworden, en meer geprezen dan gelezen! Doch in het boek Job wordt zelfs niet eens eene worsteling van den Satan tegen Gods oppermagt geschilderd. Want al staat de held (of liever, want held is hij niet, de hoofdpersoon) van dit gedicht onder den invloed van Satans nijd en boosheid, die hem al zijn lijden berokkent, Satan doet zulks eerst, nadat hij daartoe vergunning van God heeft bekomen. En wat reeds genoeg zou zijn, om aan de Jobeïde het karakter van epos geheel te ontzeggen, het is dit, dat juist die trekken, die nog meer of min een epiesch karakter schijnen te dragen, slechts dienen tot inleiding, en om den hoofdpersoon in zulke levensomstandigheden te voeren, waaruit de dichter aanleiding nemen kon, om Job en zijne vrienden zoo te laten redeneren, als zij doen, terwijl de beschouwingen en redeneringen zelve (niet de handeling) het eigenlijke ligchaam van het dichtstuk zijn.

Het boek Job is een leerdicht, waarin de Dichter een onderwerp - eene algemeene waarheid - veelzijdig wil beschouwen. Hij doet zulks in zangen en tegenzangen, waarin Job aan de eene zijde en Jobs vrienden aan den anderen kant hunne meeningen bepleiten, totdat eindelijk na dezen langen woordenstrijd en Jobs daarop gevolgde overpeinzingen Jehova als regter en scheidsman optreedt, en aan al het vragen en wedervragen een einde maakt, niet door de vragen zelve te beantwoorden, maar door zijne magt en majesteit te openbaren, en den mensch het zwijgen

op te leggen. Als leerdicht behoort dit Boek mitsdien het naast tot de lyrische poëzij; immers - wat men zegge - alle leerdicht moet tot dit genre behooren of bevat prozaïsche elementen, die intusschen meestal der didaktische poëzij eigen zijn[1]. 't Getuigt meer voor den vromen dan den poëtischen zin van onze Vaderen, dat Cats de meest populaire van Neêrlands poëten was, wiens poëzij toch dikwijls niet veel anders is dan in maat en rijm gebragt proza. Zelfs de groote Bilderdijk moet prozaïsche elementen in zijne ziel gehad hebben, toen hij het plan ontwierp om 'de Ziekte der geleerden' te bezingen[2] waarom ook dit MEESTERSTUK ons wel in bewondering kan zetten over de hoogte, die Bilderdijk in de *kunst* van dichten bereikt had, maar ons geenszins met geestdrift bezielen. Het onderwerp, hoe hoog poëtiesch voorgesteld, met hoe weelderige fantasie en woordenpracht uitgewerkt, is en blijft uiterst prozaïesch. Ook de Jobeïde heeft prozaïsche elementen, maar is toch - vooral in de gesprekken van Job zelven en in die van Jehova - meestal hoog lyriesch. Job spreekt zich zelven uit, en zijne woorden zijn meer uitboezemingen van wisselende gewaarwordingen en gemoedsstemmingen, dan bespiegelingen over eene objective zaak.

Het eigenlijke onderwerp van de Jobeïde is de mozaïsche vergeldingsleer, zooals die b.v. Deut. XXX voorgesteld wordt, en die reeds eenen Asaf aan het wankelen bragt in zijn vertrouwen op God, toen hij het geluk der goddeloozen aanschouwde, terwijl hij zelf, hoewel rein van hart en vroom van wandel, in ellende verkeerde. Psalm LXXIII: 2, 3, 12, 13. Zij kwam hierop neder, dat alle rampen, die de mensch ondervond, gevolgen van en straffen wegens zijne

1 Vandaar overvloed van didaktische poëzij, waar deze bij eenig volk begint te versterven, althans hare laatste levensperiode ingetreden is. De echte poëet - wiens ziel poëzij is - kan zich uit den aard der zaak tot het zuiver didaktische weinig aangetrokken gevoelen. Dat element verblijve den prozaïsten!

2 Ik kan mij naauwelijks eenige andere reden denken, dan zijne zucht, om juist door behandeling van zulk een prozaïesch onderwerp zijne meesterschap te toonen - wat hem zeker bewonderenswaardig gelukt is.

openlijke en verborgene zonden waren. Dat noemt Bildad de wijsheidsleer, hun van vaderen en voorvaderen overgeleverd, dat dezelfde wet van oorzaken en gevolgen in de zinnelijke en zedelijke wereld heerscht, en dat de bodem, waarin 's menschen aardsch geluk wortelt, zijne eigene zedelijke gesteldheid is; waar dus die plant verdort, is het alleen daaraan te wijten, dat zij geen voedsel vindt in den bodem, waarop zij gegroeid was.

> Verheft zich de bieze buiten het slijk?
> Groeit het rietgras buiten het water?
> Terwijl het nog groen is en niet afgesneden wordt,[1]
> Zoo verdort het eerder dan alle gras![2]
> Zoo ook is het lot van allen, die God vergeten,
> En de verwachting van den booze zal vergaan.[3]

Of althans, zoo lijden den vrome treft en de goddelooze gelukkig is, dat is van korten duur en spoedig neemt beider lot eene wending. In deze voorstelling vond onze dichter geenen vrede. Zij was met zijne ervaring in tegenspraak. In het onverdiende lijden van den onberispelijken Job zoekt hij het onbevredigende en onhoudbare der mozaïsche vergeldingsleer in het licht te stellen. Wat dan volgens hem de ware verklaring van het lijden der vromen, het geluk der goddeloozen is? O, hij ontkent niet, dat God niet slechts menigmaal, maar zelfs in den regel, met de aardsche rampen het vergelden der zonde bedoelt! Hier en daar zien wij echter bij hem het denkbeeld doorschemeren, dat de Alregeerder somtijds de bekeering en loutering, ja zelfs de verheffing en verheerlijking van den lijder bedoelt. Maar de hoofdstrekking van zijn gedicht is om aan te wijzen, hoe zeer wij dwalen, wanneer wij onze aardsche levensomstandigheden beschouwen als den maatstaf der gunst of ongunst, waarin wij bij God staan. Zijne hoofdgedachte is deze:

> Wie meent, al de besturingen Gods met den mensch te mogen afmeten naar dezen oppervlakkigen maatstaf, dat elks geluk of ongeluk aan zijne deugd of zonde beantwoordt, die maakt zich aan vermetelheid schuldig,

1 Eer het daartoe rijp geworden is.
2 Vóór zijnen tijd.
3 VIII: 11-13.

omdat de ware beweeggronden van hetgeen God doet voor ons verborgen zijn, en Gods wijsheid alle menschenwijsheid te ver overtreft, dan dat wij haar met ons beperkt verstand zouden kunnen bevatten.

Als opschrift boven dit boek zouden wij het woord van Elihu (XXXVI: 24-26) kunnen plaatsen:

Gedenk, dat gij Gods werk[1] groot maakt,
Hetwelk de menschen luide bezingen.
Alle menschen staren het aan -[2]
Toch ziet de sterveling het slechts uit de verte!
Zie, God is groot, en wij begrijpen hem niet.

Volgens aanwijzing van den dichter zelven laat zich het boek Job gevoegelijk op de volgende wijze verdeelen:

1°. De vóórgeschiedenis of proloog. De geschiedenis van Jobs vroomheid en ongeluk. I en II.

2°. Jobs klagt over den weg Gods. III.

3°. Eerste gesprek van Job met zijne drie vrienden. Dezen zoeken Job te bewegen, om in zijn lijden de regtvaardig straffende hand Gods te erkennen en zich als een schuldige voor God te verootmoedigen, als wanneer God hem uitredden en zegenen zal. IV-XIV.

4°. Tweede gesprek. Zij dringen daarop nog sterker aan bij Job, en houden hem voor, welk een verschrikkelijk lot den lijder wacht, die zich tegen God verhardt. XV-XXI.

5°. Derde gesprek. Zij spreken hun vermoeden uit, dat Job zich aan *grove* zonden schuldig heeft gemaakt, en raden hem dringend aan zich met God te verzoenen. XXII-XXVI.
In elk dezer gesprekken wederlegt Job hen volkomen, door zich op zijne eigene ervaring te beroepen en op hetgeen men in de wereld menigmaal gebeuren ziet, en brengt in het laatste geprek hen tot zwijgen.

6°. Slotrede van Job aan zijne vrienden, waarin hij hun aantoont, in hoever zij regt gesproken, maar in welk opzigt grovelijk gedwaald hadden. XXVII en XXVIII.

1 Uit het vorige vs. blijkt, dat bij Gods werk als bestuurder en beschikker van 's menschen levenslot bedoelt, hetwelk aller lof en hulde waard is, al begrijpen wij het niet.
2 Met bewondering en verbazing.

7°. Alleenspraak van Job over zijn vroeger geluk, zijne tegenwoordige ellende en zijne onschuld voor God. XXIX-XXXI.
8°. Verschijning van Jehova, die Job verootmoedigt, hem *eerst* in het algemeen overtuigend, hoe weinig het den nietigen mensch voegt met God te twisten, en *dan* in het bijzonder, hoe dwaas en zondig het is, wanneer de mensch met zijn klein verstand zich in Gods wereldbestuur wil mengen. XXXVIII-XLII: 6.
9°. Epiloog, of nageschiedenis. Jehova doet beslissende uitspraak in den twist van Job en zijne drie vrienden. XLII: 6 vgg.

Wij zijn in deze inhoudsopgave Hoofdst. XXXII tot XXXVII met stilzwijgen voorbijgegaan. Zij bevatten de redenen van Elihu. Naar mijne overtuiging worden zij met volle regt door de meeste geleerden voor een toevoegsel van latere hand gehouden. Het zijn deels taalkundige gronden, waarop men deze meening bouwt. Deels maakt men de onechtheid dezer redenen hieruit op, dat zij den zamenhang van het gedicht storen, dat er verder noch in den proloog, noch in den epiloog van Elihu melding gemaakt wordt, dat er voorts niet ééne reden zich laat denken, waarom Job het stilzwijgen bewaart op Elihu's berispingen, schoon hij soortgelijke gronden als de drie vrienden aanvoert, gronden, ten deele reeds vroeger door Job beslissend wederlegd, terwijl Elihu's redenen bovendien menige navolging van andere gedeelten dezes gedichts bevatten.

1. De proloog.

Ten einde de onhoudbaarheid der mozaïsche vergeldingsleer, indien men daarmede alle raadselen in het Godsbestuur oplossen wil, in het klaarste licht te plaatsen, teekent de dichter ons in den proloog[1] beide de voorbeeldige en volstrekt onberispelijke vroomheid en het zeer gelukkige lot van den aartsvader Job. Die vroomheid was geen schijn; neen, de alwetende God zelf getuigt herhaaldelijk van Job, dat er niemand op de aarde was gelijk hij, zoo regtschapen en godvruchtig en afkeerig van alle kwaad. Als proeve van

1 Die intusschen even als de epiloog proza is.

zijne buitengewone vroomheid verhaalt de dichter, dat Job alle weken zijne kinderen ‘heiligde’ en voor hen offerde. ‘Mogelijk,’ dacht hij, ‘hebben mijne kinderen gezondigd, en God heimelijk vaarwel gezegd,’ aan God niet gedacht. Aanvankelijk beantwoordde Jobs geluk aan zijne uitstekende vroomheid. Maar ziet, op eens verliest hij door vijandelijke invallen, door het bliksemvuur, door het instorten van een huis, al zijn goed en al zijne kinderen, zoodat hem letterlijk niets meer overgebleven was. Maar Job buigt zich neder voor Gods aangezigt en spreekt: ‘Ledig kwam ik uit, ledig keer ik weder tot den schoot mijner moeder (de aarde); de Heer heeft gegeven, de Heer heeft genomen, de naam des Heeren zij geloofd!’ Doch nieuwe beproevingen wachtten den ongelukkige; hij werd met eenen boosaardigen uitslag en duldelooze ligchaams-smarten bezocht ‘en zulks,’ de dichter voegt het er beteekenisvol bij, ‘terwijl hij nog - rouwbedrijvend over den dood zijner kinderen - in de asch zat.’ Ook nu echter zondigde de vrome lijder niet; ja, mogt ook zijne eigene vrouw, wrevelig geworden, hem opzetten tegen den Heer: ‘Houdt gij nog vast aan uwe regtschapenheid? Zeg God *vaarwel* en sterf!’[1] de vrome lijder geeft ten antwoord: ‘Gij spreekt, zoo als eene goddelooze vrouw zou spreken! Ook het goede ontvangen wij van God: zouden wij dan het kwade niet ontvangen?’

Intusschen heeft de dichter ons reeds een blik laten slaan op de ware oorzaak van Jobs lijden en het doel, hetwelk God zich daarmede voorgesteld had. Hij maakt ons getuigen van een tweetal raadsvergaderingen in den hemel, waar Jehova gezeten is als Koning in het midden van zijne rijksgrooten, hier ‘de kinderen Gods’, d.i. Engelvorsten genoemd. Ook Satan vertoont zich in deze vergadering en spreekt lasterlijke taal over Job, wiens vroomheid hij aan baatzuchtige beginselen toeschrijft. De schrijver laat Satan in den hemel op soortgelijke wijze spreken, als menschelijke lasteraars plegen te doen, wanneer vrome menschen rijk gezegend worden door God. Eerst heet het bij Satan: ‘Job weet wel, waarom hij u, o Jehova! dient; gij hebt hem in alles rijk gezegend! Nu dan, onttrek hem dien

1 Dat is niet: beroof u zelven van het leven! maar: waartoe God nog gediend? hij kan u niets meer ontnemen dan uw leven, en uw leven heeft voor u alle waarde verloren.

zegen, zoo hij niet openlijk u vaarwel zeggen zal.' Later, als Job deze beproeving standvastig had doorgestaan: 'Huid voor huid, en al wat iemand heeft, zal hij geven voor zijn leven!' een spreekwoordelijk gezegde, waarvan de zin ongeveer deze zal zijn: Zoolang gij, o Jehova! hem persoonlijk onaangetast laat, zal hij ook u persoonlijk niet lasteren; maar tast gij zijn leven aan, gij zult zien: ook hij, als elk mensch, heeft zijnen prijs, waarvoor zijne deugd te koop is.

Bedrieg ik mij niet geheel, dan wil de schrijver door deze beide raadsvergaderingen in den hemel het doen uitkomen, dat God aan zijnen dienaar Job met geen ander doel al dit zware lijden toezendt, dan om zijne eer luisterrijk te handhaven, nu zijne vroomheid gelasterd, of althans zijne beginselen verdacht worden. Is deze opvatting juist, dan zijn de rampen der vromen in dit geval de bewijzen, hoe hoog zulke vromen aangeschreven staan bij God, en zulks terwijl de menschen in de rampen de teekenen van Gods toorn meenen te zien, terwijl de lijdende vrome zelf zich door God verongelijkt en van Gods gunst verstoken waant.

Treffender contrast laat zich niet wel denken, dan de werkelijke bedoelingen Gods met Jobs lijden, zoo als wij die uit deze twee raadsvergaderingen in den hemel kennen, en de bedoelingen, die de drie vrienden van Job, Elifaz de Themaniet, Bildad de Suhiet en Zofar de Naämathiet, Gode toedichten. Dezen, van Jobs rampen gehoord hebbende, waren gekomen om hem te beklagen en te vertroosten, maar voegden in plaats daarvan hem harde verwijtingen toe, intusschen slechts zoodanige, waartoe zij bij gestrenge en consequente toepassing der mozaïsche vergeldingsleer volkomen regt schenen te hebben. Om de grootheid van Jobs lijden regt te doen uitkomen, verhaalt de Schrijver, hoe de vrienden eerst hem niet herkenden, en later allerlei treurgebaar maakten, en 'bij hem op den grond zaten zeven dagen en nachten zonder een woord te spreken; want zij zagen, dat zijn lijden zeer groot was.'

Job is de eerste, die het stilzwijgen afbreekt, en zijne gemoedsstemming uitboezemt in eene hevige jammerklagt, waarmede het eigenlijke dichtstuk aanvangt.

2. Jobs zelfvervloeking en jammerklagt over god.

In duldelooze smart vervloekt Job den dag zijner geboorte. Hij wenschte wel, dat hij nimmer geboren of terstond na zijne geboorte gestorven ware. Het lot der ontslapenen noemt hij benijdenswaardig. Want in het doodenrijk, zegt hij,

> Daar eindigt het woelen der goddeloozen,
> En de uitgeputten vinden daar rust.
> De gevangenen[1] alle te zamen hebben daar vrede;
> Zij hooren de stem van den drijver niet meer.
> De geringe zoowel als de groote is daar,
> En de knecht is daar vrij van zijnen heer. (III: 17-19.)

Hij eindigt zijne klagt met de vraag, door zoo menigen ongelukkige in de lijdensure gedaan:

> Waarom geeft God aan de ellendigen het licht,
> En het leven aan de zielsbedroefden?
> Aan hen, die wachten op[2] den dood, maar hij is er niet,
> En daarnaar graven meer dan naar schatten?
> Die blijde zijn, tot jubelens toe,
> Die zich verheugen, dat zij (eens) een graf zullen vinden?
> Den man, die niet meer weet, waarheên zich te wenden,
> Wien God allen uitweg versperd heeft? (III: 20-23.)

Deze klagt en vraag geven stof tot de verdere gesprekken.

3. Eerste gesprek.

> Jobs jammerklagt was tegelijk eene aanklagt van God en eene bedilling van Gods weg. Daarom kunnen Jobs vrienden ook niet langer zwijgen, waar zij meenen, dat de eer van Gods regtvaardig wereldbestuur aangetast wordt, overtuigd als zij zijn, dat alle ellende van den mensch geene andere oorzaak heeft dan zijne eigene zonde. Zij vermanen den lijder, om dit ook in te zien en op zich zelven toe te passen, zich voor God te verootmoedigen, en dan ook gerust op uitkomst te hopen.

1 Slaven gemaakt.
2 Hunkeren naar.

Elifaz begint met zijne bevreemding te kennen te geven, hoe een man als Job kan spreken op zulk eenen toon:

> Zie, gij weest velen teregt,
> En sterktet slappe handen.
> Uwe woorden rigtten den struikelende op,
> En krommende knieën maaktet gij vast.
> En als het nu aan u komt, zijt gij ongeduldig,
> Nu het u aantast, zijt gij radeloos!
> Is dan uwe godvreezendheid niet uw vertrouwen?
> Deze met uwe braafheid niet uwe hoop?
> Bedenk toch: *Wie is ooit onschuldig vergaan?*
> *En waar zijn ooit opregten uitgeroeid?*
> Maar 't is, gelijk ik gezien heb:
> *Die ondeugd ploegen en onheil zaaijen*,
> *Die maaijen dat ook!* (IV: 3-8.)

Maar hoe nu, volgens dezen maatstaf, het lijden van den vromen Job te verklaren? Niets gemakkelijker dan dat, meent Elifaz. Immers alle menschen zijn onrein en schuldig voor God. Dat vooral wil hij Job met hoogen ernst op het harte drukken.

> Onder de overpeinzingen, de nachtvisioenen,
> Terwijl alles in diepen slaap was gedompeld,
> Greep vrees en huivering mij aan;
> Zij deed al mijne beenderen rillen!
> Want een windadem ging mijn aangezigt voorbij;
> Het haar mijns ligchaams rees te berge!
> Daar bleef iets staan, maar ik wist niet, hoe het er uitzag;
> Eene gestalte was voor mijne oogen;
> Ik hoorde eene fluisterende stem:
> ‘Zou een mensch regtvaardig zijn voor God?
> Een man rein voor zijnen Maker?
> Ziet, op zijne dienaren[1] vertrouwt hij niet,
> En in zijne Engelen vindt hij dwaasheid!
> Laat staan die leemen hutten[2] bewonen,
> Wier grondslag op het stof rust!
> Men verbrijzelt ze eerder dan motte;

1 De Engelen.
2 Het menschelijke ligchaam.

Van den morgen tot den avond[1] worden zij vermorzeld;
Zonder dat men er acht op slaat, vergaan zij voor goed!
Wordt hun levensdraad niet van één gereten?
Zij sterven, maar zonder de wijsheid!'[2] (IV: 13-21.)

En bovendien, gaat hij voort, wat baat al dat morren en twisten tegen God? Waarlijk, als wij morren en klagen, dan zullen de Engelen niet als onze voorspraken optreden[3]! Integendeel, Elifaz had er treffende voorbeelden van gezien, dat alle verharding tegen God den mensch onvermijdelijk in ellende stortte, en zulks voorwaar ook niet onverdiend:

Want de zonde komt niet uit den grond voort,
De ellende spruit niet uit de aarde!
Maar de mensch wordt tot ellende geboren,[4]
Gelijk vuurvonken om naar boven te vliegen! (V: 6, 7.)

Ware ik dan in uw geval, zegt hij verder, ik zou tegen God niet willen twisten.

Integendeel, IK zou tot God mijn toevlugt nemen,
En mijne zaak aan God overgeven!
Die groote dingen doet, tot er geen doorzoeken,
Wonderen, tot er geen tellen aan is! (V: 8, 9.)

1 In éénen dag; 's morgens worden zij krank, 's avonds zijn zij reeds dood.
2 De wijsheid wordt tot hun dood toe hun eigendom niet, die blijft Gods eigendom.
3 Men geloofde namelijk, dat de Engelen als voorsprekers voor den boetvaardige bij God optraden, welk denkbeeld vooral uitvoerig door Elihu (XXXIII: 23, 24) ontwikkeld wordt. God, zegt Elihu, spreekt menigmaal tot den mensch om hem te bekeeren, en van het verderf te redden. God doet zulks nu eens door droomen, waarin hij den mensch zijnen wil openbaart, dan door ziekten, die hem aan den rand des grafs brengen. Maar verootmoedigt de getuchtigde zondaar zich, dan is er voor hem uitkomst te hopen. Al was hij reeds op het punt, om in de handen der 'Doodsengelen' te vervallen, als hij roept tot God:

> Zoo er dan voor hem een Engel, een Voorspraak is,
> - Eén uit die duizenden, wier ambt is den mensch te openbaren wat regt is -
> Dan begenadigt hem God, en hij spreekt (tot dien voorsprekenden Engel):
> 'Verlos hem! Dat hij niet dale in het doodenrijk!
> Ik heb zijnen zoenprijs aangenomen!'

4 Wat Elifaz hier leert, is hetzelfde wat wij gewoonlijk erfzonde noemen, al brengt Elifaz haar niet met de zonde der ouders in verband. Peccatum originale. Hij wil zeggen: de mensch wordt zoo, met zulk een aard geboren, dat hij van zelf tot zonde en mitsdien ellende vervalt. 's Menschen ellende ligt alzoo niet buiten, maar in hem zelven.

Immers God is alvermogend. Met zijne regens drenkt hij de aarde. Ook het lot der menschen regelt hij geheel. Zoo is er voor elken ongelukkige, slechts niet voor den goddelooze nog hoop. Want als God rampen toezendt, hij doet het tot tuchtiging en bekeering.

> Zie, gelukkig de mensch, dien God kastijdt;
> Zoo versmaad dan de tucht des Almagtigen niet!
> Want hij doet smart aan, en hij verbindt;
> Hij slaat, en zijne handen heelen! (V: 17, 18.)

Op zich zelf eene schoone en ware gedachte, waarmede intusschen Elifaz slechts bedoelt, dat Job ook in zijn lijden tuchtiging voor zijne zonden zal erkennen. Rampen, als beproevingsmiddelen der vromen - daarvan had Elifaz nog geen denkbeeld. Zij waren hem eene bekeerings-, geenszins eene volmakings-school.

Om een overzigt van den gang der ideeën in dit Gedicht te geven, is het niet noodig elk der sprekers op den voet te volgen. Wat de drie vrienden in elk gesprek zeggen en wat Job hun antwoordt, beweegt zich in denzelfden gedachtenkring. Wij kunnen daarom kortheids- en duidelijkheidshalve in elk gesprek de redenen der vrienden en de antwoorden van Job bijeenvoegen.

Vooral in dit eerste gesprek herhalen Bildad (VIII) en Zofar (XI) wat reeds in andere woorden door Elifaz was gesproken. Zofar verwijt bovendien Job nog, dat zich zelven rein te verklaren, gelijk hij gedaan had, vermetelheid en aanranding van gods eer en hoogheid was:

> Want gij hebt gezegd: *Rein is mijne leer*,[1]
> *En zuiver ben ik zelf in Gods oogen!*
> Doch voorwaar!.... och of God sprake,
> En zijne lippen voor u ontsloot,
> En u bekend maakte de diepten zijner wijsheid,
> Dat zij veelvoudig zijn in kennis!....[2]
> Zoo weet dan, dat God nog vele uwer zonden voorbijziet![3]

1 Mijne grondbeginselen.
2 Dat zij alle menschelijke kennis oneindig ver overtreffen.
3 Indien God u bezocht naar verdiensten, dan zoudt gij nog geheel iets anders en ergers lijden dan nu.

Zoudt gij de diepten Gods vinden?[1]
Ze vinden, zoo volkomen als de Almagtige zelf?
Zij zijn hooger dan de hemel: wat zult gij doen?[2]
Dieper dan de hel: wat zult gij er van weten?
Langer dan de aarde is haar maat, en breeder dan de zee.
Indien God dan onverwachts aangrijpt en overlevert
En de vierschaar spant: wie zou hem van gedachte veranderen?[3]
Want hij kent de goddelooze menschen zelf wel,
Hij ziet de ongeregtigheid, al let hij er niet op.[4]
Een man nu - een kleinverstand - zou een borst opzetten?
Wordt dan de mensch als een woudezelsveulen[5] geboren?
(IX: 4-12.)

Job heeft op al deze bedenkingen en verwijtingen zijner vrienden het antwoord gereed. Heftig was zijne klagt, hij ontkent zulks niet; maar die heftigheid zijner klagt was toch waarlijk wel uit de grootheid zijns lijdens te verklaren; zelfs de wensch, dat God hem mogt wegnemen uit het leven, was bij zulke dingen, als hem wedervoeren, niet onredelijk; maar bitter had hij zich over het gedrag van hen, zijne vrienden, te zijnen aanzien te beklagen.

Hem, die vertwijfelt, komt liefde van zijne vrienden toe,
Hem, wien de vrees des Heeren dreigt te ontzinken! (VI: 14.)

maar zij waren trouweloos geworden, en hadden hem in zijne hoop op medelijden en opbeuring diep teleurgesteld. Hij had immers geene geschenken van hen gevraagd, geen geld, om hem los te koopen uit de hand eens verdrukkers. Evenwel hadden zij niets dan scherpe verwijtingen, en dat zonder bewijs. Hoe onredelijk bovendien!

1 De verborgene wijsheid Gods uitvorschen en begrijpen.
2 Om de verborgene wijsheid Gods te verstaan.
3 Indien God, die in zijne volkomene wijsheid ook daar reeds zonden ziet, waar wij ze niet opmerken, den zondaar (door de levensrampen) als voor zijne vierschaar daagt: wie zou God dan door onschuldsbetuigingen kunnen overtuigen, dat hij daarin dwaalde? God bedriegt zich in niemand!
4 Hij weet, zonder daartoe bijzonder onderzoek of oplettendheid te behoeven, de verborgenste ongeregtigheid.
5 Zoo wederspannig, die zich niet toomen laat.

Hoe aangenaam zijn de woorden der waarheid!
Maar wat beteekenen uwe betichtingen?
Zult gij, om te betichten, woorden[1] toerekenen,
Daar toch de woorden van een vertwijfelende voor den wind zijn?
(VI: 25, 26.)

Werkelijk was dat hoogst onbillijk, dat de vrienden hunne beschuldiging van Job bouwden op deze woorden, die hij in vertwijfeling gesproken had, en daarnaar zijn vroeger leven beoordeelden. Job echter kent zich zelven onschuldig, en durft zulks vrijmoedig getuigen.

Nu verliest de lijder zich in eene sombere beschouwing van het menschelijke leven in het algemeen, die hij echter spoedig weder op zijne treurige omstandigheden toepast. Roerend is de beschrijving van den jammervollen toestand, waarin hij verkeert, en hij besluit haar met de niet minder roerende bede:

Heb ik gezondigd, wat deed ik u, o Menschenhoeder?[2]
Waarom hebt gij mij gesteld tot een wit,[3]
Zoodat ik mij zelven tot eenen last ben?
En waarom vergeeft gij mijne misdaad niet,
Neemt gij mijne ongeregtigheid niet weg?
Maar nu.... in het graf zal ik nederliggen;
En zoekt gij mij dan, zoo ben ik niet meer! (VII: 20, 21.)

Hadden Jobs vrienden gezegd, en wel bij herhaling, dat geen mensch regtvaardig is voor God, ook Job verklaart, daarvan volkomen overtuigd te zijn, en van Gods grootheid en majesteit weet hij even goed, ja beter, te spreken dan zij. Twisten of zich verzetten tegen God, hij wist het zeer wel, moet uitloopen op 's menschen eigen verderf; maar, hoe vermetel ook, zulks te durven bestaan tegen dien grooten God,

Die de bergen verzet, en men bemerkt het niet,[4]

1 Hij denkt aan de woorden zijner jammerklagt; zie bl. 597.
2 Gij had daarvan 10ch geene schade.
3 Voor de pijlen van uwen toorn.
4 Onverwacht, eer men er aan denkt.

Die ze omkeert in zijnen toorn;
Die de aarde doet beven van hare plaats,
Terwijl hare pilaren worden geschud;
Die de zon gebiedt, en zij straalt niet meer,
En de sterren rondom verzegelt;[1]
Die alleen de hemelen uitspant,
En wandelt op de hoogten der zee;[2]
Die den Wagen[3] geschapen heeft,
Den Orion en de Pleiaden,[4]
Benevens de kameren van het Zuiden;[5]
Die groote dingen doet, tot er geen doorzoeken,[6]
Wonderen, tot er geen tellen aan is! (IX: 5-10.)

Allen, zelfs de magtigsten bukken voor Gods oppermagt; de geweldigsten durven hem niet wederstaan en kunnen het niet;

Laat staan, dat ik hem zou te woord staan,
Mij met hem in woordenstrijd wagen.
Ja, al was ik regtvaardig, ik zou hem niet antwoorden;
Mijnen Regter zou ik om genade bidden.[7]
Riep ik[8], en antwoordde hij mij,
De moed zou mij ontvallen, omdat hij mijne stem ter oore nam;
Hij, die mij overvalt in een stormwind,[9]
En mijne wonden zonder reden vermenigvuldigt;
Hij, die mij geene verademing gunt,
Maar mij met bitterheden verzadigt;
Zoo het de kracht van den sterkere geldt: 'HIER!'[10]
Geldt het het regt: 'WIE DAGVAART MIJ?'

1 Ze door wolken aan het oog onttrekt.
2 Op de hooge baren, waarover Gods adem - de stormwind - wandelt.
3 Het prachtige sterrenbeeld de Groote Beer.
4 Het zevengesternte in het sterrenbeeld de Stier.
5 De verborgene plaatsen van den zuidelijken hemel.
6 Deze en de volgende regel slaan terug op Elifaz' woord, V: 9, bl. 599.
7 Ik, hoewel onschuldig, zou, zoo God mij verscheen, wegens den verpletterenden indruk van Gods oppermagt, geene woorden vinden, om mijne onschuld te betuigen, en slechts genade bidden.
8 Om met God te twisten over zijn bestuur.
9 Ps. CXXXIX: 11.
10 D.i. dan spreekt God (mijn tegenpartij): '*hier* ben ik!' want hij is van de overwinning zeker. Ook in den volgenden regel voege men in zijne gedachten de woorden: *dan kan hij zeggen*, tusschen.

Ben ik regtvaardig, zijn[1] mond zal mij verdoemen;
Ben ik onschuldig, hij zal mij zondaar verklaren. (IX: 14-20.)

Maar toch, hij wil het openlijk uitspreken, laat er dan van komen, wat er van kome, ja al moet het hem het leven kosten:

'IK BEN ONSCHULDIG!' want ik geef niet om mijne ziel,
Ik versmaad mijn leven![2] (IX: 21.)

Ja, hij weet het nu door eigene smartelijke ervaring, of men vroom is en of men goddeloos is, ''t is alleen één en hetzelfde' (22). Maar hoe God hem behandele, hij kan met God over het regtvaardige of onbillijke niet regten, omdat God hem te magtig is.

Ik kan hem niet antwoorden als mijns gelijken,
Met hem niet treden voor eene regtbank![3]
Daar is geen scheidsman tusschen ons,
Die zijne hand op ons beiden kan leggen.[4]
Nam God zijne roede[5] van mij weg,
En ontzette mij zijne ontzaggelijkheid niet,
Dan zou ik spreken en niet voor hem beangst zijn;
Want daartoe heb ik bij mij zelven geene reden.[6] (IX: 32-35.)

Doch het leven walgt hem: wat zou hij dan vreezen voor God? neen, vrijmoedig wil hij spreken:

Ik zal tot God zeggen: Veroordeel mij niet![7]
Geef mij te kennen, waarom gij mij straft?
Is het, omdat gij lust hebt in het kwellen,
In het versmaden van de werken uwer handen,
In het begunstigen der goddeloozen? (X: 2, 3.)

Maar dat is immers ongerijmd in zich zelf! Zou God zich dan misschien in den persoon van Job bedriegen? Hem

1 In 't oorspr. staat *mijn*, wat geen zin geeft.
2 Echt tragiesch. Het trotseren zelfs van God.
3 Omdat er geene is, aan welker uitspraken God onderworpen-zou zijn.
4 Die over ons beide magt heeft.
5 Waarmede hij mij thans slaat.
6 Vrije vertaling. Mijn geweten spreekt mij vrij.
7 Zonder reden, of zonder te verklaren waarom.

van zonde verdenken? Hem pijnigen, om te weten te komen of hij zondig is, gelijk menschen zulks doen? Doch dit is even ongerijmd! 't Is Job dan een volslagen raadsel, waarom God hem zoo kwelt, waarom God, die toch wel weet, dat hij geenszins een goddelooze is, hem met geweld eene (onware) belijdenis van schuld afpersen wil. Hoe wonderlijk handelt God met zijne schepselen! Gij, o God! - zoo is in 't kort zijn gedachtengang - gij, dezelfde, die mij geschapen hebt, doet mij smart aan. Kunstig hebt gij mij gevormd; ‘benevens het leven hebt gij weldadigheid aan mij gedaan, en uwe zorg heeft mijnen adem bewaard.’ En toch - ook dat mijn lijden was in het verborgene reeds bij u besloten, onverschillig of ik goed of slecht leefde! Het ware mij dan veel beter nooit geboren te zijn geweest of gestorven te zijn, voor mij iemand had gezien.

Jobs vrienden hadden hem op de almagt en majesteit van God gewezen. Met regt mag Job, zegt hij, zich beklagen, dat zijne vrienden algemeen bekende dingen hem voorhouden, alsof hij die niet weten, daaraan niet denken zou! Ja, wat zij daarvan gezegd hadden, dat werd reeds door de redelooze natuur, de dieren des velds, de vogelen des hemels, de visschen der zee aan elk verkondigd, dat Gods almagt alle dingen doet. Ouden van dagen hadden hem reeds geleerd, dat Gods hand alleen des menschen lot en leven bestuurt.

Bij hem is wijsheid en magt,
Zijns is de raad[1] en het overleg.
Ziet, als hij afbreekt, dan wordt het niet meer gebouwd,
Als hij iemand inkerkert, dien wordt niet opengedaan.
Ziet, als hij de wateren ophoudt, dan droogen zij uit,
Als hij ze uitzendt, woelen zij de aarde om.[2]
Bij hem is kracht en wijsheid,

1 Het raadsbesluit.
2 Van hem komt droogte en overstrooming. De dichter denkt aan vruchtbare en onvruchtbare tijden. Overstrooming = vruchtbaarmaking, zoo als door den Nijl in Egypte. Daaraan dacht de dichter. Een zijdelingsch bewijs dat onze dichter in Egypte leefde.

In zijne hand is de dwalende en de verleider.
Hij voert de raadsheeren gevangen[1] weg,
En de regters maakt hij waanzinnig.
Den band der koningen[2] maakt hij los,
En hij bindt den gordel om hunne lenden. (XII: 13-18.)

Ja, God doet alles! Dat had hij zelf opgemerkt en van de ouden gehoord. Dat behoefden zij hem daarom niet te zeggen! Vrijmoedig durft hij zich nogtans voor God verdedigen; want wat zij van hem hadden gezegd was leugen, en zij waren nietige artsen, wier woorden geenen troost, geene opheldering der raadselen bevatte'n, en zij deden wijzer indien zij zwegen! Zij spraken zoo, gelijk zij meenden, tot Gods eere; zij kozen partij voor God tegen hunne overtuiging, en om God te believen noemden zij hem schuldig; waarlijk, dat was niet goed in Gods oogen.

Zult gij, Gode ten gevalle, onregt spreken?
Hem ten gevalle, onwaarheid spreken?[3]
Zult gij voor God partij kiezen, voor hem strijden?
Zal dat goed zijn, wanneer hij u[4] onderzoeken zal?
Of zult gij hem misleiden, gelijk men een mensch misleidt?[5]
Tuchtigen zal hij u, tuchtigen, zoo gij heimelijk partijdig zijt![6]
Zal zijne majesteit u niet verschrikken, zijne vrees niet op u vallen?
Uwe gedenkspreuken zijn spreuken van asch,
Uwe verschansingen verschansingen van leem![7] (XIII: 7-12.)

Openlijk durft hij zijnen wandel voor God verdedigen; ja, hij zou het doen, indien God hem slechts verademing gunde van zijne smarten! Maar nu brengt zijne smart slechts klaagtoonen op zijne lippen, en verliest hij zich in

1 Eig. ontkleed, omdat gevangenen barrevoets en van de opperkleederen ontdaan weggeleid werden.
2 Gebondene koningen bevrijdt hij.
3 Gelijk vleijers, om een koning te believen, altijd den koning gelijk geven, of zij overtuigd zijn of niet.
4 Uwe gezindheden.
5 Of meent gij, dat God zich door uwe bedriegelijke redenen zal laten overtuigen dat ik zondig ben?
6 Zoo gij tegen uwe innerlijke overtuiging de partij van God kiest. God wil slechts waarheid in het binnenste.
7 Gedenkspreuken = dat, wat gij zegt, dat ik gedenken moet; verschansingen = verdedigings- of bewijsgronden.

eene moedelooze beschouwing van het korte, en zoo ellendige leven; want als iemand dood is, dan is alles toch uit.

> Want voor een boom, zoo hij afgehouwen wordt, is er verwachting,
> Dat hij weder uitloopen en loten schieten zal;
> Of zoo zijn wortel veroudert in de aarde,
> En zijn tronk versterft in den grond,
> Van den geur des waters spruit hij uit,
> En maakt takken als eene jeugdige plant.
> Maar sterft een man, dan is hij weg;
> Geeft een mensch den geest: waar is hij?
> Het water vloeit weg uit het meer,
> En eene rivier verloopt en wordt droog;
> Ook de mensch, als hij sterft, staat niet op;
> Totdat de hemel vergaat[1], ontwaken zij niet,
> En worden uit hunnen slaap niet gewekt. (XIV: 7-12.)

Ware dat anders, ware er een terugkeeren uit het doodenrijk te hopen,

> Och of gij mij in het doodenrijk verstaakt,
> Zoo lang mij daar verschoolt, totdat uw toorn ophield,
> Mij een bepaalden tijd zettet, en dan mijner gedacht!

Maar, roept hij moedeloos uit, welk eene dwaze gedachte! Dat is het onmogelijke;

> Indien een mensch dood is, zou hij weêr leven?
> Dan zou ik al de dagen van mijn diensttijd hopen,
> Tot mijne aflossing komen zou.

Job vergelijkt zijn verblijf (uitgaande van de door hem als dwaas beschouwde onderstelling) in de onderwereld met eenen diensttijd, het oogenblik zijner wederkeering met aflossing; beelden aan de krijgdienst ontleend. Hij eindigt met de moedelooze klagt, dat er voor hem niets te hopen, dat het na den dood met 's menschen vreugde gedaan is; hij weet alsdan van niets meer; slechts draagt hij de smart van zijn ligchaam, dat vergaat[2].

1 D.i. in der eeuwigheid.
2 XIV: 22. Een zonderling denkbeeld! Alsof de gestorvene nog smarten zou gevoelen, dat de wormen zijn vleesch verteren.

4. Tweede gesprek.

Hadden Jobs vrienden in het eerste gesprek hem vermaand, om ootmoedig in zijne rampen de welverdiende straffen zijner eigene ongeregtigheid te erkennen, zij meenen, dat hunne welmeenende en wijze vermaningen slechts afstuiten op Jobs hoogmoed. Daarom slaan zij in het tweede gesprek eenen veel scherperen toon aan, en schilderen hem waarschuwend het ontzettende lot, bovenal het vreeselijke einde van den goddelooze, die zich verhardt, terwijl zij van uitzigt op eene blijdere toekomst weinig meer spreken.

Elifaz geeft zijne verbazing te kennen, dat een verstandig man, als Job is, zulk eene taal kan voeren. Voorwaar, Jobs redenen waren met alle godsdienst in strijd, en reeds uit zijn spreken zelf mogt men met regt besluiten, hoe het met zijne vroomheid geschapen stond. Welk eene inbeelding, welk een verregaande hoogmoed, op zulk eenen toon tegen zijne vrienden, maar vooral welk eene zonde, alzoo tegen God te spreken, voor wien geen mensch of Engel rein is, laat staan dan een zoo zondig mensch als Job,

> Laat staan een man, die afschuwelijk en diep verdorven is,
> Die de ongeregtigheid indrinkt als water! (XV: 16.)

Ernstig wil Elifaz hem daarom voorhouden, wat den goddelooze wacht. Wat hij zeggen zal uit eigene opmerking, was hetzelfde, wat ook overgeleverd was van de vaderen uit dien overouden tijd, toen de vaderlandsche bodem nog niet door vreemden ontwijd was. Aan dezen zal Job toch wel geen gezag ontzeggen!

> De goddelooze kwelt zich zelven[1] zijn leven lang,
> Al de jaren door, den geweldenaar weggelegd.
> Een geroep van schrik dringt hem in de ooren,
> Zelfs in vredestijd overvalt hem de vijand.
> Hij denkt aan geen terugkomen uit gevaren,
> Maar schichtig ziet hij om naar het zwaard.
> Hij zweeft rond om brood, en zegt: ‘Waar?’

1 In de volgende verzen teekent hij deze *zelf*-kwelling; men denke dus aan geene eigenlijke rampen, maar ingebeelde, door het boos, altijd het ergste duchtende geweten.

Hij weet, dat de dag des onheils hem nabij is.
Angst en benaauwdheid verschrikken hem;
Zij beklemt hem als een koning, toegerust ten strijde.
(XV: 20-24.)

Ja, zoo siddert de goddelooze voor ingebeelde gevaren, gelijk men angstig is, wanneer een Koning aan het hoofd van een wel toegerust krijgsheir gereed staat aan te vallen, terwijl men zich geenszins verdedigen kan. Doch de goddelooze heeft ook wel reden om zoo te vreezen; eens toch treft hem buiten twijfel de ontzettende vergelding voor zijn werk.

Dit laatste wordt nog sterker uitgesproken door Bildad. Hij spreekt Job (en wie als Job denken, daarom in het meerv.) aan:

Tot hoe lang zult gij strikken voor woorden spannen?[1]
Let op den zin, dan zullen wij verder spreken!
Waarom worden wij geacht als het (redelooze) vee,
Zijn wij verachtelijk in uwe oogen?
Gij, die uwe ziel verscheurt door uwen toorn!
Zal om uwentwil de aarde ontvolkt,
Eene rots versteld worden uit hare plaats?....[2]
Ja, het licht des goddeloozen zal uitgebluscht worden,
En de vonk zijns vuurs zal niet glinsteren! (XVIII: 2-6.)

En nu gaat hij voort met de ellende, waarin de zondaar wordt gestort, in vreeselijke beelden te teekenen; ja, hij met zijn geslacht zal vergaan!

Vreemden zullen wonen in zijne tent,
Zwavelvuur wordt gestort op zijne woning;

1 Volgens Hirzel: *Tot hoe lang zult gij jagt maken op woorden?* Stellig verkeerd, omdat *strikken* in st. constr. met *voor woorden* verbonden is, en beide woorden daarom onafscheidelijk aan elkander verbonden zijn. Indien de lezing niet corrupt is, kan de zin slechts deze zijn: *Tot hoe lang zult gij zulke strikken spannen, waarin men woorden verstrikt?* in andere woorden: *Tot hoe lang zult gij voortgaan, op de woorden te vatten en te vitten, zonder op de zaak zelve te letten?*

2 Zal de orde der dingen om uwentwil omgekeerd worden?

Van onderen verdorren zijne wortelen,
En van boven wordt zijn tak afgesneden;
Zijne gedachtenis vergaat van de aarde,
En buiten (in 't openbaar) heeft hij geenen naam meer!
(XVIII: 15-17.)

In nog sterker trekken teekent Zofar de goddelijke Nemesis over den booze. Dit noemt hij de eeuwige wet, die geheerscht heeft van de schepping der menschen af, dat de vreugde van den goddelooze slechts een oogenblik duurde, opdat én hem én zijne kinderen (XX: 10) de goddelijke wraak te vreeselijker zou treffen; daaraan is voor den booze geen ontkomen:

Vlugt hij voor de ijzeren wapenen,
De stalen boog doorschiet hem;
Hij trekt (den pijl) uit, die komt (diep) uit zijn lijf,
Het glinsterende staal komt voort uit zijne gal;
Verschrikkingen des doods wandelen hem aan.
Alle onheil is weggelegd voor zijn goed,
Een niet ontstoken vuur[1] zal het verteren;
Met hetgeen over is in zijne tent, zal het kwalijk vergaan.
De hemel zal zijne ongeregtigheid openbaren,
En de aarde zal tegen hem opstaan.
Het goed van zijn huis[2] zal vervreemd worden,
Zal vervloeijen op den dag van Gods toorn.
Dat wacht den booze van Gods wege,
Dat is van 's Heeren wege het loon voor zijn spreken.
(XX: 24-29.)

Ook nu weder valt het Job niet moeijelijk, de redenen zijner vrienden te ontzenuwen, wat de toepassing daarvan op hem zelven betreft. Hij beklaagt zich, dat zij, in plaats van hem te vertroosten, hem slechts verdriet aandoen. De vrienden mogen zich eens voorstellen, dat zij in Jobs plaats waren en Job in de hunne!

1 De bliksem.
2 Zijne familiegoederen.

Ook ik kon wel spreken, gelijk gij,
Waart gij in mijne plaats!
Tegen u zamenspannen met woorden,[1]
Met mijn hoofd over u schudden,
Met mijnen mond u versterken;
De beweging mijner lippen zou u verligting geven!

Job spreekt in bitteren spot; dat toch deden de vrienden. Zal hij verder spreken? zal hij ophouden? Het een neemt zijn lijden niet weg, het andere vermindert het niet! Ja, dat lijden is vreeselijk boven mate; mogt zijn regt slechts eenmaal blijken!

Mijn aangezigt is rood van weenen,
En op mijne oogleden is stikdonkere nacht![2]
En dat, hoewel er geen onregt in mijne handen,
En mijn gebed zuiver is.
O aarde! bedek mijn bloed niet,
En voor mijn schreijen zij geene plaats![3]
Doch ook nu - zie, in den hemel is mijn getuige,
En mijn getuige in den hooge is mijn pleitbezorger![4]
Over God drupt mijn oog![5]
Mogt men toch uitspraak doen, waar het eens mans twistzaak
met God geldt,
Gelijk een menschenkind ten aanzien van zijnen naaste!

1 Eene moeijelijke phrase. Letterlijk: Ik zou eene verbindtenis maken tegen u met woorden. Hirzel: woorden met elkander verbinden tot eene lange rede. Maar dan is de praep. B toch zeer hard. De vrienden spanden tegen hem zamen in woordenstrijd; dat kon hij (met anderen) ook wel doen, zoo hij in hunne plaats was.
2 Ik ben blind geweend.
3 Toon, dat ik onschuldig ben; onschuldig bloed, meende men, werd door de aarde niet ingezogen, maar bleef om wraak of regtvaardiging schreijen. Geene plaats, d.i. geene eindplaats, geen einde.
4 Ik waag hier eene conjectuur. Het part., hier door *pleitbezorger* vertaald, beteekent nergens in de par. pll. *bespotter*. De 70 lazen: 'ik ben (pleitende) biddende tot God!' (vrije vertaling). Alzoo stond in hun handschrift het woord *mijne vrienden* niet, dat mij schijnt te zijn een in den tekst geslopen interpretament van *mijne voorspraken*. Dat en hoe ik anders punctueer, moge men uit de vertaling opmaken. - Job wil zeggen: God weet mijne onschuld, God kan dus mijn pleitbezorger zijn; zoo ween ik dan van Gods wege, dat hij het niet doet.
5 Hirzel: *Tot God smeek ik weenend!* maar dat staat er niet: *Tot God ween ik!* en dat is geen zin. Daarom geef ik aan mijne opvatting de voorkeur.

Want de getelde[1] jaren zijn in aantogt,
Ik ga heen op een weg, waarop geen terugkeeren is!

Zijner onschuld zich bewust, kan hij zich onbekommerd den hoon zijner vrienden laten welgevallen! God slechts trede op als zijn borg, en vernedere hunnen trots. God - ja, maar die juist heeft hem diep vernederd en tot smaadheid gesteld, zoodat de regtvaardigen dat met ontroering en verbazing aanzien. Wat echter zijne vrienden aangaat, hun troost, dat er uitkomst dagen zal, werpt hij van zich; voor hem geene andere uitkomst dan het graf!

In zijne verdere antwoorden stijgen zijne aandoeningen, en de spoedige wisseling daarvan wordt door den Dichter inderdaad meesterlijk geteekend[2]. Zijne vrienden willen, dat hij schuld belijden zal, en dat mag hij niet. Ontkent hij in 't algemeen, dat hij zondig is? Verre van daar!

Ja, waarlijk, ik heb gezondigd,
En mijne zonde is mij bestendig voor oogen!
Maar zoo gij in ernst u trotsch tegen mij aanstelt,
En mijne ellende (smaadheid) mij tot verwijt aanvoert:
Zoo weet dan, dat God mij verongelijkt,
God in zijn net mij omsluit. (XIX: 4-6.)

En nu teekent hij zijne ellende in al haren omvang; zelfs bij vrienden en nabestaanden is hij in verachting, ook zijne eigene huisgenooten willen niets meer van hem weten; die hij liefhad, waren hem vijandig. Zouden zijne vrienden werkelijk gelooven, dat hij aan zoo buitengewone misdaden schuldig stond, waaruit zulk lijden te verklaren was? Zoo smeekt hij dan weemoedig:

1 De weinige, mij nog overige, jaren.
2 Jammer, dat de vertaling van het laatste gedeelte van Hoofdst. XIX zoo onzeker is. Eene gramm. volkomen houdbare is nog door niemand gegeven, en mijns inziens niet te geven, zoolang men niet let op het abrupte (waarvoor geene taalregelen zijn), door den hevig bewogen gemoedstoestand veroorzaakt, waardoor de eene half voltooide enuntiatie door de andere verdrongen wordt.

Ontfermt, ontfermt u mijner, mijne vrienden!
Want de hand Gods[1] heeft mij getroffen.
Waarom zoudt gij mij vervolgen even als God,
En niet verzadigd worden van mijn vleesch?[2]
Och of mijne woorden toch opgeschreven,[3]
Och of zij opgeteekend werden in een boek,
Dat zij met een ijzeren griffel en met lood
Voor immer werden gehouwen in eene rots!
Ik toch, ik ken mijnen levenden Verlosser,
En later moge hij optreden op het stof![4]
En is dan mijne huid, deze hier, die zij[5] verteerd hebben, weg,
Toch zal ik uit mijn vleesch[6] God aanschouwen,[7]
Wien ik, ik zelf, aanschouwen zal,
Zoodat mijne oogen hem zien, en niet mijn tegenpartij.
Mijne nieren verlangen smachtend in mijn binnenste!
Dan toch zult gij zeggen: 'Waarom vervolgden wij hem?'
Daar de wortel der zaak[8] bij mij gevonden wordt. (XIX: 21-28.)

Om eindelijk eens voor goed een einde te maken aan de ijdele woorden der drie vrienden, wier redeneringen altijd weder op de aloude vergeldingsleer nederkomen, toetst Job deze leer aan de ervaring. Ontzettende ervaring, voorwaar, van welke hij moet spreken! Hij kan er niet aan denken, zonder dat hem eene rilling door de leden vaart! Zij is deze:

Waarom blijven de boozen in leven,
Worden zij oud, en er sterk tegen aan?
Hun kroost groeit krachtig op, voor hen, bij hen,
Hunne nakomelingen zijn voor hunne oogen!
Hunne familiën - 't is geluk ook na de vreeze! (XXI: 7-9.)

1 Niet mijne eigene schuld.
2 Van mij verdriet aan te doen, van als aan mijn vleesch te knagen.
3 Opdat het blijke, hoe onregtmatig gij mij vervolgt, en met hoeveel regt ik zoo spreke.
4 Hier op aarde zich vertoonen als scheidsman.
5 Het gewormte, dat hem nu verteert.
6 Ligchaam, in dit leven.
7 Mij genegen. Propitium videbo Deum.
8 Het regt der zaak.

Alles slaagt hun wel. Vrolijk en dartel leven zij daarheên. In één woord,

> Zij brengen hun leven door in geluk,
> En in een oogwenk[1] dalen zij ten grave.
> En zulks, terwijl zij zeggen tot God: 'WIJK VAN ONS!
> WIJ HEBBEN AAN DE KENNIS UWER WEGEN GEEN' LUST.
> WAT ZOU DE ALMAGTIGE ZIJN, DAT WIJ HEM ZOUDEN DIENEN?
> EN WAT ZOU HET ONS GEVEN, DAT WIJ HEM ZOUDEN BIDDEN?'
> Ziet, hun geluk was niet in hunne hand![2]
> Verre van mij de raad der goddeloozen.[3] (XXI: 13-16.)

Dat nu, dat de goddeloozen somtijds gelukkig zijn, hadden de vrienden niet geheel ontkend; maar dan was toch hun geluk slechts kort van duur. Job vraagt, of de ervaring dat leert? Of het dan een zoo vaste regel is, dat het hun naar hun werk wedervaart?

> Gebeurt het wel zoo dikwijls,
> Dat de lamp der boozen gebluscht wordt?
> Dat het verdiende onheil hun overkomt?
> Dat God het lot hun toedeelt in zijnen toorn?
> Dat zij worden als stroo voor den wind,
> En als kaf, dat de dwarlwind verstuift? (XXI: 17, 18.)

Ja maar, hadden de vrienden beweerd (XX: 10, V: 4), zoo het den booze zelven niet treft, dan zijne kinderen!

> GOD ZOU DES ZONDAARS STRAF WEGLEGGEN VOOR DIENS KINDEREN?

Maar wat soort van regtvaardigheid is dat, den zondaar vrij te laten en diens kinderen te straffen!

> Hem zelven vergelde God, dat hij het voele!
> Dat hij met eigen oogen zijnen ondergang zie!
> Hij zelf drinke van den toorn des Almagtigen!
> Want wat geeft hij om zijne familie na hem,
> En als het getal zijner maanden vervuld is? (XXI: 19-21.)

1 Alzoo zonder langduring lijden; welk een voorregt!
2 Toch was het God, die hen zegende; hoe vreemd! God zegende hen voor hun lasteren!
3 Of: Ik wensch evenwel hun spoor niet te betreden; of (waarschijnlijker) zoo behandelt God de slechten: En mij dan, van wien de raad der goddeloozen verre was? Wat baat mijne godsvrucht mij? Gelijke gedachte, Ps. LXXIII: 12, 13.

Zoo nu gaat het in de wereld! De een sterft na een leven van vreugde; de ander zonder het goede te hebben gezien. En na den dood? Hun aller lot is een en hetzelfde, of zij goed of kwaad waren. Allen, die levenservaring hebben opgedaan (alle 'bereisde' menschen, XXI: 29) leggen deze getuigenis af. Als de vrienden dan beweren, dat volgens de regtvaardigheid Gods het lot der boozen zonder uitzondering ellendig moet zijn, zoo toonen zij daardoor, dat zij Gode de wet willen stellen, hoe het hem betaamt de wereld te regeren; dat zij het beter meenen te weten dan God:

> Zal men Gode wijsheid leeren,
> Hem, die de hemelbewoners regeert? (XXI: 22.)

5. Derde gesprek.

> Had Job onverholen uitgesproken, dat hij zulk eene geregtigheid Gods in zijn wereldbestuur, als waarop de vrienden hunne beschuldigingen van hem bouwden, niet alleen betwijfelde, maar zelfs haar ten stelligste loochenen moest, krachtens zijne eigene levenservaringen en op grond van hetgeen hij rondom zich gezien had: Elifaz zoekt het welgegronde van zijne en der vrienden meening in het licht te stellen door een beroep op het zelfgenoegzame van God, die toch waarlijk den mensch niet noodig heeft. Op grond daarvan oordeelt hij, dat er voor God geene andere reden kan bestaan, waarom hij de menschen tuchtigt en straft, dan 's menschen eigene zonden, en verklaart nu ook ronduit, dat hij op grond van Jobs lijden hem van grove zonden verdenken moet.

God kan met de toedeeling van het lot aan den mensch zich zelven niet bedoelen; de mensch toch kan hem nut noch schade doen, zegt Elifaz.

> Zou een man Gode voordeel doen?
> Immers zich zelven alleen, zoo hij braaf is!
> Zou God er belang bij hebben, dat gij regtvaardig zijt,
> Het hem gewin geven, zoo gij uwen wandel rein houdt?
> Of is het om uwe vreeze[1], dat hij u tuchtigt,

1 Hirzel: 'Is het uit vrees voor u?' - niet waarschijnlijk, om het vreemde van de gedachte. Een jaloersche God, of een God, die zelf voor menschelijke geweldenaars vreest - is een denkbeeld, dat wel in de grieksche mythologie, maar niet in de joodsche godsbeschouwing past. Vreeze = vroomheid.

Met u in het gerigte treedt?
Moet[1] niet uwe zonde groot zijn,
En uwe ongeregtigheden zonder einde? (XXII: 2-6.)

En nu somt hij op, van welke gruwelen hij Job verdenken moet: Job zal zijne arme broeders zonder reden hun kleed tot pand afgenomen, voor hongerigen en dorstigen zijn hart gesloten, weduwen en weezen verongelijkt hebben! Daarom zijne ellende! O, dat Job het zelf niet inziet! Hoe hoog en verheven is God; zou God dan zich zelven kunnen bedoelen met 's menschen tuchtiging?

Woont God niet in de hoogste hemelen?
Zie de opperste sterren aan, hoe hoog zij zijn!
En gij denkt: 'Wat weet God er van?
Zal hij midden door de donkerheid heên[2] regeren?
Achter de wolken is hij verscholen, zoodat hij niet ziet,
De ronde hemelgewelven doorwandelt hij!'
Let gij dan niet op het pad des voortijds,[3]
Hetwelk de goddeloozen hebben bewandeld,
Dat zij weggerukt[4] werden voor hunnen tijd?
Hun grondslag was een uitgestorte stroom![5]
['Die daar zeiden[6] tot God: "Wijk van ons!
En wat zal de Almagtige ons doen?"'
'Evenwel, vervulde hij hunne huizen met goed,
Terwijl de raad der goddeloozen verre van mij was!'[7]]
De regtvaardigen zullen het[8] zien en zich verblijden
En de onschuldige zal hen[9] bespotten:
'Voorwaar! onze tegenpartij is verdelgd,
En wat hun over was heeft het vuur verteerd!'

1 Niet diplomatiesch letterlijk, maar naar den zin vertaald.
2 Door de wolken, die tusschen den hemel en de aarde zijn.
3 Pad = lot, zoo als gij dat vroeger gezien hebt. Hij denkt aan het lot der boozen uit de oudere geschiedenis. - Elifaz zoekt de aan Job (ten onregte toegeschreven gedachten te wederleggen.
4 Lett.: gegrepen.
5 Vervloeide als een uitg. enz. Geheel dezelfde constr. als Hoogl. I: 3.
6 Zinspeling op Jobs woorden XXI: 14-16; geheel anders, dan Job gezegd had, was hun lot!
7 Dat nam. had Job gezegd.
8 De ellende van die goddeloozen.
9 Die goddeloozen, die zoo spraken, maar het loon daarvan ontvingen.

Verzoen u toch met hem[1], dan zult gij vrede hebben,
Zoo alleen[2] valt het geluk u ten deel!
Neem de leering aan uit zijnen mond,
En leg zijne woorden in uw hart!
Zoo gij u bekeert tot den Almagtige,
Dan zult gij gebouwd worden,
Zoo gij de boosheid wegdoet uit uwe tenten.
Werp het goud op den grond,
Het ofirgoud bij den keisteen der beeken:
En de Almagtige zal uw goud zijn,
En zilver vloeit overvloedig u toe![3]
Dan zult gij u over den Almagtige verlustigen,
En gij zult tot hem uw aangezigt opheffen;
Spreekt gij tot hem, hij zal u verhooren,
En gij zult uwe geloften[4] betalen. (XXII: 12-27.)

Job antwoordt op deze aanklagt van Elifaz, dat hij toch tegen zijne overtuiging geene schuld kan belijden. Zijne klagt is ook nu weer tegen God gerigt, en mitsdien wederspannigheid te noemen, dat wil hij niet loochenen; maar de plaag, hem door God aangedaan, overtreft zijn zuchten daarover nog verre. Job wenschte wel, dat hij zich voor God zelven verantwoorden mogt, dat God hem reden gaf; maar God is voor hem nergens te vinden, hoewel het toch Gode bekend is, hoe godvruchtig Job altijd gewandeld heeft. (XXIII: 1-12.)

Doch neen! het was niet eens de zwaarte van zijn lijden

1 Raad aan Job, als slotsom van het gesprokene: ‘Verzoen u met God.’
2 Epexegese.
3 Schoone gedachte! Hirzel zoekt er echter veel te veel in, als hij hier dezelfde gedachte als Matth. VI: 33 uitgesproken acht: ‘Werp uw goud op den grond, bekommer u niet om het wereldsche goed, zet daar uw hart af, dan zal God uw ware rijkdom zijn, en in den vrede met hem zult gij u gelukkig gevoelen.’ Evangeliesch, maar reeds daarom niet waarschijnlijk in den mond van Elifaz, ‘die niet regt gesproken heeft van God.’ Mijne opvatting is deze: ‘Indien gij u waarlijk bekeert, al gaat gij dan kwistig met het goud om, toch zal het u nooit ontbreken; want de Almagtige zal het u in overvloed schenken.’ Overigens zijn er moeijelijkheden in deze plaats, die door de Exegg. nog niet voldoende opgelost zijn.
4 Geloften deed men bij gebeden. Men betaalde de geloften, als God de gebeden vervuld had.

op zich zelve, waaronder zijne ziel het diepst gebogen was! Dit maakte zijne smarten duldeloos, dat hij zich wel moest beschouwen als een voorwerp van Gods toorn, zonder te weten waarom; hij was een slagtoffer van een geheimzinnig raadsbesluit Gods!

> Is God tegen iemand, wie zal zijnen zin veranderen?
> Zoo wat zijne ziel wenscht, hij doet dat ook!
> Ja, hij zal het over mij beslotene volvoeren;
> En dergelijke dingen zijn er vele bij hem besloten!
> DAAROM nu sidder ik voor zijn aangezigt;
> Als ik er aan denk, ben ik voor hem beangst!
> Want God breekt mij het hart,
> En de Almagtige doet mij sidderen!
> Want ik ben niet vernietigd[1] van wege de duisternis,
> Of wegens mij zelven, dat stikdonkerheid mij bedekt!
> (XXIII: 13-17.)

Andermaal weidt Job nu uit over die wonderbare wegen Gods. Hij wijst zijne vrienden op zulke in het oog springende proeven, dat ook goddeloozen menigmaal hun leven lang gelukkig zijn en zonder verdriet sterven, dat zij hem volstrekt niet meer weten te antwoorden.

Om het in een aanschouwelijk licht te plaatsen, hoe volkomen de vrienden uit het veld geslagen zijn, laat de dichter nog eenige onbeduidende woorden spreken door Bildad (XXV), die zeer afsteken bij de korte maar grootsche beelden, waarin Job (XXVI) van Gods magt en majesteit spreekt, en wel te meer omdat Bildads woorden omtrent herhalingen zijn van wat reeds vroeger gezegd was.

6. Jobs slotrede aan zijne vrienden.

> Nu Elifaz, Bildad en Zofar tot zwijgen gebragt zijn, vat Job nogmaals het woord en toont hun overtuigend aan, in hoever zij regt gesproken en waarin zij gedwaald hebben, daarin namelijk, dat zij meenden de wijsheid Gods in zijn wereldbestuur te hebben begrepen, die nogtans verborgen is.

1 Ik gevoel mij niet zoo onuitsprekelijk rampzalig wegens de ellende zelve die ik ondervind, maar omdat God mij - door zijn wonderlijk handelen tegen mij, waarvan ik niets begrijp - het hart breekt.

Job zweert met eenen duren eed, dat hij de volle waarheid zeggen en zijne heilige overtuiging uitspreken zal. Hun gelijk geven kan hij niet; tot zijnen laatsten ademtogt zal hij volhouden, dat hij regtschapen heeft geleefd. Maar nu wil hij hun zijne meening omtrent het godsbestuur doen kennen.

Neen, leert hij, niet daarin hadden zij verkeerd gesproken, dat zij God in alles regtvaardig hadden genoemd. Zelfs was het buiten tegenspraak, dat het in den gewonen regel geschiedde, zoo als zij hadden beweerd, dat het namelijk den zondaar wedervoer naar zijne ongeregtigheid. Maar zij hadden zich ingebeeld, en dat was hunne groote dwaling, naar dezen éénen regel den geheelen weg Gods met den mensch te moeten beoordeelen, alsof er niet zeer veel raadselachtigs zou zijn in hetgeen God overeenkomstig zijne verborgene, door menschen niet begrepen, wijsheid besloot of deed! Waarlijk zoo gemakkelijk was het niet, die wijsheid te doorgronden. Wel dringt de blik van den mensch door tot diep in 's aardrijks schoot en uit groeven en mijnen en bergen brengt hij verborgene schatten te voorschijn, maar de wijsheid Gods, kostelijker dan al die schatten, blijft voor immer Gods bijzonder eigendom, en dit is daarom de ware wijsheid voor den mensch, eerbiedig in die verborgen wijsheid Gods te gelooven en met vreeze des Heeren alles over te laten aan God.

Want men weet, van waar het zilver komt,
Waar het goud is, dat men loutert.[1]
Het ijzer wordt genomen uit den ertsklomp,
En den erts-steen giet men tot koper.
Hij[2] maakt aan de duisternis een einde,
En doorzoekt volkomen het gesteente,
Dat in donkerheid en doods-schaduw gehuld is.[3]
Men breekt den mijngang uit, van den mond af.[4]

1 Vrije vertaling. *Letterlijk* laat zich den zin niet wedergeven. Ook het verdere hier en daar *vrij* vertaald.
2 De mijnwerker.
3 Deze 3 regels = hij graaft en boort in den grond en dringt in de diepste duisternis door - in mijnen en groeven.
4 Mond, mijningang. Ik maak dit uit den zin op. De vertaling: *ver van den wandelaar*, ver *van eenen wonenden*, is toch vrij wel onzin. Het woord *gar*, als deriv. van *garar*, komt wel nergens elders voor, maar nergens elders worden ook de mijnwerken beschreven. Ik vergelijk *gar* met twee andere derivv. van *garar*, nml. GARGERA en GARÔN, hals, keel. - De hals, keel van een mijnengang, d.i. de mond.

Het gebruik der voeten vergetende hangen zij[1] daar,
Zij zweven ver van de menschen,[2]
De aarde, waaruit het brood komt,
Wordt van binnen doorwoeld als met vuur.[3]
In haar gesteente liggen de saffieren,
Overtogen met stofjes van goud.[4]
Het pad daarheên is den roofvogel onbekend,
Onbespied door het oog van den gier;
De wilde dieren hebben het niet betreden,
De leeuw heeft daarop niet gejaagd.
Men slaat aan het hard gesteente zijne hand,
Men doorwoelt de bergen tot den bodem toe![5]
In de rotsen houwt men gangen[6] uit,
Zoodat het oog al het kostbare ziet.
De gangen bindt men toe, dat zij niet tranen,[7]
En het verborgene brengt men aan het licht.[8]

MAAR DE WIJSHEID - WAAR ZAL ZIJ GEVONDEN WORDEN?
EN WAAR IS DE PLAATS DES VERSTANDS?

Geen sterveling kent den weg, die tot haar leidt,
En vruchteloos zoekt men haar in het land der levenden!
De afgrond zegt: 'In mij is zij niet!'
En de zee spreekt: 'Zij is niet bij mij!'
Men kan haar niet ruilen voor het fijne goud,
Haren prijs niet betalen met zilver.
Zij kan niet geschat worden tegen ofirgoud,
Tegen den kostbaren sardonix of den saffier.

1 Niet: vergeten zijnde door den voet. Het Hebr. kent het gebruik der pr. *min* bij pass. (als 't Lat. *a, ab*) niet. Het pass. hier analoog als Hoogl. III: 8. De praep. *min* hier bij *vergeten* als Psalm CII: 5. Zij hangen aan touwen in de mijnschacht.
2 Ik betwijfel zelf deze vertaling. Mij schijnt de geheele dictie praegnant. *Min* beteekent niet alleen eene afscheiding plaatselijk en tijdelijk, maar ook elke uitzondering en onderscheiding. Mogelijk: onderscheiden van den mensch, zoodat zij zich uitzonderen van al, wat mensch is. Dan vrije vertaling: Zij zweven alsof zij geene menschen waren!
3 Letterl.: onder haar doorwoelt men als vuur.
4 Glinsterende van gouden stipjes, - de goudsteen.
5 Letterl.: men keert de bergen om, zoodat zij geen wortel hebben.
6 Mijngangen.
7 Doorlekken.
8 Al deze dingen kent en doet de mensch - en toch - de wijsheid vindt bij niet.

Goud en kristal stelt men haar niet gelijk,
Voor werken van fijn goud ruilt men haar niet.
Bloedkralen en robijnen noemt men niet bij haar,
En het bezit der wijsheid is meer dan paarlen.
Den aethiopischen topaas stelt men haar niet gelijk,
En tegen het zuivere goud wordt zij niet geschat.

DE WIJSHEID DAN - VANWAAR KOMT ZIJ?
EN WAAR IS DE PLAATS DES VERSTANDS?

Want zij is verborgen voor de oogen van al wat leeft,
En voor het gevogelte des hemels is zij verholen.
Het verderf en de dood zeggen:
'Haar gerucht hoorden wij met onze ooren!'

GOD VERSTAAT DEN WEG, DIE TOT HAAR LEIDT,
EN HIJ, HIJ KENT DE PLAATS, WAAR ZIJ IS.
Want hij schouwt tot aan de einden der aarde,
En wat onder den ganschen hemel is, ziet hij.
Toen hij aan den wind eene bepaalde kracht schonk,
En de wateren in eene maat afwoog,
Toen hij den regen aan gezette tijden bond,
En den weg der bliksemstralen afbakende,
Toen zag hij haar en openbaarde haar,
Gaf hij op haar acht en doorzocht haar!
Maar tot den mensch heeft hij gezegd:
'ZIE, DEN HEERE TE VREEZEN IS DE WIJSHEID,
EN VAN HET KWADE TE WIJKEN HET VERSTAND.' (XXVIII.)

7. Jobs overpeinzingen. Eene alleenspraak.[1]

Verlaten van zijne vrienden, verzinkt Job in diep gepeins. Geheel zijn vroeger leven treedt hem voor den geest, zoowel de gelukkige dagen van weleer, als zijne tegenwoordige ellende, en de eersten met de laatste vergelijkende, komt hij tot ernstige zelfbeproeving, of hij zich ook aan eenige zonde schuldig gemaakt hebbe, waaruit dit zijn lot te verklaren zou zijn.

1 Dat de Hoofdstt. XXIX-XXXI werkelijk eene alleenspraak van Job bevatten, blijkt daaruit, dat Job geene enkele maal meer tot zijne vrienden het woord rigt.

‘Och of ik ware gelijk in de vorige maanden!’ vangt hij aan. Dat waren regt gelukkige dagen zijns levens, toen God zigtbaar met hem was, van alle kanten hem vreugde toestroomde, toen alle menschen met eerbied tegen hem opzagen, en de ongelukkigen hem als hunnen redder en weldoener begroetten.

> Den blinde was ik tot oogen,
> En den kreupele tot voeten;
> Den armen was ik een vader,
> En de regtszaak eens onbekenden onderzocht ik. (XXIX: 15, 16.)

Groot was ook de eer, hem overal bewezen:

> Men hoorde naar mij, en wachtte;
> Men zweeg, als ik mijn' raad had gegeven;
> Had ik gesproken, dan sprak men niet verder,
> En op hen drupte[1] mijne rede.
> Zij wachtten op mij, gelijk men wacht naar den regen,
> Zij snakten als naar den spaden regen.
> Lachte ik met hen, dan waren zij moedeloos,
> Maar gaf ik mijn welgevallen te kennen, zij hielden zich daaraan.[2]
> Ging ik met hen, zoo zat ik bovenaan,
> En als een koning woonde ik de vergadering bij,
> Als een die treurenden vertroost. (XXIX: 21-25.)

Maar nu, zoo peinst hij verder, hoe is het alles veranderd! Hij was nu een voorwerp van bespotting en mishandeling voor de verachtelijkste soort van menschen. Ja, over de menschen en over God heeft hij met regt zich te beklagen!

Waarmede toch kan hij zulk eene lotwisseling hebben verdiend? Waarlijk niet door zijnen levenswandel! Wellustige begeerten had hij nooit gekoesterd:

1 Als een weldadige regen.

2 Zoo vertaal ik. 1°. Omdat *lagchen* altijd in ongunstige beteekenis (spotten) voorkomt, nergens in dien van *vriendelijk toelagchen*. 2°. Omdat, mijns inziens, de constr. de vertaling; ‘ik lachte hun toe wanneer zij moedeloos waren,’ niet duldt. Dan slechts: ‘Ik lachte hun toe, die moedeloos waren.’
Wat den tweeden regel aangaat, letterl.: ‘Het licht mijns aanschijns deden zij niet vallen.’ Licht des aanschijns beteekent altijd gunst, welgevallen (niet als Hirzel, mijne eigene opgeruimdheid), hier, waar van raadgeving gesproken wordt, den vriendelijken raad, dien Job gaf. Niet laten vallen is volkomen vervullen, 1 Sam. III: 19.

Ik heb eene wet voorgeschreven aan mijne oogen!
Hoe zou ik dan het oog geslagen hebben op eene maagd?
Wat wachtte mij dan toch van God van boven,
Welke vergelding van den Almagtige uit den hooge?
Wacht het verderf den booze niet,
Gestrenge straf den werkers van ongeregtigheid?
Ziet God niet mijne wegen,
En telt hij niet al mijne schreden? (XXXI: 1-4.)

Ook met bedriegelijke woorden had hij zich niet opgehouden, niet geleefd naar den lust zijner oogen. Van overspel, verongelijking zijner onderhoorigen, onbarmhartigheid jegens armen, weduwen, weezen of naakten kende hij zich vrij. Ook op geld en eer had hij zijn vertrouwen niet gesteld:

Zoo ik het goud gesteld heb tot mijnen steun,[1]
En tot het fijn goud gezegd heb: 'Mijn vertrouwen!'
Zoo ik mij verheugd heb, omdat mijn vermogen groot was,
En omdat mijne hand zeer veel verkregen had!
Zoo ik het licht aangezien heb, als het scheen,[2]
Of de maan, als zij schitterend voortging!
Zoodat mijn hart heimelijk verlokt werd,
En mijne hand mijnen mond heeft gekust!
Want ook dat ware eene voor den regter strafbare misdaad,
Want ik zou den God des hemels gelogen hebben!
Zoo ik mij verblijd heb in mijns vijands onheil,
En vrolijk was, als het kwaad hem trof!
Ook liet ik mijn gehemelte niet toe te zondigen,
Om zijn leven te verwenschen. (XXXI: 24-30.)

De pligten van vrijgevigheid en herbergzaamheid had hij in ruime mate beoefend, en hij was niet lichtschuw geweest, zijne heimelijke zonden uit menschenvrees verbergend. Ware dat alles niet waar, dan mogt God hem de ergste straffen aandoen! Maar nu.....

Och of er één[3] ware, die mij hoorde!

1 Eig.: *lenden;* zoo ik daarop vertrouwde.
2 Licht = zon. Deze en de 3 volgende regels zien op heimelijke afgoderij van zon en maan.
3 Hij denkt aan God.

Zie hier mijn handschrift![1] de Almagtige antwoorde mij!
Ja, het aanklagtschrift, dat mijne partij[2] geschreven heeft,
Ik zou het op mijnen schouder dragen!
Ik zou het aan mij binden als eenen eerekrans![3]
Al mijne schreden[4] zou ik hem aanwijzen!
Als een vorst[5] zou ik tot hem naderen! (XXXI: 35-37.)

De taal van Job wordt vermetel[6]! - Daar verheft zich op eens een geweldige stormwind, en uit den storm klinkt hem de stem van den uitgedaagden Jehova in de ooren. Wat hij gewenscht had, geschiedt; Jehova verschijnt hem.

8. De verschijning van Jehova aan job.

Eerste Gesprek.

Jehova overtuigt Job op indrukwekkende wijze van zijne onwetendheid en zijne onmagt, vergeleken met Gods volkomene wijsheid en zijn alvermogen. Hoe weinig voegde het Job met God te twisten! God stelt Job menigte van vragen voor, die óf slechts ontkennend, óf in het geheel niet te beantwoorden waren.

Wie is hij, die den raad verduistert[7]
Met woorden zonder kennis? (XXXVIII: 2.)

vraagt Jehova. Had Job God uitgedaagd, welaan! hij sta Gode nu ook te woord! Iemand, die als Job zich inbeeldt, zulk een diep inzigt in Gods wijsheid te hebben, en over Gods weg te mogen oordeelen, zoo iemand kan het nog veel minder moeijelijk vallen de wonderen der schepping te begrijpen!

Waar waart gij, toen ik de aarde grondvestte?
Zeg het, indien gij de wijsheid bezit!

1 Wat ik zeggen en met mijne hand onderteekenen durf, mijn verdedigingsschrift voor God.
2 God.
3 Omdat ik onschuldig ben.
4 Daden mijns levens.
5 Zoo vrijmoedig, met zoo edelen trots.
6 Vs. 38, 39 zijn er of later bijgevoegd, of zijn op eene verkeerde plaats geraakt. Waarschijnlijke volgorde: vss. 34, 38-39, 35-37.
7 *Raad* = Gods weg, Gods wijsheid; *verduistert* = in een ongunstig licht plaatst, dien onregtvaardig noemt.

Wie heeft hare maten gesteld? - want gij zijt wijs! -
Of wie heeft over haar het meetsnoer getrokken?
Waarop zijn hare grondvesten neêrgezonken?
Of wie heeft haren hoeksteen gelegd,
Terwijl de Morgensterren te zamen juichten,
En al de Kinderen Gods jubelden? (XXXVIII: 4-7.)

En zoo vraagt God Job naar de schepping van de zee, den dageraad en de wonderen des hemels; hij wijst hem op de zorg, die gedragen wordt voor al de schepselen op aarde, en vraagt hem, of het iemand als Job is, die alle dieren - van den leeuw af tot den raaf toe - spijzigt; hij spreekt van gemsen en hinden, wier welpen God voedt, van de wonderlijke eigenschappen van den woudezel en buffel, die krachtige dieren. En de struisvogel - wat zonderlinge eigenschappen heeft deze! Heeft hij in gedaante veel van den ooijevaar, hoe is hij diens tegenbeeld:

De vleugel der struizen klapwiekt vrolijk;
Is hij als eens ooijevaars[1] vleugel en veder?
Neen, maar hij verlaat zijne eijeren op den grond,
Hij laat ze warm worden in het stof,
En vergeet, dat de voet ze vertreden,
Het gedierte des velds ze vertrappen kan!
Hij verhardt zich tegen zijne jongen, alsof het zijne niet waren,
Is zijne moeite vruchteloos,[2] hij bekreunt er zich niet om.
Want God heeft hem van wijsheid ontbloot,
Hem geen deel gegeven aan het verstand.
Wanneer hij zich opheft om te loopen,
Hij lacht met het paard en zijnen ruiter! (XXXIX: 16-21.)

En dan het paard zelf - welk een edel, welk een bewonderenswaardig dier!

Geeft gij aan het paard zijne kracht?
Bekleedt gij zijnen nek met trillende manen?
Doet gij het springen als een sprinkhaan?
Prachtvol is zijn gesnuif, schrikwekkend!

1 Schoone woordspeling in het oorspronkelijke. Het woord *ooijevaar* beteekent ook *vrome, kinderlievende*. Men mag dus ook vertalen: *Is hij een kinderlievende vleugel en veder?*
2 Vruchteloos, dat hij eijeren gelegd heeft.

Het graaft in den grond en is vrolijk in zijne kracht;
Het trekt uit, de wapenen te gemoet;
Het lacht met de vrees en wordt niet beangst;
Het deinst niet terug voor het zwaard!
Op hem ratelt de pijlkoker,
Het flonkerende staal van speer en lans!
Door zijn trappelen en steigeren maakt het kuilen in de aarde,
En het is niet te houden bij het klinken der bazuin!
Wordt de bazuin gestoken, het zegt: Heah!
En van verre reeds riekt het den krijg,
Het geroep der aanvoerders en het krijgsalarm! (XXXIX: 22-28.)

En dan de sperwer, de arend, de gier: is het iemand als Job, die ze allen gemaakt, met zulke wondervolle eigenschappen bekleed heeft?

En Jehova antwoordde Job en zeide:
⸗sp;
Twisten met den Almagtige zou de bediller?
Wie God bedilt, die antwoorde daarop!
⸗sp;
Maar Job antwoordde aan Jehova en zeide:
⸗sp;
Zie ik ben gering: wat zou ik antwoorden?
Ik leg mijne hand op mijnen mond.
Eenmaal heb ik gesproken,
Maar zal het niet andermaal doen,
En tweemaal, maar ik zal niet voortvaren. (XXXIX: 34-38.)

Tweede Gesprek.

Job had niet alleen met den Almagtige getwist, maar ook openlijk de regtvaardigheid Gods in zijn wereldbestuur bestreden. God overtuigt hem, hoe dwaas en vermetel het is, als de mensch met zijn klein verstand zich mengen durft in Gods volmaakt wereldbestuur.

Andermaal verschijnt Jehova aan Job in eenen stormwind, en daagt hem uit, dat Job hem te woord sta:

Wilt gij in waarheid mijne geregtigheid te niet maken,[1]
Mij veroordeelen, om u zelven te regtvaardigen? (XL: 3.)

1 Wegredeneren.

Welaan! Job neme dan God het wereldbestuur uit de handen! Hij late dan zien, dat hij beter dan God de wereld regeren kan!

> Hebt gij eenen arm gelijk God?
> Welaan! donder dan als hij met de stem!
> Versier u met heerlijkheid en majesteit,
> En bekleed u met verhevenheid en eere![1]
> Strooi het geweld van uwen toorn uit,[2]
> En verneder elken hoogmoedige door één blik uwer oogen!
> Breng door één blik uwer oogen elken hoogmoedige te onder,
> En verpletter de goddeloozen zonder uitstel![3]
> Verberg hen al te gader in het graf,
> Sluit hunne aangezigten in de duisternis in!
> Dan zal ik u prijzen; want uwe regterhand[4] zal u verlossen.
> (XL: 4-9.)

En nu wijst Jehova hem op de twee grootste wonderen uit de dierenwereld, op het Nijlpaard en den Krokodil. Dat zijn wel levende getuigen van Gods groote kracht. Met welke bedoeling de Heer van deze dieren spreekt, en hunne kracht en ontzaggelijkheid schildert, blijkt uit XL: 27, 28 en XLI: 1, 2, waar het van den Krokodil heet: ‘Leg uwe hand op hem, *doe alsof gij zijn meester waart*, en gij zult des strijds niet meer gedenken, *het zal u zoo kwalijk bekomen, dat het niet meer bij u opkomen zal met zulk een monsterdier te strijden. Ja, zoo iemand den strijd waagde, vertrouwende op zijne kracht*, zie, zijn vertrouwen zou hem ontzinken, *als hij hem aanzag; de strijder*, valt hij niet reeds bij zijnen aanblik, *bij den aanblik van zulk een vreeselijk dier, van schrik* ter aarde? Niemand is zoo stout, dat hij hem opwekken zou! *En toch, dat dier is slechts werk van mij, den Schepper*. Wie is dan hij, die zich voor mijn aangezigt zou stellen? Of wie heeft mij eerst eene dienst bewezen, dat ik hem zou vergelden? *Wie heeft van mij iets te eischen?* Wat onder den ganschen hemel is, is het mijne!’

Nu ook verootmoedigt Job zich volkomen. Had hij na

1 Met al die eigenschappen, die God in zijn wereldbestuur openbaart.
2 Over de boozen.
3 Deze en de twee vorige regels vrij vertaald.
4 Eigene kracht.

het eerste gesprek zijne eigene geringheid en onmagt beleden, nu belijdt hij ook zijne groote schuld, dat hij in zijn onverstand zóó over Gods wereldbestuur had durven spreken.

> Ik weet, dat gij alles vermoogt,
> En dat geene uwer gedachten afgesneden wordt.
> Wie is dan hij, die den raad verduistert door onverstand?[1]
> Zoo heb ik dan gesproken zonder te begrijpen,
> Dingen, mij te wonderbaar, zonder ze te kennen.
> Hoor gij toch[2], en ik, laat ik spreken,
> Laat ik vragen, en onderrigt gij mij!
> Met het gehoor des oors heb ik u gehoord,
> Maar nu ziet u mijn oog![3]
> Daarom verfoei ik mij zelven,
> En heb berouw in stof en asch, (XLII: 2-6.)

9. Epiloog of na geschiedenis.

Na deze verootmoediging van Job doet Jehova uitspraak tusschen Job en zijne drie vrienden ten gunste van den eersten. Zonder dat de Heer al wat Job gesproken heeft goedkeurt, verklaart hij, dat, betreffende hun eigenlijk geschilpunt, het regt aan de zijde van Job was. Hij beveelt hun, zoenoffers te offeren wegens hunne zondige taal over God, en Job te vragen, dat hij voor hen bidde, met bijgevoegde belofte dat hij Jobs voorbede zou verhooren. ‘En Jehova bragt het verlorene van Job terug, omdat[4] hij gebeden had voor zijne vrienden.’ Hij schonk hem een gelijk getal kinderen, en het dubbele van zijne vroegere bezittingen. Zoo leefde Job in groot geluk nog honderd en veertig jaren, zag zijn vierde geslacht, en stierf oud en des levens verzadigd.

1 Dat woord Gods past hij nu op zich zelven toe.
2 Ondervraag mij niet, maar onderwijs mij.
3 Wat ik weleer van hooren zeggen wist, dat zie ik nu, dat uwe wijsheid wonderbaar is.
4 Niet: ‘toen’, zoo als wij in de Statenv. lezen.

Na dit uitvoerig overzigt van den gang en inhoud der Jobeïde willen wij het oog slaan op de didaktische waarde[1] van het dichtstuk, terwijl wij de vragen naar den rang, die het onder de gewijde schriften van Israël toekomt, en naar de dogmen-historische waarde van zoo menige voorstelling, die grootelijks verschilt van die in de overige gewijde schriften des O. Testaments, verwijzen ter plaatse, waar zij meer eigenaardig, dan in dit Maandschrift te huis behooren. 't Is hiertoe nut- en noodeloos de aesthetische schoonheden en gebreken der details in het licht te plaatsen; dit zou buitendien menigmaal eene uiterst gewaagde proeve zijn, omdat wij tot juiste waardering van de aesthetische schoonheid daarvan niet alleen op de uitgesprokene gedachten, maar evenzeer op woordenkeus en klank en rythmus behooren te letten[2]. De regte waardering dier schoonheid is mitsdien eerst mogelijk, wanneer wij het in de kennis der hebreeuwsche taal zoo ver gebragt hebben, dat wij met eene zekere gemakkelijkheid in die taal zelve denken, en wij de fijne nuanceringen der gedachten bij het hooren der woorden terstond gevoelen, zoodat de woorden zelve als tot ons spreken; - wat, helaas! bij altijd slechts beperkte kennis der hebreeuwsche taal, niet wel mogelijk en ook in de toekomst naauwelijks te hopen is wegens de vele hapaxlegomena en woorden van onzekere beteekenis. Ook zouden wij volkomen zeker moeten zijn, dat de lezing niet incorrupt en de punctuatie of uitspraak volkomen juist is, van al hetwelk wij ons ook slechts tot op zekere hoogte kunnen overtuigen. Uit het een en ander volgt, dat wij veilig die schoonheden der details hooger mogen aanslaan, dan wij thans in staat zijn ze zelfs op te merken; want 't zal toch wel één tegen duizend zijn, dat eene niet volkomen of anders begrepene phrase in schoonheid met de oorspronkelijk bedoelde idee gelijk staat of haar overtreft. Intusschen kunnen wij ons van 's dich-

1 D.i. de aesthetische waarde van het stuk als één geheel, waarbij het alzoo de groote vraag is: heeft de dichter de groote idee, welke dan ook, die hem voor den geest stond, niet alleen goed ontwikkeld, maar ook aanschouwelijk gemaakt? Andere vragen, de aesthetische waarde der Jobeïde rakende, laten wij hier om meer dan ééne reden liefst onbeantwoord.

2 Ook op de gedachten intusschen, waarom ik de definitie van het schoone, door Fischer en de meesten gegeven: ‘die übereinstimmende und treffende Darstellung des Innern im Aeussern’ (d.i. wanneer gedachte en vorm elkander volkomen dekken), onvolledig acht. De gedachte zelve is toch ook voor het *schoone* niet onverschillig.

ters bedoelingen genoegzaam overtuigen, om over het plan en den gang van het geheel met eenige bevoegdheid te oordeelen. En daartoe wensch ik mij te bepalen.

'*Wat wil de dichter van het boek Job toch eigenlijk?*' vraagde mij eens iemand, die met meer dan gewone naauwkeurigheid en genoegzame taalkennis dit dichtstuk had gelezen. Eerst scheen mij het antwoord niet moeijelijk; ik meende daartoe te kunnen volstaan met herhaling van hetgeen ik bl. 592 als hoofdinhoud en strekking van het gedicht had opgegeven; nml. niet zoo zeer de regtvaardiging Gods ten aanzien zijner schijnbaar onregtvaardige wegen met den mensch op zich zelve, als wel een aanschouwelijk betoog, dat de door de drie vrienden verdedigde mozaïsche vergeldingsleer te eenen male ontoereikend was om de raadselen van het Godsbestuur op te lossen, dat mitsdien God voor zijne wegen met ons geheel andere, aan ons verborgene bedoelingen moet hebben, die volkomen wijs zijn, terwijl deze erkentenis ons moet dringen tot berusting in den weg Gods en moet wederhouden van het altijd vermetele bestaan, om dien weg Gods te bedillen of zelfs dien te willen begrijpen.

'*Maar dan heeft de dichter zich aan een onderwerp gewaagd, waarvoor zijne krachten niet berekend waren*,' wierp hij mij tegen, terwijl hij deze mijne opgave van plan en inhoud niet wilde tegenspreken; '*immers het enkele wederleggen van eene verouderde idee behoort toch het regt eigenlijke onderwerp van een zoo uitgewerkt dichtstuk niet te zijn, indien de dichter althans voor die verouderde niet eene nieuwe en meer bevredigende idee in de plaats weet te stellen*.' En werkelijk, het valt niet te ontkennen, dat dit laatste aan onzen dichter slechts half gelukt is. Uit dit oogpunt beoordeeld mogen wij daarom, ook naar mijn inzien, aan de Jobeïde niet zonder groot voorbehoud den lof van schoonheid toekennen. Tot dit laatste toch is het niet genoeg, gelijk men pleegt te doen, op de schoonheden van vele details of van sommige meesterlijke schilderingen te wijzen; die zijn, ik erken zulks, zeer vele, ja ik ben zeker, dat er ons nog wel meerdere in het oog zouden springen, indien wij overal des dichters bedoeling met volkomene juistheid konden wedergeven of hem in de fijnere schakeringen zijner gedachten en beelden met de noodige juistheid volgen. Maar schoone details maken zonder iets meer nog geen schoon dichtstuk; daartoe moet elk dier de-

tails de *zigtbare* strekking hebben, om de groote of totaalidee van het gedicht aanschouwelijk te maken, of ons van schrede tot schrede tot die totaal-idee nader te brengen. Werkelijk is die totaal-idee eenigzins vaag, en mist zij duidelijkheid. Wat toch geeft ons de dichter terug, waar hij voet voor voet ons alles ontneemt, wat grondslag en bewijs der aloude vergeldingsleer werd geacht? De idee der onbegrijpelijke wijsheid Gods in het wereldbestuur, meent men misschien? Niet in het allerminst! Deze is hem slechts zijne laatste toevlugt! Anders ware het voorzeker als dichter zijne eerste roeping geweest, om ons die wijsheid Gods in het lijden der vromen AANSCHOUWELIJK te maken! De afgetrokkene stelling toch: *God is wijs in al wat hij doet!* niet eens ontwikkeld in betrekking tot het gebied, waarop ons dichtstuk zich beweegt (de zedelijke wereldorde), moet noodzakelijk den vromen lijder tamelijk verlegen laten staan; ja nog duizendmaal troostrijker voor dezen ware de mozaïsche voorstelling, omdat deze laatste hem altijd regt gaf om stellig uitkomst te wachten. Onze dichter evenwel stond, ten aanzien der oude of traditionele vergeldingsleer, op een standpunt, hetwelk in enkele opzigten te vergelijken is met het gelukkig nu omtrent overwonnen supranaturalistische standpunt, waarop in het laatst der vorige en in het begin van deze eeuw in Duitschland en ons Vaderland zoovelen stonden ten aanzien der kerkelijk traditionele orthodoxie. Het rationalisme van zijnen tijd (meer praktiesch, dan theoretiesch) was tot de conclusie gekomen, door den dichter zelven uitgesproken:

> .....zij zeggen tot God: ‘Wijk van ons!
> Wij hebben aan de kennis uwer wegen geenen lust;
> Wat zou de Almagtige zijn, dat wij hem zouden dienen?
> En wat zou het ons geven, dat wij hem zouden bidden?

Of in eenigzins minder goddelooze vormen:

> .....wat weet God er van?
> Zou God midden door de donkerheid heen regeren?
> Achter de wolken is hij verscholen, zoodat hij niet ziet!
> De ronde hemelgewelven doorwandelt hij,’

maar om deze aarde bekommert God zich niet; eene conclusie, die inderdaad bijkans onvermijdelijk was, indien men

de traditionele mozaïsche vergeldingsleer aan de ervaring toetste, en - als oppervlakkigheid gewoon is - de geheele leer beoordeelde naar hare onhoudbaarheid in één opzigt. Geen wonder dan, dat het altijd oppervlakkige rationalisme ook de diepere waarheid, werkelijk, schoon ook in gebrekkigen vorm, door deze mozaïsche leer uitgesproken, tegelijk met den in één opzigt gebrekkigen vorm verwierp! Deze rationalistische oppervlakkigheid beleedigde daardoor intusschen alle dieper godsdienstig gevoel. De bedoelde diepere waarheid was toch geene andere, dan de idee der *volkomene regtvaardigheid Gods*. Van haar was onze dichter innig doordrongen. In plaats echter van te beproeven, om de inderdaad strijdige ideeën (der volkomene regtvaardigheid Gods en der met de deugd of zonde der menschen niet harmoniërende lotsbedeelingen) in eene hoogere *eenheid* op te lossen, trekt hij zich - wat zou hij op zijn standpunt anders? - tegenover het rationalisme terug achter het bolwerk eener onbegrijpelijke wijsheid Gods, en tegenover de orthodoxie achter dat van de in het oog springende leer der ervaring; maar zoo moest hij het raadsel natuurlijk te eenenmale onopgelost en beide partijen in den diepsten grond even onbevredigd laten. Die hoogere eenheid, nog het best in de *onsterfelijkheidsleer* te vinden[1], was onzen dichter geheel verborgen. Vandaar noodzakelijk bij hem gemis van alle vastheid of consequentie; nu eens toenadering tot de mozaïsche voorstelling, die hij juist bestrijden wilde; dan weder tot die van het rationalisme, hetwelk hij uit godsdienstigheid verwierp en goddeloos noemde. Vooral, waar wij de eigenlijke ontknooping verwachten, verraadt de dichter zijne onmagt. Ik bedoel in de redenen, die hij aan Jehova in den mond legt; in weerwil van de verhevenheid en sierlijkheid van schildering zijn zij in verband met de groote idee des gedichts (de zedelijke wereldorde) weinig meer dan banaal te noemen. Had hij aan Jehova nog slechts eene soortgelijke oplossing der raadselen van het goddelijk wereldbestuur in

1 Toch ook maar ten halve; 't blijft een kennen ten deele. Zelfs bij de onsterfelijkheids-leer blijft het door den dichter voorgestelde probleem - lijden, njet tot zedelijke vorming van den lijder strekkend, maar voor dexen zelven uit dit oogpunt onnoodig - onopgelost. In dezen zin bestaat echter voor ons het probleem in het geheel niet, daar wij dit doel zelfs in het lijden van den Heilige ons voor oogen geteekend zien. De dichter steit in den proloog onware praemissen.

den mond gelegd, als die God aan Mozes gaf volgens de 18de Sura van den Koran, wij zouden althans eenigzins meer bevredigd van het dichtstuk kunnen scheiden. Daar wordt ons de verborgene wijsheid Gods voor het minst in enkele trekken *aanschouwelijk* gemaakt. Men leze en oordeele: Und sie[1] - Moses und Josua - fanden einen unserer[2] Diener, den wir mit unserer Gnade und Weisheit ausgerüstet hatten. Da sagte Moses zu ihm: 'Soll ich dir wohl folgen, damit du mich, zu meiner Leitung, lehrest einen Theil der Weisheit, die du gelernt hast?' Er aber erwiderte: 'Du wirst bei mir nicht aushalten können; denn wie solltest du geduldig ausharren bei Dingen, die du nicht begreifen kannst?' Moses aber antwortete: 'Du wirst mich, so Gott will, geduldig finden, und ich werde dir in keiner Hinsicht ungehorsam sein.' Darauf sagte Jener: 'Nun, wenn du mir denn folgen willst, so darfst du mich über Nichts fragen, bis ich dir von selbst die Deutung geben werde.' Und so gingen sie denn Beide, bis sie an ein Schiff kamen, in welcher Jener ein Loch machte. Da sagte Moses: 'Hast du etwa deshalb ein Loch hinein gemacht, damit seine Mannschaft ertrinke? Was du da gethan, das befremdet mich.' Jener aber erwiderte: 'Habe ich dir nicht im Voraus gesagt, du würdest nicht in Geduld bei mir ausharren können?' Moses aber antwortete: 'Mache mir keine Vorwürfe darüber, dass ich das vergessen habe, und mache mir den Befehl des Gehorsams nicht so schwer.' Als sie nun weiter gingen, da trafen sie einen Jüngling; den Jener umbrachte. Da sagte Moses: 'Du hast einen unschuldigen Menschen erschlagen, der keinen Mord begangen. Wahrlich, du hast eine ungerechte Handlung ausgeübt.' Jener aber erwiderte: 'Habe ich dir Nicht im Voraus gesagt, du würdest nicht in Geduld bei mir ausharren können?' Darauf antwortete Moses: 'Wenn ich dich ferner noch über etwas befragen sollte, dann dulde mich nicht mehr in deiner Gesellschaft. Nimm dies jetzt als Entschuldigung an.' Sie gingen nun weiter, bis sie kamen zu den Bewohnern einer gewissen Stadt, von welchen sie Speise verlangten. Diese weigerten sich aber sie aufzunehmen. Sie

1 Vertaling van Ullmann, S. 247 f.
2 God spreekt.

fanden dort eine Mauer, welche dem Einsturze drohete; Jener aber richtete sie auf. Da sagte Moses zu ihm: ‘Wenn du nur wolltest, so würdest du gewiss dafür eine Belohnung finden.’ Jener aber erwiderte: ‘Hier scheiden wir von einander. Doch will ich zuvor die Bedeutung der Dinge, welche du nicht mit Geduld ertragen konntest, dir mittheilen. Jenes Schiff gehörte gewissen armen Leuten, die sich auf dem Meere beschäftligen, und ich machte es deshalb unbrauchbar, weil ein seeräuberischer Fürst hinter ihnen her war, der jedes Schiff gewaltthätig raubte. Was jenem Jüngling betrifft, so sind seine Eltern gläubige Menschen, und wir fürchteten, er möchte sie mit seinen Irrthümern und mit seinem Unglauben anstecken; darum wünschten wir, dass ihnen der Herr zum Tausche einen bessern, frömmern und liebevollern Sohn geben möchte. Jene Mauer gehört zwei Jünglingen in der Stad, die Waisen sind. Unter ihr liegt ein Schatz für sie, und da ihr Vater ein rechtschaffener Mann war, so ist es der Wille deines Herrn, dass sie selbst, wenn sie volljährig geworden, durch die Gnade deines Herrn den Schatz heben sellen. Ich habe also nicht nach Willkür gehandelt. Siehe, dies ist die Erklärung Dessen, was du nicht in Geduld zu erträgen vermochtest.’ Doch tot soortgelijke oplossing der raadselen van het godsbestuur had de dichter juist door de praemissen in zijnen proloog zich van te voren reeds den weg afgesneden.

Men voere hiertegen niet aan, dat de dichter ons in den proloog op gelijke wijze de bedoelingen Gods met het lijden van den vromen Job laat zien. In het algemeen entken ik niet, dat er in deze opmerking iets waars is; maar men vergete niet, dat de Dichter in den proloog slechts dit (en niets anders) aanschouwelijk wil maken: hoe geheel bezijden de waarheid de beschuldigingen en bedenkingen der drie vrienden van Job zijn, en hoe onhoudbaar de mozaïsche vergeldingsleer is, toegepast op het lijden van waarachtig vromen. Men ziet toch, ook met den proloog voor zich, volstrekt niet in, welken *zegen* God door het lijden van Job aan dezen zijnen dienaar wil schenken. Jehova beweert, dit is bij onbevangene lezing de inhoud van den proloog, met eene zekere zelfvoldoening, dat hij in Job eenen volmaakt regtvaardigen dienaar op aarde heeft; Satan

betwist aan Jehova de eer, dat iemand op aarde hem dienen of liefhebben zon anders dan om des voordeels wil; om nu deze zijne eigene (Jehova's) eer te handhaven, daartoe wordt aan Satan de magt verleend, om Job zoo zwaar te bezoeken. Hierin ligt bij consequentie alleen deze waarheid opgesloten: ‘dat de lijdende vrome bij God hoog aangeschreven kan staan, en dat dit lijden volstrekt geen bewijs van Gods misnoegen is,’ maar meer ook niet. Job wordt nu meer of min het slagtoffer van - sit venia verbo - van eenen zekeren ‘Stolz’ van Jehova tegenover Satan. Uit niets toch blijkt, dat dit lijden van Job ook maar in één enkel opzigt tot zijn voordeel zou moeten strekken, dat b.v. Job zelf daardoor tot meerdere bewustheid van zijne belangelooze vroomheid of van zijne geloofskracht zou komen. Dit laatste zeker ware een verheven doel geweest; maar had de dichter een zoo grootsch denkbeeld omtrent het doel van God met zijns dienaars lijden gehad, hij zou het wel duidelijker hebben uitgesproken; hij moest er althans noodzakelijk in zijn gedicht zelf gedurig op teruggekomen zijn, terwijl wij nu vruchteloos in het geheele gedicht naar deze idee zoeken. Voor het minst in den epiloog - ja zelfs in Jehova's redenen - had dan de aanwijzing niet kunnen of mogen ontbreken, dat of in hoever dit groote doel Gods bij Job bereikt was. Uit den proloog blijkt alleen, dat God door Jobs lijden bewijzen wil, *dat er belangelooze godsdienst bestaat*; daarom kan ik mij niet vereenigen met Hirzels beschouwing: ‘Auch verrath der Verfasser in dem Prolog, was für einen Zweck *solcher* Leiden er sich möglich denke, nämlich, die Festigkeit der Tugend zu prüfen,’ indien Hirzel althans aan zulk een ‘beproeven’ denkt, waardoor de deugd zelve bevestigd wordt; eene andere schijnt èn Gode onwaardig, èn voor den lijder doelloos. Maar de dichter schildert immers het godsdienstige leven van Job in den proloog als *volmaakt*, zelfs in de oogen des alwetenden Gods. Bovendien is er in het geheele dichtstuk van de idee, die Hirzel in den proloog vindt, ook niet het verste spoor. Het hoogste *zedelijke* doel van het lijden der vromen, waarop de dichter nu en dan wijst, is om den vrome tot bewustheid te brengen van zijne ook hem zelven nog verborgene zonden en om hem mitsdien van zijne heimelijke vlekken te reinigen. Zelfs Elihu, die in Jobs en zijner vrienden re-

deneringen geenen vrede vond, kon het niet verder brengen - een bewijs, dat de dichter van Elihu's redenen (die het gedicht zeker beter verstaan heeft, althans wat de details betreft, dan wij zulks thans kunnen) in de Jobeïde geene hoogere oplossing vond van het op hun standpunt inderdaad onoplosbare probleem. Men hoore hem slechts XXXVI: 1 vgg. Elihu verklaart tot Gods regtvaardiging nog iets te zullen zeggen, wat diep doordacht is - de quintessence van zijne redenen, waarin alles, wat hij te zeggen had, als het ware culmineren zou. En waarop komt Elihu's zoo zeer hoogdravend (vs. 3: '*Ik zal mijne kennis uit de verte* - d.i. het tegenovergestelde van oppervlakkig - *halen, om mijns Scheppers regtvaardigheid te handhaven*') aangekondigde wijsheid neder? Eenvoudig híerop: God is volkomen regtvaardig tegenover alle menschen, en hij doet ook aan vrome lijders regt wedervaren; bezoekt hij echter de vromen met ellende - waarom doet hij zulks?

> Dan geeft hij hun hun werk te kennen,
> En hunne overtredingen, dat zij overmoedig zijn geworden.
> Hij doet het hen verstaan tot tuchtiging,
> En vermaant hen, zich van zonde te bekeeren.
> Als zij hooren en zich onderwerpen,
> Zij zullen hunne dagen eindigen in het goede,
> En hunne jaren in het aangename. (vs. 9-11.)

Maar deze voorstelling staat, nader bezien, in geen enkel opzigt boven de mozaïsche vergeldingsleer; zij is daarmede veeleer in volkomene overeenstemming. Ook onze dichter valt ten laatste weder in die mozaïsche leer terug, als hij in den Epiloog den dubbelen zegen beschrijft, door Jehova aan Job na zijn lijden geschonken. Zekerlijk, volkomen teregt zegt Hirzel van den Epiloog: 'Durch die Wiederherstellung von Hiobs Glücke im Epilog erfüllt der Dichter eine Pflicht gegen das Gefühl des Lesers, wie am klarsten erhellt, wenn man sich den umgekehrten Fall denkt, dass er darin die endlose Fortdauer von Hiobs Unglucke berichtet hätte, und den Eindruck erwägt, welchen ein solcher Schluss in dem Gemüthe des Lesers zurücklassen würde.' Volkomen teregt; want onze dichter kon aan dit gedicht op zijn standpunt geen ander bevredigend einde geven, dan

door geheel terug te vallen in de door hem bestreden en eigenlijk voldingend wederlegde leer. Doch Hirzel bedriegt zich, wanneer hij door deze op zich zelfjuiste opmerking de bedenking ontzenuwd acht, dat nu ‘in Jobs lot de oude vergeldingsleer, volgens welke de vrome niet op den duur ongelukkig kan zijn, maar eindelijk weder gelukkig worden moet, bevestigd wordt, terwijl de dichter juist het onhoudbare van deze leer aantoonen wil.’ Maar daar is ook - afgezien van alle onsterfelijkheidsgeloof - geene andere verdediging van Gods regtvaardigheid mogelijk, dan juist deze leer! Wat toch geeft onze dichter beters ter beantwoording van de groote vraag, die aanleiding tot al de gesprekken had gegeven, deze namelijk:

> Waarom geeft God aan de ellendigen het licht,
> En het leven aan de zielsbedroefden?
> Aan hen, die wachten op den dood, maar hij is er niet,
> En daarnaar graven, meer dan naar schatten?
> Die blijde zijn, tot jubelens toe,
> Die zich verheugen, dat zij eens een graf zullen vinden?

Immers niet het minste! Een schoone troost voorwaar, dat ook zulk eene lotsbeschikking een werk van Gods wijsheid is! Men denke zich slechts de voorbeelden, die de dichter ons met groote uitvoerigheid teekent, van vromen, die *tot hunnen dood toe* ongelukkig, goddeloozen, die *tot hunnen dood toe* gelukkig geweest zijn! Zoo zijn wij dan in ons regt, wanneer wij beweren, dat de dichter zich aan de behandeling van een onderwerp gewaagd heeft, hetwelk voor zijne krachten (of wil men liever: voor de God- en wereldbeschouwing, waarin hij zich bewoog) te zwaar was, dat hij raadselen geopperd heeft, welker banale oplossing hij inderdaad voldingend wederlegt, maar voor welke hij op zijn standpunt zelf geene oplossing vinden kon. Waarlijk, hij stelt ons te leur, nu hij zich eensdeels van alle moeite daartoe ontslaat, door zich achter Gods verborgene en onbevattelijke wijsheid te verschansen. Ja hem, die zich aan eene zoo veelzijdige en diepe beschouwing der goddelijke wereldorde waagt, zoo vele nieuwe raadsels oppert, tot zoo vele twijfelingen wekt, hem mogen wij naauwelijks het regt toekennen, om ten slotte ten aanzien van vragen, waartoe hij zelf ons

met volstrekte noodzakelijkheid brengt, ons het zwijgen op te leggen. Maar nog minder bevredigt het ons, dat hij anderdeels zelf weder in die eigene banale oplossing terugvalt, en alleen in één opzigt zich daarboven weet te verheffen; hij blijft namelijk tot den einde toe vasthouden aan de stelling: *daar zijn werkelijk onverdiende rampen*, zonder dat hij op het *waarom?* een eenigzins bevredigend antwoord weet te geven. De stellingen toch: *Gods weg is hooger dan 's menschen weg;* en *God is voor ons onbegrijpelijk;* en *God is te verheven, om den mensch rekenschap van zijn doen te geven*, waren in Israël vrij algemeen aangenomen, en in dezen zin alledaagsch.

De dichter worstelde alzoo zelf nog, om de oplossing van de door hem voorgestelde raadselen te vinden. Hij hield aan twee waarheden vast, waarvan de consequente ontwikkeling der eene onvermijdelijk tot loochening der andere moest voeren. ER IS ONSCHULDIG LIJDEN TOT DEN DOOD TOE; zoo is dan - 't is de laatste onvermijdelijke gevolgtrekking voor wie van eeuwig leven niet weet - het vulgaire rationalisme volkomen in zijn regt, als het óf Gods regtvaardigheid loochent, óf beweert, dat God zich om het lot der menschen niet bekommert. Neen, zegt de dichter, ook deze andere waarheid staat evenzeer vast: GOD IS VOLKOMEN REGTVAARDIG, EN NIETS TREFT DEN MENSCH OF HET IS GODS WERK; zoo is dan - 't is wederom de laatste onvermijdelijke gevolgtrekking voor wie van eeuwig leven niet weet - de israëlitische orthodoxie, gerepresenteerd door Jobs drie vrienden en door Elihu, volkomen in haar regt, wanneer zij leert, dat de vrome hier op aarde stellig op uitkomst en na lijden (nooit geheel onverdiend - dit kan zij niet toestemmen) op dubbelen zegen kan rekenen. Maar daaruit is dan ook de gedurige inconsequentie in de redeneringen van onzen dichter volkomen te verklaren, omdat de consequente ontwikkeling van elk dezer stellingen hem noodzakelijk spoedig tot eene zekere verlegenheid tegenover de andere bragt. Hij laat geen regt wedervaren aan Jobs drie vrienden, die slechts consequent ontwikkelen wat hij ook in beginsel aanneemt, *dat God volkomen regtvaardig is*, en aan wie hij later in Jobs slotrede tot hen en nog week meer in den Epiloog inderdaad belangrijke concestiën maakt. Hij laat geen regt wedervaren aan Jehova's wijsheid, wan-

neer hij Jehova wel uitvoeriger, het is zoo, maar inderdaad toch niet veel anders tot Job laat spreken, dan wat Job reeds in die slotrede (bl. 618, vgg.) zelf had toegestemd: buitendien is er in hetgeen Jehova spreekt volstrekt niet de minste overtuigingskracht, maar Jehova overstemt Job door grootsche schilderingen zijner werken en door hem vragen voor te leggen, die au fond weinig of niets met het gewigtige vraagstuk te doen hebben; de verschijning van Jehova had eene wending aan de gedachten behooren te geven, terwijl zij nu volkomen beantwoordt aan hetgeen Job reeds lang te voren gezegd had, dat van zulk eene verschijning het gevolg zou zijn:

> ‘Al was ik regtvaardig, ík zou hem niet antwoorden;
> Mijnen Regter zou ik om genade bidden.
> Riep ik, en antwoordde hij mij,
> De moed zou mij ontvallen, omdat hij mijne stem ter oore nam,
> Hij, die mij overvalt in een stormwind,’ enz.

En waarlijk, als Job later zich zelven verfoeide in stof en asch, dan vindt dit berouw van Job geene verklaring daarin, dat God hem van schuld overtuigt, maar alleen daarin, dat hij hem door openbaring zijner ontzettende magt klein en moedeloos maakt.

Ziethier reeds menigte van gebreken, zoo men wil! En toch - paradoxe stelling voorzeker! - het is mijne overtuiging, dat juist in die gebreken de eigenaardige waarde der Jobeïde bestaat.

Op zich zelf is het meer dan paradox, dat in de aesthetische gebreken het eigenaardige der waarde der Jobeïde gelegen zou zijn. Al te letterlijk opgevat, is deze stelling dan ook niet waar; de waarde van een boek kan op zich zelve niet in zijne gebreken gelegen zijn; maar de eenig denkbare reden, die wij ons van deze gebreken kunnen geven in zulk een gedicht, als de Jobeïde, welks details ons voldoende overtuigen, dat zijn auteur aanspraak heeft op den

naam van groot dichter, deze eenige reden maakt de Jobeïde voor ons veel interessanter, dan zij zelfs als geacheveerd kunstgewrocht wezen zou. Wij vinden namelijk in die gebreken een duidelijk bewijs, dat dit gedicht eene getrouwe afspiegeling is van de worstelingen over dit probleem in het eigen gemoed en het leven des dichters, alsmede van zijne overpeinzingen over hetgeen hij rondom zich zag in verband met zijne eigene levenservaringen, en met de Goden wereldbeschouwing, waarin hij en zijn tijd zich bewogen. Niet de zucht, om in veelzijdige beschouwingen over een op zich zelf interessant onderwerp zich te verdiepen, veelmin de zucht om een kunstgewrocht aan het publiek aan te bieden, gaf aan dit dichtstuk het aanzijn; maar het eigene innerlijke leven van den dichter zelf moet hem gedrongen hebben om uit te spreken, wat voor hem zelven en zoo velen met hem de groote levensvraag was. Van hem geldt het: *pectus est quod disertos facit*. 't Was daarom ook volstrekt geene vermetelheid, dat hij zich aan de behandeling van een voor zijne krachten[1] al te zwaar onderwerp gewaagd heeft. Tot die beschuldiging zouden wij regt hebben, indien hij enkel bedoeld had, als dichter op te treden of zijne krachten te toonen. Maar nu was het voor hem zelven eene behoefte, om de worstelingen in zijn eigen gemoed in zijn dichtstuk neder te leggen; als zoodanig beschouwd, heeft het dichtstuk buiten twijfel hooge aesthetische waarde, al is het den dichter niet gelukt, al kon het hem op zijn standpunt onmogelijk gelukken, de oplossing der raadselen te vinden, die zich uit zijn en anderer leven bij israëlitische Godsen levensbeschouwing aan hem moesten voordoen. De helderheid zijns verstands deed hem al het gewigt gevoelen van de bewijsgronden, die het rationalisme zijner dagen tegen Gods regtvaardig wereldbestuur aanvoerde; maar zijne vroomheid ketende hem te vast aan het geloof in de regtvaardigheid Gods, dan dat hij de schijnbaar noodzakelijke gevolgtrekkingen uit die bewijsgronden anders dan als goddeloosheid kon beschouwen; toch had hij evenmin vrede met de gewone ontzenuwing dier bewijsgronden, die eigenlijk slechts eene zich opgedrongene loochening van hun be-

1 Zie beven bl. 48, aant. 1.

staan was tegen de zigtbare ervaring aan. Hij liet zich door het meer of min wijsgeerige[1] denken, zijn geloof niet ontrukken; maar wilde zich nog veel minder, met opoffering van hetgeen zijn verstand als waarheid erkend had, het aloude geloof in de armen werpen; hij bleef daarom natuurlijk stuiten op eene antinomie, ten gevolge waarvan zijn laatste woord is, dat het menschelijke verstand vruchteloos naar de oplossing van dit raadsel zoekt, welks ontknooping uitsluitend der goddelijke wijsheid verbleven is. Reeds hierom verdient hij onzen eerbied. Straalt het vroom geloof des dichters zoo hierin, als in elken volzin van zijn dichtstuk door, uit hetgeen wij daarnevens opmerken, leeren wij hem ook kennen als een man van heroïken geest, die, door ongemeen zuiver godsdienstig gevoel geleid, zich boven den sleur der traditie wist te verheffen zonder in het allerminst zich in zijn vast geloof te laten schokken. 't Was toch waarlijk geene kleine zaak, met de eigene wapenen, waarmede het rationalisme de israëlitische orthodoxie had bestreden, - wapenen, omtrent altijd tegen het *geloof* gekeerd, en door ligtzinnigen en goddeloozen gebezigd - zich nu tegen die eigene orthodoxie aan te gorden, om haar van zonde te overtuigen. 't Was geene kleine zaak, het vasthouden aan meeningen, die eeuwen lang voor bewijzen van vroom geloof hadden gegolden of althans daaraan onafscheidelijk verbonden schenen, nu omgekeerd als ongodsdienstig en strafwaardig voor te stellen. 't Was eene heroïke stelling: ‘men mag nimmer iets zeggen, wat niet volkomene en welgegronde overtuiging is; ja, *al geldt het de eere Gods*, waarheid is waarheid, en voor God strafschuldig is hij, die *zelfs Gode ten gevalle* iets tegen zijne overtuiging of ook zonder overtuiging beweert;’ en deze stelling spreekt onze dichter in ronde woorden uit (XIII: 7-12). Dat geeft hem den moed om midden op het gebied der godsdienstige waarheid eene plaats te eischen voor eene stelling, die tot nog toe slechts een voermiddel tot ongeloof en ongodsdienstigheid geweest was. In één opzigt is onze dichter alzoo het volslagen tegenbeeld der supranaturalisten, waarmede ik hem vroeger vergeleek; hij

1 Niet bespiegelend wijsgeerig, 't is zoo, maar de wijsgeerte der ervaring tegenover de traditie. Bespiegelende wijsgeerte is aan Israëls wijzen vreemd.

werpt het ‘loven en bieden’ dezer laatsten, het kiezen van een zoogenaamd *juste milieu* tusschen twee strijdige waarheden, geheel van zich; hij laat ze in hare volle kracht nevens elkander gelden, en, liever dan ze te ontzenuwen tot vereffening van den strijd, erkent hij zijn onvermogen om ze in hoogere eenheid op te lossen. Immers de Jehovaverschijning is niets anders dan zulk eene bekentenis van onvermogen.

Rotterdam.

S. HOEKSTRA BZ.

Het Groote Tafereel der Dwaasheid.

> Sta Lezer, en ziet hier te gelyk met schrik en verwondering, 't geen uwe Voorvaderen in deeze Landen nooit gezien hebben, en 't welk uwe nakomelingen veel ligt niet zullen zlen, en naauwlyks konnen geloven!
> *Europ. Mercurius*, Julij 1720, blz. 94.
> Sero sapiunt Phryges.

Nooit welligt was er te Amsterdam op den Dam en aan den ingang van de Kalverstraat grooter drukte gezien, den ganschen dag door en ook des avonds en tot diep in den nacht, dan in den nazomer van het jaar 1720. Reeds in den vroegen morgen werden de bewoners der buurt gewekt door het gedruisch der zamenstroomende menigte; het gedrang en geraas nam toe met het rijzen der zon: eerst het uur van één des namiddags gaf eenige ruste, als de beurs geopend was; maar tegen het vallen der duisternis verhief zich het rumoer met dubbel geweld en bleef voortduren tot aan, tot over middernacht, wanneer eindelijk de luidruchtige troepen volks, nog snaterende en schagcherende, huiswaarts togen. De brandpunten dezer ongewone beweging waren het *Fransche Koffijhuis*, de *Karsseboom*, de [oude] *Graaf van Holland* en vooral het *Engelsche Koffijhuis* (dat men den bijnaam van *Quincampoix* gegeven had), vooraan in de Kalverstraat, het derde huis van den Dam aan de Westzijde, gelegen. Daar zag men allerlei slag van lieden uit

alle deelen des lands zamenkomen en door elkander krioelen; deftige kooplieden, sierlijke jonkers, landedellieden, winkeliers, beunhazen, visschers, ambachtslieden, boeren, matrozen en, niet het minst talrijk en roerig, ‘die van de Portugesche natie,’ zoo als men toen plagt te zeggen. Men hoorde niet anders dan: ‘wie biedt! wie verkoopt! ik geef premie! vijf partijen! tien partijen! een regiment! de West! de Zuid! Hoorn! Zwol! Weesp! Rotterdam! avans, rescontre, banco!’ - en zulke onzamenhangende klanken meer, voor den vreemdeling ten eenemale onverstaanbaar, voor den ingewijde voldoende. Want er was geen tijd te verliezen! In ééne minuut konden de actiën tien percent rijzen of vallen, en een fortuin gemaakt of verloren zijn. Elk oogenblik is er iets nieuws, dat den dringenden hoop op nieuw in opschudding brengt. Daar komt een postrijder! Van waar? Van Zwol of Utrecht, 't is om 't even; de actiën op Zwol en Utrecht rijzen in 't eene en dalen in 't andere koffijhuis al naar ‘de wind blaast.’ Ziehier een Egmonder visscher, die geheimzinnig eenen bekenden Actionist iets in 't oor fluistert. Hij komt zeker met zijne pink van een ‘expressen’ togt naar Londen terug. De Zuidzee-Compagnie is stellig 200 pCt. hooger! roept er een uit de menigte. En de kreet: ‘de Zuid, de Zuid, de Zuid!’ overschreenwt een oogenblik alle andere. - Iets rustiger en bedaarder gaat het binnenshuis toe: trouwens de straat is ook voor de schamele gemeente, die te bewegelijker is naarmate zij minder te verliezen heeft. Daarbinnen doen de ‘Heeren’ hunne zaken onder de deftige pijp af[1].

Ik heb u verplaatst in het beruchte Actiejaar 1720, waarvan wij de heugenis schier op iedere veiling van boeken kunnen vernieuwen, als wij daar aantreffen een' statigen foliant, vol spot-prenten en -dichten, verzameld onder eenen ellenlangen titel, waarvan de eerste regels aan het hoofd van dit opstel geplaatst zijn. De volle titel luidt: ‘HET GROOTE TAFEREEL DER DWAASHEID, *vertoonende de opkomst, voortgang en ondergang der Actie-, Bubbel-, en Windnegotis in Vrankrijk, Engeland en de Nederlanden, gepleegt in den jare MDCCXX. Zijnde een Verzameling van alle de* CON-

1 De voorstelling is in al hare bijzonderheden historisch en geput ult de verhalen van tijdgenooten.

DITIEN *en* PROJECTEN *van de opgeregte Compagnien van Assurantie, Navigatie, Commercie, etc. in Nederland, zoowel die in gebruik zyn gebragt, als die door de H. Staten van eenige Provintien zyn verworpen: Als meede* KONSTPLAATEN, COMEDIEN EN GEDIGTEN *door verscheide Liefhebbers uytgegeeven, tot beschimpinge deezer verfoeijelyke en bedriegelyke Handel, waar door in dit Jaar verscheide Familien en Persoonen van Hooge en Lage stand zijn geruineerd, en in haar middelen verdorven, en de opregte Negotie gestremt, zo in Vrankrijk, Engeland als Nederland*.

Zoo lang den Gierge Mensch
Is voorzien van geld en goed,
Krijgt den Bedrieger tog zijn wensch,
Want hem de Gierge en Onnoozle altijd voed.

Gedrukt tot waarschouwinge voor de Nakomelingen, in 't noodlottige Jaar, voor veel Zotte en Wijze. 1720.

Wat dunkt u van dit staaltje van den wansmaak onzer vaderen? Ik verzeker u, het gehalte van dit kunstwerk is niet veel beter dan die van het uithangbord. De Konstplaaten zijn meestal Fransche prenten, door Hollandsche onder- en in-schriften genationaliseerd. Een enkele Engelsche, misschien ook een paar Duitsche loopen er onder. Nu en dan vindt men er eene, die aan vroegeren tijd en krachtiger stift herinnert, en, voor andere gelegenheden gemaakt, op deze toegepast is. De Gedigten ademen meerendeels in inhoud en vorm de grofste en gemeenste straattaal; of wanneer zij ernstig moeten heeten, hebben zij al de waterigheid en gemanierdheid, die de voortbrengselen van den Nederlandschen Zangberg uit het begin der XVIIIe eeuw kenmerkt. Karakter, geest, vernuft, schildering van den toestand zult gij er te vergeefs in zoeken. Alles is even flaauw en laf en dikwijls walgelijk vuil. Langendijks *Quincampoix of de Windhandelaars* alleen - hoe plat ook nog zijne geestigheid was - steekt eenigzins gunstig af bij den ganschen hoop, en wie de gebeurtenissen bestudeerd heeft, zal in menigen regel bij hem aardige toespelingen ontdekken. Trouwens de meeste der overige rijmelarijen zijn dan ook oorspronkelijk straatdeunen geweest, welke op een vel in folio in plano gedrukt, met de spotprenten (zoo als een gelijktijdig schrijver zegt) voor de winkels der boekverkoopers uitgestald hingen, gelijk de wimpels en vlaggen in de Grafelijke Hofzaal te

's Gravenhage.' Sommige van deze oorspronkelijke uitgaven vindt men nog in deze en gene verzameling van het *Groote Tafereel* bijgebonden.

Naauwkeurige kennis is natuurlijk uit deze stukken evenmin te putten als kunstgenot. Ook van elders is die kennis moeijelijk te bekomen. Onze Historieschrijvers loopen over dit merkwaardige jaar over 't algemeen vlugtig henen. Al is de geschiedenis, die zij schreven, het minst van alle eene *histoire bataille*, zij hadden toch even weinig als alle anderen een open oog voor den gang van 't maatschappelijke leven des volks. Wagenaar is uiterst voorzigtig in een viertal bladzijden[1]; Bilderdijk doet het knorrende in tien regels af[2]. Hadden wij niet de *Conditiën en Projecten* zelve der opgerigte of ontworpen Compagniën, en vooral onderscheidene strijdschriften uit die dagen, die belangrijke wenken geven over begin, voortgang en afloop dezer windkoorts, en daarbij de kronijk van den *Europischen Mercurius*, die maand aan maand de voorkomende feiten zamenrijgt, deze bladzijde onzer geschiedenis zou bijkans geheel onleesbaar voor ons zijn[3]. En toch is zij zoo lezenswaardig; zoo belangrijk voor de studie van de menschelijke natuur en van de verschijnselen des maatschappelijken levens; zoo leerzaam - indien het baten mogt - voor latere geslachten. Vooral in deze dagen, nu doldriftige speelzucht een nieuw Tafereel der Dwaasheid schijnt te willen ontrollen, kan het van pas zijn, leering en waarschuwing te putten uit de herinnering aan de dwaasheden van vroegeren tijd en hare onvermijdelijke straf.

Het bedaarde, stemmige Nederduitsche karakter, dat degelijke in onzen volksaard, waarop wij zoo gaarne roemen, schijnt in natuurlijke tegenspraak te zijn met al wat men in

1 Vaderlandsche Geschiedenis, Dl. XVIII, blz. 225-229. Verg. ook zijne Beschrijving van Amsterdam, Dl. VI, blz. 274-276.

2 Geschiedenis des Vaderlands, Dl. XI, blz. 58.

3 Eene belangrijke bijdrage is te vinden in de *Verzameling, tot Waarschouwinge voor de nakomelinge, van alle de projecten en conditiën van de compagnien van assurantie, commercie en navigatie*, enz. enz. enz. (de titel is niet minder breedsprakig dan die van het *groote Tafereel*). *In s' Gravenhage gedruckt bij Cornelis Hoffeling*, 1721, 2 deelen in 4e (op blz. 290 van het tweede deel worden er nog meerdere beloofd, die mij echter niet bekend geworden zijn). In deze belangrijke Verzameling vindt men niet alleen zeer volledig alle Projecten en vele daartoe betrekklijke memorien en strijdschriften, maar ook de nadere Conditien en brieven van onderscheidene compagnien. Zij komt zeldzaam voor.

onze taal zoo eigenaardig ‘W i n d h a n d e l ’ noemt. En evenwel vinden wij reeds van oude tijden her talrijke blijken, hoe diep in den grond van dat volkskarakter speelzucht geworteld is. Ik wil u niet herinneren aan hetgeen Tacitus[1] van de oude Germanen berigt, ‘dat zij zoo verzot waren op het spel, dat zij (volkomen nuchter, veegt hij er bij) have en goed, vrouw en kinderen en hun eigen lijf en vrijheid op eenen worp zetteden.’ Die zelfde roekelooze dobbelarij vinden wij bij alle onbeschaafde volken over de gansche bewoonde aarde weder. Maar ik wijs u liever op latere tijden; op de dagen van ontwikkeling en beschaving, van rijkdom door noeste nijverheid verkregen, van grootheid door eerlijken handel gewonnen; waarin men zich liet voorstaan op zedelijkheid en godsvrucht. Wij weten, hoe onze Placcaatboeken, van het eerste tot het laatste deel, telkens vernienwde verbodsbepalingen bevatten tegen vreemde of particuliere Loterijen; en ook, hoe onze Regenten zelve het middel der loterij gereedelijk aangrepen om geld op te nemen bij de burgerij. Tegenwoordig nog is een der krachtigste argumenten voor het behoud der Staatsloterij dit, dat zij als eene soort van veiligheidsklep werkt, die der speelzucht des volks eene minder schadelijke voldoening geeft. Maar ook de handel zelfheeft verwantschap met het spel: de redelijke onderneming, die op de berekening van den omvang der behoeften en der middelen ter vervulling daarvan berust, is dikwerf naauwelijks te onderkennen van de waaghalzerij, die ‘eenen loop neemt’ met de rijzende of dalende markt; en zoo de grens al bestaat, hoe ligt wordt zij overschreden! Niet zelden werpt die overmoedige speculatie zich op een of ander bijzonder artikel en ontaardt daarbij geheel in spel en weddingschap; men verkoopt wat men niet heeft, men koopt wat men niet begeert te ontvangen; men verhandelt voor tienduizenden en honderdduizenden waarde, zonder kapitaal of crediet te bezitten; alleen om op den dag der afrekening - naar de kans loopt - eenige honderden te winnen of te verliezen. Nu eens is de traan het voorwerp er van, dan de olie; nu eens de granen, dan het zaad; nu eens specerijen, dan ansjovis; het diepst en het liefst waagt men zich in de minst soliede waarden, omdat bij deze rijzing en daling der markt het meest van de vlugtige opinie afhangt; en niet onze tijd

1 Germania, c. 24.

alleen, maar ook reeds vroegere tijden hebben daartoe de staatsobligatiën, de actiën in onzekere ondernemingen, en den ganschen ‘papieren kraam’ het meest geschikt gevonden.

Want onze vrome en vroede vaderen waren in waarheid in dit opzigt niet zoo veel beter dan wij; en de klagt, in onze dagen wel eens, niet zonder overdrijving, geuit, dat de opregte handel door het effectenspel verdrongen wordt, is ook in zooverre onbillijk, als men daarmede bedoelt dit kwaad als bijzonder eigen aan de XIXe eeuw te doen voorkomen. Reeds in de XVIIIe zagen alle schrijvers over het verval van den Nederlandschen handel juist hierin eene der oorzaken van dat verval; en zij voeren tal van zonderlinge voorbeelden aan van de wilde drift, waarmede ter bemze van Amsterdam het spel in allerlei vreemde fondsen gedreven werd[1]. Zoo uit de XVIIe eeuw niet gelijke klagten tot ons zijn gekomen, ik geloof waarlijk niet te stout te spreken, wanneer ik beweer, dat het niet was omdat de genegenheid, maar omdat de gelegenheid tot dit spel ontbrak. Verhandelbare staatsschulden van vreemde mogendheden waren er nog niet; evenmin veelsoortige aandeelen in naamlooze vennootschappen. Maar naauwelijks was toch de geoctrojeerde Oost-Indische Compagnie opgerigt, of de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden vonden zich verpligt bij Placcaat van 27 Februarij 1610 het spel in hare actiën tegen te gaan: ‘Alsoo tot Onser kennisse ghekomen es dat eenige Cooplieden ende anderen, niet ofte seer weynich hebbende in de Generale Vereenichde Compagnie op Oost-Indien, hen vervorderen veele ende groote sommen van Actien (monterende eenige duysenden) te verkoopen in de selve Compagnie meest op dach; practiserende ondertusschen ende aleer omme komt den tijdt van 't Transport ende leveringe, te bekomen de voorsz. Actien tot minderen prijs als die waren ten tijde van heure voorsz. eerste verkoopinge.....’ Hoe weinig het baatte, in dat Placcaat ontzegging van regtsvordering uit zulken verkoop en zelfs boete tegen de verkoopers te bedreigen, blijkt hier-

1 Vooral was dit het geval in de jaren 1763 en 1772, toen eenige der aanzienlijkste huizen te Amsterdam en te Londen door teugelloos effectenspel en daarmeê gepaard gaande wisselruiterij bankroet gingen. Ook deze windhandel was wel eene nadere historische bewerking waard. Vele bouwstoffen daartoe vindt men onder anderen in het weekblad *de Koopman*, IVe en V^{e} deel.

uit, dat reeds, den 15^{en} Julij 1621 een nieuw Placcaat van gelijke strekking moest worden uitgevaardigd, nu ook uitgebreid tot de actiën der West-Indische Compagnie, die reeds verhandeld werden, ofschoon de inschrijving nog niet eens geopend was. Het Placcaat van 1621 werd gerenoveerd den 3^{en} Junij 1623. Den 20^{en} Mei 1624 verscheen een nader Placcaat op het verkoopen der actiën in de West-Indische Compagnie; dat weder gerenoveerd werd den 27^{en} Mei 1636. Daarna mengden zich de Staten van Holland en West-Friesland - of die meer klem en kracht mogten hebben - in de zaak. Den 16^{en} September 1677 vaardigden zij een Placcaat uit, waarvan de aanhef, krachtig genoeg, dus luidt: ‘Alsoo tot Onse kennisse ghekomen is, dat niet tegenstaende verscheyde voorgaende Placaten, betreffende het verkoopen van Actien in de Generale Geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie, als noch dagelijcks veele en verscheyde Personen haer onderstaen hebben ende onderstaen te verkoopen groote sommen van Actien, monterende tot eenige Tonnen Gouts, dewelcke syluyden daerinne niet hebben noch participeren, maer alleen soecken, loopende den tydt van de Leverantie en Opdracht van deselve Actien door sinistre practycquen en onbehoorlijcke middelen, de Actien tot veel minderen en lageren Pryse als die waren ten tijde van de verkoopingen af te jagen, ende neder te dringen, valschelijck uytstroyende en disseminerende veel schadelijcke en nadeelige gheruchten ende tydingen.....’ Voorwaar, indien de omvang der kwaal beoordeeld moet worden uit de mate en kracht der geneesmiddelen, dan was de kwaal hier wel reeds diep geworteld en wijd vertakt. - Maar nog meer. Bij gebreke van Papieren vond men ook in koopwaren toen reeds voorwerpen voor zulken ‘avontuurlijken’ handel. Sinds 1614 bestond in Holland de geoctrojeerde Noordsche Maatschappij voor de Walvischvangst; in 1622 had zij zich met eene Zeeuwsche Compagnie vereenigd, en den 25^{en} October 1633 hadden de Algemeene Staten een nieuw octrooi aan de Vereenigde Compagnie gegeven. Die uitrusting ter visscherij was uit den aard der zaak eene kansrekening boven vele andere ondernemingen, en bood dus schoone gelegenheid tot spel aan. En zoo vinden wij dan ook vermeld een Mandament van den Hoogen Raad (naar het schijnt) van 1635 of 1636 tegen zoodanige wind- en optiepartijen, waarbij ‘alle drif-

tige, winderige en ongegronde voorkooperyen van traan en walvischbaarden beteugelt wierden: want deze windnegotie had in partyen te leveren of t' ontfangen eenige kooplieden somtyts soodanig belemmert, dat men er bij meenigte sou hebben sien springen, wanneer den tyd van de leevering of den ontfang verstreeken waar, middelerwijl er niet weynig valsche en bedrieglijke konstenaryen in swang gingen.' De ontzegging van regtsvordering uit windhandel is sedert dien tijd als regtsbeginsel blijven bestaan, en uit dit Mandament, in welks hoofd de naam van Prins Frederik Hendrik vermeld stond, is tot in het laatst der vorige eeuw de spreekwijze overgebleven 'van zich met Frederik Hendrik te dekken' voor hen, die zich op de ongeoorloofde oorzaak der overeenkomst beriepen om van hunne verbindtenis ontslagen te worden. In de spotschriften van 1720 komt zij zeer dikwijls voor[1].

Doch zeker het merkwaardigste, en ook het meest bekende voorbeeld van zulke speelzucht uit denzelfden goeden ouden tijd is de beruchte *Tulpenhandel* van 1636 en 1637, een verschijnsel, dat nog te geener plaatse en te geenen tijde zijne weêrga gevonden heeft. Ons bestek gedoogt niet, daarover hier in bijzonderheden te treden; alleen zij opgemerkt, dat die bloemenhandel hetzelfde eigenaardig verschijnsel ter beschouwing oplevert als het onderwerp, dat in deze bladzijden behandeld wordt. Namelijk: somwijlen zien wij die ziekte der speelzucht, die zich door alle tijden heen bij alle volken openbaart, even als de volksziekten, die het ligchaam aantasten, plotseling nog buitengewoon in kracht en omvang toenemen. Zij wordt dan in den vollen zin des woords eene epidemie; zij verheft zich, zij grijpt om zich, naar alle zijden, over alle standen en klassen der maatschappij; het wordt haast onmogelijk zich van hare besmetting vrij te houden. Maar ras ook heeft zij uitgewoed: zij verdwijnt even snel als zij was opgekomen, doch niet zonder veel ellende en jammer achter te laten. Zulk eene

1 Mijne autoriteit voor het bestaan van dit *Mandament* is *Zorgdrager's Bloeijende opkomst der aloude en hedendaagsche Groenlandsche Visscherij* (blz. 260 der eerste, blz. 300 der tweede uitgave; de laatste van 1728). Vruchteloos echter heb ik bij onze oude regtageleerden er naar gezocht. Dat het bestond en langen tijd als geldig is aangemerkt, blijkt uit de talrijke toespelingen op dit weinig eervol regtsmiddel voor den gebrekigen schuldenaar. Het wordt meestal in éénen adem met de bekende vrijplaatsen Vianen en Culenburg genoemd.

epidemie was de bloemenhandel van 1636; zulk eene de spoorwegkoorts van 1844 in Engeland en Duitschland. Zulk eene was ook de Actiehandel van 1720 in Frankrijk, Engeland en de Nederlanden.

In Frankrijk had deze actiehandel zijn begin uit het zoogenaamd *finantieel systeem* van John Law, eenen man, over wien het nóg moeijelijk is een juist en billijk oordeel te vellen, hoeveel er ook over hem geschreven zij. Onbetwistbaar was hij een man van groote gaven; fijn cijferaar niet alleen en scherpzinnig wiskunstige, die, zoo hij zich tot den stillen arbeid van het studeervertrek had kunnen beperken, onvergankelijke verdiensten jegens de wetenschap zou hebben verworven; maar ook scherpzinnig waarnemer en fijn menschenkenner, die zich in alle standen en kringen even gemakkelijk bewoog, en gevaarlijk geacht werd om zijne onweerstaanbare innemendheid. Zoon van eenen goudsmid en bankier (gelijk deze lieden toen gewoonlijk te gelijk waren), te Edimburg, was hij op jeugdigen leeftijd meester geworden van het fortuin door zijnen vader bijeengegaard, en had geschitterd onder Londen's losbollen. Maar in een tweegevecht zijnen tegenstander gedood hebbende, nam hij de wijk naar Amsterdam. Daar bestudeerde hij den loop des handels en vooral de inrigting en werking der wereldberoemde Wisselbank; maar hem kon niet ontgaan, hoeveel ruimer werkkring voor het maatschappelijk crediet geopend werd door het circulatie-stelsel der pas opgerigte Bank van Engeland. Daarna reisde hij rond over gansch Europa, toog van hof tot hof en vond zijn middel van bestaan in het kaartspel, terwijl hij allen Vorsten grootsche financiëele plannen aanbood, die echter den meesten volkomen onbegrijpelijk, den overigen te gewaagd voorkwamen om te worden aangenomen. In 1708 was hij te Parijs, en won spoedig het vertrouwen en de genegenheid van den Hertog van Orleans. Maar de achterdochtige policie van Lodewijk XIV wees hem het land uit. Toen vertoefde hij weder een paar jaren (1713-1715) in Holland en beproefde ook bij de Staten vruchteloos zijne plannen tot delging der staatsschuld aannemelijk te maken. Naauwelijks echter was de grijze Koning in 1715 overleden, of Law keerde bij zijnen vriend en beschermer, nu Regent van Frankrijk, terug, en thans was het oogenblik voor hem gekomen, om zijne

stoute ontwerpen ten uitvoer te leggen. Voorzeker, het oogenblik was gunstig voor proefnemingen, die, hoe gewaagd ook, ongehoorde en onbegrijpelijke uitkomsten beloofden. Verloren kon er niet bij worden, want er was niet meer te verliezen. Lodewijk XIV had een uitgeput volk, eene ledige schatkist en eene schuld van tusschen 2000 en 3000 millioenen francs achtergelaten. Het staatsbankroet stond voor de deur, ja, was er reeds binnen. De rentebetaling der gevestigde, erkende schuld bleef achter; de vlottende schuld, ten bedrage van bijna 800 millioenen francs, was, willekeurig, in 4 pCts. *billets d'état* geconverteerd (Dec. 1715), die binnen weinig tijds na de uitgifte op dertig, ja twintig pCt. der nominale waarde daalden. Het crediet was weg; Law beloofde het te zullen terugbrengen niet alleen, maar ook het zoo krachtig en weldadig te maken, dat het de plaats van het geld zelf zou vervangen. Hij begon met eene Circulatiebank te stichten (2 Mei 1716) naar het voorbeeld der Engelsche, waarvan de inleg voor drie vierden in *billets d'état* kon geschieden, en wier briefjes wettelijk koers zouden hebben. Zoo werd de eerste stap gedaan tot herstel der financiën van den staat en tegelijk een circulatiemiddel geschapen, waaraan werkelijk behoefte bestond. Toen volgde (Aug. 1717) de oprigting der Compagnie van Louisiana, of der Missisippi, naar het model der groote handelscompagniën van Engeland en Holland, met uitgebreide privilegiën en beloften van fabelachtige winsten en uitdeelingen. Ook hier werd de inleg in *billets d'état* aangenomen, die alzoo geheel werden ingetrokken. In het volgende jaar (4 Dec. 1718) werd de Bank tot eene staatsinstelling (*banque royale*) verheven, en van dit oogenblik af was er geen perk aan de uitgifte harer billetten. Om deze tot algemeen betaalmiddel te maken, verordende een Koninklijk Edict, dat geene betalingen van méér dan 600 frs. in specie gedaan mogten worden. Intusschen was het spel in de actiën der Compagnie begonnen, ofschoon nog met zekere matiging; doch toen (in Mei 1719) deze Compagnie alle andere geprivilegieerde maatschappijen in zich had opgenomen, met uitgifte en herhaalde uitgifte van nieuwe actiën, eerst tegen pari, daarna tegen 200 pCt., eindelijk tegen 1000 pCt., nam dat spel zijne woeste vlugt. Het was nu niet meer de verwachting van groote uitdeelingen, die tot koopen bewoog; men kocht heden tegen hoogen koers,

omdat men rekende morgen tegen nog hoogeren te zullen verkoopen; de kooper van morgen zou weder op den hoogeren koers van overmorgen rekenen. Elk wist, dat hij iets onzinnigs deed, maar elk bouwde op de nog grootere dwaasheid van anderen. Nu dit eenmaal algemeen was geworden, was er natuurlijk geen einde aan te voorzien. Het kwaad voedde zich zelf, en won in kracht, naarmate het voortging. De aandeelen in de Compagnie, nominaal waard 500 frs., rezen (in Februarij 1720) tot 20,000 frs. of 4000 pCt.; en die onverzadelijke dorst naar papier klom tot zulke dolheid, dat ook de bankbilletten tegenover de specie 10 pCt. en meer opgeld deden! Wat kon de regering dan beter doen, dan bankbilletten zonder maat of tal uit te geven? Zij deed het, en nadat den 22^{en} Februarij 1720 - het besluit der reeks van operatiën - de Bank en de Compagnie in één ligchaam vereenigd waren, werden ook billetten van niet hooger dan 10 francs bij millioenen in omloop gebragt. - Zoo scheen dan waarlijk het groote vraagstuk opgelost. De voor weinig jaren ledige schatkist was onuitputtelijk rijk geworden; alle betalingen kon zij doen in papier, papier, dat zij zelve maken kon naar willekeur. Zij had dus inderdaad alles om niet en van alles overvloed; en de geleverde goederen werden toch ruim betaald, bewezene diensten rijk vergolden, groote publieke werken met gemak aangevangen, met kracht doorgezet. - En de schuld? In September 1719 had de Compagnie daarvan de helft overgenomen, en de houders der staatsschuldbrieven achtten zich gelukkig, dat zij in plaats daarvan actien der Compagnie tegen 1000 pCt. mogten ontvangen, die zij spoedig met eenige kapitalen winst zouden afzetten. - En het uitgeputte en verdrukte volk? Geheel Frankrijk was rijk of zou het morgen zijn! Voor iedereen stond de weg tot fortuin open; met koopen en verkoopen op tijd kon men millioenen winnen zonder een franc te bezitten. Zelfs was er werkelijk, althans een tijd lang, algemeene welvaart door levendig vertier en bloeijende nijverheid. De nieuwe rijken haastten zich hunnen rijkdom te genieten: prachtige hôtels, sierlijke meubelen, kostbare zijden en fluweelen stoffen, schitterende equipages moesten hun geluk der wereld kundig maken. En de winnende hand is mild; waar men zoo met millioenen speelde, zag men niet op honderden of duizenden; en de ambachtsman

had nooit betere loonen gekend, de smalle gemeente nooit meer weldaden genoten. De druk der belastingen zelve werd opgeheven; de schatkist had in haren overvloed immers geene opbrengsten meer noodig!

Doch er was ééne voorwaarde voor de duurzaamheid van dezen voorspoed; namelijk, dat de actiën altijd voortgingen met rijzen. Maar, helaas, één moest de laatste kooper, één de laatste winner zijn: eens moest men op iemand stuiten die niet nóg dwazer was dan de anderen. Daar daagden de *réaliseurs* op, het eerst, gelijk de Fransche schrijvers melden, de voorzigtige Hollanders, die ijverig waren komen deelnemen in den handel, en met goede winsten huiswaarts togen. Toen kwamen er, die hunne actiën ook wel iets beneden den laatsten koers wilden afzetten. En nu eens de daling gekomen was, was de stroom niet te stuiten; hij werd spoedig een stortvloed. In 't begin van Maart (1720) waren de actiën tot 15000 frs. gevallen, in 't laatst dier maand tot 9000, in April tot 5000, in Mei waren zij onverkoopbaar. Tegelijk en nog sneller verloor het bankpapier zijn crediet, vooral het kleinere, dat in het dagelijksche verkeer onder den gemeenen man omging. In evenredigheid rezen alle koopwaren tot buitensporigen prijs. Reeds had de roekeloosheid des voorspoeds de prijzen der eerste levensmiddelen bevenmatig opgedreven; nu waren deze naauwelijks meer te verkrijgen: oproer, plundering en doodslag was er het gevolg van. Law meende, en dat was zijne grootste dwaling, door gezag en geweld het kwaad te stuiten. Vruchteloos verscheen er edict op edict, nu eens om den prijs der actiën op 9000 frs. of 5000 frs. vast te stellen, dan tot verbod om goud en zilver en juweelen in huis te hebben, daarna het gemunt geld, op zware straf, geheel uit den omloop verbiedende, dan weder tegen het hebben van eenen opleg van eetwaren, of om vaste prijzen voor de voorwerpen van dagelijksche behoefte te bepalen. Iedere maatregel van dien aard verergerde slechts het kwaad, omdat hij een nieuwen schok aan het wankelend vertrouwen gaf[1]. Omstreeks Mei

1 Een van de gevolgen van dit alles was, dat men on zoo gierig werd naar gemunt geld als vroeger naar papier. Ieder trachtte zich te voorzien en eenen schat op te leggen. Die werd in de verborgenste schuilhoeken aan het oog der bespieders onttogen, of, 't geen men nog veiliger achtte, naar buitenslands gezonden. Onze auteurs melden, dat emstreeks dezen tijd w a g e n s vol met geld uit Frankrijk naar Helland kwamen.

of Junij was het bankpapier slechts voor 10 pCt. van zijne nominale waarde gangbaar. Nu volgden nog poging op poging tot herstel, als intrekking van bankbilletten, conversie van actiën in staatsschuld, vereenvoudiging der Compagnie, enz., die, zoo ze vroeger en met beleid waren aangewend, misschien iets gebaat zouden hebben, maar nu te laat en zonder orde, overleg en billijkheid, met willekeur en drift in 't werk gesteld, de openbare meening nog slechts te meer verbitterden. In December moest de groote financier, nu bespot en vervloekt, lijfsbehoud zoeken door, als lakei verkleed, Parijs en Frankrijk te ontvlugten. De vereffening der Compagnie werd aan zijne vinnigste tegenstanders, de Gebroeders Paris, opgedragen, die op hunne beurt met het grofst geweld daarbij te werk gingen.

Het oordeel der nakomelingschap over John Law is weinig verschillend van dat des teleurgestelden tijdgenoots, en de Schotsche financier staat in de geschiedenis geteekend als een roekeloos speler en verachtelijk gelukzoeker. De vraag is nog niet uitgemaakt, of dit oordeel regtvaardig is; of hij zelf wel al de gevolgen zijner plannen doorzien en ligtzinnig afgewacht heeft; of niet de speelwoede des volks zijns ondanks aan zijne beteugelende hand ontsnapte; of niet de tegenwerking, die hij soms ondervinden moest, ook bij goede maatregelen, hem verbijsterde en tot al te stoute waagstukken deed overslaan? Maar wat hiervan zij (en het is hier de plaats niet, die vraag op te lossen), ook Law heeft regt, naar zijnen tijd beoordeeld te worden. Het zou onbillijk zijn, hem met den maatstaf van onze kennis van geld- en credietwezen en den gang van het maatschappelijk verkeer te meten. Omdat hij in vele opzigten scherper en verder zag dan zijne tijdgenooten, mogen wij niet vorderen, dat hij eene voorwetenschap zou hebben van de volkomener staathuishoudkundige leer van onzen tijd. Even onbillijk is het, hem als staatsman uit zijnen tijd in den onzen te verplaatsen om hem te veroordeelen. Voorzeker, zulke avontuurlijke en roekelooze handelingen, als wij hem zien plegen, zou geen minister ter wereld zich thans veroorlooven; zooveel geweld en kleinachting der goede trouw zou thans nergens geduld worden. Maar Law leefde in den tijd der politieke avonturiers, en hetgeen hij deed was nog weinig in vergelijking met hetgeen hij anderen zag doen. Ik wijs er niet op, hoe weinig de beginselen van zedelijkheid en eerlijkheid ingang

vonden bij zijnen beschermer den Regent, en diens verachtelijken handlanger Dubois; hoe verdorven de kring der hovelingen was, in wier midden hij leefde. Maar de geheele staatkunde was in dien tijd een weefsel van bedrog en baldadigheid. Britanjes ministers, Harley en St. John, hadden onlangs pas hunne bondgenooten onbeschaamd verraden om vrede met Frankrijk te maken. In Spanje was het bestuur in handen van eenen dolzinnigen en schaamteloozen plannenmaker, als Alberoni, die zijne waardige wedergade vond in den Zweedschen minister von Görtz. - Hoe streng eindelijk ook het oordeel zij, dat wij over Law mogen of moeten vellen, laat ons niet vergeten, dat althans geen vuil winstbejag *zijne* daden bestuurde. Hij wilde in alle opregtheid en ernst een grootsch denkbeeld verwezenlijken, en daartoe ontzag hij geene middelen; daartoe offerde hij zijne eigene fortuin op, zoowel als die van anderen. En moge de eenzijdigheid zijner theorie en de onbedachte doordrijving zijner plannen oneindig veel kwaads gesticht hebben, ook dit blijft waar, dat hij een ontdekker, een hervormer geweest is; dat hij de Europesche maatschappij heeft ingewijd in de geheimen van het openbaar crediet, en latere geslachten den weg heeft aangewezen, om de weldadige kracht der vereeniging van kapitalen te leeren kennen, aanwenden en vermenigvuldigen.

Voor Frankrijk evenwel was deze weg nog langen en langen tijd te vergeefs gewezen. De agiotage, het spel, bleef er wel diep in de volkszeden geworteld; maar de tooverkracht van het maatschappelijk crediet bleef er nog lang onbekend. Anders was het in Engeland, vanwaar het Systeem zijnen oorsprong had, en waar het op den duur, ofschoon ook na veel dwaasheid en rampspoed, in zijne gevolgen heilzaam werkte.

In Engeland was, zoo min als hier te lande, de agiotage iets vreemds en ongehoords in 1720, ofschoon zij ook daar bescheiden en bedeesd binnen zekere perken was gebleven. Macaulay schildert ons[1], hoe tegen het einde der XVIIe eeuw het toenemende kapitaal des volks te vergeefs naar plaatsing zocht en hoe welkom in 1694 de oprigting der Bank van Engeland, gepaard met de regeling der openbare

1 History of England, Tauchn. ed., Dl. VII, blz. 133.

staatsschuld, was, om die opgetaste schatten vruchtbaar te maken. Maar reeds vroeger hadden deze kapitalen hier en daar uitwegen in het maatschappelijk verkeer gezocht, en soms zeker al zeer zonderlinge. Vennootschappen waren opgerigt - of aangekondigd - tot toepassing van nieuwe uitvindingen en tot onderneming van vreemde soorten van bedrijf. Men hoorde reeds spreken van Assurantie-Maatschappijen, van Compagniën tot ontginning van mijnen, van eene Noordsche en Haringvisscherij voor gemeene rekening; maar ook van Compagniën om paerels te visschen, om goedkoop behangselpapier te maken, van eene duikercompagnie en eene luitsnaren-compagnie. Ook hier was belofte van buitengewone winsten het lokaas ter deelneming; en ook hier kwam het koopen en verkoopen der actiën op tijd spoedig in zwang. Maar al deze nieuwigheden maakten weinig opgang en beweging, tot omtrent 1719 de besmetting uit Frankrijk herwaarts oversloeg.

De windhandel in Engeland had zijnen oorsprong deels in de eigenaardige inrigting der Bank, deels in het verleidelijk voorbeeld der Missisippi-Compagnie. In 1694 was de Bank opgerigt en met octrooi en voordeelige privilegiën begiftigd, onder voorwaarde, dat zij der regering een gemakkelijk en handelbaar hulpmiddel zoude zijn, om door geldopneming in de buitengewone oorlogsbehoeften te voorzien. In 1711 was er weder geldgebrek, of liever overlast van vlottende schuld, gedurende den Spaanschen successieoorlog onvoorzigtig in het leven geroepen, en nu het staatscrediet met bederf bedreigende. Zoo zwak was het vertrouwen der houders van deze schuldbrieven, dat zij tot 40 pCt. gedaald waren. Toen werd onder den invloed van den Minister Harley (Lord Oxford) eene nieuwe geoctrojeerde Vereeniging gesticht, aan wier deelhebbers een buitengemeen voordeelige uitsluitende handel op de Spaansche koloniën in Zuid-Amerika werd voorgespiegeld, maar de last opgelegd, om die vlottende schuld, ten bedrage van bijna 10 millioen pond st., over te nemen en te consolideren, onder genot eener jaarlijksche rente van 6 pCt. uit de staatskas. Zulke operatiën komen ons thans haast onverklaarbaar voor, nu wij de kapitalisten als om strijd den gouvernementen, die geld willen leenen, hunne kapitalen zien aanbieden tegen vrij wat minder rentebedrag dan van 6 ten honderd. Toen gold deze voor een meesterstuk van

behendigheid[1]. Van de beloofde handelsvoordeelen kwam niet veel teregt; doch de *Zuidzee-Compagnie* (zoo heette de nieuwe Maatschappij) bleef bestaan en teerde op de jaarlijks wederkeerende rente. Maar de gebeurtenissen van 1719 in Frankrijk prikkelden ter navolging. De Bank en de Zuidzee-Compagnie wedijverden in aanbiedingen aan de regering, - waarom? Om ook de nog niet geconverteerde schuld, in *annuiteiten* bestaande, te mogen overnemen en daarvoor nieuwe actiën uit te mogen geven. De laatste ging eindelijk zoover, van voor dat voorregt eene storting van 7½ millioen pond st. in de schatkist aan te bieden! Dat aanbod werd aangenomen en het actiespel werd opgezet. Want dit was het onderscheid tusschen de financiëele plannen van Law en de handelingen in Engeland, dat hier van den beginne af windhandel het wit was.

De vlieger werd opgelaten: de kunst was nu maar, zoo veel mogelijk wind te maken. En daartoe werden geene middelen ontzien. De gunst van ministers, van invloedrijke leden des Parlements, van de hovelingen en maitressen des Konings werd gekocht - met actiën; de directeuren der Compagnie vergaten niet ook zich zelven ruim te laven uit deze mildvloeijende bron, en het publiek liet zich vangen. Reeds het gerucht, dat er iets groots gaande was, had omtrent Kersmis 1719 de actiën der Compagnie tot 126 pCt. opgedreven. Sinds bleven zij rijzen. In April 1720 waren zij tot 325 pCt. geklommen, en natuurlijk was de toeloop groot, toen nu den 14^{en} dier maand de eerste inschrijving voor de nieuwe actiën tegen 300 pCt. geopend werd. Zoo sterk was de begeerte tot deelneming, dat den volgenden dag de recepissen der eerste storting met 100 pCt. winst verkocht werden. Den 30^{en} April had eene tweede inschrijving plaats tot 400 pCt. Om de speculatie nog zoo veel mogelijk aan te zetten, beleende de Compagnie hare eigene actiën en recepissen. En zoo groot was de verblinding, dat zelfs de instorting van het luchtgevaarte in Frankrijk omstreeks dezen tijd de oogen niet opende. Men scheen er op te rekenen, dat de epidemie, nu zij eenmaal in Engeland was uitgebroken, ook daar haren regelmatigen loop en haren behoorlijken tijd van uit te woeden moest hebben. In 't laatst van Mei was de prijs boven 500 pCt., den 2^{en}

1 Verg. Lord Mahon, History of England, Tauchn. ed., Dl. II, blz. 3 v.v.

Junij 890 pCt.; doch zoo ruw ging het spel toe, dat er den volgenden morgen eene daling kwam tot 640 pCt., maar voor nog de dag om was wederom eene rijzing tot 770 pCt. De directeuren hadden de onbeschaamdheid eene nieuwe inschrijving te openen tegen 1000 pCt., en men achtte dit een' fijnen zet, om de drift, die min of meer begon te verflaauwen, weder op te wakkeren. De uitkomst bewees, dat men wèl gezien had: de recepissen der eerste storting (van 1/10) in deze nieuwe inschrijving werden dadelijk tegen 400 pCt. verhandeld. Eene laatste inschrijving werd geopend den 25^{en} Augustus, wederom tegen 1000 pCt. Maar nu was de crisis eindelijk gekomen. Het was reeds een bedenkelijk verschijnsel, dat de directeuren eene jaarlijksche rente van 50 pCt. gedurende minstens 12 jaren beloofden. Wie had tot nog toe aan rente of rentegevend kapitaal gedacht? Nu sprong de zeepbel. Den 8^{en} September waren de actiën 680 pCt., den 20^{en} 410 pCt., den 29^{en} 175 pCt. en den 30^{en} 130 pCt. Een verspreid logengerucht, dat de Compagnie met de Bank vereenigd zou worden, voerde ze nog eens op tot 320 pCt. Maar dat was de laatste slag. ‘En nu, tegen het einde van dit wonderjaar,’ zegt Anderson[1], ‘zag men de groote verliezen van vele familiën van rang en van sommige van het hoogste aanzien en den volkomen ondergang van kooplieden van naam, van beroemde geneesheeren, geestelijken, regtsgeleerden, en van vele voormaals nijvere burgers. Sommigen van deze, dien rampspoed van armoede en schande niet kunnende dragen, nadat zij zoo lang in welstand en goeden naam geleefd hadden, stierven van verdriet; anderen verwijderden zich naar afgelegen werelddeelen en keerden nimmer terug.’ In het volgende jaar werd door het Parlement eene enquête ingesteld naar het bedriegelijk en strafschuldig gedrag der directeuren. Sir R. Walpole nam op zich, een plan te ontwerpen tot herstel van het openbare crediet. De Zuidzee-Compagnie bleef bestaan en nog vele jaren eenen kwijnenden handel voortzetten. Zij bestaat heden nog, doch weinig meer dan in naam. De helft van haar kapitaal (het was tot bijna 34 millioen pond st. gebragt) werd wederom in aanuiteiten op den staat geconverteerd, en nog heden ten dage zien wij onder de soorten

1 Origin of Commerce (ed. 1787), Dl. III, blz. 115.

der staatsschulden van Groot-Brittannië een drietal onderscheiden met den naam van de Zuidzee-Compagnie, als waarschuwende herinnering aan het jaar 1720.

Maar de windhandel in Engeland had nog verder om zich gegrepen en zich niet vergenoegd met de Zuidzee, gelijk hij zich in Frankrijk bepaald had tot de Missisippi. Ook bij de andere reeds gevestigde compagniën had hij voedsel gezocht, en natuurlijk het meest bij de minst soliede. De actiën der Bank werden tot slechts 260 pCt. opgedreven, naauwelijks het dubbele bedrag van hetgeen zij in 1715 waard geacht waren. Maar die der O.I. Compagnie klommen tot 445 pCt.; en de aandeelen in de Africaansche Compagnie, waarop oorspronkelijk slechts 23 pond st. gestort was en die in 1711 tot eene waarde van 4½ pond gevallen waren, liepen op tot 200 pond. Doch ook dit was nog niet genoeg. Wij zagen boven, dat de neiging tot winstbejag door avontuurlijke ondernemingen zich reeds dertig jaren vroeger, hoe flaauw dan ook, in Engeland geopenbaard had. Nu was zij in hare volle kracht. *Change-alley* liet de *rue de Quincampoix* verre achter zich. Project bij project verscheen, plan op plan werd gesmeed. Als bobbels op het water kwamen ze op, maar om ras te bersten, en *bobbelcompagnien* werd dan ook hun naam. Anderson (die als bediende der Zuidzee-Compagnie dagelijks midden in die papieren wereld leefde) somt eene lijst van niet minder dan 200 zulke compagniën op, en nog zegt hij overtuigd te zijn, dat hij ze niet alle genoemd heeft. Dat er al zeer zonderlinge onder moesten loopen, laat zich begrijpen. Immers 't was hier, hoe vreemder, hoe beter! Eenige geven wij ten voorbeeld: daar waren compagniën tot verzekering tegen dieverij of verliezen door dienstboden; tot handel in menschenhaar; tot invoering van ezels; tot het stichten van hospitalen voor onechte kinderen; tot uitvinding van een *perpetuum mobile*[1].

1 En waren er ook vele onder, die nu, sinds de nijverheid de grenzen van het mogelijke zoo ver heeft uitgezet, volkomen redelijk en natuurlijk zouden geacht worden, maar toen slechts in het brein van eenen phantast konden opkomen. Een aardig staaltje van dit verschil wil ik geven. Ik weet niet of er werkelijk zulk eene Compagnie ontworpen is als ik zal vermelden, maar in eene der Hollandsche kluchten: ‘het Dolhuis der Actionisten’, wordt zij als het toppunt van krankzinnigheid voorgedragen:

> ‘Ook hebben wij een nieuw slag van schepen gepraktizeerd,
> Daar wij meê kunnen zeilen zonder dat de tegenwind ons deert;
> Wij bemoeijen ons met voor- nog tegen-stroom, nog met verloop van tijen;
> Om kort te gaan, Heeren, 't zijn schepen met vleugels aan beide zijen,
> Die door een machine gedurig bewogen worden.....’

Één snuggere geest was er, die een plan aanbood ‘voor eene onderneming die later zou bekend gemaakt worden.’ Een ander kwam op de vinding, om oude speelkaarten met een stempel te voorzien en die op straat te verkoopen, onder voorgeven, dat zij toegangkaartjes waren tot een koffijhuis waar juist eene compagnie werd opgerigt. Hij slaagde er in, sommige zijner kaarten tot 60 guinjes (in specie!) aan den man te brengen. Een ander opende 's morgens in een schoenlapperspothuis eene compagnie, onverschillig welke, met een kapitaal van eenige millioenen en actiën van 1000 pond st., maar met contante storting van 1 sh. De compagnie was in weinige uren volgeteekend; maar 's middags was het pothuis gesloten en de ontwerper met de schellingen verdwenen. ‘De inschrijvers,’ zegt Anderson, ‘wisten meestal wel, dat het project onuitvoerbaar was; maar zij wisten ook, dat zij op de straat nog ligtvaardiger lieden zouden vinden, die hunne papiertjes nog met winst zouden willen overnemen.’ - Er waren echter ook ontwerpen op degelijker grondslagen gebouwd. Vele daarvan zijn later met goed gevolg hernieuwd; en het was in dezen tijd, dat voor het eerst eenige Assurantie-Maatschappijen te London werden opgerigt, die sedert tot hoogen en vasten bloei geklommen zijn en nog heden ten dage eenen eervollen naam voeren, en bewijzen, hoe nuttig en voordeelig vereeniging van kapitalen en gevestigd crediet werken kunnen.

Anders wederom dan in Engeland was het verloop der actiekoorts in de Vereenigde Nederlanden. Niet alleen dat zij hier nóg later haren aanvang nam; maar er was ook een eigenaardig onderscheid in de wijze, waarop de ligtzinnigheid der menigte verschalkt werd. In Frankrijk was het spel aangelegd door en ten behoeve der kroon. In Engeland had de windhandel een democratisch karakter (men vergeve mij de uitdrukking) aangenomen. Iedereen, wie maar lust had, kwam er met zijne ontwerpen te berde. Hier te lande, het moet met schaamte erkend worden, waren het geene naamlooze avonturiers, maar de welwijze en erentfeste burgervaderen zelve, de deftige aristocraatjes on-

zer steden, van wie het meerendeel der bedriegelijke ontwerpen uitging. Merkwaardig verband met het verschil in de eigenaardige staatsinrigting bij de drie volken!

Wij zagen boven reeds, hoe levendig de Hollanders aan het beursspel te Parijs deelgenomen, maar zich bij tijds teruggetrokken hadden. Te Amsterdam zelf maakte de Missisippi weinig opgang; zoo veel te meer de Zuidzee- en de Britsche Visscherij-Compagnie. In Maart en April reeds werd er veel in gespeculeerd. Wel hadden eenige jaren geleden de Staten van Holland (bij Publicatie van 7 April 1700[1]) een verbod gegeven; ‘om aan vreemde mogendheden geld op te schieten en deel te nemen in Maatschappijen bij vreemde volken opgerigt’; doch dit verbod schijnt een geheel tijdelijke maatregel geweest te zijn, die reeds uitgediend had of in vergetelheid geraakt was. Hoe het zij, men ging voort altoos, alsof er geen verbod was; wij lezen bij eenen tijdgenoot, dat in Junij de Actiën der Zuidzee te Londen voornamelijk rezen op hooge kooporders uit Holland en Hamburg. Omtrent dezen tijd ook kwam men hier voor het eerst met eigen ontwerpen voor den dag: maar de grootste drift openbaarde zich bij ons in Augustus en September, toen zij in Frankrijk reeds uitgeraasd had, en de Engelschen ook reeds tot bezinning begonnen te komen.

Het eerste Nederlandsche Project - tot oprigting eener Assurantie-Compagnie - werd aangeboden te Amsterdam, maar door den Magistraat, ‘ziende, dat zoodanig een werk ten uiterste schadelijk, ja ten eenemaal ruineus voor de reëele negotie was,’ reeds in den aanvang gestuit[2]. Toen vervoegden zich de uitvinders naar Rotterdam, ‘daar zij ten eerste welkom waren, al soude het maar geweest hebben uit jalousye tegens de eerstgemelde stad, om (waar het mogelijk) haar hiermede wat afbreuk te doen.’ Den

1 Groot Placcaat-Boek, Dl. IV, blz. 377. Verg. Luzac, *Hollands Rijkdom*, Dl. II, blz. 304. Uit de plaats bij Luzac zou de lezer in de dwaling komen, dat juist de windhandel van 1720 aanleiding had gegeven tot dit Placcaat, want hij haalt het aan als van 7 April 1720. Waarschijnlijk is dat eene drukfout. Eene tweede drukfout heeft dezelfde aanhaling, door blz. 317 van het Groot P.-B. op te geven. Zonderling genoeg wordt ook in het Algemeen Register op het Placcaat-Boek de navorscher, die naar dit Placcaat zoekt, op eene verkeerde bladzijde verwezen, t.w. op blz. 477. - Ziedaar wel een zamenloop van drukfouten op één punt, die mij - de lezer vergeve mij, dat ik mijn hart lucht geve - uren lang zoekens en wroetens gekost heeft.

2 Zie de Europ. Mercurius, 1720, Dl. II, blz. 95.

22^{en} Junij werd ter beurze aldaar de inschrijving geopend; binnen een uur was zij tweemalen vol: en den volgenden dag verkocht men de recepissen met 50 pCt. opgeld. Dat was eene onweerstaanbare verleiding! Zulke winsten kon men elders ook wel behalen; en daar rezen de Compagniën op, in Zeeland, door gansch Holland (alleen Haarlem en Leiden hielden zich met de hoofdstad verstandig en standvastig), in Utrecht, in Overijssel en Friesland, hier met toelating, daar met begunstiging, elders met initiatief der plaatselijke of gewestelijke regering. Het is de moeite waard, in kort bestek die gansche reeks te overzien. Daartoe diene de volgende lijst, zoo veel mogelijk naar tijdsorde geschikt, met bijvoeging van het aangevraagde kapitaal en het bedrag der eerste storting.

COMPAGNIE.	DAGTEEKENING DER INSCHRIJVING.	KAPITAAL.	BEDRAG DER EERSTE STORTING.
te Rotterdam	22 Junij	ƒ 12,000,000	⅕ pCt. (later verhoogd tot 5 pCt.)
te Middelburg	? Junij	ƒ 1,200,000	50 pCt.
te Delft	11 Julij	ƒ 6,000,000	1 pCt.
te Middelburg 2^{e}	15 Julij	ƒ 10,000,000	25 pCt.
te Schiedam	15 Julij	ƒ 6,000,000	1 pCt.
te Gouda	23 Julij	ƒ 10,000,000	1 pCt.
te Dordrecht	14 Augustus	ƒ 8,000,000	1 pCt.
te Hoorn	14 Augustus	ƒ 20,000,000	5 pCt.
te Purmerend	16 Augustus	ƒ 5,000,000	1 pCt.
te Monnikendam	22 Augustus	ƒ 20,000,000	2 pCt.
te Edam	? Augustus	ƒ 16,000,000	2 pCt.
te Medemblik	28 Augustus	ƒ 16,000,000	2 pCt.
te Alkmaar	29 Augustus	ƒ 24,000,000	5 pCt.
te Vlaardingen	3 September	ƒ 5,000,000	2 pCt.
te Enkhuizen	4 September	ƒ 20,000,000	2 pCt.
te 's Gravenhage	4 September	ƒ 10,000,000	4 pCt.
te Muiden	11 September	ƒ 5,000,000	2 pCt.
te Naarden	17 September	ƒ 5,000,000	2 pCt.
te Weesp	19 September	ƒ 15,000,000	2 pCt.
te Zwolle	23 September	ƒ 10,000,000	1 pCt.
te Harlingen	24 September	ƒ 16,000,000	1 pCt.
te Maassluis	28 September	ƒ 3,000,000	2 pCt.
te Utrecht	?[1] September	ƒ 10 à 20,000,000	5 pCt.

1 Het octrooi der Staten (want de Utrechtsche was eene *Provinciale* Compagnie) is van 9 September.

COMPAGNIE.	DAGTEEKENING DER INSCHRIJVING.	KAPITAAL.	BEDRAG DER EERSTE STORTING.
van Gelderland	? September	ƒ 18,750,000	ƒ 350.
te Veere	1 October	ƒ 25,000,000	2½ pCt.
te Kampen	7 October	ƒ 15,000,000	1 pCt.
te Hasselt	7 October	ƒ 8,000,000	1 pCt.
te Brielle	12 October	ƒ 4,000,000	1 pCt.
te Vlissingen	14 October	ƒ 30,000,000	2 pCt.
te Steenwijk	16 October	ƒ 12,000,000	1 pCt.
te Woerden	25 October	ƒ 6,000,000	1 pCt.

Er waren echter onder deze menigte verscheidene, die van alle gevolg verstoken bleven. De Compagnie van *Harlingen* b.v. werd onmiddellijk door Gedeputeerde Staten van Friesland verboden. Die van *Gelderland* kon het gevraagde verlof van de Staten niet verkrijgen. Sommige kwamen te laat, als *Vlissingen, Steenwijk* en *Woerden*. Enkele werden in dien tijd van dwaasheid toch al te dwaas geoordeeld, gelijk *Maassluis, Brielle, Vlaardingen* en *Hasselt*[1].

Datzelfde lot, van reeds in de geboorte verstikt te worden, viel ook te beurt aan verscheidene ontwerpen van ruimeren omvang en stouter aanleg. Waarschijnlijk wel, omdat zij niet plaatselijk waren en alzoo den steun misten der stedelijke regenten. Doch om de volledigheid moeten ook deze vermeld worden.

Onder deze was in de eerste plaats een ontwerp tot eene *Amsterdamsche Assurantie-Compagnie*, dat misschien het eenige eerlijke en degelijke onder den ganschen hoop was. Tot nog toe namelijk was de assurantie te Amsterdam uitsluitend het bedrijf van particulieren, en werd dus met betrekkelijk geringe kapitalen en groote risico's, zoo voor verzekeraars als ook voor de verzekerden, gedreven. Nu werd voorgesteld, daartoe een aanzienlijk kapitaal te vereenigen, en met reden aangewezen, dat met grooteren omvang van handelingen de schade van ieder bijzonder verlies gemakkelijker te dragen zou vallen. Men wilde dan eene Compagnie stichten met een kapitaal van 200 à 300 millioen guldens! De deelneming zou geschieden voor ƒ 5000 ten

1 Om der volledigheidswille vermeld ik nog, dat ook in het nabijgelegene en toen nog half Hollandsche *Emden* eene Compagnie werd opgerigt, die grooten wind maakte. Te *Hamburg* werden alle dergelijke pogingen door den Senaat gestuit.

minste tot ƒ 50,000 ten hoogste. De eerste storting zoude wezen van 10 pCt. der inschrijving, en voorts zou ieder half jaar telkens weder 10 pCt. gestort worden, tenzij het bleek, dat er geene plaatsing voor het meerdere was. Om allen windhandel te voorkomen, zouden er in het eerste jaar geene transporten van aandeelen mogen geschieden. De verzekerden zouden op de meest lojale wijze behandeld worden; tegenover de bijzondere assuradeurs begeerde men geen uitsluitend monopolie, maar wel schemerde het voornemen door, om eene voor den handel drukkende coalitie tusschen deze Heeren door krachtige mededinging te breken. - Veel was er over dit plan te doen. Het werd hevig bestreden en wakker verdedigd. In een nader adres, den 20^{en} Augustus 1720 namens de ontwerpers door Josias van Asperen bij Burgemeesteren van Amsterdam ingediend, werd opgegeven, ‘dat de interessanten in dit project zijn de eerste en braafste kooplieden en pilaren der beurs van Amsterdam.’ Maar 't zij uit volharding bij het eens aangenomen stelsel, 't zij onder den invloed der krachtige tegenwerking, die het plan natuurlijk bij de veelvermogende particuliere assuradeurs ondervond, de Amsterdamsche Regering bleef de gevraagde concessie volstandig weigeren.

Een ander gelijksoortig, maar minder opregt plan, was dat eener *Assurantie-Compagnie der Vereenigde Nederlanden*, op te rigten met octrooi der Staten-Generaal. Waar, wanneer, door wien het ontworpen werd, blijkt niet. Maar wel blijkt, dat het eene windnegotie op uitgebreide schaal moest worden. Het kapitaal zou zijn van 75 millioen gl., te verdeelen in 10,000 actiën van ƒ 7500 elke. Doch er zou in geen geval meer gestort worden dan ƒ 3900. De eerste storting zou ƒ 300 bedragen. Het bedrijf der maatschappij zou zijn verzekering, beleening, en het houden van loterijen. Voor haar octrooi zou zij den lande betalen 24 millioen gl., en bovendien nog 1 millioen aan de armen. Maar de Algemeene Staten wezen het ontwerp van de hand en ‘bij den Staat werd geresolveert geene compagnieschappen te protegeren.’

Van gelijken aard was een *Extract, Concept* of *Project van een generale Compagnie, beleningen en Loterijen; ende dat op te regten met octrooij van Haar Ed. Groot Mog. de Heeren Staten van Holland en West-Vriesland, tot seer grooten pro-*

fijte en voordeele van den Lande en van de Participanten van de gemelde Compagnie. De slordige stijl van het stuk geeft weinig gunstig vermoeden omtrent den persoon en de maatschappelijke positie van den ontwerper. Hij wordt niet genoemd; doch de inschrijvingen zijn opengesteld bij de Makelaars de Rijk, te 's Hage. Ook hier ontbrak het niet aan lokaas. De Compagnie zou uit hare eerste stortingen 10 millioen aan den lande (de provincie) betalen tot ontheffing van 's lands schulden. Bovendien werd aan de Staten aangeboden eene portie van 20 millioen gl., toe te voegen aan het bijeen te brengen kapitaal van 100 millioen, ‘sonder dat daarvoor van het Land Bijlagen en Appellen sullen mogen worden geëyscht.’ De inschrijvers zouden ten hoogste gehouden zijn 30 pCt. te storten; maar er werden uitdeelingen beloofd van niet minder dan 10 à 12 pCt. van het nominaal kapitaal, ‘soo dat hier klaar blijkt dat soo een Actie drie à vier dubbelt het kapitaal waart moet wesen.’ - Die knoeijerij was wat al te grof. Het gevraagde octrooi bleef natuurlijk uit, en het project werd spoedig door andere verdrongen.

Maar het merkwaardigste project was zeker dat, hetwelk den 4^{en} September 1720 den Staten van Holland en West-Friesland aangeboden werd door Gabriel de Souza Brito, gezworen Makelaar te 's Gravenhage. Het was een slim, vernuftig, bedrijvig ventje, uitstuivende op winst. Hij was juist in zijnen tijd te huis en begreep dien volkomen. In eene goed en geestig geschrevene brochure[1] begint hij met deze woorden: ‘Ik beken tot schande van deze eeuw, dat de gene die zich aan redeneringen overgegeven hebben, de gelukkigste in al de nieuwe onlangs gemaakte Etablissementen niet geweest zijn.’ Elders zegt hij van de Engelsche Zuidzee-Compagnie: ‘de wijze van hun koningrijk hebben het voor dwaasheid uitgekreten en om die reden hebben het de dwaze voor wijsheid aangezien.’ Hij heeft heldere denkbeelden over den aard en de rol van het geld, den loop des handels en de beteekenis van het crediet. Hij zelf werpt zich wel mede hals over hoofd in de projecten, maar de zijne vertoonen

1 De titel luidt zonderling genoeg: ‘Consideratien over de nieuwe schikking der finantien, waarin men tracht te doen zien de schade, die uit de oprechting der Compagnien moet ontstaan, alles op de ervarentheid gefondeert, en op de gevolgen, die natuurlijk uit het ontwerp zelfs voortkomen,’ enz. enz. (s.l.e.a. 12 blz. 4°).

een vreemd mengelmoes van goede trouw en speculatie. Hij wil de zaken in 't groot gedreven hebben en, zooveel mogelijk, op goede grondslagen. Als de kleine steden van Noord- en Zuid-Holland ieder met hare eigene Compagnie optreden, biedt hij haar plannen tot vereeniging en zamenwerking aan. Als de Westindische Maatschappij vergrooting van haar kapitaal aanvraagt, komt hij te berde met een oud ontwerp tot hare versmelting met de Oost-Indische[1]. Maar hij heeft bovendien zijn eigen plan, een groot plan, dat men als het model der nieuwere *Credits-mobilier* zou kunnen aanmerken. Het is wel de moeite waard het eenigzins nader te beschouwen.

Er zal opgerigt worden ‘eene generale Compagnie, op de Manier van de roijale Banck van Engelandt en Zuidtzee-Compagnie aldaar, voor den tijd van veertig jaren’ met octrooi van de Staten van Holland en West-Friesland. Het kapitaal zal zijn 104 millioen gl. ten volle te storten in den tijd van 18 maanden, alle drie maanden een zesde. De inschrijvers zullen daarvoor ontvangen actiën ‘tot soodanigen prijs als nader gereguleert sal werden.’ Voorloopig zullen recepissen worden uitgegeven die dadelijk bij endossement verhandelbaar zullen zijn. De stortingen echter zullen geschieden voor ¾ in obligatiën ten laste der Provincie Holland, ên voor ¼ in courant geld. Voor het Octrooi zullen vier milloenen gl. aan Actiën ter beschikking der Staten gesteld worden; en overigens zal de Provincie een vierde ontvangen in de winsten der Compagnie. Het beheer der Maatschappij zal ingerigt zijn als dat der O.I. Compagnie, en de Directeuren zullen ter helfte worden aangesteld uit de regerende magistraten, mits deelhebbers zijnde. De Generale Kamer zal zijn gevestigd te 's Gravenhage. De operatiën der Compagnie zullen zijn:

1°. het disconteren van wisselbrieven.

2°. het beleenen van geld, goederen en obligatiën hier te lande genegotieerd, bijzonder ook van manufacturen.

1 Dit ontwerp dagteekende reeds van 1714. Het is misschien geene onbelangrijke bijdrage tot de kennis onzer handelsgeschiedenis. Onder anderen blijkt er uit, dat de vaart op Curaçao voornamelijk bloeide door den sluikhandel in slaven met de Spaansche koloniën, met ontduiking van het monopolie der Assiento. Men vindt dit ontwerp in de boven aangehaalde *Verzameling van alle de Projecten*, enz., Dl. I, blz. 53 v.v.

3°. het voorschieten van geld op Bijlbrieven en op pand van ankers, masten, zeildoek, kabels en ander touwwerk, tot aanmoediging van den scheepsbouw.
4°. het geven van hypotheek op huizen en gebouwen.
5°. Het verzekeren van schepen en goederen tegen zeegevaar, van scheepvarenden tegen slavernij.
6°. Het verzekeren van huizen, fabrieken en andere gebouwen tegen brand, en van de Plantagiën in Suriname tegen verwoesting en molest van vijanden.
7°. Het aangaan van bodemarijcontracten.
8°. Het doen van geldverzendingen voor rekening der Staten.
9°. Het ondernemen der walvischvangst op groote schaal.
10°. De haringvisscherij.
11°. De uitsluitende zouthandel van St. Ubes krachtens het tractaat van 1661; en zoo mogelijk ook het monopolie van het Fransche zout[1].
12°. Het ondernemen van een voordeeligen handel op den Griekschen archipel, die nu geheel in handen der Franschen en Engelschen is.
En eindelijk: ‘een seer florissante negotie, bestaande in een particulieren handel, die tusschen dese nieuwe Hollandsche Compagnie met de Domeijnen van den Koning van Spaigne kan werden gedaan, die den Auteur van dit Project reserveert tot dat hij die mondeling of bij geschrift kan communiceren, aan wie U Edele Grootmogenden het sullen gelieven te ordonneren.’ -

In een nader rekwest vraagt de Souza nog vereeniging van de West-Indische Compagnie met de zijne. Het behoeft echter niet gezegd te worden, dat hij noch hierop, noch op zijne andere voorstellen gunstig gehoor vond. De Staten van Holland volgden het voorbeeld der Algemeene Staten en onthielden zich van alle deelneming of inmenging in de groote beweging.

1 Hierop slaat welligt wat Langendijk (Quincampoix, 2de bedr., 10de tooneel) den slimmen kantoorknecht Krispijn in den mond legt, als hij met koddige staatsie eene Compagnie gaat oprigten:

‘Wij zijn al meesters van het zout;
Men kan 't heel hoog in prijs doen stijgen
Wijl elk 't van ons zal moeten krijgen.’

Ten behoeve echter van de West-Indische Compagnie waren de Algemeene Staten van dit beginsel afgeweken. Deze, in 1674 op de puinhoopen der eerste - die zulk eene schitterende rol gespeeld, maar ook spoedig afgespeeld had - gesticht, had steeds een kwijnend leven voortgesleept. Haar handel was onbeduidend, haar winst gering, en haar kapitaal trouwens ook klein. Hare aandeelen golden in 1719 niet meer dan 40 pCt. Treurig stak haar toestand af bij dien van hare nog bloeijende en zoo vermogende oudere zuster, de O.I. Compagnie, die van 1715 tot 1720 jaarlijks 40 pCt. dividend uitkeerde. Zulk een toestand was wel geschikt om bij de algemeene opwinding tot avontuurlijke sprongen te verleiden. Er werden geruchten in omloop gebragt, dat zij groote ondernemingen op het touw zoude zetten; dit was voldoende om de actiën, die in Maart reeds tot 80 pCt. gerezen waren, te doen klimmen tot 400 pCt. in 't laatst van Julij. Nu verzocht en verkreeg zij vergunning, om eene nieuwe inschrijving van 1500 à 1600 actiën van ƒ 3000 (dus een kapitaal van 4½ millioen gl.) te openen tot den koers van 250 pCt.[1]. Natuurlijk was die som onmiddellijk volgeteekend; en zoodra (zegt een tijdgenoot) men 's morgens in den Haag gereed was, werden fluks de papieren naar de Amsterdamsche Beurs overgebragt en met 60, ja 100 pCt. avans verkocht. Eerlang zelfs rezen de actiën tot 600 pCt. en er waren er, die premie gaven om tot 1000 pCt. in den loop van het jaar te leveren. De maatschappij besloot harerzijds eene tweede inschrijving tegen 450 pCt. te openen. Doch vóór de goedkeuring daarop gegeven was, kwam uit Engeland de tijding van den val der Zuidzee-Compagnie, en de actiën der W.I.C. waren in October reeds weder tot 100 pCt. gedaald.

Ook de Oost-Indische Compagnie had (het zij hier ter loops opgeteekend) tegen wil en dank in de gunst der windhandelaars gedeeld. Altijd reeds waren hare actiën - zoo als ons vroeger bleek - een gezocht voorwerp van speculatie geweest; maar hare goede uitdeelingen hadden ze steeds op hoogen prijs gehouden. Van 1700 tot 1720 hadden ze met veel afwisseling gedobberd tusschen 400 en 700 pCt. Nu

1 Resolutie der Staten-Generaal van 6 Aug. 1720. Gr. Placc. Boek, Dl. V, blz. 1544. De vergunning werd echter verleend onder waarschuwing, dat de Directeuren wat zuiniger en ordelijker in hun beheer moesten zijn.

stegen zij in Augustus tot boven 1200 pCt. Maar - 't is wel eene belangrijke zijde van den toestand - tegelijk werd er geklaagd, dat zoo iemand, die werkelijk eigenaar was, in vollen ernst zijn aandeel wilde verkoopen, het dan onmogelijk was, eenen kooper er voor te vinden!

Doch het wordt tijd, dat wij tot de stedelijke compagniën, die meest karakteristieke trek van den windhandel ten onzent, terugkeeren. Uit de boven medegedeelde lijst zagen wij, hoe zij, als paddestoelen na een regenachtigen dag, verrezen, wat bespottelijk groote kapitalen zij aanvroegen, en met wat geringe storting zij tegelijk tevreden waren. Die 1 of 2 pCt. waren, wel is waar, *eerste* stortingen, en de meeste projecten schreven nadere inlagen voor tot 10, 12 of ook wel 14 pCt. Maar na die eerste stortingen waren de actiën bij endossement verhandelbaar - soms ook wel reeds vóór de storting - en elk rekende er op, dat de verdere inbreng nooit opgevraagd zou worden. Zelfs werd hier en daar nog vermindering of uitstel der eerste storting aangekondigd. Maar wat zou er met al die millioenen uitgerigt worden? Dat was zeker voor de eerste aanleggers, en zelfs voor de speculanten, in den grond der zaak tamelijk onverschillig: maar er moest toch een dragelijk voorwendsel voor het bestaan der compagnie zijn. Eenigen bepaalden zich eenvoudig tot het ondernemen van assurantie, disconto en beleening. De meesten gingen verder en voegden daar min of meer raadselachtige beloften bij als tot meerderen prikkel, b.v. de term, ‘algemeene commercieen na vigatie,’ of, ‘en om voorts alles te doen, wat ten nutte der compagnie kan strekken.’ Eene - ik weet niet welke het eerst - kwam op den inval, om in de conditiën op te nemen: ‘dat kostelijke premiën zouden worden uitgeloofd aan een iegelijk, die der compagnie een nieuwe en voordeelige uitvinding aan de hand zou doen;’ en dit smakelijke beding werd vervolgens opgenomen in de ontwerpen van *Enkhuizen, Utrecht, Weesp* en enkele anderen. Sommigen onderscheidden zich door geheel bijzondere takken van bedrijf aan te kondigen, in verband met de eigenaardige ligging en gesteldheid der plaats. B.v.: De tweede Compagnie van *Middelburg* (de Commercie-Compagnie) zou handel drijven ‘over de geheele wereld,’ en daartoe uitrusten 30 fregat-schepen van 20 à 40 stukken geschut.

'zoodat er continuëel zouden gaan en komen[1].' *Vlissingen, Veere, Vlaardingen, Brielle, Maassluis* stelden op den voorgrond de groote en kleine visscherij. De *Geldersche Compagnie* en die van *Hasselt, Zwol, Kampen*, en zelfs *Steenwijk*, wezen op de voordeelen van den expeditie-handel naar Duitschland, en het vervoer van reizigers, waarvan elke voor zich het monopolie zeide te zullen erlangen, elke zich beroepende op hare 'avantagieuse situatie.' *Naarden, Muiden* en *Weesp* gewaagden van bloeijende fabrieken, de eerste ook van tabaksplanting en boekweitteelt in het Gooi; de beide anderen stelden zich weinig minder voor, dan 'door hare goede gelegenheid voor allen handel en navigatie' Amsterdam naar de kroon te steken. Dit laatste was ook het kennelijk oogmerk der Westfriesche steden: *Edam, Monnikendam, Hoorn, Enkhuizen, Medemblik* en *Alkmaar*, en als men hunne projecten las, moest men wel versteld staan, hoe de Amsterdammers nog zoo dwaas hadden kunnen zijn van Amsterdam tot eene groote koopstad te maken! *Monnikendam* vooral dreigde eene gevaarlijke mededinging te openen door de haven van Nieuwendam en met de kapitalen van Broek in Waterland. Doch *Edam* en *Monnikendam* wilden daarbij nog allerlei ander bedrijf ondernemen, vooral visscherij, houtzagerij, lijnbanen, scheepsbouw. *Enkhuizen* zou beginnen met voor zijne 'welgelegen haven' het Enkhuizer zand weg te ruimen. Maar geene stad had stouter plannen, tegenover Amsterdam, dan *Utrecht*. Men had slechts een kanaal door de heide naar de Zuiderzee te graven, van 15 voet diep, 300 breed en ter lengte van ruim 6600 roeden, en Utrecht was van zelve de eerste koopstad des lands. Eene fraaije kaart werd uitgegeven om het ontwerp klaar en smakelijk te maken. Men zag daarop de fregat-schepen reeds door het kanaal varen. *Woerden* eindelijk zou 'aanvangen de negotie van hennep, manufacturen van zeyldoek, het slaan van kabels en alderhande touwwerck, als mede van kaas, pannen, tichels, etc.' Bovendien werd aan vele

1 Haast zou men willen vragen, was er wel een eerlijke en vreedzame handel bedoeld? Wij weten hoe groote liefhebbers de Zeeuwen van de Kaapvaart waren. En in een programma der Commercie-Compagnie, niet in het *Groot Tafereel*, maar wel in de *Verzameling van Projecten* te vinden, leest men den wenk, 'dat door de Kaapvaart eenige lusteloosheid ontstaan is tot de onderhouding van de buitenlandsche correspondentie en negotie, en nu door den vrede de Equipage van Commissie ophoudende, vele lieden weinig of geen emplooi voor hun geld weten' (Dl. II, bl. 83).

dezer compagniën, door den Stedelijken Magistraat, het octrooi tot het houden van loterijen, tot het overnemen de banken van leening, en menig ander voordeel toegezegd. En alsof dit alles nog niet genoeg was om de liefhebbers te trekken, beloofden sommige reeds aanvankelijk een minimum van rente; *Woerden* 3 pCt. van het nominaal kapitaal, *Edam* 4 pCt.; *Utrecht* ging tot 6 pCt.!

Nog op een hulpmiddel, hier en daar aangewend, om den wind gaande te maken, moet ik wijzen, als bijzonder karakteristiek. Men zag, hoe ijverig en druk de Israëlieten er in waren. Zulke hulp nu was niet te versmaden bij zoo veel mededinging. Dus was *Hasselt* zoo slim om in de conditiën (art. 15) te schrijven: ‘Dat de uitheemsche Participanten, 12 actiën inderdaad bezittende, en alhier komende te wonen, met 't groote en kleine Burgerrecht en Privilegiën deser stadt zullen worden begunstigt, *selfs tot de Joodsche natie inclus*.’ *Steenwijk* deed desgelijks. *Monnikendam* nam tot datzelfde hulpmiddel de toevlugt, toen de handel reeds aan het verloopen was, en beloofde zelfs den Joden eene synagoge te Nieuwendam, ‘alsoo bekent is, dat ze industrieux en kundigh zijn, en veele occasiën hebben, om dienst in veele handelingen en negotiën te kunnen doen.’ *Utrecht* was aanvankelijk minder verdraagzaam, en zelfs bij uitnemendheid onverdraagzaam. Volgens art. 6 der Statuten moesten de zeven Bewindhebbers daar allen zijn ‘welgegoedt en van de Protestantse Religie, zullende yder Bewindhebber voor tractement genieten jaarlijx *duysent Ryxdaalders*.’ Doch, helaas! ook Utrecht moest door ervaring leeren, hoe zwaar het in deze verdorven wereld valt, standvastig tezijn in het goede, en er toe komen om te bepalen, dat er toch één Israëliet onder de Directeuren behoorde te zijn[1].

Nog blijft er een trek uit te werken in ons Tafereel der Dwaasheid, dien wij boven reeds aanstipten. Wij hebben nog te letten op den verscheiden oorsprong dezer talrijke compagniën. De eerste naar tijdsorde, waarbij wij nog eenige

1 Over de Utrechtsche Compagnie vindt men vele bijzonderheden in een Pamflet: ‘Secreete Correspondentie over de Provinciale Compagnie tot Utrecht,’ geteekend Augustus Waarmond. Ik heb daarvan één blaadje in 4°. van 11 bladzijden gevonden. Er schijnen echter meerdere geweest te zijn. Een antwoord daarop, onder den titel van: ‘Eerste noodige Aanmerking op de Secrete Correspondentie enz. (te Utrecht, bij Hendrik Schouten),’ is een allerbespottelijkst zamenraapsel van vuile straattaal en tallooze geleerde citaten uit Latijnsche, Italiaansche, Fransche en Nederduitsche auteurs.

ingetogenheid, eenige schaamte mogen opmerken, die van *Rotterdam, Middelburg, Delft, Schiedam, Gouda*, ook enkele der latere, zoo als *'s Gravenhage*, waren het werk van bijzondere personen, die slechts vergunning en bescherming van de stedelijke Besturen verzochten. Doch met deze weinige uitzonderingen waren het deze Besturen zelve, die het bedrijf aanlegden, sommigen bedektelijk, en zóó, dat het alleen uit den inhoud der conditiën kon blijken; doch de meesten - en bepaald in de kleinere steden - zoo opentlijk, dat de Prospectus (men vergunne mij dit woord van onzen tijd) van Heeren Burgemeesteren en Regeerderen zelven uitging. Wat kon die achtbare Magistraten zoo verre hunne waardigheid doen ter zijde zetten? Was het loffelijke, ofschoon ook overmatige ijver, om het welzijn der gemeente te bevorderen? Wij zouden het zoo gaarne gelooven. Maar dan hadden zij wel diep onkundig moeten zijn van 't geen in Frankrijk en Engeland voorviel; dan had de voorzigtigheid der Algemeene Staten en van de Staten van Holland, Friesland en Gelderland, en van de regering van Amsterdam hen tot bedachtzaamheid moeten nopen; dan hadden zij, toen ook hier de crisis begon, niet allerlei praktijken moeten aanwenden om nog de speelzucht levendig te houden. De inhoud zelf van vele der aankondigingen doet de grofste kwakzalverij vermoeden, en enkele feiten, door tijdgenooten opgeteekend, bevestigen dit vermoeden maar al te zeer.

Verscheidene van deze aankondigingen waren, zou men zeggen, naar een vast model opgemaakt. Men wees op het goede voorbeeld elders gegeven en op de genegenheid om in te teekenen; men gewaagde van dringende aanzoeken van ‘vele kundige en voorname negotianten,’ en dan werd aan de levendigste verbeelding vrije loop gelaten bij de voorstelling van al de groote voordeelen, die de plaats voor het drijven van handel enz. opleverde. Als een staaltje van dit stelsel van opvijzeling diene het Project der Compagnie van *Purmerend* (hoewel ik erkennen wil, dat de regering dezer stad mij daaraan onschuldig is voorgekomen en het gansche werk een toeleg schijnt van eenige Amsterdamsche hachjes). Het ontwerp begint dus: ‘Vele der kundigste en voornaamste kooplieden van Amsterdam, Rotterdam, de Zaankant en elders, siende, dat de Heeren der Regeringe in vele steden dezer Provintie, het oprigten van Compagniën van Commercie en Assurantie hebben geper-

mitteert, en dat de kooplieden deselve niet alleen met veel iver verre boven de vereyste capitalen volschryven, maar selfs de Actiën terstond met grote opgelden opkopen, en te veel verbeelding hebbende van de wijsheit dier Heeren negotianten, om te konnen denken, dat zy sonder grond zulx souden toestaan en doen: gelijk zy ook sonder die voorbeelden van de nutheid en profijt der zake selve versekert zijn, en considererende, dat de stad Purmerende (als liggende in den doortogt van 't gansch noord-quartier en by na in 't gezigt van Amsterdam en de Zaankant) ruym so wel daartoe gesitueerd is, als verscheiden Steden die zulx reeds met succes gedaan hebben; hebben met goedvinden en permissie der Heeren Burgemeesters en Regeerders in de gemelde stad mede opgerigt een Compagnie van Assurantie, Commercie, Bodemery, etc., niet twyfelende of deselve zal door des Hemels zegen onder een voorsigtige en menageuse directie in staat zijn om eene goede uitdeeling aan de geïnteresseerdens te doen...' Als tegenhanger diene het programma der Compagnie van *Weesp*, dat dus bégint: 'Burgemeesters en Regeerders der stad Weesp hebben op de iterative verzoeken van veele voorname kooplieden (het voorbeeld volgende van de meeste steden van Zuyd- en Noord-Holland) geconsenteerd een Compagnie van Commercie, Navigatie, Trafique, Assurantie, Bodemerye enz. in haare stad op te rechten; en in overweging nemende de goede situatie derselve plaats, als zijnde gelegen aan de Rivier de Vecht en naby de Zuyder Zee, in 't gezicht van Amsterdam, waardoor zeer bekwaam, so tot buytenlandze Zeevaart, als handel op den Rhijn, alwaar de koopmanschappen door buyten- en binnenwateren van alle kanten kunnen afgevoert worden, hebben daarom met veel fondement (onder Gods milden zegen) te verwachten; dat deselve de gewenste voordeelen aan de Stad en de Geïnteresseerden zal te weeg brengen.' En op deze gronden wordt nu eene Compagnie met 15 millioen kapitaal aangelegd! - Maar nu heeft toevallig een tijdgenoot ons de geschiedenis der oprigting van de Compagnie te Weesp bewaard[1]. Ik geef ze weder met zijne

1 In eene verzameling van (4) Brieven, aan den Heer N.N., 'waarin word vertoond het bedrog en schadelijkheid, hetwelk ligt in de opgerigte Compagniën enz., 't Amsterdam, bij Izaac Stokmans,' geteekend A.Z. De schrijver legt veel kennis van zaken en gezond oordeel aan den dag. De aangehaalde plaats is uit den 2den Brief, bl. 5.

eigene ruwe, maar sprekende taal: ‘Maar de Joden en Smousen, oordelende, dat hoe meerder occasie om te roven, hoe meerder occasie voor haar selfs om daarvan haar deel te krygen, die hueren een wagen en hueren klederen om als fatsoenlyke Messieurs voor den dag te komen en adresseeren haar aan de Regeering van Wesop om soo een Compagnie op te rigten. Dit illustre Gesantschap verschijnt op het Raadhuis en word ter audientie toegelaten; men overlegd met dit Geselschap, hoe best dit op te stellen en het is fiat; straks komen Weesp, Muyden en Naarden ieder met een Compagnie van Negotie, Assurantie etc. te voorschijn...’ - Och, laat ons niet hard vallen over deze arme ‘Joden en Smousen,’ waar Christelijke Regenten, onder inroeping van Gods milden zegen, tot zulke knoeijerij de hand leeden. En Weesp stond in dit opzigt niet alleen. Voorzeker zijn bij lange na niet alle dergelijke handelingen ter onzer kennisse gekomen, welligt niet eens tot die van het publiek in dien tijd. Maar toch vinden wij te over sporen van minder eerlijke verrigtingen. Van *Dordrecht* wordt dit verhaald[1]: Toen de dag der inschrijving gekomen was, werden de actiën reeds tot 17 à 18 pCt. opgeld verkocht; de leden der Regering verdeelden toen de actiën onder zich; maar daar raakt het gemeen gaande en bedreigt den Magistraat met plundering; nu geeft men aan de Burgerij eenige actiën, en, om de Predikanten te verpligten, worden aan ieder hunner 2 actie-partijen te huis gezonden. Te *Hoorn* viel iets dergelijks voor, dat groot gerucht schijnt gemaakt te hebben. Althans niet alleen de pamfletten, maar ook de spotdichten en kluchten zijn vol toespelingen hierop. Toen op den dag der inschrijving honderde vreemdelingen waren overgekomen en zich rondom de Waag verdrongen, ging er een raam open en werd door een stadsbode aan het publiek toegeroepen: ‘De Compagnie is vol, Heeren en Vrienden, gij kunt naar huis keeren[2];’ en onmiddelijk

1 Tweede Brief van A.Z., bl. 3.

2 Bij Langendijk, Quincampoix, 3de Bedr., 5de Tooneel, verhaalt Krispijn, die door zijnen Heer was uitgezonden om te Hoorn in te schrijven:

> ‘Geloof mij, ik vertel u niet als ware zaken,
> Daar liepen duizenden van menschen puur als dol,
> Om in te teik'nen: maar de Kompanie was vol.’

Verg. Europ. Merc., 1720, II, bl. 150. Vierde Brief van A.Z., bl. 6.

werden de actiën met eenige percenten winst op de markt verhandeld. Te *Woerden* werd bepaald, dat niemand meer dan 15 actiën zou mogen inschrijven, doch de leden der Vroedschap zouden er 20 mogen nemen. Te *Utrecht* had men gezorgd, dat bij de inteekening de noodige staatsie ontwikkeld wierd, 'want - wel voorgedaan, is half verkocht,' zegt een spotboef, die het verhaal geeft[1]. Men zag het voet- en paardevolk in de wapenen; de inschrijvers werden plegtig ontvangen. 'Maar (verhaalt weder een ander[2]) zoo ordentelijk als het toen toegegaan is, zoo onordentelijk is naderhand de uitdeeling der actiën geschied, en onder de begunstigden heeft men verscheidene Utrechtsche maitressen leeren kennen.' Laat dit laster zijn: het is al opmerkelijk genoeg, dat er stof tot zulken laster gevonden werd.

Er waren echter ook onder de Burgervaderen, die het er op toe legden de belangen hunner gemeenten te bevorderen. En het middel daartoe was zeker niet onaardig gevonden. Men bepaalde namelijk in de conditiën, dat bij de eerste inschrijving dadelijk een zeker bedrag - een ten honderd b.v. - in gereed geld gestort moest worden in de stedelijke kas, als prijs voor het verleende octrooi, of tot het aanleggen van openbare werken, ten dienste der nieuwe Compagnie. Zoo bedong Enkhuizen 5½ pCt. (die het echter niet ten volle ontving) voor de wegruiming van de Zandplaat. *Zwolle* en *Kampen* eischten 1 pCt. *Hasselt* was met ¼ pCt. tevreden. Dat waren althans wezenlijke voordeelen!

En hoe was nu de loop en afloop van den windhandel in deze gewesten? Daarvan deelen onze auteurs ons weinig bijzonderheden mede. Zoo men Anderson gelooven moet, beteekende het hier niet veel. Deze schrijver, die anders nog al uitvoerig, ook over de voorvallen in Holland, handelt, zegt er niet meer van dan deze weinige regels[3]: 'De besmetting der projectenmakerij sloeg in dit jaar 1720 ook over tot het koele en phlegmatieke Holland, waar onderscheidene nieuwe inschrijvingen van assurantie enz. op het

1 Europ. Merc., 1720, II. bl. 189.
2 Secreete Correspondentie, bl. 1.
3 Origin of Commerce, III, bl. 124.

touw gezet werden, niet alleen in de grootere steden, maar ook in eenige onbeduidende. Die ijdele plannen echter werden bij zulk een voorzigtig volk niet tot eene aanzienlijke en gevaarlijke hoogte gedreven, en spoedig keerde men er terug tot degelijker bedrijf.' Ik vrees, dat mijne lezers den lof van dezen Brit weinig verdiend zullen achten, en zoo er al eenige beteekenis in zijne woorden ligt, moet het deze zijn, dat het in Engeland nog onvergelijkelijk wilder zal zijn toegegaan. De mogelijkheid alleen, dat zoo vele en zoo bespottelijke ontwerpen bij ons werden opgezet, pleit er voor, dat wij, tijdelijk, de nationale bedaardheid en stemmigheid uitgeschoten hadden. Voorzeker is het spel in al die actiën van veel minder beteekenis geweest, dan b.v. de spotdichten en kluchten ons zouden willen doen gelooven. Wij mogen aannemen, dat die stedelijke projecten over 't geheel al te grof en lomp waren aangelegd, om bijzonder verleidelijk te kunnen zijn. Zoo b.v. weten wij, dat de fraaije compagnie van *Purmerende* en ook die van *Weesp* niet eens volgeteekend werd. Maar van de andere zijde is het ook waar, dat, vooral in den beginne, het spel stout werd opgedreven. De actiën van *Rotterdam* rezen tot 87 pCt. boven pari; die van *Delft* tot 70 pCt.; *'s Hage* tot 30 pCt.; *Dordrecht* tot 28 pCt.; *Middelburg* tot boven 40 pCt. En wij hebben vroeger reeds gezien, hoe driftig men zich wierp op de aandeelen der O.-I. en der W.-I. Compagnie, om van den handel in vreemde actiën niet nog eens te gewagen. Maar ook de reëele handel schijnt er meer onder geleden te hebben, dan Anderson wel vermoedt. Een tijdschrift[1], dat ruim vijftig jaren later te Amsterdam werd uitgegeven, heeft daarvan een merkwaardig blijk bewaard in eene correspondentie tusschen buitenlandsche commissiegevers en eenen Amsterdamschen commissionnair. De laatste moet de opgegeven order weigeren, 'alzoo de reëele negotie hier niet alleen geheel en al stilstaat en er naauwelijks in eenige goederen, om te verzenden, een koop gesloten word, maar er niet eens een waagdrager, pakker of kruijer in het werk te krijgen is, om die goederen te ontvangen en te behandelen; zoo zijn alle hoofden met wind gevuld.' Deze getuigenis wordt door vele andere

1 *De Koopman*, Dl. IV, bl. 339.

bevestigd. De beleening steeg van den gewonen koers van 3 pCt. tot 8 en 9 ten honderd[1]. En dit alleen was genoeg om den goederenhandel op de Amsterdamsche beurs geheel te verlammen. Uit Utrecht vernemen wij de klagt, dat vele kleine burgerlieden hunne opgegaarde penningen in de Provinciale Compagnie verdobbelden en tot armoede vervielen. Ook in andere der kleinere steden zal dit gebeurd zijn. Maar Amsterdam was het middelpunt des windhandels, en daar, het boven medegedeelde uittreksel wijst het reeds aan, verspreidde zich die ongelukkige speelwoede over alle standen en klassen der burgerij. Wat baatte daartegen de zoo - welligt al te veel - geprezen voorzigtigheid van den Magistraat, om de oprigting der eerste Assurantie-Compagnie niet toe te staan? Wat eene veel latere verordening (van 11 October 1720) tegen het bedrijf der beunhazen? De deftige, aanzienlijke Amsterdamsche kooplieden waren niet minder zwak tegen de verleiding als ieder ander, en hen trof de erbarmelijke uitkomst het zwaarst. Hoe voorzigtig ook onze schrijvers hierover zijn, het blijkt toch duidelijk genoeg, hoe diep het kwaad vooral onder de hoogere standen zat: ‘Onderwijl is het beklaaglijk,’ zegt de een[2], ‘dat soo veel voorname Handelaars, zuylen van Stadt en Beurs, overvloedig van middelen voorsien, door eene onversadelijcke begeerte naar noch al meer, het grootste deel harer schatten in een korten tijdt verlooren sien, en of opentlijk en schandelijk moeten weggaan, of met hare schulteisschers onder de hant een vergelijk treffen.’ Nog sterker spreekt de *Europ. Mercurius* van 1721 in zijn kort overzigt over het w o n d e r j a a r . ‘Wat desastres,’ roept hij uit, ‘en ongevallen door de imaginaire winsten in deese negotie zijn veroorsaakt, is met geen pennen uit te drukken; en, om kort te gaan, en de schande van ons Nederland niet langer tot een voorwerp onser gedagten te hebben, het was er zoodanig geschapen, dat men eenige der aanzienlijkste liedens, en van veel geld en vermogen, door dezelve in een grote benaauwdheid zag gebragt, en dat de Pilaren van de Amsterdamsche Beurs nog tsidderen door die schrikkelijke orkaan, dat haar op het alleron-

1 Langendijk, Quincampoix, 2de Bedr., 8ste Tooneel, spreekt zelfs van 2 pCt. in de maand.
2 Verzameling van Projecten, I, blz. 320.

voorzienste is komen te overvallen. Door dat krenken der Beursen en het ruineren van zo vele deftige koopliedens, die met hunne gewoone besolding niet te vreede, zig hier ook mede bemoeid hadden, aan de eene kant, en aan de andere kant door dien het scheen dat de menschen, die nu door schade en schande geleerd hadden, haare oogen wierden geopent, zo zag men deeze Wind-handel wat aan 't bedaren komen, 't geene te wenschen waare, dat zo mag continueeren, en vervolgens deselve ten eenemale uitgeroeit, opdat de late naneef de buitensporigheid, en verkeerde Geldzugt zijner Voor-ouderen te zijner droefheid niet mag herdenken.'

Hoe gaarne zouden wij de lange reeks van flaauwe en lamme spotdichten en van prenten, evenmin door geest als oorspronkelijkheid uitmuntende, voor eene enkele scherpe afteekening van den toestand, voor eene enkele ondeugende hekeling van personen en daden geven! O, ware Vondel met Roskam en Rommelpot daarbij geweest, hoe veel dieper inzigt zouden wij in dien zonderlingen tijd hebben. - Eene onder die prenten is er echter, die, hoe weinig ook in gehalte uitmuntende boven de overige, toch meerdere waarde heeft, omdat zij op hare wijze eenig licht verspreidt. Eene is er, waarin op grove en smakelooze wijze zinspelingen voorkomen op de namen van eenige lieden, die, naar het schijnt, in dien draaikolk der begeerlijkheid te gronde gingen. En welke zijn die namen? Zij behooren tot de deftigste en meest geachte geslachten der fiere koopstad; zij staan opgeteekend op de lijsten der Burgemeesteren en Vroedschappen en hooge regeringscollegiën der stad: het zijn de namen van du Fay, Hooft, Boreel, Bicker van Swieten, Huyghens en de Haze[1].

1 In de lijsten van de regeringscollegiën bij Wagenaar, Beschrijving van Amsterdam, Dl. XII en XIII, vinden wij:
Mr. JOAN NOACH DU FAY, Commissaris van Kleine Zaken, 1717-14 Jan. JACOB FREDERIK DU FAY, Schepen, 1716 en 1722; Comm. van de Wisselbank, 1623-25.
en Mr. GERBRAND CLAES DU FAY, Rekenmeester, 1718-1723.
Mr. DANIEL HOOFT, Raad, 1718; Comm. van Kleine Zaken, 1708-1725.
en Mr. GERRIT HOOFT, Comm. der desolate Boedelkamer, 1713-1748.
BALTHASAR BOREEL, Assurantiemeester, 1719-1734.
en WILLEM BOREEL, Schepen, 1720; Comm. der desolate Boedelkamer, 1722-1725.
Mr. GERARD BICKER VAN SWIETEN, Raad, 1714; Commiss. van Huwelijksche Zaken, 1716-1720; Commiss. van Zeezaken, 1721-1725.
HENDRIK HUYGHENS, Commiss. van Huwel. Zaken, 1719, 1720.
en Mr. THEODORUS HUYGHENS, Raad, 1720; Commiss. van de Wisselbank, 1719-1726.
Mr. JERONIMO DE HAZE DE GEORGIO, Burgemeester, meermalen tot 1717; Thesaurier, 1718-1725.

PIETER DE HAZE, Raad, 1706.
Waarschijnlijk is geen dezer aanzienlijke personen zelf het voorwerp dier spotternij geweest, maar heeft zij andere leden dezer zelfde geslachten gegolden. - Er komt voorts op deze plaat nog ééne toespeling voor: 'Ik *spuyg* actiën.' Doch ik durf niet met zekerheid bepalen, welke naam daarmede bedoeld wordt. Het kreupel rijm onder deze prent - het moge dienen als staal van vele andere - luidt dus:

Nu de Actieramp heeft uitgewoet
Ontdekken sig verscheyde plaagen.
Daar *spuygt* er een dat Zuydzeegoed
Al rijdende uyt zijn staatsiewaagen.
Een ander krijgt ook ruym zijn deel
En heeft de *Huyg* ook in de keel,
En 't *Haasje* knikt door zijne last,
Het kan naauw op zijn loopers loopen,
Want d' Actie-ballast hout het vast.
Een ander die niets heeft te hoopen
Vervloekt de wint die hem verriet
En roept ik *Bik* vast dat ik *Zwiet*.

In October 1720 begon de Actie-handel te Amsterdam ten einde te loopen. Waarschijnlijk was de zoo even aangehaalde Publicatie tegen de Beunhazen, gerigt tegen dien zwerm van koopers en verkoopers, die, ten deele bij gebrek aan eigen crediet, op naam van anderen handel dreven, met eene gelijktijdige scherpe waarschuwing aan de gezworen makelaars om zich van allen windhandel te onthouden, daarvan meer een teeken dan wel eene oorzaak. Maar misschien werkte, voor een deel althans, daartoe mede de houding des gemeens in een voorval, dat men in onzen tijd eene volks-demonstratie zou noemen. Zoo goed als de groote Heeren hadden ook de

Die *Boord eel*-handig door het hout
Om zijn geluk weer op te bouwen,
Wijl hij de wint geen meer vertrouwt
Die zooveel honderden zal rouwen.
Daar roept een kakker, vrij wat ruyg,
Fay, weg met dat verduyvelt tuyg.
Ook mist de windgot meenigeen
Snel na Vianen te versenden.
Hier trekt een kompagnie weer heen,
Terwijl het *Hooft* van deze benden
Gebiedend komt van achtren aan
En daarmede is de brand gedaan.

kleine burgerlieden deel in den handel genomen. Met den patroon speculeerde de kantoorbediende; met den meester de dienstbode. En misschien is niet overdreven, wat Langendijk een zijner personen laat zeggen:

> ‘De schrobster zelve is in die koopmanschap bedreven.’

Zoo waren er, die, met twintig, vijf en twintig gulden beginnende, een paar duizend wisten te winnen. Maar natuurlijk werden deze lieden meerendeels de speelbal van de velerlei bedriegerijen, die er bij voorvielen. En de stilstand van den degelijken handel, van winkelnering en hantering, de slechte betalingen, in een woord de verstoring van den geregelden gang der zaken, wekte al spoedig ongenoegen. Daarbij, wij weten hoe begeerig het Amsterdamsche gemeen naar ‘een standje’ is. Dat gejoel en geraas en geschreeuw op de straat, dat dringen en woelen der Actionisten voor en in de koffijhuizen lokte dagelijks honderden leegloopers aan, die de drukte en de verwarring slechts vermeerderden. De straatjongens vergaten hunne guitenstreken niet; men zag er in den hoop, die met veel misbaar kwanswijs onder elkander ook actiën verkochten. Anderen weder deden winst op hunne wijze en liepen met spotprenten en ‘nieuwe deunen’ te koop, den voorbijgangers de ooren doof schreeuwende. Dat ging zoo dag aan dag en de policie zag het lijdelijk aan.

Maar ziet, op eenen zaturdagvond (den 5^{en} October) toen het spel - na afloop van den Sabbath - wederom begon, kwam een ruwe hoop jongens, mannen en vrouwen, tierende en de nieuwe deunen zingende, den Dam opdringen. In haar midden stak een strooijen pop uit, die in optogt werd rondgedragen. Baldadigheden bleven niet uit. De arme windhandelaars werden beschimpt, gedrongen, verjaagd: hier en daar stak men al eens de handen uit: daar ging een hoed, hier eene paruik in de lucht, elders werd er om degen en rotting geworsteld. Daar stoof de troep de Kalverstraat in en bestormde het Engelsche koffijhuis; de glasruiten waren ras met straatsteenen verbrijzeld; gelukkig hadden de Actionisten den tijd gehad zich te bergen, en de bewoners hadden de deur gesloten: maar zij werd opengeramd, en hoe het toen daar binnen toeging, is ligt te gissen. Plundering schijnt er echter niet te zijn voorgevallen. Intusschen waren de Dienaren der Justitic komen opdagen,

versterkt door de nachtwachten, die reeds op de straat waren; en nu werd het in de halve duisternis een wild gevecht, waar de klappen en stompen werden uitgedeeld naar het viel. Van zelf echter liep het rumoer ten einde; de voorzigtigsten dropen af, de overigen volgden en de policie bleef met bebloede koppen meester van het slagveld. Den volgenden middag (Zondag) werd door Mijne Heeren van den Geregte, daartoe extraordinair vergaderd, een brommend placcaat afgekondigd: ‘waarbij mijne voorsz. Heeren, willende dusdanige oproerige en pernicieuse samenrottingen van eenen hoop quaadaardige, moetwillige en quade geintentionneerde Menschen, waardoor niet alleen de publicque rust wert gestoort en geschonden, maar ook de goede Ingesetenen deser stede in notabel perijkel werden gesteld, tegengaan, hebben goedgevonden, te ordonneeren en te statueeren, gelijk haar Edel. Achtb. ordonneeren en statueeren bij dezen: dat niemand wie hij zij, jong of oud, zig zal hebben te vervorderen, omtrent den Dam of elders eenige sodanige seditieuse zamenrottingen te maken, of bij te wonen, veelmin eenige feitelijkheden in maniere voorsz. te plegen, ofte iemand, wie hij zij, te aggresseeren, ofte te spolieeren, op poene, dat de Overtreders van deze, als oproermakers en perturbateurs van de publicque rust, aan lyf en leven, ofte andersints, naar exigentie van zaken zullen werden gestraft.’ - Voorts werd voor het ontdekken der ‘aggresseurs’ eene premie uitgeloofd van 600 gulden. Of zij verdiend is, is mij niet gebleken.

Dat was het waardig besluit van het groote Tafereel der Dwaasheid in Hollands eerste koopstad.

Zal ik hier nog iets bijvoegen? - Het zou moeten zijn eene verontschuldiging voor het onvolledige en oppervlakkige mijner schets. Ik zelfs gevoel al te wel, hoeveel dieper studie en nader onderzoek het onderwerp waardig is. Maar daartoe ontbreekt mij de tijd. En ik vrees haast, dat een geleerder vertoog aan het meerendeel der lezers, voor wie deze herinneringen bestemd zijn, minder welgevallig zoude wezen.

Doch ik aarzel om mij te begeven in eenige toepassing en toespeling op den tegenwoordigen tijd. Ieder make die voor zich zelven. Ik vlei mij niet, dat eenige waarschuwing of gemoedelijke raad iets zal baten aan dengeen, die in zich

zelven geene kracht heeft tegen de verleiding, nu op nieuw die kwade geest der speelwoede zijne vleugelen ontplooit, en, wederom van Frankrijk uitgaande, over gansch Europa rondwaart, zoekende hoe velen hij verderven zal. Ik wil mij vooral wachten voor de dwaasheid, van dien tijd te vergelijken met den tegenwoordigen. Dezelfde toestand keert niet ten tweeden male terug in de wereldgeschiedenis, al openbaart zich ook herhaaldelijk hetzelfde beginsel der menschelijke daden en dwalingen. Onze Regenten van stad of gewest zullen niet meer den volke zulke schandelijke en belagchelijke schouwtooneelen aanbieden. Zoo er al eenige paralel te trekken is, het zou misschien deze zijn, dat nu de kleine Duitsche Staten de rol schijnen te willen opnemen, die toen door de Hollandsche Steden gespeeld is. Ook geloof ik, dat het kwaad niet weder zóó diep zich in zal wroeten. Immers ook de menschheid raakt struikelende, vallende en opstaande, vooruit. Maar zoo dit ons eenigen moed en hoop geeft, evenzeer ben ik overtuigd, dat nog velen zich zonder wederstand zullen laten medeslepen in dezen draaikolk, sommigen om winsten te behalen, waarover zij zich zullen schamen, de meesten om zich en vele anderen rampzalig te maken. Dezen te willen terughouden, ware een ijdel pogen. Wat baatte onzen vaderen de droevige ervaring van 1720? Het is boven reeds aangetoond, hoe in de achttiende eeuw meer dan eens onder andere vormen hetzelfde verschijnsel zich opdeed. Er is zelfs grond om te onderstellen, dat sinds 1720 de windhandel, vooral in Engelsche staatspapieren, nooit van de Amsterdamsche beurs geweken is. Zoo men Van Effen gelooven moet[1], was zij weinige jaren later

1 *Holl. Spectator*, 233e vertoog (VIII, blz. 177, v.v.) van 18 Januarij 1734 Uit het 188e vertoog (VII, blz. 57 v.v.) zou men moeten opmaken dat in 1733 de windhandel in bloemen een korten poos nieuwen opgang maakte - Dit vermoeden wordt bevestigd door eene nieuwe uitgave in 1734 (te Haarlem, bij Joh. Marshoorn) van eene oude verzameling van geschriften en rijmen op den Tulpenhandel. In de Voorrede zegt de drukker zelf, dat de windhandel in Hyacinthen, in 1733 en 1734 beproefd, hem tot die nieuwe uitgave bewogen heeft. Het merkwaardigste onder deze stukjes is: '*de drie 't zamenspraeken tusschen Waermondt en Gaergoedt over de op- en ondergang van Flora*.' Onder de vele curiositeiten, welke hierin gevonden worden, is zeker voor ons niet het minst curieus, wat op blz. 49 te lezen staat. G. vraagt aan W., wat wel de oorzaak van dien dollen handel moge geweest zijn. En onder andere oorzaken geeft nu W. ook deze op, 'dat het jaar 1636 een schrikkeljaar was... en dat noch meer is, Paeschen quam doen den 23 en Maert.' - Dat is wel een boos voorteeken voor dit jaar 1856!

wederom tot verschrikkelijke hoogte opgedreven. Toen had men immers nog de levendige voorbeelden voor oogen van zoovelen, die er hun levensgeluk mede verwoest hadden!

Gelukkig schijnt tot nog toe bij ons het spel met de Fransche en Duitsche en Spaansche zwendelpapieren van weinig beteekenis te zijn, althans zoo men het vergelijkt met hetgeen elders voorvalt. En wij mogen nog hopen, dat de pogingen, om de beurs van Amsterdam met die waarden van éénen dag te overstroomen, niet zullen slagen. Gelukkig vooral mogen wij ons roemen, zoolang zulke bedriegelijke ontwerpen nog niet op onzen eigen bodem opgerezen zijn, om ook in wijderen kring onder de burgerij het werk der verleiding te beproeven. Mogten zij op den duur onderdrukt worden door het gezond verstand onzes volks, dat hun ook in 1720, maar met ruwer handen, ten laatste den kop indrukte. Misschien is déze hoop niet ten eenemale ijdel.

Voor het overige: DIE STAAT, ZIE TOE, DAT HIJ NIET VALLE.

16 April.

S. VISSERING.

Felix Meritis.

Werkzaamheden der Afdeeling Koophandel.

1. Mr. H.J. Koenen, Voorlezingen over de Geschiedenis der Finantiën van Amsterdam en 2. der Nijverheid in Nederland. 3. Gemeenzaam Onderhoud. 4. Algemeen Bureau voor Handels-Statistiek.

Het mag een gelukkig denkbeeld heeten van het Bestuur der Afdeeling *Koophandel* van de Maatschappij: *Felix Meritis*, om de werkzaamheden niet langer te bepalen tot enkele op zich zelve staande verhandelingen, door verschillende sprekers gehouden over het onderwerp door een ieder daartoe gekozen, maar om daarin meer eenheid te brengen en te zorgen dat het behandelde voldoe aan de eischen, die elk lid eener Afdeeling, welke den naam van Koophandel draagt, geregtigd is daaraan te doen. Trouwens, welke inrigting was beter in staat om zulk een plan te beramen en ten uitvoer te brengen, dan de genoemde Maatschappij? Opgerigt en nog in stand gehouden door mannen, bepaaldelijk uit den deftigen burgerstand, meestal kooplieden, ijverig werkzaam op kantoor en beurs, kon het wel niet anders of zij moest onder hare leden menigeen tellen, die de resultaten zijner kennis en ervaring aan zijne medeleden gaarne zou willen mededeelen en alzoo het loffelijk doel van het Bestuur bevorderen. De Amsterdamsche koopman toch is nooit zoo geheel de ‘man made of money’ geweest, dat hij in geldverdienen het eenig doel van zijn leven ziet en daarom ook voor niets anders leeft dan om zijn kapitaal te vergroo-

ten. Behalve het regtmatig verlangen, dat zijne ondernemingen voordeel zullen opleveren, en boven de voldoening die hij smaakt in het wèlslagen zijner vaak stoute speculatiën, voedt hij ook nog andere wenschen, kent hij ook nog andere genoegens. Kunst en wetenschap te beoefenen en aan te kweeken; kennis te nemen van 't geen de drukpers, zoowel op zijn eigen bodem als daar buiten oplevert, waartoe zijne kennis van vele vreemde talen, onmisbaar voor hem bij de zoo beperkte bekendheid zijner moedertaal, en bij zijn dagelijksch druk verkeer met alle natiën der wereld, hem niet weinig behulpzaam is; het bevorderen van nuttige inrigtingen, 't zij om kennis te verbreiden onder zijne landgenooten, of wel om den nood van velen te helpen verligten; zich te vermeiden in het hooren naar dezen of genen begaafden redenaar, in het bijwonen van natuurkundige proeven door een bekwaam physicus, of wel in het luisteren naar de wegslepende toonen der muzijk; ziet, ook deze genoegens stelt hij op hoogen prijs, en hij ontziet geld noch moeite, wanneer hij die behoeften bevredigen wil. Of getuigt eene inrigting als Felix Meritis, door geene enkele in het Buitenland geëvenaard, niet luide van dien smaak bij Amstels handelaren voor edeler genoegens dan hun bedrijf kan aanbieden? In den vreemde zou alleen de Regering zulk eene inrigting tot stand kunnen brengen, of zou zij het geschenk geweest zijn van vorstelijke gunst en dus ook reeds lang den naam van Koninklijke Maatschappij gedragen hebben. De leden van Felix Meritis daarentegen zullen geene bijvoeging tot hunnen naam wenschen, met regt fier op 't geen zij door eigen kracht hebben tot stand gebragt en in stand gehouden. Hunne gehechtheid aan het huis van Oranje blijkt uit de waarlijk éénige muzijkale feesten, waarop zij ieder hunner regerende Vorsten, bij het jaarlijksch bezoek aan de Hoofdstad, onthalen, en zij rekenen geene kosten te groot, om aan die feesten allen luister bij te zetten. Hunne keurige muzijkzaal, de rijke collectiën van natuurkundige instrumenten, de fraaije modellen voor de teekenkunst, de ruime spreekzaal, de hoog boven de belendende gebouwen oprijzende sterrewacht, alles, tot den kostbaren gevel toe die het gebouw der bijeenkomsten versiert, alles toont de onbekrompenheid, die de stichters bij het oprigten hunner Vereeniging geleid heeft.

Maar waar op zoo treffelijk eene instelling roem gedragen

wordt, daar zal men ook moeten erkennen, dat juist het bezit van zoo veel schoons tot aanspraken regt geeft om het gebruik te kennen, dat van dit alles gemaakt wordt; aanspraken, die te hooger stijgen, naarmate datgene, waarop men fier is, van grooter waarde blijkt te zijn. Is het voornamelijk uit den handelstand, dat de Maatschappij ontsproten is, dan moet vooral die stand ook bewijzen leveren, dat hij tot het beheer van zoo groot een goed bekwaam is. Het is vooral de Afdeeling *Koophandel*, waarvan een gedeelte der werkzaamheden nu vóór ons ligt, die tot het geven van dat bewijs zou moeten worden opgeroepen. Geeft het Verslag van die werkzaamheden een voldoend antwoord op die immers zeer natuurlijke en geenszins onbescheidene vraag, nu het Bestuur het in die Afdeeling behandelde in druk laat verschijnen, en dus aan de kritiek overgeeft?....

Aangenaam is het ons, juist op die vraag een bijna geheel toestemmend antwoord te kunnen geven. Immers de zeer verbeterde inrigting der werkzaamheden van de Afdeeling *Koophandel*, waarvan wij reeds hierboven met een enkel woord gewaagden, bewijst, hoe zeer het Bestuur het billijke van die eischen erkent en daaraan voldoen wil. Zelf niet tot de leden van *Felix Meritis* behoorende en nooit eene van de Vergaderingen bijgewoond hebbende, zullen wij hier niet spreken over de, ons alleen door het lopfrijzend oordeel van anderen bekende werkzaamheden der Afdeelingen *Natuur*- en *Teekenkunde* en welke er verder mogen zijn, maar ons bepalen tot het uitspreken van ons onpartijdig gevoelen over datgene, wat in de Afdeeling *Koophandel* is voorgevallen, de kennis daarvan puttende uit de jaarlijksche Verslagen. Tot ons leedwezen echter verbieden de woorden: ‘Niet in den handel’ op den titel, daarvan een zoo ruim gebruik te maken, als wij in 't belang der zaak wel zouden gewenscht hebben, maar toch heeft de vriendelijke hand, die ons die stukken welwillend ter inzage heeft verstrekt, ons daardoor in staat gesteld een juister oordeel over het geheel te verkrijgen, dan wanneer wij alleen de enkele reeds vroeger in druk verschenen Voorlezingen hadden kunnen raadplegen. Gelukkig is die slagboom voor 't vervolg van tijd weggenomen. Het Bestuur toch heeft zoodanige schikkingen gemaakt, dat het Verslag van al het verhandelde in de Afdeeling *Koophandel* voortaan voor een ieder verkrijgbaar zijn zal, teregt inziende,

dat het weinig met de eischen des tijds zou strooken, wanneer alleen de begunstigden door de fortuin, die de onvermijdelijk hooge contributiën kunnen voldoen, kennis mogten nemen van het belangrijke der werkzaamheden. Daarenboven is de toegang tot dit departement alleen op een wel niet laag, maar toch minder hoog cijfer gesteld, dan de contributiën voor de geheele Maatschappij bedragen. Deze handelwijze toont, dat ten minste aan deze Vereeniging van meestal handelaren, niet die bekrompenheid, vooral waar het op geld aankomt en op de hooge aanspraken, welke alleen het bezit van veel geld vermag te maken, kan geweten worden, die men gewoonlijk den koopman ten laste legt. Reeds ligt de reeks van Voorlezingen van Mr. H.J. Koenen, over de Nijverheid vóór ons, als het eerste werk, dat op de nieuwe wijze is uitgegeven; en is het niet billijk, dat wij der wakkeren uitgever Kruseman te Haarlem, wiens onbekrompene aanbiedingen het Bestuur de taak der uitgave zoo zeer verligt hebben, met een enkel woord een voordeeligen uitslag zijner loffelijke onderneming toewenschen? De Voorlezingen van de Heeren Mr. E. van Voorthuysen, Mr. J.T. Buys, Mr. J.A. Molster en Prof. E.H. von Baumhauer, mogen wij binnen weinige dagen, ter completering van het verslag der werkzaamheden van het laatste saizoen, te gemoet zien.

Vele dezer werken zullen voorzeker eene ware aanwinst zijn voor de praktische literatuur, nog te weinig beoefend in ons Vaderland. Maar wanneer wij eenvoudig de namen lezen der sprekers, wier voordragten wij nog te wachten hebben, en nagaan wie in de vorige jaren het woord gevoerd hebben, moet het ons dan niet reeds dadelijk vreemd voorkomen, of liever, ronduit gezegd, leed doen, dat er maar twee sprekers onder hen voorkomen, die het praedicaat van gegradueerden niet vóór hunne namen hebben? De tijden zijn toch voorbij, toen nog alleen zij tot spreken in 't openbaar bevoegd geacht werden, die eene wetenschappelijke opleiding aan de Hoogeschool verkregen hadden; en het dwaalbegrip dat het praedicaat van Mr. en Dr. het onfeilbaar kenmerk is van groote geleerdheid, is immers door vele geletterden zelve sinds lang opgeheven. En zou men nu niet juist in dat *Felix Meritis*, waar de kooplieden de meerderheid der leden uitmaken, en vooral in hunne Afdeeling *Koophandel*, voornamelijk de namen van

handelaren onder de sprekers verwacht hebben? Die bedenking echter zal men weldra oplossen door zich op het immers bekende feit te beroepen, dat onze handelaren noch tijd, noch gelegenheid hebben om zich in 't openbaar spreken te oefenen, veel min te bekwamen! En met zekeren triomf wijst waarschijnlijk het Bestuur dezer Afdeeling ons op het aan het einde van elke Voorlezing meêgedeelde ‘Gemeenzaam Onderhoud’ als een bewijs, dat het die behoefte aan gelegenheid tot oefening in het openbaar spreken zelf gevoeld, en juist daarin voorzien heeft, door het openen eener discussie over het onderwerp der gehouden Voorlezing, waarin ieder hoorder zijne gedachten kan uiten! Wij erkennen het verdienstelijke van dat Gemeenzaam Onderhoud, ja meer nog, wij verwachten daarvan zelfs nog verblijdender uitkomsten, dan van het aanhooren der Verhandelingen, mits - dat Onderhoud behoorlijk geleid en juist ingerigt worde. Kan men dat van deze discussie getuigen? Ziet, wij zouden daarop gaarne in het belang der zaak een antwoord willen ontleenen aan de discussiën over de Nijverheid die vóór ons liggen; maar hoewel ze door de uitgave vrijwillig onder het bereik der kritiek gesteld zijn, achten wij nogtans, dat eene beschouwing daarvan, door middel van de periodieke pers, aan vele der sprekers hoogst onaangenaam wezen zou. Den inhoud van dit gesprokene zullen wij dus onaangeroerd laten, hoewel wij toch willen gevraagd hebben, of ook in 't vervolg van tijd een ieder, die het boek ter recensie ontvangt, hetzelfde doen zal? En blijkt hieruit niet duidelijk, dat, hoe voortreffelijk ook de inrigting en de leiding van die discussie zijn mogt, de openbaarmaking van het gesprokene toch waarlijk niet onbepaald is goed te keuren? Wij juichen het uitgeven der Voorlezingen zeer toe, omdat het stukken geldt, welke door de stellers voor het publiek bestemd zijn en deze dus ondersteld moeten worden de noodige zorg aan de bewerking besteed te hebben; wij mogen dan ook van die vruchten van studie teregt eischen, dat het belangrijke van den inhoud de uitgave wettigt. Maar om het verhandelde in een ‘Gemeenzaam Onderhoud’ te laten drukken, waarbij een ieder toch voornamelijk voor nuttige uitspanning tegenwoordig is, en zich nu en dan opgewekt gevoelt, om zijne meening over een of ander punt te uiten, dat hem interesseert, zonder dat hij evenwel die meening eerst naauwkeurig gewikt

en gewogen heeft, dàt rekenen wij nog al bedenkelijk. Hoogst zeldzaam zijn de zoo begaafde redenaars, wier improvisatiën veilig kunnen opgeschreven, uitgegeven en aan het publiek oordeel overgelaten worden; menig gevierd spreker zou dikwijls naauwelijks zijne oogen gelooven, ja van schaamte blozen, wanneer het door hem voor de vuist uitgesprokene zwart op wit vóór hem gelegd werd. Men voere ons de mededeeling der discussiën in 's Lands Vergaderzaal, of in de Gemeenteraden niet als tegenbewijs te gemoet. Immers die mededeeling is waarlijk geene vrijwillige daad van de sprekers zelve, maar het publiek verlangt te weten, hoe zijne belangen voorgestaan en verdedigd worden door hen, aan wie het de behartiging daarvan heeft opgedragen; die openbaarmaking is dus verpligtend, en ach! hoe menigeen hier en in den vreemde moet dan ook zijn leven lang boeten, vaak voor een enkel ondoordacht woord of gezegde, dat hem in de warmte dier discussiën, misschien ondanks hem zelven, ontvallen is, of wordt ten onregte van iets verdacht gehouden dat hij zelf afkeurt, maar tot welk vermoeden zijne ongeoefendheid in het publiek spreken aanleiding of schijnbaren grond gegeven heeft. Is nu het in *Felix Meritis* behandelde zóó belangrijk geweest, dat de uitgave bepaald wenschelijk was? Wij laten het antwoord aan de sprekers zelve over. Of hebben velen zich mogelijk van het uiten van hun gevoelen onthouden, omdat zij die openbaarmaking vreesden? De discussiën over de al of niet gegronde toekenning van de uitvinding der boekdrukkunst aan Haarlem zou ons waarlijk tot dat vermoeden leiden. Immers hoe belangrijk dit onderwerp moge genoemd worden, vooral bij het vooruitzigt van de aanstaande feesten, ter eere van Laurens Coster te wachten, toch heeft aan dit onderhoud niemand deel genomen dan de spreker en één der leden. De hooge prijs, dien wij als Nederlanders stellen op het behoud van den roem voor ons Vaderland van die grootste aller uitvindingen verbiedt ons te onderstellen, dat geen der andere aanwezigen de noodige kennis zou hebben bezeten, om zich in den strijd te mengen; onze nationale eer laat zelfs niet toe te denken, dat maar enkele Nederlanders in staat zouden zijn hun regt op dien roem te handhaven. En moet men dus niet aannemen, dat velen zich onthielden van elke inmenging in het onderhoud, omdat zij weinig lust gevoelden om bij de

openbaarmaking van hunne afwijkende meening zich mogelijk bloot te stellen aan de onaangename bejegening, welke de bekende voorstanders van Laurens Coster een ieder doen ondervinden, die het maar waagt zelfs eenige tegenbedenkingen te opperen? Even als Haarlem's held wakkere voorvechters heeft, zoo kunnen ook andere onderwerpen in deze discussiën aangeroerd worden, waardoor het troetelkind van een ander aangetast wordt, en er zou, ten gevolge van deze geheel onnoodige mededeeling, een pennestrijd kunnen ontstaan, die te meer onaangenaam voor den spreker zelven zijn zou, omdat hij bij het uiten van zijn gevoelen daaraan niet gedacht heeft.

Door te veel gewigt aan eene zaak te hechten zou men de zaak zelve schaden, ja bederven. Immers één enkel onaangenaam woord der openbare kritiek zou voldoende zijn, om in een volgend jaar allen lust tot deelneming aan de discussie uit te dooven, en noodeloos zou verstoord worden wat juist zoo heilzaam zou kunnen werken. Waartoe dan het opteekenen van het bij dergelijke discussiën gesprokene? Wil men de hoofdpunten van 't geen gezegd is in een kort verslag weêrgeven: goed, maar dan geene namen bij elke verklaarde meening gevoegd. Wie zou gaarne na jaren nog achterhaald worden over een losweg geuit woord of gezegde in die discussiën, opgeteekend als het stond in de handelingen der Maatschappij, die nooit uitsluitend onder het oog der leden blijven, maar in de boekenkast van menig oningewijde prijken? De zaak zelve is te nuttig en van te groot belang voor ons Vaderland, dan dat ze niet eene warme aanprijzing, maar daarom te meer eene hoogst voorzigtige behandeling vordert. Zoowel het Gemeenzaam Onderhoud in *Felix Meritis*, als de verschillende, of liever, helaas! weinige Vereenigingen van gelijken aard in ons land, waarin een of ander onderwerp door de leden voor de vuist ontwikkeld, verdedigd en bestreden wordt, mogen eene ware behoefte heeten in onzen tijd, nu ieder burger meer regtstreeks geroepen wordt of kan worden om zijne belangen of die zijner medeburgers in 't openbaar voor te staan. Oefening is daartoe noodig. Wij Nederlanders hebben niet die gaaf van publiek spreken, iederen Engelschman als van nature eigen, en toch leven wij onder gelijke staatsinstellingen, dezelfde openbare medewerking der burgers vorderende. Wordt nu de gelegenheid tot die oefening aan-

geboden, en wel door eene Maatschappij als *Felix Meritis*, zoo rust op het Bestuur de verpligting, om alle krachten in te spannen ten einde die jeugdige plant met behoedzaamheid te verzorgen en op te kweeken, opdat de vruchten mogen kiemen en tot rijpheid komen. Dan, geene openbaarmaking van dat verhandelde, maar integendeel met de uitserste zorgvuldigheid alles vermeden wat dezen of genen van de deelneming aan het Onderhoud zou kunnen terughouden. Laat de aanvankelijk beschroomde aangemoedigd worden, en hij zal menigwerf gelegenheid hebben gaven te ontwikkelen, die ligt zouden blijven sluimeren, wanneer aan die beschroomheid voedsel gegeven werd. Weinigen worden als redenaars geboren; alleen oefening leert de krachten kennen en daarop steunen; door gemis van die oefening waren zelfs de meest beroemde stilistische redenaars hier te lande maar matige sprekers voor de vuist. Toen d'Israeli zijn maiden speech in het Engelsche Parlement hield, stotterde hij en bleef in zijne rede steken, onder het luid gelach zijner medeleden; maar toen reeds waarschuwde hij degenen, die hem bespotten, dat zij eens voor zijne stem zouden beven! En hij heeft woord gehouden! Oefening, bij het bewustzijn van eigen kracht, heeft hem eene welsprekendheid doen verwerven, die, gepaard aan zijn aangeboren sarcasme, hem vaak den geesel van zijne tegenstanders gemaakt heeft. Niet velen hebben zoo groot een talent in zich sluimeren, maar een ieder heeft van nature de gaaf ontvangen om zijne gedachten aan anderen weer te geven. Naarmate hij die gaaf ontwikkelt en versterkt, neemt ook zijn invloed op anderen toe, die hij door het gesproken woord wil trachten te overreden, en menige verkeerde wet is alleen haar aanzijn verschuldigd aan de grootere behendigheid in het parlementair debât van den ontwerper, dan waarop de dikwerf veel bekwamer tegenstander kon roemen.

En zou in ons Vaderland het aankweeken van die gaaf van publiek spreken overbodig zijn? Zou ze nutteloos geacht worden voor den handelaar, en bezit ieder pleitbezorger, ieder vertegenwoordiger van 's Lands of van Gemeentelijke belangen, haar in voldoende mate? Of zal niet een ieder deze vraag zelfs met regt eene banale mogen noemen?

Felix Meritis worde daartoe de oefenschool. Niet alleen

Hoogleeraren, al te ligt in een docerenden toon vervallende, of enkel regtsgeleerden, te zeer aan de taktiek der balie gewend, maar vooral de uit den aard der zaak daarin minder ervarenen, de handelaren, zij mogen aan die discussiën ijverig deelnemen. En ook niet uitsluitend de mannen van gevorderden leeftijd, maar ook, ja wel voornamelijk de jongeren van jaren, moeten daarin eene gewenschte gelegenheid zien om zich voor het meer openbaar leven te bekwamen, dat de geest des tijds steeds in toenemende mate van een ieder vordert. Dat zij toch bedenken, hoe over weinige jaren de belangen van Stad en Vaderland aan hunne nu nog jeugdige krachten kunnen toevertrouwd worden, en schande over hem, die dit erkent, maar de gelegenheid ongebruikt laat voorbijgaan om zich tot de oefening der pligten toe te rusten, die hem weldra wachten!

Belangstelling in deze zaak heeft ons langer daarbij doen stil staan, dan wij voornemens waren; onze uitgesproken meening worde in dien zin opgevat, geenszins als eene kritiek van het verhandelde in *Felix Meritis*. Wij wenschen te meer dit niet te behandelen, omdat wij voor de inrigting zelve hopen, dat het niet weder aan de goed- of afkeuring van het Algemeen zal worden prijs gegeven. De Voorlezingen zelve echter zullen wij met aandacht nagaan, als publiek eigendom; en even als wij ons tot eene beoordeelende beschouwing van de beide eerste reeksen van Voorlezingen van Mr. H.J. Koenen, in dit tijdschrift, vroeger hebben opgewekt gevoeld, zoo zullen wij ook nu die over de Financiën van Amsterdam, nog onafhankelijk van de nieuwe wijze van publiceren uitgegeven, benevens de eerste plant op den nieuwen weg, die over de Geschiedenis der Nijverheid, aan een onpartijdig oordeel onderwerpen.

Waarom de gedienstige pers van enkele dagbladen en tijdschriften zich alweder bepaald heeft om eenvoudig de loftrompet te steken over die Voorlezingen, even als over die van den Handel en de Scheepvaart, zonder eenige vermelding der redenen die zoo uitbundig een lof hebben uitgelokt, is ons onverklaarbaar. Wil men daardoor aan de leden van *Felix Meritis*, die op handel, scheepvaart of nijverheid zich bepaald hebben toegelegd, zijdelings verwijten, dat zij door hun stilzwijgen een oningewijde in hun beroep dwingen over zaken te spreken, die hem grootendeels vreemd

zijn? Dan zou die lof eene ironie moeten heeten, die waarlijk eene zoo verdienstelijke Maatschappij niet heeft verdiend, vooral nu de beloofde uitgave van al het voorgelezene en verder voor te lezene een bewijs is, hoe zeer het Bestuur ook het publiek deel wil doen verkrijgen aan het nut dat het wenscht te stichten. Gelooft men den Heer Koenen met dien ongemotiveerden lof te believen, of wel aan het publiek genoegen te geven, dat juist van de periodieke pers eenig oordeel wenscht te vernemen over 't geen ter lectuur aangeboden wordt?

Maar reeds deze bedenkingen zullen de vraag uitlokken, of wij dan in dien hoogen lof op beide werkjes van den Heer Koenen niet deelen? En ruiterlijk antwoorden wij daarop: grootendeels wat de Voorlezingen over de financiën van Amsterdam, en garschelijk niet wat die over de nijverheid in Nederland betreft. Doen wij daardoor aan de verdiensten van den schrijver te kort? Wij gelooven het niet. Wanneer geene zucht tot afkeuren de pen bestuurt, maar het belang der zaak voorgestaan wordt, wie zal dan een eerlijk oordeel wraken, als het met bescheidenheid uitgesproken en behoorlijk gemotiveerd wordt? Evenwel juist om dit reeds eenigermate ongunstig oordeel, dat ons haast ontwrongen werd, is het ons te aangenamer, dat wij kunnen aanvangen met dat werkje, waarin wij veel te prijzen zullen vinden. Immers de Heer Koenen geeft in zijn historisch overzigt van Amstels financiën een bewijs, dat het terrein, waarop hij zich beweegt, bekend territoir voor hem is, terwijl hij op elke bladzijde getuigenis aflegt van den ijver en de warme belangstelling, waarmede hij sints jaren de welvaart zijner geboortestad als lid van haren Gemeenteraad behartigd heeft. Met regt mag hij dan ook in de voorrede verklaren, met minder schroom dit onderwerp te behandelen, dan vroeger den Handel en de Scheepvaart; en de inhoud van deze Voorlezingen wettigt die verklaring. Of intusschen door dit werk de sluijer opgeligt wordt, waaronder de Schrijver zelf verklaart, dat de financiële geschiedenis van Amsterdam verborgen ligt? deze vraag met hem geheel toestemmend te beantwoorden, ware mogelijk wat bout gesproken.

‘Wanbeheer, oorlog en burgertwist zijn in alle steden en staten steeds de drie groote oorzaken geweest van het onmatig opdrijven der belastingen; slechts het kleinste deel

der gehevene middelen zijn tot uitgaven van wezenlijk en duurzaam nut, of op eene waarlijk productieve wijze besteed.’ Treurige, maar ware woorden die ons, bij het openen der eerste Voorlezing over Amsterdams financiën, al spoedig in de oogen sprongen! Moet dat in de volgende bladzijden ook bewezen worden? vroegen wij ons zelven af. Het toestemmend antwoord liet zich ongelukkig, bij het lezen van de opkomst der stad, niet wachten. Waren het eerst behoeften van verblijdenden aard, die tot het heffen van belastingen drongen, regeling der algemeene belangen, te meer noodig naarmate de welvaart toenam, en kosten, gevorderd tot vergrooting der stad door de sterk aanwassende bevolking: weldra had Hertog Aelbrecht van Beijeren geldelijke hulp noodig voor zijn' krijgstogt naar Friesland, die verleend werd door het heffen eener soort van belastingen, die nog tot op onze dagen onder den alouden naam gedoemd zijn om als een kanker aan de welvaart der burgerij te knagen, de accijnsen. Schoon ingesteld als eene tijdelijke heffing, schijnen ze weldra het burgerregt verkregen te hebben en gedurig verhoogd te zijn, hoewel, 't zij ter eere onzer vaderen gezegd! niet zonder dikwijls groote moeijelijkheden en veel tegenstrevens te hebben veroorzaakt. Het bekende regt van aftogt, te betalen door den poorter die de stad met der woon verliet, en de inkomsten van aanzienlijke goederen, in tijden van geldruimte aangekocht, voorzagen verder grootendeels in de behoeften. Weldra (1578) eischten echter versterkingen der stad in den Spaanschen oorlog de eerste leening, als lijf- en losrenten aangegaan, die later door andere gevolgd werd en welke schuld, in 1685, toen de stad door het drukkende van den rentelast gedrongen werd de Staten van Holland om magtiging tot aflossing te verzoeken, tot een kapitaal van ƒ 1,281,630 aangegroeid was, waarvan in 1828 nog ƒ 410,447,83 onafgelost waren. De trage aflossing dezer leening schrijft de Heer Koenen toe aan het gemis van de bepaling van een verpligtenden aflossings-termijn in het Octrooi van 1670; eene opmerking, die ons zeer juist voorkomt. Allerbelangrijkst is de hier bijgevoegde oudste rekening der stedelijke inkomsten en uitgaven van het jaar 1594, benevens eene statistieke tabèl van die middelen van dat jaar af tot en met 1753, welke het publiek aan de welwillendheid van den Hoog-

leeraar de Bosch Kemper te danken heeft, die ze den Heer Koenen voor dit werk goedgunstig heeft ten gebruike verstrekt. Het oprigten van groote gebouwen voor Stads rekening, waaronder zelfs de Nieuwe Kerk behoorde, door den brand van 1644 vernield, en van het fraaije Stadhuis, dat waarschijnlijk ƒ 7,825,000 gekost heeft, uitbreiding der stad en het bouwen van verscheidene kerken, torens, sluizen, enz., waarbij niet altijd op de spaarzaamste wijze te werk gegaan werd, benevens de bijdrage in de kosten van den derden Engelschen oorlog; zietdaar zoo vele oorzaken, die de geldmiddelen van Amsterdam reeds vroegtijdig in een moeijelijken toestand deden verkeeren. Van een toen (1672) ingevoerd hoofdgeld vindt men het reglement in de aanteekeningen medegedeeld, waarbij een plan tot bezuiniging, in 1679 ingediend, gevoegd is, dat allerbelangrijkst voor de kennis der stedelijke financiën mag genoemd worden. Maar er was in die jaren nog kracht en leven in de stad; de bronnen van vertier vloeiden rijkelijk door den ijver en den ondernemingsgeest der inwoners, zoodat, hoe groot ook de lasten waren, de ingezetenen ze toch konden dragen. Immers in 1739 overtroffen de ontvangsten de uitgaven met ƒ 128,932; 4:11, welke laatste toch toen reeds de ƒ 2 millioen te boven gingen; maar spoedig openbaards zich een geest van traagheid onder de burgerij; de handen verslapten door de dommelige rust waaraan men toegaf; de welvaart begon te kwijnen, burgertwisten, onbedacht door het Bestuur aangekweekt, oefenden hun verderfelijken invloed, totdat eindelijk de heillooze laatste Engelsche oorlog het begin mag genoemd worden van dat treurig verval der financiën, waarvan de stad, helaas! nog niet is opgekomen. Ongelukkig werkte wanbeheer in de Stedelijke Regering mede tot verergering van dien toestand. Wel had de Hertogin van Parma in 1565 eene heilzame verordening gegeven, waarbij de uitsluitende familie-regering zooveel mogelijk tegengegaan werd en waardoor tevens de jaarlijksche rekening en verantwoording der geldmiddelen aan de Vroedschap verpligtend gemaakt werd, teregt door den Heer Koenen als een bewijs aangevoerd voor de hooge noodzakelijkheid van een oppertoezigt der Hooge Regering op het beheer van de financiën der verschillende Gemeenten; maar alle eenheid ontbrak aan dat beheer. Geene goed geregelde contrôle bestond, ja was er mogelijk,

en de onbeperkte magt, die daaruit voor de Burgemeesteren ontsproot, gaf aanleiding tot het dwaze antwoord van een dier burgervorstjes aan eene Prinses, die bij hare aarzeling om hem de hand te geven, hem vroeg of hij wel Edelman was: ‘Wij, Edellieden! neen, wij zijn Koningen van het land!’ Ware die opperheerschappij goed aangewend geweest en vrij gebleven van baatzucht, men zou zich over zoo groot een gevoel van eigen magt minder beklaagd hebben, maar het begeven van alle winstgevende posten aan de naaste betrekkingen der Regeringsleden stak treurig af tegen dat gevoel van hoogheid. Hoe velerlei dan ook de misbruiken waren, die ten nadeele der ingezetenen uit zulk een beheer voortkwamen, behoeft wel naauw meer herinnerd te worden; en het is waarlijk jammer, dat wij aan het einde der eerste Voorlezing, plotseling eene vergoêlijking van diezelfde misbruiken vinden, welke door den Schrijver op de vorige bladzijden zoo teregt zijn afgekeurd en nog duidelijker aangewezen worden door belangrijke mededeelingen in de Aanteekeningen. Waartoe toch dat vergoêlijken? Wil men nuttig zijn door op die verkeerdheden te wijzen, dan geene halfheid in het oordeelen, maar ruiterlijk verkeerd genoemd, wat niemand een' anderen naam geven zal. Dat ‘men onbillijk zou doen, met den maatstaf onzer eeuw aan de instellingen der 16de en 17de eeuw aan te leggen,’ willen wij volgaarne erkennen, maar 't kan hier niet op toegepast worden, wanneer men eenvoudig de overbekende zaak van Daniel Raap in 1747 als een bewijs aanvoert, hoe men toen reeds tegen de hebzucht der Stedelijke Regering met geweld opstond. Hebben de Regeerders door die willekeurige handelwijze de Schoone Kunsten bevorderd, dan komt hun voor die aankweeking door zoodanige middelen weinig eer toe; die Kunsten toch zullen overal bloeijen, waar welvaart heerscht, immers een gevolg van toenemende kennis en beschaving. Niet dus den naam van ‘tegenwerking en beknibbeling’ gegeven aan een toezigt op de handelingen der Regering, dat even onmisbaar was als immers voorgeschreven door de wet; en wie moeten die wetten meer slaafs opvolgen, dan zij die geroepen worden om ze te handhaven?

Trouwens, de Heer Koenen erkent zelf het juiste van onze bewering, wanneer hij in den aanvang der tweede Voorlezing het nut betoogt van eene kalme beoordeeling der vroegere tijden, ‘opdat de lessen der ervaring, door

een vorig geslacht zoo duur gekocht, door den tijdgenoot niet mogen worden in den wind geslagen,' terwijl hij een weinig verder er op laat volgen: 'ik vraag aan de geschiedenis den sleutel van het tegenwoordige en dien sleutel kan ik in de lofrede niet vinden.' Mogen deze woorden een gunstig voorteeken zijn voor de behandeling van het vervolg dezer geschiedenis!

Sedert het laatste vierde gedeelte der vorige eeuw, ontstond het verval der stedelijke financiën, en van 1774 tot 1793 waren er ƒ 4,296,094:7:2 meer uitgegeven dan ontvangen. Bijzonderheden daarover ontbreken, daar de thesauriers-rekeningen van die jaren in 't ongereede geraakt zijn; hoe?... dat weet men niet! Wel weet men echter, dat allerlei herstellingen van stadswerken veel geld verslonden, terwijl men bij het oprigten van nieuwe gebouwen meer met het goeddunken van dezen of genen Regent, dan met den staat der stedelijke geldmiddelen schijnt te rade gegaan te zijn. Zoo moest een gebouw als het Werkhuis, waarbij juist groote eenvoud niet wenschelijk, maar immers gebiedend gevorderd werd, opdat het toch vooral niet in een aangenaam en gemakkelijk verblijf zou ontaarden, en dus armoede aankweeken in plaats van haar tijdelijk verligten, de aanzienlijke som van ƒ 1,216,609:19:4 wegslepen! Toenemende armoede door den druk der tijden, nog vermeerderd door allerlei verkeerde maatregelen en een tal van geheel zelfstandig en dus nadeelig werkende instellingen van liefdadigheid, veroorzaakten nieuwe en aanzienlijke uitgaven, die nog op schrikbarende wijze toenamen door de staatkundige woelingen en twisten. Om de kroon op die moeijelijkheden te zetten, geraakte de 'Stadskas in een onredbaren toestand' door de meer en meer vervallende O.I. Compagnie, die de Wisselbank, eene stedelijke instelling, in haren val meêsleepte. Eene korte zamenvatting der treurige feiten van deze gebeurtenis, eene der hoofdoorzaken van alle latere en nog bestaande financiële moeijelijkheden van Amsterdam, zal hier wel niet te onpas genoemd worden, geput uit de allerbelangrijkste mededeelingen, die de Heer Koenen ons daarvan in dit, en voorzeker meest belangrijk gedeelte zijner Voorlezingen, verstrekt.

De bloei der O.I. Compagnie had aan Amsterdam groote voordeelen verschaft: wat wonder dus, dat destijds een eigenmagtig Bestuur zich ten volle geregtigd achtte, om

dat ligchaam, bij tijdelijke geldverlegenheid, uit de stedelijke geldmiddelen aanzienlijke sommen ter leen te verstrekken? Maar dit moest vooral geheim gehouden worden, opdat het crediet der Wisselbank niet daaronder leed, en in geheimhouding lag immers toen ter tijd de groote waarborg voor het welgelukken van alle Regerings-maatregelen! En hoe dat doel beter bereikt, dan door eenvoudig die ter leen verstrekte sommen niet op de boeken der Compagnie in te schrijven, daar ze toch bij de verkoopingen der producten weder in klinkende munt in de Wisselbank vloeiden? Maar de Engelsche oorlog brak uit, juist toen de Wisselbank aanzienlijke voorschotten aan de O.I. Compagnie verstrekt had, en verlies van de door den vijand genomen schepen bragt deze laatste in de onmogelijkheid om die schuld in gereed geld te voldoen. Wat nood echter! het gevaar was immers maar tijdelijk; de waarde van het geleende bankgeld werd in Schuldbekentenissen der O.I. Compagnie, onder waarborg der Provincie Holland, bij de Bank gedeponeerd en de zaak was in orde! Evenwel, de Wisselbank moest haar crediet bewaren, en in 1782 werd deze schuld, ten bedrage van ƒ 5,100,000.-, op de Thesaurie-Ordinaris der Stad overgeschreven, die aan de O.I. Compagnie nog daarenboven ƒ 2,550,000.- voorschoot, zoodat zij te zamen een nominaal kapitaal van ƒ 7,650,000.- overnam. Om het crediet der Wisselbank te ondersteunen, werd in 1791 eene leening van ƒ 5,174,000 tegen 3½ pCt. aangegaan, af te lossen in 1803; 't geen echter door de omwenteling werd verhinderd en later met verhooging van de rente tot 4 pCt., over 1803 tot 1810 werd verdeeld.

Intusschen had die leening het crediet der Wisselbank geschokt en alle prestige der Regering verbroken. Men drong aan op openbaarheid in de stads financiën, het schrikbeeld, van het Bestuur. Ten leste werd die wensch vervuld, maar niet dan toen de Fransche overheersching de Comité's ook hier te lande ingevoerd had en er aan het Comité van financiën een grondig onderzoek opgedragen was naar den staat der stedelijke geldmiddelen en der Wisselbank. In 1795 werd dit verslag uitgebragt en openbaar gemaakt, waaruit bleek, dat de stad een schuldenlast op zich geladen had van \ 13,473,886:4.-., waarbij echter de geruststellende verklaring gevoegd was, dat de noodige maatregelen

genomen waren, dat in 't vervolg op ‘soortgelijke gansch onbetamelijke manieren’ geene gelden meer van de Wisselbank zouden worden vervreemd. De tot onderhoud gegeven obligatiën moesten intusschen dadelijk tegen gereed geld worden verwisseld en de stad moest zich op gelijke wijze van al hare verpligtingen aan de Wisselbank kwijten. Daartoe werd eene vrijwillige leening van ƒ 8 millioen à 3½ pCt. uitgeschreven, waarin echter maar voor ƒ 1,987,400 geteekend werd, een gevolg van den benarden toestand des Lands. Deze mislukte poging heeft de oprigting der Algemeene Beleenbank van Holland ten gevolge gehad, die bankbiljetten uitgaf tegen de à 4 pCt. in beleening genomene waarde, slechts voor drie jaren ingesteld werd om aan de heffingen te voldoen, welke de geldnood vorderde, en in 1798 onder den naam van Nationale Beleenbank voortgezet en uitgebreid werd, om echter in 1807 door Koning Lodewijk te worden opgeheven, ‘wanneer de rekening dier instelling benevens de aldaar berustende effecten uit handen der gewezen Commissarissen door de Stad zijn overgenomen.’ Sedert 1791 is de stedelijke schuld dan ook vergroot met een bedrag van ongeveer ƒ 16 millioen. Ook deze instelling deed de vrijwillige leening niet gelukken, die nu in 't zelfde jaar in eene gedwongene geldheffing werd veranderd, tegen 3½ pCt. rente, welke in 1796 ƒ 5,072,321 opbragt. Deze som moest echter de loopende zaken regelen; voor de Wisselbank werd nog eene leening van ƒ 7 millioen beproefd, die echter maar voor ƒ 1,164,000 inschrijvers vond. Gelukkig bragt het jaar 1801 het vertrouwen terug, en eene toen nogmaals uitgeschrevene heffing bragt de som van ƒ 5,767,000 op, waardoor bij publicatie van 18 Junij 1802 het volledig herstel der Wisselbank kon worden verkondigd. De hernieuwde oorlog -gaf echter alras aanleiding tot hernieuwde financiële moeijelijkheden voor Amsterdam, en in 1805 werd eene nieuwe leening aangegaan van ƒ 1 millioen à 4 pCt., af te lossen binnen vijf jaren, waaraan in 1808 voldaan werd door het sluiten eener nieuwe leening van ƒ 1½ millioen; in dat jaar toch bedroeg het te kort weder ƒ 1,296,000. Dat de niet betaling van ƒ 2 millioen, welke de stad in 1810 van het Land te eischen had, en het verlies van ongeveer ƒ 5 millioen door Fransche assignaten deze ongelegenheden vermeerderden, zal wel geen betoog behoeven, en zoo zijn vele schulden ten laste

van Amsterdam gebleven, die eigenlijk door het geheele Land hadden moeten gedragen worden. Daarenboven werd het Land door de tiercering van een groot gedeelte zijner schuld ontlast, terwijl die maatregel op Amsterdam niet toegepast werd om den wille der enkele schuldhouders, maar ten nadeele van het algemeen. Eene gedwongene schulddeliging, toen door Napoeon in 1811 verordend, bij het door hem voor Amsterdam vastgestelde budget van 6,714,000 francs, welk belangrijk stuk in de Aanteekeningen te vinden is, en waarbij 4 millioen francs grootendeels bij wijze van accijns zouden geheven worden en het overige gedeelte in opcenten op 's Lands directe belastingen, zou de schuld in 32 jaren vernietigd en alzoo de stad in 1844 van alle vroegere schulden ontlast hebben. De politieke omstandigheden hebben echter de uitvoering van dit plan verijdeld.

Wie zal den Heer Koenen niet gaarne hulde toebrengen voor den rijken inhoud van deze tweede Voorlezing, waarvan wij alleen de hoofdpunten kortelijk hebben aangestipt, daar wij ze der verspreiding in ruimer kring overwaardig rekenen; ze zijn daarenboven nog verrijkt door de allerbelangrijkste stukken, in de Aanteekeningen medegedeeld. Vooral in deze dagen zijn die feiten, inzonderheid voor de ingezetenen van Amsterdam, van hoog belang

Met de herleving van Neêrlands onafhankelijkheid begint de laatste voordragt, maar die gebeurtenis, hoe verblijdend ook, deed de welvaart van Amsterdam niet zoo spoedig herleven. De handel was geknakt door den oorlog en het continentaal-stelsel, terwijl naburige havens vele van Amstels bestaanmiddelen aan zich getrokken hadden. Gebreken in het plaatselijk belastingstelsel en ongeschiktheid, ook gebrek aan lust en veerkracht bij de inwoners om zich geheel naar den nieuwen staat van zaken te schikken, bestendigden den toestand van kwijning en verval. Een schuldenlast van ƒ 21,908,946,83, rentende 2½, 3, 3½ en 4 pCt. of ƒ 762,199,84½, drukte op Amsterdam bij de vrijmaking van Frankrijk in 1813, en voor de plaatselijke uitgaven moesten 194,527 inwoners in 1814 de enorme som van ƒ 3 millioen opbrengen. Het verkeerd besluit van Willem I, dat elke begrooting zich zou bepalen tot de dienst van het loopende jaar en niets zou opnemen van de vorige jaren, terwijl afzonderlijke staten van de schulden en de gevestigde

kapitalen der gemeente zouden opgemaakt worden, waarvan de regeling weder aan afzonderlijke Commissiën opgedragen werd, gaf daarenboven aanleiding tot ongeregelde handelingen en onvolledige begrootingen. Nieuwe middelen tot verbetering van den ongunstigen staat des handels werden beraamd, en ten leste kwam het Noord-Hollandsch Kanaal tot stand, dat de gemeenschap met de Noordzee voor Amsterdam zeer verbeterde, maar ook den schuldenlast der stad aanmerkelijk vergrootte. Eene korte vermelding der plannen van Willem I en van het Bestuur der stad om de vaart van het IJ te verbeteren, benevens den aanleg der beide dokken, die toch het havenfront aan de opslibbing bloot lieten en op nieuw de schuld der stad verhoogden, geeft minder aanleiding tot discussie, dan wel de onzes achtens onjuiste bewering, dat het N.H. Kanaal meer de steden daaraan gelegen heeft bevoordeeld, dan wel Amsterdam zelf. Of is dit niet eene onjuiste voorstelling, waardoor de *gelegenheid*, aan Amsterdam tot uitbreiding voor zijnen handel aangeboden, verward wordt met het *gebruik* dat de stad daarvan gemaakt heeft? Of was het niet allernatuurlijkst en verblijdend, dat de bloei der andere plaatsen ook toenam door den breeden waterweg, die voor haar geopend werd, en moest haar bloei niet ook voordeelig werken en heeft hij niet alzoo gewerkt op de welvaart van Amsterdam? Hebben de andere Gemeenten van dat Kanaal echter meer partij getrokken dan Amsterdam, wijt niet aan het Kanaal, maar aan Amsterdam de schuld. De kaas- en botermarkt te Alkmaar is sedert dien tijd toegenomen; uitmuntend, maar is dan de welvaart van Noord-Holland niet voordeelig voor Amsterdam? Maar de houthandel is vandaar naar Purmerend verlegd! Aan wien de schuld? Aan het Kanaal? Mogten wij de woorden: ‘niet in den handel’ maar even van den titel van het Verslag der werkzaamheden van de Afdeeling *Koophandel* uit het winter-saizoen 1852-1853 wegcijferen, wij zouden het antwoord op die vraag uit de Maatschappij zelve ontleenen, waarin de Heer Koenen die bewering uitsprak, en twee der zake kundige Amsterdamsche kooplieden hier voor ons hun gegeven betoog laten herhalen, dat de gebrekkige inrigting der Amsterdamsche houthaven groote schuld aan die verplaatsing heeft. Had de Heer Koenen echter daardoor de vraag willen ter sprake brengen, of niet ook het overige

gedeelte des Lands, ten minste der provincie, een aanzienlijk deel had behooren te dragen in de kosten van den aanleg van zoodanigen verbeterden waterweg, die niet alleen die stad bevoordeelt welke het plan daartoe oppert en de zaak het meest bevordert, ja er behoefte aan heeft, maar die ook voor het geheele omliggende land van groot nut is, dan ware hiertoe eene uitmuntende gelegenheid geweest. Wij zouden wenschen, dat de Heer Koenen dit gedaan had, vooral met het oog op het plan der doorgraving van Holland op 't smalst, dat, helaas! nog steeds in de hier te lande zoo veel goeds verstikkende Commissiën verscholen, wij hopen niet... begraven ligt. Die zaak hier te bespreken, zou ons te ver voeren; maar wel willen wij als onze bescheiden meening te kennen geven, dat bij eene eventuële uitvoering, de beide provinciën Holland een aanzienlijk deel in de kosten zouden behooren te dragen, als eene billijke vergoeding van de ruime voordeelen die zij er van zouden inoogsten. Amsterdam is niet rijk genoeg meer om ook anderen op zijne kosten te laten teren. En de welvaart van elke stad, hoofdstad of niet, onverschillig welke, bevordert de welvaart van de omliggende steden en van het geheele land. Maar deze zaak zou ons, gelijk wij zeiden, doen afdwalen. - Behalve de genoemde werken werd te Amsterdam nog een Entrepôtdok tot stand gebragt, evenwel buiten bezwaar van de stedelijke schatkist. En de inrigting van dit Dok mag zoo uitmuntend genoemd worden, dat de door velen zoo hoog geroemde Londensche dokken, met hunne versletene reglementen, ongehoorde afpersingen en schandelijke misbruiken, daaraan wel een lesje mogten komen nemen. 't Is een bewijs der bekrompene Engelsche vasthoudendheid aan het eens bestaande, om die verouderde reglementen zelfs op de nieuw gebouwde Entrepôts toe te passen. Ook de bouw van de Amsterdamsche beurs wordt door den Heer Koenen genoemd als een bezwaar voor de stedelijke geldmiddelen. Was daarover niets meer te zeggen, gezwegen nog van het treurige dat het mogelijk geweest is, dat zoo ondoelmatig een gebouw in de laatste jaren te Amsterdam heeft *kunnen* tot stand komen?

De Heer Koenen beklaagt het teregt, dat Amsterdam gedurende den langen vredestijd, waarin ons Vaderland zich heeft mogen verheugen, zijn zoo aanzienlijken schuldenlast

niet even als andere steden heeft kunnen verminderen of uitdelgen, en wijst er op, hoe, bij min gunstige verhouding van de ontwikkeling der welvaart van de hoofdstad tot die der overige plaatsen van ons Vaderland, de aanslag der grondbelasting volgens de vroegere verhouding toch blijft voortbestaan, zoodat bijv. grondbezit van ƒ 100,000 in Gelderland niet meer heeft op te brengen dan ƒ 30,000 te Amsterdam gelegen. Ook met den aanslag van vele overige belastingen heeft hetzelfde plaats, zoodat Amsterdam, bij zijnen reeds zoo moeijelijken financiëlen toestand, nog daarenboven, ten behoeve der overige plaatsen van ons land, benadeeld wordt. Deze klagt is volkomen billijk en gegrond, maar waarom wordt dan ook niet door Amsterdam juist in dezen tijd een krachtig vertoog daartegen bij 's Lands Hooge Regering ingeleverd, om spoedig een einde aan zulk een onregt te maken? Bestuur en burgerij handelen daarin met vereende kracht. Amsterdam heeft weinige jaren geleden ondervonden, hoe groot zijn invloed nog mag genoemd worden, maar dien toen, helaas! misbruikt; nu wissche het de gedachtenis daarvan uit door eene krachtige poging om inwilliging te verkrijgen voor dit zoo billijk verlangen. Waarom ook niet zorg gedragen, dat het Vertegenwoordigers naar 's Lands Tweede Kamer zendt, die in staat zijn om zijne belangen op dit punt te bevorderen en krachtig op verbetering van die regeling aan te dringen? Klagten zijn onvermogend, daden alleen kunnen helpen, en eene bevrediging te dezen opzigte zou den bestaanden nood aanmerkelijk lenigen.

De noodzakelijkheid eener betere regeling van Amsterdam's schuldenlast is dringend. Het voornamelijk door Willem I tot stand gebragte Amortisatie-fonds en de conversie van 1828, waarbij alle schuldbekentenissen die verschillende rente gaven, in één 5 pCt. fonds verwisseld werden, met eene proportionele kapitallsvermindering, waarvan de Wet in de bijlagen te vinden is, hebben de zaak waarlijk niet verbeterd. Tot hoe vele moeijelijkheden daarenboven de daarbij gevoegde onwettige bepaling van onaflosbaarheid der nieuwe schuld aanleiding gegeven heeft en voorzeker nog geven zal, weet helaas! een ieder die in de financiën van Amsterdam niet geheel vreemdeling is. Zal een moedig Bestuur, met ijzeren wil en stalen veêrkracht toegerust, spoedig een einde maken aan dien toe-

stand van onzekerheid? Dringend eischt het de welvaart der stad.

Nog blijft het plaatselijk stelsel der belastingen ons ter beschouwing over. Reeds in 1824 spoorde het verkeerde van het te Amsterdam vigerend stelsel Willem I aan, om aan den Stedelijken Raad voorstellen te doen tot het verminderen van enkele heffingen, en belangrijk is het Besluit, achter deze Voorlezingen in extenso te vinden, waarbij Z.M. eene Commissie benoemde om de middelen te beramen tot eene krachtige en doortastende financiële hervorming, opdat de bedrijvigheid in de stad niet boven andere Gemeenten bezwaard zou worden; maar bij de ongewoonte om zoo straf een meester boven zich te zien, stuitten alle die welmeenende pogingen af op gebrek aan medewerking bij het Bestuur. ‘Niet slechts een financiëel genie, maar ook een ijzeren wil en ijzeren arm als die van Napoleon zou vereischt zijn geweest om de radicale hervorming die Z.M. bedoelde, door te zetten en’ ('t geen hier volgt mag eene treurige uitspraak genoemd worden voor het eens zoo magtig Amsterdam) ‘het is meer dan twijfelachtig of er iemand ware te vinden geweest, geschikt en gezind om zich met eene zoodanige taak te belasten.’

Maar welk oordeel geeft de Heer Koenen dan over ons tegenwoordig, gelukkig na den tijd dat deze Voorlezingen werden uitgesproken, zoozeer gezuiverd stelsel van plaatselijke belastingen? Ongelukkig heeft de Schrijver zijne eigene meening zoo zeer onder het wikken en wegen der voor- en nadeelen van een direct of indirect stelsel bedolven, dat wij naauwelijks het eene argument voor het eerste hebben vernomen, of een ander volgt er op voor het tweede, dat beide weder onbeslist laat. Maar hoe hij na het ter neder schrijven der woorden: ‘dat een stelsel van regtstreeksche belastingen dan, wanneer het volk, gelijk in Engeland, verlicht en verstandig genoeg is om zich door eerlijkheid en publieken geest, en niet door vuige baatzucht en slinksch winstbejag te laten besturen, gewis de voorkeur zou verdienen,’ voor de stad Amsterdam nog een enkel woord van goedkeuring kan over hebben voor indirecte belastingen, begrijpen wij niet. Hoe! bezitten Amstels ingezetenen dan niet ruim zoozeer als Engelands inwoners de hier opgesomde vereischten, die eenvoudig de standaard zijn

van een goed burger? Het onbestemde der redenering heeft zeker aan deze zinsnede eenig en alleen schuld. Wij ook, wij houden *voor als nog* een gecombineerd belasting-stelsel voor de stad Amsterdam onmisbaar; daar echter waar de arbeid belast wordt, zoo als met de accijnsen op de eerste levensbehoeften het geval is, daar moet eene directe heffing de indirecte vervangen, omdat vermindering van den arbeid, vermindering is van de magt om belastingen op te brengen. Eene éénige belasting houden ook wij voor een fraai droombeeld, zeer aardig op het papier, maar voor onzen tegenwoordigen toestand naauwelijks der bespreking waard. ‘Absolute toepassing van staathuishoudkundige stelsels,’ met voorbijzien van de plaatselijke omstandigheden, zal immers niemand verlangen, maar evenmin zal iemand der zake kundig verlangen, dat eene Regering met de eene hand hooge lasten van de schamele burgerij zal vorderen en haar door allerlei fiscale bepalingen de gelegenheid tot arbeid zal ontnemen, daar fabrieken zoodanige gemeenten ontvlieden, om weder met de andere hand duizenden aan diezelfde burgers te verstrekken, zoodra de armoede hen overvalt. Dàt heeft men tegen de indirecte belastingen op levensbehoeften, en onzes inziens teregt.

Één punt missen wij noode in dit geschrift, de behandeling van het Armwezen te Amsterdam, en dat toch heeft aldaar eene uitbreiding verkregen groot genoeg, om een waren armetax van de burgerij te heffen. Waarom dit belangrijk onderdeel weggelaten? Waarom het beginsel der Armenwet: bijna geene bedeeling van de Burgerlijke maar vooral van de Kerkelijke Gemeente, niet behandeld, wat het financiële daarvan betreft, met het oog op de subsidiën, op het Huiszittenhuis, op het Werkhuis, op de Koloniën van Weldadigheid, enz.? Het onderwerp is van te groot financiëel belang, dan dat het niet bepaald eene gezette behandeling in dit werk zou vereischt hebben.

Maar... de stad Amsterdam moge gebukt gaan onder een' zwaren schuldenlast; het herstel der openbare werken moge aanzienlijke kosten vorderen; de armoede moge jaar bij jaar schatten verslinden zonder af te nemen, en de voorspelling van den Heer Koenen moge bewaarheid worden, dat de reeds hoog opgevoerde belastingen nog meer zullen moeten verhoogd worden: toch wanhopen wij niet aan eene betere

toekomst. Sporen van achteruitgang mogen zich al hier en daar openbaren: onmiskenbare blijken van toenemend vertier kunnen daartegenover gesteld worden; klagten over gebrek aan bestaanmiddelen mogen gehoord worden: zigtbare voorspoed door nieuwe of herlevende takken van welvaart kan daartegen opwegen; verslapping van den alouden koenen ondernemingsgeest moge bij sommigen worden waargenomen: nieuwe lust voor handel en scheepvaart wordt weer door anderen betoond; oude takken van nijverheid mogen kwijnen, ja langzaam wegsterven: nieuw geplante wortels schieten reeds welige loten uit en voorspellen welhaast een krachtigen boom; zedebederf en onkunde mogen verwoestingen aanrigten: krachtige pogingen tot opwekking van een godsdienstigen geest en uitbreiding van het onderwijs beloven eene betere toekomst. Zou Amsterdam, met zijne millioenen schats, met zijne duizenden inwoners, met zijne uitnemende geschiktheid voor handel en scheepvaart, langzaam wegsterven, alléén omdat geldelijke bezwaren de stad drukken? Onmogelijk; de nood moge hoog geklommen zijn: herstel blijft mogelijk. Maar dan ook met vereende krachten die maatregelen beraamd en met vaste hand ten uitvoer gebragt, welke dat herstel vordert. De arbeid, de bron van alle welvaart, zij vrij en onbelemmerd. Waar de burger rustig en onverlet zijn bedrijf kan uitoefenen, daar valt de druk der lasten hem niet zwaar; de winnende hand is mild. Eischt de toestand van het oogenblik zware offers: ze zullen gebragt worden, hoe moeijelijk het velen moge vallen, wanneer de burger zich maar overtuigd kan houden, dat een krachtig Bestuur de kwaal die aan de welvaart der gemeente knaagt, volkomen kent, en de wonde gepeild, en vast besloten heeft dàt geneesmiddel aan te wenden, 't welk, hoe pijnlijk ook bij de toepassing, alleen herstel aanbrengen kan. Waar de dijk verzwakt en ondermijnd is en het water langzaam, zij 't ook maar bij enkele droppelen, doorlaat, daar is alleen redding voor het daar achter liggende land mogelijk door dien dijk geheel te vernieuwen, hoe aanzienlijk ook de offers zijn mogen, van de ingezetenen te vorderen. Eene blijvende kwaal te kennen en niet door een radicaal geneesmiddel uit te roeijen, is het ligchaam aan een wissen dood ten prooi te geven. Niet vermindering van lasten ten koste van bestendiging van het euvel, verlangt de welgezinde burger, maar een krach-

tig uitroeijen van dat kwaad, waarvoor hij willig de offers zal opbrengen, mits hij zich dan ook overtuigd mag houden, dat het verkeerde met wortel en tak voor goed is verdreven, zoodat eene betere toekomst hem ruimschoots het geledene vergoeden zal.

Stemt de Heer Koenen daarmede in? De warme toon, waarin hij zijne Voorlezingen over Amstels financiën besluit, en zijn bekende ijver om nuttig werkzaam te zijn waar het de bevordering van de belangen der stad zijner geboorte geldt, staan ons daarvoor borg. Een bewijs daarvan heeft hij weder in deze voordragten gegeven, en niet minder door ze te verrijken met een schat van aanteekeningen, waarin zoo vele geheel onbekende feiten, statistieken en tabellen uit de financiële geschiedenis van Amsterdam voorkomen, die wij een belangrijk gedeelte van dit werk mogen noemen. Wie die geschiedenis in 't vervolg van tijd zal willen beoefenen, onmisbaar zal hem dit werk, vooral om die kostbare aanteekeningen, zijn.

Hebben wij deze Voorlezingen kortelijk nagegaan, prijzende het vele goede en wijzende op het onzes inziens min juiste, ja zelfs verkeerde dat wij daarin meenden te ontdekken, zoodat ten slotte ons oordeel over dit werkje over 't geheel gunstig heeten mag, des te meer leed doet het ons, dat wij niet zoo goedkeurend eene getuigenis meenen te mogen geven aan de Voorlezingen over de Geschiedenis der Nijverheid in Nederland. Viel het den Schrijver, volgens zijne eigene bekentenis, moeijelijk, eene geschiedkundige proeve over handel, scheepvaart en scheepsbouw te leveren, verstoken als hij was van de daartoe bijna onmisbare kennis van de praktische zijde van die middelen van volksbestaan; voelde hij door zijne langdurige ervaring als raadslid zich oneindig beter te huis in de behandeling der Amsterdamsche financiën: hoeveel zwaarder moest hem dan wel de taak vallen welke hij met de beschrijving van de Geschiedenis der Nijverheid op zich genomen had! Geboren en opgevoed in eene stad van handel en scheepvaart, kon een man als de Heer Koenen, die belang stelt in al wat hem omringt, onmogelijk geheel vreemdeling blijven op het gebied waar die beide bronnen van vertier vloeijen; maar mogen zij al onregt hebben die beweren, dat Nederland geen land van nijverheid is, wèl hebben zij regt, wanneer zij

Amsterdam den naam van industrie-stad ontzeggen. Waaruit dan de, zelfs voor zoodanige Voorlezingen immers onontbeerlijke kennis der Nijverheid verkregen, wanneer de praktijk ontbreekt, terwijl de stad der inwoning geene middelen tot verkrijging van die kennis aanbiedt? Alleen uit datgene wat hier en daar uit verschillende boeken kan geput worden? Op die wijze is niet meer dan een oppervlakkig relaas van enkele feiten te verzamelen, waaraan alle kritische beschouwing, reeds onmisbaar om die feiten te regelen en in onderling verband te brengen, maar nog meer om de strekking en den invloed er van te beoordeelen, geheel ontbreekt. En ziet, het is juist dàt gebrek 't welk wij noode moeten bekennen in deze Voorlezingen te vinden. Wij zullen ze echter achtereenvolgens kortelijk nagaan en dit ons oordeel trachten te staven.

Reeds dadelijk moeten wij tot den Heer Koenen de vraag rigten: wat hij onder de Nijverheid rekent? Schoon hij in den beginne zijn voornemen te kennen geeft om ‘de lotgevallen der vaderlandsche ambachts- en fabrieknijverheid te ontvouwen,’ en erkent, dat ‘de gewrochten der schoone kunsten en ook in engeren zin land- en tuinbouw, even als veeteelt en vischvangst en soortgelijke bedrijven, er van uitgesloten zijn’, vinden wij toch gedurig in den loop der Voorlezingen ook deze onderwerpen opgenomen; wat in zoo groot een cadre valt, hier te behandelen, komt ons bedenkelijk voor, en onzes inziens ware het wenschelijker geweest wanneer de Schrijver zich tot datgene bepaald had wat door bijna alle Economisten onder Nijverheid verstaan wordt, handwerken en fabrieken. Maar ook die beide onderwerpen hadden wij gaarne gesplitst gezien en vooral aan de behandeling van datgene wat tot hand- of machine-arbeid behoort, en wat eenvoudige bewerking der grondstoffen of kunstige en algeheele verwerking van een reeds gedeeltelijk bewerkt product heeten mag, eene afzonderlijke rubriek toegewenscht. Wordt eene zoodanige, of welke andere verdeeling dan ook, niet stelselmatig van den beginne af in acht genomen, dan krijgt men onvermijdelijk een bont geheel, en de lezer vindt, gelijk ook in de eerste Voorlezing werkelijk het geval is, het maken van molens, den scheepsbouw, de houtvesterij, de verveeningen, de veeteelt, den landbouw, de zoutziederijen, de konijnenteelt, den krapbouw, de lakenweverij, het borax raffineren, de pijpenfabrieken, de suikerraffinaderijen, de schilderkunst, de war-

moezerijen, de bloemkweekerijen, de linnen- en wolfabrieken enz. enz. als in éénen adem, alles verward door elkander, weinig meer dan opgenoemd, opdat hij zien kan, wat Nederland al in vroeger eeuwen op het gebied der nijverheid heeft geleverd! En wanneer de Heer Koenen dan met een enkel woord betreurt, dat Nederland niet meer als vroeger op zoo vernuftige uitvindingen door zijne ingezetenen mag roemen, kan hij dan in waarheid zeggen: ‘Ik heb thans den roem onzer vaderen vermeld; ik heb ook de zwakheid van een later geslacht niet verbloemd; ik heb de oorzaken van den vroegeren bloei gezocht aan te wijzen,’ enz.? Alleen eene behandeling van het laatste punt, maar grondig en degelijk, zou reeds een overnuttig werk geweest zijn, door een ieder met blijdschap begroet, immers juist omdat de aanwijzing van die oorzaken ons den sleutel zou gegeven hebben tot de kennis van de middelen die onze voorouders tot zoo groot eene krachtsontwikkeling op dit gebied in staat stelden. En is de daarop volgende allergewigtigste vraag: ‘Wat wordt door mij aanbevolen om zooveel mogelijk herstel aan te brengen?’ voldoende beantwoord door de aanhaling van eenige woorden van Prof. van der Boon Mesch, waarin deze, ter bevordering der nijverheid, de beoefening der natuurkundige wetenschappen aanprijst en de Heer Koenen er de aankweeking van de kennis der schoonheid van vormen bijvoegt? Waarlijk, wanneer eene zoo uiterst moeijelijke maar tevens zoo hoogst gewigtige vraag als deze, in dien raad een voldoend antwoord vindt, dan moeten wij erkennen tot nu toe ten onregte groote moeijelijkheden in de oplossing van een vraagstuk gezien te hebben, dat nu blijkt doodeenvoudig te kunnen worden verklaard.

Maar het antwoord op die vragen en de bewijzen voor die stellingen zijn ook geenszins in deze Voorlezingen geleverd. Het feitelijke van het bestaan van zoo veelsoortige nijverheid, ja, dat is opgenoemd, maar de oorzaken zijn niet vermeld die juist hier te lande tot de vestiging er van geleid hebben. Waarom was Denemarken niet even ver in het molenmaken, Noorwegen in den scheepsbouw, Ierland in de verveeningen, Duitschland in den landbouw, enz.? Ware die vraag beantwoord, dan zouden de oorzaken aangewezen zijn, dan ware de sluijer weggenomen. En ligt alleen in de ervarenheid in de natuurkundige wetenschappen en in de kennis der leer van het schoone het geheim om de Nijverheid met

gunstig gevolg uit te oefenen? Wordt daartoe niet vrij wat meer gevorderd wat kennis betreft, nog gezwegen van kapitalen en geschikte gelegenheid tot het bekomen der grondstoffen, het verkoopen van het bewerkte, en zooveel wat hier zoo ligt nog bij te voegen ware?

Maar de tweede Voorlezing zal die vraag juister beantwoorden, zoo meenden wij; - onze verwachting is onvervuld gebleven. Terwijl in de eerste de kring der behandeling heet beperkt te worden tot Ambachts- en Fabrieknijverheid, lezen wij in den aanhef der tweede, dat het bewijs der geschiktheid van onzen landaard voor de uitoefening der industrie in den *ruimsten omvang* gegeven is! Intusschen wordt ons hierin toegezegd een historisch overzigt van de ontwikkeling der nijverheid in ons Vaderland, maar geene volledige geschiedenis daarvan, omdat ‘die arbeid een geheel menschenleven gemakkelijk zou kunnen vervullen, de tijd mogelijk nog niet rijp is voor zulk een reuzenwerk’ en, ‘de bouwstoffen daartoe nog voor een groot gedeelte in het duister verborgen liggen.’ Zelfs Frankrijk mag op zulk een werk niet bogen, gelijk den Heer Koenen door ‘een uitstekend Fransch historiekenner’ verklaard werd!

Hoe nu het onmogelijke van het leveren van dien arbeid te rijmen met het antwoord, door den Heer Koenen immers reeds in de eerste Voorlezing juist op die vraag gegeven, welker beantwoording alleen door de kennis der nog in het duister liggende bouwstoffen mogelijk is? De wensch van den Schrijver, om geene te groote eischen aan den inhoud van dit werk te doen, dewijl grondigheid van bewerking nog onmogelijk is, breekt immers de waarde van de slotsom der eerste Voorlezing geheel af! Inderdaad vinden wij dan ook hier niet veel anders dan eene tweede bonte opsomming van de verschillende takken van nijverheid die gedurende de middeneeuwen in ons Vaderland gebloeid hebben, en komen, behalve de lakenweverijen en verwerijen, de steen- en tigchelbakkerijen, de zeepziederijen, de bierbrouwerijen, ook de bouwkunst, voornamelijk de kerkbouw, met eere voor; wel is de behandeling hier iets uitvoeriger dan in het eerste hoofdstuk, vooral wat den invloed van de staatkundige gesteldheid des Lands aangaat, maar over 't geheel is het toch weder voornamelijk het noemen van het feitelijk bestaande, niet het duidelijk en helder voorstellen der oorzaken welke tot de beoefening van die bepaalde vak-

ken geleid hebben. Een hooge lof aan het bier toegezwaaid, terwijl daarentegen de jeneverstokerijen van Schiedam ‘heilloos’ genoemd worden, leidt onwillekeurig tot de vraag: of dan de jenever de oorzaak is van het misbruik dat de mensch er van maakt en niet de onmatigheid van den dronkaard? Wilde niemand jenever drinken: geen brander zou ze stoken; niet het fabriceren van den jenever, maar het onmatig gebruik er van is kwaad. En vreemd mag de bewering heeten, dat men hier te lande niet meer zulk goed bier kan brouwen als in vroeger eeuwen, na het uitmuntend fabriekaat dat vele van onze bierbrouwers leveren. Klaagt men dat het bier niet meer als voorheen een volksdrank is: men wijte dat niet aan het ‘minder goede rivierwater en aan de duurdere en geringere bestanddeelen’ die het leveren van eene goede kwaliteit beletten, maar men vrage liever, of ons accijnsstelsel niet veel schuld daaraan heeft, den prijs verhoogende en, erger nog, de betere bewerking zonder groote kosten belemmerende.

Eene ruime plaats vindt de uitvinding der boekdrukkunst, waar de Schrijver, even als bij de zeer belangrijke vermelding van het gildewezen, door degelijker behandeling en juister bewijzen toont, weder op meer bekend terrein te komen, zoodat dan ook het slot dezer tweede Voorlezing den lezer weder aangenaam bezig houdt.

De omwenteling in onze nijverheid door den tachtigjarigen oorlog; haar bloei na de herroeping van het Edict van Nantes en haar verval in het laatst der achttiende eeuw, zietdaar de inhoudsopgave van de derde voordragt. Het eerste punt vindt echter alleen een antwoord daarin, dat de oorlog met Spanje de ondernemers van nijverheid van het Zuidelijk naar het Noordelijk Nederland dreef, geenszins echter in eene duidelijke aanwijzing, welken invloed deze verplaatsing op de nijverheid zelve had. En toch juist daarmede hebben wij immers hier te doen. Werd in de eerste Voorlezing breed uitgemeten, hoe groot de invloed van den physischen toestand des Lands ook op de nijverheid is, dan moet immers die verplaatsing der industrie op een zoo geheel verschillenden bodem ook nu tot groote veranderingen in vele takken van industrie geleid hebben. Daarover vinden wij echter niets; het zijn de ondernemers van nijverheid, niet de nijverheid zelve, die hier behandeld worden. Dezelfde aanmerking geldt van de behandeling van het tweede punt,

waar weder het bloeijen van de meest vreemdsoortige takken van nijverheid, zonder eenige schifting of rangorde, vermeld wordt, terwijl de invloed van het handelsverkeer met Oost- en West-Indië op de nijverheid, aangetoond wordt door het ontstaan van raffinaderijen van suiker, kamfer en borax, waar tusschen ingevoegd is eene vermelding der groote bierbrouwerijen te Delft, die dan weder vervangen wordt door het aanhalen van de nabootsing aldaar van het Chineesche en Japansche porselein, dat echter naauwelijks als bloeijend aangestipt, ook weer genoemd wordt als spoedig naar den vreemde te zijn verplaatst! De omwenteling die het aanbrengen van den indigo had op de verwerij, wordt gevolgd door eene vermelding der diamantslijperijen, ten gevolge der aanvoeren van edelgesteenten van Brazilië, waarna weder in eens de traankokerijen, het gevolg der kleine visscherij, opgenoemd worden. Dat bij de klagt over het kwijnen van dit eens zoo winstgevend bedrijf hier te lande, en bij het noemen der beide vaartuigen welke nu nog maar alleen uit Harlingen die visscherij uitoefenen, de zoo wèl bestuurde onderneming, van Purmerend uitgaande, geheel met stilzwijgen voorbijgegaan wordt, mag vreemd heeten. Eensklaps, en buiten eenig inwendig verband, wordt nu weder de Zeevaartkunde met eere genoemd, om onmiddellijk gevolgd te worden door eene lofrede op onze Koloniën en op de, voorzeker prachtige, trofée der Nederlandsche Handelmaatschappij op de Parijsche tentoonstelling, die echter, zoo onze oogen ons niet hebben bedrogen, bijna uitsluitend uit grondstoffen bestond en dus weinig direct gemeens heeft met de nijverheid. Is het bezit van Koloniën dan alleen belangrijk voor de nijverheid van het Moederland om die grondstoffen te leveren? Of kan niet elke natie die in voldoende hoeveelheid bekomen, ook zonder Koloniën te bezitten, door ze eenvoudig van den steeds gaarne tot hare dienst staanden handelaar te koopen, daar waar ze ter markt komen? Neen, niet in 't geen de Kolonie aan het Moederland zendt, maar veel meer in 't geen de Kolonie van het Moederland ontvangt, is de waarde van die buitenlandsche Bezittingen voor de nijverheid gelegen en daarover hadden wij gewenscht iets te vernemen, waar het de behandeling van den invloed der Koloniën op de Nederlandsche industrie geldt. Wel wordt het feit aangewezen, dat buitenlanders langzamerhand in hun eigen land

fabriceerden wat zij vroeger van ons kochten, maar de redenen die ons buiten staat stelden de mededinging tegen hen vol te houden, deze zochten wij te vergeefs. Immers of al vele onzer bekwame arbeiders door vreemde vorsten naar hun land gelokt werden, daarin alleen kon de verplaatsing der industrie nooit gelegen zijn; andere en dieper liggende oorzaken moesten daarvoor bestaan en deze hadden hier eene aanwijzing verdiend.

Maar het laatste punt zal licht verspreiden over den staat onzer nijverheid, als het verval behandeld wordt, reeds in het begin der vorige eeuw blijkbaar! Alweder feiten, geene oorzaken die de feiten verklaren. Vervalschen van den Nederlandschen stempel op slechte vreemde fabriekaten, ja, het kan afbreuk doen aan een vak van nijverheid, maar nooit kan dat vak daardoor te gronde gaan; daartoe behoort meer. Werkeloosheid tegenover buitenlandsche mededinging: dat is eene meer geldende oorzaak, maar hoe daarmede te rijmen het onmiddellijk daarop volgende, dat het ‘in Holland nog geenszins aan vakken van nijverheid ontbrak die waarlijk groote winst en voordeel aanbragten,’ waarop eene reeks van bedrijven volgt, alle bloeijende? ‘Het is wel waar, kunstmatige bescherming, en ondersteuning van Staatswege is geheel en al onvermogend om zoodanige beroepen en takken van kunstvlijt welke niet in den aard des volks liggen of met de gelegenheid des lands in strijd zijn, tot een bloeijenden toestand te verheffen, en dat zulke Regeringen noodzakelijk feilen zullen, die zonder daarop acht te slaan, ter kwader uur vreemde fabrieken op eigen bodem willen overplanten,’ maar toch moet men het goede niet voorbijzien van de zoo velen die hier te lande in het laatst der vorige eeuw allerlei panacëen in bescherming van inlandsche nijverheid meenden te vinden, om de industrie uit haar diep verval weder op te heffen, enz. Wie zal ons den sleutel geven tot deze redenering? De maatregelen die men beraamt zijn verkeerd, maar.... ze mogen toch niet veroordeeld worden?.... Maar moet men dan niet elke verkeerde handeling bestrijden, hoe goed ook de bedoeling zijn moge? Ervaring en wetenschap hebben sinds lang den staf gebroken over al die wel curieuse maar immers geheel verkeerde plannen van de hier genoemde schrijvers, en ware niet juist hier eene uitmuntende gelegenheid geweest om veel aan te

vullen en op te nemen wat vroeger onvermeld gebleven is, door grondig en degelijk te bewijzen, hoe de achteruitgang der nijverheid in Nederland veel een gevolg geweest is van te grooten rijkdom, die tot luiheid en verslapping der krachten leidde? Ware niet juist hier de plaats te vinden geweest om aan te toonen, dat Nederland wel groote dingen op het gebied der nijverheid geleverd heeft, maar bijna nooit, dan wanneer het eenigermate een monopolie kon handhaven, 't zij door de politieke, 't zij door de commerciële omstandigheden van het Land gevormd, zoodat het dan ook de mededinging met het Buitenland in geen enkel vak bijna, tot den einde toe doorgestaan heeft? Zoodra onze afnemers in den vreemde zelve met de fabriekaadje aanvingen, moesten wij de zaak voor vele vakken opgeven. Vanwaar dat verschijnsel? Hadden wij zelfs daarin niet een voorregt, dat de tak over wiens kwijning geklaagd werd, jaren lang ten onzent gebloeid had, een voorregt, nu nog zoo hoog in alle landen gewaardeerd, hoe ook de nijverheid meer cosmopolitisch moge geworden zijn dan zij vroeger was? Hoe nuttig een slot had hier kunnen gemaakt worden aan deze derde Voordragt, wanneer juist uit al die voorstellen van bescherming tot wederopheffing van de diep vervallen industrie het bewijs geput ware, dat de industriëlen zelve moesten erkennen den kamp met het Buitenland niet te kunnen volhouden en derhalve tot de erkentenis kwamen, dat menig vak van nijverheid hier te lande uitgeoefend werd op nadeeliger voorwaarden dan elders, en dus hier niet te huis behoorde. Dan zou tevens gebleken zijn, dat er voor den bloei van een tak van nijverheid in een land meer vereischt wordt dan de kennis der natuurkundige wetenschappen, der leer van het schoone of ‘een praktisch vernuft, ijzeren vlijt en volharding, onvermoeibaar geduld en een bestendige geest van voorwaarts streven.’ Juist hier, bij het aanwijzen van het beklagelijk verval, had een terugblik op het glorierijk verleden dàt licht over de kennis onzer vroegere nijverheid moeten verspreiden, 't welk wij in deze Voorlezingen gezocht, maar er helaas! niet in gevonden hebben. Dan hadden wij gezien, dat ons Vaderland menig vak van nijverheid heeft zien bloeijen, niet door de kennis der ingezetenen of de physische gesteldheid van zijnen bodem, maar door allerlei oorzaken van staatkundigen en maatschappelijken, voorzeker

ook commerciëlen aard, die dus als eene veel grootere bescherming geacht moeten worden, dan België later ooit door de meest belemmerende en prohibitive stelsels van in- en uitvoerregten *kon* genoten hebben. Er zou dan onwillekeurig eene schifting gemaakt zijn tusschen die vakken van industrie welke hier te lande als inheemsch te beschouwen zijn, en die welke alleen kunstmatig gerijpte vruchten hebben opgeleverd. Van hoe groot nut ware die beschouwing geweest voor het vormen van een rigtig oordeel over onze tegenwoordige nijverheid, en hoe ligt waren dan de oorzaken op te sporen geweest, waardoor een vroeger bloeijende tak nu kwijnt of weggestorven is, daar eene onderlinge vergelijking van den toestand des volks toen en nu, van zelf het antwoord zou hebben gegeven. Het verkeerde ware dan gebleken om hier een tak van industrie te planten, die door de Geschiedenis was bewezen elders t'huis te behooren, en toegerust met de kennis van het verleden, zou men aan het nageslacht een veiliger pad kunnen aanwijzen, beroofd van de wel schoonkleurige bloemen en vruchten die den reiziger uitlokken, maar die door hare geuren en sappen gebleken zijn ten verderve te strekken van hem die er zich door laat verleiden. Waar staat de invloed van den handel op de nijverheid vermeld? waar vindt het belastingstelsel, waar de kwestie der dagloonen eene zoo degelijke bewerking in deze Voorlezingen, als toch onmisbaar mag genoemd worden bij de behandeling van dit onderwerp? Te vergeefs hebben wij het antwoord op deze en dergelijke vragen in het geschrift van den Heer Koenen gezocht en alleen tot het einde van de derde Voordragt met het opperen van die vragen gewacht, omdat wij nog altijd op eene bevredigende oplossing hoopten. In stede van eene vergoêlijking der verkeerde plannen tot herstel der nijverheid in de vorige eeuw, ware eene met redenen omkleede veroordeeling wenschelijk geweest, daar deze van zelf het antwoord zou hebben gegeven op alle de immers billijke vragen die wij hierboven hebben gedaan en ligt met een aantal andere zouden kunnen vermeerderen.

Hoe de Fransche overheersching Noord-Nederland ten val dreigde te brengen, terwijl de nijverheid in België bloeide, en hoe de willekeurige vereeniging van het zuidelijk industriële gedeelte des Rijks met het noordelijke commerciële tot allerlei twisten aanleiding gaf, die ten spijt van alle po-

gingen door Willem I aangewend, om aan beide landen gelegenheid tot krachtsontwikkeling te geven, alleen door de afscheiding in 1830 konden eindigen, dàt vinden wij in het begin der laatste Voorlezing vermeld. Maar ziet, de toepassing der stoomkracht op de nijverheid zou weldra een geheelen omkeer in alle fabrieken veroorzaken; ook in ons Vaderland? Niet dan schoorvoetende gingen onze fabriekanten daartoe over, en hoewel de Heer Koenen die vrees voor het nieuwe afkeurt, vinden wij hier tot onze bevreemding toch het zonderlinge argument tegen den stoom aangevoerd, ‘dat er werkelijk iets zeer onaangenaams is in vele dier nieuwe industriële uitvindingen, die de lucht en het stroomend water verontreinigen,’ waarop als in éénen adem, eenvoudig met tusschenvoeging van een simpele komma, volgt ‘en bij de ontzettende kapitalen, welke zij voor de verbazende inrigtingen der hedendaagsche fabricatie vereischen, ook soms ontzettende rampslagen doen ontstaan, en geheele bevolkingen, door eene stremming in den afzet harer voortbrengselen, althans tijdelijk in het ongeluk storten.’ Passen drie zulke vraagpunten in éénen volzin bijeen? En toch wordt het noodzakelijke van het gebruik der stoomkracht betoogd, zoodat dus ook deze argumenten weer door den Schrijver zelven als van weinig waarde schijnen beschouwd te worden! En inderdaad, mag het eerste als argument zelfs genoemd worden? Of is het niet aan eene verkeerde inrigting, maar immers geenszins aan de industrie zelve te wijten, wanneer de gezondheid van de bij de fabrieken wonenden daardoor benadeeld wordt? En wanneer de vereeniging van groote kapitalen in de nijverheid gewraakt wordt, daar zij soms ‘ontzettende rampslagen doet ontstaan,’ wordt dan niet daardoor juist dàt beginsel onzer dagen afgekeurd, 't welk tot zoo gezegende gevolgen aanleiding gegeven heeft, de vereeniging van kracht? Onverbiddelijk leidt zoodanige redenering tot een afkeurend oordeel over de fabricatie door stoom, en Lord Brougham's uitmuntend werkje ‘The results of Machinery,’ reeds in 1832 uitgegeven, moet helaas! nog onder de algemeene aandacht worden gebragt. En staat het nadeel van een, gelukkig weinig voorkomend, tijdelijk gebrek aan werk, door te kleinen afzet der producten, zelfs in eenige verhouding tot de zegeningen van volop werk tegen ruim loon, de regel in bijna alle fabriekplaatsen? Daarenboven, waardoor

ontstaat de meeste ellende in de groote centrums der nijverheid? Immers veel minder door gebrek aan werk, dan wel door de verkwisting der arbeiders die hun hoog daggeld in ongebondenheid verteren, in plaats van een penningske te besparen voor den te wachten kwaden dag.

Neen, de toepassing der stoomkracht op de nijverheid had in een geschrift als dit, eene geheel andere, eene veel breedere beschouwing en ontwikkeling verdiend. Op dit gebied heeft de dichter geene stem, al is het een da Costa, wien de Heer Koenen hier voor zich laat spreken en... toch wel niet bewijzen? Eene juiste aanwijzing, in welke bepaalde onderdeelen der nijverheid hier te lande door deze gewigtige gebeurtenis een geheele omkeer moest ontstaan of ontstaan is, ware niets meer geweest dan het voldoen aan een regtmatig verlangen van den lezer.

Ook de tentoonstellingen van nijverheid vinden hare plaats in dit hoofdstuk. Het wordt besloten door eene bloote opgave van de meeste takken van nijverheid, die nog in ons Vaderland bestaan, eene opgave, zóó onvolledig en dor, met eene zóó ongemeene kortheid weder alleen het feitelijk bestaande even aanstippende en de meest vreemdsoortige vakken achter elkander zonder eenige rangschikking of orde opsommende, dat wij kwalijk kunnen begrijpen hoe iemand door dit overzigt zelfs een flaauw denkbeeld van den tegenwoordigen staat der nijverheid hier te lande zal kunnen verkrijgen. Wanneer men voorgenomen heeft ‘een tafereel op te hangen van onze tegenwoordige nijverheid; eene industriekaart, als het ware, te ontrollen van ons tegenwoordig Vaderland,’ is dan eene hoogst onvolledige bloote opnoeming van de bedrijven die hier te lande uitgeoefend worden, voldoende? Noord-Braband bezit branderijen, bierbrouwerijen, eene ijzergieterij, laken- en wollenfabrieken, leerlooijerijen, steen- en pannenbakkerijen, zout- en zeepziederijen, tapijtfabrieken; waar blijft Eindhoven? Gelderland steenbakkerijen, papiermolens en oliemolens, die concurrenten vinden aan de Zaan; calicotweverijen, die zonder de hulp der Nederlandsche Handel-Maatschappij zouden vervallen; om welke reden? Noord- en Zuid-Holland (eenvoudig te zamen genomen!) meubelmakerijen, ijzerfabrieken van Enthoven en van Vlissingen (waar blijven die van van Heukelom, van Schutte, enz., waar de suikerraffinaderijen?), stoom-koren en pelmolens, diamantslijperijen, vischnettenfabrieken, touwslagerijen, lakenwe-

verijen, wollen-, katoenen-, greinen- en polemietfabrieken, grofsmederij; Zeeland bezit de krapteelt en garancinefabrieken die matige voordeelen leveren; bestaan die laatste niet ook in Amsterdam, in Noord-Braband en elders, waar ze uitmuntende resultaten geven? Utrecht heeft eene technische school, zout- en zeepziederijen en tabaksfabrieken; Friesland allerlei molens en bakkerijen, Groningen, Drenthe en Overijssel (let wèl, deze drie provinciën onder ééne rubriek!) worden eenvoudig vermeld door eene aanhaling van den reeds in 1834 overleden van Hogendorp, als waren die provinciën sedert dien tijd geheel stationair gebleven in hare nijverheid! Limburg heeft eene fabriek van aardewerk, de fabrieken van den Heer Regout, eene werkplaats voor beeldhouwkunde. Behoeven wij ons afkeurend oordeel over zulk eene behandeling van de Geschiedenis der tegenwoordige nijverheid in ons Vaderland nog te motiveren?

Waarlijk, wij zijn verlegen met de zaak. Moesten wij de lijst aanvullen: waar zouden wij beginnen, waar eindigen? Bloeit onze nijverheid: waardoor? Is zij in verval, alweder: waardoor? Bloeijen eenige takken door bijzondere geschiktheid van den bodem, door speciale kennis der inwoners, door bescherming onzer Koloniën: welke? Kwijnen andere, omdat ze hier te lande vreemde planten zijn, nog eens: welke? Heeft ons belastingstelsel invloed ten voor of ten nadeele op enkele vakken: waarom ze niet genoemd? Werkt de handel den bloei van enkele takken tegen, of bevordert hij dien: welke zijn ze? Is er behoefte aan kapitaal, waaraan al of niet voldaan wordt; is de stand der loonen van eenigen invloed op de industrie, ten goede of ten kwade? Oefent de Nederl. Handel-Maatschappij of ons vigerend koloniaal stelsel, eenigen invloed uit op de ontwikkeling der nijverheid, en is die voor- of nadeelig? Ontbreekt het den fabriekanten aan geregelden aanvoer van grondstoffen, aan ijzer, aan steenkolen? Doet het bestaan van het eene vak het andere daardoor opkomen? Tot in het ongeloofelijke zouden wij die vragen kunnen voortzetten, wilden wij een antwoord hebben op al datgene wat wij in deze Voorlezingen missen, en wat wij, zonder eenige overdrevene eischen te stellen, er billijkerwijze in hadden mogen verwachten.

Men klaagt ten onzent weleens over het gebrekkige van onze nijverheid, maar moet onze nijverheid niet veeleer klagen dat zij zoo weinig in dit land gekend wordt, dat, om

slechts een enkel voorbeeld aan te halen, de drie provinciën in ons Vaderland, waar ze juist in de laatste jaren eene ongemeene krachtsontwikkeling en eene zucht tot vooruitgang getoond heeft, maar op zoo hemelsbreed verschillend een terrein, in eene Voorlezing, te midden van het handeldrijvend publiek van de grootste koopstad des lands gehouden, beschouwd worden als nog te staan op denzelfden trap van voor meer dan twintig jaren? Wat moet Overijssel met zijn zoo bij uitstek nijver Twenthe van een dergelijk oordeel zeggen? Is dan die geheele katoenindustrie aldaar, die voor millioenen jaarlijks fabriceert en ontzaggelijke hoeveelheden ruw katoen en steenkolen van Engeland ontvangt, waarvan het transport hierheen weder de verzending onzer landbouwproducten naar Groot-Brittanje zoo zeer bevordert en die dus dubbele voordeelen voor ons land oplevert, niet eene afzonderlijke behandeling, ja eene gezette beschouwing waardig? Moet niet juist op dat Twenthe gewezen worden, dat door verbazende inspanning van krachten de kiemen vertoont van eene nijverheid, die wel niet lang meer de behoefte gevoelen zal aan de beschermende hand van ons koloniaal Bestuur en die zich zóó zelfstandig en veelzijdig belooft te ontwikkelen, dat ze weldra Duitscher en Zwitser de groote plaats op onze Javaansche markten zal betwisten, ja gedeeltelijk doen ruimen, wanneer maar de Nederlandsche handelstand den noodigen steun geeft aan die industrie? Moesten niet hier met korte woorden de bezwaren opgegeven worden, die onze nijverheid te overwinnen heeft door gebrek aan goedkoop ijzer en steenkool, en moest er niet op gewezen zijn, hoe eene spoorwegverbinding een onmisbaar vereischte is, wanneer die industrie werkelijk die uitbreiding zal erlangen, waar hare ondernemers meer en meer naar streven? Hoe kan het inderdaad opmerkelijk verschijnsel voorbijgezien worden, dat eene fabriek te Amsterdam ijzeren schepen bouwt voor vreemde natiën en de mededinging daarin met het Buitenland zegevierend doorstaat, terwijl die stad toch de groote bestanddeelen daarvan, ijzer en steenkolen, met groote kosten juist uit die landen moet halen, waarmede zij te concurreren heeft, en hooge loonen nog daarenboven de zaak dubbel moeijelijk voor haar maken? Wat juist hier oplossing kon vinden, in hoever de vereeniging van allerlei onderdeelen in ééne fabriek, in tegenstelling met de leer van verdeeling van arbeid, toch voordeelig in dit opzigt gewerkt

heeft, is ook hier weder geheel voorbijgezien. Wie over de nijverheid schrijven of spreken wil, moet deze en dergelijke, ligtelijk nog verder te vermeerderen, raadsels trachten op te lossen; hij *mag* ze niet met stilzwijgen voorbijgaan.

Men meene niet, dat de eischen te groot zijn die wij den Heer Koenen stellen. Het antwoord van den Franschen historiekenner op de vraag over het gemis eener geschiedenis van de nijverheid in Frankrijk, had hem het moeijelijke van deze taak moeten leeren inzien en terughouden van dezen arbeid.

Wij betreuren, dat wij om der waarheid wille tot deze slotsom hebben moeten komen, en toch, hoe gering in getal en hoe onvolledig zijn nog de vragen en de aanmerkingen die wij ons veroorloofden! Men klaagt over den staat der Nederlandsche nijverheid, en - men wedijvert met elkander in uitbundige lofspraken op eene behandeling, ook van hare tegenwoordige geschiedenis, zoo als wij ze hier vinden! Daartegen *moesten* wij opkomen. De voorlezingen over den Handel, over de Scheepvaart en den Scheepsbouw, over de Financiën van Amsterdam, wij hebben ze geprezen waar wij te prijzen vonden, gelaakt waar wij daartoe reden meenden te vinden, en gelukkig heeft, bij de beoordeeling van al die drie werkjes, de goedkeuring de afkeuring ver achter zich gelaten. Maar bij al die onderwerpen toonde de Schrijver eenige kennis te bezitten van 't geen hij behandelde, en waar die hem ontbrak, daar bood de plaats zijner inwoning hem gelegenheid te over om die leemte aan te vullen; hier echter heeft hij een hem geheel vreemd terrein betreden, zonder over die hulpmiddelen te kunnen beschikken. De bloemrijke taal daarenboven, waarin hij de meest eenvoudige zaken dikwijls inkleedt, en de gedurige aanhalingen van allerlei dichters voegen weinig bij dit onderwerp, ja zijn hinderlijk aan de duidelijkheid, terwijl zij daarenboven eene groote ruimte innemen, die noode gemist kan worden, daar menig ander schrijver bepaald geklaagd zou hebben dat dit bestek voor eene juiste behandeling van zulk een onderwerp te beperkt was, zoodat hij met de plaats ter zijner beschikking gesteld zou hebben gewoekerd. Mogen wij den Heer Koenen dikwijls als schrijver ontmoeten op dat gebied, waarop zijne erkende bekwaamheden in vele vakken hem regt geven tot oordeelen en tot onderwijzen, maar zijn naam staat te hoog in onze letterkunde aange-

schreven, dan dat het behandelen door hem van onderwerpen die geheel buiten zijne studie en ervaring liggen, niet op velen een' pijnlijken indruk zou maken.

Wij willen echter dit opstel niet eindigen, zonder nog dat gedeelte van het Verslag der werkzaamheden van de Afdeeling *Koophandel* der meergenoemde Maatschappij te hebben nagegaan, waarop het Bestuur in de Voorrede verklaart de op den titel gedrukte woorden: ‘Niet in den handel,’ niet te willen toepassen. Immers ons doel is niet zoo zeer, om eene recensie te leveren van de beide werkjes van den Heer Koenen, als wel om bij het publiek de werkzaamheden van eene inrigting meer algemeen bekend te maken die zoo veel goeds kan stichten, wanneer de leden een juist gebruik maken van hunne krachten, en de hulpmiddelen ten volle leeren kennen, waarover zij ten algemeene nutte kunnen beschikken. En om daartoe mede te werken, hebben wij, hoewel buiten die Maatschappij staande, vrijmoedig ons oordeel geuit zoowel over de nieuwe inrigting der werkzaamheden van deze Afdeeling, als over datgene, waarin die tot nu toe bestaan hebben en zoo als ze door het Bestuur zelf tot publiek domein gemaakt zijn. Waarom wij de discussiën onaangeroerd laten, hebben wij reeds verklaard. Wij willen daar nog alleen bijvoegen, dat wij mede over de ons inmiddels ter hand gekomen werkjes van de Heeren Mr. J. Heemskerk A.zoon, ‘Over den Eigendom van Voortbrengselen van den Geest,’ en van Dr. P.P. Roorda van Eysinga, ‘Over Kolonisatie door Nederlanders in Nederlandsch Indië,’ niet spreken zullen, omdat wij gaarne erkennen daartoe niet bevoegd te zijn. Wij wenschen toch, bij de behandeling van een onderwerp, de grenzen die onze beperkte kennis ons stelt, geen vingerbreed te overschrijden, en dat vooral niet, waar het de beoordeeling van het werk van een ander geldt. Een der zake kundige behandele die geschriften.

Maar wat ons nu nog ter behandeling overblijft, behoort wel degelijk tot ons terrein. Het zijn de ‘Mededeelingen der uitkomsten van een door het Bestuur der Afdeeling *Koophandel* ingesteld onderzoek naar de wenschelijkheid en uitvoerbaarheid der oprigting van een Algemeen Bureau voor Handels-Statistiek.’ Het Bestuur deelt daarbij aan de leden mede, dat het den Minister van Buitenlandsche

Zaken verzocht heeft, om voortaan al die handelsberigten te mogen erlangen, welke de Kamers van Koophandel hier te lande ontvangen, benevens alle tarieven en reglementen op handel, scheepvaart en nijverheid betrekking hebbende, alsmede om de Nederlandsche Consuls uit te noodigen alle zoodanige stukken regtstreeks aan deze Afdeeling te zenden, ter besparing van tijd, opdat de leden hier onmiddellijk alles bijeen zouden vinden, wat ter hunner inlichting, voornamelijk van 't geen in het Buitenland gewigtigs op hun gebied voorvalt, dienen kan. Uit die bouwstoffen wenschte het een jaarlijksch algemeen verslag van den Nederlandschen handel te doen bewerken door jongelieden, die zich aan het een of ander vak van handel of nijverheid of aan de administratie wilden wijden of die de staathuishoudkunde beoefenen, onder toezigt evenwel van ouderen, wier ervaring hen daarbij zou voorlichten. Het eerste verslag zou tot grondslag moeten dienen, om in de volgende gedurig die verbeteringen en die volledigheid aan te brengen, waaraan het gemis in dat eerste zou worden opgemerkt, en om op die wijze een werk tot stand te doen komen, dat voor den handelsman en fabriekant, zoowel als voor den staatsman en staathuishoudkundige, van onbegrijpelijk veel nut zou zijn. 't Zou een leiddraad worden voor den practicus in zijne ondernemingen, een gids voor den theoreticus in zijne nasporingen. De kennis van 't geen het Buitenland op dit gebied verrigtte of waartoe het voor ons de gelegenheid aanbood, zou tot het openen van nieuwe bronnen van vertier aanleiding kunnen geven, en menige onderneming doen rijpen die nu wel beraamd, maar opgegeven wordt door gebrek aan de noodige inlichtingen.

De Minister van Buitenlandsche Zaken heeft dit verzoek afgeslagen. Het Bestuur, daardoor niet ontmoedigd, heeft daarop zijn plan aan de verschillende Kamers van Koophandel hier te lande medegedeeld, met verzoek er haar oordeel over te mogen vernemen. Over 't algemeen luidde dat oordeel gunstig, maar de moeijelijkheden aan de uitvoering van zoo veelomvattend een plan verbonden, werden niet ontveinsd, en wel vooral voor eene particuliere Vereeniging, die zich toch zou moeten vergenoegen met dezelfde hoogst onvolledige mededeelingen, waarmede immers ook de Kamers van Koophandel zelve zich wel moeten tevreden stellen. Vooral de mededeelingen van onze Consuls waren

weinigbeteekenend, en zouden de zaak dus weinig bevorderen. Zeer te regt echter stelde het Bestuur daartegen over, dat de wijze waarop van die mededeelingen door dit Bureau zou worden gebruik gemaakt, eene aanmoediging wezen zou voor de Consuls tot het inzenden van volledige berigten, want wat zou hen daartoe meer dringen, dan wanneer zij de zorg bespeurden waarmeê die berigten verzameld, verwerkt en openbaar gemaakt werden? In enkele antwoorden schijnt daarenboven eene kleine jaloezij doorgeschemerd te hebben, dat eene private Vereeniging en niet eene officiëele Corporatie zoo belangrijk eene zaak tot stand zou brengen! Hoe 't zij, de Afdeeling *Koophandel* zal de zaak laten rusten, maar tot bewijs, dat zij het algemeen belang, en niet eigen glorie beoogde, moge haar advies strekken, dat zich eene centrale Commissie van de Presidenten en Secretarissen der verschillende Kamers van Koophandel vorme, om een vast plan voor een Bureau voor Handels-Statistiek te beramen, en de werkzaamheden en het aandeel der Regering daarin te regelen, ten einde, na alles behoorlijk geordend en op vasten voet gebragt te hebben, de zaak aan een permanent Bestuur over te geven. Verder wenschte het Bestuur, dat iedere Kamer eene Sub-Commissie zou benoemen tot het bijeenverzamelen der bouwstoffen voor het geheel, welke, behalve uit den Voorzitter en Secretaris, zou bestaan uit jonge kooplieden, fabriekanten en beoefenaars der staathuishoudkunde, ten einde dat jaarlijksch overzigt op te maken, onder het oog en toezigt evenwel van ouderen, van alles wat op het handels- en nijverheidsgebied belangrijk op te teekenen viel.

Met losse trekken hebben wij dit veelomvattend plan weergegeven, en kunnen niet anders dan het toejuichen, maar - ook wij zouden het liever uitgevoerd zien door een officiëel ligchaam, dan door eene particuliere Vereeniging, en dat wel in het belang der zaak zelve. Het groot gewigt van zoodanig werk zou bestaan in het bijeenbrengen van al de hier en daar verspreide tarieven, reglementen, enz., en vooral van de statistieke opgaven, want het voordeel om gewigtige tijdingen spoedig aan de belanghebbenden te verschaffen, daarvan make men zich geene illusiën; die tijdingen heeft een ieder die er waarlijk belang bij heeft spoedig genoeg van de bron vooral door ons meer en meer verbeterd telegraaf- en agentenstelsel. Niet alzoo met de

statistieken en wijzigingen van Regeringswege in handels-, scheepvaarts- en andere wetten gebragt. Maar deze juist zal een officiëel ligchaam, vooral wanneer het aan een der Ministeriën verbonden is, evenwel dan ook zaamgesteld uit personen die de praktijk zoowel als de theorie kennen, oneindig beter, gemakkelijker en volledíger kunnen verkrijgen en verwerken, dan eene particuliere Vereeniging. De uitvoering der taak is dan pligt, en moet opgedragen zijn aan bepaald daartoe aangestelde en spoedig daarin geoefende mannen, zal ze niet aan die vooral voor zulke zaken noodlottige verwisseling van personeel onderhevig wezen, waaronder men bij eene particuliere Vereeniging, door gebrek aan lust en geschiktheid der vrijwillig medewerkende leden, meer zou lijden, dan men oppervlakkig wel zou willen gelooven. Daarenboven, de opleiding voor de jongelieden moge uitmuntend zijn, maar een arbeid als deze mag geen karakter van ongeoefendheid zelfs kunnen verraden, wat echter onvermijdelijk zijn zou, omdat een toezigt, hoe scherp ook, een' veel minderen waarborg geeft voor goed werk, dan wanneer de controlerende zelf het werk verrigt. Levert het Regerings-Bureau, ten spijt van de noodige bouwstoffen, toch geen degelijken arbeid, dan zal de kritiek wel zorgen dat het Ministerie daaraan niet onkundig blijft, en de verbetering zal zich niet laten wachten. Dat het Ministerie hierin iets goeds leveren kan, dàt bewijzen de jaarlijks in keurigheid van behandeling en in volledigheid van inhoud toenemende Statistieken van den Handel en de Scheepvaart der Nederlanden. Wanneer die uitgave vroeger geschiedde, of liever, wanneer diezelfde staten maandelijks opgemaakt en onmiddellijk gedrukt en uitgegeven werden, in plaats van, zoo als nu het geval is, eerst laat in het volgende jaar, dan zou de Minister van Financiën zeker een groote dienst aan allen bewijzen, die nu wel reeds zijn goeden wil op hoogen prijs stellen, maar die er het beoogde nut niet van kunnen hebben, alleen door de zoo late uitgave. Maar in allen gevalle bewijst hun gehalte, dat het Ministerie over de geschikte personen tot het uitvoeren van dergelijken ärbeid en dus ook voor die meerdere volledigheid welke het bovenstaande plan er aan zou geven, beschikken kan. Een arbeid van dien aard moet vrij zijn van allen zweem van dilettantisme in de bewerking. Wie goed werk wil hebben, koope voor goed loon de diensten van goede werklui. En

dat vermag op dit gebied alleen de Regering, maar geene particuliere Vereeniging.

Wij doen dus alle hulde aan den ijver van het Bestuur der Afdeeling *Koophandel*, waardoor het dit plan beraamd en zoo ampel toegelicht heeft als het in 't Verslag der werkzaamheden voorzeker door een ieder die der zake genegen is, zal gevonden worden, en wij verblijden ons, dat het dit plan onder het oog van het algemeen gebragt heeft. Bestuurders hebben daarmede een nuttig werk verrigt, waarop wij hopen dat zij weldra de voldoening zullen ondervinden, dat ten minste ééne onzer Kamers van Koophandel hare zusterinrigtingen oproept om gezamenlijk op de uitvoering van dit plan door 's Lands Regering bij den Minister van Financiën op zoodanige wijze aan te dringen, dat deze aan den billijken wensch gehoor geven zal. Niet de Kamers van Koophandel zelve zagen wij gaarne de taak aanvaarden; vele der bezwaren die wij tegen de uitvoering door Felix Meritis opsomden, zouden ook daartegen kunnen gelden, maar het ernstig vertoog der Kamers bespoedige de verwezenlijking van dit plan door de Regering.

Het Bestuur der Afdeeling *Koophandel* heeft daarenboven nog genoeg in eigen kring te doen, alvorens zich met eenen arbeid te belasten die zoo vele werkzaamheden van allerlei aard vereischt. Of zal niet de inrigting der Voorlezingen, natuurlijk alleen door leden van Felix Meritis zelve en niet door personen daarbuiten staande te vervullen, en eene betere regeling en leiding der discussiën, veel tijd en veel werk kosten? En daarenboven, hoeveel zorg eischt niet de Bibliotheek, die nu reeds door den daaraan gewijden ijver een' omvang heeft verkregen, welke te groot is, om het daarbij te laten, en waarbij men nogtans te vele leemten opmerkt, dan dat er niet veel toe noodig zijn zou om er de noodige volledigheid aan te geven! Dat de leden der Afdeeling door milde bijdragen in geld en boekwerken daartoe om het zeerst zullen medewerken, mag men billijk verwachten. Hoe gepast en eigenaardig zou het nu zijn een Economisch Leesgezelschap daaraan te verbinden, 't welk den lust voor dergelijke literatuur voorzeker krachtig zou opwekken en aanwakkeren. Zoo blijft er na al het vele reeds tot stand gebragte nog altijd meer te doen over voor hem, die elke zaak, welke hij met lust onderneemt, reeds van den beginne af op zóó ruime schaal aanlegt, dat er

veel tijd, veel werk en veel geduld gevorderd wordt om de kroon op zijnen arbeid te kunnen zetten. Dat ondervinden de Bestuurders voorzeker in ruime mate.

Moge dit ons verslag van de werkzaamheden der Afdeeling *Koophandel* der Maatschappij Felix Meritis iets bijdragen om het groote nut te doen inzien en waarderen, dat die inrigting op de wijze waarop zij nu werkt, voorzeker voor het algemeen stichten zal, en moge dit haar voorbeeld navolging vinden in andere steden van ons Vaderland, opdat ook dáár Vereenigingen van praktische mannen ontstaan, die de vermeerdering van kennis onder handelaren en industriëlen zich ten doel stellen. Voorlezingen, door praktische mannen over praktische onderwerpen gehouden, gevolgd door eene wisseling van gedachten over het gesprokene onder de hoorders, benevens eene rijke verzameling van 't geen de drukpers op dit gebied levert, ze zullen voorzeker krachtig medewerken om een nieuw leven te wekken in dien stand der maatschappij, die met regt de zenuw van elken Staat mag genoemd worden.

Bibliographisch album.

Xenophontis Anabasis Liber I. Grammaticaal behandeld door Dr. M.J. Noordewier, Rector te Assen. Te Assen, bij J.O. van Houten. 1855.

In een oud nommer der Révue des deux Mondes las ik onlangs een artikel over den geest der kritiek in Frankrijk. De schrijver van dat artikel beweert, dat er een toestand der letterkunde denkbaar is, waarin de letterkundige produktie eene soort van heilig verbond met de kritiek had gesloten, eene gouden eeuw, waarin dichters, schrijvers en recensenten hunne veten, die zoo oud zijn als de letterkunde zelve, vergaten en in onafgebroken vrede en arkadische eendragt met elkander leefden. ‘L'aigle,’ zegt de Fransche schrijver, ‘voit à sa façon, le lynx à la sienne, mais tenons pour certain, que l'oeil de l'aigle et celui du lynx réunis formeraient cet *ὀφαλμός* des Grecs, qui est le symbole de la perfection idéale dans les arts.’ De thesis is schoon, het verwekt een aangenaam gevoel, de gedachte te mogen koesteren, dat er eens geene recensiën meer bestonden, dat al die twisten hadden opgehouden, die door de ridders der letterkunde even zeer als door hare treinknechten met eerlijke en oneerlijke wapenen, met open en gesloten visier, op den koninklijken weg en in schuilhoeken of hinderlagen gestreden worden; dat wie dicht en spreekt en schrijft naar de ingeving van zijn hart, wie der waarheid dient met zijne beste krachten en naar zijn beste weten, vrij zijne stem mag verheffen, zonder aan miskenning blootgesteld of tot een even vervelenden als voor de zaak zelve noodlottigen pennestrijd te zijn gedoemd; dat de onregtvaardige niet meer behoeft te sidderen, *cum tristes misero venere Calendae*, de Calendae, die hem weleer het vonnis over zijne poëtische of prozaïsche, zijne gerijmde of ongerijmde misdaden angstig verbeidende vonden. Vlei u niet met die hoop, gij allen, die wel eens in onaangename botsing met de kritiek zijt geraakt. Al was ook dat tijdvak der verbroedering tusschen recensen-

ten en schrijvers geen hersenschim, gij noch ik zullen het aanbreken dier nieuwe eeuw aanschouwen. Naauwelijks vat ik, hoe ik mij ook slechts voor een oogenblik door dergelijke dwaze hallucinaties kon laten begoochelen. Ligt niet op mijne tafel een nieuw nommer van het voortreffelijke Tijdschrift voor de hoogere en hedendaagsche beoefening der nieuwe talen, een tijdschrift, welks geleerden (ik denk onwillekeurig aan de ‘Gelehrten des Kladderadatsch’) niet moede worden, de kritiek uit te dagen en als inktvisschen bittere klagten over verongelijking van zich af te spuiten. Gij ziet het; zij zijn strijdlustig genoeg, zij werpen mij den handschoen voor de voeten. De wond, die de kritiek hun heeft geslagen, bloedt nog altijd, of liever zij breekt telkens op nieuw open, wanneer een dier geleerden mijn naam ziet of hoort, even als volgens het verhaal de wonden van Keizer Karels zoon op nieuw begonnen te bloeden, toen de ridder, die hem verslagen had, de zaal binnentrad, waar het lijk lag. Maar zij kunnen gerust zijn; ik zal den handschoen vooreerst niet opnemen. Van het oordeel, dat ik over hun tijdschrift geveld heb, neem ik geen Jota terug. Eene volledige toelichting daarvan ligt, bij de redaktie van dit tijdschrift, voor den druk gereed; ik laat die niet drukken, althans nog niet, omdat het mij niet lust een strijd voort te zetten, waarin zelfs de schitterendste overwinning niet roemvol kan zijn, omdat een man, die tot de beoordeeling van dergelijke geschillen bij uitstek geschikt is, en die het mij, geloof ik, niet eens ten kwade zou duiden, wanneer ik zijn naam noemde, mij met de woorden van Aristophanes: *ἀλλ᾽ Ἡρακλέους ὀργήν τιν᾽ ἔχων τοῖς ὑψίζοις ἐπιχειρεῖν*, eene verdere kritiek ontraadde van hetgeen beneden de kritiek was. Dat zal dan ook wel het beste zijn; te overtuigen zijn die mannen toch niet; zij behooren tot die ésprits boiteux, welke, volgens Pascal, daarom zoo veel lastiger zijn dan een wezenlijke boiteux, à cause qu'un boiteux reconnait que nous allons droit, et qu'un esprit boiteux dit que c'est nous qui boitons. Ik heb hun die voldoening van ganscher harte te gunnen.

Zoo heeft dus een enkele blik in de werkelijkheid al die utopische denkbeelden van den Franschen schrijver doen verdwijnen, even als de sproken en geestverschijningen ontwijken, zoodra een enkele klokslag hun verkondigt, dat de ure der schimmen en geesten verstreken is. Overal ontwaren wij op het terrein der letterkunde hevigen strijd, en er moet gestreden worden, want werd er thans vrede gesloten, die vrede zou uit walging en onverschilligheid, uit lafheid en ontzenuwing zijn voortgesproten, niet uit de overtuiging, dat er geen reden meer bestond tot de voortzetting van den kamp, dat uit de asch van al de ontelbare kritieken, antikritieken en antepikritieken de phenix der literarische eensgezindheid verrezen was, en zich juichende verhief tot den hemel, die met zijn azuren verwelf eene aarde bedekte vol van geluk, eendragt en zaligheid.

Is het dan eene welligt treurige waarheid, dat er strijd noodig is om tot de waarheid te geraken, dan volgt hieruit, dat niemand, die de waarheid wil dienen, den strijd mag ontwijken, ja dat hij dien *pro virili parte* moet zoeken, al zou hij zich aan de verdenking bloot stellen, dat hij streed om te strijden. Die overtuiging noopt mij om van tijd tot tijd den dop van mijn floret te nemen; zij heeft mij ook thans genoopt, om den oorlog te verklaren aan het boven vermelde boek van den Heer Noordewier. De zaak is gelukkig van dien aard, dat er over en weer niet veel zal behoeven gevochten te worden, om tot eene beslissing te komen.

De Heer Noordewier dan, wiens grammatische behandeling der Anabasis wij wat nader wenschen te onderzoeken, plaatst voor zijn werk eene voorrede, die hem als een ijverig voorstander van de beoefening der oude talen doet kennen. Hoe zou de Heer de Bruyn Kops, die, blijkens een opstel in den Economist: ‘Wat zal men zijne jongens laten leeren,’ ten onzent niets dan Engelsch wil doen onderwijzen, lachen over de volgende zinsnede: ‘een onzinnig geroep is er in den tijd opgegaan tegen den eisch van grondige kennis vooral van 't Grieksch. - Het is de 10 laatste jaren beter geworden. Maar 't kan en 't moet nog beter.’ Van ganscher harte stem ik toe in die bewering van den Hr. N., vooral ook ten opzigte van zijn eigen boek. Want 't zou inderdaad niet goed zijn, wanneer 't niet beter kon.

De naam van den Hr. N. heeft een goeden klank in Nederland. In de reeks der Germaansche oudheidkundigen wordt hem door deskundigen eene eervolle plaats als ijverig, hoewel niet steeds zelfstandig vorscher toegekend. Hij is een man van gevestigde reputatie, en zal daarom zoo veel te eer de eerlijke taal der kritiek kunnen hooren, die hem de bevoegdheid moet ontzeggen, om over onderwerpen uit de Grieksche taalkunde als een wetende te spreken.

Vooraf een paar opmerkingen over de geheele inrigting van het boek. De schrijver stelt zich voor, dat het in handen zal komen van leerlingen, die de Etymologie van Fortman een paar malen hebben gememoriseerd. Ik ben natuurlijk niet bekend met de wijze, waarop de Hr. N. zijn onderwijs heeft geregeld, maar de vraag komt bij mij op, of zijne leerlingen dan, alvorens die vormleer een paar malen te hebben gememoriseerd, in het geheel niets, of niets anders lezen dan welligt een Grieksch leesboek, en welk verschil er in dit laatste geval bestaat tusschen het behandelen van een schrijver zelven of van een leesboek, waarin men excerpten uit dien schrijver vindt. Maar dit daargelaten; de leerling kan declineren en conjugeren, hetgeen in het Grieksch niet eens zoo razend gemakkelijk is, en krijgt nu de uitgaaf der Anabasis van den Hr. N. in handen. Wat vindt hij daarin? Met een woord alles wat hij zelf moest zoeken, en op den koop toe eene menigte van dingen, die voor hem op dat oogenblik nutteloos zijn. Voor regelmatige en onregelmatige vormen, die de

leerling verondersteld wordt te kennen, wordt hij telkens onder opgaaf der paragrafen naar Fortman verwezen; iedere syntaktische regel wordt breedvoerig uiteengezet; de eigennamen worden verklaard; wijkt een woord van de gewone beteekenis af, dan wordt het vertaald; historische ophelderingen worden met kwistige hand tusschen de grammatikale opmerkingen uitgestrooid. En daarenboven bepalen zich de aanteekeningen niet tot de telkens te behandelen plaats; zij dijen als het ware tot historische en grammatische exkursen uit, waarin b.v. geheele leerstukken uit de syntaxis op hoogst empirische wijze afgehandeld worden, en waarbij de schrijver zich door zijne stof soms dermate laat beheerschen, dat men in de noot alles kan vinden, uitgezonderd de opheldering der plaats, waarop zij geschreven is. - Waarin toch kan het eigen werk van den leerling bestaan, die in zijn boek uitsluitsel vindt over alles, wat hem slechts in de verste verte eenige moeijelijkheid kan baren? Men heeft te regt de vroeger onder den liefelijken naam van Pontes asinorum bekende uitgaven van Johannes Minellius sedert lang uit de scholen verbannen, maar welk een wezenlijk verschil bestaat er tusschen deze editiën en eene uitgave naar den wensch en het voorbeeld van den Heer Noordewier? Ik spreek op dit oogenblik nog niet van het gehalte der noten; maar of men mij zegt: *λαβών* is het part. aor. II van *λαμβάνω*, of men noemt mij de paragraaf der grammatika, waar ik dat vinden kan, dat komt volmaakt op hetzelfde neêr. De leerling zal langs dien weg, die hem zijn leerboek als eene soort van koran, en alles wat daarbuiten nog van boeken bestaat als onnutte weelde doet beschouwen, zijn oordeel niet scherpen, ja niet eens zijn geheugen oefenen, want hij zal niet leeren iets te vergen van een geheugen, dat men telkens, wanneer zich de gelegenheid aanbiedt, om het eenigzins te oefenen en in te spannen, met al te groote beleefdheid van die moeite ontslaat. En welk een ongelukkige rol laat de Heer N. de docenten spelen, die genegen zouden zijn, zijn boek te gebruiken. Hunne taak zou geene andere kunnen zijn, dan hunne leerlingen lessen uit hun handboek te laten opzeggen en hun telkens te vragen: wat staat nu in de aangehaalde paragraaf van Fortman? Zoo doende zou iedere geestelijke band tusschen den leerling en den leeraar verbroken, zou de onderwijzer tot eene overhoor-, de discipel tot eene memoriseer-machine gemaakt worden. Daarin ligt immers juist het opwekkende voor beiden, dat de leerling zich met de moeijelijkheden, welke zich aan hem hebben voorgedaan, tot zijn onderwijzer wendt, en dat deze hem geleidelijk, niet door de zwarigheden direkt en met één woord op te lossen, zoo ver brengt, dat de nevelen als het ware van zelve verdwijnen, dat niet slechts die ééne moeijelijkheid opgelost, maar hem tevens de weg wordt aangewezen, langs welken hij er toe moet geraken, om diergelijke kwestiën in de toekomst zelf te ontwarren. Wil men den leerling door eene enkele opmerking over

moeijelijkheden, niet in de taal, maar in de zaak gelegen, ja wil men hem door een wenk over de ontwikkeling eener bijzonder moeijelijke construktie bij zijne voorbereidende werkzaamheden, bij de praeparatie, te gemoet komen, ik geloof niet, dat dit nadeelig kan zijn, hoewel mij de noodzakelijkheid daarvan in mijne trouwens korte praktijk nog niet is gebleken. Maar, een onderdrukken van eigen oordeel, een onmogelijk maken van eigen onderzoek bij den leerling kan niet anders dan verderfelijk zijn, al zou hij daarbij ook een schat van onvruchtbare en doode kennis in zich opnemen. -

Men zal, geloof ik, de waarheid zeer nabij zijn, wanneer men het boek in kwestie als eene soort van zeer uitvoerige notulen van de lessen van den Heer N. beschouwt, als een compte-rendu van zijne wijze, om Xenophon te verklaren, of liever om aan Xenophon (hij kon even goed Lycophron, of Theodorus Prodromus genomen hebben, want van den geest des schrijvers blijft toch geen spoor over) de regels der grammatika te repeteren, ‘einzuochsen,’ zou ik zeggen, wanneer het mij vergund was Duitsch te schrijven. Maar evenmin als een professor, die zijn vak meester is, zich op zijne collegiën van een dictaat van een ambtgenoot, al is dat nog zoo voortreffelijk, zou willen bedienen, evenmin zal een docent, die zich in staat gevoelt om zelf Xenophon te explieeren, van zich kunnen verkrijgen, om de bewerking van N. te gebruiken.

Maar de Heer N. wijst ons zelf den weg aan, om zijn geschrift nog uit een ander oogpunt te beschouwen. Hij zegt in zijne voorrede: ‘voor hem, die geen geregeld schoolonderwijs genieten kan, zij deze bewerking een hulpmiddel, om in korten tijd eene belangrijke schrede vooruit te gaan.’ Het is steeds mijn streven geweest, om bij mijn oordeel over boeken alles te vermijden, wat ook slechts in de verste verte den schijn van personaliteit zou kunnen hebben; maar ik acht het voor de genesis van dit boekje en de verklaring van zijne inrigting nog al van belang, dat men wete, dat de schrijver, wanneer ik mij niet bedrieg, autodidakt is. Sommige zijner aanteekeningen vertegenwoordigen vrij duidelijk de wijze, waarop ik mij voorstel, dat de autodidakt zich zijn moeijelijken en slechts zeldzaam veiligen weg baant. Hij wil van een woord, een regel, een zin, niet afstappen, alvorens alles bijeen te hebben gebragt, wat zich maar op eenige wijze daarmede laat verbinden. Het gaat echter daarmede even als met een groote, maar niet volgens een bepaald systema gerangschikte bibliotheek, waarin alleen de eigenaar den weg weet. En wanneer nu de boeken, welke die bibliotheek bevat, niet van de beste soort zijn, wat zou het dan een ander veel baten, al gelukte het hem zich in dien doolhof teregt te vinden, met andere woorden: het boek is ook voor autodidakten niet aanbevelenswaardig, omdat de aanteekeningen van den Heer N. voor een groot gedeelte den toets eener billijke kritiek niet kunnen doorstaan, omdat

zij ten duidelijkste bewijzen, dat de schrijver óf voor zijne taak niet berekend was, óf zich die te gemakkelijk heeft voorgesteld.

Ik stel er hoogen prijs op, dat in de allereerste plaats de Hr. N. zelf, dien het niet om den ijdelen roem van universaliteit te doen kan zijn, van de juistheid van mijn oordeel overtuigd worde. Ik zal dit derhalve door bijzonderheden moeten staven, hoewel die taak noch eene aangename, noch eene dankbare is. De grenzen eener recensie zijn beperkt, en ik kan dus bezwaarlijk het geheele boekje doorloopen. Om geheel onpartijdig te zijn, zal ik bij pag. 1 beginnen en mijne instructie voortzetten, totdat óf de vrees van mijne lezers te veel te vergen mij noodzaakt te eindigen, óf de lust mij begeeft om de slechts al te gelukkige jagt voort te zetten.

Pag. 1. Behalve een paar stuitende onnaauwkeurigheden in den stijl, zoo als: ‘Sogdianus werd, zes maanden daarna, door Ochus, *mede* onecht, *νόϑος, zoo als hij*, vermoord,’ en: ‘*γίγνονται*, praesens historicum, zoo als *dikwijls meer*,’ moet ik hier vooral eene historische fout releveren. De Heer N. zegt: ‘Ochus en Parysatis verwekten vóór 423 twee kinderen, een dochter Amestris en een zoon Arsacas, die later, als koning, Artaxerxes heette. Als koning werd Darius vader van Cyrus, van *eene tweede dochter Artoste*, en andere, tot dertien toe, die echter allen jong stierven, behalve de genoemden en nog één zoon, Oxendras geheeten.’ Maar die dochter Artoste was een zoon Artostes, zoo als uit Ctesias, de eenige bron voor deze genealogie, blijkt, c. 49 (pag. 55, ed. Muller); *εἶτα τίκτει Ἀρτόστην*. Maar, zal mij de Heer N. tegenwerpen, dat kan immers even goed van *Ἀρτόστη* komen als van *Ἀρτόστης*. Dat dit niet kan, blijkt uit het volgende: *ἀλλὰ τὰ μὲν ἄλλα τῶν τέκνων ἀπεβίω, οἱ δὲ περιγεγονότες οἵ τε προρρηϑέντες τυγχάνουσι, καὶ ἔτι τέταρτος υἱὸς, Ὀξένδρας ὠνομασμένος*, d.i. de overigen stierven; in leven bleven alleen de bovenvermelden en nog *een vierde zoon* Oxendras, dus vier zonen en ééne dochter, Artaxerxes, Cyrus, Artostes, Oxendras en Amestris. Niet eens die toevlugt blijft den Heer N. over, dat hij kon zeggen: het beteekent *zijn* vierde zoon, waar dan Artostes als een tweede Iphys nog in Artoste had kunnen veranderd worden; want in dit geval moest er staan: *ὁ τέταρτος ὑιός*. Vreemd is, dat ook Schlosser (Weltgesch. f.d. deutsche Volk, II, pag. 25) in die genealogie verward raakt. Hij zegt: ‘Parysatis, welche unter Darius II eigentlich die Regierung führte, hatte dreizehn Kinder, von denen jedoch *neun* früh starben.’

Pag. 2. ‘*Δέ* dient tot overgang en voortzetting; *meest* beantwoordt het aan een voorafgaand *μέν*.’ De eerste bepaling is onvolledig, zie Madvig § 188; het bijvoegsel zal wel niet waar zijn.

‘*Ἄρτα*, eerwaardig, *Ξέρξης*, krijgsman.’ Dat is ten naaste bij de afleiding, die ons Herodotus V. 98 mededeelt. Maar men zal toch Herodotus thans niet meer als autoriteit in etymologische kwes-

tiën willen beschouwen. En toch is hij, met te zeggen, dat *Ἀρταξέρξης* beteekent *μέγας ἀρήϊος* nog veel digter bij de waarheid, dan de Heer N. met zijn eerwaardigen krijgsman. De afleiding van het woord is thans overbekend. Het beteekent niets anders, dan *zeer sterk*.

'*Τελεντήν*, niet *τὴν τελευτὴν*, gelijk men zou verwachten.' De leerling heeft het regt, om te vragen, en ik vraag met hem, waarom zou men dat verwachten, en om welke reden is het lidwoord hier dan weggebleven?

Ibid.: *ἔβουλετο*. Hierbij wordt aangehaald de paragraaf uit Fortman over het versterkte augment in *ἤβουλετο, ἤμελλον*, enz., met de volgende emendatie van den Heer N.: 'Voeg bij dit laatste: altijd *ἐμέλλησα, ἐδυνάσθην*.' Het eerste is waar, maar *μέλλω* heeft in dien vorm altijd de beteekenis van *dralen, talmen;* van *ἐδυνάσθην*, een Jonische vorm, in welk dialekt men dat versterkte augment waarschijnlijk niet kende, is de bewering desniettegenstaande niet eens volkomen juist.

Παρὼν ἐτύγχανε. 'Het participium staat als aanvulling bij *τυγχάνω* en *λανθάνω*, bij *διατελῶ* en *διάγω*, bij *φθάνω* en *οἴχομαι*. Deze verba worden dan door adverbia vertaald.' De schr. had bij de genoemden nog een twintigtal anderen kunnen voegen (zie Madvig, Synt. § 177). De uitdrukking: 'als aanvulling,' is onduidelijk. Onjuist is het, dat men die verba dan steeds door adverbia moet of kan vertalen. Hoe vertaalt de Heer N.b.v. met een adverbium Herod. III, 40: *καί κως τὸν Ἄμασιν εὐτυχέων μεγάλως ὁ Πολυκράτης οὐκ ἐλάνθανε*, of Aristoph. Nub. 380: *τουτί μ᾽ ἐλελήθη ὁ Ζεὺς οὐκ ὤν*.

Pag. 3: *μεταπέμπεται*, 'omdat Cyrus twee mannen had laten ombrengen van de koninklijke familie, die hem zekere eere, welke alleen den koning toekwam, niet bewezen hadden.' Xenophon verhaalt dit in de Hellenica, II, 1, 8. Maar had de Heer N. deze plaats naauwkeurig gelezen, dan zou hij gezien hebben, dat zij tot opheldering van het in de Anabasis verhaalde in geenen deele kan dienen. In de Hellenica toch staat, dat Darius Cyrus, op dringend verzoek van Hieramenes en Parysatis, die begrepen, dat eene handelwijze als de zijne er niet door kon, uit zijne provincie terug had geroepen, *μεταπέμπεται ὡς ἀρρωστῶν*, d.i. *voorwendende*, dat hij ziek was. Maar in de Anabasis is Darius *inderdaad* ziek; hij wil zijn zoon voor zijn dood nog eens zien, en daarom alleen ontbiedt hij hem uit zijne satrapie.

τῆς ἀρχῆς. 'Op zich zelf is *ἀρχή* 't zelfde als *τὸ ἄρχειν*. Substantiva, die de beteekenis van den infinitivus hebben, zijn meest oxytona.' De Heer N. heeft een zwak voor regels. Alles moet tot regels gebragt worden, en dat is stellig niet kwaad, wanneer die regels vast en juist, of de uitzonderingen zoo weinig in getal zijn, dat

de leerling ze óf zonder veel moeite kan onthouden, óf ten minste niet telkens op dingen stuit, die met de regels in strijd zijn. Dat had de Heer N. moeten in 't oog houden, vooral bij zijne regels over de accenten, die voor een gedeelte onvolledig en voor een gedeelte onjuist zijn. Ik zal hier, om niet in herhalingen te vallen, een aantal dier regels achter elkander ten toetse brengen. Ik begin met den bovenvermelden. Van dien regel zijn nu juist een aantal woorden uitgezonderd, die de leerling bijna op elke bladzijde leest, b.v. *μάχη, τύχη, νίκη*. De Heer N. zou kunnen zeggen, dat het een onbegonnen werk zou zijn, wilde hij ook uitzonderingen opnemen. Maar hij heeft dit toch elders gedaan, b.v. pag. 27, bij de substantiva *ῥηματικά* op - *της, του*, hoewel hij ook hier stelselloos eene enkele uitzondering op een der gegeven regels geeft, en door van de overige uitzonderingen (zie Buttmann, II, pag. 405) te zwijgen, den leerling doet gelooven, dat er geene andere uitzonderingen waren. Als curiosum vermeld ik ook den regel op pag. 32: ‘Substantiva op *ις*, acc. *α* zijn oxytona, uitgez. *ὄρνις*.’ Ik zwijg van het vreemde kleed, waarin die bepaling over den Accus. Sing. der 3de declinatie gestoken is (zij heeft veel van een rok, die van achteren digtgeknoopt is); maar als *ὄρνις* de eenige uitzondering is, hoe is het dan met woorden als *ἔρις, χάρις* en *κόρυς?* Pag. 4: ‘*στρατηγός*, oxytonon. Is de laatste helft van een nomen van een verbum gemaakt, en de penultima lang, dan is 't een oxytonon.’ Die regel is veel te algemeen. Er kan - en dat is ook zeker des schrijvers bedoeling geweest, hoewel de leerling dat moet raden - alleen spraak zijn van woorden op - *ος*. En zelfs dan is de regel nog onvolledig (zie Pluygers, Vormleer, § 424. b.). - Pag. 12: ‘*ἑλληνική*. Adiectiva derivata op - *ικος, - λος, - ανος, - ινος, - ειvος* en - *ρος* zijn oxytona.’ In plaats van - *ικος* moest er staan - *κος*. Van - *ινος* is de regel slechts gedeeltelijk waar; alle stofnamen op - *ινος* zijn proparoxytona; van enkele uitzonderingen op de overige uitgangen wil ik niet opzettelijk gewagen. - Pag. 20: ‘Met den uitgang *μός, ος* (*ου*), *η* en *α* (*ας*) komen van den stam van verba substantiva, die meest alle den *ε* in *α* veranderen en oxytona zijn.’ Ik begrijp naauwelijks, hoe de Heer N. tot dien regel is gekomen, of er moest iets achter schuilen, dat ik niet heb kunnen vatten. Zijne bewering is, voor zooverre ik zien kan, alleen voor den uitgang *μος* ongeveer (zie Buttmann, II, pag. 399) juist. Over *η* en *α* is reeds hierboven gehandeld; van *ος* is de stelling totaal verkeerd. - Pag. 25: ‘*Ἀρκάς, Ἑλλάς, φυγάς, ἱμάς, ἀνδριάς*, alle oxytona.’ Ik hoop toch niet, dat dit beteekenen moet: de woorden van de derde deklinatie op *ας* zijn allen oxytona. En wanneer het dit niet beteekent, waartoe dient dan een zoodanige regel? Op diezelfde pag. 3 staat nog de onjuiste vorm *Ἀκαδημία*, die met de *Attische* woorden *ἐς ἡλίον καταδύντα* op pag. 4, den *Attischen* vorm

ἔτεα op pag. 17, het *Attische* plusquamperfectum *μέμνοιο* op pag. 70 een plaatsje in een Antibarbarus of een tweeden Antiatticista verdiende.

Pag. 5: '*ἔχων* en *λαβων* van 't bezielde en onbezielde, *ἔγων* van bezielde, *φέρων* van onbezielde voorwerpen.' Dat is een oud praatje uit den tijd, toen men een slecht Grieksch glossograaph nog op zijn woord geloofde. Niemand hecht daar thans meer waarde aan. De Heer N. kan, si tanti est, hierover nalezen Lehrs, Aristarch., p. 142.

Pag. 6: *κατέστη εἰς τὴν βασίλειαν*. Hier zou eene verklaring over de beteekenis van *κατέστη* den leerling stellig zeer welkom wezen.

Βασιλείαν. Hier zijn de feminina van substantiva op *εύς* vergeten, zoo als *βασίλεια, ἱέρεια*.

Πρὸς τὸν ἀδελφόν. 'Hier ware *τῷ ἀδελφῷ* ook goed geweest, maar de Acc. is gekozen om 't volgende *αὐτῷ*.' Het is alsof de Heer N. Xenophon, toen hij dit schreef, over den schouder gezien en hem rekenschap van zijne woorden gevraagd had. Evenwel is het bij mij nog zoo zeker niet, dat de Dat. hier even goed zou geweest zijn.

Πρός, 'van *πρό*, voor.' *In enodandis nominibus vos Stoici, quod miserandum sit, laboratis*. Die afleiding der praepositie *πρός*, uit den tijd van Scheidius, behoort niet in een leerboek t' huis; zij is onjuist. Slechts ééne vraag. Wanneer *πρός* en *πρό* volkomen hetzelfde zijn, - waarom hebben de Grieken er dan twee woorden voor gebruikt? zou ik kunnen vragen, maar die vraag zou welligt voor scherts kunnen gehouden worden, daarom rigt ik haar liever aldus in: hoe komt het dan, dat *πρός* in het Dorisch *ποτί* wordt, terwijl *πρό* onveranderd blijft?

ἐπιβουλεύοι αὐτῷ. 'Den *dativus communiconis* hebben verba en adjectiva van omgaan met in goeden en kwaden zin, tegenwerken en ontmoeten, bestrijden, volgen en dienen.' Wat is dat voor een dativus, die dativus communionis? Wij hooren later ook nog van een *genitivus separativus*, een *genitivus materiae* en andere dergelijke nieuwe benamingen, welligt zeer verstaanbaar voor de leerlingen, die in het grammatische patois van den Heer N. ingewijd zijn, maar voor ons minder duidelijk. Ook de regel op zich zelven is niet juist. Ik herinner den Heer N. aan hetgeen mij het eerst te binnen schiet, *κακῶς* en *εὖ ποιεῖν, θεραπεύειν, ἐλέγχειν*, enz., allen met den Accusativus, daarenboven aan *ἕπεσθαι* en *ἀκολουθεῖν μετά τινος*.

τε - καί 'geven een innig verband te kennen.' Een leerling, die dat weet, is stellig al een goed eind op weg. Hij is daardoor nagenoeg evenveel wijzer geworden, als door hetgeen op dezelfde pagina staat: *ἐξαιτησαμένη*, 'zeer juist het medium en *ἐξ*.' Waarom? vraag ik met hem.

Pag. 8: *ὅπως*. 'Dat *ὁ* in *ὅπως* cet. is *dit*, het objekt van

βουλεύεται.' Ik zeide immers daar aanstonds al, de Heer N. is geen etymoloog. Een leerling zal naauwelijks de bedoeling van die aangehaalde zinsnede kunnen vatten. De Heer N. beweert, dat *ὁ* in *ὅπως* is de pronominaalstam, het demonstrativum, waaraan het tweede gedeelte van het woord als relativum beantwoordt. Is dat van *ὅπως* waar, dan moet het ook waar zijn van *ὅτι, ὅσος, ὁπότερος* en tutti quanti. Men behoeft evenwel slechts een paar plaatsen te toetsen, om de onhoudbaarheid dier stelling al spoedig in te zien, vooral zulke plaatsen, waar een demonstrativum voorafgaat, b.v. *τοῖόν με ἔθηκε, ὅπως ἐθέλευ* of *σεαντὸν σῶζ' ὅπως ἐπίστασαι* of *ἔλθον... ὅπως γένοιο τῶνδέ μοι λυτήριος*.

Eene opzettelijke behandeling van dit vraagstuk, dat overigens belangrijk genoeg is, zou in dit tijdschrift misplaatst zijn. Had de schr. gekend, hetgeen door mannen als Bopp, Curtius, Hartung e.a. over dit punt op vrij wat sterker gronden, dan een dictatorisch: 'dat *ὁ* in *ὅπως is* dat,' vastgesteld is, dan zou hij stellig eene gissing, die bij de eerste tegenwerping omvervalt, in zijne portefeuille hebben laten rusten. Het is waar, een schoolboek is de plaats niet voor breedvoerige grammatische deduktiën, maar nog veel minder de plaats, waar men gewaagde stellingen zonder eenig bewijs mag debiteren, of laat ik liever Gutzkows plastische uitdrukking gebruiken: 'wo jeder ungestraft sein philologisches Bedürfniss befriedigen darf.' Het etymologiseren 'ins Blaue hinein' is eene gevaarlijke zaak. Wij lachen om strijd over de bepottelijke etymologiën, die wij, als eene nalatenschap der Stoïcijnen, in het Corpus iuris vinden, wij spreken in gansch niet beleefde uitdrukkingen van Varro, wanneer hij b.v. zegt, dat men de noot *nux* noemde: 'quod ut *nox* aerem, huius succus corpus facit atrox,' ja wij hebben zelfs in het bewustzijn van de ontzettende hoogte, waarop wij in vergelijking van vroegere tijden staan, bij wijze van aardigheid aangetoond, dat, wanneer men slechts een weinig etymologische behendigheid bezit, niets gemakkelijker is, dan het bewijs, dat b.v. *lakkaai* of *lakkei* in regte lijn van *verna* of het Hoogduitsche *Fuchs* van *ἀλώπηξ* afstamt. Maar er worden nog alle dagen in volkomen ernst etymologiën gefabriceerd, die geen haar beter zijn, en dat nog wel in een tijd, waar niet alleen de analogie, die als opperste wet in de taal zelve regeert, tegen ligtzinnige afleidingen waarschuwt, maar ook de taalvergelijking hare verrassende, maar onbetwistbare uitkomsten ons tot evenveel waarschuwingen doet strekken, om niet, op overeenkomst van klanken en letters afgaande, te verbinden, hetgeen gescheiden moet blijven, en den gemeenschappelijken oorsprong te miskennen in woorden, die bij eene oppervlakkige beschouwing hemelsbreed van elkaar schijnen te verschillen. Het behoorde vroeger tot mijne liefhebberijen, om dergelijke etymologiën, die niet slechts onjuist, maar ook op eene of andere wijze aardig en grappig waren, bijeen te verzamelen. Zoo vind ik in mijne adversaria, dat

imago gelijk is aan het Duitsche *im Auge*, omdat het beeld zich in het oog vormt; dat *elementa* hetzelfde is als ons A B C, waarvoor de Romeinen - waarom is niet duidelijk - drie andere letters L M N bezigden; dat het Italiaansche woord *pio* af te leiden is van het Grieksche *πίων*, omdat vette menschen (eene theorie, die door Hamlet gedeeld wordt) meestal goed zijn; dat het Byzantijnsche woord *ἀρχιμανδρίτης* uit het Italiaansch moet verklaard worden, omdat die geestelijke gezagvoerder *archi-mano dritta*, de aartsregterhand van God is - maar ik wil mij bij deze voorbeelden bepalen, en liever nog eenige proeven van ongelukkige etymologiën mededeelen uit het boekje, dat mij deze geheele ontboezeming ontlokt heeft. Ik behoef naauwelijks te verzekeren, dat de hierboven door mij vermelde voorbeelden niet verzonnen zijn, wanneer ik mededeel, hetgeen ik b.v. pag. 29 lees: '*γεφύρα*, aarden wal, tegen overstrooming, van *γῆ* en *φορέω* of *γῆ ἐφ' ὑγρᾷ*. Er is geen zweem van waarheid in die niet eens van den Hr. N. zelven afkomstige afleidingen; het vonnis daarover is reeds door dat *of* gewezen. Slechts ééne afleiding kan de ware zijn. Maar dat is spelen den wetenschappelijken man onwaardig, en een gevaarlijk voorbeeld voor de jeugd, die behagen schept in het oplossen van raadsels, en wanneer aan haar geest die rigting wordt gegeven, de eigenlijke wetten der woordvorming en woordafleiding niet zal leeren begrijpen. Met welk regt kan hij de afleiding afkeuren van *Venus*, quae *venit* ad omnes, of van hetgeen in de Scholiën op de Ilias staat, van *πατήρ*, '*α πάω, premo*, quia pater premit matrem, die b.v. (pag. 32) *θεωρός* afleidt van *θεός* en *ὥρα*, om de volgende reden, 'het bijwonen van een offerfeest en van het daarbij behoorende kampspel was eene godsdienstige verrigting. Er zijn er evenwel, die *θεωρός* blootelijk van *θεάομαι* afleiden.' Blijkbaar behoort de Heer N. niet tot die nieuwelichters; hij steunt op het gezag van Harpocration, die evenwel nog veel voorzigtiger is, dan de Heer N. Want terwijl Harpocration, het verschil kennende tusschen *ὥρα* en *ὥρα, θεωροί* noemt *τοὺς τὰ θεῖα φυλάττοντας, ἢ τῶν θείων φροντίζοντας*, er bijvoegende *ὥρην γὰρ ἔλεγον τὴν φροντίδα*, verwart de Heer N. blijkbaar *ὥρη* met *ὥρη* en brengt dit laatste dan nog daarenboven op onbegrijpelijke wijze met den stam van het werkwoord *ὁράω* in verband. Het is dezelfde naïve manier van alles onder regels te willen brengen, voor alles eene verklaring in gereedheid te hebben, die den schrijver verleidt, om b.v. pag. 60 het woord *ὄνος*, molensteen, daardoor te expliceren, dat hij zegt: 'ontleend aan 't oude gebruik om ezels om molens te drijven', of pag. 80, bij gelegenheid van het woord *κακοῦργος* den volgenden regel te improviseren: 'compos. met *ἔργον* zijn proparoxytona (dus is *κακοῦργος*, waarop het axioma steunt, voor den Hr. N. ook proparoxytona), wanneer 't werken zijn van den geest; oxytona, wanneer ze mechanische verrigtingen beduiden, *γεωργός*.' De Heer N. behoeft slechts het eerste beste woordenboek

te raadplegen, om de onjuistheid van zijn beweren in te zien. Ik noem hem slechts eenige woorden, die zijne theorie omverwerpen, als *θαυματουργός, ἀγαθουργὸς, τερατουργός, δημιουργός* (even zeer een geneesheer, schilder, enz. als ambachtsman), *δραματουργός, εὐεργός, ἀργός*, enz. Een *αὐτοσχεδίασμα* van anderen aard is hetgeen op pag. 30 over den oorsprong der parks en dierentuinen bij de Persen gezegd wordt: ‘Zoroaster had bevolen al wat in de natuur heilig is, te verzorgen als aan Ormuzd gewijd; zoo was 't een godsdienstige pligt voor den koning *tuinen* aan te leggen en te kweeken.’ De zaak is eenigzins anders. Steunende op eene plaats uit den Zendavesta, tracht men die *παράδεισοι* te verklaren als beelden van het rijk van het licht, het rijk van Ormuzd, het ideale rijk Iran, zoo als het in het wetboek wordt voorgesteld. De koningen van Persië zouden dan, om hun medewerken tot het opbouwen van het rijk des lichts op aarde zinnebeeldig te kennen te geven, somtijds zelven in die lusttuinen het werk van landbouwers verrigt hebben. Hiermede brengt men dan in verband de plaats van Xen. Oecon. IV, 24, waar Cyrus aan Lysander verhaalt, dat hij iederen dag voor den maaltijd in zijn tuin plagt te werken, hetgeen evenwel bij hem meer een diaetetische maatregel schijnt geweest te zijn. Ik acht het onnut, de leerlingen zeer oppervlakkig bekend te maken met dergelijke uiterst moeijelijke kwestiën; op deze plaats bovendien zal iedereen het zeer natuurlijk vinden, dat een koning een pleiziertuin heeft, al weet hij hoegenaamd niets van de leer van Ormuzd of Ahriman.

Pag. 8. ‘*ἤν* staat met den Conjunctiv, wanneer spreker de hypothese aanmerkt als zullende verwezenlijkt worden.’ *Ναὶ μὰ τὸν Ερμῆ, ὅτι λέγεις οὐ μανθάνω*. Hoe ongelukkig - ik druk mij zoo zacht mogelijk uit - is dat gezegd: *ἤν* staat met den Conjunct. *wanneer*, juist alsof er ook gevallen denkbaar waren, waar *ἤν* met met den Conjunctiv staat. Maar, dit daargelaten, dat is dus de eigenaardige beteekenis van *ἐάν*, dat de spreker de hypothese aanmerkt als zullende verwezenlijkt worden. Eilieve! wat is dan het verschil tusschen *ἔαν* en *εἰ* in een zin als deze bij Demosth. c. Aphob.: *ἐ ά ν μὲν οὖν ἀργὸν φῇ γενέσθαι τὸ ἐργαστήριον, λόγον αὐτὸς ἀπενήνοχεν ἀναλωμάτων εἰς ἔργα - - εἰ δ' αὖ γενέσθαι ἐργασίαν φήσει, δεῖ κτέ*.

Pag. 9. *ὅστις δ' ἀφικνεῖτο*. ‘Hier worden bedoeld o.a. de *Εφοδοι*, boden door den koning gezonden, naar stations verdeeld, die telkens eene dagreize van elkander af lagen.’ Ik moet den Heer N. uitsluitsel vragen omtrent de bron, waaruit hij dit berigt heeft geput. Uit de plaats bij Xenophon, Cyrop. VIII, 6, 16, blijkt alleen, dat *ἔφοδοι* eene soort van missi dominici waren, koninklijke kommissarissen, die jaarlijks de provinciën rondreisden. De Heer N. verwart met elkaar hetgeen Xenophon (VIII, 6, 17) uitdrukkelijk

van elkaar heeft gescheiden. ‘Die boden,’ zegt hij, ‘heetten *angaren*.’ Maar *ἄγγαροι* en *ἔφοδοι* zijn lang niet hetzelfde. *Ἄγγαροι* waren inderdaad boden, op een afstand van telkens eene dagreis van elkander geplaatst, die de berigten van elkander overnamen. Door die boden met de *ἔφοδοι* te vereenzelvigen, begaat de Heer N. geen geringeren misslag, dan wanneer hij b.v. een kommissaris des konings met een postiljon identificeerde.

Ibid. ‘*οἱ παρὰ βασίλεως*, d.i. *οἱ παρὰ βασιλεῖ, οἳ ἀφικνοῖντο παρά βασιλέως*.’ Dat is Assisch, niet Attisch. Wilt gij de elliptische spreekwijs aanvullen, zeg dan ten minste *τῶν παρὰ βασιλεῖ, οἳ ἀφικνοῖντο παρὰ βασιλέα*.

Pag. 11: ‘*οὕτως* vindt men ook voor consonanten.’ Dat is een *ἀπόρρωξ* uit de collectanea van den schr., die onvolledig en onnut is. Men vindt ook *οὕτω* voor vocalen.

Ibid. ‘*ὥστε* c. infin. van eene werking, gegrond op 't *wezen* der zaak, van een noodzakelijk, onmiddellijk gevolg. Is 't niet noodzakelijk, niet onmiddellijk, dan volgt de indicat., die dan een werkelijk plaats hebben beteekent.’ De schrijver zwijgt van de gevallen, waar de optativus kan staan; buitendien moet ik zijne geheele zienswijze omtrent het gebruik dier conjunctie voor verkeerd houden. Is b.v. in den zin, dien ik aan Isocrates ontleen: *οἱ Λακεδαιμόνιοι εἰς τοῦτο ἀπληστίας ἦλθον, ὥστε οὐκ ἐξήρκεσεν αὐτοῖς ἔχειν τὴν κατὰ γῆν ἀρχήν*, dat niet tevreden zijn met de *ἀρχὴ κατὰ γῆν* niet een noodzakelijk, onmiddellijk gevolg van hunne *ἀπληστία*, niet gegrond op 't wezen dier *ἀπληστία* zelve? En werden er ook niet ontelbare andere voorbeelden gevonden, die de leer van N. tegenspraken, dan zou reeds dit ééne voldoende zijn, om aan te toonen, dat hetgeen hij voor het criterium der verschillende constructiën houdt, het ware criterium niet is. Het is gelukkig, dat het ware omtrent die zaak geenszins tot de geheimen behoort. Men vergelijke slechts Madvig, § 166, en Pluygers, § 160.

ὡς εἴησαν. ‘De Attici zeggen anders gewoonlijk *εἶεν*, maar Xenophon en *de Ouderen* hebben meermalen den langeren vorm.’ La parole a été donnée à l'homme pour deguiser sa pensée, en dat is hier den Heer N. zoo volkomen gelukt, dat ik inderdaad zijne bedoeling niet vat. Het is juist, dat Xenophon, *ἀνὴρ ἐν στρατείαις σχολάζων καὶ ξένων συνουσίαις*, zoo als Helladius bij Photius zegt, somtijds zich van vormen bedient, die het zuivere Atticisme niet kent. Maar wie zijn nu die *ouderen?* Attische schrijvers, ouder dan Xenophon? Hoe jammer, dat die niet genoemd zijn. Of zijn er andere schrijvers bedoeld? Of is het ook mogelijk, dat de schr. door een Duitsch boek in de war is gebragt, waarin hij las, dat die vorm *εἴησαν* ‘bei den älteren Attikern’ gevonden werd? Wie zal den weg in dit labyrinth van gissingen vinden, tenzij de Heer N. zelf ons den draad in de hand geve?

Pag. 12. '*Τὴν δὲ Ἑλληνικὴν δὸναμιν*, met het lidwoord, omdat deze legermagt de hoofdrol speelt.' Dan staat zeker in de vorige paragraaf bij *τῶν παρ᾽ ἑαυτῷ βαρβάρων* het lidwoord, omdat deze *niet* de hoofdrol spelen. Verondersteld eens, dat aan de Grieksche legermagt eene ondergeschikte rol was toebedeeld, zou de Heer N. het lidwoord hier dan willen weglaten? Dat is geene interpretatie meer, dat is 'met scoenre tale die vraie Grammatica vermoorden,' zoo als Melis Stoke zou zeggen.

Ibid. '*τοῖς φρουράρχοις ἑκάστοις. φρουρά* uit *πρό* en *ὡρα*.' Dat is immers in strijd met de meest elementaire wetten der woordvorming; het woord is zamengesteld uit *πρό* en *ὁράω*. 'Met *ἕκαστος* staat zelden het lidwoord. Hier is het *τῶν φρονράρχων ἑκάστῳ*.' De schrijver schept zich zelven hier onnoodige moeite. Er moet eenvoudig in den tekst voor *ἑκάστοις* gelezen worden *ἕκαστον*, zoo als ten duidelijkste bewezen is door Dr. R.B. Hirschig in diens Annotationes Criticae, pag. 80. De Heer N. schijnt over 't algemeen van gevoelen te zijn, dat het den uitgever van teksten ten behoeve van het schoolgebruik past zoo conservatief mogelijk te zijn. De tekst is, ik meen volgens Poppo, afgedrukt. Ik geloof met den schrijver, dat kritiek in de aanteekeningen op een schoolboek niet te huis behoort; maar iets anders is in de noten te kritiseren, icts anders de onbetwistbare uitkomsten eener bezadigde kritiek stilzwijgend in den tekst op te nemen. In eene soort van encyclopaedie, die in het jaar 1840 nog te Sorrento algemeen en uitsluitend als leer- en schoolboek gebruikt werd, het *compendio di tutte le scienze ad uso de fanciulli* van den Signore Formey, staat pag. 69 op de vraag: *Il Sole, gira, o sta sempre fisso?* het antwoord: Sie sempre creduto, ehe girasse perche esso fa un corso apparente, ma ora *vi è opinione*, che sta fisso, e che la terra gira intorno il sole. Wij lachen over de al te groote voorzigtigheid van den Signore Formey, die het nog niet voor volkomen uitgemaakt scheen te houden, dat de zon stilstond; maar er zijn - si magna licet componere parvis - op het gebied van de grammatica en de kritiek der teksten dingen, naauwelijks minder zeker en onbetwistbaar, die men toch nog steeds huiverig is ook voor het onderwijs dienstbaar te maken. Die schroomvalligheid gaat zelfs zoover, dat menig litterator - zwei Seelen wohnen ach! in seiner Brust - ééne overtuiging voor zijne existentie als philoloog en eene andere voor zijne existentie als onderwijzer heeft, dat hij tegen beter weten in aan zijne leerlingen traditionele dwalingen mededeelt, in welke hij zelf niet meer deelt. In de geschiedenis is de kritiek doorgedrongen tot in de leerboeken, en wie eene Grieksche Grammatica, b.v. die van Fortman, vergelijkt bij de schoolboeken uit het begin dezer eeuw, die zal niet ontkennen, dat zij ook op dit veld hare regten heeft doen gelden en eerbiedigen. Waarvandaan dan bij den Heer N. die verachting der kritiek, waarvandaan de zucht, om voor open-

bare dwalingen gebrekkige en halve verklaringen te zoeken, liever dan de uitkomsten der kritiek te omhelzen? Uit vrees van óf te dwalen in de op te nemen verbeteringen, óf onderwerpen te behandelen, die in een schoolboek ongepast zijn? Op de laatste tegenwerping is hierboven reeds geantwoord, en ten opzigte van de eerste schijnt het mij toe, dat het stellig veel vergefelijker is, bij het streven naar het ware eene dwaling te begaan, dan uit akrisie telkens dwalingen te beschermen. Ik kies, om mijne beschuldiging waar te maken, een paar voorbeelden, Anab. I. II. 2: *ὑποσχόμενος μὴ πρόσθεν* '*παύσασθαι*. Het futurum is hier niet noodig; voor iets toekomstigs staat meermalen een perfectum; hier en elders een aoristus.' Is het waar of niet, dat na de verba, die eene hoop, een vermoeden, eene belofte uitdrukken, het Futurum Infinitivi staat? Is het waar of niet, dat die regel dermate vast staat, dat zij in de schoolboeken opgenomen en dat in sommige, en wel de beste dier boeken, uitdrukkelijk gezegd is, dat op de plaatsen, waar men den Aoristus (natuurlijk den Aor. zonder *ἄν*) vindt, dit eenvoudig op eene dwaling van den afschrijver berust? Is het waar of niet, dat van deze plaats (ik noem opzettelijk slechts Hollandsche geleerden) eerst Dr. Hirschig t.a.p. pag. 86, en later Prof. Cobet in zijne Variae Lectiones pag. 98, de onjuistheid der vulgaat ten duidelijkste hebben bewezen? *E puor si non muove*, zegt de Heer N. - Zoo I. II. 26: *μετεπέμτετο τόν Συέννεσιν πρὸς ἑαυτόν*, eenigzins pleonastisch, zegt de schrijver, terwijl het toch zeker is, dat Xenophon dat *πρὸς ἑαυτόν* er niet kan bijgevoegd hebben. Zoo is het uitgemaakt en zeker, dat I, 4, 4 de ware lezing is *ἦσαν δ' ἐνταῦθα δύο τέιχη*. De Heer N. leest *ἦσαν δὲ ταῦτα δ. τ.*, met de fraaije verklaring '*ταῦτα* is *hier*.' Zoo is II, 21 *ἀμήχανον* de ware lezing in plaats van *ἀμήχανος*, II, 2 *πρὶν ὧν αὐτοὺς καταγάγοι οἰκάδε* voor *πρὶν αὐτοὺς κατάγοι οἰκάδε* (de Heer N. begeeft zich op deze plaats zelf op het terrein der kritiek; hij verdedigt de lezing *κατάγοι* op vrij losse gronden, terwijl hij de eigenlijke fout over het hoofd ziet), III, 7 *πορεύσεσθαι* voor *πορεύεσθαι*, V. 17 *ἐν ἑαντοῦ ἐγένετο* voor *ἐν ἑαυτῷ ἐγένετο*, VI, 10 *τὴν ἐπὶ θανάτῳ* voor *ἐπὶ θανάτῳ* enz. Op al deze, en nog een aantal andere plaatsen, die ik hier, met het oog op den aard van dit tijdschrift, niet mag opsommen, is de waarheid der voorgestelde verbetering met dezelfde evidentie aan te toonen, als op de eerste. Al die verbeteringen zijn door Nederlandsche philologen, de Heeren Cobet, Hirschig, Bisschop gemaakt, en de Heer N. kon ze dus kennen, zelfs wanneer hij van Xenophon geene speciale studie had gemaakt. Ik meen er nog eens op te moeten drukken, dat men zeer verkeerd handelt, door die traditionele fouten in de leerboeken te laten voortwoekeren. Het oog van den leerling is helder genoeg, om het verdraaide en gewrongene eener verklaring quand même te erkennen, en het zijn juist die verklarin-

gen, die wantrouwen jegens eene wetenschap bij hem doen ontstaan, welke tot dergelijke kunstgrepen hare toevlugt moet nemen. Mijn geachte vriend, de Heer Dr. N.B. Kappeijne van de Koppello, heeft eens het plan gehad, om voor schoolgebruik een tekst van het eerste boek der Anabasis te leveren, vrij, voor zooverre dat mogelijk is, van de fouten, die ontsproten uit de onkunde der afschrijvers, en aangekweekt door de schroomvallige vasthoudendheid der uitgevers, het werk ontsieren, en den onderwijzer schier op elke bladzijde in het treurig dilemma brengen, om óf in de klasse te kritiseren, óf te verklaren, hetgeen niet te verklaren is. Mogt het hem toch behagen, dit plan ten uitvoer te brengen!

Pag. 15: '*ἀφεστήκεσαν*, sc. (*ἀπὸ*) *Τισσαφέρνους καὶ συνεστήκεσαν πρὸς Κῦρον*. Dergelijke brachyologiën (?), voortspruitende uit de vlugheid van geest bij de Grieken, vindt men bij hen dikwijls.' Ik zwijg van den stijl dezer aanteekening, van dat tusschen haakjes staande *ἀπό*, even alsof de gewone constructie van *ἀφίστημι* die met den genitivus zonder praepositie was, ik zwijg van het anomalische woord brachyologie, maar ik kom ten behoeve van andere volken tegen de poging van den Heer N. op, om aan de Grieken, op grond van de spreekwijze *ἀφιστάναι πρός τινα*, bij uitstek groote vlugheid van geest te vindiceren. Is misschien *deficere ad hostem* geen goed Latijn, of is b.v. in den zin: 'hij is naar Assen ontsnapt,' de vlugheid van den Nederlandschen geest minder verbazend, dan in de woorden *ἀφιςάναι πρὸς Κῦρον* die van den Griekschen?

Pag. 16: *ἀπέκτεινε - ἐξέβαλε*. 'Een imperfectum naast een aoristus, zonder verschil van beteekenis; men vindt zoo ook wel een praesens naast een aoristus.' Het is maar al te waar: Le desir de paraître habile empêche souvent de le devenir. De zucht, om overal fijnheden en bijzonderheden te willen waarnemen, heeft hier den Heer N. helaas een geweldigen flater doen begaan. Hij zoekt naar het verschil van beteekenis tusschen een Aoristus en een Imperfectum, dat bij nader inzien blijkt insgelijks een Aoristus te zijn; want *ἀπέκτεινε is* - de Hr. N. moge het mij ten goede houden - Aoristus.

Pag. 17 'Verba van heerschen en *het tegendeel* enz. hebben het object in genitivo.' Wat is het tegendeel van heerschen? Dienen, als ik mij niet bedrieg. Tegenover *ἄρχειν* staan dus b.v. *ὑτακούειν δεσπόζειν, δουλεύειν*. Men zie b.v. Platon. Phaed. pag. 79, E: *τῷ μὲν δουλεύειν καὶ ἄρχεσθαι ἡ φύσις προστάπει, τῷ δὲ ἄρχειν καὶ δεσπόζειν*. Maar staat dan het objekt van die werkwoorden in genitivo?

Het wordt tijd, dat ik een einde aan deze beoordeeling make, want het zou onbescheiden zijn, voor een onderwerp, dat uit zijn aard slechts voor betrekkelijk weinigen van belang is, nog meer ruimte te eischen in een tijdschrift, welks artikelen gewoonlijk voor een rui-

meren kring van lezers zijn geschreven. Toen mij het boekje van den Heer N. door de redaktie van de Gids ter beoordeeling werd toegezonden, had ik mij gevleid, den schrijver ook op het gebied der Grieksche taalkunde die hulde te kunnen toebrengen, die hem bij zijne studiën over Nederlandsche oudheden ten deele valt. De uitkomst is eene andere geweest; nadere kennismaking met het boek heeft mij daarover die meening doen opvatten, die ik in bovenstaande recensie heb uitgesproken en toegelicht. De tijd der weekelijke, verschoonende en vergoelijkende kritiek is voorbij; want hoe minder men thans aan de philologie dien rang in den kring der wetenschappen wil inruimen, dien haar weleer geene andere waagde of ook slechts poogde te betwisten, zoo veel te strengere eischen moeten de philologen aan zich zelven doen, zoo veel te meer moeten zij de waardigheid hunner wetenschap handhaven en er voor zorgen, dat zij niet zelve aan hare tegenstanders de wapenen in de hand geve, die dezen tegen haar zouden kunnen keeren. Bij den Heer N., die mede strijdt in de gelederen dier dappere schare, die op het gebied der Nederlandsche taalkunde en der Nederlandsche oudheden de echt wetenschappelijke studie eene schitterende overwinning doet behalen op traditie en dilettantisme, behoeft het naauwelijks de uitdrukkelijke verzekering, dat het hier de zaak alleen geldt, dat ik alleen om der zaak wille mijne ongunstige meening over zijn arbeid met duidelijke woorden heb te kennen gegeven. Ik mag dus vrijelijk afscheid van hem nemen met de volgende fraaije woorden van Prutz, die ik tot de mijne maak:

> Die Sache mein' ich, nicht den Mann, was kümmert mich der Namen?
> Ich halt' es mit den Helden, die vor Ilium einst kamen.
> Erst prüften Schwert an Schwerte sie in männlichem Gefechte,
> Und dann zum Abschied schüttelte der Mann dem Mann die Rechte.

Brielle, November 1855.
E. MEHLER.

***Lotgevallen van Henry Esmond, door W.M. Thackeray. Uit het Engelsch. 2 deelen. Deventer, bij A. ter Gunne*. 1854.**

Toen Ref. het eerst met den naam des Engelschen auteurs kennis maakte, werd hem medegedeeld dat Thackeray in Engeland naast Dickens genoemd werd, en hoe kon het dus anders, of de lectuur van de 'Lotgevallen van Henry Esmond,' werd met gespannen verwachting ondernomen! Evenwel na de lezing van de 'Memoires' van Esmond, zouden wij ons zeker driemaal bedenken, eer wij den auteur met Charles Dickens op ééne lijn plaatsten, wanneer wij ten minste het hier genoemde werk alleen beschouwen. De concurrentie van de 'Henry Esmond' heeft Dickens niet te vreezen, en wanneer wij ook een in allen opzigte gunstig oordeel waagden uit te spreken, hetgeen wij niet kunnen of mogen doen - dan nog zou men een geheel ander genre vinden, dan de schrijver van den 'David Copperfield' gekozen heeft, zoodat elke vergelijking tusschen Dickens en Thackeray schipbreuk zoude lijden op de waarheid, dat twee ongelijksoortige genres voor geene vergelijking vatbaar zijn.

Henry Esmond is een boek, dat oneindig veel goeds bevat, dat op vele plaatsen van het talent des auteurs luide getuigenis geeft, en overvloeit van geestige opmerkingen, maar de reden, waarom wij bij al het goede, dat het boek bevat, geen aanprijzend oordeel mogen uitspreken, ligt grootendeels in de conceptie van het werk. Het boek heet *Lotgevallen*, het geeft ons dus *Memoires*. Niemand stelt meer prijs op deze bijdragen tot de geschiedenis dan wij. Het leven van een in de historie belangrijk persoon weder te geven, den tijd waarin hij leefde, te schilderen en op te merken, welken invloed hij op zijn tijd, en de omstandigheden op hem uitoefenden, is eene historische studie, die welligt de belangrijkste is, welke men het publiek kan aanbieden. Esmond leefde in het roemruchtig tijdvak, toen onze wakkere Willem III de vrijheid in Engeland bragt, en ook zijne gedenkschriften dus konden zeer belangrijk zijn. De auteur heeft echter een anderen weg gevolgd; hij heeft aan de Memoires van Esmond een Roman vastgeknoopt, en wat is dus het gevolg geweest van de zamenvoeging dezer twee plannen? Natuurlijk dit: dat de roman als zoodanig is mislukt, daar meestal over de personen ge-

sproken wordt, in plaats dat die zelf handelen, en dat aan den anderen kant het geschiedkundig gedeelte niet met de noodige zorg en historische studie behandeld is, hetwelk na de vele ontdekte bronnen voor dien belangrijken tijd, den auteur niet moeijelijk had kunnen vallen.

Het zou ons te verre voeren, en vreemd zijn aan ons doel, om de historie van Henry Esmond aan eene scherpe kritiek te onderwerpen. De hoofdaanmerking op den Roman echter verdient iets nader gemotiveerd te worden, opdat ook de lichtzijde niet vergeten worde, wanneer er gewezen mogt worden op den schaduwkant.

Verleid door de zucht om de geschiedenis van den oorlog tusschen Willem III en Jacobus II te verhalen, en de staatkunde dier dagen te vermelden, wijdt de auteur aan de oorlogen en veldtogten, en aan de hofintrigues vele hoofdstukken, zonder dat die belangrijk genoeg zijn voor den historicus, terwijl zij den Romanlezer vermoeijen en afmatten. Meestal spaarzaam treden de dragers der handeling zelve op om het drama af te spelen, doch meestentijds verhaalt de auteur in weinige woorden wat zij verrigtten en spraken, zonder ze handelend of sprekend in te voeren. Waar dit echter geschiedt, toont hij zich geen vreemdeling in de dramatische kunst, en zijn de gesprekken levendig en natuurlijk even als de intrigue boeijend is voorgesteld, zij deze ook ver van nieuw.

De karakters zijn zeer belangwekkend. De Lady Castlewood, de type der vrouw, Beatrix, hare coquette dochter, en vooral (al is hij een nevenpersoon) de goedhartige, kundige, doch verdierlijkte Dick, zijn den meester waard.

Had de auteur zich meer ter taak gesteld, eene aanschouwelijke voorstelling te geven, dan eene kronijk te schrijven van dat tijdvak, hij had ons tevens dieper ingeleid in den tijd dien hij beschreef. Nu blijft ons veel duister, en wij leven niet met de voorgestelde personen, omdat ons hunne omgeving niet helder en duidelijk is voorgesteld. - Zij ons oordeel dus over het geheel niet gunstig, wij brengen gaarne hulde aan vele voortreffelijke détails, en wenschen dat bij den stortvloed van vertaalde Romans - een der Egyptische plagen voor ons arm land - Thackeray niet worde vergeten, en kan het zijn, dat zijne vertolking aan eene even bekwame hand worde toevertrouwd, als die welke de Henry Esmond bij ons inleidde.

C.

***Praktische Volks-Almanak*, 1856. 3de Jaarg. *Haarlem, bij A.C. Kruseman*. 160 blz. voor 90 centen.**

Er is één dag in het jaar, waarop de anders zoo zuinige Hollander een ware verkwister wordt, en dat is, wanneer hij tegen het einde des jaars de nagedachtenis van den goeden Sint Nicolaas, nog altijd ten spijt van alle Aprilbewegers en consorten, in eere houdt en viert, door met milde hand tal van geschenken rondom zich te strooijen. Dan is de handige winkelier in zijn element en weet zijnen voorraad van allerlei beuzelingen, maar fraai en welbehagelijk uitgedost, tot verbazend hooge prijzen te verkoopen en menigeen voor allerlei snuisterijen, door den Franschman maar platweg ‘un joli rien’ genoemd, ettelijke guldens uit den zak te kloppen, omdat hij te zeer overtuigd is, dien dag zijn slag te moeten slaan. Dat begrijpen de uitgevers van almanakken ook zeer goed, en zij zorgen dan ook wel, dat tegen St. Nicolaasdag die uiterlijk zoo fraaije boekjes menigen kooper vinden, die er reeds twee dagen later niet meer de helft voor zou willen geven. Hoe menig duur betaald presentje doet dan ook op het eerste oog ontzaggelijk veel genoegen, om weldra naauwelijks meer te worden aangezien!

Waarom was de ‘Praktische Volks-Almanak’ dit jaar niet onder die indringers in de publieke gunst op St. Nicolaasdag? Hoe toch zou het debiet er door toenemen, en hoe menigeen zou dan voor vele beuzelingen dit boekske in de plaats krijgen, en dus nuttige wenken erlangen, waar hij slechts genoegen zocht. De duur betaalde snuisterijen zijn weldra onnut voor gebruik en genoegen, maar de degelijke inhoud van dit boekje zou rijke vruchten dragen, en de verspreiding daarvan het doel der wakkere medewerkers bevorderen. Wij hopen toch waarlijk niet, dat de Redactie in deze verleiding bezwaar zal zien om haren titel; want het is toch zeer *praktisch*, wanneer men zorgt vele koopers voor zijn goed te hebben! Menigeen zou het daarenboven door l'embarras du choix in handen krijgen, die het nu nooit ziet, en 't zou dus gaan als met de spijskaartjes die men aan den bedelaar geeft, en die, hoewel door dezen voor een borrel verkocht, toch ten leste in het bezit van den waarlijk behoeftige komen.

Wij hopen dit jaar den ‘Praktischen Volks-Almanak’ tegen 5 December onder de rij zijner fulpen broederen, in hetzelfde eenvoudig maar net gewaad te ontmoeten en weder even stevig van papier en band als degelijk van inhoud. Alleen rekenen wij dan op een fraaijer titelplaatje, dat nu waarlijk in al te scherp contrast staat met de vorige jaargangen. Toen had een gelukkig denkbeeld van de Redactie de stift van den teekenaar bestuurd, maar nu? Eenige *krengen* en wat men al van *krengen* maken kan! Hoe komt men aan dien wansmaak en aan zulke versletene en ouderwetsche voorstellingen in een boekje, dat daar als een type staat van den tegenwoordigen tijd van vooruitgang? Zoo ook hopen wij dat de alles behalve nieuwe corchettenkwestie geen dergelijk onderwerp uit de oude doos in den volgenden jaargang zal slepen, evenmin als wij verlangend uitzien naar een vervolg van die ellenlange ‘Wetskennis,’ die voorzeker zeer noodig, maar nooit door zulk een artikel zal verkregen worden. Beknoptheid is in zulk een Almanak noodzakelijk en even zoo een onderhoudende toon en eene aangename wijze van voorstelling; want anders slaan de meeste lezers het geheele stuk over en dan is het nut ganschelijk voorbij.

Maar daarmede hebben wij ook alles afgekeurd, wat wij meenden in dezen Almanak te moeten afkeuren; want op die enkele kleine stukjes, die voorzeker gemakkelijk door onderhoudender stof hadden kunnen vervangen worden, willen wij niet wijzen. Integendeel haasten wij ons liever het vele goede te prijzen, dat wij weder in dezen jaargang vonden, al misten wij er ook noode namen onder, die de vorige deeltjes zoo zeer opluisterden.

't Is wel een praktisch man, die dit praktische jaarboekje opent. De groote Barnum met zijne ‘lessen om rijk te worden.’ Waarom vraagt de Red. hèm niet om eene bijdrage voor den volgenden jaargang? Het zou zijne ijdelheid streelen, dat zijn roem tot in het kleine Holland verbreid is en de verleiding zou hem, tot voordeel van den Almanak, te zwaar zijn, om niet gereedelijk toe te geven. Fraai zijn de stukjes van den bij de lezers reeds gunstig bekenden *onbekenden* Ln, vooral ‘Baas worden’, dat hier te lande wel behartiging verdient. Dubbel mag dat gezegd worden van Mr. W.R. Boer's uitmuntend stukje ‘Laat u verzekeren.’ Zeer teregt wijst hij er op, hoe men ten onzent nog niet genoeg inziet, van hoe onberekenbaar gewigt het stelsel van verzekeren voor de geheele maatschappij is. Huis en goed verzekert men, maar het kostbaarste dat men bezit en dat voor menig vrouw en kroost in haren kostwinner onmisbaar mag genoemd worden, het eigen leven, dàt verzekert men niet. Het plotseling sterven van het hoofd des gezins brengt menigeen tot den bedelstaf, die zich zoo ligt eene goede toekomst had kunnen verzekeren, door eene jaarlijksche kleine opoffering aan premie. En men

vergeet, dat huis en goed altijd nog tot denzelfden prijs kunnen verzekerd worden, maar dat men ieder jaar, dat men met levensassurantie laat voorbijgaan, ook zoo veel meer moet betalen. Behartigenswaard mogen de wenken van D.C. genoemd worden ‘Wanneer een kind ter schole mag gezonden worden?’ en aardig is ‘het mooije en leelijke handje,’ waarbij de schr. wel de bekende uitgelezene mannen van Rigteren XX: 16, ‘welke linksch waren,’ had mogen opnoemen. Landverhuizing, Volksontwikkeling en het Kerkje te Oost-Zanen, zijn even als Praktijk en Theorie in den landbouw, ware sieraden van dezen Almanak, maar vooral mag dit gelden van het ‘Woord aan Armverzorgers,’ door Mr. J.T. Buys, dat eene gezette lezing, vooral van onze tallooze armenverplegers, over en overwaard is. Alweder heet het daar, en teregt, dat kennis behoort voor te zitten bij zoo nuttig, maar ook zoo hoogst moeijelijk een arbeid; kennis bij den gegoede en kennis bij den arme, om juist te handelen voor het eigen onderhoud, en om de juiste maatregelen te nemen, ten einde den behoeftigen natuurgenoot te ondersteunen in zijnen nood en op te heffen uit zijne ellende.

Hebben wij onzen goeden dunk over dit boekje niet volkomen door het bovenstaande gewettigd? Wij wenschen den ‘Praktischen Volks-Almanak’ een ruim debiet toe en zouden wel eens met een enkel woord, als voorberigt in den volgenden jaargang, willen vernemen, of de belangstelling van het publiek eene voortdurende winstgevende uitgave mogelijk maakt? Wij hopen het zeer, alsmede dat de Redactie ruimschoots ondersteuning zal blijven vinden in geschikte bijdragen bij het steeds toenemend aantal dergenen hier te lande, die door woord en pen toonen belang te stellen in vermeerdering van de kennis hunner landgenooten, als onfeilbaar middel tot algemeene welvaart.

M.

Europa. Chronik der gebildeten Welt. Herausgegeben unter Leitung von Dr. F. Gustav Kühne. Leipzig, Carl B. Lorck. 1856. *Jan.-Febr.* N°. 1-8.

Gaarne voldoen wij aan het verzoek van den tegenwoordigen uitgever der ‘Europa’, die ons onlangs de acht eerste nommers van zijn weekblad voor 1856 toezond, met uitnoodiging, daarvan eene beoordeeling in ons tijdschrift te leveren. Wij geven te liever aan die uitnoodiging gehoor, omdat wij door de lezing van het ons gewordene ons in de gelegenheid zien, met het gunstig oordeel in te stemmen, dat over de ‘Europa’ elders, in Duitschland, is uitgesproken. Wij mogen dit weekblad gerustelijk elkeen aanbevelen, die prijs stelt op meer dan enkel onderhoudende lectuur. Wat ons hier wordt aangeboden, is aangenaam onderhoudend inderdaad, maar zaakrijk tevens, en ook voor den geletterde geenszins onbelangrijk. Populairfilozofie, kunstkritiek, land- en volkenkunde, verschillende schetsen, novellen en gedichten wisselen elkander op geschikte wijze af. Een deel van het tijdschrift is daarenboven gewijd aan korte boekbeoordeelingen, een ander aan de vermelding van sommige wetenswaardige bijzonderheden uit onzen tijd, onder den algemeenen titel van ‘Kronijk’ bijeenverzameld. De naam van den redacteur, door verschillende novellen, maar vooral door menig uitstekend kritisch vertoog in Duitschland gunstig bekend, waarborgt ons eene goede bewerking van de behandelde onderwerpen. De nadere kennisneming van den inhoud zal onze gunstige verwachting niet teleurstellen. Of voor 't overige de ‘Europa’ volkomen aan het programma beantwoordt, dat wij op een van de omslagen der wekelijksche afleveringen vonden opgenomen, zouden wij niet durven beslissen. Zeker is het, dat wij daarbij ook van ‘openbare zaken en volksbelangen’ gesproken zagen, en de belofte vonden uitgedrukt, van ook deze te zullen toelichten, terwijl wij in het weekblad zelf niet alleen met geen enkel woord van eenige openbare zaak of van eenig volksbelang vonden melding gemaakt, maar zelfs een streven meenden te ontdekken, om zoo ver mogelijk van alle bemoeijing met staatkundige, staathuishoudkundige en maatschappelijke vraagstukken verwijderd te blijven. Trouwens, de ‘Europa’ kan een zeer goed, belangrijk en leerzaam tijdschrift zijn, ook al moeit zij zich niet met politiek en sociale wetenschap;

er zijn wel meer goede journalen, die in hunne programma's grooter beloften doen dan zij werkelijk houden; eindelijk is dat geen fout, die enkel aan journalen eigen is. Als ‘Kronijk der beschaafde wereld’ voldoet ook de ‘Europa’ zeer wel aan de taak, welke zij op zich heeft genomen, mits men dien titel slechts een weinig in Duitschen zin opvatte. De ‘beschaafde wereld’ in Duitschland stelt over 't geheel niet veel belang in de ‘openbare zaak’; zij politiseert gewoonlijk zoo wat bij horten en stooten, en tegenwoordig is er zeker niets, wat haar minder ter harte gaat dan de volksbelangen; de best geschreven artikelen zou zij toch overslaan, zoodra zij bemerkte, dat zij gevaar liep in hare genoegelijke rust op dat punt gestoord te worden.

Wij geven met een enkel woord verslag van den hoofdzakelijken inhoud der thans ontvangen nommers, ten einde onze lezers zelf te laten oordeelen, of zij zich eenig voordeel of genoegen kunnen verzekeren door zich het hier bedoelde tijdschrift aan te schaffen, dat, wat het materiele betreft, evenzeer wegens nette en bevallige uitgave, als wegens billijkheid van prijs (4 Thaler 's jaars voor 1½ vel druks wekelijks) is aan te bevelen.

Gelijk voor een Duitsch tijdschrift bijkans van zelf spreekt, vangt deze jaargang met een wijsgeerig artikel aan. Wij mogen intusschen den Hollandschen lezer, die gewoonlijk even bang is voor filozofie als de Duitsche er mede dweept, de geruststellende verzekering geven, dat er tot nog toe geen meerdere van dien aard in voorkomen, terwijl wij degenen, die niet zoo erg van die vrees voor filosofie zijn aangetast, wel mogen uitnoodigen met het bedoelde artikel zich bekend te maken. De schrijver, Dr. Kühne zelf, leidt het eerste nommer met een welgeschreven artikel over ‘Kracht en stof, geest en materie’ in, en verheft daarbij, schoon met gematigdheid en tevens afdoende blijken gevend van volkomen vrij en zelfstandig oordeel, eene krachtige stem tegen die natuurvorschers, die, gelijk hij het elders uitdrukt, nadat Duitschland een tijdlang naar schaduwen en regenboogkleuren gegrepen heeft, op vier beenen beginnen te kruipen om werkelijkheid te zoeken. Tot niet geringe verwondering en tevens geregte verontwaardiging van velen, is Duitschland, is het vaderland van eenen Kant, Fichte, Schleiermacher en Hegel, nu nog, in de laatste helft der negentiende eeuw, over de even belagchelijke als bedroevende vraag verdeeld, of de menschelijke geest niet misschien een voortbrengsel, eene soort van afscheidsel der hersenen is. Het is treurig, dat men nog genoodzaakt wordt, bewijsgronden bij te brengen om het bestaan van den geest als zoodanig uit te maken; nu dat echter noodig is geworden, handelt een tijdschrift als de ‘Europa’ regt, wanneer het ook zijne stem laat vernemen, en niet afgeschrikt door den stapel van schriften en tegenschriften, die Karl Vogt met zijne voor- en tegenstanders over het gezegde vraagstuk reeds hebben

uitgegeven, nog eenige argumenten bijbrengt, om het dwaze en onhoudbare van de beweringen der tegenwoordige realiteitzoekers in het licht te stellen. Vooral is dit nuttig, wanneer het, als door den schrijver, uit een vrij en rein menschelijk standpunt geschiedt, daar toch de ‘Köhlerglauben’ der wederpartij inderdaad voor een groot deel schuld heeft aan het herleven van het materialisme, en vrije taal, als die van Bodmer in zijn ‘Froschmaüsekrieg zwischen den Pedanten des Glaubens und des Unglaubens’ en van Frauenstädt in de ‘Naturwissenschaft in ihrem Einfluss auf Poesie, Religion, Moral und Philosophie’, tegenover Vogt's onfilozofische stellingen weinig gehoord wordt. Te regt bestrijdt Dr. Kühne, o.i., die stellingen vooral ook op historisch gebied. Niets dwazer voorwaar, dan de ontkenning van het wezen en het bestaan van datgene, waarvan men de gewrochten en scheppingen allerwege in de wereldgeschiedenis ontmoet en bewondert; niets bespottelijker dan het zelfstandig, vrij en wereldbeheerschend wezen des geestes te loochenen, eenvoudig omdat b.v. de vinder van een nieuw denkbeeld door eene of andere natuurkracht verhinderd kan worden zelf aan zijne gedachte uitvoering te geven, alsof niet de gedachte zelve voortleefde om door andere individuën hare verwezenlijking te vinden. Op het zuiver wijsgeerig terrein, waarop de Heer Kühne zich, in 't vervolg van zijn stuk, tegenover de tegenwoordige materialisten waagt, had hij, zouden we meenen, welligt beter gedaan, als hij met Bodmer (bovengen.) en anderen zich tot de streng kritische bewijsmethode had bepaald; d.i. indien hij zich in 't eenig mogelijke middenpunt aller wijsbegeerte, in het eigen, geestelijk zelfbewustzijn had geplaatst, en vandaar uit, van uit het standpunt der zelfbewuste rede, de onbevoegdheid van den natuurvorscher had aangetoond, om over wijsgeerige onderwerpen mede te spreken, die in al zijne redeneringen de onmiskenbare bewijzen geeft, dat hij veel over de natuur en de stof, maar in 't geheel niet over den geest heeft nagedacht, en niet eens beseft, wat het eigenlijk beteekent, over het denken na te denken. De stellingen van Dr. Kühne, zij mogen den opregt geloovige voor 't meerendeel niet twijfelachtig schijnen, blijven voor hem, die strenge wetenschap wil, niet anders dan beweringen, - het gewone gebrek van alle dogmatiek in de wijsbegeerte. Zal het materialisme, dat zelf niets anders dan eene dogmatiek is, zoo dan al de meest platte en ruwe, met kracht worden neergeworpen en het spiritualisme zijn regt behouden, het kan niet anders dan door de wapenen der kritische wijsbegeerte. Ware deze laatste, de wijsbegeerte van Kant en Fichte, zich zelve trouw gebleven, ware zij niet van transcendentaal, dat zij was en dat zij had moeten blijven, in de stelsels van Schelling en Hegel, ja, bij Fichte zelf, in zijne laatste schriften, weder transcendent geworden, en alzoo weder zelve aan 't dogmatiseren gegaan, wij hadden welligt nimmer den terugkeer van de meest onzinnige en tevens van de meest troos-

telooze dogmatiek te betreuren gehad. Dan - dit alles zou ons te ver leiden; wij hebben eene inhoudsopgave van een weekblad te leveren, niet een eigen wijsgeerig vertoog. Zij het bovenstaande voldoende om den denkenden lezer te overtuigen, dat de ‘Europa’ hem ook nog stof tot overpeinzing kan verschaffen. Wij gaan over tot de beschouwing van minder afgetrokken lectuur.

In het vijfde nommer vonden wij eene redevoering van Dr. Otto Linné Erdmann, Hoogleeraar der chemie te Leipzig, over de Universiteiten en de praktische toepassing der wetenschappen, die ons voorkwam allezins opmerking te verdienen. De spreker komt vooral op tegen de onjuiste meening van sommigen in onzen tijd, die zich verbeelden, dat de beoefening eener wetenschap onnut is, zoodra zij geen onmiddellijk praktisch resultaat oplevert. Ook bij ons vindt die meening ingang. Zeer te regt vangt Prof. Erdmann aan met de vraag: wat is nuttig? - eene vraag, waarvan in dezen werkelijk alles afhangt, en die meestal uitsluitend met het oog op het stoffelijk welzijn der volken beantwoord wordt, als ware de bevordering van de hoogere belangen des menschen onnut. Maar ook met opzigt tot het bloot stoffelijk voordeel der menschheid betoogt de spreker door verschillende welgekozen voorbeelden, dat de regte beoefening van elk vak van studie, dat den naam van wetenschap verdient, in 't eind de aanleiding kan worden van dikwijls geheel onvoorziene gebeurtenissen, die van haren kant weder gewigtigen invloed uitoefenen op de materiele welvaart van geheele natiën. Zoo, o.a. de studie der oude handschriften, die het herleven der oude letteren ten gevolge had, en daardoor eene der oorzaken werd van de kerkhervorming, welke op hare beurt weder zoo veel heeft bijgebragt om den handel en de nijverheid der noordelijke natiën te bevorderen, en waaraan zelfs het bloeijende Nieuw-Engeland voor een groot deel zijn ontstaan te danken heeft gehad. De leer van den Heer Erdmann verdient te meerdere erkenning, naarmate juist de beoefenaren van zijne, bij uitnemendheid praktische wetenschap, maar al te dikwijls geneigd zijn alle andere vakken te verachten, wier studie niet altijd dadelijk zigtbare en tastbare resultaten oplevert. Wij hopen intusschen, dat Prof. Erdmann bij eene volgende gelegenheid eens eene redevoering zal houden, waarin hij Duitschlands jongelingschap waarschuwt, het leven niet om de wetenschap te vergeten, - iets, waartoe men, bij de beoefening van andere wetenschappen dan de zijne, vooral in Duitschland, menigwerf niet minder geneigd is, dan om te vervallen tot het andere uiterste.

Eene kritische beschouwing van Dr. Kühne over Ludwig Tieck, voorkomende in het 7de nommer, kan, bij vergelijking met het straks vermelde artikel, welligt strekken om ons te overtuigen, dat de redacteur der ‘Europa’ toch als letterkundig beoordeelaar hooger staat dan als wijsgeerig denker. Het bedoelde stuk bevat eene

scherpe en, zoo wij meenen, zeer juiste karakteristiek van den nu juist vóór drie jaren gestorven dichter. Met prijzenswaardige zachtheid gispt de beoordeelaar de feilen in Tieck's karakter; des te strenger luidt zijn vonnis over de rigting door hem gevolgd, - een vonnis, door het thans levend geslacht vrij algemeen bekrachtigd. Te regt roemt het de schrijver in Tieck, dat hij meerendeels vrij bleef van de dwaasheden, tot welke de meeste zijner geestverwanten vervielen, en vooral dat hij in leven en sterven bewezen heeft, niet als sommigen van hen in dat ‘daemonische’ te zijn ondergegaan, dat zij zochten en meenden te beheerschen, maar dat juist eindigde met hen te overmeesteren en hunne nergens meer gebondene fantazie op 't laatst uitsluitend bij de ‘nachtzijden van den menschelijken geest’ verwijlen deed. Het volgende als proeve, - tevens eene bijdrage tot de karakteristiek der gansche romantische school. Het is het slot van het vertoog over Tieck, waaraan wij straks ook de uitdrukking ontleenden, met welke onze schrijver de tegenwoordige materialistische natuuronderzoekers aanduidt. ‘Tiecks Leben als Mensch war fast nur ein einfaches Gelehrten- und Bücherleben, aüsserlich nur durch einen längeren Aufenthalt in Italien und eine Reise nach Paris und London unterbrochen, innerlich aber bei der Bedeutsamkeit seiner Eingebungen und der Innigkeit seiner Freundschaftsbündnisse ein ebenso tiefes wie ergiebiges. Ueber die Mysterien seiner Wahlverwandtschaften in Jena und Ziebingen fehlen uns Aufschlüsse, die wohl niemand als Tieck geben konnte, wenn er durfte. Zu Tage liegt aber in seinen Bekenntnissen an den letzten jüngeren Freund in Berlin die Thatsache seiner Visionen und seiner somnambulen Anfälle schon in früher Jugend. Himmel und Hölle kreutzten sich seltsam in seinen Verzückungen, die ihn bis in 's hohe Alter hinauf in einem wunderbaren Verkehr mit Geistern und Schattengestalten erhielten, wie ihn sonst nur Justinus Kerners und Eschenmayers Nachtwandeleien offenbaren. Bezeichnend war für den Knaben die traumhafte Wirkung in der Erscheinung König Friedrichs bei einer Revue in Berlin, wo das scharfe blaue Auge des grossen Königs ihn mitten im Taumel des Hurrahrufes seltsam fixirte; ebenso magisch der Anblick des fliehenden französischen Revolutionsheeres, das er als Student auf einem Ausfluge von Göttingen nach Strassburg in zerstreuten Staufen zerstieben sah. - So waren selbst die grossen Momente der Weltgeschichte vor Tiecks inneres Auge nur wie Traum- und Geistererscheinungen getreten. So löste sich für ihn Alles auf in Wunder und magischer Gewalt. Zukünftige Zeiten werden staunen über die Transscendenz dieser specifischen Romantik. Das gegenwärtige Deutschland ist der Krankhaftigkeit dieser poetischen Trunksucht sammt den Nachwehen dieser Ironie entrückt. Es sind entgegengesetzte Gefahren, die das Geslacht von heute bedrohen: der Materialismus in seiner nüchternen Plattheit und in seinem nachten Aberwitz. Wir haschen

nicht mehr nach Schatten und Regenbogenfarben; aber Einige fangen an auf allen Vieren zu Kriechen um Reales zu fassen.'

Onder de kritische en historische stukken, voorkomende in deze afleveringen, hebben wij nog te vermelden: 'Shakspeare's Sturm auf der Münchener Bühne und Kaulbachs Macbeth', door Adolf Leising, - 'Zu Mozarts hundertjährige Jubelfeier', door F.G. Kühne, - eenige merkwaardigheden uit het leven van den Russischen Generaal von Toll, getrokken uit Bernhardi's gedenkschriften van dezen veldheer, - eene levensschets van den onlangs overleden Iwan Feodorowitsch Paskewitsch, - en 'Bodenstädts Demetrius und der Schillersche Entwurf', door F.G. Kühne. - Wij onthouden ons van nadere beoordeeling, om ons verslag niet onnoodig te rekken. Het bovengezegde zal, meenen wij, voldoende zijn om eenig denkbeeld te geven van den aard en de gehalte der hier geleverde artikelen.

Onder de schetsen en novellen, die over 't algemeen nog het grootste gedeelte der 'Europa' innemen, schijnen ons bijzondere vermelding te verdienen: 'Das Judenmädchen' van Andersen, als al wat uit de pen van Andersen komt, lief en bevallig en van eene voortreffelijke strekking, zonder dat gedwongen zoeken naar het naïeve, dat men wel eens bij dezen schrijver vindt, - en: 'Ein Schwert im Orient', door Karl Koch, de geschiedenis van eene Chorassankling, sinds jaren het heilig en gelukbrengend eigendom van een magtig geslacht, maar sinds zij in een onregtvaardigen krijg door den laatsten dier familie verloren werd, telkens eerst de kracht, daarna het verderf van elken opvolgenden bezitter, - eene levendige schets van Oostersche zeden en begrippen en tevens eene niet onbelangrijke bijdrage voor de geschiedenis der vroegere Russisch-Oostersche oorlogen. - Andere studiën en schetsen gaan wij met stilzwijgen voorbij, schoon wij daarmede niet gezegd willen hebben, dat zij de aandacht des lezers onwaardig zouden zijn. Minst van allen zou dit beweerd kunnen worden van de teekeningen uit Weenen door Jeanne Marie, voorkomende in de vijfde en negende aflevering. - De gedichten, welke wij hier en daar in het besproken tijdschrift aantroffen, kwamen ons niet voor eene bijzondere gunstige vermelding te kunnen regtvaardigen.

Wij besluiten met den verdienstelijken redacteur gelijken ijver voor de verdere vervulling zijner taak te blijven toewenschen als hij tot heden heeft betoond, en den uitgever krachtige ondersteuning in zijne onderneming, ook hier, in ons vaderland.

v.L.B.

***Baruch von Spinoza. Drama in* 5 *Aufzügen. Von Caroline Louise. Berlin, F. Schneider u. C^{o}*. 1855.**

Wanneer vreemden zich beijveren om onzen beroemden en weinig bekenden wijsgeerigen landgenoot door dramatische of romantische kunstwerken ook bij het grootere publiek in te leiden, is wel het minste wat wij van onzen kant doen kunnen, van die pogingen tot popularisering des Hollandschen wijsgeers althans met een woord kennis te nemen. Gelukkig volgt daaruit echter nog geenszins, dat wij den uitslag dier pogingen altijd moeten toejuichen. Ware dit zoo, het zou ons leed zijn in het onderhavige geval. Dan toch zouden we ons verpligt achten, van het nieuwe, boven vermelde tooneelstuk eene gunstige beoordeeling te leveren, terwijl wij niet inzien, hoe dit met eerbiediging van den goeden smaak doenlijk ware.

Na Auerbach's Spinoza, waarvan wij vroeger genoeg gezegd hebben, om thans met de bloote vermelding te kunnen volstaan, en na Gutzkow's Uriel Acosta was een nieuwe greep in het leven van den denker eene gewaagde onderneming, was het gewaagd, in de zedelijke en godsdienstige toestanden, in welke hij en zijne tijd- en geloofsgenooten verkeerden, de bouwstoffen voor een nieuw dramatisch kunstgewrocht te gaan opzoeken. Vooral Gutzkow scheen hier den weg tot nieuwe proeven voor goed te hebben afgesloten. Het ware moeijelijk de idee der Spinozistische rigting, voor zoover die op het leven betrekking heeft, anders en beter op te vatten dan Gutzkow in zijn Acosta heeft gedaan. Het is bij hem de worsteling der vrije gedachte tegen gewoonte, overlevering en vooroordeel, maar nog niet tot rijpheid gekomen, nog magteloos, nog overwonnen, een strijd, te regt verpersoonlijkt in den ongelukkige, die de waarheid wel ziet doorschemeren door de nevelen van het bijgeloof, maar de kracht niet bezit ze te grijpen en vast te houden, en die niet op zich zelven alleen, maar op menschen steunt, om eindelijk het beklagenswaardig slagtoffer te worden van zijne eigene zwakheid en van den haat dier menschen, bij wie hij ten onregte zijn heil en behoud had gezocht. Maar het is tevens ook de profetie van gelukkiger dagen, als de menschheid wijzer en verlichter zal zijn geworden, en ook zonder voorbede van den priester zal mogen opzien tot den God dien zij aanbidt, - eene voorspelling, uitgesproken door den zelf-

moordenaar, het oogenblik van zijnen dood, en verzinnelijkt voor het oog des toeschouwers door de stil mijmerende figuur van dien knaap, die, man geworden, met kracht het zwak aangevangen werk zal voortzetten en de eerste moedige schrede wagen op het moeijelijke en gevaarvolle pad der vrije en zelfstandige ontwikkeling. En eindelijk: ‘de kerk overwint: twee offers zijn gevallen!’ Neen, Rabbi! de kerk overwint niet: de zegepraal der vrijheid begint met den dood van haren eersten martelaar! - Dat alles, zouden wij meenen, is de gedachte van Spinoza, in haren invloed op het leven regt begrepen en echt dramatisch opgevat. Wij spreken niet van andere voortreffelijkheden in Gutzkow's dichtstuk, niet van die schoone vrouwenfiguur, veel sterker om het leed te dragen met hare liefde, dan de van nature krachtiger man dien zij bemint, noch van die nevenpersonen, die elk eene schaduwzijde van het menschelijk karakter, edoch nergens eene volslagen duisternis der menschelijke ziel vertoonen, noch ook eindelijk van den schoonen versbouw van het gedicht, genoeg door anderen geroemd, en algemeen erkend. Maar één meesterlijke greep van den dichter verdient hier juist in 't bijzonder onze opmerkzaamheid, daarin bestaande, dat Gutzkow zijn Spinoza niet dan als knaap op het tooneel laat verschijnen. Het is regt, dat de toeschouwer hem op den achtergrond ontwaart, en het stuk geeft ook genoeg te kennen, dat hij het zijn zou, die op den voorgrond zou staan, indien de gordijn weder werd opgehaald. Maar Spinoza, als verpersoonlijkte profetie eene uitstekend dramatische figuur, is als mensch en als wijsgeer volstrekt onbruikbaar voor tooneelheld: het denken als denken laat zich niet veraanschouwelijken; eene levende abstractie als zoodanig ten tooneele te willen voeren, is onzin.

De dichteresse van het straks vermelde nieuwe drama schijnt dit anders te begrijpen. Zij schijnt het toch eigenlijk jammer te hebben gevonden, dat Spinoza bij Gutzkow alleen als knaap optreedt, en heeft dus hare Muze aan 't werk gezet, om hem als zelfstandig denker en gewapend met een volledig en welafgerond wijsgeerig stelsel op de planken te voeren. Dat er van zulk eene onderneming niet veel teregt kan komen, is ligt te begrijpen. De uitwerking van het denkbeeld stemt dan ook volkomen met de gehalte van het denkbeeld zelf overeen. In het drama van Mejufvrouw of Mevrouw Caroline Louise (wij hebben de eer niet de dichteres anders dan uit hare voornamen en uit dit haar mislukt kunstwerk te kennen) is Spinoza het vervelendste wezen, dat wij ons herinneren ooit op het tooneel ontmoet te hebben. Hij is, zoo als een verpersoonlijkt systeem onvermijdelijk zijn moet, als uit één stuk steen gehouwen; in hem is noch strijd, noch overwinning, in zijn karakter nergens eenige ontwikkeling, en de liefde en de wederwaardigheden des levens maken op hem omtrent evenveel indruk als de storm en regen op een marmeren beeld. Daarbij is hij ondragelijk pedant, werpt met goud

om zich heen - hij, de zuinige, nijvere brillenslijper, wiens hooge wijsgeerige deugd in het verstandig afwijzen, niet in het roekeloos wegwerpen van het overtollige bestond, - en bewijst daarmede zijne filosofische verachting voor het aardsche slijk. Wat nog het ergste is, hij houdt te pas en te onpas ellenlange redevoeringen, waarschijnlijk om het publiek onder de hand een cursus van Spinozistische wijsbegeerte te geven, die trouwens voor 't overige met de ‘Ethica’ niets anders gemeen heeft dan de dorheid en de duisterheid van den vorm, en zeer veel overeenkomst met het Spinozisme der jongere Hegelianen, weinig met het Spinozisme van Spinoza bezit. Of Caroline Louise de schriften van den wijsgeer gelezen heeft, kunnen wij uit haar werk niet beoordeelen; wij zouden veeleer geneigd zijn er het tegendeel uit op te maken. Ook begrijpen wij moeijelijk, hoe iemand, die de ‘Ethica’ en den ‘Tractatus theologico-politicus’ slechts eenigermate kent, niet onmiddellijk inziet, dat het meest onpoëtische aller vijsgeerige stelsels wel het meest ongeschikte ding ter wereld is om in een dramatischen vorm te worden omgegoten; Auerbaeh kon in zijn ‘Denkerleben’ met voeg eenige levensbeschouwingen van zijn wijsgeer te pas brengen; maar zijn boek is ook eigenlijk niet anders dan een leven van Spinoza in romantisch kleed; en dan nog verschijnt er deze niet, zoo als hier, met een volkomen afgewerkt systeem, dat, in versmaat voorgedragen, in versmaat bestreden en in versmaat verdedigd, òf eene parodie op zich zelf wordt, óf iets geheel anders dan het oorspronkelijk was. In één woord, strekten de werken van Auerbach en Gutzkow om ook bij dat gedeelte van het beschaafd publiek, dat Spinoza niet leest en niet lezen kan, eenige sympathie voor hem en zijne vrijere, zelfstandige rigting te wekken, geen grooter ondienst kon men Spinoza bewijzen, dan door hem te schilderen zoo als Caroline Louise gedaan heeft.

Wat de overige personen van het bedoelde tooneelstuk betreft, zij komen, ten opzigte van hunne dramatische waarde, volkomen met den held overeen. Zoo het verdienste mag heeten in een schouwspel, dat de karakters zich zelven steeds gelijk blijven, dan is die hier zeker niet te miskennen. Zij is hier echter, naar onzen smaak, nog al overdreven: geen enkel van die karakters ondergaat, wat er ook gebeure, slechts de geringste verandering, en in 't eind van 't stuk zijn ze alle omtrent nog op dezelfde hoogte, waarop wij ze bij den aanvang hebben gevonden, zoodat men met reden mag veronderstellen, dat zij er niets bij zouden gewonnen noch verloren hebben, indien al het in den tusschentijd gebeurde niet ware voorgevallen. Of die karakters op zich zelf echter goed geteekend zijn? Wat Miriam, Chisdaï den verrader en den ouden Benjamin betreft, - alle bij onze lezers bekende figuren, - gelooven wij de vraag toestemmend te mogen beantwoorden, met de opmerking evenwel, dat daarvan de verdienste ziet zoo zeer aan de dichteres toekomt als wel aan an-

deren, die reeds vóór haar diezelfde karakters geteekend hadden. De onvermijdelijke dochter van van den Ende is, zoo mogelijk, nog pedanter dan Spinoza zelf, en houdt niet minder langdradige redevoeringen dan hij. Van den Ende zelf is onbeduidend; Kerkering, de man van de wereld, is even vervelend geestig op zijne manier, als Spinoza vervelend ernstig.

Vraagt men ons naar de zoogenaamde ‘intrige’ van het stuk, wij hebben den lezer eenvoudig naar het leven van Spinoza door Colerus en naar Bayle's Dictionnaire te verwijzen. De oproeping van Spinoza in de synagoge, zijne verbanning, en als tusschenspel zijn liefdesavontuur met de dochter van van den Ende, - dat, waar of verzonnen, in elk geval nu nog al afgezaagd begint te worden, - ziedaar de hoofdgebeurtenissen waarmede wij worden beziggehouden, - gebeurtenissen nog dramatisch genoeg, indien ze in hare beteekenis voor het leven der handelende personen werden opgevat, maar volstrekt ongeschikt voor het tooneel, als men ze, gelijk hier, eenvoudig ziet gebeuren zonder er óf den zin, óf de gevolgen van te kunnen verstaan.

Van aanhalingen willen we onze lezers liefst verschoonen, uit vrees van hen al te zeer te vervelen. Ook achten wij het onnoodig verder hunne aandacht op bijzondere tooneelen te vestigen. Deden wij het, wij zouden daarmede geen andere bedoeling kunnen hebben dan sommige aan te wijzen, waarin buitengewone wansmaak doorstraalt, zoo als b.v. in dat tooneel, waar een gemeene schagcherjood in tegenwoordigheid van Kerkering en Olga (met dezen zoeten, romantischen naam is hier van den Ende's geleerde dochter begiftigd) tegenover Spinoza verschijnt, of dat andere, waar Spinoza door het Amsterdamsche Jodengepeupel wordt aangerand, en in die onaangename nabijheid (door wie de Breêstraat en Anthonie-sluis kent hem zeker niet benijd) alweer eene filosofische redevoering houdt, waarvan de arme Joden natuurlijk niets begrijpen ('t geen hun trouwens niet kwalijk te nemen is, daar Spinoza zich als gewoonlijk niet zeer duidelijk uitdrukt), maar waardoor zij toch eenigermate tot bedaren worden gebragt, - waarop rabbi Morteira met eene goudbeurs verschijnt, om daarmede, niet zeer menschkundig voorwaar, Spinoza voor 't oog van 't gansche volk om te koopen, 't geen echter, gelijk van zelf spreekt, mislukt, en ook alleen dient, om Spinoza gelegenheid te geven, als een echt tooneelheld, de goudbeurs met verachting midden onder 't volk te werpen (het is de tweede in een paar dagen, waarmede hij zoo los omgaat), - of eindelijk - - - maar het aangehaalde zij reeds meer dan voldoende. Eén dramatisch moment trok, we erkennen het, in het stuk onze meer belangstellende aandacht; het is het oogenblik, waarin Kerkering zich getroffen voelt door de schoonheid van Miriam in haren toorn; ongelukkig is dat moment niet geheel oorspronkelijk en staat het als navolging ook beneden het origineel.

‘Dies Weib ist wunderschön in ihrem Zorn!’

roept Kerkering uit. Beter zegt Don Carlos:

‘Beim wunderbaren Gott - das Weib ist schön!’

Wat ten slotte de strekking van het stuk moet verbeelden, hebben wij niet kunnen ontdekken. Evenmin wat de dichteresse bewogen kan hebben het zamen te stellen, zoo niet de lust, om ook eens een filozofisch drama in de wereld te zenden, - onzalig denkbeeld, waarvoor wij hopen dat zij in 't vervolg bewaard moge blijven. Wij beklagen de tooneelspelers, die ooit gedoemd mogten worden dit langwijlig stuk met al zijne wijsgeerige verhandelingen en schooltermen van buiten te leeren; wij bewonderen hun geheugen, indien zij er kans toe zien, en niet minder het geduld van de toeschouwers, die zich in staat mogten gevoelen, eene voorstelling van den ‘Baruch von Spinoza’ ten einde toe zonder geeuwen bij te wonen.

Waarom wij meenden hier eene kritiek, althans eene korte beoordeeling van dat zoogenaamde drama te moeten leveren? Vooreerst om de straks in den aanvang van dit artikel gemelde reden: omdat wij Nederlanders toch wel kennis dienen te nemen van wat in den vreemde over een onzer meest beroemde landgenooten voor den volke geschreven wordt, ook al is het slecht. Maar bovendien ook om ons te kwijten van een pligt der menschlievendheid: om namelijk tegen eene onaangename teleurstelling degenen onzer lezers te waarschuwen, die, belangstellend in al wat op Spinoza betrekking heeft, welligt door den titel van het hier besproken tooneelstuk verleid mogten worden, dat prul uit Berlijn te laten ontbieden. Wie ons de eer bewijst, ons boven eenigzins gemotiveerd oordeel niet geheel te mistrouwen, zal thans niet wenschen, den voorraad der exemplaren te helpen verminderen, die bij den Heer Schneider of elders nog aanwezig mogten zijn.

v.L.B.

Een Christen zendeling in de zesde eeuw.

The third Part of the Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus. Now first edited by W. Cureton, M.A.F.R.S. Chaplain in ordinary to the Queen and Canon of Westminster. - Oxford, at the University Press. M. DCCC. LIII. VI (met het titelblad VIII) pagg. engelsch en 418 syrisch in 4to.

Zoo als wij in het dagelijksch leven menschen ontmoeten, die onrustige tijden beleefd of weinig bekende streken doorkruist hebben, en ons niet zoozeer door hunne kunst van verhalen of door hunne opmerkingen en gevoelens, als door den inhoud hunner mededeelingen innemen; zoo bestaan er ook literaturen, wier schoonheid van vorm in veel mindere mate tot opmerkzame beoefening lokt, dan de berigten die zij voor de weetgierigheid van andere tijden en volken bewaren. Maar even als uit de lotgevallen van hen, die veel ondervonden hebben, een charakter en eene verstandsontwikkeling voortkomen van geheel exceptionelen aard en dus de kennismaking overwaardig, zoo paren ook die in een aesthetisch opzigt minder bedeelde geschriften aan het belang van den inhoud bijna altijd dat van merkwaardige voortbrengselen van den menschelijken geest. Tot deze klasse behoort onder anderen de *syrische* literatuur (ik zeg met voordacht niet *letterkunde*, omdat dit woord niet dan de *wetenschap omtrent* de literatuur kan beteekenen, en eene uitdrukking als het duitsche *Schriftenthum* verwachten wij van onze toongevende schrijvers nog altijd te vergeefs), van welke nog een duitsch schrijver uit de laatste jaren te regt of te onregt beweert, dat zij door onze landgenooten meer dan het wezen moest verwaarloosd is, maar die bij nader onderzoek uit beide de

aangeduide gezigtspunten de aandacht niet onbeloond zal laten. Een voorbeeld geeft het werk, welks titel aan het hoofd van dit opstel staat geschreven. Het is ons voornemen, na eenige voorloopige beschouwingen omtrent de literatuur waaraan het is ontleend, de tijden die het behandelt en de plaatsen die wij tot regt verstand van het volgende ons moeten voorstellen, een van de vele nieuwe feiten mede te deelen, die daarin voor de eerste maal voor de historische wetenschap toegankelijk worden gemaakt; een feit dat, zoo wij vertrouwen, ook bij vergelijking met tegenwoordig bestaande inrigtintingen en toestanden, de belangstelling van velen zal gaande maken.

I.

Van den zoogenoemden semitischen taalstam, tot welken, behalve het hebreeuwsch, ook het arabisch met zijn zijtak het aethiopisch of de kerktaal van Abyssinië, en het aloude assyrisch behooren, werd de grammatisch minst ontwikkelde vorm oudtijds in het land Aram, d.i. van den Libanon tot aan den Tigris, en van de grenzen van Arabië tot die van Armenië, derhalve in Syrië, Mesopotamië en Babylonië gesproken. Deze hoofdtak van het semitisch bleef intusschen niet overal en altijd dezelfde, evenmin als iedere andere taal, maar werd in het vlakke rijk van Babylon anders gesproken dan in het bergachtige noordwesten, en zoo ontstonden de onderscheidende trekken tusschen het zoogenoemd *chaldeeuwsch*, het oudere, babylonische dialekt, dat ons de Joden in eenige hoofdstukken van den hebreeuwschen Bijbel, in de Targûmîm of omschrijvingen van heilige boeken tot synagogaal gebruik, en in den Talmûd hebben overgeleverd; en het arameesch der oostersche kerk, dat wij onder den naam van *syrisch* kennen. Het is bekend, dat na de babylonische gevangenschap de oude, krachtige, classische taal der propheten in den mond des volks hoe langer hoe meer plaats begon te maken voor het arameesch; dat de ‘hebreeuwsche’ woorden in het Nieuwe Testament (*Talitha Kûmi;* Eli, Eli, lama *sabachthani*, enz.) tot de aramesche taal behooren; dat ook het hebreeuwsch der Joden hoe langer hoe meer ara-

meesch gekleurd voorkomt, zoo als daarentegen hun arameesch hoe langer hoe onzuiverder wordt, en de beide talen in later tijd tot een tweeslachtig schrijfdialekt zamensmelten. Een geheel andere invloed werkte daarentegen op het arameesch der inboorlingen. Toen Alexander de persische heerschappij had vernietigd en vervolgens onder de Seleuciden eene menigte weinig bemiddelde, maar beschaafde en geletterde Grieken naar het rijke en zinnelijke Oosten stroomden, lag Syrië het eerst voor de hand; en de aan den semitischen stam eigene taaiheid (men denke aan Joden en Arabieren) hield den stroom der westersche beschaving in zoo verre binnen zijne grenzen, dat in plaats van eene grieksch sprekende en onzelfstandige, van buiten opgelegde geleerdheid, zoo als overal elders (Pergamos, Alexandrië), eene ijverige navolging der grieksche meesterstukken in de moedertaal ontstond. De daaruit voortkomen de nieuwe ontwikkeling èn in de taal, die zich door vertalingen vooral eene menigte wendingen en woorden eigen maakte, èn in de literatuur en beschaving-zelve, die zich van de vroegere nuchterheid en apathie tot nooit gekende veelzijdigheid en levendigheid verhief, kon wel niet opwegen tegen de zelfstandigheid en aangeboren kracht der hebreeuwsche zuster, maar bevorderde aan den anderen kant de opname van nieuwe, voedende elementen, die het volk tegen barbaarschen invloed krachtig beschermden. Tegen dit voordeel kwam ook de slaafsch overgenomen grieksche periodenbouw, met den onvermijdelijken nasleep van niet-semitische partikels en constructiën, niet in aanmerking. De magtigste bescherming verleende echter aan de sporen eener aramesche nationaliteit het Christendom, dat juist door den band tusschen de aramesche en grieksche wetenschap, en de deelneming der eerste aan de pogingen der laatste om de christelijke leer zuiver voor te stellen, voor de afdwalingen van een Manes en dergelijke sectenhoofden bewaard bleef; en eerst toen werd een einde gemaakt aan de syrische literatuur, toen de arabische geest, grootendeels door hare hulp, zich tot haarsgelijken verheven had en door de gunst der beheerschers des lands, in de dertiende eeuw ongeveer, de eindelijke zegepraal behaalde. Reeds de eerste eeuw na Christus zag die aramesche kerk ontstaan; iedereen kent de sage van de briefwisseling tusschen den Heiland en ‘Abgar’ den koning van Edessa. De leer der kerkvergadering van Nicaea werd

in die zelfde stad gehandhaafd door Ephraïm, den bekende van Basilius den Groote, wien de grieksche kerk den naam van den Syriër bij uitnemendheid toekende, en dien de inheemsche overlevering als verdediger der orthodoxie met allerlei legenden als met eene burgerkroon versiert. De school van Edessa, de dochter der antiocheensche, was als zij minder op de wijsgeerige dan op de historische beschouwing der godsdienstleer gerigt en onderging het lot der getrouwste aanhangers van deze, van n.l. wegens nestoriaansche ketterij veroordeeld te worden. En de hoofd vertegenwoordiger der syrische haerese der tweede eeuw, van het synkretisme dat christendom wilde blijven, Bar-daizon (*Bardesanes*), almede uit Edessa afkomstig, verdiende een naauwkeuriger onderzoek dan hem tot nog toe, trots enkele loffelijke pogingen, is ten deel gevallen. Eindelijk de voortreffelijke bijbelvertaling, de oudste die van het N.T. bestaat, en de eerste van het Oude die van christenhanden kan afkomstig zijn, is onder den naam van Pheschîttô (ܦܫܝܛܬܐ) aan niemand onbekend, die zich met godgeleerde studie heeft onledig gehouden; waarop later nog andere in de syrische taal gevolgd zijn. Het dialekt, waarvan zich de schrijvers der syrische kerk bedienen, is niet geheel eenvormig (er bestond onderscheid vooral tusschen oost- en west-syrisch), maar heeft zich toch door verschil van tijd en plaats scherp genoeg van de chaldeeuwsche vormen gescheiden; het alphabet is een geheel van het hebreeuwsch-chaldeeuwsche afwijkende tak van het oud-aramesche, die in twee hoofdvormen, het oudere, lijvige estrangelô en de onderling naauw-verwante cursive charakters der Nestorianen en Maroniten, voorkomt. Het maronitische schrift heeft het voorbeeld voor de gebruikelijke drukletters geleverd, maar de Oxforsche akademische drukkerij bezit estrangelô-typen volgens het model van het handschrift, naar hetwelk de Eerw. Cureton het bovengemelde werk heeft uitgegeven; anderen werden reeds vroeger in Italië en Engeland gebruikt. Zoowel de persische als de armenische literatuur is onder den invloed der syrische geleerden ontstaan; het mongoolsche schrijft wordt door velen van het estrangelô en uit het onderwijs van syrische geestelijken afgeleid; terwijl het zeker is, dat het arabische charakter van den Qorân (niet het zuid-arabische, himjaritische of zoogen. *musnad*) door het streven naar snelschrift uit het syrische is ontwikkeld, en de arabische lite-

ratuur aan syrische voorbeelden en bemiddeling haren oorsprong te danken heeft. In het eind verzwolg zij geheel wat van syrische literarische werkzaamheid nog over was, en de verwoesting van kloosters en kerken, de natuurlijke hoofdzetels van deze, heeft ons van eene menigte geschriften beroofd, wier vroeger bestaan ons alleen nog uit den catalogus van Ebedjeschû den metropoliet van Zaubô kan blijken. Als spreektaal is alleen het nieuw-syrisch, een diep bedorven dialekt, in het noorden van Aram, vooral aan het meer Orûmiah, overgebleven, om niet te gewagen van het kerkelijk gebruik, dat immers ook geen regt geeft om b.v. eene latijnsche of oudarmenische spreektaal in deze dagen aan te nemen. Intusschen heeft juist dat kerkelijk gebruik ons in de gelegenheid gesteld, om spoedig vorderingen te maken in de kennis der taal en het regt verstand van hetgeen ons in spijt van alle ongunstige omstandigheden is bewaard gebleven.

In de dalen van den Libanon namelijk woonde de syrisch sprekende secte der Maroniten, die, na eene afscheiding van zes eeuwen, zich in de laatste jaren van het koningrijk Jerusalem aan de latijnsche kerk verbond. Aan taal en ritueel werd niets noemenswaardigs veranderd, en zoo kwamen dan in het begin der zestiende eeuw maronitische afgevaardigden op het groot lateraansch concilie te Rome, die geen latijn verstonden. Door de sedert deze afgevaardigden vernieuwde verbinding met de hoofdstad der katholieke wereld werd in de eeuw der collegia, in 1584, de maronitische katholieke kerk met een collegium ter opleiding harer geestelijkheid verzorgd, en reeds aanvankelijk de grond gelegd voor de beoefening der taal en geschriften ook door vreemdelingen. Velerlei boeken vermogten echter de Maroniten niet te geven: tot het noodigste voor kerkelijk en taalkundig gebruik bepaald, zouden zij niet die belangstelling voor hunne nationale wetenschap hebben kunnen opwekken, ware niet eene andere bron geopend, die tot de rijkste mag gerekend worden, nog ooit aan onzen weetlust te beurt gevallen. Wanneer men van Caïro eene lijn trekt tot aan de Middellandsche zee, ongeveer in noordwestelijke rigting, dan ligt nagenoeg op de helft van dien afstand het beroemde woeste dal der Natronmeren, van ouds gezocht door diegenen die zich als kluizenaars of monniken van de luidruchtige en door hare verscheiden-

heid verstrooijende wereld wenschten af te zonderen. Onder de vele kloosters die daar vroeger bloeiden bevond er zich een van syrische monniken, dat gelukkig met een paar anderen bewaard gebleven, maar in den loop der tijden in handen van koptische geestelijken is geraakt. Het verblijf dier onwetende vrome vaderen is juist het behoud geweest voor de eeuwenoude kloosterbibliotheek, die, in een diep gewelf onder even oud stof bedolven, door de bekende door en door drooge lucht der aegyptische woestijn van bederf en insecten bevrijd bleef, totdat de geleerde Maroniet Joseph Simon Assemani verscheiden goed bewaarde boekdeelen voor de vaticaansche bibliotheek wist te verwerven, weldra door anderen gevolgd. Als bibliothecaris van het Vaticaan, begon hij in 1721 zijn reuzenwerk, de 'Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana' uit te geven, waarvan alleen de vier eerste folio-deelen verschenen zijn en een catalogus bevatten niet enkel van de syrische handschriften, maar van de schrijvers-zelven, waarbij hij alles mededeelt wat hij van hun persoon en werken kon te weten komen, met twee rijke verhandelingen over de secten der Monophysiten en Nestorianen (de laatste van bij de *duizend* folio bladzijden!). Buiten hetgeen Florence, Parijs en Oxford bezitten, komt enkel nog de verzameling van het Britsch Museum in aanmerking, aan welke in de laatste dertien jaren de geheele nog overgebleven bibliotheek van het Natronklooster, ten bedrage van nagenoeg zeshonderd boekdeelen, ten deele gevallen is, terwijl het Vaticaan slechts een honderdtal van daar afkomstige bezit. Daarbij moet men in aanmerking nemen, dat dikwijls meer dan een werk in den zelfden band, of zelfs achter elkander geschreven voorkomt, zoodat men het aantal geschriften, te Londen voorhanden en voor publiek gebruik opengesteld, veilig op omtrent twee duizend mag schatten, waarvan de tegenwoordige exemplaren tusschen de jaren 411 en 1292 van onze jaartelling vervaardigd zijn. Uit de londensche bibliotheek, die voor de romeinsche de algemeene toegankelijkheid vóór heeft, is reeds door Bötticher (alias P.A. de Lagarde), Renan, Dietrich, en misschien door Larsow het een en ander bekend gemaakt, maar het meeste nog door den te Westminster wonenden Canonicus Cureton, den vroegeren *assistant keeper* der handschriften, wien wij de uitgave der syrische vertaling van de brieven van Ignatius en Atha-

nasius, van verscheiden kleinere stukken in zijn onlangs (Nov. 1855) verschenen ‘Spicilegium Syriacum’ en vooral van Joannes bisschop van Ephesus te danken hebben. Over dezen man en zijn tijd moeten wij thans in de tweede plaats het een en ander in het midden brengen.

II.

De verheffing der christelijke kerk tot staatskerk van het romeinsche rijk onder keizer Constantinus had zoowel hare schaduw- als hare lichtzijde. De toenmalige taak der pas bevrijde kerk bestond in het afwijzen van allerlei joodsche en heidensche leeringen, voor zooverre men die in het licht van dien tijd vermogt te herkennen, terwijl eerst later de latijnsche, die het dogma als erfenis der grieksche in handen had, zich meer met de toepassing der leer op het leven kon bezig houden. Wij zijn de tijden te boven, waarin men de pogingen tot heldere formulering van den christelijken geloofsinhoud op zich-zelven als onpraktisch veroordeelde; men begint in te zien, dat de latere praktijk zonder de voorafgaande theorie een christendom der verbeelding en der onbestuurde gemoedsaandoeningen zou geworden zijn, waarbij de niet te verloochenen behoefte aan inzigt eene menigte onchristelijke dwaalleeringen en secten zou hebben voortgebragt, en de kerk weerloos tegenover hare redenerende vijanden geweest ware. Maar de hoedanigheid van het dogma is daarom nog niet onberispelijk; men kan het niet beschouwen als de eenvoudige voortzetting van den arbeid der apostelen. Onder de vele gronden, die zich tot verklaring van dit verschijnsel laten aanvoeren, verdient ook de toestand der kerk als staatskerk de aandacht. De oneenigheid ten opzigte der leerstellige vraagstukken van den dag, die dikwijls tot wederkeerige uitsluiting, ja tot dadelijkheden oversloeg en de rust en de veiligheid des rijks in gevaar kon brengen, ten allerminste niet voor zijne waardigheid en imposante eenheid getuigde, maakte de verzoening der partijen, de eenheid der kerk, tot eene levensvraag der byzantijnsche politiek. Op keizerlijken

last vergaderden de bisschoppen, als het verlichtste en heiligste gedeelte der gemeente, om uit kracht van den heiligen Geest, die op de kerk rustte en die hun door handoplegging was verleend, te beslissen, wat echt-christelijke leer was; maar aan den eenen kant waren ook zij-zelve niet altijd eenig, en de keizer wenschte toch uitdrukkelijk dat zij eene beslissing zouden geven; aan de andere zijde hadden ook de keizer en zijne ambtenaren bij de synode eene bepaalde meening omtrent het punt in quaestie, en overwegingen van eigen voordeel zoowel als van welvoegelijkheid maakten het moeijelijk, de meening van het hof als kettersch te veroordeelen. De groote twisten over de drieëenheid Gods waren in 325 te Nicaea en 56 jaren later te Konstantinopel tot een einde gebragt, toen in de volgende eeuw de strijd algemeen werd omtrent de verhouding tusschen Christus als God en als mensch, een strijd van belang wegens de gevolgtrekkingen het werk des Verlossers betreffende, die den geheelen inhoud des geloofs veranderen konden. De volstrekte scheiding tusschen de eigenschappen die den Heer naar zijne beide naturen toekwamen, zoo als zij in den geest der boven genoemde antiocheensche school (pag.104) lag, werd te Ephesus ten jare 431 in den patriarch van Konstantinopel Nestorius veroordeeld; maar de school had hare gematigde, d.i. minder consequente vertegenwoordigers, met den antiocheenschen patriarch Joannes aan het hoofd, die zich in 432 aan de overwinnende partij, onder zijn alexandrijnschen ambtgenoot Cyrillus, aansloten, en niet alleen Nestorius verwierpen, maar zich zelfs het schibbolet der tegenpartij, de aanwijzing van Maria als Moeder Gods, moesten getroosten. De uiterste antiocheensche rigting was talrijk genoeg vertegenwoordigd om een afzonderlijk nestoriaansch kerkgenootschap, vooral onder perzische bescherming, te stichten; immers de zwarigheden tegen haar waren vooral van theoretischen, speculativen aard en vielen minder in den geest der semitische volken dan in dien der scherpzinnige, spitsvondige Hellenen van Alexandrië. Het tegenovergestelde uiterste, de leer der eenheid van natuur na de vereeniging in Marias schoot, kwam later te voorschijn in den abt Eutyches, en dreigde met grooter gevaar, daar men op dien weg tot de oude dwaalleer van een schijnligchaam, althans van een schijnbaar lijden scheen teruggeleid te worden. Maar juist om die reden was hier de gematigde afdeeling der aegyptische partij

verreweg de sterkste, zoodat de ultras in haar verdwenen, of liever door zeer geleidelijke overgangen met haar verbonden bleven. Toen nu Eutyches in 451 te Kalchedon veroordeeld werd, keurde iedereen dat goed, maar zonder zich daarom aan de uitspraak der synode te onderwerpen, en zonder dat iemand als Eutychiaan de kerk verliet. Immers de synode van Kalchedon was eene reactie in antiocheenschen, gematigden geest, maar in het belang der hofpartij en der hiërarchie geweest, die voorgaf op den bodem der ephesinische besluiten te staan, en toch aanspraak maakte om het blad om te keeren en de alexandrijnsche partij voor de theoretisch zwakke, door hare halfheid onvoldoende gematigd-antiocheensche te doen bukken. De poging van Dioscorus van Alexandrie, om met geweld de aanname van Eutyches door te drijven (Rooversynode van Ephesus 449) en de gematigden zoodoende te verwijderen, had schipbreuk geleden; de brief van den roomschen bisschop Leo I aan zijn konstantinopolitaanschen ambtgenoot Flavianus, in den geest der gematigde Antiocheners gesteld, was te Kalchedon geheel gelijk gesteld met de leer door Cyrillus twintig jaren vroeger beleden. Dat was een krenkend besluit voor de alexandrijnsche partij, die overal waar de grieksche geest des onderzoeks en onderscheids was doorgedrongen, dus tot in Syrië toe, hare wortels had geschoten. Immers twee naturen vóór, maar eene enkele ondeelbare nà de vereeniging, deze was de eenige opvatting die op het toenmalig standpunt der wereldbeschouwing redelijk kon genoemd worden; en wie twee naturen wilde moest noodzakelijk met Nestorius weigeren te erkennen, dat Maria de moeder der eeuwige, oneindige, goddelijke natuur kon zijn. De kalchedonische formule: twee ten naauwste verbonden naturen, hief die zwarigheid niet op; immers zoo lang de verbinding niet tot volkomen eenheid werd, waren er twee naturen, die niet met elkander verwisseld mogten worden. Zoo vormde zich de *monohpysitische* oppositie, die tegen de hofpartij optrad zonder zich buiten de staatskerk te begeven; alleen hield zij hare afzonderlijke godsdienst- en avondmaalsviering, en benoemde in de plaats van afgezette bisschoppen hare eigene nieuwe, omdat die der andere partij in hare oogen geheime Nestorianen waren. Met haar verbond zich de politieke oppositie; zij mogt zich daartegen aankanten, maar werd toch door hare plaatsing tegenover de

‘partij die de magt in handen had’ (Joannes van Eph.) gedurig met haar ineengeward. Daarbij kwamen de inwendige verdeeldheden der Monophysiten (16 secten worden er opgeteld bij Timotheus ‘over het verschil onder hen die tot de ware kerk terugkeeren’!), zoowel wegens leerstellige vragen, als wegens het wijden van bisschoppen door den een, terwijl de ander op de personen of formaliteiten iets had aan te merken en ze dus niet erkende. Van beide deze oorzaken van scheiding hebben wij een voorbeeld te geven dat later zal te pas komen: tot de eerste behoort het verschil omtrent het ligchaam van Christus, dat door Severus van Antiochië als voor bederf vatbaar, door Julianus van Halicarnassus als onbederfelijk werd voorgesteld; waarbij aan genen de vereering van het vergankelijke, aan dezen de leer van een schijnligchaam verweten werd (van daar werd zijn aanhang ook Phantasiasten genoemd). In den tijd waarvan wij spreken zullen, was Theodosius patriarch der Severianen, en Gajanus die der Julianisten te Alexandrië. Maar de severiaansche, minder extreme partij was wegens de boven aangevoerde reden de talrijkste van beiden. In haren boezem ontstond een andere tweespalt, die, vóór de ontdekking van onzen Joannes onbekend, echter een vroeger onverklaarbaar spoor in de kerkgeschiedenis heeft achtergelaten.

Zoowel de pogingen tot transactie als de maatregelen van geweld, die de autokraten te Konstantinopel verordenden, deden geene de minste uitwerking tot het bijleggen der voortdurende twisten tusschen de aanhangers der synode en de Monophysiten, maar bevorderden integendeel de opkomst eener rigting, gesteund door den onverschrokken monnik Jakob, ‘den in lompen gekleede,’ die zich geheel van de staatskerk en hare wereldsche belangen en diplomatische dubbelhartigheid wilde losmaken; waartegen anderen, zoo als onze Joannes, Paulus patriarch van Antiochië, enz., nog geloof sloegen aan de eindelijke zegepraal der zuivere leer van Cyrillus, wanneer eerst een betere geest in de staatskerk de overhand zou verkrijgen. De rij der officiële pogingen tot verzoening, aangewend door de patriarchen van Konstantinopel Joannes Scholasticus, den geslepen jurist, en Eutychius, den schoolschen dogmaticus, die zijne werken ter lezing rondzond om de andersdenkenden te winnen; een weefsel van bedrog en brutaal geweld, dat tot nog

toe, zoowel als de geheele geschiedenis der partij sedert de eerste jaren van Justinus II tot Heraclius toe, geheel vergeten was, wordt door de ontdekking van onzen Joannes voor ons opengelegd, die ons de eerste twintig jaren ongeveer van dat ledige tijdvak in het helderste licht vertoont. Wat er van partijdigheid inkomen kan, is tot nog toe onzeker, maar zoo de toon van het verhaal er iets toe afdoet, dan verdient dit alle geloof; immers de diepe ernst, de klagende maar verontwaardigde toon, vooral de uitdrukking van onwrikbaar vertrouwen op God en zijn goed regt, herinneren levendig aan de lijdensverhalen der oude Hugenoten. Onze schrijver was omstreeks 510 in Aram geboren, op ongeveer 25jarigen leeftijd naar de hoofdstad gekomen, en had van Justinianus eene zending tot bekeering der heidenen in het westelijke gedeelte van Klein-Azië verkregen. Later was hij met een dergelijken arbeid in de hoofdstadzelve belast en leefde daar, aan het hof wel ontvangen, als hoofd zijner geloofsgenoten; na de afzetting toch van Anthimus in 536 hadden zij geen hun genegen patriarch en was hij-zelf de hoogste daar aanwezige geestelijke met wien zij godsdienstige gemeenschap oefenden. Van hem dateert het begin der historische literatuur in de syrische taal. Sedert Eusebius' kerkgeschiedenis had zich door de voortzetters van zijn werk eene bijzondere historische school gevormd: behalve de bekenden, Sokrates, Sozomenus, Philostorgius, Theodoretus, Euagrius, zijn den steller dezer regelen bij zijn thans ter perse liggend onderzoek omtrent Joannes van Ephesus nog Zacharias van Mitylene en Joannes van Alexandrië als voortzetters van Sokrates gebleken. Geheel in den trant dier schrijvers vervaardigde nu de ephesinische bisschop een werk voor zijne landgenooten in hunne eigene taal, waarbij hij van Julius Caesar af begon, waarschijnlijk omdat *het romeinsche rijk als christelijk wereldrijk* zijn thema was; voorloopig in zes boeken tot op het concilie van Ephesus, waar hem zijne bronnen zullen hebben in den steek gelaten, want de vervolgen op Sokrates werden omtrent in zijn eigen tijd geschreven. Uit eigene onderzoekingen werd daarna zijn tweede gedeelte, weder in zes boeken, zaamgesteld, reikende tot in het zesde jaar van Justinus II (571-2), waarvan een gedeelte onuitgegeven op het Britsch Museum ligt; eindelijk dit laatste door Cureton bekend geworden deel, eveneens zes boeken bevattende, behandelt alleen, behalve de opha-

ling van sommige gebeurtenissen uit eene vroegere periode de jaren 571-585, d.i. tot waarschijnlijk kort voor des schrijvers overlijden. In den laatsten tijd van zijn leven viel de nederlaag der door hem voorgestane verzoenende rigting door de tegenpartij, de vernietiging der paulitische afdeeling van het Monophysitisme door de jakobitische, van wier ontstaan wij het nadere later verhalen zullen.

Wij hebben nu nog het tooneel der door ons gekozen episode en den vroegeren toestand eener vraag in oogenschouw te nemen, die door haar op verrassende wijze beslist wordt.

III.

Er zullen wenigen onder onze lezers zijn, die zich niet althans den naam van het ‘eiland’ Meroë, tusschen den Nijl en den hem uit Abyssinië toevloeijenden Astaboras (Atbarah, Tacazze) herinneren. Aan drie omstandigheden heeft die landstreek hare vermaardheid te danken: men plagt er zoowel de bakermat der aegyptische beschaving te zoeken, als het rijk der koningin van Scheba (1 Kon. 10), en dat van Candace ‘de koninginne der Mooren’ (Hand. 8). Hoewel men nu later heeft meenen te begrijpen, dat de eigenaardigheid van het aegyptische volksleven alleen uit de niet minder eigenaardige natuur des lands verklaarbaar was, ofschoon Scheba ongetwijfeld in Zuidarabië te zoeken is, en het wegens verscheidene redenen raadzaam schijnt, het gebied van Candace noordelijk van den grooten waterval van Wâdî Halfah te verplaatsen; zoo hebben toch die drie onderstellingen der vroegere wetenschap den naam van den ouden priesterstaat van Diodorus eene plaats in de gangbare voorstellingen omtrent de geschiedenis der oudheid verworven. Minder bekend zal het feit zijn, dat van de zesde tot de dertiende eeuw, van den opvolger van Justinianus af tot na de kruistogten, in dat zelfde Meroë een christelijke (jakobitische) priesterstaat bestond, dat ook van daar tot op de grenzen van het mohammedaansch Aegypte bloeijende christenlanden lagen en aan alle pogingen tot uitbreiding van den Islâm eeuwenlangen weêrstand boden.

Hoe dit mogelijk was, verklaart het terrein. De zuidelijke grens van Aegypte wordt door den laatsten waterval

van den Nijl, dien van Syene (Aswân) bepaald, en tusschen dezen en den volgenden, dien van Wâdî Halfah, is een terras gelegen, dat aan den indringer geene bijzondere zwarigheid aanbiedt en van ouds gedeeltelijk als Aethiopia Aegypti voor half aegyptisch gebied doorging. Boven Wâdî Halfah daarentegen ligt een steil en moeijelijk te bereizen rotsgebergte, tegenwoordig onder den naam van Batn al-Hagar[1], d.i. het binnenste van de rots bekend, en welks volslagen onvruchtbaarheid en kronkelende passen het tot den ligt te verdedigen sleutel van Nubië maken. Een derde waterval vormt eene andere natuurlijke grens, die het gebied van Wâdî Halfah tot aan de opname van den Astaboras, den laatsten stroom die in den Nijl valt, in twee zeer ongelijke helften verdeelt. Immers in de bovenste, zuidelijke helft maakt de Nijl een ontzaggelijken boog, eerst naar het zuidwesten en dan weder naar het noorden, en verleent zoodoende aan de daar gelegen landstreek eene grootere uitgestrektheid van rivierboorden, die in het geheele Nubië boven Batn al-Hagar van de grootste vruchtbaarheid zijn, en vooral vroeger waren. Wij willen in het vervolg die bovenste helft met den tegenwoordigen naam Dongolah, de noordelijke daarentegen Marîs noemen; te zamen vormen zij het bebouwde en meer beschaafde gedeelte van Beneden-Nubië, in tegenoverstelling van de ten westen en oosten gelegen woestijn, die aan genen kant van ontzaggelijke breedte is en in het oosten tot aan de Roode zee reikt. Tusschen Aegypte en Meroë wordt deze woestijn door een karavanenweg van 16 dagreizen doorsneden, die door de groote bogt van den Nijl geheel in het midden der woestijn bewoners, de zwarte, oorspronkelijk afrikaansche Bischarîn, te liggen komt. Eerst in Abyssinië bespoelt de Roode zee weder een bebouwd land van eenige beteekenis. Reeds in den romeinschen tijd was dan ook het verkeer tusschen dat land en de aegyptischehavens Arsinoë en Berenice van den levendigsten aard, en gaf onder Constantius aanleiding tot de stichting der aethiopische kerk door Frumentius (Aba Salama). Maar evenmin als den Aegyptenaren was het aan de Abyssiniërs mogelijk, een veroverenden inval in Meroë te doen, daar het Alpenland van Hâbesch aan zijn voet door een bovenmate warm en moerasachtig boschland omringd is. In die om-

1 De arabische *g* is, daar waar de taal het zuiverst wordt uitgesproken, nog het best te vergelijken bij de fransche vóór de *e* en *i*.

standigheden was alleen eene vreedzame bekeering door enkele geestelijken denkbaar, zoo lang de bewoners van Nubië niet soms door geheel buitengewone omstandigheden onder de heerschappij der noordelijke of zuidelijke Christenen gekomen waren. En hiertoe bestond geene kans. De Blemyes toch, d.i. de Bischarîn van dien tijd, deden gedurig invallen in Aegypte, en schijnen ook het Nijldal tot aan Dongolah in bezit gehad te hebben, zoodat de Romeinen onder Diocletianus geen beter middel tegen hunne roofzucht wisten aan te wenden dan eene uitnoodiging aan de Nobatae (Nubiërs) in de oasen der westelijke woestijn, om het terras tusschen Syene en Wâdî Halfah te bezetten. Maar deze barbaren begrepen hun eigen voordeel te goed, om niet met den vijand gemeene zaak te maken, zoodat vijftig jaren later, omstreeks 430, een jaarlijksch verbond met hen werd gesloten en schatting betaald ‘opdat zij niet zouden komen en Aegypte in bezit nemen’ (Joannes van Eph.). In den tijd van Joannes vinden wij hen reeds meester geworden over hunne bondgenooten de Blemyes, en uit eene breedsprakige inscriptie in barbaarsch grieksch (waarover nader) blijkt, dat dit heldenfeit onder zekeren koning Silko volbragt werd, denzelfden die het Christendom aannam, en met behulp van byzantijnsche priesters in halfbijbelschen stijl en brommende bewoordingen zijne daden in steen deed beitelen.

Wanneer men de arabische geschriften der aegyptische geestelijken Eutychius en Georgius Al-Makîn, in 1658 door Pococke en in 1625 door onzen Erpenius uitgegeven, en de koptische namen der nubische kerkprovinciën en bisdommen, die de paters Wansleb en Bonjour bekend maakten, niet wilmederekenen, dan werd de opmerkzaamheid van het westen op de nubische kerk eerst in 1713 gevestigd, en wel door het werk van den geleerden pater Renaudot over het jakobitische patriarchaat van Alexandrië. Hij gebruikte vooral den genoemden Eutychius, den orthodoxen patriarch in die stad omstreeks 900, welke verhaalt, dat bij de mohammedaansche verovering vele Christenen naar Nubië gevlugt zijn, die eerst later, door de ongunstige behandeling der orthodoxe, met het byzantijnsche rijk verbonden kerk van wege de Saracenen, geene andere dan jakobitische geestelijken uit Aegypte bekomen konden, en zoodoende met de geheele bevolking in de handen der ketters vielen.

Een geheel ander verhaal gaf tien jaren later Assemani in

zijne ‘Bibliotheca Orientalis,’ waar hij een uittreksel mededeelde uit de voortreffelijke syrische Chroniek van den geleerden wijbisschop Gregorius Bar-hebraeus (1226-1286); maar met bijvoeging van zijn gevoelen, dat die jakobitische schrijver een sprookje ten voordeele zijner partij had opgedischt. En zoo weinig werd door volgende geleerden op het uitvoerig verhaal van Bar-hebraeus gelet, zoo stilzwijgend berustte men in het oordeel van Assemani, dat een man als B.G. Niebuhr in 1820 Eutychius kortaf den besten van de beide getuigen (*potiorem testem*) kon noemen. Hoe bij sommigen zelfs de beide berigten in vergetelheid geraakt zijn, kan blijken uit het voorbeeld van den hoogleeraar te Halle Max Duncker, in zijne ‘Geschichte des Alterthums’ (Berl. 1852, Bd. I.S. 84, N.), die het Christendom uit Aegypte *door Nubië* (!) op de abyssinische Alpen laat doordringen, en van den berlijnschen hofprediker A.W. Hoffmann (‘Herzog's Real-Enc.,’ Art. *aethiop. Kirche*), die het uit Abyssinië naar Meroë brengen laat, waarvoor geene de minste reden aanwezig is, en zonder dat zij ook eenigen grond voor hunne gevoelens opgeven. De ontdekking van Joannes van Ephesus geeft ons de bron in handen, die Barhebraeus gebruikte: het verhaal van een tijdgenoot, die de daarin betrokken personen gezien en gesproken en *den eersten ons bewaarden zendelingsbrief* in vertaling heeft medegedeeld.

IV.

Onder de geestelijkheid van den severiaanschen patriarch van Alexandrië, Theodosius, bevond zich zekere presbyter Julianus, die van heiligen ijver ontvonkt werd om de apostel te worden van het dolende volk aan de grenzen van Boven-aegypte, dat aan de Romeinen zoo weinig onderworpen was, dat het schatting ontving om niet te komen en Aegypte in te nemen. Hij wendde zich dus omstreeks het jaar 550 tot de keizerin Theodora, die zich, waarschijnlijk om politieke redenen, tot beschermster der monophysitische oppositie maakte, en zij beloofde hem ook, haren gemaal Justinianus tot de noodige ondersteuning en aanbeveling bij de beambten in Boven-Aegypte over te halen. Maar de

keizer begreep, dat de gevaarlijke buren van zijn rijk en de ontevredenen daarbinnen er volstrekt van afgehouden moesten worden om gemeene zaak te maken, en besloot de Nobatae door zijne eigene, met de synode van Kalchedon instemmende geestelijken te laten bekeeren; in welken geest hij dadelijk aan de boven-aegyptische bisschoppen der hofkerk schrijven liet. Ook bragt hij een plegtig gezantschap aan den koning-zelven in gereedheid, met geschenken zoowel aan goud als aan doopkleederen, en met een bevelschrift aan den romeinschen stadhouder (dux) van Thebaïs (of Boven-Aegypte), om den keizerlijken afgevaardigde de reis zoo gemakkelijk te maken als slechts mogelijk ware. De gemaakte aanstalten bleven echter voor Theodora niet verborgen, en zij bereidde zich op het nemen van nog krachtiger maatregelen voor. De eenigste kans om wel te slagen lag in snelheid van handelen: de keizerlijke zendelingen moesten het volk reeds tot het Monophysitisme bekeerd vinden. De stadhouder ontving dus, voor dat het langzaam reizende gezelschap den Nijl was opgevaren, een bijzonderen brief van de keizerin, van dezen inhoud: ‘Daar de keizer en ik een gezant aan het volk der Nobatae wenschen te zenden, en ik van mijnen kant tevens een vromen man, met name Julianus[1], daarheen afvaardig; zoo is mijn verlangen, dat de mijne vóór dien van den keizer bij dat volk komt; en weet dat, zoo gij maakt dat deze voor den mijnen daarheen vertrekt, en gij hem niet onder een of ander voorwendsel ophoudt totdat de vrome man van mijnentwege aankomt en verder reist, uw leven verbeurd is, en ik uw hoofd zal laten vallen.’ Hoe hij aan dien last voldoen moest, behoefde een byzantijnsche staatsbeambte niet meer te leeren: toen de keizerlijke afgevaardigd kwam, werd hij met hoffelijke woorden tot uitrusten van de lange reis uitgenoodigd, en een niet zeer gunstig tafereel van den aanstaanden togt door de woestijn opgehangen, waarvoor men alles nog moest gereed maken: zoowel de noodige lastdieren met hunne lading, als gidsen die met den weg bekend waren, en tevens eerlijkheid genoeg bezaten om den met goud en prachtige geschenken reizenden gezant en zijn gevolg niet uit te plunderen of aan roovers over te leveren. Rekent men daarbij de aegyptische weelde, die bij den

1 ‘Een vroom man’ is in die tijden de stereotype uitdrukking voor een monnik.

landvoogd zeker niet ontbrak, dan is het ligt te begrijpen, dat hij zijn gast wist op te houden tot de gelastigden der keizerin kwamen en van de, misschien niet toevallig, juist gereede toebereidselen gebruik maakten, door kameelen en gidsen met geweld in bezit te nemen en dadelijk door te reizen. Natuurlijk volgden er groote verontschuldigingen van den kant des stadhouders: men had met den besten ijver voor alle benoodighdeden gezorgd; maar als de gezanten der keizerin zich met geweld er van meester maakten, dan was het immers eene beleediging aan deze aangedaan, zoo zich eenvoudige provinciale ambtenaren daartegen durfden verzetten! Bovendien, de dieren en hunne leiders waren weg; en wat bleef er over dan te wachten, tot men met denzelfden ijver anderen had bijeengebragt? hetgeen wel is waar eenigzins moeijelijker zou gaan ..... Kortom niettegenstaande alle dreigementen kon de keizerlijke gezant eerst veel later vertrekken, en zoo had de list, een chineschen mandarijn waardig, haar doel bereikt.

De bode, dien Julianus vooruitzond, kwam met eene schaar gewapende Nobatae terug, die hem en zijn gezelschap bij den koning Silko[1] bragten. Het gebied van dezen strekte zich in die tijden tot aan de grenzen van Dongolah uit, waar het met de Makûritae in aanraking kwam, een volk van geheel verschillenden oorsprong, dat later met de Nobatae onder één bestuur vereenigd werd, waarschijnlijk door verovering van den kant dezer laatsten. De Blemyes had hij in bedwang; eerst later werden hunne nakomelingen als nomaden der oostelijke woestijn van de meer beschaafde christenvorsten in het Nijldal (Marîs) onafhankelijk; wie dus op de woestijnwegen in Nubië doordrong, kwam dadelijk op zijn gebied. De nieuwe zendeling begon met een brief der keizerin voor te lezen, en rijke geschenken zoowel als doopkleederen van harentwegen aan den koning en zijne grooten te overhandigen, waarop hij dadelijk met zijn onderwijs een aanvang maakte. Het eerste wat hij aan zijne katechumenen leerde, herinnert aan soortgelijke bekeeringen in nieuwere tijden (men denke b.v. aan de missiën in de Zuidzee!); maar de omstandigheden en het plan van Theodora eischten zulk eene handelwijze. Hij ving namelijk met de mededeeling aan, dat er tusschen de Christenen oneenigheid we-

1 Zijn naam wordt bij Joann. Eph. niet genoemd, maar blijkt uit de straks mede te deelen inscriptie.

gens het geloof bestond; dat de vrome patriarch Theodosius om zijne overtuiging door den keizer van zijn zetel was verdreven, maar door de keizerin opgenomen, omdat hij de ware leer handhaafde. Daarom had zij ook hem-zelven tot de Nobatae gezonden, opdat deze met den regtgeloovigen vader in gemeenschap treden zouden; daarbij kwam natuurlijk de raad om des keizers gezantschap af te wijzen. Toen dit laatste er eindelijk in slaagde om zoover door te dringen, werd den nubischen koning verweten, dat hij gemeenschap hield met hen die van de kerk afgevallen waren. Waarop de barbaar het volgende antwoord gaf: ‘de eerbewijzingen van den keizer der Romeinen nemen wij aan en ook wij zenden hem eerbewijzen; maar zijn geloof nemen wij niet aan; integendeel, zoo wij waardig gekeurd worden om Christenen te zijn, volgen wij den paus[1] Theodosius, dien de keizer, omdat hij diens verkeerde leer niet omhelzen wilde, heeft verstooten en uit de kerk verdreven; en wanneer wij het heidendom en de dwaling verlaten hebben, zoo willen wij daarom niet eene verkeerde leer aanhangen.’ En met dit bescheid werden des keizers zendelingen afgescheept. Het onderwijs van Julianus echter heeft, schijnt het, weinig vruchten gedragen. Eene verklaring van inboorlingen, te Konstantinopel in lateren tijd afgelegd, getuigt niet gunstig voor de gevolgen, en het voorbeeld van zijn opvolger misschien niet voor zijn eigen ijver. Bijzonder hinderde hem de warmte, zoodat hij, naar zijn eigen verhaal, van de derde tot de tiende ure, d.i. van 's morgens negen tot 's namiddags vier in eene dunne linnen kleeding in kuilen doorbragt, die met water gevuld waren, en het gansche volk met hem, ‘terwijl buiten het water niet dan last en verdriet te vinden was.’ Na een tweejarig verblijf en na den koning, zijne grooten en bijna het geheele volk gedoopt te hebben, nam hij dan ook afscheid, terwijl hij hen aan de zorgen overgaf van den grijzen bisschop Theodorus, die zijn zetel op het eiland Philae aan de grens van Aegypte had. In de hoofdstad aangekomen, deelde hij allerlei bijzonderheden omtrent land en volk aan zijne beschermster de keizerin mede, maar ongelukkig heeft het bestek van zijn arbeid onzen Joannes niet veroorloofd, iets daarvan te vermelden. Hetgeen Theodora

1 In dien tijd, zoo als bekend is, de vaste titel van den alexandrijnschen patriarch.

bedoeld had was bereikt: de Monophysiten hadden aan de grenzen van Aegypte nieuwe bondgenooten verworven; vragen wij echter, of Julianus den naam van christen zendeling met het volste regt kon dragen, dan zal het antwoord bezwaarlijk bevestigend kunnen wezen. Het werk zoude eerst in den regten geest volbragt worden door een man die niet dadelijk terugkeerde toen hij zijne secte ingang had verschaft, die geene afschrikkende tafereelen van de hitte ophing, en die het Christendom tot aan den voet der abyssinische Alpen heeft gedragen. Men zal ons wel veroorloven te vooronderstellen, dat een volgeling van dezen Julianus de priester geweest is, die voor den barbaarschen monarch, nadat deze zich had laten doopen, de volgende, juist niet christelijk luidende, maar met spreekwijzen uit den griekschen bijbel doorvlochten inscriptie heeft opgesteld:

> ‘Ik, Silko, koning[1] der Nobatae en van alle Aethiopiërs, ben naar Talmis en Taphis getrokken eens, tweemaal. Ik heb gestreden tegen de Blemyers, en God heeft mij nog behalve die drie keeren eens de zege gegeven; nog eens heb ik overwonnen en hunne steden ten onder gebragt; ik heb er reeds de eerste maal met mijne troepen mijn zetel gevestigd. Ik heb hen overwonnen en zij smeekten mij; ik maakte vrede met hen en zij zwoeren mij bij hunne afgoden - en ik geloofde hen - dat zij eerlijke lieden waren; ik ben dus teruggetrok ken naar mijn hooger gelegen gebied. Sedert ik koning werd, ging ik in geenen deele achter de andere vorsten aan, maar aan het hoofd vóór hen; en hen die met mij twisten laat ik niet in hun land wonen, zoo zij mij niet huldigen en om genade smeeken, want voor het lagere land ben ik een leeuw en voor het hoogere eene geit (in het bestijgen van steile rotsen). Ik heb nog eens met de Blemyes van Primis tot Telmis oorlog gevoerd; en van de anderen, boven de Nobatae woonachtig, heb ik de velden verwoest, toen zij met mij twistten. De heeren van andere volken, die met mij twisten, laat ik niet in de schaduw wonen, zoo zij zich niet voor mij buigen, noch water drinken binnen hunne woningen; want de door mij onder-worpenen beroof ik van hunne vrouwen en kinderen.....’

1 B*ασιλίσκος*, eigenlijk het verkleinwoord van *βασιλεὺς*, koning; maar de barbaar meende zeker, dat de verlenging van het woord het denkbeeld vergrootte.

Hier breekt het opschrift af, dat door den architekt Gau op den tempelmuur van Kalabsche (Talmis) gevonden en door Letronne met groote scherpzinnigheid uitgelegd is. De grove taalfouten in het grieksch doen denken aan eene haastige vertaling, of die gemaakt werd door een slecht onderwezen inlandschen priester, - de uitdrukkingen uit de Septuaginta aan een Christen, even als het onderscheid tusschen God en afgoden; en daar wij eindelijk uit Joannes van Ephesus te weten komen, dat een zelfstandig volk van Blemyes reeds in zijn tijd niet meer bestond, zoo moet hun overwinnaar Silko de *eerste* christen koning van zijn gebied geweest zijn.

Nagenoeg vijftien jaren lang bleef de nubische kerk aan zich-zelve overgelaten; immers de zorgen van den ouden Theodorus, die niet eens zijnen zetel in het land had, zullen zich tot het onderwijzen en wijden van enkele priesters en diakens bepaald hebben, van welke waarschijnlijk het zoo even besproken stuk afkomstig is. Julianus en Theodora waren overleden, toen de patriarch Theodosius kort voor zijn dood zich het zuidelijkste gedeelte van zijne provincie herinnerde en zijn plaatsvervanger Longinus, die voor hem de dienst plagt te verrigten, tot bisschop voor die streken benoemde, om dadelijk na zijn dood daarheen te vertrekken. Theodosius stierf, zoo als wij door combinatie van verscheiden gegevens te weten komen, in 567, en Longinus maakte zich gereed om den Nijl op te varen; maar de aanhangers van het hof te Alexandrië wisten den keizer Justinus II duidelijk te maken, dat de zendeling, die zijne benoodigheden voor de reis reeds had ingescheept, de Nobatae tot den oorlog tegen de Romeinen ging aanzetten; - en hoe gunstig Aegypte voor eene poging tot losrukking van het wereldrijk gelegen is, heeft zich nooit een romeinsche keizer ontveinsd. Dadelijk werd dus bevel gegeven om Longinus te vatten en zijne goederen te ontschepen, zoodat hij drie jaren lang geene gelegenheid vond om zijne bewakers te verschalken. Eindelijk gelukte het hem, verkleed in gezelschap van twee jongelieden te vlugten en gelukkig bij zijne Nubiërs aan te komen. Hij onderwees de gedoopten op nieuw, rigtte oude aegyptische tempels, zoo als er in Nubië vele zijn, tot christenkerken in, en leerde aan de verst gevorderden de kerkdienst, ten einde ze tot priesters te wijden en hun de gemeenten toe te vertrouwen.

Justinus ondertusschen liet den vlugteling overal zoeken, alle wegen en vaarwaters bewaken, maar werd onaangenaam verrast door een gezantschap, dat de koning der Nobatae op aanraden van zijn bisschop naar Konstantinopel zond, en dat geschenken en huldigingen overbragt. En dit gezantschap getuigde, zoo als Joannes verhaalt: ‘dat, ofschoon zij in naam Christenen geweest waren, zij nooit geleerd hadden, wat het Christendom inderdaad was, voor dat Longinus bij hen was gekomen,’ eene getuigenis die tevens bewijst, dat de ‘heilige ijver’ van Julianus voornamelijk aan de politiek zijner partij zijn oorsprong te danken had. Zoo iets aan de oude Jezuïten in Paraguay en China herinnert, dan is het zijne bekeeringsmethode. Eene geheel andere rol speelde de zoo lang vergeten apostel van Nubië, wiens arbeid echter van nog andere kanten bedreigd werd.

Zes jaren had hij in zijn bisdom doorgebragt, toen hij een brief uit Alexandrië ontving, die hem tot terugkeeren scheen te verpligten. Na den dood van Theodosius hadden zijn naamgenoot de aartspriester zijner kerk, en diens zusterszoon, de aartsdiaken Theodorus, het bestuur in handen genomen, en de magt der hofpartij maakte hun de benoeming en wijding van een nieuwen patriarch onmogelijk, totdat zij eindelijk kans zagen om eene vergadering te houden, en eene oproeping daartoe ook aan den bisschop van Nubië deden toekomen. Deze bevond zich in ernstigen tweestrijd: aan de eene zijde de noodzakelijkheid van een nieuwen kerkvoogd, tot wiens wijding zijne bisschoppelijke handoplegging waarschijnlijk noodig was, en daartegenover de behoefte zijner eigene dioecese; het belang der kerk die hij voor de ware hield, in tegenstelling met dat der door hem pas gevestigde gemeenteinrigtingen. Ofschoon hem de koning en de voornamen smeekten om toch te blijven, hield hij het voor zijn pligt aan de oproeping zijner broeders gehoor te geven, en vertrok naar het eiland Philae, om zijn grijzen ambtgenoot om raad te vragen. Deze, reeds voor eene halve eeuw door den voorganger van Theodosius tot bisschop gewijd, en dus reeds minstens tachtig jaren oud, waagde het op zijnen leeftijd niet om volgens Longinus' begeerte mede te reizen, maar gaf hem eene schriftelijke volmagt, ten einde mede in zijnen naam te handelen. De zendeling vertrok dus alleen naar Mareotis, de landstreek ten westen van Alexandrië aan zee gelegen, waarheen hem de ontvan-

gen brieven ontboden, en hield zich daar voor de keizerlijke overheid, waarschijnlijk in een der vele kloosters, schuil.

Ondertusschen waren in Konstantinopel hevige vervolgingen tegen de Monophysiten uitgebroken, doordien de patriarch Joannes Scholasticus, een gewezen advocaat en nog niet vervreemd van den listigen geest der byzantijnsche balie, te regt begreep, dat plotselinge en snelle slagen, die de partij van hare hoofden beroofden, of hen minstens door het afdwingen van bewijzen van aansluiting in hare oogen verkleinden, hare eenheid en kracht vernietigen zouden. De uitvoerige berigten van Joannes, die onder de vervolgden behoorde, laten wij daar; onder anderen was de boven bedoelde Paulus patriarch van Antiochië, met schending van het kanonieke regt, tot het gemeenschappelijke avondmaal met de aanhangers der synode gedwongen, maar had bij een christelijken stam van Arabieren, ten oosten van Aleppo en Damascus, eene veilige toevlugt gevonden en herhaalde malen smeekschriften ingediend bij de oostersche synode der Monophysiten, ten einde weder in de gemeenschap opgenomen te worden. Voorzitter der synode was Jakob, de bisschop van Edessa en vroegere monnik, die alle pogingen aanwendde om eene onafhankelijke monophysitische kerk te stichten, en hij bezat in de vergadering den grootst mogelijken invloed. Om nu Paulus weder op te nemen had geene zwarigheid; maar men diende een ander aan het hoofd der syrische kerk te hebben, dan iemand die aan de hofpartij uit zwakheid had toegegeven, en dit veroorloofden de Kanones in het opgegeven geval bezwaarlijk, zoo men Paulus niet geheel de wederopname weigerde. Men besloot dus in deze voor de partij hoogst belangrijke vraag ook de Aegyptenaren te raadplegen, en twee bisschoppen uit Syrië vertrokken, onder anderen naar hunne ambtgenooten op Philae en in Nubië, om hen over de zaak te polsen. Van den ouden Theodorus vernamen zij het verblijf van Longinus en zij zochten dezen dadelijk in Mareotisop, waar zij door hem met groote blijdschap ontvangen werden. Hij riep hunne hulp in om de alexandrijnsche kerk met hem (immers er waren drie bisschoppen noodig om een vierden te wijden) van een nieuwen patriarch te voorzien, en daar zij dat zonder toestemming van hunnen eigen patriarch niet vermogten te doen, zoo haalden zij Paulus-zelven, die in de kleeding van een romeinschen soldaat (‘een Ro-

mein', zoo als men toen kortaf zeide) in de nabijheid moet verborgen geweest zijn. Met hem, den nog niet opgenomene, wijdden zij nu den abt van hetzelfde syrische klooster waaruit het handschrift van Joannes is te voorschijn gekomen, den Syriër Theodorus, dien wij goed moeten onderscheiden, zoowel van den bisschop van Philae als van den aartsdiaken van Alexandrië. Deze en zijn oom de aartspriester ontvingen naauwelijks berigt van het gebeurde, of zij maakten, in hunne verontwaardiging dat men buiten hen om eene handeling volbragt had waartoe zij zelve hadden uitgenoodigd, aanstalten tot de wijding van een tegenpatriarch. Wel is waar, de vrienden van Theodorus hadden zich met het gevaar van wege de heerschende kerk verontschuldigd, maar Paulus was nog niet erkend, en kon dus niet als patriarch magtiging tot de inzegening van een nieuwen ambtgenoot verleenen. Daar het den Alexandrijnen nu gelukte, door het ministerie van twee gedwongen en een gesuspendeerden bisschop aan een zoogenoemd wettigen patriarch te geraken, en Jakob van Edessa zelven na eenige tegenschriften eindelijk tot aansluiting aan dezen te bewegen, zoo ontstond er tweespalt tusschen aanhangers van Paulus en van Jakob, Pauliten en Jakobiten. De eersten werden, niettegenstaande eene reis van Longinus en Theodorus naar Syrië, door de list van zekeren bisschop Joannes in het klooster van St. Ananias in de woestijn, door het gezag van Jakob van Edessa, door de benoeming van een antiocheenschen tegenpatriarch na den dood van dezen laatste, en eindelijk door de gematigde denkwijze van Theodorus en het verblijf zijner tegenstanders in Alexandrië-zelf, geheel ten onder gebragt. En zoo komt het, dat men niet enkel in Syrië, waar Jakob gewerkt heeft, maar ook in Aegypte en tot in Nubië, in het vervolg altijd van Jakobiten leest; niet, zoo als men tot nog toe meende, door de dankbaarheid der syrische Monophysiten voor de aan hen bewezen diensten.

De tweespalt tusschen de aanhangers van Theodorus en die van zijn mededinger Petrus drong ook in de zendingsaangelegenheid door: de laatstgenoemden zonden berigt aan den koning der Nobatae, dat Longinus afgezet en een plaatsvervanger benoemd was, ontvingen echter ten antwoord, dat zij enkel hun geestelijken vader, die hen bekeerd had, en geen ander begeerden. Intusschen was bij de Nobatae een

gezantschap gekomen van den koning der Alodaei, die de landstreek Meroë bewoonden, om den bisschop, die gene bekeerd had, tot een dergelijken arbeid in zijn land uit te noodigen en hem, zoo hij-zelf en de koning toestemden, dadelijk mede te brengen. Men vond hem reeds naar Aegypte vertrokken, maar de alexandrijnsche afgevaardigden vernamen het berigt en bouwden er dadelijk een nieuw plan op, om den paulitischen bisschop den voet dwars te zetten. Zij zonden een tweetal bisschoppen van hunne eigen partij met een brief derwaarts, waarin de koning in Meroë voor Longinus als voor een ketter gewaarschuwd en hem deze beide vrome mannen als leeraars aanbevolen werden. Maar hier bevestigde zich, zoo als onze schrijver aanmerkt, het woord des apostels: de heidenen, die de wet niet kenden, hielden ze beter dan het schriftgeleerde Israël, en de alexandrijnsche, tegen de kanonische instellingen gewijde bisschoppen ontvingen het bescheid: ‘wij kennen u niet, en willen niet van u gedoopt zijn, maar hij zal ons doopen, die het de Nobatae gedaan heeft; wij zien dat gij uit vijandschap tegen hem optreedt, en zoo gij niet spoedig weder uit ons land vertrekt, zult gij geen zachten dood sterven.’

Na omstreeks vier jaren afwezig geweest te zijn, kwam Longinus eindelijk bij zijne gemeente terug en hoorde van het verlangen der Alodaei. Om dit verlangen te verklaren, kunnen wij op de omstandigheid wijzen, dat de kerk van Abyssinië reeds toen door monophysitische bisschoppen werd bestuurd, en sommige kooplieden, enz., van daar zich zonder twijfel in Meroë ophielden, waarvan beneden een bewijs. Verder kon uit Nubië-zelf een en ander gerucht daarheen gekomen zijn, dat genoeg bijzonderheden bevatte om den koning van een vroegeren priesterstaat op de gedachte te brengen, dat hij-zelf als bisschop zijner natie ook de geestelijke magt zou kunnen terug erlangen; hetgeen ook in lateren tijd werkelijk gebeurd is. Longinus hield het voor zijn heiligen pligt, aan de oproeping gehoor te geven; hij vertrok door de woestijn naar de noordelijke grens der Alodaei, maar een blik op de kaart, in verband met onze boven gegeven inlichtingen, zal duidelijk maken, dat hij in het laatste gedeelte zijner reis door het gebied der Makûritae in Dongolah reizen moest, die begrepen alle verbingniden tusschen hunne buren ten zuiden en ten noorden in het belang van hunne eigene vrijheid te moeten verhinderen

en posten tot aan de Roode zee uitzetten om de reizigers op te houden. Omtrent de uitkomsten, waartoe hunne heldhaftige pogingen (Longinus en zijne reisgenooten werden ziek van de hitte en zeventien kameelen van de karavaan vielen) leiden mogten, deelen ons de volgende drie brieven het nadere mede. Dat zij echt zijn, lijdt wel geen twijfel, vooral daar zij in stijl en behandeling afwijken van die van den schrijver wien wij ze danken, en bekendheid met het terrein verraden. Wij geven ze in niet al te woordelijke vertaling, maar zonder eenige omschrijving.

I. Brief van den koning der Alodaei aan den koning der Nobatae.

(Naar het syrisch van Joann. Ephes. IV. 52, p. 288 ed. Cureton.)

'Uwe Vriendschap gedenkt, o heer en broeder Awarfîûlô[1], heden uwe inborst te openbaren, dat gij een ware bloedverwant van mij zijt, ja niet slechts een ligchamelijke, maar zelfs een geestelijke, naardien gij mij onzen gemeenschappelijken geestelijken vader herwaarts gezonden hebt. Hij heeft mij den weg der waarheid en het ware licht van Christus onzen God aangewezen en mij gedoopt met mijne grooten en mijn geheele geslacht; en in alle opzigten wordt het werk van Christus bevorderd. En ik geloof aan den heiligen God, en het ligt ook mij aan het hart, dat ik u rust schenke en uwe vijanden uit uw gebied verdrijve, want uw vijand is niet alleen de uwe, maar ook de mijne; immers ook uw land is mijn land en uw volk mijn volk. Laat dus den moed niet zinken, maar verman en bemoedig u, daar ik u en uw land niet vermag aan u-zelven over te laten, vooral nu ik een Christen ben door mijnen heiligen vader, den vader Longinus. Naardien wij er echter behoefte aan hebben, zoo verzoek ik u het noodige tot de kerkdienst voor ons gereedheid te brengen: ik vertrouw dat gij het met zorg zult overzenden. Ik zal u doen antwoorden; al-

1 Dit schijnt een titel, of een onverstaanbaar geworden grieksche doopnaam te wezen. (Misschien אוריפולא Eurypylus ?? want Silko zal wel een weidschen naam hebben willen dragen. Mogelijk gaf eerst Longinus een nieuwen, christelijken naam aan den krijgshaftigen koning.)

léén op den dag waarop ik feest vier, wil ik niet schrijven, opdat niet mijne brieven verloren mogten gaan. Wees dan zonder zorg en verman en bemoedig u, want Christus is met ons.'

De hier bedoelde vijanden zijn klaarblijkelijk de Makûritae, die het verkeer tusschen de beide volken plagten te bemoeijelijken, waarvan de derde brief nog een voorbeeld geeft.

II. Fragment van een brief van den bisschop Longinus naar Alexandrië.

(Joann. Eph. IV. 53, p. 289 sqq.)

'....Maar om u nu geene treurige verhalen te doen en mijn brief te rekken, laat ik dat alles daar, en meld u in mijn schrijven iets anders, dat u als echte Christenen en ijverige regtgeloovigen verblijden zal; en ook ik verblijd mij en hoop getuige van uwe blijdschap te wezen, hoewel gij reeds nu, ik weet het, u verheugt, ook om mijnentwil, dat Hij die wil dat alle menschen leven den dood niet begeert van een zondaar zoo als ik ben, maar alle mijne zonden vergat en, zijne barmhartigheid en genade indachtig, de poort zijns mededoogens voor mij opende en mij bevrijdde van hen die mij lagen legden en tusschen hen door leidde en hunne oogen verblindde, dat zij mij niet zagen. - Immers wij waren niet meer in wezen zonder de menschenliefde die in Hem is en zijne leiding; doordien allen die met mij waren in ziekte vervielen van den grootste tot den kleinste, terwijl mijne geringheid met ziekworden een aanvang maakte. Het was dan ook billijk, dat ik het eerst gekastijd werd, die schuldig ben aan zoo vele zonden en verzoekingen waarvoor ik bezweken ben. En niet wij alleen waren lijdende en wanhoopten aan onze redding, maar ook de dieren met ons stierven, omdat zij de hitte en de dorheid der bergen en het bederf van het water (dat wij bij ons hadden) niet vermogten uit te houden, en wij verloren zoodoende zeventien kameelen. - Toen nu de koning der Alodaei van mij

hoorde, dat ik zijn voorstel aannam en tot hem kwam, zond hij mij een van zijne grooten, wiens naam Îtîqô luidde, te gemoet en met groote plegtigheid leidde mij deze zijn land binnen. Toen wij aan den oever der rivier kwamen, gingen wij in een schip, en de koning, die van onze aankomst hoorde, verheugde zich en kwam ons te gemoet en ontving ons met groote blijdschap. En door Gods genade onderwezen wij hem, zijne grooten en zijn geheele geslacht, en het werk Gods neemt met iederen dag in wasdom toe. Ja ook eenige Aximiten (Abyssiniërs), die in de phantastische ketterij van Julianus (van Halicarnassus) gevallen waren en beweerden, dat Christus met een ligchaam dat voor lijden noch dood vatbaar was geleden had, hebben wij in de ware leer onderwezen en van hen begeerd, dat zij die ketterij schriftelijk zouden verwerpen, waarop wij hen hebben opgenomen in onze gemeenschap..... En terwijl wij nu dit alles van het begin af mededeelen, zenden wij, ons met u in den geest verheugende, lof en roem tot onzen menschenbeminnenden God op, wegens alle deze onwaardeerbare gaven! Laat nu de vaderen daarvoor zorgen, dat zij bisschoppen herwaarts zenden, zoo vele zij er slechts bekomen kunnen, om te arbeiden en te dienen in dit goddelijke werk, dat God en menschen welbehagelijk is; hetgeen men dan ook (van hen) vertrouwt. Want heerlijk wordt het werk voortgezet: duizend duizenden haasten zich herwaarts tot het heil, tot de verheerlijking van onzer aller Heiland Christus. En gelooft wat ik zeg, dat onlangs eene menschelijke gedachte bij mij opkwam, om vooralsnog aan niemand te schrijven; maar toen ik op op het gevaar lette, dat de geestelijke gaven in vergetelheid mogten geraken, heb ik mij in dezen korten zendbrief tot uwe geestelijke liefde gewend. Want zilver en goud en prachtige kleederen begeer ik niet (zoo als andere bisschoppen daarmede versierd zijn), en God is mijn getuige, Hij die de harten der menschen doorgrondt, Hij die mijne omstandigheden kent, dat ik het dagelijksch brood moet missen en er naar verlangen kan, een blad groente voor mijne oogen te zien.....'

III. Brief van den koning der Nobatae aan Theodorus Patriarch van Alexandrië.

(Joann. Eph. IV. 53, p. 292 sqq.)

‘Vóór alles wensch ik u van harte den vrede in Christus, vrome vaderen! en mijn verdere wensch is, dat gij weten moogt, hoe voor zeven maanden de koning van het groote volk der Alodaei, d.i. van Aethiopië, herwaarts zond en mijnen heiligen vader den bisschop Longinus ontbood, om door hem gedoopt te worden; hetgeen dan ook gebeurd is, zoo als mij mijn heilige vader, die koning, geschreven heeft. Toen ik hier voor het eerst met mijn vader over die aangelegenheid sprak, nam hij het dadelijk gereedelijk en goedwillig aan, en zijne Vroomheid beloofde mij het te doen en vermaande mij dagelijks: het past ons niet, dit werk te verwaarloozen, want het is Godes. En wegens de boosheid der aanslagen van dengene die tusschen ons woont, d.i. van den koning der Makûritae, zond ik mijnen eerwaarden vader tot den koning der Blemyes (die dus aan de Nobatae onderworpen waren), om hem daarheen te doen geleiden op paden die dieper landwaarts in liggen dan gene. Dit werd de Makûriet gewaar, en zette zijne wachten uit op alle doorgangen door zijn koningrijk, in bergen en vlakten, ja tot aan de Roode zee (geheel bijbelsch רטוח ימאא), terwijl hij zocht mijn vader gevangen te nemen en het goede werk Gods te verhinderen, zoo als mijn vader mij herwaarts geschreven heeft. Hij heeft dan groot verdriet en bittere smart aan ziel en ligchaam in het land der Blemyes verdragen, waarbij nog allerlei nood en ontbering kwam. Intusschen slaagde de boosheid der lagen van den vijand des werks dat Godes is er niet in, het plan van mijn eerwaarden vader te verhinderen; maar de Heer onze God bestuurde de wegen en paden van mijn eerwaarden vader, dat hij de lange reis en scherpe bewaking gelukkig doorkwam, terwijl Hij zelfs de sporen zijner kameelen en andere lastdieren vernietigde, en zoo hielp hem de Heer en hij werd gered, en kwam in het land, en werd door den koning en het gansche volk met blijdschap ontvangen, en

onderwees en doopte den koning en allen die met hem waren, zoo als de brief meldt, die door hem hierheen gezonden is. En ook dit moet gij weten, hoe zeer mijnen vader de Heer van alles, God, nabij is en hoe Hij met hem gaat, zoodat gij u zeer verwonderen zult over hetgeen Hij aan Hem doet. Mijne Majesteit[1], de koning namelijk, en hare koninglijke voorvaderen konden vroeger nooit een gezantschap naar dat rijk zenden zonder dat de gezant acht tot tien jaren wegbleef; mijn eerwaarde vader daarentegen deed ons in twee honderd dagen een gezantschap van dien koning toekomen, terwijl dikwijls onze gezanten in het geheel niet plagten terug te keeren. Om nu het verhaal in dezen brief niet te lang te maken: mijn vader zond brieven herwaarts om aan u te doen geworden, - en ik zend ze nu door zijn eigen afgevaardigde, - waarin alles beschreven staat wat hem overkomen is en wat hij tot stand gebragt heeft, zoo als hij ons heeft doen boodschappen. Hetgeen gij van uwen kant verder verspreiden moet, want het zoude uwe Vroomheid kwalijk passen, dit alles in vergetelheid te laten geraken en te verwaarloozen. Integendeel, uwe Eerwaardigheid past het, mijnen eerwaarden vader bij te staan met uwe heilige gebeden.'

Ziedaar wat ons de nieuw ontdekte syrische geschiedschrijver omtrent Nubië mededeelt; een klein gedeelte slechts der door hem aan het licht gebragte feiten, maar, zoo wij gelooven, dàt gedeelte dat aan het grootere publiek het meeste belang inboezemen zal. De verdere lotgevallen der nubische kerk zullen misschien het onderwerp eener latere mededeeling van den ondergeteekende worden, wiens gewone werkzaamheden hem vooralsnog niet tot het onderzoek der daarbij noodige heiligenlegenden leiden. Genoeg zal voor dezen keer de opgave zijn van deze weinige feiten. Nog de arabische historieschrijver Abdallah ibn-Ahmed-ibn-Selim, een Aegyptenaar, die in de tiende eeuw door den fatimidischen chalîf naar den nubischen christen-koning werd afgevaardigd, kent de vier landen Nûbâ, Maqorrah, Alôah en Begah (d.i. de rotswoestijn der Bischarîn); hij vond de beide eer-

1 Voor אירכנא דחלי moet אי דחילי gelezen worden.

sten onder één hoofd, met den prachtigen hoofdzetel (Oud-) Dongolah, alles in den hoogsten bloei. De bisdommen, die ons koptische handschriften opnoemen, lagen eveneens in de provinciën Nobatia, Makûria, Alôodia en Exomêtês (Axumitae Abyssinië). Eerst in de laatste jaren der dertiende eeuw gelukte het den Mohammedanen, een einde aan de bloeijende christelijke beschaving van Nubië te maken, en de Islâm ligt sedert als een ijzeren juk op het volk en houdt alle ontwikkeling tegen. De geschiedenis van Nubië tusschen de zesde en de dertiende eeuw staat ten deele in de tempelopschriften, wier volledige bekendmaking wij nog altijd verwachten. Wordt zij eens geschreven, dan staat het eerste hoofdstuk gereed in Joannes van Ephesus, tot wiens waardering de steller dezer bladzijden overigens in een afzonderlijk geschrift hoopt bij te dragen, dat eerstdaags te Leyden verschijnen zal en waarin de hier uitgekozen bijzonderheden met bewijzen gestaafd worden.

Leyden, Maart 1856.

J.P.N. LAND.

Wallenstein.

Eene biographie.

(*Vervolg en Slot van blz.* 531.)

VI.

Aanstonds hervatte Wallenstein de vijandelijkheden. Na eene manoeuvre, waardoor Arnimb misleid werd, omsingelde hij een Zweedsch leger bij Steinau in Silezië, waarvan de aanvoerders, o.a. de graaf von Thurn, moesten capituleren. Alle manschappen beneden den rang van kapitein werden genoodzaakt in 's keizers dienst te treden. In tegenstelling met de den officieren eerst toegestane vrijheid, eischte W. een' dag later van de generaals, als prijs hiervoor, bevelschriften aan de commandanten der Zweedsche vestingen, waardoor dezen gelast werd, de sterkten over te geven. Toen zij dit weigerden, liet W. hen in hechtenis nemen. Een van hen ontvlood welhaast, en eerst nadat Thurn een dergelijk bevel geteckend had, werd hij ontslagen[1]. Met ongeduld wachtte men reeds te Weenen op de aankomst van dezen grooten misdadiger, en de Jezuïten genoten bij voorraad den triumf, hem als een zoenoffer te zien vallen. Geen wonder dus, dat men het er dáár voor hield, dat Thurn in vrijheid gesteld was, opdat zijne bekentenis Wallensteins schuld niet

1 Zoo verhalen de meesten, o.a. Mailath, blz. 329 en Bülau, blz. 107, hoewel Wallenstein zelf aan den keizer meldde, dat hij den officieren, die niet onder hem dienen wilden, met name aan Thurn, vrijen aftogt bewilligd had onder voorwaarde dat de Silezische vestingen ontruimd werden. Zie Bülau, t.a.p. noot 2.

aan den dag zou brengen. Kort daarna stierf Thurn, de voornaamste bewerker van den dertigjarigen oorlog, in vergetelheid. Wanneer de lawine in het dal neêrstort, huizen verplettert en tallooze menschen in haren val medesleept, bekommert zich niemand om den eersten stoot, die de lawine in beweging bragt.

Na deze ligte zege overstroomden Wallensteins benden Silezië, Saksen en Brandenburg; de meeste vestingen bezweken, en zelfs Berlijn moest brandschatting betalen. Zijn zegevierende marsch werd gestuit door een bevel van Ferdinand om den keurvorst van Beijeren te hulp te spoeden, want Bernhard van Saksen-Weimar had vele plaatsen in dat land veroverd, en belegerde zelfs Regensburg. Ten gevolge van dezen last keerde W. naar Bohemen terug, en sloeg zijn hoofdkwartier te Pilsen op. Hierheen riep hij graaf Trautmannsdorf, een' van Ferdinands raadslieden, die zich juist op zijne landgoederen bevond. Dezen toonde hij zijne gevoeligheid en verbittering over de ongunstige wijze, waarop men zich te Weenen ten opzigte zijner operatiën uitliet, alsmede over 't zenden van bevelen van wege den keizer aan zijne generaals, zonder dat men hem vooraf raadpleegde. Hij gafte kennen, dat hij zich nooit meer beleedigd geacht had dan nu, en van zins was, het commando neêr te leggen; dat hij den keizer ried vrede te sluiten en te letten op de in naam van den keurvorst van Saksen gedane voorslagen. Voorts wenschte hij over de hoofdpunten van den vrede gehoord te worden, opdat hij mede zijn deel had aan 't bevredigen des rijks. De keizer antwoordde Trautmannsdorf, dat hij niets wist van booze redeneringen ten laste van den hertog, en dat, indien men hem de zegslieden aanwees, hij regt zou doen; dat hij geene bevelen aan generaals had gezonden, zonder ze den hertog bekend te maken, en nimmer vredesvoorslagen had afgeslagen; eindelijk dat hij ook over de nu aan te knoopen onderhandelingen 's hertogs meening zou venstaan.

Terwijl dit voorviel, had Wallenstein Maximiliaan van Beijeren gegronde redenen tot klagt gegeven. Behalve de keizer had zich eveneens de keurvorst van Beijeren om ondersteuning tegen Bernhard van Weimar tot W. gewend. Hierop antwoordde W., dat hij thans met Saksen en Brandenburg onderhandelde, doch onmiddellijk na afloop dezer onderhandelingen niet alleen Gallas zenden, maar ook in persoon naar

Beijeren trekken zou. Inmiddels verzocht hij Maximiliaan nog een korten tijd geduld te oefenen. Daar Bernhard evenwel door middel van geduld niet kon tegengehouden worden, zond Maximiliaan bij herhaling ijlboden naar 't hof des keizers en naar Wallenstein. Deze, steeds betuigende nog niet te kunnen komen, zond, om den schijn aan te nemen, alsof hij iets wilde doen, 1500 ruiters naar den kant van Beijeren, met bepaalden last evenwel, de Boheemsche grenzen geenszins te overschrijden. Intusschen had de vijand Regensburg veroverd en naderde Passau. Eene nieuwe aanvraag van den keurvorst kwam gelijktijdig met bevelen van Ferdinand tot W. Ook schreef Maximiliaan aan Gallas, die wel beloofde onmiddellijk met 12,000 man te zullen verschijnen, maar, uithoofde van een tegenbevel van W., zijne belofte niet kon houden. Ten laatste besloot W. toch den 27sten November 1633, met omstreeks 10,000 man, meest ruiterij, van Pilsen op te breken. Tot Furt[1] in Bohemen rukte hij voorwaarts. Doch na hier een paar dagen vertoefd te hebben, verklaarde hij, weder naar Bohemen te willen marscheren, dewijl de ruiterij, wegens gebrek aan voorraad, hier te gronde moest gaan, en hij de overige vijanden niet uit het oog mogt verliezen. Hoezeer ook een afgevaardigde van Maximiliaan Wallenstein smeekte, ten minste eenige dagen zijne positie bij Furt te bewaren, niets baatte. Op denzelfden dag, toen hij zijn besluit bekend gemaakt had, keerde hij naar Pilsen terug. Een krijgsraad, dien hij er bijeenriep, was van meening, dat eene onderneming tegen Regensburg onmogelijk was, en er niets overschoot dan in Bohemen de winterkwartieren te betrekken. W. berigtte dit den keizer, en voegde er bij, dat men den volgenden zomer Regensburg altijd kon heroveren.

Te Pilsen bezocht hem Questenberg, zoo als de keizer reeds te voren aan W. geschreven had. Toen deze hier aankwam, vond de hertog eene nieuwe aanleiding tot ontevredenheid in den last, die Questenberg gegeven was om hem er goedschiks toe te brengen, dat hij voor de winterkwartieren eene aandere streek dan 's keizers erflanden koos, als 't mogelijk was aan den Donau. Hierbij uitte de keizer zijne bezorgdheid, dat

1 Hier wordt alzoo niet Fürth bij Neurenberg bedoeld, hetwelk Förster, 'Biogr.,' blz. 235, vroeger verkeerdelijk meende, maar Process,' blz. 103, als eene dwaling herroept.

anders zijn oppergezag ligt verminderd en bij vreemde potentaten allerlei bekommering verwekt werd, alsof hij een' medekoning aan de hand had, en niet vrijelijk over zijne eigene landen kon beschikken. Wallenstein sloeg evenwel dit verzoek af, en legde Ferdinand zijne gronden voor. De keizer gaf toe, en schreef, ook voor dezen keer in den goeden wil van den hertog jegens Beijeren te zullen berusten. Tevens liet hij het leger veel voorraad uit Hongarije en Oostenrijk toevoeren, en wees den generalissimus 100,000 fl. aan. Zoo was, naar 't uitwendige te oordeelen, de eendragt tusschen den keizer en W. hersteld.

Hier is het aldus de plaats om kortelijk op het verhaalde terug te zien. Met het oog op al die onderhandelingen, welke geene slotsom opleverden, op dat doelloos heen- en en weêrtrekken van het keizerlijke leger en op Wallensteins dralen in wêerwil van Maximiliaans dringende roepstem, zal elk zich tot vermoedens genoopt gevoelen, gelijk die destijds werkelijk geuit werden, en die wij boven (blz. 525) hebben opgegeven. Moeijelijk is het voorwaar, hier de volle waarheid te vinden. Het naast bij haar komt men echter m.i. door te meenen, dat al wat W. deed, de strekking had om uit te vorschen, wat hij, bij een veronderstelden afval, van den kant der vijanden te hopen had. Bij die opvatting staat men niet verbaasd over alles, wat ons anders in zijn gedrag treft. Dan begrijpt men, waarom hij zoo besluiteloos was; dat hij den ouden haat tegen Zweden en Frankrijk niet geheel kon vergeten; dat er van tijd tot tijd twijfel bij hem oprees, of hij zeker was van zijne troepen, en of de bondgenooten, eens hun doel bereikt hebbende, hun woord zouden houden; dat hij waarschijnlijk op de eene of andere wending aan 't Weener hof wachtte. Dan ook gevoelt men zich geneigd te gelooven, dat hij de zaak liefst alleen met Duitsche hulp had doorgezet; dat hij juist het minst de Franschen vertrouwde, die hem met de meeste bereidvaardigheid aanhoorden, en Kinsky, wien het plan buitengemeen ter harte ging, veel ‘de propriis’ daarbij deed; dat hij, dewijl hij bij de Zweden, tot welke hij zich op raad van Arnimb vervoegde, de koelste ontvangst vond, de onderhandelingen welligt ten nadeele der bondgenooten trachtte te bezigen, en dezen tevens heeft willen toonen, dat hij niet uit zwakheid en vrees handelde.

Wat Wallensteins gesprekken met Trautmannsdorf aan-

gaat, tegenstanders en vijanden had hij van den beginne af in menigte gehad. Gelijk hij gedurende zijn eerste bevelhebberschap op hunne gezegden geene acht had gegeven, zoo kon hij ze nu ook gerust in den wind hebben geslagen, indien hij zich-zelven bewust was het vertrouwen des keizers te bezitten en te verdienen. De bedoelde bevelen van Ferdinand aan de generaals waren wel uitgevaardigd, maar toch niet van dien aard, dat hij daaruit bezwaren mogt putten. Toen namelijk Ferdinand Wallenstein gelast had naar Beijeren op te rukken, en nog geenszins kon vermoeden, dat deze dit bevel zou verwaarloozen, had hij twee zijner generaals aangeschreven, zonder te letten op tegengestelde orders, insgelijks daarheen te trekken. Een van hen ging; de andere bleef uit vrees voor de doodstraf, waarmede Wallenstein hem, zoo hij ging, bedreigde. De heftige zucht naar vrede, die Wallenstein scheen te bezielen, laat zich verklaren, als wij bedenken, dat de verdere duur van den krijg hem weinig uitzigten bood op nog grooter aanzien; indien wij de noodzakelijkheid overwegen, die er bestond om in verschillende streken te strijden, en aan de hieruit voor andere generaals ontstaande kans op aanwas van magt denken, en zoo wij eindelijk Wallensteins toenemende ligchaamskwalen niet uit het oog verliezen. Voor de zaak des keizers althans was de vrede geenszins zulk eene dringende behoefte, als Wallenstein gaarne deed gelooven. Deelneming aan de vredesonderhandelingen zal hij begeerd hebben, omdat hij daardoor zijne bijzondere aangelegenheden kon behartigen.

VII.

De eendragt, die in schijn tusschen den keizer en Wallenstein hersteld scheen, was bedriegelijk. Vroeg of laat moest eene geweldige uitbarsting een einde aan de gespannen betrekking maken. Wallenstein verkeerde in een zonderlingen toestand: hij was, naar zijn dunken, onafhankelijk rijksvorst, doch tegelijk, in wezenlijkheid, 's keizers onderdaan en als zoodanig met volmagten voorzien, hoedanige

geen ander onderdaan ooit had gehad. Onder twee voorwaarden slechts had hij zich op dat schitterend toppunt kunnen staande houden: stipte eerlijkheid en uitstekende daden. Aan geen van beiden werd voldaan. Steeds zal het onbeslist blijven, welke in den beginne zijne geheime doeleinden waren; doch dit verborgen weefsel van oneerlijke politiek verwarde hem ten laatste zoo, dat hij hoogverraad pleegde.

Eerst terwijl Ferdinand met Wallenstein de zaak der winterkwartieren liet overleggen, vatte hij het besluit op, in het commando over 't leger eene verandering te maken; doch hoever hij zou gaan, hierover was hij 't nog niet met zich-zelven eens. Men was in 't onzekere, of men Wallensteins magt over de troepen zou bekorten, of hem geheel ontslaan. Velerlei overwegingen leidden tot een dergelijk besluit. Vooreerst had Ferdinand uit meer dan een voorbeeld bespeurd, dat de benden W. meer gehoorzaamden dan hem-zelven. Eene tweede reden lag in Wallensteins handelwijze, daar hij Ferdinands bevelen versmaadde. Hierbij kwam eene derde. Tegen 't einde van December stelde de Beijersche gezant aan 't hof des keizers, Richel, in naam van Maximiliaan Ferdinand een uitvoerig geschrift ter hand, waarin de bezwaren van den keurvorst tegen Wallenstein waren uiteengezet[1]. Zoude de keizer de grieven van een' der voornaamste rijksvorsten, zijn getrouwsten bondgenoot, gering achten? De poging van Richel werd verder ijverig ondersteund door den Spaanschen gezant Oñate en door vele invloedrijke mannen te Weenen, zoo als door graaf Schlick, president van den krijgsraad, den markies di Grana, lid van dien raad, en den jongen Ferdinand, Roomsch-koning. Zeer goed herinnerde zich echter de keizer de door den hertog van Friedland bewezene diensten, en zag er tegen op, den nog steeds magtigen man tot het uiterste te brengen. In de laatste dagen toch van December 1633 verscheen Trautmannsdorf weder te Pilsen, om hem het plan smakelijk te maken, dat 's keizers zoon het volgende jaar aan de veldtogten deel zou nemen, zonder evenwel het opperbevel met Wallenstein te deelen. Volgens het berigt van den overste Schlieff, die voorgeeft, dat de hertog zelf hem zulks

1 De titel van dit geschrift is: ‘Discours über des Friedlands Actiones und gegebene ungleiche Ordonnanzen.’ - Het is afgedrukt in Aretin, ‘Baierns auswärtige Verhältnisse,’ I, Urkunde Nr. 88.

verhaald heeft[1], had Wallenstein hierop zoo geantwoord, dat hij zijne eigene oogmerken op de plompste wijze aan den dag bragt. Dit staat vast, dat het afslaan van dit voorstel een gewigt meer in de schaal van Wallensteins vijanden leide. Nogtans geschiedde voorshands van Ferdinands kant niets stelligs, hoewel men Jan. 1634 door den hertog van Savoye eene naauwkeurige opgave kreeg van Wallensteins onderhandelingen met Frankrijk[2], en den eigenlijken inhoud van die met von Arnimb op 't spoor kwam. Voorloopig vergenoegde men zich met eenige hoofdofficieren, Gallas, Aldringer en andere, in 't geheim voor 's keizers zaak te winnen.

Inmiddels had Wallenstein zelf niet stil gezeten. Is het begin zijner schuld niet in dien zin in de vroeger verhaalde onderhandelingen te zoeken, dat hij reeds toen met plannen van verraad omging, wat hoogstens twijfelachtig is, in een anderen zin waren zij stellig een begin van afval, in zooverre men ze als het middel beschouwt, om er andere, klaarblijkelijk trouwelooze, ontwerpen aan vast te knoopen. Hij deed dit ongeveer gelijktijdig misschien op drie, althans op twee plaatsen. Want of hij met hertog Bernhard in nadere verbinding getreden is op een' tijd, toen er aan geen terugtreden meer te denken viel, of vroeger, hierover bestaat bij de geschiedschrijvers verschil van gevoelen[3]. Doch zeker is het, dat, na eenige vertraging in de onderhandelingen, plotseling op den 1sten Januarij 1634 een Boheemsch edelman zich bij Feuquières vervoegde, die zich op de terugreis van Frankrijk naar Duitschland bevond. De edelman bragt een' brief van Kinsky, waarin deze meldde, dat zijn heer besloten had aan de voorgestelde voorwaarden (zie blz. 531) gevolg te geven, en slechts

1 Hierover handelt K.G. Helbig, ‘der Kaiser Ferdinand und der Herzog von Friedland,’ blz. 13.
2 Zie Mailath, blz. 349; Roepell in ‘Hist. Taschenb. N.F.,’ VI, blz. 294; Helbig, ‘der Kais. Ferd.,’ blz. 21; Wirth, blz. 467 en Bülau, blz. 132.
3 Mailath, blz. 335 en Wirth, blz. 461 houden het er voor, dat W. zich reeds gedurende de winterkwartieren in Bohemen tot Bernhard van Saksen-Weimar gewend heeft. Zij beroepen zich te dien einde op het ‘Gothaer-Diarium’ van J.C. von der Grün, Generalquartiermeister von Bernhard. Hen bestrijdt Bülau, blz. 119, bewerende, dat Grün in dit geschrift uitdrukkelijk zegt, dat de verbindtenis van W. met Bernhard eerst na het afzetten van Friedland plaats gegrepen heeft.

hierop wachtte, dat de ratificatiën hem door een' bode gewerden. Feuquières beloofde, uit Erfurt, waarheen hij op weg was, een' edelman tot het afsluiten der onderhandelingen te zullen zenden. Nadat hij dit aan zijn hof gemeld had, kreeg hij het volgende veelbeteekenende antwoord. Tweederlei gedragslijn werd hem voorgeschreven. Het eerste ontwerp luidde aldus: de hertog zal zich verpligten, openlijk met den keizer te breken, met het bezetten van Bohemen of een ander erfland beginnen, een leger van 14 à 15,000 man slagvaardig houden, zonder toestemming des konings geen' vrede of wapenstilstand sluiten. Daarvoor zullen hem, gedurende den krijg, jaarlijks een millioen en terstond 50,000 livres uitgekeerd worden. De koning waarborgt hem verder het ongestoorde bezit der staten, die hij tot dusverre bezeten heeft, en zal, bij 't aangaan van vrede met den keizer, op 's hertogs bijzondere belangen letten. Mogt evenwel de hertog op de voorslagen van September 1633 staan, dan moest Feuquières deze punten met de vroegere in overeenstemming zien te brengen, doch bovenal vermijden, den koning opzigtelijk de kroon van Bohemen eenige verpligting op te leggen, behalve voor 't geval dat men 's konings ondersteuning verlangde, om Bohemen tot een keurrijk te maken. Bij de betuiging, dat Wallensteins koningschap aldaar een' der vurigste wenschen van Lodewijk zou vervullen, had Feuquières nogtans als onoverkomelijken hinderpaal hierop te wijzen, dat eene dusdanige belofte alleen door de toestemming aller bondgenooten van kracht kon geacht worden. - Het tweede ontwerp was berekend op de veronderstelling, dat W. zich niet openlijk tegen den keizer verklaren konde of wilde, en behelsde voorwaarden, die op 't bevorderen van Frankrijks belangen uitliepen. Intusschen kwamen al deze voorstellen nimmer ter kennis van Wallenstein. Toen Feuquières zijn' bode naar hem afzond, was hij niet meer in leven.

Gelijktijdig met de Fransche onderhandelingen naderde W. ook Saksen weêr. Op 't einde van Dec. 1633 ontving Kinsky brieven van Terzka, zijn' zwager en een' van W.'s getrouwste generaals, als ook van den hertog zelven, die hem bewegen, onmiddellijk naar Dresden te schrijven en er eene Duitsche vertaling van Terzka's Boheemschen brief bij te voegen[1].

1 Den brief leest men bij Helbig, ‘der Kais. Ferd.,’ blz. 6, 7.

Hierin verklaarde Terzka den hertog bereid, om niet alleen met Saksen en Brandenburg, maar ook met Zweden en Frankrijk een vergelijk te treffen, en deelde hij ruiterlijk mede, dat W. bezig was de troepen zamen te trekken, en het stellige voornemen had, het masker af te werpen. Te Dresden wilde men wel geene gelegenheid verzuimen, om tot een zekeren en innig gewenschten vrede te geraken, maar volstrekt niet aan de gevaarlijke bedoelingen des hertogs deelnemen, noch hem ter verwezenlijking daarvan aansporen. Daarom droeg men den veldmaarschalk Frans Albert op, den hertog van Friedland in algemeene bewoordingen te verzekeren, dat men zich verheugde over zijn voornemen om de rust in 't rijk te herstellen, en er bij te melden, dat men een' gevolmagtigde naar Pilsen zou zenden. Het slot van den brief bevatte eenige waarschuwingen, de gewaagde plannen van W. betreffende. Von Arnimb koesterde nog steeds wantrouwen[1]. Ook werd, tegen Wallensteins begeerte, niet hij, maar Frans Albert naar diens hoofdkwartier gezonden. Den 20sten Jan. 1634 zond de hertog van Friedland, die zijne geheime verbindtenissen onder den dekmantel der openbare onderhandelingen verbergen wilde, berigt van de aankomst van Frans Albert naar Weenen. Daar deze echter geene bepaalde instructiën had, en W. vurig naar de komst van Arnimb verlangde, werd er niets van eenig gewigt besproken. Arnimb raadpleegde inmiddels het hof van Brandenburg, omdat Saksen niets zonder dezen staat wilde vaststellen. Maar te Berlijn was men er even afkeerig van, op eigen gezag te handelen, en rigtte zich de keurvorst inzonderheid naar 't gevoelen van Oxenstierna. Toen Arnimb den 18^{den} Februarij naar Dresden teruggekeerd was, kwam er voor hem eene instructie tot stand, die de volgende hoofdpunten behelsde: ‘de hertog van Friedland moet volmagten van den keizer en de katholijke ligue kunnen aanwijzen. Heeft hij booze bedoelingen tegen den keizer, dan moet de gezant zien, hem daarvan af te brengen. De taak van Arnimb zij alleen het tot stand brengen van een' vrede tot heil der protestantsche kerk en des rijks. Mogten zich de beide legers vereenigen, dan staat het Saksische geenszins onder 't opperbevel van W.

1 Zie inzonderheid Helbig, ibid. blz. 16.

Ten aanzien van eene belooning voor den hertog zal men eerst zien, wat hij vraagt.’ Nadat Arnimb, met deze voorschriften toegerust, zich op weg begeven had, vernam hij, eer hij hem aantrof, het tragisch uiteinde van Wallensteins aardsche loopbaan.

Hoe meer de zaak intusschen hare beslissing te gemoet ging, des te meer doorgrondde W. het belang, dat hij er bij had om zich van de trouw zijner krijgsscharen te kunnen verzekerd houden, iets, wat hij tot dusverre slechts verondersteld had. Van hoe groot gewigt de volle zekerheid hiervan was, begrijpt ieder, als hij bedenkt, dat al de beloften van de verbondene mogendheden op de veronderstelling berustten, dat Wallenstein naar willekeur over een hem blindelings toegedaan leger kon beschikken. Bij het doen van den stap, dien hij zich nu voornam, waren de omstandigheden veel ongunstiger dan voorheen. Vroeger zegevierden 's keizers wapenen alom; de krijgsman leefde in overdaad; het leger was zamengesteld uit avonturiers, die den keizer slechts bij naam kenden en Wallenstein als hun' afgod vereerden. Thans stond de generalissimus aan 't hoofd van lieden, die in 's keizers staten geworven waren; de troepen waren geslagen, en aan de groote verwachting, die men van W. gekoesterd had, was niet voldaan. Door de hardvochtigheid, die hij na den slag bij Lützen aan den dag had gelegd, had hij de gemoederen van zich vervreemd; de Italianen heetten hem: ‘il tiranno’; onder de generaals telde hij zelfs vijanden. Dit alles bedacht W. niet. Naar de gewoonte der phantastische karakters leefde hij in 't verledene, en sloeg den invloed zijner persoonlijkheid te hoog aan. Om zijn oogmerk te bereiken, had de hertog van Friedland reeds in 't begin van Januarij den veldmaarschalk Octavio Piccolomini naar Silezië gezonden, ten einde Gallas en een anderen veldheer, Colloredo genaamd, te bewerken. Door astrologische grillen verleid, schonk hij den met hem onder dezelfde constellatie geboren' Piccolomini, die sedert 1631 onder hem diende, veel vertrouwen. Hierin bedroog hij zich evenwel ten eenenmale, en gaf blijken van weinig menschenkennis. Want Piccolomini, reeds uit Weenen gewaarschuwd en in 't geheim een vinnig tegenstander des hertogs, deed juist het tegendeel van hetgeen deze wenschte, en bereidde reeds den val van W. voor.

Als proefsteen nu van Wallensteins magt over zijne armee moest het volgende dienen. Den 12^{den} Januarij 1634 ontbood de hertog zijne generaals en oversten bij zich. Diegenen echter, die hij wantrouwde, werden onder allerlei voorwendsels verwijderd. Toen de vergadering bijeen was, openbaarden de vertrouwde vrienden van W. den aanwezigen, dat de hertog van zins was zijn' post neêr te leggen, deels omdat het leger door het hof verwaarloosd werd, deels wegens de intrigues zijner vijanden te Weenen. Men verbeeldt zich ligtelijk, hoe ontsteld de oversten waren, daar zij met W. den borg verloren voor de groote geldsommen, die zij ten behoeve hunner regimenten hadden voorgeschoten, en die zij wanhoopten langs een anderen weg ooit terug te zullen krijgen. Zij zonden derhalve afgevaardigden, met name Illo, een' van Wallensteins innigste aanhangers, naar den hertog, om hem te overreden zijn besluit in te trekken. De hertog voegde zich naar hunne begeerte. In 't antwoord, dat Illo en Terzka in zijn' naam den oversten voorleiden, staat, dat de hertog van Friedland, gehoor gevende aan de beden van 't leger, vooreerst niet zal letten op de beweeggronden, die hem vroeger genoopt hebben om het commando neêr te leggen, en nog een tijdlang bij de troepen wil blijven, ten einde te zien, welke middelen tot onderhoud het leger zullen verstrekt worden; verder verklaart hij, niet zonder uitdrukkelijke voorkennis der oversten en alleen met hun goedvinden van de armada te zullen scheiden. Als dankbetuiging moesten de officieren de keerzijde van dat antwoord onderteekenen, waarin zij, na het bovenstaande uiteengezet te hebben, zich als met een' eed verpligtten ‘getrouw en met eere bij den hertog te blijven, zoolang hij in 's keizers dienst zou staan, of de keizer hem voor 't bevorderen zijner belangen gebruiken mogt; zich op geenerlei wijze van hem te laten scheiden, maar alles, tot zelfs den laatsten droppel bloeds, voor hem ten beste te hebben, alsmede hen, die hiertegen mogten handelen en zich willen afzonderen, als trouwelooze, eervergetene lieden te vervolgen en zich op hunne have en goed, hun lijf en leven te wreken.

Des avonds gaf Illo een gastmaal, waar het woest moet toegegaan zijn, vermits een der generaals dreigde een' ander uit het venster te zullen werpen; Isolani, een aanhanger van W., op 't punt was van leer te trekken; velen

van Jezuïtische en Spaansche aanslagen spraken; de meesten dronken waren, en de tegenbelofte, ter onderteekening voorgelegd, door de hoewel niet even leesbare handteekening van het meerendeel hunner bekrachtigd werd. Den volgenden morgen vernam W., dat sommige oversten bedenkingen tegen het onderteekenen geopperd en dit geweigerd hadden. Daarom liet hij hen voor zich komen, en hield tot hen eene rede, die hoofdzakelijk eene opsomming van zijne bekende grieven bevatte, waarbij nu ook de onbepaalde beschuldiging kwam, dat zijne vijanden hem met vergif naar het leven hadden gestaan, en die met de verzekering eindigde, dat hij ter wille van de officieren nog een korten tijd bij 't leger zoude vertoeven[1]. Hierop knikte de hertog, en de heeren verwijderden zich. Na eene korte wijle keerden zij terug, en verzochten Wallenstein, wat den vorigen avond door eenigen onder het drinken gezegd of gedaan was, toch niet euvel op te nemen. Thans, daar zij nuchteren waren, betuigden zij allen, gereed te zijn het besluit te bekrachtigen. Verschillende afschriften van het zoogenaamde ‘Pilser-verbond’ werden onder de commandanten uitgedeeld.

VIII.

Hier komt nu de omstandigheid in aanmerking, dat in vele afschriften dezer tegenbelofte de gewigtige bepaling ontbreekt, die de verpligting der onderteekenaars tot den tijd beperkt, zoolang de hertog in 's keizers dienst zijn zal. De reden van dit ontbreken vinden sommigen in eene oude overlevering, volgens welke het geschrift, zoo als het vóór den maaltijd werd voorgelezen, die voorwaarde wel bevatte, deze echter in het na het gastmaal ter onderteekening aan-

1 Over deze rede bezitten wij twee berigten, eene korte uiteenzetting van den Beijerschen agent uit Pilsen en een uitvoerig verhaal, getrokken uit het keizerlijk Staatsarchief van Weenen, dat hier gevolgd is. De gansche rede leest men, volgens het laatstgenoemde stuk, bij Mail., blz. 345, enz.; Förster, ‘Proc.,’ blz. 112 en volg.; Wirth, blz. 465, enz. Vgl. verder ‘Hist. Taschenb., Roepell, blz. 293, noot en Bülau, blz. 137.

geboden exemplaar met opzet was uitgelaten, ten einde de oversten onvoorwaardelijk aan W. te binden. De zaak is allezins belangrijk. Zonder die reserve was de klaarblijkelijke bedoeling van het geschrift, het leger, dat de keizer onderhield, uit de dienst van Ferdinand in die van den hertog over te brengen, hetgeen eene zware, onbetwijfelbare misdaad was. Met die bepaling heeft de belofte eigenlijk geen' zin, als men er niet dezelfde beteekenis aan hecht, en blijft dus de geheele handelwijze onvoegzaam en strafbaar; maar dan konden de onderteekenaars zich altijd achter het bedoelde toevoegsel verschuilen. De gronden, die voor 't weglaten der clausule pleiten, zijn: dat zij in der daad in vele afschriften ontbreekt; het gezag van Khevenhüller, die het bovenstaande gerucht als waar verhaalt[1]; de bedenking, dat anders de geheele zaak geene kracht heeft; eindelijk de afkeer van 't onderteekenen, dien eenige officieren niet verborgen. - Evenwel worden deze gronden ruimschoots door het volgende opgewogen: in vele lezingen van de belofte bevindt zich de voorwaarde wel degelijk. Later heeft niemand der in regten betrokkene officieren zich op eene zoodanige, hun gespeelde, poets beroepen. De regering heeft de zaak meer als eene onbehoorlijke handelwijze dan als eene euveldaad beschouwd en deswege alleen niemand vervolgd. Men begrijpt niet, hoe de meesten geenszins geaarzeld hebben te teekenen, zoo die bepaling ontbrak, en hoe de overigen, nuchteren zijnde, des daags daaraan het voorbeeld hunner krijgsmakkers volgden. Het denkbeeld om door zulk een bedrog het leger op den duur voor zich te winnen, is voor W. te plomp. Er kunnen afschriften zonder die voorwaarde verspreid zijn, eensdeels door de tegenstanders des hertogs, anderdeels door Wallensteins heftige, misschien minder omzigtige aanhangers, die welligt hoopten de buitenlandsche mogendheden hierdoor des te beter voor zich te winnen. Deze gissing wordt schier tot zekerheid, wanneer wij hooren, dat juist dergelijke afschriften naar Beijeren, waar men den hertog doodelijk haatte, en naar Saksen, aan welk land W. zich zocht aan te sluiten, gezonden zijn. Het laatste bewijs, dat ik aanvoer, is het krachtige getuigenis van Mailath[2],

1 Khevenh., XII, blz. 1139, 1140.
2 Mail., blz. 345.

een' schrijver, die, hoewel met gematigdheid en waarheidsliefde, toch der regering gunstig is, en nadrukkelijk verklaart, dat de aanklagt van bedrog zich volstrekt niet laat bewijzen[1].

Langs verschillende wegen kreeg de keizer berigt van het voorgevallene, maar niet door den generalissimus zelven. Het werd hem zoowel door den keurvorst van Beijeren gemeld, als door de generaals Piccolomini en Aldringer, van welke de eerste de verbindtenis mede geteekend had. Deze tijding was de laatste druppel in den beker. Zij versterkte wel is waar weinig de gronden, die tot de verwijdering van W. noopten, doch deed de overtuiging levendig worden, dat men met evenveel behoedzaamheid als veerkracht te werk moest gaan, ten einde niet op een gevaarlijken tegenstand te stooten. Hierom riep Ferdinand zijn' geheimen raad, bestaande uit Eggenberg, Trautmannsdorf, den bisschop van Weenen, den biechtvader Lamormain, den Spaanschen gezant Oñate, den markies di Grana en den jongen Ferdinand, bijeen. Na veelvuldige beraadslaging onderteekende de keizer den 24sten Januarij 1634 een' open brief, waarin hij alle officieren van hunne pligten jegens den hertog ontsloeg en hen onder 't bevel van den luitenantgeneraal Gallas stelde; allen, die aan het verbond van Pilsen deel genomen hadden, vergiffenis beloofde, met uitzondering van Wallenstein en twee andere personen (Illo en Terzka), en hun, die hem trouw gediend hadden, bewijzen zijner keizerlijke genade en dankbaarheid beloofde[2]. Deze stap des keizers bleef zelfs een geheim voor den gezant van Beijeren, die wel iets vermoedde, doch de ware toedragt der zaak geenszins vernam. Eer men echter zeker was van de trouw der troepen, schroomde men den brief bekend te maken. Gallas, die eerst dan bevoegd was van dit besluit gebruik te maken, wanneer hij het regte tijdstip gekomen achtte, hield den inhoud daarvan nog eenigen tijd geheim. De keizer zelf bleef voortdurend in schijnbaar vriendschappelijke briefwisseling met W., en droeg hem

1 Aan het bedrog gelooven, behalve Khevenhüller, Schiller, blz. 409, Roepell ‘Hist. Taschenb.,’ blz. 291, 292, noot 2, blz. 298, noot 2, en Wirth, blz. 494. - Dit denkbeeld wordt verworpen door Förster, ‘Biogr.;’ blz. 245, enz.; Mail., t.a.p. en Bülau, blz. 138, enz.

2 De brief is afgedrukt bij Förster, ‘Biogr.,’ blz. 259 en volg.; ‘Proc.,’ blz. 115, 116; Helbig, ‘der Kais. Ferdin.,’ blz. 21, enz. en Wirth blz. 469, noot 10.

zelfs op, met Saksen en Brandenburg vredesonderhandelingen aan te knoopen[1]. Volgens Khevenhüller en anderen[2] werd Gallas bovendien in 't geheim gelast, zich van Wallenstein, levend of dood, meester te maken. De verdedigers des hertogs bedriegen zich zeer, wanneer zij in dit bevel eene vogelvrijverklaring van den opperbevelhebber meenen te zien[3]. De ware zin dezer woorden is geen andere dan eene onbeperkte volmagt, aan Gallas verstrekt, waarmede hij zich kon regtvaardigen, indien hij in den uitersten nood ook tot de laatste maatregelen zijne toevlugt nam. Of het bevel werkelijk zóó ingekleed was, moet men betwijfelen[4].

Gallas stelde zich in stilte met Piccolomini, Aldringer en een derden generaal, Maradas, in verstandhouding. Toen W. zijne officieren den 13^{den} Februarij tot eene nieuwe bijeenkomst te Pilsen bijeenriep, scheen het Gallas de geschikte tijd om openlijk op te treden. Bij deze vergadering, waarop geen enkel punt van belang behandeld werd, waren Piccolomini en Gallas nog tegenwoordig. Daar evenwel Aldringer, dien de hertog insgelijks verwachtte, talmde, zond W. Gallas tot hem. Maar deze, na aldus de gangen van den hertog bespied te hebben, keerde nimmer weder. Den 15^{den} Febr. verdween ook Piccolomini uit Pilsen. Allereerst vaardigde Gallas den 16^{den} Februarij het bevel aan het leger uit, om aan geen' last van Wallenstein, Illo of Terzka meer gevolg te geven, maar alleen aan hemzelven, Piccolomini, Aldringer, iets later ook aan Maradas, te gehoorzamen. Gallas begaf zich naar Linz, Aldringer naar Weenen, om over de door Gallas te Pilsen bespeurde teekenen van afval berigt te geven. Van nu af heerschte er aan 't hof des keizers ijverige werkzaamheid. Ten gevolge der bekomene tijdingen gebood men uit Weenen aan eene menigte oversten[5], terstond met hunne regimenten naar

1 De tusschen den keizer en den hertog gevoerde briefwisseling deelt Förster, ‘Biogr.,’ blz. 261, enz. en ‘Proc.,’ blz. 119, enz., mede.
2 Khevenh., XII, blz. 1146. - Zie Bülau, blz. 144.
3 Förster, ‘Biogr.,’ blz. 265; ‘Proc.,’ blz. 118. - Hem weerlegt Mail., blz. 351, noot 1.
4 Zie Mail., blz. 377; Helbig, ‘der Kais. Ferd.,’ blz. 24 en Bülau, blz. 144, enz., die echter op onderscheidene wijzen tot dezelfde slotsom komen.
5 De namen dier oversten geven Mail., blz. 351; Wirth, bl. 470 en Bülau, blz. 147 op.

Praag te marscheren en alleen den bovengenoemden generaals te gehoorzamen. Oostenrijk, Silezië en de Elzas werden met krijgsvolk bezet, en den keurvorst van Beijeren aanbevolen, op de streek aan den Donau het oog te houden. Men zocht den hertog en zijne partij te Pilsen te isoleren, hetgeen volledig gelukte. Aan het hof van Beijeren en aan andere bevriende vorsten werd het gebeurde gemeld. Alles ging naar wensch: de regimenten ijlden naar Praag, en de commandanten voegden zich niet alleen naar de orders; maar eenigen haastten zich bovendien, zich schriftelijk te regtvaardigen of te verontschuldigen.

Tot den 13^{den} Februarij had de keizer met W. briefwisseling gehouden. Dit heeft men den keizer als blijk van valschheid verweten. Hoewel nu niemand dusdanige handelwijze voor volmaakt eerlijk zal houden, bestaat er toch een tweeledig verschil tusschen hen, die elkander hier wederkeerig misleidden. Vooreerst was de keizer met dat, wat hij tegen W. voorhad, in zijn goed regt, terwijl de hertog zich door zijne plannen aan hoogverraad schuldig maakte. Ten andere putte de keizer zijne kennis van Wallensteins gedragingen uit zekere bronnen, en was hierom meer geregtigd, hem de maat, waarmede hij mat, vol te meten dan W., die omtrent 's keizers bedoelingen zoozeer in het duister rondtastte, dat hij nog den 13^{den} Februarij op Gallas, Aldringer en Piccolomini rekende.

Dewijl intusschen de omstandigheden eenigermate veranderd waren, en de open brief des keizers van den 24sten Januarij daarmede niet meer geheel in overeenstemming scheen, zoo werd er een tweede gedrukt, die waarschijnlijk den 22sten Februarij te Praag openlijk aangeplakt is. Deze brief, die niet alleen aan de officieren, maar ook aan de soldaten gerigt is, onderscheidt zich inzonderheid hierdoor van den vorigen, dat Wallenstein thans regtstreeks de bedoeling toegeschreven wordt den keizer te verdrijven, zich diens kroon aan te matigen en het keizerlijke huis geheel uit te roeijen. Verder worden de officieren en soldaten naar Gallas, Piccolomini, Aldringer, Maradas en Colloredo, als opperbevelhebbers, verwezen. Dan volgen vernieuwde beloften wegens de geldzaken[1]. De belofte

1 Deze brief is afgedrukt bij Helbig. ‘der Kais. Ferd.,’ blz. 32, enz. en Wirth, blz. 498, noot 6. Förster, ‘Proc.,’ blz. 270; Mail., blz. 382 en anderen meenen, dat hij met opzet eerst na den dood van W. is uitgevaardigd. - Dat zij zich bedriegen, toont Helbig t.a.p. aan. Zie ook Bülau, blz. 155, noot 1.

van amnestie wordt niet herhaald, geenszins dewijl men ze introk, doch omdat het vroegere besluit niet door het nieuwe verviel. Twee dagen vroeger (20 Febr.) had de keizer iemand opgedragen, de goederen, gelden en roerende have van Wallenstein, Illo en Terzka verbeurd te verklaren en hem van zijne bevinding verslag te doen.

Het spel van den hertog van Friedland wordt steeds bedriegelijker. Eensdeels tracht hij zich als geheel onschuldig voor te doen en elke booze bedoeling tegen den keizer te loochenen; anderdeels neemt hij allerlei voorzorgen, ten einde diezelfde ontwerpen, welke hij ontkent, te verwezenlijken. Zoo riep hij den 19^{den} Febr. negen en twintig oversten te Pilsen bijeen, en hield tot hen eene weinigbeteekenende rede, vol uitvlugten, waarvan dit de gewigtigste punten zijn: dat hij de afwezigheid van Gallas en Aldringer betreurt; dat hij tegen de geruchten protesteert, alsof hij iets in den zin had ten nadeele van de katholieke godsdienst of van den keizer; dat men aan 't hof veel begeert, hetwelk nooit door het rijk goedgekeurd kan worden, en hij daarom voornemens is, tot heil van den staat vrede te sluiten; eindelijk, dat hij verwacht, dat zij het met hem zullen houden, en hij hun antwoord op een' der eerstvolgende dagen te gemoet ziet[1]. Den 20sten Febr. onderteekenden W. en de negen en twintig bevelhebbers een geschrift, waarin zij eene uitlegging gaven van het Pilserverbond, bewerende daarmede niet het geringste tegen Z.M. den keizer of de katholieke godsdienst bedoeld te hebben, en de hertog de onderteekenaars, ingevalle hij zoo iets waagde, van alle verpligting jegens hem ontsloeg[2]. Tot den 21sten Febr. geloofde de her-

1 Deze rede deelen Mail., blz. 353, enz.; Förster, ‘Proc.’ blz. 131, 132 en Wirth, blz. 472 mede.

2 Het bewuste protest staat bij Förster, ‘Biogr.,’ blz. 271, enz.; ‘Proc.,’ blz. 133, enz. en Wirth, blz. 473, noot 14, vlg.. - Voor 't overige weten de bovenstaande schrijvers, alsmede Bülau, blz. 152, van slechts één dergelijk geschrift, dat volgens ben W. en de overigen onderteekenden, eer de hertog 's keizers handelwijze tegen hem vernam. - Daarentegen laat Mail., blz. 356, twee opstellen vervaardigen, waarvan een door den hertog, het andere door de officieren onderteekend wordt, en stelt de zaak zóó voor, alsof zij toen reeds met 's keizers open brief bekend waren. En Helbig, ‘der Kaiser Ferdinand,’ blz. 40, 41, zegt, dat de officieren een stuk van dusdanigen inhoud vóór het bekend worden van het afzetten des hertogs opstelden en onderteekenden, 3 en er daarna een ander van dezelfde strekking door W. zelven en de officieren werd vervaardigd, waaromtrent hij dus met Mail. overeenstemt. - De beide laatstgenoemde schrijvers schijnen zich te vergissen, zie Bülau, blz. 154, noot 2.

tog altijd nog als een magtig tegenstander des keizers in Bohemen te kunnen optreden, en wilde derhalve den 22sten Febr. naar Praag opbreken. Plotseling vernam hij, den 21sten Febr. door den overste Sparr, dat deze stad voor hem verloren was, en de aanvoerders der onderscheidene korpsen van Gallas en Piccolomini last gekregen hadden, hem en zijnen aanhangers niet langer te gehoorzamen. Nu hoopte W. slechts door schijnbare onderwerping de maatregelen des keizers nog eenigen tijd tegen te houden, en verdubbelde tegelijk zijne werkzaamheid. Hij zond langs verschillende wegen twee oversten naar den keizer, van welke de eerste een afschrift der bovenstaande verontschuldiging overbragt, en in naam van W. aan Ferdinand moest verklaren, dat de hertog gereed was, het commando neêr te leggen en zich met tien of twintig personen naar Hamburg te begeven, mits hij zijne ‘ducati’ (dukaten of hertogdommen?) behield. De andere bode had door Wallenstein onderteekende volmagten in blanco bij zich, welker invulling hij aan de ministers overliet, opdat zij in zijn' naam naar welgevallen over de generaals mogten beschikken. Deze boden kwamen niet op de plaats hunner bestemming, daar zij, als uit het verdachte Pilsen komende, gearresteerd werden.

Aan de officieren der artillerie te Praag zond W. bevel, alle tot de artillerie behoorende paarden naar Pilsen te zenden. Uit Pilsen gebood hij aan verschillende afdeelingen troepen zich tot den 24sten Februarij nabij Praag zamen te trekken, waarheen hij-zelf den 22sten dacht te marscheren. Reeds vóór den 18den had hij naar Silezië laten schrijven, ten einde Schaffgotsch, die zeer aan hem gehecht was, het opperbevel aldaar op te dragen, de wijl hij de overige in die streken vertoevende generaals wantrouwde; ook had hij Schaffgotsch gelast, hun, die 't niet met hem wilden houden, ‘den nek te breken.’ Te gelijker tijd vertrok een bode van Kinsky naar Feuquières, en bragt dezen de tijding, dat W. met ongeduld op 't afsluiten van 't verdrag wachtte, zich, zoodra dit geschied was, als koning van Bohemen zou

laten uitroepen en dit zelf den keizer bekend wilde maken, om dezen vervolgens uit zijne erfstaten te verjagen. Behalve deze belofte behelsde de brief, ten einde Frankrijk tot overhaaste stappen te bewegen, veel onwaars, o.a. dat Wallenstein in 't vorige jaar getalmd had, omdat hij toen nog niet van de trouw aller officieren verzekerd geweest was; doch dat nu alle twijfel dienaangaande door het Pilserverbond was weggeruimd, alsmede dat er in naam van den hertog vele ruiters en voetknechten waren geworven

De brenger van dien brief trof Feuquières eerst den 1sten Maart, alzoo te laat, in Frankrijk aan. Ook den kanselier Oxenstierna had Kinsky omstreeks denzelfden tijd het besluit van den hertog medegedeeld. Nog ging Frans Albert van Lauenburg voor W. naar Bernhard van Saksen-Weimar, opdat deze zoo snel mogelijk tegen Bohemen mogt oprukken. Maar ook hij kwam te laat.

Zelfs de grootste ijver der Franschen en Zweden zou W. niet hebben kunnen redden. Maar die ijver liet veel te wenschen over: alleen Feuquières was geneigd tot onderhandelingen; Arnimb, Oxenstierna, de keurvorst van Brandenburg en Bernhard integendeel vertrouwden W. niet veel.

IX.

De toestand van den hertog werd van dag tot dag hopeloozer. De orders, door hem gegeven betrekkelijk het oprukken van regimenten en de artilleriepaarden, bleven zonder gevolg. Overste Schlieff, met bevelen van W. naar Silezië afgezonden, werd in hechtenis genomen; hetzelfde geschiedde met eenige andere officieren van Wallensteins leger. Den 22sten Febr. kregen de troepen te vergeefs last om slechts den hertog, Illo en Terzka te gehoorzamen; Terzka kwam met de jobstijding, dat zijn eigen regiment weigerde zijne bevelen op te volgen. Van alle zijden vernam men, dat het leger zich van den hertog afkeerde, en waar men zich met enkele gunstiger berigten vleide, daar was overdrijving in 't spel. Dit alles bewoog W., Pilsen te verlaten en naar de vesting Eger op te bre-

ken, eensdeels om een vasten steun te hebben, anderdeels om nader bij de Zweden en Saksen te komen. Dit besluit nam hij den 21sten Febr., en den 22sten schreef Terzka in dien zin aan den commandant van Eger, Gordon geheeten.

Middelerwijl hadden Gallas en de overige generaals, die tot 's keizers partij behoorden, de regimenten veel getrouwer bevonden, dan zij hadden durven hopen. Vooral werden zij hiervan overtuigd, toen het getal der troepen, die zich nabij Praag concentreerden, voortdurend aangroeide. Weldra vatteden zij dus het voornemen op, Wallenstein zelven aan te grijpen en uit Bohemen te verdrijven. Op dit plan waren de marschen der korpsen, die van verschillende kanten opbraken, berekend. Tevens verdeelden zij hun' werkkring zoo onder elkander, dat sommige afdeelingen bestemd werden om vijandelijkerwijze tegen Bernhard van Saksen-Weimar, Arnimb of wie zich verder mogt roeren, te handelen. Den 22sten Febr. stond Gallas te Linz aan den Donau; Piccolomini te Horasdiowitz, nabij Pisek, ten Z. van Praag; generaal Suys te Praag; Aldringer te Weenen. De keizerlijke troepen, die tegen Pilsen optrokken, vonden er den overste Sparr, dien W. had achtergelaten, en daar deze geen' weerstand bood, bezetteden zij het zonder slag of stoot.

Welk eene treurige wending hadden de hoogdravende plannen van Albrecht van Wallenstein genomen! Met een groot, strijdvaardig leger had hij gehoopt als bond genoot van Frankrijk en Zweden op te treden, en met ongeveer duizend man, namelijk vijf compagniën ruiters van Terzka, vijf compagniën zoogenoemde Oud-Saksische ruiters van 't regiment van zijn' overste, Julius Hendrik van Saksen-Lauenburg[1], en twee honderd dragonders, trok hij den

1 Dezen Julius Hendrik verwarre men niet met Frans Albert, die ook hertog van Saksen-Lauenburg was, doch geenszins in Wallensteins dienst was, maar als veldmaarschalk van Saksen onder Arnimb stond. Zie Helbig, ‘der Kais. Ferd.,’ blz. 52, noot 2. - Voor 't overige stemmen de geschiedschrijvers omtrent de soort der troepen niet geheel overeen: Mailath, blz. 364; Wirth, blz. 476 en Bülau, blz. 159 zijn hier door mij gevolgd. Van hen wijken Förster, ‘Proc.,’ blz. 152 en Helbig, ‘der Kais. Ferd.,’ blz. 42 in zoover af, dat de eerste, denkelijk ten onregte, zegt, dat die 200 dragonders van Buttlers regiment zijn, terwijl de laatste hiervoor 200 man voetvolk in de plaats stelt, en Förster, ‘Biogr.,’ blz. 277 over dezen zwijgt. Verg. Bülau, blz. 159, noot 3.

22sten Febr. 1634, 's morgens tusschen negen en tien uur, uit Pilsen. Den hertog, die zich wegens hevige jichtpijnen in eene draagbaar liet vervoeren, begeleidden Kinsky en Terzka met hunne gemalinnen, alsmede Illo. Staande den marsch vertrok renbode op renbode naar Bernhard van Saksen. Weimar en Arnimb. Hulp van een' dezer beide mannen was dringende behoefte, daar het schitterende uitzigt, dat W. uit de onderhandelingen met Frankrijk toelachte, zich nog op een verren achtergrond bevond. Van het dreigende gevaar om gevangen genomen te worden kon hem slechts Saksen of Zweden redden. Bij den schrik, dien zijn naam alom inboezemde, en de vrees der keizerlijke generaals om hem aan te tasten, mogt hij op zooveel tijd rekenen, dat eene dergelijke vereeniging nog kon plaats grijpen. Dat W. zijne reis niet voortzette, maar te Eger bleef, toont, dat hij zijne bondgenooten hier verwachten en er zich tot hunne aankomst verdedigen wilde. Onderweg sloot zich overste Walter Buttler, een katholiek Ier, bij hem aan. Deze, wien vroeger de verdediging der bergengten, die uit Bohemen naar de Boven-Palts voerden, was opgedragen, had zijn hoofdkwartier te Kladrau, ten Z.O. van Eger[1]. Plotseling kwam er eens (de datum wordt niet opgegeven) om middernacht een koerier van den generalissimus, den hertog van Friedland, die het bevel overbragt, dat Buttler, op straffe des doods, onmiddellijk na het lezen dezer order met zijn regiment naar den witten berg bij Praag moest marscheren. Aanstonds liet de overste zijn' veldkapelaan, Patricius Taaffe, dien hij dikwijls over belangrijke aangelegenheden raadpleegde, roepen. Het berigt van dezen pater, eerst onlangs gevonden, verspreidt veel licht over Buttlers gedrag, en ligt bij het vervolg van ons verhaal ten grondslag[2].

1 Hoewel Mail., blz. 368; Wirth, blz. 478 en Bülau, blz. 159 Klatrup, dat meer naar 't O. ligt, noemen, komt mij de opgave van Helbig, ‘der Kais.,’ blz. 42, welke Kladrau voor de plaats van Buttlers hoofdkwartier houdt, geloofwaardiger voor.

2 Patricius Taaffe werd eenige jaren na Wallensteins dood door een' met hem bevriend geestelijke uit Regensburg verzocht hem te melden, hoe de aan W. gepleegde moord had plaats gegrepen. Het antwoord op dit verzoek is een uitvoerig stuk in 't Latijn, waaruit de meeste geschiedschrijvers hun verhaal geput hebben. Volgens hen verdient Taaffe, die deels als ooggetuige, deels op grond van mededeelingen van anderen, waarschijnlijk van Buttler, schreef, alle geloof. Zie Mail., blz. 367; Wirth, blz. 477, noot 3 en Bülau, blz. 166, noot 1.

‘Welk een zeldzaam bevel krijg ik zoo even van den opperbevelhebber!’ riep Buttler den kapelaan bij zijn binnentreden toe, ‘terstond naar Praag te marscheren en aldus de passen van Bohemen naar de Palts open te laten. Is dit niet den vijand als 't ware de poort openen, ja is dat niet hetzelfde als hem uitnoodigen, om Bohemen in bezit te nemen?’

In een diep stilzwijgen verzonken, liepen de beide mannen gedurende den stillen nacht een tijdlang heen en weêr. Daarop zeide Buttler, op eens uit een ernstig nadenken ontwakende: ‘dit raadselachtige gedrag van den hertog van Friedland heeft reeds voorheen argwaan bij mij verwekt en mij doen vermoeden, dat hij met verraderlijke plannen omgaat; doch thans ben ik er vast van overtuigd, dat dit niet alleen het geval is, maar dat er reeds een begin gemaakt is met het verwezenlijken dier ontwerpen. Marscheren moeten wij echter, en wel op staanden voet; want ik mag zulk een stelligen en gestregen last niet ongehoorzaam zijn.’ Tegelijk uitte hij zijn stellig voornemen, om, wanneer men bij Praag slaags geraakte, voor den keizer te sterven. Nadat Buttler hierop de zaak verder met Taaffe besproken had, zond hij aanstonds aan de verstrooide afdeelingen van zijn regiment bevel, om oogenblikkelijk op te zitten. Daar men stipt gehoorzaamde, ging de overste terstond met 8 compagniën dragonders, in 't geheel omstreeks 1000 man, in de rigting van Pilsen[1] op marsch. Toen zij ongeveer halfweg waren, ontdekten zij, op een kanonschot afstands, op den weg van Mies naar Pilsen, een aantal wagens, door eenige benden voetvolk en ruiterij begeleid. Vandaar reed een officier (Illo of Terzka - dit herinnert zich Taaffe niet goed) met een paar ruiters snel op hen toe, en gelastte den overste, in naam van den generalissimus, zich bij den trein aan te sluiten. Dien avond kwam de stoet tot Mies. Tegen krijgsgebruik moest Buttler met de vaandels in de stad overnachten, gescheiden van zijne soldaten, die in 't open veld de tenten opsloegen. Hieruit

1 Volgens Taaffe had de zaak aldus plaats. Zie Mail., blz. 369, noot 2; Helbig, ‘der Kais. Ferd.,’ blz. 42; Wirth, blz. 477, noot 1 en inzonderheid Bülau, blz. 160, noot 1. - Maar Buttler zelf berigtte Gallas, dat de vrienden van den hertog in zijn kwartier gekomen waren, en hem tegen zijn' zin met zijn regiment naar Eger medegenomen hadden. Hieruit schijnt Förster, ‘Proc.’ blz. 153 de gevolgtrekking te maken, dat Buttler van Pilsen af Wallenstein vergezelde.

besloot hij, dat men hem wantrouwde. Gedurende den nacht raadpleegde hij den kapelaan, wat in zulk een hagchelijk tijdsgewricht te doen was. Deze ried hem te vlugten, waarop Buttler ernstig uitriep: ‘dat verhoede God! Dan zou ik immers de zaak des keizers verraden, indien ik de vaandels en soldaten in den steek liet en het hazepad koos.’ Den 23sten Febr. ging de togt tot Plana, ten Z. van Eger. Bij het uittrekken uit Mies werd Buttler gelast, met zijne ruiterij vooruit te trekken, waardoor het hem onmogelijk werd, ongemerkt achter te blijven. Op dezen dag hadden er schermutselingen plaats tusschen Wallensteins troepen en de hen langzaam volgende keizerlijken, die de tegenpartij op de vlugt sloegen. Ook te Plana werd Buttler op dezelfde wijze als vroeger van zijn regiment afgezonderd. Hier ontbood hij zijn' kapelaan op nieuw, en droeg hem op, onverwijld Gallas of Piccolomini te gaan opzoeken. Hem, dien hij 't eerst aantrof, had hij te berigten, dat Buttler slechts uit dwang W. volgde, en den keizer onwrikbaar getrouw zou blijven. Hij gaf den pater een briefje mede, waarin hij in 't Engelsch eenige weinige woorden, die dezelfde strekking hadden, ter neêr schreef. ‘Welligt,’ zoo besloot hij, ‘ben ik door de Voorzienigheid uitgekozen, om op deze zeldzame reis de eene of andere heldendaad te verrigten.’ Taaffe begaf zich op weg, en ontmoette eerst Piccolomini, bij wien hij zich van zijn' last kweet. Deze droeg nu den kapelaan op, Buttler te raden, zich hoe eer hoe beter met zijne troepen van den afvallige te verwijderen, en hem aan te sporen, W. levend of dood mede te brengen. Maar dit bevel kwam Buttler niet bij tijds ter ooren.

Op weg van Plana naar Eger scheidden zich, volgens sommigen, de vijf compagniën Saksen van W. af. Dit weêrspreekt echter Mailath[1] ten stelligste. Terwijl men nu langzaam voorttrok, liet de hertog Buttler aan zijne draagbaar of wagen komen, en hield, terwijl de overste naast

1 Den afval der Saksen vermelden Förster, ‘Biogr.,’ blz. 279, en Helbig ‘der Kais. Ferd.,’ blz. 42, alsmede Wirth, blz. 477, die echter ook het andere berigt kent, zie ald. noot 2. Bülau, blz. 161, laat zich niet verder over de zaak uit, dan dat hij naar waarheid schrijft, dat hertog Julius Hendrik zelf Wallensteins zaak bij Mies opgaf. Met Mail., blz. 364, noot 2, geloof ik dus, dat de troepen naar Eger doortrokken.

hem voortreed, het volgende vertrouwelijk gesprek met hem: ‘het doet mij leed, dat ik mij tot dusverre zoo koel, ja ondankbaar jegens zulk een' dapper en verdienstelijk officier, als gij zijt, heb gedragen; de schuld ligt evenwel niet aan mij, maar aan den keizer, die mij ruimschoots middelen beloofd heeft om verdienstelijke officieren en soldaten te beloonen, doch zijn woord niet hield. Ter wille van mijne officieren ben ik nu gedwongen, een anderen weg in te slaan en den keizer te noodzaken, mij die middelen te verstrekken. U, heer Buttler, zal ik twee regimenten schenken en 200,000 thlr., als werfgeld, aanwijzen.’ Met geveinsden eerbied en trouwhartigheid antwoordde Buttler, dat hij door geen' pligt of wet aan den keizer gebonden was, maar ten einde aan de wetten der eer te voldoen, eerst den keizer om zijn ontslag verzoeken er, dan in Wallensteins dienst treden zou, daar hij den hertog van alle stervelingen het liefst diende.

Kort na dit gesprek volgde de intogt binnen Eger, den 24sten Febr. 1634. Ziek en neêrslagtig kwam de hertog er aan. Overste Leslie, dien de hertog vooruit gezonden had om zijne komst te melden, was hem reeds vroeger te gemoet gereden, en Gordon, de commandant, ontving hem buiten de poort. Gelijk op de gansche reis, werd Buttler zelven binnen de stad, zijnen soldaten daar buiten kwartier aangewezen. In 't oog van Piccolomini en anderen was Gordon, door dit toelaten van den hertog binnen de muren, een verrader. Want zij wisten niet, dat Gordon, in de meening, dat Wallenstein met een aanzienlijk leger kwam, hierom alleen de poorten der vesting had geopend.

Terstond op den eersten avond noodigde Buttler Gordon en den opperwachtmeester Leslie, beide Schotten en officieren bij het regiment voetvolk Terzka, bij zich in zijn kwartier. Nadat de beker wakker rondgegaan was, sprak Buttler vertrouwelijk aldus: ‘waarde krijgsmakkers! ik kom hier, bijna zonder te weten hoe. Aan zulk een zeldzamen togt had ik nooit gedacht. Moet het niet bovenmate bevreemden, dat onze opperbevelhebber, die doorgaans slechts aan 't hoofd van 50,000 man of niet veel minder tegen den vijand optrekt, hem thans met eene handvol troepen te gemoet gaat. Ik verlang zeer, uwe zienswijze over zulke vreemde dingen te vernemen.’

‘De onderneming riekt sterk naar afval en verraad!’ merkten Gordon en Leslie eenstemmig aan.

‘Dit is ook ten volle mijne meening,’ riep Buttler driftig uit. ‘Doch nu moeten wij met elkander te rade gaan, hoe het verraad nog te verhinderen is. Wij zijn vreemdelingen, en hebben buiten de eer geen goed: dus willen wij deze en de trouw, die wij den keizer verpligt zijn, vlekkeloos bewaren.’

Nadat hij nog lang hierover uitgeweid had, opdat de gemoederen der beide anderen tot dat besluit gestemd werden, hetwelk hij- zelf reeds genomen had, doch dat hij, dewijl zij protestanten en officieren van Terzka waren, nog voor hen verborgen hield, ried Gordon aan de vlugt te nemen, hetgeen gemakkelijk te doen was, vermits hij de sleutels der stad had. Buttler hervatte, dat dit schande zou zijn, vermits de soldaten, die hun toevertrouwd waren, dan tegen den keizer gevoerd werden. Aan hen driëen, meende hij, was veel minder gelegen dan aan hunne dappere krijgslieden. Eindelijk barstte Leslie in den door Buttler even vurig gewenschten, als behendig uitgelokten kreet uit: ‘laten wij de verraders dooden!’

‘Hiermede ben ik het van ganscher harte eens,’ verklaarde Buttler vrolijk. ‘Indien gij mij wilt bijstaan, broeders, neem ik de daad op mij. Helpt mij maar in zoo verre, dat gij eenige mijner getrouwe officieren en soldaten binnen de stad laat.’

Eerst wilde Gordon niet tot het plan toetreden, maar eindelijk gaf hij, door Buttlers toespraak overreed, zijne toestemming. Den 25sten Febr. 1634 lieten Gordon en Leslie 's morgens vroeg eenige officieren van Buttlers regiment, met name Deveroux, Geraldino, Macdonald, omstreeks 100 dragonders en evenveel voetknechten heimelijk door de poort binnen. Nu noodigde Gordon Wallenstein, Kinsky, Illo, Terzka en den ridmeester Neumann, een' ijverig dienaar van Wallenstein, wien deze dikwijls voor zijne vertrouwelijke correspondentie gebezigd had, ten middagmaal. Uit hoofde van het podagra bedankte de hertog zelf voor de uitnoodiging. De overigen, groote voorstanders van een welvoorzienen disch, verklaarden zich bereid te komen, maar verzochten, het gastmaal, in plaats van op den middag, op den avond van dien dag te stellen. Daar Gordon dit goed vond, werd ook de voorgenomen moord tot dat tijdstip uitgesteld.

Des avonds om zes uur reden de vier gasten in eene koets

naar de citadel, waar Gordon woonde, en werden er vriendelijk ontvangen. Zij waren zeer vrolijk, want, zoo als Illo verhaalde, liep het gerucht, dat de Zweden in aantogt waren en den volgenden dag Eger binnenrukken zouden. Immers schijnt het zeker, dat de vrienden van den hertog destijds open voor hunne verraderlijke bedoelingen uitkwamen. Deze omstandigheid versterkte Buttler ten overvloede in zijn besluit, en noopte hem tot spoed. Zoodra de gasten verschenen waren, zetteden zich talrijke patrouilles in beweging, en werden de wachten versterkt. Dit geschiedde, naar men zeide, op bevel van Wallenstein wegens de nabijheid van den vijand. Twintig man werden bij de buitendeur van Gordons woning geposteerd, en kregen bevel, zonder uitdrukkelijke vergunning van Buttler, niemand in of uit te laten. Overste Buttler had reeds vooraf in eene zijkamer der eetzaal den opperwachtmeester Geraldino met zes, en in eene andere den hopman Deveroux met vier en twintig dragonders, beide daartoe omgekocht, verborgen, terwijl hij hun de grootste stilte tot het beslissende oogenblik had aanbevolen.

Na zulke voorzorgen begon het gastmaal. Tegen 8 uur, toen het dessert opgedischt was[1], werden de bedienden weggezonden; deze gingen in de keuken het avondmaal gebruiken. De deur van dit vertrek werd insgelijks afgesloten, en een nieuwsgierige knecht, die er uit wilde gaan, ter neêr gestooten. Nog zaten de heeren bij den vollen beker, toen plotseling van twee kanten de dragonders de zaal binnentraden. ‘Viva la casa d'Austria!’ riep Geraldino, terwijl Deveroux den kreet: ‘wie is goed keizerlijk?’[2] aanhief. Onmiddellijk sprongen Buttler, Gordon en Leslie op, ontblootten den degen, namen elk een' kandelaar van de tafel, en trokken onder 't geroep: ‘Vivat Ferdinandus!’ of ‘leve het huis Oostenrijk!’ naar den

1 Helbig, ‘der Kais. Ferd.,’ blz. 45 vergist zich waarschijnlijk, zeggende: ‘ehe der Nachtisch aufgesetzt worden.’ - Het andere leest men bij Schiller, blz. 419; Förster, ‘Biogr.,’ blz. 281; ‘Proc.’ blz. 158 en Wirth, blz. 483.

2 Deze kreten staan zoo bij Förster, ‘Biogr.,’ blz. 281; ‘Proc.,’ blz. 158; Helbig, ‘der Kais. Ferd.,’ blz. 45 en Wirth, blz. 483, terwijl Mail., blz. 375 en Bülau, blz. 165 alleen melden, dat Geraldino den laatstgenoemden kreet uitte. Ook verhalen deze beide schrijvers niet, dat Buttler mede opsprong, ofschoon zij verzwijgen, wat hij dan deed. Om der naauwkeurigheid wille merk ik dergelijke kleinigheden aan.

muur der zaal terug. Dit was het afgesproken teeken. Op staanden voet wierpen de dragonders de tafel om, en gingen op de misleide gasten los. Eerst viel Kinsky onder de slagen der gewapenden, die, om alle gedruisch te vermijden, niet van schietgeweer voorzien waren. Toen werd Illo, die zijn zwaard van den muur wilde grijpen, in den rug doorstoken, en blies terstond den laatsten adem uit. Daarentegen gelukte het Terzka, zijn' degen te krijgen, en na in een' hoek van de kamer teruggetrokken te zijn, verdedigde hij zich, door zijn' kolder van elandsvel beschut, manmoedig tegen de gehuurde moordenaars, en doodde zelfs twee hunner. Maar eindelijk, toen zijn kolder op vele plaatsen opengereten was, zonk hij, van de hellebaarden doorboord, volgens anderen door Deveroux met een' dolk geveld, ontzield op den grond neêr. Neumann, die uit de zaal ontsnapt was, werd, daar hij het parool niet wist, op den trap gedood.

Na eene korte beraadslaging en terwijl Buttler zich met Leslie overtuigd had, dat in de stad alles rustig was, schreden zij verder. Onder leiding van Buttler begaf zich Deveroux met twaalf dragonders[1] naar het kwartier van Wallenstein, die zijn' intrek genomen had bij den burgemeester Pachhälbel aan de markt, in het achterste gedeelte van wiens huis aan Terzka en Kinsky met hunne gemalinnen eenige kamers aangewezen waren. Door dit gedeelte ging Deveroux met zijne manschappen over eene galerij naar de vertrekken van den hertog. Dewijl hij voorgaf dezen eene tijding te brengen, liet de schildwacht aan de deur hem binnen. Reeds was het middernacht. Juist had de hertog van Friedland, naar men wil, den astroloog Seni, met wien hij in de sterren gelezen had, laten gaan: van het booze gesternte, dat hem boven 't hoofd hing, had de geheime wetenschap hem geen berigt gegeven. De kamerdienaar ontkleedde hem en zonderde zich in de voorkamer af. W.

1 Dat Deveroux met 12 man ging, vinden wij bij Mail., blz. 375; Förster, ‘Proc.’ blz. 159; Helbig, ‘der Kais. Ferd.,’ blz. 45 en Bülau, blz. 165. - Anderen, zoo als Schiller, blz. 422; Förster, ‘Biogr.,’ blz. 282 en Wirth, blz. 484, noemen maar 6 hellebardiers. - Mail. verplaatst deze laatste handeling zeer verkeerd in den burg, in plaats van in de woning des burgemeesters, en stelt Geraldino voor Deveroux in de plaats, zie Bülau, t.a.p., noot 2. Schlosser, XIV, blz. 275 laat beiden gaan, maar Deveroux den stoot toebrengen.

sloot de deur, en legde zich te bed. Terwijl nu Deveroux zich naar Wallensteins slaapvertrek spoedde, hield hem de kamerdienaar in de voorkamer tegen, en verzocht hem, den hertog niet in zijn' slaap te storen. Onder heftige bedreigingen eischte Deveroux den sleutel der slaapkamer, dien de dienaar vastberaden weigerde te overhandigen. Wallenstein, door deze woordenwisseling in zijn' slaap gestoord, stond op, ten einde naar de oorzaak van dit onbehoorlijk gedruisch onderzoek te doen. Tegelijk drong het jammergeschrei der echtgenooten van Kinsky en Terzka, die zoo even den dood harer mannen vernomen hadden, tot zijne ooren door. Snel rukte hij het venster open, en vroeg de schildwacht, wat er gaande was. In dit oogenblik trapte Deveroux de toegegrendelde deur open, en drong, gevolgd door zijne hellebardiers, met de vraag: ‘zijt gij de schurk, die den keizer van land en kroon berooven wil?’ het vertrek binnen. Nu ried Albrecht van Wallenstein, hertog van Friedland, alles. Zwijgend strekte hij zijne armen uit, en ving den houw van den hellebaard in de dappere borst op, die hij in 't open veld zoo vaak voor het huis Oostenrijk en voor den keizer aan de kogels, zwaarden en lansen der vijanden had blootgesteld. Stom neêrzijgende stierf hij terstond. Zoo viel hij, niet zonder zware schuld, maar vóór de verantwoording, welke ook de misdadiger met regt mag eischen, door sluipmoord, op eigendunkelijk gezag van een' overste bedreven, die door deze ruwe daad de gunst van zijn' heer hoopte te winnen.

X.

Over de lijken der gedoode zamenzweerders werd door den keizer aldus beschikt: dat van Wallenstein kon de familie naar welgevallen op de eene of andere plaats laten begraven; dat van Terzka, een' katholiek, mogt in gewijden grond, doch die van Illo en Kinsky, als protestanten, moesten op het kerkhof in de voorstad ter aarde besteld worden; dat van Neumann alleen had men, wegens diens losse tong,

op de plaats der misdadigers te begraven. De weduwe van Wallenstein liet het stoffelijk omhulsel van haren echtgenoot nabij Giczin aan den schoot der aarde toevertrouwen. Mannelijke nakomelingen liet de hertog niet na. Voor de gedooden liet de keizer 3000 zielmissen lezen, waaromtrent Mailath tegen Förster[1] opmerkt, dat dit geen bewijs is van Ferdinands berouw, maar aantoont, dat deze de gevallenen voor schuldig hield, daar hij anders de missen voor zich-zelven zou hebben laten lezen.

Kort nadat alles voltrokken was, zond Buttler berigt van de gepleegde daad aan Gallas en aan den keizer; ook vaardigde hij eene proclamatie aan het leger uit. Den 26sten Febr., des nademiddags om 4 uur, deelden Buttler en Gordon het voorgevallene met de daarvoor bestaande redenen aan den burgemeester en den raad van Eger mede en lieten dezen de belofte van trouw afleggen. Ook de buiten de vesting gelegerde troepen vernieuwden gewillig den eed van getrouwheid. Over 't geheel hield het leger zich overal rustig, behalve in Silezië, waar eenige regimenten opgeruid, maar spoedig weder bedwongen werden. Aldus wás de keizer thans op nieuw heer over zijne krijgsbenden.

Op den dag na Wallensteins overlijden reisde een keizerlijk kommissaris af, ten einde diens goederen in bezit te nemen. Dit was des te noodzakelijker, daar men reeds van verschillende kanten begonnen was ze te plunderen en veel van de roerende have te ontvreemden. Het gulden vlies, dat den hertog evenmin als eens Egmont tegen den ontijdigen dood had beschermd, werd aan Ferdinand teruggezonden. In Wallensteins papieren schijnt niets, dat hem kon bezwaren, gevonden te zijn. De goederen van den hertog en van de met hem gedoode vldheeren werden ten behoeve van 's keizers schatkist verbeurd verklaard, onder erkenning evenwel van alle ten laste daarvan loopende pretentiën. Twee eeuwen later is er echter een proces over ontstaan, dat jaren lang aangehouden heeft, doch waarover de ruimte mij thans verbiedt uit te weiden. Intusschen bleef de groote menigte landgoederen, waarover de keizer door de verbeurdverklaringen had te beschikken, geenszins aan hemzelven. Immers moesten de werktuigen, die deels op last van den keizer, deels op eigen gezag gehandeld had-

1 Förster, ‘Proc.’ blz. 198; Mailath, blz. 384,

ben, beloond worden. Ergerlijk was voorwaar de schaamtelooze hebzucht, waarmede velen op Wallensteins nalatenschap aanvielen. Zijn lijk was nog niet ter aarde besteld, of reeds bestormde men Ferdinand met aanvragen om geldsommen, gouden ketenen, regimenten en landgoederen. Het strekt der menschheid tot oneere, dat van alle hoog- en laaggeplaatste mannen, die aan den val van den magtigen hertog een werkdadig aandeel hadden genomen, slechts weinigen met bescheidenheid om belooning verzocht of ze ongevraagd ontvangen hebben. Eerst werden aan elk der twaalf dragonders, die de daad hadden bedreven, volgens belofte, 500 thlr.; den opperwachtmeester, die hen had aangevoerd, 2000, en aan Deveroux 1000 thlr. geschonken. Vermits Buttler aan de bezetting van Eger, ten einde zij zich rustig mogt houden, eene maand soldij boven het gewone loon had toegezegd, billijkte de keizer ook dit, en liet ze uit Wallensteins nalatenschap betalen.

Nog veel ruimer geschenken vielen den hoofden, die in het treurspel eene rol gespeeld hadden, ten deel. Buttler werd graaf en kamerheer, en ontving, behalve eene gouden keten, twee regimenten, alsmede vele goederen uit Terzka's nalatenschap. Leslie werd insgelijks graaf en kamerheer, bovendien hopman der keizerlijke lijfwacht en aanvoerder van een regiment; ook kreeg hij eene tot Friedland behoorende heerlijkheid. Van de overige in beslag genomene goederen werden insgelijks de meeste weggeschonken. Zoo bekwamen Gordon en Aldringer er eenige uit de erfenis van Kinsky, Gallas onder anderen Friedland, Piccolomini eene groote heerlijkheid, vroeger een eigendom van Terzak; ook Deveroux werden goederen toegedeeld. Dit bedenke men echter, dat deze rijke giften, aan deze en andere officieren toegekend, tevens dienden tot delging der schuldvorderingen, die zij wegens aangewende krijgskosten bij 't hof hadden ingediend. Der treurende weduwe van den hertog van Friedland werden slechts de heerlijkheden Neuschlosz en Leippa in Bohemen aangewezen. Zijne eenige dochter, die niets ontving, huwde later met een zekeren graaf von Kaunitz. Ten slotte behield Ferdinand, behalve eenige steden en kleinere heerlijkheden, alleen Sagan en het aan Wallenstein pandsgewijze afgestane vorstendom Glogau voor zich.

Uit hoofde van den ijver ter verzoening, waarmede de meeste officieren reeds vóór den dood des hertogs bezield

geweest waren, en het ras verdwijnen van 't gevaar der zamenzwering is 't niet te verwonderen, dat zich geene uitgebreide vervolging aan den moord der hoofdpersonen knoopte. Zij, die als medepligtigen verdacht waren, werden voor en na in hechtenis genomen, zoodat de meesten tijds genoeg hadden, om of de bewijzen hunner schuld te vernietigen, of elkander over de wijze hunner verdediging te verstaan. Nu ontstond echter bij den keizer en zijne raadslieden de vraag, hoe de gearresteerde personen behandeld moesten worden, of men ze voor den krijgsraad in regten betrekken, of zonder vorm van proces veroordeelen, of de zaak voor de gewone regtbank brengen zoude. De eerstgenoemde manier was zoo gestreng, dat, naar 't getuigenis van een' bevoegd beoordeelaar uit die tijden, weinigen ongestraft zouden blijven, al klaagde men ook een geheel leger aan. Op voordragt van den Roomsch-koning Ferdinand ging men derhalve tot het zachtste middel, de gewone regtbank, over. Gelijk Ferdinands geneigdheid tot eene toegevende behandeling der gevangenen reeds hieruit blijkt, zoo komt die bij een tweede besluit, hieromtrent door hem genomen, nog veel meer uit. Eer n.l. de zaak geregeld onderzocht werd, verhoorde men de gearresteerden voor eene buitengewone commissie, opdat men kon beslissen, wie terstond in vrijheid gesteld, wie daarentegen nog verder vervolgd behoorde te worden. Hoewel nu niemand van de weinigen, die verdacht waren, onmiddellijk op vrije voeten gesteld werd, viel toch de uitspraak der regtbank, die het eindoordeel velde, tamelijk gunstig uit. Slechts twee officieren werden tot levenslange gevangenis veroordeeld; een hunner, Schaffgotsch, tegen wien sterke gronden tot argwaan bestonden, moest het met den dood bekoopen.

Lang en diep bewoog dit alles de gemoederen der tijdgenooten. Veel werd er gesproken over het hooge standpunt van den veldheer; over het aanzien, dat hij in geheel Europa genoten had; over het verrassende zijner laatste onderneming; eindelijk over zijn bloedigen val. Zoo als het steeds gaat, wanneer iets buitengewoons, dat daarenboven in 't duister gehuld is, den gewonen loop der gebeurtenissen voor eene korte poos afbreekt, zoo liepen ook nu de meeningen aangaande het ware of valsche der beschuldiging zeer uiteen. Het ongehoorde van Wallensteins waagstuk vermeerderde

veler ongeloof. Men kende den invloed der Jezuïten en Spanjaarden op den keizer; de spanning, die er tusschen Wallenstein en den keurvorst van Beijeren heerschte; Wallensteins afkeer van de geestelijkheid - en aan de intrigues van deze allen weet men zijn' val. Slechts ter wille van den vrede, dien deze partij verafschuwde, meende men, had W. onderhandeld. Ook vergat men niet, de herinnering aan de groote, den keizer door den hertog van Friedland bewezene diensten te verlevendigen. Hoe zou hij, die zooveel voor zijn' heer had gedaan, plotseling een verrader worden van hem, van wien hij zulke ruime belooningen had genoten?

Zoo klonken de stemmen der tijdgenooten, die niet van nabij met de zaken bekend waren. De hoofden der den keizer tegenoverstaande bondgenooten zwegen. Niets officiëels ging van hen uit. Waren de onderhandelingen van W. met hen werkelijk binnen de grenzen zijner bevoegdheid en der trouw gebleven? Doch indien dit zoo was, waarom spraken zij het dan niet openlijk uit? Toch bewaarden Richelieu, Oxenstierna en anderen een officiëel stilzwijgen. Alleen ter loops liet de laatste zich eens in dezer voege uit: ‘dat hij nooit geheel had kunnen doorgronden, of het den Friedlander ernst geweest was, en wat hij eigenlijk had bedoeld.’ De buitenlandsche mogendheden lieten dus de aanklagt op hem berusten, die het hof des keizers tegen hem uitsprak, en die het ook weldra in een uitvoerig geschrift der wereld voorleide.

Dit naamlooze geschrift, reeds in Maart 1634 te Praag uitgekomen, voert ten titel: ‘Alberti Friedlandi perduellionis chaos sive ingrati animi abyssus.’ Koestert men de verwachting, hierin eene grondige uiteenzetting van den gang der dingen te vinden, dan wordt men jammerlijk teleurgesteld. Het boek is rijk aan woorden, arm aan zaken; wat meer is, rijk aan verzinsels, arm aan waarheid. Doch naast dit werk bezitten wij den meermalen aangehaalden Khevenhüller, die uit officiëele bescheiden putte; een op keizerlijk bevel vervaardigd: ‘Ausführlicher und gründlicher Bericht der vorgewesenen Friedländischen und seiner Adhärenten abscheulichen Prodition.’ Weenen, 1634[1], en ein-

1 Zie Mail., blz. 378, 380, noot 3 en 385, noot 2; Förster, ‘Proc.,’ blz. 197, noot 1 en 180; vooral Helbig, ‘der Kais. Ferd.,’ blz. 49 en blz. 59, noot 23; Bülau, blz. 189.

delijk een Latijnsch en Duitsch berigt van Jaroslaus Sesyna Raschin[1] aan den keizer, waarin hij zich zelf als onderhandelaar voor W. bekend maakt. In het op last des keizers uitgekomen geschrift kon de opsteller de volle waarheid niet openbaren, deels om redenen van buitenlandsche politiek, b.v. ten einde den hertog van Savoye, door wien men Wallensteins verbindtenis met Frankrijk vernomen had, niet in een' oorlog met dit rijk te wikkelen, deels omdat. met den dood van Kinsky en de overigen, de het diepst in 't plan ingewijde getuigen verstomd waren, en men derhalve de volledige bewijzen miste. Daarom stelde de bedoelde geschiedschrijver zich geenszins tevreden met het vermelden van hetgeen vaststond en lucht mogt lijden; maar hij overdreef de schuld van Wallenstein, en op allerlei onbewezene geruchten steunende, stelde hij diens gansche handelwijze sedert 1628 als eene zamenzwering voor. Desniettegenstaande bevat het boek eene over 't geheel juiste schildering der intrigues van den hertog van Friedland in den laatsten winter zijns levens, die door later gevondene documenten ten volle bevestigd wordt. Te vergeefs verwerpen daarom de verdedigers van Wallenstein, onder welke Förster[2] de eerste plaats inneemt, dit werk: de hoofdinhoud, die ten laste van W. getuigt, is onomstootelijk. Nog meer geldt dit van het vaak voor zuiveren laster uitgekretene geschrift van Raschin, die door zijne aangifte van Wallensteins schuld de vroeger verbeurd verklaarde goederen in Bohemen terugkreeg. Het meeste van hetgeen hij beweert vindt in de latere ontdekkingen zijne bekrachtiging.

Zij, die den moord bedreven, handelden geheel naar eigene overtuiging. De keizer heeft nimmer een bevel uitgevaardigd ‘om Wallenstein levend of dood te grijpen,’ en hem evenmin vogelvrij verklaard: althans is dergelijk gebod tot dusver in geen archief gevonden. Ferdinands ergste vergrijp in deze zaak is bij gevolg, dat hij eene regtvaardiging, gelijk de bovengenoemde, heeft gedoogd, en

1 Den vollen titel deelt Förster, ‘Proc.,’ blz. 183 mede. Vgl. Roepell in ‘Hist. Taschenb.,’ Neue Folge, VI, blz. 244 en volg., alsmede Bülau, blz. 120, noot 2 en 192.

2 In drie achtereenvolgende werken treedt Förster als W.'s verdediger op: ‘Albrecht von Wallenstein's ungedrückte Briefe,’ 3 deelen; Wallenstein als Feldherr und Landesfürst; Wallensteins ‘Process vor den Schranken des Weltgerichts und des K.K. Fiscus zu Prag.’

misschien, ten minste volgens de wetten der striktste eerlijkheid, de gehuicheld vriendschappelijke briefwisseling, die hij met W. voerde. Doch juist dat verzwijgen der volle waarheid heeft het keizerlijke hof tot op dezen dag geschaad en het verbreiden van een groot aantal lasterlijke verzinsels en leugens in de hand gewerkt. Besluiten wij daarom ons overzigt van Wallensteins leven met de hieruit te trekken historische leering: waarheid is de beste politiek.

Dr. J.A. WIJNNE.

Bijlage.

De acte van beschuldiging tegen Wallenstein, Hertog van Friedland, opgemaakt en getoetst aan de pleitredenen van d^{r}. Förster.

Zoo als wij boven zagen (zie boven, blz. 710 vlg.), getuigen de kort na 't sneven van Wallenstein uitgekomene werken alle tegen den hertog; maar juist daarom merkte men ze dikwijls als stemmen van de eene der beide partijen aan, en drong zich het ‘audiatur et altera pars’ als onwillekeurig aan de lezers op. Intusschen putteden alle geschiedschrijvers bijna twee honderd jaren lang uit geene andere bronnen, en zoo gingen de berigten in folio, zonder van inhoud te veranderen, op de in kleiner vorm vervaardigde geschriften over. Vooral heeft Schiller veel tot het verbreiden van een ongunstig oordeel over Wallenstein bijgedragen, en door hem is het een algemeen volksgevoelen geworden, dat Wallenstein zich aan hoogverraad schuldig heeft gemaakt.

Tegenover al de aangeduide, grootendeels waarachtige, bescheiden hield echter de twijfel aan de werkelijkheid van Wallensteins verraad tot op de jongste tijden stand. Men vroeg steeds naar de bewijzen, waarop de keizerlijke geschiedschrijver Khevenhüller zijn verhaal grondde, en vond immer punten, die het wantrouwen schenen te regtvaardigen. Vanwaar kwam het, zoo vroeg men, dat W., als 't hem ernst was met den afval, dezen stap nimmer deed, dat hij altijd draalde, en de slechts op het afsluiten wachtende onderhandelingen zelf weder afbrak? Hoe ligt laat zich het talmen van den hertog, tijdens Regensburg in gevaar verkeerde, en zijn terugtrekken naar Bohemen regtvaardigen! De winter was in aantogt, zijn leger door den veldtogt in Silezië uitgeput; een enkele verlorene veldslag zou de geheele magt des keizers vernietigd hebben; het belegeren der sterkten in Bohemen, een werk zoozeer door den winter verzwaard, moest dit heir, waarop de zekerheid des keizers berustte, te gronde rigten. En dan het te Pilsen gebeurde! In welk een voor het oog ondoordringbaren nevel is de geschiedenis van de schriftelijke belofte, die de of-

fieieren onderteekenden, gehuld! In 't naauw gebragt door 't hof, waaraan de voorwaarden, die W. bij 't aanvaarden van het tweede bevelhebberschap bedongen had, lastig begonnen te worden, zocht hij naar een zekeren bodem, en wilde der regering slechts ontzag inboezemen door 't verstrekken van bewijzen der gehechtheid van de officieren aan zijn' persoon. Waarom heeft het hof te Weenen de acten van 't proces over de medepligtigen van den hertog nooit bekend gemaakt; waarom nimmer de woorden weêrlegd, die men Ferdinand II in den mond legt: ‘ducis crimen esse longe minus atrox quam ipsius inimici paulo malignioribus animis figurarant.’ Zelfs in de keizerlijke familie bleef eene overlevering bestaan van 't onzekere van Friedlands schuld. Toen keizer Leopold I ongeveer 1673 over Praag naar Eger reisde, om er een leger in oogenschouw te nemen, wees hem te Praag een minister het paleis van W., en noemde dit het huis van den rebel, waarop Leopold hem vroeg: ‘weet gij stellig, dat W. een rebel was?’

Al deze tegenwerpingen en twijfelingen heeft Dr. Förster in de laatste jaren weder op het tapijt gebragt en ontwikkeld: ook andere bedenkingen heeft hij daaraan geknoopt. Tegen hem zijn anderen opgekomen, alle mannen van erkende verdiensten op 't veld der geschiedenis, die hem heftig bestreden hebben, zoodat de vraag over W.'s schuld of onschuld aan eene eigene literatuur het leven heeft geschonken. Daar de quaestie mij sinds eenigen tijd boven andere boeide, en inzonderheid dewijl zij op zich zelvehoogst belangrijk is, en in een gewigtig tijdperk der historie ingrijpt, heb ik gemeend daaraan een artikel in dit tijdschrift te mogen wijden. Vermits het oneigenaardig zou zijn, schier bij elke zinsnede den zegsman te noemen, meen ik te kunnen volstaan met het opgeven van eenige der voornaamste bronnen, waarvan ik doorgaande, hoewel stilzwijgend, heb gebruik gemaakt. Al die schrijvers hebben het hunne uit nieuw-opgedolvene schatten van archiven geput. Hunne namen zijn: Mailath, Barthold, Chemnitz, Dudik, Helbig, Bülau, Roepell, Schlosser, Wirth, een negental, dat de meerderheid, hetwelk zij in getal boven Förster vooruit hebben, luisterrijk handhaaft, waar het op de zaak zelve aankomt. Maar ter zake:

Overwegende:

1°. dat eene reeks tezamenhangende verschijnsels het vaste oogmerk van W. aanduiden, om van den keizer af te vallen en zich met Zweden en Frankrijk te verbinden, ten einde de kroon van Bohemen te verwerven;

In 't bijzonder overwegende:

2°. dat dusdanig voornemen zich voor 't eerst uit de verte laat bespeuren in de zinspelingen en gezegden van Friedland tot den veldmaarschalk von Arnimb tijdens den eersten Silezischen wapenstilstand, daarentegen bepaald wordt uitgesproken gedurende den tweeden wapenstilstand;

Verder overwegende:

2°. dat ten fine van verwezenlijking van 't bewuste plan onderhandelingen met Frankrijk zijn aangeknoopt, die de hertog van Friedland stilzwijgend billijkt,

Eindelijk overwegende:

3° dat de afval door den togt naar Eger met der daad gevolgd, en de vereeniging met de Zweden tevens beproefd is;

krachtens deze gronden heeft men regt, Albrecht Wallenstein, hertog van Friedland, schuldig te verklaren aan verraad jegens zijn' keizer Ferdinand II.

De bewijzen dezer vier stellingen tracht ik achtereenvolgens te leveren. Vooraf wijs ik op het karakter van den beschuldigde en dat van zijne eeuw, omdat in dergelijke vragen veel hiervan afhangt. De tijd van den dertigjarigen oorlog was niet alleen om de gebeurtenissen zelve, de tooneelen van krijg en verwoesting, doch ook wegens de drijfveêren en gezindheden der menschen, een der treurigste, waarvan de geschiedenis gewaagt. In plaats van de eenvoudigheid en onbaatzuchtigheid, waarin Luther zoo goed voorging en anderen hem navolgden, was onbeperkte hebzucht en eigenbaat gekomen. Begeerte naar geld en ambten was veelal bij de huurlingen, zucht naar landgoederen en hooge waardigheden bij de aanvoerders, de eenige beweegreden om aan den krijg deel te nemen. Zoozeer waren de goede beginselen op den achtergrond geraakt, dat het niet tot de zeldzaamheden behoorde, wanneer een soldaat tegen zijn eigen geloof streed. In 't leger van W. bevonden zich eene menigte protestanten, die, terwijl zij keizer en hertog ijverig dienden, al hunne krachten inspanden, om de Zweedsch-Duitsche partij, d.i. de hervorming zelve, ten val te brengen.

Albrecht W. was niet de man om zich boven dit algemeene karakter zijner eeuw te verheffen: integendeel, hij werd door de inblazingen der hebzucht zoozeer beheerscht als iemand anders. Wel is waar was hij geen laag, gemeen karakter, niet zonder noodzakelijkheid wreed, geenszins op kleingeestige wijze hebzuchtig, niet vol nijd of boosheid; maar van den anderen kant worden ons ook geene trekken van ridderlijke grootmoedigheid, menschelijkheid, Christenzin of warme belangstelling voor verhevene beginselen van hem verhaald. Levert ons Gustaaf Adolf het schier volkomen toonbeeld op der harmonische ineensmelting van den staatsman, held en koning, Wallenstein onderscheidt zich inderdaad geenszins van andere veldheeren, en bereikte het hooge toppunt, waarop hij eens stond, minder door luisterrijke daden dan door rijkdommen en blijken van 't keizers toegenegenheid. Alles bragt hij tot zichzelven in betrekking. Worstelen en kampen wilde hij wel; geene inspanning, ontberingen of gevaren schuwde hij: doch steeds voor zichzelven. Dit bewijst de geschiedenis van zijn geheele leven. Veel wendde hij van zijn vermogen aan ten

behoeve van keizer en rijk: intusschen nam zijn vermogen met zijne jaren voortdurend toe. In weêerwil van dit aanhoudend aangroeijen zijner bezittingen was hij nimmer verzadigd, hoewel zijn vermogen op 't laatst millioenen beliep. Even grenzenloos was zijne eerzucht. Nadat hij tot graaf verheven was, rigtte zich zijn streven naar den vorstenmantel, en toen hij als hertog van Mecklenburg dezen droeg, strekten zich zijne wenschen naar de waardigheid van onbeperkt gebieder uit. Door zijne ontzaggelijke rijkdommen aan groote pracht gewoon; door zijn aanzienlijken post van generalissimus aan de onbeperkte heerschappij, door de hulde van gekroonde hoofden aan gelijkstelling met vorsten gewend; door den keizer ‘oom’ en door den koning van Frankrijk ‘neef’ genoemd, kon hij zich niet meer met den rang van vorstelijk onderdaan vergenoegen. Verleid door de buitensporige gunsten der fortuin, het schijnbaar lokken der omstandigheden, de influisteringen van vleijers en intriganten, het ophitsen van politieke wanhopigen en den benevelenden invloed van astrologische dweeperijen, streefde hij ten laatste, om 't even langs welken weg, alleen naar eigene grootheid.

Deze schildering van zijn karakter wordt krachtig bevestigd door den horoskoop, dien de beroemde Keppler van den 26jarigen W. heeft getrokken, ten gevolge waarvan hij verklaart: ‘Deze heer is onrustig, begeerig naar nieuwigheden, haakt naar zeldzame middelen, heeft veel meer in den zin dan hij laat bespeuren, is zwaarmoedig en argwanend, veracht menschelijke geboden, zeden en godsdienst, is onbarmhartig, zonder broeder- of huwelijksliefde, slechts op zijne genietingen bedacht, hard tegen zijne onderdanen, gierig, bedriegelijk, ongelijkmatig van gedrag.’ Voorwaar, Keppler heeft hem niet gevleid, en men zou haast geneigd zijn aan de voorspellende kracht der sterren geloof te slaan, zoo wij niet wisten, dat Keppler, bij het trekken van den horoskoop, meer acht geslagen had op den aard des jongelings dan op den stand der sterren. Wanneer hij er verder bijvoegt, dat de meeste dezer ondeugden met de jaren zullen afslijten, zal dit wel eene bedekte vermaning zijn.

Wanneer nu de aanklagt tegen Albrecht Wallenstein hierop uitloopt, dat hij naar de kroon van Bohemen trachtte, zoo regtvaardigen zijne neigingen en grondstellingen, zijne persoonlijkheid en handelwijze de uitspraak, dat men dergelijke ontwerpen zeer goed van hem kon verwachten. In Bohemen had hij talrijke bezittingen en verwanten; hierop doelden zijne staatkundige ontwerpen; dáár vereenigde hij in beslissende oogenblikken liefst al zijne strijdkrachten. Alzoo maken gewigtige nevenomstandigheden de beschuldiging nog waarschijnlijker.

Wat nu het onmiddellijk betoog aangaat, zoo staat het volgens oorkonden vast, dat Kinsky, de zwager en vertrouwde van W., sinds Junij 1633 een geruimen tijd met het Fransche hof onderhandelde

over 't verheffen van Friedland tot koning van Bohemen. (Zie boven, blz. 529 vlg.) Tegen deze daadzaken voert de verdediger aan: dat de onderhandelingen alleen tusschen Feuquières, gezant van Frankrijk te Dresden, en Kinsky gevoerd werden, en dat dit telkens uitdrukkelijk gemeld wordt; voorts, dat noch hem, noch anderen, onder de vele brieven van dien tijd uit de archieven van Saksen, München, Berlijn en Parijs, een enkele regel van Wallensteins hand met opdragten, rakende deze aangelegenheid, aan Kinsky, of een handschrift van Kinsky aan W. betrekkelijk dit onderwerp, in handen is gekomen. Hieruit leidt Förster af, dat Kinsky voor zichzelven werkzaam zal geweest zijn, ten einde zich den toegang tot Bohemen, waaruit hij verbannen was, weer te openen. - Dit is intusschen even ligt op te werpen, als moeijelijk te bewijzen, want voor deze bewering mist men allen grond. Verder pleit tegen dit voorwendsel de overweging, dat W. zich gelijktijdig met die onderhandelingen verdachte gezegden (zie boven, blz. 525 vlg.) liet ontglippen, en zich ook met andere hoven in verbinding stelde, waarop wij nader terugkomen. Maar nemen wij voor een oogenblik aan, dat Kinsky zonder medeweten of goedvinden van W. hebbe gehandeld, dan zal hij toch, als generaal des keizers, onmiddellijk na 't ontvangen van officieële kennisgeving dienaangaande, zijn' heer het voorgevallene mededeelen, althans het dubbelzinnige spel van Kinsky uit al zijne magt tegenwerken. Juist het tegendeel doet hij. Meer dan eens ontving hij officieël berigt van de schreden zijns zwagers, ten eerste door eene memorie van Feuquières, ten anderen door het eigenhandig schrijven des konings van Frankrijk. Desniettemin meldt de hertog volstrekt niets aan het hof van Weenen, en geeft zich niet de minste moeite, om den schijn van argwaan, dien de loop der onderhandelingen op hem laadde, van zich af te wenden. Kinsky blijft tot den laatsten dag zijns levens zijn volle vertrouwen genieten, staat hem in de gewigtigste oogenblikken zijns levens ter zijde, en begeleidt hem op zijn laatsten togt naar Eger. Eindelijk drukt Förster er zeer op, dat Richelieu W. in zijne mémoires zocht te verontschuldigen, en Feuquières tot het laatste toe weinig vertrouwen in den hertog stelde. Het eerste laat zich ongezocht daardoor verklaren, dat Richelieu, hetzij uit schaamte of uit politiek, de rol eens verdedigers aanvaardde, en voor 't wantrouwen van Feuquières tegenover een' man als W. behoeven wij voorwaar naar geene redenen te zoeken. Voor 't overige doen dergelijke argumenten niets af, wanneer men de zaak, gelijk zij geschied is, van een onpartijdig standpunt beschouwt. Teregt zegt daarentegen Barthold: ‘Dat Wallenstein zulke aanbiedingen, als Frankrijk deed, *maar aangehoord* heeft, bezegelt zijne schuld, en regtvaardigt den keizer. Op gelijke wijze oordeelt Mailath: ‘een veldheer, wien door eene vreemde mogendheid de kroon van een erfland zijns meesters wordt aangeboden; een veldheer, die na een zoodanig aanbod nog met deze mogendheid blijft onderhandelen; een veldheer, die zijn' heer deze onderhan-

delingen verzwijgt, is een hoogverrader, en heeft het lot, dat hem treft, niemand dan zichzelven te wijten.'

Omtrent het uiten van Wallensteins plannen gedurende den eersten en den tweeden Silezischen wapenstilstand, kan ik met een paar woorden volstaan, dewijl hierover in het meermalen aangehaalde artikel genoeg gezegd is. Daaruit blijkt, dat het op 't gezag van geloofwaardige geschiedschrijvers vaststaat, dat de hertog zich verdachte woorden heeft laten ontvallen. Nu is het onmogelijk, aan Khevenhüller en Chemnitz alle kracht van bewijs te ontzeggen, zoolang er geen tegenbewijs geleverd wordt. Hunne berigten mogen hier of daar te ver gaan of aan dwaling onderhevig zijn: dat in W. plotseling geheime gedachten waren opgerezen, of hij ze althans *nu* liet bespeuren, dit staat m.i. onomstootelijk vast. Voeg hierbij het feit, dat, terwijl vroeger geen mensch aan ontrouw in den keizerlijken veldheer dacht, zich omstreeks dezen tijd door geheel Duitschland het gerucht verbreidde, dat de hertog van Friedland met het plan omging, van de keizerlijk-liguistische partij af te vallen. Dit gerucht ontstond de plotseling en te algemeen, dan dat het geheel uit de lucht gegrepen kon zijn; en de latere gebeurtenissen toonden maar al te zeer, dat het niet allen grond miste. Reeds de buitensporige eischen, die W., bij 't weder opvatten van den veldheersstaf, den keizer dwong goed te keuren, geven regt tot zwaren argwaan. Zulke eischen doet geen onderdaan, maar een zelfstandig bondgenoot. Door zijne gansche handelwijze toonde de hertog van Friedland werkelijk, dat hij voor eene op zichzelve staande magt wilde doorgaan en met de rijksvorsten gelijkstaan. Daarom had hij zoo vurig gewenscht zich in 't bezit van het hertogdom Mecklenburg staande te houden; daarom wendde hij zijn' blik naar eene andere streek van Duitschland, toen de overwinningen van het Zweedsch-Duitsche leger die hoop eindelijk geheel den bodem hadden ingeslagen. Niets minder dan de opperleenhoogheid over Bohemen was het doelwit van 's hertogs eerzuchtige pogingen. Dergelijke voornemens waren niet voor verwezenlijking vatbaar zonder eene openlijke scheuring met den keizer. Of hij reeds met dergelijke gedachten omging, toen hij het tweede bevelhebberschap aanvaardde, laat ik in 't midden; maar sedert den wapenstilstand in Silezië (Junij 1633) kwamen er voor en na allerlei teekenen aan 't licht, die zulk een vermoeden eerst wettigden, en het later tot zekerheid verhieven. Voor 't overige kan de weidsche praal en vorstelijke pracht, die W. ten toon spreidde, mede voor zijne zucht tot te groote verheffing, en bij gevolg voor een indirect bewijs zijner schuld, gelden.

Terwijl ik mij weder aan den draad der geschiedenis aansluit, kom ik op het bekende gesprek, te Gelnhausen tusschen Oxenstierna en von Arnimb, generaal van het Zweedsch-Saksische leger, gehouden, waarin de laatstgenoemde, in naam van W., duidelijk en onomwonden

den voorslag tot afval doet. Het is zeker, dat von Arnimb het zoo voordroeg, en Oxenstierna het in dien zin aan Chemnitz mededeelde, die zijne historie onder 't oog van den kanselier te boek stelde. Ten einde de onschuld van W. te betoogen, zou men moeten veronderstellen, dat von Arnimb alles verzonnen had, hetgeen eene ongerijmde uitvlugt ware. Dus grijpt Förster ook de geloofwaardigheid van von Arnimb niet aan. En te regt, want dan ware hij ten volle weêrlegd door de nieuwste navorschingen van Dudik in Zwedens archieven, die geheel en al met Chemnitz overeenstemmen. Maar om toch zijn' cliënt te redden, wendt Förster een zonderling middel aan: hij geeft n.l. eene eigenaardige uitlegging aan diens gedrag. Alles toont klaarblijkelijk aan, zegt hij, dat Friedland niets anders bedoelde dan in 't belang des keizers met den keurvorst van Saksen vrede te sluiten, door allerlei schaduwbeelden de Zweden in slaap te wiegen en von Arnimb voor zijne zaak te winnen. - Zulk eene bewering moest vóór alles bewezen worden, en daar dit zelfs van verre het geval niet is, zoo vervalt zij eigenlijk van zelve. Intusschen kunnen wij haar ten overvloede nog tegenspreken en onze tegenwerping met een bewijs staven. Uit het gesprek van von Arnimb ziet men, dat W. den generaal Holk, gezamenlijk met Bernhard van Weimar, tegen Beijeren wilde laten optrekken. Nu bezitten wij een' brief van Holk, waarin hij Bernhard meldt, dat Friedland hem had bevolen, de troepen des keizers aan de grenzen van Bohemen zamen te trekken en die van Bernhard van Saksen-Weimar niet aan te tasten, wanneer zij in zijne nabijheid kwamen. Ook verzocht hij-zelf Bernhard alle vijandelijkheden te staken.

Dewijl echter die zucht van Wallenstein naar vrede bij zijn verdediger den grondslag van schier al zijne redeneringen uitmaakt, en het bolwerk is, waarachter hij zich altijd verschanst, is het de moeite waard, dien grond meer van nabij in oogenschouw te nemen. In deze begeerte naar vrede vindt hij de verklaring van W.'s verdacht gedrag gedurende de laatste anderhalf jaar van zijn leven. Alleen door haar geleid, onderhandelt W. met een gedeelte der protestantsche partij, met Saksen en Brandenburg, om het andere gedeelte, de Zweden, te kunnen verjagen of tot een billijken vrede te dwingen. Maar dit streven vervreemdt hem van een aantal der hoogere officieren, die ridders van den stijgbeugel, zoo als F. ze noemt, die van den krijg leven; het verreemdt hem van de Spaansch-Italiaansche partij ten hove, en deze partij, gerugsteund door Maximiliaan van Beijeren, W.'s aartsvijand, bewerkt nu den val van den gevreesden man. Zoo veranderen zaken en personen van karakter. Die onderhandelingen, doorgaans voor een begin van verraad aangezien, worden ten nutte des keizers gevoerd. Merkt het op, juist de aanklagt strekt den verdediger tot regtvaardiging! En thans de personen. W. is niet langer de *vir inquies et ferox*, dien ons de geschiedschrijvers schilderen, tot opvliegende gramschap overhellende, onverzoenlijk van aard, die ge-

matigde en tevredene gemoederen voor zwak hield, op wien slechts koene daden indruk maakten, bij wien vermetelheid vaak de plaats der wijsheid scheen in te nemen, en die de eerzucht den kandelaar noemde, welke alle groote handelingen voorlichtte. Hij komt thans veeleer voor in het licht van een' vredelievend, vergevingsgezind man, zonder stoute ontwerpen. Ten einde maar rust te genieten, wil hij gaarne tot het ambteloos leven terugkeeren en zijn' post van onbeperkt veldheer neêrleggen. Hij is de getrouwe, welmeenende, gehoorzame en bescheidene dienaar zijns keizers; deze daarentegen de ondankbare, listige, huichelachtige heer en gebieder. - Zouden alle tijdgenooten zich zoozeer in W.'s karakter vergist hebben? zou geen enkele hunner in staat geweest zijn dit te doorzien, hoewel zoodanige karakters, als Förster aan W. toeschrijft, zich in den dagelijkschen omgang ligt laten doorgronden. Evenwel is 't niet alleen deze tegenstrijdigheid, waarom de regtvaardiging van W.'s gedrag, gelijk F. die beproeft, ons verwerpelijk toeschijnt. Vragen wij, waar de hertog van Friedland die geneigdheid tot vrede aan den dag legde, dan luidt het antwoord: nergens dan in de gezochte verklaring, die F. van de onderhandelingen des veldheers geeft. Welke der bronnen (want nieuwe bronnen heeft ook F. hier niet gebruikt) duidt ook maar uit de verte op W.'s liefde tot vrede? Ja, F. zelf heeft ons een' brief van W. aan Gallas, destijds zijn' onderbevelhebber, van den 19^{den} Jan. 1633, aldus kort vóór het openen der onderhandelingen geschreven, medegedeeld, waarin hij zich in dezer voege uitdrukt: ‘Dit werk. d.i. den oorlog, moeten wij niet door tractaten, maar door de wapens beslissen; ik geloof wel, dat de Zweden naar vrede haken, want zij willen naar huis, en hebben er reden toe; de beide keurvorsten begrijpen, in welk labyrinth zij geraakt zijn, maar een jaar geleden hebben zij den vrede niet willen aannemen, daarom is nu voor hen *occasio calva* (eene geliefde uitdrukking van W.).’ Nog beweert Förster, in overeenstemming met het boven opgegeven plan, hetwelk hij W. toeschrift, dat deze de Zweden slechts dan aan de onderhandelingen met Saksen en Brandenburg liet deelnemen, wanneer hij het niet kon vermijden. Dit is in lijnregten strijd met Chemnitz, die verhaalt, dat de Zweden, bij alle onderhandelingen met de keurvorsten, door W. geraadpleegd werden.

Mogt intusschen iemand oordeelen, dat Förster teregt stelt, dat de onderhandelingen zelve een bewijs zijn van Wallensteins geneigheid tot vrede, zoo is dit eene bedriegelijke gevolgtrekking. Wel is het waar, dat W. naar vrede met de protestanten haakt, maar hij wil dien *voor zich*, niet voor den keizer. Eene geheel andere beweegreden ligt dezen vredesvoorslagen te gronde, dan F. opgeeft. Hoe kunnen die aan Saksen en Brandenburg gedane voorslagen er toe leiden, om deze vorsten de partij des keizers te doen omhelzen? Die voorslagen waren immers een aanbod om van den keizer af te

vallen. Dit bevestigen de geschiedschrijvers van alle partijen, en het faktische zelf loochent ook F. niet.

Niet beter staat het met een anderen grond, waarop Förster steunt. Het is deze, dat geen der in 't proces betrokkenen iets beleden heeft, waaruit bleek, dat W. op misdadige wijze onderhandelde. Die tegenwerping kan niet baten. Waren niet de hoofden van W.'s partij, zij die 't meest, welligt alleen, in 't geheim ingewijd waren, Illo, Kinsky, Terzka, door de catastrophe te Eger verstomd? En van degenen, die later teregt stonden, ontkent niemand het feit der zamenzwering: slechts hierop staan zij, dat *zijzelve* er van onbewust, dat zij zelve geene medepligtigen waren. Als F. al verder opmerkt, dat zich geen schriftelijk document van W.'s hand, tot bekrachtiging der aanklagt, laat opdelven, spreekt hij de volle waarheid, maar vergeet eensdeels, dat te Eger kort vóór den moord, volgens sommigen, 600 brieven verbrand zijn, anderdeels dat W. hoogst spaarzaam was met het afgeven van een' regel schrift. Hoe zou hij, de overbedachtzame, de allergewoonste regels der voorzigtigheid verwaarloosd hebben? Het laatste punt eindelijk, dat van groot gewigt is, laat F. onbewezen, dat n.l. de vrede der Spaansch-Italiaansche partij niet welgevallig was. Want het betoog, waarmede hij zich hier onledig houdt, dat die partij en Maximiliaan van Beijeren den geduchten veldheer uit den grond hunner ziele verafschuwden - wat ieder weet - is hieraan vreemd, en werpt voor gene stelling niet het minste gewigt in de schaal.

Wij keeren tot de onderhandelingen zelve terug. Zoo als wij bespeurd hebben (zie boven, blz. 529), maakten deze geene snelle vorderingen, o.a. dewijl Oxenstierna zoowel om andere redenen de zaak wantrouwde, als omdat hij vreesde, dat W. de protestantsche partij om den tuin wilde leiden. Dit wantrouwen van Oxenstierna strekt 's hertogs verdediger mede tot bewijs van diens onschuld. Ongelukkig bedenkt hij geenszins, dat Oxenstierna al wat in 't verborgen geschied was nog niet wist, en natuurlijk, op de eerste tijding van zulk een belangrijk geheim, verrast en ongeloovig was. Bovendien weêrlegt Oxenstierna zelf dezen krachteloozen grond, want toen hij van von Arnimb afscheid nam, droeg hij hem op, W. tot het voortgaan op de eens betreden baan des verraads, en inzonderheid tot het doen van beslissende stappen aan te moedigen en hem in dit geval de hulp van Zweden stellig te beloven. Bij gevolg beschouwde de kanselier de aanbiedingen van 's keizers veldheer volstrekt niet onvoorwaardelijk als bedrog; doch hij wilde zeker te werk gaan. In dien zelfden zin schreef hij aan Bernhard van Saksen-Weimar.

Kort na de veelbesprokene onderhandelingen kwam de dringende roepstem des keizers en van Maximiliaan van Beijeren zelven tot W., om dezen zoozeer in 't naauw gebragten keurvorst ter hulpe te spoeden. Hoe zeer het laconieke gedrag van den hertog (om geen erger epitheton te bezigen) zijnen tegenstanders een wapen te meer in de hand

gaf, is ons bekend (zie boven blz. 680, 681). Eveneens staat ons de laatste in naam van W. met al de hoven, die Ferdinand beoorloogden, gevoerde briefwisseling (zie boven blz. 687) nog voor den geest, waarin de hertog zijn stellig voornemen verklaart, het masker thans geheel af te werpen. Ten derde herinneren wij ons, hoe W. in 't laatst zijne geheime verbindtenissen onder den dekmantel van openbare onderhandelingen trachtte te verbergen. Die alzoo niet ziende blind is, aarzelt niet langer te gelooven, dat W. er meer en meer toe overging, de daad, die hij zoolang gewikt en gewogen had, ten uitvoer te brengen. Eéne zwarigheid bestond er nog. Tot dusver had W. in alle opzigten gehandeld, zelf gesproken en laten spreken, alsof hij, tot den laatsten man toe, over zijn leger kon beschikken en het, tot welke doeleinden ook, bezigen. Thans echter, nu de onderhandelingen met de protestantsche mogendheden zulk een ernstig karakter aannamen, was het niet genoeg zulks te veronderstellen. Van twijfel dienaangaande bij Feuquières bestaat wel geen spoor; maar de bedachtzame Oxenstierna en von Arnimb opperden hierover menige bedenking. Het is niet zeker, maar laat zich met waarschijnlijkheid gissen, dat Zweden en Saksen althans een vast onderpand, eene borgstelling vroegen, die hen geruststelde en hen overtuigend aantoonde dat W.'s leger in de beslissende ure zijn' veldheer niet in den steek zou laten. Vermits de hertog voor zijne toetreding aanmerkelijke eischen deed, is 't niet ongerijmd te denken, dat de hoven wilden weten, wat hij in staat was te volbrengen, want met zijn' persoon zonder meer waren zij niet gediend. Daarenboven vorderde de achting voor hun' eigen naam, bovenal een' borgtogt te vragen over de hoegrootheid van W.'s krachten, opdat zij zich niet door een verbond met een enkelen, magteloozen gelukzoeker belagehelijk maakten. Deze overleggingen gaven het aanzijn aan het verbond van Pilsen of de bijeenkomst der officieren met Wallenstein (zie boven, blz. 689 vlg.). De rede, welke W. bij die gelegenheid hield, duidde klaarblijkelijk aan, dat hij zijne plannen vooral op de geldkrisis van den keizer gegrond had. Met welberekend talent wekte hij bij zijne hoofdofficieren de vrees op, dat zij op geene teruggave van de door hen voorgeschotene penningen te rekenen hadden. Deswege toonde hij niet alleen aan, dat de keizer zijne beloften geenszins hield, maar dat hij ze met den besten wil zelfs niet kon houden uit hoofde van den slechten toestand zijner geldmiddelen. In tegenstelling hiermede deed hij uitkomen, hoe ijverig hij-zelf steeds voor de belangen der oversten had gezorgd, en wat hij nog van zins was te doen, indien hij het commando behield.

Om aan zulke beloften te kunnen voldoen, behoefde W. groote geldsommen. Daarom herinneren wij er aan, dat de bijstand van Frankrijk hoofdzakelijk uit hulpgelden zou bestaan, en dat Kinsky 12 dagen vóór de zamenkomst der officieren het verdrag met Lode-

wijk XIII had trachten af te sluiten. Ten aanzien van de veelbeteekenende clausule over den tijdduur, die, naar 't gevoelen van sommigen, in de schriftelijke belofte der officieren zal ontbroken hebben, moeten wij ons, bij gebrek aan stellige bewijsgronden, wel van een beslissend oordeel onthouden, doch kunnen nogtans een zeker gevoel van argwaan niet onderdrukken en evenmin de bedenkelijke teekenen voorbijzien, welke, gevoegd bij de bekende bewijzen, krachtig tegen W. pleiten.

Hier is het de plaats, om even op het tot dusver gezegde terug te zien. Het was ondoenlijk om de bewijzen voor de vier artikels, waarin ik mijne aanklagt splitste, zoo te geven, dat die van elk punt op zichzelve stonden, daar zij veeleer gerangschikt moesten worden naar de betrekking, die er tusschen de verschillende gronden bestond, en de opvolging der feiten den maatstaf aan de hand gaf. Tot hiertoe meen ik, ter staving van de drie eerstgenoemde punten, genoeg stof bijeengebragt te hebben. Wij hebben alzoo opgemerkt, dat W. de kroon van Bohemen zocht te verwerven; in veelvuldige geheime betrekking stond tot Frankrijk, Zweden, Saksen en Brandenburg; verdachte gezegden liet hooren; eene onvoegzame weelde ten toon spreidde; den hertog van Beijeren, in weêrwil van dringende bevelen en gebeden, weigerde te hulp te komen; geene opregte zucht naar een algemeenen vrede der Christenheid koesterde; door eene buitensporige en ongeoorloofde eerzucht bezield was; het leger van den keizer zocht te vervreemden. Als bewijzen voor hetgeen ik aanvoerdde voerde ik geene andere aan, dan die op oorkonden berusten en door langdurig, naauwgezet onderzoek boven alle bedenking verheven zijn. Waar zich tegenspraak heeft doen hooren, heb ik daarop acht geslagen, met vermelding van hetgeen voor 't gevoelen pleitte van de zoodanigen, die bedenkingen opperden. Van de bezwaren, die men, behalve de genoemde, tegen W. te berde zou kunnen brengen, maar die nog aan eenigen twijfel onderhevig zijn, waaronder ik b.v. zijne onderhandelingen met Bernhard van Saksen-Weimar reken, heb ik gezwegen, ten einde den indruk van het zekere niet door vermoedens over 't onzekere te verzwakken. Kortom, naar mijn beste weten staan de drie eerste punten alsnu vast. Alleen roep ik van hetgeen vroeger uiteengezet is dit nog in 't geheugen mijner lezers terug, dat W. thans, nu alles met spoed de treurige beslissing der zaak in de hand werkt, door eene uitermate dubbelzinnige handelwijze zijne schuld zeer verzwaart. Immers, terwijl hij van den eenen kant zijn gedrag bij den keizer zoekt te verontschuldigen en zijn ontslag aanbiedt, neemt hij van den anderen kant allerlei maatregelen, ten einde de daad van afval in veiligheid te volbrengen. En dit deed hij, toen hij wel een duister voorgevoel kon hebben van 't geen hem uit Weenen boven 't hoofd hing, maar toch nog geene kennis droeg van 's keizers laatste besluiten aangaande zijn' persoon. Al deze handelingen van den veldheer behooren dus tot de reeks zamenhangende verchijnsels, waarvan wij in N°. 1 gewaagden.

Het vierde punt luidt: de afval heeft door den togt naar Eger met der daad plaats gegrepen, en hierdoor is tevens het aansluiten aan de Zweden beproefd. Wij behoeven niet veel woorden om dit aan te toonen, daar de verdediger met deze aanklagt gereedelijk instemt. Nogtans tracht hij het bezwarende dier beschuldiging te ontzenuwen door de verontschuldiging, dat de hertog van Friedland dezen uitersten stap alleen tot zelfverdediging deed, omdat hij zijne afzetting vernomen had. ‘Van nu af,’ zoo spreekt F., ‘heeft zich de hertog van Friedland van den keizer losgescheurd, dien hij acht en twintig jaren trouw en met geheele toewijding gediend had; wat bleef den in den ban gedanen man, nadat hij zijn leven aan den laagsten sluipmoord blootgesteld ziet, in dien hulpeloozen toestand anders te doen over, dan toevlugt bij de vijanden te zoeken? Hoe aandoenlijk, maar tevens hoe onwaar! Het medelijden, dat F. door deze exclamatie bij zijne lezers tracht op te wekken, moet waarschijnlijk hierdoor nog versterkt worden, dat hij tevens berigt, dat W. sedert een paar maanden zoozeer aan de jicht leed, dat hij niet te paard of in een' wagen kon zitten en met bevende hand ter naauwernood eenige onleesbare letters vermogt te krabbelen. Daaruit leidt hij al verder, geheel in strijd met de historische waarheid, af, dat W. geene grootsche ontwerpen voor de toekomst meer kon koesteren, noch tot snelle, vaardige besluiten in staat was, en haalt ter bevestiging het gezegde van een' Jezuït aan, dat aldus luidt: ‘laat niemand kwaad van W. spreken. Hij ware een gek geweest, indien hij naar de kroon van Bohemen gestreefd hadde, daar hij wist, dat hij niet langer dan twee jaar kon leven.’

Intusschen hebben wij hier met het ligchaam, niet met de ziel van W. te doen, en weten, dat deze nimmer tot rasse besluiten, maar tot het laatste toe wel tot zulke ontwerpen, welke F. *grootsch* noemt, in staat was, en dat de jicht hierin geene verandering van eenig gewigt teweeg bragt. Ter weêrlegging van 't geen F. omtrent de drijfveer tot zelfverdediging bij W. aanmerkt, diene het volgende: tot den 21sten Febr. kan de hertog wel vermoedens, maar geene zekere kennis van 's keizers tegen hem gerigte besluiten gehad hebben. Wel zeggen vele schrijvers, zelfs Mailath, dat W. op dien datum vernam, dat de tweede open brief des keizers aangeslagen was; doch daar dit eerst den 22sten Febr. geschiedde, is die bewering ten hoogste ongerijmd. Waar is het, dat Wallenstein den 21sten Februarij berigt werd, dat Praag, hetwelk hij had willen bezetten, voor hem verloren gegaan was. Hierom veranderde hij van plan, en trok naar Eger. Zoo zien wij aldus ten duidelijkste, dat al de maatregelen, die Wallenstein in de laatste dagen zijns levens geheel tegen 's keizers belangen nam en die vroeger vermeld zijn (zie boven, blz. 695 volg.), genomen en grootendeels ten uitvoer gelegd werden, voordat hij den inhoud van Ferdinands open brief wist.

Nu is van al die daden, welke gezamenlijk den afval verwezenlij-

ken, de togt naar Eger de laatste. W. had reeds den 22sten Februarij vast besloten dien togt te ondernemen, vermits op dien dag een schrijven van zijnentwege aan den commandant dier vesting werd gezonden, waarin dezen gelast werd, alles voor de ontvangst gereed te maken. En niet vóór den 24sten Febr., zoo als ook Bülau stelt, den dag van den intogt te Eger, werd W. met de handelingen zijner tegenpartij ten volle bekend.

Langs een anderen weg komt men tot een dergelijk resultaat, dat het onhoudbare van F.'s stelling in het helderste daglicht stelt, en waarmede dezen verdediger des hertogs tevens een van de krachtigste gronden zijner redeneringen wordt onttrokken. Wanneer het waar geweest ware, wat F. zoo vermetel volhoudt, dat de protestantsche mogendheden in de voorslagen van W. niets gezien hadden dan een' toeleg om haar in den val te lokken; indien Friedland tot op drie dagen vóór zijn' dood niets gedaan had, om de mogendheden van dit denkbeeld terug te brengen, dan ware het onderkbaar dat zij hem in den uitersten nood terstond bijgesprongen waren. In plaats van naar Eger te gaan en hier op de aankomst der Zweden te wachten, moest W. dan naar andere reddingsmiddelen uitgezien hebben. Maar neen, reeds den eersten dag nadat men Eger binnengerukt was, liep in die stad het gerucht, dat de Zweden in aantogt en niet ver meer van de vesting verwijderd waren. Dit was in der daad even waar als dat Bernhard van Saksen-Weimar mede naar den kant van Eger was opgebroken, en niet eer terugtrok, dan toen hij berigt kreeg van het te Eger gespeelde treurspel. Deswege was de togt naar Eger eene openlijke vredebreuk met den keizer, en zonder eenigen twijfel moest W., van 't grootste deel zijner troepen verstoken, zich verloren achten, indien hij niet op spoedige hulp der Zweden kon rekenen. Te goed kon de ervaren veldheer weten, dat hij te Eger weldra aangetast zou worden en ras overmand zijn zoude. Te ervaren was hij in staatszaken, om te wanen, dat men, zonder voorafgegane onderhandelingen, in drie dagen een gewigtig verbond tot stand brengt.

Een tweede bewijs voor 's hertogs booze bedoelingen ontleen ik aan het feit, dat de overste Friedberger zich den 2den Maart, toen de tijding van den moord van W. nog niet alom verbreid was, moet het regiment dragonders, dat te Troppau lag, op de markt in 't openbaar tegen den keizer en voor den hertog van Friedland verklaarde, de troepen en burgers den eed van trouw aan W., als koning van Bohemen, alsmede aan de keurvorsten van Saksen en Brandenburg liet afleggen, en nieuwe regimenten begon te werven. Hij werd snel in zijne pogingen gestuit; maar wat deze aanhanger van W. deed, duidt voorwaar iets meer aan, dan een enkel streven van 't hoofd der zamenzwering om zich in veiligheid te stellen. Had W. slechts dit doel willen bereiken, dan had hij tot dergelijke uitersten geenszins de toevlugt behoeven te nemen. Zijn naam ware een schild ge-

weest, krachtig genoeg om hem te beschutten. Doch hij wilde èn overloopen, èn den vijanden troepen en sterkten overleveren, opdat dit overloopen eene aanmerkelijke aanwinst voor hen ware. Dit is geene zelfverdediging, dit is berekenende zelfzucht.

Hiermede sluiten wij ons betoog van W.'s schuld. Vermits het evenwel mogelijk is, dat deze of gene mijner lezers, hoewel sporen van verraad in W. meenende te bespeuren, met Förster keizer Ferdinand II van sluipmoord, huichelarij en ondankbaarheid beschuldigt, zoo hebben wij ook hierop te antwoorden. Het lag geenszins in Ferdinands bedoeling, den veldheer onverhoord te dooden, veel minder hem door sluipmoord uit den weg te ruimen. Niet alleen toefde hij uiterst lang, eer hij gehoor gaf aan de vermaningen van hen, die hem deels uit vijandschap tegen W., deels uit bezorgdheid voor 's keizers belangen, rieden om eerder een einde aan de zaak te maken; maar zelfs, toen hem, in plaats van zware vermoedens, zekere berigten ten dienste stonden, deed hij nog niets dan tot zelfbehoud wettige maatregelen van voorzorg nemen. Toch was de regering geheel en al bekend met de bedoelingen van den hertog van Friedland; want al waren de bewijzen niet alle van dien aard, dat zij in regten voldoende zouden geacht zijn, voor de morele overtuiging waren zij meer dan toereikende. Hoewel deze overweging nu het aanwenden der strengste middelen scheen te wettigen, waren de operatiën der keizerlijke generaals, en, gelijk hunne vertrouwelijke correspondentie aantoont, ook hunne verwachtingen hierop alleen gerigt, om hem alle verbindtenissen af te snijden en uit Bohemen te verdringen. Daarmede deden zij niet anders dan gevolg geven aan 's keizers open brieven, waarvan de eerste, den 24sten Jan. 1634 uitgevaardigd, ofschoon in zachte bewoordingen, W. het opperbevel ontneemt, en het aan Gallas opdraagt, terwijl de tweede, gedateerd den 18den Febr., ongeveer denzelfden last behelzende, wel is waar veel scherper van toon is, doch in 't minste geen gewag maakt van vogelvrijverklaring, en nog veel minder het bevel bevat om W. levend of dood gevangen te nemen (zie boven blz. 694 en 695).

Desniettegenstaande houdt F. dit laatste vol, en daarom legt hij den keizer sluipmoord te laste. Ten onregte houdt hij het er toch voor, dat het patent van den 18den Febr. eerst na den dood van W. door het hof is uitgevaardigd en het bevel behelst, om W. levend of dood over te leveren. Ongelukkig deelde ook Mailath, wien de jongste navorschingen van Helbig en Dudik nog onbekend waren, die meening, en geraakt, dewijl hij het bezwarende, dat hierin voor de regering is gelegen, wil verzwakken, in een' doolhof van verwarring, waarmede F. niet nalaat zijn voordeel te doen. Het is evenwel thans voldingend bewezen, dat dit patent niet na 's hertogs verscheiden is uitgevaardigd, daar hertog Frans Julius van Saksen-Lauenburg reeds den 27sten Febr. te Praag een gedrukt en met Ferdinands handteekening

bekrachtigd patent van den 18den Febr. vond en naar Dresden zond. Even stellig is het, dat de kort na het sneven des hertogs van wege het hof in druk verschenen regtvaardiging en Khevenhüller verkeerdelijk melden, dat de keizer, bij het zenden van den open brief van 24 Jan., Gallas een speciaal bevel heeft doen toekomen om W. levend of dood gevangen te nemen. Intusschen is dergelijk papier nimmer gevonden, en in al de berigten van 's keizers meest vertrouwde veldheeren en raadslieden komt niet de minste zinspeling of verwijzing op zulk een bevel voor. Wanneer wij ons ten laatste herinneren, dat die regtvaardiging meer dan ééne onwaarheid bevat, en Khevenhüller zich bloot tot het volgen van dezen zegsman bepaalt, dan heeft ook deze plaats uit die beide werken niet zooveel gezag, dat ze ons dwingt te gelooven hetgeen de loop der zaken met het karakter van ‘onwaarschijnlijk’ bestempelt.

Roepen wij den gang der zaken nog eens voor een oogenblik in 't geheugen terug. Terwijl de generaals met hunne operatiën tegen W. bezig zijn, wordt deze plotseling door eenige officieren gedood. De regering, die deze gebeurtenis niet gewenscht had, had ze in 't openbaar kunnen afkeuren. Maar de indruk van 't gevaar, waaraan men door den val van den zoozeer gevreesden man was ontkomen, werd nog te levendig gevoeld, dan dat men het gevoel van blijdschap, op eens van zulk eene zware bekommering ontheven te zijn, kon verloochenen. Zou de keizer nu, daar hij nog niet eens zeker was van de trouw des legers, de moordenaars van den hertog ter verantwoording voor den regter dagen en zijne getrouwste dienaars van zich stooten? Moesten zij dan niet wijzen op de in de beide opene brieven tegen Friedland uitgesprokene aanklagt en op de verantwoordelijkheid, die op hen, als op 's keizers zaak innig toegedane krijgslieden, rustte? Alzoo schijnt de regering terstond het besluit genomen te hebben het gebeurde te erkennen en de verantwoordelijkheid op zich te nemen. Dit deed zij eerst in eene nota aan de hoven, waarin het dooden van den hertog als eene straf, die het noodzakelijk gevolg van diens misdaad was, wordt voorgesteld. Later ried de Roomsch-koning Ferdinand, zoon des keizers, door zijn' vader hieromtrent geraadpleegd, in een nog bestaand schrijven, den 5den Sept. 1634 uit Nördlingen verzonden: ‘wider die executirten proditoren auch *sententiam post mortem* zu publiciren.’ Hierdoor verstond de jonge Ferdinand het regt, dat de règering zich in die dagen meermalen aanmatigde, om *na* het ter dood brengen eens misdadigers, een doodvonnis te vellen, hetwelk men ‘sententia post mortem’ noemde. Zij, die, gelijk F., hier aan een terugdateren denken, verkeeren bij gevolg in eene erge dwaling. Door deze ‘sententia’ nam de keizer den moord met al zijne gevolgen voor zijne rekening, en hieruit vloeide wederom voort, dat hij de daders beloonen moest.

Doch de vraag, die wij ontkennend beantwoord hebben, of er een

last is uitgevaardigd om W. levend of dood te grijpen heeft niet het gewigt, dat sommigen haar toeschrijven, vermits zij, die den hertog vermoordden, van zulk een bevel niets wisten, en derhalve niet uit kracht daarvan gehandeld hebben. Dewijl ook dit nogtans bestreden wordt, kan ik mij niet van een beknopt betoog dezer bewering ontslaan. Wie hebben W. gedood? Buttler en de bekende officieren. Waarom? Uit eigen beweging, uit volle overtuiging van datgene, wat pligt en geweten, wat de drang der omstandigheden vorderden, uit winzucht en hoop op ruime belooningen. Ofschoon zij den geheelen omvang van Wallensteins schuld niet kenden, hielden zij zich alleen aan dit feit, dat de hertog hen met het leger naar de Zweden voerde om zich aan deze vijanden des keizers aan te sluiten, en dat hij voornemens was eene van de vestingen des rijks aan den vijand over te geven. Zonder wijsgeerige bewijsgronden hield hun eenvoudig krijgsmanshart dit voor ergerlijk verraad. Van eene vogelvrijverklaring des opperbevelhebbers droegen zij geene kennis; wel was hun het verbod des keizers om W. verder te gehoorzamen ter oore gekomen; tot hen was geen last gebragt om hem levend of dood gevangen te nemen; met uitzondering van Gallas, wien Buttler zijn plan berigt had, verwachtten 's keizers generaals de daad niet; eindelijk de bedrijvers van den moord verkeerden een tijdlang in onzekerheid, hoe men dien van regeringswege zou opnemen. Deze voorstelling der gebeurtenis berust 1° op een berigt van den 13den Maart 1634, dat de ‘Hofkriegsrath’ Pucher over het te Eger voorgevallene opstelde; ‘Buttler, Gordon und Leslie hätten, nach gepflogener Abrede und Berathschlagung, aus eigener gefassten Resolution und ohne einigen deshalb habenden Befehl, diese offenbaren *patriae proditores* ausgetilgt;’ 2°. op een' brief, den 25sten Febr. door Buttler aan Gallas verzonden; 3°. op de proclamatie van Buttler en Gordon van den 26sten Febr. aan het krijgsvolk; 4°. op het rapport van Buttler van den 27sten Febr. aan den keizer; 5°. inzonderheid op het uitvoerig verhaal van Patricius Taaffe, biechtvader van Buttler, dat alle kenmerken van een' onbevooroordeeld ooggetuige draagt en 19 jaar later is opgesteld (zie boven, blz. 699). In dit verslag, alleen voor een' boezemvriend, niet voor 't publiek bestemd, en dat door Förster niet bestreden is, deelt Taaffe in ongekunstelden vorm mede, hoe Buttler van Wallenstein last kreeg om op te breken en zich bij hem te voegen, wat er telkens in zijne ziel omging, en hoe hij tot de uitvoering der voorgenomene daad schreed. - Wel valt het geenszins te loochenen, dat Piccolomini Buttler liet gelasten, den hertog van Friedland levend of dood tot hem te brengen; maar dit kwam Buttler eerst na het plegen der daad ter ooren.

Nog een woord over de beschuldiging van huichelarij. Tot den 13den Febr. correspondeerde de keizer onder den schijn van goede verstandhouding met W. Dit is allezins bedrog; maar die hieruit een

verwijt ten laste van Ferdinand putten, bedenken niet, dat de bedriegerij wederkeerig was, en vergeten, dat deze dekmantel bij den keizer een door 't heil van den staat verordende maatregel was, ten einde gevaarlijke misdaden te voorkomen, terwijl W.'s listen en treken juist ter bevordering dier misdaden moesten strekken. (Zie verder boven, blz. 694.) Spreekt men eindelijk van ondankbaarheid, dan zij men er aan indachtig, dat de pligt van erkentelijkheid wederkeerig was; dat W. Ferdinand wel in hagchelijke tijden gered had, doch dat W. door Ferdinand tot rijksvorst en hertog verheven was, en herhaaldelijk ruime belooningen had ontvangen. Deze overweging behoort nogtans minder te huis op het gebied der politieke historie, waar in de eerste plaats sprake is van regten en verpligtingen; deswege stap ik van dit punt af, onder 't herhalen mijner, naar mijne bescheidene meening, niet op ijdele gronden gevestigde overtuiging: Albrecht Wallenstein, vorst van Friedland, was schuldig aan verraad tegen zijn' keizer Ferdinand II.

De gebeurtenis, die wij herdacht hebben, werd in den tijd, waarin zij voorvalt, ‘het bloedige treurspel van Eger’ genoemd. En zij verdiende dien naam, in zooverre zij vrees en medelijden verwekte en ons in den val van het schuldige individu de zegepraal der waarheid en zedelijkheid te aanschouwen geeft. Want ook Wallenstein viel als een offer zijner eigene schuld. Zijn dralen, zijne dubbelzinnige positie tusschen den keizer en diens vijanden strekte hem ten verderve. Zijne verdachte schreden gaven der regering grond tot argwaan; het wantrouwen van 't hof dreef hem verder, en toen de verwikkelingen haar hoogste standpunt bereikten, werd het woord van von Arnimb vervuld: ‘Nun wird es am meisten daran mangeln, dass keiner ist, der es ihm glaubet’ (zoo had deze in den herfst van 1633 aan den keurvorst van Brandenburg geschreven). Wallenstein viel, juist toen hertog Bernhard van Saksen-Weimar langzaam tot zijne redding kwam opdagen: hij viel door eigen schuld. Maar die schuld was toch niet, zoo als Förster (die dus in één punt, het erkennen van schuld in W., met zijne bestrijders overeenstemt) beweert, die, dat hij, een geboren Boheem en protestant, het protestantsch geloof afzwoer. Met protestantismus en catholicismus heeft de val van W. niets te maken.

Hoe beklagenswaardig en ijselijk W's. einde was, bij zijne eigene partij vond hij weinig sympathie, en zijne vijanden werden er niet door geroerd. Toen Gustaaf Adolf in den slag bij Lützen neêrzeeg, ging er alom in Duitschland een jammerkreet op, en zelfs zijne vijanden weigerden hem, toen zij zijn' dood vernamen, de hulde hunner tranen niet.

Het treurig overschot van den gevierden veldheer rustte meer dan honderd jaren in de kapel, waarin het ter aarde besteld was, totdat graaf Vincentius van Waldstein van keizer Jozef II de vergunning verkreeg, het gebeente van zijn' voorvader te Münchengraz in eene kapel bij te zetten, en het graf met het volgende opschrift aanduidde:

‘Quaeris, viator, quis hie jacet?
Albertus Eusebius Waldstein, Dux Fridlandiae, qui 1634 die 25
Februarii *aegre* fatis cessit *Egrae*. Fulgebat olim splendore Martis, dum pro Deo, pro Ecclesia, pro Caesare, pro Patria

Fortiter pugnavit et triumphavit heros inclytvs.
Eum quoniam legitime certavit, Deus ad se vocavit,
Coelestique corona premiavit,
Cujus jam bello fessa hic in pace quiescunt ossa.

Gij vraagt, o wandelaar, wie hier rust?
Albert Eusebius Waldstein, hertog van Friedland, die den 25sten Febr. 1634 te Eger met weêrzin voor het noodlot bezweek. Eens schitterde hij in den glans van Mars, toen hij voor God, de kerk, den keizer en het vaderland dapper kampte en als een beroemd held zegevierde. Dewijl hij regtmatig streed, riep God hem tot zich en beloonde hem met de hemelsche kroon. Zijn door den krijg afgemat gebeente rust hier in vrede.

De Rederijkers onzer eeuw.

De Rederijker; Tijdschrift voor leden van Rederijkerskamers, enz. Eerste Jaargang. Te Leiden, bij H.R. de Breuk. 1854.

De Nederlander, het is vaak verzekerd, is een sociaal mensch en moet alzoo ook al de karaktertrekken bezitten, welke aan het bezit van zulk een schoonen naam noodzakelijk verbonden zijn. Hij is goedaardig, zachtzinnig en brengt de uitspraak des Apostels omtrent de liefde in verscheidene opzigten in beoefening, vooral wat betreft het geloof aan *alle* dingen en het verdragen van *vele* dingen, al hetgeen noodig is om een voortreffelijk sociaal burger en een geschikt huiselijk mensch te vormen. Zijn karakter spreekt hij in vele levensverrigtingen uit en niet het minst in zijne beoefening van wetenschap en kunst, in zijne deelneming aan de gelegenheden tot uitspanning en genot. Individuele werkzaamheid, hoezeer ook bij velen opgemerkt, schijnt toch eene uitzondering op den algemeenen regel te zijn, en dit heeft niet alleen tot oorzaak, dat de Nederlander zich bewust is van de almagt der vereeniging tot arbeid en zich van de associatie grootsche uitkomsten voorstelt, maar ook, maar meest, omdat hij een sociaal mensch is, die zich gaarne naast anderen p l a a t s t en tevens - het moet gezegd worden - naar anderen p l o o i t .

Onze regering, die in meer dan één opzigt het volkskarakter toont te begrijpen, poogde meer dan eens een officielen stempel te drukken op onzen volksaard. Er werd eene koninklijke wetenschappelijke literaire instelling opgerigt, zoo als wij die in wijlen het Instituut - onsterfelijker

gedachtenisse! - hebben kunnen aanstaren en bovendien, na het overlijden dier blindgeborene - we zeggen het met medelijden - eene nieuwe Akademie van Wetenschappen in het leven geroepen, welke reeds nu misschien een vroeg sterven, maar zeker eenmaal een zacht ontslapen belooft. Nevens die officiele instelling bestaan er nog Genootschappen, welke wij bij dozijnen zouden kunnen tellen, en daaronder een, dat zich van allen onderscheidt door de keuze van zijn kernigen, echt grammaticaal-juisten titel van *Historisch* Genootschap, hetgeen natuurlijk wil zeggen: Genootschap ter beoefening der Historie.

Het Genootschapsleven ten onzent is een genoegelijk en misschien ook vruchtbaar leven. Afgescheiden van de blijdschap, die men allerwege kan verspreiden door het uitdeelen van eere-lid-diploma's, zit men in de Genootschapszaal of kamer zoo tevreden, zoo huiselijk, zoo echt-vaderlijk bijeen. Men heeft de bitse aanmerkingen van een galachtigen vitter niet te schromen, want de vitter, zoo hij al bestond, is een medelid en - het is een waar spreekwoord: *les loups ne devorent pas les loups*. Men behoeft zich geen te zwaren arbeid of te groote ontberingen bij de onderlinge oefeningen op te leggen. De geachte spreker - geen genootschappelijke bijeenkomst is denkbaar zonder zulk een persoon - spreekt immers voor zijne geachte medeleden, en de geachte hoorder kan het zich makkelijk maken door aan zijn zucht om eens eenige ruste te smaken te voldoen, want zal hij de oratie niet vinden opgenomen in de werken van het Genootschap, tot welke opneming bijna altijd met overgroote meerderheid van stemmen besloten wordt?

Waar het ideaal, voor zooverre dit op aarde mogelijk zij, van een Nederlandsch Genootschap is bereikt, daar zien wij ons goed volk eens regt in zijn aard: goedaardig in het beoordeelen, lankmoedig in het hooren, voorzigtig in het onderzoeken en misschien nog voorzigtiger in het mededeelen, elkander, en alzoo zich zelven-ook geen al te hooge eischen stellend, elkander stichtende opbouwen en opbouwende stichten en zich maar alleen eene oprisping van hoogmoed veroorlovend, wanneer er een nieuw deel van 's Genootschaps werken wordt uitgegeven, of als op de eene of andere wijze de genootschappelijke arbeid zich naar buiten vertoont. En voor al dat sociaal arbeiden en die huiselijke beoefening van wetenschap en letteren heeft men

een schilderachtig woord, een woord, dat aan zachtmoedigen en tevens gestadigen arbeid doet denken, namelijk het zuiver Nederduitsche: knutselen.

Niet alleen bepaalt zich het genootschappelijk leven ten onzent tot de beoefening der wetenschap: tot een onderzoek en toetsing der ideën van anderen, of tot voortbrenging en waardering van die in het eigen brein zijn opgekomen, in één woord tot een gaslaan van de uitingen des verstands en de daarmeê verwante vermogens, maar ook, wat vooral in de vorige eeuw opgang maakte, tót de scheppingen van gevoel en fantazie, tot de voortbrengselen der kunst. Men wilde toen vooral e lkaâr dichter of kunstenaar doen worden. Er verrezen in de 18^{e} eeuw dichtlievende gezelschappen bij tientallen. Men begreep, dat de individuele werkzaamheid niet langer het hoofd kon bieden aan den meer en meer indringenden geest der Fransche wijsgeerte, welke alle gevoel voor de poëzy dreigde te dooden. De associatie werd een krachtig middel daartegen genoemd, en men rijmde en lijmde voortaan in den genootschappelijken kring. Wat men jubelde en toejuichte! De Muzenzoon werd eindelijk beloond voor zijne slapelooze nachten, voor de inspanning, zijne hersenen afgevorderd, want hij had een gehoor, dat hem verstond en meer of min verpligt was zijne bundels te koopen. Dat zij rusten in vrede, de dichters onzer dichtlievende kringen! Hun stof is verwaaid; hun naam vergeten; hun arbeid bleek ijdel.

Het voorbeeld der 18^{e} eeuw schijnt in dat opzigt tot dusverre voor de onze afschrikkend te zijn. Wij zeggen *tot dusverre*, want de beschouwing der Genootschappen, waarop wij meer bepaald den blik vestigen, wettigt ons niet het herleven der dichtlievende gezelschappen voor onmogelijk of zelfs onwaarschijnlijk te verklaren.

De Fransche overheersching, de afscheuring van België en het verzet daartegen van de zij van oud-Nederland deed den sluimerlaauwen nationalen geest ontwaken. Een hoogere waardering der letterkunde, die uiting van het volksgenie, moest daarvan het noodzakelijk gevolg zijn, terwijl de frissche levenssappen, welke de letterkunde bij het wijzigen harer rigting tot zich had getrokken, een hoogere waardering tevens uitlokte en bevorderde.

Om echter de voortbrengselen der dichters werkelijk naar eisch te doen kennen, moesten zij worden gehoord, moest

rhytmus en maat leven ontvangen door toon en geluid, moest de stemme de tolk zijn en in hare trillingen en buigingen de muziek der taal naar buiten openbaren. De bestaande letterkundige Genootschappen gaven daartoe wel eenige gelegenheid, maar geene genoegzame, en konden hunne spreekgestoelten dan ook maar alleen afstaan aan eenige koryphaeën in de declamatie, terwijl aan de Dii minores, die van verlangen brandden om óok koryphaeën te worden, de toegang werd versperd. Ook moest zich uit den aard der zaak de declamatie op die plaatsen tot het lyrische of epische genre bepalen en het dramatische buitensluiten. Om daarin te voorzien en den kring der hoorders tevens uit te breiden, besloot een tal van jonge lieden in de hoofdstad onzes lands eene vereeniging op te rigten tot onderlinge oefening in de uiterlijke welsprekendheid, aan welke vereeniging zij den naam gaven van: Rederijkerskamer, opgerigt in het jaar 1844. Of het werkelijk doel en de aanleiding hunner vereeniging hun wel klaar voor den geest heeft gestaan, mogen wij betwijfelen, daar zij den naam van Rederijkerskamer tot titel verkozen. Wie slechts eenigermate de oude Rhetorijkers kent, bevroedt gewis, dat een herleven van dat genus in onze maatschappij onmogelijk is; dat hun door onze beschaving dáar geen plaats meer kan worden ingeruimd. Hoe het echter zij, of zij den te betreden weg hadden afgebakend of onbewust den bij velen gevoelden lust voldoening gaven, zij namen plaats onder het aantal literaire vereenigingen van ons vaderland. Weldra formuleerden zij hun streven duidelijker en stelden zij in het eerste artikel hunner grondwet, dat hun doel was door gepaste middelen, waartoe de uiterlijke welsprekendheid vooral behoorde, de beoefening der Nederlandsche Letterkunde bevorderlijk te zijn. Weldra bleek het, dat de consequentie van het eens aangenomen beginsel hen noopte tot het doen van een stap, welken zij, naar de uitkomsten te oordeelen, niet genoegzaam vooraf hadden overwogen. In de voorstelling van een drama zou hunne werkzaamheid naar buiten worden geopenbaard. Een belangstellend gehoor was in een concertzaal vereenigd, om eene vertooning, die eenig mogt heeten, bij te wonen. Daar traden een aantal heeren in het gekleed kostuum, voor bruiloft of begrafenis - wij laten dat in het midden - voorgeschreven, op. De eene stelde, blijkens de verspreide af-

fiches, een Graaf, de ander een Ridder, de derde een Edelknaap voor, en m o e s t die dan ook voorstellen, want de verzen, die hij zou doen hooren, verpligtten hem daartoe. De door den dichter gegeven toestanden verplaatsten den hoorder in een ver verwijderd verleden, dat andere vormen dan ons heden kende, verplaatsten hem in hofzaal of gewelf, en de personen, die dat alles zouden voorstellen, bewogen zich op een orkest-stellaadje met den gewitten muur en de gaslamp achter zich. Het was moeielijk genoeg voor de aanwezigen, om door het gehoor zich te laten verzekeren van hetgeen het oog niet zag. De almagt der verzen, op het laag gezonken tooneel te dikwerf gehoond, zoude echter alle bezwaren overwinnen, zoo heette het. Men ging de poëzy huldigen en haar ontdoen van de bontkleurige kleederen, haar ter wille der onbeschaafde menigte omgehangen. Maar die kleederen behoorden aan die poëzy, even als het woord aan de gedachte, en die verzen, wier almagt men verhief, drukten eene handeling uit; in die handeling werden personen geschetst, karakters geteekend, die men waagde voor te stellen ... op een orkest-stellaadje en in een bruilofts- of begrafenis-kostuum.

Of het talrijk belangstellend en aanzienlijk gehoor zich niet teleurgesteld heenspoedde en de eerste Rederijkerskamer zich niet over hare eerste inconsequentie te beklagen had?

Het mag ondersteld worden, de beschaving in aanmerking genomen, die de meesten der eerste Rederijkers onderscheidden, dat zij zich van hun misstap bewust werden, maar tevens, dat ook hier weêr de vrees voor het vooroordeel de logica overwon. Men voelde zich te veel deftig burger, om zich gelijk te stellen met een tooneelspeler, en dat zou men toch worden, als men de waarheid huldigde, kostuum en dekoratie bezigde en alzoo werkelijk eene handeling v o o r s t e l l e n ging. Misschien was er nog wel een ander bezwaar tegen zoodanige voorstelling, een bezwaar, dat niet minder woog, hoewel het niet luide werd uitgesproken. Zulk eene voorstelling vorderde toch een diep indringen in de karakters, een strenge studie van stand en gebarenspel, van de intensiteit der hartstogten en de uitdrukking, daaraan te geven. De oefeningen, die men zich in den genootschappelijken kring oplegde, waren daar echter niet voor ingerigt. Men zeî daar verzen op voor de medeleden, en het verschijnsel van alle genootschappen bleef ook hier

niet uit. Een zachtmoedige kritiek was wel zoo goed van alleen te letten op een half verkeerden klemtoon, op een gekromde knie of een gebogen arm, maar eindigde dan ook altoos met te blozen over hare nog te groote strengheid en het hoofd te lauweren, dat zeker niet meer dan een distel had verdiend. Voorwaar, de oefening was niet geschikt om der letterkunde bevorderlijk te zijn en het Genootschap bij zijne werking naar buiten een grooten invloed te verzekeren.

De tweede Rederijkerskamer, welke binnen de muren der hoofdstad werd opgerigt, volgde in alle opzigten het voorbeeld der eerste, maar bedekte in den aanvang het onvolkomene harer ‘openlijke voordragten’ door vooral treurspelen van Vondel ten gehoore te brengen. Met allen eerbied voor de schim van Vondel waag ik toch te beweren, dat zijne treurspelen weinig dramatisch element bezitten en slechts hunne waarde aan de dictie ontleenen. Het reciet der Rederijkers was alzoo hier op zijne plaats, en de gesticulerende, geganteerde hand paste misschien bij den *parfum* der door den dichter neêrgestrooide bloemen, bij de levendige schilderingen en de heerlijke poëtische beelden. De hoorders voelden zich echter niet voortdurend medegesleept door de pracht van den poëtischen woordenschat. Zij konden niet op den duur medezweven tusschen hemel en aarde en naar figuren luisteren, die tot geen van beiden behoorden en niets deden dan hunne, het is waar, dikwerf schoone gedachten melodieus in de meest volkomen taalvormen uit te drukken. Men waagde zich dan ook weldra aan de voordragt van andere drama's en het halfslachtige van de Rederijkers-oefening bleek ook bij hen.

De zucht, om de nationale Letterkunde, of liever de schoone declamatie te beoefenen, bleek spoedig zich niet alleen tot de hoofdstad des lands te beperken. Het gegeven voorbeeld scheen niet alleen epidemisch, maar zelfs contagieus. Was de behoefte in de hoofdstad, waar zoo veel afleiding bestaat en gelegenheid tot individueel genot, om genootschappelijk zich te vereenigen, reeds zoo groot, hoeveel grooter moet zij zijn in de kleinere steden, in de dorpen onzes vaderlands. Het bleek spoedig, dat men daar nog niet genoeg had aan de Departements-vergadering van het Nut voor 't Algemeen, want als met een tooverslag verrezen er de Rederijkers als uit den grond. Om de wijze van hun

bestaan en werkzaamheid te leeren kennen, willen wij het tijdschrift raadplegen, dat zich ten doel heeft gesteld, om de op zich zelf staande Kamers te verbinden, en de verspreide leden tot één ligchaam te vereenigen. Het Tijdschrift ‘de Rederijker’ bedoelde dit toch blijkens de volgende zinsneden, aan zijn programma ontleend:

‘Tot nog toe bestaat er weinig gemeenschap tusschen de verschillende Rederijkerskamers en andere dergelijke Inrigtingen in ons vaderland. Wel is waar, de leden van in naburige steden bestaande Kamers bezoeken elkander van tijd tot tijd bij gelegenheid van openbare opvoeringen, maar dit bepaalt zich uit den aard der zaak tot op niet te verren afstand van elkander gelegen plaatsen, terwijl tevens deze bezoeken meer vriendschappelijk en beleefd zijn dan dienstbaar aan het eigenlijke doel der Kamers: het meer en meer *volmaken* van de *beoefening* der uiterlijke welsprekendheid.’

Toch is zulk eene gemeenschap dringend noodig, want men hoore de Redactie verder: ‘Hebben de Kamers zich ieder voor zich tot taak opgelegd om ook het grootere en niet zoo bepaald tot den geletterden stand behoorende publiek met de uitnemendste voortbrengselen der vaderlandsche letterkunde bekend te maken en vooral het bij ons zoo diep gezonken nationaal tooneel op te heffen, daardoor den volkssmaak te verfijnen en te veredelen en zoo mogelijk de middelen en wegen aan te wijzen om tot het laatste te geraken - hoeveel te schoonere en meerdere vruchten zullen die pogingen niet kunnen dragen, wanneer zij door eene gemeenschappelijke zamenwerking geschraagd, daarin weder de spreuk der vaderen zullen bevestigen: dat eendragt magt maakt.’

‘Daartoe mede te werken, daartoe zoo mogelijk aanleiding te geven, ziedaar wat wij ons met deze uitgave hebben voorgesteld. Onpartijdig en zonder eenig aanzien van personen en zaken hopen wij den weg te bewandelen, die tot het schoone, goede en ware leidt. Zoo vertrouwen wij iets te zullen kunnen bijdragen tot vermeerdering van den bloei der vaderlandsche Rederijkerskamers, tot opheffing van het zoo diep gezonken nationaal tooneel, tot verfijning en veredeling van den kunstzin onzer natie en tot uitbreiding der kennis onzer zoo schoone vaderlandsche letterkunde, verhoogd door eene bezielde uiterlijke voordragt.’

Heerlijke toekomst voorwaar! Het is of men een programma leest van een kandidaat voor het lidmaatschap der Tweede Kamer. Welk Rederijkershart zoude ongevoelig blijven bij de belofte van onpartijdigheid, van alleen den weg tot het schoone, goede en ware te zullen bewandelen! van te zullen bijdragen tot het verkrijgen van verschillende heerlijke uitkomsten, als bij v. tot de uitbreiding der kennis onzer letterkunde, welke verhoogd wordt (eene verhoogde letterkunde?) door een bezielde *uiterlijke* voordragt - niet innerlijke voordragt, want daar zou het vaderland niets aan hebben!

Het Rederijkershart bleef dan ook niet ongevoelig, want door de deelneming der *confrérie* bleef het tijdschrift, dat zulke grootsche beloften doet, tot heden voor sterven bewaard. Dit feit wettigt ons dan ook, om dat tijdschrift als orgaan der *confrérie* te beschouwen.

'De Rederijker' deelt, voor zoo veel hij die ontvangt, de wetten mede der opgerigte Kamers. Al die wetten geven in min of meer gewijzigden vorm het hierboven reeds opgegeven doel der vereenigingen op, namelijk: beoefening der letterkunde door voordragten. Een enkele Kamer onderscheidt zich echter door zich nog meer, ja het onmogelijke af te vorderen; want zij wil: 'bevordering en aankweeking van schoone *kunsten* en *wetenschappen* door voordragten te houden, zoowel van proza als poëzij.' Verder maakt de Redactie zoo getrouw mogelijk de Programma's der verschillende vergaderingen bekend. Vreesden wij niet het op zich zelf reeds niet zeer behagelijk onderwerp, dat wij behandelen, nog onbehagelijker te maken en den laatsten lezer ons te zien ontvallen, we zouden eene niet onvruchtbare statistiek kunnen geven, aanwijzende de mate van kennis onzer letterkunde, en de mate van goeden smaak, waarin de schoonheid-, goedheid- en waarheidlievende Rederijkers zich kunnen verheugen. Klijn's *Montigni* wordt aangebeden, Schimmel's *Gondebald*, enz. herhaaldelijk als bruikbaar voedsel genoten, en, wat wij het eerst van allen hadden moeten vermelden, Hofdijk's *Laatste dag van Heemskerks beleg*, of *Griffo de Saliër* vergood. Hofdijk, die ter wille der Rederijkers twee lange stukken zonder vrouwenrollen in Alexandrijnen schreef, wordt voor zijne zich nederbuigende goedheid beloond door eene herhaalde reproductie en door eene vereering van de zijde der Redactie van het

Tijdschrift de Rederijker, welke aan aanbidding grenst en onze rijke moedertaal bijkans te arm doet zijn aan woorden. Vooral een Mijnheer L.P. Philippona, die zich zelven steunt door de verzekering, dat hij ‘langen tijd beroepshalve verpligt was eene *bijzondere studie* te moeten maken van *kritiek* der *tooneelmatige* voordragt, en een pseudoniem *φιλος ποτου* - hij draagt zijn naam met eere - munten daarin uit. Wij zullen later gelegenheid hebben op deze beiden terug te komen.

Verder levert onze grijze volksdichter, vader Tollens, zeggen de liefhebbers, het grootste quantum voor de losse voordragten, zoo als in officiëlen Rederijkersstijl de declamatie der niet-dramatische poëzy wordt genoemd. Op hem volgt van Zeggelen en eindelijk Beets en Ter Haar. Van den laatsten worden gewoonlijk de slechtste verzen gekozen, als: *de dochter van Herodias* en *Eliza's vlugt*. Bilderdijk, da Costa, Potgieter, Bogaers of ten Kate verschijnen zelden op de Rederijkers programma's.

Een echt-Rederijkerskordaatheid betreffende de dramatische stukken verdient bovendien vermelding. Bij gebrek aan medewerkende Dames wijzigen de Rederijkers de treurspelen op hun manier. Waar de dichter het woord liefde bezigde, plaatsen zij het woord vriendschap; teederheid wordt genegenheid en van de naald maken zij een zwaard. De intrigue wijzigen zij dienovereenkomstig zonder gewetensbezwaar, en, zoo als de verslagen verkondigen, tot genoegen van het talrijk belangstellend gehoor. Uit alles mogen wij afleiden, dat niet de poëtische waarde de keuze van een stuk ter voordragt bepaalt, maar alleen de min of meerdere geschiktheid tot voordragt. Het geeft geen aanleiding om ons te doen gelooven aan de bereiking van het door de Rederijkers voorgestelde doel: ‘veredeling van den kunstzin der natie, uitbreiding der kennis onzer letterkunde, *verhoogd* door een *uiterlijke* voordragt.’

De Redaktie van ‘de Rederijker’ deed menigmaal haar best om hare lezers meerdere kennis te doen opdoen. Zij wilde den smaak der *confrérie* leiden en gaf daartoe dikwerf eene bibliographie, ten einde werkelijk verdienstelijke voortbrengselen in de aandacht der Rederijkers aan te bevelen. Zij nam tevens van tijd tot tijd verzen in haar tijdschrift op, welke den verschillenden kamerbroeders als modellen mogten dienen. Onder de aanbevolen werken be-

hooren onder anderen: *Voorjaarsrente* van A.v.d. Hoop Jrszn., waarvan de waardij behoorlijk in den vorigen jaargang van dit tijdschrift in het licht werd gesteld; *Verspreide gedichten* en *De blindgeborene* van denzelfden; het *Zaanlandsch Jaarboekje;* het *Jaarboekje, uitgegeven door het Genootschap: Het zal wel gaan; Pier-la-la*, kluchtspel van Jakob Kats; benevens *Negen en negentig beesten en één boer* van H. van Peene.

Wij kunnen den lust niet weêrstaan om mede een staaltje te geven van de model-verzen, welke de Redaktie den meer en meer te ontwikkelen Rederijkers aanprijst. '*De Nachtwacht op den* 31^{en} *December*' is het getiteld:

Twalef, twalef uren
Roep ik in den nacht,
Hoe lang zal 't nog duren
Eer het is volbragt?
Onweêr, storm en regen,
Heb ik 't hoofd geboôn;
Waar is toch de zegen
En wat is mijn loon?

Twalef, twalef uren
Roep ik in den nacht,
Hoe het weer moog guren,
'k Houd steeds trouwe wacht;
Wanneer zal het dagen?
Wanneer wordt het licht?
Zwaar zijn 's levens plagen,
Zwaar is ook mijn pligt.

Nog volgen er vijf coupletten met denzelfden aanhef en denzelfden onzin. Het slot is vooral treffend:

Twalef, twalef uren
Galme 't door den nacht;
Vrienden en geburen,
Aller slaap zij zacht.
't Zij u zorgen plagen,
't Zij u vreugde wacht,
Vijand, vriend en magen,
'k Wensch u goeden nacht.

Arme Rederijkers, wat kan er bij zulk eene leiding van uw streven worden ter veredeling van den kunstzin onzer natie, van de uitbreiding der kennis onzer letterkunde, verhoogd door eene uiterlijke voordragt!

Het punt, de voordragt der dramatische poëzy betreffende en door ons hierboven aangestipt, werd door het Tijdschrift ‘de Rederijker’ reeds in de eerste aflevering aangeroerd. De Redaktie stelde de volgende vraag: Welke zijn de gevoelens der verschillende Rederijkers omtrent het al of niet gebruik maken van costumen en decoratiën bij de voordragt of de opvoering van een tooneelspel in eene Rederijkerskamer, en op welke gronden steunen die?’

Naar de verschillende antwoorden, replieken en duplieken te oordeelen, welke daarop inkwamen, zette die vraag de geheele Rederijkersménagerie in beweging. Een zekere Heer F.F.C. Steinmetz nam het eerst den handschoen op en verklaarde zich tegen dekoratiën en kostumen, na zich zelven de volgende vragen gesteld en beantwoord te hebben, als:

‘Vooreerst: Wat is een rederijker?

Een rederijker is, sinds dat hij zijn aanzijn bekomen heeft in het laatst der 15^{e} en het begin der 16^{e} eeuw’ - een taai voorwerp, zoo'n Rederijker! - ‘iemand, die, zonder toevoeging van uiterlijke vertooning en praal, daar voor den volke optreedt in een ontleend karakter, welk karakter hij tracht weêr te geven gelijk het door zijn *model bezeten wordt*, natuurlijk, eenvoudig en waar.’

‘Ten tweede: Wat stelt hij zich ten doel?

Een rederijker, die daar is opgetreden met het voornemen om eenig karakter natuurlijk, eenvoudig en waar voor te stellen, stelt zich in die voorstelling ten doel - om het volk, waarvoor hij is opgetreden, niet aan *zijn persoon*, maar aan het karakter te boeijen, hetwelk hij tracht voor te stellen. Hij is alzoo het middel, waardoor de gevoelens van het karakter van zijnen held of van zijn model op de hem aanhoorenden overgaan.’

Curieus staaltje van een denkenden en dus ook schrijvenden Rederijker!

Daarop volgde een ander antwoord van een Heer D.H.M., in den vorm van bedenkingen. Uit een lateren twist, door een der mede-arbeiders met dien Heer ge-

voerd, en die zoo hevig en handdadig was, dat de proppen uit de pruiken der vechtenden vlogen, blijkt het, dat hij een onderwijzer der jeugd is. Dit maakt de voorstelling en den stijl nog piquanter.

‘Ik had mij eerst voorgenomen over costumen en decoratiën geen enkel woord te schrijven, hopende dat letterkundigen van naam mij in dit tijdschrift zouden onderwijzen en inlichten. Het onderwerp kwam echter spoedig ter tafel van het bestuur der Goudsbloem’ - een Rederijkerskamer te Gouda, bij welke de Heer M. het ambt van redenaar of verhandelaar schijnt te vervullen - ‘en een iegelijk liet zich, nu en dan, vrij luid hooren, vooral toen de beslissende uitspraak van den Heer Steinmetz gelezen was.

‘Dat men bedenkingen kan hebben omtrent costumen en decoratiën was ligt te begrijpen, maar dat men dit als een dwaling’ - wat de Hr. St. gedaan had - ‘waagt te beschouwen, vond men nog al vermetel.

‘Ook mij werd gevraagd, of het dan zoo geheel af te keuren was, om bij treurspelen van deze zoo oude gewoonte gebruik te maken. Dit vragen kwam mij eenigzins onverwacht voor; en ik gaf, om toch geen antwoord schuldig te blijven, mijne bedenkingen op, welke, zoo zeide men, misschien belangrijk genoeg waren, om ze ter plaatsing op te zenden aan de redactie van “de Rederijker.” Ter zake.’

Na deze genetische ontwikkeling van 's mans bedenkingen begint hij zijn betoog, dat in de eene vraag, die hij zich doet, kan worden zaamgevat: ‘De geheele wereld is gecostumeerd en gedecoreerd, waarom dan ook onze rederijkers niet?’

Onze Goudsche orateur of verhandelaar is een meester in de logica. Indien wij hem moesten afbeelden, we zouden hem een groote pruik *op* en een paar lange ooren *aan* het hoofd geven; in de eene hand een plak en in de andere een Goudsche pijp met zilveren dopje.

Ook het Nationaal tooneel deelt in de belangstelling van de Redaktie van het Tijdschrift de Rederijker. Onze Heer Steinmetz, die zulke gezonde ideën omtrent de costumen en decoratiën uitbragt, behoort onder de eersten, die hunne beschouwingen over het tooneel mededeelen. Hij doet zich de vraag: Hoe is ons nationaal tooneel in verval geraakt?

Wij achten ons te veel verpligt om onzen lezers een vrolijk oogenblik te verschaffen, dan dat wij hun de mededeeling van een gedeelte van het door den Heer Steinmetz gegeven antwoord zouden onthouden. Men hoore de orakeltaal der moderne Pythia van haren drievoet:

'Nog verhief zich de vaderlandsche tooneelmuze met kracht en bijval in de zoo even genoemde flonkersterren (dat wil zeggen, Snoek, Wattier, enz.) aan den hemel van het Hollandsche tooneel, toen Frankrijks woestaardij, onder den kreet van *Vrijheid, Gelijkheid* en *Broederschap!* zich binnen onze vreedzame (?) landpalen drong, om er alles t' onderste boven te bonsen, wat nog eenige kracht tot zelfstandigheid bezat; nog streefde de oorspronkelijk vrije volksgeest moedig in tegen de horden der bandeloosheid en der schijnbare goedwilligheid - en het mogt hem gelukken, ook de tooneelmuze, schoon waggelend op haren troon, kunstmatig staande te houden. Doch met den stroom der elementen moet alles meê, wanneer zijn overwigt in de natuur zich tegen het zwakkere met overmoed verzet. Zoo ook hier op het gebied der kunsten en wetenschappen. - Napoleon, die held der nieuwere geschiedenis - Napoleon, die Caesar der wettelooze overheersching, die adelaar met verwoestende klaauwen - stond op! Hij veroverde en verwoestte; hij bond en ontbond; hij roofde en schonk kroonen; hij vestigde vorstenzetels en bonsde troonen omver; hij verwierp oude wetten en smeedde nieuwe staatsboeijen; hij verhief kunsten en verbande den vrijen handel; hij verdeelde wetenschappen en deed het verkeer der volkeren stilstaan; en hij deed dit alles uit eigen roemzucht tot zelfverheffing en zelfvergoding - geenszins uit volksliefde tot volksroem.'

Het gevolg hiervan was, zoo *zingt* de Heer Steinmetz, want spreken mag het niet genoemd worden, 'dat de tooneelmuze, die zich altijd te midden des volks vertoond had, haren tempel allengs gesloten zag. En werkelijk werd haar tempel gesloten en vlugtte het meisjen....'

Wij staken hier de mededeeling van den onzin en van de opeengestapelde onwaarheden.

Dergelijke mede-arbeiders - we hebben nog niet eens de kluchtigste opstellen genomen, zoo is er bij v. een, waarin de zeer gewigtige quaestie behandeld wordt over het al of niet reciteren met handschoenen - geven het Tijdschrift geene

hooge waarde. De Redactie of hare vaste medehelpers, *φιλος ποτον* en Philippona, maken het niet beter. Deze schijnen de geschilpunten van ondergeschikten aard aan de hierboven opgenoemde mede-arbeiders over te laten, maar zich de behandeling der literaire vraagstukken zelve te hebben voorbehouden. De beoordeeling van het dramatisch gedicht: *Theda*, van de verzen van Jakob van Dam, het dichtstuk van Anna, enz. is voorzeker van de hand der Redactie. Zij getuigt van de hoogste oppervlakkigheid. Het gehalte dier kritiek kunnen wij niet beter doen kennen dan door het gelijk te stellen met die onzer jaarboekjes in den Tijdspiegel, zoo als ze onlangs in dit tijdschrift ten toon werd gesteld, waarover de Redactie van den Tijdspiegel zich zoo zeer geërgerd heeft, blijkens het door haar daarop geplaatste antwoord, dat echter weinig meer dan het bewijs heeft opgeleverd, dat grofheid geen geestigheid is.

Wij gewaagden er straks reeds van, dat de Heer Philippona het vertrouwen zijner lezers vraagt, door de verzekering, dat hij een ‘bijzondere studie’ heeft moeten maken van ‘kritiek’ der ‘tooneelmatige voordragt.’ Zijne ‘Rederijkersstudiën’ zullen dan ook denkelijk wel door de Rederijkers zijn nageleefd, hoe moeijelijk de voorschriften ook dikwerf mogen zijn. Wij moeten het taai geduld prijzen van den man, die zoo veel bladen vulde van ‘de Rederijker’, alsmede van hem, die ze doorleest en de daarin gegeven voorschriften poogt op te volgen.

‘Menige rederijker,’ zoo begint hij, ‘die, 't zij door natuurlijken aanleg, 't zij door vlijtige studie in zijn gezelschap met goed gevolg een afzonderlijk stukje kan voordragen, is onbruikbaar, is onverdragelijk, wanneer het er op aankomt in dramatische gedichten een rol te vervullen. En toch, soms spreekt niemand zuiverder, duidelijker en fraaijer dan hij; soms is niemand ijveriger in de studie en niemand gewilliger bij den wenk, dien meer ervarenen hem geven. 't Is alleen, omdat die man zich niet toelegt om in zijn rol door te dringen....’

Om het zulk een ijverigen Rederijker gemakkelijk te maken, gaat de Heer Philippona twee rollen ontleden en de uitvoering er van voorschrijven: die van ‘Griffo de Saliër’ en die van den Astroloog in de ‘Profecy der Starren.’ Welk een dwaasheid! Ondersteld, dat de gegeven wenken

konden opgevolgd worden, dat men opmerkingen als de volgende ter harte konde nemen: ‘Griffo glure als een Lynx; Griffo's huicheling kenmerke zich door fierheid, en noch eene talmende, gerekte of lijmige declamatie, noch het gebarenspel eener *kinderachtige, vrouwelijke veinzerij* kan hem passen.’ (Vraag: Hoe gluurt een Lynx? Wat is *mannelijke* veinzerij, en hoedanig drukt zich die uit?) of: ‘des Astroloogs woorden zijn afgebroken, stootend, hortend, eentoonig; maar zoo *eigenaardig* eentoonig, als schrik, hevige zielsbeweging, enz. de stem maken kan (Vraag: *hoe* eentoonig maakt de schrik, enz. de stem?). Ondersteld, dat de voorschriften zoo bepaald waren als ze nu onbepaald en nevelig zijn, wat zoude het baten? *La Rive's Cours de declamation*, en die is wel zoo goed als de Rederijkersstudiën van den Heer Philippona, heeft wel *mannequins* gevormd, maar nog geen enkelen kunstenaar. Uit den aard der zaak moet het voortvloeijen. Men kan in het algemeen de uitdrukking van dezen of genen hartstogt, zoo als die zich meest vertoont, afschetsen en verklaren; men kan het organisch geheel, dat men mensch noemt, dat een eigen leven leidt en eigene gedachten vormt, niet voorschrijven, hoe hij den hartstogt van dit of dat karakter in een gegeven toestand moet wedergeven. Voor verschillende opvattingen blijft er altoos ruimte, zonder dat de dichter zich nog zoude kunnen beklagen over de al te groote vrijheid, die zijn tolk zich veroorlooft.

Eigen hart, eigen verstand moet voelen en begrijpen wat de dichter heeft gewild; eigen smaak moet over de vormen der reproductie oordeelen, en dan worden de voorschriften om te ‘gluren als een Lynx’ of om ‘eigenaardig eentoonig te zijn’ geheel overbodig.

Het pseudoniem *φιλος ποτον* vertegenwoordigt bij uitnemendheid het literair element in het Tijdschrift ‘de Rederijker.’ Wacht van hem geen Rederijkersstudiën, maar veeleer een blik op onze Letterkunde, op die der ouden en jongen, op die der Heidenen en Christenen. Hij schrijft over ‘de dramatische litteratuur, over 't treurspel in het algemeen, over de treurspelen van Hofdijk.’ Het lust ons niet zijne literaire hallucinatiën na te gaan. Slechts dit éene stippen wij aan, waarnaar al het andere kan worden beoordeeld. ‘De *eigenlijke* romantische school,’ zegt hij, ‘zien wij in Duitschland opgebeurd door Lessing en gewis

ook door Göthe en Schiller.' Göthe geniet zeker die eer, omdat hij eens een roman, Werther genaamd, en Schiller, omdat hij de Jungfrau von Orleans gedicht heeft, die hij zelf een romantische tragoedie noemt!

Wie zelf nog leerling behoorde te zijn, dringe zich toch vooral niet als leeraar op.

Wij kunnen het Tijdschrift 'de Rederijker' na al het aangevoerde weinig achting toedragen. Er is, naar ons inzien, slechts één opstel in, dat den toets der kritiek kan doorstaan. Het heet: 'Een woord over de strekking onzer Rederijkerskamers.' De goede gedachten, daarin voorkomende, zijn echter van Blair. Als het Tijdschrift, wat wij moeten onderstellen, werkelijk de gids is voor de Kamers in ons vaderland, dan zou het spreekwoord hier niet ten onregte kunnen worden toegepast: 'Blinde, die den kreupele leidt!' Als het werkelijk een orgaan dier Kamers mag heeten, en de standaard aanduidt van de kennis, de beschaving der Rederijkers in ons midden, dan moeten wij weinig waarde hechten aan het opzeggen van verzen, aan dat huiselijk bij-een-zijn op gezette tijden, dan mogen wij den aanstaanden ondergang voorspellen dier Genootschappen, waar kostbare tijd verbeuzeld, waar 'geliefhebberd' en 'geknutseld' en het half talent het meest wordt bewierookt, omdat men daarin het meest zich zelven herkent.

Die ondergang zoude ons echter leed doen. Wij erkennen het gaarne, dat wij het ontstaan der Rederijkerskamers hebben toegejuicht; dat wij aan een grootere inwerking onzer letterkunde op den volksgeest door hun toedoen hebben geloofd. Maar om die letterkunde beter invloed te verschaffen, moeten de tolken, die haar tot het bewustzijn der natie moeten brengen, zelve haar verstaan, haar kennen en met den noodigen smaak zijn toegerust, om haar te waarderen. Geven de Rederijkers dikwerf blijk, dat zij daartoe in staat zijn? Oefenen zij, in plaats van een gunstigen invloed, geen nadeeligen uit op onze letterkunde, op onzen volkssmaak, als zij de produkten onzer dramatische dichters verminken of, wat thans aan de orde komt, schrijvers aanmoedigen, ja aansporen om stukken voor hen te maken, dat wil zeggen: stukken, die den naam dragen van drama's, maar juist het dramatisch element missen, daar ze anders ongeschikt zouden zijn voor hunne estrade-uitvoeringen; stukken, waaruit alle handeling gebannen wordt tegelijk met

de vrouwelijke figuren; stukken of fragmenten, die voor déclame geschreven worden en alzoo meestal oratorie geven voor poëzy.

Wij zouden onze Rederijkers het onschadelijk genot niet willen verbitteren van verzen op te zeggen, verhandelingen te houden, voorzitters en ‘schrijvers’ te benoemen, provinciale vergaderingen en synoden te beschrijven, in één woord al de genootschappelijke pracht te vertoonen, indien zij niet tot iets beters geroepen waren, indien in hunne vereenigingen niet de kiem lag van iets degelijkers en grooters. In het Tijdschrift ‘de Rederijker’ wordt menigmalen gedoeld op den beklagenswaardigen toestand van het Nationaal tooneel. Dat de Rederijkers onzer eeuw zich dat tooneel aantrekken, of de middelen, onder hun bereik liggende, ter verbetering dier gezonken instelling aanwenden. Reeds eenige hunner broeders uit de hoofdstad dezes lands en het naburige Haarlem hebben een krachtdadige poging aangewend, niet om het half ontbonden tooneel ten onzent met hunne penningen te ondersteunen en alzoo onnut weg te werpen wat op andere wijze nuttig zou kunnen besteed worden, maar om zich van het halfslachtig systeem der Rederijkers te ontslaan, om een dwaas vooroordeel het hoofd te bieden en, gebruik makende van de krachten, die het tooneel tot voortbrenging der noodige illusie bezit, de hun verleende gaven dienstbaar te maken aan de werkelijke reproduktie van een dramatisch gedicht. *Een* stap verder en zij zullen in staat zijn eene instelling van blijvenden duur te stichten. Uit de dichtlievende Genootschappen en Rhetorijkerskamers der 17^{e} eeuw werd Costers Akademie - later de Amsterdamsche Schouwburg - geboren; - uit hunne vereende pogingen, ondersteund door het werkelijk talent, dat zij blijkens de afgelegde proeven bezitten, zoude eene dergelijke instelling, natuurlijk gewijzigd naar de behoeften onzer eeuw, kunnen ontstaan, en op die wijze vooral het doel aller Rederijkers kunnen bereikt worden, om bevorderlijk te zijn aan de verspreiding der kennis onzer letterkunde, aan de bevordering van den goeden smaak en de ontwikkeling van den volksgeest.

Tevens moeten wij het in hun belang wenschen, dat er eene meer degelijke, meer wetenschappelijke beoefening onzer letterkunde in de plaats trede van de hoogst oppervlakkige, niets beduidende, eigen ijdelheid en onbedui-

dendheid voedende werkzaamheden, waardoor zich de Kamers meestal kenmerken. Daartoe kan een Tijdschrift van den aanleg als ‘de Rederijker’ de eerste impulsie geven, zoo slechts de Redactie zelve niet alleen in staat zij, om hare roeping te begrijpen, maar er ook aan te voldoen. Wij hebben reden om te twijfelen, of de tegenwoordige het vermag, en of hare middelmatigheid, waarvan zij telkens blijk geeft, ooit eenige andere hulp dan die der middelmatigheid zal uitlokken.

Bibliographisch album.

Caj. Corn. Taciti Germania, door J.M. Schrant. Te Leiden, bij A.W. Sythoff, MDCCCLV. p. xli & 334. 8°.

Voor degenen, die het hier aangekondigde werk nog niet in handen hebben gehad (en het is voor hen voornamelijk, dat wij, op verzoek der Red., de pen hier opvatten), zij in de eerste plaats vermeld, aangezien zulks geenszins duidelijk uit den titel blijkt, dat het, behalve den oorspronkelijken tekst, tevens eene nieuw bewerkte vertaling bevat, waarbij dan nog eene zeer uitgebreide reeks van allerlei aanteekeningen gevoegd is, door elkander zeker van elke bladzijde ruim het drie vierde deel beslaande. Citaten bij honderden, ja duizenden! Dat dit laatste wel het geval moest wezen, kon trouwens ieder gemakkelijk gissen, die zich bedacht, hoe de gansche nalatenschap hier van Tacitus slechts uit 46, zelfs niet groote, hoofdstukken bestaat, wier vertaling van onzen Hooft, gelijk Dr. J.J. de Gelder haar voor een tiental jaren, voor schoolgebruik, nog afzonderlijk uitgaf (en welke sedert herdrukt werd, in 1852), ook niet meer dan 25 kleine 4° blaadjes telt. Nu lijdt het wel geen twijfel, of eene zoo uitvoerige bewerking, welke den rustenden Hoogleeraar volgens zijne eigene verklaring verscheidene jaren bezig hield, moet natuurlijk eene groote menigte zeer wetenswaardige zaken bevatten; vooral zoo men hierbij in 't oog houdt, dat de beoefening der Germaansche antiquiteiten steeds tot de hoofdstudiën behoorden van den geleerden Schr., en ze ook vroeger telken jare onder zijne openbare lessen aan de Leydsche Hoogeschool stonden aangekondigd. In deze verwachting nu zal ook niet ligt iemand zich bedrogen vinden, die het met nog een portret van Tacitus benevens eene nette, duidelijke kaart van Germanië verrijkte boek voor genoemde kennis zich aanschaft, waarin hij nog zoo gerijfelijk geholpen wordt door eene vrij uitvoerigen

‘*Bladwijzer van de voornaamste zaken*,’ bewerkt door J.T. Bergman, en dus - gewis zeer accuraat. Van den anderen kant mogen wij echter in weerwil, of liever juist uit hoofde van onze opregte dankbaarheid jegens den eerwaardigen Schr., voor al het nut dat zijn *otium cum dignitate* nog oplevert, ons gevoelen niet onderdrukken, dat er toch zeer veel uit al die aanteekeningen had kunnen gemist worden, zonder dat de eigenlijke waarde van het werk daaronder geleden had; integendeel. Het plan toch, om eene nieuwe uitgaaf van de ‘Germania’ te leveren, had, naar onze bescheidene meening, slechts uit een tweeledig oogpunt mogen geschieden: hetzij dan om eenen geheel op nieuw kritisch bewerkten tekst te bezorgen, waarbij men, om het in korte trekken uit te drukken, zich voornamelijk met de *woorden* van Tacitus had bemoeid, zonder veel meer; óf men had, de best erkende uitgaaf volgende, die nogmaals kunnen verrijken met het bijeenbrengen van allerhande verklaringen van *zaken* en *namen;* in andere termen: men had eenen kritischen of exegetischen commentaar te bewerken, daar aan een van beide reeds ruimschoots te doen viel, zoo als ieder, die het oorspronkelijk boekske, door wien dan ook uitgegeven, slechts eenmaal gelezen heeft, gewis gaarne zal erkennen. Oppervlakkig zou men anders zeggen, dat men ook wel het eene en het andere doel te gelijk in het oog kon houden; doch vooral bij Tacitus is híer althans de taak aan weerskanten altijd veelomvattend genoeg, daar, gelijk bekend is, én de tekst op zich zelven beschouwd nog vrij vele moeijelijkheden oplevert, én daarin eene menigte dingen voorkomen, wier uitlegging of opheldering, inzonderheid voor onze landgenooten, zeer hooge waarde heeft. - Dit laatste doel nu was het, dat de Schr. bij zijne bewerking, gelijk hij zelf te kennen geeft, genoegzaam uitsluitend vóor zich nam. Als den besten der bestaanden Codices lag hij den Leydschen tot grondslag, door Pontanus omtrent het midden der 15de eeuw, naar een oud exemplaar door Enoc Asculanus in Duitschland opgespoord, overgeschreven en door Perizonius aan de boekerij der Leydsche akademie gelegateerd. Deze codex, waarvan Tross in 1841 nog een afdruk bezorgde (welke nogtans niet te naauwkeurig moet wezen), werd door den Heer S. op nieuw vergeleken en, onder verbetering natuurlijk van hetgeen hem daarin als blijkbaar gebrekkig voorkwam, alzoo als tekst gebezigd. De *varianten* werden daarbij niet door hem verwaarloosd, namelijk de zoodanige niet, die een wezenlijk verschil van zin opleveren; terwijl hij voor de overigen, meestal van grammaticalen aard, eenvoudig verwijst naar de uitgaaf van Maszmann, eenen in dit opzigt ‘veiligen gids’ door hem geheeten. Het behoeft dus niet opgemerkt te worden, dat men, na deze voorafgaande verklaring, genoegzaam in de eigene woorden des Schr. teruggegeven, dus ook geene kritiek van den tekst, *qua* tekst, bij hem verwachten moet,

te meer daar hij hierop nog onmiddelijk laat volgen, dat van de verschillende conjecturen ter verbetering van dien tekst, slechts de zoodanige zijn aangevoerd, die eenigzins in aanmerking konden komen, dat wil hier dan zeggen: die eene aanmerkelijke wijziging gaven aan den zin of de beteekenis der woorden van Tacitus.

Dat de Schr. alzoo, ingenomen als hij is met den arbeid van Maszmann, eens vooral daarnaar verwijst voor hetgeen het grammaticaal gedeelte betreft, kan zeker niemand wraken; want waartoe toch ook zouden slechts nog meerdere herhalingen noodig zijn? Dat hij dus zíjnen voornaamsten arbeid besteedde bloot aan de toelichting van den tekst, dien op nieuw vertaalde en uitleî, - we hebben reeds duidelijk genoeg verklaard, dat we niet anders dan ingenomen konden zijn met juist door zíjne handen dusdanig werk te zien opgevat, en herhalen gaarne onzen erkentelijken dank voor de kennis van velerlei zaken daaruit geput. Voor alle beoefenaren onzer aloude geschiedenis blijft het voorzeker een hoogst nuttig, ja onmisbaar boek. Doch daarom is echter, gelijk wij reeds de vrijheid namen van op te merken, álles wat daarin wordt uitgelegd, nog geenszins onmisbaar te noemen. Wij nemen hiervoor eens een enkel voorbeeld, liefst zoo klein mogelijk. Caput IX begint aldus: *Deorum maxime Mercurium colunt, cui certis diebus humanis quoque hostiis litare fas habent*. De vertaling hiervan luidt: ‘Van de Goden vereeren zij het meest Mercurius, wien zij op bepaalde dagen ook met menschenoffers meenen te mogen bevredigen.’ Bij deze twee regels nu krijgen wij vooreerst twee uitgebreide aanteekeningen, de eene op het woord *Deorum*, de andere op *Mercurium*, waarin gewis veel wetenswaardigs voorkomt omtrent de, bij gemis van de noodige bescheiden, altijd hoogst moeijelijke godsdienstleer der Germanen. Maar verder vindt men dan nog eene derde aanteekening, woordelijk aldus: ‘*Certis diebus*, bepaalde dagen, behalve in buitengewone gevallen.’ - Meer woorden worden op deze wijze verklaard, vaak daarenboven ('t geen de zaak voorzeker niet minder vreemd maakt) met aanwijzing van het Lexicon, of zóo iets er bij. Zoo leest men b.v. op bl. 44: ‘*Tela*, alles, waarmede men aanvalt, wapentuig, geweer, vooral schietgeweer, voorts allerlei werptuig. (Justin. *Inst.* 5, 18, 5. *De verb. sign.* 233. Fest. Schell.).’ Twee bladz. verder: ‘*Cominus vel eminus*, met de hand, of uit de hand. (Schell. Strab. 10, 1. Tac. *Hist.* 5, 18. 2, 22.)’ - Op beide laatste aanteekeningen volgt, het is waar, nog een en ander wat meer belangrijk is; doch wat deed in elk geval dit voorgaande er bij? - Zoo begint weêr eene aanteekening op de woorden (bl. 46): ‘*Nulla cultus jactatio*’, reeds genoegzaam vertaald door ‘geen praal van opschik’, aldus: ‘*Cultus*, alle uitwendig sieraad, sierlijke schikking, opschik, tooisel (Schell.)’. En eene andere op bl. 157, waar in den tekst staat: ‘*et nullum*

testamentum,' vertaald: 'en er is geen uiterste wil,' met: '*Nullum testamentum*. Verta: uitersten wil, of schriftelijke' [altijd? vragen we nog] 'erfmaking, door getuigen en zegel bevestigd'. - Soms krijgt men dergelijke explicatiën, zelfs tweemaal. Dus vindt men op bl. 5, ter verklaring van 't woord *gens:* 'elk afzonderlijk volksgeslacht; *natio* een deel daarvan,' en weer 14 blz. verder: '*Natio* en *gens*, ofschoon wel eens verwisseld (Germ. 22. 34, 43. Cluv. 2, 20.), worden hier en elders verschillend gebezigd: *natio*, voor volksoort, stam, natie; *gens*, voor het gansche geslacht, het gansche volk, dat de verwante stammen, natiën, als deelen bevat.' (Schell. *Lex*. Alth. Dilth. Grub. Bark. Weish.) enz. - Op de laatstvoorgaande blz. vindt men insgelijks nog: '*Nuper*, wel eens voor een' meer verwijderden tijd gebezigd, staat meest voor een' niet langen tijd, ook onbepaald voor weleer.' (Dilth. Gunth. Rup.) - '*Nuper cognitis quibusdam gentibus ac regibus*', stond in den tekst, hetwelk gewis verstaanbaar genoeg was overgebragt: 'daar onlangs sommige volken en koningen bekend zijn geworden.' - Hierop kreeg men intusschen nog die beide aanteekeningen, op *nuper* en *gentibus*. - Zooveel is nogtans zeker, dat de lezer, die deze uitgaaf gebruikt, indien hij al Latijn verstaat of niet, aan alle dergelijke toelichtingen, zoo bij herhaling, wat jammer is, hier voorkomende, volstrekt niets heeft. Vooral bij Tacitus - *haud tali auxilio!*

Het zijn echter deze nadere verklaringen voor het Latijn alleen niet, welke men meerendeels voor welken lezer dan ook van Tacitus overbodig mag achten; ook eene menigte opheldering en van meer algemeenen aard konden hier voegzaam zijn weggesneden. Als Tacitus zoo in echt Romeinschen geest uitroept aan 't slot van C. XXXIII: '*Maneat, quaeso, duretque gentibus, si non amor nostri, dat certe odium sui; quando urgentibus imperii fatis nihil jam praestare Fortuna majus potest, quam hostium discordiam*. -' dan was het hier toch voldoen deomhet bij de vertaling, welke immers voor niemand, die den grooten geschiedschrijver leest, de minste duisternis behoefde op te leveren, te laten berusten. De Heer S. geeft die in dezer voege: 'Blijve, bid ik, en dure bij de volken, zoo niet liefde tot ons, dan toch haat onder elkander; daar bij het prangen der noodlottigheden van het rijk, de Fortuin thans niets grooters verstrekken kan, dan tweedragt der vijanden.' - Op deze plaats vindt men intusschen alweêr vijf, zegge vijf! aanteekeningen. Vier daarvan laten we liefst onaangeroerd; zij zijn naar aanleiding van de woorden: *odium sui*, - *urgentibus fatis*, - *majus*, - en *hostium discordiam*. Slechts de vijfde zij hier woordelijk medegedeeld. '*Fortuna*, het geluk, geval, oudtijds als Godin vereerd, die naar willekeur het goede en kwade onder de menschen verdeelt. Zij vermogt meer dan alle menschelijke voorzorg en magt. (Demosth. *Or. de pace*.) De wijze eerbie-

digde onder dat beeld eene alles besturende Voorzienigheid. (Weish.)' - Van dezen aard nu komen er eene overgroote menigte aanteekeningen door het gansche boek voor den dag; geen eigennaam die in dit opzigt verschoond blijft; en alhoewel wij gaarne de naauwkeurigheid willen erkennen, waarmede telkens eene massa plaatsen op deze wijze worden bij elkander gebragt, zoo kunnen wij daarom het nut van al die annotatiën, voor de beoefenaars van Tacitus altijd, maar zoo gaaf niet inzien. Slechts nog een enkel voorbeeld hiervan. In Caput XXXVII leest men onder anderen: '*Non Samnis, non Poeni, non Hispaniae Galliaeve, ne Parthi quidem saepius admonuere*.' Elk der hier genoemde namen geeft alweêr aanleiding tot eene noot; waarbij dan nog eene op het woord *admonuere*, benevens de korte aanwijzing eener conjectuur van Heinsius, die voor *saepius* liever *saevius* leest, d.i. dan 'wreeder, harder, heviger,' gelijk de Heer S. daarbij voegt. Van deze vijf alzoo toegelichte namen schrijven we alleen nog eens af, wat van de Karthagers gezegd wordt. '*Poeni*. De Poenen of Karthagers, een sluw, trouweloos volk, met hetwelk de Romeinen drie zware oorlogen hadden te verduren. J. 264-146 vóór Chr. Reeds hadden zij in den eersten oorlog gevoelig geleden (Polyb. I, 33-35, 43-51. Liv. *Ep*. 17. Flor. 2, 1.), toen zij in den tweeden door Hannibal, bij den Ticinus, bij Trebia, bij het Trasimeensche meir, bij Cannae geheel verslagen werden. (Polyb. 3, 65-74, 83-86, 116-118. Liv. 21, 46, 47, 49-56. 22, 5, 46-49. Flor. 2, 5.) Ook de derde oorlog, ofschoon met de verdelging van Karthago eindigende, had Rome vrij wat gekost. (Appian. *De reb. Pun*. Flor. 2, 14. Stuart, V, VI, X.)'

Omtrent de conjecturen en varianten zagen wij reeds, dat de Schr. verklaart, geene andere in aanmerking te hebben genomen, dan die waardoor de zamenhang eenen verschillenden zin kreeg. Dat strookte ook geheel met het eigenlijke doel zijner uitgaaf. Alleen hadden wij ook hierbij de telkens toegevoegde beteekenis van een of ander aldus opgenomen woord in den regel liefst achterwege zien gelaten; dewijl toch de Latijnsche lezer (om het maar eens gemakshalve zoo te noemen) dat alles niet noodig heeft, en de Hóllandsche daarentegen, op deze wijze, naar wij vreezen, vaak minder geholpen dan in de war gebragt wordt. Om onze meening hier nog duidelijker te doen uitkomen, kiezen wij eene enkele der bedoelde plaatsen. Op blz. 280, enz., leest men: '*Eaque Germaniae velut frons est, quatenus Danubio peragitur*.' Aldus vertaald: 'En dit is als het voorhoofd van Germanië, in zooverre het door den Donau gevormd wordt.'

En nu volgt aan den voet der blz.: '*Peragitur*, wordt voltooid, te weeg gebragt, veroorzaakt, te weten de voorzijde, grens (*frons*). (Günth. Beck, Dilth. Ritt. Orell.) Of: wordt doortrokken, te weten Germanië. (Hess. Günth. Rup.) Anders: *pergitur* (wordt doorgeloo-

pen). (Rhen. Long. Ern.) Of: *porgitur, porrigitur* (wordt uitgerekt). (Lips. Ern.) Of: *peragratur* (wordt doorwandeld). (Hess.) Of: *perrigatur* (wordt doornat). (Heins.) Of: *perfluitur* (wordt doorstroomd). (Emm. Gerl.) Of: *praetexitur* (wordt bezoomd). (Lips. Grub.) Of: *protegitur* (wordt gedekt). (Oberl. Bekk.) Of: *praetenditur* (wordt voorgetrokken). (Bred.) Of: *praecingitur* (wordt omgord). (Tagm.) De Latijnsche lezer (men sta ons deze uitdrukking nog eens toe!) kan voorzeker dikwijls zijn voordeel doen met al die conjecturen en varianten, ofschoon de tijd gelukkig zoo wat voorbij raakt, dat men deze laatste, onverschillig hoe ze er ook uitzien, maar op de rij af in de zoogenaamde geleerde edities opneemt, daar alle uitgaven toch, indien zij eenmaal, gelijk behoort, naar den besten oorspronkelijken tekst bewerkt zijn, de verschillende lezingen van veel jongere of als minder deugdelijk erkende handschriften, als onnoodigen ballast gewoonlijk zeer goed kunnen missen. Wat hiervan ook zij, de lezer, die Latijn verstaat, heeft hierbij geenszins telkens weêr eene nieuwe interpretatie noodig; terwijl hij, die dat níet doet, liefst nog met de bloote vertaling, zonder meer, welke zíjn auteur hem geeft, vooral wanneer die, om goede redenen, als zeer competent in de zaak door hem beschouwd wordt en ook móet beschouwd worden, zich bevredigen zal. Slechts in enkele gevallen kan het gevorderd heeten, dat men hem zoo te zeggen voorhoudt: aldus neem ík het op; maar leest men met anderen zús, dan wordt het zóo. Buiten die enkele gevallen echter, waar het om bijzondere redenen dienstig was, waar het eerlijk niet anders moest of kón, wordt degeen, gelijk wij bereids zeiden, die slechts de vertaling gebruiken kan, nog eer in de war gebragt dan geholpen, wanneer hij ieder oogenblik denken moet: zóo dan zegt Tacitus, maar mogelijk zegt hij ook dít of dát, of weer dát. En als hij zich dan zelfs de inspanning getroost, het quaestieuse woord in den tekst op te zoeken, er uit te ligten, en daarvoor de geproponeerde lezingen in de plaats te stellen, om te zien hoe het dán heet, zal hij er zij bij spinnen? - ‘En dit is als het voorhoofd van Germanië, in zoo verre het door den Donau gevormd wordt.’ - Dat kon nogtans ook heeten, mogelijk móeten, dus lcert men hem nu: ‘En dit is als het voorhoofd van Germanië, in zoo verre het door den Donau *wordt voorgetrokken;* óf’ - maar wij werken dit punt hier liefst niet verder uit: de enkele opmerking zij genoeg, ofschoon er anders op dit veld een rijke oogst van voorbeelden zou kunnen ingehaald worden, even als op het vorige. Wij vergen trouwens in dit Nommer welligt reeds te veel van den lezer.

‘Wat de vertaling betreft,’ - aldus spreekt de S. in het voorberigt, - ‘zij is, meen ik, getrouw, en, zooveel mogelijk, woordelijk: ten blijke dat men in onze taal de Ouden, met de hun eigen kleur kan teruggeven, zonder langwijlige omschrijvingen te behoeven.’ -

Wij vreezen weêr, dat de kleur van Tacitus bij velen onder deze verklaring lijden zal; dat ze althans bij de zoodanige, die haar alleen uit deze vertaling kunnen beoordeelen, bewonderaars zal vinden, betwijfelen wij zeer. Tusschen zeer kernachtigen en daardoor wel eens duisteren, - of afgeknotten, gemutileerden en bij gevolg vaak onverstaanbaren stijl, ligt nog een onderscheid hetwelk hemelsbreed is. Men oordeele eens uit eene enkele plaats, die echter voor den lezer, die doordenkt, voldoende is. Op bl. 279 leest men: ‘Overal, en zonder wacht, gaan zij over’ (namelijk de Hermunduren, een Germaansche volksstam) ‘en, daar wij den overigen volken slechts onze wapenen en legerplaatsen vertoonen, hebben wij dezen huizen en hoeven opengezet, den niet begeerenden.’ - Begrijpt iemand dat? tenzij hij den eigen tekst kan raadplegen: ‘Passim sine custode traneunt; et cum ceteris gentibus arma modo castraque nostra ostendamus, his domos villasque patefecimus, non concupiscentibus.’ - Wij hebben het altijd betreurd, ofschoon we de zaak gaarne aan de behandeling van onze taalkundigen van professie overlaten, dat onze moedertaal vaak zoo jammerlijk verwrongen, ja verknoeid is, door al die vertalingen uit het Grieksch en Latijn. Geheel vreemde, weêrbarstige elementen zijn daardoor in haar opgenomen, en zoo moge men onder anderen de naauwkeurigheid, grondigheid, geleerdheid, ja wat men verder al zoo wil, in de overzetters van onzen Staten-Bijbel blijven prijzen, hen voor *geslachten* en wat dies meer zij als eene autoriteit blijven beschouwen, in één woord, wij kennen die geleerden allen mogelijken lof toe, doch komen er tegen op, dat zij eigenlijk Hollandsch hebben geschreven, geen Nederduitsch ten minste (de uitdrukking is voor ons eenerlei), dat nóg zoo heeten mag. Uit dien hoofde reeds (in 't voorbijgaan), zien wij met innige belangstelling de nieuwe bewerking i.q. te gemoet.

Overigens komt de naam van ‘getrouw en zooveel mogelijk woordelijk’ voorzeker in ruime mate aan de vertaling van den Heer S. toe. Slechts op deze plaats zij ons nog eene geringe opmerking veroorloofd. Tacitus zegt (C. III.): ‘Sunt illis (Germanis) haec quoque carmina, quorum relatu, quem *barditum* vocant, accendunt animos, futuraeque pugnae fortunam ipso cantu augurantur.’ Dit wordt hier overgezet: ‘Ook hebben zij zulke gezangen, door welker voordragt, die zij *bardiet* noemen, zij de gemoederen ontvlammen, en het lot des aanstaanden gevechts uit den klank zelven voorspellen.’ Dat *voordragt* kan hier niet blijven staan, want welk verschil van beteekenis zou vooreerst dat woord al hebben met hetgeen dadelijk volgt: ‘*uit den klank*’, terwijl het toch buiten kijf is, dat Tac. hier twee wel degelijk onderscheidene zaken bedoelt. Maar het blijkt ten andere ook, dat de Vertaler ten opzigte van de juiste beteekenis van dat barbaarsche *barditus* het met zich zelven in 't geheel niet eens

was. In den Bladwijzer namelijk leest men: ‘*Bardiet*, oud Germ. volks- of krijgsgezang.’ Daarbij worden wij verwezen naar de hier aangehaalde plaats, de eenige trouwens waar het woord voorkomt. En de daarop gemaakte annotatie begint ook: ‘*Barditus*, echt Duitsch woord, met een' Latijnschen uitgang: van *bar, bart*, lied (Rühs.): zoodat *bardiet* volksgezang zou aanduiden (Schilling, I, 435.)’ enz. Intusschen leest men weêr in eene noot op de volgende blz. onder anderen - ‘zij vallen of moediger, of trager, aan, naarmate het geluid (bardiet) der slagorde klinkt, sterk of zwak, gelijk of ongelijk, scherp of zacht, opwekkend of traag.’ - *Bardiet* krijgt hier alzoo kort op elkander twee geheel uiteenloopende beteekenissen, én van *krijgs*- of *volksgezang* én van *geluid*, en voegt men daarbij, zoo als in de vertaling hier boven staat, dat zij de ‘voordragt’ dier gezangen *bardiet* noemen, dan heeft men nog eene derde. Nu zou men mogen vragen, bij 't onderzoek naar dat lastige woord, aan welke prioriteit men zich hier te houden heeft: òf van den tekst in de overzetting, òf van den index, òf van de aanteekeningen? Alle drie wegen zwaar. Wij laten inmiddels die vraag liggen, om nog even eenige regels uit de eerste der straks aangehaalde annotatiën over te nemen. Verder las men daar dan: ‘Anders: *baritus, barritus* van *baren, beren*, schreeuwen (Lips.), verwant met *blaren* (Fréret, Mém. de l'Acad. roy. d'Inscript. XXIII, 164. Alth. Adel, 385. Rup.). Inderdaad wordt minder het gezang als zoodanig, dan deszelfs *voordragt* of aanhef bedoeld, als zijnde een woest geschreeuw,’ enz., enz. - Men ziet alzoo, dat de Vertaler het woord *bardiet, barditus* zoowel in 't Hollandsch als in het Latijn in den tekst behoudt, daarvan hier en daar eene verschillende explicatie geeft, doch in zijne vertaling zelve evenwel zich voegt naar de conjectuur van Lipsius: *baritus*, welke hij daarenboven nog verdedigt met te zeggen: ‘Inderdaad wordt minder het gezang als zoodanig, dan deszelfs voordragt of aanhef bedoeld.’ Indien dit laatste nogtans het geval was, dan zou, zoo als wij bereids opmerkten, Tacitus ons vermelden: het eene doen de Germ. door de *voordragt* of *aanhef*, het andere door den *klank* hunner gezangen; maar ofschoon hierin nu al genoegzame onderscheiding mogt liggen, wanneer er van komedie of zoo sprake was, zoo zouden toch die drie uitdrukkingen hier bij dat krijgsgeschreeuw (immers in den gewonen zin komt daar geen ‘voordragt’ te pas) in beteekenis op hetzelfde moeten neerkomen, - hetgeen het verband van de gansche plaats onmogelijk gedoogen kan. Wat is toch ook duidelijker, dan dat Tac. eenvoudig berigt: hoe bij de Germanen de gemoederen tot den strijd werden ontvlamd door den inhoud van liederen, strijdzangen, en verder, dat zij zich reeds de overwinning of het tegendeel voorspelden uit den toon, waarin die door de gewapende benden werden aangeheven. (Dergelijke voorspellingen zal men nog wel durven wagen uit de wijze, waarop de soldaten bij een aan-

val al of geen Wilhelmus of Marseillaise zingen, of Hurrah! schreeuwen.) Ook Hooft's vertaling drukt zulks uit: ‘Zy hebben ook dit slag van gezangen, door 't verhaal der welke, dat zy *Barditus* heeten, zy de gemoederen ontsteeken, en neemen voorspook van de fortuin des aanstaanden gevechts, uit den zang zelf.’ - Welligt schreef Tacitus: *Sunt illis haec quoque carmina, quae barditus vocant, quorum relatu accendunt*... cet. *Quae* behoefde maar abusivelijk in *quem* te veranderen, om de verplaatsing te doen gebeuren en om daarenboven van *barditum* te maken: *barditus*. Ook om dat voorafgaande *haec* nog, lezen wij liever op de voorgestelde wijze *quae*. Doch wat hiervan wezen moog, het is ten minste helder genoeg, dat Tac. bedoelt: ‘dat de Germanen krijgszangen hadden, die zij *bardiet* noemden (de eenige beteekenis die dit woord hebben kan), met welke bardieten zij de gemoederen,’ enz., enz. Al moet men nu al eens strikt genomen blijven lezen: dat zij den *inhoud* dier zangen *bardiet* noemden (*relatus*, 't verhaal, relaas), zoo maakt zulks nog geene eigenlijke verandering van eenig belang, doordien men ook deze wijze van uitdrukking, zonder geweld te plegen, gerust als identisch beschouwen mag met de andere, waaraan wij trouwens de voorkeur blijven geven, welke terstond volgt uit de lezing van *quae*.

En hiermede nemen wij afscheid van het werk van den Heer S., wien wij de verzekering wel niet zullen behoeven te geven, dat het wetenschappelijke belangstelling alleen was, welke ons eene enkele aanmerking niet deed terughouden. Overigens, *ubi plura nitent paucis vitiis non offendimur*.

Δ.

***Opmerkingen over Armen-Verzorging, inzonderheid naar aanleiding van Dr. J.P. Heije's Levensvraag voor Oogenblik en Toekomst, door Dr. G.A. van Limburg Brouwer, Predikant bij de Nederduitsche Hervormde Gemeente te Amsterdam. Amsterdam, J.H. en G. van Heteren*.**

‘“Maar is dan,” hooren we vragen, “is dan de Staat tot Armverzorging verpligt, niet maar om zijn zelfs wil, als Politiemaatregel, maar om der Armen wil?” “Het kan zijn, dat wij in de oogen der hedendaagsche (?) Staathuishoudkundigen ons aan eene dwaasheid, eene groote ketterij schuldig maken; en toch mogen wij onze overtuiging niet ontveinzen, en het antwoord moet er uit: “ja, die verpligting rust op den Staat.”” Zoo lezen wij bladz. 31 van het bovenstaande geschrift, en verder bladz. 34: “Werpt men mij misschien tegen, dat ik het socialisme in de hand werk, ik antwoord, dat mijn beginsel socialistisch moge zijn, maar de toepassing daarvan alleen dan gevaarlijk wordt, wanneer men zich aan de overdrijving schuldig maakt, die tot de kwalen dezer eeuw behoort.”

Deze beide redeneringen geven den sleutel tot de oplossing der stellingen, die in dit boekske worden ontwikkeld. Een oordeel uitsprekende over de zoo hoogst moeijelijke vraag: ‘Staats- of Kerkarmverzorging?’, erkent Dr. van Limburg Brouwer stoutweg, dat bij hem *overtuiging* is, wat de Staathuishoudkunde ‘eene dwaasheid, eene ketterij, socialisme’ noemt. En dat oordeel wordt uitgesproken door iemand, die den titel van Doctor vóór zijn naam voert!

Ziet, dat feit is bedroevend. Een gegraduëerde aan eene onzer Hoogescholen, een man, die van zijne jeugd af eene wetenschappelijke opleiding genoten heeft en die door zijn beroep nog steeds in een wetenschappelijken dampkring leeft, die man verklaart openlijk, dat de uitspraken van eene (hem blijkbaar geheel onbekende) zusterwetenschap, niet, *met zijn gevoelen verschillen*, maar voor hem zóó weinig waarde hebben, dat wat deze *dwaasheid* noemt, bij hem *overtuiging* is. Intusschen, hoezeer dit oordeel den onpartijdige moge bedroeven: bevreemden zal het niemand, wanneer men reeds bladz. 9 gelezen heeft: ‘Is die wettelijke stelling (van Kerk- en Burgergemeente) een feit, voor zoover zij door de Hooge Regering is aangenomen, dan zal zij als feit wel door niemand ontkend worden

Maar dan blijft voor ons (Bestuurders eener kerkelijke instelling van weldadigheid) de vraag, of wij haar ook voor ons aannemen en toepassen mogen en kunnen.' Herkent men in die openlijke prediking van verzet tegen de Wet, de stem van een Protestantsch leeraar, gezwegen nog van het lijnregt tegen alle Staatsregt aandruischende dezer redenering?

In des schrijvers eigene woorden meenen wij de veroordeeling te vinden van zijnen arbeid. Wij willen ons niet in den strijd mengen; Dr. Heije heeft in zijne tweede brochure: 'De Diakoniën en de Armenwet,' alle stellingen van Dr. v.L.B. op den voet gevolgd en, onzes inziens, zoo volkomen wederlegd, dat wij ons aan plagiaat zouden schuldig maken, wilden wij eene nieuwe bestrijding leveren. Maar wij willen het bedroevende van het feit constatéren, dat ten jare 1856, in Neêrlands hoofdstad, door een Godgeleerde openlijk verkondigd en door velen met bijval aangehoord wordt, dat de uitspraken der Staathuishoudkunde in de zoo moeijelijke kwestie: 'Armverzorging door den Staat of door de Kerk?', van geene waarde zijn, en dat het groote beginsel van Staatsregt: 'gehoorzaamheid aan de Wet,' niet toepasselijk is in dit opzigt.

Bedroevend noemen wij de zaak, en een ieder, die de wetenschap liefheeft, zal dit ons oordeel juist noemen. Wat moet dán de gids zijn in het moeijelijk werk der regeling van de Armenzorg, niet voor den burger individueel, maar voor den Staat? Het antwoord dat de schrijver op die vraag geeft, getuigt van de begripsverwarring die bij hem bestaat. Eenige vage woorden over Christelijke liefde moeten dat antwoord geven (bladz. 32), vaag, niet voor den Christen, het lid van een bepaald Kerkgenootschap, maar vaag voor den Staatsburger. Deze beide stelt Dr. v.L.B. gelijk, en daarin ligt zijne fout. Ware hij gebleven op het gebied van kerkelijke Armverzorging: wie die hem het regt tot spreken zou betwist hebben, ja, wie die hem niet gaarne op dat terrein als autoriteit zou erkend en met genegen ooren zou hebben aangehoord, gereedelijk zelfs zijn vroeger gevoelen zou hebben opgegeven voor dat van een zoo allezins bevoegd beoordeelaar op dat gebied? Maar neen, Dr. v.L.B. is getreden op het staathuishoudkundig en staatsregtelijk terrein, niet, om de uitspraken van die wetenschappen door gronden te wederleggen, maar om die eenvoudig met een enkelen pennestreek te vernietigen! Daartegen komen wij op, daartegen zal een ieder opkomen die met ons erkent, dat juist de Staathuishoudkunde de wetenschap is die op het terrein van Armverzorging tot het geven van voorschriften bevoegd is. Weerleg die uitspraken, bewijs het ongegronde er van, maar roem er niet in, dat bij u *overtuiging* is wat die wetenschap *dwaasheid* noemt. Toon het verkeerde der Wet aan, het moeijelijke van hare bepalingen voor de Kerk, maar stel het niet als onzeker, of men die wet gehoorzamen zal, al dan niet.

En wat is de zaak? De Armenwet bepaalt: Staatsarmenzorg, *Uitzondering;* Kerkelijke Armenzorg, *Regel*. De Gemeenteraad van Amsterdam wil die wet in toepassing brengen, niet met schokken, maar (zuiver economisch) geleidelijk, door aanvankelijk voor de verpleging van de armen der Kerkgenootschappen in de gasthuizen, *een vierde* der werkelijke onkosten van de Diakoniën te vorderen. Die bepaling keurt de Raad goed, maar de vier grootste Diakoniën komen daartegen op, Dr. v.L.B. als woordvoerder voor de Hervormde Gemeente, nadat Dr. Heije in zijne brochure: ‘Eene levensvraag voor Oogenblik en Toekomst,’ de zaak warm bepleit en breedvoerig uiteengezet heeft. Wie had kunnen denken, dat daardoor een zoo groote strijd zou ontstaan, nu het besluit van den Amsterdamschen Gemeenteraad geheel in overeenstemming was met 's Rijks Armenwet? En de kwestie *zou* daartoe ook niet geleid hebben, wanneer Dr. v.L.B. niet eene verkeerde uitlegging aan die wet gegeven had, door den *regel* van kerkelijke armenzorg gedurig te doen voorkomen als een *bevel* tot bedeeling, terwijl hij toch zeer wèl weet, dat de Staat die bedeeling niet verder gebiedt, dan de fondsen, daartoe bij de Diakoniën aanwezig, strekken, eene verpligting, die de Kerkbesturen immers vrijwillig door de aanvaarding van die fondsen op zich genomen hebben. De Staat zegt eenvoudig, en zeer te regt: ‘ik bedeel alleen bij uitzondering, in de uiterste noodzaak, want ik heb geene fondsen daarvoor; maar ik laat de bedeeling aan u, Kerk, over, die daarvoor wèl fondsen hebt. Wilt gij het ook niet verder doen dan die fondsen strekken, goed, dat is uwe zaak.’ Ligt daarin een bevel tot bedeeling? Immers geenszins. Wat drijft Dr. v.L.B. dan tot die uitlegging? En is nu de betaling, die van de Kerk voor de verpleging harer armen in de gasthuizen gevorderd wordt, volgens hem, een inbreuk op het regt der Diakonie: dat hij dan bewijze, dat de Staat die zorg op zich nemen moet, of met andere woorden, dat hij bewijze het regt op onderstand door den Staat, niet als politiemaatregel, dat hij zelf buiten sprake wil laten, maar als een regt van den arme. Hij bewijze dat regt op goede gronden, dus op staatsregtelijke en staathuishoudkundige, want op dat gebied begeeft Dr. v.L.B. zich, niet op Christelijke gronden, die hier zijn uitgesloten. En is nu eene verklaring *overtuiging* te noemen, wat de wetenschap volgens zijn eigen (zeer juist) getuigenis *dwaasheid* noemt, een bewijs?

Is dat *in den regel* overlaten der Armenzorg aan de Kerkelijke Besturen (onherroepelijk door 's Rijks wet bepaald) in zoover moeijelijk voor de Diakoniën, dat deze zeer goed begrijpen hoe zij, bij eene niet-bedeeling verder dan hunne nu beschikbare middelen strekken, ontrouw worden aan den Christenpligt om den behoeftigen geloofsgenoot in zijn nood te steunen, dan volgt daaruit immers nog geenszins dat daarom de Staat dien pligt van hen moet overnemen? De Staat zal

het echter volgens de bestaande wet dan toch doen, getuige de vordering der stad Amsterdam van slechts één vierde der werkelijke uitgaven; waartegen dan die, op zoo onaangenamen toon geschreven oppositie van Dr. v.L.B.? Neen, Christelijke liefde doe hem in zijn eigen Kerkgenootschap de middelen zoeken om in de behoeften der armen te voorzien, en Christelijke liefde houde hem terug om een last op een ander te schuiven, dien hij zelf moet dragen. Eerbied voor de lessen der Staathuishoudkunde, te hoog staande om door een enkelen pennestreek voor incompetent verklaard te worden op dit gebied waar een ieder haar het regt van spreken toekent, doe hem de woorden terugnemen *overtuiging* te noemen, wat deze *dwaasheid* acht. Gehoorzaamheid aan de Wet voere hem tot eene toepassing van hare bepalingen in zijnen zoo ruimen kring als Leeraar bij de grootste gemeente van het talrijkst Kerkgenootschap in zoo milden en Christelijken geest, dat niet strijd tusschen Kerk en Staat ontsta, maar eendragt tusschen beide heersche.

Intusschen, Dr. v.L.B. heeft de kroon op zijn werk gekregen. Het door hem gewraakte Raadsbesluit is door denzelfden Raad die het aangenomen had, weder vernietigd. Le succès justifie tout, en van alle zijden zal den schrijver hulde worden toegebragt over zijn manmoedig bestaan. *Wij* hebben eerbied genoeg voor de Wet, om ook in dit nieuwe Raadsbesluit te berusten; maar wij doen het met de hoop, dat eens de dag zal aanbreken, waarop de uitspraken der Staathuishoudkunde op het gebied van Armverzorging geraadpleegd zullen worden en gehoor verkrijgen bij onze Kerkelijke Armbesturen. Dan zal de twist tusschen Kerk en Staat op dit punt ophouden; dan zullen maatregelen genomen worden die met minder middelen, meer tot het waarachtig welzijn der behoeftigen zullen bijdragen, en in plaats van het nu steeds vermeerderend pauperismus, zal eene afneming daarvan de beschikbare fondsen verder dan nu doen strekken. Dan zal men inzien, hoe Staatsarmenzorg niets anders is dan regt op onderstand, eene leer die een' ieder toeroept: ‘arbeid toch niet in het zweet uws aanschijns om het dagelijksch brood te verdienen; wees lui en onbekommerd, de Staat zal u voeden’. En wanneer dan minder bedeeling minder bedeelden zal hebben doen opkomen, dan zal Christelijke liefde ook meer in staat zijn in de behoeften van hen te voorzien, die door eenheid van geloof zoo naauw aan elkander verbonden zijn.

Moge Dr. v.L.B. dien dag nog beleven; hij zal dan zelf betreuren eens den staf gebroken te hebben over eene wetenschap, die niets anders wil dan datgene waarvoor hij zelf zoo ijverig werkzaam is, - maar op geheel verschillenden weg - het welzijn van allen bevorderen.

M.

Handleiding bij het Onderwijs der Meetkunst* (,) *ten dienste van industrie- en teekenscholen* (,) *geschikt tot leiddraad bij zelfonderzoek, door M. Henriques Pimentel, Leeraar in de Wiskunde bij de 's Gravenhaagsche Teeken-Academie. 's Hage, H.C. Susan C. Hzn.* 1855. *gr.* 8°. 4, 184 *en* 24 *blz.

Ten gevolge van eene uitnoodiging der Redactie van dit Tijdschrift, mogen deze regelen strekken, om het boek aan te kondigen, waarvan de titel tamelijk veel bevat. Het is in twee deelen, hier Afdeelingen, gescheiden, zoo als veelal de gewoonte is bij meetkundige handboeken, waarvan de inhoud zich zooverre uitstrekt als hier. De eerste Afdeeling, die de Planimetrie, de Meetkunde op het platte vlak, behandelt, bevat 105 bladzijden tekst en nog 14 bladz. met 190 Vragen; de tweede, aan de Stereometrie, de Meetkunde in de ruimte, en aan de Ellips gewijd, bevat 56 bladz. tekst en 7 bladz. met 89 Vragen. Dan volgen 2 bladzijden met eenige tafeltjes - en eindelijk 23 blz. met eenen zeer uitvoerigen inhoud. Deze laatste is een wezenlijk nuttig iets, dat de bruikbaarheid van het boek voor industriëlen niet weinig vermeerdert. De gedachte om de ellips bij de stereometrie te plaatsen, is niet duidelijk: hetgeen hier van de ellips gezegd wordt (bewijzen vindt men daarbij in het geheel niet), konde zonder eenig bezwaar aan het einde der eerste Afdeeling zijn gesteld; anders ook *achter* de tweede Afdeeling, bij wijze van aanhangsel; want met die tweede Afdeeling zelve heeft de Ellips hier niets te maken. Het bijvoegen der twee stellen vragen (vraagstukken) is goed; maar Ref. gelooft, dat er onder zijn, waartoe het boek niet de vereischte eigenschappen bevat, b.v. N°. 124.

Wat de onderverdeeling betreft, is deze niet vrij te pleiten van eenig gebrek aan orde, die ook en vooral bij zulk onderwijs noodzakelijk is; en schijnt zij wat haastig te zijn zamengesteld. Bij de hoofden van den S. zal Ref. ter loops het een en ander daaromtrent mededeelen, dat hem bij eene vlugtige inzage is voorgekomen.

'Algemeene beschouwingen over de uitgebreidheid.' § 1-6. Hier wordt in § 6 gesproken over de 'grondbeginsels', lees: grondwaarheden of Axiomata (welk woord de S. dan ook naderhand gebruikt).

'Lijnen, enz.' § 7-18. Soorten van lijnen en vlakken - de regte lijn - meten; hier moet § 16 vóór § 17 komen, terwijl de bepaling van meten in § 17 onjuist is.

'Hoeken.' § 19-39. Onder dit hoofd komen verkeerdelijk de driehoek en hare eigenschappen, benevens de gelijk- en gelijkvormigheid voor. - Waarom is het werkstuk in de Noot, blz. 25, aan den

onderwijzer overgelaten, terwijl op de volgende bladzijde hetzelfde werkstuk volgt, dat eigenlijk vóór het geannoteerde behoort te staan?

‘Over de evenwijdige lijnen,’ § 40-50. § 41 van het werkstuk af tot § 47 behoort eerst na § 49; dan zoude het behandelde in duidelijkheid niet verliezen.

‘Over de veelhoeken,’ enz., § 51-60. De benaming ‘Mansarde,’ bladz. 43, was Ref. in de Meetkunde onbekend.

‘Eigenschappen van den cirkel,’ § 61-74. Indien men bladz. 46, het bewijs volgende op het teeken § 69 (dat wel 6 regels lager behoort te staan) nagaat, konde het met weinig moeite duidelijker zijn uitgedrukt; deze aanmerking geldt omtrent meerdere bewijzen.

‘Regelmatige en onregelmatige figuren,’ § 75, 76. Hiervan behoort § 75 achter § 60, terwijl § 76 eerst later verstaan kan worden.

‘Over de middelen om een' cirkel in gelijke deelen te verdeelen,’ § 78-86, behoort ook eerst later.

‘Het gebruik van cirkelbogen tot het meten van hoeken,’ § 87. Deze behoort dadelijk achter § 74.

‘Over de veelhoeken, welke in en om den cirkel zijn beschreven,’ § 88-98. Hier konde gevoegelijk na de eerste helft van § 98 eerst § 78-86 en dan § 76 volgen; alsdan zal de inhoud daarvan door den leerling begrepen kunnen worden.

‘Over de gelijkvormige figuren,’ § 99-121. § 99, blz. 64-76, bevat de eigenschappen der meetkundige evenredigheden, die hier in dien omvang weinig, en verder de bepaling van magten en het trekkien van den vierkantswortel, die hier in het geheel niet op hunne plaats staan; kan men de kennis van dit aangevoerde niet bij den leerling onderstellen, dan kan de onderwijzer daarin voorzien, zoo als in andere ontbrekende kundigheden; maar in een Meetkundig Handboek storen zulke beschouwingen den gang, waarvan geleidelijkheid met regt als een hoofdvereischte wordt beschouwd. - Vervolgens § 101-105, over de evenredigheid van lijnen: § 106-115, 119, 121, over de gelijkvormigheid van drie- en veelhoeken; § 116-118, het Theorema van Pythagoras, staat nu niet op zijne plaats en volgde beter na § 121. Dan komt § 120, waarin de benaderde verhoudingen voor π alle moeten omgekeerd worden, dat is 22:7, 355 (niet 155): 113, enz.

‘Over het meten van oppervlakken, die door regte of kromme lijnen begrensd worden,’ § 122-134. Inhoud van regthoek, parallelogram, driehoek, trapezium, regelmatigen veelhoek, § 123-128. Dan moeten volgen § 131, 132, de inhouden van gelijkvormige drieen veelhoeken; § 129, 130, de quadratuur van den cirkel, en de inhoud van eenen cirkelsector; § 133, de verhouding tusschen de inhouden van cirkels, en § 134, iets over isoperimetrische figuren, dat is over die, waarvan bij gelijken omtrek de inhoud het grootste is.

Nu volgen het eerste stel van 190 Vragen en dan de tweede Af-

deeling, waarvan § 135-152 (zonder hoofd) de lijnen en de platte vlakken in de ruimte, de twee- en de drievlakkige hoeken behandeld worden.

‘Over de veelvlakkige ligchamen,’ § 153-171. Over hunne gelijken gelijkvormigheid, alsook hunne gelijkvormigheid, over drie- en veelhoekige, en afgeknotte pyramiden, over prismas en het parallelopipedum.

‘Over het meten van ligchamen, welke door platte vlakken worden begrensd,’ § 172-181.

‘Over de omwentelingsligchamen,’ § 182-241. Over den regten en afgeknotten regten kegel, over den regten en afgeknotten regten cylinder, over den bol, den bolvormigen driehoek. Daaronder worden ook de regelmatige ligchamen § 235-241 gerekend, die hier echter niet te huis behooren, maar eerder afzonderlijk of na § 171.

‘Over de Ellips,’ § 242-253.

Tusschen hetgeen in dit boek wordt afgehandeld, - en dit is tamelijk veel - komen van tijd tot tijd, vooral in het begin, voorbeelden en toepassingen voor. De eerste zijn niet altijd even gelukkig gekozen voor de duidelijkheid; b.v. bladz. 75 onderaan, waar tegenstand en dikte worden verward; bladz. 8 en 9, waar de Eclipsen niet zeer duidelijk worden aangevoerd bij de regte lijn (Ref. meent dat de uitdrukking ‘schaduwkegel’ hier duidelijker zoude wezen, dan die van ‘lichtkegel’); blz. 132, waar de bedoeling van het aanvoeren der Refractie niet blijkt. Soms ook wordt wel hetzelfde herhaald. Toepassingen komen van tijd tot tijd voor: § 12, 13, over het trekken van regte lijnen, § 25 het maken van hoeken, en § 31 van gelijk- en gelijkvormige figuren, § 38 het bepalen, of eene lijn regt is, § 41, 44, 46, het gebruik van evenwijdige lijnen, § 73, de toepassing van de raking der cirkels, en § 86 van de verdeeling des cirkelomtreks, § 212, het maken van eenen bol, enz.

Het boek bevat dus wel veel goeds, zoowel wat de theorie zelve als de toepassing aangaat; was echter op de orde wat meer acht gegeven, dan zouden de bewijzen ook beter en volledige kunnen zijn, en het boek zoude ongelijk meer nut kunnen stichten. S. zal het toch wel met Ref. eens zijn, dat ook bij het onderwijs van handwerkslieden een volledig bewijs beter is en betere vruchten draagt, dan zulk een, waarbij over de behandelde zaak maar zoo wat heen geloopen wordt. Tot leiddraad bij zelfonderrigt is het boek minder geschikt; daartoe is, naar Ref. meent, meer methode, meer geleidelijke orde noodig. Evenwel kan het in handen van eenen goeden onderwijzer, die met kennis van menschen en zaken hierin weet te voorzien, op scholen zijn doel bereiken. Druk en uitvoering laten niets te wenschen over; duidelijk en compres tevens is de druk, netjes de tusschen gedrukte figuren, waardoor het opslaan van bijzondere platen vermeden wordt.

H.

***De Galvanische stroom, toegepast op electro-magnetische telegrafen en uurwerken; met vier platen, door J.H. van Koten, Onderwijzer der Wiskunde aan het Stedelijk Gymnasium, privaat-docent in de Wis-, Natuur- en Werktuigkunde te Amsterdam. Amsterdam, L.F.J. Hassels*. 1855.**

Hoe ver de mensch, gebonden aan stof, ruimte en tijd, het brengen kan, wanneer hij ernstig wil, leeren ons de ontdekkingen der laatste jaren. Is hij geen meester van tijd en ruimte, hij staat op de grens om dit te worden door de schoone, misschien de schoonste vinding onzer eeuw - het toepassen van electriciteit en magnetisme op telegraphie. - Juist omdat hier de grens bereikt is, omdat men zijne gedachten overbrengt met de grootst mogelijke snelheid, die van den bliksem, wekt de electro-magnetische telegraaph de verbazing van velen, betwijfelen anderen de mogelijkheid, en denken niet weinigen aan tooveren of goochelen. Dat dit geenszins overdreven is, kunnen wij uit onze eigene ondervinding maar al te zeer bevestigen. Genoegen deed het ons daarom, dat een boekje verscheen, hetwelk een klaar begrip geeft der zaak en haar terugbrengt tot het mogelijke, *het natuurlijke;* te meer omdat, gelijk de schrijver in zijn voorberigt te regt aanhaalt, anderen, die hetzelfde beproefden, uitgingen van het denkbeeld, dat de lezer bekend is met de leer van electriciteit en magnetisme. Hoeveel aan dit laatste ontbreekt, zullen wij wel niet wijdloopig behoeven aan te toonen. Velen vragen gretig naar de verklaring der telegraphen, maar hebben - hetgeen te bejammeren is - weinig lust om een werk over natuurkunde na te lezen. Het blijft derhalve dikwijls bij de vraag: hoe komt dit? Soms wordt eene verklaring beproefd, maar meestal is zij onvolkomen. Hij, die het ernstig meent en een duidelijk begrip wil verkrijgen van de toepassing van electriciteit op telegraphen en uurwerken, schaffe zich dit boekje aan, en bij zal zich niet teleurgesteld vinden.

In drie afdeelingen behandelt de schrijver zijn onderwerp; in de eerste spreekt hij over optische en akustieke telegraphie, ontwikkelt wat wrijvings-, wat galvanische electriciteit is, en geeft daarna eene verklaring der magnetische werking van den galvanischen stroom. In de 2de afdeeling volgen de beschrijvingen van telegraphische draden, van de electro-magnetische naald-, wijzer- en druk-telegraphen. In

de 3de bespreekt de S. de electro-magnetische uurwerken. Vier goed uitgevoerde platen helderen het besprokene op. - Derhalve volstrekt geene aanmerkingen? hoor ik u reeds vragen, geachte lezer. Niet vele althans; om u te doen zien, dat wij het boekje naauwlettend hebben nagegaan, zullen wij ons hier en daar eene opmerking veroorloven. Hoewel de stijl over het algemeen vloeijend is, valt de S. nog al eens in herhaling van het eenmaal gebezigde woord. Ook is het niet geheel vrij te pleiten van drukfouten, zie bladz. 44, 46, 48, 60 en anderen. Bij de beschrijving van den multiplicator, bladz. 56, wordt geene melding gemaakt van astatische naalden, welke zulke gewigtige diensten bewijzen. In de daarop volgende schets van de tangentenboussole, zegt de S. dat de stroomsterkten tot elkander staan als de raaklijnen (*tangenten*) der afwijkingshoeken. Dit evenwel is slechts waar binnen bepaalde en kleine grenzen. Gaugain had den gelukkigen inval, om te onderzoeken, of deze evenredigheid tusschen stroomsterkte en raaklijn van den afwijkingshoek niet daardoor kon verkregen worden, dat men de naald buiten het vlak van den stroom plaatste. De uitkomst voldeed aan zijne verwachting, waarop Bravais de theorie mededeelde in de ‘Comptes rendus de l'academie des sciences,’ Tom. XXXV, pag. 193. De hoogleeraar Dr. Victor Pierre maakt hierbij (Poggendorff's Annalen, 1855, n°. 1) de opmerking, dat men ook door het gebruik der lagere wiskunde tot de theorie van het nieuwe werktuig geraken kan. Eene verkeerde redenering op blz. 51 mogen wij niet stilzwijgend voorbijgaan. De S. zegt daar: ‘zoo geleidt b.v. een laagje aarde, dat men op hard hout tusschen de pooldraden plaatst, den stroom zeer slecht of in het geheel niet; maar de aarde zelve geleidt zeer goed, dewijl hare doorsnede ontzettend veel malen grooter is dan die van het laagje aarde.’ Prof. C. Kuhn in Munchen heeft onderscheidene proeven genomen, waaruit duidelijk blijkt dat de aarde in het algemeen eene slechte geleidster is, en eerst dan geleidend vermogen verkrijgt, wanneer zij vochtig wordt. Daarom graaft men de platen zoo diep in de aarde, dat zij beneden zomerpeil liggen (zie Dingler's Polytechn. Journ. April 1855).

De S. houde ons deze enkele opmerkingen ten goede; wij erkennen overigens volgaarne het nuttige, dat in zijn werk gevonden wordt, en eindigen met den wensch, dat het boekje in veler handen moge komen; het zal menigeen het noodige licht verschaffen in den nevel, waarin hij omtast.

JOSUA.

Het praktisch Volksboek. Museum van Kunsten en Wetenschappen, vooral in hare toepassing op het dagelijksch leven. Met houtgravuren.
N°. 1-4. *Inhoud: de Stoom, door Dr. D.J. Steyn Parvé, - de lucht, - het stoomwerktuig, door Dr. J. Steyn Parvé, - de dampkring. Te Sneek, bij van Druten en Bleeker.*

'Niet zelden,' zeggen de uitgevers, 'hoort men de klagt, dat de verschillende albums, magazijnen of tijdschriften - hoe veel nuttigs of wetenswaardigs zij overigens ook mogen behelzen - betrekkelijk weinig bijdragen ter verspreiding van grondige kennis. Met de uitgave van dit "Volksboek" wordt daarom eene proeve genomen, of het mogelijk is, in een periodiek werk *verscheidenheid van onderwerpen met degelijkheid van behandeling* te vereenigen, ten einde den lezer de gelegenheid aan te bieden om *aaneengeschakelde en grondige begrippen* te verkrijgen over belangrijke onderwerpen uit het gebied van *natuur, kunst* en *wetenschap*.' Wij schreven deze regels af, om bij de aankondiging terstond te doen uitkomen wat men hier te verwachten heeft. Alles, wat betrekking heeft op natuur, kunst en wetenschap, en met het dagelijksch leven in naauw verband staat, zal grondig uiteengezet en door houtgravuren behoorlijk opgehelderd worden. De prijs daarenboven is zoodanig gesteld, dat bijna elkeen zich dit Volksboek zal kunnen aanschaffen. Wie toch zal niet gaarne 5 cents per week afzonderen om zich met zoo vele wetenswaardige zaken bekend te maken? Vier nommers, elk van 16 kolommen druks, zijn verschenen.

In het eerste dezer nommers vinden wij eene beschrijving van den stoom, door Dr. D.J. Steyn Parvé. De S. doet met enkel woord uitkomen, welke verbazende kracht in de natuur ontwikkeld wordt door de vrijwillige verdamping van het water. Daarna bespreekt hij de eerste pogingen om stoom als kracht aan te wenden, herdenkt de uitvindingen van Watt en gaat den invloed na van de stoomwerktuigen op handel en nijverheid. Hierop volgen de werking van den stoom, de beschrijving der kracht door verdamping van water ontwikkeld, de onzigtbaarheid van den stoom, de bepaling van de ontwikkelde kracht, de warmte noodig voor de verdamping, latente warmte, kracht ontwikkeld door expansie, - door condensatie. Het stuk eindigt met de verschillende wijzen van werking (van den stoom) op den zuiger, de middelen om warmte te besparen, de vooruitgangen der stoomwerktui-

gen in Cornwallis en voorbeelden van de kracht, ontwikkeld door de verbranding van steenkolen. Ziedaar de logische orde van den S., wanneer hij eene beschrijving van den stoom zal geven.

Gaarne erkennen wij het vele goede in dit stukje; het is vrij duidelijk geschreven en er ademt u een praktische geest uit tegen. Naar ons bescheiden gevoelen, behooren echter vele der behandelde zaken tot het stoomwerktuig, niet tot den stoom. Eene beschrijving van dezen behoort niets te bevatten dan zijne eigenschappen, hoogstens voorafgegaan door een historisch overzigt van hetgeen vroeger omtrent stoom bekend of aangenomen was. Wij zouden hiervan misschien geene melding gemaakt hebben, bijaldien niet de S. in N°. 3 het stoomwerktuig afzonderlijk behandeld had. Beide stukken hadden tot één kunnen worden zamengevoegd met het opschrift: ‘De stoom en het stoomwerktuig.’ Maar stappen wij hieraf, en zien wij hoe enkele der opgegevene onderafdeelingen behandeld zijn. Alvorens echter nog eene algemeene, doorloopende opmerking: wij wagen de gissing, dat de schrijver (of schrijvers) zijne stukjes met verbazende snelheid heeft afgewerkt, de stoom schijnt zijne vingers beheerscht te hebben. Als grond onzer gissing voeren wij aan het herhaalde terugkeeren der zelfde woorden in eenen zin, of eene uitdrukking. Zie bijv. het stukje, getiteld: ‘de Stoom,’ blz. 2 en 6; op de laatst aangehaalde plaats komen in twee of drie zinnen de woorden *dan* en *kan* negen maal terug. Zesmaal vindt men de woorden *wordt* en *worden* in eenen zin op blz. 15 over het stoomwerktuig. In het nommer, waarin de eigenschappen der lucht behandeld worden, wemelt het ook van de betrekkelijke voornaamwoorden *die, dat, welke*. Uitdrukkingen, als: *men bevindt het geval te zijn*, pleiten niet voor sierlijken stijl. Spel- en drukfouten vonden wij slechts weinige.

Maar keeren wij terug tot N°. 1: ‘de Stoom.’ Op de vragen: ‘van waar de kracht der watervallen? van waar de kracht ontwikkeld door den stroom der rivieren?’ zal de S. u antwoorden: de grondoorzaak van de eigenlijke kracht van het water moet in alle gevallen gezocht worden in de kracht van den stoom, daar zij veroorzaakt wordt door het nederdalen van die massa vloeistof, die eerst door de natuurlijke verdamping is omhoog gevoerd geworden. Is deze uitdrukking juist? Immers niet, want met hetzelfde regt kunnen wij die grondoorzaak plaatsen in de warmte of in de zon, die de warmte verleent, waardoor het water verdampt.

Daarna behandelt de S. de kracht door verdamping van water en die, door expansie ontwikkeld, onder van elkander geheel afgezonderde opschriften. Zal de onervaren lezer van het ‘Volksboek’ daardoor niet in den waan gebragt worden, dat hier krachten haar ontstaan vinden, tusschen welker oorsprong geene de minste overeenkomst is? Fig. 1 is even onevenredig geteekend, althans wanneer men haar met het gezegde in den tekst vergelijkt.

De beschrijving van het stoomwerktuig in N°. 3 belooft meer dan N°. 1. Belooft, zeggen wij, want nog slechts een klein gedeelte vinden wij hier behandeld. De middelen, waardoor de hoogte van het water in den ketel wordt aangegeven, de veiligheidsbuizen en manometers zijn naauwkeurig opgegeven. Ook de houtgravuren helderen het gezegde genoegzaam op. Alleen de afbeelding van een dubbel werkend stoomwerktuig is zeer ongelukkig uitgevallen. Dat gegoten ijzer (bladz. 10) nu eens goedkooper dan eens duurder genoemd wordt dan geslagen ijzer, mogen wij veilig op rekening eener schrijffout stellen. Ongaarne misten wij blz. 11, bij het rood gloeijend worden der platen van den stoomketel, de beschrijving van den spheroidaaltoestand der vochten en bijzonder van het water in den ketel, waardoor dikwerf zulke schromelijke ongelukken gebeuren. Mogten wij den S. een goeden raad geven, wij zouden hem verzoeken zich met de beschrijving der overige deelen van het stoomwerktuig niet al te zeer te overhaasten, gedachtig aan de gulden spreuk van Horatius: *nonum prematur in annum*. Hij zorge voor eene logische orde in zijne stukken, en behandele de nog volgende gedeelten even naauwkeurig, even uitvoerig, als hij zulks gedaan heeft met de middelen om het waterpeil aan te wijzen, en de zich zelf regelende voedingstoestellen. Dan kan in waarheid het ‘Volksboek’ worden, wat de uitgevers beloven: eene populaire en beknopte, maar tevens grondige beschrijving van hetgeen natuur, kunst en wetenschap, als algemeen praktisch nuttig, voor het dagelijksch leven aanbieden.

In N°. 2 en 4 worden de lucht en de dampkring behandeld. Waartoe deze twee opschriften voor dezelfde zaak? Gaan wij den inhoud, bij het begin van elk nommer kortelijk opgegeven, na, dan bespeuren wij al spoedig, dat beide stukken dezelfde dingen behandelen. Lezen wij de stukken, dan blijkt het, dat hier voor afwisseling gezorgd is, echter niet zóó of enkele dingen komen in beide nommers, derhalve tweemaal, voor. Zoo, bijv., het ijler worden der lucht, naarmate men hooger stijgt; de ademhaling wordt gedeeltelijk in het eene, gedeeltelijk in het andere nommer beschreven, enz.

Wij beschouwen deze wijze van opvolging als eene der grootste leemten, welke het boek aankleven, maar als eene, welke zeer gemakkelijk te herstellen valt. De uitgevers benoemen daartoe een bekwamen hoofdredacteur, die niet alleen wis- of schei- of kruid-, maar natuurkundige is in den ganschen omvang van het woord. Hem zij de keuze en opvolging der stukken toevertrouwd. De hoofdredacteur zorge voor gepaste afwisseling, ga angstvallig na, hetgeen door medearbeiders geleverd wordt, ja hebbe de magt hier en daar iets aan hunne stukken te veranderen, in te voegen of weg te laten, bijaldien bevonden wordt dat zij niet geheel naauwkeurig zijn. Behartigen de uitgevers dezen wenk (dien wij hun gaarne, ware 't mogelijk geweest, vóór de uitgave der uu verschenene nommers hadden gegeven) niet,

dan vreezen wij dat hun grootsch plan, zoo het al niet in duigen valt, nimmer worden zal, hetgeen zij er zich van hebben voorgesteld. Volgen zij hem op, dan zal, naar onze wijze van beschouwen, het volksboek onder het volk al dat goede aanbrengen, waarvoor het vatbaar is.

Ten slotte een paar opmerkingen. Over stijl, spel- en drukfouten spraken wij reeds boven. Toevallig slaan wij het oog op *eenvoudige* voor enkelvoudige stoffen (elements), op *elastieke* krachten voor spanof veerkracht (bladz. 5). Op de vorige bladzijde wordt de wet van Mariotte besproken. Volgens de daar gebezigde woorden schijnt de S. in den waan te verkeeren, dat die wet immer doorgaat. Dat dit het geval niet is, heeft Dr. J. Natterer ons geleerd in Poggendorff's Annalen, Maart 1855. Genoemde natuuronderzoeker paarde moed aan kennis. Hij onderzocht de gassoorten bij eene drukking van 2790 dampkringen! Op dezelfde bladzijde doet de S. voorkomen alsof alleen gassoorten de eigenschap der zamendrukbaarheid bezaten. Hij kan toch niet onbekend zijn met de proeven, waardoor bijv. Oersted de zamendrukbaarheid van water aantoonde? Wij zouden geneigd zijn deze vraag bevestigend te beantwoorden, daar wij bladz. 13 vinden dat het water in de diepte der zee niet digter is dan aan hare oppervlakte. - De bepaling der verbranding, door den S. gegeven (blz. 6), is zeker niet van grove onnaauwkeurigheden vrij te pleiten, vooral in een stuk, waar ook over de ademhaling zal worden gesproken. Even onjuist is zijne stelling, dat de uitgeademde lucht een mengsel is alleen van stikstof en koolzuurgas. Daar, waar de S. spreekt over het ijler worden der lucht onder den stolp der luchtpomp, kunnen wij hem niet meer volgen; dat gedeelte is vrij onduidelijk. En of *de natuurkunde* leert dat God uit niets stof kan voortbrengen (blz. 6), zie, daarvoor zal de S., gelooven wij, de bewijzen wel liever schuldig willen blijven.

Mogten bij de volgende nommers onze wenken en opmerkingen worden ter harte genomen. Gaarne erkennen wij het vele goede in eene onderneming als deze; aangenamer nog zal het ons zijn, bij latere stukken alleen te moeten prijzen.

JOSUA.

***De Guano en hare geschiedenis, bestanddeelen, zamenstelling, onderzoek en gebruik, door Dr. E. Mulder. Utrecht, Post Uiterweer en Comp*. 1855.**

Het is een verblijdend teeken van vooruitgang bij den Nederlandschen landbouw, dat al meer en meer en allerwege handelsmest te koop wordt gesteld en dat er gevolgelijk ook navraag naar is. Zoo dit toch het geval niet ware, zouden de aanbiedingen niet vermeerderen, maar welhaast geheel ophouden. De Vlamingen, en gedeeltelijk ook de Noordbrabanders, hebben het sedert zeer geruimen tijd reeds aangetoond, dat de hoogst mogelijke opbrengsten eerst te verkrijgen zijn door het aankoopen van mest, en dat diegene, welke de bouwerij zelve oplevert, slechts in zeldzame gevallen voldoende is om tot volkomen oogsten, de eenige, die wel beloonen, te geraken. Hoewel nu de Vlamingen, naar men meenen zoude, nergens beter leerlingen konden maken dan hier te lande, omdat zij juist hier de meeste handelsmest bijeen kochten, in asch, beer en stratendrek, zoo bleven wij evenwel niets anders gebruiken aan de stratendrek voor de ontginning der afgeveende zoogenoemde dalgronden. Thans echter begint de zaak te veranderen. De Engelschen hebben de Vlamingen hunne kunst afgezien en die, zoo als 't daar gewoonlijk gaat, aanmerkelijk gewijzigd, verbeterd en overeengebragt met hetgeen nieuwere ontdekkingen hebben geleerd. Zonder de meststoffen der Vlamingen te veronachtzamen, is eerst hunne knollenteelt tot eene verbazende hoogte gebragt door de beenderen, welke zij over geheel Europa, zoo van dieren als van menschen, hebben bijeengezocht, en vervolgens zijn coprolithen, maar vooral ook guano en chilisalpeter met eene menigte bereidingen van kunstmest, de kroon op het werk komen zetten. Ten gevolge daarvan zijn thans de gemiddelde oogsten in de bestbebouwde streken van Engeland en Schotland, grooter dan elders, de beste in gunstige jaren. De Engelschen beginnen wij thans in het gebruiken van handelsmest te volgen. Van hen is, in de eerste plaats, het gebruiken van den Peruaanschen vogelmest overgenomen, en de navraag daarnaar neemt zoozeer toe, dat er thans hier reeds eene, of misschien zelfs meer scheepsladingen regtstreeks uit de Stille Zee zijn aangebragt. Te Rotterdam, vernam men onlangs

uit de Couranten, wordt reeds de behoefte gevoeld aan het oprigten van een zeer groot magazijn voor den guano.

Voorzeker is dus thans het boekje van Dr. E. Mulder een woord op zijn pas. Het naauwkenrig kennen van den guano is, nu die een veel gebruikt handelsvoorwerp is geworden, voor ons niet meer eene bloot wetenschappelijke zaak[1]. Die kennis is daarom bovenal belangrijk, omdat er nog vele vooroordeelen bij het gebruik, als de gedachte aan stimulerende en epuiserende meststoffen, te overwinnen zijn en het toenemende gebruik ook van zelf het aanbieden van slechten en vervalschten guano ten gevolge heeft gehad.

In het eerste hoofdstuk wordt de geschiedenis van den guano behandeld. Bij de opsomming der plaatsen, waar die gevonden wordt, heerscht eenige verwarring. Itschaboe en Angra Pequena op de westkust van Africa worden in éénen adem genoemd met Malaga en Madagaskar. Waarschijnlijk is dus de voorlaatste naam eene verkeerde. Het ware wenschelijk geweest, dat de schrijver ook met een woord gewag gemaakt had van den guano, welke, volgens het beweren van sommigen, in onzen Indischen Archipel voorkomt; al ware 't slechts geweest om de onwaarschijnlijkheid aan te toonen, dat daar goede guano voorkomt, waar jaarlijks een regentijd heerscht. Ook de vledermuizenmest op Java, uit de holen waar die dieren haar verblijf houden, had vermelding verdiend.

In de opgaven der voorhanden hoeveelheden schijnen eenige misrekeningen te zijn ingeslopen; want de som van 27½ biljoenen, welke nog voorhanden zijn, volgens de opnemingen van Don Rivero, steunen voorzeker op den staat, die op blz. 18 is medegedeeld en waar die hoeveelheid 523 millioenen centenaars Pruissische of Saksische ponden bedraagt. Dit maakt slechts ruim 24½ biljoen. Op een enkel biljoen komt het hier zeker niet aan; maar terwijl de Engelsche admiraal Moresley slechts 8½ biljoenen Ned. ponden en de Fransche ingenieur Faraguet er omstreeks 13 biljoen gevonden heeft, is het wel noodzakelijk om niet al te los met de cijfers om te springen. Bij de berekening op blz. 14 heerscht, zoo 't schijnt, mede verwarring. Volgens de jaarlijksche hoeveelheid uitwerpselen van eenen aalscholver, volgens Tschudi, zouden er in zes eeuwen door tien mil-

1 De Heer Mulder en velen met hem, nemen het woord *guano* vrouwelijk. Wie heeft hier gelijk, de Franschen en Duitschers, of wij, Nederlanders? Onze geslachtslijsten van zelfstandige naamwoorden hebben hier nog geen uitspraak gedaan. Onze ooren schijnen dat evenmin te kunnen onderscheiden, als zij den mannelijken *mest* van Weiland, Jiterson, ten Kate en onze tegenwoordige geslachtlijsten, boven de vrouwelijke van Bilderdijk, Halma en Kluit weten te verkiezen. Althans tot beide geslachten vindt men het tegenwoordig gebragt.

lioenen vogels 186 biljoenen Ned. ponden guano op de Peruaansche eilanden gevormd zijn. De schrijver veronderstelt dat de helft daarvan verrot kan zijn, en trekt van de rest, of 93 biljoenen ponden, dien guano af, welke de Peruanen zullen verbruikt hebben en welke hij op 9 billoen schat. 900 millioen jaarlijks, gelijk in den vorigen regel staat, zoude in 6 eeuwen 540 biljoenen geven, en dit kan dus niet bedoeld zijn. Er blijven dan 84 bijloen over en niet de 4,783,000,000, welke de schrijver opgeeft.

In alle geval is het beste bewijs, dat wij ons vooreerst nog niet over de uitputting bevreesd behoeven te maken, in den tegenwoordigen prijs gelegen, die wel zeker aanmerkelijk rijzen zoude, wanneer de handelaren redenen hadden, om dat te veronderstellen. De Engelschen hebben in 1853 64 millioenen Ned. ponden verbruikt. Stel dat er tweemalen die hoeveelheid jaarlijks wierd weggevoerd, dan hebben wij, volgens de minste opgaaf van Moresby, nog voor 70 jaren genoeg, en volgens Don Rivero nog voor een paar eeuwen. Laten wij dus maar onbekommerd het goede genieten, zoo lang wij het tegen eenen prijs verkrijgen kunnen, die de kosten beloont! Bestaat er intusschen kans om dat product van verre landen door een goedkooper voortbrengsel van eigen nijverheid te vervangen, dan zeker dienen wij ons geen oogenblik te bedenken, om het eerste vaarwel te zeggen.

Wij kunnen niet nalaten om hier te protesteren tegen het gebruik van uitheemsche maten en gewigten in een Nederlandsch werk, zoo als op blz. 18, waar van Pruissische voeten en (Pruissische of Saksische?) centenaars gesproken wordt en op blz. 19, waar Saksische akkers en weder Pruissische voeten voorkomen. Waarom dit niet herleid in Nederlandsche ellen, ponden en bunders? Het is een ondoordacht toegeven aan de zucht om zich spoedig van de zaak af te maken; maar dit vermindert zeer de bruikbaarheid voor Nederlanders, althans het gemakkelijk gebruik van zulke werken.

In het tweede hoofdstuk behandelt de schrijver de scheikundige bestanddeelen van den guano, piszuur, uréum guanine, vet, humusachtige en onbewerktuigde stoffen, en noemt dan de voornaamste van een zeventigtal infusoriën op, welke Ehrenberg daarin heeft aangetroffen.

De zamenstelling wordt in het derde hoofdstuk behandeld. Wij vinden hier de ontledingen opgegeven van guanosoorten door C. Kersten, Ure, J. Davy, Völckel, Klaproth, Colquhoun, J.D. Smith, Nesbit, Stöckhardt, Johnston, Way, Payen en Boussingault, Girardin en Bidard, Oellacher, Bertels, Francis, Tischemacher, Wolff, Oudemans, J. Fritsche en door den schrijver zelven. Hij had die nog met eenige andere kunnen vermeerderen, die in Emil Wolff's ‘Ackerbau’ aangehaald zijn. Ten einde een duidelijk overzigt van al die ontledin-

gen te geven, zou het wel wenschelijk geweest zijn om ze in eene tafel te vereenigen. Hoe onvolkomen en onregelmatig die dan ook uitgevallen zoude zijn, altijd ware daardoor een groot gemak aan den lezer bezorgd.

Het vierde hoofdstuk behelst het onderzoek naar de bestanddeelen van den guano. Het boekje zou onzes bedunkens gewonnen hebben, wanneer er eenige bladzijden bijgevoegd waren en de wijze van prijsbepaling meer omslagtig opgegeven, naar de voorhanden hoeveelheid ammoniak en phosphorzuur. Apothekers en dergelijken, wier werk niet dagelijks in het verrigten van scheikundige ontledingen bestaat, zouden dan eene handleiding in dit werk gevonden hebben tot het beantwoorden van vragen, die hun dagelijks al meer en meer worden gedaan. De eigenlijke scheikundige heeft dit geenszins noodig, maar voor dezen alleen, die verreweg het meeste, wat in dit werkje voorkomt, reeds van elders kent, zal het toch wel niet bestemd zijn.

Bij de opgaven betreffende het gebruik van den guano, in het laatste hoofdstuk, zijn de wenken, die ten aanzien zijner bewaring gegeven worden, zeer nuttig, en zoo door gebruikers als verzenders te behartigen.

Als voorbeeld hoe de guano met het meeste nut aan de planten toegevoegd wordt, deelt de schrijver de wijze mede, die de Peruanen volgen, welke hem, in verband met het vloeijen hunner akkers, aanwenden. Voorzeker had hij meer regtstreeks onzen landbouw bevoordeeld, door op te geven, wat de meest wenschelijke wijze is, waarop wij, op onze planten, zonder te kunnen vloeijen, en bij den akkerbouw in het groot, den guano behooren toe te passen. Engelsche en Duitsche werken over den akkerbouw hadden hem dat juist kunnen aanwijzen, wanneer hij soms geen vertrouwen mogt stellen in de bemestingswijzen, welke hier reeds algemeen in zwang zijn, maar waaronder er zonder twijfel ook gevonden worden, die zeer zijn af te keuren.

S.

***Eerste Oefeningen in de Hoogduitsche Taal, met beknopte hoofdregelen, naar een geheel nieuw plan bewerkt, door Dr. Clumper en Schaefer, Leeraren aan het Athenaeum te Maastricht. Amsterdam, Weytingh en van der Haart*. 1855.**

Er schijnt tegenwoordig onder de onderwijzers in het Hoogduitsch eene eigenaardige epidemie te heerschen, t.w. die der *Schreibseligkeit*, blijkbaar in het opstellen van spraakkunsten in het oneindige. Sedert een jaar toch vergaat er naauwelijks eene maand, dat er niet eene nieuwe hoogduitsche spraakkunst in het licht verschijnt. En zoo als het bij epidemische ziekten gewoonlijk plaats heeft, dat men er door aangetast wordt, zonder te weten hoe en zonder dat men eene bepaalde oorzaak daarvan weet op te geven, eveneens schijnt het ook bij het zamenstellen dier spraakkunsten het geval te zijn. Want daar de laatste tien (die van Brill alleen uitgezonderd) volmaakt hetzelfde bevatten, wat al hare voorgangsters ook bevatten, zoo kan men, dunkt ons, redelijkerwijze niet aannemen, dat de schrijvers telkens bij het opstellen hunner nieuwe spraakkunsten een bepaald doel voor oogen gehad hebben. Ook de bovenstaande ‘Eerste Oefeningen’ hebben bij ons die verdenking opgewekt, en wel te meer, omdat zij zonder voorrede, dus zonder opgaaf van redenen, in het licht gezonden zijn. Men verneemt dus hier niet eens, of de schrijvers in eene reeds lang gevoelde behoefte hebben willen voorzien, of dat zij aan den aandrang van vrienden niet langer hebben kunnen weerstand bieden, of dat zij door een' uitgever daartoe zijn aangezocht, en wat dergelijke stereotype motieven meer zijn. Is zulks nu in het algemeen vreemd en tegen den gewonen regel, dubbel bevreemdend moet het hier zijn, daar men hier een paar woorden van toelichting te meer verwachten mogt, aangezien deze ‘Eerste Oefeningen’ gezegd worden, ‘naar een geheel nieuw plan’ bewerkt te zijn en echter de nieuwheid van het plan in het boekje, zoo als het daar ligt, niet te ontdekken is. Al het bijzondere toch, dat wij hier gevonden hebben, bestaat daarin, dat de vertaling der in de themata voorkomende woorden niet onder aan de oefeningen staat, maar thema voor thema achter in het aanhangsel, waardoor dus de leerlingen gedwongen worden bij het ma-

ken dier themata telkens één' vinger vóór bij de thema en één' achter bij de woorden te houden, hetgeen wel meer moeite, maar zeker niet meer voordeel oplevert. Of hebben de schrijvers met deze inrigting iets anders bedoeld? - dan moesten zij hunne nieuwe methode in eene voorrede hebben blootgelegd. De tweede nieuwigheid bestaat in themata over het geslacht der zelfstandige naamwoorden, vier in getal. Ook dit is o.i. zonder eenig nut, aangezien het geslacht der naamwoorden noch door vier, noch door veertig themata, maar alleen door het gebruik kan geleerd worden. De derde nieuwigheid is die, dat de voorzetsels, tegen alle grammatikale orde aan, tusschen de declinatie der zelfstandige en die der bijvoegelijke naamwoorden en de bijwoorden vóór de werkwoorden geplaatst zijn. Ook het nut daarvan begrijpen wij niet. Want wil men b.v. de praepositie vroeger laten leeren, dan weet men ze immers ligt te vinden, daar waar zij staan en behooren te staan. Ten vierde staan de paradigmata der werkwoorden en de lijst der onregelmatige werkwoorden[1] niet bij de regels, maar in het aanhangsel. Waarom, welten wij evenmin te raden. - Wij kunnen ons dus van dit *geheel nieuwe plan* en die nieuwe leerwijze geen duidelijk begrip vormen, en daarom ook het boekje, hoe nuttig het ook in de handen zijner opstellers zijn moge, aan anderen, die de wijze van gebruik niet kennen, onmogelijk aanbevelen.

S.

1 Hierbij moeten wij de schrijvers herinneren, dat de woorden *weichen* (wijken) en *weichen* (week maken), en *schleifen* (slijpen) en *schleifen* (slepen) twee verschillende woorden zijn, gelijk reeds de uitspraak aantoont (wat zij ten tijde van Arminius geweest zijn, gaat ons thans niet meer aan); dat men dus niet kan zeggen: *weichen* en *schleifen* zijn ongelijkvloeijend i n de beteekenis van *wijken* en *slijpen*, gelijkvloeijend daarentegen in de beteekenis van *week maken* en *slepen*. Dit is nagenoeg hetzelfde, als wanneer men in het Latijn wilde zeggen: *volo* is onregelmatig, als het beteekent: *ik wil*, maar regelmatig, als het betekkent: *ik vlieg*.

Open brief aan D^{r}. C.A. Engelbregt, tot toelichting en wederlegging van zijne recensie, geplaatst in ‘De Gids’ van februarij 1856.

Amice!

Dat de resultaten van mijn onderzoek naar de *annales maximi* onverdeelden bijval zouden vinden, heb ik niet verwacht, noch kon ik hopen. Hoe zou het ook mógelijk zijn in eene zaak als deze, waarin bij gebrek aan voldoende bescheiden dikwijls meer op hypothesen dan op vaste grondslagen moet worden voortgebouwd, en alzoo meermalen vrij spel blijft aan persoonlijke opvatting? Nog niemand heeft het onderwerp uitvoerig toegelicht, die het met zijne voorgangers, zelfs in zeer belangrijke punten, volkomen eens was; niemand, tenzij hij blindelings volgde, ter loops het aangeroerd, die niet in eenig opzigt eene andere meening was toegedaan; - hoe zou dan ik geene tegenspraak ontmoeten, die het gewaagd had te verklaren, dat, om der waarheid nabij te komen, niet die weg behoordebetreden te worden, welken men gewoonlijk had ingeslagen? Hoewel nu mijne overtuiging het gevolg was eener gezette studie, niet van enkele, maar (ik weet althans niet beter) van al de bronnen, bleef ik mij toch te wel bewust, dat ik kon gefaald hebben, om niet in het belang der wetenschap en van mij zelven te wenschen, dat mijne bevindingen aan het oordeel van bevoegde regters naauwkeurig werden getoetst. Daarom waren mij de aanmerkingen van den ongenoemden, maar bij ons beiden bekenden en hooggeachten schrijver in den *Konst- en Letterbode* van 15 December l.l., zeer welkom, al vereenig ik mij niet geheel met zijne inzigten. Daarom vernam ik ook met genoegen, dat in een onzer Maandschriften eerlang eene beoordeeling zou voorkomen van uwe hand, vooral omdat ik juist u voor die taak uitmuntend berekend achtte. Ik zeg dit

zonder eenige vleijerij, maar aarzel niet tevens ronduit te verklaren, dat uwe beschouwing, gelijk gij die hebt medegedeeld in het Februarij-nommer van *de Gids*, mijne verwachting meer dan teleurgesteld heeft. Gij hebt, gelijk gij zelf betuigt, ‘opregt en gemoedelijk’ alles neêrgeschreven, en ik zal de laatste zijn, die de eerlijkheid uwer betuiging in twijfel trekt; maar dan hebt gij bewezen, dat men in alle opregtheid en gemoedelijkheid een' schrijver fouten kan ten laste leggen, die hij niet begaan heeft, en alzoo in zekeren zin een blaam op hem werpen, die hij niet heeft verdiend. Een' *strijd* wildet gij het niet noemen, en dat moet het ook niet worden; maar eene *wederlegging* loktet gij uit, omdat het u om de waarheid te doen is, en die uitnoodiging mag ik niet afwijzen. In elk geval is eene *toelichting* van uwe recensie voor mij geene onverschillige zaak.

Zie ik wel, amice, of vergis ik mij, dat ik het bij u zoogenaamd *verbruid* heb, omdat ik mij onafhankelijk heb betoond van Niebuhr, dat ik althans in voorname punten van zijne denkbeelden ben afgeweken? Mij dunkt, daar is in uw opstel zoo veel, dat er toe leidt om het te vermoeden. Ik noem slechts dat als rigtsnoer, als toonbeeld op den voorgrond stellen van Niebuhr's beschouwing over de oudste bronnen der Romeinsche geschiedenis; dan uwe aanmerking op bl. 164 en 165, dat ik mij maar meer bepaald had moeten ‘sluiten’ aan hetgeen Niebuhr geleerd heeft, en hem telkens daarbij, waar ik vermeende zulks te moeten doen, zoo grondig mogelijk wederleggen; vervolgens op bl. 168 uwe vrees, dat ik, bij het niet erkennen van het gebruik der houten borden onder de koningen en het bewaren daarvan, wel met eenige vooringenomenheid ben te werk gegaan, om mijne bijzondere denkbeelden daaromtrent, tegenover Niebuhr en iederen stemgeregtigde, te doen zegevieren (vgl. bl. 173); eindelijk de tegenstelling van Niebuhr's woorden over de zonsverduistering van het jaar 350 met mijne verklaring, op bl. 173, en in de quaestie over *echte* en *onechte* annalen, op bl. 174; - dat alles schijnt, dunkt mij, zulk een vermoeden te wettigen, al toont gij (bl. 159) over te

hellen tot mijn gevoelen, dat de opheffing der *annales Pontificum* niet, zoo als Niebuhr meende, door het opkomen der *acta diurna* veroorzaakt is. Weet in ieder geval, hoe ik er over denk. Ik noem met u Niebuhr ‘den grooten man nog altijd, en die hij wel blijven zal ook’; ik deel uwen wensch, zoo inderdaad hier te lande nog weinigen als geschiedvorscher hem kennen, dat hij dan meer gekend en beter gewaardeerd moge worden; maar ik kan alle regt doen wedervaren aan zijne verdiensten, en toch niet blijven stilstaan bij zijne uitspraken of zweren bij zijn gezag; ik behoef zijn dikwijls scherpen blik op het gebied der Romeinsche geschiedenis niet geheel te miskennen, om al zijne inzigten niet te maken tot de mijne. Ongelukkige wetenschap, wier beoefenaars zekere verpligting was opgelegd om zooveel mogelijk de voetstappen te drukken van beroemde voorgangers! Noem het met welken naam gij verkiest, ik kom er voor uit, dat ik bij mijn onderzoek naar de *annales* noch Niebuhr noch iemand heb *willen* volgen. Uit de getuigenissen der ouden heb ik voor mij zelven eene soort van slotsom opgemaakt, een stelsel gevormd, juist omdat ik een' bepaalden afkeer heb van dat ‘interpretéren, al naar het in de kraam te pas komt.’ Vond ik vervolgens bij de nieuweren iets, dat mij aannemelijker en beter toescheen, ik heb het opgenomen, somwijlen er op voortgebouwd. Doch ook niet zelden heb ik mijne ‘bijzondere denkbeelden’ gevolgd, niet uit ‘vooringenomenheid’ noch om ze ‘te doen zegevieren’ - welk een zegepraal! - maar omdat ik meeningen en gissingen aantrof, die mij toeschenen niet te strooken met de eenheid, die in de waarheid is. Bij Niebuhr, die trouwens niet in vele bijzonderheden treedt, noch volgens zijn plan behoefde te treden, was dit zelden het geval; echter, gelijk gij het niet ten onregte noemt, en waarin ik u straks volgen zal, ‘in de hoofdzaak’. Van anderen zwijg ik, daar gij ze onbesproken laat, behalve Le Clerc, die, tot uw narigt, nog leeft en zelfs, wat niet alle levenden doen, nog teekenen van leven geeft. Op dezen ware het, naar uw oordeel, ‘welligt voldoende geweest, eens voor goed duidelijk verwezen te hebben’. Dáárin hebt ge misschien gelijk. Ik heb dat zelf gevoeld en te kennen gegeven ook. Zie o.a. mijne *Praefatio*. Doch het was mij niet regt duidelijk, en nóg begrijp ik het niet, hoe dat had *kunnen* geschieden: want Le Clerc, een bijna even he-

vig tegenstander van Niebuhr, als gij een groot voorstander, was de eenige, die in den laatsten tijd de quaestie in alle deelen had uitgewerkt, die bij velen een, altijd naar mijn inzien, onverdiend gezag heeft. Al zou ik dus, door met hem de rekening zoo maar in eens weg te sluiten, mij zelven vrij wat werks hebben uitgewonnen; al zou ik, door naauwelijks eenige schreden met hem voort te gaan, mijne lezers ‘langs korteren, meer eenvoudigen en aangenamer weg’ hebben rondgeleid; meende ik evenwel, om bovengenoemde reden, die moeite mij te moeten getroosten, dien wat langeren weg niet te kunnen vermijden. Toch is het door u bedoelde ‘woud’, hetwelk men *für lauter Bäume nicht sehet*, zoo ergens, dan in het eerste Caput, omdat ik van mijne eigenlijke *disputatio* over de *annales*, die wel ‘voor een groot gedeelte’ iets van eene ‘weêrlegging’ *gekregen* heeft, maar met dit oogmerk volstrekt niet is begonnen, geen *woud* wenschte te maken. Of het voor het overige veel ter zake doet, dat het werk van Le Clerc ‘reeds in 1838 te Parijs verschenen’ is, moogt gij zelf beslissen. Ook op het bestrijden van verkeerde stellingen zal het *praestat sero quam nunquam* wel van toepassing zijn.

Genoeg over uwe algemeene opmerkingen, die ik vooraf en gezamenlijk besproken heb, om u thans ongestoord in uwe bijzondere bedenkingen te kunnen volgen. Ik zal er geene overslaan, maar de orde, waarin zij bij u voorkomen, meer naar het onderwerp regelen.

Het lijdt geen' twijfel, dat de gevoelens der geleerden, die hun oordeel over de *annales maximi* hebben uitgebragt, op verscheidene punten beter of geheel in overeenstemming zouden geweest zijn, indien sommige woorden en uitdrukkingen niet in zoo verschillenden en dikwijls verkeerden zin waren opgevat. In deze overtuiging heb ik gemeend, dat, om op vasten bodem te kunnen voortwerken, eerst de juiste beteekenis dier woorden moest onderzocht en bepaald, en alzoo het ware van het valsche gescheiden worden. Daarom begint mijne verhandeling met een vertoog *de libris aliisque monumentis, quae cum annalibus maximis confunduntur;* en dewijl onder de benamingen, welke mij toeschenen even willekeurig als verschillend verklaard te zijn, die van *commentarii Pontificum* eene zeer voorname plaats bekleedde, heb ik daaraan dan ook niet de minste,

in het oog van sommigen mogelijk wat groote zorg gewijd. Nadat ik dan aangetoond had, dat onder *commentarii* elke soort van bescheiden en geschriften kan verstaan worden, onverschillig of zij openbaar gemaakt of niet ter inzage van een ieder bestemd waren, waarin men kort en eenvoudig, ter herinnering voor zich zelven of anderen, bijzonder ook voor de nakomelingschap, iets had opgeteekend, ben ik (p. 4) overgegaan tot het nasporen der beteekenis van *commentarii Pontificum*, eene benaming, die ook bij andere schrijvers, en bij Livius tweemaal voorkomt, Hist. IV. 3. 9 en VI. 1. 2. Uit de laatste, zeker de belangrijkste plaats heeft Niebuhr opgemaakt, gelijk gij, bl. 158, te lezen geeft, dat in den Gallischen brand ‘de oude geschiedboeken’ zijn verloren gegaan, wat ‘wel geheel bijzonder op de *annales Pontificum* is toe te passen’; waarop hij weldra laat volgen: ‘hoe had men deze *alba* kunnen redden?’ Hem zijn dus *commentarii Pontificum* dáár meer bepaaldelijk de *annales*, en deze niet anders dan de ‘witte, met gips bestreken borden’, welke in de woning van den Pontifex [jaarlijks] werden ten toon gesteld’ (bl. 156). Vóór en na Niebuhr heeft men eene uitlegging gegeven in gelijken geest, door hetzij én *annales* én *alba*, hetzij óf *annales* óf *alba* te verklaren. De tweede plaats van Livius, waar de Tribuun Canuleius klaagt, dat het Plebs niet wordt toegelaten tot de *Fasti*, noch tot de *commentarii Pontificum*, roert Niebuhr niet aan, ofschoon hij wel spreekt (bl. 160) van eene ‘verzameling van regtszaken’ enz., welke den naam droeg van *commentarii Pontificum* (door mij p. 6-9 behandeld). Als gij bl. 168 zegt: ‘Canuleius noemde de zaak juist zoo als zij was, alleen sprak hij natuurlijk met overdrijving,’ kan ik uit het voorgaande slechts gissen, dat gij de *alba* u denkt. Hoe het zij, ‘geschiedkundige boeken’ of *annales* of *alba* kan Canuleius niet bedoeld hebben, daar hij het oog had op geschriften, uit welke blijken zou, ‘Consules in locum Regum successisse, *nec aut iuris aut maiestatis quidquam habere, quod non in Regibus ante fuisset*.’ Van daar, dat men vrij algemeen hier *commentarii Pontificum* opneemt in de beteekenis óf van de ‘verzameling’ van dien naam, óf van de *libri Pontificii* (p. 10-14 door mij besproken). De slotsom van dit alles is, dat men Livius dezelfde uitdrukking op de eene plaats in

verschillenden zin als op de andere laat bezigen, en men zelfs in de uitlegging van dien zin op beide plaatsen weêr verschilt.

Dat ik dit overzigt hier niet gegeven heb met het doel om u in te lichten, behoef ik wel niet te zeggen; maar voor hem, die zich de moeite gunt deze regelen te lezen, scheen het mij volstrekt noodig, ter inleiding op uwe kritiek en op mijne verdediging. Hij behoorde eerst te weten, in welke verwarring ik orde heb trachten te brengen, om vervolgens te zien, welke orde, en te beoordeelen, hoe die door u gewraakt wordt. Ik wilde namelijk Livius, die, gelijk ik in mijne *disputatio* bewezen heb, op de eerstgenoemde plaats de zoogenoemde *libri Pontificum* niet bepaaldelijk *kon*, op de andere bijna uitsluitend *moest* gemeend hebben, in zóó verre zich uit zich zelven laten verklaren, dat hij op beide plaatsen in de benaming *commentarii Pontificum* hetzelfde denkbeeld ten grondslag had gelegd, en noch met zich zelven in strijd zou schijnen, noch met anderen. Het middel hiertoe was, dacht mij, zeer eenvoudig, en komt hierop neêr. *Commentarii Pontificum* wordt aangetroffen in tweeërlei beteekenis: 1°. in beperkten zin, als geschrift, behelzende eene soort van *officiele acten van het Priestercollegie*, die alzoo historische waarde hadden, zonder daarom tot de eigenlijk historische werken te behooren; 2°. in de veel ruimere beteekeuis van *priesterlijk archief*, bevattende al de aanteekeningen, notulen en registers der Pontifices, van welken aard ook, zoo als de voormelde *acten*, de *libri Pontificum* en wat verder op godsdienst of geschiedenis betrekking had. Dat de naam deze laatste verklaring gedoogt, stemt ge mij bl. 166 toe, en andermaal bl. 169, als gij zelf zegt, ‘dat er eerst een algemeen *commentarium* bestaan heeft’. Immers hiermede duidt gij het *archief* aan? Wel nu dan, wat bezwaar levert het op, om ook op de andere plaats van Livius *commentarii* in dezen zin te verklaren? Hadt ge mij dit ten minste eens opgehelderd. Thans verhaalt gij, bl. 165, aan uwe lezers: ‘Men kan voor zijn betoog wel eens plaatsen interpretéren, die echter, andersom beschouwd, insgelijks kunnen dienen. Indien hier b.v. beweerd wordt (p. 5), dat Livius zich het best uit zich zelven laat verklaren, en dan weêr, dat de zaak gezond is, indien wij een woord bij hem, onder zekere voorwaarden,

wat breeder opnemen (p. 17), dan kan men het zeker voor elk bewijs ver brengen.' Gewis hadt gij mijn 'beweren' uwen lezers moeijelijk beknopter kunnen voorstellen, maar toch wel wat duidelijker, geloof ik, juister en, wat hier óók iets beteekent, meer naar billijkheid. Men behoort, zoo als ge mij gaarne zult toegeven, de gezegden in hun onderling verband te beschouwen, en niet hier en daar er één uit den tekst te ligten, om, 'andersom beschouwd, insgelijks te kunnen dienen': want dan kan men, om weder uwe eigene woorden te gebruiken, 'wel eens onwillekeurig den schijn op zich laden van soms iets als bewijs aan te voeren, al naar, gelijk dit met eene dagelijksche uitdrukking heet, het in de kraam te pas komt.' Om nu eindelijk den lezer nader aan te wijzen, hoe het met die 'zekere voorwaarden' en dat 'breeder opnemen' uitziet, ben ik verpligt te herhalen hetgeen ik schreef p. 15 sqq.: 'In hac equidem persto sententia, et hoc loco et priore Livium eodem nomine easdem res indicare, schedas dico in penetralibus Pontificum servatas, *quae tamen schedae* ut variae fuerunt, ita *possunt et debent pro re nata vel historicae vel sacrae in primis intelligi*. Ita VI. 1. 2 *commentarios Pontificum* tumultu Gallico interiisse tradens, Livius procul dubio maxime historicos cogitavit, quum paulo post § 10 suppressos Pontificum qui ad sacra pertinebant libros singulatim commemoret. - Quo testimonio ad rem, quam agimus, ideo proficimus plurimum, quod paucis versibus ante tradit Livius, quae in *commentariis Pontificum* aliisque essent monumentis, incensa Urbe pleraque interiisse. Iam enim quid facias, si apud Livium *commentarii Pontificum* tibi sunt pro titulo librorum? Statuendum est, in Canuleii oratione ita dici *libros pontificios*, in testimonio de monumentis, quae interierunt, schedas ad historiam pertinentes. Quod mihi quidem absurdius esse videtur. Salva res est, si usum nominis Livianum patere latius dicamus, *ea tamen lege, quam supra scripsi*.' Ik bragt dus de zaak terug, waar ik ze gebragt *had*.

Ge wilt evenwel niet, dat ik het zóó opvat, alsof ge mij zijdelings beschuldigt van op die wijze bij het 'interpretéren' gehandeld te hebben, daar gij voor het overige 'de duidelijkste sporen van eerlijkheid en goede trouw' ontwaart, en intusschen maakt ge u gereed om met een twee-

de, soortgelijke grief te voorschijn te treden. ‘Van dien aard zou men welligt kunnen noemen,’ zegt gij, ‘hetgeen b.v. op p. 45 staat, in verband met eenige andere woorden, nog geene zes bladzijden verder. Eerst leest men namelijk, dat er geene reden bestaat om Suetonius, den geheimschrijver van Hadrianus, voor zekere zaak (het ontstaan van de *acta*, enz.) het vertrouwen te ontzeggen; vervolgens weêr, waar hij spreekt over de indeeling van de annalen van Ennius, iets altijd van zeker geen meer beteekenis: dat men daarop niet te veel acht moet slaan, dewijl het getuigenis van Suetonius van zeer twijfelachtige trouw is.’ - Het is zoo, ik heb daar met Ernesti's woorden gezegd, dat ik het volstrekt onaannemelijk acht, dat Suetonius niet zou hebben geweten of naar waarheid willen vermelden, van welken tijd het ontstaan der *acta diurna* dagteekende, en p. 50, dat men aan zijne verzekering in het geschrift *de illustribus grammaticis*, als zouden eerst door C. Octavius Lampadio en Q. Vargunteius Naevius' *Bellum Punicum* en Ennius' *Annales* in Boeken verdeeld zijn, niet al te veel moet hechten, omdat dit berigt ‘van zeer twijfelachtige trouw’ is; een vermoeden, hetwelk blijkens het dáár ter loops aangeteekende op eenigen grond berust. Waarom kan nu bij Suetonius het een met het ander niet zamengaan? Is het dan regel of wet, dat hij, die elders de waarheid schrijft, nergens aan onjuistheid zich schuldig maakt? Zijn hier voor het overige de omstandigheden gelijk? Immers om het eerste te weten, stonden Suetonius in zijne ambtsbetrekking de ware bronnen, de echte bescheiden ten dienst; bij het berigt van die indeeling moest hij zich op de getuigenis en goede trouw van anderen verlaten. Kortom, wat zulke bedenkingen op punten van zoo ondergeschikt belang voor de eigenlijke zaak afdoen, is mij een raadsel. Gij zult zeggen, dat gij er ook zóór veel gewigt niet aan gehecht hebt. Ik geloof u; maar gij werpt het toch in de schaal, om die te beter te doen doorslaan.

Eene derde bedenking van die soort voert langzamerhand tot het hoofdpunt van ons verschil: want waarin dit bestaat, verklaart gij aan het eind uwer beoordeeling aldus: ‘Wat wij voornamelijk beoogden, was om hier bloot te leggen, dat hij op eenen valschen grond had doorgebouwd, met eenmaal aan te nemen dat het *album* eerst zoo

laat in de wereld was gekomen. Aan dit eene punt hangen zijne verdere beschouwingen in den hoofdregel vast. Mogt hij ons grondig hieromtrent willen, kunnen weêrleggen; - wij gaan met vlag en wimpel tot hem over.' Dit *kunnen* heeft intusschen nog al bezwaar in. Gij voert namelijk meestal tegen mij aan, wat ik reeds in mijne *disputatio* als meening van Niebuhr bestreden heb; maar ik zal het nog eens wagen. Dit wil ik u echter wel zeggen en openlijk bekennen, dat, waren uwe overige redenen alle van de gehalte van die, welke ik thans ga bespreken, dán naauwelijks de gedachte aan 'weêrlegging' bij mij zou opgekomen zijn.

'Zoo zou ik den Schr.,' gaat gij (bl. 166) voort, 'ook wel willen afvragen, of hij de eene of andere reis niet weêr wat te ver ging, als hij de priester-commentariën zoo wat van alles laat bevatten, en toch in het verlies daarvan voor de historie zoo veel onheil niet ziet, dat het der moeite waard zou geweest zijn daarvan afzonderlijk melding te maken. Men leze op p. 5: Satis enim certum est, praeter *annales* alia monumenta Pontificum fuisse, quae proprie dicerentur *commentarii*, digna quidem illa, quae historiarum scriptor curaret, sed non ita ut posthabitis ceteris omnibus horum interitum singulatim memoraret. Dit zag op de klassieke plaats bij Livius, in 't begin van 't zesde boek. Intusschen schrijft H. eenige regels lager: Inde a primis temporibus, non quidem Romuli vel quoquo nomine appellatus fuit, qui conditor urbis credebatur, sed sub eo Rege Romanorum, cui Numae datur nomen, quique primus Pontifices legit, vel paulo post, huic Pontificum collegio incubuisse cura videtur, ut quae res tam publicae gererentur, quam sacrae peragerentur, instituerentur, novarentur, eas sibi referrent in commentarios, quos sedulo ipsi, ut par est, servarent et custodirent. Haec adversaria, hoc *ἀρχεῖον* sive, ut Latino nomine dicam, tabularium, modo ne lignearum tabularum seriem cogites, Livius utrobique significat universe; libros, qui vulgo et proprie dicuntur, non indicavit. Tabulae, publice propositae, ab his commentariis ita fere diversae fuere, ut differunt ab *ἀρχετύποις ἀπόγραφα*. Hoe alzoo de Schr. het verlies van dit zelfde archief, waarin, volgens zijn eigen gevoelen, wat voor die gipsborden daaruit getrokken werd, nog breedvoeriger te lezen

stond (*utique plenius*, p. 50), eerst zoo ligt kon tellen, dat Livius, als hij van dat verlies dier *commentarii* afzonderlijk gewaagde, eenigzins geinterpreteerd moest worden, dewijl anders toch weêr die *commentarii* niet zoo heel veel om 't lijf hadden, - het archief altijd, het breed archief! - verklaren wij niet te begrijpen.' - Weet ge, wat *ik* verklaar niet te begrijpen? Hoe het mogelijk is, dat gij durft beoordeelen en veroordeelen, wat ge u de moeite niet geeft naauwkeurig te lezen en behoorlijk te verstaan. Vindt ge deze verklaring wat schamper van toon, zie dan, of zij ook eenigermate geregtvaardigd wordt door het vlijmende uwer onbillijke kritiek. *Hoe* zag dat op de klassieke plaats bij Livius? Wáárvan gaf dat *enim* reden? Ik toon p. 5 aan, wat ik hierboven reeds gezegd heb, dat *commentarii Pontificum* bij Livius niet met Niebuhr en anderen van *annales* moest worden opgevat; dat op die plaats het misbruik van het woord *commentarii* voor *annales*, hetwelk men bij vermelding van boeken soms aantreft, des te sterker zou geweest zijn, naarmate het dáár grootere aanleiding kon geven tot verwarring: *want* dat er nog andere aanteekeningen van de Pontifices bestaan hadden (de *acten*), wier eigenlijke titel óók *commentarii Pontificum* was, en wier inhoud wel insgelijks door den geschiedschrijver gekend verdiende te worden, maar die toch dát belang niet voor hem hadden, dat hij juist hun verlies boven het gemis van andere oorkonden moest betreuren. Zóó hangt de redenering, die gij jammerlijk verminkt hebt voorgesteld, te zamen. En wat de 'eenige regels lager' betreft, tusschen deze en de vorige bestaat geen ander verband, dan dat ik, na te hebben aangetoond, wat men zich bij Livius *niet* behoort te denken, in die regels mijne straks vermelde meening begin te ontvouwen, dat namelijk Livius op beide plaatsen het *priester-archief* in het algemeen heeft aangeduid, geen boeken, geen houten borden. Ik noodig u uit om die beide bladzijden nog eens na te lezen. Zeker erkent gij dan, dat het dáár gezegde zoo onduidelijk niet is, al blijft gij Niebuhr's zijde kiezen. Uwe laatstaangehaalde woorden: 'Hoe alzoo de Schr.' enz., zou ik, indien het al noodig ware, met den besten wil haast niet kunnen wederleggen, daar gij alles zoo gruwelijk dooreen gehaspeld hebt, dat zij evenveel onzin bevatten, als gij er mij in toekent.

‘Wij voor ons,’ vervolgt gij, ‘wij nemen die woorden van Livius, t.a.p., slechts op gelijk ze daar staan’ - derhalve heb *ik* ze opgenomen, gelijk ze daar *niet* staan? - ‘en komen zoo doende tot de eenvoudigste, en, naar het ons steeds voorkomt, duidelijkste verklaring: *Si quae in commentariis pontificum*, dat is dan dat *archief*, om het met H. ook maar zoo, en te regt zeker, te noemen; - *aliisque publicis privatisque erant monumentis*, dat ziet dan op dien planken boel (de *alba*) en op particuliere afschriften of aanteekeningen daaruit, - welnu, dat alles te zamen ging voor 't grootste gedeelte (onverschillig of men al *pleraque* of *pleraeque* leest) bij dien brand verloren.’ - Zoo dit van ‘eenige vooringenomenheid’ met ‘bijzondere denkbeelden’ is vrij te pleiten, dit geen ‘interpretéren’ moet heeten, ‘naar mate het in de kraam te pas komt’, wat verdient dán met dien naam bestempeld te worden? Ge hebt wel eene bijzondere genegenheid voor die houten borden, dat ge er zóó, ik zou bijna zeggen, alles voor op het spel zet. Wat? *Privata monumenta* zouden ‘particuliere afschriften of aanteekeningen’ uit het priester-archief zijn, geene familie-papieren, geene geslachtsregisters, welke Clodius getuigt dat bij den brand vernietigd zijn (Plutarch. Num. I), of dergelijke stukken? Neen, dat *kunt* gij niet meenen. Moet ik u dan zóó verstaan, dat gij *quae erant in* uitlegt: *afschriften of aanteekeningen, vervat in?* Daar gelaten, dat dit op zich zelf, ten minste wat *geheele* afschriften betreft, gewis niet de ‘eenvoudigste’ verklaring mag heeten; hoe rijmt gij het met 't voorgaande ‘*quae in* comment. Pontif. *erant*,’ hetwelk gij zelf door *archief* verklaart? Om kort te gaan, ik kan er niet bij. En die *alia publica monumenta* of *quae in al. p.m. erant*, dat ‘ziet dan op dien planken boel (de *alba*)’? 't Is dan toch een wonderlijke boêl, amice!

‘Het zeer plausibel resultaat’, dat gij uit deze verklaring verkrijgt, kan ik gerust voorbijgaan, te meer, omdat gij erkent, dat ik ‘langs andere wegen tot dezelfde slotsom kom’, volgens u, daartoe ‘gedwongen’, naar mijn inzien, al zeer vrijwillig, en geleidelijk ook, ofschoon ik ‘het bestaan van *die* gipsborden niet voor ná den koningstijd erken’. Daar wij nu eenmaal met dien ‘planken boel’ bezig zijn, zal ik de bezwaren, welke gij tegen dezen ‘valschen grond’ van mijn betoog in het midden brengt, achtereen-

volgens in aanmerking nemen. - *Die* gipsborden dan zijn, naar ik uit de gezamenlijke getuigenissen der oude schrijvers heb opgemaakt, eerst in zwang gekomen, toen de Romeinsche republiek in vollen bloei was. Daartegen voert gij (bl. 167) aan: ‘Wel haalt hij, ten bewijze dat die commentariën het archief konden heeten, waaruit de jaarlijksche *alba* voor het publiek getrokken werden, eene plaats van Livius aan, waar ook uitdrukkelijk te lezen staat, hoe dit onder Ancus reeds plaats greep (p. 6), maar, voegt hij er voorzigtig bij, Livius heeft daarin slechts de algemeene meening gevolgd (*famam communem secutus*). Dat mag voorwaar heeten zich weten te behelpen.’ De uitdrukking is voorzeker heel streelend. Of gij evenwel óók zoo ‘voorzigtig’ zijt geweest, zal aanstonds blijken. Intusschen kan men hieruit uwe eigene meening omtrent den tijd der invoering reeds met eenige zekerheid gissen; doch duidelijker openbaart gij die bl. 170: ‘Dat wij dit punt niet met hem mogen aannemen, is reeds gezegd. Als hij daarom uitroept (p. 38): Etiam quo anno res instituta fuerit, quis divinando assequatur? - brengen wij eenvoudig daartegen in, dat hier naar onze meening volstrekt geene divinationsgabe noodig is, dewijl de zaak zich zeer eenvoudig laat verklaren, wanneer men die plaats van Livius, waarbij hij schreef: *famam communem secutus*, in haar geheel aanneemt.’ Eindelijk vindt ge, bl. 172, altijd in uw' schik met dat *famam communem secutus*, dat ‘ook Livius duidelijk uitsprak: dat het *album* wel degelijk van den vroegsten tijd af dagteekende. Toen heette het echter, gelijk wij bereids zagen, dat Livius hierin maar het algemeen gerucht gevolgd was.’ - Zoo zou een op zich zelf heel prettig ‘gerucht’ voor een' ‘geachten en bevrienden ambtgenoot’ in de gevolgen een heel bespottelijk gerucht kunnen worden. Eer men er evenwel toe overgaat, hem aan de *risée publique* bloot te stellen, behoorde men althans zulke maatregelen van voorzorg te nemen, dat men zelf niet, om ook eens eene ‘dagelijksche uitdrukking’ te bezigen, *met de kous op het hoofd te huis komt*. Uw ‘bevoegde lezer’, die tevens, zoo hoop ik, de mijne zal willen zijn, oordeele. De bedoelde plaats van Livius is I. 32. 2. Met verwijzing op eene tweede, waar sprake is van de *Fasti*, IX. 46. 5, wordt zij door mij (p. 6) bijgebragt als voorbeeld, dat het

aanwezig zijn van eigenlijke oorkonden of een geheim archief zeer goed kon *gepaard gaan met* het ten toon stellen van afschriften op gipsborden. Vgl. Dionys. Halic. A.R. III. 36, waar dezelfde zaak uitvoeriger verhaald wordt. Mijne woorden zijn de navolgende: 'Si exemplo res illustranda sit, ex ipso Livio id petam, ubi famam communem secutus tradit: *Sacra publica*, ut ab Numa instituta erant, - ex *commentariis* Regis (Ancus Marcius) Pontificem, in *album* relata, proponere in publico iubet.' Daar nu nooit iemand zal gelooven, al zeidet gij het uitdrukkelijk, dat *sacra publica* opgevat moet worden in den zin van *res domi militiaeque gestae*, en bij gevolg, dat Livius dáár spreekt van *die* gipsborden, waarop afschriften of uittreksels stonden van de *annales maximi*, eenvoudig omdat het niet mogelijk is, durf ik van de regtvaardigheid van uwen en mijnen 'bevoegden lezer' vertrouwen, dat hij uwen eisch u zal ontzeggen, en u veroordeelen in de kosten. Meer verlang ik niet: want de *dolus malus*, de *animus iniuriandi* was bij u niet aanwezig. Ge zult er dan ook wel niet op aandringen, dat ik in *die* zaak Livius de *overlevering* (*famam*) heb laten volgen. Dáárvan ben ik zeker, dat Niebuhr zelf het *famam communem secutus* mij niet tot driemaal toe naar het hoofd zou geslingerd hebben, als die van de *commentarii Numae* o.a. zegt (bij Isler, Vortr. I. p. 159): 'Auf ihn (Servius Tullius) wird alles Staatsrecht zurückgeführt wie alles geistliche Recht auf Numa, *ein Beweis dass sie dem Livius selber nicht historische Individuen waren*.'

Ik heb mij derhalve volstrekt niet *beholpen*. Ja, zoo ge uwe aandacht gevestigd hadt op p. 36, zoudt gij gezien hebben, hoe ik dáár ontken, dat aan de genoemde *tabulae sacrorum* eenig bewijs kan ontleend worden voor het even oud zijn van het historische *album*. Is echter deze grond, waarop gij voortbouwdet, als weggezonken, een vaster bodem blijft u in Cicero over. Met de bekende getuigenis, de Orat. II. 12. 52, tast gij bl. 171 vlg. de zaak in het hart aan. 'De Schr.', zoo begint gij, 'zal ten minste niet ontkennen, dat die gansche plaats hem nog al moeijelijkheden gaf om daaruit datgene te halen wat hij voor zijne bijzondere opvatting noodig had.' - Ontkennen? Neen, de plaats levert veel moeijelijks op, mits men haar niet op zich zelve beschouwt, vooral Servius (Aen. I. 373) niet links laat lig-

gen, gelijk door u geschiedt. Dat gaat niet aan. Maar ik wil u eerst laten uitspreken. ‘Cicero toch, of, wil men zoo, Antonius spreekt daar aldus: Erat historia nihil aliud nisi *annalium* confectio. Cuius rei memoriaeque publicae retinendae causa, ab initio rerum Romanarum usque ad P. Mucium Pontificem Maximum, res omnes singulorum annorum mandabat literis Pontifex Maximus, referebatque in album, et proponebat tabulam domi, potestas ut esset populo cognoscendi: ii qui etiam nunc *annales maximi* nominantur. Men ziet vooreerst, dat met ronde woorden hier gezegd wordt, 't geen ook mede Livius duidelijk uitsprak: dat het *album* wel degelijk van den vroegsten tijd af dagteekende. Toen heette het echter, gelijk wij bereids zagen, dat Livius hierin maar het algemeen gerucht gevolgd was’ ['t zal wel onnoodig zijn te zeggen, dat ik hier verzet aanteeken]; en nu bij Cicero wordt het weêr (p. 34): Sed nimia fortasse brevitate obscurior tempora non satis distincte notavit; quod probant etiam ea, quae statim subiungit: *ii qui etiam nunc* annales maximi *nominantur*, quibus profecto testari nec voluit nec potuit, continuo fere annuos illos commentarios appellatos fuisse *annales maximos*. - Dat die woorden van *ii* af tot *nominantur* vrij gedrongen staan, erkennen wij gaarne; doch dat het vorige ook al zoo kort was uitgedrukt, dat Cicero daardoor maar in een adem *mandabat - referebat - et proponebat* schreef over zaken die eeuwen van elkander gescheiden waren, - wie zal het zoo opvatten buiten dengenen die eenmaal zich in het hoofd heeft gezet van, tegen de uitdrukkelijkste getuigenissen en de natuurlijkste voorstelling van zaken aan, geen *album* te erkennen in den koningstijd en zelfs nog lang daarna niet?’ - Het spijt mij, dat die ‘uitdrukkelijkste getuigenissen’ niet uitdrukkelijk door u vermeld zijn: want mij zijn wel plaatsen bekend als van Livius, welke met het vroege bestaan van het *album* in verband gebragt worden, maar welke er meer regtstreeks toe behooren, slechts twee: de aangehaalde van Cicero en de door u overgeslagene van Servius, die uw gevoelen althans niet verdedigt. Hij berigt namelijk: ‘Ita autem *annales* conficiebantur: tabulam dealbatam quotannis Pontifex Maximus habuit, in qua praescriptis Consulum nominibus et aliorum magistratuum, digna memoratu notare consueverat, domi militiaeque, terra marique gesta, per singulos dies. Cuius

diligentiae annuos commentarios in octoginta libros veteres retulerunt, eosque a Pontificibus Maximis, a quibus fiebant, *annales maximos* appellarunt.' Servius, dat is toch voor geene tegenspraak vatbaar, brengt alzoo de invoering van het *album* niet tot den koningstijd, zoodat Cicero's getuigenis de eenige is, die zoo *kan* worden uitgelegd. Maar nu doet zich de vraag voor, of men door déze uitlegging aan te nemen niet een feit aanneemt, dat op zich zelf onnatuurlijk en ook onbestaanbaar is met den maatschappelijken en zedelijken toestand van het Romeinsche volk in *dien* tijd. Ik voor mij geloof van ja, en heb van dit gevoelen reden gegeven op p. 34 vlgg. Cicero en Servius, zeide ik daar, vullen elkanders berigten aan en helderen ze wederkeerig op. Zoo Cicero heeft willen te kennen geven, dat het *album* er geweest is *ab initio rerum Romanarum* (strikt genomen, zou dit van Romulus af, en dus toch niet waar zijn), is Servius het niet met hem eens, noch met dezen gene, zoo hij de *annales* laat ontstaan uit het *album*. Men moet beider getuigenissen in dien zin vereenigen, dat er een doorloopend historisch archief was, en een tijdelijk of jaarlijks ter inzage gesteld *album*. Op dit onderscheid wordt gewezen door Cicero, als hij zegt: de Pontifex *hield aanteekening, bragt over op het album, en stelde in zijne woning het bord ten toon;* maar aan de te groote beknoptheid van het overzigt, dat hij geeft, is het mogelijk te wijten, dat hij de onderscheidene tijdperken, in welke het een bij het ander is gekomen, niet duidelijk aanwijst. De natuurlijke loop van zaken zal wel deze geweest zijn, dat er *drie* tijdperken waren, even als er *drie* voorwerpen genoemd worden. In den alleroudsten tijd teekende de Pontifex de gebeurtenissen alleen op. Deze aanteekeningen bewaarde hij voor zich, en kreeg niemand te zien, dan wien hij zulks vergunde. Dat was dus een deel van zijn geheim *archief*. Vervolgens is de bepaling ingevoerd, dat hetgeen jaarlijks van belang was voorgevallen, na verloop van het jaar op een *gipsbord* moest worden overgebragt, opdat het volk er kennis van kon nemen. Eindelijk is deze gewoonte weêr afgeschaft en het aangeteekende, van eeuwen her, in boeken afgedeeld in het licht gekomen, aan welke de naam gegeven is van *annales maximi*. Worden de berigten van Cicero en Servius te zamen, zonder haarkloverij, zóó uitgelegd, dan is in alles een goede en

geleidelijke gang, die zich ook uit de allengs toenemende vrijheidszucht, geestbeschaving en staatkundige ontwikkeling van het Romeinsche volk gereedelijk laat verklaren. Deze punten werk ik dan verder uit. Zoo bespreek ik p. 36 de straks genoemde plaats over de borden van Ancus Marcius, om aan te toonen, dat deze, gesteld dat het berigt geschiedkundig juist is, voor de hooge oudheid van het andere *album* niets bewijzen. Deze borden toch, altijd nog eerst aan Rome's *vierden* koning toegekend, hadden betrekking op godsdienstzaken, omtrent welke de Romein, van den vroegsten tijd af, steeds zeer naauwgezet was, gelijk over het geheel bij een volk, dat in zijne eerste ontwikkeling is, veel vroeger godsdienstzin, dan neiging tot hetgeen naar ernstige wetenschap zweemt, zich pleegt te openbaren. Hoe zou ook bij den nog ruwen en onbeschaafden Romein, wien zelfs het gebruik van gestempeld geld eene onbekende zaak was, eenig verlangen zijn opgekomen, om de merkwaardige voorvallen van zijn land, het toen zoo weinig uitgebreide Rome, te leeren kennen? Welk nut, welke noodzakelijkheid kon er voor hém bestaan, dat de Pontifex zulke gebeurtenissen op een bord ten toon stelde? Servius getuigt, dat boven aan het bord *de namen der Consuls en andere overheden* stonden, en wijst ons dus op de *republiek*, met welke een dergelijk *album* zoo volmaakt in overeenstemming was, als het ongerijmd is die instelling toe te schrijven aan koningen, afkeerig en wars van het bejagen van alle volksgunst, gelijk die der Romeinen. Voeg er bij, dat Cicero het doel der instelling verklaart door *potestas ut esset populo cognoscendi*, een gezegde, dat volstrekt den schijn heeft, als ware het eene aan een Senaatsbesluit ontleende formule. Zie, om díe redenen vooral heb ik het mij nu ‘eenmaal in het hoofd gezet’, dat het historische album van latere dagteekening is dan men uit Cicero, en ook uit dezen alleen, *kan* opmaken. Waarschijnlijk acht ik het niet, wat Gerlach wil, die voor het overige tot hetzelfde resultaat komt, dat Cicero's woorden: *ab initio rerum Romanarum*, op den inhoud der *annales* doelen. Dán zou ik liever aannemen, dat Cicero it den inhoud dezer boeken besloten heeft tot het bijna even oude gebruik van het *album*. Klotz erkent die hooge oudheid ook niet, doch be-

paaldelijk op grond van de beschaving en kennis der toenmalige bevolking van Rome.

Niet in de verwachting, dat ik u thans zou overtuigen, heb ik mijne denkbeelden nog eens toegelicht - immers gij kendet ze uit mijne *disputatio* - maar omdat gij in uwe beoordeeling dit punt opgeeft als den ‘valschen grond’, waarop ik heb ‘voortgebouwd’, en toch mijne meening niet in het juiste daglicht stelt. Hetzelfde is het geval in de quaestie over den tijd, vóór welken men, naar mijn inzien, geen historisch album kende. Dat het niet vóór 309 tot stand is gekomen, maak ik op uit de reeds vermelde klagt van Canuleius, dien gij, bl. 168, ‘met overdrijving laat spreken’. Mij daarentegen komt het voor, dat Livius daar meer als redenaar dan als geschiedschrijver optreedt, door reeds in dien tijd eene klagt te laten opgaan over een verbod, dat toen niemand kon hinderen. Livius mogt Canuleius veel overdrevens in den mond leggen, maar geene onwaarheid, geene klagt in den Senaat, dat aan het volk een toegang ontzegd was, die vóór lang was geopend. De *Fasti* zet hij voorop, en daar die eerst in 450 aan de bewaring der Pontifices, om zoo te spreken, ontfutseld zijn, verdient het te meer geloof, dat in 309 ook alle inzage in de *commentarii Pontificum* nog geweigerd werd, dat is, gelijk ik boven heb aangetoond, in het *archief*, onverschillig welk deel daarvan Canuleius bijzonder bedoelde. De kennisneming der aanteekeningen, in het historisch archief voorhanden, kon in die dagen ter naauwernood een enkele Patriciër, om eene of andere reden, begeeren, en dien viel het ligt, van den Pontifex zulks te verkrijgen. De groote hoop kon in dát archief al heel weinig belang stellen. Bij de inzage van staatsstukken of oorkonden, die met zijne regten in verband stonden, daarbij *had* de Plebejer belang. Die behoorden gekend te worden door de uit zijn' stand gekozen overheden, welke hem tegen alle aanranding zijner vrijheid moesten beschermen, zijne verdere verdrukking tegengaan en de bestaande zoo veel mogelijk opheffen. En toch was het eerst 4 jaren vóór het Tribunaat van Canuleius, in 305, gelukt te bewerken, dat de besluiten van den Senaat, vroeger door de willekeur der Patricische Consuls aan het oog onttrokken en vervalscht, aan de Aediles Plebis ter bewaring werden toevertrouwd.

Zoo heeft men het langzamerhand verder gebragt. Intusschen bestaat er voor het historische *album* geen enkel afdoend bewijs, dat het vóór den brand, dus omstreeks de helft der vierde eeuw, reeds in gebruik was, geene enkele reden ook, die het waarschijnlijk maakt. Daarom kom ik op p. 38 tot deze slotsom: ‘Quo anno instituta res fuerit, quis divinando assequatur? Vel sic tamen, ubi demum a.U. 450 Patribus velut surreptos Fastos cogitamus, quos cognoscere Plebis multo intererat magis, dubitare licet, an prius cum ea communicata sit rerum gestarum memoria, quae per tabulas Pontificis fiebat.’ - Wat geeft gij nu van dit alles terug? Niets dan de woorden, welke ik daar afschreef, met twee aanmerkingen: de eene over zekere ‘divinationsgabe’, die wij straks al van nabij hebben bezien; de andere, luidende: ‘De bevoegde lezer oordeele zelf over het gewigt van dit argument.’ Ik vertrouw gegronde reden te hebben om deze laatste aanmerking hier te maken tot de mijne.

Naar mijn gevoelen zijn de houten borden, nadat zij gediend hadden, niet lang bewaard gebleven. Het spreekt wel van zelf, dat ik hiermede bedoel, *wat op de borden geschreven stond*, de afschriftne der in den loop van een jaar gedane aanteekeningen, of liever de uittreksels daaruit. Men overstreek die borden weêr eens met gips, en gebruikte ze op nieuw. Mijne ‘argumentatie over dat jaarlijks vernietigen bevredigt u geenszins.’ Dit verwondert mij niet: want, even als Niebuhr, wilt gij dien ‘planken boel’ bij den Gallischen brand tot asch laten verteren; maar zeg mij, waaruit blijkt het, dat zij wél bewaard werden? Noem mij ééne plaats, die uw vermoeden bevestigt. Uwe uitlegging van Livius, VI. 1. 2, gaat niet op. Mij scheen de zaak op zich zelve niet zeer waarschijnlijk toe, ofschoon ik het gebruik van het *album* slechts op wat meer of wat minder dan 200 jaren stel, en wil aannemen, wat echter bijzonder voor lateren tijd zoo volstrekt zeker niet is, dat jaarlijks één bord toereikende was. Daarom week ik in dit opzigt van Niebuhr en, gelijk gij er bijvoegt, ‘iederen stemgeregtigde’ af. ‘De aangehaalde plaats van Cato (p. 38) maakt dit punt in het geheel niet uit,’ zegt gij. Lees nog eens, wat er staat, en gij zult zien, dat ik er geen ander gevolg uit trek, dan dat zij voor het bewaren der

borden niets afdoet, daar Cato kennelijk het gansche *archief* en niet het *album* op het oog heeft. Vgl. p. 49. ‘Evenmin’, vervolgt gij, ‘snijdt het veel hout, bij die gansche hout-quaestie, als men al zegt: Vellem qui tanta sylva tabularum sunt delectati, mensuram fecissent factamque non celassent atrii, quod intra ducentas trecentasque vel amplius caperet ligneas tabulas.’ Hout snijden, neen, dat doet het zeker niet; de zaak zelve valt noch staat er meê; maar uw hout is toch waarlijk ook geen timmerhout, als gij daartegen inbrengt: ‘Of dit nu al zulk een berg heeten moest, en of daarvoor bij den Pontifex Maximus, die in een staatsgebouw woonde, geene genoegzame ruimte kon aanwezig zijn, is niet noodig te willen onderzoeken. Konden die *alba* bij hém ook al niet meer liggen, welnu, dan zou men natuurlijk wel in staat geweest zijn, even als dit met alle andere te sterk aangroeijende archiefstukken het geval dient te worden, om een gedeelte daarvan elders neêr te leggen, indien uitbouwen niet goed mogelijk is. In elk geval *begint* men toch ook niet met het vernietigen van stukken, omdat het bewaren daarvan over twee of drie honderd jaren wat lastig kan wezen; noch dewijl men de *exempla ἀρχέτυπα* daarvan blijft behouden.’ - Ik zou in tegendeel denken, dat men niet met verzamelen van copiën begint, juist omdat men het origineel der aankondigingen in het archief bewaart. En waren die copiën, wat hoogst waarschijnlijk is, vrij onvolledig, zoodat zij slechts bevatten hetgeen men goedvond ter algemeene kennis te brengen, dan is er, om aan het bewaren daarvan te gelooven, nog minder reden. Hoe het zij, het komt mij voor, dat gij gewigtiger punten hadt kunnen bespreken dan het onderhavige, waarvan gij wel wat veel werks maakt: want nu komt de brandhistorie nog. Gij laat dien ‘planken boel’ in de vlammen knetteren, en meent het te moeten ‘bejammeren’, dat die borden toen niet ‘gered’ zijn geworden, terwijl ik er niet alleen niet over woû ‘treuren’, maar, wat erger is, zelfs ‘mijn lagchen naauwelijks bedwingen kon’, als ik mij zoo'n vijftigtal houten borden, jaren lang met zoo veel zorg opgespaard, te midden van Rome's ontstelde bevolking, op de schouders van even zoo vele slaven verbeeldde te zien wegdragen. Ik lach er nóg bij, nu gij ‘wel een stuk of tien van die dingen’ op één' nek laadt.

Gij spreekt van ‘lachspieren’; maar wat nekspieren moeten dat geweest zijn van die *vijftig* slaven, welke gij den Pontifex van die dagen ter beschikking stelt! ‘Doch waartoe al die gekheid?’ vraag ik met u; maar als ge daarop voortgaat te vragen: ‘Wie heeft ooit beweerd, dat die zaken behouden zijn gebleven?’ dan antwoord ik: Le Clerc; wat ik mij evenwel niet heb aangetrokken. Ik kwam op tegen de onbewezen stelling, dat zij *verbrand* waren, of wel, dat zij *tijdens den brand* reeds *bestaan* hadden.

Al wat gij bl. 169 verder schrift, kan ik voorbijgaan. Slechts bij uwe meening, die gij op bl. 172 vlg. nader uiteenzet, dat het *album* ‘al spoedig (als men zoo zou willen *dadelijk*, want tot de zaak zelve zou het eigenlijk niets afdoen) den naam kreeg van *annales maximi*’; dat echter ‘die naam misschien meer verdiende eerst aan díe verzameling te zijn gegeven, welke de pontifices, ná den gallischen brand, uit al wat zij maar grijpen konden, opstelden en voortzetteden’; - bij die meening, welke schijnt te steunen op Cicero's woorden: ‘*ii qui etiam nunc* annales maximi *nominantur*’, of tot verklaring van deze te strekken, moeten wij een oogenblik verwijlen. Vergelijk ik hiermeê, wat gij bl. 172 schrijft, dat er in Cicero's tijd ‘zoovéle annalen waren en van zoo verschillende soort, dat, zonder deze bijvoeging (*maximi*), de gansche overgang of vergelijking van de eene met de andere zaak welke Cicero hier reeds zoo kort uitdrukt, geheel verloren ging, - althans zeer in het duistere bleef’; dan begin ik te twijfelen, of het u helderder is dan mij, *wanneer* die naam aan de *annales* der Pontifices gegeven is. Cicero *moest* ze zoo noemen, ómdat ze zoo heetten, en in verband tot het voorgaande, gaf hij tevens de verklaring van den naam, bij welken zeker lang te voren *maximi* ter onderscheiding gevoegd was, ómdat er lang te voren andere *annales* bestonden, ook in het jaar 628. In dat jaar is men, naar mijne door u goedgekeurde gissing, tot de afschaffing van het *album* overgegaan. In dat jaar heeft men dan ook, al weder naar mijne, doch door u niet goedgekeurde gissing, een begin gemaakt met het zamenstellen der jaarboeken uit de in het archief bewaarde bescheiden. Deze, later voortgezette, zoo niet tevens herziene verzameling heeft men naar de oorspronkelijke ontwerpers, de Pontifices Maximi, *annales maximi* genoemd, en heeft men zoo blijven noemen, hoewel

die Priesters er al geen dadelijk deel meer aan namen, maar de Scribae of Pontifices Minores met de zorg voor de jaarboeken van den staat belast waren. Die zin schijnt mij te liggen in Cicero's gezegde: ‘zij dragen *nu nog* den naam van *annales maximi*.’ Wat moet anders in woorden, die gij erkent dat ‘vrij gedrongen staan’, dat *nu nog* beteekenen? Als voorbeeld ter vergelijking koos ik daarom p. 53, dat Cicero zich zóó over de *annales* van Ennius had uitgelaten, en in allen ernst betuigd, dat deze *toen nog* onder den titel van *annales* bekend waren, en vroeg, of dat niet de deftigste tronie van zijn' tijd uit de plooi zou hebben gebragt. Gij wilt daar niet aan, en houdt stokstijf staande, dat de plaats van Cicero hierop neêrkomt: ‘Geheel in 't begin was er een *album* - 't zelfde als de ann. max., - deze hebben wij nog.’ Ik weet, om u te overtuigen, bij al hetgeen ik hier en in mijne *disputatio* heb aangevoerd, niets meer te voegen. Uwe eigene bijvoeging op bl. 173, naar aanleiding van Niebuhr, over ‘oude brokken’, gaat mij, zoo ik haar wel begrijp, niet aan.

Ik heb het in mijn vertoog zoo dikwijls en zoo onverholen uitgesproken, dat ik van geene verwisseling van archief (*commentarii*) met *album* en *annales* iets weten wilde, dat ik uwe beschuldiging op bl. 170 vlg., op zijn zachtst genomen, heel onbillijk vind. Gij gelooft met mij, dat het *album* in 628 is afgeschaft, niet *met het begin van*, maar *onder* het Pontificaat van Mucius, en gaat dan dus voort: ‘De eigenlijke annales maximi beginnen vervolgens bij hem op denzelfden tijd eerst met Mucius Pontifex (p. 35). - Van dien Mucius Pontifex af - werden de voornaamste gebeurtenissen niet meer *officieel* medegedeeld, doch deze zaak ging toen over op de *scribae*. - Hoe nu de Schr. verklaren kan, dat de eigenlijke *annales maximi* (altijd met het oog op de etymologie van den naam), in geen geval vóor Mucius moeten gerekend worden, en dan weêr zegt, dat van Mucius af de *Pont. Max*. als 't ware de handen daarvan aftrok, kunnen wij niet regt begrijpen. Wat blijft er zoo doende voor die eigenlijke annales maximi wel over?’ - Dit heeft allen schijn van eene, gelijk gij het zelf noemt, ‘quasi onnoozele aanmerking.’ Lees dan, niet p. 35, waar de zaak slechts ter loops vermeld wordt, maar p. 46 vlgg. Het is zelfs voldoende u op deze ééne plaats te wijzen: ‘Probe enim tenendum, quod Ernestium non fugit, ex Cicerone - mani-

festo sequi, abrogato albo institutos esse *annales*, sive, ut disertius dicam, referri in libros coepisse commentarios annuos Pontificis Maximi, a quo tempore proponere idem quotannis tabulam desineret.' Is dát duidelijk genoeg? Toch zegt gij: 'Naar onze meening althans had dit alles nog wel wat duidelijker uiteengezet mogen zijn', en doet het voorkomen, alsof ik den *inhoud* der *annales* eerst met Mucius Pontifex laat beginnen.

Niebuhr's *koninklijk album*, om het zoo eens te noemen, is u ten standaard, mij niet; dat weet ge. Wáárom dan mijne meening herhaaldelijk beoordeeld, alsof ik insgelijks hem volgde? 'Inde a P. Mucio Pontifice cessavit esse Pontifex Maximus, quod *fortasse proposito demum albo* factus fuerat, publicus quem hodie vocamus historiarum scriptor; desierunt omnino res domi militiaeque, terra marique gestae ex auctoritate publica memoriae prodi.' Deze mijne woorden haalt gij bl. 171 *aan*, doch nadat gij bl. 170 iets geheel anders er *uit* gehaald hebt, als stelde ik mij voor, 'dat van dien Mucius Pontifex af de Pontif. Max., 't geen hij *welligt* aanvankelijk geweest was, niet meer als staats-schrijver, gelijk wij 't nu zouden noemen, te beschouwen is.' Ook over deze toelichting (*welligt* is tevens door u onderschrapt), - over deze vertaling 'oordeele de bevoegde lezer zelf.'

Het is u bl. 171 niet duidelijk, wat gij aantreft op mijne p. 53, 'waar geleerd wordt: dat voor het woord *annales maximi* mede wel voorkomt *annales publici*. Quem titulum quis damnaverit? vraagt de Schr. Doch, laat hij volgen, met *annales populi Romani* staat de zaak anders. - Sit lieet "res *publica* res *populi*", alii sunt annales Romanorum *publici*, alii annales *populi Romani*. Illis publica auctoritate scripti libri indicantur - cet.' - Wat dat 'leeren' betreft, daarvoor hebt gij toch geen bewijs gevonden o.a. in mijne *Praefatio*, als ik daar de *leer* verkondig: 'in tam crassis tenebris solum me videre lucem, multum ut credam abest'? Onderscheid in *annales publici*, onder welken titel ook Cicero de *annales maximi* vermeldt, en *annales populi Romani*, in de Oratio pro domo XXXII. 86 genoemd, heb ik meenen te zien; doch wáárom, duidt gij slechts ten halve aan. Ik zal eerst den zin, waarvan gij het begin mededeelt, geheel afschrijven: 'Illis publica au-

ctoritate scripti libri indicantur, his commentarii, quibus populi Romani res exponuntur, quisquis eos scripsit aut edidit; neque adeo meliore iure Pontificibus vindicantur, quam laudatae a Dionysio *ἐπιχώριοι ἀναγραφαί*.' Dan verwijs ik naar hetgeen p. 21 sq. was aangemerkt, waar ik b.v. uit Dionysius de titels *ἐνιαύσιαι Ῥωμαίων ἀναγραφαί* en *Ῥωμαϊκαὶ χρονογραφίαι* bijbreng. Met deze stel ik de *annales populi Romani* op ééne lijn. Eene voorzigtige kritiek gebiedt het, geloof ik, in geene van die allen *annales maximi* te zien. Die zich op dit punt rekkelijk betoont, wordt van het een tot het ander meêgesleept en verkrijgt, zonder eenigen twijfel, valsche uitkomsten.

Voor het laatst hebt ge mij beet midden onder eene eklips. Zech noemt haar '*totale* Sonnenfinsterniss', en ik zou haast zeggen, dat zij op uwe redenering had teruggewerkt: want die is mij *iet ofte wat* duister. Ik heb daar Niebuhr deels niet stipt gevolgd, deels tegengesproken. Gij verzoekt den lezer de plaats van Cicero 'liefst zelf na te slaan, en dan eenvoudig te beoordeelen, welke opvatting hij voor de natuurlijkste houdt, die van H. of Niebuhr'; ik zal dat nóg liever voor den lezer doen en haar hier te lezen geven. 'Id autem postea ne nostrum quidem Ennium fugit, qui ut scribit, anno trecentesimo et quinquagesimo fere post Romam conditam, *Nonis Iunonis soli luna obstitit et nox*. Atque hac in re tanta inest ratio atque sollertia, ut ex hoc die, quem apud Ennium et in *maximis annalibus* consignatum videmus, superiores solis defectiones reputatae sint, usque ad illam, quae Nonis Quinctilibus fuit regnante Romulo, quibus quidem Romulum tenebris - natura ad humanum exitum abripuit.' Volge nu Niebuhr's 'opvatting' naar uwe eigene vertolking. 'Indien men van deze eklips van 't jaar 350, die, zoo als Cicero met ronde woorden zegt, bij Ennius en in de *annales maximi* stond aangeduid, *geconsigneerd* was, de vorige eklipsen tot op Romulus moest *terugberekenen*, dan blijkt het duidelijk, dus redeneert Niebuhr eenvoudig, dat de *annales maximi* althans niet verder bestonden, dewijl men ze anders er even goed in had kunnen aangeteekend vinden.' Door mij daarentegen is p. 74 gezegd, dat vooreerst uit Cicero's woorden schijnt te blijken, dat het terugberekenen der vroegere eklipsen niets gemeen heeft met de *annales maximi*, maar het in deze jaarboeken opgenomen berigt van de ge-

noemde eklips voor zoo geloofwaardig is gehouden, dat deze verduistering later den sterrekundigen tot een vast punt verstrekt heeft, van hetwelk zij alle vorige eklipsen hebben terugberekend tot op die, bij welke Romulus zou verdwenen zijn, ten einde het jaar van Rome's stichting te kunnen vaststellen, enz. Ik ga dus in één opzigt verder dan Niebuhr, maar toch wel niet buiten Cicero, zou ik denken. En wat het bewijs aanbelangt, hetwelk Niebuhr in die plaats vond, ‘dass die authentischen *annales Pontificum* nicht über die gallische Zerstörung hinaus erhalten waren’, daarover merkte ik p. 75 sq. omtrent het volgende aan. Behalve Le Clerc zijn allen het met Niebuhr eens, dat het verhaal van Livius over het verlies van het archief bij den brand, door Cicero in niet geringe mate bevestigd wordt. Mij komt het voor, dat Niebuhr in zijne gevolgtrekking, over het geheel genomen, gelijk heeft, maar eene afdoende reden om uit Cicero op te maken, dat de ‘echte *annales*’ juist eerst met 350 begonnen, vind ik niet, gelijk ook Becker en Gerlach betuigen. Vooreerst, wat zijn hier *echte*, wat *onechte* annales? Bedoelt men met de laatsten de na den brand, na 365 bijgewerkte aanteekeningen, dan was van de *echte* annales het begin, dan waren de eerste boeken toch *onecht*. Moest voorts die bijwerking geschieden naar hetgeen men zich herinnerde, en was zij op deze wijze mogelijk, waarom dan bij 350 stilgestaan? Van daar, dat Le Clerc de geschiedenis van meer dan eene eeuw uit het geheugen en uit de overlevering te zamen laat aanvullen! Eindelijk, waaruit blijkt het, dat er *iets*, vooral dat de opgave van die eklips later uit het geheugen is ingevuld, daar toch het *geheele* archief niet weg was? - Doch ik kan noch wil alles herhalen, wat ik daar gezegd heb. Ik erken wel minder of meer volledige *annales Pontificum*, naarmate zij de gebeurtenissen bevatten van vóór of ná den brand; *echte* en *onechte*, beiden uit het priester-archief afkomstig, erken ik niet. Nergens heb ik geloochend, dat zij, hoe kort dan ook, eene geschiedenis behelsden van de alleroudste tijden; wel verklaard, dat het verloren deel van het archief na het verjagen der Galliërs is bijgewerkt, en zelfs oorkonden opgenoemd, welke daartoe hebben kunnen dienen. Heb ik dan ook niet als fragmenten de plaatsen opgenomen van Vopiscus over het interregnum na Romulus, en van Cicero over Numa's ver-

meend leerlingschap van Pythagoras? Het was derhalve even onnoodig mij te verwijzen naar mijne p. 68, als het verwijt, dat hierin ligt, verdiend kan zijn. Dit schijnt gij op het laatst zelf begrepen te hebben. Gij begint althans uwe slotrede, waarin gij nog kortelijk verklaart, dat mijne geheele redenering over die eklips u niet bevalt, met te zeggen: ‘Nu weet ik zeer goed, dat H. nu geenszins dadelijk deze laatste plaats van zijn werk, voor het gebruik hetwelk ik er van maak, zal afstaan.’ Mij dunkt, als gij dat wist, gevoeldet gij het ongepaste van het gebruik; en wáárom deedt gij het dan toch? Wat wildet gij? ‘*Totale* Sonnenfinsterniss’! ‘Eigenlijk zouden wij ons ten laatste in een cirkel rond bewegen’, voegt ge er niet ongepast bij, ‘en was er veel kans, dat zelfs al mijne goedgunstige lezers eklipséerden, tot den taaisten toe.’ De *sortie* - heb vrede met deze aan u zelven ontleende benaming - is ten minste zoo heel kwaad niet.

Ziedaar mijne tegenbedenkingen. Ik heb in eens gedane zaak willen maken, omdat ik geene herhaling of voortzetting van den ‘strijd, *si ce serait là le mot toujours*’ verlang, en daarom al uwe aanmerkingen, tot de minste toe, overgenomen, toegelicht en, zeker toch wel voor een groot gedeelte, wederlegd. Om de wijze, waarop gij mijne verhandeling bij de lezers van *de Gids* hebt ingeleid, was mij eene meer uitvoerige zelfverdediging eene noodzakelijkheid, zoo ik er eenigen prijs op stelde, dat ik geoordeeld werd naar hetgeen ik heb geschreven en bedoeld: want wie hunner heeft mijn boek nageslagen, om zich van de juistheid of onjuistheid uwer kritiek te overtuigen? Bij velen, dat weet ik, hebt ge door uwe voorstelling een' voor mij ongunstigen indruk te weeg gebragt, die met geen' enkelen pennestreek kon worden uitgewischt. Hun zal het dan nu, zoo zij zich daartoe verledigen willen, mogelijk zijn te beoordeelen, op welke gronden de afkeuring berust, die opgesloten ligt in den uitroep: ‘Eigenlijk is het ook volstrekt niet meer noodig met de beschouwing van dit werk verder voort te gaan en mogen wij de pen hier gerust neêrleggen.’ Niet eens den schijn van

kwade bedoelingen wil ik u toekennen, vooral omdat ik meen te weten, dat uw soms scherpe toon niet altijd de stem is van uw hart; maar was het op een *hoc habet* toegelegd, - waarvan ik u, ik herhaal het, noch beschuldig noch zelfs verdenk, - mislukt mogt de toeleg niet heeten. Kritiek schuw ik anders niet. Streng is zij uit haren aard, streng worde zij ook op mijne verhandeling toegepast, maar naar waarheid tevens. *Severe, sed vere*.

Hetzij ge nu ‘met vlag en wimpel’ tot mij overgaat, amice, hetzij niet, ik blijf, als vroeger,

Amsterdam,
16 Februarij 1856.
T.T.
J.G. HULLEMAN.

Wetenschappelijk-populaire theologie.

Christologie, door J.J. van Oosterzee. Eerste Deel. Christologie van het Oude Verbond.

Naarmate beschaving en kennis zich tot ruimere kringen den toegang gebaand zagen, ontwikkelde zich ook eene nieuwe soort van werkzaamheid op het gebied van den menschelijken geest. De wetenschap, te voren slechts om haar zelve beoefend, moest populair gemaakt, d.i. binnen het bereik van een zoo groot mogelijk aantal dergenen gebragt worden, die, zonder in de gelegenheid te zijn, om zich met geleerde studiën bezig te houden, toch omtrent den gang en de uitkomsten daarvan iets naders wenschten te vernemen. Hand aan hand met een dusgenoemd beschaafd publiek, ontstond dien ten gevolge eene naar de behoeften en den smaak daarvan berekende wetenschappelijk-populaire literatuur, en wij danken 't aan de vlijt van menig geleerde, gelijk aan de speculatiezucht van menig uitgever, dat aan dezen betrekkelijk jeugdigen tak van letterkunde eene uitbreiding gegeven werd, waardoor hij slechts bij weinige anderen achterstaat.

Omtrent het meer of minder wenschelijke en heilzame van dit verschijnsel kan voorzeker verschil van gevoelen bestaan. Tegenover niet weinigen, die ook op dit gebied alle hoogten, als overblijfselen van een middeleeuwschen monopoliegeest, geslecht willen zien, zullen er welligt nog

enkelen staan, die niet zonder een innerlijk misnoegen dat stormloopen van het beschaafd publiek op den tempel der wetenschap gadeslaan, en die dan ook alle ongeroepen indringers en indringsters wel gaarne met een: *odi profanum vulgus et arceo* van eene plaats geweerd zouden zien, die zij door hunne tegenwoordigheid slechts ontwijden. Doch naast die velen en die enkelen, zullen er ook meerderen zijn, die oordeelen, dat hier, gelijk in meest alle zaken, onderscheid behoort gemaakt te worden. Volgens de zoodanigen, stel ik mij voor, zijn er sommige vakken van menschelijke kennis, die voor eene wetenschappelijk-populaire behandeling niet te zeer kunnen worden aanbevolen, terwijl andere zich daartoe minder leenen, of zelfs tot eene kategorie behooren, die daarvoor in 't geheel niet vatbaar is. Vereenigen wij ons met derzulken gevoelen, wat ik voor mij niet aarzel te doen, dan blijft ons nog slechts over, de regelen te bepalen, waaraan de geschiktheid van eenig onderwerp voor eene wetenschappelijk-populaire behandeling getoetst behoort te worden. Geene ge makkelijke taak voorwaar! Veel toch is hierbij in acht te nemen, veel in rekening te brengen, waardoor de vraag naar den omvang, aan eene Encyclopedie voor het beschaafd publiek te geven, tot de zeer zamengestelde geteld mag worden. Volkskarakter, tijdsomstandigheden, standpunt van ontwikkeling, - zietdaar, wat, om niet meer te noemen, van invloed op het oordeel moet zijn, dat in verschillende gevallen door ons wordt uitgesproken. In het algemeen zullen wij wel kunnen vaststellen, dat de populaire behandeling van eenig wetenschappelijk vraagstuk moet voldoen aan eene behoefte, die zich in ruimeren kring heeft doen gevoelen; dat er mogelijkheid moet bestaan, om populariteit van behandeling met wetenschappelijkheid van betoog op zulk eene wijze te vereenigen, dat aan de laatste, ter wille van de eerste, geene schade wordt toegebragt; eindelijk, dat het populariseren eener wetenschap dan alleen is goed te keuren, wanneer het niet alleen het doel, maar ook de strekking heeft, een waarlijk heilzaam licht voor velen te ontsteken, terwijl het integendeel achterwege behoort gelaten te worden, overal waar eene oppervlakkige, min diepgaande kennis grooter na- dan voordeel dreigt aan te brengen aan den kring, voor welken men schrijft.

Behoort ook de theologische wetenschap als zoodanig

tot de hierboven bedoelde Encyclopedie? Omtrent sommige gedeelten kan wel geen twijfel bestaan. Voor zoo ver de theologie zich op historisch of praktisch gebied beweegt, mag zij den sluijer, die haar gelaat voor oningewijden verborgen hield, veilig afleggen. Maar dan ook, waar zij zich met de behandeling van eenig netelig dogmatisch, kritisch of exegetisch vraagstuk heeft bezig te houden? Ik zie mij hier in tweestrijd gebragt. Ga ik af op de wenschen en neigingen van het publiek, ik zou al ligt aan het bestaan eener behoefte gelooven, waarin voorziening werd geëischt. Het is, gelijk Dr. v. Oosterzee reeds in 1846 schreef: ‘De tijd is voorbij, waarin de belangstelling in de levensvragen der Theologie slechts het erfgoed der Godgeleerden van beroep was te noemen. Onder beoefenaars van verschillende vakken van onderzoek ontwaakt gedurig meer de behoefte om aangaande de hoogste belangen der menschheid tot helderheid te komen.’ Om er echter niet van te gewagen, dat de hier bedoelde begeerte zich in concreto niet zelden meer als een ziekelijke, dan als een gezonde trek openbaart, bijv. als de zucht, om van alles, ook van de theologie zelfs, iets te weten, zoo blijft het toch altoos de vraag, of aan de eenmaal ontwaakte behoefte zonder schade, hetzij voor de wetenschap hetzij voor het leven, voldaan kan worden. Kwam het hier slechts aan op de mededeeling van even evidente resultaten, als bijv. het physisch onderzoek in groote menigte heeft aan te wijzen, het zou alsdan gemakkelijk zijn, de regten der waarheid, welke geene andere zijn dan die eener grondige wetenschap, met de voor oningewijden vereischte populariteit van betoogtrant in overeenstemming te brengen. Dan het is, als wij weten, met de *levensvragen* der Theologie op verre na niet zoo gesteld. Reeds de naam zelf wijst ons op een hoogst belangrijk verschil. *Vragen* zijn 't, die wij hier voor ons hebben; *vragen*, waarop van verschillend standpunt nog altoos een zeer verschillend antwoord gegeven wordt. Heeft men zich eenmaal tot de behandeling daarvan aangegord, het wordt dan ook door de onpartijdigheid gevorderd, dat men niet slechts zóóveel zegge, als noodig schijnt, om oningewijden van de gegrondheid eener meening te overtuigen; men behoort hun ook inzage te verleenen in den loop zelven van het wetenschappelijk gevoerd proces. Maar is dat mogelijk? En zoo al mogelijk, is het wenschelijk?

Is het nuttig, is het aan het Christelijk leven bevorderlijk te achten, dat zoo velen gemengd worden in eenen strijd, die over de opvatting en verklaring van zekere duister gebleven punten loopt? Wordt daardoor aan partijdrift geen voedsel gegeven? Dreigt de oplossing van menig vraagstuk langs dezen weg niet meer vertraagd, dan naderbij gebragt te worden? Worden velen zoodoende niet van hunne ware roeping afgeleid, om zich met onderzoekingen in te laten, die in meerdere of mindere mate buiten hunnen kring gelegen zijn, en is het niet te duchten, dat zij van de hun aangebragte kennis een gebruik zullen maken, waardoor de moeite, aan hunne voorlichting besteed, geenszins naar wensch vergolden wordt?

Doch waartoe ook al die vragen, als stond het nog aan ons, de grenzen af te bakenen, binnen welke de Theologie zich op dit gebied zou mogen bewegen, terwijl wij bij de minste opmerkzaamheid ontwaren, dat die grenzen reeds lang en in allerlei rigtingen overschreden zijn! Het is toch een feit, hetwelk wij als zoodanig slechts behoeven te constateren, dat ook de godgeleerdheid van haar hooge voetstuk is afgedaald, om, den algemeenen stroom volgende, een wetenschappelijk-populair kleed aan te trekken, en, daarmede uitgedost, zich aan het publiek te vertoonen, dat in den voorhof haars tempels is zaamvergaârd. Naauwelijks één harer vakken, of het werd in den laatsten tijd - wij zeggen niet, in Handboeken voor aanvangende beoefenaars, waarover wij thans niet spreken, behandeld; maar - in een vorm gebragt, waardoor het ook voor lezers van eene algemeen godsdienstige beschaving ‘geniessbar’ werd gemaakt. Tegenover dit verschijnsel, dat, hoezeer dan ook voor eene verschillende beoordeeling vatbaar, nogtans als feit niet meer ontkend kan worden, kan noch, behoeft het de vraag meer te zijn, welke uitbreiding men aan de wetenschappelijk-populaire behandeling van theologische onderwerpen zou wenschen gegeven te zien, maar alleen, wat er, in verband met de daaromtrent veranderde denkwijze, kan en behoort te geschieden, *deels* om de verspreiding van al wat waar en goed is te bevorderen, *deels* om zooveel mogelijk te verhoeden *ne quid detrimenti res publica capiat*. Het is in beide opzigten, dat de periodieke drukpers zich eene allergewigtigste taak ziet opgedragen. Hare organen zijn 't, die het publiek moeten voorlichten

omtrent hetgeen het ter zijner leering ontvangt. Zij behooren, hetgeen daarin waar en goed is, aan te prijzen; wat zij daarentegen van hun standpunt als verkeerd, gebrekkig of schadelijk meenen te moeten beschouwen, dat behooren zij ook als zoodanig voor te stellen aan den kring van lezers, voor welken zij arbeiden. Zóó behooren zij dezen in het vellen van een zuiver, onpartijdig oordeel behulpzaam te zijn; en terwijl zij alzoo het hunne toebrengen, om het doel van den wetenschappelijk-populairen vorm, voor zoo ver deze zijne goede en nuttige zijde heeft, te bereiken, geven zij tevens een gepast correctief voor hetgeen door dien zelfden vorm welligt hier of daar in hun oog misdreven wordt.

Aan deze roeping voldoende, wenschte ook het Tijdschrift, waarin dit opstel verschijnt, een werk ter sprake te brengen, in hetwelk de uitkomsten van een wetenschappelijk onderzoek omtrent een hoogst belangrijk gedeelte der Christologie op eene meer algemeen bevattelijke wijze worden voorgedragen en toegelicht. Volgens des schrijvers eigen getuigenis (Voorrede, blz. VII), is dat werk vervaardigd ‘niet ten dienste van geleerden, maar van de gemeente des Heeren,’ en daarom ‘heeft hij getracht, zich zoo eenvoudig uit te drukken, dat ook de ongeletterde den gang zijner redenering kon volgen, maar tevens zoo juist, dat de meer ontwikkelde met zijne denkbeelden en de gronden, waarop zij rusten, genoegzaam bekend worden kon.’ Met het oog op deze verklaring kunnen wij wel niet in twijfel staan omtrent de kategorie, waartoe het voor ons liggend geschrift behoort. Voor *ongeletterden* en *meer ontwikkelden* evenzeer, doch niet of minder voor eigenlijk gezegde *godgeleerden* bestemd, zoekt het zijne lezers vooral onder hetzelfde publiek, tot hetwelk een medearbeider van de ‘Gids’ in theologicis de eer heeft inzonderheid het woord te voeren. Zoo ergens, het is hier derhalve de plaats, om de innerlijke waardij en het gehalte van een boek te bespreken, dat aan de behandeling van een der gewigtigste onderwerpen is toegewijd. De lezers van dit Tijdschrift hebben er een dubbel regt op, dat de beginselen en voornaamste slotsommen eener voor hen bestemde wetenschappelijk-populaire Christologie aan een ernstigen toets onderworpen worden, opdat zij zich alzoo in staat gesteld mogen zien, om over de aannemelijkheid en het blijvend belang

daarvan een eigen oordeel uit te spreken. Het is dan ook in die overtuiging, dat ik de geenszins gemakkelijke taak op mij genomen heb, om hunne aandacht hierbij in de volgende bladzijden te bepalen, terwijl ik hoop, dat de woorden, die ik gereed sta als verslaggever of beoordeelaar neder te schrijven, onder hoogeren zegen aan de kennis en verbreiding der waarheid bevorderlijk mogen zijn, of anders der vergetelheid mogen worden prijs gegeven.

Reeds aanstonds echter doe ik opmerken, dat in weêrwil van menig punt van levendig gevoelde sympathie, het standpunt van Dr. van Oosterzee toch geenszins het mijne is. Als uit mijn hart geschreven zijn de woorden, die wij Voorrede, blz. XII, lezen: ‘Met smart hebben wij dikwijls ontwaard, hoe menigeen op hoogen toon zich voor of tegen schriftuurlijke waarheden uitsprak, wien de Schrift zelve niet dan uiterst oppervlakkig bekend was. Met aandrang wenschen wij alle strijdenden en vredelievenden daarom tot de Schrift zelve terug te voeren, hun toeroepende: tot de wet en tot de getuigenis! Eerst dan, wanneer het niet meer de eerste vraag wordt: wat denkt gij; maar, hoe leest gij; wanneer allen in ernst daarin zamenstemmen, dat zij, niet de Schrift aan hunne bijzondere meeningen, maar hunne bijzondere meeningen onbepaald aan de Schrift onderwerpen; wanneer alle leeraars der gemeente den naam van Bijbelsch Godgeleerde boven andere eernamen schatten, en alle hare leden zich beijveren om niet wijs te zijn buiten of tegen, boven of beneden hetgeen geschreven staat, gaat de diepgeschokte vaderlandsche kerk een beter verschiet te gemoet.’ Inderdaad, dat zijn woorden, die niet te zeer ter behartiging kunnen worden aanbevolen! Woorden, die 't mij te meer verheugt te kunnen aanhalen, omdat de zeer gewigtige punten van verschil, die tusschen den schrijver en mij overblijven, daardoor van den aanvang af hunne grootste scherpte verliezen. Waar toch de strijd niet over bijzondere meeningen, dogmen, loopt, maar over de juiste opvatting van de beteekenis en den zin der Schrift, daar bestaat in den grond der zaak meer verscheidenheid dan verschil. De een moge regts, de ander links gaan, beiden vervolgen wij toch hetzelfde doel, en hoe ver de uitkomsten van ons onderzoek voor als nog uit elkander loopen, wij behouden toch het vooruitzigt op eene toenadering, die, alleen op de aangewezen voorwaarde mogelijk, uit ach-

ting en vriendschap voor den schrijver, door niemand meer dan door mij zelven wordt gewenscht.

Met dat al, ik herhaal 't, er ontbreekt zeer veel aan, dat ik 't tot hiertoe met van Oosterzee's Christelijke beschouwingen, zelfs in *hoofdzaken* eens zoude zijn. Zóó veel, dat ik mij door de veelheid mijner bedenkingen al ligt zou hebben laten weêrhouden, openlijk tegen hem op te treden, wist ik niet op goeden grond, dat, indien dit uit geene andere beweegreden geschiedde, het in de eerste plaats door hem zelven zou worden afgekeurd. Trouwens, van Oosterzee heeft er wijselijk op gerekend, dat hij, na eenmaal den voet op een fel bestreden gebied gezet te hebben, zich ook op tegenspraak moest voorbereiden (Voorr., blz. VIII). En doet hij aan die tegenspraak den even bescheiden als billijken eisch, dat zij *welwillend* zij, ik ben mij zelven te wèl bewust, dat de mijne dat karakter onmogelijk *kan* missen, om in het allerminst te duchten, dat de schrijver, wiens loyale gevoelens mij bekend zijn, reden zou meenen te hebben, om zich in dit opzigt over mij te beklagen. Ik zou 't mij zelven inderdaad niet kunnen vergeven, indien ik die welwillendheid te zijnen aanzien een enkel oogenblik vergat, gelijk ik bij deze gelegenheid gaarne betuig, den toon, waarop de schrijver van het ‘Leven van Jezus’ en van de ‘Christologie’ zijn arbeid in den laatsten tijd van sommige zijden heeft hooren beoordeelen, moeijelijk te kunnen verdragen. Dat men dien arbeid aan eene gestrenge kritiek onderwerpt, *ik* zal 't voorwaar niet zijn, die mij daartegen verzet. Hoe gestrenger, integendeel, des te beter, des te eervoller ook in zekeren zin voor den schrijver. Want bij zulk een meesterschap over den vorm, als aan van Oosterzee zelfs door zijne tegenstanders niet betwist wordt, is het gevaar natuurlijk dubbel groot, dat de dwalingen, waaraan men hem schuldig acht, onder zijne talrijke lezers ingang vinden. Maar tusschen zulk eene kritiek, en eene den persoon des schrijvers zelven kwetsende polemiek is een hemelsbreed verschil. Het is de laatstgenoemde, waarop men zich sinds eenigen tijd, helaas! hier en ginds toont gestijleerd te hebben. Als wilde men hem, ‘het bedorven troetelkind der publieke opinie,’ doen boeten voor den lof, die hem te voren door een heir van bewonderaars met de kwistigste hand werd toegezwaaid, zooschept tegenwoordig meer dan één, wel niet altijd in het

belang der wetenschap alleen, er behagen in, de vruchten van zijnen geest zoo scherp mogelijk, niet te kritiseren, maar te hekelen; ja enkelen weten zich, in kwalijk begrepen ijver, zelfs niet van zeer beleedigende insinuatiën te onthouden. Waarlijk, dat behoorde onder ons niet te geschieden! Ons kleine vaderland is nu eenmaal zoo rijk niet aan mannen van talent, om met de weinigen, die dien naam ten volle verdienen, zoo cavalièrement om te springen, en hun hunnen publieken arbeid op zulk eene wijze zuur te maken. Het is toch eene waarheid, dat ook het talent voortdurend aanmoediging behoeft; en wie 't er derhalve door bitsheid van uitvallen op toelegt, om eenen man, die ja, de gave des woords boven zeer velen ontvangen heeft, doch in wiens hand ook de pen zoo bij uitnemendheid voegt, deze verdrietig te doen wegwerpen, die handelt niet slechts weinig edelmoedig, die zondigt niet slechts tegen den goeden toon, maar die vergrijpt zich ook aan het algemeen belang.

Doch laten wij van nu af anderer bedrijf aan hen zelven ter verantwoording, om ons uitsluitend bezig te houden met eene beschouwing en toetsing van het werk, dat voor ons ligt.

I.

Toen Dr. v. Oosterzee zijn ‘Leven van Jezus’ begon te schrijven, gaf hij 't als zijn voornemen te kennen, na volbrenging zijner eigenlijke taak, in eene Slotverhandeling het door hem geschetste ‘groot en goddelijk geheel nog eenmaal te overzien uit eenige meer algemeene oogpunten.’ De Slotverhandeling bleef echter achterwege, omdat hij ‘bij de verhelderde voorstelling van hetgeen daarin behoort, zal zij eenige aanspraak op volledigheid en belangrijkheid kunnen maken, tevens tot het inzigt gekomen was, dat zij veeleer de stof tot een afzonderlijk werk dan tot een Aanhangsel of laatste afdeeling bood’ (Leven van J., III, 2, blz. VIII). In de plaats daarvan, en om de aangevoerde reden. ontvangt men thans van hem eene ‘Christologie,’ een werk, ‘op vrij wat breedere schaal aangelegd,’ dat

gedeeltelijk wel ter voortzetting, aanvulling en verbetering van zijn vroegeren arbeid moet strekken, maar toch, vergeleken daarmede, ‘een werk op zich zelf’ uitmaakt, en ook ‘geheel als zoodanig verlangt beschouwd en beoordeeld te worden.’ (Christol., blz. 27.) Doel van dat werk is: mededeeling der resultaten van een wetenschappelijk onderzoek naar den persoon en het werk van den Heer, in populaire vormen (blz. 25), of, gelijk het door den schrijver elders (blz. 17) nog meer bepaaldelijk wordt uitgedrukt: ‘eene aanschouwelijke, op de Schrift gebouwde voorstelling van hetgeen de Heer reeds vóór zijne menschwording was, zich hier op aarde betoond heeft, nog in den hemel voortgaat te zijn, en zich eenmaal aan het einde der eeuwen zal openbaren te wezen. Ter bereiking van dit doel zal het onderzoek zich in *twee* hoofddeelen splitsen. Het eerste draagt ten opschrift: de getuigenis der Schrift van den Christus, en omvat *vooreerst* de Christologie des Ouden Verbonds, zoo als die voornamelijk gevonden wordt in de Wet, de Psalmen, de Profeten van Israël; *ten tweede*, de Christologie van Jezus zelven, zijne eigene verklaringen omtrent zijn persoon en werk, eerst zoo als die in de synoptische Evangeliën, vervolgens zoo als die bij Johannes voorkomen, eindelijk zoo als deze beiden in hoogere eenheid moeten worden zamengevat; *in de derde en laatste plaats*, de Christologie der Apostelen, waartoe de voorname stof door eene beschouwing der Petrinische, Paulinische en Johanneïsche uitspraken omtrent den Heer en zijn werk geleverd wordt. Op dit ontledend (analytisch) volgt een zamenvoegend (synthetisch) doel, dat tot titel draagt: Het beeld van den Christus naar de Schrift, en even als het voorgaande, uit drie onderafdeelingen bestaat. De eerste heeft tot onderwerp: den Zone Grods vóór zijne menschwording, en onderzoekt naar de betrekking des Zoons tot het goddelijk wezen; tot de Schepping; tot de menschheid; tot het Israëlitische volk. De *tweede* moet ons Christus in het vleesch leeren kennen, en handelt over: de vrijwillige menschwording van Hem, die vóór alle dingen bestond; de aardsche verschijning van het vleeschgeworden Woord; de diepe vernedering van Hem, die dienen wilde, waar Hij had kunnen gediend worden; de aanvankelijke verhooging van den door lijden Volmaakte.

De *laatste* is aan de beschouwing van den G o d m e n s c h i n h e e r l i j k h e i d toegewijd, en strekt om Hem voor te stellen, zoo als Hij leeft en werkt i n d e n h e m e l, verhoogd aan de regterhand Gods; zoo als Hij daar heerschende zich openbaart en zijne beeldtenis afdrukt i n h e t g e m o e d van al de zijnen; zoo als Hij voortdurend komt i n d e w e r e l d, waarin Hij zijn Koningrijk oprigt; zoo als Hij eindelijk i n z i j n e w e d e r k o m s t op de wolken verschijnen, de dooden opwekken, het oordeel houden, en het voltooide Godsrijk den Vader zal overgeven.

Het is uit bovenstaande opgave duidelijk, welk een arbeid het publiek van den Heer van Oosterzee heeft te wachten, wanneer het hem gelukt, het Christologisch gebouw, waarvan hij thans de grondslagen gelegd en een eerste gedeelte afgewerkt heeft, te voltooijen. Dat gebouw heeft ongetwijfeld, alleen naar het bestek te oordeelen, een buitengemeen grootsch en verheven aanzien. Het is een Christo Sacrum, waarvan iedere steen de heerlijkheid desgenen moet verkondigen, aan wiens kennis het is toegewijd. Het omvat, in eene menigte van kamers en gangen, al de schatten, al de insigniën, al de rijkssieraden van Hem, die een onvergankelijk Koningrijk van God den Vader ontvangen heeft. Letten wij voorts op de grootte der afmetingen, de orde, die de verschillende deelen beheerscht, en de daaruit ontstaande gemakkelijkheid, om het goddelijk geheel, dat ons te aanschouwen gegeven wordt, uit een bepaald oogpunt te overzien, dan behoeven wij voorzeker niets meer, om ons van den moed, den ondernemingsgeest, de bekwaamheid des bouwmeesters op nieuw te overtuigen. Ook wat architektonische sierlijkheid, bevalligheid en waardigheid betreft, mogen wij de verdere uitvoering van het voorgedragen plan met het volkomenste vertrouwen aan den ontwerper overlaten. Wij weten, wat een v. Oosterzee bepaaldelijk in dit opzigt vermag; wij kennen dien levendigen, bezielden stijl, die schaarsch geëvenaarde kunst, om voor de behandeling der dorste, afgetrokkenste onderwerpen belangstelling te wekken, en den smaak, het aesthetisch gevoel zijner lezers te streelen, terwijl hij niets anders schijnt te doen, dan hen op de baan des onderzoeks voor te lichten. En dat hij zijnen op dit gebied verkregen roem ook door de bearbeiding zijner Christologie zal weten te handhaven, dat waarborgt ons eene oppervlakkige ken-

nismaking met het gedeelte, dat thans reeds voor ons ligt. Zijne Christologie des Ouden Verbonds kan, van deze zijde bezien, inderdaad niet te zeer worden geprezen en toegejuicht. Rijk, boeijend, vol leven en afwisseling als zij is, mag zij een model in hare soort worden genoemd. Een model, dat niet te zeer ter navolging kan worden aanbevolen aan allen, die 't zich tot taak zien gesteld, met de behandeling van gelijksoortige, even diepe en ingewikkelde onderwerpen voor een beschaafd publiek op te treden.

Doch terwijl wij het goede waarderen, mogen wij ook de bedenkingen niet achterwege houden, die reeds het plan des schrijvers bij ons heeft gewekt. Twee daarvan vooral schijnen mij van eenig gewigt te zijn. Dat plan komt mij namelijk voor, deels te *breed*, deels te *kunstig* te zijn. Te breed. Een wetenschappelijk-populair geschrift ontleent in mijn oog slechts zelden eene aanbeveling aan groote uitvoerigheid. Het grootste talent put zich in den regel uit, om de belangstelling van het publiek jaren achtereen voor dezelfde stof gaande te houden. Terwijl het getal oorspronkelijke lezers van een werk, dat wegens zijne uitgebreidheid zooveel tijd tot zijne voltooijing vereischt, uit den aard der zaak gedurig afneemt, worden de aldus ontstane gapingen meestal niet in dezelfde verhouding aangevuld, om de eenvoudige reden, dat men er allengs meer tegen begint op te zien, zich een, inmiddels kostbaar geworden boekwerk aan te schaffen, of de lezing er van te ondernemen. Bovendien, men verlangt al weêr naar iets nieuws, naar iets anders. In Tijdschriften wordt de aandacht niet meer zoo als aanvankelijk op des schrijvers arbeid gevestigd. Nadat de beginselen daarvan eenmaal bekend en behandeld zijn, wordt er in 't algemeen minder dan eerst over gesproken. Kortom, verschillende omstandigheden vereenigen zich, om aan vele der door ons bedoelde geschriften een min of meer kwijnend einde te bereiden. Doch al zij het ook, wat ik voor mij gaarne wensch te gelooven, dat geenerlei gevaar de Christologie van deze zijde bedreigt, ik neem mijne bedenking daarom nog niet terug. Het is toch mijne overtuiging, dat de schrijver van een populair-wetenschappelijk werk, al is het alleen om zijn doel te bereiken, en in de behoeften zijner lezers te voorzien, zich niet te zeer op beknoptheid kan toeleggen. Beknoptheid, aan duidelijkheid gepaard, is voor hem eene der eerste

voorwaarden, om te slagen, omdat de minsten dergenen, voor wie hij arbeidt, zonder dat, de door hem behandelde stof meester kunnen worden. Niet gewoon, om zich te verdiepen in onderwerpen, die grootendeels of geheel buiten den kring hunner nasporing gelegen zijn, voelen zij zich, bij te groote uitvoerigheid van bewerking, al ligt niet bij magte, het voor hunnen blik ontrolde geheel behoorlijk voor hunnen geest te plaatsen. En daar zij zich alzoo geen goed gelijkend, sprekend, 'Gesammtbild' kunnen vormen, zoo volgt hieruit ook van zelf, dat de op hen gemaakte totaal-indruk flaauw moet zijn; flaauwer althans, dan het geval zou wezen, wanneer zij zich door eene frissche en levendige, doch daarbij zooveel mogelijk compendieuse, behandeling in staat zagen gesteld, een helder en gemakkelijk overzigt te verkrijgen van al hetgeen op het door hen betreden wetenschappelijk gebied hunne aandacht het meest verdient. Inderdaad, het is ook hier weêr, gelijk de oude spreuk zegt: *omne nimium nocet*. Kost het een auteur ook zelfverloochening, zich in de mededeeling van bijzonderheden zoo streng te beperken, hij moet zich deze in het belang van zijn publiek weten te getroosten. Trouwens, het zijn ook niet zoozeer bijzonderheden, die mij, met het oog op het door ons beschouwde geschrift, de gemaakte bedenking ontlokt hebben. Het is veelmeer de geheele aanleg daarvan, die mij te breed voorkomt. Bedrieg ik mij immers niet, dan had, in een werk van zoodanige strekking, het geheele eerste of analytische deel gevoegelijk achterwege kunnen blijven. De daartoe behoorende stof zou in dat geval deels in de Inleiding eene geschikte plaats hebben gevonden, deels, wat de hoofdzaken betreft, onder het overblijvende hebben kunnen verwerkt worden. Waartoe toch geheel dat eerste deel? In mijn oog minder tot het leggen van een onmisbaren grondslag, dan wel tot het verzamelen van de noodige bouwstoffen. Dit laatste echter - het zij alweêr onder voorbehoud van een: *salvo meliori judicio* gezegd - gaat buiten het lezend publiek om. Heeft dit er al belang bij, te weten, welke materialen gebruikt worden, en waaraan deze ontleend zijn, daartoe wordt toch geene voorafgaande beschouwing en keuring van elken steen afzonderlijk vereischt. Dat is het werk van den bouwmeester zelven, en wordt als zoodanig gaarne aan hem overgelaten. Wat men integendeel

verwacht, is, dat zijne kunstenaarshand uit die materialen een gebouw optrekke, dat aan zijne bestemming voldoet. In het gegeven geval zouden, meen ik, alle billijke eischen bevredigd zijn geweest, indien v. Oosterzee er zich toe bepaald had, het beeld van den Christus te teekenen, gelijk een ernstig onderzoek van de getuigenissen der Schrift hem dit had leeren kennen. Hij zou dan, naar ik mij voorstel, de nu nog voor langen tijd verspreide trekken reeds dadelijk tot een groot geheel verzameld hebben, dat onder zijne meesterhand wel niet kon nalaten, de beoogde werking voort te brengen. Tevens zouden aan het bewandelen van dezen korteren, door het doel van zijn schrijven gebillijkten, weg nog andere voordeelen verbonden geweest zijn. Hij zou den voet niet zoo ver op een fel bestreden gebied gezet, en alzoo geene kritiek uitgelokt hebben, die, juist door het wetenschappelijk gedeelte van zijnen arbeid aan te tasten, aan de populariteit daarvan noodwendig afbreuk moet doen. Hij zou ter zelfder tijd ontheven geweest zijn van de moeijelijkheid, waarmede hij, naar ik vrees, thans zal te kampen hebben, om, bij de behandeling der verschillende punten, waaruit zijn synthetisch deel is zamengesteld, duidelijk te zijn, zonder onwillekeurig veel te herhalen van hetgeen reeds vroeger werd gezegd.

Gebruikte ik vrijmoedigheid in het mededeelen der hier voorgedragen bedenking, ik gevoel daaraan in dubbele mate behoefte te hebben, terwijl ik ga spreken van hetgeen mij in de tweede plaats ten aanzien van het plan der Christologie op 't harte ligt. Ik heb dat plan namelijk *te kunstig* genoemd, en mij daarmede eene aanmerking veroorloofd, die voor den man der kunst al ligt iets kwetsends kan schijnen te hebben. Toch behoeft mijn hoogbegaafde vriend de verzekering niet, dat iets dergelijks onmogelijk in mijne bedoeling gelegen kan hebben. Mij, die, zoo iemand, het kunsttalent waardeer, hetwelk hij van God ontvangen, en met zooveel zorg gekweekt en ontwikkeld heeft, mij kan het er wel niet uit de verte om te doen zijn, dat talent aan kleingeestige vitzucht prijs te geven. Neen, het is alleen het belang der behandelde zaak, dat mij, als onpartijdig beoordeelaar, noopt eene aanmerking te maken, waardoor, naar 't oppervlakkig schijnt, alleen de vorm van v. Oosterzee's geschrift getroffen wordt. Wat ik namelijk meen te moeten vreezen, is, dat, zoo het hier voorgedra-

gen plan streng gevolgd wordt, de zaak in meerdere of mindere mate onder den vorm lijden zal. Dat plan, - mijne lezers zullen 't welligt zelve reeds hebben opgemerkt - onderscheidt zich door eene volkomen zuivere symmetrie. Twee deelen, het een analytisch, het ander synthetisch. Het eerste uit drie hoofdstukken zamengesteld, waarvan elk afzonderlijk weêr even zoo vele onderafdeelingen bevat. Het tweede insgelijks uit drie hoofdstukken bestaande, terwijl elk van deze weêr in een gelijk getal van kleinere afdeelingen, ditmaal in vier, is gesplitst. Welk eene alleropmerkelijkste evenredigheid! Maar zou zij ook waarlijk gegrond zijn in het wezen der zaak? Het laat zich naauwelijks denken! Gevoelen we ons ook op nieuw gedrongen, eene kunst te bewonderen, die zulk een schema wist te ontwerpen, het kost ons toch moeite aan te nemen, dat het behandelde onderwerp in allen deele juist daarin past. Gold het hier eene leerrede, het gemaakte bezwaar zou natuurlijk niet bestaan, en wij zouden slechts lofspraak hebben voor eene vinding, waardoor het aesthetisch gevoel zoo geheel bevredigd wordt. Maar de homileet is ook vrijer in de keuze zijner vormen, en kan bij gevolg veel, hetzij laten liggen of opnemen, waardoor eene symmetrische verdeeling der stof gestoord of bevorderd wordt. De Christoloog daarentegen, is, als ieder ander schrijver, die op wetenschappelijkheid aanspraak maakt, aan zijne stof gebonden. Zou 't dan door een zonderling spel van het toeval zijn, dat de stof der Christologie juist uit *deze*, juist uit *zoo vele*, juist uit zoo *symmetrisch gerangschikte* deelen bestond, als wij hier aantreffen? Zou dat toeval gewild hebben, dat én de kritische, én de historische, én de dogmatische vragen, die aan de bewerking daarvan ten grondslag liggen, zich binnen de grenzen van een *twee, drie* of *vier* lieten afhandelen? Het is inderdaad moeijelijk te gelooven. Maar zoo worden wij dan ook van zelf tot het vermoeden geleid, dat zekere artistische willekeur de hand in het spel heeft gehad. En is dit het geval, gelijk zich, naar ik meen, nu reeds werkelijk uit enkele sporen kan laten aantoonen, dan één van twee: óf de zaak moet aan den kunstigen vorm worden opgeofferd, òf de symmetriè en harmonische evenredigheid der deelen moeten hier en ginds, ter wille van eene in het wezen der zaak zelve gegronde orde, verbroken worden. Welk een weg zal door den schrijver

worden ingeslagen? Wij hopen natuurlijk, de laatste, en vleijen ons, dat van Oosterzee, ofschoon door het ontworpen schema aan een innerlijken, hem tot behoefte geworden aandrang voldoende, zich toch niet slaafs aan eene behandelingswijze zal binden, waardoor hij zich welligt genoopt zou zien, bestaande leemten onaangevuld te laten, of sommige, welligt belangrijke zaken slechts vlugtig aan te roeren, of scheiding te maken tusschen dingen, die naauw vereenigd behooren te zijn. Een goed voorteeken, doch tevens een bewijs voor de juistheid mijner aanmerking omtrent het te kunstige van den vorm, wordt ons door de reeds afgewerkte Christologie des Ouden Verbonds aan de hand gedaan. Van de daaraan ten grondslag gelegde, aan eene bekende spreekwijs ontleende trilogie: *Wet, Psalmen, Profeten van Israël*, wordt door den schrijver zelven herhaaldelijk afgeweken. Terwijl hij, het woord *Wet*, in Joodsch-Rabbijnschen zin, van den geheelen Pentateuch verstaande, zich de gelegenheid open houdt, om zijne beschouwing van de Messiaansche plaatsen des O.T.'s reeds met Genesis aan te vangen, en derhalve het geheele tijdperk daarin op te nemen, dat vóór de wetgeving verloopen is, springt hij van daar niet op de *Psalmen* over, zonder alvorens op de tusschenliggende historische boeken eenen blik geworpen te hebben, en wijdt vervolgens nog een afzonderlijk Hoofdstuk aan het onderzoek der dichterlijke boeken van Job, de Spreuken en het Hooglied van Salomo. Zelf motiveert hij laatstgenoemd onderzoek met de woorden, die hij ter inleiding daaraan laat voorafgaan: ‘Ofschoon ons onderzoek van de Christologie des Ouden Verbonds zich hoofdzakelijk tot de Wet, de Psalmen en de Profeten bepaalt, mogen wij echter, zal onze beschouwing volledig zijn, ook zulke geschriften niet stilzwijgend voorbijgaan, in welke men vroeger of later gemeend heeft, meer of min belangrijke sporen der Messiasverwachting te vinden’ (blz. 192). Uit dit zelfde streven naar *volledigheid* verklaart zich voorts de bijvoeging van een laatste Hoofdstuk, waarin eerst een algemeen overzigt van de bewaring en trapswijze ontwikkeling der Messiasverwachting in Israël gegeven, en daarna de geschiedenis dier zelfde verwachting sedert de verdwijning van het profetisme tot op de komst van den Heer wordt voortgezet. Voorwaar, bewijs genoeg, dat van Oosterzee zich hier niet streng aan zijn

programma gehouden heeft! Wel is waar, hij had ook slechts een onderzoek beloofd, dat zich *hoofdzakelijk* tot de Wet, de Psalmen en de Profeten uitstrekte. Doch wat beteekent dat *hoofdzakelijk* hier? Wel niets anders, dan dat Wet, Psalmen en Profeten uit den aard der zaak de rijkste stof opleveren, en dus ook de grootste ruimte voor zich vorderen zouden. De schrijver houdt zich dan ook wel *het langst*, maar niet *voornamelijk* met deze bezig. Andere gedeelten der Schrift, bijv. het Hooglied, worden, waar de chronologische volgorde hem daartoe brengt, even omstandig door hem behandeld. Het blijkt, dunkt mij, overal, dat zijne verdeeling meer fictief, dan wezenlijk is, en dat het hem onder de bewerking minder te doen is geweest, om Wet, Psalmen en Profeten te doen spreken, dan om eene volledige verzameling te geven van alle getuigenissen aangaande den Christus, die van de vroegste tijden af tot op den tijd der vervulling, d.i. met andere woorden, reeds vóór en tijdens den geheelen duur van het oude Verbond, gegeven zijn.

Doch misschien hebben wij reeds te lang bij beschouwingen stil gestaan, die meer bepaaldelijk of uitsluitend tot den aanleg van het gebouw betrekking hebben, aan welks oprigting v. Oosterzee de krachten van zijnen geest heeft toegewijd. De tijd roept ons thans om dat gebouw zelf binnen te treden, ten einde het inwendige daarvan in oogenschouw te nemen. Van welke beginselen is v. Oosterzee bij zijn Christologisch onderzoek uitgegaan? Welke uitkomsten heeft dat onderzoek hem aanvankelijk opgeleverd? Zietdaar de hoogstgewigtige vragen, met welker beantwoording wij ons van nu af gaan bezig houden, Wij willen zulks trachten te doen met al de kalmte, al den ernst, dien eene zaak van zoo groot aanbelang verdient. Voelen wij ons hier vooral geroepen, beginselen tegenover beginselen, meening tegenover meening te stellen, wij wenschen toch ook nu onze tegenspraak vrij te houden van al hetgeen daaraan het karakter eener vriendschappelijke discussie zou kunnen ontnemen; doch bovenal zal het ons streven zijn, met inachtneming van de wetten eener onpartijdige waarheidsliefde, te doen, wat van ons eigen standpunt door de behoefte van oningewijde lezers schijnt vereischt te worden, en alzoo zullen wij ook geen oogenblik schromen, hen bekend te maken met hetgeen wij meenen,

dat tegen den geest en de strekking der voor ons liggende Christologie met grond kan worden aangevoerd.

II.

Met eene rondborstigheid, die hem eere doet, ontwikkelt van Oosterzee deels in de Inleiding tot zijn werk, deels in een Hoofdstuk, dat den naam van *Algemeene Beschouwingen* draagt, de beginselen, waarvan hij bij den te verrigten, of nog te volbrengen arbeid is uitgegaan. Na op zijne wijze het gewigt van het door hem behandelde onderwerp in het licht gesteld, en het gevoelen dergenen bestreden te hebben, die het door hem aangevangen historisch-dogmatisch onderzoek naar den persoon van Christus, bepaaldelijk met het oog op de lezers, voor welke hij schrijft, óf als *niet noodzakelijk*, óf als *vruchteloos*, óf als *overbodig*, óf in elk geval als *onraadzaam* meenen te moeten afkeuren, gaat hij er (blz. 18) toe over, het standpunt bloot te leggen, van waar hij de beantwoording eener vraag, die bij hem als *levensvraag* geldt, ondernomen heeft. Dat standpunt is namelijk, gelijk hij zelf 't beschrijft, geen ander dan dat van een onbepaald en onvoorwaardelijk *Schriftgeloof*. De Heilige Schrift des Ouden en Nieuwen Verbonds is hem, bij het onderzoek naar den Christus, zoowel de *zuivere kenbron*, als de *onfeilbare toetssteen* der waarheid. Hij beschouwt de Schriften des Ouden Verbonds uit hetzelfde oogpunt, waaruit het, *zuiver historisch*, blijkt, dat zij door den Heer en zijne Apostelen beschouwd zijn geworden. De woorden derhalve, door Mozes en de Profeten omtrent den Christus gesproken, zijn hem woorden *Gods*, in den eerlijken zin van het woord. Aangaande de Schriften des Nieuwen gelooft hij, dat de eigen beloften des Heeren ons volkomen regt geven, om hare schrijvers te houden voor mannen Gods, gedreven door den Heiligen Geest. Zóó geldt ook van het Nieuw Verbond, wat Paulus van het Oude verklaart: ‘*geheel* de Schrift - van God ingegeven.’ Die ingeving staat voor hem als een *feit*, waarvan het *dat* boven allen twijfel verheven is, al is het tot nog

toe aan de Dogmatiek niet gelukt, op elke vraag aangaande het *hoe* bevredigend antwoord te geven. Hij houdt dus, bij geheel het volgend onderzoek, vast aan het beginsel ‘dat de Schrift niet gebroken kan worden.’ Wat met de Schrift strijdt, wordt aanstonds door hem verworpen; wat door haar gepredikt wordt, ook dan, wanneer het ons bekrompen inzigt te boven gaat, als onomstootelijke waarheid begroet; slechts wat bij wettige gevolgtrekking uit haar kan afgeleid worden, voor iets meer dan bloote gissing gehouden.

Zijn de heilige schrijvers hem alzoo onfeilbare tolken der waarheid, hij verklaart echter, er ver van verwijderd te zijn, dat hij hen als blinde of lijdelijke werktuigen des Heiligen Geestes zou willen beschouwd hebben. De uitspraken der eeuwige waarheid, die zij doen hoeren, hebben tevens een *historisch* karakter, en moeten daarom, niet als onzamenhangende orakels alleen naar de letter opgevat, maar in het licht van hunnen tijd, in verband met hunne persoonlijkheid, in zamenhang met het groot geheel der Openbaringen Gods worden beschouwd en behandeld. Dit bepaalt dan ook de taak, die de menschelijke rede op dit gebied te volbrengen heeft. Terwijl het haar ontzegd is, de uitspraken der Schrift aan eene wijsgeerige kritiek te onderwerpen, mag en moet het daarentegen haar *eerste* werk zijn, het hier en ginds verspreide, soms schijnbaar tegenstrijdige, onderwijs der verschillende Bijbelschrijvers zooveel mogelijk te vereenigen tot een zamenhangend *geheel*. Zij moet, *ten tweede*, door het geloof in Christus voorgelicht en bestuurd door den Heiligen Geest, dat onderwijs zooveel mogelijk trachten te *doorgronden*, tegen wederspraak te *verdedigen*, naar de bedoeling van den Heer te *ontwikkelen*, en in zijne eigenaardige waarde en voortreffelijkheid *aan te prijzen*.

Is dit de voorstelling, die de schrijver zich van de Schrift in haar *geheel* als het Woord Gods gevormd heeft, hij blijft ons ook het antwoord niet schuldig op de vraag, in hoeverre die voorstelling op de verschillende *deelen* des Bijbels toepasselijk zij. De verzameling van Bijbelschriften, gelijk zij door overlevering tot ons is gekomen, is in zijn oog een harmonisch gebouw, of, gelijk hij zich elders uitdrukt, een organisch geheel (blz. 11), waarvan elk lid bijgevolg deelt in hetgeen aan het geheel moet worden toegekend,

al spreekt het ook van zelf, dat het Nieuwe boven het Oude staat, en dat in het eerstgenoemde de uitspraken van den Heer zelven boven alles stem en gezag hebben. Gelijk voorts het goddelijk gezag van al de Bijbelschriften zonder onderscheid, zoo wordt ook hare echtheid, ongeschondenheid en geloofwaardigheid in het algemeen stilzwijgend voorondersteld. De tegenwerpingen, op dit punt door de historische kritiek gemaakt, worden van den aanvang af, als ongenoegzaam, afgewezen. Intusschen zullen *bedenkingen* van dezen aard, voor zooveel het noodig is, te harer plaatse opzettelijk worden ter sprake gebragt.

Het hier gegeven résumé is voldoende, om onze lezers met de Schriftbeschouwing van den schrijver der Christologie bekend te maken. Zijn standpunt is, even als van de heroën der protestantsche orthodoxie en hunne epigonen, dat van *een onbepaald* en *onvoorwaardelijk Schriftgeloof*, en dat geloof steunt bij hem op de erkentenis van de goddelijke ingeving en de echtheid van al de Schriften des O. en N. Verbonds zonder uitzondering. Wat mij betreft, ik vrees wel niet van inconsequentie beschuldigd te worden, wanneer ik, na straks mijne instemming met van Oosterzee's ontboezeming omtrent de hooge waarde van een onbevooroordeeld onderzoek der Schrift betuigd te hebben, thans de openhartige verklaring afleg, dat ik hem zóó ver, als wij hem zien gaan, onmogelijk kan volgen. Men kan, naar ik meen, den diepsten eerbied, de meest ongeveinsde hoogschatting koesteren voor den inhoud der Schrift, zonder zich daarom nog tot zulk een geloof, als wij hier hoorden spreken, verbonden te rekenen. Al erken ik die Schrift, gelijk ik mij bewust ben te doen, als kenbron der waarheid op godsdienstig gebied, al houd ik met nadruk vast aan het openbaringskarakter van haren inhoud in het algemeen, ik voel mij daarom nog in geenen deele geroepen, het Apostolisch woord: *geheel de Schrift van God ingegeven*, in zulk eenen zin te onderschrijven, als ik door mijnen vriend en ambtsbroeder zie gedaan. De Bijbel is mij heilig als geschiedboek van Gods openbaringen aan ons geslacht; heilig, omdat ik den Geest Gods allerwege daarin werkzaam zie; heilig, omdat die Geest uit zijne bladen op geheel eenige wijze spreekt tot mijn gemoed, en het in mij gewekte geestelijk leven insgelijks op geheel eenige wijze voedt en onderhoudt. Zoolang ik echter erken, dat die Bijbel ook

zijne bepaald *menschelijke* zijde heeft, in zoo verre veel van hetgeen daarin voorkomt, niet zuiver en onmiddellijk uit den Geest Gods is gevloeid, maar door het medium van den menschelijken geest tot ons gekomen is, en niet zonder den krachtigen invloed van tijden en omstandigheden ondervonden te hebben, - zoolang huldig ik ook eene voorstelling niet, waarbij de gewijde schrijvers ons als *onfeilbare* tolken der waarheid verschijnen; zoolang word ik ook door mijn geweten gedrongen, te protesteren tegen het geheele standpunt van een onbepaald en onvoorwaardelijk Schriftgeloof.

Dr. van Oosterzee heeft het bij deze gelegenheid zijne roeping niet geacht, naar de juiste bepaling van het begrip der Inspiratie te zoeken (blz. 19). Dit mag ons intusschen niet verhinderen, de gronden hier kortelijk aan te wijzen, waarop wij moeten weigeren, zijne voorstelling op dit punt tot de onze te maken. Wij beweren daarvan namelijk, dat zij is *onhoudbaar* in zich zelve, van elders *onbewijsbaar* en *met duidelijke gegevens in strijd*.

De eisch van een onbepaald en onvoorwaardelijk Schriftgeloof is, mijns inziens, alleen bestaanbaar met de aanneming eener *letterlijke* inspiratie van de *geheele* Schrift. Ontken de laatste, en gij verzwakt niet alleen, maar vernietigt ook den grond, waarop de eerste steunt. Dat hebben de protestantsch-orthodoxe godgeleerden van vroegeren tijd ook zeer wel begrepen, en daarom, van hun standpunt te regt, zoeken te betoogen, dat de gewijde schrijvers niet anders te beschouwen zijn, dan als schrijfstiften van den Heiligen Geest. Van deze mechanische voorstelling kwam men later terug, omdat men er het dwaze en ongerijmde van had ingezien. Doch wat nu daarvoor in plaats gesteld? Men wilde het onbepaald en onvoorwaardelijk Schriftgeloof niet opgeven, en zocht dus naar een Inspiratiebegrip, waardoor dit nog altoos geregtvaardigd werd. Het was de steen der wijzen, dien men zocht! ‘De ingeving der Schrift’ - zoo hoorden wij van Oosterzee zeggen - ‘staat voor ons als een *feit*, waarvan het *dat* boven allen twijfel verheven is, al is het tot nog toe aan de Dogmatiek niet gelukt, op elke vraag aangaande het *hoe* bevredigend antwoord te geven.’ Waarom schreef hij niet: al is het ook *hoe langer hoe minder* aan de Dogmatiek gelukt, een probleem op te lossen, dat voor geene oplossing vatbaar schijnt? Inderdaad, men

stuit hier op een onoverkomelijk bezwaar. Wees mild en gematigd in uwe voorstelling; weer de verdenking van u af, als zoudt gij, nog in *dezen* tijd, de heilige schrijvers als blinde en lijdelijke werktuigen des Heiligen Geestes willen beschouwd hebben; leg er nadruk op, dat de uitspraken der eeuwige waarheid, die zij doen hooren, tevens een *historisch* karakter hebben, en de invloed niet mag worden voorbijgezien, dien tijden en omstandigheden, zoowel als de persoonlijkheid der schrijvers, daarop geoefend hebben; stel het ook als van zelf sprekende voor, dat, wat gezag betreft, de Schriften des N. Verbonds boven die van het Oude, de uitspraken van den Heer boven die zijner Apostelen staan, - gij erkent door dit alles slechts de *menschelijke* zijde der Schrift. Gij stemt toe, dat de gewijde schrijvers, als tolken der waarheid, ook *iets voor zich* geweest zijn, en dat dit *iets*, hoeveel of weinig dan ook, van genoegzaam gewigt is, om niet uit het oog te worden verloren. Gij schrijft hun, als organen des Heiligen Geestes, een meerderen of minderen graad van gezag toe, wat niet alleen in strijd is met het absolute begrip van onfeilbaarheid, maar ons ook het regt geeft, om in onze voorstelling tot een minimum af te dalen. Maar zoo moge uwe Inspiratie-theorie minder consequent, en dien ten gevolge op zich zelve ook aannemelijker zijn, dan die der oude orthodoxe school, zij past er ook slechts te minder om in het geheel uwer voorstelling. Uw begrip van Ingeving, en dat van een onbepaald en onvoorwaardelijk Schriftgeloof, dekken elkander niet langer. Gij kunt van uw standpunt zelfs niet meer volhouden, dat de Schrift niet kan gebroken worden, noch dat de vervaardigers daarvan zonder onderscheid onfeilbaar zijn.

Doch laat ons voor een oogenblik aannemen, dat de voorstelling, die ons bezig houdt, in zich zelve niets heeft, waarom zij, als onhoudbaar, zou moeten verworpen worden, niets billijker dan toch, dan dat men althans eenig bewijs vrage voor het daarin opgenomen absolute Schriftgezag. Nu weet men, zoo al niet sinds onheugelijke tijden, in elk geval reeds lang genoeg, dat dit bewijs in den eigenlijken zin des woords niet kan geleverd worden. Iedere redenering toch, die zich, ter verdediging van het Schriftgezag, op uitspraken beroept, aan de Schrift zelve ontleend, loopt in een cirkel rond. De conclusie, waartoe

zij leidt, ligt reeds opgesloten in de praemisse, waarvan zij uitgaat. Zij vooronderstelt, dat men zich op de Schrift als gezaghebbende mag beroepen, om dan met behulp van haar te betoogen, wat men reeds zonder haar, reeds a priori, heeft aangenomen, dat haar werkelijk gezag moet worden toegekend. Daar het intusschen blijkt, dat in deze materie geen andere weg bewandeld kan worden, zoo mag het onder geloovige hoogschatters van de Schrift ook misschien voldoende worden geacht, wanneer de door ons onderzochte voorstelling zich uit die Schrift, zoo al niet bewijzen, dan toch regtvaardigen laat. Maar is ook dit het geval? Ik geloof zulks niet. Wel geven wij gaarne toe, dat de Schriften des O. Verbonds in het Nieuwe als gezaghebbende worden aangehaald. Doch, om er niet van te gewagen, dat Jezus en zijne Apostelen daarmede in elk geval niet zijn voorgegaan, maar alleen de zienswijze van de leeraars huns volks op dit punt gehuldigd hebben, zoo doen wij opmerken, dat dit toch blijkbaar slechts geschiedde, in zoo verre die Schriften de kenbron bevatten der goddelijke openbaring. Van daar dan ook de synedochische benaming van *Wet en Profeten*, waaronder die Schriften destijds zoo vaak werden aangeduid. Wat voorts de klassieke plaats 2 Tim. III:16 betreft, ik wensch het bekende verschil van interpretatie, dat daaromtrent heerscht, hier niet ter sprake te brengen. De verklaring aannemende, die door v. Oosterzee en vele anderen gevolgd wordt, vraag ik alleen, of wij aan het woord *alle* of *geheel de* hier ter plaatse zijne *volle*, dan wel de daareven bedoelde laxere beteekenis hebben te geven, en of wij het woord, hier door *ingegeven* vertaald, in den meer beperkten zin eener eigenlijk gezegde Inspiratie (inblazing) te verstaan hebben, dan wel in den ruimeren, waarin het door v. Oosterzee zelven, blz. 36 wordt opgevat: *van God geblazen*, d.i. naar den zin, dien ik aan deze uitdrukking hecht, *door Gods Geest aangeblazen?* In het ééne geval hebben de voorstanders eener letterlijke ingeving het regt om zich op deze plaats te beroepen. In het ander bewijst zij niets, dan hetgeen door allen, die het theopneustisch karakter der Schriften van het O.T. in het algemeen niet in twijfel trekken, gereedelijk kan worden toegestemd. In geen geval strekt zij tot steun eener voorstelling, waarbij de onfeilbaarheid der schrijvers *vastgehouden*, en de letterlijke ingeving *verworpen* wordt. Wat *eindelijk* de schriften

des N. Verbonds aangaat, zoo kunnen wij in onze tegenspraak nog korter zijn. In navolging van vele anderen, wijst ook v. Oosterzee op zekere welbekende beloften van den Heer. Wij willen over den zin dier beloften hier niet strijden. Wij vragen slechts, wie zij bedoelden? Alleen de Apostelen, of, met dezen, allen, die later door hun woord gelooven zouden? Zoo alleen de eersten, welk regt heeft men dan, om al de schrijvers van het N.T. te doen deelen in het genot eener gave, die uitsluitend aan 's Heeren oorspronkelijke gezanten was toegezegd? Zoo ook de laatstgenoemden, dan blijkt hieruit, dunkt mij, zonneklaar, dat wij, waar van een *in al de waarheid geleid worden* sprake is, ook niet aan de gave der *onfeilbaarheid* te denken hebben, daar wij alsdan toch zouden moeten aannemen, dat alle geloovige Christenen zonder onderscheid op het bezit daarvan gelijke aanspraak hadden, als de Apostelen en overige schrijvers des nieuwen Verbonds.

Wij blijven derhalve bij onze bewering, dat een absoluut Schriftgezag, gelijk in de Christologie wordt gehuldigd, niet voldoende geregtvaardigd, veelmin bewezen kan worden. Maar, zegt v. Oosterzee, de goddelijke ingeving der Bijbelschriften is een *feit*, waarvan het *dat* boven allen twijfel verheven is, al kan voor als nog het *hoe* niet bevredigend worden verklaard. Tegenover dit vooronderstelde feit, stel ik slechts een ander, zeer wezenlijk feit, dat zijne inspiratie-theorie namelijk met een aantal gegevens *onvereenigbaar* is. Het lust mij niet, dit thans in bijzonderheden aan te toonen, of over den zin en het belang daarvan een twistgeding te voeren. In het algemeen echter moet ik wijzen, als op een resultaat, niet van ongeloovige kritiek, maar van een onpartijdig onderzoek der Schrift, op de omstandigheid, dat de Bijbelboeken, op ontelbare plaatsen, de sporen van menschelijken oorsprong vertoonen in onnaauwkeurigheden, leemten, tegenstrijdigheden van allerlei aard. Welke denkbeelden men zich ook van goddelijke ingeving heeft te maken, wanneer men op den inhoud van sommige geschriften let, verklaar ik moeijelijk te begrijpen. Nu weet ik wel, dat men het ongeloofelijke heeft gedaan, om de schijnbaar (ook slechts *schijnbaar*) bedreigde eer des Bijbels in dit opzigt te redden. Doch ik meen ook te weten, dat alle pogingen van harmonistiek en schriftverklaring daartoe onvoldoende bevonden zijn. En het is op dien grond -

men vergeve mij, zoo ik dwaal! - dat ik voor als nog huiverig ben en blijf, een feit te erkennen, waarvan het *dat* nog steeds evenzeer voor wederspraak vatbaar is, als het *hoe* tot op dit oogenblik op eene bevredigende verklaring wacht.

Het zal voor den nadenkenden lezer wel geene aanwijzing behoeven, waarom het door v. Oosterzee voorop gestelde beginsel van onbepaald en onvoorwaardelijk Schriftgezag bij deze gelegenheid opzettelijk door mij ter toetse werd gebragt. De invloed van dat beginsel op geheel zijn volgend onderzoek is natuurlijk overgroot. Staat het eenmaal vast, dat de Schrift, als in haar geheel en in al hare deelen geïnspireerd, door onfeilbare schrijvers is zamengesteld, wier uitspraken, als uitspraken der eeuwige waarheid, op onbepaalde eerbiediging aanspraak hebben, dan wordt dat onderzoek daardoor van den eenen kant binnen zeer enge grenzen beperkt, van den anderen zeer aanmerkelijk uitgebreid. De Christoloog, die op het standpunt van v. Oosterzee staat, laat zich niet alleen met geene *wijsgeerige* beschouwingen in over de *mogelijkheid* van hetgeen door hem ‘op hechte gronden als *historisch zeker* erkend wordt’ (blz. 20); de door hem gevolgde hermeneutische regelen ontslaan hem ook van de moeite, om den inhoud der Schrift te toetsen aan de uitkomsten der historische kritiek. De eenige vraag, die hij zich gesteld ziet, is deze: Wat leert de Schrift omtrent den Christus? En daar die Schrift in zijn oog is ‘een organisch geheel, waarin van het begin tot het einde dezelfde Geest leeft en getuigt, en waarin dus onmogelijk eene onoplosbare weêrspraak kan voorkomen tusschen de verschillende getuigenissen, die de boden des Geestes ten aanzien van den Christus doen hooren’ (blz. 11), zoo bepaalt zijne taak zich ook voornamelijk hiertoe, ‘het verspreide te verzamelen, het schijnbaar tegenstrijdige te vergelijken, het onderwijs der verschillende Bijbelschrijvers zooveel mogelijk te vereenigen tot een zamenhangend geheel’ (blz. 20). Doch terwijl zijn arbeid daardoor niet weinig vereenvoudigd wordt, breidt deze zich, in een ander opzigt, weêr in dezelfde verhouding uit. Staat het van te voren vast, dat de gewijde schrijvers onfeilbare tolken der eeuwige waarheid zijn, dan ontleenen al hunne uitspraken daaraan voor den Christoloog een zeer eigenaardig gewigt. Geene dier uitspraken geldt hem langer als

eene uitspraak van het menschelijk bewustzijn. Al te gader zijn zij in zijn oog godspraken, die hoogstens alleen van haar historisch en tijdelijk kleed behoeven ontdaan te worden, om als zoodanig ook onbepaald geloof voor zich te eischen. Gebeurt het, dat zulk eene uitspraak door geene daaraan beantwoordende uitkomst is bewaarheid geworden, dit kan alleen daarin zijnen grond hebben, dat zij hare vervulling nog van de toekomst wacht. Maar hieruit volgt dan ook, dat bij eene zoodanige Schriftbeschouwing ieder woord der Schrift, dat volgens de eenmaal aangenomen regelen van verklaring op het behandelde onderwerp betrekking heeft, of waarin slechts de geringste Christologische toespeling gevonden wordt, van dogmatisch belang geacht, en op dien grond in den kring van het onderzoek wordt opgenomen. En welk een rijkdom van stof den voorstander van het absolute Schriftgezag juist daardoor ter bewerking wordt aangeboden, dat zegt ons een enkele blik op de Christologie des O. Verbonds, waarin v. Oosterzee de getuigenissen aangaande den Christus in den vóórmessiaanschen tijd althans getracht heeft te verzamelen.

Die rijkdom moet, uit den aard der zaak, nog te grooter zijn, wanneer men ook het standpunt huldigt, waaruit het *kanonisch* gezag der verschillende Bijbelschriften door onzen schrijver beoordeeld wordt. Welk is dat standpunt? Zijne eigen woorden hebben ons daaromtrent reeds vroeger ingelicht. ‘Gelijk het Goddelijk gezag’ - zoo immers hoorden wij hem zich uitdrukken - ‘zoo wordt ook de echtheid, ongeschondenheid, geloofwaardigheid der Bijbelschriften in het algemeen stilzwijgend voorondersteld bij ons onderzoek.’ Met verwerping derhalve van al de resultaten, die de nieuwere kritiek, met behulp eener grammatisch-historische interpretatie, als prijs van jaren lang slovens en zwoegens, meende verkregen te hebben, heeft v. Oosterzee zijne Christologie op de onderstelling gebouwd, dat al de schriften des ouden en nieuwen Verbonds werkelijk afkomstig zijn van de personen, aan wie zij door de traditie worden toegekend, en bij gevolg ook uit den tijd, waarin deze ze plaatst; dat zij in haar geheel, zonder wijzigingen of bijvoegselen van eene latere hand, tot ons zijn overgebragt, en dat zij, ook als geschiedboeken beschouwd, ten aanzien der daarin medegedeelde feiten ten volle geloof verdienen. Het is dan in overeenstemming met het aldus uitgesproken

beginsel, dat wij hem de schriften van het O.T., geregeld naar de rij af, tot zijn doel zien gebruiken, terwijl hij zich niet bekommert om de tegenspraak, die zijn arbeid vooral van deze zijde moest uitlokken, en hij slechts hier en daar, waar hem dit bijzonder noodig schijnt, een oogenblik stilstaat, om, hetgeen hij *μειώτικως bedenkingen van dien aard*, noemt, te weêrleggen. Van de kwestiën, die omtrent de authentie en integriteit van den Pentateuch aanhangig zijn, verneemt de lezer met geen enkel woord. Alleen bij Gen. 49 wordt aan dezulken gedacht, die hier een vaticinium post eventum meenen te vinden, doch alleen, om hunne verklaring, als van allen grond ontbloot, onmiddellijk af te wijzen. De Davidische oorsprong der aan David toegeschreven Messiaansche Psalmen wordt overal aangenomen, hier en daar opzettelijk gehandhaafd. Dat Salomo de maker van het Hooglied is, lijdt geenerlei twijfel. Van een Pseudo-Jesaja wil de schrijver hoegenaamd niets weten. Met evenveel nadruk neemt hij de echtheid van den geheelen Daniël en den geheelen Zacharia in zijne bescherming. Kortom - want wij stipten slechts het voornaamste aan - hij is op dit punt conservatief quand même; de uitkomsten van zijn onderzoek stemmen met het getuigenis der overlevering volkomen overeen, en zoo het moet worden toegestemd, dat hij daarbij ook het regt aan zijne zijde heeft, dan voorzeker heeft de kritiek reden, om zich de haren uit het hoofd te rukken van spijt over zóó veel vergeefsche moeite, zóó veel vruchteloozen arbeid, als zij zich in dwaze verblindheid heeft getroost.

Het behoeft wel niet te worden aangewezen, hoe aanmerkelijk een christologisch onderzoek, dat van zulk eene vooronderstelling uitgaat, aan uitgebreidheid, en, in zeker opzigt, ook aan kracht en houding wint. De groote vraag is slechts: is dat een *wettig* verkregen winst? Dat v. Oosterzee zelf 't daarvoor houdt, hieraan twijfel ik voor mij geen oogenblik. Hij heeft ook in het voor ons liggende werk te veel blijken van zijne bekende opregtheid gegeven, om er uit de verte aan te kunnen denken, dat hij, ter liefde van zijn onderwerp, zijn kritisch geweten in slaap zou gesust hebben. Doch terwijl wij hem alzoo gaarne persoonlijk regt laten wedervaren, gevoelen wij toch ook, wat wij aan het standpunt van anderen, wat wij aan de waarheid zelve verschuldigd zijn. Het is met het oog op de regten en belangen van

deze, dat ik mij verpligt gevoel, tegen het ultraconservatief stelsel van kritiek, in een, wel populair, doch tegelijk *wetenschappelijk* werk ontwikkeld, mijne stem te verheffen. Ik doe zulks zonder eenigen schroom, bewust als ik mij ben, dat ik hier geene vijandige houding tegenover de Schriftzelve aanneem, maar alleen tegenover eene traditie, waaraan wij wel is waar groote verpligting hebben, doch die zich ook in te menig opzigt aan het nageslacht vergrepen heeft, dan dat zij van haren kant op veel verschooning aanspraak zou kunnen maken.

Het is hier de plaats niet, de uitkomsten van v. Oosterzee's kritiek in bijzonderheden na te gaan. Verlangen mijne lezers iets tot proef, ik sta tusschen het laatste gedeelte van Jesaja en het boek, naar Daniël genoemd. Kiezen wij het eerste.

Een geacht uitlegger heeft, sprekende van Jes. 40-66, gezegd: ‘De onechtheid dezer Profetie is door de meeste critici erkend, en *laat zich volkomen bewijzen*.’ Welke gronden voeren hij en anderen voor dat gevoelen aan? Vele daarvan moeten wij hier laten rusten. Van sommigen zwijgen wij, omdat zij ons minder afdoende toeschijnen. De gewigtigste van allen is ongetwijfeld de in het oog vallende tegenspraak, die er bestaat tusschen hetgeen wij van den persoon van Jesaja weten, en den inhoud eener profetie, als in de genoemde Hfdstt. op zijne rekening wordt gesteld. Jesaja leefde, gelijk wij weten, in de dagen van Hizkia, dus ongeveer, eene eeuw vóór de Babylonische balingschap. Zijne ontwijfelbaar echte profetiën dragen dan ook zeer kennelijk de kleur van dien tijd. Wat is daarentegen het geval met de 27 Hfdstt., die het slot van zijn boek uitmaken? Men sla ze op en leze! ‘Heere!’ - dus klaagt de schrijver 64:9 env. - ‘wees niet zoo zeer verbolgen, en gedenk niet *eeuwiglijk* der ongeregtigheid: zie, aanschouw toch, wij alle zijn u volk. Uwe heilige steden zijn een woestijn geworden. Sion is een woestijn geworden, Jeruzalem eene verwoesting. Ons heilig, en ons heerlijk huis, waarin *onze vaderen* u loofden, is met vuur verbrand,’ enz. In welk een tijdperk verplaatst ons die klagt? Wij behoeven natuurlijk niet te vragen: uit de dusgenaamde Assyrische periode (waarin Jesaja leefde), in de Babylonische, en wel bepaaldelijk in de *laatste* dagen der Babylonische ballingschap. Op deze dagen wijst dan ook zonder uitzondering alles heen, wat wij in de hier

beschouwde Hfdstt. nog verder aantreffen. Het daarin behandelde onderwerp beweegt zich voortdurend om den terugkeer der Joodsche ballingen naar hun vaderland. De Profeet heeft, gelijk hij in den aanhef te kennen geeft (40:1 env.), van den Heer in last ontvangen, zijn volk te troosten door de verkondiging, dat zijn strijd vervuld, zijne ongeregtigheid verzoend, en de Heer reeds ter zijner verlossing in aantogt is. Die verlossing, hoe weinig zij zich onder den bestaanden druk liet verwachten, wordt toch meermalen als na op handen door hem voorgesteld (vgl. bij v. 51:5, 14; 56:1). Hij noemt Babel als het oord, dat de door hem *toegesprokene* ballingen zouden verlaten (48:20), en wijst op Kores, als het werktuig in Gods hand, eerst om Israëls verdrukkers, de Babyloniërs of Chaldeërs, te tuchtigen, daarna om de aangekondigde verlossing uit te voeren (44:28, 45:1). Terwijl hij van deze dingen spreekt, toont hij niet alleen met den toenmaligen gang der staatkundige gebeurtenissen in het Oosten (41:2, 25, 43:3, 45:14 enz.), maar ook met den toestand en de stemming der ballingen, hunne voortdurende ongeregtigheid, als de oorzaak van het uitblijven der goddelijke hulp (59:1 env.), hun gehuicheld vasten (58:3-5), veler kleinmoedig ongeduld (40:27, 29:14, 51:12 env.), het plan, waarmede zij omgingen, om den Heer in Babel zelf een tempel te bouwen (66:1), en zooveel anders nog bovendien, in bijzonderheden bekend te zijn. Wij behoeven dus, naar het schijnt, wel niets meer ter overtuiging, dat wij hier de redenen van een godsman voor ons hebben, die tegen het einde der Babylonische ballingschap zelve, en bijgevolg minstens 150 jaren na Jesaja heeft geleefd. Waarom deelt v. Oosterzee in die overtuiging niet? Wij laten deze vraag aan hare plaats, om slechts op de gronden te zien, waarop het traditionele gevoelen door hem verdedigd wordt. Zijne redenering komt in de hoofdzaak namelijk hierop neer. ‘Hoogst waarschijnlijk bereikte Jesaja een hoogen ouderdom, en zag, bij het toenemend verval des volks na den dood van Hizkia, den ondergang van zijn land te gemoet. Toen vervaardigde hij dit deel van zijn geschrift, niet om als redevoeringen voor zijne tijdgenooten te worden uitgesproken, maar om een boek der vertroosting voor de treurenden van Sion in later dagen te wezen. Hij verplaatst zich daarbij geheel op het standpunt der ballingen en leeft naar den geest - door middel eener *intuitie*, waarvoor tijd

en ruimte verdwijnen - in een later tijdperk, dan waarin hij thans naar het ligchaam verkeert (bl. 302, 304).' Deze redenering nu is geenszins nieuw, en heeft althans in zóó verre hare goede zijde, dat zij geene geschiedkundige gegevens met geweld poogt te verwringen. Zullen wij haar daarom echter reeds aannemen? Wat mij betreft, ik betuig dit niet anders te kunnen doen, dan casu quo als poging tot psychologische verklaring van een van elders wél en deugdelijk bewezen feit; dat wil zeggen, ik zal er mij in voegen, wanneer ik mij eenmaal op onbetwistbare gronden verpligt heb gevonden, Jesaja voor den schrijver der bedoelde Hfdstt. te houden. Dat hij dit toch werkelijk geweest zou zijn, volgt nog niet uit hetgeen v. Oosterzee zegt, om de *mogelijkheid* daarvan aan te toonen. Te minder daar die *mogelijkheid* nog zeer verre van de *waarschijnlijkheid* verwijderd schijnt. Het mag toch met regt allerzonderlingst heeten, dat Jesaja zulke uitvoerige troostredenen voor zijne landgenooten zou hebben nedergeschreven, zonder hen ook bij de *aanleiding* te bepalen, die hem daartoe door hunnen toestand gegeven was. Wij laten thans in het midden, of Jesaja, blijkens zijne echte geschriften, de Babylonische ballingschap heeft voorzien - wat ik voor mij intusschen, op grond eener plaats als Jez. 39:6 env., nog volstrekt niet geloof. Voorondersteld echter, hij droeg er kennis van, zou hij zich dan hebben neergezet, om zijn volk te troosten, zonder het vooraf met zijnen toestand, en zijne daaruit ontspringende behoefte aan troost bekend te maken? Zou geheel de vorm van zijn geschrift niet noodwendig een andere geworden zijn? Wat wij bovendien, om van verdere bedenkingen te zwijgen, allerminst uit het oog mogen verliezen, is, dat wij, bij de gegeven verklaring, een feit moeten aannemen, dat zelfs in de geschiedenis van het profetisme zonder analogie blijkt te zijn. Dat een profeet zich in de toekomst verplaatste, en deze met het oog der verbeelding als tegenwoordig zag, niets dat zóó zeer in den aard der zaak lag. Maar dat een profeet, in plaats van tot zijne *tijdgenooten* te spreken (vgl. blz. 43, 44), zich voordeed als gezonden tot een geslacht, hetwelk 150 jaren *later* zou leven (vgl. Jes. 61:1), zietdaar, wat geheel zonder voorbeeld is. Wij zien daarin niet slechts eene proeve van *intuitie*, over de mogelijkheid waarvan ik hier niet wil strijden; wij zien er ook iets in, dat met de roeping en bestemming der profeten niet schijnt

overeen te komen, eene profetische prolepsis, om 't zoo te noemen, een onverklaarbaar vooruitloopen op tijden en omstandigheden. Of waarom dan rigtte Jesaja, in plaats van tot zijne tijdgenooten, tot zoo veel later levenden het woord? Zou het dezen aan profetisch licht ontbreken? Moest *hij* als uit zijn graf verrijzen, om den Israëlitischen ballingen zijne vertroostende stem te doen hooren? Moest *hem* daartoe reeds nu een blik vergund worden in de minste bijzonderheden van eenen toestand, die nog geschiedkundig *worden* moest? Doch wij weten immers, dat het profetisch licht ook ten tijde der ballingschap, zelfs met niet gewone helderheid, geschenen heeft. Waartoe zich dan in de plaats gesteld van hen, die eenmaal door God zouden geroepen worden, om met dat licht voor hunne tijdgenooten op te treden? Waarlijk, wij zien ons hier van alle zijden door raadselen omringd, die ik althans gaarne verklaar, niet te kunnen oplossen. En zoo lang anderen dit derhalve niet voor mij doen, kan ik ook slechts bij een gevoelen blijven, dat eigenlijk alleen de traditie *tegen*, maar daarentegen *al de* slotsommen van een zuiver grammatisch-historisch onderzoek *voor* zich heeft; een gevoelen, dat ons, wel is waar, omtrent den oorsprong van eene der schoonste en belangrijkste Bijbelschriften in het duister laat, doch waardoor wij en revanche ook niet gedwongen worden, aan een zwak *uitwendig* bewijs meer kracht toe te kennen, dan aan al de sterk sprekende *inwendige* bewijzen, aan die schrift zelve ontleend; een gevoelen, eindelijk, dat op geene kunstig uitgedachte combinatiën steunt, maar integendeel langs den eenvoudigsten weg uit onbetwistbare gegevens wordt afgeleid, en zich ook daardoor allergunstigst van eene meening onderscheidt, die verschillende feiten van bloot hypothetisch karakter (bij v. den hoogen ouderdom van Jesaja, zijne kennis van de Babylonische ballingschap, enz.), met de wonderbaarste, de grenzen van het profetisme zelfs te buiten gaande, voorstellingen, op eene wijze in elkander vlecht, waardoor ons geloof op de zwaarste proef wordt gesteld.

Ten slotte nog een enkel woord. Van Oosterzee zegt, bl. 307: ‘De schrijver zou ons niet minder een man Gods zijn, al droeg hij een' anderen naam,’ d.i. al wisten wij dan ook slechts zoo veel van hem, dat hij niet Jesaja geheeten heeft. Hij huldigt in die woorden een standpunt, dat ook ik geheel voor het mijne erken. Niet de naam,

waarop een bijbelsch geschrift ons wordt overgeleverd, is het, die het goddelijk gezag daarvan waarborgt; maar aan den geest, die in zulk een geschrift heerscht, herkennen wij de goddelijke roeping des schrijvers. Passen wij dien regel op de overwogen Hfdstt. toe, dan moge het mijn geachten vriend ‘dubbel verblijden,’ dat eene weinig betrouwbare traditie den naam Jesaja aan het hoofd daarvan heeft geplaatst; ik voor mij vind daarentegen slechts grond, om mij over den uitslag van het kritisch onderzoek op dit punt hoegenaamd niet te bekommeren. Blijkt het bij de voortzetting daarvan, dat de ons bekende zoon van Amoz op die Hfdstt. als ‘zijn wettig eigendom’ aanspraak heeft, welnu, ik zal dat resultaat, even als elk ander, met dankbaarheid aannemen. Heeft het tegendeel plaats, de vervaardiger van een der schoonste gedeelten des O. Verbonds zal daarom ook voor mij niet ophouden te zijn ‘een man Gods bij uitnemendheid,’ en zijn regt op dien titel zal hem in mijn oog hooger plaatsen, dan eenige menschelijke naam, al ware 't die van ‘den grootste der groote Profeten’, zulks vermag.

III.

Wij hebben reeds een langen weg afgelegd, maar mogen onzen arbeid toch niet eindigen, alvorens nog op een ander, hoogst gewigtig beginsel, waarvan de schrijver der Christologie is uitgegaan, eenen blik geworpen te hebben. Zagen wij namelijk tot hiertoe, welke zijne denkbeelden zijn omtrent de Schrift als Schrift, en in haar geheel, wij moeten thans nog meer bepaaldelijk naar het standpunt vragen, waarop hij zich tegenover dat gedeelte der Schrift heeft geplaatst, hetwelk hem tot hiertoe de stof voor zijne christologische onderzoekingen geleverd heeft. In welk een licht beschouwt van Oosterzee het O. Verbond? Welke denkbeelden ontwikkelt hij omtrent profetie en profetisme in het algemeen, en in het bijzonder omtrent de beteekenis en het karakter der Messiaansche voorspellingen, met welker beschouwing hij zich bezig houdt?

Wij treffen in het voor ons liggend geschrift omtrent het O. Verbond, zijne waarde, zijne verhouding tot het Nieuwe,

zijne betrekking op den Christus, gevoelens aan, waarmede ik mij in de hoofdzaak geheel of genoegzaam kan vereenigen. Te regt waarschuwt de schrijver reeds aanstonds en met passenden nadruk tegen een tweetal gevaarlijke klippen, ‘waarop,’ dus zegt hij, ‘de Christenheid tallooze malen heeft schipbreuk geleden,’ namelijk tegen eene *overdrevene waardering*, en eene *partijdige geringschatting* des ouden Verbonds. Aan de eerste maken zíj zich schuldig, die deze helft der Schrift in ieder opzigt met hare wederhelft gelijkstellen, den weg des heils even helder in de eene, als in de andere aangeduid vinden, en zonder eenige bedenking de bewijzen voor de Christelijke waarheid om strijd ontleenen uit de boeken van Oud en Nieuw Testament. Daarentegen wordt het oude Verbond veel *te laag* aangeslagen door hen, die het als kenbron der Goddelijke waarheid geheel op den achtergrond plaatsen, en de voorstellingen, die het bevat, bijna uitsluitend beschouwen als behoorende tot een kinderlijken, onmondigen leeftijd des menschdoms, boven welks geringe ontwikkeling het zich thans geheel verheven mag achten (blz. 34, 35). De schriften des ouden Verbonds - welker goddelijk gezag ook hier weder door den schrijver uit zijne bekende begrippen omtrent de goddelijke ingeving der geheele Schrift wordt afgeleid, - bezitten ook voor den discipel des Heeren nog steeds eene veelzijdige en bestendige belangrijkheid. Zij bezitten die echter niet zoo zeer op en door zich zelve, maar in hare verhouding tot die des nieuwen Verbonds, en door hare betrekking op den Christus. Van beide Verbonden is de persoonlijke Christus het middelpunt. Om dat punt bewegen, daarin vereenigen zich prufetie en evangelieprediking. Wie dezen zamenhang loochent, maakt slechts de eerste helft der Schrift onbegrijpelijk, terwijl de tweede ongeloofelijk wordt. Daarmede zij echter niet gezegd, dat er geen aanmerkelijk *onderscheid* tusschen oud en nieuw Verbond zou bestaan. Van Oosterzee doet dit *onderscheid* zelfs zoo sterk mogelijk uitkomen, sterker welligt, dan sommigen meenen zullen dat bestaanbaar is met de stelling, dat het werkelijk overal één en dezelfde geest is, die zijne stem doet hooren. Maar dat verschil, het vertoont zich, zijns achtens, slechts als strijd, voor wie het buiten alle verband tot den Christus beschouwt. Waar dat verband daarentegen behoorlijk in acht wordt genomen, daar, zegt hij,

zal het steeds bij vernieuwing blijken, met hoeveel regt een Christenwijze (Pascal) verklaren kon: ‘In Jezus Christus lost zich elke wederspraak volkomen bevredigend op’ (blz. 35-38).

En welk nu is dat verband? Welke is de betrekking, waarin het oude Verbond tot den Christus geplaatst is? Van Oosterzee noemt het zijne *aankondiging, afschaduwing, voorbereiding*. De Christus is in het O. Verbond *aangekondigd*, want het behelst de voorspellingen, die, van de vroegste tijden af, van Gods wege aangaande zijne komst gedaan zijn. *Afschaduwing* van Christus vinden wij in die personen, die gebeurtenissen, die instellingen des Ouden Verbonds, waarop de schrijvers van het Nieuwe ons wijzen, als schaduwen van toekomende goederen. *Voorbereiding* eindelijk tot zijne komst zien wij in al de lotgevallen der menschheid, die ons deze schrift doet aanschouwen; in de afzondering, leiding, vorming, bewaring van geheel het Israëlitische volk; meer bijzonder in de wet, dien tuchtmeester tot Christus, en later in de verschijning en werkzaamheid dier mannen, welke door God waren uitverkoren, om als herauten van een beteren tijd de natie op de verschijning van den aanstaanden Verlosser te wijzen.

Wij kunnen, gelijk ik straks zeide, met de hier ontwikkelde denkbeelden, in de hoofdzaak, gereedelijk instemmen. Slechts eene enkele opmerking, vóórdat wij tot andere onderwerpen overgaan. Wij komen natuurlijk thans niet terug op het absolute gezag, dat, gelijk vroeger aan de Schrift in haar geheel, zoo hier bij vernieuwing aan de boeken des ouden Verbonds wordt toegekend. Op onze waardering dier boeken heeft dit trouwens geen den minsten invloed, daar ik voor mij althans mij bewust ben, dat ik, ofschoon op dit punt niet met Dr. van Oosterzee sympathiserende, die boeken, als kenbron der goddelijke waarheid, toch even hoog plaats, als ik door hem zie gedaan. Maar ik heb iets anders op te merken. Ik bedoel het, ook elders, doch hier vooral sterk uitkomende, gebrek aan eene juiste onderscheiding tusschen het oude Verbond als *schrift*, en datzelfde Verbond als *geschiedenis der vóórmessiaansche periode*. In hetzelfde beloop der rede komt het nu eens in *deze*, dan in *gene* beteekenis voor. In de eerste, waar de schrijver het goddelijk gezag en blijvend belang des O. Testaments betoogt. In de andere, waar hij het eene *afschaduwing* van

en *voorbereiding* tot Christus noemt, en alzoo blijkbaar het oog heeft, niet op hetgeen *geschreven is* als zoodanig, maar op hetgeen, blijkens de Schrift, vóór 's Heeren komst is *geschied*. Dit is, mijns inziens, eene begripsverwarring, die, al steunt zij op een wél bekend spraakgebruik, daarom toch niet minder dient vermeden te worden. Of meent men welligt, dat zij juist geene schadelijke gevolgen behoeft te hebben? Maar het gemis van eene juiste, onderscheiding wreekt zich steeds op de eene of andere wijze, en doet zulks, als ik mij niet bedrieg, ook zeer bepaaldelijk in het geval, dat ons bezig houdt. Door *geschiedenis* en *schrift* op zulk eene wijze, als hier geschiedt, te identificeren, brengt men onwillekeurig de praedikaten der eene over op de andere. Het begrip eener geïnspireerde schrift leidt dus ook van zelf tot eene daarmede correlate, d.i. mechanische beschouwing der geschiedenis. Zoo hier als ginds wordt het zuiver *menschelijke* voorbijgezien, of op den achtergrond geplaatst. De loop der wereldgebeurtenissen wordt niet langer beheerscht door de wet der vrije ontwikkeling, maar vertoont aan ons oog slechts de trapswijze ontplooijing van goddelijke raadsbesluiten. In dien te voren bepaalden gang der dingen verschijnen personen en zaken ons slechts als momenten ter bereiking van een doel, dat niet *in*, maar *buiten* hen, in de toekomst, gelegen is. Met andere woorden: in plaats van werkelijkheid te hebben, of iets voor zich te wezen, vertoonen zij zich aan ons slechts als *schaduwen*, bestemd om aan het licht vooraf te gaan, en dit aan te kondigen. De geschiedenis houdt dien ten gevolge op geschiedenis, d.i. het levensproces der menschheid te zijn, om ons voortaan niets anders te aanschouwen te geven, dan eene bonte mengeling van *symbolen* en *typen*, wier eenig belang, zoowel als eenige bestemming het is, als *beeld* of *tegenbeeld* Gods geheimenissen stukswijze voor het oog der wereld te ontsluijeren, evenwel zonder dat deze daardoor in den aard en den zin dier geheimenissen reeds werkelijk wordt ingewijd.

Het zal voor vele mijner lezers wel onnoodig zijn, te zeggen, dat wij hier op de aanleiding tot eene beschouwingswijze hebben heengeduid, die geenszins uit de lucht is gegrepen, maar nog in onze dagen talrijke voorstanders telt. Dit zou, intusschen, het geval niet zijn, indien geene *waarheid* in haar lag opgesloten. Welke is die waarheid? Zij

is deze, dat, gelijk het oude Verbond als *schrift* een theopneustisch, zoo ook datzelfde Verbond als *geschiedenis* een bij uitnemendheid providentiëel karakter heeft. De fout ligt ook hier in veler eenzijdigheid. Naast eene van God *ingegeven* schrift plaatste men, bij wijze van corollarium, eene *van God gemaakte* geschiedenis. Terwijl de uitspraken der eerste van nu af zonder onderscheid als gewijde orakeltaal klonken, zag men in de feiten der laatstgenoemde het *accidentele* voorbij, om alleen op hun verband met de *ordening* Gods het oog te vestigen. Zoo kwam men van lieverlede tot eene beschouwing, gelijk wij hierboven geschetst hebben, en rustte niet, vóórdat men aan personen en zaken eene rol op het wereldtooneel had aangewezen, waardoor hunne optreding uit het oogpunt eener hoogere *noodzakelijheid* geregtvaardigd werd.

Dat ook van Oosterzee tot zulk eene beschouwing overhelt, laat zich uit zijne gelijkstelling of vereenzelviging van schrift en geschiedenis te voren reeds opmaken. In hoeverre dit echter het geval zij, en door welke regelen hij zich daarbij heeft laten besturen, kan ons eerst met duidelijkheid blijken uit het onderzoek, waartoe wij thans genaderd zijn: de toetsing namelijk zijner denkbeelden omtrent het profetisme des ouden Verbonds. Aan weinig bedenking onderhevig schijnt mij daarbij toe, hetgeen wij lezen omtrent de roeping der Profeten, alsmede omtrent de kenteekenen, waaraan zich ware van valsche Profeten en profetiën door tijdgenoot en nakomelingschap onderscheiden lieten (blz. 39-41, 46, 47). Met regt wordt aan de Profeten eene *oneindig uitgestrekter* roeping toegekend, dan om, volgens het oude antwoord, ‘toekomende dingen te voorspellen.’ Het was in het algemeen hunne taak, om, als gezanten Gods, ‘tegenover den afval der koningen, de letterdienst der priesters, en de zedeloosheid des volks, met kracht hunne stem te doen hooren.’ Waar het intusschen God behaagde, daar werden hun ook verborgenheden der toekomst geopenbaard, en het was overeenkomstig het doel, waarmede zulks geschiedde, dat zij van tijd tot tijd ook *voorspellingen* deden hooren, d.i. bepaalde aanwijzingen van nog toekomstige zaken, die zich langs geen natuurlijken weg vooraf berekenen lieten, omdat zij door de tegenwoordige wel in stilte voorbereid werden, maar daaruit geenszins volstrekt noodzakelijk (?) voortvloeiden. Des te pro-

blematischer, daarentegen, dunkt mij, hetgeen bij deze gelegenheid gezegd wordt omtrent den *oorsprong* en den *aard* der kennis van het toekomende, die wij bij de Profeten aantreffen. Van Oosterzee bestrijdt zoowel de meening van hen, die deze kennis uit een bloot menschelijk *voorgevoel* (divinatie) afleiden, als van anderen, die, op tegenovergesteld standpunt geplaatst, de Profeten als bloot *lijdelijke* werktuigen van den Geest des Heeren beschouwen (blz. 41 env.). Wij scharen ons in dit opzigt gaarne aan zijne zijde, doch zonder daarom ook met *zijne* voorstelling vollen vrede te hebben. Volgens hem ontsproot de geheele wetenschap der Profeten aangaande toekomende dingen uit goddelijke *openbaring* (patefactie), en werkte wel de Geest op hen met schier onwederstaanbaar vermogen (vgl. Amos 3:8, Jerem. 20:7-9), doch zonder dat daardoor hunne individualiteit vernietigd werd. Er bestaat hier echter meer dan één bezwaar. Reeds dadelijk meen ik te mogen vragen, of des schrijvers opvatting wel van zekere *overspanning* is vrij te pleiten? Mijns inziens moet het antwoord ontkennend luiden, indien het blijkt, dat de hier bedoelde verschijnselen van het Israëlitisch profetisme zich in zeer vele, zoo al niet de meeste, gevallen laten verklaren, zonder dat men er de oorzaak van in eigenlijke patefactie zoekt. En juist dit is het, wat mij meer dan waarschijnlijk voorkomt. Voorzeker, ook ik zie in de voorspellingen der Profeten iets meer dan ‘een instinctmatig raden van de verborgenheden der toekomst,’ ‘een duister besef (Ahnung) van wat later te wachten stond.’ Wel is het niet onmogelijk, dat dit *natuurlijk* vermogen in enkele gevallen ter verklaring toereikend bevonden zou worden; doch, al ware dit zoo, hieruit liet zich nog geene gevolgtrekking voor de overigen afleiden. Evenmin echter geloof ik, dat wij voor iedere voorspelling eene bijzondere openbaring behoeven aan te nemen. Er is hier, dunkt mij, een middenweg te bewandelen, welks verkieselijkheid ik in de eerste plaats aan van Oosterzee's eigen oordeel onderwerp. Stellen wij ons de Profeten voor, gelijk zij waren, als mannen, in wien het *theokratisch* bewustzijn bijzonder krachtig ontwikkeld en levendig was. Met heldere begrippen omtrent het wezen en welbehagen van Jehova toegerust, stonden zij daar in al de verhevenheid hunner roeping, als middelaars tusschen Dezen en zijn uitverkoren volk, en lieten zich, bij hetgeen zij deden, spra-

ken, of ter nederschreven, besturen, niet door de uitspraak van eigen of anderer menschelijk oordeel, maar door de inspraak van het in hen gewekte hoogere bewustzijn, als gezanten, als tolken des Allerhoogsten. Eenmaal echter op dat standpunt geplaatst, *moesten* zij ook veel zien, wat voor anderen verborgen bleef. Dat bewustzijn, het vervulde bij hen eenigermate de plaats, die bij den Christen door het *geloof*, als het orgaan voor de waarneming der onzienlijke dingen, wordt ingenomen. Zij *vermoedden* niet, dat dit of dat gebeuren zou, zij hadden daarvan niet een zeker *voorgevoel;* neen, zij wisten 't met volkomen zekerheid, zij zagen 't als voor hunne oogen, omdat zij daarin de noodwendige uitkomst zagen van 's Heeren wegen. Wat ook menschelijke berekeningen schenen te leeren, zij voor zich voelden zich daarboven verheven. Zij beschouwden den loop der dingen, om mij dus uit te drukken, niet van de zijde der *menschen*, maar van de zijde *Gods;* en naarmate zij zich levendiger bewust waren dit te doen, twijfelden zij ook te minder, dat het de Heer zelf was, die in en door hen sprak.

Geene divinatie derhalve, maar ook geene patefactie in eigenlijken zin, dan voor enkele bijzondere gevallen, die als zoodanig door de Profeten zelven kennelijk worden aangeduid. Hebben wij zulk eene patefactie daarentegen als algemeenen regel aan te nemen, dan moet ik ook hier weder een gelijksoortig bezwaar doen gelden, als vroeger tegen des schrijvers voorstelling omtrent het absolute schriftgezag door mij werd ingebragt. Ik zie namelijk niet, hoe men daarbij ontgaan kan aan eene beschouwing der Profeten als *lijdelijke* werktuigen van den Geest des Heeren. Spraken zij niet uit eigen bewustzijn, maar was het die Geest, die met schier *onwederstaanbaar* vermogen op hen werkte, hen, huns ondanks, als zijne organen gebruikte, en hen soms juist het tegenovergestelde van hun verstandelijk nadenken deed inzien en verkondigen, welnu, dan bevroed ik ook niet, waarom wij hun nog langer een *zelfstandig handelend* karakter zouden toeschrijven. Hunne individualiteit mogt niet vernietigd worden, zij werd geneutraliseerd, gelijk wij dan ook werkelijk overal zien, dat die individualiteit sterker terugtreedt, naarmate het een meer extatische toestand is, waarin een Profeet zich voor eene wijle ziet verplaatst.

Wij kunnen ons, na het boven gezegde, ontslagen rekenen van de moeite, om in bijzonderheden na te gaan, het-

geen v. Oosterzee nog verder schrijft omtrent den *aard* der kennis, die de Profeten van de toekomst verkregen. Wij doen zulks te gereeder, omdat wij liefst zelfs geene poging wagen, ten einde in het geheim dier enkele, door ons als exceptioneel beschouwde, gevallen door te dringen, waarin de Profeten, door eene goddelijke openbaring in eigenlijken zin, omtrent de verborgenheden der toekomst onderrigt werden, en omdat wij ons met veel van hetgeen de Christologie aangaande dit punt behelst, bezwaarlijk kunnen vereenigen. Terwijl wij dus de kwestiën, die hiertoe betrekking hebben, in stilte laten rusten, verlaten wij het algemeene gebied der oud-testamentische profetie, om nog een afzonderlijken blik te slaan op hetgeen omtrent de Messiaansche voorspelling des ouden Verbonds door onzen schrijver wordt aangemerkt.

Dat er - zóó lezen wij blz. 47 env. - in het oude Verbond eigenlijk gezegde *voorspellingen* aangaande den persoon en het werk des Heeren te vinden zijn, kan niet betwijfeld worden, zoo men althans, op Christelijk standpunt, het gezag van het nieuwe laat gelden, en eerbied heeft voor zoovele uitspraken, waarin die heer zelf zich beroept op hetgeen van hem *geschreven* werd. Maar welke zijn nu de *merkteekenen*, waaraan zulke profetiën onderkend kunnen worden? Deze zijn van verschillenden aard. Reeds uit den *inhoud* en den *toon* van sommige voorspellingen laat zich haar *Messiaansch* karakter opmaken. Elders weer laat zich daartoe besluiten op grond der *overeenkomst*, die er bestaat, tusschen enkele geschiedenissen des nieuwen met voorzeggingen des ouden Verbonds. De gewigtigste aanwijzing echter in deze zaak vinden wij in *het onderwijs, dat het nieuwe Verbond zelf ons aangaande de voorspellingen van het oude doet hooren*. Wordt ginds, hetzij door den Heer zelven, of door een zijner eerste getuigen, eene oud-testamentische uitspraak als Messiaansch aangehaald, dan vinden wij daarin een onbedriegelijk bewijs, dat zij ook werkelijk als eene voorspelling aangaande den Christus moet worden opgevat. Intusschen valt hierbij een belangrijk verschijnsel op te merken. Menige uitspraak des ouden Verbonds, namelijk, wordt in het nieuwe voorgesteld, als in Jezus vervuld, die, op zich zelve beschouwd, eene geheel andere verklaring schijnt te vorderen. Daaruit mag evenwel niet met velen worden afgeleid, dat de schrijvers des N.T.'s, door voorliefde voor eene *allegorische*

schriftverklaring geleid, in hunne opvatting der hier bedoelde plaatsen gedwaald hebben. Ook de Heer toch zou zich, in dat geval, aan dezelfde dwaling hebben schuldig gemaakt, iets dat onmogelijk kan worden toegegeven. ‘Waar toch de Heer de Schrift verklaart, daar voegt zijnen discipel onbepaald en eenvoudig geloof.’ Ook het Accommodatiestelsel, dat, in stede van verklaring, slechts aan eene *stichtelijke overbrenging* van plaatsen des ouden Verbonds in het nieuwe gedacht wil hebben, verdient in verreweg de meeste gevallen den bijval niet, die daaraan, sedert Semler's tijd, door heele en halve Rationalisten in Duitschland en ons vaderland geschonken is. Maar evenmin mogen wij tot de, sedert lang en te regt verlatene, theorie dier kerkvaders terugkeeren, die een dubbelen, een *lageren*, en een *hoogeren* of *dieperen*, zin aan de woorden der Schrift toekenden, en in verband daarmede stelden, dat ook de profetiën eene *geestelijke* beteekenis hadden, die zij, naar de *letter* opgevat, niet bezaten. De eenige weg, om tot eene opheffing van het bestaande bezwaar te geraken, schijnt in eene juiste opvatting van het woord *vervullen* gelegen te zijn. Dat woord heeft in het N.V. eene elastisch-ideale beteekenis. Het geeft geenszins altoos te kennen, dat eene uitspraak des ouden Verbonds *toen voor het eerst* vervulling heeft erlangd, maar dat in en door den Christus eerst ten volle *verwezenlijkt* is geworden, wat in vorige tijden, met het oog op geheel andere toestanden, geschreven werd. Deze vroegere toestanden droegen derhalve als het *beeld* en de *kiem* in zich van hetgeen in den Christus tot aanschouwing kwam. Zij waren daarvan *teekenen* of *zinnebeelden*, en wie in dit licht de aanhalingen der meeste profetiën des ouden in het nieuwe Verbond beschouwt, die heeft zich daarmede op het eenig ware, het dusgenaamde *typisch-symbolische* standpunt geplaatst. Men versta die bewering intusschen niet zóó, dat er geene eigenlijk gezegde *voorspellingen* van den persoon en het werk des Heeren in het oude Verbond zouden voorkomen. Het tegendeel is en blijft waar. Slechts houde men op, het Messiaansch karakter eener oud-testamentische plaats te betwisten, omdat zij reeds vóór den Messias hare gereede, schoon slechts voorloopige, toepassing vond. Hebben de Heer en zijne Apostelen haar zulk een karakter toegekend, wij vinden daarin alleen genoegzamen grond, om haar eene meer uitgestrekte beteekenis te geven, dan door eene betrek-

kelijk juiste, maar eenzijdig beperkte historische verklaring wordt aangewezen. Dit is nog te meer het geval, wanneer het blijkt, dat een Psalm- of Profeten-woord zestien, zeventien eeuwen aanéén als heenwijzing op den Christus verstaan, en eerst later, onder den invloed van een zich ontwikkelend ongeloof, in een flaauweren zin verklaard is geworden.

Wat voorts de *regelen* betreft, waarnaar de Messiaansche voorspellingen verklaard moeten worden, men wachte zich, *deels* tegen eene te *letterlijke* opvatting van uitspraken, die in het kleed van Oostersche poëzie zijn getooid; *deels*, en niet minder, tegen een eenzijdig *spiritualisme*, waardoor in de verklaring der profetiën zooveel onder de kategorie van beelden en vormen gebragt wordt, dat de *inhoud* schier verloren gaat. Wel is het moeijelijk, hier de grenzen af te bakenen. Intusschen mag men toch opmerken, dat men, *vooreerst*, tot eene *oneigenlijke* opvatting de toevlugt moet nemen, waar eene *letterlijke* den Profeet, hetzij met zich zelven of met een zijner medeprofeten, in onverzoenlijke weerspraak zou brengen, of wel, waar dit, ten *anderen*, in lijnregten strijd zou zijn óf met de letter, óf met den geest des nieuwen Verbonds. *Voorts*, dat onderscheid moet gemaakt worden tusschen de persoonlijkheid, het standpunt, de voorstellingswijze van verschillende Profeten, en *eindelijk*, dat, waar de Heer of zijne Apostelen eene *letterlijke* vervulling van nog onvervulde profetiën beloven, alle twijfel te dien aanzien noodzakelijk ophouden moet.

De hier in uittreksel medegedeelde beschouwingen, waaraan nog een betoog van de blijvende *belangrijkheid* der Messiaansche voorspellingen door v. Oosterzee wordt toegevoegd, maken ons met eene hoogst eigenaardige zijde van het hermeneutisch standpunt bekend, waaruit de vervaardiging van het voor ons liggend werk ondernomen is. Hetgeen daarbij in de eerste plaats onze aandacht vraagt, is het *beslissend gezag*, in de beoordeeling van het Messiaansch karakter van uitspraken des ouden Verbonds, aan de schriften van het *nieuwe* toegekend. Aan de *schriften*, zeg ik. Wel is waar, Dr. v. Oosterzee stelt daarvoor telkens *het getuigenis van den Heer en zijne Apostelen* in de plaats; doch met het oog op zoo menig historisch-kritisch vraagstuk, dat nog op beslissing wacht, zoo het niet reeds in eenen voor hem ongunstigen zin beslist is geworden, moeten wij die uitdrukking niet naauw-

keurig achten. Zelf wijst hij er bijv. ergens op, dat de meeste Messiaansche aanhalingen in het Evangelie van Mattheus en in den Brief aan de Hebreën voorkomen, juist in geschriften derhalve, wier apostolische afkomst, meer dan die van vele anderen, aan twijfel onderhevig is. Kunnen wij dan, op dergelijke verschijnselen ziende, het getuigenis *der Schrift* maar zoo onbepaald met dat van *den Heer en zijne Apostelen* identificeren? Doch het zij zoo! Iedere aanhaling in het nieuwe Verbond worde aan een der laatsten toegeschreven. Is daarmede nu echter ook werkelijk uitgemaakt, dat wij het Messiaansch karakter der aangehaalde plaats niet mogen in twijfel trekken? Van Oosterzee beroept er zich op, dat de Heer van zich zelven gezegd heeft: ‘Ik ben de Waarheid’, en dat hij aan de zijnen het onfeibaar onderrigt des heiligen Geestes heeft toegezegd (blz. 62). Moet dat woord van den Heer zóó worden verstaan, dat hij op ieder denkbaar gebied van kennis of wetenschap het *ware* van het *valsche* vermogt te onderscheiden, en is dat de zin der hier bedoelde belofte geweest, dat de zijnen, door het voor hen ontstoken licht, insgelijks boven het gevaar van dwaling op ieder denkbaar gebied van kennis of wetenschap zouden verheven worden, dan heeft de schrijver met zijne voorstelling gelijk; dan kunnen wij 't ook slechts goedkeuren, wanneer hij elders (blz. 54) verklaart: ‘liever zijne regels van schriftverklaring te willen herzien, wantrouwen, des noods (waarom *des noods?*) wijzigen, dan een oogenblik toe te geven, dat de Heer de Schrift niet zou hebben verstaan.’ Doch juist over de hier gestelde praemisse bestaat verschil. In mijn en veler anderer oog, bedoelt de verklaring van den Heer, dat Hij de Waarheid is op *godsdienstig* gebied: niets minder, maar ook niets meer; en evenzoo heeft ook de *belofte*, waarvan hier sprake is, alleen betrekking op de voorlichting, die den Apostelen op *godsdienstig* gebied van boven zou geschonken worden. Buiten dat gebied ligt echter eene reeks van zaken, in welke de Heer noch zich zelven, noch den zijnen, eenige autoriteit heeft toegekend, ligt, onder anderen ook, de wetenschap der schriftverklaring. Is het ons bij het onderzoek van de Schrift derhalve om waarheid te doen, wij behoeven noch behooren dan ook naar het gezag van Jezus of zijne Apostelen te vragen, maar alleen de regelen te volgen, die ons door den aard van dat onderzoek zelf worden voorgeschreven. Tot welk

eene uitkomst dit ons leiden zal, is iets, waaromtrent wij geheel onbekommerd kunnen zijn. Het gezag van den Heer loopt geen gevaar, juist omdat de Heer zelf zich op dit gebied geen gezag heeft toegekend. Hij is en blijft het Licht der wereld, al mogt het ook bij eene onpartijdige nasporing blijken, dat wij eene uitspraak des ouden Verbonds in anderen zin hebben op te vatten, dan hij daaraan heeft gehecht. Hij blijft in dat geval op dien titel geene mindere aanspraak behouden, dan waar het blijkt, dat hij in zoo menig ander vak van menschelijke kennis een vreemdeling was. Het is dan ook in de vaste overtuiging, dat hier geenerlei strijd tusschen gelooven en weten behoeft te bestaan, dat ik met allen nadruk tegen een beginsel meen te moeten opkomen, zoo als hier wordt uitgesproken; een beginsel, waardoor, met een beroep op den Heer, aan alle gezonde schriftverklaring de bodem ingeslagen, en aan den strijd over betwiste plaatsen een karakter gegeven wordt, dat alle verzoening van te voren even onmogelijk maakt, als tusschen geloof en ongeloof.

Welk een invloed datzelfde beginsel op des schrijvers keuze van het dusgenaamde typisch-symbolische standpunt gehad heeft, valt bij eenige opmerkzaamheid al spoedig in het oog. Dat standpunt, immers, moet het middel zijn, om plaatsen des ouden Verbonds, die niet Messiaansch zijn, op den Messias toepasselijk te maken, omdat de Heer of zijne Apostelen daarmede zijn voorgegaan. Hierdoor wordt intusschen, ik erken zulks gaarne, nog niets omtrent zijne waarde beslist. De typisch-symbolische schriftverklaring, gelijk die hier in toepassing wordt gebragt, kan de eenige ware zijn, ook al beoogen wij met de erkentenis daarvan niet hetzelfde doel, dat v. Oosterzee met hare aanbeveling zoekt te bereiken. Wij vragen daarom ook zoo onbevooroordeeld mogelijk: wat hebben wij van die schriftverklaring te denken? Welke is hare waarde? Welk haar regt? In de eerste plaats doe ik opmerken, dat uit de wijze van aanhaling eener uitspraak des ouden Verbonds nergens blijkt, of de Heer en zijne Apostelen haar als eene eigenlijke *voorzegging*, dan slechts *typisch-symbolisch* hebben opgevat, zoodat wij in de bepaling hiervan aan ons eigen oordeel zijn overgelaten. Wij zouden dan ook, met het oog op dit verschijnsel, niet zonder reden kunnen vragen, of het hier gehuldigde stelsel, hoezeer uitgedacht, om de eer

van den Heer en zijne Apostelen te redden, toch eigenlijk wel met hunne schriftbeschouwing strookt. Wat waarborgt ons, dat zij niet waarlijk eene voorspelling gezien hebben in hetgeen, bij het licht van een zuiver historisch onderzoek, hoogstens type of symbool blijkt geweest te zijn? Een aantal plaatsen, zegt gij, gedoogt zulk eene verklaring niet. Op uw standpunt, neen; maar ook niet op dat, waaruit de Schrift ten tijde van den Heer, en welligt, in navolging der schriftgeleerden zijns volks, door dezen zelven werd beschouwd? Vanwaar dan dat stereotype: ‘toen is vervuld geworden,’ of: ‘opdat vervuld zoude worden,’ zoo hier als ginds? Vanwaar, dat het beweerde verschil van opvatting geen kennelijken invloed heeft gehad op den vorm, waarin de schrijvers des N.T.s van uitspraken des ouden gebruik hebben gemaakt? Ik word in mijnen twijfel slechts versterkt, wanneer ik lees, hetgeen, ter bestrijding van het Accommodatiestelsel, omtrent dien vorm door u zelven wordt aangemerkt. Immers, gij urgeert, en niet zonder reden, de beteekenis van *opdat*, overal waar dit in het N.T. met het woord *vervullen* in verband wordt gebragt. Gij vraagt: ‘sints wanneer beteekent *opdat* niets meer dan *zoodat*, en is de aanwijzing van een opzettelijk *doel* slechts de aanduiding eener zeer merkwaardige, maar op dit standpunt bloot *toevallige* overeenkomst en uitkomst?’ Gij vraagt bij deze zelfde gelegenheid: ‘Valt alzoo’ (nml. bij vasthouding aan het Accommodatiestelsel) ‘de kracht van het bewijs voor de Goddelijkheid van het Evangelie, uit vervulde profetiën ontleend, niet geheel of grootendeels weg? Kan men wel voldoende verklaren, waarom Evangelisten en Apostelen zoo dikwijls op het Oude Verbond zich beroepen, als zijne voorspellingen toch *eigenlijk* geene wezenlijke betrekking *hebben* tot de zaken, waarmede zij in verband *gebragt* worden?’ (blz. 55 v.). Derhalve, het is eene *bedoelde* overeenkomst, die er bestaan heeft tusschen de omstandigheden van 's Heeren verschijning en den inhoud der schriftwoorden, waarop, bij de vermelding daarvan, in het N.T. wordt heengewezen. Vroegere feiten en toestanden waren niet alleen van dien aard, dat zij in het oog vallende punten ter vergelijking aanboden, maar zij hadden ook *wezenlijk betrekking* tot de zaken, die daardoor als afgeschaduwd worden voorgesteld: zij stonden daartoe in betrekking als *profetie* en *uitkomst*. Is dit echter zoo, dan verwondert het ons ook te

minder, dat de schrijvers van het N.T. bij hunne aanhalingen uit het oude het boven bedoelde onderscheid niet hebben gemaakt. Dat onderscheid, immers, berustte voor hen op iets geheel denkbeeldigs. *Vervulde profetiën* zagen zij zoo hier als ginds. Het eenige verschil bestond hierin, dat de eigenlijke voorspellingen in *woorden* gegeven waren, terwijl het daarentegen van Godswege beschikte *feiten* waren, waardoor de toekomst symbolisch-typisch was afgemaald. Doch zoo ontstaat dan ook verder de vraag, of en in hoeverre het hier beschreven standpunt van schriftverklaring op huldiging aanspraak heeft. Om mijne meening dienaangaande zoo kort mogelijk te zeggen, betuig ik het daarvoor te houden, dat wij de schrijvers des N.T.'s al ligt te ver kunnen volgen in hunne sterk sprekende, schoon tevens zeer verklaarbare zucht, om verband te brengen, als tusschen profetie en uitkomst, tusschen feiten der oude bedeeling en omstandigheden, die tot de verschijning van den Christus betrekking hebben. Met Dr. van Oosterzee, en op de door hem (blz. 61 v.) ontwikkelde gronden, ben ik van gevoelen, dat aan de oude bedeeling, zoowel in het algemeen beschouwd, als met het oog op vele der daartoe behoorende geschiedkundige bijzonderheden, een typischsymbolisch karakter moet worden toegekend. Doch ik beweer tevens, dat vele zaken in het N.T. daartoe gebragt worden, waarvan het oude symbool noch type bevat, al wordt voor eene beweerde *uitkomst* ook eene profetische *aanwijzing* aan den inhoud der schriften ontleend, en dat het reeds om die reden alleen gevaarlijk is, den door van Oosterzee gevolgden hermeneutischen regel van het absolute schriftgezag ook bij deze materie toe te passen. Denken wij slechts aan aanhalingen, gelijk bijv. Matth. 2:15, 17 v. en zoo menigvuldig elders voorkomen. Vinden wij in de vroegere vervulling der dáár bedoelde profetische uitspraken iets, waardoor eene typisch-symbolische opvatting geregtvaardigd wordt? Droeg die vervulling werkelijk het beeld en de kiem in zich van hetgeen later in den Christus tot aanschouwing zou komen? Niets minder dan dat. Zelfs de gelijkvormigheid, die hier bestond, was ver gezocht, en bestond eigenlijk alleen slechts in woorden en klanken. Maar zeker wees hier het *vroegere* niet profetisch op het *latere* heen, evenmin voorzeker als dat *latere*, volgens de wet eener innerlijke ontwikkeling, op het *vroegere*

terugwees. Werkelijk bestond hier dus hoegenaamd geene wezenlijke betrekking tusschen beiden. En toch zien wij, dat ook hier een zeer bepaald verband als tusschen profetie en uitkomst wordt aangenomen. Maar waarom dan nog angstvallig gezocht naar gronden ter regtvaardiging van het gebruik, dat van zoo vele andere gedeelten des ouden Verbonds door de schrijvers van het nieuwe gemaakt wordt? Zeker, ik bewonder de scherpzinnigheid, waarvan de arbeid van v. Oosterzee in dit opzigt getuigenis geeft. Ik meen er mij tevens in zekeren zin over te mogen verheugen, dat hij, door eene redelijke zucht tot matiging bestuurd, liever aan de typisch-symbolische opvatting zulk eene ruime plaats heeft willen geven, dan consequent zijn met hen, die, van hetzelfde onbepaald en onvoorwaardelijk schriftgeloof uitgaande, in elke aanhaling uit het oude Verbond eene Messiaansche voorspelling in eigenlijken zin meenen te zien. Evenwel, ik geloof, dat aan het door hem ingenomen standpunt, naarmate het wankelbaarder is, ook grootere bezwaren verbonden zijn. Van eenige aan David toegekende Psalmen, bepaaldelijk van Ps. 69 sprekende (blz. 171), erkent hij, bij v., dat zij geene eigenlijk gezegde *voorspellingen* aangaande den vernederden en verhoogden Verlosser behelzen, maar voegt er bij, dat David, ‘zijn volle hart uitstortende, toch daarbij, *onder hooger leiding*, in dier voege zich uitdrukt, dat alles, wat hij van zich zelven naar waarheid getuigt, in veel hooger mate kon gelden van Dien, die na hem zou komen.’ Welk eene onhistorische, psychologisch onmogelijke, innerlijk strijdige voorstelling, die wij alzoo verkrijgen! Neen, zeggen wij dan liever met sommigen, dat David, dien Psalm, of die Psalmen, dichtende, eenvoudig zulke woorden gebezigd heeft, als hem door den Geest werden ingegeven, en daarmede onbewust een toen nog idealen, doch sedert in Christus verwezenlijkten toestand geschilderd heeft. Wordt Israëls koninklijke harpzanger op die wijze tot een *lijdelijk werktuig* van hem onbekende bedoelingen vernederd, hier daarentegen verandert hij in een ijdel *schaduwbeeld*. Hij leeft, doch slechts in schijn. Hij leeft, tot in bijzonderheden, slechts het leven van een ander. Hij voelt, en schijnt zijn volle hart somwijlen zelfs uit te storten; doch de gewaarwordingen, die hij ontboezemt, drukken onder hoogere leiding slechts uit, hetgeen omgaat in het gemoed van Eenen, die na hem zal komen. Past die voor-

stelling toe op de geheele geschiedenis des ouden Verbonds, en gij zult haar, als door een tooverslag, in een mechanisch proces, een bedriegelijk goochelspel van menschelijke handelingen en hartstogten veranderd hebben. Gij zult u op een tooneel zien verplaatst, waar redelijke wezens de rol schijnen te vervullen, die hun door hunne individualiteit wordt aangewezen; doch werkelijk wordt elke hunner bewegingen door kunstig verborgen draden op zulk eene wijze geleid, dat hunne persoonlijkheid grootendeels, zoo niet geheel, verloren gaat.

Ten slotte nog een enkel woord omtrent de *regelen*, die, volgens v. Oosterzee, bij de verklaring der profetiën in acht behooren genomen te worden. Wij hoorden hem in het algemeen zoowel tegen eene te letterlijke, als tegen eene al te spiritualistische opvatting waarschuwen. Volkomen juist; doch waar staan hier de grenzen? Van Oosterzee erkent zelf, dat deze niet naauwkeurig te trekken zijn, doch geeft met dat al eenige aanwijzingen, waarnaar hij gemeend heeft zich te moeten rigten. Dat ik mij ook daarmede slechts gedeeltelijk kan vereenigen, vloeit eigenlijk uit niets anders voort, dan uit ons verschil van zienswijze omtrent den omvang, die aan het schriftgezag moet worden toegekend. Mijn geachte vriend keurt, wel is waar, eene al te letterlijke, den aard der poëtische beeldspraak miskennende, opvatting niet goed; doch hij meent toch het dusgenaamde spiritualisme, d.i. de *zucht tot vergeestelijken*, nog veel ernstiger te moeten bestrijden. ‘Wat regt heeft men’ - zoo hooren wij hem vragen blz. 66 - ‘om zeer bestemde uitzigten, door de Profeten geopend, tot iets zeer algemeens en onbestemds te beperken?’ Dat regt heeft men inderdaad niet, wanneer men staat op den bodem van het onbepaald en onvoorwaardelijk schriftgeloof, en dus van de vooronderstelling uitgaat, dat wij al hetgeen door de Profeten immer gesproken of geschreven werd, als Godspraak hebben te eerbiedigen. Op dat standpunt geplaatst, kan noch mag men aannemen, dat eene profetie hetzij onvervuld zou kunnen blijven, of althans op eene wijze vervuld worden, waarbij slechts haar algemeene geest en strekking behouden bleef. Van datzelfde standpunt uitgaande, moet men er dan ook wel toe komen, een zeker, hetzij dan strenger of meer gematigd, chiliasme te huldigen, en van de toekomst nog altoos meer dan ééne zinnelijke verwachting te koesteren, op wier verwezenijking

Israëls Profeten een zeer *bestemd* uitzigt geopend hebben. Doch ziet hier juist het verschil. Dat standpunt is het mijne niet, en ik vind mij daarom ook niet verpligt, mijne voorstelling van de toekomst tot in bijzonderheden te regelen naar het zinnelijk gekleurde beeld, dat de Profeten ons daarvan hebben opgehangen. Is het eene *onmogelijkheid*, dat hunne voorspellingen van deze zijde verwezenlijkt worden? Ik beweer zulks niet, omdat ik niet geloof, dat ons het oordeel over mogelijkheid of onmogelijkheid in dergelijke zaken competeert. Zelfs den meerderen of minderen graad van *waarschijnlijkheid* der ons voorgespiegelde uitkomst meen ik aan zijne plaats te moeten laten, ofschoon ik voor mij, gedachtig aan het Paulinische: *οὐ πρῶτον τὸ πνευματικόν, ἀλλὰ τὸ ψυχικόν, ἔπειτα τὸ πνευματικόν* (1 Kor. 15:46), gaarne erken, Schubert's poëtische phrase: ‘Die Leiblichkeit das End' von Gottes Wegen,’ niet dan onder een zeer sterk voorbehoud te kunnen onderschrijven, en in elk geval van oordeel ben, dat de hier bedoelde *verligchamelijking* van Gods gedachten nog in geenen deele tot regtvaardiging van verwachtingen strekt, waarin het *aardsche* en *zinnelijke*, d.i. het *beperkte* en *tijdelijke* eene hoofdrol speelt. Daarentegen is het mijne vaste overtuiging, dat wij ons geheel niet meer tot Israëls Profeten behooren te wenden om oplossing der raadselen, die de toekomst in haren schoot verborgen houdt. Zij hebben, mijns inziens, den raad Gods *in* hunnen tijd, en *overeenkomstig met de eischen* van dezen, gediend, door de Messiaansche periode aan te kondigen en voor te bereiden. Het aanbreken dier periode was de *vervulling* hunner profetiën. Wel heeft die vervulling niet in alle bijzonderheden aan hunne verwachting beantwoord; doch dit was alleen daaraan toe te schrijven, dat zij, tegenover de vóór hen liggende toekomst geplaatst, den invloed niet konden, ook niet zochten te weren, dien tijdsbegrippen op hunne zienswijze oefenden. Van daar, om slechts iets te noemen, dat zij het Messiaansche heil bepaaldelijk verbonden rekenden aan het voordurende volksbestaan hunner natie, en 't zich niet anders hebben kunnen voorstellen, dan dat Jeruzalem, de stad, waar God zijne woning hier op aarde had opgeslagen, ook bestemd was, het brand- en middelpunt van dat nieuwe verbond te zijn, dat tusschen God en de menschen zou worden opgerigt. Zullen wij nu evenwel, en in weerwil hiervan, de profetische schriften als door God bestemde orakelrollen

beschouwen, om ons nog altoos, en tot het laatst toe, de geheimen der toekomst te spellen? Zullen wij nog immer op het daardoor ontstoken licht afgaan, als verkeerden wij nog altoos in *duisternis*, en als ware de *morgenster* niet sinds lang voor onze harten opgegaan (2 Petr. 1:19)? Zullen wij ons, als christelijke schriftuitleggers, niet veeleer geregtigd, ja verpligt achten, de blijvende waarheid der oud-testamentische profetiën te toetsen aan hetgeen het nieuwe Verbond ons als de door God gewilde vervulling daarvan heeft leeren kennen? Men ziet het duidelijk: alles hangt hier af van het door ons gehuldigde schriftbeginsel. Van Ezechiël's profetie omtrent den nieuwen tempel gewagende, schrijft v. Oosterzee (blz. 371): ‘Dit staat vast, tot nog toe is deze profetie niet vervuld. *Of* zij dan nog vervuld zal worden, kan het geloof niet betwijfelen,’ enz. Zoo kon en moest hij schrijven, omdat hij geen ander geloof erkent, dan een onbepaald en onvoorwaardelijk schriftgeloof. Wat mij daarentegen betreft, ik voel mij, ook bij den diepsten eerbied voor de Schrift, volstrekt niet belemmerd in de erkentenis, dat er ook onvervulde profetiën in het oude Verbond kunnen zijn, en zal mij in elk geval wel wachten voor de, in mijn oog en van mijn standpunt door niets geregtvaardigde stelling, dat eene profetie, omdat zij niet vervuld werd, eenmaal nog met zekerheid vervuld staat te worden. Terwijl ik mij als Christen verheug in het volle genot van den dag, welks aanbreken door de Profeten wel is *voorspeld*, doch dien zij *gezien* noch *beleefd* hebben, verlang ik zelfs door hen niet in bijzonderheden te worden voorgelicht omtrent het heil, dat aan dien dag verbonden is. Ik weet, in wien ik geloofd heb. Ik weet, dat alles vervuld zal worden, hetgeen de Heer heeft beloofd of aangekondigd. Doch wat de Profeten aangaat, ik weet ook, dat zij slechts hebben kunnen stamelen van een heil, 't welk hunne stoutste voorstelling eindeloos zou te boven gaan, en dat juist om die reden, gelijk de Heer heeft gezegd, de minste in het koningrijk der hemelen grooter is dan één van hen. En omdat ik in die vaste overtuiging sta, daarom spreekt het voorts van zelf, dat ik ook met de overige regelen, bij de verklaring der profetiën door v. Oosterzee gevolgd, slechts gedeeltelijk kan instemmen. Terwijl ik de twee laatsten aanneem, moet ik de daaraan voorafgaanden, integendeel, bepaald verwerpen. Wanneer een naauwkeurig onderzoek mij

leert, dat eene *eigenlijke* opvatting een Profeet met zich zelven of met één zijner medeprofeten in strijd brengt, of dat eene profetische uitspraak daardoor onvereenigbaar wordt, hetzij met de letter of den geest des nieuwen Verbonds, - dan zal ik hieruit nog welligt geene aanleiding ontleenen, om van *dwaling* te gewagen; want het zou misschien kunnen zijn, dat ik zelf mij aan *misverstand* schuldig had gemaakt. Doch ik zal mij voor 't minst niet verpligt rekenen, in elke dier omstandigheden tot eene *oneigenlijke* opvatting de toevlugt te nemen. Zulk eene verpligting immers berust alleen op de vooronderstelling, dat al de uitspraken der oude Profeten, als zoo vele Godspraken, aanspraak hebben op onvoorwaardelijk en blijvend gezag, en als zoodanig met de uitspraken van den Heer zelven nog steeds op dezelfde lijn behooren gesteld te worden. Voor wie echter ook de *menschelijke* zijde der profetische schriften erkent, en de roeping der Profeten zelve als eene *tijdelijke* beschouwt, houdt de hier gebezigde grond geheel op te bestaan. Waarom zou hij dan nog tot verklaringen de toevlugt nemen, die uit den aard der zaak slechts subjectief kunnen zijn, en waarbij men zoo ligt gevaar loopt, eenen schrijver iets te laten zeggen, dat hij niet heeft bedoeld? Neen, een geheel andere weg is het, dien hij zich door *zijne* hoogschatting der Schrift ziet afgebakend. Die Schrift te laten spreken *in* en *naar* het licht van haren tijd, zietdaar wat hij zoekt. Zich door het geloof in Christus van het bezit der waarheid bewust, raadpleegt hij de Godsmannen van den ouden dag, om, met behulp van het door hen geopende vergezigt, zijne kennis van die waarheid te verhelderen, doch zonder daarbij uit het oog te verliezen, dat de toekomst nog omneveld voor hen lag, en dat de voorstellingen, die zij zich daarvan maakten, dus uit den aard der zaak slechts eene betrekkelijke juistheid en volledigheid konden hebben. Het is, het kan dus ook zijn streven niet zijn, de volkomene *feilloosheid* van elk hunner uitspraken te handhaven, maar alleen den inhoud daarvan zuiver te doen kennen, en bij het licht, dat in Christus voor de wereld is opgegaan, het onveranderlijk ware en blijvende daarin aan te wijzen. Hoe meer hem dit gelukt, des te nader zal hij zich voelen aan het ideaal, dat hij zich van den echten schriftverklaarder heeft gemaakt. Hij zal zich bewust mogen zijn, dat hij, door de schrift niet naar een vooruit op-

gevat dogmatisch begrip te fatsoeneren, haar gezag werkelijk binnen de daaraan gestelde grenzen geëerbiedigd heeft; en waar het hem blijkt, dat zelfs de meest verlichte Godsgezanten nog gedeeltelijk in den donker omgetast, en dientengevolge in hunne verwachting gefaald hebben, daar zal hij zich te meer gestemd voelen tot dankzegging aan Hem, die eene heilsordening heeft daargesteld, waarvan de gedachte zelfs in geen menschelijk hart was opgeklommen.

Het wordt tijd, dat ik de pen nederleg. Vele, zeer vele waren de bedenkingen, die ik tegen het voor mij liggend werk had aan te voeren, en, zoo ik in bijzonderheden wilde treden, het zou mij geene moeite kosten, ze nog met een groot aantal te vermeerderen. Ik zou intusschen meenen onregtvaardig geweest te zijn, voegde ik hier ook niet de verklaring bij, dat, zoo 't ons vergund ware, dat werk nog van meer nabij te beschouwen, het ons ook in bijzonderheden rijk zou blijken te zijn aan schoonheden van den eersten rang. Daarop ziende, doet het mij dan ook te meer leed, dat mijne beoordeeling niet anders heeft kunnen uitvallen. Men wijte 't aan het verschil van standpunt, dat tusschen Dr. v. Oosterzee en mij ten dezen bestaat.

τέττιξ μεν τέττιγι φίλος, μύρμηκι δὲ μύρμηξ.

Welk standpunt overigens te verkiezen zij, laat ik aan anderen ter beslissing over. Wie de beginselen der Christologie huldigt, verblijde zich - hij heeft er reden toe - over de verschijning van een geschrift, waarin die beginselen met onbetwistbaar talent op de verklaring des geheelen O.T.'s worden toegepast, en dat, wat vorm en voordragt betreft, den naam des schrijvers op nieuw de grootste eere doet. Wie een tegenovergesteld gevoelen is toegedaan, zal met mij erkennen, dat juist in de verdiensten van dat geschrift eene drangreden te meer gelegen is, om tegen den geest en de strekking daarvan op te komen. Het is dan ook vooral uit dit oogpunt, dat ik mijne taak heb beschouwd en afgewerkt. Moge de volbrenging van deze, hoe gebrekkig op zich zelf, slechts niet te ver beneden het doel gebleven zijn, dat ik mij zag voorgesteld! Hoezeer ik toch de moeite niet

ontveins, die het mij heeft gekost, om tegen eenen man, dien ik, om veelzijdige gaven van geest en hart, beide hoogachting en vriendschap toedraag, dus openlijk in het strijdperk te treden, de waarheid is mij toch te dierbaar, dan dat ik hare handhaving niet boven alles wenschen zou. Heeft deze derhalve bij de gevoerde discussie slechts iets gewonnen, ik bekommer mij dan ook om het overige niet, terwijl ik mij in dit opzigt althans van de volkomene sympathie van eenen schrijver verzekerd mag houden, die aan het hoofd van zijnen arbeid dat woord van Paulus heeft geplaatst: Wij vermogen niets tegen de waarheid, maar voor de waarheid.

D. HARTING.

Een bespiegelend empirist.

Dr. A. Pierson, Bespiegeling, gezag en ervaring. Eene wijsgeerige, geschiedkundige proeve. 1855.

Wie eenmaal van den boom der kennis heeft genoten, kan niet meer terug naar het paradijs der gelukkige onwetendheid. De mensch, die eenmaal begonnen is zelfstandig te denken, blijft voor het vervolg zijner dagen tot denken veroordeeld. Wie eenmaal is aangevangen met het vrije, wijsgeerige onderzoek, bevindt zich op eene gevaarlijke helling, en onzigtbaar zijn beide, top en voet van den berg dien hij te beklimmen heeft. Gelukkig wie voor uitglijden zich weet te behoeden op den glibberigen weg; met moed en volharding kan hij stijgende blijven, ook al glipt hem soms de voet. Maar de meesten volgen alras de dalende beweging, en, na een oogenblik te vergeefs tegen hunne eigene zwaarte geworsteld te hebben, snellen ze naar omlaag, naar den afgrond van de twijfelzucht. Soms grijpt hen dan eene forsche hand te midden van hunne vaart, om veilig hen neêr te leggen in de armen van het niet meer denkend geloof. Zij wanen zich gered, zij verbeelden zich eene rots tot zetel te hebben gevonden. Helaas! de steen, waarop ze zijn gezeten, brokkelt af, en weggegleden eer zij 't vermoeden, staan zij nog nogmaals op de helling, om òf den moeitevollen, nu dubbel bezwaarlijken togt naar boven te hervatten, òf zoo de moed, als gewoonlijk, hun ontbreekt, zich over te geven aan hun lot en dieper en dieper steeds neêr te dalen.

Alles heeft Faust onderzocht, en hij weet, niets te weten. Hij heeft zich Gode gelijk gewaand; maar de wereldgeest is hem verschenen, en hij heeft zich als de aardworm gevoeld, dien de voet des wandelaars vertreedt. Wanhoop maakt zich van hem meester; de oude, voorvaderlijke feestbokaal is spoedig gevuld, niet met fonkelenden wijn, maar met doodelijk vergif - -, daar klinken kerkklokstoonen en koorgezang, en de giftbeker wordt ter zijde gezet. Toch heeft hij zich bedrogen, de arme, toen hij den hoopvollen bijk naar die torenspits wierp, die hij daar in de verte ontwaarde. Wel vernam hij de boodschap, maar hem ontbreekt het geloof. Dat geloof, het kinderlijk geloof, is verloren voor altijd. Laat Faust, laat de denkende, onderzoekende wijsgeer als berouwhebbend zondaar terugkeeren tot den schoot der alleenzaligmakende Kerk, eenmaal komt toch de tijd, waarin nogmaals de vreeselijke vervloeking zijnen mond ontglipt, de vloek over de liefde, over de hoop, over het geloof, de vloek vóór alles over het geduld. Wel wordt dan nog klagend en vermanend en voor 't laatst tot een nieuw en beter leven wekkend, het gefluister vernomen van het onzigtbaar, geheimzinnig geestenkoor - -

Weh! weh!
Du hast sie zerstört
Die schöne Welt,
Mit mächtiger Faust;
Sie stürtzt, sie zerfällt!
Ein Halbgott hat sie zerschlagen!
Wir tragen
Die Trümmern ins Nichts hinüber,
Und klagen
Ueber die verlorne Schöne.
Mächtiger
Der Erdensöhne,
Prächtiger
Baue sie wieder,
In deinem Busen bauc sic auf!
Neuen Lebenslauf
Beginne,
Mit hellem Sinne,
Und neue Lieder
Tönen darauf!

Maar die stemmen zijn zwak, en de woorden dubbelzinnig, en de wereldwijsheid is met hare valsche uitlegging bij de hand. - Dat zijn de mijnen, - zegt de verraderlijke Mephisto, - hoor, hoe ze wijselijk u een lustig en vrolijk leven raden! - En Faust hoort de geesten, maar hij verstaat ze niet; en ook al begreep hij den raad, hij heeft den lust en de kracht niet meer om hem op te volgen. - Het nieuwe leven vangt aan; maar geen wedergeboren, geen vrij en zelfstandig zedelijk leven, helaas! zoo als de geesten het gewild hadden; geen leven in die nieuwe, zedelijke wereld, veel schooner en prachtiger dan de verlorene, door eigen geestkracht in eigen boezem opgebouwd; maar het leven in de wereld der zinnen en der dagelijksche ervaring, de valsche toepassing van den in anderen zin toch ware leer:

> Grau, theurer Freund ist alle Theorie,
> Und grün des Lebens goldner Baum - -.

Dat, gelooven wij, zal wel altijd het trouwe beeld van den wijsgeer zijn, die eenmaal begint te twijfelen aan de wijsbegeerte. Terug naar de empirie, dagelijksche levenswijsheid en zingenot, - ziedaar de eindpaal van het zoeken en streven der meesten. Niet allen, wij weten het, gaan zoo ver. Zwakke en bekrompen geesten vinden, na een oogenblik met wijsbegeerte zich te hebben afgegeven, de oude bevrediging in het autoriteitsgeloof spoedig genoeg terug; maar het valt dan ook te betwijfelen of zij ooit wijsgeerig hebben gedacht, en of ze meer hebben gedaan dan eenige schriften over wijsgeerige stelsels door te bladeren. De meesten, die ooit in waarheid zelf hebben nagedacht, mogen, onvoldaan over de wijsbegeerte, een oogenblik nog de proef nemen met hun vroeger onvoorwaardelijk geloof, zij werpen het alras weder over boord, en ontvlugten beide, zelfstandige vrijheid en gezag, om voortaan wijsheid en geluk alleen in de wereld der ervaring te zoeken, in de wereld der rijke, veelvuldige, nooit bedriegelijke ervaring. Gelukkig dan wie, zij het ook onbewust, toch een weinig wijsbegeerte nog overhoudt!

Maar het beeld, dat we zoo even ons voor den geest riepen, is meer nog dan de schets van den enkelen, verkeerd en vruchteloos onderzoekenden mensch. Het is een

trouw afbeeldsel tevens van de geschiedenis der wijsbegeerte zelve. Heeft de onsterfelijke dichter, van een profetischen geest bezield, ons in zinnebeeldige vormen de lotgevallen en het einde eener wijsbegeerte verhaald, die in zijnen tijd nog naauwlijks tot ontwikkeling was gekomen, of heeft zijne verwonderlijk schoone fictie juist daarom zooveel overeenkomst met de later gevolgde treurige werkelijkheid, omdat de ‘Faust’ inderdaad niets minder dan het groote, eindelooze drama vn het menschelijk denken en onderzoeken vertegenwoordigt, dat weder op zijne beurt, met zijn gedurig vallen en opstaan, voorwaartsdringen en terugwijken, het symbool van de gansche geschiedenis der menschheid genoemd mag worden? Hoe het zij, de bedroevende en beschamende geschiedenis der hedendaagsche wijsbegeerte is niets anders dan het treurig levensverhaal van den filosoferenden doctor der tragedie; al de elementen van dezen vinden we in gene terug: - nadenken, onderzoek, waan, hooge vlugt, vernedering, wanhoop, kortstondige terugkeer naar den tijd der herinnering, twijfel aan alles, empirie, materialisme. De wijsbegeerte heeft een tijdlang inderdaad redelijk en verstandig naar de waarheid gezocht; zij heeft al spoedig, het zoeken moede, zich ingebeeld ze gevonden te hebben; zij is hoovaardig geworden en heeft zich de gelijke der goddelijke wijsheid zelve geacht; maar zij is vernederd en heeft hare zwakheid gevoeld, hare onmagt erkend. Toen is het autoriteitsgeloof weder opgestaan en heeft zich gehaast, hier onder de hoede der alleenzaligmakende moederkerk, daar in den vorm van regtzinnigheid en piëtisme, de verlatene plaats der wijsbegeerte weder in te nemen. Die geloofsrigtingen heerschen nog en met buitengemeene kracht. En de wijsbegeerte, schoon ze hare regten niet heeft laten varen, heeft echter toegestemd, dat zij alleen, dat zij als wetenschap der ideën geen beteekenis en geen waarde meer voor de thans levende geslachten bezit: hare vroegere afdwalingen liggen nog te versch in het geheugen en benemen haar zelve den moed. Zal zij nu, door eigen dwaasheid geleerd, een nieuw leven aanvangen en de vernielde en verstoorde wereld, waarin zij te voren zich vermeidde, vaarwel zeggend, eene nieuwe en schoonere in eigen boezem weder op gaan bouwen? Zal zij een nieuw en wedergeboren leven aanvangen en den afgebroken arbeid weder opvatten daar waar hij het eerst

bedorven werd? Maar daartoe heeft ze kracht noch lust. Ja, een nieuwen levensloop zal zij beginnen, maar geen nieuwe liederen zullen weêrgalmen bij haar herboren bestaan; alleen de doodsklok zal worden gehoord, die haar ten grave begeleidt. De wijsbegeerte herleeft, maar te midden van de wereld der zinnen; zij gaat hulp vragen aan de ervaring; zij wordt zelve weder ervaring, empirische wetenschap, die niets weet buiten hetgeen de empirie haar geleerd heeft. Nog een korte tijd, nog één enkele stap, en de wijsbegeerte is niet meer; de ervaring heeft haar bewezen, dat zij geen regt heeft te zijn; de ervaring heeft haar bewezen, dat zij een voortbrengsel is van het waarnemend, onderscheidend, vergelijkend en weder zamenvoegend verstand, en dat verstand zelf een afscheidsel van de hersenen in den schedel. De wijsbegeerte, wetenschap van den geest, heeft met den geest zelven opgehouden voor den denkenden, onderzoekenden mensch te bestaan. De weg langs de helling is afgelegd, maar naar beneden; wij staan nu op vasten grond, maar op den bodem van het niets. Laat ons nu leven en vrolijk zijn! - ‘Grau, theurer Freund,’ - en zoo vervolgens. Of wij nu voldoening hebben gevonden voor onze behoeften van verstand en gemoed?

Deze waren in 't algemeen de gedachten, die zich aan ons opdrongen toen wij kennis maakten met de wijsgeerige, geschiedkundige proeve van den Heer Pierson. Niet dat wij in hem reeds den vertegenwoordiger der boven omschreven rigting meenden te zien; niet dat wij in zijn geschrift de wijsbegeerte tot die laagte zagen afgedaald, tot welke zij bij velen in den tegenwoordigen tijd is gezonken; wij zouden eer zelfs geneigd zijn, het tegendeel te stellen en den schrijver, indien wij alleen zijne bedoeling in aanmerking wilden nemen, als verdediger der vrije en zelfstandige wetenschap te begroeten. Maar wanneer wij een oogenblik afzien van die bedoeling, en meer bepaald onze aandacht vestigen op de wezenlijke strekking van zijn boek, zoolang hij in ernst trouw wil blijven aan zijn beginsel, dan mogen wij ons niet ontveinzen, dat de weg, dien hij is ingeslagen, onvermijdelijk tot de voorschreven uitkomst leidt. Behoorlijk uitgewerkt en goed volgehouden, voert zijne leer

tot geen ander resultaat dan tot de ontkenning van alle mogelijke wijsbegeerte. Het wijsgeerig onderzoek, naar zijne methode aangevangen en voortgezet, eindigt met het materialisme; blijft het, zulk eene uitkomst schuwend, halverwege staan, - gelijk het bij hem ook werkelijk doet, sinds het telkenmale van methode verwisselt en van de empirische tot de speculatieve overgaat, - dan wordt het iets halfslachtigs, iets tegenstrijdigs, iets onmogelijks, een bespiegelend empirisme of eene empirische bespiegeling, en houdt daarmede dan ook geheel op wijsgeerig onderzoek te zijn, om te veranderen in eene soort van praktische levenskunst, die den naam van wetenschap niet meer verdient.

Wij wenschen in eene nadere beschouwing van het werk, dat ons hier ter beoordeeling wordt aangeboden, deze onze meening eenigzins te ontwikkelen. Wij zouden ongaarne het in vele opzigten zeer verdienstelijke geschrift van den Heer Pierson geheel onopgemerkt laten voorbijgaan; maar bovendien komt het ons geenszins overbodig voor, dat werk hier een weinig nader te bespreken, omdat de methode, die de geachte schrijver bij de beoefening der wijsbegeerte wenscht gevolgd te zien, tegenwoordig op nieuw hare warme voorstanders vindt; en, naar ons oordeel, welligt geene valt uit te denken, minder geschikt om het wijsgeerig onderzoek te bevorderen dan juist deze. Die uitspraak klinkt hard; maar wij hopen straks het bewijs te leveren, dat wij ze althans niet ligtvaardig hebben daar neêr geschreven; in elk geval vertrouwen wij, dat de Heer Pierson zelf zich wel overtuigd zal willen houden, dat alleen ijver voor eene wetenschap, die hem niet minder dan ons ter harte gaat, ons bewoog, waar wij van hem verschillen, onverbloemd ons gevoelen uit te spreken; terwijl het van den anderen kant ons niet dan aangenaam kan zijn, eene welverdiende hulde aan het vele voortreffelijke te mogen brengen, dat wij in zijn geschrift hebben opgemerkt. Eene openhartige en eerlijke bestrijding, bij erkenning van het waarlijk goede, is een schrijver, die zich zelven acht, steeds meer welkom dan eene algemeene, ongegronde lofspraak, hier en daar met eenige nietsbeduidende aanmerkingen vermengd. Ook voert ons welligt het einde van ons onderzoek nog tot het besluit, dat wij niet zoo ver van den schrijver verwijderd staan, als de aanvang welligt vermoeden liet; zeker is het, dat wij, schoon de wijze afkeurend, op welke hij

meent de waarheid te moeten zoeken, omdat zij, naar onze meening, op die wijze niet te vinden is, echter over 't algemeen geene andere resultaten verlangen dan die, welke hij langs zijnen weg meent gevonden te hebben.

Wij beginnen, als billijk, met een verslag van zijnen arbeid; wij zullen vervolgens gelegenheid vinden om hem en onzen lezers onze bescheidene opmerkingen daarover mede te deelen.

Het menschelijk denken, willen en handelen, - meent de S., - heeft in den loop der geschiedenis, op het gebied van wetenschap, kunst, zedelijkheid en godsdienst, zich hoofdzakelijk in drie rigtingen geopenbaard. De eerste is die, waarbij de mensch geheel willekeurig uitgaat van zich zelven, en uit zich zelven de gansche zedelijke en geestelijke wereld tracht op te bouwen; die rigting baart niets dan onzekerheid, onveiligheid, twijfel. De tweede zoekt maatregelen daartegen, en meent ze gevonden te hebben in het uitwendig overheerschend gezag; maar de veiligheid wordt op die wijze niet verkregen dan ten koste van 's menschen vrijheid en zelfstandigheid. Stelt dus de eerste rigting, die der willekeur, de wereld en al wat buiten den mensch is in twijfel, die van den dwang voert hem tot twijfel aan zich zelven. Maar tusschen beide uitersten ligt een gelukkige middenweg, die dwang en willekeur vermijdt, den mensch zijne vrijheid en zelfstandigheid laat, zonder hem te veroorloven losbandig te worden, en hem de eenig mogelijke en voor het eindig wezen bereikbare zekerheid verschaft. Deze derde rigting is de methode der ervaring, - de empirie. Wij gaan met den S. de geschiedenis der drieërlei rigting op vierderlei gebied, gelijk hij ze ons voorstelt, kortelijk na.

Het beginsel der eerstgenoemde rigting, dat der ‘individuele willekeur,’ waardoor de mensch, zich onafhankelijk stellend tegenover de wereld der ervaring, alles aan zich zelven en aan zijn eigen denken onderwerpt, wordt, volgens den S., op het gebied der wetenschap, met name op dat der wijsbegeerte, vertegenwoordigd door de zoogenaamde speculatieve filosofie, in verschillende stelsels der oudheid

en der middeleeuwen, maar het duidelijkst nog in de leer van Fichte, van Schelling en van Hegel. Fichte ontkende zonder omwegen de werkelijkheid van de wereld der ervaring, besloot alleen als waarheid aan te nemen, wat zijn eigen denken als zoodanig erkennen zou, en stelde op die wijze zijn eigen ik tot hoogsten regter over waarheid en onwaarheid aan. Hij begon met de werkelijkheid te loochenen van al wat buiten hem was, om vervolgens door eigen denken eene nieuwe wereld zaam te stellen, - eene wereld der fantasie. Wel beweerde hij, dat met logische noodzakelijkheid eene zoodanige wereld werd ‘gepostuleerd,’ maar die noodzakelijkheid was toch geene andere dan zijne eigene; eene noodzakelijkheid, die hij zich zelven gegeven had. Schelling en Hegel hebben getracht aan die geheel subjectieve schepping een objectief karakter te verleenen; zij hebben zich en anderen door eene illusie misleid. De denknoodzakelijkheid van Hegel, schoon hij ze tot eene algemeen geldende poogde te verheffen, is geene andere dan die van zijnen voorganger, eene zelfgegevene, eigenmagtige, willekeurige. De zoogenaamd objectieve wereld van Schelling en Hegel blijft evenzeer als de fantasie-schepping van Fichte, een voortbrengsel van het subjectieve denken; werkelijkheid bezit zij alleen voor wie haar zóó heeft gedacht; zij bestaat nergens anders dan in het dichterlijk brein van den wijsgeer zelven. In zulk eene gedachtenwereld is niet de minste zekerheid te vinden voor den denkenden mensch; alles hangt van zijne eigene willekeur af; dus is er geen waarborg tegen dwaling. - In de bijzondere vakken van wetenschap ontwaart de S. dezelfde onbeperkte opperheerschappij van het individu bij de bespiegelende wijsgeeren. Staat en regtsordening berusten op niets anders dan op een verdrag tusschen de verschillende individuën onderling. In de godgeleerdheid beslist het religieus bewustzijn van den mensch. Alle geloofswaarheden worden voor de vierschaar van dat bewustzijn gedaagd; wat in het oog van dien regter geen genade vindt, wordt verworpen. In elke wetenschap derhalve, waarvan de bespiegeling zich tracht meester te maken, werkt eene vrijheid, gelijk Fichte, Schelling, Hegel, Schleiermacher en Rothe ze verlangen, niet dan losbandigheid en toomelooze willekeur: haar gevolg is dan ook geen ander dan de grootste onveiligheid.

Op het gebied der kunst openbaart zich het beginsel der

volstrekte subjectiviteit hoofdzakelijk in de geheel fantastische voortbrengselen der romantische school. Deze rigting, gesproten uit de ‘Sturm- und Drangperiode’ der Duitsche litteratuur, en wel te onderscheiden van de echte romantiek van Shakspere en van den Faust, was het natuurlijk gevolg van dat onvoorwaardelijk onafhankelijkheidsgevoel, die geen band, geen werkelijkheid, geen waarheid buiten zich erkent. Het is de strijd tegen de geregelde, objectieve wereldorde, de volledige zegepraal van het nu niet eens meer redenerend, maar bloot fantaserend individu; door geenerlei werkelijkheid meer teruggehouden, zweeft het weelderig en losbandig genie ver boven de lage sfeer van het bestaande en van het mogelijke, om zich zelf te verliezen in de nevelen der onwaarheid en der onmogelijkheid. De kunst heeft geen voorwerp meer, geen inhoud en geen vormen; zij is onder de handen van Tieck, Novalis, Adam Müller, Jean Paul en de Schlegels, even als de wijsbegeerte onder die van Hegel en Fichte, een groot, schitterend Niets geworden. Eenzaam dwaalt de mensch rond in de ledige ruimte met zijne wetenschap en zijne kunst. Schlegel's Lucinde is de stelselmatige toepassing van de romantiek op het leven; zij is het beeld van het zuiverst kunstsubjectivisme, gelijk Fichte's regtssysteem dat van het subjectivisme in de wetenschap. De toepassing omgekeerd van de romantiek op het staatsregt, levert ons von Haller, door alle staatsregt in privaatregt op te lossen en het alweder in eene denkbeeldige wereld te verplaatsen, eene wereld, die niet meer is, en nooit zoo geweest is, zoo als zij door hem wordt voorgesteld. Zekerheid is bij dit alles verloren voor den mensch.

Volkomen dezelfde werking heeft het bedoelde onafhankelijkheidsgevoel, - naar onzen S., - op het gebied der zedelijkheid. Het subjectivisme is de strijd tegen het objectieve; dat objectieve is de zedelijkheid; dus is hier de strijd gerigt tegen de zedelijkheid. De willekeur op dit gebied is het praktisch egoïsme, dat zich hoofdzakelijk in twee vormen uit: in den haat en in de wellust. Het hoofdbeginsel van het egoïsme leert: de wereld is om mij. Dat is de leer van Fichte in praktijk gebragt, de Lucinde in het werkelijke leven: ‘Fichte's Ik op wijsgeerig, Schlegel's Lucinde op aesthetisch, en de wellustige hater op zedelijk gebied, in één on dezelfde persoon. Gebruik wat ge-

bruikt, vernietig wat niet gebruikt kan worden, ziedaar op elk terrein den stelregel van het geheel onafhankelijke individu.'

Eindelijk nog de uitwerking van het onafhankelijkheidsbeginsel op de godsdienst. De mensch heeft zich ontslagen van de knellende banden der wetenschap, der kunst en der zedelijkheid; maar hij is nog niet volkomen vrij: daar is nog iets objectiefs buiten hem, - de positieve godsdienst. En daar is nog buiten hem een wezen, waaraan hij onderworpen blijft, - de persoonlijke God. Ook van die banden zal het individu zich weten te ontslaan. Geenszins evenwel door God en Christendom te ontkennen, maar door beiden dienstbaar te maken aan zich zelven. De godsdienst wordt voortaan onmiddellijk voortgebragt door het denkend, aanschouwend subject, God wordt het Al, niet langer buiten en tegenover den mensch, maar één met hem, één in wezen en natuur. Dat is de godsdienst van het mystisch pantheïsme, die de S. ook zou wenschen te noemen de eigenwillige godsdienst van den individuelen mensch. Het is niet langer de mensch die God dient, maar God dient in het pantheïsme den mensch, die zich eigenwillig eenen God heeft gegeven.

Resultaat van dit eerste deel des onderzoeks is alzoo het volgende: de individuele mensch heeft met zijn denken, willen en gevoelen alles aan zich onderworpen en aan zich zelven dienstbaar gemaakt; maar die mensch staat daar nu ook alleen, door niets meer gebonden het is waar, doch door niets ook tegen zijne eigene dwalingen gewaarborgd. Nergens is meer eenige zekerheid voor hem, allerwege heerscht onveiligheid. Dat is de vrucht eener zelfstandigheid, die zich van den heilzamen dwang der ervaring poogt te ontslaan. -

Maar de mensch, - dus gaat de S. in zijn tweede hoofdstuk voort, - de mensch heeft die gevaren, waaraan zijn onafhankelijkheidsgevoel hem blootstelde, door ondervinding leeren kennen, of ook ze reeds van te voren begrepen en voorzien. Hij zoekt dus een waarborg tegen die onzekerheid, maatregelen tegen de onveiligheid. Hij vindt, althans hij meent dien waarborg en die veiligheidsmaatregelen te vinden in de erkenning en de heerschappij van het uitwendig gezag. Bij dat gezag zoekt hij bescherming tegen zich zelf, tegen zijne eigene willekeur. Of het hem

baten zal, of hij nu inderdaad de zekerheid zal deelachtig worden, die hij verlangt? De beschouwing van den invloed, door de heerschappij van het uitwendig gezag op het gebied der wetenschap, der kunst, der zedelijkheid en der godsdienst uitgeoefend, zal het antwoord geven op die vraag.

Ontkende het individu al wat buiten hem en niet hij zelf is, het ontzag ontkent het individu en berooft het van zijne regten. Het onderwerpt den mensch aan zich; het duldt zijne vrije, zelfstandige handeling niet meer; het veroorlooft hem zelfs geene vrije gedachte. De twee grondtrekken van de autoriteitsleer zijn de onvoorwaardelijke eerbied voor de traditie en de heerschappij van die rigting, die onder den naam van het nominalisme bekend is. Beide prediken lijdelijke onderwerping: de eene aan het eenmaal bestaande of geweest zijnde; het andere aan het uitwendig geestelijk gezag. Dat gezag zelf vertoont zich in twee hoofdvormen: als het onvoorwaardelijk gezag der Schrift, en als het niet minder onvoorwaardelijke der Kerk. Alleen in den vorm intusschen verschillen beide soorten van gezag; in aard en wezen zijn zij dezelfde. Onder beide vormen heeft de rede volkomen afstand gedaan van al hare regten; zij heeft blindelings zich onderworpen; bevestigt zij de uitspraken van het gezag, des te beter; keurt zij ze af, het doet niets ter zake. Evenzoo de geschiedenis; ook zij is de dienstmaagd, de slavin der autoriteit geworden[1]. - Toegepast op de bijzondere wetenschappen,

1 Het ware te veel van den verslaggever gevergd, indien men, uit vreeze voor eene te lange noot en een Duitsch citaat, hem verbieden wilde, te dezer gelegenheid de navolgende plaats van Fichte aan te halen. Schoon anders niet bijster met dezen wijsgeer ingenomen, zal ook de Heer Pierson, gelooven wij, het hier wel met hem eens zijn. - Wenn ihr herrschen wollt, - zegt Fichte tot de regeringen, die het onvoorwaardelijk gezag van de letter der Schrift tot bevestiging van eigene magt hielpen handhaven, - 'wenn ihr herrschen wollt, so müsst ihr erst den Verstand der Menschen unterjochen; hängt dieser von eurer Willkür ab, so wird das übrige ihm ohne Mühe folgen. Neben uneingeschränkter Denkfreiheit kann die uneingeschränkte Monarchie nicht bestehen. Das wisst ihr, oder fühlt es, und nehmt eure Maassregeln darnach. So erhob sich, dass ich euch ein Beispiel anführe, aus der Mitte der Geistessklaverei ein muthiger Mann, den ihr jetzt in eure Grüfte der Lebenden einmauern würdet wenn er jetzt käme, und entwand das Recht über unsere Meinungen zu sprechen, der Hand des römischen Despoten, und trug es auf ein todtes Buch über. Das war für den ersten Anfang genug, besonders da jenes Buch der Geistesfreiheit einen weiten Spielraum liess. Die Erfindung mit dem Buche gefiel euch, aber nicht der weite Spielraum. Was einmal geschehen war liess sich nicht ungeschehen machen, aber für die Zukunft nahmt ihr eure Maassregeln. Ihr zwängtet jeden in den Raum ein, den bei jenem Aufschwunge der Geister der seinige genommen hatte, verpfähltet ihn hier, wie ein beschworenes Gespenst in seinem Banne, mit Distinctionen und Clauseln, bandet an diese Clauseln seine bürgerliche Ehre und Existenz, und sprachet: da du nun leider einmal hier bist, so wollen wir dich wohl hier lassen, aber weiter sollst du nicht kommen als diese Pfähle gesteckt sind, - und jetzt waret ihr unserer Geistessklaverei versicherter, als je. Unsere Meinungen waren an einem harten, unbiegsamen Buchstaben gebunden; hättet ihr uns doch lieber den lebendigen Meinungsrichter gelasaen! Durch keinen Widerspruch gereitzt wäre er wenigstens in einiger Entfernung dem Gange des menschlichen Geschlechts gefolgt, und wir wären wahrlich heute weiter. - Das war einer Meisterstück! So lange wir nicht begreifen werden, dass nichts darum wahr ist, weil es in dem Buche steht; sondern dass das Buch gut, heilig, göttlich, wenn wir wollen, darum ist, weil wahr ist, was darin steht, werdet ihr an dieser einzigen Kette uns festhalten können.' - De tijden zijn veranderd, sinds dit geschreven werd; toch zijn de aangehaalde woorden nog leerrijk voor menigeen.

heeft de autoriteitsleer, gelijk van zelf spreekt, niet alleen alle wetenschap aan zich onderworpen, maar ze inderdaad ook als wetenschap vernietigd. Uit de autoriteitsleer is de geloovige wetenschap geboren; met andere woorden, de wetenschap heeft onder haren invloed opgehouden te bestaan. De natuurkennis, de staatsleer, de godgeleerdheid zijn niet meer, waar het gezag aanvangt oppermagtig te heerschen. Trouwens, waartoe zouden ze ook dienen? Wat noodig-is, staat in den Koran; wat niet in den Koran staat, is niet noodig. De leer van het gezag is onderwerping aan Gods wil, gelijk die is uitgedrukt in een bepaalden vorm, zij die vorm nu de uitspraak van Koran, Bijbel of Paus. De onderwerping aan den goddelijken wil, gelijk de rede die erkent, afgescheiden van alle uitwendige, opgedrongen vormen, is voor de gezagsleer geene onderwerping, maar veeleer verzet tegen God. Onderwerping aan God is dus volstrekte zelfverloochening, vernietiging van het individu als redelijk wezen. Het individu, straks nog oppermagtig, bestaat onder het autoriteitsbeginsel niet meer.

Op het gebied der kunst uit zich eveneens het zoeken naar veiligheid in onvoorwaardelijke overgave der individualiteit aan iets anders buiten haar, - in slaafsche navolging, 't zij van een bepaald genie, 't zij van vroegere kunstscheppingen, 't zij eindelijk van de natuur. De hoogste ontwikkeling van deze kunstrigting, indien ze nog eene heeten mag, is de dagueréotype. - Desgelijks wordt op het gebied der zedelijkheid alle zelfstandigheid vernietigd in den mensch, die zich zelven niet meer vertrouwt en veiligheid zoekt alleen in wat buiten hem is. Voor hem is het goede goed en het

kwade kwaad, niet omdat hij het zelf daarvoor erkent, maar omdat God, sprekende door middel van een bepaald orgaan buiten den mensch, het eene goed en het andere kwaad heeft genoemd. De meest consequente toepassing vindt deze zedeleer in het Jezuïtisme: het individu is dood in den volstrekten zin des woords. Eene godheid zoekende, heeft de mensch zijne menschheld verspeeld. - Eindelijk, op het gebied der godsdienst steeds hetzelfde resultaat: den mensch wordt zijne godsdienst gegeven; of zij nu met zijne rede overeenstemt, is hem onverschillig; hij neemt haar aan, en oppermagtig heerscht zij over hem. Ook hier zijn de vormen verschillend. - Roomsch-Katholicisme, Protestantsche letterdienst, mysticisme; het wezen der zaak blijft één, - zelfvernietiging van het individu; de uitkomst overal dezelfde: ware godsdienst zoomin als echte wetenschap, als wezenlijke kunst, als werkelijke zedelijkheid. De veiligheidsmaatregelen hebben ‘op ieder gebied geheele magteloosheid getoond, om het individu van zijne onwettige overmagt te berooven, zonder hem tegelijk zijne zelfstandigheid te ontnemen.’ Wat meer is, zij hebben den mensch, die naar zekerheid omzag, niets gebaat: zij zullen hem den schijn geven voor het wezen; de vorm der willekeur is slechts veranderd, - hier willekeurige oppermagt van het individu, daar even willekeurige slavernij. De onveiligheid blijft voortbestaan, zoodra de mensch slechts ontdekt, dat die slavernij eene eigenwillige, eene vrij gekozene, eene uit wanhoop aangenomene is. Langs een anderen weg zal dus de veiligheid gezocht moeten worden, die noch de bespiegeling, noch het gezag aan den denkenden mensch verzekeren kan. -

Na tot dusver alzoo met afbreken zich te hebben beziggehouden, zal de S. nu een aanvang maken met den opbouw van zijne eigene theorie. Volgen wij hem ook hier nog eenige oogenblikken. Na al de onveiligheid, waarvan wij onder zijne leiding getuigen waren, zal ons eindelijk de weg tot zekerheid worden aangewezen. Onze verwachting is hoog gespannen.

Vooraf stelt de S. de vraag: welke zekerheid verlangt men? Namelijk op geestelijk gebied, want daarvan kan hier alleen, bij het wijsgeerig onderzoek, sprake zijn. En ten onregte nu, - zegt de S., - verlangt men mathematische zekerheid op dat gebied. Die is daar nimmer te verkrijgen. De eenige, die hier verwacht, maar dan ook zeer goed

verkregen kan worden, is die zekerheid, waarmede de ruiter het wilde ros berijdt, waarmede de zwemmer de onstuimige baren klieft, waarmede een Napoleon zijne oorlogsplannen beraamt. Volkomen tegen gevaren gewaarborgd is zii niet, maar juist daarom is zij den redelijken en vrij handelenden mensch ook eerst volkomen waardig. Zekerheid, door bespiegelingen verkregen, is er geene; die der autoriteit vernietigt de zelfstandigheid van den mensch, en is in 't einde evenmin zekerheid te noemen; daarom zijn bespiegeling en gezag beide dwaalwegen. De regte weg tot de eenig mogelijke zekerheid ligt tusschen beiden in: het is de weg der ervaring. ‘De methode der ervaring neemt van beiden het betrekkelijk goede aan; van beiden verwerpt zij de eenzijdigheid, waarin de dwaling juist gelegen was. In één woord, zij erkent de zelfstandige werkzaamheid der menschelijke rede, zoowel als het gezag der werkelijkheid. Doch zoo het gezag der werkelijkheid vaak veracht wordt ter wille van de zelfstandige rede, en zoo men de zelfwerkzaamheid der rede vaak ten offer brengt aan het gezag der werkelijkheid, neemt de methode der ervaring de werkelijkheid op ieder terrein in haar ganschen omvang, nederig en geduldig op, om haar daarna den invloed, de terugwerking der zelfstandige rede te doen ondergaan. Volgens de methode der ervaring laat de mensch zich eerst uit eigen beweging beheerschen, om daarna zelf mede te regeren. In deze methode dus komt de werkelijkheid van het bestaande, zoowel als de zelfstandigheid van het individu, tot haar regt.’

Ziedaar dus den weg: ervaring, met behoud van eigen vrijheid en zelfstandigheid. Is het mogelijk, bij het wijsgeerig denken dien weg te volgen, met dat resultaat? Wij zullen het straks nader onderzoeken. Zien wij vooraf nog de toepassing der methode.

De schrijver vestigt weder het eerst, volgens de orde van zijn voorafgaand onderzoek, onze aandacht op het gebied der wetenschap. ‘Ook hier, - zegt hij, - zullen wij, de rij der wetenschappen overziende, natuurlijk eene keuze moeten doen. Die keus ware gemakkelijk, indien wij letten op de wetenschap, die ons hier het eerst voor den geest staat, - de wetenschap der natuur. Dan, indien we haar kozen om de methode der ervaring als weg tot zekerheid aan te wijzen, zou men ons kunnen beschuldigen, ons de taak te ligt te hebben gemaakt. Wij zullen dus

veeleer op de staatkundige wetenschappen weder het oog slaan'[1]. Evenwel, zijner zwakheid vooral hier zich nederig bewust, ziet de schrijver liefst om naar een historisch type, dat zijne meening zal kunnen verduidelijken. Hij vestigt zijne keuze op Macaulay, en schetst ons nu in dezen beroemden staatsman en historicus het beeld van den praktischen mensch, die zich door ervaring laat leiden, doch tevens met volkomen zelfstandigheid de wereld der ervaring beheerscht. Vervolgens ontvangen wij nogmaals eene bestrijding van de autoriteitsleer, voornamelijk op het gebied der staatkunde. Eindelijk wijst ons de schrijver in de godgeleerdheid een wetenschajjpelijk gedeelte aan, dat evenzeer de ervaring moet erkennen en zich niet door eenig ander gezag moet laten beheerschen. Uitgaande van de ervaring en door haar geleid, zal de wetenschap zich dus nimmer oplossen in ijdele bespiegeling; door middel van de rede de ervaringswereld beheerschend, zal zij hare zelfstandigheid behouden en de intellectuele eenheid kunnen vinden in de rij der eindige en toevallige dingen.

De kunst, die den weg der ervaring betreedt, vangt even als de wetenschap aan met het bestaande in zijne veelvuldigheid te kennen en te erkennen. Was daarentegen het organiseren van het bestaande de roeping der wetenschap, het te idealiseren is die der kunst. De echte kunst begint met de waarneming der stof; hare bestemming is, de stof te beheerschen. Zal de wetenschap de intellectuele eenheid der dingen opsporen, hunne ideale eenheid te ontdekken, is het doel, dat de ware kunst zich voor oogen stelt.

Op het gebied der zedelijkheid eveneens vóór alles ervaring. 'De zedelijkheid, - zegt de schrijver, - heeft, on-

1 En waar blijft nu de wijsbegeerte? Is zij weggeredeneerd? Dan hebben wij hier reeds onmiddellijk het bewijs, dat de methode van den Heer Pierson alleen strekt, om de wijsbegeerte uit de rij der wetenschappen te verbannen. Of bestaat ze toch nog voor hem? Waarom spreekt hij er dan in 't geheel niet van, en waarom past hij dan op haar zijne hooggeroemde methode niet toe? Uit het diepe stilzwijgen, dat hij omtrent de wijsbegeerte bij de ontwikkeling zijner eigene methode in acht neemt, terwijl hij, als om de aandacht van haar af te leiden, eerst een woordje over de natuurwetenschap spreekt en dan eensklaps over staatkunde gaat redeneren, schijnt wel te blijken, dat hij, gelijk men in 't gemeene leven pleegt te zeggen, - ze niet aandurft. Zou de Heer Pierson zelf reeds tot de overtuiging zijn gekomen, dat hij, eenmaal wezenlijk beginnende te filosoferen, onvermijdelijk weder tot de speculatieve methode zou moeten vervallen? En zou hij zelf de vrees hebben gekoesterd, dat daardoor juist aan 't licht zou komen, welk een onding een bespiegelend empirisme is? Dan, daarover straks nader.

zes inziens, geen anderen grond dan de zorgvuldige eerbiediging van onze eigene en van anderer aanspraak op regt, en van de noodzakelijkheid om die beide aanspraken te doen gelden, niet door beurtelings opheffen van onze of van anderer vrijheid, maar door die aanspraken te vereenigen.' Hoe nu dit doel te bereiken, hoe te weten, wanneer wij ons eigen regt te handhaven, en wanneer wij dat van anderen te eerbiedigen hebben? Niet door eene afgetrokken bespiegeling en niet door dwang, maar door waar te nemen wat werkelijk is en geschiedt. Door de ervaring geleerd, weten wij, dat wij ons te midden van eene menschheid bevinden, die onafhankelijk van ons bestaat, en van welke wij een deel, en wel een zeer gering deel, uitmaken. Verder nemen wij waar, dat die menschheid aanspraak heeft op regten en deze op ons doet gelden; bleven wij nu in ons egoïsme volharden, zoo dat al mogelijk ware in elke omstandigheid des levens, dan zouden wij metderdaad die regten van anderen ontkennen; geven wij alles aan de werkelijkheid gewonnen, dan offeren wij onze eigene regten op en zeggen onze vrijheid voor goed vaarwel. Vinden wij daarentegen den grond van onze regten in ons zelven, zonder één oogenblik die van anderen te betwisten; handhaven wij dan onze vrijheid en de vrijheid van anderen door eene en dezelfde daad, dan laten wij tegelijkertijd regt wedervaren aan de eischen der werkelijkheid en aan de pligten jegens ons zelven. Die daad nu, waardoor wij onze en anderer vrijheid en regten terzelfder tijd handhaven en eerbiedigen, is de daad der liefde; de liefde is dus het beginsel der zedelijkheid; en dat beginsel is gevonden door ervaring, door waarneming van onze en anderer toestanden, terwijl de rede ook hier weder uit al de onzamenhangende, op zich zelve staande bestanddeelen, die de waarneming der werkelijkheid den mensch verschafte, de eenheid en het algemeene begrip heeft gevormd. Ziedaar den veiligsten weg tot zekerheid in het zedelijke. Zorgvuldig ontwikkeld, van alle voorlichting gebruik makend, zal de rede van den mensch, wanneer liefde in zijn hart woont, ook in de moeijelijkste gevallen kunnen beslissen, wat zedelijk, wat onzedelijk is.

Eindelijk, op het gebied der godsdienst verschaft eveneens de methode der ervaring de regte zekerheid aan den mensch, terwijl zij hem veilig voortleidt tusschen de beide

dwalingen van abstracte bespiegeling en autoriteitsgeloof. Het godsbewustzijn en de godsdienst worden nu door den schrijver afgeleid uit het afhankelijkheidsgevoel des menschen van eene hoogere magt; deze magt evenwel, - zegt hij, - regeert niet als blind noodlot, maar laat den mensch vrij in zijne afhankelijkheid, en doet als een liefderijk Vader hem juist datgene toekomen, wat voor hem het beste is. Afhankelijk van God, blijft de mensch op die wijze niettemin zelfstandig en vrij; aan geen zijner vermogens wordt te kort gedaan. Zoo leert de waarlijk godsdienstige mensch eenen persoonlijken God buiten en tegenover de wereld erkennen; maar vroom en wetenschappelijk tegelijk, vereenigt hij beiden; van den strijd, die schijnbaar op die wijze ontstaat, bemerkt hij niets; hij gevoelt zich in zoo naauwe betrekking tot zijnen God geplaatst, dat er van strijd bij hem geene rede kan zijn. Intusschen, de mensch heeft aan een bloot godsdienstig gevoel niet genoeg; het moet ingekleed en ontwikkeld worden in eene godsdienstleer: de inhoud van het godsdienstig gevoel moet in den vorm van bepaalde voorstellingen worden gebragt, zoodat dit gevoel er zich in terugvindt. Eerst daardoor wordt de godsdienst positief. Maar de ondervinding leert, dat wetenschappelijke zekerheid hier veel moeijelijker te verkrijgen is dan op eenig ander gebied. De mensch brengt het hier nooit verder dan tot hooge waarschijnlijkheid; maar deze is ook voldoende; ze aan te nemen heet geloof. Redelijk moet dat geloof zijn, en op goede gronden berusten, maar het is en blijft geloof. De ervaring leert ons echter ook hier, wat dat geloof vermag. Het geloof is de hoogste zekerheid voor den geloovigen mensch. ‘Het is die zekerheid, die vasthoudt aan God als aan den Onzienlijke; - - die van het dagelijksch brood met kinderlijken eenvoud tot den Oneindige durft spreken en met diepen ootmoed Zijne genadige vergeving inroept over zoo veel schulden en zonden; - het is die zekerheid, die de aardsche woning met gerustheid ziet afbreken en reeds de tinnen ziet glansen van het heerlijke huis, niet met handen gemaakt, maar eeuwig bij God in de hemelen; - het is die zekerheid eindelijk, wier glimlach de rustelooze wereldloop niet stoort, en die, door den nacht van zonden en ellenden, reeds den dageraad ziet schemeren van den dag, waarop God alles zal zijn in allen.’

Deze dan is de hoofdzakelijke inhoud van het boek, dat wij thans nader gaan bespreken. Wij hebben nu ons oordeel daarover eenigzins te ontwikkelen en te regtvaardigen.

Wij beginnen liefst met te prijzen wat ons lofwaardigs in de ‘proeve’ is voorgekomen. De bestrijding der autoriteitsleer rekenen wij onder de beste gedeelten van het werk[1]. Zeer duidelijk, volledig en naauwkeurig is de verklaring van den oorsprong dier theorie, van hare verschillende stellingen, van hare gronden en van de verschillende vormen, die ze heeft aangenomen. En op niet minder voortreffelijke wijze schijnt ze ons in al hare deelen door den Heer Pierson te zijn wederlegd. Voor een groot deel stemmen wij voorts met zijne beoordeeling van het mystisch pantheïsme in, al mogen wij ook, gelijk straks nader blijken zal, niet elke opmerking onderschrijven, welke hij over die rigting mededeelt. Zijne karakteristiek van de romantische school komt ons in de meeste opzigten juist voor; wij deelen zijne beschouwingen over kunst, op enkele wijzigingen na, die uit het door ons ingenomen standpunt met noodzakelijkheid voortvloeijen; zijne schets van den praktischen staatsman kunnen wij niet beter verlangen, en zijne godsdienstige gevoelens schijnen ons den meesten eerbied te verdienen, al zouden wij daaromtrent op enkele punten, vooral wat de wijze betreft, waarop hij ze afleidt en ontwikkelt, van hem moeten verschillen. Eindelijk brengen wij hem gaarne onze hulde voor zijnen veelal bevalligen en aangenamen schrijf-

1 Dat zij inderdaad krachtig is en ook reeds doel heeft getroffen, bewijst o.a. de nijdige recensie van de ‘proeve’, voorkomende in het Roomsche tijdschrift ‘de Katholiek’, - een in vele opzigten merkwaardig artikel. De middeneeuwsche stelling, b.v., dat de verkondigers van grove dwaalbegrippen in het godsdienstige (dwaalbegrippen nl. in het oog der Kerk) eigenlijk strafbaar moeten zijn voor de wet van den Staat, terwijl de Kerk dan de liefdepost van aanklaagster behoorde op zich te nemen, - wordt daarin op den voorgrond gesteld en met warmte verdedigd. Gelukkig zijn de tijden van Giordano Bruno niet meer. Het staat intusschen den Eerwaarden Vaders nog vrij, den Heer Pierson in effigie met zijn boek te verbranden; en indien hun dat eenig genoegen verschaft, gunnen wij 't hun van ganscher harte; wij hopen dan echter, dat zij ook ons niet mogen vergeten, en aan de Gids dezelfde eer zullen bewijzen, als aan het goddeloos geschrift van den ketterschen doctor. O dagen van olim, toen men nog argumenteerde met brandstapel en zwaard! Kondet gij eens terugkeeren, wat dit en dergelijk geschrijf spoedig een einde nemen zou!

trant en voor den geschikten vorm, in welken hij tamelijk afgetrokkene wetenschappelijke onderwerpen, ook voor den minder streng wetenschappelijken lezer weet uiteen te zetten en verstaanbaar te maken.

En nu de keerzijde! Het is, naar ons oordeel, de ingenomenheid van den schrijver met de empirische methode in het wijsgeerig onderzoek, die vóór alles gezag toekent aan de waargenomene werkelijkheid. Het is in de tweede plaats zijn vruchteloos streven om in de wijsbegeerte bespiegeling en ervaring met elkander te verzoenen, en, na vooraf gezag aan het empirisch gevondene te hebben verleend, ook omgekeerd weder aan de rede heerschappij toe te kennen over de empirische realiteit. En het is eindelijk zijne heftige, in vele opzigten zeker onbillijke veroordeeling van eene wijsbegeerte, die bij haar onderzoek, onafhankelijk van alle zinnelijke waarneming, alleen uitgaat van het geestelijk en zedelijk zelfbewustzijn des menschen.

Geven wij den Heer Pierson de volkomene juistheid van zijn gansch kritisch betoog tegen de speculatieve wijsbegeerte, over welke hij met vele anderen in onze dagen den staf heeft gebroken, eens voor een oogenblik gewonnen. Dan blijft hem, sinds hij te regt heeft ingezien, dat de autoriteitsleer den naam van wetenschap niet verdient, inderdaad geene andere methode dan die der ervaring over. Hebben wij hem nu wèl verstaan, dan beteekent in zijne leer, gelijk hij ze uitdrukkelijk aan de speculatieve filozofie tegenoverstelt, de ervaring niets anders dan de door zinnelijke waarneming verkregene kennis van de dingen en van ons zelven. Trouwens, zij kan ook niets anders bij hem beteekenen. Aan eene zoogenaamde inwendige ervaring, door welke de verschijnselen van den geest worden waargenomen, en aan het empirisch zelfbewustzijn, waarvan de bespiegelende wijsbegeerte spreekt, kan hier natuurlijk niet worden gedacht. Want die inwendige ervaring, dat empirische zelfbewustzijn is juist de grondslag van de bespiegeling, aan welke de Heer Pierson zijne ervaringsmethode tegenoverstelt, en kan met deze noch verwisseld, noch verbonden worden, vermits, gelijk wij zoo aanstonds zien zullen, inwendige en uitwendige ervaring niet alleen tegengestelden zijn uit haren aard, maar ook tot lijnregt tegenstrijdige resultaten leiden. Ervaring kan dus bij onzen schrijver, - de opmerking was te meer noodig, omdat het gezegde onder-

scheid hem zelven niet altijd even duidelijk voor den geest schijnt te staan, - in geen anderen zin dan in den bovenvermelden worden opgevat; en voor zijne empirie, tegengesteld als zij is aan de bespiegeling, geldt derhalve de welbekende regel: ‘nihil in intellectu quod non fuerat in sensibus,’ - geene kennis voor den mensch dan die, welke door middel van de zintuigen tot hem komt; - een empirisme, dat dezen regel niet erkent, is niets anders dan de bespiegeling zelve. - Maar nu kan het toch iemand, die geen vreemdeling is op het gebied der wijsbegeerte, niet wel twijfelachtig zijn, tot welke uitkomsten de aldus aan de bespiegeling tegenovergestelde ervaring leiden moet. De ervaringswetenschap, van de waargenomen dingen tot hunne oorzaken opklimmend, en omgekeerd afdalend van de oorzaken tot hare werkingen en gevolgen, besluit met onloochenbare zekerheid tot eenen zamenhang van oorzaken en werkingen, die de verandering van ééne enkele oorzaak, werking, omstandigheid, of zelfs van de schijnbaar meest onbeduidende eigenschap van eenig voorwerp niet toelaat, zonder dat de gansche orde der natuur door die verandering verbroken worde. Voorts, van de waarneming der dingen tot die van den mensch zelven overgaande, erkent de empirie ook dezen als een noodzakelijk gedeelte van de waargenomene, onoplosbaar zamenhangende natuur, en beschouwt ook hem derhalve als een natuurlijke schakel in de oneindige keten van noodzakelijke, volstrekt onvermijdelijke oorzaken en werkingen; in al zijn denken en handelen is hij voor haar anders niet dan eene bepaalde werking van eveneens bepaalde oorzaken, en wederom de noodzakelijke oorzaak van even noodzakelijke werkingen; zoodat het hem onmogelijk is, iets te denken of te doen, waardoor eene eenige oorzaak of werking anders zou kunnen worden dan zij werkelijk is, zonder dat hem tevens de magt worde toegeschreven, om willekeurig de gansche keten te verbreken en de orde der natuur het onderst boven te keeren. In één woord, de mensch denkt en handelt in 't oog van de empirische wijsbegeerte juist zoo als hij denken en handelen moet, en anders te denken en anders te handelen is hem even onmogelijk als niet te denken en niet te handelen. Eindelijk, de zuivere, niet bespiegelende empirie (en de bespiegelende is óf eene ongerijmdheid, óf zij is de bespiegeling zelve) kan aan het bloot gedachte, zinnelijk niet waar-

neembare geene werkelijkheid toekennen; zij moet, op straffe van weêr af te breken wat zij heeft opgebouwd, van zich in het door haar bestreden idealisme op te lossen en daardoor haar eigen vonnis te onderteekenen, alle realiteit ontzeggen aan wat men gewoon is bovenzinnelijk te noemen, aan de vermeende zelfstandigheid der rede, aan 's menschen wil, aan zijne zedelijke verantwoordelijkheid en aan zijne begrippen van godsvrucht en deugd. De ervaringswetenschap, ook al ware zij bij magte deze en dergelijke begrippen uit zich zelve voort te brengen, - en zij is dit niet, - zou toch gedwongen zijn ze weder te verloochenen, wil ze niet ophouden wetenschap der ervaring, wetenschap van werkelijk waargenomen feiten en verschijnselen te zijn. De wijze, waarop zij onvermijdelijk, wil ze zich zelve niet weêrspreken, tot de boven kortelijk en in 't algemeen opgeteekende uitkomsten wordt geleid, is te overbekend, dan dat wij het noodig zouden achten ze hier nader te ontwikkelen; terwijl ook trouwens een weinig nadenken den minst wijsgeerigen onzer lezers gemakkelijk tot dezelfde resultaten voert, zoodra hij slechts zijne beschouwing met de empirisch gevonden werkelijkheid en de dingen buiten hem aanvangt en volgens diezelfde methode zijn onderzoek blijft voortzetten. Het empirisme derhalve, dat zich niet oplost in bespiegeling, niet tot idealisme overgaat, en dus aan het enkel gedachte geene werkelijkheid toekent, is niets anders en kan niets anders zijn dan een materialistisch fatalisme. Niets is wat niet op eene of andere wijze onder het bereik der zinnen valt, of uit de zinnelijke waarneming kan worden afgeleid; niets kan anders zijn dan het is, niets anders worden dan het wordt; al wat geschiedt, geschiedt met onvermijdelijke noodzakelijkheid. Dat is in twee woorden de leer der ervaringsfilosofie, die aan de bespiegelende wijsbegeerte wordt tegenovergesteld; in haar ijzeren systeem is geene plaats voor de rede, de zelfstandigheid, de intellectuele en zedelijke vrijheid des menschen.

Nu wil de Heer Pierson de methode der ervaring wel, maar hij wil hare onvermijdelijke uitkomsten niet. Of hij misschien andere door zijne ervaring ontdekt zou hebben? Het is ons niet wel doenlijk, uit zijn geschrift het op te maken, vermits hij, na eerst op vrij hoogen toon alle niet empirische wijsgeeren over den hekel te hebben gehaald, bij de toepassing zijner eigene methode op het gebied der

wetenschap, de gansche wijsbegeerte met een diep stilzwijgen is voorbijgegaan. Maar wij gelooven ook niet, dat hij andere resultaten zou verkregen hebben, ook al had hij eene poging aangewend, om zijne methode bij de wijsgeerige wetenschap in praktijk te brengen. Wij zien hem intusschen tot uitkomsten geraakt, die lijnregt strijden met de resultaten der empirie; wij hooren hem spreken van eene zelfstandige rede, van de vrijheid, de pligten en de bijzondere regten der menschen, ja zelfs van eene menschelijke rede, die de wereld der dingen beheerscht. Hoe komt hij nu tot dit alles? Wat geeft hem met zijne methode het regt, een werkelijk bestaan toe te schrijven aan eene zelfstandige, de empirische werkelijkheid beheerschende rede, terwijl toch juist de uit waarneming verkregene kennis hem overtuigen moest, dat deze werkelijkheid in 't geheel geene zelfstandige rede, veelmin haren invloed en hare terugwerking duldt? Wij meenen gereedelijk te mogen veronderstellen, dat de bespiegeling hem hier is te hulp gekomen, zij het dan ook onder den vorm der oneigenlijke, inwendige ervaring, en dat hij, zijne eigenlijke ervaringswetenschap latende wat zij is, en zijne uitwendige ervaring, zijne empirie niet eens meer vertrouwend, geheel onafhankelijk van alle zinnelijke waarneming, uit zich zelven alleen, uit zijn eigen denken en zelfbewustzijn tot het vrij en zelfstandig bestaan zijner rede besloten heeft. Het is waar, dat hij op die wijze, zijns ondanks en zich zelven daarvan geheel onbewust, reeds bij het begin van zijn onderzoek aan het bespiegelen en idealiseren is geraakt, en alzoo de hooggeroemde ervaring, - die veilige en onfeilbare leidsvrouw! - reeds weder heeft afgedankt en naar huis gezonden, nog eer hij zich op weg begaf. Maar wat wil men? Het kon niet anders. Bespiegeling en ervaring staan lijnregt tegenover elkander; wanneer men beide tegelijk wil vasthouden, zal de eene het altijd op de andere winnen, ook al geschiedt het ongemerkt. De Heer Pierson wil beginnen met de zuivere ervaring; maar nu leert hem die ervaring, dat hij eigenlijk niet denkt, maar dat er gedachten in hem worden voortgebragt; evenzoo, dat hij niet handelt, maar dat er met hem gehandeld wordt. Die uitkomst bevalt hem natuurlijk niet, en nu zoekt hij zijne toevlugt bij de bespiegeling. Maar de bespiegelende wijsgeer, - wanneer hij op zijne beurt goed redeneert (en onze schrijver zal toch geen

valsche of gebrekkige redenering verlangen), komt juist tot het lijnregt tegengesteld resultaat. Wat voor het empirisme de waarde heeft van een werkelijk zijn, dat heeft voor de bespiegeling geene andere dan die van verschijnsel, en omgekeerd; voor het eerste zijn de dingen waarheid, zoo als ze worden waargenomen, en is het denken, de intelligentie, schijn; voor de laatste zijn de dingen slechts verschijnselen, en heeft alleen het denken, de zich zelf bewuste geest volledige en volstrekte realiteit. Beide stelsels ontkennen en vernietigen elkander dus volkomen. Nu zou men meenen, dat de wijsgeer eene keuze zou doen. Volstrekt niet; de Heer Pierson verklaart, ‘dat hij eerst uit eigen beweging zich wil laten beheerschen door de werkelijkheid (der ervaring namelijk), om daarna zelf mede te regeren’, en dat hij ‘de werkelijkheid (altijd de empirische) op ieder terrein in haren ganschen omvang nederig en geduldig opneemt, om haar daarna den invloed, de terugwerking der zelfstandige rede te doen ondergaan.’ Hoe dat nu mogelijk is in de wijsbegeerte, zonder de ervaringswetenschap weder volkomen ter zijde te stellen, en geheel idealist te worden, erkennen wij niet te begrijpen. De Heer Pierson tracht er zich af te maken, vooreerst door er eenvoudig over te zwijgen, en in de tweede plaats, door tusschenbeiden eens te verklaren, dat hij een vijand van al te strenge consequentie is; maar in 't geheel niet te filosoferen is toch een wonderlijk middel om het voortreffelijke van eene filosofische methode te bewijzen, en - inconsequent te zijn met voorbedachten rade is wel wat heel erg voor een filosoof. Maar de Heer Pierson heeft dat ook zeker zoo niet gemeend, en wij houden ons overtuigd, dat hij eenmaal nog zoo goed bespiegelend wijsgeer zal worden als een dergenen, wien hij om hunne bespiegelingen zoo veel onaangenaamheden heeft gezegd. Het vervolg van onze beschouwing zal ons, vertrouwen wij, nog nader in deze onze meening bevestigen, en tevens, naar wij hopen, den geachten schrijver tot de overtuiging leiden, dat men, de zelfstandigheid, de vrijheid en de heerschappij der rede over de zinnen willende handhaven in de wijsbegeerte, het wijsgeerig onderzoek met de bespiegeling moet aanvangen, en het zelfbewustzijn des menschen, onafhankelijk van alle ervaring, ten grondslag leggen aan de wijsgeerige beschouwing; of wel, indien men met de ervaring wil beginnen, zich ook de gevolgen behoort

te getroosten, welke die wijze van onderzoek onvermijdelijk na zich sleept.

Erkenden wij, dat onze schrijver, wel verre van zelfs eenigermate trouw te blijven aan de ervaringstheorie, veeleer reeds bij den aanvang zijner beschouwing tot de door hem veroordeelde bespiegelende wijsbegeerte is overgegaan, toch kunnen wij niet nalaten den verderfelijken invloed op te merken, dien het door hem verdedigd beginsel op zijne bewerking van de onderdeelen der wijsgeerige wetenschap heeft uitgeoefend. Zoo in het bijzonder bij zijne ontwikkeling van het beginsel der zedelijkheid. Had hij kunnen besluiten de inspraak van zijn gemoed te volgen en zich aan geene ervaringsbegrippen vast te klemmen, hij zou ons den grond van alle Ethos in den mensch zelven, in het zedelijk zelfbewustzijn des menschen hebben aangewezen. Maar neen, met den mensch. - of, zoo als de schrijver het gelieft uit te drukken, met het individu - mogen wij niet beginnen; en wij hebben nu de zedelijkheidsbeginselen op te sporen in de door ervaring waargenomen werkelijkheid. Uit hetgeen straks is gezegd mogen wij vrijelijk besluiten, dat zij daar en op die wijze in 't geheel niet te vinden zijn; en inderdaad, de schrijver vindt ze dan ook niet. Hij komt, in plaats van tot een begrip van zedelijkheid, eenvoudig tot een begrip van regt. De ervaring leert ons, dat alle individuën aanspraak maken op zekere regten, even als wij zelf; wanneer wij nu die regten eerbiedigen en tevens onze eigene handhaven, dan is aan den eisch der zedewet voldaan. Welk eene moraal! Hoe mager en dun! Niet het goede om het goede, niet de deugd om de deugd, geene zedelijke ontwikkeling van den mensch om aan zijne bestemming te voldoen, geene zedelijke handelingen om te streven naar de praktische verwezenlijking van het ideaal der volmaaktheid, maar handhaving van regten hier en eerbiediging van regten daar! Wij willen de vraag nu niet eens opwerpen, hoe de mensch, naar de leer der ervaring, zich als een deel der onoplosbaar zamenhangende natuur en als schakel in de onverbreekbare keten van oorzaken en werkingen beschouwend, nog van eerbiediging en handhaving van regten kan spreken; en wij willen eens toegeven, dat de zedekunde des schrijvers werkelijk uit de ervaring zou kunnen ontwikkeld en met hare besluiten in overeenstemming gebragt worden; maar dan vragen wij toch, of nu zulk eene leer den schrijver zelven

voldoende schijnt. Hij geeft ons aldra het antwoord, door op de volgende bladzijde eene poging, - meer dan eene poging is het ook niet, - aan te wenden, om zich tot het begrip van liefde op te heffen. Liefde! Vanwaar dat denkbeeld? Liefde uit de wetenschap der ervaring, uit de kennis der waargenomen werkelijkheid ontwikkeld? Of is de schrijver hier nu weder op eens bespiegelend wijsgeer geworden? Dan is de sprong, dien hij hier gemaakt heeft, verbazend. Zoo van het begrip eener regtsverhouding tusschen de individuën naar het beginsel der liefde; van het dorre veld eener koude en gevoellooze werkelijkheid op het dichterlijk gebied van het reinste en meest verhevene idealisme! Waarlijk, wij bekennen gaarne, tot zulk eene ‘Geistesgymnastik’ ons niet in staat te achten.

Dat de wijsbegeerte van het regt in 't geheel niet door den schrijver besproken wordt, is zeer natuurlijk, daar hij ze met de zedeleer verwart, en ze onder den algemeenen naam van moraal dus eigenlijk reeds heeft afgehandeld. Met dat al blijft ons het regtsbegrip zelf nog ontbreken, daar de Heer Pierson wel van aanspraak op regten gewaagt, maar ons niet verklaart, wat dan volgens de ervaringstheorie het regt zelf is. Hij vergunne ons die vraag voor hem te beantwoorden. Volgens de leer der ervaring, ook nog afgezien van hare strengere gevolgtrekkingen, zal regt nooit iets anders kunnen zijn, dan de waarborg tegen geweld van het eene individu tegenover het andere; in den mensch zelven kan het empirisme geen regtsbeginsel ontdekken; eene regtsidee is voor de ervaringswetenschap alweder niets dan een afgetrokken begrip, waaraan alle realiteit ontbreekt; wil men derhalve niet enkel een veiligheidsmaatregel in de wederzijdsche erkenning van regten zien, en iets meer verhevens en den mensch meer waardigs in de regtsbetrekkingen der menschen dan vredestractaten, om den oorlog van allen tegen allen te voorkomen, dan zal men zijne toevlugt moeten nemen tot de bespiegeling en van de zuivere regtsideën moeten uitgaan. - Wat de staatsleer betreft, de schrijver schijnt ons ook hier aan zekere begripsverwarring te hebben geleden, daar hij tegenover de wijsbegeerte van het staatsregt en hare beoefenaren de positieve staatswetenschap en een praktischen staatsman stelt, terwijl het toch geheel iets anders is, in 't afgetrokkene over de wijsgeerige idee van den staat te spreken, iets anders, als praktisch staats-

man in den bepaalden, bijzonderen staat en in een gegeven tijd wetten te maken voor een bepaald volk. Wat is het ethisch beginsel, wat is de regtsgrond van den staat? Ziedaar de vraag, die de wijsbegeerte te beantwoorden heeft, en die zij niet uit de ervaring, maar uit het regtsbewustzijn des menschen en uit zijne overtuiging omtrent de noodzakelijkheid van den staat beantwoordt. Hoe daarentegen een bepaalde staat het best is georganiseerd, welke regeringsvorm en welke wetgeving het best aan de behoeften van een bepaald volk voldoen, welke regeringsmaatregel in een bepaald geval de meest doelmatige schijnt, - deze en dergelijke vragen liggen geheel buiten het gebied der wijsbegeerte. Hier komt de ervaring tot haar regt, hier is zij eerste in rang, hier hebben wij vóór alles waar te nemen; maar hier geldt het dan ook niet, zoo als in de wijsbegeerte, den hoogsten grond, het hoe en waarom der verschijnselen, maar eenvoudig die verschijnselen zelve, 't zij we als bespiegelende wijsgeeren eene rein geestelijke, intellectuele en zedelijke, 't zij we als empiristen een bloot materiële, onbewuste oorzaak voor het ontstaan dier verschijnselen gelieven aan te nemen. De schrijver heeft dus volkomen regt, wanneer hij zijne methode der ervaring op de praktische, altijd noodzakelijk empirische staatswetenschap toepast; maar hij heeft onregt, wanneer hij, deze wetenschap voor de wijsbegeerte van het regt en van den staat in de plaats stellend, door deze verwisseling van twee verschillende vakken van wetenschap de voortreffelijkheid van zijne methode ook voor de wijsbegeerte meent bewezen te hebben.

In de laatste plaats ontvangen wij van zijne hand eene godsdienstleer, mede, naar zijn beweren, uit de ervaring afgeleid, en mede, naar ons oordeel, uit een zamenstel van halve ervaringswetenschap en bespiegelende wijsbegeerte bijeengevoegd. Welke is, volgens den schrijver, de grond der godsdienst in den mensch? Het afhankelijkheidsgevoel. En zonder twijfel, de mensch gevoelt zich zeer afhankelijk, maar van wat? Van de natuur, waarvan hij een noodzakelijk gedeelte uitmaakt, antwoordt de empirie. Neen, - zegt daarentegen de schrijver, - ‘tegenover de natuur gevoelt zich de mensch vrij, maar hij gevoelt zich afhankelijk van eene hoogere magt, en om nu dit afhankelijkheidsgevoel tot zijn regt te laten komen, wordt de mensch godsdienstig.’ Alweêr een vrij laag en hoogst onvolledig begrip

van godsdienst, maar toch nog veel te hoog en veel te veel omvattend voor het empirisme. Immers onze ervaringswetenschap leert ons juist, dat wij, ons vrij wanende tegenover de natuur, door dit gevoel van vrijheid ons laten bedriegen; wij meenen vrij te zijn, zoo lang wij ons ontwikkelen volgens de vaste, onveranderlijke wetten van onze eigene, bijzondere natuur, even als de boom, indien hij zelfbewustzijn had, zich vrij zou gevoelen, zoo lang men zijne takken niet verhindert vrijelijk zich uit te breiden, maar wij handelen desniettemin, even als de boom, steeds volgens de wet der natuurnoodzakelijkheid; terwijl wij ons ook onmiddellijk onvrij gevoelen, zoodra wij met eene ons vreemde natuur in aanraking komen, volmaakt zoo als de boom, kon hij waarnemen en nadenken, zijne onvrijheid zou gewaar worden, wanneer men zijne takken bindt en ze dwingt in eene bepaalde rigting te groeijen. Ziedaar al wat de ervaring omtrent ons afhankelijkheidsgevoel ons verklaren kan; gaat zij verder en poogt zij zich tot iets hoogers nog dan tot de door haar erkende natuurnoodzakelijkheid te verheffen, dan verloochent zij zich zelve, en lost zich in het idealisme op. Maar de schrijver gaat dan ook werkelijk nog veel verder. Niet alleen, dat hij het bestaan van een hooger wezen erkent, maar hij noemt het ook heilig, wijs en volmaakt, ja, hij verheft zich zelfs tot het denkbeeld van een persoonlijken God, van een getrouw en liefderijk Grod en Vader. Maar dat begrip heeft hij nu toch zeker niet uit ervaring. Hoe is hij er dan aan gekomen? Immers door middel van de bespiegeling, door een vervaarlijken sprong alweder van het gebied der ervaring op dat der speculatieve filosofie. Want indien dat godsbegrip, door den schrijver ons verkondigd, geen zuiver speculatief begrip is, dat met de ervaring niet alleen niets gemeen heeft, maar zelfs hare stelligste uitkomsten weêrspreekt, dan bekennen wij niet te weten, wat speculatieve en wat empirische begrippen zijn. Dat de Heer Pierson voor 't overige dan ook hier weder geene de minste overeenkomst met een empirist bezit, maar veeleer met de beste idealisten in het ‘intellectueel aanschouwen’ zou kunnen wedijveren, bewijst ons zijne slotredeuering over de godsdienstleer, die volgens hem op niets anders berust, - gelijk ze dan ook nooit op iets anders berusten kan, - dan op geloof, en wel bepaald, - hier is hij volkomen speculatief wijsgeer, - op een redelijk geloof berusten moet. De laatste woorden van

zijne beschouwing over onsterfelijkheid, die we straks met opzet in ons verslag hebben aangehaald, zullen wel voldoende zijn om onze lezers te overtuigen, dat de ervaringsfilosoof hier geheel in den idealistischen denker is opgegaan. De wereld der dingen, de wereld der ervaring ziet hij reeds in 't geheel niet meer, en reeds glansen voor zijn verheerlijkt oog de tinnen van het huis, niet met handen gemaakt, maar eeuwig bij God in de hemelen.

'Das Universum, - zegt Fichte, - ist mir nicht mehr jener in sich selbst zurücklaufende Cirkel, jenes unaufhörlich sich wiederholende Spiel, jenes Ungeheuer, das sich selbst verschlingt, um sich wieder zu gebären, wie es schon war; es ist vor meinem Blicke vergeistiget, und trägt das eigene Gepräge des Geistes: stetes Fortschreiten zum Vollkommeneren in einer geraden Linie, die in die Unendlichkeit geht. - Die Sonne gehet auf und gehet unter, und die Sterne versinken und kommen wieder, und alle Sphären halten ihren Cirkeltanz; aber sie kommen nie so wieder, wie sie verschwanden, und in den leuchtenden Quellen des Lebens ist selbst Leben und Fortbilden. Jede Stunde, von ihnen herbeigeführt, jeder Morgen und jeder Abend sinkt mit neuem Gedeihen herab auf die Welt; neues Leben und neue Liebe entträufelt den Sphären, wie die Thautropfen der Wolke, und umfängt die Natur, wie die kühle Nacht die Erde. - Aller Tod in der Natur ist Geburt, und gerade im Sterben erscheint sichtbar die Erhöhung des Lebens. Es ist kein tödtendes Princip in der Natur, denn die Natur ist durchaus lauter Leben; nicht der Tod tödtet, sondern das lebendigere Leben, welches, hinter dem alten verborgen, beginnt und sich entwickelt. - Jeder meines Gleichen, der aus der irdischen Verbindung heraustritt, und der meinem Geiste nicht für vernichtet gelten kann - denn er ist meines Gleichen - zieht meinen Gedanken mit sich hinüber; er ist noch und ihm gebührt eine Statte. Indess wir hienieden um ihn trauern, so wie Trauer sein würde, wenn sie könnte im dumpfen Reiche der Bewusstlosigkeit, wenn sich ihm ein Mensch zum Lichte der Erdensonne entreisst, ist drüben Freude, dass der Mensch zu ihrer Welt geboren wurde, so wie wir Erdenbürger die unserigen mit Freude empfangen. Wenn ich einst ihnen folgen werde, wird für mich nur Freude sein; denn die Trauer bleibt in der Sphäre zurück die ich verlasse. - Es verschwindet vor meinem

Blicke und versinkt die Welt, die ich noch soeben bewunderte. In aller Fülle des Lebens, der Ordnung und des Gedeihens, welche ich in ihr schaue, ist sie doch nur der Vorhang, durch die eine unendlich vollkommenere mir verdeckt wird, und der Keim, aus dem diese sich entwickeln soll. Mein Glaube tritt hinter diesen Vorhang, und erwärmt und belebt diesen Keim. Er sieht nichts Bestimmtes, aber er erwartet mehr, als er hienieden fassen kann, und je in der Zeit wird fassen können. - So lebe und so bin ich, und so bin ich unveränderlich, fest und vollendet für alle Ewigkeit; denn dieses Seyn ist kein von aussen angenommenes, es ist mein eigenes, einiges wahres Seyn und Wesen.' - - Er ligt meer wijsgeerige zin in deze weinige woorden dan in het gansche betoog van den Heer Pierson, maar dat is ook het hoofdzakelijk onderscheid. De geest is dezelfde, maar het beginsel is daar een weinig beter in 't oog gevat en volgehouden, en de weg beter begrepen, langs welken men alleen tot deze en dergelijke uitkomsten geraakt. -

Wij gelooven thans eenigermate in staat te zijn de bezwaren te wegen, welke de schrijver tegen de speculatieve wijsbegeerte heeft in 't midden gebragt. Zijne hoofdbedenking tegen die rigting was niet zoo zeer de dwalingen, tot welke sommige harer voorstanders vervallen zijn; en dat zou ook niets bewijzen, daar de feilen van een of ander bepaald stelsel nog geen bewijs zijn van de onbruikbaarheid der methode in 't algemeen, zoo lang niet is uitgemaakt, dat die methode onvermijdelijk die fouten begaan en tot die verkeerde uitkomsten leiden moet; maar dat bezwaar was juist het standpunt, waarop de speculatieve wijsbegeerte zich bij haar onderzoek plaatst. Maar nu is ons, en wij willen hopen, ook den Heer Pierson zelven, uit het bovengezegde gebleken, dat hij, om tot de resultaten te komen, die zijne wijsbegeerte ons aanbiedt, juist op datzelfde veroordeelde standpunt zich moet plaatsen, en de door hem aangeprezen ervaringsmethode dient vaarwel te zeggen, - wat meer is, dat hij voor een groot deel dit ook reeds gedaan heeft, en dat hij, volkomen speculatief denker geworden zijnde, nog vrij wat volledige uitkomsten zou verkregen hebben. Dat nu het standpunt en de methode der bespiegeling geheel zonder gevaar en altijd even veilig zijn, wachten wij ons wel te beweren; maar de schrijver erkent zelf, dat volstrekte

veiligheid op geestelijk gebied voor den mensch niet te vinden is, en het blijft dus alleen de vraag, of eenig ander standpunt en eenige andere methode zoo veel veiliger zijn, en minder blootgesteld aan de willekeur van het individu. De zekerheid nu, die de ervaringsmethode schijnt te verleenen, is stellig voor niemand zeer benijdenswaardig; maar bovendien is het nog niet uitgemaakt, of zij wel eene zekerheid is. Het empirisme bewijze eerst, dat het meer dan eene leer van zinnelijke en dikwerf zeer bedriegelijke voorstellingen verkondigt; het bewijze eerst, dat het waargenomen voorwerp werkelijk en op zich zelf juist zoo is als het waarnemend subject het heeft waargenomen, eer het zich beroeme ons wetenschappelijke zekerheid te hebben verschaft. En het autoriteitsbeginsel? Wij weten ook, hoe het daarmede gesteld is, en wat de veiligheid, die het ons verleent. Men begrijpe toch eindelijk eens de zoo eenvoudige waarheid, dat er nergens iets intellectueels, zedelijks of godsdienstigs voor den mensch te vinden is, dat niet altijd eenigermate van zijne willekeur afhankelijk blijft, daar het toch altijd de mensch zelf is, die iets als waarheid aanneemt of verwerpt. Een waarborg voor den mensch tegen zich zelven bestaat er niet. En nu de zekerheid, met welke de speculatieve wijsgeer door het leven gaat, is zij niet juist die, welke de Heer Pierson verlangt? Hij wil de zekerheid, met welke de geoefende ruiter het wilde ros berijdt. Maar van waar zal dien ruiter zijne zekerheid geworden? Van het weerbarstige paard toch stellig niet, noch ook van den hobbeligen weg, waarop hij rijdt, noch van de heg, waarover hij springt; maar hij zal zijne zekerheid putten uit zijne eigene kracht, uit zijne eigene kunst, en uit het zelfvertrouwen, waarmede hij het paard bestiert. Welnu, de idealist gaat niet anders te werk; hij vertrouwt niet op iets anders, dat hij zelf niet is, en dat hem dikwerf zelfs vijandig kan zijn, maar op zich zelven alleen, en op de waarheid zijner eigene ideën van zedelijkheid en pligt, van goddelijk toevoorzigt en wereldbestuur. De idealist is ruiter, - om bij de beeldspraak te blijven, - de empirist en de geloovige op gezag laten zich rijden; de een geeft zich over aan de zinnelijk waargenomene wereld der dingen, de andere aan de willekeur van sommigen zijner medemenschen. Wij besluiten al wederom: de Heer Pierson is idealist in zijn hart. Wat zijne bedenking over het bloot sub-

jectieve der bespiegelende theoriën aangaat, daaromtrent geldt eveneens het boven gezegde: alle waarheid voor den mensch is subjectief in dien zin, dat de mensch zelf altijd over de waarheid of onwaarheid van eenig begrip zal moeten beslissen; wel objectiveert hij zijne gedachte, door te gelooven aan eene werkelijkheid, die met het als waarheid gedachte overeenstemt, maar dat geloof zelf blijft dan toch altijd subjectief, het zij dan een idealistisch geloof, of een geloof aan de dingen op zich zelf, of ook een geloof op gezag van anderen. Alweder hetzelfde geldt van dat verwijt van het eigenwillige der godsdienst, door den schrijver tegen de speculatieve theologie gerigt. Wij zijn geenszins geneigd, en achten ons ook niet verpligt, die godsdienstleer in al hare vormen, 't zij in die van het zoogenaamd logisch pantheïsme, 't zij in de wonderlijke gedaante der nieuwere immanentie-theorie te verdedigen; maar wij kunnen met de opmerking volstaan, dat het verwijt van eigenwilligheid, zoo het er een is, alle mogelijke godsdienstleer treft, vermits in elke godsdienst, welke dan ook, de godsdienstige mensch zelf zich eenen God moet geven, dien hij zal aanbidden, hij moge dan door eigen denken zijn godsbegrip hebben gevonden, of hij moge dat begrip van anderen hebben overgenomen. - En hiermede, vertrouwen wij, zullen de hoofdbezwaren van onzen schrijver tegen de speculatieve methode wel zijn opgelost. Al zijne overige bedenkingen, meest de bijzondere speculatieve stelsels betreffende, hier na te gaan, zou ons te ver leiden; wij bepalen ons tot de meest gewigtige. De Heer Pierson beweert o.a., dat de bespiegelende wijsbegeerte haar laatste woord in het stelsel van Hegel heeft uitgesproken. Nemen wij nu aan, dat dit stelsel geheel of ten deele behoort verworpen te worden; nemen wij mede aan, dat de rigting, die door Hegel werd verkondigd, tot geene andere uitkomsten dan juist tot de zijne of die zijner volgelingen kan geraken; dan is daarmede de gansche speculatieve methode nog niet veroordeeld, zoo lang niet is bewezen, dat er in de speculatieve wijsbegeerte geene andere rigting dan juist de Hegeliaansche mogelijk is. En dit bewijs ontbreekt bij den schrijver geheel. Wat het stelsel zelf van Hegel betreft, wij gevoelen alweder de roeping niet, om het in al zijne gronden en gevolgtrekkingen te verdedigen, maar wij achten ons toch verpligt, op een misverstand te wijzen, dat overal in de beschouwing des schrijvers

omtrent de leer van dezen grooten denker heerscht, een misverstand, waarvan reeds velen zich bediend hebben, om ook zonder de geringste verdere inspanning de gansche Hegeliaansche wijsbegeerte omver te werpen en ze in een belagchelijk daglicht te doen voorkomen. Wij bedoelen de stelling, dat bij Hegel niets bestaat, dan wat logisch zijn bestaan regtvaardigen kan. Daarop bouwt nu de schrijver, als vele anderen, voort, en de gansche filosofie van Hegel wordt daardoor de grootste onzin of een ondragelijk fatalisme. Maar Hegel heeft nooit gezegd, dat niets bestaat, wat niet logisch zijn bestaan kan regtvaardigen, maar dat niets is, wat niet logisch bewezen kan worden te zijn. Zoo lang men de onderscheiding der speculatieve wijsbegeerte tusschen zijn en bestaan, tusschen absoluut, onvoorwaardelijk en betrekkelijk, voorwaardelijk zijn niet begrijpt, handelt men verstandiger, zich in 't geheel niet met die wijsbegeerte in te laten; men zal dan ook evenmin kunnen begrijpen, wat het b.v. beteekent, wanneer gezegd wordt, dat het kwaad wel bestaat, maar niet is, - eene zeer eenvoudige stelling voor 't overige, welke iedereen zal toegeven, die niet geheel onbekend is met de beteekenis der woorden, en die de leer van Ahriman en Ormuzd niet is toegedaan. Hetzelfde misverstand heerscht ook bij den schrijver omtrent de leer van Fichte. Had deze wijsgeer werkelijk bedoeld, dat de verschijnselen buiten ons niet bestaan, hij zou inderdaad den grootst mogelijken onzin verkondigd hebben; maar hij heeft alleen aan de wereld der verschijnselen, als zoodanig, aan de dingen op zich zelf, realiteit, d.i. een absoluut zijn ontzegd, en dit alleen toegekend aan datgene, wat met noodzakelijkheid wordt gedacht[1]. Tegen Fichte vooral is de schrijver met veel hevigheid te velde getrokken. Nu veroorlove men ons eens voor al de opmerking, dat niets gemakkelijker valt dan een diepzinnig en goed doorwerkt wijs-

1 De volgende, zeer karakteristieke woorden van Curlyle mogen dit een en ander eenigzins nader voor den Heer Pierson ophelderen: ‘Neither is it any argument against the Idealist, - zegt de genoemde schrijver, - to say that, since he denies the absolute existence of matter, he ought in consequence likewise to deny its relative existence, and plunge over precipices, and run himself through with swords, by way of recreation, since these, like all other material things, are only phantasms and spectra, and therefore of no consequence. If a man, corporeally taken, is but a phantasm and spectrum himself, all this will ultimately amount to much the same as it did before.’

geerig stelsel omver te werpen en zelfs het belagchelijk te maken[1]; de aardigste parodiën maakt men op goede gedichten, en ten koste van den Bijbel kan men gemeenlijk het grappigst zijn. Nu heeft men reeds zoo dikwijls den draak gestoken met de idealisten, en reeds zoo veel tegen hen geschreven, dat wij slechts de geschriften van een of twee hunner bestrijders hebben na te slaan, om in weinige oogenblikken een flink kritisch betoog te kunnen opstellen, waarin de dwaasheid en de onhoudbaarheid hunner begrippen op de helderste en tevens op de geestigste en meest onderhoudende wijze worden uiteengezet. Moeijelijker is het, in den geest van een diepzinnig denker door te dringen, te weten wat hij gewild, te begrijpen hoe, en te verstaan waarom hij juist zoo en niet anders de waarheid gezocht heeft. En dat, zouden wij meenen, is den Heer Pierson, vooral wat Fichte en de idealisten betreft, niet volkomen gelukt. Sommige onaardigheden, die hij zich jegens dezen wijsgeer veroorlooft, en waarvan trouwens de meeste ook van anderen zijn overgenomen, - als daar zijn, de bewering, dat Fichte alleen de overwegende heerschappij van het individu als individu beoogt, en dat dit individu eigenlijk niets anders zijn zou dan het individu Fichte zelf, - of wel, de zeer hatelijke gelijkstelling van het Ik van Fichte met den wellustigen hater (eene vrij grove geestigheid, den Heer Pierson onwaardig), - zijn te ongerijmd om ze hier in ernst te bespreken. Andere, schijnbaar althans meer gegronde bedenkingen, den geest en de rigting van den bedoelden wijsgeer rakende, willen wij kortelijk beantwoorden. De schrijver meent, dat hoogmoed en eene neiging tot losbandigheid eenen man als Fichte tot eene willekeurige en ijdele ontkenning van de realiteit der zinnelijk waargenomen dingen zou gedreven hebben. Hij gevoelt niet, dat juist diezelfde zedelijke behoefte, die hem, den Heer Pierson zelven, zijns ondanks noodzaakte het terrein der empirie te verlaten, en op de vleugelen der reine bespiegeling op te stijgen naar sferen ver boven de wereld der ervaring verheven, ook de idealisten heeft aangespoord om

1 Het Ik en Niet-Ik van Fichte noemt dezelfde schrijver, dien we zoo even aanhaalden: ‘words which taking lodging (to use the Hudibrastic phrase) in “certain heads that were to be let unfurnished,” occasioned a hollow echo, as of laughter from the empty apartments.’

elders dan in de empirische werkelijkheid den grond en het wezen der dingen en eene verklaring voor de feiten van het zelfbewustzijn te zoeken. Maar de idealisten hebben ook tevens ingezien, wat de Heer Pierson nog niet schijnt te hebben begrepen, dat de empirische wijze van onderzoek onvermijdelijk tot de vernietiging van 's menschen zelfstandigheid en van zijne geestelijke en zedelijke vrijheid voert, en dat derhalve niet, gelijk de Heer Pierson wil, de bespiegeling met de ervaring moet worden verbonden en haar opvolgen, maar dat de laatste in de wijsbegeerte geheel verworpen en de eerste zuiver en onvermengd bij de beoefening dier wetenschap behoort toegepast te worden. Ten dien einde begon de speculatieve filosofie niet alleen de resultaten, maar ook den grondslag en het beginsel zelf der ervaringswetenschap te onderwerpen aan den toets der kritiek, en niet lang, of het bleek haar, dat de vroeger onbedriegelijk geachte ervaring inderdaad slechts eene wetenschap was van verschijnselen, waarvan het inwendig zijn en wezen ons volstrekt onbekend blijft. En hoe ze dan nog als onfeilbaar te beschouwen, waar het niet de vraag is naar den schijn, maar naar het wezen en den hoogsten grond der dingen? Aldus Kant. Stouter nog en met nog meer beslissenden uitslag werd het gezag der empirie door Fichte aangetast. Hij ontkende niet alleen het wezen der dingen, zoo als de ervaringswetenschap het meende gevonden te hebben, maar hij loochende zelfs dat wezen geheel, in zoover het als een volstrekt, absoluut zijn werd beschouwd, en beroemde zich niet geheel ten onregte, aldus den mensch van de gevaarlijke en noodlottige voorstelling eener realiteit te hebben verlost, die, hoe ook op den achtergrond geschoven, hem toch altijd nog als eene donkere spookgestalte bleef aangrimmen, en hem voortdurend bleef bedreigen met de vernietiging zijner intellectuele zelfstandigheid niet alleen, maar van het geloof zelfs aan zijne zedelijke vrijheid en verantwoordelijkheid. Toen, de ervaring eenmaal van haar overheerschend gezag beroofd, en in de wijsbegeerte onbevoegd verklaard, - toen, de dwang der empirische werkelijkheid afgeworpen, en de wereld der ervaring voor het oog des geestes in eene wereld der onwezenlijke verschijning opgelost, toen beproefde men uit het moreel en intellectueel bewustzijn van den mensch eene nieuwe geestelijke en zedelijke wereld op te bouwen, die de grond, de verklaring en

het wezen van de wereld der verschijnselen worden zou, terwijl omgekeerd deze laatste als de noodzakelijke voorwaarde van 's menschen praktisch zedelijke werkzaamheid bleef erkend. Is ook tot heden de proef nog niet volkomen en in alle opzigten gelukt; is het aangevangen werk nog geenszins voltooid; zijn de idealisten zelve tot dwalingen vervallen; hebben zij ten onregte gemeend de hoogte reeds bereikt te hebben, die ze bestijgen moesten; hebben zij te vroeg den triomf der wetenschap verkondigd en daarmede hare beoefenaren, alras teleurgesteld, misleid, - dat alles en nog veel meer, dat men tegen het idealisme, zoo als het zich in de laatste tijden vertoond heeft, kan inbrengen, bewijst nog geenszins het verkeerde of het onmogelijke van het streven zelf. Zeker is het, dat de onjuistheid der empirische methode in de wijsbegeerte, en de valschheid harer voor 't overige steeds onvermijdelijke resultaten vóór lang reeds voldoende zijn bewezen; en niet minder zeker, dat eene verzoening en verbinding van empirie en bespiegeling tot de onmogelijkheden behoort, daar beide in de wijsbegeerte tot lijnregt tegenstrijdige uitkomsten geraken, en derhalve, in de wijsbegeerte te zamen of achtereenvolgens aangewend, elkander onophoudelijk zouden weêrspreken. Wat blijft ons dan over, dan de bespiegelende methode weêr op te vatten en óf te beproeven hare toepassing te verbeteren, óf, zoo ons daartoe de moed of de kracht ontbreekt, ons te voeden met den geest harer vroegere beoefenaren, zonder nog daarom hunne slaafsche navolgers te worden en al hunne stellingen en gevolgtrekkingen als geloofsregelen aan te nemen? En wanneer wij dan mogten besluiten, voortaan den weg weder in te slaan, dien zij ons hebben aangewezen, dan zullen wij dit doen, niet omdat wij te hoogmoedig zijn om onze eigene beperktheid en afhankelijkheid te erkennen, niet omdat wij ons vrij willen maken van alle banden, die onze werkzaamheid bepalen, maar omdat wij vóór alles onze zelfstandigheid en onze zedelijke vrijheid willen behouden; omdat wij wel gebonden willen zijn, maar door onze eigene zedewet; omdat wij wel willen beheerscht worden, maar door ons eigen geweten; omdat wij ons wel willen onderwerpen aan een gezag, maar aan dat onzer eigene rede en aan dat van dien hoogeren, almagtigen wil, dien onze rede, maar ook onze rede alleen, ons kennen leert; omdat wij eindelijk, als geestelijke en

zedelijke wezens, heerschen willen over de stof en niet door haar worden beheerscht; omdat wij ons verheffen willen boven de zinnen en niet lijdelijk ons willen onderwerpen aan hunne magt, en omdat wij te midden van de steeds wisselende verschijnselen willen blijven wat wij zijn en worden wat onze bestemming is, niet in de wereld der dingen ons willen verliezen en te gronde gaan. Zekerheid wil de mensch, maar intellectuele en zedelijke zekerheid; en wat is eene, die geput wordt uit de kennis van het onbewuste, van het altijd wisselende en veranderlijke, en welke andere is er voor den geest, dan die, welke hij zich zelven gegeven heeft?

Wij zouden hier onze beoordeeling kunnen sluiten, achtten wij het niet van belang, ook al is het slechts met eene enkele vingerwijzing, de vermoedelijke oorzaak aan te duiden, die de boven uiteengezette dwalingen van den schrijver heeft te weeg gebragt. De Heer Pierson heeft, zouden wij meenen, bij de ontwikkeling zijner eigene methode, ten eenemale de vraag uit het oog verloren, die hij zich gesteld had, en is geheel van het terrein afgedwaald, waarop hij werken moest. Hij had ons beloofd, ons de regte wijze van handelen niet alleen, maar ook, en wel in de eerste plaats, van denken en filosoferen te zullen bekend maken. Maar hij levert ons noch eene filosofie, noch eene filosofische methode, en wijst ons alleen den weg in de zuiver empirische wetenschappen en in die bijzondere deelen der wetenschappen, die geheel aan de ervaring toebehooren; leert ons voorts wat de regte kunstenaar is, en geeft ons eindelijk eenige praktische leefregelen aan de hand, die wij te betrachten hebben om zedelijke en godsdienstige menschen te worden. En dat is nu alles wat hij tegenover de wijsbegeerte van Kant, Fichte en Hegel te stellen heeft: een receptenboek tegenover de filosofie! Maar zou dan de schrijver in 't geheel niet begrijpen, wat wijsbegeerte is, en dat zij gansch wat anders is dan eene praktische levenskunst? Voorzeker, indien ze niets anders ware dan dat, dan loonde het stellig de moeite niet, haar te beoefenen. Maar ik kan een zeer godsdienstig en zedelijk mensch zijn, en een voortreffelijk praktisch staatsman, een uitmuntend geneesheer, een groot geleerde, een talentvol kunstenaar, een beroemd kanselredenaar, een goede herder mijner gemeente, een knap koopman en een kundig fabrie-

kant worden, ook al ben ik juist geen wijsgeer. Het zou er treurig uitzien met de wereld, indien het anders ware. Maar ik ben daarom nog geen wijsgeer, al ben ik een godvruchtig en zedelijk mensch, en een goed staatsman, natuurkundige, geleerde, kunstenaar, predikant of koopman. Als praktisch zedelijk en godvruchtig mensch leef en handel ik volgens zekere begrippen en regelen, die ik als waar en nuttig erken, zonder mij bepaald rekenschap te geven van den hoogsten grond, waarop zij berusten; en in al de andere straks genoemde hoedanigheden blijf ik mij uitsluitend bezighouden met de verschijnselen, zoo als ik ze waarneem, zonder nog nader te onderzoeken, wat die verschijnselen in zich zelve zijn, en wat ik zelf als intelligent en denkend wezen ben. Maar als wijsgeer blijf ik noch bij de begrippen, zoo als mijne rede ze nu eenmaal vindt, en zoo als ik ze praktisch toepas, noch bij de verschijnselen, zoo als mijne zinnen ze waarnemen en mijn wil ze tracht te beheerschen, staan; maar ik zoek den oorsprong, den grond en het wezen der begrippen en verschijnselen; ik denk na over mij zelven, over mijn eigen denken en over de wereld, welke ik denk, om daarna, wanneer ik alles heb onderzocht, en de kennis, die ik verlangde, meen verkregen te hebben, te kunnen handelen overeenkomstig de resultaten van mijn onderzoek. Ik zal dan, handelend in het leven optredend, niet anders handelen dan elk ander mensch, die, zonder wijsgeer te zijn, toch juist handelt (en dikwerf beter dan ik) en die tevens op de hoogte is van zijnen tijd; maar ik zal weten hoe en waarom ik zoo handel, 't geen ik niet wist eer ik wijsgeerig had nagedacht; en ik zal de ervaring ongetwijfeld overal te baat nemen, waar zij regt van spreken heeft, ofschoon ik als wijsgeer weet, dat ik met eene ervaring van verschijnselen te doen heb, terwijl ik als niet-wijsgeer in de wereld der verschijnselen de hoogste realiteit zelve meende te zien. Dat is het gansche geheim van de verhouding tusschen theorie en praktijk; de eene behoeft niet en behoort ook niet met de andere in strijd te verkeeren, maar de eene is toch onderscheiden van de andere. De wijsgeer wil weten en handelen beide; de niet-wijsgeer bekommert zich niet om het weten en handelt slechts naar de inspraak van zijn gemoed, of vergaârt zich alleen de kennis, die hij voor de beoefening van zijn bijzonder vak van wetenschap noodig

heeft. Wie dus bij het praktische blijft staan, kan een uitstekend mensch en zelfs een groot man zijn; een wijsgeer is hij niet. En dit is het, wat, naar onze meening, de Heer Pierson niet heeft in 't oog gehouden, en vandaar zijn afdwalen van het gebied der wijsbegeerte naar dat van het praktisch handelen en van de bijzondere empirische wetenschappen. Vandaar ook zijne ingenomenheid met de methode der ervaring, die inderdaad hare waarde bezit en zelfs onmisbaar is in het praktische leven, maar in de wijsbegeerte onbruikbaar mag beeten; en omgekeerd weder ten gevolge van de ijdele poging om haar in verband met de bespiegeling in de wijsbegeerte toe te passen, zijn afdwalen van het theoretisch naar het zuiver praktisch gebied. Dat de schrijver zich niet met eene filosofie kan vereenigen, die overal, te pas of te onpas, hare abstracte theoremen in praktijk brengen en doordrijven wil, en de feiten en toestanden, ze mogen dan werkelijkheid of verschijnselen eener hoogere realiteit worden genoemd, naar hare begrippen tracht te verwringen, en dat hij derhalve aan deze inderdaad doellooze en dikwerf ook zelfs onware bespiegelingen de praktische waarheid tegenover stelt, dat laten wij niet alleen gelden, maar dat juichen wij zelfs van ganscher harte toe. Het is werkelijk de fout van menig anders toch scherpzinnig verstand, zich in te beelden, dat de volledige waarheid in theorie reeds gevonden is, dat de wijsbegeerte reeds de wetenschap is der wetenschappen en de hoogste wetgevende magt in alle mogelijke toestanden en omstandigheden des levens behoort uit te oefenen, terwijl zij toch eigenlijk niets meer is, en niets meer zijn kan, dan een schema van het weten en eene schaduw van het leven. Maar dat de Heer Pierson, na eerst uit de hoogte de wijsbegeerte van anderen te hebben afgekeurd, ons daarvoor niets wijsgeerigs hoegenaamd in de plaats geeft, of ons eene soort van praktische levenskunst voor wijsbegeerte poogt op te disschen, - zie, dat schijnt ons moeijelijk te regtvaardigen. Toch ligt de verklaring van het feit voor de hand. Wanende, dat de filosofie orakeltaal moet spreken, geene begeerte naar wijsheid, maar de wijsheid zelve moet zijn, niet mag blijven zoeken, niet als elke andere wetenschap steeds voor verbetering en ontwikkeling vatbaar blijft, en derhalve de kennis der volledige, ja der absolute waarheid zelve van haar eischend, verwerpt de schrijver, na onderzoek teleurgesteld, en over

hare resultaten onvoldaan, de gansche filosofie, en zoekt heul en troost bij iets, dat geene wijsbegeerte meer is. Dat het beginsel juist, maar de toepassing nog verkeerd, dat de methode regt, maar haar gebruik nog in vele opzigten te veroordeelen zou zijn, is niet bij hem opgekomen. Een weinig minder hooge eischen, een weinig meer toegeeflijkheid voor de onwillekeurige dwaling, een weinig betere kritiek, en de Heer Pierson zal ophouden de bestrijder eener wijsbegeerte te zijn, die, ofschoon zij de absolute waarheid zelve niet is, noch ook tot de volledige kennis van die waarheid voert, toch de eenige mag heeten, die den onafhankelijken, maar tevens voor de hoogere zedelijke belangen der menschheid met geestdrift bezielden denker tot die uitkomsten leidt, zonder welke de beoefening der wijsbegeerte voor hem geene waarde bezit.

En nu genoeg van de ‘proeve.’ Wij hebben rond en onverholen onze meening verklaard. Is ons oordeel hier en daar wat hard uitgevallen, het was geenszins, wij behoeven het naauwelijks te herhalen, om aan eene altijd laakbare zucht tot afbreken te voldoen, noch ook uit kleinachting voor des schrijvers wezenlijke en ook wèl door ons gewaardeerde verdiensten. Integendeel, niets is verder van ons dan de wensch, dat de Heer Pierson, - ook al mogten wij zoo groote kracht aan onze beoordeeling toeschrijven, en wij doen dit niet, - zich moge afgeschrikt gevoelen om eenen arbeid voort te zetten, dien hij in vele opzigten zoo loffelijk heeft aangevangen. Wat wij beoogd hebben, is alleen dit: eenen reiziger, dien wij ontmoetten, en die zich hetzelfde doel zijner reize gesteld had als wij, maar dien wij eenen bijweg zagen inslaan, langs welken hij nimmer de plaats zijner bestemming kan bereiken, eene korte waarschuwing toe te roepen en hem uit te noodigen ons liever te vergezellen op het pad, 't welk, hoe moeilijk ook steeds, en hoe gevaarlijk ook somwijlen, toch de eenige toegang is tot het ijverig gezochte heiligdom. Mogten wij hem spoedig als reisgezel begroeten, het doel van ons tegenwoordig pogen ware volkomen bereikt. Mogten ook wij soms weder afdwalen, of mogten de fata morgana der wijsbegeerte ons eens verlokken om de karavaan te verlaten en eenzaam de zandwoestijn van het al te dichtend denken in te gaan, dan rekenen wij ook op zijne waarschuwing en zijnen raad. Van denzelfden

geest gedreven, moet men zamenwerken aan de wetenschap, niet door elkanderen doelloos te prijzen, en voortdurend elkanders lof te trompetten, maar door elkander te wijzen op begane feilen en elkander te waarschuwen voor doolwegen en dwalingen. Vat de Heer Pierson zóó onze bedoeling op, wij houden ons verzekerd, dat hij, mogten we ook van onze zijde hebben gedwaald, de mistasting, die we gaarne erkennen, indien ze op voldoende gronden ons wordt aangetoond, ons om die bedoeling wel vergeven zal. Wat er zij van dit alles, ééne uitkomst van ons tegenwoordig onderzoek blijft onveranderd vast: dat wij in den Heer Pierson een krachtigen bondgenoot mogen erkennen en waarderen in den nog altijd geduchten kamp van de vrijheid en de zelfstandigheid van den geest tegen het dwingend en overheerschend gezag van letter, kerk en priesterschap. Dit feit te kunnen constateren, was ons het aangenaamste gedeelte onzer taak. Moge de nieuwe wapenbroeder nimmer ontrouw worden aan zijne genooten; moge nimmer de moed hem ontzinken en de neiging bij hem oprijzen om de vanen te verlaten; blijve de onderdrukking des geestes hem steeds de vijand, dien hij met scherpgewette wapenen bestrijdt. De worsteling is nog niet geeindigd, en de vrijheid, schoon ze vorderingen maakt, heeft nog lange niet in den geest der menschheid gezegevierd: wij hebben nog strijders van noode, en moedige kampvechters, als den schrijver der ‘proeve,’ niet te verliezen.

Maar nu het belang, het praktisch nut van al het gezegde over de speculatieve filosofie? Tot welk einde den terugkeer aangeprezen naar de abstractiën der transcendentale wijsbegeerte? En waarom nog langer voortgewerkt aan den bouw van dat ‘kaartenhuis,’ dat men metaphysica noemt? En is het dan niet vóór lang reeds erkend, dat de Mephistophelische wijsheid toch eigenlijk de echte is?

- ‘Ein Kerl der speculirt,
Ist wie ein Thier, auf dürrer Heide
Von einem bösen Geist im Kreis herumgeführt,
Und rings umher liegt schöne, grüne Weide.’ - -

Zeker, niet ieder behoeft, niet ieder is in de gelegenheid wijsgeer te worden. Ook wordt het zelfs niet altijd wie wil. En terwijl men nooit iemand zal dwingen zich met wijsbegeerte te moeijen, die een weêrzin tegen die wetenschap gevoelt, zoo zal men ook aan anderen eene wijsbegeerte niet kunnen opdringen, die hun niet voldoet, of die hun ijdel of nutteloos schijnt. Men zou dus misschien nog het beste doen, ieder te laten filosoferen zoo als hij het goedvindt, en zich in 't geheel niet met elkanders filosofische methode te bemoeijen. Van den anderen kant echter valt het niet te ontkennen, dat juist de wijze, waarop over 't algemeen in een gegeven tijd de wijsgeerige wetenschap beoefend wordt, zoo al geen onmiddellijken en dadelijk zigtbaren, toch een middellijken en onmiskenbaren invloed heeft op de begrippen, de meeningen en de handelingen der beschaafde volken. De geschiedenis der Fransche omwenteling en die der latere tijden leveren daarvan wel het sprekendst bewijs. Het is dus misschien nog niet zoo geheel van praktisch belang ontbloot, te weten, welke rigting heerschende is onder de wijsgeeren van den tijd, dien men beleeft, en te onderzoeken, welke voor dien tijd de meest wenschelijke, welke voor den enkelen wijsgeerigen denker niet alleen, maar ook voor de volken, onder welke hij leeft, de meest heilzame kan worden geacht.

De wijsbegeerte der achttiende eeuw, waarvan wij tegenwoordig alleen de schaduwzijde willen zien, en wier heilzame werkingen wij ons beijveren te miskennen, ofschoon we nog dagelijks de voordeelen er van genieten, bragt eene omwenteling in de wereld der geesten te weeg, gelijk er sinds de dagen der hervorming nog geene was waargenomen. Zij bevrijdde den mensch uit de knellende banden, die zijne vrije werkzaamheid belemmerden, uit de ketenen, door het geestelijk gezag gesmeed; zij wekte hem op uit het levend graf, waarin hij met al zijn denken, willen en handelen zich bedolven had, uit het graf der eeuwenheugende gewoonte en der lijdelijke onderwerping aan het eenmaal en als onveranderlijk bestaande. De wijsbegeerte der achttiende eeuw leerde den menschen, zelf te denken en te onderzoeken; zij leerde spoedig ook den volken, zelf te handelen en voor hunne eigene belangen zorg te dragen. En die zelfde wijsbegeerte kwam der menschheid herinneren, wat zij onder den invloed van het Roomsch

en Protestantsch priesterdom had vergeten, dat liefde tot den naaste, dat menschelijkheid en verdraagzaamheid het eerste gebod en de schoonste vrucht der godsdienst is, en dat men den God, dien men aanbidt, met deugden en niet met ongeregtigheden en wraakoefeningen dient.

‘Crois que devant son trône, en tout temps, en tout lieu
Le coeur du juste est précieux;
Crois qu'un bonze modeste, un dervis charitable
Trouvent plutôt grâce à ses yeux
Qu'un Janséniste impitoyable
Ou qu'un pontife ambitieux,’ -

zong de vroeger vergode, nu lang verworpen verkondiger der humaniteit, die meer welligt dan eenig ander heeft bijgedragen, om den grond te ondermijnen, waarop het geestelijk en wereldlijk gezag zijnen troon gevestigd had, en ons de vrijheden te verzekeren, welke we nog heden mogen genieten, maar die ook daarom juist in den tegenwoordigen tijd, nu wij zijne lessen weder beginnen te verleeren, als de incarnatie van het daemonische zelf ons wordt afgeschilderd. De Fransche en Duitsche wijsgeeren van dien tijd, schoon allen op verschillende wijze, toch allen in denzelfden geest het werk voortzettend, dat Engeland had aangevangen, zijn de mannen geweest, aan wie voor een groot deel onze eeuw het ontstaan, althans de waardering van die deugden te danken heeft, die, in tegenstelling met vroegere tijden, hare schoonste sieraden verdienen genoemd te worden.

Maar de wijsbegeerte der achttiende eeuw had ook hare schaduwzijde, hare dwalingen, en die dwalingen hebben vreeselijke gevolgen te weeg gebragt. Zoo edel ook hare bedoelingen en zoo gelukkig vele harer uitkomsten, zoo weinig verheven was ook het beginsel waarvan zij uitging. Steunend op de sensualistische leer van Locke, waaraan zij voor het grootste gedeelte haren oorsprong ontleende, begon zij alle onderzoek met de ervaring der zinnen, terwijl zij alleen nog door eene gelukkige inconsequentie weêrhouden werd, zich uitsluitend bij het zinnelijke te bepalen, en door eene haar zelve nog onbewuste kracht werd aangedreven, ook tot het bovenzinnelijke op te klimmen en zich te verheffen boven de wereld der dagelijksche ervaring. Niettemin heerschte in de gansche filosofie van

die dagen eene sensualistische rigting, die zich hier meer, daar minder, in de schriften der wijsgeeren vertoonde, maar die, bij den invloed der toenmalige wijsbegeerte op volksbegrippen en volksleven, niet draalde ook in de handelingen der volken zich ten duidelijkste te openbaren. Eerst dweepte men met de humaniteitsleer, met broederliefde en menschenmin; maar aan die leer en aan die begrippen ontbrak de vaste grond; het beginsel, waarvan men uitging, en de weg, dien men bewandelde, voerden niet tot het doel dat men bereiken wilde, niet tot het beheerschen, maar tot het enkel genieten der waargenomen werkelijkheid, - en, veel consequenter dan de filosofen, pasten de volken niet de edeler afwijkingen van het beginsel, maar zijne vernederende, doch zuiver logische gevolgtrekkingen toe. Oppervlakkige geesten, maar wien het evenwel, aan zeker gezond verstand niet ontbrak, mannen als Holbach, Helvetius en velen der Encyclopaedisten werden de vertegenwoordigers der zich zelve meer getrouwe empirische rigting; het Fransche volk bragt in het tweede tijdperk zijner staatkundige omwenteling hunne theoriën in praktijk; de terroristen vulden aan, wat daar nog aan ontbrak; Napoleon zette de kroon op het werk, door het genot, dat alle anderen gezocht hadden en dat zij elkanderen betwistten, voor zich alleen te behouden, en volken en staten dienstbaar te maken aan zijnen hartstogt en zijne willekeur. Bij de afmatting, die op de revolutie volgde, scheen voor de volken niets meer van de vruchten der wijsbegeerte te zijn overgebleven: aan de vroeger gepredikte en met geestdrift ontvangen leer der algemeene humaniteit werd niet meer geloofd, en een plat rationalisme, dat niets voor waarheid erkende, wat niet door het redenerend verstand uit de zinnelijke ervaring was opgemaakt, het natuurlijk en onvermijdelijk gevolg van de sensualistische theorie, had alle geloof aan het bovenzinnelijke, alle wezenlijk godsbewustzijn in de gemoederen der menschen uitgedoofd. De volken kromden zich onder den staf van den alleenheerscher; men lachte om de wijsbegeerte, om vrijheid, menschelijkheid en regt, en elk zocht rijkdom, eigen voordeel en grootheid waar het hem lustte en waar hij 't snelst en gemakkelijkst vinden kon wat hij verlangde. De sensualistische filosofie had haar beter doel gemist, maar zij had volkomen aan hare natuurlijke strekking beantwoord. De wezenlijke voor-

deelen der wijsgeerige beweging waren geenszins voor immer verloren, maar zij konden niet eer worden teruggevonden, eer het beginsel was overwonnen, dat hunnen tijdelijken ondergang veroorzaakt had. Ook nu had men het geheimzinnig geestenkoor kunnen vernemen, klagend over de verstoorde en vernielde wereld, maar waarschuwend en opwekkend tevens tot den opbouw eener nieuwe, die schooner nog dan de verlorene mogt zijn.

Die bouw was trouwens ook reeds begonnen. De Duitsche wijsbegeerte vatte het werk niet weder op waar het was blijven steken, maar ving het op nieuw en met geheel nieuwe bouwstoffen aan. De valschheid van het beginsel, waarvan de vroegere wijsbegeerte was uitgegaan, werd bewezen en erkend, haar standpunt overwonnen en een geheel ander en beter ingenomen. De bron van alle kennis der geestelijke en zedelijke waarheid werd nu niet langer buiten, maar in den mensch zelven gezocht; de regelen van zijn handelen werden niet langer van elders hem aangebragt, maar uit zijn eigen zedelijk bewustzijn afgeleid. De mensch was niet langer het bewogene, maar het bewegende in de beweging; geen voorwerp maar onder de voorwerpen, en geen ding maar onder de dingen, maar het middenpunt, de ziel en de heer der schepping, de vertegenwoordiger van het eenig wezenlijke in de wereld der verschijnselen, de drager en de zich zelf bewuste uiting van den geest. En de wereld der ervaring hield daarom niet op te bestaan, maar zij bestond niet langer als albeheerschende, onverbiddelijke en volstrekte magt. Haar bestaan werd slechts als een betrekkelijk en voorwaardelijk erkend; zij werd het veld, waarop de wil, de zedelijk praktische werkzaamheid van den mensch zich te oefenen had. En een gansch ander, een geheel nieuw leven werd geboren. De volken gevoelden en bejammerden de zedelijke en staatkundige vernedering tot welke zij waren gezonken; zij dorstten naar het betere, zij beseften weder hunne behoefte aan geregtigheid, deugd en geloof. Met welgevallen begon de mensch weder te luisteren naar de vermanende stem, die hem den onfeilbaren gids en den regter tevens zijner handelingen in eigen boezem leerde opzoeken. Het beginsel der zedelijkheid werd door Kant, dat der godsdienst door Schleiermacher hersteld, niet buiten, maar in den mensch, niet in uitwendige vormen of door dwingend ge-

zag, maar in 's menschen eigen geweten en gemoed. En, na met de woorden der wetenschap tot hare ingewijden gesproken te hebben, riep Fichte, het deftig hulsel der schoolgeleerdheid versmadend, in bezielde taal den mensch tot de erkenning en handhaving zijner eigenwaarde, en de volken tot de herovering hunner vrijheid, hunner onafhankelijkheid en hunner zelfstandigheid op, - niet, zoo als de wereldwijzen van voorheen, door hun van regten te verhalen zonder acht te geven op den pligt, maar door de strenge beoefening hunner pligten als de eerste voorwaarde te stellen tot het verwerven en het behouden van hun regt. Toen werd ook de dichtkunst de bondgenoot der filosofie en leende hare gaven om het doel te verheerlijken, dat gene aan de volken had gesteld. En Duitschland zond zijne dapperste zonen, opgevoed in de scholen der wijsgeeren en door de lier der dichters met geestdrift bezield, ten strijde tegen den overweldiger, om de verbeurde vrijheid te heroveren en de schande uit te wisschen van het diep vernederd vaderland. Dat was voor Duitschland en voor Europa een glorierijke tijd. Jammer maar, dat hij zoo kort was van duur! Niet lang toch, of zelfs de sporen van den behaalden roem waren verdwenen, de vrijheid en zelfstandigheid weder verloren, de volken weder overheerscht en onderworpen als voorheen. Maar het beginsel was ook reeds weder voor een groot deel uit het oog verloren, waaraan de zucht tot eigen, zelfstandige handeling en de lust tot groote en roemrijke daden haar ontstaan hadden te danken gehad. De wijsbegeerte, tot heden bij uitnemendheid praktisch bij al hare idealistische bespiegelingen, begon in pantheïstische nevelen zich te verliezen en onbruikbaar voor het leven te worden; het denken loste zich op in de verbeelding en stelde zich zelven geene grenzen meer; de kunst ging over in een ijdel en bandeloos fantaseren, en beide, wijsbegeerte en poëzie, lieten volk en vaderland over aan hun treurig en, bij gebreke van een levenwekkend beginsel, maar al te lijdelijk gedragen lot. Het geestelijk gezag heeft sedert, even als het wereldlijke, weder zijn voordeel gedaan met de afmatting, die op de uitspattingen is gevolgd, terwijl van den anderen kant ook het sensualistisch beginsel het hoofd weder heeft opgestoken en in verschillende vormen zich heeft geopenbaard, - nu eens in de Saint-Simonistische en Fourieristische leeringen met hare ‘verheerlijking

van het vleesch,' - dan weder in eene zuiver empiristische theorie, die zich de positieve wetenschap betitelt, maar wier groote kracht in het ontkennen bestaat, en die dan ook, dor en schraal als zij is, wel de negatieve wetenschap, of de wetenschap van het niet weten genoemd mag worden, - eindelijk in het grof materialisme van sommige Duitsche natuurkundigen, die 'uit vreeze van te hoog te vlieden, over den grond beginnen te kruipen, om realiteit te zoeken.' En het gevolg van dat een en ander? Buitengemeene zorg voor het stoffelijk welzijn; bijzondere ijver in het behalen van eigen geldelijk voordeel; hooge, bijna onbeperkte eerbied voor geldbezit en feitelijke magt; volstrekt gemis aan hoogere, bezielende beginselen; minachting voor al wat naar ideën zweemt; en van den anderen kant veel bijgeloof, veel dweepzucht en veel huichelarij; geen wijsgeeren, geen dichters, geen groote mannen, geen staatkundig leven meer bij de meeste volken; onderdrukte en overheerde natiën, - de triumf der beginselloosheid en der middelmatigheid.

Zoodanig dan kan de invloed zijn ook van de wijsbegeerte op het leven, of, wil men, van dien aard is het noodzakelijke verband tusschen beiden. Zeker, wij zijn niet eenzijdig genoeg om het gansche karakter en de gebeurtenissen van eenen tijd toe te schrijven aan het al of niet verkondigd worden van eene of andere afgetrokken theorie; maar wij gelooven toch, dat ook de heerschende rigtingen in de wijsbegeerte, even als die in godsdienst en staatkunde, de openbaring zijnde van den tijdgeest, en op dezen hare onvermijdelijke terugwerking uitoefenende, vooral in eene eeuw als de onze, in naauw verband staan met de gebeurtenissen en met de toestanden en handelingen der volken, en dat het derhalve geenszins onverschillig kan zijn, wat in de scholen der wijsgeeren wordt geleerd, en in welke beginselen vooral de toekomstige staatsman of letterkundige wordt opgevoed. Behoeven wij na al het gezegde nog nader aan te duiden, welke rigting we in onzen tijd de wijsbegeerte zouden wenschen te zien volgen? Behoeven wij nog nader uiteen te zetten, waarom wij elke verderfelijk achten, die elders dan in den mensch zelven de bron van alle levenswijsheid, den grond van alle handelingen, het beginsel van alle zedelijke werkzaamheid zoekt, en van elders dan van de volken zelve de vrijheid, de ontwikkeling

en den bloei der staten verwacht? Vanwaar toch het bezielend en levengevend beginsel; vanwaar de beweging, de voortgang en de ontwikkeling, zoo niet uit het zelfbewust en denkend element; en hoe daaraan regt te verschaffen en het de gelegenheid te verzekeren om zich te uiten en werkzaam te zijn, indien het voortdurend eene albeheerschende en steeds belemmerende magt, 't zij van een uitwendig gezag, 't zij van eene altijd noodzakelijke werkelijkheid der dingen, aan zijnen vrijen wil en aan zijne begeerte tot vrije en zelfstandige handeling ziet tegenovergesteld? Wij willen hier alleen nog bijvoegen, dat, gelijk wij elders reeds meer dan eens hebben opgemerkt, het onze eeuw geenszins aan de ideën zelve, maar aan hare juiste erkenning en waardering ontbreekt; zij zoekt ze nog te dikwijls waar ze niet te vinden zijn, of zij verwerpt ze, vertwijfelend ze te vinden.

En wat is het dan nog in 't einde, dat veelbesproken, veelbestreden en ook veel bespotte, maar nog veel meer verkeerd begrepen idealisme, dat wij niet aarzelen, zonder daarom nog aan eenig bepaald wijsgeerig stelsel ons vast te klemmen, als den eenig veiligen en zekeren weg, als de eenige met de behoeften des tijds overeenkomstige methode, bij de beoefening der wijsbegeerte aan te bevelen? Het is immers niets anders dan de wetenschappelijke vorm voor een beginsel, dat ten allen tijde in de harten der goeden en welgezinden en in het gemoed van alle waarlijk groote mannen heeft geleefd; een beginsel, dat toch eigenlijk, wel beschouwd, in de rede van elken denkenden mensch ligt opgesloten, en door zijne rede, wanneer zij niet vrijwillig afstand doet van hare regten, met volstrekte noodzakelijkheid wordt geëischt. Van het oogenblik af, dat de mensch is aangevangen over zich zelven en de verschijnselen na te denken, heeft hij ingezien, dat er eene keuze te doen was, zij het dan ook eene eigenmagtige en alleen zelfnoodzakelijke keuze, tusschen de twee, voor het verstand steeds onvermijdelijk tegengestelden, tusschen datgene wat de taal des gewonen levens geest, en datgene wat zij stof heeft genoemd; tusschen het zelfbewuste, denkende en het onbewuste, niet-denkende element. Bij beiden te blijven staan, het dualisme volkomen gelding te verschaffen, het volledig scepticisme zich in de armen te werpen, en daarmede op te houden te denken, is eigenlijk nooit aan eenig denkend we-

zen mogelijk geweest. Wie aan de onbewuste materie het eenig wezenlijk zijn, en aan den zelfbewusten geest een schijn-bestaan hebben toegekend, waren weinigen in getal, en hunne leer is steeds onvruchtbaar geweest: zij heeft veel helpen afbreken, maar nog nooit iets opgebouwd. Allen daarentegen, die in eenig vak van wetenschap, die op het gebied der kunst, die in kerk of staat ooit in waarheid iets groots en iets edels hebben voortgebragt, waren idealisten in hun hart: geen hunner, of hij heeft, boven de waargenomen dingen door zijne geestkracht of door de magt van zijn genie zich verheffend om ze te beheerschen, in het leven van den geest het eenig ware, wezenlijke en eeuwige leven aanschouwd. En wat is eindelijk, - niet voor het eerst voorzeker, wordt het hier gezegd - wat is de Christelijke godsdienst anders dan het schoonste en meest verheven idealisme, diepzinnig met zijne dogmen voor den wijsgeerigen denker, en toch met zijne symbolische vormen helder en verstaanbaar ook voor den eenvoudigste en minstgeoefende? Maar wat in den vorm van geloof in de gemoederen dier velen steeds aanwezig was, doch maar al te dikwijls tot een opgedrongen geloof werd verlaagd, en ook menigmaal, bij gebrek aan heldere kritiek, in bijgeloof en dweepend mysticisme ontaardde, dat hebben in verschillende tijden de wijsgeeren getracht te verheffen tot eene zelfstandige wetenschap, ontdaan van allen zinnebeeldigen tooi, maar ook beveiligd tegen ongeloof, tegen den dwang van het gezag en tegen de inmengselen van het bijgeloof. Ook zij hebben het ingezien, dat de keuze noodzakelijk was, ook voor den beoefenaar der wetenschap, en voor hem wel niet het minst; hier het materialisme, daar het idealisme, met het scepticisme als den eenigen middenweg, en daarbuiten alleen het autoriteitsgeloof en de niet-filosofie. En zij hadden spoedig en zonder aarzelen hunne keuze bepaald: de wijsbegeerte, wilde zij haren rang in de rij der wetenschappen blijven handhaven, en tevens, wat de voorwaarde van alle wetenschap is, ook dienstbaar worden voor het leven, moest, naar hunne welgegronde overtuiging, de wetenschap der ideën zijn. En de grootste wijsgeeren van Griekenland en Rome, menig vrijer denkende geest in de midden-eeuwen en zoovele anderen nog in de latere tijden, een Plato, een Descartes, een Spinoza, hebben met roem en met vrucht, schoon elk op zijne wijze, en zeker ook geen hunner van

dwaling vrij, aan die wetenschap hunne krachten beproefd; de nieuwere Duitsche wijsbegeerte heeft gepoogd, langs strenger wetenschappelijken weg dat zelfde, wat door hare voorgangers nog te gereedelijk zonder nader onderzoek als een gegeven werd aangenomen, uit het menschelijk denken af te leiden, - de noodzakelijkheid namelijk voor den mensch, om de realiteit te erkennen der als waarheid door de menschelijke rede erkende idee. Heeft ook zij nog niet alles gevonden, wat door den menschelijken geest wordt gezocht; hebben al die pogingen van vroegeren en lateren tijd niet alles verwezenlijkt, wat velen er van verwachtten; hebben zij menigeen zelfs op den dwaalweg gevoerd, men eere niettemin een streven, dat niet ondernomen werd dan met het edelst en meest verheven doel, en waarvan de goede vruchten ook niet wel geloochend kunnen worden of miskend; maar men verachte en veroordeele het vooral niet daarom alleen, omdat men, te zwak, te loom of te bevreesd om zich op weg te begeven, zich inbeeldt ook nooit te hebben gedwaald. Wat is er menschelijks, dat niet aan dwaling is blootgesteld, en zou dan de wijsbegeerte, de moeilijkste en minst veilige aller wetenschappen, onfeilbaar kunnen zijn? Tot heden, het is waar, heeft zij ons nog niet tot de kennis der volkomene waarheid geleid, en het is de vraag, of zij het immer zal kunnen doen. Maar welke wetenschap is er dan, die werkelijk reeds geleverd heeft, wat van de wijsbegeerte dus wordt geeischt; welke, die niet altijd nog wordend en zich ontwikkelend is? De bedenking weêrhoude ons niet van de beoefening der wetenschap, indien wij ons overtuigd achten, den regten weg tot hare beoefening te zijn ingeslagen. Voert deze ons niet terstond tot het doel, dat wij bereiken willen, brengt hij ons niet dan schrede voor schrede nader aan het hoogste, dat we ons hebben voor oogen gesteld, wij behoeven daarin nog geene reden te vinden tot vertwijfeling. Of weten wij niet, dat van alle menschelijk streven volkomen hetzelfde geldt? En indien wij dan tot de erkenning mogten geraken, dat al ons denken en doen, al ons zoeken en werken, nooit tot die hoogste uitkomst leidt noch leiden kan, die we ons hebben voorgesteld, zouden wij daarom liever gedachtenloos willen zijn, en ons leven wenschen te verdroomen in ledigheid? Of zou er iets door die erkentenis voor ons verloren zijn ge-

gaan? Wij gelooven integendeel, veel door haar gewonnen te hebben. Is het werkelijk de bestemming van den mensch, steeds te zoeken zonder te vinden al wat hij zoekt, en steeds te arbeiden zonder ooit zelfs het einde van den arbeid te kunnen vermoeden; is al ons denken en willen en handelen een voortdurend en eindeloos streven naar een onbereikbaar ideaal, dan, - wij zeggen het den wijsgeer, wiens naam hier meermalen met eerbied werd genoemd, wij zeggen het Fichte, den eerste onder de idealisten na, - dan ligt juist daarin ook voor ons de zekerste waarborg onzer onsterfelijkheid. De hoogste wijsheid voor den mensch bestaat niet daarin, dat hij erkenne niets te weten, maar ín het besef, dat hij niet alles weten kan en dat het niettemin steeds zijne verhevene roeping is, te streven naar de hoogste wetenschap. Wie het meerdere niet begeert, zal het mindere niet magtig worden; wie het onmogelijke niet wil, zal het mogelijke niet verwerven; wie niet streeft naar volmaaktheid in alles, zal nooit wijzer en beter worden dan hij is. Hoe de wetenschap moet gezocht, hoe de volmaking het best verkregen kan worden, dat alleen zij de vraag.

P.A.S. VAN LIMBURG BROUWER.

Schetsen en omtrekken aan boord van een zestiger.

I.

Het was nu zeker zulk eene bijster belangrijke gebeurtenis niet; de fondsen zijn er niet op gerezen, de koffij op de volgende veiling der Maatschappij is er niet duurder om verkocht; maar toch geloof ik, dat het op verschillende plaatsen van ons vaderland, en door personen van allerlei stand, met belangstelling in den eerzamen Haarlemmer zal gelezen zijn:

‘November 18.., de wind N.O., naar zee Z.M. fregat “Holland.” Middellandsche Zee.’

En hoe zoude het ook anders wezen! Wij zijn nu immers eene zeevarende natie; wij spreken zoo dikwijls, als wij niet over Kerk en Staat spreken, over onze schoone handelsvloot en onze rijke overzeesche bezittingen. Wij maken wetten op de tucht aan boord der koopvaarders; kortom, wij bewegen ons in de wereld van handel en scheepvaart; wij ademen bijna allen de zeelucht in; wij hooren in onze huiskamers van verre den magtigen bruischen, die de wereld omspoelt, en betalen jaarlijks, met eene zekere zelfvoldoening, eene redelijke somme gelds, om dien gevreesden nabuur op gewenschten afstand te houden.

Daarentegen, wanneer er van ‘zeemagt’ sprake is, moeten wij jaarlijks ons budget aannemen en verdedigen, ja, wij bemerken wel eens, dat wij fouten maken en fouten herstellen, zoo als onze naburen het op eene groote schaal doen. Somwijlen zoeken wij in schepen de volmaaktheid,

en vinden ons wel eens bedrogen. Wij zijn niet altijd even tevreden over personen, en veranderen wel eens van namen, al was dit nu ook niet zoo dringend noodzakelijk, en enkele malen van inzigten, dat te vergeven is. Dan ook streven wij naar het bezit van een stelsel, en pogen ons zelven gelijk te blijven, dat niet altijd gelukt. Dit is de keerzijde, maar alles wordt nog al met goede trouw en goed geloof behandeld.

Zoo hebben wij veertig jaren eene zeemagt, hoe dan ook, gehad; die zeemagt heeft noodwendig vele veranderingen ondergaan, en heeft, het cijfer is kortelings geleden met de naauwkeurigheid van een oeconomist opgegeven, 200 millioen guldens gekost. Toen ook heeft de bedachtzame Nederlander met reden gevraagd, welke de uitkomsten zijn, door zulke opofferingen verkregen? Vergeetachtig als men somwijlen is, herinneren wij ons toch uit voorliefde Algiers; de kanonneerboot van Jan Carel Josephus; zoo menige met afwisselend geluk gevoerde expeditie op zoo vele rivieren, en tegen zoo menig zeeroovers-nest; de rust, in onze koloniën bewaard, en, in de dagen toen de krachtige bondgenoot van den mensch zijn zwarte pluim nog niet op de wateren vertoonde, het onderhouden der gemeenschap tusschen de honderden eilanden van den schoonen Indischen archipel, waarvan dikwijls de geographische ligging nog bepaald moest worden.

Dit zijn de werkelijke vruchten, die wij er van geplukt hebben, en eene natie, die over zoo vele hulpmiddelen te beschikken heeft als de onze, behoeft er waarlijk niet teleurgesteld op terug te zien, ze te minachten of verkleinen.

Maar in het algemeen geloof ik ook, dat wij vooral in tijd van vrede die zaken van een verhevener standpunt mogen beschouwen, en niet altijd ons zelven behoeven af te vragen: Hoeveel geld hebben ze gekost? maar wel: Is er ook eenig nut gesticht, dat wij onopgemerkt hebben gelaten?

‘De Gids’ nu heeft welwillend eenige ruimte over gehad voor zoo wat ‘Marine-gepraat.’ Ligt valt er op iets goeds te wijzen, of eenige kleur te geven aan de tooneelen, die de zeeman zoo dagelijks aanschouwt; sommigen liefelijk als de dageraad onder de tropen, anderen somber als een wilde uitschieter op de ‘Gronden.’ De

meester zal in deze schetsen gemakkelijk de leerlingshand erkennen en fouten kunnen aanwijzen; hier een tint te donker, en daar eene lijn te scherp geteekend opmerken. Het zij zoo! Ik onderwerp mij gaarne aan zijn oordeel.

II.

‘De Holland’ nu zeilde in November naar zee. Een schoon fregat, in welks bouwlijnen geen fout te ontdekken was; welks krachtige batterij aan de vereischten des tijds voldeed. Het doel was, om in milder luchtstreek, op het oefeningsterrein van alle zeevarende natiën, van ‘bamboe’ - vergeef mij deze uitdrukking - oorlogsmatrozen te vormen. Eene schoone roeping voorwaar!

Wel zoude men liever aan de brassen gezien hebben een tweehonderdtal dier forsch gespierde mannen, welke men op onze reeden en in onze zeegaten ziet zwalken, of langs onze havenkaaijen ontmoet; wel waren er, die aan het zware fregat een voortstuwer zouden gewenscht hebben, ware het niet, dat men daardoor in de verleiding zoude komen, lastige en moeijelijke manoeuvres te vermijden, die zoo zeer tot oefening en leering der onbevarenen konden strekken; maar ‘de Holland’ was een zeilfregat van den ouden stempel, en wanneer de rollezer de namen der scheepsbemanning aflas, waren het weinig meer dan jeugdige knapen, welke op die eentoonige roepstem antwoordden.

Wel verre van dit stelsel van bemanning af te keuren, wensch ik op het goede, dat er van te verwachten is, te wijzen, zonder daarom de somwijlen ontmoedigende bezwaren te ontveinzen, die er noodwendig aan verbonden zijn.

De voorkeur, gegeven aan ‘Hampampers’, boven het verarmde geslacht, dat de groote steden ons aan boord zendt, is te verklaren!

Kent gij ze, lezer! de stoute zeelieden, die in het ruwste weder, tegen een vliegend getij in, en door opeenstapelende ijsschotsen heen, een schip in gevaar weten te vinden; die reeds zoo menig schipbreukeling van den dood hebben gered; in wier woningen en hutten medailles verborgen liggen; die aan den kalen wand hunner schamele

huizinge dikwijls getuigschriften, in velerlei talen gesteld, hebben opgehangen, als een bewijs hunner zelfopoffering en meestal met goed geluk bekroonde stoute pogingen? Wanneer ik hen zie, dan lost zich half het vraagstuk op, hoe wij in tijden van nood (dat zij verre zijn mogen!) mannen bij de kanonnen en volk op de ra's zullen krijgen. Niet zelden toch herkent men, in een bombazijnen pak gestoken, een ‘oorlam’, die bij Kalatoea een Soolosche rooverspraauw heeft helpen verbranden, die het fort St. Marie heeft bestormd, bij de zooveelste kompagnie van het marine-landingsbataillon op Balie gestaan, of bij Pemangkat op Borneo gevochten heeft.

Maar de gage was bij de koopvaart wat hooger, en de koloniën begonnen hem te vervelen; de zucht naar verandering, den onrustigen zeeman zoo eigen, bezielde hem ook. Men heeft hem van Californië en van Australië wonderen verteld, waarvan de naakte waarheid reeds zoo velen heeft teleurgesteld! Welnu, hij is ‘paspoorts-klant’ geworden, en heeft 's Lands dienst verlaten. Hij heeft wat in den vreemde gezworven, en is op een Engelschman naar China gevaren; hij heeft in de Australische mijnen in ellende wat goud verzameld, en het in weelde in de straten van Sidney verteerd. Hij heeft overal vreemden gevonden, wier taal hij maar half spreekt, en wier gewoonten hij niet begrijpt. Hij heeft in de wildernissen der gouddistricten teruggedacht aan zijn vaderland, en, bij het zien van bandelooze willekeur en geweld, aan het rustige en ordelijke leven op het oorlogschip, dat hij in armoede verlaten heeft. Hij komt eindelijk te huis, en heeft veel geleerd, veel gezien, en het goede bij ons leeren waarderen. Hij wordt ‘toetuiger’, trouwt, en heeft het sober. Of als het rhumathiek hem niet te vroeg plaagt, wordt hij vletroeijer, en gij kunt hem op onze reeden en in onze havengaten de trossen der binnenkomende schepen zien beleggen. Spreek hem nu niet van het oorlogschip! Er is een zeker ingeboren aangenaam gevoel aan die meestal behoeftige onafhankelijkheid verbonden. Het is niet zoo zeer om het ‘end’, want als knap matroos heeft hij daarvan geen last gehad, met uitzondering alleen als het kwart uitbetaald en hij een paar dagen van verlof was achtergebleven. Wijt dit echter minder aan hem, dan aan de verleiding zijner pseudovrienden: de kroeghouders en slaapbazen.

Alzoo, laat hem in vrede leven; laat er drukke scheepvaart zijn, en als de winter wat prangt, dan komt er ligt ergens op onze banken, of in onze gaten, een rijk geladen schip te zitten. God beware de arme menschen, die aan boord zijn! maar het bergloon zal hoog zijn, en moeder zal kunnen stoken, voor den oudsten jongen (hij moet naar zee) schoolgeld betalen, en welligt zal er een zilveren slot op den kerkbijbel nog bij op overschieten.

Zoo moge hij in zijne verloren oogenblikken, - zij zijn weinige, want het getij wacht niet, en de wind is zoo veranderlijk, - langs een wachtschip dwalen, of uit oude herinnering een nieuw in dienst gesteld fregat in oogenschouw nemen; zoo moge hij opmerken, dat de bramra's slecht worden opgebragt, of dat er op het eerste bijna niets dan scheerders en jongens aan boord zijn; maar toch, hij is de dagen niet vergeten, toen hij ook *zoo* aan boord kwam, en nu, hij zoude nog kommandeur van een stuk geschut kunnen wezen, of een marszeil helpen digt reven! Nogmaals laat hem in vrede gaan.

Maar wanneer de oorlog zal woeden; wanneer de trom des wervers in onze zeehavens haar dof geluid zal doen hoeren; wanneer - wat gebeuren kan - de scheepvaart stil zal liggen, dan zal er toch menigeen naar boord snellen, om aan den bootsmans-bak geplaatst te worden, het moge dan zijn om het brood voor vrouw en kinderen, of om de roepstem van het benarde vaderland. Bij de reusachtige ontwikkeling der materiële krachten onzer naburen, wie zij ook zijn; bij de algemeene toepassing van den stoom, die geene beletselen meer kent, en die zoo menig verdedigings-stelsel zal doen ineenstorten, moge wederstand eene ijdele poging schijnen, - die poging zal ten minste nog wel kunnen gewaagd, zoo al niet met goed geluk bekroond worden, en, zoo wij voor de overmagt moeten bukken, eervolle voorwaarden doen verkrijgen, en altijd de achting van eenen mogelijken vijand afpersen.

Daarom laat ‘de Holland’ veilig uitzeilen met hare bemanning van meestal onbevarenen, gisteren van een wachtschip, en eergisteren voor Z.M. zeedienst aangeworven. Gelukkig zoo de wind uit den oostelijken hoek blijft waaijen, dan glijden wij ongemerkt de Hoofden door, dan blijft de zee kalm, en volgen de stroomen hunnen geregelden loop, want, voorwaar! zoo wij een marszeil moeten

digt reven, of een bijlegger in de Noordzee maken, hoe weinigen zullen er zijn, die aan de schelle toonen der scheepsfluit zullen hooren, dat er gehalsd zal worden, of dat ‘de gasten’ naar boven moeten, om noktakels op te brengen.

Gij zijt nu het zeegat uit, en het leven begint nu ernst te worden, gij jeugdige knapen! die uwe roeping, de wil uwer ouders, of, helaas! het gebrek, aan boord hebben doen komen. Gij wordt goed gekleed, goed gevoed, ernstig, regtvaardig en streng, maar goed behandeld; en de maatschappij *wil* nu, dat gij nuttig zijn zult. Of zijn de weesvaders, de bedeelings-inrigtingen, de bedelaars-koloniën, alleen daar, om u te doen *leven*, zonder dat gij mede werkzaam zijn zoudt? Voorzeker niet! en toch zult gij ons miskennen; gij zult u verzetten tegen de krachtige, doch vaderlijke hand, die u ten goede leidt. Gij zult, wanneer gij u eenmaal, als ferm matroos hopen wij, in alle luchtstreken beweegt, welligt niet eens een groet over hebben voor hen, die u zoo ver gebragt hebben. Maar dat zij zoo! De maatschappij heeft een nuttig lid meer, de cellulaire gevangenis zal dikwijls een bewoner minder tellen; en misschien zoude het billijk zijn, deze vermindering ter dienste van ‘Marine’ aan ‘Justitie’ in rekening te brengen.

Al is de taak dan moeijelijk; al mogen de exercitie-schepen drijvende philanthropische inrigtingen zijn; al moet de krijgsraad dikwijls voor eenige onverbeterlijken bijeenkomen, de zelfvoldoening zal niet achterblijven, en de gelden, soms zoo leede voor ‘Marine’ toegestaan, zullen voorzeker eene hooge morele rente geven.

Gij hebt nu andere meesters en andere wetten gekregen. Gij zult veel kwaads ontsnappen, dat u niet geleerd wordt, en een denkbeeld van *goed* krijgen, dat gij welligt nooit gevormd hadt. Gij ademt nu versche lucht in, en beweegt u over de ruime wateren. Welk eene tegenstelling met de dompige straten en huizingen, die gij bewoond hebt! Ik heet u welkom aan boord, en hoop, dat gij u goed gedragen moogt. De zee is voor u, en daarop moet gij uw fortuin maken.

III.

De zee, met hare wonderen en grootsche werkingen, met hare stilten en stormen, met Gods Land overal! Wat daarop te vinden is, en wat schoone herinneringen er aan verbonden zijn! De Noordzee, die uw vaderland bespoelt, zoo dikwerf de kampplaats en het schouwtooneel der roemruchtige daden onzer vaderen, in de dagen, toen de Ruiter's beschermende vloot op de vlakten van Schooneveld ten anker lag, of Willem van Oranje, als voorvechter der godsdienstvrijheid, naar Torbay overstak, om eene koningskroon te winnen.

De Ruiter, op wiens nagedachtenis geen enkele smet kleeft; wiens naam zal blijven leven, zoo lang uit onze zeegaten en riviermondingen het statige schroeffregat, de vlugge bark, naar zee zal stevenen, met hare vrolijke driekleur aan de gaffel, en hare Hollandsche jongens op het halfdek of aan het roer!

Willem van Oranje, koninklijke Stadhouder! in keurige bladzijden heeft Macaulay uwe beeldtenis, een sieraad onzer geschiedenis, weder levendig voor ons oog gebragt! Als gij, schoon pijnlijk gekwetst, stout den bruischenden Boyne overzwemt, om het lot van den dag overwinnend te beslissen, geheel anders dan de monarch, uw magtige vijand, ‘que sa grandeur attachait au rivage,’ zoo als de dichterlijke vleijer zegt; - of wel, als gij in Januarij 1690, naar Holland overstekende, den stoutsten zeeman, in eene kleine sloep, te midden der ijsschotsen, in dikken mist, in de branding der Goereesche stranden, door zijne bedaardheid en moed beschaamt! Schoone beelden uit onze geschiedenis, waarvan het aanschouwelijk maken in deze dagen nog zoo krachtig kan medewerken tot instandhouding onzer nationaliteit, tot bewaring van dien vaderlandlievenden geest, die een volk steeds beletten zal de knie onder vreemd geweld te buigen.

De Noordzee, met hare vreeselijke stormen, welke op die kleine strook gronds beuken, de dijken bedreigen, en ze op hare grondvesten doen sidderen! Gij, die reeds zoo menig trouw schip verslonden hebt, en het graf zijt geworden van vele brave zeelieden; rijke mijn voor den visscherman,

langs wier wateren de nijvere en bezige bewoners van het westelijk Europa broederlijk bij elkander komen, en elkaâr de zegeningen van beschaving en vooruitgang brengen. Uit alle havens zeilen zij onder verschillende kleuren, spreken verwantschapte talen, en weten zich over het mijn en dijn wonderwel te verstaan. Dan biedt de Noordzee een vrolijk schouwspel aan, en moeten de visschen, dunkt mij, er in opspringen van zelfvoldoening. Wanneer echter die goede harmonie verbroken wordt, wanneer de oorlog woedt, dan is het tooneel geheel anders. Dan zwerven de Duinkerkers, of Jan Bart, Keesje de duivel, of commander Chads langs de baren; zwarte spookgestalten vertoonen zich aan elke kim, en branden en vernielen. Dan liggen de schepen in de havens te verrotten, en in plaats van veilig geleidende tonnen en bakens, zijn het torpédo's en onderzeesche mijnen, die het inzeilen beletten. Dan wijzen de vuren den weg niet meer vriendelijk aan; dan verveelt zich de wakkere loodsman in de doodsche havenplaatsen. Dan zoude ik voor mij maar wenschen, dat de zee droog liep, en geloof ik, dat de visschen vol weemoed den kop in het zand steken.

De zee, daarop gebeurt veel, waarvan nimmer gehoord wordt; daarop is reeds menige brave daad onopgemerkt voorbijgegaan, maar ook menig schelmstuk aan het licht gebragt. Ik heb altijd met belangstelling naar verhalen geluisterd, waarin een schip, of een storm, een wilde lucht, een huilende wind, een stoute smokkelaar, een woeste kaper, vooral een dappere zeekapitein, of een gelukkige wereldomzeiler voorkwam. Paul Jones, als hij op de kust van Schotland eene gevaarlijke manoeuvre handig volbrengt; Tromp, als hij, op zijn tweede schip ‘de komeetstar’ overgegaan, aan zijne zuster schrijft: ‘Adieu, courage, 't zal waarachtig wel gaan;’ Cook, als hij de Sandwich-eilanden ontdekt en met hare gelukkige bewoners kennis maakt; Juriën de la Gravierre, als hij de natuurtooneelen van China en van onzen Archipel met dichterlijke pen beschrijft; de koene reizigers der poolstreken, de grijze Ross, de ontdekker van den noordwestelijken doortogt, Melure, de ongelukkige Bellot, zijn onder zoo velen zoo vol werkelijk leven, zulke bezige personen, aan wier namen te veel poëzij verbonden is, dan dat zij de belangstelling niet overwaardig zouden zijn, en ons hart, bij het lezen hunner

beurtelings nuttige en roemruchtige daden, bij het enge van onzen dagelijkschen kring, niet ruim zoude kloppen, onze blik niet vrij zoude waren over het schoone panorama der onmetelijke zeeën, waarin zij zulke schoone figuren zijn.

IV.

Mij dunkt, over de zee en wat daarop gebeurt, moet een meeuw, een albatros of stormvogel der Falklands-eilanden met juistheid oordeelen; maar helaas! zij zwijgen, zij zien veel gebeuren, maar vliegen voorbij! Wel herinner ik mij een drama gehoord te hebben, dat daarop voorviel; een drama, dat slechts weinige aanschouwers had, en waarover reeds jaren vervlogen zijn. Het moet ergens op onze kust geweest zijn, in eene November-maand, en met een zeer lagen barometer-stand; maar er is niet veel van bekend geworden, en het is nu reeds half vergeten. Ik geef het, zoo als ik het hoorde, en zoo als het gebeurd zijn moet, terwijl wij in onze huiskamers zaten, en opmerkten, dat het buiten hard woei, en het binnen aangenaam bij de kagchels was. Het tooneel had plaats, waar ons vaderland uit zee rijst met wat helm beplant, waar eenige arme visscherswoningen zich vertoonen en een kleine kerkspits boven de duinen uitsteekt. Het dondert en beukt in de verte, en er gebeurt wat grootsch. De Noordzee is onrustig. Zij is toornig. Luister! De pinken zijn niet naar zee gegaan. De wind, die eerst westelijk was, is met meerdere kracht naar het Noordwesten geloopen. Het water is buitengewoon hoog, en groote vlokken vuil schuim worden tot in het dorp voortgezweept. De lucht betrekt meer en meer, en dikke regenwolken vliegen langs het zwerk. De vischschuiten worden nog hooger opgehaald. De brandingen beginnen zich scherper af te teekenen en jagen in eenen vreemden wedren langs het ontstelde strand. De horizonlijn begint te breken. Een enkele visscher merkt op, dat er zee buiten staat. Bij het badhuis schuilen er eenigen en staren met opmerkzaamheid naar het ruim. De avond valt.

Het geheel begint meer onbestemd te worden, en de tinten smelten nu donkerder ineen. De wind neemt toe, en het is nu ‘storms’ weder. Met moeite houdt men zich staande.

Het zand der duinen woelt en warrelt, en in den wind kan men niet meer zien. Het gezigt trouwens is beperkt tot aan de tweede branding. Maar dan ook welk een vreeselijk gezigt! de eene branding geeft der andere geen tijd om te bersten, en breekt woedende tegen het strand. Razende worstelen zij onder elkander, breken en koken en strijden een wilden strijd. Daar vertoont zich, tusschen het breken der buijen in, bij de vierde branding - ten minste het schijnt zoo - een vaartuig onder digtgereefde zeilen. Het is blijkbaar zich bewust van den gevaarlijken toestand, want eene kleine vlag, naauw te onderkennen, waait ‘in sjouw’ geheschen en half aan flarden aan de gaffel; bramra's en stengen zijn neder genomen. De brik, want het is een kolenbrik, die onze kusten zoo digt genaderd is, stuurt goed, en de bemanning bestaat blijkbaar uit zeeluî. Daar komen meer menschen aan het strand geloopen, en op hun gelaat teekent zich meerdere bezorgdheid; bij sommigen ook wel het denkbeeld, dat er wat te *visschen* zal vallen.

Eenige visschers slaan de bewegingen der brik gade, en zien elkander van tijd tot tijd sprakeloos aan. ‘Als hij zijn groot zeil niet zet,’ zegt een hunner, ‘is hij binnen een uur verloren.’ En wel zouden zij, die aan boord zijn, dit doen, als niet een worstelstrijd met de elementen, sedert zes-endertig uren, hunne krachten verlamd, hun moed had doen zinken. Hoe vreeselijk die strijd geweest was, getuigde de weggeslagen verschansing op zijn bakboords-boeg en de stomp van het kluifhout.

Daar verloopt nog een uur; de storm waait nu met ongewone persing, en eene akelige duisternis heeft het geheele tooneel zelfs voor het geoefendste gezigt verborgen.

Wat gebeurde er in dien tijd?

De brik heeft haar grootzeil gezet en nog lang een braven kamp gestreden; de man aan het lood heeft telkens minder water aangegeven. Kapitein Broadheart (die zijne vrouw en kinderen te Shields heeft wonen) heeft het volk achteruit laten komen, en hun gezegd, dat er niets meer aan te doen viel, als den grooten mast te kappen, en de brik, met den fok, voor den wind op het strand te zetten. Zij hebben de groote boot gereed gemaakt, hunne bovenkleederen afgelegd, en Jackie Thomson, die als kajuits-wachter zijne eerste reis doet, zit in de kombuis te weenen.

In het dorp is intusschen alles in beweging; de paarden zijn uit de wei gehaald, en de oude omroeper heeft rondgeklonken, heeft Pieter Paap en Hein Konijn, Albert Zwemmer, of hoe de verdere bemanning der reddingboot ook heeten moge, bij elkander gehaald; want iedereen weet het nu reeds, en de vrouwen kakelen het rond: ‘de boot moet naar zee.’ Er ontbreekt een roeijer, en dat is Dirk Zandberg, die in 36 van de ‘North Star’ zes man heeft afgehaald, een brave kerel, maar thans stijf van 't rhumatiek, zoo stijf als de lamme meeuw, die bij hem op het erf loopt. Er is intusschen geen tijd te verliezen. Daar zegt Krijn aan de oude visschers-vrouw, dat ‘scheele Teme’ meê zal gaan. Scheele Teme, die zondags met de schelpkar rijdt, en 's avonds in de herberg zich bedrinkt, waartegen Dominé reeds zoo dikwijls gepreekt heeft. De boot is naar zee, en er is eene kar om de Zuid gereden; ze hebben bij vrouw Zwemmer kokend water gehouden en het vuur nog eens opgestookt. De brik is bij achten nog even gezien.

Ik wenschte wel, dat ik het verder gebeurde nimmer gehoord had! Het is eene treurige geschiedenis, en de zee is zoo onbarmhartig.

De ‘Seawave’ heeft met peilhoog water bij de tweede bank gestooten, en zit onbeweeglijk vast; de branding breekt over haar heen, en de fokkemast is reeds bij den eersten stoot overboord gegaan; toen ook hebben vlug en stout vijf man de barkas afgezet, en William Steadyman (de stuurman) heeft Broadheart iets toegepraaid. Vraag aan de stormmeeuwen, waar zij gebleven zijn!

De reddingboot worstelt uren lang door de branding, en afgemat denkt men aan terugkeeren. De stuurman (zijne vrouw wacht hem weenende aan het strand) moedigt hen aan, en Teme vloekt, dat hij den eersten, die van terugkeeren spreekt, het mes over den bek zal halen. Goddank! zij naderen de brik en Broadheart slingert zich met Jackie in de golven. Haal in, Albert! schreeuwt de stuurman, en Jackie, die zich krampachtig aan den tros vasthoudt, wordt bewusteloos binnen boord gehaald. Daar berst eene geweldige zee over de brik; de boot wordt vol en voortgeslingerd, terwijl de golven zich voor altijd over den braven kolenhaler sluiten. Hij was even voor zijn vertrek - was het een voorgevoel? - lid geworden van het ‘Seamans Widow fund.’ De boot keert terug, en komt met oneindige moeite, de manschap dood afge-

mat, aan het strand. Jackie wordt bij vrouw Zwemmer binnengedragen; de dochter is er bij, en met goede verzorging verhaalt hij 's namiddags de bijzonderheden. De roeijers keeren naar huis terug; de paarden, die de boot op strand hebben gehaald, worden in de wei gebragt, en 's morgens schijnt de zon zoo vrolijk, is het weder aan het afnemen, de lucht gebroken en jagen er nog enkele ligte wolken in de bovenlucht. Er drijft ook een naambord en een scheepskist langs het strand, en de Haarlemmer meldt dien dag, onder de zeetijdingen:

Z..... November 18

De Engelsche brik ‘Seawave’, kapitein Broadheart, van Shields naar Rotterdam bestemd, is gisteren avond omstreeks 9 uur nabij de tweede bank gestrand. Van de vijf man, die met de sloep zijn van boord gegaan, heeft men sedert niets meer vernomen. De reddingboot, die reeds ten 8 uur naar zee ging, is het niet dan na de grootste krachtsinspanning mogen gelukken, het vaartuig te naderen, en daarvan nog een man te redden. De kapitein, die zich nog aan boord bevond, is hierbij verdronken. Verder spoelde er onder de ban nog aan een flesch, waarin het volgende met potlood geschreven briefje: ‘Mary we are lost; God bless you and our poor boy. - Br. ^{t}.’

De zee is grootsch, en hare werkingen verbazend!

V.

Het statige fregat, met zijne breede zeilen, snelt voort. Reeds wordt alles ruimer gebrast en gevierd; de bries wakkert aan, en 's morgens vertoonen zich Engelands blinkende krijtbergen, en flaauw aan de kim Frankrijks wal. Hier het trotsche kasteel van Douvres, en ginds in de verte de lichttorens der voorlanden. Daar snelt een spoorwegtrein over heuvels en vlakten heen, of verdwijnt onder den grond, om eenige minuten later op nieuw te voorschijn te treden, even als een reusachtige slang, die zich over het landschap heenslingert. Verder is het een of ander fabriekstadje, met zijne hooge schoorsteenen en zwarte kolommen, zoovele getuigen van nijverheid en arbeid. Op zee zijn het stoo-

mers en zeilschepen, van zeer verschillenden bouw en onder verschillende kleuren: de transatlantische paket, en haar tegenhanger de rustige kof, de vlugge chasse marée der Fransche kusten, de stoute Dealboot of wel de Noordsche sloep, door gezagvoerders en scheepsgezellen in de ledige uren der lange winterdagen gebouwd, als het ijs het leven in baaijen en fiords kluistert. Mij dunkt, ik zie hen voor mij, dat eerzame zeevolk. Zij hebben pijnen en dennen geveld op de heuvels, anders zoo naakt en zoo dor; zij slepen ze naar het strand; zij passen en meten, kloven en zagen, en bouwen een vaartuig, waarvan met regt kan gezegd worden: ‘het is uit de bijl gevallen.’ Evenwel zij zullen er de onrustige baren der noordelijke zeeën stout mede doorkruisen, gedachtig aan de luidruchtige genoegens, die hen in elke zeehaven wachten. Zoo gij aan boord komt, verwonder u dan niet over het weinig hechte van den bouw, of het ruw afgewerkte van inhouten en verbanden. Zoekt gij verfijnde vormen en bevallige lijnen, verlangt gij vlugheid en sierlijkheid, bewonder dan gindschen clipper, die u voorbijsnelt. De ‘wild pigeon’ is haar naam, en de ‘stars and stripes’ der nimmer rustende Amerikanen waait vrolijk aan de gaffel.

De clipper! Welk zeeman heeft ze zonder bewondering op de zeeën zien verschijnen! Snel gewiekte der oceanen, voor u heeft Kaap Hoorn geene verschrikkingen meer; u deren geen typhons of orkanen, geen stilten of tegenwinden. Gij snelt met Maury's kaarten, ‘de wet der stormen’ aan boord, in 63 dagen van New-York naar Sidney! Gij zijt zeker van uwen weg! Nu eens brengt gij trotsch den mousson en commissaris Sin, de staartdragers van het Hemelsche rijk, hun bedwelmend heulsap, waardoor zij verbasteren en te niet zullen gaan, of ijlt gij, ongeduldig, dat Panama de beide wereldzeeën nog niet vereenigd ziet, den fortuinzoeker naar de ‘placers’ van Opper-Californië na. Nog zijt gij de sierlijkste zwaan, die hare breede vleugelen over de eeuwige wateren uitspreidt; snel in uwe bewegingen als de dolphijn, zweeft gij van kim tot kim, en elk zeeman groet u in vervoering, als het ideaal van menschelijke vinding tot nu toe!

Maar toch, het is niet genoeg; reeds peinzen en denken en zwoegen de scheepsbouwmeester en de werktuigkundige, en in hun geest leeft reeds halfgeboren dat vaartuig

der toekomstige jaren, met de lijnen der clippers, en de zoo veel paardenkracht der magtige schroefstoomers. Zij zullen, aan alle vereischten voldoende, uit beiden een harmonisch geheel vormen. De smid zal in de ruimen aan de schroefas een weg weten te banen; de bijl en het genie zal aan den achtersteven eenen gewenschten vorm geven, zonder iets van de bezeildheid en sierlijkheid te doen verliezen. Zoo zult gij de bewondering van ons nageslacht wezen. Zoo zijt gij bestemd, om de verst verwijderde volkeren nabij elkander te brengen, en een beschavingselement te zijn. Zoo zult gij, getuige van de onzigtbare hand, die ons voortdrijft, welkom zijn op de oceanen der wereld.

VI.

Reeds de vijfde dag is voorbij, en ‘de Holland’ heeft Engelands wal verre achter zich gelaten; de laatste peiling is 's middags afgezet, de kleur der zee wordt helderder, de koelte staande, als woei de adem der wereldzee u tegen; ook de golven beginnen langer en statiger te rollen. Overal is het water en lucht; niets breekt meer de gezigtslijn; overal iets onbestemds en onmetelijks.

Daar zijn er, en vooral dichters en bergbewoners, die wonderen van de zee, van hare stormen en onweders, van de nieuwe gesternten, die de zeeman ziet, van de stilten en het liefelijk klimaat der tropische nachten, van dorades en bonniters, van vliegende visschen, dolphijnen, en van ik weet niet wat al, verhalen. Ik heb er vrede mede. Natuurkundigen, de beroemde Humboldt, Maury, - door het nageslacht op een pedestal te plaatsen, als de ontdekker van nieuwe wegen op de wateren - hebben vooral er toe bijgedragen, om van het panorama der oceanen een grootsch en verheven denkbeeld te verkrijgen; en voorwaar, het feit, dat het malsche zuidwestelijke regentje, dat ons 's zomers verfrissching aanbrengt, water is, waarin de vliegende visch der tropen verschrikt heeft rondgesprongen, is hoogst opmerkingswaardig. Wel bewonder ik de reusachtige werking van den golfstroom, of ben met ontzag ver-

vuld voor de vreeselijke botsing en ontbinding der natuurkrachten in den Indischen orkaan of Chineschen typhon; den breeden stroom, die zich door de vele eilanden van den Mexikaanschen golf een weg baant, de vischrijke New-foundland-bank in nevelen hult, en eindelijk het klimaat van Labrador en der Britsche eilanden tempert.

Of wanneer wij ons verplaatsen in die streken, waar de baan ligt, die onze koopvaarders bevaren, als zij tot zinkens toe met producten beladen den steven huiswaarts gekeerd hebben: daar is soms de passaat flaauw en grillig; loopt de zee uit een vreemden hoek, gaat de zon 's avonds droevig onder, en wordt 's nachts de noordoostelijke kim schel door den bliksem verlicht. Het weerglas, anders hier zoo gestadig en vast, begint onheilspellend zijne golvingen, als op hoogere breedten. Het is in aantogt, dat wonderlijke verschijnsel der zeeën, dat zoo geheimzinnig opkomt en weder verdwijnt, de zee beroert, de golven verstuift, de winden draaijende uit hunnen loop voert, de wolken digt te zamen perst, den bliksem in bundels doet nederschieten. Geen schip zoo sterk, geen zeemanshart zoo stout, vermag die ontbinding der elementen te weêrstaan. Rept handen, klein zeil gemaakt, en voor den wind het naderende gevaar ontvlugt!

Verklaarbare misslag, meestal door de zeelieden uit Wouters Schouten's tijd begaan, waardoor zij een bijna zeker verderf te gemoet gingen. Helaas! menig rijk geladen compagnieschip is, lenzende voor het grootzeil, door den orkaan achterhaald en te gronde gegaan.

Het was voor onze dagen bespaard, en aan den navorschenden geest van mannen als Piddington en Sir William Meid hebben wij het te danken, dat de omtrekken van de vernielingscirkels der stormen opgegeven, de streken der verwoesting bepaald zijn. Zij hebben de orkanen in hunne ombuigingen gevolgd, hun oorsprong gezocht, en de breedten opgegeven, waar zij, magteloos en uitgeput, op de passaten stuiten. Zij hebben ons geleerd, en dankbaar moeten wij hunne verdiensten erkennen, die reusachtige werkplaatsen der elementen, welke het algemeene evenwigt van den dampkring herstellen, te vermijden, ze om te trekken, ja van hunne werkingen een voordeelig gebruik te maken.

Van dit standpunt beschouwd, biedt de zee een verheven schouwtooneel aan, een ruim veld voor den denkenden geest,

en is het den zeeman mogelijk eene gedeeltelijke schadeloosstelling te vinden voor de vreugden, waarvan hij afstand heeft gedaan, voor de oogenblikken van onvoldaanheid, de dagen van eenvormigheid, en de jaren, die zoo dikwijls in ontberingen heenvlieden.

Ligt immers niet in die oneindige ruimten nog zoo menig geheim der natuur verborgen, dat alleen door getrouwe opmerking kan opgelost worden? Het rijk der natuur is zoo groot, en wij weten nog zoo weinig van hetgeen daarin zelfs op ons vasteland voorvalt.

De breed gevleugelde albatros, stoute kruiser der zuidelijke zeeën, zweeft zeker niet doelloos en onbestemd langs de verwijderde kusten der Falklandseilanden of de barre stranden van Afrika's zuidpunt. Kaap Hoorn is hem bekend, en zoowel met den penguin van Adelialand, te midden der ijsbergen, als met den vuigen jakhals, die zijn prooi zoekt langs de woestenijen van Kaap Natal, deelt hij zijn nooit door den mensch gestoorden maaltijd. De sierlijke kaapsche duif, getrouwe medereizigster in die streken, zal u bij St. Helena, het verstoorde grafgesteente van den wereldveroveraar, verlaten, als vreesde zij de felle zonnestralen van den kreeftskeerkring. Reeds zijn de breedten bepaald, waarop de cachelot en walvisch afzonderlijk gevonden worden, en zijn de grenzen hunner verblijfplaatsen aangegeven.

Maar waarheen en hoeverre leiden ons deze beschouwingen! Wij waren, geloof ik, aan boord van ‘de Holland’, stevenende naar de Middellandsche Zee. Reeds is Kaap Fenisterre omgezeild, en naderen wij de Kloosterkaap van St. Vincent, meermalen een zwijgend getuige van groote gebeurtenissen. Hier rijst voor onzen geest de fiere gestalte van onzen Claassens, wiens roemrijke gedachtenis door twee onzer dichters in verzen bezongen is, of wel de strenge Jervis, Graaf St. Vincent, ernstige bewaarder der krijgstucht en vormer der vloten, waarmede Nelson zijn naam vereeuwigd heeft en zijn vaderland eene reeks van overwinningen schonk. Zij zijn voorbij de dagen, waarin de zeeman, zoo dikwijls afhankelijk van den wind, met minder hechte en bezeilde vaartuigen, met verzwakte, aan scheurbuik lijdende bemanningen, zich hulpimiddelen verschafte, wonderen verrigtte, en zoo vele moeijelijkheden overwon.

Een glorierijke tijd voor den praktischen zeeman!

Wij hebben den stoom en zijne vele toepassingen gekregen.

Onze taak is zoo veel gemakkelijker geworden, maar toch vermeen ik, dat wij in dat verledene menig feit kunnen vinden, waarvan het herdenken in onze dagen nog raadzaam zijn kan, en ons welligt behoeden kan voor dwalingen. Wat baatte aan Frankrijk het verbazende materieel, in alle havens en langs de kusten, van Texel tot aan de Adriatische Zee, verzameld? de schepen, overal te water loopende, of in aanbouw? Een vreeselijke slag vernietigde alles, en Frankrijks militaire roem ter zee, nog het laatst door Suffren gehandhaafd, verdween treurig, na een bloedigen en eervollen strijd, in de rookkolommen van Trafalgar. Geene vloten rigten iets uit; geen schip zal zijne vlag, met zoo vele verwachtingen bij het uitzeilen geheschen, eere aandoen, zoo de bemanning niet bezield is met den geest, die overal ter overwinning leidt. Geen patriotisme alleen is ooit bestand geweest tegen oefening en praktijk. Dit begreep de te vroeg gestorven Latouche Tréville, toen hij zich met kwalijk verborgen ongeduld door de escaders van Nelson in Toulon blokkeren liet. Dit begreept ook gij, ongelukkige, toch zoo dappere Villeneuve; daarom heeft de onverzettelijke wil van uwen meester Frankrijk eene vloot gekost.

VII.

Maar Trafalgar verdwijnt voor ons oog in de kim, en 's avonds vonkelt Tariffa's helder draaivuur. Wij zijn aan den ingang der wijdberoemde zee, met haar heerlijk klimaat in den zomer en hare geduchte stormen in den winter; met hare maritime inrigtingen van zoo vele natiën, talrijke havens, waarin de handelsvloten der wereld rustig gemeerd liggen, met hare lompe kust, en sierlijke visschersvaartuigen; eertijds door den zeeroover bekruist, nu veilig door elke vlag bevaren.

Aan hare noordelijke kusten: beschaving, kunsten en wetenschappen, voor- en achteruitgang der volkeren, beweging en leven, revolutiën, vrijheidsgeest, bedwongen door militaire bezettingen. Om den Zuid: het doode en geheimzinnige Afrika, met zijne uitgestrekte woestenij en woest-

aards van elk geslacht. Ginds het groote oefeningsveld van Frankrijk, met den naam van kolonie bestempeld, of de ruïnen van hetgeen eenmaal Carthago was, nu het ellendige verblijf van zoogenaamde Muzulmannen.

Afrika! nog geeft gij geene teekenen van leven; nog ligt gij daar als een vruchtbare grond, waarin de hand des grooten Meesters schijnt vergeten te hebben het goede zaad te strooijen; nog zijt gij in den sluijer van het vreemde en onbekende gehuld, dien het slechts enkelen koenen reizigers - de faam noemt hier treurende Mungo-Park, verblijd en ongeduldig den gelukkiger Dr. Barth - is mogen gelukken een weinig op te ligten. Uwe rivieren stroomen naar zee, zonder wereldsteden te besproeijen; uwe onmetelijke vlakten zijn niet in akkers verdeeld. Dagelijks gaat de zon met koesterende stralen boven u op, maar gij toont aan zijn lagchend gelaat niets dan den weelderigen plantengroei der tropen, den reusachtigen boabdil, de trotsche mimosa, de hooge en spitse varensoorten, die, zoover de gezigteinder strekt, de vlakten bedekken; de vlakten, ongestoorde verblijfplaats van duizenden antilopen, waartusschen slechts enkele malen de vorstelijke leeuw, hermiet der woestijnen, zoo als de betreurde dichter Meijer hem noemt, zich vreeselijk vertoont, en de heinde en verre verspreide ruwe woningen van zwervende, onderling krijg voerende stammen. In uwe wildernissen sluipt de listige en wreede Kaffer, als hij, tuk op roof, den boeren lagen legt, of leeft, zoo men het leven noemen mag, met den dierlijken Bosjesman. Daar offert de Congo-neger aan zijn fetisch, of verkoopt voor vuurwater en koralen zijn broeder. Hier zweeft de Beduïn, of klieft de gastvrije Arabier, op zijn snuivend ros gezeten, snel als de Sammoon, de woeste ruimten. Slavernij, ziedaar het brandmerk, dat gij draagt, o Afrika! en weemoedig wend ik den blik van u af, onvolkomen werelddeel! Toch voelt gij reeds op zeer verwijderde plaatsen uwer anders zoo eenzame kustlijn de krachtige, schoon onzigtbare hand, die u tot de zegeningen der beschaving voeren zal. Te Algiers - aan de Kaap de Goede Hoop - in Egypte, begint het reeds te dagen; hoevele jaren zullen er nog vervliegen, eer gij het daglicht kent?

Wij naderen uwe kusten, schoon Italië! Spanje's sneeuwgebergte is reeds in nevelen gehuld; daarachter wintert het, en snerpt de gure noord-oosten wind. Hier, in deze stre-

ken, heeft het geboomte niet alle bladeren verloren; hier groeit, al moge het dan ook wat donkerder zijn, de steeds vrucht dragende olijfboom, en verschuilen zich liefelijk nog enkele bloemen.

Speria, de schoone oefeningsbaai, ziet na dertig dagen ons wigtig anker vallen. Speria, met hare ruime inhammen, met hare lagchende heuvels, vrolijk gekleurde villa's en sombere ruïnen; met haar vroom klokgebom des Zondags, hare nabijzijnde marmergroeven van Carara, hare onderzeesche zoetwaterbron, haar duur badhuis, naauwe straten, doodsche lazareths, trouwe bootsgezellen, heerlijken weg naar Genua en Porte Venere-baai, waarvan eenmaal de magtige Karel de Vijfde naar Algiers ter tuchtiging overstak. Nu wordt de eentoonigheid van het scheepsleven alligt verwisseld tegen de geneugten van Genua of het kunstgenot van Florence. Wanneer de divisiën geëxerceerd, de jeugdige gasten in zindelijkheid, discipline, en een weinig zeemanschap zijn vooruitgegaan, zal er derwaarts wel eenige dagen verlof verleend worden. Aangename tegemoetkoming voor de verveling der west-moussons-stations op de afgelegene en arme eilanden van onzen anders zoo rijken archipel.

Welk zeeman echter haakt niet naar verandering; waar is hij rustig; waar denkt hij niet aan hetgeen hem welligt wacht, en om hetgeen er morgen komen zal? Hij heeft even den tijd zich een luchtig denkbeeld te vormen van de streken, die hij bezoekt, of hooger bevel roept hem naar vreemder landen!

VIII.

Alexandrië! ziedaar waarheen ‘de Holland’ bestemd is. Over het gebergte mogen digte regenwolken drijven; kleine kustvaartuigen mogen terugkomen, kadraaijers en bootsgezellen ongeloovig het hoofd schudden, eene statige deining de baai binnenrollen: daar is ruimte om te drijven; de kusten zijn stijl, het tuig is zoo kant en stevig, het vaartuig, met hare breede zijden, zoo sterk gebouwd; wat kan ons weêrhouden? Z.M. fregat ‘de Holland’ gaat heden nacht naar zee. O!

het is aangenaam, rustig gemeerd te liggen achter de moelje van Genua, wanneer er opera is; beschut door hoog gebergte te Mahon, in den carnavaltijd, bijna onder den lommer der palmboomen uwer gezegende stranden, o Indië! wanneer, ja wanneer men den volgenden morgen naar Patria onder zeil zal gaan! Eene goede haven, met een plank aan den wal, zoo als te Vlissingen, wanneer er wat schepen liggen, en er 's zomers muzijk in den Abeele of 's winters bal in den Prinsentuin is, heeft ook zijn genoegen. Men hoort dan zoo, met een gevoel van welbehagen, noordwesters waaijen, ziet met onverschilligheid springtijen vloeijen, en lacht met de zee, die daar buiten staat. Wie let er dan op den barometer?

Maar wanneer men dat alles eensklaps vaarwel moet zeggen; wanneer zuidwesters en regenjassen voor den dag worden gehaald, de onderpoorten digtgemaakt en er maar voorloopig een rif in de marszeilen gestoken wordt, dan komt het reeds half vergeten denkbeeld der zee, en wat zij verraderlijk in haar toorn zijn kan, wonderlijk snel voor den geest terug.

Slingeren en stampen, schotten kraken, boeken vallen, komaliewant breken, marszeils digtreven, zeeziek worden, jongens vallen, lange gezigten, onrustige nachten, natte pakken, aangebrande kost, loefbrassen stijfzetten, plasregens, noktakels opbrengen, stuurtalie's inpikken, luiken schalmen, grootzeil vastmaken, stormzeilen zetten, zeeën over, roergangers stoutjes maken, bijleggen, pruttelen, op de weerglazen turen, geene observatie, lijwal onzekerheid en gelaten afwachten tot het weder over is!

Het was een heerlijk gezigt! Naauwelijks stak ‘de Holland’ den neus buiten de Tino van Speria, of de zuidooster der Italiaansche winterdagen blies haar fel in het gezigt. Maar weinig beschut door de wat zuidelijker liggende eilanden Corsica, Gorgona en Capraya, komt haar de zee te gemoet, met de woede en kortheid, die, zoo als de dichter zich uitdrukt, ‘de blonde Duitsche baren’ kenmerkt.

Ziet, jongens! dat is de zee! dat is uw element! uwe leerschool! ‘Klaar staan om de bramzeils vast te maken,’ en gij moet in een oogenblik boven zijn; trots het slingeren van het schip en het rekken der brassen, zult gij moedig naar buiten enteren. Het slaande zeil zal u niet deren, zoo gij een ferme jongen zijt!

De eene wending voor, de andere na wordt volbragt; de ra's vliegen pijlsnel om, en zoo denkt men in peiling te winnen. Reeds flaauwt het vuur der zoo veilige baai, maar goede koers kan men nog niet leggen. Nog moet er zeil geminderd worden, want de vlagen volgen elkander op, en de buijen zijn heviger.

'Grasten naar boven om marszeil te reven,' is het bevel. Schoone gelegenheid voor den jeugdigen zeeman, om den steekbout te leggen boven in het huilen van den wind, bij het onophoudelijk nederplassen der kille stortregens; in het stikdonkere van den nacht, zal hij zijne eerste zeemanslauweren plukken, om morgen aan het lood en dan aan het roer te staan. Dit is de weg om *matroos* te worden. Zoo zult gij met snelle schreden uwe bestemming te gemoet gaan, de dubbelzinnige betrekkingen van 'rollezer,' van 'pluimgraaf' en 'ververschingsbalie' ontzeilen, om eindelijk, als eene regtmatige belooning, uwen ouden dag rustig als ruims- of kabelgast, of paai over een der masten, door te brengen.

Gij hebt hem mogelijk niet gekend, waarde lezer, dien paai, die, in zijne kooi gesjord, zijn natuurlijk graf reeds in zee heeft gevonden; maar velen zullen zich den braven kerel nog herinneren. Hij voer op zijn negende schip te huis. Het ruwe weder der Wester-eilanden, een bijlegger in die stormachtige streken, hebben hem met 'varen en zwalken, met regen en zonneschijn, met stantjes en 'brassen los,' met eenen brommenden bootsman en eenen lastigen wachtlooper reeds lang doen afrekenen. Hij rust nu in vrede.

Ik kan niet zeggen, dat paai Jansen in zijn leven ooit erg luidruchtig of vrolijk geweest is. Hij had daarvoor ook te veel van de wereld gezien. Maar het was een trouw dienaar, en hij wist handig in eenen donkeren nacht het touwwerk te klaren en het volk de brassen in handen te geven. Of hij altijd zoo rustig en bedaard is geweest, geloof ik echter niet; ten minste ik heb eens een verhaal gehoord (het was op eene eerste wacht, paai Jansen was dien avond spraakzaam, en de jongens luisterden met graagte) van eene nachtpartij te Plymouth, in den 'Star and garter,' waar hij het met een 'constable' aan den stok heeft gehad. Was het zijne schuld, dat ze met hun drieën dien vrij vrolijken Amerikaan een pak gaven, die 'Free trade

and sailors right' schreeuwde? Moest hij toen den armen drommel niet bijspringen, op het oogenblik dat de politie binnenkwam, toen het te laat was? Daarvan heeft, hij nog altijd een klein souvenir op den linkerwang overgehouden, maar dit geval was toen jaren geleden, en de kwade haren waren er reeds lang uit. In zijn laatsten tijd kwam hij weinig meer van boord, of het moest zijn, om wat met de kinderen van den schipper te wandelen. Wat kon hij ze bang maken, dat ze het uitgilden van pleizier, met als een beer te brommen, en hoe gretig vingen zij zijne woorden op, als hij geschiedenissen vertelde, waarin altijd van eene treurende prinses, wier man naar zee was, voorkwam, die, ik moet het bekennen, wel eens - hoe zal ik het zeggen - nu, het is er uit - die wel eens een borrel dronk, of van een grot met een diamanten heuvel, waarin eene schoone dame zat, die liefelijk een schipbreukeling binnen noodigde. De verhalen zijn sedert Homerus en Shakespeare niet veel veranderd; de duizend-en-een nacht-vertellingen zijn wachtvertellingen geworden.

Paai Jansen is eens 'uit zijn doen', eens diep ongelukkig geweest, toen er rond de mast gebreeuwd en de paai'skist van zijne plaats moest, maar al zijne huisgoden waren dan ook verstoord, zijn comfort weggenomen. De pot gember, voor zijne arme zuster bestemd, in een geheimen hoek verborgen, moest zoo lang bij den kabelgast, een goeden vriend, in bewaring worden gegeven; de teekening van de 'Kenau' met hare groote Hollandsche vlag achterop, overdreven wimpel en breeden witten gang, waaruit schuins die dertigponders zoo zwart uitstaken, zoo lang aan den stuurman worden toevertrouwd. Waar nu al zijne kleine aangenaamheden verborgen! Zou paai Jansen ooit verliefd zijn geweest? Eene speculatieve vraag, waarop ik maar half en glimlagchende antwoorden kan. Zijn verweerd gelaat, grijzende haren en gebogen gestalte in aanmerking nemende, zoude men niet geraden hebben, dat hij eenmaal een stevige knaap, een knap voordanser geweest was. Zoo veel is zeker, dat hij na zijne tweede reis, wat geld overgevaren hebbende, Zondags gezien is, wandelende met 'mooi Grietje' uit den groentenwinkel, en dat er een gerucht door het schip heeft geloopen, dat Jansen van de schiemans-maats trouwen ging. Ja, ik vermeen, dat hij er zelfs den eersten officier over had gesproken, die het hem afgeraden heeft, daar het

zulke dure tijden waren. Hoe het zij, er was gebrek aan bevaren volk; de schoener ‘de vliegende visch’ moest naar de West toe; hij werd er op overgeplaatst, en is er op medegevaren, en toen Jansen vier jaar daarna als matroos eerste klasse repatriëerde, was Grietje eene zorgende huismoeder, die reeds om haar tweede dacht, en haar man kommandeur op de werf. Hij heeft er veel verdriet over gehad, maar in zijn bezig leven geen tijd om er veel over te denken. Toen is hij wat stiller geworden, en heeft overal gezwalkt, tot op zijne laatste reize, waarvan ik u gesproken heb. ‘Jansen zal het niet lang meer maken,’ heeft de majoor op een avond gezegd, en toen er op de eerste wacht gehalsd werd, en de ra's en brassen krakend en zuchtend om- en doorgehaald werden, heeft de paai den doctor laten roepen en hem gezegd: ‘majoor, ik voel, dat het met mij gedaan is. Zorg, dat de afrekening in mijn zusters handen komt, zij heeft het sober. Ik dank u voor mij.’ Hij drukte hem met brekende oogen nog flaauw de hand, en zoo is hij de eeuwigheid ingegaan.

Hoe het kwam, weet ik niet, maar dien nacht brak de voormarsra. Het kan wel zijn, dat ze de lijbras hebben laten vastzitten. Maar dan ook paai Jansen had ons voor eeuwig verlaten! Hij ruste in vrede.

IX.

Maar wilder wordt de zee en schraler de buijen; ginds trekt de lucht naar een uitschieter. Het fregat slingert en stampt door deze verwarring heen, steekt woedende het hoofd in de golven, om een oogenblik later, met schuim bedekt, fier zijn togt te vervolgen. Nu sleept het zijne zware batterij door het zout, maar rijst telkens weder, in spijt van de persing der vlagen. Zijne stevige stengen buigen, en krakend trillen de breede ra's. Het is voor heden genoeg! de exercitie is afgeloopen.

Op het roer, de zeilen omgebrast, hijgende van den strijd, vermoeid, doornat en afgemat, wordt de steven weder naar de Speria-baai gerigt. Het stoute fregat vliegt pijlsnel over de golven.

Reeds verdwijnt Tino's vuur achter den hoek, en worden de kleine lichten der gevlugte kustvaartuigen zigtbaar. ‘Klaar om te ankeren!’ is het bevel. Het weinige zeil, dat bijstaat, wordt geborgen. Daar dreunt en rinkelt het *Een! Twee!*- malen door het schip; reeds boeijen twee wigtige kluisters het aan den grond; nog aarzelt ‘de Holland’, en schijnt niet tot staan te brengen. Daar stuift de branding tegen de rotsen op! ‘Klaar bij het derde anker!’ maar neen, het lood geeft het aan. Wij liggen veilig achter den hoek van het Lazareth geankerd.

Stormen en buijen echter zijn spoedig vergeten, even als het leed, dat ons treft, door de troostende hand des tijds verzacht wordt. Het laat alleen een weinig morele stramheid in de leden achter, dat men alleen voelt, als de barometer wat laag staat.

Een paar dagen later ziet ‘de Holland’ bij gunstiger gelegenheid hare zeilen vullen. Van elk voordeel wordt met zeemanschap gebruik gemaakt. Beurtelings verdwijnt Gorgona en Capraya in de kim; daar klimt Elba ter linkerzijde, en regts de met sneeuw bedekte toppen van Corsica's ruw gebergte.

Corsica! geboorteland van den magtige, die zijne heirbenden zoo dikwijls over Europa's vlakten ter overwinning leidde, wiens roepstem tienduizenden te wapen riep, die met kwistige hand koningrijken verdeelde. Ik heb ver van de wateren uw somberen kerker betreden, diens naakte en doodsche wanden, in een nacht van verschrikking verrezen, met huivering aanschouwd, maar vraag mij zelven af, wat uw binnenste feller moet hebben gepijnd, het denkbeeld van geketend te zijn aan eene barre rots, of het kortstondig heerschappij voeren over een onbeduidend eiland, treurig overschot van het erfdeel der koningen, dat Frankrijk, in vertwijfeling, aan uwe krachtige leiding en beheer had toevertrouwd.

Dan de zonen van het geslacht, dat u in uwe grootheid gekend, met ontzetting in uwen val heeft nagestaard, zij hebben uw schim, die treurig over Frankrijk waarde, verzoend en tot rust gebragt. De tijden van miskenning, van brandende hartstogten, van partijgeest, zijn voor u voorbij. Engeland heeft u, de geschiedenis zal het met bevreemding boekstaven, in de Taurische velden, onder de wallen van het Gibraltar der Zwarte Zee, na een reuzenstrijd, grooter dan

dien gij welligt gekend hebt, bloedig en vreeselijk helpen wreken!

Straat Bonifacio, de noodlottige wijkplaats der ‘Semillante,’ ligt voor ons open. *Een* stormachtige nacht heeft honderden in zee zien verdwijnen, weinige dagen geleden, zoo vol hoop, de baan der glorie opgegaan. De zee is zoo zwijgend en koud, is een draaikolk; de volgende baar komt aanrollen, en het laatste spoor der verschrikkelijke gebeurtenis is voor altijd uitgewischt. Alleen er drijft wat wrakhout aan, waarvan de visschers stoken. Daarom wenschte ik op een uwer eilanden, Straat Bonifacio! een zedig gedenkteeken, dat het treurig lot der zeelieden vermeldt.

Napels' heerlijke baai en Rome's eerwaardige koepelkerk mogen wij niet zien blaauwen! De werkende Strombolie, met hare sierlijke groep der Eolische eilanden, rijst na eenige dagen des avonds voor onze oogen op! Wonderlijke natuurwerkingen, vreemdsoortige verschijnselen, als het gedonder van geschut in de verte! Een door de bovenlucht zachtkens bewogen pluim op den top, en 's nachts de gloeijende lava, die verwoestend komt afstroomen.

X.

Ik hoop, dat mij dit oordeel zal vergeven worden; het is misschien eene gewaagde stelling; ik geef toe, dat gij het wraakt; maar ik geloof, dat de slimme Ulysses, die deze zeeën bevaren heeft, zoo niet een *gelukkig*, dan toch een *stout* zeeman moet geweest zijn.

Wij, in onzen tijd, zijn zoo veel eischende, maar hebben waarlijk veel voor. Wij weten en verklaren alles. De werking der vuurbergen zijn ons *zoo* bekend, alsof wij van tijd tot tijd in hun binnenste zaten; wij weten wat er in omgaat, welke stoffen daar koken en ontbonden worden, waar zij vandaan komen, hoe oud zij zijn, hoe warm het er is of noodwendig zijn moet. Wij lezen in het boek der natuur - het is maar niet zonder fouten te maken - soms geheele bladzijden, al zijn zij niet allen even duidelijk en bevattelijk geschreven. Ja, het zoude niet moeijelijk vallen eene algemeene natuur-

formule neder te schrijven, als er de wetenschap iets bij winnen zou, en bij het afrukken van het poëtische waas, dat het Heelal zoo liefelijk omhult, het schrikbeeld der ‘stoffelijkheid’ niet somber te voorschijn trad.

Wij hebben *sporen* en *indrukken* gevonden, al zoekende de natuur in hare werkplaatsen betrapt, en nagegaan, hoe zij, met hare verschillende krachten, het schoone geheel vormt.

Wij hebben de zeilnaald en merken er de geheimzinnige afwijkingen van op. Wij zien een paar minuten- met een spiegel-werktuig, hoe hoog het een of andere hemelligchaam staat, en weten dan, door volgens Cornelis Douwes of anderen wat sinussen en cijfers dooreen te werken, eene breedte te krijgen. Mrs. Taylor, eene geleerde Engelsche dame, waarbij men ook aan Mrs. Somerville en haar ‘verband der physische wetenschappen’ denkt, leert ons, op het voetspoor van zoo vele verdienstelijke voorgangers, uit de bogen, die de veranderlijke maan - de maan van Romeo en Julia - aan den hemel beschrijft, de lengte bepalen; of, verborgen in het schip, tikt met eenvormigheid het fijne werktuig, dat ons den tijd bewaart, dien wij uit het vaderland medenamen. Wij weten dus altijd, waar wij zijn, en zelfs wanneer het gesternte voor het oog verborgen is, zal de vaart van het schip door de loglijn ons nog vrij naauwkeurig over de wateren geleiden.

Met deze wetenschap voorzien, de vrucht van eeuwen zoekens, tastens, peinzens en nadenkens, weet M'Clure zich een weg door het eeuwenheugende ijs te banen, wist de onsterfelijke zeevaarder, de strenge scheepskapitein James Cook, zijn beproefde bark veilig door de duizenden banken, reven, eilanden en klippen der Stille Zuidzee te voeren.

Welke verbazende vorderingen van den menschelijken geest, sedert de gebrekkige werktuigen, waarmede vroegere wereldomzeilers naar zee gingen; sedert den graadstok, waarmede Cornelis Houtman den weg naar Indië wist te vinden; het onvolkomen kompas, dat Columbus, den grooten Genuees, den weg naar de Nieuwe Wereld wees; de poolsters-hoogte, die de stoute reizigers der middeleeuwen slechts gebrekkig geleidde!

Elke eeuw heeft hare ontdekkingen gezien, heeft een nevel voor onze oogen zien opstijgen, heeft de ruimten,

waarin wij ons bewegen, vergroot, onze denkbeelden opgeklaard, onze gedachten verheven, voert ons nader tot den Onzigtbare, die alles regeert.

Hoe echter Ulysses en zijne niet zeer subordinate togtgenooten, van Troje terugkeerende, in straat Messina teret kwamen, verklaar ik mij alleen, wanneer wij de weinige vorderingen, die de scheepsbouw- en zeevaartkunde in die dagen gemaakt hadden, in aanmerking nemen. Wel was het een stout stuk, met weinig hechte, meerendeels door riemen voortgestuwde vaartuigen, deze zeeën te bevaren, waarin de gebrekkige kennis des hemels alleen tot leidsman strekte, zoodra de kust uit het oog was verloren. Overal dreigden denkbeeldige en wezenlijke gevaren; en ik voor mij heb altijd huiverend herdacht, hoe de vorstelijke zwerver den ruwen Cycloop ontkomen is, en ben steeds beangst geweest, dat hij, even als zijne makkers, voor de verleidingen der Sotofagen bezwijken zoude. Wonderlijke tijden, toen geheel de natuur zinnelijk was voorgesteld! Toen Nayaden aan de oevers der zee lachten, en Syrenen verleidelijk lokten. Nog vindt men zulke stranden, maar de charme is er van af; de badkoets en de badvrouw hebben er de poëzy van ontnomen. Toen in elk boschje een Faun of een Sater schuilde, en in elke beek eene nymph hare schoone gelaatstrekken spiegelde, Mercurius en Jupiter hunne reizen deden, Hercules zijne wonderen verrigtte, Apollo het gevleugelde koor door zijne zangen verrukte. De tijden van monsters en helden, van het gulden vlies, en den togt der Argonauten. Heerlijke gedenkteekenen zijn er van tot ons gekomen, en wij behouden er de herinnering van aan den hemel. Nog vonkelt 's avonds aan onze transen het gloeijende oog van den Stier, de Aldebaran, en schittert heerlijk Sirius, in den grooten Hond, of komt het, in eene overschoone Ode door Nieuwland bezongen gesternte Orion op. De Tweelingbroeders, Castor en Pollux, vergeten nimmer uit de kim te stijgen; de Groote Beer omspant elken nacht, even trotsch en blinkend, een grooten boog aan het hemelruim.

Een schoone achtermiddag ziet ‘de Holland’, door eene staande koelte voortgestuwd, de lage zandpunt van Capo di Faro naderen, ten spijt van draaikolken en valwinden de Calabrische kust voorbijzeilen, toen, door den stroom gedreven, door eene vaste hand en stouten wil bestuurd,

pijlsnel voorbij de batterijen van Messina stevenen, om eindelijk aan den voet der verschillend gekleurde, met sneeuw en wolken aan haren kruin bedekte Etna den koers zuidoostwaarts te rigten.

Nog even voordat wij uwe stranden uit het gezigt verliezen, o rijk Sicilië! een groet gebragt aan het nabijgelegen Syracuse! Daar ligt het edele hart van Michiel Adriaanszoon begraven, zoo als Brandt zegt, ‘op eenen kleenen heuvel, omtrent honderdt schreden van de stadt in de baai gelegen, en rondtom van de zee omringht.’ Geen gedenkteeken wijst die plek aan, en ook zoude de vernielende hand des tijds alle sporen daarvan reeds uitgewischt hebben! Gelukkig leeft nog zijne nagedachtenis in het hart van Hollands zonen, en zal er in blijven leven, zoo lang dankbaarheid en diensterkenning nog als sieraden van het menschelijk gemoed zullen beschouwd worden.

De noordooster koelte wakkert aan; het fregat brast hare breede zeilen ruim naar den wind; mijl op mijl wordt gemaakt, groote bestekken op de kaart afgezet, en reeds den achtsten dag naderen wij de Lybische stranden. Hier zijn het geene steile kapen, wijkende bergtoppen of verspreide rotspunten, die den zeeman voor het naderen der kust waarschuwen; eene lage zandstrook alleen, even als onze kust zich vertoont, rijst 's morgens langzaam uit zee op. Gindsche vuurtoren, door wiens fonkelende stralen gij u 's nachts verkend hebt, zal u ook nu nog als geleidend baken strekken. Daarom de zeilen volgebrast, en afgehouden naar den ingang der kronkelende passages, waardoor alleen een loodsman den weg zal weten te vinden. In plaats van kerkspitsen zijn het minarets, die zich aan uw oog voordoen, forteressen met de namen van Bonaparte, Caffarelli, enz., waarop nu de roode vlag met de halve maan der Egyptenaren waait; iets verder steekt de eenvoudig schoone zuil van Pompejus haar grijzen top in de blaauwende lucht; een aantal vreemdsoortige zeswiekige molens liggen regts op het barre en heuvelige strand verspreid; ginds verheft zich het sierlijke paleis en de harem van den Pacha, en waaijen vrolijk de consulsvlaggen der onderscheidene natiën. Een enkele schrale palm steekt zijne wuivende kruin boven de duinen uit. Het Oosten begint hier, en ligt met al haar rijkdom voor u open.

O! het is een indrukwekkend oogenblik, als de Turksche

loods, uit zijn doelmatig vaartuigje gestapt, u met zekeren blik doet afhouden naar het labyrinth van rotsen en banken, die de haven van Alexandrië beveiligen. Zij steken zoo spits hare wanden uit zee; de branding slaat er zoo fel overheen, dat het water beurtelings zwart of helder groen gekleurd is. Het roer een weinig te veel aan boord gelegd, en gij stoot uw stevigen bodem op die ijzeren punten te bersten. ‘De Holland’ echter weet zich een veiligen weg te banen; daar dondert het uit hare zware kanonnen, de halve maan van top, met 21 schoten, langs heuvels en stranden! Het fregat is te Alexandrië geankerd.

S.

Bibliographisch album.

Zeemans-Leven en Zeemans-Regt. Ervaringen en beschouwingen van een Zeeman. Amsterdam, Gebr. Kraaij. 1855.

Toen het eerste gedeelte van dit in vele opzigten even verdienstelijk als opmerkelijk geschrift uitkwam (1854), hebben velen te vergeefs getracht den sluijer der anonymiteit op te ligten, waarachter de schrijver zich verborgen had; het tweede gedeelte, dat kort daarna verscheen (1855), loste evenwel het raadsel op, daar de Heer A.J.T. Tydeman, koopvaardijkapitein, varende voor de aanzienlijkste reederij van Amsterdam, in eene voorrede dit boek aan zijn' vader, den Hoogleeraar Mr. H.W. Tydeman te Leiden opdroeg, als de vrucht zijner ervaring en als een bewijs zijner belangstelling in den bloei van Neêrlands scheepvaart. Het is dus een zeeman, een man van het vak, die hier over het zeemansleven spreekt, en die, voorgelicht door de beide zoo bekwame regtsgeleerden, die hij onder zijne naaste bloedverwanten mag tellen, het zeemansregt, zoo hier als elders, toetst aan de uitspraken zijner ondervinding. Wie zal het belangrijke van zulk een' arbeid, en wel op deze wijze tot stand gebragt, ontkennen, maar wie ook zich niet verwonderen, dat zelfs in deze dagen, nu de wetgeving op de koopvaardijvloot zoo geheel aan de orde mag genoemd worden, naauwelijks eene enkele stem zich door middel der drukpers voor of tegen dit boek heeft doen hooren? In het cadre van ‘de Gids’ zou eene breedvoerige behandeling van dit onderwerp minder passen, zoowel omdat hier te lande tal van tijdschriften zijn, in wier kolommen dergelijke vraagpunten speciaal t'huis behooren, als omdat zulk eene behandeling weinig kans zou hebben om onder de oogen te komen van hen, die er het meeste belang bij hebben. Wij zullen ons dan ook bepalen tot eene aankondiging, die weinig anders worden kan dan eene aanprijzing, maar wij hopen dat, wanneer ons doel, eene ruime verspreiding van dit

boek, bereikt wordt, andere recensenten zich meer speciaal met de verschillende punten, die daarin behandeld zijn, zullen bezig houden. Dan toch vooral zal het boek groot nut doen en zal de aandacht er op gevestigd blijven.

De groote moeijelijkheden, waarmede hij die ter koopvaardij vaart te worstelen heeft, hebben den schrijver gedreven om eene poging te wagen tot verbetering van vele bestaande en erkende gebreken, door er op te wijzen en tevens aan te toonen, hoe in het buitenland door de wetgeving en de individuele pogingen der belanghebbenden vele hinderpalen uit den weg geruimd worden. Zoo gaat hij in het eerste gedeelte de Engelsche wetgeving op de tucht en het bestuur der koopvaardijschepen na, en begint al dadelijk met de bewering van onzen Minister van Justitie te weêrleggen, als zou eene wet op dit punt niet noodzakelijk zijn, door aan te toonen, hoe heilzaam de Merchants Seamen's-act, Victoria, cap. 112, in vele opzigten werkt. Ook wij deelen in dat gevoelen van den schrijver, maar gelooven toch, dat men zich vooral op dit terrein niet te veel van de werking der beste wet zelfs moet voorspiegelen, omdat vele der gebreken, waarover hij klaagt, wel gestraft, maar nooit kunnen verbeterd worden. Wetten kunnen alleen de orde onder de menschen handhaven, maar nooit de menschen zelve beter maken, en dat laatste zal noodig zijn, als vele grieven, waarover hij te regt klaagt, zullen verholpen worden.

Beginnen wij al dadelijk met het eerste en natuurlijk grootste bezwaar, het verkrijgen van meer hollandsche matrozen op onze schepen. Meent men dat uit den weg te zullen ruimen door het verbod in de nieuwe wet, om beslag te leggen op de gage, en door de bepaling in de nieuwe Amsterdamsche monsterrol, dat de twee maanden gage bij de aanmonstering, voortaan zullen betaald worden in eene aanwijzing op den reeder, enz., betaalbaar na het vertrek van het schip, in plaats van zoo als tot dusver in klinkende munt, zoodat er geene verleiding meer tot deserteren bestaat, eer het schip weggaat? Wij twijfelen er aan, ja meer nog, wij gelooven dat men door beide bepalingen het zeevolk nog schaarscher in onze havens zal doen worden. Het feit komt hierop neêr: men heeft te weinig matrozen, en die zich dan nog aanbieden, zijn bijna alle vreemdelingen. Van waar dat verschijnsel? Omdat de gages buiten 's lands meestal hooger zijn en, omdat velen wegloopen, ten einde uit hunne schulden te geraken. Nu zal een ieder, die werkluî noodig heeft, trachten hen te lokken door hooger loon en gunstiger voorwaarden: wij daarentegen zullen in het eerste niet dan schoorvoetend treden, en in het tweede zullen wij juist het tegenovergestelde doen en de voorwaarden ongunstiger stellen. Immers men zal toch wel toegeven, dat het verbod om op rekening van het te verdienen loon goederen aan hem te verleenen, die dat goed bepaald noodig, maar geen geld heeft

om het te betalen, gelijk staat met hem dat goed te onthouden, en dat men de zaak voor den matroos nog verergert, wanneer men hem daarenboven het bare handgeld onthoudt. 't Zou dwaas zijn niet te erkennen, dat dikwijls de grofste oneerlijkheid plaats heeft met dat geven van goederen op behouden reis; maar 't zou even dwaas zijn te ontkennen, dat ieder koopman, groot en klein, niet oneindig goedkooper en gereeder een verkoop sluiten zal met hem, die in klinkende munt betaalt dan met hem, die alleen met eene aanwijzing voldoen kan, welke eerst later, misschien over vele weken, als een schip lang verhinderd wordt om uit te zeilen, en dan nog wel onder zekere reserves, betaalbaar is. Art. 3 der Amsterdamsche monsterrol geeft al zeer veel magt aan den kapitein, om vrij eigendunkelijk een matroos te bedanken, als deze hem ongeschikt of onbekwaam voorkomt; gebruikt of misbruikt die dat regt, dan is het handgeld verbeurd; wat heeft nu de verkooper aan de aanwijzing waarmede hij betaald is? En bij ziekte, zelfs in geval van eigen schuld, eer het schip vertrekt, zou de verkooper alweêr moeten boeten? Men kan toch niet van den leverancier vorderen, dat hij voor de bekwaamheid en de zedelijkheid van ieder zijner koopers moet opdraaijen. Dat moge in theorie heel aardig schijnen, praktisch ziet ieder het onmogelijke daarvan in, en alleen met de praktijk hebben wij hier te doen, vooral nu men maatregelen beraamt om meer en wel voornamelijk meer hollandsche matrozen op onze schepen te krijgen. De rente, of liever de woeker op behouden reis, is dikwijls schandelijk; de verleiding, waarin de zeeman gesleept wordt, even schandelijk en vaak sluw beraamd; maar men vergete niet dat hij, die dan toch bewijst zwak genoeg te zijn om in al de strikken te vallen die men hem spant, al een bitter slecht debiteur is, en wel zóó dubieus mag genoemd worden, dat niemand hem crediet geeft dan tot een hoogen prijs. Wanneer de matroos eerlijk genoeg was om zijn verkooper te betalen en niet deserteerde, dan zouden er meer menschen geneigd zijn om hem geld of goed voor te schieten en dus door onderlinge concurrentie de winst van zelf doen dalen. Maar, zal men hiertegen inbrengen, de man wordt schandelijk bedrogen, dronken gemaakt, in allerlei verleidingen gesleept en zijne rekening wordt zoozeer overladen met valsche posten, dat hij bij eene betaling oneindig meer zou geven dan hij werkelijk schuldig is. Zeer juist, maar is het niet tevens zeer juist, dat ieder volwassen persoon aansprakelijk moet zijn voor zijne eigene handelingen? De matroos misleidt den slaapbaas en de slaapbaas misleidt den matroos, en het gevolg is, dat de Nederlandsche handelsvloot gebrek heeft aan goede matrozen; ziedaar de zaak. Wil men nu dat misbruik keeren, voornamelijk om daardoor in het gebrek aan goede zeeluî te voorzien, dan moet men niet den een in de onmogelijkheid brengen om zijne uitrusting zoo goedkoop mogelijk te koopen, dat is: met klinkende

munt, en den ander om hem te helpen, dat is: te borgen onder verband van te verdienen loon. Ten gevolge van deze nieuwe bepalingen is het zeer ligt mogelijk, dat de weinige zeeluî, die wij nog hebben, weigeren om hier eene huur aan te nemen, wanneer men hun de twee maanden handgeld niet baar uitbetaalt en dat deze zich dus ook alweêr elders verhuren, terwijl daarentegen zij, die zich in den nieuwen maatregel willen schikken, hunne uitrusting niet kunnen bekomen op eene aanwijzing, die voor den leverancier al zeer weinig waarde heeft, of tot een nog veel hooger woeker dan vroeger op behouden reis, omdat het aantal geldschieters vermindert, zoodat juist deze maatregel, ten goede bedoeld, ten kwade gekeerd wordt. Hoe de schrijver van dit boekje dan ook, bij het voorstaan van de betaling der aanmonstering gelden per aanwijzing, nog de verpligting voor den matroos verlangen kan, om alles wat hij koopt contant te betalen, begrijpen wij niet. Men brengt hem immers juist door het onthouden van contant geld in de onmogelijkheid daartoe. In Engeland betaalt men toch met die briefjes, zegt men mogelijk; voorzeker, maar in welken toestand komt dan ook dáár de matroos, die eene proportionele gage met den hollandschen ontvangt, aan boord?

Men wil iets goeds doen voor de hollandsche vloot, maar men is verlegen met de middelen daartoe. Nu eens wordt de matroos beklaagd, omdat hij zoo bestolen wordt, dan weêr wordt hij veroordeeld, omdat hij zoo schandelijk handelt. Het apprentice-stelsel, het aanfokken als het ware van zeeluî, zou voorzeker eene groote verbetering in den geheelen zeemansstand brengen; maar getuigt reeds nu de zorg, die ieder kapitein voor zijne jongens draagt, dat hij in waarheid inziet, hoe deze in het vervolg zijne matrozen moeten worden en dat dus van hunne opleiding veel voor de toekomst afhangt? Men klaagt er over dat menig zeeman aan wal blijft, om daar als toetuiger en sjouwer een onzeker en meestal kommerlijk leven te leiden; 't is ook jammer, maar verhoog de huren en vaar daarentegen, even als de Amerikanen, met minder volk, zoodat de totale som van gage ongeveer dezelfde blijft, en menig toetuiger zal weêr aan boord komen. Onregtvaardig is ook de bewering, dat de slaapbazen de oorzaak zijn, dat onze visschers niet meer ter koopvaardij varen, omdat deze eerst den met schulden beladen buitenlander aan eene huur helpen, zoodat de arme visscher ook al in schulden wordt gestoken, door zoo lang te wachten. Wij zullen hen waarlijk niet voorspreken, maar men moet niet aan hen een kwaad ten laste leggen, waar bij anderen de schuld ligt. Het feit zou mogelijk zijn bij een overvloed van matrozen, zoo als jaren geleden het geval was, maar niet nu bij eene bepaalde schaarschte. Trouwens, daarin ware zeer gemakkelijk te voorzien, wanneer ieder reeder, die volk noodig had, dat eenvoudig in de dagbladen adverteerde en zijn kapitein een groot bord buitenboords hing, waarop met groote letters te lezen stond: matrozen

gevraagd. Zoo goed als een kapitein nu zelf voor zijne officieren zorgt; zou hij dan ook voor zijn volk kunnen zorgen, en de visscher zou in tijden van gebrek, als de tegenwoordige, zeer gaauw klaar zijn. Maar daarin ligt de fout niet: onze visschers zijn te vadsig, te traag, te angstvallig aan huis gehecht. Zij hunkeren meer naar een kommerlijk leven *in* huis, dan naar een goed leven *van* huis. Is er in den winter niets te verdienen, dan ontzien de burgemeester en de predikant van onze visschersdorpen zich niet, om in hartroerende advertentiën in de couranten de algemeene liefdadigheid in te roepen ten behoeve van hen, die met hunne huisgezinnen een zeer goed bestaan zouden kunnen verkrijgen, wanneer zij aan onze koopvaardijvloot eene bemanning leverden, waaraan deze zoo groot gebrek heeft. En eene zoo verkeerde handelwijze wordt aangewakkerd door de van alle zijden toevloeijende zoogenaamde Christelijke liefdegaven!

Men vergete echter bij de klagten over gebrek aan zeevolk niet, dat onze handelsvloot sedert het jaar 1850 met ongeveer een derde, zoowel in tonnenmaat als in schepen, vermeerderd is, en dat men de reizen gerust ook een derde veelvuldiger noemen kan dan vroeger, terwijl de kleinere schepen weder veel in de vrachtvaart tusschen vreemde landen gekomen zijn, sedert de vrije wetgeving op de scheepvaart overal meer en meer veld wint. Hoe oneindig meer zeevolk daardoor gevraagd, en hoeveel meer er door de langere reizen der schepen daardoor uit onze havens gehouden wordt, is ligt in te zien.

Maar wij zullen den schrijver niet op den voet volgen en hem op de vele plaatsen toejuichen, waar hij met evenveel juistheid van oordeel als blijkbare ervaring over vele zaken spreekt, die dringend verandering behoeven, noch hem overal onze tegenwerpingen maken, waar wij in gevoelen van hem verschillen; eene bevoegder hand dan de onze onderneme in het belang der zaak dien arbeid, voor ons bestek ook veel te groot. Wij willen echter met een enkel woord zeer onze instemming doen hooren met zijn beweren, dat hier te lande wel veel voor den zeemansstand gedaan wordt, maar dat door versnippering van krachten alle eenheid, en dus alle ware kracht, verloren gaat. Waarom vereenigen zich niet alle plaatsen hier te lande, waar een fonds voor oude en gebrekkige zeelieden, of voor hunne weduwen en weezen bestaat, tot één geheel? Dan zou door den grooteren omvang, door de meerdere kansen, de ondersteuning verdubbeld, ja verviervoudigd kunnen worden, en de bezwaren voorden ouden dag en het lot der zijnen zouden wegvallen bij menigeen, die ook reeds, uit vrees daarvoor, liever een kommerlijk maar vast en zeker baantje aan den wal zoekt, dan daar buiten rond te zwalken. In ons kleine land zijn wij veel te veel verdeeld, en ons bekrompen patriotisme de clocher bederft veel goeds. Menigeen heeft al een zeer hoogen dunk van zich zelven, en is helaas! toch in waarheid te klein om zelfs over de muren van zijne eigene, vaak onbeduidende plaats heen

te zien. Stel u Zeemanshoop, Nut der Zeevaart, en hoe al die zelfs in naam reeds van elkander verschillende inrigtingen hier te lande mogen heeten, voor, als tot één geheel gevormd, één weduwen- en weezen-, één onderstandskas voor den ouden dag! Welk een zegen zou dat zijn voor de zoovelen, die nu maar een karig penningske voor groote opbrengst aan de hunnen kunnen verzekeren. Moge waarachtige begeerte om het goede, en niets dan het goede te bevorderen, nog eens daartoe leiden!

Veel goeds kunnen de nu te Amsterdam en te Rotterdam opgerigte Zeemanshuizen stichten, vooral ook omdat ze voor de matrozen de plaatsen zullen worden voor de aan- en afmonstering; de klagten over huur- en slaapbazen *kunnen* dan voor goed geëindigd zijn, als Janmaat maar mede wil werken tot bevordering van zijn eigen welzijn; daarenboven zal het verblijf in zulk eene inrigting van zelf een gunstigen invloed op hun gedrag hebben, terwijl de Spaarbank alligt menigeen verleiden zal om daar een penningske op rente uit te zetten, in plaats van het in brooddronkenheid te verteren en het aan dezen of genen waard te schenken. Maar is niet alweêr juist bij de oprigting van deze Zeemanshuizen gebleken, hoe gering de onderlinge zamenwerking is, en met hoeveel moeite de betrekkelijk kleine som moet bijeengebragt worden?

Doch genoeg over den inhoud van dit eerste gedeelte, hoewel nog zoo menig punt eene breedvoerige behandeling verdiende; het tweede gedeelte zullen wij meer aanstippen, daar eene beschouwing der verschillende wetten, die de schrijver hier mededeelt, ons te lang zou bezig houden. Hoogst belangrijk is intusschen dit gedeelte, waarin de Fransche, Belgische, Amerikaansche, Pruissische en Nederlandsche wetten op de koopvaardijvloot niet alleen vrij uitvoerig worden medegedeeld, maar waarvan hier tevens eene korte kritiek, opgehelderd en opgeluisterd door allerlei voorbeelden uit het leven van den schr. zelf genomen, geleverd wordt, die het begrip er van zeer verduidelijkt. Vooral is de beoordeeling, bijna ware ons ontglipt de veroordeeling, der nieuwe Nederlandsche wet, zeer uitvoerig en veelal juist; maar de impressie, die de lectuur van deze kritiek op ons gemaakt heeft, is deze: dat de schrijver in de algemeene begeerte naar meer wettelijke bepalingen op de koopvaardijvaart, in den laatsten tijd van alle zijden opgegaan, volkomen gedeeld heeft, maar nu de wet daar kant en klaar vóór hem ligt, gemaakt door dezen, geamendeerd door genen en weder gewijzigd naar den wensch van anderen, nu begint hij achteruit te krabbelen en zich toch wel wat bekrompen en gesloten in dat enge keurslijf van allerlei fraaije artikelen te gevoelen! En voorwaar, geen wonder! Wat weet, ja wat moet een kapitein weten van al die wettelijke bepalingen, zoo veelvuldig en zoo duister, dat de eene de andere schijnbaar omverwerpt; wat baat hem die omslag? Short and sweet, zoo als de Engelschen zeggen, moet het aan boord

gaan, want parate executie en korte wetten doen alles zachtkens afloopen. Wij moeten bekennen door de lezing van dit boek versterkt te zijn in onze vroegere meening, dat wij Nederlanders het best zullen doen, wanneer wij meer en meer het voorbeeld der Amerikanen volgen. Daar zijn ongerieven in die wet en in die handelwijze, voorzeker, maar die hebben wij toch waarlijk ook met onze nieuwe wet niet over boord geworpen en wij zouden daardoor ten minste die eindelooze conflicten tusschen de verschillende bevoegde en onbevoegde magten ontgaan, waarin een hollandsch kapitein nu zoo ligt komen kan. Waarlijk, wij hebben sympathie met die beide Amerikaansche kapiteins, waarvan de schrijver gewaagt. Zij mogen wat ruw in hand en mond zijn, maar zij toonen flink te zijn en te weten hoe hun wil door te drijven. Wat baat mij de wetenschap, dat twee straten verder een Commissaris van Politie woont, wanneer iemand mij 's nachts aanrandt? Zoo is het ook op zee. Tegen onregt is Janmaat genoegzaam gewaarborgd; maar nu moet ook de kapitein de handen vrij hebben, om op ieder oogenblik de uitvoering van een bevel te kunnen afdwingen, door elk middel dat hem dan juist noodig schijnt, van dengeen die dat mogt weigeren. Met die weekelijke en schuchtere luî brengt men de snelste clipper niet vlug door het water. Rap en flink en cordaat moet de zeeman zijn, maar zoo moet hij ook geregeerd worden, zoolang hij aan boord is. De Yankee toont, wat hij met zijn stalen voorhoofd en ijzeren vuist vermag, en waarlijk, wij mogen hem dàt wel vaak benijden.

Eene wet op de huishouding en tucht op de koopvaardijschepen moet er zijn, maar hoe minder die met geregtshoven in verband staat, hoe beter. Liever meer magt aan den kapitein toegestaan, zij 't dan ook ten koste van grooter moeijelijkheid om kapitein te worden. De matroos moet weten, dat, wanneer hij zijn pligt verzaakt, de straf hem niet ontgaat, en het moet niet weêr kunnen geschieden, dat een matroos in Engeland deserteert van een hollandschen bodem en toch kort daarna weêr in dezelfde haven door denzelfden waterschout straffeloos wordt aangemonsterd, die hem nog kort geleden ook gemonsterd heeft, hoewel deze weet, hoeveel schuld hij nog bij den anderen kapitein heeft. Daarentegen moet de matroos ook gevrijwaard zijn voor onregt, en hoe meer de Regering op indirecte wijze de oprigting van Zeemanshuizen, met hunne aan- en afmonstering-kamers, met hun billijk logies en goed gewaarborgde Spaarbanken bevorderen kan, hoe meer zij het belang van de geheele scheepvaart zal behartigen. Het meeste goed zal echter van de reeders en de kapiteins zelve moeten uitgaan, en allereerst zal de stand der gages niet lager moeten worden gehouden, dan de markt dit eischt. Minder maar beter volk, zou aan boord, bij meer gages aan minder mannen, het belang van beide partijen bevorderen; ook dat leert de Yankee ons. Dan zal de bekwame matroos niet gelijk staan met den onkundige, en de

eerste zal door hooger loon minder tot speelbal van menig loervink strekken. Bovenal echter: vereeniging van krachten en niet die kleingeestige afscheiding tusschen de verschillende havens van zulk een klein landje als het onze, waar het de bevordering van de gemeenschappelijke belangen geldt; neen, gereedelijk erkend dat niet het zoeken van personele glorie op een klein terrein, maar het zoeken van algemeene welvaart op onzen geheelen vaderlandschen bodem, het eenig middel is om iets goeds tot stand te brengen.

Mogt de arbeid van kapitein Tydeman daartoe den stoot geven; hij zou nog meer voldoening smaken over een werk, dat hem nu reeds de wèlverdiende toejuiching van velen, die in Neêrlands scheepvaart belang stellen, heeft doen inoogsten. En mogten wij, door deze aanprijzende aankondiging, die belangstelling vermeerderen in een boek, dat ons nog veel van den schrijver voor de toekomst van onze handelsvloot doet verwachten. Betreedt hij echter, gelijk wij wenschen, eens weder het gebied der drukpers, zoo hopen wij er hem te ontmoeten als een schrijver, die zijne zaak bloot legt en haar op de ongekunstelde en eigenaardige wijze beschouwt, die hem als zeeman in zijn stijl eigen is, maar die zich onthoudt van alle motto's en citaten in velerlei talen, die zelfs den litterator iets pedants geven, hoewel ze toch bij dezen nog eerder te wachten zijn. Zijne wijze van voordragen is te goed, dan dat hij ze daardoor zou ontsieren, terwijl hij zijne beschouwingen waarlijk niet in waarde zal doen rijzen bij zijne confraters. En dat toch zal wel degelijk zijn oogmerk zijn, daar niet auteurs-roem, maar blijkbaar de begeerte om nut te doen, hem de pen in de hand gegeven heeft.

L.J.H. Bouman, Over collisie van schepen. Rotterdam, H.A. Kramers, 1855. XVI en 88 blz. 8°.

Deze Hollandsche dissertatie is waarlijk juist wat zulk eene proeve wezen moet: eene heldere, bondige uiteenzetting van een speciaal onderwerp van wetgeving, zich niet begevende in gissingen of al te diepzinnige onderzoekingen, maar eene goede voorstelling der resultaten van wat er hier en elders over het onderwerp bestaat. Het zeeregt omtrent *collisie* (eene onduitsche, maar gangbare benaming voor het omslagtige *overzeilen, aanzeilen, aanvaren en aandrijven* onzer wet), was nog nooit opzettelijk behandeld en levert toch alleraardigste punten van beschouwing op, die voor eene Nederlandsche jurisprudentie rijke stof zouden opleveren, ware het niet dat de beslissingen van arbiters en despacheurs meest binnenskamers bleven.

De Heer Bouman behandelde in deze proeve: 1. de collisie in 't algemeen; daarna de drie gevallen, of liever onderscheidingen, bij art. 534 tot 538 Wetboek van Koophandel aangewezen, namelijk 2. collisie door schuld, 3. door toeval en 4. door onbekende oorzaak, en laatstelijk 5. de wijze waarop men zijn regt uit collisie ontstaande, kan doen gelden. Bij dit punt worden niet alleen de daartoe behoorende regelen van procedure behandeld, maar ook de regtspraak van Nederlandsche regters over vreemdelingen en die der Rijnvaartregters volgens het Mainzertractaat.

Met de bepalingen onzer wet omtrent de collisie door onbekende oorzaak, kan de S. zich niet wel vereenigen, omdat, naar zijn inzien, regtens het toeval moet worden verondersteld, en schuld worden bewezen door dengene, die het bestaan van schuld beweert. Ref. gelooft niet dat eene wijziging in art. 538 Kooph. wenschelijk zoude zijn. Het geval, dat de oorzaak der collisie onbekend is en blijft, zal altijd wel het meest gewone zijn; toch is niet zelden eene zekere mate van roekeloosheid en nalatigheid bij één of bij beide gezagvoerders der botsende vaartuigen hoog waarschijnlijk, en mag men het dus billijk achten, dat niet alle regtsvordering wegens collisie uit onbekende oorzaak worde ontzegd, hetgeen in hooge mate tot vermeerdering van die roekeloosheid en nalatigheid zoude strekken. Niet onnatuurlijk dus, dat de wet in dit punt zeemanschap gebruikt met de rege-

len van bewijs van het burgerlijke regt. 't Werd al in de oude zeeregten aangenomen, dat *in dubio* de schade, door aanzeilen in volle zee veroorzaakt, gehalveerd werd; en 't is onze tegenwoordige wet, die, gelijk de Heer Bouman zelf mededeelt, daarin de verbetering gebragt heeft, door Bijnkershoek in zijn tijd te vergeefs gewenscht, dat de schade niet gelijkelijk tusschen twee colliderende schepen, maar in geometrische evenredigheid tot de respectieve waarde over de schepen en ladingen worde verdeeld. Zoowel wat verdediging, als wat toelichting van dit wetsartikel betreft, is de Pinto, Handl. tot het Wetb. van Kooph. (2de druk), II, blz. 319 volgg., zeer voldoende.

Over de veelbesprokene vraag, of de Ned. regter mag regt spreken in een geschil tusschen twee vreemdelingen over collisie, 1° in volle zee, 2° op het Ned. grondgebied, kan Ref. zich met des S. gevoelen wel vereenigen, maar meent eene verwarring tusschen *jurisdictie* en *competentie* (beide door het dubbelzinnige *bevoegdheid* vertaald) in zijne redenering te hebben opgemerkt. - Is de zuivere en eenvoudige solutie niet deze? De Ned. wet levert geen bezwaar op tegen eene regtspraak van den Ned. regter tusschen twee vreemdelingen, mits een van beide zich op het grondgebied van Nederland bevindt. (Zie de aangeh. plaatsen bij Léon op art. 126 Burg. regtsv. n°. 11). Werkelijk, tijdelijk verblijf van den eischenden of verwerenden vreemdeling staat, ook in dit opzigt, met woonplaats gelijk. - Art. 9 alg. bep. Art. 74. B.W.

De Ned. wet, oppermagtig op haar eigen grondgebied, kon deze jurisdictie aan hare regters geven; zij heeft die ook gegeven. Maar wanneer beide vreemdelingen hunne woonplaats en hun verblijf buiten Nederland hebben, dan bestaat die jurisdictie niet, omdat het *imperium* ontbreekt, met andere woorden, omdat de souvereiniteit, namens welke de Nederl. regter regt spreekt, ophoudt buiten de grenzen van het land.

Verkeerdelijk zou men tegenwerpen, dat onze wet zoodanige regtspraak tusschen twee buitenslands wonende en verblijvende vreemdelingen niet verbiedt; want zij ligt geheel buiten het gebied onzer wet (Arg. Art. 1 en 3 Grondwet), en zou door internationale overeenkomsten moeten worden toegekend, indien men haar wilde vestigen[1].

Ook de toestemming der beide vreemdelingen maakt geen verschil

1 Zoodanige regeling bij tractaat, in zoover het *imperium* betreft (de uitvoerbaarheid van vreemde vonnissen op denzelfden voet als eigene) tusschen twee geheel onafhankelijke natiën, is niet met waarschijnlijkheid te verwachten; maar wenschelijk en mogelijk ware eene goede regeling tusschen de Europesche staten van de *jurisdictio sine imperio*, die b.v. voorkomt bij rogatoire commissiën, zoo in civiele als strafzaken.

in de regtskundige onmogelijkheid van zoodanig proces. Wanneer toch de Ned. regter geschillen besliste buiten diegene, welke hem bij de Wet op de Regterlijke Organisatie zijn opgedragen, zoude hij als scheidsman gaan regt spreken, en dus art. 29 W. van B.R. overtreden.

Bij de vraag van jurisdictie tusschen twee vreemdelingen, waarvan de een den ander in Nederland begeert te dagvaarden ter zake van collisie, komt dus o.i. de plaats der collisie niet in aanmerking. - Deze doet daarentegen veel af tot de competentie.

Immers als de partijen aan de Nederl. regtspraak onderworpen zijn (en dit is facto bijna altijd het geval met collisiën in Nederl. wateren, omdat de schipper dan meestal ook op Ned. bodem kan worden gedagvaard, art. 312 B.R), dan wordt de regter van het ressort waarin de collisie heeft plaats gehad, competent; is de collisie daarentegen in volle zee geschied, dan heeft de eischer geene andere keus dan te dagvaarden voor den regter van de woonplaats of het werkelijk verblijf des gedaagden of, als de gedaagde buitenslands is, van de woonplaats of het verblijf des eischers. Art. 126, lid 3, en Art. 314 W.v.B.R.

De Heer Bouman leert dit laatste ook, maar maakt zich daarbij aan de dwaling schuldig, dat hij de jurisdictie van den regter der plaats van collisie afleidt uit de regelen van competentie, hetgeen niet kan opgaan.

Wat het ten deze, althans naar de Ned. wet, zoude afdoen, of de partijen tot dezelfde of tot verschillende vreemde natiën behooren (Bouman, blz. 78), is aan Ref. een raadsel gebleven.

H.

A. van de Velde's Wonderen des Allerhoogsten, zigtbaar in Nederlands geschiedenis. Op nieuws uitgegeven door Jhr. Mr. A.M.C. van Asch van Wijck. Utrecht, Kemink en Zoon. 1855.

Wij schrijven den titel van dit boek niet uit, omdat wij over het boek zelf iets te zeggen hebben: eene nieuwe uitgave van een zesmaal reeds herdrukt werk is zoo belangrijk niet, om er een artikel aan te wijden; maar wij vermelden het alleen om met een paar regelen eene aanmerking te beantwoorden, welke wij daaromtrent in den ‘Recensent’ van April dezes jaars vonden opgeteekend. De ‘Recensent’ behoort wel niet meer tot die Tijdschriften, aan welke men veel invloed of gezag zal toekennen, maar, broederlijk tegenwoordig verbonden met

> ‘Den lummel van de straat, het stadsschools-plakmajoortjen, Tabaksnat op zijn kin en inktvuil op zijn boordjen,’ - enz.,

zendt hij toch nog altijd zijne nommers aan leesgezelschappen en leesinrigtingen, en blijft dan ook nog voortdurend in de gelegenheid om dwaasheden aan den man te brengen, die, wanneer ze soms eens wat heel erg worden, wel eens een enkel ‘quos ego’ verdienen. Tot dergelijke dwaasheden nu behoort de volgende.

In het gemelde nommer namelijk, vonden wij, nadat het oude thema: ‘belagers van de eer des grooten Zwijgers,’ nog eens was bezongen, de monsterachtige stelling uitgedrukt, ‘dat onze vaderen in de zestiende eeuw elke krenking van burgerlijke vrijheid geduldig zouden gedragen hebben, indien zij God naar de inspraak van hun geweten hadden mogen dienen,’ - en daar nog wel ten stelligste bijgevoegd, dat de waarheid omtrent onzen strijd tegen Spanje geene andere is dan deze. Nu willen wij daarlaten, wat verder, naar aanleiding van het boek van van de Velde, volgt, ‘dat God met zijne beschermende hulp nabij is geweest, en aan Hem alleen de zege is te danken,’ - ofschoon wij 't altijd eene soort van profanatie achten, wanneer men in een of anderen strijd van menschen tegen menschen het Opperwezen partij laat kiezen, en wij ook ongaarne dat ‘aan Hem alleen’ in dien zin laten gelden, dat de zege ook verkregen ware geworden, indien onze natie bij voorbeeld een volk als de tegenwoordige Franschen, Duitschers, Hongaren of Italianen ware geweest; maar wij noemden met regt, zouden we meenen, de aangehaalde stelling monsterachtig, omdat wij ons niets schandelijkers, niets meer vernederends voor den

roem van ons voorgeslacht kunnen denken, dan dat slaafsche begrip, dat het elke krenking van burgerlijke vrijheid geduldig zou verdragen hebben, ‘indien men het slechts de keuze niet had opgedrongen tusschen galg en mis.’ Tegen dergelijke beweringen komt het Nederlandsche eergevoel op; zulke flaauwheden behooren aan de kaak te worden gesteld, ook al komen ze dan maar voor in den ‘Recensent.’ Eene eigenlijke wederlegging kunnen ze niet meer waardig heeten: de vrome onzin der anti-revolutionaire school omtrent onzen vrijheidsoorlog is al dikwijls genoeg in het licht gesteld; de gansche geschiedenis onzes vaderlands, van de tijden van Graaf Floris V af tot op die van Filips zelven, ligt daar om te bewijzen, hoe zeer onze voorvaderen op hunne staatkundige vrijheid gesteld waren en hoe zij ze wisten te handhaven; terwijl de geschiedenis van het bijzondere tijdvak onzer heroverde vrijheid al zeer verwrongen en verminkt, en de akte van afzwering wel dient weggeredeneerd te worden, om aan onzen opstand tegen Spanje het staatkundig karakter te kunnen ontnemen. Maar, al behoeft men nu dergelijke leeringen als de boven vermelde niet meer te wederleggen, toch mag men zoodanige valsche voorstellingen, die zoo veel slavengeest teekenen, niet geheel onopgemerkt laten.

De ‘Recensent’ maakt zich nog warm, omdat ‘sommige pausgezinden Willem van Oranje als een rebel lasteren.’ Die verontwaardiging heeft geen grond. Willem van Oranje was een rebel, een ongehoorzaam dienaar zijns konings, - dat valt volstrekt niet te loochenen; maar er zijn rebellen geweest, voor wien menig koning, wat zijne zedelijke waarde en zijne historische beteekenis aangaat, zich wel in 't stof mag buigen, en Willem de Zwijger was een diergenen.

‘And though his life hath pass'd away,
Like lightning on a stormy day,
Yet shall his death-hour leave a track
  Of glory permanent and bright,
To which the brave of aftertimes,
The suff'ring brave, shall long look back
  Whith proud regret, - and by its light
  Watch through the hours of slavery's night
For vengeance on th' oppressor's crimes.’

Het is roemrijk, het is schoon, wanneer een volk op een der zijnen kan wijzen en als den stichter zelf van zijn vorstenhuis een man kan noemen, voor wien zulke regels opzettelijk schijnen geschreven te zijn; maar het is dan treurig ook, wanneer men onder dat volk menschen aantreft zwak genoeg van geest en bekrompen genoeg van verstand, om den roem van het voorgeslacht en van den held, die het aanvoerde, te gaan bederven, door beiden alle denkbeeld zelfs van

staatkundige vrijheid te ontzeggen en de diep vernederende gissing te uiten, dat zij willig den nek gekromd zouden hebben onder het juk, had men ze slechts niet naar de mis gejaagd. O dappere, vrijheidlievende, doch maar al te ridderlijke en trouwhartige Egmont! Hoe uw bloed, al was het dan ook maar Katholiek bloed, zoo krachtig door onze onversaagde Geuzen gewroken, ook nu weder om wrake roepen zou, - indien een Heer J.H.S. van den ‘Recensent’ ooit de verontwaardiging kon wekken van helden uit de zestiende eeuw!

Waarlijk, wij duiden het ‘pausgezinden’ niet ten kwade, wanneer zij ons verzet tegen Spanje ‘lasteren als rebellie.’ Onze vaderen waren rebellen, maar dan toch ook glorierijke rebellen. Heiligen waren zij niet, dat is dikwijls genoeg erkend; maar lage vorstendienaars waren zij ook niet, die al tevreden zouden geweest zijn, als men hun slechts van de mis had verschoond, al werden dan ook voor 't overige hunne dierbare vrijheden geschonden, en al werden zij uitgeplunderd om zich te laten onderdrukken. - ‘Ich kenne meine Landsleute, - laat Goethe zijn Egmont zeggen, - es sind Männer, werth Gottes Boden zu betreten; ein jeder rund für sich, ein kleiner König, fest, rührig, fähig, treu, an alten Sitten hangend. Schwer ist's ihr Zutrauen zu verdienen; leicht zu erhalten. Starr und fest! Zu drücken sind sie, nicht zu unterdrücken.’ - Is het niet schande, dat de vreemde, ook al is hij een Goethe, het Nederlandsch volk der zestiende eeuw beter kent, dan de Nederlander zelf, ook al is hij maar een boekbeoordeelaar in den ‘Recensent’?

Dan, genoeg, - zeg van onze voorvaderen niet louter goeds, dat behoeft met, dat verlangen wij ook niet; maar zeg nooit, dat zij niet streden voor hunne vrijheid; zeg niet, dat wij Nederlanders gesproten zijn uit een geslacht, dat zich elke krenking van burgerlijke vrijheid geduldig liet welgevallen, of wij grijpen de wijwaterskwast om den geest te bezweren, die, naar alle waarschijnlijkheid, uit het zwarte ligchaam van eenen in 't gezegend Suriname doodgegeeselden neger in u is gevaren.

Het is ons leed, dat de Heer van Asch van Wijck hier alleen is opgetreden om tot bovenstaande vlugtige teregtwijzing ons de gelegenheid te verschaffen. Wij beloven hem echter, zoodra hij eens weêr iets uitgeeft, mits het dan iets nieuwers zij, eene beoordeeling.

Het statistisch congres te Parijs.

Den lezers van dit maandschrift werd in den achttienden jaargang (Januarij 1854) een overzigt gegeven der werkzaamheden van het eerste statistische congres te Brussel. De toen begonnen werkzaamheden werden in September 1855 te Parijs voortgezet.

De regeling van het eerste congres was aan de zorg der algemeene Belgische commissie voor de statistiek toevertrouwd; die van het tweede geschiedde door eene commissie van acht en twintig leden, hoofdzakelijk gekozen uit ambtenaren bij de verschillende ministeriele departementen en waaronder men vijf staatsraden en zeven leden van het Instituut telde. Deze commissie, den 18^{den} April 1855 door den Minister van landbouw, handel en openbare werken benoemd, die als voorzitter de werkzaamheden leidde, vervaardigde, na vooraf met de leden van het vorige congres in overleg te zijn getreden, een beredeneerd programma van niet minder dan 206 bladzijden. De werkzaamheden werden op de volgende wijze verdeeld in vier afdeelingen:

Aan de eerste viel te beurt: het opmaken van eene schets of tafel der ziekten, welke den dood ten gevolge hebben, de statistiek der krankzinnigheid, der epidemische ziekten en der ongelukken.

Aan de tweede: de statistiek van den landbouw, der middelen van vervoer of gemeenschap, en van den buitenlandschen handel.

Aan de derde: die van de burgerlijke regtspleging en de

aan het boetestelsel verknochte instellingen, en het vervaardigen van eenen staat der misdaden en wanbedrijven naar de strafwetgeving der verschillende landen.

Aan de vierde: de statistiek van de instellingen ter voorkoming der armoede en die van de groote steden.

Tot deze bijeenkomst waren niet minder dan 522 personen uitgenoodigd, 332 Franschen en 190 vreemden; van dezen hebben 322, 216 Franschen en 106 vreemden de zittingen geheel of ten deele bijgewoond. Dertig verschillende landen of staten hadden op dit congres hunne vertegenwoordigers. Men miste van de staten van ons werelddeel afgevaardigden uit Rusland, Turkije en den Kerkelijken Staat, terwijl van die van Afrika Egypte, van Amerika de Vereenigde Staten, Costa Rica en Peru hun contingent hadden geleverd.

De algemeene zittingen werden voorafgegaan door eene voorloopige zitting, door een twintigtal leden bijgewoond en op het ministerie zelf gehouden, waarin de gang der werkzaamheden werd geregeld.

De openbare zittingen, gehouden in de groote zaal der volksvertegenwoordigers, werden geopend den tienden September ten één ure; zij werden gesloten den vijftienden. Aan de leden der Fransche commissie werden, volgens aangenomen gebruik, de officiele vertegenwoordigers der regeringen als eere-ondervoorzitters toegevoegd, om een deel van het bureau uit te maken.

De Heer Rouher, Minister van landbouw, handel en openbare werken, leidde als voorzitter met veel beleid de algemeene bijeenkomsten en opende de zitting met eene sierlijke rede. Hij gaf in die rede de volgende schets van de taak van hen, die met het opmaken der officiele statistiek belast zijn:

‘Het is uwe taak, door naauwlettend onderzoek het stelsel te vinden, hetwelk past voor den landbouw van elke streek en de middelen aan te wijzen ter aanvulling van ontoereikende voortbrengselen, ter verspreiding van die, wier te groote plaatselijke overvloed nadeelig op prijs en waarde mogt werken; ons te leeren eene algemeene nijverheid meer en meer te ontwikkelen en de zwakke en min gevorderde volken te verheffen zonder nadeel voor de meer ontwikkelden, en zoowel het werk als de ruiling door betere middelen van gemeenschap gemakkelijk te maken. Na

ons geleerd te hebben, hoe de volken zich verrijken, geeft gij ons te kennen, in hoeverre het doenlijk is de ellende te voorkomen door instellingen van voorzorg, of haar te verligten door de bijzondere en openbare liefdadigheid. Indien bij de moeijelijke leer van de zedelijkheid der natiën zekere feiten op het zedelijk gebied verborgen blijven in den boezem van het gezin; indien bepaalde oorzaken van zedenbederf tot de geheimen van den inwendigen mensch behooren; indien zelfs verscheidene bestanddeelen der maatschappij voor geene ontleding vatbaar zijn, zoo kunt gij niettemin door eene beredeneerde vergelijking tusschen de strafwetten, de geregtelijke instellingen, de strafstelsels, de beste middelen opmaken ter beteugeling der kwade neigingen, om de schuldigen te treffen, den misdadigers schrik aan te jagen, ze te straffen en te verbeteren, de herhalingen te voorkomen, de maatschappelijke veiligheid te vermeerderen, en die afgrijselijke schatting te verminderen, welke elke natie met eene schrikbarende regelmatigheid aan de gevangenis, den bagno, het schavot verpligt is te betalen. Vooral behoort aan u het onderzoek naar die instellingen, naar die wetten, welke, naast de goede voorbeelden en de verhevene voorschriften der godsdienst, het meest bijdragen ter beteugeling der hartstogten, ter ontwikkeling der liefde voor gezin en vaderland, ter verlichting en verbetering der harten.’

De eerste zitting werd besloten met mededeelingen van de inrigting der statistiek in verschillende landen, waartoe ook een gedeelte der tweede zitting bestemd werd, terwijl overigens in die algemeene zittingen de verslagen van het verhandelde in de afdeelingen werden voorgelezen en verscheidene voorstellen te berde gebragt, op enkelen van welke wij later terugkomen.

Van het grootste belang zijn bij dergelijke bijeenkomsten de sectievergaderingen, het brandpunt der deskundigen, waar de verschillende vraagpunten meest grondig worden onderzocht en behandeld, terwijl de algemeene vergadering niet zelden haren geregelden loop door onnutte, ondoordachte en vreemdsoortige vragen gestoord ziet.

Reeds op het Brusselsch congres waren de bekende Geneefsche Geneesheer Marc d'Espine en William Farr, hoofd van het algemeen bureau voor den burgerlijken stand (register general office) te Londen, belast met het maken eener

naamlijst der ziekten, ligchaamstoestanden, ongelukken, oorzaken van den dood. Zij voldeden aan die uitnoodiging, elk echter op zijne wijze, zoodat twee zeer uiteenloopende lijsten werden verkregen.

De naamlijst van den eersten geeft de volgende acht hoofdindeelingen: 1°. de doodgeborene; 2°. de overledene, die slechts korten tijd geleefd heeft, dewijl hij te zwak, onvolledig ontwikkeld, als gedrocht of met eenig gebrek, met de ontwikkeling van het levensbeginsel in strijd, is ter wereld gekomen; 3°. de overledene heeft geleefd en is ter wereld gekomen in eenen natuurlijken en bewerktuigden toestand aan een lang leven geëvenredigd, heeft de jeugd, den rijperen leeftijd doorloopen en hooge jaren bereikt en is in dien leeftijd uitgedoofd door eene natuurlijke verlamming der werktuigelijke verrigtingen of door verzwakking der ligchamelijke werktuigen, vrij van die kenteekenen, welke eene bijzondere ziekte of eenig uitwendig gebrek aanduiden. 4°. De overledene heeft geleefd, is ter wereld gekomen in eenen normalen physiologischen en werktuigelijken toestand, doch is plotseling of ten gevolge van een uiterlijk ongeluk of toeval gestorven, onverschillig of de gewelddadige dood voortspruit uit den wil of de daad van den persoon zelven (zelfmoord), uit die van een of meer andere personen (moord en manslag), of uit het ten uitvoer brengen der maatschappelijke wetten (uitvoering der doodstraf), of uit een onwillekeurig uiterlijk ongeluk. 5°. De overledene heeft geleefd, hij werd geboren in eenen voor het volle levensgenot voldoenden toestand, hij is niet gestorven aan eenig uiterlijk ongeval, van zijnen wil al dan niet afhankelijk, zijn laatste ademtogt is geen gevolg van ouderdom, maar te midden van eenen uiterlijken schijn van gezondheid vertoonden zich kenteekenen, welke plotseling of zeer spoedig den dood na zich sleepten, zoodat deze weleer het gevolg was van een doodelijk ongeval dan van eene eigenlijke ziekte. 6°. De overledene, die zich in geen der voornoemde toestanden bevond, is in het genot eener voldoende gezondheid, of ten minste in eenen gezondheidstoestand, die op zich zelven geenen dood ten gevolge kan hebben, aangetast door eene hevige ziekte (morbus acutus), die regtstreeks of door nadere verwikkeling met den dood eindigde. 7°. De overledene is vóór den dood maanden of jaren achtereen ziek geweest. Hij stierf ten gevolge

der trapswijze ontwikkeling van deze chronische ziekte of van eene hevige ziekte uit haar voortgesproten, of een doodelijk ongeval gedurende den loop dier ziekte opgekomen. De achtste of laatste afdeeling behelst het overlijden uit eene onbekende oorzaak.

Het tweede voorstel geeft de naamlijst sedert 1837 in Engeland in zwang en bij de volkstelling in 1851 ook in Ierland aangenomen. Volgens dit voorstel worden de ziekten ingedeeld in de volgende vijf hoofdsoorten: 1°. zymotische (zymotici, domici morbi popularis), waaronder gerangschikt worden alle inheemsche, heerschende of aanstekende ziekten door eene bepaalde oorzaak of werking, en door ontoereikende voeding te weeg gebragt, in een woord al die ziekten, welke plotseling een groot aantal personen aantasten. 2°. Die, welke voortspruiten uit gebreken in het ligchaamsgestel (cachectici, diathetici, tuberculosi), waartoe de sporadische, soms erfelijke, ziekten, welke zich aanvankelijk meest tot een werktuig des ligchaams bepalende vóór den dood verscheidene organen ziekelijk aandoen door dikwijls nieuwe ziektestoffen aan te brengen. 3°. Plaatselijke ziekten (monorganici), welke, eveneens van sporadischen aard en somtijds erfelijk, bepaalde werktuigen of ligchaamsgestellen in hunne verrigtingen storen of ze verlammen met of zonder ontsteking. 4°. Ontwikkelingsziekten (metamorphici), gevolg van den groei of de ontwikkeling des ligchaams, den ligchaamsbouw, de voortteling en de voeding, waartoe onder anderen behooren de ontijdig en levenloos geborenen. 5°. Gewelddadige ziekte of sterfte (thanati), regtstreeks en klaarblijkelijk voortspruitende uit physische en chemische krachten door den wil van den overledene, van andere personen, of toevallig in werking gebragt.

De ondervinding in Engeland heeft geleerd, dat de kennis van de oorzaken van den dood de bron van het kwaad leert kennen, en dat men dikwijls in staat is geweest die oorzaken door gezondheidsmaatregelen te doen ophouden of te verminderen. De tweede indeeling heeft dus een zeer praktisch karakter, daar zij steunt op eene reeks van waarnemingen. Wij voegen hier de opmerking bij, dat te Genève, Parijs en in andere steden een geneesheer in last heeft zich ten sterfhuize te begeven, om het overlijden en de oorzaak van den dood te waarmerken, en dat alsdan de

rapporten aan eenen anderen geneesheer worden ter hand gesteld, die ze verzamelt en, als middel van controle, de opgave of het billet van den geneesheer-bezoeker of waarmerker vergelijkt met dat van den geneesheer, die den zieke verpleegd heeft.

Men acht die instelling, welke onder de leden veel bijval vond, slechts van toepassing in steden, dewijl ten platten lande in den regel een toereikend personeel en genoegzame geneeskundige hulp ontbreken. Terwijl men zoowel in Engeland als te Genève met de opgaven der oorzaken van den dood zeer is ingenomen, werd door den vertegenwoordiger der Beijersche regering, in welk land sedert een twaalftal jaren de oorzaken worden opgegeven, het werk als hoogst gebrekkig geschetst, terwijl die van Pruissen, bij het gering getal geneesheeren in zijn vaderland (5570 op 16,935,070 zielen), het geheele werk als ondoenlijk beschouwde. In de Pruissische kamer der vertegenwoordigers werd in den laatsten winter het voorstel gedaan, om van de oorzaken des doods opgaven te leveren; het voorstel echter werd met bijna algemeene stemmen verworpen. De Belgische vertegenwoordiger daarentegen bestreed de onmogelijkheid, daar in zijn land de opgaven sedert vier jaren in de voornaamste steden geleverd werden door geneesheeren, die met het waarmerken belast zijn (médecins vérificateurs), in de kleinere steden en ten platten lande door die, welke den overledene verpleegd hebben, en in verscheidene plattelandsgemeenten, bij gebrek aan geneesheeren, door de familiën zelve. In ons vaderland zou, bij het in het oog loopend groot verschil in sterfte in de verschillende steden, bij het gemis van eene goede gezondheidspolitie, eene kennis der oorzaken van den dood hoogst belangrijk zijn en vermoedelijk tot openbare gezondheidsmaatregelen kunnen leiden. Die proeve diende het eerst in de groote steden te worden genomen, waar de plaatselijke geneeskundige commissiën de behulpzame hand zouden kunnen bieden en zich belasten met het waarmerken der geleverde opgaven. Hoewel het met eene wiskundige zekerheid staven van alle ziekten, welke den dood ten gevolge hebben, bij het gebrek aan een toereikend geneeskundig personeel, vooral ten platten lande, en welligt ook uit het oogpunt van de nog gebrekkige vorderingen der wetenschap, als ondoenlijk mag beschouwd worden, zoo

zou nogtans eene reeks van waarnemingen niet van belang ontbloot zijn en tot praktische uitkomsten kunnen leiden. Elk geneesheer, die den overledene bij zijne laatste ziekte heeft bijgestaan, geeft in Engeland den naam der ziekte op, die den dood heeft veroorzaakt en van die, welke haar is voorafgegaan, wanneer de doodelijke ziekte slechts het gevolg was van eenen ziekelijken toestand; voorts den duur van beide ziekten en de dagteekening van zijn laatst bezoek. Sterft iemand zonder geneeskundige hulp, dan wordt het lijk onderzocht door een officier van gezondheid of eenen daartoe door het gemeentebestuur aangewezen geneesheer, die zoo doenlijk het certificaat invult. Men heeft zich vooral in Engeland er op toegelegd, de ziekten te bestempelen naar benamingen, eenvoudig, duidelijk en het meest bij het algemeen in zwang.

In de sectievergaderingen van het congres werd besloten, dat men enkel zou opgeven die oorzaken, welke den dood kunnen ten gevolge hebben, dat men onderzoek zou doen naar alle ziekteverwekkende omstandigheden, welke zich van den staat van volmaakte gezondheid tot aan den dood hebben opgevolgd, doch als oorzaak van den dood zou inschrijven de voorname en oorspronkelijke ziekte met bijvoeging der ondergeschikte, die haar tot aan den dood gevolgd of vergezeld heeft; voorts dat dezelfde of eene overeenstemmende benaming voor elke soort van oorzaak des doods zou worden gebezigd, vanwaar dan ook de noodzakelijkheid der bijvoeging van de algemeen in zwang zijnde Latijnsche namen. Voorts hield de afdeeling zich bezig met het rangschikken der soorten van ziekten en der ongelukken of toevallige omstandigheden, welke den dood na zich slepen, in onder- en hoofdafdeelingen, en gaf tevens eene lijst der benamingen in de verschillende talen. Men ging hierbij uit van het standpunt der ziekteleer, daar men van oordeel was, dat de invloed der algemeene oorzaken op de ziekten bij de verschillende natuurlijke toestanden van den mensch moest gekend en bepaald worden. De naamlijst der afdeeling, in de Latijnsche, Fransche, Engelsche, Duitsche, Italiaansche, Deensche en Zweedsche talen ontworpen, later door de algemeene vergadering goedgekeurd en aan de verschillende regeringen tot algemeenen leiddraad voor de ambtenaren van den burgerlijken stand aanbevolen, behelst honderd een en veertig oorzaken van dood, gerangschikt onder de volgende

vijf hoofdafdeelingen: de doodgeborenen, zij die overleden zijn door een aangeboren gebrek van het ligchaamsgestel, zij die door uitwendige ongevallen gestorven zijn, dood door gebreken des ouderdoms, dood door ziekte, dood door onbekende of niet te bepalen oorzaken.

Ik moet doen opmerken, dat deze lijst sedert den eersten Januarij van dit jaar reeds wordt toegepast in het Zwitsersch kanton Genève op voorstel van den Heer Marc d'Espine, een der beide rapporteurs in de afdeeling en belast met de dienst van het waarmerken der oorzaken van den dood in dat kanton[1]. In de circulaire wordt tevens den geneesheeren verzocht opgave te doen der lijkschouwingen en van daarmede gepaarde bijzonderheden, voorts eene korte opgave van de hoofdkenteekenen der ziekte, van de meest belangrijke bijkomende omstandigheden van het ongeluk, van den gezondheidstoestand van den overledene gedurende zijn leven, vooral van de ontberingen waaraan hij was blootgesteld, of van zijne ongeregelde leefwijze. Voorts wordt eene meer uitvoerige opgave aanbevolen der doodgeborenen, der zelfmoorden en der sterfgevallen door ongelukken.

Volgens ingewonnen berigten is de Sardinische regering voornemens aan de kamer eene wet voor te dragen tot de instelling van geneesheeren van staatswege, welke zich met voornoemd onderzoek zouden kunnen belasten, terwijl men in België reeds dit jaar de voorstellen van het congres denkt in toepassing te brengen.

Het tweede onderwerp, waarvan de behandeling aan de eerste afdeeling was opgedragen, betrof de krankzinnigheid. Hier werd de vraag geopperd, of de politieke omwentelingen, de nijverheid en handelskrisis, het beursspel, die koortsachtige beweging door den speculatiegeest voortgebragt, die jagt naar het fortuin, vooral eigen aan het tegenwoordige geslacht, eenen hevigen, steeds toenemenden indruk op en storing in de geestvermogens veroorzaken, zoo als door menig deskundige beweerd wordt. De statistiek alleen kan deze vraag beantwoorden, daar hare waarnemingen de verhouding der krankzinnigen tot de bevolking, en de afwisselingen, welke daar-

1 Nouvelle circulaire du conseil de santé du canton de Genève, adresséc à Messieurs les Médecins praticiens et vérificateurs des décès (60 in getal), en vue de rendre plus exacte et plus uniforme l'enquête sur les causes immédiates de la mort (31 Décembre 1855).

in plaats hebben, leert kennen. Door haar verneemt men, of de aard en de hevigheid dier ziekte of gemoedsgesteldheid wijzigingen ondergaat en of door de vorderingen in de geneeskunde en de wijze van behandeling de maatschappij een grooter aantal dier ongelukkigen als hersteld in haren schoot ziet terugkeeren. Men is derhalve van meening, dat ter verkrijging eener meer volledige kennis jaarlijksche verslagen der openbare en bijzondere krankzinnigengestichten niet toereikend zijn, maar dat er tevens vereischt worden periodieke tellingen, even als zulks met de bevolking plaats heeft. Slechts deze laatste opgaven, indien zij met naauwkeurigheid geschieden, geven het geheele getal krankzinnigen in een land, zoowel die, welke bij hunne naastbestaanden of in den familiekring, als in gestichten verpleegd werden. Vanwaar dan ook bij het vorige congres onder de opgaven, bij eene volkstelling te doen, die van het getal krankzinnigen werd opgenomen. Men zou hierbij dienen te onderscheiden: de eigenlijke krankzinnigheid, waaronder te rangschikken die stompheid van zinnen, welke uit ouderdom voortspruit, het idiotisme en het cretenisme, terwijl de vragen zich zouden dienen te bepalen tot het getal, de kunne, den ouderdom, het beroep, de vermoedelijke oorzaak van, de verstandelijke ontwikkeling vóór de ziekte. Voor de idioten dient te worden opgegeven, of de onnoozelheid al dan niet is aangeboren, en in het laatste geval, op welken leeftijd de ziekte zich heeft geopenbaard en onder welke algemeene of plaatselijke omstandigheden zij zich heeft ontwikkeld; voorts de topographische gesteldheid der plaatsen, waar dit gebrek heerschend zijn mogt, en het beroep en den graad van welvaart der ouders, terwijl daarenboven voor het cretenisme vereischt worden inlichtingen omtrent de oorzaken der ziekte, waaronder de erfelijkheid eene voorname plaats bekleedt. Meer volledigheid vereischen de jaarlijksche opgaven der gestichten, dewijl hieruit belangrijke inlichtingen omtrent den loop van dat gedeelte der bevolking en hunne wijze van behandeling kunnen geput worden. Het rapport bevat eene lange lijst der oorzaken, zoo ligchamelijk als zedelijk, welke tot krankzinnigheid aanleiding kunnen geven, en vestigt de aandacht op krankzinnigheid met toevallen en met algemeene verlamming, beide wel te onderscheiden van de gewone krankzinnigheid. Van de opname, het herstel, het ontslag en de sterfte wordt eene maandelijksche opgave verlangd. Voorts diende men

ook op te geven de gemiddelde jaarlijksche onkosten en de onderhoudskosten per dag voor elken behoeftigen krankzinnige, verpleegd in openbare gestichten. Ook kwam de krankzinnigheid in de cellulaire gevangenissen ter sprake, waarbij men het vrij eens was, dat niet de afzondering, maar de te lange duur der straf dit noodlottig gevolg kon hebben. Overigens was men van oordeel, dat het delirium tremens, hetwelk dikwijls aanleiding geeft tot het plaatsen in krankzinnigengestichten, bij het opmaken van de statistiek dier gestichten moest worden uitgesloten of althans afzonderlijk behandeld. Van de sterfte in de gestichten verlangde men eenen staat, opgevende de oorzaken van den dood overeenkomstig het model, voor de sterfte der bevolking in het algemeen aangenomen.

Over het idiotisme en cretenisme werd een afzonderlijk verslag uitgebragt door den bekenden geneesheer Boudin, die aan het hoofd staat van het militaire hospitaal du Roule te Parijs, waarin betoogd wordt de noodzakelijkheid om idiotisme en cretenisme niet slechts van de krankzinnigheid, maar ook onderling te onderscheiden, de wijze op te geven, waarop die ongelukkigen geteld worden, ze te onderscheiden naar ouderdom, kunne, stam of ras en natie, in stedelingen en landbewoners; terwijl als noodzakelijk wordt beschouwd de kennis van de hoedanigheid en gedaante van den bodem, van de luchtgesteldheid en van het zamenstel van het drinkwater, en opgave wordt verlangd van het getal huwelijken tusschen cretijnen, van de voornaamste ziekten der idioten en cretijnen, van de wijze van behandeling en van de verkregen uitkomsten.

Het derde onderwerp, aan de eerste afdeeling ter behandeling toevertrouwd, betrof de heerschende en aanstekende ziekten. Men vestigde hierbij de aandacht op de volgende punten: duidelijke aanwijzing der dagteekening van het begin der ziekte; de maand, waarop zij haar toppunt bereikt heeft; de dagteekening van haar geheel verdwijnen; de algemeene verschijnselen gedurende haren loop, vooral bij het begin, het toppunt en het einde der ziekte; het getal aangetasten, naar kunne, ouderdom, beroep en herkomst; overledenen, herstelden, zoo mogelijk dag voor dag; de verhouding van het getal aangetasten; het herstel en de sterfte bij verpleging aan huis en in gestichten; de verhouding der sterfte naar den ouderdom en de kunne, vergeleken zoo

onderling als met de geheele bevolking op gelijken leeftijd. Men verlangt tevens den duur van het verblijf, den graad van stoffelijke welvaart der aangetasten, den toestand van hunne woningen te kennen en eene beschrijving te verkrijgen der aangetaste plaatsen, met onderscheiding der kleine van de groote steden en der steden van het platte land, vooral met betrekking tot de hemelstreek, de ligging, den bodem en de nabuurschap van wateren, waarbij men niet ondienstig acht eene vergelijking der aangetaste en niet aangetaste streken. Voorts acht men noodzakelijk eene naauwkeurige beschrijving en aanduiding der meteorologische waarnemingen vóór en gedurende de ziekte, een onderzoék naar de omstandigheden van huishoudelijken aard, vóór of gedurende de ziekte waargenomen, als duurte der levensmiddelen of staking in de nijverheid, die gebrek of armoede mogten hebben te weeg gebragt. In allen gevalle verlangt men opgave van de hoogte der dagloonen, van den prijs en de hoedanigheid der eerste levensbehoeften vóór en gedurende de ziekte, vergeleken met de gemiddelde waardering in gewone tijden. Voorts vermelding van den onderstand gedurende de ziekte verleend aan de behoeftige volksklasse. Als punten van vergelijking verlangt men opgave van de dagelijksche en wekelijksche sterfte gedurende eene reeks jaren vóór het invallen der ziekte en van die over het algemeen gedurende haren loop. Van de ziekten, welke gewoonlijk in die plaats of streek heerschende zijn, als ook van die, welke bij uitzondering vóór, gedurende of na de ziekte geheerscht hebben. Voorts of er vee- of aanstekende ziekten in de plaats zijn waargenomen. Men deed de opmerking, dat de ligging der steden, al dan niet aan de monding van eenen grooten stroom, de digtheid der bevolking, stilstaande wateren en de daaruit voortspruitende vochtigheid den grootsten invloed op de ontwikkeling van heerschende ziekten uitoefenden. In alle groote steden diende wekelijks, maandelijks of elke drie maanden eene uitvoerige en beredeneerde beschrijving uit te komen over de soort en het getal ziekten; die beschrijving zou voor bevolking en bestuur een statistische waarnemer worden van den gezondheidstoestand der bevolking in volkrijke streken en tevens de bekendheid bevorderen met elken invloed, die het uitbreken der ziekte verhaast en te weeg brengt.

Wij gaan thans over tot het vierde en laatste onderwerp, waarmede de eerste afdeeling zich onledig heeft gehouden. De kennis der ongelukken van allerlei aard, waaraan de mensch gedurende zijn leven is blootgesteld, is niet slechts van belang voor de statistiek, zij is het ook uit het oogpunt der menschheid, daar zij op middelen doet bedacht zijn, deels om ze te voorkomen, deels om hun getal zoo veel doenlijk te beperken. Sommigen treffen uitsluitend den arbeidenden stand, en zijn aan de werkzaamheden zelve verbonden, als die in mijnen en werkplaatsen, vooral die, welke door stoom worden gedreven; anderen zijn van algemeenen aard en komen voor op spoor- en andere wegen, rivieren, kanalen, enz. Het programma onderscheidt ongelukken in stoom- en andere werkplaatsen (usines et manufactures), op groote werven (van den staat of bijzondere personen), in de mijnen, op spoorwegen, door andere middelen van vervoer. - Hier kwam de Fransche wet ter sprake, welke den werktijd in de werkplaatsen op twaalf uren stelt, zonder, zoo als bij de wet van 22 Maart 1841 voor de kinderen is geschied, tevens voor te schrijven, dat het werk op bepaalde uren van den dag moest geschieden. Die wet had gemaakt, dat de fabriekanten thans hunne werklieden in twee helften deelen, waarvan de eene met het dag-, de andere met het nachtwerk belast is. Men voldeed hierdoor aan de letter der wet, zorgde echter geenszins voor de gezondheid der werklieden, die van de noodzakelijke nachtrust beroofd worden. Behalve de schadelijke gevolgen voor de goede zeden uit dezen toestand geboren, uit de vereeniging van beide kunnen in werkplaatsen, gangen of andere gedeelten van het gebouw, vaak slecht verlicht, veroorzaakt dit nachtwerk talrijke ongelukken, dewijl de werkman minder in staat is de verschillende werktuigen te onderscheiden en dikwijls dommelt bij een dreigend ongeluk, hetwelk zijne gestadige oplettendheid zou vereischen. Hier ademde de Fransche geest, om de nijverheid door wetgevende maatregelen te binden, welke echter op den tegenstand stiet der vreemde leden. De afdeeling bepaalde zich tot het uiten van den wensch, dat een streng toezigt op de werkplaatsen zou worden gehouden ter voorkoming der ongelukken, waaraan de arbeidende stand in fabriekinrigtingen is blootgesteld. De tabel zelve behelst eene opsomming der ongelukken, welke in werkplaatsen met

mechanische werktuigen kunnen plaats hebben en splitst ze in die bij dag en bij nacht, in die, welke meer of minder dan acht dagen het werken belet hebben.

De voornaamste ongelukken in de werkplaatsen spruiten voort uit de groote plaats, welke elk werktuig inneemt, en de kleine ruimte, die ze van elkander scheidt, uit de kracht, waarmede zij werken, uit het groote getal en de verwikkeling der raderwerken en uit de kracht der bewegingen. Voorts worden verscheidene verwondingen veroorzaakt door riemen, welke de beweging overbrengen op het oogenblik dat elk werkman zijn werktuig onttrekt aan de werking der algemeene beweegkracht. Daar men alle werktuigen niet gelijktijdig kan doen ophouden, verplaatst zich de kracht, vroeger over allen verdeeld, en geeft aan de nog werkende eene ijzingwekkende snelheid. Voorts wordt het leven der werklieden dikwijls aan gevaar blootgesteld door te smalle gangen tusschen de werktuigen, het gemis van rasterwerken om werktuigen, welke door snelle omwenteling de kleederen vatten, door ontploffing der ketels en door onvoorzigtigheid en zorgeloosheid der werklieden, vooral der kinderen. Men vermeent, dat verscheidene dier ongelukken zouden worden voorkomen, of althans de kansen verminderd, door het aanplakken van strenge voorschriften in de werkplaatsen en het houden van een streng toezigt over de werkplaatsen, zoo als in Engeland plaats heeft, waar onlangs aan de magt der inspecteurs eene nieuwe uitbreiding werd gegeven. Ongelukken van dien aard hebben een zeer ernstig karakter, daar zij veeltijds personen in de kracht van hun leven treffen, den eenigen of althans den voornaamsten steun van een meer of min talrijk gezin. Al hebben zij ook niet steeds den dood ten gevolge, veroorzaken zij nogtans steeds eene ongeschiktheid tot werken tijdelijk of gedurende het geheele leven. In het eerste geval brengen zij eenen meer of min gevoeligen slag aan de middelen van bestaan van het gezin, in het tweede leiden zij tot den bedelstaf of brengen het gezin der liefdadigheid tot last.

De veelvuldige ongelukken in bergwerken, mijnen en steengroeven hebben in de landen rijk aan delfstoffen bedacht doen zijn, om een toezigt van regeringswege over die werken in te stellen. Zoo bezitten Frankrijk en België ingenieurs, Engeland inspecteurs der mijnen.

In Frankrijk was reeds door de wet van 24 April 1833 aan het ministerie van openbare werken de taak opgedragen, om jaarlijks eene statistiek der mijnen op te maken. De jaarlijksche verslagen loopen tot 1841, terwijl eene nieuwe wet in 1850 een verslag om de drie jaren voorschrijft. Men bezit die verslagen over 1847 tot en met 1849 en over 1850 tot en met 1852. In deze verslagen vindt men eene uitvoerige statistiek der ongelukken in de mijnen, steengroeven en verveeningen. Zoodra een ongeluk plaats heeft, wordt terstond aan den ingenieur aangifte gedaan, die zich naar de plaats van het ongeluk begeeft en van de oorzaken en omstandigheden een proces-verbaal opmaakt en het aan het openbaar ministerie ter hand stelt, die zoo noodig de schuldigen doet vervolgen.

Het Fransche model[1], door de afdeeling onveranderd aangenomen, splitst de werklieden in die, welke binnen en buiten werkzaam zijn, en beschouwt afzonderlijk die ongelukken, welke den dood, en die, welke slechts verwonding hebben veroorzaakt, eene onderscheiding ook aangenomen voor spoor- en andere land- en waterwegen; terwijl de ongelukken zelve tot zeven soorten zijn teruggebragt: instorting, gasontploffing, mijnbreuk, verstikking, overstrooming, het breken van werktuigen, kabels, ketenen of het vallen van bennen, en den val in putten.

De ongelukken op spoorwegen worden gesplitst in die, veroorzaakt door het raken buiten het spoor, door het stooten van treinen of afzonderlijke werktuigen tegen andere treinen of andere belemmeringen op den weg, door ontploffing der ketels, het breken van boomen, of wielen, het instorten van werktuigen of rijtuigen, den schok van wagens of stoomwerktuigen, het vallen op den weg en ongelukken van verschillenden aard. Terwijl voorts zal dienen te worden opgegeven, of het ongeluk aan de dienst of het bestuur of aan eigen schuld is toe schrijven; of het de ambtenaren, reizigers of andere personen heeft getroffen.

Met betrekking tot de ongelukken op openbare wegen was men van oordeel, dat slechts die met naauwkeurigheid konden worden nagegaan, welke bij openbare wagendiensten plaats hebben. Daar die ongelukken dikwijls in ver-

1 De Belgische regering geeft in hare verslagen eene individuele statistiek der ongelukken in de steenkolenmijnen.

band staan met de baan, verlangde men, waar het ongeluk had plaats gehad, tevens eene korte omschrijving van de breedte van den weg, de hellingen, wanneer zij grooter zijn dan het twee honderdste deel der lengte. Bij de ongelukken te water diende men zich te bepalen tot die op schepen, belast met het vervoer van reizigers.

Over het algemeen was het raadzaam zich te bepalen tot die ongelukken, welke den dood, verlies en verrekking van ledematen, beenbreuken, verplettering en een beletsel tot werken van minstens acht dagen hadden veroorzaakt, terwijl zoo veel mogelijk zou worden opgegeven, of het ongeluk aan onvoorzigtigheid van het slagtoffer, of aan andere oorzaken, van diens wil afhankelijk, was toe te schrijven.

Bij de behandeling der statistiek van den landbouw was aan de tweede afdeeling de beantwoording opgedragen van drie hoofdvraagpunten: 1°. Hoe te handelen, ten einde de meest naauwkeurige inlichtingen te verkrijgen? 2°. Moet deze statistiek zoowel jaarlijks als tienjarig opgemaakt worden? 3°. Welke inlichtingen dienen gevraagd te worden voor de jaarlijksche, welke voor de tienjarige opgaven?

Het verkrijgen der voor deze statistiek vereischte inlichtingen gaat gepaard met de grootste moeijelijkheden. Terwijl men over de meeste onderwerpen, waarover de regering het beheer heeft, eene zekere mate van opgaven verkrijgt, als verantwoording eener vervulde betrekking, terwijl de verschillende takken van bestuur over bepaalde ambtenaren beschikken, geregeld zijn ingerigt en bestuurd worden door eenen hoofdambtenaar, naar wiens bevelen en voorschriften zij zich hebben te gedragen, mist de statistiek van den landbouw beide voordeelen. Geene dienst is uitsluitend belast met het opmaken der opbrengsten van den landbouw; geene ambtenaren hebben de uitsluitende bevoegdheid ter verzameling der bouwstoffen. Ter verkrijging dezer statistiek dienen derhalve bijzondere vragen gedaan, en die vragen hetzij tot ambtenaren, reeds met eene andere taak belast, hetzij tot bijzondere personen van goeden wil gerigt te worden.

Men dient dierhalve vooraf te weten: wie zal de opgaven inzamelen en hoe zal die inzameling geschieden? Moet zulks geschieden door gewone ambtenaren, reeds belast met andere diensten, door bijzondere bezoldigde agenten of door commissiën uit bijzondere personen zamengesteld? De

gevoelens waren hieromtrent zeer uiteenloopend in de afdeeling. Zij, die bezoldigde agenten verlangden, beweerden, dat het niet doenlijk was een genoegzaam aantal geschikte menschen te vinden, die enkel uit dienstwilligheid dit werk jaarlijks zouden vernieuwen. Men beriep zich op teleurstellingen ondervonden in verscheidene kantons van Frankrijk en in Beijeren. De voorstanders van commissiën haalden uitstekende werken aan, door Fransche commissiën geleverd, en vermeenden, dat men in alle landen wel menschen zou vinden, die zich met eene taak van zoo groot èn zoo algemeen nut zouden willen belasten. Mogten de antwoorden van enkele dier commissiën iets te wenschen overlaten, dan zou men altijd ten overvloede tot bijzondere bezoldigde personen of tot de bestaande ambtenaren de toevlugt kunnen nemen. De meerderheid in de afdeeling was nogtans voor bezoldigde personen, zonder te bepalen of zij al dan niet bijzondere ambtenaren, uitsluitend met die taak belast, zijn zouden. De meesten gaven wel de voorkeur aan bijzondere ambtenaren, waartoe ingenieurs, hoogleeraren en inspecteurs werden aangeprezen, maar deinsden terug voor de kosten en gaven gehoor aan de verzekering der vertegenwoordigers van Pruissen en Beijeren, dat de gewone ambtenaren der regering volledige opgaven konden inwinnen. De zienswijze van de meerderheid bleef ten slotte in het onzekere, daar verscheidene leden zich van de stemming onthielden; en met 19 tegen 15 stemmen werd besloten, dat de taak aan bijzondere agenten moest worden toevertrouwd, met overlating der keuze aan de regeringen, terwijl men zich tevens van commissiën zou kunnen bedienen ter regeling en staving der opgaven.

Zal men zich bij het vragen naar inlichtingen regtstreeks tot den landbouwer wenden, door hem een billet te overhandigen, of mondeling de vragen te doen? Zal men met behulp van het kadaster de oppervlakte van elke soort van teelt opmaken, door namelijk met zorg en onder verschillende toestanden een zeker aantal afmetingen en wegingen te doen? Zal men de burgemeesters belasten met het opmaken der uitgestrektheid van elke teelt en vervolgens het kadaster te baat nemen ter staving dier opgaven, en het verder onderzoek aan statistische commissiën opdragen? waarbij zelfs een lid het voorstel deed een register aan te houden van de veranderingen in de teelt, even als men een

register houdt der veranderingen in of overdragten van den grondeigendom. De meerderheid was van gevoelen, dat het opmaken der statistiek op de plaats zelve de voorkeur verdiende, en wel in dier voege, dat men zich van den omvang van elke teelt in elke gemeente zou verzekeren, en dan die opgave vergelijken met het geheele getal bebouwde gronden door het kadaster opgegeven.

Men is van oordeel, dat zulks in Mei of Junij zou moeten geschieden. Na den oogst zou de opbrengst der verschillende voortbrengselen dienen te worden nagegaan, hetzij uit proefnemingen, gedaan door die leden der commissie, of door die agenten, welke zelf landbouwers zijn, hetzij uit opgaven bij een zeker aantal geloofwaardige landbouwers verzameld. Waar tegenover staat, dat een groot aantal landbouwers, uit vrees voor vermeerdering van belasting, opgaven zullen doen verre beneden de waarheid, en dat menigeen wel bij benadering kent de opbrengst van zijnen oogst, zonder zich rekenschap te geven van de kosten der voortbrenging. Hierbij komt, dat in verscheidene landen het kadaster of geheel ontbreekt, of, zoo als ten onzent, de aanhouding wordt verwaarloosd; vanwaar dan ook op nieuw de wensch werd geuit, dat de regeringen zich ten spoedigste mogten onledig houden met eene topographische, perceelsgewijze kadastrale indeeling, en dat vooral, waar ze perceelsgewijze bestaat, zij tot grondslag en tot middel van contrôle moge dienen bij het opmaken der statistiek van de teelten.

De bepaling van het tijdstip voor de telling van het vee gaf aanleiding tot zeer uiteenloopende gevoelens. Enkelen verlangden bijzondere tellingen op verscheidene tijdstippen des jaars; anderen beschouwden het vaststellen van een gelijk tijdstip voor alle streken als niet wenschelijk. Na de opmerking van een der leden, dat de telling van het vee als een inventaris moest beschouwd worden, opgemaakt met een doel, praktisch bij uitnemendheid, en dat uit dien hoofde, ter voorkoming van verwarring, die inventaris in alle landen op hetzelfde tijdstip moest worden opgemaakt, vereenigde de afdeeling zich eenparig met het besluit: dat de telling in de maand December van elk jaar zou geschieden.

Naast de tienjarige verlangde men eene jaarlijksche statistiek van den landbouw. De eerste, van grooten omvang,

zou alle verkrijgbare feiten moeten behelzen; de andere, meer beperkt, zich enkel tot die opgaven beperken, welke aan groote, althans jaarlijksche, veranderingen onderhevig zijn. Het is voor regering en handel, in tijden van schaarschte en duurte, van groot belang, tijdig met den staat van den oogst bekend te zijn, vooral indien men de zaak beschouwt uit het oogpunt van het in Frankrijk nog heerschend zoogenaamd beschermend stelsel.

Ofschoon het hier de plaats niet is, eene lijst te geven van de verlangde opgaven, zoo dient nogtans opgemerkt te worden, dat de afdeeling verlangd heeft: specifieke opgaven van de voor de nijverheid dienstige niet voedende planten en van de opbrengst der vruchtboomen; opgave der middenprijzen naar de verschillende markten; dat jaarlijks uit den omvang en het bedrag der voortbrengselen het gewigt of de hoeveelheid in ponden zou worden opgemaakt; dat men tevens eene statistiek zou opmaken van die wateren, welke, niet bevaarbaar, ter bevloeijing der landen worden gebezigd, en van hunnen wateraanvoer.

Bij de tienjarige opgaven wordt tevens verlangd: eene uitvoerige beschouwing over de wijze van mestbereiding, den tijd en de plaatsen voor het weiden bestemd, en de wijze, waarop hiermede wordt te werk gegaan; dat men de vaste van de tijdelijke arbeiders bij den landbouw onderscheide en van de werktuigen slechts die opgeve, welke nieuw zijn ingevoerd. Voorts opgave van het getal en aanduiding van het belang van die inrigtingen, welke dienen ter bevordering en aanmoediging van den landbouw en tevens of landbouwingenieurs daaraan verbonden zijn. Men vraagt tevens inlichtingen omtrent den aard der pachtcontracten, en verlangt, dat bij het bezigen van bijzondere agenten vooral gelet worde op de keuze van die personen, welke den landbouwenden stand zouden kunnen teregtwijzen. Daarentegen vermeent de afdeeling, dat in enkele landen vragen over den aard van het bezit en de wijze, waarop de eigendom wordt overgedragen, over de oppervlakte van den eigendom in de doode hand en over het bedrag der algemeene of plaatselijke lasten, welke op de landeigendommen drukken, moeijelijkheden zouden opleveren.

Ik ga thans over tot de beschouwing der beraadslagingen over de statistiek der middelen van gemeenschap. Tot haar gebied behooren de gewone wegen, de spoorwegen,

de binnenlandsche, zoo natuurlijke als kunstmatige, vaarten, de havens, de vuurbaken en de electrische telegraphen. Dit onderwerp dient behandeld te worden uit een drieledig oogpunt: administratief en finantieel; technisch, aanleg en onderhoud; en huishoudelijk, de geldelijke uitkomsten.

Ik zal mij hier dienen te bepalen tot algemeene opmerkingen. Er werd zeer getwist over de indeeling der wegen, waaruit bleek, dat hierin een groot verschil bestaat. Oostenrijk onderscheidt b.v. in provinciale, distrikts-, gemeente- en bijzondere wegen met of zonder tollen. Pruissen heeft eene vijfledige indeeling. Er werd besloten de wegen in drie klassen in te deelen, met vrijlating hierop uitzonderingen te maken.

De opgaven der bruggen zouden zich dienen te bepalen tot die, waarvan de hoekmuren meer dan twintig ellen van elkander verwijderd zijn, terwijl van de mindere in de kolom van aanmerkingen zou kunnen worden melding gemaakt.

Met betrekking tot de spoorwegen werd opgemerkt, dat de gevraagde opgaven verkrijgbaar waren voor die, welke door den staat, geenszins voor die, welke door bijzondere vereenigingen worden gehouden. Slechts het getal, de aard en de dagteekening van het ontstaan der maatschappijen kunnen naauwkeurig worden opgegeven. Voorts verlangden verscheidene leden opgave van de bogten, hellingen en ongelukken op die wegen, van de kunstwerken en de hoogte der viaducs. Het programma had, met betrekking tot de opbrengst, eene tweeledige indeeling verlangd en de kleine en groote snelheid onderscheiden; hiertegen werd opgemerkt, dat er nog onderscheid werd gemaakt tusschen groote snelheid en expressen, zoodat ten slotte aan de uitdrukking reizigers en postwagens (voyageurs, messageries) de voorkeur werd gegeven. Hoewel de onderscheiding voor ons land nog van belang ontbloot is, zoo is zij nogtans van het hoogste belang om den aard van het vervoer te kennen, daar in die landen, welke in het algemeene spoorwegnet reeds zijn opgenomen, niet slechts het goederenvervoer meest afzonderlijk geschiedt, maar ook in de wijze van vervoer der reizigers een wezenlijk onderscheid bestaat, gewone, versnelde en exprestreinen, waarvan de laatste slechts voor eene bepaalde soort van reizigers tegen verhoogde prijzen en voor het overbrengen van brieven en depêches

bestemd zijn. Men verlangde te weten, of bij het vervoer het vee naar het gewigt of het getal geschat werd. Er werd gevraagd eene opgave van elke soort voor de voornaamste goederen, welke langs de spoorwegen vervoerd worden, en van den aard en het getal der gebezigde stoomtuigen. Verworpen werd daarentegen het verlangen, om ook de wijze van insmering der raderen en de daartoe vereischte kosten en de slijtage der stoomwerktuigen te kennen.

De binnenlandsche vaart werd onderscheiden in die op rivieren en kanalen of gekanaliseerde rivieren. Men verlangde opgave der werken, welke op de rivieren worden uitgevoerd, waarbij op de belangrijke werken voor de Rhijnvaart werd gewezen en van de hinderpalen of belemmeringen, welke door natuur of kunst aan de vrije vaart langs de rivier gelegd zijn. Voorts dienden volgens sommigen ook de oorzaken te worden opgegeven, welke het hooger opvaren langs de rivieren belemmeren, als ook de plaats, waar de riviervaart ophoudt en in buiten- of zeevaart verandert. Men diende hier de officiele en de wezenlijke benaming te onderscheiden, eene onderscheiding vooral van belang in Noord-Amerika. Bij die gelegenheid werd tevens aangehaald eene Fransche verordening van 1835, waarbij van Rouen af de zeevaart werd gerekend te beginnen.

Voorts werd op aanzoek van een der leden opgave gevraagd van het aantal reizigers op de rivieren; verworpen daarentegen werd het voorstel van datzelfde lid, om de schepen in geladen en ledige te onderscheiden. - Men mag betwijfelen of de eerste opgave gemakkelijker te verkrijgen is dan de laatste.

Behalve de kennis van de ligging en gesteldheid der zeehavens verlangde men tevens opgave van haren afstand van de monding der rivier, en bij het opgeven der in- en uitgeklaarde schepen en van hunnen inhoud onderscheiding van stoom- en zeilschepen; ook wenschte men, wanneer de betaling van havengelden verpligtend is, het tarief, de opbrengst en den aard der betaling te kennen; hetzelfde gold voor de vuurbakens.

De telegraphen werden in boven, beneden den grond en onderzeesche onderscheiden. Men verlangde opgave van de rigting, lengte en ligging der lijnen, van de verbindingspunten met die van andere landen, het getal draden op elke lijn, dat der standplaatsen, het stelsel van overbrenging;

de kosten van oprigting en onderhoud naar den afstandmeter, den grondslag, waarnaar de prijzen worden berekend, het getal depêches, zoo door de regering als door bijzondere personen verzonden en de geldelijke opbrengst der laatste. Voorts wenschte men te weten of nachtelijke dienst verrigt werd. De wensch van een der leden, door enkelen ondersteund, naar eene eenvormige tax der binnenlandsche depêches, vond geenen weerklank bij de meerderheid.

Ten derde was aan de tweede afdeeling de statistiek van den buitenlandschen handel opgedragen. Men zal zich herinneren, dat dit onderwerp reeds ter loops in het vorige congres was behandeld. Ter voldoening aan het in dat congres uitgedrukt verlangen werd een vergelijkend overzigt gegeven van de verslagen van handel en scheepvaart in de verschillende landen, met aanduiding van de wijze, waarop zij zijn zamengesteld en de meest in het oog loopende verschillen. Hieruit blijkt, dat die verslagen jaarlijks uitkomen in de twintig volgende landen, gerangschikt naar de jaren der eerste uitgave: Frankrijk (1818), de Vereenigde Staten van Noord-Amerika (1819), Groot-Brittanje en Ierland (1820), Java en Madura (1823), Rusland (1824), België (1831), Oostenrijk (1840), Zwitserland (1840), Zweden (1841), Cuba en Porto-Rico (1841), het Duitsche Tolverbond (1842), Portugal (1842), Denemarken (1842, voor de scheepvaart alleen sedert 1834), Venezuela (1842), Chili (1845), de Nederlanden (1846 en tevens van 1825 tot en met 1829), Hamburg en Bremen (1849), Spanje[1] (1849), Sardinië[2] (1851) en de Kerkelijke Staat (1851). Men zou hierbij kunnen voegen de verslagen van den handel en de scheepvaart der kolonie Suriname en van Brazilië, enkel van 1846 tot 1847. Tusschen deze verslagen bestaat echter een hemelsbreed onderscheid in volledigheid en zamenstelling, daar in sommigen de ruiling der goederen enkel in hoeveelheid, in anderen in waarde, officieel of werkelijk, wordt opgegeven, zonder dat de aard dier waarde wordt aangeduid, terwijl andere de soort slechts opgeven bij eene der wijzen van ruiling, hetzij bij invoer, bij uitvoer of bij doorvoer. An-

1 Daarenboven eenige onvolledige handelsberigten van 1827 tot 1820 en over 1844 en 1846.
2 Verslagen van de scheepvaart van 1844 tot en met 1850.

deren geven de in- en uitklaringen enkel naar de grenzen en havens en missen de opgave der landen van herkomst en bestemming. De meesten maken geen onderscheid tusschen den algemeenen handel of het algemeen verkeer en den bijzonderen, invoer tot verbruik en uitvoer van eigen voortbrengselen. Verscheidene verslagen geven niet het bedrag en de hoogte der verschuldigde regten. Hoewel de meesten het bedrag van den ruilhandel en de scheepvaart of het getal schepen tevens leeren kennen, zoo zijn de meesten nog zeer onvolledig, wat de laatste opgave betreft, daar zij hetzij de vermelding der vlaggen, of het onderscheid tusschen geladen en in ballast, of de aanduiding van den inhoud der schepen missen. Uit dit overzigt blijkt, dat onze verslagen van handel en scheepvaart mogen gerekend worden te behooren onder de meest volledige. Zij missen nogtans eenige vereischten. Zij geven slechts de officiele waarde of de waarde der goederen in 1846, zeer dienstig als punt van vergelijking tusschen de verschillende jaren. Bij de groote prijsverhooging, welke echter de meeste handelsartikelen sedert de laatste jaren hebben ondergaan, ware het wenschelijk, dat, naast de officiele, de wezenlijke of tegenwoordige geplaatst werd; hierdoor alleen leert men den wezenlijken toestand van den handel gedurende het jaar kennen. In Frankrijk, waar de officiele waarde van 1826 dagteekent, wordt de wezenlijke waarde jaarlijks opgemaakt door eene gemengde commissie van ambtenaren bij het bestuur, kooplieden en industrielen, terwijl in België eene commissie, enkel uit ambtenaren bestaande, daarmede belast is. Ook in de Engelsche verslagen wordt naast de officiele, die reeds van het jaar 1660 dagteekent, de wezenlijke opgegeven. Voorts mist men in onze verslagen den tekst der wetten of het tarief, met de veranderingen, der regten, waarnaar de goederen geschat zijn; eene opgave van dien aard in den tekst vóór het verslag is van groot belang, om den invloed van elke wet en van elk tarief op het handelsverkeer te kennen. Zoo had in het laatste verslag de wet van 1 September 1854 (Staatsbl. n°. 126) in haar geheel dienen te worden opgenomen. Voorts diende men zich niet te bepalen tot de opgave van de aangifte tot verbruik uit de entrepôts, maar tevens opgave te doen van elke soort van goederen, op het einde van elk jaar in elk entrepôt voorhanden. Zoo doende wordt het praktisch be-

lang verhoogd der handelsverslagen, welke, zoo als zij thans nog zijn ingerigt, in ons vaderland meer het aanzien hebben van wetenschappelijke gedenkstukken ten gerieve van den geleerde, dan van praktische handleidingen voor den handelstand. Uit ditzelfde oogpunt is het noodzakelijk, dat niet slechts jaarlijks, maar maandelijks, of minstens driemaandelijks een verslag van den handel en de scheepvaart, hetzij door middel van de Staatscourant, hetzij afzonderlijk verkrijgbaar, werd uitgegeven. Ik behoef slechts te wijzen op het voorbeeld van Engeland en Frankrijk; terwijl reeds meermalen ten onzent en nog onlangs door de kamer van Koophandel te Amsterdam op maandelijksche opgaven is aangedrongen. Bij de groote en spoedige afwisselingen in den handel is het voor den koopman van het uiterste belang tijdig en zoo spoedig mogelijk met den toestand van den handel op en van de handelsbetrekkingen van den vaderlandschen bodem bekend te worden. Voorts zoude eene opgave van den toestand en de jaarlijksche uitkomsten der zeevisscherijen in het verslag van handel en scheepvaart te huis behooren. Daar onze verslagen van handel en scheepvaart van 1846 dagteekenen, ware het wenschelijk, dat bij het eerstkomende over 1855 tevens een tienjarig overzigt gevoegd werd. Daar de grondslag der berekening naar de waarde, het bedrag, het gewigt of den inhoud van land tot land verschilt, dient men bepaald op te geven, wat de gebezigde termen beteekenen, door ze te herleiden tot de in het metrieke of tiendeelige maten- en gewigtenstelsel vastgestelde benamingen, welke vrij algemeen in de beschaafde wereld bekend zijn.

De afdeeling verlangt een algemeen overzigt der handelsverrigtingen aan het hoofd van elk jaarlijksch verslag, staten van den handel gedreven onder het genot van premiën of drawbacks, opgave van die voortbrengselen, welke eerst worden ingevoerd, ten einde bewerkt weder uitgevoerd te worden. Voorts werd de vraag geopperd, of het niet raadzaam zou zijn, de goederen stelselmatig te rangschikken, zoo als dit in de Fransche verslagen plaats heeft. Wij gelooven, dat dit voorstel te regt is verworpen wegens de moeijelijkheid, om tot eenheid van stelsel te geraken en tevens de grens te bepalen tusschen grond- en bewerkte stoffen. Daar het jaarlijksch tijdperk loopt in het eene land van 1 Mei tot 30 April, in andere van 1 Julij tot 30 Junij

of van 1 November tot 30 October, was men algemeen van oordeel, dat bij de verslagen de gewone jaartelling van 1 Januarij tot 31 December diende gevolgd te worden. Voor de stoomvaart verlangt men te kennen de booten van gemengden aard, de schroef- en andere booten, die van hout en van ijzer. Voorts wordt noodzakelijk geacht te weten de wijze, waarop elke regering de bouwstoffen voor haar verslag inzamelt.

Eene niet onbelangrijke woordenwisseling had in de tweede afdeeling plaats, na afloop van hare vorige werkzaamheden, over het wenschelijke der invoering van een eenvormig stelsel van maten, gewigten en munten in alle landen. Later werd dit onderwerp, behalve in verschillende dagbladen en tijdschriften, besproken in de vereeniging der Fransche staathuishoudkundigen, in bijzondere bijeenkomsten te Parijs onder het voorzitterschap van den bekenden Engelschen Lord Ebrington, en in twee vereenigingen, 24 September en 16 October, van de nog te Parijs aanwezige leden van den Jury en van het statistisch congres, beiden onder het voorzitterschap van den Baron Rothschild. Dat het tiendeelige maten- en gewigtenstelsel veel kans heeft om het algemeene stelsel te zullen worden, valt niet te betwijfelen. Het werd onlangs in Zweden ingevoerd, terwijl men in Engeland, naar de uitspraak der Engelsche leden, tot dit stelsel schijnt over te hellen. De groote zwarigheid ligt in de wijze van invoering van een eenvormig muntstelsel. Voor zooverre mij de geuite gevoelens zijn bekend geworden, was de meerderheid van meening, dat de munt, eene koop- of ruilingswaar, naar het gewigt berekend, met het stelsel van gewigten in overeenstemming moest gebragt worden, en dat de frank, bij de toenemende duurte of liever bij het verminderen der betrekkelijke waarde van goud en zilver, als munt van te geringe waarde weinig kans had om tot standpenning te dienen; dat daarentegen eene waarde, om en nabij gelijk staande met die van het tweefrankstuk of den gulden, met tientallige onderdeelen en veelvouden, het meest overeenkwam met de algemeene behoefte. Met het oog op het met rasse schreden toenemend verkeer tusschen de volken, behoor ik niet tot het getal dergenen, die de verwezenlijking van een eenvormig muntstelsel als droombeeld beschouwen. Ik geloof echter, dat eene hervorming van dien aard, welke eenen hevigen tegenstand

zal vinden in het nationaal gevoel of vooroordeel en vooral in de kosten door de regeringen aan hun muntstelsel besteed, slechts dan kans zal hebben om te slagen, wanneer men, in overeenstemming met het algemeene gewigtenstelsel, eenen op wetenschappelijke gronden vastgestelden standpenning voor het onderling verkeer en het internationale handelsverkeer kan bepalen. Men late tevens aan de regeringen de volkomen vrijheid hare munt of haar stelsel in het binnenland te blijven behouden. De bijzondere munten zullen, wel is waar, zoo doende nog lang in stand worden gehouden. Heeft niet hetzelfde verschijnsel zich voorgedaan met het tiendeelig maten- en gewigtenstelsel, hetwélk, niettegenstaande het reeds van het laatst der vorige eeuw dagteekent, nog niet in staat is, althans in ons land, de oude stelsels te verdringen? Wij houden ons echter overtuigd, dat, wanneer één muntstelsel éénmaal bij het internationaal verkeer zal zijn ingevoerd, en bij het gebruik nuttig en geriefelijk zal zijn bevonden, de regeringen, de ééne vroeger, de andere later, zich eindelijk genoopt zullen voelen haar muntstelsel dienovereenkomstig te regelen.

Bij de behandeling van de statistiek der instellingen, welke met het gevangeniswezen of liever het boetestelsel in betrekking staan, werd door de derde afdeeling vooral het nut erkend, aan deze statistiek te doen voorafgaan eene beschouwing van de inrigting der gevangenissen uit een administratief, wettelijk en reglementair en staathuishoudelijk oogpunt. Zij verlangde dierhalve een beknopt overzigt van het strafstelsel, vooral met betrekking tot de trapswijze opklimming der straffen en het gevangenisstelsel, de toerekenbaarheid naar den ouderdom der beschuldigden en beklaagden, van den omvang van het regt van gratie en van de gevallen, waarin voorloopige invrijheidstelling verleend wordt, en tevens eene beknopte schets der gebouwen en wandelplaatsen, met aanduiding van den luchtinhoud, het stelsel van luchtvernieuwing en riolen en andere gezondheidsmaatregelen.

De hoogst verschillende aard dezer instellingen doet ze in betrekking staan met het bestuur der strafregtspleging door de gevangenhouding vóór en na de veroordeeling; met de godsdienstige instellingen en het openbaar onderwijs door de zedelijke verbetering en het elementair onderwijs der volwassen en jeugdige veroordeelden; met den landbouw, de nij-

verheid en den handel door den landbouw en het werk in de gevangenissen; met de departementen van oorlog en marine door de soort veroordeelden in de gevangenissen opgesloten; met het domein door de groote gebouwen, over welke zij de beschikking hebben; met de openbare gezondheidspolitie door den gezondheidstoestand der gevangenissen; met de algemeene veiligheid of de rijkspolitie door het opzigt over de gevangenen en het patronaat over de ontslagenen, en eindelijk met de belangen der schatkist door hare uitgaven en inkomsten.

Dit ruime gezigtspunt geeft den maatstaf voor het belang van en de behoefte aan het bezit van eene gelijkvormige statistiek van deze instellingen in elk land. Men vestigde hierbij de aandacht op de bekende Engelsche en Belgische verslagen over de gevangenissen, die men aan den Kolonel Jebb en den Heer Ducpétiaux te danken heeft.

De statistiek dezer instellingen, waarbij steeds de beklaagden of beschuldigden, de veroordeelden en de jeugdige gevangenen dienen te worden onderscheiden, laat zich terugbrengen tot de zeven volgende hoofdpunten:

1°. Den jaarlijkschen loop der bevolking, de opgave van het getal op een bepaald tijdstip, dat der verblijfdagen gedurende het jaar, de gemiddelde jaarlijksche bevolking, den gemiddelden duur van het verblijf in de gevangenis. Men dient hierbij vooral te letten op het getal personen, welke gedurende den loop van het jaar van de eene naar de andere instelling overgaan, wier gaan uit en komen in de gevangenis dikwijls leidt tot eene valsche waardering der cijfers. Men splitse dierhalve de opgenomenen in: komende uit de geheele vrijheid, uit voorloopige invrijheidstelling, overgebragten, op nieuw gevangenen.

2°. Al wat betrekking heeft tot de kennis van den staat der gevangenen vóór de gevangenzetting, als burgerlijke staat, geslacht, ouderdom, herkomst, geregtelijke antecedenten, beroep, graad van beschaving vóór de veroordeeling, het gepleegde feit, de straf. Al deze omstandigheden, hoewel zij tevens tot het gebied van de geregtelijke statistiek behooren, zijn echter ook hier van wezenlijk belang ter vergelijking der feiten met de werking der straf.

3°. De tucht, zijnde eene opsomming der misdaden, wanbedrijven en overtredingen in de gestichten gepleegd, en van de straffen, waartoe zij aanleiding geven, door de

regterlijke magt en door het disciplinair gezag in de gevangenissen opgelegd. Voorts de middelen tot belooning en aansporing gebezigd, als gratie, voorloopige invrijheidstelling, verzachting of verandering van straf.

4°. Het bij den arbeid gevolgde stelsel. De beroepen, welke worden onderwezen, met aanduiding zoo veel mogelijk van het beroep door elken gevangene vroeger uitgeoefend. De takken van nijverheid in de gevangenis door ondernemers of den staat in werking gebragt, het bedrag, de indeeling en de bestemming van het werkloon.

5°. Het godsdienstig, zedekundig en schoolonderwijs, vergeleken met den toestand vóór de gevangenzetting.

6°. Den gezondheidstoestand. Men verlangt hier tevens te kennen den aard der ziekten en de verhouding der ziekten en der sterfte tot het geslacht, den ouderdom der gevangenen en het beroep, vroeger en in de gevangenis uitgeoefend. Men is van oordeel, dat omtrent de straf, den gezondheidstoestand vóór en na de gevangenzetting, de bestraffingen in de gevangenis ondergaan en den duur der aldaar doorgestane straf, van den invloed van jaargetijden, plaatselijke, epidemische of toevallige oorzaken en vooral van de zelfmoorden en de gevallen van krankzinnigheid afzonderlijke mededeeling moet geschieden.

7°. De patronaatinstellingen, waar zij bestaan. Hieronder worden gerangschikt opgaven van: het getal van hen, die onder toezigt staan, vergeleken met dat der ontslagenen, hun toestand vóór de veroordeeling, de feiten, waarop deze gegrond is, den aard en den duur der doorgestane straf, het gedrag gedurende de gevangenschap, den ligchamelijken en zedelijken toestand, den graad van opvoeding, dien van vatbaarheid en bedrevenheid, de geldelijke middelen, waarover de gevangenen bij het verlaten der gevangenis beschikken kunnen, het aangeleerde beroep, de plaatsing na het ontslag, het beroep, de bezigheid, het gedrag gedurende het patronaat, hunnen tegenwoordigen staat, b.v. of zij getrouwd zijn, of zij een- of meermalen straf ondergaan hebben.

Deze vragen betreffen zoowel de militaire als de burgerlijke instellingen, de jeugdige als de volwassen veroordeelden.

Vooral heeft de afdeeling aangedrongen op eene strenge splitsing in de statistische opgaven van de beschuldigden

of beklaagden en van de veroordeelden, en de wenschelijkheid betoogd van het bezit van afzonderlijke huizen voor de eersten. In Denemarken en Frankrijk worden de beklaagden en beschuldigden met de veroordeelden tot één jaar, in ons vaderland met die tot twee jaren in dezelfde gevangenis opgesloten, terwijl hetzelfde in zwang is in de Duitsche staten. De afdeeling verlangde dierhalve, dat de uitdrukking preventieve en correctionele gevangenissen in huizen van voorloopige detentie en correctionele gevangenissen zou worden veranderd. Wat de zaak zelve betreft, ben ik van meening, dat het bouwen van afzonderlijke huizen voor niet veroordeelden slechts doenlijk is in de hoofdsteden van ons werelddeel wegens de groote kosten, voortspruitende uit het gemis van eene genoegzaam sterke bevolking, en tevens, dat de hoofdreden, vermenging van beklaagden of beschuldigden met veroordeelden, vervalt door het bouwen van cellulaire gevangenissen, waartoe hier te lande de grondslag werd gelegd door de wetten van 28 Junij 1851, art. 2, en van 29 Junij 1854, art. 7 (Staatsbl. n°s. 68 en 102).

Voorts heeft nog de afdeeling verlangd opgave der in de gevangenissen bestaande boekerijen, van het gebruik, hetwelk daarvan gemaakt wordt, en van de uitkomsten, die zij opleveren.

Met betrekking tot de geregtelijke statistiek had de afdeeling verscheidene wenschen te vervullen, reeds geuit in het vorige congres. Ter bevordering der vergelijking van de geregtelijke statistieke opgaven in de verschillende landen, acht de afdeeling het wenschelijk, dat aan het hoofd der opgaven geplaatst worde eene korte schets van de inrigting en van den omvang der bevoegdheid van de regterlijke collegiën. De Fransche commissie gaf eenen volledigen staat der misdaden, wanbedrijven en overtredingen, welke in Frankrijk bestraft worden, terwijl de leden der afdeeling, elk voor zijn land, zich tot het doen van eene gelijke opgave verbonden. Men kwam tevens overeen, dat bij elke benaming de Fransche vertaling zou worden gevoegd en de beteekenis volgens de wet, met aanduiding van de laagste en hoogste straf van elk misdrijf. De woorden hebben soms niet denzelfden zin in de taal des volks en in die der wetten. Zij verschillen in beteekenis van wetgeving tot wetgeving. Een opmerkelijk voorbeeld geeft

het woord *moord* in Engeland, Duitschland en die landen, welke het Fransche strafwetboek volgen. Het Deensche *mord* is het Fransche *assassinat*, terwijl het Fransche *meurtre* in Denemarken *drab* beteekent; het Fransche *assassinat* is manslag in het Lombardisch Venetiaansch koningrijk. Er bestaat niet slechts verschil in benaming, maar ook in begrip of in den omvang der beteekenis van het misdrijf. Men behoeft slechts aan het verschillend begrip van *diefstal* in Engeland, Duitschland en onder de Fransche strafwetgeving te denken. Vandaar het groote nut van de bijvoeging der wettelijke bepaling. Men zou zoo doende voor elk land weten, aan welke misdrijven de zeden, de openbare meening, het staatsbelang het grootste gewigt hechten en kunnen afmeten den graad van strengheid der strafschalen en haren invloed op de beteugeling der misdrijven.

Bij circulaire van den 6den November 1850 werd in Frankrijk, ten einde aan de voorschriften van de artikelen 600, 601 en 602 van den Code d'instruction criminelle meer kracht bij te zetten, voorgeschreven, dat bij elke griffie der 361 regtbanken en bij die in de koloniën loketten (casiers judiciaires) zouden worden gehouden ter plaatsing van de afschriften van alle correctionele en criminele veroordeelingen. Na de veroordeeling wordt dit afschrift gezonden naar het arrondissement, waarin de veroordeelde geboren is en daar in het loket bewaard. Men behoeft dus slechts de geboorteplaats van den persoon te kennen, ten einde met zijn vroeger gedrag bekend te worden. Reeds het eerste jaar had deze instelling in Frankrijk ten gevolge, dat de gestaafde herhalingen met 2304 of negen ten honderd (28706 in 1851 tegen 26402 in 1850) zijn toegenomen, terwijl zij in 1852 33005, 6603 of omstreeks één vierde meer dan in 1850 bedroegen. De invoering van dit kosteloos bewijsmiddel, een groot gerief voor het regt- en politiewezen, kan niet genoeg hier te lande worden aangeprezen, waar reeds uit eene oppervlakkige beschouwing der verslagen van de geregtelijke statistiek blijkt, dat meer dan de helft der recidivisten voor het oog der justitie verholen blijft. De geringe uitgestrektheid van ons land, het bezit van bevolkingsregisters, een middel van controle, hetwelk Frankrijk mist, maakt de uitvoering van dien maatregel in ons land hoogst eenvoudig en gemakkelijk. Voor

veroordeelde vreemdelingen en die personen, waarvan men de geboorteplaats niet heeft kunnen ontdekken, werd in Frankrijk een algemeen loket (casier central) opgerigt.

Men verlangde tevens, dat het wettelijk karakter der recidive zou worden aangeduid. In Engeland b.v. bezitten niet alle misdrijven het tot de recidive vereischte bestanddeel; in Denemarken verzwaart zij bij sommige misdrijven niet slechts de straf, maar vormt een geheel nieuw misdrijf; de nieuwere Duitsche strafwetboeken onderscheiden het herhalen van misdrijven of het op nieuw plegen van hetzelfde of een gelijksoortig misdrijf van het op nieuw plegen van andere ongelijksoortige misdrijven.

Voorts wordt de wensch geuit, dat de oorzaak der zwaarste misdrijven, als vergiftiging, moord, brandstichting, in eene afzonderlijke tabel worde opgegeven, zoo als zulks in Frankrijk plaats heeft. Voorts dient men op te geven de uitkomsten der veroordeelingen tot geldboeten en het geheele bedrag der geregtelijke boeten.

Men verlangt niet slechts het getal veroordeelden, maar tevens dat der veroordeelingen, niet slechts het bedrag der uitgesproken, maar eveneens dat der geinde geldboeten te kennen, en te weten voor welk bedrag de geldboeten in gevangenisstraf veranderd zijn. Voorts acht men, op het voetspoor van Frankrijk, eenen jaarlijkschen staat der geregtskosten wenschelijk.

Wij gaan thans over tot de burgerlijke en handelsregtspleging, welke uit het oogpunt eener vergelijkende statistiek nog veel grooter moeijelijkheden oplevert. Men heeft hier te doen zoowel met verschil van wetgeving als met verschil van onderwerpen. De oorzaak der pleitgedingen in burgerlijke en handelszaken is vaak van gemengden aard; verschillende verzoeken en exceptiën bemoeijelijken de rangschikking. Bij het verschil van regtspraak voegt zich het groote verschil in de regtsvordering. Vanwaar dan ook de verslagen van de burgerlijke veel minder talrijk zijn en, waar zij bestaan, veel minder volledig dan die der strafregtspleging[1]. Men heeft zich derhalve voorloopig met eene algemeene schets tevreden gesteld, welke naar de behoefte en overeenkomstig de wetgeving van elk land kan worden gewijzigd of aangevuld.

1 Het meest volledig zijn die van Frankrijk, België, Napels en Sardinie.

Men verlangde in alle landen het uitgeven van verslagen der regterlijke uitspraken in burgerlijke en handelszaken, in dier voege, dat de werkzaamheden der regterlijke collegiën van elken trap van regtspleging eene afzonderlijke tabel zoude uitmaken, waarin de einduitspraken van die over voorloopige vraagpunten of tusschengeschillen (praeparatoir, interlocutoir, bevoegd- of onbevoegdverklaring, enz.) zouden worden onderscheiden. Men verlangde voorts rangschikking der gedingen naar hunnen aard, d.i. naar de voornaamste geschilpunten beslist door de regterlijke kollegiën. Men rangschikt hieronder de scheidingen van echt, van tafel en bed, van goederen, de geschillen over levensonderhoud, erfdienstbaarheid, tiendregt, erfopvolging, uitersten wil en giften of legaten, die over koop, huur, boedelscheiding, hypotheek en verjaring, de verbindtenissen en overeenkomsten van verschillenden aard, de stellingen onder voogdij en curatele, het kennelijk onvermogen en de faillieten, waarbij men tevens opgave verlangt van de aanleiding tot en van het bedrag van het passief en actief der faillieten, de dividenden, den gedreven handel of den aard der gefailleerde vennootschappen. Voorts de gijzeling en zoo mogelijk de statistiek der wisselbrieven, die men reeds in Engeland getracht heeft op te maken. Men verlangt te kennen de gevolgen der gijzeling in burgerlijke en handelszaken en in welke gevallen zij toegepast wordt tot inning der schuldvorderingen van den staat, waartoe vooral de geregtskosten en boeten behooren; voorts de kunne en den ouderdom der gegijzelden, den aard der schuldvorderingen, het beroep der schuldenaars en schuldeischers, den duur der gijzeling, de aanleiding tot het ontslag.

Tevens vermeent men de opmerking te moeten maken, dat, althans in enkele landen, het getal en de waarde der wisselbrieven en van ander verhandelbaar papier met voldoende zekerheid kan worden opgemaakt uit het verbruik van zegelpapier naar een proportioneel tarief.

Met betrekking tot de notariele akten werd als wenschelijk beschouwd eene statistiek der authentieke en onderhandsche akten, eene opgave van het getal verkoopingen van onroerende goederen en een staat der prijzen, als ook de kennis der verdeeling van den grond en de afwisseling in de grondeigenaren. Tevens verlangde men te weten, hoe de grondeigendom gedeeld wordt bij den dood van den familievader, welk gedeelte aan de nederdalende lijn, welk

aan de zijlinie, welk aan den overledenen echtgenoot ten deel valt; in welke verhouding erfopvolging bij versterf staat tot die bij uiterste wilsbeschikking; hoevele nalatenschappen worden verworpen en aangenomen onder voorregt van boedelbeschrijving. Ook zou het getal en de waarde der inschrijvingen, welke op den grondeigendom rusten, uit de hypotheekregisters dienen te worden opgemaakt. Deze cijfers zouden, niettegenstaande de mogelijke overdrijvingen of leemten, als punten van vergelijking een groot belang hebben. Vooral werd eene naauwkeurige studie aanbevolen van die overeenkomsten, welke den huiselijken vrede, het behoud der fortuinen, de handhaving van goede huiselijke zeden, de openbare rust en veiligheid betreffen, waartoe vooral de huwelijksovereenkomsten gerekend worden te behooren.

Hoewel men erkent, dat bij handelsverbindtenissen het niet doenlijk is de ruiling der koopwaar of den gang van het goederenverkoop te kennen, zoo zou nogtans de kennis verkrijgbaar zijn der akten van vennootschappen, gerangschikt naar haar wettig karakter.

Voorts werd in het belang der statistiek van den algemeenen ruilhandel en van de ingezetenen der verschillende landen de wensch geuit, zoo veel mogelijk gelijkvormigheid te brengen in de wetten en gebruiken, die de handelszaken regelen, en vooral in die verrigtingen en overeenkomsten, welke van gelijken aard zijn in alle landen, als wisselbrieven, protesten, vennootschappen, faillieten. De behoefte aan eene algemeene handelswetgeving wordt dagelijks grooter door het toenemen der betrekkingen tusschen de volken, door het bespoedigen der middelen van gemeenschap en ruiling en het toenemend gewigt der overeenkomsten. Hiermede staat in verband de wenschelijkheid der oprigting van een bureau voor vergelijkende wetgeving bij elk ministerie van justitie, een plan, destijds in Frankrijk geopperd door den heer Rouher, toenmaals minister van justitie. Eene vergelijking der bekende wetgevingen uit een theoretisch oogpunt door de regtsgeleerden, uit een praktisch door de beoefenaars der statistiek, zou veel licht verspreiden en de licht- en schaduwzijde van eigene of nationale wetgeving beter leeren kennen. Wij voegen hier de opmerking bij, dat de vergelijkende statistiek reeds beoefend wordt bij het statistisch bureau te Berlijn en vooral de vergelijkende

handelsstatistiek bij het algemeen statistisch bureau toegevoegd aan het handelsministerie (board of trade) te Londen.

Ik ga thans over tot de werkzaamheden der vierde of laatste afdeeling, en wel in de eerste plaats tot de statistiek der instellingen van voorzorg of ter voorkoming der armoede. Hieronder worden gerangschikt de spaarbanken of spaarkassen, de vereenigingen tot onderlinge hulp, de pensioenfondsen of die kassen, welke voorzien in de behoeften van den ouderdom, en de verzekeringsmaatschappijen van allerlei aard, instellingen in de toekomst bestemd om voor een gedeelte althans de instellingen van weldadigheid te vervangen en dier werkkring zoo veel doenlijk te beperken. Het gemeenschappelijk kenmerk en doel van al deze instellingen, in de laatste jaren in alle landen zeer in getal en soort toegenomen, is het verschaffen aan hare deelgenooten van onbezorgdheid voor de toekomst. Onbekend bij de oude volken, beantwoorden zij aan den geest des tijds, welke streeft naar rust en veiligheid en vastheid in de maatschappelijke instellingen. De kennis dier instellingen, van haren toestand en van hare werking in de verschillende landen, mag derhalve als van groot belang beschouwd worden. De vierde afdeeling heeft vooral vermeend de aandacht te moeten vestigen op die instellingen, welke voortspruiten uit denkbeelden van voorzorg. Zij gaan uit, hetzij van den arbeidenden stand zelven, hetzij van menschenvrienden, hetzij van den staat, tot welke laatste de pensioenfondsen voor ambtenaren, hunne weduwen en kinderen, de fondsen voor de verwonden en gebrekkigen bij de land- en zeemagt behooren. Onder de instellingen van dien aard, welke aan de werklieden of de ingezetenen haar bestaan verschuldigd zijn, kan men rangschikken de maatschappijen tot aankoop in het groot van wintervoorraad, werktuigen, meubelen en kleedingstukken, die van levensonderhoud, tot het bouwen van gezonde woningen voor den arbeidenden stand, van algemeene bad- en waschinrigtingen. Men dient te onderscheiden tusschen die algemeene instellingen van voorzorg, waarbij de gedachte aan patronaat en liefdadigheid op den voorgrond staat, en die, welke, bestemd voor de meer gegoeden, enkel rusten op eene strenge en wetenschappelijke berekening der kansen, de verzekeringsmaatschappijen of fondsen in den meest uitgebreiden zin des woords.

Men verlangt, dat de opgaven, welke deze soort van instellingen betreffen, loopen van het begin tot het einde van het jaar, en dat zij worden voorafgegaan door eene schets der voornaamste wetten of reglementaire bepalingen, welke de instelling regelen, en van de ondersteuningen of aanmoedigingen van verschillenden aard, welke haar te beurt vallen.

De uitvoerige staten, voor het opmaken der statistiek van elke instelling vereischt, achterwege latende, doe ik slechts opmerken, dat bij de spaarbanken op de volgende vier hoofdpunten dient gelet te worden: het kapitaal, waarmede zij werken; den jaarlijkschen loop der inlagen of ingelegde fondsen; de rangschikking der rekening naar haar bedrag; de beroepen door de inleggers uitgeoefend.

De beroepen zouden voor de instellingen van voorzorg kunnen worden gerangschikt onder de volgende hoofdrubrieken: handwerkslieden of arbeiders; gepatenteerde ambachts- of handwerkslieden en kooplieden; landbouwers, mijnwerkers, dienstbaren, ambtenaren, krijgs- en zeelieden; vrije beroepen (geestelijken, advokaten, geneesheeren, kunstenaars, enz.); verschillende beroepen en zonder beroep.

Voorts zou dienen opgave te geschieden van het getal maatschappijen, welke kinderen als deelgenooten aannemen, van die, welke onderstand verleenen bij ziekte van de vrouw of kinderen van den deelgenoot, bij zijn overlijden eene som in eens betalen of tijdelijke hulp aan weduwe en kinderen bezorgen, met aanduiding van den ouderdom, waarop de ondersteunde de benaming van kind of zijn regt op onderstand verliest. De leden dienen voorts gerangschikt te worden naar hunne hoedanigheid of betrekking tot de instelling (eere-, gewone of buitengewone), en de kunne. Ook dienen de kinderen, welke leden zijn, en de weezen of vondelingen, welke tijdelijken onderstand mogten verkrijgen, afzonderlijk vermeld te worden. Van de intreêgelden en jaarlijksche bijdragen, door elk lid te betalen, verlangt men het hoogste en het laagste bedrag te kennen, terwijl men eene opgave van het gemiddeld bedrag als niet verkieslijk en te willekeurig beschouwt. Voorts dienen de zieken en overledenen naar den ouderdom gerangschikt te worden en wel jaarswijze beneden, van vijf tot vijf jaren boven de 16 jaren. Dit laatste betreft vooral zieken-, begrafenis- en pensioenbussen of fondsen en is van groot belang bij het

maken van sterftetafelen. Men verlangt derhalve afzonderlijke opgave van het getal ziektedagen, in wier betaling niet door de statuten voorzien is, van den ouderdom der pensioentrekkenden tijdens hun overlijden, der deelnemers, welke een kapitaal ter verkrijging van pensioen hebben ingelegd en overleden zijn vóór het verstrijken van den daartoe vereischten termijn; van het bedrag der pensioenen schaalswijze ingedeeld.

Voor de verzekeringsmaatschappijen of fondsen worden de volgende vier indeelingen aangenomen: verzekeringen met vaste premiën; maatschappijen van onderlinge verzekering (beiden geene levensverzekering); levensverzekeringen met vaste premiën; onderlinge levensverzekeringen of de tontinaire lijfrenten. Bij de verzekeringen tegen zeegevaar, welke tot de eerste hoofdsoort behooren, verlangt men niet slechts opgave van het getal polissen, maar ook van de ristornos (geheele of gedeeltelijke vernietiging der polissen). Bij levensverzekeringen dienen onderscheiden te worden de polissen vernietigd door den dood van den verzekerde, het niet betalen der premiën en het vervallen der verbindtenis.

Het tweede onderwerp, aan de vierde afdeeling opgedragen, betrof de statistiek der groote steden. Algemeen werd het groote belang erkend, den toestand te kennen eener zamenwonende of digt opeengehoopte groote bevolking. - De eerste vraag gold de bepaling van het begrip groote steden. Men vermeende, dat hiertoe eene bevolking vereischt werd van minstens vijftig duizend zielen, zonder daarom te beweren, dat uit het oogpunt van nijverheid, handel of andere belangen eene bijzondere, statistiek van steden van een kleiner zielental niet wenschelijk zijn zou. De hoofdonderwerpen, welke in die statistiek dienen behandeld te worden, betreffen de plaatselijke ligging, de oppervlakte, de openbare en bijzondere gebouwen, de woningen, de middelen van gemeenschap, de bevolking, den openbaren gezondheidstoestand en maatregelen, de levensmiddelen of liever het verbruik, nijverheid en handel, gemeentebestuur, de ontvangsten en uitgaven der gemeente, de openbare vermakelijkheden, den onderstand voor armen en de instellingen van weldadigheid, de instellingen van voorzorg, de openbare veiligheid, de statistiek der burgerlijke en strafregtspleging, het openbaar en bijzonder onderwijs, de kerkelijke zaken.

Men verlangde opsomming der openbare gebouwen naar hunne bestemming. Men wenschte tevens nader bekend te worden met de bestemming der huizen, of er namelijk gewoond wordt onder de oppervlakte van den grond, hoeveel huizen ééne, hoeveel twee, hoeveel drie en meer verdiepingen hebben; in welke verhouding de hoogte der huizen staat tot de breedte der straten. Voorts eene verhouding der huizen en woningen bewoond tot de onbewoonden, daar in zekere opzigten uit die verhouding zich de graad van welvaart eener bevolking laat afleiden. Bij het opmaken der bevolking wenschte men tevens het getal blinden, doofstommen en krankzinnigen, vondelingen, zelfmoorden en het getal gasthuizen te kennen. Als hoogst belangrijk wordt beschouwd de kennis van den gezondheidstoestand der voornaamste steden, vooral van die, in welke de luchtgesteldheid, de ligging, de wijze van voeding op de gezondheid eenen bepaalden invloed uitoefenen. Men verlangt dierhalve te kennen de wijze, waarop de gewone sterfgevallen, die door toeval, geweld of eigen wil, worden opgemaakt, het getal en de wijze van of voorschriften bij plaatsing van minnen, de ligging en de streek, met betrekking tot de stad, der begraafplaatsen, daar deze meer of min invloed kunnen uitoefenen op den gezondheidstoestand en naarmate van de heerschende winden doodelijke smetstoffen in de stad kunnen brengen. Onder het verbruik worden, behalve de brandstoffen, ook de voornaamste bouwmaterialen begrepen. Bij de behandeling van het hoofdstuk nijverheid en handel kwam op nieuw het maten- en gewigtenstelsel ter sprake, en verlangde men te weten, op welke wijze zij gewaarmerkt of geijkt worden. Overigens werd gewezen op het voorbeeld der kamer van Koophandel te Parijs, welke ruim honderd duizend franken besteed heeft, om eene statistiek der verschillende takken van nijverheid in de stad Parijs op te maken. Met de Fransche akademie van wetenschappen mag men betreuren, dat deze statistiek, hoewel hoogst belangrijk van aard, en welke niet minder dan 325 verschillende takken van nijverheid te Parijs heeft doen kennen, zich uitsluitend tot de fabriekmatige nijverheid bepaald heeft, zoodat de veehouders, tuinlieden, groenboeren, groot- en kleinhandelaren, welke een niet onbelangrijk deel der bevolking uitmaken, geheel worden uitgesloten.

Het is niet toereikend de bevolking of de kracht der menschenhanden te kennen; de nijverheid bezigt, behalve die kracht, tevens andere bezielde en onbezielde krachten, welke dagelijks meer worden toegepast. Men verlangt derhalve soortelijk en naar klassen te kennen het getal dieren, voertuigen en wind-, water- en stoomwerktuigen, de laatste uitgedrukt in paardenkracht van 75 kilos, ten dienste van bijzondere personen van het voortbrengend werk en het handelsvervoer. De kennis der voortbrengende krachten is echter niet slechts noodzakelijk voor groote steden. Zij dienen te worden opgemaakt bij elke algemeene volkstelling naar het voorbeeld der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, waar bij de laatste telling in 1850 de paarden, het hoorn- en wolvee en de stoomwerktuigen geteld werden.

Men verlangt opgave niet slechts van de gemeenteeigendommen, maar ook van de archieven, bibliotheken, musea, enz.

Als middelen van openbare veiligheid werden de in Duitschland en Frankrijk bestaande boekjes (Wanderbücher, livrets) voor dienst- en werkboden, de reis- en verblijfpassen voor vreemdelingen aanbevolen. Men verlangt voorts te kennen de statistiek der vrede- of kantongeregten of politieregtbanken en der overtredingen van stedelijke verordeningen, als ook het getal personen, ontslagen met een bewijs of eene kaart, waardoor hun het verblijf in de stad wordt toegelaten.

Onder de inrigtingen van openbaar onderwijs dienen voorts de gymnastie, rij-, zwem- en andere scholen van dien aard niet vergeten te worden.

Onder het hoofdstuk kerkelijke zaken verlangt men opgave van de godsdienstige gezindheden en van die personen, welke een monniken- of kloosterleven leiden.

Het verslag over de statistiek der groote steden gaf aanleiding tot belangrijke opmerkingen, welke vooral de sterfte en den gemiddelden levensduur betreffen. Er bestaat niet slechts groot verschil in sterfte en levensduur tusschen twee of meer steden, al liggen zij ook op eenen geringen afstand; dit verschil is dikwijls opvallend tusschen de verschillende wijken der stad. In Londen, waar de gemiddelde jaarlijksche sterfte 25 op de 1000 of 1 op de 40 bedraagt, bestaan wijken, waar de verhouding klimt tot 40 op de 1000 of 1 op de 25. Het aanleggen van gezonde arbeiderswoningen heeft

aldaar hoogst belangrijke uitkomsten opgeleverd. Die woningen zijn niet slechts bij het uitbreken der cholera bijna geheel verschoond gebleven, maar hebben de sterfteverhouding tot 13 op de 1000 of 1 op de 77 doen dalen: een treffend bewijs van den invloed, welken de huisvesting en het meer of minder genot der vrije lucht op den levensduur in de steden kunnen uitoefenen, en tevens van de noodzakelijkheid eener goede gezondheidspolitie met het toezigt belast op het bouwen der woningen, de breedte en reiniging der straten, riolen, waterleidingen en wat dies meer zij. Wij bezitten in ons vaderland eene menigte bouwstoffen ter ontleding der bevolking van de voornaamste steden. Er bestaan niet slechts geregelde volkstellingen, jaarlijksche opgaven van geboorten en sterften, welke laatsten den ouderdom zoowel als den burgerlijken staat der personen doen kennen; uit onze bevolkingsregisters, een onschatbaar materieel, indien het slechts met oordeel gebruikt en verwerkt wordt, kan tevens de verhouding van geboorte en sterfte tot de bevolking van elke wijk of straat en van de sterfte naar het beroep en het getal zamenwonende worden opgemaakt. Wij missen, en hierin zijn ons onder anderen, b.v. Engeland en het Zwitsersche kanton Genève, verre vooruit, de ontleding der oorzaken van den dood of de kennis der ziekten, ongelukken of andere omstandigheden, welke hiertoe aanleiding hebben gegeven. Enkele lofwaardige pogingen zijn op dit gebied reeds geschied, waaronder die van den Heer Buchner, in zijne Bijdragen tot de statistiek der sterfte in de gemeente Amsterdam, deels afzonderlijk, deels in het tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek uitgegeven, van wijle den Heer Schick en van de Heeren Israels, de Man en Zeeman niet onvermeld mogen worden gelaten, terwijl onder de vroegere werken over dit onderwerp die van Nieuwenhuis, Proeve eener geneeskundige plaatsbeschrijving van Amsterdam en de bekroonde verhandeling van den Hoogleeraar G.C.B. Suringar, onderzoek naar de doelmatigste inrigting van sterflijsten ten dienste van de geneeskunde in het algemeen en van de geneeskundige staatsregeling in het bijzonder, melding verdienen. Eene groote zwarigheid, welke vroeger ten dezen bestond, het opmaken eener stelselmatige lijst der ziekten, welke den dood kunnen ten gevolge hebben, is thans uit den weg geruimd. Men bezit eenen tabelmatig ingerigten staat der ziekten, waaraan de voor-

naamste deskundigen in de verschillende landen hun zegel gehecht hebben. Daar echter, om uit de gegevens nut te trekken en uitkomsten te kunnen afleiden, de opgaven algemeen en voor den geneesheer verpligtend moeten zijn, wordt de noodzakelijkheid geboren tot eene wettelijke regeling en verpligting en is noch eene ministeriele instructie, noch een koninklijk besluit daartoe voldoende. - Overigens dient bij het nagaan van de sterfte in de steden op verscheidene omstandigheden gelet te worden, welke op de meerdere sterfte eenen niet onbelangrijken invloed uitoefenen. Groote steden bezitten gods- en ziekenhuizen, waarin de zieken, gebrekkigen en ouden van dagen, ten deele ook uit het platteland, hunne laatste levensuren gaan slijten. Zij bezitten gestichten voor weezen, vondelingen en verlaten kinderen, deels uit de stad zelve, deels uit de omstreken afkomstig, welke in den regel het minst krachtige en minst gezonde deel der bevolking uitmaken. Zij zijn de verzamelplaatsen van een deel der plattelandsbevolking, welke op rijperen leeftijd door het groote vooruitzigt op een middel van bestaan naar de steden of de groote middelpunten der bevolking gelokt worden. Die woonplaatsverandering, waarbij ook de garnizoenen niet mogen worden vergeten, verhoogt de sterfteverhouding in de steden, terwijl zij ze gelijktijdig verlaagt ten platten lande. Vanwaar dan ook de min gunstige verhouding der sterfte in de steden dan ten platten lande niet geheel aan de digtheid der bevolking en aan gemis van maatregelen ter bevordering van de gezondheid en ter verlenging van den levensduur mag worden toegeschreven.

Na zooveel doenlijk eene trouwe schets van de verschillende werkzaamheden van elke der vier afdeelingen te hebben gegeven, waarbij wij niet ontveinzen, dat hier en daar wat te veel en meer dan uitvoerbaar is verlangd werd, dienen wij nog melding te maken van de geuite wenschen, waaraan de algemeene vergadering haar zegel gehecht heeft. Ik begin met den meest belangrijken, op wiens verwezenlijking reeds in ons vaderland van verschillende zijden is aangedrongen: het zamenstellen in elk land van eene algemeene commissie voor de statistiek, bestaande deels uit de hoofden der voornaamste takken van het staatsbestuur, deels uit een aantal praktische en wetenschappelijke mannen, die door hunne bijzondere kennis de praktijk zouden kunnen voorlichten en

die zwarigheden oplossen, waartoe enkel de wetenschap het middel aan de hand geeft. Men was van oordeel, dat bijna overal de bestanddeelen hiertoe aanwezig zijn en dat enkel goede wil en belangstelling der regeringen vereischt worden om die commissiën in het leven te roepen. De vergadering besloot dit jaar zich niet enkel te bepalen tot eenen wensch, voor twee jaren vruchteloos geuit op het congres te Brussel, maar tevens aan de verschillende regeringen te kennen te geven de zeer ernstige beweegredenen, welke haar tot het uiten van dien wensch geleid hebben.

Voorts werd aangenomen, dat voor het volgende congres een ontwerp zou worden geleverd van eene statistiek der levensmiddelen en tevens eene volledige naamlijst der finantiele instellingen in de verschillende landen, met staten over het stelsel en de gesteldheid der belastingen, de kosten van inning, de verschillende bronnen van inkomsten van den staat, de domeinen, de credietinstellingen, de splitsing der uitgaven en der openbare diensten in algemeene, van provincialen en gemeentelijken aard, over de publieke schuld en hare delging. Voorts werd nog de wensch uitgebragt dat de hervormingen in het postwezen, in verscheidene landen reeds ingevoerd, tot het algemeen internationaal verkeer mogten worden uitgebreid.

Ik mag niet nalaten ten slotte melding te maken van de belangstelling der Fransche regering in de talrijke bijeenkomst, die zich in hare hoofdstad vereenigde. De minister van landbouw, handel en openbare werken bekleedde trouw den voorzitterstoel gedurende alle openbare vergaderingen en liet zich slechts tweemalen gedurende eenen korten tijd door den onder-voorzitter vervangen. De vertegenwoordigers der verschillende natiën en eenige uitverkorenen werden daarenboven bij hem ten disch, de overigen ten avond uitgenoodigd, terwijl de Keizer de gezamenlijke leden in zijn paleis ontving.

M.M. VON BAUMHAUER.

Iets over photographie.

Wat is photographie? Hoe en door wie ontstond zij? Welk nut gaf hare toepassing op het gebied van kunst en wetenschap? Ziedaar, geachte lezer! drie vragen, welker beantwoording, volgens ons bescheiden gevoelen, der belangstelling overwaardig is. Wij aarzelden daarom niet lang in onze keuze, toen wij aangezocht werden om een artikel voor dit tijdschrift te leveren.

Moesten wij echter eene volledige geschiedenis geven der nieuwe kunst, welker verschillende onderdeelen zaamgevat zijn onder den algemeenen naam: *photographie*, dan zeker zou een boekdeel niet voldoende wezen. De lezer verwachte daarom hier niet veel meer dan eene oppervlakkige schets. Hij verschoone bovendien den stijl, en neme bij de beoordeeling van dezen vooral in acht, dat eene gedurig terugkeerende opgave van handgrepen, enz., uit den aard der zaak eenigzins dor is, meer althans dan een strijdschrift, waarin de hartstogten bewogen worden. Onze eenige hoop is, dat het schoone der kunst hem het dorre der opgaven over het hoofd zal doen zien.

Wat is photographie? Immers schrijven of teekenen door het licht, afgeleid van de grieksche woorden *φῶς* en *γράφω* en hunne beteekenis licht en schrijven. Bijna voegden wij er bij: schilderen met de snelheid van het licht. In een oogwenk toch is een portret, een landschap, eene woelende zee vervaardigd. Vroeger noemde men haar daguerreotypie naar een der uitvinders, Daguerre. Daar er later onderscheidene handelwijzen bekend gemaakt zijn, heeft men als collectief woord den naam photographie behouden, en

aan de onderdeelen dien van daguerreotypie, talbotypie, enz., gegeven.

Om de eerste sporen dezer kunst te vinden, behoeft men niet op te klimmen tot den nacht der tijden; maar evenmin moet men gelooven, dat deze treffende ontdekking zonder andere voorafgaande aan het vindend vernuft van Niepce en Daguerre zich hebbe aangeboden. Even als elk ander verheven begrip had deze kunst zich langzamerhand geopenbaard door op zich zelf staande feiten, welke haar in zekeren zin tot voorloopers strekten.

Toen omstreeks de 16e eeuw de geleerde Napolitaan J.B. Porta de chambre obscure of donkere kamer vond, kon hij geenszins voorzien, dat dit werktuig, door den onsterfelijken Wollaston verbeterd, in onze dagen zou dienen tot zoo vernuftige, zoo nuttige, zoo treffende toepassingen. Hoe kort nog geleden, dat hij, die de mogelijkheid zou beweerd hebben om de zoo vlugtige beelden der chambre obscure vast te leggen, van waanzin zou beschuldigd zijn, zoo hij geene duchtige bewijzen voor zijn beweren kon aanvoeren.

Vond Porta het werktuig, de tweede kiem der photographie zijn wij aan Scheele verschuldigd. Deze scheikundige der 17e eeuw bemerkte, dat het hoorn- of chloorzilver door de werking der zonnestralen zwart gekleurd werd. Niettemin moesten er jaren verloopen voordat men van deze eigenschap partij wist te trekken, en eerst in het begin der 19e eeuw komen de vroegste sporen voor der kunst, om door het zonlicht portretten of afbeeldingen te vervaardigen. De proeven, waarop wij hier het oog hebben, geschiedden in de maand Junij van het jaar 1802. De onvermoeid ijverige Wedgwood, fabriekant in aardewerk en uitvinder van den pyrometer, en Humphry Davy, een geleerde, aan wien de scheikunde zooveel verschuldigd is, gaven op dien tijd eene brochure uit, onder den titel van ‘Beschrijving eener handelwijze om schilderijen op glas te copiëren en silhouetten te vervaardigen door de werking van het licht op salpeterzuur-zilver.’ Beide groote mannen hebben de mogelijkheid ingezien om het beeld, door de chambre obscure geleverd, op andere stoffen over te brengen en te bewaren; zij zijn echter van verdere proefnemingen afgeschrikt geworden, omdat de werking van het licht zoo uiterst langzaam was, en zij geen middel wisten te vinden, om de beelden te fixeren, gelijk men het noemt,

dat is, om hen, wanneer zij eenmaal afgewerkt zijn, te beveiligen voor de verdere werking van het licht en daardoor te beletten dat de stof, waarop zij vervaardigd zijn, en die geheel doortrokken is met het zilverzout, eenvormig zwart wordt en zoo het beeld doet verdwijnen.

Omstreeks dienzelfden tijd bediende zich Charles, voornaam natuurkundige te Parijs, bij zijne lessen op het Louvre van een papier, om door de werking van het zonlicht silhouëtten te verkrijgen. Ongelukkig verraste hem de dood te midden zijner proefnemingen, zoodat hij geen enkel bewijs naliet, waarin zijne uitvinding bestond. Men moge nu gissen dat hij het chloorzilver bezigde, de eervan de eerste photographische proeven blijft niettemin aan Wedgwood en Davy.

Andermaal vervlogen erjaren van rust: kalme, doodsche rust. Toen echter verrezen aan den gezigtseinder een Daguerre en Niepce; zij verkondigden het luid, hoe zij de zon dwongen schilder te worden. Daguerre was een man van een oorspronkelijk en scheppend vernuft, waarvan hij blijken gegeven heeft, zoo door het uitvinden der kunst, welke zijnen naam draagt, de daguerreotypie, als door het schilderen van het diorama; door het laatste verwierf hij zich zoodanigen roem, dat zijn naam in elk beschaafd land weêrklonk.

Daguerre kwam dikwerf in de werkplaats van Chevalier, beroemd gezigtkundige te Parijs, uit wiens geschiedkundige herinneringen wij hier geput hebben; menigmaal hoorde hem Chevalier uitroepen: zal men dan nimmer slagen om zoo volmaakte beelden te fixeren! Dit fantastisch verlangen had zich van zijne levendige verbeelding geheel meester gemaakt en verkreeg slechts nieuwe kracht, toen de proeven van Charles, Boilly, Cayeux en eenige anderen, om de donkere kamer te verbeteren, tot zijne kennis kwamen. Eens op een morgen, dat Daguerre als naar gewoonte bij Chevalier komt, zegt hij hem: ik heb het middel gevonden, om de beelden der chambre obscure over te brengen en te bewaren! - Van daar ging hij zijne goede tijding aan zijne vrienden verkondigen, waarvan velen het niet geloofden, omdat het hun al te onbegrijpelijk voorkwam, dat men het licht bij zijnen doorgang zou kunnen ketenen! Daguerre had dan ook voorbarig zijne overwinning bezongen: hij had het beeld wel verkregen, maar het niet kunnen fixeren (waarover later), en, op het oogenblik

dat hij zijn gevangene beschouwde, verbleekte het, terugkeerende tot den oorsprong, waarvan het was uitgegaan.

Tot hiertoe bestond de photographie nog slechts in de vurige verbeelding van Daguerre; maar ziet, weinig tijds daarna vervoegt zich tot Chevalier de heer Nicéphore Niepce, met het verzoek om eene donkere kamer volgens verbeterd stelsel, lensen, metaalplaten en andere voorwerpen. Deze spreekt hierbij over zijne belangrijke proefnemingen, waardoor hij geregtigd is tot het voeden der hoop, dat het hem weldra gelukken zal de beelden der chambre obscure te fixeren. 't Kon niet anders, of men moest eenig gewigt hechten aan verzekeringen van zoo verschillenden kant gedaan, welke nog versterkt werden door de komst van een jong mensch bij Chevalier, die zich eene donkere kamer van geringen prijs wilde verschaffen. ‘Het spijt mij,’ zegt hij, ‘dat ik geen beteren toestel kan koopen, want dan gewis zou ik slagen om het beeld, op het matte glas afgeteekend, te fixeren. De zaak was dus óf mogelijk, óf de dwaasheid besmettelijk geworden. Elke twijfel echter moest zwichten toen de onbekende aan Chevalier afdrukken op papier liet zien, en hem daarbij een fleschje met bruin vocht (waarschijnlijk jodiumtinctuur) overhandigde, met verzoek hiermede zelf de proef te nemen. Chevalier volgde het hem mondelings gegeven onderrigt, maar mogt niet slagen, omdat hij èn onhandig was, èn zijne bereidingen bij het volle daglicht gereed maakte. Na dien tijd hoorde men niets meer van den onbekenden uitvinder; alleen wist men dat hij te Parijs, rue du Bac, woonde.

Kort daarop, toen Daguerre bij Chevalier kwam, voegde deze laatste hem toe: ‘gij komt zeer van pas, men is u op de hielen; ziedaar den steen der wijzen, de zaak, waarnaar gij zoo lang gezocht hebt.’ Daguerre haastte zich de proef te nemen, maar hij kon evenmin met het bruine vocht van den onbekende teregt. Toen besloot Chevalier hem te spreken over de werken van Niepce, en gaf hem het adres van dezen laatsten. Slechts weinige dagen later kwamen tusschen deze groote mannen die betrekkingen tot stand, waaraan Frankrijk eene zijner meest schitterende overwinningen op het gebied van kennis te danken heeft.

Meen echter niet, dat onze helden die overwinning zoo gemakkelijk verkregen. Niepce, hoewel een man van uitgebreide kennis, had zich nimmer op de scheikunde toege-

legd; de bezigheden van Daguerre waren van dien aard, dat ook hij weinig tijd had om deze laatste wetenschap te beoefenen. En toch, van hare kennis hing hun welslagen grootendeels af.

Eensklaps is Daguerre onzigtbaar geworden! 't Verdriet hem, zoo vele vruchtelooze proefnemingen te doen. Daarom heeft hij zich opgesloten in een der vertrekken van zijn diorama, en zit daar tusschen smeltkroezen en reageerbuizen. Hij wil zich vertrouwd maken met de geheimen der scheikunde, om later regtstreeks op zijn doel af te kunnen gaan, hetgeen hem dan ook na twee jaren noeste vlijt en eenzaam leven mogt gelukken.

Van zijnen kant verwaarloosde Niepce niets, dat hem den ruwen weg, waarop hij voortstreefde, effen zou kunnen maken, toen de dood ook hem, gelijk vroeger Charles, onverwachts, te midden van zijnen arbeid, overviel; hij had het geluk niet te zien, hoe later de wereld met zijne uitvindingen was ingenomen: hij mogt niet beleven, dat de kroon op zijn werk gezet werd. In zoo verre was hij gelukkiger dan Charles, dat hij voor zijn dood zijne regten en die zijner erfgenamen verzekerd had; volgens eene met Daguerre getroffene overeenkomst, was deze laatste verpligt hun gemeenschappelijk geheim binnen bepaalden tijd bekend te maken.

Daguerre was aan zijn woord getrouw. Van hetzelfde oogenblik af zocht de doorluchtige kunstenaar de middelen om deze schoone uitvinding te doen gelden voor hetgene zij was; hij vond in haar de belooning voor zijne veelvuldige en kostbare nasporingen, ja, het geluk, dat hem bij al zijne ondernemingen zoo ijverig gediend had, liet hem ook hier niet wachten: Arago wierp zich op als beschermheer der photographie, en nimmer werd eenige uitvinding roemvoller der wereld bekend gemaakt.

En wat is nu photographie? Waarin bestaat de uitvinding van Daguerre, naar hem daguerreotypie genoemd? Om deze vragen eenigzins goed te beantwoorden, moeten wij onze aandacht vestigen op de donkere kamer, en voornamelijk op de lens, niet oneigenaardig *de ziel van het werktuig* genaamd.

De donkere kamer, doorgaans *chambre obscure*, ook wel eens *camera obscura* geheeten, is eene vierkante kast, welke men in- en uitschuiven, derhalve korter en langer maken kan. Van twee zijden is deze kast open; de eene der openingen wordt door de lens, de andere door een raampje gesloten, waarin een stuk mat geslepen glas bevestigd is. In deze kast kunnen geene lichtstralen komen dan die door de lens zijn gegaan, na welken doorgang zij beelden vormen, die op het matte glas worden afgeteekend. De chambre obscure is van binnen zwart gemaakt opdat er geene terugkaatsing van licht plaats hebbe, waardoor de beelden op het matte glas veel in zuiverheid winnen; zij kan bovendien langer en korter gemaakt worden, omdat de natuurkunde leert dat de beelden, door eene lens gevormd, kleiner zijn en digter bij de lens liggen, naarmate de afstand van het voorwerp grooter is, redenen waarom het matte glas nu eens verder van, dan eens digter bij de lens moet geplaatst worden.

De lens heeft in den vorm eenige overeenkomst met eene platte erwt, en van daar den naam. Het is een glas dat, even als een brandglas, in het midden dik is en naar de kanten dun uitloopt. Hoe moeijelijk het valt eene lens te vervaardigen, welke aan alle eischen der photographie voldoet, zal de lezer inzien, wanneer hij even zijne gedachten gelieft te bepalen bij de volgende punten: de beelden, zij mogen op metaal, glas of papier gevormd worden, hebben alleen hun ontstaan te danken aan de werking van het licht; hoe helderder beeld op het matte glas, des te sneller werking op de voor het licht gevoelige laag. Welnu, zegt gij, zorg dat uwe lens heldere beelden voortbrengt, geef haar een kort brandpunt. En hierin zoudt gij volkomen regt hebben, wanneer niet met dat korte brandpunt de omtrekken der beelden onzuiver werden. Lichtstralen, welke uit één punt uitgaan en daarna *een klein gedeelte* van eene kogeloppervlakte ontmoeten, gaan, wanneer dit doorschijnend is, door hetzelve, en vereenigen zich daarna *ongeveer* weder in één punt. Voor grootere gedeelten van het kogeloppervlak (den gewonen vorm der lensen) geldt deze wet niet langer. Wil men dus voornamelijk acht geven op de zuiverheid der beelden, dan moet de lens een grooter brandpuntsafstand hebben, dat is, de kogel, waaruit de lens gesneden is, moet van groote afmetingen zijn. Zie-

daar, zal men zeggen, eene onoverkomelijke zwarigheid! Helderheid en zuiverheid van beelden staan in omgekeerde reden tot elkander! Geen wonder dat Daguerre zoo vele minuten noodig had om een portret te vervaardigen; hij toch was gedwongen lensen met groeten brandpuntsafstand te gebruiken. Aan den gezigtkundige Ch. Chevalier te Parijs komt de eer toe, hierin op zeer vernuftige wijze te hebben voorzien; hij plaatste twee lensen van verschillende afmetingen voor elkander, waardoor hij bij groote zuiverheid eene tot hiertoe ongekende helderheid verkreeg, en in staat was den brandpuntsafstand aanvankelijk te verkorten.

Een ander bezwaar was reeds omstreeks de helft der vorige eeuw overwonnen; wij hadden het daarom wel in de eerste plaats mogen noemen. Hij, die door eene enkelvoudige loup of lens ziet, moet tevens opmerken, dat de omtrekken der figuren met al de kleuren van den regenboog gekleurd zijn; de breking, waaraan de lichtstralen, die door glas of eenige andere stof gaan, onderhevig zijn, vormt wel het beeld, maar gaat tevens met eene kleurschifting gepaard. Wien toch zou het onbekend zijn, dat het zonlicht niet enkelvoudig, maar uit onderscheidene gekleurde lichtstralen is zamengesteld? Sommige dezer zijn meer, andere minder breekbaar; tot de laatste behooren de roode, tot de eerste de indigo of violette stralen. Reeds Newton zocht dit stootend gebrek in de lensen te verhelpen, maar het vruchtelooze zijner pogingen inziende, bedacht hij den teleskoop. Daarna heeft Euler zich met eenig meerder gevolg met hetzelfde vraagstuk bezig gehouden. Bij dezen ontstond het vernuftig denkbeeld om de zamenstelling van het oog bij de vervaardiging der lensen na te volgen. In het oog zijn de verschillende vochten zoo gerangschikt, dat de lichtstralen, die hen doorloopen, zich in één punt vereenigen; bij gevolg kan men lensen vervaardigen, welke even zuivere beelden geven als die, welke zich in het oog vormen, wanneer men slechts, gelijk de natuur dit deed bij de zamenstelling van het oog, doorschijnende stoffen van verschillende digtheid voor elkander plaatst.

Euler volgde deze gelukkige ingeving. Hij zocht zorgvuldig de afmetingen van lensen, welke uit water en glas bestaan, om daardoor de natuur na te bootsen; maar hij werd bedrogen in zijne hoop: de uitvoering voldeed niet

aan de verwachting. Toen heeft Dollond, beroemd kunstenaar te Londen, het denkbeeld van Euler vervolgd, en, na herhaalde proefnemingen, mogt hij zoo gelukkig zijn van te slagen, niet door de zamenvoeging van water en glas, gelijk Euler, maar door de verbinding van twee verschillende glassoorten, waarvan het eene, zeer helder en doorschijnend, te Londen bekend is onder den naam *flint-glass*, het andere, groenachtig van kleur, onder dien van *crown-glass*. Men heeft dusdanig vervaardigde lensen, welke van alle kleurspeling vrij zijn, *achromatische* lensen genaamd.

En nu, zou men denken, zijn alle moeijelijkheden vereffend? Neen, lezer! nog eene, maar eene gewigtige, bleef bestaan. Het achromatisme is in bovengenoemde beteekenis voor de photographie nog niet voldoende, want er bestaat een groot verschil tusschen de lichtstralen, welke het oog het gevoeligst aandoen, en die, welke de krachtigste chemische (dus ook photographische) werking geven. De zilverzouten zullen door de roode of gele stralen uiterst langzaam zwart gekleurd worden; maar plaats hen in de violette of in die, welke nog breekbaarder zijn dan de laatste en met het oog moeijelijk worden waargenomen, terstond bespeurt gij eene hevige werking. Dit is de reden, waarom men bij lensen twee brandpunten moet onderscheiden: het physische en photogenische of chemische; in het eerste vereenigen zich de zigtbare, in het laatste die stralen, welke de meeste chemische ontledingskracht bezitten. Vallen beide in de lens niet volkomen zamen, dan zal men in de meening verkeeren, dat een scherp begrensd beeld op het matte glas een krachtig en goed gevormd portret op het metaal of papier geeft, terwijl men bij de uitkomst zich deerlijk bedrogen vindt. Ook hierin komt aan Frankrijk de palm der overwinning toe; bij de duitsche glazen valt nog zoo zelden het optische met het photogenische brandpunt zamen, waarom men daar optometers bedacht heeft en schalen graveert bij de lensen, om het verschil tusschen beide brandpunten aan te geven. - Behoeven wij het na dit alles nog opzettelijk te betoogen, van hoeveel gewigt het is eene goede lens te bezitten? Zuivere glazen, welke onberispelijke beelden geven, zijn zeldzaam; hij, die ze bezit, ontdoet er zich niet gemakkelijk van, redenen genoeg, om zich tot een naauwgezet werkman te vervoe-

gen, wanneer men zich eene lens moet aanschaffen, en nooit een werktuig van dien aard te koopen, waarop de naam van den maker niet staat uitgedrukt.

In de meeste gevallen wordt voor de lens een ring geschroefd, welks opening grooter of kleiner is, naarmate men spoediger wil werken of meer de zuiverheid der beelden op het oog heeft. Zal men zich een landschap vervaardigen of eene gravure copiëren, dan natuurlijk is de kleinste opening de beste, aangezien er geene reden bestaat om haast te maken; bij het portret daarentegen is spoed een hoofdvereischte, waarom in dergelijk geval tot grootere openingen de toevlugt genomen wordt, anders toch zou, wat in juistheid van omtrek gewonnen wordt, door het gerekte der *pose* verloren gaan.

Met eene laatste opmerking nemen wij afscheid van de theorie der lensen: zij geven, gelijk elk zich door de proef kan overtuigen, omgekeerde beelden der voorwerpen. Bij het vervaardigen van portretten op papier of glas baart dit geene moeijelijkheden, gelijk wij nader zien zullen, maar bij de daguerreotypie is het zeer hinderlijk. Daarom is men reeds vroeg bedacht geweest om dit te verhelpen, en heeft het doel bereikt door voor de lens een spiegel of regthoekig glazen prisma te plaatsen.

Na deze uitweiding over het werktuig komen wij tot de bewerking zelve; het proces, dat hier plaats grijpt, boeit, hoe dikwerf ook gezien, telkenmale op nieuw de aandacht: op het eene oogenblik toch ziet de verbaasde toeschouwer een gelijkvormig gekleurd metalen plaatje en op het volgende ontplooit zich aan zijn oog een beeld met al zijne fijne schakeringen van licht en donker, gelijk hij ze in de natuur opmerkt. Gaan wij na, hoe die wonderen verkregen worden.

In de eerste plaats rigt men de chambre obscure behoorlijk op het voorwerp, waarvan men eene afbeelding wil nemen, door in- of uitschuiven zorg dragende dat het beeld regt duidelijk op het matte glas te voorschijn komt. Hierop verwijdert men dit laatste en zet in zijne plaats het plaatje, dat het beeld voor goed zal opnemen, en uit glad gepolijst en daarna verzilverd koper bestaat.

De plaatjes, die in den handel voorkomen, zijn door hamers glad geslagen en door den galvanischen stroom met eene overal even dikke laag zuiver zilver overtrokken.

Voordat het metaal in de chambre obscure komt, moet het echter nog vele bewerkingen ondergaan. Zoo moet het nogmaals gepolijst en daarop voor de werking van het licht gevoelig gemaakt worden. Het eerste geschiedt door zeer fijnen puimsteen of tripoli, met een weinig terpentijn-olie en alcohol vermengd. Om dit gemakkelijk te verrigten, bevestigen velen het plaatje op een met laken bekleed plankje, door middel van vier koperen knopjes, welke op de hoeken van het plaatje geschroefd worden.

Blinkt nu het metaal met zilverglans, zonder dat er strepen van het polijsten zijn overgebleven, dan wordt het voor het laatst met zeer zachte watten afgewreven, in een vierkant raam bevestigd en aan jodiumdampen blootgesteld. De kast, tot dat einde ingerigt, is een vierkante bak, op welks bodem zich eenig fijn verdeeld jodium bevindt; door eene bijzondere inrigting stijgen de jodiumdampen zeer geregeld naar boven en vereenigen zich daar met het zilver van het plaatje, dat als een deksel op de kast ligt. Weldra neemt het zilver eene ligte, stroogele kleur aan, die spoedig en achtervolgens in de goudgele, purpere, de helder en donkerblaauwe tinten overgaat en met de donkergroene eindigt. Door de vereeniging van het jodium met het zilver, is op het plaatje eene nieuwe verbinding, een zout, ontstaan, waaraan men den naam van jodiumzilver gegeven heeft. Dit zout is gevoelig voor het licht, dat is, door de werking van dit laatste wordt het gemakkelijk ontleed, echter niet zoo spoedig, of men zou nog twintig of dertig minuten behoeven om een portret te vervaardigen. Veel verder heeft Daguerre het niet gebragt; hij moest zich met dien langen tijd tevreden stellen, want eerst later heeft men zelfstandigheid leeren kennen, die de werking van het licht versnellen. De eerste uitvinding van dien aard zijn wij verschuldigd aan Claudet, die daartoe eene verbinding van chlore en jodium bezigde. Toen eenmaal de baan gebroken was, zag men weldra eene menigte stoffen aangeprezen, welke in onbegrijpelijk korten tijd het doel bereiken. Bijna allen zijn verbindingen van chlore, jodium, bromium en kalk; onder deze verdienen de broomkalk van Bingham en de chloor-broomkalk van den baron Gros het meeste vertrouwen. De laatste brengt dozen in den handel, die nog algemeen in gebruik zijn. Op dergelijke doos of kast komt het plaatje, nadat het aan de jodiumdampen blootgesteld

geweest is. De tijd hiertoe noodig (in het algemeen slechts eenige seconden) hangt af van den toestand der lucht, den warmtegraad, de diepte der doos, de dikte der laag chloor-broomkalk, of hare bereiding nog versch is, enz. Ondervinding alleen kan hier den weg wijzen. Laborde heeft later (in 1844), en teregt, aangeraden het plaatje van de broomkast nog eenmaal op de jodiumkast over te brengen. Deze handelwijze mogten wij hier niet stilzwijgend voorbijgaan, omdat men door haar eene dikkere laag jodiumzilver op het metaal verkrijgt waarvan men het groote nut zal inzien, wanneer men nagaat dat eene zeer dunne laag alleen de uiterste tinten teruggeeft; hierdoor ontstaat eene hardheid in het beeld, die vermoeijend is voor de oogen: het zachte, de voor het oog aangename afronding verkrijgt men alleen door eene dikkere laag jodiumzilver en door het licht diep in te laten werken. - Het zal wel onnoodig zijn hier bij te voegen, dat deze bereidingen, althans de beide laatsten, in het donker moeten geschieden.

Het aldus bereide plaatje, dat nu gereed is om den indruk van het licht te ontvangen, wordt in een raampje of platte doos bevestigd. Daguerre sloot deze doos door eene dubbele deur, welke in het midden openging. Leguier maakte het deksel schuivend, waardoor zij veel overeenkomst verkreeg met die, waarin de steenen der dominospelen bewaard worden. Dit schuiven geeft aanleiding, dat er van boven of van ter zijde licht in de chambre obscure komt; daarom is Chevalier bedacht geweest om het raampje te openen door een hefboom, die zich buiten de chambre obscure bevindt. Dit raampje neemt nu in de donkere kamer de plaats in van het matte glas, zoodat het beeld van het voorwerp op de metaalplaat valt. Men opent daarop het venster en sluit het na verloop van eenige seconden tot eene minuut. Deze tijd hangt af van de sterkte van het licht, den toestand des dampkrings, de kleur en afstand van het voorwerp, de wijze waarop de zilverplaat gevoelig gemaakt is, de opening en brandpuntsafstand van de lens, enz. Eene voorloopige proef leert hier meer dan vele voorschriften. Hoe noodig het is, op al deze schijnbare kleinigheden acht te geven, leeren ons de onderzoekingen van W. Crookes. Genoemde geleerde heeft eene bijzondere inrigting daargesteld om de eigenschappen na te gaan van het zonlicht, nadat dit laatste door een prisma gebroken

en in zijne verschillende kleuren ontleed is. Hij vond toen dat donker oranje gekleurde glazen bijna geene photogenische stralen doorlaten, en prijst daarom deze soort van glas bijzonder aan, wanneer men een donker vertrek door het daglicht verlichten wil. De zonnestralen, welke dit glas doorlaat, vielen soms onmiddelijk op de gevoelig gemaakte plaat, zonder het minste nadeel te veroorzaken. Ook bleek het dezen geleerde, dat de zon de meeste photogenische stralen geeft, wanneer zij het hoogst aan den hemel staat, derhalve op den middag meerdere dan voor of na dien tijd; de meeste op den middag van den langsten dag.

Heeft het jodiumzilver de werking van het licht ondergaan, dan wordt de plaat uit de chambre obscure genomen; door kleur noch andere eigenschappen verraadt zij aan het oog de veranderingen, welke bij haar plaats grepen: van het beeld is geen spoor te zien. Om het zigtbaar te maken, te ontwikkelen, gelijk de kunstenaar het noemt, moet het aan den damp van kwik worden blootgesteld.

Tot het laatste bezigt men eene vierkante doos, welke van boven open, ter zijde van een thermometer voorzien is, en op welker bodem zich het kwik bevindt. Aan de eene zijde dier doos is een donkergekleurd oranjeglas aangebragt, waarvoor eene kaars geplaatst wordt, opdat de werkman door een glas aan de andere zijde de ontwikkeling van het beeld met het oog zou kunnen volgen. Eene spiritus lamp onder de doos geeft genoegzame warmte om de kwikdampen te ontwikkelen. De geheele bewerking loopt gewoonlijk in zes of acht minuten af, waarna men het beeld bij flaauw daglicht mag bezien.

Moesten wij hier een volledig overzigt geven der verklaringen, beproefd om de vorming der beelden op de zilverplaat op te helderen, wij zouden het geduld onzer lezers te zeer op de proef stellen, en buitendien vreezen, ons in het wijde veld van bespiegelingen te verliezen. Deze ééne opmerking moge dus volstaan: wordt zilver aan jodium-dampen blootgesteld, dan verbindt zich het eerste met het laatste ligchaam tot jodiumzilver, welk zout zeer gevoelig is voor de werking van het licht en gedeeltelijk door hetzelve ontleed wordt, natuurlijk daar het meest, waar het licht het helderst was; komt daarna kwik in aanraking met het ontlede jodiumzilver, dan verkrijgt

men jodiumkwik en een amalgama, eene verbinding van kwik en zilver. Men heeft om deze reden de vorming van het heldere, het witte der beelden toegeschreven aan kleine droppels zilver amalgama op de oppervlakte der zilverplaat verspreid, het donkere aan het gepolijste metaal zelf, en, naarmate de kleur verschilde, aan fijne stofjes zilver en kwik.

In den toestand echter, waarin wij de plaat bij het kwikbad verlaten hebben, kan zij niet aan het licht worden blootgesteld, zonder oogenblikkelijk hare fraaije eigenschappen te verliezen. Dit was het groote struikelblok van hen, die zich vóór Daguerre met de photographie onledig hielden; zij kendén het middel niet om de overvloedige zilverzouten te verwijderen, en toch, zonder dat gaat het beeld verloren. Eerst Daguerre vond het vocht, dat deze zilver- en kwikverbinding wegneemt. De vloeistof, daartoe door hem, en nog thans gebezigd, is de onderzwaveligzure soda in water opgelost. Een weinig hiervan op de plaat uitgegoten neemt het jodiumzilver op en belet daardoor aan het licht zijnen storenden invloed uit te oefenen. Nadat nu het beeld met zuiver water gereinigd is, kan men het droogen en achter glas plaatsen.

De portretten, aldus op metaal vervaardigd, veranderen niet, al worden zij ook aan het felste zonlicht blootgesteld. Vrij wat nadeeliger is de invloed der warmte; door deze toch kunnen de kwikdroppeltjes verdampen en het portret gaat langzaam uit. Om hierin ten deele althans te voorzien, kwam Fizeau op de gelukkige gedachte om de beelden te vergulden. Daartoe lost hij een weinig chloorgoud en onderzwaveligzure soda in water op, brengt dit op de plaat en verwarmt haar door de alcohollamp. Men ziet na deze bewerking het beeld weldra helder worden en krachtvol zich ontwikkelen. Heeft men zijn doel bereikt, dan giet men de vloeistof af, spoelt de plaat door helder water en droogt haar.

Ziedaar in korte trekken ontworpen, op welke wijze men er in slaagde op metaal een photographisch beeld daar te stellen. Vlijt en volharding gingen met groote opofferingen gepaard, maar de uitkomst beloonde alles honderdvoudig. Daguerre heeft zich door zijne uitvinding onsterfelijk gemaakt, al wordt ook later zijne wijze van werken op den achtergrond geschoven en de plaats ingeruimd aan die pòr-

tretten, welke op papier of glas verkregen worden. De beelden op metaal toch hebben het onaangename, dat zij sterk spiegelen, en men is steeds gedwongen een geschikten stand te zoeken om het portret te zien: geen wonder derhalve, dat men er reeds vroeg op bedacht was om photographische beelden op andere stoffen te vervaardigen. Talbot in Engeland was de eerste, die hierin slaagde; en heeft men het daarstellen van beelden op metaal naar den uitvinder daguerreotypie genoemd, de kunst om die beelden op papier te ontwikkelen, mag veilig den naam van talbotypie dragen.

Zagen wij boven reeds, dat het jodium-zilver het voor het licht gevoelige bestanddeel is, waaraan de daguerreotype-portretten hun ontstaan te danken hebben, bij de photographie op papier gebruikt men daartoe geene andere stof, maar de wijze van bewerking is eenigzins gewijzigd, omdat het papier met deze zelfstandigheid gedrenkt moet worden. Alvorens daartoe over te gaan, is men gewoon het papier, even als de metaalplaat, in zekeren zin te polijsten, hetwelk men verkrijgt door deze stof met was te doortrekken. Ongelijkheden worden daardoor opgevuld en het grove van de vezel gaat verloren, echter niet zoo, of het papier staat hierin ver achter bij het metaal. De bewerking zelve is zeer eenvoudig: in een vlakken bak smelt men was en haalt er papier door, waarna men het tusschen vloeipapier uitstrijkt om het overvloedige was te verwijderen. Hierna wordt het jodiumzilver in de zelfstandigheid van het papier gebragt, maar, omdat dit zout weinig oplosbaar in water en alcohol is, moet men een omweg maken om zijn doel te bereiken. Daartoe wordt jodkalium (jodium met potassium verbonden) in water opgelost en met deze vloeistof het papier doortrokken, waarna men het laat uitdruipen, droogen en in een uitsluitend daartoe vervaardigd boek kan bewaren. Wil men nu een portret daarstellen, dan maakt men het papier gevoelig voor het licht, door het in eene oplossing te brengen van salpeterzuur-zilveroxyde in water. Er heeft dan eene dubbele ontleding en zamenstelling plaats; het zilver toch van het laatste zout vereenigt zich met het jodium van het jodkalium tot jodiumzilver, en blijft als onoplosbare stof in de vezel van het papier terug; het salpeterzuur gaat eene verbinding aan met de potasch (gevormd door het potassium en de zuurstof van het zilver-

oxyde), welke oplosbaar is in water en door wassching verwijderd wordt.

Om dit aldus bereide papier in de chambre obscure aan de werking van het licht bloot te stellen, ontmoet men eene zwarigheid, welke bij de daguerreotypie niet bestaat, deze namelijk, dat het papier geen star ligchaam is gelijk metaal en dus eene bijzondere onderlaag behoeft. Vroeger plakte men daarom het papier op hout; later heeft men het tusschen twee glazen platen uitgespreid en deze in het raampje der chambre obscure gebragt. De laatste handelwijze wordt ook tegenwoordig nog vrij algemeen gevolgd. - Het zal naauwelijks noodig zijn te vermelden, dat al deze handgrepen bij flaauw kaarslicht moeten geschieden.

De tijd der pose is iets langer dan bij de daguerreotypie, waarom men deze methode zelden voor het portret aanwendt, maar haar meestal bezigt om landschappen te vervaardigen. Heeft het licht, naar gissing, zijne uitwerking gedaan, dan komt het beeld in eene oplossing van galnotenzuur in water. Het behoeft er niet lang in te verwijlen, of men ziet het duidelijk ontwikkelen; daar, waar het helderst licht op het papier viel, wordt het zeer donker; waar dit slechts flaauw werkte, verandert het luttel van kleur. Zoo worden zwarte haren wit op het portret; een witte achtergrond teekent zich zwart af; in een woord, het beeld is in zekeren zin het tegengestelde van het oorspronkelijke voorwerp en wordt daarom negatief genaamd. In dit negatieve beeld ligt voor een groot gedeelte de voorrang der photographie op papier boven die op metaal: de beelden op metaal zijn éénig, maar die op papier kunnen door dit negatieve portret tot in het oneindige vermenigvuldigd worden. Legt men toch dit laatste op een photographisch bereid papier, dan zal daar, waar het negatieve beeld het donkerst is, het minste licht doorschijnen, en dien ten gevolge het onderliggend papier het minst aandoen, en omgekeerd, zoodat alles, wat op het negatieve portret donker is, op het nu volgende, *het positieve*, licht zal wezen, en omgekeerd. En ziedaar dan op het tweede papier de natuur in licht en schaduw getrouw wedergegeven! Het negatieve beeld ondergaat hierdoor volstrekt geene verandering, waarom de proef zoo dikwerf kan herhaald worden als men slechts noodig keurt.

Voordat men echter door dit negatieve zien positieve

beelden kan vervaardigen, moet het eerste nog eenige bewerkingen ondergaan. Werd het toch aan het licht blootgesteld, terstond nadat het uit de oplossing van galnotenzuur komt, dan zou daardoor het nog aanwezige jodiumzilver eene verandering ondergaan, en hierdoor het portret weldra gelijkmatig zwart worden. Om dit overvloedige zilverzout te verwijderen, komt het papier in eene oplossing van onderzwaveligzure soda, op gelijksoortige wijze als wij dit reeds boven bij de daguerreotypie zagen.

Hoe gemakkelijk de geheele bewerking ook wezen moge, hare verklaring schijnt nog al iets te wenschen over te laten. Intusschen komen de meesten daarin overeen, dat het zilverzout door het licht en galnotenzuur eene herleiding ondergaat, zoodat het beeld door het zuivere metaal gevormd wordt.

De talbotypie, of photographie op papier, levert een groot voordeel op voor kunstenaars, die op reis gaan om landschappen af te nemen. Stelde toch Fabre de Romans het gebruik voor van gewast papier om daardoor deze zelfstandigheid gladder en gelijkvormiger te maken, Legray, die hetzelfde middel gevonden had, ging eene schrede verder; hij maakte het gewast papier in voorraad gevoelig voor het licht, droogde het dan en bewaarde het in een uitsluitend daartoe vervaardigd boek. Dit boek neemt de kunstenaar op reis mede, stelt de bladen in de chambre obscure aan het licht bloot en ontwikkelt de beelden bij zijne tehuiskomst. Robert, hoofdbeambte voor de schilderkunst aan de wereldberoemde fabriek te Sèvres, heeft een raampje uitgedacht, waarin men gemakkelijk van vijftien tot twintig bladen kan leggen, om die later een voor een aan de lichtwerking te onderwerpen.

Bayard, Blanquart-Evrard en anderen volgden het voetspoor van Fabre en Legray; achtervolgens stelden zij voor, het papier te drenken met eiwit, honig, wei, enz. Jammer dat men tot heden geene stof in fijne bladen heeft gevonden, welke vrij is van de nadeelen aan het papier verbonden. In Frankrijk, en misschien ook in andere rijken, werden hiertoe, maar te vergeefs, onderscheidene prijsvragen uitgeschreven.

Mogten deze het doel niet bereiken, aan den anderen kant was men toch bedacht eene stof te vinden, waarop de portretten in fijnheid met de daguerreotypische beelden konden wedijveren. Dit gaf aanleiding tot de photographie op glas,

ook wel Niepcotypie genaamd, naar den heer Niepce de Saint Victor, neef van den medearbeider van Daguerre. Niepce kookte stijfsel met jodkalium, liet dit gelijkmatig over glas loopen en droogen, verving kort daarna de stijfsel door eiwit, maakte zijne glasplaat voor het licht gevoelig door haar in eene oplossing te dompelen van salpeterzuur zilveroxyde in water met azijn, ontwikkelde het beeld door galnotenzuur en fixeerde het (nam het overvloedige jodiumzilver weg) door onderzwaveligzure soda.

Het eenige verwijt, dat deze handelwijze trof, was hare langzaamheid: daarom zocht Humberd de Molard naar stoffen, welke het proces bespoedigen, en hij vond die in de suiker, den honig en de wei. Later beschreef hij eene nieuwe methode, welker grondslag in het stremmen of stollen van het eiwit door warmte, zuren of alcohol gelegen was.

Moesten wij hier alle veranderingen en verbeteringen opgeven, welke door onderscheidene personen werden aangebragt, wij zouden vreezen eene voor dit tijdschrift ongepaste en dorre schets te leveren; daarom sluiten wij liever de rij der uitvinders door alleen nog Bacot te vermelden, die in 1851 aan de academie van wetenschappen te Parijs photographische beelden op papier overzond, welke de zee golvend en schuimend voorstelden; oorspronkelijk waren zij van negatieve copiën op glas met eiwit genomen. Bacot hield hierbij zijne handelwijze geheim.

Wij komen nu tot eene laatste methode, het werken op glas met collodion bedekt, waarvan Belloc zoo teregt aanhaalt: *la part restée au collodion est la part du lion*. Overal toch waar leven, waar beweging is, waar het voorwerp moet afgebeeld zijn, voordat het licht, dat het beschijnt, veranderd is, staan eiwit en papier op den achtergrond en behaalt het collodion de zege. Men zal het ons daarom ten goede houden, dat wij bij deze methode iets langer verwijlen.

Eenige jaren geleden vond Schönbein, dat, wanneer men salpeter en zwavelzuur met elkander mengt, in deze vloeisof boomwol brengt, deze hierin eenige minuten laat liggen, haar in zuiver water afspoelt en daarna laat droogen, er een ligchaam ontstaat, dat om zijne brandbare en ontploffende eigenschappen veel overeenkomst heeft met buskruid, en daarom schietkatoen genaamd is. Niet alleen in het krijgswezen, waar men alleen vernieling beoogt, maar ook

in de heelkunde wordt deze stof gebruikt. Het schietkatoen toch laat zich gemakkelijk in aether oplossen en vormt dan eene dikke, kleverige vloeistof, waarmede men kleine wonden of eenig gedeelte der huid kan bedekken, bijaldien men de lucht wil afsluiten. Tot dit einde wordt het met een penseel op het ligchaamsdeel gebragt, waarna de aether vervliegt en het schietkatoen in een uiterst dun, doorschijnend vliesje overlaat. Op glas uitgegoten, moet het derhalve aan de photographie voortreffelijke diensten bewijzen, zoo redeneerde Legray, en hij zag de zaak goed in. Tot dit einde wordt het collodion zoo lang met aether aangelengd, totdat het gemakkelijk en gelijkmatig vloeit, en daarna met eenige jodiumverbinding bedeeld; gewoonlijk wordt hiertoe jodkalium of jodammonium genomen, welke in het collodion oplosbaar zijn. Moet het zeer snel werken, dan droppelen allen in het nu verkregen vocht een luttel vloeibare ammonia of eenige fluorverbinding.

Dit collodion wordt dan op eene reine glasplaat gegoten, onder voorzorg dat het glas terstond geheel bedekt is, waarna men het overvloedige in de flesch terug laat loopen; door eene zachte beweging der hand zorgt men, dat het collodion zonder rimpels of voren gelijkmatig droogt, en dompelt het dan in eene slappe oplossing van salpeterzuur zilveroxyde in water. Zoodra het glas in dit zilverhoudend vocht komt, schijnt het, om den kunstenaarsterm te gebruiken, tranen te storten. Langzamerhand echter verdwijnt dit vetachtige voor het oog, en het zilver uit het salpeterzuur zilveroxyde vereenigt zich met het jodium van het collodion. Men heeft dus op de glasplaat een uiterst fijn, doorschijnend huidje, hetwelk zeer gevoelig is voor de werking van het licht; daarom mag het ook slechts weinige seconden in de chambre obscure vertoeven, en moeten de voorgaande bereidingen in het donker geschieden, of althans in een vertrek door eene kleine lamp, met gele ballon, verlicht. In het algemeen mag men deze laatste voorzorg nooit verzuimen, wanneer men met zilververbindingen omgaat. - Nadat het glas uit het raampje der chambre obscure genomen is, bemerkt men er nog geene de minste verandering aan. Met zoodra echter heeft men de plaat in eene oplossing van zwavelzuur ijzeroxydule of van brandig galnotenzuur gedompeld, of men ziet, als bij tooverslag, het geheele beeld verschijnen. Hoe dikwerf ook gezien, maakt dit telkens op

nieuw een niet te beschrijven indruk: het eene oogenblik is het glas helder, witachtig, en het volgende oogenblik reeds lacht u het trouwe beeld toe van elk voorwerp, dat zich voor de chambre obscure bevond. Het fixeren geschiedt daarna door onderzwaveligzure soda of blaauwzure potasch, welke het onontlede jodzilver verwijderen.

Was de tijd, gedurende welken de glasplaat in de chambre obscure aan het licht werd blootgesteld, zeer kort, bijv. van een tot vijf seconden, dan vormt zich een positief portret, dat is, alles, wat in de natuur wit is, blijft ook wit qp de glasplaat, enz.; alleen de donkere partijen zijn niet zwart, maar doorschijnend, omdat het licht op deze plaatsen het doorschijnend collodion huidje niet veranderd heeft. Brengt men nu op de glasplaat eenige zwarte stof, dan ziet men de doorschijnende plaatsen van het beeld ook *regtstreeks* zwart, en niet eerst dan, wanneer zich in het beeld eenig zwart voorwerp afspiegelt, gelijk dit bij de daguerreotypie het geval is. Bij elken stand van het glas ziet men het portret dus even duidelijk, waardoor het veel voorheeft op de wijze van werken door Daguerre gevonden, afgezien nog van de vervaardiging, welke veel gemakkelijker is, omdat rein glas en doorschijnend collodion eerder te verkrijgen zijn, dan eene gepolijste zilverplaat, welke aan alle eischen voldoet. Bovendien is het niet noodig deze portretten door een spiegel of prisma om te keeren; dit laatste geschiedt door het zwarte vernis op het collodion te brengen: men ziet dan het beeld door het glas, derhalve in zijnen regten stand.

Laat men de werking van het licht aanmerkelijk langer dan bijv. vijf seconden aanhouden, dan zal het witte overhemd, dat vroeger op het portret wit bleef, zwart worden: het zal verbrand zijn, gelijk men het noemt. De zwarte kleederen hebben zooveel licht teruggeworpen, dat ook daar het collodion eenigzins gewijzigd is, in een woord, men verkrijgt een negatief portret, waardoor men later, gelijk wij dit reeds bij het papier zagen, een onbepaald aantal positieve beelden kan te voorschijn roepen.

Tot hiertoe had het papier nog altijd eenigen voorrang boven het collodion voor hen, die landschappen vervaardigen of zich op kleine reizen begeven; men moest derhalve bedacht zijn om het collodion gedurende eenigen tijd gevoelig te houden. Is toch deze stof droog geworden, dan

vormt zich óf geen beeld, óf eerst na langeren tijd heeft dit plaats. Girod bragt daarom de glasplaat in een vertikaal staand zilverbad; nadat zich het jodzilver in het collodion gevormd had, zette hij tegenover de collodionlaag eene tweede glasplaat en toog daarna beiden uit het bad. De ruimte tusschen beide glazen bleef nu met zilveroplossing gevuld, waardoor het collodion langer vochtig en dus ook langer gevoelig bleef. Later heeft men partij getrokken van het vocht aantrekkend vermogen van honig, suiker, de salpeter- en azijnzure zouten, enz. Als de glasplaat uit de zilveroplossing kwam, goot men op haar eene oplossing van salpeterzuur zink, welk zout het water uit de lucht tot zich trekt en het collodion vochtig houdt. Spiller en Crookes, Schadbolt, Maxwyll Lyte, Gaudin en anderen hebben zich in dit gedeelte zeer verdienstelijk gemaakt, zoodat thans de mogelijkheid bestaat om collodion veertien dagen en langer gevoelig te houden.

Weinige jaren geleden werd voor veel geld en met niet minder ophef een geheim middel verkocht, waardoor men zich portretten op wasdoek kan vervaardigen. Het voorgewende geheim bestaat in niets anders dan dat men wasdoek in plaats van zwart vernis neemt, om de positieve portretten op glas te bedekken. Het stuk wasdoek moet iets kleiner zijn dan de glasplaat; men reinigt het met alcohol of brengt er eenige heldere vernis op, waardoor het gemakkelijk hecht op het nog vochtige collodion. Daarna maakt men voorzigtig deze laatste stof van het glas los en heeft nu een beeld op wasdoek. Wil men hen op papier, hout, metaal of eenige andere stof verkrijgen, dan gaat men op geheel overeenkomstige wijze te werk; alleen zorge men dat deze stoffen goed zwart gekleurd worden, voordat men met het overbrengen van het collodion een begin maakt.

Eene daarmede overeenkomstige, niet minder fraaije toepassing heeft Plaut gevonden: hij maakte door eiwit een portret op glas en stelde dit aan de roode gloeihitte bloot; hierdoor werd de dierlijke stof verstoord en het zilver, waaruit het portret bestond, bleef alleen achter. Men kan ook de hittegraad vermeerderen totdat het glas begint te smelten, als wanneer het beeld in deze stof dringt en elke bedekking, elk vernis overbodig maakt. Nadar jun. is verder gegaan en heeft de meest verschillende voorwerpen met een email bedekt, waarop hij het portret brengt; dit email smelt

zeer gemakkelijk en neemt het beeld, na vernietiging van het collodion door de warmte, volledig op. Men kan nu reeds zich bijna elken denkbaren grond achter deze portretten aanschaffen, daar de kleuren der stoffen, waarop het email gelegd is, zeer uiteenloopen. Ziedaar dan wel een degelijk middel om - zich onsterfelijk te maken, hadden wij bijna geschreven - het portret aan zijne achterkleinkinderen te doen geworden! Is de adel trotsch op zijne kwartieren, ook de eenvoudige burgerman kan later eenigen trots ten toon spreiden: hij kan hoog opgeven van den adel der gelaatstrekken zijner voorouders, welke op porcelein in zilver zijn bewaard gebleven en den tand des tijds trotseren, ook al liggen eeuwen achter hen. Door dit middel kan tevens eenmaal het vraagstuk der verbastering van het menschdom worden uitgemaakt, zoo het waar is althans, dat de adel der ziel in de gelaatstrekken gegrift staat.

Stipten wij boven aan, hoe men door één negatief een onbepaald aantal positieve beelden verkrijgt, hier moeten wij het vervaardigen dezer laatste iets naauwkeuriger beschouwen. - In het algemeen gebruikt men daartoe papier, maar sluit toch andere stoffen niet uit, gelijk in het vervolg blijken zal. Bepaalt men zich tot het eerste, dan heeft natuurlijk het fijnste en gladste de voorkeur boven andere soorten. Men verdeelt het met de schaar in stukken, welker grootte overeenkomt met die van het negatieve beeld, en brengt hen daarna in eene oplossing van gewoon keukenzout. Heeft het papier dit zilte vocht behoorlijk opgenomen, dan hangt men het aan eene speld op, laat het uitdruipen, droogen en brengt het vervolgens in water, hetwelk salpeterzuurzilver opgelost houdt: het chlore van het keukenzout vereenigt zich dan met het zilver van laatstgenoemde verbinding en vormt daardoor het chloorzilver, hetwelk, onoplosbaar in water zijnde, tusschen de poriën van het papier blijft zitten. Om nu op dit papier den verlangden afdruk te verkrijgen, heeft Brébisson een zeer doelmatig raampje daargesteld. Aan de eene zijde is dit gesloten door een stuk dik spiegelglas, aan de andere zijde door een deurtje, hetwelk met twee kleppen openslaat en gesloten wordt door veren of schroeven. Men legt het negatieve portret op het spiegelglas zoo, dat het collodion naar boven komt (hierdoor wordt het beeld omgekeerd; men behoeft derhalve geen spiegel of prisma voor de donkere kamer, om dit doel

te bereiken, gelijk wij zagen dat dit bij de daguerreotypie noodig was); op dit laatste volgt het papier, waarop het raampje door de dubbeltoeslaande deuren en schroeven gesloten wordt. Stelt men nu het geheel aan de zon bloot, dan gaan hare lichtstralen door het negatieve beeld, ontmoeten het papier en kleuren dit meer of minder donker, naarmate zij in de collodionlaag minder of meer verlies geleden hebben. Van tijd tot tijd kan men een der deurtjes openslaan, om te zien of het portret voldoende gevormd is; in het laatste geval wordt het van de glasplaat genomen en in eene oplossing van onderzwaveligzure soda gebragt, om dat gedeelte van het chloorzilver weg te nemen, hetwelk door de werking van het licht niet herleid was.

En hiermede zou het proces geheel geëindigd zijn, ware 't niet, dat het sodazout volkomen uit het papier moest verwijderd worden. Blijft er van dit zout slechts een korreltje over, dan is men zeker ook een vlak in het beeld te krijgen; is het in grootere hoeveelheid voorhanden, dan verkleurt na langeren of korteren tijd het geheele portret. Het best wordt het verwijderd door herhaald afwasschen in telkenmale zuiver water, ja, door des noods het papier daarin op te koken. Nadat het gedroogd en vernist is, plaatst men het in eene lijst om het achter glas voor stof en vocht te bewaren.

In het voorbijgaan zij hier opgemerkt, dat de weelde dezer lijsten op sommige plaatsen al zeer hoog gestegen is; zoo betaalt men te New-York soms honderd dollars voor deze onmisbare bedekking. Nu wij toch over geld spreken, zij 't ons geoorloofd eene tweede invallende gedachte hier in te lassen: rue Richter, N°. 23, te Parijs, woont in een ouderwetsch huis een man, die reeds de veertig jaren te boven was, toen de schitterende ontdekking van Niepce, Daguerre en Talbot de wereld verblindde. Die man zag terstond in, hoeveel partij te trekken was van dergelijke uitvinding; fabelachtig werkzaam maakt hij duizende negatieve beelden, van welke zijne dochter voortdurend meerdere positieve afdrukken neemt, terwijl de niet minder arbeidzame moeder de produkten van vader en dochter weet aan den man te brengen. Op het oogenblik bezit hij meer dan vier duizend negatieve en vijftig duizend positieve afdrukken van allerlei aard. Het water, waarmede hij zijne papieren, glasplaten, enz., afwascht, wordt in groote tonnen

bewaard; bij het begin van elke maand werden die vaten geledigd en het zilver, in den vorm van onderscheidene zouten in dat water aanwezig, door middelen, welke de scheikunde aan de hand geeft, nedergeslagen en in staafjes gegoten. Zulk staafje van slechts ééne maand heeft de waarde van ongeveer twee honderd gulden! Deze nijvere man noemt met regt die tonnen zijn klein Californië. Stelt gij belang in het kennen van zijn naam? hij heet Moulin; F. Moigno heeft aan hem eenige regelen gewijd in zijnen Cosmos, een werk dat wekelijks te Parijs uitkomt en alles mededeelt, dat op het gebied der wetenschappen uitgevonden wordt en der aandacht waardig is.

Maar keeren wij tot het positieve portret terug. Velen hebben aangeraden om het papier met eiwit te drenken, opdat het daardoor fijner en gladder zal worden; anderen hebben, en te regt, deze handelwijze afgekeurd, omdat het eiwit aanleiding geeft tot een chocoladetint, welke niet altijd aan het oog voldoet. Wil men met eiwit werken, dan brenge men deze stof op glas, waardoor men die schoone, doorschijnende, positieve beelden verkrijgt, welke zich in den stereoskoop zoo aanvallig voordoen.

De snelheid, waarmede men positieve portretten op papier vervaardigt, wanneer men eenmaal in het bezit is van het negatieve beeld, heeft aanleiding gegeven tot eene niet onaardige toepassing: men heeft hen op visitekaartjes afgedrukt, en in plaats van het vroeger gewone, thans uit de mode geraakte p.p.c., ziet men tegenwoordig de heer of de dame, die afscheid neemt, in een rijtuig afgebeeld. Nog heeft men den voorslag gedaan om de paspoorten der reizigers met hunne photographische portretten te voorzien, waardoor het signalement eenvoudiger en naauwkeuriger wordt, zoodat het tot de onmogelijkheden zal gaan behooren om zich van eens anders paspoort te bedienen. Mogten boosdoeners uit de gevangenis ontsnappen, men zal in alle rigtingen hun portret, door het zonlicht zoo sprekend teruggegeven, kunnen afzenden, ja, de tijd is niet verre meer, dat ook dit vervoer niet meer op de gewone wijze, maar door de snelheid van den bliksem zal kunnen geschieden. Of zou het onmogelijk blijven het photographisch portret door den electro-magnetischen telegraaf over te brengen? Het antwoord hierop zij overgelaten aan den tijd, dien wij te gemoet gaan. Welligt dat het bij den rassen vooruit-

gang der natuurkundige wetenschappen reeds spoedig bevestigend ons te gemoet klinkt. Als grond voor dit beweren verwijzen wij naar de geïllustreerde courant, welke den 23sten November 1850 te Londen is uitgekomen. In dit nieuwsblad deelt Bakewell de volgende handelwijze mede, om de naamteekening van eenig persoon per telegraaf te verzenden, als men het zoo noemen mag. Zijn toestel bestaat uit een metalen cylinder, welke door een uurwerk zeer snel om zijne as kan gedraaid worden. Aan het uiteinde van dezen cylinder ligt een getand rad, welks tanden in die van een ander, dat er onmiddelijk voor ligt, grijpen. Door dit laatste rad wordt eene schroef, welke evenwijdig aan den cylinder loopt, snel en met den laatsten in tegengestelde rigting rondgedraaid. Langs de schroef moet zich eene moer bewegen; zij draagt een beenen arm, welke in eene stalen punt eindigt. Deze punt rust op den cylinder en beschrijft door de beweging van het uurwerk eene enge spiraallijn op laatstgenoemden. Van de positieve pool eener galvanische batterij gaat vervolgens een metaaldraad naar de stalen punt, terwijl de cylinder in leidende gemeenschap staat met het verwijderde station, en de negatieve pooldraad der batterij met de plaat, die in de aarde ligt, verbonden is. Om den cylinder wordt een blad papier gelegd, dat gedrenkt is met eene oplossing van bloedloogzout in water met zoutzuur bedeeld; hierdoor is het werktuig geschikt gemaakt om het berigt op te nemen. Op het andere station bevindt zich eene inrigting, welke met de voorgaande in alles overeenkomt; alleen op het blad papier wordt, alvorens het vochtig gemaakt wordt met de oplossing van bloedloogzout en zoutzuur, het berigt geschreven met eene inkt, welke de electriciteit niet geleidt (gewoonlijk neemt men daartoe eenig vernis). Zet men nu op beide stations de uurwerken in beweging, waardoor de cylinders snel en gelijkmatig omdraaijen (het gelijkmatige der beweging zou men des noods door de electriciteit kunnen verkrijgen), dan gaat de electriciteit op het eerste station, telkenmale als de stift op het tweede station met de letters niet in aanraking is, uit de stalen punt door het papier, komt op den cylinder, enz., ontleedt het ijzerzout en stelt berlijnsch blaauw daar, waardoor de spiraallijn zeer donker gekleurd wordt. Komt de stalen stift op het vernis der letters, dan wordt de stroom afgebroken, en op

het eerste station houden voor dat oogenblik de ontleding van het bloedloogzout en vorming van berlijnsch blaauw op. Men verkrijgt hierdoor witte letters op blaauwen grond.

In plaats nu van het papier met de letters, zou men het portret om den cylinder kunnen wikkelen. Dat portret bestaat uit zilver en geleidt derhalve de electriciteit, terwijl het papier zulks niet doet. Hieruit kan men de mogelijkheid afleiden om aan het andere station een donkerblaauw portret op witten grond te verkrijgen.

Van het oogenblik af dat Niepce en Daguerre hunne uitvinding bekend maakten, hield de photographisten het denkbeeld bezig om door de gravure hunne lichtbeelden te vermenigvuldigen; die gedachte is dan ook spoedig verwezenlijkt en de zon werkt reeds beter dan eenige graveerstift. Na de proefneming van Donné en Fizeau heeft Talbot in 1853 zich met deze nieuwe kunst afgegeven en beelden verkregen, welke om hunne fijnheid der aandacht waardig zijn; de palm der overwinning echter komt hier regtmatig toe aan Niepce de Saint-Victor en Lemaître.

Men zou kunnen vragen, waartoe dat standvastig zoeken naar het middel om de lichtbeelden te graveren, daar zij reeds zoo gemakkelijk kunnen worden vermenigvuldigd? Het zal niet moeijelijk vallen eenige drangredenen op te sporen, welke de onderzoekers geleid hebben.

Het vermenigvuldigen der lichtbeelden baart wel geene groote moeite voor geoefende kunstenaars, welke hiervoor bijzondere lokalen hebben, maar men kan dit werk niet elken dag en op elk uur van den dag verrigten, vooral niet in den winter; bovendien is ook de meest geoefende kunstenaar niet in staat om aan alle beelden volledig denzelfden tint te geven. Hij kan, ten anderen, wat prijzen en snelheid van bewerking betreft, niet wedijveren met eene photographische drukkerij; en zal toch de photographie eenigen nuttigen invloed op het volk uitoefenen, dan moeten de beelden zeer laag gesteld en daardoor voor elk verkrijgbaar worden.

Raadplegen wij de albums der liefhebbers en vooral die verzamelingen, welke voortdurend aan het licht zijn blootgesteld, dan kunnen wij ons niet weêrhouden, eenigen twijfel te koesteren nopens de *absolute onveranderlijkheid* van een groot aantal photographische portretten. Dit moge nu al voornamelijk zijnen grond hebben in de wijze van bewer-

king, zoo veel echter is zeker, dat bij de gravure elke twijfel vervalt en het beeld onveranderlijk blijft.

Fizeau beproefde het daguerreotype beeld in eene gravure te veranderen en slaagde hierin op de volgende wijze: hij goot op het plaatje een zuur, bestaande uit salpeter-, salpeterig- en zoutzuur; op de donkere partijen ontstond hierdoor chloorzilver, terwijl de witte gedeelten van het beeld niet aangedaan werden. Het gevormde chloorzilver werd met bijtende ammonia weggenomen, daarna de plaat andermaal aan de werking van het zuur blootgesteld en beiden zoo dikwerf herhaald, totdat het zilver tot grootere diepte ingebeten was. Fizeau verkreeg hierdoor eene gegraveerde plaat, welke, wel is waar, zeer volkomen, maar tevens zoo ondiep was, dat de afdrukken op papier niet krachtig genoeg uitvielen. Deze moeijelijkheid kwam hij zeer vernuftig te boven, en wel op de volgende wijze: eerst werd de geheele plaat ingewreven met eene spoedig droogende olie, daarna deze laatste op de uitstekende of verhevene deelen weggewreven, zoodat alleen de holten of diepten met olie bedekt waren; eindelijk bragt hij de plaat in eene goudoplossing met eene galvanische batterij in aanraking, waardoor de deelen, die bewaard moeten blijven, verguld werden. Neemt men nu door bijtende potasch de olie weg, dan kan salpeterzuur diep inwerken, zonder het relief te beschadigen.

Omdat het zilver niet tot de hardere metalen behoort, zou het aantal afdrukken, met dergelijke plaat genomen, zeer beperkt blijven, bijaldien men geen middel bezat om het slijten dezer stof tegen te gaan. De galvanische stroom helpt ons ook hier weder: door haar bedekt men het plaatje met eene laag koper; slijt dit, dan kan men het vernieuwen zoo dikwerf men het noodig oordeelt, ja, even als de verzamelaars van zeldzame munten doen, kan men door de electriciteit een onbepaald aantal afdrukken van het oorspronkelijke vervaardigen. Zelfs tot het etsen leent zich deze laatste kracht: brengt men toch het plaatje in aanraking met de positieve pool eener galvanische batterij, dan wordt het zilver daar, waar het bloot ligt, opgelost: er ontstaat een verdiept beeld; bevestigt men het plaatje aan de negatieve pool en dompelt men het hierop in eene oplossing van zwavelzuur koperoxyde, dan slaat er zuiver koper neder op die deelen, welke niet door het vernis beschermd

worden: men verkrijgt een verheven beeld. De laatste toepassing zijn wij aan het vernuft van Baldus verschuldigd.

Na al het voorgaande zou het hier de plaats zijn, breedvoerig op te geven, hoe men getracht heeft photographische afbeeldingen op hout te verkrijgen, om die later zoo naauwkeurig mogelijk te graveren; wij vreezen echter het geduld van den lezer al te zeer op de proef te stellen en willen hem niet vermoeijen met de opsomming der zwarigheden, die men hier te overwinnen had, gelijk bijv. dat het hout niet vochtig mag worden, dat de stof, die op de oppervlakte van dit laatste komt, niet diep mag indringen, zonder dát de fijnheid der gravure verloren gaat, enz. Genoeg zij het te vermelden, dat de Heer Saint-Vincent Beechy alle moeijelijkheden te boven kwam en een zeer fraai photographisch beeld der maan in houtsnede vervaardigd heeft.

Ook de toepassing der photographie op staalgravure en steendruk vermelden wij hier slechts volledigheidshalve. Niepce en Lemaître waren de eersten, die hierin slaagden; zij bragten op de goed gereinigde staalplaat een vernis uit jodenlijm, gele was en benzine, en stelden haar daarop aan het licht bloot, hetzij in de chambre obscure zelve, hetzij door er een positief beeld op te leggen. Door het licht ondergaat het jodenlijm eene verandering: de deelen van het vernis, welke voor de lichtinwerking beveiligd bleven, laten zich gemakkelijk oplossen in een mengsel van naphtha-olie en benzine; die, waarop deze kracht haar vermogen uitoefende, zijn onoplosbaar geworden. Hierdoor worden derhalve sommige gedeelten van het staal blootgelegd en kunnen door een bijtmiddel - hetzij een zuur, hetzij eene slappe jodiumoplossing - uitgegroefd worden. Neemt men in plaats van staal glas, dat aan eene zijde gekleurd is, dan kan men dit door vloeispaathzure dampen etsen, en verkrijgt hierdoor witte afbeeldingen op gekleurden grond, welke zeer goed voldoen. Vervangt men bij deze bewerking de staalplaat door een lithographischen steen, dan verkrijgt men lithographiën door het licht vervaardigd, welke kunst onder den naam van photo lithographie bekend geworden is.

Ziedaar, waarde lezer! zoo goed het gaan wilde de vragen beantwoord: Wat is photographie? Hoe ontstond

deze kunst? Ons blijft nog over te spreken over hare toepassing op het gebied van kunst en wetenschap. Innig hangt hiermede de vraag zamen, of men er ooit in slagen zal photographiën te vervaardigen, getooid met de kleuren, welke ons de natuur zoo rijk geschakeerd oplevert. Uit volle overtuiging durven wij deze vraag bevestigend te beantwoorden, en halen tot staving van dit beweren de proeven aan, door E. Becquerel genomen. Genoemde geleerde bragt eene zilveren plaat in verdund zoutzuur, en verbond haar met de positieve pool eener galvanische batterij: daardoor vereenigde zich het chlore van het zoutzuur met het zilver en maakte eene dunne laag op de plaat. Laat men op dergelijke oppervlakte het door een prisma ontleed zonnebeeld vallen, dan ontstaat er terstond een beeld, hetwelk in de helderste gedeelten, bij het geel en oranje, een aanvang neemt, zich tot het rood en violet uitstrekt, en alle tusschen gelegene kleuren ten duidelijkste aangeeft. Becquerel heeft het door verwarming der zilveren plaat zoo ver gebragt, dat hij de beelden in de chambre obscure verkreeg. Zij zijn zeer levendig, maar kunnen, helaas! niet anders dan in het duister bewaard worden: daarom is er voor als nog aan geene praktische toepassing te denken, welke gevonden zal worden, wanneer men een middel heeft om de werking van het licht te stuiten, dat is, om de beelden te fixeren.

Werd de photographie bij haar verschijnen met geestdrift begroet door geleerden, kunstenaars en liefhebbers, ook de speculatie-geest zocht haar voordeel te doen met deze nieuwe kunst, en weinig slechts scheelde het, of de schoone uitvinding van Daguerre ware bij hare geboorte gestikt, zoo zeer schenen allen, zoowel vervaardigers van werktuigen als proefnemers, tegen haar zaam te spannen; en moet men zich over eene zaak verwonderen, dan zeker daarover, dat zij bestaan bleef in weêrwil van apparaten van 20 gulden en portretten van slechts weinige stuivers, in weêrwil van al het geheimzinnige en de kwakzalverij, waarmede men haar omringde.

Kwam de photographie als overwinnares uit al deze proeven te voorschijn, er bleven niettemin velen tegen haar vooringenomen, en menig volksvooroordeel had zij te overwinnen.

Zoo hebben sommigen in de daguerreotype wel is waar

een zeer vernuftig werktuig gezien, maar ook niets meer dan een werktuig, hetwelk met wiskundige regelmaat arbeidt en alle kunstgevoel buitensluit. Neemt men evenwel slechts de moeite om een blik te werpen op de voortbrengselen van verschillenden aard, welke dagelijks voor het publiek ten toon gespreid worden, dan zal men zich zeer gemakkelijk kunnen overtuigen, dat de photographe geen werktuig is, hetwelk blindelings gehoorzaamt aan den eersten den besten, maar dat, zal het iets waarlijk schoons voortbrengen, het door een volhardend vernuft moet bestuurd worden, geholpen door wetenschappelijke kennis, die voor elk kunstenaar onontbeerlijk is.

Anderen wederom bewonderen wel de schilderijen door het licht hun voorgetooverd, maar beschouwen deze kunst als iets, dat men alleen tot zijn genoegen onderneemt, als iets, dat zeer geschikt is om in ledige oogenblikken de rijken bezig te houden, maar ontbloot van elke nuttige toepassing en zonder eenige waarde voor den vooruitgang der wetenschappen.

Het wordt meer dan tijd, dat de photographie den rang inneemt, welken zij altijd had moeten bekleeden. Zij bepaalt zich niet, gelijk men heden ten dage zoo algemeen verbreid vindt, tot het vervaardigen van portretten of landschappen, neen, wij kunnen gemakkelijk aantoonen, dat hare toepassingen op de wetenschap even talrijk als gewigtig zijn: in een woord, wil men haar den naam van wetenschap onthouden, zij is toch iets meer dan eene kunst.

Toen Arago nog leefde, heeft hij menigmaal de hoop uitgedrukt, dat de photographie eenmaal den besten photometer zou opleveren. Dit gewigtig vraagstuk kan welligt opgelost worden op het oogenblik dat men aan de zilver- of glasplaten eene steeds gelijke gevoeligheid weet mede te deelen. Maar wij behoeven ons hier met geene hoop te vleijen, met veronderstellingen te behelpen: de photographie heeft reeds menige toepassing verwezenlijkt, welke der wetenschap te hulp komt.

Zoo was in 1839 de Heer Ch. Chevalier reeds bedacht om haar toe te passen op mikroskopen en werktuigen, die vergroote beelden der voorwerpen geven. Ziehier, wat hij daaromtrent schrijft: ‘men zal zich niet meer tevreden stellen om door die bewonderenswaardige uitvinding van Niepce en Daguerre gezigten, monumenten of portretten van kleine

afmetingen te vervaardigen, maar de natuurlijke historie zal zich van haar bedienen als van een krachtig bondgenoot; de schoone kunsten zullen hare hulp inroepen; de schilder, die het betreurt zich te scheiden van het kunststuk, waaraan hij zoo veel zorg, zoo veel tijd heeft besteed, en dit alles om het in vreemde handen te zien overgaan, hij zal zich getrouwe afdrukken van zijn werk kunnen verschaffen en zich zoo een aandenken vervaardigen in korter tijd dan hij noodig had om de gedachte van een zijner kunststukken te ontwikkelen. Ieder zal in de gelegenheid zijn eene fraaije verzameling van zeldzame schilderijen, kostbare gravuren, kunstvoorwerpen, handschriften, enz. aan te leggen.'

Niet alleen voor den schilder, ook voor den beeldhouwer heeft deze kunst eene groote waarde; wij herinneren hier slechts aan dien kunstenaar, waarvan onlangs de dagbladen gewaagden: met ijzeren vlijt had hij zich toegelegd op photographie en later een volledig stel afbeeldingen gemaakt van alle stukken, die in zijne werkplaats voorhanden waren. Met dit album toegerust, begaf hij zich op reis, en de kerk van bijna elke plaats, die hij doortrok, prijkte later met eenige zijner kunststukken. Daar de man smaak had en talent, heeft hij op zijne wijze een steen aangebragt aan het groote gebouw der beschaving.

Niet alleen levensgroote portretten heeft men vervaardigd - niets is gemakkelijker dan het verkregen beeld door de lens der chambre obscure of een bijzonder daartoe ingerigt werktuig eenige malen te vergrooten - men heeft de beelden, door den zonmikroskoop verkregen, op het papier overgebragt, en zoo eene onschatbare dienst bewezen aan hen, die gindsche voor het ongewapende oog ongenaakbare wereld beter willen leeren kennen. Ook de sterrekunde zal eenmaal met voordeel de hulp dezer kunst inroepen; reeds nu heeft men zich goede afbeeldingen van de zon en de maan weten te verschaffen, maar eerst dan, wanneer men in een ondeelbaar oogenblik het beeld eener planeet of ster kan vervaardigen, zal zij meer gewaardeerd worden, hetzij om onze kennis dier hemelligchamen uit te breiden, hetzij om hunnen onderlingen stand te bepalen. Volgens de Revue photographique van Februarij dezes jaars, heeft men te Manchester mikroskopische photographiën ten toon gesteld, welker beelden niet grooter waren dan een speldenknop; met een honderdmaal vergrootend mikroskoop onderzocht,

zag men eene groep van zeven personen, welker gelijkenis sprekend was! Een ander beeld gaf op eene oppervlakte van negentien honderdste vierkante duimen zes honderd twintig letters, door den miskroskoop alle duidelijk leesbaar! Behoeft men nog sprekender bewijs om het nut te betoogen, dat de photographie eenmaal der sterrekunde zal bieden?

Zal de meteorologie zich eenmaal tot den rang van wetenschap verheffen, zij zal dit voor een aanzienlijk gedeelte aan de photographie te danken hebben. Behoeven wij om dit te betoogen uitvoerig uiteen te zetten, hoe men er in geslaagd is, door de photographie thermometer, barometer, en meer dergelijke werktuigen te dwingen zich zelven van oogenblik tot oogenblik op te teekenen? Dergelijke proefnemingen hebben buitendien tot niet onbelangrijke ontdekkingen geleid ten opzigte van het verschil tusschen electrisch-, gas- en zonlicht, gelijk nog onlangs door W. Crookes in het *Journal of the photographic Society* werd aangetoond. Ook de hoogte der wolken heeft men door deze kunst naauwkeurig kunnen bepalen; hoe men dit doel bereikte, door op eenigen afstand van elkander twee donkere kamers op dezelfde wolk te rigten, om op een gegeven oogenblik in beide een portret dier wolk te verkrijgen, kan men nalezen in het belgische weekblad *l' Institut* van het jaar 1855.

Wij komen tot eene laatste toepassing, waartoe de photographie aanleiding gegeven heeft; zij is zeker eene der schoonste; althans zij bekoort ons oog het allermeest: wij bedoelen den stereoskoop. Dit werktuig is eene uitvinding van Wheatstone, en zal als zoodanig steeds op hoogen prijs gesteld worden, maar zou toch bezwaarlijk elders dan in kunstkabinetten of verzamelingen van natuurkundigen gevonden worden, ware niet de photographie gekomen om deze uitvinding onder hare hooge bescherming te nemen.

De stereoskoop doet ons de voorwerpen, op een plat vlak geteekend, zien, alsof zij ligchamelijk waren, dat is, alsof zij in de ruimte vooruitsprongen. Ziet men lang in den stereoskoop, dan vergeet men dat het eene teekening is, die men ziet, maar meent de natuur zelve te aanschouwen. Hoe dit gebeurt, zullen wij trachten hier met weinige woorden te ontvouwen. Wanneer wij eenig vooruitspringend voorwerp met beide oogen zien, omvatten wij het, als het ware,

met onzen blik: het linkeroog ziet het linkergedeelte en voorvlak van het voorwerp, het regteroog het regterge deelte en tevens het voorvlak. De indrukken, door beide oogen verkregen, komen in de hersenen tot bewustzijn; daar worden zij verbonden of vallen, mag men het zoo uitdrukken, op elkander; en hierdoor verkrijgen wij het begrip van ligchamelijk, omdat de ontwikkeling van het oog en de rede ons geleerd hebben, dat ligchamen vooruitstekend zijn, wanneer zij eene zekere dikte bezitten, met andere woorden, wanneer zij niet in een en hetzelfde vlak liggen.

Wanneer wij nu door eenige kunstgreep en eene teekening dezelfde uitwerking voor de oogen kunnen daarstellen, welke zij ondervinden, wanneer zij een vooruitstekend voorwerp waarnemen, dan zal ook de indruk dezelfde wezen en het geteekende voorwerp zal vooruitspringen. Dit nu geschiedt in den stereoskoop, waar de waarnemer gedwongen wordt de beide beelden, in het werktuig geplaatst, als over elkander liggende te zien.

De kunstgreep, waardoor twee beelden op elkander vallen, is zeer eenvoudig: twee vertikale spiegels bijv., welker spiegelende oppervlakken naar ons toegekeerd zijn, en welke bovendien een hoek met elkander maken, doen de beelden van twee voorwerpen, die links en regts van hen liggen, op elkander vallen; ziet men toch met het regteroog in den eenen, met het linkeroog in den anderen spiegel, dan bespeurt men in elken het beeld der voorwerpen, en door den hoek, dien de spiegels met elkander maken, te vergrooten of te verkleinen, kan men het gemakkelijk zoover brengen, dat beide beelden op elkander vallen, welke, wanneer zij aan gelijke of omtrent gelijke voorwerpen hun ontstaan te danken hebben, niet van elkander kunnen worden onderscheiden. Het zamenvallen dier beelden levert niets merkwaardigs op, wanneer de voorwerpen volkomen gelijk zijn; om perspectief, om diepte te verkrijgen, moeten er voor de spiegels twee afbeeldingen staan der natuur, de eene voor het regter-, de andere voor het linkeroog vervaardigd. De teekenstift ook van den grootsten meester is onmagtig om twee portretten te leveren, welke in niets hoegenaamd eenig verschil opleveren, dan alleen het oogpunt, waaruit zij genomen zijn. Wat het penseel niet vermag, dit doet de photographie: men plaatst slechts het werktuig eerst een weinig ter regter- on daarna ter linkerzijde, en neemt in elken

stand achtervolgens het beeld. Deze beelden, voor de spiegels van den stereoskoop geplaatst, geven de natuur zoo volkomen terug als immer mogelijk is; knipt men het eene oog toe, dan ziet men met het andere eenige deelen, welke men met het eerste niet waarneemt.

De stereoskopen zijn in den handel algemeen verkrijgbaar; wij raden elkeen aan, die ze nog niet gezien heeft, zich met dit kostbare werktuig bekend te maken. Voor geringe opoffering kan hij zich groot genot verschaffen; de doorschijnende glasplaten, waarop het uit- en inwendige van het parijsche tentoonstellings-gebouw geschetst zijn, trekken in het bijzonder de aandacht: ziet men langen tijd op dergelijke stereoskopische afbeeldingen, dan meent men zich verplaatst in de zalen van dat groote gebouw, waar de uitvindingen onzer eeuw, het vernuft van zoo velen schitterden.

De Heer Jules Dubosq is nog verder gegaan; hij heeft een zamenstel van glazen uitgedacht, waardoor men elk beeld twaalf, en derhalve de oppervlakte honderd vier en veertig maal vergroot ziet. De Heer Ferrier ondernam eene reis langs de boorden van den Rijn en heeft tusschen Straatsburg en Rotterdam twee honderd der schoonste gezigten afgenomen. Plaatst men nu deze voor den stereoskoop in de volgorde, waarin men zijne reis met de stoomboot volbrengt, dan zal men in uitgestrekt en zin het genot hebben dezer heerlijke reis.

Maar er is meer nog: wie heeft in zijne jeugd niet gespeeld met dien schijf, waarop beelden in verschillenden stand geteekend zijn en die bij draaijing voor den spiegel het effect maken als bewogen zij allen. Ook dit heeft Dubosq in zijnen stereoskoop nagebootst, zoodat hij aan het relief, aan de diepte zijner afbeeldingen nog de beweging toevoegde. Nog een stap - de natuurlijke kleuren der beelden - en de fabel van Prometheus is verwezenlijkt!

Behoeven wij hier in het breede uit te weiden over de toepassingen, welke de stereoskoop zal opleveren op het gebied der ontleed- en der natuurkunde van mensch en dier? In Engeland zijn reeds ontleedkundige platen in den handel gebragt, waarop men elke spier, elke zenuw, elk bloedvat even duidelijk ziet als op het lijk.

Mogt zich na het lezen dezer vlugtige schets iemand opgewekt gevoelen om zijne krachten aan de photographie te

beproeven, wij kunnen niet anders dan hem dit ten sterkste aanraden: hij koope zich eenig goed werk over deze kunst, en met een weinig geduld en oefening durven wij, door ondervinding geleerd, hem voorspellen, dat hij het ver zal brengen en zich in het minst den tijd niet beklagen hieraan besteed. Gaarne maken wij hier bij het einde tot de onze de woorden van E. Valicourt: *l'avenir d'une pareille découverte est incalculable, et l'on ne peut payer un trop large tribut d'admiration à ses inventeurs*.

JOSUA.

Bibliographisch album.

***Chartae Theologicae, librorum censuras et doctrinae sacrae miscella continentes. Auditorum imprimis, qui sibi fuerunt vel sunt, in usus edidit H. Bouman, Theol. Doct. et in Acad. Rheno-Traject. Prof. Liber Primus*. (*T.a.R., apud C. van der Post Jm.* 1853).**
***Het Nieuwe Testament, met ophelderende en toepasselijke aanmerkingen, door Dr. H.E. Vinke, Hoogleeraar aan de Hoogeschool te Utrecht. Tweede vermeerderde en verbeterde uitgave. Eerste Aflevering. Het Evangelie van Mattheus*. (*Te Utrecht, bij J.G. van Terveen en Zoon*. 1854).**

Reeds eenige maanden geleden nam ik op mij, bovenstaande geschriften in ‘de Grids’ aan te kondigen. Dat ik tot nog toe in gebreke bleef, mij van die taak te kwijten, moet aan verschillende oorzaken geweten worden. De voornaamste daarvan is deze. De redactie van dit tijdschrift had beide werken aan mijnen ambtgenoot Niermeijer ter recensie toegezonden, eenigen tijd voordat hij ons door den dood ontrukt werd, en de taak van verslaggever, mij later door haar opgedragen, was als het ware eene nalatenschap van een' mij onvergetelijken vriend. Telkens wanneer ik de pen opnam, om mijne belofte te volbrengen, werd ik teruggehouden door de gedachte, dat de thans door mij aanvaarde arbeid zoo oneindig veel beter door hem zou zijn ten uitvoer gebragt. De lezers van ‘de Gids’ herinneren zich zeker nog, op hoe voortreffelijke wijze hij menigmaal ook in dit tijdschrift de hem altijd heilige belangen der waarheid voorstond en betreuren het met mij, dat hij niet langer daar is, om ons, gelijk hij gewoon was, in eenvoudigen vorm zijn juist oordeel over menig product der vaderlandsche theologische letterkunde mede te deelen. Het was mij dan ook onmogelijk de opgenomen taak, na lang uitstel, te volbrengen, zonder eerst een woord aan zijne nagedachtenis gewijd te hebben. Zij zal onder ons blijven voortleven, zoolang nog opregte waarheidsliefde en grondige geleerdheid op prijs worden gesteld.

Ondertusschen hebben de geschriften der Hoogleeraren Bouman en Vinke hunnen weg gevonden en behoeven thans evenmin mijne aanbeveling, als eene uitvoerige beoordeeling óf met mijne bevoegdheid, óf met de strekking van dit tijdschrift overeenkomt. Een enkel woord moge dan ook volstaan.

De ‘Chartae Theologicae’ van Prof. Bouman, in des schrijvers bekenden Latijnschen stijl gesteld, behelzen eene reeks van meer of min uitvoerige recensiën en aankondigingen van Duitsche theologische geschriften; bijvoegselen tot de ‘Memoria J. Clarissii’ van den auteur; levensberigten van Bretschneider, Röhr, Wegscheider, Ammon, Paulus, de Wette, Neander; een ‘monitum, Ciceronis non explicans, sed inquirens de rebus divinis sententiam;’ eindelijk een negental ‘quaestiones’ van exegetischen, historischen en gemengden inhoud. Vooraf gaat eene ‘Epistola ad Auditores,’ waarin de schrijver zijn doel en het door hem ingenomen standpunt kenschetst. Wij zijn hem dankbaar zoo voor hetgeen hij in de ‘Chartae’ zelve uit den schat zijner geleerdheid heeft medegedeeld, als ook voor de belangrijke wenken in de opdragt gegeven. Wij vinden hier een krachtig protest tegen de ultra's op theologisch gebied, zoowel tegen de mannen van behoud quand-même, als tegen de onbepaalde voorstanders van al wat nieuw is. De Hoogleeraar doet zich ook hier kennen als een' vriend van gematigden vooruitgang en een' vijand van elk uiterste. Geheel in denzelfden geest zijn de beoordeelingen der Commentaren van Thenius, Hirzel, Meijer, Lünemann, waarin evenzeer tegen geheele verwaarloozing, als tegen misbruik van de kritiek; tegen zoogenaamde *laxe* exegese, als tegen overdreven en daardoor valsche naauwkeurigheid wordt gewaarschuwd. Wie zou zich niet gaarne vereenigen met hetgeen daaromtrent gezegd wordt? En toch mag ik niet ontveinzen, dat onder het lezen nu en dan eene bedenking bij mij opkwam, die ik, nu de gelegenheid zich aanbiedt, ook wil uitspreken. Het *juste milieu*, door den schrijver als de ware weg aangewezen, kan of mag nooit tot den rang van een wetenschappelijk beginsel worden verheven. De ondervinding leert, dat de waarheid niet altijd, ja zelfs gewoonlijk niet bij de voorstanders van een der beide uitersten gevonden wordt. Op grond daarvan zal men iemand, die verlangt zich voorloopig te orienteren op een of ander gebied van wetenschap, den praktischen raad kunnen geven, dat hij zich late leiden door de mannen van het centrum. Maar het zou zeker verkeerd zijn, indien men hem vermaande, om nooit van dien middenweg af te wijken, noch ter regter-, noch ter linkerzijde. Op den duur laat zich maar één, altijd geldend, voorschrift geven: plaats u dáár, waar gij na ernstig en zelfstandig onderzoek de waarheid vindt. Ik twijfel niet, of de geachte schrijver der ‘Chartae’ is de eerste om dit toe te stemmen. Maar heeft hij wel niet eens, zij het dan ook onwillekeurig, aanleiding gegeven tot de gedachte, dat *het ware midden* hem

reeds op zich zelf verkieselijk voorkomt? Eén enkel voorbeeld. In de ‘Epistola ad Auditores’ vinden wij (p. 9 sqq.) eene waarschuwing tegen de zucht van velen, om de zamenstelling van de boeken des O. Verbonds in een veel later tijdperk te plaatsen dan waarin men die pleegt te stellen. Geschiedt zulks door de hier bedoelde critici op onvoldoende gronden - wie zal het niet afkeuren? Doch die afkeuring steunt dan op het gehalte der aangevoerde bewijzen, niet op de vergelijking van den uitslag des onderzoeks met de traditionele opvatting. Deze geeft op zich zelve volstrekt geen maatstaf ter beoordeeling aan de hand. Met evenveel regt zou men het den schrijver, in het tegenovergestelde geval, kunnen ten kwade duiden, dat hij het boek Job in den aartsvaderlijken tijd geschreven acht (p. 34 sq.), d.i. *eenige eeuwen* vroeger dan men thans gewoonlijk doet: óf mag men van de gewoonte wèl ter regter-, maar niet ter linkerzijde afwijken? Het komt mij dan ook voor niet geheel billijk te zijn, wanneer de genoemde critici (p. 10), in naam der consequentie, opgewekt worden om den Jesuïet Harduinus hoogelijk te vereeren, daar hij de meesterstukken der Grieksche en Romeinsche oudheid in een nog veel later tijdvak geplaatst heeft, dan waarin de boeken des N. Verbonds door de Tubingsche godgeleerden gesteld worden. Eene dergelijke vereering zou eerst dán te pas komen, wanneer óf de Tubingers, óf de latere uitleggers des O. Verbonds een verdienstelijk werk meenden te verrigten, zoo dikwerf zij de zamenstelling der Bijbelboeken eenige jaren nader aan onzen tijd bragten. Doch eene dergelijke dwaasheid kan hun, voor zooverre ik weet, tot nog toe niet met regt worden ten laste gelegd. Integendeel, wanneer daarvoor in hunne schatting voldoende gronden bestaan, stellen zij de boeken des Bijbels ook wel eens vroeger dan gewoonlijk geschiedt. De Tubingers b.v., en vóór en na hen vele anderen, meenen, dat de Apocalypse kort na Nero's dood geschreven is, in strijd met de traditie, die ze onder Domitianus plaatst; vele latere critici zijn van oordeel, dat een deel van Zacharia's godspraken (H. IX-XIV) vóór de Babylonische ballingschap ontstaan is, terwijl men ze vroeger in haar geheel daarna stelde. De groote vraag is maar, of de traditie een bindend gezag heeft? Zoo neen, dan zijn de afwijkingen geoorloofd, en men zal wel moeijelijk kunnen bepalen, tot hoever zij gaan mogen, noch ook een of ander gevoelen op grond der gewoonte kunnen afkeuren. Doch genoeg: de geëerde schrijver houde mij mijne bedenking ten goede en vinde weldra gelegenheid om onze theologische letterkunde met een Liber Secundus der ‘Chartae’ te verrijken!

Het ‘Nieuwe Testament’ van Dr. H.E. Vinke is door het bijbellezend publiek met toejuiching ontvangen, zoodat thans reeds niet alleen van de eerste, maar ook van eenige volgende Afleveringen eene tweede uitgave verschenen is. Wij kunnen ons daarover alleen ver-

heugen, niet slechts omdat het van voortdurende belangstelling in de boeken des N. Verbonds getuigt, maar ook omdat de aanteekeningen des Hoogleeraars veel tot ragt verstand daarvan kunnen bijdragen en zeer nuttige wenken bevatten voor het leven. Over de wijze, waarop dergelijke, ophelderende en toepasselijke, aanmerkingen het best worden ingerigt, kan groot verschil van gevoelen bestaan. Doch ieder zal gaarne toestemmen, dat de hier ingeslagen weg voor het bepaalde doel des schrijvers de meest geschikte was. Hij stelde zich voor, dat de huisvader een gedeelte van het werk zou voorlezen, terwijl de huisgenooten, elk met zijn N. Testament in handen, het voorgelezene volgden. De ophelderingen zijn daarom, in cursieve letters, tusschen den tekst der Statenvertaling ingevoegd, en behelzen veelal eene verklarende omschrijving van het voorafgaande, terwijl de toepasselijke aanmerkingen, aan het slot van iedere pericope, tot één geheel vercenigd zijn. Doch het kon wel niet anders, of de verklarende omschrijving moest dikwerf eene verbetering van de gewone vertaling worden en, in plaats van het voorafgaande toe te lichten, daarin min of meer belangrijke wijzigingen brengen. Bij het lezen kan dit niet wel een' aangenamen indruk maken. Doch het moot niet aan den auteur, maar aan de vertaling geweten worden, die èn naar een' gebrekkigen Griekschen tekst vervaardigd werd - hetgeen in deze aanteekeningen evenwel slechts zelden uitkomt - èn zelve hier en daar onnaauwkeurig, maar vooral voor den tegenwoordigen Hollandschen lezer onduidelijk is. Het werk van den Hoogleeraar Vinke heeft mij daarom, niettegenstaande zijne vele voortreffelijke eigenschappen, in de overtuiging versterkt, dat er ook voor het Christelijke gezin dringende behoefte bestaat aan *eene nieuwe vertaling* - eene behoefte, waarin reeds aanvankelijk door den Heer Vissering voorzien is en nader nog door de beschikkingen van de Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk voorzien zal worden. Indien die nieuwe overzetting, gelijk men verwachten mag, door duidelijkheid en juistheid zich kenmerkt, dan is het zeker wenschelijk, dat zij ook bij het huiselijk gebruik den Statenbijbel vervange. Tot zoolang moge de arbeid van den Hoogleeraar Vinke in ruimen kring nuttig zijn!

Leiden.

A. KUENEN.

***Predikanten-Spiegel. Mengelingen uit het ambtsleven van Predikanten, Volgens de Evangelische Pastoral-Theologie in Beispielen, von M.J.C. Fr. Burk, door J. Busch Keiser*. 2 *Deelen. Te Groningen, bij A.L. Scholtens*. 1855.**

Het was een schoon denkbeeld van Hennicke, om den Heer zelven als voorbeeld voor de bijzondere zielezorg te schetsen; en toch lag het in den aard der zaak, dat hetgeen ons van Christus geboekt staat, niet dan gedwongen op al de tegenwoordige toestanden kon worden overgebragt, en dus deze proeve al aanstonds mislukken moest.

Het was een schoon denkbeeld ook van Heringa, om zijne lessen over het Herder- en Leeraarambt aan voorbeelden en uitspraken uit de H. Schrift vast te hechten. En toch schijnt hij die methode, waarmede hij in 1795 begonnen was, niet lang gevolgd te hebben, daar er slechts enkele zoodanige stukken onder zijne papieren gevonden zijn, met het opschrift: ‘Raadgevingen voor aanstaande Predikanten,’ enz.

Het was een schoon denkbeeld, eindelijk, om in den vorm van ware of verdichte verhalen eene pastoraaltheologie te leveren, die de taak van den Evangeliedienaar met levendige trekken voorstellen zou. Tot dat einde schreef Planck het bekende werk: ‘Das erste Ambtsjahr des Pfarrers von S., in Auszügen aus seinem Tagebuche,’ waarvan het 2de stuk, niet voor den druk bestemd, onder zijne nagelatene papieren gevonden werd. Iets dergelijks bedoelden ook Tobler met zijn' ‘Gotthold,’ Seiler met zijn ‘Feneberg's Leben,’ en, bij ons, de Schrijver der ‘Levensaanteekeningen uit het gedenkboek van eenen Dorpspredikant’ (Winschoten, 1840), alsmede die van de ‘Herinneringen uit het leven van een' Hulppreêker’ (Amst., 1846). Meer volledig evenwel is de ‘Evangel. Pastoral-Theologie in Beispiele,’ van Burk, die reeds in 1839 te Stuttgart werd uitgegeven, en die nu onlangs door Ds. Busch Keiser, - sedert lang, voornamelijk door zijne vertaling en omwerking van Hüffel's ‘Handboek,’ gunstig bij onze theologen bekend, - voor onze landgenooten is bewerkt, en onder den gelukkig gekozen' titel van ‘Predikanten-Spiegel’ in het licht verscheen.

Tot de recensie van dit werk geroepen, herhaal ik nogmaals wat ik straks begon te zeggen: het was een schoon denkbeeld, om in eene ‘Bloemlezing uit de driehonderdjarige praktijk der Protestantsche Kerk’ eene pastoraaltheologie te geven, die al het aanlokkelijke had van een' fraaijen spiegel, waarin de jonge theoloog zich zelven zachtkens spiegelen kon. Oppervlakkig beschouwd, moest zulk eene wijze van behandeling veel meer doel treffen dan eene eigenlijk systematische, en ook nog meer onderhoudend zijn dan de vorm van opstellen en vertoogen aan de studerende jeugd, waarin Harms zijne uitmuntende Pastoraaltheologie heeft geschreven. Immers Burk wilde de ervaringen van de meest bekwame, meest getrouwe en meest gezegende Protestantsche Evangeliedienaren ‘niet als dorre geraamten van afgetrokkene redenering, maar juist zoo als zij in het werkelijke leven gebeurden, met vleesch en huid, als ware het, omkleed, afschetsen in eene stelselmatig gerangschikte galerij.’

Maar nu is het de vraag: mogt het Burk gelukken om zijn denkbeeld te verwezenlijken? Of heeft het *lumineus idée* bij de uitvoering hetzelfde lot ondervonden als zóóvele schoone denkbeelden, die, zoodra ze een ligchaam aannamen, geenszins beantwoordden aan de idealistische voorstelling? Heeft de geachte Bewerker naauwgezet zorg gedragen, om uit het oorspronkelijke werk volstrekt *alles* weg te laten ‘*wat eenen ziekelijken pietistischen geest ademt, en bij ons weinig bijval zal vinden*,’ - zoo als in het berigt van Inteekening (15 Aug. 1854) de Uitgever *ipsis verbis* geschreven heeft? Heeft onze waardige ambtgenoot bij de bewerking winst gedaan met den vooruitgang op het gebied der Pastoraal-theologie van 1839 tot op den huidigen dag? Heeft hij onder het oog gehouden, dat zelfs het standpunt, waarop Vinet nog stond, en waarbij in de pastorale wetenschap de *individualiteit* schier alles bepaalt en beheerscht, reeds als verouderd moet worden beschouwd? En, bovenal, heeft hij geene moeite gespaard, om voor de Protestantsche Kerk onzes Vaderlands den spiegel zóódanig te polijsten of in zóódanig licht te plaatsen, als de eigenaardige behoeften van den Evangeliedienaar in Nederland zulks in den tegenwoordigen tijd medebrengen, ja gebiedend vorderen?

Bij al de hoogachting, die ik jegens den Uitgever zoowel als jegens den Bewerker koester, mag ik echter niet ontveinzen, dat ik aarzel om op al de bovengenoemde vragen een alleszins gunstig antwoord te geven aan de lezers van ‘de Gids.’ Ik haast mij hen door eenige proeven en opmerkingen tot een zelfstandig oordeel behulpzaam te zijn.

Het geheele werk is in *zes* Afdeelingen gesplitst. De *eerste* handelt *over de toewijding en voorbereiding tot het ambt*, benevens over de *beroeping* en het *ontslag*. - Het woord ‘toewijding’ schijnt te moeten uitdrukken wat wij eenvoudig gewoon zijn het voornemen of

plan om Predikant te worden, de bestemming tot Evangeliedienaar te noemen; gelijk dan ook op blz. VI der *Voorrede* het woord '*bepaling*' daarvoor in de plaats gesteld werd. - Reeds op de eerste bladzijde van het Werk is er spraak van den '*geestelijken stand*,' gelijk de Evangeliedienaar gestadig een *geestelijke* genaamd wordt; alsof ook de Protestant zijne Herders en Leeraars nog als eene afzonderlijke priesterkaste van de zoogenaamde *leeken* onderscheidde, en alsof het aan die benaming van '*geestelijken*' verbonden misverstand hier te lande nog geen nadeel genoeg aan de Protestantsche Evangeliedienaren berokkend had!

De *tweede* Afdeeling is getiteld: *het ambt van Leeraar*, en omvat alles wat tot de verspreiding van godsdienstige kennis behoort, zoo als, behalve het prediken en het katechiseren, ook de zorg voor bijbelverspreiding en goede lectuur. - De *derde* Afdeeling heeft ten opschrift: *het liturgisch en priesterlijk ambt*, waartoe onder anderen ook gebragt worden: *de priesterlijke aankondiging van zegen en vloek, de biecht* en *absolutie*, en de *inwijding tot ambten en waardigheden*, alles eenigermate op Luthersche leest geschoeid. - De *vierde* Afdeeling behandelt *de zielzorg*, zooals, met zekere voorliefde voor die zalvende uitdrukking, het *herderlijk werk* door onze naburen pleegt genoemd te worden. - De *vijfde* Afdeeling draagt den titel van *het opzienersambt*, waartoe eerst het hoogere kerkbestuur, daarna (met een' vrij zonderlingen sprong) de omgang met ambtgenooten, enz., enz., gebragt wordt. - De *laatste* Afdeeling, eindelijk, behandelt *het bijzondere* (private of huiselijke) *leven* van den dienaar des Evangelie's.

Men behoeft deze inhoudsopgave slechts te vergelijken met de 'Korte Schets der Akademische Lessen over de Evangeliebediening in de Nederlandsche Hervormde Kerk,' die W.A. van Hengel alleen tot zijn gemak liet drukken (Leiden, 1840), om terstond de leemten in Burk's dispositie te ontdekken, en aan die van den grijzen Nestor onzer Vaderlandsche Godgeleerden verreweg de voorkeur te geven.

In 't algemeen bleef er over het gansche werk een uitheemsche tint liggen, en men behoeft waarlijk geen purist te zijn, om telkens onder het lezen op Germanismen te stooten. [B.v. I D. 'bladzijde 17: *voldegenheid*' en '*katijvig;*' II D. blz. 16: '*opschooning;*' blz. 91: '*heiduk;*' blz. 92: '*heb ik mij verdriest;*' blz. 130: '*opbedenksel;*' blz. 287: '*onbehulpzaamheid*,' blz. 326: '*aanplanting;*' enz.]

De Heer Busch Keiser zou, onzes erachtens, wèl gedaan hebben, bijaldien hij het oorspronkelijke werk nog wat meer had besnoeid, en alles had weggelaten wat de geloovige reactie eenigzins in verdenking brengen en aan bespotting blootstellen kan. Zoo als (I D.

blz. 171): ‘bij menigeen vertoonde zich de inwendige aandoening niet slechts in de gelaatstrekken, maar ook in *ongewone ligchaamsbewegingen*’ (!), en (II D., blz. 1): ‘ten laatsten werden zij uitgenoodigd *de geschiedenis van hunne bekeering te vertellen*.’ - Zonder schade zou het Werk tot slechts *één* boekdeel zijn ingekrompen, want de overvloed van schier gelijkluidende verhalen brengt nu ligt bij den lezer eene zekere walging te weeg, en het gold ook hier: non *multa*, sed *multum*. Immers één enkel puntig en naïf gezegde laat veel dieperen indruk na dan eene menigte van historietjes, die, als ze min of meer alledaagsch zijn, gelijk de schaduwbeelden eener tooverlantaarn, vlugtig voorbijgaan. Het is een billijke eisch van onzen tijd om zich op beknoptheid toe te leggen, en in gulden schalen wat degelijks op te disschen.

Ook doet het ons leed, dat de bekwame Bewerker zóó uiterst karig is geweest in het leveren van bijdragen uit onze Vaderlandsche Kerk. - De enkele verhalen, die Ds. Busch Keiser uit de Nederl. Kerk ontleend en ingelascht heeft, schijnen ons toe niet eens gelukkig gekozen te zijn (b.v. dat van G. Kuijpers, en de door hem op de Veluwe te weeg gebragte *réveil*, I D., blz. 172 vv., en dat van Dr. Nieuwetijt, te Purmerend, II D., blz. 110, 111). - Hoeveel betere bijdragen zouden er voor de Pastoraal te verzamelen zijn uit de geschiedenis van Hinlopen, Scharp, Egeling, enz., enz.

Men meene echter niet, dat wij de verdiensten van het werk miskennen, of alleen op de schaduwzijde de aandacht willen vestigen. Verre vandaar. Lessen en wenken, zoo als b.v. tegen eene al te strenge opvoeding, II D., 177, voorkomen, kunnen niet dikwijls genoeg herhaald worden, en zijn in onzen tijd dubbel behartigingswaardig. Wij getuigen dus gaarne, dat het werk, zoo als het nu in het licht verscheen, met vrucht zal kunnen gebruikt worden en eene aanwinst is voor onze pastorale theologie, die nog eerst in hare geboorte schijnt te zijn. Heeft toch Harms niet ten onregte de wetenschap van het herderlijk werk met het loodswezen vergeleken, - wij geven de verzekering, dat Burk een kundige en eerlijke loods is, aan wien de jeugdige godgeleerde zich veilig kan toevertrouwen, om het schip in volle zee te brengen.

Van harte wenschen wij, dat hier en daar de lectuur van dit werk ook bij meer bejaarden nog eene weldadige schaamte te weeg moge brengen; want, zoo er slechts één enkele Evangeliedienaar door behouden mogt worden, zou voorzeker de Vertaler zijne moeite reeds ruimschoots beloond zien. Ofschoon wij overigens niet gelooven, dat zoogenaamde ‘dominés-anecdoten’ altijd stichtelijk en aan de achting, die den Evangeliedienaar toekomt, bevorderlijk zijn, - kunnen wij toch den wensch niet onderdrukken, dat het door Burk geleverde voorbeeld navolging bij ons moge vinden, en dat eens ie-

mand als Busch Keiser beproeven moge, om een' *echt Nederlandschen Predikantenspiegel* te schrijven. Wij eindigen onze aankondiging met een paar proeven voor een zóódanig oorspronkelijk werk.

De eerste aanleiding tot het reuzenwerk, door Gützlaff ondernomen, was het hooren eener rede ter aanprijzing der Zendelingzaak, die in 1818 onzen Evangeliebode het voornemen deed opvatten, om zelf naar de Heidenen heen te gaan.

Toen ik nog een kind was (schrijft zeker leeraar), hoorde ik uit de Openbaring van Johannes lezen van den '*Engel der Gemeente*'. Ik kreeg, op mijne, vraag wie die engel was, ten antwoord: 'de Evangeliedienaar.' - De gedachte, dat *ik* ook zulk een engel kon worden, bepaalde mijne keuze tot het ambt.

Bonnet schreef aan een' ambtsbroeder, die hem om raad vraagde nopens het al of niet aannemen eener beroeping: 'de Heer zegt niet tot u: "*ga*," maar hij zegt: "*kies*," meer niet.'

Toen Ds. N. gepolst werd, of hij de beroeping te G *casu quo* zich zou laten welgevallen, schreef hij eenvoudig terug: 'Altijd ben ik huiverig, om mij met zaken van dien aard in te laten, zoolang zij haar volle beslag niet gekregen hebben.'

De patriotten te V. hadden eenig geld bijeengebragt, om een' predikant naar hunne kleur te erlangen. Egeling beroepen zijnde, stelde echter terstond hunne verwachting te leur, reeds in zijne intreêleerrede zeggende: 'Ik ben slechts een boerendominé, en denk mij niet met staatszaken af te geven.'

Ds. H. wordt gezegd in het openbaar eene lastige vrouw, die aanmerkingen gemaakt had op de lengte der slippen van zijnen rok, te hebben genoodzaakt om er zóóveel af te knippen als haar van noode scheen. Daarna echter zou ZEW. gezegd hebben: 'geef mij thans uwe tong, opdat ik ook haar terugbrenge tot de behoorlijke lengte.'

Ds. S. te D., naar eene aanzienlijke gemeente beroepen zijnde, maakte aan zijne gemeente bekend, dat hij de beroeping zou moeten aannemen, ten ware er aan zijne pastorij eene aanmerkelijke verbetering werd aangebragt. Toen hem nu de fondsen daartoe aangeboden waren, zeide hij van den kansel: 'Ik heb slechts de liefde der gemeente op de proef willen stellen. Nu mij *deze* gebleken is, zal ik in uw midden blijven arbeiden, en uit mijne eigene middelen, die de Voorzienigheid mij schonk, mijne pastorij laten verbeteren.'

Terwijl Ds. N. te Rotterdam bij eene doopbediening van een onecht kind de bede omhoog zond: 'dat de vader van dat kind ééns een' naam aan hetzelve mogt geven,' - was een varensgezel, die toevalligerwijs in het bedehuis was binnengetreden, door die woorden dermate getroffen, dat hij besloot de verlatene moeder te

huwen, en het gedoopte kind, dat het zijne was, als zoodanig te erkennen.

Ds. E. had een hooggeplaatst lid zijner gemeente ernstig onderhouden over het onbetamelijke der loterij, waaruit dat gemeentelid aanzienlijke voordeelen trok. - De echtgenoot van den predikant keurde die vrijmoedigheid niet in alle opzigten goed, en vreesde dat de waarheid haat en schade voor het huisgezin zoude berokkenen. - Des avonds evenwel zond de bewuste persoon een kostbaar geschenk aan den predikant, om hem daarmede zijnen dank en zijne hoogachting te betoonen voor de trouw en rondborstigheid, waarmede hij zijne heilige roeping vervuld had.

Maar *sapienti sat*. - Zulke proeven toch zijn in overvloed voorhanden. Alleen herinneren wij nog, dat, in navolging van Burk, bij de keuze van voorbeelden behoort te worden geleerd: niet alleen hoe men spreken en handelen, maar ook hoe men *niet* spreken en *niet* handelen moet in bepaalde gevallen.

Overigens raad ik allen, die in onzen tijd met mij als voorvechters van het *gemoedelijk* geloof, en als handhavers van het *positief* Christendom willen optreden, ten ernstigste aan, om toch bijzonder zorg te dragen: dat niet de ‘Dageraad’ met eenigen schijn van regt hen verwijte, wat reeds Juvenalis zijnen tijdgenooten ten laste gelegd heeft, namelijk: ‘*nutantia sacra loro arcano serere*.’ Immers de echt Christelijke mystiek is geheel iets anders dan het geheimzinnig waas, dat over het mysticismus verspreid ligt.

Goes.
Dr. E. MOLL.

Wetenschappelijke Grondbeginselen der theoretische en historische Paedagogie. Door Dr. J.J. de Gelder. Tweede Stuk. Historische Paedagogie. Deventer, A.J. van den Sigtenhorst. 1855. 220 blz. gr. 8°.

Toen ik, nog geen jaar geleden, in dit Tijdschrift het Eerste Stuk van Dr. de Gelders ‘Wetenschappelijke Beginselen der Paedagogie’ aankondigde, uitte ik den wensch, dat hij ons spoedig zijn Tweede Stuk zou schenken, en nu ligt dit Stuk reeds vóór mij.

De geleerde Schrijver geeft daarin de *historische Paedagogie*, of liever de *historie der Paedagogie*. Beknoptheid en zaakrijkheid zijn de hoofdkenmerken ook van dit gedeelte van zijn' arbeid. En te regt! Hij stelde zich, volgens het Voorberigt ‘bij de zamenstelling als lezers en beoefenaars der Paedagogie onderwijzers der lagere en middelbare scholen voor.’

Na eene Inleiding, die hoofdzakelijk de litteratuur van het onderwerp bevat, wordt de onderwijzer, die de inzigten aangaande opvoeding en onderwijs van vroegeren en lateren tijd wil kennen, aan de hand des Schrijvers bij de voornaamste volken rondgeleid.

De *eerste Afdeeling* behelst de *paedagogische inzigten vóór den tijd van John Locke*, wiens vermaard en in vele talen overgezet werk het eerst een zamenstel bevat ‘van eigenlijk gezegde wetenschappelijke Paedagogie.’ De blik wordt achtereenvolgens gevestigd op China, op Indië, op de Israëliten, op de Grieken, op de Romeinen, op de Middeleeuwen, en op het tijdvak der Hervorming tot aan den vrede van Munster (bl. 22 tot 166).

De *tweede Afdeeling* vermeldt *onafhankelijke paedagogische beginselen en stelsels*, onder welke voorkomen die van den reeds genoemden Engelschman, van August Herman Franke, van Rousseau, van Basedow, van Pestalozzi, van Niemeijer en anderen, wier inzigten niet bloot afzonderlijk worden vermeld, maar ook doorgaans in hun onderling verband ontwikkeld. In twee Hoofdstukken worden ten laatste kortelijk de *physieke opvoeding* en de *methode* opgenomen (blz. 167 tot 220).

Aan het slot der meeste Hoofdstukken krijgt de weetgierige lezer telkens aanwijzing der bronnen, waar hij het beknopt voorgestelde uitvoeriger behandeld kan vinden.

Mij dunkt, het aangevoerde is reeds voldoende, om te doen zien, dat de Heer de Gelder, ook in dit tweede Stuk, een werk heeft geleverd, dat voor onderwijzers eene hoogst nuttige handleiding bevat. Doch niet voor dezen alleen; ook zij allen, die in de aangelegene zaak van opvoeding en onderwijs belang stellen, vinden hier veel tot hunne leering en teregtwijzing, en zij vinden het er - wat in werken van dezen aard niet dikwijls het geval is - in aangenamen en onderhoudenden stijl voorgedragen. Aan vernuftige en geestige opmerkingen ontbreekt het niet, en slechts zeldzaam heeft de Schrijver zich tot zulke laten vervoeren, die minder gepast kunnen schijnen, zoo als die aangaande de oorveeg van Maurits aan Oldenbarneveld (bl. 99).

De hooge prijs, dien ik stel op het werk van Dr. de Gelder, noopt mij, een paar bedenkingen, die bij het lezen van het tweede Stuk bij mij rezen, niet achter te houden.

De *eerste* bedenking raakt de geringe plaats, die de beschouwing van de paedagogische beginsels van den lateren tijd inneemt, in vergelijking van die der oude volken. Aan de ontwikkeling van de school der Duitsche philantropynen van de laatste helft der vorige eeuw, wordt een klein getal bladzijden besteed. En toch, de kennis dier school is voor ons van vrij wat meer belang, dan die van de denkbeelden van Indianen of Chinezen. Een Campe, een Basedow, een Salzmann en een Pestalozzi stonden niet alleen digt bij onzen tijd; - maar hunne geschriften, in grooten getale getrouwelijk in het Nederduitsch overgezet, maakten eenmaal de bijna gansche boekerij des onderwijzers uit, en gaven de schering en inslag voor wat te onzent nopens opvoeding en onderwijs werd verhandeld. Ook in ons Vaderland werd, door den Leeuwarder leeraar August Sterk, het breedvoerig ontwikkelde *Plan van Philantropijnsche Opvoeding* vertaald en aangeprezen (Leeuw. 1777, 396 bladz. in gr. 8°); en het haperde niet aan den ijver der vertalers, indien men de Nederlandlandsche kinderen niet hoorde bidden in dezen trant: ‘Almagtige beheerscher des heelals! - - Aanschouw mijn hart, het is onbevlekt; al mijn vertrouwen stel ik op uwe genade, en bid uwe eindelooze rechtvaardigheid, almagt en eeuwigheid aan! Ik zie zonder vrees het oogenblik te gemoet, dat mij van het aardsche losrukken zal; beveel, wanneer het u behaagt dat ik mijn leven eindige, en ik ben bereid voor de voeten van uwen zetel te verschijnen, om dat lot deelachtig te worden, dat gij mij bereid hebt, en hetwelk ik mij door rechtschapenheid zal zoeken waardig te maken!’ (‘Nuttig en Leerzaam onderhoud, in fraaije Verhaalen voor de Lieve Jeugd,’ door J.H. Campe. Uit het Hoogd. Amst. 1804). Er waren dus hier niet alleen de volgende vragen te beantwoorden: In hoeverre was de strekking der bedoelde philantropische opvoedingsleer weldadig? In

hoeverre was zij, uit een christelijk-paedagogisch standpunt, nadeelig? - maar ook deze: Welken invloed heeft die rigting in de paedagogie gehad op ons vaderlandsche schoolwezen? Waaraan is het toe te schrijven, dat die invloed, gelukkigerwijze, zich niet verder heeft uitgestrekt? enz. Uit de pen van iemand als Dr. de Gelder, zouden velen met mij de uiteenzetting van die punten met groote belangstelling ontvangen. Zij zoude een vervolg kunnen worden op zijne *historische Paedagogie*, waarbij de Schrijver zich dan welligt tevens opgewekt zou gevoelen, de beginselen op te nemen, die vroeger en later op *Nederlandschen* bodem over opvoeding en onderwijs zijn aangenomen, ontvouwd en in praktijk gebragt. Ik meen, dat in de *algemeene historie* der Paedagogie ons Vaderland wel een betrekkelijk klein, maar toch een voor ons bij uitnemendheid belangrijk hoofdstuk beslaat.

De *tweede* bedenking betreft den *vorm* van het geschrift. Deze laat, ten aanzien van naauwkeurigheid, wel wat te wenschen over. De volgende druk-, taal- en stijlfouten werden door mij op den rand aangeteekend; blz. 21: *gemakkelijken* wegwijzer (eerste naamval); de *meest gewigtigste* onderwerpen; blz. 27: *artzenei;* blz. 28: durfde *te* wandelen; hij *overreed* (tegenw. tijd); blz. 30: *eêr;* blz. 31: *der kathechismus;* eene *rei* van regelen; blz. 37: *houdt men* (voor *houd hem*); verlangt *na;* blz. 40: *geheele* andere profeten; blz. 46: *ter* land; blz. 48: voor *de gewigtigste* (in 't mannel. gesl.); blz. 50: *de* kinderen (derde naamval); blz. 52: Leefde en bewoog de wijsgeer zich in idealen gelijk Plato, dan schiep hij zich eene Republiek *waar in* de wijzen den staat bestuurden, *maar die het, om der menschheid wille wenschelijk was, dat zij nimmer tot stand kwam*. Blz. 55: *el-kander;* blz. 57: *gij* wordt te kort gedaan; blz. 61: gemakkelijk, *om* mede te deelen; blz. 62; eene *busch;* blz. 65: *opzigsters;* blz. 67: der *nuttigheids* wil; blz. 70: *hier mede;* blz. 79: *den* opkomst; blz. 80: *Stroïcijnen;* bl. 83: den *helden tijd;* blz. 99: *gekocht* (voor *verkocht*); blz. 115: *zelf* (voor *zelfs*); blz. 119: *oorspronkelijke Grieksche* tekst (vierde naamval); blz. 120: elke uitbotting *werden;* blz. 140: *hofmeester* (germanismus voor *gouverneur*, ook in het Eerste Stuk aangewezen); blz. 151: *op nieuw* (voor *niet op nieuw*); blz. 152: *grootendeels;* blz. 156: een *grooteren* wedijver (eerste naamval); blz. 174: met *zwarte* inkt; blz. 177: *bewonderingswaardigen;* blz. 179: *opvoedings stelsel;* blz. 183: *gegallonneerden* rok; blz. 184: *voor al;* blz. 192: *geschikste;* blz. 199: KÖNIGSBERG (als persoonsnaam gedrukt); blz. 205: op *de* toestand; blz. 208: GUTHSMUTHS; blz. 209: GUTHSMUTH en GUHTSMUTHS (alle drie verschillend en géén goed); blz. 208: *tegenwicht;* blz. 213: *die* (voor *dien*); blz. 216: *geniëen;* blz. 217: *de* Telemaque (vierde naamval); enz.

't Zou niet moeijelijk vallen, een nog grootere lijst te geven van

misstellingen tegen de punctuatie. De volgende zin, behalve dat hij niet fraai geconstrueerd is, wordt door de gebrekkige plaatsing der teekens bijna onverstaanbaar, blz. 54: ‘het laatste vooral, indien van zang gesproken wordt, die door eene zekere melodie op de *Kithara*, dat is een snaren instrument, geaccompagneerd wordt waarop de toonen, door verkorting der snaren ontstaan, als die op een toets met den vinger vastgedrukt kunnen worden.’

Ik verlang niemand aangenomen regelen op te dringen; maar zonder regel, of tegen allen regel in, mag men toch óók niet schrijven. Is men voor *huiselijk* (blz. 220 tweemaal), *vreeselijk* (bl. 183), het is mij wèl; maar dan ook geen *huisselijk* (blz. 206 insgelijks tweemaal), *verkiesselijk* (blz. 191), *wijsselijk* (blz. 198), enz., enz.

De lijst van verschenen werken over de historische paedagogie is, met opzigt tot Nederland, voor uitbreiding vatbaar. Vooral verwonderde het mij op blz. 208 niet vermeld te vinden de uitmuntende vertaling van het ‘Volledig Leerstelsel van kunstmatige Ligchaamsoefeningen, van J.C.F. Gutsmuts[1], door Dr. Jan van Geuns, 2 deelen met platen. (Nieuwe Uitgave, 's Gravenhage en Amsterdam, 1818.)

Nevens het werk van Dr. de Raadt, had blz. 213, over de ‘Bell-Lancastersche leermethode,’ de Schrijver vooral moeten spreken van de opzettelijk over dat onderwerp geschreven Verhandelingen van Visser en Görlitz; evenzoo, bij de beschouwing van Jacotots ‘Enseignement Universel,’ blz. 216, van een geschrift, ten voordeele dier leerwijze, van onzen beroemden landgenoot Prof. Kinker.

Dan, ik zet mijne bedenkingen niet verder voort. Ik houd mij overtuigd, dat het meerendeel der aangevoerde alleen aan overhaasting toe te schrijven, en, bij een gewenschten herdruk, ligt te herstellen zijn. Waar men de aandacht der onderwijzers op een voor hen allerbelangrijkst werk kan vestigen, is het wenschelijk, hun dat tevens als een model voor den vorm te kunnen aanbevelen.

Rott., Febr. 1856.

Dr. A. DE JAGER.

1 Zoo spelt de nieuwe titel; de vertaler, beter, *Gutsmuhts;* doch de auteur, althans blijkens zijn ‘Bibliothek der Paedagogischen Literatur,’ schreef zelf *Guts Muths*.

***De jonge Christen. Lessen en wenken voor jongelieden over Christelijke pligten, door J. Abbott, op nieuw uit het Engelsch vertaald door J. Oudijk van Putten. Te Rotterdam, bij van der Meer en Verbruggen*. 1855. 336 blz. *ƒ* 2.90.**

Zoo ik had moeten veronderstellen, dat de redactie van ‘de Gids’ van mij eene beoordeeling van theologische waarde van dit boek verlangde, zou ik het haar hebben teruggezonden, om mij aan het: *ne sutor ultra crepidam* niet bloot te stellen. Eene beoordeeling van dat standpunt kwam mij evenwel voor eenigzins overtollig te zijn. Het boek is toch *niet nieuw*. Reeds in 1834 werd het voor het eerst uitgegeven bij Mensing en van Westreenen, te Rotterdam. De vertaling was toen geleverd door Adr. van Deinse, te Middelburg. Toen heette het boek: ‘de Jonge Christen, of eene gemeenzame onderwijzing in des Christens pligt.’ In het volgende jaar 1835 werd deze vertaling beoordeeld in de ‘Godgeleerde Bijdragen,’ Deel IX, 1^{e} stuk, bladz. 391 en vervolg., door een onbekende, zich noemende R.V. Toen heette het: ‘Wij moeten ons verblijden, in dit werk zulk een goeden, doorgaans verlichten Christelijken geest te zien heerschen, dat zulk eene zuivere moraal hier wordt voorgesteld. Enkele uitdrukkingen mogen dan ook al dezen of genen min of meer overdreven of mystiek voorkomen, het is toch zóó niet, dat het wezenlijk schaden zal. - Bij den interessanten inhoud heeft het ook dit, dat het door verscheidenheid van voordragt, door invlechting van verhalen, enz., aangenaam leest. - De lezing bragt recensent menigmaal de heerlijke lessen van Gellert te binnen: en hij staat in beraad, of hij het niet naast of althans in de nabijheid van dezelve wil plaatsen.’ Wij hebben na de lezing van de nieuwe omwerking van den Heer Oudijk van Putten tegen dat oordeel niets in te brengen en, de beoordeeling van de theologische waarde van het boek aan anderen overlatende, aarzel ik niet mijn gevoelen te uiten over het boek *als lectuur voor jonge lieden*, en de verdiensten der nieuwe omwerking. De schrijver van ‘den jongen Christen’ is Jacob Abboth, Hoofdonderwijzer in de school van den Berg Vernon, te Boston in Amerika. Het Engelsche-Godsdienstig-Tractaat-Genootschap heeft in het jaar 1834 eene verkorte uitgave van het boek geleverd en voor een zeer goedkoopen prijs verkrijgbaar gesteld. Deze goedkoope ver-

korte uitgave wordt ons, even als vroeger door v.D., in de nieuwe vertaling van den Heer Oudijk van Putten aangeboden. Zoo het al waar is, dat de opvoeding, die op geene Godsdienst als fundament berust, eigenlijk geene opvoeding heeten mag en een wankelend gebouw gelijkt, dat op een zandgrond is opgetrokken, niet minder waar is het tevens, dat *de bouwstoffen voor dit fundament gekozen deugdelijk en goed moeten zijn*. Maar daar ligt nu juist de groote moeijelijkheid, vooral in onze dagen, waarin men schier zeggen zoude, dat de orthodoxie mode is geworden! Wij voor ons kennen maar ééne orthodoxie: zij is het eenvoudig streven om Christus na te volgen, en te pogen in handel en wandel dat streven ongezocht en natuurlijk uit te drukken. Wij kennen maar ééne wet, eene grondwet, als het geoorloofd is dit alzoo te noemen: Gode boven alles en den naasten als zich zelven lief te hebben! Voor die beschouwing, met alles wat daaruit voortvloeit, is het jeugdig gemoed, ondervinding *leert* het, steeds open! De haarkloverijen over sommige betwiste punten der dogmatiek, de taal van het mystische gevoel, met al de liefdelooze veroordeelingen, die de ziekelijke gevolgen zijn van alle afwijkingen van den Christelijken, d.i. praktischen weg in het godsdienstige, kunnen aan het kind en den knaap worden opgedrongen, maar (men bouwe zich geene luchtkasteelen!) spreken tot zijn gemoed niet. Men loopt zoo ligt gevaar, dat het overdrevene der mystiek òf de *juistheid van het oordeel reeds in de jeugd benevelt*, òf, als het tot boosheid ontaarde gemoed genoodzaakt wordt die voorstellingswijze te volgen, *een huichelaar gevormd* wordt, die de Godsdienst tot zijne goddelooze oogmerken misbruikt, òf eindelijk op rijperen leeftijd *de valsche gemoedelijkheid der jeugd voor onverschilligheid en wereldzin* plaats maakt.

In dit opzigt kan het boek van Abbott der jeugd veilig in handen worden gegeven. Zij zal er noch stof tot spotten in aantreffen, hetgeen - men ontveinze zich dat niet! - bij alle overdrijving zoo ligt wordt opgewekt, noch gevaar loopen voedsel voor dweepachtige gewaarwordingen er in te vinden. Daarenboven (en dit geldt nu de nieuwe vertaling van den Heer Oudijk van Putten) is ‘de Jonge Christen’, zoo als het boek daar vóór ons ligt, een smaakvol boekje. Mogt de vertaling van den Heer Adr. van Deinse op getrouwheid aanspraak maken, waar men het boek openslaat, vindt men vele verbeteringen in den stijl aangebragt, die in deze vertaling regt vloeijend en aangenaam is, terwijl die van v. Deinse wel eens stroef en hard mogt heeten.

Als eene proeve deelen wij hier mede: *Beroem u niet over den dag van morgen*, blz. 323. ‘Gisteren was de zomerschooltijd ten einde en het was daarom een zeer drukke dag. Ieder oogenblik, dat maar aan de lessen kon ontwoekerd worden, werd besteed om toebereidselen te maken voor ons vertrek naar huis: het pakken der koffers, het voorloopig afscheid nemen en het spreken over verschillende plan-

netjes, om ons gedurende de vacantie goed te vermaken; want wij allen verwachtten van dien vacantietijd slechts eene aaneenschakeling van onvermengd genoegen.'

'Mijne vriendin Leentje, die thans zoo diep bedroefd is, was toen de gelukkigste onder de gelukkigen. Zij is eene eenige dochter en een teeder liefhebbend, warm gevoelig meisje, en zoozeer had de gedachte aan het spoedig wederzien harer geliefde ouders en broeders haar gemoed met levendige blijdschap vervuld, dat zij die blijdschap met geene woorden scheen te kunnen uitdrukken. Helaas! ik vrees, dat, wanneer zij elkander nu ontmoeten, het slechts onder de diepste droefheid zijn zal.

Gisteren avond waren wij in de zaal bijeen voor onze avondgodsdienstoefening, en volgens gewoonte moest ieder meisje een vers uit den Bijbel opzeggen, vóór wij ons in het gebed vereenigden. De tekst van Leentje was: "Beroem u niet over den dag van morgen: want gij weet niet wat de dag zal baren." Deze tekst trok bijzonder de aandacht, omdat daarin zulk eene gepaste waarschuwing scheen opgesloten te liggen. Zij dacht er weinig aan, hoe spoedig zij uit eigene ondervinding de waarheid dezer uitspraak zou leeren kennen. Nadat wij elkander goeden nacht hadden gezegd, sprong en huppelde zij den trap op naar boven met eene uitgelatene vrolijkheid, die moeijelijk te matigen zou zijn geweest, terwijl zij uitriep: morgen! morgen! hoe gelukkig zal ik dan zijn.'

'Denk aan uwen tekst, lieve Leentje!' zeide een onzer kameraadjes, weemoedig glimlagchende, terwijl zij ons voorbijging naar hare kamer. 'Ik wenschte wel, dat J... zoo ernstig niet sprak,' zeide Leentje, toen wij de kamerdeur hadden digt gedaan, 'maar ik heb er haar toch te liever om,' liet zij er op volgen. 'Ik heb vernomen dat zij al treurige beproevingen heeft moeten lijden, hoewel zij nog zoo jong is.'

'Den anderen morgen was Leentje bij de eerste morgenschemering ontwaakt en wekte ook mij, opdat ik met haar, door onze halfgeslotene gordijnen henen, mij verblijden zou in het schoone morgenrood aan de oosterkim, dat een aangenamen dag beloofde voor hare t'huisreis. Toen de bel geluid werd, om ons tot het gebed te verzamelen, was reeds alles voor hare reis gereed, en zij kwam ook in hare reiskleeding beneden, opdat er geen oogenblik met het vertrek zou behoeven gewacht te worden, als haar vader - dien zij verwachtte om haar af te halen - zou gekomen zijn.

Beroem u niet over den dag van morgen: want gij weet niet wat de dag zal baren, - dit waren de eerste woorden, die wij vernamen bij het lezen van het gedeelte der Schrift, dat voor dien morgen gekozen was geworden. "Daar hebben wij weder uwen tekst gehad, Leentje!" fluisterde een der meisjes haar toe, terwijl wij naar de ontbijttafel gingen. "Dat beteekent niets goeds, niet waar?"

"Ik ben niet bijgeloovig," gaf Leentje met een glimlach ten ant-

woord; “en dan ook heeft de tekst slechts betrekking op *morgen* en niet op van daag.” - Toen wij van de ontbijttafel opstonden, bragt juist een bediende de brieven, die met den ochtendpost gekomen waren. Een daarvan werd Leentje ter hand gesteld. Zij brak het zegel open, en nadat zij het oog over den inhoud had laten gaan, gaf zij den brief haastig over aan de secondante, en spoedde zich naar hare kamer. Ik volgde haar derwaarts, en vond haar schreijende in de grootste ontroering. Hare droefheid was zoo groot, dat zij niet in staat was mij de oorzaak te zeggen. Nu kwam de secondante boven en gaf mij den brief te lezen, terwijl zij er op zachten toon bijvoegde: dat ik beter zou doen, Leentje eenige oogenblikken alleen te laten, totdat de eerste uitbarsting harer droefheid zou over zijn, wanneer zij meer geschikt zijn zou om aan woorden van troost het oor te leenen.

De brief was van hare ouders, kort, doch merkbaar onder den invloed van sterke aandoening geschreven. Zij hadden - zoo stond er te lezen - juist tijding bekomen van de plotselinge en gevaarlijke krankheid van hunnen oudsten zoon, een jong mensch van de beste verwachting, die weldra zijne studie zou volbragt hebben. De geneesheeren gaven geene de minste hoop op het behoud van zijn leven. De ouders hadden dan terstond toebereidselen gemaakt, om op reis te gaan, in de flaauwe hoop dat zij, door van de snelste gelegenheden gebruik te maken, nog tijdig genoeg bij hunnen beminden zoon zouden aankomen. Zij konden - dus schreven zij - Leentje niet medenemen, en de beste schikking, welke zij te haren opzigte hadden kunnen maken, was, dat zij maar op de kostschool blijven moest tot aan hunne terugkomst.’

Dit zij genoeg voor eene proeve. Het boek is met zulke verhalen als doorweven en is daarom juist voor de jeugd inzonderheid geschikt. Wij wenschen het dan ook in veler handen.

Dr. J.J. DE GELDER.

Handleiding tot het beoefenen van de beginselen der Sterrekunde, ten gebruike bij zeevaartkundig onderwijs en tot zelfonderrigt, door A.J. Labberton. (*Te*) *Schoonhoven*, (*bij*) *S.E. van Nooten*. 1855.

> Een jeugdig verstand, vertrouwende op de meerdere kunde van zijnen leermeester, kan door verkeerde voorbeelden in eenen maalstroom van onzekerheid worden gebragt.
> JACOB DE GELDER.

Een geacht vriend, Dr. P.J. Hollman, droeg, zelf door beroepsbezigheden verhinderd, mij de hem opgedragene taak over, bovengenoemd werkje te beoordeelen. Hij verzocht mij daarbij de Gelder's woorden aan het hoofd mijner recensie te plaatsen. Waarom die woorden, die men wel om de waarheid, die ze bevatten, overal kan plaatsen, ook hier moesten staan, zag ik eerst later in; waarom zij er staan, beoordeele de welwillende lezer.

‘Al wederom is er dan eene hulpvaardige hand uitgestoken, bereid om de eerste schreden te steunen op den weg tot eene verhevene wetenschap.’ Zóó, of omtrent zóó, dacht ik bij het lezen van het titelblad. En ik dacht daarbij aan de vele handleidingen, en aan hetgeen zij wel moeten uitwerken; aan de vele bloemen, maar ook aan de vele paddestoelen, die opgroeijen na een verkwikkenden zomerregen; ik zocht onwillekeurig het boekske door, of ik ook een blaadje vinden mogt, waarop nog eene droppel parelde; ik meende die hier en daar te bespeuren, en zou nog veel meer gedacht hebben, zoo ik niet het oog had geslagen op het voorberigt. Daar toch meldt ons de Heer Labberton, dat hij een *Duitsch* werkje tot gids heeft gehad, dat een *tweeden druk* mogt beleven; eene gunst, die natuurlijk een Duitsch boek veel spoediger te beurt valt, dan een, dat in onze taal, in ons land en op ons papier is gedrukt.

Bij het doorzien van den inhoud, die op het voorberigt volgt, bemerkten wij, dat het boekje in vier afdeelingen is verdeeld, die achtereenvolgens de kennis des hemels, de kennis van de ware gesteldheid van de oppervlakte der aarde, de voornaamste stellingen der meteorologie en de werktuigen, bij de sterrekunde, en vooral bij de zee-

vaartkunde in gebruik, behandelen. Al deze kennis, benevens eene Inleiding, die de noodzakelijkste stellingen der meetkunde bevat, ligt besloten in 218 octavo bladz. ‘Zeer compendieus!’ zeide prof. Uylenbroek tot een mijner vrienden, toen deze bij het doen van een examen in de natuurkundige wetenschappen vertelde, zijne physische kennis uit een werkje van Wenkebach te hebben geput. ‘Maar het kan hier daarom toch wel goed zijn,’ zeggen wij, en om dit te beoordeelen, willen wij den S. op den voet volgen.

De noodzakelijkste - dat wil zeggen voor het begrip van dit werkje - stellingen (*en bepalingen*) der meetkunde zijn over het algemeen veel minder juist uitgedrukt dan die, welke men in de gewone elementaire leerboeken aantreft, en wij begrijpen niet, waarom de S. ze daaruit niet overgenomen heeft, te meer daar wij uit eene noot (blz. 7) - waarlijk niet uit zijn schrijven - bemerken, dat hij de Beginselen der Meetkunst van de Gelder en Badon Ghyben kent. De eerste § is onbegrijpelijk voor eerstbeginnenden. De bepaling eener kromme lijn (§ 6) is evenzeer op eene gebrokene regte lijn toepasselijk, terwijl de uitdrukking (§ 8), dat een horizontaal vlak een bijzonder *soort* van plat vlak is, wel zoo zal moeten gewijzigd worden, dat het een plat vlak is, hetwelk eenen bijzonderen stand heeft in de ruimte. Dergelijke onnaauwkeurigheden komen in bijna elke § voor. Zoo toch zegt de S., dat twee regte lijnen, die in hetzelfde vlak liggen en overal even ver van elkander verwijderd zijn, evenwijdige lijnen genaamd worden, waar de eerste voorwaarde overbodig is, omdat zij reeds een gevolg is van de tweede; (§ 10), dat twee convergerende lijnen elkander, verlengd zijnde, steeds snijden, waar de voorwaarde, dat zij daartoe in één plat vlak liggen moeten, is over het hoofd gezien; terwijl wij nog in dezelfde § vinden, dat een hoek grooter wordt, zoo men de ruimte tusschen de beenen - *die zelf aan eene zijde geheel onbegrensd is* - vergroot, en dat cirkels en cirkelbogen dienen om hoeken te meten - zeker omdat hoeken gemeten worden door cirkelbogen - alsof zij daartoe alleen waren bestemd. Bij de aanwijzing van eenen hoek *moet* (§ 14) de letter aan het hoekpunt niet in het midden staan tusschen twee anderen; dit is slechts eene, overeenkomst. Verder vinden wij (§ 15), dat figuren nabootsingen zijn van *geometrische voorwerpen* (??), terwijl hier tevens, zonder eenige verklaring waarom, opgegeven wordt, dat twee regte of twee stompe hoeken in eenen driehoek niet kunnen voorkomen. In § 17 is bij de bepaling van den cirkel vergeten, dat die kromme lijn in een plat vlak ligt; § 18 doet vooronderstellen, dat de S. van meening is, dat eene raaklijn zich eigenlijk slechts aan eene zijde van het raakpunt mag uitstrekken, daar hij zegt: ‘men kan zich *ook* voorstellen, dat zij dit evenzoo doet aan de tegenovergestelde zijde. Eene stelling (§ 21) betreffende den loodregten stand van eene lijn

op een vlak, luidt aldus: ‘Is eene regte lijn loodregt op twee lijnen, die *elkander snijden in het punt van doorsnede*, dan staat zij ook loodregt op het geheele vlak.’

§ 22 is zoo klaar als..... water-chocolade, en in § 24..... Doch waarom den lezer langer verveeld met eene drooge opsomming van fouten. Hij zal mij, na alles wat hij zelf heeft gezien, gelooven wanneer ik zeg, dat in deze *elf* bladz. wiskunstige stellingen en bepalingen *twintig* onduidelijke en onnaauwkeurige uitdrukkingen voorkomen. Zoo dit ergens te dulden is, dan toch zeker niet hier. Verder vinden wij nog in deze inleiding het getal 17 voortgezet tot den *vier en twintigsten decimaal* (ten behoeve van zeelieden?!!).

In § 32 en § 33 worden de maten behandeld. Dienaangaande moeten wij den S. alleenlijk doen opmerken, dat de éénheid, waarvan de meter een deel is, minder *vast* is, dan hij schijnt te weten, daar eene rekenfout, bij de Fransche grondmeting begaan, eerst later is ontdekt, en dus de meridiaan der aarde niet meer veertig millioen meters bevat.

Zoo zijn wij dan genaderd tot de eerste afdeeling, die over de kennis des hemels handelt, en wij beginnen deze te doorlezen met den stillen wensch, dat wij hier niet zooveel reden mogen vinden tot billijke berisping. In deze verwachting echter vinden wij ons bitter teleurgesteld. Niet dat wij na de lezing te klagen hebben over zaakrijkheid: de meeste zaken zijn behandeld, hoewel dan soms wat al te kort; neen, het zijn de onnaauwkeurige uitdrukkingen, die de S. gedurig bezigt, en die ons op bijna elke bladzijde onaangenaam aandoen. Vergeef mij, geachte lezer! zoo ik u tot de dupe van de historie maak, daar ik u weder moet heenleiden door eene menigte opmerkingen, die mijne opregtheid tegenover den S. voor mij noodzakelijk maakt.

Vooreerst dan komen wij op tegen eene bepaling, die de S. (§ 25) geeft van de sphaerische astronomie. Volgens hem toch bevat zij: ‘het onderzoek naar de wederzijdsche verbinding der banen, die de hemelligchamen beschrijven.’

Deze bepaling is geheel verkeerd. In de opterische astronomie toch leeren wij, hoe de plaatsen der hemelligchamen, uitgedrukt in grootheden, die betrekking hebben tot twee onderling regthoekige coördinaten-vlakken, overgebragt worden in grootheden, betrekking hebbende tot twee andere, evenzoo onderling regthoekige coördinatenvlakken, die ten opzigte van de eersten eenen gegevenen stand hebben. (Reductie van regte klimming en declinatie tot azimuth en hoogte; van lengte en breedte tot regte klimming en declinatie, enz.). Deze reductie geschiedt door sphaerische driehoeksmeting, daar de plaatsen steeds bepaald worden door hoeken; de hoegrootheid dezer hoeken is uitgedrukt in graden, die gemeten worden op cirkels, die

in de vlakken, welke men gebruikt, gelegen zijn, en deze zijn alle groote cirkels van denzelfden bol; vandaar haar naam: sphaerische astronomie. Bovendien leert dit gedeelte der astronomie den invloed bepalen, dien de veranderlijke stand van sommige dezer vlakken, de beweging der aarde, de toestand onzer dampkring, de stand van den waarnemer, op de plaats der hemelligchamen moet uitoefenen, opdat men zoo van de schijnbare plaats tot de ware zal kunnen overgaan; terwijl zij eindelijk nog aangeeft, hoe men zijne waarnemingen zal inrigten, opdat men met de grootste zekerheid van de waargenomene plaats, ten opzigte van het eene coördinaten-stelsel, tot de begeerde plaats ten opzigte van het andere zal overgaan. In hoeverre dit nu met de *banen der hemelligchamen* - planeten en cometen worden toch niet alleen in de sphaerische astronomie behandeld - in verband staat, zal de S. zelf niet hebben ingezien, toen hij deze dwaze bepaling van zijnen Duitschen gids overnam.

Om niet te uitvoerig te zijn, zullen wij zeventien onnaauwkeurigheden van minder belang (waaronder eene in § 36: ‘de meeste sterren gaan *slechts* dagelijks op en onder - welke dan wel b.v. alle uren? - stilzwijgend voorbijgaan, tot wij (§ 80) vinden, dat ‘de polen on de aequator onveranderlijk zijn.’ Deze uitdrukking is onnaauwkeurig en geeft een verkeerd denkbeeld; want, schoon de polen en de aequator ten opzigte van elkander en van eenig punt op de aarde in stand en ligging onveranderlijk zijn, zoo zijn zij dit niet ten opzigte van een vlak, dat zelf eenen vasten stand heeft in de ruimte en dus in hunne veranderingen niet deelt. Wij hadden daarom van den S. eene nadere bepaling verwacht van hetgeen hij hier onveranderlijkheid genoemd heeft, en wij konden dit met te meer regt doen, daar hij later (§ 185 en § 186), over Praecessie en Nutatie sprekende, toont de veranderlijkheid in stand, waaraan de polen en de aequator onderhevig zijn, te kennen.

Verder spreekt de S. met geen woord van de slinger-proeven van Foucauld, die in § 86 goed op hunne plaats waren geweest, en in § 60 zegt hij, dat iedere ster - dus ook een hemelligchaam, dat eene eigene beweging heeft - *in* den meridiaan zijne grootste hoogte bereikt. Even onwaar is het te zeggen (§ 62), dat op den aequator de noord- en zuidpool des hemels met het top- en voetpunt zamenvallen - daar zij er juist 90° van afstaan - als het onnaauwkeurig is, eene uitdrukking (§ 62) als ‘hooger dan het toppunt’ - wat is hooger dan dat? - te gebruiken. - Zoo zouden wij het geheele werkje kunnen doorloopen, on overal zouden wij dergelijke aanmerkingen te maken hebben. Wij achten het echter overbodig, die alle hier op te geven. Anders: behalve dat de schijnbare beweging der *buiten*-planeten in § 121 is vergeten; dat de S. zegt, dat de wetten voor den loop der kometen - zijn die dan niet de-

zelfde als voor de planeten? - nog niet bepaald zijn, en dat men, N.B. eerst uit de terugkomst van eene komeet de grootte harer baan kan berekenen; dat in het meteorologisch gedeelte de passaatwinden met geen woord verklaard zijn; dat bij de beschrijving der werktuigen, bij de sterrekunde en vooral bij de zeevaart in gebruik, het muurquadrant - zeker als representant van die, welke *niet* bij de zeevaart in gebruik zijn -, de telescoop - en onder deze de kijkers van Moltini, die, naar wij hopen, door den S. niet voor telescopen worden gehouden -, het sextant en de uurwerken - deze voor zeevarenden zoo belangrijke werktuigen - alle te zamen in nog geen twee bladz. worden behandeld, - kunnen wij behalve dat alles meer dan honderd fouten opgeven, die wij den lezer besparen, en slechts hebben opgeteekend, in de hoop dat zij den S. eens goede diensten mogen doen, zoo hij, zijn werk wil herzien.

Is het, na al het gezegde, niet duidelijk, waarde lezer! waarom mijn geachte vriend mij het motto opgaf, dat gij aan het hoofd dezer beoordeeling vindt? Nog duidelijker zal het u worden, zoo gij in het Voorberigt leest, dat de Heer Labberton den wensch koestert, dat zijne handleiding moge gebruikt worden, dan wanneer de sterrekunde, in goed ingerigte scholen onder de ‘leervakken’ wordt opgenomen. In welken maalstroom van onzekerheden toch moet de leerling niet gebragt worden, zoo hij op deze wijze minstens door de derde hand - de Duitsche gids, de Heer Labberton, de onderwijzer - wordt geleid.

Wil de Heer Labberton wezenlijk de verspreiding van nuttige kennis op deze wijze bevorderen, dan beginne hij een uittreksel te maken van den *Sterrenhemel*..... of liever - daar hij alsdan spoedig zal merken, dat uit dit werk niets kan worden weggelaten - hij zal best doen, met ons te wenschen, dat er spoedig eene goedkoope uitgave kome van dit boek, waarvan de duurte alleen de algemeene verspreiding van grondige kennis in den weg staat.

Leyden, Febr. 1856.
E. VAN DER VEN.

***De Electro-Magnelische telegraaf in zijne verschillende trappen van ontwikkeling en tegenwoordigen toestand voorgesteld. Bevattende eene handleiding voor telegrafisten en eene duidelijke uiteenzetting van de gronden der telegrafie voor beschaafde lezers, door C.C. van Hall, Ingenieur van de Derde Klasse in Nederlandsch Indië. Opgehelderd met* 194 *figuren. Utrecht, Kemink en Zoon*. 1856.**

Gaf de heer van Koten onlangs een allerliefst boekje in het licht, waaruit de weetgierige lezer, die niet al zijnen tijd kan afzonderen tot het opzettelijk bestuderen der natuurkunde, niettemin een helder inzigt verkrijgt in de wetten van electriciteit en magnetisme, en in het bijzonder in hare toepassing op telegraphie en uurwerken, er ontbrak altijd nog een werk over electrische telegraphen, geschreven voor den man van het vak. In die leemte heeft de heer van Hall willen voorzien door de uitgave van het boek, welks titel wij boven afschreven; althans hij noemt het eene handleiding voor telegraphisten, hoewel geen voorwoord ons met zijne inzigten bekend maakt.

Wij verwachtten veel goeds van dit werk, omdat het door een ingenieur geschreven was, en deze klasse van het groote gild onzer wetenschappelijken met roem, ook in het buitenland, bekend staat. Maar onze teleurstelling was groot, zeer groot, waarde lezer! Om u hiervan een denkbeeld te geven, zullen wij u eenige onzer opmerkingen mededeelen.

Bij het doorbladeren ontmoetten wij in vele der figuren reeds oude bekenden; dit echter wekte nog geenzins onze achterdocht, omdat het een gewoon verschijnsel is, dat goede afbeeldingen uit het eene in het andere boek worden overgenomen. Toen wij echter de eerste bladzijden begonnen te lezen, ontdekten wij weldra, dat deze, in eenigzins gewijzigde volgorde, niets bevatten dan eene *slechte* vertaling van het ‘Lehrbuch der Physik und Meteorologie,’ van Dr. J. Muller.

Wij hebben hier drie grove beschuldigingen tegen den S. in te brengen; zij zijn deze: de heer van Hall heeft geschreven, terwijl hij zijne moedertaal niet magtig was; hij heeft vertaald uit eene taal, die hij niet kende; eindelijk, hij heeft onderwerpen behandeld, welke het beter was dat hij zelf nog eenigen tijd grondig naging. Kleine beschuldigingen, als die bijv., dat hij bijna letterlijk vertaalde, zon-

der daarvan de minste melding te maken, zien wij hier nog over het hoofd.

Het geheele werk, groot 319 bladzijden ('t is, in het voorbijgaan gezegd, zonde van het papier), is verdeeld in vijf afdeelingen, handelende over magnetisme, electriciteit, galvanisme, electro-magnetisme en electrische telegrafie. Uit het eerste het beste dezer hoofdstukken zullen wij de gronden trachten op te sporen, waarop onze beschuldigingen rusten. - Dit hoofdstuk bevat slechts 28 bladzijden, waarin wij minstens een vijftig spel- en taalfouten vonden; hadden wij naauwkeuriger willen zoeken, dit getal ware gemakkelijk verdubbeld. Wij stippen er slechts enkele aan. Zoo schijnt de S. verbazend in de war met het geslacht der woorden: nu eens is hetzelfde woord mannelijk, dan weder vrouwelijk gebezigd; *toestel* bijv. is doorloopend onzijdig, enkele malen vrouwelijk; *draad* dan eens mannelijk, dan eens vrouwelijk; zoo met vele andere woorden. - Maar er zijn grovere feilen. Zoo bijv. zegt de S., dat ongelijknamige polen *zich* (elkander) aantrekken; hij spreekt van eene minder groote*re* kracht, laat vele malen het verleden deelwoord met eene *t* eindigen, waar eene *d* behoorde te staan, of plaatst eene *d*, waar de *t* op hare plaats was, schrijft smit voor smid, enz.

Ook de interpunctie is zoo, dat de zin bijna onverstaanbaar wordt. Bovendien is de stijl onaangenaam en stootend door het veelvuldige herhalen der woorden. *Dezelve, hetzelve* komen in het oneindige voor; in een woord, men zou meenen eene, *kakographie* te lezen. Hoe de S. met de taal omspringt, moge blijken uit enkele gezegden, welke wij hier mededeelen, en ons bovendien aanleiding zullen geven om onze beide andere beschuldigingen te staven.

Blz. 2: ‘het aanhangpunt (aangrijpingspunt) of resultaat (resultante, zamengestelde) der verschillende aantrekkingen, noemt men de pool.’ Behoeft men, strikt genomen, meer, om te doen zien dat de S. noch de taal, noch het onderwerp magtig is? Blz. 8: ‘later zullen wij de oorzaken van deze bevinding (dit verschijnsel) leeren kennen.’ Blz. 6: ‘dien ten gevolge is men geneigd zich de magnetische vloeistoffen voor te stellen als in de magneten besloten, als in geslotene vaten, waarbinnen zij zich echter ongelijk bewegen kunnen, zoodat zij door uitwendige oorzaken van elkander gescheiden en de eene zich aan de eene pool, de andere aan de andere pool kan ophoopen.’ Sierlijke stijl! Blz. 12: ‘De beschrijving van dit werktuig wordt naauwkeurig beschreven in Pouillet's (Muller's) Lehrbuch der Physik, p. 341.’ Tot hiertoe heeft de S. Muller letterlijk vertaald, komt nu echter aan eene voor hem waarschijnlijk lastige zinsnede (de theorie van Gauss, over het aardmagnetisme), en verwijst op Pouillet, maar hoe? de beschrijving is beschreven! Op de volgende bladzijde valt ons eene tabel in het oog, waaruit wij leeren

hoc de declinatie en inclinatie der magneetnaald voor Parijs afwisselden in den tijd van 1580 tot 1835. Waarom deze tabel niet voortgezet tot 1856? Omdat Muller het niet doet? Blz. 14 spreekt de S. (vertaler) van *onzekere bewegingen* der magneetnaald. Hij zal storingen bedoeld hebben, maar vergeet hierbij van de dagelijksche afwijkingen melding te maken. Deze bladzijde alleen, opgevuld met onnaauwkeurigheden, spelfouten en germanismen, levert het bewijs, dat de S. zijn onderwerp niet meester is. Zonder dat toch zou hij niet geschreven hebben: ‘over de sterkte van de magnetische kracht der aarde;’ - ‘behalve de declinatie en inclinatie der naalden, neemt men ook op vele plaatsen der aarde de sterkte der magnetische krachten waar;’ - ‘men kan gemakkelijk bewijzen, dat deze slingeringen (der magneetnaald) volkomen aan dezelfde wetten gehoorzamen als een slinger.’ Slinger en slingeringen gehoorzamen aan dezelfde wetten! Maar gaan wij met afschrijven steeds voort: ‘hieruit volgt dat de rigting en sterkte der magneetkracht, waarmede de aarde en de naald op elkander werken, voor kleine afstanden gelijk zijn.’ Voor grootere afstanden is derhalve actie niet meer gelijk aan reactie?! Verder: ‘uit het gestelde volgt, dat de magneetkracht juist als de zwaarte, met eene gelijkvormig toenemende kracht werkt, enz.’ Zeker een bewonderenswaardige zinbouw; jammer alleen dat de S. zich hier deerlijk vergist. De zwaarte of zwaartekracht is op hetzelfde punt van onze aarde aan geene verandering onderworpen; de snelheid, niet de zwaartekracht, neemt bij den val der ligchamen gelijkvormig toe. Waarom de S. voor de versnelling juist de letter *r* kiest, is ons evenmin duidelijk; het doet zeker niets ter zake, maar *g* heeft hier het burgerregt verkregen, op dezelfde wijze als het getal π bij den cirkel. Bladz. 16: ‘wanneer men een(e) staaf week ijzer, welke 6 à 10 duim lang is, in de rigting van eene inclinatienaald houdt, dan wordt zij door den invloed van het magnetisme der aarde zelf (ve) magnetisch en wel zoodanig, dat het bovenste gedeelte eene noordpool en het benedenste eene zuidpool verkrijgt.’ Dit zal wel alleen gelden onder onze noordelijke breedtegraden; in het zuidelijk gedeelte der aarde heeft het tegenovergestelde verschijnsel plaats. Blz. 17 wordt *Drehwage* door draaiweegschaal (wringbalans) vertaald, waarop volgt: ‘wij hebben vroeger opgegeven dat de slingeringen van eene magneetnaald, onder dezelfde wetten staan, als de vierkanten van het aantal slingeringen, die in een bepaalden tijd door dezelfde naald in twee verschillende oorden geschieden.’ Alles onzin, waardoor de S. al wederom toont geen klaar begrip van zijn onderwerp te hebben. Blz. 20 spreekt hij van *evemoigt doen behouden*, in plaats van evenwigt maken. Hij deelt 160° door 20° en verkrijgt 80°. Nog een proefje hoe de heer van Hall vertaalt; sprekende over de wringbalans van Coulomb, zegt hij bladz. 22: ‘bij

voorafgaande proeven is aangenomen, dat de eene pool van den beproefden magneet zoo verre verwijderd was, dat zij geen invloed op de werking der andere kon uitoefenen. Is aan deze voorwaarde niet voldaan, dan verkrijgt men evenwel geheel andere uitkomsten, en wanneer de afstanden, in vergelijking met de afmetingen der magneten, zeer groot zijn, zal de invloed derzelve zeer nabij tot elkander staan in omgekeerde reden van de derde magten der afstanden.' In het oorspronkelijk werk staat: 'die eben angeführten Versuche stellten auch nur deshalb das Gesetz wenigstens annäherungsweise heraus, weil die Anordnung so getroffen war, dass der eine Pol des zu prüfenden Magneten in so grosser Entfernung war, dass er die Wirkung des anderen nicht wesentlich modificiren konnte. Ist jedoch diese Bedingung nicht erfüllt, so stellen sich ganz andere Resultate heraus, und wenn die Entfernungen gross genug sind gegen die Dimensionen des Magneten, so verhalten sich die Totalwirkungen desselben sehr nahe umgekehrt wie die dritten Protenzen der Entfernungen.' - Blz. 24 geeft de S. de handelwijze van Duhamel op, om in staal magneetkracht op te wekken, en vertaalt 'getrennte strich' door verdeelde bestrijking; blz. 27 vertaalt hij 'die violetten Strahlen des Spectrum' door violetstralen van het gebroken licht, 'stunden' voor seconden, enz.

Zullen wij het geheele werk op deze wijze behandelen? Of wilt gij ons op ons woord gelooven, wanneer wij u verzekeren dat de volgende hoofdstukken geen haar beter zijn? Dezelfde taalfouten, soortgelijke germanismen en vele bewijzen dat den S. het onderwerp niet regt duidelijk en klaar voor den geest stond, ziedaar al, wat wij zouden vinden. 't Verdriet ons dit alles aan te toonen; buitendien is het jammer van den tijd, daaraan besteed, het papier hiervoor beschreven.

Papier, druk en uitvoering laten niets te wenschen over; alleen de platen staan bij die der Duitschers ten achteren, de afdruk verliest het bij het oorspronkelijke.

Wij eindigen onze aankondiging met den wensch, dat een kundiger schrijver de taak opvatte, en ons bekend make met het wetenswaardige, dat de laatste tijden op het gebied der telegraphie hebben opgeleverd.

JOSUA.

***Prof. H. Helmholtz, Hoe ziet de Mensch? Populair wetenschappelijke Voorlezing. In het Nederduitsch overgezet door V - s. Doesborgh. J.V. Schattenkerk*. 1855. 43 bladz.**

Geeft ons de geschiedenis der oude volken bewijzen, hoe verdiensten van aanzienlijke mannen met gedenkteekenen waren vereerd - wij noemen slechts Demetrius Phalereus, voor wien zelfs bij zijn leven 360 standbeelden werden opgerigt - de tegenwoordige eeuw, ofschoon daarmeê niet zóó kwistig, rekent het ook tot haren pligt, mannen, die wetenschap en kunst met eere noemen, een gedenkteeken toe te wijden. Elke bijdrage, daartoe bevorderlijk, is steeds welkom, en als zoodanig begroeten wij ook deze Voorlezing, uitgesproken door een' Helmholtz, ten voordeele van het gedenkteeken voor Kant, den grooten wijsgeer, geplaatst te Koningsbergen in Pruissen.

Eene schets van het door hem behandeld onderwerp moge voldoende zijn om aan te toonen, op welk eene bevattelijke wijze hij de belangrijke vraag heeft opgehelderd: ‘hoe ziet de mensch?’

Het was den 15den Februarij 1855, dat eene aanzienlijke vergadering te Koningsbergen vereenigd was, ten einde de herinnering aan den wijsgeer Kant, door het oprigten eener gedenkzuil, te doen voortleven, toen in die aanzienlijke vergadering Helmholtz als spreker optrad, omdat ook hij den cijns zijner achting en vereering aan den man wenschte te brengen, aan wien men in zoo menig opzigt den vooruitgang der wetenschap te danken heeft. Mogt het soms bevreemding wekken, dat een natuuronderzoeker hulde bragt aan een' wijsgeer, daar het algemeen bekend is, hoe weinig vriendschap zij elkander op wetenschappelijk terrein toedragen, de spreker antwoordt daarop door aan te wijzen, dat de wijde klove, die thans wijsbegeerte en natuurwetenschap scheidt, nog niet bestond ten tijde van Kant. Natuurwetenschap berust ook nu nog op dezelfde beginselen als ten tijde van den grooten wijsgeer, wiens stelregel was: ‘dat alle kennis der werkelijkheid uit de ervaring geput moet worden.’ Daarom bevreemde het ook niet, dat Kant een levendig belang stelde in de theorie van Newton, die uit de algemeene zwaartekracht de beweging der hemelligchamen afleidde. - Kant waagde het zelfs om in den geest van Newton eene hypothese op te stellen, ter verklaring

van het ontstaan van ons planetenstelsel onder den invloed der zwaartekracht, waardoor hij aanspraak op eene plaats ook onder de natuuronderzoekers verworven heeft. - Fichte, een leerling van Kant, volgde ook hierin het voorbeeld van zijn' meester, en zijne theorie der zinnelijke waarneming komt in meer dan één opzigt overeen met hetgeen later de physiologie der zintuigen in feiten heeft aangetoond.

Na zijnen dood ontvlamde de twist; Schelling vertegenwoordigde zuidelijk, Hegel noordelijk Duitschland. - De stelling van Kant werd verworpen, en nu meende men zonder eenige ervaring resultaten te kunnen verkrijgen alleen door het denken. - Newtons theoriën ondergingen hetzelfde lot. Twee wegen stonden er nu ter keuze over, of de korter weg van het louter denken, of het moeijelijk pad van het onderzoek der natuur.

Duitschland verkoos het eerste; doch nu waren het mannen als von Humboldt, Erdman, Pfaff, die moedig den strijd voor de waardij van het onderzoek streden en eervol het wetenschappelijk slagveld behielden. De wijsbegeerte ging in hare aanmatiging te ver, en op de te hoog gespannen verwachting volgde eene te grootere teleurstelling. - In welke verhouding thans de resultaten der ervaring tot die der wijsbegeerte staan, zulks wenscht de S. in een voorbeeld aan te toonen, en daartoe kiest hij een der edelste zintuigen, *het oog*.

Die taak was voorzeker niet gemakkelijk, vooral wanneer wij letten op het zaamgestelde van dit orgaan. Ter verklaring van de werkzaamheid van het oog, slaat Helmholtz den weg der analogie in. Reeds gunstig bekend als grondig natuuronderzoeker door het uitvinden van den oogspiegel, waardoor vele vroeger onbekende waarheden in een voortreffelijk licht zijn geplaatst, weet hij aan zijne voorstelling groote helderheid bij te zetten, door het oog, een door de natuur optisch werktuig, met eene camera obscura te vergelijken; een werktuig bij velen, nu vooral door Daguerreotypie en Photographie volkomen bekend. - Gaan wij de zamenstelling na eener Camera Obscura, dan blijkt zij zeer eenvoudig te wezen. Een van binnen zwart gemaakt houten kistje bevat aan de eene zijde een glazen lens en aan de tegenovergestelde zijde eene mat geslepene glazen tafel. Keert men nu de lens naar een verlicht voorwerp, op eenigen afstand gelegen, dan ziet men bij goede plaatsing van het kistje een zeer scherp begrensd, maar omgekeerd beeld van dat voorwerp, met zijne natuurlijke kleuren, op het mat glas. Op dergelijke wijze is het oog ingerigt en het wezenlijk verschil tusschen het oog en het genoemd werktuig bestaat hierin, dat in plaats van de matglazen tafel, op den achtergrond van het oog het gevoelig zenuw- of netvlies (retina) gelegen is.

Het licht brengt daarin gewaarwordingen te weeg, die door ze-

nuwvezels van het netvlies, in den gezigtszenuw vereenigd, naar de hersenen, naar het orgaan van ons bewustzijn, worden overgebragt. Het houten kastje kan met dat gedeelte van den oogbol vergeleken worden, 't welk wij het harde oogvlies noemen, het wit van het oog (sclerotica); - het zwarte bekleedsel van het kastje komt overeen met het zeer fijn gevormd, bruinzwart gekleurd vlies, het adervlies (chorioidea). Van dit laatste zien wij echter alleen het voorste gedeelte, bekend onder den naam van regenboog (iris), die de middenste zwarte opening, de pupil, omgeeft. - Door de pupil dringt het licht in de achterste gedeelten van het oog; is het licht te sterk, dan vernaauwt, is het licht te flaauw, dan verwijdt zich de pupil, die tevens de voorste van de achterste oogkamer scheidt. - Voor de pupil is het als een horologieglas gewelfd hoornvlies (cornea) gelegen, waarvan de oppervlakte door traanvocht steeds spiegelglad wordt gehouden. - Achter de pupil is nog gelegen een helder doorschijnend lensvormig ligchaam, de kristallens, terwijl het inwendige van het oog met vloeistof is aangevuld. - De kristallens en het hoornvlies van het oog komen overeen met de glazen lens in de Camera Obscura.

Ten einde den juisten omtrek van het afgespiegeld voorwerp te verkrijgen, naarmate het meer nabij gelegen of verwijderd is, moeten er aan eene Camera Obscura middelen voorhanden zijn om dat doel te bereiken. - De photograaph moet daartoe de lens van zijn werktuig kunnen verplaatsen. - Bij verafgelegene voorwerpen brengt hij de lens digter bij de matglazen tafel, bij nabijgelegene doet hij het omgekeerde.

Bij het *oog* kunnen wij hetzelfde waarnemen, en de S. heldert zulks met een voorbeeld op. De vorm der kristallens van het oog namelijk wordt door bijzondere in het oog gelegene spierbundels willekeurig veranderd, en deze verandering, waardoor het oog in staat wordt gesteld zoowel ver als nabij gelegene voorwerpen duidelijk te onderkennen, bestempelt men met den naam van *accommodatie*. Had men reeds gedurende een aantal jaren te vergeefs beproefd om den grond van dit verschijnsel te verklaren, het mogt door onvermoeide pogingen aan onzen landgenoot, den jeugdigen, helaas! reeds overleden Dr. A. Cramer, te Groningen[1], gelukken, met feiten de oorzaken er van aan te toonen in eene Verhandeling, waardoor hij zich een blijvenden roem bij alle mannen der wetenschap heeft verworven, zoowel hier als in het buitenland.

1 Dr. A. Cramer, ‘Het accommodatie-vermogen der oogen, physiologisch toegelicht;’ door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, te Haarlem, met de gouden medaille en de premie van ƒ 150 bekroond, den 21sten Mei 1852. - Deze verhandeling werd in het Duitsch overgezet door Dr. Doden. Leer, 1855.

De S. oppert vervolgens de vraag: hoe komt het optische beeld in het oog en hoe komen de optische beelden in het algemeen tot stand?

Het is uit de Physica bekend, dat, wanneer lichtstralen uit eene doorschijnende middenstof in eene andere overgaan, b.v. uit lucht in glas of water, dat zij dan van rigting veranderen, met andere woorden, dat zij gebroken worden, indien zij niet loodregt op het grensvlak vallen. Door de lens der Camera Obscura en de doorschijnende middenstoffen van het oog, worden de lichtstralen van een voorwerp nu zóó gewijzigd, dat zij allen in één punt - het brandpunt - zich vereenigen. Hoe meer punten van het net- of zenuwvlies (retina) door het uitstralend voorwerp, onverschillig van welke kleur, worden getroffen, des te helderder zal het voorwerp zich aan ons vertoonen, en hoe meer volkomen dus het optisch gedeelte van ons oog is gevormd, des te scherper zullen wij de voorwerpen onderscheiden. Als één voorbeeld, ten bewijze hoeveel de bouw en zamenstelling van het physisch gedeelte van ons oog er toe bijdraagt om ons eene andere voorstelling van een voorwerp te geven dan het inderdaad heeft, noemt hij de sterren die rond zijn, en eigenlijk door den straligen bouw van onze kristallens dezen vorm verkrijgen.

Waarin ligt het verschil, dat niet de Camera Obscura, maar wel het oog het beeld *ziet?* Het ligt daarin, dat het netvlies, een zeer gevoelig deel van het zenuwstelsel, door den invloed van het licht, door een' uitwendigen prikkel licht-gewaarwordingen ontvangt. Over het ontstaan dezer licht-gewaarwordingen zijn de gevoelens zeer verschillend, en Schr. treedt hierover in historische herinneringen, die zekerlijk door de aanwezigen met een' glimlach zijn aangehoord.

De latere naauwkeurige onderzoekingen bewezen juist het tegenovergestelde van hetgeen men vroeger gemeend had, 1°. de groote gevoeligheid van de gezigtszenuw bestaat niet; 2°. de lichtgevende oogen van dieren in volstrekte duisternis, lichten niet, maar zulks heeft plaats door terugkaatsing van uitwendig licht. Bij de dieren vinden, wij het zoogenaamde tapetum, 't welk de lichtstralen met kracht terugkaatst.

Elke prikkel, op de zenuwen aangebragt, geeft eene terugwerking op het ligchaam, hetzij van pijn, hetzij van zamentrekking der spieren, enz.; maar een prikkel van de gezigtszenuw heeft dit eigenaardige, dat hij geene pijn, maar lichtgewaarwordingen voortbrengt, zoo als wij bij prikkeling van de gehoorzenuwtoonen vernemen. De aanwending der elektriciteit op de oogzenuwen levert ons daarvoor menig bewijs. - De Schr. weet vervolgens op echt populaire wijze licht en warmte onder dezelfde physische verschijnselen te rangschikken en beroept zich daartoe zoowel op het zonlicht, als op hetgeen

door de natuurkunde wordt geleerd, door middel van doorschijnende prismata.

Uit die waarnemingen kunnen wij zien, hoe de natuurkunde (physica) de sleutel was ter verklaring van de physiologie der zintuigen, door den Berlijnschen Hoogleeraar Joh. Müller zoo uitnemend gebruikt in zijne leer over de specifieke zintuigsenergiën. Deze leer luidt; ‘de hoedanigheid onzer gewaarwordingen, de verschillende gewaarwordingen van licht of warmte, van geluid of smaak, hangen niet af van de waargenomene uitwendige voorwerpen, maar van de zintuigszenuwen, waardoor die gewaarwordingen tot stand komen.’ Wat de physiologie der zintuigen in den jongsten tijd langs den weg der ervaring aanwees, dat zelfde trachtte Kant reeds door bespiegeling te verkrijgen en wetten te vinden, waardoor aan de voorstellingen eene bepaalde rigting werd gegeven.

Vatten wij nu in het kort de zaak te zamen, dan is zij deze: het uitwendig licht werkt als een prikkel op het oog; deze dringt door tot het netvlies, gaat vervolgens over op de gezigtszenuw, plant zich voort tot de hersenen en verwekt eene gewaarwording van licht. Lichtgewaarwording is echter nog niet hetgeen men onder *zien* verstaat, en wordt zulks eerst dan, wanneer met de lichtgewaarwordingen het begrijpen vereenigd is. Lichtgewaarwordingen kunnen echter ook door andere prikkels, b.v. elektrische stroomen, drukking op den oogbol, enz., worden opgewekt en kunnen dan aanleiding geven tot *zinsbedrog*, gelijk de S. nader toelicht.

Welk verschil er bestaat tusschen afbeeldingen in perspectief en het regtstreeksche zien van het voorwerp, zoo als dit door de oogen geschiedt, en waarom wij bij het gebruik der oogen de ligchamelijke verhoudingen beter en duidelijker onderscheiden, heldert de S. op door het optisch werktuig, algemeen bekend onder den naam van Stereoskoop[1], waarvan uitvinder is de Engelsche natuurkundige Wheatstone.

Zal ons oordeel over de verhoudingen der voorwerpen juist zijn, dan is het noodzakelijk, den stand van het oog in het hoofd te kennen, want elke beweging, die onwillekeurig ontstaat, brengt ook eene stoornis in het oordeel te weeg. Door voorbeelden, onder het bereik van elks bevatting, weet S. deze stelling nader toe te lichten; vervolgens vermeldt hij, hoe de dubbelbeelden ontstaan en welke bewijzen er voorhanden zijn, ten einde de aanwezigheid van de blinde vlek aan te toonen, d.i. de plaats waar de gezigtszenuw intreedt.

De uitweiding over de zinsbegoochelingen is daarom der lezing

1 Zie ‘Album der Natuur.’ De Stereoskoop, door P. van der Burg, blz. 120, 4de afl. 1855.

overwaardig, omdat deze ons duidelijk maken, hoe dikwerf de voorwerpen zich wijzigen naar den indruk, dien zij op het gezigtswerktuig in het bijzonder en op de zintuigen in het algemeen te weeg brengen.

De S. verplaatst daarna eenige oogenblikken zijne hoorders op psychologisch en physiologisch terrein, ten einde de vraag te beantwoorden: waardoor wordt de lichtgewaarwording geschikt tot waarneming der buitenwereld?

De Psychologie, welke het zelfbewustzijn als den eenigen weg tot kennis erkent, kan ons ter oplossing dier vraag niet baten; de Physiologie daarentegen leert de werkingen van den geest kennen door het physiologisch onderzoek der zintuigen, alzoo langs den weg der ervaring. De tegenstanders hiervan namen de stelling aan, ‘dat het bewustzijn uit het oog uittreedt, zich langs den lichtstraal tot op het geziene voorwerp uitbreidt, en dat voorwerp op de plaats waarneemt, waar het zich werkelijk bevindt.’ Die redenering wordt in het dagelijksch leven vooral door magnetiseurs zeer gehuldigd, maar door de wetenschap ijdel bevonden. Het is alleen door gevolgtrekkingen, dat wij leeren kennen, wat niet onmiddelijk wordt waargenomen.

De bepaling der afstanden, der ruimte, wordt door oefening aangeleerd, en ten bewijze daarvoor kan de kindsche leeftijd strekken. Wat is dus het eigenlijk *zien?*

Het bestaat alleen in het verbinden van de voorstelling van een bepaald voorwerp met eene bepaalde gewaarwording, welke door het op het netvlies gevormd beeld tot stand komt.

Eene moeijelijke vraag ter beantwoording blijft er echter over, wanneer wij bij het begrijpen onzer zintuigswaarnemingen alleen de *aangeleerde* verbindingen voor oogen houden, namelijk, hoe het dan eigenlijk gelegen is met de *aangeborene*, met de instinktmatige handelingen der dieren.

De S. toont hier, dat hij zoowel den psycholoog als den physioloog kan bevredigen door Kant's stelling aan te nemen: ‘*geene werking zonder oorzaak; zij is eene wet van ons denken, die vóór de ervaring ontstaan is*.’

Met eene lofprijzing van Kant en met te wijzen op den band, die alle wetenschappen moet vereenigen en die ook door de nieuwere natuurwetenschap niet verbroken wordt, sluit hij zijne voordragt met toepasselijke woorden uit den Faust van Gröthe.

Werpen wij ten slotte nog een blik op den inhoud van deze belangrijke Voorlezing! De S. geeft een algemeen historisch overzigt

van die stelsels der wijsgeeren, die ten tijde van en tot Kant eene belangrijke rol hebben gespeeld (1724-1804), bepaald met vergelijking van de studiën der wijsgeeren en der natuuronderzoekers. Voor beide is het oog, de spiegel der ziel, een voorwerp van belangstelling. Door het oog met eene Camera Obscura te vergelijken, geeft de schrijver te kennen, van hoeveel belang het is, de natuurkundige wetenschappen, vooral Physica, naauwkeurig te beoefenen; kennelijk komt dit uit bij de straalbreking, het ontstaan van het optisch beeld op het netvlies, de perspectief, enz. Daar hij sprak ter herinnering van Kant, moest hij vooral zijne aandacht bepalen op de uitkomsten, door den Physioloog en Psycholoog verkregen. Brengt nu ook de eerste het verder dan de laatste, beiden hebben zij dit met elkander gemeen, dat het er nog verre af is, dat zij alles, wat het gezigtsorgaan aangaat, hebben opgehelderd.

Men verwachte dus in deze Verhandeling geene naauwkeurige anatomische beschrijving van het oog. Zulks lag niet in de bedoeling van den Schrijver, die in breede trekken ons het physisch en physiologisch onderzoek van het oog wilde schetsen. De Vertaler heeft aan het niet Duitsch lezend publiek eene dienst bewezen door zijn wèlgeslaagden arbeid.

Niemand zal voorzeker deze Voorlezing onvoldaan ter zijde leggen of haar eene waardige plaats ontzeggen naast het ‘Album der Natuur.’

Amst., Dec. 1855.
Dr. N. MEURSINGE.

***Bijdragen tot de huishouding van Staat in het Koningrijk der Nederlanden, verzameld ten dienste der Staten-Generaal, door Gijsbert Karel Grave van Hogendorp. Tweede verbeterde uitgave, onder toezigt van Mr. J.R. Thorbecke. Zalt-Bommel, Joh. Noman en Zoon*. 1854. 10 deelen.**

Een boek, op welks titel twee namen prijken van dàt gezag als die van Hogendorp en Thorbecke, moge eene *aankondiging* vinden in dit tijdschrift: eene *aanprijzing* zal niemand er van verwachten. Zoo ooit toch, hier zou die met regt overbodig genoemd worden. Wie is er die belang stelt in de welvaart van zijn Vaderland en die ze niet kent, die ‘Bijdragen,’ al is het dan ook maar bij naam en bij roemruchtige gedachtenis, waarin de man, door den tijdgenoot miskend en door het nageslacht vereerd, - onfeilbaar teeken hoe hij boven hèn stond die hem omgaven, - als zijne geheele ziel heeft uitgestort, nu eens, vol moed op eene blijde toekomst, vrolijk den weg aanwijzende dien zijn volk te bewandelen had, wilde het grootheid en eer, welvaart en vrede vinden, dan weder troosteloos klagende en gebukt onder tegenwerking en miskenning en moedeloos over dat gebrek aan kracht en zelfstandigheid bij zijne medeburgers, waardoor alleen het goede kon tot stand gebragt worden, 't geen hij hun aanprees. Onverpoosd en onvermoeid was hij in het belang des Vaderlands werkzaam, zoowel op den Ministeriëlen zetel, als op de bescheidener plaats van den Volksvertegenwoordiger, zoowel, op zijne veelvuldige togten door alle deelen des rijks, persoonlijk onderzoekende naar de behoeften en wenschen zijner landgenooten, als in het stille studeervertrek, waar hij de resultaten zijner kennis en ervaring te boek stelde voor hen, die den moed niet hadden om zijne roepstem te volgen, maar wier kinderen zich rijk gezegend achten, dat zij die lessen hebben kunnen opvangen en toepassen. Of hebben wij iets anders gedaan dan afgebroken wat een vroeger geslacht heeft opgebouwd, en hebben wij aan iets anders de welvaart te danken, waarin wij nu mogen roemen, dan aan de toepassing der beginselen van staathuishouding, door Hogendorp verdedigd en aangeprezen? En zouden dan die lessen, die voorschriften, die vruchten van het onderzoek, op theoretisch en praktisch gebied beide, welke Hogendorp in dit zijn werk heeft nedergelegd, bij het nageslacht dat zich verzadigt aan den rijken oogst der zaden door hem gestrooid, geene belangstelling meer wekken?

Die gedachte zelfs ware beleedigend voor ons Nederlanders, vooral

van den tegenwoordigen tijd. Immers juist wij prijzen ons gelukkig in die openbaarheid van alle regeringszaken, die, lang begeerd en hoewel eerst kort genoten, ons toch niet straffeloos meer ontnomen kan worden, en die ons den grooten waarborg levert voor een billijk bestuur, mits - de kennis van dat beheer ons niet ontbreke. Waaruit die kennis beter te putten, dan uit de schriften van een man als Hogendorp!

Geen monument verrijst voor hem in hof- of hoofd- of in zijne geboortestad zelfs, maar duurzamer en gepaster dan door hout of steen zal zijne nagedachtenis bij het volgende geslacht in eere blijven, wanneer een man als Thorbecke zijn arbeid opvat en, zijn voetspoor volgende, de ‘Bijdragen’ als voortzet tot op onzen tijd. Twee mannen, beide hun tijd vooruit, en beide miskend door hen, die hunne steeds vooruitreikende plannen niet vermogen te volgen, maar beide ook werkende voor een volgend geslacht, dat bij de lessen die het ontvangt, hoe te handelen, zich tevens kan spiegelen aan het voorbeeld zijner vaderen die ze niet in toepassing hebben durven brengen, - hoe ware beter monument uit te denken dan 't geen eigen kennis, eigen verdienste en warme liefde voor het Vaderland, voor hen zelven oprigtten! En zouden de stoffelijke middelen tot de oprigting van dat monument niet dankbaar door den landgenoot worden verstrekt!

Een vijftal lijvige boekdeelen ligt daar vóór ons, de tien deelen bevattende, waarin Hogendorp zijne lessen en zijn geest heeft gelegateerd aan het nageslacht. Aanvaarden wij die nalatenschap met dankbaarheid. Willen wij haar betoonen, geen beter middel dan ons die voorschriften eigen te maken en ze te volgen. Nog is de hand van den man, wiens naam onder den zijnen op den titel van deze nieuwe en allen voorzeker hoogst welkome uitgave prijkt, weinig zigtbaar in deze bewerking; alleen enkele bijlagen en noten getuigen daarvan. Maar weldra mogen wij de Narede, - die immers, zoo men zegt, hoogst uitvoerig wezen zal? - en de levensgeschiedenis van Hogendorp van Mr. Thorbecke verwachten. Tot zoo lang zij alle eigenlijk oordeel over het nu nog maar gedeeltelijk voltooide werk opgeschort; mogen die stukken, met zooveel verlangen te gemoet gezien, spoedig volgen! En moge ook de tijd niet ver meer af zijn, dat eene zoo allezins bevoegde hand ons het begin van de voortzetting van dit werk levert, zoodat ook het levend geslacht door Thorbecke, even als door Hogendorp, in de gelegenheid gesteld worde, om de voorschriften zijner grootste staatsmannen te vernemen; het opvolgen zij ten minste mogelijk gemaakt.

En hiermede bevelen wij deze nieuwe uitgave van Hogendorp's ‘Bijdragen’ aan de belangstelling onzer landgenooten.

P.N. MULLER.

***Voorlezingen over de Nederlandsche Nijverheid en de middelen om haar te ontwikkelen, gehouden in de Maatschappij: Felix Meritis, door E.H. von Baumhauer, Hoogleeraar te Amsterdam. Haarlem, A.C. Kruseman*. 1856.**

Wij weten niet of de sprekers, dan wel de uitgever, de titels kiezen van de Voorlezingen, die in Felix Meritis gehouden en door den Heer Kruseman uitgegeven worden; wij hopen het laatste, omdat wij ongaarne van een Hoogleeraar zouden onderstellen, dat hij aan deze beide vlugtige stukjes zoo weidsch een titel zou gegeven hebben; 't schijnt ons meer het lokaas van een uitgever. Immers *de* Nederlandsche Nijverheid doet nog al aan iets meer denken, dan aan hetgeen er op de Parijsche Tentoonstelling van te zien was, en toch deelt de inhoudsopgave eerlijk mede, dat de eerste Voorlezing niets anders bevat; en *de* middelen om haar te ontwikkelen, zijn toch wel niet uitsluitend te vinden in de kennis der natuur- en scheikunde en in goede scholen, tot welker aanprijzing zich de tweede beperkt. Waarom toch niet liever in den titel waarlijk datgene uitgedrukt wat het boek inhoudt? want op deze wijze veroorzaakt men, dat de boeken na lectuur met teleurstelling worden neêrgelegd; wat heeft men aan dien puff, waarin daarenboven niets geestigs of oorspronkelijks ligt?

Afgezien van den te veel belovenden titel, hebben wij het boekje met genoegen gelezen, en wie niet te Parijs geweest is, noch het hoogst belangrijk, uitgebreid en zoo aangenaam geschreven verslag van Professor Bleekrode kent, zal voorzeker met belangstelling dit aanschouwelijk relaas van de Tentoonstelling volgen, vooral omdat het vele bijzonderheden bevat, die niet zoo algemeen bekend zijn. Ook de kritiek, die er aan toegevoegd is, zal voor velen eene nuttige lectuur zijn; alleen doet het ons leed, dat de schrijver het der Hooge Regering te laste legt, dat de decoratie van het Nederlandsche Departement zoo shabby was. Gelukkig leven wij niet in een land als Pruissen en Oostenrijk, waar de Regering altijd met zoogenaamde ‘vaderlijke zorg’ de belangen der burgers bevordert, waar deze geene hulp noodig moesten hebben. Wij Nederlanders zijn geene minder-

jarigen meer, maar hebben dikwijls genoeg getoond mondig te zijn; die meerderjarigheid legt ons echter ook de verpligting op om voor ons zelven te zorgen en niet van anderen bijstand te vragen. 't Is niet de eerste en 't zal niet de laatste maal zijn, dat gebrek aan vereeniging onder de verschillende belanghebbenden hier te lande tot hun nadeel uitloopt, maar de eenige weg tot verbetering is dat zij leergeld betalen. Weinige guldens van iederen exposant, en het Nederlandsch Departement ware keurig gedecoreerd geweest. Evenmin kunnen wij den schrijver het verkeerde toegeven van de Jury, om ook de meest ervaren werkluî te beloonen; integendeel, wij stemmen geheel in met het gevoelen der groote Engelsche industriëlen, die deze handelwijze goedkeuren. 't Is eene aanmoediging, die den man doet zien, dat niet alleen de vlag, waaronder men zeilt, de eer wegdraagt, maar dat ook de verdienste van den verdienstelijke erkend wordt. En het bezwaar, om daarin regtvaardig te werk te gaan, is niet grooter dan het dit altijd bij bekrooningen is. Maar wanneer de schrijver bij anderen de eer alleen aan den chef der nijverheidsinstelling wil toegekend zien, waarom noemt hij dan toch zijn eigen naam bij de vermelding van zijn water- en vochtigheids-meter, door Amsterdamsche fabriekanten ten toon gesteld en waarvoor deze bekroond zijn? Dat is dan niet zeer consequent.

Over 't geheel zal deze voordragt met genoegen gelezen worden en ook nut doen, wanneer menige juiste wenk van den schrijver opgevolgd wordt. Vrij wat magerder is echter de inhoud van de tweede Voorlezing, waarin men volgens den titel ‘de middelen om de nijverheid te ontwikkelen,’ zou zoeken, maar die, volgens de eerlijker inhoudsopgave, niets anders behelzen moet dan een betoog, dat: gebrek aan natuurkundige kennis de hoofdoorzaak is van den achterlijken toestand der Nederlandsche nijverheid, en hoe: het natuurkundig onderwijs moet ingevoerd worden in het onderwijs, 't welk laatste dan ook het geval is. Wij missen echter in deze Voorlezing ééne groote zaak, namelijk het *bewijs*, dat onze industrie zoo achterlijk is, 't geen in de eerste ook niet geleverd wordt. Immers de schrijver zegt zelf, dat voor een gedeelte de oorzaken onzer gebrekkige vertegenwoordiging te Parijs aan redenen buiten de nijverheid toe te schrijven zijn; maar in de tweede voordragt zal hij onzen stilstand, ja achteruitgang behandelen. Daarvan vinden wij niets. Dit bewijs te leveren zou hem ook moeijelijk vallen; want in plaats van *achteruit*, gaat onze nijverheid bepaald *vooruit*. Eigenlijk bederft de eenzijdigheid van die tweede voordragt het geheel. ‘Ieder fabriekant niet alleen, ieder mensch heeft de kennis der natuurwetenschap noodig,’ dat is schering en inslag. Wie zal het wenschelijke daarvan ontkennen, maar wie niet tevens bij zulk een dringen op het leeren van eene enkele wetenschap denken: ‘chacun prêche pour sa paroisse;’ want even als de

schrijver van het onontbeerlijke der kennis van zijn vak voor een ieder overtuigd is, zoo is ook de medicus, de theologant, de psycholoog, de economist, de jurist, ja wie niet al, van hetzelfde overtuigd wat zijne specialiteit betreft. Kort geleden hebben wij daarvan een bewiis gezien in vier opstellen van vier verschillende landgenooten, die als bekwaam in hun vak bekend staan, en die allen begonnen: ‘Van alle wetenschappen mag wel de onmisbaarste genoemd worden de....’ en hier noemde elk de zijne! Zoolang nu dergelijke gevoelens maar niet in de werkelijkheid toegepast worden, doen ze geen kwaad en verdubbelen ze misschien den ijver van den beoefenaar voor 't geen hij het onontbeerlijke noemt; maar wil deze die gevoelens doordrijven, dan moet men zulk eene eenzijdige rigting keeren. Eene dergelijke leer toch bevordert nog meer dat aantal Vielwissers, die in Duitschland vooral bij de vleet te vinden zijn, en hij, die beweert, dat de voorspoed der Duitschers alleen aan hun zooveel beter onderwijs dan het onze te danken is, die kent hen niet op het werkelijk gebied van nijverheid. De harde wet der noodzakelijkheid doet vrij wat meer voor den Duitschen ijver, dan hunne kennis. Die theorie van den schrijver, dat ieder koopman bijv. het gehalte zijner goederen scheikundig moet kunnen onderzoeken, klinkt wel aardig, maar ze is eene miskenning van de leer der verdeeling van den arbeid, en ze leidt eenvoudig daartoe, dat de schoenmaker zijn eigen rok en zijn eigen hoed moet vervaardigen, in plaats van zich in zijn eigen vak te volmaken en met de opbrengst daarvan de vruchten van de speciale kennis van den ander te koopen. Alleen ten koste van de kennis van zijn eigen vak zal een ieder waarlijk iets van natuurkunde kunnen leeren; want hoe oppervlakkig moet die kennis blijven, wanneer ze alleen als bijzaak beoefend wordt! Neen, men zie toch eindelijk eens wat vrijer en ruimer, wanneer het de zaak van het onderwijs geldt, en elk meene niet, dat *zijne* wetenschap zooveel nuttiger is dan eene andere. Alles hangt daarvan af, wat de knaap worden wil; daarvoor worde hij dan opgeleid. Wil men nu bij dat onderwijs eenige beginselen van de natuurkunde voegen, goed; hij die deze kennis in 't vervolg van tijd niet bepaald noodig heeft, houdt er dan toch genoeg van over om er niet volslagen vreemdeling in te zijn; maar een ieder leere voornamelijk datgene wat hij bepaald noodig heeft: de fabriekant natuur- en scheikunde, de koopman rekenen, aardrijkskunde, talen, enz., niet *allen alles*. De schrijver valt ook te laag op ons onderwijs, en ziet, door zijn eenzijdig te hoog stellen van zijn eigen vak, geheel voorbij, dat in Holland de meeste scholen bepaald voor handelaars en geletterden ingerigt zijn, waarvoor dus taalstudie van groot gewigt is. En wanneer hij door veeljarig verblijf in het buitenland gezien had, hoe zeer *alle* andere volken in hunne kennis daarvan bij ons achterstaan, en hoe ons dat

tot voordeel is, dan zou hij dat ongunstig oordeel wel gewijzigd hebben. Minder taal- en meer natuurkundige kennis zou ons daar bitter weinig helpen. Alleen de Maastrichtsche school vindt genade in zijne oogen; maar de roem daaraan gegeven, is wel wat verdacht, nu hij verklaart die school zelf grootendeels opgerigt te hebben; wat wonder dat ze dus *hem* goed aanstaat? Maar is het niet natuurlijk dat Maastricht meer op industrieël onderwijs let, even als Holland op commerciëel? Keur die specialiteit zelfs goed, maar veroordeel niet het speciale bij een ander. Wij zullen de Amsterdamsche handels- en industrieschool niet eens tegen den schrijver verdedigen: de daartoe meer bevoegden dan de Heer Baumhauer en wij zelven, hebben die verdediging uitnemend in het 'Gemeenzaam Onderhoud' op zich genomen; maar wij verheugen ons zeer, dat zijne voorspelling nog *niet* is uitgekomen, als zou ze niet dan met groote opofferingen in stand te houden zijn; eene subsidie als de Maastrichtsche school heeft zij nog nooit genoten; wij verwachten zelfs zeer goede resultaten van de bestendiging der school, mits ze eenigermate gewijzigd worde.

Wanneer men, vrij van alle eenzijdigheid, een ieder dat onderwijs geeft, wat hij voor zijn volgend beroep noodig heeft, dan zal men kundige menschen vormen. De Heer Baumhauer werke daartoe mede wat zijn vak betreft, en een ieder zal hem dank weten, omdat alleen door die verdeeling van arbeid waarlijk iets goeds te wachten is; maar hij veroordeele niet alles wat hier te lande gedaan wordt, zonder eerst zelf iets beters te hebben opgebouwd. Wij bevelen de Voorlezingen zeer ter lectuur aan, maar ieder toetse de denkbeelden van den schrijver aan zijn eigen oordeel. Niet het blindelings aannemen of verwerpen van het gevoelen van een schrijver, maar het zelfstandig oordeelen daarover maakt het nut der lectuur uit.

Voorlezingen over de duurte der levensmiddelen, door Dr. E. van Voorthuyzen. Als boven. Haarlem, A.C. Kruseman. 1856.

Van vrij wat degelijker inhoud mag dit tweetal Voorlezingen genoemd worden. Helder en duidelijk worden hier alle omstandigheden nagegaan, die op den prijs der levensmiddelen invloed hebben, en de eerste voordragt vooral zal voor menigeen hoogst belangrijk

zijn, die ook al de dwaalleer aangenomen heeft, dat de Regering van een land bij magte is om de prijzen te doen dalen, wanneer deze door den onbelemmerden loop der zaken gerezen zijn. De klagt over duurte is algemeen, maar de oorzaken waaruit die prijsverhooging ontstaat, en dus ook de middelen om in den drukkenden toestand verligting aan te brengen, zijn weinigen bekend. Toch is alleen in die kennis het middel tot verbetering te vinden; wat toch helpen al die wetten en verbodsbepalingen, als ware een Vorst ook Heer over de omstandigheden die de prijzen der levensmiddelen regelen! Meer kapitaalvorming door spaarzaamheid, beter cultuur, geene vermeerdering van consumenten zonder eene evenredige vermeerdering van producenten, en een onbelemmerd verkeer, ziedaar de middelen die de schrijver teregt aangeeft als de meest geschikte om duurte tegen te gaan.

Maar ook de waardevermindering van het geld heeft prijsverhooging van de levensmiddelen ten gevolge; dat vinden wij in de tweede Voorlezing betoogd. Immers niemand zal het aandeel ontkennen dat de vermeerderde goudproductie aan de prijsverhooging van alle artikelen heeft, hoeveel dan ook toe te schrijven zij aan vermeerdering van de algemeene welvaart. Hoe die duurte; van blijvenden aard, tegen te gaan? Alleen door gelijkelijke verhooging van den prijs van arbeid. Niet het stuk geld is het loon, maar die levensbehoeften, welke voor dat stuk geld te koop zijn. Naarmate nu de prijs der levensbehoeften rijst, naar die mate moet ook de prijs van den arbeid verhoogd worden. Dubbel zijn dus spaarzaamheid en ijver noodig, zoo het noodige kapitaal voor die loonsverhouding gevonden zal worden.

Wij zullen geen uittreksel uit dit werkje geven, noch den inhoud breeder blootleggen, maar verwijzen liever naar het geschrift zelf, dat ongetwijfeld met veel meer nut zal gelezen worden, dan gehoord. Immers de vele statistieke mededeelingen, zoo over de opbrengst als het verbruik van granen, benevens de cijfers van de goudproductie, zijn minder voor eene Voorlezing geschikt, omdat dan veel van het waarlijk belangrijke der feiten minder juist gevat wordt. Daarom bevelen wij dit boek zeer aan de *lectuur* van allen, die op eene grondige behandeling dezer gewigtige kwestie prijs stellen, even als wij dit met vrijmoedigheid doen wat de

betreft, die het bewijs leveren van een naauwkeurig onderzoek der verschillende stelsels van Circulatiebanken. Ook dit werk zal echter meer den lezer dan den hoorder voldoening geven; want wie vermag al de cijfers te onthouden die uitgesproken worden, en wier kennis toch onvermijdelijk is tot eene juiste waardering der hier gegevene beschouwingen? In de eerste voordragt worden de Circulatiebanken van Frankrijk, in de tweede die van Schotland en Noord-Amerika, in de derde die van Engeland behandeld, en hoewel de schrijver erkent zijne kennis alleen uit boeken opgedaan te hebben, zonder in de gelegenheid te zijn geweest de werking der verschillende stelsels op het praktisch terrein zelve te beoordeelen, zoo zal toch niemand der zake kundig een ander dan een zeer loffelijk getuigenis van dezen zijnen arbeid geven. Vrijheid van bankwezen is 't geen de S. voorstaat, omdat hij van al de wettelijke bepalingen, die vele Regeringen op dit terrein hebben toegepast, nog geen ander gevolg heeft gezien dan wanorde en onzekerheid, waar men juist orde en zekerheid beoogde. Het publiek zelf moet oordeelen, of het al dan niet vertrouwen schenken wil aan de billetten, die de Banken het aanbieden, en wanneer streng vastgehouden wordt aan de dadelijke inwisselbaarheid van het papier, dan wordt elke onvoorzigtigheid der Bank onmiddellijk door het publiek gestraft, dat geld eischt, waar het voor de handteekening geen crediet meer heeft. Dat de Regering enkele bepalingen van voorzigtigheid stelt, wie zal dat wraken? maar wie het goedkeuren, dat een monopolie te dezen opzigte verleend worde, zoodat de ondernemer en het publiek van de vele groote voordeelen verstoken blijven, die eene ruime toepassing van het bankstelsel allerwege, waar het met voorzigtigheid en kennis wordt behandeld, opleveren? Juist het Schotsche stelsel der rentegevende depôts zou groote voordeelen in elke handelstad geven; maar de uitgifte van billetten is daartoe noodig. Hoe zou het den handel bevorderen en de schatten vruchtdragend maken, die nu vaak langen tijd dood in de kisten der handelaars liggen. Lang niet ieder koopman zet zijne tijdelijk dikwijls ruime kas op prolongatie; het jaar 1848 heeft menigeen daarvan teregt afgeschrikt; maar dadelijk opeischbaar en toch rentegevend, dàt zou een ieder lijken. De Crediet-Vereeniging te Amsterdam, minder belangstelling vindende bij hen, die juist eene in-

rigting als deze het meest moesten bevorderen, biedt den leden de gelegenheid daartoe aan, en wie er gebruik van gemaakt heeft, weet bij ervaring, hoe voordeelig zoodanige belegging is voor den koopman, die heden ruim bij kas is, maar morgen genoodzaakt kan zijn om het geheel uit te betalen. Kan hij dat bij effecten-voorschot even makkelijk en zonder eenige de minste kosten? Neen; teregt mogt de Heer Buys er op wijzen, hoe nuttig de uitbreiding, aan het bankwezen in het buitenland gegeven, voor het algemeen werkt, en allerbelangrijkst noemen wij zijne voordragten, juist om het vooroordeel te bestrijden, dat hier te lande nog veel tegen een vrijer bankstelsel bestaat. Wie die niet de heilzame werking van onze Nederlandsche Bank erkent, dank zij der verdienstelijke leiding harer bestuurders! maar wie ook, die niet juist om dat vele voortreffelijke wat hare inrigting kenmerkt, zou wenschen, dat ze ook tot die rentegevende déponering van gelden gelegenheid gaf. Crediet schept geen kapitaal, zeer juist, en elke uitgifte van inwisselbare billetten boven de behoefte van het publiek, is ijdel en wordt dadelijk door het publiek gekeerd, maar daarom zal men toch niet de oneindige voordeelen ontkennen, die het uitgeven der billetten geeft, leven schenkende aan het kapitaal dat dood scheen?

Wij aarzelen niet deze Voorlezingen de beste te noemen, die in het afgeloopen saizoen in Felix Meritis gehouden zijn, en de toehoorders hebben getoond in dit gevoelen te deelen, daar ook het ‘Gemeenzaam Onderhoud’, dat er op gevolgd is, boven dat van de andere Voordragten belangrijk mag genoemd worden. Maakt ieder der optredende sprekers eene zoo opzettelijke studie van zijne Voordragt als de Heer Buys, dan voorzeker zal het publiek alle reden hebben om zich over de uitgave van die Voorlezingen grootelijks te verheugen.

M.

***Handleiding tot de Burgerlijke Mineurkunst, of de mijnen en hare ontginning, vrij bewerkt naar het Fransch, door J.F. Klijnsma, Luitenant-Kolonel Ingenieur, oud Kommandant van het bataillon Mineurs en Sappeurs. Volksbibliotheek*, N°. 84. *Amsterdam, Weytingh en van der Haart*.**

Voordat wij iets over het werkje, waarvan hier de titel opgegeven is, zeggen, moeten wij beginnen met te protesteren tegen het gruwelijke, nieuwbakken woord: *Mineurkunst*. De mineurs zijn hier te lande geene *mijnwerkers*, die ertsen met behulp van mijnen uit den schoot der aarde opdelven, maar oorlogsmannen, wier bedrijf niets anders met dat der mijnwerkers gemeen heeft, dan dat beiden kruid gebruiken en gaten in den grond delven, die toevallig den naam van *mijnen* dragen, hoewel zij hemelsbreed van elkander verschillen. Het doel, waarnaar de mineur tracht, en de wijze, waarop hij dit bereikt, zijn zoo hemelsbreed verschillende van het doel en het werk van den mijnwerker, dat men den maker en afsteker van vuurwerken, en ook de mol, evenzeer onder de burgerlijke mineurs zoude kunnen rekenen, de een omdat hij ook met buskruid omgaat, de ander omdat hij ook gaten in den grond maakt.

Ingenomenheid met het corps mineurs en sappeurs, hetwelk de S. heeft aangevoerd, schijnt hem te hebben verleid om dien naam te kiezen, misschien ook om het fransche werkje, dat dien aanlokkelijken naam op den titel voerde, te vertalen. Het werkje heet vrij bewerkt naar het fransch, maar is evenwel, naar strekking en inhoud te oordeelen, geweldig fransch gebleven. De overal heerschende geneigdheid om bijna alleen in Frankrijk en België de voorbeelden, die ter verklaring dienen moeten, te zoeken, en om achter de kunsttermen de fransche tusschen twee haakjes te plaatsen, bewijzen op elke bladzijde dien oorsprong. Voor Nederlanders schrijvende, zou men denken dat men dezen 't allereerst zoude wijzen op die streken, waarmede zij eenen dagelijkschen omgang hebben, en vanwaar zij zich hunne delfstoffelijke benoodigdheden aanschaffen. Was 't ons niet vrij wat merkwaardiger geweest te weten, van waar wij de gehouwen steenen, den Bentheimschen zandsteen uit de krijtperiode, den Namurschen bergkalk, de trachyten en bazalten van den Rijn, waarmede ons land als over-

dekt is, bekomen, en tot welke gesteenten die behooren, dan te vernemen dat de stad Brives, in het zuiden van Frankrijk gelegen, uit bonten zandsteen is opgetrokken? Vrij wat belangrijker ware 't ons geweest te vernemen, dat de hier te lande alom gebruikelijke Maaskalk van ‘steenkolenkalksteen,’ alias bergkalk, afkomstig is, ‘dan dat men in het oosten van Frankrijk en in den omtrek van Roanne, van dien kalksteen eene soort van deugdzamen kalk maakt, die zoowel tot metselspecie als tot *bereiding* van den akker wordt aangewend.’ Dat de kalk, waarvan onze oostelijke provinciën voorzien worden, van krijtlagen, vlak op, misschien binnen onze grenzen gelegen, afkomstig is, zou een Nederlander liever vernomen hebben, dat ‘dat het eigenlijke krijt, vooral te Mendor nabij Parijs, als kalksteen wordt opgedolven’, terwijl er tevens hier verzuimd is te zeggen, dat al het *eigenlijke krijt*, hetwelk wij Nederlanders gebruiken, uit Engeland wordt aangevoerd.

De geheele geologische aanhef van het boekje wemelt te zeer van echt fransche oppervlakkigheid, en van het bij de Franschen zoo gewone vergeten, dat er ook buiten Frankrijk nog landen aanwezig zijn, dan dat die als iets anders dan eene slaafsche vertaling te beschouwen is. Wij willen overigens den lezer niet vermoeijen met aanhalingen van alle onnaauwkeurigheden, verkeerde voorstellingen en valsche begrippen, die men ten deele ook aan het niet begrijpen van den franschen tekst, door den vertaler, schijnt te moeten toeschrijven. De zes eerste bladzijden van het werkje zouden dan geheel, met eenen commentaar van dubbelen omvang, ter nedergeschreven dienen te worden. Wat valt er b.v. anders te zeggen van den volgenden volzin, dan dat zij onzin is: ‘Men heeft dikwijls opgemerkt, dat zoutachtige streken doorgaans mergel- of zandsteenachtig zijn, en dat deze grijze, grijsgroene of roodgevlekte zandsteen een overvloed bevat van gips en magnesiakalk.’

Van de verwarring van denkbeelden, die den schrijver genoopt hebben om de fransche kunsttermen in het werkje achter zijne nederlandsche te doen volgen, kan men zich moeijelijk rekenschap geven. Waarom niet de engelsche? waarom niet de duitsche?

Bij het ter hand nemen van dit werkje hadden wij het voornemen opgevat, om den schrijver voet voor voet te volgen, en onze meening mede te deelen over de wijze, waarop hier de bergwerkwetenschap op Nederlandschen bodem was overgebragt. Wij bezitten nog zeer weinig werken over onderwerpen, die op geologie en mineralogie betrekking hebben, en van die weinige zijn er slechts zeer enkele, zoo als die, welke door den bekwamen Winkler Prins bewerkt zijn, die zich eene zuivere, nederlandsche taal gevormd hebben, waardoor de voor ons nieuwe wetenschap op eene voor het algemeen verstaanbare wijze is voorgesteld. De meeste schrijvers gebruiken een mengelmoes van germanismen, anglicismen en gallicismen, en disschen die rattatoelje op als zuiveren hollandschen kost. Nergens stuit die basterdtaal

meer dan in leerboeken, omdat zij namelijk alzoo juist wordt ingesmokkeld bij degenen, die onderwijs zoeken waar men zuivere begrippen en zuivere taal het allereerst voorgesteld zoude wenschen.

Dit werkje nader doorlezende, zagen wij echter van dit voornemen af. Het bleek een onbegonnen arbeid te zijn. Wanneer men *ligplaats* en *mijn* als woorden van dezelfde beteekenis, en op dezelfde bladz. 8, *ligplaats* ook weder in den zin van *bedding* gebruikt vindt; - wanneer op de eene bladz. het hoogduitsche *Lager* door *lagen* en tevens door *beddingen, Gange* door *gangen*, en op de tegenoverstaande bladz. *gangen* gebruikt ziet voor hetgeen de Duitschers door *Schichte* verstaan; wanneer men de ijzeren gereedschappen, die men voortijds alleen bij het mijndelven bezigde, in tegenoverstelling van het tegenwoordige gebruik van buskruid, onder den naam van *verstaalde werktuigen* ziet aangeduid; wanneer met *spade, houweel* en *puntijzer* (pointerole) bedoeld worden wat wij Nederlanders *hamer, houweel* en *punthamer* (*Schlägel, Keilhaue* en *Eisen* der Duitschers) zouden noemen; wanneer er voor *gebakken* en *gehouwen steen brikken* en *hardsteen* te lezen staat; wanneer *titel* voor *gehalte* gebruikt wordt; dan waarlijk is het verloren moeite om hier een zuiveringswerk te ondernemen.

Maar behalve dat er zeer veel op de taal te zeggen valt, zoo is ook de voordragt der zaken op zeer vele plaatsen zoo onduidelijk en verward, dat alleen diegene begrijpen kan wat de schrijver bedoelt, die van elders weet hetgeen hij wenscht te zeggen. De vernuftige vinding om de lucht in mijnputten zamen te persen, ter weêrhouding der toevloeijing van water, is b.v. aldus voorgesteld: ‘Het vernuftig middel bestaat hierin, dat men de opening van den put luchtdigt sluit en de lucht daarin zoodanig zamenperst of ineendrukt, dat zij het water naar zijne verblijfplaatsen terugvoert en alle toevloeijing belet. Deze sluitingstoestel is eene soort van evenwigtswerktuig (chambre d'équilibre), dat, bij afwisseling met de buitenlucht en met de zamengeperste lucht in den put in gemeenschap gebragt, tevens dient tot het naar boven voeren der materialen en tevens tot het nederlaten en omhooghijschen der mijnwerkers.’ C'est clair comme du chocolat! en zulke beschrijvingen ontmoet men in menigte.

Alleen voor hem, die met bergwerken bekend is en zich de voornaamste feiten nog eens in het geheugen wenscht te roepen, is het werkje, wat de beschrijving der ertsgewinning aangaat, te doorlezen; maar het mineralogische slot is volmaakt van hetzelfde gehalte als de geologische inleiding.

Voor dit papieren kind zou het beter geweest zijn - dat het niet ware geboren!

S.

***Merkwaardige Kasteelen in Nederland, door Mr. J. van Lennep en W.J. Hofdijk. Eerste Serie, II Deelen, en Tweede Serie I^e^ Deel en IIe tot bladz.* 160. *Amsterdam, G.W. Tielkemeijer*. 1854 *en* 1855.**

De middeleeuwen zijn onze heldentijd. Die kruisvaarders, die fiere ridders, die om vrijheid kampende burgers, waren onze voorouders.

Geen wonder, dat de meesten onzer meer belang stellen in hunne daden dan in die der helden van verder verwijderde eeuwen, bij volken wier namen somtijds alleen nog in de geschiedenis voortleven; geen wonder, dat de romantische poëzij een zoo belangrijk veld tot haar bijzonder eigendom verklaarde.

Aan haar hebben wij de hernieuwde belangstelling in het middeleeuwsche te danken, lang als barbaarsch veracht en verzuimd.

Maar juist deze voogdij der romantiek schaadde vaak aan de waarheid der voorstelling, die men zich gewoonlijk van de middeleeuwen maakt.

Er zijn romantische schrijvers, die zeer historisch waar zijn, maar de meesten hebben verkeerde begrippen van den tijd, dien zij behandelen, zijn partijdig somtijds tegen, meestal voor dien tijd.

De lezer heeft zeker slechts de moeite te nemen van een paar kronijken te doorbladeren, om te zien hoe het ten naasten bij was; maar de minste lezers lezen kronijken, en de meeste romans.

Dit grooter lezend publiek een klaarder denkbeeld te doen opvatten van den tijd, waarop de meeste hunner geliefkoosde verhalen terugwijzen, is in vele opzigten een nuttig werk, en het was eene gelukkige gedachte van de Heeren van Lennep en Hofdijk, zulk een werk te ondernemen.

‘Het middel om een volk op zijne oudheden prijs te doen stellen, is: het die in een' behaaglijken vorm voor te stellen en genietbaar te maken,’ zeggen de schrijvers in hun voorberigt, en zij hebben zich wel aan hun programma gehouden; de vorm, dien zij kozen, is zeer behagelijk.

In langen tijd kwam geen vaderlandsch boek in onze handen, wat zich zoozeer aanprees door een aangenaam uiterlijk. Het plaatwerk onderscheidt zich voordeelig van het meeste wat van dien aard uitge-

geven wordt. Aan de kunstenaars, die het leverden, komt alle lof toe voor hunne gelukkige zamenwerking met de schrijvers.

De in kleuren gelithographieerde afbeeldingen der kasteelen zijn meest allen goed, velen schilderachtig behandeld; daarbij zeer afgewisseld van voorstelling; wij zien er zoneffekt en maneschijn, sneeuw en zelfs brand.

Deze fraaije lithographiën, geholpen door kaarten met de schitterende banieren van de burgtheeren, zijn uitlokkend genoeg om ook te willen weten *les hauts faits de ces preux chevaliers*, en door wie zouden wij ons die liever doen verhalen, dan door twee dichters, die steeds met voorliefde middeleeuwsche helden bezongen?

Beurtelings treden de voornaamste Nederlandsche edelen op; de geschiedenis hunner familie-aangelegenheden, hunner oorlogen en veeten wordt dikwijls aangenaam afgewisseld door eene ballade of ander gedicht, meestal van de hand der schrijvers, somtijds uit de oude doos. Zoo levert de mengeling van geschiedenis en overlevering, proza en poëzij, oud en nieuw, een onderhoudend geheel, wat noch in de bibliotheek van een' minnaar der geschiedenis, noch in de salon eener elegante schoone misplaatst is.

De lijst der inteekenaren bewijst dan ook, dat het met belangstelling ontvangen is, en het is ook onze belangstelling, die ons aanleiding geeft tot het maken van eenige aanmerkingen, welke hier, nevens eene korte opgave van den inhoud, volgen.

Eene inleiding handelt over het ontstaan, de gesteldheid en gedaante der burgten en de wijze waarop zij werden belegerd en bewoond, en wordt opgehelderd door platte gronden en houtsneêfiguren. Zij geeft van dit een en ander een goed denkbeeld. Gaarne hadden wij ook hier eene korte uiteenzetting van het leenstelsel en eene verklaring van titels gezien, ter opheldering van veel, wat in de volgende bladen wordt aangetroffen.

Het eerste slot, dat behandeld wordt, is Egmond; daarop volgt Brederode.

Wij hebben waarlijk geene reden tot klagen, dat ons, het geheele werk door, niet genoeg genealogische bijzonderheden worden medegedeeld. Er zijn er zelfs meer opgeteekend, dan voor de meeste lezers belangrijk kunnen zijn, van lieden, wier daden zich bepalen tot ‘hij leefde, nam een' vrouw en stierf.’

Nu die bijzonderheden evenwel voor moesten komen, had men daarbij somtijds met meer kritiek kunnen te werk gaan. Deze aanmerking gelde als uitzondering; over 't algemeen schijnt ons het historische gedeelte oordeelkundig behandeld.

Blz. 63 worden Vianen en Ameide *vrije* heerlijkheden genoemd. Beide heerlijkheden waren op verschillende wijzen Hollandsch en Utrechtsch leen. Wel noemden de Heeren van Brederode zich later

Vrijheeren van Vianen, doch deze titel is hun steeds betwist en met regt (v. Spaen, III, 239). Torenburcht is het derde, waarvan de geschiedenis verbonden is met die der invallen van de West-Friesen; daarop volgt Arkel.

Het spijt ons, dat dit geslacht, het stoutste in Holland, niet met meer naauwkeurigheid behandeld is. Reeds van Spaen klaagde over den verwarden toestand der Arkelsche genealogiën. Er bestaat van zijne hand eene geslachtslijst van dit huis, ongelukkiglijk nooit uitgegeven, welke o.a. de Heer Nijhoff gebruikt heeft.

Wij hadden geene inzage van het handschrift van van Spaen, maar de vergelijking van uitgegevene charters brengt groote veranderingen in de genealogie, zoo als die bij Gouthoeve e.a. voorkomt en hier gevolgd schijnt.

Bij de vele legenden, aan het Arkelsche geslacht verbonden, hadden ook die van den ‘Zwanenridder’ en van de ‘Heemskinderen’ met een paar woorden vermeld kunnen zijn.

Bldz. 105. De naamsafleiding van Hugo Butterman is aardig gevonden; men zou die anders zoeken in den naam zijner bezitting, Bottersloot.

Blz. 111. Otto, de eerste Heer van Heuckelem, was niet de zoon, maar de broeder van Jan VIII of den Sterke, Heer van Arckel. Hij was de *Otto dictus de Arckle miles*, die in 1269 een twist had over de kerkgifte te Heuckelem, en in 1272 den bevestigingsbrief van eene gift aan de Duitsche ridders door Jan IX mede bezegelende, wordt hij dicus *patruus* genoemd (Matth. Anal. V, 217. Mieris, I, 365). De andere zoon van Jan den Sterke was Heer Arend van Arkel, Heer van Noordeloos, die in 1298 Zoelen in beweging kreeg en zich in 1305 met zijn' neef Jan X verzoende. (Mieris, II, 48.)

Deze Heer Arend is zonder twijfel een voorzaat geweest van zijn' meer bekenden naamgenoot, het opperhoofd der van Heeckerens partij; waarschijnlijk was hij diens grootvader, want in 1318 treffen wij een' Jan van Noordeloos aan als leenman in de Betuwe (Nijhoff, III, n°. 178).

Zeer verkeerdelijk wordt deze tweede Arend meestal (ook hier, blz. 120) voor een' broeder van den bisschop Jan van Arkel gehouden. Bij de overgave van den burgt Zoelen, wordt de bisschop zijn *neef* genoemd. Waren zij broeders geweest, zoo zou ook de graaf van Holland niet op het denkbeeld gekomen zijn om Arends zoon Jan van Noordeloos (later de dappere verdediger van Hagestein) uit te huwen aan Aleid van Asperen, de weduwe van Robrecht van Arkel, die zeker een broeder van den bisschop was.

Blz. 114. De geschiedenis van de Heeren van der Lede is even duister als de daden, die hun de legende toeschrijft. Het deed hunnen toch niet al te goeden naam zeker geen goed, dat zij partij ko-

zen voor Renesse tegen graaf Jan, en misschien was verbeurdverklaring van goederen de oorzaak dat hunne bezittingen aan Arkel kwamen.

Pelgrim van der Lede was niet *Heer* van der Lede, maar een jonger broeder van Heer Jan, Heer van der Lede, met hem in 1304 in de Lek verdronken, of beide namen moesten op één persoon doelen. Hoe dit zij, hij stierf niet kinderloos; want in 1318 vinden wij nog een Claes des Heeren zoon van der Lede.

In 1321 komt de oudste zoon des Heeren van Arkel voor, onder den naam van Jan van der Lede (Mieris, II, 206, 265).

Blz. 116. Van Jan IX worden geene jongere zonen opgegeven. Twee zijn met zekerheid bekend. Heer Herberen van Arkel, in 1307 door zijn' broeder beleend met Slingeland, almede verkeerdelijk voor een' broeder des bisschops gehouden, en wiens nakomelingen den naam en de heerlijkheid van Slingeland in het geslacht van den Tempel overbragten (Oudenhove, 319).

De tweede, bekend onder den naam van Heer Claes Oom van Arkel, schijnt mij die Heer Claes Oom, die in 1345 bij Stavoren sneuvelde en bij vergissing in het geslacht Oem van Wijngaerden is opgenomen.

Het bekende wapendicht zegt van hem:

> ‘Hoirt den sevenden oft ghy moocht
> Het was een ridder van grooter doocht
> Hy drooch van *silver* aldaer binnen
> Van *Keel twee baren al van tinnen*
> En van *lasuer eenen rant*
> *getandeert*, die hy aan hem bant.’

De ambachtsheeren van Dubbeldam, die den naam van Klaas Oom droegen van 1290 tot 1359, waren geene ridders (Mieris, II, 569, III, 79, 94.).

Bldz. 120. In de twee volgende geslachten is de verwarring nog grooter. Wij geven de lezing zoo als ons die waarschijnlijk voorkomt.

De bisschop van Utrecht, Jan van Arkel, wordt dikwijls vermeld met zijn' oudsten broeder, Jan Heer van Arkel. Deze was in 1339 voogd van het Utrechtsche bisdom; in het testament des bisschops, 1363, wordt van hem melding gemaakt als overleden zijnde, en hij kan geen ander zijn dan Jan XI, ten onregte voor des bisschops vader gehouden. Wij stellen dus bisschop Jan en diens broeder, Heer Robrecht, een geslacht vroeger, als jongere zonen van Jan X.

Robrecht huwde met Aleid van Asperen en sneuvelde in 1347. Hunne echt was kinderloos.

Hunne zusters, Kunigunda en Margaretha, huwden, de eerste met

Jan van Heusden, de tweede met Gijsbert Both van der Eem (niet met een Heer van Egmond), zoo men zegt, tegen den wil haars vaders; als weduwe hield zij lang haar verblijf in het bisschoppelijke paleis.

Elisabeth, eerst gehuwd met Willem van Hoorne, later met Borre van Heemstede, was eene zuster van Otto van Arkel.

Jan XI stierf niet in 1355, want in 1359 had zijne verzoening plaats met den graaf van Holland. In 1361 komt Otto als Heer van Arkel voor; dus moet het sterfjaar geplaatst worden tusschen die jaren.

Het zal wel zoo zijn, dat Otto een' ouderen broeder had, Jan genaamd, en voor zijn' vader overleden. In 1350 wordt nevens Heer Jan, Heer van Arkel, ridder, ook Jan van Arkel, knaap, onder de Kabeljaauwsche edelen opgenoemd (Mieris, II, 628, 643, 778, III, 150, enz.).

Het is hier de plaats niet voor een volledig onderzoek naar de afstamming der Heeren van Arkel. Het bovenstaande is voldoende om aan te toonen, hoe gevaarlijk het is de gewone kronijkberigten te volgen.

De geschiedenis van het kasteel Westhoven is merkwaardig door de daaraan verbondene herinnering aan de Tempelorde. Wij hadden gaarne de bron aangewezen gezien, waaruit blijkt, dat Wolfaert van Borssele een der negen eerste Tempeliers is geweest.

Haemstede, Aldegonde en Heusden volgen.

Bij het tweede troffen wij met genoegen het Wilhelmuslied aan; bij het derde een stuk uit Jan van Helu's gedicht.

Montfoord is met bijzondere naauwkeurigheid behandeld. Eene lieve ballade: ‘Eene dochter van Holland’ komt voordeelig uit op den wel wat eentoonigen grond van twistende burggraven en kerkvoogden.

Ook op IJsselstein en het Loo hebben wij geene aanmerkingen. Bij de beschrijving van het vorstelijk jagtslot is eene everjagt in fiksche verzen geschilderd.

Het droevig uiteinde van George van Arckel op het slot Ammerzode gaf stof voor eene sombere ballade. Wij kwamen daarbij op het denkbeeld, of de Faust-sage, die, vrij zonderling, van het slot Waardenburg verhaald wordt, haar oorsprong kan hebben in het verbranden van dezen edelman met zijn slot.

Jan van Rossem, die zich meester maakte van Ammerzode, was ongetwijfeld do zoon van Goossen, Heer van Rossem, en zelf Heer van laatstgenoemde plaats. Een ander persoon was Jan van Rossem, Heer van Zoelen, berucht door zijne bemoeijingen tijdens den twist van Arnold en Adolf van Gelre. Wij meenen dat Sweder van Culenborch den schimpnaam van ‘die alde cat’ op dezen laatsten toepast.

Van Rossem had redenen genoeg om op Broekhuysen en Culemborch verstoord te zijn. Het was misschien niet edel van hem, dat

hij juist de kans waarnam, toen de oude Heer van Ammerzode gesneuveld was; maar Broekhuysen had de bruid van zijn zoon ontvoerd en Culemborch had een jood op doen vangen, die kostbaarheden van hem in bewaring had (waarschijnlijk verpande), en wilde hem zijn goed niet teruggeven. Daarbij zou elk het geduld verliezen, al behoort hij niet tot het geslacht van van Rossem, niet om bijzondere zachtmoedigheid geprezen.

De tweede serie, van welke wij elf afleveringen zagen, zijn met nog meer zorg behandeld dan de eerste, zoowel wat den tekst als wat het plaatwerk betreft. Wij vinden er de geschiedenis en afbeelding van de sloten Voerst, Rechteren, Wedde, Ewssum, Lyauckama, Coulster, Muiden, Zuylen en Sandenburgh.

Uit de Friesche geschiedenis treffen wij veel aan wat minder bekend is. Vooral Lyauckama is belangrijk door de daaraan verbonden verhalen van Friesche kruisvaarders, en bijzonder rijk aan gedichten; de toon in de balladen van de arme edelvrouw met hare kinderen, die van honger sterven, en van ‘de valsche vrouw van Lyauckama’ is regt *unheimlich*.

Bij Muiden is de legende der Meermin bezongen.

Bij de geschiedenis van het slot te Zuylen hadden wij gaarne wat meer vernomen over het geslacht van dien naam, schoon het dan ook vroeg uit het bezit van het stamhuis geraakt zij.

Gaarne schreven wij na onze drooge aanmerkingen een der vele gedichten af; maar die ons het best bevielen, zijn te lang voor ons bestek. Wij verwijzen dus naar het werk zelve, en eindigen met den wensch dat, na gelukkig ten einde brengen van deze serie, de ondernemers lust mogen behouden en aanmoediging vinden om het daarbij niet te laten blijven.

S.J.H. VAN DER NOORDAA.

***Kathi, of de ware wey door allen nood, door Jeremias Gotthelf, vertaald door K. Sybrandi. Haarlem, A.C. Kruseman*. 1855.**

‘Ein wunderbarer Genius geboren auf den freien Boden der Schweiz, ausgestattet mit einer an Shakespeare errinnernden Kraft der Charakteristik, im Ergrunden des menschlichen Herzens ein wahren Todtenbeschwörer und in der Wiedergabe seiner Anschauungen ein zauberhafter Verlebendiger, Jeremias Gotthelf, ist jetzt als das allgemein vorgeführte Meisterbild aller ächten Produktion in dem Grade ein Gegenpol der Schillerschen Idealität geworden.’

Wij ontleenen deze woorden aan onze naburen, omdat wij ze geheel onderschrijven, en den grooten Gotthelf, wat den aard van het streven en de mate van populariteit betreft den Jakob Cats van Zwitserland, daarin geschilderd vinden met zijne groote bekwaamheden en ook groote gebreken. Wij weten geen anderen maatstaf dan die door onzen Duitschen voorganger genomen, om de kracht van Gotthelfs charakterschildering te schetsen. Uit eenige schijnbaar los daarheen geworpen lijnen, uit eenige schijnbaar grillige en doellooze arabesken verrijst een beeld, dat leven vertoont bij den eersten blik, verrijst een wezen van vleesch en bloed.

Kathi, de oodmoedige Christinne, de arme van geest, maar de reine van harte, leeft voor den lezer, beweegt zich en handelt en toont, zonder dat zij het zelve weet, in de meest verscheiden voorvallen één geest, één grondidee zouden we haast zeggen, die al de handelingen dezer figuur tot eenheid brengt. Johannesli, diens vader Johannes, de boerin waarbij deze dient, ze zijn allen met vaste hand geteekend; met de ware meesterhand, die schier spelend de lijnen trekt, de schaduwen aanbrengt en het licht verdeelt.

Wij zien menschen; wij zien de werkelijkheid als in een spiegel, als op de plaat getooverd door een..... daguerreotype. Met recht wordt Gotthelf der idealiteit van Schiller tegenovergesteld. Wacht van hem geen Titans, die den Hemel gaan bestormen; geen Prometheus, die het heilig licht der Goden rooft; wacht van hem slechts de trouwe, de bewonderenswaardige trouwe afschetsing der werkelijkheid zoo als zij is.

Niet alleen in dit werk van Gotthelf is het nuchtere proza van het leven, het voorwerp zijner waarneming; - het is in allen, in dezelfde mate en om dezelfde redenen. Gotthelf vraagt slechts den bijstand van het schoone, voor zoover hem dit dienstbaar kan zijn ter bereiking van het Ideaal des Goeden; hij verdraagt de Kunst om den wille der Moraal; hij wil geen aesthetiesch genot bereiden; hij wil geen nationalen trots voeden en den boezem doen tintelen voor de glorie zijns volks bij de schildering van de verhevensten der vaderen; hij wil alleen leeren, opvoeden en nog wel als Christenleeraar leeren en opvoeden. Hij spreekt niet als mensch tot den mensch, maar als Christen tot den Christen, en nog wel als vast en kinderlijk geloovige, die geen welvaart voor volk en huisgezin kent dan gegrond op de uitspraken des Bijbels. De aardappelziekte, ze is hem een kastijding des Heeren; de overstrooming der Emme, ze is een straffe, wellicht voor de ontheiliging van den Zondag, en niet doelloos - Gotthelf schrijft nooit iets doelloos neêr - wordt bij de schildering van het ontstaan der gevreesde aardappelziekte aangestipt dat de vrijzinnigen, de radikalen haar loochenen, haar als onmogelijk voorstellen, hoewel de plaag reeds, getuige het zwarte en dorrend loof der vrucht, in aantocht is. Tegen de vrijzinnigen, de radikalen, de ongeloovigen, wat in Zwitserland synonyma schijnen te zijn, is Gotthelfs aanval gericht; tegen hen waarschuwt zijne geduchte en alom gehoorde stemme, en als tegenhanger van hun volmaakt ontwikkelden mensch, stelt hij de arme Kathi voor. Vooral uit dat oogpunt beschouwd ontvangt zijn werk beteekenis, wordt de nuchterheid van het proza zijner menschen geduld; leest men niet alleen met verschooning, maar zelfs met eenige belangstelling de herhaalde schildering van de kippen, die een ei leggen, van de schijfjes aardappelen, die in boter en water gekookt worden, van de koffi, die herhaaldelijk gezet en opgeslurpt wordt.

Of het boek, dat wij veilig een meesterstuk, wat de bewerking der stoffe aangaat, mogen heeten, voor ons Nederlanders geschikt zij, mogen wij betwijfelen. In Zwitserland ligt het voorzeker naast den Bijbel op de tafel van iederen boer; bij ons zal het niet verder komen dan de studeerkamer des geletterden, die bij de lezing minder het streven dan het genie des schrijvers zal waarderen.

Wij doen hulde aan de vertaling, die den grooten schrijver waardig is.

S.

Marsilius Ficinus en zijn werk ‘De vita libri tres.’

Eene bijdrage tot de geschiedenis der wetenschappen.

> Spiritus intùs alit totamque infusa per artus,
> Mens agitat molem, et magno se corpore miscet.
> VIRGILIUS.

Er is voorzeker in de geschiedenis der wetenschappen, zoowel als in die der menschheid, geen tijd meer belangrijk en gewichtig in zijne gevolgen, dan de vijftiende eeuw. Nooit heeft er grooter omwenteling plaats gegrepen in den toestand der wetenschappen, en nooit was die omwenteling meer zegenrijk in gevolgen. De vijftiende eeuw was bestemd om een nieuw licht op te doen gaan over alle vakken van menschelijk weten, een licht, dat nog heden ten dage zijne zegen aanbrengende stralen uitspreidt. De ster, toen opgegaan, heeft nog niet uitgeschenen, - wat meer is, haar licht is meer en meer helder en schitterend geworden!

De menschelijke geest, die gedurende geruimen tijd gesluimerd had, ontwaakte in die eeuw, en begon een zelfstandig, een bezielend en frisch leven te leiden. Niet meer besloten binnen de enge en bedompte wanden der kloostercel, ademde de geest vrijer in de zuivere en levenwekkende buitenlucht! Had het jeugdige Europa reeds eenige vruchten geplukt van den boom der kennisse, in het Oosten, meer dan in het Westen, bloeiende, - die vruchten in veel grootere hoeveelheid zouden nu zijn deel worden. Verschillend waren de omstandigheden, die daartoe meê-

werkten, en voor ons doel is 't van hoog belang eene dezer hier meer in het bijzonder na te gaan.

Den 29sten Mei 1453 was Constantinopel veroverd door Mahmud II, was het Grieksche keizerrijk gevallen. Gewichtige gebeurtenis op staatkundig, maar niet minder op wetenschappelijk gebied. Want in die stad waren in de kloosters schatten begraven, die toen verspreid werden over het Westen, bovenal over Italië. Die kloosters toch waren de wijkplaatsen der geleerden, en toen zij nu door den veroveraar uit hunne stille verblijven werden verdreven, voerden zij hunne schatten, - handschriften van oude classici - mede. Italië vooral was het land, waarheen zij trokken. En geen wonder, want zoo ergens, daar konden zij er op rekenen, met opene armen te worden ontvangen. Want in dit land was reeds in de vorige eeuw de geestdrift ontbrand, om bekend te worden met den inhoud der oude geschriften; dàar had men zich reeds met ijver toegelegd op de beoefening van die heerlijke taal, waarvan Horatius eenmaal zeide: ‘queis musa loqui dedit ore rotundo.’

Ja, dàar was de zon der beschaving, die eenmaal in de roemvolle tijden der oudheid zoo heerlijk schitterde, nooit geheel ten ondergegaan[1]!

Daarom moet men dan ook niet, zoo als sommige geschiedschrijvers verkeerdelijk hebben gedaan, de herleving der Grieksche letteren en den herboren smaak voor oude literatuur *uitsluitend* wijden aan de Grieken, die voor den Turk vluchtten. Voorzeker, zij hebben er veel toe bijgedragen, maar, zoo als wij reeds met een enkel woord aanstipten: de geestdrift voor de beoefening der oude letteren was reeds ontwaakt.

Immers, gedurende de belegering van Constantinopel door Bajazet, waren twee beroemde Grieken, Emanuel Chrysoloras en Demetrius Cydonius, die stad ontvlucht, en kwamen in het jaar 1393 te Venetië. Twee inwoners van Florence reisden naar die stad, ten einde van hen onderwijs in het Grieksch te verkrijgen. En, later in 1397, werd eerstgenoemde geleerde te Florence beroepen als leeraar

1 De lezer vergelijke hieromtrent het belangrijke werk van S. de Renzi, ‘Collectio Salernitana, ossia documenti inediti, e tractati di medicina appartenenti alla seuola mediea alernitana.’ Vol. III. Napoli, 1852-1854, T. 1, p. 4 seq.

der Grieksche taal- en letterkunde, gelijktijdig met Johan van Ravenna. Deze laatste was een der beroemdste leerlingen van den eenigen Petrarca, die den ijver voor de studie der oude letteren bovenal had aangewakkerd. Hij zelf, vurig bewonderaar en niet minder gelukkig beoefenaar der oude letteren, hij wilde den smaak zijns volks aan den zijnen overeenkomstig doen worden. Hij gaf dan ook veel meer om den roem, dien hij, - naar hij vermeende, - zoude inoogsten door zijn groot epos, ‘Afrika’ getiteld, dan om dien, welke hem ten deel zou vallen door zijne gedichten in de moedertaal opgesteld. Hierin heeft hij zich echter bedrogen. Want, terwijl nog heden ieder, die gevoel voor poëzie bezit, geroerd wordt door zijne liefelijke en zoetvloeiende stanza's, kent bijna niemand zijn Latijnsch heldendicht.

Maar de studie der oud-Grieksche literatuur was ontwaakt, en men wilde zijn' dorst lesschen aan de zuivere bron. Men verlangde bekend te worden met de oorspronkelijke geschriften der beroemde ouden, en was niet meer tevreden met vertalingen en commentariën, die daarenboven het groote gebrek hadden, dat ze onjuist waren. Vorsten en invloedrijke mannen in Italië stelden er eene eer in, geleerden te beloonen, en hun' ijver aan te moedigen. En, wàar de vorst het voorbeeld gaf, dàar volgde ook weldra de aanzienlijke en rijke burger.

Onder de vorsten, die zich hierin den meesten roem hebben verworven, behooren zonder twijfel de Medici, en onder deze bovenal Cosmo en Lorenzo, de laatste bijgenaamd ‘il magnifico.’ Door hunnen smaak voor wetenschap, wisten zij de geleerden tot zich te lokken, verhieven Florence tot een tweede Athene, maakten het tot 't middelpunt der Grieksche letterkunde in Italië. Dàarheen trokken jongelingen uit alle landen, dàar scheen het licht der wetenschap met onnavolgbaren glans; en zond zijne stralen heinde en verre uit!

Onder de regering van den tweeden der Medici, - Cosmo - hield een Grieksch leeraar, Gemisthus Pletho, redevoeringen over de filozofie van den goddelijken Plato. Levendig werd Cosmo hierdoor getroffen, en hij stichtte eene akademie, onder den naam van ‘Akademia Platonica.’ De leden dezer akademie namen de taak op zich, de Platonische wijsbegeerte te onderzoeken en zoo veel in hun vermo-

gen was te verklaren. Deze akademie duurde voort onder de regering van den kleinzoon van Cosmo, den edelen Lorenzo. En ter eere, en tot gedachtenis van den stichter, werd ieder jaar op den 7^{den} November, - den dag, die voor den geboorte- en sterfdag van Plato wordt gehouden - een groot feest gevierd.

Zoo werd de kennis der oud-grieksche literatuur meer en meer verspreid. En 't kon niet anders, of zij moest een' belangrijken invloed uitoefenen op den vorm der wetenschappen. Want, waar is 't, niet voor dien tijd alleen, maar ook voor alle eeuwen, dat heldere begrippen, zelfdenken en zelfstandige ontwikkeling, door niets meer kan worden verkregen, dan door beoefening der oude literatuur.

Aristoteles en Plato werden nu gekend uit hunne eigene geschriften, en niet meer uit die van commentatoren en uit verminkte arabische overzettingen. Zòo leerde men 't inzien, hoe gebrekkig en eenzijdig men tot dien tijd de wijsbegeerte had beoefend. En de 15de eeuw had nooit eene hervorming der wetenschappen zien aanbreken, indien men niet vooraf begonnen was zich los te maken van den invloed der Arabieren; in hunne plaats moesten de Grieken hunne rechten weder gaan innemen, om zoo eindelijk den geest op te leiden en geschikt te maken tot zelfonderzoek[1].

Het was vooral de wijsbegeerte van Plato, die men met ijver, ja met bijzondere voorliefde beoefende. Men wilde de platonische wijsbegeerte in de wetenschap en in het leven tevens invoeren. En het moge nu ook al niet te ontkennen zijn, dat men uit te groote ingenomenheid met de verhevene denkbeelden van dien grooten en eenigen wijsgeer, hem vergoedde en eenzijdig in beoefening werd, -

1 Het waren naamlijk vooral arabische geleerden, die de geschriften der ouden hadden vertaald, indien men op hunne overzettingen het woord *vertaling* mag toepassen. Vooral de geneeskundigen maakten met de geschriften der ‘patres medicinae’ kennis door middel der Arabieren. Zoo gebruikte men Avicenna, om bekend te worden met Hippokrates en Galenus. Als voorbeeld, ten einde te doen zien, welke onjuiste begrippen men noodwendig over de Grieksche schrijvers moest verkrijgen door middel der Arabische overzettingen, kan het volgende dienen: uit eene latijnsche vertaling van eene hebreeuwsche vertaling van de arabische verklaring van Averroës, leerde men Aristoteles kennen; en Averroës had wederom met Aristoteles kennis gemaakt uit eene arabische vertaling van eene syrische vertaling van den griekschen tekst. Cf. Haeser, ‘Leerboek van de geschiedenis der geneeskunde, bewerkt door Dr. A.H. Israëls,’ 2de Aflev. Utrecht en Amsterdam, C. en C.G. van der Post, 1855, bl. 331 seqq., alsmede bl. 321.

toch heeft juist deze beoefening gediend om den geest te verheffen en vatbaar te maken voor schoone en verhevene indrukken.

En voorzeker! Plato was waard om zòo beoefend te worden. Hij, gesproten uit een edel geslacht, gevormd in het beschaafde Athene, hij, leerling van Socrates, hij vereenigde alles in zich om den grondlegger te worden eener nieuwe, gelouterde wijsgeerige school. Hij, bekend met Egyptische wijsheid, doorkneed met de leerstellingen en wijsbegeerte der Pythagoreërs, door reizen veelzijdig ontwikkeld, hij zou, hij moest het zijn, die denkbeelden kon ontwikkelen, welke wij nog heden ten dage bewonderen. Nog staren wij met eerbied en bewondering op den man, die de schepper was van die verhevene ideën, weggelegd in den ‘Phaedrus,’ de ‘Republiek,’ den ‘Timaeus,’ den ‘Kritias.’ En dan de taal, waarin deze zijn opgesteld! Voorzeker, de zwaan, waarvan Socrates had gedroomd, was Plato! Welluidend als zwanenzang klonken zijne woorden door de lanen der akademie, en voorstellen kunnen wij 't ons, hoe zijne hoorders aan zijne lippen hingen!

Dat was eene der oorzaken, die den toestand der wetenschappen aanmerkelijk veranderd en tevens verbeterd hebben. Wij moesten deze eenigsins uitvoerig behandelen, en kunnen andere, op zich zelf hoogst gewichtige, maar voor ons doel minder belangrijke oorzaken (zoo als de *uitvinding der boekdrukkunst* b.v.) met stilzwijgen voorbijgaan.

Deze inleiding was echter noodig, om ons op het juiste standpunt te plaatsen voor de kennis en waardering van het werk van Marsilius Ficinus.

Op den 19^{den} October 1433 werd Marsilius Ficinus te Florence geboren. Zoo ooit, dan bevond zich toen zijne vaderstad in een' gelukkigen en schitterenden toestand. De tweede der Medici - Cosmo - regeerde, en onder zijn bestuur bloeiden handel en nijverheid, maar werden ook kunsten en wetenschappen beschermd en begunstigd. Fier gevoelde zich de vrijheidlievende Florentijn onder zijne regering; geëerd werd de kunstenaar, beschermd en met weldaden overladen de beoefenaar der wetenschappen. Is het

waar, dat gedurende de veertiende en vijftiende eeuw de republiek Florence in macht en aanzien en rijkdom gelijk kon gesteld worden met toenmalige christelijke grootere staten, - niet minder waar is het, dat onder het bestuur van Cosmo, Florence's aanzien belangrijk steeg. Dat gevoelden dan ook zijne onderdanen, en gedurende zijne dertigjarige regering bewezen zij hem eer, en na zijn' dood gaven zij hem den schoonsten bijnaam, dien van *vader des vaderlands!*

Wie twijfelt er aan, of de tijd, waarin Marsilius geboren werd, is uitermate gunstig te noemen. Nog meer zal dit in 't oog vallen, wanneer wij weten, dat hij de zoon was van den lijfarts van Cosmo. Hij koos het beroep van zijn vader, en na als geneesheer werkzaam te zijn geweest, bestudeerde hij astronomie, maar bovenal filozofie. Cosmo naamlijk, die er een eer in stelde de wetenschappen te beschermen, maar ook zoo veel in zijn vermogen was aan hare uitbreiding en volmaking bevorderlijk te zijn, - liet hem eene opvoeding geven, met het doel een volkomen Platonicus van hem te maken. Daarom kon Marsilius naar waarheid zeggen, dat ‘hij twee vaders had, Ficinus den geneesheer en Cosmo van Medicis;’ had de eene hem doen ontstaan, de andere had hem op nieuw doen geboren worden (opdracht van zijn werk over ‘Plotinus’ aan Lorenzo van Medicis).

Het doel, dat Cosmo met de opvoeding van Marsilius beoogde, heeft de laatste volkomen bereikt. Platonicus is hij geworden, en met recht mag hij gerekend worden onder de schrijvers van dien tijd, die er 't meest toe hebben bijgedragen om de Platonische wijsbegeerte uit te breiden.

Ten einde de beteekenis van Marsilius uit te doen komen als Platonisch en Neo-Platonisch wijsgeer, zal ik voor een oogenblik mijne beschrijving van zijn leven moeten afbreken. In eenige korte trekken zal ik trachten mijnen lezers eene schets te leveren van het eigenaardige der Platonische en Neo-Platonische wijsbegeerte, en waarin de laatste van de eerste onderscheiden is. Ik vermeen, dat deze beschouwing noodzakelijk is, ten einde een oordeel te kunnen vellen over de werkzaamheid van onzen schrijver te Florence.

De groote hervormer der wijsbegeerte, Socrates, had voor zijne leerlingen grondstellingen ontwikkeld, die zij, naar den aard hunner bevatting en individuële inzichten, tot eigene stelsels zouden uitbreiden. Zoo ontstonden de verschillende scholen als: de Megarische, de Kyrenaeïsche en de Kynische, gesticht door een' Euklides, Aristippus en Antisthenes[1]. Maar deze wijsgeeren zouden verre overtroffen worden door den eenigen leerling van Socrates, door Plato. Hij zoude der wereld een' schat vermaken, die invloed zoude uitoefenen op de vorming en ontwikkeling van den geest door alle volgende eeuwen. Uit zijne nagelatene werken kennen wij zijne wijsgeerige denkbeelden, en met eerbied en bewondering tevens staren wij op den man, die zòo dacht! Maar waarin bestaat dan het eigenaardige der Platonische filozofie? Waarin is zij zoo geheel onderscheiden van de vorige wijsgeerige stelsels der ouden, en wat heeft haar gemaakt tot een' hoeksteen, waarop latere eeuwen een gebouw konden optrekken?

Ziedaar vragen, die zich wellicht bij sommigen zullen opdoen, en die wij zoo kort mogelijk zullen pogen te beantwoorden. Moge ik aan kortheid tevens duidelijkheid en helderheid van voorstelling paren!

Wat geen wijsgeer vóor Plato had vermocht, dàt zoude hij volvoeren. Alle vroegere wijsgeerige stelsels zoude hij verbinden en vereenigen door middel der ideën-leer. De ideën van Plato! Welke verschillende meeningen heeft men al niet over deze ideën te berde gebracht! Wat heeft men al niet te hulp geroepen om ze te verklaren, en hoe valsch waren niet vele dier verklaringen! Indien men echter op het voetspoor van Aristoteles de Platonische wijsbegeerte in verband brengt met de Pythagoreïsche, dan verkrijgt men het helderste inzicht in de ideën-leer van Plato.

Aristoteles nu, die de wijsbegeerte beschouwt als wetenschap der oorzaken of van het wezen der dingen - als de leer van het begrip - ontleedt 't begrip van ieder voorwerp in vier zijden, als: de *stof*, de *vormen*, de *beweging* en het *doel*. Al deze vier punten nu van het begrip hebben op zich zelf

1 Vergelijk over deze verschillende wijsgeerige scholen: Hegel, ‘Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie’ (Ed. Michelet), Bd. II, Vollständ. Ausg. seiner Werke, Bd. XIV, S 129-169.

geene waarde, zijn in zich zelf niets, en wel om deze reden: dat het begrip er niet volkomen, eenzijdig in wordt uitgedrukt.

De eleatische en jonische wijsgeeren vonden in de *stof* de eenheid voor de veranderingen der natuurvoorwerpen. De Pythagoreërs namen den *vorm* aan als het wezen der dingen, als het ware en onveranderlijke, onder het veranderlijke. Maar eenzijdig waren zij in beschouwing, want niet den vorm in zijn geheel, dat is: alle de eigenschappen van een ding, die onafhankelijk van de stof zijn, namen zij, maar slechts bepaalde hoegrootheden en getalsverhoudingen. (De duistere getallen-leer van Pythagoras.)

Even nu als de Pythagoreërs, zocht Plato het streven der filozofie in de *vormen*. Maar hetgeen zijne wijsbegeerte van de Pythagoreïsche onderscheidt, is, dat hij den vorm in zijn geheel neemt. Die vormen nu noemt Plato ideën. De wijsbegeerte van Plato streeft er dus naar, om de eenzijdige, Pythagoreïsche filozofie algemeen te maken. Maar niet slechts, dat hij een vast, een onveranderlijk principe onder de veranderlijkheid der verschijnselen trachtte op te sporen, - hij wilde meer. Het wezen der dingen moest tevens het *volmaakte* in zich bevatten. Maar op deze wereld kan dit volmaakte niet gevonden worden. Ieder zinnelijk voorwerp heeft gebreken, al is 't ook nog zoo volkomen. Waar ter wereld vindt men volmaakte schoonheid, deugd? Kan de bouwmeester een volmaakt schoon gebouw oprichten; de schilder eene volmaakt schoone schilderij op het doek brengen? Geenszins. Vanwaar dit verschijnsel? Want den schilder zweefde toch, toen hij het onderwerp voor zijn werk koos, een volmaakt ideaal voor den geest. Dat ideaal, - hij zal 't zelf toestemmen, - heeft hij in de werkelijkheid niet bereikt. Het andwoord nu op en de oplossing van deze schijnbare tegenstrijdigheid is bij eenig nadenken gemaklijk te vinden.

Indien de schilder toch een werk zoude tot stand brengen, waarvan het ideaal hem zoo levendig voor oogen zweefde, dan zoude hij, ten einde dit ideaal te kunnen bereiken, ideale werktuigen hebben noodig gehad. Met andere woorden: den werktuigen, wanneer hij zijn ideaal in een' verwezenlijkten vorm zoude overbrengen, kleefden gebreken aan, even als alle stoffelijke voorwerpen. De stof alzoo zelve, benevens de lichamelijke hoedanigheden van

den kunstenaar, belemmerden hem in de uitvoering van zijn ideaal, en een stoffelijk voorwerp tot stand brengende, was dit natuurlijkerwijs bedeeld met de eigenschappen der stof.

Om alzoo dit *volmaakte* te kunnen vinden, moeten wij ons in eene andere, niet stoffelijke wereld denken. De voorwerpen moeten wij ons voor den geest stellen zonder stof, en de eigenschappen, die ze bezitten, overbrengen op de stoffelijke voorwerpen. Daaruit volgt van zelf, dat het geen verstandsbegrip is, wanneer wij ons de voorwerpen onstoffelijk denken; niet alleen in onze verbeelding bestaan zij; verre vandaar. Zij zijn het *ware*, het *eenige*, maar dan ook het *volmaakte* zijn, en de stoffelijke wereld bevat alleen het *schijnbare*, het *onvolmaakte* zijn.

Die ideën-wereld alzoo toegepast op onze stoffelijke wereld, ten einde een begrip te kunnen vaststellen over de volmaaktheid der dingen. Verheffen moeten wij ons in eene volmaakte wereld, ten einde aan stoffelijke voorwerpen, met stoffelijke middelen, eene flaauwe afspiegeling dier volmaaktheid te schenken.

Dat nu is juist het eigenaardig kenmerk der Platonische filozofie; 't is de richting naar de intellectuële, bovenzinnelijke wereld; 't is de verheffing van het bewustzijn in het rijk des geestes, maar zòo, dat het intellectuële de gedaante verkrijgt van het bovenzinnelijke, van het geestelijke, hetwelk aan het denken toebehoort; onder deze gedaante wordt het intellectuële aan het bewustzijn medegedeeld, en op dezen bodem zet het bewustzijn een' vasten voet[1].

De plaats, waar Plato leerde, was eene met boomen bezette plaats, zes stadiën van Athene gelegen, akademie (Ἀκαδήμεια) genaamd. Naar deze plaats hebben zijne navolgers den naam verkregen van akademisten. In het geheel worden de navolgers van Plato verdeeld in oude, middelste en nieuwe akademie, vervolgens vierde, ook vijfde (nieuwste)[2]. Bij deze nieuwe akademisten moeten wij een

1 Conf. Hegel, loc. cit, S. 170.
2 Sextus Empirie., 'Pyrr, Hyp.,' I, c. 33, § 220.

oogenblik blijven stilstaan, ten einde de bronnen te leeren kennen voor de Neo-Platonische filozofie.

De waarheid te verklaren voor eene subjectieve overtuiging van het zelfbewustzijn, ziedaar waarin het *algemeene* der akademisten bestond. Het is eene verklaring overeenkomende met het subjectieve idealismus van den nieuweren tijd. De waarheid nu, voor zooverre zij slechts berust op eene subjectieve overtuiging, noemden de Neo-akademisten slechts waarschijnlijkheid. Zoo als wij reeds met een enkel woord aanmerkten, zijn zij een vervolg van Plato en alzoo Platonisten, maar op het standpunt van den meester bleven zij niet meer staan, en konden dit ook niet.

Plato toch bleef bij het abstracte denkbeeld staan: dat het groote in de wijsbegeerte allèen bestaat in het vereenigen van het oneindige en eindige. Door de behoefte van het verstand, door de geestdrift voor het ware, zijn de denkbeelden van Plato aangenomen; op zich zelve echter zijn zij 't onbeweeglijke, 't algemeene.

Daarna vereischte Aristoteles *entelechie* (*ἐντελέγεια*), dat is: eene in zich zelve bepaalde werkzaamheid. Het was de behoefte aan een' wetenschappelijken grondslag, die noodwendig verder dan Plato's zienswijze moest leiden.

Reeds de Stoicijnen (aldus noemt men, naar het grieksche woord *στοά* - gallerij - waar Zeno uit Kition onderwijs gaf, de aanhangers van dezen wijsgeer) en de Epicuristen gevoelden die behoefte aan wetenschappelijkheid, die Plato nog niet kende, te weten: aan het algemeene van het denkbeeld inhoud te geven, de bepaalde bepaaldheid te vatten.

In den Timaeus b.v. verdiept Plato zich in het bepaalde, in 't organische leven, maar wordt min speculatief en zeer triviaal. Geheel anders echter doet Aristoteles. De denkbeelden van Plato worden door het denken onttrokken aan hunne rust, aan die algemeenheid, waarin het denken zich niet als zelfbewustzijn erkend heeft.

Tegenover hen stelde zich het zelfbewustzijn met grootere eischen; de werkelijkheid over het geheel deed zich tegen de algemeenheid gelden, en in de beweging van het denken moest noodzakelijk de rust van het denkbeeld overgaan[1].

1 Conf. Hegel, loc. cit., S. 515.

Het verband tusschen de Platonische wijsbegeerte en die der Neo-akademisten zien wij gemaklijk hierin, wanneer wij ons slechts herinneren, dat bij Plato de idee, en wel de idee der algemeenheid, het grondbeginsel is geweest.

Zien wij alzoo de denkbeelden van Plato voor een gedeelte volledig toegepast en uitgebreid door de akademisten, - zien wij ook hen streven naar het eenige en grootsche doel der wijsbegeerte, het vinden van *waarheid*, - wij zullen bij de Neo-Platonisten dat streven op nog volledieger wijze aantreffen. De geest, die voortdurend werkt en onderzoekt, die steeds toeneemt in ontwikkeling, kan zich niet vergenoegen met aan te nemen, wat vorige eeuwen voor waar beschouwden. Heden blijft zij niet staan, en kan dit ook niet, op het standpunt van gisteren, maar streeft naar vooruitgang. Hadden de Neo-akademisten zich bepaald tot de filozofie van Plato, - de Neo-Platonisten vonden hierin reeds geene voldoening meer, maar verbonden de denkbeelden der Pythagoreërs, van Plato en van Aristoteles. Men kan dan ook in het algemeen zeggen, dat de Neo-Platonische filozofie geene eigene, op zich zelve staande was, maar bestond in eene verbinding der zoo even genoemde wijsgeerige stelsels.

Zien wij bij Pythagoras in de *trias* (*τριὰς*, drieheid) het abstracte zijn ophouden, en de veelheid weêr tot eenheid herstellen, - wij zagen bij Plato dan het eenvoudig idee des geestes: 1) de enkelvoudige, ondeelbare zelfstandigheid, de natuur der eenheid; - 2) de deelbare zelfstandigheid, dat wat verandert, het veranderende; - en 3) het uit deze beide zamengestelde, - het terugkeeren tot de éenheid. Dit is nu het Concretum, maar slechts zóo, in enkelvoudige Momenten; niet op de omvattende wijs, waarbij het veranderen over het geheel alle werkelijkheid der natuur en van het zelfbewustzijn is. Bij Aristoteles is de *ἐνέργεια* (d.i. werkzaamheid), als het zich zelfdenkende denken, het Concretum. De gang der gedachte bij dit Concretum sluit zich aan de vroegere ontwikkeling der gedachte, omdat hierin de naauwlijks merkbare beginselen bevat zijn voor dàtgeen, wat nu hoofdzaak wordt. Deze filozofie nu heet de *Neo-Pythagoristische* en *Neo-Platonische;* men kan ze ook *Neo-Aristotelische* noemen[1].

1 Conf. Hegel, op. cit., Bd. XV, S. 10.

Maar niet slechts dat deze filozofie die drie wijsgeerige stelsels in zich vereenigde, - zij nam in 't vervolg nog meer in zich op. Zij zoude nog in verband gebracht worden met de mystieke leer van het Oosten, ja zelfs met de zuivere leer van het Christendom. Haar hoofdkarakter bleef echter de studie van Plato, van Aristoteles en der Pythagoreërs.

Ik zeide zoo even, dat de Neo-Platonische filozofie in verband werd gebracht met de mystieke leer van het Oosten. Het is noodig dit gezegde meer uitvoerig na te gaan.

Het was onder de regering van Ptolemaeus I, maar nog meer onder die van zijn' zoon Ptolemaeus II Philadelphus, dat Egypte niet slechts het rijkste en bloeiendste van alle landen was, maar daarenboven ook de wijkplaats voor geleerden en kunstenaars. In de hoofdstad van dit land, Alexandrië, werden uitstekende geleerden met koninklijke mildheid onderhouden. In het schoonste gedeelte der stad, *Bruchion* genaamd, stond het Museum, de verzamelplaats der geletterden. Wat wonder, dat geleerde mannen, die in andere rijken geene bescherming of wel geene aanmoediging voor hunne vlijt vonden, naar Egypte's hoofdstad trokken! En, wat hen nog te meer het verblijf daar aantrekkelijk en begeervol maakte, was, dat in die stad niet gevraagd werd naar geloofsbelijdenis of naar vaderland, maar slechts naar kennis.

Even als later Florence, zoo was toen Alexandrië het middelpunt der wetenschap. De godsdiensten en de mythologiën van de volkeren van het Oosten, zoowel als van het Westen, vond men dáar vereenigd, en de eene werd niet boven de andere bevoordeeld! In de twee uitgebreide bibliotheken, door de Ptolemaeën gesticht, werkten Grieken en Joden te samen met de Egyptenaren.

Het kon nu wel niet anders, of die opeenhooping (sit venia verbo!) van geleerden in éene stad moest invloed uitoefenen op den geheelen toenmaligen stand der letteren; daarom heeft men ook dit tijdvak het Alexandrijnsche genoemd.

Het was nu vooral door de Joden, dat de Neo-Platonische wijsbegeerte vermengd werd met de theosophie van het Oosten. De Alexandrijnsche wijsgeeren, die de verschillende stelsels der filozofie met elkander verbonden, vooral echter de eenheid der Pythagoreische, Platonische en Aris-

totelische wijsbegeerte erkenden, werden door hunnen smaak voor het wonderlijke, door hunne neiging voor sophistische dialectiek en door hunne voorliefde voor theosophische kunstenarijen, als van zelf er toe geleid om de theosophie van het Oosten op te nemen in hunne wijsgeerige school. Zoo als ik zoo even zeide, werden zij door de Joden hiermede bekend gemaakt. Deze hadden naamlijk in hunne Babylonische ballingschap kennis gemaakt met de ideën der Perzische theosophie[1]. Het mag als bekend verondersteld worden, dat de Perzen de leer van Zoroäster hadden omhelsd. Deze leer, welker hoofdprincipe is: het aannemen van twee wezens, te weten den geest des goeds (Ormuzd) en des kwaads (Ahriman), die onophoudelijk tegen elkander strijd voeren, welke eindigen moet met de volkomene heerschappij van Ormuzd, - was bijzonder berekend voor het kinderlijke geloof van dat volk, waarvoor Zoroäster zijne leer schiep. Dat geloof aan den onzichtbaren invloed van geesten op het ontstaan van alle lichamelijke werkingen, moest natuurlijk leiden tot een ontkennen van ontwikkeling door physieke oorzaken. Wat wonder, dat een volk, op den kinderlijken leeftijd verkeerende, zich door die leer voelde aangetrokken, zich gelukkig en tevreden dacht onder de macht eener leer, die al de gebeurtenissen, alle uitwerkselen toeschreef aan de werking van geesten! Wat wonder ook, dat de wijsbegeerte der Alexandrijnsche geleerden er mede werd bedeeld, wanneer wij den tijd, waarin deze leefden, in aanmerking nemen. Het was toch een' tijd, waarin het geloof aan wonderen, aan geheimzinnige invloeden ingang vond ook bij de meest verlichte mannen. Voeg hierbij, dat de duistere getallen-leer van Pythagoras[2], de mythos van Plato over de schepping

1 Tot deze theosophie bracht men astrologie, magie en de andere goëtische kunstenarijen; reeds in de VIIde eeuw voor onze tijdrekening was zij in Perzië en in een groot gedeelte van het Oosten bekend.

2 Zoo is b.v. het bekende *Heksen-een-maal-een* van Pythagoras. Goethe herinnert er ons aan in Faust (1e Theil), wanneer hij de heks laat zeggen:

Du musst verstehn!
Aus Eins mach Zehn,
Und Zwei lass gehn,
Und Drei mach' gleich,
So bist du reich.
Verlier' die Vier!
Aus Fünf und Sechs,
So sagt die Hex',
Mach' Sieben und Acht',
So ist 's volbracht:
Und Neun ist Eins,
Und Zehn ist Keins.
Das ist das Hexen-Einmal-Eins!

der wereld, en de afzondering van alle realiteit uit de zinnelijke wereld, - de kiem in zich droegen om later te ontaarden in mysticisme en theosophische bespiegelingen. Ziedaar zoo vele oorzaken, die er toe geleid hebben, om de Neo-Platonische wijsbegeerte te verbinden met het theosophisch geleuter van het Oosten!

Reeds had Philo, een geleerde Jood uit Alexandrië, die twintig jaren voor Christus werd geboren, maar dezen overleefde en die met de Grieksche wijsgeeren zeer goed bekend was, den toegang verleend aan mystieke bespiegelingen door het verbinden van Platonische met Oostersche denkbeelden. Nog meer zouden deze denkbeelden zich ontwikkelen in de leerstellingen van Ammonius Sakkas (de zakkedrager), 243 na Chr. Hij is een der eerste of wel der beroemdste leeraren der Alexandrijnsche school geweest, en in den regel beschouwt men hem als den eigenlijken stichter der Neo-Platonische wijsbegeerte. Verder moeten vermeld worden als Neo-Platonische filozofen: Porphyrius, 304 na Chr.; Jamblichus, 333 na Chr.; verder Proclus, 412-485 na Chr., en vooral Plotinus, 205-270 na Chr.[1]. Uit de geschriften van laatstgenoemden wijsgeer kennen wij vooral de Neo-Platonische filozofie.

Hij vooral heeft de *magie* tot ontwikkeling gebracht, terwijl latere Neo-Platonisten haar in verschillende soorten verdeelen, als: 1. gemeene *magie*, 2. hoogere of *theokrasie*, 3. goede, *theurgie*, en 4. kwade, *goëtie*.

Werd de Neo-Platonische wijsbegeerte aldus verbonden met de mystiek van het Oosten, zij werd ook, - zeide ik hierboven - vermengd en in verband gebracht met de leerstellingen van het Christendom. Aan de uiteenzetting van dit gezegde moeten wij ten slotte eenige regelen wijden.

Het mag den oppervlakkigen beschouwer te recht verwondering baren, dat eene leer zoo eenvoudig en zuiver in beginselen, zoo voor ieders behoefte ingericht, zoo voor elk, ook voor het bekrompenste verstand, verstaanbaar, - als

1 Over al deze wijsgeeren, vergelijk Hegel, op. cit., Bd. XV, S. 10 seqq.

die door Christus werd gepredikt, reeds spoedig na den dood van den leeraar ontaarden zou in een stelsel van bijgeloovige meeningen en mystieke stellingen.

Had men den geest van den grooten meester begrepen, had men zijne leer opgevat, zoo als hij ze had verkondigd, - dan waren die eindelooze twisten in de Kerk van Christus niet tot stand gekomen, dan had het nageslacht niet te wijzen op zoo droevige voorbeelden van bitteren strijd, van bijgeloof en verblindheid.

Het was echter juist die eenvoudigheid van het Evangelie, die eene bepaalde secte der Christenen aanleiding gaf, om het op te smukken met de denkbeelden hunner hoogere wijsheid. Het waren naamlijk de *Gnostici* (van *γνῶσις*, hoogere wijsheid), die het Evangelie wilden binnendringen, voorzien met de wapenen der heidensche filozofie en oostersche mystiek.

Reeds vroeger had zich deze verbinding, te weten: der heidensche wijsbegeerte met het Christendom geopenbaard. In de eerste gemeente te Alexandrië, die door den Evangelist Markus zoude gesticht zijn, vond de Christelijke leer vele aanhangers, en wel niet om de leer zelve, maar daarom, dat de Esseërs (de zedelijkste secte onder de Joden) eene groote overeenkomst vonden tusschen hunne leerstellingen en die van de leer van Christus[1].

Onder de regering van Keizer Hadrianus echter stonden de eerste valsche leeraars op. Zij waren navolgers van den toovenaar Simon, en onder zijne volgelingen, die er vooral toe hebben bijgedragen, om de oud-Perzische dogmata met het Christendom te verbinden, moeten genoemd worden: Saturnius, Basilides, Karpokrates, en later vooral Marcion en Manes[2].

Dat was eene der oorzaken van de verbinding van oostersche mystiek met Christelijke leerstellingen. Er kwam echter nog meer bij.

Het Neo-Platonismus naamlijk verhief zich, en het Christendom zoog ook de leerstellingen dezer wijsbegeerte in. Vandaar dat er een strijd ontstond tusschen kerkvaders en

1 Euseb., Hist. eccles., lib. II, c. 16, p. 65.

2 Vergelijk J. Matter, ‘Histoire critique du Gnosticisme et de son influence sur les sectes relig. et philos. des dix premiers siècles de l'ère Chrétienne,’ 2e Edit., Vol. II. Strasbourg, 1843.

heidenen. De eerste voerden dezen strijd met verschillende wapenen; óf zij deden al 't mogelijke om hunne godsdienst aan te prijzen en belangrijk te maken, en ontzagen zich zelfs niet om met heidensche toovenaars te wedijveren in het verrichten van wonderkuren en andere kunstjes, - óf wel zij verdedigden de eenheid der oude wijsbegeerte met de nieuwe godsdienst. Zij gingen bij het gebruiken van laatstgenoemd wapen zelfs zoo ver, door te verkondigen, dat de heidensche filozofie in de Christelijke godsdienst lag opgesloten. De kerkvader Augustinus sloeg een' middelweg in, door het Christendom met de Neo-Platonische filozofie op die wijze te verbinden, dat het eerste een middel zoude zijn om de laatste te volmaken.

Ziehier in het Oosten een strijd gevoerd tusschen heidensche wijsbegeerte en Christelijke godsdienst, en die eindigde met het invoeren van de Neo-Platonische school in het Christendom.

In het Westen was Rome het middelpunt van aardsche macht en zedeloosheid. Uit den aard van een onzedelijk volk vloeit van zelf voort, dat het bijgeloovig is, en veel op heeft met mysterieuze bespiegelingen en daden. Zoo is 't te begrijpen, dat in Rome, waar de filozofie anders veracht was[1], de Neo-Platonisten en Gnostici ingang vonden.

Zoo zagen wij de Platonische wijsbegeerte in den loop der eeuwen aanmerkelijk veranderd worden. Haar oorspronkelijk karakter was volkomen verdwenen, en vermengd was zij met het peripatetische systeem, met de mystieke en dwaze leer van het Oosten en met de zuivere, onopgesmukte leer van Christus. In dien vorm werd zij eeuwen lang verkondigd, en eene scheve voorstelling en beoordeeling van het Platonismus moest er het natuurlijk gevolg van zijn.

Welk eene zegenrijke gebeurtenis was 't dan niet, dat in de vijftiende eeuw de behoefte werd gevoeld, om zich van al dat geleuter, van alle die mystieke voorstellingen en bespiegelingen, door latere commentatoren bij de Platonische

1 Conf. Taciti, ‘Annalium,’ Lib. I, c. 74; Lib. XVI, c. 34; alsmede ‘Historiarum,’ Lib. IV, c. 5.

wijsbegeerte gevoegd, los te maken - en zelf de bron der kennis op te zoeken.

Ziehier het groote nut van de herleving der oude literatuur. Dat ontwaken van den geest tot zelfbewustzijn is een keerpunt in de geschiedenis der wetenschap. Het is een schijnbaar teruggaan tot voorbijgegane tijden, - maar ook slechts schijnbaar, - want de geest, zich drenkende aan de bron der kennis, sloeg de vleugelen uit en ijlde een' ruimer, een schooner werkkring te gemoet!

Maar het wordt tijd, ons bij Marsilius te bepalen. Het was zijn streven niet om nieuwe meeningen en stellingen voor te dragen, maar om deels de oude, deels de nieuwere Platonische filozofie meer algemeen bekend te maken. Hij was verder een der ijverigste bevorderaars der in dien tijd met bijzondere voorliefde beoefende astrologie. Deze laatste leer, welke men in die eeuw, en zelfs nog later, als de wetenschap aller wetenschappen beschouwde, en die vermengd was met mystiek en magische kunsten, - werd systematisch beoefend. Geleid door de kennis van die leer, meende men het lot der stervelingen te kunnen voorspellen (*astrologia judiciaria*), gezondheid te verkrijgen en een lang leven te leiden.

Zien wij Marsilius ook onderworpen aan den geest der eeuw, wij erkennen toch tevens in hem een man, met een helder denkend hoofd en gezond verstand begaafd.

Na een welbesteed en nuttig leven, stierf hij te Florence in het jaar 1499, in den ouderdom van 67 jaren.

Ten einde mijne lezers met hem bekend te maken, zullen wij uit zijne vele werken één kiezen; het zal een werk zijn, dat voor letterkundigen de meeste waarde bezit, en dat tevens niet van belang ontbloot is voor den beoefenaar van de geschiedenis der geneeskunde. Het is zijn beroemd werk: ‘de vita libri tres’[1].

1 Ik heb gebruik gemaakt van de editie, voorkomende op de bibliotheek der Groninger hoogeschool. Het is eene zeer schoone, komplete folio-editie zijner werken, onder den titel van: Marsilii Ficini Florentini, insignis philosophi platonici, medici, atque theologi clarissimi, opera et quae hactenus extitêre et quae in lucem nunc primùm prodiêre omnia: omnium artium et scientiarum majorumque facultatum multifaria cognitione refertissima, in duos Tomos digesta et ab immuneris mendis hac postrema editione castigata. Parisiis, apud Guillelmum Pele, MDCXLI. Voorin staat met eene duidelijke hand geschreven: Clarissimus Dominus D. Nicolaus Tilburg, Philos. Doctor, ac in illustri praepotentium Groningae et Omlandiae DD. Ordinum Universitate Philosophiae Professor ordinarius, hoc Codice in duos tomos distributo M. Ficini opera omnia continente, in suae vocationis memoriam, Bibliothecam - Provinc: publicam auxit et ornavit. A. C.C(Ↄ)ↃCCXXVII. - Onder het schrijven dezer bijdrage ben ik bekend geworden met eene verhandeling van Dr. W.R. Weitenweber, ‘Ueber des Marsilius Ficinus Werk: de vita studiosorum, nebst einigen Bemerkungen über den Hellenismus’ (Aus den Abhandlungen der königl. böhm. Ges. der Wiss., V Folge, 9 Bd.), Prag, 1855, Artistisch-typografisch Institut von Carl Bellman.
Hij vermeldt de volgende hem bekende afzonderlijke uitgaven van dit werk van Marsilius: Florent., 1489, in fol. - Strassbourg, 1511, in 4°. - Basil., 1529, in 8°. - Basil., 1541, in 8°. - Lyon, 1560, in 8°. - Venet., 1584, in 12°. - Florent., 1595, in 12°. - Francofurt. ex officina Paltheniana, 1598, in 12°.

Zoo als men uit den titel ziet, bestaat het werk uit drie boeken. Het eerste boek, getiteld: De studiosorum sanitate tuenda, sive eorum qui literis operam navant, bona valetudine conservanda, en opgedragen aan den Italiaanschen Vorst Lorenzo van Medicis, - is van profylactisch-diaetetischen inhoud. Het tweede heeft den titel van: de vita [scilicet: studiosorum] producenda, sive longa, is opgedragen aan den Franschen Philip van Valois en behelst de leer der makrobiotiek. Het derde eindelijk draagt tot opschrift: de vita coelitus comparanda; het is opgedragen aan den beroemden Koning van Hongarije Mathias Corvinus, en wijst den weg ten hemel aan en de middelen om den mensch weder met God te vereenigen.

Uit de opdrachten nu aan deze vorstelijke personen blijkt het, dat Marsilius bij hen in hooge achting stond. Zijn naam en zijne verdiensten als schrijver, was dan ook reeds gevestigd door zijne werken van wijsgeerigen en godgeleerden inhoud[1].

1 Onder dezen behooren vooral: Libri IV institutionum ad Platonicam disciplinam. - De voluptate, Basil., 1457. - Consilio di M.F. contra la pestilentia, 1481, Florenz, in 4°. - Theologia Platonica. De inmortalitate animorum ac aeterna felicitate libri XVIII, Florent., 1482. - Venet., 1491. - Epidemiarum antidotus. - Praedicationes aut conciones. - De Sole, Florent., 1493. - Commentarius iu Epistolas St. Pauli. - Oratio Christiani gregis ad pastorem Sixtum IV, Basil., 1519, in 8°. - Ascensus ad tertium coelum. - De Christiana religione et fidei pietate.

Ik heb reeds boven aangestipt, dat hij vooral de uitbreider is geweest van het Platonismus en Neo-Platonismus, en tevens der astrologie was toegedaan. Die vermenging nu van Platonische denkbeelden met astrologische bespiegelingen vinden wij ook in zijn werk, hetwelk het onderwerp onzer beschouwing uitmaakt. En 't was nu juist deze daadzaak, die oorzaak was, dat zijne vijanden hem bij den Paus beschuldigden van magie, - de gewone aanklacht dier eeuw. Om deze beschuldiging van zich te weren, schreef hij een verdedigingsschrift, onder den titel van: ‘Apologia, in qua de medicina, astrologia, Vita mundi. Item de Magis qui Christum statim natum salutaverunt, agitur[1].

Wij gaan nu over, de drie genoemde boeken één voor één te beschouwen.

I.

Het eerste hoofdstuk van het eerste boek draagt tot opschrift: ‘over de negen leidslieden der studerenden;’ hij maakt ons naamlijk in dit hoofdstuk bekend met de ‘leidslieden,’ welke hem noodig zijn, die zich aan de studie zal wijden. Deze leidslieden zijn bewoners van den hemel, en zijn *drie* in getal, als: Mercurius, de Zon en Venus. *Drie* andere hebben hun' zetel in het gemoed van den studerenden zelf. Zij zijn: een vaste wil, talent (‘acumen ingenii’) en een goed geheugen. *Drie* andere eindelijk zijn hem op aarde noodig. Hlertoe brengt hij: een' wijzen huisvader, een kundig onderwijzer en een bekwaam geneesheer.

In het tweede hoofdstuk draagt hij de stelling voor, dat de geleerden even groote zorg moeten dragen voor hunne hersenen, hun' maag, hart en geest, als de athleten dit doen ten opzichte hunner armen, de zangers omtrent hun stem. En nadat hij heeft aangetoond, dat er een naauw verband bestaat tusschen het bloed, de gewaarwordingen en de rede, eindigt hij dit hoofdstuk met te zeggen: ‘Talis autem sensus, qualis et spiritus, spiritus verò talis, qualis et sanguis, et tres illae vires quas diximus, naturales scilicet, vitales

1 Edit. cit. p. 559 scqq.

et animales, tales ut sunt, à quibus per quas, in quibus spiritus ipsi concipiuntur, nascuntur, atque foventur.'

In het navolgend hoofdstuk zegt hij, 'dat de literatoren onderworpen zijn aan den invloed van het slijm en de *zwarte gal*,' om in het vierde hoofdstuk de oorzaken na te gaan: 'quibus literati melancholici sunt, vel fiant.' Deze oorzaken zijn weder drie in getal, als: 'prima coelestis, secunda naturalis, tertio est humana.' In het hieraan grenzend hoofdstuk wordt dit onderwerp nader beschouwd en toegelicht: 'cur melancholici ingeniosi sint, et qui horum sunt ejusmodi, an secus.' Hij maakt hierbij gewag van de stelling van Aristoteles: 'omnes enim, viros in qualibet facultate praestantes, melancholicos exstitisse,' en vermeldt het hierop betrekking hebbend gezegde van Plato: 'ingeniosos videlicet, plurimum concitatos furiososque esse solere,' - een en ander, ten einde zijne meening te staven.

Vervolgens gaat hij voort: 'Democritus quoque nullos, inquit, viros ingenio magnos, praeter illos qui furore quodam perciti sunt, esse unquam posse.'

Het is niet onbelangrijk, zijne denkbeelden omtrent dit onderwerp mede te deelen. Het zij mij vergund, 't volgende, hierop betrekking hebbende, af te schrijven. Hij zegt naamlijk, na de meeningen der drie zoo even genoemde filozofen besproken te hebben: 'Audendum tamen (monstrante Deo) causas indagare: Melancholia id est, atra bilis est duplex: Altera quidem naturalis a medicis appellatur altera verò adustione contingit.' De eerste is nu niets anders, 'quam densior quedam sicciorque pars sanguinis.' De tweede wordt in vier soorten verdeeld: 'Aut enim naturalis melancholicae aut sanguinis purioris, aut bilis, aut salsae pituitae conbustione concipitur.' En hij vervolgt voorts aldus: 'Quaecunque adustione nascitur, judicio et sapientiae nocet, nempe dum humor ille accenditur atque ardet, concitatos furentesque facere solet, quam Graeci Maniam nuncupant, nos verò furorem. At, quando jam extinguitur, subtilioribus clarioribusque partibus resolutis, soloque restante fuligine terra, stolidos reddit et stupidos,' etc. Het hoofdstuk loopt verder over de eigenschappen, welke de 'zwarte gal' moet bezitten, alsmede over de hoeveelheid, waarin zij in het lichaam moet voorkomen, terwijl het zesde hoofdstuk handelt: 'quo pacto atra bilis ingeniosos efficiat.'

De vijf voornaamste vijanden der geleerden worden hierna in het volgende hoofdstuk besproken. Hij brengt hiertoe: ‘de slijm, de zwarte gal, den bijslaap, overvloed van wijn en spijzen, en den morgenslaap.’ - Zij toch zijn het, die oorzaak zijn van de meeste ziekten, welke de geleerden treffen. Deze verschillende vijanden nu worden achtereenvolgens nader beschouwd. Nachtwaken en na het avondeten nog studeren worden door hem - en voorzeker te recht - beschouwd als oorzaken van vele ziekten der geleerden. Het laat in den nacht studeren verklaart hij daarom ook vooral als zòo hoogst schadelijk voor de gezondheid, omdat men dan, ten einde den noodigen slaap te verkrijgen, genoodzaakt is des morgens, na zonneopgang, te bed te blijven. Zij eigene woorden zijn: ‘monstrum est, ad multam noctem, praesertim post coenam fraequentius vigilare, unde etiam post ortem solis dormire cogaris’[1]. Die morgenslaap wordt door hem verworpen om *zeven* redenen, en deze leidt hij af: ‘primam [rationem] ab ipso coelo, secundam ab elementis; tertiam ab humoribus; quartam ab ordine rerum; quintam a natura stomachi; sextam a spiritibus; septimam a phantasia.’

Deze zeven redenen worden nu nader beschouwd en

1 Ik kan niet nalaten de schoone verzen van den groeten Bilderdijk te dezer plaatse in herinnering te brengen. In den vierden zang van zijn schoon en treffend dichtstuk ‘de Ziekte der Geleerden,’ die hij, meer dan iemand, naar waarheid kon bezingen, en waarin wij het gezegde van Horatius:

> ‘Si vis me flere, dolendum est
> Primum ipsi tibi,’

zòo roerend zien bevestigd, zegt hij onder anderen:

> .....‘Ziet in 't rond,
> Hoe elk gedierte ontwaakt met d' eersten morgenstond,
> De frissche leden rept met rennen, dartlen, springen,
> Met kleppren door de lucht en 't ochtendlied te zingen!
> Ziet alles weemlen en krioelen over 't land,’ -

en gaat in dier voege eenige regelen voort, om dan uit te roepen:

> ‘En gij, gij onttrekt u aan die zoete, dierbre plicht
> En duldt, dat vadzigheid u arm en voet ontwricht'!
> Wat zeg ik? Dat ze uw kniên, uw ruggegraat verstijve,
> Het bloed in de aadren stuit', terug naar 't harte drijve,
> Uw lenden kromme, en ach! uw neêrgeslagen hoofd
> Den aanblik weigre van den gloed, die 't al doorstooft!’ enz.

Men leze ook op het einde van den zesden zang de schoone beschrijving der noodlottige uitwerkselen van het gebrek aan slaap.

ontwikkeld, en zoo komt hij in het achtste hoofdstuk tot de volgende rezultaten. Ten eerste zegt hij, dat de beste tijd om zich aan de studie te wijden is: ‘onmiddellijk na het opgaan der zon’ (‘statum oriente sole’); ja, hij wil zelfs, dat men nog beter doet, door 1, hoogstens 2 uren vóór het opgaan der zon met studeren te beginnen (‘hora una saltem, vel duobus ad summum ante solis exortum’). In de tweede plaats geeft hij den raad, om, voor men met zijne studie een begin maakt, gedurende een half uur gebruik te maken van verschillende *purgeermiddelen*[1] (‘noli subitae lectioni meditationique prorsus incumbere, sed saltem horae dimidium cuilibet expurgationi concedito, mox meditationi accingere diligenter, quam ad horam circiter unam proviribus purgabis’). En ten derde geeft hij nog ten opzichte van de lichaams-wrijvingen, als diaetetischen maatregel uit dien tijd, den volgenden raad: ‘Sed antequam e lecto surgas, perfrica parumper suaviterque palmis corpus totum primo, dein caput unguibus, sed id paulo levius.’

Voorschriften, ten einde de ‘pituita’ te voorkomen, maken den inhoud van het volgende hoofdstuk uit. Hieromtrent zegt hij: ‘Vitanda alimenta frigida nimium, atque nisi obstiterit atre bilis, etiam humida, et omnino quod pinguia, virulenta, viscosa, uncta, glutinosaque sint, vel quae facile putrescere soleant.’ Ziehier een' diaetetischen raad, die voorzeker in onzen tijd nog van waarde is. Zoo ook kan het in 't algemeen als waar beschouwd worden, wanneer hij aan het slot van dit hoofdstuk een matig gebruik aanbeveelt van aromatica bij het nuttigen van verkoelende spijzen. Bijzonder prijst hij het gebruik aan van muskaatnoot, van kaneel en saffraan. Zijne eigene woorden zijn: ‘Prodest

1 Met betrekking tot dezen raad, maakt Dr. Weitenweber de volgende aanmerking: ‘Zu diesen Expurgationen gehört auch - wie den alte Petrus Hispanus in seinem Buche über Gesundheitserhaltung, anfürt: ‘“ut prima luce crines discriminentur (slonovym hrzebenem), sordesque dentium interstitiis impactae stilo expungantur.”’ - Schon Avicenna räth, man möchte 40 mal mit einem elfenbeinernen Kamme von der stirn gegen das Hinterhaupt fabren. In der von Wilhelm Wackernagel veröffentlichten, dem 13. Jahrhundert angehörenden sogenannten ‘“Meinauer Naturlehre (Stuttgart, 1851)”’ heisst es; ‘“unde so man morgens von dem slafe gat, so sal man die arme gelich dennen, unde das houbit strelen, unde ogen, den munt unde die zene unde hende weschen dur suverheit unde dur roscheit.”
(Vergelijk over Petrus Hispanus, die later Paus werd onder den naam van Johannis XXI, onder anderen Kurt Sprengel, Gesch. d. Arzneik. 2e Aufl., Th. II, S. 538.)

moderatus usus aromatum in frigidioribus epulis, nucis, muscatae praesertim, et cinnamomi, et croci,' en hij voegt er bij: 'zinziberis quoque conditi mane stomacho vacuo, quod sensibus etiam et memoriae maxime prodest.'

In de nu volgende hoofdstukken, worden de verschillende ziekten beschreven, waaraan de literatoren het meest lijden, als daar zijn: hoofdpijn, duizelingen, gebreken aan het gezicht, algemeene vermagering, maagbezwaren, melancholie en meer andere. Voor al deze ziekten, die ontstaan door eene afwijking in de hoedanigheid of wel in de hoeveelheid der 'atra bilis,' geeft hij eene menigte voorschriften. Het zij mij vergund, een enkel voorbeeld dezer voorschriften, '*quae forent membra praecipua et vires spiritus*,' curiorisatis causa hier mede te deelen. 'Sume myrobalanorum chebularum drachmas duas, rosarum purpurearum, sanduli rubei, emblicorum, cinnamoni, croci, corticis, pomi citri, been, melissae, id est citrariae, singularum drachmam unam, aloes electae riteque ablutae drachmas duodecim. Ex iis confice pilulas optime vero, quibus hebdomada qualibet semel utaris deliculo, eo scilicet pondere, quod naturae tuae conveniat, aestate quidem cum aqua rosacea, alias vero cum vino'[1]. En alzoo besluit hij dan het 18de Hoofdstuk, hetwelk 'uitgezochte middelen tegen de zwarte gal' bevat, met de volgende woorden: 'Adspiciantur quoque et audiantur, odorentur et cogitentur assidue, quae oblectent, contraria vero longius arceantur.'

De twee hierop volgende hoofdstukken zijn gewijd aan de beschrijving eener siroop ten dienste van melancholici, alsmede aan de mededeeling eener pillenmassa, ten einde de kwade vochten te ontlasten. Wij zullen de voorschriften, die Marsilius voor de bereiding dezer samengestelde geneesmiddelen geeft, niet mededeelen. Het voorschrift, dat wij zoo even hebben vermeld, is een model voor alle andere; in de bereiding der siroop treden 20 zelfstandigheden. De artsen van dien tijd waren poly-pharmaceuten; die geest van veel-voorschrijverij

1 Daar M. spreekt van 'myrobalanorum chebularum,' zoo teeken ik hier aan, dat zij afkomstig zijn van '*myrobalanum* (*μυροβάλανος*), de vrucht en balsem eener arabische noot. Zij werden vroeger in de geneeskunde gebruikt. Zoo spreekt Beverwijck er van in zijne 'Schat der ongesontheyt,' Dl. I, bl. 77 en 78 en Dl. II, bl. 193. (Volledige uitgave zijner werken. Amsterdam, 1672.)

(sit venia verbo!) is hunnen navolgers, helaas! eeuwen bijgebleven, en is wellicht in onze dagen van bezuiniging nog niet geheel geweken.

Der waarheid huldigende, moeten wij tevens vermelden, dat hij het 21ste hoofdstuk besluit met die stelling van Plato, uit den Timaeus, welke voor alle eeuwen waar is: ‘Diuturnum morbum, qualis est melancholicus, non esse nimis valentibus medicamentis atque molestis pharmacis irritandum.’

Het 22ste hoofdstuk moet ik in zijn geheel mededeelen. Het is in velerlei opzichten een belangrijk hoofdstuk. Wij worden naamlijk bekend met de waarde, die Marsilius aan het bloed hecht. Hij noemt het ‘spiritus fomes’ en ‘vitae thesaurus.’ Hij is dan ook in 't algemeen geen voorstander van ruime bloedsontlastingen. Maar dit hoofdstuk is verder ook van belang voor de geschiedenis der geneeskunde. In den tijd van onzen schrijver naamlijk kwam het gebruik van *bloedzuigers* meer in zwang. Over een en ander nu, alsmede over het vaststellen der omstandigheden, onder welke eene aderlating den literatoren heilzaam zij, laat hij zich aldus uit: ‘Nonnulli sunt in sanguine mittendo audaciores quos Medici sapientes admodum detestantur. Nam sanguis est atrae bilis temperamentum, spiritus fomes, vitae thesaurus. Solum vero, ubi abundantiam sanguinis indicat vel profusior risus, audaciaque et confidentia multa, vel color rubens venarumque tumor, mittere sanguinem literatis quando res postulat, debemus e venae lineis sinistri brachii, lata quidem incisione, quatuor uncias mane, vespere totidem. Deinde paucos post dies, saltem septem, ad summum quatuordecim, tum fiictione quadam asperiore, tum admotis hirudinibus, quas *sanguisugas* nominant, mariscas irritare ut sanguinis unciae tres vel quatuor inde destillent. Haec ambo robustioribus tantum facienda videntur. Debilioribus vero, si necessitas postulat, mariscas solum, sicut docuimus irritare. Sed neque ventrem medicinis solvere neque sanguinem licet, nisi prius clysteribus pinguibus, mollibusque lenieris. Atque hoc sit in melancholica natura commune praeceptum, dandam esse operam, ut ri opportuerit, ejusmodi clysteribus frequentatis venter inferior lubricus semper sit atque purgatus.’

Men ziet het, Marsilius is geen voorstander van die herhaalde aderlatingen; hij is van gevoelen - en te recht - dat men dit levensvocht niet met te kwistige hand moet

plengen. Men moge in latere tijden ook al van gevoelen geweest zijn, dat herhaalde en ruime bloedsontlastingen in de meeste ziekten groot nut doen; men moge zelfs zóó ver zijn gegaan, dat men, met een lancet gewapend, meende alle ziekten te kunnen bestrijden, - het mag echter niet verzwegen worden, dat die herhaalde bloedsontlastingen over 't algemeen meer kwaad doen. Bovenal in onzen *bloedarmen* tijd zij men omzichtig met het plengen van dezen ‘thesaurus vitae’[1].

Het hoofdstuk, dat nu volgt, kunnen wij, als voor ons doel minder gewichtig, met stilzwijgen voorbijgaan. Van meer belang is echter het 24ste hoofdstuk, waarin hij voorschriften geeft, ten einde de slapelooze nachten, die den mensch zoo mager maken, en die bij literatoren, aan melancholie lijdende, zoo menigvuldig voorkomen, te bestrijden (*macientis vigilae remedia*).

Het zijn voorschriften, meer van diaetetischen, dan wel van therapeutischen aard. Nadat hij gezegd heeft, dat melancholici en onder hen vooral de literatoren dikwijls zwak worden door het lang voortgezette waken, dat verder niets zoozeer de ‘atra bilis’ op eene slechte wijze vermeerdert, dan juist dit waken, hetwelk zij nog bevorderen door veel studeren, - gaat hij aldus voort met het aangeven van middelen, ten einde die slapelooze nachten op te heffen: ‘Ideo lactucas post cibos alios edant una cum pane modico, pauculo croco, vinumque purum sorbeant post lactucam, neque ultra horam lucubrent. Quumque se dormitum conferunt, confectionem ejusmodi sumant, in qua seminis papaveris albi unciae duae sint seminis lactucae uncia una; amomi, croci, scilicet utriusque pars drachmae dimidia sacchari unciae sex. Dilue et coque omnia simul syrupo papaveris. Edant hujus drachmas duas simulque nonnihil syrupo papaveris gustent aut vini.’

1 Onder de vele voorbeelden van geneesheeren, die voorstanders waren van bloedsontlastingen door middel van aderlatingen, zal ik slechts dat van den uit zijne ‘Brieven’ genoeg bekenden franschen geneesheer Gui Patin, bijbrengen. Hij zelf, hij laatte zich voor eene verkoudheid 7 malen; zijn zoon opende bij 20 malen eene ader, en in eene soort van geestvervoering riep hij met den ouden dichter Joachim Dubbellay uit:

O bonne! o saincte! o divine saignée!

(Zie ‘Lettres de Gui Patin,’ édit. par J.H. Reveillé Parise, F. I, p. 165, 224, 258, 356, 375. Bewijsplaatsen voor zijne groote voorliefde voor het aderlaten vindt men passim.)

Zie hier de voorschriften, door Marsilius gegeven, ten einde de geletterden een' rustigen nacht te doen doorbrengen. Ongelukkig en diep te beklagen is hij, die ze noodig heeft. Een gezonde, verfrisschende en levenwekkende slaap wordt er nooit door verkregen, slechts een dommelen en soezen. En daarenboven zijn deze geneesmiddelen dikwijls niet in staat om een uur slaap te bezorgen. De overspannen geest kan in vele gevallen niet ontspannen worden. Naar waarheid zong dan ook Bilderdijk, die dezen toestand door ondervinding kende, in den zesden zang van zijn reeds aangehaald dichtstuk:

> ‘Papaver wast om niet bij Neêrlands kruiderijen.
> Het Oosten zendt vergeefs zijn heulsap: 't Heeft geen kracht
> Op d'altijd wilden geest, die toom en band veracht.
> 't Wekt dronkenschap, vervoert, schept schrik- en misttoonneelen:
> Maar rust? Maar zoeten slaap? maar vredig hersenstreelen? -
> Niets minder.’

En verder zegt hij - men vergunne mij nog deze mededeeling -

> 't Waar mooglijk, door saffraan en andre geur te mengen,
> Bedwelming, schijnbren slaap, voor sluimring voort te brengen.
> Doch wee een middel, zoo gevaarlijk! Neen, o neen,
> De slaap is 't werksel van geregeld bloed alleen.’

om eindelijk, eenige regels later, zoo naar waarheid uit te roepen:

> ‘Helaas! bedwelmingslaap is niet dan 's ligchaams beul.
> Hij voedt niet, maar verteert, herstelt niet voor 't vermoeien,
> Maar stookt den geest te niet door onbezadigd gloeien!’

Marsilius geeft nu vervolgens nog verschillende middelen, om de slapeloosheid op te heffen. Zoo prijst hij aan: *muzijk* - ‘aures suavibus cantibus sonisque delinies’; - *wasschingen van het hoofd* - ‘humectabis saepe caput ejusmodi lavacris scilicet aqua in qua cocta sint frustra papaveris, lactucae, portulacae, malvae, rosarum, vitis, salicis, arundinumque folia, addita camomilla;’ - *hand-, voet- en geheele baden* - ‘balneis quoque dulcibus ea rebus ejusmodi saepe

tibia brachiaque saepe totum corpus est humectandum.' In 't bijzonder beveelt hij het drinken van melk aan met deze woorden: 'Lac insuper bibere mixtum saccharo, scilicet stomacho vacuo, si modo stomachus optime toleraverit, maxime prodest. Humida haec melancholicis, etiam si satis dormiant, mirifice conferunt. Memento, lac amygdalinum mensae familiarissimum esse debere.'

Overspannenheid voert tot uitputting, zoo ook eene al te sterke inspanning van den geest tot verlies van het geheugen en gedachteloosheid. Om in deze beide laatstgenoemde gevallen hulp te verschaffen, geeft hij in het 25ste hoofdstuk verschillende voorschriften, die echter wel zeer weinig zullen uitrichten. Zoo raadt hij het gebruik aan van anacardina, ja zelfs prijst hij dep reuk van wierook, van muscaatnoot en van andere hiertoe behoorende middelen, geheel volgens den geest van dien tijd. En, eindelijk beveelt hij onder sommige omstandigheden het zetten van koppen in den nek aan. 'Ac si opus fuerit, cervici cucurbitulas admovebis.'

Het laatste hoofdstuk van dit boek wordt op eene waardige wijze besloten met het uiteenzetten van het gezegde van Plato: dat het geheele lichaam zóó van het gemoed (ziel) afhangt, dat het dan slechts gezond kan zijn, wanneer het laatste zich wel bevindt..... 'Corpus totum ab animo ita pendere, ut nisi animus bene valuerit, corpus bene valere non possit.'

II.

Het tweede boek - *de vita studiosorum producenda sive longa* - bevat 20 hoofdstukken en is, blijkens den titel, der makrobiotiek gewijd.

In het eerste hoofdstuk zegt Marsilius in het opschrift, dat 'ter volmaking der wetenschap een lang leven noodig is.' Maar, ten einde een lang leven te kunnen leiden, moet de levenswijze zorgvuldig geregeld worden. Onze schrijver laat zich aldus uit: 'Vitam vero longam non sulum ab initio semel fata promittunt, sed nostra etiam dili-

gentia praestat. Quod et Astrologi profitentur, ubi de Electionibus et Imaginibus agunt, et medicorum cura diligens experientiaque confirmat. Qua quidem providentia non solum homines natura validi saepissime, sed etiam valetudinarii vitam longam aliquando consequuntur, ut non mirum sit Herodicum quendam literarum studiosum omnium sui temporis infirmissirum, ut Plato et Aristoteles testantur, ejusmodi providentia annum fere centesimum implevisse.'

Het is bekend, dat Plato reeds zeer wijsgeerige denkbeelden had over leven en dood, dat volgens hem het leven bestond in *vuur* en *geest*, en dat de *bron* van dit vuur de *warmte van het bloed* is. Marsilius nu geeft in 't begin van het 2de Hoofdstuk omtrent dit onderwerp de volgende verklaring: 'Het leven toch, zoowel als het licht, bestaat in de natuurlijke warmte. De bron (potulum) nu der warmte is: humor aëreus atque pinguis, quasi oleum.' En hetzij nu 'humor ejusmodi forte deficiat, sive prorsus excedat vel inquinetur, calor naturalis statim debilitatus extinguitur. Si humoris defectu calor debilitatur et perditur mors resolutione contingit. Si potius obruitur humoris excessu vel ritio, vita suffocatione perditur.'

In het 4de Hoofdstuk beschouwt hij die schadelijke oorzaken, welke de natuurlijke vochtigheid (humor) in het menschelijk lichaam doen opdroogen (arescentis humidi naturalis et alieni exuberantis causae). Deze verschillende schadelijke machten worden in 't kort nagegaan, en nadat hij heeft aangetoond, dat eene goede spijsvertering voor het leven noodzakelijk is, - zegt hij in het 5de Hoofdstuk volgens het voorschrift der Grieken, dat wij ons met '*euchymis*' zullen voeden. Wat verstaat hij nu door 'euchyma?' Hij geeft ons hierop het volgende antwoord: 'Wij noemen *euchyma* die gezonde spijzen, welke goed voedsel voortbrengen, dat wil zeggen, goed *bloed*.' Het is niet van belang ontbloot hier mede te deelen, wat hij door 'goed bloed' verstaat. 'Wij noemen nu,' zegt hij, '*goed* bloed, dat niet koud, niet droog, niet troebel (turbulentum) is, maar dat *warm* en *vochtig* en *helder* is.' De redenen hiervan geeft hij in de volgende woorden: 'Calidum quidem calore non aeri. Humidum vero humore non aqueo. Clarum quoque, nec tamen interea tenuissimum.' En eindelijk komt hij voortredenerende tot het rezultaat, dat het bloed zal zijn: 'nec igneus, nec aqueus, sed aerius.'

In het 6de hoofdstuk maakt hij melding van de spijzen, die men zal gebruiken, ten einde zijn leven te verlengen. Hij geeft onder meer andere de volgende voorschriften: ‘Maak een spaarzaam gebruik van waterachtige groenten en vruchten; bedien u nog spaarzamer van visch met honig, maar gebruik vooral allerspaarzaamst ‘turgos atque cum aromaticis ac semine pyri. Similiter porum aquae potem, atque una cum parcitate.’

Op het gezach van Gralenus prijst hij echter bijzonder het gebruik van varkensvleesch en bloed aan, en wel ‘wegens hunne overeenkomst met ons lichaam.’ - Deze algemeene uitspraak wordt echter eenigsins gewijzigd. Hij zegt nl.: ‘Optimae sunt igiter [scil: carnes suillae] similibus corporibus, ut rusticis et robustis, corpusque multum exercitantibus!’ Voorwaar! eene zeer juiste opmerking, die wij nog dagelijks kunnen bevestigd zien. Ten opzichte van het gebruik van eijeren zegt hij, een onderscheid makende tusschen den *dooier* en het *wit*: ‘Ova tamen gallinarum non praetermitto, si vitellus una cum albo comedatur. Vitellus namque solus delicatorum est nutrimentum.’

Zeer eigenaardig en karakteristiek is de raad door Marsilius gegeven, om het vleesch van dieren te eten, die lang leven. Hierdoor zoude men zijn leven kunnen verlengen. ‘Propabile namque, est longaeva quaedam animalia ad vitam conferre longaevam, si tamen hujusmodi carnes juvenes comedant.’

In het 8ste Hoofdstuk spreekt hij: ‘over de dieet, de levenswijze en de geneeskundige behandeling der oude lieden.’ Hij begint dit hoofdstuk met de volgende astrologische opmerking omtrent het geslachtsverkeer der grijsaards. ‘Qui septimum jam septenarium impleverunt, quinquagesinum attingentes annum, cogitent Venerem quidem significare juvenes, Saturnum vero senes, atque has apud Astronomos stellas inter se maxime omnium inimicas existere. Rem ergo veneream Saturno fugiant, quod juvenibus etiam vitae plurimum detrahit. Non enim natis consulit, sed nascituris, ipsasque etiam herbas statim producto semine siccat.’ Wanneer wij van dit gezegde de natuur-filosofische en astrologische bespiegeling weglaten, dan moeten wij bekennen, dat Marsilius hier eene opmerking gemaakt heeft, die wel altijd waar zal blijven.

Het gebruik van vleeschspijzen raadt hij bejaarde lieden

bijzonder aan; een vleesch-dieet is volgens hem voor deze menschen de meest passende. Dit stemmen wij hem van ganscher harte toe, al verklaren wij hare werking niet met hem ‘als de natuurlijke warmte en vochtigheid vermeerderende.’

Als een middel om het leven te verlengen, prijst hij verder de muzijk aan, zoowel het *hooren* van welluidende toonen, als het *zelf* door middel van een of ander instrument uitoefenen. ‘Musicam repetant, si forte intermiserint, nunquam intermittendam.’ Zoo prijst hij ook kinderspelen aan: ‘Ludos quosdam et mores quos decet olim anteactae pueritiae revocent.’ En hij voegt er zoo naar waarheid bij: ‘Difficillimum namque est ut ita dixerim rejuvenescere corpere, nisi ingenio prius repuerascas. Itaque in omni etiam aetate magnopere conducit ad vitam nonnihil pueritiae retinere, et oblectamenta varia semper aucupari.’

Hij wijdt verder uit over de in te stellen behandelingswijze, wanneer oude lieden koude vatten. Aromatische, warme en tegelijk vochtige omslagen komen in dit geval te pas. Het 9de Hoofdstuk is geheel gewijd aan de uiteenzetting van de eigenschappen, die de aromatische middelen moeten bezitten; wij gaan dit hoofdstuk, als minder belangrijk, met stilzwijgen voorbij.

Als een geheel middeleeuwsch denkbeeld, en volkomen in den geest van zijn' tijd, wijdt Ficinus een afzonderlijk hoofdstuk aan het *goud*, als een belangrijk middel om het leven te verlengen. Onder de verschillende praeparaten van dit geneesmiddel hecht hij het meeste gewicht aan het zoogenoemde *aurum potabile*. Om dit te bereiden, geeft hij een voorschrift, waarin zijn geloof aan astrologie weder duidelijk doorstraalt. ‘Aurum ferme potabile habebis ut dicam. Collige flores boraginis buglossae, melissae, quam citrariam nominamus, et quando luna Leonem subit vel Arietem, vel Sagittarium, aspicitque solem aut Jovem, coque cum candido saccharo, aqua rosacea liquefacto, et pro qualibet uncia insere diligeter auri folia tria.’

Als middel om de ouden van dagen te verjeugdigen, roemt hij in het 11de Hoofdstuk het gebruik van menschenmelk en menschenbloed. ‘Saepe post decimum statim’ - aldus begint hij dit hoofdstuk - ‘et nonnumquam post nonum septenarium arbor humana, arefacto paulatim humore, tabescit. Tunc primum humano juvenilique liquor irriganda est haec arbor humana, quo revirescat.’

De wijze, hoe men deze middelen moet gebruiken, beschrijft hij vervolgens naauwkeurig; wij zullen ze echter niet meêdeelen. Deze beide middelen toch zijn - en voorzeker te recht - geschrapt van de overigens niet kleine lijst der geneesmiddelen.

Gewichtiger is echter zijn raad in het 12de Hoofdstuk gegeven, dat, indien zwakke menschen hun leven willen verlengen, zij in het gebruik van spijzen en dranken matig moeten zijn. Hij zegt nl: ‘Meminisse decrepitos expedit, naturam debilem non esse nutrimentorum pondere fatigandam, vel etiam epularum diversitate nimia distrahendam. Nam et juvenilis aetas hoc vitio fit cito senilis. Dividant ergo mensas, nec tam multa naturam alimonia quam frequenti reficiant, intervallo tamen interim ad digestionem dato.’

Als spijzen, bijzonder voor oude lieden geschikt, noemt hij jonge kaas, honigspijzen en meer dergelijke. En ten slotte verwijst hij naar Socrates, om door middel van jongelingen-gezelschap den ouderdom te vertragen. ‘Utrum vero et quomodo frequens adolescentum consuetudo parumpur senium retardare valeat, pudicus Socrates consulendus.’

In het 13de Hoofdstuk geeft hij de hulpmiddelen aan, die de grijsaards van de planeten ontvangen, waardoor hunne lichaamsdeelen, vooral het hoofd, het hart, de maag, de lever, enz., gekoesterd worden. Onder deze planeten rekent Marsilius bovenal de *Zon, Venus* en *Saturnus*. Een enkel voorbeeld kan voldoende geacht worden om ons te doen zien, welke middelen de grijsaards, volgens onzen schrijver, van de planeten ontvangen. Ik kies de middelen voor het *hoofd*. ‘Fovendo rursum capiti Phoebus puloniam, thus, amaracum et cum Saturno myrrham. Spicam nardi macemque Jupiter. Venus denique dulce marathrum atque myrtum.’

Hij gaat in het 14de Hoofdstuk over, om ons bekend te maken met de heilzame werking, te weeg gebracht op het leven der grijsaards, wanneer zij wandelen en gesprekken houden langs groene beemden, onder den invloed van Venus. Hij roept uit: ‘ad almam Venerem vos omnes advoco, non ludendem quidem vobiscum, sed jocantem’[1].

1 Ik herinner hier aan eene schoone plaats bij Seneca. Hij zegt naamlijk (*de tranquill. animi*): ‘Indulgendum est animo; dandumque subinde otium, quod alimenti ac virium loco sit: et in ambulationibus aperto vagandum, ut caelo libero et multo spiritu augeat, attollatque sese animus.’

De vijf volgende Hoofdstukken bevatten zoo weinig belangrijks, dat wij ze uit onze beschouwing gevoegelijk kunnen weglaten. Iets anders is 't met het 20ste hoofdstuk, waarin de schrijver spreekt over het *zevende* levensjaar, als een jaar, niet zelden gevaarlijk voor het leven. De waarheid dezer stelling tracht hij door de navolgende astrologische gevolgtrekking te bewijzen. ‘Quum Astronomi singulas deinceps diei horas Planetis ordine singulis distribuerint, similiterque septem hebdomadem dies, atque in ipso foetu per menses digesserint officia Planetarum, cur non etiam per annos eadem disponamus? ut quemadmodum infantem in alvo retentem rexit primo mense Saturnus, ultimo Luna, sic statim natum ordine jam converso, primo ipsius anno ducat Luna; secundo Mercurius; tertio, Venus; quarto sol quinto, Mars; sexto, Jupiter; septimo vero Saturnus, atque deinceps ordo per vitam similis repetatur. Itaque in septimo quolibet vitae anno fit in corpore mutatio maxima ideoque periculosissima, quando quidem et Saturnus nobis communiter est peregrinus, et ab eo tunc Planetarum summo ad Lunam e vestigio, Planetarum infimam gubernatio redit.’

Nadat hij dit onderwerp nog nader heeft toegelicht, eindigt dit laatste hoofdstuk van het tweede boek met het volgende zoo schoone beeld: ‘Tres Parcas fere omnes poetae canunt. Tres quoque nos Non-Poetae caninus. Prudens quidem in omni victu parcitas vitam nobis longam inchoat, constans quoque in curis subeundis parcitas producit vitam, parcitas vero in coelo fruendo negligens vitam occat.’

III.

Het derde boek, *de vita coelitus comparanda*, bevat 26 hoofdstukken, en is, nog meer dan de beide vorige boeken,

met astrologische stellingen en mystieke bespiegelingen doorweven. Volgens de leerstellingen van dien tijd, gaat Marsilius den invloed der planeten na op het leven en de gezondheid van den mensch. Het was voornamelijk dit boek, waarin men aanleiding vond, om hem van magie te beschuldigen. Hij geeft verder de middelen en den weg aan, om na een leven, hier op aarde doorgebracht, met God vereenigd te worden. Wij zien in dit boek vooral den invloed, door zijn studie van Plotinus op hem uitgeoefend.

Doordrongen - wij zullen 't zoo aanstonds nader zien - was Marsilius van den invloed der planeten op 's menschen doen en laten. De astrologie vereerde hij als eene wetenschap aller wetenschappen, den geneesheer bovenal noodzakelijk. Voorzeker, indien hij 't geschrift uit de XIV^{de} eeuw gekend had, dat aan zekeren broeder Gheraert wordt toegeschreven, en gewoonlijk genoemd wordt: ‘Natuurkunde van het geheel-al’, hij had het ten volle beaamd, wanneer de laatstgenoemde zeide:

‘Hier bi en soude gheen meest' sijn,
Wildi goet visiker sijn,
Hine soude van astronomie leren;
So mochte hi vrouwen eñ heren
Seker purgieren eñ ghenesen:
Andersins ne macht niet wesen’[1].

En indien hij het geschrift ‘De Heimelijkheid der Heimelijkheden had gelezen, hij had voorzeker den schrijver van dit werk toegestemd, toen deze den raad gaf:

‘Mochtet enichsins ghescien,
Ic wilstu had enen astronomien,
Entu niene daets, vro no spade,
Hetne ware bi sinen rade’[2].

Schijnt het ons, verlichten zonen der 19de eeuw, vreemd

1 Vs. 1247-1253. Uitgave van J. Clarisse in de N.R. van werken v.d.M. der Nederl. Lett. te Leiden. IV Dl. 1847.
2 Vs. 777-781. Uitg. v.J. Clarisse van Jakob van Maerlant's ‘Heimelijkheid der heimelijkheden,’ N.W.v.d.M. der Ned. Lett. te Leiden, Dl. IV, 1838.

toe, dat een man als Marsilius, die zoo helder dacht, die denkbeelden ontwikkelde zoo gezond en verheven, geloof sloeg aan den invloed der planeten op 's menschen gestel en lot, wij moeten dan in het oog houden, dat dit geloof geworteld was ook bij de kundigste en verlichtste mannen van zijnen tijd; dat het een uitvloeisel was van de richting dier eeuw, en dat de trek naar het metafisische en mystische haren grondslag vond in het toenmalige leven.

Maar daarenboven, die zucht naar het wonderbare, naar het bovenzinnelijke, naar dat, wat het koude, redenerende verstand niet kan bevatten en slechts *gevoeld* en *ontwaard* wordt door den geest, is iets den mensch in alle tijden eigen. In die tijden nu, dat het verstandelijke leven meer ontwikkeld is, komt dit geloof aan bovenzinnelijke en geestelijke zaken wel op den achtergrond, maar toch altijd doet 't zich gelden. Het moge dan minder in het oog vallen, minder naar buiten uitkomen en werken, verdwenen is 't daarom niet. Hoe het geloof aan de macht der planeten op het menschelijk leven zelfs in lateren tijd, dan waarin Marsilius leefde, nog levendig was, kunnen wij zien, wanneer wij slechts aan Filips Melanchton (1497-1560), of wel aan den beroemden Albregt van Wallenstein (1583-1634) denken. Ik behoef den geschiedkundigen lezer niet te zeggen, hoe beide, en vooral de laatste, doordrongen waren van den invloed, dien de planeten op het leven van den sterveling uitoefenen; den letterkundigen lezer is 't bekend, hoe waar Schiller in zijn overheerlijk schoon dramatiesch gedicht, getiteld: ‘Wallenstein’, den held van zijn stuk geteekend heeft, hoe hij geheel den geest en de richting van Wallenstein heeft gevat, wanneer hij hem - onder de vele voorbeelden, die ik zoude kunnen aanhalen slechts één enkel - laat zeggen:

> ‘Die himmlischen Gestirne machen nicht
> Bloss Tag und Nacht, Frühling und Sommer - nicht
> Dem Sämann bloss bezeichnen sie die Zeiten
> Der Aussaat und der Ernte. Auch des Menschen Thun
> Ist eine Aussaat von Verhängnissen,
> Gestreuet in der Zukunft dunkles Land,
> Den Schicksalsmächten hoffend übergeben,
> Da thut es Noth, die Saatzeit zu erkunden,
> Die rechte sternenstunde auszulesen,

Des Himmels *Häuser* forschend zu durchspüren,
Ob nicht der Feind des Wachsens und Gedeihens,
In seiner *Ecken* schadend sich verberge.'
(‘Die Piccolomini,' A. II, sc. VI.)

Maar wilt gij wellicht een voorbeeld van lateren tijd, ik wijs u dan op Duitschlands groeten dichter, op den onsterfelijken Goethe. Ook hij heeft in zijn werk: ‘Wahrheit und Dichtung', eene geloofsbekentenis afgelegd, die niet veel verschilt van de astrologie van Wallenstein[1].

Maar om tot Marsilius terug te keeren. - Ik zeide dan, dat in het derde boek, - hetwelk wij nu moeten nagaan - zijn geloof aan astrologie bovenal uitkomt.

In het 1ste Hoofdstuk van dit boek onderzoekt hij: ‘In quo consistat, secundum Plotinum, virtus favorem coelitus attrahens, scilicet in eo quod anima mundi et stellarum daemonumque animae facile alliciuntur corporum formis accomodatis.' Hij begint met een onderscheid te maken tusschen *anima* en *intellectus;* hij zegt naamlijk: ‘Si tantum haec duo sint in mundo, hinc quidem intellectus, inde vero corpus sed absit anima; tunc neque intellectus trahetur ad corpus (immobilis enim est omnino, caretque affectu motionis principio, tanquam a corpore longissime distans), neque corpus trahetur ad intellectum, velut ad motum per se inefficax et ineptum, longeque ab intellectu remotum. Verum si interponatur anima utrique conformis, facile utrinque et ad utraque fiet attractus. Primo quidem ipsa omnium facillime ducimur, quoniam primum mobile est, et ex se et sponte mobile.'

In het 2de en 3de Hoofdstuk wordt dit langs astrologischen weg verder opgehelderd en nader bewezen, terwijl het 4de Hoofstuk op dezelfde wijze de stelling bewijst: ‘quod spiritus noster hauriat mundi spiritum per radios Solis et Jovis, et quatenus ipse fiat Solaris et Jovialis.'

In het 5de Hoofdstuk noemt hij Jupiter, de Zon en Venus de drie gratiën van den hemel. Hunne betrekking tot elkander en tot de literatoren beschrijft hij volgenderwijze: ‘Nam et nos in studiosis tirmemus exsiccationem cui resti-

1 Zie de hierop doelende plaats in Goethe's Werke, Bd. 22, S. 399-401; zij is te uitgebreid om hier medegedeeld te kunnen worden.

tit Venus. Et haec ipsa Venus est amicissima Jovi, sient et soli Jupiter, quasi Gratiae tres inter se concordes atque conjunctae. Ab his quidem tribus coeli Gratiis, et a stellis ejusdem generis Astrologi gratias et sperant et diligenter exquirunt, easque per Mercurium atque Lunam quavis nuntios transmitti putant atque curant, facile vero communiterque per Lunam, Lunam quidem cum Jove conjunctam, aut Venere feliciorem esse putant, quam si per sextilem aspexerit aut trinum.'

Heeft bij alzoo den invloed dezer drie geschetst, in het volgende hoofdstuk gaat hij de betrekking der overige planeten na op het menschelijk leven. Over den invloed van zon en maan, laat hij zich mede hoogst uitvoerig uit, kent aan deze hemellichamen groote macht toe op 's menschen leven, maar verklaart tevens Jupiter, als eene planeet, boven alle andere belangrijk voor den mensch. 'Ab Jove,' aldus besluit hij zijne beschouwing over deze planeet, 'astrologi auspicantur annum fertilem, ferreum, salubrem, et ab eo imminentium morborum remedia sperant.'

De hierboven aangehaalde schrijver van de 'Natuurkunde van het Geheel-al,' zegt, wanneer hij den invloed der planeten op het weêr- en het lichaamsgestel behandeld heeft, en ons nu zal beschrijven: 'Van dien planeten, hare craft, hare doghet en hare macht, als volgt:

Jupiter eñ Venus sijn goet,
Ende alle dinc die elke doet.
Mars ende Saturnus sijn quaet,
Ende also al hare daet;
Mercurius, die sonne entie mane
Sijn hier of middel, dat ic wane.

Heeft Marsilius alzoo den invloed nagegaan, dien de planeten op 's menschen leven uitoefenen, en aan deze hemellichamen eene belangrijke rol toegeschreven, hij gaat verder in zijne mystische en astrologische beschouwingen zijne aandacht vestigen op de vaste sterren. Ook deze laatste oefenen, volgens de leer dier dagen, een' gewichtigen invloed uit op het menschelijk organismus. Bijzonder in het 8ste Hoofdstuk wordt de invloed dezer vaste sterren meer bepaald nagegaan. Uit dit hoofdstuk zal ik eene plaats mededeelen, eene plaats, ten volle in staat, om ons het bewijs

te leveren van den hoogen rang, dien de sterrewichelarij ten tijde van Marsilius bekleedde. Zij luidt aldus: ‘Tradunt Astrologi majores, quasdam stellas a Mercurio compertas, auctoritatem habere quam plurimam. Qualis est in Arietis gradu XXII umbilicus Andromedae, Mercurialis atque Venereus. Item in Tauri XVIII. caput Algol, naturam Saturni possidens, atque Jovis. Cui subesse volunt adamantem, et artemisiam, et audaciam victoriamque praestare in ejusdem gradu XXII. Pleiades, Lunare sidus et Martium, cui subjiciunt crystallum, herbam diacodon, semen foeniculi, conferre putant ad acuendum visum’[1].

Uit de regelen echter, die ik nu onder de aandacht mijner lezers zal brengen, zullen wij 't overtuigend zien, dat Marsilius - hij moge dan ook al met hart en ziel der astrologie zijn toegedaan - het toch tevens gevoelde, dat die leer hare zeer zwakke zijde had. Een scherpzinnig denker zoo als hij was, kon zij wel geene volkomen bevrediging voor den geest geven. Hij verheft zich dan ook boven den geest van zijn' tijd, wanneer hij zegt: ‘Quod autem nonnulli dicunt conducere ad Daemones convocandos, figmentum esse judico.’

Het is bekend, dat men aan het dragen van zekere ringen reeds van ouds eene bijzondere eigenaardige kracht toeschreef. Specifieke amuletten waren dan ook die ringen, en reeds bij de oude Indiërs als zoodanig bekend. Ook de Grieken kenden de geheimzinnige kracht der tooverringen. Zoo b.v. verkocht men tegen den slangenbeet te Athene tooverringen (*δακτύλιοι φαρμακίται*). Ook de Romeinen kenden ze en droegen zegelringen met het beeld van Harpokrates als amuletten (Plinius, XXXIII, 12). Over deze amuletten nu zegt onze schrijver, en verklaart hunne mystieke werking op volgende wijze: ‘Quae quidam affectiones in corpus quidem omnino, et in animam sensualem quodammodo, plerumque indulgentem corpori transeunt. Quod autem adversus daemones aut hostes, aut ad principium gratiam profecturos annulos pollicentur, vel fictum est

1 Zoo als de lezer bemerkt, heb ik uit dit 3de boek tot hiertoe niet zooveel plaatsen medegedeeld, als uit de beide vorige boeken; ik loop er dan ook meer vluchtig overheen. Uit de laatst aangehaalde plaats kan de lezer zich een juist denkbeeld van de astrologie op haar hoogste standpunt vormen. Daarom vooral heb ik ze aangehaald.

vel inde deductum, quod spiritum intentum, firmumque efficiant, vel etiam mansuetum, obsequioque amabilem atque gratiosum.'

Nadat hij vervolgens de vraag behandeld heeft, of de hemellichamen ook invloed uitoefenen op 's menschen geest, bespreekt hij in het 10de Hoofdstuk de wijze, hoe men in de geneeskunde van de planeten gebruik moet maken. - Liever dan zijne woorden mede te deelen - de lezer is toch genoegsaam bekend met het groote gewicht, hetwelk Marsilius aan de hemellichamen toekende - zal ik omtrent dit punt eene plaats mededeelen uit het reeds meermalen aangehaalde leerdicht. Ik vertrouw dat deze mededeeling voor den Nederlandschen lezer meer van belang zal zijn. Wij lezen dan bij broeder Gheraert:

Waer dat es een phisisijn goet.
Die van astronomiē es vroet
Die dese tiide can versien,
Wat van dien planeten sal gesciē,
Weder cout of te heet,
Ende hi sine lude dan ghereet
Wel der na altoes can houden.
Ieghen hitte eñ ieghen coude;
Ende, als hem siecheit comet an,
Wat planeten regneert dan,
Daer bi mach hi weten al,
Of hi ghenesen of sterue sal.
Sal hi hem oec gheuē pusoene
So staet hem wel dit te doene
Dat hi die wile wel r'sie,
Wat planeten ende wie
Si is, ende regneert dan.
Doet hijt, so es hi een vroet man.'

En, ten einde nu de astrologie nog meer aan te prijzen, voegt hij bij 't tot hiertoe gezegde de volgende opmerking en waarschuwing:

'....wi dicken hebben ghesien,
Dat een groot phisicien,
Als hi tot sinen sieken quam,

Die siecheit hi wel vernam,
Des gheens nature kendi mede,
Ende vander siecheit oec die stede,
Gherecht pusoen hi hem d'iegen gaf;
Nochtan en halpt niet een caf;
M' die sieke hi verseerde,
Ende sine siecheid meerde.'

Nadat hij nu verder heeft gezegd:

Dit mach wonderen sere vallen,
Hoe dit mach geuallen:'

sluit hij zijne beschouwing met de volgende apodiktische uitspraak:

'Dus dolen goede meesters dicken.
Dat komt al bi desen sticken,
Dat si niet ne connen merken,
Wat die planeten connen werken.'

De vijf volgende hoofdstukken van Marsilius werk gaan wij ongerept voorbij, maar staan een oogenblik stil bij het 16de Hoofdstuk. Dit laatste is gewijd aan de kracht der hemelstralen, alsmede aan de uiteenzetting der werking, welke zij uitoefenen op levende en levenlooze voorwerpen. De werking dezer hemelstralen op levende, zoowel als op levenlooze voorwerpen schetst hij met de volgende woorden: 'Non enim inanimati sunt, sicut lucernae radii, sed vivi, sensu alesque tanquam per oculos viventum corporum emicantes, dotesque mirificas secum ferunt ab imigationibus mentibusque coelestium, vim quoque vehementissimam ex affectu illorum valido, motuque corpore rapidissimo, ac proprie maximeque in spiritum agunt coelestibus radiis simillimum. Agunt insuper in corpore vel durissima, omnia enim haec ad coelum infirmissima sunt.'

Hij spreekt nu vervolgens over de stralen der afzonderlijke sterren, en vergelijkt hunne verschillende werking met de verschillende wijzigingen der muzikale toonen. 'Sunt autem in variis stellis variae quoque vires, et idcirco in radiis earum inter se variae. Praeterea in radiorum ictibus aliter atque aliter incidentibus virtutes diversae nascuntur.

Denique in concursibus radiorum mutuis aliter atque aliter, et hic aut ibi, et tunc aut alias effectis diverse subito vires suboriuntur, multo magis atque citius quam in aliis atque aliis elementorum qualitatumque elementalium mixtionibus, multo etiam citius quam in tonis et numeris apud Musicum aliter atque aliter concinentibus.'

In het 21ste Hoofdstuk spreekt onze Neo-Platoniker over de kracht der *woorden* en der *toonen*.

Het zij mij vergund, alvorens Marsilius denkbeelden over dit onderwerp mede te deelen, eene kleine uitweiding te maken.

In mijne inleiding heb ik gepoogd aan te toonen, hoe de theosophische en mystische leerstellingen van het Oosten verbonden werden en in verband gebracht met de stelsels van Pythagoras en Plato; hoe gretig de Alexandrijnsche geleerden eene leer opnamen, hun door de Joden bekend gemaakt, en hoe groot een geloof men in die tijden sloeg aan geheimzinnige, metafisische werkingen en machten. Het waren ons zoo vele natuurlijke oorzaken, om den weg te banen tot magie, tot geloof aan tooverij en wonderwerkingen. Wij hebben verder gewezen op den tijd, waarin men verkeerde, als een tijd, waarin men veel ophad met, en geloof sloeg aan al dat onzinnig geleuter. - Toen men nu eenmaal een begin had gemaakt met geloof te slaan aan magische kunstenarijen, was het natuurlijk gevolg, dat dit geloof meer en meer werd uitgebreid. Want het is eene waarheid, dat, wanneer men eene schrede zet op 't pad van wonderen, men het niet bij die eene schrede laat blijven, maar verder en verder voortgaat. Ten laatste komt men zoo ver, dat men de natuurlijkste dingen voor wonderen uitkrijt, en de meest eenvoudige vraagstukken door wonderwerkingen meent op te lossen. In alles wil men dan wonderen zien, alles toeschrijven aan de macht van geheimzinnige, bovennatuurlijke invloeden.

Zoo ontstond, als verdere uitbreiding en toepassing der magie, de zonderlinge meening, dat zekere woorden of namen de eigenschap bezaten om duivelen te bannen en ziekten te genezen. Het waren vooral de chaldeeuwsche, perzische, phoenicische en hebreeuwsche namen, die deze zonderlinge eigenschap zouden hebben. - Men redeneerde, om deze werking te verklaren, met aan te nemen, dat de menschelijke spraak geen eigene uitvinding, maar een geschenk

der godheid was. Aan bepaalde woorden is alzoo eene bijzondere kracht verbonden, en vooral zouden de uitdrukkingen uit de taal, waarvan zich de uitvinders der magie bedienden (Chaldeeuwen en andere), het meest krachtig werken. Zoo werd b.v. door de namen *Sabaoth* en *Adonai* het geheim der verborgene theosophie, welke tot de Allerheiligsten voert, geopenbaard[1].

Deze mystieke leer, uit het Oosten afkomstig, werd doof de Neo-Platonici omhelsd en verder ontwikkeld. Plotinus, dien ik boven vermeld heb als een onder de Neo-Platonici, die er 't meest toe heeft bijgedragen, om de magie tot ontwikkeling te brengen, zegt, nadat hij een onderscheid heeft gemaakt tusschen Daemones van hoogeren en lageren rang, dat de kwade Daemones, die tot de familie van Pluto behooren, uitgedreven kunnen worden door middel van bezweringen, door verschillende symbolen en ook door zekere *woorden* aan uitheemsche talen ontleend[2].

Een ander Neo-Platonisch wijsgeer, Jamblichus, zegt, dat de woorden, die voor het verstand geene beteekenis hebben, de krachtigste zijn; vooral kent hij eene zeer groote werking toe aan de oostersche namen, omdat dit heilige, den goden aangename en aan de oudste talen ontleende namen zijn[3].

Ook in de geneeskunde bediende men zich van bijzondere woorden, ten einde ziekten te genezen[4]. Plotinus, die de magie grondde op het idee der algemeene harmonie - volgens de denkbeelden van Plato in zijn dialoog *συμπόσιον* (gastmaal) ontwikkeld - heeft de geneeskunde met de theosophie in verband gebragt, doordien hij zich om zieken te genezen van bepaalde figuren (*σχηματισμοί*) en van bezweringsformulieren bediende. Door middel van wonderwoorden genas hij Porphyrius, die in Sicilië op het Lilybeïsche voorgebergte zeer gevaarlijk ziek lag[5]. De laatstgenoemde

1 Conf. Curt. Sprengel, Ges. d. Arzneik, II, Th. s. 186 (2e Aufl.). Als bron geeft hij op: Origen. contra Cels. Lib. 1, c. 24, p. 342. Ik ben niet in de gelegenheid dit werk te kunnen naslaan.
2 Conf. Sprengel, loc. cit.
3 De myster. Aegypt., Lib. VII, c. 4, p. 153.
4 Galenus, die reeds gewaarschuwd had voor deze dwaze meening, zegt, dat reeds in zijn' tijd eene bepaalde klasse van geneesheeren alle namen van geneesmiddelen in het babylonisch en egyptisch gesteld hebben, en dat Andreas Chrysaris 't eerst deze zotternij in de geneeskunst had ingevoerd. (De facult. simpl. medie. Lib. VI, p. 68.)
5 Conf. Sprengel, loc. cit. s 187.

schreef, even als de latere theosophen, den chaldeeuwschen en hebreeuwschen woorden eene bijzondere werking toe, en tevens kende hij aan de welluidende toonen de macht toe, om de daemones te verdrijven[1].

Marsilius nu, die met de geschriften der Neo-Platonici ten volle bekend was, ja eene opzettelijke studie van Plotinus had gemaakt, moest natuurlijkerwijs wel geloof slaan aan de denkbeelden en stellingen, die door deze wijsgeeren waren verkondigd en ontwikkeld. Mogen wij ook al aannemen, dat hij, bedeeld als hij was met gezond verstand en met een helder denkend hoofd, het ongerijmde van vele dwaze stellingen en uitspraken zal hebben ingezien - gelooven moest hij ze toch; want de eeuw, waarin hij leefde, huldigde het in vele opzichten zoo verderfelijke ‘jurare in verba magistri.’ - Wij moeten daarenboven niet vergeten, dat hij der astrologie met hart en ziel was toegedaan.

Zoo zegt hij dan, sprekende over de kracht der woorden: ‘In verbis autem certis vim esse certam atque magnam Origenes afferit contra Celsum, et Synesius atque Alchindus de Magia disputantes.’

Indien wij het anathema uitspreken over die dwaze, zinnelooze leer, om door de kracht van bijzondere woorden ziekten te kunnen genezen, wij doen dat niet met betrekking tot de kracht der muzijk, in zoo verre naamlijk, als wij aan welluidende toonen, onder sommige omstandigheden, de macht toekennen, gunstig op zielsziekten te werken. En wie zoude ze niet kennen, die macht der toonen? Zou er iemand zijn, die nimmer geroerd werd bij het hooren eener schoone muzijk, nimmer den machtigen invloed ondervond der toonen? Wij betwijfelen 't; en indien er iemand is, die nooit den weldadigen invloed, de bezielende kracht van het gezang kende, dan beklagen wij hem diep. Wij voor ons, - en naar wij vertrouwen onze lezers met ons - wij roepen met Schiller uit:

‘Wer kann des Sängers Zauber lösen,

1 De myst. Aegypt. Sect. III, c.q. VII, c. 4, 5, p. 153. Ook kwam in den tijd, waarvan wij spreken, het gebruik van amuletten, van de zoogenaamde Abraxas-gemma (eene bepaalde soort van talisman, waarop Egyptische goden met soroastrisch-joodsche symbolen en geheimzinnige opschriften, gegraveerd was) in zwang. (Conf. Sprengel, loc. cit. s. 197 en vergelijk tevens de plaat voor genoemd deel van dit werk, fig. I, II, III.) Over andere soorten van bijgeloovige zotternij zal ik niet spreken.

Wer seinen Tönen wiederstehn?
Wie mit dem Stab des Götterboten
Beherscht er das bewegte Herz;
Er taucht es in das Reich der Todten,
Er hebt es staunend himmelwôrts
Und wiegt es zwischen Ernst und Spiele
Auf schwanker Leiter der Gefühle.'
(‘Die Macht des Gesanges.')

Maar waarheen? ..... Hooren wij wat Marsilius zegt over de macht der toonen. Hij zegt dan: ‘Pythagorici verbis et cantibus, atque sonis mirabilia quaedam Phoebi et Orphei more facere consueti.’ Hij vermeldt verder, hoe zelfs de strenge Cato ‘in re rustica, in curandis bestiarum morbis, aliquando barbaris cantionibus utitur.’

Te dezer plaatse maakt hij ook gewag van het uit de gewijde geschriften genoegsaam bekende verhaal, hoe David koning Saul in zijne oogenblikken van razernij tot kalmte en rust bracht door den invloed der welluidende toonen, die hij aan zijne harp wist te ontlokken. De kracht van het gezang vermeldt hij nog met deze woorden: ‘Cantus autem hac virtute, opportunitate, intentione conceptus, ferme nihil aliud est, quam spiritus alter, nuper penes spiritum tuum in re conceptus, factusque Solaris, et agens tùm in te, tûm in proximum potestate Solari.’ - Hij vermeldt ook in dit hoofdstuk de macht, die de muzijk op hen uitoefent, die aan de zoogenaamde *tarentula*-dans lijden.

In het 22ste Hoofdstuk handelt onze schrijver over de zeven hemelsche graden en over de zoogenaamde harmonie des hemels. Dit hoofdstuk bespreken wij niet, maar bepalen ons liever een oogenblik bij de beschouwing van het 23ste Hoofdstuk.

Het is een algemeen geliefd volksdenkbeeld, dat ieder mensch tot eene bijzondere werkkring op deze wereld is *bestemd*, en dat ieder bij zijne geboorte zijn eigen goeden geest, zijn genius medebrengt. Velen gelooven, - en dit wel geheel ten onrechte - dat het beroep, hetwelk men op deze wereld uitoefent, of de stand, dien men in de maatschappij bekleedt, niet het gevolg is van 't *toeval*, ook niet, omdat men dat beroep, die betrekking *wilde* kiezen, maar omdat dit reeds van den hemel zóó beschikt was. De schrijver van het reeds meermalen aangehaalde leerdicht zegt:

‘Dat elcke creature, die leuet,
Sine nature van bonen heuet,

en, wel naar hij er bijvoegt:

“Al van de seuen planeten.”

Dit denkbeeld nu, reeds door Plato uitgesproken, maakt onze schrijver tot het onderwerp van een afzonderlijk hoofdstuk. Hij begint zijne beschouwing met de volgende, voor zijne eeuw heldere meening: Quicumque sanae mentis suique compos nascitur, est a coelo honestum aliquod opus et vitae genus naturaliter institutus. Quisquis igitur, coelum optat habere propitium hoc opus, hoc genus imprimis aggrediatur, hoc sedulo prosequatur. Coelum enim suis favet incoeptis. Ad hoc ipsum vero prae caeteris es natura factus, quod primum a teneris annis agis, loqueris, fingis, optas, somnias, imitaris, quod tentas frequentius, quod facilius peragis, quod summopere proficis quo prae caeteris delectaris, quod relinquis invitus. Hoc est sane ad quod te coelum rectorque coeli genuit. Eatenus igitur tuis favebit incoeptis et adspirabit vitae, quatenus genitoris ipsius auspicia prosequeris, praesertim si verum sit Platonicum illud (in quo tota consentit antiquitas) unicuique nascenti esse daemonem quendam vitae custodem, ipso suo sydere destinatum. Qui et ad hoc ipsum officium adjuvet, cui nascentem coelestia deputarunt.’

Het 24ste Hoofdstuk maakt ons bekend met de te dier tijde heerschende begrippen omtrent de verhouding en betrekking, waarin de geleerden staan tot de sterren. Ik zal wel niet behoeven te zeggen, dat dit onderwerp geheel in den geest der toenmalige astrologie geschreven is. Daar wij nu reeds zoo vele voorbeelden hebben bijgebracht, ten bewijze, dat Marsilius zeer veel met de astrologie ophad, zoo vermeen ik mijnen lezers den inhoud van dit hoofdstuk te kunnen onthouden.

De twee laatste hoofdstukken eindelijk, waarmede dit boek wordt gesloten, zijn van zoo geringe waarde, dat ik ze met een volkomen stilzwijgen voorbijga. Hij, die in den inhoud belang stelt, moge ze nalezen.

Zoo hebben wij Marsilius Ficinus gevolgd in zijne beschouwingen ‘over het leven.’ Wij hebben hierdoor tevens een' blik geworpen in den tijd, waarin hij leefde en werkte. Wij zijn zoo doende almede bekend geraakt met den toestand, waarin de wetenschap verkeerde op het einde der 15de eeuw, en met de denkbeelden, die men toen had over het wezen der dingen.

Zoo als ik reeds in de inleiding opmerkte: het was een belangrijke tijd, waarin onze schrijver leefde. Het was een tijd, waarin eene geheele omwenteling plaats greep in den gang der studiën; een tijd, dien wij dankbaar moeten herdenken. Maar tevens moeten wij ook de nagedachtenis van die mannen in herinnering houden, die met hart en ziel der nieuwe richting waren toegedaan. Hun onvermoeid zoeken en streven naar de waarheid - het doel van den menschelijken geest - zij ons tot voorbeeld. En al mogen wij ook bij hen bijgeloovige denkbeelden en mystieke begrippen bespeuren, toch vergeten wij het goede niet, dat zij gewrocht hebben. Hun geest, die voortleeft in hunne werken, zoude tegen ons getuigen.

Onder die mannen rangschikken wij Marsilius Ficinus. Zijne werken lezende en bestuderende, zien wij als in een' spiegel den tijd, waarin hij leefde, weêrkaatst. Daarom heeft de steller dezer regelen hem gekozen, toen hij eene bijdrage wilde leveren tot de middelgeschiedenis der wetenschappen. Hij vermeende, dat de wetenschappelijke wereld op het einde der 15de eeuw gevoeglijk zoude kunnen gekend worden, ook uit de geschriften van een' man, die als 't ware dien tijd vertegenwoordigde.

Zoo had hij een tweeledig doel voor oogen. Hij stelde zich in de eerste plaats voor eene bijdrage te leveren tot het juist kennen en waarderen van eenen belangrijken tijd in de geschiedenis der wetenschappen, en in de tweede plaats trachtte hij velen van de wetenschappelijke, hedendaagsche wereld nader bekend te maken met een' man, die tot nu toe niet genoeg gewaardeerd en gekend was. En wanneer hij dit dubbel doel slechts voor een gedeelte bereikt heeft - dan zal zijn wensch vervuld zijn.

Groningen.

C.H. SCHNEITHER.

Latijnsche scholen en Gymnasiën.

Brief over Latijnsche Scholen en Gymnasiën, aan Dr. Ekker, Rector der Lat. Scholen te Utrecht, door Dr. A.H.A. Ekker, Rector aan het Gymnasium te Kampen.

Belangrijk moge alles zijn wat het onderwijs aangaat, en onze natie moge zich overtuigd houden van dat belang, - men zou het niet zeggen, wanneer men een blik werpt op het geringe aantal geschriften, die aan dit onderwerp gewijd zijn. Voor eenige jaren is een en andere hevige aanval gewaagd op onze instellingen van hooger onderwijs; die aanvallen zijn voorzeker niet afgeslagen, maar hebben die verouderde instellingen toch niet kunnen veroveren, dank zij den passieven moed en der duldzaamheid der bestormden. - Reeds een geruime tijd is verloopen, sinds een hevig geschil gevoerd werd tusschen de voorstanders der Latijnsche scholen in haren ouden vorm, en die der Gymnasiën en Instituten; in dit geschil trok het publiek partij en de verandering werd grootendeels tot stand gebragt. Het derde punt, dat eene groote hoeveelheid inkt en papier heeft verbruikt, is het staats-examen. Maar behalve deze belangrijke onderwerpen ziet men schaars het onderwijs tot een punt van onderzoek gemaakt, behalve in enkele tijdschriften, die hunnen kring van lezers vinden in diegenen, voor en door wie zij geschreven zijn; en paedagogische schriften zijn er ten onzent betrekkelijk weinige, zoo gij er althans de vurige

strijdschriften over het Godsdienstig en Christelijk beginsel in het onderwijs en op de scholen van uitzondert, wier aantal gewis buiten verhouding staat tot het voordeel, dat zij der zaak van het onderwijs hebben aangebragt, en alleen gediend heeft tot een wapen in de hand van sommige behendigen.

Zoo moge dan de Brief van den Heer Ekker de schuld dragen, wanneer ik der redactie eenige bladzijden vraag voor enkele opmerkingen aangaande dat gedeelte van het onderwijs, dat zich de opleiding van geleerden ten taak heeft gesteld. Bovengenoemde reden doet mij hopen, dat het publiek er welligt eenig belang in zal stellen, en zulks te meer nu de kwestie van het onderwijs aanleiding heeft gegeven tot meer of min natuurlijke of kunstmatige hartstogtelijke demonstratiën, tot de aftreding van een ministerie, dat de meerderheid der natie in deze zaak op hare zijde scheen te hebben, en tot de vorming van een nieuw bewind, dat geroepen is de geschokte Christelijke gemoederen tot kalmte te brengen en waarvan men welligt onder anderen eene reactie in *technischen* en *commissorialen* zin mag te gemoet zien.

Eene der nuttige gevolgen van het staats-examen is geweest de verandering van vele inrigtingen. Dit gevoelen van den Heer Ekker zal wel algemeene goedkeuring verwerven; men zal gaarne erkennen, dat de scholen thans beter zijn ingerigt en bezet dan voor een twaalftal jaren. Alleen zou men de vraag kunnen doen: was dit zelfde resultaat niet te verkrijgen geweest langs billijker, vreedzamer weg? Was het noodig, dat zoo vele jongelieden onschuldig de slagtoffers werden van een besluit even plotseling genomen als onverwacht ingetrokken? De onbillijkheid van den maatregel bewijst de noodwendigheid, dat die Koninklijke besluiten eindelijk ophouden en door eene wet vervangen worden, zoo als de Grondwet vordert.

Onbeslist blijft het punt of het staats-examen moet blijven bestaan of niet; maar als een noodzakelijk vereischte moet gelden, dat aan allen hetzelfde examen worde afgenomen, dat er tusschen het vorige en volgende jaar zoo weinig verschil mogelijk besta. Dit is noodwendig voor diegenen, die er zich aan onderwerpen, en kan alleen het onderzoek vruchtbaar maken tot ontwikkeling en leiding der studie. Hiertoe kan strekken, wanneer van staatswege

bepaald worde wat en hoeverre men vragen moet; eene aanwijzing van leerboeken is reeds veel minder wenschelijk en met vele groote bezwaren verbonden; maar als de Heer Ekker wil dat de regering zich tot regter stelle tusschen de beide methoden, die van Prof. Cobet en van Prof. van Heusde, dan verlangt hij iets, dat hoogst moeijelijk is, al schijnt het zeer natuurlijk. Laat al de minister een man zijn van uitgebreide kennis en diepe studie, een man van wetenschap en praktijk tevens, waarschijnlijk zullen alle geleerden hem toch niet eerbiedigen als hunnen regter in zaken van wetenschap. Het is een der groote voorregten van een wetenschappelijken werkkring, dat men zijne overtuiging niet behoeft op te offeren aan eene ministerieële aanschrijving. Bovendien, de minister is een mensch, die na korter of langer tijdverloop aan een ander zijne plaats overlaat; is het dan zeker, dat de overtuiging des eersten ook die des tweeden wezen zal? Gaat het systema op, dan volgt weldra ook eene organisatie van het onderwijs op de Academie; de toekomstige geneesheer zal onderwezen worden naar een systema, geijkt door het Gouvernement, maar na eenige jaren welligt door alle geleerden gewraakt; de vooruitgang der wetenschap moet eerst zich een weg gebaand hebben tot de bureaux van den minister, om gerust zich te kunnen begeven naar de studeercel van den aanstaanden geleerde. Is dat een toestand, die wenschelijk, of bestaanbaar is? De werkkring der regering, thans reeds te wijd uitgestrekt, want drukten verhinderden haar telkens te doen wat noodig was en zij zelve zoo gaarne verlangde, zal dan nog vrij wat meerder moeten omvatten. De regering zal zich op de hoogte der wetenschap moeten houden, waarvan het eene schoone eigenschap is, dat zij nimmer rust, maar altijd voorwaarts streeft. Mij dunkt, men keert de rol om: de regering moet zich versterken en verheffen door menschen aan zich te verbinden, die de wetenschap zelfstandig heeft gevormd en ontwikkeld; maar zij moet niet willen regeren zelfs op het vrije veld der wetenschap.

Wil men het beginsel der vrijheid gehandhaafd zien, dan zal men ook het gebruiken van sommige boeken niet kunnen voorschrijven. Niet alleen, omdat de keus hoogstmoeijelijk is, en uit haren aard bijna telken jare zou moeten veranderen, maar ook om deze reden, dat de een met dit boek, een ander met een ander het best overweg kan;

‘variis modis bene fit,’ is eene oude spreuk, die nog niets van hare waarheid verloren heeft. Terwijl de een houdt van stipt memoriseren, zal een ander alleen verlangen dat hem de hoofdzaak met andere woorden wordt teruggegeven; een derde laat welligt volstrekt geene lessen leeren. Waarom kan niet de een, die de geschiedenis onderwijst naar een compendium en zeer veel mondeling aanvult, beter slagen en bekwamer leerlingen vormen, dan zijn ambtgenoot, die een uitgebreider werk tot grondslag legt, en zich daaraan stipt houdt? Bovendien is het een merkwaardig verschijnsel, dat die werken, welke in de studeerkamer het hoogst aangeschreven staan, die voor geleerden iets aantrekkelijks hebben, en dus in den regel ook wel aanbevolen zouden worden, voor de school minder geschikt zijn. Neem bijv. Stoll's ‘Handboek der Mythologie’ en Pol's ‘Alg. Geschiedenis,’ en beproef eens, welke betrekkelijk geringe resultaten deze werken opleveren. Ongetwijfeld zullen geleerden geene ingenomenheid koesteren voor de handboekjes van Bosscha en Borski in dezelfde wetenschappen; maar de knapen van 13 en 14 jaar zullen er vrij wat meerder uit leeren, dan uit de bovengenoemde, wier wetenschappelijke waarde oneindig hooger is.

Noodig schijnt het, dat bepaald worde wat in elk vak en hoeverre gevraagd worden moet; dit is evenwel niet zoo ligt als het wel schijnen kan. Het reglement moet altijd door menschen worden toegepast; en het beste reglement is eene klomp was, die onder de menschelijke hand velerlei vormen kan aannemen. Men kan toch over de Grieksche declinatie en conjugatie zóó moeijelijk vragen, hoewel schijnbaar eenvoudig, dat menige Dr. verscheidene malen zou struikelen. Over Eutropius en Sallustius kan men zoo zware vragen doen, zelfs zonder nog het gebied der critiek te betreden, dat den examinandus niets anders overblijft dan te zeggen ‘nescio,’ terwijl men uit Plato of uit Aristophanes iets kan laten vertalen - grondig zelfs - dat bijna geene gelegenheid geeft om zich te vergissen. - Dit punt berust grootendeels op de personen, uit welke de commissie zal bestaan; en uit de wijze van hunne aftreding zal voortvloeijen, of er gelijkheid dan wel ongelijkheid bij de verschillende examens zal worden waargenomen. - Het zou inderdaad bevreemdend zijn, wanneer de regering juist de meest geschikte personen koos; en als zij op sollicitatiën

acht geeft, dan kan men als zeker aannemen, dat de beste niet zullen gekozen worden, want de beste zullen niet solliciteren. Een helder hoofd en slappe rug zijn niet onafscheidelijk; eene breede borst en krommen rug ziet men zelden vereenigd. Dit staat vast, dat de regering personen moet trachten te vinden, die geene kostschool houden.

De omstandigheid toch, dat bijna nimmer leerlingen van examinatoren werden afgewezen en daarbij, dat die personen, welke meer dan eens deze betrekking vervulden, meestal het getal hunner leerlingen geweldig zagen toenemen, bewijst voldoende, dat er, behalve hetgeen men zag, nog iets was, wat men niet zag, te meer daar dit groote getal leerlingen bleek louter van het examen af te hangen. ‘Cessante causa cessat effectus.’ - Dat de examinator zijne eigene leerlingen niet examineerde, gaf geen den minsten waarborg; want juist daaruit bleek het dat deze leerlingen waren van een der zevenmannen, en dus bestond er altijd evenveel aanleiding tot meerdere inschikkelijkheid, welligt meer, nog dan wanneer hij zelf mede aan het onderzoek deel nam. Maar billijkheid en regtvaardigheid zal wel het meest bevorderd worden door openbaarheid. Tot dus verre was het examen openbaar - in naam; belanghebbenden werden toegelaten om te zien, waar niets te zien, maar veel te hooren was, en dit laatste werd hun belet. Zoo was dan die openbaarheid alleen in naam aanwezig; en dat behoort geheel anders te zijn ingerigt. Het is noodig, zoowel voor de examinatoren, opdat men hun geene zonderlinge vragen of ongepaste antwoorden toedichte, als voor de geëxamineerden, opdat zij daarin eene verdediging vinden tegen willekeur of andere menschelijke zwakheden. Maar die openbaarheid versta ik ook op die wijze, dat er geene *geheime* betrekking tusschen de examinatoren en de regering besta. Men weet, dat een der leden der laatste commissie meende, dat hij uit elk leerling kon opmaken, hoedanig het onderwijs was, dat deze genoten had. Hoe het mogelijk is, dat iemand, die zelf praktisch werkzaam is, zulk eene meening kan opvatten en volhouden, is mij en menig ander onverklaarbaar; al laat het zich mogelijk veronderstellen bij grootere inrigtingen, die telken jaar een tiental leerlingen leveren, dat men na verloop van een jaar of drie vrij goed beoordeelen kan, hoedanig de geheele inrigting is, zoo is het van de meeste kleinere onmogelijk. Of weet de Heer X

dan ook, of de domme leerling door zijn onderwijzer voor een feniks werd gehouden? Of de Rector niet herhaalde malen den ouders aanried eene andere keuze voor hun oogappel te doen? Of er niet voor den jongeling zeer gewigtige redenen bestonden om de kans te wagen, al wist ieder, die ooit met hem in aanraking was gekomen, dat die kans zeer gering was? Of welke moeite de vorige onderwijzers hebben gedaan om den vluggen en vlugtigen en lossen knaap, een bedorven kind zijner ouders, nog eenigermate bij zijn werk te bepalen? Beoordeel nu naar zulk een exemplaar de school, die hem zond; den onderwijzer, die hem vormde. Wanneer nu de regering, om op de hoogte te blijven van den gang van het onderwijs, bij die commissie navraag doet, en van de laatste een geheim rapport uitgaat (en dit is het geval geweest), waarop de verschillende scholen staan gerangschikt naar de meerdere of mindere voortreffelijkheid, zoo als die uit de geëxamineerden is gebleken, dan is dit eene handelwijze, die ik liefst niet qualificeer, maar die ik vermeld, omdat zij bewijst, hoe zulk eene benoeming vertrouwen geeft op eigen oordeel en eigen kracht, en hoe ligt de regering daardoor op een dwaalspoor kan geraken, dat uitloopt, niemand weet waar. Is zulk eene classificatie openlijk, dan is zij voorzeker *hatelijk*, maar staat ook voor het publiek ter beoordeeling open; ieder kan met de commissie oordeelen, en de verongelijkte kan zich verdedigen; nu werd hij in het geheim getroffen, hij bemerkte zelf den slag niet, dien men hem toebragt. - Ik kan mij hierover uitlaten, omdat ik in dit oordeel des Heeren X. niet ben begrepen, en ik wilde het niet verzwijgen, omdat dit bij eene eventuele herstelling van het staats-examen kan, neen moet verhinderd worden. Zulke rapporten, meesterachtig meer dan meesterlijk, moeten den lust der docenten uitdooven, het personeel zeer verlagen; bovendien zijn die geheime beoordeelingen vruchteloos, zoolang nog de Lat. scholen en Gymnasiën grootendeels stedelijke inrigtingen, en de onderwijzers geene landsambtenaren zijn. Men komt daardoor in moeijelijkheden, die beter vermeden worden. Bovendien is de commissie zeer zeker niet onfeilbaar, al hield zij zich zelve daarvoor. Er zijn jongelieden toegelaten, die hadden moeten afgewezen worden; er zijn er afgewezen, wier toelating regtvaardig ware geweest. De Heer Ekker verlangt, dat het examen gelijk worde afge-

nomen, en dat de Heeren koud noch knorrig mogen zijn. Het is helaas! waar, het humeur is nog wel de ergste examinator van allen. Het komt mij daarom voor, dat een hooger beroep veroorloofd moet zijn, en dat de publiciteit ook daarom een vereischte is. Gaarne wil ik gelooven, dat er uiterst zeldzaam gebruik van zal gemaakt worden, maar dat de gelegenheid daartoe bestaat, zal het vertrouwen verhoogen van de examinandi, en van de examinatoren alleen de regtvaardigheid vermeerderen. - Tot het gelijkmatig afnemen van dit examen zoude het zeer wenschelijk zijn, dat de commissie zoo werd zamengesteld, dat zij nimmer twee achter elkander volgende jaren uit dezelfde personen bestond, noch ook uit geheel andere; maar zóó dat er telken jare een derde b.v. aftrad, die niet dan na verloop van 5 of 10 jaren op nieuw konde verkozen worden. Bovendien is het een punt van gewigt, dat er geene jeugdige geleerden in gekozen worden, die volkomen onbekend zijn met de jongelingen, die met hen niet hebben omgegaan, en de maat hunner gewone bekwaamheden niet kennen.

In plaats van de Mythologie acht de Heer Ekker het oorbaar dat de nieuwe talen een voorwerp van onderzoek uitmaken, welke hij - wat trouwens wel algemeen zal gedaan worden - voor een beschaafd mensch onmisbaar acht. - Er laat zich iets voor aanvoeren; de opmerking evenwel, dat zij onmisbaar zijn, zou het vermoeden kunnen opwekken, dat een examen overtollig was; wat onmisbaar is, leert men gaarne.

Deze aanmerkingen wilde ik niet terughouden, omdat, als eenmaal de organisatie van het onderwijs komt, men dan toch wel een besluit zal moeten nemen, en òf den toegang tot de Academie voor ieder openstellen, hij zij voorbereid of onvoorbereid, òf een examen zal moeten vorderen, daar de tegenwoordige toestand even bespottelijk en onhoudbaar is, als elke maatregel, ten aanzien van het onderwijs gedurende het laatste tiental jaren genomen, blijken draagt van zwakheid en onbedrevenheid en onbillijkheid. Ik voor mij acht dit examen even wenschelijk als de organisatie van het onderwijs, en deze laatste reken ik onmisbaar. Dat de wettelijke regeling van het onderwijs, hooger zoowel als lager, zoovele jaren is uitgesteld, is een bewijs tegen de regering, die hare roeping schijnt te miskennen - tenzij deze besta om altijd à la suite te zijn - en ook tevens van

de laauwheid der vertegenwoordiging en van den invloed der Hoogleeraren, voor welke iedere verandering waarschijnlijk geene verbetering zou zijn.

De Regering verontschuldigt zich altijd met drukten, maar zijn er dan in andere landen minder zaken te regelen? Hebben de meeste Duitsche Staten niet een zeer goed georganiseerd onderwijs en zijn die bepalingen niet voor een groot deel ook op onzen staat toepasselijk? Het moge onmogelijk zijn eene wet te leveren, die volmaakt is; waarschijnlijk zal elke wet beter zijn dan de thans bestaande verwarring en willekeur.

De wet op het lager en middelbaar onderwijs is, helaas! nu ook weêr op de lange baan verschoven, ten einde eene nieuwe *apaiserende* ministeriele verwerking te ondergaan, en vermoedelijk daarin onder te gaan; en die op het hooger? - blijft uitgesteld ad Calendas Graecas. - En toch is er misschien geene wet meer noodzakelijk dan deze. Verbeeldt u. Op zekeren dag biedt zich een student aan om gepromoveerd te worden. De hoogleeraren zijner faculteit tijgen aan het werk, en beslissen, dat hij den verlangden graad niet zal bekomen. - Het vonnis is hard, welligt regtvaardig. - Maar zie! veertien dagen later biedt dezelfde student - in alles dezelfde als twee weken vroeger - zich weder aan; dezelfde Hoogleeraren, die hem den titel vroeger onwaardig keurden, geven hem nu den graad van J. Utr. Doctor. - Welke uitspraak de ware geweest zij, staat niet aan mij te beslissen, vermoedelijk de laatste; maar dat zulk een feit aan de Leidsche Hoogeschool plaats grijpt, spreekt zoo luide, dat er geen enkel woord behoeft bijgevoegd te worden. Alleen is het vreemd, dat de Hoogleeraren dit feit niet hebben toegelicht. Zouden zij zich altijd nog boven het algemeen stellen, en die strenge afscheiding volhouden tusschen de priesters der wetenschap en het profanum vulgus? Zijn zij zoo streng conservatief, dat zij volharden bij de meening, dat de studenten louter dienen om de collegie-banken te vullen en collegie-gelden te betalen, het publiek alleen om voor hunne tractementen te zorgen, zonder dat zoowel studenten als het publiek eischen mogen doen? Is het hard te beweren, dat de studenten kunnen vorderen, dat de collegiën van Prof. A. iets anders zijn, dan de voordragt van een uitgegeven werk; dat Prof. B. iets anders doet, dan hetzelfde dictaat voor-

zeggen, dat zij van hun' vader hebben medegebragt, die het netjes had geschreven met aanduidingen, waar eene explicatie, waar eene hatelijkheid, waar eene *ui* zou worden medegedeeld? Zulk eenen lezenden Hoogleeraar kunt gij voor ƒ 500 's jaars gemakkelijk houden; waarom er de tienvoudige som voor betaald? Wilt gij nog een ander sprekend bewijs, hoe dringend noodzakelijk de verbetering dezer inrigtingen is, gij vindt dat in het feit, dat verscheidene studenten, die aan de eene Hoogeschool hun examen niet kunnen afleggen, hunne penaten naar eene andere overbrengen, waar zij met open armen ontvangen worden, en zonder zwarigheid hun examen afleggen, om dan later weder naar hun vorig domicilie zich te verplaatsen. Als deze feiten niet voldingend bewijzen, dat de Hoogescholen aan groote gebreken lijden, dan ben ik genoodzaakt te verklaren, niet te weten, wat men groote gebreken noemen kan; en het zou mij regt aangenaam zijn, als deze regels dienen konden om een der Hoogleeraars te bewegen, de pen op te nemen om de inrigtingen van het hooger onderwijs te verdedigen. Voor verscheidene jaren is reeds een aanval op die vesting gewaagd; is zij nog niet genomen, dan ligt het zeker niet aan de dappere verdediging der belegerden, die zich nimmer hebben gewaagd, maar volharden in de meening, dat zij door hare natuurlijke ligging en sterke wallen onneembaar was.

Terwijl ik gaarne erken, dat verscheidene Hoogleeraren hunne gewigtige taak met ernst volbrengen, en wezenlijk nuttig zijn voor de studerenden, aarzel ik echter geen oogenblik om de Hoogescholen, zoo als zij ten onzent zijn ingerigt, een schadelijk monopolie te noemen, waarvan noch de wetenschap, noch de maatschappij het voordeel trekt, dat men in billijkheid mogt verwachten.

Het onderwerp heeft mij een weinig te ver weggesleept van den brief des Heeren Ekker; ik spoed mij terug te keeren. Het grootste gedeelte van zijn schrijven is gewijd aan het betoog, dat de inrigting, thans aan de meeste Gymnasiën ingevoerd, dat elk vak door een bijzonder docent wordt onderwezen, niet zeer bevorderlijk is voor de vorming der leerlingen; bl. 9: ‘Ik voor mij geloof,’ zegt de schrijver, ‘en heb het bij ondervinding gezien, dat het voor knapen onder de 16 jaren niet goed is, van vele verschillende meesters te leeren.’ Wat aangevoerd wordt om dit gevoelen te be-

wijzen, is naar mijne overtuiging zeer waar en verdient de behartiging van allen, die in deze inrigtingen belang stellen. Alleen verschilt de schrijver van mij in hetgeen hij van de zedelijke vorming van den knaap op de school zegt. Schoon zijn de woorden van den grooten en miskenden van Hogendorp: ‘De staatsman en de krijgsman, de koopman en de landman, hebben ieder in hun kring kundigheden en beschaving noodig, nog meer deugd en gevoel van pligt; deze ontvangen zij van de weldadige hand van onderwijs en opvoeding;’ maar de Heer Ekker heeft in dezen slechts een zwakken bondgenoot. Van Hogendorp stelt twee middelen voor, waardoor de knaap bekwaamheid en deugd verwerven kan: opvoeding en onderwijs; maar daaruit volgt nog niet, dat hij verlangt dat beide op de school gegeven worden; eerder dat door de ouders voor de eene, door de onderwijzers voor het andere gezorgd worde; terwijl de Heer Ekker daarentegen de zedelijke vorming niet minder dan de verstandelijke als het doel van de school aanneemt. Het verschil is niet onbelangrijk. - Het is mogelijk dat ik mij vergis, maar vooral van den kant van het lager onderwijs is dit beweren afkomstig; waarschijnlijk omdat de resultaten van het onderwijs niet voldoende schenen voor den tijd, dien men er aan besteedde, achtten de onderwijzers der lagere school zich verpligt, hun werkkring voor het publiek nog eerwaardiger en voor hen zelven meer streelend te maken, door de zedelijke vorming in den kring van het onderwijs op te nemen. Deze zelfde meening zal men minder gehoord hebben van de onderwijzers der Gymnasiën, die gewoonlijk als het hoofddoel van hun onderwijs beschouwen, *bekwame* leden voor de maatschappij te vormen. Wel bestaat er groot verschil tusschen de leerlingen, die van beide soorten van onderwijs genot hebben; maar toch schijnt er naauwelijks twijfel te kunnen bestaan, of het laatste moet het hoofddoel zijn; en het is de pligt eens onderwijzers, het daarover met zich zelven eens te wezen en zijne overtuiging niet te verhelen. Hij mag de ouders niet in den waan laten, dat zij zich niet behoeven te belasten met de zorg voor de zedelijke vorming van hun kroost, omdat de school daarvoor zorgen moet en werkelijk ook de zorg op zich genomen heeft, en dat zij zelve kunnen volstaan met het schoolgeld te betalen en des noods zich te informeren of de onderwijzer zijne taak naar behooren vervult.

Inderdaad, de taak der ouders wordt gemakkelijk, ligt als een veder; niet alleen de moeite wordt hun afgenomen, maar, wat iets meer beteekent, de verantwoordelijkheid. Maar zie, deze neemt dan ook de onderwijzer op zich, en wie zou daarvoor niet terugdeinzen? Zeer beperkt is het aantal kinderen van een huisgezin, in vergelijking met dat eener school; vele zijn de uren, waarin de kinderen buiten het bereik en uit het oog des onderwijzers zijn; wie moet dan opzigt over hen houden, als het de ouders niet doen? Laten dezen het na, moet dan de zedelijke vorming niet noodwendig lijden, wanneer zij gedeeld wordt door ouders en meesters? Wordt zij niet eenigermate eene *res nullius?* Eene kostschool heet met regt een huis van opvoeding en onderwijs; elk vader, die zich zoo weinig mogelijk met zijne kinderen wil inlaten, plaatse de zijne op eene zoodanige inrigting; de bestuurder, die ze aanneemt, vervult de taak van ouders en onderwijzers tevens. Hij ziet de kinderen den geheelen dag; hij neemt ze waar, niet alleen gedurende de leeruren, maar ook bij hunne eigene studie, onder hun spelen, in hunne scherts, bij hunne geschillen; hij kan, dikwerf nog beter dan een vader, ieders karakter doorgronden; misschien ook de middelen aanwenden, die de verbetering kunnen bewerken.

Maar de leeraar aan het Gymnasium, al is hij ook meer paedagoog dan de meesten zijn, ziet zijne leerlingen alleen in de klasse terwijl zij onderwezen worden; en alzoo zal het volstrekt niet zeker zijn, dat hij bewijzen bespeurt van drift, van luiheid, van leugen en verwaandheid, en evenwel mag men daaruit nog niet besluiten, dat zij geen dezer gebreken bezitten. Is de school goed geordend, de onderwijzer geliefd en geacht of gevreesd, dan zal van dit alles zich juist niet zoo veel vertoonen. Maar stel dat hij er sporen van ontdekke, hij kan waarschuwen, straffen, zorgen dat zij het een tweeden keer niet laten blijken, maar heeft hij even goede gelegenheid om dit gebrek uit het karakter te rukken met wortel en tak, als de vader door zijn gezag, de moeder door hare liefde, zusters en broeders door voorbeeld of scherts? Mag hij zoo zeer vertrouwen op zijn eigen doorzigt en ondervinding, op eigen takt en methode, dat hij durft op zich nemen, dien jongeling tot een deugdzaam mensch te vormen? Ik sidder voor deze vermetelheid terug. Zekerlijk, de orde en regel, de arbeid, het beoefenen zelfs van de eerste be-

ginselen eener wetenschap, dat alles heeft invloed op het gemoed; het gedrag des onderwijzers moet onberispelijk zijn en kan een voorbeeld wezen; biedt zich eene gelegenheid aan om te wijzen op het schadelijke of schandelijke eener ondeugd, hij behoeft dit niet na te laten; maar toch nooit anders dan met een enkel woord mag hij er melding van maken, want van predikatiën is de jeugd - niet afkeerig, - o neen! zij lacht er alleen om, en dat beneemt allen duurzamen invloed. Maar al gebeurt dit een en ander, het is nog niet voldoende om te beweren, dat de school ook de morele vorming op zich neemt; die vorming vereischt meer, zij is van te veel belang, om zoo maar ter loops en als ware het van ondergeschikt belang te behandelen. De school heeft daarentegen hare roeping voldaan, wanneer zij het verstand ontwikkelt en beschaaft en die mate van kennis verschaft, die gevorderd wordt voor de latere bestemming van het kind. Die taak is reeds gewigtig genoeg; men zal niemand van eenzijdigheid beschuldigen, die ze naar vermogen vervult. Wie op één doel schiet, bereikt het misschien, schoon slechts een middelmatig schutter; maar de beste schutter, die op twee mikt, al zijn die niet ver van elkander verwijderd, zal zeker beide missen.

Bovendien, wat kan de reden zijn, dat de school eene uitzondering zou zijn op den algemeenen regel?

De ouders, die hunnen zoon in eene affaire of op een kantoor bestellen, zullen wel niet onverschillig zijn, bij wien hij komen zal, maar zij zijn toch tevreden, als hij het vak er grondig leert, en verlangen niet zoo bepaald, dat zedelijke vorming het voorwerp van de zorg des patroons zij. Bestelt gij uw kind op een schip, gij zult verlangen, dat hij tot een knap zeeman opgroeit, maar gij vraagt toch ook niet, dat de gezagvoerder de zorg voor zijne zedelijke ontwikkeling op zich neemt. Gij brengt uwen zoon naar de manège om te leeren rijden, naar de Gymnastieschool om zijn ligchaam te sterken, omdat gij meent dat dit voor hem eene behoefte is, maar gij zijt tevreden, als hij dat er dan ook leert, zonder meer. Welnu, op dezelfde wijze wilt gij ook, als gij uwen zoon naar het Gymnasium zendt, dat hij de vakken leere, die daar worden onderwezen; en zoo dan uw trage, onbuigzame, ruwe zoon er gaandeweg vlijtig, geschikt en beschaafd wordt, moogt gij u zelven en hem gelukkig rekenen, misschien den onderwijzer er dankbaar voor zijn; gij

zijt verpligt de inrigting te prijzen, maar het is een onverwacht geluk, en in het tegengestelde geval moogt gij het den onderwijzer niet toerekenen, noch de inrigting laken.

Opzettelijk werd dit onderwerp een weinig uitvoerig besproken; het is hoogst gewigtig. De vele verstrooijingen en bezigheden, die de grootere steden aanbieden, zijn even zoovele aanleidingen om den band, die de leden van het huisgezin aan elkander verbindt, losser te maken; er is niet veel toe noodig, om dien geheel te ontbinden, en niets kan daartoe meer medewerken, dan wanneer de meening veld wint, dat de school ook voorziet in de zedelijke vorming der jeugd. Reeds geldt het onder sommige standen voor een vereischte tot eene goede opvoeding, om zijne kinderen school te leggen; en menigeen ziet eerst in later tijd - als het te laat is - welk een gevaarlijk middel hij verkoos en hoe verstandig hij zou gehandeld hebben, hoe veel getrouwer hij aan zijne verpligting zou hebben voldaan, als hij zelf zijne zonen onder zijne oogen had gehouden. De Academie is het critische tijdperk; men lette eens op, wie daar het meest uitspatten, wie er het meest mislukken; men zie eens waar de meeste menschen, die in de maatschappij de geachtste leden zijn, hunne opleiding hebben genoten; ik geloof, dat de *méthode numerique* niet ten voordeele van de kostscholen - vooral de grootere inrigtingen - zal uitloopen.

Verder ben ik het geheel met den Hr. Ekker eens, dat de aanhoudende verwisseling van leeraars, zoodat elk leerling ieder uur van een ander les krijgt, zeer verkeerd is, niet alleen omdat hij daardoor geene ‘*mores*’ leert, maar eer omdat hij zich aan niemand hunner hecht; tusschen beide partijen ontstaat, door het veelvuldig zamenzijn, zekere vertrouwelijkheid, een zekere band, die sterker en sterker wordt en die zeer gunstig op de ontwikkeling der jeugd werken kan, terwijl de herhaalde afwisseling van personen, die natuurlijk in methode van onderwijs verschillen evenzeer, als in wijze van omgang met de jongelieden, niet dan een schadelijken invloed kan uitoefenen. Ik let niet zoo zeer op het verlies van tijd, dat door deze afwisseling natuurlijk moet geleden worden, omdat het zijne goede zijde heeft, dat eene klasse na elke les eenige minuten vrij is, maar ik vind een ander groot bezwaar in de wijze van straffen, waarin niet elke docent gelijk de ander zal handelen, zoo als ook niet elk vak van onderwijs eene gelijke methode toelaat; en een

niet minder gewigtig punt is het, dat er zeer veel kans bestaat dat ieder voor zijn vak te veel eischt.

Een en ander is, vrees ik, bij de eerste inrigting der Gymnasiën over het hoofd gezien, waarbij men lette op het voorbeeld van de grootere instituten, terwijl men er het een en ander bij vergat, dat van zeer overwegenden invloed is. Een instituut of kostschool is de eigendom van den directeur en staat schier uitsluitend onder zijn opzigt. Hij regelt alles zoo als hij zelf het begrijpt; hij kiest zijne medehelpers; hij zegt hun, welke methode, welke orde hij wil gevolgd zien; hij ontslaat hen zoodra zij zich niet schikken naar den regel, dien hij heeft ingevoerd. Zoo is het niet moeijelijk, om eene groote gelijkvormigheid in aller onderwijs te vestigen; hij zelf is de bewegende en regelende kracht; dat weet en gevoelt elk rad der machine. Bij een Gymnasium worden alle docenten aangesteld door de regering, en al staat er zoo duidelijk mogelijk in het reglement beschreven, dat de Rector het hoofd der inrigting is, dat de overige leeraars zich naar hem moeten schikken, onder beroep op de vergadering van Curatoren, is dit geene magt, die in staat is om eenheid te bewerken in plaats van verschil, wel een middel om ongenoegen te krijgen, elkander het leven te verbitteren en de inrigting zelve te benadeelen. Bij de mindere leeraars bestaat thans over het algemeen een gevoel van onafhankelijkheid; zij rekenen zich verantwoordelijk voor dat gedeelte, wat hun opgedragen is; de Rectoren zullen meestal dit gevoel eerbiedigen, zoodat er eene verhouding ontstaat ongeveer als tusschen officier en substituut-officier, griffier en substituut-griffier. Het gevoel der praeceptoren en prorectoren is zeer natuurlijk en zeer billijk; zij hebben eveneens den rang van Doctor, dikwerf zelfs meerdere studie en bekwaamheden; zij zijn juist op dien leeftijd, waarin men onafhankelijkheid en eigenwaarde het levendigst gevoelt; daardoor wijden er beter ontwikkelde menschen zich aan dit vak toe; dat alles stem ik gaarne toe, maar blijf het voor de inrigtingen zelve nadeelig houden. Ik ben er van overtuigd, dat, wanneer men den Rector vrij liet handelen in het aannemen en ontslaan zijner mededocenten, het onderwijs der meeste inrigtingen er bij winnen zou, terwijl het personeel menige verandering zoude ondergaan. Was werkelijk de Rector een man, ongeschikt om zelf leerlingen te vormen en ongeschikt om goede onderwijzers te kiezen, dan zoude een zeer kort tijdsver-

loop voldoende zijn, om dit duidelijk te bewijzen, en zonder moeite zou hij zich gedwongen zien den aftogt te blazen. Bij de tegenwoordige inrigting werpt ieder de schuld van elk gebrek op een ander; de Rector op zijne medeonderwijzers, of soms op de Curatoren, wier toezigt gewoonlijk den gang eer belemmert dan begunstigt; de praeceptoren op den Rector, en de Curatoren op een van beide; en het publiek - dat staat achter de schermen, en praat veel, ieder heeft zijne inzigten, zijne bezwaren, zijne voorliefde, zijne klagten; zoodat het tegenover het publiek in het belang van alle onderwijzers is, dat zij eene *société d'admiration mutuelle* aangaan, eene methode, die, consequent volgehouden, ten laatste werkelijk voor hen zelve de beste vruchten draagt.

Een voordeel evenwel, dat het vak-systeem heeft, is dit, dat hij, die zich aan één vak van studie wijdt, daarin gewoonlijk zich beter te huis gevoelt, dan wien de verpligting is opgelegd, verscheidene te onderwijzen; dat de laatste zeer ligt voor deze of gene wetenschap voorliefde koestert, en de andere vakken daaraan meer of minder opoffert.

Dit voordeel is evenwel meer schijnbaar, dan werkelijk. Het is geheel van toepassing op de Academie; daar wordt gevorderd een man, die zich aan één vak geheel toewijdt, ééne wetenschap tot in de diepste schuilhoeken heeft doorkruist, die tot de eerste beoefenaars kan gerekend worden; want hij heeft onder zijne leerlingen er welligt enkele, die zijn voetspoor volgen, en die zelve uitstekende bekwaamheden bij groote vorderingen paren. Hij moet uitblinken boven zijne leerlingen. - Maar de onderwijzer op het Gymnasium leert niet anders dan de beginselen; en nu is het toch wel geen vereischte van een goed docent in historie, dat hij zelf een Gibbon of von Müller zij? Een man van gewone studie zal toch, wanneer hem het onderwijs in mythologie of antiquiteiten of historia literaria is opgedragen, niet zoo geheel vreemd daarin zijn, dat hij niet met geschiktheid een dezer vakken onderwijst, vooral daar het bij hem niet *alleen* aankomt op hetgeen hij weet, nog minder op zijne eigene wetenschappelijke studie, dan wel, dat hij naar eene goede methode zulk eene wetenschap mededeelt, zoo als door bevoegde geleerden haar tegenwoordige stand is. Bovendien zien wij geenszins in, waarom nu juist één al die vakken

behoeft te leeren. Er is een zeer geschikt middel, ook wanneer men de ouderwetsche verdeeling volgt; stel een school van 3 docenten; wanneer dan de eerste oude historie en mythologie behandelt; de tweede historie in haren geheelen omvang (zoo dit noodig is) en geographie, de laatste eindelijk oude geschiedenis met antiquiteiten en hist. liter. verbindt, zoodat vooral op de laatste wordt gedrukt, en daardoor ook de eerste beter en grondiger dan vroeger wordt geleerd, dan is de eisch, dien men aan den onderwijzer doet, waarlijk niet te groot, en het zou, dunkt mij, wanneer men het volgende niet op eens vordert, maar het langzamerhand invoert, nog wel zeer mogelijk wezen, aan ieder de verpligting op te leggen van ééne der nieuwe talen bij zijne leerlingen te onderhouden. Geen Doctor in de letteren toch is er, welke die talen niet verstaat en gemakkelijk leest en begrijpt, en wie eenmaal grondige grammatische studie heeft, zal zonder veel moeite het in de Fransche of Engelsche of Duitsche taal zoover brengen, dat hij de kennis daarvan bij zijne leerlingen vermeerdert.

Ik spreek hier echter van de Gymnasiën als of die alléén jongelieden bevatten, die voor het academische onderwijs bestemd waren.

Werp mij nu niet tegen, dat dus mijne zienswijze verkeerd is. Want mijns inziens is dit het eenige ware Gymnasium, en alle die, welke twee afdeelingen bevatten, schijnen mij toe hybriden te zijn, aan welke alle genetische kracht geheel ontbreekt; het zijn ondingen; zij hebben hun ontstaan te danken aan menschen, die niet altijd op de hoogte der zaak stonden, welke zij bestuurden. Zij zijn hun oorsprong verschuldigd aan de landsregering en stedelijke besturen, die gaarne goed en goedkoop onderwijs wilden zien geven.

Zie hoe de zaak zich heeft toegedragen. - Er waren verscheidene latijnsche scholen, die in kwijnenden toestand verkeerden; het geld, dat deze inrigtingen kostten, werd beschouwd als weggeworpen; het publiek trok zich de zaak aan; er moest verandering komen. Nu werden de scholen onder den naam van Gymnasium uitgebreid, eenigermate op Duitsche leest geschoeid; dit echter kon niet gebeuren zonder dat de post, daarvoor op het budget uitgetrokken, hooger werd; deze hoogere som moest worden goedgemaakt door een grooter getal leerlingen; en daar er reeds meermalen klagten waren vernomen over het onvoldoend onderwijs, dat op de zoo-

genaamde Fransche scholen werd gegeven, scheen de weg gebaand. Men zou op de Gymnasiën een onderwijs geven, dat evenzeer geschikt was om de toekomstige burgers der Academie te vormen, als dat opleidde tot de militaire academie, de Delftsche, enz., ja, al wie eene opvoeding verlangde, zoo als een beschaafd mensch behoort te bezitten, zou op het Gymnasium zijn verlangen voldaan zien. Terwijl dus op vele plaatsen in Duitschland eene dubbele inrigting bestaat van Real-scholen en dezulke, welke voor geleerden bestemd zijn, meende men deze beide gegevens door ééne fiksche inrigting te kunnen bereiken.

Eene afdeeling A. en B. ontstond aan verreweg de meeste scholen. De grootere steden gingen voor, kleinere plaatsen volgden en bootsten deze instelling na. - Wanneer men nu de statistieke opgave in de Bijdragen nagaat, ziet men dadelijk, dat het getal van leerlingen niet veel grooter dan vroeger is; en dat de afd. B. (de toekomstige beschaafden, maar niet geleerden) gaandeweg vermindert, en eigenlijk hoofdzakelijk bestaat uit de leerlingen der vroegere Fransche scholen, die nu statistisch op de lijst van het Gymnasium prijken, omdat de Fransche school, hetzij geheel, hetzij gedeeltelijk, in het Gymnasium is opgenomen. Zoodat men over het algemeen meerdere uitgaven doet voor een getal leerlingen, dat niet in verhouding is toegenomen. Ja zelfs er zijn plaatsen, waar men met het Gymnasium zulke plannen had, dat de Fransche scholen door de eigenaars werden verlaten, terwijl de uitkomst na een paar jaar leerde, dat nieuwe Messieurs zeer gevaarlijke mededingers voor de onderneming der stad werden.

Waaraan is nu deze uitkomst toe te schrijven? Zou zij te voorzien geweest zijn? - Het was te voorzien; het moest zoo gebeuren, om de volgende redenen.

1°. Goed en goedkoop onderwijs is eene onmogelijkheid. Wil men het best mogelijke, dan moet men weinige leerlingen aan elk der onderwijzers toevertrouwen. Juist hierin ligt de grond, waarom over het middelbaar en lager onderwijs zoo menige klagt wordt gehoord. Dat klassikaal onderwijzen van een getal van 30 à 40 klinkt fraai, maar het kan dan alleen het doel treffen, wanneer al de kinderen eene ideale opmerkzaamheid en zucht tot orde en stilte, begeerte naar kennis en besef van pligt hebben, en daaraan gelijke bekwaamheden en vermogens paren.

Dit een en ander wordt nog al eens dikwerf gemist, en zie, dan klaagt men over den onderwijzer, zeer ten onregte; laat diezelfde eens, in plaats van dertig, een tiental leeren; gij zult spoedig onderscheid bemerken. Daarom wordt de Fransche school reeds in orde en regel beter dan de lagere; want de classen zijn meer verdeeld, en het getal van helpers is grooter, terwijl dat der leerlingen minder is; daarom zult gij vinden, dat het Gymnasium alweder beter resultaten geeft, als het getal leerlingen niet te groot is; laat het aantal toenemen, het onderwijs wordt met meerdere inspanning en minder gunstig gevolg gegeven.

Op de zeer goede kostscholen, zoo als men er in ons land enkele aantreft, heeft men omtrent op elk zeven- of acht-tal leerlingen, één onderwijzer. Deze verhouding moet bij openbare inrigtingen dezelfde blijven. Krijgt gij nu op een Gymnasium lagere klassen van 25 à 30 leerlingen, dan wordt het onderwijs, al is de docent zeer uitstekend, oneindig veel slechter dan een middelmatig docent het geven zal aan een vijfde of zesde gedeelte. De onderwijzer moet zelf het werk nazien, ieder discipel moet verscheidene malen antwoorden, ieder moet zijne les opzeggen; en als dit niet geschiedt, is het onderwijs niet goed, al laat het zich toch beschrijven en voordragen als ware het het beste, dat zich denken liet. Het papier is geduldig. Zulk eene voorstelling laat zich met woorden zeer aangenaam geven; maar ik beroep mij op mijne ambtgenooten, die eenige ondervinding in het vak hebben, en wier belang hen toelaat de waarheid te getuigen.

In Noord-Amerika wordt van wege de gemeente onderwijs gegeven; maar daar vindt men plaatsen, waar elk kind, dat onderwijs geniet, d.i. deel heeft aan het lager of hooger onderwijs, 120, 100, 70 gulden kost. Wanneer men deze berekening eens bij ons toepaste, dan kan de staat of gemeente nog vrij wat bijdragen, eer dit cijfer bereikt is. Maar ook volgt daaruit dan, wanneer het budget bewijst, dat eene Latijnsche school 3000 gulden aan de gemeente kost, en er zijn slechts tien leerlingen op, dat dit nog volstrekt geene aanleiding tot klagen mag geven voor het publiek. Wel kost dan elk Latinist ƒ 300, maar hoe weinig daarentegen de overige leerlingen, die ook van wege de gemeente onderrigt worden. Ik onthoud mij van de verdere finantiëele berekening, die zeer ligt zoo te maken is, dat

zelfs zulk eene uitgave geen nadeel voor de burgerij, maar eerder voordeel oplevert, omdat dit eigenlijk niet tot mijn onderwerp behoort.

Maar ik hoop dat het hieruit blijken zal, dat het streven om een groot getal leerlingen te vereenigen op eene groote en kostbare inrigting, een gewigtige reden is geweest, om Gymnasiën met twee afdeelingen op te rigten, en dat men langs een verkeerden weg streefde naar een onbruikbaar doel; want

2°. het standpunt van beide soorten van jongelieden is zeer verschillend. Wel is waar zijn niet allen, die tot de Academische lessen verlangen te worden voorbereid, vlug en knap; maar zij beseffen toch gewoonlijk, dat zij eenige bekwaamheden moeten bezitten, en dikwerf hebben zij, bij weinig vatbaarheid, wel eenigen lust tot studie; verder zijn zij gewoonlijk van ouders, die zelve eenig belang stellen, soms in de wetenschap, maar altijd in hunne kinderen. Maar de Afd. B. bevat natuurlijk wel sommigen, die voor eene betrekking bestemd zijn, waartoe een examen zal gevorderd worden, en die dus doordrongen zijn van het gevoel, dat zij verpligt zijn te werken; maar het getal dezer is gering in verhouding tot de meerderheid, die door hunne ouders op het Gymnasium gezonden worden om iets te leeren, wat? is de vraag, die onbeantwoord blijft, en op de school aanwezig blijven tot er eene plaats openkomt op een of ander kantoor van administratie of handel; weder anderen verwisselen de schoolbanken weldra met de kajuit, of met den winkel. Van zulke is weinig te verwachten. Zeer ligt zijn er vlugge knapen onder, maar weinig lust tot leeren is hun aller kenmerk, onverschilligheid hun allen eigen. - Alzoo is het laagste standpunt der Latinisten nog veel hooger dan van de Afdeeling B. Maar niet alleen het verschil in bekwaamheid veroorzaakt den leermeester moeite, ook het geheele verschil van karakter, geheel hun zijn; de onderwijzer, die den slag bezit om met A. om te gaan, kan met B. minder overweg, en omgekeerd. - Reeds is in de Bijdragen tot kennis der Ned. Gymn., 1851, bl. 49, voldoende aangetoond, dat ook de vakken op eene andere wijze voor beide moeten worden onderwezen, waarmede wij ons zeer gaarne vereenigen, terwijl wij er nog dit bijvoegen, dat de knapste van B. hun hoofdvak maken van wiskunde, de beste van A. van taalstudie; waaruit een onderscheid ontstaat,

dat zich niet weinig gevoelen doet. Voor B. is het noodig, dat de beginselen van natuurkunde worden geleerd en van nog enkele andere wetenschappen; voegt gij die nog bij het reeds uitgebreide onderwijs van Afd. A., dan krijgt gij daar iets, dat onbereikbaar wordt en ten verderve leiden moet van al wat waarachtige wetenschap en smaak is.

3°. Want door deze groote uitbreiding van het onderwijs en het aantal leeraars, dat daartoe noodzakelijk is, ontstaat een ander groot en onoverkomelijk bezwaar. Een jongeling van gewone vermogens kan zonder buitengewone inspanning voldoende bekwaamheden verwerven in de talen; hij kan daarin zooveel vorderen, dat hij er lust in krijgt, belang in stelt, dat hij leert wat weten en studie is, maar wanneer hij zooveel en zoo velerlei moet beoefenen, dan zal hem de taak te zwaar worden, zijn lust zal verflaauwen; hij gaat zelf inzien, dat het weinige, dat hij van alles weet, tot niets leidt en volmaakt vruchteloos is. Bij meerdere vorderingen ontstaat meerdere lust tot leeren, en van de school moet het hoofddoel zijn, dat men, wat men leert, goed en grondig leert, niet dat men veel leert, noch ook tot eene groote hoogte gebragt wordt. Na de school is de opvoeding en het onderwijs nog niet geheel voleindigd. Een mensch van eenige ontwikkeling en kunde leert ook nog op meerderen leeftijd, en wel het liefst wat hij dan noodig heeft. Er is geen reden, dat iemand, die op 25-jarigen leeftijd verlangt Spaansch of Italiaansch te leeren, dit niet meer zou kunnen doen. Zijn vroeger genoten onderwijs stelt hem in staat om zich zelven te helpen; en zoo zeer zal men toch ook wel nooit het onderwijs op de Gymnasiën kunnen uitbreiden, dat het voor allen alles geeft, wat zij in hun volgend leven behoeven. Waarom kan iemand, die in gewigtige betrekkingen geplaatst is, niet zich zelven met de staathuishoudkunde bekend maken, even goed als later de ambtenaar de wet bestudeert, die hem zegt, hoe hij zijne betrekking moet vervullen?

Nog eene andere zwarigheid is met deze vergroote inrigtingen verbonden. Men kan moeijelijk een genoegzaam aantal uren per week vinden, zonder den jongelieden te veel schooltijd te geven en te weinig gelegenheid tot eigen studie of voorbereiding te laten. Het is moeijelijk te zorgen, dat de schooluren geregeld op elkander volgen, en dat toch

de onderwijzers een behoorlijk tal van lessen geven. Het publiek is over elk dezer punten natuurlijk geneigd en volkomen bevoegd te oordeelen en te veroordeelen. Geene ouders, die niet klagen wanneer hun zoon dan eens ten 8, dan weer ten 10 ure de school gaat bezoeken, of als hij eens een paar keer in de week om 10 of 11 ure één uur vrij heeft en op andere dagen weder zeven uren op school doorbrengt; geen burger der stad, die het niet treurig vindt, wanneer Dr. A. zijn tractement ontvangt en slechts een uur of twaalf per week onderwijs geeft. Geen vader, die niet duidelijk begrijpt, dat, als zijn zoon twee malen in de week Engelsch en gedurende twee uren Hoogduitsch leert (altijd op een Gymnasium, dat ook voor de Fransche school in plaats wil treden), dat hij dan nooit het een noch het ander zal verstaan. Men zou deze bezwaren kunnen voorkomen, door het Gymnasium geheel in te rigten als kostschool, zoodat ook de tijd van eigen studie in de localen werd doorgebragt en de knapen bijv. van 8 tot 3 en 5-10 in de school waren en ook aldaar gelegenheid tot uitspanning konden vinden; maar dit is eene onderneming, die met zoovele bezwaren en kosten verbonden is, dat men er nog wel niet spoedig toe zal komen, al was dit welligt een zeer goede maatregel, waarvan zich waarschijnlijk veel goeds verwachten laat. Op verscheidene Latijnsche scholen had men vroeger slechts 20 uren per week les; dit was wat weinig, maar waar nu tot 36 uren gegeven wordt, zou ik durven beweren, dat men van de onderwijzers en leerlingen reeds meer dan genoeg vergt. Immers kan men met regt veronderstellen, dat de meerderheid nog aanleg heeft voor muziek of teekenkunde, en deze vakken van kunst zijn toch waarlijk ook niet zoo geheel nutteloos en zonder invloed op de ontwikkeling en vorming van smaak en gevoel, dat men de gelegenheid om ze te beoefenen moet afsnijden. Is nu de jongeling al te zeer ingespannen, dan zal hij wel veel leeren in betrekkelijk korten tijd, maar hij gaat ook reikhalzen naar het oogenblik dat hij niets meer behoeft te doen; heeft hij dan het Gymnasium verlaten, dan springt hij uit den band en legt of op de Academie of in de Maatschappij zijne boeken neder, haalt zijne verzuimde rust en genoegens in, en is òf weg voor altijd, òf vergeet in een jaar meer dan hij in twee jaren geleerd heeft. Hiervan zijn voorbeelden ge-

noeg aanwezig; en juist in die groote inspanning en weinig vrijen tijd ligt de reden, waarom de leerlingen van kostscholen dikwerf zoo weinig beantwoorden aan de verwachting, die men van hen had.

4°. Voor de toekomstige academieburgers was men bij de oprigting der Gymnasiën beducht dat de classieke opleiding door de uitbreiding van het onderwijs zou lijden, en dat de knapen door de *charmes* der nieuwere letterkunde vervoerd zouden worden om op de oude met minachting neer te zien. Ik erken gaarne deze vrees te hebben gedeeld; maar de ondervinding heeft mij het tegendeel geleerd. Het omgekeerde heeft plaats. De studie der nieuwe talen wordt zooveel men kan verzuimd, die der oude met kracht aangegrepen en volgehouden. Ik geloof dat de reden daarvan de volgende is: De bekwaamste jongelingen geven den toon aan de overigen, en juist deze vinden in die studie het meest behagen, die de moeijelijkste is; van daar wordt de Grieksche taal met meer lust dan de Latijnsche beoefend, want de knapste Graecus geldt voor knap in alles, hij is *de* knappe. De onderwijzer, die met de Grieksche taal niet opheeft, niet vlug weg kan, verliest veel in het oog der jongelingen. - Moge welligt eenige eerzucht niet vreemd zijn aan deze beoordeeling, aan de andere zijde ligt toch ook wel ten grondslag de natuurlijke bevalligheid der geschriften, waarin zij werken. Homerus, Xenophon, Herodotus zijn schrijvers, met welke de leerlingen zeer ingenomen zijn, die hen aangenaam bezighouden, zoo als ook Livius, Tacitus, Virgilius en Horatius veelal met groote belangstelling worden behandeld. De moderne schrijvers, en die hun daarnevens in handen worden gegeven, boezemen hun niet dezelfde liefde in; ziedaar nog eene andere reden, waarom de studie der nieuwere talen met minder ijver en mindere belangstelling wordt ter harte genomen, hetwelk op den persoon des onderwijzers terugwerkt, vooral wanneer aan dezen het onderrigt in de nieuwe talen alleen is opgedragen, en hij bovendien den graad van Doctor mist. Dan gebeurt het, dat door de leerlingen de docenten niet evenzeer worden gewaardeerd; de een wordt soms boven den ander voorgetrokken; en niet zelden ontstaat daardoor de verhouding, dat bij den een gespeeld, bij den ander geleerd wordt.

Mogen wij dus ons gevoelen kortelijk zamenvatten, dan kunnen wij als slotsom opgeven:

De Gymnasiën met eene klasse A. en B. zijn inrigtingen, die gebrekkig zijn en blijven zullen, wier afschaffing daarom wenschelijk is, vooral voor de laatste afdeeling.

Op Gymnasiën, waar alleen jongelieden voor den geleerden stand opgeleid worden, kan het onderwijs in de nieuwe talen en letterkunde worden voortgezet, maar de eerste beginselen worden er niet geleerd.

Elke klasse wordt door denzelfden docent onderwezen, niet elk vak door een ander.

Behalve de oude en nieuwe talen, omvat het onderwijs de Algemeene Geschiedenis, Antiquiteiten en Historia Literaria.

Onafhankelijk van de Gymnasiën, behooren er Technische scholen te worden gevestigd, waar onderwijs gegeven wordt in de Wis-, Werktuig-, Natuur- en Scheikunde, de Geographie en Geschiedenis; de Nederduitsche, Fransche, Engelsche en Hoogduitsche taal, vooral met het doel om deze vlug te leeren schrijven en spreken; - boekhouden en teekenen.

Aan deze inrigtingen kunnen de onderwijzers der Gymnasiën les geven, maar zij worden door een afzonderlijken directeur en eene afzonderlijke commissie bestuurd.

Verscheidene punten zijn hierbij niet opgenomen, maar men denke, dat wij hier geen reglement wenschten te schrijven, maar alleen de hoofdpunten wilden opgeven, opdat daaruit zou blijken, welke inrigtingen wij zouden begeeren te zien optreden in plaats van de thans bestaande Gymnasiën; en daartoe zal de voorafgaande opgave voldoende zijn. Wij gelooven, dat de onkosten niet veel hooger zouden loepen dan thans, en tevens, dat het publiek daarmede zeer ingenomen zoude zijn, dat thans niet al te zeer met de tegenwoordig bestaande inrigting wegloopt, omdat het onvoldoende der resultaten in het oog loopt, daar de opleiding van industrieelen even gebrekkig als vroeger is gebleven, en de toekomstige studenten nu veel meer geld dan vroeger aan de gemeenten kosten, maar niet *veel* beter onderwijs erlangen.

Ik voeg mijn naam niet bij dit schrijven; want deze

kan tot de zaak zelve niets afdoen; maar ik geef de verzekering, dat, wat ik schreef, berust op mijne overtuiging, verkregen door eene ondervinding van verscheidene jaren, waarin ik in betrekking stond tot beide soorten van scholen, zoowel als leerling als later als onderwijzer, en bovendien door opmerking van hetgeen elders is gebeurd en nog geschiedt. Ik heb mijn gevoelen rondborstig uitgesproken, omdat ik het eene zaak van gewigt acht, maar toch in het geloof, dat diegenen, welke over de Gymnasiën het bestuur in handen hebben, niet zeer gunstig daarvoor zullen gestemd zijn.

Junij 1856.

De toestand van het personeel der zeemagt.

In de Memorie van Toelichting, overgelegd bij het Wetsontwerp tot vaststelling der begrooting van het 8ste hoofdstuk (Marine) voor het dienstjaar 1855, werd door den toenmaligen Minister van Marine, den Vice-Admiraal Enslie, de treurige waarheid uitgesproken: ‘de vloot is in verval, dat verval is niet twijfelachtig; de aanbouw van nieuwe schepen van groot charter heeft sedert een aantal jaren geen gelijken tred kunnen houden met het getal schepen, hetwelk voor de dienst is moeten afgekeurd worden, en het is eene bekende daadzaak, dat beperktheid der fondsen voor eene meer ruime aanschaffing van materiëel, gepaard met eene steeds toenemende aanzienlijke prijsstijging van meest alle materiële behoeften voor den aanbouw en uitrusting, elke poging belet hebben, om in dezen staat van zaken eene meer gunstige wending te brengen; het wordt dringend gevorderd, daarin op ruimeren voet te voorzien.’

Die officiële mededeeling van het Hoofd des Bestuurs maakte door het geheele land eenen diepen indruk op ieder, die het groote belang der zeemagt voor Nederland begrijpt, en wij kunnen de uitdrukking van ‘pijnlijke gewaarwording en bevreemding’, voorkomende in het Voorloopig Verslag der Commissie van Rapporteurs, vrijelijk aannemen als de vertolking der gevoelens van de geheele natie.

In datzelfde Verslag wordt vooral aangedrongen op een

vast stelsel voor de zeemagt, aan welks gemis men grootendeels den tegenwoordigen stand van zaken toeschrijft.

De Memorie van Beantwoording op het Voorloopig Verslag bevat de oorzaken, die tot het verval van het groote materiëel geleid hebben, welke grootendeels hierop neêrkomen, dat de beperktheid der geldmiddelen niet toegelaten heeft, gelijktijdig te voorzien in den aanbouw van groote schepen en de voor Oost-Indië benoodigde stoomschepen en kleinere zeilvaartuigen, en dat de laatste behoefte, als de meest dringende beschouwd wordende, sedert jaren op den voorgrond heeft gestaan.

Met andere woorden, dat door de opheffing der Koloniale Marine en inlijving bij de Nederlandsche en eene niet geevenredigde verhooging van het budget van Marine, sedert 1841 het groote materieel, waardoor wij zeemogendheid moeten zijn, waarop de verdediging van ons land voor een groot gedeelte berusten moet, opgeofferd is geworden aan de behoefte van stoomschepen en kleine zeilvaartuigen, om het onbruikbare Indische materieel te vervangen.

De opheffing der Koloniale Marine is de eerste stap geweest tot slooping onzer vloot: wij zullen later doen zien, welken verderfelijken invloed diezelfde maatregel ook op alle rangen van het personeel heeft uitgeoefend. Gedurende de laatste tien jaren is de vloot van 7 linieschepen tot op 5, van 31 fregatten en korvetten tot op 20 verminderd[1]; onze geheele magt telde in 1855 600 vuurmonden minder dan in 1845, en hoewel ons getal van toenmaals, 10 stoomschepen, heden is verdubbeld, en van 2300 paardenkrachten tot 4000 is opgevoerd, in getalsterkte van zware schepen blijft er niettemin een treffend verschil.

Het afstemmen van het hierboven genoemde Wetsontwerp en het daarop gevolgde aftreden van den Minister van Marine is waarschijnlijk het gevolg geweest van het zoo noodzakelijk bekend maken van dien treurigen toestand.

De aanvaarding der portefeuille door den Kapitein ter zee de Smit van den Broecke, het aanbieden van een Wetsontwerp met verhoogd cijfer, berustende op een daarbij overgelegd stelsel, waardoor wij in den loop van 12 jaren weder in het bezit moeten zijn eener niet onaanzienlijke

1 De meeste dier linieschepen en fregatten zijn niet meer geschikt voor de dienst buitengaats.

scheepsmagt, heeft, zoo niet dien pijnlijken indruk bij de natie uitgewischt, haar de toekomst ten minste met meer vertrouwen te gemoet doen zien.

Ook gelooven wij, dat, hoe onrustbarend de woorden: ‘verval en achteruitgang’, klinken mogen, de toestand van het groote materieel niet zoo onherstelbaar is, als wel op het eerste oogenblik toeschijnt: te meer, omdat er welligt nimmer een gunstiger tijdstip bestaan heeft, om - als men zich in de omstandigheden bevond, waarin de Nederlandsche Marine thans verkeert - het materieel te herstellen, daar het bestaande, hoe talrijk, hoe uitmuntend het zelfs ware, vernieuwd moet worden; wij gelooven, dat het eene geldquestie is, eene wel is waar zeer dringende, maar die juist te zijner tijd is ontstaan.

Wij bedoelen de toepassing der schroef als voortstuwer op de oorlogstoomschepen, en zullen ons door eene geringe uitweiding voor den minder ingelichten lezer duidelijk trachten te maken.

De toepassing van den stoom als middel van voortbeweging voor de schepen, heeft bij de scheepvaart in het algemeen, en bij de militaire Marine in het bijzonder, eene revolutie te weeg gebragt, die voor de laatste vergeleken mag worden bij die van vroegere eeuwen, toen het buskruid bij de bewapening der schepen werd ingevoerd.

De eerste oorlogstoomschepen zijn allen van schepraderen voorzien geweest. In vele opzigten waren dit doelmatige vaartuigen; de onschatbare onafhankelijkheid van wind en stroom, hunne, hoewel weinig talrijke, doch zware batterij, maakten hen zeer weerbaar, waartegen echter overstond, dat zij als zeilschepen veel van hunne waarde verloren en hunne beweegkracht bijna geheel op de zeer blootgestelde machine en schepraderen berustte, waardoor enkele gelukkig aangebragte schoten een raderstoomschip geheel kunnen ontredderen.

Zij werden intusschen alras bij elke maritieme mogendheid ingevoerd en, onze Regering het nut dier vaartuigen beseffende, vooral in Oost-Indië, waar veel stilte heerscht en men het door de moussons of geheel vóór-, of geheel tegen wind en stroom heeft, stelde ons allengs in het bezit van een twintigtal dier bodems, die tegen de zeeroovers en tijdens de expeditiën van Bali, Borneo en Palembang, in de laatste jaren groote diensten hebben bewezen, om niet

te spreken over de verwikkelingen, die welligt door hen voorkomen zijn, wegens het versnelde wisselen van tijdingen en het bespoedigde aanvoeren van troepen op bedreigde punten.

Ieder zeeöfficier herinnert zich dan ook, dat, niettegenstaande de bekende gebreken dier vaartuigen, eenige jaren geleden zeer hooggeplaatste deskundige mannen[1] in publieke geschriften wilden beweren, dat het raderstoomschip voortaan in den zeeoorlog de hoofdrol zoude spelen, en dien geheel zoude wijzigen; dat men enkele zware fregatten voor langdurige togten diende te behouden; dat men geene linieschepen meer mogt aanbouwen, en de bestaande als doellooze kostbare gevaarten ten meesten voordeele diende te sloopen.

De linieschepen werden echter bij geene natie veroordeeld, maar men gaf zich bij onze magtige naburen veel moeite, om zoo mogelijk de groote hoedanigheden van zeilen stoomschip in een en hetzelfde vaartuig te vereenigen, door namelijk aan het stoomschip eenen anderen voortstuwer aan te brengen, de machine in eene minder blootgestelde plaats op te rigten en het schip zijne doorgaande zware batterijen en volledig tuig te laten behouden.

Verschillende proeven hebben nog zeer korte jaren geleden tot groote afdoende uitkomsten geleid; door de schroef als voortstuwer aan te brengen, de machine beneden de waterlijn te plaatsen, en beide deze kapitale zaken dus bijna onkwetsbaar te maken, is het zeillinieschip en fregat in een uitmuntend stoomschip herschapen, zonder iets van zijne hoedanigheden als zeil- en oorlogschip te moeten missen.

Na jaren zoekens heeft de stoom alleen de strekking gehad, om de zeilschepen *meer te volmaken*.

Het raderstoomschip blijft niettemin een zeer nuttig vaartuig in bijzondere omstandigheden, voor avisos, transporten en expeditiën op ondiepe vaarwaters zeer geschikt, maar voor den eigenlijken zeeöorlog wordt het door het schroefstoomschip geheel vervangen, terwijl het zeilschip in bijna alle denkbare gevallen voor een schroefschip van veel minder charter een weinig te vreezen vijand is geworden.

Het zal dus wel geen betoog behoeven, hoe dringend noodzakelijk het is, om het bestaande zeilmaterieel zoo spoe-

1 De Prins van Joinville (Revue des Deux-Mondes, 15 Mai 1844).

dig doenlijk door schroefschepen te vervangen, wil men aanspraak blijven maken op den naam van zeemogendheid, van welken rang het ook wezen moge.

Engeland en Frankrijk hebben in drie jaren hun ontzaggelijk materieel voor een groot gedeelte in dien zin gewijzigd; daar, waar in 1854 nog zeilschepen gebezigd zijn, had Engeland het daaraan volgende jaar alleen schroef- en een gering getal oude raderstoomschepen.

Het zoude een ijdel denkbeeld zijn, in vergelijkingen met de zeemagt dier mogendheid te willen treden; dat er echter in korten tijd veel kan gedaan worden, laat zich begrijpen, als wij hier de lijst laten volgen der oorlogsmagt, welke dat rijk dit jaar voor de Oostzee bestemd had:

20	schroeflinieschepen van	131 tot 81 stukken geschut.
9	blokschepen met schroef van	60 stukken geschut.
6	zwaar gewapende fregatten van	51 stukken geschut.
3	zwaar gewapende fregatten van	47 stukken geschut.
14	korvetten van	21 tot 17 stukken geschut.
4	korvetten van	14 tot 9 stukken geschut.
3	vlottende batterijen.	
4	zware mortierschepen.	
157	zware en ligte schroefkanonneerbooten.	
20	oude raderstoomschepen van 6 stukken geschut.	

Makende een totaal van 240 oorlogbodems, allen door stoom bewogen.

Wij bezitten op dit oogenblik drie zware zeilfregatten van 60 stukken, waarvan twee in dienst in de Europesche wateren en een in conservatie, en gelooven niet te veel te zeggen, als wij beweren, dat één dier fregatten, welke goede hoedanigheden het als zeilschip ook hebben moge, hoe goed gewapend en volledig bemand, hoe uitmuntend gekommandeerd, zich moeijelijk zoude kunnen meten met een eenvoudig schroefkorvet van 21 of 17 stukken; ja, dat drie dergelijke schroefkorvetten, welke zonder bezwaar steeds van steenkolen te voorzien zijn, ongedeerd voor de zeegaten van de Schelde, Maas en Texel zouden kunnen post vatten en onzen zeehandel met één slag doen stilstaan, zoo lang wij geene schroefschepen hun tegenover kunnen stellen.

Hoe treurig de tegenwoordige toestand van ons zware materieel echter zij, nu men eenmaal den moed heeft gehad dien openlijk langs officiëlen weg te erkennen, zijn de hulpmiddelen reeds daar; de vertegenwoordiging heeft onmid-

delijk getoond, het groote dringende gewigt dezer zaak volkomen te begrijpen, door de zoo zeer verhoogde cijfers, door het nieuwe bestuur voor de dienstjaren 1855 en 1856 aangevraagd, toe te staan, zonder zelfs het stelsel, waarop die sommen berusten, het al of niet doelmatige der voorgestelde soort van schepen voor de behoeften onzer Marine te onderzoeken. Na de genomene maatregelen behoeft in een land als het onze, met zijne groote geldelijke en maritieme hulpbronnen, naar ons inzien te dien opzigte dus geene verdere vreeze te bestaan, als wij niet onverhoopt binnen korten tijd tot het wapenen onzer zeemagt gedrongen worden.

De natie zal echter binnen eenige jaren met regt voor de ten offer gebragte gelden vorderen kunnen, dat wij een aantal schroefschepen bezitten, die niet alleen in getal, maar in deugdelijkheid en doelmatigheid voor onze behoeften, het schrikwoord: '*verval der vloot*', luide tegenspreken.

Wij hebben het ons niet tot taak gesteld, in beoordeelingen te treden over het stelsel der zeemagt[1]; wij willen ons echter, over het materiëel sprekende, ten slotte een woord over de vereischten onzer schroefschepen in het algemeen veroorloven.

Zoo het vroeger van de zeilschepen waar was, dat elk vaartuig in allen deele gelijk moest staan met elk vreemd

1 Een stelsel voor de zeemagt aan te geven, waarin gedetailleerd het aantal en de grootte der schepen wordt opgegeven, zonder dat het zittende Comité van Defensie zijne taak heeft volbragt, zonder dat iets van zijne werkzaamheden bekend is, vinden wij zeer gewaagd. De laatste oorlog heeft het doelmatige van drijvende batterijen voor den aanvaller aangetoond; voor verdediging zullen zij even zoo nuttig zijn. In het stelsel wordt van geene drijvende batterijen gesproken.
Om tot een deugdzaam stelsel te geraken, zal men
1°. bekend moeten zijn met de behoefte van Marine voor de binnenlandsche Defensie;
2°. zal men moeten weten, welke Marine noodzakelijk onderhouden moet worden voor de Kolonien;
3°. welke zeemagt Nederland moet bezitten ter bescherming van zijnen handel.

Mogt dan al een Minister, met behulp der Comités van Defensie, de twee eerste punten doelmatig doen uitwijzen, omtrent het derde punt kan zulks moeijelijk. Hier moet bepaald worden, welke magt Nederland noodig heeft tot ruggesteun van zijne politiek en dit staat dus regtstreeks in verband met zijne staatkundige verhouding tot de andere maritieme mogendheden. Tot de oplossing hiervan komt het ons voor, dat eene parlementaire enquête noodzakelijk wordt.

van hetzelfde charter; zoo die voorwaarde *alléén* eene Marine voor eene kleine mogendheid mogelijk maakte, is het nu bij de schroefschepen, die het oorlog voeren ter zee zoo zeer volmaken, eene voorwaarde geworden, waar elk schip aan voldoen moet, wil het eenige waarde hebben.

Onze schroefschepen moeten de volmaaktheid zoo nabij mogelijk komen. Vloothouders (middelmatige schepen), in welk opzigt ook, zijn voor eene kleine Marine *vooral* niet meer bruikbaar. Wat vroeger aan toeval of geluk mogt toegeschreven worden, zal bij het eerste treffen ter zee blijken niet meer te bestaan. Ons getal schepen zal gering zijn; daarom juist moeten zij gelijksoortige van andere natiën in allen deele evenaren, ja zoo mogelijk in hoedanigheden overtreffen. Onze schroeffregatten moeten van de zwaarste soort zijn, die ons tegengesteld kunnen worden. Zij moeten even goed bezeild, vooral met gelijk getal paardenkrachten, even talrijk en goed bemand, even zwaar gewapend zijn, als elk vijandig fregat, willen wij de verzekering hebben, dat zij de zee zullen kunnen blijven houden met eenige kans van goeden uitslag.

Volgens het stelsel van den Minister de Smit van den Broecke maken onze schroeffregatten van 400 p.k. en 51 stukken geschut in het vervolg de kern der vloot uit, en zal op hen de toekomst der Marine, wat het materiëel betreft, berusten; zij moeten, als de noodzakelijkheid daar zal zijn, onzen handel beschermen, onze Koloniën helpen verdedigen, ons in één woord ter zee doen eerbiedigen, en bij de binnenlandsche defensie het voornaamste zeegat, de reede van Texel, de voorhaven van Amsterdam, in verband met de kustverdediging, tegen eene binnendringende vijandelijke vloot dekken.

Want al is het weldra zestig jaar geleden, dat wij onder Nederlandsche vlag ons laatste groote zeegevecht leverden[1], wij kunnen ons niet met het aangenomen denkbeeld vereenigen, dat Nederland als zeemogendheid zoo diep gedaald zoude zijn, dat het zich in oorlogstijd geheel zoude moeten bepalen tot het verdedigen zijner kusten, riviermonden en Koloniën; - dat het zijne schoone handelsvloot, over alle zeeën verspreid, ten prooi zoude moeten laten aan een magtiger vijand, zonder iets te kunnen doen ter harer bescherming,

1 De slag van Kamperduin, 11 October 1797.

of ook van zijne zijde den vijandelijken handel te belemmeren en te stremmen, met alle middelen, die daartoe gebruikelijk zijn en, zoo wij beweren willen, binnen ons bereik liggen.

Wij gelooven dat ontmoedigende denkbeeld als eene treurige overlevering uit die donkere dagen te moeten beschouwen, toen ons volksbestaan vernietigd was en, door den loop der gebeurtenissen van de laatste jaren der vorige eeuw, alle Europesche zeemogendheden voor eene enkele hadden moeten zwichten, de vloten van Frankrijk, Spanje, Nederland en Denemarken vernield waren, en Engeland alle onbevriende kusten met eene ijzeren keten van oorlogschepen omgaf, zoodat geen bodem zich in zee konde wagen met eenige kans van te ontsnappen.

De geschiedenis der jeugdige republiek van Noord-Amerika geeft ons het bemoedigende voorbeeld, hoe in dat zelfde overmagtige tijdperk der Engelsche Marine eene weinig talrijke doch uitmuntende, magt van slechts weinige fregatten, met voordeel aan de ontelbare Engelsche kruisers het hoofd durfde bieden.

De roem, welken die jeugdige Marine toen ingeoogst heeft, is velerzijds beoordeeld; de eenige ware oorzaak, waarin het geheim der overwinningen ligt, waar de Amerikanen zich met zooveel regt trotsch op mogen gevoelen, is, dat de regering der republiek zorg droeg, de Engelsche fregatten reeds met overmagt te bestrijden, door hun zwaardere, beter bemande en gewapende, maar vooral geoefende fregatten tegenover te stellen; en het beroemde gevecht van de Shannon en Chesapeake[1] leert ons, dat, waar de Amerikanen dezen grooten

1 Het beroemde duel van het Engelsche fregat ‘the Shannon’ en het Amerikaansche ‘the Chesapeake’, 1 Junij 1813, willen wij ter staving van ons beweren aanhalen.
De fregatten waren van gelijk charter en nagenoeg even zwaar gewapend en bemand; de beide kapiteinen hadden zich reeds vroeger een naam gemaakt; alléén kommandeerde Sir Philip Broke de Shannon eenige jaren, terwijl de Chesapeake onder bevel van kapitein Lawrence slechts kort in dienst was en nog geen zee gezien had. In elf minuten was de Chesapeake geslagen, had 48 dooden en 98 gekwetsten, onder welke eersten de dappere Lawrence en eenige officieren, terwijl de Shannon slechts 23 dooden en 50 gekwetsten had bekomen. Waaraan is de spoedige overwinning van de Shannon toe te schrijven? Alle kansen stonden gelijk, uitgezonderd ééne: de geoefendheid der equipage van het Engelsche fregat, en deze was in weinige minuten beslissend.
‘La fortune ne fut pas infidèle aux Américains, elle ne fut que conséquente,’ zegt een Fransch schrijver, van dit gevecht sprekende.

stelregel uit het oog verloren, en één of meer der genoemde voordeelen aan den kant der Engelschen was, de krijgskans hun ontrouw werd en ten voordeele der laatsten oversloeg.

Bij de eerste vijandelijke ontmoeting van twee schroefschepen zullen de aangehaalde historische feiten nog meer bekrachtigd worden; door de toepassing van den stoom en de daaruit voortvloeijende meerdere handelbaarheid der schepen en zekerheid der manoeuvres; door de grootere volmaking en kracht der verdedigingsmiddelen, zal een schroefschip, in handen van een Kapitein, die van alles het meeste partij weet te trekken, vroeger ongekende uitkomsten leveren.

Laat ons dan, met die groote lessen der geschiedenis voor oogen, niet aan ons zelven twijfelen; wij kunnen in de toepassing van den stoom een wapen vinden, waarmede wij den magtigsten vijand, dikwijls met gelijke krachten, en zelfs met overmagt het hoofd zullen kunnen bieden.

Het zal ons voortaan steeds mogelijk zijn, als wij de gunstige oogenblikken afwachten, om, hoe streng onze zeegaten ook geblokkeerd mogen zijn, schroefschepen naar zee te zenden, die, eenmaal in den grooten oceaan, niet zoo gemakkelijk opgespoord en vervolgd zullen worden en daar een onafmetelijk veld zullen vinden, om aan hunne bestemming te voldoen, door den eigen handel te beschermen, de vijandelijke handelschepen te vernielen en bij het ontmoeten van oorlogschepen de eer der Nederlandsche vlag met waardigheid te handhaven.

Wij moeten al onze zware schroefschepen nog bouwen; het is de eerste pligt des Bestuurs zorg te dragen, dat zij aan al de hierboven opgenoemde vereischten voldoen; geen voordeel mag over het hoofd gezien worden, de volmaaktheid in alles op den voorgrond gesteld, en Nederland zal binnen weinige jaren kunnen toonen, dat het zich nog steeds als zeemogendheid kan handhaven en doen eerbiedigen.

Wij leven tot nu toe in diepen vrede; onze onzijdigheid werd gedurende den laatsten oorlog ongeschonden bewaard; wien is het gegeven, een blik in de toekomst te slaan?

Het verval van het materieel heeft te gelijker tijd eenen verderfelijken invloed op het personeel uitgeoefend; wij hebben ons ten doel gesteld, den achteruitgang van het laatstgenoemde van zijnen oorsprong af na te gaan, aan te toonen, dat dezelfde maatregelen, die het materieel hebben doen vervallen, eene noodlottige terugwerking op het personeel uitgeoefend en zijn levensbeginsel aangetast hebben; wij zullen trachten te bewijzen, dat het laatste kwaad veel erger is dan het eerste, dat het uit den aard der zaak minder erkend wordt en den zeeofficier alleen goed bekend kan zijn; dat het niet door geld alleen, maar door krachtige maatregelen, doelmatige instellingen op tijd werkende, overwonnen kan worden, om eindelijk, zoo het in ons vermogen is, eenige middelen tot herstel van het personeel aan te wijzen.

Wij schrijven niet, om door onze kameraden alléén gelezen te worden; de zeeofficier, die deze bladen in handen krijgt, zal er te vergeefs een nieuw denkbeeld in zoeken; wij mogen in eenige onderdeelen van gevoelen verschillen, - de hoofddenkbeelden zijn algemeen erkend en verspreid; wij schrijven voor het denkende gedeelte der natie, voor hen, die de zeemagt op haren waren prijs stellen, en haar groot belang voor het vaderland begrijpen, om hen duidelijk te maken, dat het materieel eene, zoo wij hopen, afgedane geldquestie is, maar, dat men alleen door jaren van voorbereiding een goed personeel vormt en door onophoudelijke zorg, goede bepalingen en maatregelen onderhoudt; dat eindelijk het beste materieel, zonder een goed personeel, een dood ligchaam blijft; dat, in één woord, het laatste de hoofdzaak is, die de altijddurende voorzorg en aandacht van het Bestuur eischt, wil de Marine aan hare groote roeping blijven voldoen.

Wij zullen daartoe bittere waarheden moeten blootleggen, die ons als zeeofficier hard zullen vallen; wij zullen personen in het algemeen en handelingen in het bijzonder moeten gispen; maar doordrongen van de waarheid en van het waarachtig gewigt eener goed georganiseerde Marine, willen wij onze zwakke krachten beproeven, om, hetzij nu of later, welligt eenig nut te stichten.

Toen Nederland door de gedenkwaardige gebeurtenissen van 1813 zijne plaats in de rij der Europesche Staten hernam en de langdurige blokkade, die het verkeer ter zee gestremd had, eindelijk opgeheven werd, kon ook de Nederlandsche Marine weder in het leven teruggeroepen worden, en moest zij den lande al aanstonds gewigtige diensten bewijzen.

Uit de overblijfselen onzer vloot en het ons toegevallen deel der Antwerpsche schepen, werden eskaders gevormd, die onze overzeesche bezittingen van de Engelschen moesten overnemen en in de Middellandsche zee worden gestationeerd.

Het personeel moest uit den aard der omstandigheden in die dagen veel te wenschen overlaten; onze vlagofficieren waren mannen, die vóór 1795 hadden gekommandeerd of als Luitenants gediend hadden; onze Kapiteins hadden zeer weinig gevaren, nooit in zee gekommandeerd, en onder de jongere officieren waren er weinigen, die ooit buiten de uiterton waren geweest.

Het Oost-Indische eskader, meerendeels uit oude schepen bestaande, is, na zijne diensten in de Kolonie verrigt te hebben, niet gelukkig geweest; eenige dier schepen zijn aldaar voor de dienst afgekeurd, anderen verongelukt; geen enkel is in het vaderland teruggekeerd.

Moet het geene bevreemding wekken, dat het Middellandsche zee-eskader reeds in 1816 bij het bombardement van Algiers met zoo veel eer in de linie der door jaren ondervinding beproefde Engelsche vloot streed?

Als wij echter de tot ons gekomene traditiën dier dagen nagaan, en onze eigene geringe ondervinding raadplegen, dan wordt ons die vraag opgelost. De Middellandsche zee is de groote maritieme leerschool. Van 1814 tot 1830 hebben wij het eskader aldaar onderhouden, en heeft het, door de handelsbelangen te beschermen, den koopvaarders convooi te verleenen en de Nederlandsche vlag en kanonnen allerwege te vertoonen, groote diensten bewezen; maar daarin was het nut van dat eskader niet alleen gelegen. Het milde, gematigde klimaat der Middellandsche zee vergunt het geheele jaar door alle exercitiën te doen; men kan zeer veel van de equipages vorderen, en behoeft hen noch voor aanhoudende strenge koude of regen, noch voor afmattende

hitte te sparen; de jeugdige gestellen worden er zeer gunstig ontwikkeld, terwijl de strijd met de elementen de schepen in alle omstandigheden brengt, die men in andere zeeën en klimaten kan aantreffen en die den zeeman moeten vormen Geen ander oord der wereld vereenigt die voordeelen in zulk eene ruime mate.

Dat eskader was de groote oefenschool onzer Marine voor kommanderende, oudere en jongere officieren en schepelingen van alle rangen, - daar bleef de eskader- en groote scheepsdienst in al hare onmisbare details bewaard; door het gezamenlijk werken van eenige schepen, steeds onder het oog van den Admiraal, werd de naijver opgewekt en aangevuurd; elk beijverde zich om zijn schip in alle manoeuvres en exercitiën het eerste te doen zijn, - hetzij hoog of laag geplaatst, ieder bragt zijn deel daaraan toe en had er de overtuiging van, - ieder was op dat eskader, zoo als een Fransch Admiraal, van een goed geoefend en gedisciplineerd schip sprekende, zoo juist uitdrukt, door ‘le feu sacré’ bezield, en nog treft men er de sporen van aan, als slechts twee fregatten te zamen zijn; laatst overgeblevene traditiën dier dagen, die, na jaren van achteruitgang doorgeworsteld te zijn, voor hunne groote waarde pleiten en onderhouden worden door enkele onzer oudere kapiteins, die als jongere mannen op dat eskader hunne opvoeding ontvingen, maar met hen zullen vergaan, als een wijs bestuur ze niet op het jongere geslacht weet in te enten. Daar bleven officieren en equipage gedurende eene reis van vier jaren bijeen, - de eenige wijze, waarop een oorlogschip goed worden en blijven kan, - en plukte een bekwaam kapitein de vruchten van zijn onvermoeid streven, door dat groote doel te bereiken; want het is bijna niet denkbaar, dat men met het best begrepen pligtgevoel zich zoo veel moeite geven zal, als men vooraf weet, dat men nutteloos werkt, dat men door de aanhoudende verwisselingen van officieren en schepelingen den band ziet verbreken, het nimmer te voltooijen werk steeds ziet afbreken. Daar leerde men elkander waarderen, daar kon *esprit de corps* bestaan en aangekweekt worden; geusurpeerde reputatiën onzer dagen waren niet denkbaar; door de aanhoudende activiteit moest ieder toonen, wie hij was en wat hij vermogt en werden specialiteiten ontwikkeld, die nu blijven sluimeren; de waarde van elk kapitein, van elk officier werd

te scherpste door den Admiraal en door de kameraden beoordeeld; elk stond op zijne plaats.

Doelmatige verbeteringen in een vak, dat steeds vooruit moet gaan, werden op prijs gesteld en overgenomen; het onophoudelijk verkeer met vreemde Marines was een spoorslag te meer om hen te evenaren en te overtreffen, en gaf elk het zoo heilzame gevoel van nationalen trots en waarde als Nederlandsch zeeman; nog hoort men enkele stemmen met geestdrift spreken van die dagen, toen een Nederlandsch oorlogschip nergens door een ander, van welke natie ook, overtroffen werd.

En was het personeel officieren in dien tijd zoo veel beter dan nu? Was de opleiding doelmatiger, kunde en ondervinding grooter?

Het corps was zamengesteld uit vlag-officieren, die vóór 1795 gediend hadden; onze kapiteins en oudere luitenants waren gedurende de republiek, het koningrijk en het keizerrijk in dienst getreden en hadden de indrukken dier voor de Marine zoo rampspoedige jaren tot ons overgebragt; onze jongere officieren bestonden uit geheel verschillende elementen, gedeeltelijk als buitengewoon adelborst aan boord gekomen en daar gevormd; uit andere, van de kweekschool voor de zeevaart te Amsterdam als adelborst van de tweede klasse, en van de Militaire Academie te Delft als adelborst der eerste klasse in dienst getreden; allen op verschillenden leeftijd aan boord gekomen, meer of minder met practische of theoretische kennis toegerust; in één woord, door geheel uiteenloopende en strijdige principes van opleiding tot officier gevormd; de te veel militaire strekking, die men Delft verweet, werd op de kweekschool en aan boord der schepen misschien te veel veronachtzaamd; daar werden meer zeelieden dan militaire zeeofficieren gekweekt, terwijl de adelborsten te Delft, zoo lang zij aan de academie vertoefden, te weinig tot zeeman bestemd schenen en te laat aan boord kwame; en hoewel wij volgaarne erkennen, dat die verschillende wijzen van opvoeding het corps uitmuntende zeeofficieren geleverd hebben, mannen, die nog door ons met eere genoemd worden, zoo willen wij evenwel beweren, dat de eenvormige opleiding, door de oprigting van het Koninklijk Instituut voor de Marine te Medemblik daargesteld, reeds genoeg pleit, dat het corps daardoor verbeteren moest; en welke stemmen zich toen en later

tegen die inrigting verheven hebben - het is hier de plaats niet om Medemblik te verdedigen - men ga echter de resultaten na, en wij verstouten ons de getuigenis van elk bevoegd onbevooroordeelde, van elk zeeofficier in te roepen: als men de 80 jongste luitenants ter zee der eerste klasse en de 100 oudste der tweede klasse persoonlijk nagaat, allen mannen in den krachtvollen mannelijken leeftijd, volkomen ontwikkeld, van wie de toekomst der Marine gedurende de eerstvolgende 25 jaren afhangt, dan vragen wij, of het corps toen beter kan geweest zijn?

Door de verdubbelde activiteit der laatste vijftien jaren, sedert de opheffing der Koloniale Marine, waardoor het corps officieren niet voor 's lands dienst *gebruikt*, maar *verbruikt* wordt, zijn kunde en ondervinding ook in dezelfde mate toegenomen, - neen, het corps is niet in bekwaamheid verachterd, - maar de geest, ‘le feu sacré’, is uitgedoofd; doch laat ons geschiedkundig den loop der gebeurtenissen volgen.

Door de revolutie van 1830 werd het noodzakelijk geacht het eskader uit de Middellandsche zee terug te roepen; men moest op alles voorbereid zijn en onmiddellijk de magt, gedurende jaren in die wateren gekweekt, kunnen gebruiken: een ander voordeel, dat men zijne eskaders in die wateren zoo digt bij het vaderland heeft, waardoor men vooral nu, door middek der electro-magnetische telegraaf, binnen een kort tijdbestek over hen beschikken kan. De omstandigheden hebben niet gewild, dat onze vloot een uitgebreider werkkring te beurt zoude vallen, dan onze zeegaten, als het zoo ver gekomen ware, tegen eenen binnendringenden vijand te verdedigen, en op de Schelde die diensten te verrigten, waarop wij met trots terug mogen zien.

De flotilledienst, het langdurige verblijf van jeugdige officieren en adelborsten aan boord van kanonneerbooten, het eenzame werkelooze leven, aan die diensten op dikwijls afgelegene posten verbonden, heeft zeer slechte gevolgen gehad, een aantal veelbelovende jonge menschen den zoo hoog noodigen leertijd van de jaren als adelborst in zee doen missen, tot slechte neigingen overslaan en voor 's lands dienst verloren gaan.

Ware het Middellandsche zee-eskader na dien tijd, hoewel aan de behoeften geëvenredigd, op minder groote schaal ingerigt weder in het aanzijn geroepen, dan zouden de

slechte indrukken der flotilledienst en van het langdurig binnengaats liggen van het grootste gedeelte van het corps spoedig verdwenen zijn, en wij hadden dezelfde resultaten mogen verwachten als van de eerste eskaders na de omwenteling van 1813; men scheen dat toen niet zoo in te zien; er werden gedurende de zomermaanden van eenige achtereenvolgende jaren exercitie-eskaders zamengesteld, bestaande uit één of twee fregatten, voor de zoogenaamde binnenlandsche dienst bestemd, en uit de vaartuigen, die men met het najaar naar Oost- of West Indië wilde zenden. Die eskaders hebben zeker eenig nut gesticht; de officieren verrijkten zich met kundigheden; er werd eenig jong volk tot matrozen opgeleid; maar over het geheel slechts gedurende het schoone jaargetij, twee of hoogstens drie maanden in de Noordzee en het Kanaal verblijvende, was de tijd te kort om de aan de kosten geëvenredigde vruchten te dragen; in het najaar weder binnengevallen, hadden er te veel verwisselingen plaats van officieren en geoefend volk, om de voor de Koloniën bestemde bodems voltallig te maken; door het verblijf in de havens gedurende de lange wintermaanden gingen alras de goede indrukken van dienst en discipline verloren, het verband werd verbroken, het bleef een immer op nieuw te beginnen werk; het doel, dat men er zich van voorstelde, om geoefende, gedisciplineerde oorlogsequipage te vormen, werd niet bereikt.

Een permanent eskader, veel minder talrijk (want door het eindigen van den Griekschen vrijheidsoorlog en het bezetten van Algiers door Frankrijk, waren de vaarwaters der Middellandsche Zee veel veiliger geworden en bestond die behoefte aan convooijers niet meer), bestaande uit vier fregatten en kuilkorvetten en een stoomschip als aviso, ware vooreerst minder kostbaar geweest en had zeker beter aan de verwachting voldaan; wij hadden dan steeds eenige schepen gereed gehad, waarover bij elke onvoorziene omstandigheid onmiddellijk beschikt kon worden, om op bekomen order naar ieder oord der wereld te zeilen, of wel in het vaderland terug te keeren, en in tijd van nood uit hunne volkomen geoefende bemanningen de kern van een aantal andere equipages te vormen; want men versta ons wel, een schip kan, eerst na een vol jaar in dienst geweest en gedurende dien tijd veel in zee en veel geoefend te zijn in alle exercitiën, beschouwd worden zijn maximum van krachts-

ontwikkeling verkregen te hebben; daarom, het kan niet genoeg herhaald worden, de schepen moeten zoo veel mogelijk buitengaats worden gezonden. Equipage en officieren moeten zoo veel doenlijk tot een blijvend geheel worden gevormd, wil men de verwachting, die men van de enorme kosten eener Marine koesteren mag, niet schrikkelijk teleurgesteld zien, als het uur van handelen zal slaan.

In 1841 werd eindelijk die allernoodlottigste maatregel genomen, welke het bestuur als het ware de handen gebonden heeft, om immer op den goeden weg terug te treden.

Wij bedoelen de opheffing der zoogenaamde Koloniale Marine in Oost-Indië en hare inlijving bij de Nederlandsche. Van dat oogenblik af heeft de Marine, zoo niet in naam, inderdaad opgehouden te bestaan; de gevolgen zijn onberekenbaar geweest en doen zich dagelijks meer en meer gevoelen, en als het eene treurige waarheid is, die wij ten volle moeten beamen, dat het trapswijze verval der vloot toegeschreven moet worden aan de behoeften van kleinere vaartuigen voor Oost-Indië; - een stand van zaken, die ten ondergang *moest* leiden, zoo willen wij van onze zijde trachten aan te toonen, dat diezelfde maatregel, welke den ondergang onzer vloot heeft voorbereid, het personeel met eene wisse vernietiging dreigt. De Nederlandsche Marine is daardoor in eene geheel buitengewone positie geplaatst. Zij moet twee heeren dienen. Het groote materieel is daardoor versmolten, het geheele personeel wordt aan de diensten in Oost-Indië opgeofferd; terwijl de aanbouw van groote schepen voor de behoeften van kleinere in Oost-Indië op den achtergrond heeft gestaan, zoo zijn de diensten van het personeel in die Kolonie sedert jaren als de meest dringende beschouwd niet alleen, maar schijnt de roeping der Marine: de defensie onzer zeegaten, het bewustzijn, dat wij zeemogendheid zijn, dat wij in tijd van gevaar eenige schepen in zee moeten kunnen zenden, om den handel te beschermen, sedert de laatste vijftien jaren op zijde geschoven en vergeten te worden.

Vóór de opheffing der Koloniale Marine hadden wij steeds eenige kuilschepen en gladdeksvaartuigen, naar gelang der behoeften, onder den naam van ‘auxiliair eskader’, in Oost-Indië gestationeerd, onder het bevel van een vlagofficier, die tevens inspecteur der Koloniale Marine was.

De schepen van dat eskader hadden het groote voordeel boven den tegenwoordigen tijd, dat officieren en equipage gedurende de geheele reis bijeen bleven, en niet, zoo als wij later zullen aantoonen, wijd en zijd door den geheelen archipel op de kleine vaartuigen verspreid werden; die schepen bleven hunne volle waarde als oorlogschip behouden, getuigen daarvan de Comeet en Nehalennia, die in 1830, na een langdurig verblijf in de Kolonie te huis gevaren, in dienst bleven en onmiddellijk op de Schelde benuttigd werden; iets hetgeen nu, in welken goeden toestand het schip zelve verkeere, zonder de equipage, die geheel uit gepasporteerden bestaat, te vernieuwen, onmogelijk zoude zijn.

De Koloniale Marine bestond tijdens de opheffing uit eenige brikken en schooners; de zwaardere schepen waren afgekeurd en gesloopt geworden. Het behoort niet tot ons bestek de beweegredenen na te gaan, die tot de opheffing dier Marine geleid hebben; zoo veel is zeker, dat wij een zeer slecht materiëel overnamen, dat spoedig vernieuwing eischte, en het budget werd niet in evenredigheid vergroot.

Het personeel, dat bij ons corps werd ingedeeld, liet mede veel te wenschen over en was binnen weinige jaren uit onze ranglijst verdwenen; zijne diensten moesten door het Nederlandsche corps worden waargenomen, zonder dat dit in dezelfde verhouding vergroot werd; het natuurlijke gevolg hiervan was, dat de in 1843 bepaalde getalsterkte, van 100 luitenants der 1^{e} klasse en 180 der 2^{e} klasse, niet meer voldoende was en niet voltallig kon worden gehouden; met de plaatsingen op het Instituut te Medemblik werd hier niet op gerekend; de adelborsten der 1^{e} klasse, die gewoonlijk van 4 tot 4½ jaar in dien rang bleven en dien tijd zoo hoog noodig hadden, om de hun ontbrekende practische kennis op de groote schepen te verkrijgen, moesten daarom spoediger officier worden, zoodat de tijd van 4½ jaar reeds in 1846 tot 3 en in 1851 tot 2 jaren bekort werd om het corps voltallig te kunnen houden; door gebrek aan officieren werden de adelborsten buitendien op de kleine schooners en stoomschepen geplaatst om officiersdienst te doen: dubbel kwaad, uit dezelfde bron voortgesproten, hetwelk zich spoedig ontwikkelde en waarvan wij reeds sedert jaren de bittere vruchten inoogsten; de oudere officieren worden als kommandanten op die kleine scheepjes afgevaren; de zware dienst in zee, 8 uren de wacht per etmaal, en daarbij nog dikwijls een wakend oog

houden op de wachten van een onbevaren adelborst, gevoegd bij de verantwoordelijkheid, die het kommandement vordert, is voor de meeste gestellen te drukkend; vandaar dat er onder onze hoofd-officieren en oudere Luitenants ter zee der 1^{c} klasse zoo velen zijn, die afgeleefd, moreel en physiek versleten moeten worden beschouwd; en als wij den gewonen loop der eerste dienstjaren van de jongere officieren gedurende de laatste vijften jaren nagaan, die kostbare eerste jaren, wanneer de gronden gelegd moeten worden van wat men later van hen kan verwachten, gevoegd bij het herhaalde langdurige verblijf in de tropische gewesten, dan biedt de toekomst ons een treurig verschiet, als men niet ten spoedigste in dezen stand van zaken eene groote verandering brengt[1]. De meeste adelborsten gaan bij hunne in diensttreding, of hoogstens een jaar later, met een groot schip, fregat of korvet naar Indië, gelukkig nog als zij ten minste eenigen tijd op een *goed gekommandeerd* kuilschip dienen[2] en eenige indrukken van dienst krijgen; een ander gedeelte gaat met stoomschepen of schooners derwaarts; in Indië gekomen gaan allen achtervolgens op die kleine vaartuigen over, om, zoo als wij gezegd hebben, in het gebrek van officieren te voorzien en hunne dienstpligten waar te nemen.

Natuurlijk moet de dienst op die kleine scheepjes veel te wenschen overlaten; de groote scheepsdienst kan niet op hen toegepast worden; de band, die op de groote schepen tusschen de état-majors bestaat, het décorum, dat zulk eenen heilzamen invloed op ieder uitoefent, is niet denkbaar; verschil van jaren, rang en opleiding zijn oorzaak, dat ieder zijns weegs gaat; het verblijf aan boord is niet aangenaam, zoowel door het bekrompen vaartuig, als door het drukkende klimaat; waar men dus kan, zoekt men zijn heil aan den wal; aan boord tracht de wachthebbende officier, die om den

1 Eerst in 1852 is onder het bestuur van den Admiraal bij koninklijk besluit het getal luitenants der tweede klasse tot 200 opgevoerd, en later in 1854, onder hetzelfde bestuur, de getalsterkte der luitenants der eerste klasse op 120 en van de luitenants der tweede klasse op 250 bepaald, terwijl de oprigting van de opleiding te Willemsoord, mede onder dat bestuur in het leven geroepen en door het tegenwoordige bestendigd en zoo zeer uitgebreid, ons mogen doen hopen, die getalsterkte over eenige jaren te zullen bereiken.

2 In de laatste jaren is daar meer gevolg aan gegeven, en worden de adelborsten bijna zonder uitzondering, gedurende het eerste jaar ten minste, op de in dienst zijnde fregatten geplaatst.

anderen dag de wacht heeft en volgens zijn pligt alle werkzaamheden en exercitiën moet regelenen kommanderen of surveilleren, het zich zoo gemakkelijk mogelijk te maken; de kommandant logeert op de buitenposten bij den resident en komt weinig aan boord; het schip ligt veilig ten anker; de meeste Oost-Indische reeden zijn zonder eenig gevaar; de scheepvaart is van geene beteekenis; er is weinig of niets, dat om of op de reede voorvalt, om den geest bezig te houden als men de wacht heeft; het journaal wordt dagelijks onder de behoorlijke vormen ingeschreven - ‘exerceerden met de batterij, geweer, sabel of pistool’ - dit wordt aan den konstabelsmaat of korporaal der Mariniers overgelaten; het is te warm om met de zeilen of sloepen geregeld te exerceren; zoo gaat de eene maand voor, de andere na voorbij; aan studie, het lezen van maritieme werken en geschriften wordt niet gedacht, de behoefte aan meerdere kennis wordt niet gevoeld, men ziet geene Marine, die daartoe zoude moeten aansporen; het klimaat, dat met eenige wilskracht kan bestreden worden, en de verveling oefenen hunnen noodlottigen invloed uit, en geven dat bekende saaije, apatische voorkomen en handelen der zoogenaamde oudgasten, waardoor de nieuwkomenden hunne kameraden niet herkennen, die zij een paar jaren geleden vol levenslust en ambitie uit het vaderland zagen vertrekken.

Zoo wordt de adelborst, die vol illusiën op den schooner kwam, officier; zijn nieuwe titel, die vroeger, toen de adelborsten op de groote schepen bleven dienen, en vier jaren lang naar de epauletten, de officiershut, en al de andere prestiges, aan dien rang verbonden, zuchtten, het toppunt aller wenschen was, is te gemakkelijk verkregen om er die waarde aan te hechten; hij heeft immers altijd officiersdienst gedaan, met de officieren op en neêr gegaan, eene wacht in zee gekommandeerd; en zoude daarin ook niet de laatdunkendheid van vele der jonge officieren gelegen zijn, dat zij de waarde van den zeeofficier, zoo als hij wezen moet, zoo weinig kennen en begrijpen? Het varen in de Oost-Indische wateren is met zoo weinig moeijelijkheden gepaard, dat er wezenlijk niet zoo veel verdienste in gelegen is, om eene zeewacht naar behooren waar te nemen op een stoomschip, dat nimmer zeilt, of op een vaartuig met zulk een beperkt tuig, waarmede men zoo gemakkelijk omgaat, als met een schoonerbrik, en zij leeren den zeeofficier slechts onder die omstandigheden kennen en kun-

nen zijne waarde ook slechts naar die mate afmeten; vandaar dat gering achten en beslissen van zaken, die dikwijls buiten hun bereik liggen, en van personen, die zij niet kunnen noch mogen beoordeelen, strijdig met alle principes van goede dienst en discipline.

Zoo blijft de jonge officier nog een paar jaren in den archipel rondzwerven, tot zijne beurt daar is om te huis te varen, en zijn examen eindelijk voor officier te gaan doen; hij komt op de reede van Batavia en wordt op een te huis varend schip geplaatst; gelukkig dan als zijne gezondheid niet door eene tropische kwaal ondermijnd is, verlaat hij de Kolonie, waar zijne kostbare eerste dienst- en leerjaren verspild zijn, met een dégout voor de Marine, voor het vak zijner keuze, dat hij niet kent en niet begrijpt; hij schaamt er zich voor, en wil het niet verbergen, dat hij de Marine vloekt; hij heeft het gemakkelijke leven van den ambtenaar en planter aan den wal van zijne schoonste zijde gezien en leeren benijden; hij telt zich niets minder; waarom zoude hem dit worden onthouden? ‘Indië is een goed land,’ zegt hij, ‘maar aan den wal; ik wil er gaarne blijven, maar de Marine vaarwel gezegd;’ zoo redeneren vele jonge officieren, en is het hun euvel te duiden? Zij hebben alleen eene Marine in Indië leeren kennen, en weten niet wat eigenlijk de Marine is. Ontevreden, met een onbestemd verlangen naar verandering van positie, komen zij in het vaderland terug, dat zij als jongeling verlieten en als man wederzien; eene non-activiteit van eenige maanden, gezellig verkeer in den huiselijken kring, goede conversatie, overal gereede ontvangst, omgang met kameraden, die in den laatsten tijd beter en aangenamer gediend hebben, doen gelukkig velen Indië en hunnen tegenzin in het edele vak alras vergeten; er doet zich weldra een heimweeachtig verlangen naar boord gevoelen, die door een dienstbrief, welke hen, bevorens naar zee te gaan, eenige maanden naar een wachtschip zendt, bevredigd wordt; maar ook anderen, en hun getal is niet gering, kunnen hunnen weerzin in een vak, dat zij van zijne ongunstigste zijde hebben leeren kennen, dat hun niets dan bittere teleurstellingen gebaard heeft, niet overwinnen, en verlaten de Marine om aan den wal betere vooruitzigten te zoeken[1].

1 Wij hebben een officiersboekje van 9 jaren onderdom voor ons liggen, van het getal van 180 luitenants der 2de klasse ontbreken er nu 71; slechts 23 van dat getal zijn in 's lands dienst bezweken; de 48 andere hebben hun ontslag genomen.

Dit is de getrouwe geschiedenis der eerste dienstjaren van nagenoeg elk zeeofficier, sedert de opheffing der Koloniale Marine. Gelukkig hij, wien daarop eene plaatsing te beurt mag vallen op een fregat, dat *goed gekommandeerd* wordt; dan ziet men den jongen ontevreden officier, onder eene goede leiding, de slechte indrukken zijner eerste dienstjaren spoedig afleggen; men hoort hem van goede discipline, het noodzakelijke en aangename van goed dienst doen, ja van ambitie spreken, en zich toeleggen om de hem ontbrekende kundigheden te verkrijgen, waartoe zijne tegenwoordige plaatsing zoo bijzonder aanleiding geeft; velen mogen dit groote voorregt echter niet hebben; er zijn te weinig groote schepen in dienst en de behoefte voor de Kolonie is te groot om er iedereen stelselmatig in te kunnen doen deelen, zoodat het zich dagelijks voordoet, dat officieren, die vier of vijf jaren binnen de keerkringen gevaren hebben, na een kort verblijf binnenslands, weder naar Oost of West worden verplaatst; weinige gestellen zijn op den duur tegen die afmattende diensten bestand; vele bezwijken er onder, en dagelijks hoort men van betrekkelijk jeugdige officieren, wien men nog kort geleden eene schoone carrière kon voorspellen, die met ondermijnde gezondheid en vernietigden levenslust huiswaarts keeren en voor 's Lands dienst verloren zijn op eenen leeftijd, dat zij voor de groote kosten, aan hunne opleiding besteed, wezenlijke diensten zouden moeten *beginnen* te bewijzen.

Welke terugwerking de hierboven beschrevene grieven op het mindere personeel, de onderofficiers en matrozen hebben moeten uitoefenen, laat zich begrijpen; dezelfde maatregelen, die het hoogere personeel in zijnen hartader getroffen hebben, zijn oorzaak geweest, dat onze onderofficiersen matrozenstand reeds als vernietigd mag beschouwd worden.

Waar er bij ons te lande sprake van zeevaart is, hoort men altijd als eene onbetwistbare waarheid aanvoeren: ‘Onze natie is bij uitnemendheid maritiem;’ als hiermede echter bedoeld wordt, dat de militaire Marine heden ten dage in Nederland populair zoude zijn, moeten wij het bepaald te-

genspreken; en echter de vooruitzigten voor een jong mensch van denzelfden stand, als waaruit onze onderofficiers der armée getrokken worden, zijn bij de Marine zeer goed, en wat de bezoldiging betreft onvergelijkelijk beter[1], dan bij eenig ander wapen; en toch is het eene groote bijzonderheid, als een jong mensch uit dien stand, met het bijna zeker vooruitzigt van vooruit te komen, bij de Marine in dienst treedt; - uit de zeeplaatsen, waar daartoe de meeste aanleiding moet bestaan, waar 's Rijks zeedienst toch wel het meeste populair zoude moeten wezen, is het hoogst zelden, - uit den eigenlijken zeemansstand, durven wij beweren, nimmer het geval. Waarom is het alleen de armoede en ellende, die onze oorlogschepen met jeugdige sujetten doet bevolken, wier physieke ontwikkeling van de geboorte af aan onderdrukt is? Waarom zijn wij, helaas! verpligt onze toevlugt herhaaldelijk tot de bedelaarsgestichten, de Koloniën van Weldadigheid te nemen; een maatregel, waartoe men zeker niet zoude overgaan, als er andere middelen waren om de equipages voltallig te maken; men behoeft die jongens slechts te zien, ellendige, verarmde, naar ziel en ligchaam bedorven wezens, die hunne slechte neigingen aan boord der schepen overbrengen en tot afschrik strekken aan die weinige jongelingen, die welligt uit lust bij de Marine in dienst zouden treden, en men oordeele, of van één enkelen eenige wezenlijke dienst, iets dat naar den wakkeren oorlogsmatroos gelijkt, verwacht kan worden; de ondervinding heeft het reeds bewezen, welk verderfelijk beginsel wij door hen aan boord onzer schepen overplanten; het grootste gedeelte wordt, na een kort verblijf aan boord, voor dieverij, herhaalde desertie, onverbeterlijke liederlijkheid en slecht gedrag, met overladen schuldrekening, tot aanmerkelijk verlies voor 's Lands kas, uit de Marine verwijderd.

Waarom is het getal der matrozen, die zich na geëindigden

1 Door verschillende Koninklijke Besluiten tijdens het bestuur van den Vice-Admiraal Enslie, in het begin van 1854 genomen, werden de soldijen van bijna alle rangen van onderofficiers, ambachtslieden, tot matrozen der 1ste en 2de klasse ingesloten, naar evenredigheid der verdiensten verhoogd; er werd een vast corps opgerigt voor de onderofficiers van mindere graden en matrozen der 1ste en 2de klasse, brevetten van kanonniers uitgereikt aan de bedrevene kommandeurs der batterijen, terwijl aan de eer van tot het vaste corps te behooren, behalve andere voordeden, benevens aan hen, die een brevet van kanonnier werden waardig gekeurd, voor elk der beide onderscheidingen eene toelage van ƒ 2 's maands werd toegekend.

diensttijd weder verbinden, zoo gering? Waarom krijgen wij volstrekt geen bevaren volk meer van de koopvaardijvaart in dienst?

Wij gelooven, dat de nog niet lang geleden afgeschafte, wreede verouderde lijfstraffen haren treurigen indruk nog niet geheel verloren hebben, hoewel die zelfde straffen vroeger geen hinderpaal waren om goed scheepsvolk te krijgen; ware het echter mogelijk, dat alle lijfstraffen bij onze Marine, even als bij die van andere natiën, geheel afgeschaft konden worden, de weldadige invloed zoude er zich, gelooven wij, spoedig van doen gevoelen; maar dit is een vraagstuk van te veel omvang en gewigt om hier te kunnen behandelen, en wij zouden, door misschien gewaagde veronderstellingen en philanthropische denkbeelden, den minder ingewijden lezer verkeerd inlichten; zoo veel beschouwen wij intusschen als zeker, dat het op dit oogenblik, in aanmerking genomen het lage morele standpunt onzer matrozen, zeer gevaarlijk zoude zijn de lijfstraffen af te schaffen; laat eerst *het ras* verbeterd, een ander en beter geslacht het tegenwoordige vervangen hebben, en de lijfstraffen zullen minder noodzakelijk en zeldzamer toegepast behoeven te worden, en zich eindelijk, zoo wij hopen, van zelve, zonder een schok te veroorzaken, verbieden.

Eene andere groote reden waarom er zoo weinig geoefend volk bij de Marine blijft doordienen, ligt in de betere betaling bij de koopvaardijvaart, en daar is niet aan te verhelpen; want al werden de maandgelden bij de Marine nog hooger opgevoerd, het zoude weinig baten en alleen den handel benadeelen, die, het scheepsvolk evenmin kunnende missen, de gage naar evenredigheid zoude moeten verhoogen.

Al de voordeelen, aan 's Lands zeedienst verbonden, in de zeeplaatsen zoo goed bekend, de goede schafting, verpleging in geval van ziekte, zeer goede vooruitzigten van bevordering bij eenige bekwaamheid en goed gedrag, belooningen en onderscheidingsteekenen voor trouwe dienst, aanspraak op pensioen, zijn niet in staat om de Marine bij de zeevarenden meer populair te maken; wij hebben als gedeeltelijke redenen de discipline en de ruimere betaling der koopvaardij aangevoerd, maar willen ook eene der groote oorzaken in de koloniale diensten zoeken.

Als jongen of ligt matroos met eenen diensttijd van 8

of 10 jaren naar Oost-Indië gezonden, wordt de jeugdige schepeling daar op de kleine vaartuigen geplaatst, met het zeker vooruitzigt er zijnen geheelen diensttijd te zullen doorbrengen; dat alléén, dat *moeten*, die soort van gevangenschap, is voor den uit nature wuften, naar verandering hakenden matroos een onverdragelijk denkbeeld. Evenmin als de jonge officier, krijgt hij goede indrukken van dienst en discipline; hij wordt geen militair en zelfs geen zeeman, want het milde Indische klimaat kent geene stormen of slecht weêr, waarin de matroos gevormd wordt; er is niets dat zijn trots opwekt, dat hem prijs doet stellen op den naam van oorlogsmatroos; het vaartuig, waarop hij dient, is een nietig oorlogschip, te duchten voor de zeeroovers, die hij zelden te zien krijgt, anders van geene beteekenis; niets herinnert hem aan zijne roeping dan alleen het gemis zijner vrijheid en de jaren, maanden en weken, welke hij juist aftelt nog binnen Straat Sunda te moeten doorbrengen; hij ziet de koopvaarders dagelijks te huis varen, kent het bandelooze leven op die schepen, dat hem eene bekoorlijkheid te meer schijnt, als hij bedenkt, dat men ter koopvaardij, na eene reis van een jaar, weder geheel vrij man is. De matroos heeft variatie noodig; het beroep van zeeman brengt dit mede; het is hem eene behoefte; hoe uitgestrekt onze Indische Archipel ook zij, hij levert hem weinig verscheidenheid op, de kusten zijn overal zeer gelijkend, overal dezelfde vervelende klapperboomen en kampongs; de wisseling van natuurtooneelen maakt op den minder beschaafde weinig indruk, hij behoeft afleiding en amusementen voor zijnen stand geschikt, die de Kolonie hem niet geven kan; aan boord der schepen heeft men slechts op enkele groote schepen comedie en muzijk, op de kleinere is dit onbestaanbaar; aan den wal bestaat er niets van dien aard voor den Europeaan van zijnen stand, geene inrigtingen, waar hij in dat heete klimaat onder dak komen en zich verfrisschen kan, dan de verderfelijke arakhuizen, geen gezellig verkeer dan met de soldaten der armée, wier lot hij benijdt! Indië is wel in elk opzigt een ongastvrij oord voor den oorlogsmatroos.

De officieren verwisselen te veel, om den matroos individuëel te leeren kennen en waarderen en zich zijne belangens aan te trekken; de zoo wenschelijke band tusschen état-major en equipage ontbreekt, even als onder de officieren

zelve; is het te verwonderen, dat de koloniale diensten gedurende zoovele achtereenvolgende jaren den flinken matroos tegenstaan, en hem slechts doen haken naar zijne diensteindiging, en zelfs dat tijdstip, wanneer zijn contract met het Gouvernement wettig eindigt, overschrijdt hij nog dikwijls maanden lang, door de weinige gelegenheden om te huis te varen, en door den afstand en verspreidheid van de meeste stations van de hoofdplaats, eene grieve, die hij diep gevoelt en niet vergeet, eene erkende onbillijkheid, maar waarin dikwijls door den drang der omstandigheden niet geheel voorzier kan worden.

Na jaren lang naar die gouden vrijheid gezucht te hebben, die hij zoo weinig zal weten te gebruiken, vaart hij eindelijk op een fregat met nagenoeg eene geheele equipage paspoortgasten te huis; binnengekomen wordt de zoo duur verdiende afrekening van eenige honderde guldens zoo spoedig, zoo roekeloos mogelijk verteerd; enkelen verbinden zich, meest allen gaan ter koopvaart varen en verkiezen dat wisselvallige leven boven de ondankbare koloniale dienst, en de weinige oude bekende gezigten, die men nu en dan ontmoet, zijn óf gelukkige uitzonderingen, die onderofficier zijn geworden, óf bamboezen (onbekwamen) en luijaards, die de dienst bij de Marine boven het harde werken ter koopvaardij verkiezen, of nog anderen, die, na hunne opleiding bij de Marine genoten te hebben, hunne beste levensjaren ter koopvaardij gesleten, ziekelijk en afgeleefd weder tot ons komen, en uit gebrek aan betere worden aangenomen.

De kern van onzen matrozenstand is versmolten; de lust, de militaire geest is uitgedoofd, en dat in weinige jaren; waar zoude men thans de 60 matrozen 1^{e} klasse, om niet van de bekwame der 2^{e} klasse te spreken, moeten zoeken, waarmede wij in 1845 een fregat naar Indië zagen zeilen? Waar zijn zij gebleven? Waarom is dat geslacht in die elf jaren uitgestorven en geen nieuw ontsproten? Omdat het kwaad, door de opheffing der Koloniale Marine gezaaid, in onzen matrozen- en onderofficiersstand zijn vollen wasdom bereikt heeft, en zich in die graden van het personeel het eerst in zijne geheele uitgestrektheid doet gevoelen.

En hiermede gelooven wij genoeg gezegd te hebben, om aan te toonen, dat de achteruitgang van het personeel toegeschreven moet worden, ten eerste: aan de intrekking van het eskader in de Middellandsche zee, en ten tweede aan de

inlijving der Koloniale Marine bij de Nederlandsche, zonder geëvenredigde uitbreiding van het korps officieren, en maatregelen om de koloniale diensten, zoowel voor officieren als schepelingen, minder drukkend te maken; door den eersten maatregel is eene algemeene verslapping der groote scheepsdienst en discipline en gemis aan *esprit de corps* ontstaan, en die prikkel verloren, welke vroeger elk officier en schepeling bezielde, om de schepen in alles oorlogschip te doen zijn; door de inlijving der Koloniale Marine bij de Nederlandsche, voor de oudere luitenants der 1^{e} klasse, te lang en herhaald verblijf in de Kolonie, waardoor de hoofd-officieren grootendeels, op gewoonlijk nog krachtvollen leeftijd, ongeschikt geworden zijn om de schepen met die klem te bevelen, welke men van hen vorderen moet; voor de jongere officieren mede te lang verblijf in de Kolonie en daaruit voortvloeijend verlies aan ambitie; door gebrek aan luitenants der 2^{c} klasse, plaatsing van adelborsten op de kleine vaartuigen, slechte leerschool voor officiers; door versnippering van het personeel, algemeen gemis aan *esprit de corps;* voor het lagere personeel: tegenzin in de zeedienst, geheel gemis en verloopen van de geoefende matrozen, waardoor dat gewigtige gedeelte reeds nu geheel versmolten is; en wij kunnen onze waarschuwende stem niet luide genoeg verheffen: hetzelfde lot wacht het corps zee-officieren; nog weinige jaren op dien weg voortgegaan, en onze hoofd-officieren zijn een aantal vóór den tijd oude, ontzenuwde mannen; uit de jongere is, met dat treurige voorbeeld voor oogen, alle ambitie en liefde voor het schoone vak verdwenen; de militaire geest, de traditiën van vroegere dagen zijn onherstelbaar verloren, en de Marine zal niet in staat zijn aan hare bestemming te beantwoorden, als de bescherming van 's Lands dierbaarste regten, de verdediging van den eigen grond, van de eer der vlag, dit van haar zullen vorderen.

Wij zijn genaderd tot het moeijelijkste gedeelte van hetgeen wij ons voorstelden te schrijven; wij moeten middelen en verbeteringen aangeven die ons doelmatig voorkomen, om den achteruitgang van het personeel der Marine te stuiten.

Wij gevoelen ons al dadelijk gedrongen om een zeer teeder punt aan te roeren, dat wij als het eerste en voornaamste beschouwen: ‘de kommanderende officieren’; - als men steeds zorg gedragen had, dat onze groote schepen goed gekommandeerd waren geweest, gelooven wij, dat het nog niet zoo ver met dien achteruitgang zoude gekomen zijn; zonder goede kommandanten kunnen geene besluiten of instellingen, of wat er ook verbeterd of goeds gesticht kan worden, eenige blijvende vruchten dragen en worden de maatregelen des bestuurs verlamd; zonder goede kommandanten geene oorlogschepen.

Men neme het Recueil van Zeeorders in handen, en als men het groote aantal schoone en doeltreffende Koninklijke en Ministeriële besluiten naleest, in dat Recueil opgenomen sedert de vice-admiraal Rijk in 1842 de porte-feuille van Marine aanvaardde, moet men zich met reden verwonderen, dat ééne stem zich durft verheffen om over achteruitgang van een corps te spreken, dat zulk een rigtsnoer tot handelen bezit en in de laatste jaren zulke groote verbeteringen ondergaan heeft.

Bij eene Marine als de Nederlandsche, waar geene eskaders bestaan - want men houde ons ten goede, dat wij noch het Oost- noch het West-Indische in den waren zin des woords een eskader kunnen noemen; wanneer is daar immers een noemenswaardig gedeelte der zeemagt onder de vlag vereenigd? - bij eene Marine, waar de kommanderende officieren bijna altijd op zich zelven staan, naar eigen oordeel of eigen gezag moeten en kunnen handelen, berust op hen nog meer dan bij eene andere, waar steeds groote eskaders vereenigd zijn, eene ontzaggelijke verantwoordelijkheid, en dient het bestuur in de keuze dier chefs met de grootste omzigtigheid te werk te gaan.

De wet heeft den kommandant van een oorlogschip, uit kracht der noodzakelijkheid, met eene onbegrensde willekeurige magt over al zijne onderhebbenden begiftigd; ieder, die onder hem dient, moet in zijne handen een werktuig zijn om tot het groote doel mede te werken, waarvoor de natie zich de ontzaggelijke kosten eener Marine getroost; het is de schoonste betrekking, die men zich denken kan voor hem, die zijnen pligt kent en begrijpt, en wiens bekwaamheden, karakter en ligchaamsgestel hem in staat stellen om aan zijne verhevene roeping te beantwoorden. Daar,

waar de bepalingen, die niet overal en in alles kunnen voorzien, te kort schieten, moet hij op eigen gezag, naar zijn beste weten handelen; de grootste belangen, waar vrede of oorlog van kunnen afhangen, de eer der vlag is hem toevertrouwd; maar laat ons het meer dagelijksche van die schoone betrekking van nabij beschouwen: de discipline, de exercitiën met alle wapenen, met de zeilen als anderzins, de militaire en zeevaartkundige opleiding der adelborsten tot officier en van de jeugdige schepelingen tot matrozen en onderofficiers, het beoordeelen der officieren in officiële rapporten, de scheepswerkzaamheden, het rigtig en zuinig beheer van 's Lands eigendom, de huishoudelijke belangen van het schip, de individuële van elk opvarende, de voordragten tot bevordering in de onderofficier- en matrozenrangen; al die zoo gewigtige pligten zijn aan hem opgedragen en aan zijn oordeel onderworpen, en moet hij, wel is waar, volgens bestaande bepalingen, maar toch grootendeels naar pligt en geweten behartigen; die betrekking is eene van onbeperkt vertrouwen, zoo veelomvattend, dat het moeijelijk zoude zijn haar hier in al hare onderdeden te ontvouwen; maar dat vertrouwen wordt des te gewigtiger, omdat het wisselvallige van het vak dikwijls niet gedoogt om iemands gedrag onder deze of gene onvoorziene omstandigheden later te beoordeelen: slecht weêr, drukke werkzaamheden, ongunstige plaatselijke gelegenheden of andere dikwijls voorgewende redenen, bij voorbeeld om deze of gene exercitie niet uit te voeren, of voorschriften en bepalingen, in het belang van 's Lands dienst vastgesteld, niet na te leven, kunnen aangevoerd worden en geven hem, die zijnen pligt niet ten volle begrijpt of kent, ruimschoots gelegenheid om zich op vele strafbare verzuimen te verantwoorden.

Wij willen slechts een afdoend voorbeeld aanhalen: het groote doel van een oorlogschip, dat het *eindresultaat* van de groote kosten, van al de bemoeijingen des bestuurs wezen moet, is, dat het zijne batterij goed gebruiken kan, dat de equipage geoefend zij in het vlug en goed bedienen der vuurmonden: daarin ligt de geheele waarde van het schip, daarvan is de eer der vlag afhankelijk; door veel oefening met de batterij, het vuren met losse, maar later vooral met scherpe schoten, moet men dien trap van volmaaktheid trachten te bereiken, die van het schip gevorderd wordt; ook vindt men in het Recueil van Zeeorders, 1843 en later in

1854, een gewijzigd reglement tot het oefenen der equipages in het vuren met geschut en andere wapenen, met last aan de kommandanten, zich daaraan immer stipt te gedragen, en elke zes maanden een omstandig rapport volgens bepaald model in te zenden van al de gedane exercitiën.

Als men deze nuttige bepalingen naleest, die in alle omstandigheden, waar men in kan verkeeren, voorzien, zal wel niemand twijfelen, of er wordt ernstig en ten allen tijde gevolg aan gegeven; - de halfjaarlijksche rapporten worden ook zonder verzuim ingediend; - zoude echter iemand kunnen gelooven, dat er in de laatste jaren schepen in dienst zijn geweest, die op het meerendeel dier rapporten geen enkel scherp schot hebben kunnen invullen, dat er circulaires noodig waren, om die kommanderende officieren eindelijk aan hunnen pligt te herinneren; schreeuwt het niet ten hemel, dat iemand zich met de woorden: ‘geene gelegenheid tot het doen van scherpe schoten,’ heeft durven verantwoorden, terwijl hij den tijd en alle middelen tot zijne beschikking heeft gehad om aan dezen eersten zijner pligten gevolg te geven; wat moet men van zulk een man verwachten, die volgens zijn eigen oordeel, met niets anders dan zijn pligtgevoel tot raadsman, moet handelen, als hij de bestaande voorschriften zoo schaamteloos voor het oog zijner officieren en equipage durft schenden; zal op zijn schip de discipline gehandhaafd; zullen er zeeoffieiers en matrozen gevormd worden; zal hij 's Lands belangen in andere zaken behartigen, als hij de eerste, grootste voorwaarde, om zijn schip een oorlogschip niet alleen in naam te doen zijn, zoo moedwillig verwaarloost?

Zal iemand, van welken rang ook, met genoegen en ambitie onder zulk een chef dienen; is aan dergelijke overtredingen niet de slechte geest en ontevredenheid onder officieren en equipage toe te schrijven; want wij herhalen het, waar zulke strafbare verzuimen plaats hebben, gaat alles naar evenredigheid; en men bedriege zich niet, al wordt op dat schip naar dezelfde mate door iedereen slap en zoogenaamd gemakkelijk gediend, niemand kan tevreden zijn, ieder gevoelt dat gemis aan eigenwaarde, dat op een schip, voor zoo lang men er op dient, ongelukkig genoeg, bijna afhankelijk is van de reputatie van den kommandant.

Wij hebben gedurende de verloopen vijftien jaren steeds twee of meer fregatten in dienst gehad, die alleen bestemd

waren om reizen naar de Middellandsche zee en kruistogten van eenige maanden te doen; het doel dier togten was, even als dat der vroegere eskaders, de vlag te vertoonen, handelsbetrekkingen te bevorderen, maar ook niet minder om officieren en goed scheepsvolk te vormen, even als nu het stelsel voor de zeemagt aangeeft; die fregatten waren onder zeer ongunstige omstandigheden in dienst en moesten telkens, na gedane reizen, de keur hunner equipage aan anderen naar zee bestemde bodems overgeven, zoodat die schepen nimmer den hoogsten trap van volmaaktheid hebben kunnen bereiken. Onze ondervinding strekt zich slechts over eenige jaren uit: wij hebben echter gezien wat een goed kapitein vermag, hoe hij door zijnen dienstijver en vasten wil ieder aan boord inspireert, zoodat ieder zijn pligt met ijver en flink waarneemt; hoe de geest onder de equipage, de toon in de longueroom, den stempel van den wakkeren bevelhebber droegen. Zulk een schip is weinige weken in zee geweest, en de 150 nieuwelingen hebben een *sailorlike* voorkomen gekregen; er wordt veel en stelselmatig geëxerceerd, ieder begrijpt het doel er van; strikte regtvaardigheid, aan gestrengheid gepaard, doen de straffen alras verminderen, en het strafregister, dat door vele deskundigen als den maatstaf wordt beschouwd, waarnaar men een chef kan beoordeelen, draagt er de blijken van; dat fregat herstelt zich na eenigen tijd van de geledene verliezen, als het binnengekomen een veertigtal matrozen der 1^{e} en 2^{e} klasse, met zooveel zorg en moeite aangekweekt, missen moet. De traditiën van zulk een schip zijn goed; ieder voelt zich trotsch er op te dienen, en de waarheidlievende geschiedenis laat de namen dier kapiteins en schepen niet verloren gaan. Waarom zijn de namen van schepen, die reeds lang gesloopt zijn, nog zoo bekend? Hoe komt het, dat jonge officieren, als zij van een goed schip hooren spreken, dat in dienst was lang voordat zij aan de Marine dachten, tevens den naam van den kapitein er bij weten? Waarom zijn die namen als het ware aan elkander verbonden? Zou de reden hiervan niet welligt daarin te vinden zijn, dat er gedurende eene lange reeks van jaren betrekkelijk slechts weinige schepen goed gekommandeerd zijn geweest?

De invloed van den kommandant is onmetelijk, hij maakt van zijn schip wat hij is; geeft eenen onwaardigen het schoonste fregat, met uitgezocht état-major en equipage,

het is in zijne handen een dood ligchaam; neemt een goed kapitein van zijn schip, dat gedisciplineerd en geoefend is, af, plaats er eenen onbekwamen op, binnen eene maand is het niet te herkennen, alle goede indrukken zijn verloren, alles is gedemoraliseerd.

Het bestuur kan niet naauwgezet genoeg zijn in de keuze der kommanderende officieren; het bevat het zijn of niet zijn eener Marine in zich.

Wij hebben ons hierboven gewaagd over de vereischten van den hoogsten trap in de militaire hierarchie ter zee te spreken; wij zullen daarop eenige denkbeelden over den laagsten rang: den matrozenstand, laten volgen, en ons bij die twee grenzen bepalen, vreezende meêgesleept te worden door het groote belang, dat wij in ons onderwerp stellen, tot détails af te dalen, welke zich van zelve zullen wijzigen; als de kommanderende officieren steeds goed worden gekozen, dan zullen wij spoedig vele op de praktijk en ondervinding steunende voorstellen en verbeteringen mogen verwachten, die, bij het groote geheel vergeleken, meer als onderdeelen te beschouwen zijn, hoewel zij eenen onbetwistbaren invloed op den gang der zaken uitoefenen; alle bepalingen en besluiten, die zooveel goeds bevatten, zullen dan eerst volgens den geest van den wetgever begrepen en uitgevoerd worden.

Vooraf echter willen wij een enkel woord aan de tegenwoordige opleiding der adelborsten te Willemsoord wijden. Het zoude voorbarig zijn, nu reeds een oordeel te vellen over eene inrigting, die nog in hare geboorte verkeert. Veel is er, zoowel hier te lande als elders, over de doelmatigste wijze om jongelingen tot zeeofficieren op te leiden, getwist; nu eens heeft men eene bijna uitsluitend praktische aan boord der zeeschepen hemelhoog willen verheffen, en ook weder het bijna geheel omgekeerde beproefd, door de jongelingen in Frankrijk en ook in Nederland op eene militaire academie binnenslands tot den rang van adelborst 1^{e} klasse te laten vertoeven.

De opvoeding van zeeofficier zal steeds een zeer moeijelijk vraagstuk blijven, want behalve de uitgebreide praktische en theoretische kundigheden, voor dat vak vereischt, moet vooral de geschiktheid en aanleg voor dat harde beroep in aanmerking komen: de jeugdige adelborsten moeten hunne toekomstige bestemming op eenen leeftijd kiezen,

dat zij er nog niet over kunnen oordeelen; hoevelen gevoelen, zich later teleurgesteld en kunnen zich niet aan de zelfverloochening en vele ontberingen gewennen, die onafscheidelijk van het zeemansvak zijn, en alleen door hem zonder tegenzin kunnen gedragen worden, die aan grondige kennis een goed gestel, geschiktheid, maar vooral ambitie paart. Wij zullen daartoe een voorbeeld aanhalen, nog weinige jaren geleden in Frankrijk voorgevallen; door de groote concurrentie werden bij een examen te Brest 32 aspiranten niet geplaatst, hoewel zij een voldoend examen hadden afgelegd; zij zouden echter bij voorkeur een volgend jaar toegelaten worden, indien zij eene zeereis bezuiden de linie in dien tusschentijd hadden gemaakt; te dien einde werd er door de belanghebbenden gezamenlijk een schip gekozen, waarop zij zich inscheepten om dien proeftogt te doen; na hunne terugkomst hadden 17 van de 32 aspiranten hunnen lust voor de Marine verloren en trokken zich terug! Zeker een voorbeeld der overdenking waardig.

Door de tegenwoordige opleiding te Willemsoord, zullen, zoo wij gelooven, vele van die teleurstellingen voorkomen worden; de adelborsten hooren en zien gedurende hun eerste studiejaar reeds zooveel van Marine, dat zij er zich een begrip van kunnen maken, en zijn nog jong genoeg om, als hunne keuze hun tegenvalt, eene andere carrière te beginnen.

De opleiding te Willemsoord is niet uitsluitend praktisch, dit wordt over het algemeen verkeerd begrepen. Zij is minder theoretisch dan vroeger te Medemblik en te Breda; het doel is de theoretische kundigheden niet hooger op te voeren, dan voor de betrekking van zeeofficier noodzakelijk wordt geacht, terwijl daardoor de jongeluî op jeugdiger leeftijd, na twee jaren verblijf op het wachtschip, naar zee gaan om hun vak verder praktisch te leeren.

Zoo wij vermeenen, heeft men eenen juisten middenweg willen houden tusschen de uitsluitend praktische en theoretische wijze van opvoeding.

Eene zaak echter, die wij nog zelden hoorden noemen, willen wij ten ernstigste aanbevelen, dat er namelijk met de meeste naauwgezetheid voor de militaire opleiding worde zorg gedragen; dat de adelborsten van der jeugd af aan leeren begrijpen, dat zij militaire zeeofficieren moeten wor-

den, dat hun militaire denkbeelden, principes van dienst en strenge discipline worden ingeprent, zonder welke de doelmatigste opleiding geene goede vruchten dragen kan.

Onze matrozenstand is versmolten; reeds sedert jaren krijgen wij geen bevaren volk meer in dienst; wij moeten ons zeevolk zelve tot matrozen en kanonniers opleiden; de schoone Koninklijke Besluiten van 1854, de ruimere betaling, de eer, de voordeelen, aan het brevet van kanonnier en tot het vaste corps matrozen te behooren, verbonden, blijven tot nog toe zonder eenige uitwerking; niets van dat alles schijnt in staat te zijn den matrozenstand bij de Marine te verheffen. Wat moet er gedaan worden om weder goed zeevolk te verkrijgen? Wij gelooven, dat men de oplossing van die gewigtige vraag grootendeels in de opvoeding zelve moet zoeken, dat de opvoeding aan boord der schepen op meer doelmatigen en stelselmatigen voet moet worden ingerigt.

Het is dikwijls onmogelijk en ongerijmd, de armée en de Marine te vergelijken; in dit punt, de opvoeding, willen wij echter een oogenblik bij de armée stilstaan. Het leger heeft de dépots voor elk regiment, waar de jeugdige soldaten in de exercitiën, discipline en dagelijksche diensten onderwezen worden, en niet bij de veldbataillons worden ingedeeld, bevorens bekwaam te zijn geoordeeld voor alles wat daar van hen gevorderd kan worden. Wat hebben wij van dien aard bij de Marine? Wij hebben onze drie wachtschepen, waarop de nieuw aangeworven schepelingen ontvangen worden, en vanwaar zij naar de bestaande behoeften, na korter of langer verblijf, op de zeeschepen overgaan. Er zijn geene vaste bepalingen, in hoeverre zij bekwaam moeten zijn in de exercitiën en in hun vak, bevorens naar zee te gaan. Wij vinden wel in de instructie der kommanderende officieren van wachtschepen de volgende bepalingen: ‘Zij zullen de manschappen doen bekwamen in de dienst en in hun vak; zij zullen hen zoo veel mogelijk doen exerceren met bramra's en stengen, en wel in het bijzonder in het roeijen en omgaan met sloepen. Zij zullen onveranderd de hand houden aan de oefeningen in de

gymnastie, de schermkunst met de sabel en het schoolonderwijs, waarop voor jeugdige schepelingen de aandacht bijzonder wordt aanbevolen,' enz.

De onophoudelijke en onregelmatige mutatiën, door de in dienststellingen van schepen veroorzaakt, maken het moeijelijk, om die bepalingen ten stiptste na te leven; want de behoefte eischt dikwijls volk, dat nog zeer korten diensttijd heeft; evenwel gelooven wij, dat er met een goed begrip van het groote belang dier zaak, gepaard aan eenen vasten wil, veel zoude kunnen gedaan worden; maar daartoe moeten ook op de wachtschepen de middelen bestaan; vooral moet op elk dier schepen een goed stel onderofficiers onderhouden worden, en de officieren ten minste drie in getal zijn om de exercitiën behoorlijk te kunnen surveilleren; gedurende het schoone jaargetijde moeten de wachtschepen van Vlissingen en Hellevoetsluis - te Willemsoord is dit door de opleiding der adelborsten niet mogelijk - op de reede liggen; dit zoude vooral eene zeer wenschelijke zaak wezen. De wachtschepen zouden gedurende dien tijd meer op den actieven voet geschoeid zijn, het omgaan met sloepen zoude dagelijksch werk worden, terwijl het verminderde verkeer met den wal de zindelijkheid en discipline zeer zoude bevorderen; als in het algemeen het doel der wachtschepen meer ernstig beoogd werd, zou het jonge volk, als wij ons zoo mogen uitdrukken, met eenige meerdere élementaire kennis van hun vak aan boord der zeeschepen komen, en die schepen zouden spoediger aan hunne bestemming kunnen beantwoorden.

Door den onlangs genomen maatregel van het tegenwoordig Bestuur, om aanleg hebbende ligtmatrozen en jongens te Vlissingen tot scheeps-onderofficiers op te leiden, heeft men, wat die onmisbare betrekkingen betreft, eene groote schrede op den weg ter vooruitgang gedaan; wij mogen nu de gegronde hoop koesteren, dat die bootsmans-leerlingen binnen eenige jaren tot flinke onderofficiers zullen opgegroeid zijn; de kernschepen hebben wel een zelfde oogmerk voor alle rangen, maar wij herinneren nogmaals, dat onze matrozen, van de eerste beginselen af, door ons zelven moeten worden aangekweekt, dat die eerste indrukken blijvend zijn, en dat zij die aan boord der wachtschepen ontvangen, dat de bekwaamheden van een goed oorlogsmatroos velen zijn, en dat het dus eene dringende noodzakelijkheid is, die op-

voeding bij hunne indiensttreding stelselmatig en met klem te beginnen. Dan eerst zien wij de mogelijkheid in, om tot het zoo gewenschte vaste corps matrozen en kanonniers te geraken. -

Eindelijk nog een enkel woord over de activiteit der zeemagt. Onze denkbeelden over de zoogenaamde voor binnenlandsche dienst bestemde schepen hebben wij hierboven reeds ontwikkeld; het West-Indische eskader is te zwak en bestaat uit vaartuigen van te klein charter, om eenigen overwegenden invloed op den gang der zaken uit te oefenen.

Over het Oost-Indische eskader, waar verreweg het grootste gedeelte van ons personeel steeds aanwezig is, valt zeer veel te zeggen; ons beweren, dat de opheffing der Koloniale Marine zoowel ons personeel als ons materieël te gronde gerigt heeft, wordt algemeen erkend. Het meermalen geopperde denkbeeld om daaraan een einde te maken, door weder eene Koloniale Marine in het leven te roepen, kunnen wij niet deelen. Ware het alleen ons doel, voor het belang der Nederlandsche Marine te ijveren, dan zouden wij zulk eenen maatregel volkomen beamen; maar wij gelooven niet aan de mogelijkheid om eene Koloniale Marine te organiseren, die op den duur aan de diensten, welke de Marine in Oost-Indië moet verrigten, even goed als tegenwoordig de Nederlandsche beantwoorden zal. Wij denken niet eenzijdig genoeg om het overwegende belang der Kolonie voor het moederland aan dat der Marine te willen opofferen. Naar ons gevoelen zoude eene Koloniale Marine, hoe goed ook van den beginne af zamengesteld, en wat het corps officieren betreft, steeds volledig gehouden door in Nederland opgeleide officieren en adelborsten, evenwel spoedig door hun voortdurend verblijf in de heete gewesten ontaarden; tegenwoordig heeft elk officier, na vier of vijf jaren verblijf aldaar, ten minste eenig regt om te repatriëren en zich van zijne fatigues te herstellen; dat zoude dan noodwendig ophouden en het corps zou naar ons gevoelen spoedig zoowel in morele als physieke krachten te kort schieten; want men vergelijke nimmer een Europeaan aan den wal met eenen aan boord; een officier van het beproefde Indische leger, die vijftien jaren en meer in de Kolonie gediend en eenige expeditiën meê gemaakt heeft, kan nog eene goede gezondheid en een sterk gestel bezitten, getuigen zoo vele wakkere chefs van dat uitmuntend leger;

aan den wal heeft elk zijn koel, luchtig huis, zijne voor die gewesten bijna onontbeerlijke gemakken, de versterkende baden, nu en dan verandering van garnizoen naar hooger gelegene streken, om de beginselen eener tropische kwaal te onderdrukken. Niets van dat alles aan boord; men mist er zooveel, niet alleen onderhoud voor het ligchaam, maar ook voedsel voor de ziel; wie zoude daar kunnen denken, maatschappelijke banden aan te knoopen, die het gemis van den vaderlandschen grond helpen dragen en deelen, als men steeds door dien uitgestrekten archipel een zwervend leven moet leiden; wij vragen het onzen kameraden af, wat er van hen had moeten worden, als zij na een vier- of vijfjarig verblijf in dat sloopend klimaat niet te huis waren gevaren. - De maatschappelijke positie van den zeeofficier, al heeft hij Indië tot zijn vast verblijf gekozen, zal altijd een vrijwillig, maar diep gevoeld exil blijven; eene Koloniale Marine zoude haar ontbindend beginsel zelve van de geboorte af bij zich dragen en wij zouden na korte jaren weder de noodzakelijkheid zien verrijzen, om tot den maatregel van 1841 terug te keeren.

Wij gelooven echter, dat de diensten der Marine in Indië in dier voege gewijzigd kunnen worden, dat zij op den duur minder drukkend en vernielend op het personeel zullen werken, en tevens doelmatiger aangewend worden.

Het nut der groote schepen in Indië zullen wij in geenen deele betwisten, maar wij hebben nooit het belang der langdurige stations te Padang, Macassar en de Molucco's wel begrepen. Waarom die schepen, als zij niet volstrekt voor de rust op zekere plaatsen in de Kolonie of voor expeditiën noodig waren, niet door den geheelen archipel laten kruissen, om alle plaatsen nu en dan aan te doen, zonder hun een bepaald station aan te wijzen? De activiteit zoude er zeer door vermenigvuldigd worden. De inlander, die zich al spoedig aan het zien van den stationaire gewent, zoude door het gedurig afwisselen der groote schepen zeker een grooter denkbeeld en meer eerbied en ontzag voor onze magt ter zee blijven houden, dan nu het geval is.

Waarom die groote schepen niet ten minste elk jaar eene reis laten doen naar de zoo nabij gelegene Spaansche Philippijnen, Australië, de havens van China, de kusten van Cochin-China, Bengalen, Arakan, waar wij reeds zoo vele handelsbelangen hebben, of ze door het herhaalde vertoo-

nen der vlag kunnen ondersteunen en bevorderlijk zijn; dit gebeurde wel enkele malen, doch op hoe vele plaatsen is de Nederlandsche vlag nagenoeg vergeten; hoeveel beter zoude het voor de equipages dier bodems zijn; hoeveel leerzamer voor de officieren, die hun onbekende zeeën en volken te bezoeken; hoeveel nuttiger voor het algemeene handelsbelang, dan de ontzenuwde stations, waar alle maritieme en militaire geest uitgedoofd wordt.

Het getal der kleine vaartuigen zal, naarmate de schroefschepen aangebouwd worden, allengs verminderen; zij zullen evenwel steeds nuttig en noodzakelijk blijven; de stelselmatige aflossing der officieren en schepelingen van die vaartuigen, welke niet te huis varen, is een eerste pligt des Bestuurs; wij weten, dat er reeds zooveel mogelijk de hand aan gehouden wordt, en mogen dus hopen, dat, als de geregelde stoom-paquet-dienst op Java eens in werking zal komen, aan die groote grieve der Oost-Indische dienst voor goed een einde zal gemaakt zijn.

De diensten der Marine zijn onontbeerlijk voor de Kolonie, maar men vergete nimmer, dat zij niet enkel voor de Kolonie bestaat; het kwaad is reeds diep ingeworteld; er moet door alle mogelijke middelen gewaakt worden, dat het zich niet verder uitbreide; men moet trachten te redden, terwijl het nog tijd is, opdat de Marine niet ontaarde tot wat de Koloniale vroeger was: ‘eene policie te water;’ men houde steeds in het oog, dat nog grootere pligten op de Marine rusten, en dat de natie die eenmaal met regt van haar eischen zal, als de verdediging van het Vaderland de eerste pligt van elk Nederlander moet zijn.

Nog eens, het zijn flaauwe, misschien moeijelijk te verwezenlijke denkbeelden, die wij ter verbetering willen aanvoeren; maar omtrent het eerste punt: ‘de kommanderende officieren,’ kunnen wij geen enkel woord terugnemen. Alles, zoowel het goede, dat wij zien, als het kwade, dat wij zoo diep betreuren, moeten wij den kommanderenden officieren wijten. De schoonste, de doeltreffendste Koninklijke en Ministeriële besluiten vullen ons Recueil van Zeeorders; de kommandanten zijn bestemd om ze uit te voeren en na te leven.

‘Le mouvement désorganisateur et incessant de la Marine, tient d'une part à l'autorité absolue des capitaines, de l'autre à leur indépendance des lois,’ zegt du Bourg in zijne

‘Organisation militaire de la Marine.’ De onbeperkte magt en de onafhankelijkheid van de wetten kunnen niet meer getemperd worden dan zij reeds zijn; daaraan kan niets veranderd worden; beide vloeijen uit den aard der groote verantwoordelijkheid van een scheepsbevelhebber voort. Kiest daarom goede kommandanten: al het andere mag men vrijelijk, bij die groote zaak vergeleken, bijzaken noemen; paart daaraan eene stelselmatige opleiding, zoowel voor officieren, onderofficieren als de lagere rangen, en binnen zeer weinige jaren zullen wij ons op een personeel mogen beroemen, dat, even als in vroegere tijden, niet overtroffen wordt.

En hiermede hebben wij onze taak geëindigd; wij hebben denkbeelden, die ons reeds lang overkropten, op het papier lucht willen geven. Uit innige gehechtheid aan dat schoone edele vak en waarachtige overtuiging, dat wij de waarheid spraken, hebben wij onze gedachten meêgedeeld, en bieden wij ze den onbevooroordeelden lezer aan; het heeft ons dikwijls gestreeld, als wij ons voorstelden, welligt iets goeds te mogen stichten, door over de Marine tot het publiek te spreken, die Marine, waar Nederland alles: zijne onafhankelijkheid, zijnen handel, koloniën en rijkdom, aan verschuldigd is, en die in dat zelfde Nederland heden ten dage zoo weinig gekend, zoo slecht begrepen wordt; wij zullen onze moeite meer dan beloond vinden, als er onder onze lezers enkelen mogen zijn, die eenigen invloed op de groote zaak kunnen uitoefenen, dat zij hun zegel aan dit geschrijf kunnen hechten. Wij hebben dikwijls aan ons zelven getwijfeld, bevreesd dat wij de zaken te duister inzagen en te donker kleurden; het lezen van buitenlandsche maritieme geschriften heeft ons echter meer en meer in onze denkbeelden bevestigd; wij hebben de woorden van eene hooge autoriteit voor ons liggen[2], een man, in de Marine opgevoed, die door daden heeft getoond, dat hij een Vaderlander was en een groot Admiraal had kunnen worden; wij zullen met het slot van zijn schrijven over het personeel der Marine, zoo juist hier passende, besluiten:

En terminant, il y a un point, un seul, sur lequel nous insisterons encore. Les questions de matériel ont assurément leur importance et ce n'est pas chose indifférente pour

2 In de ‘Revue des Deux-Mondes,’ Augustus 1852, komt een artikel voor (l'Escadre de la Méditerrannée), geteekend V. de Mars, hetwelk algemeen toegeschreven wordt aan den Prins van Joinville.

la France que le nombre plus ou moins grand de navires qu'elle aura à flot ou en chantier, la transformation plus ou moins rapide qu'elle fera de ses vaisseaux à voiles en vaisseaux à vapeur. A bien prendre cependant, tout cela n'a qu'une importance secondaire. Lorsqu'il ne s'agit que de façonner du fer et du bois, les questions de temps peuvent se traduire en questions d'argent, et l'activité répare les torts de la négligence. Ce qui ne s'improvise pas, ce que l'argent ne peut procurer, *ce sont les hommes*, c'est le caractère que l'éducation a développé chez eux, c'est l'esprit qui les anime. Ici il faut l'oeuvre du temps, il faut le travail d'une volonté ferme et suivie. Que cette oeuvre soit interrompue, que cette volonté et cette suite viennent à défaillir, tous les trésors du monde ne répareront pas ce qu'on aura laissé perdre, ne renoueront pas le fil brisé des bonnes et salutaires traditions.

29 Julij 1856.

Schetsen en omtrekken aan boord van een zestiger.

(*Vervolg van blz.* 130.)

XI. Alexandrië.

Geheel Europa wendt met levendige belangstelling den blik naar deze streken. Hier immers zal het gewigtige plan, door zoo vele opeenvolgende geslachten beraamd, ten uitvoer gebragt worden.

Suez en Peluze zullen de wateren der Roode en Middellandsche Zeeën vereenigd zien.

Welke de gevolgen van dit grootsche werk zullen zijn, wie kan het bepalen? Maar toch zij het ons vergund, een blik in de toekomst te werpen, een oogenblik stil te staan bij de eerste ernstige pogingen, die ter bereiking van dit groote doel in het werk worden gesteld; onze ondernemende landgenooten, te midden der reeds jaren geregelde en dagelijksche gewoonten, op een mogelijken toestand van zaken te verwijzen, en aan het oud-Hollandsche spreekwoord: ‘als het getij verloopt, moet men de bakens verzetten,’ hier passelijk te herinneren. De wetenschap heeft uitspraak gedaan: de beide Zeeën kunnen door een kanaal vereenigd worden, en zoo er al eenige moeijelijkheden uit den weg te ruimen zijn, zoo leveren daarentegen de vele hulpmiddelen, waarover men in deze dagen te beschikken heeft, een meer dan voldoenden waarborg van uitvoerbaarheid op.

Het grijze Egypte, het aloude land der Pharaö's en Ptolemeussen, met zijne vruchtbare Nijl-oevers en uitgestrekte dorre zandwoestijnen, zijne zwervende stammen en landbouwende Fellah's, zijne reusachtige gedenkteekenen der oudheid, zijnen blaauwen hemel, waar in fonkelende karakters de eerste lessen uit het verhevene boek der sterrekunde voor den rustenden herder geschreven stonden, ziet met blijdschap de toekomst te gemoet.

Onder het verlichte en krachtige bestuur van Mohammed-Said Pacha, gaat de herinnering aan minder gelukkige dagen allengs bij zijne lijdzame bevolking verloren, en voelt zij naauwelijks de vaste hand, die haar ongemerkt langs den algemeenen weg tot den vooruitgang voert. Reeds verbindt een spoorweglijn Alexandrië met Caïro, die weldra tot Suez staat verlengd te worden. Ook maakt men zich gereed de wonderbare telegraafdraden herwaarts over te brengen. De wateren van den sinds eeuwen zegenenden Nijl worden doelmatig heinde en ver langs zijne oevers verspreid, en dorre streken trapswijs in vruchtbare vlakten herschapen.

Maar welk een verbazende ommekeer zal er plaats grijpen, wanneer de schepen der zeevarende Natiën de boorden van het te graven kanaal zullen begroeten; wanneer de magtige ijzeren schroefstoomschepen, met de thee en zijde van het hemelsche Rijk, met de geurige producten der Molukken of der Sunda-eilanden beladen, de zandheuvels van het binnenmeer Timsah verre achter zich zullen laten, en ijlings de zoomen der Middellandsche Zee zullen te gemoet gaan! Daar, waar nu nog de karavaan haren onzekeren weg volgt, zal welligt binnen een twintigtal jaren de spoorwegtrein dreunend voorbijsnellen; de gezigteinder, nu slechts door eenen alleenstaanden palm of zandigen heuvel gebroken, zal vrolijke rustpunten aanbieden, waar de reizigers van alle Natiën zullen bijeenkomen. De kemel zal zijne lasten zien verminderen; de geduldige ezel, ‘running like a steamer,’ zoo als de lastige drijvers zeggen, minder hijgende en vermoeid door het warrelende stof heendraven. Er zal een weinig van die onbestemde poëzij verloren gaan, die eene woestenij doet beminnen om hare sombere eenzaamheid; het eentoonige gezang van den rustenden Arabier op wilde muzijknoten doet zetten, om er de verbeelding des stedelings mede te streelen; den verlaten, dorstenden en stervenden reiziger woorden van een Salon-Tenor in den mond legt; de

heerlijkheid van den Schepper bij voorkeur ziet in de gloeijende stralen, die de zon over het barre landschap werpt, of ons in schoone, maar overdrevene bewoordingen de verschijnselen van den verschroeijend over het struikgewas wervelenden Thamsin beschrijft. Men zal zich minder verdiepen in gissingen omtrent het doel, de bestemming der pyramiden; de hieroglyph zal langer hare geheimzinnige beteekenis behouden; maar daarentegen zullen er wat minder vrome reizigers geplunderd worden; de regtgeloovige Turk zal van station tot station veilig de reis naar het graf van den Profeet kunnen volbrengen; de leverzieke Engelschman spoediger zijn sicca-ropijen naar de groene heuvels van zijn bemind vaderland kunnen vervoeren. De dichter alleen zal niet meer rusten onder de gastvrije hut van den zwervenden Arabier, maar zijn geestvervoerende zangen in het ‘Cosmopolitan hôtel’ moeten bijeenzamelen. Wie kan er voor instaan, dat men dan in de straten van Caïro niet het gesnor zal hooren der katoenspinnerijen, of naast de sierlijke minarets de hooge kolommen der rijstpelmolens zien oprijzen.

Gelukkige Egyptenaar! Dan krijgt gij den stoomploeg, het Tijdschrift der oeconomisten en Maatschappijen tot verbetering van den werkenden stand. Gij zult dan niet meer vadsig en aangenaam in de zon liggen te braden, of in uwe bijna onderaardsche huizen kruipen, maar regelmatig gehuisvest zijn in modelwoningen. Dan krijgt gij Dorcas, spaarbanken, ziekenbussen en wasch-inrigtingen, waaraan gij, onder ons gezegd, wat het laatste aangaat, groote behoefte hebt. Dan verlaat u de pest voor goed, en zult gij allen, ja zelfs die zwarte heeren uit Soudan en Nubië, gevaccineerd worden, en ook allen gekleed gaan. Dan krijgt gij het kadaster, en zal uw eigendom geëerbiedigd worden; dan behoeft gij uw goud niet meer te begraven, maar kunt er actiën op de kanalisatie voor koopen. Eigenlijk beseft gij niet eens, wat beschaving is; de zon verwarmt ook zoo doorgaande, en het graan is goedkoop, maar gij zult er spoedig smaak in krijgen. Alles gaat dan zoo regelmatig en geordend, zoo gemakkelijk en goed, en naauwelijks hoort men van tijd tot tijd de leelijke dissonnanten in die vloeijende harmonie. Alles is daarin bepaald, beschreven en afgemeten, hoe het noodwendig zijn moet of worden zal, en slechts somwijlen, en daarover verwondert zich dan iedereen, gaat

men zonder het te weten van het aangewezen pad af, als het door den Alregeerder zoo gewild wordt, om ons van tijd tot tijd aan het afhankelijke en onvolmaakte hier beneden indachtig te maken.

Voorzeker, wanneer een goede uitslag deze wereld-onderneming bekroont; wanneer niet naijver en heerschzucht hinderpalen in den weg zullen leggen, gaat Egypte eene schoone toekomst te gemoet. Maar onberekenbaar zijn de voordeelen, die zij belooft aan nabijzijnde, gelukkig gelegene havens, welke met het vasteland van Europa in dadelijke betrekking staan. Reeds wacht ongeduldig de handelaar van Triëst, Marseille en Livorno, om zijne zeeschepen, ja zelfs de kustvaartuigen, overal langs den zooveel spoediger weg naar het Oosten te zenden; en wanneer men het aantal stoomvaartuigen ziet, waarover die handel nu reeds te beschikken heeft, dan vraagt men zich af, of onze vrachtvaarders bij die stoomers, welke snelle en zekere reizen doen, niet een weinig ten achteren zullen staan; of wij niet genoodzaakt zullen worden, de lange baan van Vasco de Gama te laten varen; of wij ook niet van onze koloniale producten een kleinen tol aan den Onderkoning zullen moeten betalen, en aan onzen handel nog meer het karakter van algemeenheid dienen te geven.

Moge het vraagstuk, wat den duur der reize in sommige jaargetijden voor naar Java bestemde schepen aangaat, voor enkelen nog onvoldoende zijn beantwoord, Maury en zijne verdienstelijke medewerkers bij ons te lande zullen spoedig de gunstigste koerslijnen aangeven, zoo niet reeds het ontegenzeggelijke voordeel van tusschenreizen en uitvrachten, langs al de havens der Middellandsche Zee, door het kanaal, de kusten der Roode Zee, hier ruim tegen opwogen. Neen waarlijk, wij Nederlanders moeten onder de eersten zijn, die van de nieuwe gelegenheid, aan handel en scheepvaart aangeboden, gebruik maken. Alligt zullen wij onze gewoonten een weinig moeten wijzigen, wat stoom in de schepen dienen te brengen, en weder vrachtvaarders voor iedereen zijn, zoo als wij zulks in het glorierijkste tijdperk van ons volksbestaan waren. Reeds heeft de Regering eene commissie benoemd, en met den werkzamen geest, die het kenmerk is onzer Natie, zullen wij het groote vraagstuk wikken en wegen, het eigenaardige onzer geographische ligging in aanmerking nemen, en geleidelijk zoodanige veranderingen in

ons handelstelsel brengen, als de omstandigheden en den geest des tijds vereischen.

Zoo zullen wij, Nederlanders, met onze schoone handelsvloot aanvoerders der producten, die iedereen verbruikt, op den blijden dag, waarop het kanaal voor de zeevarende Natiën der wereld zal geopend worden, gereed zijn, om er de schoonste vruchten van te plukken. Men zal onze trouwe vlag weder zien wapperen in die zeeën, eertijds zoo roemruchtig door ons bevaren. De inboorling van Ceilon, van de kust van Malabar, de rijstbouwer der Hooglij, zal die driekleur herkennen, vroeger zoo stout op factorijen, kantoren en vastigheden geheschen. Elk handelaar zal aan die vlag zijne waren toevertrouwen, indien wij voortgaan op den degelijken weg, sedert jaren door ons bewandeld; indien steeds onze schepen door hechtheid, onze gezagvoerders door kunde, naauwgezetheid en beleid, onze matrozen, doof voor verleidelijke, maar meestal leugenachtige beloften, door trouw en echten zeemansgeest zich zullen blijven onderscheiden. Hoe vleijend voor ons nationaal gevoel is het, bij deze onderneming Hollandsche namen te hooren noemen, en een beroep te zien doen op onze kennis van waterstaatswerken en waterbouwkunde, en hier aan de oevers van den Nijl, en langs zijne boorden, Hollandsche nijverheid met vrucht te zien gebruiken. Het grootkruis van den Nederlandschen Leeuw, aan den verlichten onderkoning geschonken, is dan ook een openbaar bewijs van erkentelijkheid voor het in Nederland gestelde vertrouwen. Het is een schoon en eerbiedwaardig land, dat oude gebied van Sesostris, Cleopatra, Calif-Omar, Murad-bey en Mehemed-Ali, nu geopend voor beschaving en overal nog omringd door de duisternissen van het barbarisme. De geslachten hebben zich in de wisseling der tijden opgevolgd, en van sommige is zelfs de geschiedenis niet eens tot ons gekomen, maar de oorspronkelijke bodem heeft haar kennelijk karakter behouden, en zelfs de tegenwoordige bevolking herinnert nog aan de dagen der Pharao's. Wat zoude echter Egypte zijn zonder den zegenenden Nijl, zoo omringd als het is door sombere en graauwe heuvels, kale vlakten en doodsche streken, waarin zich een enkele schrale palm of wat verdord struikgewas nog even vertoont. Maar ziet! daar komt van het verwijderde gebergte, naauwelijks weet men hoe ver, langs de ruïnen van Thebe, het

water afstroomen, en de geheele natuur is dadelijk bezield. Nu kan de Egyptenaar vadsig in het zand slapen, want er is overvloed van voedsel; nu kan de Europeër zijn fortuin maken, want er is een uitgebreide handel; nu kan de Pacha zijne sierlijke paleizen bouwen, want zijn land geniet welvaart en weelde. Nu is er overvloed van koren, dadels, boomwol en tabak; nu stijgt de rook van den narguileh naar boven; nu stapelt men balen op en bouwt magazijnen; nu zijn er honderden korenmolens, en vloten vrachtvaarders met alle vlaggen in top.

Het is eene zonderlinge dooreenmenging der meest uiteenloopende volkeren, der meest verschillende zeden en gewoonten, hier in dat bezige Alexandrië. Eene wonderlijke zamenvoeging van allerlei namen, die aan eeuwen herwaarts herinneren of naar het gebeurde van gisteren verwijzen. Hier in de bazaar zit de deftige Turk uit Stamboul of Smirna, ginds stapt de geduldige kemel langzaam, maar zeker daarheen, en luistert alleen naar de stem van den zielloozen en slaperigen geleider. Nu brengt hij in lederen zakken drinkwater uit het kanaal van Mamoudieh, langs de huizen der meergegoeden, of wel is hij beladen met de mailkistjes uit het Oosten. Daar rijdt een gebronsde Arabier met zijn valkenblik en haviksneus, of wandelt de Nubiër en de digtgesluijerde vrouw van den Fellah, als zij de waterkruik naar de bijna uitgedroogde putten brengt. Zoo men niet in de verte de schelle fluit van een wegsnellenden spoorwegtrein hoorde, men zoude zich in de tijden van Rebecca, als zij vriendelijk en hulpvaardig niet alleen den dienstknecht, maar ook de kemelen drenkt, kunnen verplaatsen, een tooneel ons zoo meesterlijk en juist door het penseel van Horace Vernet geschilderd. De werkzame Griek doet daden van koophandel; de fransche modewerkster heeft hare sierlijke waren uitgestald. De ‘donkey's’ rammelen vrolijk met bellen; de armoedige drijvers, luidkeels schreeuwende, draven hen na; ook het rijtuig van den rijken westelijken Europeaan snelt voorbij, eene stofwolk achter zich latende.

Te midden van al dat leven en die beweging van lossen en laden van stoomschepen die aankomen, en kustvaartuigen die vertrekken, brengt de aankomst der mail nog meerdere drukte aan; zij is gisteren geseind of zal morgen hier zijn. Een kennis, dien gij nog in de binnenlanden van Java dacht; een Engelschman uit Calcutta of van het Himmelaya-

gebergte; een gelukkige opium-koopman uit Hongkong; een pelgrim van het Heilige Graf zal in eens voor u staan; zij hebben de overland-route afgelegd, en zijn nu gereed hunnen togt te vervolgen. De Nederlander zal alligt, voortreizende, het schoone Italië bezoeken, de Alpen overtrekken, Zwitserlands blaauwe muren eenen groet brengen, om eindelijk langs de lagchende boorden van den Rhijn zijn vriendelijk Vaderland te bereiken. De Engelschman echter wil zich dadelijk bewegen in eenen kring van bekenden en van oude gewoonten, de Galignani lezen, de Illustrated inzien, op Malta wat roodrokken, wat oorlogschepen en ‘the governor’ zien; hij zal zich inschepen op een der Southamptonbooten: ‘the Eastern Empire,’ ‘the Ganges’ of ‘Bombay.’ De Turk nu heeft zijn levenspligt volbragt; hij is een heilig man en zal met onderscheiding behandeld worden; hij heeft de Kaäba bezocht.

Nog staat mij levendig voor den geest het bedrijvige tooneel, dat Alexandrië's reede aanbood op den middag, dat een rijk verguld stoomschip, met de groote Turksche vlag van top, het anker nabij de Marine-dokken, waarin het overschot der vloot van Mehemed ligt, deed vallen. Omringd van een aantal statie-sloepen en vaartuigen, het dek bezaaid met eene vreemd dooreendringende menigte, kon het niet anders of een voornaam persoon moest herwaarts overgevoerd zijn. Hoe echter zich eenen weg te banen door die schreeuwende massa zeelieden, priesters en bedevaartgangers, want ziet, deze breede stoomkorvet bleek aan boord te hebben de Cheikh el Ulema, hoofd van Mekka, die, door vrome pelgrims omringd, van hier den togt naar het heilige graf van den Profeet stond aan te vangen. Hoe velen echter dezer talrijke schaar zullen het doel hunner reize hebben bereikt. Menigeen immers zal, hijgende de karavaan volgende, eindelijk achtergelaten worden, dorstende en van gebrek aan den voet van een naakten heuvel omkomen, of wel zal de rijke offerande, sedert jaren bespaard, in handen van den zwervenden en roofzieken Bedouin geraken. Dit schouwspel nu scheen niets van hare oorspronkelijke kleur verloren te hebben; die verschillend gekleede tulbanddragers en turksche typen, die slaven en bedienden, zeelieden en soldaten, wanorde en bedrijvigheid, een vrolijk Oostersch tooneel, waarvan slechts de begoocheling werd verminderd door de verklaring van den Egyptischen offi-

cier, die geen betere beteekenis voor den rang en staat van den voornamen reiziger wist te vinden, dan door te zeggen: ‘c'est comme qui dirait votre pape! et on le salue avec dix-neuf coups de canon.’

Reeds te lang echter hebben wij aan deze stranden vertoefd; wij vinden nog even gelegenheid, een armen koopvaarder, die zijne boorden op de klippen der ingangs-passages heeft te bersten gestooten, hoewel dan zonder gelukkig gevolg, onzen bijstand te verleenen, maar hooger bevel roept ons weder om de West.

Vaarwel dus, merkwaardige stranden en levendige haven van Alexandrië! Vaarwel, gij ondernemende mannen, hier bezig, werkende en handelende! Als pioniers der beschaving zult gij een der grootste werken der menschheid tot stand brengen, indien het daarboven geschreven staat. Het dankbare nageslacht zal, uwe namen herdenkende, verwijzen naar het zelfvertrouwen dat u bezielde, en naar de veelvuldige moeijelijkheden, die gij te boven kwaamt. Hoe gij, den Bijbel tot gids, de woestenijen verkendet, de rustplaatsen der zwervende Israëlieten opspoordet, en de noodwendige rigtlijn van het te graven kanaal in deze eenzaamheid voorloopig hebt bepaald! -

XII. Malta.

Malta is thans onze bestemming, Malta, de wachttoren van Brittanje, als het den waakzamen blik over deze zeeën doet waren. Malta, vervelend Lazareth voor den onrustigen Byron; Malta, door de begaafde schrijfster van het huis Lauernesse zoo levendig geschetst. Voor den zeeman is echter Malta, zelfs zonder zijne historische herinneringen, eene merkwaardige plek, maar vooral in de dagen toen ‘de Holland’ het anker in die schoone haven liet vallen, en het kanon der hooger liggende forten donderend het fregat begroette. Hier immers is het dépôt van het leger, dat daar ginds om de Oost, hijgende van den strijd, naar tijdingen van vrede wacht; hier ligt het escader van Sir Edmund

Lyons, gereed om op het eerste bevel het fort Constantijn te gaan bestoken. Hier ligt de Roijal Albert met hare magtige boorden, de Agamemnon of de Hannibal, als jongste typen van hetgeen een oorlogschip zijn moet. Hier ook een dier meestervaartuigen, door den drang der omstandigheden uitgedacht, de drijvende batterij met hare onkwetsbare zijden, met die beweegkracht die in haar binnenste woelt, en haren weinigen diepgang, die haar tot onder de wallen van Kertch of Kinburn voeren zal. Zij lagen daar zoo indrukwekkend in hunne eenvoudige sierlijkheid, met het kruis van St. George van top, gisteren uit de Zwarte Zee gekomen, en altijd gereed voor den strijd. Moge er ook al een enkele der Maltezer kustvaartuigen in één der inhammen gezien worden, Malta droeg nu vooral het kenmerk eener oorlogshaven, zoo als men die zien moet, als de volkeren gewapend tegen elkander overstaan. In de haven dat schoone escader en aan den wal het soldatesque, de Bergschot en het zooveelste regiment van linie, de jeugdige officieren, nog indachtig aan de weelden van Hyde-Park en Pall-Mall, de herbergen en drinkwinkels, waarin de oorlogsmatroos van den echten stempel, die, het varen naar China en Californië moede, aan de roepstem der Koningin gehoor heeft gegeven en naar boord is gesneld, nu broederlijk met den Schotschen fuselier vereenigd zit; helden der Krim, die hier de ontberingen der loopgraven en de barre nachten van den eersten belegerings-winter luidruchtig vergeten. Ginds rijdt Generaal P..... met zijn adjudant, die zijnen grijzen bevelhebber, den edelen Raglan, overleefd heeft. Maar waar zijn zij gebleven, die stoute krijgslieden van vroegere jaren, die roem der garnizoenen van Malta en Gibraltar? Zij hebben, met den overwinnaar der sluwe Kaffers, Cathcart, den fieren en gelaten Strangways, de vanen van Brittanje bij Inkerman gered, of zijn wanhopig aan den voet van den Redan den heldendood gestorven. Zij hebben met hun bloed den roem van het Spaansche schiereiland, of van Punjaub, helpen handhaven, zoo ligtzinnig door jaren van vrede, door routine en verouderde administratie in de waagschaal gesteld. Zij rusten nu op den Cathcart-heuvel; de zwervende Tartaar zal hunne grafgesteenten eerbiedigen; het onpartijdige nageslacht zal hun voorzeker den roem niet onthouden, van te midden van ontberingen en ellende, trouw voor hun Vaderland te hebben gestreden, al mogten dan

ook niet de tropheën van Sebastopol de wanden hunner haardsteden versieren.

In weêrwil van dit leven en die drukte, van die straten, welke wemelen van roodrokken en zeevolk; van die troepenschepen, welke binnenkomen; die stoom-linieschepen, welke vertrekken, bij het feestmuzijk der Engelsche officieren, of op de receptie van den kundigen Gouverneur, rijzen toch onwillekeurig de beelden voor onzen geest dier ridders van alle natiën, nu reeds lang onder hunne mozaieke grafgesteenten daar nedergelegd. Aan die vervlogen dagen van afwisselend geluk en roem, van strijd en van glorie, van bloei en roemloozen ondergang, blijft zelfs, bij eene geheel andere orde van zaken, met andere namen, die in onze ooren klinken, met veranderde denkbeelden, eene zekere poëzij verbonden, die liefelijk dat verleden omhult. Niet zonder aandoening immers treedt men de prachtige Kerk van St. Jan binnen, welker mausoleën zoo vele bladen zijn uit de geschiedenis van hen, die eenmaal deze zeeën met hunnen naam vervulden, schrikbeelden voor den dweepzieken Turk of verwoestenden Barbarijschen roover. Hier rusten de verdedigers van het eiland, de stichters der hechte vestingwerken, der trotsche kerkgebouwen en ruime hospitalen. In marmer en metaal is hunne beeldtenis aanschouwelijk gemaakt; nu eens is het de faam, die hunnen roem verkondigt, en krommen zich geketende slaven aan hunnen voet, zoo als op de tombe van den Spaanschen grootmeester Nikolaas Crotoner; dan ligt daar de vorstelijke leeuw, als zinnebeeld van kracht, rustig het gedenkteeken te bewaken van Emanuël de Vilhena, den stichter van het quarantainefort, naar hem genoemd. Geen schooner zinnebeelden versieren echter een grafgesteente, dan die van Raymond de Perellos et Roccafull; - de nazaat heeft vermeend, de Regtvaardigheid en Weldadigheid treurende naast zijn borstbeeld in marmer te moeten plaatsen.

Maar niet alleen de herinneringen aan de roemruchtige orde der Maltezerridders maken dit anders zoo barre eiland een pelgrimstogt overwaardig; eene schoone legende is nog aan Malta verbonden. Hier immers zoude Paulus de apostel gestrand zijn, en op verschillende plaatsen van het eiland vindt men deze gebeurtenis herdacht. Wel wordt er de waarheid van in twijfel getrokken, zoo als men aan alles twijfelt; er zijn echter genoeg bewijsgronden gevon-

den, die er eene groote mate van waarschijnlijkheid aan geven. Indien het onvolmaakte vaartuig, waarop Paulus zich ingescheept had, de Euroklydon getroffen heeft, die de Holland in weinige dagen naar dit Afrikaansche eiland bragt, voorwaar de lage trap, waarop de zeevaartkunde in die dagen stond, laat zich het afdrijven naar en vervallen op Malta gemakkelijk voorstellen. Laten wij daarom liever de legende bewaren, zoo als zij hier door de bevolking sinds eeuwen geloofd wordt, als eene herinnering aan den bekeerden krijgsman, den menschkundigen schrijver der brieven. Wij breken somwijlen in armoede de gedenkteekenen af, zonder daarom nieuwe gebouwen op te rigten. Wij zijn nog altijd wel van een weinig Voltairiaansch zuurdeessem doortrokken; het is nog wel een weinig mode, om medelijdend de schouders op te halen over hen, die vasthouden aan hetgeen vroeger gevierd, nu als verleden dwaalbegrippen verworpen wordt, zoo als het, door den schellen glans der verlichting gekleurd, de scherpe omtrekken leert kennen en de noodwendige keerzijde vermoeden doet. Wanneer wij in bewondering staan opgetogen voor eene heerlijke schilderij, die wij aan de meesterhand van een groot kunstenaar toeschrijven, schiet ons niet zelden een twijfelaar op zijde, en zegt: ‘vriend, gij dwaalt; gij zijt kinderlijk naïf! Het is eene copij van Cromaatgeel, Mr. schilder en glazenmaker!’ - Op dit woord houdt de betoovering op, de geestdrift verflaauwt, en wij staan met een verlegen figuur, koud en onverschillig te kijken. Voor mij is Paulus, de Apostel, op de noord-westkust van Malta gestrand.

XIII.

Ziedaar nu de Holland, die gij, goedgunstige lezer! tot hiertoe gevolgd hebt, op Malta aangekomen, maar gereed om spoedig weder te vertrekken. Niets merkwaardigs heeft onzen togt herwaarts gekenmerkt; - de Noordoosten wind heeft stout doorgeblazen, en er zijn ons wat vlugtelingen of afgedwaalden van Candia aan boord gevlogen. Vreemdsoortige gastvrijheid, welke een oorlogschip het gevogelte schenkt. Waarom zij treuren, zoo omringd van

liefderijke zorgen, weet ik waarlijk niet, of het moest zijn, om de vrijheid die zij verloren hebben, en het rare gezelschap van aamborstige kippen en kwakende eenden, die nooit de weelden van een kroos-sloot zullen kennen, maar wel de geneuchten van het Zaturdagsche schoon-schip-maken.

Generaal schoon-schip-maken! heerlijke zeemans-bezigheid! vrolijke dag, als die waarop wij ons nationaal kenmerk van zindelijkheid zoo lustig ten toon mogen spreiden. Welke liefelijke herinneringen wekt de gedachte er aan bij mij op! O, zoo wij slechts tot het geslacht der duikelaars of ijsbeeren behoorden, zoo de natuur ons in getahpertsja gehuld had, wij zouden er nimmer mede uitscheiden. Nu plassen, schrobben en zwabberen wij, nu is het water en zand overal, en weet men in ruimen en bergplaatsen, ja in de verborgenste schuilhoeken door te dringen. Nu zijn wij zes uur in een onooglijken chaos, om blinkend en rein, sneeuwwit en helder daaruit te voorschijn te treden. Nu is er eene ongewone levendigheid van adelborsten op het dek, omdat al de huisgoden van hunne plaats zijn genomen, de provoost met een aantal jongens de voorlongroom is binnengerukt, het dek in een zanderig meer is herschapen. Nu zucht en steunt, van 's morgens vroeg tot 's middags, de klaar-waterpomp, heeft de marinier geen rust van wippen en water hijschen, en doet zich het eentoonige gezang der schrobbers van ‘de Kamp van Zeijst’ of andere populaire balladen, die uitmunten door zinrijkheid en moraliteit, hooren. Nu stroomt het water overal, af en uit; de spijgaten kunnen het naauwlijks verzwelgen. Kom vooral niet aan boord! Stoor ons niet in ons werk. Wij maken schoon-schip, en dat wil alles zeggen. Maar de middag is nabij; reeds beginnen de meeren te droogen, de plassen te verdwijnen. De schipper wrijft zich vergenoegd in de handen en zegt: ‘er begint grond in de dekken te komen.’ Daar doet zich de welkome fluit van ‘oorlam’ als een kanarievogel hooren; reeds rukken de ‘zoontjes’ met de vleeschplanken, het hachje, zoo meetkunstig verdeeld, aan; een laatste zwabberslag wordt nog ten beste gegeven. - Goddank! wij komen tot rust, het schoon-schip maken is afgeloopen. Wanneer de zon nu vriendelijk ons werk beschijnt, wat zijn de dekken dan helder wit, de boorden glanzend, tafels en banken, trappen en luiken geschuurd; - frischheid en reinheid, 's winters wel eens natheid en guurheid, komt u overal

tegen. Aanstaande physioloog van den oorlogsmatroos! zult gij zijn hartstogt van ‘schoon schip maken’ niet vergeten?

Het eerste gedeelte van dezen zoo werkzamen dag is voorbij; nu staat ons nog de periode van bijhalen, poetsen, en smeren voor de deur. Nu wapent elk schepeling, die een weinig zijne waarde gevoelt, of van welks handigheid de schipper een goeden dunk heeft, zich met de wit- en zwart-kwast. Let wel, hier helpt geen theoretische opleiding, of baat geen langdurige practijk, getuigen enkelen, die eeuwig storten, vlekken maken en het werk van geheel een dag ligtzinnig bederven. Gelukkiglijk worden de meeste matrozen bijhalers geboren. Wat weten zij net een bout met zwart om te trekken, een band te schilderen, een roestvlek bij te halen, dien watergang te sparen; wat weten zij kwistig en vlug met de kwast om te gaan, en scheiden leede uit met werken. O! de dag, waarop de jeugdige matroos voor het eerst een witpot en puntkwast in handen krijgt, met de order om op het halfdek bij te halen, is een gedenkwaardige dag van zijn leven. Ziet u, hij is nu een vent, een manspersoon kompleet geworden; hij heeft eene verantwoordelijkheid gekregen, hij wordt niet meer collectief, als ‘jongens,’ maar persoonlijk bij zijn naam genoemd. De schipper heeft het oog op hem, de officieren merken hem op; er zal wat van groeijen. Hij moet het in splitsen en knoopen, als roeijer of bramzeilsgast, al redelijk ver gebragt hebben, al vrij ree zijn, anders zoude men hem voorzeker niet, op eigen wieken drijvende, zulk een gewigtig werk toevertrouwen. Ik spreek hier niet van ‘de busschieters;’ zij gaan alleen met zwart om, ten einde er de kanons mede te besmeren, - dat is geen kunst; maar een kruishout of galg te schrapen, of te harpuizen, een koekkoek te schilderen, zonder het dek te raken, daar behoort handigheid en tact toe, dat doet maar niet iedereen door ingeving. Er wordt nu ook lustig gesmeerd, gepoetst, gewreven en blank geschuurd; gij moet heden niet op de kleeding letten, daarin is veel verscheidenheid en vreemde smaak gekomen, dat morgen wel verdwijnen zal. Dit werk nu, die bedrijvigheid en drukte, die algemeene verzoendag, is voor morgen, voor de inspectie, voor het woordje van den ‘kornel,’ dat hij tevreden en het schip in order is. ‘Wat zee den ouwe?’ vraagt dan de paai aan den bootsman. - ‘Hij heeft het gelukkig niet gezien,’ bedenkt een konstabel, die

een dof hamertoestel opmerkt; ‘de bergplaatsen zijn in order bevonden,’ zegt de kabelgast; kortom er heerscht een gevoel van welbehagen in het schip, en de erwten niet spek zullen er beter om smaken. Ik ontveins hierbij echter niet, dat er een anti-schoon-schip-maak partij bestaat, die evenwel sedert de caoutchouc overschoenen in sterkte vermindert; ook is er een zeggen in omloop, als zouden de Engelschen droog schuren, dat ik niet begrijp en slecht moet zijn voor de oogen; ik geloof ook dat de Franschen maar spaarzame psalmen zingen (zij zijn immers gallicaansch), en de Spanjaarden slechts flaauwe notie's onzer zindelijkheid hebben, maar vele verdrietelijkheden getroost ik mij; over bedorven kleedingstukken, of vochtige lokalen zal men ligtelijk heenstappen, bij de gedachte, hoe sedert het - op voorstel van Cook - invoeren van dezen maatregel de algemeene gezondheids-toestand aan boord der schepen aanmerkelijk verbeterd is. Nu wij kalken en spoelen, koelzeilen zetten en luchtkokers plaatsen, gevoegd bij het verbeterde voedsel en water, heeft de geesel der zeelieden, die eertijds de schepen ontvolkte, het scheurbuik, ons grootendeels verlaten.

Er rijst bij mij wel eenige twijfel op, of het schetsen van dit huishoudelijke scheeps-detail wel zonderling veel belangstelling zal inboezemen; of het niet veeleer zaak is, de reize te vervolgen, en van Malta weg te zeilen, maar ik reken hierbij wel een weinig op de sympathie der Hollandsche huismoeders. Zij immers hebben ons de beginselen van schoon-schip-maken geleerd, den grond onzer vaste gewoonten gelegen, ons de heilzame leer van kwistig met water en zand om te gaan, van orde en reinheid ingeprent. Blijven wij aan deze traditie onder zoo velen getrouw, dan zullen onze schepen in het buitenland, wat het uiterlijk vertoon aangaat, steeds eere inoogsten, dan zullen de Franschen, niet alleen uit beleefdheid, even als van de Holland zeggen ‘la belle fregate Hollandaise,’ en de Engelschen, die lang geen vleijers zijn, bij het indrukwekkende en prachtige hunner linie-schepen, van ‘your fine frigate’ spreken.

XIV. Toulon.

Tot hiertoe, waarde Lezer! waren deze schetsen, die ik hoop dat met toegevenheid zullen ontvangen worden, gekomen toen de Holland weder eene Vaderlandsche reede begroette, maar verbeeldt u mijne verwondering, toen ik bij het inzien van ‘de Gids’ eerst regt bemerkte, in welk achtbaar gezelschap, toevalligerwijze, mijn nederig schrijven geraakt was, en welke wonderlijke tegenstelling het opleverde, naast de deftige en ernstige vertoogen der denkers, de vlugtige opmerkingen van een zeevarende geplaatst te zien.[1]

De Redactie moge het verantwoorden! Ik ga voort.

Nog altijd scheen voorspoed en geluk het trouwe fregat te zullen vergezellen; de equipage, zoo onervaren bij het eerste uitzeilen, nam langzamerhand in zeemans-hoedanigheden, in goed gedrag toe; geen ziekten, stormen of onweders hadden ons gedeerd, toen eene onverwachte gebeurtenis het geheele schip in rouw dompelde, het Vaderland de diensten van een trouw dienaar deed ontberen. Daarom verlaat de Holland de schoone haven van Malta niet zonder innigen dank voor de hulp en de belangstelling van den Britschen zeeman - alle zeelieden zijn immers broeders - om de koers weder noordwaarts te rigten. In de Spezia-baai - het generaal rendez-vous der Nederlandsche en Amerikaansche oefeningschepen - ligt een schoone zestiger, welks naam ons aan de laatste dagen van onzen militairen roem ter zee herinnert; derwaarts nu zullen wij ons begeven, en het treurige nieuws onzen makkers mededeelen. Zwijgt daarom stille; gij winden, houdt op! O golfgebruis, wij

1 ‘De Gids’ heeft hierbij overwogen:

> ‘Pas trop de “*deftigheid*” n'en faut;
> L'excès en tout est un défaut!’

Zelfs meent ‘de Gids’ dat de verscheidenheid, door deze omtrekken aan het tijdschrift gegeven, door het publiek met genoegen zal worden ontvangen, en het welligt - zonder te kort te doen aan den eerbied, dien men aan ernst en deftigheid verschuldigd is - zal uitroepen: ‘Deez' perzit smaakt naar meer!’ Dit zij een wenk voor alle letterkundige hoveniers en kweekers van *fijne* vruchten. Wij willen gaarne de bessen en aalsmeerder aardbeijen aan onze collega's overlaten.
Noot van de Redactie.

voeren, aan het ziekbed gekluisterd, den zeeman mede, dien gij wel kent; gij hebt hem in de Indische wateren de Soolo'sche roovers zien bestrijden; aan de kusten der Oostzee een zwaren bodem door de Russische linieschepen zien wenden; bij de monden der Schelde zijnen chefs ter zijde zien staan, steeds trouw de moeijelijkste zeemanspligten vervullende, en altijd ten dienste van het Vaderland gereed.

Die vriendelijke baai, nu in het liefelijke groen der lente getooid, ziet ons na weinige dagen in quarantaine liggen; - hier helpen geen zegels of handteekeningen; al moge de blos der gezondheid, de vrucht van werkzaamheid, reinheid en orde, het jeugdige volk kleuren, het fregat heeft Alexandrie en Malta aangedaan; ginds kan de pest, daar de legerkoorts heerschen. De gele vlag dus in top; de gemeenschap is afgesloten. Gelukkig dat een telegraphische draad ons bereikt, die, over Corsica en Sardinië heen, de koraalvisschers op de noordkust van Afrika volgt. Naar Toulon! is het bevel. Anker op zonder dralen; - een oorlogschip is altijd gereed. Naar Toulon zeilen wij. O! het is heerlijk om te varen in deze zeeën, als de zon zich weder noodwaarts keert. Het vergelegen gebergte moge zijne besneeuwde kruinen in de morgenlucht vertoonen, beneden groeit het reeds overal, en zijn heuvels en dalen lagchend gekleurd. Hoe rustig ligt ginder dat landstadje, met zijne sierlijke witte, verspreide huizen, zijne lusthoven, wijnbergen en olijfboomen, waarboven nu het floers der winter-regenwolken is weggevaagd en het hemelruim zoo liefelijk blaauwt. Daar in die bogten der kust ligt het trotsche Genua nog voor ons bespaard, of rijzen de eeuwige Appennijnen. Zuid-westwaarts echter wijst de wispelturige zeilnaald; wij verlaten de Italiaansche stranden; Frejus verschuilt zich daar nabij ons, onder de olijven; wij naderen Frankrijks grondgebied.

Eene heerlijke kunstverlichting schittert ons 's avonds tegen, en rigt onze rassche schreden. Moge de oostelijke koelte ook al verflaauwen, het duister invallen, in moeijelijker passages, te midden der koraalreven en kleine eilanden der Indische wateren, weet een Hollandsch oorlogschip door te dringen; daarom stuurt de Holland stout naar binnen, het vuur van Aiguillettes zal ons wel veilig geleiden, en te middernacht komt het fregat rustig bij de Zwarte Zee-vloot ten anker.

Waarvoor echter die algemeene verlichting, dat doffe

tromgeluid, dat flaauwe gerucht nog aan den wal? - wat is er voorgevallen, welke merkwaardige gebeurtenis houdt de bevolking dezer maritieme vesting nog op de been, terwijl overal rust en stilte moest heerschen, en slechts van tijd tot tijd het slaan der glazen aan boord der oorlogschepen zich moest doen hooren? - Een sloep schiet ons op zijde; het is eene vreemde, maar blijde tijding, die ons in de ooren klinkt: ‘de vrede is geteekend.’ De vrede! is het dan niets anders dan een leelijke droom, dien wij gedroomd hebbën? Zijn Lavarande, Nachimoff en Cathcart, de Lowinsel, Korniloff en Strangways dan niet gesneuveld? Is Raglan, met den roem van Waterloo, de St. Arnaud, met den roem van de Alma, dan niet op het ziekbed bezweken? Is dan alles wat men ons van het Tauirsche schiereiland, van Inkerman, Malakoff en de Tchernaija, van den jeugdigen roem van Tottleben, de standvastigheid van Gortchakoff, den ontembaren wil van Pélissier verhaalde, reeds voorbij, verleden en half vergeten? Worden wij dan zoo gemeenzaam met groote gebeurtenissen, dat wij ze naauwlijks meer onze opmerkzaamheid schenken, of is het omdat de oorlog van verre heeft gewoed, en ons in het rustige onzer dagelijksche gewoonten, in onze handel en scheepvaart heeft gelaten?

Wat is echter de oorlog voor Frankrijk, voor de groote Natie, thans weder grooter dan ooit? Ik zeg grooter, maar spreek het woord met bezorgdheid uit; de bedaardsten zelve worden opgewonden en kunnen niet koel blijven bij zulke ongedachte uitkomsten. Hier nog komt de loteling, met een brood onder den arm, vrolijk de stad binnen; daar op het glacis zijn het honderden van roodbroeken, die in den wapenhandel geoefend worden, of wel rukt er een regiment binnen, dat naar Algerië moet ingescheept worden. Maar is de vrede dan niet geteekend? De vrede, ijdel woord voor den Franschman! Nu ligt Kabijlië weder aan de beurt, of droomt men zich een togt naar Madagascar.

Toulon bood in deze dagen een allerlevendigst schouwspel aan, en wel was het geheel geschikt, om zich een goed denkbeeld te vormen van de hulpmiddelen, waarover eene groote Natie te beschikken heeft. Het leger uit de Krim, door ziekte geteisterd, moest naar het Vaderland, naar zijne haardsteden terugkeeren, en het Fransche bestuur meende niet anders dan door het nemen van groote maat-

regelen aan den rustigen burger een waarborg te kunnen geven, dat door de terugkeerende strijders niet de kiem der vreeselijke ziekten, die zoo menigeen ginder roemloos naar het graf sleepten, naar het Vaderland werd overgebragt. Op de Hyères-eilanden werden uitgestrekte kampen ingerigt, waar het grootste gedeelte van het leger quarantaine zoude houden. De schoone schroef-linieschepen, door den wil van den Keizer en de ruime denkbeelden van den nu overledenen Minister Ducos als door een tooverslag aan Frankrijk geschonken, eene vloot, die wedijvert met de ontzaggelijke magt van den Brit, werd, al mogten de zee-officieren zulks ook met leede oogen aanzien, gedeeltelijk ontwapend en in transportschepen herschapen. Zie daarom de breede boorden van de ‘Fleurus,’ ‘Tourville,’ ‘Jean Bart,’ ‘Ulm,’ of hoe die in schroefschepen hervormde zeillinieschepen ook mogen heeten, die alleen aan eene groote gebeurtenis of aan een groot man herinneren, opgepropt met soldaten, statig den hoek van de ‘Grosse Tour’ omstoomen, en dagelijks het getal der ter reede liggende schepen vermeerderen. Sloepen en zeilvaartuigen, de sierlijke en vlugge giek van den scheepskapitein, de groote jollen met hare hooge torentuigen, de handige booten der kadraaijers, naar een beschermheilige genoemd, zeilen en roeijen vrolijk over deze - als de mistral niet blaast - zoo kalme reede, of houden aan op den naauwen ingang der binnenhaven, waar aan den eenen kant die monster-mastbok oprijst, en aan de andere zijde de Muiron, die aan den vreemden veldtogt van Generaal Bonaparte (den overwinnaar van Lodi en Arcole) doet denken, als wachtschip ligt. Hier ook vertoonen zich de sombere gevaarten, die den galeislaaf tot woning strekken, holen des ongeluks, treurige bewijzen van eenen kanker, die aan onze maatschappijen knaagt. Verschillend gekleed, naarmate de aard van hun misdrijf en den duur hunner straf, bewegen die zoenoffers der zedelijkheid, rust en openbare veiligheid, in barken en booten zich over de reede en worden voor enkele werkzaamheden gebruikt. Het is treurig om te zien; - de grijsaard zit naast den jongeling geketend, en slaat lusteloos zijn riem in het water. Die beweging en dat leven, het grootsche van het geheele schouwspel, het leger dat overwinnend terugkeert, de schoone vloot, de hechte vestingwerken en verspreide forten, de naakte rotsen, de heldere hemel die over het

zuidelijk Frankrijk welft, de rook der werven en stoomfabrieken, de vrolijke seinen die overal op de reede waaijen, zij zien het al zonder belangstelling aan; hunne blikken zijn wezenloos, en slechts knagende herinneringen aan de gepleegde misdaad komen pijnigend bij hen op. O! ik wend den blik van dit treurige schouwspel af; zij zijn wel te beklagen! Daar ligt nog in de laag een stout linieschip uit vroegere dagen, met zijn breeden buik en ingetrokken zijden, ‘le Peuple Souverain,’ een dier schepen, op welke de Republiek een Volksvertegenwoordiger aan boord zond, met het bevel ‘te overwinnen of te sterven.’ En wel gehoorzaamde het Fransche zeevolk wanhopig dit bevel, maar slechts zelden mogt, ten koste van zoo veel bloeds, de Britsche vlag de wanden van het Panthéon of der Invalieden versieren. Het zekere geschut der leerlingen van Jervis verbrijzelde deze sterke boorden; de strijd was te ongelijk; - tegen de stoute en handige manoeuvres, de gesloten liniën der Engelsche vlootvoogden, waren zelfs de moed en gloeijende vaderlandsliefde dezer eervol overwonnen zeelieden voorzeker niet bestand. Waar waren echter in die dagen de stoute en geoefende bevelhebbers, die onder Suffren gediend hadden? Zij vermeenden - en bitter hebben zij er door jaren van ballingschap, door kommer, gebrek en vernederingen, door het genadebrood eten van den vreemdeling voor geboet - de belangen van hun Vaderland aan den Rhijn te verdedigen, en streden roemloos in het leger van den Graaf d'Artois. O! zoo zij op het halfdek van Frankrijks zeekasteelen bevel hadden gevoerd, hoe gunstig waren welligt de kansen gekeerd; - dan misschien, zoo als de dichter Meijer zegt:

> ‘Dan praalden burgerkroon en gouden krijgslaurieren
> Om 't heldenhoofd, in plaats van 't heldengraf te sieren.’

Zij zijn voorbij, die dagen! de geschiedenis heeft groote lessen tot het nageslacht overgebragt; - eene treurige ondervinding heeft goede vruchten gedragen. Nog ligt er, te midden der laatste typen van oorlogschepen, een enkel stoomvaartuig, met zijne zoo kwetsbare raderen en geringe wapening, in weerwil der aanzienlijke afmetingen, als een bewijs der reuzenschreden op het gebied van het krijgswezen ter zee sedert weinige jaren gedaan, en zoo de edele

Prins, wiens naam nog door vele zee-officieren dikwijls wordt herdacht, de magtige schepen mogt zien, waarbij reeds zoo vele moeijelijkheden zijn overwonnen, en die reeds aan zoo vele voorwaarden voldoen, zijn hart zoude hem vol geestdrift kloppen en met vreugde zoude hij de driekleur zien waaijen van een reeks van schroef-linieschepen, Frankrijk waardig, en die reeds onder de wallen van het fort Constantijn getoond hebben, wat gladde lagen zelfs tegen de hechtste vestingwerken vermogen.

Aan den wal is het een levendig tooneel; de kaaijen en straten wemelen van linietroepen en zeevolk en zouaven. De ‘zouaaf’ met zijn ‘laisser aller,’ zijn door de Afrikaansche zon gebronsd gelaat, zijne losse kleeding, zijne weinig militaire houding, naar het begrip dat wij er ons op het oefeningsveld van vormen, - de ‘zouaaf’ die mij onwillekeurig herinnert aan onze geoefende soldaten, die verre om de Oost de Koloniën bewaken, die, trots zon en stortregens, zwampen en modderpoelen, stokkades, bentings, bergpassen, kloven, ranjoe's en digt begroeide bosschen, overal op de talrijke eilanden onzer bezittingen den vijand weten te vinden, en stout het vaandel planten; die, al moge geen ‘Illustration’ of ‘Illustrated London News’ hunne wapenfeiten voor geheel Europa afbeelden, hunne met afwisselend geluk, maar trouw volvoerde expeditiën nog niet vergeten zien. De marsch van het 7de bataillon tegen Djagaraga op Balie zal steeds een schoone bladzijde in de geschiedenis onzer Koloniën blijven; de bestorming van Pemangkat op Borneo door de vereenigde wapenen zal steeds getuigen van de moeijelijkheden aan het krijgvoeren in Indië verbonden. Sumatra, nog zijt gij vervuld van den roem van Michiels, den dapperen kapitein van den Javaanschen oorlog, die bij Kassoemba den heldendood stierf. De terugtogt van Vermeulen Krieger en zijn kleine heldenschaar zal altijd met bewondering herdacht worden en wacht slechts op de geestvervoerende zangen des dichters, om vereeuwigd te worden. Al wandelende langs de havenkaai wordt het oog getroffen door een schoon metalen beeld, den genius der zeevaart voorstellende, en aan de beroemde zeelieden van alle Natiën gewijd. De namen van Abel Tasman, Roggeveen, Schouten, Lemaire en anderen mogen er niet op ontbreken, en zij zijn er dan ook - hunne diensten erkennende - onuitwischbaar op gegrift. Gebeurtenisvolle dagen, die

waarop deze koene zeevaarders hunne togten ondernamen, toen het onbekende Zuidland nog gevonden moest worden, de eilanden der stille Zuidzee voor het eerst door den Europeër werden betreden, toen zoo menige wonderlijke fabel werd opgelost, en groote geheimen uit het rijk der Natuur aan het licht kwamen; de dagen van Tasman, als hij Nieuw Zeeland ontdekt, en de bemanning van den ‘Zeehaan,’ in de Moordenaarsbaai verraderlijk overvallen wordt; als hij met de bewoners der Vriendschaps-eilanden gastvrij verkeert, en die beteekenisvolle namen aan die eilanden geeft, en ze naar zijne lastgevers of naar de steden van zijn geliefd Vaderland noemt. De kaart der stille Zuidzee is een blijvend gedenkteeken, dat de nagedachtenis der ontdekkers in eere houdt. Die kapen en baaijen, die reven en banken zijn naar hen genoemd. Aan al die namen is eene herinnering verbonden; de geschiedenis dier ontdekkingen is op de kaart zelve te lezen, en Nederlandsche namen zijn er in grooten getale over verspreid.

Het verblijf te Toulon spoedt ten einde; wij maken ons gereed naar Genua te vertrekken. De vloten van twee groote Mogendheden hebben zich aan ons belangstellend oog, met hunne eigenaardigheden en kenmerkend onderscheid, vertoond. De vloot, het troetelkind van geheel het Engelsche volk, waarin zelfs het schoone geslacht een levendig belang stelt; - de vloot, waaraan in Frankrijk eerst na het leger gedacht wordt. De uitgestrekte kustlijn der Britsche eilanden, overal schoone havens aanbiedende, en bezaaid met zeevolk en visschers; de ver van elkander liggende stranden van Frankrijk, met weinige, goede havens, slechts om den Noord door den eigenlijken zeeman bewoond, ziedaar de verklaring van het onderscheid tusschen beide vloten. - En wat men er ook van zeggen moge, onze Noordelijke zeeën zijn de bakermat en oefenschool van den waren zeeman. Hier zijn de najaars-stormen geducht, het weder veranderlijk, koud en guur, de nachten 's winters zoo duister en lang, de winden zoo ongestadig als een barometer, de getijden fel, de misten eensklaps opkomende, de kusten laag, vol klippen en zandbanken. De kofman uit onze handelsplaatsen vangt 's winters zijne reize wel aan naar al de havens van het Middelmeer, maar nimmer ziet een Novembermaand een Polakker der zuidelijke stranden op de Gronden een bijlegger maken. Daar heeft men de

Mistral, de Sirocco, en de Levantijn, maar kunnen zij in aandrang en kracht zich met een persend uitschieter meten? Daarom juist, omdat het zeewezen en de zeevaart eigenlijk niet in den aard der Fransche Natie liggen, omdat zij geene uitgestrekte Koloniën te bewaren, of ver afgelegen punten te verdedigen hebben, bewijst het bezit van zulk eene talrijke vloot, dat wij hier met een volk te doen hebben dat zijne waarde gevoelt, en wat zijne weerbaarheid en verdedigingsmiddelen aangaat, voor geen magtigen nabuur, hoe ook door de Natuur bevoorregt, wil onderdoen of ten achteren staan. Voor den Franschman is de Marine eene schoone gelegenheid tot het invoeren van verbeteringen in scheepsbouw, in zeeartillerie en stoomwerktuigkunde, om ze daarna aan Europa bekend te maken, zonder er zelfs de dadelijke vruchten van te willen plukken. Het is altijd dezelfde zucht naar roem en grootheid onder eenen bijzonderen vorm; het is eene vrijgevige manier van handelen in een uitgestrekt Rijk, dat zijne krachten kent. Voor de Engelschen is Marine de uitdrukking van het ingeboren gevoel, dat van de zeemagt de grootheid van hun Vaderland afhangt; dat zij hieraan de plaats, die zij in de rij der volken innemen, te danken hebben. Maar hoe kunstmatig eene Marine voor Frankrijk, hoe natuurlijk voor Groot-Brittanje ook zij, de eerste heeft reuzenschreden op de baan van vooruitgang gedaan, en sedert de algemeene invoering van den stoom, heeft de wenk van Joinville eene veel ernstiger beteekenis gekregen, en ik geloof dat zulks diep aan de overzijde van het Kanaal gevoeld wordt.

Bibliographisch album.

De Zoogdieren geschetst door Dr. H. Schlegel. Eene Handleiding voor het onderwijs en tevens bestemd voor bezoekers van diergaarden en musea. Amsterdam, Allart en van der Made.

Met genoegen zagen wij de verschijning van het werk, dat ter aankondiging vóór ons ligt, ook toen wij den inhoud en de strekking daarvan nog niet kenden. Immers - bewoog zich de schrijver altijd hoofdzakelijk op het gebied der beschrijvende dierenkunde, het was met zekerheid te wachten, dat hij zijn stof zou weten te bewerken op eene wijze, die het meest aan de behoeften van hen voldeed, voor wie hij zijn boek in de eerste plaats bestemd had. Aangenaam en onderhoudend moest het wezen. Aan dit vereischte heeft Schr., naar ons oordeel, zoo goed de beperkte ruimte het toeliet, voldaan, en dat het werkelijk een vereischte was, wie zal het betwijfelen? Wat baat eene opsomming van de uitwendige kenteekenen der voorwerpen? Wat baat de zekerheid, die men, door ze te kennen, verkrijgt, dat men die voorwerpen noemt bij een naam, waarmede zij alreeds bestempeld zijn? De geschiedenis van de ontwikkeling der beschrijvende wetenschappen geeft er een stil antwoord op, dat nog alleen door die enkelen niet schijnt begrepen te worden, die bij de oorspronkelijke rigting - de systematiek pur sang - grijs geworden zijn.

De beschrijvende natuurwetenschappen worden thans in eene andere - wij wagen het te zeggen - eene meer verhevene rigting beoefend. Niet dat wij daarom de beoefening der systematiek nutteloos zouden willen noemen; want zij is meer dan eene voortzetting van het standpunt, dat aan Adam in den tijd van het paradijs, tegenover de levende voorwerpen der natuur, aangewezen werd. Zij is de moeder van de tegenwoordige rigting; want deze kon eerst ontstaan, nadat *zij* tot eene zekere hoogte van ontwikkeling gekomen was, en als een an-

der Antaeus put zij nog thans uit háar - Gaea - nieuwe krachten. Het was een gewigtige stap voorwaarts, toen men inzag, dat het onmogelijk was, aan elk individu zijne juiste plaats in de rij van het geschapene aan te wijzen, wanneer men alleen op het oog had, waarin zij onderling verschilden, vooral wanneer de kenmerken van uitwendige, dikwijls wisselende eigenschappen genomen waren. Eerst toen men meerdere of mindere onderlinge overeenkomst als grondslag van classificatie aangenomen had, ontstond er een nieuw leven in de Zoölogie; men leerde aan sommige deelen der organisatie van een dier gewigt hechten boven andere; men kwam tot de erkenning van eenige weinige typen van bewerktuiging, waaronder het geheele dierenrijk zich liet brengen; ja zelfs men vond eene standvastige betrekking tusschen de inrigting van sommige - schijnbaar ter naauwernood meer tot het levende ligchaam behoorende - deelen, b.v. de tanden en de overige bewerktuiging, zoodat uit den bouw der tanden zelfs de levenswijze van het dier, aan 't welk zij behoorden, op te maken was. Dat was het hoogste punt, dat de vergelijkende ontleedkunde kon bereiken. Eene verklaring van de door haar ontdekte feiten kon zij niet geven. Wel leverde de natuur-philosophische school, die uit haren boezem ontstond, eene poging tot zulk eene verklaring; maar spoedig verloor zij zich in bespiegelingen, die tot niets konden leiden, wijl zij zich te ver van den bodem der waarneming verwijderden. Toch heeft deze dwaling, zoo als elke andere in de ontwikkeling der wetenschap, haar nut gehad; minder misschien door de nieuwe ontdekkingen, waartoe zij eene levendige aansporing gaf, dan door dat men de onvruchtbaarheid van zulke bespiegelingen duidelijker leerde inzien en wederom met meer ernst tot de daadzaken terugkeerde. Daarom heeft men thans deze rigting laten varen, en hoewel nog een nagalm van haar - de teleologie - in de wetenschap zwak voortleeft, is men tot den weg der waarneming teruggekeerd en is het de geschiedenis van de wording der dieren, bij welke de andere rigtingen ter school moeten gaan. Voor de ergelijkende ontleedkunde heeft zij aan den éénen kant reeds een verklaring gegeven van den noodwendigen zamenhang tusschen de verschillende deelen der organisatie, of kan men althans met regt verwachten, dat zij deze te eeniger tijd zal kunnen geven; aan den anderen kant dringt zij tot het aannemen van een juister standpunt bij de poging, om het verband tusschen de bewerktuiging en de leefwijze te verklaren. Voor de systematiek heeft zij een vasten grondslag van classificatie aangegeven, dáár waar deze niet bestond, of, waar men dien reeds aangetroffen had, heeft zij de juistheid daarvan tot helderder bewustzijn gebragt.

Maar wij keeren tot ons onderwerp terug. De twijfel, of het voor ons liggende boek wel dien aftrek zou vinden dien het verdient, gaf ons aanleiding tot deze uitweiding. Wij dachten er over na, wat het

toch wel zijn kan, waardoor een boek veel lezers vindt, en we meenden dat het niet alleen de naam van den schrijver is, die daarover beslist, maar vooral ook de tijd, waarin het geschreven is. En het is thans niet meer een tijd, waarin de geleerden zich met díe geestdrift aan de systematiek wijden, als vroeger, toen zij tamelijk algemeen zelfs door leeken gedeeld werd, al bestond ook hier meer schijn dan wezen. Die tijd van meer algemeene geestdrift voor de Zoölogie komt misschien nog eenmaal terug, wanneer het haren beoefenaren, als tolken der natuur, mogelijk geworden zal zijn op hoogst populaire wijze de wetten voor te dragen, volgens welke de levende wezens zich ontwikkelen, en aan te toonen welke chemische en physische eigenschappen het zijn, die over het zus of zóó bij de ontwikkeling beslissen.

De naam van den schrijver kan zeker beter dan deze aankondiging tot aanbeveling van zijn werk strekken. Toch kunnen wij niet nalaten te vermelden, dat de Heer Schlegel alles gegeven heeft, waardoor dit boek, bij het beknopte bestek, aan zijne bestemming kan beantwoorden. Verscheidene wetenswaardige bijzonderheden geven een aangename afwisseling bij het lezen van de korte opgaven der meest kenmerkende eigenschappen van de verschillende dieren. Alleen voor de bijgevoegde figuren had men van de uitgevers wel eenige meerdere zorg mogen verwachten; gelukkig ten minste dat de bezoekers van diergaarden en musea ze terstond door het zien van de natuur zelve kunnen verbeteren. De titelplaat stelt eene walvischsoort voor; de stralen, die deze beesten opspuiten, hadden we liever gemist; immers men kan het er niet aan zien, dat ze slechts waterdamp zijn.

Aan het werk zelf gaat eene inleiding vooraf, waarin aangeduid wordt, welke beteekenis de woorden: soort, geslacht, enz., in het systeem hebben. Daarop volgt een beknopt overzigt van de overige hoofdafdeelingen van het dierenrijk, ten einde den rang, welken de zoogdieren innemen, eenigzins te bepalen, en worden de laatste eindelijk in orden verdeeld.

Slechts weinige aanmerkingen mogen ons ten goede gehouden worden. De Heer S. duidt aan, dat er slechts één weg is, die der bespiegeling (en blijkbaar bedoelt hij hier de natuur-philosophie), om den laatsten grond na te gaan van de algemeene wetten, naar welke het maaksel der dieren geregeld is. Wij gelooven integendeel, dat er nog een andere en zelfs geheel veilige bestaat - die der embryologie, als berustende alleen op de waarneming zelve.

Verder spreekt S. van diervormen, die zich naauw aan sommige planten aansluiten, waarmede dus de infusoriën bedoeld zijn, en hij zegt dat ze misschien altijd voor de natuuronderzoekers een raadsel zullen blijven. Wel is waar is het bij de laagste vormen van levende wezens zeer dikwijls niet uit te maken, of men ze tot de dieren of

tot de planten moet rekenen, wijl aan den éénen kant het bestaan van schijnbaar willekeurige bewegelijkheid niet tegen hunne plantennatuur, en aan den anderen kant het voorkomen van eene groene plantenkleurstof, of de ongevoeligheid voor uitwendige indrukken, enz., niet tegen hunne dierlijke geaardheid strijden. Hier is het echter weder de ontwikkelingsgeschiedenis, die de zaak toelicht, en op deze bouwt Agassiz zijne uitspraak (zie Silliman's Amer. Journ., Mei 1852, p. 425), dat de klasse der infusoriën thans geheel en al ontbonden is, al is het dan ook nog niet voor ieder van die wezens in het bijzonder bepaald, of zich daaruit een van de lagere vormen van planten, van wormen, of van weekdieren ontwikkelt.

Dat op blz. 5 de sepiae nog onder de weekdieren gerekend worden, komt zeker daardoor, dat hun voor niet langen tijd steeds die plaats aangewezen werd, en het hier niet gevoegd zou hebben, de reden op te geven, waarom hun een andere rang in het systeem toegekend moet worden.

Bij de gewervelde dieren hadden wij liever de opgave gemist: ‘zij hebben allen reeds bloed,’ omdat zij aanleiding kan geven tot het op den achtergrond stellen van de ware physiologische opvatting van het begrip *bloed*, als voedingsvocht.

Eindelijk zou het bij de verdeeling in orden misschien wenschelijk geweest zijn, dat het beginsel van klassificatie opgegeven ware. Van de verdeeling zelve valt overigens niets te zeggen; even als elke van uitwendige kenteekenen afgeleide en dus kunstmatige verdeeling, heeft zij hare gebreken, maar zij zal voor den leek altijd meer gemakken opleveren, dan eene, die op de ontwikkelingsgeschiedenis gegrond is.

Zie hier de weinige aanmerkingen, welke wij meenden te moeten maken, die evenwel aan de waarde van het werk zelf niets te kort kunnen doen. Moge het boek bij velen - zelfs boven onze verwachting velen - den lust opwekken een weinig nader kennis te maken met de zoogdieren, aan wie de mensch zelf zich onder alle dieren het meest verwant gevoelt. Voor bezoekers van diergaarden en musea zal het zeker eene nuttige en aangename verschijning zijn.

Amsterdam.
Dr. A. SASSE.

***De Bodem van Nederland. De zamenstelling en het ontstaan der gronden in Nederland, ten behoeve van het algemeen beschreven door W.C.H. Staring*. 1^e^ *Deel*, 1^e^ *Aflevering. Haarlem, A.C. Kruseman*. 1855.**

Wanneer men bij de beoefening der Geologie kennis maakt met de geschriften en kaarten, die aantoonen of doen zien, hoe hier deze, daar gene laag aan de oppervlakte verschijnt, of die door goed ontworpene profielteekeningen voorstellen, welke lagen daar beneden worden aangetroffen en welke helling die grondlagen vertoonen, dan heeft men een beeld, niet alleen van den toestand der aarde in het alluvische tijdperk, waarin wij leven, maar voor hem, die nadenkt, geven zijne scherp geteekende trekken aanleiding, om langs eene groote reeks van denkbeelden met zijnen geest af te dalen tot in dat millioenen van jaren vervlogen, huiverende tijdperk, toen de aarde woest en ledig was.

Die aardlagen, zoo als zij op elkander rusten, de steenen bladeren van dat onvergankelijke boek, waarin de ontwikkelingsgeschiedenis van deze planeet in eeuwigdurend schrift is geboekt, op welks bladzijden getrouwe afbeeldingen of resten van lang verdwenen plant- en diersoorten zijn bewaard gebleven, zij doen ons overtuigend zien, hoe de aardbol eerst in gesmolten toestand verkeerde, hoe hij door stolling eene vaste schors verkreeg, en op welke wijze door langzame bezinkingen uit min of meer troebel water sedimentgesteenten zijn gevormd, die later door onderaardsche krachten, van wier grootte wij ons thans bezwaarlijk een denkbeeld kunnen vormen, zijn opgeheven, waardoor dalingen van andere gedeelten zijn veroorzaakt, of die voor groote uitgestrektheden in eene soms aanzienlijke helling zijn gebragt. Maar het raadselachtig schrift van dat reusachtige boek heeft men alleen kunnen ontcijferen door onvermoeid onderzoek, door zorgvuldige vergelijkingen van de verschijnselen, die men in de verschillende deelen der aarde op iedere diepte, tot welke men doordrong, op iederen berg, die men beklom, aantrof. Aan dat ontcijferen hebben geleerden van meer dan een werelddeel rusteloos gearbeid, gevaarvolle reizen ondernomen, moeijelijke onderzoekingen in het werk gesteld. De Regeringen, overtuigd van het hooge nut,

dat daaruit voor de wetenschap, voor de beschaving en vooral voor de industrie noodwendig moest voortvloeijen, hebben zich overal beijverd ondersteuning te verleenen, waar die noodig was, en door dat zamenwerken van allen, door dat ijverig streven naar een doel, heeft de Geologie zich in korten tijd op vaste grondslagen geves tigd, en zij heeft plaats genomen in de rij der natuurkundige wetenschappen.

Ik zeg, dat de geleerden en de regeringen van alle landen hebben zamengewerkt, om de Geologie tot eene op waarnemingen steunende wetenschap te verheffen; maar het is eene waarheid, die men blozend en met weerzin aan het papier vertrouwt: Nederland heeft daaraan eerst laat deel genomen.

Op eene goede Europesche geologische kaart is Nederland wit, of, zoo men het kleuren schenkt, het ontleent die aan de eenige geologische kaart van ons land van den Heer Staring, van den schrijver van het werk ‘over den bodem van Nederland,’ dat wij de eer hebben hier aan te kondigen. De regering heeft later, om Nederland in dit opzigt aan zijnen achterlijken en eenzamen toestand te onttrekken, voor het onderzoek van onzen bodem eene uit wetenschappelijke mannen bestaande commissie benoemd, die in alle oorden van dit Rijk belangrijke onderzoekingen heeft in het werk doen stellen, die grondsoorten, gerolde steenen, petrefacten heeft verzameld en in het pavilloen te Haarlem dien rijken voorraad doen opnemen. De daarvan opgemaakte Catalogus toont aan, dat daar eene verzameling aanwezig was, zoo als nergens in ons vaderland, zelfs bij vereeniging van alles wat ergens gevonden wordt, te vinden was. Zij heeft in hare ‘Verhandelingen’, waarvan twee deelen in het licht zijn verschenen, voor de kennis onzer gronden zeer belangrijke bijdragen geleverd. Het werkzame lid der commissie, wiens naam op den titel van het hier aangekondigde boek prijkt, heeft ons land in al zijne provinciën bereisd, de gronden opgenomen en op eene kladkaart overgebragt. De tijd zou, wanneer men in aanmerking neemt, welke onderzoekingen die commissie reeds had doen plaats hebben, en over hoevele bouwstoffen zij kon beschikken, niet ver meer verwijderd zijn geweest, in welken men aan Europa kon toonen, dat ons land zich, wat de geologische kennis van zijnen bodem aanging, met andere beschaafde volken op ééne lijn kon plaatsen; maar door welke noodlottige omstandigheden dit ook zij veroorzaakt, de commissie heeft op hare ontbinding aangedrongen en Z.M. de Koning heeft aan dat aanzoek gehoor verleend. Het archief werd verzegeld, en de regering zal later een plan moeten vormen, hoedanig er zal moeten worden gehandeld, ten einde het nuttig voor en dienstbaar aan de wetenschap te maken.

Welkom moest derhalve het werk zijn, waarvan de Heer Sta-

ring het publiek de eerste Aflevering, onder den titel van: ‘de Bodem van Nederland,’ aanbiedt, dat in populairen vorm, waaraan de wetenschap niet wordt opgeofferd, de grond, dien wij bewonen, doet kennen, zoo als hij is, dat zijne wording beschrijft, en hoe daarop verschillende omstandigheden invloed hebben uitgeoefend. Dat in dit werk het onderwerp volledig zal worden beschreven, blijkt uit het berigt der uitgave. Het zal handelen: 1°. over het *alluvium* van Nederland, waartoe de bouwgrond, de veenen, de zee-, rivier- en beekbezinkingen, de duinen en de zandstuivingen behooren; 2°. over het *diluvium* en zijne onderdeelen: het zand, met de Scandinavische, Rijn- en Maasdiluviums; 3°. over de *tertiaire* gronden van Overijssel, Gelderland en Limburg; 4°. over de *semendaire* gronden in diezelfde provinciën; 5°. over de gronden uit het *palaeözaische* tijdvak en wel bepaaldelijk over de steenkolen van Kerkrade; terwijl al deze gronden in verband beschouwd en vergeleken zullen worden met de naburige *over* de Nederlandsche grenzen.

Het geheele werk zal in gr. 8° in zes afleveringen, ieder van ongeveer 6 vel druks, worden uitgegeven, terwijl er kaarten, platen en lijsten van delfstoffen en versteeningen zullen worden bijgevoegd.

In de *eerste aflevering*, die wij met alle aandacht hebben doorgelezen, wordt over het *alluvium* gehandeld; zij begint met zijn vorm, zijne hoogte, ligging en dikte en zijne indeeling. Bij het beschrijven van den *bouwgrond* spreekt de schrijver over de geologische en agronomische kaarten; over het ontstaan van den bouwgrond op zand- en heidegronden; over den aangebragten bouwgrond; over het kleidelven, de teelaarde van bosschen, de overeenstemming van bouw- en ondergrond, de zandoerbanken; over de steigeraarde, wierden, grafheuvels en hunnebedden.

Bij de *lage veenen* behandelt de schrijver de ligging, het ontstaan in diep water, de drijftillen, het ontstaan in ondiep en in brak water, de lagen in de veenen, de dikte en ouderdom, de meermolm, derrie, spier, het zeeveen, vivianiet, kienhout, de bosschen onder de zee, het oprijzen van kienhout, de dier-overblijfselen der lage veenen, de gronden die laag veen bedekken, de ondergronden, en de geschiedenis der lage veenen.

Bij de beschrijving der *hooge veenen* bespreekt de schrijver: de ligging, de Groninger en Oost-Drentsche veenen; de Friesche en West-Drentsche veenen; het Hoogeveen en de Dedemsvaart, het Almelosche veen, het Rijssensche veen, het Enterveen en het Amstveen. In de volgende Aflevering zal zeker de beschrijving der hooge veenen worden vervolgd.

Men ziet uit den rijken inhoud van deze Aflevering, hoe volledig de bodem van Nederland zal worden beschreven, en wie haar leest,

zal verwonderd zijn, dat de schrijver op iedere bladzijde toont dien bodem te kennen.

Een zoodanig werk, als hetgeen wij hier aankondigen, dient door ieder, wien het om vermeerdering van nuttige kennis te doen is, te worden gelezen en herlezen; daartoe sporen wij dan ook ten ernstigste aan. Van harte wenschen wij den kundigen schrijver lust en moed om het begonnen werk op den aangenomen voet te voltooijen, en moge hij dan ook verhinderd worden om gebruik te kunnen maken van het archief der nu ontbondene Commissie voor het zamenstellen van de Geologische beschrijving en kaart van Nederland, het werk, dat hij nu levert, toont overtuigend aan, welk werkzaam aandeel hij aan den arbeid dier Commissie heeft genomen, en het bewijst, dat het geld, door het Rijk voor het onderzoek van onzen bodem besteed, zelfs zoo het archief der Commissie later niet gebruikt wordt, niet nutteloos is uitgegeven.

W.
V.

***Statuten eener op te rigten Onderlinge Handel-Waarborg-Maatschappij. Ontworpen en toegelicht door Mr. J.W. Tydeman en J.C. Reesse, Jr. Amsterdam, P.N. van Kampen*. 1856.**

't Is nog al een aardig verschijnsel, juist nu hier te lande, op eene zeer nederige en bescheidene wijze het ‘Ontwerp’ te zien uitkomen van een Maatschappij, die handelsverliezen wil verligten, terwijl in het Buitenland allerlei plannen op pompeuze wijze als uit den grond opkomen van Maatschappijen, die juist op verliezen van het publiek, ten voordeele van eenige weinigen, speculeren. Wat toch is anders het doel van al die Crédits Mobilier en het tal van andere naamlooze vennootschappen, die tegenwoordig millioenen en millioenen van de groote menigte vragen, om alle mogelijke industriën op eene massale wijze te drijven, als ware alléén door veel kapitaal winst te behalen! Gelukkig zal hun rijk niet van langen duur zijn, maar voor menigeen, die de dupe van de algemeene speculatiewoede wordt, toch veel telang, en dubbel gelukkig is het dus, dat zich juist nu eene Vereeniging vormt om den bedaarden man, die niet in de algemeene dobbelarij gedeeld

heeft, te vrijwaren voor de verliezen, die het ongeluk van anderen zou kunnen veroorzaken.

Trouwens, ook zonder dat tijdelijk gevaar, 't welk menigeen nu boven het hoofd hangt, om door bankbreukige spelers benadeeld, ja mede ten val gesleept te worden, zou eene Maatschappij als deze warme aanbeveling verdienen. Immers zij stelt zich ten doel een onderlingen waarborg tegen de verliezen door faillieten geleden. Hij die tot den nijveren stand behoort, weet maar al te wel, helaas! dat niets zoozeer de bloeijendste zaak in éénen enkelen dag als 't ware vernietigen kan, als die heillooze faillieten. Zonder crediet is alle handel ondenkbaar, en toch maakt juist het misbruik, dat er vaak van gemaakt wordt, een ieder huiverig, wanneer hij het verleenen moet. 't Is fraai gezegd, dat men immers geen vertrouwen behoeft te stellen dan alleen in hem, van wiens eerlijkheid en goede trouw men overtuigd is; maar hoe is het ijdele van dat zoogenaamd ‘zeker zijn’ in menig onverwacht failliet van menschen, wier naam en faam hoog stond, bewezen, en hoe moeijelijk, ja onmogelijk is het, naauwkeurig met de omstandigheden van een ander met wien men handelt, bekend te zijn; daarenboven, ook deze kan eensklaps het slagtoffer van de oneerlijkheid of van het ongeluk van een ander zijn, en hij die heden nog welgesteld mogt heeten, kan morgen verpligt zijn de toegefelijkheid van zijnen schuldeischer in te roepen.

Om de heillooze gevolgen van wanbetaling in den handel tegen te gaan, willen de Heeren Tydeman en Reesse eene Maatschappij oprigten, waarvan de leden elkander tegen die verliezen waarborgen, door onderling de schade aan den verliezer bijna geheel te vergoeden uit de gemeenschappelijke kas, welke gevormd wordt door de premie die ieder lid jaarlijks betaalt, naarmate van het kapitaal dat hij omzet en van de wijze waarop hij crediet verleent. Een ieder die toetreedt geeft de juiste som van zijn omzet op, benevens dat gedeelte, 't geen hij er van wenscht te verzekeren, en betaalt de premie daarover, die van hoogstens 0,20 pCt. in de eerste, tot 2 pCt. als maximum in de laagste klasse daalt, naar gelang de risico grooter of kleiner is. Teregt wordt de verzekering alleen tot handelsschulden beperkt, en zeer juist is de bepaling, dat niemand meer dan 80 pCt. van zijn verlies terugontvangt, opdat hij door de 20 pCt., welke hij zelf blijft dragen, terug gehouden worde van een onvoorzigtig en loszinnig credietgeven, er op rekenende, dat hij zelf de winsten geniet, terwijl de verliezen hem door de Maatschappij betaald worden. Ook mag de bepaling, dat geen verlies meer mag bedragen dan één vijfde van den geheelen omzet des verzekerden, omdat in zoodanig credietgeven toch het bewijs van onvoorzigtigheid blijkbaar is, en dat nimmer voor één sinister meer dan ƒ 20,000 zal vergoed worden, allerheilzaamst voor het welslagen der geheele onderneming, tot vermijding van te groote verliezen,

worden genoemd. Het lidmaatschap duurt drie jaren en ieder lid is verpligt binnen een bepaalden tijd aan de Directie de noodige bescheiden te geven van elk verlies, dat hij aan de Maatschappij wil overdragen, die zich dan dadelijk in de plaats van den schuldeischer stelt en de zaak op de best mogelijke wijze regelt, de dividenden, na aftrek van 5 pCt. provisie en de verschotten in de maatschappelijke kas stortende. Andere bepalingen, wat de regeling der uitbetalingen, der premiën, reservekas, Directie en Commissarissen aangaat, eischen hier geene opzettelijke vermelding, wèl echter, dat de Directie een Bureau van Inlichting vormt, waar alle leden die informatiën kunnen bekomen over de soliditeit van hunne handelsbetrekkingen, welke nu dikwijls zoo moeijelijk voor hen te verkrijgen zijn.

Behoeven wij, na dit korte overzigt, dat wij echter juist in zoo weinige woorden geven, ten einde de zaak zelve duidelijk te maken en niet gevaar te loopen het hoofdpunt uit het oog te doen verliezen door de onmisbare menigte van nevenbepalingen, behoeven wij nu nog breed uit te meten, hoe heilzaam eene zoodanige vereeniging voor den handelstand werken kan, wanneer zeer velen zich aansluiten en de kas dus dadelijk door ruime deelneming in staat gesteld wordt, om reeds bij den aanvang elk eventueel verlies te vergoeden? Wie het slagtoffer van faillieten geweest is, hij zal de voordeelen inzien van eene zoodanige Waarborg-Maatschappij die, hoewel een vijfde van zijn verlies ongedekt latende, hem toch behoedt om misschien zoo zeer het slagtoffer van een wanbetaler te worden, dat ook hij zelf daardoor in de onmogelijkheid gebragt wordt om aan zijne verpligtingen te voldoen. Eene kleine jaarlijksche bijdrage zal hem van menige zorg bevrijden die hem nu vervolgt, wanneer deze of gene zijner koopers dreigt achterwege te blijven met eene betaling, welke hij zelve zoozeer tot kwijting zijner eigene verpligtingen noodig heeft.

Maar ook het Bureau van Informatie kan uitmuntend werken en mogelijk evenveel nut doen als de Waarborg-Maatschappij zelve, omdat het preventief werkt. Hoe dikwijls wordt crediet verleend op het gunstig getuigenis van dezen of genen halfbekende; hoe dikwijls worden informatiën gegeven door menschen, die zelf den aangevraagde niet dan zeer oppervlakkig kennen, of die er belang bij hebben dat hij ter goeder naam en faam blijft staan, en hoe menigeen die op eene schandelijke wijze het hem geschonken vertrouwen geschonden heeft, wordt toch weldra weder op gelijke lijn gesteld met den eerlijksten debiteur! Tegen die misbruiken kan zulk een Bureau veel waken en werken, en reeds de vrees dat een eventueel verlies door de Maatschappij zal afgewezen worden als gevolg van te ligtvaardig gegeven crediet, zal menigeen uit dubbel eigenbelang doen weigeren hèm te vertrouwen, waarover het Bureau min gunstige informatiën geeft. Zoo zullen beide zich voor verliezen vrijwaren, en zij zullen daarenboven

de onwaardeerbare dienst aan den geheelen handelstand bewijzen, dat de ongunstig bekende volstrekt geen crediet erlangt en dus buiten magte is voort te gaan met het drijven van zaken, die toch ten slotte op verlies voor anderen uitloopen en die daarenboven eene concurrentie vormen, waartegen noch eerlijkheid en kennis, noch vermogens bestand zijn. De handelaars zouden zich door een aansluiten aan deze Maatschappij en medewerking tot eene goede inrigting van dat Informatie-bureau, bevrijden van slechte betalers en van slechte concurrenten tevens, waarlijk geen klein geluk.

Wij zullen die punten in de Statuten, waartegen wij wel eenige bedenkingen hebben, niet opgeven, omdat de Maatschappij eerst dàn gevormd is, zoodra zich een genoegzaam aantal personen ter deelneming bij de Heeren ontwerpers aanmeldt, en de Statuten dan herzien worden. Ons doel is eeniglijk om het nut der Vereeniging in het licht te stellen en handelaars en fabriekanten in het groot of klein, binnen of buiten Amsterdam, aan te raden deze gelegenheid niet ongebruikt te laten voorbijgaan, maar toe te treden tot eene Maatschappij, die van zoo onwaardeerbaar belang *voor* hen, maar ook alleen *door* medewerking van hen worden kan.

M.

***Achttien jaren aan de Goudkust, door Brodie-Cruickshank. Uit het Engelsch vertaald door D.P.H.J. Weytingh. Amsterdam, Weytingh en van der Haart*. 1855. 2 deelen.**

Eene inleiding van den Vertaler, over de Nederlandsche bezittingen op de kust van Guinea, opent dit werk. Die mededeelingen zijn echter zeer kort en oppervlakkig, waardoor ze niet weinig afsteken tegen het werk van den Engelschen schrijver, dat wij aan onze landgenooten zeer ter lezing aanbevelen. Te weinig toch wordt het oog gevestigd op het vaderland van die ongelukkigen, wier lot men voorgeeft zoozeer ter harte te nemen, wanneer men op de anti-slavery-meetings met een grooten omhaal van woorden, de gruwelen

der slavernij beschrijft, maar de zaak daarbij ook laat rusten. Hollandsche Zendeling-Genootschappen, hoe ook door de natie op kwistige wijze met geldelijke bijdragen ondersteund, zij kunnen niet roemen op dezelfde heilrijke uitwerking van hunne gezanten in de Nederlandsche Afrikaansche bezittingen, als waarop de Engelschen met regtmatige zelfvoldoening wijzen. En evenwel, hoe ruim een veld dáár nog braak ligt, maar tevens hoe vatbaar er de bodem is om het zaad des Christendoms te ontvangen en welig te doen opschieten, dat getuigt menige bladzijde uit dit allezins belangrijk werk. De geschiedenis van de Goudkust, het beheer der Engelschen, de zeden en gewoonten des volks, de middelen tot veredeling der vaak half verdierlijkte rassen, zoo door de prediking van het Christendom als door de oprigting van scholen, met ongedacht goed gevolg aangewend, ze zullen ongetwijfeld groote belangstelling bij den Nederlandschen lezer opwekken voor een land, welks kinderen ons zooveel stof tot diep medelijden hebben gegeven. Wien de slavernij en de zendingszaak ter harte gaan, hij neme dit boek ter hand en vrage dan zich zelven, of Nederland genoeg gedaan heeft voor eene bevolking, die sedert het jaar 1637 altijd, zelfs gedurende de Fransche overheersching, de Hollandsche vlag van onze forten heeft zien wapperen. Onze handelsbetrekkingen met de kust van Guinea en het omliggend gebied nemen steeds toe en zijn door hare uitkomsten een bewijs wat kennis en ijver en kapitaal bij Neêrlands koopluî vermogen; zou dan het middel tot verrijking onzer kennis van die streken niet welkom worden geheeten door onze natie?

Wij wenschen het boek alleen aan te kondigen en aan te bevelen. Mogt het zich ook maar door den uiterlijken vorm bij de koopers toegang verschaffen; maar daarop valt, helaas! niet te roemen. De uitvoering is smakeloos en het papier slecht, 't geen jammer is van de goede en duidelijke letter. Het goede voorbeeld van enkele onzer boekverkoopers, die smaak aan den dag leggen in wat zij uitgeven, vindt nog te weinig navolging. En dan klaagt men over te klein debiet!

M.

***Brandtz Mayer. Twintig jaren uit het leven van een slavenhandelaar. Uit het Engelsch, door M. Keyzer. 's Hage, H.C. Susan, CHzoon*. 1856. 2 deelen.**

In een der nommers van de ‘Revue des deux Mondes’ van verleden jaar, vindt men een uitgewerkt stuk over dit boek, 't welk de schrijver besluit met de vraag: of men na het lezen van al deze gruwelen die de Afrikanen onderling bedrijven, en van de onmenschelijke wijze waarop zij elkander behandelen, niet nog verreweg het lot der slaven in Noord-Amerika moet stellen boven 't welk hun in hun eigen land te wachten staat?

En waarlijk, men zou bijna een toestemmend antwoord op die vraag willen geven, wanneer men de gruwelen leest, die in dit boek beschreven worden. Een slavenhandelaar vertelt hier zijn geheele leven in Afrika; hoe hij zijne slaven inkocht, naar Havana verzond of meestal ze er zelf heenbragt, en de gevaren welke hem op die togten dreigden, zoo door oproer aan boord als door de kruisers, die hem ook eindelijk in de gevangenis van Brest bragten. De inhoud is rijk aan verscheidenheid, en boeijend zijn vaak de tooneelen, maar ook dikwijls zóó ijzingwekkend, dat men moeite heeft om aan de waarheid van het verhaalde te gelooven. Voornamelijk onderscheiden de voorvallen in het binnenland zich daardoor, en de wijze waarop de Afrikanen met hunne buit gemaakte slaven te werk gaan, grenst aan het ongeloofelijke. Waarlijk, beter in de handen van een le Gree, dan van een Jenken.

Mrs. Beecher Stowe heeft haar Uncle Tom vergood, voorzeker, en hetzelfde doen allen die voor de afschaffing der slavernij ijveren; de slaaf wordt gewoonlijk ten onregte voorgesteld als een edel mensch, terwijl de meester het zelden boven den titel van wreedaard brengen kan; maar bewijst die overdrijving iets voor of tegen de zaak? Het feit dat de een vrij en de ander gevangen is, hoewel in beiden dezelfde menschelijke deugden en ondeugden sluimeren, is voldoende om van alle slavernij te doen gruwen. De magt van den eenen mensch over den anderen, zóó groot als die van den meester over den slaaf, geeft ruim baan aan alle wreedheden, die de Anti-Slavernijschrijvers ons mededeelen. Wij gruwen van de ijzingwekkende tooneelen tusschen Afrikaan en Afrikaan, zoo als wij ze in dit boek vinden, en toch - wij burgers van Nederland, burgers van een Staat die *à tout prix* Christelijk moet genoemd worden, wij zelve *dulden* het nog, dat onder Nederlandsche wetten de slaven in onze eigene bezittingen martelingen ondergaan, als door Dr. van Hoëvell, in zijn ‘Slaven en

Vrijen' zijn medegedeeld, martelingen, die weinig onderdoen voor die Brandtz Mayer ons van Afrika mededeelt. Waarlijk, eer wij daarover ons anatheem uitspreken, mogen wij wel eerst den balk uit ons eigen oog wegdoen, eer wij den splinter aanwijzen in het oog van onzen verdierlijkten medemensch. Wie zal vrijmoedigheid hebben om die gruwelen af te keuren, als hij weet dat de wetten van zijn eigen, zoo hoog geroemd land daartoe medewerken, door het bestendigen van de afschuwelijke slavernij in de Koloniën van een zoogenaamd Christelijk volk?

Eerst ons eigen erf van den gruwel gezuiverd en den Afrikaan door zendeling en voorbeeld aan zijne barbaarschheid onttrokken. 'Uncle Tom,' 'Slaven en Vrijen' en 'Brantz Mayer,' ze moeten alle onder het volk bij duizenden en tienduizenden verspreid, gelezen en herlezen worden, opdat de afgrijselijkheden der slavernij de bestendiging van een toestand ten slotte onmogelijk maken, die een schandvlek is op onzen naam van Christelijke natie. Die afgrijselijkheden moeten ieder Nederlander van schaamte doen blozen, wanneer hij aan den toestand der slaven in zijne eigene Koloniën denkt, en welhaast moge een algemeene kreet uit ons midden opgaan om een einde te maken aan eene wetgeving die, hoe lang ook in en buiten 's Lands Vergaderzaal gewraakt, toch nog blijft voortbestaan, omdat het volk de kracht mist tot het doorzetten van zijn wettig en billijk verlangen.

Vele lezers verdient dit boek, omdat het eene belangrijke bijdrage tot de kennis van den slavenhandel is. En nog meer is de lectuur van de Hollandsche vertaling, dan van de oorspronkelijke Engelsche uitgaaf aan te raden. Wij hebben beide vóór ons liggen, maar de uitmuntende wijze waarop de Heer Keyzer zich van zijne taak gekweten heeft, maakt de keuze tusschen beide niet twijfelachtig. Toch was die taak geene gemakkelijke en de vertaler verdient hoogen lof op zijn' arbeid.

De uitvoering is goed, maar de titelplaat wel wat sterk gekleurd. Waarom moet dit boek echter weêr den standaardprijs van een cent per bladzijde kosten? Zoo kan nooit een boek onder het volk verspreid worden, en toch, hoe wenschelijk zou dat zijn, en hoe oneindig meer debiet zou het vinden, als het goedkooper gesteld was. Moge er spoedig eene volksuitgave van verschijnen, waaraan wij wel een ruim debiet zouden durven verzekeren. Onze massa's leesgezelschappen vergoden horreurs als van een Sue, een Ainsworth, een James, maar helaas! dat zijn maar verdichtselen. Hier kunnen zij zich echter op gruwelen onthalen, die feiten zijn! Welk een dubbel genot voor den lezer! 't Zal de agitatie tegen de slavernij tevens uitnemend bevorderen.

M.

Kunstmatige ligchaamsoefeningen voor de vrouwelijke jeugd.

> Ieder mensch, de vrouw zoowel als de man heeft, ten einde de pligten des levens jegens zich zelven en anderen te kunnen vervullen, aan niets zoo zeer behoefte als aan gezondheid des ligchaams. Het moet derhalve bij elke opvoeding, welke men onderneemt, een hoofddoel zijn deze kostbare bezitting aan het kind te verzekeren. Maar de opvoeding der vrouwelijke jeugd schijnt zich in onze dagen veeleer ten doel te stellen, om - hoe onverantwoordelijk! - de gezondheid opzettelijk te bederven.
> JULIE BUROW.

> Ik betreur het dikwijls, dat men bij de opvoeding der vrouwen zoo weinig acht slaat op de ligchaamsoefeningen; door kracht te geven aan het ligchaam, geeft men kracht aan de ziel; en God weet hoe noodig het voor ons vrouwen is, beide sterk te hebben. Bestemd om vaak ten speelbal te strekken der fortuin, ontzenuwt men ons ligchaamsgestel en onzen geest, alsof men vreesde, dat de storm ons niet hevig genoeg treffen zou.
>
> Miss WRIGHT.

Gelijk zoo vele andere zaken, heeft ook de Gymnastie in ruime mate in de wisselingen der fortuin gedeeld. Bij de meest beschaafde natiën der oudheid in hooge eere gehouden, geraakte zij van lieverlede in minachting en vergetelheid, om zich, na verloop van eeuwen, op nieuw tot aanzien te verheffen. Sedert Gutsmuths[1] haar, in Duitschland, het eerst de reddende hand toestak, is zij in bijna alle landen van Europa gunstig opgenomen, en thans schijnt zij

1 'Gymnastik für die Jugend, enthaltend eine praktische Anweisung zu Leibesübungen.' Schnepfenthal, 1804.

ook ten onzent - wel is waar niet zonder moeite - het burgerregt te verkrijgen. Wanneer men de jaarlijksche berigten over het onderwijs in ons Vaderland naslaat, dan ontwaart men, dat in den laatsten tijd op vele plaatsen Gymnastie-scholen zijn opgerigt, en dat op de meeste daarvan niet enkel aan knapen en jongelingen, maar ook aan meisjes onderrigt gegeven wordt.

Over het nut der Gymnastie voor het mannelijke kind denken alle onbevooroordeelden tegenwoordig tamelijk eenstemmig, ofschoon vele ouders en opvoeders, die er in beginsel niet tegen zijn, zoodra het op de uitvoering aankomt, nog niet kunnen besluiten den daarvoor noodigen tijd aan de dagelijksche leeruren te onttrekken.

De waarde van kunstmatige ligchaamsoefeningen voor het vrouwelijke kind wordt niet zoo algemeen erkend. En geen wonder. In de meeste dier oefeningen toch schijnt iets onvrouwelijks te liggen. Wenschen de ouders kracht en moed in hunne zonen ontwikkeld te zien, met geen minder regt trachten zij van hunne dochters alles verwijderd te houden, wat tot ruwheid in zeden en houding zou kunnen leiden. De vrouw heeft, naar het oordeel van velen - juist omdat zij vrouw is - zoo zeer geene behoefte aan vermeerdering van spierkracht en vooral niet aan vaardigheid in het klauteren en springen, en men meent, dat de meisjes, in onze beschaafde eeuw, *al* haren tijd wel noodig hebben tot het aanleeren van kundigheden, die later regtstreeks zullen te pas komen. Aan den anderen kant wordt beweerd, dat zij, die zóó oordeelen, te veel aan het uitwendige der zaak hechten, en dat het nut der Gymnastie hier - al ligt het minder voor de hand dan in het eerste geval - nogtans ruim zoo groot is. Wie heeft hier regt, wie onregt? Wanneer men in aanmerking neemt, dat de voorstanders, waaronder vele geleerden aangetroffen worden van uitstekende verdienste, aan de kunstmatige ligchaamsoefeningen een stellig weldadigen invloed toekennen op de opvoeding van het vrouwelijk geslacht, dan zal wel niemand, wien het welzijn der maatschappij ter harte gaat, dit onderwerp een gezet onderzoek onwaardig achten. Immers al wat de opvoeding der vrouw raakt, raakt ontegenzeggelijk de hoogste en teederste belangen der menschheid. Wij meenen derhalve geen overbodigen arbeid te verrigten, zoo wij een antwoord pogen te geven op de vraag: ‘zijn kunstmatige ligchaamsoefeningen ook

voor het vrouwelijk kind wezenlijk nuttig? En zoo ja, in welken zin?'

Ten einde zich regt heldere begrippen nopens de werking der Gymnastie op het kinderlijk, vrouwelijk organisme te verschaffen, is voorzeker de beste weg, dat men, alvorens geschriften over het onderwerp te raadplegen[1], een leercursus trachte bij te wonen en eenige vrouwelijke scholieren gedurende eenigen tijd geregeld gadesla. Zoo de onderwijzer voor zijne taak berekend is, en vooral zoo hij niet te veel van zijne leerlingen vergt, zal de goede zijde der meisjes-gymnastie, reeds na weinige lessen, voor den onbevooroordeelden opmerker van zelve in het licht treden en meer en meer duidelijk worden. Men vestige de aandacht voornamelijk op die meisjes, welke bij het begin van den cursus eene bleeke of vale kleur hebben, schraal van bouw zijn, wier spiervleesch week, wier oogopslag eer dof dan levendig is (zoodanige kinderen treft men in iedere schoolklasse aan), en men zal ontwaren dat de huidskleur van lieverlede helderder wordt, dat het gelaat zelfs een blosje bekomt, dat armen en beenen ronder en harder worden, dat de blik eenige levendigheid verkrijgt, dat de gang meer vastheid en veêrkracht aanneemt. Deze gunstige *uitwendige* veranderingen zijn het gevolg en als het ware de afstraling van gunstige veranderingen, welke, gedurende het gymnastisch onderwijs, in het *inwendige* des ligchaams, in de levensverrigtingen plaats hebben. Die frisschere kleur, die meerdere ronding der spieren, strekken ten bewijze dat de *voeding* verbetert, dat het bloed overvloediger, zuiverder, krachtiger, rijker aan ijzerdeelen geworden is, dat bloedsomloop, ademhaling, zenuwwerking en afscheidingen *met meer énergie* haren gang gaan, kortom *dat de geheele gezondheidstoestand, ten gevolge der gymnastische oefeningen, verbetering ondergaat*.

Verbetering der gezondheid! ziet daar juist de niet genoeg gewaardeerde lichtzijde der meisjes-gymnastie.

Verbetering der gezondheid is - vooral met betrekking

1 Ieder, die zich met dit onderwerp wil bezig houden, zal de meest volledige handleiding vinden in: M. Kloss, 'die Weibliche Turnkunst,' Leipzig, 1855. Van minderen omvang en meer voor huiselijk gebruik is: Moritz Kloss, 'Weibliche Hausgymnastik,' Leipzig, 1856.

tot het vrouwelijke geslacht - eene wezenlijke, eene eerste, welligt de allereerste behoefte onzer eeuw.

Dat wij bij voorkeur voor de vrouw eene betere gezondheid verlangen, verwondere den lezer niet. De moeder draagt meer bij om kracht en gezondheid over te planten dan de vader. De gezondheid der menschen is wel een vaderlijk en een moederlijk erfgoed tevens, maar meer toch een moederlijk dan een vaderlijk. Alleen uit waarlijk gezonde moeders komen waarlijk gezonde kinderen voort. Zijn, bij eene natie, de vrouwen dóór en dóór gezond, zoo zullen ook de kinderen in den regel eene goede gezondheid genieten en tot kloeke menschen opgroeijen.

Dat de vrouwen, en inzonderheid die, welke tot de meer beschaafde rangen der maatschappij behooren, minder gezond zijn dan zij zouden *kunnen* wezen, valt zelfs bij de meest oppervlakkige beschouwing in het oog. Het oordeel der geneeskundigen in de verschillende landen van Europa stemt dan ook in dit opzigt geheel overeen. De lezer brenge zich slechts zijne eigene vrouwelijke betrekkingen en bekenden voor den geest. Hoe weinige zal hij daaronder aantreffen, die eene waarlijk bloeijende gezondheid genieten, en onder die weinige hoe weinige wederom, wier bloei en frischheid van eenigen duur zijn! Hoe vaak gebeurt het ten onzent, dat de vrouw, wegens onvolledige of onregelmatige ligchaamsontwikkeling, de moedervreugd met een gevaarlijk kraambed, zoo al niet met den dood moet bekoopen. Hoe menige moeder is inderdaad te zwak om, gelijk de natuur het wil, de voedster harer kinderen te zijn. Dat bloedarmoede en bleekzucht onder de vrouwen, die in steden wonen, aan de orde van den dag zijn en in de tegenwoordige dagen zelfs op het land worden aangetroffen, zal geen deskundige ontkennen. Brengt niet menige vrouw hier te lande haar leven door in een tusschentoestand tusschen gezondheid en onpasselijkheid, zoodat zij, zonder bepaald ziek te zijn, toch ook niet welvarend mag heeten? En zou men meenen, dat zulk eene bevinding geen invloed heeft op de gemoedsstemming der vrouwen, op haar eigen geluk en op dat dergenen, die haar omringen, op de wijze waarop zij hare pligten volbrengen? Wij zwegen nog van gestoorde zenuwwerking. Deze is, in hare ontelbare schakeringen, voor onze fijn beschaafde vrouwen eene doos van Pandora. Zonder nog

te gewagen van duidelijk uitgedrukte, slepende zenuwaandoeningen (ook deze komen hier te lande menigvuldig voor), wijzen wij slechts op die gedruktheid, die lusteloosheid, dat telkens ‘van streek geraken,’ die veranderlijkheid van stemming, die eigenlijk haren grond hebben in gemis aan zenuwkracht, dat is in gemis aan gezondheid. Onloochenbaar is het derhalve, dat de gezondheidstoestand der vrouwen, welke overal in het naauwste verband staat met de kracht en welvaart der natiën, ook hier te lande zeer veel te wenschen overlaat, ja men zou mogen beweren, dat voor de meeste dames ten onzent het doordringende en bezielende gevoel van in allen deele gezond te zijn, iets ongekends, eene *terra incognita* is.

Alvorens herstel te kunnen aanbrengen, moet men de oorzaken doorgronden. Deze liggen in dit geval voor de hand. Zij bestaan grootendeels daarin, dat de opvoeding de levensbestemming der vrouw uit het oog heeft verloren. Voor anderen te zorgen en te leven is de roeping van het schoone geslacht, en zulks, in den regel, als echtgenoot, vooral als moeder. Göthe heeft dit schoon en waar uitgedrukt:

> ‘Wohl ihr, wenn sie daran sich gewöhnt dass kein Weg ihr zu sauer
> Wird, und die Stunden der Nacht ihr sind wie die Stunden des Tages,
> Dass ihr niemals die Arbeit zu klein und die Nadel zu fein dünkt,
> Dass sie sich ganz vergisst und leben mag nur in Andern,
> Denn als Mutter, für wahr, bedarf sie der Tugenden alle,’ enz.

Om voor eene zóó moeijelijke taak bestand te zijn, is gezondheid onmisbaar. Maar de hedendaagsche opvoeding gaat te werk, alsof voor ieder meisje, dat niet bepaald door handenarbeid het brood moet verdienen, gezondheid louter weelde ware. Zij vormt *dames* - tegen haren wensch meestal zwakkelijke, niet zelden gebrekkelijke dames - zij vormt niet eigenlijk *vrouwen*. En toch, op welke trede der maatschappelijke ladder zij sta, zij, die vrouw geboren is, behoort in den geheelen edelen zin des woords vrouw te zijn. Of houdt die roeping om voor anderen te leven en daarmede de behoefte aan gezondheid op, zoodra de vrouw niet tot de lagere klassen behoort? Zal zij in de hoogere standen eenen echtgenoot op den duur gelukkig maken,

zoo zij altijd slechts ten halve gezond is? Kan men dáár voorspoedig moeder worden, zonder een welontwikkeld ligchaam te bezitten? Kan men dáár, zelve ziekelijk, gezonde kinderen ter wereld brengen? Kan men dáár, met zwakke zenuwen, de moederpligten in haren ganschen omvang volbrengen? Te ongerijmd zou het wezen, zoo iets te beweren.

Sedert eeuwen zijn, tot onberekenbaar nadeel van duurzamen vooruitgang ten goede, de belangen van het ligchaam bij de opvoeding op het roekeloost veronachtzaamd. Langen tijd heeft men in den mensch uitsluitend de onsterfelijke ziel gewaardeerd, terwijl men voor het 'stoffelijk deel,' welks bewonderenswaardige inrigting weinigen kenden, niets dan minachting over had, omdat men meende, dat het den geest in zijn hoogste streven eer belemmerde dan diende. Dienovereenkomstig deed ook de opvoeding alles voor de ziel en niets voor het ligchaam. Aan het *mens sana in corpore sano* der Ouden dacht men niet meer: men lette er zelfs niet op, of de geest der kinderen ook welligt *ten koste* van hun ligchaam ontwikkeld werd, en dit is inderdaad bij de hoogere standen meestentijds het geval geweest. Ligchamelijke achteruitgang moest daarvan bij latere geslachten het bedroevend gevolg worden.

In weêrwil van het licht, door Physiologie en Gezondheidsleer ontstoken, is die eenzijdige opvoedingsmethode, helaas! slechts in *naam*, niet in de daad afgeschaft[1]. Ook thans hecht men - ten onzent althans - aan de physieke opvoeding nog niet die waarde, welke haar tot heil der menschheid ontwijfelbaar toekomt. Treffend zegt de Hoogleeraar Pruys van der Hoeven in zijn Anthropologisch onderzoek: 'de physieke opvoeding der kinderen is eene kunst, die weinig ouders verstaan, en die eene onafgebrokene zorg en studie vereischt. Het regelen van voeding, rust en beweging, reinheid, lucht en warmte, kleeding en deksel, niets is onverschillig; alles moet zóo worden ingerigt, dat het kinderlijk organisme in die omstandigheden geplaatst zij, dat het zich vrij en onbelemmerd naar alle zijden ontwikkele. En wanneer men nu bedenkt, hoeveel aan

1 Ten bewijze hiervan strekt o.a. het groot aantal ziekelijke kinderen uit de hoogere standen, dat des zomers te Scheveningen de zeebaden gebruikt. Dr. Mess, de badarts aldaar, schildert deze ongelukkige wichten naar het leven, in 'Tijdschrift der Nederl. Maatschappij ter bevordering der Geneeskunst,' 1854, II, bl. 3 en volgg.

het toeval wordt overgelaten, hoeveel verzuimd, hoeveel verkeerd ingerigt, hoeveel gebrekkigs ook buiten de schuld van ouders en opvoeders; wanneer men daarbij voegt het vooroordeel tegen diëet en diaetetische voorschriften, en de vooringenomenheid met therapeutische proefnemingen, de kamer- en schoollucht, ontijdige en overdrevene herseninspanning, het onvoorzigtig aankweeken van sluimerende passies, ouderlijke zwakheid, gestrengheid, willekeur, gebrek aan sympathie, die het kind diep gevoelt en geheel ontstemt, is het dan te verwonderen, dat zoo vele kinderen een ziek en kwijnend leven leiden en *dat het begin van latere ziekten en gebreken in de kindschheid moet gezocht worden?*

Op het vrouwelijke kind werkt verwaarloozing van de voorschriften der physieke opvoeding nog noodlottiger dan op het mannelijke. In het ligchaamsgestel van het meisje ligt zoo al niet een geringer weêrstandsvermogen tegen schadelijke invloeden, dan toch de eigenschap, dat het door uitwendige oorzaken ligter een blijvenden indruk aanneemt. Voorts mag niet voorbijgezien worden, dat men de schadelijke invloeden op het meisje schier onafgebroken laat voortwerken, terwijl de knaap zich, althans bij tusschenpoozen, daaraan kan onttrekken. In de kleine meisjes niet genoeg het kind en te veel reeds de toekomstige dame ziende, eischt men, zelfs in den *zoogenaamden* vrijen tijd, ingetogenheid; luidruchtig her- en derwaarts vliegen blijft verboden; *stille, zittende* spelen moedigt men aan, ofschoon men, na de schooluren, veeleer het tegendeel behoorde te doen, en hoe zelden blijft er voor de meisjes tijd tot spelen over! Of de onderwijzeres heeft eene taak meê naar huis gegeven, òf er moeten handwerkjes gedaan worden, waarbij het arme schepsel *alweêr zitten* moet, en waarbij het meestal in gekromde houding zit, totdat de aandrift, om beweging te nemen (die ook aan vrouwelijke kinderen *zoo duidelijk* en voorzeker met *wijze bedoeling* is ingeschapen) van lieverlede verflaauwt, en eindelijk, tot groot nadeel van den verderen wasdom, niet meer gevoeld wordt. Den jongen laat men meer vrij in zijne vrije uren, al zijn die weinige, en hij gebruikt dien tijd voor spelen, waarmede ligchaamsbeweging gepaard gaat. Zoo hij een echte jongen is, zal de taak, hem tusschen de schooltijden opgegeven, hem niet verhinderen zich de noodige beweging te verschaffen. Zoo

doende wordt zijne physieke kracht minder ondermijnd dan die van het meisje.

Aan den voortdurend verzwakkenden invloed, dien zulk eene met de behoeften des kinderlijken leeftijds lijnregt strijdige opvoeding op de zwakkere spieren en op het fijner beengestel der meisjes uitoefent, moet nu ook een zeer gewigtig feit toegeschreven worden, waarop wij de aandacht der lezers uitdrukkelijk wenschen te vestigen. Afwijkingen in den groei van het beengestel, inzonderheid in dien der ruggegraat of wervelkolom, komen bij de vrouwelijke jeugd veel menigvuldiger voor dan bij de mannelijke. Het zoogenaamd *scheefgroeijen* is bij de meisjes veel algemeener dan bij de knapen. D^{r}. Forbes[1], verzocht zijnde de gestalte van 40 meisjes, die zich in Engeland op eene kostschool bevonden, te onderzoeken, vond, dat onder die 40 niet meer dan *twee* volkomen regt gebleven waren. Onder een gelijk aantal knapen zal men er naauwelijks *twee* aantreffen, wier wervelkolom noemenswaardig scheef groeit. Doch aangenomen, dat het cijfer, door D^{r}. Forbes aangegeven, wegens de hoogst ongunstige verhouding, die het oplevert, als uitzondering gelden moet, dan nog blijft het eene onbetwistbare waarheid, dat voor meisjes het gevaar van scheefgroeijen veel dreigender is dan voor knapen. Onder 100 meisjes, vooral onder de steedsche en tot de hoogere standen behoorende, zullen er ter naauwernood 25 gevonden worden, bij wie niet vroeger of later eene beginnende of reeds blijvend gewordene scheefheid te ontdekken is. Meestal doet de afwijking zich op vóór of omstreeks het 14de jaar en blijft niet zelden bij den aanvang onbemerkt. Uit statistieke opgaven blijkt, dat van 100 orthopaedische lijders niet meer dan 15 à 20 tot het mannelijke geslacht behooren, terwijl de overige 80 à 85 op de vrouwelijke sexe komen. 't Behoort niet tot ons tegenwoordig bestek te onderzoeken, in hoeverre de Gymnastie het vermogen bezit ruggegraatsverkrommingen en andere wanstaltigheden, *nadat zij reeds een hoogen graad bereikt hebben, te genezen;* maar 't is hier de plaats om onze overtuiging uit te spreken, dat onder de middelen, om scheven groei te *voorkomen* en *beginnende scheefheid* te regt te brengen, er geen bestaat, dat met planma-

1 Zie: Andrew Combe, M.D., ‘Physiology applied to health and education.’ Edinb., 1852.

tige Gymnastie kan vergeleken worden. Die overtuiging berust noch op vooringenomenheid, noch op theoretische gronden, maar op de ervaring, welke wij aan de Normaalschool voor de gymnastiek, opgerigt door de beide Amsterdamsche Departementen der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, konden opdoen. Wie de kracht der kunstmatige ligchaamsoefeningen, om scheven wasdom te verhoeden of de ligtere graden daarvan te genezen, loochent of geringschat, kent die niet door eigene waarneming of *wil* de waarheid niet zien. Dit vermogen verdient op des te hoogeren prijs gesteld te worden, omdat met de Gymnastie een hoogst weldadige invloed op den geheelen gezondheidstoestand gepaard gaat, en wijders, omdat de hoogere graden van ruggegraatsverkromming altijd eene nadeelige werking op de algemeene gezondheid uitoefenen, en meestal ongeneeslijk blijven, al martelt men de lijderessen maanden achteréén met instrumenten of op rekbedden.

Is het nu waar, dat alle meisjes, zelfs de zoodanige, van wie men zulks het minst verwachten zou, aan het gevaar van scheefgroeijen bloot staan; is het verder onbetwistbaar, dat welgekozene gymnastische oefeningen het beste middel zijn om dit onheil te voorkomen, of bij den aanvang te overwinnen, zoo zoude men, al beschouwde men de zaak enkel en alleen uit dit oogpunt, de Gymnastie voor het vrouwelijk kind eene ruime aanbeveling waardig moeten keuren.

Wanstaltigheid in de heupstreek komt, wel is waar, niet zoo menigvuldig voor als ruggegraatsverkromming, doch is voor de vrouwen, wegens de mogelijke gevolgen, nog meer te duchten. Niet zelden gebeurt het, dat het vrouwelijke bekken (namelijk dat komvormig deel van het geraamte, waarop de ingewanden rusten) òf reeds gedurende de kindschheid door ziekelijken groei misvormd wordt, òf in ontwikkeling achterlijk blijft. Men zal ligtelijk begrijpen, wat allernoodlottigste gevolgen daaruit moeten voortvloeijen, wanneer het meisje, vrouw geworden zijnde, moeder worden zal. Dan toch moet, uit den aard der zaak, de bevalling telkens met groot gevaar gepaard gaan, of ten eenenmale onmogelijk zijn, wanneer de benedenopening van het bekken te eng is, om aan het kind den doortogt te verleenen. Menig treffend sterfgeval is aan dergelijke oorzaken te wijten. Gymnastie doet zich ook hier als een krachtig voorbehoed-

middel kennen. Immers wanneer de spieren, welke aan de verschillende deelen van het bekken hare inplanting hebben, vlijtig geoefend worden, wordt het bekken zelf ruim en geschikt om ter juister tijde de rijp gewordene vrucht gemakkelijk door te laten. ‘Reeds bij den eersten blik op de houding eener vrouw,’ zegt D^{r}. Ideler, ‘kan de deskundige onderscheiden, of de streek der heupen zich volledig ontwikkeld heeft, want dan alleen hebben alle bewegingen die gemakkelijkheid, en tevens die vastheid, welke aantoonen, dat het zwaartepunt des geheelen ligchaams de juiste plaats heeft ingenomen; dan ook bemerkt men niets van dat waggelen naar weêrszijden, dat zwakte van heupen verraadt. De ongelukkige vrouwen, die zich door corsetten, even als een bouwvallig huis door ankers en stutten, overeind moeten houden en krachteloos inzinken, zoodra zij die steunsels ontberen, *hoe gemakkelijk zouden zij in der tijd door gymnastische oefeningen te helpen geweest zijn!* Met medelijden herinner ik hier aan de vele moeders, die aan de natuur hare schatting niet betalen kunnen, zonder in het hoogste levensgevaar te geraken, omdat het kind bij de geboorte geen vrijen doortogt heeft door de veel te enge benedenopening van het bekken. Bij de Spartaansche vrouwen zal een zoodanig ongeluk wel nooit voorgekomen zijn. Dat zijn nu de gevolgen van een valsch welvoegelijkheidsgevoel, dat uit preutschheid de aandacht afleidende van zekere noodwendigheden des levens, verzuimt om ter juister tijde het redmiddel aan te wenden!’

Doch hier is veel meer: de werking der Gymnastie bepaalt zich niet tot het been- en spiergestel, zij doordringt heel het organisme. Met de noodige volharding aangewend wordende, zijn kunstmatige ligchaamsoefeningen een zeer vermogend hulpmiddel tegen andere soorten van voorbeschiktheid tot ziekte of ziekelijken aanleg, zoo mede tegen de eerste tijdperken van andere ziektevormen, en juist tegen *die* soorten van voorbeschiktheid en tegen *die* ziektevormen, welke bij de vrouwelijke jeugd in onze dagen het meest voorkomen. Uit vele nemen wij in de eerste plaats de ziekelijke bloedmenging, welke zich reeds in de kindschheid als *klierziekte* openbaart, en later zoo vaak in *knobbeltering* overgaande, zulk een schromelijk aantal jeugdige menschen ten grave sleept. Voorts aanleg tot *bloedarmoede* en *bleekzucht*, twee verwante ziektevormen, en wijders de velerhande *stoornis-*

sen der zenuwwerking, welke aan zoo menige jonge maagd en vrouw het ware levensgenot benemen, en waarvan vele haren grond schijnt te hebben in ‘de overdrevene opvoeding van gevoelszenuwen en hersenen ten koste van bewegingszenuwen en ruggemerg[1].’ Onder de jonge meisjes, die in onze steden de gewone, en zoo het heet, ‘fatsoenlijke’ opvoeding ontvangen, zal de deskundige er weinige aantreffen, die niet reeds een duidelijken aanleg tot, of niet reeds de eerste kiemen van eene of meerdere der opgenoemde ziektevormen in zich omdragen. Op verreweg de meeste meisjes zal derhalve de Gymnastie heilzaam werken, omdat geregelde spierinspanning den geheelen bloedsomloop en inzonderheid dien door haarvaten en aderen verlevendigt, de spijsvertering en bloedmenging verbetert, de natuurlijke afscheidingen bevordert, en terwijl zij de levenswerkzaamheid der spieren verhoogt, het ziekelijk overwigt der zenuwen doet ophouden. Overal waar reeds meer dan enkel de aanleg tot de zoo straks genoemde ziekten, waar wezenlijk reeds een begin daarvan bestaat, zal men er zich wel bij bevinden, de geneesmiddelen en het voorgeschreven diëet door Gymnastie te ondersteunen. Zoo zal b.v. tegen bloedarmoede eene rijkelijke voeding door middel van dierlijk voedsel (waarbij zuivere melk niet vergeten mag worden) betere diensten bewijzen in verband met ligte, dagelijks te herhalen ligchaamsoefeningen: bij bleekzucht zal men vaak bewaarheid vinden dat de staalmiddelen niet alleen beter verdragen worden, maar ook gunstiger werken, wanneer men er korte, niet al te vermoeijende gymnastische lessen mede verbindt; wat zenuwzwakte betreft, hetzij deze met koude baden, hetzij ze met andere middelen bestreden worde, in verreweg de meeste gevallen zal het gevolg uitstekend gunstig zijn, bijaldien Gymnastie in het geneesplan wordt opgenomen; en laat de geneesheer aan knapen en meisjes, wanneer zij aan klierziekte lijden, op den duur levertraan reiken, het zal hem gewis niet berouwen, het getrouw bezoeken der gymnastieschool daarbij te hebben aanbevolen.

Na het bovenstaande, meenen wij geregtigd te zijn tot de gevolgtrekking, dat kunstmatige ligchaamsoefeningen - mits volgens de eischen van sexe, ligchaamsgesteld-

1 C. Pruys van der Hoeven, ‘Anhtropologisch Onderzoek.’

heid en leeftijd eigenaardig gewijzigd - als *hygieinisch middel*, d.i. als hulpmiddel ter instandhouding en verbetering der gezondheid, voor het vrouwelijke kind eene grootere waarde bezitten dan voor het mannelijke, ja dat zij voor de meisjes uit de hoogere standen, vooral in grootere steden (waar, gelijk ieder weet, de gezondheidstoestand over het algemeen ongunstiger is dan op het land) als *onmisbaar* mogen beschouwd worden. Verre zij het te beweren dat, ten einde aan de vrouwen van geslacht tot geslacht eene betere gezondheid te verschaffen, niets anders vereischt zoude worden dan vlijtige beoefening der Gymnastie. Trapswijze verbetering van den algemeenen gezondheidstoestand ligt voorzeker niet buiten de grenzen van het menschelijk vermogen, *bijaldien de vaste wil om er de opvoeding naar in te rigten bij alle ouders en opvoeders kan opgewekt worden*, maar zal alleen daardoor bereikbaar wezen, dat men niet *enkele*, neen, *de gezamenlijke voorschriften* der ligchaamsopvoedkunde met volharding in praktijk brengt. De Gymnastie is *door zich zelve alleen* niet bij magte dat heirleger van schadelijke invloeden, waaraan wij onze kinderen en inzonderheid onze dochters zoo onverantwoordelijk blootgesteld laten, onschadelijk te maken; doch in verband met eene betere levensregeling, is zij voor de jeugd en zelfs voor volwassenen een rijke bron van krachtvernieuwing, van levensgloed en levensvolheid, en bezit zij een uitgebreider vermogen dan de meeste menschen vermoeden[1]. Zoo wij de Gymnastie onder de aangeduide omstandigheden voor eene talrijke klasse van meisjes *onmisbaar* durven noemen, wij doen dit met het oog op de behoeften onzer eeuw, nu ligchamelijke zwakheid en ziekelijkheid reeds onder de kinderen zoo algemeen is, en de beschaafde opvoeding zoo veel leeren, zoo veel inspanning van den geest noodig maakt. Konde men alle jonge meisjes bij doeltreffende voeding, kleeding en huidkultuur, in eene gezonde lucht, het grootste gedeelte van den dag zich met beweging verschaffende spelen laten verlustigen, dan zoude kunstmatige ligchaamsoefening in de meeste gevallen overbodig zijn. Maar door kindschheid en jeugd zóó te laten doorbrengen, zou men hoogere belangen verwaarloozen. Ieder meisje, dat eene beschaafde opvoe-

1 Niemand bewijst dit beter dan Dr. K.W. Ideler, in: ‘Handbuch der Diaetetik für Freunde der Gesundheit und des langen Lebens.’ Berl., 1855.

ding ontvangt, moet dagelijks een aantal uren (minstens 8 wanneer men de gewoonte volgt) aan verschillende vakken van studie en aan vrouwelijke handwerken wijden: de slaap zal, zoo lang het ligchaam in zijn groei is, wel 9 of 10 uren vragen; rekent men hier nu bij, wat aan de gewone eischen des oogenbliks besteed moet worden, dan blijft er slechts een betrekkelijk gering gedeelte van den dag voor ligchaamsbeweging en verpoozing over. Met die kostbare oogenblikken moet gewoekerd worden, en men woekert er inderdaad mede, wanneer men een deel er van voor gymnastisch onderwijs afzondert. Dit toch brengt, wanneer het goed gegeven wordt, aan iedere leerling wat zij voor *hare* ligchaamsontwikkeling *individueel* behoeft. Daarbij komt, dat een half uur Gymnastie de spieren meer bewerkt en een grooter aantal spieren bewerkt, dan een uur wandelen. Een half uur wandelen loont schier de moeite niet dat het meisje er zich voor gereed make: een half uur Gymnastie brengt reeds eene heilzame werking voort.

Plaatst men zich nu op een ander standpunt en vorscht men de *paedagogische beteekenis* der kunstmatige ligchaamsoefeningen voor de vrouwelijke jeugd na, zoo zal het onderzoek tot eene tegenovergestelde uitkomst leiden, en zal men bevinden, dat hare waarde als *opvoedingsmiddel in den engeren zin des woords*, voor den knaap stellig grooter is dan voor het meisje. Wel is waar wat de *verstandelijke vorming* betreft, in dit opzigt schijnt de goede werking der Gymnastie voor beide sexen gelijk te zijn. Het kind, hetzij meisje of knaap, zal duurzamer vorderingen in het leeren maken, wanneer de opvoeder zorgt dat het gezond zij en gezond blijve: doch dit is niet alles. In al wat hoogere zenuwwerking is, openbaart zich duidelijk eene wet van *periodiciteit:* herseninspanning *moet* - op straffe van tot hersenuitputting te leiden - vooral bij kinderen, dikwijls en op gezette tijden door inspanning van andere deelen en inzonderheid door de voor het overig organisme allerheilzaamste inspanning van het spiergestel afgewisseld worden. Volgens deze opvatting zal de Gymnastie dan ook voor de intellectuele opleiding der meisjes van nut wezen. Dat de leerlingen na de gymnastische les eenige vermoeijenis gevoelen en niet *onmiddelijk daarna* opgewektheid tot leeren hebben, bewijst tegen onze meening niets. Na de vereischte rustpoos zullen de jeugdige hoofden des te helderder zijn.

Maar hier is iets anders te overwegen, namelijk *de invloed op het karakter*. De eigenschappen, welke de Gymnastie bij voorkeur aankweekt, zijn juist die, welke de knaap, man geworden, in het leven het meest noodig zal hebben; hij moet durven, hij moet zelf vertrouwen, een stalen wil, tegenwoordigheid van geest bezitten, en de kunstmatige ligchaamsoefeningen hebben de strekking om die eigenschappen regtstreeks in hem te ontwikkelen. De vrouw daarentegen heeft ze in zoo hooge mate niet noodig: zij behoort, ten einde aan hare bestemming te voldoen, in alle opzigten vrouw te blijven. En zie hier juist de voornaamste grieve, welke de tegenstanders, niet zonder allen grond, tegen het gymnastiseren der vrouwelijke jeugd aanvoeren; zij willen de maagdelijke ingetogenheid in eere houden; zij vreezen alles wat een jongensaard in de meisjes zou kunnen doen ontstaan; zij willen geene Amazonen in de negentiende eeuw, en teregt willen zij ze niet. Wij erkennen volmondig, dat het gymnastisch onderwijs, gelijk het tot dus verre op vele plaatsen aan meisjes gegeven werd, zoodanig verwijt regtvaardigt. Veelal bestond het daarin, dat men de oefeningen der knapen, zonder oordeel en schier zonder iets achterwege te laten, nu door meisjes liet ten uitvoer brengen. Veel moest dan in dat onderwijs voorkomen, wat de welvoegelijkheid kwetste, veel wat eer tot uitgelatenheid en verwildering dan tot beschaving leidde. Trouwens niets anders is te verwachten, zoo vaak deze tak van onderwijs, zonder contrôle van paedagogen en artsen, toevertrouwd wordt aan meesters, die niet alleen de gronden van ontleedkundige en physiologische kennis missen, maar zelfs niet ontwikkeld genoeg zijn, om zich een juist denkbeeld te kunnen vormen van de eigenlijke roeping der vrouw. Doch het misbruik bewijst ook hier niets tegen het gebruik. Immers de oude stelregel, dat, naarmate het gepast gebruik eener zaak heilrijker werkt, het misbruik daarvan des te verderfelijker zal wezen, heeft zijne geldigheid nog niet verloren. De vraag kan hier alleenlijk zijn, of het mogelijk zoude wezen, het gymnastisch onderwijs voor de vrouwelijke jeugd in dier voege in te rigten, dat het niet alleen zonder onwelvoegelijkheid maar ook zonder eenigen kwaden invloed blijve op het vrouwelijk karakter. Dat zulks mogelijk is, bewijst o.a. de Gymnastieschool onder A. Spiesz, te Frankfort a/M.[1], waarvan allen, die haar bezocht hebben, de

1 Eene beschrijving der methode van A. Spiesz vindt men in het aangehaalde werk van M. Kloss, ‘Weibliche Turnkunst,’ bladz. 25.

voortreffelijke strekking en inrigting prijzen. Bijna zouden wij durven verzekeren, dat ook de Normaalschool alhier aanvankelijk hetzelfde bewijst. Intusschen zij ons de opmerking gegund, dat vele ouders hier te lande aan hunne dochtertjes, gelijk in vele andere opzigten, zoo ook wat ingetogenheid en zedigheid betreft, voorbarige eischen stellen. Het gevoel van vrouwenwaarde, dat zich in gedrag en houding moet afspiegelen, ontwikkelt zich niet voordat het meisje tot jonkvrouw rijpt. Tot zoo lang hebbe men geduld; eenzijdigheid is de eerste, overhaasting de tweede algemeene fout bij het opvoeden. Men late zijne dochter kind zijn, zoo lang zij zelve de kinderschoenen nog groot genoeg ńoor zich acht. In het aangehaalde geschrift van M. Kloss leest men de volgende woorden, door eene vrouw geschreven: ‘mijn vader was een braaf man, die het hartelijk goed met mij voor had; hij liet mij veelzijdig en degelijk onderwijs geven, maar genot van mijne kindschheid heb ik niet gehad, *eene kindschheid heb ik niet gehad!*’ Zijn deze woorden, in weerwil van den kalmen toon, niet de uitdrukking van een diep gevoeld gemis, en ligt er niet een treffend, laat ons billijk zijn, een gegrond verwijt in opgesloten?

In de tweede plaats noemen de voorstanders der Gymnastie haar als *Schoonheids*-middel, ofschoon aan den anderen kant betwijfeld wordt, of ook deze lof haar regtmatig toekomt. Velen toch zijn van meening, dat deze oefeningen aan het uiterlijk der vrouw iets mannelijks bijzetten, dat zij de spieren te veel doen uitkomen, de schouders en armen te sterk ontwikkelen, de hand ongeschikt maken om als tastorgaan te dienen en fijne vrouwelijke werkzaamheden te verrigten, dat zij het voetje grof en breed doen worden, enz. Hoeveel hiervan waar zij, moet thans door ons onderzocht worden; want wordt de Gymnastie met regt als schoonheidsmiddel geprezen, dan bezit zij, uit dit oogpunt beschouwd, voor de vrouwelijke jeugd eene uitstekende waarde. Is ligchamelijk schoon, wanneer het den steun mist van zedelijke schoonheid, niet zelden eene noodlottige gaaf; waar beide gepaard gaan, is zij voor de vrouw bovenal een hoogst begeerlijk voorregt: voor den man meer weelde, is zij voor de vrouw

bijna eene behoefte. Stelt men zich nogtans de vrouwelijke schoonheid voor als bestaande in tengerheid van vorm, als onafscheidelijk verbonden met eene ‘belangwekkende bleekheid’, met een zeker ‘*air de langueur*’, dan voorwaar zal men de Gymnastie niet onder de schoonheidsmiddelen voor de vrouw kunnen rekenen; zij verdraagt zich toch niet met dat kwijnende; zij bestrijdt, zij verdrijft het. Doch kwijning behoort niet tot kenmerken van vrouwelijk schoon. Dat de oude Grieken fijne kenners van schoonheid waren, ontkent niemand, en ziet nu de standbeelden door hen nagelaten. Aan sommige hunner Godinnen mogen zij slanke vormen gegeven hebben, in die rankheid was altijd frischheid en veerkracht. Zoodanige opvatting schijnt in het wezen der zaak gegrond. Al wat kwijnt schiet te kort om datgene te zijn waartoe het bestemd was, en reeds uit dien hoofde schijnt kwijning onvereenigbaar met het ware begrip van schoonheid. Eene kwijnende vrouw zal welligt onze *belangstelling* in hoogere mate opwekken dan eene in gezondheid bloeijende; de eigenlijke *schoonheid* dier vrouw zal dan de meeste bewondering verdienen, wanneer zij, levenslust en levenskracht teruggekregen hebbende, ook in haar uiterlijk aanzien het bewijs levert, dat alle levensprocessen bij haar eenen regelmatigen gang gaan, dat zij alles is en vermag wat zich van eene vrouw laat verwachten. Derhalve zien wij voor ons de kenmerken van vrouwelijk schoon in wel is waar rijzige, doch niettemin gevulde vormen, in schoone evenredigheid der deelen, in bloeijende gelaatskleur, in levendigen oogopslag, in een sierlijken en veerkrachtigen gang. Tot het aankweeken eener *zoodanige schoonheid* werkt de Gymnastie krachtig mede. Niemand kan ontkennen, dat zij evenmatigheid en rijzigheid van gestalte bevordert, aan de bewegingen gemakkelijkheid en sierlijkheid bijzet. Het onbeschrijfbaar iets, dat men *gratie* noemt, sluit alle onvastheid in de bewegingen en dus ook gemis aan kracht uit, hetgeen ons een nieuw bewijs schijnt te zijn, dat het kwijnende en derhalve het krachtelooze niet tot de ware kenmerken der schoonheid kan behooren. Wanneer gij vrouwelijke scholieren gedurende de gymnastische lessen gadeslaat, zult gij de opmerking maken, dat zij de oefeningen dan eerst met eenige *gratie* leeren uitvoeren, wanneer zij vaardigheid en kracht beide zich hebben eigen gemaakt, en onwillekeurig zal u voor den geest komen wat Göthe schreef:

Willst du schon zierlich erscheinen und bist nicht sicher? Vergebens.
Nur aus vollendeter Kraft blicket die Anmuth hervor.

Ten einde de nadeelen te vermijden, welke sommige moeders voor de schoonheid harer dochters van de zijde der Gymnastie vreezen, behoeft men slechts de oefeningen met oordeel te kiezen, en al datgene uit te sluiten, wat alleen voor jongens past. Doch men moet de bezorgdheid niet overdrijven: zoo wordt b.v. het voetje niet breed en plomp, al stampt het meisje er nu en dan mede op den vloer. De fijne, bewonderenswaardig ingerigte hand moet gespaard en ontzien worden, en men *kan* haar bij de gymnastische oefeningen ontzien; zij zal evenwel niet grof en hard worden door enkele malen fiks aan te grijpen of iets stevig vast te houden. Oefeningen op de handbrug mogen op de meisjesles niet dan zeldzaam plaats hebben, daar zij, de schouders sterk opwaarts drukkende, de schoonheid niet bevorderen en voor vele meisjes te moeijelijk zijn. Glijden langs touwen is voor vrouwelijke scholieren om meer dan ééne reden (o.a. ook omdat het de opperhuid van handpalmen en vingertoppen verdikt en verhardt) als nadeelig te beschouwen en mag nooit plaats hebben. Gelukkigerwijs is er ruime keus van oefeningen, welke noch ligchamelijk noch zedelijk nadeel voor de meisjes te weeg brengen. Uit vele noemen wij hier slechts de velerhande oefeningen der ledematen en van den romp zonder toestellen, verschillende marschen, evenwigts-oefeningen, ligte springoefeningen, oefeningen met het springtouw, de handkogels (voor meisjes uit ligt hout bestaande), de ringen, en in het bijzonder de oefeningen met den staf, welke even sierlijk als versterkend zijn. Te regt beveelt men voor meisjes vooral die oefeningen aan, waarbij het ligchaam zich in de lengte uitzet, meenende men daardoor de schoonheid der gestalte het meest te bevorderen.

Hebben de geneeskundigen in de laatste tijden zich allerwege ten gunste zoowel der paedagogische als der therapeutische Gymnastie verklaard, en telt men onder hare voorstanders mannen als Oesterlen, Schreber, H.E. Richter, Ideler, Sedillot en vele anderen, twee treffen wij er aan, die, zonder zich bepaald als tegenstanders te doen kennen, toch de toepassing der kunstmatige ligchaamsoefe-

ningen zeer beperken, namelijk M. Levy[1] en Andrew Combe. De laatste is schrijver van het voortreffelijke werk: Physiology applied to health and education. Daar het ons enkel om waarheid te doen is, en geenszins om de Gymnastie, hoe zeer wij ook met haar beginsel ingenomen zijn, *quand même* te verheffen, schroomen wij niet aan de bedenkingen van Combe (als zijnde grondiger dan die van Levy), in dit opstel eene plaats te verleenen, en doen dit des te liever, daar zij ons duidelijk de klippen aanwijzen, waarop menig gymnastisch onderwijs schipbreuk lijdt. Vele der meest in zwang zijnde kunstmatige ligchaamsoefeningen acht Combe geheel onnatuurlijk en lijnregt strijdig met het plan der menschelijke bewerktuiging; andere keurt hij alleen voor stevige jongens goed en niet voor zwakkere gestellen: hij verwerpt de buitensporige oefeningen, welke, toen hij zijn geschrift in het licht gaf, in Engeland als Gymnastie onderwezen werden. Hij meent, dat, wanneer knapen en meisjes ligchaamskracht genoeg bezitten, om in de gebruikelijke gymnastische oefeningen behagen te scheppen, er alsdan wel geen voldoende grond bestaat, om ze daarin tegen te gaan, mits zij daartoe noch door naijver noch door eenige andere uitwendige drijfveer worden aangespoord, maar door den zuiveren lust tot beweging. In gewone gevallen zullen alleenlijk de kinderen, die een forsch ligchaamsgestel hebben, dergelijke spelen ondernemen, en, aan zich zelven overgelaten, daarmede ophouden, voordat er eenig nadeel uit kan ontstaan; maar de toedragt der zaak wordt geheel anders, zoodra men zoodanige buitengewone bewegingen niet alleen aanmoedigt, maar ze zonder onderscheid aan allen onderwijst, om het even, of zij ligchamelijk sterk dan wel zwak, moedig van aard dan wel bloode zijn. De inrigting van het schoudergewricht tot voorbeeld kiezende, betoogt Combe, dat de oefeningen, welke de Gymnastie dit deel laat volbrengen, gedwongen, ja onnatuurlijk zijn, en toont aan, dat zij door uitrekking der gewrichtsbanden en bloedvaten noodlottige gevolgen kunnen hebben. Toegevende, dat sterke inspanning der ruggespieren verkromming der wervelkolom kan genezen, beweert Combe naar waarheid, dat dit nog geen voldoende grond is, om aan

1 Michel Levy, Traité d'Hygiène publique et privée, II, bl. 448 en volgg.

alle kinderen dergelijke inspanning voor te schrijven. ‘Derhalve,’ zoo gaat hij voort, ‘moeten wij ons in de keus van ligchaamsoefeningen voor de jeugd niet laten misleiden door de ijdele begeerte om moeijelijkheden te overwinnen en kunststukken te laten verrigten, met de kans om verwijding der bloedvaten, beenbreuken of andere ongelukken te veroorzaken, maar liever ons beijveren om het ligchaam te versterken *door uitspanningen, waaraan beweging* verbonden is, en die tevens gezelligheid aankweeken, aan hart en hoofd bezigheid verschaffen, en de gymnastische oefeningen tot de zoodanige beperken, welke de natuurlijke verrigting der spieren versterken en verbeteren. En bij ońs streven naar dit doel, moeten wij er altijd op uit zijn, groote vermoeijenis te vermijden en de soort, den graad en duur dier oefeningen in dier voege te regelen, dat de uitkomst zij verbetering der voeding en vermeerdering van ligchaamskracht, en behooren daarbij altijd in het oog te houden, dat het punt, waarop dit doel volkomen bereikt wordt, voor ieder kind of mensch verschilt en niet anders dan door ervaring en naauwkeurige waarneming kan ontdekt worden.’

Erkennende dat Combe's opmerkingen nopens het gedwongene en onnatuurlijke van vele gymnastische oefeningen volmaakt juist en zijne wenken *in dit opzigt* hoogst nuttig zijn, komt het ons toch voor, dat het oordeel, door hem uitgesproken, te uitsluitend de uitdrukking bevat van het buitensporige en overdrevene, waarvan de schrijver ooggetuige was, en niet zoo zeer de slotsom is van een onbevooroordeeld onderzoek naar het wezen zelf der Gymnastie. Ware dit laatste het geval geweest, Combe zou nevens de nadeelen der overdrijving ook de voordeelen van een gepast gebruik in het licht gesteld en aan de Gymnastie een minder ondergeschikten werkkring in de opvoeding hebben aangewezen dan hij nu gedaan heeft. Hoe zij ook op vele plaatsen in gevaarlijke kunstenmakerij moge ontaard zijn, het beginsel, waarop zij berust, blijft zich handhaven. Zoo lang men moet toegeven, dat niet enkel de geest en het gemoed, maar ook het ligchaam door de opvoeding behoort ontwikkeld te worden; zoo lang men niet ontkennen kan, dat beweging, ja veel beweging, ter voorspoedige ontwikkeling des ligchaams onmisbaar is; zoo lang het waar blijft, dat sommige soorten van beweging heilzaam op het ligchaam werken en

andere daarentegen nadeelig zijn; zoo lang zal het ook waar zijn, dat de opvoeder uit de heilzame ligchaamsbewegingen, volgens den leeftijd, de sexe en eigenaardige ligchaamsgesteldheid zijner leerlingen, de meest heilzame behoort te kiezen; die keus met kennis der zaak te doen en het gekozene met juistheid te doen uitvoeren, zietdaar de taak der Gymnastie. De grondslag, waarop zij berust, blijft onwankelbaar, moge ook mode of routine hare toepassing ginds en elders bederven: wij stemmen toe, dat er vooral met betrekking tot meisjes-gymnastie veel verkeerds geschiedt: het kan zijn, dat zij zelfs na de geprezene bemoeijingen van A. Spiesz en M. Kloss en van hare Zweedsche beoefenaars, hare ware methode nog niet bezit, dat zij nog in *staat van wording* verkeert; doch niettemin houden wij ons verzekerd, dat eigene waarneming aan iederen onpartijdige de overtuiging zal geven, dat eene op physiologische gronden berustende, van alle overdrijving afkeerige Gymnastie ook op de vrouwelijke jeugd weldadig werkt. In het algemeen kan geen systeem van kunstmatige ligchaamsoefeningen goedkeuring verdienen, tenzij het den kweekeling helpt in staat stellen om aan de bestemming des levens te voldoen: derhalve moet de onderwijzer altijd voor den geest hebben èn wat de levensbestemming zijner leerlingen vereischt èn wat de Gymnastie hun geven kan. Daar nu de levensbestemming der beide sexen een aanmerkelijk verschil aanbiedt, moet ook de Gymnastie voor beide noodwendig verschillen. De man behoeft vooral kracht, omdat hij geschapen is tot schier rustelooze bedrijvigheid, en omdat hij in het leven altijd hinderpalen te overwinnen heeft: de vrouw daarentegen heeft ook wel kracht, morele en zelfs physieke kracht noodig, maar in haren stilleren en kleineren werkkring heeft *zij* vooral eene dringende behoefte aan gezondheid, vooreerst voor zich zelve bij hare moeitevolle pligten als huisvrouw, ten andere opdat zij als moeder gezondheid op haar kroost kunne overbrengen. Zoo moet de Gymnastie bij het mannelijke kind voornamelijk kracht en moed, bij het vrouwelijke kind in de eerste plaats gezondheid aankweeken, terwijl zij hier ook in de tweede plaats tot verhooging der schoonheid kan dienstbaar gemaakt worden. Zou men boven de Gymnastieschool der knapen het beeld van Hercules kunnen plaatsen, die der vrouwelijke jeugd zou aan

Hygeia en de Gratiën toegewijd kunnen worden. Dat bovengemeld verschil in doel en strekking ook verschil in den te kiezen weg ten gevolge moet hebben, behoeft niet herinnerd te worden; doch wanneer men eenmaal het doel kent, zal het ook wel gelukken de beste wegen daarheen te vinden, zoo die niet reeds gevonden zijn.

In de door den Heer Combe geopperde bezwaren is een tweede punt, dat wij niet met stilzwijgen willen voorbijgaan. Hoewel zulks niet uitdrukkelijk te kennen gevende, brengt die schrijver zijne lezers in den waan, dat Gymnastie, zij moge, binnen de door hem gestelde grenzen, voor sterkere gestellen niet van alle nut ontbloot zijn, voor de zwakkere niet past. Wij voor ons zouden die stelling liever omkeeren. De ligchamelijk sterken kunnen onzes inziens de Gymnastie ontberen, tenzij ze haar noodig mogten hebben om buigzaamheid en vlugheid te verkrijgen: juist op de ligchamelijk zwakken werkt zij - *onder voorwaarde dat van de teedere organen geene te sterke inspanning gevorderd worde* - het heilzaamst; want ook voor de zwakken geldt de physiologische wet, dat oefening, *wanneer zij aan den aard van het orgaan* beantwoordt, hetzelve versterkt. Wij herinneren ons een geschrift van P.H. Clias gelezen te hebben, dat hij met een kind, dat naauwelijks een jaar oud was, ten einde het reeds vroegtijdig ligchamelijk sterk te maken, uiterst eenvoudige gymnastische oefeningen ondernomen en zijn doel bereikt heeft. Er bestaat geene reden om de waarheid hiervan in twijfel te trekken. Ofschoon wij het geheel overbodig zouden achten, zulk eene vroege Gymnastie, gelijk Clias wil[1], ten algemeenen regel te maken, bewijst het verhaal toch, dat doeltreffend gekozen oefeningen ook zwakke spiertjes versterken kunnen, en men mag er de gevolgtrekking uit maken, dat de uitvlugt van vele ouders: ‘mijn kind is te zwak voor Gymnastie’, wel niet anders beteekenen kan dan: ‘mijn kind is te zwak voor de oefeningen, welke men op de gymnastieschool met de leerlingen onderneemt, en *in dezen zin* kan men de ouders dikwijls geen ongelijk geven. Laat ons in het voorbijgaan opmerken, dat zich inzonderheid voor zwakke beginnelingen veel goeds laat verwachten van de *Zweedsche* methode. Op de

1 P.H. Clias, Traité élementaire de gymnastique rationnelle hygienique et orthopedique; een gedeelte daarvan voert ten titel: Callisthenie, ou Cours de Gymnastique rationnelle, appropriée à l'education physique des jeunes filles.

Zweedsche gymnastie-inrigtingen toch worden vele oefeningen uitgevoerd onder medewerking van een helper, die met éene of beide handen een zekeren tegenstand uitoefent, zoodat de leerling dien tegenstand, die tegendrukking door inspanning zijner spieren te overwinnen heeft. Daar nu de maat van den tegenstand afhankelijk is van den wil des helpers, kan deze ook de maat van kracht, welke de leerling zal moeten aanwenden, naar goedvinden regelen.

Wijders wenschen wij nog te waarschuwen tegen eene andere gevolgtrekking, waartoe de lezer, zoo hij op dit gebied minder vertrouwd is, zich door de woorden van Combe ligtelijk zou laten verleiden, namelijk deze, dat men geene kunstmatige ligchaamsoefeningen moet laten verrigten, tenzij de knaap of het meisje zich daartoe aangespoord gevoele ‘door den zuiveren lust tot beweging.’ Men meene toch niet, dat ouders en onderwijzers genoeg doen, wanneer zij, *zoo als de kinderen in de tegenwoordige dagen en hier te lande veelal zijn*, aan den ‘natuurlijken lust om zich te bewegen’, slechts geene hinderpalen in den weg stelt. Ons kortzigtig opvoedingssysteem, in ieder volgend geslacht diepere sporen achterlatende, heeft de kinderen meer en meer *onkinderlijk* gemaakt en o.a. te weeg gebragt, dat velen dien natuurlijken lust om zich te bewegen te flaauw en sommigen bijna geheel niet meer gevoelen. Doch al ontbreekt de inwendige aandrift om beweging te nemen, daarom zal toch de gunstige invloed van beweging niet ontbreken, integendeel, de uitwerking zal er des te heilzamer om worden, verondersteld dat de soort en de duur der beweging doelmatig gekozen zijn. Krachtvolle ligchaamsontwikkeling en ongestoorde gezondheid worden niet verkregen zonder ligchaamsbeweging. Wat alzoo te doen, wanneer de lust om zich beweging te verschaffen zich in de kinderjaren niet openbaart? Vooreerst de geheele levensregeling van het vadsige kind inrigten volgens al de eischen des kinderlijken leeftijds in het algemeen, opdat de natuurlijke lust tot beweging ontwake, intusschen tot beweging aansporen en in den vorm van een opwekkend spel gemakkelijke gymnastische oefeningen met het kind ondernemen. Men weet, hoe het phlegmatisch temperament bij onze landgenooten den boventoon heeft en hoe vaak het zich reeds in de kinderen aankondigt. Moet men dien aanleg zich ongehinderd laten ontwikkelen, zich daarmede troostende, dat het nu eenmaal in onzen

landaard ligt phlegmatisch te zijn en dat de phlegmatische Hollander toch nu en dan groote dingen tot stand brengt? Gewis niet. Even als men het al te woelige kind vroegtijdig moet oefenen om te met een poosje stil te zitten, zoo behoort men het trage tot beweging aan te sporen, en met het gymnastisch onderwijs niet te wachten tot de lust er toe zich van zelve openbaart.

Bij de overige bedenkingen, welke van zoo vele zijden tegen de kunstmatige ligchaamsoefeningen der meisjes worden aangevoerd, zullen wij niet lang stilstaan. Gevaar is er niet bij te duchten: zij zouden al terstond het karakter van meisjes-gymnastie verliezen, zoo er eenig gevaar hoegenaamd mede gepaard ging, en bijaldien de onderwijzer *tours de force* van zijne vrouwelijke leerlingen ging vergen, zou hij blijk geven geen begrip te hebben van zijne taak en niet te spoedig ontslagen kunnen worden. Velen beschouwen de Gymnastie als overbodig, mits men aan de jeugd dagelijks gelegenheid geve om te wandelen, en zich door middel van spelen beweging te verschaffen. Wandelingen en gymnastische spelen zijn voor allen heilzaam; toereikend zijn zij alleen dan, wanneer het meisje eene bloeijende gezondheid geniet, geenen den minsten aanleg toont tot scheefgroeijen, en vlug en net in hare bewegingen is. Daar men bij steedsche meisjes deze drie voorwaarden zelden vereenigd vindt, zijn spelen en wandelingen hier in den regel niet toereikend. Het gaat met de ligchamelijke ontwikkeling even als met die van den inborst; hier of daar blijft altijd wel wat te wenschen overig; hier of daar is altijd wel eenige afwijking merkbaar; nu zijn tegen beginnende afwijkingen in de stoffelijke sfeer wandelingen en spelen niet voldoende, terwijl Gymnastie, onder de leiding eens deskundige, daartegen eene doordringende werking uitoefent. Men meene daarom ook niet, dat de Gymnastie op hare beurt wandelingen en spelen overbodig maakt. Mevrouw Necker de Saussure[1] heeft volkomen regt, dat op de meisjes-instituten *dagelijks* èn gymnastisch onderwijs èn gelegenheid tot wandelen en spelen behoort gegeven te worden. Sommige ouders willen voor gymnastielessen danslessen in de plaats stellen. Het dansen is op zich zelf eene gezonde beweging, mits het met

1 ‘Education progressive ou étude du cours de la vie.’ Brux., 1838, III, bl. 190.

mate geschiede, b.v. in den huiselijken kring bij de piano, of - beter nog - bij schoon weder in de opene lucht, en als onze Justus van Effen beweert, eene zwaarmoedigheid, die hem jaar en dag gekweld had en waarvan de oorzaak in het onderlijf was, in den letterlijken zin des woords te hebben *weggedanst*, weêrspreken wij hem niet; doch men bedenke hier twee punten, vooreerst: dat het dansen bijna uitsluitend de onderste ledematen inspant en versterkt (hetgeen men aan de tooneeldansers en danseressen duidelijk bespeurt), terwijl het in jeugdigen leeftijd doorgaans schrale bovenlijf en de alsdan magere armen wel het meest inspanning en versterking behoeven, en ten tweede: dat danslessen aanleiding geven tot kinderbals, welke om meer dan ééne reden (men herleze daarover nog eens de Levana van Jean Paul) afkeuring verdienen. Er zijn ook ouders, die beseffen, dat het dansen alleen de Gymnastie niet kan vervangen, en er schermlessen willen bijvoegen; maar eilieve! men beschouwe het meisje, terwijl het met de floret uitvallen doet en haren meester stooten tracht toe te brengen en vrage dan zich zelven af, of *die* bezigheid welvoegelijker is voor de vrouwelijke jeugd dan de sierlijke gymnastische bewegingen der armen en van het bovenlijf, dan de vrolijke en versterkende huppeltred, dan het zich in evenwigt houden op de liggende mast, dan de oefeningen met den staf en wat meer van dezen aard zij? Weder andere ouders willen dan ook liever de behandeling van het geweer met de danslessen vereenigen. Hiertegen gelden, ofschoon in mindere mate, dezelfde bezwaren als tegen het schermen, en bovendien maakt de gestalte der meisjes hen, zoodra zij grooter worden, tot exerceren minder geschikt, omdat nette behandeling van het geweer breedere schouders en smallere heupen vereischt, dan aan de vrouw gegeven zijn.

Eindelijk wordt nog aan de Gymnastie ten laste gelegd, dat zij te veel tijd vordert; dat de uren, haar gewijd, nuttiger aan andere takken van onderwijs besteed worden. Deze bedenking gaan wij met stilzwijgen voorbij, beseffende dat zoo de lezers, na al het boven aangevoerde, ook nog op dit punt eene wederlegging noodig vonden, wij toch reeds ons pleit verloren zouden hebben, daar het ons alsdan niet gelukt zou zijn, de kunstmatige ligchaamsoefeningen voor het vrouwelijke kind in dat gunstige licht te plaatsen, waarin zij, volgens onze overtuiging, behooren gezien te worden.

Ten slotte ons gevoelen kortelijk zamenvattende, verklaren wij: dat de Gymnastie, *onder bekwame leiding*, ook voor de vrouwelijke jeugd wezenlijk nuttig is; dat zij inzonderheid op de meisjes, die in groote steden wonen en wier fijn beschaafde opvoeding veel leeren en derhalve ook veel zitten vereischt, niet alleen heilzaam werkt, maar dat zij zelfs onder deze omstandigheden voor het vrouwelijke kind *meer de kenmerken van onmisbaarheid draagt* dan voor het mannelijke; dat voor den knaap de waarde der Gymnastie meer in het *paedagogische*, voor het meisje daarentegen meer in het *hygiëinische moment* gezocht moet worden; dat, daar het doel der Gymnastie voor beide geslachten grootelijks verschilt, ook de *wegen om het doel te bereiken, noodwendig verschillen moeten;* dat de kunstmatige ligchaamsoefeningen voor de vrouwelijke jeugd een eigen karakter behooren te bezitten; dat zij overal, waar zij niets anders zijn dan de overbrenging der voor knapen uitgedachte oefeningen op de meisjes, *weldra weder in verval zullen geraken*, maar dat daarentegen de algemeenere invoering eener op *wetenschappelijke gronden berustende, eigenaardig ingerigte, milde* Gymnastie voor de vrouwelijke jeugd, vooral ook in ons Vaderland, *duurzaam weldadige* gevolgen zal hebben. Wij eindigen met de woorden van M. Kloss: ‘zijn derhalve kunstmatige ligchaamsoefeningen nuttig voor knapen, voor meisjes zijn zij nog veel noodiger, en wie zich behelpt met de uitvlugten van vrouwelijke zachtheid, van hooge beschaving, van fijne manieren, die kent en waardeert de zaak niet naar eisch en toont niet in staat te zijn om te begrijpen, wat eene bloeijende jonkvrouw, eene wakkere echtgenoot, eene gezonde moeder voor het familieleven en voor den Staat beteekenen!’

Augustus 1856.

G.A.N. ALEBÉ.

William Hogarth.

1. Hogarth's Werke in verkleinerten aber vollständigen Kopien, von E. Riepenhausen. Neue Ausgabe von H. Loedel.
2. Georg Christoph Lichtenberg's ausführliche Erklärung der Hogarthischen Kupferstiche. Neue verbesserte Ausgabe[1].

‘Men zal niet ligt onder ons, of in het algemeen in de beschaafde wereld, een man van geest en smaak vinden, die den naam van Hogarth niet kent. Ook staat de man in zijne manier ongetwijfeld even zoo alleen, als Raphaël in de zijne, hoe verschillend ook de wegen zijn, die beiden naar den tempel des roems hebben geleid. Men heeft wel is waar van den naam van Hogarth, zoowel als van dien van Raphaël, Milton, Horatius, Anakreon, la Fontaine, dikwijls gebruik gemaakt om nieuwere kunstenaars en dichters te prijzen en op te wekken, maar in ernst kan het niet geschied zijn. Wanneer hem ooit iemand overtroffen of zelfs maar geëvenaard had, dan zouden de Duitschers, die sedert eenigen tijd alles weten, ongetwijfeld daarmede bekend zijn.’

Met deze woorden opent Lichtenberg de verklaring der LXVI^{ste} plaat van Riepenhausens Hogarth, en, indien volkomen waar is wat hij daarin van den Britschen kunstenaar getuigt, niet minder waar is zijne schertsende aanmerking over de Duitsche veelweterij. Wat is er dat de Duitsche geest niet omvat, of althans te omvatten tracht? Waar is de hoogte en breedte, die hij niet zoekt te meten? In die algemeene jagt naar wetenschap, in die zucht om alles te doordringen, wordt de Duitscher door geene nationale vooroordeelen, door geene vaderlandsliefde, door geene zucht tot bevordering van bijzondere belangen geleid of beperkt.

1 Deze nieuwe uitgave van Riepenhausens Hogarth met de verklaring van Lichtenberg verscheen in 1850-1853 bij Dieterich te Göttingen, in 75 platen in portefeuille en 12 afleveringen of 6 deeltjes tekst, zijnde deel IX-XIV eener nieuwe gezamenlijke uitgave van Lichtenbergs schriften.

Hij omvat met gelijke liefde het verre Oosten en het verre Westen, en de geschiedenis, de letteren, de kunsten van alle volken boezemen hem gelijke belangstelling in. Ofschoon geen enkele Duitsche staat koloniën bezit, ontwerpen schier alleen de Duitschers theoriën van koloniale politiek. Ofschoon zelden een Duitsche kiel de afgelegener wateren van den aardbol doorploegt, vindt men nergens doorwrochter werken over land- en volkenkunde van vreemde werelddeelen, dan de Duitsche literatuur aanbiedt. Valmiki en Motenabbi, Shakspere en Dante maakt de Duitsche criticus even gaarne tot het voorwerp zijner studie als Schiller en Göthe. En zoo het hart van den Duitschen kunstenaar warm voor Albrecht Dürer en Cornelius klopt, er is in datzelfde hart eene ruime plaats bewaard voor Raphaël en Murillo, voor Rubbens en voor Hogarth. Geene groote natie was ooit meer kosmopolitisch en minder nationaal; en dit is misschien het geheim, waarom geene groote natie zich immer zoo zeer een reus in het denken, een dwerg in het handelen betoonde.

Onder de volken van Europa is er geen, dat in dit opzigt eene sterkere tegenstelling met de Duitschers vormt dan het Engelsche. Wil men hiervan een voorbeeld zien, men behoeft niet verder te gaan dan de beide namen, die nevens elkander op den titel der aangekondigde, te zamen één geheel vormende, werken prijken. Niets is vermakelijker in Hogarth dan zijne voorkeur voor al wat Engelsch is, en de diepe minachting, waarmede hij op alle vreemdelingen en inzonderheid op de Franschen nederziet. Gemeste Fransche monniken en verhongerde Fransche soldaten, Fransch vorschengebraad en soupemaigre opgedischt in den ‘Sabot royal’, zijn de geliefkoosde voorwerpen zijner scherts, en men zie hoe triomfantelijk hij in zijne bekende platen ‘France and England’ (n°. XXXIX en XL bij Riepenhausen) tegen die overzeesche naarheid, Engelands krachtige matrozen en soldaten, van porter en roast-beef doorvoed, en hun lustig ‘God save the King’ en ‘Rule Brittannia’ overstelt. Zie hoe hij de armzalige Fransche krijgers troost met het opschrift op het vaandel ‘le Bon Bier et Bon Beuf d'Angleterre.’ Lichtenberg is niet vreemd van het vermoeden, dat zelfs in dit slechte Fransch eene ondeugendheid steekt: ‘Hij gunt de Franschen niet eens het Fransch. Hij zou hun willen toevoegen: de bedelaars verstaan zelfs hun moedertaal niet.’ De Duitsche schrijver haalt tot beves-

tiging het voorbeeld aan van een jongen Engelschman, die in Holland bedrogen en, toen hij aan anderen zijn nood klaagde, uitgelagchen zijnde, louter om zich te wreken, sedert beweerde, dat de Hollanders in het geheel geene regels in hunne taal kenden, maar spraken gelijk het hun goed dacht. Mij komt intusschen Lichtenbergs andere verklaring waarschijnlijker voor, dat Hogarth het schier voor eene schande zou gehouden hebben het Fransch goed te verstaan en gansch Frankrijk niet waardig achtte, dat hij zich om zijnentwil de moeite getroosten zou om het gebrekkig opschrift door een kenner te laten verbeteren. 't Is waar, dat Hogarth zich minder genoopt vond de wapenen zijner bijtende satyre tegen andere natiën te rigten. En toch laat hij geene gelegenheid voorbijgaan, om aan zijn spleen jegens vreemde zangers en muzijkanten, en bovenal jegens vreemde schilders lucht te geven. Men kent zijn ‘Paul before Felix in the ridiculous manner of Rembrandt’ (Riepenh. n°. LXXI). Men moge de vis comica, die in deze plaat zoozeer uitblinkt, bewonderen, men moge daarbij een hartelijken lach niet kunnen onderdrukken, men moge zelfs toegeven dat het hoofdgebrek der oude Nederlandsche schilderschool - gebrek aan waardigheid - hier niet geheel onverdiend is doorgehaald; - toch zal ieder die eenig kunstgevoel bezit, moeten erkennen, dat het onderwerp te verheven was om het vehikel der satyre te zijn, dat Hogarth in de overdrijving zijner scherts zelfs voor de satyre te laag afdaalde, en bovenal, dat er eene grenzenlooze aanmatiging in gelegen was om dus moedwillig te spelen met den naam van een man, wien het gerijpte oordeel der nakomelingschap eene plaats onder de zeven grootste meesters zijner kunst heeft toegekend, en met eene schilderschool, die een tal van onvergankelijke namen had opgeleverd, in een kunstenaar, die zelf in het historisch vak niets beters en waardigers wist te leveren, dan den ‘Paul before Felix’, dien hij aan het quasi-Rembrandtsche product als een model poogde over te stellen (Riepenh. n°. LXXII), en die behoorde tot eene natie, welke vóór hem zelven nog geen schilder had opgeleverd, die zijn naam aan de nakomelingschap heeft kunnen vermaken. Ons Nederlanders moge het troosten, - zoo wij in dat opzigt troost behoeven, - dat Rembrandt en de Hollandsche school niet de eenige voorwerpen waren van Hogarths satyre; dat de grootste meesters van Italië in zijne oogen geen meerdere genade

vonden. ‘Het moet vermakelijk geweest zijn,’ zegt Thackeray, ‘hem tegen Correggio en de Carracci te hooren uitvaren;’ en wanneer wij letten op de houwen en steken, die hij bij elke gelegenheid aan de Italiaansche school toedeelt, zullen wij dit gaarne gelooven. Wil men Hogarth in zijn scheef oordeel als kunstenaar eenigermate verschoonen, men kan het slechts doen door te wijzen op de gebreken die zijn karakter ontsierden: op de belagchelijk hooge meening die hij van zijne eigene begaafdheden koesterde[1], en op de bekrompene en uitsluitende nationaliteit, die te zijnen tijde zijne landgenooten onderscheidde, en waarvan nog niet alle sporen bij hunne nakomelingschap geweken zijn.

Mén stelle tegenover dezen echten representant van John Bull, met zijne souvereine minachting voor ‘mounseers’ en vreemde kunstenaars, de warme bewondering die de Duitsche humorist, wien wij de beste en diepst indringende vertolking der gedachten van Hogarth verschuldigd zijn, voor het genie van den Britschen kunstenaar, voor de krachtige natie waartoe hij behoorde, en voor hare, inderdaad benijdenswaardige, staatsinstellingen koestert - eene bewondering welker temperatuur op menige bladzijde die van zijn Duitsch patriotisme verre schijnt te boven te gaan - en men zal naauwelijks tegenover den type der oud-Engelsche nationaliteit een beteren type van het Duitsche kosmopolitisme kunnen verlangen. Hooren wij als een voorbeeld eenige der algemeene opmerkingen, die Lichtenberg ter gelegenheid zijner verklaring van Hogarths ‘Industry and Idleness’ ten beste geeft. Men herinnert zich, hoe hier de kunstenaar-zedemeester, in eene opvolging van twaalf platen, de gevolgen van vlijt en lediggang schetst in de geschiedenis van twee weversgezellen, waarvan de een ten slotte tot de staatsiekoets van den Lord Mayor van Londen, de

1 De volgende anecdote is daarvan een grappig bewijs. Ik deel ze uit ‘Hogarth's works by Nichols and Steevens’ in het oorspronkelijk mede, omdat zij bij de vertaling te veel verliezen zou. ‘Hogarth, being at dinner with the great Cheselden and some other company, was told that Mr. John Freke, surgeon of St. Bartholomew's Hospital, a few evenings before at Dicks Coffee-house, had asserted that Greene was as eminent in composition as Haendel. “That fellow Freke,” replied Hogarth, “is always shooting his bolt absurdly, one way or another. Haendel is a giant in music; Greene only a light Florimel kind of a composer.” - “Ay,” says our artist's informant, “but at the same time Mr. Freke declared, you were as good a portrait-painter as Vandyck.” - “There he was right,” adds Hogarth, “and so, by G-, I am, give me my time and let me choose my subject.”’

andere tot het, ‘driezuilig altaar der geregtigheid’ te Tyburn opklimt. ‘Inderdaad,’ zegt Lichtenberg, ‘waren Duitsche weversgezellen voor dit plan niet te bezigen, althans niet met behoud van zoo veel symmetrie. Wie in Duitschland een handwerk leert, kan wel eens, wanneer hij behoorlijk aanvangt, ten slotte *met glans* gehangen worden. Maar voor zijne vlijt is tegenover de galg geen loon van overeenkomstigen glans te vinden: wat trouwens, Gode zij dank! deugd en regtschapenheid ook niet noodig hebben. Maar toch de voorstelling van stil, huiselijk geluk, ofschoon zekerlijk het grootste en misschien het eenige ware in deze wereld, kan *hij* niet tot het voertuig van zijn onderrigt kiezen, die met de graveerstift werken wil op het gemoed dergenen, die men gewoon is met den naam van “geringere klassen” te bestempelen. Eene koets met zes voor en twee achter, is gemakkelijker te teekenen, en althans gemakkelijker te verstaan, dan het kinderkamertje met zes om den disch, of ook, als 't pas geeft, half er aan en half er onder, en de twee gelukkige seniores aan het boveneind. Zeker moest het een erbarmelijke sukkel van een kunstenaar zijn, die den glans niet wist voor te stellen, in welken zich de mensch alleen om den wille van anderen kleedt; maar om dien veel grooteren huiselijken, inwendigen uit te drukken, daartoe waren te allen tijde weinige schilders in staat, en daar, waar hij geschilderd werd, waren de oogen om dien te erkennen zeker niet minder zeldzaam. Hogarth koos dus, en om meer dan eene reden te regt, tegenover de galg, uitwendigen luister, die trouwens, God dank! met den inwendigen zeer goed bestaanbaar is. Want in zijn vaderland is het niet zeldzaam, dat de zoon van een brouwer of wever in het Lagerhuis, en zijn kleinzoon of achterkleinzoon in het Hoogerhuis schittert. O, welk een land! in hetwelk geen schoenflikker zeker kan zijn, dat niet eenmaal vorstendommen en keizerrijken naar de gunst van zijn kleinzoon zullen dingen! En toch klaagt men ook daar! Vermoedelijk, dewijl klagten onder alle regeringen, bij sommige menschen althans, tot het dagelijksch brood behooren!’

Het zij mij vergund hier in het voorbijgaan eene opmerking te maken, waartoe mij het slot dezer tirade aanleiding geeft. In hetgeen Lichtenberg zegt over de klagten, die ook onder de Engelsche instellingen gehoord worden, mis

ik zijne gewone indringende schranderheid, en zijne grondige kennis van oud-Engeland. Hoe is het mogelijk, dat hem daarbij niet de bekende spreuk inviel: ‘'t is an Englishmans right to grumble’; tenzij wij welligt mogen aannemen, dat die spreuk in zijnen tijd nog niet bekend was. Maar ook dan nog had de zaak niet aan zijn scherpen blik moeten ontgaan. Men klaagt in Engeland niet, gelijk in Duitschland of het hedendaagsch Frankrijk: men klaagt er oneindig meer en luider. En juist omdat de Britsche staatsinstellingen zoo oneindig beter dan die der genoemde landen zijn, juist daarom wordt in Engeland zoo veel meer dan in die landen geklaagd. Men klaagt er omdat het klagen niet belet wordt, men klaagt er omdat de verkeerdheden althans te overzien zijn, men klaagt er omdat men er hoop op verbetering koestert en er, op den langen duur althans, acht op geslagen wordt. Zie eens met welke onverbiddelijke strengheid de publieke opinie in Engeland de misslagen gegispt heeft bij de expeditie in de Krim begaan; met welk een gloeijend koloriet de rampzalige gevolgen der gebreken van het Commissariaat door de Engelschen zelven zijn geschilderd. Engelands vijanden juichten en achtten Engeland meer dan half verloren. Zulke klagten had Frankrijk nimmer gehoord, toen het werkelijk slechts zulke verhongerde soldaten kon in het veld zenden, als Hogarth in zijne satyre schildert. Maar men verstaat op het vaste land oud-Engeland en zijne instellingen niet. Honderdmaal heeft men het aan den rand des verderfs gewaand, maar honderdmaal het met vernieuwde en vermeerderde kracht alle zwarigheden zien te boven komen. Toen daarentegen Frankrijks gesmoorde klagten eindelijk met geweld om lucht drongen, waggelde het gansche staatsgebouw en viel tot een puinhoop ineen. En God verhoede dat eenmaal waar worde, wat elke dag nieuwe reden geeft om te vreezen: dat Duitschland, zij het dan ook langzaam, eene krisis te gemoet gaat, waarbij de beroerten van 1848 als kinderspel zullen zijn. Gelukkig Engeland, met al het verkeerde wat u aankleeft! Maar ook gelukkig Nederland! Het was een vorst uit het doorluchtig Oranje-huis, die de Britsche vrijheid redde van dreigend verderf en op hechter grondslagen vestigde. Het was een andere telg van denzelfden edelen stam, die in 1848 aan Nederland eene grondwet schonk, waardoor ook bij ons voor den zoon en kleinzoon van den oppassenden

weversgezel de kamers der vertegenwoordiging en de hoogste waardigheden in den Staat openstaan! Mogen slechts alle vrienden des vaderlands de handen inéén slaan, opdat voor Nederland dat kostbaar kleinood niet verloren ga door de woelingen eener teleurgestelde partij, welker onverbeterlijke halsstarrigheid[1] aan Nederland dezelfde rampen poogt te bereiden, die de dwaasheid der Jakobieten langer dan eene halve eeuw over Engeland bragt. Mogen in ieder geval hunne pogingen op dezelfde beschaming uitloopen, en latere geslachten met dezelfde voldoening op 1848 kunnen wijzen, als Engeland op 1688 terugziet!

Maar ik dwaal te ver van mijn onderwerp af, ofschoon ik misschien verschooning mag vinden door het voorbeeld van Lichtenberg, die ook niet altijd strikt bij zijn tekst blijft. Trouwens het is niet wel te bepalen, tot welke gedachten de beschouwing van het genie van Hogarth al geene aanleiding geven kan. Het schijnt mij intusschen gepast aan mijne desultoire inleiding hier een einde te maken, en nadat ik in deze voorafgaande opmerkingen, op de wijze der epische dichters, den lezer *in medias res* heb medegesleept, thans de eigenlijke behandeling van mijn onderwerp behoorlijk *ab ovo* aan te vangen.

William Hogarth stamde af van een kleinen landeigenaar in Westmoreland. Zijn vader kwam als schoolmeester naar Londen, waar William den 10^{den} November 1697 geboren werd. Zijne opvoeding was die van een handwerksman, en hij werd in de leer gedaan bij een zilversmid, die hem vooral het graveren van wapens en letters op het zilverwerk toevertrouwde. Hoe hij zich onder die omstandigheden toch tot een groot kunstenaar vormde, wordt het best met zijne eigene woorden, uit zijne ‘Anecdotes of Himself’ verhaald.

‘Daar ik van nature een goed oog en een grooten lust tot teekenen had, vond ik reeds als kind groot vermaak in allerlei vertooningen; en de zucht tot nabootsing, aan alle kinderen gemeen, was bijzonder bij mij ontwik-

1 Deze partij eigent zich zelve tegenwoordig bij uitsluiting den naam toe van de ‘welgezinden.’ Ik herinner mij daarbij, dat de Graaf d'Avaux, Fransch ambassadeur te 's Hage ten tijde van Willem III, steeds in zijne correspondentie aan de partij, die zich in Nederland aan Frankrijk verkocht had, den naam van ‘welgezinden’ gaf. Mij schijnt het toe, dat beiden op den naam gelijke aanspraak hebben.

keld. Ik kreeg reeds vroeg toegang tot een schilder in onze buurt, en liet de jongensspelen welhaast varen, om mij, bij alle mogelijke gelegenheden, met het vervaardigen van teekeningen bezig te houden. Ik zocht en vond mijne kennissen onder gelijkgezinden en leerde welhaast de letters met groote naauwkeurigheid teekenen. Mijne schoolopstellen verdienden meer de aandacht om de sieraden, die ze omgaven, dan om hunne eigene waarde. Ik merkte spoedig, dat domkoppen met een beter geheugen mij ver overtroffen in het leeren; maar in het teekenen was ik allen de baas....

Ik oordeelde het niet zeer waarschijnlijk, dat ik, door de gewone methode te volgen van *oude* teekeningen na te teekenen, mij de kunst zou toeëigenen om *nieuwe* te maken, wat het eerste en hoogste doel mijner eerzucht was. Ik trachtte mij daarom te gewennen aan eene bijzondere soort van geheugen-oefening; en door de aanhoudende poging, om mij de deelen voor den geest te stellen, waaruit de voorwerpen zijn zamengesteld, slaagde ik er allengs in om ze behoorlijk te verbinden en als een geheel op het papier te brengen. Bij al de ongunst mijner omstandigheden, erlangde ik hierdoor een groot voordeel over mijne mededingers, de vroege gewoonte namelijk, die ik mij dus eigen maakte, om in het oog des geestes vast te houden wat ik wilde navolgen, zonder noodig te hebben het zoo heet van den rooster te kopiëren.

Van het oogenblik af waarop ik vrije beschikking kreeg over mijn eigen tijd, besloot ik mij aan het graveren op koper te wijden. Hierin kreeg ik weldra overvloedig werk; en titels voor boeken, platen voor Hudibras[1] en dergelijke hielpen mij spoedig op weg. Maar het geslacht der boekverkoopers was nog gebleven zoo als mijn vader het gelaten had; ... en daarom besloot ik voor mijne eigene rekening te gaan uitgeven. Nu evenwel had ik te worstelen tegen

1 Er bestaan van Hogarth twaalf zeer verdienstelijke platen bij Butlers Hudibras, die echter in de uitgave van Riepenhausen ontbreken. Men vindt ze o.a. in ‘the works of W. Hogarth in a series of engravings’, by the rev. John Trusler, 2 voll. in 4°., Lond., Jones and C^{O}., 1833. (Het blijkt uit geene enkele aanduiding, in welke verhouding deze uitgave staat tot het reeds in 1768 te Londen verschenen werk ‘Hogarth moralised, by the rev. John Trusler.’) Deze platen moeten de in den tekst bedoelde zijn; in Hogarths leven, vóór de aangehaalde uitgave geplaatst, wordt gezegd: ‘an edition of Hudibras afforded him the *first* subject fitted to his genius.’

het monopolie der prenthandelaars, even verachtelijk en schadelijk voor de kunst. Want de eerste plaat die ik uitgaf, “the taste of the town” genaamd, in welke de heerschende dwaasheden werden gegeeseld, had naauwelijks begonnen eenigen opgang te maken, of ik vond kopijën daarvan in de prentwinkels, die voor den halven prijs verkocht werden, terwijl mij de originele prenten werden teruggezonden. Ik was dus verpligt de plaat te verkoopen voor hetgeen mij die roovers wilden geven, daar hunne winkels de eenige plaats waren, waar zij kon verkocht worden. Door deze en andere omstandigheden kon ik nagenoeg tot mijn dertigste jaar naauwelijks meer verdienen dan noodig was voor mijn levensonderhoud; maar zelfs toen, was ik een prompte betaler.

Vervolgens trouwde ik en begon genre-stukjes te schilderen van 12 tot 15 duim hoog. En daar dit iets nieuws was, bragt het mij een tijd lang voordeel aan.

Ik had evenwel nog niet veel bijzonders in deze rigting tot stand gebragt, of ik vatte de hoop op van te zullen slagen in hetgeen snoevers in boeken “den grooten stijl van historie-schilderen” noemen. Ofschoon ik mij nooit te voren met zulke *verheven* zaken bemoeid had, liet ik het schilderen van kleine portretten en gemeenzame gesprekken varen, en, glimlagchende over mijne eigene vermetelheid, werd ik historie-schilder, en schilderde op den grooten trap van St. Bartholomeüs-hospitaal twee bijbelsche onderwerpen: den vijver van Bethesda en den barmhartigen Samaritaan, met zeven voet lange gestalten. Doch daar de godsdienst, die deze manier in andere landen begunstigt, haar in Engeland verwerpt, veranderde ik weder van batterij. Ik wilde echter niet tot de laagte van een portret-fabriekant afdalen; en steeds begeerig om wat bijzonders te zijn, liet ik alle verwachting van voordeel uit die bron varen, en wendde mij, gelijk in den aanvang, op nieuw tot het groot publiek.’

Dit is voor mijn oogmerk genoeg over de eerste periode van Hogarths leven. Ik wil er alleen nog bijvoegen, dat de vader zijner echtgenoot, met wie hij in 1730 huwde, een der weinige kunstenaars van eenige verdienste was, die toen in Engeland leefden. James Thornhill, een neef van den beroemden geneesheer Sydenham, was historie-schilder van Koningin Anna en werd door George I met de ridderschap beschonken. Zijn meest bekende werk is de eetzaal van het hospitaal te Greenwich. Thornhill zag met tegenzin de ge-

negenheid zijner dochter Jane voor een nog weinig bekenden kunstenaar, en hield voor het jonge paar, toen zij heimelijk gehuwd waren, zoowel zijn hart als zijne beurs gesloten. Men verhaalt dat, toen Hogarth kort daarna het eerste zijner groote werken, ‘the Harlot's Progress’, had aangevangen, eenige dier schilderijen door zijne vrouw opzettelijk zóó geplaatst werden, dat zij haren vader moesten in het oog vallen, in de hoop van hem met haar huwelijk te verzoenen; maar dat Sir James, vernemende wie ze geschilderd had, zou gezegd hebben: ‘de man die stukken als deze kan voortbrengen, kan ook eene vrouw zonder uitzet onderhouden.’ Hij liet zich echter kort daarna vermurwen, en stierf in 1734 geheel met zijne dochter verzoend.

Een nieuw tijdvak in het leven van Hogarth vangt aan met zijne eerste proef van die ‘gepenseelde tooneelstukken’, gelijk Walpole ze noemt, waarop zijn roem als kunstenaar voornamelijk berust. Het eerste dezer stukken was ‘the Harlot's Progress’, door Hogarth, zoowel als de meeste volgende, tevens geschilderd en in plaat gebragt. De platen verschenen in 1733 en 1734, met meer dan 1200 inteekenen. Dit groote succes had Hogarth echter minder aan de eigenlijk karakteristieke verdienste van zijn werk, dan aan eene toevallige omstandigheid te danken. De derde plaat werd, een paar dagen na hare verschijning, door een der Lords in eene zitting van de Schatkamer vertoond. Al de aanwezigen waren getroffen door de verbazende gelijkenis van een der voorgestelde figuren met Sir John Gonson, een beroemd politie-beambte en *pellicum animosus hostis*, zoo als hij in eene Latijnsche ode dier dagen genoemd wordt. Na afloop der zitting spoedden zich al de Lords naar den prentwinkel om zich van een exemplaar te voorzien. Hiermede was in het aristokratische Engeland de roem van Hogarth gevestigd.

‘The Harlot's Progress’ werd in 1735 gevolgd door ‘the Rake's Progress’, een werk dat in der tijd minder bijval vond, ofschoon niet minder hoog door de nakomelingschap gewaardeerd. Maar het meest doorwrochte en meest beroemde dezer stukken, ‘Marriage à la mode’ geheeten, waarvan thans de originele schilderijen in de ‘National Gallery’ te Londen te zien zijn, verscheen eerst tien jaren later. ‘Men had,’ dus verhaalt ons Lichtenberg, ‘onzen grooten kunstenaar dikwijls het verwijt gedaan, dat hij slechts kon voorstellen

wat in 's levens donkerste hoeken voorviel; dat zijn genie, indien hij dat al bezat, slechts leefde in de heffe der maatschappij, en dat hij zich slechts onder het slijk van het verachtelijkst gespuis op zijn gemak vond. Dit wekte eindelijk zijnen trots. Met moed steeg hij op naar de hoogere streken, teekende wat hij in dien hemel gezien had, en gaf het ons in deze zes bladen te zien. Zijne nieuwe *Voyage pittoresque* erlangde onverdeelden bijval; ja zelfs de hoogere standen zagen zich, zegt men, - misschien uit vaderlandsliefde, - niet al te ongaarne geklemd tusschen het *aut, aut:* te moeten toegeven óf dat Hogarth *hen daarboven* niet kwalijk begrepen had, óf dat het zoogenoemde *daarboven* niets anders was dan een fraaijer uitgedost *daarbeneden* en over het geheel zelf slechts eene wereld van gespuis. Dat men dit dilemma bij den voorsten hoorn pakte spreekt van zelf. Door deze *keus* dus werd Hogarths genie *geregtvaardigd*, en door de *verlegenheid* daarbij werd het gewroken.'

Op Marriage à la mode volgden nog een paar andere reeksen, in de eerste plaats 'Industry and Idleness', waarvan ik reeds boven gewag maakte. Dit drama verscheen, zoo ik mij niet bedrieg, alleen in twaalf gravuren, en zoo Hogarth daarin doorgaans duidelijker en minder dichterlijk sprak dan in zijne overige werken, en zijne weelderige phantasie opzettelijk aan banden legde, het geschiedde omdat hij door deze zedelijke tafereelen tot de groote volksmassa spreken en zijne platen niet met détails overladen wilde, om ze tot des te geringer prijs te kunnen verspreiden. Een vijfde drama van deze soort zijn 'the stages of cruelty', die in Riepenhausens Hogarth ontbreken en daarom ook door Lichtenberg niet verklaard zijn, maar, gelukkig! de verklaring beter dan een der vroeger genoemde kunnen ontberen. De geschiedenis van Tom Nero, die zich in slechts vier tafereelen voor ons ontrolt, is zoo klaar, dat zij onmiddellijk ook tot den minst ontwikkelde spreekt.

De vijf genoemde drama's vormen eene op zich zelf staande klasse van kunstwerken, die aan Hogarth eene onbetwistbare aanspraak op oorspronkelijkheid verzekert. Op dezen weg had hij geen enkelen voorganger en hij heeft daarop naauwelijks een navolger gevonden. Men vindt kunstenaars genoeg, die hunne teekenpen aan de opheldering en opluistering der scheppingen van beroemde dichters en romanschrijvers door eene reeks van tafereelen wijden, en somtijds heeft men de

verhouding van schrijfstift en teekenpen omgekeerd, en den tekst aan laatstgenoemde opdragende, eerstgemelde slechts met den commentarie belast. Maar in beide klassen van kunstwerken blijven de poëzij en het beeldend vermogen door eene scherpe lijn gescheiden, en de kunst, die meer wil uitdrukken dan eene van beiden op zich zelve vermag, prest beide te gelijker tijd in hare dienst. Andere kunstenaars hebben zich gewaagd aan de voorstelling van algemeen bekende geschiedenissen in eene opvolging van plastische voorstellingen, in de verwachting dat het geheugen der aanschouwers gemakkelijk de gapingen zou aanvullen, die er noodwendig tusschen hunne beelden bleven bestaan. Een enkele heeft nu of dan gewaagd die taak aan de phantasie der beschouwers over te laten, maar dan betrof zijne voorstelling doorgaans een hoogst eenvoudig verhaal van lief of leed, waartoe elk in de sympathie van zijn eigen hart gemakkelijk den sleutel vindt. Hogarth is misschien de eenige kunstenaar, die herhaaldelijk beproefd heeft, enkel aan de teekenstift, zonder eenige hulp der pen, de taak op te dragen, om eene geheel verdichte geschiedenis, een drama of zedelijke vertelling, met alle gevorderde omstandigheden van tijd en plaats, met eene duidelijke teekening der karakters en eene voor geen misvatting vatbare ontwikkeling der toestanden voor te dragen, en die, welke vertolking zijne gedachten ook voor volgende geslachten en voor vreemden vereischen mogen, voor zijne tijd- en landgenooten daarin volkomen is geslaagd. Volkomen waar en juist is, wat Charles Lamb van hem getuigt: ‘His graphic representations are indeed books: they have the teeming, fruitful, suggestive meaning of *words*. Other pictures we look at - his prints we read.’

De middelen, waarvan Hogarth zich tot dat einde bediende, zijn zeer opmerkelijk, en verdienen, dat wij er eenige oogenblikken bij stilstaan. Het zal ons daaruit blijken, waarom veel, dat in Engeland, nu ongeveer eene eeuw geleden, volkomen verstaanbaar was, voor ons onverstaanbaar is geworden zonder de hulp van een tolk, die, gelijk Lichtenberg, door het aanhoudend streven om in den geest van den kunstenaar door te dringen, en uit de geschiedenis, de literatuur en zelfs de chronique scandaleuse van den dag alles op te zamelen, wat licht over zijne werken verspreiden kan, ons een arbeid bespaart, dien, billijkerwijze, een voor

velen behoort te volbrengen. Meermalen heb ik menschen ontmoet, die, de hulp der commentatoren versmadende, meenden ook zonder allen bijstand Hogarth te kunnen verstaan. Hunne gave van divinatie zou benijdenswaardig zijn, indien zij denkbaar ware. De waarheid is, dat het thans evenmin mogelijk is Hogarth zonder toelichting grondig te verstaan, als Aristophanes zonder de ophelderingen der scholiasten en oudheidkenners volkomen te begrijpen. Gelukkig heeft het noch den een, noch den ander dezer mannen, wier namen hier niet zonder opzet gekoppeld zijn, aan ijverige naspoorders ontbroken, die hunne toespelingen op de personen en karakters, de gebeurtenissen en de wetten, de zeden en gebruiken van hunnen tijd hebben verklaard, en ons daardoor in staat gesteld, niet zoo zeer om den loop hunner stukken in het algemeen te volgen - want daartoe is zeker geene bijzondere kunde of scherpzinnigheid vereischt - maar om hen ook in bijzonderheden te verstaan en de bijtende satyre te genieten, die zij ieder oogenblik onder de schijnbaar onschuldigste trekken verbergen. Engeland, dat niemand nalatigheid in de vereering zijner groote mannen zal ten laste leggen, heeft in de uitgaven van Trusler, Ireland, Nichols en Steevens, in Gilpin's Essay on Prints, in Walpole's Anecdotes of Painting en in Thackeray's English Humourists onschatbare bijdragen tot de kennis van Hogarths werken geleverd. Maar in het omvattende der verklaring en het diep indringen in alle bijzonderheden zijn zij allen door Lichtenberg overtroffen[1].

Intusschen is het slechts een deel der hulpmiddelen, die Hogarth bezigt om ons zijne geschiedenissen te doen *lezen*, dat aan verklaring behoefte heeft; andere worden bij den eersten oogopslag begrepen, of vallen bij eenige opmerkzaamheid al spoedig in het oog.

Om den lezer, die Hogarth slechts oppervlakkig kennen mogt, eenigzins nader met deze middelen bekend te maken, zal het best zijn dat wij ons tot een enkel zijner drama's bepalen. Ik kies daartoe ‘the Harlot's Progress.’ Op de

1 Eene bijna authentische verklaring, doch slechts van een klein gedeelte van Hogarths werken, bevatten bovendien de ‘Lettres de Mr. ** à un de ses amis à Paris, pour lui expliquer les estampes de Mr. Hogarth (Paris, 1746).’ De schrijver, zekere Roucquet, een Fransch schilder te Londen, was een buurman van Hogarth en schijnt met diens voorkennis geschreven te hebben.

eerste plaat is het tooneel in Woodstreet te Londen, voor de herberg de Klok (the Bell-inn), de in Hogarths tijd welbekende plaats, waar wekelijks de vrachtwagen uit Yorkshire al hortende en stootende zijn last van even arme als bloeijende landmeisjes gedeeltelijk afzette, die in de groote stad eene dienst kwamen zoeken. Yorkshire is voor Engeland wat Friesland voor ons Vaderland is, het distrikt der schoone vrouwen. Het is nu drie ure in den namiddag (het horloge der deftige matrone in het midden der plaat, waarover nader, wijst het uur aan), en de wagen is zoo even aangekomen; de naam der plaats van herkomst is aangeduid door het opschrift op de huif. Eene frissche en nog zeer jeugdige schoonheid, met het waas van onschuld en gezondheid op de wangen, is zoo even afgestegen. Het roosje, dat haar boezem versiert, bevestigt en versterkt den indruk van haar gelaat. Hare kleeding is hoogst eenvoudig, bijna armoedig, en het bundeltje aan haar arm, het naaldenkussen en schaartje aan hare zijde, onderrigten ons nader van haren maatschappelijken stand. Maar Hogarth was met deze algemeene aanduidingen niet tevreden. De man, die daar in geestelijk gewaad tusschen haar en den wagen op dat armzalige paard is gezeten, geheel verdiept in het ontcijferen van 't adres op den brief dien hij in de hand houdt, - dat hem bij 't gemis van zijn bril zwaar schijnt te vallen, - is ongetwijfeld haar vader, die het eerste zijner geliefde panden, dat voor Londen rijp was, naar de wereldstad heeft vergezeld. Voor hem, die eenigzins met oud-Engeland bekend is, kon de arme dorpsgeestelijke, the Curate, met zijn doorgaans even talrijk gezin als schraal inkomen, bezwaarlijk duidelijker geteekend zijn. Zijn kaal-gesleten ambtskleed - waarschijnlijk het eenig exemplaar in zijn bezit -, zijne rijlaarzen, het aanbevelings-schrijven aan den bisschop in zijne hand, en het half-verhongerd familiestuk, de magere schimmel, - de Engelsche geestelijken reden bij voorkeur *zwart* op *wit* - die zich vergast aan de handvol pakstroo, dat hij van onder een stapel aarden potten met moeite tot zich sleurt, daardoor het gansche gevaarte doende instorten, zijn de onmiskenbare teekenen van zijnen stand en de mate der aardsche goederen, in Hogarths tijd gewoonlijk aan een geestelijke toegedeeld. De lezer van Harry Fieldings onvergelijkelijk ‘epische proza-gedichten’, vaak de beste commentarie op Hogarths verwante geestproducten, zou kunnen

wanen, dat Parson Adams in persoon den hof van de Bellinn was opgereden; en de klaarheid van het tooneel laat niets te wenschen over, wanneer wij ons uit Macaulay's meesterlijk tafereel van den staat van Engeland omstreeks 1685 herinneren, dat de kinderen van den land-geestelijke gewoonlijk werden opgevoed als de kinderen der boeren in den omtrek, dat zijne zonen den ploeg volgden en het *zoeken van eene dienst* de gewone toevlugt zijner dochters was.

Maar een *schrijver* zou ons de vermelding van den naam en den leeftijd der jeugdige schoone, die de heldin is van dit treurig verhaal, niet onthouden hebben; hoe zal de verteller met penseel en graveerstift zich van deze taak kunnen kwijten? Wij vinden beiden, wanneer wij de laatste plaat dezer serie met de eerste vergelijken. Op de kist, waarin daar het stoffelijk overschot van het rampzalig slagtoffer der zedelijk-verpeste stadslucht rust, staat de naam van Mary Hackabout, den 3^{den} September 1731 in 23jarigen leeftijd overleden, met duidelijke letters te lezen. Den naam vinden wij op de eerste plaat terug in het pas afgeladen koffer in den hoek, dat met de beginletters M.H. in koperen nagels beslagen is. En wanneer wij de reeks der lotgevallen van de rampzalige Mary, in de vier tusschenbeiden liggende platen geschilderd, in de gedachten doorloopen, en daarbij vooral acht geven op het kind dat ons de vijfde plaat vertoont, dan zullen wij ons verpligt zien ten minste zes, zoo niet zeven jaren tot aan de eerste plaat terug te tellen, zoodat wij daar ongetwijfeld eene ‘miss in her teens’ voor ons hebben, wat met het nog eenigzins hoekige, van nog niet volkomen bereikten wasdom getuigende, in hare gestalte en voorkomen goed overeenkomt. Eene kleine opmerking mag ik hier in het voorbijgaan niet terughouden. De naam Hackabout is profetisch-symbolisch: hij beteekent niet wat de arme Maria is, maar wat zij, helaas! maar al te spoedig worden zal. Juist daarom schijnt hij mij op de eerste plaat slechts door de beginletters aangeduid, en eerst volledig op hare doodkist geschreven; en toch, ik moet het Lichtenberg toegeven, die naam is kwalijk gekozen. Niet slechts verraadt hij weinig kieschheid - en deze is eene deugd die men bij Hogarth zoo min als bij Fielding of Sterne moet zoeken - maar ..., de naam der dochter is noodwendig ook de naam des vaders, en waarmede heeft

die verdiend den schandnaam van ‘Hackabout’ te dragen[1]? Ik herinner mij niet dat zulk verwijt eenigen anderen der namen *mali ominis* zou kunnen treffen, waarvan zich Hogarth volgens het gebruik van zijnen tijd bedient. De naam Rakewell in ‘the Rake's Progress’ past, om zijne dubbelzinnigheid, zoowel op den schraapzuchtigen vader, als op den verkwistenden zoon; en lord Squanderfield in ‘Marriage à la mode’ is zeker een ‘aardje naar zijn vaârtje.’ De overige booze helden, Tom Idle en Tom Nero, zijn in de geschiedenis vaderloos, en wij hebben ons om hunne afkomst niet te bekommeren; maar zoo wij den regel ‘Fortes creantur fortibus et bonis,’ behoudens de noodige uitzonderingen, ook mogen omkeeren, dan is het in allen gevalle niet al te onchristelijk, te onderstellen dat zij van een echten Nero en een echten Idle geboren waren.

Maar welke is nu de ontvangst, die aan de arme Molly - om thans tot haar terug te keeren - bij haar afstijgen van den Yorkshireschen wagen in het slijk van Londen ten deel valt? Wat wij tot dusverre ontcijferden, hadden wij welligt des noods zelven zonder hulp kunnen vinden; maar van wat ons hier verder verhaald wordt, zouden wij den algemeenen zin, misschien bij eene aandachtige beschouwing, eenigermate kunnen gissen, maar dien volkomen te verstaan ware zonder de hulp der commentatoren eene volstrekte onmogelijkheid. Hogarth heeft zich hier bediend van een zijner meest geliefkoosde en krachtigste middelen om duidelijk tot zijne *lezers* (want dit woord schijnt mij inderdaad het beste) te spreken, maar dat uit den aard der zaak slechts voor zijne tijdgenooten dadelijk verstaanbaar was. Gelijk de oude Grieksche comedie zich niet ontzag bekende personen, die zij tot het voorwerp van haren spot wilde maken, onder hunnen waren naam op het tooneel te brengen, zoo maakte ook Hogarth niet de geringste zwarigheid om algemeen bekende personen uit den tijd en kring waarin hij leefde, door portretten van onmiskenbare gelijkenis op zijne tafereelen voor te stellen. Het is hem daarbij echter niet in de eerste plaats om de personen te doen; zij moeten hem vooral dienen om de karakters die zijn verhaal verlangt, zoo duidelijk voor te stellen en zoo scherp te individualiseren, als

1 De naam van het meisje, die ongeveer door Maria Allemans zou kunnen vertolkt worden, herinnerde Hogarths tijdgenooten een berucht vrouwspersoon, die omstreeks 1730 onder den naam van Kate Hackabout bekend was.

nimmer door alle hulpmiddelen der uitdrukking - waarin hij anders een meester was - zelfs geholpen door die der teekenspraak - waarin hij misschien nimmer geëvenaard werd - te bereiken ware geweest. Daarom zijn ook de dus voorgestelde personen niet altijd ter kwader faam staande, en sommigen worden veeleer honoris causa bijgebragt, zoo als b.v. met Sir John Gonson op de derde plaat van ‘the Harlot's Progress’ het geval is. Doch zulke voorbeelden zijn zeldzaam en meestal bereikt Hogarth door de portretten, waarvan hij zich in zijne drama's bedient, nevens het oogmerk waartoe zij eigenlijk bestemd zijn, ook dat van beruchte schurken naar hartelust ten toon te stellen.

De man, die hier in de deur der Bell-inn met den eenen voet op den trap, met den anderen nog in het huis staat, met de eene hand op den stok leunt, met de andere, zoo als Lichtenberg zegt, ‘in einem Privatgeschäfte begriffen’ is, wordt door den onderdanigen knecht met den haarzak, die hem vergezelt, als een man van rang en vermogen, en door de onbedriegelijke trekken van zijn gelaat als een ouden wellusteling gekenmerkt. Wat hem hierheen drijft, kunnen wij ook zonder veel moeite gissen. Waarschijnlijk bezoekt hij wekelijks deze plaats om voorloopige kennis te maken met de lading die door den wagen uit Yorkshire wordt aangevoerd; en zoo hij vindt wat hem lijkt, laat hij het niet bij deze voorloopige kennismaking blijven. Maar Hogarths tijdgenooten konden hier verder zien en het lot der arme Molly met volkomen zekerheid voorspellen: want zij zagen in dit beeld het treffend gelijkend portret van een der grootste booswichten, die ooit de aarde gedragen heeft, van den Kolonel Francis Charters, een man, wiens door den beroemden Arbuthnot vervaardigd grafschrift getuigt, dat hij leefde in de gestadige uitoefening van elke ondeugd, waarvoor de mensch vatbaar is, met uitzondering van verkwisting en huichelarij, omdat hem voor de eerste zijne onverzadelijke gierigheid, en voor de tweede zijne onvergelijkelijke onbeschaamdheid bewaarde. De knecht is het niet minder gelijkend afbeeldsel van zekeren John Gourlay, den gewonen spoorbond van den Kolonel bij jagten, als die wij hier veraanschouwelijkt zien.

De duidelijkheid van het verhaal zal schier niets te wenschen overig laten, indien wij ons nu nog hebben bekend gemaakt met de statige, welgekleede dame, die de arme

Molly vleijend en liefkozend te gemoet treedt. Welligt zouden wil het ook hier met gissen naar haar karakter en hare rol in het drama ver kunnen brengen; maar Hogarths tijdgenooten behoefden niet te gissen, en hebben, door hunne voorlichting, ook ons van die moeite ontheven, want zij zagen hier het dadelijk herkenbaar conterfeitsel van de algemeen bekende en verfoeide Mother Needham, die in Parkplace een ontuchtig huis hield. Pope, die haren naam door een regel van zijne ‘Dunciad’ heeft vereeuwigd, noemt haar ‘de vrome Needham’, en dit was niet geheel ironie. Men verhaalt van haar, dat zij vaak gewoon was God onder een tranenvloed te smeeken, dat Hij toch haar beroep mogt zegenen, opdat zij eenmaal, van die schande bevrijd, Hem van geheeler hart in geest en waarheid zou mogen dienen’[1]. Hare bede vond echter geen gehoor. Zij stierf aan den schandpaal, bezwijkend onder de mishandelingen van het gemeen, eer zij hare straf nog geheel had ondergaan.

Alles is nu duidelijk. De oude dame is de koppelares, van welke zich de wellusteling in de deurpost bedient, om het argeloos duifje, dat hem bij den eersten aanblik behaagde, in zijne netten te lokken. Zij neemt Mary in hare dienst, en de vader, die Parson Adams in zijne volslagen onkunde van de wereld en hare wegen evenaart, keert waarschijnlijk weltevreden naar Yorkshire terug, verheugd dat zijne dochter zoo spoedig en op zoo goede voorwaarden geplaatst is. En om te voorspellen, wat haar lot zal zijn, behoeft men juist ook geen profeet te wezen. Al mag het dezen en genen wat ver gezocht voorkomen, wanneer Lichtenberg den waggelenden stapel aarden pannen voor een symbool houdt van haar nakend lot - en wie zich met Hogarths teekenspraak eenigzins heeft bekend gemaakt, zal het minder onwaarschijnlijk vinden, dan het bij den eersten oogopslag lijkt, - toch is het gemakkelijk te voorzien, dat de frissche bloem, in moeder Needhams hof verplant, welhaast door den Kolonel geplukt, en - na een kortstondig genot zal versmeten worden.

1 Zulke taal in zulken mond is niet zonder voorbeeld. Ik herinner mij te hebben hooren verhalen dat eene dergelijke patrones, die met eene mededingster geschil had, den regter, die haar in het ongelijk stelde, te kennen gaf, dat de Hemel haar met hare twee meisjes even goed zou kunnen zegenen als de bevoorregte met hare ruimere middelen.

Dezen afloop van het eerste bedrijf behoefde Hogarth ons niet te schetsen; ieder, die niet zoo onnoozel is als Parson Adams of Molly's vader, leest dien gemakkelijk tusschen de regels. Wij komen tot het tweede bedrijf.

Door Charters als een uitgeknepen citroen weggeworpen, heeft Mary, die intusschen verwonderlijke vorderingen heeft gemaakt op het pad der deugd, een rijken Israëliet weten te kluisteren, die haar ‘gekamerd’ houdt in eene woning, waar alles schittert van smakelooze pracht, en de schoone door een kamermeisje en een kleinen neger wordt opgepast. Indien de oude zondaar gemeend heeft, dat zijn liefje hem alleen zou behooren, dan heeft hij zich bitter bedrogen en - is niet beter waard geweest. Mary heeft den vorigen avond een gemaskerd bal bezocht, - het masker op haar toilet en de weggeworpen domino in den tegenovergestelden hoek bewijzen het - en zij heeft vandaar den nieuwen vriend medegebragt, die haar het overige van den nacht heeft gezelschap gehouden. Terwijl zij met dezen galant, in nog onvoltooid toilet - men lette op haar kapsel en de hangende kousen van den wegsluipende, wien het kamermeisje de schoenen nadraagt - aan de ontbijttafel is gezeten, komt plotseling de Jood voorgereden (*gaan* in zulk toilet is in Londen niet denkbaar). Nu is goede raad duur. Maar Molly redt zich uit den moeijelijken toestand met voorbeeldelooze tegenwoordigheid van geest. De strooper wordt in der haast zoo goed mogelijk verstopt, en de *regte* minnaar met een storm van woorden ontvangen, waartoe vermoedelijk slechte betaling het voorwendsel levert. De vervaarde Israëliet wil aan de theetafel plaats nemen, maar eer hij tijd heeft zijne blikken op ontdekking te laten rondweiden, volgt eene explosie, die hem van alle tegenwoordigheid van geest berooft. Molly's opgeheven regtervoet schopt de zilveren theetafel met de trekpot en kopjes omver, terwijl het gebaar harer regterhand duidelijk zegt: ‘zie, Mozes, niet zoo veel acht ik u en al uw fraais.’ De geveinsde toorn der schoone, die echter om den wille van het lieve geld het aanbod van verzoening reeds bij voorraad in het linkeroog draagt; de verbazing en schrik van den Jood, die krampachtig naar de tafel grijpt, maar toch haren val niet verhoeden kan, en wien inmiddels het kokende vocht in de schoenen loopt, zijn meesterlijk geschilderd. Zij behooren zeker tot Hogarths beste figuren. Den

kleinen zwarte, die den theeketel komt aandragen, rijzen de haren van ontsteltenis te berge, en de aap, die een kostbaar hoofdsieraad zijner meesteres door de kamer sleurt, vlugt met kluchtigen angst naar de zijde van het toilet. Dit welberekend tooneel van verwarring dekt meesterlijk den aftogt van den strooper, die inmiddels, door het kamermeisje geholpen, met stok en degen onder den arm ter deur uitsluipt.

Op deze plaat heeft Hogarth over het geheel slechts de gewone middelen gebezigd, waarvan de schilder zich bedient, om zijne gedachten mede te deelen: het meeste komt het er op de uitdrukking aan, en daarin was hij een onovertrefbaar meester. Evenwel schijnt het mij toe, dat ook hier niet alle teekenspraak gemist wordt. Wij moeten nog een oogenblik onze aandacht wijden aan de schilderijen, die den wand versieren. Men weet, dat ook deze bij Hogarth gewoonlijk medespreken; zoo duidelijk echter als in ‘Marriage à la mode’ zijn zij hier zeker niet. De eerste stelt het tooneel voor, waar de arke des verbonds door het struikelen der runderen van den wagen dreigt te storten, en de Heer Uza slaat dat hij sterft, omdat hij oneerbiedig de hand uitstrekte om het heilige te steunen. Met verwondering ziet men hier bij Hogarth een spoor van rationalistische bijbelverklaring, daar hij het voorstelt, alsof een man met een bisschopsmuts - hij moet zeker een priester beteekenen - Uza van achteren een dolk in den rug stoot. De andere stelt Jona voor, aamechtig door de zon, die hem op het hoofd steekt, omdat God den wonderboom, die hem schaduw gaf, heeft doen verdorren. Ongetwijfeld zijn ook deze voorstellingen aan de gewone satyre op den ‘grooten historischen stijl’ dienstbaar gemaakt; maar van die zijde kunnen wij ze hier laten rusten. 't Is lang opgemerkt, dat zij, als onderwerpen uit het O.T. behandelende, bijdragen om ons in een der hoofdpersonen, die trouwens door de snede van zijn gelaat genoeg gekenmerkt wordt, een zondaar uit het Oude Testament, zoo als Lichtenberg zegt, te doen herkennen. Maar zou er verder niets achter schuilen? Dit zal hij bezwaarlijk gelooven, die met Hogarths manier goed bekend is. Zijn niet de struikelende runderen het beeld van Molly, de vallende ark dat van de theetafel, Uza, die haar tegenhoudt, dat van den Joodschen zondaar, en de priester, die hem den dolk in den rug stoot, dat van den

galant, die achter zijn rug in zijn privaat-jagt gestroopt heeft? Op de andere schilderij kan de zonnesteek het symbool zijn des toorns van den Jood. De verdere bestemming van den Profeet is misschien ook hier profetisch. Gelijk hij Nineve's ondergang verwacht had, verwacht ook hier ieder aanschouwer gewis eene vreeselijke uitbarsting. In beide gevallen bleek evenzeer, ‘dat bedreigen geen treffen is.’

En hier in het voorbijgaan weder eene opmerking. Indien iemand mijner lezers met de verklaring der schilderijen geen vrede kan hebben, hij wijte het aan Lichtenbergs voorbeeld; ofschoon ik hier ter plaatse in hem slechts ten halve een gids vond en zelfs niet zeker ben van zijne meening, die hij zeer bedektelijk aanduidt, juist gevat te hebben. David voor de ark uit dansende en Michal hem bespottende, die, per prolepsin, ook op de eerste schilderij voorkomen, zijn in allen gevalle nog onverklaard. Van alle commentatoren van Hogarth heeft Lichtenberg zich de meeste moeite gegeven om zijne teekenspraak toe te lichten. Hij heeft ons daardoor met eene zeer belangwekkende zijde van deze verwonderlijke werken bekend gemaakt, maar tevens zich zelven aan misstappen blootgesteld, die verklaarders, welke op den grooten weg blijven en de zijpaden versmaden, gemakkelijk ontgaan. Waar men eenmaal symbolen vermoedt, ligt het gevaar voor de hand, dat men in hunnen magischen kring ook datgene betrekke, wat oorspronkelijk, in plaats van een verborgen zin, misschien niet eens een zin had. Het gevaar is en blijft hetzelfde, of men met Creuzer de symboliek der Grieksche mythologie, met Bähr die der Mozaïsche godsdienstplegtigheden, of met Lichtenberg die van Hogarths prenten onderzoekt. Kennis en vernuft kunnen er niet voor bewaren; integendeel, het gevaar is grooter, naarmate de onderzoeker met meer wetenschap en geest is toegerust. 't Is intusschen de moeite wel waard over dit punt Lichtenbergs voorrede na te lezen. Hij erkent zelf, dat hij wel eens wat in Hogarth mag gezien hebben, waaraan deze nimmer heeft gedacht. ‘Maar,’ zegt hij, ‘wat schaadt dit in een geschrift, dat wel is waar voornamelijk bestemd is om licht over de werken des grooten kunstenaars te verspreiden, maar toch ook zijn eigen gang wil gaan? Mag ik ook Hogarth soms iets hebben toegedicht - en niet altijd is zelfs als verklaring bedoeld wat er den schijn van heeft - wat nood, zoo ik maar niets

heb weggedacht of wegverklaard van wat wezenlijk voorhanden is!' De opmerking kome ook mijner zwakke poging ten goede.

Maar moge nu ook, om tot Molly terug te keeren, eene verzoening gevolgd en zij weder in genade zijn aangenomen, de *amoris integratio* na de *amantium irae* was hier van korten duur. Trouwens de Jood kon in Molly's oogen wel geene andere aantrekkelijkheid hebben dan zijn rijkdom, en herhaalde en eindelijk ontdekte ontrouw mag de oorzaak zijn geweest, waarom hij haar ten laatste verstiet. Weinigen van hare levenswijze weten vooruit te zorgen voor den dag des kwaads, ook naar de wijsheid van de kinderen dezer wereld. Dit was ook hier het geval, en snel zinkt zij dieper en dieper, totdat wij haar op de derde plaat, als 'mit dem Publicum vermählt', op een zolderkamertje in Drurylane wedervinden. De naam der plaats, die 'boekdeelen sprak,' voor wie in het Londen dier dagen bekend was, is aangeduid op de tinnen porter-kruik, die in den hoek aan de regterhand te vinden is; en zooveel licht als zich daarboven door de geopende deur vertoont, was in Drurylane zeker slechts daar te zien, waar men in het slechte saizoen meer hoog dan droog zat. De naam der heldin komt ook hier voor op het adres van het briefje, dat uit de halfgeopende lade der tusschen de deur en de porter-kruik geplaatste ellendige keukentafel steekt. De tijd van den dag is kwart voor twaalven, zooals het horlogie toont dat Molly in de hand houdt, schier het eenige voorwerp van waarde, dat haar nog bijbleef, indien wij het niet als een geschenk van den bekenden dief en zakkeroller James Dalton te beschouwen hebben, wiens pruik, blijkens het opschrift, bewaard wordt in de doos die op den hemel van de slaapplaats te vinden is; of misschien - want waar staat de voet stil, die eens het hellend pad der zonde betreden heeft? - als een roof onder bedriegelijke omhelzingen aan haren laatsten galant gepleegd. Bij het leven dat zij thans leidt, is het middaguur het natuurlijke voor het ontbijt, dat de bekoorlijke persoon met den verminkten neus voor haar gereed maakt. Een stuk boter ligt met bijtenden spot op een blad van de 'pastoral letters', die toenmaals de bisschop van Londen, Gibson, aan zijne dioecese schreef, maar waarvan men zegt dat zij meest door de tusschenkomst der komenij-winkeliers in handen van het publiek kwamen. Eene andere proef van echt Aristophanischen moedwil zijn de portretten, die

aan de linkerhand onder de gebroken vensterruiten hangen. Het eene stelt kapitein Macheath, een bekenden struikroover, voor; het andere den beruchten Doctor Sacheverel, een politiek agitateur van de ergste soort, die de *kerkelijke* driften opwekte, om het land van zijne vrijheden te berooven, en daarom de eer wel waardig was van dus door Hogarth te worden opgeknoopt.

Ik heb nog slechts enkele bijzonderheden aangeroerd: de plaat is overrijk in details, en elk voorwerp is zoo zwanger van beteekenis, dat er nog vele bladzijden over te schrijven waren; te meer daar hier en daar eenige duisterheid niet te loochenen is. Dit is b.v. het geval met den paedagogischen bezem en de schilderij van Abrahams offerande aan den wand, over welke beide, daar ik mij niet andermaal aan het gevaar van te veel te zien wil blootstellen, ik eenvoudig naar Lichtenberg verwijs. Voor 't overige spreekt alles met meer dan ‘tien tongen’ van gebrek en van liederlijkheid, en de apparatus in het vensterkozijn toont duidelijk dat armoede niet de eenige kwaal is, waarmede Molly's verzaking van eer en pligt is gestraft. Maar nog een oogenblik moeten wij den blik ginds naar de geopende deur wenden. De persoon die daar binnentreedt, door twee geregtsdienaars gevolgd, is ons reeds als een van Hogarths sterkst gelijkende portretten bekend. Het is Sir John Gonson, de schrik der Londensche huizen van ontucht. Het volgend blad zal ons leeren, waartoe zijn bezoek heeft geleid.

Op de vierde plaat vinden wij Mary in het tuchthuis (bridewell), ‘waar,’ zooals een der Engelsche commentatoren zegt, ‘onze wetgevers wijselijk veronderstellen dat de uitsluitende omgang met hare deelgenooten in de ondeugd een krachtigen en heilzamen invloed moet hebben op de hervorming harer zeden,’ Men proeft uit deze woorden zonder moeite den meer modernen schrijver, den man van de eeuw waarin Victor Hugo zong:

> ‘Oh n'insultez jamais à la femme qui tombe!’

Hogarth en zijne tijdgenooten werden weinig door speculatieve bezwaren over de toerekenbaarheid der schuld, over de verzachtende omstandigheden (uit het oogpunt niet van den regter, maar van den menschenvriend), en over de doelmatigheid der straffen gekweld. Een schurk was hun een schurk, en geeselpaal of galg zijn verdiende loon. ‘Het was eene

grondstelling van Dr. Harrison,' zoo lezen wij in Fieldings Amelia, 'dat niemand beneden zich zelven kan dalen door eenige daad, waardoor de bescherming der onschuld bevorderd of een deugniet aan de galg gebragt wordt,' en Dr. Harrison is in dien roman de gepersonifieerde goedheid. Hogarth hangt dan ook zijne Idle's en Nero's met de meêdoogenlooste geregtigheid, en met volkomen waarheid merkt Thackeray op, dat, met ééne enkele uitzondering, waar Rakewell in het dolhuis door het meisje dat hij ongelukkig heeft gemaakt, nog in zijnen waanzin verzorgd en beweend wordt, geen enkel spoor voorhanden is dat immer ook maar eene flikkering van medelijden met het lot zijner deugnieten in Hogarths eerlijk gemoed opkwam.

Wij zien hier Mary op het oogenblik dat zij den hamer om hennip te kloppen, met afgewenden blik, op de ongeschiktste wijs ter wereld aanvat. Haar opgezet gelaat, met kringen om de oogen, is even welsprekend, als de uit koper gesneden trekken van den tuchtmeester, die nevens haar staat en haar met honderden kategorische imperatieven, door blikken en gebaren, door de opgeheven tuchtroede in de eene, en het wijzen naar ketting en blok met de andere hand uitgedrukt, het meêdoogenloos 'du sollst' toeroept. Fielding heeft hem bevorderd tot het welgelijkend portret van Meester Thwackum, die aan Blifil en Tom Jones het godsdienstig onderrigt moest mededeelen: de geschreven en de gepenseelde geschiedenis lichten alzoo elkander toe. De magt van dezen tyran wordt verder opgehelderd door den geesselpaal met het opschrift 'the wages of idleness', en door dat andere werktuig van barbaarsche strafoefening, dat prijkt met de spreuk 'better to work than stand thus.'

De vrouw die naast haar staat, met dat duivelsche gezigt, kan bezwaarlijk, zooals sommigen willen, eene medeveroordeelde zijn, die de verhardheid van haar gemoed toont door Mary, zelfs op deze plaats, heimelijk van een zakdoek te berooven. Ik houd haar met Lichtenberg voor de beminnelijke gade van den tuchtmeester, die Mary met haren verfoeijelijken grijns het welkom toeroept en haren zakdoek een eind weegs uittrekt, om haren gemaal op zijn fijn linnen of fraai borduursel, zoo wel voegend voor deze plaats, opmerkzaam te maken. De christelijke liefde verbiedt echter te hopen dat eene tijdige gift het vermogen zou missen om beiden althans een weinig te vermurwen. Vreemd schijnt

het den hedendaagschen beschouwer, dat wij Mary hier in bridewell nog behangen met al haar ‘finery’ zien optreden; maar Hogarth is ook in deze bijzonderheid getrouw aan het kostuum van zijn tijd. Men kan zich in dit opzigt geheel op hem verlaten; er is geen trek van dien aard in zijne tafereelen die niet volkomen historisch is. Wie de zeden en gebruiken van oud-Engeland onder de regering der eerste Georges tot in de fijnste schakeringen wil leeren kennen, sla zijne onwaardeerbare werken op. Een wagenvracht van antiquarii kan niet tegen hem opwegen.

Om tot het punt in kwestie terug te komen, een der commentatoren heeft ons een berigt bewaard uit het Grubstreet Journal van den 14^{den} September 1730, aangaande zekere Mary Moffat, een bekend vrouwspersoon uit Drurylane, die tot hard werk in Tothill Fields bridewell was veroordeeld, waar zij hennip klopte ‘in een japon rijk met zilver omboord.’ Het doel was waarschijnlijk om met den arbeid eene soort van tepronkstelling te verbinden. De veroordeelde werd op deze wijze aan den spot harer deelgenooten in schuld en straf prijs gegeven, en vermoedelijk werd na eenige dagen dat moois verwisseld met eene kleeding, die meer paste voor de taak welke hier te vervullen was.

Het gelaat en voorkomen van Mary vormt in ieder opzigt een treffend contrast met dat van de meid met den halfverongelukten neus, die haar ook naar bridewell vergezelt en met zulke plaatsen reeds zeer gemeenzaam schijnt te wezen. Haar pensum is, gelijk dat harer buurvrouw, die tegen eene der ‘Egyptische plagen’ krijg voert, reeds afgewerkt. Aan hare schoenen en kousen is zij zeker niet op eerlijke manier gekomen, en de wijze waarop zij naar den tuchtmeester heenziet en zijne aandacht op haren persoon tracht te vestigen, schijnt te toonen dat zij ook hier de kunsten niet vergeten heeft, waardoor zij gewoon was in haar armzalig onderhoud te voorzien.

De overige personen op den achtergrond zijn stil genoeg gehouden om het algemeen effect niet te storen; maar toch vormen zij ieder op zich zelven eene studie voor den opmerkzamen beschouwer. Bij Hogarth is doorgaans schier geen enkele trek zonder beteekenis. Vooral verdient de welgekleede chevalier d'industrie aan Mary's linkerhand onze aandacht, wien de verscheurde kaart, die vóór hem ligt, als

een valschen speler kenmerkt: het is een schoppen-acht, maar de verdeeling der figuren op het blad schijnt de negende schop als uitgeschrabd aan te duiden. Lichtenberg vermoedt dat hij met opzet naast Mary geplaatst is, om aan te duiden dat reeds vroeger eene betrekking tusschen haar en dezen ‘swindler’ bestond. De overige figuren, hoe belangwekkend ook, gaan wij voorbij, dewijl zij tot de heldin der geschiedenis in geene betrekking staan. Alleen merken wij nog even de galg op, die met de letters S.J.G. op den muur is geteekend. Het is de magtelooze wraak door een der slagtoffers van zijne strenge geregtigheid op Sir John Gonson genomen.

Maar de straftijd is ten laatste geëindigd, en wij verwachten niet dat hij een verbeterenden invloed op Mary's gedrag zal hebben uitgeoefend. Inderdaad wat restte haar, uit het tuchthuis ontslagen, dan hare oude levenswijs te hervatten en dieper en dieper te zinken in het slijk? Eene groote tusschenruimte schijnt te liggen tusschen de vierde en vijfde plaat[1]; want op deze laatste vinden wij voor het eerst een kleinen knaap, de rampzalige vrucht der ‘pandemische liefde,’ wiens ouderdom wij bezwaarlijk op veel minder dan vijf jaren kunnen schatten. Hogarth heeft gezorgd, dat de lezer die hem te vatten weet, geen oogenblik kan twijfelen, of hij is het kind der ongelukkige Mary, die op deze zelfde plaat aan de afschuwelijke gevolgen der pandemische liefde in 23jarigen leeftijd bezwijkt. Op den grond, digt voor zijne voeten, ligt een blad, dat niet slechts eene satyre is op een dier panacé's, die nergens met grooter onbeschaamdheid dan in Engeland worden rondgekreten, maar tevens, in verband met het voorkomen van den knaap, duidelijk toont dat hij aan de zoogenaamde Engelsche ziekte (the rickets) lijdt, naar het volksgeloof dier dagen vooral de erfenis dergenen, die incerto patre geboren waren. Het blad vertoont een halssnoer met het opschrift ‘Practical scheme, anodyne .....’ Het laatste onleesbare woord wordt gemakkelijk met ‘necklaces’ aangevuld, en Hogarths tijdgenooten konden daarin dadelijk een, in hunne dagen veel geruchtmakend geneesmiddel herkennen, dat door

1 Dit schijnt niet de gewone opvatting te zijn, maar zeker waren niet meer dan een paar jaren noodig voor wat op de vier eerste platen is voorgesteld; en zoo Mary moeder geweest ware voordat zij naar het tuchthuis werd gezonden, dan zouden wij, dunkt mij, dat kind op de derde plaat hebben moeten vinden.

den uitvinder inzonderheid tot wering der Engelsche ziekte bestemd was.

Mary sterft hier te midden der uiterste ellende, waarvan men den blik met walging zou afwenden, zoo Hogarth niet het talent had bezeten om altijd door zijne trouwe en geestige voorstelling van de menschelijke natuur te boeijen. Het is hem, gelijk Fielding in zijne romans, steeds om de schildering van ‘human nature’ te doen; en die, maar ook die alleen, is het, waarom, in Churchills woorden:

> ‘Hogarth *unrivall'd* stands, and shall engage
> Unrivall'd praise to the most distant age.’

Het zijn

> ‘The attentive eyes
> That saw the manners in the face,’

die Johnsons bijschrift hem toekent, waaraan de ‘great painter of mankind’ bovenal zijn roem verschuldigd is. Men zie eens de beroemde ‘vier tijden van den dag,’ die Hogarth oorspronkelijk voor Vauxhall-gardens schilderde. Die ze niet kent, zou wanen, dat Hogarth hier het gebied van den landschapsschilder betreden had; die ze kent, weet beter en erkent, dat zeker geen ander kunstenaar ooit gepoogd heeft, de vier tijden van den dag op *zulk eene wijze* te veraanschouwelijken.

Maar ik dwaal weder van mijn onderwerp af. Indien Mary's dood het natuurlijk loon is der ongebondenheid, Hogarth duidt tevens duidelijk genoeg aan dat hij, zoo niet verhaast, althans zeker niet vertraagd is, door de behandeling der beide kwakzalvers, die daar met luide stem en heftige gebaren de onfeilbaarheid hunner wederzijdsche geneesmiddelen tegen elkander opvijzelen en den een den ander beschuldigen van haar te hebben vergiftigd. Beide zijn gelijkende portretten. Die met den ‘positiven’ buik, zoo als Lichtenberg zich uitdrukt, van een Duitscher, die vroeger voor harlekijn gespeeld had, later te Londen op leven en dood praktiseerde en zijn leven eindigde aan de galg; die met den ‘negativen’ van een Franschman, Misaubin geheeten, die verondersteld wordt door zijne poeders en pillen in ruime mate voor bijdragen tot de ‘weekly bills of mortality’ gezorgd te hebben. Door de hevigheid van den twist verliest een stoel zijn evenwigt en raakt een ta-

feltje omver, dat bord en lepel, pen en inktkoker door elkander over den vloer werpt. Inmiddels is in een hoek de ziekenoppaster of huiswaardin bezig het koffer der stervende Mary van de weinige overblijfselen van vroegeren luister te plunderen; terwijl haar kind, aan de andere zijde, een armzalig stuk vleesch omdraait, dat aan een touw hangt te roosteren over het haardvuur, waarop te gelijker tijd een pot overkookt. Men kan zich nu eenig denkbeeld maken van het diabolisch concert, waaronder de ongelukkige den laatsten adem uitblaast. De twee kwakzalvers die elkander in gebroken Engelsch toesnaauwen, de omstortende tafel en de ziedende pot vormen een onovertrefbaar quartet. Om de stervende bekommert zich niemand, behalve de meid met den ongelukkigen neus, die nog niet alle menschelijk gevoel schijnt te hebben uitgeschud, en, terwijl zij hare meesteres met den linkerarm omvat, met de regter de twistende geleerden tot betamelijke stilte vermaant.

Er ware, zoo wij de ruimte hadden, nog veel over deze plaat te zeggen, maar dit opstel zou de grenzen overschrijden, waarbinnen het billijkerwijs behoort besloten te blijven. En daarom nog slechts een enkel woord over de laatste plaat, die, hoe voortreffelijk ook op zich zelve, aan sommigen niet veel meer dan een aanhangsel op Mary's geschiedenis is toegeschenen, ‘une farce,’ zoo als Roucquet zegt, ‘dont la défunte est plutôt l'occasion que la cause.’ Het ontbreekt echter Hogarth niet aan verdedigingsmiddelen, en Lichtenberg is niet de eerste commentator die heeft opgemerkt, dat zelfs de geringste en ellendigste, hoe onberoemd hij sterven moge, de achting en deelneming van vrienden en betrekkingen in het graf wenscht mede te dragen. Men sla met die gedachte een blik op het tooneel, dat Mary's nog half geopende lijkkist omgeeft, en men zal gemakkelijk beseffen, dat Hogarth door die beestachtige onverschilligheid of kunstmatige, door den drank gevoede, droefheid nog eene verzwaring der straf heeft willen aanduiden, die ongelukkigen als Mary Hackabout wacht. Maar zoo ook de gedachte van het geheel niet is af te keuren, in de bijzonderheden is veel dat in zijne verhouding tot Mary's geschiedenis ongetwijfeld gisping verdient. Intusschen is iedere groep, ieder beeld op zich zelf, het genie van Hogarth volkomen waardig. De nietswaardige schurk, die hier als geestelijke optreedt, en het vrouwspersoon aan zijne zijde zijn gelijkende portret-

ten van in Hogarths tijd beruchte personen, van den zoogenaamden Couple-beggar, wiens waren naam de geschiedenis niet bewaard heeft, en van Mary Adams, die drie jaren na de verschijning dezer plaat om diefstal onder zeer verzwarende omstandigheden werd gehangen. ‘Het is,’ zegt Lichtenberg teregt, ‘een schoone trek van Hogarth, dat hij zelfs in het gevoellooze tijgerkattengezigt van het wezen met den verminkten neus, eene uitdrukking van misnoegen over de beestachtigheid van dit paar heeft gelegd: - het is alsof de steenen zelfs om wraak schreijen.’

En nu de moraal! Zij staat aan het einde der geschiedenis met zóó groote letters te lezen, dat niemand er zich ligt in vergissen zal: ‘het verlaten van den weg der deugd, is het verlaten van den weg des geluks;’ ‘het pad der zonde voert met steile helling benedenwaarts, en leidt den ongelukkige die het betreedt, tot een afgrond van ellende.’ Hogarths eenvoudige moraal, zijne strenge poëtische geregtigheid, is niet meer naar den smaak van den tijd waarin wij leven. In de razernij die de loopbaan van Rakewell besluit, in het verschillend lot van Frank Goodchild en Tom Idle, in het lijk van Tom Nero dat onder de hand van den dissector op de snijkamer ligt, is zij met even duidelijke trekken en naar hetzelfde beginsel geschreven; en zelfs in ‘Marriage à la mode,’ het diepst doordachte van Hogarths werken, en zeker in alle opzigten het beste, zoo slechts de derde plaat wat minder voor misvatting bloot stond, gaat zijn streven in dit opzigt niet veel hooger. Het is, zooals Thackeray teregt zegt, de moraal van ‘Keesje was een stoute jongen en kreeg slaag, Jantje was een zoete jongen en kreeg koek,’ waarin zich de wijsheid van dezen beroemden zedeleeraar oplost; maar het is billijk dat wij met denzelfden schrijver ook bedenken, hoe eenvoudig zoowel de leerlingen als de meester waren, en dat wij in beiden niet minder welgevallen vinden om hun kunsteloos en eerlijk gemoed.

Mijne opmerkingen hebben zich tot dusverre schier uitsluitend bepaald tot die stukken van Hogarth, die ons, zoo goed als Tom Jones en Humphrey Clinker, eene fabel met de regelmatige ontwikkeling van zeden, karakters en hartstogten voor oogen stellen. Ik heb daarop voornamelijk de aandacht gevestigd, omdat zij ons tevens het best met zijne geheele manier bekend maken. Wij bezitten intusschen van Hogarths hand een groot aantal afzonderlijke taferee-

len, even getrouw aan het kostuum van zijn tijd, even geestig van zamenstelling en even pregnant van beteekenis, als die waarbij ik wat langer verwijld heb. Sommige van deze zijn bij paren of viertallen door gelijkheid of tegenstelling van onderwerpen verbonden, maar zonder dat zij de ontwikkeling eener voortgaande geschiedenis bevatten. Tot deze soort behooren Frankrijk en Engeland, Bierstraat en Jeneversteeg (eene leerzame tegenstelling, welker even goede als ware lessen echter het menschdom nog niet wijzer hebben gemaakt, en in Nederland wel mogen worden aanbevolen, niet slechts aan hen die den jenever misbruiken, maar ook aan de voorstanders van een accijnsstelsel, dat het voedzaam bier aan het volk onthoudt), de vier tijden van den dag, en het uitmuntende viertal, dat een verkiezingsmaal, het werven om stemmen, de stemopneming en den zegepralenden optogt der gekozen leden voorstelt. De misbruiken en ruwe tooneelen, die de Engelsche verkiezingen ontsieren, konden niet geestiger geschetst en gehekeld worden. Ik had van Lichtenberg, in weêrwil zijner ingenomenheid met Engeland, op dat punt minder toegevendheid verwacht. Intusschen is er veel waars in hetgeen hij bij de eerste plaat van dit viertal aanmerkt. ‘*Kandidaten* heeten bij deze gelegenheid lieden die duizenden wegwerpen, om hun vaderland voor niets te dienen, dus zeer verschillend van *onze* kandidaten, die zoo ze ooit iets wegwerpen, het immer doen naar dien kant, vanwaar het tienvoudig terugkeert. Reeds dit maakt de natie eerbiedwaardig. Zij koopen met duizenden de eer van in den senaat te zitten, d.i. een vaak niet onopgemerkte droppel te zijn in den stroom, waardoor den lande welzijn toevloeit. Indien reeds zulk eene deelneming de geestdrift wekt, wat moet dan de leiding niet doen?’

Onder de afzonderlijke tafereelen zijn er niet minder, waarin zich de volle kracht van Hogarths genie heeft uitgedrukt. Naauwelijks eene zijner compositiën is rijker en geestiger dan ‘de reizende tooneelspelers in eene schuur,’ waarnevens nog de ‘marsch naar Finchley,’ de ‘Southwark-fair’ en vooral ‘Credulity, Superstition and Fanaticism,’ naar Walpole's oordeel door diepe en nuttige satyre het grootste wat Hogarths graveerstift heeft voortgebragt, eene bijzondere melding verdienen. Hogarth vervaardigde dit laatste meesterstuk van zijn vernuft in zijn 64ste jaar, slechts kort vóór dat

zijne gezondheid tot onherstelbare kwijning verviel, en drie jaren vóór zijnen dood, die hem den 25sten October 1764 wegrukte.

De historische stukken van Hogarth (niet in dien zin waarin Hazlitt zijne gepenseelde drama's *historical pictures* noemt, maar in den gewonen zin des woords) bezitten geringe waarde. De nakomelingschap heeft daarover eenparig een afkeurend oordeel gesproken, ofschoon hij zelf zich vrij wat op zijn Sigismunda en Paulus voor Felix liet voorstaan. Zij ontbreken grootendeels in Riepenhausens verzameling, waarin wij noch Mozes voor Pharao's dochter, noch Hendrik VIII en Anna Boleyn, noch zelfs Sigismunda aantreffen. Het gemis van het laatste is te betreuren, minder om de waarde van het stuk, dan omdat de tekst eene zeer belangrijke bijdrage tot de kennis van Hogarths leven en karakter zou geleverd hebben. De beruchte Wilkes deed, in het 17de nommer van zijn North-Briton, op dit stuk een hevigen aanval, die Hogarth zoozeer verbitterde, dat hij besloot geduchte wraak te nemen. Hij wreekte zich door een treffend gelijkend portret van den patriot, waarvan in ééne week 4000 exemplaren verkocht waren. Wilkes had zich om goede reden nimmer willen laten schilderen. Dat Hogarths wraak doel trof, zal ieder gemakkelijk beseffen, die op Riepenhausens trouwe kopij op pl. LVI een blik werpt[1].

Van Hogarths overige portretten bevat deze verzameling slechts dat van den beruchten Simon Lord Lovat, of men moest ook zijn bevallig garnalenmeisje tot deze rubriek willen brengen. Het portret van Kapitein Coram, dat van Bisschop Hoadley, dat van Dr. Thomas Morell en andere, die gewoonlijk in de uitgaven van Hogarths werken voorkomen, ontbreken geheel.

De onvolledigheid van Riepenhausens en Lichtenbergs uitgave, waarop ik reeds herhaaldelijk gewezen heb, heeft, zoo ik mij niet bedrieg, daarin haren grond, dat het werk niet is voltooid. Lichtenberg gaf de eerste aflevering in 1794 in het licht. Zijne gezondheid begon reeds te kwijnen toen

1 Zie hier eenige regelen van Hogarth over dit portret uit de Anecdotes of Himself. ‘This renowned patriots portrait, drawn like as I could as to features, and marked with some indications of his mind, fully answered my purpose. The ridiculous was apparent to every eye! A Brutus! A Saviour of his country with such an aspect - was so arrant a farce, that though it gave rise to much laughter in the lookers-on, it galled both him and his adherents to the bone.’

hij zich bezig hield met de vierde, die in 1798 in het licht verscheen, en de pen ontviel aan zijne stervende handen, eer hij het handschrift van de vijfde geheel voor de pers had afgeschreven. De zesde tot twaalfde aflevering zijn uit zijne nagelaten papieren uitgegeven, maar, zoo als te verwachten was, in eenigzins onvolkomen staat, en hier en daar met eenige bijvoegsels, van de hand des uitgevers afkomstig. Gelukkig wordt echter van Hogarths belangrijkste werken zeer weinig in deze verzameling gemist, en is de verklaring, schoon niet geheel van Lichtenbergs eigene hand, zóó volledig, dat zij slechts weinig te wenschen schijnt overig te laten[1].

Maar ik moet nog een oogenblik tot Hogarth terugkeeren, om hem in deze vlugtige beschouwing althans in zoo verre te karakteriseren, als noodig is om zijne verdiensten en tekortkomingen als kunstenaar eenigermate in het licht te stellen. Ik stel mij daartoe een oogenblik de vraag voor: was Hogarth een schilder?

Schier alle woorden in de taal zijn voor engere en ruimere opvatting vatbaar, en naar de ruimere beteekenis des woords kan men zeker den naam van schilder aan Hogarth niet ontzeggen. Maar in engeren zin schijnt die naam hem naauwelijks te kunnen geschonken worden; ten minste kan hem geen hooge rang onder de schilders worden toegekend. Wat den schilder van den teekenaar onderscheidt, is de

1 Ik geef hier eene lijst der bij Riepenhausen ontbrekende platen, die in de bovenaangehaalde Londensche uitgave van 1833 voorkomen: Portret van Daniël Lock, Masquerades and Opera's, Sigismunda, Portret van Martin Fowkes, Portret van Kapitein Coram, Garrick as Richard III, Moses before Pharaoh's daughter, the Foundlings, Examination of Bambridge, the Bruiser (paskwil op Charles Churchill), Hymen and Cupid, Impression from a Tankard, twaalf illustraties van Hudibras, House of Commons, South-Sea scheme, group of heads, the five orders of periwigs, portret van bisschop Hoadley, the four stages of cruelty, portret van Dr. Morell, Arms of the Duchess of Kendall, King Henry VIII and Anne Boleyn, heads from the cartoons, ticket for Tiverton school feast, ticket for the London Hospital, analysis of beauty, battle of the pictures, swearing a child, Sanche starved by his Physician, te zamen 43 platen, maar voor een groot gedeelte kleinigheden. Daarentegen bevat ook Riepenhausens verzameling eenige platen die in de Londensche uitgave van 1833 ontbreken, t.w. Finis (het eind aller dingen en ook Hogarths laatste werk), portret van John Wilkes, before and after (twee platen), een invitatiekaartje en een tooneel uit the Rape of the lock (twee kleinigheden op één blad), Shrimps! (het garnalen-meisje), Paul before Felix in the manner of Rembrandt, Time smoking a Picture, en the discovery. De beroemde plaat, bekend onder den naam van ‘verkeerde perspectief,’ die ik echter nooit gezien heb, ontbreekt in beide.

kleur, het koloriet, en een groot schilder is niet denkbaar met gebrek aan gevoel voor kleur. Het is verre van mij het koloriet ten koste van de compositie, de uitdrukking, de waarbeid en geestigheid der teekening te willen verheffen; maar wie er geen denkbeeld van heeft, blijve teekenaar of graveur: er zijn voor hem middelen genoeg om zich uit te drukken, al grijpt hij niet naar het penseel. Hogarths warmste bewonderaars erkennen dat hij ten opzigte der kleur te kort schoot, - wat wij, die zijne werken slechts kennen zooals ze ons door ets- en graveernaald zijn weêrgegeven, na zijne satyre op Rembrandt, wel niet anders konden verwachten; - wat meer is, zijne landgenooten zelven, die soms niet aarzelen hem naast Shakspere te plaatsen, beschouwen doorgaans niet hem, maar zijn jongeren tijdgenoot Sir Joshua Reynolds, als het hoofd en den stichter der Engelsche schilderschool. Dit is te opmerkelijker, dewijl koloriet nog heden niet het fort der Engelsche kunstenaars schijnt te zijn, en althans menigeen misschien, die met mij de Engelsche schilderschool slechts door eene vlugtige beschouwing harer in 1855 te Parijs ten toon gestelde voortbrengselen kent, ook met mij van oordeel zal zijn, dat zij, ‘im Groszen und Ganzen’ genomen, van van Dijk en de van de Velde's en zoo vele andere vreemdelingen, als de paleizen der Stuarts en hunner edelen met hunne kunstwerken versierden, in dit opzigt nog vrij wat zou kunnen leeren. Het gemis wordt hun rijkelijk vergoed door hunne geestige en soms gevoelige teekening, door hunne vatbaarheid voor de fijnste schakering der uitdrukking, en vaak door levendige verbeelding en groote stoutheid van conceptie, ofschoon deze voortreffelijke eigenschappen wel eens door zucht naar overdrijving en jagt op effect worden ontsierd. De deugden van Hogarth zijn in het algemeen nog die der Engelsche schilderschool; en Wilkie en anderen hebben zijn humor gelukkig geëvenaard, al staat hij in eenige eigenaardigheden zijner manier, en vooral in zijn talent om door het penseel uit te drukken wat geheel tot het departement der pen schijnt te behooren, ook onder de Britsche kunstenaars geheel op zich zelf.

Er is eene andere eigenschap, waarin Hogarth, zoo ik mij niet bedrieg, de type der Engelsche kunstenaars is; hoe hoog hij zich verheffe in de navolging der natuur, het streven naar het ideale is hem vreemd, en hij was daarom on-

geschikt voor dien grooten historischen stijl, dien hij zich nu eens met krampachtige overspanning trachtte eigen te maken, en dien hij dan weder in zijne onmagt slechts te bespotten wist. Inderdaad, indien de Engelsche school zich aan de eene zijde vrij houdt van dat gebrek aan waardigheid dat vaak de Nederlandsche school ontsiert, wanneer zij ongeloofelijke vlijt en onovertreffelijke trouw in de navolging aan de onbeduidendste voorwerpen verspilt; zij kan zich aan den anderen kant evenmin opheffen tot die stille en kalme waardigheid der ouden, geboren uit het schuwen van al het alledaagsche en gemeene en het streven naar meer dan menschelijke schoonheid en kracht. Sommige nieuwere scholen hebben in bijbelsche en kerkelijke onderwerpen een ander, nog hooger ideaal, dat van zedelijke volkomenheid en goddelijke liefde nagejaagd, of ook, gelijk vaak de Duitsche school, in het streven naar de uitdrukking van intellectuele kracht weder een anderen vorm van het ideale gehuldigd. Aan dit streven heeft Engeland noch in de kunst noch in de letterkunde eenig deel genomen. Milton alleen vormt eene uitzondering, en van hem geldt ook in dit opzigt het woord van Wordsworth:

> ‘His soul was like a star and dwelt apart.’

Alle andere groote Engelsche dichters, met den eenigen Shakspere aan het hoofd, zijn de dichters niet van het ideale, maar van de natuur, zoo als zij zich op hun zonderling eiland, zoowel in het physieke als in het morele, in schier ongeëvenaarde verscheidenheid, van de hoogste menschelijke voortreffelijkheid tot aan schier dierlijke gemeenheid, openbaart. Wat in dit opzigt Fielding voor de Engelsche letterkunde is, is Hogarth voor de Engelsche kunst. Als tijdgenooten en vrienden, door eenheid van streven verbonden, laten zij zich het best met elkander vergelijken; maar ik geloof niet dat iemand, die met de Engelsche letterkunde eenigzins vertrouwd is, Hogarths werken aandachtig beschouwen kan, zonder dat nu eens de herinnering van een tooneel of karakter van Shakspere en Pope, dan eens van Smollett en Sterne, dan weder van Thackeray en Dickens bij hem wordt opgewekt.

Indien de Engelsche school door het gemis der ideale rigting eenige verheven schoonheden mist, die de meesterstukken der Italiaansche, Fransche en Duitsche scholen

kenmerken, zij houdt zich daardoor ook vrij van die eentoonigheid, dat gebrek aan warmte, dat onvermogen om de deelneming van bloot menschelijke wezens op te wekken en gaande te houden, die de onvermijdelijke gevolgen eener uitsluitend ideale rigting zouden wezen. Men zie eens op onze tentoonstellingen, hoe onverschillig die groote historische stijl de menigte laat, en hoe zij zich onwederstaanbaar door elken penseelstreek getrokken voelt, die van eene fijne opmerking der natuur getuigt. Wij mogen het niet misprijzen, dat er eene kunst is, die niet enkel tot de ‘chosen few’, maar ook duidelijk tot de massa's spreekt.

Maar er is ook aan die op het ideale gerigte, die - zoo men wil - klassieke kunst, een ander gebrek eigen, waarvan zich de Engelsche muze schier te allen tijde op opmerkelijke wijze heeft vrijgehouden. Slechts weinigen kunnen zich uit zich zelven tot die meer dan menschelijke grootheid en volkomenheid verheffen, en vandaar worden de scheppingen van eenige groote meesters voor anderen de standaards, waarnaar zij zich rigten. De jeugdige kunstenaar leert dus van anderen, hoe hij voelen moet, en neemt de kluisters eener overlevering op zich, die zijnen vrijen geest aan banden legt. Dit is zeker slechts een deel van het gebied der traditie, dat zich ook in de kunst, gelijk in alle menschelijke zaken, zoo ver uitstrekt; maar het is misschien het verderfelijkste deel. Alle leven wijkt uit de kunst, wanneer de eeuwige reproductie derzelfde vormen gevorderd wordt. Men zie het in de Byzantijnsche periode en ten deele in de Fransche tragedie uit de eeuw van Lodewijk XIV, en een deel der Duitsche school heeft zelfs in onzen leeftijd eenig gevaar geloopen, door eenzijdige bewondering der prae-Raphaëlietische vormen, als eene soort van ideale uitdrukking van Christelijke vroomheid, zoo ik meen, op dezelfde klip te stranden. In Engeland hebben zich letterkunde en kunst nimmer zulke banden laten opleggen, en het is te merkwaardiger, daar in geen ander land in het politiek en bijzonder leven, in wetten, zeden en gebruiken, overlevering en verjaring grooter gezag hebben. Alle groote Engelsche dichters en kunstenaars hebben steeds de leuze in hunne banier gevoerd, die ook Hogarths leuze en waarvoor hij een der moedigste strijders was:

> ‘To Nature and yourself appeal,
> Nor learn from others how to feel.’

Bij Hogarth was die vrijheidszucht ongetwijfeld eenzijdig ontwikkeld, en hij koesterde voor elke rigting in de kunst, die de zijne niet was en die hij niet begreep, eene diepe minachting; maar wij kunnen hem dit om den wille zijner groote verdiensten gemakkelijk vergeven. Hij had veel over de beginselen zijner kunst nagedacht (hij schreef zelfs eene ‘Analysis of beauty’, met het oogmerk om de wankelende begrippen omtrent den smaak tot vastheid te brengen), maar hij was geheel een autodidakt, en het was daarom hem meer dan iemand te vergeven, dat hij de kunstakademiën met al hare traditionele modellen en voorschriften haatte met een volkomen haat[1]. Zijne begrippen omtrent de kunst heeft hij door onderscheiden zijner werken trachten te verduidelijken. Zijne wenken daarin gegeven omtrent het onderscheid tusschen karakter en karikatuur zijn zeer behartigingswaardig, en toonen hoezeer hij, naar zijne eigene opvatting van het verschil althans, geheel ten onregte soms voor een karikatuurschilder gehouden wordt, hij, die nimmer anders dan een karakterschilder heeft willen zijn. Lichtenberg noemt hem een ‘Seelenmaler’ en de hooge lofspraak is ongetwijfeld verdiend; eenige groteske eccentriciteiten, die hij nu en dan, b.v. in zijn ‘taste in high life’, op het koper of doek bragt, moeten uit de eigenaardigheden zijner in zoo vele opzigten eccentrieke natie, uit den Engelschen smaak voor het sterk geteekende, en ten deele uit den tijd, waarin hij leefde, verklaard worden.

1 In Hogarths latere jaren was er kwestie van de oprigting eener kunstakademie, die werkelijk in 1768, dus vier jaren na Hogarths dood, onder voorzitting van Reynolds tot stand kwam. 't Is niet onaardig Hogarth over dit plan te hooren: ‘To pester the three great estates of the empire about twenty or thirty students drawing after a man or a horse, appears, as must be acknowledged, foolish enough; but the real motive is, that a few bustling characters, who have access to people of rank, think they can thus get a superiority over their brethren, be appointed to places and have salaries as in France, for telling a lad when a leg or an arm is too long or too short. .... I am told that one of their leading objects will be, sending young men abroad to study the antique statues, for such kind of studies may sometimes improve an exalted genius, but they will not create it; and whatever has been the cause, this same travelling to Italy has, in several instances that I have seen, reduced the student from nature, and led him to paint marble figures, in which he has availed himself of the great works of antiquity, as a coward does when he puts on the armour of an Alexander; for, with similar pretensions and similar vanity, the painter supposes he shall be adored as a second Raphaël Urbino.’

Hij zelf heeft zeker nimmer anders bedoeld dan ook in deze aan de natuur getrouw te blijven.

Onder de platen van Hogarth is er eene, die als bijdrage tot de kennis zijner kunsttheorie onze bijzondere aandacht verdient. Ik bedoel die getiteld ‘Time smoking a picture.’ Zijne satyre is hier gerigt tegen den overdreven eerbied voor hetgeen in de kunst de bewijzen van ouderdom draagt, een eerbied die soms de kunsthandelaars noopt aan nieuwe kunstvoortbrengselen door bijzondere hulpmiddelen den schijn van ouderdom te geven. Hogarth vond het belagchelijk een kunstwerk naar zijnen ouderdom en niet naar zijne innerlijke waarde te beoordeelen; en daarbij was hij geheel ongeloovig ten opzigte der vermeende hoogere voortreffelijkheid en harmonie, die de tijd door het ineendommelen der verwen aan het koloriet bijzet. Om deze vereering van den ouderdom in de kunst, en in het bijzonder dit geloof aan het schildertalent van den tijd belagchelijk te maken, zet Hogarth den grijzen Saturnus met eene tabakspijp in den mond, in de houding van een schilder, voor den ezel. Het schilderstuk, dat er op geplaatst is, vertoont eene zoo arme, onbeduidende en geestelooze compositie, als men zich maar denken kan: een paar boomen, een doode vogel en eene vrouw, die een bundel hout schijnt te dragen, is schier alles wat er op te zien is. Misschien is hier aan de landschapschilders in het algemeen, voor wier werk Hogarth ook niet veel zin had, een Seitenhieb toegedacht. De Tijd zal nu aan dit nietswaardige prulwerk eene groote kunstwaarde bijzetten, en bedampt het daarom met al zijne magt met de rookwolken, die uit zijn mond en den kop der pijp voortkomen; en opdat de ouderdom toch regt onmiskenbaar zou wezen, doorboort hij te gelijker tijd het doek met zijne zeis, die de plaats van schilderstok, gelijk de pijp die van penseel en palet, vervult. Daar het intusschen te vreezen is, dat de schilderij door deze berooking haren glans zal verliezen, heeft de Tijd een vervaarlijken pot met vernis nevens zich staan: daarmede overtogen zal het zwartgemaakte kunstwerk voor een meesterstuk der oude Nederlandsche school kunnen doorgaan.

Maar nog een oogenblik, voor wij van dit blad en daarmede van onzen kunstenaar scheiden, den blik gerigt naar de zitplaats die zich Saturnus gekozen heeft. Het is de romp van een half verbrijzelden antieken torso, waarvan hoofd

en handen gescheiden zijn. De waarde door kunstkenners aan zulke verminkte overblijfselen der oudheid gehecht, ging geheel de bevatting van Hogarth te boven. Hij schijnt zich de hooge vereering van de klassieke kunstwerken der oudheid, meest slechts in fragmenten tot ons gekomen, eenvoudig als een uitvloeisel van den eerbied voor den ouderdom te denken, en verduidelijkt ons die gedachte door onder het antieke beeld de woorden van een dichter te plaatsen: ‘as statues mouldering into worth.’ Boven de schilderij staan nog eenige Grieksche woorden, door Hogarth waarschijnlijk op aanwijzing van een zijner vrienden (want zelf verstond hij geen Grieksch), ontleend aan den Spectator, waar zij aan den cynischen wijsgeer Krates worden toegeschreven. De woorden zijn intusschen door Hogarth verminkt en veranderd, maar het verwondert mij dat het opzettelijke in deze verminking aan Lichtenberg ontgaan is. In den oorpronkelijken vorm beteekenen zij: ‘De tijd heeft mij gebogen, hij, die wel een wijze werkmeester is, maar wat hij aanraakt onder zijne hand doet verzwakken.’ Hogarth heeft, zoo het mij toeschijnt, door zijne verandering dezen zin willen uitdrukken: ‘De Tijd, die wat hij aanraakt onder zijne hand doet verzwakken, is geen wijze werkman.’ Hogarths zoo even aangehaalde leuze: ‘To Nature and yourself appeal’, is onder de geheele compositie gesteld.

Doch genoeg om de aandacht mijner lezers bij Hogarth en de geheel eenige plaats, die hij in de geschiedenis der kunst inneemt, te bepalen; die hem regt wil leeren kennen, neme zijne eigene werken ter hand en late zich door Lichtenberg voorlichten. Riepenhausens uitgave der platen, ofschoon niet volledig, behoort zeker tot de beste. Lichtenberg, die vele der oorspronkelijke werken van Hogarth gezien had, roemt herhaaldelijk hare trouw en de voortreffelijke wijze, waarop zij den geest van het oorspronkelijke bewaart; en wij mogen ons op het oordeel van hem, die zoo diep in Hogarths geest was ingedrongen, volkomen verlaten. Bovendien heeft zich de graveur beijverd om hier en daar eenige kleine onnaauwkeurigheden te herstellen, veroorzaakt door Hogarths verzuim, om de voorwerpen bij het graveren om te keeren. De hier aangekondigde nieuwe uitgave van Loedel, die met de nieuwe uitgave van Lichtenbergs kommentaar (zelve een deel van eene gezamenlijke nieuwe uitgave van diens werken) één geheel uitmaakt, heeft het ‘alterthüm-

liche' in de wijze van uitvoering bewaard, en ons geen gemoderniseerden Hogarth geschonken, zoo als in sommige Engelsche uitgaven het geval is. Zij moge daardoor wel eens iets minder aangenaam zijn voor het oog, maar het behoud van het oorspronkelijk karakter schijnt mij in zulke werken een der eerste vereischten. Wij zouden, b.v., eene nieuwe uitgave van Rembrandts etsen ongetwijfeld te meer waarderen, naarmate zij het oorspronkelijke met grootere trouw terug gaf, en den nieuwen uitgever niet dankbaar zijn voor veranderingen, voor verbeteringen zelfs, waaraan ook maar iets van de manier des kunstenaars was opgeofferd. Ik besluit met de hoop uit te drukken, dat deze nieuwe uitgave ook in Nederland veel verspreid en beoefend moge worden. Hogarth had in menig opzigt veel van onze oude meesters kunnen leeren; maar onze hedendaagsche kunst zou uit de studie van Hogarth oneindig veel voordeel trekken, zoo zij van hem leerde geen penseelstreek te bezigen, waarin niet eene gedachte was uitgedrukt.

P.J. VETH.

Overdenkingen bij de sluiting der Algemeene Tentoonstelling te Parijs[1].

15 november 1855.

Het had braaf gevroren, 't reeds verdorrend groen had van dien eersten vorst nog al veel geleden en in eene minder bevolkte stad zou men door wit geijzelde straten verrast zijn geworden; maar de zon scheen helder en voorspelde een schoonen herfstdag.

Parijs was al vroeg in de weêr en op de been; de stad toonde eene drukte, zelfs boven haar dagelijksch gewoel. Ten tien ure zouden eerst de deuren van het gebouw der tentoonstelling geopend worden, maar veel vroeger was het geraden zich op weg te begeven, wilde men eenige waarschijnlijke hoop op redelijke plaatsen mogen koesteren. De toevloed van voetgangers was dan nu ook reeds zoo geweldig, dat men groote kans liep op de ruime pleinen en in de breede lanen der Champs-Elysées gedrang en verwarring te zien ontstaan, en aan eene rijtuigen*file* viel niet te denken, daar zoodoende ligt de geheele dag aan het ontladen der duizende vrachten kon zijn besteed geworden, zoodat de koetsiers last kregen op zekeren afstand van het gebouw op te houden, en de gezelschappen post te vatten op het *trottoir*. En zoo gebeurde het, dat op dezen feestdag, des morgens ten half tien, 40,000 heeren en dames, de eersten in het zwart met witte das, doch met vergunning den overjas aan te houden, de laatsten met luchtige mutsjes op en in gekleede japonnen, gedwee stonden te

1 Zie en vergl.: ‘Na de Algemeene Tentoonstelling,’ Gids, 1851, 2de dl., blz. 695.

wachten rondom het niet fraaije en zelfs vrij gebrekkige *palais de l'industrie;* heeren en dames, behoorende tot de keurbenden der Europesche beschaving, aanzienlijk door wetenschap, door kunsttalent, door belangrijke en uitgestrekte ondernemingen, door uitvindingen van algemeenen en weldadigen invloed; de kroon in een woord der negentiende eeuw, geschaard onder de nogtans vrij hoffelijke bevelen van een heirleger policie-agenten.

Ik noemde het gebouw der tentoonstelling niet fraai en vrij gebrekkig. Het zij mij vergund dit oordeel toe te lichten.

Had Engeland, dat het ijs voor dergelijke inrigtingen breken moest, misslagen begaan, het ware niet bevreemdend geweest; doch het meesterstuk van Paxtons vernuft en overleg kwam integendeel, naar aller bevoegden uitspraak, de volmaaktheid al zeer nabij en er waren geene stemmen genoeg om de verwezenlijking van zijn denkbeeld tot in al zijne onderdeelen en bijzonderheden goed te keuren en te prijzen. Frankrijk had bij gevolg eene veel gemakkelijker taak. Het behoefde slechts Paxtons gegeven voorbeeld, behoudens eenige wijzigingen, welke allen verbeteringen hadden kunnen wezen, te volgen, om zeker te zijn van iets uitstekends te leveren, hetwelk de behoeften zou bevredigen en de natie voldoen. Zoo pogingen daartoe zijn aangewend, zijn zij ten eenenmale mislukt. Het gewrocht van Paxton was zeker niet zoogenaamd aesthetiesch schoon, maar het was schoon op zijne eigene wijze. Niets kan op eigenlijke schoonheid aanspraak maken, dat ondoeltreffend is, en daar nu alles zamenliep om het een bij uitnemendheid doeltreffend geheel te doen wezen, mag men stellen, dat het de hoofdeigenschap der schoonheid in zich bevatte. Het was het meesterstuk in die soort van bouwkunst, welke haar karakter en haren oorsprong ontleent meer uit haar onmiddellijk nut en gebruik, en die onzes tijds wat meer behoorde te wezen, dan in wat men onder goeden smaak gelieft te verstaan. Aan deze heeft, zijn zwierigen aard getrouw, de Franschman gemeend een offer te moeten brengen en is er volkomen in geslaagd iets in het leven te roepen, dat noch smaakvol, noch doeltreffend is. Of vindt iemand dien killen, naakten, eeuwigen muur mooi, voorzien van al die rondbogige vensters, buiten alle overeenstemming met het opgeschikte middelstuk, den hoofdingang, hetwelk met zijne platte lijst boven den buitenspo-

rig kolossalen rondboog en diens donkeren inkijk op zichzelf al niet mooi is? De billijkheid vordert te erkennen, dat de bezoeker, tot onder den boog doorgedrongen en zich in den schemer van het voorportaal bevindende, getroffen staat door de fraaije stelling en sierlijke evenredigheden der regts en links naar de bovenverdieping geleidende trappen, door de reusachtige spiegels, welke er op prijken, in vereeniging met de zware, met onbegrijpelijke voorstellingen doorwevene, in deftige plooijen nederhangende gordijnen, welke den voorhof afscheiden van het binnenste des gebouws. Wat zal het wezen, als gij, door dezen eersten blik om u henen aangedaan, de hand aan den voorhang slaat en plotseling de schatten en heerlijkheden der menschelijke nijverheid onder het bereik van een oogwenk vallen? Gij aarzelt binnen te treden. Een onverschillige Parijzenaar is u voor, ligt zonder de minste pligtpleging het gordijn op, en..... uwe begoocheling is geweken. Gij staat in een benaauwd gangetje, bestaande uit kraampjes met aardewerk; gij bespeurt nog donkerder en benaauwder gangetjes regts en links, maar gij dringt spoedig door en komt na eenige schreden in den zoogenaamden *nef*, waar het ten minste licht is en de allerschoonste voorwerpen prijken. Die zich Londen gedurende 1851 herinnert, moet zich evenwel nog erger teleurgesteld gevoelen, als hij denkt aan die betooverende uitwerkselen der zon door den hoogen koepel, aan die prachtige, verkoelende en verfrisschende fontein, die luchtige en uitgestrekte ruimte, waardoor ieder voorwerp naar zijn eisch en waarde de plaats, welke het toekwam, beslaan mogt. Voor Parijs is slechts één woord, wat betreft zoowel het schip als ieder gedeelte van het gebouw, een woord, zoo vaak uitgesproken, dat van *encombrement*, en algemeen is het erkend en duizendmaal herhaald geworden, dat de tentoonstelling eigenlijk veel van een kermis, een groot verkoophuis had[1]. Is dat oordeel nogtans wel eene afkeuring? zijn de tentoonstellingen, welke niet enkel meer de afzonderlijke steden en staten, maar Europa, ja, den geheelen bevolkten aardbol aangaan, niet bestemd de periodieke markten der toekomst

1 La commission anglaise vient de faire paraître un magnifique catalogue des objets exposés dans la section brittannique en anglais et en français avec des prospectus, *prix-courants*, etc. des exposants.
Indépendance Belge, du 16 Juillet 1855.

te worden[1]; zijn zij niet alweder een verblijdend teeken van de meer en meer vreedzame aaneensluiting der volken, van het vervallen der grenzen, de naderende vrijheid des handels, het zamensmelten der nationaliteiten, de broederlijke vereeniging van allen in den schoot van het algemeene belang der welvaart en den edelen wedstrijd des geestes?

1 De Heer de Brouckere, commissaris voor België bij de Algemeene Tentoonstelling van 1851, gewaagde met leedwezen in zijn Verslag, dat hij de *confrontation des prix* gemist had. Eene der *correspondances* van de *Indépendance Belge* berigt: ‘la commission vient de faire afficher un avis qui rappelle divers articles des décrets sur l'exposition, articles portant que les prix des produits peuvent être marqués sur les objets exposés et que, lorsqu'il sera démontré que ces prix sont sincères, les Jurys les prendront en considération pour les récompenses à accorder.’ Dit schijnt evenwel nog al moeite bij de tentoonstellers gekost te hebben, want hetzelfde artikel vervolgt: ‘il s'en faut de beaucoup que tous les exposants aient tenu compte de ces articles, et la plus grande partie se sont abstenus de marquer leurs prix. Quelques uns ont indiqué des prix évidemment très-inférieurs aux prix réels et refusent de vendre aux chiffres marqués par eux. C'est ce qui arrive notamment pour les broderies de Suisse. Les jurys se montrent extrêmement rigoureux sur cette question et exigent la preuve complète et indubitable de la réalité des prix indiqués.’ In het Bulletin commercial van de Presse (18 Junij 1855) leest men: ‘Nous avons remarqué, en parcourant les galeries du palais de l'Industrie, que les prix étaient marqués sur quelques produits, mais c'est jusqu'à présent une exception. Il nous semble que cette indication des prix, qu'il avait été question dans le principe de prohiber, dévrait être, au contraire, rigoureusement exigée de tous les exposants.’ De Illustration van Julij 1855 meldt: ‘La plupart des tissus exposés ne portent aucune indication de prix; dès lors leurs qualités ne peuvent avoir qu'une signification fort restreinte. Vous nous montrez des tissus d'une perfection merveilleuse, c'est très bien, mais encore faudrait-il nous mettre à même d'apprécier à qui ces merveilles peuvent servir. Et puis, comment voulezvous, sans cela, que nous établissions une comparaison raisonnée et raisonnable entre les produits similaires des divers pays? Du reste, on nous assure que l'industrie ne répugnerait pas trop à indiquer ses prix (quelques exposants l'ont fait), mais il paraît que le commerce, lui, n'est pas du tout de eet avis; le commerce ne veut pas qu'on divulgue de la sorte les bénéfices opérés par tous les intermédiaires qui s'échelonnent sur la route d'un produit quelconque dans le trajet du producteur au consommateur. Le commerce fera donner sur les doigts aux indiscrets et personne n'osera l'en blâmer; en effet, dans notre organisation actuelle, le secret des bénéfices, c'est l'arche sainte des transactions commerciales, et le commerce sait bien que toutes les puissances réunies ne sont pas encore de force *et hic et nunc* d'y porter la main. Donc ceux qui ont écrit dans les journaux que l'exposition universelle est un enseignement, se sont trompés; c'est un magnifique spectacle, voilà tout.’ Later evenwel mogen we ons verheugen, dat de maatregel allengs met gunstiger bijval is bekroond geworden. Althans doet ons de Indépendance Belge van 16 Julij 1855 vernemen: ‘nous avons vu avec plaisir que les exposants se décident peu à peu à mettre les prix de vente sur leurs produits. Ils reconnaissent eux-mêmes que cette méthode est loin de nuire à la vente et que bien des curieux se décident à faire une acquisition parce qu'on a mis le prix sous leurs yeux.’ Goedkoop toch is de zaak, waar het bij de nijverheid op aankomt. Stellen wij, dat de jury tusschen twee volkomen gelijke voortbrengselen te beslissen hebbe, van volkomen gelijke schoonheid, deugdzaamheid, verdienste; het spreekt van zelf, dat diegeen zal bekroond worden, die zijn fabriekaat ten dienste van het grootst getal fortuinen heeft weten te stellen. Verzwijg de prijzen, en de beoordeeling van den jury zoowel als die van het publiek zal dikwerf onbillijk moeten uitvallen, als zij de voorkeur geven aan wel is waar onberispelijke voortbrengselen, maar welke te veel geld kosten.

Men liep te Londen minder gevaar van in de overdekte ruimte te verdwalen, want aldaar vormde het gebouw een stelselmatig zamenhangend, naar een zelfde gegeven en een zelfde beginsel ontworpen en voltooid geheel. Te Parijs hing het in drie ongelijksoortige aanvoegsels, zeer verschillend van gedaante en bestemming, aan elkander. Kennelijk had de Commissie niet op zoovele bijdragen, dat is op zoovele landen, wier nijverheid het wagen durfde zich met die van Europa te meten, gerekend, en naar gelang er kisten aankwamen, was er aan het hoofdgebouw bijgelapt, eerst de *rotonde* met haar *pourtour*, toen de *annexe* aan de Seine, eene een half uur gaans lange gallerij. Ik geloof inderdaad, dat een Franschman nog altijd een juist overzigt over de uitgestrektheid der bewoonde aarde ontbreekt. Behooren wij, Hollanders, in het oog van menigen voor het overige vrij wel onderwezen Franschman, nog altijd niet tot de in het verre Noorden verkleumende volken, en is het van eene dusdanige onwetendheid wel kwalijk te nemen, als het gezigt van kisten uit Canada, Mexiko, de Kaapkolonie, Uruguay, Nieuw-Zeeland en Honolulu de platte gronden en bestekken eener Commissie deerlijk in de war brengt?

Maar welk eene duisternis heerscht in deze gangen! Wie kan die fijn beschilderde waaijers onderscheiden, wie zich van de tinten verzekeren dier kostbare zijden en laken stoffen? Eerst was het te licht, de zon brandde fel op de uitstallingen, de voorwerpen bedierven, de kaarsen smolten, het houtwerk sprong, de wijnen keerden om, de pommade werd olie, de kleuren verschoten, de wedstrijd werd onmogelijk, de fabriekanten hielden hunne voortbrengselen, althans tot na de keuring, achter linnen, ja, dreigden de goederen weder te zullen inpakken, zoodat de tentoonstelling groot gevaar liep van te mislukken, en daarvoor was er bij het in ontvangst nemen en plaatsen der zaken te veel wanorde, te veel getob, getalm en geknoei aan den dag gelegd, waarom de Commissie, op het voorbeeld

van Londen, er toe kwam het glazen dak met eene soort van *velarium* te bedekken, hetwelk of niet van dezelfde stof geweest is, of wegens het verschil van constructie van het *cristal-palace*, dat minder uit hout en steen, meer uit glas en ijzer bestond, eene verschillende werking deed, maar stellig oorzaak is geweest, dat er gangen en afdeelingen werden aangetroffen, waar bij eene bedekte lucht het gaz midden op den dag gevoegelijk gebrand zou hebben.

De zomerzon verwekte eene stikkende hitte; niemand hield het uit. Of ten gevolge daarvan, of van behoefte aan ondoordachte sierlijkheid, aan gordijnen in plaats van aan deuren de voorkeur was gegeven, is mij niet gebleken; zeker weet ik bij ondervinding, dat het gedurende October wegens togt en koû naauwelijks in het gebouw meer uit te houden was en ieder de arme oppassers beklaagde, die met paarsche neuzen en trappelende voeten al bibberende en eindelijk al vloekende van tienen tot vijven de wacht hielden.

Pas op die plas, het lekt hier! de goederen zijn reeds voortvlugtig. Is het regendrop of aanslag? Mogelijk beide. Te Londen was in die omstandigheid zeer kunstig voorzien.

Doch waartoe langer bij grootere en kleinere leemten stilgestaan? Haasten wij ons liever te erkennen, dat, moge ook aan het karakter dezer tentoonstelling en de wijze van tentoonstellen het ordelijke, deftige, ernstige, plegtige, der tentoonstelling van 1851 ontbroken hebben, door haar het bewijs is geleverd, dat de kunsten der weelde, ongelukkig veel meer dan de noodwendigheden des dagelijkschen gebruiks, ontzettende vorderingen hebben gemaakt; inzonderheid Engeland, ten gevolge van zijn wel te verwachten taktiek, zich wat aangaat teekening en bewerking in dat vak eene hoogte heeft verworven, Frankrijk oogenschijnlijk al zeer nabij komende[1]; erkennen wij, dat Frankrijk zich niet

1 Les plus habiles ouvriers des ateliers de M. Froment-Meurice ont été enlevés par les Anglais,' schreef de Indépendance Belge van 25 Januarij 1852 In die van 21 Junij 1855 leest men: 'M. Minton, l'un des fabricants de porcelaines et de faïences les plus distingués de l'Angleterre a vendu tout ce qu'il a exposé. M. Clington de Birmingham a vendu presque tons ses bronzes et toutes ses belles orfévreries. Ces deux fabricants, du reste, ont pris le meilleur moyen pour produire de belles choses; ils ont associé l'art français avec les admirables procédés de la fabrication anglaise. Tous les beaux modèles de M. Elkington et de M. Minton sont l'oeuvre d'un artiste français, M. Jeannest, l'un de nos habiles sculpteurs d'ornements. Il y a quelques années,' - zeker voor 1851 - 'il jouissait d'une grande réputation dans l'art charmant de Benvenuto-Cellini, lorsqu'un jour il quitta Paris. Ou ne savait plus ce qu'il était devenu. M. Jeannest était parti pour Birmingham où il allait mettre à la portée de tous son art, réservé seulement à quelques heureux millionnaires; il allait faire de l'art industriel.

baatzuchtig op het voetspoor van Engeland het deel des leeuws heeft toegeëigend en zich niet, om zijne majesteit te huldigen, een hofstoet van de andere volken gemaakt, doch het overige Europa de ruimte heeft gegund, waarop zijne nijverheid aanspraak had; prijzen wij Frankrijk tevens, getuige het voorgevallene met het ivoren Minervabeeld van den hertog de Luynes[1], de schoone kunsten, in verwarring van voorstelling en bedoeling, niet tot staatsjonkvrouwen van de Koningin der nijverheid te hebben vernederd[2].

De schoone kunsten wedijverden in een afzonderlijk gebouw. Het doet ons leed er echter voor te moeten uitkomen, dat aldaar wel degelijk Frankrijk het deel des leeuws had gegrepen en het duidelijk bewijs geleverd, dat het aan Engelands jaloerschen hartstogt niet toegaf, zoodra het zijn eigenlijk gebied, dat der schoone kunsten, gold. Op dat veld heeft Engeland niet veel stem; daarom betoont het zich ook ten dien opzigte goedaardig, zachtmoedig en rekkelijk, maar Frankrijk is een Engeland, in het worstelperk van

1 Dit standbeeld is, op de lans en het schild na, welke van brons zijn, zamengesteld uit louter zilver en ivoor. Het is onder de leiding van den hertog de Luynes vervaardigd door Simart, terwijl het goudsmidswerk aan Duponchel was toevertrouwd geworden. Tot model voor den kop heeft gediend eene beroemde kamée uit het musaeum van Weenen. Twee olifantstanden, ieder vijf voeten lang, vormen het gelaat en den hals; iedere arm is uit een enkel stuk ivoor. Door middel van een galvanoplastisch bad, ter waarde van 12000 francs, is de tunica met goud overtrokken. Acht jaren is over het geheel gearbeid. Het beeld, behalve het voetstuk, drie nederlandsche ellen hoog, wordt op een ton franken geschat, doch aan den hertog beweert men, dat het niet minder dan 250,000 gekost heeft. Het is natuurlijk voor diens kasteel Dampierre bestemd. Er ontstond een strijd tusschen den beeldhouwer en den goudsmid, over de plaats, waar het eigenlijk te huis behoorde, in het paleis *des beaux-arts* of in dat der nijverheid. Te regt overwon na eenige woordenwisselingen de eerste.

2 Ons werkvolk schijnt aan de algemeene tentoonstelling te Parijs nog minder dan aan die te Londen gehad te hebben, getuigen de volgende regels van Mr. J. Heemskerk Az., Voordragten over den grondeigendom van voortbrengselen van den geest, blz. 37: ‘Gedurende de tentoonstelling te Londen, doet de Hoogleeraar C.H. von Baumhauer opmerken, heeft ons gouvernement op kosten van den Staat verschillende werklieden daarheen gezonden onder het opzigt van deskundigen, die hun de uitgestalde voorwerpen zouden aantoonen en het doel daarvan trachten bevattelijk te maken. De kosten hierdoor veroorzaakt zal het gouvernement nimmer behoeven te betreuren. Doch bij de tentoonstelling te Parijs heeft het gouvernement dit aan de gemeenten willen overlaten, de gemeenten weder aan de fabriekanten, de fabriekanten weder aan het werkvolk, en zoodoende heeft *geen enkel werkman* van hier de tentoonstelling bezocht. Dus van degenen, voor wie juist de tentoonstellingen dienen moeten, de *uitvoerders* in de fabrieken, zijn er weinige of bijna geene te Parijs geweest. Het denkbeeld om eenige deskundigen met het werkvolk rond te laten gaan, om hun alles aan te toonen en uit te leggen, was een heerlijk denkbeeld, doch het beginsel der regering om daar te bezuinigen, waar het de ontwikkeling van onze nijverheid betreft, maakte allen vooruitgang onmogelijk.’ Ziehier wat volgens den Moniteur in Frankrijk geschiedde: bijzondere treinen voor half geld op aanvrage van de Kamers van Koophandel of op die van *chefs d'établissements industriels;* de prefekt van het département de la Somme rigtte eene circulaire tot de voornaamste gemeenten van zijn departement, met oogmerk maatregelen te doen beramen, welke aan de meesterknechts en de werklieden een bezoek aan de wereldtentoonstelling gemakkelijk zouden maken; 1500 soldaten werden dagelijks gratis tot de tentoonstelling toegelaten; eindelijk, wat de deur toedoet: het initiatief van het hoofd van den staat en de tusschenkomst van prins Napoleon, om het feest der nijverheid aan alle standen dienstbaar te maken.

beitel, graveernaald en penseel, en, zoo ooit eenige tentoonstelling meer ernst en wezen dan vertooning en schijn kan genoemd worden, zeker de eerste algemeene wereldtentoonstelling van schoone kunsten allerminst. Reeds de grondgedachte, om slechts dit eene aan te voeren, die opzettelijk valsch was, strekke ten bewijs. Bij de eervolle aanmoediging voor den kunstenaar, is het groote doel eener tentoonstelling de rigting en de hoogte aan te geven der kunst op eenig bepaald tijdstip, ten einde op eenig volgend een vast punt ter vergelijking van haren voor- of achteruitgang of wijziging te bezitten. Het komt dus voor alles op een grens van tijd aan. Die eerste en volstrekte behoefte, dit *sine qua non*, is, voor zoo ver Frankrijk betreft, miskend geworden. Hoe tegen de overmagt gestreden van wat Frankrijk gedurende vijftig jaren meest voortreffelijks geleverd had, terwijl de overige volken, die zeker beloofd hebben het nooit weêr te zullen doen, in hunne onnoozele opregtheid met hunne laatste schilderijen, onvernist en ingeschoten, kwamen aanzetten! Het was een onaannemelijke en onredelijke strijd, waarin de overwinning genade, zoo niet na gebedel aalmoes was. In hare, ik zou haast zeggen bovenmatige en bovennatuurlijke uitgestrektheid en talrijkheid, liep verder deze tentoonstelling, ergerlijker nog dan iedere andere van dezen aard, op eene tooverlantaarn uit, op eene verongelijking van ieder meesterstuk door ieder meesterstuk, op een *sla dood!* zonder *sauve qui peut!* en het woord strijd is te edel: moord moet het zijn, burger-, broedermoord, waar de eene kunstbroeder den anderen onder kanariegele lijsten en kakelbonte tafereelen, onder schittering en flikkering, onder omvang van doek en drukte van

voorstelling, verminkt en vernielt en triomf kraait op de bouwvallen van eenheid, degelijkheid en studie. Ook deze tentoonstelling was niet minder eene reusachtige jaarmarkt dan de naburige, maar betreurenswaardig, dewijl kunst in zekeren zin tegen nijverheid overstaat; eene jaarmarkt, waar ondertusschen weinig zaken gedaan zijn en welke niet onwaarschijnlijk zal uitloopen op het welvaren des kunstkoopers, handlanger des liefhebbers, kanker des kunstenaars, schande der kunst, des rampzaligen makelaars, de *maquignon*, die de kunst bederft, zuigt aan het merg des schilders en opschiet uit het onverstand des even ijdelen als inderdaad onverschilligen liefhebbers.

Maar te lang reeds stonden wij tegen de wanden van het uitgestrekte gebouw. Het is tien ure; de deuren vliegen open en de menigte,..... dringt en stormt naar binnen? Neen, wordt ter voorkoming van verwarring en verstopping, bij kleine troepjes, onder het geroep der *sergeants de ville:* - open de overjassen! - was het om te zien of er een rok of een moordtuig onder stak? - toegelaten.

Het schip van het gebouw was ontruimd, alsmede het voorste gedeelte der bovengallerijen; alleen da lange zijde aan den overkant van den hoofdingang was opengehouden voor de hooge ligchamen van staat; in het midden van dezelve verhief zich de roodfluweelen, met goud gegallonneerde, met zware franje gepassementeerde en met keizerlijke bijen bezaaide troon, waartoe eenige trappen toegang verleenden en waarboven een orkest voor twaalf honderd toonkunstenaars was opgeslagen. In een flaauwen boog, op eenigen afstand van den troon en de eereplaatsen, stonden de met de hoogste onderscheiding verwaardigde voorwerpen, terwijl onmiddellijk daarachter een hellend getimmerte van zitplaatsen tot aan die op de gallerijen naar boven liep. Dit amphitheater van nette met groen bekleede banken was in zooveel vakken, als er natiën hadden tentoongesteld, afgeperkt, waarvan de getrouwe platte grond op de toegangskaart met duidelijke aanwijzing van deur en vak stond afgebeeld, zoodat de toeschouwer zich slechts een oogenblik te beraden had, om zonder missen eerst zijn ingang en vervolgens zijne zitplaats te vinden. Bovendien hielpen de *sergeants de ville* hem, zoo noodig, met voorkomendheid teregt, waardoor het mogt gelukken, dat ik mij spoedig op de eerste rij banken schuinsregts van den troon

en onmiddellijk achter de bekroonde voorwerpen nederzette.

Nu begon eene zonderlinge soort van lijden. Het was even tien ure, en de Keizer zou eerst ten twaalf de Tuileriën verlaten. Meer dan twee volle uren derhalve in het vooruitzigt eer de plegtigheid een aanvang nam! *Que faire en un gîte à moins que l'on ne songe*, heeft Lafontaine gezegd; maar deze vrij harde banken, waarop men niet anders dan zonder leunen regtop kon zitten, waren geen *gîte*, al hebben de woorden eenige overeenkomst. Evenwel ondervond ik, dat Victor Hugo een waar woord schreef, toen hij beweerde *que la foule est une solitude aussi*. Langzamerhand gaat de mensch, van de stuiptrekkingen des ongedulds bekomen en onderworpen aan zijn lot, tot eene soort van werktuigelijkheid over en geraakt in een toestand, waarin het hem wordt, alsof de geest zich van het verdoofde ligchaam heeft gescheiden en zich, niet meer van het stof afhankelijk, aan zijne eigene vlugt overgeeft. Mijn geest geraakte aan het droomen, kreeg behagen in terugblikken en herinneringen.

Terwijl ik daar mij verbijtende nederzat, herhaalde ik bij mijzelven gehoudene gesprekken, opmerkingen, die ik gemaakt had.

De Fransche zamenleving, zoo dacht ik, de Fransche zeden, de ver gedreven zelfzucht, de afwezigheid van beginselen en van achting voor zichzelven, het volharden op den weg der verdorvenheid met de volle bewustheid der verdorvenheid, welke eene tweede natuur is geworden, de algemeene maatschappelijke dampkring van onwaarheid, waarin ieder adem en leven schept, vervullen het eerzaam Hollandsch gemoed met pijnlijke gewaarwordingen, met wantrouwen en misnoegen jegens eene bevolking, waarvan openbare en onbeschroomde eigenbaat, die tegen geene middelen opziet, onder de kunstgedaante der schijnbaar hartelijkste, maar meest geveinsde beleefdheid, de hoofdkaraktertrek is. Een begaafde Franschman verklaarde mij in allen ernst: de Fransche maatschappij is het kanon van Sebastopol, gerigt door een enkelen tegen allen en door allen tegen een enkelen. De levenswijsheid van den Parijzenaar komt hierop neder, dat hij zich wel zedelijk diep gezonken, vol van schaamtelooze hartstogten en oneerlijke drijfveeren vindt, maar het hem toch nog al lekker maakt, in eene eeuw - eene eeuw van: ben ik mijns broeders hoeder? en van:

wat gaat ons dat aan, gij moogt toezien! - geboren te zijn, waarin het goed staat aan hardvochtige zinnelijkheid toe te geven, juist de baatzucht tot aanzien en vermogen, welke alleen in de uitkomst gehuldigd worden, leidt, en hij de groote man is, die het behendigst het huis van zijn buurman in brand weet te steken, als hij een vlammetje voor zijne cigaar noodig heeft[1]. Helaas! Frankrijk heeft enkel het gevoel voor de schoone vormen behouden, de kunst ter wille van de kunst, en de Franschen zijn koningen in het rijk der overtolligheden, koningen in de kunsten der weelde, overtolligheden van iederen tijd, koningen in die des oorlogs, de overtolligheid, zoo bidden wij, der toekomst.

Parijs is eene stad van schijn, surrogaten, namaak en goedkoop. Opregtheid is er belagchelijk en belagchelijkheid doodelijk. Niet alleen in de zedelijke, maar in den afdruk van deze, in de stoffelijke wereld is afwezigheid van waarheid, gehalte, degelijkheid in het oog vallend. Enkel de ledige vorm, een dop zonder doijer, is over. Verlangt men te weten, waarvan iets niet gemaakt is, zoo vrage men zich af, waarvan het gemaakt zou moeten wezen. Begeert ge de dames te leeren kennen, die de dubbelzinnige rollen spelen, vestig de oogen op haar, die in gebaren, in houding, in zedige kleeding, de fatsoenlijke vrouw, die ik waarlijk niet zou durven verzekeren of nog wel bestaat, het meest nabij komen. Het jonge meisje althans bestaat niet meer. Dat haar tegenwoordig vervangt is een versleten wezen, hetwelk een man zoekt, die haar bescherme, de vrijheid schenke en wien zij van haren kant, opdat hij niet onvolledig zij, met een behoorlijk getal medeminnaars uitrust.

Sedert de menigte is overeengekomen, dat rijk te zijn of, al is men het niet, het te schijnen door het bezit van die voorwerpen, welke vroeger alleen tot de omgeving der eerste standen behoorden, het fatsoenlijkst behoort te staan, heeft de nijverheid, zaamgezworen met de wetenschap, die rig-

1 En France aujourd'hui toute civilité et toute honnêteté de relations sont passées de mode. Chacun cherche son intérêt spécial, détruit les autres, est détruit lui-même, annulle, est annullé; et le *détritus* universel de ces immenses et infiniment petites intrigues aboutissant à une fractionnaire et complète impuissance de tous pour toutes choses, c'est l'autorité absolue, parfaitement nécessaire en un tel état de choses, qui profite de tout le reste, absorbe tout et plane sur tout.
Ph. Chasles, 12 Mars 1853; *correspondance particulière*.

ting de hand geboden, ten einde de bevolking in staat te stellen voor half geld den grooten heer uit te hangen. Men heeft, bij voorbeeld, in plaats van het zware damast, eene stof uitgevonden, welke versleten en verschoten is tegen dat de eigenaar zich verdonkeremaant, om zich weldra helderder dan te voren aan den maatschappelijken hemel te vertoonen, benevens ondoeltreffende modellen van meubelgordijnen, die, om stof te sparen, als het sneeuwt en stormt, niet gesloten kunnen worden. De nijverheid heeft haar geluk bij de meerderheid der halve fortuinen gezocht, en de omwenteling gewaagt van *l'avènement de la bourgeoisie*, hetgeen op zichzelf niet jammer is, maar wel voor de kunst en de deugdelijkheid van het fabriekaat. Men heeft schoorsteenversierselen, pendules en vazen uitgedacht van duizendvoudig herhaalde, ofschoon wel is waar uiterst fraaije fatsoenen, maar die wat keurigheid en fijnheid van bewerking betreft, niet op de keper bekeken behooren te worden. Men heeft, dank of ondank zij de vorderingen der scheikunde, achter metalen weten te komen, welke, met goud of zilver overtrokken, vrij zuiver die metalen nabootsen, zoodanig, dat juist de dunne laag door den bediende doorgeschuurd kan zijn, tegen dat mijnheer of mevrouw zich alweder uit eene netelige geldverlegenheid voordeelig weet te redden. Aan juweelen zal men binnen weinige jaren niet meer gelooven, want Straatsburg levert thans steenen, die bijna dezelfde dienst bewijzen als de echte, indien men ze slechts met deze niet in aanraking brengt, waarvoor, uithoofde van de gezelschappen voor welke ze bestemd zijn, weinig gevaar bestaat. Daar er nu altijd veel meer winkeliers en burgerluî dan groote heeren zullen zijn, zal men weldra de vroegere, kostbare, duurzame, prachtige stoffen, de met zorg bewerkte versierselen, wier uitvoering zich werkelijk tot het gebied der kunst verhief, in het geheel niet meer, zelfs niet meer voor goud, ten ongerief van menigen beminnaar van wat digtbij zoowel als van ver schoon is, kunnen krijgen; ja, de mindere meerderheid zal zich niet ontzien uit te strooijen en aannemelijk te maken, dat het volstrekt niet fatsoenlijk meer staat diamanten te dragen, een zilveren theeservies te hebben; echt is gemeen, zal men beweren, en men zal uitlatingen vernemen als de volgende: - Fi, ma chère, vous portez donc encore de ces diamants! - en: - Allez, défaites-vous bien vite de

toute cette argenterie; votre duc en voudra peut-être, car il n'y a plus que des gens de cette classe qui s'en servent.

Ik vreesde op mijn horlogie te zien. Wie weet, hoe vroeg het nog was! Maar ik tastte naar het zakboekje, dat ik gewoonlijk bij mij droeg. In dit boekje stonden mijne dagelijksche aanteekeningen over hetgeen in de groote stad mijne aandacht getrokken had, en voorzeker een mijner belangrijkste avonden was die geweest, waarop ik door Rouvière, een even bekwaam als ten onzent onbekend tooneelspeler, die zich thans met de studie van de rol van Chatterton voor het *théâtre français* bezig houdt, in het afgelegen *Odéon* den *maître Favilla* van Georges Sand had zien opvoeren. *MaîtreFavilla* is eene alleropmerkelijkste beschouwing der poëzij van den vorm der krankzinnigheid, onder den naam van *idée fixe, esprit frappé* bekend. Vergunt mij zoo kort mogelijk de drie bedrijven te ontleden.

De baron von Muhldorff, een hartstogtelijk liefhebber van muziek, heeft op zijn kasteel, in de betrekking van kapelmeester, tot zich geroepen zeker vioolspeler en componist en dezen met zijne vrouw en dochter - de zoon is orkestdirekteur te Neurenberg - zoo als de hertog de Luynes het Ingres op *Dampierre* deed, doch met gunstiger uitslag -[1] in een vleugel van zijn buitenverblijf eene woning ingeruimd. Het is een achtenswaardig, edel gezin van kunstenaars in de hooge, reine beteekenis des woords. Langzamerhand is dan ook een naauwe vriendschapsband tusschen den ouden baron en Favilla ontstaan, die zelfs zoo diepe wortels bij den laatste heeft geschoten, dat de schok, welken hem de plotselijke dood van zijn weldoener en boe-

1 De hertog de Luynes had aan zijn kasteel eene gallerij laten bijbouwen, wier bestemming was, door Ingres, den naar zijne meening grootsten schilder van Frankrijk, met kolossale *fresco's*, de ijzeren en de gouden eeuw voorstellende, versierd te worden. De arbeid zou ik weet niet meer hoe hooge som beloopen, en ik geloof haast, dat de schilder 50,000 francs vooruit bedongen had. Ingres kwam daarop op Dampierre logeren, verlangde zijne vrouw en kinderen bij zich te hebben, reed in de rijtuigen van den hertog, dwong dezen een anderen kok te nemen, dewijl hem de tafel niet lekker genoeg was, en deed heel weinig aan de gallerij, kortom speelde zoodanig mooi weêr, had zooveel noten op zijn zang en maakte het zoo bont, dat de hertog, verontwaardigd, de zaak eindelijk moê werd. Ingres werd bij notarieele akte genoodzaakt de verklaring af te leggen, dat hij zich, na 50,000 francs te hebben genoten en na twee jaren vruchtelooze pogingen, niet berekend gevoelde voor het op zich genomen werk, waarop den kunstenaar het vierkante gat werd gewezen en de bezoekers voortaan de onvoltooide wanden der gallerij kunnen bezigtigen.

zemvriend gegeven heeft, de bron eener krankzinnigheid is geworden, die zich in het vaste en onverdrijfbare denkbeeld openbaart, dat de baron von Muhldorff hem al zijne bezittingen heeft nagelaten, niemand anders dan hij de eenige erfgenaam is, terwijl integendeel, de baron *ab intestato* overleden zijnde, alles in handen is gevallen van bloedverwanten van grootmoederszijde, verre, onadellijke neven, eenvoudige, doch vrij bemiddelde winkeliers.

Op het gegeven dezer zonderlinge verbijstering rust en heeft de schrijfster haar tooneelstuk gebouwd. - Wij zijn, zegt Favilla tot zijn zoon bij diens komst uit Neurenberg, van waar de bezorgdheid der moeder hem wegens den toestand van haren man ontboden had, wij zijn in moeijelijke omstandigheden, als erfgenamen van den vermogenden baron; iemand dient wel zijn geheele verstand bij elkaar te hebben en meester te zijn van zijn wil, om zich een maatschappelijken stand als dien, waarin wij zoo onverwacht geraakt zijn, waardig te toonen. - De baron, zegt hij bij eene andere gelegenheid, had altijd armen om zich heen, die hij bedeelde, en ik - hoe het komt, weet ik niet - de ongewoonte denkelijk - ik heb nooit een stuiver op zak. - Natuurlijk! Waar zou de goede Favilla het geld van daan hebben gehaald? - Frans, gaat hij voort tot den ouden kamerdienaar, gij moet zorgen, dat ik geld bij mij heb; het hindert mij tegenwoordig altijd met ledige handen te staan. - Onderwijl steekt een ander Favilla zijne beurs in de hand. Hoe zal de krankzinnige, logiesch op zijn valschen grondslag voortredenerende, zich nu redden? - Ik dank u, zegt hij, voor uwe goedheid; Frans zal het met u verrekenen. - In dat huis, waar hem door de erfgenamen slechts uit deernis tijdelijk werd vergunning gelaten te vertoeven, vindt hij den nieuwen eigenaar bezig met den kamerdienaar de boeken, de inkomsten en uitgaven der grondbezittingen bevattende, na te zien. Hij verbeeldt zich, dat genoemde nieuwe eigenaar de bibliothecaris is, en zegt: - waar vind ik u meê bezig? Helpt gij Frans aan het boekhouden? Waarlijk, gij neemt het te zwaar op, mijn vriend! Al die uitcijferingen zijn onnoodig; Frans is met alles bekend. Dat de zaken op denzelfden voet blijven als vroeger, meer eisch ik niet.

Hoe is deze betreurenswaardige toestand ontstaan en mogelijk geworden? Ziehier wat geschied is. Vooraf dient gezegd, dat Favilla, even als zoo vele andere kunstenaars,

toonkunstenaars vooral, altijd een weinig aanleg tot krankzinnigheid gehad heeft. Beweren de geneeskundigen niet, dat wij het allen hebben? - Men heeft er niet in mogen slagen, zegt Frans, hem tot andere gedachten te brengen, en dit is te moeijelijker, naarmate hij voor het overige met een zeer scherpzinnigen geest begaafd is. Hij is ook altijd wel een beetje verstrooid geweest, maar het is toch een uitstekend hoofd, en daarom voedt men aan den anderen kant alweder hoop en meenen de geneesheeren, dat hij van lieverlede en uit zichzelven het begrip der werkelijkheid wel weder zal magtig worden en de herinnering aan de beelden, die zijn brein verwarren, verliezen.

Op zekeren avond dan zat de baron in zijn grooten armstoel bij den uitgedoofden haard. Hij was naar de muziek komen luisteren, die elken avond op zijn last plagt te worden uitgevoerd. Men zou een concerto van Haendel maken. Reeds gevoelde de baron zich zoo zwak, dat hij het kleine orkest niet meer digtbij velen kon, en had de spelers zich daarom naar de aangrenzende gallerij doen verwijderen. Alleen Favilla was binnen, die de solopartijen had. Bij het hervatten van het thema door de viool, viel Favilla niet in. De kamerdienaar, over die zonderlingheid verontrust, kwam daarop de kamer in en vond den baron, die, door een plotselijken dood overvallen, den adem reeds had uitgeblazen, met den kapelmeester bewusteloos naast hem. Op het oogenblik, dat de baron zich had voelen bezwijmen, had hij zijn vriend tot zich geroepen en hem zijn eigenhandig geschreven testament, hetwelk in allen gevalle geene kracht zou hebben gehad, ter hand gesteld - men gelieve over de kleine onwaarschijnlijkheid, dat de baron het op zak had, heen te stappen - met de woorden: - Favilla, ik wil het alzoo! - Maar deze grootmoedige en belangelooze ziel, die, vreemd aan het geslacht van Muhldorff, niets verlangde te bezitten dan het hart zijns vriends en, zoo noodig, het kasteel met zijne viool onder den arm te verlaten, had, ten einde den wettigen erfgenaam niet te benadeelen, het stuk terstond in de kaars gestoken en op den haard geworpen, en de kamerdienaar herinnerde zich den zwarten haard ook werkelijk door eene groote vlam, op het oogenblik dat hij toeschoot, verlicht te hebben gezien. Toen Favilla weder was bijgebragt, was hem, niet meer aan die omstandigheid hechtende, zijne

edele handelwijze, welke hem niet meer dan hoogst eenvoudig en natuurlijk voorkwam, geheel uit het geheugen; maar van schrik en aandoening buiten zichzelven gebragt en van eene diepe droefheid zonder lafenis van tranen overstelpt, was hij, in zijne zenuwachtige bewerktuiging en aantrekkelijkheid, enkel aan den indruk der weldaad, aan het bewijs van verknochtheid blijven hangen. Het denkbeeld dus, dat het andere had behooren aan te vullen, het verbranden na het ontvangen, was op den spiegel zijner ziel verdwenen, en ziedaar in zijn onvermogen om het denkbeeld tot volledigheid te brengen de oorzaak zijner dwaling gevonden.

Op welke wijze komt Favilla's herstelling tot stand? De geneesheeren hadden aangeraden hem niet tegen te gaan en tegen te spreken, dewijl hem zulks onnoodig lijden bezorgde en zij toch wel oordeelden, dat de indruk langzamerhand zou slijten en zijn gezond verstand zegevieren. Van daar dan ook, dat iedereen, Favilla's familie niet het minst, zich had beijverd zijne herschenschim te voeden en zijn toestand aldus te bestendigen. Maar de geneesheeren hadden ongelijk. Juist een schok moest den ongelukkige wakker schudden en uit zijn zoeten sluimer teregt brengen, het grove proza deszelfs gloeijend ijzer op zijne keurige poëzij zetten, hem op doen springen met een gil en de oogen openen voor het licht der werkelijkheid. De nieuwe eigenaar en wettige erfgenaam was een goedhartig, maar bekrompen man, wiens geest, bedolven onder de stoffelijkheden des alledaagschen levens, zich nooit boven de zigt- en tastbare wereld verhief. Twee zoodanig tegenstrijdige beginselen konden onmogelijk zonder uitbarsting naast elkander verkeeren. Keller houdt het dan ook niet uit. - Welnu! vaart hij voort, daar gij mij tot het uiterste drijft, zult gij eens ter deeg de waarheid, die men u verbergt, van mij hooren, en ik vind, dat uwe familie zeer te laken is, dat zij uwe krankzinnigheid onophoudelijk voet geeft. Het woord is er uit! Ja! uwe krankzinnigheid. Al kreegt ge er ook een zenuwtoeval van; gij zult er toch niet van sterven, en al gebeurde het, mijmeren heet ik geen leven. Weet, vriend! dat gij evenmin heer van Muhldorff zijt als de groote Mogol en gij niet hebt geërfd, kijk! voor eene cent. Nooit heeft mijn oom een testament in uw belang gemaakt; hij heeft u niet eens, en dit strekt hem niet tot eer, met een legaatje bedacht.

Nu wordt Favilla wakker, nu komt er strijd, nu vallen hem de schellen van de oogen. Op de toonen van hetzelfde concerto van Haendel, op welke zijn vriend naar andere gewesten opvoer, heeft hij de geestkracht tot de gevolgtrekking te komen, dat, zoo hij inderdaad de erfgenaam is, er dan toch een bewijs, een geschreven stuk, een instrument behoort voorhanden te zijn, en te midden van vreeselijke worstelingen tusschen zijne rede en zijne afgedoolde verbeelding, scheuren zijne banden; het valt hem in: - ik heb het verbrand; - hij barst in tranen uit en is weder bij zijne zinnen, genezen van eene tijdelijke krenking, gedurende welke hij, zich rijk en aanzienlijk wanende, al de schatten zijner regtschapenheid, al de edele driften zijner ziel geopenbaard heeft.

Ziehier wat ik tijdens en even na de voorstelling in mijn zakboekje aanteekende; het is de indruk, niet van de lezing, maar van de opvoering:

Il faut - verschoont de vreemde taal - il faut l'immense talent de Georges Sand pour rendre acceptable une absurdité, qui cependant au fond n'en est pas une, mais qui reste toujours une assez grande invraisemblance de situation[1]. Représentez-vous le monde de la fantaisie, arrangé de la même façon, mis sur le même pied, pétri dans le même moule que celui de la réalité. Pourtant, non! Je conçois cet état exceptionnel d'égarement dans une organisation d'artiste, dans une nature d'élite; l'oubli de l'action instantanée, d'une action d'instinct, qui semble de nulle valeur à celui qui l'a faite, au milieu d'une catastrophe si inattendue, si douloureuse et si absorbante; cette action,

1 La poésie est tout ou presque tout chez Mad. Sand: le *mérite* ou le *tort* de ses meilleurs récits c'est qu'il y arrive toujours un moment où les évènements et les personnages sortent pour ainsi dire du cadre de vérité ou de vraisemblance qui les maintenait d'abord, pour entrer dans ces sphères supérieures, idéales, invraisemblables souvent, parfois impossibles, qu'on ne peut admettre, comprendre et définir qu'en les appelant poétiques. Nog a zonderling is het, dat dit oordeel van den graaf de Pontmartin in zijne Nouvelles causeries littéraires, doch in allen geval vóór de eerste voorstelling van Maître Favilla uitgesproken, dobbert en aarzelt tusschen den lof en de berisping. L'imagination de l'auteur, zegt de Revue des Deux-Mondes (Mai 1856) enfante des êtres humains qui ne vivent pas. Deze droevige hoedanigheid moest derhalve strekken om den persoon van Favilla meesterlijk te doen uitvallen.

dont l'idée s'efface, exécutée par la volonté d'un honnête homme, tandis qu'une autre action, exécutée par la volonté d'un honnête homme aussi, mais éprouvée par l'autre, mais dont l'impression a dû être immense et enivrante, se fixe et se grave ineffaçablement dans le cerveau. L'idée fausse que Favilla se fait aurait pu être vraie, pourquoi pas? Pour l'être il n'a fallu qu'une bougie absente. On dirait donc qu'il n'y a pas de nécessité absolue pour qu'il devint fou à cause de cela. Il y aurait par conséquent invraisemblance fondamentale, intime, essentielle. Et bien, point du tout! car tout ce qui n'est point vrai est malsain, toute idée erronnée rend malade. Aussi, quand le très grand acteur qui rend ce rôle où presque tout était à créer paraît en scène, voyez comme il a l'air souffrant! Quelle voix plaintive et monotone! quel pâleur sur ce visage! comme ce regard est terne, glacial, sérieux à toute épreuve! Il n'y a personne qui s'y méprenne: l'intelligence de cet homme est troublée. C'est là pourquoi Favilla est malade: son âme est en dehors de la réalité, son corps doit nécessairement éprouver le contrecoup de son esprit faussé. Cette pensée, éminemment chrétienne, se trouvait peut-être au fond de la pensée de l'auteur. Du reste la pièce est une espèce de conte d'Hoffman transporté sur la scène et aussi allemand qu'une chose écrite en français peut l'être. C'est aussi ce que l'auteur a voulu. Il n'y a qu'un seul ton un peu criard, c'est le personnage de Keller. Keller est plutôt anglais; c'est à peu près le *clown* du vieux théâtre. En même temps c'est l'image de la matière qui se rend à la fin à l'ascendant de l'esprit. La création de Rouvière est celle d'un acteur de génie. Construire ce personnage avec quelques phrases d'une simplicité désespérante et sans le moindre écart de déclamation pour se cramponner; animer ces mots, et par le souffle de l'âme en faire des paroles et des sentiments d'une délicatesse infinie, les animer d'une vérité qu'il n'a pu attraper que dans une maison d'aliénés; quel immense talent et quel art profond faut-il pour s'embaumer ainsi des senteurs de ce lis, pour réussir à mettre ainsi ce parfum en bouteille!

Had ik in *Maître Favilla* het reine spiritualisme toegejuicht eener vrouw, die met somtijds zelfs vrij grof materialisme, om niet sensualisme te zeggen, hare loopbaan geopend had; had ik de verhevene idealisatie van den virtuoos,

den droom eener zwevende schim, die op engelenwieken boven de werkelijkheid het rijk der toonen doorklieft, in tastbare en aannemelijke vormen door de hoog dichterlijke opvatting en het verheven spel van een uitstekend plastisch vernuft vertolkt gezien, - eene geheel tegenovergestelde tooneelspeelkunst leerde ik voor de eerste maal kennen, welke in het eigenaardige begrip van daarstelling, hetwelk ik bedoel, belangrijke moeijelijkheden te overwinnen en bij gevolg regt heeft hare bijzondere verdiensten aangewezen en erkend te zien.

De dramatische poëzy is de ziel, waarvan de tooneelspeler het ligchaam is, en gelijk zich van iedere ziel het grondkarakter eenigermate in haar stoffelijk omkleedsel uitdrukt, zoo is het noodig, dat iedere dramatische dichtsoort ook haren bijzonderen tooneelkunstenaar medebrenge, die bij haar past, hare zigt- en tastbare verpersoonlijking is, hare kenschetsende eigenschappen eene eigenaardige gedaante geeft, onder het bereik der zintuigen doet vallen en onder de menschen brengt, die er als in een getrouwen spiegel de kunst in hare verscheidenheid van vormen in herkennen. Met de verschillende dramatische voortbrengselen ontstaan akteurs van overeenkomstigen, daarmede corresponderenden aanleg; de klank hunner stem, het karakter hunner gestalte en houding, de uitdrukking van hun gelaat, de rigting van hun geest, de warmtegraad van hun hart, streven zamen en verligchamelijken op het tooneel denkbeeld en wezen; kortom, tusschen het gewrocht en zijn tolk bestaat eene soort van paralelisme.

Als men het fransche tooneel sedert de drie laatste jaren nagaat, bespeurt men eene nieuwe soort van dramatisch voortbrengsel aan den letterkundigen hemel en besluit men, dat het realisme welhaast zijne uiterste grens bereikt moet hebben. Sedert 1830 roept de schouwburg om waarheid, waarheid bovenal! Die waarheid heeft toch maar, even als zulks altijd, waar het kunst geldt, het geval zal wezen, bij verdrag bestaan. Welligt meende de tijdgeest alle poëzy met dat drogwoord te bezweren, niet bedenkende, dat kunst en poëzy elkaar in verdichtsels de hand bieden; hoe het zij, de uitslag van den strijdkreet was, dat men er de beteekenis aan gaf van geschiedkundige trouw en voorstellingen koos uit de middeleeuwen en nieuwere tijden. Het zoogenaamde melodrama ondertusschen, met zijne wanstaltigheden,

vreeselijkheden, zedeloosheden, met zijn opgeschroefden stijl, storende muziekvlagen en gezwollene declamatie, welke de zinledigste gezegden, de platste of meest alledaagsche uitingen in snorkende klanken en breede gebaren bij de menigte wist aan te bevelen en alleen voor zoo ver het stoffelijk gedeelte betrof aan zijn wachtwoord van waarheid getrouw bleef - het melodrama heeft grootendeels zijn tijd gehad. Scribe schilderde in oppervlakkige, maar aardige miniaturen de maatschappij, althans die der middelklasse, der rijk gespeculeerde kapitalisten en van den nieuwen adel, zoo het heette, gelijk ze was. Maar die waarheid ging ook maar zoo ver ze voeten had. M. Scribe, zegt Alfred Nettement in zijne Histoire de la littérature française sous la restauration, introduisit dans la littérature dramatique le genre maniéré et prétentieux de la peinture du temps de Louis XV; il fit souvent parler à des figures mouchetées et fardées un langage à paillettes. Cet auteur a trop d'esprit pour laisser aux personnes qu'il met en scène ces allures franches et naïves qui charment dans les pièces de Molière. Il est toujours derrière ses personnages, leur soufflant des épigrammes, leur prêtant des bons mots contre tout le monde, souvent contre eux-mêmes. Placez les paysans de M. Scribe près de ceux de Molière, et vous verrez la différence. Chez Molière la nature parle comme elle parle chez elle, sans plus de recherche, sans plus de prétention; la niaiserie est niaise, la grossièreté est grossière, quelquefois un peu trop, l'esprit spirituel, la raison sensée. Chez M. Scribe la nature n'oublie jamais qu'elle est devant le public; elle s'ajuste, elle a un maintien; elle fait des frais pour lui plaire et jamais elle ne s'abandonne. Elle sait qu'il faut que le mot spirituel arrive à la fin de la phrase, comme à l'opéra la roulade à la fin d'une ariette. Aussi chez M. Scribe les bêtes elles-mêmes ont de l'esprit. C'est un feu roulant d'épigrammes, un cliquetis perpétuel de jeux de mots; l'auteur bat sans cesse le briquet pour faire jaillir l'étincelle, et tous ces personnages qu'il tient par un fil font feu avec une précision qui fait honneur au mécanicien, mais qui nuit un peu à l'illusion du public[1]. Doch

1 Cuvillier-Fleury noemt in zijne Nouvelles études historiques et littéraires, le genre que M. Scribe a créé, la comédie moyenne. Wij vragen, of Scribe het genre inderdaad geschapen hebbe, en gevoelen lust het classieke comédie moyenne, door middelmatig of middelsoortig te vertalen. Hij kenschetst verder het genre als bourgeois, alerte, ingénieux, adroitement limité.

in deze laatste jaren en terwijl Scribe altijd opgang maakt, is naast hem en zelfs in den Schouwburg, waar hij zijne meeste lauweren geplukt heeft, de letterkunde meer en meer op de maatschappij blijven aandringen, haar op den voet volgen, bespieden, betrappen, nabootsen, tot in hare fijnste schakeringen teruggeven. Het ideaal, de aangenomene overlevering van stijl en uitdrukking, van spel en voorstelling behooren in de *rue de Richelieu*, met alles wat men onder de algemeene benaming van theatraal pleegt te verstaan, maar op den *Boulevard* ontstond onlangs de daguerreotiep van de werkelijkheid. De helden des voorvaderlijken treurspels zijn in iedere maatschappij onbestaanbaar; zij behooren tot het gebied der poëzij; evenzeer die van het zwierige en opgesmukte melodrama; ook de heeren en dames van Scribe zouden in een salon eene vrij zonderlinge figuur maken, maar aan de personen, die wij bedoelen, is niets te veel of te weinig, zij passen volkomen; het zijn dezelfde menschen, die wij dagelijks ontmoeten, voorbijgaan en omhelzen; alleen ontleenen de akteurs, die hen voorstellen, de woorden, die zij spreken, niet aan hun gemoed, maar zijn zij slechts welbespraakte spreekbuizen; het is in een woord het realisme in de tooneelspeelkunst. De groote moeijelijkheid en verdienste van spel ligt hierin, dat ieder toeschouwer de waarheid van den persoon, door den speler in het leven geroepen en in hedendaagsche verwikkelingen optredende, terstond en op ieder oogenblik aan de werkelijkheid kan toetsen, met dezelve kan vergelijken en deze nergens niet zijn maatstaf vindt, waarnaar de getrouwheid der copij onverbiddelijk wordt afgemeten. Het heeft altijd in den franschen tooneelspeler verwonderd, dat hij de hoogst geplaatste mannen, ja, zelfs vorsten en vorstinnen, met eene losheid en natuurlijkheid wist weder te geven, die alle begrip te boven gaan, als men bedenkt, dat hij die hoofsche beleefdheid, die geestige wellevendheid, dien deftigen toon, die behagelijke bewegingen, dien kieschen smaak, nergens kon hebben geleerd en afgezien of uit eene doorgaans verwaarloosde opvoeding geput. Ja, het verstand staat nagenoeg voor een dergelijk vermogen stil, als men zelfs verneemt, dat de groote heeren bij Fleury en Molé les kwamen nemen en raad vragen, hoe zij zich

het bevalligst en beminnelijkst in de wereld zouden voordoen, en er geen edelman was, die beide tooneelisten in het dragen van hoed en degen evenaarde. Of zich hunne kunst in het teruggeven van de groote wereld en de eerste standen grondde op het theatrale, dat er tijdens de achttiende eeuw in de vervalschte en verbasterde maatschappij, die voornamelijk uit vormen zamenhing, werkelijk aanwezig was, of op de omstandigheid, dat wij ons met de personen uit het verledene, die zij naar conventionele regelen en overleveringen met uitmuntenden takt deden herleven, niet in onmiddellijke aanraking kunnen stellen, wie zal het beslissen? Onbetwistbaar blijft het, dat de tooneelkunstenaar, door tooneelstukken, het dagelijksch leven zoo slaafsch en tot in kleinigheden als de tegenwoordige terugspiegelende, op eene zware proef gesteld, die proef zegevierend doorstaat en ik geen onderscheid zou weten tusschen Berton en Dupui en heeren uit de beste gezelschappen.

Met die soort van stukken bedoel ik juist niet dezulken als *la joie fait peur*[1] en *Mlle de la Seiglière*. Het zou onbillijk zijn niet te erkennen, dat in dezelve veel geest schuilt en ze aardig en knap in elkander zitten, doch op de keper bekeken zijn het toch niet veel anders dan verzachte karikaturen. Het eerste stukje is gewrongen in den omvang van een zoogenaamd *lever de rideau*, van een *vaudeville* zonder coupletten, waarvoor het onderwerp 't minder geschikt maakte, en men verdenkt het van achter elkander te zijn afgewerkt op het oogenblik als 't ware, dat het de schrijfster inviel. De melodramatische Mathilde, een geliefkoosd *hors-d'oeuvre* van Madame de Girardin, en haar onuitstaanbare, nagenoeg onmogelijke minnaar zijn wanklanken in het huiselijk geheel, maar de oude knecht en de moeder, voorgesteld door de nu reeds overledene Mad. Allan, zijn meesterlijk. Bij het spel van Régnier bleek alweder de weinige zin van het Parijsche, ik mag zeggen Fransche publiek voor alles wat riekt naar die teutonische, anti-romaansche bloem, welke *humour* genoemd wordt, want telkens ging er een luid geschater op bij ieder wel is waar grappig gezegde, maar dat in het verband en de omstandigheid, waarin het voorkwam, eene aandoenlijke waarde verkreeg, welke niet onwaarschijnlijk aan het oog van me-

1 Comédie, représentée pour la première fois, au théâtre Français, le 25 Eévrier 1854.

nig Noordsch toeschouwer een traan zal gekost hebben. Neen! de stukken, die ik meen, zijn voornamelijk: *le gendre de M. Poirier* en *le demi-monde*[1]. De verschijning van het laatste was zoo goed als eene letterkundige gebeurtenis. Wij zullen zien wat er van overblijft, als over eenige jaren de opgang, dien het juiste oogenblik schenkt, voorbij zal wezen. Over ieder kunstwerk toch is het onmogelijk anders dan op eenigen afstand een gezond oordeel te vellen; de tijd moet over de schilderij heengaan. Daarom wil ik mij bepalen den indruk te doen kennen, welken mij het zooveel besproken en ook hier te lande met bijval opgevoerde stuk bij de voorstelling gegeven heeft. Ziehier wat er van in mijn aanteekenboekje stond:

Dommage que cette comédie, du reste extrêmement remarquable et remarquée, ne soit pas écrite en vers. *Tartuffe* en prose serait-il tolérable? Quand l'art juge à propos de s'occuper d'un monde vicieux et perverti comme celui que cette composition dramatique présente, un auteur fait bien de songer que le vers ennoblit les sentiments méprisables, épure les atmosphères corrompues. D'ailleurs le vers donne à des productions de ce genre particulier, c'est à dire contemporain, le relief, le cachet littéraire, cachet qu'elles perdent bien souvent au langage du jour, ce qui, malgré toute la supériorité qu'elles peuvent avoir, les met en péril de durée. A la représentation *le demi-monde* fait un peu l'effet d'être du Scribe agrandi. Si à la lecture ce n'est plus du tout la même chose, c'est que le cadre semble plus vaste et surtout, je crois, à cause du style. Tant de luronnes, jusqu'à Marcelle même, qui n'est pas bien comprise tout de suite, ce qui fait qu'on se trompe d'abord sur son compte, et parmi ces dames, des hommes honorables et de la plus exquise distinction, bien que le marquis de Tonnerins soit un peu entamé, puisque Madame d'Ange n'a que vingt-huit ans, par quel invraisemblable hasard se trouvent-ils faufilés ainsi dans ce monde équivoque? Je réponds: parce que ce monde, isolé seulement par l'art de M. Alexandre Dumas fils, vit et respire dans la réalité au milieu de la grande société des hommes et même du monde le plus *entier*. Cette

1 Comédie, représentée pour la première fois, sur le théâtre du Gymnase dramatique, le 20 Mars 1855.

comédie met en avant des prétentions à la moralité; elle n'en a guère le droit, et cela à cause des limites de certains genres littéraires méconnues par elle. L'homme rit des travers et frissonne aux crimes; la comédie et le drame, images de la réalité, font de même des travers que l'une corrige à force d'ironie, des crimes et des mauvaises passions que l'autre flétrit. Mais *le demi-monde* n'est pas une comédie proprement dite, car il rit devant le crime et les passions qu'il devrait stigmatiser; ce n'est pas un drame non plus, car c'est des ridicules et des faiblesses humaines qu'il inspire l'horreur. C'est là bien au contraire une espèce d'immoralité, conséquence d'une base fausse et bien déplorable dans une pièce construite avec taut d'habileté, présentée avec tant de tact et de finesse et où se succèdent toutes sortes de beautés de style et regne un esprit continuellement sous les armes.

C'est la morale, mais c'est aussi la contradiction de sa pièce, zegt heel aardig Cuvillier-Fleury, bij gelegenheid van de opvoering van een vorig stuk: *Diane de Lys*. La contradiction! C'est là l'écueil d'un très-vif et très-jeune esprit.

Ik stond weder in verbeelding bij het graf van Napoleon onder het koepeldak van de kapel der Invalieden. In een opstel van Vitet, waarvan het doel is de tegenwoordige plaats van het graf af te raden en de voorkeur te doen geven aan de opene lucht, treedt de schrijver evenwel tegen het plan op, om het gedenkteeken midden op de zoogenaamde *esplanade* voor het gesticht op te rigten. Hij vindt het oord niet stil en afgezonderd genoeg. Om van de gegrondheid van dit beweren overtuigd te worden, heeft men zich eenvoudig naar de plaats te begeven, waar later het graf van den grooten Keizer toch gekomen is, aldaar de drommen van nieuwsgierigen om den kuil des leeuws, als om dien van Martin in den plantentuin, drentelende en gapende te zien en de stootende tegenstrijdigheid op te merken tusschen den stijl van de kapel en dien van het graf.

Vitet schrijft op de eerste bladzijde van zijn belangrijk stuk den volgenden volzin: - construire un monument pour Napoléon devait être toujours une entreprise à faire pâlir le plus audacieux génie, une oeuvre à laquelle personne de nos jours n'est vraiment de taille à se mesurer. Il est de ces sujets

désespérants, parce qu'ils mettent tous les esprits en travail. Qui de nous n'a pas rêvé plus ou moins vaguement son tombeau de Napoléon? Qui ne se l'est figuré plus grandiose, plus imposant, plus formidable qu'il ne pourra jamais être? Quand l'artiste est ainsi en concurrence avec l'imagination de tout le monde, la lutte est presque impossible, il est vaincu d'avance[1]. Wie zal het niet met deze woorden eens zijn, vooral wanneer hij aan de logica der kunst den voor het overige in de bijzondere deelen overschoonen arbeid, welke is tot stand gebragt, toetst! Visconti heeft volstrekt iets buitengewoons, eenigs willen vinden en is door de vereeniging of liever door de verwarring van het denkbeeld van graf en van dat van gedenkteeken op een dwaalspoor geraakt. Een gedenkteeken pleegt boven een graf geplaatst te worden, het graf zelf kan nooit gedenkteeken zijn. Een gedenkteeken gaat de lucht in, het verheft en vereeuwigt den zedelijken mensch, wien ter eer het wordt opgerigt, voor het oog van tijdgenoot en nageslachten, die het teeken des roems reeds van ver behooren te kunnen aanschouwen en toejuichen. Uit een christelijk oogpunt kan en mag het graf zulks niet. Het behoort tot eene tegenovergestelde orde van denkbeelden, tot de vergankelijkheid, in wier onpeilbaren afgrond de dood het menschdom vereenigt. Het is de enge woning, welke den sterveling herinnert, dat hij stof is, tot stof zal wederkeeren en in het besef zijns kortstondigen levens tot nederigheid en ootmoed vermaant; in zijne meer heidensche uitdrukking is het een donkere kelder, waar het hulsel door de ijdelen en overgevoeligen, die nablijven, wordt weggeborgen en, zoo niet aan de vergankelijkheid, althans aan den moederlijken schoot der aarde betwist[2]. Dat graf nu heeft de kunstenaar als kern en brandpunt van zijn denkbeeld gekozen. Een monument, waar de bezigtiger in dreigt te storten! een monument, waarnaar men duiken moet! Of graaft men heldenteekenen in den grond? Marocchetti schijnt de ongerijmdheid in zijn afgekeurd ontwerp gevoeld te hebben. Zijn voorstel was enkel eene door beitel- en beeldhouwkunst, wel versierde, doch ten minste overdekte en geheimzinnige groeve, waarin eene eeuwige lamp zou branden, bij wier

1 Revue des deux mondes, 1840, t. III, p. 609.
2 ‘Ook begraaft men den doode niet - men bergt hem veeleer weg.’
Proza en Poëzij, verspreide opstellen en verzen van Hildebrand, bladz. 40.

flaauw en treurig schijnsel de grootere veldheer en wetgever, door cariatiden bewaakt, besloten in eene legerstede van graniet, zijn doodslaap slapen zou. Maar boven de krypt zou het colossale beeld des zegevierenden keizers te paard verrijzen, omgeven door vier peinzende gestalten van prophetische, michelangeleske grijzaards. Toen de hooge regering aan de plaats vast hield, was er aan dit tweede gedeelte van het programma, hetwelk noodzakelijkerwijze verviel, niet meer te denken. De groeve moest nu te gelijker tijd de bestemming van gedenkteeken vervullen, en in een oogenblik van onberadenheid opende haar de begunstigde bouwheer van boven, zoodat hare beduidenis van daar gezien niet is te vatten, de persoon des keizers door niets in net oog vallends wordt vertegenwoordigd, en stelde het graniet, dat zijn overschot bevat, aan het volle daglicht en aller blikken bloot. Nu moge de zeldzaamste steen aan het monument, aan den sarcophaag zijn te koste gelegd; Pradier den vollen hoorn zijns vernufts hebben uitgeput in de twaalf uit Carrarisch marmer uitgehouwene Overwinningen, de met huivering slaande krachten, die de bleeke pop des gebalsemden Keizers bewaken, plaats en grondgedachte loopen zamen om den algemeenen indruk te vernietigen, zoo al niet den vreemdeling, die het opgevijzelde graf in een oord van verlustiging herschapen en overgeleverd vindt aan *badauds* en industrieelen, ten prooi aan het proza en den zinledigen lediggang van het Parijsche leven, een glimlach af te persen.

Ik had twee uren lang zitten droomen en denken. Een kanonschot maakte mij wakker, het sein, dat de Keizer de Tuileriën verliet en, omstuwd of liever gevrijwaard door eenige duizende krijgslieden, binnen een half uur, met de Keizerin, zijn hofgezin en schitterenden staf, in het gebouw der wereldtentoonstelling zou zijn aangekomen. Ik sloeg de oogen rondom mij. Wat zag ik? Hoofden, hoofden, nogmaals hoofden, die zich in het verschiet tot een hellenden bloemtuin van sierlijk doorvlochten kapsels en aardige hoedjes, wier gevederte heen en weder wiegelde, vereenigden. De effen blaauwe lucht kleurde het glazen gewelf, en de stralen der bleeke najaarszon, er van boven doorheenvallende, verwekten een dunnen nevel, waarin zich de menschenmassa naarmate harer verwijdering verloor, getuigende van de ongeloofelijke uitgestrektheid der begrensde ruimte, welke de 40,000 toeschouwers besloegen. Het orkest met des-

zelfs twaalf honderd executanten, bestuurd door Hector Berlioz en Felicien David, door middel van twee met een electrischen draad vereenigde metronomen communicerende, hief feestmarschen en feestkoren aan, doch miste hare uitwerking volkomen. Het lokaal was te groot en te open. Dergelijke plegtigheden nemen te Parijs zoo reusachtige evenredigheden aan, dat ze inderdaad het vermogen der organen van den mensch te boven gaan, hem vernietigend doen gevoelen niet meer dan een druppel in dien oceaan te zijn en komen zoodanig buiten alle verhouding met onze faculteit van omvatting, dat de beroemde namen, wier vertegenwoordigers hij nadert, zijne minderheid verstompen, in plaats van hem tot levendige bewondering te dwingen en zijne belangstelling tot geestdrift op te voeren. Zal hij niet, afgemat, uitgeput naar ziel en ligchaam, wegzinken, hij ziet zich, helaas! verpligt, zich, gelijk de Parijzenaar al vroeg geleerd heeft, in koude onverschilligheid op te sluiten. Berlioz, zeide ik zoo even, bestuurde het orkest. Waar mag de zonderlinge componist, de ervaren schrijver zich daar boven ophouden? ziet gij zijne haren, als de slangen der Furiën, ook om zijn hoofd slingeren? Dat kleine, dorre heertje is Vernet; ginds staat Meissonnier, die van de gelegenheid gebruik maakt, welke liefhebbers hem openen, zijne lilliputter meesterstukken tot ongeloofelijke prijzen aan den man te brengen. Maar wat gaat het publiek die mannen aan! Wacht u eenige aanwijzing te verzoeken, men zou u voor een onnoozelen, voor ingenomenheid vatbaren provinciaal houden. Spreek liever van een algemeen belang, van den togt bij voorbeeld, wiens geblaas de tusschenruimte vervult van den vlakken grond en de glooijend oploopende zitplaatsen, of van de moedeloosheid, waarin allengs het ongeduld overgaat. Eindelijk - steeds had het kanon voortgebulderd - eindelijk, daar was de Keizer! Het levert eigenaardige bezwaren de indrukken van dat oogenblik mede te deelen. Ging er dan niets in u om, vraagt gij, bij het van aangezigt tot aangezigt aanschouwen van den vertegenwoordiger van orde en wet, van den kloeken handhaver des gezags, wiens blik den muitzieken proletarius bedwingt, wiens stalen wil Frankrijk breidelt en leidt, Europa, tijdelijk althans, vrede en rust schenkt, ja, het rijk, waarover hij den schepter des alleenheerschers zwaait, verheft tot de ontegenzeggelijk eerste mogendheid der wereld? Het was, geloof ik, zuiver eigenbe-

lang, dat van veiligheid sprak en zichzelf dien ten gevolge tot erkentelijkheid dwong jegens een vorst, door wiens krachtigen arm ze hem ten deel viel, maar het was in allen geval niet meer dan de inspraak van het koele verstand. De verschijning des Keizers deed de rilling der koude, welke men ondervond, niet vergeten, smolt het gemoed niet door eene weldadige warmte, opende het geenszins voor levendige, opgetogene toejuiching, ontsloot het niet voor luide geestdrift en eerbiedige liefde. Er was in mij ik weet niet wat, dat mij, voor het eerst welligt, de toovermagt der erfelijkheid deed gevoelen; eene bovenaardsche stem fluisterde mij toe, dat, ondanks de hooge waarde, welke ieder aan het Godsgeschenk der uitstekendste gaven des geestes moge hechten, die man geen koningsbloed in de aderen had en Napoleon III niet meer was dan een opgeworpen en toevallige keizer. Hetgeen de Voorzienigheid met hem en zijn bevoorregt geslacht voor heeft, ligt in den duisteren schoot der toekomst, maar zijne betwiste geboorte[1] laat hem buiten aanraking met de feiten der vroegere geschiedenis. Man zonder wortel en verleden, doet hij wel het turend oog op de gelukster, die hem voorgaat, hem zijn weg wijst en in wier glansen hij gelooft, gevestigd te houden, en wij bidden den Alwijze, dat de op de bloedstroomen van omwenteling op omwenteling aangespoelde Keizer, die met vaste hand en helder hoofd de draden der staatkunde houdt en rigt, Europa tot een nieuw bestaan moge roepen, eene bestendige orde van zaken bevestigen, een eind maken aan alle maatschappelijk krakeel en misverstand, aan alle maatschappelijke gevaren en kwalen; het geknakte vertrouwen herstellen, de buijen verdrijven en de bloeijende nageslachten moedig en veilig het leven doen insnellen.

Het nieuwe hof wandelde vlak voor ons heen en weer. De nieuwe Keizerin was smakeloos aangekleed. Zij had een vuurrood hoog kleed aan met een strakken rok, waarom eene uiterst breede en kostbare kant stond, en over den japon een paarlen halssnoer. In haar kapsel droeg zij een stijven sluijer. Haar schoon en jeugdig gelaat was misvormd door de kou en haar weinig keizerlijke aanleg scheen min of meer verlegen met zijne figuur. Twee reuzen volgden haar: eene reuzin, princes Mathilde; een reus, de thans niet meer

1 Victor Hugo, les Châtiments, p. 261.

vermoedelijke troonsopvolger, de dames op de eerste rijen met zijn lorgnet in het ooglid opnemende. Een derden reus vergat ik, den trotschen hertog van Cambridge. Een talrijke, prachtig uitgedoschte en kakelbonte hofstoet vormde de achterhoede.

Het zinnebeeld van al die nieuwelingen, de nieuwe kroondiamanten, gezet door den hofjuwelier Lemonnier, lagen in de *rotonde* ten toon. Een houten, zich zamenplooijende toestel beveiligde ze over dag als een zonnescherm, daalde 's nachts als eene slaapmuts er over heen, en het volk had vergunning ze meer als voorwerpen van zeldzaamheid dan van nijverheid aan te staren. Vorsten, edelsteenen uit het rijk der zamenleving; juweelen, vorsten uit het rijk der kleuren en des lichts, ofschoon door den zwarten afgrond geteeld, behooren de geheimzinnige afzondering toe. Vorsten blijven of in hun paleis, juweelen in hun foudraal, zullen beide de waarde, welke de menigte hun toeschrijft, de betoovering, welke zich om hen heen spreidt, behouden; of wel zij verschijnen in plegtgewaad op zeldzame feestgetijden, niet onder, maar aan het volk, en nemen, vergezeld van de oudste en adelijkste geslachten, onder den hoogen troonhemel plaats, wiens fluweelen plooijen, zwaar van goud, tot op de trappen des zetels nederhangen, terwijl het verborgen juweel, thans eene ster gelijk, voor het oog der natie op de kostelijke kroon vonkelt en met veelkleurige bliksems de plaats wijst van het dappere hart, dat voor het land der vaderen blaakt en bereid is voor zijne eer zwaard en kogel te gemoet te snellen.

L., Maart 1856.
J.K.

Bibliographisch album.

Het regtsmiddel van cassatie in verband met regterlijke organisatie en burgerlijke regtsvordering, beschouwd door Mr. J.W. Tydeman, Advocaat te Amsterdam. Amsterdam, P.N. van Kampen. 1856.

Het hier aangekondigde geschrift is, blijkens de voorrede, het resultaat van een onderzoek door vijf leden der Amsterdamsche balie ingesteld, en van latere gedachtenwisseling en zamenspreking met meerdere hunner confrères. Aanleiding hiertoe gaven de wetsontwerpen: *tot regeling van de zamenstelling der regterlijke magt en het beleid der justitie* en *tot vereenvoudiging in het beleid der justitie en in het wetboek van burgerlijke regtsvordering*, inzonderheid voor zooverre die betrekking hebben op het regtsmiddel van cassatie.

Dit laatste onderwerp wordt in vier hoofdstukken besproken, in verband met zijnen oorsprong en geschiedenis, met de voorstellen der regering, met de gronden voor en tegen de afschaffing daarvan, en met de middelen ter wegneming der te dien aanzien bestaande gebreken; terwijl in een vijfde hoofdstuk, als toegift, nog vier andere onderwerpen van organisatie of procedure behandeld worden. Aldus betreffen het eerste en derde hoofdstuk de cassatie in het algemeen, in tegenstelling van het tweede en vierde, die, even als het laatste hoofdstuk, meer bijzonder onzen tegenwoordigen regtstoestand en de daarin voorgedragene veranderingen op het oog hebben.

Wij achten het in dit tijdschrift de plaats niet om een verslag, veelmin eene beoordeeling te geven van al hetgeen met betrekking tot de bestaande of toekomstige wetgeving in voorliggend geschrift wordt aanbevolen of afgekeurd; weshalve wij ons tot die hoofdstukken bepalen zullen, in welke het onderwerp, bij den titel vooropgesteld, meer in het algemeen beschouwd wordt, en hetgeen ons ook uit een ruimer gezigtspunt veler belangstelling waardig schijnt.

Men weet, hoe weinig er, zoo hier te lande als elders, nog over het regtsmiddel van cassatie in het algemeen geschreven is. Ook daarom verdient iedere bijdrage over dat onderwerp nog meerdere opmerkzaamheid, terwijl de naam des schrijvers, zich hier voordoende

als het orgaan der Amsterdamsche balie, den besten waarborg voor de behandeling schijnt op te leveren.

Niettegenstaande dit alles, zijn wij verpligt reeds dadelijk mede te deelen, dat de lezing van hetgeen hier gegeven wordt, ons weinig voldaan heeft, en dat dit, althans naar ons oordeel, noch aan de vereischten van een onbevooroordeeld wetenschappelijk onderzoek, noch aan die van een zamenhangend en overtuigend betoog kan geacht worden te voldoen.

In het eerste hoofdstuk, waar het opschrift eene schets doet verwachten van het regtsmiddel van cassatie in zijnen oorsprong en zijne geschiedenis, bijzonder met betrekking tot ons Vaderland, wordt het ontstaan en de ontwikkeling daarvan in Frankrijk, enz., in nog geen 25 regels afgehandeld, en het hier te lande voorgevallene, buiten een lang citaat van het gevoelen van Mr. de Pinto - men zou vragen: behoort dat gevoelen tot den oorsprong of tot de geschiedenis der instelling? - op een paar bladzijden zoo vlugtig medegedeeld, dat Schr. zelf op het eind vergeving vraagt voor dat *veelal chronologisch overzigt*. Aan deze zoo bijzondere beknoptheid wordt zelfs niet te gemoet gekomen door eene eenigzins volledige opgave van, en verwijzing naar de litteratuur, en, om van geene andere geschriften te spreken, het nog onlangs uitgekomen, en in dit zelfde maandwerk aangekondigd geschrift van Friedreich[1], blijkt door den Schr. volstrekt niet gekend of - met reden? - verzwegen te zijn.

Wat nu het derde hoofdstuk betreft, daarin heeft Schr. zich, gelijk hij zegt, tot taak gesteld, de gronden vóór en tegen de voorgestelde afschaffing van het regtsmiddel van cassatie ‘zorgvuldig’ ter toetse te brengen; doch reeds uit het overzigt van dat hoofdstuk zal men ontwaren, dat alleen de gronden *tegen* vermeld worden, terwijl inderdaad slechts enkele gronden *voor* hier en daar als ter loops worden medegedeeld, en andere weder in 't geheel niet vermeld. Een zoo eenzijdig ter toetse brengen van het onderwerp mag, naar het ons voorkomt, zelfs niet den naam van een onderzoek dragen, maar moet veeleer als een betoog beschouwd worden van de eenmaal *a priori* aangenomen, en trouwens reeds aan het slot der voorrede doorschemerende stelling, dat de cassatie behouden moet blijven.

Dat betoog echter is, gelijk zoo even gezegd, niet zeer zamenhangend uitgevallen, daaraan welligt toe te schrijven, dat verscheidene medearbeiders er de hand in gehad hebben, en hier en daar gedeelten tusschen ingeschoven hebben, waardoor meermalen het onderling verband en de logische volgorde verbroken is. Doch daar het hier meer op den inhoud dan op den vorm van het betoog aankomt,

1 De cassatie-regtspleging in Frankrijk en elders, door A. Friedreich. Uit het Hoogduitsch vertaald. 's Gravenhage, Gebroeders Belinfante. 1853. Zie ‘de Gids,’ November 1853.

willen wij liever met een paar woorden de aangevoerde gronden bespreken.

De Schr. begint met hetgeen hij noemt ‘het grondwettig bezwaar,’ naar aanleiding van art. 162 der Grondwet. Vreemd voorzeker, dat zoo velen, die overigens bekend staan goed te kunnen lezen, altijd iets anders lezen, wanneer het de Grondwet geldt! Geen geschrift uit de oudheid, waarbij zoo vele *variae lectiones* voorkomen. In ons exemplaar konden wij geen woord van cassatie vinden. ‘Het meest zorgvuldig onderzoek’ heeft nogtans Schr. tot de overtuiging gebragt, dat de grondwettige bepaling *in hare geschiedenis en eenvoudigen zin* bepaaldelijk van cassatie spreekt. Is het niet veeleer de vraag, wat die bepaling in de door de Grondwet gebezigde *woorden* zegt?

Daargelaten de Grondwet, is de afschaffing der cassatie volgens den Schr. ook niet *wenschelijk*, als zijnde in strijd 1° met het staatsbelang, 2° met de roeping van een hoogste regtscollegie, 3° met eene goede, goedkoope en eenvoudige regtsbedeeling en 4° met hetgeen de ondervinding geleerd zou hebben.

Het staatsbelang tracht Schr. te betoogen door een beroep op het gezag van Meijer, en door de vrees uit te drukken voor het, volgens den Schr., bestaande gevaar, dat een regtscollegie, *in facto et jure* over het geheele land regtsprekende, ‘van lieverlede eene allesbeheerschende kracht zou worden.’ Hoe dit laatste bij een ligchaam, ingesteld om regt te spreken *volgens* en *krachtens* de wet, mogelijk is, wordt door den Schr. niet verder ontwikkeld, en blijft ons dus een raadsel. Of bedoelt men daarmede het in eene noot aangevoerde ‘gevaar in de plaatsing van den zetel des Hoogen Raads in de *hofstad* gelegen, hetwelk bij kennisneming van het *feitelijke* der zaken niet gering te schatten is?’ Arme Hagenaars! zoo door de Heeren te Amsterdam beoordeeld te worden! Over dergelijke curieuse argumenten oordeele de lezer zelf. - Daar de Hooge Raad ook tegenwoordig reeds in sommige zaken *jure et facto* regt spreekt, heeft zoodanig gevaar bovendien reeds zeventien jaren bestaan, en Schr. moet zelf erkennen, dat ook in die zaken de Hooge Raad ‘altijd den roem van onpartijdigheid volmondig (*sic*) en in de hoogste mate heeft ingeoogst.’ Maar blijkt daaruit dan niet, dat het gevaar denkbeeldig is? Neen, antwoordt Schr., want die roem was vooral daaraan te danken, dat de Hooge Raad weder in *andere* zaken niet *facto* regt sprak!!

Het behoud der cassatie wordt verder wenschelijk geacht met het oog op de roeping van een hoogste regtscollegie, tot bevordering van eenheid en zekerheid in de regtsbedeeling. ‘Leden der regterlijke magt,’ dus lezen wij, ‘die zich alleen met het regtskundige der zaak hebben bezig te houden, die slechts het theoretische deel van het geding hebben te onderzoeken, en al hun tijd en hunne vermogens geheel en bij uitsluiting aan de beoefening en toepassing des regts kunnen wijden, zonder daarin door allerlei feitelijke in-

mengselen te worden gestoord, hebben veel dieper blik in het regtspunt, kunnen het veel grondiger bearbeiden en worden veel minder van de zuivere regtsvraag afgeleid.' Dit betoog berust dus op de feilbaarheid der menschelijke natuur, en op de daardoor gevorderde verdeeling van den arbeid. Doch gaat men hierin niet te ver, den aard en de strekking der regtspraak uit het oog verliezende? Ons komt het voor, als zeide men b.v.: kleedermakers, die zich alleen met het fatsoen van de kleederen hebben bezig te houden, die al hun tijd en hunne vermogens geheel en bij uitsluiting aan het fatsoen kunnen wijden, zonder met de personen, die de kleederen dragen moeten, te doen te hebben, kunnen veel beter kleederen maken. - Ja, om in den winkel te hangen voor model, maar niet om te dragen, waartoe toch, naar wij meenen, de kleederen bestemd zijn.

Bij dergelijke redeneringen wordt steeds voorbijgezien, dat, gelijk door Friedreich uitnemend is aangetoond, wetten en regtspleging geene op zich zelf staande beteekenis of waarde hebben, dat zij alleen ten behoeve der regtzoekenden zelve voorhanden zijn, dat het hier niet om de doode letter maar om de levende menschen te doen is, dat het belang der wet en dat der concrete regtszaak onafscheidelijk zijn, want dat de wet beantwoorden moet aan haar doel, d.i. om *uitgevoerd, toegepast*, niet om als een duister leerstuk van slechts wetenschappelijke waarde verklaard te worden.

De afschaffing der cassatie zou vervolgens ook aan eene goede regtsbedeeling in den weg staan. 'Het hoogste regtscollegie,' zegt Schr., 'den hoogsten waarborg gevende voor eene goede regtspraak over afgetrokkene regtspunten, geeft geen' den minsten waarborg voor eene deugdelijke beslissing in *facto.' Geen den minsten waarborg*. Is hier ook niet van toepassing: *qui nimis probat, nil probat?*

Ongelukkig anders de zaken, die nu reeds, ook wat het feitelijke aangaat, door den Hoogen Raad beslist worden. En hoe dit ook te rijmen met de zoo even medegedeelde lofspraak, den Hoogen Raad juist wegens die zaken toegekend? - Maar niet alleen geeft, volgens Schr., het behoud der cassatie eene betere regtsbedeeling, zij is ook eenvoudiger en goedkooper. Wil Schr. daarom het appèl afschaffen, en in de plaats daarvan de cassatie stellen? Neen, hij wil naast het appèl de cassatie ook nog behouden. - Dus zou dan een onderzoek èn in appel èn in cassatie eenvoudiger en minder kostbaar zijn, dan in appèl alleen? Dan moet het onderzoek in cassatie niet alleen geen tijd of geld hoegenaamd kosten, maar zelfs iets geven! Het bewijs van dit laatste is Schr. ons echter schuldig gebleven.

Als laatste grond voor het behoud der cassatie wordt ten slotte de ondervinding aangevoerd, en ten betooge daarvan wijst Schr. op 'die uitgebreide boekdeelen van Brox of van den Honert, die uitmuntende verzameling van Mr. D. Léon.' Dat alles ziende, behoort er vol-

gens Schr. groote moed toe, om het nut der cassatie in burgerlijke zaken weg te redeneren. - Welk een aantal vellen druks! Zooveel planken vol in de boekenkast! Wij erkennen het, er behoort groote moed toe om.... dat alles door te lezen, en als dat aantal boekdeelen, voor zoo vele argumenten gelden moet, dan erkennen wij ook geen' moed te hebben om daartegen langer te redeneren.

Rotterdam, Mei 1856.

J. POLS.

De Belastingen in Nederland. Deventer, A. ter Gunne. 1855.

Waarom de schrijver dezen zoo vagen titel voor zijn werk gekozen heeft, begrijpen wij niet. Of wilde hij den lezer door het zoo geheel nieuwe (?) van zijn denkbeeld mogelijk verrassen, wanneer deze, na een betoog over den eigendom en eene afkeuring van ons geheele belastingstelsel gelezen te hebben, ten slotte bemerkt, dat de schrijver eigenlijk eene inkomstenbelasting als de éénige goede en billijke wil aanprijzen? Wij hadden die bedoeling liever reeds op den titel uitgedrukt gezien; men zou dan weten wat in het boek behandeld wordt, en men zou onder het lezen niet angstvallig behoeven te zoeken, wat de schrijver toch wel met de uitgave van zijn werk ten oogmerk heeft.

Het bestaande stelsel af te keuren is voorwaar geene moeijelijke taak, vooral niet, wanneer men daarenboven de oude dwaalleer omhelst en de belastingen beschouwt als een *noodzakelijk kwaad* en niet als een zeer gelukkigen ruil tusschen de Regering en den burger van 't geen men over en weêr noodig heeft en voordeeliger van elkander kan koopen dan er zelf in te voorzien. Acht men de kostbare handhaving van wet en regt noodeloos, dan terug naar de tijden van het vuistregt, maar acht men die onmisbaar, dan ook gaarne aan hem, die daarvoor in het algemeen belang werkzaam is, een billijk loon toegekend. Wie kan beter voor het aanleggen en onderhouden van wegen, kanalen, enz. zorgen, wie beter onderwijs en alles wat de leden eener beschaafde maatschappij noodig hebben, regelen, dan eene Regering, die daartoe even zeer en even goed ingerigt is, als de eigenaar van eene fabriek, die zorg draagt dat alle machinerie in orde is, dat alle werklui aan den arbeid en alle bezigheden behoorlijk aangewezen en verdeeld zijn? Werkt de fabriekant voor niets? Evenmin een ieder

die deel uitmaakt van de Regering, en even als het stuk geld, dat men den winkelier geeft voor het van hem gekochte, niet meer is dan eene billijke betaling van het door dezen geleverde voorwerp, zoo is iedere belasting niet anders dan eene billijke betaling voor 't geen de Regering ten onzen behoeve verrigt heeft. Goed, zal men zeggen, maar ik betaal den winkelier niet meer dan voor juist zooveel als ik van hem ontvangen heb, en mijne klagten tegen het bestaande belastingstelsel zijn niet dàt ik betalen moet, maar alleen dat men mij te veel laat betalen. Die klagt kan volkomen juist zijn, maar ze bewijst volstrekt niet dat daarom elke belasting een kwaad is; integendeel, ze zou eene erkenning zijn van het regt tot heffing en alleen de wijze betreffen waarop dat regt toegepast wordt.

Het ongelijk drukkende van ons belastingstelsel hier te lande stelt de schrijver zeer helder in 't licht, wanneer hij achtereenvolgens onze verschillende middelen nagaat. Jammer dat hij daarbij niet met een kort woord telkens de bestaande wijze van heffing eenigermate beschreven heeft; menigeen ten onzent toch is nog geheel en al vreemdeling in dat stelsel, getuigen de discussiën in 's Lands en in de gemeentelijke vergaderzalen, getuigen de oordeelvellingen van zoo velen daarbuiten, ten tijde der afschaffing van accijnsen en het beramen van equivalenten, 't Zou een vervelend en tijdroovend werk zijn, wij erkennen het; maar wie als de schrijver zoo juist de nadeelen weet op te sommen, die moet natuurlijk ook genoegzaam op de hoogte zijn van al de wetten, om zulk een waarlijk nuttigen arbeid te kunnen verrigten. Men leest nu veel over de werking van al die wetten en over de nadeelen van vele schijnbaar kleine onderdeelen, maar die bij nader inzien blijken onmisbaar voor de juiste heffing te zijn, en dikwijls kent men de wet zelve maar ten halve. Over 't algemeen stemmen wij de aanmerkingen van den schrijver op het vigerend stelsel zeer toe, maar dikwijls gaat hij wat ver. De bewering, dat de belasting op vensters en haardsteden menigeen van licht en vuur berooft, achten wij overdreven, even als wij het nadeel der personele belasting niet vooral dáárin zien, dat zij menigeen minder dienstboden doet houden. Is dan het houden van *vele* dienstboden nuttig voor de maatschappij? De nadeelen van de grondbelasting en van de patenten zijn zeer juist uiteengezet en ook over de accijnsen lezen wij goede opmerkingen. Vreemd echter, dat wij hier alweêr accijnsen aangeprezen vinden op andere artikelen dan op levensbehoeften, maar natuurlijk ook weer zonder eene opnoeming er bij van de artikelen, die daartoe de gelegenheid zouden aanbieden. De schrijver komt te regt op tegen de wonderlijke bewering van den Heer Mr. O. van Rees, welke diens verhandeling over Hogendorp waarlijk ontsiert, dat het vrijstellen der levensmiddelen van belasting Communismus zijn zou, eene bewering, die dan ook makkelijker zoo ex tripode te uiten, dan te bewijzen

valt. Het voorbeeld van de heffing der verbruiksbelastingen in Engeland is onjuist gekozen. Daaronder toch behooren aldaar ook de regten van invoer, en niemand der zake kundig zal de werking daarvan immers gelijk stellen met die van de accijnsen. De redenering over den suikeraccijns bewijst, dat de schrijver die belasting in 't geheel niet kent; anders zou hij waarlijk den suikerraffinadeur niet beklagen over de bestaande wet, die immers niets anders is dan eene premie op den uitvoer, juist ten behoeve van den raffinadeur. Laat de suiker geheel vrij van alle belasting, zoo als de schrijver voorstelt, en hoevele onzer fabrieken zullen dan blijven bestaan? Den accijns op de wijnen en sterke dranken wil de schrijver verhoogen en hij verwacht daardoor ook meer opbrengst. Kende hij de wijze, waarop deze artikelen vaak verimpost worden, hij zou voor de bevordering der onzedelijke smokkelarij door zijnen maatregel, voorzeker terugdeinzen, omdat hij dan tevens overtuigd zou zijn, dat minder opbrengst aan stad en land volstrekt geen bewijs is van minder verbruik. De accijns op den wijn bragt in Amsterdam in 1823 ƒ 164,091 op en in 1848 ƒ 68,000, en toch wordt er door eene grootere bevolking ontegenzeggelijk meer wijn gedronken. Waarvan is dit een bewijs? Van het onvoldoende van elke contrôle. Eigenbelang is vrij wat vernuftiger in het vinden van hulpmiddelen, dan de best betaalde ambtenaar. Even als de schrijver de voordeden niet kent van den suikeraccijns voor den fabriekant, evenzeer schijnt hij niet te weten, in welken droeven staat van verval onze zeepziederijen en bierbrouwerijen gekomen zijn door den accijns, en vreemd mag het genoemd worden, dat hij niet juist in de herleving van den laatsten tak van vertier een uitnemend middel ziet om het misbruik van sterken drank op vrij wat betere wijze tegen te gaan, dan door hooge accijnsen op gedistilleerd of Maine-wetten. De accijns op de brandstoffen, de zegel- registratiegriffie- hypotheek- en successieregten, worden vervolgens zeer juist in al hunne nadeelige gevolgen blootgelegd, maar de schrijver verraadt weder gebrek aan praktische kennis, wanneer hij zeer sterk tegen de regten op den in- en uitvoer (die op den doorvoer zijn reeds sedert lang afgeschaft) ijvert, en de nadeelen daarvan vrij wat breeder uitmeet dan die van de accijnsen, eene beschouwing, waarin zeker niemand der zake kundig met hem deelen zal. Immers de eerste gelden het geheele land gelijkelijk, de laatste, vooral ook door de gemeentelijke heffingen, het vervoer van de eene plaats naar de andere en bovenal, wat nog het ergste is, de wijze van voortbrenging, wordt er door benadeeld. Onbillijk is het dan ook niet te erkennen, dat, behalve eene enkele stad als Hamburg enz., geen- enkel land een lager en liberaler tarief van regten kan aanwijzen dan Nederland. En wil men volledige vrijheid van handel, afschaffing dus van alle regten die handel en nijverheid belemmeren, zoo als de schrijver wenscht, hoe dan de hef-

fing op het gedistilleerd te behouden, waarvan hij immers een groot voorstander is? Zal dan de contrôle voor dat ééne middel moeten worden aangehouden en zal die niet oneindig meer kosten eischen dan het geheele middel opbrengt, met andere woorden, onmogelijk zijn? Nog vele bezwaren tegen ons belastingstelsel volgen en dan komen wij aan het geneesmiddel voor onze kranke maatschappij, de inkomstenbelasting, niet *naast* onze oude heffingen en dus dubbel en onregtvaardig drukkende, maar als éénige belasting, zoo mogelijk alle andere vervangende. Met genoegen en belangstelling zal men den schrijver volgen in zijne ontwikkeling der voordeelen van eene zoodanige heffing, en gaarne het gunstig oordeel van de voornaamste Staathuishoudkundigen over de *theorie* daarvan lezen. Nuttig zal die lectuur tevens voor velen hier te lande zijn, die het hemelsbreed onderscheid nog maar volstrekt niet kunnen ontdekken tusschen vertering en inkomstenbelasting, en die dus bij aanprijzing der eerste onder den naam der laatste, ook niet inzien hoe onregtvaardig zij handelen door het minimum te belasten en dus den mingegoede even zwaar belasten als den gierigen rijke. De kennis van het belastingwezen is hier te lande nog veel te weinig verspreid; de schrijver beweert, dat ieder arme, die een pond zout koopt, weet, dat hij drie vierde van den prijs aan accijns betaalt; maar wij kunnen hem gerust verzekeren dat niet alleen niet ieder arme, maar zelfs zeer weinige rijken en hoogst beschaafden dat weten. Wist men wat de accijns op het brood bedroeg, toen de Minister de afschaffing voorstelde? Immers neen. Hielden de kundigste lui in den lande niet vol, dat het niet betalen van den accijns den prijs van het product zelfs zou verhoogen? Waarlijk, dergelijke boekjes als het hier aangekondigde verdienen eene gezette lectuur, opdat een ieder meer gemeenzaam worde met het stelsel van belastingen waaronder hij leeft. Eerst wanneer die meerdere kennis zal verkregen zijn, kan men eene zoodanige verbetering daarin te gemoet zien, dat langzamerhand alle belastingen, die den arbeid belemmeren, wegvallen, opdat de belasting zelve de bron niet stoppe waaruit ze moet voortkomen, de productie. De nijvere man is het zwaarst belast, en toch vermeerdert hij de algemeene welvaart, dus de magt om belastingen op te brengen, door zijne nijverheid; maar de rentenier en de effectenspeler blijven vrij. Is het wonder dat alles wat maar naar eene inkomstenbelasting zelfs gelijkt, bij hen gehaat is, al geeft men voor, dat de nijvere man er het meest tegen ijvert? Eene billijker verdeeling zou hen vrij wat meer drukken.

Vraagt men ons echter in gemoede af, hoe wij over dat plan van eene inkomstenbelasting, als éénige belasting, denken, dan moeten wij ronduit verklaren, dat wij zelfs in de verte de mogelijkheid niet zien om ééns tot zoodanig Eldorado te geraken. Wil men het als een ideaal voor zich houden, als den toetssteen der andere belastingen, uitmuntend!

Ja, wil men een aanvang maken met de Pruissische Klassen-Steuer, gewijzigd naar onze behoeften, goed; voornamelijk voor de steden zou die heilzaam kunnen werken. Maar eene inkomstenbelasting als eenig middel van heffing door den Staat houden wij onmogelijk in de uitvoering, omdat men zich geen' zoo volmaakten toestand van de maatschappij kan voorstellen, waarin ieder burger vrijwillig en eerlijk zijn aandeel in de algemeene behoeften zou willen dragen, terwijl daarenboven ieders belang strijden zou met de openbaarmaking van zijn vermogen of van zijne inkomsten. Praktisch is het bezwaar grooter dan men denkt, en in Engeland bijv. is waarlijk de werking van den income-tax niet zoo gelukkig, dat men er hier naar behoeft te wenschen. Trouwens, in Engeland werkt ze ook daarom slecht, omdat ze al de nadeelen heeft zonder al de voordeelen. Een ieders inkomsten zijn bekend, maar toch bestaan er nog tal van andere belastingen daarnevens. Eerst dat bezwaar der openbaarmaking overwonnen, dan ook alles uit die bron geput, want dan is er geene belasting eenvoudiger zeker. Maar zou dat in de praktijk mogelijk zijn? Verre van daar. Reeds nu geeft ze in Engeland tot allerlei moeijelijkheden aanleiding, en hoewel geen volk zoo zeer geschikt is tot de uitoefening van zijn staatsburgerschap, toch sluit dáár de income-tax af op het volksgevoel.

Een gemengd stelsel van belastingen houden wij dus voor als nog het wenschelijkst. Wij hadden dan ook liever minder breed al die bezwaren en nadeelen van elke bestaande heffing uitgemeten gezien, dan wel nuttige wenken tot verbetering van het bestaande, maar op uitvoerbaarder wijze dan door eene enkele en dan nog wel eene inkomstenbelasting. Toch mogen wij den geleverden arbeid zeer prijzen en dit boek een nuttig werk noemen. Mogt het echter herdrukt worden, dan ware eene herziening door practici verre van overbodig.

Bierbrouwerij en Azijnmakerij, door C.A.J. Geesinck. Amsterdam, Weytingh en van der Haart.
Bier, beschouwd als Volksdrank, door Dr. A.M. Ballot. Rotterdam, H.A. Kramers.
***Is bier voedzaam? door Prof. G.J. Mulder*.**

Eertijds was de oud-hollandsche bierbrouwerij een der meest bloeijende takken van bestaan in Nederland, ter eere waarvan plak katen uitgeschreven en ridderorden ingesteld werden. Toen gaf de burger de voorkeur aan het inlandsch brouwsel, dat met zorg en kennis bewerkt was, en alleen bij uitzondering kwam het vreemde product ter tafel. Sedert zijn de tijden veranderd. De eens zoo welig opschietende tak is thans aan het kwijnen, en het zijn vreemden, die den Nederlander voorzien van dat krachtige en gezonde bier, dat hij nog altijd blijft verlangen, maar dat hij van den inlandschen brouwer niet meer bekomen kan.

Vanwaar dat verschijnsel? Aan wien de schuld daarvan te wijten? Moet die gezocht worden bij de Regering of bij het Volk? in eene verkeerde wetgeving der eerste, of in eene onverschilligheid van het laatste, of mogelijk wel bij beide? Belemmert de wet den brouwer om een waarlijk goed en goedkoop product te leveren, of ontbreekt het dezen aan kennis, aan de kracht om zich los te maken van oude vooroordeelen, of mogelijk wel aan kapitaal? En mogt de hoofdoorzaak te vinden zijn in eene verkeerde wetgeving, en mogt het volk daardoor reeds van lieverlede gewend geraakt zijn aan andere dranken: hoe dan het verlorene herwonnen en het bier weder tot volksdrank gemaakt?

Ik stel mij voor deze vragen kortelijk te beantwoorden, daartoe geleid door de drie bovengenoemde geschriften. Groote ingenomenheid met mijn vak, door Rohant teregt genoemd ‘un Système de chimie organique, vivant dans une usine’, en de begeerte om het mijne bij te dragen om het uit zijnen kwijnenden staat op te heffen, drijft mij daartoe.

In een boekje van twee vellen druks leert de bekwame G. den onkundige op eene duidelijke wijze wat bier en azijn is, en hoe deze dagelijks voor-

komende artikelen gemaakt worden; den meer kundigen en zelfs den brouwer en azijnmaker geeft hij nuttige wenken.

Na in zijn voorwoord te hebben meêgedeeld, dat men het jaarlijksch gebruik van bier in Europa op zestig millioen Ned. vaten kan aannemen, waarvan Duitschland twintig en Groot-Brittannië vier en twintig millioenen leveren (waarbij hij had kunnen voegen, dat Nederland in die massa p.m. één honderd en vijftigste deel produceert), geeft de Heer G. de beschrijving eener Engelsche en eener Amerikaansche brouwerij, waarvan de laatste mij nog al vreemd voorkomt, als zij een goed en duurzaam product levert.

Eene zeer uitvoerige en met kennis van zaken geschrevene uitlegging *wat mouterij is*, vooral wat de *suikervorming* betreft, wordt gevolgd door het hoofdstuk *Beslagmaken*, waarin de Schrijver zich meer als theoreticus dan als practicus doet kennen, als hij b.v. stoutweg beweert, dat het meel niet onder de 60° C. moet beslagen worden, wil het zetmeel zich in dentrine omzetten, en er onmiddellijk op laat volgen, dat men voor het beslaan koud water gebruikt. Zijne zienswijze omtrent dit voor den brouwer zoo hoogst belangrijk onderdeel der gebrouwte gaat doorgaande mank, doch kan geweten worden aan het groot verschil, dat hierbij in meest alle brouwerijen gemaakt wordt. De wijze van en de kennis der warmtegraden voor het beslag zijn van den brouwer de voornaamste geheimen.

Zeer beknopt en duidelijk behandelt de Heer G. daarna het koken der aftreksels en de afkoeling, en laat daarop het gistingproces volgen, waarbij wij opmerken, dat de Schrijver wil beweren, dat men bij de bovengisting een veel minder duurzaam bier verkrijgt dan bij de ondergisting, dat ik vermeen te moeten tegenspreken.

Bier, door ondergisting verkregen, moge in kelders, waar de temperatuur niet boven de 10° en 11° C. klimt, duurzaam zijn, doch zal in minder koele lokalen spoedig verzuren; terwijl het door bovengisting verkregene een aantal jaren goed blijft, zelfs bij eene warmte van 18° C., mits het op 7° à 10° vóór de gisting is afgekoeld.

Hoogst nuttig zijn vervolgens de hier gegevene wenken omtrent de bewaring van het bier en bovenal het slot der eerste afdeeling, dat ik alle huismoeders ter lezing aanbeveel.

Des schrijvers opmerkingen, dat de accijns en de wijze waarop die geheven wordt van grooten invloed op de bierbrouwerij zijn, en dat de Nederlandsche wetgeving daarop veel zou kunnen verbeterd worden, zijn zeer juist en toonen dat hij de gebreken van nabij kent, die ons belastingstelsel aankleven.

De opgave der bestanddeelen van eenige biersoorten noopt mij op boven- en ondergistingen terug te komen, en als een opmerkelijk verschijnsel meê te deelen, dat mij door eene analyse van twee

biersoorten gebleken is, dat door de ondergisting veel extract en alcohol verloren gaat. Als voorbeeld kan daartoe dienen, dat dezelfde hoeveelheid mout, waarvan door mij twintig tonnen Beijersch bier (ondergisting) worden getrokken, dertien tonnen gerstenbier (bovengisting) oplevert; het eerste 3.57 pCt. alcohol en 4.75 pCt. extract, en het laatste 5 pCt. alcohl en 6.5 pCt. extract bevat, aan welk verschil dan ook de meerdere zwaarte der Engelsche boven de Beijersche bieren kan worden toegeschreven.

Wanneer men den Heer G. in de tweede afdeeling, *de Azijnmakerij*, met aandacht heeft gevolgd, zal men zijn werkje met genoegen na de lezing nederleggen, en een uitmuntend overzigt der verschillende wijzen van azijnbereiding verkregen hebben. Deze afdeeling zou nog vermeerderd hebben kunnen worden met eene omschrijving der oude bier-azijnmakerijen, zoo als die hier te lande op eenige plaatsen nog bestaan.

Van geheel anderen aard, maar niet minder lezenswaardig, is het boekje van Dr. A.M. Ballot.

Het voorstel, onlangs door den Heer van Hoëvell in de Tweede Kamer gedaan, om een onderzoek in te stellen naar de beste middelen, welke zouden kunnen worden aangewend om het misbruik van sterken drank tegen te gaan, heeft den schrijver genoopt ook het zijne bij te dragen tot aanbeveling van het bier als volksdrank.

De geschiedenis, als ik het zoo noemen mag, van het bier toont des schrijvers studie en leert ons menige belangrijke bijzonderheid. Hij behandelt de eigenschappen op eene klare, dikwerf luimige wijze, terwijl hij ten slotte de middelen aan de hand geeft om het bier weder tot volksdrank te verheffen.

De geachte schrijver zal mij ten goede houden als ik opmerk, dat hij van de wetgeving op de bieren een allervreemdst begrip heeft, en misschien daardoor tot de bewering is gekomen dat de heffing van den accijns van de mout bij ons te lande veel zwarigheid zou opleveren, omdat de Nederlandsche brouwer *meest uit gerst en niet uit mout* (!) zijn bier brouwt. Niet één brouwer gebruikt *ongemouten* gerst; enkelen ongemouten tarwe, doch dan nog in geringe hoeveelheid met mout. Wij danken hem echter gaarne voor zijne krachtige opwekking.

Op de vraag: wat is bier, en welke zijn zijne eigenschappen? wordt door twee wetenschappelijke mannen, beide Hoogleeraren in de scheikunde, een verschillend antwoord gegeven. Prof. Mulder betreurt het geheel gebruik van gerst voor bier, omdat door de bewerking in mouterij en brouwerij bijna alle voedende deelen verloren gaan; hij betoogt, dat het daarom niet voedzaam is, hij vraagt, of men voor het bier geen anderen smakelijken volksdrank in de plaats kan stellen, bereid uit eene minder kostbare en minder tot voeding dienstige zelfstandigheid, ten slotte op de aardappelen wijzende. Prof. Johnston leert

ons in zijne uitmuntend geschrevene Scheikunde in het dagelijksche leven, wat bier is, dat het o.a. 4 à 10 pCt. extract bevat, en derhalve zoowel spijs als drank is.

Gaarne geloof ik, dat de Heer M. bij zijne beoordeeling heeft voor oogen gehad het meer en meer gevraagd wordende goedkoope en flaauwe Hollandsche bier, en de Heer J. de zware Engelsche bieren, waardoor zulk een groot verschil in gevoelen kan zijn ontstaan, maar ik mag toch vragen, of het bier naar zijne mindere of meerdere voedzaamheid alleen moet beoordeeld worden, en of het geene andere goede eigenschappen bezit.

Dr. Ballot maakt ons bekend met de redenen, waarom hij alleen het bier als volksdrank aanbeveelt, en toont wel degelijk aan, dat het, hoewel bij gemis van veel eiwitstof, versterkend en opwekkend is; hetzelfde beweert, met meer andere Duitsche schrijvers, Karl Stein en Gambinus, ‘der volkommene Bierbrauer,’ terwijl zekere Dr. Flüring voor eenige jaren de wereld wijs heeft willen maken dat het vergift is.

Twee andere wetenschappelijke mannen denken er anders over. Michel Lévy zegt van het bier in zijn ‘Traité d'hygiène’: ‘La présence du gluton, du sucre, de l'amidon et du gomme fait de la bière une boisson tres nourissante,’ en J. Pereira noemt in zijn voortreffelijk werk: Over voedsel, voeding en spijsregel, het bier een verfrisschenden en gezonden drank, een krachtig opwekkings- en versterkingsmiddel. Met zekerheid kan men aannemen, dat bovengenoemde schrijvers bier van gerstenmout hebben bedoeld. Doch genoeg over theoretische beoordeeling. Als brouwer zeg ik: bier is de benaming van eenen drank, die door gisting uit aftreksels van gemouten en ongemouten hoppe verkregen wordt. Zeer ten onregte geeft men die benaming ook aan dranken, die uit wortelen en andere zelfstandigheden getrokken worden, bijv. gemberbier, sagobier, aardappelenbier, enz. Onder bier versta ik een *krachtigen* en *smakelijken* drank, die opwekt en versterkt, zoo als die vroeger algemeen gevraagd werd, toen men in elk Hollandsch huisgezin tweemalen 's jaars eenige tonnen insloeg en op elken disch de bierkan aanwezig was; toen thee, koffij en sterke dranken niet zoo algemeen gebruikt werden en men voor *goed* bier *goed* geld over had, in tegenstelling van het tegenwoordig bijna algemeen verlangen om voor inlandsch bier slechts weinig te willen betalen; toen onder het opzigt der huismoeder het ontvangen bier werd gekeurd en getapt, nadat onder haar oog flesschen, kruiken en kannen behoorlijk gereinigd waren, dat nu niet dan zelden plaats heeft, omdat het *maar bier* is.

Toen was er in 't algemeen goed bier en vond men in elke stad een aantal brouwerijen, wier bloei honderde huisgezinnen onderhield.

Toen kende men vooroordeel tegen inlandsch en vooringenomen-

heid met buitenlandsch fabriekaat nog zoo niet. Toen was de Nederlandsche brouwer *vrij* in zijne handelingen en werd hij door geene banden gekneld, die hem nu ten eenemale beletten zijne industrie den vrijen teugel te vieren. Toen was de Regering nog niet bedacht om het ongelukkig gekozen belastingstelsel in te voeren, waardoor de brouwerijen van jaar tot jaar zijn achteruitgegaan en door concurrentie kleine bieren hebben moeten fabriceren om staande te blijven. Maar toen walen de brouwers, even als zoo vele andere fabriekanten en kooplieden uit dien goeden *ouden tijd*, ook zoo gewoon aan groote winsten, dat zij, hoe de markt der graan- en hopprijzen ook was, hunne bieren op denzelfden prijs hielden en aan een veelmaal geuit verlangen om die te verminderen geen gehoor gaven, waardoor een tal van kleine concurrenten, o.a. in Noord-Braband en Limburg is opgestaan, die naderhand door hunne mindere onkosten en onderhoud van kleine lokalen in staat geraakten, door lage prijzen en mindere hoedanigheid der bieren, hun debiet aan den gang te houden, en die daardoor de zaak voor allen en den smaak der consumtie hebben bedorven.

Door die concurrentie met prijzen en als gevolg daarvan eene mindere kwaliteit, is het Nederlandsche volk meer en meer afkeerig van het bier geworden en hebben slappe koffij en thee voor vrouwen en sterke drank voor mannen zijne plaats ingenomen. Maar toen waren de brouwers ook lijdelijk en onderwierpen zich in 1823 vrijwillig aan het juk dat hun werd opgelegd; toen dacht een ieder zijn voordeel te doen, als hij maar brouwde juist zoo als zijn grootvader het had gedaan, en had men geen lust *om wetenschappelijk te onderzoeken wat men uit gewoonte deed*. Het ging toch goed, men had winst genoeg en was niet beducht dat zijn buurman wakker zijn kon.

En wat is van die slapende industrie het gevolg geweest? Een van jaar tot jaar toenemend verval dat nog voortduurt. Mogen enkele brouwers er al in geslaagd zijn hunne bieren te verbeteren, de Duitsche en Engelsche vrij goed te brouwen en ook in onze Oost-Ind. bezittingen het Engelsche bier te verdringen, het is hun echter nog niet gelukt den invoer hier te lande tegen te houden. Bedroevend mag het genoemd worden in de officieële statistieken te zien, dat in 1846 op fust werden ingevoerd 106,281 kannen bier, in 1854 reeds 722,216 kannen, terwijl de opbrengst van den accijns jaarlijks door mindere productie afneemt. Bedroevend is het dien invoer lijdelijk te moeten aanzien en door eene *Wet* verhinderd te worden de gewilde kwaliteit te fabriceren, 't geen ik vóór twee jaren reeds in een geschrift[1] heb, trachten aan te toonen. Bedroevend is het, dat de Regering aan verzoeken tot verandering geen gehoor geeft, maar hierin

1 De Wet op de bieren in de Nederlandsche brouwerijen.

afgaat op het oordeel van ambtenaren, die van het vak geene de minste kennis hebben, en van deskundigen die de fabriekaadje van Duitsche en Engelsche bieren niet kennen, of achter hunnen raad den grootsten angst voor concurrentie met goede kwaliteit verbergen.

Van de Regering schijnt de Hollandsche brouwer geene ondersteuning te wachten te hebben, getuige het Wetsontwerp tot aanvulling der Wet op de bieren en azijnen, bij de Tweede Kamer der Staten-Generaal *sinds October* 1855 aanhangig; een ontwerp, dat de helft der belemmeringen niet wegneemt, misschien met nieuwe en kwellender staat verrijkt te worden, en eenmaal tot Wet verheven, den brouwer in denzelfden toestand zal laten.

Zeer lezenswaardig is over de Wetgeving voor brouwerijen, in het voortreffelijk werk van G. la Cambre: ‘Traité complet de la fabrication des bières,’ het hoofdstuk: de l'influence des législations sur la qualité des bières et les progrès de cette industrie.’ Op eene uitstekende wijze betoogt deze theoreticus, tevens practicus, de nadeelige werking van het Belgische en Hollandsche stelsel van heffing van den accijns; zeer duidelijk en naar waarheid bewijst hij, dat onder zulke wetten de tegenwoordig verlangd wordende bieren niet gemaakt *kunnen* worden, en dat voor de instandhouding der Hollandsche en Belgische brouwerijen (welke laatste, niettegenstaande haar grooter debiet, even hard achteruitgaan) eene verbeterde wetgeving noodig is, daarbij de Engelsche en Beijersche wetten als voorbeelden aanwijzende.

Sinds lang is dan ook mijn streven geweest, om de Nederlandsche Regering te overtuigen dat verandering noodig is, en het was met blijdschap dat velen met mij ten vorigen jare het berigt vernamen, dat bij de Tweede Kamer een Ontwerp tot aanvulling der Wet was ingediend. Na de lezing van het aangebodene is die blijdschap zeer getemperd en de minste verwachting teleurgesteld. Het voorloopig verslag der Commissie van Rapporteurs over dit Wetsontwerp, reeds in November uitgebragt, getuigt van meerdere zucht tot opheffing van belemmerende bepalingen. Zelfs lezen wij daarin: ‘Eenige leden meenden te dezer gelegenheid nog een stap verder te moeten gaan, en de Regering ernstig in bedenking te moeten geven, om den accijns op de bieren en azijnen geheel af te schaffen. Bij de regtmatige klagten over het misbruik van sterken drank, ligt het geheel en al in den weg van Regering en Wetgeving, om niets te verzuimen wat strekken kan om door het verheffen van bier tot volksdrank een zoo verderfelijk misbruik te helpen tegengaan. Afschaffing van den accijns op het bier, waarmede afschaffing der regten van invoer op het vreemde bier gepaard zou moeten gaan, zou gunstiger invloed hebben op den prijs van het bier, en dus ongetwijfeld dat heilrijk doel bevorderen. Te meer zou men zich met goede uitkomsten van de afschaffing van dezen accijns

mogen vleijen, omdat van de zijde der bierbrouwers steeds is beweerd dat de belasting met de daaraan verknochte belemmeringen in de vrije uitoefening van hun bedrijf, hen belet goed en goedkoop, bier' te vervaardigen. Inderdaad zijn deze belemmeringen, 'ofschoon niet zoo groot als die waaraan de branders onderworpen zijn, van eenen in het oog vallenden aard. Inzonderheid mag men als zoodanig beschouwen, dat de bierbrouwer gebonden is aan eene bepaalde grootte voor zijne roer- of werkkuip; welke bepaling bij de thans voorgedragene Wet wel eenigermate gewijzigd wordt, maar toch in beginsel blijft bestaan. Al verder laat zich niet ontkennen, dat in onderscheidene deelen des Rijks de bierbrouwerijen gedurende de laatste jaren sterk achteruit zijn gegaan, en dat dit noodlottig verschijnsel aan de werking der accijnswet wordt toegeschreven.'

Ik mag hier herhalen wat ik voor twee jaren reeds schreef, nl. dat ik niet geloof, dat door de afschaffing der Wet en dus door de afschaffing van den accijns, de prijzen der binnenlandsche bieren *veel* zouden verminderen, maar dat ik wel overtuigd ben dat de hoedanigheid *aanmerkelijk* zou verbeteren, en het binnenlandsche bier met evenveel smaak zou gebruikt worden, als tegenwoordig het Engelsche en Beijersche.

Gaarne erken ik, dat elke belasting op werktuig of product hare eigenaardige belemmeringen moet meêbrengen, wil het Rijk de noodige zekerheid voor het middel van den accijns bezitten. Geen industrieel zal zich dan ook daarover beklagen, mits die eigenaardige belemmeringen hem bij de vorderingen der wetenschap niet in zijne vlugt stuiten, en hij zijn' buurman geen waar ziet ter markt brengen, waarvan de fabriekaadje hem door dezelfde eigenaardigheden belet wordt.

Zonder te willen beweren, dat eene wetgeving met alle mogelijke ontdekkingen of variatiën in den smaak der consumtie gelijken tred moet houden en gedurig veranderd worden, zoo geloof ik toch dat de industrie in billijkheid mag verlangen dat de wetten zoo worden vastgesteld, dat zij haar in eene gelukkige ontwikkeling niet doen stil staan. Elke stilstand in nijverheid is, even als bij zieken, achteruitgang, en het mag een ongeluk genoemd worden, als een tak van nijverheid door eene Rijks-wetgeving in zijnen bloei gestremd wordt, en de wetgever daarop geen acht slaat.

Maar zoo zeker het is, dat bij elke nieuwe ontdekking eene Wet niet kan veranderd worden, zoo zeker is het ook, dat men haar naar de behoefte moet wijzigen, als zij sedert *vier en dertig* jaren naleelig blijkt te werken, zoowel voor de schatkist als voor de nijerheid.

Eene meerdere ondervinding van twee jaren heeft mij bevestigd

in mijne denkbeelden omtrent de voortdurende gevolgen der wetgeving en daardoor omtrent den blijvenden betreurenswaardigen toestand der Nederlandsche bierbrouwerijen.

Wil de Regering en de Volksvertegenwoordiging dien schoonen en ouden tak van industrie helpen herbloeijen, dan zullen gewis alle brouwers daarvoor dankbaar zijn en de handen ineenslaan om het inlandsche bier als volksdrank te herstellen, 't geen hun nu met den besten wil niet mogelijk is. Daartoe staan slechts twee wegen open, reeds vroeger door mij aangewezen:

1. Afschaffing der wet, en mitsdien opheffing van den accijns.
2. Eene andere wijze van heffing.

De eerste weg zou het meest afdoende zijn, doch is door mij moeijelijk aan te bevelen, daar elke afschaffing van belastingen haar aequivalent medebrengt en ik mij niet geroepen acht dit aan de hand te geven. De tweede weg is echter afgezet en gegraven; hij behoeft slechts geplaveid te worden.

Men volge het Engelsche of Beijersche stelsel en belaste de mout als zij in brouwerijen ingeslagen of er voor gemalen wordt; of men neme den accijns van het product als het van de koelbakken is afgeloopen; ook zou des noods de uitslag kunnen belast worden, mits de brouwer, bij welke wijze dan ook, in zijne fabriek eene *onbeperkte vrijheid van werken hebbe*.

Alleen dàn is het mogelijk dat de Nederlandsche brouwer een gezocht bier kan leveren en met Engeland en Duitschland concurreren. Het bewijs daarvoor leveren de genoemde rijken, alwaar bij de fabriekaadje niet de minste contrôle of formaliteit gevonden wordt, terwijl hier het nietigste verzuim, zonder schijn van fraude, met gelijke boete als deze zelve bedreigd is.

Maar wil men het bier in 't algemeen tot volksdrank verheffen, dan moet de losmaking der banden, die de brouwers knellen, gepaard gaan met eene krachtige ondersteuning der bierhuizen. Immers zijn deze voor hun patent en andere lasten te hoog aangeslagen, waardoor zij te veel winst nemen, zoo als door Dr. Ballot in het slot zijner brochure teregt wordt aangemerkt.

Het beginsel om slijters in sterke dranken door hoogopgevoerde patenten te treffen en ook daardoor het gebruik te doen afnemen, is, dunkt mij, verkeerd. De personen, die men gewoon is tappers en kroeghouders te noemen, zijn bijna allen menschen, bij wie men ongeschiktheid en lusteloosheid tot werken vereenigd vindt, en die liever, in witte overhemden gedost, achter de toonbank over allerlei buurtpraatjes en stadsnieuwtjes keuvelen. Zelden zal men er onder vinden die iets te verliezen hebben, maar weldra hun halfjarig patent betalen van eene kleine besparing als huisknecht of iets dergelijks. Gelukt hunne nering niet, dan trachten zij staande

te blijven door het nemen van grooter winst, waarvan brouwers en branders veelal de slagtoffers zijn.

Ik geloof te mogen verzekeren, dat tot de krachtigste maatregelen om het bierverbruik van regeringswege aan te moedigen, zou behooren eene ondersteuning, door een laag patent aan die huizen af te geven, welke geen sterken drank verkoopen, en hen de betaling daarvan gemakkelijk te maken. Bij een toenemend gebruik van het bier, zouden zij van zelf op betere kwaliteit gaan letten en de concurrentie tusschen de brouwers aanmoedigen, waardoor de vraag naar en de fabriekaadje van geringe bieren zou ophouden.

Engeland, Duitschland en zelfs België geven ons hierin alweder het voorbeeld. Gaat daarheen en vraagt een glas bier, en gij zult bijna overal een drank ontvangen, dien ge *bier* noemen kunt, die uwen dorst lesschen en u opwekken zal. Door die goede kwaliteit is de consumtie groot en vraagt het volk naar geen jenever; daar kent men die geringe bieren niet, en zou men o.a. op een haringvloot geen drank verlangen van 2.5 cent de Ned. kan en daaraan de benaming van *bier* durven geven.

Men vraagt het echter, de brouwer levert het, schrikt zoo doende de verbruikers af en doet het volk aan jenever de voorkeur geven.

Maar niet alleen is het te bejammeren dat men het vraagt, dat de brouwer het aflevert en het volk het drinkt: nog betreurenswaardiger noem ik het, dat een man van de wetenschap nog verder gaat en openlijk in eene koninklijke akademie den raad geeft om bier te maken van aardappelen, van eene vrucht, die weinig voedingswaarde heeft en tot bijna niets kan dienen; dat die man het volk een drank wil geven, die niet versterkt of verfrischt en geen drie dagen duren kan of hij zal verzuren.

Gaarne neem ik aan, dat Professor Mulder, zich op de getuigenis van Döbereiner beroepende, ter goeder trouw gemeend heeft een kostelijken en min kostbaren *volksdrank* ontdekt te hebben, en dat Z.H.G. met zijne vrienden na of onder wetenschappelijk-philanthrophische gesprekken steeds zullen gebruiken, wat zij vermeenen dat voor de volksvoeding de voorkeur verdient. Velen zullen, vertrouw ik, met mij de voorkeur geven aan andere spijzen en dranken, dan de reeds door Prof. Mulder aangewezene, als dienstig voor het volk, waartoe ik reken ook te behooren, en zullen Z.H.G. zeker dank zeggen voor eenen maaltijd, waarvan de menu tot heden is, als volgt:

Gedroogde visch.
Brood van zemelen gebakken.
Bier van aardappelen.

Doch scherts ter zijde; ook hier ziet men weder, dat de beste stuurlieden aan den wal staan en dat het voor theoretici zeer gemakkelijk is, ondoordacht voor de praktijk onuitvoerbare plannen te opperen.

De handen dan ineengeslagen, beroepsgenooten! tot verkrijging van eene voor onze industrie zoo hoogst noodige wetsherziening, en ons dan toegelegd op de fabriekaadje van die bieren, waarmede onze naburen ons nu nog beschamen, om hen, zoo al niet te overtreffen, dan toch gelijk te komen. Laat ons, wanneer wij eenmaal van die knellende banden ontslagen zijn en onze handen vrij kunnen reppen, door het leveren van een goed en zuiver product den oud-Hollandschen roem in ons vak handhaven; en laat ons door ijveriger beoefening der aanverwante wetenschappen gebruik maken van de verbeteringen die de theorie ons aanwijst, en door een uitmuntend fabriekaat toonen, hoe wij die vrijheid van werken waarderen. Zoo zal een *smakelijk, gezond* en *voedend* bier weêr Neêrlands *volksdrank* worden.

Dat onze wetgevers echter dan ook praktisch den toestand der brouwerijen onderzoeken, zonder *voor*- of *tegen*-ingenomenheid voor den brouwer, die niet wil blijven stilstaan, maar die een verbeterd product wil leveren. Engeland en Beijeren, die nu zoozeer ten onzen nadeele werken, toonen wat eene vrije wetgeving vermag. Geef ook den Nederlandschen brouwer vrijheid - en op eigen bodem zal hij een product leveren, volkomen met datgene gelijk staande, wat nu de buitenlander ons, ten koste van onze eigene welvaart, in steeds toenemende hoeveelheden verschaft.

Mogten deze weinige, maar uit innige overtuiging geschrevene wenken medewerken, om spoedig eene zoo noodige verbetering in onze wetgeving op de bierbrouwerijen te brengen, dan zal ik mij dankbaar verheugen, daartoe het mijne te hebben bijgebragt.

's Hage. Aug, 1856.
B.M. PERK.

***Suriname, Jaarboekje voor het jaar* 1856. *'s Gravenhage, L.J. Verhoeven*.**

Dit is eene nieuwe proeve. Sedert het jaar 1848 was het uitgeven van den vroegeren Surinaamschen Almanak, door het in 1847 opgeheven Departement Paramaribo der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, gestaakt. Thans wordt daarmede weder een begin gemaakt, en deze taak heeft het te Paramaribo gevestigde letterlievend genootschap ‘Oefening kweekt kennis,’ 't welk den 1sten Julij 1853 is opgerigt, op zich genomen. Het weder verschijnen der Surinaamsche Jaarboekjes verheugt ons bijzonder; en de wijze der inrigting bevalt ons. De druk is bezorgd bij den boekhandelaar L.J. Verhoeven, te 's Gravenhage, en onderscheidt zich door netheid. De Commissie voor de redactie van het jaarboekje is zamengesteld uit de Heeren Mr. G.J.A. Bosch Reitz, J.C. Muller Az., E.A. Jellico van Gogh en E. Soesman, leden van het Letterlievend genootschap. Behalve de gewone tijdrekening, kalender, zamenstelling van het koloniale bestuur in het moederland en in Suriname en eene naamlijst der leden van het Letterlievend genootschap, vindt men onder de Mengelingen: eene geschiedenis van het ontstaan van dat Genootschap en de openingsrede, in zijne eerste vergadering uitgesproken, alsmede drie bijdragen, ‘Novelles,’ zoo men wil, alleen geschikt en bestemd tot lektuur in een verloren oogenblik.

In de vroegere ‘Surinaamsche Almanak’ stelden wij vooral belang, uithoofde van de geschiedkundige bijzonderheden, welke daarin omtrent de West-Indische Koloniën worden aangetroffen. De officiële verslagen sedert 1849, van het Ministerie van Koloniën, aangaande den staat dier Koloniën, vullen deze leemte slechts gedeeltelijk aan; zij betreffen het tegenwoordige, niet het verledene. Ook de zeer belangrijke beschrijving van Suriname, door Jhr. C.A. van Sypesteyn, in 1854 in druk verschenen, doet het jaarboekje geenszins overbodig zijn. Daarom heeten wij dat nieuwe jaarboekje welkom en begroeten het van harte. Op het geschiedkundig terrein is het niet zonder waarde; de kalender bevat, bij iedere maand, naar volgorde der dagteekeningen, geschiedkundige aanteekeningen, welke met het jaar 1662 aanvangen en tot 1855 doorloopen. Wij veroorloven ons de aanmerking, dat het stellen der feiten naar orde der datums, in stede van naar die der jaren, ofschoon, om bijzondere redenen waarschijnlijk

verdedigbaar, nogtans minder geschikt is voor een overzigt als hier bedoeld is. Soortgelijke korte kronijk vindt men ook in het Jaarlijksche Naamboekje van Nederlandsch Indië, dat, door de zorg der Indische regering, bij 's Lands drukkerij te Batavia wordt uitgegeven; doch daar is zij jaarswijze ingerigt. Wij meenen de Commissie voor de redactie van het Surinaamsche Jaarboekje te mogen in overweging geven om dat voorbeeld te volgen, en om de kronijk zooveel mogelijk volledig te maken. Bij eene jaarswijze rangschikking der gebeurtenissen valt in het oog, dat er nog veel ontbreekt. Men lette slechts op de volgende aldus ingerigte zamentrekking, welke wij hier inlasschen, niet alleen om onze opmerking te regtvaardigen, maar ook om al aanstonds te wijzen op het nut der zaak. Ter bekorting hebben wij ons bepaald tot het tijdvak van 1816-1855.

1816.	
8 Januarij.	Een Nederlandsch eskader, onder bevel van den admiraal van Braam, kwam in Suriname, ter reede van Paramaribo aan, om, ten gevolge der Conventie van 13 Augustus 1814, de West-Indische Koloniën van de Engelschen over te nemen, met uitzondering van Demerary, Essequebo en Berbice.
27 Febr.	De Schout-bij-Nacht Willem Benjamin van Panhuys, neemt als Gouverneur de Kolonie van het Engelsch Bestuur over.
18 Julij	Van Panhuys overlijdt.
19 Julij	De Raad Fiskaal, Cornelis Reinhard Vaillant, neemt, ad interim, het bestuur op zich.
1818.	
17 Septemb.	Bij Koninklijk Besluit wordt de slavenhandel afgeschaft, 't welk den 28sten December van dat jaar te Suriname wordt afgekondigd.
1819.	
20 October.	Aankomst van twee Kommissarissen uit Engeland, om een gemengd geregtshof tot wering van den slavenhandel uit te maken.
1821.	
21 Januarij.	Zware brand te Paramaribo, waarbij de Koepelkerk der Hervormde gemeente in de asch wordt gelegd.
1822.	
1 April	De Generaal-Majoor A. de Veer aanvaardt de regering als Gouverneur.

9 Julij	Hij legt den eersten steen van het Waaggebouw.

1825.	
11 April	Brand op de reede van Paramaribo, aan boord der schepen Willem I en Betsy, welke beide eene prooi der vlammen zijn geworden.
1826.	
4 Maart	De Roomsch-Catholijke Kerk, vroeger een schouwburg, ingewijd.
15 August	Koninklijk Besluit tot in werking brenging van het Nederlandsche muntstelsel.
26 October	De Publicatie tot tiercering van het circulorend papieren geld afgekondigd.
1827.	
1 Januarij	Nuvering van nieuw papieren geld door den Generaal-Majoor A. de Veer.
25 Febr.	Zware brand in de Keizerstraat, naast de Ned. Israëlitische Synagoge.
20 Novemb.	De Surinaamsche Maatschappij van Weldadigheid opgerigt.
1828.	
28 April	Aankomst van den Kommissaris-Generaal Johannes van den Bosch.
4 Mei	Aankomst van den Schout-bij-Nacht P.R. Cantzlaar.
29 Mei	Aftreding van den Gouverneur Abr. de Veer, en overname van het bestuur door P.R. Cantzlaar, als Gouverneur-Generaal over de Nederlandsche West-Indische bezittingen.
21 Julij	De kerk der Moravische Broedergemeente, welker bouw in 1827 was begonnen, ingewijd.
1 August	Het Regeringsreglement, door den Kommissaris-Generaal van den Bosch ingevoerd, in werking gebragt.
1829.	
9 Maart	Oprigting der partikuliere West-Indische bank.
2 Mei	De Kapitein-Luitenant van Es, kommanderende Z.M. brik De Valk, brengt een kaperschip, met name Dorigo,

	en een door den kaper gemaakten prijs, genaamd Lebre, ter reede van Paramaribo.
1830.	
13 October	Vonnis ter executie gelegd tegen de gezaghebbers en verdere officieren van het op den 2den Mei 1829 prijs gemaakte kaperschip Dorigo.
1831.	
15 Decemb.	Overleden de Gouverneur-Generaal P.R. Cantzlaar.
19 Decemb.	Mr. E.L. Baron van Heeckeren, Gouverneur-Generaal ad interim.

1832.	
2 Mei	Mr. E.L. Baron van Heeckeren, als Gouverneur-Generaal, met den rang van Generaal-Majoor begiftigd en ingehuldigd.
1 Junij	Instelling van het Militaire Geregtshof en van de Ned. West-Indische Bank.
3 Septemb.	Zware brand te Paramaribo, waarbij het kerkgebouw der Luthersche gemeente eene prooi der vlammen is geworden.
10 Septemb.	Zware brand op de Joden-Savannah.
5 October	Instelling van een Quarantaine-Raad.
9 October	Oprigting van een Gezoudheids-Bestuur te Paramaribo.
1833.	
1 Januarij	Invoering van een nieuw Regeringsreglement.
2 Januarij	Embargo op alle Hollandsche schepen.
5 Januarij	Versterking der schutterij te Paramaribo.
14 Januarij	De schutterij betrekt het fort Zeelandia.
22 Januarij	De schepelingen der Nederlandsche vaartuigen betrekken het fort Nieuw-Amsterdam.
26 Januarij	Teregtstelling van eenige brandstichters.
5 Februarij	Door den Gouverneur van Heeckeren de eerste steen gelegd van de Hervormde kerk.
13 April	Plegtige afdanking der vrijwillige schepelingen.
17 Mei	Zware brand op de plantage Waterloo in de Nickerie.
18 Julij	Plegtige afdanking van de schutterij wegens het betrekken van fort Zeelandia.
19 Julij	Opheffing van het Embargo.
1834.	
6 Julij	Inwijding der Nieuwe Luthersche kerk.
14 October	Vertrek van het eerste vijftal personen of huisgezin, tot de stichting van eene kolonisatie, naar 's Rijks domeingrond Voorzorg, in Rio Saramacca.

1835.

1 April	Plegtige viering van het vijftigjarig bestaan der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, in het kerkgebouw der Moravische gemeente.
26 Junij	Aankomst van Z.K.H. Prins Willem Frederik Hendrik, met Z.M. fregat de Maas.
3 Julij	Oprigting van het nieuwe kerkgebouw der Ned. Israëlitische gemeente.
5 Julij	Inwijding der nieuwe Hervormde kerk.
6 Julij	Weder vertrek van Prins Hendrik.

1836.	
7 Februarij	Een Roomsch Catholijke kerk op Batavia aan de Saramacca ingewijd, aan St. Roch gewijd, voor de ongelukkige bewoners aldaar.
25 Junij	De eerste steen gelegd van het Stadhuis (steenen gebouw) bezijden het Geregtshof, door Z. Ex. den Gouverneur, in tegenwoordigheid van de civiele en militaire autoriteiten.
1837.	
5 Mei	De Hoogduitsche Synagoge, waarvan de eerste steen in 1835 door Prins Hendrik der Nederlanden is gelegd, ingewijd.
1838.	
2 Februarij	Overleden de oud-Gouverneur de Veer te Paramaribo.
5 Mei	Eerste steen van het tooneelgebouw Thalia gelegd.
2 Junij	De Gouverneur E.L. van Heeckeren geeft, uithoofde van zijn vertrek uit de Kolonie, het bestuur over aan Mr. Ph. de Kanter, Prokureur-Generaal.
5 Junij	Vertrek van den Gouverneur van Heeckeren met verlof naar Nederland.
15 Junij	De Gouverneur van Heeckeren overleden te Curaçao.
1839.	
7 Julij	Aankomst van den Schout-bij-Nacht J.C. Rijk, benoemd Gouverneur-Generaal, met Z.M. korvet Amphitrite.
16 Julij	Hij aanvaardt het Bestuur.
1840.	
20 Januarij	Het opgerigte tooneelgenootschap Thalia geopend.
1841.	
31 Decemb.	Brand in het fort Zeelandia, in de nabijheid van het kruidmagazijn.

1842.

9 Januarij	Aankomst van het eerste Stoompakket de Clyde, uit Engeland, bestemd voor de mail-expeditie.
31 Maart	Aftreding van Julius Constantijn Rijk, als Gouverneur-Generaal.
1 April	Overgave van het bestuur der Kolonie door den Gouverneur Rijk aan Mr. Ph. de Kanter.
5 April	Vertrek van J.C. Rijk naar Nederland, als zijnde benoemd tot Directeur-Generaal der Marine.
21 Junij	Aankomst van den WelEerw. Heer J.H. Betting en drie landbouwers, benoemd omeene geschikte landstreek

	alhier tot vestiging eener Europesche kolonisatie te kiezen.
11 Novemb.	Aankomst van den Gouverneur-Generaal B.J. Elias.
15 Novemb.	Hij aanvaardt het Bestuur.
1844.	
29 Julij	In den nacht werden drie hevige schokken van aardbeving gevoeld, de zwaarste die naar het geheugen der oudste kolonisten hier te lande immer hebben gewoed.
1845.	
21 April	R.F. Baron van Baders tot Gouverneur der Kolonie aangesteld.
20 Junij	Aankomst der eerste kolonisten op het etablissement Voorzorg, aan de Saramacca.
18 Julij	Aftreding van den Gouverneur-Generaal B.J. Elias en overgifte van het bestuur aan Mr. Ph. de Kanter.
9 October	Aankomst van den Baron R.F. van Raders, als Gouverneur, te Paramaribo.
13 October	Het Bestuur door hem aanvaard.
1846.	
31 Augustus	Plegtige inwijding van het Kanaal naar Kwatta, door den Gouverneur R.F. van Raders, in tegenwoordigheid van alle civiele en militaire autoriteiten.
21 Decemb.	Staking van het Kanaal naar Kwatta, op last van het Ministerie.
1847.	
6 Febr.	Bij Koninklijk Besluit bepaald, dat al het bankpapier van Suriname zou ingetrokken en daarvoor Nederlandsche muntspeciën zouden uitgegeven worden.
1 Maart	Oprigting der Surinaamsche Maatschappij tot bevordering van den Landbouw.
7 April	Afkondiging van 's Konings Besluit, bepalende de vervanging van de billetten

	der West-Indische Bank door Schatkistbilletten.
13 April	Plegtige viering van het 100jarig bestaan van het kerkgebouw der Evangeliesch Luthersche Gemeente.
1848.	
23 Maart	De handel en vaart voor alle volken opengesteld.
1849.	
26 Julij	Brand in de Princestraat, waarbij twee woonhuizen en twee blokken negerhuizen eene prooi der vlammen zijn geworden.

1851.	
17 Mei	Afkondiging van de Koninklijke Besluiten betrekkelijk de behandeling, tucht, voeding, kleeding en huisvesting der slaven.
24 December	De Gouverneur R.F. Baron van Raders, bij Koninklijk Besluit eervol ontslagen.
1852.	
19 Febr.	Jhr. Johan George Otto Stuart von Schmidt auf Altenstadt als Gouverneur benoemd.
1 Maart	De Baron R.F. van Raders geeft het bestuur over aan Mr. Ph. de Kanter, die thans ten derden male als Gouverneur-Generaal ad interim optreedt.
14 Junij	Overlijden van Mr. Ph. de Kanter, Gouverneur ad interim. C. Barends aanvaardt als Gouverneur ad interim het bestuur der kolonie.
18 Junij	Aankomst te Paramaribo van den Gouverneur Jhr. J.G.O.S. von Schmidt auf Altenstadt.
22 Junij	Aanvaarding van het bestuur door denzelven.
28 Novemb.	Plegtige viering van het 25jarig bestaan der Surinaamsche Maatschappij van Weldadigheid.
1853.	
2 Maart	Aankomst der Duitsche kommissie van kolonisatie, per 't schip Cuba.
16 Maart	Plegtige uitreiking van eereteekenen voor langdurige en trouwe diensten aan de leden der schutterij.
8 April	Vertrek van Baron R.F. van Raders met Z.M. brik de Sperwer.
28 Mei	Bij Gouvernements resolutie de kolonisatie te Groningen geheel opgeheven.
1 Julij	Oprigting te Paramaribo van het letterlievend genootschap: Oefening kweekt kennis.

10 Julij	Aankomst te Albina aan de Marowijne van 19 kolonisten uit het Wurtembergsche en Schwarzwald, om, onder A. Kappler, eene vestiging aldaar te beproeven.
14 Augustus	Aankomst te Braamspunt van de eerste 124 Portugesche emigranten, met het schip Maravetha, kapt. Conde.
18 October	Aankomst van 14 Chinesche landbouwers, per Z.M. transportschip Merwede, uit Oost-Indië, zijnde deze kolonisten bestemd voor de Gouvernements plantaadje Catharina Sophia.
27 Decemb.	Oprigting van het Onderwijzers Gezelschap.
1854.	
19 Febr.	Tweede uitreiking van eereteekenen wegens langdurige en trouwe dienst aan de leden der schutterij.

27 Maart	Aanvang van den opbouw van een quarantaine-hospitaal op de redoute Leijden.
21 Septemb.	De eerste steen gelegd van den walmuur aan de westzijde van het waaggebouw naar de platte brug.
1855.	
23 Julij	Aankomst van den Gouverneur van Suriname C.P. Schimpf, Generaal-Majoor.
15 Augustus	Overgave van het bestuur aan hem, door Jhr. J.G. von Schmidt auf Altenstadt.
31 Augustus	Laatstgenoemde vertrekt naar Nederland.

Elk, die deze kronijk leest, zal moeten zeggen, dat er ongetwijfeld veel meer is in de geschiedenis van Suriname, 't welk had behooren opgeteekend te worden. Even als de opvolgende almanakken van Nederlandsch Indië, in dit opzigt, van jaar tot jaar vollediger geworden zijn, hopen wij zulks ook van het Surinaamsche jaarboekje.

Wanneer de nu geleverde kronijk ontdaan wordt van het min belangrijke, dan vinden wij daarin slechts de volgende historische feiten, welke, uit een algemeen oogpunt beschouwd, gewigtig genoemd kunnen worden.

1816.	Overname der West-Indische koloniën uit handen dor Engelschen. Van Panhuys wordt Gouverneur-Generaal en sterft. De fiskaal C.R. Vaillant volgt hem op, ad interim, tot in 1822.
1818.	Afschaffing van den slavenhandel.
1819.	Instelling van een gemengd geregtshof tot wering van den slavenhandel.
1822.	De Veer wordt Gouverneur-Generaal.
1826.	Invoering van het Nederlandsche muntstelsel.
1827.	Invoering van nieuw papieren geld. Oprigting der Maatschappij van Weldadigheid.
1828.	Aftreding van den Gouverneur-Generaal de Veer. Aankomst van den Kommissaris-Generaal van den Bosch en installatie van P.R. Cantzlaar, als Gouverneur-Generaal. In werking brenging van een nieuw Regerings reglement.

1829.	Oprigting der particuliere West-Indische Bank.
1831.	Dood van Cantzlaar.
1832.	Mr. E.L. Baron van Heeckeren Gouverneur-Generaal. Instelling van een militair Geregtshof. Instelling der Nederl. West-Indische Bank.
1833.	Invoering van een nieuw Regerings reglement. Maatregelen ten gevolge van het door Engeland gelegd embargo op de Hollandsche schepen.

1834.	Eerste stichting eener kolonisatie op Voorzorg.
1835.	Verblijf in Suriname van Z.K.H. Prins Hendrik.
1838.	Dood van den oud-Gouverneur de Veer. Vertrek en dood van den Gouverneur-Generaal van Heeckeren.
1839.	J.C. Rijk, Gouverneur-Generaal.
1842.	Aftreding en vertrek van J.C. Rijk. Zijn vervanging door B.J. Elias. Onderzoek van Betting tot daarstelling eener kolonisatie.
1845.	Aftreding en vertrek van B.J. Elias. Zijn vervanging door R.F. Baron van Raders. Aankomst der eerste Hollandsche kolonisten op Voorzorg.
1846.	Daarstelling van een kanaal naar Kwatta, op last van het Ministerie echter gestaakt.
1847.	Intrekking van het Surinaamsche bankpapier. Oprigting eener Maatschappij tot bevordering van den landbouw.
1848.	Openstelling van handel en vaart voor alle volken.
1851.	Koninklijke besluiten omtrent de behandeling der slaven.
1852.	Aftreding en vertrek van Baron R.F. van Raders. Zijne vervanging door Jhr. J.G.O.S. von Schmidt auf Altenstadt.
1853.	Aankomst eener Duitsche kommissie van kolonisatie en van Duitsche, Portugesche en Chinesche kolonisten. Opheffing der kolonisatie van Nederlanders op den grond Groningen.
1855.	Vertrek van von Schmidt auf Altenstadt en zijne vervanging door P.C. Schimpf.

Gewis zijn dit slechts enkele feiten uit de rijke bron der West-Indische geschiedenis, hoe weinig ze ook vergeleken kan worden bij die der Nederlandsch Oost-Indische bezittingen. Het is echter juist om de belangrijkheid ook der West-Indische koloniën, dat in deze geene oppervlakkigheid geoorloofd is, en dat men wel zal doen, die belangrijkheid bij elke passende gelegenheid te doen in het oog springen. De openingsrede der eerste algemeene vergadering van het Letterlievend Genootschap, in het jaarboekje opgenomen, geeft er trouwens alle aanleiding toe. De eerste woorden, toen gesproken, waren deze: ‘Terwijl alles

rondom ons vooruitsnelt, terwijl de beschaving alom haren schepter zwaait, en vooral op het gebied van wetenschappen en kunsten wonderen schept, *blijft Suriname als in eenen diepen slaap gedompeld*. Onze toestand is gelijk aan dien van een door ziekte verzwakt en uitgeput ligchaam, en grenst aan den doodslaap. Al mogen sommigen den moed opgeven, Suriname reddeloos verloren achten, en alle pogingen tot opbeuring vruchteloos noemen, al spande alles oogenschijnlijk zamen om aan hun oordeel kracht bij te zetten, wij mogen ons aan geene ijdele wanhoop overgeven. Zouden wij, bewoners van gewesten, waar de natuur, met milde hand,

oneindig grootere, ten minste voortdurende schatten onder de aarde verborg, dan zij in de goudstreken deed, zouden wij wanhopen ten opzigte van zulk een land, waar geluk en welvaart alleen van ons zelven afhangen? Dit zij dan ook onze troost bij alle droevige verschijnselen, waaraan deze gewesten in latere jaren werden prijs gegeven. Beseffen wij dan al het voordeel der ondervinding; maar tevens, dat zij alleen nuttig kan zijn voor hem, die alles naauwlettend gadeslaat, de oorzaken der gebeurtenissen opspoort en aan hare gevolgen toetst, om tot een, dan alleen heilzaam en gegrond oordeel te geraken. Zijn wij evenzeer overtuigd, dat het niet genoeg is, de geschiedrollen open te slaan en daaruit de bloote feiten te leeren kennen, om slechts tot de overtuiging te geraken, dat deze kolonie ontstond, bloeide en achteruitging; maar dat wij naauwkeurig moeten onderzoeken, waaraan zij haren oorsprong, haren bloei en later haren achteruitgang te danken had. Alleen dan, wanneer wij de oorzaken van dat alles opsporen, kunnen wij de middelen leeren kennen om tot beter te geraken.'

Het is natuurlijk ons oogmerk niet, om het *doel* van het Surinaamsche Letterlievend Genootschap te doen uitkomen. *Staatkunde* en *godsdienst* werden wel door de wet van het genootschap geweerd, doch de openingsrede, die blijkens de voorafgegane woorden, snaren aanroert, die wel degelijk tot het gebied der staatkunde behooren, is geheel ingerigt om aan te toonen, dat het genootschap 'door de verspreiding van verlichting en beschaving, *een gunstigen invloed op de geheele Surinaamsche maatschappij zal kunnen hebben*.' Hoe dit ook zij, en ofschoon wij er ons over zouden verheugen, indien het Letterlievend Genootschap er in slagen mogt om Suriname *op te wekken uit den doodslaap en de middelen aan te wijzen om tot beter te geraken;* dit is zeker, dat het Genootschap wijst op het nut der geschiedenis; dat het geschiedkundige feiten op prijs stelt, om er leering uit te trekken, en daardoor te geraken tot de kennis van oorzaken en gevolgen. Derhalve is het van aanbelang om de 'Kronijk', welke in het jaarboekje geplaatst is, zooveel mogelijk aan te vullen en volledig te maken, daar dit noodwendig medewerkt om kennis te verspreiden van gebeurde zaken en de aandacht te vestigen op vele gewigtige belangen. Reeds merkten wij op, dat de kronijk, 1816-1855, dor en schraal is, en om dit nog nader aan te toonen, herinneren wij, dat bij voorbeeld omtrent de mislukte Gouvernementsproeve van kolonisatie van Nederlandsche landbouwers, verordend in het jaar 1843, niet gezegd is, dat in 1845, onder het geleide en bestuur van de predikanten A. van den Brandhoff en W. Copijn, 384 zielen aankwamen, dat daarvan in hetzelfde jaar 189 bezweken en dat er in 1853 nog slechts 83 waren overgebleven, alsmede dat de kosten, welke geraamd waren op ƒ 150,000, ruim *zes tonnen gouds* bedragen

hebben. Een aantal bijzonderheden hebben wij voorts in het geheel niet aangetroffen, en zonder nu juist de Surinaamsche Staatsbladen bij de hand te nemen, stippen wij het volgende aan:

1823.	Aanwijzing van het etablissement Batavia, tot woonplaats van melaatschen, waarvan gewoonlijk 400 à 500 aanwezig zijn.
1828.	Statuten der te Amsterdam gevestigde West-Indische Maatschappij.
1832.	Aanwezig 108 suikerplantages, waarvan 30 met stoomwerktuigen.
1835.	Verdeeling van Suriname in divisiën.
1836.	Nieuwe verbindtenissen met de boschnegers.
1838.	Oprigting van het tijdschrift ‘de Kolonist.’
1844.	Benoeming van eenen inspecteur van nijverheid en kultures, met het doel om landbouw en fabriekwezen te scheiden en de slaven-emancipatie voor te bereiden.
1845.	Ontslag der leden van den kolonialen raad. Grieven betreffende den toestand van Suriname; discussiën daarover in de Tweede Kamer dor Staten-Generaal. Verdediging deswege van den Minister van Koloniën. Eindbeslissing. Wijziging van het Regerings-reglement; afscheiding van het bestuur der West-Indische cilanden. De titulatuur van Gouverneur-Generaal vervallen en vervangen door dien van Gouverneur.
1852.	Dood van den R.C. priester J. Grooff, die zich bijzonder onderscheidde door een hoogst nuttig leven.
1853.	Aanwezig 92 suikerplantages, waarvan 52 met stoomwerktuigen. Benoeming eener Staats-Kommissie tot voorbereiding der slaven-emancipatie. Volkstelling 51876 zielen, waarvan 13192 vrije en 38684 niet vrije.

Natuurlijk is deze opsomming vatbaar voor aanmerkelijke uitbreiding. Wij gelooven echter dat deze voorbeelden voldoende zijn, en dat het verder aan den ijver en de belangstelling der Commissie van redactie moet worden overgelaten om haar werk te verbeteren, en aldus wezenlijk nut te stichten in het welbegrepen belang der Kolonie. Mogten wij nog ééne aanmerking in het midden brengen, zij zou deze zijn,

dat in het jaarboekje geene ‘novelles’ behooren opgenomen te worden, zoo als daar nu in voorkomen, onder de titels van: ‘de Gouden Sleutel’, ‘de Grijze Toovenaar’ en ‘de Muzijkkamer.’ De tachtig bladzijden, welke daarmede gevuld zijn, zouden beter gebruikt kunnen worden tot bevordering van het doel, om Suriname, *welks toestand gezegd wordt te zijn die van een door ziekte verzwakt en uitgeput ligchaam, grenzende aan den doodslaap*, uit dien treurigen toestand te redden.

Kritische Aanmerkingen over de Fransche Spraakkunst, aan onderwijzers en examinatoren opgedragen, door Dr. W.G. Brill. 1e *Stuk. Leyden, E.J. Brill.* 1856.

Met hooge belangstelling en gespannen verwachting ontving ik vóór eenigen tijd het bovengenoemde Werkje. De naam des geachten Schrijvers toch beloofde mij zooveel goeds, dat ik mij overtuigd hield een' schat van gezuiverde denkbeelden omtrent de fransche taal te zullen opdoen, en in mijne verbeelding reeds een tal van zwarigheden zag opgelost, die onze gewone fransche Spraakkunsten dikwijls wel bespreken, maar niet altijd op voldoende wijze verklaren. Schoon ik lang het Fransch met voorliefde beoefend heb, bleven er mij en blijven er mij nog soms moeijelijkheden over, omtrent welke ik wel trachtte tot eene duidelijke voorstelling te komen, maar die ik desniettemin gaarne door bekwame mannen, woordvoerders in ons vak, behandeld en zoo mogelijk beslecht zag.

Ik meende in dit boek duidelijke en beknopte voorstelling en verklaring van feiten te vinden, geheel onder het bereik liggende van den in taalvorsching en wijsgeerige taalbeschouwing dikwijls min bedreven' onderwijzer, aan welken het werd opgedragen, en verheugde mij, reeds bij 't lezen der Voorrede, voortaan welligt in staat te zullen zijn, vele zaken op nog eenvoudiger wijze aan mijne leerlingen mede te deelen.

In die verwachting evenwel, ik aarzel niet het te zeggen en hoop er 't bewijs van te leveren, werd ik teleurgesteld. Ik doe hulde aan den diepen blik, dien de geleerde Schrijver hier en daar in 't wezen der taal slaat, bewonder zijne onvermoeide navorschingen, maar betwijfel, of zij in dezen veel zullen bijdragen tot vereenvoudiging en verbetering van 't onderwijs der in ons land zeer algemeen, maar, naar ook ik meen, vaak gebrekkig beoefende fransche taal.

Zucht om het onderwijs dezer taal te verbeteren en op hechter grondslagen te vestigen, noopte den Schrijver ons zijne denkbeelden dienaangaande mede te deelen; maar hoe zou het ons vreemdelingen mogelijk zijn in vele beschouwingen, indeelingen, namen aan zekere tijden der werkwoorden gegeven, enz., die in Frankrijk zelf als geldig worden verklaard, en, behoudens enkele uitzonderingen, door de

schrijvers van 't land gevolgd worden, de meening van een' vreemdeling even als wij te volgen? Men diende dan te beginnen met eene Spraakkunst, geheel op die leest geschoeid, in te voeren en alle in Frankrijk uitgekomen grammatische werken van onze scholen te bannen, waardoor wij dan het voorregt zouden verkrijgen van in vele opzigten de fransche taal anders te beschouwen, te schrijven en te spreken dan de Franschman zelf.

Ik wil niet te kort doen aan de verdienste des Schrijvers, wanneer hij op eene enkele plaats veranderingen voorslaat, die het wenschelijk zou zijn ook in Frankrijk gevolgd te zien; maar waarom dan die zaken niet in de taal zelve voorgesteld, opdat zij dáár gekend werden, waar de waardering daarvan welligt kon leiden tot eene gewenschte hervorming? Het boek behoorde, naar mijne meening, opgedragen te zijn aan de fransche grammatici en niet aan den hollandschen onderwijzer *qui n'en peut mais*. Dan, ik wil het geschrift kort doorloopen en hier en daar aanstippen wat mij min juist voorkomt, om daardoor aan te toonen, dat het niet volkomen geschikt kan geacht worden om den onderwijzer in staat te stellen ‘eenvoudiger te onderrichten, en de examinatoren er toe te brengen om minder ingewikkelde vragen aan de examinandi te doen, dan zij welligt tot nog toe deden.’

Op bladzijde 6 leest men: ‘in de werkwoorden op *eler* en *eter* heeft zij (de willekeur der spraakkunstenaars), evenwel niet zonder de zoo even genoemde (*geler* en *acheter*) uit te zonderen, de verdubbeling der *l* en der *t* voorgeschreven in al de vormen, waarin deze letters door eene toonlooze *e* worden gevolgd.’

't Is waar, de Gramm. van Noël en Chapsal geeft dien regel. Maar meent de Schrijver der Aanmerkingen dan, dat de eenigzins op de hoogte van zijn' tijd staande onderwijzer der fransche taal zijne studiën bepaalt bij de dikwijls door de eerste fransche auteurs gelogenstrafte voorschriften der Heeren Noël en Chapsal? Immers reeds sedert negen jaren bezit hij de uitmuntende werken van Bescherelle, Dictionn. Nation. en Gramm. Nation., en deze betere leidsman, die, zonder zelf regels voor de taal te smeden, zijne resultaten trekt uit de voorbeelden der voornaamste schrijvers, heeft hem de zaak beter geleerd. Niet toch alleen zijn *geler* en *acheter*, gelijk Dr. Brill schijnt te meenen, van dien regel uitgezonderd: een tal van werkwoorden op *eler* en *eter*, als *bourreler, ciseler, décacheter* (*cacheter* verdubbelt de *t* voor de toonlooze *e*), *étiqueter, harceler, peler*, enz., laten die verdubbeling niet toe; in de fransche schrijvers van onzen tijd ten minste vindt men die niet.

Op bl. 7 ziet men, dat *çà* met den *accent grave* moet geschreven worden. Hier had, dunkt mij, gezegd moeten worden, dat *çà* slechts dan dien accent heeft, wanneer 't als bijwoord voor *ici* staat (*venez çà, çà et là*), nooit als contractie van *cela* (*prenez ça*,

retenez ça). Dit moge nu ongerijmd zijn, ik vraag, of 't aan ons staat 't initiatief te nemen en, trots Bescherelle en Académie, steeds *çà* te schrijven? Inderdaad, het zou er toe komen, dat wij een misschien wel hier en daar logischer, maar in allen geval ander Fransch zouden krijgen dan dat, hetwelk de natie zelve kent.

Verder, bl. 8, lees ik, dat *tu*, deelw., van *tu*, voornaamw., onderscheiden wordt door den circonflex. Ik herinner mij in thans verouderde leerboeken die onderscheiding te hebben zien maken; thans echter schrijft men *tu*, deelw., even als *tu*, voornaamw., zonder accent. Reeds in de laatste Uitgave van den Dictionn. de l'Académie (1835) vindt men dien niet meer. 't Was ook trouwens geheel overbodig.

Op dezelfde bladz. lees ik nog: ‘Daar de vokaal, op welke de circonflex staat, niet anders dan lang zijn kan,’ enz. Dus is elke vokaal, waarop dit teeken staat, *lang*.

Er behoort waarlijk geene taalkennis toe, om te weten, dat dit onjuist is. Een gesprek van een uur en minder met den zijne taal zuiver sprekenden Franschman, de eerste scène eener voorstelling bij Lavergne, overtuigt ons van het tegendeel. Doch ik laat volgen, wat de Malvin Cazal en Bescherelle dienaangaande zeggen:

De eerste, op bl. 5 zijner ‘Prononciation de la Langue française au XIXe siècle;

***â profond* ou *grave*.**

‘se prononce accidentellement comme *a* moyen ou bref. Cette voyelle conserve ordinairement et le plus souvent son son propre qui est grave et long, excepté: 1° Dans les deux premières personnes du pluriel du passé défini, et dans la troisième personne du singulier de l'imparfait du subjonctif de *tous* les verbes de la première conjugaison: *nous aimâmes, vous aimâtes, qu'il aimât*, etc. où l'*â* se prononce comme *a* moyen légèrement prolongé quand le mot est suivi d'un repos quelconque, et simplement comme *a* quand aucun repos ne le suit (Vroeger werd die *â* veelal lang uitgesproken[1]. Het is voor ons onderwijzers, die ons best doen de taal te spreken zoo als de Franschen der 19e eeuw zulks doen, van belang te weten hoe het *thans* behoort te zijn.); ‘2° Dans plusieurs substantifs, tels que *château, gâteau, râteau*. etc., et les mots qui en dérivent, où l'*â* se prononce également comme *a* moyen.’

Hetzelfde zoude ik, verder afschrijvende, van *ê, î, ô* en *û* kunnen zeggen. Dan men behoeft slechts de uitspraak te kennen van woorden als: (*je*) *féterai*, (*tu*) *prêcheras*, enz., *aumône, hôtel, rôti, Pentecôte*, enz., om overtuigd te zijn, dat de vokaal, waarop de circonflex staat, *niet* altijd lang is.

1 L'abbé d'Olivet wilde dat zóó in zijn' tijd; maar de levende talen, en 't Fransch in 't bijzonder, zijn niet stationair als 't Latijn.

Bescherelle zegt, p. 40 *Accent circonflexe:* ‘Dire d'une manière générale comme l'Académie et M. Landais, que l'accent circonflexe se place sur les voyelles longues, c'est oublier, 1° que cet accent est moins un signe d'intonation qu'un signe purement étymologique ou orthographique; 2° qu'il existe une *foule* de mots où la voyelle, quoique surmontée de cet accent, est *brève;* tels sont les suivants: *abîme, hôtel, prêter, prêcher, aumône, hôpital*, etc., *flûte, rafraîchir, août, nous allâmes, vous allâtes, qu'il allât*, et toutes les formes semblables des verbes en *er;* 3° qu'il y a des milliers d'autres mots où la voyelle, quoique longue, est entièrement dénuée de cet accent, tels que *diable, cabrer, sabre, cadre, oseille, explosion, animosité*, etc.

Met belangstelling las ik des Schrijvers paragraaf over de *Klankversterking*, bl. 8 en v.[1]. Ook ik las dikwijls in de Gramm. van Noël en Chapsal: ‘L'*e* est ouvert toutes les fois qu'il termine la syllabe, et qu'il est suivi d'une consonne et d'un *e* muet,’ en herinnerde mij steeds hoe die Heeren 't soms met zich zelven oneens zijn. Immers, volgens dien regel, moet men schrijven: *je répètерai, il sèchera, il règnera*, 'tgeen evenwel noch Académie, noch Bescherelle, noch de hedendaagsche schrijvers doen - en later leest men in 'tzelfde boek: L'*infinitif* forme deux temps: 1° Le *futur absolu* ‘par le changement de *r, re* ou *oir* en *raï*’ (zonder meer). Dezen laatsten regel volgende, krijgt men - zoo als ook de Académie, Bescherelle en de nieuwere auteurs schrijven: *répeter, je répéterai; sécher, il séchera*, enz. Dat er nog al iets op de thans algemeen gebruikte fransche schoolgrammatica's valt aan te merken, geven wij den Schrijver der Aanmerkingen dus gaarne gewonnen; maar hij beoordeelt de meesten onder degenen, aan wie thans het onderwijs der fransche taal onder ons is toevertrouwd, verkeerd door te vooronderstellen, dat men zulks niet algemeen wist en ook den leerlingen niet ten geschikten tijde deed opmerken.

De paragraaf over de *Klankversmelting* is hoogst belangrijk; maar voor wien? Voor de onderwijzers der fransche taal zeker niet, als hoogst zelden ‘toegerust met de resultaten van taalvergelijking en van grondige studie der oude talen.’ De meesten onder hen hadden dikwijls, bij de verscheidenheid der vakken, waaraan zij beurtelings hun' tijd moesten wijden, naauwelijks gelegenheid tot eene dragelijke

1 Mij zij echter eene vraag vergund. Op bl. 11 lees ik: *Achat* staat voor *achet*, en *acheter* voor *achetter* (Ital. *accattare*, van een Lat. adcaptare). Beteekende *accattare* in 't Ital. vroeger *koopen?* Thans is de beteekenis geheel verschillend. Volgens Renzi, Diet. Génér. Ital.-Franç, is *accattare emprunter, gueuser*. Ook leest men in Manzoni's Promessi Sposi, bij de beschrijving van den hongersnood van 1629: *figliuoli, donne, vecchi parenti aggruppati coi loro antichi sostenitori o dispersi in altre parti* all'accatto. Dit *all'accatto* beduidt toch *bedelende*.

hoogte te komen in de kennis der taal, zoo als zij thans is, zonder nog te bedenken, dat etymologische navorschingen geheel een *branche à part* zijn.

Hetzelfde is van toepassing op het gezegde: '*over de wijze, waarop van mannelijke persoonsnamen op* eur *vrouwelijke gevormd worden*,' hetwelk voor den oningewijde een gesloten boek blijft, en mij geenszins geschikt voorkomt, om dengenen, voor wien het boek bestemd werd, de studie der taal 'eenvoudiger' te maken.

Vervolgens, bl. 24, treedt de schrijver in eene beschouwing over de *zamengestelde zelfst. naamwoorden*, en verdeelt die in *acht* verschillende klassen, ons daarbij menigen wenk gevende omtrent eene meer logische manier om 't meerv. te vormen, dan tot dusver door de fransche spraakkunstenaren gevolgd werd. Hier verwonderde 't mij echter, van Moock als autoriteit aangevoerd te zien, daar toch deze en zelfs Galtier sedert lang niet meer als zoodanig erkend worden, en door Bescherelle en anderen voor goed op zijde geschoven zijn. Ik voor mij houd mij nog maar liever aan Noël en Chapsal's *vijf* klassen, daar ik meen minstens in eenvoudigheid en duidelijkheid voor mijne leerlingen te winnen, wat ik soms met betrekking tot streng logische redenering verlies. Bovendien betreft de hier vrij lange uiteenzetting en verklaring dikwijls woorden, welke slechts hij kent, die veel in woordenboeken en spraakkunsten gebladerd heeft, en menig' Franschman zou men misschien vergeefs vragen, wat *nerf-férure, toute-épice*[1]*, toute-bonne, toute-saine*, enz. beteekende.

Verder wil ik nog opmerken, dat, schoon de Schrijver der Aanmerkingen, even als de Franschman, *des grand'mères, des grand' tantes* schrijft, ik zijn gevoelen niet deel, wanneer hij zegt: 'Hier verloor het bijv. naamw. wegens de engheid zijner verbinding zijne zelfstandigheid en verbeurde daarmede zijne verbuigbaarheid,' enz. Ik vond, en vertelde 't reeds vóór een dozijn jaren: *Placé devant un petit nombre de mots féminins*, grand *perd sa voyelle, que remplace une apostrophe, et l'on dit:* grand'mère, grand'tante, grand'route, etc. *Le motif de cette élision est que le mot* grand *était autrefois invariable quant au genre. C'est donc un vieil usage respecté jusqu'à nos jours*. Is 't mis, *je m'en lave les mains*. Wat verder de *bon-chrétien, bon-henri, messire-jean, dame-jeanne* en consorten (zoo zij mij ooit te pas mogten komen, 'twelk tot hiertoe 't geval niet was), maar vooral

1 Reeds vroeger vermoedde ik, dat de Schrijver der Aanmerkingen met de Gramm. nation., die van Bescherelle bedoelt. Hier meen ik er zeker van te worden. Het spijt mij, dat ook deze in Frankrijk en onder ons hooggeschatte taalkundige in 't vonnis van al zijne voorgangers deelt. Hoe kon toch een anders groot volk, en dat onder de beschaafde natiën een' der eerste rangen bekleedt, zoo laag blijven staan ten opzigte der taal!!

het meerv. van *gentilhomme* betreft, blijf ik eveneens conservatief. Waren toch de mannen van de Encyclopédie eenvoudig genoeg om *gentilshommes*[1] te schrijven, zoo heb ik, *dans la foule perdu*, er ook vrede meê, mij getroostende ‘met de Fransche spraakkunstschrijvers voort te tobben.’

Gaarne erken ik in het Derde Hoofdstuk, *over den aard en de verbuiging der woorden*, iets wetenswaardigs gevonden te hebben; slechts trek ik onwillekeurig terug, zoodra de Schrijver ons nieuwe schrijfwijzen en vormen aanraadt, waar de Franschen niets van weten. 't Volgende wensch ik echter nog in 't bijzonder aan te stippen. De Schrijver zegt, sprekende over het meerv. der bijv. naamw. op *al:* ‘De slotsom van onze korte beschouwing is, dat, zoo een adjectief op *al*, als eene geleerde benaming, of als een kunstterm moet beschouwd worden, of als eene uitdrukking gebezigd wordt, van welker ongewoonheid men zich bewust is, het in het mannel. meerv. op *als* dient uit te gaan; buiten deze gevallen geve men aan de adject. op *al* in het meerv. den uitgang *aux*, onverschillig of de Spraakkunsten en de Académie u in de onzekerheid laten, of wel aan zulke adject. een mannel. meerv. ontzeggen.’

Ça s'appelle trancher la difficulté. Ik zou nogtans wel eens willen weten, waarvoor een beschaafd Franschman den Hollander zou houden, als deze hem sprak van *des instants fataux* en *des combats navaux. Fatal, naval* en anderen zijn toch wel geen *kunsttermen* of *ongewone* woorden? Zou 't niet beter zijn dezen regel te volgen: *Celle de l'analogie, ou s'abstenir, lorsqu'on craint de choquer l'oreille par un son tout à fait inusité?*[2] Robello zegt in de Voorrede zijner Gramm. Ital., van zijne taal sprekende: ‘*ses désinences sonores, la variété de ses constructions nous font voir aussitôt que cette langue n'existe et ne marche que par les lois de l'euphonie*, etc.’ Dit beginsel, evenzeer voorheerschende in 't Fransch, mag niet uit het oog verloren worden.

Op bl. 84 las ik nog: ‘*ons tot mijn grooter genoegen, à ma plus grande satisfaction*, bij welke vertaling men niet herkennen kan, dat in onze taal de comparatief gebezigd is.’ Zeer waar, maar is *deze* vertaling de eenig mogelijke? zou men 't ook niet kunnen vertalen door *ce qui me faisait plus de plaisir?* waarbij de comparatief, dunkt mij, wel uitkomt. Ik merk dit niet op, omdat ik niet geheel des Schrijvers meening deel, wanneer hij zegt, dat de fransche taal, in zeker opzigt, geene trappen van vergelijking bezit, maar omdat men uit de door hem gegeven vertaling der gestelde woorden zou kunnen opmaken, dat zulke uitdrukkingen niet juist in 't Fransch zijn uit te drukken.

1 D'après les idees d'honneur répandues dans la caste des *gentilshommes*, celui d'entre eux qui dérogeait, était regardé comme indigne. Encycl.

2 Bescherelle, Gramm. Nation.

Ten slotte zullen mij de aanmerkingen *over het werkwoord*, bl. 95 en de volg., nog eenige stof tot aanmerkingen van mijn' kant leveren.

De Schrijver neemt in de eerste plaats den *passé défini* en *passé indéfini* tot voorwerp zijner beschouwing. Met gespannen aandacht begon ik deze paragraaf te lezen: ieder onderwijzer toch weet met mij, hoe moeijelijk het ons vreemdelingen steeds blijft, deze beide tijden, waarbij nog de zoogenaamde *imparfait* komt, niet met elkander te verwarren en gepast aan te wenden, en ik hield mij overtuigd hier nu eens eene degelijke, scherp geteekende verklaring te vinden van het gebruik, dat de Franschman van deze tijden maakt.

In plaats hiervan echter vond ik, 'tgeen men trouwens lang geweten heeft, en dat wel een struikelblok zal blijven, dat de namen, aan deze tijden gegeven, onnaauwkeurig zijn, en vervolgens, dat beide, zoowel bij vermelding van een gesloten, als bij die van een nog niet gesloten tijdperk, kunnen gebezigd worden. Dit nu brengt ons, dunkt mij, niet veel verder, en ik beken, dat, had ik niet reeds vóór lang getracht dienaangaande een' eenigzins duidelijker' regel te vinden, uit de geschriften der beste fransche schrijvers opgemaakt en door lange ervaring vrij voldoende bevonden, ik nog in volslagen onzekerheid zou verkeeren.

Dezen regel nu formuleer ik als volgt: *Dans un récit suivi on exprime par* le passé défini *toute action par laquelle le discours avance, va plus loin; les phrases incidentes, accessoires, bref, tout ce qui ne fait pas avancer la marche du récit, s'exprime par* l'imparfait *ou* le passé indéfini[1].

Men toetse aan dezen regel eens het volgende uit Lamartine's Raphaël (of wat nog beter is, men neme eene bladzijde van den eersten auteur den besten), waar de vroeger zoo gevierde, nu geheel vergeten dichter zijn bezoek vertelt bij Mijnheer Didot, dien hij zijne Méditations ter uitgave aanbiedt: ‘M. Didot, homme d'un âge mûr, d'une figure précise et commerciale, d'une parole nette et brève comme celle d'un homme qui sait le prix des minutes, me *reçut* avec politesse. Il me *demanda* ce que j'avais à lui dire. Je *balbutiai* assez longtemps. Je *m'embarrassai* dans ces contours de phrases ambiguës, où se cache une pensée qui veut et qui ne veut pas aboutir au fait. Je *croyais* gagner du courage en gagnant du temps. A la fin je *déboutonnai* mon habit. J'en *tirai* le petit volume. Je le *présentai* humblement, d'une main tremblante, à M. Didot. Je lui *dis* que *j'avais* écrit ces vers, que je *désirais* les faire imprimer pour m'attirer sinon la gloire, dont je n'*avais* pas la ridicule illusion,

1 Men kan hier nog bijvoegen, dat de *imparfait* een' zekeren *duur, herhaling, gewoonte* aanduidt, en veel gebruikt wordt bij *beschrijvingen, schilderingen;* dat de *passé défini* teregt een *temps historique* genoemd wordt, b.v. *Quand j'*étais *jeune, mon père me* punissait *quelquefois. Je* trouvaia *mon ami ordinairement à la maison; il* travaillait *beaucoup*. Daarentegen: *Les Français* furent défaits *à Waterloo. Romulus et Rémus* fondèrent *Rome*.

au moins l'attention et la bienveillance des hommes puissants de la littérature; que ma pauvreté ne me *permettait* pas de faire les frais de cette impression; que je *venais* lui soumettre mon oeuvre et lui demander de la publier, si, après l'avoir parcourue, il la *jugeait* digne de quelque indulgence ou de quelque faveur des esprits cultivés.

M. Didot *sourit* avec une ironie mêlée de bonté, *hocha* la tête, *prit* le manuscrit entre deux doigts habitués à froisser dédaigneusement le papier, *posa* mes vers sur la table, et m'*ajourna* à, huit jours pour me donner une réponse sur l'objet de ma visite. Je *sortis*.'

Dat verder de *passé indéfini* ook wel gebruikt kan worden, schoon er gesproken wordt van een *bepaald tijdperk*, behoefde men werkelijk hier niet voor 't eerst te lezen: de meeste Spraakkunsten zeggen ons zulks, onder anderen die van Bescherelle, bl. 498: '*Ils ont abandonné* et ses analogues sont dits *passé indéfini*, c'est-à-dire, passé non défini, non déterminé. On dit très-bien: *les ennemis ont abandonné la ville*, sans préciser l'époque à laquelle l'action s'est accomplie. Néanmoins nous devons faire remarquer que cette forme *j'ai abandonné* et ses analogues peuvent s'employer également avec l'idée d'une époque précise. On dit: *J'ai fait* un voyage la semaine dernière, l'année dernière. Mais elle n'en diffère pas moins essentiellement du *passe défini*: 1° en ce que celui-ci ne peut s'employer qu'avec l'idée d'une époque précise; 2° en ce qu'il ne peut exprimer qu'une action faite dans un temps entièrement passé. On ne dit pas JE FIS *aujourd'hui une promenade*, parce que la journée n'est pas encore écoulée. On est forcé, dans ce cas, d'employer le *passé indéfini*, et de dire: J'AI FAIT *une bonne promenade aujourd'hui*.'

Voorzigtig, Bescherelle! uwer redenering ontbreekt alle logica: 'een verloopen tijd is geheel verloopen.' 't Is waarlijk interessant te zien, hoe die goede fransche spraakkunstenmakers den Schrijver der Aanmerkingen hier stof tot ergernis geven. Volgens hem is 't vrij onverschillig, wat men gelieft te gebruiken: niets bindt; steunende op een op zich zelf goed voorbeeld, maar dat niet algemeen toegepast kan worden (ik bedoel het *ce matin nous nous sommes rendus chez le ministre; il n'y était pas, nous* RESOLÛMES *de l'attendre*), en slechts door zijne bijzondere constructie gewettigd wordt, geeft hij ons *carte blanche*, en wij schrijven voortaan zoo als wij willen, en niet zoo als de Franschen dat in hunne onnoozelheid doen. Zoo althans versta ik de redenering.

Korter en degelijker legt Dr. Mager[1] de zaken uit en brengt mij tot veel duidelijker inzigt; bl. 20 lees ik: 'Gegenwart nennen wir

1 Französisches Sprachbuch, Stuttgart und Tübingen, Cotta'sche Buchh., 1848.

jeden Zeitraum, den der Sprechende an den Augenblick seines Sprechens so anknüpft, dass eine Einheit entsteht. Ich sage: Ich habe ihn geschen - jetzt - diese Stunde - diesen Tag, heute - diese Woche - diesen Monat - diesen Sommer - dieses Jahr; Europa hat sich verändert - in diesem Jahrzehend - in diesem Jahrhundert - seit der Stiftung des Christenthums; ich habe ihn verloren für immer, für dieses Leben: Alles das ist Gegenwart, und in diesen Fällen kann das *Prétérit historique* NICHT gebraucht werden, weil es *Vergangenheit* bezeichnet: gestern, vorige Woche, vorigen Monat, vorigen Sommer, voriges Jahr, voriges Jahrhundert, in Karthago, u.s.w.

Anm. Die Bezeichnungen gestern, vorige Woche, etc. verhindern übrigens in den Fällen, wo der Sprechende das Gestern, die vorige Woche scinem Geiste so gegenwärtig hat, dass es gewissermassen zum Jetzt gehört, keinesweges den Gebrauch des Präsens perfectum (*passé indéfini*): *Je l'ai rencontré hier; hier j'ai travaillé toute la matinée*.

Dr. Mager, even als de fransche spraakkunstenaren, wacht zich echter wel van te beweren, dat men zou kunnen zeggen *j'écrivis aujourd'hui*[1].

Men ziet dus, dat het gebruik van *passé défini* en *passé indéfini* volstrekt niet afhangt van eene kleingeestige berekening van den tijd en van willekeur, waartoe, volgens den Schrijver, de fransche Spraakkunsten aanleiding zouden geven, maar van het (door Dr. Mager zoo duidelijk uitgedrukte) denkbeeld, dat de sprekende persoon heeft, wanneer hij van 't gisteren of van een geheel verleden tijdperk in 't algemeen spreekt.

En hiermede mag ik mijne korte beschouwing van Dr. Brill's Werkje geëindigd achten, want wat men van bl. 109 tot het einde over 't gebruik des subjunctiefs aangeteekend vindt, bevat niets nieuws, tenzij men als zoodanig de meer logische rangschikking der gevallen, waarin gewoonlijk de aanv. wijze gebruikt wordt, beschouwen wil. De overige bijzonderheden vindt men in verschillende Spraakkunsten, met name in die van Bescherelle terug, en ik geloof genoegzaam aangetoond te hebben, wat ik bij 't begin dezer bladzijden te kennen gaf, dat de titel van 't geschrift meer vermoeden laat dan men bij naauwkeurige lezing vindt, en dat de Schrijver èn de meeste onderwijzers èn de examinatoren onder ons min juist beoordeelde, wanneer hij meende, dat zoodanige beschouwingen van groot practisch nut zouden zijn.

Amsterdam, Augustus 1856.

A.B. MAATJES.

1 De Schrijver der Aanmerkingen voegt er bij: ‘als het te pas komt.’ Dat het te pas zou kunnen komen, (zie 't aangeh. voorb. van Dessiaux, p. 100) ontken ik niet; als algemeene regel druischt het echter tegen alle gebruik aan, en ongelukkig voor de etymologie, heeft dit laatste ook eene stem in levende talen.

***Lehren der Erfahrung für christtiche Land- und Armen-Schullehrer. Eine Anleitung zunächst für die Zöglinge und Lehr-Schüler der freiwilligen Armen-Schullehrer-Anstalt in Beuggen, von Chr. Heinr. Zeller. II Bänden. Dritte durchgesehene Anflage. Basel*, 1855. blz. 215 en 148.**

De aanleiding tot het uitgeven van deze ‘Lehren der Erfahrung’, werd door den Schrijver, in 1827, aldus opgegeven. ‘Het is een Leerboek en Methodologie voor de kweekelingen en toekomstige onderwijzers, die, op de *Freiwilligen Armen-Schullehrer-Anstalt* in Beuggen, gevormd worden: vooreerst gedurende den tijd hunner vorming op de Beuggensche inrigting (*Anstalt*); maar het boek moet ook dienen, om voor de kweekelingen der inrigting bij hunne verstrooijing in de meer nabij of verder afgelegene gemeenten een *Aandenken* te zijn, dat hun nog op hunne standplaats, in hun werkkring en onder de kinderen hun toevertrouwd, nuttig wezen kan, om het ontvangen praktisch onderrigt en de gehoorde mondelinge teregtwijzingen in hun hart te vernieuwen, en op verderen afstand van Beuggen, den band van gemeenschap en liefde aan te knoopen.’ Zoo schreef Christiaan Heinrich Zeller, toen hij ongeveer zeven jaren aan de school te Beuggen was verbonden geweest. Ten jare 1777, te Ludwigsburg geboren, studeerde hij eerst te Tübingen met echt-Duitsche vlijt in de regten. Zijn broeder Karel August Zeller (sedert 1798 als *Erzieher* en *Zweiter Prediger* bij de Evangelische gemeente te Brünn beroepen) bragt het verlangen van onzen Schrijver, om zich ook tot opvoeder te vormen, tot de rijpheid van besluit. Hij nam bij eene zoogenaamde patricische familie, te Augsburg, eene gouverneursplaats aan en leefde in dat gezin twee jaren lang zeer gelukkig. Eene vereeniging van rijke kooplieden riep hem vandaar naar St. Gallen, waar hij zes jaren lang, geliefd door leerlingen en ouders, aan het hoofd eener school stond; wij zouden zeggen van eene bijzondere school der eerste klasse. Toen noodigde men hem uit, om te Zosingen aan het hoofd eener school te staan, waar hij twaalf jaren lang als eerste *Lehrer und Director* der hoogere burgerschool, *Catechet* eener nabijgelegene gemeente ten platten lande en als *Inspector* van het school-district Zosingen met acht-en-vijftig dorpscholen, zeer gezien was. Omstreeks 1820 bragt men te Beuggen, op het slot (nu een Badensch domein, te voren eene *Deutsch-ordens-comthurei* aan den Rhijn, tusschen Seckingen en Rheinfelden, twee uren van Basel), uit vrijwillige bijdragen der liefdadigheid eene inrigting tot stand ter verpleging van verwaarloosde ouderlooze kinderen van bedelaars en misdadigers, waar zich tegelijk twee en twintig jongelingen tot onderwijzers van arme kin-

deren onder Chr. Heinr. Zeller konden vormen; die, zoodra het kasteel van de onreinheden van den oorlog in 1814 gezuiverd was, aan het hoofd der inrigting met den titel van *Schulinspector* gesteld werd. Daar leefde, tot in het vorige jaar als bijna tachtigjarige grijsaard en welligt heden nog, de werkzame Zeller, niet gelijk eenmaal Franke te Halle, zijn eigen voordeel zoekende, maar karig beloond, arm onder armen, voor de heilige taak, waartoe hij geroepen is en wier vervulling hem steeds vernieuwd genot schenkt. Vreemde bezoeken zijn te Beuggen niet zeldzaam. Acht jaren na de stichting van het Instituut voor verwaarloosden, klom het aantal bezoeken tot eene ongeloofelijke hoogte. In 1828 werden uit alle landen van Europa, uit Africa en America meer dan 12,000 vreemdelingen toegelaten, die wel niet alleen zullen gekomen zijn, om het eigenaardige in de opvoedingskunst van Zeller af te zien, maar, zoo als het veelal gaat, om in het reisjournaal te kunnen opschrijven, dat men de *freiwillige Armen-Schullehrer-Anstalt* te Beuggen bezocht heeft. Uit het geschiedkundige van Zellers leven weet men nu dadelijk, hoe het boven-aangekondigde boek in de wereld gekomen, in 1850 voor de eerste- en in 1855 voor de tweedemaal is herdrukt. Het behoort alzoo tot die boeken, die eerst langzamerhand en niet dadelijk bij de eerste verschijning opgang maken. De eerste druk werd in 23 jaren - de tweede, in minder dan een vierde van dien tijd, in vijf jaren uitverkocht. Is dit een gevolg van toevallige omstandigheden, of is het de invloed van den tijdgeest? Het boek van Zeller heeft veel overeenkomst in inhoud en bedoeling met - en verschilt toch merkelijk van de bekende ‘Handleiding voor kweekelingen, aankomende en jeugdige onderwijzers,’ van H. Hemkes, Bz. Zeller wil de opvoeding met het godsdienstig kerkelijke leven in naauwer verband brengen, of liever daar geheel op doen berusten. Zijne fout ligt juist daarin, dat hij *eenzijdig* aan een kerksysteem denkt, wanneer hij van godsdienst spreekt, en haar wezen, met zoo velen, in godsdienstige kerkformulen en geloofartikelen zoekt, en niet begrijpt, dat er wel degelijk een waarachtig en eenig waar Christendom, zonder kerkformulen, een Bijbelsch, een Evangelich Christendom bestaat, zoo als Christus, de Groote Meester, het van zijne volgelingen eischt. Het wel begrepen Evangelisch Christendom verkettert niemand, die deze waarheden anders dan hij zelf opvat: eens aangenomen, hetgeen men betwijfelen mag! dat de eerlijke formulier-geloofshelden dien duivelenzin ter verkettering *Christelijken geloofsijver* en niet *verfoeilijken* sectenhaat willen genoemd hebben. Wij achten dáárom het boek van Zeller volstrekt niet minder, omdat wij het wezen van de godsdienst, niet gelijk hij, vooral in godsdienstige kerkvormen zien. Integendeel erkennen wij, als uitstekende verdiente van zijn werk, den wegslependen toon, die overal doet gevoelen, dat de schrijver zelf van de waarheid overtuigd is, die hij anderen verkondigt. Wanneer men leest, ziet men den vro-

men man in het hart. Dit is niet altoos de type van de vroomheid onzer dagen! Een natuurlijk gevolg van deze individualiteit des schrijvers, is de naïve eenvoud van zijn stijl.

Door een enkel voorbeeld willen wij den trant van behandeling schetsen. Zeller handelt over de *schooltucht* en wel over den invloed des opvoeders en de kracht van zijn eigen voorbeeld (III Theil, I H.G. § 13, Band II, Seit. 56).

'Niemand verachte uwe jongheid; maar zijt een voorbeeld der geloovigen in woord, in wandel, in liefde, in den geest, in geloof, in reinheid.' 1 Tim. 4, 12.

'Betoon u zelven in alles een voorbeeld van goede werken, betoon in de leer onvervalschtheid, deftigheid, opregtheid; het woord gezond en onverwerpelijk, opdat degene, die daartegen is, beschaamd wordé, en niets kwaads van ulieden te zeggen hebbe.' Tit. II, 7, 8.

'Hierover zijn het volgende onderwijs en de volgende opmerkingen voor alle opvoeders, zij mogen ouders of leermeesters zijn, wel in acht te nemen:

1. *Wees zelf* wat de kinderen zijn moeten.
2. *Doe* wat de kinderen moeten doen.
3. *Laat na* wat de kinderen moeten nalaten.
4. *Uw leven zij den kinderen een voorbeeld* (*Lebe den Kindern vor*), niet alleen als zij u zien en hooren, maar ook als zij u niet zien en hoeren.
5. Is iets bij de kinderen niet goed, *onderzoek eerst uwe levenswijze*; *uw* doen, *uw* laten, *uwen* wandel.
6. Vindt gij bij u fouten, zonden, afwijkingen, zoo beter eerst u zelven, en zoek dan de kinderen te verbeteren.
7. Gedenk dat wat u omgeeft zoo dikwijls niets anders is als de weêrschijn van uwe levenswijze.
8. Wanneer gij dagelijks boete doet en u laat reinigen van den Heer, zoo hebt gij dagelijks deel aan Hem en *uwe kinderen door u*.
9. Wanneer gij u dagelijks van den Heer laat leiden, laten uwe kinderen zich des te liever door u leiden.
10. Hoe gehoorzamer gij jegens den Heer zijt, des te gehoorzamer plegen uwe kinderen jegens u te zijn. Daarom bad de wijze jongeling Salomo den Heer om een gehoorzaam hart, waarmede hij zijn volk beoordeelen en besturen kon.
11. Zoodra de opvoeder den omgang met den Heer verwaarloost, wint *nalatigheid* bij de kinderen veld.
12. Elke scheidsmuur tusschen den Heer en eenen opvoeder is eene groote schade voor de kinderen.
13. Een voorbeeld zonder liefde voor de kinderen geeft licht als de maan.
14. Een voorbeeld met hartelijke en innige liefde voor de kinderen geeft licht als de zon.

Dit zij genoeg tot eene proeve. - Men zal uit alles genoegzaam opmaken, dat deze 'Lehren der Erfahrung' niet tot de eigenlijk gezegde Paedagogische werken behooren. Aan praktische wenken is de rijkdom des te grooter.

Leyden, Augustus 1856.

Dr. J.J. DE GELDER.

***Nieuw beknopt en volledig muziekaal Woordenboek, benevens een overzigt van de grondbeginselen der Toonkunst, met vier steendruktafels. Bewerkt door K.v.M. Amsterdam, W.H. Kirberger*. 1855.**

Reeds meermalen drukten wij den wensch uit, dat onder de werken, die hier te lande in het licht verschijnen en de toonkunst tot onderwerp hebben, ons ook eenmaal iets oorspronkelijks geboden mogt worden, in stede van de menigvuldige vertalingen. Het bovenstaand werkje levert het bewijs dat aan dien wensch voldaan kan worden, en al brengt de aard van het boekje zelf mede, dat daaraan, althans wat de hoofdzaak betreft, geene hooge waarde uit het oogpunt der kunst kan worden toegekend, zoo achten wij de verschijning daarvan toch altijd eene betrekkelijke aanwinst, al ware 't maar voor het voorbeeld.

Het doet ons intusschen leed, dat de schrijver de overtuiging heeft gemist, dat zijn schrijven aan het beoogde doel zou beantwoorden, en het daarom noodig heeft geoordeeld zich te voorzien van de aanbeveling van bijna allen, die in ons Vaderland, en te regt, voor de bekwaamste toonkunstenaars gehouden worden. Zoo het woord *volledig* op den titel den toets kan doorstaan, dan ware dit, dunkt ons, aanbeveling genoeg te achten.

Waar intusschen de Heeren van Bree, W. Smits, B. Koch, Viotta, Broekhuyzen, David Koning, Bastiaans en Lubeck hunne bijna eenstemmige goedkeuring uitspreken, zullen wij ons wel wachten een oordeel te vellen en ons dan ook alleen vergenoegen eene aankondiging te geven.

Alleen de Heer Koning stelt bij zijne goedkeurende aanbeveling als het ware eene voorwaarde, als hij zegt: ‘moge de uitgever door een ruim debiet aangemoedigd worden, om de uitgave van een soortgelijk werk van eenen meer algemeen uitvoerigen aard te ondernemen.’

Hiermede is over het werkje een oordeel uitgesproken. Het is nieuw, voor zooverre nieuwheid bestaanbaar is met den aard van een werk, waarvan compilatie de hoofdzaak is; het is beknopt en zoo volledig als het behoudens die beknoptheid wezen kon. Wij verlangen geene dikke boeken. Op enkele uitzonderingen na is onze eeuw niet die van de lijvige boekdeelen, en bij den steeds toenemenden omvang aller wetenschappen streeft men teregt naar het *multum in parvo*. Maar het zou in onze oogen toch een treurig verschijnsel zijn, indien in werken van artistische strekking beknoptheid hoofdzaak en volledigheid bijzaak werd. Doch wij zeggen dit niet om aan het aan-

gekondigde werkje een zijdelingsch verwijt te doen. Wij beschouwen het Woordenboek als de hoofdzaak, en het Woordenboek draagt, voor zooverre wij hier en daar een oog daarin sloegen (men verge toch geene aaneengeschakelde lezing van een dusdanig geschrift), de blijken van volledigheid, en gerust durven wij verklaren dat aan dit gedeelte veel zorg besteed is, en dat het goede diensten kan bewijzen aan iedereen, die de toonkunst, hetzij als liefhebber, hetzij als meester beöefent.

Indien wij echter onze aandacht bepaaldelijk op het laatste gedeelte, het overzigt van de grondbeginselen der Toonkunst vestigen, dan is het niet te ontkennen, dat onze zoo even gemaakte opmerking daarop in ruime mate toepasselijk is. Het is naar ons inzien onmogelijk om in zulk eene beperkte ruimte zoo vele belangrijke zaken zóó te behandelen als zij zouden vereischen. Ofschoon wij gaarne erkennen, dat alle feiten en grondstellingen vermeld, alle belangrijke namen der in de muzijkale kunstgeschiedenis voorkomende mannen genoemd zijn, maakt de gedrongenheid van voorstelling, dat alles voor onze oogen begint te schemeren en men het boekje maar half voldaan uit de hand legt.

Waar men soms zoo gaarne nog eene duidelijker verklaring, eene nadere bijzonderheid uit het leven van dezen of genen kunstenaar zou lezen, vinden wij ons telkens weder bij de beschouwing van nieuwe voorwerpen bepaald. 't Is alles degelijke, krachtige kost, wat ons wordt aangeboden, maar het ontbreekt aan de noodzakelijke kleinigheden, die den zwaren kost ligt verteerbaar maken.

Het komt ons voor, dat de schrijver, die zich achter de letters K.v.M. verschuilt, regt goed op de hoogte van zijn onderwerp staat. Het blijkt uit alles, en niet het minst uit de groote beknoptheid, waarbij hij met zekere hand het belangrijkste op den voorgrond weet te plaatsen. Tegelijkertijd echter verbeeldden wij ons bij het doorbladeren, dat de S. slechts de opschriften van verschillende hoofdstukken met eenige verbindende volzinnen aaneengevoegd heeft, welke hoofdstukken door hem bewerkt en uitgewerkt worden tot een geheel, dat later het licht zal zien. Mogt deze onze wensch bewaarheid worden, dan zouden wij onze muzijkale literatuur met een degelijk oorspronkelijk werk verrijkt noemen. Voorloopig vestigen wij de belangstelling van alle beminnaars en beoefenaars der toonkunst op dit werkje van den bekwamen en ijverigen K.v.M. Voor niemand hunner zal het nutteloos of overtollig, als handleiding voor meesters zelfs zeer doeltreffend zijn.

De uitvoering is zeer net en voor zooverre wij bemerken konden, correct; ook de bijlagen zijn duidelijk en goed gekozen.

B.

***Korte Handleiding tot eene grondige beoefening van den zang, opgesteld en allen beminnaren van een schoon gezang toegewijd, door Ferdinand Sieber. Uit het Hoogduitsch vertaald door S. Meijer, organist te Groningen. Groningen, P. van Zweeden*. 1856. *Prijs ƒ* 0,45.**

De kunst om eene zangstem *goed* te vormen en te ontwikkelen, is volstrekt geen geheim. Zij bestaat in niets anders dan in eene *goede methode, zorgvuldige behandeling* en *aanhoudenden ijver*. Dit gronddenkbeeld heeft den schrijver van het bovengenoemd werkje tot motto gekozen en, indachtig aan den regel dat de natuur van het instrument de natuur der toonen bepaalt, en dat, hoe beter men het instrument kent, men het ook des te beter zal weten te gebruiken, is hij aan dit motto en dezen regel getrouw gebleven en heeft hij een boekje geleverd, dat, hoe beknopt ook, naar ons inzien van groot praktisch nut kan zijn.

De voorrede geeft het doel van den schrijver op. Eene volmaakte school voor het gezang wilde hij niet geven; het was slechts zijn voornemen de hoofdregelen der kunst aan te stippen, de voornaamste fouten en gebreken te vermelden en aan allen, die, uit welke oorzaak ook, de studie van grootere werken over de zangkunst niet verlangden te ondernemen, een korten leiddraad te geven. De kennis van de noten, intervallen en gewone kunstuitdrukkingen wordt als bekend verondersteld. De schrijver beoogde niets anders dan opheldering te geven over het belangrijkste en uitsluitend de zangkunst betreffende; voornamelijk streefde hij er naar om duidelijke en praktische wenken te geven, die niet anders dan hoogst welkom kunnen zijn aan allen, die zonder onderwijzer studeren. Van dit laatste verwachten wij echter over het algemeen weinig goede uitkomsten. Zoo ergens, dan is in de zangstudie de poging om zich zelf te onderwijzen gewaagd; zelfs met de grootste volharding, met den meest ontwikkelden aanleg voor muzijk, houden wij het zelfonderrigt in de zangkunst voor bijna onuitvoerbaar, en zonder deze hoedanigheden - het spreekt van zelve - is er niet het minst van te verwachten.

Het voorberigt is door den vertaler weggelaten. Toch zou het voor de juiste waardering van het werkje nuttig geweest zijn, zoo ook hiervan de vertaling gegeven ware, omdat daarin, zoo als wij boven

reeds zeiden, aangeduid is, uit welk oogpunt de schrijver zijn onderwerp behandeld heeft. Voor 't overige heeft de vertaler zich goed van zijne taak gekweten. Ook de verandering van den vorm, die hij aan zijne vertaling gegeven heeft, houden wij voor juist gezien; de alphabetische orde van 't origineel is niet geschikt om een aangenamen indruk te geven, te meer nog, omdat men door die inrigting alles door elkander heeft, en niet, zoo als de vertaler teregt begrepen heeft, van het eenvoudige tot het meer zamengestelde opklimt. Nu volgen in de vertaling, ofschoon de indeeling nog wel wat scherper had kunnen zijn, de theoretische, praktische, melismatische en aesthetische deelen vrij geregeld op elkander, zoodat het voor dengeen, die werkelijk ijver voor de zaak heeft, een nuttig en niet al te dor leesboek is geworden.

Wij willen het boekje ter loops eens doorgaan.

Het eerste Hoofdstuk handelt over de *verdeeling, omvang, registers* en *verwisseling* der zangstemmen. De omvang is opgegeven zoo als die in het bereik van alle stemmen ligt, zonder den grooteren omvang van bijzondere stemmen te vermelden. Dat de vertaler de oorspronkelijke benamingen van *h* in die van *b* en van *b* in die van *bes* veranderd heeft, keuren wij minder goed. Behalve toch dat men zou kunnen vragen, of dit geene te groote vrijheid is in een vertaler, die door zijne vertaling zelve toont dat hij aan Duitsche denkbeelden ingang wil verschaffen, is inderdaad de Duitsche benaming der noten reeds zoo goed als inheemsch geworden. - Bij de verwisseling der stem, zegt de schrijver: ‘een goed onderwijzer zal in den tijd der stemverwisseling den leerling het zingen *geheel en al* verbieden; terwijl in allen gevalle een weinig zingens op zijn meeste bestaan mag in van tijd tot tijd de stem te onderzoeken en nimmer in eigentlijke oefeningen.’ Wij ontleenen dezen zin aan de vertaling, zonder daarmede een voorbeeld van de vertaling zelve te willen geven - in 't algemeen is zij beter dan het hier aangehaalde - het is ons slechts om de zaak te doen. Dit al of niet zingen in den tijd van overgang der stem is een punt dat met de grootste omzigtigheid behandeld moet worden, en dat moeijelijk in een bepaald systeem te dwingen is. Wij zouden er niet voor zijn, bij den knaap althans, in deze periode het zingen *geheel* te staken. Het spreekt van zelve, dat als de stem, bij aanvangende mutatie, in haren vollen glans schijnt te zijn, men zich hierdoor niet moet laten verleiden. Men late dus groote, vermoeijende toonstukken varen en vermijde alle inspanning. Men rigte zich naar de spraakstem, die in dezen tijd voller en dieper wordt; men oefene met de grootste voorzigtigheid en late getroost den eenen hoogen toon na den anderen verloren gaan, vertrouwende dat men wel weder in de diepte zal winnen, wat men in de hoogte verliest. Bespeurt men echter, dat de

leerling zich moet inspannen, dan is het beter zoolang het zingen te staken en niet weder te beginnen voordat, al zijn het maar enkele toonen, met gemak voortgebragt kunnen worden. Dan drage men zorg, dat de door de mutatie gestoorde harmonie, die tusschen adem, toon en spraak bestaan moet, weder hersteld worde, omdat de stem zich dan veel gemakkelijker, spoediger en voor het vervolg aangenamer ontwikkelt. Het zingen in deze periode, mits dat het met de behoorlijke omzigtigheid geschiede, geeft ook nog dit voordeel, dat het orgaan, op deze wijze overeenkomstig de natuur behandeld, krachtiger wordt en de leerling daarover niet alle heerschappij verliest.

Bij de meisjes kan men de zangoefeningen tot in het 13de of 14de jaar voorzigtig voortzetten, al naardat het ligchaam zich spoedig of niet tot geheelen wasdom ontwikkelt. Tot zoolang beschouwe men hare stemmen altijd als kinderstemmen en verge dus van haar nimmer groote krachtsontwikkeling. Ook zorge men toch vooral nimmer hoogte of laagte als het ware te willen afdwingen, en vermoedt men dat de mutatie aanvangt, men oefene dan alleen de middentoonen en de eerste van het falset (hoogstens maar tot tweegestreept *g*, van de tweede discantoktaaf), en dan nog maar met halve kracht.

Het tweede hoofdstuk behandelt de *bijzondere geaardheid der stemmen* en het *gehoor*. Het derde het *ademhalen*, eene beschouwing over de *longen* en de *luchtpijpen*. Dit gedeelte zouden wij liever in den aanvang als physiologisch deel, als het ware als inleiding gezien hebben. Het vierde hoofdstuk handelt over de *houding van het ligchaam, van den mond*, waarbij wij opgegeven vinden, dat de mond zoo wijd geopend moet worden, dat men *ongeveer* twee (niet te dikke) *vingers* tusschen de onder- en boventanden kan brengen. Dit is een maatstaf die in 't geheel niet altijd aangenomen kan worden. De opening van den mond rigt zich geheel en al naar den bouw van het geheele gezigt; den zaakkundigen onderwijzer late men de maat geheel over. Zooveel is intusschen zeker, dat de schoone toon alleen bij eene elliptische houding van den mond aangeleerd kan worden.

Het vijfde hoofdstuk handelt over *intonatie, toonvorming* en *neustoon*. Het zesde over *klinkers* of *vokalen* en *vokalisatie, tweeklanken, medeklinkers* of *consonanten*, waarbij de vertaler nog eenige nuttige wenken, bepaaldelijk met het oog op onze taal, gevoegd heeft. - Het zevende hoofdstuk bespreekt meer bepaald de studie in den zang: *eene goede volgorde in de studie, de beoefening der schalen en gelijkmatigheid der registers, het portamento*, met hoogst nuttige aanduidingen voor vele zangers, *den klemtoon, de vaardigheid der keel*, waarbij ten slotte eenige wenken over de *mordant, dubbelslag* en *triller* gegeven zijn; dit laatste echter zeer beknopt, en teregt, daar de schrijver het voornemen niet had eene zangmethode voor virtuosen te

schrijven. De triller is echter iets dat door vele zangers gemaakt wordt, en meestal slecht, zij mogen virtuoos zijn of niet. Bij hetgeen daarover gezegd wordt, voegen wij nog het volgende. De duur van den triller moet altijd naauwkeurig aan de waarde van de noot, waarbij hij is aangewezen, beantwoorden, omdat de armoedige uitvoering door de leêgte, die anders tusschen die en de daaropvolgende noot ontstaat, steeds eene onaangename uitwerking heeft. De graad van snelheid moet zich niet alleen rigten naar de meerdere of mindere bewegelijkheid van het toonstuk, maar ook naar het karakter daarvan; en ook met de grootste snelheid, moet duidelijkheid en gelijkheid vereenigd zijn. De triller is van alle versieringen in den zang de moeijelijkste, en tot eene volmaakte uitvoering wordt eene uitstekende toonvorming en onbepaalde heerschappij over het gebruik van den adem gevorderd; en toch is bij al wat maar zingt, niets gewoner, dan de gewaagde poging om toch ook nu en dan een triller te doen hooren. Het laatste hoofdstuk handelt over *smaak, voordragt* en *uitdrukking*. En ook hierin is om de vroeger reeds opgegeven reden de meeste beknoptheid in acht genomen.

Deze korte opgaaf van het boekje zal voldoende zijn, om te doen zien, dat het rijk aan stof is en het voornaamste behandelt wat voor eene goede beoefening van den zang gevorderd wordt.

Den vertaler hebben wij reeds ter loops wegens zijn werk geprezen. Dat er hier en daar op de vertaling aanmerkingen te maken zijn, zal niemand bevreemden; zoo spreekt men gewoonlijk van *verminderde* en *vermeerderde* intervallen, in plaats van *verkleinde* en *vergroote; bewahren* is niet ons hollandsch *bewaren*, maar *behouden;* voor *toonenrij* gebruikt men *toonreeks*, voor *toonend, toongevend*, voor *ligtheid, gemakkelijkheid*, voor *doortrekken* (*strascinare*), *doorslepen*, terwijl ook hier en daar eenige leelijke *dezelve's* ingeslopen zijn en het boekje zijne duitsche afkomst niet overal vergeten doet. Dat zijn intusschen alles kleinigheden, die tot de hoofdzaak niets afdoen, en om den wille van het belangrijke daarvan, misschien niet eens hadden moeten opgemerkt worden.

Wij wenschen aan het boekje een ruimen kring van lezers en beoefenaars toe; den uitgever, die voor eene goede en zeer weinig kostbare uitvoering gezorgd heeft, een groot debiet, en den vertaler de beste vruchten van zijn' verdienstelijken arbeid.

B.

Vaderlandsche Muze. Nieuwe Gedichten van L. van den Broek. Rotterdam, Altmann en Van der Palm.

Godsdienst noch nationaliteit kunnen meer bezielen, zouden we haast geneigd zijn uit te roepen, als we de verzen van den dag gadeslaan. Blader onze almanakken, onze tijdschriften door, en ge zult de wanhopigste pogingen zien inspannen, om het Godsdienstig en Nationaal gevoel te streelen, door iets te zeggen, wat eigenlijk de moeite niet waard was gezegd te worden.

Van het oogenblik, dat Tollens den vlinder heeft bezongen, als het symbool der onsterfelijkheid, hebben we ontzettend veel liedjes op de onsterfelijkheid en op de vlinders gekregen, en niemand der tallooze poëten is een oogenblik op het denkbeeld gekomen, dat de vlinder toch eigenlijk een slecht gekozen beeld is en hij slechts zou kunnen dienen om eene soort van zielsverhuizing, die evenwel toch met vernietiging eindigde, te leeraren. Hoe ontzaggelijk veel preken, op rijm gezet, ontvangen wij van onze poëeten, die daarmeê vooral bewijzen, dat de preken, waaraan zij hun rijmdrift bekoeld hebben, weinige religieuse gedachten inhielden, die niet reeds door de bent overgehaald en weêr overgehaald waren, bij welke kunstbewerking het tegendeel plaats had van hetgeen bij de chemie zich voordoet, daar er telkens water bij water werd bijgedruppeld.

Toch geloof ik, dat de Godsdienst nog wel degelijk de Poëzij kan bezielen en vruchtbaar maken, mits er werkelijk een krachtig geloof of maar een opregt twijfelen besta. Bij onze alledaagsche poëeten bestaat echter het een noch het ander. Zij geven geijkte phrases, waar zij zelve niet aan gelooven, en die ze toch niet durven verwerpen. Is het wonder, dat ze koud, dor, zonder eenige verheffing zijn? Zij herhalen, misschien in gladder gelikte versregels, wat de vaderen reeds hebben medegedeeld, zonder het peillood te durven uitwerpen in hun eigen hart, in de wereld rondom hen. Is het wonder, dat hunne poëzij overstemd wordt door de eischen des levens en geen bloem meer kan zijn, door de zon gekoesterd, door den regen gedrenkt, door den stormwind verkwikt, maar een broeikasplantjen, dat de aanraking der buitenlucht schuwen moet?

Waar de nationaliteit tot ideaal wordt gekozen, is het ten onzent bijkans nog erger. De poëzij is geheel verdwenen en heeft zich opgelost in verzenmakerij. Er zou naar ons gevoelen wel een vast voorschrift zijn te geven, waarnaar men ten onzent de zoogenaamde nationale poëzij kan vervaardigen - wel te verstaan de poëzij, die niet langer dan een prachtband op St. Nikolaasavond leeft. Men ziet zich een lijst van Watergeuzen aan te schaffen, met een kolom van aanmerkingen er bij, waarin liefst maar één feit vermeld wordt. Verder voorziet men zich van de woorden: Spanje en Oranje, van aterling, tyran, bloedhond, houtmijt, psalmgezang, zwaardklang, van een half dozijn zinkroeren, blinkende helmen; en men sluit met de verzekering, dat het feit, dat zoo trouw mogelijk in vers is gewrongen, in marmeren tafelen verdiende gegrift te worden, of dat ‘de stift der historie’ den dichter de moeite bespaard en het reeds voor hem gedaan heeft.

Wij laten gaarne eenige uitzonderingen toe. Indien wij sommige romances en balladen van Tollens of van den Bergh daaronder rangschikken en poëtische waarde toekennen, dan blijven naar onze meening toch vele andere tot de bovengemelde cathegorie behooren. De auteur van dezen bundel behoort er echter zeker toe.

Het gegeven voorschrift is door den Heer van den Broek slaafs gevolgd en de consequentie liet zich niet wachten: nergens wordt het doel bereikt; nergens wordt eenige bezieling bespeurd. Zou deze ook aanwezig kunnen zijn in een berijmde kroniek, bij wier zamenstelling slechts het streven voorzit, om het dorre feit zoo dor mogelijk weêr te geven en zonder eenige kritiek zelfs de meest beteekenislooze feiten te vermelden?

Wij lezen in een berijmd verhaal van eene burgerwacht, die een brand aan eene poort met opoffering van zijn leven bluscht; in een ander van een timmerman, die een sluisdeur openhakt en daardoor Bossu belet om den Briel te heroveren; van Kenau Hasselaar, die met drie honderd vrouwen ‘hielp waar ze konde,’ enz., enz.; en zoo er eenige feiten zijn behandeld, die der vergetelheid dienden ontrukt te worden, en werkelijk het nationale gevoel zouden kunnen prikkelen, dan gelooven wij, dat dit alleen zonder den bijstand des Heeren van den Broek zou kunnen gelukken, daar vader Bor in zijne eenvoudigheid en met zijne nuchtere waarheidsliefde de feiten belangrijker maakt, dan de Heer van den Broek. Verbeeld u een heldendicht, opgeluisterd met prentjes uit een kinderboek, en gij hebt het karakter van de poëzij des Heeren van den Broek gevat.

Zijne dictie is bovendien plat; zijne verbeeldingskracht luttel. Aan gave van voorstelling ontbreekt het hem geheel. Indien de Heer van den Broek de naïveteit, die hij overal en meest ten ontijde in zijne verzen brengt, niet heeft aangeleerd maar werkelijk oorspronkelijk

bezit en hij den aandrang tot poëtiseren niet kan weêrstaan, dan beproeve hij zijne kracht aan het maken van kinderversjes, waarin hij naar onze meening altoos nog beter zal kunnen slagen, dan in het episch gedicht, hetzij Ballade of Romance, welke kunstvormen bepaaldelijk de gave van karakterschildering vereischen.

De uitgevers verdienen een beter lot dan zij waarschijnlijk met de verspreiding van dit bundeltje zullen ondervinden. Zij hebben het boekske met veel smaak voor de reize uitgerust; jammer echter, dat, naar wij gelooven, die reize niet zeer ver zal zijn.

De brief op Kersavond en andere verhalen uit den vreemde. Uitgegeven door Dr. H.R. de Breuk. Leiden, De Breuk en Smits. 1856.

Indien wij de aandacht op deze verhalen vestigen, is het alleen om eene opmerking mede te deelen, welke ons reeds voor lang op de tong brandde, wanneer wij op onze Romanliteratuur smalen en onze Novellisten bespotten hoorden. De verhalen, hier medegedeeld, zijn de lezing ten eenenmale onwaardig. Onjuister, onwaarschijnlijker, onbekookter zamenhangsel zal men zelden vinden dan hier ontmoet wordt. Wij wenschen dit boek in handen te geven van ieder, die over *onze* Novelle klaagt; het moge hem zachter stemmen in zijn oordeel, en zijne nationaliteit moge er door gestreeld worden, dat *uit den vreemde* ons vrij wat onrijper vruchten worden voorgezet, dan de eigen moestuin oplevert.

Daarvoor echter bedanken wij Dr. de Breuk *niet*. Integendeel, wij verwonderen ons, hoe men zijn tijd kan opofferen aan het verzamelen van dergelijke prullen, en ze het publiek durft aanbieden!

C.

Nieuwe politiek onder oude vormen.

De Tocqueville, l'Ancien régime et la révolution. Paris, 1856.

Het algemeen en afgetrokken wijsgeerig karakter van die eerste en meest gewigtige staatsomwenteling in Frankrijk, die gewoonlijk en als uitsluitend de revolutie wordt genoemd, heeft geruimen tijd bijkans uitsluitend de aandacht der beschaafde wereld bezig gehouden. Thans schijnt, vooreerst ten minste, de redetwist over de waarheid of valschheid der revolutionaire begrippen als zoodanig en op zich zelve beschouwd, genoegzaam overbodig te zijn geworden. Wij hebben thans eindelijk geleerd, wat er valsch was in die denkbeelden af te scheiden van het vele juiste dat zij bevatten, en het een zonder aarzeling verwerpend, het ander ook zonder vrees voor miskenning of overdrijving te behouden.

Maar eene hoogst onjuiste stelling ware het, te beweren, dat ook de beschouwing van de meer praktische, eigenlijk gezegd staatkundige zijde der eerste Fransche omwenteling reeds tot de overtolligheden behoort. Te beter wij integendeel geleerd hebben, het zuiver wijsgeerig karakter der revolutie te verstaan, te minder kennen wij ze nog in hare eigenlijke toepassing, in hare handelingen en in hare uitkomsten. Dat oordeel klinkt vreemd; toch valt het ligt te regtvaardigen.

Wat heeft de Fransche revolutie te weeg gebragt? Wat heeft zij vernietigd? Wat behouden? Wat opgebouwd? - Ziedaar vragen, die, naar wij gewoonlijk meenen, gemakkelijk en met juistheid zijn te beantwoorden; en toch zijn dat juist de vragen, waarop tot heden nog de minst voldoende antwoorden zijn ingeleverd. Kennen wij werkelijk in zijne nadere bijzonderheden dat beruchte en veel besproken ‘Ancien régime,’ waarvan de revolutie het einde en het natuurlijke gevolg tevens was? Hoe heeft de revolutie het vernietigd, hoe is zij zelve juist op natuurlijke wijze uit de toestanden, die haar voorafgingen voortgesproten? Het spreekt van zelf dat wij die toestanden volkomen behooren te kennen, eer wij over de wijze, waarop zij andere voortbragten, uitspraak doen. En juist van die vroegere toestanden is onze kennis nog zeer onvolledig. In zijne algemeenheden, in zijne uitwendige vormen is het ancien régime ons ongetwijfeld geenszins vreemd, maar tot nog toe ontgingen ons veelal zijne kleinere, schijnbaar weinig beteekenende, maar inderdaad toch meest gewigtige bijzonderheden. Het is ons hier als met vele andere zaken gegaan, waarvan wij het wezenlijke en inwendige meenen te begrijpen, omdat wij hare uiterlijke verschijnselen hebben waargenomen; en wij achten het beweren niet te gewaagd, dat weinig zaken welligt meer naar de oppervlakte, die ze vertoonen, beoordeeld zijn, dan juist dat oude stelsel van bestuur, dat aan de revolutie voorafging, en de toestand van het volk, dat aan dat bestuur onderworpen was. Het is eene oude, vooral in Frankrijk geldende en als ingewortelde gewoonte, hofgeschiedenis met volksgeschiedenis te verwarren; de kronijk der koningen vervangt er sinds onheugelijke tijden het verhaal van de lotgevallen des volks. Als de beste hoveling van Versailles in de geheimste anecdoten der vorstelijke paleizen ingewijd, en ervaren in de chronique scandaleuse van drie regeringen, maakt zich menigeen diets, ook de volledige kennis te bezitten van den voormaligen staat des lands, van de wenschen, de smarten, de hoop en het lijden van een volk, dat volkomen onbekend met de trotsche, maar vervelende pracht van de paleis-stad des grooten konings, zoowel als met de bevalliger weelde der liefelijke Trianons, zoo vrijgezind en zelfstandig als het op zijne wijze was, toch aan beambtenwillekeur bleef prijsgegeven, en nog bovendien onder de trotsche verachting zijner meerderen

ging gebukt. En omgekeerd, wanneer bijwijlen ook in de hofkronijk een woord van de volksrampen wordt gemeld, die Frankrijk als elk ander land bij tusschenpoozen hebben geteisterd; wanneer men hier en daar en als ter loops van hongersnood en overstroomingen en van de verwoestingen van den oorlog hoort gewagen, en vooral wanneer men het arme volk met eene geestigheid van het absolutisme zelf (anders zelden geestig) ‘la gent taillible et corvéable à merci’ hoort noemen, dan schildert men zich, de verbeelding helpende, een schrikbarend tafereel van het nameloos wee en de vreeselijke ellende, waaraan het volk onder de laatste regeringen van den stam der Bourbons was prijsgegeven, en dan houdt men zich overtuigd, dat de toestand van de burgerij verergerd was, naarmate de magt van den koning was geklommen en de invloed der eerste standen gedaald, terwijl juist een meer naauwkeurig en grondiger onderzoek welligt tot eene gansch andere, misschien wel tot de lijnregt tegengestelde uitkomst leiden zou. Van welk gewigt het nu zijn moet, de juistheid of onjuistheid van een dergelijk vermoeden tot klaarheid te brengen, is ligt te doorzien: was het Fransche volk inderdaad, wat het stoffelijke welzijn betreft, gelukkiger onder de regeringen, die de revolutie onmiddellijk voorafgingen, dan onder die, welke in tijdsorde verder van haar verwijderd zijn, dan is de omwenteling niet, gelijk ze gemeenlijk wordt voorgesteld, eene daad van wanhoop bij eene tot het uiterste gedreven bevolking, maar veeleer een natuurlijk gevolg van een regeerstelsel geweest, dat zelf reeds hervormend en veranderend, steeds nieuwe hervormingen wenschelijk en noodzakelijk maakte, zonder daarom nog de kracht of den moed tot wezenlijk doortastende en het bestaande kwaad in den grond vernietigende maatregelen te bezitten. Dat regeerstelsel is dan niet langer de rotsvaste magt, waarvoor het door velen nog gehouden wordt, eene magt alleen te vernielen door het ruw geweld eener opgeruide of tot vertwijfeling gedreven volksmenigte; maar het wordt voor den meer, opmerkzamen beschouwer niet anders dan een zwak en weinig achtenswaardig werktuig in hooger hand, dienstig zoolang geen beter te vinden is, nutteloos en weggeworpen zoodra het zijnen arbeid heeft verrigt. Zij nu het een of het andere waar, het groote beginsel van de bewerkers der revolutie, - niet langer te willen

afhangen van de willekeur eens eenigen, maar vrij en zelfstandig te willen leven onder de heerschappij der eigene wet, - verandert daarmede geenszins van natuur, en blijft onverminderd in zijne hooge en onmiskenbare waarde; maar anders zal toch de historische beteekenis zijn van het feit, naarmate men het eene of het andere gevoelen aan zal kleven. Is het een natuurlijk, onvermijdelijk, of is het een tegennatuurlijk, ook voor ons nog verrassend en uit de voorafgaande gebeurtenissen onverklaarbaar feit; was de val van het oude regeerstelsel noodzakelijk, of bezat het bestuur van Lodewijk XIV en zijne opvolgers in zich zelf de voorwaarde tot een meer langdurig bestaan, indien geene vreemde en onverwachte gebeurtenissen het in zijnen rustigen gang hadden gestoord? Deze en nog vele andere, daarmede zamenhangende vragen zijn het, wier juiste beantwoording onafscheidelijk met de regte kennis is verbonden van dat regeerstelsel zelf en van de volkstoestanden, welke het duldde, veranderde of in 't leven riep. En die kennis, gelijk ze alleen uit de oorspronkelijke oorkonden van het bestuur, en niet uit algemeene, tot de geruchtmakende feiten en tot de geschiedenis der hofkabalen meest beperkte geschiedverhalen te putten is, die kennis, wij herhalen het, was tot heden zeer onvolledig, en gelijk velen niet ten onregte reeds sinds lang vermoedden, met geheel onjuiste voorstellingen vermengd.

Het mag derhalve een voor de geschiedbeoefening gelukkig en verblijdend verschijnsel worden genoemd, wanneer wij een van Frankrijks meest geachte staatkundige schrijvers, een man, om de eerlijkheid en regtschapenheid zijner beginselen niet minder dan om zijne diepgaande studie en grondige kennis van al wat hij onderneemt te bespreken beroemd, een man, wiens goede trouw boven alle verdenking verheven en wiens gezonde zin tegen elke beschuldiging van eenzijdigheid en overdrijving veilig is, diezelfde nog zoo gebrekkig ons bekende volkstoestanden, waarvan wij spreken, en de eigenlijke handelingen en uitkomsten der revolutie in het staatkundige en maatschappelijke, tot het onderwerp zien verheffen van een gezet en naauwkeurig historisch onderzoek. Alexis de Tocqueville, de ons allen welbekende schrijver van die voortreffelijke beschouwing over den staatkundigen toestand der Vereenigde Staten, die wij steeds met zooveel belangstelling niet

alleen, maar ook met zoo veelzijdig nut gelezen en herlezen hebben, stelde reeds vóór meerdere jaren zich ten doel, uit de archieven van het voormalig bestuur in Frankrijk zoodanige feiten bijeen te verzamelen, als hem dienstig konden zijn, niet zoozeer om eene uitvoerige geschiedenis van het ‘ancien régime’ te schrijven, als wel om zijnen tijdgenooten eene beoordeelende verhandeling over den staatkundigen en maatschappelijken toestand van het Fransche volk onder de heerschappij van dat stelsel van regering, ter overweging voor te leggen. Van de jaren ijverig onderzoek, aan die studie gewijd, verscheen dezer dagen in bevalligen, veelomvattenden en toch eng omschreven vorm, - gelijk welligt de beschaafde Franschman alleen het verstaat dien aan te wenden, - de keurige en welgerijpte vrucht. In breede, en toch ook menigmaal, waar het pas gaf, tot in de fijnste bijzonderheden uitgewerkte trekken, schetst ons Tocqueville's ‘l'Ancien régime et la révolution’ een tafereel van den staat van Frankrijk onder de regering der laatste Bourbons, zoo levendig en zoo aanschouwelijk, dat het eer door een tijdgenoot en ooggetuige dan door de hand eens nog levenden meesters schijnt geteekend te zijn. Welke hoogst belangrijke resultaten daaruit voor de geschiedenis der nieuwere tijden te putten zijn, wij gelooven het onzen lezers op geene meer geschikte wijze duidelijk te kunnen maken, dan door eenige oogenblikken hunne aandacht op de voornaamste punten van des schrijvers beschouwing te vestigen, en hen uit te noodigen, met hem, naar de uitkomsten van zijn onderzoek, de beantwoording der straks omtrent den zin der Fransche revolutie gestelde vragen te beproeven. Dat het hier bedoeld geschrift ook nog in ander dan in een zuiver geschiedkundig opzigt, dat het ook uit een meer bepaald staatkundig oogpunt, en in 't bijzonder met betrekking tot onzen tijd, zijne niet geringe belangrijkheid bezit, hopen wij straks nader nog met een enkel woord aan te toonen; voor 't oogenblik bepalen wij ons tot het eigenlijke doel van het werk: het regt verstand van de Fransche omwenteling in het laatst der vorige eeuw, als noodzakelijk en onvermijdelijk gevolg van dien vroegeren stand van zaken, welken zij voor een deel vernietigde, maar waaruit zij tevens hare kracht heeft geput en waaraan zij hare regtvaardiging voor het gerigt der wereldgeschiedenis ontleent.

Een der merkwaardigste verschijnselen in die groote wereldgebeurtenis, die het onderwerp uitmaakt van het vóór ons liggend geschrift, - de Tocqueville wijst het in het eerste hoofdstuk van zijn werk aan, - was het volslagen gemis aan doorzigt omtrent die gebeurtenis bij de staatsmannen en de schrijvers van den tijd. Vóór de revolutie algemeene gerustheid; gespannen verwachting het is waar, omtrent hetgeen komen zal, maar eene verwachting zonder vrees; elk denkt er voordeel uit te trekken, niemand ziet gevaren. Na het losbarsten der eerste geweldige beweging daarentegen, allerwege schrik en verslagenheid: daar schijnt een monster met honderd hoofden te zijn opgerezen uit de diepten der hel, eene verschrikking en een levend raadsel tevens voor de volken. Wat zal er gebeuren? wat staat der wereld te wachten? welke is de nieuwe plaag, die over het menschdom schijnt losgebroken? De vrees is grooter, naarmate het verschijnsel in zijne oorzaken minder te verklaren is. Of de gebeurtenis inderdaad zoo onverklaarbaar mag heeten?

Men heeft, vooral in den tijd der revolutie zelve, gemeend, dat het hoofddoel der beweging de vernietiging was van elk gezag, welk dan ook, wereldlijk zoowel als geestelijk. Het tegendeel, zegt de schrijver van l'Ancien régime et la révolution, het tegendeel is waar. Niet alleen dat het geenszins in de bedoelingen der revolutie kon liggen de orde en het gezag te verstoren, zij heeft ook geenszins dat gevolg gehad; zij heeft integendeel het gezag in den staat en het godsdienstig beginsel in het bewustzijn der volken meer dan ooit bevestigd. De wijsbegeerte der 18^{e} eeuw was ongeloovig, dat valt niet te ontkennen, maar hare aanvallen waren meer nog tegen bevoorregte priesterstanden en tegen de aanmatiging der geestelijkheid dan tegen het godsdienstig beginsel zelf gerigt; er is geene kerk en geene geloofsbelijdenis aan te wijzen, die na de revolutie niet heeft gewonnen in beteekenis en in kracht, naarmate hare priesters minder uitwendig gezag in hunne gemeenten hebben overgehouden; en de wereld is in waarheid godsdienstiger, de wetten zijn wezenlijk christelijker geworden, sinds staat en kerk door de revolutie gescheiden zijn. Wat de maatschappelijke orde en het gezag in den staat betreft, Frank-

rijk heeft wel is waar zijn tijdperk van anarchie moeten doorleven; maar de verandering, welke zijn maatschappelijke toestand onderging, was in alle opzigten voordeelig aan het gezag, zoodra het eenmaal zich weder gevestigd had; en wel hebben dan ook in later tijd de vorsten zelf het begrepen, hoe juist een Mirabeau den stand van zaken had ingezien, toen hij in een geheimen brief aan Lodewijk XVI schreef, dat verscheidene jaren van absolutisme niet zooveel voor het gezag in den staat konden hebben uitgewerkt, dan dat ééne jaar van revolutie. En inderdaad heeft de regering van Napoleon het bewezen, hoe goed de omwenteling het land en het volk had voorbereid om een meester te ontvangen, gelijk er nog nooit een in de nieuwere tijden had geheerscht.

Eene bijzonderheid bij de Fransche revolutie is die geest van proselytisme, waarmede zij niet enkel het Fransche volk, maar ook andere natiën bezielde. Zij is in den vollen zin des woords eene propaganda geweest. Zij heeft hare apostelen en hare martelaren gehad. Zij was de eenige staatkundige omwenteling, die zich niet binnen de grenzen van een bepaald land heeft beperkt gezien. Het verschijnsel is ligt te verklaren. Even als elke revolutie in het godsdienstige, even als de invoering van het Christendom in Europa en de hervorming in de zestiende eeuw den mensch op zich zelf en in 't afgetrokken beschouwde, evenzoo vestigde de Fransche revolutie hare aandacht bijkans uitsluitend op den burger als zoodanig, hij mogt kolonist in Amerika, grondbezitter of proletarius in Frankrijk, onderdaan in Pruissen of Oostenrijk, deel eener lang onderworpen natie in Italië of elders zijn. Het vreemde in dat alles is alleen, dat die propaganda, welke de revolutie uitoefende, zoo snel en zoo magtig heeft gewerkt. Want te voren waren er toch ook velen, en onder dezen toch ook helder verlichte geesten, die volmaakt dezelfde beginselen aan de wereld verkondigd hadden. Waarom mislukten de plannen van dezen; waarom slaagden die van latere apostelen? De veronderstelling ligt voor de hand, dat de maatschappelijke toestanden anders waren geworden; dat de volken tot de toepassing der te voren ijdel gepredikte begrippen waren voorbereid; dat de vroeger alleen in 't algemeen ware beginselen hadden opgehouden afgetrokken beginselen te zijn.

Een vlugtige blik op den toestand der Europesche natiën in de jaren, die de omwenteling voorafgingen, overtuigt ons reeds van de juistheid van het geuit vermoeden. Er is in de staatkundige instellingen der nieuwere Europesche volken eene zonderlinge, tot heden nog niet volkomen verklaarde, maar toch onmiskenbare overeenkomst op te merken. Wat niet minder vreemd, maar toch eene onloochenbare waarheid is, die instellingen ondergaan alle een gelijk lot, en meest omtrent denzelfden tijd. Bij de eerste vorming der middeneeuwsche staten in Europa, overal gelijk gezag der vorsten, gelijke voorregten van den adel, gelijke verdrukking van het volk. Later ook weder gelijktijdig verval van het leenstelsel, vernedering der aristocratie, aanwassende magt van 't eenhoofdig gezag, verandering in de vormen der regtspleging, de toestand der landbewoners verbeterd, de derde stand meer beteekenend, opkomst, bloei en vrijwording der gemeenten in het Westen, Zuiden en Noorden van Europa. Eenige eeuwen verder, en dat alles geraakt alweder juist omstreeks denzelfden tijd op zijne beurt in verval: de oude adel is bijkans nergens meer eene overwegende magt in den staat; bijna allerwege is hij tot hofadel verlaagd; de gemeentelijke instellingen zijn onteerd, de vroeger onafhankelijke steden zijn langzamerhand onderworpen aan het centraliserend gezag, er is geene achting meer voor hare regeerders, en die regeerders verdienen ook geene achting meer; de regtspleging is verward, het bestuur van den staat wordt veelomvattend, maar ook te zwakker naarmate het meer beheeren wil; de vorstelijke troonen zelve, aan welke alle gezag en alle regt was toegevloeid, staan wankel; alles in één woord neigt ten val in de Europesche maatschappij; elk bezitter der magt heeft het zelfvertrouwen verloren, dat alleen hem kan staande houden; ieder gevoelt het onveilige, het onhoudbare van den bestaanden toestand, elk wacht verandering, en indien niemand den aard dier verandering nog begrijpt, het is alleen omdat nog niemand inziet, dat die verandering, hoe onmerkbaar ook voor den tijdgenoot, toch werkelijk reeds lang is aangevangen. Wat toch is zij geweest? Waarin heeft zij bestaan? In de opheffing van de staatkundige ongelijkheid der menschen. En die gelijkmaking was reeds eeuwen te voren begonnen. De Fransche omwenteling heeft door éénen onverwachten, schrikverwekkenden slag vernie-

tigd, wat ook zonder haar, van zelf, maar langzaam en stuk voor stuk gevallen zou zijn. ‘De Fransche omwenteling heeft plotseling, door eene geweldige en smartelijke krachtsinspanning, zonder overgang, zonder den minsten voorzigtigheidsmaatregel, zonder iets of iemand te verschoonen, voleind wat langzamerhand van zelf ware afgedaan geworden.’

Waarom echter is die revolutie, overal voorbereid, overal dreigend, juist in Frankrijk eer dan ergens elders uitgebroken? Waarom heeft zij in Frankrijk een karakter gehad, dat zij elders òf in 't geheel niet, òf slechts ten deele bezeten heeft? Deze tweede en meer bijzondere, voor het regt verstand der geschiedenis intusschen zeker niet het minst belangrijke vraag, vindt hare beantwoording in het tweede en meestomvattend deel van het onderzoek onzes schrijvers. Het is dan ook op de juiste verklaring van dit vraagstuk waar het hier vooral op aankomt: was de staatsomwenteling in Frankrijk juist een gevolg van de toestanden die haar voorafgingen, en hebben die toestanden zelve haar op natuurlijke wijze voorbereid; of was zij veeleer de tegenstelling van genen, het middel waardoor die toestanden, die zonder haar met ongebroken kracht welligt hadden voortgeleefd, op eenmaal vernietigd en met wortel en tak uitgeroeid werden? Zien wij, onder de leiding van onzen voortreffelijken schrijver, wat Frankrijk werkelijk vóór zijne eerste revolutie was.

Het leenstelsel, wij merkten het zoo even met hem op, was, als elke middeneeuwsche instelling, allerwege in verval geraakt. Het bestond nog in zijne uitwendige vormen; inderdaad was het feitelijk reeds bijna afgeschaft. Nergens intusschen was het zwakker en meer onbeduidend geworden dan juist in Frankrijk. De eigenlijke lijfeigenschap, gelijk zij gedurende de middeneeuwen in hare strengste en meest harde vormen gold, was in de meeste Europesche staten, zoo al niet ten eenenmale afgeschaft, dan toch tot milder en menschelijker verhoudingen hervormd; in Frankrijk had zij niet alleen geheel opgehouden te bestaan, maar de vroegere slaaf was vrije landbouwer, de landbouwer eigenaar geworden van den grond. Overal was derhalve de toestand der boeren verbeterd; maar nergens was hij betrekkelijk zoo voordeelig geworden als in Frankrijk. Men zou meenen, dat de landbouwer, te minder hij te klagen

had, ook te rustiger en te meer tevreden moest zijn geweest; het tegendeel bleek waar te zijn. En natuurlijk. Want naarmate hij regten verwierf, naar die zelfde mate moest hem geweldiger het onregt stuiten, dat hij nog te lijden had: de Duitsche pachter, half vrij man en half nog de slaaf van den heer, wiens grond hij bebouwde, had minder reden om zich te verontwaardigen over den hem opgelegden dwang, dan de vrije, maar toevallig nog onadelijke grondbezitter, die een adelijken, en dikwerf in bekwaamheden en vermogen beneden hem geplaatsten nabuur, een deel van zijnen kostbaren tijd en een deel ook van de vruchten zijner nijverheid offeren moest, alleen omdat die nabuur uit een ander en te voren magtiger geslacht dan het zijne was geboren. De lijfeigenschap was onmenschelijk, was onregt, was gehaat, toen zij nog gelding had in hare onverdeelde kracht, maar honderdmaal hatelijker waren uit den aard der zaak hare laatste overblijfselen geworden, dan zij zelve met al hare ongeregtigheden ooit was geweest. De mensch verdraagt het zwaarste onregt ligter wanneer hij nog geen bewustzijn heeft van regt, dan de geringste onbillijkheid wanneer eenmaal het besef van regt en wet bij hem is ontwaakt. Wat de landbouwende klasse der maatschappij betreft, was het derhalve niet zoozeer de vestiging van een geheel nieuwen toestand, dien de revolutie beoogde, noch ook de vernietiging van een vroegeren, nog in vollen kracht heerschenden, als wel de volkomene vrijwording ook van de laatste overblijfselen der voormalige orde van zaken, en de volledige en vormelijke bekrachtiging van wat de tijd en de gewoonte voorlang reeds bijkans ongemerkt en van lieverlede hadden tot stand gebragt.

Wie ook in de verte slechts met den staat van het vroegere Frankrijk is bekend, zal, vertrouwen wij, de juistheid van de zoo even uiteengezette en bij onzen schrijver ook met voldoende bewijsgronden gestaafde stelling wel willen toegeven; minder geneigd evenwel zal op den eersten aanblik zich welligt menigeen vinden, om ook de volgende als bewezen te erkennen: dat die wijze van bestuur, die men in onze tijden de administratieve centralisatie heeft genoemd, geenszins een voortbrengsel van de omwenteling, maar van het oude regeerstelsel zelf is geweest. Immers, eene der hoofdbeschuldigingen tegen de omwenteling aan de eene zijde, is die van het staatsalvermogen, dat zij heet te heb-

ben ingevoerd, terwijl van den anderen kant het toezigt der regering op alle zaken van algemeen, en soms ook wel van bijzonder belang, waarvan men gewoon is aan de revolutie het eerste denkbeeld en de eerste uitvoering toe te schrijven, als een harer grootste verdiensten wordt geroemd. Maar wanneer ons nu eens blijken mogt, dat alleen onze gebrekkige kennis van het Frankrijk der 17^{e} en 18^{e} eeuw ons het beginsel der centralisatie als eene uitvinding der omwentelingstheorie heeft leeren beschouwen; wanneer wij eens, beter doorgedrongen tot de wezenlijke kennis der vroegere feiten, ontwaarden, dat het staatsalvermogen juist onder het oude regeerstelsel zijnen invloed over alle takken van nijverheid en in 't algemeen over alle deelen van de werkzaamheid der burgers uitstrekte, en nog vrij wat meer hunne handelingen belemmerde dan een eenig centralisatiestelsel van lateren tijd? Wij kunnen in een vlugtig overzigt als het tegenwoordige, ons niet inlaten met het naauwkeurig wegen, en zelfs niet met het eenvoudig opsommen der, als bewijsgronden van die bewering, door den schrijver aangevoerde feiten, en wij zien ons genoodzaakt ons te bepalen tot de uitnoodiging aan onze lezers, om zelf het hoofdstuk op te slaan, waarin zij die, naar onze meening, volkomen overtuigende bijzonderheden vermeld kunnen zien. Ééne opmerking intusschen vinde uit vele hier hare plaats: de naam van een centraliserend bestuur verschijnt onder de oude regering van Frankrijk bijkans nergens; overal zijn het groote, en schijnbaar onafhankelijke heeren, die de deelen des rijks nog aan hunne zelfstandige bevelen onderworpen schijnen te houden, of stedelijke raden en corporatiën, die over de belangen der burgers beslissen; zoo althans moet het elkeen voorkomen, die de geschiedenis van Frankrijk uit de meest algemeen bekende bronnen put; maar dring door in de ware oorkonden dier geschiedenis, in de archieven van het oude bestuur, die de briefwisseling van de ministers en hunne ondergeschikte beambten, de rapporten van dezen, de opmerkingen van tijdgenooten en ooggetuigen bevatten, en gij ziet overal stille, maar invloedrijke, algemeen verachte, maar toch overal gevreesde en allerwege oppermagtige agenten van het centraal gouvernement, die in waarheid de regeerders zijn van het land, terwijl de vroeger onafhankelijke en zelfstandige besturen slechts de schaduw en de ijdele vormen hebben behouden van hun

voormalig uitgebreid gezag. En klim dan op van de besluiten tot hunne uitvoering, van de gedachte tot de daad, en zie wiens wil gevolgd wordt, wiens magtwoord gelding heeft, dat van den edelman, van den landheer, van den raad der stad, van het bestuur der gemeente, - of dat des contrôleurs, inspecteurs of onder welken administrativen titel ook de laaggeboren en schijnbaar weinigbeteekenende lasthebber van de koninklijke regering zijn gezag uitoefent in de gemeenten des rijks; zie, wat de burger zelf verrigt - het zal weinig; zie wat de staat, hetzij dan goed of kwaad tot stand brengt, - en het zal wel verreweg het meeste zijn.

Dat die centralisatie onder het oud régime zoo onafscheidelijk met het despotisme, met de volstrekte willekeur van een eenigen en zijne dienaren verbonden was, - ziedaar de feil, die, meer dan eenige andere welligt, dat stelsel van regering gehaat en voor een oorspronkelijk vrij en zelfstandig volk op den duur onbruikbaar heeft gemaakt, en ziedaar dan ook het kwaad, dat de revolutie te vernietigen had. Eene gansch nieuwe orde van zaken riep zij geenszins in 't leven, en de oude heeft zij geenszins ten eenenmale te niet gedaan, maar zij veranderde de verhouding die er bestond tusschen regeerders en geregeerden, genen eenmaal de meesters en de voogden, daarna de lasthebbers van dezen. Het stelsel van regeren is na de omwenteling geen ander geworden; maar de bezitters der magt waren dezelfden niet meer.

Wat de schrijver omtrent het beginsel der centralisatie heeft aangetoond, geldt ook, gelijk hij mede op grond van onloochenbare feiten aanwijst, van de zoogenaamde administratieve regtspraak, waaronder de steeds verder en verder zich uitstrekkende inmenging van de regering in geschillen van bijzondere burgers verstaan wordt, zoodra die geschillen op eene of andere wijze gezegd kunnen worden met de algemeene belangen in aanraking te komen. Ook dat, zegt de Tocqueville, met het oog op het Frankrijk van den vroegeren en lateren tijd, ook dat is niets nieuws: men kende het onder Lodewijk XIV, even goed als in onze dagen; de overschrijding van regtsmagt, de inmenging van regeringsbeambten in zaken, die alleen tot de bevoegdheid moesten behooren van de onafhankelijke regterlijke magt, dagteekent niet van de tijden der revolutie; en hij

haalt voorbeelden tot staving van zijn gevoelen aan, die inderdaad eer uit de geschiedenis van het hedendaagsche Frankrijk, dan uit die van de tijden der Bourbons mogten ontleend schijnen; aangenomen echter, gelijk wij meenen op goede gronden te kunnen doen, dat die centralisatie, waarvan de schrijver spreekt, niet het voortbrengsel van de omwenteling, maar veeleer van het vroegere regeerstelsel zelf is, hoe is het dan te verklaren, dat zij met zoo groote kracht reeds heeft kunnen heerschen te midden van die onveranderd nog voortbestaande vormen der oudere maatschappij? Hoe kon, waar alle bestuur, wat den wettelijken vorm betrof, onder een oneindig aantal van kleine beheerende ligchamen en van bijzondere, nog vrij en op eigen gezag heerschende individuën verdeeld bleef, inderdaad een stelsel van regering gelden, dat alle afzonderlijk en onafhankelijk gezag van bijzondere staatsmagten in den staat ten eenenmale vernietigen moest? Eene schijnbaar hoogst eenvoudige, maar inderdaad, zoo we ons niet bedriegen, zeer scherpzinnige opmerking van den schrijver lost het vraagstuk volkomen op. Ten tijde, zegt hij, toen de omwenteling uitbarstte, was nog bijkans niets afgebroken van Frankrijks aloud administratief gebouw; men had eenvoudig een ander er in gebouwd; de revolutie wierp de lang reeds verbrokkelde buitenmuren om; en toen nu open en bloot voor ieders oog het nieuwe stond, dat men had opgerigt, toen meende ook de verbaasde wereld het werk van een nieuwen bouwmeester te zien. Was het nu eerst ontdekte, maar lang reeds heerschende stelsel het gevolg van een rijp overdacht en welberaamd plan bij zijne stichters? Geenszins, zegt Tocqueville teregt; de vroegere regering zelve schijnt het naauw te hebben begrepen, dat zij bezig was een nieuwen toestand te scheppen: zij had zich eenvoudig overgegeven aan de natuurlijke neiging, die elk bestuur, is het krachtig, aandrijft, om zich in alles te mengen, zich met alles te moeijen, alles onder zijn toezigt en beheer te brengen; zij had aan de aloude staatsmagten hare vormen en hare eeretitels gelaten, maar langzamerhand en ongemerkt haar al het gezag onttrokken, dat zij vroeger bezeten hadden; zij had ze niet verjaagd uit hun gebied, maar beleefdelijk haar uitgeleide gedaan. Eindelijk, is de centralisatie van het oude beheer niet weder in de omwenteling te gronde gegaan, het is alleen daaraan toe te schrijven,

dat zij zelve het begin dier omwenteling en haar voorteeken was: de aristocratie had in Frankrijk hare rol uitgespeeld, de zelfstandigheid der gemeenten was verloren gegaan; de revolutie ontnam aan gene ook den laatsten schijn van haren vroegeren invloed, en aan deze zelfs de schaduw van haar vormelijk bestaan; de volkseenheid, lang voorbereid, vierde hare volkomene zegepraal, en de volstrekte eenheid der staatsmagt was voortaan een wezenlijk en onafscheidelijk deel geworden van alle regeringstelsel in Frankrijk. De revolutie, die zooveel instellingen van het oude régime vernietigde, moest juist deze ééne bevestigen; de centralisatie paste zoo volkomen in den staat van zaken, die na de revolutie een aanvang nam, dat het niet dan natuurlijk is, wanneer men ze tot heden algemeen als eene vrucht van die omwenteling zelve heeft leeren beschouwen.

Ook de wijze, waarop het vroegere bestuur zijne magt uitoefende en waarop de onderdanen zich lieten regeren, verschilt weinig of niet van hetgeen ook de latere tijden in Frankrijk hebben gezien. De verbazende omslagtigheid, waarmede alle regeringsdaden worden verrigt; de langzaamheid, waarmede de gewigtigste en dikwijls den meesten spoed vereischende zaken worden behandeld; de smaak voor de statistiek, die zelden iets anders bewijst dan juist datgene wat zij naar den zin van de regering zelve bewijzen moet; de kleurlooze, matte, langdradige stijl der openbare stukken; de strengheid der wet en de zwakheid in hare uitvoering; de weinige achting, dien ten gevolge haar toegedragen; de vrees der regenten, dat de onderdanen zich mengen zullen in eenige zaak van openbaar belang; de geringe ijver ook van die onderdanen, om zich met de openbare belangen te moeijen; de vaderlijke voogdij, welke de regering uitoefent; het gebrek aan zelfvertrouwen bij de geregeerden, en hun voortdurend beroep ook voor hunne huiselijke aangelegenheden op de hulp der altijd wakende en zorgende, maar zelden helpende overheid; al het nadeel en al het belagchelijke, in één woord, van de centraliserende bureaucratie is aan het oudere en aan het nieuwere regeerstelsel in Frankrijk gemeen. De voorbeelden, en ze zijn niet weinige, die de schrijver tot staving van zijn gevoelen aanhaalt, bewijzen wel de waarheid zijner uitspraak: dat de geschiedenis een schilderijenkabinet gelijkt, waarin veel kopiën, weinig originelen worden gevonden.

Naauw zamenhangend met zijne opmerking omtrent het centraliserend beginsel der Fransche regering vóór en na de revolutie is die van de overmagt der stad Parijs over al de andere deelen des rijks. Geen land voorzeker, waar alles zoo uitsluitend van een bepaald middenpunt uitgaat en naar dat middenpunt terugvloeit als Frankrijk. Dat ook aan deze omstandigheid voor een groot deel de plotselijke val van den troon der Bourbons niet alleen, maar ook die van al de daarop gevolgde besturen is toe te schrijven, lijdt wel geen twijfel en wordt algemeen erkend. Niettemin was het van gewigt, ook op die bijzonderheid een oogenblik de aandacht te vestigen; zij dient niet weinig om te verklaren, waarom juist Frankrijk, beter dan eenige andere staat van Europa, voor de omwenteling was geschikt geworden.

Zeer veel licht over die vraag spreidt ook de nadere beschouwing van het verschijnsel, dat in geen land welligt zoozeer als in Frankrijk het groote beginsel van de gelijkheid aller menschen was doorgedrongen. Even als menige andere opmerking van den schrijver, klinkt ook deze uitspraak in 't eerst niet weinig vreemd en moeijelijk te verdedigen. Was de verwezenlijking dier gelijkheid niet juist het streven naar het ideaal der revolutie? En hoe kan zij dan gezegd worden reeds onder dat oude stelsel verwezenlijkt te zijn, welks voornaamste ondeugd juist in de bescherming der ongelijkheid heet te bestaan? Men onderscheide echter. Het ging hier weder als met het beginsel der centralisatie. Ook hier had het nieuwe langzamerhand onder de oude vormen weten binnen te dringen; het op te merken evenwel viel den tijdgenoot niet ligt. Er is misschien geen tijd geweest, waarin zooveel onnatuurlijke en schijnbaar onoverkomelijke grensscheidingen tusschen de verschillende bewoners van Frankrijk waren opgeworpen, dan juist de laatste helft der achttiende eeuw. En toch werden ze steeds meer en meer en in bijkans alle opzigten elkanders gelijken. De adel had zijne staatkundige beteekenis verloren; de magtige koninklijke beambten waren bijna altijd lieden van geringe geboorte; de edelman was verarmd, de burger rijk geworden; kundigheden en beschaving waren voortaan het deel van allen; en terwijl elk als persoon zich terugtrok in zijnen bijzonderen stand en bijkans geen gemeenschap met anderen, daar buiten staande, onderhield,

begon elk zich te gevoelen als mensch, en elk de waarde te vermoeden van het denkbeeld, burger te zijn. Allen waren dezelfde, volkomen onderworpen onderdanen van één hoofd; dat hoofd viel, en die onderdanen werden burgers van denzelfden staat. Dit wat de gelijkheid betreft; het was het wezen, de grond der zaak. Maar nu ook de ongelijkheid en de verdeeldheid der standen onderling, - de uitwendige verschijning. Bijkans ongeloofelijk mogt het voorkomen wat de Tocqueville daarvan verhaalt, ware het niet, als al zijne stellingen, met zoovele historische bewijsgronden gestaafd, dat alle twijfel volkomen is buitengesloten. In het tafereel, dat hij van die onderscheiding der standen ophangt, zien wij de bevolking van Frankrijk niet, als die van vele andere landen nog heden ten dage, in zekere bepaalde klassen verdeeld, maar wij treffen daar een onnoemelijk tal van kleine, soms tot zeer weinig personen beperkte ligchamen aan, die zoo scherp mogelijk tegenover elkander zijn geplaatst, elkaar haten, vervolgen en op allerlei wijze elkander afbreuk pogen te doen. Niet alleen de adel staat als een afgesloten geheel tegenover de burgerij; ook deze is weder ten stelligste boven het volk verheven en telt in eigen boezem zoovele verdeeldheden, dat het bijkans onverklaarbaar schijnt, hoe zij op eenmaal en zoo zonder blijkbare inspanning weder als gesloten geheel in de geschiedenis heeft kunnen optreden. Wij mogen ons niet onthouden, ten minste een paar voorbeelden uit Tocqueville aan te voeren: Het gild der pruikenmakers eener stad klaagt onder anderen met de meest mogelijke deftigheid en ernst over het onregt, dat het van de zijde der bakkers heeft geleden, omdat dezen zich bij zekere gelegenheid den voorrang hadden aangematigd; eene andere stad is in gisting over de vraag, of het wijwater het eerst aan het presidiale collegie dan wel aan den raad der stad zal worden aangeboden; en een intendant waagt het niet, aan een notaris een regeringspost te geven, omdat alle notabelen zich dan terstond uit hunne ambten terug zouden trekken. En toch al die kleingeestig over de nietigste voorregten kibbelende lieden rigten zich eensklaps op uit hunne vernedering en staan nevens elkander, als één volk in ééne slagorde. Niets meer zonderling, bij den eersten aanblik voorzeker, maar niets meer natuurlijk ook bij nadere beschouwing. Wat toch was die ongelijkheid, die afscheiding, die verdeeldheid? Een

wezenlijk bestanddeel van het volksleven, dat, nationaal als het heeten mogt, ook in zich zelven de voorwaarden bezat van een langdurig bestaan? Het was niets anders dan een tegennatuurlijk, op den duur onmogelijk verschijnsel, het gevolg alleen van een sinds lang reeds verbasterden toestand der maatschappij. De adel, - en dit achten wij een van de meest scherpzinnige en tevens meest belangrijke opmerkingen, - de adel was geen stand meer; hij was eene kaste geworden, en had opgehouden eene aristocratie te zijn: hij genoot vrijheid van lasten, maar bewees de diensten niet langer aan den staat, die alleen dat voorregt wettigen konden; hij genoot tallooze ijdele eerbewijzen aan het hof, maar hij vermogt niet meer te gebieden; de edelman als zoodanig was geen staatsburger meer: hij was niet anders dan de eerste dienaar van den koning, en toen die koning niet meer was, bestond ook de edelman in Frankrijk niet meer. Bij de burgerij volmaakt hetzelfde verschijnsel: de steden hadden nog hunne notabelen, even trotsch neêrziende op het volk en op ieder die slechts één enkelen naauw merkbaren graad in de maatschappelijke verhouding lager stond, als de edelman op hen; maar zij waren niet langer de eerste burgers; zij waren op hunne beurt, kruipende ambtenjagers als zij zich betoonden, de eerste dienaren van het centraal bestuur; en zoodra was dat bestuur niet omvergeworpen, of van de voormalige nationaliteit bleef zoo min iets over als van den vroegeren adeldom.

De Fransche revolutie heeft geene standen afgeschaft; zij heeft slechts eenige ijdele en dwaze vormen vernietigd, en een aantal onbillijke, door niets meer geregtvaardigde voorregten opgeheven; ook hier heeft zij derhalve niets wezenlijks veranderd, niets te niet gedaan; zij heeft alleen het wezenlijke ontdaan van wat er niet meer toe behoorde, en wat een vreemd bestanddeel in het volksleven geworden was. Nog ééne vraag evenwel. Hoe was het mogelijk, dat bijna allen, een oogenblik te voren nog zoo verdeeld, op eenmaal en bijkans zonder slag of stoot al die kleine ijdelheden en kaste-privilegiën konden opgeven, waaraan zij daags te voren nog zoo zeer schenen gehecht? Ons dunkt, het antwoord van de Tocqueville mag ook hier voldoende worden gerekend: ‘elk hechtte aan zijnen bijzonderen staat alleen omdat anderen zich afsloten in den hunnen; maar allen waren ook bereid in dezelfde massa zich op te los-

sen, mits geen iets voor zich behield of het gemeene peil overschreed.' Dat menig rijke edelman protest aanteekende tegen het verlies van vele en gewigtige, zij het dan ook onregtmatige voordeelen, wat natuurlijker dan dat? Maar men bewere niet, dat eerst de revolutie ze hem ontnam: hij zelf had sinds lang zijne regten ondergraven; hij bezat ze reeds niet meer, toen hij nog waande, ook voor de komende eeuwen zijn geslacht in hun ongestoord bezit verzekerd te zien; het Fransche volk had ze reeds lang hem ontzegd, en achtte hem niet meer, ook toen het nog eerbiedig voor hem boog en het hoofd ontblootte als hij voorbijging.

Onwezenlijk en tegennatuurlijk als het staatkundig onderscheid der standen voortaan heeten mogt, het was niettemin, - dus gaat de schrijver voort, - de kanker van het ancien régime, de ziekte waaraan het gestorven is. Dat onderscheid toch was de oorsprong van het belastingstelsel, dat meer dan eenige andere oorzaak den troon der Bourbons hielp ondermijnen. De beruchtte taille, op den adel nooit toepasselijk, was het gevolg van de staatkundige ongelijkheid der burgers. De schandelijke praktijken, waarvan de Fransche koningen zich bedienden om de schatkist te vullen, waren alleen bestaanbaar bij een volk, dat onderling zooveel mogelijk bleef verdeeld: één oogenblik van overeenstemming, één oogenblik van eenheid, en de kreet verhief zich allerwege, om de afschaffing te eischen van misbruiken, die weder zoo naauw met het beginsel der regering zamenhingen, dat zij niet anders dan met die regering zelve konden ophouden te bestaan. Daarom is het dan ook voortdurend het streven der Fransche koningen geweest, om hunne onderdanen steeds zooveel mogelijk gescheiden te houden, en de vijandschap steeds aan te kweeken, die tusschen de verschillende standen of kasten heerschende was; het werd ten laatste de vloek van hun geslacht, maar dien de onschuldige te dragen had. 'Enfin - zegt de Tocqueville - enfin ce fut ce désir d'empêcher que la nation, à laquelle on demandait son argent, ne remandât sa liberté, qui fit veiller saus cesse à ce que les classes restassent à part les unes des autres, afin qu'elles ne pussent ni se rapprocher ni s'entendre dans une résistance commune, et que le gouvernement ne trouvât jamais avoir à faire à la fois qu'à un très petit nombre d'hommes séparés de tous les autres. Pendant tout le cours de cette longue his-

toire où l'on voit successivement paraître tant de princes remarquables, plusieurs par l'esprit, quelques uns par le génie, presque tous par le courage, on n'en rencontre pas un seul qui fasse effort pour rapprocher les classes et les unir autrement qu'en les soumettant toutes à une égale dépendance. Je me trompe; un seul l'a voulu et s'y est même appliqué de tout son coeur; et celui là, qui pourrait sonder les jugements de Dieu! ce fut Louis XVI.' Maar nog meer: wat de misdaad der vorsten was geweest, werd niet enkel de straf van hem, die, eenig onder hen, hunne schuld had wenschen uit te delgen; het werd ook de geesel van het volk dat te lang die schuld verdragen had. 'Ce n'est par une petite entreprise, - dus besluit de Tocqueville, - que de rapprocher des concitoyens qui out ainsi vécu pendant des siècles en étrangers ou en ennemis, et de leur enseigner à conduire en commun leurs propres affaires. Il a été bien plus facile de les diviser qu'il ne l'est alors de les réunir. Nous en avons fourni au monde un mémorable exemple. Quand les différentes classes qui partagèrent la société de l'ancienne France rentrèrent en contact, il y a soixante ans, après avoir été isolées si longtemps par tant de barrières, elles ne se touchèrent d'abord que par leurs endroits douloureux, et ne se retrouvèrent que pour s'entredéchirer. Même de nos jours leurs jalousies et leurs haines leur survivent.' Men ziet, de antithese wordt bij de verdediging der stelling ook niet uit het oog verloren.

Het is eene vrij algemeen aangenomene meening, dat de Franschen tijdens de regering der laatste Bourbons een volk van slaven eer dan van vrije burgers genoemd mogen worden. En lang hebben wij die meening gedeeld, hoe onverklaarbaar het ons ook schijnen mogt, dat een zoo slaafsch onderworpen volk op eenmaal de kracht wist te vinden om het juk der tirannie af te schudden en als 't ware door één enkele zelfstandige handeling zijne lang verloren vrijheid terug te winnen. Wij erkennen thans gaarne, na de overweging van Tocqueville's overtuigende bewijsgronden, met vele anderen gedwaald te hebben, terwijl ons tevens door zijne uiteenzetting veel van het vroeger onverklaarbare schijnt opgelost. Waarlijk, verstaan wij hem wel, en kennen wij geene te groote waarde aan de feiten toe, die hij ons voorhoudt, dan moeten wij toegeven, dat onder het oude regeerstelsel werkelijk nog veel meer ware vrijheid heerschte

dan wij ooit hadden vermoed. Zoo diep ook de adel van Frankrijk vernederd was, zijn regtmatige trots tegenover de aanmatigingen van het eenhoofdig gezag was nog maar altijd niet gefnuikt, wat ook een Richelieu en zijne traditionele staatkunde gedaan mogten hebben om de aristocratie in eigen oog en in dat van anderen te verlagen; en in den Franschen edelman was toch dat gevoel van riddereer en ridderpligt nog levendig, dat wel eene valsche rigting had genomen, maar nog geenszins ten eenenmale was uitgedelgd uit zijne borst. De Fransche adel duldde velerlei verdrukking; hij verheugde zich zelfs in die, welke de burgerstand en het volk te lijden hadden; hij verdroeg menige beleediging aan zijne individuele leden toegebragt; hij mogt ook tegenover de burgers in den staat zijne vroegere beteekenis hebben verloren, voor het eenhoofdig gezag bleef hij nog altijd te vreezen en te ontzien. Met meer regt nog kan hetzelfde van de geestelijkheid worden gezegd: hoe ook met reden van neigingen tot onverdraagzaamheid en dwingelandij tegenover andersdenkenden in zaken van godsdienst beschuldigd, in het staatkundige betoonde zij inderdaad zich met een zoo vrijen geest bezield, dat van haar alleen reeds eene herschepping van het staatswezen te wachten ware geweest, indien ze vrij had kunnen handelen en medewerking bij hare tegenstanders gevonden had, terwijl van haar mag worden verzekerd, dat zij wel de minst gehoorzame en de minst onderdanige was onder de dienaren van het koninklijk gezag. En eindelijk die burgerij, zoo kleingeestig dikwijls en in vele gevallen werkelijk zoo slaafsch onderworpen, zij zelve was niet van eenen zekeren geest van vrijheid verstoken, die haar menigwerf zelfs aandreef tot verzet; tot een verzet, het is waar, niet geruchtmakend, niet open, niet rondborstig, maar dan toch niet minder afdoend, omdat het minder beweging veroorzaakte in het land; een verzet, meer door zwijgen en niets doen, dan door openbare verkondiging van onwil tot stand gebragt, maar de verkeerde maatregelen van het bestuur dan toch in vele opzigten evenzeer verlammend, als de meer geweldige openbaringen van den weêrstrevenden volkswil in lateren tijd. In één woord, vergelijkt men het vroegere bij den tegenwoordigen gang van zaken in Frankrijk, dan valt die vergelijking, wat de vrijheid in hare uitoefening betreft, juist niet altijd ten voordeele van het heden uit.

Van den anderen kant ware het weder eene geheel valsche voorstelling, wanneer men meende dat het volk in engeren zin, de nijvere arbeidende klasse der maatschappij, iets van die zelfstandigheid genoot, die de hoogere standen, zelfs onder het absolutisme der Bourbons nog beter dan heden ten dage onder milder regeringen, hadden weten te bewaren. Zoo er iets zijn kan, wat van die onjuiste meening ons volkomen terug kan brengen, het is wel de korte maar zaakrijke beschrijving, welke onze schrijver van den toestand der arbeidende, en met name van de landbouwende klassen onder het oude regeerstelsel ons levert. Zeker, er is zelden een tijd geweest, waarin juist het volk zoo zeer door alle hooger geplaatsten werd gedrukt, zoo schandelijk door hen bejegend, zoo gewetenloos door hen uitgeplunderd, zoo weinig in zijne ellenden door hen bijgestaan. Wij mogen ons ook hier niet in de bijzonderheden verdiepen; wij moeten het ook hier weder aan onze lezers overlaten, zelve uit het geschrift, dat wij slechts aankondigen, zich de kennis te vergâren die er noodig is om de volkstoestanden van Frankrijk vóór de revolutie wèl te begrijpen; maar wie dan ook de moeite zich getroost, om met eenige aandacht dat hoofdstuk na te gaan, waarin met levendige en toch nooit te sterke kleuren die toestanden ons worden geschilderd, zal niet langer zich verwonderen over het geweldige der weêrwraak die het volk op zijne meerderen nam, toen eindelijk de ure voor die wraak geslagen had. Zonderling mag het schijnen, dat die meerderen niet begrepen wat hun te wachten stond; dat zij den geest niet opmerkten, die bij het naderen der revolutie de lagere standen uit hunne lijdelijkheid begon wakker te schudden. Toch valt ook dit wel te verklaren, moge dan ook de kortzigtigheid der menschen niet onopgemerkt blijven. ‘Rien - zegt de schrijver - rien ne paraissait encore changé au de hors. Les moeurs du paysan, ses habitudes, ses croyances semblaient toujours les mêmes; il était soumis, il était même joyeux.’ Maar, - vervolgt hij, - ‘il faut se défier de la gaîté que montre souvent le Français dans ses plus grands maux; elle prouve seulement, que, croyant sa mauvaise fortune inévitable, il cherche à s'en distraire en n'y pensant point, et non qu'il ne la sent pas. Ouvrez à cet homme une issue qui pourra le conduire hors de cette misère dont il semble si peu souffrir, il se portera aussitôt de ce

côté avec tant de violence, qu'il vous passera sur le corps sans vous voir, si vous êtes sur son chemin. Nous apercevons clairement ces choses du point où nous sommes; mais les contemporains ne les voyaient pas. Ce n'est jamais qu'à grand peine que les hommes des classes élevées parviennent à discerner nettement ce qui se passe dans l'âme du peuple, et en particulier dans celle des paysans. L'éducation et le genre de vie ouvrent à ceux-ci sur les choses humaines des jours qui leur sont propres et qui demeurent fermés à tous les autres. Mais quand le pauvre et le riche n'ont presque plus d'intérêt commun, de communs griefs, ni d'affaires communes, cette obscurité qui cache l'esprit de l'un à l'esprit de l'autre devient insondable, et ces deux hommes pourraient vivre éternellement côté à côté sans se pénétrer jamais. Il est curieux de voir, dans quelle sécurité étrange vivaient tous ceux qui occupaient les étages supérieurs et moyens de l'édifice social au moment même où la Révolution commençait, et de les entendre discourir ingénieusement entre eux sur les vertus du peuple, sur sa douceur, son dévouement, ses innocents plaisirs, quand déjà 93 est sous leurs pieds: spectacle ridicule et terrible!' -

Overgaande van de beschouwing der meer algemeene tot die der meer bijzondere oorzaken, die de omwenteling hebben veroorzaakt, maakt ons de schrijver vóór alles opmerkzaam op den geweldigen invloed, dien de letterkundigen der achttiende eeuw op het Fransche volk hebben uitgeoefend. Door velen wordt de omwenteling voor het grootste gedeelte aan dien invloed toegeschreven; en in zeker opzigt teregt; maar weinigen; die zoo juist en zoo helder als de Tocqueville ons aantoonen, waarom nu juist in dien tijd en in dat land de publicisten zooveel gezag verwierven, terwijl er in andere tijdperken en in andere rijken toch ook letterkundigen zijn geweest, die, hetzelfde als de Franschen beoogend, in vele opzigten toch vrij wat diepzinniger denkers en vrij wat beter schrijvers waren. Ook dit schijnt hem geheel uit den staatkundigen toestand van het toenmalig Frankrijk verklaard te moeten worden. Het gemis van alle deelneming aan regeringszaken hoe ook genaamd bij schrijvers en lezers beiden, verhoogde ook beider altijd natuurlijke ingenomenheid met algemeene en afgetrokkene theoriën; wat men wenschelijk achtte, bleef lang ideaal, maar het was juist lijn-

regt het tegendeel van wat nog in zijne uitwendige vormen aanwezig was; en toch, geen stand in de maatschappij, die niet dweepte met dat ideaal; niet met het plan, zeer zeker, om het ooit te verwezenlijken, maar te geruster dan ook in de verbeelding voortbouwend op eene theorie, die men toch niet verwachtte te zien toegepast. En nu behoefde de eerste stap tot afschaffing van enkele misbruiken slechts gedaan, de eerste schrede tot hervorming slechts gewaagd te worden, of men werd onmiddellijk de noodzakelijkheid gewaar om niet alleen enkele wetten, enkele gewoonten af te schaffen, maar het gansche vormelijke zamenstel van wetgeving en regering te veranderen en de nieuwe beginselen, door de wijsgeeren en de staatkundige schrijvers gepredikt - beginselen, die inderdaad voor een groot deel uitdrukten, wat werkelijk reeds als het eenig juiste regeerstelsel in het regtsbewustzijn der natie was opgenomen - voor die oude en bouwvallige vormen in de plaats te stellen. Vandaar eensklaps die verheffing, die beteekenis, die geweldige magt van den tot heden slechts in 't afgetrokken denkenden en dweependen letterkundigen stand; en van daar dan ook, - wat meer natuurlijk? - het valsche en onpraktische, dat in vele opzigten de Fransche revolutie heeft gekenmerkt. Niet de bewerkers der omwenteling waren daaraan schuld, maar de vroegere regenten, die Frankrijks burgers moedwillig van alle praktische ondervinding verstooten hadden, sinds zij van alle deelneming aan de zaken van het bestuur met voordacht ze hadden buitengesloten, en ze onkundig gehouden van wat te weten en te kennen hun boven alles dienstig ware geweest.

Even als de invloed der staatkundige theoriën, worden ook gemeenlijk de aanvallen der wijsgeeren op de heerschende godsdienst in de achttiende eeuw als eene hoofdoorzaak der revolutie beschouwd. En alweder teregt; maar alwederom rijst de vraag op, waarom juist toen die aanvallen toejuiching vonden, en waarom in Frankrijk meer dan elders. ‘De geest van Voltaire was in de wereld sinds lang; maar Voltaire zelf kon niet heerschen dan in de achttiende eeuw en in Frankrijk.’ Aan welke bijzondere oorzaken dat verschijnsel nu toe te schrijven? Niet aan de godsdienst zelve, zegt de Tocqueville: zij was geene andere dan voorheen en thans; niet aan den geest der kerk: zij was minder heerschzuchtig toen dan in vroegeren, en zelfs dan in weêr in late-

ren tijd; maar aan den maatschappelijken en staatkundigen toestand, waarin Frankrijk verkeerde. Daartegen toch was het verzet gerigt; men haatte de oude, nog bestaande, op overlevering berustende vormen; en de kerk, schoon zij zelve op hare wijze ijverde voor de vrijheid, steunde de overlevering en het oude door hare leer. En daarom was het tegen haar vooral, dat de vernielingsgeest zijnen aanval begon; en daarom vond de aanranding niet alleen van hare bijzondere en gewaande regten, maar ook van het heilige dat zij in bescherming nam, zoo buitengewonen bijval in de gemoederen des volks. Nog is de strijd tegen de traditie in het staatkundige niet geëindigd; en daarom duurt ook nog immer de strijd tegen het overgeleverde in het godsdienstige voort: het is geenszins haat tegen het godsdienstig beginsel zelf, die de volken sinds de omwenteling bezielt; die haat ware onnatuurlijk niet alleen, maar hij is ook anders niet dan een snel voorbijgaand verschijnsel geweest; maar het is de haat tegen allen maatschappelijken dwang, die de menschen ook tegen de godsdienst in 't harnas jaagt, zoodra zij bemerken dat deze denzelfden dwang over hun geweten tracht uit te oefenen, dien zij met al de krachten der hartstogt bestrijden in het maatschappelijke en staatkundige. Daarop komt, verstaan wij 't hier beschouwde hoofdstuk wèl, het gevoelen van den schrijver hoofdzakelijk neêr. Of hij hier niet een weinig zich laat medeslepen door den ijver om alles uit staatkundige toestanden te verklaren, moge een onderwerp van bijzondere overweging bij onze lezers zijn; wat ons betreft, wij erkennen gaarne de betrekkelijke juistheid in die verklaring van den inderdaad onnatuurlijken strijd der achttiende eeuw tegen al wat naar godsdienst zweemde, uit den toenmaligen staat van zaken en uit den weêrzin tegen de oude vormen, welke de geestelijkheid bij al haar vrijheidszin toch voortdurend nog bleef beschermen; al betwijfelen wij ook, of de stelling wel altijd zal doorgaan, dat alleen het besef van het gemis aan staatkundige vrijheid den afkeer van het gezag ook in het intellectuele wekt, en dat de burger van een vrij land de heerschappij van dat gezag steeds willig verdragen zou.

De meeningen der schrijvers, die de Fransche revolutie in hare nadere oorzaken beschouwd hebben, zijn verdeeld over de vraag, wat de Franschen met die omwenteling eigenlijk beoogd hebben, - staatkundige vrijheid of enkel

maatschappelijke hervormingen en verandering van regeringstelsel. De Tocqueville leert ons, dat de vraag verschillend moet worden beantwoord, naarmate men een meer verwijderd, of het onmiddellijk aan de revolutie voorafgaand tijdperk in 't oog vat. In den beginne wilde men werkelijk niets dan hervorming, en dacht misschien niemand aan revolutie; later was hervorming niet meer voldoende; men begreep toen, dat omkeering noodig was. En niet geheel zonder reden. Want de noodzakelijk geachte hervorming moest van lieverlede zóó ver zich uitstrekken, dat zij uit den aard der zaak weinig kon laten bestaan, en al spoedig gelijk werd aan de revolutie zelve, ook al ware zij op minder geweldige wijze en langs wettigen weg te werk gegaan. Hoe duidelijk zich die verandering der volksbegrippen in de schriften der toen meest gevierde publicisten openbaart, wordt ons door eene vergelijking tusschen de leer der zoogenaamde economisten uit het midden der achttiende eeuw en de later verkondigde theoriën aangetoond: terwijl de eerste nog geen denkbeeld blijken te bezitten van wezenlijke staatkundige vrijheid, en slechts enkele veranderingen in de wijze van besturen schijnen te verlangen, ademen de laatste niet dan haat tegen het absolutisme, niet dan zucht tot onafhankelijkheid en eigen zelfstandig volksbestaan. Een paar woorden van den schrijver duidden die gansche verandering der denkbeelden treffend aan: ‘Les Français ne se bornaient plus à désirer que leurs affaires fussent mieux faites; ils commençaient à vouloir les faire eux-mêmes, et il était visible que la grande révolution que tout préparait allait avoir lieu, non seulement avec l'assentiment du peuple, mais par ses mains.’ Of het nu werkelijk een voordeel voor Frankrijk is geweest, dat het volk, zoo lang onderworpen en zoo lang alle deelneming aan het beheer der openbare zaken ontwend, zoo op eens zijne vrijheid herwon, en zonder de minste voorbereiding zich geroepen zag, zelf voor die belangen zorg te dragen, welke het zoo lang aan zijne meesters ter behartiging had overgelaten, wordt niet zonder grond door den schrijver betwijfeld; terwijl hij tevens uit den eensklaps en in zeker opzigt ook maar al te plotseling weder ontwaakten geest van onafhankelijkheid het voortaan onvermijdelijke der meest geweldige omkeering van zaken verklaart. ‘Je pense qu'à partir de ce moment,’ - dus vervolgt hij de zoo even aan-

gehaalde woorden, - ‘cette révolution radicale, qui devait confondre dans une même ruine ce que l'ancien régime contenait de plus mauvais et ce qu'il renfermait de meilleur, était désormais inévitable. - Un peuple si mal préparé à agir par lui-même ne pouvait entreprendre de tout reformer à la fois sans tout détruire. Un prince absolu eut été un novateur moins dangereux. Pour moi, quand je considère que cette même révolution, qui a détruit tant d'institutions, d'idées, d'habitudes contraires à la liberté, en a, d'autre part, aboli tant d'autres dont celle-ci peut à peine se passer, j'incline à croire, qu'accomplie par un despote, elle nous eût peut-être laissés moins impropres à devenir un jour une nation libre, que faite au nom de la souveraineté du peuple et par lui.’ De uitspraak is zeker niet vleijend voor Frankrijk; maar de geschiedenis laat waarlijk geene zachtere toe.

Het hoofdstuk, waarin de schrijver den toestand van het Fransche volk tijdens de regering van Lodewijk XVI beschouwt, is, schoon niet breed van omvang, toch welligt van het meest uitgebreid belang voor het regt verstand der omwenteling. Juist daaruit toch blijkt ons, hoe zeer reeds die toestand verbeterd was, en tevens hoe het gebrekkige en verkeerde, dat er nog van het oud régime was overgebleven, te meer gevoeld en dan ook te minder dragelijk werd, naarmate de hoop op verandering en verbetering ruimer begon te worden; hoe de regering, naarmate zij zich meer beijverde om het volksheil naar waarde te behartigen, ook te minder in staat bleek te zijn om, zoo als zij nu eenmaal was ingerigt, werkelijk daarvoor zorg te dragen; en hoe de Fransche natie, geen twintig jaar nog geleden, niets van de toekomst verwachtend, juist nu aanving er niets meer van te vreezen. Het natuurlijke en onvermijdelijke van eene groote en geweldige beweging volgt daaruit als met volstrekte noodzakelijkheid: de regering mogt verbeteren zoo veel zij wilde, zoo lang zij zelve bleef wat zij was, kon geene hervorming baten, en de eenige verandering, welke, van haar uitgaande, de natie volkomen bevredigen kon, ware vrijwillige zelfvernietiging, ware de opheffing geweest van haar eigen bestaan. Dat kon zij niet, en daarom moest zij vallen door geweld: eene ijzeren wet der noodzakelijkheid scheen haar te doemen ten ondergang, juist toen zij aanving het goede te willen; veilig had

Lodewijk XIV zijn volk getiranniseerd, de val van Lodewijk XVI was besloten juist omdat hij het liefhad en - omdat hij Lodewijk XVI was. Er ligt iets tragisch, iets dat herinnert aan het fatalisme van het Grieksche treurspel in deze bladzijde der geschiedenis; het is hier niet alleen de zoon, die onschuldig de misdaad der vaderen boet, maar de zoon, die zelf het betere verlangt, die de misdaad poogt uit te delgen, maar niet kan, en de straf moet lijden, juist omdat hij de zoon van die vaderen is. Wij onthouden ons noode van eene meer naauwkeurige beschouwing der bijzonderheden, die we juist in dit hoofdstuk van het hier aangekondigde werk vonden vermeld. Inderdaad toch verdienen zij niet minder dan de meer algemeene uitspraken van den schrijver onze aandacht. Zoo, om slechts een enkel voorbeeld aan te halen, de gewigtige opmerking, dat juist in die gedeelten van Frankrijk, waar de staatshervorming het krachtigst begon te werken, ook de geestdrift voor de republikeinsche beginselen het hevigst was, terwijl juist daar, waar al de nadeelen van het oude regeerstelsel nog in hunne volle kracht bleven voortbestaan, de omwenteling bestreden en de aloude monarchie verdedigd werd; en zoo ook het niet hier alleen toepasselijk gezegde, dat eene regering verloren is, zoodra de plutocraten in hare belangen niet meer de hunne zien, gelijk dit in de laatste dagen van het ancien régime werkelijk het geval was, toen de regering wel hare finantiële belangen met die der particulieren had in verband gebragt, maar, door gene te willen bewaren, juist deze in de waagschaal stelde. ‘De là vint,’ - zegt de Tocqueville, - ‘que les rentiers, les commerçants, les industriels et autres gens de négoce ou hommes d'argent, qui forment d'ordinaire la classe la plus ennemie des nouveautés politiques, la plus amie du gouvernement existant, quel qu'il soit, et la mieux soumise aux lois mêmes qu'elle méprise ou qu'elle déteste, se montra cette fois la plus impatiente et la plus résolue en fait de réforme.’ Een waar woord, zouden wij meenen, ook toepasselijk op andere geschiedenissen dan juist op die van Frankrijk alleen.

Uit het voorafgaande, indien het, gelijk wij vertrouwen, den toets der kritiek volkomen kan doorstaan, is ons derhalve gebleken, dat de Fransche revolutie geenszins, gelijk dat met vele andere omwentelingen het geval was, eene even snel uitgevoerde als voorgenomen daad van vertwijfeling

bij een tot het uiterste gedreven volk, maar veeleer eene zeer langzaam voorbereide, en in de eenmaal gegeven omstandigheden volstrekt onvermijdelijke gebeurtenis is geweest. Bedenkt men nog daarbij, gelijk de Tocqueville het ons aantoont, dat èn de regering èn de hoogere klassen der maatschappij het volk zelf als 't ware tot die handelingen hebben uitgenoodigd, die het later verrigtte, dan houdt de revolutie inderdaad geheel op, dat wonderlijke, onverklaarbare feit in de geschiedenis te zijn, dat men met verbazing aanstaart, zonder uit het voorafgaande te kunnen bevatten hoe het ontstaan en hoe het mogelijk geworden is. Die tien of twaalf jaren, die de omwenteling voorafgingen, leveren hoogst merkwaardige voorbeelden van het gezegde. Allen, niet enkel de wijsgeeren en de staatkundige schrijvers, maar alle beschaafden en geletterden, en, wat nog meer zegt, de ministers zelve en de ambtenaren des konings, wedijveren in betuigingen van medelijden met het arme, onderdrukte volk, verontwaardigen zich over de lasten, waaronder het gaat gebukt, en veroordeelen de instellingen, die zijne nijverheid belemmeren en het verhinderen de vruchten van zijnen arbeid te genieten. Evenwel, zij spreken zóó niet tot het volk, maar tot elkander; zij spreken over het volk, in de vaste overtuiging, dat het volk het niet hoort en te onnoozel is om het te begrijpen. Medelijden, zin voor billijkheid en regt, verontwaardiging over misbruiken, gaan gepaard met de diepste, meest vernederende en meest trotsche verachting voor het voorwerp van het medelijden zelf. Een korte wijle nog, en het domme volk zal toonen, dat het wel degelijk ooren heeft gehad, en met de wijze lessen der grooten zijn voordeel heeft gedaan. En ook nog andere leeringen trok het uit de handelingen der regeerders. Men heeft zich dikwijls verbaasd over de geweldige willekeur van het revolutionair bestuur in al wat de stoffelijke welvaart van het land, de regeling van den arbeid, den verkoop der levensmiddelen betrof; men heeft zich vooral en met reden ontzet over zijne dikwerf geheel eigenmagtige, onverantwoorde en haastige regtspleging. Welnu, het ancien régime - men vergelijke slechts de menigvuldige voorbeelden bij de Tocqueville, - het ancien régime was daarin de revolutie voorgegaan. 't Is waar, vooral wat die regtspleging betreft, de praktijk was, als overal onder de oude regering, zacht, in vergelijking

van de leer, maar de leer en de gewoonte waren er toch, en een krachtiger geest had ze slechts te bezielen en in toepassing te brengen, om ze tot vreeselijke wapenen te maken in de handen der latere geweldenaars. ‘L'ancien régime,’ - zegt de Tocqueville met grond, - ‘a fourni à la révolution plusieurs de ses formes; celle-ci n'y a joint que l'atrocité de son génie.’ - Eindelijk, de omwenteling werd niet alleen voorbereid door hen, die het meest ze te vreezen hadden; zij werd zelfs feitelijk door hen begonnen. Eene groote administratieve revolutie ging de staatkundige vooraf; en die omwenteling in het bestuur was het werk van de vorsten, van den adel en van den gevestigden burgerstand. Hervorming, verandering overal; geheel nieuwe beginselen van regeren, van wetgeving, van inwendig bestuur; alles intusschen met behoud van de oude vormen en zonder dat men nog eene openlijke en vormelijke nietigverklaring van de lang verouderde en bij voortduur onbruikbare instellingen durfde te wagen. Dat de grootste verwarring uit die halve maatregelen moest ontstaan, laat zich ligt begrijpen; maar die verwarring had niet enkel plaats in het beheer der openbare zaken zelf; dat ware een nadeel, maar zeer wel te herstellen geweest; de verwarring daarentegen, waarop onze schrijver met reden ons opmerkzaam maakt, was van veel erger natuur: het was eene volkomene verstoring van al de tot dusver bestaande maatschappelijke verhoudingen; niemand was meer op zijne plaats, elk stonden de handen verkeerd, al de raderen der oude staatsmachine begonnen tegen elkander in te werken; en, dagelijks weder opgewonden, moest het uurwerk ten laatste breken. Men behoort ook hier de Tocqueville in al de bijzonderheden, die hij vermeldt, te volgen, om zijne stelling wel te verstaan; wij kunnen niet anders dan het hoofdresultaat van zijn onderzoek mededeelen; maar aan deze uitkomst zal men dan ook, vertrouwen wij, het gewigt en het treffende niet ontzeggen, terwijl men ook, al leverde ons de schrijver niet zoo vele overtuigende bewijzen voor hare juistheid, toch reeds genegen zou zijn, er de waarheid van te onderstellen, en als hypothese ze aan te nemen, zoo natuurlijk is ook deze verklaring van het tot heden in menig opzigt nog zoo duistere feit, en zoo waarschijnlijk komt het ons voor, dat juist op die wijze en niet anders dat feit in de geschiedenis moet verschenen zijn.

De eerste Fransche revolutie is ongelijk aan bijkans alle andere staatsomwentelingen van vroeger en later tijd: de omwenteling in Engeland, de opstand der Nederlanden, de vrijwording van Noord-Amerika, en al de verschillende veranderingen van regering, welke het Frankrijk onzer eeuw beleefde, lieten de maatschappelijke toestanden, het huishoudelijk bestuur, de regtspleging onveranderd en ongedeerd; zij waren regeringsveranderingen, anders niet; zij bleven staatsomwentelingen in den engeren zin van het woord; maar aan de staatkundige revolutie der vorige eeuw ging in Frankrijk eene volslagen verandering in het maatschappelijke, in het regterlijke, in de wijze en in de maatregelen van het bestuur, in de verhouding der regeerders en wetgevers tot de burgers en in de verhouding van dezen tot elkander vooraf, eene verandering, die van vrij wat gewigtiger aard mag worden geacht, dan de omverwerping zelve van den alouden koningszetel. Die eerste omwenteling was oorzaak, grond, - de later gevolgde slechts gevolg, verschijnsel van het feit.

Wanneer men alzoo met den schrijver de Fransche revolutie niet op zich zelve en in zich zelve, - dan toch blijft zij een onoplosbaar raadsel, - maar in hare ware oorzaken, in de toestanden, die haar voorafgingen, beschouwt; wanneer men met hem een blik heeft geworpen op dien trotschen, heerschzuchtigen en onverdraagzamen adel, een ‘corps officieren zonder soldaten’; wanneer men de wezenlijke gelijkheid der burgers en het nog wettelijk onderscheid der standen; het volslagen gebrek aan staatkundige vrijheid, gepaard met krachtige handhaving van bijzondere vrijheden; het gemis aan alle gemeenschap van belangen, bij den geest van volkseenheid, die den Franschen eigen was; de overmagt van Parijs over geheel Frankrijk; den invloed der meer en meer toenemende centralisatie van het absoluut gezag; het volstrekte ongeloof, als gevolg van het verzet tegen de aanmatigingen der kerk en tegen de door haar gepredikte, zoo gehate leer der traditie; de algemeene ingenomenheid met staatkundige en maatschappelijke theoriën; de heerschende begrippen omtrent verzachting van het lot der arbeidende klassen, en het nog voortbestaan tevens van bijkans al de lasten, die het volk drukten; de veranderingen in het bestuur, de in 't maatschappelijke reeds begonnen omwenteling, en al wat daarmede in naauw

verband stond; wanneer men, - zeggen wij, - al deze tegenstrijdigheden, al deze oorzaken van verval der oude instellingen en al deze wenschen en rigtingen naar het nieuwe, nog ongekende, in aanmerking neemt, - dan zal het inderdaad mogelijk worden te verstaan, hoe de Fransche revolutie werkelijk slechts de geweldige voortzetting is geweest van het lang reeds, maar in rust en in stilte, ja voor een groot deel zelfs heimelijk en juist door de slagtoffers der omwenteling zelve aangevangen werk; en dan zal het, vertrouwen wij, ook duidelijk zijn, waarom juist Frankrijk het land der revolutie werd, daar juist Frankrijk vooral door den hervormingsgeest bezield, en tot verandering volledig voorbereid, maar met oude vormen en bouwvallige instellingen nog overladen, ook het diepst al de ondragelijkheid gevoelde van den last, dien het nog te torschen had, en te ongeduldiger werd om dien af te werpen, naarmate hij langzamerhand, doch niet snel en niet wezenlijk genoeg, werd verligt. Ééne vraag blijft nog over; de schrijver beantwoordt haar in zijn laatste hoofdstuk: hoe kon de lankmoedigheid van het bestuur onder Lodewijk XVI, hoe konden die verdraagzaamheid en die humaniteit in de heerschende beginselen, zoo plotseling overslaan tot den meest geweldigen hartstogt, tot wreedheid, tot onverdraagzaamheid en tot onmenschelijkheid? En schijnt die ommekeer niet een krachtig bewijs tegen de straks verdedigde stelling; schijnt niet daaruit veeleer te blijken, dat de revolutie juist geheel iets anders was dan hetgeen voorafging? ‘Le contraste,’ - zegt de schrijver, - ‘entre la bénignité des théories et la violence des actes, qui a été l'un des caractères les plus étranges de la révolution française, ne surprendra personne si l'on fait attention que cette révolution a été préparée par les classes les plus civilisées de la nation, et exécutées par les plus incultes et les plus rudes. Les hommes des premières n'ayant aucun lieu préexistant entre eux, nul usage de s'entendre, aucune prise sur le peuple, celui-ci devint presque aussitot le pouvoir dirigeant dès que les anciens pouvoirs furent détruits. Là où il ne gouverne pas par luimême, il donne du moins son esprit au gouvernement; et si d'un autre côté on songe à la manière dont ce peuple avait vécu sous l'ancien régime, on n'aura pas de peine à imaginer ce qu'il allait être.’ En inderdaad, hoe kon het

anders? De revolutie was werkelijk voorbereid, half begonnen door de staatsmagten van den ouden tijd; maar die staatsmagten waren geene magten meer, omdat zij geene kracht en geen levensbeginsel meer bezaten, en de eenige, die nog overbleef, toen zij waren gevallen, was die van het ruwe en onbeschaafde, maar door zijne meesters zelve opgestookte en tot de omwenteling voortgedreven volk. -

De historische beschouwing van den schrijver eindigt met den aanvang der revolutie. Ook deze te behandelen, gelijk hij het oude regeerstelsel en de toestanden, daaruit voortgesproten, besprak, is een arbeid, dien hij voor later tijd heeft bewaard. Uit de voorrede van zijn tegenwoordig werk blijkt intusschen, dat door hem reeds een begin is gemaakt met het daartoe vereischte voorbereidend historisch onderzoek. Mogen wij weldra ook de vruchten van die studie zien, die, wij kunnen het verwachten, in grondigheid wel niet voor de tegenwoordige zal behoeven onder te doen! Wij twijfelen ook geenszins, of onze lezers zullen met ons zich verheugen in het vooruitzigt op een geschrift, even belangrijk, even onderhoudend en even rijk aan leering als het thans door ons besprokene, een geschrift van dezelfde meesterhand, en over een onderwerp, zeker niet minder belangwekkend dan het tegenwoordige. Inmiddels, en in afwachting van wat die hand ons later nog voortreffelijks zal aanbieden, mogen wij met het thans reeds ontvangene voorloopig wèl tevreden zijn. Wij kunnen den tijd, die er tusschen de uitgave van dit boekdeel en die van het volgende nog verloopen moet, niet beter besteden, dan door dikwijls de ‘Ancien régime et la révolution’ ter hand te nemen, en rijpelijk niet alleen te overdenken, wat daarin historisch wetenswaardigs ons werd verhaald, maar ook ons voordeel te doen met de rijke schatten van staatswijsheid, welke daarmede ons werden overgeleverd. Ook uit dit oogpunt toch heeft het werk van de Tocqueville ons - en, het is ons bekend, vele anderen, met wie wij in ervaring en kennis niet wagen zouden ons te meten, - een buitengemeen belang ingeboezemd. De revolutie in haar algemeen beginsel wijsgeerig te verdedigen, is, wij herhalen het, niet noodig meer. Iets anders is het, met terzijdestelling van allen voortaan doelloozen redetwist over algemeene zuiver theoretische begrippen van staat en staatsordening, der wereld te overtuigen, dat ook feitelijk niets op den

langen duur haar baten kan, dan de wezenlijke, welbegrepen, en krachtig toegepaste staatkundige en maatschappelijke vrijheid, en dat alle gezag noodig en onvermijdelijk is, 't welk de dienaar van gene, - maar dat ook alle gezag volstrekt is te verwerpen, 't welk haar vijand en haar belager wil zijn. En ofschoon er nu veel, en dikwijls veel meer dan noodig was, over die vrijheid werd gesproken, zelden vonden wij een boek, dat zoo zeer en met zoo onweerstaanbare kracht van hare volstrekte noodzakelijkheid voor het heil der volken ook den ongeloovige en den onwetende overtuigen moet, als juist dit merkwaardig geschrift van de Tocqueville. Het is niet de afgetrokken wijsgeer, die in hem spreekt, en die zijne theorie opstelt zonder te vragen of zij toepasselijk zij of niet, en of zij kans hebbe, ooit in eenigen staat ter wereld te worden verwezenlijkt; maar het is de door en door praktische staatsman, de fijne en scherpzinnige opmerker van schijnbaar zelfs nietige, maar inderdaad meest gewigtige bijzonderheden, die ons lessen geeft; het is de vaderlandslievende burger, die zijn volk vernederd, die zijn land in de oogen van andere natiën en in zijne eigene verlaagd, die de vruchten van al de inspanning welke zijn volk zich getroostte, en van al het lijden dat het dragen moest, voor een groot deel weêr verloren ziet, maar toch nog niet wanhoopt aan de toekomst van zijn land, en die jaren van zijn leven aan eene dorre en vervelende studie wijdt, om zijne tijdgenooten in te lichten omtrent hunne leerrijke geschiedenis, en vooral ook om hen wakker te schudden uit de zedelijke en maatschappelijke apathie, tot welke ze zijn vervallen; om hen te wijzen ook op de kracht en het zelfvertrouwen en het geloof aan eigen volmaakbaarheid, niet minder dan op de ondeugden en de feilen hunner vaderen, en bovenal om hen te winnen voor de overtuiging, dat zij in zich zelven alleen de kracht hebben tot het goede, en van zich zelven alleen, niet van een ander mensch, hun gelijke, het heil te verwachten, dat zij zich wenschen. De vrijheid is eene weldaad, maar door eigen krachtsinspanning, door groote opofferingen dikwerf, door verzaking niet zelden van alle kleingeestig eigenbelang verworven; hare uitoefening is een genot, voor wie ze begrijpt en waardeert, maar ook een pligt, en een arbeid, een dikwijls moeitevolle arbeid. Dat verstaat Frankrijk niet altijd, en dat is het juist, wat de Tocqueville uit hare ge-

schiedenis haar zou wenschen duidelijk te maken. Men is niet vrij omdat men wil, maar omdat men het kan zijn en omdat men het is. Wij gelooven, dat deze de formule zou mogen heeten, waarin de Tocqueville's staatkundige geloofsbelijdenis kan worden zaamgevat; het is tevens de eerste en de meest gewigtige les der Fransche revolutie. Een waarlijk vrij volk zal niet ligt ophouden het te zijn; en de Tocqueville gelooft nog niet, dat zijn volk dien naam ten eenenmale onwaardig is geworden. Toch is hij verre van zacht bij de beoordeeling van de toestanden, waarin het tegenwoordig verkeert; maar dunkt hem de tuchtiging nuttig, zelfs met den scherpen geesel der satire, de hoop te verbannen en het geloof der natie aan zich zelve eene dwaasheid te noemen, dat kan hij zoomin als haar tegenwoordig gedrag en hare tegenwoordige houding goed te keuren. Moge zijn blik in de toekomst even juist en even scherp zijn geweest als zijne beschouwingen over het voorleden! Voorzeker, het is geen ijdel woord, wanneer wij met hem Frankrijk nog eenmaal weder aan het hoofd der beschaafde natiën wenschen te zien, - niet in het geweld van den oorlog, niet in de woelingen van den burgertwist, maar in de stille deugden des vredes, in de geestdrift voor ware nationale grootheid, in onafhankelijkheid en zelfstandigheid van geest, en in dien edelen wedijver der volken naar ware beschaving en verlichting en naar voortreffelijkheid in wetenschap en kunst, deugden voor wier uitoefening het Fransche volk door vele zijner eigenschappen zoo uitnemend schijnt berekend te zijn.

Men veroorloove ons tot nadere toelichting van de meer bepaald staatkundige beginselen, welke de schrijver belijdt, nog een paar aanhalingen. ‘Quel est l'homme,’ - vraagt hij onder anderen, - ‘qui, de nature, aurait l'âme assez basse pour préférer dépendre des caprices d'un de ses semblables plutôt que d'obéir aux lois qu'il a contribué à établir lui-même, si sa nation lui paraissait avoir les vertus nécessaires pour faire un bon usage de la liberté? Je pense qu'il n'y en a point. Les despotes eux mêmes ne nient pas que la liberté ne soit excellente; seulement ils ne la veulent que pour eux-mêmes, et ils soutiennent que tous les autres en sont tout à fait indignes. Aussi ce n'est pas sur l'opinion qu'on doit avoir de la liberté qu'on diffère, mais sur l'estime plus ou moins grande qu'on fait des hom-

mes; et c'est ainsi qu'on peut dire d'une façon rigoureuse que le goût qu'on montre pour le gouvernement absolu est dans le rapport exact du mépris qu'on profère pour son pays. Je demande qu'on me permette d'attendre encore un peu avant de me convertir à ce sentiment là.' Gunnen wij onzen schrijver den tijd dien hij vraagt! - 'Je me suis suivant demandé,' - zegt hij elders, - 'où est la source de cette passion de la liberté politique qui dans tout les temps fait faire aux hommes les plus grandes choses que l'humanité ait accomplies, dans quels sentiments elle s'enracine et se nourrit. Je vois bien que quand les peuples sont mal conduits, ils conçoivent volontiers le désir de se gouverner eux-mêmes; mais cette sorte d'amour de l'indépendance, qui ne prend naisance que dans certains maux particuliers et passagers que le despotisme amène, n'est jamais durable: elle passe avec l'accident qui l'avait fait naître; on semblait aimer la liberté, il se trouve qu'on ne faisait que haïr le maître. Ce que haïssent les peuples faits pour être libres, c'est le mal même de la dépendance. Je ne crois pas non plus que le véritable amour de la liberté soit jamais né de la seule vue des biens matériels qu'elle procure; car cette vue vient souvent à l'obscurcir. Il est bien vrai qu'à la longue la liberté amène toujours, à ceux qui savent la retenir, l'aisance, le bien-être, et souvent la richesse; mais il y a des temps où elle trouble momentanément l'usage de pareils biens; il y en a d'autres où le despotisme seul peut en donner la jouissance passagère. Les hommes qui ne prisent que ces biens en elle ne l'ont jamais conservée longtemps. Ce qui dans tous les temps lui a attaché si fortement la coeur de certains hommes, ce sont ses attraits mêmes, son charme propre, indépendant de ses bienfaits; c'est le plaisir de pouvoir parler, agir, respirer sans contrainte, sous le seul gouvernement de Dieu et des lois. Qui cherche dans la liberté autre chose qu'elle-même, est fait pour servir. Certains peuples la poursuivent obstinément à travers toutes sortes de périls et de misères. Ce ne sont pas les biens matériels qu'elle leur donne que ceux-ci aiment alors en elle; ils la considèrent elle-même comme un bien si précieux et si nécessaire qu'aucun autre ne pourrait les consoler de sa perte et qu'ils se consolent de tout en la goûtant. D'autres se fatiguent d'elle au milieu de leur prospérités; ils se la laissent arracher des mains

sans résistance, de peur de compromettre par un effort ce même bien-être qu'ils lui doivent. Que manque-t-il à ceux-là pour rester libres? Quoi? le goût même de l'être. Ne me demandez pas d'analyser ce goût sublime, il faut l'éprouver. Il entre de lui-même dans les grands coeurs que Dieu a préparés pour le recevoir; il les remplit, il les enflamme. On doit renoncer à le faire comprendre aux âmes médiocres qui ne l'ont jamais ressenti.' - Vestigen wij onze aandacht op de meer bijzondere uitspraken van den schrijver, de vroegere en de tegenwoordige toestanden van Frankrijk betreffende, ook daaronder vinden wij vele, die eener nadere opmerking overwaardig mogen heeten. Men hoore hem bij voorbeeld in de volgende. 'La France,' - zegt hij van het Frankrijk der vorige eeuw, - 'n'était pas encore devenue le lieu sourd où nous vivons; elle était au contraire, fort retentissante, bien que la liberté politique ne s'y montrait pas, et il suffisait d'y élever la voix pour être entendu au loin.' En, - gaat hij, een weinig verder, voort, - 'les hommes du dix-huitième siècle ne connaissaient guère cette espèce de passion du bien-être qui est comme la mère de la servitude, passion molle, et pourtant tenace et inaltérable, qui se mêle volontiers et pour ainsi dire s'entrelace à plusieurs vertus privées, à l'amour de la famille, à la régularité des moeurs, au respect des croyances religieuses, et même à la pratique tiède et assidue du culte établi, qui permet l'honnêteté et défend l'héroïsme et excelle à faire des hommes rangés et de lâches citoyens.' Men zou zeggen, dat dit in sommige opzigten niet enkel voor Frankrijk geschreven was. En dan nog het volgende: 'Si les Français, qui firent la révolution, étaient plus incrédules que nous en fait la religion, il leur restait du moins une croyance admirable qui nous manque: ils croyaient en eux-mêmes. Ils ne doutaient pas de la perfectibilité, de la puissance de l'homme; ils se passionaient volontiers pour sa gloire, ils avaient foi dans sa vertu. Ils mettaient dans leurs propres forces cette confiance orgueilleuse qui mêne souvent à l'erreur, mais sans laquelle un peuple n'est capable que de servir; ils ne doutaient point qu'ils ne fussent appelés à transformer la société et à régénérer nôtre espèce. Ces sentiments et ces passions étaient devenus pour eux comme une sorte de religion nouvelle, qui produisant quelques-uns des grands effets qu'on a vu les religions pro-

duire, les arrachait à l'égoïsme individuel, les poussait jusqu'à l'héroïsme et au devouement, et les rendait souvent comme insensibles à tous ses petits biens qui nous possèdent.' Zeker, de Tocqueville toont zelf wel zijne leer in praktijk te willen brengen, en weinig om het dadelijk eigenbelang zich te bekommeren; zijne uitspraken schijnen ons niet bijzonder geschikt om hem voor het oogenblik magtige en invloedrijke vrienden te bezorgen, en wel 't minst van allen zal bij sommigen dit oordeel hem tot aanbeveling kunnen strekken, dat hij nog over de mannen van vóór de revolutie velt: 'ils ne savaient pas, ce que c'était que se plier sous un pouvoir illégitime ou contesté, qu'on honore peu, que souvent on méprise, mais qu'on subit volontiers parce qu'il sert ou peut nuire. Cette forme dégradante de la servitude leur fut toujours étrangère.' Eindelijk, weder meer in 't algemeen, maar onzer opmerking niet minder waard, die meening over de tijden der revolutie zelve, die in weinige woorden al het over en weder gesprokene over die altijd gedenkwaardige gebeurtenis zamenvat, en tevens zoo leerrijk voor het heden en het toekomende heeten mag. 'Temps de jeunesse,' - worden die dagen door den schrijver te regt genoemd, - 'temps d'enthousiasme, de fierté, de passions généreuses et sincères, dont malgré ses erreurs, les hommes conserveront éternellement la mémoire, et qui pendant longtemps encore, troubleront le sommeil de tous ceux qui voudront les corrompre ou les asservir.' Of bij de hedendaagsche volken de herinnering aan die tijden nog niet is uitgewischt? Zeker, ze zal door het geschrift van de Tocqueville niet weinig worden verlevendigd, zoo ze al zwakker mogt zijn geworden bij enkelen; en niet minder zeker is het, dat de geschiedenis van den dag ons menigeen leert kennen, wiens slaap al zeer dikwerf moet worden gestoord, indien de Tocqueville, gelijk wij grond meenen te hebben te onderstellen, ook in dit opzigt geen onjuist oordeel heeft uitgesproken. Hoe het zij, wij gelooven, dat de medegedeelde aanhalingen niet minder dan de geheele strekking van het werk onze meening wel regtvaardigen, wanneer wij stellen, dat de verschijning, en wel bepaald ook de geheel ongehinderde verschijning van een geschrift als 'l'Ancien régime et la révolution' in den tegenwoordigen tijd, ook uit een meer bepaald staatkundig oogpunt beschouwd, niet zonder beteekenis kan worden geacht.

Maar ook buiten het politisch en historisch gewigt, dat wij niet aarzelen aan het voortreffelijk werk van de Tocqueville toe te kennen, zou dat geschrift ook nog zijn bijzonder belang voor ons, Nederlanders, kunnen bezitten. Het zou ons namelijk tot een navolgenswaardig voorbeeld kunnen strekken; het zou onze geschiedvorschers kunnen aansporen om een naauwlettend en onpartijdig onderzoek naar de toestanden in te stellen, die onze veelbesproken, maar welligt ook niet altijd even juist beoordeelde Bataafsche republiek zijn voorafgegaan. Ook wij toch hebben ons ‘ancien régime’ gehad; en kennen wij het al beter over 't algemeen dan de Franschen tot heden het hunne, toch zijn we nog maar al te dikwerf tot dwaling ook omtrent die tijden onzer staatshistorie geneigd; toch blijft, althans bij de meesten onzer, de kennis van die dagen gebrekkig en oppervlakkig. Ons ontbreekt nog eene zoodanige beschouwing van dat tijdperk onzer geschiedenis, als ons in staat mogt stellen den ganschen maatschappelijken toestand van ons volk onder het vroegere regeerstelsel als met éénen blik te overzien; en juist dit is het wat wij noodig hebben, willen wij de later gevolgde gebeurtenissen en de veranderingen, die ons staatsbestuur ondergaan heeft, regt verstaan en met onpartijdigheid beoordeelen. Mogt het voorbeeld van de Tocqueville werkelijk bij ons niet zonder invloed blijven, men zou van den eenen kant geen gevaar van slaafsche navolging in de beschouwing hebben te duchten, en van den anderen welligt menig punt van overeenkomst tusschen onze staatsgeschiedenis en die van Frankrijk leeren opmerken. Geen grooter verschil voorzeker, wat de uitwendige vormen betreft, dan dat tusschen de burgerlijke oligarchische regering van ons vaderland en het militair absolutisme van Frankrijk in het laatst der achttiende eeuw; geen scherper tegenstelling ook, dan die van de hier en daar wel eens meer tot het belagchelijke, dan tot het tragische overhellende geschiedenis onzer Bataafsche republiek, en het woeste, wreedaardige, dikwerf onmenschelijke spel der Fransche revolutie. Maar ook, hoevele karaktertrekken heeft niet èn dat vroegere staatsbestuur, èn de later gevolgde omwenteling in ons vaderland met het ancien régime en de revolutie van Frankrijk gemeen! Of zou men, onze oudere geschiedenis zóó naauwkeurig kennend en tevens zóó goed ze overziende als de Tocqueville die van zijn vaderland, niet ligt tot uitkomsten geraken, in

menig opzigt met de zijne overeenkomstig? Ook uit onze staatsinstellingen was, tegen het naderen der omwentelingsstormen, alle levenskracht geweken; ook bij ons waren zij, die het meest van de omwenteling te vreezen hadden, hare eerste bewerkers; ook onze revolutie was slechts de voortzetting van een langbegonnen arbeid, niet, gelijk sommigen het nog wel eens pogen voor te stellen, de vrucht van de verdwaasdheid des oogenbliks; ook bij ons was de omwenteling een natuurlijk, een noodzakelijk, een onvermijdelijk, geenszins een bevreemdend en onverklaarbaar feit. Zoo althans meenen wij dat de staat van ons land vóór en gedurende de revolutie zal worden begrepen, wanneer men een weinig dieper in de kennis van de toestanden dier dagen zal zijn doorgedrongen. Men zie ook ten onzent eens de burgerij onzer steden meer en meer de vaderlijke tucht harer meesters ontwend, en toch uit alle openbare betrekkingen en uit alle deelneming aan de behartiging der belangen teruggedrongen, in denkbeelden van gelijkheid opgevoed en door de aristocraten zelve daarin gestijfd, maar toch geminacht bij dezen en buitengesloten uit hunne steeds enger beperkte kringen; men verwaardige zich, als de Tocqueville, het oog te slaan op de arbeidende klassen en op den boerenstand in die tijden: deze zoo goed als ten eenemale bevrijd van de lasten, die te voren hem drukten, en toch nog blootgesteld aan de kleine plagerijen van trotsche en eigenwilllge heeren, - te ongeduldiger alzoo om ook van deze zich los te maken voor altijd; gene, de arbeidende standen, in de vrije uitoefening hunner nijverheid door allerlei belemmerende en volkomen doellooze instellingen gehinderd, de vruchten van haren arbeid door de dwaasheden der regering verspild, haar burgertrots tegelijk aangekweekt en beleedigd; het bestuur des lands in de grootste wanorde, in zijne vormen meer ingewikkeld en omslagtiger dan ooit, en bij het verval van al wat aan zijn beheer onderworpen was, een toon voerend meer hooghartig en aanmatigend dan in de meest bloeijende en roemrijkste dagen der republiek; het eenhoofdig gezag tot het nulpunt van beteekenis teruggebragt, en toch gebiedend in zijne bevelen bij het volkomen besef zijner magteloosheid; de beschreven vaderen omgeven van al de uitwendige overblijfselen hunner voormalige grootheid, maar weifelend en bevreesd in hunne besluiten, half gewonnen voor den geest des tijds en half met de kracht

der wanhoop zich vastklemmend aan de verloren traditie van vroeger dagen; alles in één woord tot het nieuwe voorbereid, en toch alles kunstmatig in het oude teruggehouden; eene andere orde van zaken in het gezigt en de bestaande toch met geweld, zelfs door dat van vreemde wapenen, gehandhaafd. Zeker, wanneer wij Nederlanders onze omwentelingsgeschiedenis eens naar het voorbeeld van de Tocqueville mogten bewerkt hebben, en deze schrijver eens in de gelegenheid werd gesteld, met dergelijken arbeid zich bekend te maken, hij zou het ons, gelooven wij, moeten toegeven, dat hij in één opzigt ten minste heeft gedwaald: in de stelling namelijk, dat juist alleen Frankrijk in de achttiende eeuw het best tot eene revolutie was voorbereid; en hij zou, vertrouwen wij, nevens zijn vaderland, ook het onze noemen, dat zelfs, - de chronologische orde der feiten wijst het aan, - het zijne in de revolutionaire beweging is vóór geweest. Wat ons betreft, wij zouden, den staat van zaken in het Nederland der vorige eeuw wèl kennend en ze onpartijdig beschouwend, ons, even als hij ten opzigte van zijne landgenooten, alligt tot een meer verschoonend oordeel over de handelingen van de toen levenden geneigd vinden, dan thans nog meest het geval pleegt te zijn. Wij zouden welligt meer de dwalingen onzer vaderen leeren beklagen, minder hen overladen met dikwerf hoogst onbillijke verwijten; wij zouden ook hunne deugden misschien beter leeren waarderen, en ook van hen nog in enkele kunnen onderwezen worden, die tegenwoordig ons ontbreken; wij zouden welligt leeren inzien, dat het voorleden veelal te naauw met het tegenwoordige zamenhangt, dan dat niet elke gissing naar hetgeen verrigt had kunnen worden, indien hetgeen voorafging anders ware geweest, ten eenenmale ijdel zou blijken te zijn; wij zouden al spoedig ons leeren overtuigen, dat ook hier de ware schuldige aan het gepleegde kwaad niet minder moeijelijk is aan te wijzen, dan de eerste bewerker van het goede dat tot stand werd gebragt; en wij zouden ook uit onze revolutiegeschiedenis, even als uit die onzer naburen, de gewigtige les mogen trekken, dat alle kunstmatig behoud van verouderde en bouwvallige instellingen, waaruit de geest verdwenen is, om voor een gansch anderen plaats te maken, de eerste, zoo niet de eenige oorzaak is van de omverwerping dier instellingen door wetteloos geweld. Dan genoeg voor het

oogenblik over dit een en ander. Eene verdere uitweiding over het gezegde ware hier niet op hare plaats. Wij wenschten bij de beschouwing van eene der meest voortreffelijke lettervruchten uit den vreemde slechts aan te duiden, in hoeverre eene dergelijke bewerking van een vaderlandsch onderwerp, zoo naauw met het in gene behandelde verwant, ons van nut zou kunnen zijn èn voor de kennis van onze eigene geschiedenis èn voor het regt verstand van ons tegenwoordig staatsleven. Ook bepalen wij, waar, volgens ons eigen oordeel, het noodig onderzoek nog ontbreekt, ons liefst tot bloot algemeene vermoedens en veronderstellingen, in afwachting van de meerdere zekerheid, die te eeniger tijd door eenen Nederlandschen Tocqueville ons daaromtrent mogt geleverd worden. -

Een woord nog ten slotte over onze aankondiging zelve. Een woord ter onzer regtvaardiging, - wij zouden bijkans zeggen, verontschuldiging. Wij leidden een geschrift bij onze lezers in, dat velen hunner reeds bekend was en door dezen ook op zijne regte waarde werd geschat, een boek, dat in een der meest algemeen gelezen en teregt ook meest beroemde Fransche tijdschriften tot eene uitvoerige en voortreffelijke beschouwing aanleiding gaf, een boek eindelijk waarvan het hoogst moeijelijk valt, een algemeen overzigt te leveren, daar de verslaggever steeds te kampen heeft met de verleiding om bijna alles over te schrijven, en niet dan met inspanning tot het niettemin noodig besluit geraakt, slechts het meest treffende en de meest algemeene uitkomsten onder het oog zijner lezers te brengen; - bezwaren waarvan de overweging ons bijkans had bewogen, het aangevangen werk te laten rusten, en over de Tocqueville en zijn jongste geschrift een voorzigtig stilzwijgen in acht te nemen. Intusschen, zoodanig stilzwijgen had den schijn op ons geladen van onverschilligheid omtrent eene der schoonste vruchten van het buitenlandsch talent, terwijl eene kennisneming als de tegenwoordige, zij moge dan op zich zelve geringe of geene waarde bezitten, toch als eene welverdiende, als eene met regt te eischen hulde beschouwd kan worden. Zij onze aankondiging derhalve slechts de vervulling eener op ons rustende verpligting, eene vervulling die voor 't overige ons niet dan aangenaam kon zijn. Mogten degenen onder onze lezers, wien Tocqueville's werk nog niet ter hand is gekomen, door het weinige, wat wij er van mededeelden,

zich opgewekt gevoelen om aan eene nadere kennisneming van het werk zelf de juistheid van ons verslag te toetsen, het zou ons bevestigen in onze meening, dat wij wèl hebben gedaan met onze bezwaren tegen eene aankondiging ter zijde te stellen. Wie zich verontwaardigt, - en wie zou het niet, die dat werk weet te schatten, - dat ons verslag slechts zoo weinig heeft weergegeven, zal daarbij als onwillekeurig gelegenheid vinden om nogmaals het gansche geschrift zich voor den geest te roepen, of ook, door het te herlezen, zich schadeloos te stellen voor hetgeen wij hier hem onthouden moesten. Ook op die wijze blijft onze arbeid niet geheel doelloos, en zien we ook onze wenschen vervuld: de meer algemeene verspreiding niet alleen, maar ook de naauwkeurige kennis en de regte waardering van een zoo voortreffelijk en in menig opzigt zoo leerrijk boek als ‘l'Ancien régime et la révolution’ in ons vaderland.

P.A.S. VAN LIMBURG BROUWER.

De landbouw en de duurte der levensmiddelen.

Die Theuerung, ihre Ursachen und Abhilfen. Land- und staatswirthschaftlich beleuchtet von A. Roeder. (Wiezen a.O., E. Roeder, 1855.)

Toenemende duurte van alle levensbehoeften, en gevolgelijk ook van andere koopwaren, zietdaar de algemeene klagt in elk land van Europa, ja zelfs daarbuiten. De klimmende goudproductie was, en is nog bij sommigen, de oorzaak te achten dier hooge prijzen; velen geven den woesten oorlog de schuld, die als een bloedig verwijt nog zooeven de Westersche beschaving scheen te bespotten; voor hen moest de vrede het oogenblik zijn, waarop alles in zijnen ouden loop terugkeeren zoude. Nog anderen zien geen geluk meer voor het verouderde Europa; de overbevolking is de kwaal, waaraan wij lijden; leerlingen van Malthus, doch den meester verre voorbijstrevende, verkondigen zij klimmenden hongersnood, totdat ons werelddeel zal zijn teruggekeerd in zijnen woesten en onbewoonden staat van over duizenden van jaren. Enkelen zijn er, die zich verheugen in al dien jammer en dien begroeten als de dageraad van eenen nieuwen morgen, waarin de oude maatschappij zal te gronde gaan, om plaats te maken voor die droomwereld, waarin elk gelukkig en elk rijk zijn zal hier op aarde. Dezulken, gedachtig aan het woord van Napoleon: ‘c'est le ventre, qui fait les révolutions’, rekenen op de wanhoop der menigte, om hunne fantastische plannen ten uitvoer te leggen; voor hen zal het goede uit de overmaat van kwaad geboren worden; hun

weg loopt door bloed en tranen; met argusoogen bespieden zij het kranke Europa, om het te overweldigen, zoodra zijne krachten uitgeput zijn.

Niet aldus de wijsgeerige beschouwer, die, een alwijs en allesomvattend wereldbestuur erkennende, geleerd heeft, dat in de lotgevallen der menschheid, gelijk van den mensch, steeds vele oorzaken en aanleidingen te zamen loopen tot bereiking van één doel; die weet, dat voor volken, zoowel als voor individuen, de hand des opvoeders beproevingen zendt, om op te wekken tot inspanning en leven; die gevoelt, dat in de Westersche beschaving de levenskiem des Christendoms moet zegevieren over elke bestrijding; die vertrouwt op voortdurende ontwikkeling des menschdoms, al moge die soms door menschelijke dwaasheid en ondeugd worden tegengehouden; die God voor den grooten opkweeker houdt, het heil van allen bedoelende; die, eindelijk, geen goed bereikbaar acht door slechte middelen, en uit moord of vernieling heil noch zegen verbeidt. Als hij zoovele oorzaken hoort opsommen van den druk der tijden; indien hij sommigen met het meeste zelfvertrouwen redmiddelen hoort verkondigen en beschuldigingen inbrengen, óf tegen het wijze Godsbestuur, óf tegen de regeringen der natiën, dan vraagt hij liever, wat te doen zij, hoe gehandeld worden moet; en wanneer hij van overal zich het licht ontstoken heeft, om de oorzaken op te sporen en de diepte der kwaal te peilen, dan verheft hij zijne stem, om aan te toonen, hoe bovenal menschelijke dwaasheid jammer verspreidt; dan handelt hij, sterk door die overtuiging, maar dan aanbidt hij tevens de Goddelijke wijsheid, die alleen het kwade toeliet, om ook dat aan te wenden tot heil der menschen, tot hunne verdere opvoeding. Zich wachtende voor eenzijdige opvatting der wereldgebeurtenissen, erkent hij de juistheid der oordeelvellingen van hen, die elke volksramp, deze aan de eene, gene aan eenige andere oorzaak, toeschrijven, maar hij verbindt ze zamen, en in elke beproeving ziet hij tevens eene kracht tot iets beters en hoogers; zóó kan de vraag door hem gesteld worden, wat in 's menschen magt en pligt zij ter bestrijding van het kwade. Ongetwijfeld zal het antwoord nog niet volledig zijn, omdat geene menschelijke kennis volmaakt is, ook omdat geen menschelijk redmiddel alles kan verbeteren, wat door menschelijke schuld is en wordt verdorven. Doch die gebrekkigheid

mag niet leiden tot wanhoop, noch tot werkeloosheid. Hij, die de bestemming des menschen wel begrijpt, weet ook, dat het leven een onophoudelijke strijd naar binnen en naar buiten zijn moet; hij beschouwt elken stap voorwaarts als een zegepraal; en in Gods hand het nederige middel te zijn tot iets goeds, is zijn hoogste streven.

In onzen tijd is elk beginsel en elk feit aan scherp onderzoek en aan twijfel onderworpen; ook het menschelijk leven, zoo als het zich in de maatschappij openbaart, is daarvan niet uitgezonderd. Waar dit tot betere kennis leidt, tot slooping van het verkeerde en wederopbouwing van iets goeds, kan zelfs de scherpste kritiek niet schaden; doch de halfweters hebben te dikwijls het oor des publieks, en, omdat zij niet doordringen in het wezen der zaak, veroordeelen zij, wat zij niet kennen, terwijl hunne oppervlakkige, ligt te vatten redeneringen maar al te gereeden ingang vinden. Vandaar de tegenstrijdige en zonderlinge vertoogen, die men door min of meer wetenschappelijke menschen, zoowel als door eenvoudigen, hoort uiten o.a. over duurte, werkloonen, konkurrentie, enz., gevaarlijk vooral, waar zij zich in een zeker waas van halve geleerdheid hullen en voedsel geven aan onvergenoegdheid of onrust.

Hoe men echter de zaak ook keere en wende, onze maatschappij is niet volmaakt; integendeel, zij gaat gebukt onder den last van veler eeuwen dwaasheid; er zijn scherpe prikkels noodig, om den ouden slenter te doen verlaten; doch er wordt ook veel kennis en onderzoek vereischt, om het kwade van het goede, om oorzaken van gevolgen te leeren onderscheiden. Er dient een opgewekt leven toe, om zich te verzetten tegen den stroom der niets verrigtende klagers en der klagende onruststokers.

De staathuishoudkunde is jong; haar gebied is nog niet juist afgeperkt; geen harer stellingen is immer als axioom in de kennis der menschen opgenomen; reeds echter is haar nut groot te noemen. Hoe meer zij in harmonie treedt met andere wetenschappen en zelve daarin wordt opgenomen, hoe meer zij zal gewaardeerd worden. Men zou hare beoefenaars met eenig regt van eenzijdigheid kunnen beschuldigen. Als wetenschap op ervaring en kennis van feiten gebouwd, kan zij nimmer een stellig, alles afdoend gezag erlangen; latere feiten en latere ervaring moeten hare regels soms wijzigen; de kring onzer waarnemingen

vergroot dagelijks, en daarmede vermeerderen ook de gevolgtrekkingen. Soms is de staathuishoudkunde de wetenschap van het gewone gezond verstand genoemd; het zij zoo, mits men daarmede niet studie en onderzoek uitsluite, noch ze alleen erkenne in afgetrokken bespiegelingen en algemeene stellingen.

Wat wij aan de staathuishoudkunde vooral dank weten, is de eer die zij heeft hergeven aan alle industriële en landbouwkundige studie of kennis. Zij heeft daardoor velen overtuigd, dat de menschelijke geest even edel werk vindt in het opsporen en toepassen der wetten van voortbrenging, hetzij van den grond, hetzij der fabriekmatige nijverheid, als in het najagen van geleerdheid; zij heeft aan elke menschelijke inspanning een hooger doel toegekend, dan het zoeken van levensonderhoud; daarom wijst zij naar eene schoone toekomst. Het is bovenal de landbouw, die in de laatste jaren overal dien invloed bemerkt heeft: de vorsten der wetenschap hebben hem gediend; hij geeft het leven aan een nieuw zamenstel van menschelijke kennis. Veel doet naar meer jagen, en het zou niet moeijelijk te bewijzen zijn, dat de duurte der landbouwproducten ten slotte brengen zal tot hetgeen voor het algemeene welzijn zoo heilzaam is te achten: meer wetenschappelijke kennis van den landbouw en meer voortbrenging.

Een aanzienlijk landoeconoom uit Pruissisch Silezië schreef onlangs een goed gedacht en duidelijk uitgedrukt vertoog over de duurte, hare oorzaken en middelen daartegen, alleen uit een huishoudkundig oogpunt beschouwd. Het boekske geeft geen omhaal van woorden, geene uitkramerij van geleerdheid, maar er is veel treffends in de woorden van den ervaren man, die, door langdurige praktijk geoefend en met helder oordeel begiftigd, zich op zijn verafgelegen landgoed verbaast over de domheid en dwaasheid, die hij overal opmerkt, over den moedwil, dien men aan zijne schoone aarde pleegt; en nu men klaagt, dat de grond te weinig en te duur opbrengt, geeft hij eenvoudig dezen raad: gaat niet voort met de voortbrenging tegen te werken, maar zorgt dat ze vermeerdere; dit kan geschieden, mits gij in acht neemt, wat ik u voor zal schrijven.

Misschien is het den lezer van dit Tijdschrift niet onaangenaam te hooren, hoe onze Sileziër zich hier als geneesheer leert kennen.

Zijne Diagnose is ongeveer als volgt: Landbouwkunde

is eene wetenschap, die gelijk elke andere zich aansluit aan - en volledig wordt door andere vakken van menschelijke kennis, als daar zijn plantenkunde, scheikunde, natuurkunde. Zeer onlangs echter is men eerst begonnen den landbouw wetenschappelijk te beoefenen, en nog geschiedt dit slechts bij uitzondering. Terwijl regeringen en bijzondere personen, in de laatste 50 jaren, fabriek-nijverheid en handel zochten te begunstigen en niet zelden onnatuurlijke ontwikkeling veroorzaakten, werd de landbouw verwaarloosd en aan zich zelven overgelaten. De kern der landbewoners werd zoodoende naar de steden, de verblijven van industrie en handel, gelokt. Zietdaar de eerste aanleiding tot duurte van landbouwproducten. Eene tweede oorzaak dier duurte is de reeds voorafgegane in 1842, 1846, 1851, 1852 en 1853, meestal, of altijd, het gevolg van wanoogsten. De schrijver doet daarbij opmerken, dat zoowel zeer lage als zeer hooge graanprijzen den landbouw benadeelen. In het eerste geval schrikt de weinige rente den landman af van al te onzekere proeven, verbeteringen en speculatiën. In het tweede geval is meestal de dure prijs een gevolg van weinig produktie en blijft dus de winst des landbouwers gering; is de hooge prijs den landman voordeelig, dan verliest hij den prikkel om meer van zijn land te winnen. Van daar dat middenprijzen voor den landbouw in den regel het gunstigste zijn.

Ook natuurlijke oorzaken van hooger hand werkten mede, om de duurte, zoo niet te veroorzaken, zeker toch te vermeerderen. De schrijver wijst hier op de onregelmatige en vaak ongunstige weersgesteldheid, die in de laatste jaren door geheel Europa zich openbaarde. Wij zijn in eene periode van uitersten in de luchtgesteldheid. In 1842 eene vroeger ongekende droogte, in 1850 en twee volgende jaren zachte winters zonder eenige vorst, in 1854 een zomer vol regen, na ontzettend strengen winter, en gedurende vele jaren koude voorzomers, zoodat het een algemeen spreekwoord is geworden, dat de zomer eene maand later begint dan in vroegere tijden.

Het is regt jammer, dat over de weersgesteldheid alle gissingen en waarnemingen bij het groote publiek op empirisch gebied nog steeds zich blijven bewegen. Ook wil ik niet de partij des schrijvers opnemen tegen hen, die beweren, dat de weersgesteldheid steeds normaal is gebleven

en wezen zal, ofschoon ik erkennen moet, dat de schrijver kans heeft in zijne beschouwingen gesteund te worden door de meeste leeken.

Maar brengt de grond nu voort, wat men van hem eischen kan, ook onder ongunstige omstandigheden? Geenszins, - en de schrijver hangt hier een niet zeer gunstig tafereel op van den Duitschen landbouw, maar dat overal waar is in de hoofdtrekken. Millioenen bunders land, zegt hij, brengen in Duitschland niets anders op dan onkruid. Met onkruid doormengd, komt het graan op de markten; in sommige streken zaait men haver met onkruid, want, zeggen de boeren, het groeit er toch tusschen in; hoe ongunstiger het jaargetijde, des te meer het onkruid. Onze zindelijke en naauwkeurige landbouw haalt hier welligt medelijdend de schouders op, doch is dan niets hiervan voor Nederland toepasselijk? De geneesmiddelen tegen onkruid in onze landbouw-werken erkennen het bestaan van dit kwaad voldingend.

Doch nog andere oorzaken van verminderde opbrengsten somt de Duitsche landbouwer op. Jaarlijks wordt de oogst van duizende bunders vernield, óf door lokale ziekte in de plant, óf door insecten, óf door laat invallende nachtvorst, om nu niet te spreken van slechte behandeling van den grond.

Eene algemeene ramp eindelijk, in hare uitgestrektheid en volharding vroeger ongekend, overtreft al het opgenoemde. Het is de vreeselijke aardappelziekte, die nu tien jaren lang telkens de hoop des landmans komt bedreigen. Als voorbeeld van den invloed dier ziekte strekke deze opgave des schrijvers. Vóór 24 jaren oogstte men van een Pruissisch morgen lands 3 à 4 schepels aardappelen; vóór 10 jaren 2 à 3, en nu 1 à 2 schepels. Over geheel Pruissen geeft dit een verschil van 30 millioen schepels, gerekend naar het land vóór de ziekte met aardappelen gepoot. In dit gemis moet voorzien worden door andere opbrengsten van voedingsmiddelen. De schrijver vermeldt niet, ofschoon de zaak door anderen wordt erkend, dat de duurte der aardappelen de kultuur onnatuurlijk heeft uitgebreid, zoodat daar, waar vroeger graan werd gevonden, nu de zwarte, stinkende aardplant de beste sappen aan den grond ontneemt, tot schade van den landbouw niet slechts, maar ook van de gezondheid der menschen. Inderdaad, het wordt hoog tijd,

dat eens wetenschappelijk de vraag worde behandeld, of de aardappelkultuur in de gegeven omstandigheden niet de meest verderfelijke en minst winstgevende wijze van landbebouwing oplevert en reeds nu op de prijzen der granen allerongunstigst terugwerkt.

Erkend is de invloed van groote bosschen en watervlakten op het klimaat. Onze schrijver beseft dit, en herhaaldelijk klaagt hij over de vernieling der bosschen, als oorzaak van achteruitgang voor landbouw. De zaak is welligt van lokaal belang, of ten minste meer van toepassing voor berglanden, dan voor onzen vlakken grond, maar wij kunnen toch niet nalaten de woorden zelve van den schrijver hier terug te geven.

‘Gebrekkige landbouwkunde,’ zegt hij, ‘heeft het noodig gemaakt, de nog bestaande wouden ten behoeve des landbouws van hunne natuurlijke bemesting, de naalden en bladeren, te berooven en de bosschen uit te plunderen. Voor den boschbouwkundige bestaat geen treuriger gezigt, dan hetwelk b.v. de Norische Alpen, tusschen Saltzburg en Villach, opleveren. Daar heeft men niet volstaan, met aan de boomen het boschstrooisel te ontnemen, maar men neemt reeds de bron van dat strooisel, de takken der boomen, weg. Half dood en langzamerhand afstervend, afschuwelijk verminkt, staan daar die boom-lijken in de woeste, rotsachtige streek, en, als betreurde zij die plundering, heeft de natuur de afgebroken stompen en takken met ellenlang mos behangen. Tusschen de boomen heen ruischen de beeken en stroomen door de kale rotskloven en overdekken het hout met kiezels en zand. Het gemis aan mest, dat overal in die streek den landbouw hindert, bewijst, dat de hulp, die men van het boschstrooisel vraagt, slechts een palliatief is, en dat de oorspronkelijke groeikracht der aarde, zoo niet uitgeput, ten minste sterk aangetast is. En toch dringen de bijl, de strooiselwagen en de ploeg dagelijks dieper in het woud. In streken met lossen grond ploegt zich de onverstandige landbouwer niet zelden arm. Hij haalt van den dunnen boschgrond eenige oogsten, en in zijne begeerte naar bouwland houdt hij het onder den ploeg. Zijn geringe voorraad mest moet nu ook nog voor het weldra uitgeputte boschland dienen, en zoo wordt zijn land nergens goed bemest en de landbouwkosten der vermeerderde

akkers overtreffen spoedig de inkomsten. Na eenige jaren blijft dan dikwijls het verwijderde, uitgezogen boschland onbezaaid liggen, en het losse, omgeploegde zand vormt eene kleine woestijn, die zich spoedig op de vleugelen der winden uitbreidt.

Vele duizende morgen lands, die zonder verbeteringen volstrekt de bebouwing onwaard zijn, worden gedachteloos jaar op jaar bezaaid, zonder dat de kleine landbouwer zelfs narekent, vanwaar de kleine oogst komt, daar alle veldvruchten, van den slechten zoowel als van den goeden grond, meest ongeteld in ééne schuur gebragt worden, en ook, omdat hij bovendien meestal het rekenen niet kent. Het valt ligt hem te bewijzen, dat hij in den regel door bebouwing van slecht of te ver afgelegen land jaarlijks een of meer gulden op iederen morgen lands verliest. Het gemis, dat het nationaal vermogen door deze ééne onwetendheid lijdt, is in landen met vele slechte gronden hoogst aanzienlijk.

Het verdwijnen der bosschen gaat zoo snel, dat wij b.v. uit onze huizing in de laatste tien jaren vijf dorpen en eene menigte kale zandheuvels meer in het gezigt gekregen hebben dan vroeger. Waar hemelhooge boomen en schoone groene heiningen den vroeger frisschen en vochtigen akker omgaven en levende bronnen aan zijnen schoot ontsprongen, daar staan nu naakte rotsen, van haren mos- en bloemenmantel beroofd, of ziekelijke vruchten op ruime, drooge velden, dorstend naar de vochtigheid en de gaz-ontwikkeling, die zij van naburige bosschen vroeger erlangden. Het zand, te voren door boomwortels, mos en gras bijeengehouden, dwaalt zonder hinder met den stormwind rond en brengt zijnen vloek ook in betere landstreken over; zoo vindt men in alle gedeelten der oude wereld uitgeputte, geplunderde en leeggelaten landstreken. De vroeger meer gelijkmatige verdeeling der atmospherische invloeden van gaz en elektriciteit houden op door de verdwijning der bosschen. Vandaar ontstaan hevige stormen, onweders, wolkbreuken, hagelslag, overstroomingen en verzandingen, waardoor groote gedeelten der vruchtbaarste dalen van veldvruchten beroofd worden en gansche bergstreken van de dunne aardkorst, die hare laatste groeikracht vormde. Niet enkele plaatsen bewijzen de waarheid dezer stellingen, maar men

ziet het in Pommeren, Westpruissen, in het Thuringerwoud, langs den Taunus, bij de Appennijnen, in de Fransche departementen langs de Alpen, in vele streken van Spanje, in Griekenland, in Klein-Azië, in Egypte, enz.'

Natuurlijk, dat de schrijver, die zulke rampzalige gevolgen van verkeerden landbouw voor zich ziet, onder de oorzaken dier verkeerdheid ook de domheid, de onwetendheid der menschen telt.

Gelijk reeds velen vóór hem deden, klaagt hij over de weinig praktische rigting in het onderwijs.

'Een weinig lezen, schrijven, rekenen en zingen,' zegt hij, 'is het resultaat van achtjarige bemoeijenis met het kind.'

Het oordeel is hard, maar geheel onjuist durven wij het niet heeten. Alleen vergete men niet, dat algemeene verstandsontwikkeling, oefening van het denkvermogen, het hoofdstreven des onderwijzers zijn moet, en niet het opvullen van het hoofd met allerlei halve kennis en geleerdheid. Maar de onderwijzer zelf is meestentijds te weinig praktisch man, en zoo geschiedt dan wat onze schrijver aldus uitdrukt: 'De in het dagelijksch leven tredende jongeling speelt totaal blindemannetje. Van het leven is in de school bijna nooit sprake; zelfs de middelbare of latijnsche school beweegt zich bij uitsluiting in een onbestaanbaren, fantastischen kring, waar Judaea, Rome en Griekenland alleen bekend zijn, en waar men zich afslooft om de moeijelijkheden van doode talen door te worstelen.'

De zuiver praktische landman trekt met kracht tegen die doode talen te veld. 'Het is,' zegt hij, 'naauwelijks te gelooven, dat de woordenziftende studie der oude talen nog steeds zoo algemeen stand houdt, terwijl de stoombooten en stoomwagens ons niet naar Latijnen, Grieken of Hebreërs voeren, maar naar Italianen, Franschen en Engelschen, wier taal men op de gymnasiën niet of hoogst oppervlakkig leert.'

Maar hij laat er toch op volgen: 'Om een flink volk te kweeken, behoeft men al de schatten der menschelijke kennis, sedert eeuwen ons overgeleverd; maar het leven is te kort en te duur, om de massa der beschaafde menschheid, een derde gedeelte des levens lang, uitsluitend bezig te houden met een tijdperk, dat twee duizend jaren achter ons ligt, met de geschiedenis van Judaea, Rome en Griekenland en met de spitsvondigheden hunner taal. Geens-

zins zijn wij Vandalen en beeldenstormers tegen klassieke kunst en wetenschap; integendeel, wij willen die uit de studeerkamers en de hoofden der geleerden in het praktische leven overbrengen en daarop zien toegepast. Ware dit geschied, dan hadden b.v. de Engelschen niet op nieuw het draineren behoeven uit te vinden, want onze philologen zouden ons uit Columella hebben kunnen zeggen, dat de Romeinen reeds hunne velden met aarden buizen droog legden. De natuur is de eeuwig frissche bron; tot haar moet ook de wetenschap terugkeeren.'

Terwijl nu zoo vele gebreken bestaan, en zoo vele oorzaken van slechte landbebouwing, neemt de bevolking hand over hand toe, en vraagt jaarlijks meer voedsel. Alleen Pruissen behoeft, om het meerdere der bevolking, dan die van 1815, te voeden, tegen zeer geringen maatstaf, 28 millioen schepels rogge meer dan toen, en als men ieder inwoner rekent zoo veel aan voeding te kosten als de staatsgevangenen, dan moet in Pruissen, alleen voor de voeding, 350 millioen thalers meer betaald worden dan voor 40 jaren[1].

Zoo belangrijk is goede, wetenschappelijke landbouwkunde, maar ook, hetgeen de schrijver niet vermeldt, zoo gewigtig is tevens vrijheid van handel en verkeer, waardoor men het voedsel billijk en gemakkelijk kan verkrijgen, dat eigen grond niet opleveren kan.

En nu somt de schrijver nog eene andere verkeerde inrigting onzer maatschappij op, die vooral in onze dagen helder voor den dag komt, en zoo lang zij bestaan zal, elke groote verbetering moet belemmeren: het stelsel namelijk der staande legers. Niet, dat de praktische man verlangt elk wapenvertoon te doen ophouden, of dat hij een eeuwigen vrede in dezen tijd waarschijnlijk of mogelijk acht, maar tegen het stelsel van recruteren, van verpligte krijgsdienst, zoo als dit meestal wordt begrepen en uitgevoerd, waarschuwt hij. De jongeling, aan den landbouw en het eenvoudige dorpsleven onttrokken, wordt, op den gevaarlijksten leeftijd, in den kring der groote steden overgebragt,

1 In Frankrijk is de verhouding van bevolking tot produktie ook gansch niet gunstig. Alleen voor tarwe is van 1836-1847 ingevoerd 13,948,142 en uitgevoerd 2,111,702 mud, zoodat er gemiddeld jaarlijks 1,183,644 mud te kort was tot voeding. (Zie eene belangrijke brochure van J.G. André Gabriel Roche: des Subsistances et des moyens de remedier à leur insuffisance, etc. Paris, 1855, pag. 58 sqq.)

veeltijds in ledigheid gelaten, zoo niet zieldoodende ligchaamsoefeningen of tot niets nutte garnizoensdienst hem bezig houden. Alleen zijn uiterlijk en zijne fraaije kleeding moet hij verzorgen; zijne vroegere kennis, pas half geleerd, gaat verloren; zijner eenvoudige landelijke begrippen schaamt hij zich, en later, uit de dienst ontslagen, kan het vroegere leven hem niet behagen en ontvangt de stad niet zelden als ongeschikt werkman, weldra zelfs als bedelaar of arme, den afgedankten soldaat, die als flinke boerenzoon eenmaal het leger intrad, om, zoo als de voorstanders der militie zeggen, eens goed ontbolsterd te worden. Duizende sterke handen en heldere hoofden worden aldus aan den landbouw onttrokken, om ze bedorven aan de groote steden en de armkassen over te geven. Op dit punt zijn wij het ook volkomen met den schrijver eens, en vinden wij het gezegde geheel op ons vaderland toepasselijk. Een leger, een krachtig, goed georganiseerd leger, is eene behoefte, ook voor ons vaderland, en ieder burger is verpligt mede te werken tot verdediging van den geboortegrond. Of niet eene organisatie, gedeeltelijk althans, gelijk die in Zwitserland plaats heeft, mogelijk zij ook voor ons, willen wij niet beslissen. Daar is eene werkelijke volkswapening tot stand gekomen; dáár kost het leger bijna niets in vergelijking onzer millioenen; dáár is reeds in de eerste jeugd de oefening als soldaat verpligtend, zoodat de jongeling niet meer de eerste recrutenoefeningen behoeft aan te leeren. Doch wat vooral, zoo lang de militie blijft wat zij is, overweging verdient, is de zedelijke zorg voor den soldaat. De kern der natie, het opkomend geslacht, wordt jaarlijks, ook bij ons, tot maanden of jaren lang kazerneleven opgeroepen; welke zijn de vruchten van dat leven? Hoevelen keeren jaarlijks naar de woonstede weder, bedorven naar ziel en ligchaam, ongeschikt voor de inspanning en eentoonigheid van den landbouwstand, met veel neiging tot sterken drank en uitspatting, zonder dat hoofd en hart iets verruimd, of met degelijke kennis opgevuld zijn geworden? Wil men daarin verbeteren, zoo veel mogelijk zij in de tegenwoordige organisatie, men houde den jongen soldaat meer bezig, niet slechts in het exercitieveld of bij de wacht, maar als werkman, zelfs, waar dit kan, als landbouwer; de soldaat, zelfs als soldaat, moet in den krijg alles kennen, en het leger, dat aan de natie zoo veel kost, mag ook wel rente

afwerpen. Dit kon geschieden op velerlei wijze, terwijl nu zelfs de kleederen van den soldaat door anderen worden gemaakt en een handwerk voor hem vernederend wordt geacht. Het kroegleven is toch waarlijk zoo hartverheffend niet!

Doch keeren wij terug tot onzen schrijver. Eene andere oorzaak der duurte vindt hij in de weinige zorg en behartiging door de regering aan den landbouw besteed, en in de weinige aanmoediging, die pogingen tot verbetering ondervinden, te meer te betreuren, omdat eene onnatuurlijke, gekunstelde industrie, in groote steden vooral gedreven door fabrieken van allerlei aard, kapitalen en krachtige handen van den landbouw aftrekt. In Duitschland, waar beschermende maatregelen den grondslag uitmaken der regeringshandelingen, is deze opmerking zeker hoogst gegrond; hooge loonen, die de gevierde fabrieknijverheid kan betalen, lokken den landman van zijnen akker naar de steden, en onwetende landbouw is niet in staat door even hooge loonen aan deze verhuizing perk te stellen. Terwijl dan aan de ééne zijde de bevolking in de steden onnatuurlijk aanwast, wordt aan den landbouw de bevolking onttrokken, die hij tot bereiding der akkers noodig heeft; mindere opbrengst en toenemende duurte zijn er de gevolgen van. Zoo jammerlijk straft zich de gewaande wijsheid van bescherming en bemoeizucht.

Gelukkig ons vaderland, dat ook in dit opzigt op meer vrijheid roem mag dragen. Doch ook voor ons geldt de opmerking, dat te weinig kapitalen in den landbouw worden gestoken; dat de bebouwing der gronden in veler schatting minder aandacht verdient, dan de nijverheid der steden. Ons land is niet weinig met ongecultiveerde gronden gezegend; hoe langzaam echter worden tot ontwikkeling gelden bijeengebragt! In de laatste jaren is men ijverig bezig geweest, om alle hinderpalen op te ruimen, die handel en nijverheid in den weg stonden; het laatste jaar zag zelfs een offer van eenige tonnen gouds door de schatkist brengen aan den groothandel, door de opheffing van het tonnengeld der zeeschepen, dat, volgens velen, niet een enkel schip van onze havens weerde; doch de opheffing of verligting der turfbelasting, de verlangde vrijdom van zoutbelasting voor den landbouw, de opheffing of afkoop der tienden, of van de op den veestapel drukkende vleeschbelasting, bleven on-

der de pia vota en zullen ongetwijfeld nog langen tijd daaronder behooren. Inmenging der regering in zaken, die aan bijzondere krachten kunnen worden overgelaten, is niet begeerlljk; doch er bestaat eene aanmoediging van regeringswege, niet slechts door belang, maar door pligt geboden, omdat geen bijzonder persoon, geene bijzondere vereeniging die geven kan. Als zoodanig noemen wij b.v. de zorg voor den veestapel door krachtige en meer te zamenwerkende invoering der inenting tegen de longziekte onder de runderen; de zorg voor de paardenfokkerij, zoo hoogst belangrijk in ons vaderland; de meerdere bemoeijing met landbouwtentoonstellingen en bovenal de bewerking eener goede, volledige statistiek van onzen landbouw.

Dat er nog vele, vooral middellijke hulpmiddelen zijn, der regering ten dienste, om den landbouw en de opbrengst der landbouwprodukten te bevorderen, lijdt geen twijfel. De zorg voor den waterstaat, eene goede wetgeving in den jammerlijken chaos der polderbesturen, staat hierbij op den voorgrond; in het afgeloopen jaar zijn honderden en duizenden van bunders onbebouwd gebleven, of hebben ongeveer niets opgebragt, omdat slechte afwatering, of wel twisten tusschen naburige polderbesturen, den drassen grond tot eene woestenij maakten. En als men alle tollen opheft voor onze zeevaart, heeft de landman niet eenig regt hetzelfde te vragen voor het vervoer zijner produkten langs onze wegen en kanalen?

Wat eindelijk wordt ten koste gelegd aan de opvoeding der aanstaande landbouwers? Welke rigting - wij spreken niet eens van geld - voor den landman heilzaam, wordt aan het onderwijs der lagere scholen gegeven?

Welken invloed hebben in het algemeen de belangen des landbouws bij de overweging van wetsontwerpen of regeringsmaatregelen?

Uit de beantwoording dier vragen kan het blijken, dat de vermelding der klagt van den Pruissischen landbouwer ook voor ons vaderland niet overbodig is.

De schr. betoogt verder, hoe al de oorzaken, vroeger opgesomd, van verminderde opbrengst bij meer behoefte, kunnen overwonnen worden.

De scheikunde immers heeft reeds aangetoond, welke middelen zijn aan te wenden tegen den invloed van lucht en koude. Kunstmest uit allerlei stoffen, geëigend naar grond-

soort en klimaat, overwint de nadeeligste uitwerkingen van slechte of koude jaargetijden. Dit moge den eenvoudigen landman ongeloofelijk voorkomen; als Liebig, Stöckhardt en anderen meer populair zullen geworden zijn, zal de tijd ook nabij zijn, dat de ongeloovigste overtuigd zal zijn. Niet minder nut kan ook de drainering aanbrengen, om zoowel droog te leggen, als om water aan te voeren; voegt men daarbij een oordeelkundig systeem van vruchtafwisseling, dan is de zegepraal van den landbouwer over de ongunstige weersgesteldheid, over slechten grond, over gebrek aan gaz-ontwikkeling en groeikracht vrij volkomen.

'De landman,' zegt onze schr., 'moet leeren den akker als een stal te beschouwen, en de vruchten als zijne beesten, die op allerlei wijze, naar aard en behoefte, op verschillende wijze, moeten gevoed en gekweekt worden. De akker zelf is dan slechts de bergplaats, goed beschut en luchtig, maar wier bouwplan geen invloed op den groei der daarin opgenomen vruchten uitoefenen kan.'

De meteorologie schijnt bestemd vele diensten aan den landbouw te bewijzen. Het is geen heiligschennis meer, zoo men beweert, dat het tijdstip niet veraf is, waarop, niet van éénen tot den volgenden dag, maar van jaargetijde op jaargetijde, over zekere landstreken, op vrij zekere gronden, gunstige of ongunstige weêrverschijnselen, veel of weinig regen of warmte zullen kunnen voorspeld worden, omdat, ten minste bij benadering, de algemeene wetten op dit gebied bekend zijn zullen. Voor den oceaan ondervindt de handel reeds het nut der meteorologie; hoe groot een voordeel mag de landbouw daarvan wachten! Om den uitgeputten grond van Europa ter hulpe te komen, wordt uit Afrika en Amerika guanomest aangevoerd, en de vruchten en het vleesch voor onze voeding komen ook reeds gedeeltelijk uit de nieuwe wereld tot ons. Toch heeft de oude grond nog genoegzaam voor onze voeding, zoo hij slechts gekend wordt. Men haalt geheele bosschen om, en bederft daardoor den landbouw in geheele streken, alleen omdat de brandstof ontbreekt; doch door geheel Europa heen zijn onbekende steenkolenlagen onaangeroerd gebleven.

Sterke, diepe omploeging kan veeltijds den vruchtbaren grond, tot nu toe onder zand of steen verborgen, aan het licht brengen. De veengrond bevat bestanddeelen aan stikstof, die, bereid, tot bemesting dienen kunnen.

Dat alles, wat waterafleiding betreft, op de opbrengst van den landbouw van grooten invloed zijn moet, verstaat zich. Hier moet de regering vooral hare zorg besteden. Geen der hoofdrivieren van Europa, die niet bijna jaarlijks, in een of ander gedeelte van haar stroomgebied, duizenden bunders land overstroomt en de vruchten vernielt, dikwijls ten slotte tot blijvende moerassen herscheppende, wat vroeger korenland was.

Doch ook de grondbezitter zelf kan daartoe medewerken, zoo slechts het kapitaal niet ontbreekt. Hypotheek-banken zijn ook daartoe aan te prijzen, dewijl de slechte afwatering van ééne kleine strook lands dikwerf de eerste aanleiding is tot groote overstroomingen in geheele landstreken; ons vaderland geeft daarvan dikwerf voorbeelden. De armoede bij grondbezitters in éénen kleinen polder is niet zelden de oorzaak dat geheele waterschappen gebrekkige afwatering behouden. In berglanden doet zich dit euvel niet minder gevoelen; in Zwitserland bij v., waar de armoede bij den landbouwenden stand eene angstige hoogte heeft bereikt, zijn in de vruchtbare dalen van het Oberland honderden bunders bijna geregeld aan overstrooming en vernieling der vruchten onderhevig, omdat geldgebrek belet de meest eenvoudige bescherming tegen den gezwollen bergstroom op te rigten.

Hoe zal de opvoeding der volken moeten geschieden? De schrijver vat zijne meening zamen in deze woorden: ‘men ontwikkele bij het kind vooral zijne vijf zintuigen, door hem te leeren, hoe en waartoe hij ze gebruiken kan en moet. Wat baat het gezigt, zoo de mensch de natuur niet kent, die hij ziet; de wetten der vormen niet vat, die hem omringen? Eenzijdigheid is vooral hier te vermijden, want, waar het ééne zintuig bij uitsluiting wordt geoefend, of het denkvermogen op één gebied beperkt blijft, daar sluimeren andere zintuigen of andere vermogens in.’

Schooltuinen, goed ingerigte landbouwscholen voor hoogere landbouw-wetenschap zijn overal noodig en ontbreken bijna geheel. Men trachte niet bejaarde boosdoeners als kolonisten te verbeteren; alleen de jeugd kan aldus behandeld worden.

De schr. wijst hier op de verkregen resultaten van Wicherns Rauhehaus bij Hamburg, van het Fransche Mettray

en van andere diergelijke instellingen in Zwitserland en Frankrijk. Vooral het nieuw door de Belgische regering ingestelde landbouw-instituut te Ruysselede wordt geprezen, en zijn onze berigten juist, dan is die lof, aan deze kolossale instelling gebragt, verdiend. Ook het jeugdige Nederlandsch Mettray wordt door den schrijver als een model voor eene goede landbouw-kolonie genoemd. Eigen bezoek stelde hem in staat dit oordeel te vellen. Behalve de zoogenaamde landbouwschool aan de koloniën van weldadigheid, en de inrigting te Montfoort, is dit de eenige proef van goede landbouw-opvoeding voor de mindere standen in ons vaderland; - de school te Groningen is meer voor hoogere wetenschap bestemd. Hoe weinig echter beteekent nog zulke proef bij de velerlei behoeften. Des te meer verdient het bestaande aanmoediging. Moeten velen in den lande dit alzoo begrijpen!

Indien overal goede, praktisch ingerigte scholen bestonden, zou van een volgend geslacht veel te hopen zijn. De landman bijv., ook als hij genoeg voedsel zich verschaffen kan, weet nog niet, welk voedsel hem het best is en tevens het goedkoopst. Eveneens is het in de steden. Van daar dat bijv. de aardappel nog altijd voor zeer velen het hoofdvoedsel blijft, ofschoon boonen, erwten, rijst en grutten, gedroogde visch en maïs én goedkooper én doelmatiger zijn.

Overbevolking, zegt de schr., is niet te vreezen, zoo de landbouw wordt wat hij wezen kan. In Engeland brengt de bunder bouwland eens zoo veel op als in Frankrijk en bijna tweemaal zooveel als in Duitschland.

De slotsom is deze: alleen verbetering van den landbouw is in staat duurte te bestrijden en voor volgende tijden grootendeels te voorkomen. Nog een enkel voorbeeld. Zeker ervaren landbouwer erkent, dat het zaaijen van het graan uit de hand welligt ⅕ van het zaad doet verloren gaan, en dat dit verlies door goed ingerigte zaaiwerktuigen te beletten is. In Pruissen worden jaarlijks 15 à 25 millioen mud uitgezaaid aan granen. Het zaaiwerktuig worde algemeen ingevoerd, en de landbouw zal er jaarlijks 3 à 5 millioen mud bij winnen. Bijna hetzelfde heeft bij het dorschen plaats.

Zoo vernietigt de mensch zijn eigen voedsel door onkunde en traagheid.

Wij hebben nu kortelijk het boekje doorloopen, aan het hoofd van dit artikel geplaatst. Voorzeker is er veel in de laatste jaren geschreven over dit onderwerp, dat op meer wetenschappelijke kennis mag bogen. Doch het alledaagsche op dit gebied is nog niet overtollig, en al is het met schaamte, wie zal ontkennen, dat de schrijver juist oordeelt, als hij het ons toeroept: ‘Al het leed, waarover gij klaagt, is uw eigen schuld’? - De gedachtenlooze slenter en de onverschilligheid der massa's is de hoofdramp der maatschappij. Vooral in moeijelijke dagen brengt die verkeerde rigting hare straffen mede. Moge de harde ondervinding slechts velen tot leermeesteres zijn!

's Hage, Sept. 1856.
H.

Het vrijhandel-congres te Brussel.

22, 23, 24 en 25 september 1856.

> Les pays ne sont pas cultivés en raison de leur fertilité, mais en raison de leur liberté.
> MONTESQUIEU.

Peste, Fame et Bello libera nos! Is dat niet de begeerte naar gezondheid, overvloed en vrede, en kan treffender bede door een volk geuit worden dan deze, of waardiger wijze worden uitgedacht om ze voor het nageslacht te vereeuwigen en aan de levenden als gedurig voor oogen te houden, dan zoo als wij ze in die woorden met groote letteren op den gevel van het aloude Broodhuis te Brussel gegrift zien? Wie de onvergelijkelijk schoone markt aldaar mogt betreden, hij heeft zich wis aangetrokken gevoeld door die zoo treffende woorden, waarvan de indruk voorzeker nog verhoogd is door de plaats, waarop hij zich bevond. Immers zoo eenige stad roemen mag op gebouwen, die grootsche historische herinneringen voor den geest brengen, het is Brussel. Getuigt aldaar menige gevel van tijden van vroegere grootheid en weelde en pracht, rijk als hij versierd is met al wat de kwistige hand van den kunstlievenden eigenaar er aan heeft willen te koste leggen, en verrukt ons de geheele markt met hare fraaije gebouwen uit de glorierijke dagen van Braband's grootheid: ons oog wordt als geboeid door het trotsche Stadhuis, welks architectonische schoonheid niet alleen de bewondering afperst van den nazaat voor het kunstgenie van den bouwmeester, maar welks aloude muren ons tevens de zoo rijk geschakeerde tooneelen voor den geest roepen, waarvan ze de zwijgende getuigen mogen genoemd worden. Wat al heldenfeiten, maar

ook wat al schanddaden hebben die muren aanschouwd! Met wat al eereteekenen zijn die binnenpleinen eens versierd, maar ook met wat al onschuldig bloed zijn zij besmet! Van wat al vreugdekreten hebben die gangen weergalmd, maar ook wat al zuchten hebben ze gesmoord, en boe menig droeve klagt en angstig geween, aldaar geslaakt, heeft niet ten volle de treffende bede gewettigd die wij daar tegenover het Stadhuis lezen, om vrede en welvaart en overvloed!

Op de schare, die zich in de laatste dagen der afgeloopen Septembermaand naar het Stadhuis van Brussel henenspoedde, moest die bede wel een diepen indruk maken. Immers die schare bestond uit mannen die zich aldaar vereenigden, om onderling de middelen te beramen, welke de volken uit hunne ellende zouden kunnen opbeuren, om hen aan te manen tot orde en eensgezindheid, en hen op te wekken, zich door eigen arbeid en kennis en spaarzaamheid tot een staat van welvaart te verheffen, waardoor zij ten laatste in hongersnood, pest en oorlog niet langer de kastijdende roede des Heeren, maar de regtvaardige straf hunner eigene verkeerdheden zouden erkennen. Of hebben niet vooral de latere jaren het duidelijk bewijs verstrekt, dat bij alle waarlijk verlichte en beschaafde volken de hongersnood sinds lang geweken is voor eene schaarschte, even kort van duur als ligt van druk; dat de eertijds zoo vreeselijke pestilentiën haar angel hebben gebroken op het schild, door beter woning, beter voedsel en beter deksel, hare vroegere slagtoffers voorgehouden; terwijl de oorlog meer en meer gevloekt wordt als het gevolg van onverstand en dwaasheid door dezelfde volken, die eens daarin hunne glorie zochten? De rigting onzer dagen, om de volken door meer welvaart tot grooter zedelijkheid en godsdienstigheid te brengen, ontwikkelt zich meer en meer, en ze vindt nu ijverige medewerkers zelfs in hen, die vroeger in het tegenwerken van dien zoogenaamden geest des tijds een nuttig werk meenden te verrigten. Met reuzenschreden vordert die arbeid, en rijke vruchten heeft hij reeds voor het algemeen afgeworpen, zigtbaar in welvaart en kracht en eensgezindheid, waar vroeger armoede en ellende en verdeeldheid heerschten.

En is het te veel gezegd, wanneer wij aan de wakkere pogingen der Economisten een groot deel van die verblij-

dende verschijnselen onzer dagen toekennen? Eerst sedert weinige jaren, wij geven het toe, hebben hunne leeringen ingang, hunne voorschriften toepassing gevonden, maar ook meer en meer winnen de goede uitkomsten aanhangers. Een hunner eerste stelregels is deze: dat de mensch in eigen kracht de middelen voor zijn bestaan moet zoeken; zich zelven moet hij regeren, onafhankelijk en vrij van anderen, behalve voor zoover het algemeen belang de opoffering van een deel van ieders vrijheid vereischt. Solidariteit predikt de Economie, maar hoe welgevallig die theorie velen moge wezen, die bij de bewustheid van hunne kracht, ook gereed zijn om daarvan gebruik te maken, zij vindt evenzeer vele bestrijders, vooral onder hen, die ongaarne de zoete gewoonte laten varen om te steunen op anderen, sterker en krachtiger dan zij zelven. Zij toch bedenken, en te regt, dat wie zich zelven regeert wel vrij en onafhankelijk, maar ook geheel alléén aansprakelijk is voor al wat hij doet. Gedijt het goede dat hij tot stand brengt hem ten volle, ook het kwade dat hij werkt komt enkel ten zijnen laste. De mensch kan en moet niet op zich zelven staan, zoo beweren zij, maar hij moet leven onder en met anderen; alle menschen zijn als de schakels van eene keten, alle te zamen kunnen kracht uitoefenen en de vereischte taak verrigten, niet een enkele alléén. En die aanmerking is juist, maar wanneer niet iedere schakel sterk en krachtig is, dan is ook eene enkele zwakke genoeg om de gansche keten vaneen te doen springen en het geheel onbruikbaar te maken. Wanneer tien menschen te zamen een zwaren last moeten torschen die juist voor hunne kracht berekend is, maar de een zich op de sterker inspanning van den ander verlaat, dan blijft het geheel halverwege of ongedaan, te meer omdat ieder wel door den ander gesteund wil worden, maar niet het werk van den ander verrigten wil. Moedeloosheid is het natuurlijk gevolg van half volbragten arbeid en maakt een ieder dubbel ongeschikt voor zijne taak. Ieder dus op zijn post, en ieder zijn deel verrigt met alle magt en met alle kracht, dàt wil de Economie; ruim loon voor den ijverigen arbeider, geen loon voor den luijaard. Ontbreekt het den waarlijk ijverige en bekwame ooit aan arbeid? Zoo ja, dan is het niet aan hem zelven, maar wel aan degenen te wijten, die hun deel niet verrigten, die dus het evenwigt verbreken, en die niet van hun

eigen arbeid, maar ook gedeeltelijk van dien van den ander willen leven. Alleen eendragt maakt magt, en het is die eendragt welke de Economie poogt tot stand te brengen.

Behoeven wij wel te betoogen, dat die leer tot de theorie van vrijheid van handel leidt? Voorzeker neen. Hoe oud die leer ook zijn moge, hare stelselmatige en wetenschappelijke ontwikkeling heeft ze eerst door de Economisten der latere dagen verkregen. Wel heeft reeds Adam Smith die stelling betoogd, maar bij het aanprijzen der theorie, kon hij het toch niet van zich verkrijgen de praktijk ten volle aan zijne landgenooten aan te bevelen. Ook latere navolgers van hem, hoewel reeds eenigermate verder gaande dan hij, deinsden toch vaak voor de volle toepassing daarvan terug, en het schijnt voor onze dagen bewaard te zijn om die leer in haar geheel te kunnen en te mogen aanbevelen, gerugsteund als men is door de heerlijke uitkomsten der hier en daar genomene proeven, die zelfs de stoutste verwachtingen hebben overtroffen. Vrijheid van handel eene fraaije theorie te noemen, maar onbruikbaar in de praktijk, of in hare toepassing de zucht te zien van den sterke om den zwakke geheel ten onder te brengen, en hare voorstanders als ijdele theoristen of revolutionairen te brandmerken, dàt wordt gelukkig meer en meer het treurig voorregt van hen, die terugdeinzen voor een staat van zaken, waarin alleen kennis en kracht kunnen zegevieren. Wie zal de wreedheid hebben hun het genot van dat onmagtig beklag te ontnemen, gesmoord als het reeds wordt door het bedrijvig gewoel der voorspoedigen! Maar toch mag het de aandacht van ons Nederlanders niet ontgaan, van hoe korten tijd hier te lande die erkenning van het heilzame der beginselen van vrijen handel, op wetenschappelijke gronden, eerst dagteekent, en tot hoe lang wij, in vreemde tegenstelling met Adam Smith, de theorie hebben verketterd, terwijl wij de praktijk toepasten. Het in 1840 verschenen en in vele opzigten verdienstelijk werk: ‘Over de aloude vrijheid van handel en nijverheid in Nederland, door Mr. D...,’ kan ons daarvan ten bewijze strekken. Daarin toch zien wij nog de voorstanders van handelsvrijheid gekenmerkt als bewonderaars van ‘den cosmopolitischen theorist J.B. Say’ en van de ‘Canning-Huskissonsche kunsten;’ als lieden ‘die zich niet schamen de leuzen *laissez faire, laissez passer* voor te staan, niet gegronder dan de leus: *guerre*

aux châteaux, paix aux chaumières,' menschen: 'die zich ten eenenmale vergissen, wanneer zij willen beweren, dat het voordeel van *allen* ook het voordeel van *enkelen* moet zijn,' en als ijveraars voor 'het invoeren der nieuwe theorie (vrijheid van handel), die nergens geschieden kan zonder de bevolking op het bed van Procrustes te leggen, en aanzienlijke landverhuizing of het uitsterven door verhongeren en aanhoorige ellenden, ten gevolge van het vervallen of verminderen van eenmaal met moeite aangeleerde middelen van bestaan, te weeg te brengen.' Die taal is zeer duidelijk en ze was toenmaals volstrekt geen wanklank in de ooren van het meerendeel onzer landgenooten, getuige de woorden, waarmede onze aan het Vaderland te vroeg ontvallen Mr. D.A. Portielje zijn verdienstelijk werk: 'De handel van Nederland in 1844,' een boek, ijveriger studie overwaard dan het tot nog toe ten onzent gevonden heeft, besluit: 'Maar bedroevend is het, dat wij, bij het bezit van zulke historische herinneringen, en bovendien sedert 1813 gekastijd door de allerbitterste ervaringen, en als 't ware bespot door de voorbeelden van Hamburg en Bremen, dat wij, in weerwil van dit alles, op dezen oogenblik nog genoodzaakt zijn de waarde van handelsvrijheid aan te toonen en het verderfelijke beschermingen belastingstelsel te ontraden.' Zal men nu op den man die deze woorden ruiterlijk met zijn naam onderschrijft, de benamingen van den Anonymus Mr. D... toepassen, of zal men hem niet veeleer dank weten voor den steen, dien hij aangebragt heeft aan het zoo veel hechter bolwerk van onze welvaart, waarvan de grondslagen in 1845 gelegd zijn?

De steeds toenemende aanhang ten onzent, zoowel van de theorie als van de praktijk van de vrije handelsleer, waarborgt ons het laatste, en 't zal dan ook voorzeker niemand bevreemden, dat, toen in de afgeloopen Septembermaand uit alle landen de voorstanders van dit stelsel door de 'Association Belge pour la Reforme douanière' te Brussel bijeengeroepen werden, ook velen uit Nederland aan die roepstem gehoor gaven.

't Zou het Congrès international des reformes douanières zijn, dat men aldaar wilde houden. De oorsprong daarvan lag reeds in vroegere vereenigingen. In het jaar 1846 werd te Brussel de Association Belge pour la liberté Commerciale opgerigt, die al spoedig het Congres des Economistes

bijeenriep, dat den 16^{den} September 1847, te Brussel, gedurende drie dagen zijne zittingen hield, en waarvan het verslag de hooge belangrijkheid der gehouden beraadslagingen aantoont. Immers was vooral de meesterlijke verdediging van het beschermend stelsel door Duchataux, Afgevaardigde van de Vereeniging tot bescherming van den nationalen arbeid te Valenciennes, bijgestaan door den bekenden Keulschen protectionist Rittringhausen, eene uitmuntende gelegenheid voor de voorstanders van handelsvrijheid, om hun stelsel nog sterker te doen uitkomen, en wanneer wij dan onder de 161 leden de namen lezen van mannen als C. Dunoyer, A. Blanqui, Horace Say, J. Garnier, Wolowski, Colonel Thompson, James Wilson en anderen, dan behoeven wij wel niet aan eene grondige behandeling der verschillende vraagpunten te twijfelen. Het Congres besloot zijne werkzaamheden met het aannemen der volgende vier stellingen: ‘Dat de vrijheid van handel: 1° den band versterkt tusschen de volken, die elkander voortaan tot steun zullen verstrekken, in plaats van aan elkander cijnsbaar te worden gemaakt; 2° de voortbrenging vermeerdert en de nijverheid vrijwaart voor die hevige schokken, welke onafscheidelijk zijn van alle markten, beperkt door bescherming; 3° het lot der arbeidende klassen verbetert door minder arbeid te eischen voor meer genietingen; 4° eene staande oorzaak vernietigt van on zedelijkheid.’ De belofte om elkander spoedig op een tweede Congres weder te ontmoeten, werd door de woelingen van het jaar 1848 verijdeld, en eerst tegen het einde des vorigen jaars werd de zaak op nieuw ter sprake gebragt door het voorstel van den Heer Corr - van der Maeren te Brussel, aan de Société Belge d'Économie politique, om de Association Belge pour la Reforme douanière op te rigten, met het doel om in Belgie: ‘door eene geleidelijke vermindering der invoerregten en opheffing der verbodsbepalingen bij den uitvoer, tot eene tariefshervorming in zuiver fiscalen geest te geraken.’ Den 20sten Januarij dezes jaars had de eerste bijeenkomst daarvan plaats, die weldra door openbare vergaderingen in verschillende steden van België gevolgd werd, waarin men voornamelijk de hooge invoerregten op het ijzer bestreed en den vrijen invoer der steenkolen verlangde. In meer dan 140,000 afdrukken werden de verslagen dezer bijeenkomsten overal

verspreid, en zoowel vele Volksvertegenwoordigers als Kamers van Koophandel ondersteunden de Vereeniging met alle magt. Algemeen werd de wensch uitgesproken, dat het tarief mogt herzien worden, en wel in dezen geest: 1°. Vrije invoer van alle grondstoffen. 2°. Een langzame overgang tot een invoerregt van 10 pCt. op alle gefabriceerde goederen. 3°. Eene vereenvoudiging van het tarief door eene splitsing in drie hoofdafdeelingen. En ten einde de zaak nog sterker te bepleiten, heeft de Vereeniging het Congres bijeengeroepen, waarvan wij ons voorstellen een kort verslag te geven.

De ijverige Heer Corr - van der Maeren en de wakkere Hoogleeraar de Molinari, teregt geacht om zijne veelvuldige economische geschriften en als Redacteur van den ook ten onzent met lof bekenden 'Économiste Belge,' hebben met hunne medeoprigters al spoedig een tal van oproepingen heinde en verre gezonden, om leden voor het Congres te winnen. In de eerste Circulaire wordt het doel der bijeenkomst in de twee volgende stellingen zamengevat:

'Het Congres wenscht van praktische en verlichte mannen uit alle landen een antwoord te ontvangen op deze vragen:

1°. Welke kunstmatige of natuurlijke hinderpalen belemmeren de uitbreiding der handelsbetrekking van het volk, door u vertegenwoordigd?' en

'2°. Welke praktische middelen worden of kunnen worden voorgesteld, om die hinderpalen uit den weg te ruimen?'

'Geene redevoeringen, maar deugdelijke en getrouwe statistieken wachten wij, opdat eene menigte feiten het bewijs leveren, dat niet door belemmering, maar door vrijlating van het verkeer tusschen de volken onderling, die uitbreiding aan de voortbrenging gegeven wordt, welke bevorderlijk is aan het algemeen welzijn. In de Openbare Zitting zullen de algemeene zaken behandeld worden, terwijl in drie Afdeelingen, de eerste voor Wetgeving, de tweede voor Statistiek, verdeeld in drie onderdeelen: 1° landbouw, 2°. nijverheid, 3° handel, en de derde voor Voorstellen, alle stukken zullen onderzocht en behandeld worden, eer die in de Openbare Zitting worden voorgedragen.'

Deze zoo juist gestelde vragen en de goede verdeeling

der werkzaamheden, gepaard aan de uitmuntende wijze waarop het doel van het Congres breedvoerig in verschillende documenten, en voornamelijk in den ‘Économiste Belge’, werd toegelicht, maar vooral de toenemende sympathie voor het stelsel zelf, lokten van vele zijden de beloften tot deelneming uit. Nederland bleef daarbij niet achter. Onze Minister van Financiën heeft het voorbeeld willen geven en het Congres vereerd met een zoo vleijend en welwillend schrijven aan het Comité d'Organisation, dat de lezing daarvan in de Openbare Zitting met luid gejuich door alle aanwezigen werd begroet. De Minister zegt onder andere:

‘Dat het doel 't welk de Association Belge zich voorstelt, groote belangstelling vindt bij de Nederlandsche Regering, die zich tevens zeer verheugt dat uit Nederland mannen van praktijk en wetenschap het Congres zullen bijwonen, te meer, omdat de Regering zich aldaar niet meent te moeten doen vertegenwoordigen, om het zoo speciale karakter van het Congres.’ En dit schrijven ging vergezeld van een volledig stel exemplaren der uitmuntende Statistiek van Neêrlands' Handel en Scheepvaart van 1846 tot 1854, en van het Statistisch Jaarboekje voor het Koningrijk der Nederlanden, 't welk onze Minister aan het Comité Central ten geschenk aanbood; waarlijk, wel een groot bewijs van sympathie voor het zoo bij uitnemendheid vrijzinnig doel van het Congres en van belangstelling in het werk, dat de leden tot stand hoopten te brengen. Dat deze onderscheiding op hoogen prijs gesteld werd, dit bleek op treffende wijze.

Een zoo wakker voorbeeld van zoo hooggeplaatst eene zijde, hoopten wij, zou onze Kamers van Koophandel doen besluiten om gezamenlijk, zoo al niet *officieël* Afgevaardigden naar het Congres te zenden, 'tgeen hare reglementen schijnen te verbieden, dan toch onderling zoodanige maatregelen te treffen, dat Nederland daarop vertegenwoordigd werd door onze eerste handelsmannen, en dat door hare zorg eene Memorie zou worden ingediend, waarin niet alleen een volledig antwoord op de beide gestelde vragen te vinden was, maar waarin tevens door feiten werd bewezen, dàt en waarom aan Nederland het regt van prioriteit toekomt, wanneer het geldt de eer van het eerst de beginselen van handelsvrijheid te hebben toegepast, veel eerder zelfs dan

het geheele stelsel nog op wetenschappelijke gronden was aangeprezen; eene eer, die nu algemeen, maar ten onregte, aan Engeland toegekend wordt. Tot ons leedwezen zijn wij in die verwachting teleurgesteld. Gelukkig echter dat een geacht en kundig lid, benevens de bekwame Secretaris van de Rotterdamsche Kamer, het Congres hebben bijgewoond, terwijl de laatste tevens bij het Bestuur eene Memorie heeft ingediend, een zoo belangrijk overzigt van onze handels- en scheepvaart-politiek der laatste tijden gevende, dat voorzeker een ieder die dit stuk later in het Algemeen Verslag onder de oogen krijgt, den Heer Reepmaker als steller dank zal weten voor zoo voortreffelijk en grondig een arbeid.

Terwijl hier te lande, in weêrwil van de vele uitnoodigingen aan verschillende personen gezonden, en den krachtigen aandrang van onzen bekwamen Prof. Vissering in ‘de Économist,’ om het Congres bij te wonen, niemand genegen scheen de zaak meer algemeen voor te bereiden, meende de wel jeugdige maar reeds krachtige Vereeniging ter bevordering van fabriek- en handwerksnijverheid in Nederland, dat het meer dan tijd was om te trachten zoo mogelijk toch eenig bewijs van sympathie door de industriëlen van ons land te doen geven, vooral na het zoo wakker voorbeeld onzer Regering. Tegen den 4^{den} Augustus werd te 's Hage door haar Hoofdbestuur eene Vergadering bijeengeroepen van allen, die het doel van het Congres wenschten te bevorderen. Ook aan die oproeping werd maar flaauwelijk beantwoord, 't geen echter niet verhinderde, dat een ruim dertigtal aanwezigen drie Afgevaardigden koos, die de onderling behandelde vraagpunten van hoog belang, in der tijd door de nieuwsbladen meêgedeeld, tot een punt van overweging bij het Congres zouden inbrengen. De Vereeniging voor Volksvlijt en eenige Kamers van Koophandel vereenigden zich onmiddellijk met dit besluit, zoodat Neêrlands Hooge Regering toch niet alléén stond, toen het er op aankwam om ook hier te lande een bewijs van belangstelling te geven. Zoo als ons sedert verzekerd werd, heeft ook later de Maatschappij van Nijverheid nog Afgevaardigden benoemd. Intusschen mag de jeugdige Haagsche Vereeniging zich beroemen, menige harer oudere zusters ten dezen te hebben beschaamd.

Wanneer men nagaat, hoe naijverig wij Nederlanders

steeds zijn, om in het Buitenland met alle de ons dan ook veelzins regtmatig toekomende eerbewijzingen als eene der oudere en meest ondernemende handels-natiën begroet te worden, en hoe euvel wij den vreemdeling elk woord duiden, dat ook maar in de verte eene verkorting van deze onze regten schijnt te verraden, moet het dan toch niet meer dan vreemd genoemd worden, dat wij daarbij zoo weinig wakkerheid betoonen om ons aan den vreemde te doen kennen, zoodra zich daartoe zelfs de meest ongezochte gelegenheid aanbiedt? En hebben wij wel regt op die klagten over miskenning door den vreemde, toch altijd een bewijs van zwakheid zoo als alle klagen, wanneer wij zelven te traag, te onverschillig, mogelijk te fier zijn - wat weten wij van de eigenlijke oorzaak! - om ons ruiterlijk te doen kennen zoo als wij zijn, roemende op onze deugden, zonder onze verkeerdheden te verbloemen? Of hebben wij nog aanspraak op die eerste plaats in de rij der handeldrijvende volken, waarop onze voorouders eens mogten roemen, en worden onze handelingen nog als met arendsoogen door het Buitenland bespied en oogenblikkelijk nagevolgd, omdat men weet, dat: Hollandsch handelaar en kundig handelaar, woorden van gelijke beteekenis zijn? Hebben wij niets meer te leeren van het Buitenland? Of zijn wij vergrijsd in de kennis van al wat handel, scheepvaart en nijverheid betreft, zoodat een medelijdend maar toch nog goedwillig glimlagchend neêrzien op die luî, die daar wat wijsheid zullen uitkramen, op ons gelaat voegt? O mogten onze handelsverslagen die aanmatiging wettigen: hoe wij de eersten zijn zouden om Neêrlands vlag hoog boven alle andere te helpen uitsteken! Maar wanneer die staten van in- en uitvoer nog steeds, ten spijt der meerdere ontwikkeling die men toch gelukkig aanwijzen kan, van eenzijdigheid getuigen, ja zelfs naauw gewagen van tal van havens waar Brit en Duitscher, ja zelfs Belg, rijke mijnen vinden, wier ontginning echter moeite en kennis en kapitaal eischt, maar die dan ook door hare opbrengst den ondernemer ruim beloonen, dan zal niemand onzer eene lijdelijkheid prijzen, die zoo dringend noodig in wakkeren ijver moest overgaan.

De keuze der laatste dagen van September voor dit Congres was geene geheel willekeurige; verre vandaar. Terwijl de September-feesten eene groote schare van vreemden

naar het vrolijke en zich telken jare als nieuw en nog coquetter optooijende Brussel deden toestroomen, was de reeds in 't laatst van Augustus aldaar geopende Tentoonstelling van goedkoope voorwerpen voor huiselijk gebruik een nieuw lokaas voor menig bezoeker. Trouwens, de verzameling der meest verschillende en vreemdsoortige artikelen, die, hoewel alle uitsluitend bestemd voor het eenvoudig burgervertrek en voor de schamelijke dagloonerswoning, toch eene keurigheid van bewerking en een smaak van vormen vertoonden, waardig de weidsche zalen van menig fraai hôtel, was dien grooten toevloed van bezoekers overwaard. Daarenboven, de ruime en luchtige zalen van den Jardin Botanique boden den bezoekers niet alleen eene gemakkelijke circulatie tusschen de voorzeker bont geschakeerde, maar met smaak en onbekrompenheid uitgestalde voorwerpen aan, maar verlosten hen tevens van die afmattende en benaauwende hitte, aan onze Tentoonstellingen, helaas! zoo eigen, waardoor men als met versnelden pas gedwongen wordt zich met een oppervlakkig overzigt te vergenoegen, hakende en snakkende naar frissche lucht. De kleine, maar lijvige Catalogus dezer Tentoonstelling ligt toevallig vóór ons, en niet dan noode weêrhouden wij ons daaruit bladzijde bij bladzijde hier af te schrijven, om de aandacht onzer industriëlen te vestigen op de zoo veelsoortige stoffe die hun hier niet alleen ter bewerking wordt aangeboden, maar die hun vooral de middelen aan de hand zou geven, om op zooveel beter en goedkooper wijze voor de huiselijke behoefte en inrigting hunner werklieden te zorgen, dan deze dit tot nu toe hier te lande zelve vermogen. En toch, wat wonderen doet een gezellige haard niet al, wanneer hij den man des avonds, na zwaren arbeid, naar die zelfde plaats als lokt, die hij nu maar al te vaak zoolang mogelijk ontwijkt, wetende dat daar geene behagelijke rust hem wacht, waar armoede en behoeftigheid uit de ruwe onoogelijke vormen van elk schamel stuk meubel als tegen de geringe opbrengst van zijner handen arbeid getuigen! Zindelijk en smaakvol huisraad, doelmatig en sierlijk gereedschap voor spijs en drank, eenvoudige maar nette kleeding: o waren ze voor weinig geld ten onzent verkrijgbaar, hoe menigeen zouden ze den rug doen keeren aan die zelfde plaatsen van verleiding, waar hij nu maar al te dikwijls verstrooijing zoekt! Ontzeg den ruwen arbeidsman toch niet alle gevoel

voor smaakvolle vormen, maar wakker veeleer het welligt sluimerend gevoel daarvoor bij hem aan, opdat hij niet door eene geestelijke verstomping als gedoemd worde om zijn eenig genot te zoeken in eene verdierlijking, waarover niet zelden hij het eerst den staf zal breken, die juist door zijn invloed zoo volkomen bij magte was, om hem tot edeler genoegens op te wekken en hem daarvoor de gelegenheid te openen. Eene Tentoonstelling als de Brusselsche: hoe wenschen wij ze eener onzer groote steden toe, opdat het volk door te zien leere begrijpen, met de vruchten van hoe luttel uren arbeids de nu nog ongezellige woning in een vriendelijk huisvertrek kan worden herschapen! Wie Nederland zulk eene Tentoonstelling verschaft, hij doet een verdienstelijk werk!

Maar behalve deze Tentoonstelling was ook het Congres van Weldadigheid te Brussel gehouden en juist afgeloopen, toen dat der Économisten een aanvang nemen zou. Verwondert men zich welligt, dat beide Congressen niet vereenigd waren, daar beider leden toch hetzelfde doel voor oogen hebben, verbetering van den maatschappelijken toestand aller volkeren: men bedenke dat de Philanthroop zich verheugen mag in de auréole van liefde die zijn hoofd omgeeft, omdat hij van hulp en ondersteuning tot den arme spreekt, wanneer deze hem zijn nood klaagt; terwijl de Economist onder den banvloek van hardheid gebukt gaat, daar hij den behoeftige op eigen arbeid en eigen kracht wijst, als het eenig middel om uit zijne ellende voor goed op te staan. Daarenboven, hoeveel aanlokkelijker zijn theorie en praktijk beide van den eerste! met hoeveel schijn gebiedt de Christelijke liefde hen te volgen en toch - hoeveel nuttiger en vruchtbaarder in waarlijk goede gevolgen zijn de oogenschijnlijk harde, maar in waarheid genezende middelen van den laatste! Dat beiden echter hun weg in vrede bewandelen; welhaast zullen hunne nu nog uiteenloopende paden zamenloopen, en zullen zij vereenigd den eindpaal vlugger en veiliger bereiken, omdat de ervaring, hoe duur dan ook misschien gekocht, geleerd heeft, dat niet liefde alléén, maar ook verstand de gids wezen moet.

Intusschen zal niemand zich bij al die Congressen en Tentoonstellingen, met hun onvermijdelijken nasleep van vreemdelingen, verwonderen over het drukke gewoel, dat in de toch reeds zoo levendige straten van Brussel heerschte,

toen de laatste Septemberdagen naderden. De tirannij der Fransche taal en modes nam echter het scherpe contrast weg, dat zich in elke andere dan Fransche of Belgische stad oogenblikkelijk zou hebben vertoond, bij zoo groot een schare van vreemdelingen, uit allerlei oorden te zamen gevloeid. En was het vreemd dat de vrees bij ons opkwam, toen wij aan het bureau van het Congres, waar wij tegen onze tien franken het toegangsbewijs en de fraaije bronzen medaille, met de beelden van Turgot en Sir Robert Peel prijkende, inwisselden, en ons daar, zoowel als op de voorloopige bijeenkomst der Congresleden tot benoeming der ondervoorzitters voor elk land, te midden eener spraakverwarring bevonden, die een Babel eere zou hebben gedaan, was het vreemd dat ons toen de vrees bekroop, hoe moeijelijk het zijn zou eenheid van handeling te bewerken, waar reeds taal en gewoonten zoozeer van elkander verschillen? Maar al spoedig kwam ons de economische stelling troosten, dat juist die verscheidenheid de harmonie van handelingen zou bewerken. Immers even als ieder bodem zijne eigenaardige vruchten voortbrengt, zoo levert ook ieder volk de eigenaardige vruchten van zijne nijverheid. Frankrijk ruilt zijnen wijn tegen Hollands zuivel, Indië zijne tropische producten tegen Canada's ijsblokken. De Nederlandsche scheepmaker koopt zijne balken van den Duitscher, en de kunstige Chinesche schilder zijn katoenen gewaad van den Brit. In verdeeling van arbeid ligt het geheim der beste voortbrenging, de natuur leert het ons; zouden wij menschen dan weigeren onderling in te wisselen, wat de een beter dan de ander kan voortbrengen? En omdat in die verscheidenheid dus de kracht van het geheel en tevens de drang tot onbelemmerde gemeenschap ligt, moeten wij juist in die verscheidenheid roemen, omdat ze tot harmonie als dwingt.

Maar het Congres zelf! zoo hooren wij menig lezer ongeduldig uitroepen; wij haasten ons aan dat regtmatig verlangen te voldoen.

Den 22sten September werd de eerste openbare zitting van het Congres, ten één ure, in de gothische zaal van het Stadhuis, versierd met de vlaggen van alle natiën en met ruime tribunes voor de dames voorzien, door den Heer Corr - van der Maeren met eene warme toespraak geopend. Hij herdacht daarbij de oorzaken, die tot de bij-

eenroeping van dit Congres geleid hadden, en het doel, dat er mede beoogd werd. Hoewel negen jaren verstreken waren sedert het eerste Congres plaats had, zoo wees hij er toch op, hoe wij gedurende dien tijd krachtige medestanders in onzen arbeid gevonden hadden in de vroeger ongekend, ja zelfs ongedacht snelle ontwikkeling der maatschappij. Immers de ijzeren wegen met hunne voortijlende stoomtuigen hadden welhaast overal de vroeger zoo langzame middelen van vervoer vervangen, en de electrische telegraaf had de afstanden voor de gedachten als vernietigd; het kapitaal was door hechte credietinstellingen meer onder elks bereik gebragt, en had, bijgestaan door twee wereldtentoonstellingen, eene uitbreiding aan de voortbrenging gegeven, die alle grondstoffen door als verdubbelde navraag ontzaggelijk in prijs had verhoogd. De prijzen der levensmiddelen hadden in die rijzing gedeeld, waardoor de Regeringen al spoedig genoodzaakt waren om alle belemmeringen in het verkeer weg te nemen, ten einde de duurte tegen te gaan, erkennende dus ten leste de schadelijke gevolgen van die hinderpalen. Kort ging hij vervolgens de gewigtigste veranderingen na, die sedert 1847 in het handelstelsel van Engeland, Sardinië, Nederland, Frankrijk, Rusland, Zweden, Noorwegen, Italië, Spanje, Portugal, Duitschland en eindelijk in België voorgesteld of werkelijk gebragt waren, en na eene korte uiteenzetting der hoofdvragen die het Congres te beantwoorden had, achtte hij dat men zich bepalen moest tot het aanwijzen van de belemmeringen, die een ieder in zijn land, in de uitbreiding van het verkeer met andere landen ondervond, en tot het beramen van de middelen, die strekken konden om elke bescherming uit ieder tarief te weren en plaats te doen maken voor eene zuiver fiscale heffing. Ten slotte wees hij met een enkel woord op de nadeelen der vaak onnoodige formaliteiten bij de inning der regten, op de stedelijke octrooijen en accijnsen, op de voortdurend ontbeerde eenheid van munt, maat en gewigt en op het lastige der paspoorten, als zoo vele hinderpalen voor het vrij verkeer. Daarna gaf hij het voorzitterschap over aan den Heer Charles de Brouckère, Brussel's burgervader, een' man van ongemeene vastheid en cordaatheid, die ook het Congres van 1847 had geleid, en wiens aanvaarding van dezen moeijelijken post met luid gejuich begroet werd.

Na eene korte en krachtige toespraak van den Voorzitter stelde deze als de orde van den dag:

1°. Opgave der veranderingen in het handelstelsel sedert de laatste jaren. Het oordeel van het publiek daarover en de verkregen uitkomsten;
2°. Hinderpalen, die men in de uitbreiding der handelsbetrekkingen ondervindt en de nadeelen daaruit ontstaan;
3°. Onderzoek naar de voorgestelde of voor te stellen verbeteringen, benevens naar de beste wijze om die in te voeren. Behandeling der vragen, aan het Congres gesteld;
4°. Onderzoek naar de tegenwerpingen, voornamelijk op grond van: *a* de billijkheid, *b* de beginselen der Economie, *c* het belang der volkeren, *d* der arbeidende klassen, *e* der beschermde takken van nijverheid en *f* der schatkist.

Punt 1 werd alzoo in beraadslaging gebragt, en de werkzaamheden van het Congres namen daarmede een aanvang.

Men wijte het niet aan een overdreven gevoel van nationaliteit, dat wij, bij het nagaan der verschillende redevoeringen, dadelijk met Nederland aanvangen; wij voldoen daarmede eenvoudig aan den regel dien wij ons zelven hebben gesteld, om de sprekers in dezelfde orde te doen volgen, waarin zij werkelijk zijn opgetreden, alleen in zoover daarvan afwijkende, dat wij zooveel mogelijk de onderscheidene sprekers van elk land bij elkander zullen voegen, ten einde niet noodeloos in herhalingen te komen.

Als eerst ingeschrevene op de lijst der Orateurs, beklom de Heer A. Elink Sterk, J^{r}. van 's Hage het spreekgestoelte, en bepleitte in eene warme rede de vrijzinnige beginselen die de Nederlandsche handelswetgeving kenmerken, zóó zelfs, dat de Nederlanders van andere volken *veel* te eischen, *weinig* daaraan te belijden hadden. Terwijl gedurende onze vereeniging met België het beschermend stelsel gehuldigd werd, waarvoor menige tak van volksbestaan met den ondergang moest boeten, heeft nà de scheiding een liberaler stelsel alras de oude wonden geheeld, en eene welvaart verspreid die steeds toenemende is. Sedert de afschaffing der schaalregten op de granen bleef maar een enkel artikel verboden bij den invoer, en dat wel de gekaakte haring, maar ook die belemmering zou weldra weg-

vallen, en zoo mogt Nederland zich beroemen, niet alleen op een laag tarief, maar tot de uiterste grenzen van handelsvrijheid geschreden te zijn. Bij de opsomming der verschillende ontheffingen, die handel en scheepvaart vooral ten goede waren gekomen, en waarvan de vreemdeling gelijkelijk met den inwoner de vruchten had geplukt, mogt Nederland zich beroemen de bekrompene grenzen van staatkundig eigenbelang ver te hebben overschreden en had regt trotsch te zijn op hetgeen het had tot stand gebragt.

Mogelijk dat menigeen hier te lande, die het verslag der redevoeringen in de dagbladen gelezen heeft, hoogelijk ingenomen geweest is met zoo uitbundig eene lofprijzing als hier, te midden van zoo vele vreemden, waarvan de meesten niet dan de bekrompenste en kleingeestigste getuigenissen, of liever belijdenissen van hunne handelspolitiek te geven hadden, over hun Vaderland gehoord werd. Menig warm nationaal hart zal den spreker mogelijk den waren Vaderlander noemen, die niet, zoo als immers velen beweren dat veeltijds geschiedt, den vreemdeling verheft ten koste van den landgenoot, maar die luide over de grootheid van zijn eigen land en volk in het Buitenland de loftrompet durft steken. Want was niet alles volkomen naar waarheid voorgesteld, en kwam niet regtmatig de eere zelfs van voorganger in een Congres, dat vrijheid van handel bevorderen wilde, aan Nederland toe, aan een land, dat toch, gelijk wij immers zelve reeds hierboven getuigden, het eerst die beginselen toegepast had, ten voordeele van vriend en vijand?

En wanneer de zoodanigen ons oordeel over die rede vragen, dan stemmen wij geheel in met de bewering, dat aan Nederland groote, zelfs zeer groote lof voor zijne handelspolitiek met regt en billijkheid toekomt. Trouwens, het hier reeds daarover geschrevene bewijst dit ons gevoelen; maar wij moeten daarbij tevens opmerken, dat die lof èn eenzijdig èn hier ter plaatse niet staatkundig was. Vele der Nederlanders die het Congres bijwoonden, hadden gemeend, dat omzigtigheid bij het behandelen der belangen van hun Vaderland niet alleen zeer raadzaam was, maar hun zelfs gebiedend voorgeschreven werd, wilde men aan dat land den hoogen rang, waarop het op dit Congres ten volle aanspraak mogt en moest maken, door alle vreemdelingen gereedelijk en als eenparig toegekend zien. De wijze,

om daartoe te geraken, was niet raadselachtig, juist omdat wij, volgens de gelukkig gekozene woorden van den Heer Elink Sterk zelven, veel te eischen, weinig te belijden hadden. Ieder land zou roemen op zijn stelsel, pralen met zijne hervormingen, al was het nog zoo ver af van een waar liberaal tarief, en nog zoo wars van eenige hervormingen. Nederland had dus eenvoudig tegenover die pralerij zijn zoo laag tarief en zijne zoo liberale hervormingen der laatste jaren te stellen, en dat met weinig woorden, zonder den minsten ophef, maar als deelde het eene zaak mede, een' ieder te over bekend, bijna der vermelding overbodig. Het had dan ruiterlijk te erkennen, dat het nog faalde in enkele hooge invoerregten, om alleen maar wollen manufacturen en andere nijverheids-voortbrengselen te noemen, hooger belast, naarmate van meerdere bewerking; en reeds alleen die bloote klagt bij het noemen van het cijfer der heffing, een cijfer, ongetwijfeld door menig ander spreker geroemd, juist als een bewijs der liberaliteit van zijn tarief, die bloote klagt zou eene bewondering voor ons stelsel van den vreemdeling hebben afgeperst, die hij ons nu maar schoorvoetende toestond, huiverig als hij wel worden moest om te prijzen wat zoo hoog eene lofspraak van den Nederlander zelven scheen te behoeven. Niet alleen ten onzent kent men het spreekwoord: ‘Goede waar prijst *zich zelve*.’ Eene enkele statistieke opgave, al was het maar alleen dat de opbrengst van ons geheele, toenmaals nog beschermend en hoog gesteld tarief in 1836 bedroeg, behalve de regten op de granen en de 13 pCt. Syndicaat ..... ƒ 2,906,096 om in 1845 nog niet hooger te klimmen dan .. ƒ 2,883,428 en om in 1846, het jaar na de groote tariefs-

hervorming, niet lager te dalen dan tot ... ƒ 2,568,462 maar om in 1855 toch nòg te bedragen .... ƒ 2,716,598 ten spijt van eene algemeene verlaging der invoer-, bijna geheele afschaffing der uitvoer- en totale opheffing der doorvoer-regten. En dat cijfer van tarief-opbrengst gesteld tegenover een handelsverkeer van:

	Algemeene invoer.	***Invoer tot verbruik.***	***Algemeene uitvoer.***	***Uitvoer uit het vrije verkeer.***	***Doorvoer.***
in 1846.	ƒ 255,544,644	ƒ 162,139,811	ƒ 210,332,634	ƒ 118,258,147	ƒ 92,094,487
in 1855.	ƒ 342,654,063	ƒ 249,829,872	ƒ 314,053,078	ƒ 217,280,485	ƒ 96,772,593

een grooter invoer aantoonende in 1855 dan in 1846 van 34 pCt.

een grooter uitvoer aantoonende in 1855 dan in 1846 van 50 pCt.

af grooter in- en uitvoer te zamen in 1855 dan in 1846 van 41 pCt.

wat beter bewijs te leveren voor de juistheid van inzigt onzer staatslieden, die in lager regten grooter winst voor de bedrijvige standen des volks, zonder verlies voor de schatkist, voorspelden! Te wijzen op de amortisatie van welhaast ƒ 70 millioen van onzen schuldenlast sedert 1850, op de afschaffing onzer scheepvaartregten, tonnegelden, vermindering van loods- en vuurgelden, uitmuntend! maar het enkel cijfer te noemen van de in Nederland gebouwde en in de vaart gekomen

schepen in 1846 bedragende 102 schepen, metende 6,526 last.

én in 1855 bedragende 151 schepen, metende 21,775 last

groote toeneming voorwaar sedert het geheel wegvallen der zoo hooge Indische regeringsvrachten, en terwijl het getal der vreemde en alhier genaturaliseerde schepen toch niet meer be-

droeg dan:	1850.	1851.	1852.	1853.	1854.	1855.
Schepen	7	13	14	12	21	27
Lasten	518	1080	1225	1565	1909	4422

en men het regt van naturalisatie, van bijna 8 pCt., nu reeds veroordeelt en wenscht afgeschaft te zien: zou dat niet een afdoend bewijs zijn geweest van het ijdele der bescherming? Onze in- en uitklaringen bedroegen in het jaar vóór de afschaffing der scheepvaartregten:

in 1849	14,113 schepen, metende 2,172,153 tonnen.
en in 1855	16,702 schepen, metende 2,828,213 tonnen.

waarvan onder Hollandsche vlag 48⅔ pCt. voor de schepen en 44 pCt. voor de tonnemaat, ten spijt van de groote cijfers der Engelsche stoombooten, zoo gedurig op onze lijsten voorkomende.

Hadden wij in 1826 maar 1100 schep., met. 148,000 tonnen

in 1831 maar 1252 schep., met. 165,878 tonnen

reeds bedroeg in 1846 maar 1936 schep., met. 379,548 tonnen

dat cijfer in in 1853 maar 2037 schep., met. 479,202 tonnen

en in 1854 maar 2156 schep. met. 519,016 tonnen

Stof tot roemen, overvloedig hebben wij die, en de beide Memoriën, door Nederlands Afgevaardigden aan het bureau van het Congres ingeleverd, om opgenomen en in extenso gedrukt te worden in het Algemeen Verslag, de eene van den Heer Reepmaker, de andere door de Afgevaardigden der Haagsche Vereeniging,

zullen daarvan getuigen, wanneer die cijfers later door de verschillende Afgevaardigden

en hunne Regeringen, met die van hun eigen land, onverschillig welk, vergeleken worden. Maar eerst dan maken wij door die cijfers indruk, wanneer wij niettegenstaande onze reuzenschreden op den goeden weg, ons toch nog onvoldaan met ons zelven toonen, en toch nog meer *willen* verkrijgen, omdat wij juist door de ervaring hebben geleerd, dat wij, bij volharding op dien weg, ook meer *kunnen* verkrijgen. Niet door te roemen op hetgeen men boven anderen goeds verrigt heeft, zal men bij vreemden een goeden naam verwerven; grootspraak wordt verdacht, maar door openlijk zijne feilen te erkennen dáár waar het pas geeft, verdient en wekt men hoogachting.

Lof, niets dan lof komt Nederland toe, zoo meent men; maar acht men den Buitenlander dan zoo geheel vreemdeling in ons belastingstelsel, dat hem van eene accijnsheffing ten onzent niets bekend zou wezen? En zou het ons geschaad, dan wel gebaat hebben, wanneer wij ruiterlijk hadden erkend, dat ons binnenlandsch verkeer en onze nijverheid nog voortdurend gebukt gaan onder een accijnsstelsel, dat de verlichten in den lande algemeen afkeuren, als nadeelig beschouwen voor de productie en dus ook als nadeelig voor de schatkist, die toch wel niet anders gevuld kan worden dan uit de wèlvoorziene koffers der ingezetenen, die de middelen daartoe weder alleen uit meer voortbrenging kunnen putten? Hoe eervol zouden wij daar gestaan hebben, door als het beste bewijs van die algemeene afkeuring zegevierend te wijzen op het afbreken van den hoeksteen van het accijns-gebouw, de opheffing van den gemaal-accijns, een maatregel, voorgesteld door de Hooge Regering zelve en goed geheeten door voor- en tegenstanders van het Bewind, ja onmiddellijk nagevolgd door alle onze verlichte Gemeentebesturen! Het zou een blijk geweest zijn, hoe wij niet alleen onze feilen kennen, maar die zelfs ten koste van groote opofferingen, bedaard en geleidelijk trachten te verbeteren.

Maar bovenal: moesten wij zelven den vreemdeling als tarten om ons aan te vallen en ons bloedige wonden te slaan, juist op die zwakke plek, welke ieder verlicht Nederlander als zwak erkent, zonder daarom nog juist de taak van heelmeester op zich te durven nemen, teregt vreezende, om, bij het uitsnijden der wonde, met het kranke vleesch ook welligt zoo veel gezond en krachtig vleesch

weg te nemen? Moesten wij op een Congres, waar het de aanwijzing gold der beletselen die men in het vrij verkeer met anderen ondervond, en niet het roemen op de voorregten waarop men zich verhoovaardigen mogt, moesten wij dáár ons geheel Koloniaal-stelsel, dien doorn in het oog van den buitenlander en voornamelijk van den Belg wiens gastvrijheid wij genoten, en die aan de zoete vruchten van dien rijken Java-handel maar even zijne lippen had kunnen zetten, met stilzwijgen voorbijgaan? Juist hier kwam het gevaarlijke van dien eenzijdigen lof en van dat onstaatkundig verbloemen onzer feilen bij den vreemdeling uit.

Naauw toch had de Heer Elink Sterk zijne zitplaats hernomen, of de Heer Matthyssens van Antwerpen, door zijne in 1850, kort nà de opheffing der Scheepvaartwetten verschenen brochure ‘la Hollande, l'Angleterre et la Belgique,’ ganschelijk niet als vriend van Nederland bekend, vroeg en verkreeg het woord. Het klinken van die schelle loftrompet had hem warm gemaakt, en hoe afkeurend ook het oordeel van de Nederlandsche toehoorders nog moet blijven en ook werkelijk blijft, over zijne vaak onedele redeneringen, toch moet men, bij het nalezen der jubelgalmen over Neêrlands heerlijkheid, zijne gevoeligheid eenigermate verontschuldigen.

't Zijn voornamelijk drie hervormingen op het vrijhandelsgebied, waarop Nederland zich beroemt: vrijheid van doorvoer, ruimer toelating der vreemde fabriekaten, en de afschaffing der scheepvaartregten, zoo beweerde de Heer Matthyssens; maar eer die zoo gaafweg te prijzen, raadde hij: ‘dat blinkend vernis eerst te breken en te zien wat het bedekt.’ Terwijl Nederland alle beletselen die den doorvoer belemmeren, heeft weggenomen, weigert het zijne concessie aan alle nieuwe wegen over zijn grondgebied, die Duitschland nader met Antwerpen zouden vereenigen. Verschillende aanvragen die alle geweigerd zijn, werden opgenoemd, en als tegenhanger van zulk eene uitsluitingspolitiek staat België daar, dat ten nadeele van zich zelve niet alleen een spoorweglijn tusschen Havre en Keulen over zijn gebied heeft toegestaan, maar dat daarenboven het vrachttarief van den spoorweg, 't geen voor goederen in België op 50 c. bepaald is, tot op 30 c. verlaagd heeft voor goederen die doorgevoerd worden.

Wij kunnen den spreker op zijne klagten over de gewei-

gerde concessiën niet antwoorden, onbekend als wij daarmede zijn, hoewel wij volmondig erkennen, niet dan met leede oogen iedere weigering van een nieuwen weg te zien. Even als wij gedurende de Engelsche railway-mania in 1846 steeds betreurd hebben, dat onze Regering toen niet op alle mogelijke wijzen Britsch spoorwegkapitaal hierheen gelokt heeft, zoo hebben wij het op nieuw bejammerd dat al die buitenlandsche Credits-Mobilier opgerigt zijn, zonder dat wij daardoor een spoorwegnet over ons geheele land hebben verkregen. Hier te lande vinden wij het kapitaal daarvoor toch niet; 't is gedurig en gedurig betoogd en door de ervaring bewezen, en toch blijven onze bloeijende Noordelijke provinciën, ja zelfs - een ongeloofelijk feit voorzeker voor iederen vreemdeling! - onze fabriekdistricten, zonder die onmisbare middelen van vervoer. Waarom niet met alle magt en kracht vreemd kapitaal daarvoor hierheen gelokt? Leveren die wegen winst: wij ruilen dan daartegen het nut, inmiddels de vruchten trekkende van ons eigen kapitaal, op andere wijze belegd; en geven ze verlies, dan hebben wij het nut om niet, zonder zelfs de kansen van verlies geloopen te hebben. Vreemden invloed in ons land zal men toch wel niet duchten? Waarborgen onze wetten, ja ons nationaliteitsgevoel, ons daar niet krachtig genoeg voor?

Maar wel kunnen wij den Spreker onze bevreemding te kennen geven, hoe hij met eene waarlijk kinderlijke onbevangenheid aan ons het verwijt doet van handelsvrijheid te weren, omdat wij concessiën van spoorwegen aan vreemden weigeren, en dat hij ons dan, bij wijze van vriendelijke onderwijzing en als een bewijs van ware en onbekrompene handelsvrijheid, op een maatregel van zijne Regering wijst, die immers in waarheid niets is dan de zuiverste bescherming! Eerst toch geldt het de vraag: of in België de spoorwegconcessie aan Frankrijk werkelijk uit liberaliteit is gedaan; maar dan, ja vooral, of de spreker den vreemdeling diets zou willen maken, dat het verschil in de vracht, ten voordeele der doorvoergoederen, niet een spiering is, uitgeworpen om den kabeljaauw te vangen? Of moet dat verschil, die gunst liever, niet juist strekken om die doorvoergoederen te lokken, zoodat de maatregel in het eigen land, eene bescherming is van den eenen handelstak boven den anderen? Waartoe dat verbloemen der waarheid, dat bemantelen der ware beweegredenen, wanneer mannen van

eer een vraagpunt ter goeder trouw willen behandelen? Wij weten niet of de Heer Matthyssens lid is van de Kamer van Koophandel te Antwerpen; zoo neen, dat hij dan het Adres ter lezing vrage dat deze onlangs aan de Wetgevende Magt van België gerigt heeft, waarin met ronde en duidelijke woorden wordt betoogd: ‘hoe het verkeer van Nederland naar den Rijn en omgekeerd, alleen in het enkele jaar 1854 tegen het jaar 1853, met een grooter bedrag is *vermeerderd*, dan het geheele jaarlijksche cijfer van beweging van België met den spoorweg naar den Rijn bedraagt, en wel: omdat Nederland niet teruggedeinsd is voor groote geldelijke opofferingen, wetende dat men alleen dáár kan maaijen waar men eerst gezaaid heeft.’ Breekt dus het meest bevoegde handelsorgaan zijner eigene stad niet den staf over zijne beschuldiging: dat ‘tusschen België en Holland, op het punt van vrijen doorvoer, het geheele verschil bestaat tusschen waarheid en schijn.’?

Mogelijk is de tweede aanmerking van den Heer Matthyssens juister dan de eerste. Laat ons hooren: ‘Eene andere hervorming in Holland heeft, *uit het oogpunt van beginselen*, nog minder waarde. Ik hoor spreken van de vrijstelling der vreemde fabriekaten. Ieder weet, dat Nederland geen industrieël land is, zoodat het, bij eene vrijstelling daarvan, niets anders heeft gedaan dan de lasten opgeheven die uitsluitend op de verbruikers rusten.’

Opmerkelijke woorden in den mond van iemand, die een ander van ketterij beschuldigt in de toepassing van de leer van handelsvrijheid! Deze maatregel zou, ‘uit het oogpunt van beginselen’, onbeduidend zijn? Juist uit dàt oogpunt beschouwen wij die hervorming van zóó groot gewigt, dat wij dit onderwerp tot de spil zullen maken van ons geheele verslag wat België betreft, en uit den mond der andere Belgische sprekers zelve zullen wij de bestrijding dezer stelling putten. Wij hebben dan tevens gelegenheid om alle Afgevaardigden van België en Holland bij elkander te voegen, als door meerdere gelijkheid van belangen ook het meest bij elkander behoorende. En het derde punt van den Heer Matthyssens: Neêrlands Koloniaalstelsel, is eener afzonderlijke beschouwing overwaard.

Het streven van den vrijhandelaar is het uit den weg ruimen van alle hinderpalen, die het vrij verkeer, de vrije

ruiling tusschen de volken onderling belemmeren. Daardoor toch wordt de prijsverlaging bevorderd, voor zoover die, onafhankelijk van de productiekosten, alleen te verkrijgen is door de opheffing van alle kunstmatige en dus onnoodige kosten. Die prijsverlaging geeft meer verbruik, dus meer vraag, en gevolgelijk meer voortbrenging, 't geen met andere woorden is: meer welvaart, een ruimer voorzien in al de behoeften van een ieder. Dat streven is dus een krachtig bestrijden van alle bescherming. Door de kunstmatige belemmeringen weg te nemen, wordt alles aan zijn natuurlijken loop overgelaten en waarborgt men zich derhalve, dat ieder product alleen dáár wordt voortgebragt waar zulks het best en het goedkoopst geschieden kan. Bescherming daarentegen is het tegenwerken van die prijsverlaging. Door het goedkooper product van het Buitenland met hooge regten bij den invoer te belasten, dwingt men den ingezetene het vreemde product zooveel duurder te betalen, opdat de binnenlandsche fabriekant zijn product, dat hij niet zoo goedkoop als de vreemdeling kan maken, zooveel duurder aan den landgenoot kan verkoopen. Ieder volk *kan* elk product, welk dan ook, fabriceren; 't is eene eenvoudige kwestie van geld, wanneer men den fabriekant, maar door kunstmatige bescherming die zijne werkplaats tot broeikas veredelt, waarborgt, dat hij zijn zooveel hoogeren kostprijs bedingen kan. Wanneer echter de verlichte staatsman inziet, dat alleen die vakken van nijverheid werkelijk voordeel geven voor het algemeen, die in zijn land voordeeliger of even voordeelig als in het Buitenland kunnen voortgebragt worden, en wanneer hij dus door het openstellen der grenzen voor den invoer van alle vreemde goederen, behoudens, zoo men wil, een laag fiscaal-regt ten behoeve van de schatkist, de voortbrenging van een product, dat blijkens te hooge productiekosten in zijn land niet inheemsch is, als onmogelijk maakt, dan bevordert hij den natuurlijken gang der zaken, dan verschaft hij zijne landgenooten alles tot den laagst mogelijken prijs en dwingt hen dus als het ware, om alleen die gezonde en natuurlijke nijverheid uit te oefenen, waartoe zij grooter of gelijke geschiktheid hebben als de vreemdeling. De een wordt dus niet onteigend ten behoeve van den ander, en het maatschappelijk kapitaal, bijgevolg de algemeene welvaart, wordt er door vergroot.

De Nederlandsche Staatsman nu heeft zich door dat beginsel laten leiden, al bereikte hij dan ook nog niet de volkomenheid. Door lage invoerregten heeft hij alle onnatuurlijke nijverheid die alleen bij bescherming bestaan kan, in zijn land onmogelijk gemaakt, en zorgt hij dat de burger alles zoo goedkoop mogelijk kan koopen en alzoo de hem eigenaardige nijverheid te beter kan uitoefenen. Nederland heeft dus niet eene nijverheid, groot en veelzijdig als de Belgische, maar die te midden van haren bloei, blijkens verschillende later aan te halen sprekers, voorgeeft niet te kunnen blijven bestaan, wanneer men haar die bescherming ontneemt; en Nederland mag zich dankbaar verheugen, dat zijne ingezetenen niet ten voordeele van eenige weinigen benadeeld worden. En waar dit in enkele gevallen toch plaats heeft, daar bewijst de publieke afkeuring daarvan, hoe men juist het beginsel van handelsvrijheid huldigt. Maar Nederland, hoewel geen industrieël land, ziet zijne nijverheid toch bloeijen en toenemen, zóó zelfs, dat immers het oorspronkelijk in België t'huis behoorend artikel, de pillows, die hier te lande met 4 pCt., in België met 127 à 150 pCt. bij den invoer belast zijn, in zoo groote hoeveelheden naar onze Belgische grenzen verzonden worden, dat men waarlijk bijna aan een ongeoorloofden invoer in België zou denken. Immers de prijzen in het vrije land zijn zooveel lager dan in het beschermde! Wil men het natuurlijke daarvan beweren, omdat de gesponnen katoen den Nederlandschen fabriekant maar fr. 2, 10 en 13 pCt., den Belgischen daarentegen fr. 84,80 en 16 pCt. per 100 K^{o}. aan invoerregt kost, dan antwoorden wij, dat daarin het bewijs ligt van het juiste der vrijhandelstheorie, dat namelijk alleen vrij verkeer, onbelemmerde mededinging de nijverheid kan doen bloeijen. En wil men het voorbeeld der pillows wraken, omdat de berekening van een vreemdeling komt[1], welnu, men hoore den Heer Henri de Roubaix van Kortrijk, die op het Congres beweerde, dat reeds de zoo onvolledige concessie der Belgische Regering om de garens vrij te mogen invoeren, mits ze weder als geweven goed werden uitgevoerd, verre van nadeel, integendeel groot voordeel aan alle fabriekanten had verschaft, die daarbij alleen betreur-

1 Economiste Belge, van 20 September 1856.

den, dat de garens voor het verbruik van België nog voortdurend zoo hoog belast bleven.

Is dus de verlaging der invoerregten van vreemd fabriekaat in Nederland niet wel degelijk eene kwestie van beginsel, en geheel overeenkomstig met de leer der handelsvrijheid?

Ons wacht echter nog sterker getuigenis, hoe die ontheffing der vreemde fabriekaten van hooge invoerregten, niet alleen eene ontheffing is voor den verbruiker, maar ook wel degelijk voor den fabriekant zelven, en dat uit den mond van den Voorzitter der Kamer van Koophandel van het zoo industriële Verviers, den Heer Mullendorff. Het getuigenis van een der fabriekanten van België, en dus van een landgenoot, zal toch wel niet gewraakt worden? Welnu, in eene doorwrochte rede keurde deze alle hooge invoerregten op vreemd fabriekaat af, en hij noemde het eene dwaasheid daarin eene bescherming te zien voor de binnenlandsche nijverheid. De Belgische linnen-nijverheid, die, bij het genot (?) van eene krachtige bescherming tegen den vreemde, toch kwijnde, mogt het bewijs geven. Maar feiten zou hij noemen. De lakens zijn in België naar het gewigt belast; de grove lakens zijn beschermd met 25 pCt.; de fijne lakens zijn onbeschermd, betalende maar 6 à 7 pCt. En ziet, de fijne lakenfabrieken bloeijen, de grove niet; de fijne lakens worden uitgevoerd, de grove niet! Meer nog. In 1840 werden in België bijna geene wollen garens gemaakt; Frankrijk en Engeland leverden die; maar in 1843 meende de Regering die nijverheid toch te moeten beschermen, en belastte dus den invoer hooger. Tot 1846 bleef die nijverheid in België op dezelfde hoogte; ze nam niet af, ook niet toe, maar geene enkele nieuwe fabriek werd opgerigt! In 1846 werd de invoer van Frankrijk weêr ontlast, en, men merke het wèl op, van dat jaar tot 1856 heeft de voortbrenging in België zich vertienvoudigd en voorziet zij in de behoefte van het Binnenland!

Maar in dien vrijen invoer van vreemd fabriekaat ligt nog een ander gevaar, zoo meent men. De vreemdeling zal het land met zijn product in een oogenblik als overstroomen. En de spreker zelf, ruiterlijk erkent hij het, deelde in die vrees, toen men de invoerregten van wollen garens in 1846 zoozeer verlaagde, te meer, omdat het hier de concurrentie gold met Frankrijk, dat eene hoogere pre-

mie van uitvoer toekent aan de geweven wollenstoffen, dan het regt op de ruwe wol en dan het inkomend regt in België bedraagt. Welnu, de invoer van Frankrijk, niet alleen zonder regten, maar zelfs met eene premie bevoordeeld, bedroeg in 1846 en 1847 fr. 200,000, en in het rampzalige jaar 1848 niet meer dan de helft van den invoer van een gewoon jaar. Een nieuw bewijs, dat geen volk zijne naburen met de vruchten zijner nijverheid eerder overstroomt, dan wanneer de eigene landgenooten ten volle voorzien zijn, en naarmate de voortbrenging toeneemt, vermeerdert ook de bevolking, en dus het verbruik. En waarlijk, men kan geene producten scheppen; er zijn gebouwen, werktuigen, arbeiders, ja wat niet al voor de productie noodig. Zelfs toen Frankrijk in den aanvang van dit jaar het invoerregt op de ruwe wol van 30 en 20 pCt. tot 3 à 4 pCt. verminderde en de premie van uitvoer op het geweven goed toch nog zes maanden liet bestaan, zoodat een artikel, 't geen fr. 30 aan regten betaald had, bij den uitvoer fr. 175 premie trok, zelfs toen was in de eerste zeven maanden van 1856 de Fransche invoer in België iets meer dan in 1855, maar nog iets minder dan in 1854.

Verviers, de groote bloeijende fabriekstad, die alléén een derde der ‘membres adhérents’ aan het Congres geleverd had, Verviers had den President harer Kamer van Koophandel naar het Congres afgevaardigd, met de twee aanzienlijkste fabriekanten der stad, de Heeren Laoureux en Lieutenant, om door feiten aan te toonen, hoe valsch alle bescherming is. Met nadruk roept Verviers, geene bescherming te hebben, noch die te verlangen. En wanneer de regtvaardigheid zal gezegevierd hebben en de regten op het ijzer en de steenkolen zullen afgeschaft zijn, dan zal Verviers een nieuw bewijs geven van het groot voordeel van een stelsel van vrijen handel en van wering aller bescherming.

Is er sterker bewijs voor de juistheid van het vrije stelsel denkbaar, dan eenen man als de Heer Mullendorff, vergrijsd in de uitoefening van een der gewigtigste vakken van nijverheid van België, eenen fabriekant, en dus tot dien stand behoorende, die in andere landen het eerst de beschermende regten inroept, en dan nog wel den woordvoerder van eene zoo aanzienlijke fabriekstad als Verviers, met alle kracht eene bescherming te hooren veroordeelen, waarmede men juist meent hem te baten?

Geestiger wijze dan waarop de Hoogleeraar de Molinari het beschermend stelsel bestreed, met eene gemakkelijkheid en eene juistheid de verschillende feiten vlugtig opnemende, ze even bekijkende en ze dan dadelijk òf ter regter òf ter slinker zijde werpende, al naarmate ze door hem goed of afgekeurd werden, laat zich wel niet denken. Wilden wij echter hier die ironie, die fijne zetten, die schijnbaar luchtige maar toch inderdaad grondige kritiek weêrgeven: wij zouden eenvoudig een getrouw afschrift zijner geheele rede moeten maken. Ons doel is alleen een verslag, min of meer beredeneerd, van de geheele beraadslaging te leveren, en 't zou een vat der Danaïden worden, zoo wij bij de beschouwing van het geheel niet handelden als bij vogelvlugt.

Het beschermend tarief van België had drie sterkten, zoo noemde de Heer de Molinari ze, de graanwetten, de differentiële regten, en de bescherming der kolen-, ijzer- en manufactuur-nijverheid. De eerste is gevallen in 1844. De Heer Mullendorff noemde de graanwetten ‘een proces aan de Voorzienigheid, aan wie men een tarief stelde, want de aarde bragt te veel op, zoo meende men. Maar toen schaarschte kwam, belette men den uitvoer, en onteigende alzoo den verbruiker bij een rijken oogst, den voortbrenger bij een misgewas.’ Ook de Heer van den Broeck, Afgevaardigde van de Société centrale d'agriculture de Belgique, hoewel eerst zelf beschermensgezind, maar bekeerd door de ervaring, verklaarde, dat zonder vrijheid van verkeer geen bloeijende landbouw mogelijk is. ‘De landbouw en de veeteelt zijn evenzeer fabrieken als die van ijzer en manufacturen; ze worden door dezelfde wetten geregeerd en zijn dus goed of kwaad, zoowel voor den eenen als voor den anderen tak van nijverheid.’ En juist sedert die bescherming opgehouden had, was de Belgische landbouw bloeijende! zoo vervolgde de Heer de Molinari.

De tweede sterkte, de differentiële regten, zijn niet afgeschaft, maar ze hebben zich zelve vernietigd. Trouwens, ze waren niet het werk van een' staatsman, een' industrieël, een' koopman, of een' reeder, neen, van een' geestelijke. De abbé Defoere, die het tarief van regten voor getijboek gebruikte, had de zaak zoo uitstekend ingerigt, dat niemand, zelfs niet de ambtenaren, er uit wijs konden worden. Het tarief bevat dan ook 700 artikelen, terwijl de differentiële regten

op vier verschillende wijzen toegepast worden, dat dus 2800 zou uitmaken. Voeg hierbij een half dozijn tractaten, en gij kunt u de verwarring voorstellen!

Maar de derde sterkte staat nog; ze is onze Malakoff. Gelukkig zijn de inkomende regten op de steenkolen voor twee jaren opgeheven; mogen ze voor goed afgeschaft zijn! aan onze pogingen daartoe zal het niet haperen. Het ijzer echter blijft beschermd; het ijzer en de kolen, door den Heer van den Broeck zoo juist ‘het gezegend brood des arbeiders’ genoemd. Toch hebben wij ook dáár een stap voorwaarts gedaan. Het invoerregt op gietijzer, dat in 1830, bij een bloeijenden toestand der ijzergieterijen, 52 c. was, bedroeg nu fr. 5, 8 of ruim 50 pCt. bescherming, maar is thans, te beginnen met 1° Januarij 1858, of zooveel vroeger als het de Regering zal goeddunken, verminderd tot fr. 2, 32, toch nog altijd ongeveer 25 pCt. protectie, terwijl het stafijzer van fr. 12, 7 op fr. 4 is verminderd.

Groote fabriekanten, mannen van aanzien en invloed, werken de verminderingen ten sterkste tegen. En de manufactuurnijverheid? Een invoerregt van fr. 84 en 16 pCt. op de katoenen garens en van fr. 325 op de gedrukte katoenen weefgoederen, en een hoog protectieregt op linnen garens, welk enkel artikel niet minder dan 300 differentiële regten in ons tarief telt, zoodat het Belgische tarief alleen over linnen garens even groot is als het geheele Engelsche tarief - mag men dan de alarmklok niet luiden en dien toestand een waar schandaal noemen? Dat die regten juist het tegenovergestelde uitwerken van wat men voorgeeft te willen bereiken, en dat de nationale arbeid, in wiens naam onze tegenstanders altijd voorgeven te spreken, onderdrukt wordt en belemmerd, in plaats van te worden ontwikkeld en bevorderd, wie die het niet reeds dadelijk aan het beschermend regt op de katoenen garens bemerkt, dat ten voordeele van den spinner geheven wordt, maar den wever zijne grondstof, dus zijn arbeid, zijn brood, onthoudt. Immers beider belangen staan hierin - en grondstof is de levensvraag voor hunne nijverheid - lijnregt tegen elkander over.

Wat verder te zeggen over een tarief, 700 artikelen groot, waarin tot oude sloffen en harde eijeren toe opgenomen zijn, en dat zelfs den doorvoer aan de nachtegalen verbiedt? Onze tolheffers zijn dus niet muzikaal, maar wat beter is, wij vrijhandelaars tellen reeds verscheidene aanhangers onder hen. Zij

zijn dus als de priesters uit den tijd van Cicero, van wie deze zegt, dat zij de grootste godloochenaars waren, omdat zij, priesters van valsche goden, niet aan hun eigen god geloofden!

Is het vreemd dat wij na zulke redeneringen, vooral als die van den Heer de Molinari, den hevigsten voorstander der beschermde ijzerregten, den Heer J.F. Dupont du Fayt, een der aanzienlijkste ijzerfabriekanten van België (door de Amst. Cour. *grofsmid* genoemd!) op het spreekgestoelte verwachtten? Schoon ingeschreven als spreker en herhaaldelijk opgeroepen, is hij niet verschenen. De Koning van België heeft hem intusschen, juist gedurende de zittingen van het Congres, met het ridderlint vereerd!

Men is gewoon te zeggen, dat alleen dàt land eene krachtige industrie kan hebben, waar rijke kolen- en ijzermijnen zijn, en veelal is die bewering juist. Maar wanneer die zoo noodige *spijs* voor de nijverheid, door overmatige bescherming der inlandsche mijnen, op zoo hoogen prijs wordt gehouden, dat het Buitenland die kolen en dat ijzer, bij matige regten of vrijen invoer, tot veel lager prijs zou kunnen leveren, wat baten dan die rijke mijnen voor de fabriekanten? Immers niets; want het volk, dat, als in Nederland, beide producten van buiten moet aanvoeren, staat dan bij het rijke mineraal-volk niet achter. En zoodanig is immers de verhouding tusschen België en Nederland. België heeft nu eene uitgebreide nijverheid, maar de meeste takken zullen kwijnen, ja wegsterven, wanneer men hun de bescherming die ze nu in hooge mate genieten, onttrekt; zoo beweren de meeste fabriekanten aldaar. Met andere woorden dus: de Belgische industrie bloeit - ten koste der ingezetenen! Welke natie handelt nu wijzer, zij die het vreemd fabriekaat vrij inlaat en dus alleen aan de natuurlijke nijverheid gelegenheid geeft om zich te ontwikkelen, of zij die door bescherming eene fictieve nijverheid onderhoudt? En zou, bij een gezonden staat van zaken, geen enkele tak der Belgische nijverheid, waarop nu hoog geroemd wordt, te niet gaan, en dus het bewijs leveren, dat hij zelfs in dat industriëel land niet te huis behoort? De alarmkreten der Belgische ijzerproducenten, bij het dringen der vrijhandelaars, nog niet eens om vrijdom, maar alleen om verlaging der invoerregten van het buitenlandsch ijzer, waarin zij zelfs zóó ver gaan te beweren, dat de Engelschen hun het ijzer in den beginne bijna voor niets

zullen geven, toonen, wat die nijverheid der natie jaarlijks kost.

Wij hebben langer bij dit punt stil gestaan, dan menigeen oppervlakkig noodig zal oordeelen, maar wij beschouwen dien vrijdom juist als het kenmerk van het beginsel onzer handelsvrijheid. Had de Heer Matthyssens dien maatregel onzer Regering niet voor zoo onbeduidend gescholden, maar ons daarentegen over onze nog maar al te talrijke afwijkingen van dat stelsel hard gevallen, wij zouden het hoofd gebogen en schuld beleden hebben.

Professor Ackersdijck heeft die schuldbekentenis voor Nederland op zich genomen, maar ze heeft, helaas! onaangename gevolgen voor hem gehad. De snelschrijvers, hoe uitmuntend zij zich over 't geheel hebben gekweten van hunne zoo moeijelijke taak, hebben toch aan zijne rede, door het verkeerd weergeven, eens van twee letters maar, en een paar maal door het weglaten van geheele zinsneden, den schijn gegeven van ongerijmdheden en dwaasheden te bevatten, zoo als twee, natuurlijk anonyme, schrijvers in het Handelsblad van 1 October j.l. en in de Amsterdamsche Courant van 18 October j.l. zich daarover wel gelieven uit te laten. Wij zullen den goeden naam van Professor Ackersdijck niet handhaven; het ware aanmatiging onzerzijds; hij zelf zal die taak beter op zich kunnen nemen, bijaldien hij zulk geschrijf, in zoo onhoffelijken vorm, een antwoord waardig keurt; maar wij voor ons wenschen toch reeds hier het onjuiste aan te toonen van hetgeen uit de pen der stenographen gevloeid is, en dus ook van de aanmerkingen der beide bestrijders. De spreker namelijk heeft niet geklaagd over onze hooge invoerregten op ‘*la soie grossière* et la *filature* commune,’ zoo als in het verslag van de Independance Belge staat, maar van ‘les tissus de laine grossière et la fayence commune.’ De schrijver in de Amst. Cour. had zich dus de moeite kunnen besparen om in den Dictionnaire de l'Académie het woord *filature* als naam van een artikel op te zoeken! Een weinig nadenken had hem hier eene drukfout doen erkennen, en hetzelfde moeten doen vermoeden, waar hij het woord *grossière* vond voor *ruwe* zijde. Diezelfde schrijver vindt het duister, dat in die rede de invoerregten op bier, zeep, enz., als fiscale regten, schadelijk worden genoemd voor de handelsvrijheid, daar ze toch eenvoudig het equivalent zijn van den binnenlandschen accijns.

Het antwoord ligt voor de hand. Equivalent van den accijns zijn ze niet, want ze zijn hooger dan deze; maar is nu niet juist dat noodzakelijke om een hoog regt te heffen, fiscaal daarom, wijl het aan de schatkist ten minste evenveel als de accijns moet opbrengen, schadelijk voor het vrijhandelstelsel? Maar de groote grief is, wat de spreker over den suiker-accijns hier te lande gezegd heeft. Het regt van ƒ 36 de 100 K°. voor geraffineerde suiker, vindt de schrijver goed geen verbod van invoer te noemen, maar hij noemt dit eenvoudig noodzakelijk als equivalent van den accijns. Doch verandert dit de zaak? Is misschien de fabriekaadje van beetwortel-suiker hier te lande ook niet verboden om dit accijnsstelsel van de riet-suiker, en mag men dat, als eene belemmering van vrijheid van handel, welke belemmeringen het hier gold op te noemen, niet evenzeer als het hooge invoerregt op geraffineerde suiker, veroordeelen? De schrijver in het Handelsblad wil daarenboven weten, dat Professor Ackersdijck gezegd heeft, dat de suiker-accijns jaarlijks maar ƒ 40,000 aan onze schatkist opbrengt. *Gedrukt* staat het werkelijk zoo, maar *gezegd* is het niet. Het zijn hier de twee enkele letters, die de geheele zaak veranderen. De spreker heeft gezegd: ‘nous payions 2 ou 3 millions par an et le fisc ne reçût souvent que ƒ 40,000,’ en ziet, de stenograaph zet bij vergissing: *payons* en *reçoit*. De weggelaten *i* en de verwisselde *u* met *oi* veranderen den geheelen zin! Trouwens, eene oppervlakkige lezing zelfs zou hebben bewezen, hoe de spreker altijd den verleden tijd gebruikt, zoodat hier eene schrijffout in 't oog springt. Daarenboven, de man die in 1849 in zijne brochure ‘over Belastingen en Bezuiniging’ een zoo helder en duidelijk verslag van de Suikerwet gaf, en daarin zelfs eene verandering voorstelde, heeft toch wel genoegzaam doen blijken op de hoogte van die kwestie te zijn! Want men zal het hem toch wel niet euvel willen duiden, dat hij de nog thans vigerende Suikerwet eene bescherming noemt voor den fabriekant en de restitutie van den accijns eene premie op den uitvoer? Die bewering toch ware ligt te weerleggen; en evenmin zal men toch willen ontkennen, dat in de vroegere jaren, waarvan hij sprak, b.v. in 1840, die suiker-accijns maar ƒ 43,518, of liever nog, in 1832, maar ƒ 15,241 aan 's Rijks schatkist opbragt? En zijn gezegde van denzelfden accijns, dat onze ‘voisins’ ons daarin zijn gevolgd, het is

volkomen juist. De Heer Ackersdijck meent daarmede de Belgen, en de schrijver vindt goed, geheel eigenmagtig en zonder eenige de minste reden, hem daarmede de Engelschen te laten bedoelen! Waarlijk, op die wijze is de kritiek zeer gemakkelijk! De ontkenning van den uitvoer van koffij en suiker naar Duitschland is te dwaas, dan dat een ieder hier niet aan eene vergissing of weglating denkt; want wie zoo iets wederlegt, doet zelfs eene kinderachtige moeite. Werkelijk heeft de stenograaph hier ook de woorden '*que chargés de droits considérables*' geheel weggelaten. Op de zoogenaamde dwaasheden over ons koloniaal-stelsel, door denzelfden spreker geuit, komen wij later terug.

En wat is nu de oorzaak van die, velen mogelijk wat apocryf voorkomende, verkeerde mededeeling van de woorden des sprekers? Eenvoudig deze: Professor Ackersdijck spreekt zacht, zóó zacht zelfs, dat zijne rede gedurig gestoord werd door het geroep: 'plus haut! plus haut!' Wat wonder nu, dat de snelschrijvers hem moeijelijk hebben kunnen verstaan, en zijne woorden dikwijls verkeerd opgevangen, dikwijls ook geheel niet hebben gehoord? Een aantal fouten in de redevoeringen van andere sprekers, hier te lande niet opgemerkt, leverden daarvan het bewijs. Daarenboven, de proeven werden niet door de sprekers nagelezen, maar oogenblikkelijk gedrukt, zoodat allen hunne rede voor het later te drukken algemeen verslag eerst moesten nazien. Het verschil tusschen de mededeeling in de Independance en in dat verslag zal dit bewijzen. En wanneer men nu gedurig in onze dagbladen hetzelfde verschijnsel van verkeerde overname van de woorden onzer sprekers in de Kamers en de Gemeenteraden ziet, zal men dan deze zaak zoo apocryf noemen? Wij erkennen, bij alle toejuiching die wij den spreker schenken over zijne veroordeeling onzer beschermende Suikerwet, hadden wij toch gaarne het cijfer van de tegenwoordige opbrengst genoemd gezien, ter betere waardering van onze Wetgeving, maar wij maken hem daarvan geene zóó groote grieve, om hem van *dwaasheden* en *ongerijmdheden* te betigten, ja een toon te voeren, als de schrijver in de Amst. Courant, die meer dan ongepast is te noemen tegenover een man van de jaren en de kennis van Prof. Ackersdijck, maar die gemakkelijk is aan te slaan, als men zich verschuilt achter den mantel der anonymiteit. Niet anonym, maar ruiterlijk met zijn naam, is Prof. Ackersdijck meer-

malen voor de belangen onzer natie moedig in de bres gesprongen, en hij heeft niet versaagd, al moest hij zich ook door een onzer Ministers daarvoor met den scheldnaam van ‘pamphlettist’ hooren bestempelen. En het gezond verstand, ja de goede trouw van zulk een man dadelijk en openlijk in de dagbladen in twijfel te trekken, zonder zich eerst te verzekeren of de mededeeling in die bladen ook onjuist zou zijn, waaraan een ieder dadelijk bij de lezing moest denken, dát is onedel. Het is een treurig bewijs voor onze natie, hoe weinig bewezen diensten erkend worden. Vondel's Palamedes schiet ons hier in de gedachten. Wie de schrijvers der beide beschuldigingen zijn mogen: wij wenschen hun bij eene even mogelijke verkeerde mededeeling hunner woorden, eventuëel in het publiek te spreken, Professor Ackersdijck tot beoordeelaar toe; zij zullen dan van een eerlijker behandeling verzekerd zijn.

Maar haasten wij ons tot het derde punt te komen, waarop de Heer Matthyssens Nederland veroordeelt. Zoowel onze vrije doorvoer- als onze lage invoerregten op vreemd fabriekaat gaven ons, volgens zijn oordeel, dus geen regt, om op ons vrijhandelstelsel te roemen, maar nog het allerminst juist ‘die hervorming, waarop wij bovenal onze aanspraak gronden, om in de rij der liberale volken te worden opgenomen: de afschaffing onzer scheepvaartregten.’

Is het waar, dat wij ons voornamelijk op *die* hervorming beroepen, wanneer wij eene eerste plaats eischen onder de natiën die vrijhandelaars zijn? Geenszins, of konden wij niet reeds eene eeuw geleden roemen op de Porto Franco-Propositie van Willem IV, en gaf ons geheele tarief van regten ons daar niet ten allen tijde regt toe? Met uitzondering van de Vrijsteden, heeft Holland altijd het meest liberale tarief gehad, zoo zelfs, dat wij vaak ons binnenlandsch verkeer, ja onze nijverheid belast hebben, alleen om het handelsverkeer met het Buitenland vrij te kunnen laten. In den buitenlandschen handel hebben onze Voorvaderen altijd de goudmijn voor Nederland gezocht, en wij doen het nog. Door onze accijnsen belemmeren wij onze nijverheid; niemand ontkent het ten onzent; maar wij schaffen ze niet af, omdat wij meenen de opbrengst voor de schatkist nog niet te kunnen ontberen. Welnu, wat ware eenvoudiger dan onze invoerregten te verhoogen op vreemd fabriekaat en op alle mogelijke producten, even

als Engeland met voordeel blijft doen, ten spijt van zijn naam van freetrader bij uitnemendheid? Wij doen het echter niet om den buitenlandschen handel toch niet de minste afbreuk te doen. Maar in ons koloniaal-stelsel, ja daarin zijn wij nog beschermers, niemand ontkent het. Is dat ééne gebrek echter voldoende om het groot geheel te verwerpen?

'In den handel op de groote vaart, is bij Nederland *vrijheid* uitzondering, *bescherming* regel!' zoo hooren wij den spreker bij zijn derde punt, onzen handel op Java, uitroepen.

Hier werd nu op ééns met ruwe hand de sluijer weggerukt, dien een juister nationaliteitsgevoel zoo veel behendiger en behoedzamer had kunnen opligten. Ware het dus niet voorzigtig geweest dat de Nederlander zelf die feilen openlijk had willen erkennen, de waarheid, maar ook niets dàn de waarheid gevende, en zou het niet meer met de waardigheid van ons Land overeengekomen zijn, als wij den Heer Matthyssens met die schuldbelijdenis voorgekomen waren, ja misschien er hem ten volle door bevredigd hadden? Immers nu zou alleen de zwakke plek op ééns blootgelegd worden, en zou uit dat kranke deel worden opgemaakt, boe ziek het geheel wel wezen moest.

Gelukkig dat wij in de mededeeling, maar vooral in de weerlegging van deze rede, een krachtigen steun vinden. De Heer Reepmaker toch heeft den spreker uit Antwerpen zóó juist op het overdrevene zijner voorstelling gewezen, en hem tevens den waren stand van zaken in onze Indiën zóó helder opengelegd, dat onze taak eene uiterst ligte wordt, wanneer wij zijne argumenten grootendeels overnemen. En ze wordt dit te meer, omdat de beide andere sprekers uit Antwerpen, geijkte en geachte handelsnamen, de Heeren Agie en Catteaux-Wattel, niet dien vijandigen toon tegen Nederland hebben aangeslagen, als waartoe de Heer Matthyssens zich, misschien zijns ondanks, heeft laten vervoeren. Hooren wij zijne rede.

Van de vijftien hoofdartikelen, voor de groote vaart van overwegend belang, zijn alleen de suiker, koffij, thee, rijst, specerijen, tin, indigo en bindrotting, voor Nederland van gewigt. En juist die artikelen levert Java alle tot zóó voordeelige voorwaarden, dat het niet te verwonderen is hoe deze voornamelijk in het verbruik van Holland voorzien. Ware dus de opheffing der scheepvaartregten waarlijk liberaal geweest, dan zou juist de invoer van die artikelen

in Nederland aan de vrije mededinging van den buitenlandschen handel en der vreemde scheepvaart moeten overgegeven zijn. En toch, de statistiek is dáár om het te bewijzen: in het jaar 1854 heeft de vreemde vlag aan dien invoer van Java en Suriname niet meer deel genomen dan voor ¼ pCt. voor de koffij, 1½ pCt. voor de kaneel, 1 pCt. voor de indigo, 15 pCt. voor de specerijen, ½ pCt. voor de tin, 19½ pCt. voor de rijst, 7 pCt. voor de bindrotting, 3 pCt. voor de suiker en voor de thee niets.

Is het niet vreemd van een liberaal stelsel zulke uitkomsten van bepaalde uitsluiting te zien? Geenszins, wanneer men in de Statuten der Nederlandsche Handel-Maatschappij, in 1824 door Koning Willem I opgerigt om den Handel, den Scheepsbouw en de Scheepvaart zoowel als de Nijverheid te doen herleven, de bepaling leest, dat het vervoer der goederen zoowel voor eigene als voor derde rekening, uitsluitend met Nederlandsche schepen moest plaats hebben. Daarbij moest deze Maatschappij zulk een hoog cijfer van vrachten betalen, dat aan een schip van 500 lasten voor elke reis, eene premie van ongeveer honderd duizend guldens verzekerd werd! En als ware deze bescherming nog niet genoeg, zoo werden de hoofdproducten van Java, door het Koloniaal-stelsel geheel in handen der Regering, aan een differentiëel uitvoerregt onderworpen, wanneer ze naar vreemde havens verscheept worden.

Dat stelsel bestaat nog. Wel worden tegenwoordig, nu het doel der bescherming bereikt is in het bezit eener magtige handelsvloot, niet meer zulke hooge vrachten als vroeger betaald, maar nog blijft het cijfer dat de N.H.M. toestaat, hooger dan waartoe de vreemde schepen dezelfde reis doen, terwijl de Maatschappij verpligt blijft zich uitsluitend van Nederlandsche schepen te bedienen. Wel zijn ook de bepalingen omtrent de producten eenigermate verzacht, en mogen alle artikelen, behalve koffij en suiker, indigo en specerijen, ook op Java verkocht worden, terwijl er ook van de beide eerste jaarlijks eene zekere hoeveelheid op Java ten verkoop gelaten wordt, maar die vier artikelen alléén bedragen drie vierden van de geheele productie, en het weinige dat er van koffij en suiker op Java wordt verkocht, bedraagt nog geen vierde en nog geen zesde van den geheelen uitvoer voor Regerings rekening. En wanneer men nu bedenkt, dat het hoofdartikel, de koffij, bij den uitvoer

van Java naar eene vreemde haven, 6 pCt. meer aan regt moet betalen dan naar Nederland, dan blijkt het ‘dat de Belgische koopman die eene lading koffij van Java naar Antwerpen laat komen van *tien duizend tonnen! vijf en vijftig duizend francs meer betaalt*, dan wanneer hij zijne lading naar Nederland laat gaan.’!!! Wat baat heeft nu de buitenlandsche reeder van die opheffing der scheepvaartwetten? Biedt hij zijn bodem der N.H.M. aan: deze wijst hem op de uitsluitings-wet der Regering; wil hij vrije producten naar eene vreemde haven brengen: het differentiëel uitvoerregt staat dreigend vóór hem, en wil hij die producten naar Nederland vervoeren: hij moet de mededinging doorstaan met bodems die reeds de voordeelen der beschermde retourvrachten en ook der uitvrachten hebben genoten, want geen cent waarde wordt ooit onder vreemde vlag van Java naar Holland uitgevoerd!

Eene veroordeeling van het dubbel invoerregt op Java van vreemd fabriekaat volgt, en ten slotte wordt de vraag geopperd ‘of dit nu niet de meest volledige ontkenning van het stelsel van vrijheid van handel genoemd mag worden?’

Die vraag bleef niet lang onbeantwoord. De Heer J. Reepmaker nam dadelijk die taak op zich, hoewel hij erkende vele voordeelen te missen waarover de vorige spreker te beschikken had. Immers deze sprak in zijne eigene taal, en had over den noodigen tijd kunnen beschikken om zoowel zijn aanval behendig te beramen, als zijne cijfers te groeperen en zijne rede gereed te maken.

Intusschen, de Heer Matthyssens had den dank der Nederlanders verdiend die het Congres bijwoonden. Immers deze hadden voorgenomen zoowel het goede, waarop zij te roemen hadden, te noemen, als er op te wijzen, hoe het Koloniaal-stelsel nog groote hervormingen eischte, die eene magtige partij in hun land zeer voorstond.

Maar de voorstelling van den Spreker was onjuist en overdreven geweest. Het geheele feit, dat het meerendeel der Javaansche producten het eigendom der Nederlandsche Regering was, waarover deze natuurlijk liever in Nederland dan elders beschikte, was stilzwijgend voorbijgegaan. Toch was dit bepaald in het oog te houden, wanneer men over onze koloniale politiek sprak, want die verkoop in Nederland was geenszins eene douanen-kwestie. Het differentiële

regt bestond, en een ieder die vrijheid van handel voorstond, keurde dit af, maar onwaar was de bewering, dat de vrachten der N.H.M. nog zóó hoog waren, dat mededinging der vreemde vlag tegen Nederlandsche schepen daardoor onmogelijk was. Tal van Engelsche, Amerikaansche, Hamburgsche en andere schepen bragten sedert de gelijkstelling der vreemde vlag met de nationale, gedurig goederen van Java naar Holland, en zelfs voor rekening der N.H.M., aan wie het gebruik der vreemde schepen, behalve voor de Regerings-producten, wel degelijk geoorloofd is. Waarom blijven België, Frankrijk en anderen zich zelve willekeurig uitsluiten van de deelneming aan deze bevoegdheid, die ook Nederland hun aangeboden heeft en blijft aanbieden? En wil men een sprekend bewijs, welke voordeelen die gelijkstelling der vlaggen voor de vreemde scheepvaart oplevert, en hoe eene nieuwe liberale hervorming van Nederland die voordeelen nog verhoogt: men lette dan op de afschaffing der vroeger differentiële invoerregten op de thee in Nederland, die eertijds eene groote bescherming aan de Nederlandsche vlag verleenden. Nu zijn de regten dezelfde, onverschillig de plaats van herkomst en de vlag. En wat is het gevolg? Verscheidene ladingen worden voortdurend in Nederland aangevoerd, maar, hoe geliefkoosd eene vracht ook de thee voor alle schepen zijn moge, altijd onder Engelsche en Amerikaansche vlag. Wanneer dit geen maatregel van handelsvrijheid mag heeten, dan houdt alle begrip van dat woord op.

Waarlijk, menig reeder in Nederland zou het bewijs kunnen leveren, dat de tegenwoordige vrachten der N.H.M. met al de bezwaren daaraan verbonden, zoowel wat de uitrusting der schepen, als wat de verschillende plaatsen om te laden en de zwaarte der meeste producten betreft, en die nu tot ƒ95, 100 en ƒ110 en 15 pCt. per last gedaald zijn, verre van zoo voordeelig zijn als menigeen oppervlakkig denkt. Reeds alleen echter in de zekerheid van eene lading tot eene billijke vracht te bekomen, acht de Nederlandsche reeder zich gelukkig met deze bevrachtingen.

En de differentiële invoerregten voor vreemd fabriekaat op Java? De Regering heeft reeds de verschillende Kamers van Koophandel geraadpleegd, of eene verandering daarin wenschelijk zijn zou, en de Rotterdamsche Kamer heeft die vraag toestemmend beantwoord, indien men geleidelijk daartoe overging.

Spreker zelf wilde het Nederlandsche douanen-stelsel niet als een modèl aanbevelen, maar meende toch met grond te mogen zeggen, dat het op weg en wel op den goeden weg was om dat te worden.

Met luide toejuichingen werd die rede ontvangen en wijsselijk sloot de President, toen de Heer Matthyssens scheen te willen antwoorden, de discussiën, met te verklaren, ‘geen duel tusschen de sprekers *voor* en *tegen* Holland te kunnen toelaten.’

Zeer juist echter heeft Professor Ackersdijck de kwestie der dubbele invoerregten op Java van vreemd fabriekaat twee dagen later behandeld. Hij toonde de eenzijdigheid aan, waartoe onze fabriekanten door die bescherming en de vroeger, nu gelukkig gestaakte bestellingen der N.H.M. vervallen waren, zóó zelfs dat de fabriekant in het hartje van Zwitserland vaak toonde beter te weten wat voor Java geschikt is, dan de Nederlandsche. Wanneer de vreemdeling ons dus *beschuldigt*, die differentiële regten te handhaven, zoo zeide hij, dan moet ik om zijne onnoozelheid glimlagchen, want deze bescherming werkt hier weder, even als trouwens altoos, in omgekeerden zin; hij die beschermd wordt, verliest, en hij die schijnbaar uitgesloten wordt, wint er bij. Immers het grootste gedeelte der op Java ingevoerde manufacturen zijn door vreemden gefabriceerd. Juist in hun eigen belang moeten de buitenlandsche fabriekanten de bestendiging van dat differentiëel regt, dus voortduring van die bescherming, wenschen. Want eens de prikkel der mededinging gevoeld - en onze fabriekanten zullen welhaast den vreemdeling verdrijven, omdat overvloed van kapitaal en arbeiders dan weldra eene bloeijende Nederlandsche nijverheid zal doen opkomen, waar nu nog maar al te veel eene beschermde en achterlijke bestaat. De opheffing der bescherming zal dus niet een offer zijn dat wij brengen, maar eene weldaad voor hen, voor wie die bescherming werd ingesteld.

Wat de Heer Ackersdijck hier gezegd heeft van de weinige ontwikkeling onzer fabriekanten, en vooral dat de invoer van vreemde manufacturen op Java grooter was dan die van Nederlandsche, vindt bij den schrijver in de Amst. Courant eene wederlegging met woorden en - vreemd voorwaar! - eene bevestiging met cijfers. Men bedenke toch wèl, dat hier alleen sprake is van manufacturen, en niet van koopmanschappen, waaronder provisiën, wijnen, ijzerwerk, ma-

chineriën, enz., hoewel de schrijver die beide tabellen met elkander verwart. Welnu, de volgende cijfers ontleenen wij aan de Amst. Courant zelve.

LIJNWADEN EN KATOENEN GOEDEREN OP JAVA INGEVOERD.

UIT NEDERLAND MET CERTIFICATEN VAN OORSPRONG EN BEWERKING.	**UIT VREEMDE LANDEN BEWESTEN DE KAAP DE GOEDE HOOP.**
1843. ƒ 3,535,620.	ƒ 3,621,794.
1844. ƒ 4,769,788.	ƒ 4,101,472.
1845. ƒ 5,320,061.	ƒ 5,614,040.
1846. ƒ 6,539,822.	ƒ 5,931,619.
1847. ƒ 5,460,454.	ƒ 4,610,405.
1848. ƒ 4,603,236.	ƒ 3,835,429.
1849. ƒ 4,142,285.	ƒ 4,775,939.
1850. ƒ 3,743,369.	ƒ 6,094,387.
1851. ƒ 5,032,521.	ƒ 9,319,472.
1852. ƒ 6,331,921.	ƒ 7,969,994.
1853. ƒ 7,298,454.	ƒ 5,807,815.
1854. ƒ 7,454,625.	ƒ 7,554,154.
Wat blijkt hieruit? Dat in al deze twaalf jaren te zamen Nederland op Java ingevoerd heeft	ƒ 64,232,156.
en het Buitenland	ƒ 69,236,520.
dus het Buitenland meer	ƒ 5,004,364.

In de 7 jaren vóór de opheffing der scheepvaartwetten:

Nederland	ƒ 34,371,266.
het Buitenland	ƒ 32,490,698.
dus Nederland meer	ƒ 1,880,568.

En in de 5 jaren na de opheffing der scheepvaartwetten:

Nederland	ƒ 29,860,890.
het Buitenland	ƒ 36,745,822.

dus het Buitenland meer	ƒ 6,884,932.
	=====

Ten einde deze, ons door onzen bestrijder zelven aan de hand gegevene cijfers tot wederlegging zijner eigene bewering, niet nog meer ten onzen voordeele te doen uitkomen, zullen wij van de manufacturen met certificaat van Nederlandschen oorsprong op Java aangebragt, schoon inderdaad

vreemd fabriekaat zijnde, nog niet eens gewagen. Wèl zullen wij echter uit diezelfde cijfers bewijzen, dat de Hoogleeraar Ackersdijck regt had te beweren, dat de Nederlandsche fabriekanten niet met de vreemden voor den invoer van manufacturen op Java kunnen concurreren.

Men houde te dien einde in het oog, dat de invoer van Nederlandsche manufacturen met certificaat van oorsprong, op Java eene bescherming geniet boven de vreemde, van 12½ pCt. Daarenboven heeft de vreemdeling grooter kosten van vervoer te betalen: de vracht en onkosten naar de Nederlandsche havens, wanneer de manufacturen uit Duitschland en Zwitserland komen, of de hoogere vracht naar Java van het Buitenland dan van Nederland, wanneer ze bijv. uit Engeland verzonden worden. Maar ten andere blijkt uit eene ontleding der ingevoerde artikelen, dat, om bij het jaar 1854 te blijven, het ongunstigste voor onze bewering, omdat daar de cijfers bijna met elkander gelijk zijn, en dan nog wel alleen bij de voornaamste soorten van lijnwaad, dat van witte en ongebleekte katoenen, Nederland ingevoerd heeft

	ƒ 5,986,848.
en het Buitenland maar	ƒ 2,091,983.

dus Nederland bijna driemaal meer van die artikelen, welke niet alleen bij de bewerking het naaste bij de grondstof zijn gebleven, maar waarvan die grondstof zelve nog daarenboven voor het grootste gedeelte in Engeland gefabriceerd wordt, de garens namelijk. Daarentegen vinden wij voor die goederen, welker bewerking meer van de grondstof verwijderd is en die dus meer kennis eischt, zoo als geverwde, gedrukte, Adrianopels, Sarongs, Slendangs en Kainpandjangs een invoer

van Nederland van	ƒ 982,135.
en van het Buitenland van	ƒ 2,034,035.

Wij laten nu gaarne de beoordeeling aan een ieder over. Immers juist dàt product getuigt van de ontwikkeling van de nijverheid eener natie, waarvan, naarmate van eene onkostbare grondstof, een kostbaarder product wordt geleverd. En aan wien in dit geval den prijs toegekend?

Beweert men echter, dat het nadeelig regt van 12½ pCt. op de meer verwerkte en dus meer waarde hebbende fabriekaten van den vreemdeling niet even zwaar drukt als op het eenvoudiger en onkostbaarder product van den Nederlander, en dat de laatste dus veel van die bescherming

verliest, te meer nu de smokkelhandel op Sumatra, gelokt door de 12½ pCt. bescherming, Nederlandsch fabriekaat aldaar bijna geheel uitsluit, dan erkennen wij dat volmondig. Maar daarin ligt immers juist het bewijs, dat de vreemdeling onzen fabriekant is voorbijgestreefd in ontwikkeling. Wanneer toch de Nederlander datzelfde duurder product ook maakte, zou de bescherming ook hem weer ten volle gedijen. Hieruit blijkt dus: dat juist de bescherming die den Nederlander verleend werd tot zijn voordeel, geworden is ten zijnen nadeele. In de ruwe katoenen goederen heeft de vreemdeling niet met den Nederlander op Java kunnen concurreren om het beschermend regt, en nu heeft hij zich op betere fabriekaten toegelegd, ten einde daardoor den zwaren druk van dat regt te verligten, terwijl hij daarenboven minder mededinging had te duchten, en door meer kennis en meer smaak zijn fabriekaat zelf verbeteren en er dus hooger prijs voor bedingen kon. De Nederlander daarentegen heeft dien prikkel gemist, en is gebleven bij zijn eenvoudiger, maar minder voordeelig product.

Nu vragen wij: ten wiens voordeele deze bescherming gewerkt heeft? En welke fabriekant geeft meer blijken van ontwikkeling, hij die van een stuk hout een paar klompen maakt, of hij die van een stuk staal van dezelfde waarde een horologieveer levert? Wiens tijd, wiens arbeid geeft meer voordeel aan zijn land, en wie staat hooger in ontwikkeling?

Bescherming werkt op den duur altijd ten nadeele van het volk dat zich door den uiterlijken schijn daarvan laat verblinden. 't Is als Eva's vloek in Byron's Caïn:

> ‘Earth's fruits be ashes in his mouth!’

Als een andere Tantalus tast men naar de vruchten die de bescherming van alle zijden heet aan te bieden, en men kan ze niet magtig worden.

En had de Heer Ackersdijck ongelijk, toen hij de bescherming die de Nederlandsche Handel-Maatschappij van Regeringswege, zoowel aan fabriekant als aan reeder, en wien dan ook verleende, verderfelijk noemde? Nu van die zijde de groote protectie voor de fabriekanten heeft opgehouden, hebben velen, meer dan men tot ons leedwezen algemeen schijnt te kennen en te waarderen, eene krachtsontwikkeling vertoond

die bewijst, wat zij bij gemis van die bescherming, en dus met denzelfden prikkel dien hunne protectie nu den vreemdeling ten hunnen nadeele gegeven is, zouden hebben kunnen tot stand brengen. Eens door spoorwegen het ijzer en de kolen en hunne grondstoffen goedkooper verkregen - en onze nijverheid zal weldra den vreemdeling op Java overvleugeld hebben. De ontwikkeling is reeds groot en zal met reuzenschreden toenemen; de kennis, de veerkracht, de ondernemingsgeest onzer nijverheidsmannen waarborgen ons daarvoor. Velen hunner hebben ons plegtig verzekerd, dat zij die bescherming niet noodig hebben op Java, en juist hun vooruitgang is de snelste geweest. Bevoegder hand dan de onze zal dit punt intusschen in een met cijfers en feiten ampel toegelicht betoog, 't geen weldra de pers verlaat, nader ontwikkelen. Nog zou ons de bewering resten van den schrijver in de Amst. Courant, dat de goede gevolgen der beschermende hooge Regerings-vrachten bewezen worden door de sedert 1831 tot nu toe zoo ontzaggelijk vermeerderde in- en uitklaringen der Nederlandsche scheepvaart en de aanzienlijke vergrooting onzer handelsvloot. Tot in 1836 waren nog aan elken nieuwen bodem twee achtereenvolgende uit en 't huis reizen à ƒ 186 per last verzekerd, maar reeds in 1839 was de vracht, zonder die toezegging, gedaald tot op ƒ 150 voor koffij, en in 1844 tot op ƒ 140, terwijl ze nu ƒ 110, ƒ 100 en ƒ 95 bedraagt. In die vrachten, wij zeiden het reeds vroeger, zien wij geene bescherming meer, tegenover de teregt gestelde eischen van hechte en degelijke schepen, ter voorkoming van zeerampen, die de assuradeurs, en dus het nationaal vermogen, voor grove verliezen vrijwaren. Maar sinds wanneer zien wij nu de groote toeneming van de in- en uitklaringen en van den scheepsbouw? Onze schrijver zelf geeft ons weer de cijfers aan de hand en ze bevestigen de reeds door ons zelven vroeger geleverde: sedert de bescherming van de Regering heeft opgehouden, van 1847 af, maar voornamelijk sedert 1850. Waarlijk, zoo doende maakt men ons de wederlegging zeer gemakkelijk.

Maar zijn de voordeelen nu even groot bij die meerdere onbeschermde scheepvaart, als bij de vroeger kleinere, maar beschermde? Voor den scheepsreeder en aandeelhouder, gemiddeld, neen; maar voor het algemeen? niet onder cijfers te brengen. Blijft nog een enkel Nederlandsch schip een

vol jaar onttakeld in onze havens liggen om dan door één jaar varens voor twee jaren winst te maken? En wie waagt het de schatten te noemen, die de drukkere scheepvaart der laatste jaren voor het algemeen oplevert? Wij zagen het reeds vroeger, hoe ook die ontzaggelijke vermeerdering juist van de jaren dagteekent, toen de bescherming had opgehouden en nog wel voornamelijk sedert 1850, toen ook zelfs de bescherming der scheepvaartwetten wegviel.

Met dankbaarheid mag het algemeen op die meer en meer voortgaande afschaffing van alle bescherming hier te lande neerzien, vooral nu allerwege de gelukkige uitkomsten van de handelspolitiek onzer Regeerders aan den dag komen. Wat de eene burger als gunst van de Regering ontvangt, moet de andere burger betalen, want de Regering heeft geene andere middelen dan die van het algemeen om gunsten uit te deelen. Aller belangen zijn één. Men beschuldigde Nederland voor eenige jaren in het Buitenland, jaarlijks ruim vier millioen guldens aan bescherming te betalen tot instandhouding zijner O.I. handelsvloot; welnu, die bescherming heeft opgehouden, de scheepvaart bloeit meer dan ooit en meer ten algemeenen nutte, en voor de nu bespaarde som hebben alle ingezetenen thans goedkooper brood! Vroeger moest de N.H.M. voor de Regering aanzienlijke sommen voor bescherming betalen, terwijl zij zelve vaak duizenden en tienduizenden op hare manufactuurzendingen naar Java verloor; toch bloeiden de beschermde takken niet en bleven bij andere volken in ontwikkeling achter. Nu worden die gunsten niet meer verleend en de N.H.M. belegt haar nu vrij kapitaal in katoen, wol en andere zaken, nieuwe takken van handel herwaarts als 't ware overplantende of andere ontwikkelende, en wat vroeger zelfs den beschermde tot nadeel was, gedijt nu aan het algemeen tot voordeel. Is die verandering van stelsel, is die nieuwere en vrijere werking der N.H.M. niet evenzeer een zegen voor haar zelve als voor alle nijveren in den lande? De aanvang moge, als altijd, moeijelijk en kostbaar zijn: wanneer vrijheid van verkeer en gelijkheid zonder eenige bescherming, langzamerhand tot vasten regel worden, dan moet de uitkomst voordeelen geven, grooter zelfs dan menigeen ooit heeft kunnen denken.

En getuigt eene meerdere ontwikkeling van onzen handel en onze scheepvaart niet, hoe onze nijvere mannen meer en meer naar de gelegenheid zoeken om nieuwe onderne-

mingen te beproeven, nu hunne kapitalen langzamerhand vrij komen uit de eenzijdige rigting die bescherming hen heeft doen nemen, ja die geen kapitaal vrij liet zelfs voor andere, vaak voordeeliger zaken?

Door wrijving komt licht, dat is een waar woord. De Heer Matthyssens heeft ons te Brussel gelegenheid gegegeven om Neêrlands koloniaal-stelsel eenigermate aan het Buitenland te doen kennen en te verdedigen tegen de aanvallen, uit onkunde of onedele bedoelingen ontstaan; de schrijvers in het Handelsblad en de Amsterdamsche Courant, om hier te lande, vlugtig slechts, wij erkennen het, te betoogen hoe onjuist de redeneringen van hen zijn, die in bescherming het heil van Moederland en Kolonie zien, en die uit de bescherming onzen huidigen bloei willen bewijzen. Wel hadden wij hier te lande, ook om het onhoudbare der bestrijding, waardiger toon verwacht. Maar is de straf niet reeds genoeg, wanneer men zich ridderlijk tot kampioen meent te stellen voor de eer zijns Vaderlands, en men dan bemerkt dat de aanvallers waartegen men het harnas heeft aangeschoten, niets anders zijn dan - *drukfouten!* Die drukfouten mogten wel om de curiositeit van hunne gevolgen opgeteekend worden. Waarom maakt deze of gene sprokkelaar niet eene verzameling van aardige en onaardige drukfouten, zoo als men van spreuken en anecdotes doet? Moge intusschen het bewijs geleverd zijn, dat men een ten onzent algemeen geacht Hoogleeraar ligter een schooljongen noemen, dan hem daartoe maken kan!

Durven wij nu den Heer Matthyssens nog wel hard vallen over zijn' aanval tegen ons koloniaal-stelsel? 't Is moeijelijk geworden. Toch moeten wij hem veroordeelen, dat hij ons vrije doorvoerstelsel afkeurt, en zijne beschermende premie meer overeenkomstig met het beginsel van handelsvrijheid noemt, en dat hij de liberale invoerregten van vreemde fabriekaten in Nederland onbeduidend heet, terwijl hij de geheel illiberale regten op Java hevig veroordeelt. Wie het kwade laakt, moet het goede, als hij het noemt, ook roemen; eene andere wijze van handelen is onedel. Waarom er niet op gewezen, hoe de twee natiën die de grootste Koloniën bezitten, beide eene beschermende handelspolitiek daarop toepassen? en dan waarlijk had de billijkheid gevorderd om Nederland niet lager dan Engeland in die toepassing te stellen. Zijn stadgenoot, de Heer Cateaux-Wattel,

door uitgebreide handelsverbindingen en reederij, en dus door ondervinding, geheel op de hoogte der koloniale zaken, moge hem in eerlijker polemiek ten voorbeeld zijn. Deze wijst wel degelijk op de beschermende hand, die zich nog in het geheele Engelsche handelsstelsel overal doet zien, niet alleen zelfs waar het de Koloniën geldt, maar ook voor het Moederland. Of zijn de regten in Engeland op wijn, zijde, papier, hout, suiker en op meer andere artikelen niet wel degelijk beschermend? En bestaan in de meeste Britsche Koloniën niet evenzeer dubbele invoerregten op vreemd fabriekaat, en differentiële regten op den uitvoer der koloniale producten naar andere havens dan die van het Moederland? Is de invoer van koffij en suiker van vreemde havens in vele dier Koloniën niet bepaald verboden, of door hooge differentiële regten genoegzaam onmogelijk gemaakt? Wat noemt men het voordeel van 20 pCt., dat Engeland in Canada aan den invoer van een aantal producten uit het Moederland toekent, anders dan eene koloniale bescherming? Of het differentieël scheepvaartregt, dat Engeland op de Ionische eilanden blijft heffen? Of de millioenen, waarmede Engeland zijne Transatlantische stoomvaart jaarlijks beschermt, onder den naam van eene vergoeding voor het overbrengen der brieven?

Wij vullen die lijst niet eens aan, hoe gemakkelijk ons zulks ook zou vallen; maar wij noemen eenvoudig de feiten, die de Heer Catteaux-Wattel opsomt. Waarom nu niet bij de opsomming der, steekhoudend gelukkig nog maar weinig talrijke feilen van Nederland, op Engeland gewezen, als nog veel meer zondigende op dat glibberig gebied van koloniale politiek, eerlijk, zoo als zijn stadgenoot waarlijk met talent heeft gedaan?

Maar meer nog. Wie de redevoeringen der beide laatste sprekers van Antwerpen, de Heeren Catteaux-Wattel en Agie, de laatste als Voorzitter der Kamer van Koophandel zijner stad, aandachtig naleest, bemerkt niet daaruit, dat beide, ja, handelsvrijheid voorstaan, maar niet dan tegen reciprociteit. En twee andere Belgische sprekers, de Heeren de Molinari en Van den Broeck hebben dàt stelsel van vrijheid van handel, en onzes inziens teregt, ‘la liberté de Figaro’ genoemd, en ‘un système odieux. Au lieu de rendre le bien pour le mal comme le prescrit l'Evangile, on rend le mal pour le mal, ce qui tend à éterniser et perpetuer

les erreurs.' De Heer Catteaux-Wattel erkent 'de ne point partager les génereuses illusions de quelques économistes,' wier absolute theorie zegt: 'vrijheid van handel, onbeperkt, welke ook de handelspolitiek der natiën zij, die u omringen; geene tusschenkomst der Regering, al bedienen ook uwe mededingers zich daarvan; geene bescherming van uwe nijverheid, al kan deze bij hare geboorte nog niet met de vreemde worstelen; wijd uwe havens gopend, zelfs voor hen, die ze voor u sluiten! Dat moge de economische volmaaktheid zijn,... ik twijfel er aan of die wetenschap vele natiën kan opteekenen parmi les saints de son martyrologe.'

En de Heer Agie verdedigt in eene zeer uitgewerkte rede geheel hetzelfde stelsel, en hoopt dat de Belgische Regering zich in de uitkomsten van haar aangenomen stelsel van volledige vrijheid niet zal bedriegen, daar de bevoegdheid om hèn van die vrijheid uit te sluiten, die België eene billijke reciprociteit weigeren, hem ontoereikend voorkomt.

Zijn dat dan beginselen van handelsvrijheid, waarop zoo veel meer te roemen valt dan op de Nederlandsche toepassing? En levert het den 9^{den} October j.l. aan de Kamers van Koophandel in België aangeboden ontwerp van een gewijzigd tarief van regten, 't geen daar vóór ons ligt, de blijken van grooter liberaliteit in het toelaten van vreemde fabriekaten? De tijd, maar ook de lust ontbreekt ons, om daarop het waarlijk niet moeijelijk te bewijzen ontkennend antwoord te geven. Ons doel toch is geenszins eene onaangename polemiek tegen onze naburen te voeren, die ons eene zoo gulle gastvrijheid bewezen en zoo overtuigende blijken gegeven hebben, hoe ook de meerderheid van hen niets vuriger verlangt en voor niets ijveriger strijdt, - de geheele bijeenroeping van het Congres getuige het! - dan op den weg der handelsvrijheid verder voorwaarts te schrijden, tot welzijn zoo van hen, als van ons en andere volken. Alleen de aanvallen, zoo hier te lande als in België, hebben ons als gedwongen tot den strijd, waar wij alleen als oog- en oorgetuigen verslag wilden geven van 't geen wij gezien en gehoord hadden.

En wij willen dan gevraagd hebben of wij van den Heer Matthyssens den scherpen aanval op ons koloniaal-stelsel bovenal hadden mogen verwachten, wanneer wij den Voorzitter der Antwerpsche Kamer van Koophandel daarover in deze woorden hooren spreken:

‘Lié jusqu'à 1830 au sort de la Neerlande, notre pays avait pris sa part d'une prosperité, *due au système protecteur* inauguré par le roi Guillaume I pour le commerce avec les colonies. Ce système auquel notre commerce et notre marine avaient été redevables de leur développement, rendaient les relations avec les colonies libres moins indispensables, l'île de Java produisant une grande partie des denrées, nécessaires à notre consommation. La disparition instantanée de nos relations avec les Indes Neerlandaises devait faire disparaître aussi une activité, à laquelle elles seules donnaient l'impulsion.’ Mogen wij er dan niet op wijzen, hoe juist België, gedurende onze vereeniging, gedurig op eene beschermende handelswetgeving aandrong die Noord-Nederland veroordeelde, en hoe wij lang na onze scheiding nog jaren noodig gehad hebben, om de toen ingevoerde bescherming weder te doen verdwijnen? En zou, zoo wij nog vereenigd waren, niet juist België ons tegenwoordig liberaler stelsel tegengewerkt hebben? Waarlijk, wij mogen, met het oog op dien onverdienden en harden aanval - gelukkig algemeen op het Congres afgekeurd, 't zij ter eere van België gezegd - en op de zijde vanwaar die aanval kwam, wel uitroepen:

> Could no other arm be found,
> Than the one which once embraced me
> To inflict so deep a wound?

En hiermede besluiten wij dit gedeelte van onzen arbeid, tot een volgend maar korter opstel onze mededeelingen over de andere landen besparende. Wij zijn onzes ondanks breedvoeriger geworden dan wij aanvankelijk wilden, maar de handhaving van de waarlijk liberale en in vergelijking met alle andere natiën voortreffelijke handelspolitiek van ons Vaderland dwong ons tot spreken, waar het hare verdediging gold. Geen vuriger wensch voeden wij dan dezen, dat juist de schitterende uitkomsten, die wij op den goeden weg van handelsvrijheid hebben verkregen, onze Regeerders mogen aanmoedigen om langzamerhand en één voor één al die hinderpalen weg te nemen, die onzer volledige ontwikkeling nog tot belemmering zijn. Vele zijn ze niet in getal, maar magtig nog hare voorstanders.

Geen hard woord, zoo hopen wij, zal ons tegen België ontvallen zijn; zoo ja, 't was onzes ondanks. Geene veete tusschen twee volken, wel staatkundig gescheiden, maar nog zoo na aan elkander verbonden, vooral sedert de stoomkracht hen nog nader tot elkander gebragt heeft. Dat ieder onzer voortga den weg te bewandelen, dien hij meent de juiste te zijn, zonder scherp geoordeeld ja veroordeeld te worden door den nabuur over elken stap dien hij doet. Beide volken wenschen welvaart en bloei, en waar de een die geniet, daar deelt de ander onvermijdelijk meê in die voorregten.

Op dat gebied hebben alle volken maar één belang, vrijheid in hun verkeer onderling, het een door zijn overvloed vrijelijk in de schaarschte van het ander voorziende, zoodat de mensch niet scheidt wat God verbonden heeft.

P.N. MULLER.

Het Bilderdijks-feest en het Bilderdijks-monument.

Bilderdijks Kompleete Dichtwerken, uitgegeven onder toezigt van Mr. Is. da Costa. Haarlem, A.C. Kruseman.

Indien het geluk en de welvaart eener natie kunnen worden afgemeten naar het aantal harer feesten en openbare vermakelijkheden, dan laat de toestand van het Nederlandsche volk in het gezegende jaar onzes Heeren 1856 niets te wenschen over en moet men laten bedanken voor het vragen.

En wanneer men nu let op het karakter der feesten, waarmede deze ten einde spoedende jaarkring werd opgeluisterd, of liever op de stoffe, die tot feestviering heeft gediend, dan kan het niet anders, of men moet een hoogst gunstigen indruk ontvangen van de moreele, intellectuëele en aesthetische ontwikkeling der natie.

Men wane niet, dat de Julijfeesten te Haarlem den dooden boekdrukker Lourens Jansz. Coster golden; hij was slechts de parapluie, waarachter men de vrije gedachte, de beschaving en verlichting huldigde. De letter, die hij - of zijn standbeeld - in de hand houdt, is geene eenvoudige letter A, maar beteekent: ‘Ik heb slechts de eerste letter van het vraagstuk genoemd, waaraan de volgende geslachten zullen voortwerken.’ - Zijn standbeeld zelf is niet zoo zeer eene veraanschouwelijking van zijn persoon en problematische gelijkenis, maar de bronzen omhulling der gedachte: ‘Er zij licht!’

Als men nu in dat licht - men kan ook een ander licht kiezen - de Coster's-feesten te Haarlem in de Hooimaand beschouwt, dan zal men daarin geopenbaard zien de waardering onzer natie van de vrijheid van gedachte en woord, van de vrije drukpers, van de vrije ontwikkeling van kennis en wetenschap, en men zal zich vredig kunnen neêrleggen bij de betwiste paragraaf, welke van de stad Haarlem getuigt:

> Een stadt, die moeder is van sulck een konst, die 't leven
> Aen alle konsten en de wetenschap moet geven:
> Die *voortbracht in het licht* den vinder van den Druck,
> Van dat de werelt stont, het grootste wonderstuck.

Men leert tevens uit dit vierregelig versje, dat de uitvinder van de boekdrukkunst, in tegenstelling van Bellamy's ‘Verrader des Vaderlands,’ *over dag* is geboren; eene wetenswaardige bijzonderheid, welke misschien den navorschers van 's mans geschiedenis tot dusverre is ontgaan.

Wij ontleenen het meer verhevene standpunt, waaruit wij deze feestviering hebben beschouwd, aan een orgaan der hoofdstad, dat bij die gelegenheid een zeer uitvoerig verslag over Coster en zijn standbeeld heeft uitgegeven.

Nadat het licht op deze wijze uit Haarlems bloemhof was opgegaan over de aarde, zette de goede stad Amsterdam de rij der feesten voort. Ook hier lag eene schoone gedachte ten grondslag, en wanneer het Coster's-monument ons tot een hoogen dunk geregtigde van de verstandelijke ontwikkeling van onze natie, het gedenkteeken, aan den volksgeest van 1830 en 1831 gewijd, boezemde ons eerbied in voor haar zedelijk karakter. Wel verre, dat daaraan de herinnering aan veete en tweedragt, aan scheiding en scheuring werd verbonden, werd het alleen dienstbaar gemaakt aan de verkondiging van Eendragt en Verbroedering der Volken. De scheiding was overeenstemming en de strijd was vrede geweest. Slechts aan kortzigtigen of kwaadwilligen kon deze hoogere beteekenis van de gedenkzuil ontgaan.

Daar is voorzeker niemand onder ons, die de beweging van 1830 niet waardeert; die niet gaarne hulde brengt aan de geestdrift en de vaderlandsliefde dier vrijwilligers, die op de roepstem van hun Vorst met belangelooze be-

reidwilligheid haardstede en altaren, gezin en werkkring verlieten, om de eer der Nederlandsche wapenen te handhaven en zoo mogelijk het afgevallen deel terug te brengen onder den schepter van hun Koning. Wat de uitslag moge geweest zijn, die beweging zelve blijft schoon en bewijst ten gunste van ons volk; maar het zou tegen ons hebben bewezen, wanneer wij meenden, thans, in vollen vrede, de geheugenis te moeten oprakelen aan die treurige dagen en eene scheuring te vereeuwigen, welke de tijd heeft geheeld.

Maar geen nood! Geen schijn of schaduw van zulk een vermoeden kan bij de menigte oprijzen, nu de Augustusfeesten zich hebben getooid in de zachtgeplooide vouwen der Eendragt, en nu we dus - afgaande op de verklaring der stichters - nevens de zucht tot vrije ontwikkeling van alle kennis, regt mogen laten wedervaren aan den broederlijken zin van ons volk, zelfs tegen een vijand van vóór vijf-en-twintig jaar.

Tout étant ainsi pour le mieux dans le meilleur des mondes possible, hebben we slechts aan 't klaverblad het derde ontbrekende blaadje bij te voegen: de aesthetische bult van onze landgenooten. De maand, waarin wij dit schrijven, heeft ons dien geopenbaard.

Wij weten niet zeker, wie de vader van het Bilderdijks-feest is geweest; wij gelooven, dat aan den ouden Heer Smits daarvan de eer toekomt. Daar echter het onderzoek naar het vaderschap is verboden, kunnen wij volstaan met de mededeeling, dat de Rederijkerskamer, opgerigt in den jare 1844, zijne moeder is, en de Heeren Mr. Is. da Costa en H.J. Schimmel als doopgetuigen en peeten hebben gestaan.

Ik bevind mij hier op eenigzins glibberig terrein, en indien ik niet mogt hopen, dat de Rederijkerskamer - wier dankbare gast ik was - mijne wellevendheid en bescheidenheid niet zal betwijfelen, al waag ik eenige opmerkingen over haar feest, ik zou de pen liever nederleggen, of het loffelijke voorbeeld volgen van mijn geachten vriend B. - gast als ik - die zich behagelijk verschanst heeft achter het aristocratische karakter der plegtigheid, om er een zeer kort en bondig, maar vooral zeer kort, verslag van te geven in het weekblad van den Rijksarchivaris. Ik wil hem niet vragen, of de viering, om hare aristocratische

vormen, hem minder aangenaam was; ik geloof het niet; maar ik zou durven opperen, of die aristocratie zoo Oostenrijksch was, dat de kritiek, de zedige kritiek, haar niet mogt treffen?

Ik ga te geruster mijn gang, omdat lagchende de waarheid te zeggen niet pleegt te kwetsen, en ik geen plan heb het op andere wijze te doen. Ook gelden de meeste mijner opmerkingen niet de Rederijkerskamer als zoodanig, maar de opvatting van het feest zelf.

De namen doen hier niets ter zake; ik heb noch het regt, noch den wensch ze te noemen, met uitzondering evenwel van het tweetal, dat ik als doopgetuigen heb meenen te mogen laten optreden, en van wier toestemming tot deze vrijmoedigheid ik mij overtuigd houd.

Op den 7^{den} September van het jaar 1756 zag Willem Bilderdijk in deze stad het licht; op den 7^{den} September van het jaar 1856 zou in deze stad de herinnering worden gevierd aan zijne geboorte, doch onoverkomelijke hinderpalen beletten de feestviering op dien dag. Zij werd uitgesteld en had den 11^{den} October plaats. Tegen onoverkomelijke hinderpalen kan niemand, - als ze werkelijk onoverkomelijk zijn, - en hoewel de verschikking stoffe heeft geleverd tot onheusche kantteekeningen, zoo hebben we het hooge gewigt dezer tijdrekenkundige bedenking tegen het feest niet kunnen inzien. De honderdjarige geboorte hebben wij, even als Lourens Jansz. Coster, slechts als een deftig voorwendsel beschouwd, en in de verlevendiging der herinnering aan den grooten dichter de eigenlijke idee en het ware doel van het feest gezocht.

Het cijfer van honderd is een sacramenteel cijfer; eeuwfeesten zijn aan de orde van den dag; eeuwfeesten, zoowel van geboorte als van sterven. Wij geven aan de laatste den voorkeur. - Een genie moet goed dood wezen, vóór men een feest te zijner gedachtenis kan vieren; en een genie, die oud geworden is, kan nog niet gerekend worden honderd jaren na zijne geboorte goed dood te zijn. Men versta ons wel! De *mensch* moet geheel zijn vergeten; zijne tijdgenooten moeten zijn verdwenen; het levende geslacht moet hem niet van aangezigte tot aangezigte hebben gekend en niet met hem in aanraking zijn geweest in de betrekkingen des dagelijkschen levens. - Zoo lang dit niet het geval is; zoo lang er individuën gevonden worden, die zich zijne wijze van spreken,

zijne kleeding, de inrigting van zijne huishouding, zijne financiële positie, zijne kleine zwakheden, hebbelijkheden en gebreken herinneren - en ge kunt verzekerd wezen, dat hunne herinnering juist het levendigste zal zijn, waar ze 't minst te pas komt en 't best de devotie kan storen - zoolang kan geen genie als werkelijk dood worden beschouwd. - Later, als oor- en ooggetuigen mede de tol aan de natuur hebben betaald, zal het verhaal der menschelijkheid van den genie de illusie of de vereering niet meer schaden; integendeel het kan dan met welgevallen aangehoord en de kleinste bijzonderheid met belangstelling ontvangen worden.

> ‘De tolken (zijner) menschelijkheid,’

verschijnen eerst dan in het poëtische waas van het lang-vervlogene, ontdaan van al het onaangename en kwetsende dat ze welligt voor den tijdgenoot hebben gehad. - Dat is met Bilderdijk nog niet het geval. - Zijne persoonlijkheid staat velen nog te duidelijk voor oogen, dan dat ze den mensch geheel zouden kunnen afscheiden van den dichter, en daar zijn er, helaas! nog velen, die 't onzen vriend Alberdingk Thijm niet zouden willen nazeggen:

> ‘U min ik in uw form, in 't onaanvallig wezen,
> Dat lonk noch glimlach heeft voor jeugd of schuchterheid.
> Wat andrer willig oog toegevend daar moog' lezen,
> 'k Heb uw genaakbaarheid, uw deemoed nooit geprezen.’

Wij jongeren mogen die ongenaakbaarheid en dat gemis aan deemoed niet prijzen, maar we hebben ze althans niet pijnlijk ondervonden; 't is ons traditie, maar geene ervaring en juist de ervaring is het storende en verstorende element bij eene feestviering als deze.

Laat ons billijk zijn en erkennen, dat het den tijdgenoot van Bilderdijk moeijelijk moet hebben gevallen, op den 11^{den} October met onvermengd genot en ongedeelden bijval met ons neder te zitten aan zijn gedachtenisfeest.

De mensch Bilderdijk - de Heer da Costa moge 't mij vergeven - was voor de maatschappij niet beminnelijk. Ik sta een ruim aandeel toe aan den invloed zijner wederwaardigheden, der werkelijke en ingebeelde miskenning, waaraan hij ten doel stond; der zwakke en wankele gezondheid die hij genoot, eene gezondheid, luimziek van aard en

van gevolgen; maar zelfs bij dat ruime aandeel kan zijn beeld ons nimmer verrijzen als dat van een ootmoedig, een gelaten en tevreden mensch, van een liefderijk en verdraagzaam Christen. Reeds als kind werd mij de karakteristiek van den meesterzanger geteekend door zijne tijdgenooten, zijne kunstbroeders en vrienden op eene wijze, welke niet geschikt was mij het gemis zijner persoonlijke kennismaking te doen betreuren. Wrevelig en morrend, grilziek en wispelturig tot in smaak en vriendschap toe, verschijnt hij ons als de uitdrukking - in spijt van zijn dogmatisch christendom en anti-revolutionaire politiek, of welligt in overeenstemming met beide - van den ‘Geist, der immer verneint.’ Eenzijdig en partijdig drilde de zweep in zijne vingeren tegen andersdenkenden, tegen zoogeheeten ketters en zoogenoemde aanbidders van den geest der eeuw, en zwaaide hij 't wierookvat den historischen figuren zijner voorliefde. Reconstructor met voorbedachten rade van de geschiedenis van ons gemeenebest, paste hij de leer en den maatstaf, die hij als waar erkende op dat gebied, ook op hen toe, die in zijnen tijd het bestuur des lands in handen hadden. Het kon niet missen, of deze scherphoekige persoonlijkheid moest in voortdurende botsing komen met hare omgeving en de onlieftallige mensch moest afbreuk doen aan de waardering van den dichter. En die omgeving nu is nog niet geheel van het tooneel verdwenen.

Ik heb nu voor mijne eigene behoefte voldoende bewezen - en de bewijskracht gaat in de meeste gevallen niet veel verder - dat Bilderdijk niet genoeg dood was om een Bilderdijks-feest te bereiden, en hoewel ik dus aan den datum niet veel hecht, waag ik het toch op dien grond de plegtigheid ontijdig te noemen; maar terwijl welligt de meesten den 11^{den} October te laat vonden, kwam hij mij veel te vroeg voor.

Maar aangenomen, dat de ware tijd thans aangebroken was, zou de wijze, waarop het feest werd gevierd, onverdeelde goedkeuring verdienen?

Toen eenmaal het sein was gegeven en door het groote publiek onopgemerkt bleef, was het van de Rederijkerskamer eene edelmoedige gedachte, waarvoor ze op den dank aller letterkundigen aanspraak heeft, om het aangegevene plan in 't leven te doen treden, en op hare kosten en door hare krachten te verwezenlijken. Geene beoordeeling harer

pogingen ligt op onzen weg; wij hebben niets dan lof over voor hare organisatie van het feest, en voor den ijver en het talent harer leden, die een werkzaam aandeel daarin hebben genomen. Maar juist het feit, dat de roepstem van hem, die het eerste denkbeeld verkondigde, voor de menigte gelijk was aan die eens roependen in de woestijn en geene andere dan eene exclusieve feestviering mogelijk werd, geeft stoffe tot beklag. Het bewijst, hoe weinig populair Nederland's grootste dichter - naast Vondel - tot dusverre is, en tevens wederom ..... dat het nog te vroeg was.

Een Bilderdijks-feest, waaraan van ganscher harte en met opgewonden zin de geheele natie had deelgenomen; waarbij ieder letterkundige om strijd zich beijverd had, zijne sympathie te betoonen; waarbij breede scharen zich hadden verdrongen om ook haar offer te brengen aan de nagedachtenis van den gevierden bard; waarbij iedere provincie en iedere stad hare afgevaardigden had gezonden; waarbij algemeene geestdrift had voorgezeten, en al de zusterkunsten in harmonische zamenwerking de hand aan de poëzie hadden gereikt; ziedaar 't ideaal, dat we ons hadden voorgesteld en dat op de laauwheid en onverschilligheid van het publiek, of op de lusteloosheid onzer litterarische toongevers en hun gebrek aan eenstemmigheid schipbreuk heeft geleden, maar dat zeker al die hinderpalen zou hebben overwonnen, indien werkelijk de ure er voor gekomen was.

Nu, door welke oorzaken dan ook, de oproeping zoo weinig weerklank had gevonden, begreep de Rederijkerskamer, dat ze aan het feest het karakter der openbaarheid moest ontnemen, en in kleinen kring, te midden slechts van hare leden en gasten, den dichter moest herdenken.

Of dit aristocratisch zij, weet ik niet, maar het was huiselijk en aangenaam, en de geest, die er heerschte, vertrouwelijker, dan bij groote feesten het geval pleegt te zijn. Dit neemt evenwel niet weg, dat ik het betreur, dat men geene poging heeft gedaan om het publiek wakker te schudden, en Bilderdijk bij meerderen ingang te doen vinden. Voor de leiding, waar het in dezen het meeste op aankwam, waren de geschikte personen gevonden; hebben zij getracht zich door de medewerking van anderen te versterken om daardoor hun werkkring te kunnen verruimen? 't Is mij niet bekend; - de proeve ware minstens te wagen geweest, en had welligt verblijdender uitkomst geleverd, dan men ver-

wachtte. De gelegenheid was schoon om op feestelijke wijze bij vele profanen de lust te doen ontstaan om met de werken van den grooten dichter kennis te maken. De inrigting had weinig verandering behoeven te ondergaan; eenige meerdere afwisseling en ruimere keuze van stukken zouden het doel waarschijnlijk hebben doen bereiken. Men moge, door het exclusivistische der viering, meer in den geest hebben gehandeld van den man, wien zij gold, maar men heeft er hem voorwaar niet populairer door gemaakt.

Hoe grooter het genot was, dat door de bevoorregten werd gesmaakt, hoe meer zij, uit liefde tot hun naaste, zullen betreuren, dat niet meerderen daarin mogten deelen. Dit is bij mij het geval en gaf mij de bovenstaande beschouwingen in de pen. - Ik meende daarbij te eentoonig te zullen worden, wanneer ik door dit geheele opstel heen de ‘style louangeur’ bezigde, en daar ik verder zelden andere stoffe dan tot prijzen zal ontmoeten, ben ik zoo vrij geweest in deze breede voorafspraak op het stekelvarken der kritiek te rijden, waardoor, zoo ik mij vlei, eene aangename afwisseling zal zijn bereikt. Wanneer er hier of daar nog eene scherpe pen in het zaêl is blijven zitten, zal men dit den afgestegen ruiter wel ten goede willen houden.

Gelijk te verwachten was, had de feestcommissie den Heer Mr. Isaac da Costa uitgenoodigd bij deze gelegenheid eene feestrede uit te spreken. Wien voegde de taak beter dan den talentvollen jonger, en den warmen en dankbaren vriend van den meester? Wie heeft Bilderdijk meer gekend en erkend; wie is in zijn geest en in zijne werken meer doorgedrongen dan deze leerling bij uitnemendheid? Verwantschap der zielen, éénheid van rigting, gelijke gave, naauwe en innige vriendschapsbetrekking bestaan tusschen den zanger van den Ondergang der Eerste Wareld, en den zanger van de Perzen en Eurydice. Geen ander dan hij mogt optreden voor de verzamelde schare, die gekomen was om de gedachtenis aan Bilderdijk te vieren, en toch was er een oogenblik, waarop wij gewenscht hadden, dat er een ander te vinden ware geweest; het oogenblik, vóórdat de Heer da Costa het spreekgestoelte beklom. Wij waren onbillijk en schamen ons niet het *peccavi!* uit te spreken, want de Heer da Costa heeft onze vreeze beschaamd.

Geen geloofsbelijdenis, geen uiteenzetting en verdediging

van Bilderdijk's beginselen op staatkundig en kerkelijk gebied, geen verwijt zelfs tegen het jonge Holland - met kale hoofden of graauwende lokken - ontsnapte des redenaars mond. - Verstandig en hoffelijk liet hij alles ter zijde liggen, waarin verschil van gevoelen zich tusschen hem en een goed deel van zijn auditorium zou hebben kunnen openbaren; - doordrongen van het besef, dat hij in deze feestrede alleen die snaren moest aanslaan, die weêrklank zouden vinden in elks gemoed, beschouwde hij zijnen vriend en leermeester slechts als dichter en geleerde, niet als mensch, als Christen en als staatsburger. - Het deed mij goed - en velen met mij - den Heer Da Costa, bij zijne inleiding tot de vergelijking van Bilderdijk met Vondel, Shakspere en Göthe met warmte en dacostiaansche welsprekendheid de meening te hooren uitspreken, dat aan den letterkundigen hemel ruimte is voor meer dan ééne star van de eerste grootte, en de exclusivistische methode te hooren afkeuren, die naast hare zon geene andere zonnen dulden kan en het licht harer keuze op geene betere wijze meent te kunnen vieren en huldigen dan door het verduisteren van elk ander licht.

De ondeugende opmerking, dat het exclusivisme aldus zich-zelf begon te negeeren, was de mijne niet; ik heb nooit in den Heer Da Costa de vertegenwoordiger of aanhanger daarvan gezien, althans op het gebied, waarop hij en wij ons bij die gelegenheid bewogen. - Mij is zelfs bekend, dat hij persoonlijke achting en genegenheid gevoelt voor velen van hen, die onder den eenmaal geijkten familienaam van het *jonge Holland* doorgaan, en hij heeft er op den avond van den 11^{den} October op hartelijken en goedbegrepenen trant aan een hunner het bewijs van gegeven. - Ik geloof zelfs, dat, zoo er een geest van uitsluiting op dien avond werd geopenbaard, zulks niet van de zijde van den feestredenaar is geschied. - De Heer Da Costa moge de grieve tegen ons inbrengen, dat wij den *compleeten* Bilderdijk niet willen aannemen, maar ons met den *dichter* tevreden stellen; hij moge soms ons werk een werk uit den booze noemen; het eerste heeft hij niet laten gelden; onze restrictie heeft hij geëerbiedigd en zelf toegepast; en wat het laatste betreft, wij kunnen 't hem niet euvel duiden, en zouden van onze zijde in andere woorden - daar onze terminologie verschilt - van het streven zijner partij

welligt hetzelfde getuigen. - De Heer Da Costa *behoort* tot eene partij; maar heeft, althans op letterkundigen bodem, nooit het talent zijner tegenstanders miskend of ontkend. - Hij behoort tot eene partij, en 't strekt hem tot eer. - Geen man van beginselen kan partijloos zijn; hij, die zich rekenschap geeft van zijne overtuiging; hij, die denkt en weet wat hij wil, moet noodzakelijk behooren tot hen, die in dezelfde overtuiging, in dezelfde beginselen met hem deelen. - Boven de partijen te staan, is eene phrase, eene welluidende phrase zelfs, maar niets meer; boven de partijen te staan, kan geene andere beteekenis hebben dan beginselloos te zijn, en elke overtuiging als ballast te beschouwen; het kan niets anders beduiden dan een hoogzwevend uithangbord voor laauwheid en halfheid, voor onbestemd mijmeren en soezen of voor het brutaalste eigenbelang. - Het is den mensch niet gegeven zich op te heffen tot die sfeeren, waarin hij op alle partijen kan neêrzien, en den mensch, wien 't gegeven ware, zouden wij beklagen en aanraden op den beganen en vasten grond neder te dalen. 't Moet daar boven zeer mistig en vaag zijn, en mij dunkt, die er eenmaal is beland, deugt niet meer voor eene werkzame rol op deze aarde. - De vledermuisnatuur, die zich 't liefst met deze schoone phrase tooit en waarop het:

> ‘Je suis oiscau; voyez mes ailes!
> Je suis souris; - vivent les rats!’

van toepassing is, is ongeschikt een talent te kweeken als de Heer Da Costa, en hoe kantig zijne rigting ook tegen de onze sta, wij hebben er eerbied voor en vrede mede, zoolang ze met waardigheid en ernst, met opregtheid en eerlijkheid wordt verdedigd. - Aan de laatste hebben wij bij den Heer Da Costa nooit getwijfeld.

Wij kunnen ons onthouden van een uitvoerig verslag der feestrede, die in den namiddag van den 11^{den} October, in het lokaal ‘de Eensgezindheid,’ ten aanhoore van eene talrijke schare van notabele ingezetenen en gelauwerde en ongelauwerde letteroefenaars, door Da Costa werd uitgesproken; ten eerste, omdat het ons onmogelijk zoude zijn meer dan de hoofdpunten hier aan te stippen, en zulks voor hen, die den meester en den leerling kennen, voldoende is, en voor hen, die ze niet kennen, alleen eene

woordelijke mededeeling der geheele redevoering doel zoude treffen, en ten tweede, omdat we gelooven, dat wij den Heer Kruseman er eene ondienst mede zouden doen.

De kinderjaren, de ontwikkeling en opvoeding, de gaven en krachten van Bilderdijk, zijn levensloop, door veel leeds en kommers gekenmerkt, door ballingschap en miskenning verbitterd, door huiselijke smarte en de zorgen voor den broode bezwaard, werden ons met al de fijnheid, die het stift van den Heer Da Costa eigen is, geteekend. - Maar na die onmisbare inleiding volgde eerst de eigenlijke stoffe der redevoering, de dichter Bilderdijk.

De dichter Bilderdijk, die schier ieder vak van poëzie - het dramatische uitgenomen - met een onnavolgbaar meesterschap heeft beoefend; het heldendicht en het leerdicht, de ode en de romance, de satyre en de idylle, het minnelied en den vaderlandschen zang, het verhaal en het vertoog, de fabel en het bijbelsch lied; de dichter Bilderdijk verscheen ons in al de grootheid van zijn genie, van zijn rijkdom en kracht, van zijne heerschappij over taal en maat, van zijne veelzijdige kennis en wetenschap, en van zijn weelderig vernuft en levendige verbeelding. - Het was, of de Heer da Costa bij de schildering van die verschillende eigenschappen en die veelsoortige poëzie, ons 't eigenaardige van elke trachtte te veraanschouwelijken door zijn stijl en stembuiging, door zijn stand en gesticulatie, en ons te doen *hooren*, hoe elk der vaerzen moest luiden. - Wij weten niets beters te doen, dan de volgende regelen in te lasschen uit de cantate ‘Bilderdijk's Eere,’ van onzen vriend Schimmel, welke de Heer da Costa ons werkelijk in beeld heeft gebragt:

‘Lieflijk de toon van zijn elpene luite;
Krachtig de toon van zijn oorlogstrompet;
Schril, als de tocht in zijn harte vrijbuitte,
Trillend, bij 't staamren van 't needrig gebed.
Weeldrig en teêr, bij het dartelend kozen,
Teêr als de wind, die het boschjen doorstoeit;
Statig, geschoeid met Melpómene's brozen,
Tergend, zoo dikwijls de staatsorkaan loeit.
Zoet, bij het klinken der helderschalmeien;
Kwetsend en scheurend, bij bitse ironie;
Stout, waar hij de Englen des Heeren doet reien:
Immer een Koning, en immer Genie!’

Het laatste gedeelte der redevoering was - gelijk wij reeds zeiden - gewijd aan eene vergelijking van Bilderdijk met Vondel, Shakspere en Göthe. - Naar mijn inzien, heeft de redenaar daarin wat te veel willen bewijzen; de paralel tusschen den nederduitschen zanger der zeventiende en dien der negentiende - of welligt juister der achttiende - eeuw, moge den hoorder weinig stoffe tot bedenking hebben gegeven, bezwaarlijk zal hetzelfde kunnen worden getuigd, waar 't den engelschen en den duitschen dichter geldt. - Shakspere werd door den Heer da Costa zelf een reus genoemd; Göthe mag evenzeer een verstandelijke reus heeten, en Bilderdijk is een groot man. De Brit muntte uit in het genre, waarin de Nederlander het minst gelukkig is geslaagd: in het drama, in de schildering der hartstogten, in het verwerken en ontwarren der handeling. - Wat al menschenkennis en fijne opmerkingsgave, wat rijkdom en warmte van gevoel, wat onweêrstaanbare hartstogt in dien Colossus van het eilandrijk! En Bilderdijk was verstandspoëet bij uitnemendheid; zijne gevoelsuitstortingen waren zeer overdacht en beredeneerd; hij was geleerde en Shakspere autodidakt. - Göthe geleek meer op onzen dichter; man van veelzijdige kennis als hij, overtrof hij hem echter verre in ruimte en onbevangenheid van blik, in objectiviteit, in diepte van gedachte. - De cultus van het schoone, van ‘das ewig Weibliche,’ en ‘das rein-menschliche’ bij den hoogduitscher; het dogmatisch geloof bij den nederduitscher; bij genen het vrije denken; bij dezen de autoriteit. - De humanistische Göthe en de regtzinnige Bilderdijk!

We hadden niet verwacht, dat de Heer da Costa in den geest van deze losse crayonschets de vergelijking zoude opmaken tusschen Bilderdijk en zijne buitenlandsche evenkniën; maar wij hadden liever de geheele vergelijking achterwege hooren laten, al hebben we ook te over de vernuftige wendingen en geestige beelden en tegenstellingen bewonderd, en hulde gebragt aan de fijnheid van opvatting en waardering.

Nu we toch met Göthe zijn geëindigd, zal men ons vergeven, wanneer we gewagen van een ‘totaal-indruk.’ - Die totaal-indruk - wij herhalen het - was bij ons een zulke, dat:

‘Een zachte vreugd ontlook op 't hooren dezer rede
In 't oog van Diomeed, en schetste pais en vrede;
Hij stak de legerspeer in 's aardrijks mullen grond.’

Aldus werd onder gunstige voorteekenen, op klaarlichten dag en deftige wijze, het Bilderdijksfeest geopend, om 's avonds in Odeon te worden voortgezet.

In die felverlichte en stikkend warme zaal, welke opgevuld was met leden der Rederijkerskamer en hare gasten uit alle oorden des lands, had de voordragt plaats van eenige gedichten van Bilderdijk. - Men was, bij de keuze der stukken, bedacht geweest op verscheidenheid, ten einde den meesterzanger in de verschillende uitingen van zijn talent te doen kennen. - Wij hadden gaarne het programma nog meer uitgebreid gezien, maar de tijd vergunde dit niet. - Het bestond uit een fragment van het heldendicht ‘de Ondergang der Eerste Wareld,’ uit de romance ‘Graaf Floris IV,’ en ‘de Vloek,’ en uit het treurspel ‘Floris V,’ met eenige bekortingen. - Al deze stukken werden door de leden der Rederijkerskamer, bij het treurspel ondersteund door de welwillende medewerking van onzen eersten tooneelspeler en eene onzer meest-begaafde en beminnelijke actrices, voorgedragen. - Hier vooral zou eene publieke beoordeeling onwelvoegelijk en onbescheiden zijn, en ik kan slechts verklaren, dat ik den leden dankbaar ben voor de verdienstelijke wijze, waarop zij zich van hunne schoone, doch moeijelijke taak hebben gekweten, en voor het genot, dat zij daardoor aan hunne gasten hebben verschaft. - Ik blijf het echter betreuren, dat hunne keuze zich niet gevestigd heeft op den eersten of het begin van den tweeden zang van ‘de Ondergang der Eerste Wareld,’ welke ik geloof dat voor de voordragt nog beter geschikt zoude zijn geweest.

Het muziekale gedeelte der feestviering bestond uit de ouverture en de finale van Floris V, en de reeds vroeger genoemde cantate van den Heer H.J. Schimmel ‘Bilderdijk's Eere’ getiteld en door den Heer G.A. Heinze op muziek gebragt. Bevoegderen dan wij mogen een oordeel uitspreken over de compositie; 't scheen ons oppervlakkig toe, dat omtrent de muziek der cantate de gevoelens zeer verdeeld waren; we hoorden van dezen kenner den uitbundigsten lof en van genen slechts een zeer getemperden bij-

val. - Als leek vingen we hier en daar eene passage op, die ons voor 't gedicht minder gelukkig gekozen scheen. - Zoo klonk het veelvuldig herhaalde woord ‘Immer’ in het duettino N°. 5:

> ‘Immer hooger, immer hooger,
> Immer steiler in zijn vaart,’

werkelijk op het laatst ietwat dwaas in onze ooren, even als in het koor N°. 2:

> ‘Moedig treedt de mensch in 't leven,
> Hij moet pogen, hij moet streven,
> Hij moet lijden,
> Hij moet strijden
> Met het stoflijke om hem heen.’

de muziek niet de minste deernis scheen te hebben met het lijden en strijden van den mensch, en op wanhopig-barren en kortaangebonden toon hem die functies herinnerde, die toch niet tot de genoegelijkste zijns levens behooren.

Het zou mij echter spijten, indien men aan deze aanmerkingen eenig gewigt hechtte, want ze zijn misschien zeer averegtsch en ongegrond, daar ik, helaas! geen kenner ben. - Met meer vertrouwen durf ik den gunstigen indruk mededeelen, dien het begin, de beschrijving van den Chaos, en het Koor en Recitatief N°. 1 en het slotkoor en soloquartet N°. 6 op mij maakten, omdat mijne muziekale vrienden denzelfden indruk hebben ontvangen en om 't zeerst de toonzetting dier stukken roemden.

Onze liedertafels en eenige begaafde solisten droegen de cantate voor, terwijl de melodrama's door twee leden der Kamer werden opgezegd.

Ook aan een knal-effect, een *coup de théâtre*, heeft 't ons op het Bilderdijksfeest niet ontbroken. - Bij den aanvang van het tweede deel - de Cantate - werd eensklaps de gordijn achter het orchest weggetrokken, en vertoonde zich aan 't oog der feestvierende menigte de buste van den grooten dichter, door een stralenkrans omgeven, welke met luid gejuich en blijde verrassing werd begroet.

't Is iets eigenaardigs, dat in onzen tijd de eerste conventionele buste van Bilderdijk met de weelderige kunstlokken

heeft plaats gemaakt voor die, waarbij het hoofd van den dichter prijkt met den gewonen doek, met welken hij zich plagt te omwinden.

‘U min ik,’ zong een der jongeren,

> ‘U, met dat stroef gelaat, wen breede zwachtels 't dekken
> En 't - om der waereld wil - geen valsche lok omschaauwt,’

en hij heeft daarin de idee van zijn tijd uitgesproken, die de menschen wil zien, gelijk ze werkelijk zijn geweest, niet versierd met geleenden tooi. - Ook op de nieuwe prospectus van den Heer Kruseman prijkt de ‘gezwachtelde’ buste, door Sluyter gegraveerd. - Ook de kolossale buste van den Heer Frans J.R. Donkers, die het Bilderdijksfeest versierde en thans in de zalen van Arti et Amicitiae is tentoongesteld, vertoonde ons den dichter in diezelfde gedaante, doch met de toevoeging van een lauwerkrans, welke hij, *en négligé*, zoo ik vermoed, hoogst zelden droeg. De attributen van de poëzie, van het treurspel en het heldendicht, van de ode en van de idylle, waren op het voetstuk der buste neêrgelegd.

Nadat men zich aldus van de persoonlijke tegenwoordigheid van den bard verzekerd had, begon de uitvoering der cantate, waarvan de woorden ons nu nog ter beschouwing overblijven.

Eene korte beschrijving van den chaos en het licht strekt haar tot inleiding, eene beschrijving, welke - uit den aard der zaak - zeer onbepaald en vaag moet zijn en slechts een mogelijk wordingsproces kan aangeven, zoo als het vijandige ondereenwoelen en gisten der stoffen, de duisternis, de vormeloosheid en de leêgte. In het melodrama N°. 1 komt echter een regel voor, waarbij wij om eenige toelichting moeten verzoeken. Die regel luidt:

> ‘En 't gebergte was ontwricht,’

waarop men ons de vraag zal veroorloven, op welke wijze iets ontwricht kan zijn, dat nog nooit in zijne gewrichten heeft gezeten?

In schoone regels wordt ons daarop de werking van het licht geschetst en met een stouten sprong worden we overgebragt van het licht des hemels op het licht der aarde:

de poëzie, welke voor den mensch is, wat de zon is voor onze aarde. De vergelijking moge wat sterk zijn, ze is in vele opzigten juist en door den dichter - zoo 't nood gaf - met kans op overwinning te verdedigen. Eene beschouwing van den mensch en van zijn lot hier beneden volgt in het koor, dat op onbarmhartigen toon ons den werkkring toeduwt, waarop we reeds vroeger gewezen hebben.

De mensch verschijnt ons als steeds met den blik ter aarde geslagen, omdat der stoffe alleen zijn streven geldt, maar de dichter haast zich er bij te voegen, dat daar toch een ander leven is, en de ziele daarnaar zucht, en hij ontwapent aldus de aanmerking, die alligt zijne te donker gekleurde schildering zou treffen. Hoe zal die zielszucht worden bevredigd? We vernemen het in de volgende liefelijke regels, die we in haar geheel moeten afschrijven, om onze lezers vooral het zoetvloeijende en zoo bij uitnemendheid voor de muziek passende der slotvaerzen te doen genieten en bewonderen:

‘Daar ruischt een zoete stemme,
Die van den Hemel spreekt,
En van het licht daar boven,
Waarbij 't gestarnte bleekt;
Van meer dan aardsche koren,
Van englenmelodie:
Daar zuist de zoete stemme,
De stem der Poëzie.

Zij spreekt, en de smarte
Ontvangt eene stemme;
Zij spreekt, en de dorens
Omzwachtlen met dons zich;
De bloemen doorgeuren
De geurende gaarde.’

Zoo schoon als ik deze regels vind, ben ik toch genoodzaakt de begripsverwarring te releveren, welke er, naar mijn inzien, in ligt en die zich in het daarop volgende couplet nog sterker openbaart. Het schijnt mij toe, dat de dichter de attributen en de werking van Geloof en Poëzie heeft vermengd; stel het eerste in plaats van het laatste en de beschrijving zal nog juister zijn, vooral wanneer men de fei-

ten er mede in verband brengt, die aan dezelfde oorzaak moeten worden toegeschreven, namelijk: het opheffen van het voorhangsel van 's Heeren troon; de wedergeboorte des menschen tot een zoon Gods.

Geloof en Poëzie kunnen niet dezelfde beteekenis hebben; het geloof, het kinderlijk en vurig geloof moge eene poëtische eigenschap zijn, het is de poëzie zelve niet. - Evenmin kan de poëzie, omdat zij moet stemmen en opleiden tot alles, wat edel, rein en waar is, en liefelijk is en welluidt, vereenzelvigd worden met het geloof. Daar is menig goed-geloovige, die zeer ondichterlijk; menig goed dichter, die zeer ongeloovig is. Juist de lange ontwikkeling en toelichting, welke men behoeft om Geloof en Poëzie identisch te verklaren, bewijzen de zwakheid der bewering. Het is voorzeker meer door het geloof dan door de dichtkunst, dat de mensch zich Gods zoon gevoelt en in zijn binnenste de stemme verneemt, die hem van hemel en eeuwig licht spreekt. De poëzie kan der smarte eene uiting geven, kan het lijden verzachten en het levenspad met bloemen bestrooijen; maar van eene wedergeboorte en een zoonschap Gods spreekt zij uit zich zelve niet.

Het is alsof de persoonlijkheid des dichters, wiens eere mijn vriend Schimmel zong, hem heeft verleid tot eene vermenging van twee onderscheidene begrippen; ik kan mij op geene andere wijze, bij hem althans, het verschijnsel verklaren. - De zaak wordt meer tot haren natuurlijken toestand gebragt, wanneer wij in de volgende strophen hooren, dat de aarde haar cijns brengt op 't outer van *het Schoone*. Zij doet het een weinig afgodisch: met diep gebogen knie en als nederig huldeblijk, maar ik neem haar dat niet kwalijk. Zij doet meer! - zij brengt eere aan hem, die door de poëzie tot haren priester is gehuldigd, aan den grooten Bilderdijk. De overgang tot de conclusie:

> ‘Des eer aan Bilderdijk!’

komt mij eenigzins abrupt en stroef voor, hoewel ik niet in staat ben eene andere wending aan te geven. Hoe 't zij, ik begon te hard naar het eigenlijke onderwerp der cantate te verlangen, om dien overgang niet met blijdschap te begroeten.

De karakteristiek, die Schimmel in het vervolg van zijn

gedicht - waarvan wij reeds het grootste gedeelte hierboven hebben afgeschreven - van den grooten zanger geeft, strekt op nieuw om ons te bevestigen in de meening, dat Bilderdijk's persoonlijkheid schuld draagt aan de onnaauwkeurige onderscheiding tusschen Geloof en Poëzie.

Als een adelaar der Alpen - heet het daar - planend over spleet en kloof, hief Bilderdijk zich uit de aardsche ellende omhoog op de wieken - niet van het genie - maar van het geloof, en datzelfde geloof - wederom niet het genie - deed hem immer steiler oprijzen; hem, die onder stormen geboren was en steeds onder stormen herbaard werd.

Ik zal mij veroorloven, hier als tusschenzin even het slotcouplet in te lasschen, dat ik ongaarne den lezers van dit tijdschrift zou onthouden, om daarna terug te keeren tot hetgeen voorafgaat:

> ‘Zoo lang de Dietsche sprake
> E e n trouwe bode telt,
> E e n hart voor Neêrland blake,
> E e n tong zijn glorie meldt,
> En aan der vaadren stander
> De driekleur smetloos prijk,
> Verhef' de Nederlander
> Den naam van Bilderdijk!’

Dit zijn schoone, medeslepende vaerzen, die gewis bij elken hoorder en lezer eenen warmen indruk zullen achterlaten.

Hoe meer ik er over denk, hoe minder ik begrijp, dat Schimmel deze geloofssnaar heeft aangeslagen, en hoe hij daarna de behoefte gevoelde om het standpunt aan te wijzen, waarop hij zich bij deze feestviering had geplaatst, en om te verklaren, hetgeen Bilderdijk voor hem was.

Niets natuurlijker dan dat hij zijn eigen terrein zuiver had afgebakend en in zijn geheel had wenschen te blijven tegenover hen, die in Bilderdijk nog iets anders en nog iets meer zagen dan hij, zoo daartoe van de andere zijde aanleiding ware gegeven. Maar welke schoonere gelegenheid had hij dan daarvoor kunnen vinden dan in het gedicht zelf, dat hij ter eere des meesterzangers had vervaardigd? Door daarin alleen den *dichter* te beschouwen en te huldi-

gen, had hij de stelling ingenomen, die hem voegde. Thans ging hij vrijbuiten op vreemd gebied en sprak zelf het woord uit, dat hij moest wenschen vermeden te zien. Nu de peet, die vermoedelijk aan den naam des kinds liefst nog een anderen had toegevoegd, zoo de keuze aan hem alleen had gestaan, van zijn heimelijken zielswensch niets deed blijken, was de aanleiding er niet, om den ongenoemden naam in discussie te brengen. Da Costa sprak van den dichter, en Schimmel bezong den geloovigen Bilderdijk

En hiermede kan ik mijne beschouwing van het feest besluiten; de betrekking, waarin ik tot den dichter der cantate sta, heeft het mij tot pligt gemaakt zijnen arbeid aan scherper ontleding te onderwerpen, dan ik anders zou hebben gedaan; men pleegt cantates niet zoo naauwlettend te wikken en na te pluizen als ik getracht heb te doen, met het oog vooral op de rigting, waartoe ook ik behoor, en op hare aanraking met de daar tegenoverstaande.

Daar is er, die van het Bilderdijks-feest den stoot verwacht hadden tot een Bilderdijks-standbeeld. Men heeft er zelfs in couranten-artikels van gesproken, en men heeft Bilderdijk gebruikt om de oude Waag op de Westermarkt leelijk te doen vinden en te doen afbreken. Dat laatste is gelukt; het oude, leelijke, vervallen en onaanzienlijke gebouwtje, zonder historische herinneringen, zal ons aesthetisch gevoel niet lang meer schokken; het plan, om het aan zijne verdedigers in koop aan te bieden, is niet tot rijpheid gekomen; men heeft ook niet voorgesteld om er voor die heeren een koffijhuis van te laten maken. - Het gebouwtje gaat weg, maar het standbeeld komt niet. Van een standbeeld op de Westermarkt is bij het Bilderdijks-feest geen sprake geweest; maar wel van een ander, van het schoonste monument, dat den grooten dichter kan worden opgerigt.

Wij bedoelen de zorgvuldige, goed uitgevoerde en min kostbare kompleete uitgave zijner dichtwerken, onder toezigt van Mr. Is. da Costa. Wij zullen het aan den Heer A.C. Kruseman te Haarlem te danken hebben, dat de wensch van vele jaren wordt verwezenlijkt. Met ijver en volharding, met moeite en zorgen en zware geldelijke opofferingen is het den wakkeren uitgever gelukt zich het kopijregt van al de dichterlijke werken van Bilderdijk te verschaffen, en zoodra hij zich daarvan verzekerd had, heeft

hij zich gewend tot den Heer da Costa, die met medewerking van zijnen zoon Mr. A. da Costa de leiding dezer schoone onderneming op zich genomen heeft.

De kompleete dichtwerken - waaraan een uitgebreid Overzigt van het leven en vooral van de werken des dichters door zijnen leerling, en de lijsten van Glinderman en Pan zullen worden toegevoegd - beslaan in deze min kostbare en keurig gedrukte uitgave omstreeks vijftien deelen van 500 bladzijden; de prijs van het deel is zeer matig gesteld, en bedraagt slechts ƒ 2.70, en het geheele werk zal in een tijdvak van vier jaren voltooid zijn. Thans is reeds de achtste aflevering verschenen, en de negende, waarmede het derde deel kompleet zal zijn, zal weldra het licht zien.

Gelijk van de activiteit van den Heer Kruseman te verwachten was, heeft hij de gelegenheid, die het Bilderdijks-feest hem aanbood, niet ongebruikt laten voorbijgaan.

‘Het dezer dagen te Amsterdam gevierde Bilderdijks-feest,’ zegt hij, ‘heeft den naam des dichters op nieuw gebragt in den mond van allen, die in 's lands roem en letterkunde belang stellen, en Bilderdijk zelv' doen aanwinnen in populariteit (?). Ik heb 't daarom als niet ongepast geoordeeld, om van die omstandigheid partij te trekken en een nieuw prospectus te verspreiden van de uitgave der *Kompleete Dichtwerken*. - Met erkentelijkheid betuig ik, dat het getal inteekenaren thans reeds grooter is, dan ik mij had durven voorstellen.’

De lijst van inteekenaren telt reeds meer dan vijftienhonderd namen, en het welslagen en de geregelde voortgang der onderneming zijn dus verzekerd. - Maar voor elken liefhebber der poëzie moet het een lust en eene behoefte zijn om mede te werken tot de verdere verspreiding dezer schoone uitgave, opdat Bilderdijk meer en meer gekend en gewaardeerd worde en zijne werken meer en meer doordringen in de gezinnen en in den geest der nederlandsche natie. Eene populariteit, gelijk die van den volksdichter Tollens - die vóór weinige dagen te Rijswijk in 76jarigen ouderdom is overleden - is voor den dichter van ‘de Ondergang der Eerste Wareld’ niet weggelegd. - Dat behoeft ook niet en kan niet worden verlangd. - Wat men verlangen kan, is, dat elk Nederlander, die aanspraak maakt op den naam

van beschaafd man, kennis neme van zijn werk en zich moeite geve om zijn geest te peilen.

Het is daarom, dat wij hebben gemeend bij deze beschouwing van het Bilderdijks-feest niet met stilzwijgen het schoone en waardige monument te mogen voorbijgaan, dat den dichter opgerigt wordt door de zorg en de kunstliefde van den haarlemschen uitgever. - De uitvoerige nieuwe prospectus, die hij te dezer gelegenheid heeft verspreid, geeft ons een blik op de rangschikking der stoffe en op de wijze van uitgave.

De poëzie van Bilderdijk, welke tot dusver in meer dan tweehonderd bundels was verspreid, zal nu aan het nederlandsche publiek in deze vijftien deelen worden aangeboden, geordend in hare natuurlijke afdeelingen, in de verschillende genres, waarin zij zich heeft geuit. - Ieder gedicht zal zijne plaats vinden in het kunstvak, waartoe het behoort, en zoo verschenen of zullen verschijnen in een afgerond geheel: de Romancen en Balladen; de Vertellingen en Fabelen; de Epopeën en Verhalen; de Schotsche Zangen; de Dramatische Poëzij; de Idyllen; de Dichterlijke brieven; de Bijbelsche Poëzij; de Minne- en Huwlijksliederen; de Vaderlandsche en Politieke Zangen; de Oden; de Gelegenheidsverzen; de Poëzij van Zelfbeschouwing en Levenservaring; Het Buitenleven; Perzius' Hekeldichten; de Ziekte der Geleerden; de Muis- en Kikvorschkrijg; de rijke Mengelingen en wat daar meer zij.

De spelling en punctuatie des dichters zullen in allen opzigte onveranderd en getrouw worden gevolgd; voor de vaak afwisselende schrijfwijze zijner woorden, naar gelang van het door hem in onderscheidene tijden aangenomene taalbegrip, bleef de groote Taalkenner zelf verantwoordelijk.

Wij behoeven hier niets bij te voegen, dan dat de afleveringen, die het licht hebben gezien, een zeer bevallig en behagelijk uiterlijk vertoonen, fraai en helder van druk en van papier zijn en dat dus de vorm geëvenredigd is aan den inhoud, en wij zouden ons gelukkig achten, wanneer we door deze kleine herinnering, al ware 't ook slechts één naam meer op de lijst der inteekenaren hadden gebragt. Naarmate die lijst in veelheid en gehalte van namen toeneemt, naar die mate zal ook het monument, dat in deze

uitgave zijner zangen den grooten Dichter wordt opgerigt, meer aanspraak mogen maken op den titel van een nationaal gedenkteeken, en naar die mate zal ook de nederlandsche natie - en dit zij ons slotwoord - getuigenis geven van de derde eigenschap, die we in de vele feesten van dit jaar hebben meenen geopenbaard te zien: van de sterke ontwikkeling van haren aesthetischen bult!

October 1856.

D. WETAN.

Bibliographisch album.

Lehrbuch der Physik für das weibliche Geschlecht, besonders für Lehrer und Schülerinnen der höheren Töchterschulen, von Dr. Carl Schöpffer. Braunschweig, Ramdohr. 1854.

Bij de toenemende belangstelling die de natuurwetenschappen elders, en thans ook bij ons te lande, teregt mogen ondervinden, is het wèl te verwonderen, wij stemmen zulks den Schr. in zijn Voorwoord ten volle toe, dat men nog schaars er op bedacht geweest is, het schoone geslacht in die kennis in te leiden. Wat mag daarvan wel de reden zijn? Bijaldien het toch waar is, dat eene verstandsontwikkeling en beschaving, die enkel op historisch en aesthetisch gebied zich beweegt, in 't algemeen van grove eenzijdigheid niet is vrij te pleiten, tot vele bekrompene opvattingen aanleiding geeft en eene bronader van genot afsluit, zoo bij uitnemendheid bevorderlijk aan eene demoedige bewondering en aanbidding van het Opperwezen, waarom dan aan haar, aan wie ons levensgeluk zooveel verschuldigd is, die goede gave onthouden? De plaatse zeker en de werkkring, haar op aarde aangewezen, brengt niet mede, dat zij zich in dat vak van wetenschap, maar evenmin in eenig ander, aan diepzinnig onderzoek wijden, waardoor zij hoogere pligten zouden verwaarloozen: doch moeten, ja mogen zij daarom geheel en al vreemdelingen zijn in de heerlijke schepping, waarvan zij het sieraad uitmaken? Aan vatbaarheid ontbreekt he haar toch waarlijk niet, getuigen Maria Agnesi, Sophie Germain, Mrs. Somerville en zoo menige andere gelukkige beoefenaarster van wis- en natuurkunde. En lust om te leeren en zich te onderrigten, begeerte om eenige grondige inzage te erlangen in de weêrgalooze orde en verwonderlijke harmonie die in het ons omrin-

gende heerschen, zal men haar toch ook kwalijk kunnen ontzeggen. Gewisselijk zouden de blijken hiervan menigvuldiger zijn, als haar de gelegenheid ruimer en uitlokkender wierd aangeboden; als men althans de proef nam om te haren behoeve den weg te effenen en een pad aan te wijzen, waarbij het dorre, het vermoeijende, het eentoonige zooveel doenlijk vermeden werd.

Zulk eene methode meent onze Schr. gevonden te hebben, en hij beroept zich op de vruchten die zijn onderwijs te Quedlinburg, aan eene school van jonge dochteren, aanvankelijk mogt opleveren.

Het onderhavige boekske voldoet, wat den vorm en aanleg betreft, in vele opzigten aan de vereischten die ons daarvoor onmisbaar toeschijnen. De stijl is namelijk vloeijend en onderhoudend, hier en daar zelfs boeijend; de voorbeelden zijn vele en meest uit het dagelijksch leven gegrepen; cijfers, die voor het meerendeel van lezeressen iets afschrikkends hebben, komen niet dan noode voor; figuren worden er in 't geheel niet in aangetroffen; trouwens het valt niet te ontkennen, dat het telkens raadplegen daarvan de lectuur van dergelijke werken belemmert, en men ze uit dien hoofde wel eens overslaat, waardoor op het goed begrip van den inhoud, waarbij ze behooren, inbreuk gemaakt wordt, en - wat niet behoorlijk begrepen wordt, verveelt al spoedig.

Intusschen maken al die besnoeijingen de moeijelijkheid grooter, om zich van oppervlakkigheid vrij te waren en de noodige naauwkeurigheid in het oog te houden. Hierop dient dus vooral te worden toegezien. Laat ons dan in de eerste plaats vragen, of aan dit hoofdvereischte in het geschrift, dat we hier aankondigen, voldaan is? Het antwoord hierop moet ontkennend uitvallen. Op bl. 7 bijv. wordt wel gezegd dat ligchamen uit stof bestaan, maar welk begrip aan stof in 't algemeen gehecht wordt, blijkt niet. Zelfs worden uitgebreidheid en ondoordringbaarheid, de kenmerken van stof, als algemeene eigenschappen der ligchamen opgegeven, waaronder ook traagheid en bewegelijkheid voorkomen, die eigenlijk aan de stof en in zoo verre dus aan de ligchamen verondersteld worden. Op blz. 35 vindt men de navolgende optelling van grondkrachten: vermogen van zamenhang, veêrkracht, adhesie, haarbuisjesaantrekking, scheikundige verwantschap en zwaartekracht! Van het uitzettingsvermogen der warmte wordt met geen woord melding gemaakt. Op de volgende bladzijde ook wordt de warmte voor eene stof verklaard, en dat niet alleen de warmte, maar insgelijks het licht, dat op bl. 57 in (scheikundige) verbinding treedt met plantensappen. Nader wordt het herhaald op blz. 74, waar wij lezen, dat warmte, licht, electriciteit, magnetismus en galvanismus (sic) de eenige *stoffen* zijn, waaraan men tot dusver geen gewigt waarnam, en die zich dus vrij en onbelemmerd door het wereldruim bewegen. Te meer moet het daarom

bevreemden, als we merken, dat op blz. 247 de Schr., in openbare weêrspraak met zich zelven, zijn verwondering uit, dat sommige natuurkundigen het licht voor eene fijne onweegbare stof hielden, - ‘alsof eene stof, ook al ware ze nog zoo fijn, 40000 mijlen in de secunde konde afleggen;’ de undulatie-theorie, dit in 't voorbijgaan, schrijft hij aan Newton toe! Op blz. 125 wordt van de bewegelijke katrol gezegd, dat daarbij *besparing van kracht* plaats vindt. De bedoeling mag goed zijn, maar de uitdrukking is allerongelukkigst. De indeeling op blz. 287 der perspectief in geometrische, lucht- en *vogel*perspectief is voorwaar een curieus staaltje van logica. Of meent welligt de Schr., dat het daarop bij dames minder aankomt? Hoe ook, zie blz. 317, de spanning tusschen de electriciteit eener wolk en die der aarde, de lucht welke daartusschen zich bevindt sterk verdunnen kan, begrijpt waarschijnlijk de Schr. zelf evenmin als wij. De gevolgtrekking op blz. 318 aan het noorderlicht ontleend, dat onze aarde niet enkel geborgd maar ook eigen licht heeft, is mede alles behalve duidelijk.

Tot hiertoe vermeldden wij nog maar alleen, hoe de Schr. zachtst genomen door slordige redactie noodzakelijk aanleiding gaf tot valsche voorstellingen en verwarring van denkbeelden. Doch het boekje bevat, wat erger is, menigte van verkeerdheden, die van gebrek aan genoegzame kennis van zaken getuigen. Zoo beweert de Schr. op bl. 72, dat de vliegen in het loopen tegen verticale wanden door de algemeene aantrekkingskracht geholpen worden. Op blz. 76 wordt het aandeel, dat de maan aan ebbe en vloed heeft, aan hare aantrekking op de atmospheer toegeschreven. Op blz. 102 leest men, dat de aarde in het winterhalfjaar, wegens den digteren afstand waarop zij alsdan van de zon staat, zich *langzamer* beweegt; op bl. 146, dat letwel ijzer, door het tot platen uit te slaan, de eigenschap verkrijgt, om, als soortelijk ligter geworden, op water te drijven; op bl. 169, dat de platinaspons van de lamp van Döbereiner gaat gloeijen, doordien het waterstofgas ze met ongemeene hevigheid doordringt. Op blz. 259 wordt Wheatstone's Stereoscoop, zonder meer, een verbeterde Daguerréotyp genoemd; op blz. 274 het spook van den Blocksberg aan luchtspiegeling toegeschreven; op blz. 321 aan Oerstedt (sic) de ontdekking toegekend, dat de sluitingsdraden eener voltasche kolom magnetismus voortbrengen, enz., enz.

Geldt het voorts eene keus te doen tusschen onderscheidene verklaringswijzen, zoo kiest meestal de Schrijver diegene welke tegenwoordig den minsten bijval vindt, en dat in dier voege als zou doen vermoeden, dat er geen schijn of schaduw van verschil van gevoelen omtrent bestond. Zoo wordt op bl. 48 het opstijgen der sappen in de planten kortweg voor een louter gevolg van capillariteit verkondigd; op blz. 156 elke warmteontwikkeling zonder onderscheid

uit wrijving verklaard; op bl. 281 het blaauw des hemels voor een mengsel van zwart en wit uitgemaakt, alsof dit zoo geheel buiten twijfel ware, dat een ieder het van zelf toegeven moet; op blz. 307 waterverdamping voor de oorzaak gehouden der luchtelectriciteit, waaromtrent zooveel verschil van meening bestaat; op blz. 316 alle stille weêrlicht als bliksemlicht geëikt. Op blz. 322 worden de diamagnetische verschijnselen zoo maar heen aan afstooting toegeschreven; terwijl op bl. 324 zelfs het bestaan van de beestjes van Cross(e) in den geloove wordt aangenomen, zonder dat de Schr. eens schijnt te merken, hoe zeer zulks in strijd is met zijne op bl. 81 gemaakte onderscheiding van *levende* en *doode* natuurkrachten. Eindelijk op blz. 381 laat de Schr. koolzuur ontwikkelen door zwavelzuur te gieten op *kalk*. Wij zouden deze opsomming van grove feilen met nog zeer vele kunnen vermeerderen. Het aangehaalde zal echter voldoende zijn, om ons minder gunstig oordeel te wettigen.

Ook de orde van opvolging der verschillende hoofdstukken konde geleidelijker zijn. Eerst na de behandeling van warmte, licht, magtismus, electriciteit en galvanismus komt de atmospherische lucht ter sprake, en daarop eindelijk volgen de gassen, die daarvan de bestanddeelen uitmaken, terwijl reeds vroeger bij gelegenheid der Volasche kolom van waterontleding gewag werd gemaakt.

Een en ander zal, vertrouwen wij, den lezer met ons doen instemmen, dat in weêrwil van inderdaad veel goeds en bruikbaars dat het werkje bevat, het echter, zoo als het daar ligt, volstrekt geene aanbeveling verdient.

C.J.M.

***Over de Korenschalen, volgens officiële verslagen, door F.J. Stamkart, Math. mag. Phil. Nat. Doct., Arrondissements IJker te Amsterdam. Amsterdam, Weytingh en van der Haart*. 1856. 74 bladz.**

Onder bovenvermelden titel is, op het einde des vorigen jaars, een werk verschenen, hetwelk de aandacht der lezers van dit tijdschrift overwaardig is.

Het Voorberigt en de Inleiding geven te kennen, welk de aanleiding geweest is tot het opstel. Wij doen alle hulde aan den werkzamen ijver van den van vele zijden zoo gunstig bekenden schrijver, die met zijne ervaring en kunde de pogingen van eenige kooplieden ondersteunde, om verbeteringen voor den graanhandel, dezer plaats vooral, te weeg te brengen.

Niet slechts voor den graanhandelaar, maar voor den producent is de lezing van het aangekondigde werk belangrijk.

Geheel juist toont de schrijver aan, dat de korenschaal bestemd is, om, door eene meting en weging in het klein, het gewigt te doen kennen van eene hoeveelheid graan, bevat in eene grootere maat, hoofdzakelijk om de hoedanigheid en waarde van het graan door zijn soortelijk gewigt te bepalen; maar tevens bewijst hij ons, dat de vulling en afstrijking der korenschaal op het te verkrijgen resultaat eenen zoodanig grooten invloed uitoefent, dat er eene groote oefening en vaardigheid vereischt wordt, om die vulling, afstrijking en weging tot genoegzame gelijkheid te brengen: met andere woorden, dat de korenschalen, zoo als die bestaan, eene zeer geoefende hand eischen om, met de noodige vaardigheid gebruikt, een der waarheid nabijkomend resultaat aan te toonen. Immers kunnen, volgens genomene proeven, de hoeveelheden graan, in eene ligt gevulde of goed geschudde maat vervat, van vijf tot vijftien procenten uiteenloopen.

Om aan deze bezwaren te gemoet te komen, wordt door den Heer Stamkart eene werktuigelijke vulling aan de hand gegeven, doch moet hierbij weder in acht worden genomen, dat voor de verschillende graansoorten de opening van den trechter of wel de hoogte verschillend gevorderd worden om tot een juist resultaat te geraken; iets hetwelk in de praktijk, vooral wanneer het aankomt op eene prijsbepaling tusschen kooper en verkooper, steeds bezwaar zal ontmoeten. Intusschen is het inrigten en aanbrengen van een trechter, zoo als door den schrijver wordt aangegeven, eene werkelijke verbetering.

Bij de invoering van het metrieke stelsel van maten en gewigten werd over het hoofd gezien, dat volgens de gewone wijze van vulling der korenschaal en der grootere maten, het graan zich in beide niet volkomen op dezelfde wijze voegde; en mitsdien de berekening, dat de korenschaal van één Ned. kop of 1/00 gedeelte van 1 Ned. mud met éénheden van 1/00 van één Ned. ℔ gewogen, het gewigt van eene mud in Ned. ℔ moest aantoonen, door de uitkomst gelogenstraft zoude worden.

Het bleek al spoedig dat de verkregen uitkomst der weging met de Ned. korenschaal geenszins met de weging eener mudde overeenstemde, terwijl de oude Amsterdamsche of Poolschaal vrij juist het werkelijk gewigt eener Amsterdamsche zak of het 1/36 gedeelte van een last aantoonde. De metrieke korenschaal vond dien ten gevolge afkeuring en werd niet gebezigd, de Poolschaal bleef in gebruik en werd door velen als volmaakt geprezen, hoezeer ook latere proefnemingen aantoonden, dat zij, geenszins op eenige meetkundige berekening maar op proefnemingen gegrondvest, nimmer aan eene juiste keuring te onderwerpen was.

Bij de rigting, die elders en ook hier te lande de graanhandel genomen heeft of verder schijnt te zullen nemen, om graan bij het gewigt te verkoopen, is het wenschelijk, op zekere en min omslagtige wijze, het gewigt eener mudde graan in Nederlandsche ponden te kunnen constateren en juichen wij de pogingen van den Heer Stamkart, om daartoe te geraken, ten volste toe; hoezeer wij aan eene werkelijke weging in het groot van gemeten graan, voor berekening tusschen kooper en verkooper, verreweg de voorkeur geven.

Zeer te regt wordt door den schrijver de wenschelijkheid aangetoond van zooveel mogelijke gelijkheid van maat tusschen de verschillende handelsplaatsen; daartoe vooral zal dienstig zijn, dat men overal zich tot meting van granen van de halvemuds maat bediene, en om daartoe te geraken, het verlof tot het bezigen der kwartmudde voor meting van granen, enz., toegestaan in § 9 en 10 van het Kon. Besluit van 18 Dec. 1819 (Staatsbl. N°. 57), door de Hooge Regering worde ingetrokken.

Wij zeggen ten slotte den schrijver dank voor de groote zorg en moeite aan zijn werk besteed en wenschen dat aan zijne voorstellen spoedig gevolg moge gegeven worden.

Amsterdam, Aug. 1856.

***Rudimenta Latina, denuo ediderunt C.A. Engelbregt, D. Burger, Jr., Rector et Conrector Gymnasiae Drusiburgensis. Amstelaedami, sumtibus C.L. Brinkman*.**

Eene eeuw geleden waren de lagere scholen minder goed dan thans, en de Latijnsche school ontving dikwerf hare leerlingen onmiddelijk van de Hollandsche; de leerling was dan meestal 10 jaar oud, weinig ontwikkeld en had niet veel verworvene kundigheden. Welligt laat er zich veel voor zeggen, dat wie voor eene geleerde opleiding bestemd is, zijne taalstudie met het Latijn aanvange, maar thans wordt deze leerwijze niet gevolgd. Men ziet nu het Gymnasium geopend voor kinderen, niet jonger dan twaalf jaar, wier kundigheden eene zekere hoogte hebben bereikt en zeker, exceptis excipiendis, vrij wat meerder zijn dan de 10jarige van vroeger bezaten.

Voor deze laatste werd in vroeger tijd deze ‘Rudimenta,’ thans door de HH. E. en B. *denuo* uitgegeven, oorspronkelijk opgesteld en zekerlijk niet zonder vrucht gebruikt. Het boekje had bovendien het bijoogmerk om den weg te banen tot Vossius, een werk, niet door den grooten taalkundige zelven vervaardigd, maar dat, hoewel het de verdiensten niet bezit, die er soms aan zijn toegekend, toch zeer bruikbaar is; dit jaren lang uitsluitend gebruik is thans gelukkig door betere vervangen, maar wordt door enkelen even zonderling als hartstogtelijk teruggewenscht. Waar zich toch al geene *reactie* in vertoont!

Even duidelijk als het doel der oorspronkelijke uitgave was, even onbegrijpelijk schijnt het plan om het nu nog eens uit te geven, met nette letter op fraai papier; het schijnt boven weinige leerboeken iets vóór te hebben en zelfs wel te staan op het laagst mogelijke standpunt. Wat er goeds in gevonden wordt, vindt men schier overal elders; maar veel van het noodige zoekt men te vergeefs. Vooral is de orde geheel verkeerd. Zelfs is het minder gemakkelijk dan het soms zou kunnen schijnen. Immers het aanleeren der allereerste beginselen, vooral der declinatiën en conjugatiën, die hier buitengemeen uitvoerig zijn opgegeven, heeft gewoonlijk geene zwarigheden, zelfs voor weinig vlugge knapen; de eerste moeijelijkheden doen zich voor bij de toepassing der eerste hoofdregels der Syntaxis, en deze zijn hier noch uitvoeriger, noch beter opgegeven dan elders; eer korter zelfs en met minder voorbeelden.

Wij gaan even het boekje met u door.

Aan den ingang vindt men eene lijst van zelfstandige naamwoorden. Al stemt men nu toe, dat het zijn nut hebbe, dat de leerling woorden van buiten leert, dan rijst toch de vraag op: mogen die woorden zoo zonderling gekozen zijn? Alle woorden op te geven, kan niet, daarvoor dient het woordenboek; dus moet men eene keus doen; dit is ook hier te regt geschied; maar welke? Wie zal het gissen; men treft de vreemdste caprices aan. Gij ziet er verschijnen enkele eigennamen van landen en plaatsen en personen, van bekende en zeer ongewone eveneens, bijv. *Ace, Quirina, Vahalis*, maar noch *Mosa*, noch *Mosella*, evenmin *Isala;* wel de *Rhodanus*, niet de *Rhenus;* wel *Abdera* en *Athenae*, maar niet *Sparta* of *Lacedaemon; Acharne* staat er, *Thebae* niet. - Maar vooral zouden mij de uitgevers dienst doen met op te geven, welk nut de eerste klasse trekken kan van de navolgende woorden (*absinthites* kan misschien nog dienen tot eene inleiding in de verhevene studie van het potjeslatijn, zoo als ook *zoophthalmos* en and.): *appropinquatio, araneola, baccar, baro*, een domoor, *bufo*, een pad, *canephoros, dehonestamentum, enthumema, epiphora*, verkoudheid, *firmamentum*, het hoofdbewijs, *glutinator, grossus*, onrijpe vijg, *guttus*, kan, *molile*, een molentouw, *obrussa* de vuurproef, *quadruplator, querquedula*, kruipeend, *quiritatio* angstkreet. - Gij zoudt volledigheid vermoeden: volstrekt niet; digt bij elkander miste ik de woorden: *aquila, aquilo, aranea, arator, aratrum, arbustum, arcus, arca, ardor*.

Daarop volgen de declinatiën, ongeveer zoo als in alle Grammatica's; alleen zijn er vrij wat meer voorbeelden bijgevoegd, waaronder de vorm *Didones* in den Plur. opmerkelijk is. Dan weder eene alphabetische lijst van de Adjectiva en voorbeelden hunner verbuiging met Substantiva; dit laatste is noodeloos. Dit de knapen zelve te laten doen, is eene aardige oefening voor hen; de eerste schrede, waar zij een weinig opmerkzaamheid en oordeel bij gebruiken moeten. Gaarne en zonder bezwaar bewerken zij ook zulke verbuigingen als *nauta bonus, civitas antiqua*, enz. De numeralia beslaan vijf bladzijden, waarbij de Romeinsche getalteekens zoowel als de tegenwoordige gevonden worden. Op pag. 65 vinden wij in de aanteekening dat ‘*nostrum, vestrum* een deel aanwijst, en dus even goed door *onder* als *van* kan vertaald worden; maar *amor nostri* de liefde *van ons*, niet meer: *onder ons*.’ Dit is Geldersch-Latijn of Geldersch-Hollandsch. In dit geval toch zeggen wij *tot ons*. - Daarop volgt eene lijst der werkwoorden naar alphabetische orde geschikt, hetwelk welligt voor het memoriseren beter is, dan zoo als men elders vindt, waar ze opgegeven staan naar de gelijke veranderingen. Vreemd klinkt na deze lijst de opgave pag. 95, dat de leerling voor het perf. en sup. het lexicon moet gebruiken. Waartoe dient dan,

naar de meening der uitgevers, deze lijst, waarin men trouwens alweder rare woorden aantreft? Waartoe dient ook de opgave der uitgangen van elke conjugatie, telkens 2 of 3 bladzijden groot?

De onregelmatige werkw. zijn geheel opgegeven, dat wel veel voor zich heeft, bijv. bij *fero*, maar bij het perf. van *nolo* en *volo* overtollig is. Op de lijst der Adverbia alweder zonderlinge woorden: *articulatim, istorsum, limate, perattente, summe, subtus, sere*. en *sero*, te laat, *volubiliter*.

Op pag. 172 komt men eindelijk aan de beginselen der latijnsche Grammatica (wat is dan het vroegere?), opgesteld in vragen en antwoorden, juist voor kinderen van tien jaren geschikt; regt naïf en eenvoudig, en nog boven dat alles gelijkmatig, want vr. 12-20 zijn allen in dit kader vervat: ‘wat is in den - waar te nemen?’ Daar men nu gewoonlijk geene zulke knapen meer heeft te onderwijzen, weet ik het antwoord niet op de vraag: cui bono? Bij de regels van regering, die ten getale van vier zijn opgegeven, wordt de tweede van een Verbum geheel overgeslagen, die van een Adjectivum niet genoemd, maar in eene noot wordt te dien aanzien naar *hierachter* verwezen. Welk eene verwarring! Waarom is dit gemakkelijker dan de casus behoorlijk op zich zelve te behandelen, zoo als in alle Grammatica's gedaan wordt en moet gedaan worden?

Dit boekje leidt tot een begrip, dat men in eene andere grammatica niet meer vindt; hier leert de leerling iets, waar hij eigenlijk weinig aan heeft, daar het hem zeer ligt tot wanbegrippen leidt. De logische orde, die men thans volgt, mag niet verlaten worden, zelfs al ware er een andere gemakkelijker weg, dien men hier toch inderdaad niet gewezen wordt. Wanneer de jongeling een tijd lang in de verwarde Spraakkunsten der nieuwe talen heeft zitten staren, mag hij eindelijk wel in eene Latijnsche iets zien, dat naar geleidelijke orde en zamenhang gelijkt. Deze aanmerking geldt niet minder de regels der Syntaxis, die uitvoeriger zijn opgegeven p. 212. Wanneer de leerling r. 12 leert, dat er adject. zijn, die den Dat. regeren van den persoon of de zaak, waaraan iets gegeven of ontnomen wordt, en hij leert r. 24 dit zelfde van het verbum; is dat goed- of af te keuren? Wat moet hij vermoeden: dat de Dativus een gevolg is van het Adject. en Verbum, of dat de Dat. in zich zelven eene beteekenis heeft? Zeker het eerste, terwijl het laatste alleen de waarheid is. Hoe verkeerd deze wijze van voorstelling is, blijkt uit de consequentie er van in de regels 80 en volg., waar behoorlijk het regimen van *heu*, van *o*, van *hem*, enz., wordt opgegeven.

Blz. 190 wordt van een volzin de navolgende bepaling gegeven: ‘Een volzin is eene vereeniging van woorden, die te zamen eene handeling, toestand of hoedanigheid aan een persoon of eene zaak

toekennen.’ Dat weet toch waarlijk een jongen, die van de Holl. school komt, even zoo goed als het volgende, wat van het subject en praedicaat gezegd wordt. - De regels der geslachten zijn in het Latijn en Hollandsch opgegeven, niet zeer volledig, en waren dan hier niet de versjes op hunne plaats, die zeker wel iets kinderachtigs hebben, maar het geheugen toch zeer te hulp komen? Daarop volgen alweder de uitgangen der verba. Eindelijk de regels der Syntaxis, waarvan reeds zoo even gesproken werd. Ik kan er nog bijvoegen, dat wanneer kortheid eene deugd is, zij deze in hooge mate bezitten; maar zij missen juistheid en volledigheid, dat is erger; bijv. r. 23: ‘Cmne verbum regit Genitivum, significantem urbem, en quo fit actio. Si nomina urbium fuerint tertiae declinationes aut pluralia, ponuntur in Abl.;’ r. 26.: ‘Verba substantiva habendi significatione regunt Dativum.’ Wat zijn nu die verba substantiva? r. 59 geeft eene zeer vreemde verklaring van den Abl. absol.; r. 14 eene onvoldoende opgave aangaande den Abl. achter den Compar.

Naar mijne gedachte is dit werkje eene schrede achterwaarts. Het zou mij spijten, wanneer het gebruikt werd, zoo als het mijne verwondering in hooge mate heeft gaande gemaakt, dat juist de HH. B. en E., van wier bekwaamheden niemand iets beneden het middelmatige mag verwachten, en die beide bij herhaling bewezen hebben, zich juist niet slaafsch aan de traditie te houden, zich inlieten met de vernieuwde uitgave van deze ‘Rudimenta,’ die wij reeds lang dood, begraven en vergeten waanden. - Verlangt men eene allereerste Rudimenta, voor den kinderleeftijd geschikt, dan zou er toch vrij wat meer in veranderd moeten worden dan nu geschied is. Een schip kan lang hersteld en gedeeltelijk vernieuwd worden; maar de bekwame reeder weet het tijdstip te kiezen waarop het beter is het oude te sloopen en door een geheel nieuw te vervangen.

Graaf Willem IV van den Berg. Een flaauwe in dagen van kracht, door Chonia.

Toen wij de voorrede van dit werk opsloegen, met het doel om te weten wat het beweerde te zijn, lazen wij daar, dat de schrijver het meest bekende tijdperk uit de geschiedenis van het vaderland wenscht gade te slaan op een dier punten, die ‘als een derde grond zijn in dat rijk tafereel,’ en hij zijn arbeid wenscht te zien strekken ‘om een wat billijker oordeel te doen vellen over den toenmaligen tijd en over den onzen.’ Het programma beloofde alzoo veel. De schrijver wilde niet te veel ruimte gunnen aan de romantische voorstelling, ‘zich meer aan de geschiedenis bindend.’

In de eerste plaats dus zullen wij de historische zijde van het aangekondigde werk hier beschouwen; te meer daar wij het ergens hebben aangeprezen gezien als eene belangrijke bijdrage tot de geschiedenis van het Verbond der Edelen; eene geschiedenis waarvoor wij, met den auteur, eene bijzondere voorliefde gevoelen. Ingenomenheid is meestal een goede waarborg voor een gunstig oordeel. Maar, wat vonden wij? Hier en daar los daarheen geworpen opmerkingen over het verbond, dat in onze geschiedenis zulk eene groote vermaardheid verkregen heeft, en verder enkele karakterschetsen, die al de blijken dragen van even losweg beslagen te zijn. Wij willen dadelijk de gelegenheid openen om er over te oordeelen: volgen wij slechts die van den Prins van Oranje. Na vermeld te hebben, dat de Prins een man was, ‘wiens oog het fijnste rag der politiek ziet en wiens geschikte (?) hand daardoor (?) meermalen nog fijner weefde, eene ergernis den sluwen’ (?), laat de schrijver daarop volgen: ‘Met enkele menschelijke zwakheden, een engel der reinheid en liefde (de Prins), gehouden tegen een dweepzieken, bekrompen Filips, tegen beul Alva, koud, hard en toch buigzaam voor zijn koning, gescherpt om bloed te vergieten, als een kling of moorddolk uit Toledo, een tijger uit vroomheid - neen, uit devotie. Krijgsheld, veelvermogende in 't kabinet, man met ijzeren wil, beperkte ziel!’ Zijn dit zinnen, of woorden? Is het op Oranje, of is het op Alva dat zij doelen? Brederode is volgens den schrijver ‘een man van echt Hollandschen stam, minder van Hollandschen aard, meer naar den Franschen overhellend, vol zelfvertrouwen tot waar dit

trots wordt (!), moedig tot vermetelheid toe, doch met meer veerkracht dan taaiheid (?). Gij treedt aan het hoofd als leider en aanvoerder, prat op die eere - wie leidde u? (?) Gij wilt u van uwe volgers, zij mogen zich van u verzekeren,' enz. Men wordt hier tevens ingewijd in eene zonderlinge gewoonte van den schrijver, om in 't midden der beschrijving van een persoon of voorwerp, die persoon of dat voorwerp eensklaps aan te spreken; hetgeen in plaats van verheffing in den stijl te brengen, den lezer zeer dikwijls in de war brengt. Op sommige plaatsen wordt die gewoonte bespottelijk, zoo o.a. waar Chonia, de gravin van den Berg aansprekende, haar mededeelt dat het kind, dat daar naast haar in de wieg ligt, haar kind is, dat het Joost heet, en twee jaar oud is.

Maar terugkeerende tot het zuiver historische, geven wij den schrijver allereerst in overweging, of hij 't wel zou kunnen verantwoorden, dat hij de beeldstormerij 'dol en tegelijk zoo planmatig' noemt. Behalve eenige opmerkingen van klein belang, als dat de Edelen in April 1566 te Brussel kwamen, niet alleen met een degen gewapend, maar '*chaque cavalier ayant une paire de pistolets aux arçons*,' - dat Brederode, van St. Truyen keerende, niet naar Antwerpen, maar naar Vianen ging, - en dat men in dien tijd nog niet in drie dagen van Antwerpen naar 's Heerenberg kon komen, - hebben wij nu de volgende aanmerkingen en vragen. Wij nemen aan dat de schrijver de geschiedenis van het Verbond der Edelen, waarvan Graaf Willem IV van den Berg een der hoofden was, naauwkeurig bestudeerd hebbe, al geeft hij ook slechts één tafereel er van, waar deze te Brussel aan tafel zitten. Waarop echter steunt het denkbeeld dat hun verbond in de eerste plaats en de hoogste mate een politiek doel had; op welke gronden stelt hij, ook in de gesprekken, de godsdienstzaak zoo op den achtergrond? Wanneer ons de Heer Chonia de verkorte regten van den adel kan toonen; wanneer hij in de inbreuken, door Koning Filips op de privilegiën gemaakt, dat gewigt kan aanwijzen, dat eene omwenteling regtvaardigt, dan is zijn pleit gewonnen. Mogt hij zich echter eens tot die studie zetten, dat hij dan wel toezie dat hem de grond niet onder de voeten wegzinke. Het gewigt der godsdienstige beweging zal dan welligt voor hem oprijzen, en wij meenen hem te mogen voorspellen, dat hij bij naauwlettend onderzoek in dat opzigt meer eerbied voor onze voorvaderen en voor hun krachtig protest tegen de overheersching zal verkrijgen.

Van de vergadering te St. Truyen toont de schrijver juist zooveel te weten, als vóór de uitgave der 'Archives' bekend was. Zijn 'bezwarend vermoeden' tegen een verband dat er bestaan zou tusschen die vergadering der Edelen en de beeldstormerij, komt alweder ter zijner verantwoording. 'Dat vele leden van dat verbond zulk eene dolle demonstratie gaarne zagen, al ging daarbij verloren wat den

stempel droeg van *genie* - wij houden het voor zeker.' Ook die *vele leden* mogten wij wel eens door den schrijver aangewezen zien; overigens begrijpen wij volstrekt het woord genie op deze plaats niet. De Heer Chonia zal toch wel niets geniaals in het verbond der Edelen gezocht hebben? Of meent hij, dat de stijl der omvergehaalde kerkebeelden welligt den stempel van genie droeg? Dat hij, overigens, alreeds van eene reactie begint te spreken even na de overhandiging van het smeekschrift, is historisch onwaar; dat hij die reactie zoekt in eene handeling van Aerschot, eene onmogelijkheid. De schrijver stelt ons zijn held (zijn *onheld*, D. II, bl. 311) (*sic*) in het 1^{e}. Deel voor als in eene bijna volstrekte afzondering levende van de zaak waarvoor het verbond was opgetreden. Maar toch deed de Graaf van den Berg meer dan even naar St. Truijen reizen. Hij was het, die op zijne heerlijkheid Heel, of Hedel, de Hervorming invoerde, al gewaagt de schrijver daar met geen woord van. Dat de Graaf twaalf hoplieden onderhield, geschiedde alleen ter bevordering van de ontwerpen der Edelen. De gelden voor hunne betaling werden hem uit Holland bezorgd door Huchtenbroek; en wanneer de Heer Chonia eens de brieven van Brederode in de 'Archives' naslaat, kan hij ook achter de bron komen, waaruit die gelden geput waren.

Zoowel de recensent, dien wij straks aanhaalden, als de Heer Chonia zelf, hebben het werk eene slechte dienst bewezen, met te beweren dat het geschiedkundige er hoofdzaak was. Hij heeft zich zelf aan de geschiedenis 'gebonden'; hij zal het ons dus ten goede houden, wanneer wij van het denkbeeld uitgaan, dat tot historische behandeling in de eerste plaats historische kennis behoort. S. heeft de beschikking gehad over het Bergsch Archief. Nu gelooven wij gaarne, dat daardoor bijzonderheden omtrent het geschil des Graven van den Berg met zijn broeder over Boxmeer zijn aan den dag gekomen, die niet of althans minder bekend waren; wij geven gaarne de mogelijkheid toe, dat daardoor een nieuw licht verspreid wordt over 's Graven huiselijk leven, waaraan men misschien te danken heeft die gedurige bekendmaking met familietafereelen, de geldelijke ongelegenheden, het beheer der goederen van van den Berg. Maar, al weten wij dat Graaf Willem, bij al zijne flaauwheid, een goed huisvader en een slecht financier was, is daar aan de eene zijde de geschiedenis mede gebaat, of aan de andere den roman nieuwe gloed en leven geschonken? Wij meenen geenszins; want wij zijn van gevoelen, dat de kennis van die bijzonderheden, alleen, den Heer Chonia er toe verleid heeft een boek te schrijven nopens een der onbeduidendste menschen van zijn tijd, over wien hij zelf (op den titel reeds) den staf breekt. Met de meeste wetenschappelijke humaniteit, kunnen wij toch anders niet inzien, waarom juist een flaauw mensch gekozen is tot beeld van een krachtigen tijd.

Het IIe Deel heeft ons beter bevallen dan het I^{e}. Daar is althans leven. Johan Bernten is goed volgehouden, hoewel ook op zijne lotgevallen toepasselijk is, dat er meer herhaling dan afwisseling in ligt. In de volksgesprekken heerscht een natuurlijke toon, welke allergunstigst afsteekt bij de gezwollenheid, die in de meeste andere bladzijden den boventoon heeft, vooral waar de schrijver zich verheft. Een voorbeeld van dit laatste: ‘Vrijheid wil hij (Oranje) thans, des noods zonder u (Filips); weldra wil hij deze tegen u. Zijne en 's volks regten daarop? Zij waren gegrond op heilige menschenregten, gestevigd door privilegiën.’ Wij weten niet waaraan het toe te schrijven, dat de Schr. gedurig in de weer is om de praeposities *in, aan, uit* en *door*, ieder op zijne beurt voor hetzelfde woord te plaatsen. Bij de komst der Edelen te Brussel, dient tot inleiding hunner ontvangst ten Hove éene reeks van volzinnen, beginnende met: ‘men nadert het kasteel,’ en dan: ‘daar naakt de stoet,’ en dan: ‘straks zal zij die menschen ontvangen.’ Wanneer men nu bedenkt, dat zij (de Landvoogdes) die menschen ééne bladzijde later al reeds ontvangen heeft, terwijl nog ½ bladzijde verder de geheele scène is afgespeeld, dan wordt zulk een verheven climax, zulk eene woordenrijke deftigheid, die hoogstens kan passen als inleiding tot een boekdeel, zoo als b.v. wanneer Macaulay zijne Geschiedenis van Engeland begint met de woorden: Ik ga de geschiedenis schrijven van, enz., dan wordt zij hier, ik zou haast zeggen, belagchelijk.

Met het karakter der echtgenoote van den Graaf van den Berg kunnen wij vrede hebben. Intusschen begrijpen wij niet juist, welke aandoening Chonia schetsen wil, wanneer hij van Maria van Nassau zegt: ‘Er sprak kommer in die trekken, die evenwel voor zekeren wrevel week, om zich later op te lossen in die half onwillige onderwerping, die in wel wat gekunstelde onverschilligheid overging.’ De Gravin van den Berg moet al voor zeer gemengde aandoeningen vatbaar zijn geweest. Wat zegt verder: ‘Maria's blik rust op - die volgt slechts haar gade.’?

Min gelukkige uitdrukkingen, die somtijds aan het onbegrijpelijke grenzen, hebben wij maar al te veel aangetroffen. Zoo spreekt de S. van een ‘*besnoeiden* geest des volks,’ welke geest des volks bij hem volkomen dezelfde is als ‘de geest der vrijheid,’ - van ‘snaren van spankracht beroofd,’ - ‘veruitziende gebeurtenissen,’ - ‘de idee van het zedelijk moeten,’ - ‘aan den wil het ligchaam geven van de daad,’ enz. Omtrent het al of niet verschijnen der Edelen van het verbond te Brussel, is hij van oordeel: ‘Die stap mag wel gewikt en gewogen worden. Hij kon een Rubico(n) zijn’ (!!). Die stap moest dus over zich zelf heenstappen. Hoofdstuk 8 begint met de woorden: ‘Wie zich op den...?, maar wel een der laatste dagen in November,’ enz. - Eindelijk, want wij moeten hier kort zijn, geven wij nog éénen volzin

weer als het toonbeeld eener schromelijke verwarring in de constructie, zoo als die in Chonia's Graaf van den Berg te dikwijls voorkomt. ‘Men wil denken,’ zegt de schrijver, ‘doch heeft nog niet geleerd het uit te spinnen, tot waar het, maar dat eenzijdig en vermetel, tot atheïsmus en menschenvergoding voert.’

De Heer Chonia heeft een werk geleverd, dat hij zelf geene kans heeft gezien om te omschrijven. Wij begrijpen het dus, wanneer een recensent, hetzij in dit, hetzij in een ander gedeelte, iets goeds, iets te prijzen vindt. Maar de hoofdgedachte komt ons voor - het zij met allen eerbied gezegd voor het talent dat hier en daar doorschemert - een onding te zijn. Wij hebben al meermalen historische romans gezien, waar de geschiedenis met eene angstvalligheid uitgesponnen wordt, die Walter Scott ver van zich zou gewezen hebben; wij hebben pogingen gezien om in den roman regeringsdaden op te helderen of te verdedigen uit de inwendige gemoedsstemming van hem die ze volbragt. Maar eene historisch-romantische biographie, waar geen voornaam handelend persoon in optreedt, dan hij alleen wiens naam op den titel prijkt, en waar die hoofdpersoon zijne eenige waarde ontleent aan bescheiden, die zijn leven en werken alleen daar toelichten waar het voor zijn geslacht belang had, - de zoodanige moest nog geleverd worden. En wat had de schrijver, zelfs van een Graaf van den Berg, niet *kunnen* maken! Wat had zijn aandeel in het Verbond der Edelen niet de deur *kunnen* openen tot tafereelen, voor den historicus en den romanlezer beide belangrijk! Wat hadden de aanbiedingen van Spanje om den Graaf om te koopen, niet de gelegenheid *kunnen* geven tot de ontwikkeling van een gemoedsstrijd, zoo als slechts hij dien kent, die weifelt tusschen zijn persoonlijk belang en dat van zijn vaderland en zijne godsdienst! De Heer Chonia houde ons die wenschen ten goede. Wij zijn te diep van eerbied voor het historische doordrongen, om daar niet in de eerste plaats juistheid te zoeken; wij houden te veel van een goeden roman, om het verschil van een gekunstelden met een natuurlijken stijl, tusschen eentoonigheid en handeling onopgemerkt te laten. Wij voor ons zagen het liefst, dat de kunst der romantiek van de historische wetenschap gescheiden bleef; de verleiding zou dan welligt wegvallen, om de handelingen van beroemde personen te ontvouwen op eene wijze, die tegen de gezonde kritiek geen oogenblik stand houdt. Maar, komt het daar niet toe, en zal het gemengde terrein, dat men den historischen roman noemt, verder ontgonnen worden, dat dan ten minste in het geschiedkundige waarheid, in het romantische handeling heersche, en tusschen beide dat ongezochte en steeds volgehouden verband besta, dat alleen nog tot op zekere hoogte de vereeniging van twee vreemdsoortige bestanddeelen kan regtvaardigen.

's Hage, Junij 1856.
M.L. VAN DEVENTER.

De aardrijkskunde in Nederland.

(Naar aanleiding van Völter's Lehrbuch der Geographie. Eszlingen, Verlag von Conrad Weychardt, 1854-1856.)

Er is bijkans geene wetenschap, die in ons vaderland zoo weinig beoefenaars telt als de aardrijkskunde. Natuurkunde en natuurlijke geschiedenis, schei- en sterrekunde, ja, zelfs aard- en delfstofkunde beginnen in populaire schriften door te dringen tot het volk, maar de aardrijkskunde blijft nog altoos verstoken van de hulde, die zij wegens hare hooge waarde allezins verdient. Op de lagere scholen bepaalt zich het onderwijs in die wetenschap grootendeels tot eenige aanwijzingen op de kaart - dorre aanwijzingen van werelddeelen en staten, van rivieren en steden. Op de gymnasiën voor nieuwe en oude talen komen er hoogstens eenige oefeningen bij, die den leerling met het gebruik der aardglobe moeten bekend maken. Aan onze Akademiën zoekt men te vergeefs een collegie, waarop de aardrijkskunde in haren geheelen omvang wordt gedoceerd. Daarom ontmoet men omtrent deze wetenschap meermalen zulke bekrompene denkbeelden, zelfs bij hen die zich tot de beschaafde kringen rekenen der maatschappij. Zij meenen doorgaans, dat de aardrijkskunde geen ander doel heeft dan de plaats te doen kennen, waar de voornaamste staten, rivieren en steden gelegen zijn.

De aardrijkskunde, gelijk zij zich in de laatste jaren ontwikkeld heeft, beoogt geheel iets anders. Zij is de voorstelling der planeet, waarop wij wonen, met al hare verschijn-

selen en voortbrengselen. Zij houdt zich vooral bezig met de beschrijving der wederzijdsche betrekking van de aarde met de overige hemelligchamen, van de verschillende verschijnselen en natuurgewrochten en vooral van den mensch met den bodem, waarop hij leeft en werkt. Hieruit blijkt, dat de aardrijkskunde in een naauw verband staat met de belangrijkste vakken van wetenschap. Zij roept de sterrekunde, de dampkringskunde, de natuurkunde, de aard- en delfstofkunde, de planten-, dier- en menschkunde te hulp om haar gebouw op te trekken. Zij versmaadt den bijstand niet, die haar door staatkunde en statistiek wordt aangeboden, en de stoffelijke en zedelijke gesteldheid, benevens de kerkgenootschappelijke verdeeling der menschen, ontgaat geenszins aan haren vorschenden blik.

Eerst in deze eeuw - de eeuw der groote ontdekkingen op het natuurwetenschappelijk gebied - heeft zij zulk eene aanmerkelijke uitgebreidheid verkregen; maar ook juist in deze eeuw hebben onze vaderlandsche geleerden zich weinig om haar bekreund. Vinden wij hare kiemen reeds in de oudste oirkonden des Bijbels, - stond hare wieg op den Griekschen bodem, waar zij in eenen Herodotus, maar vooral in eenen Aristoteles magtige beschermers vond, terwijl zij door de bevallige en aanschouwelijke tafereelen van Strabo en door de meetkunstig-wetenschappelijke werken van Ptolemaeus werd opgesierd en gesteund, - zien wij haar bij de Romeinen door Pomponius Mela en Plinius gehuldigd, terwijl zij in de middeleeuwen haren hoofdzetel in den kring der Arabische geleerden verplaatst, bij den aanvang van het tijdperk der Nieuwe geschiedenis hebben de Nederlanders niet weinig tot hare ontwikkeling bijgedragen. Hiertoe dienden niet alleen de beroemde ontdekkingsreizen onzer voorvaderen, maar vooral ook de bemoeijingen van wetenschappelijke mannen, die zich in hunne studeercel jegens de aardrijkskunde hebben verdienstelijk gemaakt. Onder deze mag in de eerste plaats genoemd worden Gemma Frisius, in den aanvang der zestiende eeuw te Dockum geboren en later Hoogleeraar te Leuven. Zijn tijd- en landgenoot Suffridus Petri vermeldt (‘De scriptoribus Frisiae,’ p. 163) de door hem uitgegevene werken, waaronder: ‘Charta sive mappa (ut vulgus vocat) quâ continetur generalis totius orbis descriptio, partim ex veteribus, partim ex recentioribus collecta, et Carolo quinto, Augusto dedicata,

impressa Lovanii anno 1540.' Ook bij buitenlandsche schrijvers over de geschiedenis der aardrijkskunde vinden wij hem herdacht als den man, die het eerst eene wereldkaart uitgaf, verrijkt met de nieuwste ontdekkingen in Oost- en Westindiën. Vooral verdient opmerking zijn: 'Libellus de principiis astronomiae et cosmographiae, deque usu globi cosmographici,' en in het bijzonder dat hoofdstuk, waarin hij handelt: 'De novo modo inveniendi longitudinem.' Dit hoofdstuk geeft ons alle regt om hem den grondlegger te noemen van het bepalen *der lengte op zee*. Zijn leerling Mercator (eigenlijk Koopman) verwierf door zijn 'Atlas,' en Ortelius door zijn 'Theatrum orbis terrarum' een Europeschen naam. Later waren de atlassen met land- en zeekaarten, de stedeboeken en globes van onzen Blaeu van hooge waarde voor de aardrijkskundige wetenschap, terwijl Cluverius (de Kluiver) door zijne 'Introductio in universam geographiam, tam veterem quam novam,' en Merula (de Merle) door zijne 'Cosmographia' den roem der Nederlanders handhaafden op haar gebied. De Leydsche Hoogleeraar Snellius was de eerste, die de methode aanwees om door triangulatie de grootte der aarde te bepalen. Ook Varenius (Bernard Varen), die eene 'Geographia generalis,' en Bertius (Pieter Berts), die een 'Theatrum geographiae veteris' opstelde, mogen wij niet onvermeld laten, te meer daar wij beiden bij buitenlandsche schrijvers vinden genoemd. In het begin der achttiende eeuw leefde Nicolaas Struyck, die door zijne: 'Inleiding tot eene algemeene geographie' geene geringe vermaardheid verwierf. Dit boek handelt reeds over bijkans alle vakken, die tot de 'Algemeene kennis van den aardbol' behooren. Maar het was of tegelijk met het verval der handelsgrootheid van Nederland ook de beoefening der aardrijkskunde begon te kwijnen. De zoogenaamde eeuw van Jan Salie moge rijk wezen in brommende verzen of in staatkundige pamphletten, zij vertoont aan den beschouwer van de geschiedenis der aardrijkskunde in ons vaderland niet vele lichtende punten. Ook de jongstverloopene halve eeuw levert hem weinig stof tot blijdschap. Hij vindt eenige bruikbare woordenboeken, zoo als dat van van der Aa en dat van Kramers, benevens eenige vertaalde handboeken en oorspronkelijke leerboeken, meestal van beknopten omvang, maar hij zoekt te vergeefs een degelijk werk van eenen Nederlandschen beoefenaar der aardrijkskunde,

dat het geheele gebied dezer wetenschap omvat. Met opzet zeggen wij: ‘het geheele gebied,’ want over enkele vakken zijn belangrijke werken in het licht verschenen, waaronder wij vooral het: ‘Handboek der algemeene natuurkundige aardrijkskunde’ van Dr. F.W.C. Krecke (bij Thieme, te Nijmegen, 1853) mogen rangschikken.

Intusschen heeft zich de aardrijkskundige wetenschap vooral in *deze* eeuw verbazend ontwikkeld. Duitschland, Engeland en Frankrijk hebben zich als om strijd beijverd om haar door voortreffelijke geschriften te dienen. Maar wij aarzelen geen oogenblik om aan Duitschland den eerepalm toe te kennen. Onder zijne geleerden prijkt een man, die, toegerust als hij was met al de schatten der menschelijke wetenschap, sedert het laatst der vorige eeuw alle werelddeelen heeft bezocht en zelfs tot in de onbewoonde binnenlanden en bergstreken van Amerika en Azië is doorgedrongen, - een man, die met zijne wetenschappelijke schatten gewoekerd heeft en nog heden ten dage voortgaat de verworvene winsten met milde hand uit te strooijen over de wereld, - een man, die eene hoogte van kennis bereikt heeft, waarop vóór hem niemand heeft gestaan en die na hem slechts enkelen door zijne hulp mogten bestijgen, - een man, wiens naam geen natuurkundige noemen mag zonder eerbiedig het hoofd te ontblooten - Alexander von Humboldt. Al wat de natuur en de fortuin kunnen verschaffen om een mensch tot een uitstekenden geleerde te verheffen, viel aan hem ten deel. Een voortreffelijke aanleg, eene zorgvuldige opvoeding, eene ongemeene vatbaarheid voor alle indrukken van buiten, de gelegenheid om gedurende zijn lang leven overal de belangrijkste waarnemingen te verrigten, de gave om ze alle met juistheid te rangschikken en tevens in bevallige vormen tot een groot, wetenschappelijk geheel te vereenigen, zietdaar de onwaardeerbare voorregten, die aan von Humboldt werden geschonken. Met hem begint een nieuw tijdperk in de geschiedenis der aardrijkskunde. Op zijne reizen door Europa, Amerika, Rusland, Kaukasië, Siberië en Middelazië bepaalde hij door den barometer de hoogten der bergen, door den thermometer de gemiddelde warmte, terwijl hij niet vergat den plantengroei en het dierenrijk gade te slaan en een algemeen tafereel der verschillende landschappen te ontwerpen. Zoo verrijkte hij de aardrijkskunde met een nieuw hoofdstuk, hetwelk over *de verspreiding* handelt *der planten*

en dieren zoowel in de onderscheidene werelddeelen als bij verschil van lengte of breedte, zoowel met betrekking tot de zoogenoemde groeigewesten als bij toenemende hoogte boven de oppervlakte der zee. Voorts heeft hij de grondslagen gelegd der vergelijkende *luchtstreekkennis* (*klimatologie*) en der *bodemkennis* (*geognosie*), zoodat beide wetenschappen geschikt werden om eene eereplaats te bekleeden in den tempel der aardrijkskunde. Vooral ook heeft hij door eene dichterlijke opvatting der verschijnselen, door eene gelukkige zamenschakeling van denkbeelden bij de voorstelling der natuurtafereelen, deze met den adem des levens bezield en met behulp van zijn kunstenaarspenseel de aardrijkskunde tot eene aesthetische wetenschap verheven. Het dorre geraamte - de drooge optelling van landen en volkeren met de cijfers van vierkante mijlen en zielen, met de namen van steden en dorpen - is door hem met een levend ligchaam bekleed. De eindelooze verscheidenheid van den plantengroei, de rustelooze beweging der dieren, de verschillende menschenrassen, en dat alles in verband met de zamenstelling van den bodem, verheffen zich voor onzen blik, wanneer wij zijne geschriften openslaan. Vooral zijn *Kosmos* (in het Nederduitsch vertaald door Dr. E.M. van Beima, Leiden bij v.d. Heuvel, 1846) is het model eener *natuurkundige wereldbeschrijving*. Geen beschaafd mensch mag zich het genot ontzeggen der lezing van dit onwaardeerbaar boek.

Reeds hebben wij gezegd, dat de grondslagen der algemeene *bodemkennis* door von Humboldt werden gelegd. Op deze werd gebouwd door den voortreffelijken geoloog Leopold von Buch. De bodemkennis werd door zijne bemoeijingen het voornaamste steunpunt der aardrijkskundige wetenschap. Vooral de vulkanische verschijnselen en hunne sporen op de oppervlakte onzer planeet heeft hij met zorg waargenomen. Zijne ‘Physikalische Beschreibung der kanarischen Inseln’ (Berlin, 1825) wordt algemeen als een voorbeeld beschouwd van de wetenschappelijke behandeling der natuurkundige aardrijkskunde.

Het veld der wetenschap, door von Humboldt ter bearbeiding gekozen, was te groot, dan dat hij zich uitsluitend aan de aardrijkskunde kon wijden. Nadat hij in groote trekken den omvang en de verdeeling van haren tempel had aangewezen, liet hij den verderen bouw aan anderen over. Leopold von Buch daarentegen had zich bij voorkeur op

de kennis der rotssoorten en der vulkanische opheffingen toegelegd en gevoelde geen lust om zijne geliefkoosde studie met die der ‘algemeene aardrijkskunde’ te verwisselen. Er moest een man opstaan, die den moed bezat om op de grondslagen, door den genialen von Humboldt aangewezen, het groote gebouw dier wetenschap op te trekken, het geduld om hiertoe de bouwstoffen aan schier alle vakken van wetenschap te ontleenen, en de gaaf om ze naar behooren te rangschikken. Zulk een man vinden wij in Karl Ritter. Hij heeft er zijn leven aan besteed om aan de aardrijkskunde de hooge standplaats te bezorgen, die haar toekomt. Doordrongen van den geest van von Humboldt, verkondigde hij de beginselen, die hem daarbij bestuurden, in de volgende woorden: ‘Durch eine höhere Ordnung bestimmt, treten die Völker, wie die Menschen zugleich, unter dem Einflusse einer Thätigkeit der Natur und der Vernunft, aus dem geistigen, wie aus dem physischen Elemente hervor in den Alles verschlingenden Kreis des Weltlebens. Nicht nur in dem beschränkten Theile des Thales oder des Gebirgs oder eines Volkes und eines Staates, sondern in allen Flächen und Höhen, unter allen Völkern und Staaten greifen diese gegenseitigen Bedingungen in ihre Geschichte ein, von ihrer Wiege bis auf unsere Zeit. Sie stehen alle unter demselben Einflusse der Natur, und wenn auch nur in dem einen oder dem andern Punkte dieser sich auszudrücken scheint und ausgesprochen wird, so ist es doch eben so gewiss, dass dieser *überall* und zu allen Zeiten tiefer im verborgenen wirkte, gleich wie der einst unbekannte Gott in einer höhern Welt, der doch auch vorher schon immer und überall gegenwartig gewesen war.’

Onder den invloed van deze denkbeelden voltooide Ritter zijn voortreffelijk werk: ‘Die Erdkunde im Verhältniss zur Natur und zur Geschichte des Menschen, oder allgemeine vergleichende Geographie.’ Hierdoor stichtte hij eene school, waartoe de voornaamste aardrijkskundigen van Duitschland behooren, onder welke vooral Berghaus eene afzonderlijke vermelding verdient.

Wie gevoelt niet, welk eene hooge waarde zoodanige behandeling der aardrijkskunde bezit voor de kennis van den mensch, gelijk hij zich vertoont op de verschillende plaatsen van onzen aardbol - voor de *algemeene anthropologie*. Al willen wij ook niet aannemen, wat onze landgenoot Ja-

cob Moleschot, thans Hoogleeraar te Zürich, in zijnen ‘Kreislauf des Lebens’ verkondigt: ‘De mensch is het gewrocht van ouders en voedster, van plaats en tijd, van lucht en weder, van geluid en licht, van voedsel en kleeding,’ toch zijn wij er van overtuigd, dat de gesteldheid van den bodem, waarop hij verkeert, een onmiskenbaren invloed op hem oefent en hem eigenaardige kenmerken bijzet. Werd deze waarheid reeds in het algemeen door Ritter op eene duidelijke wijze ontwikkeld (men zie zijne ‘Einleitung in die allgemeine vergleichende Geographie’ (Berlin, 1852), bladz. 187), zij is in het bijzonder de grondslag van het hoogst belangrijke werk van Prof. Bernhard Cotta, getiteld: ‘Deutschlands Boden, sein geologischer Bau und dessen Einwirkungen auf das Leben der Menschen’ (Zweite Auflage. Leipzig, Brockhaus, 1853)[1]. Allezins lezenswaardig is ook wat Dr. Otto Ule in zijn ‘Weltall,’ en bepaaldelijk in het hoofdstuk: De ontwikkeling van het leven der volkeren onder den invloed der natuur (De wereld in den strijd harer wording (Utrecht, bij de Zwaan, 1854), 3^{e} deel, blz. 203) over dit onderwerp geschreven heeft. Daar zegt hij onder anderen (blz. 216): ‘Zoo strengelt de natuur hare onverbreekbare banden om de geheele menschheid. Zij verbindt niet slechts afzonderlijke stervelingen, maar geheele volkeren aan den natuurlijken toestand van hun vaderland. Het moet dus een streven der volkeren en de verhevenste taak der staatkundige wijsheid wezen, dezen band te begrijpen en de geschiedenis van het volk in verband te brengen met de natuurlijke gesteldheid van zijn bodem. In deze overeenstemming tusschen volk en vaderland, tusschen de verhouding der staatsregeling tot de natuur en tot het volksleven, is volgens de wereldgeschiedenis van ouds de volstrekte voorwaarde gelegen voor den bloei der volkeren.’ Door deze denkbeelden geleid, gevoelden wij ons opgewekt om er omtrent ons vaderland het volgende bij te voegen: ‘De eigenaardige bodem heeft aan den Nederlander zijne zelfstandige ontwikkeling, zijne bijzondere geschiedenis gegeven. Van ouds moest hij op

1 In het voorbijgaan merken wij op, dat wij aan denzelfden geleerde onder anderen twee degelijke en tevens populaire werken verschuldigd zijn, namelijk zijne ‘Geologische Bilder’ (Leipzig, Weber, 1854) en zijne ‘Briefe über von Humboldt's Kosmos’ (Dritte Ausgabe. Leipzig, Weigel, 1855), welke tot nu toe tot onze verwondering onvertaald zijn gebleven.

zijn aangeslibden grond met de krachten der natuur, met de woede der baren in het strijdperk treden. In die worsteling heeft hij zijn moed en zijne volharding ontwikkeld. Door het vermogen van zijn geest en de standvastigheid zijner inspanning heeft hij het geweld der golven en dijken beteugeld en alzoo het juk der natuur van zijne schouderen geschud. Als een zoon van het strand werd hij meer en meer vertrouwd met den wisselzieken oceaan, en meer dan eenig ander volk kliefde hij met zijne uitgebreide handelsvloot de watervlakten, die de werelddeelen verbinden. Het stoute bedrijf van den zeeman schonk hem de bewustheid zijner kracht en de zucht naar onafhankelijkheid. Nog meer werden deze versterkt in zijn grootschen vrijheidsoorlog tegen het magtige Spanje. In zijne vruchtbare velden bloeit de landbouw, de eerste bron der maatschappelijke zamenleving, die ook in hem het gestadig verlangen bevestigt naar orde en regelmaat. In zijne vlakten, de delta van Duitschland, dalen de schatten der Duitsche beschaving neder. Het streven naar eenheid, belemmerd door den gewestelijken naijver der vorige eeuwen, is bevredigd door eene vrijzinnige staatsregeling, die aan de verbroederde kern des volks niet weder zal worden ontwrongen. Zoo is het Nederlandsche volk door zijn aanleg en door zijne ontwikkeling, meer dan eenig volk op het vaste land van Europa, de vertegenwoordiger van alles overwinnenden moed en volharding, en bovenal van orde, vrijheid en beschaving. Het zal deze voorregten duurzaam op prijs stellen, anders zou het zijn vaderlandschen bodem en zijne vorming verloochenen.’

Vraagt men, waartoe deze aanhaling dient? Alleen om te doen zien, tot welke belangrijke uitkomsten, ook met betrekking tot ons vaderland, de beoefening ons leidt der aardrijkskunde volgens het plan, door von Humboldt ontworpen, door Ritter in zijne algemeenheid opgevat en ten uitvoer gelegd, en door andere Duitsche geleerden in bijzonderheden nog nader ontwikkeld. Door de voorstelling van het belangrijk aandeel, dat de Nederlanders in den aanvang van het tijdperk der Nieuwe geschiedenis genomen hebben aan de vorming der aardrijkskundige wetenschap, - door een beknopt tafereel der uitbreiding, welke zij in deze eeuw aan de hand van Duitschlands beroemdste natuurkundigen heeft erlangd, - door eene vlugtige aanwijzing van

het verband, waarin zij tot bijkans alle wetenschappen, waarin zij vooral tot de anthropologie is geplaatst, en van hare hooge waarde voor het juiste begrip onzer eigenaardige volksontwikkeling, wenschen wij den lust der weetgierigen te prikkelen en de belangstelling der bevoegde magten in de verbetering van het aardrijkskundig onderwijs op te wekken. Daarenboven hebben wij nog een ander doel in het oog, namelijk om - ingevolge de taak, ons door de Redactie van dit Maandschrift opgedragen - een beoordeelend verslag te geven van het 'Lehrbuch der Geographie,' von Daniel Völter, Professor am königlichen Schullehrer-Seminar zu Eszlingen, 1854-1856. I. Allgemeiner Theil (IV u. 256 S.). II. Besonderer Theil (XII u. 1056 S.). Zweite, vermehrte und verbesserte Auflage. Eszlingen, Verlag von Conrad Weychardt.

De schrijver, die door onderscheidene geographische werken zijn naam heeft bekend gemaakt, erlangde onder de Duitsche aardrijkskundigen eene eervolle plaats. Hij bekleedt het hoogleeraarsambt aan eene kweekschool voor onderwijzers te Eszlingen, en heeft bovengenoemd 'Lehrbuch' voor zijne kweekelingen bestemd. Deze bestemming mogen wij bij eene beoordeeling niet uit het oog verliezen; zij zegt ons, dat wij bij de gebruikers van dit Handboek eene zekere mate van voorbereidende kennis mogen veronderstellen, die den schrijver van menige verklaring ontheft, die wij in elementaire leerboeken voor den gewonen schoolknaap mogen vorderen, terwijl wij daarentegen hier eene goede methode, bij beknoptheid de meest mogelijke volledigheid en daarenboven eene hooge mate van naauwkeurigheid mogen verlangen.

De methode blijkt reeds eenigermate uit de verdeeling, in den titel vermeld. Het boek is in een *algemeen* en *bijzonder* deel gesplitst. Het algemeene deel bevat, na eene korte inleiding, een drietal onderdeelen: vooreerst de *wiskundige aardrijkskunde*, die in een zevental afdeelingen De wiskundige verdeeling der hemel- en aardglobe, Het zigtbaar heelal, Het zonnestelsel, De toestand der aarde in vergelijking met de overige hemelligchamen, De maan, De tijdrekenkunde, en de Afbeeldingen van de oppervlakte der aarde (kaarten en globes) behandelt, vervolgens de *Natuurkundige aardrijkskunde*, die acht afdeelingen bezit, met de opschriften: Beschrijving der zee, Vlakten en ge-

bergten, De lagen der aardschors, De binnenwateren, De verschijnselen van den dampkring, De geographische verspreiding der delfstoffen, Geographische beschouwing van het plantenrijk, Geographische beschouwing van het dierenrijk, en eindelijk de *Staatkundige aardrijkskunde*, die in vier afdeelingen, De vijf menschenrassen, de volksstammen en taaltakken, De levenswijs der volkeren, De godsdienst der volkeren en De staatkundige toestand der volkeren voorstelt. Zietdaar een duizelingwekkenden rijkdom van zaken, binnen het beknopte bestek van 256 bladzijden of 189 paragrafen gerangschikt.

Met deze verdeeling, met de volgorde der onderwerpen en, over het geheel, met dit eerste *algemeene deel* zijn wij zeer ingenomen. Wij vinden den schrijver op het voetspoor zijner meest beroemde vakgenooten, en wat deze breedvoerig hebben ontwikkeld, zien wij hier vaak in weinige woorden zamengevat. Met ongemeenen takt heeft hij iedere uitweiding vermeden en zich op de hoogst mogelijke volledigheid toegelegd. Daarenboven is de stijl duidelijk en ongedwongen. De bondigheid van den stijl doet den schrijver wel eens op beslissenden toon iets zeggen, dat geschikt is om wetenschappelijke mannen tegen hem in het harnas te jagen. Zoo lezen wij bladz. 220: ‘Alle Menschen stammen von *Einem Paare* ab.’ De meeste natuurkundigen van zijn vaderland zullen met kracht hiertegen opkomen. De bezadigde en echt wetenschappelijke Bürmeister zegt in zijne ‘Geschiedenis der schepping,’ bladz. 788 der Nederduitsche vertaling: ‘In het algemeen toont zich die geheele leer aan den onbevooroordeelden natuurkenner, wiens blik door de hand der wetenschap verhelderd is, in een zoo ongunstig licht, dat hij gerust kan aannemen, dat geen onbevangen waarnemer ooit op het denkbeeld zou gekomen zijn, om alle menschen van *een zelfde paar* te laten afstammen, bijaldien het niet in het Mozaïsche scheppingsverhaal verkondigd werd,’ terwijl hij verder verklaart, dat ‘de wetenschap een verwerpend oordeel over dat leerstuk onherroepelijk heeft uitgesproken.’ Zelfs zij, die het gevoelen van den Heer Völter zijn toegedaan, zullen erkennen, dat zijn beslissend woord in deze zaak - beslissend als ware het aan geenerlei tegenspraak onderhevig - zeer ongepast is. Voorzeker zal hij, vooral in ons vaderland, velen vinden, die zich aan zijne zijde scharen; maar

wij moeten toch in het voorbijgaan opmerken, dat zij dwaas handelen, die zich bij het beoordeelen van deze aangelegenheid laten leiden door de oudste oirkonden des Bijbels, - door uitspraken in het Nieuwe Testament, welke op die oirkonden zijn gebouwd of door leerstellige begrippen, die men er uit heeft afgeleid. Door allen, die op eenige kennis aanspraak maken, wordt volmondig erkend, dat het Mozaïsch verhaal der zes scheppingsdagen in openbaren strijd is met de onloochenbare feiten der geologie. Velen hebben dat verhaal willen verwringen en in overeenstemming brengen met de vorderingen der wetenschap. Roekeloos sloegen zij de handen aan dat eerwaardig gedenkstuk der oudheid. Te vergeefs - de waarheid laat zich niet verguizen, en men moest eindigen met de eenvoudige aanname, dat die oirkonde eene scheppingsgeschiedenis bevat, welke overeenstemt met de wetenschappelijke ontwikkeling van den tijd, waarin zij is opgesteld. Wij vragen dus, of het verstandig is, de afstamming der menschen van een zelfde paar *op dienzelfden grond* te willen vasthouden? Gelijk eene geleidelijke ontwikkeling van den aardbol gedurende millioenen jaren aan den denkenden mensch een krachtiger getuigenis geeft van de wijsheid des Scheppers, dan eene zesdaagsche werkzaamheid met een zevenden rustdag, zoo doet ook de afstamming der menschen uit onderscheidene paren geenerlei afbreuk aan onze voorstelling van de grootheid des Eeuwigen, noch aan die van den adel der menschheid. Planten en dieren zijn er niet geringer om, al is ook elk der verschillende soorten niet uit ééne plant of uit één dierenpaar voortgesproten, - en al kon de wetenschap wiskunstig bewijzen, dat de menschen van verschillende paren afstammen, toch zouden al deze paren gewrochten Gods wezen, met den adem zijns geestes bezield en met den rang van zijne kinderen bekleed.

Doch genoeg hiervan. - Wij mogen het vervolgens niet goedkeuren, dat de Heer Völter, bij de beschouwing van de Godsdienst der volkeren, zijne uitspraken over het *Heidendom* door de aanhaling van plaatsen uit de brieven van Paulus zoekt te bevestigen. Paulus spreekt van het heidendom van *zijnen* tijd - bepaaldelijk van de Grieken en Romeinen - en dat al wat hij daarvan zegt ook toepasselijk zou wezen op het heidendom van onze dagen, is geene

bewezene waarheid. Völters bepaling van het Christendom hinkt op eene dogmatische kruk. Hij zegt: ‘Het Christendom is de openbaring van den drieëenigen God in den mensch geworden Zone Gods, Jezus Christus.’ Deze bepaling is zoo bekrompen, dat zij den schrijver later in tegenspraak brengt met zichzelven, daar wij opmerken, dat hij ook de *Socinianen*, de verklaarde tegenstanders der drieëenheidsleer, onder de Christenen rekent.

Onze aanteekeningen wijzen ons ook op andere onderwerpen in het werk van den Heer Völter, wier voorstelling of ontwikkeling den toets eener onbevangene kritiek niet kan doorstaan. Maar die enkele leemten en onnaauwkeurigheden worden ruimschoots opgewogen door de vele voortreffelijke eigenschappen van zijn *Lehrbuch*, vooral in dit algemeene deel. Onderwijzers of kweekelingen voor den onderwijzersstand, die eenigzins bekend zijn met de Hoogduitsche taal, zullen wél doen, wanner zij zich dit boek aanschaffen, dat zoowel door rijkdom van zaken als door eene voortreffelijke behandelingswijze allen lof verdient.

Het tweede of *bijzondere deel* beschouwt de werelddeelen en staten ieder in het bijzonder; wij vinden bij de eersten telkens de ligging, de grenzen, de gedaante van den bodem, de schiereilanden, kusten en eilanden, de bergen en dalen, de bestanddeelen der aardschors, de wateren, de luchtstreek, de voortbrengselen van het mineraal-, planten- en dierenrijk, de bevolking, de volksstammen, de Godsdienst, de kultuur, den regeringsvorm, de staatsinrigting en de koloniën vermeld, terwijl deze onderwerpen, zoo veel noodig, evenzeer bij de beschouwing der staten worden behandeld. Ook hier vinden wij, vooral bij de algemeene beschrijving der werelddeelen, in een beknopt bestek een schat van wetenswaardige bijzonderheden medegedeeld, die met oordeel gekozen en met een juisten blik geordend zijn.

Dit tweede deel is uit den aard der zaak eene compilatie, die verbazend veel geduld en naauwkeurigheid vorderde. Wij hebben geen lust om de opgaven dier zee van cijfers te verifiëren en vertrouwen liever, dat de schrijver uit de beste bronnen zal hebben geput. Wij hebben ons evenwel niet kunnen weerhouden, eens even de afdeeling *Nederland* door te snuffelen en moeten tot onzen spijt erkennen, dat wij daarin eene menigte onnaauwkeurigheden hebben ontdekt. De Bariker-berg in Overijssel is ons onbekend; Ana-

baptisten en Mennonieten worden als twee afzonderlijke secten voorgesteld; van het klimaat wordt in het algemeen verzekerd, dat het *voor inboorlingen en vreemden ongezond is*, ja, hij noemt de uitwaseming der kanalen in warme zomers onuitstaanbaar, ofschoon (NB.) *het water door molens in beweging wordt gebragt*. Onder de ridderorden is die der eikenkroon onvermeld gebleven. Ook hier vinden wij nog van Broek en Waterland opgeteekend: '1100 inwoners, *meest millionnairs* uit Amsterdam, die hunne handelsbetrekkingen hebben vaarwel gezegd.' Dit is bijna zoo erg als wat wij voor eenige jaren in de 'Revue des deux mondes' lazen, dat te Broek enkel millionnairs wonen, en dat een van hen, om toch iets om handen te hebben, uit liefhebberij de betrekking van veldwachter waarnam. Wat zouden de vreemdelingen staan te kijken, indien zij de waarheid eens wisten!

Ook is ons oog gevallen op het eiland Schiermonnikoog. Niet zoo zeer op de bevolking, welke door den schrijver verdubbeld is, als wel op de Latijnsche namen, die er in parenthesi zijn achtergevoegd. Daar lezen wij: *Austrania, Glessaria*. Wat den eersten naam betreft, is hij zeker in de war met *Austrachia* of *Oostergo*, maar den tweeden weten wij nergens te huis te brengen. Op het eiland Rottum, waar slechts één huisgezin gevestigd is, plaatst de Heer Völter 250 inwoners!

De opgaven, die op de andere landen van Europa betrekking hebben, zullen ongetwijfeld naauwkeuriger zijn, daar wij reeds gezien hebben, dat de aardrijkskundige wetenschap in ons vaderland nog geen hoogen trap van ontwikkeling heeft bereikt. Daarom vloeijen ook voor de buitenlanders, die de bijzonderheden van ons koningrijk willen weten, de bronnen niet overvloedig. Duitschland, Frankrijk, Engeland, ja, zelfs Rusland bezitten aardrijkskundige genootschappen of vereenigingen; voor zoover wij weten wordt in ons genootschaplievend vaderland iets dergelijks te vergeefs gezocht. Zal de tijd niet weder aanbreken, waarin de namen van Nederlandsche geleerden genoemd worden onder die der eerste aardrijkskundigen van Europa? Zooveel toch is zeker, dat de aardrijkskundige wetenschap zelve, in haren tegenwoordigen omvang, de hoogste belangstelling verdient.

A. WINKLER PRINS.

Het vrijhandel-congres te Brussel.

22, 23, 24 en 25 september 1856.

II.

> Les pays ne sont pas cultivés en raison de leur fertilité, mais en raison de leur liberté.
> MONTESQUIEU.

‘Waartoe zal ik mijne stem in uw midden doen hooren, ter aanprijzing van handelsvrijheid, wanneer de cijfers van het verkeer van mijn Vaderland de heilrijke gevolgen daarvan reeds zoo luide en voldingend verkondigen!’ Zoo schreef Richard Cobden aan het Congres in een belangrijken brief, overwaard de warme ontvangst die hij bij de Vergadering, enkel op het vernemen van den naam des schrijvers, genoot. 't Zijn gewigtige woorden uit den mond van dien man. Persoonlijke nederigheid en nationale fierheid, de eerste het gevolg van de laatste, ze springen ons hier al dadelijk in het oog, en ze geven ons eene juiste karakteristiek van dat krachtige volk, waartoe Cobden het zich teregt eene eere rekent te behooren. De glorie des Vaderlands boven alles, maar daarin tevens zijne eigene glorie te stellen, 't is het kenmerk van den even nationalen als egoïstischen Brit. De Regerings-tabellen hebben Cobden vroeger de cijfers moeten leveren en ook werkelijk geleverd, om het nadeelige van het beschermend stelsel te bewijzen: diezelfde tabellen moeten en zullen hem ook nu de bewijzen verstrekken voor de voordeelen van het stelsel van handelsvrijheid, maar waar hij vroeger hun tolk wezen moest, daar spreken ze nu voor zich zelve. In het volle genot

van de behaalde zegepraal, rust hij uit van den zwaren strijd, waartoe hij zoowel in eigen land als daarbuiten niet werd uitgetart, maar dien hij heeft opgezocht, omdat zijn binnenste gloeide voor al wat regt en goed is, en hij als opstond tegen de onregtvaardige bevoorregting van den sterke boven den zwakke, van den rijke boven den arme, van den beschaafde, maar geslepene, boven den onopgevoede, maar ligtgeloovige. Want wat is bescherming anders dan die bevoorregting, die den een verrijkt met het deel van den ander, en wat was de Engelsche Graanwet anders dan een roof aan den arme gepleegd, ten voordeele van den rijken grondeigenaar?

De Anti-Cornlaw-league was Cobden's wapen tegen onregt en onverstand, en meesterlijk wist hij dat wapen te hanteren. Het geheele Britsche Rijk, ja geheel Europa en Amerika weergalmden van die kernachtige en bondige redeneringen, die de moedige Leaguers van spreekgestoelte in schouwburg, concert of gehoorzaal, of van platform in de vrije lucht deden hooren, of die zij door de drukpers bij duizende en tien duizende exemplaren alom verspreidden, alle gerigt tegen dien éénen, maar geduchten en wijd en zijd verderf verspreidenden vijand, de bescherming. Krachtig was hunne taal en bezield waren hunne woorden, omdat innige overtuiging, zoo onmisbaar voor ware welsprekendheid (het zeldzame der laatste bewijst het gebrek der eerste in onze dagen), hen als voortzweepte om toch luid en ver te doen hooren, wat zij zich als tot heiligen pligt gesteld hadden om voor hunne landgenooten te verkrijgen: regt en welvaart. Al mogt een man als d'Israeli met bijtenden spot, of liever, met naauw verkropte woede over zijne nederlaag, Sir Robert Peel een sterfbed voorspellen, verontrust door de bleeke schimmen der uitgeteerde weduwen en weezen van die landbouwers, den hongersnood ten prooi geworden, eens de trots en de kracht van Oud-Engeland, maar nu verjaagd van huis en hof door den karig gevoeden en kruipenden vreemdeling: die ziekelijke hersenschimmen eener koortsachtige verbeelding konden den moedigen Staatsman niet deren, noch hem een haarbreed doen wijken van den weg, dien hij als den juisten had ingeslagen.

Neen, wèl mogt hij zijne merkwaardige rede van den 29sten Junij 1846, waarin hij het beschermend stelsel in de afschaffing van dat palladium der Britsche bescher-

mers, de Graanwet, den zwaarsten slag toebragt, met deze woorden besluiten: ‘Ik zal eenen naam nalaten, gevloekt, ik weet het, door iederen monopolist, die onder de leus van regtschapene gevoelens, bescherming alleen uit eigenbaat zou willen bestendigen; maar ik hoop ook een naam achter te laten, somwijlen met hartelijkheid herdacht in de woningen van hen, wier lot het is hun dagelijksch brood te verdienen in het zweet huns aanschijns, wanneer zij hunne uitgeputte krachten zullen versterken met overvloedig en onbelast brood, te zoeter, omdat het niet langer verbitterd wordt door het gevoel van onregt.’ En te midden van de luide toejuichingen die zijne hoorders, ja die geheel Groot-Brittanje hem deden hooren over zijn manmoedig bestaan, dankbaar voor den zegen hun Vaderland geschonken, strekt het hem tot eere de grootste verdienste van dien heilrijken maatregel van zich zelven af te weren en die toe te kennen aan den man, wiens naam als één geworden is met handelsvrijheid, aan Richard Cobden. Zonder hem, zonder zijne kracht van wil en snelheid van blik, zonder zijne innige overtuiging en wegslepende overredingsgave, zonder zijne stalen veerkracht en onvermoeiden ijver, zou Engeland welligt nog zuchten onder een stelsel van bescherming, evenzeer geestelijk doodend voor zijne hoogere, als ligchamelijk doodend voor zijne lagere klassen. Eere den man, die zóó onwrikbaar pal stond voor zijne waarachtige overtuiging, dat hij zoo min den openlijken strijd ontweek, neen, dien zelfs opzocht, als hij terugdeinsde voor die listige lagen, waarmede eigenbaat en bekrompenheid hun vijand ter sluiks zoeken ten val te brengen. De goede zaak moet ten leste zegevieren, daarvan was hij doordrongen, dàt gaf hem den moed om overwinnaar te blijven in den kampstrijd; de laagheid doodt zich zelve, daarom vernederde hij zich niet eens dien kruipenden vijand tot zijne hoogte op te heffen en dàn te verslaan. Hém moest de zege wel beschoren zijn, omdat zijner de overtuiging was, heilig en zuiver, onbesmet met eenige onedele bedoeling, en omdat niet het verkrijgen van eigene grootheid, maar de grootheid en de bloei en de welvaart van zijne landgenooten het eenig doel van zijn streven was.

Maar nu de Graanwetten gevallen zijn en tegelijk menige andere beschermingsmaatregel, nu rust Cobden van den strijd, al blijft hij een wakend oog houden op elke regerings-

daad die met handelsvrijheid in verband mogt staan. En naauw ook was in 1852 het protectionistische Ministerie Derby-d'Israeli opgetreden, of de Anti-Cornlaw-league was oogenblikkelijk hersteld, en de 2de Maart 1852 vond de wakkere voorvechters van vrij verkeer weder op de oude kampplaats, in het nijvere Manchester. Gelukkig kon het half uitgetrokken zwaard spoedig weder in de schede gestoken worden, omdat geen Minister, hoe forsch en krachtig hij zich ook moge voordoen, ooit den moed, ja de roekeloosheid bezit om zelfs te trachten eenen maatregel door te drijven, dien hij weet dat der meerderheid zijner landgenooten onaangenaam is. Dergelijke pogingen mogen al eens in het geheim conclave dier weinige vruchtelooze roeijers tegen den stroom des tijds beraamd worden: de moed en de kracht ontbreken hun voor de uitvoering, en de onmagt van den held van éénen dag tegenover de kracht der overtuiging van jaren her, geeft den strijders voor de goede zaak nog meer zelfvertrouwen.

Wèl was dus Cobden de man om het Congres voor te lichten bij de zoovele moeijelijke vraagpunten welke ter behandeling mogten komen, en vooral, om een getuigenis af te leggen omtrent den toestand van Engeland vóór en nà de invoering van het vrijhandelverkeer. Noode werd hij dan ook door alle aanwezigen gemist in de breede rij zijner landgenooten, die het Congres bijwoonden, maar wel mogt hij zeggen, dat de cijfers beter en voldingend zouden bewijzen wat handelsvrijheid voor Engeland gedaan had, dan de meest welsprekende redevoering. ‘Strijders voor handelsvrijheid,’ zoo schreef hij, ‘zou ik nu moeten zoeken onder de vroegere beschermingsgezinden, maar zóó algemeen is die leuze van free-trade geworden, dat ons zelfs die wegslepende en overtuigende welsprekendheid ontbreekt, die alleen door tegenwerking kan geboren worden. Onze landbouw is in de laatste jaren meer vooruitgegaan dan in de halve eeuw die voorafging, en onze pachters zien de toekomst met vertrouwen, ja vrolijk te gemoet. Onze reeders hebben lang geleerd de Cromwell's-acte te verwenschen, nu zij de heilrijke vruchten zien van de opheffing der Scheepvaartwetten. Onze uitvoeren zijn in de laatste tien jaren meer dan verdubbeld, een feit dat ongeloofelijk schijnt, en dat toch door onze Regerings-tabellen gestaafd wordt. In 1846 was onze uitvoer £ 58 millioen en in 1856 zal ze ongeveer £ 110

millioen bedragen, en dat ten spijt van den verderfelijken oorlog, die ons mogelijk £ 100 millioen zal kosten. Engeland alléén zal in 1856 meer uitvoeren dan de vier grootste rijken van Europa, Frankrijk, Rusland, Oostenrijk en Spanje te zamen, en het dubbele van de Vereenigde Staten. Volgt ons voorbeeld, en dat zult gij doen, want, en hierop grond ik mijne hoop voor de verwezenlijking van een vrijhandelstelsel overal: de Europesche Staten zullen weldra door hunne armoede genoodzaakt zijn, om in vrij verkeer de middelen te zoeken die zij noodig hebben tot bestrijding hunner uitgaven, zoo zeer vergroot door die heillooze kosten aan vestingen en legers. Een Peel of een Huskisson in Frankrijk, Spanje of Rusland, hoe zouden zij de welvaart van die Rijken vergrooten!'

't Is in korte trekken de inhoud van den brief van Cobden, hetgeen echter voldoende zij om te bewijzen, dat al noemde hij het overbodig zijne stem op het Congres te doen hooren, toch de ijver daarom bij hem niet verflaauwd was voor de zaak die hij zoo warm had verdedigd, toen er nog eene overwinning te behalen viel. Cijfers moeten nu zijne overwinning bewijzen.

Toch had Engeland de krachtige taal van een Cobden wel noodig gehad op het Congres. Immers het ellenlange relaas van den Heer Winckworth, de gunstige uitkomsten van het vrijhandelstelsel in Groot-Brittanje met gloeijende en in overdreven kleuren schilderende, was weinig geschikt om de sympathie zijner hoorders op te wekken, al werden de millioenen woorden dan ook met verwonderlijke snelheid door den Heer Jottrand, die het stuk voorlas, als voortgezweept. De Heer Oliveira M.P. klaagde natuurlijk over de hooge regten op de vreemde wijnen in Engeland, zijn stokpaardje, maar terwijl de Heer Catteaux-Wattel zijne Britsche gasten de moeite bespaard heeft om zelve hun beschermend Koloniaal-stelsel te veroordeelen, dat zij wel schenen te vergeten, even als Cobden daarvan ook geen enkel woord rept, 't geen zijnen brief bepaald ontsiert, zoo geven toch ook de cijfers van dezen spreker een bewijs, hoe de Engelschman meer ophef maakt van zijne handelsvrijheid, dan die inderdaad verdient. Dáárom maakt de Engelsche hervorming zoo veel meer furore dan die van eenig ander land, omdat het vroegere stelsel ook zóó archi-protectionistisch was, dat reeds iedere vermindering van regten, hoe

gering ook, eene grootsche schrede voorwaarts heeten mogt. Nog blijft Engeland bepaald beschermende regten heffen, even hoog, ja vaak hooger dan menig andere Staat, waarover de Brit natuurlijk met zijne gewone hooghartige laatdunkendheid den staf breekt; ook de Heer Burn van Manchester, die op den laatsten dag van het Congres nog eene memorie bij monde van den Heer Jottrand aan de Vergadering mededeelde, erkende het. Immers deze wees er op, na eerst de tractaten van reciprociteit te hebben aanbevolen, dat alleen *ware* handelsvrijheid, en niet zoo als dat woord in Engeland verkracht wordt, voordeel oplevert. Engeland toch heeft die regten verlaagd, welke zijn eigen handel of nijverheid belemmeren, maar op levensbehoeften, als suiker en thee, blijft het beschermende en hooge regten heffen. Of is 150 pCt. op de thee freetrade, terwijl de Chinezen daartegen de Britsche manufacturen tot 5 pCt. regten ruilen? De uitvoertabellen, hoe ook om hare toenemende getallen door den Heer Cobden geroemd, zijn wel eener ontleding waardig, en dan zal men vinden dat de Britsche uitvoeren van katoenen, linnen en wollen manufacturen in de laatste tien jaren met £ 1,327,000 verminderd, die van grondstoffen naar Europa daarentegen met £ 18 millioen vermeerderd zijn. Men bedenke daarenboven dat eene belasting of regt wel den prijs van een artikel verhoogt, maar geenszins de waarde daarvan vermeerdert.

Maar ten spijt van deze fouten die het Engelsche stelsel nog aankleven, en die den fieren eilander wel tot wat meer nederigheid mogten stemmen wanneer hij, prat op zijne hervormingen, het geheele Continent als over ééne kam scheert; ten spijt daarvan blijft zijn voorbeeld weldadig werken, omdat bijna alle takken van vertier de vorige bescherming verloren hebben en omdat juist de landbouwer, vroeger de staunch-protectionist nu volkomen free-trader is. Alle eer komt den Brit over zijne hervorming toe, maar overdreven is de wierook hem door het Continent toegezwaaid, en nog meer, de lof dien hij zich zelven toeëigent van de eerste te zijn die de banier van handelsvrijheid heeft opgestoken. Bij beter kennis van het overige Europa, nu veelal een gesloten boek voor hem, door zijn gebrek aan andere taalkennis dan die van zijn eigen land, zou hij juister oordeelen en vooral minder kwistig zijn in zijne uitbundige loftuitingen over Sir Robert Peel, die bij al zijne verdiensten, waarlijk geen apostel van han-

delsvrijheid mag genoemd worden, omdat immers een ieder weet, hoe elke hervorming van de Engelsche handelspolitiek dezen bepaald afgedwongen is, maar nooit de vrucht is geweest van diens eigen wil. Toen hervormingen en tariefsverlagingen noodig waren, en toen het volk die noodzakelijkheid derwijze voorstond dat het geen uitstel meer duldde, toen, ja toen heeft Sir Robert Peel, maar altijd nog langzaam en altijd nog schoorvoetende in den beginne, een bewijs hoe geene waarachtige overtuiging hem bezielde, aan den wensch van het volk voldaan, en dat op zoo meesterlijk eene wijze, dat aan hem reeds daarom alleen de hooge eere als uitstekend financier en administrateur en als voorzigtig Staatsman toekomt, die vreemdeling en Brit hem toebrengen. Maar geen hervormer was hij als een Cobden, die uit inwendige overtuiging vrijhandelaar was. Wie Sir Robert Peel roemt als freetrader, hij stelle Cobden naast hem als zijn goede genius, of hij zal tot de partijdige beschouwing vervallen die maar al te zeer den arbeid zijner tegenwoordige levensbeschrijvers kenmerkt, haast schreven wij: ontsiert.

Beschermend blijft Engeland; de Heer Oliveira, dien wij bijna uit het oog zouden verliezen, getuige het. Een invoerregt van ruim ƒ 2 per ned. kan rum of brandewijn, de helft maar voor die der eigene koloniën, en van 70 centen op de kan vreemde wijn, 't geen op geringe wijnen vaak 600 pCt. uitmaakt, levere een bewijs daarvan. Hoe dwaas die bescherming is blijkt daaruit, dat de opbrengst der regten vóór 50 jaar en nu dezelfde is, terwijl Engeland toen 15 en nu 27 millioen inwoners telt. Het natuurlijk gevolg is, dat de bevolking veel sterken drank, maar weinig wijn drinkt en dat de Staat dus, behalve het geringe bedrag der invoerregten van wijn, tevens al de nadeelen in tucht- en armhuizen ondervindt, die de jeneverpest onvermijdelijk met zich voert. Het jaarlijksch verbruik in Engeland van 270,000 Ned. vaten wijn staat dan ook tegenover 1,350,000 Ned. vaten sterken drank, waarlijk geen bewijs van de matigheid der Engelsche natie! Mogen wij Nederlanders echter wel den eersten steen op hen werpen?

De Heer Henry G. Bohn, bekend uitgever te Londen, roemde het vrijer handelsstelsel ook voor zijn vak. Hij noemde echter den accijns op het papier een hinderpaal en evenzoo de 30 centen per kilo invoerregt op vreemde boeken, of de helft van landen, die een tractaat met Enge-

land hebben, ongeveer het equivalent van den accijns. Deze bragt jaarlijks ƒ 1½ millioen guldens op, maar werd bij den uitvoer weder vergoed. Daardoor vermogt de Engelsche uitgever zelfs met de Amerikanen in hun eigen land mede te dingen, en de spreker verklaarde een groot aantal der 500 werken, die hij in de laatste tien jaren uitgegeven had, sommige met eene oplage van 5000, andere van 20,000 exemplaren, in de Vereenigde Staten te hebben verkocht. Maar de prijzen waren ook aanzienlijk verlaagd en hadden het debiet ontzaggelijk vermeerderd; immers nu verkocht hij zelf voor 60 centen wat vroeger ƒ 12 zou gegolden hebben. En toch was het kopijregt in waarde gerezen bij de verlaging van den prijs der boeken. Voor korten tijd betaalde hij dat met ƒ 12,000 voor een boek, waarvoor men onder het vorige stelsel niet meer dan de helft zou gegeven hebben. Wonderlijk echter, dezelfde man die den accijns op het papier eene belemmering van zijn vak noemt, besluit met de verklaring, dat men dien toch behouden moet, omdat anders de grondstof, de lompen, door grooter navraag zoo zeer zouden rijzen. Fraaije theorie! Dus is het wenschelijk, dat de eigenaar van de lompen gedwongen wordt zijn eigendom tot lager prijs te verkoopen, opdat de papierfabriekant zijne grondstof goedkooper kan bekomen? Daargelaten nog het onjuiste en verwarde dezer redenering, lette men alleen op de hier dus gepredikte leer, dat de wetgever niet zorgen moet om het nationaal vermogen zoo veel mogelijk te vermeerderen, wanneer zulks geschieden kan door een' vrijen uitvoer aan de lompen toe te staan, 't geen bij grooter navraag de prijzen ontzaggelijk zou doen rijzen, maar daarvoor, dat er papierfabrieken kunnen bestaan. Kunstmatig moeten dus de lompen op een lageren prijs gehouden worden, dan waarop ze bij een vrij verkeer zouden staan, en de eigenaar daarvan moet alzoo benadeeld worden ten voordeele van een ander. Onze papierfabriekanten voerden echter in 1854 geene andere taal. Maar 't zal toch wel beter zijn, dat het nationaal vermogen met weinig arbeid kan vermeerderd worden, dan dat die vermeerdering veel arbeid moet kosten, en wanneer men nu de winst direct aan den eigenaar der lompen toekent, dan behoeft de papierfabriekant daarvoor immers niet te werken, 't geen eene groote besparing zou geven? Trouwens 't is hier weer als bij alle bescherming,

ce qu'on voit et ce qu'on ne voit pas. Zou de Heer Bohn misschien toch medegeijverd hebben tegen de Engelsche graanwetten? 't Ware nog al eene aardige inconsequentie!

Een echte vrijhandelaar, van het oude free-trade ras, dat reeds lang de stellingen der Manchester-school toepaste eer die geheele school nog bestond, een man, die roemen kon en roemen mogt en die toch meer laakte dan prees, omdat het goede dat hij reeds genoot, hem als verlekkerd had op het betere dat hij in de toekomst voor zich zag, wanneer de hervorming goed werd aangegrepen, de vertegenwoordiger van de vrije stad Hamburg, volgde op Engeland. Welk een verschil, den Heer Hartwig Herz te hooren spreken, na de vorige redenaars. Ruiterlijk noemde hij goed en kwaad en verwierf zich reeds daardoor de algemeene toejuiching. ‘Ik spreek als feit van eene zaak, waarvan gij de theorie nog zoekt,’ zoo begon hij, ‘ge kunt dus veel van ons leeren, vooral om het verschil dat er tusschen onze wetgeving op den handel, en die op de nijverheid bestaat. In den handel: alles vrijheid, en hij bloeit; in de nijverheid: alles beperking, en zij kwijnt.

Behalve vele artikelen die geheelen vrijdom genieten, is het algemeen regt bij den invoer ½ pCt., bij den uitvoer ⅛ pCt. en de doorvoer vrij. Weldra hopen wij ook den uitvoer vrij te zullen hebben, want onze handel neemt zoo zeer toe, dat onze in- en uitvoeren sedert 1850 ruim 55 pCt. vermeerderd zijn, en toch jaarlijks ruim ƒ 1 millioen aan de schatkist leveren. Schoon maar 200,000 inwoners tellende, drijft Hamburg alleen grooter handel dan geheel België. Onze commiezen onderzoeken de goederen niet, want elk doet de aangifte op zijnen burgereed, die te hoog in eere staat, om geschonden te worden. 't Is echter geene liefde voor de vrijheid die ons dit stelsel heeft doen aannemen, maar wel de onmogelijkheid om op andere wijze dan door het verleenen van die vrijheid koopers naar onze kleine markt te lokken.

Wij zuchten echter onder grove misbruiken. Zoo hebben wij *grootburgers* en *kleinburgers;* alleen tegen betaling eener som gelds kan men het eerste worden, en verkrijgt daardoor het regt om eene rekening bij de Bank te houden en goederen voor den doorvoer aan te geven. De kleinburger moet nu het in- en uitvoerregt betalen voor goederen die hij doorvoert, terwijl de grootburger geheelen vrijdom geniet.

Twee grove misbruiken dagteekenen nog van de zestiende eeuw, en moge men ze al vergoelijken om den tijd hunner geboorte: dat ze drie eeuwen bleven voortbestaan, is niet dan af te keuren. 't Is de betaling van loodsgeld, onverschillig of de Kapitein al dan niet een loods gebruikt heeft, en de vordering van een quarantainegeld, al is er geen zweem van epidemie op de plaats vanwaar zijn schip komt.

Nog in onze eeuw, ten jare 1816, heeft men een poortgeld ingesteld van 10 à 20 cents voor elk vaartuig, dat met goederen of groenten de stad binnenkomt, en in 1842 heeft men zelfs een tol ingesteld op de kleine schepen die de stad doorvaren. Die tol is zeer belemmerend en brengt luttel op. Maar hij werd ingesteld na den brand van Hamburg, toen men geld noodig had, en welke Regering doet geene dwaasheden, wanneer zij zich in dien toestand bevindt?

De vreemde Consuls zijn ten onzent vrijgesteld van vele lasten, en doen die gunst dikwijls ten voordeele der schepen hunner natie komen. Dat is geen misbruik van ons Hamburgers, maar van de vreemdelingen.

Maar een internationaal bezwaar is de heffing van den tol te Stade, eene stad in Hanover, die den Hamburgschen handel jaarlijks ƒ 400,000 kost. Hanover doet daarvoor niets anders dan een oorlogschip op de Elve te leggen, dat de betaling van dien tol van elk schip bij zijne aankomst te Hamburg vordert. Hamburg zelf moet, sedert 1628, op bevel van den Duitschen Keizer, voor het onderhoud en de policie der Elve zorgen, maar vraagt daarvoor geene belasting, omdat het er niets bij zou winnen. Hanover daarentegen, dat er niets voor doet, eischt toch eene belasting. Zelfs de spoorweg van Hamburg naar Berlijn is daaraan onderworpen.

Handelsvrijheid hebben wij dus, maar arbeidsvrijheid? Verre van daar. Nog bestaan bij ons de middeneeuwsche gilden, en geen brouwer of bakker mag zijn bedrijf in Hamburg uitoefenen dan in de bevoorregte gilde-huizen. Hoe het leven en de arbeid daardoor duurder worden, en hoe de heffing der stedelijke octrooijen op de eerste levensbehoeften, als brood en vleesch en boter, hoewel bij den uitvoer vergoed, dien druk nog verzwaren, is ligt te denken.

Vroeger was Hamburg eene vesting, en wie de stad des nachts wilde binnenkomen, betaalde daarvoor; nu is de stad geene vesting meer, en toch moet men dat geld betalen.

Zietdaar ruiterlijk de goede en de kwade zijde van onze handelspolitiek. Moge het goede ten algemeenen nutte blijven bestaan, en het kwade ten algemeenen nutte worden afgeschaft!'

Zou Hamburg evenzoo handelen als het de hoofdstad was van een uitgestrekt grondgebied en in het bezit was van koloniën, of liever, als het niet zulk een rijk en groot land achter zich had, waarvan het als den trechter mag genoemd worden? Verdiepen wij ons niet in die bespiegelingen, maar verheugen wij ons liever in het vele goede, dat die politiek oplevert. En roemen wij den man, die de kwalen kende en de vingers als op de kranke plek legde, wetende dat niet een zich zelven ontveinzen van het verkeerde, maar een zich zelven gedurig helder voor oogen stellen daarvan het eenige, maar ook het onfeilbare geneesmiddel is, om verbetering te verkrijgen.

Ja, Hamburg mag met regt op zijne handelspolitiek roemen en bogen op de kennis en op den ondernemings-geest zijner inwoners. Wat rijk geschakeerd tafereel van handelsprouessen biedt ons niet die uitmuntende statistiek 'Hamburg's Handel und Schiffahrt in 1855' aan, die daar voor ons ligt! Wat al invoeren en wat al uitvoeren van en naar landen, waarop Neerlands handelaar geen acht schijnt te slaan en die toch vrij wat meer voordeel aanbieden, wanneer kennis de ondernemingen bestuurt en een vertrouwd persoon de zaak in den vreemde behartigt, dan onze eenzijdige Javazaken! Waarom, bij de klagten over de groote inkoopen van producten in Neerlands Indiën door de N.H.M., niet eenvoudig zijn kapitaal uit dien handel teruggetrokken, waar het dan immers toch geen kans op goede winsten meer heeft, en het belegd in andere zaken, nog minder algemeen bekend, wij mogen er wel bijvoegen, nog minder bedorven? Waarom zich niet liever teruggetrokken uit een ongelijken en onvoordeeligen kamp, en een veld opgezocht waar men nog geene mededingers heeft? Hoe menige handelstak bloeit in Hamburg, die in Nederland geheel onbekend is! Slaan wij het oog op de betrekkingen met Zuid-Amerika, even levendig met de beide Hansesteden, als kwijnend met ons land.

En toch trekt Hamburg het meerendeel zijner uitvoerproducten uit hetzelfde Duitschland, dat met onze havens door rivier en spoorweg even zeer verbonden is. Om dien handel op even groote schaal te drijven als deze beide steden, daartoe ontbreekt ons niets dan - filiaalhuizen in de verschillende Zuid-Amerikaansche havens. Niet de ruwer uitvoerartikelen van Nederland, de kaas, jenever enz., leveren daarheen de beste winsten, deze moeten dienen om een schip te vullen en dus de gelegenheid tot verzending te geven van die andere producten, die voorwerpen van Duitsche of welke nijverheid dan ook, kleiner in omvang, maar grooter in waarde. Tot den juisten inkoop daarvan behoort echter grondige kennis van de overzeesche markt. De Zuid-Amerikaan die ze bezit, koopt die fijner producten voor eigen rekening, maar ontvangt de ruwere gaarne ten verkoop van anderen, die voor hem dan de brug leggen voor het vervoer der eerste. Is een ongunstige uitslag van vele der genomene proeven dan wel vreemd te noemen? Maar zijn eigen huis als verdubbeld, zoodat de voordeelen van in- en verkoop beide geoogst worden, en men ten allen tijde de beide markten geheel kent en er gedurig alle voordeelen van kan trekken, dàt is de weg om winst te doen. Zeer juist karakteriseert de schrijver der in 1853 verschenen brochure: ‘die Stellung der Hanséstädte,’ dat zich vestigen in den vreemde van jonge kooplui met de woorden: ‘Een der hoofdzenuwen van den Hansehandel ligt daarin, dat de jonge handelaren de wereld ingaan, voornamelijk naar transatlantische havens, en dat niet alleen de onbemiddelde, neen, maar ook, en wel vooral, de zonen uit de rijkste en aanzienlijkste gezinnen. Hoe groot ook de bezwaren, ja de gevaren daaraan verbonden, zijn mogen, ze worden moedig getrotseerd. Hoe vele Hanséaten zijn niet in Vera-Cruz, in Havana, in Nieuw-Orleans, in Bahia, in Rio, in Batavia, het slagtoffer der klimaatkoortsen geworden, om nog niet van hen te gewagen, die op de zeereizen hun einde hebben gevonden; maar dat alles kan den ondernemingsgeest niet afschrikken; de dooden worden begraven en - de levenden worstelen als voorheen om het gulden vlies der wereld te veroveren.

Die ver heentrekkende jonge kooplui zijn het, die de steeds toenemende Hanséatische handelshuizen in den vreemde vestigen, of die, wanneer zij teruggekeerd zijn,

menige verbindtenis hebben aangeknoopt, waardoor in beide gevallen de duizende draden van het verkeer, die zich over en weer als in elkander weven, vermenigvuldigd worden.'

Waarom niet hun voorbeeld gevolgd? Hoe menig jong mensch ten onzent klaagt over gebrek aan middelen van bestaan, en dikwerf is er dan ook voor den onbemiddelde en niet boven anderen in kennis uitmuntende weinig kans om eigen heer en meester te worden, maar wanneer de zaak hem werkelijk zóó ter harte gaat, dat ze hem eenige inspanning waard is, en niet een karig bestaan hem reeds bevredigt, waarom dan niet daar buiten opgezocht, wat daar binnen niet te vinden is? Vooral de eenigzins bemiddelde moest dien weg op. Hij toch kan in den vreemde met oneindig minder kapitaal een handelshuis oprigten, in eene maatschappij minder beschaafd, minder welvarend, maar ook minder eischend nog dan het aangenamer en gecultiveerd, maar ook veel vorderend Europa, en hij vindt voedsel voor zijne zaken in zijne betrekkingen met het Vaderland. Daarenboven zou dan dat kwaad een einde nemen, 't geen nu daarin bestaat, dat de eenigzins bemiddelde zijn tijd en zijne kennis den handelaar om niet afstaat, waardoor hij den onbemiddelde niet alleen in zijne verdiensten benadeelt, maar dezen zelfs dwingt ook zelf heer en meester te worden, 't geen de concurrentie vermeerdert op eene wijze, die den grooten handelaar tot ontzaggelijk nadeel wordt.

Wat zou niet onze tabakshandel, reeds bloeijend door de aanzienlijke toevoeren van Java en Noord-Amerika, een nieuwe vlugt nemen, wanneer in de groote Zuid-Amerikaansche tabakslanden jonge Nederlanders gevestigd waren als de vertegenwoordigers van Nederlandsche handelskantoren? Met de kennis van beide markten en het kapitaal van Europa, zouden goede winsten - Bremen en Hamburg bewijzen het - niet achterwege blijven. Eigen huis en eigen oogen voor eigen zaken! Moge eene bestudering der Hamburgsche Handelsstatistiek, waarlijk eene aangename bezigheid voor den waren koopman, onzen wensch tot vervulling doen rijpen! Kapitaal en lust en kennis, wij hebben ze in voldoende mate ten onzent, om groote dingen te doen op het handelsgebied, maar de wakkerheid ontbreekt, om ze aan te wenden. Enkele genomene, maar mislukte proeven van overzeesche vestiging, worden als te-

genbewijs onzer stelling aangevoerd, alsof niet alle handel aan mislukken onderhevig ware. Een handel zonder kans, ook van falen, kennen wij niet; trouwens de winsten daarvan zouden ook niet uitlokkend zijn. Moge het opkomend geslacht die klagte welhaast tot eene ijdele maken, ja beschamen, en menig wakker Hollandsch handelaar weder daar buiten diezelfde vruchten van ondernemingsgeest en kennis plukken, die onder de warmer luchtstreek overvloediger wassen en spoediger rijpen, en waarvan het voorgeslacht zoo menig rijken oogst in Hollands zeesteden heeft aangebragt.

Hamburg's stelsel van handelsvrijheid, hoe daarbij de beschermende politiek van dat magtige Tolverbond afsteekt! Toch meende Doctor Bamberg, die voor Pruissen en voor het Tolverbond het woord voerde, in eene rede, al zeer weinig opwekkelijk en duchtig mank gaande aan dat zware en gewrongene in vorm en stijl, den Duitscher niet ten onregte verweten, dat hij wel degelijk als freetrader regt van spreken had. Een groot gedeelte van die rede, denkelijk een geschiedkundig overzigt van het handelstelsel inhoudende, hebben wij noch de stenographen kunnen verstaan, en is dan ook niet in de verslagen opgenomen, terwijl wij hier de plaats niet meenen te vinden om dat historisch verslag zelf aan te vullen, daarenboven voorzeker te over bij onze lezers bekend. Immers ieder zal Pruissen alle eer doen toekomen zoo groot en hecht een gebouw te hebben opgerigt, dat aan de eigenmagtige en belemmerende handelspolitiek van al die kleine en onbeduidende Duitsche Staatjes een einde gemaakt heeft, en dat den Duitschen handel en de Duitsche nijverheid eene uitbreiding heeft gegeven, waarvan de bewijzen in ruime, ja overvloedige mate aan te toonen zijn. Dat uit den weg ruimen van al die binnenlandsche slagboomen is een grootsch werk geweest, waarmede Pruissen zich inderdaad grooteren dank van geheel Duitschland verworven heeft, dan die hem toegekend wordt. De aansluiting van het Steuer-Verein is een gewigtig feit en de Oostenrijksche zeehavens zullen er wèl bij varen, nu de toegang van de Oostzee tot de Adriatische Zee niet meer belemmerd is. Wat de aansluiting van Bremen en de weigering van Hamburg betreft, 't is eene zaak waarin wij ons geen oordeel willen aanmatigen, het veelomvattende daarvan bevroedende, vooral na de gezette lezing der daarover

verschenen waarlijk hoogst belangrijke vlugschriften, die ons een duidelijker overzigt ook van den handel der Hansésteden gaven, dan wij ergens elders hebben aangetroffen. Maar Doctor Bamberg roeme nog niet te veel op handelsvrijheid, waarvan de Duitscher daarenboven lang niet gediend blieft. Spreek den Rijnschen zijdefabriekant of wijnhandelaar, en ge zult het land niet verder behoeven binnen te dringen, om het oordeel der nijvere klassen in Duitschland over handelsvrijheid te hooren. Niemand duide hem die gevoelens euvel, maar niemand roeme dan ook op iets, wat werkelijk door hem afgekeurd wordt. 't Is eene onmogelijkheid om al die tarieven, bepalingen, ellenlange memoriën van toelichting enz. enz. enz. hier weer te geven, die het Tolverbond regelen, maar het in vijf hoofdafdeelingen gesplitste tarief bewijst de bescherming duidelijk, die dan ook door Pruissen bepaald in zijne nota van 26 Mei 1818 als eene der groote bedoelingen der Unie genoemd werd. En is de berekening van Otto Hubner juist, dat het Tolverbond gemiddeld alle artikelen met 12 pCt. bij den invoer beschermt? 't Is de berekening van een Duitscher, die wij gaarne geven voor wat men er van wil aannemen, daar de juistheid natuurlijk niet door ons kan beslist worden.

Veel hebben wij niet weer te geven van Doctor Bambergs rede. Hij noemde het scheepvaartsverkeer in de Pruissische havens van 1854 te hebben bedragen 7750 schepen, metende 700,000 lasten, terwijl vooral de handel op Spanje zeer belangrijk was, daar in 1855 in Spanje waren binnengekomen 151 Pruissische schepen, die allen geladen naar Duitschland terugkeerden. De weigering der Pruissische Regering van de motie van den Heer Diergardt, om eene tabaksregie in te stellen, roemde de spreker, en teregt, en hij betreurde de tegenwerking van Wurtemberg en andere westelijke Staten van het Tolverbond, om de invoerregten op ijzer te verlagen, 't geen het verkeer met België ontzaggelijk zou verlevendigen. Reeds was in Pruissen het ijzer voor den scheepsbouw vrijgesteld van alle invoerregt. In plaats echter van eene algemeene handelsvrijheid, achtte hij de oprigting van meer Unies, even als het Tolverbond, wenschelijker. Vooral de kleine Staten, meende hij, moesten zich in hun eigen belang aan het Tolverbond aansluiten, zoo als Bremen wijselijk gedaan had.

Dat slot bragt onzen volbloed freetrader Herz uit Ham-

burg dadelijk in de weer, die voor die schuilplaats onder de vleugelen der zorgende Duitsche klokhen vriendelijk dankte en liever omgekeerd het Tolverbond uitnoodigde, als nog geene handelsvrijheid genietende, zich bij Hamburg aan te sluiten, dat daarin reeds roemen mogt, en met luid gejuich werd het antwoord van den Heer Lesoinne uit België aan Doctor Bamberg begroet: ‘Laat toch de kleine Staten hunne vrijheid ongestoord genieten.’

Veel, zeer veel verdienstelijks heeft het Tolverbond, en rijke vruchten heeft het gedragen voor geheel Duitschland. Maar hoe eene meerdere handelsvrijheid dien oogst nog overvloediger zou maken, behoeft wel geen betoog. Wat hooge regten belemmeren het verkeer tusschen Nederland en Duitschland, ten nadeele van beide landen, en hoe ontzaggelijk zou dat verkeer ten voordeele van beide toenemen, als onze koffij en onze suiker daar niet cijnspligtig waren aan een invoerregt, dat den prijs voor den verbruiker aanzienlijk verhoogt, en dus het verbruik moet benadeelen. Maar wachten wij betere tijden af, die ook daar zullen aanbreken, als de wetenschap hare stem ook bij de practische handelaars zal mogen doen hooren. Dan zullen alle vooroordeelen wegvallen, die nu nog het brein benevelen, en de weldadig koesterende warmte van dat licht zal erkend worden, 't geen alleen de vrijheid kan ontsteken.

Ook Oostenrijk had bij monde van den te regt geëerden Kuranda niets dan goeds van zich zelven mede te deelen. En waarlijk, wanneer men de vorderingen, door dit Rijk in de laatste jaren op het handelsgebied gemaakt, afmeet naar den lagen trap, waarop het nog zoo kort geleden stond, dan moet men wel dankbaar uitroepen: *il y a du progrès*, maar meer dan toch ook niet. Men noeme den onkundigen negerslaaf nog niet beschaafd, zoodra de onvermoeide Herrnhutter hem, bij eenig godsdienstig begrip, tevens de beginselen van lezen, schrijven en rekenen geleerd heeft. En wanneer men roemt op dat ontzaggelijk vele, ja op dat meerdere dan eenige andere natie, wat Oostenrijk in zoo weinige jaren op het handelsterrein heeft tot stand gebragt, dan tempere de terugblik op het achterlijke, waarin het zoo vele jaren gebleven is, ten spijt van alle vorderingen rondom zich, dien schellen lof. Of strekt het niet juist tot eer der andere natiën, dat voor haar in die laatste jaren niet zoo veel te hervormen overgebleven was?

Dankbaar roeme echter de Heer Kuranda, en ieder met hem, over de afschaffing in Oostenrijk van het menschonteerend leenstelsel. Vrij en onverlet bewerkt de boer daar nu zijn wettig erf en de edelman is niet langer zijn Heer, maar eenvoudig zijn buurman. Zoo ook is de opheffing van het verbodstelsel bij den invoer van goederen uit den vreemde een zegen voor het land zelf. In de laatste jaren der regering van Keizer Jozef II opgebouwd en versterkt door het Continentaal-systeem van den grooten Napoleon, heeft Oostenrijk vijftig jaren lang onder den druk daarvan gezucht en bij eene ziekelijke nijverheid, een krachtigen sluikhandel gekweekt en gevoed. Vrije ontwikkeling werd bemoeijelijkt, oneerlijkheid en zedeloosheid aangemoedigd. Enkele takken van industrie bloeiden door lage loonen, niet alleen het gevolg van goedkoope levensmiddelen, maar vooral van de voorkeur die de boer, uitgesloten van eigen grondbezit, aan den fabrieksarbeid boven den veldarbeid gaf. Andere fabrieken werden aan de grenzen opgerigt, en wat de sluiker haar leverde, werd met haar bekenden stempel als inlandsch product gewaarmerkt.

Daar kwam de tijd der spoorwegen van 1838 tot 1844, en onherstelbaar waren de bressen in dien Chineschen muur gestooten. Eerst viel het verbodstelsel, de regten op grondstoffen werden verminderd, en de maatstaf der berekening naar de waarde, veranderd naar het gewigt. Moet het den vrijhandelaar verwonderen dat alras juist die artikelen, welke vroeger verboden en nu tegen matige regten toegelaten werden, door de inlandsche nijverheid aan den vreemdeling zijn verschaft? Enkele katoenen garens werden tot ¼ en 1/10 van het vroeger regt toegelaten, en oogenblikkelijk ontwikkelden zich de spinnerijen, weverijen en drukkerijen.

Eene andere heilzame hervorming volgde in 1849 op de omwenteling van Hongarije. Terwijl Oostenrijk vroeger alleen eene jaarlijksche schatting van dat rijke en uitgestrekte land ontving, maar ook op eigen grondgebied de producten van dien onbelasten Staat niet dan tegen hooge regten toeliet, hebben de gebeurtenissen van dat jaar beide landen aan dezelfde lasten onderworpen en de scheidsmuren tusschen elkander weggenomen. Maar het geheele tarief van regten wachtte eene hervorming, waarvan de handelsminister von Bruck den grond legde: opheffing van het verbodstelsel, vrijer toelating der grondstoffen, ma-

tige invoerregten op half-fabriekaat en een regt van 20 pCt. vastgesteld in plaats van het verbod. In 1851 kwamen de vertegenwoordigers van handelsnijverheid, landbouw en wetenschap te Weenen bijeen om het voorgedragen tarief te beoordeelen, maar onwrikbaar vast stond het besluit: *afschaffing van het verbodstelsel*, over welk beginsel de Regering niet eens de minste discussie zelfs wilde toelaten. Dat de verboden beschermingge zinden dus moesten toegeven, nu zelfs de Regering hun ontviel, is natuurlijk, en even zeer, dat het den 6^{den} November 1851 vastgestelde en den 1sten Februarij 1852 in werking gekomen nieuwe tarief aller vrees beschaamd, veler hoop verwezenlijkt, en niemand tot gegronde klagten aanleiding gegeven heeft. Eene ontzaggelijke vermeerdering der in- en uitvoeren en eene aanzienlijk grooter opbrengst der regten voor de schatkist, ten spijt van de vele vrijstellingen, was onvermijdelijk, welke gunstige toestand nog verhoogd werd door de naauwer aansluiting in 1853 aan het Tolverbond, die den 5^{den} December van dat jaar weder een nieuw tarief noodzakelijk maakte, 't geen 1° Januarij 1854 in werking kwam, en door nieuwe hervormingen, in liberalen geest, groote voordeelen aan de nijverheid vooral opleverde. Of heeft eene vergelijking der producten van Oostenrijk op de Londensche en de Parijsche Tentoonstelling, dus vóór en nà de tariefshervormingen, niet het sprekend bewijs gegeven van de groote vorderingen, door de nijverheid gemaakt sedert de toepassing van een vrijer handelsstelsel? Toch is de laatste hervorming voor de schatkist eer nadeelig geweest, daar vooral de vrije invoer der granen een aanzienlijk gedeelte der inkomsten heeft weggenomen, maar de schaarschte van levensmiddelen en de cholera hebben veel daartoe bijgedragen, terwijl de inlandsche bedrijvigheid zoo zeer is toegenomen en zoo ongekende voordeelen heeft opgeleverd, dat het geheele Oostenrijksche volk met dankbaarheid terugziet op een maatregel, die even zeer gevreesd werd door de protectionisten, als hij met blijdschap werd begroet door de vrijhandelaars.

't Zijn groote dingen door Oostenrijk in zoo korte jaren op het vrijhandelsgebied gedaan, een ieder erkenne het. Men zoeke dan ook niet naar de cijfers der tarieven, om den standaard der regten aan het vrijer stelsel van een land als het onze te toetsen, maar men verheuge zich dankbaar, dat zoo

groot en magtig een Rijk ten leste de baan van handelsvrijheid heeft ingeslagen, om die - de goede gevolgen reeds van den aanvang ondervonden waarborgen ons daarvoor - niet alleen nimmer weer te verlaten, maar om verder en verder er op voort te gaan.

Wat ons bij het aanhooren van al die loftuitingen, door ieder land natuurlijk over zich zelf alléén uitgebazuind, waarlijk trof als eene eigenaardigheid, was: juist de kleinste Staten van Europa vrijhandelaars inderdaad, de grooten daarentegen, Engeland niet uitgezonderd, alleen vrijhandelaars in naam te zien. Toch is de alarmkreet der beschermingsgezinden vooral deze, dat de grootere natie bij geheele vrijheid van handel misbruik zal maken van hare magt, en de kleinere zoodanig zal overstroomen met den overvloed harer productie, dat deze onmagtig is om zelve iets voort te brengen. Het argument zelfs moge onjuist zijn, omdat, zoo als wij reeds meermalen betoogden, het waar belang van een Staat medebrengt, om door vrije toelating van elk vreemd fabriekaat alleen die nijverheid op zijn gebied mogelijk te maken die met de vreemde de mededinging kan volhouden, daar niet in de vermeerdering van den arbeid, maar alleen in de vermeerdering van het maatschappelijk kapitaal de welvaart van een volk te vinden is; daarenboven is dat argument onwaar. Immers juist de groote Staten vreezen den invoer van de nijverheidsproducten hunner naburen, van groote of kleine. De Duitscher vreest den Engelschman en belast diens artikelen hoog, maar de Engelschman vreest wederkeerig den Duitscher en verbiedt hem den toegang tot zijne markt dan tegen een hoog regt. De plaats tot staving van dit beweren door vergelijkende cijfers der beide tarieven, behouden wij ons voor later elders te vinden, maar is dit voor hem, die de handelsstelsels van Engeland, Duitschland, Frankrijk, Rusland, om van geene andere landen te spreken, ook maar oppervlakkig kent, zelfs wel noodig? En mag het niet vreemd genoemd worden, dat menig land juist die nijverheid beschermt, welke het roemt als de meest vooruitgaande, zoo als bijv. Engeland zijne zich snel ontwikkelende, maar krachtig beschermde zijde-industrie? Men beweert dikwijls, en voorzeker niet ten onregte, dat tegen eene groote nijverheid, door veel kapitaal gesteund, 't geen kolossale in- en verkoopen mogelijk maakt, de mededinging moeijelijk is vol te houden; maar vanwaar dan de bescher-

ming juist in die landen, waar de industrie op zoo grootschen voet was ingerigt? Eer gezonder beginselen van staathuishoudkunde in de Kabinetten der Ministers en in de Kamers der Volksvertegenwoordigers zijn doorgedrongen, en op de scholen aan de jeugd vroegtijdig ingeprent, zal men aan den tegenwoordigen stand van zaken geene andere rigting zelfs kunnen geven, tenzij de noodzakelijkheid - in dezen de onwaardeerbare bondgenoot der vrijhandelaars - volk en Regering tot het verlaten van den ouden weg als dwingt. Wat ware Nederland, zonder handelsvrijheid! Wat zou Hamburg zijn, zonder zijn porto-franco? Wat Zwitserland, zonder zijn gezond en juist douanenstelsel? Die kleine volken varen wèl bij hun vrij beginsel, zij duchten geen overstrooming van hun land met vreemde fabriekaten! integendeel, zij wenschen zelfs voor ditmaal, dat de protectionisten mogten gelijk hebben, want welk een gulden tijd zou voor hen aanbreken, wanneer zij voor één gulden konden koopen, door een' aanbod verre de vraag overschrijdende, wat twee of meer guldens aan den vreemden voortbrenger gekost heeft? Dan behoefden zij niets meer te maken wat hunne naburen produceerden, want zij zouden dan, bij het genot van lage loonen en overvloed van al het noodige, tot ongekend billijke prijzen datgene kunnen voortbrengen, waarin zij toch boven anderen de kracht hadden, en hun debiet door dien lagen prijs ontzaggelijk uitbreiden. Immers, waarom zal de schoenmaker zijn eigen kagchel maken, wanneer de vreemde smid hem dien voor de helft van de waarde levert? O, die gevreesde overstrooming met vreemd fabriekaat, ten gevolge van lage invoerregten; mogt aan ons Vaderland die zegen nog eens ten deel worden, hoe wij ons in dat *El dorado* zouden vermeiden en den zwartgalligen protectionist tot inwendig genot en in stomme verrukking zouden brengen, wanneer wij hem kostbaar huisraad, prachtige equipage en weidsche kleeding voor ongekend lage prijzen verschaften, of hem voor luttel gelds lieten zwelgen in die overstrooming van heerlijke pastijen en fonkelende wijnen! Wat zou die goedgeefsche buitenlander in één oogwenk eene tallooze schare koopers rondom zich elkander zien verdringen en woelen en warrelen; wat zou zijne voortbrenging dus moeten toenemen, hoe ras zou hij gebrek hebben aan werklieden, en hoe menigeen zou zijn vroeger karig handwerk opgeven, nu zoo groote vraag naar arbeid de loonen in een ander vak opdreef, en

wat zouden wij oogenblikkelijk in de behoefte voorzien, door die verlatene bedrijven ontstaan, te meer, nu wij in ruiling voor het tot spotprijzen gekochte goed, waarmeê men ons overstroomt, producten geven, die de andere noodig heeft, maar waarvoor hem de tijd tot maken ontbreekt, zoodat wij door meer vraag dan aanbod, daarenboven hooge prijzen zouden bedingen! Neen, laat ons niet duizelen van genot, bij het opsommen van al de voordeelen, die ons bij die gevreesde buitenlandsche overstrooming wachten. Immers, de eenige schaduwzijde hierbij is de vrees, dat die uitmuntende buitenlander eens mogt ophouden met zijn overstroomen, en dan - o dan zou weêr een ieder moeten voortbrengen wat hem het best van de hand gaat en dus het meeste voordeel oplevert. 't Zou dus dan weêr het oude lijden en strijden zijn!

Die dwazen, met hunne droombeelden van overstrooming met vreemd fabriekaat tot ongekend lage prijzen! want bij hooge prijzen zou het de inlandsche nijverheid natuurlijk niet schaden. Moeten dan honderd menschen gedwongen worden dure kleeren te dragen, opdat een enkel individu met voordeel laken zal kunnen fabriceren? Wat die honderden meer betalen, dan waarvoor wij dezelfde stof van den buitenlander kunnen koopen, dàt moeten wij door nieuwen arbeid ook meer verdienen, en wie heeft nu het regt honderd menschen te dwingen om te arbeiden ten voordeele van een' enkelen? De meerderheid zal dien enkelen ver over de grenzen van hun Vaderland wenschen, omdat hij van eens anders arbeid leeft, of wel denzelfden dwang ten hunnen eigenen voordeele eischen, en met volkomen goed regt. Maar als men nu den cirkel rondloopt en allen gelijkelijk beschermt, - want de minste ongelijkheid is oneerlijk - is het dan niet juist hetzelfde alsof men niemand meer beschermt en dus de gelijkheid behoudt?

De stem van Nederland en van Hamburg hebben wij gehoord voor handelsvrijheid, maar nog niet die van Zwitserland. Toch is ze der aandacht overwaard. Trouwens, geen wonder, wanneer een man als Cherbuliez de welsprekende tolk van zijn Vaderland zijn wil. Krachtig en schoon was de rede, waarin hij met breede trekken de handelspolitiek van die kleine wakkere Republiek aan het Congres schetste, al moge hem dan ook de gave van *wèl* te spreken wat al te veel hebben meêgesleept, om ook *veel* te spreken, meer zelfs dan de tijd der Vergadering toeliet.

Zwitserland heeft zijne handelsvrijheid niet verkregen dan na menigen harden kamp met zijne talrijke protectionisten, al heeft het dan ook gelukkig nooit de dwaze leer gehuldigd, om zelf in eigen behoeften te voorzien, wanneer het dat elders beter konde doen. De regten die het heft, zijn zuiver fiscaal en dus niet beschermend, want beide eigenschappen kunnen niet te zamen gaan. Immers, wanneer een regt fiscaal, dus voordeelig voor de schatkist zijn moet, dan moet het niet beschermend wezen, want een beschermend regt moet niets opbrengen. Een beschermend regt mag nooit een fiscaal regt zijn: want fiscaal zijnde, is het voordeelig voor de schatkist omdat het de vreemde goederen toelaat, 't geen het beschermend regt juist verhinderen moet.

Oorspronkelijk betaalden alle goederen die in- en door Zwitserland gevoerd werden, een regt of tol voor het onderhoud der wegen en bruggen, die, bij het volkomen gemis aan directe belastingen, door de inwoners der Cantons zelve gemaakt en onderhouden moesten worden. Sedert het Bondgenootschap van 1815, heeft men echter een klein invoerregt van buitenlandsche goederen geheven, om de administratiekosten te bestrijden, maar de binnenlandsche tollen op wegen en bruggen bleven bestaan, ja namen zoozeer toe, dat de omwenteling van 1848 een grooten zegen over het gansche land gebragt heeft, door al die tollen in eens af te schaffen en te vervangen door een algemeen invoerregt, aan de grenzen geheven, hoog genoeg, om ook in het onderhoud van al die wegen, enz., te voorzien, zonder toch in een beschermend regt te ontaarden. Dit regt verdeelt de goederen in negen klassen, die te zamen aan de schatkist ruim anderhalf millioen Ned. guldens opbrengen. De lage regten hebben het verkeer op de grenzen gedurig doen toenemen en elke nijverheid geweerd, die niet op gezonde en natuurlijke grondslagen rustte. En hadden de Zwitsersche protectionisten vrij spel in het tarief kunnen verkrijgen, hoe zij de vijf hoofdvakken van nijverheid zouden hebben beschermd: 1° de katoen-industrie, spinnerij, weverij en drukkerij; 2° de linnen-fabriekage; 3° de zijden-fabrieken; 4° de stroovlechterijen en 5° de horologie- en bijouteriemakerijen. Welnu, de eerste wordt beschermd met 2 pCt., de tweede met 1½ pCt., de derde met ½ pCt., de vierde met ¼ pCt., en eindelijk de vijfde met 1 p. Mille! Wie,

die bij het zien van deze cijfers het woord bescherming zal durven gebruiken?

In 1851 heeft men, om het veranderde muntstelsel, het tarief moeten wijzigen, en men heeft wijselijk van die gelegenheid gebruik gemaakt, om enkele verbeteringen daarin te brengen, geenszins echter in beschermenden, maar in zuiver fiscalen geest. Maar hoe ondankbaar is dat vrije handelstelsel door de andere Regeringen beantwoord, die hunne grenzen voor het kleine land, dat voor hen toch onschadelijk was, gesloten hebben. Had Zwitserland ook zijne grenzen maar voor den vreemdeling gesloten, het zou den verlangden vrijdom elders erlangd hebben. Gelukkig heeft het dat niet gedaan. In belastingstelsels straft men een ander niet, zonder zich zelv' mede te straffen. Mogten alle Regeringen het voorbeeld van Zwitserland volgen en zij zullen, bij eene wijziging van hun beschermend in een fiscaal stelsel, de vruchten plukken, welke handelsvrijheid in milden overvloed oplevert.

Als wilde het toeval de tegenstelling toch vooral scherp maken, de Heer Cherbuliez, Vertegenwoordiger van het republiekeinsche en nijvere Zwitserland, ruimde het spreekgestoelte voor den Vertegenwoordiger van het monarchale en alle nijverheid en handel als moedwillig doodende Spanje.

Scheldt men den vrager onbescheiden, die zijne verbazing luide te kennen geeft, de stem van Spanje te zullen hooren op een vrijhandel-congres? Voorzeker neen; immers het feitelijk bestaande billijkt helaas! die verwondering, maar ze moet gepaard gaan met leedgevoel, innig en diep, dat men zoodanig eene vraag moet wettigen, waar het den naam geldt van een land, eens zóó groot en zóó magtig en zóó stout, dat de zon in de staten van zijn oppermagtigen gebieder nooit onderging. Spanje, dat een Columbus onder zijne vleugelen nam, omdat het in de visioenen van den scherpzinnigen Genuees de gouden zon op gindsche verre stranden zag gloren; Spanje, dat eens met eene vloot ter zee verscheen, waarvan vroeger noch later dagen ooit de wederga hebben gezien; Spanje, eens de bakermat van al wat rijk en groot en fier en edel en ondernemend heeten mogt, och! hoe het in rijkdom afgenomen, in magt verminderd, in vooruitgang achterlijk genoemd moet worden! En toch, welk land zoo rijk gezegend door de natuur als dat uitgestrekt en vruchtbaar gebied, door twee zeeën

omspoeld, en gekoesterd door den zuidelijken hemel, maar helaas! bevolkt door eene natie, die als den spot drijft met al die rijke gaven om niet ontvangen en ook bijna ongebruikt gelaten! Of zou juist in dien overvloed de oorzaak van dien tegenzin in allen arbeid gelegen zijn, en zouden Spanje's kwijnende handel en nijverheid en landbouw evenzeer het gevolg zijn van te weelderigen natuurlijken rijkdom, als men de wakkerheid en den ijver en den ondernemingsgeest van den Nederlander toeschrijft aan de stiefmoederlijke bedeeling van zijnen bodem door de natuur? Maar vanwaar dan die vroegere grootheid? Een ander, meer in de geschiedenis ervaren dan wij, beantwoorde die vraag. Wij kunnen alleen regeerders en geregeerden toeroepen: dat waar Eendragt ontbreekt, Magt niet te vinden is.

En zoo ergens de eendragt ontbreekt, de Heer Figuerola zal het ons bewijzen, 't is in Spanje. Vóór deze eeuw kende dat land nog geen douanenstelsel, want iedere provincie had er een op eigen hand, zoo zelfs, dat toen in 1820 het eerste tarief ingevoerd werd, de berekening der lasten op de verschillende binnenlandsche tolliniën bijna onmogelijk was. Daarenboven bleven de drie Baskische provinciën en Navarra financieël van het overige Spanje gescheiden, zoodat daar tot aan de omwenteling van 1834 aan geene bevordering van den buitenlandschen handel te denken viel, waar zelfs het binnenlandsch verkeer tusschen de provinciën onderling belemmerd werd. Eindelijk dwong het algemeen tarief van 1841 allen tot eenheid, en de Baskische provinciën en Navarra, hoewel vreemdelingen blijvende wat hunne handelsbetrekkingen betrof, traden toe tot de Nationale Vereeniging in 1834 opgerigt.

Die dwang tot eenheid en de gedeeltelijke afschaffing der invoerregten, was dan toch ook de eenige verdienste van dat tarief; immers de regten op den invoer werden daarbij zoo hoog opgedreven, terwijl het woord *verbod* er als eene hoofdrol in speelde, bij eene ongekende omslagtigheid van bewerking, dat het niet te verwonderen was, hoe wantrouwen tegen handelaar en ambtenaar beide, als op elke bladzijde der wet, de heffing regelende, te lezen stond. Ze mogt met regt eene Draconische wet heeten.

En staats- en handelsbelang, meer voelbaar na den burgerkrijg, bragten in 1840 eenige verzachting in de wijze van heffing en in het cijfer zelf. Minder artikelen werden be-

last en verboden en de 6 pCt. additioneel opgeheven, maar het stelsel zelf bleef wars van alle handelsvrijheid en alleen beschouwd als een middel tot bescherming der inlandsche nijverheid en tot stijving der geldmiddelen. De zoo gewigtige en reeds in 1841 ter sprake gebragte kwestie der regten op granen en katoenen manufacturen bleef echter ook nu weder onbeslist.

Nog is dit tarief van kracht; ten spijt van alle gebreken mag men er toch de rigting naar meer vrijheid van handel niet in miskennen; trouwens de uitkomsten bewijzen de meerdere deugdelijkheid voldingend. Immers terwijl de opbrengst der regten voor 1841 jaarlijks nooit meer bedroeg dan ruim ƒ 9 millioen, zoo was die na de tariefshervormingen tot 1849, gemiddeld ƒ 14 millioen, om na dat jaar tot nu toe voortdurend toe te nemen, en zelfs tot ƒ 20 millioen gemiddeld te klimmen. Men houde daarbij in het oog, dat Spanje zelfs in 1792, toen het nog in bezit was van bijna al zijne vroegere rijke koloniën, niet meer dan ongeveer ƒ 24 millioen trok uit de opbrengst van zijn douanenstelsel, waarin de voordeelen der Amerikaansche gronden, mijnen, monopoliën en cijnsen begrepen waren. En nu wordt dezelfde som bijna alléén door den arbeid opgebragt! Trouwens, de staten van in- en uitvoer bewijzen eene groote toeneming van het verkeer, want wanneer wij het jaar 1846 met ƒ 77½ millioen invoer en ƒ 69 millioen uitvoer stellen tegenover het jaar 1854 met ƒ 127½ millioen invoer en ƒ 106½ millioen uitvoer, en daarbij bedenken, hoe in dat laatste jaar de omwenteling en de cholera Spanje geteisterd hebben, dan mag men zich verheugen over die meerdere levendigheid in den handel van een land, te lang in den dommel der bescherming versuft. In 1851 heeft de Minister van Financiën veranderingen in het tarief gebragt, lijnregt strijdende met handelsvrijheid, maar met het oog op meerdere opbrengst, in welke verwachting zijn eigen maatregel hem echter natuurlijk bedrogen heeft. Beter was de maatregel van 1854, waarbij 250 artikelen, die bijna niets opbragten, vrijgesteld werden, en aller hoop is gevestigd op de voorgestelde tariefsherziening, welke de Minister reeds in 1854 aan eene Commissie ter overweging heeft voorgelegd, waarbij het vrijhandelstelsel meer gehuldigd wordt, door eene verlaging der invoerregten op de hoofdartikelen, en eene aanstaande opheffing van het verbod op den invoer van ka-

toenen goederen. De tegenkanting tegen eene vrije toelating van vreemd ijzer en vreemde granen blijft nog steeds alle hervorming daarin tegenhouden. Daarenboven is sedert 1849 het differenciële stelsel, nog van kracht op de goederen, afgeschaft voor alle haven-, ton- en bakengelden, welke nu op het reciprociteitsbeginsel rusten.

Was het niet zeer juist, dat de Heer Figuerola ten slotte zijnen hoorders ernstig op het hart drukte, om bij het beoordeelen dezer feiten en cijfers toch niet uit het oog te verliezen, aan welke rampen zijn vaderland gedurig blootgesteld is? Voorzeker, maar hij had daar niet moeten bijvoegen, dat de tegenwoordige toestand veelbelovend is voor den vrijhandelaar. Neen, beschermend en fiscaal beide is Spanje, en eer het dien weg verlaat en door vrijheid van handel zijne onderdanen aan nutten en winstgevenden arbeid gewent, eene taak, zoo ligt in een land, overvloeijende van de uitmuntendste grondstoffen en rijk in de weligste en vruchtbaarste akkers, zal dat land den ouden roem niet herwinnen, maar ten prooi blijven verstrekken aan al die hartstogten, welke door ledigheid en vadsigheid vooral bij dat volk zullen gisten en woelen, waarop de oogenschijnlijk harde leer wel niet schijnt toepasselijk te zijn: ‘in het zweet uws aanschijns zult gij uw brood eten.’

Verlangen wij Nederlanders naar het bewijs, of de handel met Spanje werkelijk groote voordeelen blijft opleveren, wij behoeven maar het oog te slaan op onzen eigen handel met dat land, vergelijkende het heden met het verleden. Tachtig jaren lang hebben onze krijgslustige voorvaderen tegen dat fiere volk met moed en volkomene overwinning gestreden, maar wel vier eeuwen lang hebben onze handelslustige voorzaten van dat rijke volk ruime winsten behaald, door een groot en levendig verkeer. Welke schatten zijn niet in dien handel verworven, en hoevele aanzienlijke handelshuizen, waarvan de namen nog in het geheugen van het nageslacht leven, vonden niet stoffe te over voor hunne magtige kapitalen, in het verkeer met het zoo rijke Schiereiland. En nu? Onze invoer en uitvoer van en naar Spanje bedroegen in 1855 ongeveer 12 tonnen gouds! Wijn en olijfolie alléén leverden nog wel drie vierden van dien invoer, en te vergeefs zoekt het oog naar dat artikel, 't welk eens eene hoofdrol in den Spaanschen handel speelde en dat bij duizende en tienduizende ponden even vele en rijke winsten

opleverde: de wol. Als weggevaagd is het van de Spaansche uitvoerlijsten, want ook Engeland ontvangt jaarlijks naauw meer dan 1400 balen van daar, terwijl Hamburg, dat toch nog in 1855 voor ongeveer ƒ 2½ millioen van Spanje invoerde, waarvan olijfolie en wijn ook al drie vierden innamen, geen enkel pond daarvan op zijne markt kon aanwijzen. Is het de toenemende Spaansche nijverheid, die de grondstof zelve gebruikt en weinig of niets voor den uitvoer beschikbaar laat? Mogt het zoo zijn, wij zouden den Spanjaard gelukkig prijzen. Maar neen, verwaarloozing der kudden, eens om haar edel ras beroemd, en vernietiging van dien eens zoo rijken tak van handel, het gulden vlies met eere waard, dat is de oorzaak waarom dat kostbaar product den vreemdeling niet meer naar de Spaansche havens lokt.

En uitvoeren van Nederland naar Spanje? Hoe zijn ze mogelijk, wanneer onze kaas en boter met 30 à 40 pCt., onze geraffineerde suiker en jenever met 100 à 125 pCt., onze koffij, thee, arak, likeuren, olie met 30 à 60 pCt., ja ons bier met 100 pCt. bij den invoer in Spanje belast zijn? Neen, de Heeren Figuerola en Colmeiro mogten al opkomen tegen de beweringen van den, voor het in 't Spaansch onbedreven publiek onverstaanbaren, hoewel volgens zijne herhaalde bewering toch Fransch sprekenden Don Mathias Gomez de Villaboa, die als physiocratische socialist!!! wel niet de vrijhandelsleer, maar toch de toepassing daarvan afkeurde: eer zij regt hadden een ander over free-trade ketterijen te veroordeelen, moesten zij eerst den balk uit hun eigen oog werpen. Zal Spanje ooit een vrijer stelsel kunnen aannemen, en zal, bij eventuele toepassing, de Spanjaard zelf dan wel de vreemdeling de eerste en keurigste vruchten van den rijken oogst, die dan slechts op de snede van de sikkel wacht, zegevierend binnenhalen? Veel zal in de natie zelve moeten veranderen, eer het antwoord op die vraag twijfelachtig zal zijn.

Hoe een Sardinië glansrijk tegen een Spanje overstaat! Spanje, zuchtende onder een zwak en weifelend bestuur, gebukt onder bijgeloof en priesterdwang, en bevolkt door eene natie, hooghartig terende op de grootheid van een vroeger geslacht, maar als ongeschikt tot groote dingen op het gebied van nijveren arbeid; en Sardinië, roemende op een wakkeren en verlichten Koning, gesteund door raadgevers, naauw in bekwaamheden door vreemde staatslieden zelfs

geëvenaard, buigende voor de kerk in zaken van geloof, maar heerschende over die kerk in zaken van staat, terwijl een krachtig volk er de spieren strekt om mede voorwaarts te snellen met de andere natiën, en winste te doen met de rijke voorregten, waarin het zich verheugen mag; - Sardinië moest wel eene eereplaats innemen op een Vrijhandel-Congres, en de luide toejuichingen die zijn' vertegenwoordiger, den Heer Scialoja, naar het spreekgestoelte als begeleidden, zullen vooral in Nederlandsche ooren welgevallige klanken zijn.

't Was eene zakelijke rede, die deze spreker voor het Congres voordroeg. Het groote Sardinische tarief, zoo ving hij aan, werd in 1830 ingevoerd en wisselde af van verbodsregten tot heffingen van 30, 60, 80, 100, ja 130 pCt. op den invoer. De talrijke veranderingen van 1835 tot 1849 daarin gebragt, bleven alle het beschermend karakter behouden; trouwens, hoe ook anders van eene absolute Regering te verwachten? Aan het Constitutionele Gouvernement was het voorbehouden, om even groote schreden op de baan der handelsvrijheid te doen, als op die der staatkundige vrijheid. In 1851 werden eenige handelstractaten met vreemde Mogendheden gesloten en werd een tarief door de Kamers goedgekeurd, waarbij vele grondstoffen vrijen invoer, en de ruwe zijde een vrijen uitvoer erlangden, terwijl de meeste invoerregten met 40 à 60 pCt. verlaagd werden. Toch heeft de opbrengst der regten onder die vermindering niet geleden, want hetzelfde cijfer van ongeveer ƒ 8 millioen, dat de jaren 1846 en 1847 toonden, werd ook in 1854 en 1855 verkregen. Evenmin heeft de katoen- en wollen-nijverheid door de vrije mededinging met het Buitenland geleden, terwijl de zijde-industrie er ontzaggelijk door is toegenomen, al moge ook de nabijheid van Lyon de weverijen in hare uitbreiding belemmeren. Wel heeft de ijzerfabriekage onder den vrijeren invoer geleden, maar tegen de verliezen van dezen naauw in Piemont t'huis behoorenden tak van bestaan, wegen de voordeden van menige andere nijverheid ruimschoots op. En hoewel de beschermende regten op wijn en granen voor de heldere inzigten van de meerderheid der beide Piemontésche Kamers gevallen zijn, bloeit de landbouw toch met onverminderde kracht, even als de scheepvaart is toegenomen, sedert de hinderpalen van differenciële regten weggevallen zijn. Hoe vooral de arbeidende klassen gebaat

zijn door die vrijer toelating der vreemde producten op onze markten, en hoe zij daardoor beter gevoed, gekleed en gehuisvest worden, ja hoe juist daardoor de algemeene welvaart in Sardinië vermeerderd en op hechter grondslag gevestigd is, behoeft voor den verlichten opmerker wel naauw betoogd te worden.

Maar de Regering begreep, en teregt, dat het verleenen van die vrijheid niet voldoende was, wanneer zij het volk niet leerde haar te gebruiken. Daarom moest het onderwijs verbeterd, het crediet uitgebreid worden; de wegen moesten met ijzeren sporen belegd, alle hinderpalen voor het verkeer weggenomen worden en, wat opmerkelijk heeten mag, juist toen het Land zuchtte onder karigen wijnen mislukten graanoogst, en geteisterd werd door de vreeselijke cholera, terwijl de schatkist nog de gevolgen van den oorlog van 1849 gevoelde, juist in dien tijd werden die vrijheden verleend en die verbeteringen ingevoerd. En waarlijk, Sardinië roemt er in, onder zoo wijs een bestuur zich te mogen ontwikkelen.

Ook van het overig Italië wenschte de Heer Scialoja een overzigt te geven, maar hoe zou zulk eene taak mogelijk zijn bij de heillooze staatkunde die dat schoone Land als verwoest en verdelgt, en die alle openbaarheid schuwt en haat? Wie kan een Oostenrijk hooren roemen op zijne groote vorderingen in vrijheid van handel, zonder met afgrijzen het oog op de Piombi van Venetië en op de wezenlooze gelaatstrekken van een Silvio Pellico te vestigen, en wie zich weerhouden luide te vragen, of vrijheid, op welk gebied dan ook, niet een wanklank is in den mond van zulk een volk? Een Oostenrijksch douanenstelsel regelt het verkeer in het Lombardisch Venetiaansch Koningrijk; een Kerkelijke Staat heeft handel noch nijverheid (noodig?); Parma heeft weinig te vermelden, en over Toscane heeft de Graaf Arrivabene eene Memorie op het bureau nedergelegd. Napels blijft nog over, en was, vreemd voorwaar, op het handelsgebied voor vrijheid gestemd. De Financieminister Medici meende echter, na 1820, dat door bescherming de nijverheid zou opkomen en bloeijen, in welke meening hij zich echter natuurlijk bedroog, zoodat het tarief in 1845 en 1846 in liberalen geest herzien werd. Van ƒ 36½ millioen in 1846 is de invoer in 1851 tot op ƒ 38 millioen vermeerderd, en de uitvoer van ƒ 28½ millioen tot op ƒ 32 millioen,

terwijl de opbrengst der regten in 1855 ongeveer ƒ 13 millioen bedroeg, eene vermeerdering van bijna ƒ 3 millioen sedert weinige jaren. De groote fabrieken hebben in het Koningrijk Napels verlof van de Regering verkregen, om haar fabriekaat door een looden zegel als inlandsch te waarmerken en daardoor van het vreemde te onderscheiden. Ongelukkig zijn bijna alle fabrieken in de nabijheid der stad Napels bijeen, 't geen aan deze hoofdplaats, met hare 500,000 inwoners, het aanzien geeft van leven en bloei, terwijl het binnenland doodsch blijft. Maar het gebrek aan goede gewone en aan ijzeren wegen en veilige havens aan de kusten, is grootelijks oorzaak van die achterlijkheid van het platte land, waar landbouw en veeteelt kwijnen, terwijl de vruchtbare bodem zoo rijke opbrengst zou kunnen geven. Hypotheken zijn dan ook moeijelijk zelfs tot 10 à 12 pCt. te verkrijgen, en de slechte onteigeningswet van 1828 verjaagt de kapitalen nog meer van den landbouw, die dan ook voornamelijk in effecten hunne plaatsing zoeken; vandaar de hooge koersen der Napelsche fondsen. In de laatste jaren heeft de Regering den uitvoer van granen verboden en eene aanmunting van numerair tot stand gebragt, zeer weinig overeenkomstig met de wetten der vrijheid. Doch waartoe verdere klagten te vermelden van een Land, dat immers alleen die vrijheid noodig heeft, welke niemand, hij zij Keizer of Koning of wie dan ook, zijn naaste ontzeggen mag, noch - en dat bemoedigt ons voor de toekomst - God dank! blijvend ontzeggen kan!

Maar wenden wij liever het oog van dat diep beklagenswaardig land af, door de Voorzienigheid rijk begiftigd met alles wat een volk magtig, groot en gelukkig maken kan, doch waaraan dat ééne noodige nog ontzegd wordt, zonder 't welk geen genot op aarde kan bestaan - de vrijheid! Toch is de Heer Scialoja ons een welkome gids op dat onbekend territoir geweest.

‘Last not least,’ kome Frankrijk in de rij. Zal van daar veel verblijdends medegedeeld worden over de toepassing van handelsvrijheid, en zullen gunstige resultaten worden aangewezen van aanmerkelijke schreden voorwaarts op de vrijhandelsbaan? Wie is er die zoo iets van een land verwacht, welks oppermagtig gebieder in het staatkundige, toch is teruggedeinsd voor de alarmkreten der prohibisten en protectionisten, om ook in het commerciële die maatre-

gelen door te drijven, waarvan hij zelf, blijkens de voordragt, goede uitkomsten verwachtte? Immers is de voorgedragen wet, om het woord *verbod* geheel uit het Fransche tarief te ligten, dank zij de vrees door de beschermingsgezinden aan de Regering ingeboezemd, zoo al niet teruggenomen, althans verdaagd tot een waarlijk onbepaalden tijd, zoo als 1 Julij 1861 voor een land als Frankrijk wel genoemd mag worden. Toch was die vrees overdreven, want de daarbij voorgedragene regten op katoenen en andere goederen waren zoo hoog, dat ze met verbod gelijk stonden. ‘Hoe de Keizer den blijvenden roem van als Frankrijks Peel met dankbaarheid door tijdgenoot en nageslacht begroet te worden, opgeofferd heeft aan de tijdelijke toejuiching en aan de angstkreten van een troep monopolisten!’ mag de London-Economist met regt uitroepen. En ziet, reeds wordt dat uitstel even hevig aangevallen als de eerste voordragt, en de vurig begeerde populariteit laat toch op zich wachten. Waarom niet, bij eenvoudig besluit, de noodige hervormingen gemaakt, even als bij de wet op den invoer van ijzer en kolen gedaan werd, die immers ook nooit in werking zou gekomen zijn, ware ze afhankelijk gesteld van de beslissing der Wetgevende Kamers. Maar wanneer handelsvrijheid zóó zeer gevreesd wordt in een land, en dat wel alleen om den tegenstand van de enkelen die door den onnatuurlijken toestand van uitsluiting grootelijks ten nadeele van het algemeen bevoorregt worden, dat de Minister Billault zelfs de uitgave heeft verhinderd van een verslag der handelingen van het Brusselsch Congres, hoewel het reeds afgedrukt was en niets dan een getrouw relaas van het voorgevallene bevatte, dan waarlijk zal men weinig verwachting hebben van de vrije handelspolitiek eener zoodanige natie.

En toch, hoe is het mogelijk, dat juist een land als Frankrijk zoo lang achterlijk blijft in de aanneming van het vrije stelsel van verkeer, voorgelicht en opgekweekt als het daarvoor wordt door zijne zoo uitstekende Staathuishoudkundigen, de roem en de glorie van Frankrijk niet alleen, maar van geheel Europa! Of kan een enkel land roemen op zoo erkende autoriteiten in die wetenschap onzer dagen, welker voorschriften, hoe vaak ook met tegenstreven en als bedektelijk aangenomen, toch steeds met vrucht toegepast zijn door menige Regering, die in de welvaart des

volks hare eigene bestendiging zoekt? Hoe groot moet niet de magt en de invloed der zoogenaamde *grands intérêts* in Frankrijk zijn, om de onweerlegbare redeneringen van een Conseil Général de l'Hérault, bezield door den geest van den bekwamen Michel Chevalier, als te verlammen en, zonder tegenspraak, toch te ontzenuwen, en hoe worden daar niet de grooten naar de wereld, hommes pygmées naar het verstand! Moet dan elke verbetering in Frankrijk door eene bepaalde omwenteling verkregen worden? Hoe toch juist de Economisten dien gewelddadigen weg zullen afkeuren, ja hoe zij liever zullen blijven voortwerken aan de algemeene opvoeding van het Fransche volk in staathuishoudkundigen geest, door de voortdurende uitgave en verspreiding hunner geschriften, zonder hunne gedurige teleurstellingen en miskenningen te tellen, maar zich te troosten met de zekerheid, dat de waarheid ten slotte zegepralen moet, al wordt zij dan ook tijdelijk door menschelijk onverstand tegengehouden.

Maar om van een land, zóó hoog in wetenschap en beschaving, in handel en in nijverheid, in staatkundig gewigt en in materiële kracht staande als waarop Frankrijk zich te regt beroemen, ja verhovaardigen mag, om van zulk een land toch niet dan ontmoedigende berigten te moeten geven, wanneer het de vraag geldt, of die natie even fier en overmoedig alleen op eigene krachten bouwt op het gebied van nutten arbeid, als op het gebied van politiek of van oorlog, van smaak of van wetenschap, dàt moet eene harde taak wezen. En als om die taak te verzwaren, was ze aan twee mannen opgedragen, waarvan de een zelf zoo gedurig en bij herhaling zijne waarschuwende stem tegen den verkeerden weg der bescherming aan zijne landgenooten, maar te vergeefs, had doen hooren, en waarvan de andere, mede geacht als bekwaam Economist, nog geheel als voortleefde onder den indruk der wijze raadgevingen en voorschriften van zijnen hem en het vaderland, ja der geheele wetenschap te vroeg ontvallen schoonbroeder Léon Faucher. Het zijn Joseph Garnier en Wolowski die wij bedoelen. Eene onverwacht opgekomen verhindering beroofde het Congres van de tegenwoordigheid van Michel Chevalier, maar wie Garnier mogt hooren, en wie later de rede van den Franschen uitgewekene Pascal Duprat, nu in België door litterarischen arbeid een onderhoud zoe-

kende, mogt volgen, of met Wolowski eene dankbare hulde mogt brengen aan de Frankrijk in de laatste jaren ontvallene Economisten, hij zal geen nieuwen spreker voor dit land verlangen. Waarlijk, men moest hen bewonderen, zoo als zij zich daar op het spreekgestoelte met eene gemakkelijkheid en eene losheid bewogen die van eene vrijmoedigheid getuigde, welke alleen door ware beschaving te verkrijgen is, en die zoo gelukkig een contrast vertoonde met de stijve en gedwongene houding van de meeste vertegenwoordigers der andere natiën. Men kon het de Franschen aanzien, hoe zij zich zoo volkomen bewust gevoelden van hun meesterschap over vorm en taal, en hoe zij wisten over de rijkste stoffe te kunnen beschikken, de belangstelling hunner hoorders overwaard, dat er bij hen geene sprake zelfs wezen kon van een opgeschreven stuk of van het ernstig voorlezen eener vooraf opgestelde Memorie. Neen, wie zijne zaak meester is en wie het werktuig der taal weet te hanteren, hij zal welsprekend redenaar zijn wanneer dat bewustzijn, dat gevoel van kracht bij hem levendig is, en oneindig meer invloed zal hij op zijne hoorders uitoefenen door het driestweg gesproken woord, opwellende en opborrelende uit de bron van inwendige kennis en overtuiging, dan door het dorre voorlezen der op het studeervertrek eerst voorzigtig aan het papier toevertrouwde redeneringen.

Van die warme overtuiging droeg de bezielde taal van Wolowski het duidelijk bewijs, toen hij die waardige kampioenen voor handelsvrijheid herdacht, wier licht maar korten tijd, helaas! over Frankrijk had geschenen. En toch, wat was zijn vaderland niet verschuldigd aan een man als Bastiat, die met al de welsprekendheid zijner ziele bewezen had, hoe de ware economische beginselen de natiën verbinden in plaats van te scheiden, en hoe de wet der voortbrenging de harmonie en niet de antagoniste is der ware belangen. Niet hèm voegde het zijnen broeder en vriend Léon Faucher te dezer plaats te roemen, overbodig als die taak toch reeds heeten mogt; maar wel mogt hij de bezielde taal van een Anisson Duperron en de keurige geschriften van den jeugdigen veelbelovenden Fonteyraud, op 27jarigen leeftijd de zijnen ontvallen, maar toch reeds een naam nalatende, aan zijne hoorders voor de gedachten terugroepen. En zou hij den gevierden Blanqui vergeten? Wolowski's eigene woorden zullen wij hier herhalen:

‘Blanqui, dont vous vous rappelez la parole vive, spirituelle, pittoresque, et que l'on a souvent attaqué comme se créant des chimères, comme voulant à toute force seulement le triomphe des théories pour le triomphe des théories, comme faisant de l'art pour l'art; Blanqui s'était peint tout entier dans ces simples paroles qu'il disait un jour dans sa chaire du Conservatoire: “Lorsque je viens dans une ville de fabrique et que je vois les malheureux ouvriers pauvres, déguenillés, dont les larmes recouvrent les brillantes étoffes qu'ils produisent, je me sens une dette envers tous ces braves gens, et je suis pressé de la payer.”’ Et cette dette, il croyait la payer ‘en defendant la liberté du commerce, car il était fortement convaincu que la liberté commerciale était un des moyens les plus efficaces pour l'amélioration du sort de tous.’

't Zijn waardige woorden ter nagedachtenis der overledenen op dit Congres gesproken! De verdere inhoud der rede van Wolowski was zoo zeer met statistieke cijfers vermengd, dat ze door de stenographen niet is weergegeven; maar Joseph Garnier zal ons den tegenwoordigen toestand van Frankrijks handelsstelsel voldoende toelichten.

Eerlijk noemde deze zijn vaderland nog de citadel van verbod en bescherming, al moest dan ook de betere rigting, die hier en daar doorschemerde, niet voorbijgezien worden. In 1846 reeds vertoonde zich in de wetgeving eenige toenadering tot handelsvrijheid, maar 1848 deed die hoop verdwijnen. Immers een lid van het Tijdelijk Bewind noemde toen den vrijen invoer der levensmiddelen, om den nood der arbeidende klasse te verligten, een fraai ideaal, waarvan de verwezenlijking nog zeer verre was. Trouwens, een Bestuur dat waschmeisjes en fruitverkoopsters van wege het Rijk ondersteunen wil, kan voor andere zaken moeijelijk ooren hebben. En wanneer een man van gezond verstand, een Generaal die groote overwinningen behaald heeft, ten aanhoore der Wetgevende Magt van zijn Land straffeloos kan uitroepen: ‘Liever een inval van Kozakken dan van vreemde ossen in zijn vaderland te zien,’ zoo als de Maarschalk Bugeaud het voorregt heeft gehad, dan is dat het bewijs van de publieke opinie!

In 1850 heeft de jeugdige Afgevaardigde de Sainte Beuve, ook al aan de goede zaak ontvallen, eene radicale tariefs-

hervorming aan de Kamer voorgesteld, die den Heer Thiers een zijner bekwaamste, maar ook meest sophistische redevoeringen heeft ontlokt. Het voorstel moest vallen, maar de Heer Thiers heeft der goede zaak door zijne redenering eene groote dienst bewezen, omdat oogenblikkelijk tal van tegenschriften als van rondsom verschenen, die de kwestie bij het publiek aan helderheid hebben doen winnen.

Het tegenwoordig Gouvernement zou den heilzamen stoot geven, en werkelijk heeft Frankrijk eene tijdelijke schorsing der graanwetten tijdens de duurte, en den vrijen invoer van slagtvee verkregen, behalve nog de verlaging der regten op ijzer, kolen, wol, scheepsmaterialen en andere artikelen, terwijl de regeling der wet op de landverhuizing waarlijk te roemen is. Maar de 52 verbodene artikelen van grondstof, gelijk staande met de verboden oprigting van 52 fabrieken, zullen die bij de voorgedragene wet vrijelijk mogen ingevoerd worden? Reeds is de publieke opinie gunstiger voor handelsvrijheid gestemd, en de discussie in de dagbladen is mogelijk geworden, terwijl ze vroeger steeds behendig werd verhinderd.

De landbouw, vroeger in de onderstelling van dezelfde bescherming noodig te hebben als de nijverheid, heeft echter eindelijk leeren inzien, dat hij de rol vervulde van de kastanjes uit het vuur te halen. Immers op de Tentoonstelling van 1855 bemerkte hij, dat er eene menigte werktuigen en andere producten in het Buitenland voortgebragt werden, die hij bepaald noodig had, en toen de vrije invoer daarvan hem verboden werd, om de Fransche ijzer- of machine-fabriekanten niet te benadeelen, toen heeft hij de oogen geopend, en mede luidkeels om eene vrijheid geroepen die hij te voren verfoeide.

De publieke opinie wordt aldus langzamerhand meer gemeenzaam met handelsvrijheid, en betere dagen zullen welhaast aanbreken. En France on dort quelque fois un peu longtemps, mais on s'éveille et l'on fait de grands écarts en avant.

Moge dat slot der rede van Garnier weldra bewaarheid worden! Intusschen kennen wij reeds het treurig lot dat de voorgedragen wet tot opheffing van alle verbodsbepalingen in Frankrijk sedert dien tijd gehad heeft, 't geen waarlijk geen blijde toekomst voorspelt. Maar wij mogen niet van dit zoo magtige Rijk afstappen, zonder ten minste met enkele

cijfers het verkeer van handel en scheepvaart te hebben opgegeven, waartoe de officiële statistiek voor 1855, eerst onlangs verschenen, ons uitnemend in staat stelt. Wij zien daaruit dat de invoer heeft bedragen in 1855 ongeveer ƒ 976 millioen en de uitvoer ƒ 1013 millioen, tegen ƒ 579 millioen en ƒ 814 millioen in 1851. Engeland, Noord-Amerika, België, Zwitserland enz. volgen, wat het bedrag van dat verkeer aangaat, ons land eerst de tiende plaats innemende, terwijl Engelands aandeel alléén, een vijfde van den geheelen Franschen handel uitmaakt. En dit uitgebreid verkeer had 5,333,000 tonnen scheepsruimte in 1855 noodig of 16 pCt. meer dan in het vorig jaar. Welke uitbreiding ware aan een reeds nu bij een beschermend stelsel zoo aanzienlijken handel te geven, wanneer vrijheid de plaats van dwang en verbod innam?

Nog rest ons de laatste spreker, de balling Pascal Duprat, die zich echter als letterkundige op een meer algemeen terrein bewoog en wiens rede grooter verdienste had wegens sierlijkheid van vorm en keurigheid van taal bij juistheid van gedachte, dan wel wegens rijkdom of degelijkheid van inhoud. 't Was echter eene ware uitspanning, eene verkwikkende verpozing, de veelal hoogdravende loftuitingen op allerlei stelsels, die eigenlijk niet dan afkeuring verdienden, vaak doorspekt met de meest wonderlijk gegroepeerde cijfers, die bij het hooren meer verwondering dan overtuiging wekten, te hooren afwisselen door eene rede, waarvan de bevalligheid bekoorde en de geestigheid ontspande. Zoo als hij dáár stond, die lange magere gestalte met het doodsbleeke gelaat, gebruind door den zuidelijken hemel, terwijl het lange zwarte haar hem om de slapen speelde en diepe zwaarmoedigheid in het gitzwart oog en in de sterk gegroefde trekken te lezen stond, was hij een type van den staatkundigen balling, wien men even zeer het leed als den wrok over zijne verwijdering van den vaderlandschen bodem kon aanzien, terwijl de schijnbare kalmte maar ten halve eene opgewondenheid van aard en opvliegendheid van karakter verborg, waarin voorzeker veel van den grond van zijne ballingschap te zoeken was. Met dien metalen klank, welke de stem der zuidelijke volken zoo veel waardigheid en plegtigheid van toon kan geven, betuigde Pascal Duprat, dat hij kort zou zijn in zijne rede. Immers

zijn eigen lijdende toestand en het speciale der beide gestelde vragen noopten hem tot kortheid.

Welke belemmeringen ondervindt ge in de uitbreiding uwer handelsbetrekkingen met den vreemde? zoo luidt de eerste vraag, en indien ze onzen vaderen voorgelegd ware, onmidellijk zou het antwoord gevolgd zijn: gebrek aan wegen, aan middelen van gemeenschap; geene zedelijke, alleen stoffelijke hinderpalen versperren ons den weg. Ons echter voegt die klagte niet meer. Spoortreinen snellen geheel Europa door, stoombooten ijlen voort op alle rivieren en zeeën, en vrijhandelaar en protectionist beide vereenigen zich gedurig om nieuwe wegen te openen of sneller vervoermiddelen te beramen. Wij zouden zedelijke beletselen noemen. De verschillende wetten op dit gebied zouden wij kunnen noemen, maar die klagt is oud en versleten; daarenboven, zijn slechte wetten niet meer het gevolg dan wel de oorzaak van verkeerde beweegredenen? Drieledig zijn deze laatste: onkunde, vooroordeel en eigenbaat.

Onkunde! Tal van kundige mannen mogen dag aan dag in geschrift bij geschrift de economische waarheden verkondigen, alleen de waarlijk verlichte man neemt die heldere denkbeelden in zich op; de massa blijft er koel en koud voor, omdat ze haar begrip te boven gaan. Onmagtig staat dus de vooruitziende Staatsman tegenover die onkundige meerderheid, welke hem de hand verlamt om wèl te doen, daar over dat wèl, ach! en wee! geroepen wordt. En vooroordeel? Het gevoel van nationaliteit, zoo heerlijk en de kiem van zoo veel grootsch, wordt misbruikt door onkundige en egoïstische Staatslieden, die het volk toeroepen: wees onafhankelijk en niet cijnsbaar aan eene andere natie! Voorzie in uwe eigene behoeften, en weer van uwe grenzen den veilen vreemdeling, die u den arbeid komt rooven. Fluks door een muur rondom uw gebied, huis en erf en arbeid beveiligd tegen der vreemden aanranding. ‘Toen ik nog de eer en het geluk had mijn Frankrijk te bewonen, hoorde ik die stem uit den mond van hen, die verraderlijk den naam hebben aangenomen van beschermers van den nationalen arbeid.’

Wie nationaliteit roemt als eene goede zake: hij veroordeele haar scherp, wanneer ze in vooroordeel ontaardt.

En de eigenbaat, de zucht om bevoorregt te worden boven anderen? 't Is niets anders dan de bescherming. Hare apostelen weten zich te vereenigen en gesloten aanéén te houden, ja zij dringen door tot in de Raadsvergaderingen, en maken dáár maar al te dikwijls de alles overheerschende meerderheid uit. Of hebben wij ze niet allen gekend die Wetgevende Kamer, de belangen regelende van spoorwegen, kanalen en andere groote werken van openbaar nut, terwijl 330 van de 450 Vertegenwoordigers aandeelhouders van deze ondernemingen waren? Hoe de edele Magistraat die deze Vergadering leidt, anders gehandeld heeft, zelf eene wet afstemmende die zijne eigene belangén bevorderde! Mogt zijn voorbeeld meer besmettelijk zijn dan het, helaas! tot nu toe is! Wat baat vindt het algemeen bij eene vergadering van mannen, die alleen met hunne eigene belangen te rade gaan? Zouden de kerkelijke voorregten in 1789 in Frankrijk afgeschaft zijn, wanneer men het besluit aan de goedkeuring eener vergadering van priesters onderworpen had?

Het beschermend stelsel beperkt den wijden kring, waarin de hedendaagsche nijverheid haar leven en haar bloei moet vinden. Bekrompenheid is als de vloek der bescherming. De zoo gevreesde stilstand der fabrieken, les chômages, hoe ze door het protectief stelsel vermeerderd worden, omdat de grenzen der productie zich moeten houden binnen de grenzen van het Land! Of vindt men daarbuiten niet dezelfde slagboomen die men op eigen gebied heeft opgerigt? Maar vooral doemt de bescherming tot veel arbeid voor weinig opbrengst, ze verdrijft den mensch van de rijke bron van arbeid, naar de welhaast verdroogde. En toch is het groote vraagstuk dat de Economie heeft op te lossen, dit ééne, reeds in de vorige eeuw door een Italiaanschen wijsgeer verkondigd: ‘met weinig krachten veel voort te brengen.’ Dien weg moeten wij op, want het is de weg der wetenschap, die naar de humaniteit ons voert.

Niet dan zeer oppervlakkig hebben wij de woorden en denkbeelden van Pascal Duprat meer aangestipt dan weergegeven, genoegzaam echter zoo wij hopen, om den goeden indruk dien zijn rede op zijne hoorders maakte, ook eenigermate op onze lezers over te brengen. Zonder den gloed

der voordragt en de fijne schakering der zoo juist gekozene woorden, gaat echter alle effect verloren. Met hem sluiten wij de rij der sprekers over de eigenlijke punten die aan de orde gesteld waren. Rusland had geene Vertegenwoordigers naar het Congres gezonden; trouwens zelfs het woord *vrijheid* van handel zal dáár wel verboden zijn bij den invoer! Denemarken heeft zich vergenoegd met het nederleggen eener Memorie over zijn handelsstelsel op het Bureau, terwijl Zweden en Noorwegen geene gedelegeerden hadden gezonden. Alleen Turkije zou nog resten van de Europesche Staten, maar een geregeld tarief behoort dáár nog als zoo menig andere, schijnbaar in elken beschaafden Staat onontbeerlijke zaak, onder de pia vota. En de Vereenigde Staten van Noord-Amerika schijnen hunne nijverheid nog zóó weinig ontwikkeld te achten, en nog zóó zeer de hulp en den steun der bescherming tegen den buitenlander te behoeven, dat het woord handelsvrijheid ook daar nog als eene ijdele theorie bespot wordt. Hoe die zwakheid afsteekt bij de verwatenheid, waarmeê de Yankee zich tegenover elken vreemden Staat vertoont, zoodra het op de bemagtiging van een vreemd gebied, op het aanwenden van ruwe kracht aankomt! Maar hoe bloeijend en hoe rijk en hoe krachtig de Staten ook mogen zijn, toch blijft hun het bewijs hunner kindsheid aankleven, zoodra het op vertoon der intellectuële krachten aankomt. Wetenschap en kunst, nog lange jaren zullen ze noodig hebben om bij elken Yankee vasten voet te winnen! Eerst dàn wachten wij ook apostelen voor handelsvrijheid in dàt land, waar zelfs een Economist als Carey de vaan der bescherming opheft. Maar hoe ook van vrijheid te gewagen bij eene Republiek, die in haren slavenstand roemt, en die het behoud daarvan, zelfs ten koste van een burgeroorlog, verdedigt. Eer die gruwel is uitgeroeid, wachte Amerika geene toejuiching uit Europa!

Maar heeft de Nederlander wel het regt om den Amerikaan daarover te veroordeelen? Och! dat hem dat regt eindelijk gegeven worde! Dat er toch eens in Nederland een Ministerie opsta, krachtig en vastberaden genoeg om dien smet van ons wapenschild af te wisschen; dat toch eens in die raadzaal, waar voor eeuwen vrij wat kloeker en manhafter besluiten gevallen zijn, eene Staten-Generaal zitting neme

die niet langer lijdzaam en gedwee het woord uitstel en weder uitstel bij fraai klinkende beloften blijft aanhooren, maar die zelve het initiatief neemt, en aan de stem der natie gehoor geeft door het vloekwoord ‘slavernij’ voor goed uit de Nederlandsche wetboeken te bannen! Of zijn dan de rijke vruchten der Indische tropen nog niet voldoende, om der stem der menschelijkheid ten leste gehoor te verleenen? En hoe waagt het onze zoo revolutionaire Christelijk historische partij nog, luide op onzen Christelijken Staat te stoffen, zoolang de slavernij door dienzelfden Staat beschermd wordt? Wèl geldt het hier: ‘Gij die de mugge uitzijgt en den kemel doorzwelgt!’ Of is de vrijkoop onmogelijk, en eene billijke schadeloosstelling der, zelve immers tot emancipatie genegen eigenaars, boven onze krachten? Niet voor hen die de goede zaak niet met den mond alleen, maar ook met hand en hart willen voorstaan. *Willen* zou dan bij hen *kunnen* zijn.

De vragen aan het Congres gesteld, waren beantwoord. Het werk der Comité's, verdeeld in 1°. wetgeving, 2°. statistiek en 3°. voorstellen, zou nu aan het oordeel der Vergadering onderworpen worden. De morgenuren vóór de opening van het Congres werden aan de werkzaamheden der correctie besteed, en de Vergadering moest haar goed- of afkeurend votum over die voorstellen doen hooren.

't Was reeds den 24sten September laat in den namiddag geworden, eer het eerste voorstel ter tafel gebragt werd door den Heer de Molinari. Het gold de oprigting eener Association pour la liberté du commerce, waarvan het Hoofdbestuur te Brussel en Afdeelingen in de verschillende Landen zouden gevestigd zijn. ‘Continuer l'oeuvre du Congrès’, ziedaar het doel der Vereeniging, om door het bijeenverzamelen der verstrooide krachten van elk land en door het verspreiden der beginselen van Staathuishoudkunde, het stelsel van handelsvrijheid overal ingang te doen vinden, opdat de welvaart alom mogt herleven en zoowel meesters als werklieden op den duur geregeld en voordeelig gebruik mogten vinden voor hunne krachten, zoo van kapitaal als arbeid. Met luide toejuichingen werd dit voorstel aangenomen en het Hoofdbestuur zamengesteld uit de Heeren Corr - van der Maeren

voor België, Richard Cobden voor Engeland, Mr. J.L. de Bruijn Kops voor Nederland, A. Scialoja voor Sardinië, Mon d'Alejandro voor Spanje, Jean Dollfus voor Frankrijk, N.D. Wichmann voor Hamburg. Weldra zullen onze landgenooten tot deelneming aan deze vereeniging door het Bestuur hier te lande uitgenoodigd worden. Dat de medewerking niet falen zal in Nederland, dat de banier van handelsvrijheid zoo hoog boven andere landen uitsteken mag, daarvoor staat ons de wakkere geest onzer landgenooten borg.

De tweede propositie betrof de wenschelijkheid om de wetgeving op het handels- en nijverheidsgebied in de verschillende landen in overeenstemming met elkander te brengen, en de invoering van een gelijk stelsel van munten, maten en gewigten. Op meesterlijke wijze ontwikkelde de rapporteur Sagez (Frankrijk) de verschillende punten van deze veelomvattende voordragt, terwijl hij tevens in 't kort de verschillende voorstellen opsomde, die zich bij deze propositie hadden gevoegd. Ze betroffen de invoering van regtbanken van Koophandel in Groot-Brittanje, van een universeel briefporto en telegraafloon, van een algemeen wisselregt, van een uniform stelsel van munten, maten en gewigten, van eene gelijke meting der schepen. De kwestie der regtbanken van Koophandel werd wijselijk niet beslist, en de overige voorstellen werden onder ééne rubriek gebragt, waarna ze in handen gesteld werden van het Internationaal Comité, om daarover met de verschilende landen onderhandelingen aan te knoopen.

Het voorstel van de Kamer van Koophandel van Antwerpen dat volgde, was: dat het Congres als strijdig met handelsvrijheid zou verklaren: 1°. Elke beperking van den verkoop van producten in de Koloniën. 2°. Elk differenciëel uitvoerregt daarvan geheven. 3°. Elk differenciëel invoerregt aldaar van vreemd fabriekaat gevorderd. 4°. Elke bevoorregting van vlag, opgelegd aan den Gouvernements-Agent voor het vervoer der producten en manufacturen.

Reeds den eersten dag had de Heer Agie met dit voorstel zijne rede besloten, maar een ieder erkende daarin te duidelijk de bepaald vijandige strekking die het uitsluitend tegen Nederland had, dan dat niet met algemeene stemmen het voorstel van den Heer Herz uit Hamburg werd aan-

genomen, die zeer behendig en slim in bedenking gaf, om van al die punten kortaf den wensch aan te nemen: ‘dat alle uitsluitende koloniaalpolitiek mogt afgeschaft worden.’ 't Zij tot eer van den Heer Catteaux-Wattel gezegd, dat deze zich met de nieuwe redactie vereenigde.

Het voorstel tot afschaffing van alle stroom- en riviertollen werd, na het amendement van Denemarken, ‘tegen billijke schadeloosstelling,’ met het oog op den Zondtol, aangenomen, en even zoo dat tot opheffing van alle noodelooze formaliteiten bij de aangave der goederen, gelijk mede dat tot afschaffing der paspoorten. Eere zij onzen tegenwoordigen Minister van Justitie, die voor korten tijd daarin reeds eene groote schrede voorwaarts aangaande Nederland gedaan heeft. In zuiver liberalen geest heeft hij daarbij gehandeld, en te regt, want zijn wij minder staatkundig vrij dan Engeland, en zouden wij, vrije Nederlandsche mannen, den vreemdeling in ons midden vreezen, die veelal alleen door zijne Regering als tot oproer is aangezet?

Een gewigtig voorstel wachtte ons nog eer de zitting van Woensdag werd gesloten. De Heer Tillière (België) gaf in eene even uitvoerige als degelijke en welsprekende rede verslag van de beraadslagingen in zijn Comité, over het voorstel om het Onderwijs der Staathuishoudkunde op al de scholen, zonder onderscheid, in te voeren. Hij wees er op, hoe onkunde te regt als een der grootste hinderpalen mogt genoemd worden, die het stelsel van handelsvrijheid in zijne ontwikkeling belemmerde. En de bron van het kwaad aan te wijzen was immers reeds de halve genezing aan te brengen? Het volk moest weten waaruit rijkdommen voortsproten, en hoe ze verdeeld werden. Nog is de Economie eene jeugdige wetenschap, en dus weinig bekend; maar hoe hare kennis tot welvaart voert, bewijze de voorspoed van die volken, waarbij hare lessen de toetssteen zijn der handelspolitiek. In Groot-Brittanje is het onderwijs der Economie doorgedrongen tot op de havelooze scholen; Zwitserland wil het invoeren in zijne lagere scholen, 't geen in België reeds geschied is, terwijl Holland op al zijne Akademiën, Athenaea en technische scholen daarin speciaal heeft voorzien. Hamburg plukt reeds de vruchten van zijn gedurig meer uitgebreid onderwijs in die wetenschap. Sardinië roemt op zijne vier Universiteiten te Turijn, Genua,

Cagliari en Sasari, waar de Economie met vlijt beoefend wordt; op de tien Hoogescholen van Spanje is zelfs de bestudering verpligtend gemaakt, terwijl dat onderrigt op geene der hoogere Scholen van Duitschland ontbreekt, ja zelfs Rusland heeft in dat onderwijs voorzien op zijne zeven Universiteiten, vier Lyceën en handels- of technische scholen. En Frankrijk? Behalve op de drie te Parijs gevestigde leerstoelen au Collége de France, l'Ecole des ponts et chaussées en le Conservatoire des arts en métiers, zoeke men het economisch onderwijs nergens in dat Frankrijk met zijne 36 millioen inwoners, die toch zoo groote behoefte hebben niet alleen aan den vrijen ruil van materiële producten, maar ook van de producten van den geest, van de wetenschap en van het onderwijs.

Hoe in die leemte aan goed economisch onderwijs ook op de lagere scholen te voorzien? Allereerst door het vormen van bekwame onderwijzers, die het onderrigt even zeer naar de bevatting hunner jeugdige scholieren wijzigen, als hunne ouders met hun ligchamelijk voedsel handelen. Kleine populaire handboekjes moeten verspreid worden, die het volk als opvoeden in de leer der handelsvrijheid, krachtige athleten vormende, die alzoo niet eerst dwaalbegrippen en vooroordeelen te overwinnen hebben, maar die dagelijks en dagelijks den strijd kunnen strijden tegen onkunde en bekrompenheid. En de spreker besloot met deze woorden, die wij ongaarne door eene gebrekkige vertolking aan juistheid zouden doen verliezen: ‘La lumière ayant chassé l'ignorance, les préjugés suivront celle-ci; instruit sur la véritable mission du travail dans la production des richesses, le peuple comprendra qu'il n'y a rien à gagner en suivant les entraînements de ceux qui l'abusent sous prétexte de servir ses intérêts, il ne descendra plus dans les rues pour se battre au profit de ceux qui l'exploitent en flattant sa convoitise, en caressant ses haines; il trouvera d'autres cris que celui du pain à bon marché dans les temps de crises alimentaires; il ne se ruera plus sur les entrepôts ou les magasins pour empêcher que l'on exporte les denrées; car il saura qu'elles ne sont enlevées que pour faire place à d'autres; enfin ses préjugés ne serviront plus de prétexte aux hommes d'état qui ont la faiblesse de composer avec l'erreur et l'ignorance lorsqu'on leur

demande pour un pays les bienfaits du libre-échange des substances alimentaires.’

Het voorstel zelf werd ten slotte aldus geformuleerd: Het Congres wenscht: ‘dat het onderwijs in de Staathuishoudkunde niet alleen op de hoogere, maar ook op de middelbare en lagere scholen ingevoerd worde, en dat voor de opleiding van geschikte onderwijzers onmiddellijk zorg gedragen worde.’

Wij zullen de beraadslagingen die wij over dit voorstel reeds in de Comité's bijgewoond hebben, niet weergeven, omdat ze niet door de drukpers zijn opgenomen; maar aardig was het de vrees te zien die zich van vele *gens en place* meester maakte, dat welhaast hunne kinderen gezonder begrippen over belastingstelsels zouden verkregen hebben dan zij, die immers doorkneed waren in de praktijk. Maar vallen wij de zoodanigen niet hard, daar hun immers niet dezelfde gelegenheid als ons tot het verkrijgen van die kennis in hunne jeugd werd aangeboden, terwijl zij toch met de beste bedoelingen hebben gewerkt, hoe onvermijdelijk dan ook de min gunstige uitkomst van hun arbeid moge geweest zijn. Wèl echter mogen wij hèn veroordeelen, wie de gelegenheid tot verkrijging van die kennis wel aangeboden wordt, maar die deze gelegenheid ongebruikt laten voorbijgaan, en die óf den staf breken over de door hen kwalijk begrepen lessen der wetenschap, óf die met blijkbare minachting en als uit de hoogte die lessen van zich afstooten, inderdaad echter uit bekrompenheid en vadsigheid, en die voortgaan aan wetten en besluiten te knoeijen en te kalefaten, alleen door het schemer-, ja vaak dwaallicht der ervaring geleid, om zoo doende onvermijdelijk het ongeluk te veroorzaken dergenen, op wie hunne gebrekkige stelsels moeten toegepast worden. Zonder degelijke en grondige economische kennis, getoetst aan de ervaring, kan geen goed belasting- of douanen-stelsel tot stand gebragt worden; de ervaring is daar om ons telken dage de waarheid daarvan te bewijzen. Was dan de aanneming van het met warme toejuichingen door de Vergadering aangehoorde voorstel wel vreemd?

Een incident, dat ligt tot groote moeijelijkheden aanleiding had kunnen geven, werd door de kloekheid van den voorzitter spoedig ter zijde geschoven. Een Fransch uitgewekene,

een zekere Polican, wiens wonderlijk gewaad en uiterlijk in volkomen harmonie waren met zijne wonderlijke redeneringen, stelde voor: dat het staathuishoudkundig onderwijs alleen door constitutionele en republikeinsche Regeringen mogt worden ingevoerd. Want wat wordt er bijv. van de philosophie door het tegenwoordig Bestuur van Frankrijk? Elle a tourné à l'éclectisme, disons au sophisme!

Dàt was te veel voor het warme zuidelijke temperament van den Heer Berteaut (Kamer van Koophandel van Marseille), die opstoof tegen den laatsten spreker en nu tevens tegen de redeneringen van den Heer Tilliére, en die in het vuur zijner improvisatie Frankrijks eer zóó hoog stelde en Frankrijks vorderingen op den weg der vrijheid zóó breed uitmat, dat hij den Heer Pascal Duprat van zijne zitplaats deed opspringen en onmiddellijk het woord vragen, om mede zijne stem te doen hooren, wanneer Frankrijks staatkunde in zijne tegenwoordigheid verdedigd werd. Gelukkig dat beide ter regter tijd begrepen, hoe het publiek zich eenvoudig in hun woordenduël zou vermeid hebben, en dat zij aan de waarschuwende, ja gebiedende stem van den Voorzitter tot zwijgen gehoor gaven.

Gewigtig waren de beraadslagingen over de beide laatste voorstellen, die ook voor den laatsten Congresdag als bespaard waren, wanneer men namelijk eene min beteekenende propositie van den Heer Cogels uitzondert, dat alle natiën de bij in-, uit- of doorvoer belaste goederen onder hetzelfde noofd zouden brengen, zoodat de vergelijking en de kennis der verschillende tarieven voor ieder vreemdeling mogelijk werd, waartegen zich niemand verzette. Het eerste voorstel betrof de gemeentelijke octrooijen, hier te lande vaak verward met onze accijnsen. De bekwame van den Broeck ontwikkelde bij zijn betoog hierover weer zijne waarlijk zeldzame zeggingskracht, en de magt die hij had over eene taal, voorzeker uitnemend geschikt voor warme improvisatiën, maar tevens hoogst verleidelijk om tot eene woordenmakerij te vervallen, waarbij het eigenlijk onderwerp ligt geheel wegzinkt. Wij zullen hier zijne rede niet wedergeven, waarbij hij voorstelde, dat alle gemeentelijke octrooijen weldra mogten vervangen worden door betere heffingen; wel echter zullen wij een oogenblik stilstaan bij de allervreemdste redenering van den Heer Wolowski, die

deze belasting aanprees, hoewel het ten slotte bleek, dat hij de octrooijen eigenlijk met accijnsen verwarde, zoodat zijne overtuiging op een weinig hechten grondslag rustte. Zijne bewering was, dat een stedelijk octrooi eenvoudig een fiscaal, maar geen beschermend regt is, 't geen Holland bewees (waar N.B. geene gemeentelijke octrooijen geheven worden!), waar het vleesch wel duurder werd door den accijns (eene geheel andere belasting!), maar wat niets gemeens had met de aanfokking van het vee!!! De vraag is deze: vordert het belang der armste en ellendigste klasse der maatschappij een direct of een indirect belastingstelsel? Spreker meent het laatste. Of zal men, bij het opheffen der octrooijen en het belasten der huizen, niet ieder verhuurder tot een ambtenaar maken, die de belasting weer van zijne huurders eischt? Daarenboven, de vele voordeelen die de stedeling geniet door het wonen in eene plaats waar hij alles in een kort bestek bijeenvindt wat hem maar aangenaam zijn kan, mogen wel door eene extrabelasting betaald worden. De kleine belasting, verscholen in den prijs van het product dat men koopt, is ligter op te brengen dan de gulden dien de ambtenaar in ééns van den burger eischt. De octrooijen worden toch bijna uitsluitend door de sterke dranken opgebragt, en werken dus het gebruik daarvan tegen. Verander die heffing nu in eene belasting op de huurwaarde, en men benadeelt den huiselijken arbeider ten voordeele van den kroeglooper. Intusschen eerst wanneer de directe heffingen te hoog opgedreven zijn, moet men tot octrooijen zijne toevlugt nemen, en natuurlijk dat men daar, waar de directe belastingen nog weinig bedragen, aan deze boven octrooijen de voorkeur geeft!!!

Mogen wij deze rede van den Heer Wolowski niet om zijn zelfs wil betreuren, onzamenhangend en onlogisch als ze reeds den oppervlakkigsten lezer moet voorkomen? En breekt het slot niet den geheelen inhoud af? Octrooijen toch zijn belastingen die geheven worden bij den invoer in eene Gemeente, even als zulks met de inkomende regten voor het geheele Land geschiedt, zoodat het product, dat in de Gemeente zelve wordt voortgebragt, niet aan die belasting onderhevig is. Is die heffing nu niet een doodeenvoudig beschermend regt, en is ze wel in 't minst bij onze

accijnsen te vergelijken, die immers even goed geheven worden van het in de Gemeente gefabriceerde, als van het daar van buiten ingevoerde? Wat beduidt dan die onzamenhangende redenering over Holland? Is 't daarenboven het lot der *armste* en *ellendigste* klasse dat men verbeteren wil, of dat van den arbeidersstand? En wanneer wij zelfs het octrooi al eens voor een oogenblik als accijns beschouwen, wordt dan door eene gedwongene bewerking de arbeid niet nutteloos verspild, terwijl de opbrengst lang niet alleen van den sterken drank komen moet? Waarlijk, wij verheugen ons, dat onze de Bruijn Kops den Heer Wolowski in den Economiste Belge nog eens over die vreemde redeneringen heeft teregt gewezen; veel daarop te antwoorden zal hij echter wel niet hebben.

Maar de Heer Victor Faider heeft den spreker uitmuntend van zijne dwaling genezen, door hem de werking der octrooijen, die hem blijkbaar onbekend was, met feiten uit België te leeren kennen. Zeer juist noemde hij de aanmerking van den Heer Wolowski, dat het verschil van gevoelen eigenlijk neerkwam op het betere van directe of van indirecte belastingen. Enkele Economisten, zoo als de Heer Thiers - hij erkende het - stonden indirecte belastingen voor, ja zelfs noemden de directe belastingen een teeken van de barbaarschheid, indirecte belastingen daarentegen het bewijs van de beschaving eens Lands. Maar welke barbaarsche Landen zijn Engeland en de Vereenigde Staten dan volgens die leer!

Het octrooi noemt men eenvoudig fiscaal en niet beschermend! Wie dàt beweert, toont die belasting geheel niet te kennen. Is dan een octrooi op het bier dat van buiten in de stad gebragt wordt, 't geen het dubbele is van de heffing op het binnen de gemeente gefabriceerde, geen beschermend regt, even als het beschermend regt op de steenkolen, op het ijzer enz. waarover men, en teregt, klaagt? Er zijn steden die de schoenen en de kleeren die van elders komen, belasten, even als Gent de meubelen van buiten aangevoerd, en dat wel bepaaldelijk om aan de handwerkers in de stad arbeid te verschaffen. Men wil vrijdom van invoer voor het buitenlandsche vleesch, en in de stad Brussel moeten 160,000 inwoners jaarlijks ongeveer ƒ 400,000 voor hun vleeschtaxe betalen. Zoodoende krijgt men handelsvrijheid aan de Bel-

gische grenzen, maar 74 tolliniën in het Binnenland. De man die even buiten de barrière woont, betaalt geen cent daaraan, hoewel hij toch al de voordeelen van de stad geniet.

Breng de last der octrooijen op de huizen of op den grondeigendom over, welke laatste zeker het meest gebaat wordt door de uitbreiding of zelfs de instandhouding der gemeenten, en de last zal makkelijker gedragen, voorzeker echter min kostbaar voor het algemeen worden. En verander het octrooi op sterke dranken in accijns, en de perceptie is gevonden. Maar laten niet van 1 Januarij tot ultimo December krachtige mannen genoodzaakt worden om werkeloos voor de poorten der stad heen en weer te wandelen alleen om zakken te doorsnuffelen, equipages open te doen en de inwoners van beide sexen te ergeren.

En niet anders sprak de Voorzitter de Brouckère, Burgemeester van Brussel, over de octrooijen, waarvan hij zich een bepaald tegenstander verklaarde. Met alle magt en kracht zou hij aan hunne afschaffing werken, natuurlijk tegen een equivalent. Maar het voorstel zelf achtte hij ongeschikt om door dit Congres behandeld te worden, waarom hij wenschte dat een ieder in zijnen kring het zijne zou doen, om de octrooijen door andere belastingen te doen vervangen. Algemeen werd deze voorslag aangenomen.

Het laatste voorstel was veelomvattend, 't kwam van den Heer Joseph Garnier. Het sprak den wensch uit, dat in alle landen eene totale hervorming in het handelstelsel mogt plaats hebben, zonder reciprociteit, waardoor de Regeringen ten zeerste zouden handelen in het belang der regtvaardigheid, der burgers, der arbeidende klassen, der beschermde industriën zelfs, en van hare eigene financiën. Elk verbod, iedere huiszoeking, elke represaille, moest afgekeurd worden. De Heer Berteaut stelde als amendement voor: de bepaalde en voortdurende vrijheid van in- en uitvoer der levensmiddelen, en ging alzoo verder dan de Heer Garnier, wiens voorstel nog fiscale regten toeliet. De Heer Danjou verlangde daarbij overal den vrijen invoer van wijnen, en een ander voorsteller hetzelfde wat de levensmiddelen, kolen, ijzer en alle grondstoffen betreft.

Allereerst werd het voorstel van den Heer Berteaut, na eene niet geheel onbelangrijke discussie tusschen de Heeren

Comte Cieskowski (Pruissen), Cogels, Pascal Duprat, Boult, Faider, de Molinari en den Voorzitter, over de vraag, of fiscale regten op levensmiddelen niet tevens eenigermate beschermend maar altijd af te keuren waren, 't welk laatste toestemmend beantwoord werd, aangenomen. Het voorstel van den Heer Danjou vond denzelfden bijval en evenzoo het laatste voorstel, nadat de Heer van den Broek ruiterlijk had verklaard tegen alle bescherming voor de steenkolen te zijn, hoewel hij zelf uit die mijnen een groot gedeelte van zijn inkomen trok; zoo weinig duchtte hij de vreemde toevoeren.

Nu kwam de groote propositie van den Heer Garnier in beraadslaging. Al dadelijk wilde de Heer Couvreur (België) het voorstel splitsen, en ieder punt met eene afzonderlijke toelichting verrijken, waarbij hij ten slotte de meeste der aangenomen voorstellen van anderen voegde, om zoodoende als het ware eene banier van handelsvrijheid te vormen. De Voorzitter meende echter, dat beknoptheid gebiedend en de banier van handelsvrijheid alléén, voldoende was. Daarop wilde de Heer Victor Faider er het verderfelijke der premiën van uitvoer bij opnemen. Tegen dit laatste kwam de Heer Cieskowski op, die de premiën somwijlen nuttig oordeelde, welk gevoelen door den Voorzitter en door den Heer Berteaut bestreden werd, die alleen een drawback kon goedkeuren, wanneer namelijk de invoerregten op de grondstof hoog waren, nooit echter bij een matig tarief. De Heer Quyano wilde ook de premiën op den invoer veroordeeld zien en noemde, toen men hem om een voorbeeld van zulk een tarief vroeg, de premie op den invoer van vrije arbeiders in de koloniën gesteld. De plotselinge verklaring van den Heer Rittringhausen, den Keulschen protectionist, dat hij gezwegen had, omdat in de punten van behandeling het beschermend stelsel niet opgenomen was, had weinig effect, toen de Voorzitter hem daar eenvoudig deed opmerken, dat hij lang niet de eenige protectionist in de vergadering was, en dat immers daarenboven een spreker uit Spanje ridderlijk en ruiterlijk zijne meening te dien aanzien had verklaard! De Heer Cieskowski kwam op zijne voorspraak van de premiën van uitvoer terug, en wees, als bewijs van het gegronde zijner bewering, op de premie van uitvoer, die Pruissen aan zijne voor den landbouw zoo onontbeerlijke distilleerderijen toekende. Bij de duurte der levensmiddelen was

deze premie tijdelijk geschorst, maar het opheffen daarvan zou voor den landbouw noodlottig zijn. Een ander bewijs voor het goede der premiën van invoer, was het voordeel dat de landbouw daaruit trekken zou, wanneer die aan de guano verleend werd, bij de hooge invoerregten op mest; eene verlaging dier regten ware onvoldoende. Teregt en met veel scherpzinnigheid en snedigheid, maar op vrij krassen toon, voerde de President dien spreker te gemoet, dat zijne argumenten al zeer anti-economisch waren, als men eene inmenging der Regering verlangde, waar eigenbelang oneindig beter zou werken. Maar daarenboven, die uitvoerpremie door Pruissen aan de jenever toegekend, was eigenlijk eene premie op de vergiftiging der andere natiën. Als men de heillooze gevolgen van den sterken drank betreurt, dan beweert de landbouw dat hij de distilleerderijen niet ontberen kan. Maar dat ten minste zij, die in het belang van hun eigen landbouw sterken drank stoken, ook het kwaadaardig product hunner eigene nijverheid zelf opdrinken. En de premie op den invoer van de guano? De boer zelf moet weten wat hij gebruiken moet; de Regering heeft de guano niet doen kennen en ze zal toch meer en meer verbruikt worden, ook zonder dat de eene burger ten behoeve van den ander daarvoor belast wordt. Zeer teregt merkte daarenboven de Heer Faider aan, dat premiën van uitvoer, bij volledige en algemeene handelsvrijheid, de schatkist van het eene land tot concurrent der particuliere industrie van het andere land maken. Maar de Heer Cieskowski was gevoelig over het antwoord van den Voorzitter. Niet *laissez faire, laissez passer*, was zijne leus, maar *aidez à faire, aidez à développer*, want volgens zijne overtuiging kon de Staat menigen tak van nijverheid door aanmoediging doen bloeijen. In dat economisch stelsel paste zijn beweren, waarom hij den Voorzitter verzocht de term ‘anti-economisch’ te willen wegnemen, waarop deze dadelijk antwoordde: ‘Je la retire.’ Een lid van het Congres vroeg, waarom men den vrijen invoer der immers schadelijk sterke dranken verlangde, waarop de Heer Campan van Bordeaux hem dadelijk antwoordde, dat niet de vrije handel in wijnen en sterke dranken dronkenschap aanmoedigde, want dat hij nog nooit iemand dronken gezien had in de straten van Bordeaux of - het was een vreemdeling.

Eindelijk werd het geheele voorstel van den Heer Joseph

Garnier, nadat het verlangen van den Heer de Meur om de veroordeeling van het reciprociteitsstelsel afzonderlijk in stemming te brengen, door den Voorzitter geweigerd was, daar hij, die voor reciprociteit stemde, tegen handelsvrijheid was, met overgroote meerderheid van stemmen aangenomen.

Een adres aan den Koning van België door het Congres aangeboden, waartoe de Heer Ewart M.P. het voorstel gedaan had, werd door den Heer Couvreur voorgelezen en met algemeene toejuiching aangenomen. En hierop sloot de Voorzitter het Congres met eene warme toespraak. Verschooning had hij hun te vragen, wien hij het woord had moeten ontzeggen of niet had kunnen geven; maar hij was als President zoowel het orgaan als de slaaf der Vergadering, die de gedachten der leden zoo moest weten te raden, dat er een electrieke stroom tusschen hen ontstaat, die ieder doet gevoelen wat hij al dan niet moet doen.

Belangrijk mogt hij het Congres noemen, ten eerste, om de belangrijke feiten daardoor aan het algemeen ter kennisse gebragt, van de handelsstelsels van zoo vele natiën. Hoe moest men zich niet verheugen te ontdekken, dat bijna overal vooruitgang, maar hier en daar stilstand, nergens achteruitgang was. Waarlijk, dit Congres heeft ons, vrijhandelaars, geleerd, dat onze zaak overal gewonnen is! En ten tweede hebben wij belangrijke besluiten genomen, die door de ijverige werking der door ons nu overal opgerigte Association pour la liberté du Commerce weldra feitelijk zullen verwezenlijkt worden.

Met luide toejuichingen werden ten slotte de warme woorden van dank ontvangen, door den Heer Scialoja aan den Voorzitter, voor zijne uitmuntende, kloeke en waardige leiding der Vergadering gebragt, waarna het Congres gesloten werd. En wanneer wij ten slotte nog vermelden, dat alle openbare instellingen der stad Brussel aan de leden van het Congres den vrijen toegang hadden opengesteld, dat hun een prachtig bal, vereerd met de tegenwoordigheid van enkele leden van het Vorstelijk Huis en van den Erf-Groot-Hertog van Toskane, werd aangeboden, terwijl de Voorzitter de Vice-Presidenten een luisterrijk gastmaal aanbood en de Graaf Arrivabene en de Heer Corr - van der Maeren op de overige avonden alle leden ten hunnen huize ontvingen, waar de ken-

nismaking van velen, die elkander alleen bij name maar niet persoonlijk kenden, tot allerbelangrijkste gesprekken aanleiding gaf, en ten slotte het banquet vermelden waaraan bijna alle leden deelnamen, dan gelooven wij een getrouw verslag te hebben gegeven van de handelingen van het Congres international des reformes douanières.

Behoeven wij nog veel hierbij, te voegen? Of pleiten niet de door de verschillende sprekers medegedeelde feitelijke uitkomsten van de toepassing van handelsvrijheid op het commercieel stelsel hunner natie, tè sterk voor de deugdelijkheid van de leer der free traders, dan dat er bij den onbevooroordeelde en verlichte nog aarzeling zou bestaan, welke rigting te volgen, die van handelsvrijheid of van bescherming?

Ons Nederlanders zal die keuze voorzeker niet moeijelijk vallen. Reeds in 1669 roemden wij op een vrijhandelaar als onzen Pieter de la Court, en in 1751 op een vrijhandels-voorstel als de Propositie van Willem IV, terwijl eene eeuw later ons aan het hoofd der wakkere natiën ziet, die handelsvrijheid niet alleen in hunne banieren, maar in hunne tarieven en reglementen met onuitwischbare letteren geschreven hebben. Veel hebben wij boven anderen vooruit, het Congres heeft het ons opnieuw geleerd; maar moet dat goede ons zorgeloos maken en als onverschillig voor het vele dat ons nog op eigen erf te verbeteren overblijft? Dat ware onzen voorvaderen onwaardig. Neen, het verkeerde dat nog in onze handelspolitiek, in onze tarieven, in ons belastingstelsel overgebleven is, met moed onder de oogen gezien; geene enkele fout verbloemd of verzwegen, maar ze integendeel helder van alle zijden beschouwd en genoemd; en dan, toegerust met de kennis der staathuishoudkunde, die geneeskunde der maatschappij, de fout verbeterd of verdreven, al moge dan ook die genezing of die uitroeijing tijdelijk leed doen, omdat wij weten, dat alleen kloeke heelmeesters den zieke werkelijk baten.

Bescherming, op welke wijze of in welken vorm verleend, is altijd de bevoorregting van den een boven den ander, dus eene onregtvaardigheid, die geene Regering zijnen burger

mag aandoen. Vrijheid van bedrijf is het regt van den burger, wien gelijkheid voor de wet is gewaarborgd. En waar ieder vrij is in de uitoefening van zijn bedrijf, en waar de staatsman wijsheid heeft om nooit den arbeid te belasten, erkennende, dat in arbeid de kracht en de welvaart van het geheele volk is gelegen, daar zal vrede en voorspoed heerschen, omdat de mensch niet in zijne verwatenheid tegen de wetten der natuur den strijd aanvaardt. Dat de Nederlandsche burger die leer in toepassing brenge, en weldra zal geen ijverzuchtig vreemdeling meer met ruwe hand een sluijer van onze gebreken kunnen afrukken, omdat eigen wakkerheid en welbegrepen eigenbelang ons zelve heeft doen uitroeijen, wat nog door vooroordeel en onkunde aan onze welvaart knaagde.

P.N. MULLER.

Hendrik Conscience.

Ziet gij dien man ginds op de heide met hare nederige bloemen en purende bijen, met hare zandpaden, die als een lichtkleurig lint in bevallige bochten de bruine vlakte doorslingeren, met hare goudgele korenakkers en hare sneeuwwitte boekweitpluimen? Van verre reeds ziet men aan zijn gang en den bouw zijns lichaams, dat de natuur hem geene forschheid en kracht heeft onthouden, eene forschheid en kracht, die bij hem misschien bevalligheid en fijnheid ten eenenmale buitensluit. Zijne kleedij verdraagt zich dan ook beter bij gene dan bij deze. Ge mist wellicht dat *fashionable* in de snede, hetgeen den man van den deftigen stand kenmerkt, maar zoo het aanwezig ware, zou het zeker niet voegen bij den bouw van het lichaam, bij het uitzicht des gelaats. Dat gelaat moge bij de eerste beschouwing weinig fijnheid verraden, weinig bezitten wat u boeit, er is toch iets in den vorm van het geheel, in de uitdrukking der oogen, wat niet velen gemeen is. Bij den eersten oogopslag moge de wandelaar weinig verheven schijnen boven den burgerman onzer dorpen in zijn zondagskleêren, er is toch iets ‘niet te noemen,’ wat hem boven dien stand verheft, en hem den edelman of beschaafden stadbewoner nader brengt.

Hij heeft een eind weegs langzaam voortgewandeld als in diep gepeins. Thands echter houdt hij stil, spiedt over de heide heen, bukt zich en beschouwt met aandacht de bloemekens, die zich onder het kruid verschuilen, als ontdoken zij de lichtstralen der zonne. Hij plukt er een, en de kelk wordt van de bladeren ontdaan en tot in zijn geringste vezelen beschouwd. Maar of het hem leed doet het door zijn

zucht naar ontleding gedeerd en vernietigd te hebben, plukt hij vele anderen, mengt die bevallig met het bruine heidekruid, zoo als de natuur dat op de breede vlakte deed, en gaârt hij ze tot een ruiker, dien hij in het knoopsgat steekt. Een oogenblik later staat hij stil en staart hij voor zich henen, en het glinsterend oog getuigt, dat hij het schoone vergezicht weet te genieten, dat hij het verscheidene tot eenheid herleidt, dat hij het charakter van het landschap begrijpt, in één woord, dat hij geniet zoo als slechts een echt kunstenaar vermag.

Hij bewondert dat rijk geschakeerd tapeet, dat zich voor hem uitstrekt: die bruine heide op den voorgrond, die graanakkers in het verschiet; hij ademt begeerig de geuren in, die het zoele windtjen, dat over de honigrijke boekweit heenstrijkt, hem toewaait; hij neemt den hoed van het hoofd, om het zachte koeltjen te beter te laten spelen langs zijn slapen, te laten stoeien door het hoofdhair.

Het is middag en de zomerzonne brandt. Het doet hem uitzien naar wat schaduw, die hij weldra vindt bij gindsch kreupelboschjen, waar hij zich neêrvlijt en uit den knapzak een stuk brood te voorschijn haalt. Een heerlijk maal te midden der natuur, met de vogels om hem heen, die hem toefluiten, toetjilpen, toesnateren, met de bijen in de verte, die voortgonzen door het onbegrensde ruim, met den lichtblaauwen tempel boven hem!

Hij haalt een boek te voorschijn, een boek, - wellicht ‘van Artevelde door Ecrevisse’ - dat zeker reeds geruimen tijd zijn reisgezel is geweest, want omslag en bladeren zijn gekruld. Hij leest daar van de glorie zijner voorzaten: krachtige mannen, levende als hij in, door, met de natuur, en daarom niet gekneld in eenig keurslijf, maar vrij ontwikkeld onder het ruime wambuis des poorters.

Eindelijk keert hij op zijne schreden terug en zoekt hij de hoeve op, waar hij zijn verblijf houdt. Verwacht geene boerderij, zoo als ons vaderland er vele kent, met hare driekleurige verwen, met haar nieuw pannendak, met haar net aangelegden hof, die voorzien is van kleine bloembedden als met een passer omgetrokken, kortom, een boerderij, die de welvaart van den bewoner teekent, maar tevens de platheid van zijn aard. De hoeve ginds is eer armoedig dan welvarend; de verw is reeds lang geblakerd en verweerd; het rieten dak toont hier en daar een aanstaande

bres; de koestal is klein en zoû een vloek over de wanorde bij onzen Hollandschen boer hebben ontlokt; de hof, of wat men daaronder verstond, had weinig de zorgende en schikkende menschenhand gekend, maar was veel meer aan de leiding der Natuur onderworpen geweest. Juist de vrije werking van deze, die men in alles waarnam, gaf het geheel zoo iets bevalligs, zulk een waas van liefelijkheid, dat ik, Noord Nederlander in merg en gebeente, er zeker niet wonen, maar er wel zoû hebben willen toeven, toeven, misschien uren lang. Daar in de oude afspanning onder den breeden schoorsteenmantel gaat hij nederzitten. De boer heet hem welkom door een druk van zijn breede hand, die de zijne omklemt en stevig vat; de boerin lacht gul en goedig hem toe; de koeknecht en meid schikken zich om de houten tafel, maar vatten den tinnen lepel en de houten nap, die voor hen staat, niet aan, maar luisteren naar den vrolijken gast, die in húnne taal, volgens húnne spreekwijzen, van de omliggende boerderijen, van het groen der boomen, van de bloem der boekweit, van de Kempen, van Vlaanderen verhaalt! Wellicht dat gij een trek van wrevel, een blos van ergernis op aller gelaatstrekken zoudt bespeuren, als ge vraagdet: wie is hij, die zoo boeiend verhaalt, zoo gloeiend schildert, zoo fijn teekent, die oor en oog blijkt te hebben voor de kleene geneuchten en smarten van het huiselijk leven; die, als door den tooverstaf zijner verbeelding, het verleden uit het graf te voorschijn roept en Vlaanderens leeuw de manen doet schudden, Vlaanderens poorters de oude leuze laat aanheffen, Jakob van Artevelde, de kloeke Gentenaar, dé echte Vlaming, zijne broeders opwekken en door zijne krachtige stemme beheerschen doet? Allen zouden in staat zijn uwe vraag te beandwoorden en u toeroepen: kent gij hem dan niet, die onze tolk is, die ons opwekt, die ons leidt, die ons weder aan ons volksbestaan doet gelooven; kent gij dan Hendrik Conscience niet?

Hendrik Conscience! die naam is ook in Noord-Nederland niet vreemd. Ook bij ons heeft hij menigen traan van medegevoel doen weenen; heeft hij menig hart veroverd, dat vroeger niet warm voor Vlaanderen klopte; heeft hij menigeen doen genieten bij de jeugdige frischheid, die over zijne werken gespreid ligt, even als de morgendauw over de weiden. Velen trachten, met het ontleedmes in de hand, door vergelijking met anderen, hem een plaats aan te wij-

zen in de geschiedenis der Letterkunde; maar Hendrik Conscience is slechts Hendrik Conscience; hij heeft van geen meester geleerd; hij heeft geen literaire school doorloopen en kent de wachtwoorden der hoofden niet; hij heeft alleen in het boek der Natuur gelezen, toen de Kronieken van zijn volk doorbladerd, en hij deelt mede wat hij daar gezien en gehoord heeft.

Bij eene beschouwing van Conscience moet ge hem alzoo te midden der natuur verplaatsen, hem daar bespieden, beluisteren, aandachtig gadeslaan. Hoor, hoe hij zich zelven wedergeeft, waar hij zijn verblijf in ‘de Kempen’ beschrijft:

‘Drie maanden bragt ik door op de heide: - gij weet, dit schoone oord, waar de ziel in haar zelve terugkeert en rust geniet; waar alles zingt van vrede en stilte; waar de geest, in tegenwoordigheid van Gods oorspronkelijke schepping, den looden sluijer der overeenkomst wegwerpt, de *maatschappij vergeet*, en met vernieuwde jeugd opstaat uit zijne banden; waar elke gedachte de vorm van het gebed aanneemt; waar alles wat niet met de frissche ongedwongene natuur overeenstemt uit het harte valt?

O daar, daar is vrede voor het afgemat gemoed, daar is nog jonge kracht voor den afgesloofden mensch!

En zoo zijn de dagen verloopen - dagen van ontzaggelijk genot voor mijne ziele: de zonne tegenlachen, wanneer zij in volle majesteit hare eerste stralen over de kimme schiet; de natuur afspieden wanneer zij ontwaakt en de eerste toonen van den grooten lofzang ten hemel zendt; heiden en bosschen doorwandelen; mijne eigene ziel ondervragen - en denken; - het leven van kruiden en dieren doorgronden en bewonderen, de zuivere lucht met volle longen ademen, blijven staan en voortgaan en terugkeeren en luid op spreken in de woestenij; - en droomen van onbegrijpelijk schoone dingen: van God, van toekomst, van Vlaanderen, van vrede en van liefde!

En des avonds! - In de oude afspanning onder den breeden schoorsteenmantel gezeten zijn; met de voeten in de assche, met het oog naar de star gerigt, die daarboven, door het gat van den schoorsteen, mij tegenglinstert, als riepen zij iets tot mij; - of wel, in eene onbestemde overweging, in het vuur blikken en afzien hoe de vlammen ontstaan, omhoog wellen, zwoegen, kraken, blazen en elkander als met nijd verdringen, om met hare vurige tongen

den koeketel te kunnen lekken, - en denken dit is het menschelijk leven: geboren worden, arbeiden, beminnen, haten, groot worden en vergaan. Daarboven vliegt de rook ten schoorsteen uit, niets anders van al dat kraken en zwoegen! En dan weder uit dien droom oprijzen, om af te luisteren wat de dorpelingen elkander zeggen. Eene kleine enge wereld rondom zich zien bewegen, met hare onverborgene zwakheden en driften: in het hart des menschen lezen en er de blootliggende drijfveeren in hare werking volgen; - en zich verlustigen in dit eenvoudig landleven, door de onverdorvene natuur in zulke frissche toonen gekleurd. Onderwijl in het geheugen aanteekenen wat elk weet te vertellen; en voorraad opdoen om mijne vrienden bij mijn terugkeer eenige geschenken uit het Kempenland te kunnen aanbieden.... Hier ben ik nu met mijne geschenken: nederige kranskens, die ik, al droomende, uit heidekruid en korenbloemen u gevlochten heb!'

Is het noodig, dat ge Hendrik Conscience te midden der natuur bespiedt om het charakter zijner dorpsverhalen te leeren begrijpen, niet minder is het een vereischte om de omstandigheden na te gaan, die hem beheerschten en waaronder hij leeft. Wij vermeten ons niet het eene levensbeschrijving te noemen, wat wij aan een onzer Tijdschriften ontleenen; het mag eer een ruwe schets met weinig scherpe lijnen, dan een voltooide schilderij genoemd worden; toch wordt ons daarin veel verklaard wat anders duister zoude blijven.

De Vlaamsche taal, een edele oud-Germaansche taaltak, leefde tot aan het jaar 1830 - beter ware gezegd: tot 1816 - alleen in het volkslied, in eenige schoolboeken, in enkele weinige dichtproeven en vertellingen; zij bezat geene eigenlijk gezegde literatuur, en wel het allerminst in proza. Hendrik Conscience, den 3^{den} December 1812 te Antwerpen geboren, reeds vroeg moederloos en in het huis zijns vaders, die handel dreef in scheepsbehoeften en een zonderling was, opgevoed en geoefend door het ongeregeld lezen van allerlei boeken zonder keus of orde, later zes jaren lang soldaat, sergeant-majoor en regiments-dichter, stelde zich ten doel om deze vervallen taal, die, zelfs als volkstongval steeds door hare naburen teruggedrongen, dagelijks meer grond verloor, uit haar gezonken toestand op te wekken. Conscience laat zich omtrent deze bij hem opgekomene gedachte onder anderen op de volgende wijze

uit in een brief aan zijn vriend de Laet: ‘Ik zend u hierbij een opstel, dat ik eerst voor mij zelven in de taal van ons land had opgeschreven. Ik weet niet hoe het komt, maar ik vind in deze taal iets geheimzinnigs, dieps, ernstigs, ja zelfs iets wilds! Indien ik ooit eenige kracht verkrijg, dan werk ik nog geheel en al in de Vlaamsche literatuur. Dit is een droom, die mij betoovert, mijn vaderlandsch gevoel voedt, enz.’

En hij liet het niet bij deze opwellingen van zijn hart berusten; hij hield woord en heeft getoond, gelijk hij nog steeds daarmeê voortgaat, wat een krachtige en scheppende ziel zelfs tegen staatkundige partijschap vermag, die van de zijde vooral der Franschgezinde partij niet alleen op zuiver staatkundig gebied bleef staan, maar eveneens vijandig optrad tegen alles wat ook maar eenigzins in de verte met hare richting in strijd scheen te zijn; hij toonde zich tegen de van alle zijden dreigende moeielijkheden genoegzaam opgewassen, om de op zich genomen taak gelukkig tot een gewenscht einde te brengen.

Van de dienst ontslagen en bijna moedeloos door zijne vruchtelooze pogingen om zijn levensonderhoud te vinden, was het bij Conscience een schier wanhopig plan, een Vlaamsch boek te schrijven.

De geschiedenis der Nederlanden van Guicciardini bracht hem op het denkbeeld van zijn ‘Wonderjaar,’ waarin hij de eerste tijden der Hervorming in Antwerpen schetst. Het boek vond bijval bij de menigte, maar de verwijtingen zijns vaders, wegens eene daaruit voortvloeiende schuld bij den drukker, noodzaakten hem eindelijk zich uit het vaderlijk huis te verwijderen. Toen hij op zekeren avond het ouderlijk dak verliet, waren twee francs reisgeld en eenige kleederen in een bundel onder zijn arm de geheele bezitting, die de dichter de zijne kon noemen. Een vriend gaf hem een eerste schuilplaats en verwierf hem de gunst van Wappers. De beroemde schilder geleidde hem tot den Koning, na hem eerst een rok geleend te hebben. De Koning nam zijn boek aan en verleende hulp. Een voorbeeld voor menigen Vorst. Gewoon is men toch het tegendeel te ontwaren, vooral waar het een inlander geldt; gewoon is men toch duizenden kwistig te zien verspillen aan den een of anderen zanger uit den vreemde, en - niet een godspenning te zien weigeren, want daarom wordt door den meestal hoog-

hartigen dichter niet gevraagd, maar - om ieder blijk van aanmoediging te zien weigeren, waar het talenten geldt, die.... men misschien niet begrijpen kan. Koning Leopold verleende hulp; en nu ook vatte Conscience met vernieuwden ijver de pen weder op. Zijn tweede werk: ‘de phantasie,’ deelde in het lot van het eerste; de uitslag was gunstig voor zijn literairen roem, maar de stoffelijke voordeelen waren uiterst gering. Evenwel was de benoeming tot eene geringe betrekking bij een provinciaal archief met vijf honderd francs inkomen een gevolg daarvan, welke betrekking hem den tijd gaf een roman in drie deelen: ‘de Leeuw van Vlaanderen,’ te vervaardigen. De arbeid van veertien maanden, aan dit werk besteed, verbreidde den naam van den schrijver heinde en veer, zonder hem echter veel geldelijke verdiensten te verschaffen, daar, na aftrek van alle kosten, de som, die het werk hem opbracht, slechts 6 francs bedroeg.

De vaderlandsliefde en opgewondenheid voor de vrijheid, welke in dit werk bovenal op den voorgrond stond, strekte wel aan de eene zijde om den roem van den jongen Conscience te vermeerderen en de sympathie zijner gelijkgezinde landgenooten voor hem op te wekken; aan de andere zijde echter was daarvan, bij het scherp tegen elkander overstaan der verschillende partijen, het natuurlijk gevolg, dat hij zich daarmede tevens den haat der Franschgezinde partij in België op den hals haalde, welke in hem den hersteller en voorvechter zag van het door haar met zoo veel moeite teruggedrongen volkselement, terwijl juist deze partij toen ter tijd de politieke betrekkingen des lands uitsluitend beheerschte. Op nieuw werd dus zijn horizon bewolkt, zoodat hij, in wanhoop, de pen als volksschrijver wederom ter zijde wierp en vol edele zelfverloochening met eene hem kenmerkende sterkte van geest dertien maanden zich als tuinier verhuurde, ten einde op die wijze in zijne eerste en noodzakelijkste levensbehoeften te voorzien.

Ondertusschen verslapte zijn begunstiger Wappers niet in ijver. Het was door diens bemiddeling, dat hij de betrekking van griffier bij de Akademie van Kunsten te Antwerpen verkreeg, waardoor hij voor alle gebrek was gewaarborgd. Snel volgden nu de vruchten van zijn geest en de uitstortingen van zijn hart elkander op. ‘De Avondstonden,’ ‘het boek der Natuur,’ zijne ‘Geschiedenis van

België,' 'Hugo van Craenhove,' 'Lambrecht Huismans' en eene menigte andere geschriften verbreidden en vermeerderden zijn roem, waartoe - zoo als van Kerckhoven wil - de Geestelijkheid, om nader te melden redenen, niet weinig bijdroeg.

Naarmate zijne werken in Europa bekend werden, vermeerderden ook de stoffelijke voordeelen van den schrijver. Conscience werd Professor aan de Universiteit te Gent, leermeester der Vlaamsche taal bij den koninklijken Prins, ridder van vele orden en medelid van onderscheidene Instituten.

Behalve de reeds bovengenoemde werken, welke van de geestesrichting van Conscience getuigen, hebben wij nog verscheidene andere onder de door hem vervaardigde kunstwerken te tellen, die krachtig medewerkten tot het doel, dat hij zich reeds in jeugdigen ouderdom had voorgespiegeld.

Zijn historische roman 'Jakob van Artevelde' verplaatst den lezer te midden van den hardnekkigen strijd tusschen Vlamingen en Leliards, tusschen Frankrijk en Vlaanderen. Hetzelfde thema ligt ten grondslag aan zijn 'Leeuw van Vlaanderen,' die het Vlaamsch element verheerlijkt ten koste van het opgedrongen Fransche. Met geringe wijziging zien we Consciences geestdrift voor de beweging zijner landgenooten ook in zijn laatsten historischen roman: Chlodwig en Clothildis.

Conscience komt ons echter nader als hij het h e d e n gadeslaat en zijn eigen beschouwingen en opmerkingen raadpleegt.

'Tot de meer eenvoudige schilderingen,' zoo als het Tijdschrift, waaraan wij deze regelen ontleenen, ze noemt, 'welke de geschiedenis van het menschelijk hart voorstellen en een geheel ander charakter dragen dan de tot nu toe opgenoemde werken,' behooren 'de Loteling', 'Baes Gansendonck', 'Houten Clara', 'Blinde Rosa', 'de arme Edelman', 'de Gierigaard', 'Moeder Job' en zoo vele anderen, welker optelling hier overbodig mag worden geheeten.

Wij zullen trachten Conscience uit zijne werken eenigzins nader te leeren kennen. Wij moeten nogmaals herhalen, dat de grondtoon, die door al zijn gewrochten heenspeelt, zijn aanzijn verschuldigd is aan de plaats, waar hij geboren werd, en aan de omstandigheden, waaronder hij leefde, zoodat

het ons verre van onverschillig moet zijn, dat Conscience een aangevochten nationaliteit te verdedigen heeft, en hij, in de nederigste betrekkingen des levens werkzaam geweest, heeft moeten sloven en zwoegen voor zijn brood.

Ik heb voor mij opgeslagen: ‘Het Wonderjaar (1566), historische tafereelen uit de XVIe Eeuw,’ een der eerste gewrochten van onzen schrijver. Het verhaal verplaatst ons in de eerste dagen der Hervorming, de eerste dagen van het verzet tegen de dwingelandij des geestes en des lichaams. Zonder als waarheid te willen aannemen alles wat ten aanzien van dit werk, waarvan ik slechts de tweede uitgave bezit, wordt verhaald, zonder nog van Kerckhoven gelijk te geven, die in zijn keurig opstel: Over de Vlaemsche beweging, met ronde woorden zegt, dat Conscience zich aan de Katholieke Geestelijkheid heeft verkocht, die hem eer en aanzien verzekerde en haar machtigen invloed bezigde om de vlaamsche novellen van Conscience in de waereldtaal - het Fransch - te doen vertalen, moeten we toch erkennen, dat er zóo veel tweeslachtigs, zóo veel gedrongens, zóo veel weifelends, zóo veel... onmogelijks in het Wonderjaar voorkomt, dat we wel verplicht zijn aan eene latere omwerking te denken, die in volkomen strijd was met de grondgedachte, die bij de eerste wording ten grondslag lag. Wij kunnen de opgemerkte gebreken niet alleen toeschrijven aan de klippen, welke een stoffe als deze aanbiedt voor den Vlaming, voor den Katholieken Vlaming, voor den Katholieken Vlaming, die voor politieke vrijheid gloeit en alle banden haat; want de opgemerkte gebreken zijn: gedrochtelijke inkonsequentie, een voorstelling van feiten, die elkaâr in het aangezicht slaan. Men hoore:

Wij zijn in een der achterbuurten te Antwerpen en wonen eene samenkomst van Geuzen bij, aan wier hoofd een zekere Godmaert, een Antwerpsch edelman, zich bevindt. De Geuzen doen niets anders dan drinken, zweeren en lasteren, en schreeuwen en tieren onder elkander zóo luide als de nachtelijke bacchanten op Amstels straten.

Voor eene samenzwering - en niet minder dan deze wordt er gesmeed - is een dergelijke handelwijze minstens onverklaarbaar, pleit zij niet voor de opmerkingsgave des schrijvers. Te midden dezer woestaards treffen wij een jongeling aan, wien ‘de schoone blonde hairlokken zachtjes over de schouders speelden.’ Het was Jonker Lodewijk, verloofde

van Geertruid, dochter van Godmaert. Deze laatste, de aanvoerder der Geuzen, had zijn aanstaanden schoonzoon gelast zich te midden der Geuzen te begeven, en zich aan hunne zaak te verbinden. De Jonker gehoorzaamt schoorvoetend, want hij is een trouw of liever oodmoedig zoon der Kerk en een dienaar of liever een aanbidder van een zeventigjarigen priester Franciscus, dien hij en Geertruid tot hun Engelbewaarder hebben gekozen. Men begrijpe met welk een wrevel de vrome jonkman al de Godslasteringen der Geuzen aanhoort. Hij is echter volgzaam van aard, want al grijpen zij ook dikwerf naar dolk en zwaard, hij leêgt toch een beker ter eere der Geuzen. Hij is alzoo in het verbond ingelijfd.

Wat Godmaert in deze troebelen wil, wordt ons weldra duidelijk bij het onderhoud, dat hij met Pater Franciscus heeft. De Edelman is ook aan de oude eeredienst verknocht. Hij haat de ketterij en hij strijdt alleen tegen de Spanjaarts; en waarom tegen deze? Hij verklaart het in deze woorden:

‘Zouden wij ons dan aan den Spanjaard moeten onderwerpen? Ben ik geen krijgsman, ben ik niet van den Vlaamschen adeldom? O neen, neen, ik kan hunne minachting niet verkroppen, en ik mag het *gevoel van eer* in mijnen boezem niet versmachten. De Spanjaarden zijn te trotsch en te hoogmoedig: zij moeten weg!’

Het roersel van Godmaerts daden, de oorzaak van zijn opstand, is derhalve het gevoel van eer. Heeft Conscience werkelijk een blik in de geschiedenis geslagen en niet slechts een katholiek denkbeeld willen voorstaan, dan moeten de duizenden, die aanvankelijk der Kerk van Rome trouw bleven en toch de Spanjaarts bestreden, hoewel zij geen roovers en moordenaars van nature, maar zonen van goeden burgerhuize waren, hun verzet aan dezelfde beginselen hebben ontleend. Dan moet al die taaie moed, die worsteling der wanhoop en razernij, die den vreedzamen burger en landbouwer tot niet te buigen soldeniers vormde, zijn voortgevloeid uit een gevoel van eer! Men ziet tot welke konsequentiën men komt, indien er op den grondslag, door Conscience gelegd, wordt voortgebouwd.

Vervolgen wij echter ons verhaal. Een zekere Spanjaart, Valdez genaamd, komt veel bij Godmaert aan huis. Hij is er zelfs zeer bekend en de Geuzenhoofdman ontvangt hem

zelfs aan zijn disch. Dit kan alleen geschieden uit berekening. Godmaert kan dit alleen doen, om onder den beker ‘tusschen peer en kaas’ den Spanjaart zijn geheimen te ontfutselen. De loop van het verhaal bewijst echter iets anders. Ter naauwernood toch zijn die beiden neêrgezeten of een hevige twist over Belg en Spanjaart vangt tusschen hen beiden aan. De breuk wordt wijder en wijder, vooral nadat Lodewijk ter hulpe zijns aanstaanden schoonvaders toespringt en den Spanjaart bedreigt. Gelukkig echter, dat Lodewijk wel geleerd heeft den degen te trekken, maar niet om toe te stooten. Valdez ontsnapt dan ook, maar vertrekt woedend en zinnend op wraak.

Den volgenden dag zien wij Lodewijk de stad uitgaan als bode van Godmaert aan Wolfgangh, een hoofdman van roovers, die, in het Zoerselsche bosch gelegerd, de reizigers uitschudden en vermoorden. Godmaert wil de omwenteling verhaasten en roept daarom de hulp van moordenaars in. Kon Godmaert zijn eigen zaak, de heilige zaak der vrijheid, wel meer onteeren? Kon hij, met zulk een prikkelbaar gevoel van eer, gemeene zaak maken met de uitvaagsels van het menschdom? Inkonsequentie op inkonsequentie!

Voordat Lodewijk het doel van zijn tocht bereikt heeft, ontmoet hij nog vele belemmeringen. Hier is het een Geus, die hem noodigt een pot biers te drinken, ginder eenige arme heîbewoners, die hij gelukkig maakt door eenige stukken gelds en bij wie hij den kostbaren tijd doorbrengt met het ‘zoenen van kinderen’ en het spelen met de lieve kleinen. Bij het leêgen van den pot biers valt er echter iets voor, wat der moeite waard is te worden opgeteekend. Lodewijk en Schuermans de Geus ontmoeten daar den schilder van Hort, die zijn vreeze voor het aanstaande ruwe geweld met gloeiende kleuren schildert.

‘De beelden zullen op den dag der verlossing veel lijden,’ zeide Schuermans.

‘Ja,’ hernam de schilder, ‘en dan zullen zij mijne tafereelen uit Godes tempel rukken en mijne hoop op onsterfelijkheid als dolle honden (?) verscheuren; mijnen naam, met die van het oneindige getal meesters, welke ons vaderland gedragen heeft, voor altijd van de wereld vagen; en de vreemdelingen zullen, met wanhoop op de naakte tempelmuren starende, tranen over de verscheurde tafereelen stor-

ten - en de stukken daarvan, als heiligdom, naar hun land medenemen!’

Geen enkel woord, dat van een hooger beginsel ten aanzien der Kunst als hulpe der Godsdienst getuigt! Welk een kunstenaarstrots, welk een kinderlijke ijdelheid! Men zoû haast geneigd worden om de beeldenstorming goed te keuren!

Lodewijk komt eindelijk in het Zoerselsche bosch aan de hand van den door hem beweldadigden heîbewoner. Het eerst wat hij daar in het vreeselijke bosch ziet is een kruis met het volgend opschrift: D.O.M. Hier is Jan van Herck deirelick vermoord op Sinte Geertruids dage in 't jaer MDXXI. Lodewijk steeg van zijn paard en bad. Veel kon hij echter niet bidden, want: ‘de naam zijner minnares op een zoo bloedig kruis had hem het hart gebroken!!’

De Jonker heeft, zoo als men ziet, een gevoelig harte. Hij is een manneken van sneeuw, dat bij het minste zoele luchtjen versmelt.

Eindelijk komt hij bij de gevreesde rooverbende aan. Hij spreekt den verschrikkelijken Wolfgangh, die met de zwartste tinten wordt afgemaald, die Godmaerts brief en den daarin vervatten last aanvaardt, en, na eenige oogenblikken met den Jonker alleen gesproken te hebben, hem zijn geschiedenis vertelt, waaruit blijkt, dat de liefde hem tot een booswicht heeft gemaakt, waarna hij met tranen in de oogen belooft zijn misdaden weder goed te maken door de Heilige Kerk in deze benarde oogenblikken ter hulp te komen. De verandering is verrassend. Wat niet het Engelengelaat van Lodewijk, diens ijver voor de Kerk vermag, wier hechtste verdedigers - de Spanjaarts - hij evenwel op bevel zijns aanstaanden schoonvaders belaagt!

Middelerwijl is te Antwerpen Godmaert door Valdez gevangen genomen. Zijn dochter gaat radeloos van angst hem bezoeken, maar haar wordt de toegang geweigerd; zij wendt zich vervolgens naar eene tooveresse, wier zwarte kunsten haar in de kaarten een gelukkige echtvereeniging voorspellen en tevens in een tooverspiegel de martelingen, die haar vader op dit oogenblik in den kerker lijdt, doen aanstaren.

In de beschrijving van die martelingen toont Conscience voor het eerst het talent, dat zich in de volgende werken ontwikkelt. Jammer echter, dat er aan zulk een voorstelling eenig talent is besteed. Wij hooren het nijpen der

schroeven, het kraken der ledematen, het zwoegen van de borst, het gillen van het offer: wij zien de pezen zich wringen, en de ledematen krimpen, en wenden ons walgend af van het walgelijk tafereel.

Godmaert, die alles heeft doorgestaan voor de vrijheid van zijn vaderland, die tot den einde toe der goede zake is trouw gebleven, wordt naar den kerker teruggebracht, met ontwrichte leden, met gapende wonden. Hij ligt daar bijna zieltogend neder; de Engelbewaarder, Pater Franciscus, komt hem daar bezoeken en.... hem bekeeren!

De man, die alle vloeken, welke zijn mond slechts voortbrengen kon, verzamelde, om ze op de Spanjaarts en hunne verdrukking neêr te slingeren, die al de krachten van ziel en lichaam bezigde om den gehaten vreemdeling afbreuk te doen, die thands door dien gehaten vijand is gemarteld en geledebraakt, die man zegt nu, na een lange reden van den Engelbewaarder, Pater Franciscus, te hebben aangehoord: ‘Ik heb gedwaald; ik vraag vergiffenis van God.’

Moet men hier niet denken aan een gewelddadige omwerking, aan een ruwe tusschenkomst van vreemde invloeden? Zoû er geen schijn van waarheid zijn voor Kerckhovens aantijging?

De omkeering in Godmaert is niet het gevolg van zijn krachtverlies, maar van werkelijke overtuiging. Men hoort hem later Lodewijk ontslaan van den eed van getrouwheid aan der Geuzen zaak, hetgeen het weeke sneeuwmanneken hoogst gelukkig maakt; men ziet hem op den dag der omwenteling - den dag der beeldenstorming - al zijn invloed gebruiken, om af te breken wat hij jaren lang heeft opgebouwd. De beschrijving van die omwenteling behoort mede tot de curiosa. De preek in de Lieve Vrouwekerk bestaat eigenlijk alleen uit vloeken, zweren en lasteren, en de plundering, die er plaats heeft, is eigenlijk een vernietiging van God, namelijk: van het beeld, dat men van het voetstuk bonst. Nimmer is, zoo ver we weten, met meer kinderlijke onnoozelheid en tevens geestdrift, - niet het Katholicisme, want we stellen het er niet geheel aansprakelijk voor, maar, - het Bijgeloof verdedigd. Schelmen en lichtekooien doorkruisen de straten en rooven en plunderen; zonder het echter te willen of te weten, kwetst de schrijver zich zelven, want hij laat de zaak zijner Heilige Kerk het krachtigst verdedigen door den rooverhoofdman: Wolfgangh. Te midden

dier beeldenstormers doet Lodewijk zich als een dappere kennen; want hij knerst de tanden, balt de vuist en grijpt naar het zwaard, maar is te rein van ziel om bloed te storten; dat laatste laat hij aan Schuermans en Wolfgangh over. De schoonste daad, die hij verricht, is de redding van den Engelbewaarder, Pater Franciscus, die als een gemartelde Kerkvader onder de steenworpen bezwijkt, zonder een klacht te slaken. Met veel moeite wordt de zeventigjarige naar Godmaerts huis gebracht, waar hij den adem uitblaast, met de voor Godmaert geruststellende verzekering: ‘Gij hebt gedwaald en gezondigd, maar *uw berouw is innig*. In den naam van den God, wiens dienaar ik ben, *ik* vergeef het u!’ dat wil zeggen: Pater Franciscus vergeeft hem de zonden!

Uit de mededeeling der feiten blijkt reeds genoeg, welke charakters door Conscience zijn geschilderd, en met welke onvaste hand de lijnen getrokken zijn. Wij hebben gezien, dat de handeling onmogelijk is; - de personen zijn het niet minder. Op de geheele schepping schijnt een soort van honigdauw te zijn neêrgezegen, zoo zoet, zoo teêr, zoo week is alles! Waar die zoetheid een oogenblik wijkt voor kracht, daar is deze ruwheid. Geertruid, Lodewijk en Pater Franciscus zijn drie Heiligenbeelden; de beide eersten doen bijna niets anders dan voor een Lieve Vrouwenbeeld bidden, dat zij, zeer overdrachtelijk, als God aanspreken; de laatste zegent meestal, of, waar hij het niet doet, doet hij zijn best om den lezer, die hem telkens als een Engelbewaarder hoort roemen, zijne sterfelijkheid te herinneren, daar hij bijna na elk gevoerd gesprek om eten of drinken vraagt.

Wij hebben gezien, wat er van de historische voorstelling in Consciences verhaal geworden is. Dat hij een Geus als een Satanskind laat optreden, kunnen wij niet euvel duiden; er waren er onder, wien die toenaam voegde; ook het standpunt, dat hij inneemt, wettigt wel niet, maar verklaart toch eene dergelijke overdrijving. Minst van allen voegt het ons Noord-Nederlanders Conscience daarover hard te vallen, ons, die op een romanliteratuur hebben te wijzen, waarin monniken voorkomen, die alle denkbare ondeugden in zich vereenen, en Priesters en Jezuiten, die den Boozen geest te slim af zijn. Conscience heeft zich echter door zijn ijver laten vervoeren, en heeft daardoor de grenzen van

het mogelijke verre overschreden. Door te veel te willen, verkrijgt hij niets. Wij kunnen het ons voorstellen, dat Conscience in zijne waardeering der Hervorming lijnrecht tegen ons overstaat, dat hij de zaak der oude Kerk verdedigen wil, maar dan moet zijn pleidooi in zich zelve waar kunnen zijn. Zij is het bij hem niet. Door ijver of door eigenbelang bestuurd, heeft de verdediger van het Katholicisme den kunstenaar vernietigd, den schrijver een wanschapen voortbrengsel in het licht doen zenden. Bovendien blijkt ons uit geen enkel deel van zijn werk, dat hij de beide strijdende partijen begrijpt. Nergens spreekt ons eene waardeering der twistende beginselen uit zijn verhaal toe. Zijne voorstelling der historie is slechts een reeks van feiten, zoo als de schoolknaap ze leert kennen; van eene pragmatische behandeling wordt geen spoor gevonden. Hoewel wij straks erkenden, dat wij ons eene beschouwing der Hervorming van de zijde des Vlaamschen Katholieks kunnen denken, geheel tegenovergesteld aan de onze, houdt dit nog niet eene verontschuldiging in van de wijze, waarop Conscience de politieke zijde van de worsteling opvat en waarneemt. Heeft de schrijver werkelijk zijn eigene gedachten in ‘het Wonderjaar’ nedergelegd, dan verdient hij niet tot het volk te behooren, dat voor zijn volksleven strijdt, dat de volksrechten, door de bloedige omwenteling der vorige eeuw verkregen, handhaaft, bevestigt en uitbreidt; maar dan verdient hij veeleer geleefd te hebben in de Spaansche en Oostenrijksche Nederlanden, die den nek bogen onder het juk des vreemden, en, zoo zij niet hadden gedommeld door den zoeten slaapdrank, hun door de Geestelijkheid ingegoten, van schaamte en nijd waren verteerd, bij den blik naar de Noordsche broeders, bij den blik op het eens minst bevoorrechte deel, dat het meest bevoorrechte was geworden, bij den blik op de eens opgestane, strijdende, worstelende en met ketterij besmette gewesten, welke de kroon der zee hadden gegrepen en naar den heerscherstaf in Europa durfden staan.

Evenwel blijkt zulk een verwijt aan Conscience onverdiend, indien we een blik slaan op zijn latere historische verhalen. Zijn Leeuw van Vlaanderen, zijn Jakob van Artevelde, zijn Chlodwig en Clothildis zijn zoo vele kampioenen van zijn liefde voor de glorie zijns volks, van zijn zucht

om dat volk te doen doordringen van het gevoel van eigen levenskracht, het te doen bezielen voor het ideaal, waarnaar de vaderen streefden: vrijheid, onafhankelijkheid. Dat ideaal bezielde Conscience geheel bij de samenstelling dezer kunstwerken: en het verklaart ten duidelijkste hun ontstaan. Wij gelooven, dat hierin juist het gebrek te zoeken is, dat hen doorgaans ontsiert, of liever wat de invloed dier werken op individuën, die buiten den kring der naaste verwanten staan waarvoor die verhalen geschreven zijn, verlamt of verflaauwen doet. Men moet een Zuid-Nederlander zijn, om te gloeien voor de grootheid van een van Artevelde, om den strijd der Vlaanderens tegen Frankrijk juist te kunnen waardeeren, om zich te verheffen op de gedachte, dat Chlodwig, die het Christendom de zege op het Heidendom verzekerde, in België gelegerd was en vandaar Gallië binnentrok en veroverde. Men versta ons wel. De hier bedoelde drie feiten zijn genoog van algemeen menschelijk belang, om allen daarin te doen doelen. Hier echter, waar het de poëtische voorstelling van een historiesch feit geldt, waar het den historischen roman betreft, die een ander doel kent en kennen moet, wil het zijn bestaan als kunstvorm rekken niet alleen, maar ook voortdurend verzekeren, dan om een historiesch feit te leeren overzien, wordt nog iets anders gevorderd dan de verheerlijking eener nationaliteit. En juist dit betwijfelen wij, dat Conscience gegeven heeft en volgens den aard der hem verleende gaven heeft kunnen geven. Wij ontleenen gaarne aan een Fransch kunstrechter eenige regelen, welke onze meening het best verduidelijken en tevens eenige charaktertrekken van den historischen roman in het licht stellen, charaktertrekken, welke Conscience, het zal ons later blijken waarom, aan zijn historiesch verhaal niet bijzetten kón: ‘Décrire les beautés naturelles d'une contrée privilégiée, ressaisir les nuances de son originalité locale, c'est l'oeuvre de l'observation pittoresque, c'est l'oeuvre de cette éloquence de l'imagination qui sait faire revivre un paysage et trouver des traits saisissans pour peindre le ciel et la mer. Décrire les hommes, leurs passions, leurs luttes, leurs révolutions même, c'est l'oeuvre de l'observation *morale*, historique et *politique*, soit qu'on cherche autour de soi quelque image rajeuni de la vie humaine, soit qu'on récompose une époque dans sa variété, soit qu'on cherche à faire rejaillir

une idée d'une combinaison nouvelle de personnages et de caractères. Le roman historique a parfois le mérite de réunir ces traits divers.'

De historische romanschrijver, verbeeld ik mij, die eene gedachte, door de bestudeering der historie bij hem opgewekt, belichamen wil en daarvoor de historische stoffe heeft gevonden, moet die stoffe tot een geheel weten te vervormen; een geheel, waarin de gedachte zich volkomen moet kunnen uitspreken. Ik geloof niet, dat Conscience zijn historische stoffe tot geheel maakt. Voor mij schijnt zij slechts een hoofdstuk der historie te zijn, een gedeelte van den grooten historischen draad; voor mij schijnt de dichter te hebben ondergedaan voor den geschiedschrijver - hetgeen met het doel, dat Conscience voor oogen heeft, geen verwondering baart; - terwijl beiden elkaâr moeten doordringen en zich bijkans als in een hoogere eenheid oplossen; mij blijven de hoofdfiguren in zijne historische scheppingen als menschen vreemd, en worden zij slechts bekend van de zijde, die zij naar de historie hebben toegekeerd, namelijk die van het publieke leven. Er ligt dan ook iets kouds, iets eentonigs over de geheele kompozitie gespreid, wat de schrijver zelf heeft gevoeld en waarom hij als met geweld en soms ongeëigend aan den aard zijner stoffe, eenige poëtische bijfiguren in zijne verhalen heeft ingelascht. Of geeft ge Beerle Artevelde en Lieven Denys de eer van werkelijk gezonde menschen te zijn? of, zoo ge dit toestemmend beandwoorden kunt, vindt gij beider trekken zóo scherp geteekend, dat gij ze begrijpt of hen de moeite van een naauwlettend en scherp spiedend onderzoek waardig keurt? of, kent gij den auteur eenige frischheid van opvatting, eenige nieuwheid van gedachte toe, na de beschouwing van beiden en de kennismaking van andere geliefden, door Conscience in andere verhalen geschetst? Voorzeker neen. In den 'Jakob van Artevelde' is Artevelde met zijne mannen de eenige groep, die belangstelling wekt, en dan nog alleen waar hij als volkstribuun vóor het volk strijdt en dóor het volk valt. Bulwers Rienzi is geheel anders dan Consciences Artevelde; maar Bulwer heeft de gave der kritiek in hooge mate, en gehoorzaamt die logica, zonder welke misschien geen enkel kunstgenre, maar zeker dat niet wat zich het objectiveren eener daad voorstelt, kan worden beoefend. Verre is het van mij, dat ik den kunstenaar ook

in de historische verhalen van Conscience zoude loochenen; ik doe hulde aan zoo menig schoon deel, - zoo menige heerlijke beschrijving aan den krijg, aan de natuur, aan de zeden der volken ontleend, waaronder hij verwijlt. Voor mij is er echter een betere, een grootere Conscience, een kunstenaar die mij liefde afvergt; het is de Conscience, te midden der heide, der dorpen, der graanakkers; de Conscience, die het heden beschouwt; de Conscience, die zijn verwonderlijke opmerkingsgave kan bezigen zoo als hij die van de Natuur heeft ontvangen, zonder dat de studie haar behoeft te leiden en besturen, op gevaar af van haar te verflenzen en te verflaauwen.

Ik wensch hem een poze te volgen op zijne omwandeling in het leven der menschen, die hij beschrijft nadat hij ze gezien, gehoord, getast heeft.

Zijn ontvankelijk gemoed moet gekneed zijn geworden door de invloeden van buiten. Het is duidelijk zichtbaar zoodra men slechts eenige feiten uit zijn leven kent. Wij weten, dat hij soldaat is geweest en schrijven dan ook daaraan, zoo niet het ontstaan, dan toch zeker het gehalte van zijn verhaal: ‘de Loteling’ toe.

Volgen wij hem naar het Zoerselbosch, dat thands getuige is van liefelijker tooneelen, dan het in het ‘Wonderjaar’ heeft aangestaard. Niet verre van dat bosch staan twee leemen huisjens nevens elkaâr. In het eene woonde eene arme weduwe met hare dochter, in het andere huisjen woonde insgelijks eene weduwe met haar stokouden vader en twee zonen, waarvan slechts éen de jongelingsjaren had bereikt. De bewoners dier beide hutten vormden sedert jaren slechts een enkel huisgezin. Jan en zijn os werkten op het veld der arme weduwe; Trien, de dochter der weduwe, haalde voeder voor den os, ging wieden en hielp oogsten voor hare geburen, zonder dat ooit bij hen de gedachte ontstaan was om te berekenen, wie het meest voor de anderen had gedaan.

Eenvoudig, onwetend, maar met een hart vol liefde, leefden die menschen met en door elkaâr gelukkig en droomden bij hun stuk roggenbrood niet van de waereld om hen heen, met hare weelden en genietingen.

Maar die waereld dacht aan hen en eischte eene schatting, welke die hutbewoners wel moeielijk viel op te brengen. De Staat vorderde den oudsten zoon der weduwe

op. Jan viel in de militie en moest door het lot over zijne vrijheid laten beslissen. Het was een droeve dag, toen Jan vertrekken moest; een dag, die Trien met een zwart kruis in den almanak had aangeteekend.

Met een eenvoud en een waarheid, die tot in het binnenste schokt, stelt Conscience ons in korte trekken de treurende groepen bij het vertrek van den loteling voor; met de fijnste kieschheid laat hij Trien zich harer liefde voor Jan bewust worden; laat hij Trien die aan de nederige bewoners der hutten telkens te kennen geven. Hoe het ongeduld klimt, hoe de hoop verflaauwt, hoe de angst vermeerdert nu het uur nadert, waarop de jongelingen van Brecht, de lotingsplaats, moeten terugkeeren! Trien, noch de grootvader - de jeugd en de grijsheid - kunnen het langer in de hut uithouden; zij moeten de lotelingen te gemoet gaan. Na eenige oogenblikken, welke aan beiden uren toeschenen, gewacht te hebben, gaat er een kreet op van: daar zijn ze!

Trien ziet den hoop naderen en haar oog schiet vleugelen aan, want nog eer de jonkman hen genaderd is, weet zij reeds wat Jan heeft getrokken. ‘Hij is er ingevallen,’ zegt zij, het hoofd buigend. Het meisken, dat vóor den noodlottigen slag heeft gevreesd en gesidderd, richt zich thands op en heeft troost voor hem, voor den ouden vader, voor allen.

De ure der afreize slaat eindelijk. Het afscheid is zoo plastiesch, zoo roerend, zoo waar geteekend, dat we ons niet kunnen onthouden het mede te deelen:

‘Daar voor de hutten, staat een schoone jonge man, met den gaanstok over den schouder geslagen en het pakje op den rug. Zijne anders zoo levendige oogen dwalen nu langzaam rond; zijn aangezigt is kalm en alles schijnt stilte des gemoeds in hem te verraden, daar nochtans het hart hem hoog klopt en zijn borst in doffe hijgingen zwelt en daalt.

Zijne moeder houdt eene zijner handen vast, en overlaadt hem met betuigingen der warmste liefde; de arme vrouw weent niet; hare wangen beven onder het geweld dat zij doet om hare smart te verbergen. Zij lacht haar kind toe om het te troosten; maar die lach, bedwongen en pijnlijk, is droever nog dan de bitterste klagt.

De oude weduwe is bezig met het kleine jongsken te stillen en het wijs te maken dat Jan gaauw terugkomen zal;

maar het kind heeft, bij de jaarlange treurnis zijner ouders, reeds begrepen, dat het afscheid een schrikkelijk ongeluk is, - en het schreit nu met luide galmen.

De grootvader en Trien zijn binnen om het laatste toebereidsel tot de reize vaardig te maken: zij snijden een groot gat in een kramikkenbrood en vullen het op met boter. Daar komen zij met den voorraad ter deure uit en blijven nevens den jongeling staan. De stal is open; de os ziet treurig naar zijn meester uit en loeit bij pozen zoo zacht en zoo moedeloos; - men zou zeggen dat het beest beseft wat er geschieden gaat.

Men is gereed: hij gaat vertrekken. Reeds heeft hij de hand zijner moeder vaster gedrukt en een voet vooruitgezet; maar hij slaat zijn oog in het ronde, omvat in een breeden liefdeblik de ootmoedige hut waar zijn wiege stond, de weide en de bosschen, getuigen zijner kindsheid, en de magere velden, door zijn jongelingszweet zoo dikwijls reeds bevrucht. Dan valt zijn oog beurtelings in de oogen van allen, die hij bemint; ook in de oogen van den os, zijn trouwen vriend in den ruwen arbeid.... hij slaat de hand voor het aangezigt, verbergt den traan die over zijn wangen rolt en zucht onhoorbaar: Vaarwel!'

Hij gaat heen en met gebroken hart staren hem al de achterblijvenden na.

Het is oogstmaand geworden. Wij mogen dus onderstellen dat Jan reeds geruimen tijd weg is geweest. Trien gaat 'met een blijden lach' en bijna triomfantelijk, het dorp door, in de eene hand twee groote bladen schrijfpapier, in de andere een vermaakte pen en een fleschjen met inkt. Zij wil een grootsch werk ondernemen; zij wil aan Jan gaan schrijven.

De geheele familie zit bijeen, als ter vergadering opontboden; er moet ook een gewichtig besluit worden genomen; er moet besloten worden w a t er geschreven zal worden. Men is het na veel stribbelens eens, dat de aanhef moet luiden: Beminde Jan! Hier poosde de schrijfster, terwijl zij zich het zweet van het voorhoofd veegde.

Het tafereel is te meesterlijk geschetst, om het door zamenvatting te bederven. Bovendien schetst het Conscience te goed, dan dat ik mij niet het overschrijven van eenige regelen, zoû getroosten.

'De maagd schreef weder gedurende eene poos, veegde

twee of drie verkeerde letters met den vinger uit, arbeidde druk om het hair te vatten, dat hare pen achterna sleepte; morde tegen den koster, omdat de inkt te dik was en las dan met luider stemme:

'*Beminde Jan, hoe gaat het al met uwe gezondheid?*'

'Zoo is het goed,' sprak de moeder. 'Schrijf nu, dat wij al te maal gezond zijn, menschen en vee, en dat wij hem een goeden dag zeggen.'

'Trien bepeinsde zich een oogenblik en ging dan voort met schrijven. Gedaan hebbende, las zij:

God zij geloofd, wij zijn altemaal nog gezond en den os en de koei ook, behalve grootvader, die ziek is, en wij wenschen u al te samen eenen goeden dag.'

'"Maar, lieve Heer!" riep hare moeder. "Trien, kind, waar hebt ge dat geleerd? De koster...."

"Spreek mij niet aan," viel het meisjen haar in de rede, of gij doet het mij vergeten. Nu gevoel ik dat het zal gaan.'

'Gedurende een half uur heerschte de diepste stilte. De arbeid scheen met meer gemak voort te gaan; want de maagd glimlachte soms onder het schrijven. De eenige stoornis werd haar aangedaan door Pauwken, die nu met zijn vijf vingeren te gelijk in den inkt zat en zijn geheel armken zwart had geverwd. Reeds tienmaal had Trien het koppeken van de eene zijde der tafel naar de andere verplaatst; doch het jongsken was zoo zeer op den inkt verslingerd, dat men het er niet van weg houden kon.

Evenwel, de twee eerste bladzijden van het papier geraakten vol tot onder. Op het aandringen der vrouwen gaf Trien, met zekeren hoogmoed, lezing van haar epistel, dat aldus luidde:

Beminde Jan!

Hoe gaat het al met uwe gezondheid? God zij geloofd, wij zijn nog gezond en den os en de koei ook, behalve grootvader, die ziek is - en wij wenschen u al te samen een goeden dag. Het is al zes maanden geleden, dat wij van u niet meer gehoord hebben. Laat ons dus eens weten of ge nog leeft. Het is toch slecht gedaan van u, dat gij ons nu gaat vergeten, wij, die u zoo gaarne zien dat uwe moeder den heelen dag van u spreekt en dat ik 's nachts altijd van u droom, dat gij ongelukkig zijt en dat ik altijd uwe stem in mijn oor hoor roepen: Trien, Trien, dat ik er zuiver van opspring in mijne slaap. En den os, och

arme, die altijd buiten den stal ziet, en zuchten laat, dat ge er bijkans tranen zoudt van storten. - En dat wij al te maal nu niets van u weten is ons een groot verdriet, daar gij toch meêlijden moet mede hebben, Jan; want uwe goede moeder zoû er van aan het kwijnen geraken. Het mensch, och arme, als zij uwen naam maar hoort, komt haar de krop in de keel en zij begint te weenen dat mijn eigen hart er dikwijls van breekt.

Trien werd met loftuitingen als overladen; in aller oogen glinsterde tranen. De schrijvende ging echter voort:

Och Jan, dat ge het wist, ge zoudt ons al gaauw tijding laten.

De klaver is mislukt van het slecht zaad en daarenboven dat zij bevrozen is; maar onze speurrie lacht u toe als ge ze ziet: zoo malsch als boter. En het koren heeft niet geleden van de droogte; maar toch, onze Lieve Heer heeft ons gezegend met schoone boekweit en veel vroege pataten. En de Champieter is getrouwd met een meisken van Pulverbosch, die scheel ziet, maar ze brengt nog al wat mede. Jan Sus, de metser, is van het dak van den brouwer op den rug van onzen ouden smid gevallen en de smid ligt voor dood, och, arme!

Het meisje zweeg.

“Is dat nu alles?” vroeg de moeder met weemoed. “Zoudt gij hem nu niet laten weten, dat de koei gekalfd heeft?”

“Ah, ja, dat heb ik vergeten.... Zie, het staat al:” *Ons bontje heeft gekalfd; alles is nog al wel vergaan, het kalf is verkocht*.’

‘“Zult gij hem niets zeggen van onze konijnen, Trien?” vroeg de grootvader.

Na geschreven te hebben, las de maagd:

Grootvader heeft een konijnenkot in den stal gemaakt; ze zijn zoo vet als dassen; maar de grootste voer moet blijven leven totdat ge weêr komt. Jan, dan zullen we eens lekker smullen!’

‘Allen schoten in een blijden lach; het jongsken, de algemeene vreugde ziende, en zelf ontroerd door het woord *smullen*, klopte juichend in de handen. Maar bij ongeluk ontmoette zijn hand het koffijkoppeken zoo geweldig, dat het over de tafel rolde en den inkt als eene zwarte beek over den schoonen brief uitstortte.’

Wij zullen geene verschooning behoeven te vragen voor de mededeeling van een *détail*, dat den meesten onzer lezers wel bekend zal zijn. Bij een ontleding van Consciences

gewrochten, behoort een tafereel als het bovenstaande in het breede te worden voorgesteld, om de fijne tinten en toetsen op te merken en te waardeeren. Wij gelooven ons aan geene overdrijving schuldig te maken, als we dat tafereel onovertroffen noemen, dat we de fijne opmerkingsgave, het kiesch gevoel door den schrijver er in getoond, onverdeeld huldigen, en wij Conscience den lof toekennen van de natuur op heeter daad te hebben betrapt. De voorstelling is in de hoogste mate plastiesch en toch sober in den goeden zin des woords, zonder eenige overlading.

Het omwerpen van het inktkommetjen, dat zulk een schrik te weeg brengt, dient om het charakter der hoofdpersone op de meest ongezochte wijze te charakterizeeren. Trien is een onbeschaafde koemeid, maar de natuur heeft in haar de edelste kiemen nedergelegd, die de beschaving des verstands zeker verfijnd zoû hebben, maar die door de nederige omstandigheden, waarin zij verkeert, wel gewijzigd maar niet gedeerd werden. Haar ziele heeft een veêrkracht, die we later gelegenheid zullen hebben te bewonderen, maar die ook hier zich niet verloochent. Bij de ramp, die h a a r werk vernietigt, zijn allen ontsteld; zij echter is het moedigst en besluit dadelijk het moeielijk werk nog eens te beginnen, en den brief over te schrijven. Het zoû echter niet noodig zijn, want de briefdrager komt twee brieven van Jan, of door een kameraad van Jan geschreven, brengen. Een dier brieven was voor het gantsche huisgezin bestemd en behelsde een mededeeling, dat er in het garnizoen velen aan oogziekten leden, en hield verder eenig nieuws in. De andere brief, voor Trien alleen bestemd, werd door haar alleen gelezen. De inhoud was verpletterend en luidde:

‘*Ik heb het aan mijne moeder niet durven schrijven, omdat het toch te schrikkelijk is. Trien, ik ben blind, blind voor mijn leven! Mijn twee oogen zijn uitgezworen! Dat ik mijn oogen verloren heb, is zeker niet om uit te spreken van verdriet; maar dat ik u nooit weder op de wereld zal kunnen zien, noch moeder, noch grootvader, noch iemand van al die mij beminnen - daar zal ik aan sterven, dat gevoel ik wel*.

Trien, sedert dat ik blind ben, zie ik u altijd voor mijn oogen staan; en dit is nog het eenigste, dat mij in het leven houdt; maar daar mag ik nu niet meer op denken noch gij ook niet. Ach, lieve vriendin, ga nu toch naar de Kermissen, gelijk te voren, en laat het niet om mij, en neem uw jongen tijd waar;

want als gij om mijnentwille moest lijden, ik zou nog al eerder onder de aarde liggen.

Trien, ik heb dat aan u alleen geschreven, omdat gij mijn arme moeder het allengskens zoudt laten weten. Dat haar toch niets overkome, om Gods wil, Trien. Uw ongelukkige Jan tot den dood.'

Er is minder eenvoud in dezen brief, maar hij is ook door een ander geschreven.

Trien zinkt ineen, maar slechts voor een oogenblik. Hare veerkracht toont zich in al hare grootheid. Zij besluit naar Jans garnizoensplaats af te reizen en den ongelukkige, dien zij nog liever heeft gekregen, mede te brengen.

Het vervolg van het verhaal is aan de mededeeling van dezen tocht en den terugtocht gewijd. Het is een martelaarsgang.

Een boerinne, wier horizon zich niet verder uitstrekte dan tot den laatsten akker van het dorp, begeeft zich op reis door onbekende streken, naar vreemde menschen, wier liefdadigheid zij behoeft, want de arme kan niet veel penningen besteden. Zij komt eindelijk na veel lijden in de vesting aan, strekt ten moedwil van eenige soldaten, die zij echter door de kracht harer hand het stilzwijgen oplegt, voor het minst ontzach afvergt, en verkrijgt ten laatste den toegang tot het hospitaal waar de ooglijdenden bijeen zijn. Welk schouwspel! Niemant kan het dus beschrijven, die het nooit heeft bijgewoond. Conscience m o e t hebben aangestaard wat hij schildert. Men ziet die armen met de groene kleppen voor het gezicht op de banken neêr zitten, verzonken in doffe wanhoop; men ziet Trien en Jan, de eene die troost, den ander die getroost wordt; men ziet het tasten der blinden naar de liefelijke verschijning in hun midden, die als een lichtstraal in hun duister valt.

Trien ontvangt de vergunning om met Jan huiswaards te keeren. Beiden gaan hand aan hand de vesting uit en de onafzienbare vlakte langs. Welke angsten, welke pijnen werden niet gedurende dien tocht geleden! Jan, die altoos in het duister voortschreed, altoos alleen, met zijne gedachten alleen; Trien, met de tranen van smart in het oog, die Jan toch niet kon zien, en met een blijden klank in haar stem, die hij wel hooren kon! Het meisken zag met diepen weemoed op den ongelukkige, dien zij, met de wanhoop in het hart, van eene schoone toekomst vertelde, dien zij

een gelukkig leven met, door en nevens hem voorspiegelde. De wanhoop des blinden werd kalmer smarte, werd een smarte die hij kan uiten. Hij wil de zelfopoffering van het meisken, dat hem haar geheele leven wil offeren, niet aannemen. Daar heeft een tooneel plaats vol van de reinste poëzie! Daar heeft eene belijdenis plaats van wederkeerige liefde, die eene ongewone klem ontvangt door de omstandigheden waaronder zij wordt afgelegd. Tot der dood zal Trien den arme blinde blijven liefhebben!

Zij vernachten bij een boer en vervolgen des anderen daags 's morgens den langen weg. Trien droeg den randsel op den rug en geleidde Jan. De beschrijving van den morgen is overheerlijk:

‘Het gras der kanten en de kruiden der heide glinsterden in de eerste zonneschemering, als waren zij met diamanten bestrooid geweest, terwijl de spelden der masteboomen, door den dauw bevochtigd, zich vertoonden als met matzilver overtogen. In het oosten glinsterden de kruinen van purper en goud; tegen de verre bosschen klom de nachtelijke damp in de hoogte en zweefde daar tusschen hemel en aarde. Het vogelenkoor was ontwaakt en vervulde de lucht met eenen regen van heldere toonen; de wakkere honingbie fladderde zingend over de thymbloemen; de vrolijke dierkens - kevers, vlinders, krekels - vlogen en dartelden in het ronde; alles lachte bij het aanbreken van den schoonen dag; alles juichte bij de komst van het jonge licht!’

Bijna vrolijk gaan zij voort. Trien begint haar droom van den laatsten nacht te verhalen; haar droom, die door de sterkste kleuren van een poëtiesch bijgeloof gekleurd, ons van tijd tot tijd een glimlach afperst. Het is een droom het paradijs der onwetendheid waardig, dat Conscience ons binnenleidt. Voor ons toch, die in andere begrippen zijn opgevoed, voor onze ongeletterde massa zelfs, is het een wonderlijk bewijs van dankbaarheid, dat Trien voornemens is de Heilige Maagd, die haar in dien schoonen droom verschenen is, te bieden. ‘Als we thuis zijn,’ zegt ze, ‘zal ik bij Marian van den koster wat verzilverd papier gaan vragen, om het beeld voor den lindenboom ook zulk een kroon van zeven starren (als door haar in den droom is gezien) te maken. En als wij in ons leven het kunnen doen, zal het beeld ook een kleed met gouden bloemen hebben.’

De beide wandelaars zijn echter van den weg afgedwaald en de hitte werd zoo hevig, dat zij naar hun adem hijgden. De oogen des soldaats begonnen te steken en zulk een pijn te doen, dat Trien bij een beek gekomen, ze begint uit te wasschen en te verfrisschen. Terwijl zij bezig was, scheen het hem alsof hij iets kon zien. Een blijde hoop begon bij hem te ontkiemen; zij duurde echter niet lang en maakte de teleurstelling slechts te bitterder.

Zij hadden den gantschen dag door gestapt en tegen den avond waren ze zoo vermoeid, dat de rust een volstrekte behoefte werd. Een flaauwte dreigt Jan te overvallen, terwijl hij neêrzit in de schaduw bij een landhuisjen en tuin, waarin een officier rondwandelt. Trien roept hulp en ziet dan ook den knecht des officiers benevens dezen aansnellen. De veteraan is een heelmeester, die in het leger van Napoleon heeft gediend. Deze brengt Jan weder tot bewustzijn, onderzoekt later de oogen en geeft hoop op herstel. Die hoop werd niet teleurgesteld; het eene oog is niet blind. Jan komt hersteld bij de zijnen terug, trouwt Trien en wordt door het vermogen van den officier-heelmeester, die de zelfopoffering van het meisjen bewonderde, bijgestaan en voortgeholpen.

Bedrieg ik mij, of is de ingenomenheid, die er op uw gelaat te lezen stond bij den aanvang des verhaals, tegen het einde iets getemperd? Nu wij het geheel kunnen overzien, blijkt ons de kompozitie zoo ijl; het toeval beheerscht de handeling en de gelukkige ontknooping is kinderlijk naief, maar ook kinderlijk verrassend.

Hoe! een ooglijder wordt te Brecht als blind weggezonden en genezen op een andere plaats, en dit niet na gunstige, onverwacht zich opdoende verschijnselen, na weken van voorbereiding en maanden van zorg, maar terstond, bij den eersten blik, dien de Napoleontische officier op de ‘uitgezworen’ oogen slaat.

Wij maken er echter Conscience geen te scherp verwijt van, want hij vergoedt rijkelijk wat hij misdeed. Hulde het talent, dat met kleine middelen zóo veel te voorschijn bracht! Wat schijnt het verhaal ledig; het schijnt in luttel woorden samengevat te kunnen worden! Zoo gij het echter beproeft en denkt te vermogen, dan hebt ge geen oog voor die fijne charakterschildering, die in elk schijnbaar nietig *détail* schuilt, dan hebt ge geen oog voor de trillingen der

ziele, de aandoeningen van het harte, die een handeling zijn en soms door een enkelen handdruk, door een enkelen oogblik, door een enkelen zucht worden geuit. Trien is een meesterlijk geschetst portret. De kracht, die zij vertoont, wordt nimmer mannelijke sterkte, maar blijft vrouwelijk, ook waar zij de plichten des mans vervult. Trien, onwetend als een wilde uit Amerikaas wouden; Trien, met een Godsbegrip, dat het driejarig kind met haar gemeen kan hebben; Trien is de roem van haar geslacht door hare zelfverloochening, geboren uit liefde; door hare kracht, gesproten uit oodmoed; door haren moed, zich steunende op het gebed.

'Hoe men schilder wordt,' herinnert een andere phaze uit Consciences leven. Ook dit verhaal steunt - het spreekt uit ieder *détail*, even als in 'de Loteling' - op eigen waarneming; het herinnert ons het verband, dat er tusschen den schrijver en de schilder-akademie bestaat.

Wij zijn in een der achterbuurten van Antwerpen, in een schamel huisgezin, waarvan de man met sjouwen, de vrouwen - moeder en grootmoeder - met het maken van kant den kost verdienen. Aller rijkdom is een kind, dat naar het oordeel der vrouwen, zich dan ook ongewoon ontwikkelt en een aanleg tot teekenen verraadt, dien beide vrouwen voor iets buitengewoons houden. De vader, met zijn koud gezond verstand, wil zijn kind een ambacht laten leeren; de moeder schrikt daarvan terug. Zij heeft in hare verbeelding den wonderjongen reeds als groot kunstenaar gezien, als beroemd en geëerd door allen.... en het kind zoû een ambacht leeren! Eindelijk is het oogenblik daar, waarop over de bestemming van het kind gesproken moet worden. Moeder ziet er tegen op, maar grootmoeder belooft haar een krachtigen steun. Het onderhoud, dat 's avonds voor het te bedde gaan van het jonksken plaats heeft, wekt in het eerst de drift en toorn des vaders op; met verwonderlijke taktiek echter wordt hij overvleugeld en vriendelijk gedrongen om toe te geven. Het jonksken zoû naar de Akademie.... indien hij daar wierd aangenomen. Op een goeden morgen gaan grootmoeder, moeder en zoon naar de hooge kunstinstelling. Grootmoeder heeft de eerste schetsen van haar oogappel in den zak. Het gezin wordt niet weinig begekt door het jonge volkjen, dat zich ter lesse begeeft, maar staat dit alles heldhaftig door en geraakt eindelijk in tegenwoordigheid van Mijnheer Wappers en an-

dere groote mannen. Het gesprek, daar gevoerd, is koddig-aandoenlijk of aandoenlijk-koddig. Het zoû boertig zijn, indien er niet zóo veel ernst en overtuiging school in den boezem der vrouwen. De meesterlijke illustraties, die den text vergezellen en de eerste schetsen des aanstaanden kunstenaars aanschouwelijk wedergeven, maken de voorstelling boven alles pikant. De bestuurderen der Akademie nemen het jonksken aan; wij weten echter niet of het niet meer om de beide vrouwen dan om hem zelven geschiedt; want het talent spreekt niet zoo duidelijk uit de eerste lijnen en trekken, als Grootmoeder en Moeder wel denken. Spoedig echter wordt de ware roeping van het kind aan ieder helder. Die beide vrouwen hebben goed gezien, want hun lieveling ontwikkelt zich snel, evenwel niet plotseling als een wonderkind, maar natuurlijk, geleidelijk, zonder schokkende overgangen. Hij is kunstenaar, verlaat de Akademie en krijgt een eigen *atelier*. Allen beloven zich gouden bergen, verwachten een spoedige vergoeding voor al de opofferingen, die zij zich hebben getroost. Helaas! de tijd van ontbering, van de diepste ellende staat voor de deur. Frans, schoon de primus van de Akademie, zoû zich zoo spoedig niet kunnen doen gelden in de kunstwaereld. Hij moet door oefening de kracht zien te erlangen om te verwerken wat hij in de school heeft opgedaan. De diepste armoede staat voor de deur. Een zekere Baron de Pret, een beschermer der Kunst, schiet echter ter hulpe en stelt den jongen kunstenaar in staat om een schilderij ter tentoonstelling te zenden.

Welk een uitkomst! De bekrompenheid voert meest den heerschersstaf, de naijver den geesselriem. Eenmaal in het bezit van een naam kan men zondigen en toch nog geroemd worden; bij het ontbreken van allen naam wordt een klein gebrek vergroot en de groote aanleg voorbijgezien. Zoude in ons vaderland deze uitspraak van Conscience tot logen worden gemaakt? Zien wij onder ons de verdienste van den nederigen kunstenaar erkend en der middelmatigheid nimmer een kroon op het hoofd zetten?

Hoe diep de wonde ook ware, den jongen schilder geslagen, hij gaf den moed niet op, hij bleef werken en.... de wanden zijner woning met schilderijen versieren. Daar sterft zijn beschermer, de Baron de Pret; zijn eenigste steun ontvalt hem. Grootmoeder, moeder en Frans, het door de

innigste sympathie vereenigde drietal, gaan ter bedevaart naar het kerkhof en bidden op de groeve des weldadigen mans. De kunstenaar bidt echter niet; hij staat in diep gepeins verloren; hij staart de groep om zich heen aan; een gedachte rijst bij hem op; hij heeft het gronddenkbeeld eener kunstschepping, het gronddenkbeeld, ontleend aan waarneming der werkelijkheid, ontleend aan zijn eigen zijn.

Gedurende twee en een halve maand arbeidt hij aan zijn nieuwe schepping, die hij niet naar eene binnenlandsche, maar naar eene Duitsche tentoonstelling zendt.

Het was de laatste krachtsinspanning. Alles was opgezet; wat men had was verkocht of beleend, terwijl het hoofd des huisgezins door een val zijn arm heeft gebroken. Het bericht omtrent den verkoop der schilderij blijft uit. Frans ziet de stomme smart der zijnen om hem heen en geeft toe aan den geheimen wensch zijns vaders. Hij zal afstand doen van zijn kunstenaarsroeping; hij zal werkman, hij zal meubelschilder worden en drie francs per dag verdienen. Het tooneel is hartverscheurend; men gevoelt de weeën van den stervenden kunstenaar.

Maar ziet - de redder is in aantocht, in de gedaante van een brievenbesteller. De tijding komt uit Keulen, dat zijn schilderij voor 800 francs verkocht is en hem een tweede wordt besteld. De Baron de Pret zegent hem nog na zijn dood; want aan diens groeve heeft de jongeling het eerste werkelijk dichterlijk denkbeeld opgedaan. Het einde raadt men gewis. Alles is gered, Frans is schilder!

Wij stellen deze schets verre beneden ‘de Loteling,’ hoeveel liefs, hoeveel bevalligs en natuurlijks er ook in schuilt. Wat ons echter in ‘de Loteling’ zoo sterk trof, de naïveteit der handelende personen, vermindert hier wel eenigzins den gunstigen indruk. We mogen ons eenmaal vermeien in het Paradijs der onwetendheid, bij een tweeden, bij een derde wandeling noodt ons de boom der Kennisse om onder zijn schaduw te toeven, en geven we die noodiging gaarne gehoor. De eenvoud van Frans' ouders is die van Trien en de haren; in grootmoeder en moeder heerscht dezelfde zelfverloochening en dezelfde kracht als bij gene, hoewel in andere omstandigheden. Frans is nevelig geschetst en boeit weinig. Slechts zijn vader is een krachtige figuur en verdient het meest de aandacht. En de kompozitie?.... Wij noemden het een schets en als zoodanig beschouwd,

kan er veel worden vergoêlijkt. De schier wonderbare redding op het juiste oogenblik is in een vaudeville of een melodrama op haar plaats, kan daar effekt doen tegenover de massa, die gewoonlijk veel van hongerende, dorstende, gebreklijdende menschen houdt, mids er maar een redder op het laatst verschijne, die spijze, drank en geld aanbrengt. Al zijn kracht heeft de schrijver voor twee momenten in zijn schets bewaard: het naar de Akademie gaan der vrouwen, en de redding uit den nood. Wat voorafgaat, wat daar tusschen ligt, wat daarop volgt, is met een vluchtigheid bewerkt, die den indruk van het geheel schâ doet. De inhoud beandwoordt ook niet aan den titel. Hoe *men* schilder wordt. Niet alle schilders hebben zulk een verleden, moeten zich door zulk een doornbosch heenscheuren. Zoû misschien juist hierin het geheim schuilen, waarom Conscience juist ditmaal zijn doel niet volkomen bereikte? Zijn titel is algemeen en kan het in geen geval zijn. Heeft de schrijver ook eene algemeene waarheid willen verkondigen, heeft hij willen typizeeren, waarvoor hij echter te weinig wijsgeerig gevormd is?... Het zoû de flaauwheid zijner teekening verklaren, het zoû de fletschheid zijner figuren doen begrijpen. Conscience behoeft toch een feit en niet een idee alleen.

Aan eene ‘dwaalreize’ door de geliefde Kempen zijn wij het ontstaan verschuldigd van ‘Baes Gansendonck.’

‘Baes Gansendonck was een zonderling man,’ zoo begint de schrijver zijn verhaal. ‘Ofschoon uit de nederigste dorpbewoners geboren, was hij zich gaan inbeelden, dat hij heel iets was, en dat hij veel meer wist dan anderen, en nochtans kon de man lezen noch schrijven - maar hij had toch veel geld. De bewoners van het dorp hadden een diepen haat jegens den waanwijzen opgevat en noemden hem spottenderwijze Blaeskaek. Hij was herbergier, was weêuwenaar en had slechts één kind: ‘een dochter van achttien of negentien jaren, zwak en bleek, evenwel zoo teeder en fijn van gelaatstrekken, zoo zoet en aanminnig van inborst, dat zij de oogen veler jongmans schemeren deed.’ Van haar kindsheid af was Lisa bestemd geworden om een huwelijk aan te gaan met Karel, den zoon van den Brouwer, die de ongedwongen vrijheid van het boerenleven beminde, vrolijk was als een vogel, drinkende en zingende in eere en deugd met iedereen, vol levenslust, vriend en makker

van elkeen die hem kende. Baes Gansendonck had tot voor vijf of zes maanden voor den aanvang des verhaals, beider liefde oogluikend geduld, maar sedert de hem ten deel gevallen erfenis, dacht hij voor zijne dochter een andere verhevener partij te kunnen erlangen; dacht hij haar misschien nog wel Mevrouw de Barones te kunnen hooren noemen.

Wij maken weldra kennis met een knecht van Baes Gansendonck, Kobe genaamd, die weinig werkt, en nochtans de gunsteling van den meester is. Hij weet dan ook goed diens zwak te treffen, door hem altijd naar den mond te praten, maar erlangt daarbij tevens een invloed dien hij meestal zeer goed aanwendt. Op zekeren dag, dat Baes Gansendonck een vreemde muts heeft gekocht, zoo als de Heer Baron er een draagt, een muts, die door Kobe bewonderd wordt, gaat hij met dezen een wandeling doen door het dorp. De meester gaat voorop; de knecht volgt. Een meesterlijk geteekende plaat licht beide figuren toe. Naauwelijks waren zij een poos voortgegaan of bij den smid riep men hem achterna: ‘Blaeskaek! Blaeskaek!’ De uitgescholdene wendde zich daarop tot Kobe met de woorden: ‘Wat zegt ge van dat boerengespuis? Dat durft mij tergen! mij voor den zot houden! Een man als ik!’

‘Ja, Baes!’ hernam Kobe, ‘de vliegen steken wel een paard en dat is zulk een groot b e e s t .’

‘Maar ik zal ze vinden, die lomperikken! Dat ze maar opletten; zij zullen het duur bekoopen. Bergen loopen elkander niet in 't gezigt, maar menschen wel.’

‘Zeker, Baes! uitgesteld is niet verloren.’

‘Ik zoû wel zot zijn, dat ik mijn paarden bij den onbeschaafden dwarskop nog liet beslaan of mijn ander werk liet doen.’

‘Ja, Baes! veel te goed is half zot.’

‘Er zal niemand van mijn boden nog een voet in zijn huis zetten.’

‘Neen, Baes!’

‘En dan zal de spotter staan kijken en op zijn vingeren bijten, niet waar?’

‘Ongetwijfeld, Baes!’

‘Maar, Kobe! ik geloof dat de schelmachtige smid van iemand betaald wordt om mij te vervolgen en te tergen. De veldwachter meent dat hij het ook is, die op den laatsten kersnacht iets op ons uithangbord geschreven had.’

‘In den zilveren ezel, Baes?’

‘Het is niet noodig, die leelijke onbeschofdheden te herhalen.’

‘Neen, Baes!’

‘Gij moest hem eens een goede afrossing geven tusschen vier oogen, dat het niemand zie. En doe hem dan mijn complimenten.’

‘Ja, Baes!’

‘Zult gij het doen?’

‘De komplimenten? ja, Baes!’

‘Neen, de afrossing!’

‘Dat is te zeggen, als ge mij gaarne zonder armen of beenen zoudt zien naar huis komen. Ik ben niet heel sterk, Baes! en de smid is geen kat om zonder handschoenen aan te pakken.’

‘Zijt gij voor zulken laffen snoever vervaard? Ik zoû beschaamd zijn.’

‘Het is kwaad vechten tegen iemand die zijn leven moede is. Beter bloode Jan, dan doode Jan, zegt het spreekwoord, Baes!’

‘Kobe! Kobe! ik geloof dat ge van moed niet sterven zult.’

‘Ik h o o p het, Baes!’

Het tafereel is merkwaardig; de voorstelling is aanschouwelijk en toont beide figuren in het helderste licht. Dat Kobe niet alleen een naprater is om zijn zelfswil, maar ook anderen wel wil, toont het volgend oogenblik, bij de ontmoeting van de arme vrouw, die in de bosschen van Baes Gansendonck hout waagt te sprokkelen. Zij ontsnapt alleen aan de woede van den Baes door het volgen van Kobes raad, die haar in het geheim toefluistert, dat zij den vertoornde als Mijnheer moet aanspreken.

Wij mogen echter niet ontveinzen, dat het portret gevaar loopt karikatuur te worden, dat de kleuren zóo sterk zijn, dat de harmonie dreigt gestoord te worden.

De voorstelling wordt niet fijner als de auteur Baes Gansendonck in aanraking brengt met den Heer Baron en diens vriend, die hij te zijnent noodigt. Deze geven de noodiging gehoor, komen in de uitspanning St. Sebastiaan en ontmoeten daar Lize, Gansendoncks dochter, wie zij naar echt steedsche zeden het hof maken. Het is te begrijpen, dat de *courteoisie* door Gansendonck en Karel, Lizes verloofde,

verkeerd wordt opgevat. De eerste denkt zich het toppunt zijner wenschen nabij, de tweede waant het meisjen zijner keuze verloren, niettegenstaande deze hem overtuigende bewijzen harer liefde geeft. Het komt tusschen Gansendonck en hem tot eene uitbarsting, die het sluiten van het huis voor den jonkman ten gevolge heeft. Daar komt eene uitnoodiging van den Heer Baron aan Baas Gansendonck en diens dochter, om den avond op het kasteel door te brengen. Hoe Lise ook tegenspartelt, zij wordt gedrongen het fraaiste wat zij heeft aan te trekken en haar vader te volgen. Op weg ontmoette zij echter den verstooten brouwers zoon, dien zij openlijk van haar liefde doet blijken, tegen het gebod haars vaders en ook tegen haar natuurlijke vreesachtigheid in. Niettemin vergaat de jonkman van ijverzucht en zoekt den tuin van het kasteel binnen te dringen. Het gelukt hem, en hij slaat, in het kreupelbosch verscholen, alles gade, wat er binnen 's kamers gebeurt. Gansendonck en diens dochter zijn het voorwerp van de meest tedere voorkomenheid; gene wordt bespot, deze als een eenvoudig landmeisjen door vleierijen overstelpt. Karel verstaat den zin dier plichtplegingen niet, kent de holheid der gesproken woorden niet en neemt alles letterlijk op. Hij vermoedt het ergste, en als de Baron met Lise door de lanen van het park wandelt en hem nabij komt, slaat hij hem neder. Slechts de vlucht redt den razenden jonkman van de hem dreigende gevangenisstraf. Lise komt bijkans door den schrik tot der dood getroffen te huis, en zijgt buiten kennis neder, toen haar minnaar, door de *gens d'armes* opgevangen, wordt heengeleid.

Baas Gansendonck, door zijn knecht Kobe, die het masker nu laat vallen, de waarheid onder het oog gebracht, beeft nu zelf voor het schandaal, door zijn toedoen te weeg gebracht. Om echter alle verwijtingen, die er niet alleen uit het dorp, maar ook in het eigen hart tegen hem oprijzen, te doen zwijgen, en de zege te genieten, die hij meent behaald te hebben, gaat hij naar het kasteel des Barons. Het geldt niets minder dan dezen tot spreken te dwingen, en hem Lise als vrouw aan te bieden. Welk een teleurstelling! Welk een foltering! De Heer Baron weigert, heeft nimmer aan zóo iets gedacht, en heeft zelfs moeite van het den Baas aan het verstand te brengen, dat alles maar spel is geweest. Hij drijft hem ten slotte door

tusschenkomst der domestieken ter deure uit. De karikatuur wordt op den terugtocht portret; Gansendonck roept zich zelven toe: ‘Gij moest gegeeseld worden, dwaze lompert! Doe nu nog een witte gilet en gele handschoenen aan; het was beter, dat ze u een zotskap opzetten.’ Hij toont zich thands zelfs meer dan waarvoor de schrijver hem in den beginne wilde laten doorgaan: hij toont zich een verstandig man. Zijn hoogmoed, of liever zijn oogenblik van waanzin staat hem duur. Zijn Lise gaat verkwijnen; de ondervonden schokken zijn haar te hevig geweest. Een plaat stelt haar voor, zittende in een ziekenstoel onder een prieel, bleek, afgemat en haar vader naast haar gezeten, het hoofd over haar heengebogen, in de houding van den diepsten oodmoed. Wat verschil tusschen de eerste en deze plaat! Wat verschil ook in toestand! Tóen de opgeblazen Baas Gansendonck, thands de beschaamde, verpletterde vader!

Lise sterft aan de tering, en deze is verhaast geworden door de gevangenschap van Karel, die echter - het moet vermeld worden - voor zijn nog al niet zeer groote misdaad, want de Baron was slechts aan arm en been wat blaauw geslagen, een paar maanden gevangenisstraf gekregen had. Op het oogenblik, dat hij uit den kerker vrolijk terugkeert, ontmoet hem een lijkstoet: het is de begrafenis van Lise. Wanhopig ijlt hij toe. Eensklaps gaat hij verder met ontbloot mes, want hij bemerkt van verre den Baron. Gelukkig struikelt hij echter en valt op den grond.

Toen hij werd opgericht, was hij krankzinnig. Baas Gansendonck sterft spoedig. De tegenwoordige bezoeker van het dorp kan twee mannen op een houten bank zien zitten spelen, alsof ze beiden nog kinderen waren. De jongste is Karel, de oudste is Kobe, die hem uit medelijden oppast. Een treurige geschiedenis voorwaar! een tafereel, wel sterk, te sterk gekleurd, om de waarheid te verkondigen: de hoogmoed is de bron van alle kwaad.

Wat wij reeds hier en daar bij het gadeslaan van Gansendonck en Kobe opmerkten, kan ook gelden van alle figuren in dit verhaal, kan ook gelden van de handeling zelve.

Er is overdrijving in alles; er is iets ongezond weeks of forsch in alle figuren. Lise is een teringachtig wezen; de natuur had haar gewis tot een vroegen dood bestemd; de

omstandigheden toch waren alleen niet in staat om haar te knakken. Te kwijnen, omdat een jonkman uit liefde voor haar den benijden medeminnaar een slag in het aangezicht toebrengt en daarvoor straf moet ondergaan, het is wat kras! De geheele ijverzucht van Karel is, wel is waar, minder onwaar, maar toch overdreven. De jonkman ontvangt de overtuigendste blijken harer liefde en des niet te min gelooft hij haar telkens ontrouw!.... De best geteekende figuur is voorzeker Kobe.

In eene geheel nieuwe waereld brengt Conscience ons door ‘de arme Edelman.’

Wij hebben tot dusverre onder boeren verkeerd, wij zullen thands met den beschaafden mensch kennis maken. De Heer van Vlierbeke is de drager van een alouden naam. Hij heeft een onafhankelijk vermogen bezeten, maar heeft dat opgeofferd, om zijn broeder te redden, die zich aan spekulatiën heeft gewaagd en alles heeft verloren. Had de ongelukkige niet den naam der Vlierbeken gedragen, waarop nimmer een vlek kleefde, wellicht dat de edelman de kracht had gehad om hulp te weigeren en aan vrouw en kind te denken. Hij had thands echter daartoe geen moed en offerde alles, alles op. Jaren van verdriet en jammer, jaren van zelfverloochening en zelfbeheersching volgden. Zijne vrouw stierf en liet hem alleen met zijne dochter, zijne dochter, die hij lief heeft als de appel zijner oogen, voor wier opvoeding hij waakt, en die hij onkundig laat van de zorg, die hem verteert. Lang hebben zij afgescheiden van de waereld geleefd, maar in de Kerk heeft een zeker Heer Denecker, die met zijn neef het kasteel bij den Eikelpaal bewoont, hun kennis gemaakt. Mijnheer van Vlierbeke zoû zich ook van dezen wel hebben weten te ontslaan, als hij het ernstig gewild had; maar hij wilde het niet, omdat hij een innige genegenheid zag ontkiemen tusschen Lenora en den neef des rijken bankiers, die eenmaal alles zoude erven. Men ziet, dat Mijnheer van Vlierbeke de politiek niet beneden zich acht.

Denecker en zijn neef worden op het oude vervallen landgoed den volgenden middag ten eten gewacht. De toebereidselen, om hem waardig te ontvangen, kosten den edelman veel. Hij rijdt in alle stilte met het oude overgebleven rijtuig, den zoon eens pachters in verbleekt liverij op den bok, naar de stad, om bij den Notaris aanzoek te

doen om nog hooger hypotheek dan het eigendom thands reeds bezwaart. De Notaris moet weigeren en kondigt hem den aanstaanden verkoop van het belaste landgoed aan. Nog luttel maanden slechts en de lang verborgen gehouden mijn zal springen. Met de wanhoop in het hart besluit de Heer van Vlierbeke het laatste kleinood te verkoopen dat hem rest: de gouden snuifdoos, met het wapen van het aloud geslacht voorzien. Hij ontvangt er zoo veel geld voor, dat hij eenige gerechten kan aankoopen. Toen hij 's avonds thuis alleen was en zijn kind zich te bed had begeven, begon zijn eigenlijke werkzaamheid. De versleten servetten, het oude, maar fijn damast tafellaken worden onderzocht. De lepels en vorken worden gewreven. Hij heeft zes vorken en acht lepels, en ze zouden met hun vieren aan tafel zitten. Het vereischte berekening om rond te komen zonder dat iemant de armoede bemerkte. Vervolgens gaat hij naar den kelder: hij vindt er nog drie flesschen gewone wijn en Mijnheer Denecker stelt er zijn hoogmoed in om veel te kunnen drinken! Hij zoekt naar eenige spinwebben en hangt die kunstig over de flesschen heen. Weder naar boven gekomen plakt hij het behangsel hier en daar bij, borstelt hij zijn kleederen, en verft het wit geworden laken met inkt. Eindelijk gaat hij over om zijn laarzen na te zien, en de scheuren behoorlijk dicht te naaien! Hij is gereed, hij begeeft zich ter ruste! Ruste? Zal hij die vinden met den dag van morgen in het verschiet?

De bezoekers komen aan in een prachtige koets ‘van schoone Engelsche paarden gevoerd.’ Denecker vernieuwt de kennismaking met van Vlierbeke, Gustaaf met Lenora. De beide eersten verheugen zich bij de toenemende vertrouwelijkheid der jeugd. Men gaat aan tafel. Nu volgt er een tafereel, dat wij genoopt zijn mede te deelen zoo als Conscience het gegeven heeft.

‘Mijnheer van Vlierbeke leidde de samenspraak op allerlei voorwerpen, welke hij dacht zijn gasten aangenaam te kunnen zijn. Met eene onbeperkte toegevendheid volgde hij de redenen des koopmans in, en verschafte hem gelegenheid om ook al, met een toon van overheid, van dingen te spreken, welke hij, als handeldrijver, bijzonderlijk moest kennen.

Zijn gast doorgrondde deze minzaamheid en was den edelman er innerlijk dankbaar voor. De koopman voelde

zich door een waar gevoel van vriendschap tot Mijnheer van Vlierbeke getogen en deed geweld om jegens hem, in gulle hoffelijkheid, niet achteruit te blijven.

Zoo ging alles dan wel; ieder was over de anderen en over zich zelven tevreden; bovenal verheugde het den edelman, dat de pachteresse en haar zoon hun dienst zoo goed verstonden en de gebruikte lepels en borden zoo rap en zoo snel wisten weg te nemen en weder zuiver terug te brengen, dat het onmogelijk ware geweest te merken, dat het getal dezer voorwerpen ontoereikend was.

Slechts eene opmerking begon den edelman eene diepe bekommernis te veroorzaken. Hij zag met angst, dat Mijnheer Denecker tusschen de redekaveling het eene glas wijn na het andere ledigde; de jongeling spoorde uit beleefdheid, of om een reden tot spraak te hebben, Lenora onophoudend aan om toch een roemer te drinken; en zoo gebeurde het, dat, kort na den aanvang van het maal, de eerste flesch reeds haren bodem door den wijn vertoonde.

De edelman zag somwijlen met verborgen blikken naar het vocht, dat in de flessche overbleef, en sidderde er van in zijn binnenste, telkens dat de koopman zijn roemer ledig dronk. De tweede flesch werd op bevel door den knecht opgehaald; Mijnheer van Vlierbeke, om den dorst van zijn gast te matigen, begon allengskens de redekaveling te laten vallen; want hij had opgemerkt, dat de koopman niet lang kon spreken, zonder naar het glas te grijpen. Evenwel hij zag zich bedrogen; want nu bragt de Heer Denecker de zamenspraak op den wijn zelven, begon het edel nat hemelhoog te prijzen en gaf zijne verwondering over de onbegrijpelijke matigheid des edelmans te kennen. Ondertusschen dronk hij nog meer dan te voren en werd, alhoewel in geringe mate, hierin door Gustaaf geholpen.

De angst des edelmans groeide met elken teug, dien de koopman aan zijn lippen bragt; en, alhoewel hem dit een groote spijt veroorzaakte, weêrhield hij zich van zijn gast bescheid te doen, en werd ten minste hierin onbeleefd uit vreeze van grootere schaamte.

Ook de tweede flesch was welhaast geledigd; de koopman zegde liefelijk tot Mijnheer van Vlierbeke, die met beklemd hart evenwel in schijn immer vrolijk en lachend zijn gebaren angstig naspeurde:

“Ja, Heer van Vlierbeke, die wijn is oud en uitmun-

tend, ik beken het; doch in zaken van drinken moet men al eens veranderen, of de smaak verloopt. Ik moet gelooven, dat gij een goeden kelder hebt, zoo ik bij de eerste proeve oordeelen mag. Laat zien, doe eens eene flessche *Chateau-Margaux* opdienen; en, hebben wij den tijd, zoo zullen wij onze bijeenkomst met een teug *Hochheimer* sluiten; *Champagne* drink ik nooit; het is een slechte wijn voor ware liefhebbers.'

'Bij de laatste woorden des koopmans spreidde eene plotselinge bleekheid zich over het gelaat van Mijnheer van Vlierbeke, maar om die aandoening van schrik te verbergen, wreef hij zich eene wijl over voorhoofd en oogen, met vlugtige inspanning des verstands nadenkende, hoe hij zich nog uit de verlegenheid redden mogt.

Toen zijn gast ophield te spreken, ontdekte hij zijn aangezicht; een kalmen lach alleen kon men er op bemerken.

'*Chateau-Margaux?*' vroeg hij, 'gelijk gij wilt, Heer Denecker.' En zich tot den knecht keerende, gebood hij:

'Jan, een flesch Chateau-Margaux! Links, in den derden bak.'

De boerenjongen aanzag zijn meester gapend, als had men hem in een onbekende taal aangesproken, en morde eenige onverstaanbare woorden.

'Verontschuldig mij,' zegde de edelman opstaande, 'hij zal het niet vinden. Een oogenblik!'

Hij daalde den trap af en trad in de keuken, waar hij de derde flessche, die gereed stond, van den vloer opnam en er mede in den kelder ging.

Hier alleen zijnde, bleef hij staan en schepte adem, terwijl hij tot zich zelven zeide:

'*Chateau-Margaux! Hochheimer! Champagne!* Niets in huis dan die laatste flesch *Bordeaux!* Wat gedaan? Geen tijd tot denken. Het lot is geworpen, dat God mij helpe!'

Hij klom den trap op en verscheen grimlachend in de eetzaal met den kurktrekker op den stop der eenige flessche. Onderwijl had Lenora de roemers doen verwisselen.

'Wel twintig jaar oud is deze wijn; ik hoop dat hij u zal bevallen,' sprak de edelman, terwijl hij de glazen volschonk en bevend, van ter zijde, het uitwerksel zijner daad op het aangezicht des koopmans afspiedde.

Deze had naauwelijks de lippen aan het glas gebracht, of hij trok het terug en riep met ontevreden gelaat:

‘Hier is een misgreep begaan; het is dezelfde wijn!’

Met de uitdrukking des twijfels proefde de Heer van Vlierbeke insgelijks het vocht, en zeide als verrast:

‘Inderdaad, ik heb mij vergist. Nu is de flesch ontstopt; indien wij ze maar voorts ledigden? Wij hebben tijds genoeg.’

‘Gelijk het u belieft,’ antwoordde de koopman, ‘op voorwaarde, dat gij mij wat beter helpt. Wij zullen ons een weinig spoeden.’

Zoo verminderde de wijn ook allengskens in de derde flessche, totdat er nog een paar roemers in overig bleven.

De edelman kon zijne ontsteltenis niet langer verbergen; hij wendde het gezigt wel van de flessche af, doch telkens keerde zijn blik er met dieperen angst op terug. In zijn oor bromde reeds het schrikkelijk woord Chateau-Margaux, dat hem met schaamte moest overladen; het koude zweet brak hem uit; de kleur zijns aangezichts veranderde menigmaal in een oogenblik; doch hij was nog niet ten einde van middelen, en streed als een moedig soldaat tegen de nakende vernedering. Met de handen en den neusdoek vaak over voorhoofd en wangen wrijvende, met hoesten, met zich om te keeren, alsof hij niezen wilde, ontsnapte hij nog eene wijl aan de opmerkzaamheid zijner gasten, totdat Mijnheer Denecker de flesch aanvatte om den laatsten wijn uit te schenken. Bij het gezicht dezer daad greep eene huivering den edelman aan, eene doodsche bleekheid ontverwde zijn gelaat, en met een zucht liet hij het hoofd tegen den stoel vallen.

Was het eene geveinsde bezwijming? of wel, nam de arme edelman zijn ware ontsteltenis te baat om uit eene droeve verlegenheid te geraken?

Allen sprongen recht; Lenora liet een gil en kwam met kommervolle blikken bij haar vader staan. Deze poogde te glimlachen en zeide, terwijl hij langzaam opstond:

‘Het is niets, de lucht benaauwt mij hier; laat mij een oogenblik in den hof gaan, ik zal spoedig hersteld zijn.’ -

Welk een kracht spreekt er uit dit tafereel! Wat talent tot dramatisering eener stoffe!

Zoodra Mijnheer van Vlierbeke met zijn gasten in den hof was gekomen, gevoelde hij zich hersteld. Een zware

last werd hem van de borst genomen, toen eindelijk de koets des Heeren Denecker voorkwam en de gasten wegreden. Gustaaf herhaalde zijn bezoek gedurig en werd door den edelman altoos zeer hartelijk ontvangen. Zijne genegenheid voor Lenora nam meer en meer toe, hetgeen door den oude met het meeste welgevallen werd opgemerkt. Zoo de vereeniging slechts plaats heeft vóor het hypotheek opeischbaar is, vóor hij van den hof zal worden weggejaagd, dan is zijn kind voor het minst behouden! Gustaaf waagt den stouten stap en vraagt de hand zijner dochter. Hoewel met weerzin, bekent de oude zijne armoede. Hij is niet de gierigaard, waarvoor hij in de omstreken doorgaat, maar hij is arm. Gustaaf ziet daarin geen onoverkomelijken hinderpaal; maar zijn oom? Deze zal niet onvermurwbaar zijn, dus hoopt hij in zijne opgetogenheid.

De oom komt weldra. Hij vraagt zelf de hand van Lenora voor zijn neef; hij gelooft niets van 's Edelmans armoede. Het is een pijnlijk onderhoud voor Mijnheer van Vlierbeke, die eindigen moet met hem de schuldbrieven ten zijnen laste te toonen. De bankier moet nu wel gelooven, en als man van geld - zoo ten minste worden ons alle bankiers voorgesteld, - dunkt hem het geluk zonder het klinkend metaal onmogelijk. Van een huwelijk kan geene sprake meer zijn. Bij het afscheid spreekt hij wel wat ruw uit, wat wij bij de lezing evenwel ook.... dachten: ‘Ja, Heer van Vlierbeke, hoe hadt gij dan uwe rekening gemaakt? Nu begin ik er eerst klaar in te zien; gij meendet eene goede zaak te doen en uw waar zoo duur mogelijk te verkoopen.’

De vader moet der dochter mededeelen, dat haar huwelijk met Gustaaf onmogelijk is. Nog zegt hij haar niet de geheele waarheid; maar als zij zijn verborgen lijden aanziet en hem in de eenzaamheid verrast, hem dringt te spreken, wordt alles ontsluierd. De vader had gedacht, dat de ontdekking zijne dochter zoû verpletteren, dat hare wanhoop zijn zielepijn zoû verhoogen, en daarom had hij gezwegen en in stilte geleden. Maar hij had zijn kind te zwak, zich zelven te sterk gewaand. Nu zij alles weet, kan zij met hem spreken, kan zij zich beraden, kan zij troosten. Wat weegt de rampspoed minder zwaar, als die door twee wordt getorscht!

De dag van den verkoop van den Grinselhof en van den inboedel nadert. Alles wordt te gelde gemaakt en va-

der en dochter, hoe ook tot blijven gedrongen door het pachtersgezin, dat beiden woning aanbiedt, gaan de wijde waereld in, hand aan hand, maar van den stand, waarin zij geboren zijn, vervallen. Zij verdwijnen en sedert geruimen tijd hoort men niets meer van hen.

Bij den Notaris, ten wiens overstaan de Grinselhof en de inboedel verkocht was geworden, meldt zich eensklaps een jongeling aan. Hij doet zich kennen als Gustaaf, de neef des bankiers, en thands diens erfgenaam. Op de reize, die beiden deden, is de bankier door een beroerte overvallen. Op zijn sterfbed echter heeft hij op aandringen zijns neefs vergunning verleend tot het huwelijk van dezen met Lenora. Hij komt nu bij den Notaris onderzoek doen naar beider verblijf. Hem wordt het gebeurde medegedeeld en tevens dat niemant eenige kennis draagt van de plaats, waar de ongelukkigen zich verscholen hebben. De jongeling looft de rijkste belooning uit, om de verdwenenen op te sporen, doet den Grinselhof en den verdwenen inboedel zoo veel mogelijk weder inkoopen, en ontvangt ten laatste, na de langdurigste nasporingen, de zoo innig begeerde aanwijzing.

In de stad Nancy heeft de Heer van Vlierbeke zich met zijne dochter gevestigd. De aanblik dier beiden is aandoenlijk. Zij worstelen tegen de altoos dreigende armoede, en Lenora kan den geduchten vijand beter weêrstaan dan de schijnbaar sterkere vader. Zij heeft geen gebrek aan werk en haar vingeren behandelen de naald met verwonderlijke snelheid. Ze moet dan ook in alles pogen te voorzien, want haar vader kan zoo weinig verdienen, hij, die ter naauwernood van eene zware ziekte is hersteld. Als een reddende engel komt Gustaaf binnen en verhaalt hun het blijde nieuws, dat een einde maakte aan hunne ellende. Zij nemen met hem den terugtocht aan en vinden den Grinselhof, gemeubeld nagenoeg als vroeger, geheel ingericht om hen te ontvangen. De bruiloft wordt gevierd, en de oude Edelman beleeft nog den gelukkigen tijd, dat zijne kleinkinderen met hem dartelen en spelen.

Gelukkig dat de bankier zoo bij tijds kwam te sterven. Hoe treurig zoû het voor Mijnheer van Vlierbeke en Lenora en Gustaaf zijn geweest, als de geldman nog eenigen tijd had blijven ademen. Zoo als men ziet, is de kompozitie weder kunsteloos, en, zonder onnatuurlijk te zijn, toch

niet natuurlijk. Niet de logische orde der omstandigheden, maar het toeval beheerscht de handeling.

Lenora is een edele figuur, maar als persone weinig beteekenend, zoo lang zij op den Grinselhof in schijnbaar gunstige omstandigheden zich bevindt. In den rampspoed echter verheft zij, en ontwikkelt ze zich en vertoont een kracht tot lijden, tot dulden, tot troosten, die verblijdt en ons het ware vrouwelijke in haar charakter doet hoogschatten.

Hij, die de eigenlijke hoofdpersoon mag genoemd worden, Mijnheer van Vlierbeke, behaagt mij het minst, in welke treffende toestanden de auteur hem ook heeft weten te plaatsen. Zijne handelwijze tegenover Gustaaf en Lenora, hoeveel verschoonends er ook kan worden ingebracht, is den echten edelman onwaardig. Hij heeft met zijne dochter handel gedreven; hij had bij de drukke bezoeken van Gustaaf dezen rekenschap moeten en kunnen vragen van diens voornemen en hem den staat van zijn vermogen doen kennen. Zoo als het nu gebeurt, laat Mijnheer van Vlierbeke den ontkiemenden hartstocht bij beiden wortel schieten, misschien in de hoop, dat de latere ontdekkingen, die hij als man van eer zal moeten maken, alsdan niet in staat zullen zijn de verbintenis te verbreken.

In de schildering van den bankier en Gustaaf vind ik iets banaals. Zij onderscheiden zich in niets van alle bankiers en minnaars, ons door heele, halve en kwart-poëten geschetst.

Wij hebben verschillende gewrochten uit Consciences eerste periode beschouwd. Wij mogen die periode den bloei-, den lentetijd noemen.

Eene beschouwing van de vele andere voortbrengselen, welke als het ware het verband uitmaken tusschen dien lentetijd en den zomer of herfst, zoude, gelooven wij, doelloos zijn, en een arbeid vorderen, welken het door mij gekozen *cadre* niet noodzakelijk eischt. Wij vermeenen onze ontleding veeleer te kunnen besluiten met de beschouwing van een der laatste verhalen en kiezen daartoe: Moeder Job.

Wij worden weder door Conscience in de hem geliefde waereld der dorpbewoners geleid.

Wij wonen een dorpsfeest bij: het boogschieten om den prijs. Verschillende boeren zijn saamgekomen en daaronder de notabelsten, daaronder: de brouwer Job met vrouw, zoon en dochter, en een zekeren Heer Walter, die de *as*-

socié is van des brouwers zoon. Verder ontmoeten wij Gabriël, den zoon van den Notaris, die Rosina, de dochter des brouwers, innig liefheeft, en met ijverzucht naar Walter, den Stadsheer, heenziet, die haar niet weinig het hof maakt.

Het charakter, of liever het hoofdgebrek van Job doet zich duidelijk kennen: het is een soort van wrevel, die vooral ontstaat uit de overtuiging, dat hij de ongelukkigste man der waereld is, dat alle slagen hem m o e t e n treffen. Dat gebrek heeft evenwel zijn hart niet aangetast; dit is zuiver gebleven, hetgeen ons dadelijk blijkt uit de gesprekken der dorpelingen, en vooral van eene boerin, die haar welzijn aan hem toeschrijft. Job wordt thands door zijn kwelduivel het hevigst aangetast. Hij zal naar den prijs mededingen, hoewel hij overal verkondigt, dat hij dien niet zal winnen, dat hij is voorbestemd om altijd te verliezen.

Zijne vrouw, Moeder Job, hoort al die klachten met Jobsgeduld aan. Het prijsschieten neemt een aanvang. De voorstelling er van is als gewoonlijk aanschouwelijk. De schrijver trekt ons echter - te spoedig zouden we haast zeggen - van dit schouwspel af en voert ons naar Gabriël, die door een doornenhegge naar zijn meisjen staat te gluren, zijn meisjen, dat naast Mijnheer Walter neerzit en met dezen niet meer spreekt, dan de welvoegelijkheid en wellevendheid vorderen. Een tweede schildering wordt ons gegeven van de ijverzucht, die den jonkman zenuwachtig doet schokken. Op hetzelfde oogenblik, dat eenige zijner vrienden hem nog meer prikkelen en zijn ijverzucht voeden, wordt Rosina, die op een afstand en nog wel met den rug naar hem toegekeerd neêrzat, door een raadselachtige treurigheid overvallen. Zij staakt haar gesprek met den Heer Walter geheel, zoekt met de oogen om haar heen en ontwaart den geliefde van verre; zij wenkt hem nader te komen, maar deze wendt zich af en verdwijnt. De wrevel moet dan al diepe wortels in zijn hart geschoten hebben! De droefheid, die Rosina overmeestert na dit bewijs van koelheid haars minnaars, wordt getemperd door de blijdschap over de zegepraal haars vaders, die de tabaksdoos, den hoogsten prijs, gewonnen heeft. ‘God zij dank!’ juichte Moeder Job. ‘Nu ten minste zal hij tevreden zijn!’

Zij en Rosina stonden op; de laatste had gelegenheid om Gabriël te naderen en hem te vragen: ‘Waarom zijt ge kwaad op mij?’ Maar daar komt de Heer Walter weder aan, en Gabriël keert zich zonder te spreken met weêrwil af.

Baas Job is niet gelukkiger dan hij vroeger was. Nu hij den prijs heeft, spijt het hem echter, dat hij dien niet anders gewonnen heeft. Des avonds ontmoeten wij Gabriël dwalende in het bosch, ten prooi aan de hevigste vertwijfeling. Deze wordt nog heftiger, als hij zijn Rosina met den Heer Walter ziet wandelen; hij zinkt neêr, maar staat op, om weder neder te zinken, ten laatste ‘*bonsde* een onduidelijke schreeuw uit zijn verscheurden boezem op en hij vlugtte, met het hoofd vooruit, als een zinnelooze tusschen de boomen weg....’ Arme jonkman!

‘Moeder, moeder, het was Gabriël!’ zeide Rosina, die in het bosch een luchtjen schepte.

‘Zij boog het hoofd en volgde lijdzaam in zwijgende treurnis, totdat de deur der brouwerij zich voor allen geopend had.’

Wij komen in de brouwerij of boerderij van Baas Job. Aller angst staat op de aangezichten te lezen. Het jongste kind, Engelbert, heeft de roode koorts. De vader is naar Brussel, en Gabriël, die anders hen zoo dikwijls komt troosten, laat Rosina en haar moeder in haar smart alleen. Daar komt een ander binnen weder met een Jobstijding. Gabriël heeft het ouderlijk huis verlaten, en is heengegaan, niemant weet waarheen! Die tijding wordt weldra bevestigd door de moeder des verdoolden, die Rosina en haar moeder duchtig komt uitvegen. Moeder Job, die gantsche nachten heeft gewaakt, die haar Rosina moet troosten, moet thands ook de verbolgen en vertwijfelende Notarisvrouw nederzetten. Haar taak is zwaar, maar zoû nog veel zwaarder worden. Met eene uitvoerigheid, als waarvan Conscience bij het teekenen van de smarte dikwijls blijk geeft, wordt de ziekte van het kind beschreven, worden de zielsangsten van Moeder Job gemaald. Daar komt, na een bang doorwaakten nacht, in de stilte der morgenschemering, een bode uit Antwerpen met een brief van Hugo aan haar alléen. Deze is ten gronde gericht door zijn *associé* Walter; indien hij binnen vier dagen geen dertig duizend francs heeft zal hij als bankroetier aangeklaagd, door ‘Gendarmes’ aangevat en in de gevangenis geworpen worden. Zij beraad-

slaagt met hare dochter wat te doen. Zij zal naar den Notaris gaan en een hypotheek vragen op het vaste goed; deze heeft vele bezwaren, maar stemt eindelijk toe om eene poging aan te wenden, ten einde het geld vooral spoedig te krijgen. Naauwelijks was zij teruggekomen, of Baas Job, die noch van de ziekte van zijn Engelbert, noch van het bankroet zijns zoons iets weet, klopte aan. De ziekte van zijn kind vervoert hem tot zijn gewone klachten, terwijl Moeder Job voor de duizendste maal in haar leven het woord: ‘'t zal wel beter gaan,’ hem te gemoet voert. Moeder Job moet hem echter nog een andere mededeeling doen. Met bewonderenswaardige sterkte volbrengt die schijnbaar zwakke vrouw hare taak. Zij, die de smart met en voor allen draagt, zij heeft nog kracht om te troosten en te bemoedigen. Zij poogt de woede haars mans bij het vernemen der aanstaande schande van Hugo te doen bedaren, zij poogt hem te bewegen hypotheek te nemen en zoû geslaagd zijn, ware de Notaris niet verschenen met de aankondiging, dat al zijn moeite vergeefs is geweest en er geen hypotheek te sluiten is binnen den hem gestelden korten tijd. Dit voorval geeft Job weêr nieuw voedsel voor zijn gewone klacht; hij denkt er niet aan zich door eene krachtsinspanning te redden. Gelukkig dat Moeder Job Moeder Job is. Deze herinnert zich, dat de zoon eens naburigen Barons eens door Hugo uit het ijs is gered. Zij zal tot den Heer Baron gaan; zij zal dezen om hulp smeeken. Met de grootste uitvoerighetd wordt ons de tocht van Moeder Job medegedeeld. Zij ontmoet hinderpalen op haar weg in den zoon van buurvrouw Katrien, die haar ophoudt, en in den koster of schoolmeester, die haar een vaers, door hem op haar man gemaakt, wil voorlezen. Wie weet niet bij ondervinding, dat een poëet, en vooral een aan het hengstesap zich dronken gedronken hebbend poëet, van verlangen brandt om los te barsten, en dat dergelijke gunstelingen van den God Apollo in ieder, dien ze tegenkomen, een broeder of wel een onderdaan meenen te zien. Maar Moeder Job, die op weg is gegaan om wat zij het dierbaarst heeft te redden, en die opgehouden wordt door eenige krakende, zwoegende alexandrijnen; was te verstandig om zich te doen stilstaan. Terwijl de poëet aan het uitgalmen ging en in het heetste van zijn dichtergloed was, was de goede vrouw heengeslopen en in het korenland verdwenen. Naauwelijks was

Moeder Job den koster ontvlucht of ze loopt een ander gevaar in de kaken: namelijk een van de velen, die ook naar het landgoed des Barons gaat. Van dezen hoort zij, dat de Genadige Heer Baron alles behalven een lam en veranderlijk in zijn grillen is even als het weêr. Eindelijk komt zij aan, de Baron is thuis, maar heeft bezigheid. Weêr een nieuwe hinderpaal! Deze ruimt zij echter door vriendelijkheid uit den weg, want de knecht, dien zij zoo innig bidt om een goed woord voor haar te doen, wordt bewogen en maakt dat zij ten laatste wordt toegelaten. Het is een onderhoud, dat ge gaarne in de werkelijkheid zoudt willen aanhooren, want dan had het u niet langer doen twijfelen aan den adel van het menschelijk hart. De Heer Baron herinnert zich zeer goed de redding zijns zoons door Hugo, des brouwers zoon; herinnert zich nog zeer goed, dat hij aan de brouwerij is geweest om een belooning aan te bieden, maar dat die toen werd geweigerd. Hij zal thands die belooning geven. Niettegenstaande vrouw Job als gehuwde vrouw geene persone is, stelt hij haar een aanwijzing op zijn bankier, ten bedrage van dertig duizend francs, ter hand, waarvoor een rente zal worden betaald van slechts 2 ten honderd.

Ik trek de waarheidsliefde van Conscience in het geheel niet in twijfel; ik waag alleen te gelooven, dat dergelijke menschen als zijn Baron tot de uitzonderingen behooren, en dat Moeder Job niet te veel toezeî, toen ze aannam ‘alle dagen voor hem te zullen bidden.’ Toen zij thuis kwam was Engelbertjen al wat beter; zij bespeurde het, terwijl zij man en dochter de wonderbare tusschenkomst van den ouden Heer Baron verhaalde.

Baas Job is wel genoodzaakt op de diligence te klimmen en het geld zelf naar Hugo te gaan brengen. Zijn wrevel verlaat hem de gantsche reize niet; hij neemt zelfs toe bij het verkeer met de waereld buiten zijn dorp. Den ongelukkigen Hugo wacht een bang uur. Baas Job begint met verwijten, die den jonkman diep moeten grieven, en biedt eindelijk, na hem diep gewond te hebben, genezing aan. Nu weigert de jonkman alle hulp, en niet dan na vele woorden van Baas Job, die hem thands de hulp opdringt, worden de 30,000 francs aangenomen.

Drie of vier dagen na de terugkomst van Baas Job komt er een brief van Hugo, die het heuchelijk, maar zeker onverwachte nieuws behelst, dat het tekort zeker wel 5000 francs

minder is dan hij vroeger *onderstelde*, en dat hij door het medelijden van een zijner krediteuren een betrekking van kashouder gekregen had. Is vroeger de eene onweêrsbui op de andere gevolgd, thands verdwijnt de eene na de andere en straalt de zonne aan den wolkenloozen hemel. De dokter komt binnen en de aanstaande beterschap van Engelbertjen vertellen. De Notaris komt met den teruggekeerden Gabriël, die op zijn dwaaltocht zeker het verdwijnen van den Heer Walter heeft gehoord en nu niet meer twijfelt aan de trouw van Rosina. In eenige minuten tijds wordt de vrede tusschen de gelieven en de wederzijdsche ouders gesloten, en de voltrekking des huwelijks bepaald. Niettegenstaande al die vreugden blijft Job wrevelig als altoos. Moeder wijst hem met welsprekendheid op het goede, dat zij genoten hebben; zij roept hem toe:

‘Zie uwen zoon herleven, zie uwe dochter in zielsgenoegen smelten!’

‘Inderdaad, vrouw,’ antwoordde Baas Job getroffen, ‘wij zijn gelukkiger dan wij hadden durven hopen... maar, maar...’

‘Oh, dat leelijk woord maar!’ riep Moeder Job.

‘Maar we zijn toch arm,’ mompelde de Brouwer voort. ‘Het zweet van ons gantsch leven, het erfdeel onzer ouders is verloren...’

Naauwelijks zijn de woorden gesproken, of er houdt een rijtuig stil, waar Hugo uitstapt. ‘Walter is gevat!’ zoo roept de jonkman vader en moeder en al de aanwezigen toe, en wat het grootste wonder was, ‘hij had al de gestolen bankbriefjens nog bij zich.’ Niets is er dus verloren; alles zal Hugo terug bekomen. De laatste klacht van vader Job moet verstommen.

‘Ja, ja, oh, wat is God toch barmhartig en goed!’ riep de Brouwer met begeesterde stemme.

En toen Moeder Job al die haar dierbaar waren in haar beide armen had omsloten, zeî ze op plechtigen toon:

‘Kinderen, lieve kinderen, en gij, die mijn beminde echtgenoot zijt, vergeet toch niet de les van dezen dag: wat u ook bedroevends in het leven overkome, blijft op Gods goedheid betrouwen en zegt altijd in u zelven: het zal wel beter gaan! Wie deze woorden in zijn hart geschreven houdt, is sterker dan het ongeluk; want zij zijn een onuitputtelijke bron van magt en van moed!’

Het is jammer, dat Moeder Job voor ons haar leven eindigt met een preek, die in haar mond niet past. Het strookt niet met het charakter, dat haar in het gantsche verhaal wordt toegedicht, dat verwijzen naar zich zelve. Dit doet ze toch, daar de spreuk, die volgens haar door ieder herhaald moet worden, juist door haar altijd wordt uitgesproken. Desniettemin is dit slechts een vlekjen op een schoon kleed. Ontegenzeggelijk is Moeder Job het krachtigst van al de figuren geteekend en dwingt zij dikwerf medegevoel, soms bewondering af, hetgeen nog meer zoude geschieden, als wij de toestanden, hoewel op zich zelven mogelijk, door hunne onderlinge verhouding niet te vaak onnatuurlijk, niet gedwongen moesten beschouwen. Moeder Job bezit weder dat echt vrouwelijke, hetgeen in Trien zoo schoon uitblinkt. Er is zoo veel tedere zachtheid, en toch zoo veel taaie kracht, zoo veel lijdzaamheid en toch zoo veel werkdadigheid in die echt vrouwelijke ziele. Jammer, dat Conscience hier niet wat meer gekuischten smaak heeft doen blijken en zich oekonomischer heeft betoond. Om Moeder Job te doen leeren kennen, zijn die verschillende snel op elkaâr volgende toestanden niet noodzakelijk. Het is of Conscience het Oostersch poëem voor den geest heeft gezweefd en hij den tegenspoed even als den voorspoed in zijn uitersten heeft willen schetsen.

De Brouwer Job is met scherpe lijnen geteekend. In den aanvang is hij reeds zoo aanschouwelijk voorgesteld, dat de figuur ons voor de oogen staat. De auteur, die dat vermag, ligt echter onder eene zware verplichting. Hij, die ons op een gegeven oogenblik een mensch weet te schetsen, is ook in staat diens charakter volledig te doen kennen, door hem in de toestanden, waarin hij hem plaatst, zich te laten ontwikkelen. Is Baas Job tot op de voorlaatste bladzijde niet dezelfde Baas Job van de eerste? Is er niet een zekere eentonigheid in dat beeld, hetgeen de gantsche schepping neêrdrukt? Het is naar ons inzien zóo waar, dat de auteur er, zonder het te weten, zelf belijdenis van heeft moeten doen, daar hij zijn hoofdpersoon in alle toestanden bijna dezelfde woorden laat spreken. Baas Job loopt bovendien gevaar om, even als Baas Gansendonck, een karikatuur te worden. De kleuren zijn te gloeiend, de omtrekken bijkans te scherp.

Zoo als hij geteekend is, altijd morrende, morrende in de dagen van voorspoed, morrende in de dagen van tegen-

spoed, was er wel eene omkeering noodig, welke aan het wonderdadige grenst; een uitredding, die bijkans zonder voorbeeld is in de geschiedenis der menschen; eene opeenstapeling van gelukkige voorvallen, welke den aartsvader, wiens naam hij draagt, herinnert; toch hebben wij geenerlei waarborg, dat de onverwachte uitredding hem meer dan bedwelmd, hem genezen heeft; hem werkelijk aan Gods goedheid voor altijd zal doen gelooven; hem in staat zal stellen, de spreuk zijner huisvrouw van gantscher harte tot de zijne te maken.

Gabriël en Rosina, Walter en Hugo zijn òf misteekend, òf zoo flaauw, dat ze bijna onherkenbaar zijn. Gabriël, hoewel de auteur van geene ziekte gewaagt, is toch krank; hij is zoo week als een saletjonker uit een theetuin der vorige eeuw. Welk een reden heeft hij, om aan de ontrouw zijner geliefde te twijfelen? En zoo die reden niet bestaat, of zelfs niet meer dan zwak is, wat geeft hem dan aanleiding om als een schoolknaap het ouderlijk huis te ontvluchten, rond te doolen en terug te keeren... omdat hij misschien honger heeft? En Rosina? Zij is verstandiger dan haar smeltende Gabriël, maar zij is even als Hugo en Walter onbeteekenend.

In het kader, door Conscience gekozen, kon zij echter ook weinig plaats innemen. Moeder Job is de zon, die alle lichtstralen in zich vereenigt, en de personen, die om haar heen zich bewegen, van tijd tot tijd iets van haren glans leent.

Het blijkt reeds uit de ontleding der figuren en de korte mededeeling der handeling, wat er van de kompozitie te denken zij. Deze is uiterst gebrekkig. Het zijn enkele *détails*, die onze deelneming wekken; het is de voorstelling der boogschutterij, de schildering van het ziekvertrek, de gang van Moeder Job naar het huis des Barons, de ontmoeting van vader en zoon; het zijn die *détails*, welke ons de kracht des auteurs doen huldigen; maar zoodra het boek is gesloten en wij de handeling pogen te overzien, dan verschijnt er een glimlach om onze lippen en moeten wij getuigen, dat die handeling, met eenige hoop op een goeden uitslag, alleen verdedigd kan worden door hen, die van tijd tot tijd aan de opheffing der natuurwetten, aan de storing van de gewone orde der dingen gelooven. De handeling heeft in zich zelve geene levenskracht; niet uit en in zich zelve wordt zij ge-

voed, en noodzaakt zij de personen om te werken zóo als zij werken en niet anders. Toevallige omstandigheden, door den auteur ter juister tijde bijgebracht, moeten de handeling verwikkelen en ontwikkelen.

Rosina wordt door haar minnaar - men weet, of eigenlijk men weet niet waarom - verlaten; het jongste kind krijgt een gevaarlijke ziekte. Hugo wordt door zijn *associé* bedrogen - op eene wijze, als een der zake kundige zich niet zoû kunnen laten bedriegen - de brouwer wanhoopt aan alles en vervult het beproefde huis met zijn onmannelijke klachten; toch houdt Moeder Job zich staande; toch namen zelfs hare krachten toe - dit is door Conscience fijn gevoeld - maar op eens verandert alles van gedaante; men herinnert zich een voorval, of liever, den auteur komt een middel tot doorhakking van den knoop in de gedachten, en een edelman, die verplichting heeft aan het gezin des brouwers, verschijnt als reddende engel. Hugo wordt gered, en heeft de redding zelfs niet noodig, daar al de gestolen bankbriefjens in den zak van den dief worden gevonden, terwijl, o toppunt van geluk! het doodzieke kind te gelijker tijd beter wordt!

Wij staken hier onze ontledingen van Consciences werken. Wij hebben zijn eerstelingen en een zijner laatste werken ter beschouwing gekozen, en daardoor, naar wij vermeenen, den auteur de gelegenheid niet ontnomen, om zich in zijne veelzijdigheid te doen kennen. Noch ‘de Gierigaard,’ noch ‘de Plaag der Dorpen,’ noch ‘het Geluk om rijk te zijn,’ zoude onze kennis van Conscience als schrijver vermeerderen.

Wij hebben Conscience gezien te midden der dorpen, te midden der natuur, en altoos, zelfs waar hij een enkele maal de kringen binnentreedt, waarover de beschaving hare fijnere tinten heeft heengespreid, omringd van de menschen, die als tusschen het groen der boomen, onder het gekweel van de vogelen des hemels zijn opgewassen, en der natuur hunne ontwikkeling hebben ontleend. Daar is Conscience ook op zijne plaats; daar hebben wij hem ook bij den aanvang van ons opstel vergezeld. Hij verstaat het murmelen der molenbeke, het ruischen van de denne, het popelen van den populier, het getjilp en gekweel van het woudkoor; hij heeft een open oog en oor voor de kinderlijke stemmen, welke uit gindsche hoeve, uitspanning, landhoeve of brou-

werij oprijzen. Juist omdat hij de natuur om zich heen zoo goed begrijpt of liever gevoelt, gevoelt hij ook de waarde van den mensch, die aan de borst der natuur is gezoogd geworden. Vandaar die roerende eenvoud, die beminnelijke naïveteit, die niemant zoo waar, zoo oorspronkelijk zuiver als hij heeft weten te schetsen, en die ons het paradijs der onwetendheid, waarin hij ons telkens rondvoert, waarin hij ons telkens, schier zouden we zeggen met zooveel welbehagen, verwijlen doet, niet alleen dragelijk, maar zelfs dichterlijk schoon doet verschijnen. Trien, de grootmoeder en moeder van den aanstaanden schilder, Lenora, Lise, Moeder Job, het zijn kinderen der natuur; het zijn wezens, die zich niet te huis zouden gevoelen te midden der beschaving, op den rug van den vloed des menschelijken levens, die langs klippen en rotsen, langs bazaltkaden en sluizen heenvliet of voortbruischt; het zijn wezens, die wellicht nergens zóo bestaan, als ze door Conscience geschilderd worden, maar die toch den stempel der mogelijkheid op het voorhoofd dragen, zoodat we gedrongen zijn te getuigen, dat in de liefelijke waereld, waarin Conscience ons brengt, in die waereld van poëzy, die verschillend is van de werkelijke, of liever, die wel deze, maar deze door een geslepen, glas doet zien, dergelijke gestalten thuis behooren. En wat boeit in deze figuren het meest? Niet de zelfverloochening, niet dat opgaan van den individu in zijn naasten, niet die lijdzaamheid, die werkelijk zich als zielesterkte vertoont; maar het naïve, het eenvoudige, dat met geen woorden is te ontleden, maar dat, zoo de Natuur woorden ontving om zich te uiten, door haar alleen zoû kunnen worden geopenbaard.

Ons welt een traan in het oog van medegevoel, als Trien den blinden rekruut heenleidt, hem laaft, verkwikt en troost; maar ook, maar vooral, als zij den brief zal schrijven aan den dierbaren afwezige. De beide vrouwen uit het verhaal: ‘Hoe men schilder wordt,’ werken op ons hetzelfde; het is de gang naar de Akademie, die ons vooral treft, die ons nu verleidt tot een schaterlach, dan tot een traan. Lenora uit ‘de arme Edelman,’ is minder oorspronkelijk, is minder frisch gedacht en voorgesteld, waar andere juist haar meeste kracht zouden toonen, namelijk, in haar bestrijden van de armoede haars vaders, in haar kloekmoedigheid, die toeneemt bij het wassen van den onspoed; maar zij

wekt onze deelneming, zij boeit als de elve der noordsche Mythe, zij verrukt als een engel des Heeren, waar zij dartelt langs de bloempaden; waar zij haar anjelieren drenkt; waar zij zich neêrvlijt in het mosch en tjilpt als de vink boven haar hoofd; waar zij aan den boezem der Natuur, met den maagdelijken blos op de koon, zich zelve voor het eerst den naam haars minnaars bekennen durft.

En Lise uit ‘Baas Gansendonck?’ Dat zij geene konventioneele teringachtige, zoo als de Noord-Nederlandsche piëtistische literatuur ze bij menigte kent, geworden is, schrijven wij toe aan den aard van het talent des schrijvers, dat zich met niets gekunstelds verdraagt. Toch is die figuur niet in den belangrijksten toestand het meest treffend; toch merken wij de groote kracht des schrijvers niet op, waar hij hare kwijning beschrijft. Zij is echter eene lieve verschijning; eene, die ons dadelijk bij den eersten blik uit onze droomerijen zoude opwekken; zij is eene bevallige figuur, welker aanblik aangenaam aandoet, zoodra zij naast den Baron zich vertoont; zij, kind der natuur, naast hem, zoon der waereld! Van de tegenstelling heeft Conscience meesterlijk partij getrokken; hij heeft daarbij zijne kracht ten volle doen uitkomen.

En eindelijk Moeder Job. Met Trien uit ‘de Loteling,’ noem ik haar de beste figuur, welke door Conscience ooit is gedacht. Toch is Moeder Job niet het eerbiedwaardigst, niet het treffendst, waar zij slooft en zwoegt en werkt voor man en kinderen. Hoe heerlijke verschijning ook, kan zij echter vergeleken worden met vele andere uit verschillende kunstgewrochten uit den vreemde, waarin de zelfopoffering, de zelfverloochening wellicht nog treffender uitkomt. Neen, Moeder Job is vooral zoo boeiend, zoo treffend, zoo oorspronkelijk, zoo geheel een schepsel van Conscience, waar zij haar spreuk: het zal wel beter gaan, bezigt; waar zij haar kinderlijk geloof, hare naïve overtuiging te kennen geeft en zoo welsprekend in daden uitspreekt.

Wij moeten echter erkennen, dat de hier opgenoemde figuren onderling trekken van gelijkenis vertoonen, wat, bij een achtereenvolgende bestudeering van Consciences werken, den indruk wel eens schade doet. De opoffering van Trien en die van Moeder Job, ze geeft denzelfden indruk, hoe verschillend ook de omstandigheden zijn; de minnende Lise, de minnende Lenora, de minnende Rosina, het is een kla-

verblad dat te recht maar één stengel heeft. Het belet echter niet, dat we Conscience voor die scheppingen huldigen en onze sympathie betuigen. We zouden wellicht daarop niet hebben gewezen, als niet het telkens aangroeiend tal van Consciences werken ons voor eene eerlange uitputting doet vreezen, welke niet uit kan blijven bij een talent, dat in zijne krachtigste periode niet altijd schittert door nieuwheid en oorspronkelijkheid van opvatting.

Het verdient echter opmerking, dat Conscience veel minder geslaagd is in de teekening van mannenfiguren. In ‘de Loteling’ is de rekruut slechts opgetreden om Trien gelegenheid te geven zich in al hare vrouwelijke grootheid te doen kennen. Bij Baas Gansendonck is alleen Kobe met meesterhand geteekend; hij heeft echter te weinig invloed op de handeling om hem meer dan *accessoire* te heeten. De hoofdpersonen daarentegen, even als Brouwer Job, zijn grof geschilderd, wat bij Conscience verbaast.

De minnaars in al de aangeduide werken zijn nevelachtige wezens; zijn wezens, die voor de vrouwen meestal onderdoen in kracht, en die een weekheid vertoonen, niet getemperd door een mannelijken wil, zoodat het den schijn heeft alsof de roeping, die de Natuur den man en de vrouw aanwijst, door Conscience wordt omgekeerd, en gene de plaats van deze, deze die van genen inneemt. Slechts de arme Edelman maakt daarop eene uitzondering. Die figuur vertoont een mannelijke kracht, ofschoon we niet mogen vergeten, dat hij, niet langer in staat om zijn smart alléen te dragen, haar zijn dochter openbaart, en deze hem daarop moed geeft om te lijden, en bij het klimmen van den rampspoed hem bij iederen voetstap ondersteunen moet. Toch is hij de beste mannelijke figuur, door Conscience geschetst, al moeten we ook erkennen, dat Conscience dien held, voor wien hij gewis liefde en achting afvergt, meer egoïsme laat vertoonen dan werkelijken ziele-adel.

Conscience stelt zich ten doel: de verheerlijking der vrouw. Dat hij dit doet, dat hij daarin volkomen slaagt, het is geen toevallig verschijnsel, want het hangt geheel samen met den aard van zijn talent, met het standpunt, dat hij op aarde inneemt. We hebben pogen aan te wijzen, wat zijn voornaamste kracht is, waar hij uitstekend, waar hij zelfs onovertroffen is; waar hij zelfs Göthe achter zich laat. Welnu, dat naïve, dat kinderlijke, dat oorspronkelijk natuurlijke

verdraagt zich meer met het charakter der vrouw dan met dat des mans. Beider bestemming op aarde verklaart het. Plaats den man ook te midden der natuur, - de zorg voor het dagelijksch brood, die vooral hém is toebedeeld, zal hem verplichten betrekkingen aan te knoopen, die hem het leven in de natuur minder noodig, ja bijna onmogelijk maken. De vrouw daarentegen is het middenpunt van den huiselijken kring, is de gids der kinderen, van dat zich zelf nog niet bewuste, van dat zich ontwikkelend gemoedsleven, dat zijn hoogste behoeften bevredigd vindt in woud en dal, dat als met een geheimzinnigen band zich aan de natuur vastknoopt, en dan ook hare poëtische raadselen het best te ontsluieren weet.

Wanneer wij Consciences scheppingen als geheel beschouwen, dan leeren we een anderen charaktertrek kennen. Bij de ontleding van eenige zijner werken, sprong ons in het oog hoe ijl de samenstelling meestal was. Slechts een reeks van schoone *détails* wordt ons gegeven; niet éene en ondeelbare handeling, die de levenskracht in zich zelve bezit, om zich in en door zich zelve te verwikkelen en te ontwikkelen. Van waar dit? We zouden huiverig zijn openlijk onze meening te openbaren, wanneer het een talent betrof van minder verhevenheid dan dat van den Vlaamschen schrijver; tegenover Conscience wordt het plicht, zoodra men hem als geheel wil beschouwen. Moge hem ook al een enkele paerel van zijn diadeem ontvallen, er resten er nog genoeg om den hairband vorstelijk te doen zijn.

Mij werd, toen het voornemen bij mij rijpte, om Belgiës eersten schrijver in dit tijdschrift te beschouwen, door een zijner vertrouwdste vrienden medegedeeld, dat Conscience weinig leest, dat hij zelfs huiverig is zich bekend te maken met de eerste vernuften en hunne voortbrengselen, omdat hij.... bevreesd is zijne oorspronkelijkheid te verliezen. Het klonk mij vreemd in de ooren, en schoon de berichtgever mij het hoogste vertrouwen inboezemde, had ik weinig aandacht aan zijne mededeeling verleend, indien ik niet, na de lezing van vele van Consciences werken, daardoor een vermoeden bewaarheid vond, dat reeds lang bij mij sluimerde; indien ik daardoor niet verklaard zag wat lang duister voor mij was gebleven. De meening van Conscience omtrent oorspronkelijkheid is zeker de mijne niet. Eene oorspronkelijkheid, die zich als gewelddadig moet handhaven, door zich af te scheiden van de waereld der

geesten rondom ons, is zeker geene krachtige; eene individualiteit, die bevreesd is voor de aanraking van andere buiten ons bestaande, is voorzeker geene zich sterk bewuste. Toch heeft Conscience, naar ik geloof, gelijk, dat hij zijne oorspronkelijkheid en individualiteit zelfs op die wijze poogt te bewaren. Hij heeft toch geen intellect te stellen tegenover het intellect, maar slechts zijn gemoed, en gevoelt bovendien geen behoefte om voedsel te borgen bij anderen, daar zijne fijne opmerkingsgave, zoolang zich die bepaalt tot onmiddellijke waarneming, en alzoo tot beschouwing van het heden waarin hij zelf leeft, in zijne behoeften voldoende, ja ruimschoots voorziet. Ja, Conscience heeft meer gemoed dan intellect; het eerste heeft hij van de Natuur ontvangen en wordt gereinigd en geheiligd door haar, die zijne moeder, - door het Katholicisme, dat zijn vader is; het tweede vordert jaren van studie, niet altijd doorgebracht in de eenzame celle, maar te midden der menschenmassaas, in welke de ideën zich kruisen, elkaâr tegenzweven, elkaâr bekampen, zich vereenigen, om, elkaâr bevruchtende, weder gants nieuwe uit zich te doen voortkomen. Conscience heeft meer gemoed dan intellect, en dit verklaart ons, dat hij de naïveteit, den kinderlijken eenvoud het treffendst weêrgeeft, niet zoo als Göthe, als hoogste volmaakte Kunst, als naschepping van de werkelijkheid, en alzoo produkt des verstands, maar als eigen gevoel, als eigen zin en gewaarwording, en alzoo produkt van eigen gemoed. Conscience heeft meer gemoed dan intellekt en dit verklaart ons de ijlheid zijner scheppingen als geheel, het afzijn eener grondidee, of waar zij bestaat, de weinige heerschappij, die zij over de stoffe voert. Om eene gedachte, of om een feit in een kunstvorm het leven te doen intreden, om beiden zich te doen ontwikkelen in eene handeling, elk *détail* te doen doordringen, voorwaar het eischt een kunstig samenstel, tot welks harmonische inrichting het intellekt wel zijn fijnste vermogens zal moeten leenen. Is de vraag hierdoor tevens niet beandwoord waarom Conscience nimmer volkomen kon slagen in den historischen roman?

Conscience heeft meer gemoed dan intellekt. Hij leeft in de natuur en in het Katholicisme. Verklaart de eerste reeds den aard zijner scheppingen, het laatste voegt er de nog noodige toelichting bij. Het Paradijs der onwetend-

heid, de verheerlijking der vrouw, de vergoddelijking van het lijdzame dulden, dat alles wijst op den godsdienstvorm heen, dien hij huldigt. Het zoude gewis een belangrijke studie der literaire kritiek zijn, welke ten onzent, helaas! bijna geheel is uitgestorven, om Conscience, den populairen Vlaamschen Katholieken schrijver, te stellen tegenover Jeremias Gotthelff, den populairen Zwitserschen Protestantschen. Beiden werken op hun volk, wat zeg ik, op geheel Europa. Bij genen de poëzy, die de doorn met dons omwoelt; bij dezen de leer van het geschreven Woord, dat de doornspits doet dulden om de bloem die er aan verbonden is, of liever, die er uit voortbloeit; bij genen de naïveteit en de eenvoud van het eerste menschenpaar, bij dezen het gezond verstand, dat de beschaving en ontwikkeling voorafgaat; bij genen het ideale paradijs, bij dezen de werkelijkheid, de aarde des menschen. Ik geloof niet in Gotthelffs werken één *détail* te kunnen aanwijzen, dat het door mij reeds meermalen aangeduide in ‘de Loteling’ evenaart, en Conscience heeft er vele van gelijke gehalte gegeven; maar ik geloof tevens niet, dat er in al de werken des Vlaamschen schrijvers één gevonden wordt, dat in het logische der samenstelling, in het juiste der charakterschildering, in klaarheid van bedoeling en streven, en daarom ook in vruchtbaarheid op het gebied des geestes, zelfs het minst gelukkige voortbrengsel van Gotthelff nabij komt.

Ik bedoel met deze vluchtige tegenoverstelling in geenen deele het voorbeeld te volgen van zoo velen in ons, in verschillende beteekenissen, klein vaderland, om den sektegeest te doen doordringen tot zelfs op neutraal gebied, en om aan het algemeen menschelijke, het meest beperkte en eng begrensde vast te knoopen. De beschouwing van Conscience drong er mij toe om onderzoek te doen naar de Kerk waartoe bij behoort; drong er mij toe om hem bij zijn tegenvoeter een oogenblik te plaatsen, en daardoor zijn charakter als schrijver te beter in het licht te doen vallen. Verre van mij echter, de navolging van die dienaars van den sektegeest, welke het verheven Christendom tot het samenstel van de meest bekrompen begrippen maken, en den medemensch de onbegrijpelijke ontwikkeling, die hem in het duister hiernamaals wacht, ontzeggen, omdat hij andere letters in het alfabet heeft, of vlugger of minder vlug spelt; dien sektegeest, die in ons vaderland rondkruist en aan den roem onzer edelsten knaagt;

dien sektegeest, die voor logen noch laster terugdeinst, die paradoxen op paradoxen stapelt, en dan nog de onbeschaamdheid dikwerf heeft ze ons als axiomen op te dringen; dien sektegeest, die een bitter woord moest spreken bij de nog niet gesloten groeve van Tollens, den populairen dichter van Noord-Nederland.

Het protest tegen de regelen in een Katholiek dagblad, dat zich in onze Journalistiek anders zoo gunstig onderscheidt door keurigheid van voordracht, door werkelijk literaire vormen, moet ons van de lippen. Tollens toch wordt daarin niet veroordeeld als dichter - ieder sta het vrij, de gaven des dichters ter toetsing te brengen - maar als lid van een kerkgenootschap. Tollens kan niet door allen, door de minst en de meest ontwikkelden gelijkelijk worden gehuldigd, zoo schrijft ‘de Tijd’ van 29 October dezes jaars, omdat... ja omdat het Katholicisme alleen bij machte is de populariteit te adelen! Mij lust het niet om tegen dergelijke redenen op te komen, te meer daar vele verschijnselen om mij heen mij van het onvruchtbare van zulk een strijd overtuigen.

Hoor wat om u heen verspreid wordt en wat veel heeft van de hierboven bedoelde opeenstapeling van paradoxen, die als axiomaas worden aangeprezen. Lees in de organen van de kerk van Rome den ondergang van het Protestantisme niet alleen voorspellen maar constateeren, en andwoord met Guizot, die door het paradoxale der stelling tot spreken g e d w o n g e n werd, door te wijzen op de schatten, die de leden zijner kerk verzamelen om den Christus te prediken tot aan de uiterste einden der waereld; lees, dat buiten het Katholicisme geen heil is voor den Staat en voor den individu, dat daar buiten slechts duisternis heerscht en zonde, en sla het geschiedboek op, of liever, wijs op het heden, op het verdwaalde Noorden, welks invloed zich uitbreidt, welks welvaart toeneemt, waar de vrijheid ademt en de orde tot haar zuster heeft, en tevens op het getrouwe Zuiden, waar de orde onderdaan is van de bajonetspits en de kerkers genoemd moeten worden de hospitalen der kranke menschheid; lees, dat het edelste in den mensch versterft, als niet de bevruchtende adem der éenige Kerk daarover heen zweeft, en wijs op de vernuften, waarop het moderne Europa trotsch is, op Shakspeare, Milton, Göthe en Schiller; wijs op de gewrochten, die uit

het verdwaalde Engeland, uit het reddeloos verloren Amerika de geheele *beschaafde* waereld doorkruisen, en daardoor bewijs geven dat zij ideën bevatten, welke voor algemeene verwerking vatbaar zijn; doe dat alles en wat hebt ge uitgericht? den sektegeest verbitterd, niet overwonnen; den toren der paradoxen omvergeworpen om dien te spoediger weêr opgebouwd te zien.

Het is bedroevend, het is onheilspellend, degenen die zich Christenen noemen, elkander onderling - want de sektegeest met zijn paradoxen huist bij b e i d e partijen - te zien verscheuren, alsof er buiten en achter hen geen gevaar dreigde, alsof er geen vijand bestond, die meesterlijk partij zal trekken van den kamp tusschen broeders en die reeds zóo veel eigen kracht ten strijde medebrengt, dat de bestredenen hem voorzeker geen meerdere moesten bijzetten.

Men vergeve mij deze uitweiding, waarvan ik de aanleiding betreur. In tegenoverstelling met den grondtoon van het zoo even bedoelde dagblad, wensch ik mijne beschouwing te besluiten met de betuiging: dat het mij verheugt in Conscience een schrijver te mogen begroeten en huldigen, die zijne ontwikkeling aan het Katholicisme dankweet en daardoor een bijzondere plaats inneemt in onze nationale letterkunde. Het verheugt mij er op te mogen wijzen, dat zijne populariteit ook ten onzent groot is, dat de nieuwe uitgave zijner komplete werken een ruimen bijval vindt onder onze lagere klassen, tot welke Conscience dan ook het meest spreekt.

Het onhoudbare toch der bewering, alsof er sprake kan zijn van eene algemeene populariteit, zij de Kunstenaar ook een lid der Kerk, die alléen ‘de populariteit adelt,’ omdat zij de ‘volksmeening voor afdwaling behoedt en haar daardoor waardigheid geeft’, springt juist bij Conscience in het oog.

Conscience voorziet niet in de behoefte onzer beschaafde standen. Hij is er geëerd en gehuldigd, omdat niemant de zuiverheid zijns gevoels, de frischheid zijner verbeelding, de warmte zijns gemoeds loochent; maar zoo waar als het beschaafd Europa, zoo het op dit oogenblik in het Paradijs der onwetendheid wierd geplaatst, de hand zoude uitstrekken naar de vruchten van den boom der kennisse des goeds en des kwaads, zoo zeker is het ook dat Dic-

kens en Thackeray, Gotthelff en onze Nederlandsche Hildebrand in behoeften voorzien, welke Conscience niet vervult, en ook, gelukkig voor zijn talent, dat thands een eigen sfeer heeft, waarin het zich onafhankelijk en oorspronkelijk beweegt, ook niet vervullen k a n .

Heb ik thands eenige oogenblikken verwijld bij den kunstenaar, die de literaire beweging te zijnent met zijne geestesgaven steunt en haar bekend maakt door gants Europa, het zal mijn streven zijn om in eenige volgende bladen van dit Tijdschrift die beweging zelve gade te slaan en haar aan de hand van bevoegde leidslieden te beschouwen.

H.J. SCHIMMEL.

Bibliographisch album.

Oratio de litteris antiquis ad instituendam iuventutem retinendis, quam habuit Ernestus Julius Kiehl, die Saturni, XII m. Maii, a.* cIↃIↃCCCIV, *cum in Athenaeo Daventriensi litterarum antiquarum professionem solenni ritu auspicaretur. Lugd. Bat., ap. E.J. Brill, bibliopolam.

Toen Dick Avenel schrander en gelukkig in de Nieuwe Wereld gespeculeerd en tal van dollars en ‘go ahead principles’ mede naar Engeland had teruggebragt, noemde hij zijn vaderland een ‘rotten old country,’ waar slechts eenige ‘humbug’ verkocht werd; maar waar hij met zijne bent was verschenen om de baan van vooruitgang op breede schaal te openen: want, zeî Dick, ‘the March of Enlightenment is commenced, the Schoolmaster is abroad.’ Zulke Dicks waren er en zijn er ook thans, elders en bij ons, in de politiek niet alleen, maar ook in de - paedagogie. Meer dan één, schrander en voorspoedig op wetenschappelijk terrein en daardoor een man van gewigt geworden, heeft òf omdat hij in zijne jeugd de oude talen als ontwikkelingsmiddelen niet had gekend, òf omdat zijn maatschappelijke werkkring ze genoegzaam buitensloot, òf omdat hij er luttel voordeel bij zich zelven uit achtergebleven voelde, eene langdurige beoefening van het Latijn en Grieksch veroordeeld en geheel of gedeeltelijk daarvoor uitvoeriger onderwijs in de nieuwere talen en in die des Vaderlands, in de natuurkunde en de verschillende deelen der wiskunde aanbevolen. En het is niet vreemd, dat die stem vooral in onzen tijd bij velen weêrklank vond. Want gedurig stond men verbaasd bij de wonderen door de toepassing der *exacte* wetenschappen in de stoffelijke wereld verrigt, bij den ommekeer daardoor in het leven en streven zoowel van landgenooten als van de volken onderling teweeggebragt; en werd dan deze tak van wetenschap, die zulke schoone vruchten van welvaart en beschaving afwierp, met die

- om zoo te zeggen - stille, niet zoo zigtbaar in praktijk tredende, *theoretische* wetenschappen, waartoe ook de Oudheidkunde behoort, vergeleken; - dan moesten wel velen deze laatste geringer achten, ja sommigen haar nut betwijfelen of haar verband met gene ontkennen. Met andere woorden, velen wilden hoofdzakelijk werk gemaakt hebben van de voorbereiding der jeugd voor landbouw, koophandel, zeevaart, fabrijkwezen, industrie, welke vakken zij - en teregt - beweerden, dat bij het onderwijs stiefmoederlijk waren bedacht; terwijl ze bij het academisch onderwijs het Latijn als een' lastigen, der zaak nadeeligen vorm -, of zelfs de geheele studie der Oudheid als een tijdverlies beschouwden. voor wie eenmaal in onze maatschappij als beschaafd man wilde optreden. - Doch gelijk Dick later, met al zijne principles bang geworden, zelf erkende, dat men ook te veel ahead kon gaan: zoo zullen ook deze radicalen, hopen wij, een' gematigder' toon aanslaan; vooral nu ze gezien hebben, dat de behoudsmannen, hunne eenzijdigheid erkennende, eene behoorlijke plaats aan de humaniora van onzen, naast die van den ouden tijd hebben ingeruimd en daardoor gematigd liberalen zijn geworden.

Intusschen, die Oudheid blijft den schijn van overbodigheid tegen zich behouden: buiten hare poort juicht eene Nieuwe Wereld, en het stoomgemaal der 19de eeuw werpt bij den dag zooveel wat aller aandacht en kennisneming waardig is op, dat men, bij het leedgevoel over bekrompenheid van tijd en krachten, al ligt tot bezuiniging op het oude zou terugkomen. Daarom mag het wel op iederen sabbathdag, overal, worden verkondigd: *de oude letteren moeten behouden blijven!* Daarom verdient Prof. Kiehl allen lof, dat hij, op den *dies festus* te Deventer, bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt in de oude talen, zijnen toehoorders in eene intreerede herinnerde: *litteras antiquas ad instituendam iuventutem esse retinendas*.

De vraag: ‘Latijn of niet?’ is door het veelmalen behandelen een *topic* geworden: de mijn van redenen vóór en tégen is uitgeput; nieuwe kon men dus ook billijkerwijze van Prof. Kiehl niet verwachten; ja - a priori beschouwd - minder in het belang der wetenschap, dan om de gewoonte, - om aan vrienden en stadgenooten een aandenken van den intreedag en alle belangstellenden een blijk van zijn' Latijnschen schrijftrant te geven, kon de hoogleeraar wenschen, dat zijne redevoering wierd gedrukt.

Ik beken, dat de titel der oratie, in de dagbladen opgegeven, mij belust maakte haar te lezen: het puikje der literatoren van de Leydsche school in zijn *fort* - Kiehl, die herhaaldelijk getoond had de Hollandsche pen vaardig, al was het soms wat vinnig, te voeren, - in het Latijn het Latijn te hooren verdedigen, was eene versnapering, die ik zoodra mogelijk zocht te genieten.

Edoch gelijk meer, waar men veel van denkt, viel mij ook deze re-

devoering tegen: ja, zij bevreemdde mij dermate, dat ik zonder kennis der feiten haar nooit voor het werk van K. zoude gehouden hebben. Zeer teleurgesteld legde ik dus het boekske neder, denkende, dat wel spoedig deze of gene der schrijvende notabiliteiten optreden en den hoogleeraar over de uitgave het noodige zegge n zou. Nu echter bijna een jaar verliep, zonder dat eenig hooggeleerde of stemgeregtigde zich daarover nadrukkelijk bij het publiek liet hooren, neem ik, uit eerbied voor de oude letteren en den goeden smaak, nogmaals het geschrift op en de vrijheid, hier een '*abominor!*' uit te spreken. Bij Cicero! ik protesteer tegen meer zulke Deventer oraties.

Ik herhaal het, ik weet nog niet, hoe Prof. Kiehl zoo iets *kon* of *durfde* schrijven. Want eene houding als hij hier aanneemt is, hoeveel zelfvertrouwen een hoogleeraarsgestoelte ook moge kunnen opwekken, nooit eene '*libera contumacia ab animi magnitudine ducta*,' maar een geringschatten zijner hoorders, een persiflage op hem zelven. Kiehl heeft in eene befaamde recensie (Mnemos., IV, 1, 89) gezegd, en dat wel van eene academische dissertatie, onder drukke beroepsbezigheden, ut legi satisfieret, binnen een' bepaalden tijd geschreven:

> 'De uitvoerige ontwikkeling is veelal verward en duister, een gebrek dat zich tot in de enkele volzinnen uitstrekt, waar men de bedoeling alleen kan redden door de uitdrukking prijs te geven. Het Latijn is barbaarsch en maakt geheel den indruk alsof alles in 't Hollandsch gedacht, misschien zelfs neêrgeschreven, en dan vrij slaafs vertaald ware.'

Ziedaar een motto, dat Walter Scott mij voor deze oratie zou benijd hebben; en toch bedroog hij zich: want het past alleen op het hoofdonderwerp der redevoering, niet op de onnoodige uitweidingen en bijzaken, niet op den hoogen toon, die zelfs nog in gruwzaam Latijn door den hoogleeraar wordt aangeslagen. - Één van beiden is zeker: Prof. K. gaf niets om het oordeel van deskundigen, toen hij deze oratie uitsprak en liet drukken, of hij was over zijn werk nog al voldaan. Want al nemen we aan, dat hem de tijd ontbrak om een doordacht stuk te leveren - 't geen hij echter nergens, zooveel ik mij herinner, ter verontschuldiging aanvoert -; al zou niemand den spreker lastig vallen, dat hij een los ineengezet stukje, waaraan misschien hier en daar wat te polijsten viel, vlug bij zijne hoorders *voordroeg;* waarom dat dan niet, eer het gedrukt werd, afgewerkt en van fouten gezuiverd? - Neen, wat we hier ontvingen, is wel degelijk door den auteur zelven herzien en goedgekeurd. Hij verbetert immers in eene noot op bl. 3 eenen blunder, hem later opgevallen, en spreekt daar van '*pauca quaedam circa Latinitatem errata*,' die hij misschien nog heeft laten staan, omdat hij het een gewetensbezwaar vond (het staat er letterlijk) de redevoering anders uit te geven, dan zij gesproken was. Hij had wel een lesje zelfs bij de

vrijzinnigste leden der Tweede Kamer mogen nemen. - Maar ik geloof, dat de Doorluchtige Deventer School liever gezien had, dat haar hooggeleerde ‘antecessor’ bij Prof. Cobet ware terade gegaan en het *inprimatur* van dezen had gevraagd, dan dat hij, versch van de naald, een stuk met háár' naam de wereld inzond, waarover zij zich evenzeer als ons geheele land tegenover den vreemde schamen moet.

Dit nog, alvorens ik bewijzen lever, en het is een kwaad vermoeden, maar dat ik hier uiten mag. Prof. K. heeft in der tijd (Mnemos., II, 1, 82 en volgg.) een' flinken, zelfs eleganten *Latijnschen* brief geschreven aan Dr. Bursian; maar òf hij heeft dien *zelf niet* gesteld, òf hij is bitter achteruitgeleerd. Nu kan ik het eerste, hoe waarschijnlijk ook (waarschijnlijk, omdat het laatste nog onwaarschijnlijker zijn zou), wel níet bewijzen: bovendien ‘la recherche de la paternité est interdite,’ zegt art. 340 van het Code Civil; maar ik mag toch vragen: waarom sprak Prof. Kiehl geen Hollandsch? Voor de zaak, voor zijne hoorders, voor hem zelven ware het oneindig verkieslijker geweest. Hij zegt wel: omdat men eene *Latijnsche* redevoering te Deventer *gewoon* was; maar kon hij dat zonder meesmuilen zeggen? Hij, hier te lande - gelijk de Kölnische Zeitung zegt[1] - de eerste, die het Grieksch niet behoorlijk in de academietaal meende te kunnen interpretéren en daarom verlof vroeg om het Hollandsch in te voeren - zou hij, wien HH. Curatoren zeer wijselijk verlof gaven (gelijk hij zelf bl. 7 zegt) om revoluties te maken, zich in eene onbeduidende zaak aan de gewoonte hebben gestoord? 't Is niet te denken! Vrijwillig dus is het, dat Prof. K. zijne zwakke zijde blootlegt; en wanneer ik, zijn oude bekende, het publiek daarop wijs, is het, ik herhaal het, omdat niemand het deed en het toch dient te geschieden. Bovendien, wij weten het, Kiehl vreest de kritiek - steeds een der idealen zijns levens - niet: en hij zal niet

1 Dat het buitenland onderrigt wordt en oordeelt over hetgeen er ten onzent in het wetenschappelijke geschiedt, blijkt uit deze woorden der Kölnische Zeit. van 17 Julij 1855: ‘Im Königreiche der Niederlande haben endlich einige jüngere Gelehrte es gewagt, in den oberen Classen der Athenaeen und an den Universitäten sich ihrer Muttersprache als Mittel des Vortrags zu bedienen, - eine Neuerung, welche die eingefleischten Humanisten so zur Verzweiflung bringt, dass sie förmlich den Bannfluch auf einen jungen Professor, D. Kiehl, geschleudert haben, weil er zuerst im Athenaeum zu Deventer das Griechische in Holländischer Sprache vortrug.’ - Intusschen zal wel nimmer het Grieksch aan onze academies *geheel* in het Latijn behandeld zijn, en behoefde Prof. K. de vrijheid om het Hollandsch te bezigen, zooveel het voor de duidelijkheid noodig was, niet te vragen. Dat *hij* echter bij de verklaring van Grieksch of Latijn *geheel* het Hollandsch gebruikt, kan ik na de lezing dezer Oratio Inaug. niet afkeuren.

in gebreke blijven, gelijk ik er hem trouwens toe uitnoodig, aan te toonen: waar ik gevit, of wel onwaarheid gesproken heb.

Ten bewijze dus, *dat Prof. Kiehl de hoofdregels der Latijnsche taal niet kent*, zal ik de negen eerste bladzijden zijner oratie doorloopen; terwijl tevens uit den aard en het getal der fouten blijken zal: met hoeveel regt Prof. Kiehl de Latijnsche taal onderwijzen, ambtgenooten over gebrek aan taalkennis hekelen en zelfs op Latijnsche schrijvers conjecturen maken mag.

Op bladz. 2, reg. 2 staat: *Attamen cuncta haec, etsi rem non omnem expediant, certe haud aliena sunt ab eius causis:* 'dit alles echter is, al verklaart het de zaak niet geheel, toch niet vreemd aan de reden van mijn spreken.' - Behoort dit (zoo als, hoop ik, bl. 1, reg. 29 *indoles - sit coniunctum*) tot de drukfouten en heeft Prof. K. geschreven *rem non omnino?* Dan zou hij, vertelde mij een regtsgeleerd vriend, de interpretes van hunne crux in L. 8, § 7, D. *de fidejussoribus* (46, 1) kunnen afhelpen door aan te wijzen, wáár *non omnino* voor *non prorsus* gevonden wordt. Is het echter geschreven voor *totam rem non expediant*, dan geef ik het op als een staaltje van slordige constructie, waarvan het werk niet minder dan van drukfouten overvloeit. - Voor den conjunctivus *expediant* is geene reden: vgl. Madvig, Lat. Spraakl. door Boot 2^{e} uitg. § 386, Aanm. 2.

Blz. 2, r. 4. *Quod tamen de iis, quae ipse sentiam et animo agitem, sustinere vix queam:* 'dat ik echter ten aanzien van hetgeen ik zelf gevoel en denk, schier niet kan volhouden.' Ook deze conjunctivi *sentiam* en *agitem* vat ik niet: zij staan toch niet om *queam?! Quod tamen* is eene verbinding, die strijdt met Madv., § 349, Aanm. 2.

Op bl. 2 en 3 is de noot van 26 regels voor ieder, die in Prof. Kiehls levensontmoetingen niet ingewijd is, onverstaanbaar, en in ieder geval *hors d'oeuvre*. De zachtheid echter, die er in ademt, noopt mij eene taalfout op rekening van Prof. K. te zetten in de woorden: *Ego autem, etiamsi quid peccatum sit in hac oratione, eam tamen postea immutare religioni habui vel in paucis quibusdam circa Latinitatem erratis quae retractans iam animadverti, aut in lapsu memoriae qualis est*, etc. De schrijver bedoelde *peccatum est:* 'want' (en dit kan tevens dienen tot het *expediant* van zoo even) 'de conjunctivus' zegt Madvig, § 386, Aanm. 2, 'staat bij *etiamsi*, als de voorwaarde als onvervuld wordt opgegeven.' Hier zou dus *peccatum sit* (= gesteld al, dat ik enkele fouten maakte) misschien opgeblazener zijn dan de schrijver wenschte. - Jammer dat men de taal niet in zijne magt heeft, of - dat zich letterzifters opwerpen, die een perfectum conjunctivi met iemands gemoedsstemming in verband brengen.

Bl. 2, r. 7. De uitdrukking: *cathedra Graevii cui iam ego insisto* woordelijk: 'de leerstoel van Graevius, waarop ik nu ga staan,' geeft den vreemdeling geene plastische voorstelling noch van die an-

tiquiteit (daar hij denken moet, dat de catheders te Deventer anders gebouwd zijn dan elders, waar men er *in* staat en er *uit* spreekt) noch van den heer K., die reeds 1½ bladzijde voorgedragen had. - Geen gelukkig Latijn dus voor ‘de catheder van Graevius door mij thans ingenomen.’

Bl. 3, r. 10, ‘en niemand legde zich toe - op de philologie, zonder zooveel mogelijk Scaliger of Casaubonus te hebben gehoord.’ Twee kapitale fouten in een thema van een' leerling der 4e klasse, wanneer hij, tegen Madvig, § 490 en 357 geschreven had: *neque aliquis aequalium satis prudenter philologiae operam dabat, nisi quantum fieri posset Scaligerum vel Casaubonum audivisset*.

Bl. 3, r. 15, ‘en er werd dus vereischt niet alleen dat de leeraars hun vak door en door kenden, maar dat zij ook woorden genoeg in gereedheid hadden, om de zaken goed uit te drukken. Hetgeen ook nu niet evenzoo -, maar van veel minder belang is dan vroeger:’ *et requirebatur igitur, ut et ipsi doctrinam suam bene perspicerent doctores, nec verba provisam rem nimis invita non sequerentur. Quod nequenunc perinde est, at longe minoris momenti atque antea*. Fout is *et - igitur* volgens Madv., § 214, Aanm. 2; *nec* staat volgens Madv., § 227, Aanm. 1, zeldzaam voor *neve. Quod neque - antea* is een bijzonder zeugma: *perinde atque* zegt men, maar niet *minoris momenti atque;* dit moet zijn *quam* volg. Madv., § 215*b.* Staat *neque* voor *nec* volg. § 225, Aanm., zoodat het is; *quod ne nunc quidem p.e.?* Dan is het niet na te volgen. *Non* in den eersten zin is toch geen Graecismus? Zoo neen, dan late de schrijver het, om onzin te voorkomen, bij eene mogelijke altera editio weg.

Bl. 4, r. 9. ‘Maar men kan denken, dat het iemand, die een academisch ambt aanvaardt, past uit een te zetten,’ enz.: *At iam putet aliquis oportere eum, qui munus academicum auspicatur, exponere*, etc. *auspicatur* is fout volg. Madvig, § 394. Immers § 387*a* is hier niet toepasselijk.

Bl. 4, r. 14. In de woorden: *Nempe iisdem temporibus - laus eruditionis ad paucissimos pertinebat et ad paucissima;* ‘Immers te dier tijde bepaalde de lof van geleerdheid zich slechts tot zeer weinig personen en zaken,’ - en later, r. 22: *nempe paucissima illa tunc temporis cognita* (dat bovendien geheel Hollandsch gedacht is), geeft *nempe* volg. Madvig, § 213, Aanm. 2 (en ik haal in den regel slechts Madvig aan, omdat ook Prof. Kiehl dezen gebruikt, waar hij anderen hunne fouten wil bewijzen, zie Mnem., IV, 1, 61), iets geheel anders te kennen, dan Prof. K. heeft bedoeld.

Bl. 4, r. 24, ‘het gemeen vraagt tegenwoordig alleen, of hij (Galilei) aangetoond heeft, dat de aarde draait en hoe zijne ontdekking met de H.S. over een te brengen is’: (*vulgus*) *unum hoc quaerit, an ille tellurem moveri docuerit, et quomodo ipsius inventum cum Libris Sacris componatur*. Dat *vragen of* geen *quaerere an* is, leert men al heel vroeg op een gymnasium, volg. Madvig, § 219, 2, § 221 en

Aanm. 1; *ipsius* deugt niet volg. Madvig, § 482; het zou beteekenen: *van hem zelven; componi cum* voor *strooken met* heb ik nergens gevonden. Waarom niet *congruat* of zoo iets?

Bl. 5, r. 10. ‘Dit toch vorderen onze eeuw en de veranderde tijdsomstandigheden; anders jagen wij opzettelijk dwalingen na:’ *Sic enim nostrum iam aevum, et mutatae temporum rationes iubent, nisi ultro errores sectemur*. Lees *sectamur*, volg. Madv., § 357.

Bl. 5, r. 12. ‘Niet iemand die welbespraakt en bevallig van voordragt is hebben onze letteren noodig, maar een geleerd en scherpzinnig schutsheer, die boeken en menschen kent en in oud en nieuw t'huis is:’ - - *qui libros noscat* - - doet aan het tirocinium denken; ditmaal zal ik er geene § bijzetten.

Bl. 5, r. 25. *Non enim recondita tradam, aut ea investigabo, in quibus hodie apices doctrinae inveniantur. Aut* is fout volg. Madv., § 226 *c.* Aanm. 2. Onwillekeurig denkt men bij *inveniantur* aan den schriftgeleerde, die (Mnem. IV, 1, 61) den eersten steen wierp met den uitroep: ‘die coniunctivus om waarschijnlijkheid uit te drukken!’

Ik ga bl. 6 - waar r. 10 *ipse* staat, dat *ipsi* moet zijn, volg. Madv., § 482*b;* waar r. 15 *si vel* staat voor *etiamsi*, r. 24 *quae tamen* tegen Madvig, § 349, Aanm. 2, en r. 26 *volo* ‘bedoel ik’ voor*dico* - voorbij, om te komen tot bl. 7, waar het is, zoo als Bresterzingt, ‘zonde als karmozijn’: misstap op misstap: 7 grove, 4 ligtere fouten, waarvan 6 tegen taalregels; voorts 5 fouten voor slecht of in 't geheel geen Latijn en 2 onverklaarbaar duistere perioden bovendien.

De spreker zegt (onderaan bl. 6), dat er nog twee redenen bijkomen, waarom hij thans Latijn wil spreken: *consuetudinem, volo, et experimentum facultatis nostrae in usurpando sermone Latino. Quorum altera fortasse non ita magnum usum habet, sed et venerabilis est et eo saltem nomine iucunda, ut* [moet zijn *quod*, volg. Madv., § 423*b*, vgl. Madv., § 292, Aanm. 2] *iam liceat publice eloqui quae animo fovemus, alter vero, Latini sermonis usurpandi mos* [eene soort van attractie, waarvan ik wel eens voorbeelden bij de ouden wilde aangegeven zien], *ita comparatus est, ut soleat firmissimis argumentis etiam publice retineri* [zoo Prof. K. zich hier alweder niet op Tacitus en andere latere schrijvers wil beroepen, twijfel ik, of hij ook voor dezen ablativus wel geschikte voorbeelden zal kunnen bijbrengen. Vgl. overigens Madvig, § 292, Aanm. 1], *neque igitur hic et nunc deserendus, etsi haec schola illustris, ut plurima, hoc etiam liberum fere nostro arbitrio sapientissime permiserit* [met de modi schijnt spreker volstrekt geen' weg te weten; het moet hier in ieder geval *permisit* zijn, volg. Madvig, § 386, Aanm. 2; en dan nog is het Hollandsch gedacht; de Latijnen keeren het om: zoo zegt Livius: liberum arbitrium pacis ac belli Quintio permissum]; *facimus igitur consuetudinis causa et humanitatis* [consuetudo en humanitas, vermakelijke slatuintjes voor den Heer K.!] *sponte nostra, quod alibi legibus fit, nobisque per nostras leges* [van

Prof. K. of van het Athenaeum te Deventer?] *vel hoc licet, ut res novas moliamur* [waarin? Prof. K. zal toch in het staatkundige geene omwentelingen mogen maken? Zoo ja, dan is Deventer een gevaarlijk municipium. Neen in het Athenaeum. Maar daarin *nieuwigheden invoeren* noemt hij schertsenderwijze en hyperbolisch *res nov. mol.:* eene wijze van spreken reeds bl. 5, r. 18 gebruikt, waar hij zegt, dat er *interiores doctrinae recessus* zijn, *unde quotidie summi viri eruunt, quod paucis his annis superficiem orbis terrarum fere mutavit*, 't geen ik niet volkomen begrepen heb, maar dat waarschijnlijk op spoorwegen en telegraphen zal zien] *et fiamus inhumani* [ik geloof evenmin, dat Prof. K. dat concordaat met HH. Curatoren zwart op wit heeft], *quod nobismet ipsis respuendum conceditur. Sermonem autem Latinum cum dicam* [lees *dico*, volg. Madvig, § 383 en Aanm. 2], *subit animum, quantopere hominum communio post Baconis et Erasmi tempora mutata sit, ne post ipsos veteres dicam, Ciceronem Tacitumque, quos prae ceteris suspiciunt nostrates, nec si eximia maiorum ingenia, suis temporibus audaces, ex usu utriusque linguae excolendo generi humano bonam frugem derivantes non morarentur, quidquid ignorantium catervae submussitarent, nobis aut omittere aut ignorare licet, quid nostrum iam postulet aevum* [*nec si - morarentur*. Ik geloof niet, dat deze woorden gemakkelijk te verstaan zijn. Is *audaces* het object van *morarentur*, gelijk ik eerst dacht, waartoe dan die comma achter *ingenia?* En toch hoe onduidelijk dan! *Bonam frugem derivantes* behoort immers bij *audaces?* En hoe dan dat *non morari* van die *eximia ingenia* benevens het *submussitare* hiertegen van de *ignorantes?* Hoe kunnen verder uit de *usus utriusque linguae* (van Cicero en Tacitus?) goede vruchten afgeleid worden, om het menschelijk geslacht te beschaven? - *Audaces* zal dus een appositum van *ingenia* en Prof. Kiehl waarlijk een *eximium ingenium suo iam tempore audax* zijn. - Overigens ware in plaats van den dativus *excolendo g.h.* veel gebruikelijker geweest *ad excol. g.h.* - Aangenomen de laatste verklaring, dan vat ik den zin aldus: ‘en als de groote genieën onzer voorvaderen, te hunnen tijde stout, terwijl zij uit het gebruik der *oude* talen voor de beschaving van het menschelijk geslacht goede vruchten voorspelden, niet verflaauwden; dan mogen ook wij niet’ enz. Maar *derivare* voor het trop. *afleiden* is potjeslatijn: classisch beteekent het: *van zich afschuiven*, zie het eerste het beste lexicon en voor deze bonte oratie liefst Georges i.v. En al had ook *derivare frugem* de beteekenis, die ik er bij intuitie aan gegeven heb, dan deugt nog het geheele Latijn niet; want volg. Madvig, § 373, Aanm. 4 en § 357 moest het geweest zijn *morati sunt;* terwijl in *quidquid ignorantium catervae submussitarent:* ‘hoe ook de drommen der dommen mogten brommen!’ *submussito* noch goud, noch zilver, maar echt fer de Berlin is, uit de nieuwe gieterij ‘de Graevius’ van K&C[ie].]. *Requirit autem, ut*

utilia quaevis amplectamur, neque optionem sinit, aut venerabilia reli neri patitur simulatque obsoleta sunt. Quod deplorare licet, ast urget necessitas. Agamus, laboremus in vividis praesentibus; mortua sepeliant praeterita mortuos suos. - Optionem sinere: de keus laten is Hollandsch; de Latijnen zeggen *opt. dare*, gelijk reeds Krebs in zijn' Antibarb. aantoonde. *Aut* deugt weêr niet volgens Madvig, § 226*c*, Aanm. 2. Volg. Madv., § 360*b*, Aanm. 1, zou *obsoleta sunt* hebben moeten zijn *obsoleverunt*. Of is het misschien een praes. historicum? *Ast* in dagelijksch proza en in poëzij gebruikelijk, moet hier als dichterlijke prolusie of promulsis door den prozaïschen lezer worden verduwd; want behoef ik wel op te merken, gelijk de hoogleeraar in eene noot doet, dat hij de *χρυσᾶ ἔπη* uit den Psalm of Life van Longfellow

> Act, - act in the living Present!
> Let the dead Past bury its dead!

keurig vertaalt? Dáár nog eenige maat in, en de premie van Hoeufft is telken jare gevlogen!

Op bl. 8 haal ik de eerste de beste, of liever de slechtste, periode aan:

Nam id nemo nagabit, eum ceteris praestare qui alioqui pares sunt philologi, qui Latini sermonis apto et elaganti splendeat usu, et suo igitur fere iure hanc etiam in nobis facultatem anquirunt, qualis sit. - als een voorbeeld én van allerslordigste constructie én van vergrijp tegen de leer der voegwoorden: immers volg. Madv., § 214, Aanm. 2, ware *itaque suo f.j.* of *suoque* alleen reeds genoeg geweest.

Aanstippende de inconsequentie, dat de schrijver in de volgende periode zegt: *Id unum requiro* en er dadelijk op laat volgen: *alterum deinde* (even als hij pag. 1, zijne rede beginnende, zegt, dat hij niet veel zal behoeven te spreken, maar toch 62 bladzijden druks levert: est istuc quidem, Laeli, aliquid.), alsmede eene Grieksche drukfout, kom ik 4 regels later aan deze woorden: *Futidi fieremus et insulsi, nisi facimus id, quod faciunt plures quam confitentur*. Naar mijn beste vermoeden beteekent dit: ‘kleingeestig en laf moeten we worden (zouden we worden), als we dát niet willen doen (niet deden), wat er meerderen doen, dan zij er wel voor uitkomen.’ Maar dan is *nisi facimus - fieremus* eene zonderlinge consecutio temporum of toepassing van Madv., § 366, Aanm. Waarom met *fieremus - faceremus*, of volgens de aangehaalde §: *putidi fiamus necesse est, nisi facturi sumus*? Of wilde de spreker misschien § 365, Aanm. 1 toepassen? Maar dan had het moeten zijn *fiemus - nisi facimus*.

Ik blijf aanhalen, én omdat Prof. K. van de cathedra Graevii verdachte waar binnen Deventer wil smokkelen, én omdat hij nu zijne Latijnsche geloofsbelijdenis aflegt. *Hoc autem id est, ut dum observamus sedulo scribendi rationem, qua optimus quisque scriptorum usus sit, dum probe sit tenendum, quacuam in Cicerone vocabulorum formae*

aut significationes, quaenam locutiones apud Caesarem non inveniantur' ne Horatio obtrudamus quod Virgilianum est, vel aureae quae fertur aetati quaecumque apud Tacitum legimus, attamen si ipsis scribendum vel dicendum Latine nobis sit, atque ita fert animus, equidem umquam dubitabo, quin iis vocabulis audacter utar tempore imperfecto, quorum praesens Cicero habet, vel casu accusativo aut secunda persona sicubi dativum ille, vel personam tertiam usurparit; quin etiam hic illic nec tamen nisi rarissime, et ubi vitari non possit nisi ut omnino significare liceat ea ipsa quae velim, vel nova vocabula unum alterumve, modo ex analogia fiat, fingere non reformidabo, nec si vel sermoni Latino vim me facere clamitent male seduli, ultra commovetur, vel misera ista curat Hippoclides.

Om den lezer de moeite te besparen, dezen *zin* - zal ik maar per euphemismum zeggen - ook 3, 4 malen over te lezen, waarschuw ik hem, dat we, zoover ik zie, een anacoluthon vóór ons hebben, dal *attamen* pleonastisch tot anaphora dient, en dat er *numquam* in plaats van *umquam* zal moeten staan; anders is alles onbegrijpelijk. De hoogleeraar zegt dus, dat hij ijverig zal trachten: het verschil van schrijftrant in het oog te houden, dat er onder de beste schrijvers bestaat; te letten bijv. op de vormen der woorden en hunne beteekenis bij Cicero, op de uitdrukkingen, die Caesar niet gebruikt; Horatius niets op te dringen, wat Virgilius eigen is, noch der geroemde gouden eeuw, wat men bij Tacitus leest; ofschoon hij zelf, als hij eens Latijn moet spreken of schrijven, geen oogenblik aarzelen zal om bijv. een verbum in het impf. te gebruiken, dat bij Cicero slechts in het praes. -, of een' accusativus van een nomen, dat bij hem slechts in dativo voorkomt, enz. Ja zelfs zal hij, als hij zich in de bestaande Latiniteit niet duidelijk kan uitdrukken, vi coactus, er geen bezwaar in zien, ofschoon zeer zeldzaam, een nieuw woord volgens analogie te smeden.

Men ziet het, de spreker stelt voorwaarden, waarop men billijkerwijs niet veel zal kunnen afdingen. Jammer maar, dat hij ze in abstracto gelaten, ja er op iedere bladzijde tegen gezondigd heeft, òf door eigenaardigheden van Tacitus enz., onder die van Cicero, òf door, onnoodig, onclassische en dichterlijke woorden, onder het proza der aurea aetas te mengen, òf door, eveneens onnoodig, woorden en zegswijzen te gebruiken, die in geen lexicon of Latijnsch boek te vinden zijn. - (Voorbeelden behalve de reeds genoemde: Bl. 1, r. 4, *lectissimus ordo*, de eenige nomin. onder al die vocat.; bl. 1, r. 23, *et* voor *etiam;* bl. 1, r. 23, *antecessor* ‘professor in de letteren’; bl. 1, r. 23, *munus auspicaturus*, ‘bij het plegtig aanvaarden’; bl. 1, r, 28, *aliquatenus* ‘eenigermate;’ bl. 2, r. 10, *vires nondum nisi iuveniles*, ‘mijne nog slechts jeugdige krachten’; bl. 2, r. 12, *sive - vel*, ‘of - of’; bl. 3, r. 20, *vel - aut*, ‘of - of’; bl. 4, r. 11, *quibusnam*

fundamentis innisus superstructurus, in quibus vitae sedes et eruditionis possint discipuli collocare: ‘op welke fundamenten ik het den knapsten student zet eene fatsoenlijke vertaling op te trekken’; bl. 4, r. 19, *haud improbabiliter;* bl. 4, r. 22, *tunc temporis;* bl. 5, r. 5, *munus sive sacerdotium;* bl. 5, r. 17, *capitulis;* bl. 5, r. 20, *superficiem orbis terrarum fere mutavit*, ‘heeft de oppervlakte des aardbols schier veranderd’ (zie over *fere* Bijdragen, 1855, bl. 77); bl. 5, r. 21, *proeliola* en *schema doctrinae cuïuspiam universalis;* bl. 5, r. 27, *Fremeret indignabunda, credo, litterarum disciplina;* bl. 6, r. 16, *expositio mihi incumbit*, ‘de taak van het uiteenzetten rust op mij.’ Voorts blijkt reeds uit de aangehaalde phrases, dat prof. Kiehl, afwijkend van den gewonen, door de in hunnen tijd geëerbiedigde grammatici, Madvig en Zumpt, aangegeven regel, nergens (behalve in zijn' eigen voornaam) *j* voor *i*, maar wel *u* voor *v* zet.

En nu de fouten in de straks aangehaalde woorden: *observamus* moet zijn *observemus*, volg. Madvig, § 394. Tusschen *in Cicerone* en *apud Ciceronem* schijnt spreker geen onderscheid te gevoelen; hij vgl. den antibarbarus i.v.. Aan het vragend voornaamwoord hangt hij, onverschillig waar, *nam* om op te stevigen; ook *vel* is een krachtmiddel, een peperkorrel met even ruime hand gestrooid, als het onschuldige *iam*. Dit laatste dient tot allerlei, soms om het ‘os magna sonaturum’ van den redenaar te breidelen: aan het slot der phrase bijv. bl. 7, r. 20, ‘ignorare licet, quid nostrum iam postulet aevum’ had men zonder iam een' zuiveren hexameter. *Si ipsis - dicendum Latine nobis sit*, lees; *est*, volg. Madv., § 357. *Non dubitabo - quin utar* is volg. Madv., § 400 *c*, Aanm. 2, minder gebruikelijk voor *niet aarzelen te gebruiken. Ubi vitari non possit*, lees: *poterit*, volg. Madv., § 364, Aamn. 1. *Nisi ut - liceat* is niet best te begrijpen, zonder het eerst in het Hollandsch vertaald te hebben. *Si vel - clamitent*. De spreker, die onophoudelijk *vel* voor *zelfs* misbruikt (Madv. § 211, Aanm. 2), is hier consequent een' stap verder gegaan en zegt, als op bl. 6, *si vel* voor *etiamsi. Clamitent* is ook fout; maar zal Hippoclides geen ultra zijn en ‘vel’ Madvigio auctore gelooven, se vim facere sermoni Latino? *Velim* moet indicativus zijn; want de conjunctivus drukt iets anders uit, dan Prof. K. heeft willen zeggen. Men merkt, eindelijk, bij *curat* eerst, hoe ongemerkt de spreker ons van het futur. op het praes. heeft laten overspringen.

Ten slotte veroorloof ik mij nog, om inhoud zoowel als om taal en stijl, de volgende regelen af te schrijven en te commentariëren.

Op bl. 8 heeft de schrijver de regelen, waaraan hij zich zelven gebonden acht, opgegeven, nu, bl. 9, waarschuwt hij op hunne beurt de ouderwetsche (die eingefleischten) philologen voor het zekere graf der philologie, waaraan zij in koortsdrift voortdelven.

Nec desunt, qui ita sese et philologos et Latii cultores fautoresque putent, si ne latum quidem unguem a veteribus, id est ab aurea aetate, nempe ab eius prosae scriptoribus, id est a Cicerone, neque eo integro,

discesserint. [Zulk Latijn twijfel ik echter of wel iemand dier heeren onder de oogen gehad heeft - of het moest in een opstel van een' schooljongen geweest zijn. *Prosae scriptor* zeggen Quintil. en Gell., *solutae orationis scriptor* een Latii fautor. *Nempe*.....

> Nempe incomposito, Kiehli, pede currere prosam
> Ex Graevii cathedra vel iamque igitur fremere omnem
> Doctrinae sedem..... sed praestat ponere fluctus.]

Nam ceteri iam sordent: Livius Patavinitatem olet, Caesar praepropere, his iudicibus, admirabiles suos commentarios scripsit, Sallustius ἀρχαισμούς venatur, Tacitus denique, immane facinus, ne aureis quidem istis scriptoribus annumerandus est [Lees: *ἀρχαϊσμούς; Tacitus denique:* het woord, waarop de nadruk valt, is *Tacitus:* dus *ne Tacitus quidem*, volg. Madv., § 225; *istis* vloekt tegen *aureis*]. ‘Maar,’ zoo vaart de hoogleeraar voort, ‘ik ben de man niet, om zulke oudheidminnaars te verdoemen; neen, ik zal ze veeleer gelukkig prijzen, als ze goede denkbeelden in zulk eene benaauwde taal kunnen uiten; ofschoon ik zelf intusschen met zulke lorrendraaijerij mijnen tijd niet verspillen zal, gedachtig als ik ben aan hetgeen de groote Adrien de Longpérier, wiens omgang ik slechts enkele maar dan ook onvergetelijke dagen genieten mogt, over dat slag van Ciceronianen met verontwaardiging, maar kiesch en humaan zoo als de man is, tot mij, die het volstrekt niet loochende, zeide: dat *zij* het zijn, die onze letteren in den grond helpen.’

Huiusmodi antiquitatis amatores non is sum qui damnabo, sed felices tamen praedico, si bene cogitata recte significent in talibus sermonis angustiis, neque ipse interea in hisce quisquiliis otium perdam, memor eorum, quae summus mihi Adrianus de Longpérier, cuius consuetudine frui per brevissimum tempus idque numquam obliviscendum licuit, de istis Ciceronianis indignabundus sed pro qua est elegantia et humanitate leniter et salse haud abnuenti significaverit, hos esse, qui nostras litteras perdant.

Over den inhoud leze Prof. K. eens aandachtig Krebs' ‘Anleitung zum Lateinischschreiben,’ § 627 en 628. - Als het goed te keuren is, dat men, Latijn willende schrijven, het Latijn uit Cicero's tijd vermengt met het Latijn, dat Tacitus schreef; dan mag men ook in eene plegtige oratie het Hollandsch van onzen tijd met dat van 150 jaren vroeger ondereenmengen. Edoch, wat zal Prof. Jonckbloet tot alle deze dingen zeggen? Neen, óf het zijn *quisquiliae*, die ons hier door K. worden opgedischt, óf hij die deze zaken van minder belang, rekent, dan te weten of eenig woord in het Attische proza voorkomt, is geen germanus discipulus van Cobet.

Nu, met van Lennep,

Op! gezellen! op! ter jacht!
'k Weet de plaats te vinden.

non is sum qui damnabo is eene vrijheid van een *ingenium suo tempore audax*, dat zich aan geene grammaticale regels, als Madvig, § 389 en Zumpt § 556, laat binden. Intusschen kan ik Volckes themata, 4e stukje, tot eigen oefening ieder met vrijmoedigheid aanbevelen. Door het gebruik van dit werkje smaak ik het genot, zoo ver met mijne discipels der 4e klasse gekomen te zijn, dat er van de vier naauwelijks één is, die achter *is sum, qui* den indic. zet. *Praedico* zou, volgens eene grammatica voor sermonis angustiae, hebben moeten zijn *praedicabo;* ook *significent* zou hebben kunnen worden *significaverint*. Quin imo sunt qui putabunt, dat in plaats van *tamen* wel *potius* en van *talibus tantis* had kunnen staan. Evenmin zou Adrien de Longpérier, met den titel van *summus* door zijn' hooggeleerden vriend uit Holland, bij den kitteloorigen Madvig geïntroduceerd, zeer liefelijk omhelsd zijn, als zijnde ZEd. gedecoreerd, strijdig met het door den Noorman zelv' ontworpen Latijnsche wetboek, Art. 324, Aanm. 4.

Reizen beschaaft den mensch. Gij, mannen van Deventer, verheugt u: the Schoolmaster wás abroad! Edele en reine begrippen loopt men op in den vreemde: *purgamus agrestes*, der geneesheeren kenspreuk, zal ook de leus van den tot u teruggekeerden doctor in o.l. zijn; en Adr. de Longpérier, *pro qua est elegantia et humanitate*, zal - wat ook Zumpt in zijne 705de § moge mompelen -, door simpele ‘quinze jours à Paris’ van uwen antecessor, een' leerling gevonden hebben, meer zijner heldere ideeën dan uwer grijze wallen waardig.

Als de sterrenhemel bij helderen nacht vertoont zich deze oratie aan het vorschend oog: hoe meer het, zelfs ongewapend, tuurt, des te meer zal het dáár sterren, hier fouten ontwaren; dáár staan Hesperus, Arcturus comesque Bootae Ensiger Orion, ‘flonkrende aan het stargewelf,’ omstuwd met groepen van minderen rang; hier, in de oratie, vallen de sterkgekleurde *Noscat* en *Neque aliquis*, de majestueuze *Cuiuscumque generis?* (bl. 10, r. 14), de liefelijk tintelende *Excultior quilibet* (bl. 20, r. 1) en *Quidquid faciamus* (bl. 25, r. 16), de kolossale *Quodquam* (bl. 26, r. 15) en de onbewegelijke *Litterae docendae* (bl. 27 r. 11; bl. 28, r. 16; bl. 31, r. 8), wel in het oog, en tot in de ziel geroerd neuriet men Körner na:

Seyd mir doch eng vertraut;
Hab ich euch angeschaut,
Wird mir so klar,
Wird mir das Herz so weich!

maar daar tusschen en buiten ligt nog eene zoo eindelooze foutenwereld, sporadisch en cycladisch over het papier uitgebreid, dat ik wel, als de oude wigchelaar, mijn coelum lituo dirigere - en, om tijd, moeite, lezers te sparen, de 9 eerste bladzijden als het veld mijner beschouwingen, met mijn potlood moest afbakenen. En zonder zelfs dit als de polsdragende eijerenzoeker te hebben afgeloopen, vond ik

42 kapitale fouten tegen de spraakk.,
7 onclassische woorden, bijna alle onnoodig,
3 bij classische schrijvers zeldzame constructies,
16 onclassische constructies,
9 Hollandsch gedachte phrases,
6 eigen gemaakte woorden, geheel onnoodig,

benevens eenige N.L.'s en drukfouten, die ik niet reken.

Die alle bespreken, tenzij de hoogleeraar zijn ‘pauca quaedam circa Latinitatem errata’ van bl. 3 urgére, wil ik niet; noch ook mijne Schadenfreude verhoogen door uit de volgende bladzijden eene bloemlezing te leveren van taalmishandelingen, waarbij den stillen burger het bloed begint te koken. Ik wil alleen nog vragen, of dát is: Hollands goeden naam, *litterarum laudem, iniquo tempore sustinere;* of ook thans niet weder blijkt, dat een jong literator hiertoe veeleer járen van strenge, weinig gerucht makende voorbereiding behoeft, en of Prof. Kiehl, alvorens de regels en eigenaardigheden eener taal te kennen, niet het votum van wantrouwen zal moeten hooren:

οὐ πρίν γ’ἄν’Ιοφῶντ’, ἀπολαβὼν αὐτὸν μόνον,
ἄνευ Σοφοκλέους ὅ τι ποιεῖ, κωδωνίσω -?

Kampen, April, 1856.
A.H.A. EKKER.

***Achttal nagelaten Leerredenen van L. Dibbets, in leven predikant der Nederduitsche Hervormde Gemeente in Utrecht. Met portret. Utrecht, bij C. Bielevelt*. 1855. 156 bl. 8°.**

De uitgave dezer leerredenen is geschied naar den wensch en op verzoek van vele leden der Utrechtsche gemeente, die den ontslapen leeraar hadden liefgehad en een aandenken van zijne Evangelieprediking begeerden te bezitten. Aan dat verlangen is voldaan door de zorg van den waardigen A. Francken, rustend leeraar derzelfde gemeente. Een hartelijk en ernstig woord van diens hand strekt tot inleiding en aanbeveling der leerredenen, terwijl een welgelijkend afbeeldsel de trekken herinnert van den man, wiens ijver en gemoedelijke trouw in zijne bediening zoo teregt door zijn bejaarden vriend worden geprezen. Het ware ongepast van deze kanselredenen eene uitvoerige beschrijving en beoordeeling te geven. Indien zij worden aanbevolen als modellen in hare soort, dan ware de kritiek verpligt te onderzoeken, in hoeverre zij als zoodanig kunnen gelden. Dan ware het welligt goed eenige bedenking in het midden te brengen tegen de minder gelukkige wijze, waarop soms het thema is geformuleerd, tegen de behandeling van Psalm CX, tegen enkele vreemdklinkende uitdrukkingen, - maar nu bestaat daartoe geen grond. De overleden schrijver heeft deze stukken nimmer voor de pers bestemd, en na zijn dood zijn zij louter tot stichting zijner vrienden uitgegeven. Aan dat doel kunnen en zullen zij beantwoorden. Wij hebben hier voor ons een werk dat getuigt van trouwe naauwgezetheid bij de bearbeiding, dat bezield is door de kracht van eigene overtuiging, dat waarlijk berekend is voor de opbouwing der gemeente in geloof en heiligmaking. Is ook slechts uit de groote nalatenschap van den leeraar een achttal zijner redenen openbaar gemaakt, de verscheidenheid van onderwerpen, in die redenen behandeld, toont toch hoe hij al den omvang der Christelijke waarheid voor de gemeente plagt te bespreken. - Dat dan de ijverige Evangeliedienaar nog na zijn heengaan, door deze uitgave van zijn kanselarbeid, spreke tot hen, die hem om zijn werk en persoonlijkheid hebben liefgehad; dat zoo ook nog zijn aandenken vruchten drage voor het rijk des Heeren! Daartoe wordt aan dezen bundel eene goede ontvangst van harte toegewenscht.

R.

***Christelijke Volks-almanak voor het jaar* 1857. *Nieuwe Serie, tweede jaargang, verzameld door P.A. de Génestet en C.P. Tiele. Amsterdam, P.N. van Kampen*.**

In dit tijdschrift werd bij eene vroegere gelegenheid te regt een afkeurend oordeel uitgesproken over de pogingen van hen, die meenen het reeds zoo kleine nederlandsche volk nog te moeten verdeelen en splitsen in zoovele volkjes, als er verschillende godsdienstvormen op zijnen bodem worden aangetroffen. Dat verwijt treft echter niet den almanak, dien wij aankondigen; hij kan geacht worden voor het geheele volk te zijn geschreven, want niemand zal tegenspreken, of heeft ooit tegengésproken - hoe behendig men dit ook der menigte heeft trachten diets te maken - dat onze natie eene Christelijke natie is, al haalt men ook de schouders op voor de dwaze stelling, dat Nederland *staatsregtelijk* een Christelijke *staat* zou zijn. Waar geen heerschende, officiële staatskerk is, kan natuurlijk ook van geene godsdienst van den staat sprake zijn.

Wanneer de Christelijke Volks-almanak niet beschuldigd kan worden een karakter van uitsluiting te dragen, dan is het ook zijne roeping om den inhoud steeds te doen beantwoorden aan den titel en daarin niets op te nemen, wat aanstoot zou kunnen geven aan eene of andere afdeeling der Christelijke kerk. Hij mag evenmin luthersch als hervormd gekleurd zijn; hij mag zelfs niet exclusief protestantsch wezen, wil hij aan zijn naam en zijn doel getrouw blijven. Zijne redactie moet doordrongen zijn, dat zij het woord voert tot de geheele nederlandsche christenheid; dat zij slechts mag verkondigen, wat voor allen waarheid is, en dat zij zich hoofdzakelijk te bewegen heeft op het terrein der toepassing van den geest van het Christendom in het dagelijksche leven.

Wanneer ik aan deze voorwaarde den inhoud van dezen Christelijken Volks-almanak toets, dan is het resultaat van mijn onderzoek grootendeels zeer bevredigend, vooral wat de bijdragen van den eersten verzamelaar betreft; de tweede schijnt mij meer geneigd het protestantsche beginsel voorop te stellen, of juister, het christelijke tot het protestantsche te bepalen, getuige zijne parabel van ‘de Leeuw.’

Ik zal niet beweren, dat een protestantsch schrijver in dezen almanak den protestantschen *geest* niet mag openbaren, die hem bezielt, maar ik meen te mogen verlangen, dat hij niets ter nederschrijve, wat andersdenkenden moet ergeren. Ik heb niets tegen het opstel: ‘Hoe vrouwen den Heer kunnen dienen,’ van den Heer Tiele, evenmin als tegen ‘Eenige trekken uit het leven van een Amsterdamsch Predikant,’ door den Heer H.C. Rogge. Ik verzet mij alleen tegen een *aanval* op de roomsche kerk, omdat ik - indien de Christelijke Volks-almanak in roomsche handen ware - evenzoo zou eischen, dat

daarin geen verkettering werd uitgesproken van hetgeen ik als protestant voor waarheid houd.

De verlichte en heldere geest, die in het jaarboekje doorstraalt, en het praktisch Christendom, dat er in wordt gepredikt, waren reeds voldoende bestrijding van die rigting, welke in uiterlijk vertoon van godsvrucht, in boeten, vasten en gebeden en in het angstig vasthouden aan 't leerstellige, het wezen des Christendoms zoekt. Schier al de bijdragen, zoowel de proza- als de poëtische, ademen dienzelfden geest, en ik geloof dat de almanak er te nuttiger om werken zal.

Het is zeer moeijelijk om, bij het schrijven van een Christelijken Volks-almanak, te zorgen, dat het Christelijke niet in den Volks-almanak, of de Volks-almanak niet in het Christelijke ondergaat. Vooral het laatste gevaar is zeer groot, want het stichtelijke element is een veroverend, een heerschzuchtig element, en de kunst - de aanvallige, teedere kunst - is tegen de usurpatie der militerende kerk zoo zwakkelijk aangegord! Het is dan ook niet met verwondering, dat ik het overwigt van het stichtelijke, én in de keuze én in de bewerking der stoffe, in vele bijdragen van dezen almanak heb opgemerkt. Mij dunkt, eene schoone zedelijke gedachte tot grondslag en een schoon kunstgebouw daarop, moet het best het doel doen bereiken, dat een Christelijke almanak zich voorstelt, en ik acht mij gelukkig als bewijs hiervoor te kunnen aanhalen: ‘Een goed begin,’ een verhaal van Thrasybulus, dat den almanak opent, en ‘Lied in 't Leven,’ en ‘Werken, Denken, Leeren,’ twee gedichten van de Génestet, waarvan het laatste den almanak sluit.

‘'t Werk van den geest, van de hand, looft den Heer,
Als de gedachte het wijdt tot Zijn eer!’

Ziedaar het voorschrift! Ieder historisch feit, iedere gebeurtenis des dagelijkschen levens kan dienstig worden gemaakt aan de verheerlijking van het Christendom, indien eene reine moraal er in ligt en er uit spreekt.

Ik keur daarom het bewerken van bijbelsche onderwerpen niet af, maar ik acht ze geen vereischte in een Christelijk boekje, dat Volks-almanak moet zijn, en ik vind het wenschelijk, dat de bijdragen ook aesthetische waarde hebben. Ik zal die aan vele niet betwisten, maar kan haar niet aan alle toekennen.

De ‘Hulde aan den Dichter van het vrouwenleven’ ware, naar mijn inzien, beter achterwege gebleven. - Ik wil Brester niet hard vallen over zijn ‘Zondag-morgen,’ dat het meest volkomene *démenti* geeft aan de huiselijke godsdienstoefening, die het plaatje ons voorstelt, waarbjj zijn vers tot bijschrift dient. Hij was blijkbaar ‘vermoeid,’ toen hij 't schreef. Ik heb over het algemeen den inhoud met genoegen gelezen; vooral geldt dit de bijdragen van Thrasybulus en de Génestet, en *Drie* Parabelen van Tiele, en de kleine ‘anspruchlose’ schets van Ina. Vier gegraveerde prentjes versieren den almanak, welks uiterlijke gedaante in deze nieuwe serie veel gewonnen heeft, en welks

verlichte geest en practische rigting - ik herhaal het - veel zullen bijdragen om zijnen invloed te vermeerderen op de vele lezers, die ik hem toewensch.

B. SLOOT, *Theol. Cand.*

Cleve Hall, door de schrijfster van Geertruida, Blanche Evelijn, Katharina Asthon en de Beproevingen des Levens. Uit het Engelsch. 2 *deelen. Amsterdam, P.N. van Kampen*. 1856.

Wanneer wij zien, hoe de vertaalde romans bij honderdtallen aan ons publiek aangeboden, met verwonderlijke snelheid gefabriceerd, en ook even spoedig (gelukkig) vergeten worden, dan mogen wij wel ter loops op deze of gene vertaling wijzen, welke meerdere aandacht verdient. Daaronder behoort ‘Cleve Hall.’ De intrigue, welke tot het verhaal aanleiding gaf, is volstrekt niet nieuw; maar de karakters, die de handeling uitvoeren, zijn meesterlijk geteekend en met tact gekozen. Ik wijs daartoe slechts op Bertha, het slagtoffer eener harde opvoeding; op Ronald, den braven, doch door slecht gezelschap slecht ontwikkelden jongeling; op Mevrouw Campbell, de vrouw van verstand zonder gevoel, een dier onaangename wezens, die zich nimmer eene zwakheid te verwijten hebben; op Eduard Vivian, den kapitein, Lester, Goff, om van anderen te zwijgen. De toestand, waarin Eduard Vivian tegenover zijnen vader geplaatst is, is werkelijk dramatisch. De dialoog is natuurlijk, de taal zuiver, de stijl gespierd.

Wij keuren echter niet alles goed. Het karakter van de dochter van Lester is ten eenenmale onwaar. Zoo kan een predikant van tachtig jaar spreken, maar geen meisje van twaalf of veertien. Het schijnt echter, dat wij ons aan die vroegrijpe vrome wonderkindertjes moeten gewennen, want wij ontmoeten ze in elk boek en in elk verhaal. Och, schrijvers en vooral schrijfsters! verlost ons daar toch van, en geeft ons liever een Hollandschen jongen *à la Hildebrand*, of een deerne met een fermen blos, die draaft door het veld en tegen geen regen in den zomer en geen sneeuw of ijs in den winter opziet; geeft ons jongens en meisjes zoo als wij hopen dat ook gij geweest zijt! - De ontknooping is vrij onnatuurlijk. Hoe kon de kapitein dadelijk zonder veel tegenspraak het bewuste papier schrijven? Hij was er de man niet naar, om zich om Ronald's stichtelijk gesprek van zijn plan te laten afbrengen. - De uitvoering is zeer net.

C.

***Leesmuseum. Uitgezochte Verzameling der nieuwste voortbrengselen van buitenlandsche letterkunde, onder redactie van L.C. Cnopius*, 5de *Jaargang*, 1ste *deel. Haarlem, C. Zwaardemaker*. 1856.**

De Redacteur van dit tijdschrift heeft over 't algemeen eene goede keuze gedaan onder de pennevruchten der buitenlandsche schrijvers, maar hij ga daarin meer stelselmatig te werk, wanneer hij aan deze verzameling een beter geheel wil geven. Goed gelukte vertalingen van C. Dickens en Emile Souvestre hebben regt op beter volgers, dan ze hier vaak vinden. Waartoe juist die waterachtige Engelsche familieromannetjes gekozen, wanneer vooral Duitschland en Amerika tegenwoordig zooveel degelijker stof tot vertalingen aanbieden? Is bijv. een W. O(ertel) von Horn (zijne standplaats als predikant) niet overrijk in zijne Spinnstube en Rijnsche vertellingen, en zijn die stukjes niet uitnemend voor ons publiek geschikt? Vooral zijn de bijdragen over Landen Volkenkunde zeer goed gekozen, en dat terrein bevelen wij der Red. nog meer ter bearbeiding aan. Deze verzameling toch zal voornamelijk tot lectuur moeten dienen voor hen, die de vreemde talen niet genoeg magtig zijn om de schrijvers in het oorspronkelijk te lezen. Welnu, juist die klasse onzer landgenooten is daarom nog zoo ultra-behoudend gezind voor alles wat nu eens bestaat, en zoo archi-afkeerig van elke verbetering, omdat ze nog steeds in de ouderwetsche begoocheling verkeert, dat geen land beter is dan Nederland, en dus geen schepsel ter wereld beter dan de Nederlander! Nu hebben wij veel nationaliteitsgevoel, maar gelukkig nog meer gevoel voor waarheid. Die optimisten nu prijzen veelal uit onkunde van 't geen in den vreemde gebeurt. Leer hen dat, wijs het hun aan, breng het hun onder aangename vormen onder de oogen, en langzamerhand zullen zij begrijpen, dat er ook buiten Nederland goede landen en ook knappe luî bestaan. De wel ietwat suffende massa ten onzent moet liberaler worden door jaloerschheid op het betere, wat zij tot hare verbazing bij den vreemdeling ontdekt.

Die taak houde de Red., juist van dit tijdschrift, in het oog, en dan zal zij zich nooit weêr schuldig maken aan het opnemen der ongehoord flaauwe ‘Kleinigheden’, den drukinkt zelfs onwaard, noch aan het opnemen van laffe en eeuwenoude Jodenhistorietjes, als van ‘Salomon,’ die wij als kinderen reeds van oude Duitschers hoorden vertellen. Uitvoering en druk zijn goed en de prijs is waarlijk matig gesteld.

M.

Beoordeeling van E.J. Kiehls Oratio de litteris antiquis ad instituendam iuventutem retinendis, door A.H.A. Ekker, te Kampen. Bibliographisch Album van den Gids, 1856. II. bl. 830 en volgende (December).

D^{r}. Ekker doet mij het stilzwijgen over hem verlaten, dat ik sedert geruimen tijd had wenschen te bewaren. Hij is gramstorig over eene zeer ongunstige recensie van mijne hand over het werk van eenen litterator, wien hij misschien eene dienst meent te doen door meermalen aan die omstandigheid te herinneren. Zeker herinnert de Rector Van Kampen zich ook nog de losse schets in den Letterbode, welke kort te voren den omtrek en den inhoud van zijnen *Brief over Latijnsche Scholen en Gymnasiën* aangaf, maar *deze* recensie noemt hij niet. Trouwens hij heeft reeds vroeger herhaaldelijk en ruimschoots gebruik gemaakt van de vergunning in het Fransche spreekwoord: als iemand zijn proces verliest, heeft hij vier en twintig uren om zijne regters te verwenschen. Maar tot nog toe bleef hij meestal op het terrein van onbepaalde aantijgingen, welke den aangevallene geen leed doen, maar enkel bewijzen, dat hij, die ze uitspreekt, zich zelven niet genoeg meester is om zijnen toorn en zijne onregtvaardigheid te verbergen. Thans rigt hij eene bepaalde aanklagte tegen mij, hij ondersteunt die met hetgeen hij voor bewijzen uitgeeft, en beweert dien ten gevolge mijne *crassa ignorantia* in de Latijnsche taal te hebben aangetoond.

Na 't medegedeelde kan ik zonder verontschuldiging het veld der Antikritiek betreden, echter niet om D^{r}. Ekker te volgen op het terrein der ‘litterarische liefelijkheden,’ waarvan ik eenigen uit zijne beoordeeling aanhaal:

‘Eene houding als hij hier aanneemt is.... een geringschatten zijner hoorders, een persiflage op hem zelven.’

‘Ik geloof, dat de doorluchtige Deventer School liever gezien had, dat haar hooggeleerde “antecessor” bij Prof. Cobet ware terade gegaan en het *inprimatur* van dezen had gevraagd, dan dat hij, versch van de naald, een stuk met háár' naam de wereld inzond, waarover zij zich evenzeer als ons geheele land tegenover den vreemde schamen moet.’.... ‘Prof. Kiehl heeft in der tijd .. een flinken, zelfs eleganten *Latijnschen* brief geschreven aan D^{r}. Bursian; maar òf hij heeft dien *zelf niet* gesteld, òf hij is bitter achteruitgeleerd.’

‘Dat *hij* echter bij de verklaring van Grieksch of Latijn *geheel* het Hollandsch gebruikt, kan ik na de lezing dezer Oratio Inaug. niet afkeuren.’

‘Onwillekeurig denkt men bij *inveniantur* aan den schriftgeleerde, die (Mnem. IV, 1, 61) den eersten steen wierp,’ enz.

‘Consuetudo en humanitas, vermakelijke slatuintjes voor den Heer Kiehl!’

‘.... Terwijl in *quidquid ignorantium catervae submussitarent:* “hoe ook de drommen der dommen mogten brommen!” *submussito* noch goud, noch zilver, maar echt fer de Berlin is, uit de nieuwe gieterij “de Graevius” van K&Cie.’

> ‘Nempe incomposito, Kiehli, pede currere prosam
> Ex Graevii cathedra vel iamque igitur fremere omnem
> Doctrinae sedem..... sed praestat ponere fluctus.’

(De eerste lettergreep van *Graevii* komt hier als eene korte syllabe voor. Dit in 't voorbijgaan. *Vel iamque igitur fremere omnem doctrinae sedem*. In D^{r}. Ekkers stijl zou men zeggen: welk een poespas! ‘dat de geheele zetel der geleerdheid *vel* en *iam igitur* bromt’).

D^{r}. Ekker houdt zich niet op met den inhoud van mijne oratie; hij behandelt den vorm. En dat doet hij zeer voorzigtig. Madvigs grammatica volgens Prof. Boots vertaling wordt door hem opgenomen, en bij iedere fout, die hij opmerkt, wordt gevoegd: tegen Madvig, paragraaph zooveel. Dit is bijna de geheele inhoud der recensie: Volckes themata, Zumpts grammatica, 't lexicon van Georges, de Anleitung zum Lateinischschreiben van Krebs worden hier en daar gebruikt, om Madvigs ‘Latijnsch Wetboek’ aan te

vullen; Ekkers ‘discipels der 4de klasse,’ ook wel ‘schooljongens,’ worden met hunne themata herhaaldelijk er bij gehaald; er wordt opgemerkt, dat ik woorden en zegswijzen gebruik, ‘die in geen lexicon of Latijnsch boek te vinden zijn,’ en op dit alles steunende, roept Ekker ten slotte uit: ‘the Schoolmaster wás abroad[1]!’ Wel te verstaan, moet *ik* die schoolmeester wezen. De gouvernante in 't Vita Ruhnkenii had ook twee Fransche boeken, waaruit zij *omnem Historiam* doceerde, één klein boek, dat hare leerlingen van buiten leerden en opzeiden, en één groot boek, in meerdere deelen, waaruit zij tusschenbeide voorlas. In soortgelijken geest adverteerde nog niet eens veertig jaren geleden J. Wilkenius-Remus, dat hij de Latijnsche taal zou doceren; niet dat zijne leerlingen ‘alsdan een handvol slecht en afgesmaakt Keukenlatijn zullen weten, maar zij zullen deze taal lezen, spreken en schrijven, volgens den geest en de ware beteekenis der oude *Romeinen*, over de echtheid van elk woord SAMUEL PETISCUS, den oppersten Regter in deze zaak, te raden gaande,’ enz.[2].

Dr. Ekker zelf noodigt mij uit tot wederlegging (bl. 834) en misschien moet zijne uitnoodiging als ernstig gemeend worden opgevat. Wel is er een en ander in zijne recensie dat geene wederlegging verdient, b.v. de onregtvaardige opmerking, dat ik een hoogen toon zou hebben aangeslagen. Echter zal ik aan die uitnoodiging voldoen, en dat op tweeledige wijze, door na te gaan of zijn maatstaf juist is, en vooral door te onderzoeken, of hij met zijnen maatstaf, zoo als die er ligt, goed heeft gemeten.

Die maatstaf is onbepaald en bedriegelijk. Ekker wil doen uitkomen: hetgeen gesteld is, strijdt tegen eenen vasten regel, zoo ontegenzeggelijk, dat men slechts een goed schoolboek behoeft op te slaan om dien te leeren kennen; maar *dit* bewijst hij niet, schoon hij er op werkt het te doen gelooven.

1 Dit ziet op de woorden uit Bulwers My Novel (Tauchn. IV. p. 210) waarmede Ekker zijne recensie opent. De vergelijking met andere plaatsen, als I.p. 54, IV. p. 340, kan leeren, dat hij die woorden geheel van beteekenis doet veranderen. Ekker wil ze doen zeggen: *de schoolmeester is inderdaad op reis geweest*. De zin is: *de schoolmeester is er thans bij, is er thans op uit*, waarmede de schrijver wil doen zeggen, dat de scholen in Engeland meer algemeen worden.

2 Bijdragen tot de kennis en den bloei der Nederlandsche Gymnasiën, 1854, bl. 174.

Inderdaad motiveert hij 't volgende: Madvigs grammatica, een werk van erkend gezag en dáárom ook op vele gymnasia ingevoerd, bevat eenen regel, volgens welken men anders kan of moet spreken, dan de schrijver in een bepaald geval heeft gedaan. Ook dit laatste is eene duchtige tegenwerping, vooral als zij zich in een groot aantal gevallen herhaalt: Ekker somt die gevallen dan ook bij rubrieken op, en krijgt een aanzienlijk totaal, zoodanig, dat hij vreest met den ‘polsdragenden eijerenzoeker’ te worden vergeleken. Maar het argument van Ekker, schoon nog altijd zwaar, heeft toch veel minder gewigt dan hij wil doen voorkomen. Daarbij komt, hetgeen later zal blijken, dat het argument op veel minder plaatsen en met veel mindere kracht toepasselijk is dan hij meent. Ik ontken niet, dat Ekker hier en daar gelijk heeft. Maar zijne voorstelling is voor 't minst ten eenenmale overdreven.

Het is genoeg bekend, dat nieuwere schrijvers nooit even zuiver Latijn of Grieksch kunnen neêrschrijven, als dat van de ouden is; er bestaat gegronde twijfel, of zelfs de grootste Litterator eene bladzijde geheel onberispelijk Latijn kan stellen. Evenwel meent men veelal, dat de bedoelde juistheid van uitdrukking en zuiverheid van taal door een gewoon Litterator vrij wel bereikt wordt, mits men niet al te kleingeestig wil vitten. Menigmaal laat die juistheid echter veel meer te wenschen over. Dawes heeft in de inleiding zijner Miscellanea Critica *veertien* regels zijner vertaling in 't Grieksch van Miltons Paradise lost meêgedeeld, en de reden opgegeven, waarom hij die vertaling gestaakt had: ‘Metaphrasin.. soloecismis scatere comperi. Quod infortunium in caeteros itidem quosque, qui a saeculis recentioribus Graece scribere tentarunt, cadere dicendum est.’ Voorts wijst hij in die veertien regels zijner eigene vertaling zeven fouten aan, en hij telt volgens eene geheel andere manier dan Ekker, zamenvattend, niet uitspinnend; ook telt Dawes niet met Ekker ook ‘onclassische’ en ‘eigen gemaakte’ woorden mede, als *χαρματοοίκητοι, εὐρυβάθι□ος, αὐτότοπος, ᾳδοτύραννος, οὐρανόδουλος*. Prof. Peerlkamp, in het vijfde deel der Bibliotheca Critica nova[3], maakt het niet beter met den tekst van het *Stabat mater*. Het is zoo gemakkelijk als nutteloos lijsten op te maken van ‘the fears of the brave

3 Pars I.p. 228 sq., 1830.

and the follies of the wise.' Valckenaer bestreed de echtheid van een stuk, voornamelijk op grond eener verkeerde vertaling van het woord *λέξις*. Eene der meest bekende van Niebuhrs onderstellingen rust op het verkeerd verstaan van het woord *carmen*. Dawes kon niet overweg met de *crasis*. Hemsterhuys maakt telkens fouten tegen de maat. Schneidewin zag een zeer bekend vers van Euripides voor een fragment van Archilochus aan.

Correct Latijn te schrijven, is voor eenen Litterator een groot voorregt, maar het is niet het eenige en niet het voornaamste. Veel geldt ook hier, hetgeen Macaulay, in zijne Verhandeling over Byrons leven, door Moore[4], van gekuischte dichtwerken zegt. Al bewijs ik correct te hebben geschreven, nog kan mijn Latijn zeer slecht wezen; en incorrecties zoo groot als Ekker slechts wenschen mag zijn niet onvereenigbaar met verdiensten, die niemand zonder groote inbeelding zich kan toeschrijven. En wil Ekker van mij zelven hooren waarvoor ik mij uitgeef, hij kan het lezen op bl. 5: *oratorem me neque nolo neque cupio*. Van twee Litteratoren, die anders gelijk staan, heeft diegene de voorkeur, die 't beste Latijn spreekt en schrijft, maar dit moet niet de eenige en niet de hoofdzakelijke maatstaf wezen, zeide ik op bl. 8 en 9. Ik wil gaarne bekennen, dat correct Latijn schrijven mijn *fort* niet is, zoo als Ekker toch beweert, maar zonder dat hij eenigen grond opgeeft, en waarschijnlijk om redenen die niet ver te zoeken zijn: om daardoor als ongemerkt te doen invloeijen, dat bij mij de rest nog slechter is. Ekker prijst mij zelfs daar ter

4 Macaulay heeft deze zijde van de quaestie niet nader uitgewerkt. Echter vergelijke men p. 120 (Bandry): 'Troilus and Cressida is perhaps of all the plays of Shakspeare that which is commonly considered as the most incorrect. Yet it seems to us infinitely more correct, in the sound sense of the term, than what are called the most correct plays of the most correct dramatists. Compare it, for example, with the Iphigénie of Racine. We are sure that the Greeks of Shakspeare bear a far greater resemblance than the Greeks of Racine, to the real Greeks who besieged Troy; and for this reason, that the Greeks of Shakspeare are human beings, and the Greeks of Racine mere names; - mere words printed in capitals at the heads of paragraphs of declamation. Racine, it is true, would have shuddered at the thought of making Agamemnon quote Aristotle. But of what use is it to avoid a single anachronism, when the whole play is one anachronism - the topics and phrases of Versailles in the camp of Aulis?' Zoo gaat het ook met hen, die rillen bij de gedachte aan eene spreekwijze buiten hun schoolboek.

plaatse, maar door mij gunstig te doen contrasteren met de overige (dien ten gevolge in Ekkers schatting nog lager staande) ‘Litteratoren van de Leydsche School,’ met die ik gaarne en altijd en vurig wedijver, - de eerste plaats onder hen, als er zoo eene was, zou ik aan ieder van hen gunnen en aan ieder van hen betwisten.

Correct Latijn schrijven is mijn *fort* niet, ja ik schrijf Latijn alleen waar ik dat niet vermijden kan. Dat erken ik als een feit zonder het als eene verontschuldiging aan te voeren. Ook eene andere verontschuldiging die Ekker mij aanbiedt wijs ik van de hand; maar karakteristiek is de manier waarop hij dat doet: ‘al nemen we aan,’ zegt Ekker op bl. 832, ‘dat hem de tijd ontbrak om een doordacht stuk te leveren - 't geen hij echter nergens, zooveel ik mij herinner, ter verontschuldiging aanvoert -; al zou niemand den spreker lastig vallen, dat hij een los ineengezet stukje, waaraan misschien hier en daar wat te polijsten viel, vlug bij zijne hoorders *voordroeg;* waarom dat dan niet, eer het gedrukt werd, afgewerkt en van fouten gezuiverd? - Neen, wat we hier ontvingen, is wel degelijk door den auteur zelven herzien en goedgekeurd. Hij verbetert immers in eene noot op bl. 3 eenen blunder, hem later opgevallen, en spreekt daar van; “*pauca quaedam circa Latinitatem errata*,” die hij misschien nog heeft laten staan, omdat hij het een gewetensbezwaar vond (het staat er letterlijk) de redevoering anders uit te geven, dan zij gesproken was. Hij had wel een lesje zelfs bij de vrijzinnigste leden der Tweede Kamer mogen nemen.’

‘*Hij verbetert eenen blunder*,’ zegt Ekker. Ik heb in die noot verklaard welke beteekenis ik aan het woord *invidia* hecht, en door twee plaatsen van oude schrijvers aangetoond, dat het woord inderdaad die beteekenis heeft; dit deed ik om te vermijden dat het verkeerd werd opgevat, op welk gevaar een mijner toehoorders mij had doen letten. *Verbeterd* of veranderd is daar niets. ‘*Een gewetensbezwaar*,’ zegt Ekker, en zeker is dat *letterlijk* vertaald naar 't geen ik zeide, *religioni habui*, maar Ekker moet weten, hoe veel grooter de kracht der Hollandsche uitdrukking is dan die der Latijnsche: deze is toepasselijk op het naauwkeurig behouden van 't gesprokene bij de latere uitgaaf; de andere zou ik, Hollandsch schrijvende, niet gebruikt hebben. Maar Ekkers redenering komt hierop neêr: K. heeft zijn ge-

heele stuk gecorrigeerd, want hij beweert uitdrukkelijk het tegendeel op de eenige plaats, waar men daaraan kan denken.

Maar ik verlang verontschuldigingen noch uitvlugten. Goed of slecht, zoo als mijn stuk er ligt, moge men het beoordeelen, om 't even of de omstandigheden mij voor of tegen zijn geweest bij 't schrijven. Menige fout wil ik erkennen, sommige zelfs, die ik eerst door D^{r}. Ekkers aanhalingen uit Madvig als zoodanig heb opgemerkt: heb ik een prul geschreven, dan is daaraan niets te veranderen en dan moet ik de gevolgen afwachten. Ik wacht de gevolgen af van 't geen ik schreef.

Welligt gelijkt dat op vermetelheid. Maar op vermetelheid gelijkt alles naast de ver gedreven voorzigtigheid van Ekker. De bemanning van drijvende batterijen ondervindt, dat hare geroemde veiligheid zelve een noodlottigen invloed op haren moed uitoefent. Men kan bijvoegen, dat er weinig moed toe behoort, zich in zulk eene drijvende batterij te begeven en van eene veilige schuilplaats uit zijne vijanden te bestoken: Teucers rol in de Ilias werd door de Grieken ook niet voor zeer eervol gehouden, als hij wegduikt achter 't schild van Aiax gelijk Ekker achter 't boek van Madvig. Echter heeft hij in één opzigt gelijk: 't zou hem slecht gaan als hij die borstwering verliet. Hij streeft er vruchteloos naar, toch volstrekt geen vat op zich te geven, maar kan niet vermijden, dat tot zelfs in zijne schuilplaats toe op ernstige wijze te doen, gelijk bl. 832, waar hij toont het woord *contumacia* geheel verkeerd op te vatten. Zoo lezen wij op blz. 837: '*derivare* voor het trop. *afleiden* is potjeslatijn: classisch beteekent het: *van zich afschuiven*, zie het eerste het beste lexicon en voor deze bonte oratie liefst Georges i.v.' E. bedoelt waarschijnlijk Georges' werk volgens Dr. J.A. Schneithers vertaling[5], en schrijft daaraan eene bijzondere geschiktheid ter vergelijking met *bonte* oraties toe. En in Dr. Schneithers werk staat in der daad op het woord *derivare:* 'Trop. *van zich afleiden, -schuiven*, crimen, Cic.; partem curae in Asiam, id.' Wat hier niet bij staat is dat *van zich afschuiven* de beteekenis is van *derivare in aliquid* of *in aliquem*, waarbij dus stilzwijgend verstaan wordt *a se*, maar zonder die bijvoeging geldt dat niet, bij Terentius (Phorm. II. II. 9 Vollb.) staat b.v. *in me omnem iram de-*

5 Handwoordenboek der Lat. taal, Gron. 1854.

rivem senis. Die omstandigheid heeft E. over het hoofd gezien, maar ze is essentiëel en zou hem niet lang verborgen gebleven zijn, als hij dit woord bij de ouden zelf had nagespoord; E. daarentegen heeft zich zonder eigen onderzoek op zijn lexicon verlaten. Hetgeen ik beweer is blijkbaar uit den aard van het woord, dat oorspronkelijk wil zeggen *rivo deducere aquam*, b.v. *ex flumine*, en uit de eerste der twee plaatsen van Dr. S., Philipp. XI. § 22, voorts b.v. uit Verr. Lib. I § 139, II § 49; op de tweede plaats bij Dr. S., Mil. § 29: *fecerunt id servi Milonis - dicam enim aperte*(,) *non derivandi criminis causa*, is niet uitdrukkelijk bijgevoegd *in eos* omdat *servi Milonis* terstond vooraf gaat; de plaats bij Lucretius II. 365 mist de bijvoeging volgens de variant *animum*, maar de gewone lezing is *alio*. E. vertaalt *derivare* 'bij intuitie' en misschien ironisch door *voorspellen*, en de beteekenis, die 't woord in mijne Oratie op de bedoelde plaats heeft (bl. 6): *ex usu utriusque linguae excolendo generi humano bonam frugem derivantes* staat bij Cicero, Tusc. V § 72: *iustitia nihil in suam domum inde derivet;* de dativus bij Plautus (Trucul. II. VII. 12 Taubm.) *de fluvio qui aquam derivet sibi*. Immers ook op dien dativus maakt E. aanmerking, hoewel hij schijnt te gelooven, dat ik dien van 't voorafgaande *usu* heb laten afhangen, en bij *utriusque linguae* vraagt hij spottenderwijs: 'van Cicero en Tacitus?' die ik pas genoemd had. Wie kent niet de toespraak van Horatius aan Maecenas (Od. III. VIII. 5): *docte sermones utriusque linguae?*

Over de uitdrukking: *qui libros noscat et homines, neque rerum imperitus sit* enz. (bl. 5) zegt E. (bl. 836) '- *qui libros noscat* - - doet aan het *tirocinium* denken; ditmaal zal ik er geene § bijzetten.' Later (bl. 842) vergelijkt hij mijne oratie met den hemel en mijne fouten met sterren, waaronder 'de sterkgekleurde *Noscat*.' Immers in een lexicon, b.v. in Schneithers Georges, staat: 'NOSCO, .. *leeren kennen*, .. in de tempp. perfect, *kennen, weten*,' en dat is het bekende, gewone gebruik. Maar ik gebruikte het *praesens* in den zin van *kennen*, zoo als Cicero (ad Fam. IV. IV. 1): *illam partem excusationis .. nec nosco nec probo*, (de Nat. Deor. I. § 37 Orell.): *deus ille, quem mente noscimus*, voorts nog ad Att. XI. VII. 5. Eveneens zegt Ovidius (Trist. I. V. 29): *nec noscitur ulli, Agminibus comitum qui modo cinctus erat;* vgl. ook Metam. XIV. 153. Catullus heeft even-

eens (ad Manlium, 68, vs. 140): *Noscens omnivoli plurima furta Iovis*. Dr. Schneither, dien ik heb aangehaald, geeft sommige dezer plaatsen onder afgeleide beteekenissen op, maar ook die classificatie, zelve niet boven twijfel verheven, laat de niet-inchoative beteekenis voor het praesens *noscere* bestaan; ja alleen dáárvan uitgaande kan men de afgeleide beteekenissen verklaren.

In een langeren en anakoluthischen volzin deed ik het tweede deel met *attamen* beginnen (bl. 8), waaromtrent ik mij zoo noodig op Madvig § 475 kan beroepen, en op de daar aangehaalde plaats, Cic. de Fin. II. 33, welke ook overigens dien volzin van mij verdedigt. E. zegt daarvan (bl. 839): 'dat *attamen* pleonastisch tot anaphora dient.' Wat *anaphora* of *repetitio* is, kan E. leeren uit den Auct. ad Herenn. IV. § 19: '*Repetitio est, cum continenter ab uno atque eodem verbo in rebus similibus et diversis principia sumuntur, hoc modo: Vobis istud attribuendum est, vobis gratia est habenda, vobis ista res erit honori*,' enz., of uit Madvig, zijne geliefkoosde autoriteit, § 209 Aanm. 3, § 238 *b* Aanm. 2, ja omdat hij van schoolboeken houdt, uit de Rhetorica van Schippers: 'Anaphora est repetitio eiusdem vocis in principio;' met het voorbeeld uit de Georgica (IV. 465 Wund.):

> *Te, dulcis coniunx, te solo in litore secum*,
> *Te veniente die, te decedente canebat*.

Op bl. 5 heb ik gezegd: '*Non enim reconditia tradam, aut ea investigabo, in quibus hodie apices doctrinae inveniantur*.' E. meent dat deze coniunctivus staat 'om waarschijnlijkheid uit te drukken,' tegen Madv. § 375 *b.* Aanm. 3 ('een vermoeden over hetgeen geschiedt staat niet in den Conjunctivus;' in het oorspronkelijk Duitsch staat *das* (*wirklich*) *Stattfindende*), en geeft dat te kennen door mij als *schriftgeleerde* te doen voorkomen, op de geestige plaats die ik straks heb aangehaald (bl. 836). Het geval behoort onder § 389 Aanm. 1: 'De Conjunctivus staat ook, als de relatieve zin niet dient om het voorgaande nader te bepalen, maar om eenige voorstelling te omschrijven, b.v. *hoc non erat ejus, qui innumerabiles mundos mente peragravisset* (Cic. Fin. II, 31) dit paste niet aan iemand, die -. *Qui ex ipso audissent, quum palam multis audientibus loqueretur, nefaria quaedam ad me pertulerunt* (*id. Att.* XI, 8), lieden, die -; *qui audiverant*, zou beteekenen: die, welke -.' Vgl. b.v. Cic.

Rosc. Com. § 45: *eumne testem improbabit, quem iudicem probarit? ei negabit credi oportere, cui ipse crediderit? eius testis ad iudicem fidem infirmabit, cuius propter fidem et religionem iudicis testes compararit?* Men denke hier niet aan een *futurum exactum:* het *probare, credere, comparare* moet niet meer geschieden, maar is reeds geschied en dus is 't *perfectum* noodig. Zie Verr. II § 79: *Quod umquam huiuscemodi monstrum aut prodigium audivimus aut vidimus, qui cum reo transigat, post cum accusatore decidat? honestos homines, qui causam norint, ableget a consilioque dimittat? ipse solus reum absolutum, a quo pecuniam acceperit, condemnet pecuniamque non reddat?*

Ook op eene kleinigheid moet E. aanmerking maken (even als op *ἀρχαισμούς* bl. 2 voor *ἀρχαϊσμύς*, bl. 841; ik schrijf de diaeresis alleen bij volstrekte noodzakelijkheid): ‘Voorts blijkt reeds uit de aangehaalde phrases, dat prof. Kiehl, afwijkend van den gewonen, door de in hunnen tijd geëerbiedigde grammatici, Madvig en Zumpt, aangegeven regel, nergens (behalve in zijn' eigen voornaam) *j* voor *i*, maar wel *u* voor *v* zet’ (bl. 840). *U* voor *v* zet ik niet; de klinker schrijf ik altijd met *u*, de medeklinker met *v*. In één woord, ik spel met *i* voor *j* zonder *v* voor *u* te zetten, juist zoo als dat geschiedt in de nieuwe standaarduitgaaf van Cicero, welke men de tweede van Orelli pleegt te noemen juist, zoo als dat geschiedt in de algemeen verspreide teksten van Tauchnitz en Teubner, juist zoo als de ‘geëerbiedigde grammaticus’ Madvig dat doet in zijne *Epistola ad Orellium*, en de ‘geëerbiedigde’ Zumpt in zijne uitgave der *Verrinae*.

Ongemerkt ben ik er reeds toe overgegaan, Dr. Ekkers punten van beschuldiging ieder op zich zelf na te gaan, waaronder, om dit nog op te merken, die betreffende 't gebruik van den coniunctivus dezelfde rol spelen als *esse videatur* bij Cicero en *νόσος* in de tragoedies van Euripides. Ook wordt het aantal dier punten nu en dan vermeerderd door dezelfde zaak nog eens omtrent dezelfde of eene tweede plaats te doen invloeijen, zonder dat in 't oog valt, dat hetzelfde cijfer der § van Madvig reeds vroeger is voorgekomen. Die cijfers staan daar ook geheimzinnig en niet iedereen voelt zich opgewekt om al de betreffende §§ na te slaan. Daarom zal ik de eerste bladzijden mijner Oratie doorloopen, en de punten bespreken waarop E. aanmerking maakt. Men zal opmerken, dat ik Dr. Ekkers aanmerkingen op den voet volg, zonder over te slaan, en dat ik voor

't oogenblik den strijd aanneem op de ongunstige manier die hij stelt, namelijk in den regel slechts Cicero's gebruik volgende. Echter blijf ik beweren, dat men zeer goed ook andere schrijvers navolgt, zelfs buiten de zoogenaamde gouden eeuw. Volgens de genoemde orde worden overigens Ekkers Madvigiana voorafgegaan door enkele zijner opmerkingen uit de groep dergenen, welke op bl. 839 en 840 staan en slechts met weinige woorden gemotiveerd zijn.

Bl. 1. *Decurionum municipalium lectissimus ordo, viri honestissimi*. - E. bl. 839: 'de eenige nomin. onder al die vocat.' Ik verwijs op de plaatsen bij Madvig § 324, die 'bij dichters en in oude formulieren' de spreekwijs toelaat; mijn geval kan ook onder Aanm. 2 gebragt worden. Maar Liv. VIII. 9 (Alsch.): *agedum pontifex publicus populi Romani, praei verba*, dat Madvig niet aanhaalt, ligt buiten die grenzen, en de nominativus op plaatsen, waar gewoonlijk de vocativus zou staan, behoort tot die gevallen, welke ligt uit de teksten der prozaschrijvers hebben kunnen verdwijnen, en waarvoor dus het gezag van dichters zwaarder weegt dan gewoonlijk. Ik wilde den wanklank *lectissime ordo* vermijden, en wat niet veel beter is en het onderscheid der synonieme *epitheta* op den voorgrond zou plaatsen: *ordo lectissime, viri honestissimi*.

Et hoc in mentem venit. - E. bl. 839: '*et* (*hoc*) voor *etiam*.' Volgens Valla's leer komt dat gebruik in der daad bij Cicero niet voor, maar die leer zelve is niet houdbaar. Vgl. Zumpt[6] § 335 met de aangehaalde plaatsen, en de uitvoerige behandeling van dit punt bij Hand, Tursell. II. 499 en verder, terwijl ik hier met eenige plaatsen volstaan kan. Cic. Tusc. III § 28: *ex hoc et illa iure laudantur*, V § 47: *Affectus autem animi in bono viro laudabilis; et vita igitur laudabilis boni viri, et honesta ergo, quoniam laudabilis*, Partit. Orat. § 91: *Et illud videndum, quanto magis homines mala fugiant, quam sequantur bona*, de Imp. Cn. Pomp. § 17: *Nam et publicani.. suas rationes et copias in illam provinciam contulerunt*, de Off. I. § 42: *Nam et ordinem fic definiunt*, waarbij ik Madvig kan aanhalen (de Fin., Exc. I. p. 804): *ubi.... particula ipsa refertur ad ea, quae ante dicta sunt de rebus suo loco conlocandis, ut plane pro* etiam *ponatur*. Alleen zooveel kan toegegeven

6 Lat. Gramm., 9te Ausg. Berl. 1844.

worden, dat Cicero met het gebruiken van *et* in die beteekenis spaarzamer is dan de overige prozaschrijvers, vgl. b.v. Liv. III. 63 § 5; 70 § 11; IV. 29 § 2; § 4; XXI. 18 § 4 (Alsch.); XXIX. 37 § 4; Caes. Civ. I. 14 (Nipp.), Sall. Iug. 20 in.

Munus antecessoris gravissimum auspicaturus. - E. bl. 839: '*antecessor* "professor in de letteren."' Zoo als dat daar staat is 't blijkbaar niet waar. E. bedoelt zeker dat een professor in de letteren niet *antecessor* mag worden genoemd, of veeleer bij de Romeinen niet zoo genoemd wordt. Daar echter hoogescholen in onze beteekenis van het woord bij de Romeinen niet bestonden, is alleen de vraag, of de Romeinen *antecessores* gehad hebben in den zin overeenkomstig met dien van ons woord hoogleeraar. Ik zou er geen bezwaar in zien, aan hoogleeraren in wijsbegeerte of in medicijnen in een latijnsch opstel den titel *professor* te geven, hoewel Ulpianus (Dig. L. XIII. 1) dien aan de laatsten ontzegt en de eersten aan de *professores* tegenover stelt; evenmin is het een argument om bij uitnemendheid hoogleeraren in de theologie *antecessores* te noemen, dat Tertullianus dien naam aan de Apostelen geeft (adv. Marcion. I. 20, V. 3), trouwens met duidelijke zinspeling op de afleiding van het woord. Voor de regten is de zaak stellig door 't herhaalde gebruik dat Justinianus van den term *antecessor* maakt.

Munus auspicaturus. - E. bl. 839: 'bij het plegtig aanvaarden.' Dat konden Cicero's tijdgenooten alleen dan zeggen, wanneer dat plegtig aanvaarden door eigenlijke *auspicia* vergezeld ging, en in zóóver ben ik afgeweken van de beteekenis van dit woord. Maar reeds Suetonius (Octav. 37) zegt *militiam auspicantibus*, en Plinius (H.N. VII. 1 med.): (*homo*) *a suppliciis vitam auspicatur* , eenvoudig voor *beginnen*. Het participium futuri heb ik gebruikt in den zin van het bekende *morituri te salutant*, vgl. Tacitus Germ. 3 in. *Fuisse apud eos et Herculem memorant, primumque omnium virorum fortium ituri in proelia canunt*, en Sallustius (Iug. 5): *Bellum scripturus sum, quod populus Romanus cum Iugurtha .. gessit*. Ik zeide: op het punt een plegtig begin te maken met, op het punt mijn voornemen van aanvaarding ten uitvoer te brengen, in de juiste beteekenis van het deelwoord en dus zonder aanleiding te geven tot het verwijt dat E. mij schijnt te doen, namelijk dat deelwoord in de beteekenis van *bij, onder* te hebben gebruikt, welke beteekenis het nooit kan hebben.

Ook ‘*aliquatenus*, eenigermate, wordt terzelfder plaatse afgekeurd, zeker omdat het niet vóór Seneca schijnt voor te komen, en voorts bij Plinius en Quinctilianus. Zoo ik *eenigermate* bedoeld had, ware misschien *quodammodo* meer Ciceroniaansch geweest, maar ik bedoelde uitdrukkelijk *tot op zekere hoogte*, en zou den juisteren term *aliquatenus* gebruikt hebben, al stonden *eatenus* en *hactenus* en *quatenus* niet bij Cicero, en zeker nu dat wel het geval is[7].

Sensim et hoc in mentem venit, quid esset, cur... longiore ad vos uterer oratione. Daarvoor worden dan de redenen opgegeven, eerst de redenen om aan die noodzakelijkheid te twijfelen (bl. 1 bened.), daarna hetgeen er tegenover staat en mij beweegt het evenwel te doen (bl. 2 bov., 6 bened., 10 bov.). Mijn partijdige beoordeelaar zegt bl. 838: ‘even als hij pag. 1, zijne rede beginnende, zegt, dat hij niet veel zal behoeven te spreken.’ Het zal genoeg zijn met een enkel woord aan te geven, dat ik daar uitwerk, wáárom in dit geval het houden eener redevoering was goed te keuren, om 't even of die lang of kort is.

Bl. 2. *Etsi rem non omnem expediant* - E. bl. 834: ‘voor den conjunctivus *expediant* is geene reden, vgl. Madv... § 386 Aanm. 2.’ Vgl. de plaatsen bij Drakenb. op Liv. V. 42, voorts Plaut. Aulul. III. II. 7 *etsi taceas, palam id quidem est*, Capt. IV. II. 76 *quin ita faciam, ut te cupias facere sumtum, etsi ego vetem*, eindelijk Madvig zelven, § 375 *b* Aanm. 2: ‘Zoodanige Conjunctivus kan ook in eenen nevenzin met eene conjunctio verbonden worden, welke, anders met den Indicativus staat: *Etsi eum, qui profiteri ausus sit, perscripturum se res omnes Romanas, in partibus singulis fatigari minime conveniat* (het zou niet passen), *tamen provideo, cet.* (*Liv.* XXXI, 1). *Camillus, quamquam exercitum assuetum imperio mallet, nihil recusavit* (*Liv.* VI, 9). Vgl. § 386, Aanm. 2.’ De bedoelde *coniunctivus* wordt in den tekst van § 375 *b* dus omschreven: ‘Ook bij bepaalde subjekten wordt dat, wat als het te pas kwam licht geschieden kon en zou, bescheiden en voorzichtig in den Conjunctivus geplaatst, vooral bij den eersten persoon.’ En mijn geval is juist onder degenen die Madvig bedoelt:

7 *Est quadam prodire tenus, si non datur ultra* staat bij Horatius Epist. I. I. 32, maar zonder tmesis is het te hard en komt zoo eerst bij Plinius voor. Bentley op Hor. t.a.p. beroept zich o.a. op *aliquatenus* om daar *quadam* tegen *quodum* te verdedigen.

ik schrijf aan de gewone argumenten, *etsi rem non omnem expediant*, echter eenige kracht toe.

'...Is het echter geschreven voor *totam rem non expediant*, dan geef ik het op als een staaltje van slordige constructie, waarvan het werk niet minder dan van drukfouten overvloeit.' Ekker t.a.p. - *Totam rem non expediunt* zou wezen: de geheele zaak is *non expedita;* maar ik wil zeggen: niet de geheele zaak is *expedita*, en de 'slordige constructie' komt op rekening van Dr. Ekker. *Omnem* voor *totam* is zeer goed en zeer gebruikelijk, vgl. de Interpretes op Liv. V. 42, waar niet veel verder ook de constructie *et non omnia concremari tecta*, toevallig bij het zelfde adiectivum, voorkomt. Bij de plaatsen der Interpretes uit Livius en Sallustius voeg ik *omnem materiam* bij Lucr. II. 274, *omnem iram* bij Ter. Phorm. II. II. 9, *omnis insula* bij Caes. B.G.V. 13, en omdat E. zich wel niet zonder aanhalingen uit Cicero zal te vreden stellen, pro Quinct. § 67 *causa omnis*, § 69 *memoriam omnem*, en Tusc. II. § 56 *omne corpus*. 'Schooljongens' plegen in 't begin van Caesars Bellum Gallicum gelezen te hebben: *Gallia est omnis divisa in partes tres*. Zeker zijn *omnis* en *totus* niet hetzelfde, vgl. Döderl., Syn. u. Etym. IV. 357, maar dat heeft Cicero niet verhinderd in éénen adem te zeggen: *Mundum hunc omnem oppidum esse nostrum. - Incendit igitur eos, qui audiunt. Vides, quantam rem agas, ut, Circeiis qui habitet, totum hunc mundum suum municipium esse existumet?* (Cic. de Fin. IV. § 7 Madvig).

'Behoort dit' (*omnem*), vraagt E., '(zoo als, hoop ik, bl. 1, reg. 29, *indoles - sit coniunctum*) tot de drukfouten?' Ja, dat staat er, en *quodquam* bl. 26 staat er ook, en *umquam* bl. 3 staat er ook, waar *numquam* staan moest. Die triumphen gun ik aan Dr. Ekker. Het is de oude, altijd nieuwe geschiedenis van *Pars Secundus*. Ik had in plaats van *indoles* moeten zeggen *genus*. Maar men kan hier de woorden van Gellius toepassen (XX. 6): *in plures libros mendae istius indoles manavit*.

Quod tamen de iis, quae ipse sentiam et animo agitem, sustinere vix queam. - E. bl. 834. 'Ook deze conjunctivi *sentiam* en *agitem* vat ik niet: zij staan toch niet om *queam?!*' Ik bedoelde in 't algemeen hetgeen ik zelf gevoelde, zonder nadere bepaling, want hetgeen terstond volgt drukt niet die gevoelens zelven uit maar hetgeen mij daartoe

aanleiding gaf: *versatur enim ante oculos* enz., zeide ik. Zoo zegt Cicero, Brut. § 301, van Hortensius: *memoria tanta.. ut, quae secum commentatus esset, ea sine scripto verbis eisdem redderet, quibus commentavisset*. Niet veel verschillend is § 302: *partitiones, quibus de rebus dicturus esset et collectiones, memor et quae essent dicta contra et quae ipse dixisset*.

'*Quod tamen* is eene verbinding, die strijdt met Madv., § 349, Aanm. 2.' Ten minste niet tegen Cicero, Verr. IV § 124: *quod tamen nemo suspicari debet*, Brut. § 287, *in ipsa, quam tamen consequitur, concinnitate*.

E. bl. 839 '*Vires nondum nisi iuveniles*, mijne nog slechts jeugdige krachten?' Verwachtte E. misschien *vires nondum viriles?* of wat bedoelt hij door hierop aanmerking te maken?

E. bl. 839 'Bl. 2, r. 12, *sive - vel*, "of - of;" bl. 3 r. 20, *vel - aut*, "of - of."' Het eerste moet ik erkennen. Het tweede is door E. ten onregte aangehaald: *vel* beteekent daar blijkbaar *zelfs*, eene beteekenis die E. schijnt niet aan te nemen (vgl. bl. 836 midd., en vooral bl. 840 midd.), maar Madv. § 211 Aanm. 2, dien hij aanhaalt, geeft zelf eene plaats op waarmede de mijne geheel overeenkomt, Cic. Acad. II. 29.

'Op bl. 2 en 3 is de noot van 26 regels voor ieder die in Prof. Kiehls levensontmoetingen niet ingewijd is, onverstaanbaar, en in ieder geval *hors d'oeuvre*.' E. bl. 834. - Zeker niet het laatste: mij werd van bevoegde zijde de vraag gedaan, of ik door *invidia* te zeggen *nijd* bedoeld had, en waarop dat zag. Daarvan wilde ik niet den geringsten schijn op mij laten rusten. Het eerste, dat de noot onverstaanbaar is, is niet zoo, maar de zaak waarop ik daarin doel blijkt niet, en daarvan geeft de noot zelve de redenen op.

'De zachtheid echter, die er in ademt, noopt mij eene taalfout op rekening van Prof. K. te zetten in de woorden: *Ego autem, etiamsi quid peccatum sit in hac oratione*' enz. 'De schrijver bedoelde *peccatum est:* "want" (en dit kan tevens dienen tot het *expediant* van zoo even) "de conjunctivus" zegt Madvig § 386 Aanm. 2, "staat bij *etiamsi*, als de voorwaarde als onvervuld wordt opgegeven."' Ekker t.a.p. - Vgl. Cic. de Orat. I § 152... *neque ea quisquam, nisi diu multumque scriptitarit, etiamsi vehementissime se in his subitis dictionibus exercuerit, consequetur; et qui a scribendi consuetudine ad dicendum venit, hanc affert facultatem, ut*,

etiam subito si dicat, tamen illa, quae dicantur, similia scriptorum esse videantur; Tusc. I § 91: *cupiditate... virtutis, quam necessario gloria, etiamsi tu id non agas, consequatur*. Beide plaatsen verdedigen mijn gebruik van den coniunctivus voor: *ook in het geval dat*, een geval dat ik er verre van af was te ontkennen, maar op dat oogenblik niet behandeld.

E. bl. 834: 'De uitdrukking: *cathedra Graevii cui iam ego insisto* woordelijk: "de leerstoel van Graevius, waarop ik nu ga staan," geeft den vreemdeling geene plastische voorstelling noch van die antiquiteit (daar hij denken moet, dat de catheders te Deventer anders gebouwd zijn dan elders, waar men er *in* staat en er *uit* spreekt)' enz. Behoef ik te zeggen, dat ik overdragtelijk sprak? Ik bedoelde: de leerstoel van Graevius, welken ik op het punt ben in te nemen.

Bl. 835: 'Twee kapitale fouten in een thema van een' leerling der 4^{e} klasse, wanneer hij, tegen Madvig, § 490 en 357 geschreven had: *neque aliquis aequalium satis prudenter philologiae operam dabat, nisi quantum fieri posset Scaligerum vel Casaubonum audivisset*.' (Bl. 3). Het eerste ziet op 't gebruik van *aliquis* voor *quisquam*. Ik bedoelde *et aliquis aequalium non dabat nisi*, en kon dat gerust omzetten door *neque aliquis aequalium dabat nisi*. Madvig zelf leert dit op de aangehaalde plaats, § 490 Aanm. 1, vooreerst 'als daarentegen alleen de ontkenning van een enkel bevestigend denkbeeld verlangd wordt, dan gebruikt men *aliquis, quispiam;*' met aanhaling van Cic. Balb. 28, Sull. 14, voorts: 'Derhalve worden *quisquam* en *ullus* ook niet gebruikt.... of als twee negatiën elkander opheffen,' zoo als op de plaatsen die hij aanhaalt, Cic. Tusc. I. 36, Acad. II. 11, Off. II. 11, en hier met *neque nisi*.

Ook de andere tegenwerping is ongegrond. Ik kan gerust zeggen *aliquis imprudenter operam dabat, nisi fecisset*, en even zoo met *minus prudenter*, of *non satis prudenter*. Ja de *coniunctivus* is noodzakelijk, vgl. Hand. Tursell. IV. 224: *ubi res cum quadam affirmatione et certo iudicio dicitur per indicativum, ibi illud, quod, si incidat, restrictionem afferre potest, tamquam ex cogitatione cum coniunctivo additur*. Vgl. Cic. Senect. § 32 en de Fin. III § 21, uitgave van Madvig, en met deze plaats kan ik volstaan wegens Madvigs noot, die onder aanhaling van zeven plaatsen uit Cicero en ééne uit Caesar (Civ. III. 44) zegt: '*In his*

omnibus non simpliciter res duae condicione copulatae mente concipiuntur, sed primum quasi absolute adfirmatur aut negatur (*non* potest *aut* fiet), *tum additur exceptio ad hypothesin prope accedens*. Het is niet mogelijk juist dat wat ik bedoeld heb naauwkeuriger aan te wijzen. Daar echter Madvig in de parenthesis alleen het *praesens* en *futurum* noemt, zal ik nog de aangehaalde plaats van Caesar uitschrijven: *neque munitiones Caesaris prohibere poterat* (Pompeius), *nisi proelio decertare vellet*.

E. bl. 835: 'Fout is *et - igitur* volgens Madv., § 214, Aanm. 2.' Dit en de vier volgende aanmerkingen zien op den volzin op bl. 3 beneden. Ik zal antwoorden met Hand, Tursell. III. 196 sq.: *Observatio est a grammaticis iamdudum facta, non dici a veteribus Romanis* et igitur *vel* igiturque, *quamquam recte dicatur* et ideo, et idcirco. *Nemo tamen caussam exploravit, quam equidem conspicio in indole particulae relativa. Haec enim tantum valet, quantum in adverbiali* quare. *Nos Germani facilius vernaculae linguae usu decipimur. Sed vitiosum non est, quando aliud nomen praecedit et res alia additur per copulam: non ipsa conclusio coniungitur cum superioribus*. Men voege daarbij, dat de reden, door Hand opgegeven, ten allerminst onzeker is.

E. gaat voort: '*nec* staat volgens Madv., § 227, Aanm. 1, zeldzaam voor *neve*.' Eene van die opmerkingen welke dienen *pour faire nombre*, om het aantal fouten groot te maken. Daarbij behoort iets verder: '*Non* in den eersten zin is toch geen Graecismus? Zoo neen, dan late de schrijver het, om onzin te voorkomen, bij eene mogelijke altera editio weg.'

Dat zal ik niet doen, hoewel alle akademische oraties, kort na het uitspreken gedrukt, eene *altera editio* beleven. De zin is deze, bl. 3... *requirebatur igitur, ut et ipsi doctrinam suam bene perspicerent doctores, nec verba provisam rem nimis invita non sequerentur*. De gedachte ging uit van Horatius' gezegde (A.P. 311):

> verbaque provisam rem non invita sequentur.

Men eischte dit, wilde ik zeggen, of met andere woorden, men had het tegendeel uitgesloten. Dat tegendeel is: *ut rem provisam non sequerentur verba invita*, of *nimis invita*. Dit werd uitgesloten, of anders de oorspronkelijke stelling werd vereischt, thans in dezen vorm: *requirebatur, ut verba*

volentia (of *non nimis invita*) *sequerentur rem provisam*, of *ne verba nimis invita rem provisam non sequerentur*. Hierin staat *ne* gelijk met *ut non*, waarvan *ut* moest worden weggelaten, omdat het reeds aan 't hoofd van het eerste lid stond; daarentegen moest *et* ter verbinding van beide leden worden bijgevoegd, en uit *et non* ontstaat natuurlijk *nec*. Dat heeft met de aangehaalde § uit Madvig (*neve* voor *et ne*, d.i. *et ut non*) niets te maken, want bij mij staat *nec* voor *et non* achter *ut*. Dr. Ekkers volzin zou aldus luiden: *ut... perspicerent doctores, neve verba rem provisam nimis invita sequerentur*: of dat de woorden er te veel tegen zouden hebben de zaak te volgen; gesteld namelijk dat men *neve* vertaalt door *of*, waardoor *et* in de eerste helft van den zin overtollig of verkeerd opgevat (voor *et ipsi*, zij ook) zou worden en men den fraaijen zin zou krijgen die hier op neêrkomt: men eischte een van beiden, òf dat de leeraars knap waren, òf dat hunne woorden er niet tegen zouden hebben, die zaken te verklaren die zij (de leeraars) verstonden; maar in het tweede alternatief moet worden ondersteld, dat de leeraars niet knap waren, weinig zaken verstonden. Wie schreef nu ‘onzin,’ Ekker of ik? Ik zeide: men eischte, èn dat de leeraars knap waren, èn dat hunne woorden niet al te onwillig zouden zijn, en de goed begrepen zaak zouden volgen; het tegendeel van *verba, nimis invita, provisam rem non sequuntur*. Wat hierin bij de vertaling duister kan schijnen, het *verba sequuntur rem*, dat zijn de woorden von Horatius.

Ekker t.a.p. ‘*Quod neque - antea* is een bijzonder zeugma: *perinde atque* zegt men, maar niet *minoris momenti atque;* dit moet zijn *quam* volgens Madv., § 215 *b*.’ Ik erken gezegd te hebben *perinde est* in den zin van *het is om 't even, het is 't zelfde*[8]; daardoor vervalt de tegenwerping van het zeugma, die zeker op eene *Reminiscenz* van B. steunt. Wat de tweede opmerking betreft, dwaal ik ten minste met Bentley (op Horat. Serm. I.I. 46: *non tuus hoc capiet venter plus ac meus*): ‘*Plus ac, minus ac, aliter ac* etc. notissimae locutiones.’ Maar ook andere schrijvers, Plautus, Terentius, Virgilius, Catullus, Suetonius, Horatius zelf op andere plaatsen hebben het gezegd,

8 B.v. Ruhnkenius plagt dat en niets anders in den akademischen senaat te zeggen als naar de gevoelens werd rondgevraagd, naar men meent omdat hij er tegen opzag in het Latijn te spreken zonder voorbereid te zijn.

vgl. de plaatsen bij Hand, Tursell. I. 472 sq. 't Is waar dat het niet bij Cicero staat.

Nog altijd met dienzelfden volzin bezig zegt E.: ‘Staat *neque* voor *nec* volg. § 225, Aanm., zoo dat het is: *quod ne nunc quidem p.e.?* Dan is het niet na te volgen.’ E. doelt op het gebruik van *nec* voor *ne-quidem*, zonder onderscheid, welk gebruik vrij spoedig na Cicero's tijd voorkomt, ‘van LIVIUS en OVIDIUS af aan,’ zegt Madvig t.a.p.; men ziet dat Dr. E. niet gemakkelijk is en deze schrijvers niet als autoriteiten erkent. Dat gebruik is juist ontstaan, omdat die schrijvers, even als E., het onderscheid over 't hoofd zagen tusschen *zelfs niet, ook niet*, en ten laatste, zoo men wil, *ook niet* in eene beteekenis die zeer nabij komt aan *zelfs niet*. Ik bedoelde het eerste en zou niet ver van mijne gedachte zijn afgeweken door te zeggen: *nunc etiam non perinde est*. Daarbij steun ik op Cicero, Top. § 23: *Quod in re maiore valet, valeat in minore, ut, Si in urbe fines non reguntur, nec aqua in urbe arceatur*. In den Cato Maior § 34 beantwoordt Cicero eene tegenwerping: *Non sunt in senectute vires. - Ne postulantur quidem vires in senectute*. Hij had even goed kunnen zeggen: *Neque postulantur vires*. Tegen de eerste plaats heeft ook Madvig niets aan te voeren, ofschoon hij (de Fin., Exc. III) zoover gaat, Acad. Post. I § 7 en Catil. II § 8 *nec* eenvoudig in *ne-quidem* te veranderen, op de eerste plaats zonder handschrift, op de tweede met éénen goeden codex uit het groote aantal hss. der Catilinariae; 't is waar dat de overigen *ne* voor *nec* lezen. Zoo hebben dan ook Orelli en Baiter Madvigs veranderingen op Fam. I. VIII § 3, Att. II. I § 5 niet opgenomen, en Madvig heeft zelf, t.a.p. in den eersten Excursus (p. 805), uitgewerkt hetgeen dáárop neêrkomt, dat *neque* voor *ook niet*, slechts éénmaal gesteld, bij Cicero dan gevonden wordt, wanneer de zin, met *neque* ingeleid , tegenover eenen anderen staat die ook met *neque* had kunnen ingeleid worden, al is die zin vrij verwijderd en in eenen geheel anderen vorm gekleed. Om 't even of die ingenieuse maar stoute verklaring moet worden toegegeven of niet, volgt daaruit, dat de Fin. I § 23, II § 71, Tusc. IV § 59, de Amic. § 73 als autoriteiten voor mij gelden, althans naar Madvigs gevoelen, die zelfs op de laatste plaats *neque* uit de Bernsche en Erfurtsche hss. in den tekst heeft gezet. De plaats uit de Tusculanae b.v. luidt dus: *Nam neque*

omnis aegritudo una ratione sedatur. Alia est enim lugenti, alia miseranti aut invidenti adhibenda medicina. Est etiam in omnibus quattuor perturbationibus illa distinctio. De vorm *neque* (niet *nec*) staat in dien zin ook bij Liv. XXVII. 10: *ad id sibi neque opes deesse, animum etiam superesse*. Overigens vergelijke men Cic. Brut. § 298: *nec in hoc ironiam duxeris esse, quod eam orationem mihi magistram fuisse dixerim*, eenen overgang tot de gewone spreekwijs die men b.v. Cic. Verr. II § 48 vindt: *non quaesivit procul alicunde* (*neque enim probaret*), immers hij zou het ook niet bewezen hebben.

Bl. 4. *At iam putet aliquis oportere eum, qui munus academicum auspicatur, exponere*. - E. bl. 835: '*auspicatur* is fout volg. Madvig, § 394. Immers § 387 *a* is hier niet toepasselijk.' E. had slechts de Aanmerkingen 1 en 2 op diezelfde § 394 in te zien, om voorbeelden en eenen regel te vinden. Bij de plaatsen uit Sallustius en Livius, en die uit Cicero (N.D. II, 31), welke Madvig aanhaalt, voeg ik Caesar B.G. III. 2 en Cic. pro Arch. § 20: *itaque ille Marius item eximie L. Plotium dilexit, cuius ingenio putabat ea, quae gesserat, posse celebrari*.

Exponere, zeide ik, *qualem doctrinam traditurus sit, et quibusnam fundamentis innisus superstructurus, in quibus vitae sedes et eruditionis possint discipuli collocare*. - '"Op welke fundamenten ik het den knapsten student zet eene fatsoenlijke vertaling op te trekken,"' zegt mijn geestige beoordeelaar bl. 840. Het belang van zijne zaak brengt mede, dat hij eene schijngelijkenis doet ontstaan tusschen zijne parodie en mijn gezegde. In dat zelfde belang geeft hij den volzin eerst van *quibusnam* af aan, waardoor *exponere* en *sit* vervallen, hetgeen met de omstandigheid, dat *ea* achter *superstructurus* niet uitgedrukt is, de beteekenis van den volzin genoeg verduistert om die kleine bewerking op hem te kunnen toepassen.

Bl. 840 maakt E. aanmerking op *haud improbabiliter*. Er staat op de aangehaalde plaats (bl. 4, r. 19) *nimis improbabiliter*. En de spreekwijze *haud improbabiliter* zou niets tegen zich hebben: *haud sane, haud paulo, haud facile* zijn uitdrukkingen van Cicero.

Tunc temporis (E. bl. 840). Het is waar, mijne beste autoriteit daarvoor is Apuleius, Metam. 11, die echter dikwijls oudere schrijvers navolgt. Intusschen zegt Cicero, Att. XIII. 33 § 4 *id temporis*.

Nempe (tweemaal) ‘geeft ... volg. Madvig § 213, Aanm. 2.... iets geheel anders te kennen, dan Prof. K. heeft bedoeld’ (bl. 835). Ik bedoelde *immers, te weten*. En volgens dezelfde aanmerking van Madvig kunnen ook *nimirum, scilicet, videlicet* met in die beteekenis, zonder meer, gebruikt worden, vgl. ook Hand, Tursell. IV. 205. Men zal dus wel over die zwarigheid moeten heenstappen, zoo als Wyttenbach Vita Ruhnk. p. 260 met *nimirum* gedaan heeft, die ook p. 195 *nec antea* zegt juist zoo als ik *neque nunc* heb gebruikt, en p. 142 *morabatur* juist in dezelfde beteekenis als ik p. 7.

Maar om niet al te uitvoerig te worden moet ik eindigen. En dat kan zeer gevoegelijk hier geschieden bij de woorden van Ekker, die ik in mijne laatste aanhaling heb weggelaten: ‘ik haal in den regel slechts Madvig aan, omdat ook Prof. Kiehl dezen gebruikt, waar hij anderen hunne fouten wil bewijzen, zie Mnem. IV, 1, 61.’ Natuurlijk erken ik Madvigs verdiensten. Dezelfde plaats uit de Mnemosyne dient op de volgende bladzijde nog eens over dezelfde zaak, zoo als b.v. Madvig § 357 tot viermaal toe moet dienen, bl. 835, 836, 837, 840. De laffe zucht, om anderen hunne fouten aan te wijzen, is mij vreemd; mijn doel is de zaak. Maar het interessante der redenering is de blik, dien zij ons op Ekkers opregtheid doet werpen. In eene uitvoerige recensie, die vele en velerlei aanmerkingen bevatte, behandelde ik ter loops en bij gelegenheid van zakelijke beschouwingen nu en dan ook de taal van het betrokken stuk; daarbij heb ik *eens*, en nog wel in eene noot, op eene plaats van Madvig gewezen, waarvan ik tevens den tekst bijvoegde. Maar niet ieder lezer van Ekkers stuk kent die omstandigheid, en men moet uit zijne woorden opmaken, dat ik ten naasten bij hetzelfde zou gedaan hebben als hij nu doet: één enkel soort van argument, van dien aard en dien vorm tevens, dat het den opmerker geheel dekt en menige zwakke tegenwerping mede binnenloodst, in eindelooze herhaling en blinde autoriteitsafgoderij op te zetten.

Ik zal eindigen, zeide ik. Zeker blijft een groot aantal van Ekkers tegenwerpingen onbeantwoord, maar dat ligt aan den omvang, dien mijn stuk anders krijgen zou. Om ditmaal Ekkers becijferingen na te volgen: ik verwijt hem niet, dat hij slechts *een zevende* mijner Oratie heeft door-

loopen, en ik kan volstaan met de verdediging van ruim *een derde* van hetgeen hij aanviel. Hij koos het eerste gedeelte, ik ook. Het veld dus, waarop ik hem ontmoet heb, is niet willekeurig gekozen, en slechts geheel uiterlijke redenen doen mij deze beantwoordig staken. Enkele opmerkingen alleen, hier en daar uit de recensie genomen, mogen hier nog hare plaats vinden. Bl. 833 wordt de Latijnsche superlativus *sapientissime* door het Hollandsche *zeer wijselijk* omschreven en zoowel door de meerdere kracht van den hollandschen superlativus als door de verdere behandeling aan den bedoelden volzin de schijn gegeven, als of daarin een onbescheiden oordeel over eene daad van Heeren Curatoren van het Athenaeum vervat was. In dien geest zit dan ook de recensie vol voetangels en klemmen met lokaas voor antwoorden die aanstoot kunnen geven. Op de aangehaalde plaats moet eene noot aantoonen: ‘dat het buitenland onderrigt wordt en oordeelt over hetgeen er ten onzent in het wetenschappelijke geschiedt;’ hiertoe dient eenige onzin, die zeker bij verrassing in de Kölnische Zeitung van 17 Junij 1855 is geraakt; daar is spraak van ‘den oberen Classen der Athenaeen;’ wij leeren er uit, dat eindelijk eenige jonge geleerden het hebben ‘gewagt,.. an den Universitäten sich ihrer Muttersprache als Mittel des Vortrags zu bedienen,’ en dat ‘die eingefleischten Humanisten.... förmlich den Bannfluch auf einen jungen Professor, D. Kiehl, geschleudert haben, weil er zuerst im Athenaeum zu Deventer das Griechische in Holländischer Sprache vortrug.’ Dat moet het denkbeeld smakelijk maken, dat ‘ons geheele land’ en het Deventer Athenaeum zich over mij ‘tegenover den vreemde schamen moet.’ Al te veel eer. Uit Ekkers eigene kennis wordt bijgevoegd: ‘Intusschen zal wel nimmer het Grieksch aan onze academies *geheel* in het Latijn behandeld zijn.’ Zóó is het een axioma, maar E. bedoelt: met geheele uitsluiting van het Hollandsch, en dat is b.v. te Leyden van oudsher tot nu toe de vaste gewoonte. Over *eximia maiorum ingenia, suis temporibus audaces* (bl. 7) wordt mij bl. 837 duchtig de les gelezen, al heeft Cicero (Fam. I. IX. 15) geschreven: *illa furia muliebrium religionum, qui non pluris fecerat Bonam Deam quam tres sorores, impunitatem est illorum sententiis assecutus*. Zoo komt dezelfde *constructio ad sententiam* voor Verr. II § 79, dat ik boven heb aangehaald, vgl. J.F. Gronovius op Liv.

XXIX. 12. - Bl. 836 wordt de ablativus *ut soleat firmissimis argumentis etiam publice retineri* (bl. 7) aangevallen; E. meent dat ik bedoeld heb *om redenen*, maar het tegendeel blijkt reeds uit de beteekenis van *argumenta;* ik wilde zeggen: hetgeen met redenen (verdedigd en daardoor) behouden wordt. De opsomming: *Livius, Caesar, Sallustius, Tacitus denique* (bl. 9) is voor Dr. Ekker te hoog, hij eischt (bl. 841) '*ne Tacitus quidem*, volg. Madv., § 225,' want 'het woord, waarop de nadruk valt, is *Tacitus*.' De § van Madvig heeft reeds gediend (bl. 835), en Ekkers volzin zou worden *ne Tacitus quidem .. ne aureis quidem istis scriptoribus annumerandus est; 'istis* vloekt tegen *aureis*' voegt E. elegant daarbij, zonder op te merken dat ik juist het uitsluitend en slaafs volgen der schrijvers van de *aurea aetas* van mij afwerp; ik zou hen niet in ernst zonder emphasis *aurei scriptores* genoemd hebben. *Submussitare*, door E. (bl. 837) 'fer de Berlin uit de nieuwe gieterij' genoemd, kan ik niet aanwijzen, maar toch *mussitabis* bij Plautus, b.v. Mil. Glor. II. v. 67 (Ritschl), *clam mussitantes* Liv. I. 50, en *summussi, murmuratores*, bij Festus, met plaatsen uit Naevius, Ennius, Accius, Caecilius, en Terentius. - 'De onbewegelijke (ster) "*Litterae docendae*"' (bl. 842) aan den foutenhemel mijner Oratie komt daar in het geheel niet voor; wel staat op de drie plaatsen welke E. aanhaalt en ook elders het passivum *doceri* in dien zin, waarin *discere* zoo min als het Hollandsche *leeren* voldoende is, maar *onderwijs ontvangen* vereischt wordt. *Motus doceri gaudet Ionicos Adulta virgo*, bij Horatius Od. III. VI. 21, is zeker niet voldoende voor E., maar misschien geeft hij zich over op Cic. de Orat. II § 72: *aut docendus is est aut dedocendus* (*iudex*), de Fin. II § 15: *Satisne igitur videor vim verborum tenere, an sum etiam nunc vel Graece loqui vel Latine docendus?* Bl. 841 staat eene der zeldzame opmerkingen over den inhoud: 'als het goed te keuren is, dat men, Latijn willende schrijven, het Latijn uit Cicero's tijd vermengt met het Latijn, dat Tacitus schreef; dan mag men ook in eene plegtige oratie het Hollandsch van onzen tijd met dat van 150 jaren vroeger ondereenmengen. Edoch, wat zal Prof. Jonckbloet tot alle deze dingen zeggen?' Misschien wel, dat het Hollandsch eene levende taal is, het Latijn niet. Het hedendaagsch Latijn blijft altijd eene kunstmatige taal, waarin spreekwijzen èn van Cicero èn van Tacitus moeten

behouden worden, wel te verstaan mits het *est modus in rebus* worde in acht genomen. ‘Neen,’ gaat E. voort, ‘óf het zijn *quisquiliae*, die ons hier door K. worden opgedischt, óf hij die deze zaken van minder belang rekent, dan te weten of eenig woord in het Attische proza voorkomt, is geen germanus discipulus van Cobet.’ Het tweeledige doel van de laatste regels laat ik daar. Het *belang van deze zaken*, d.i. de noodzakelijkheid om de eigenaardigheden van ieder Latijnsch schrijver in het oog te houden, heb ik ééne bladzijde te voren aangewezen, en E. die thans doet als of die bladzijde er niet was heeft haar kort te voren uitvoerig behandeld (bl. 839).

Maar in spijt van het bovenstaande blijft één argument tegen mij bestaan. Hoe komt het, zal men vragen, dat E. zoovele aanhalingen uit Madvig met eenigen schijn doen kon? Die vraag wordt slechts gedeeltelijk beantwoord door op E.'s kunstmiddelen te wijzen, want ook na aftrek van het groot aantal kunstmatige tegenwerpingen blijft nog een vrij groot aantal schijnbaar gegronde over. Maar van deze verliezen immers verreweg de meesten bij nader aanzien haren schijn van gegrondheid, en het overig deel van de genoemde vraag wordt beantwoord op de volgende wijze. E. haalt de artikelen aan van Madvigs ‘Latijnsch wetboek,’ maar dat bevat de Latijnsche taal evenmin als een gewoon wetboek de gevallen omvat die in het werkelijk leven voorkomen. Het is juist de vraag, of ieder bepaald geval onder de termen dier wet valt[9]. Als men nu met een wezenlijk *wetboek* te doen heeft, dan zeker komt dat hierop neêr of elk geval met die wet overeen te brengen is zoo als zij daar eenmaal ligt. Maar eene grammatica, zelfs de uitstekendste - en zeker zal ik niets afdingen op Madvigs verdiensten - eene grammatica is zulk een wetboek niet. Zij is en moet altijd blijven een uittreksel uit een zamenstel van observaties over den aard der betrokken taal; ze kan niet anders dan veel in algemeene bewoordingen uitdrukken en niet alle bijzonderheden opnemen, daar zij anders tot eenen veel te grooten omvang zou aangroeijen. Om een ander en juister beeld aan dat van E. tegenover te stellen: iemand die zijne taal alleen uit de grammatica kent gelijkt op dengenen die zijn land slechts kent uit eene algemeene kaart welke enkel de groote

9 En dat behandelt E. niet. Zijne veroordeelingen zijn zoo eenvoudig als die van een Oosterschen kadi: een geval buiten mijn boek, dus schuldig.

wegen aangeeft. Maar de binnenwegen zijn er ook en leiden dikwijls juister tot het doel. Ik heb somtijds die binnenwegen bewandeld en dat berouwt mij niet, al heb ik hier en daar gedwaald, want ik heb mijn land met eigene oogen beschouwd en ook die wegen betreden, die niet op de kaart staan.

Nog één woord eer ik Dr. Ekker verlaat. Met mij te gelijk beticht hij anderen, die hij ook haat, en die ik niet te verdedigen heb. 't Is genoeg met Horatius te zeggen: *quid immerentes hospites vexas?* Maar hij doet het bij wijze van insinuatie die gestraft moet worden. Ik zal niet herhalen, wat de feitelijke inhoud dier insinuatie is, genoeg dat hij feitelijk is, en dat ik dien met de meest stellige ontkenning beantwoord, zonder daardoor buiten de verachting te treden welke die insinuaties verdienen en uitlokken. Voor hen die Ekkers stuk niet al te vlugtig hebben gelezen zal 't genoeg zijn, de minst erge dier vuilaardigheden als met de tang op te ligten, de aanhaling der woorden van Aristophanes:

> *οὐ πρίν γ'ἂν Ἰοφῶντ', ἀπολαβὼν αὐτὸν μόνον,*
> *ἄνευ Σοφοκλέους ὅ τι ποιεῖ, κωδωνίσω*[10] - (bl. 843).

Iophon, dat moet ik zijn; Sophokles, dat is iemand dien Ekker niet openlijk aandurft. 't Is ook geene portuur. Ik zal ditmaal met den ouden Sophokles antwoorden:

> *τῶν γὰρ μεγάλων ψυχῶν ἰεὶς*
> *οὐκ ἂν ἁμάρτοις· κατὰ δ' ἄν τις ἐμοῦ*
> *τοιαῦτα λέγων οὐκ ἂν πείθοι.*
>
> *ἀλλ' ὅτε γὰρ δὴ τὸ σὸν ὄμμ' ἀπέδραν,*
> *παταγοῦσιν ἅτε πτηνῶν ἀγέλαι·*
> *μέγαν αἰγυπιὸν δ' ὑποδείσαντες*
> *τάχ' ἂν ἐξαίφνης, εἰ σὺ φανείης,*
> *σιγῇ πτήξειαν ἄφωνοι.*

Mijn leermeester Cobet, aan wien ik een goed deel van 't geen ik mag weten verschuldigd ben, verwerpt de

10 Een fraai verwijt, komende van iemand, die geenen stap doet dan aan den leiband van Madvig.

woorden *εἰ σὺ φανείης*. Die zijn ook niet noodig. Ook zonder dat spreekt de zaak van zelf voor de *λόγους ψιθύρους πλάσσοντες*.

Maar wat ook het oordeel moge zijn over Ekkers handelingen en beweegredenen, uit een moreel oogpunt beschouwd, dit is bijzaak. Niet hem persoonlijk heb ik beantwoord, maar alleen in zooverre, als hij feiten opgeeft en daaruit min of meer geldige bewijzen opmaakt. Ik ontveins niet dat hij me op eene zwakke plaats getroffen heeft: vol van hetgeen ik te zeggen had, doordrongen van den wensch om met gloed en kracht en leven te spreken, ben ik welligt te nalatig geweest in het bedroefde, hoezeer ook noodzakelijke werk van het afsnoeijen der wilde ranken die Ekker thans uiteen plukt. Zijns ondanks heeft hij mij eene groote dienst bewezen, want hij heeft me levendig herinnerd, dat ik op het punt in quaestie nalatigheid heb te overwinnen en gebrekkige kennis heb aan te vullen; niemands oordeel over dat gebrek kan strenger zijn dan mijn eigen. Maar *liceat parvis componere magna*. Disraeli werd zoo goed als uitgejouwd toen hij ten eersten male in 't Parlement sprak. De schrijver van Vivian Grey zag zijne vijanden vlak in het gezigt: als ik weder spreek, zult ge naar mij moeten hooren, zeide hij. Disraeli heeft woord gehouden. - E. heeft mij dan ook verder geene onaangename gewaarwording bezorgd. Welligt troost hij zich over die teleurstelling door andere uitzigten. Zooveel heeft hij betoogd, dat mij tijdens het uitspreken mijner Oratie de voorkeur niet toekwam waar het houden eener correcte redevoering hoofddoel moest wezen, terwijl hij zelf zijne bedrevenheid ten toon gespreid heeft, twee boeken met elkaar te collationeren.

Deventer 17 Dec. 1856.

E.J. KIEHL.